

(All rights reserved)

PRINTED BY M. S. SATHE, AT THE PRAJNA PRESS, WAI (SATARA)
&
PUBLISHED BY M. S. SATHE, FOR PRAJNA PATHASHALA MANDAL, WAI (SATARA)

Price Rs. 30

भारतसंघराज्यसुख्येन राष्ट्रपतिना

श्रीराजेन्द्रप्रसादेन

अयं पञ्चमो भागः स्वकारकमलेन

प्रकाशितः ।

मार्गशीर्षः कृष्णः १० शकः १८८२

अनुक्रमणिका

प्रस्तावकस्य निवेदनम्

श्रीकेशवानन्दयतेश्वरिसारः १-६

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च १-१४

सीमांसाक्षोपः २४०१-२९९५

प्रकाशकस्य निवेदनम्

मीमांसाकोषचतुर्थभागस्य प्रकाशनानन्तरं पञ्चमभागप्रकाशनपर्यन्तं धर्मत्रयात्मको दीर्घः कालो व्यतीतः । तत्कारणं च गुरुचरणनिर्मितलेखस्य पुनः संस्कारः कर्तव्य आसीदिति । श्रीदुर्गारामशास्त्रिणा उपाध्ये इत्युपनाम्ना एतत् पुनःसंस्करणकार्यमङ्गीकृत्य अस्य भागस्य पर्याप्तो गुरुलेखः श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा वारंवारं दर्शितपद्धत्या परिशोधितः ।

अस्य पञ्चमभागस्य यथापूर्वं मुद्रितपरिशोधनं च सूक्ष्मेक्षिकया धर्मकोशस्य कार्यकारी-संपादकेन श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणा निर्वर्तितम् । श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणः एतादृशकार्यनिर्वर्तन-सामर्थ्ये गुरुचरणानामपि विश्वास आसीत् । न्यूनाविरिक्तदोषपरिहाराय गुरुभिस्तेन सह पुनःपुनः विमर्शोऽपि कृतोऽस्ति । गुणवत्तासंपत्तादेव श्रीरङ्गनाथशास्त्रिणश्चित्तसमाधानमि-त्यस्माकमपि चिरकालीनोऽनुभव इति तस्मिन्विश्रभ्य धर्मकोशकार्यमपि वयं संचालयामः ।

अधिकरणादिसंख्या— पञ्चमेऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि ९९, संकर्षाधिकरणानि ४३, कैवलनन्दीवृत्त्यधिकरणानि १३४, तौतातिताधिकरणानि २५, न्यायाः १२७, लघुसिद्धान्ताश्च ४४८४ भवन्ति ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ६९८, संकर्षाधिकरणानि २२७, कैवल-नन्दीवृत्त्यधिकरणानि ५९०, तौतातिताधिकरणानि ६१, न्यायाः १०३२, लघुसिद्धान्ताश्च १७६४७ इति ।

मार्गशोधः कृष्णः १०
शकः १८८२

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

अस्य कोशस्य कर्तुः

श्रीकेवलानन्दयतेश्चरित्रसारः

शान्तस्वान्तो योगजादात्मधर्मात्
सिद्धस्तन्त्रं तारयन् जैमिनेर्यः ।
धन्यं धीरं धारिणं मोक्षलक्ष्म्याः
श्राद्धाचार्यं केवलं तं प्रणौमि ॥

अत्मदूरुः श्रीकेवलानन्दस्वामी 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् गामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥' (भ. गीता ८।१३) इति भागवतं सिद्धान्त-
मनुसृत्यान्तकाले अपुनरावृत्तिमाकाङ्क्षन् अक्षरं ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोद्धारमुच्चारयन्
तद्वक्ष्यं भगवन्तमनुस्मरन् स्वीयं विनश्यरं देहं परित्यज्य यामेश्वरं परमं पदं प्राण्यो शक्ये
१८७८ फाल्गुने शुक्लपक्षे सप्तम्याम् । तेन मीमांसाकोपो विरचितः संन्यासाश्रमप्रवेशान-
न्तरमेव । 'ब्रह्मचर्यादेव प्रप्रजेत्' इति जाबालश्रुतिमनुसंधधानेन चतुष्पञ्चाशत्तमे वयसि
ब्रह्मचर्यं समाप्य स्वयंस्थापितसंस्थायाः 'प्राज्ञपाठशाला' इत्यभिव्यायाः कार्याद्विरम्य
संन्यासाश्रम आश्रित आसीत् । परिव्रज्याया अङ्गीकरणोत्तरं अन्तिमोच्छ्वासपर्यन्तं
त्रय्यर्थचिन्तनपरेण धर्मब्रह्मपरे उभये पूर्वोत्तरमीमांसे विमृश्य विधिविपूर्णागुपकाराद्य
(१) पदसूची-सूत्रसूचीसहितः अधिकरणसंज्ञाविमर्शयुक्तः पाठभेदचर्चान्वितः जैमिनीय-
मीमांसासूत्रपाठः (मुद्रितः), (२) मीमांसाकोपः (क्रमशः मुद्रणयन्त्रस्थः), (३)
कौपीतकिब्राह्मणारण्यकविषयकोपः (मुद्रितः), (४) ऐतरेयब्राह्मणारण्यकविषयकोपः
(मुद्रितः), (५) तैत्तिरीयमन्त्रसूची (अमुद्रिता), (६) तैत्तिरीयशाखाविषयसूची
(अमुद्रिता), (७) सत्यापाठसूत्रविषयसूची (अमुद्रिता), (८) शांकरभाष्य-
परिभाषाकोपः (अमुद्रितः), (९) अद्वैतसिद्धेर्मराठीभाषान्तरम् (अमुद्रितम्), (१०)
नव्यवेदान्तपरमाणुमाला अद्वैतसिद्धवन्तर्गतसिद्धान्तवाक्यकोपात्मिका (अमुद्रिता) इत्येते
ग्रन्थाः प्रणीताः । तेन प्रणीतानां अमुद्रितानां ग्रन्थानां हस्तलिखितानि प्राज्ञपाठशाला-
मण्डलसंस्थायाः संग्रहे सुरक्षितानि स्थापितानि सन्ति । तेषां मुद्रणं प्रकाशनं च द्रविण-
लाभानुकूल्ये सति कर्तुमिच्छामः । एतन् सर्वग्रन्थप्रणयनं तेन विनैवान्येषां धनादिरूपं
साहाय्यं निर्वर्तितम्, धनपरिग्रहं चान्तनिगारणमिव प्रव्रज्याश्रमानुसारेण भवति ।

कौमारावस्थापारभ्य संन्यासाश्रमस्वीकरणकालपर्यन्तमपि देहभारणमात्रपर्याप्तं भैक्ष-
ममृतमिष मत्वा जीवितयात्रा तेन निर्वाहिता । यौवने एव संन्यस्तसंकल्पस्य तस्य बाह्य-
लक्षणपरिवर्तनरूप एव संन्यासपरिग्रह आसीदिति तस्य ब्रह्मचर्यावस्थाचरित्रं सूचयति ।
तस्य चरित्रसारकथने नात्रानवसरदोषः प्रसरति इति नत् संक्षिप्य कथयामः ।

केवलानन्दसरस्वतीति तस्याभिधा संन्यासाश्रमीया, न पितृकृता । पितृकृतं तन्नाम च नारायण इति । कोङ्कणप्रदेशे कुलनामण्डले रोहे इति राजकीयोपभागे मुहकोलीमामे शके १७९९ मार्गशीर्षपुष्यपक्षे चतुर्थ्यां प्रातः एकादशवादनसमये चित्पावनाख्यायां ब्राह्मणोपजातौ प्रसिद्धे मराठे इत्यभिहिते कुले सदाशिवारविपुः पार्वत्या मातुश्च नारायणरथ जन्माभूत् । पितुः सदाशिवस्य द्वियोधोपजीविकाऽऽसीत् पौरोहित्यं कृषिकर्म चेति । वयसो दशमवर्षपर्यन्तं पितृभ्यां वात्सल्येन परिपालयमानो गौरस्तत्रकनकमकमान्तिः सुकुमारो दृढाङ्गश्चायं बालो नारायणः प्राथमिकीं शिक्षां लेखनवाचनगणितरूपां संध्यावन्दन-देवपूजास्त्राध्यायादिब्रह्मकर्मसहितां पितुरेव प्राप्तवान् । भगवद्भक्तिपरायणौ मातापितरौ ईश्वरभजनप्रणियानपरं धर्मं भागवतोत्तममुनीनां चरित्ररुचनद्वारा बालायैव पुत्रायोपदिदि-
शतुः । एकादशे वयोवर्षे गुरुकुलनासाय प्रोत्साहितो नारायणः अलीबागनगरं समागमत् । देवोपनामनः केशवशास्त्रिणः गृहे वर्षद्वयम्, लोण्डे इत्युपनामनः दामोदरशास्त्रिणश्च गृहे वर्षपट्कमुपित्वा संस्कृतसाहित्यम्, किञ्चित् पाणिनीयं व्याकरणम्, हरिकीर्तनपद्धतिम्, संगीतं च नारायणोऽधिजगाम । नारायणः अस्मिन्नष्टवर्षात्मके काले गुरुगृहे बसन् गुरोः कृते गृहसंमार्जनम्, पाकनिष्पत्तिः, गोदोहनम्, पाकादिपात्रशोधनम्, गुस्ततुत्र-पत्न्यादीनां वस्त्रधावनम्, गृहोपकरणव्यवस्थापनम्, आपणात् गुरुकुलोपयोगिक्रीत-
घस्तादृणं इत्यादीनि कर्माणि शरीरायासमपरिगणय्य अकृतज्ञैर्गुरुसंबन्धिभिः परिचर्या-
न्यूनतान्त्रेभिः कृतमपिश्लेषं चोपेक्ष्य गुरोस्तत्संबन्धिनां चित्तप्रसादानाय निरवर्तयद-
ध्ययनमात्रकामः ।

दामोदरशास्त्रिणः संनिधौ संस्कृतविद्यामधिगन्याप्यपरितुष्टः उच्चतरशास्त्रतरमधि-
जिगमिपुर्नारायणः सातारामण्डलस्थं वाईनगरं प्रति प्रस्थितः । शके १८२० आश्विने
मल्लमासे प्रथमसप्ताहे कृष्णातीरस्ववाईनगरमागम्य बहूनां गुरुणां संनिधौ वेदान्
शास्त्राणि चाधीतवान् । ऋग्वेदे मेणवलीकरोपनामनः विष्णुशास्त्रिणः, यजुर्वेदे रामडे
इत्युपनामनः बाल्मभट्टान्, व्याकरणं करन्दीकरोपनामनः विष्णुशास्त्रिणः, नव्यन्यायश्च
हेम्वेकरोपनामनः बालशास्त्रिणः अधिगतः । मेणवलीकरः विष्णुशास्त्री पुस्तकमनाश्रित्य
ऋग्वेदस्य समग्रस्य साङ्गस्य पदक्रमजटाधनादिविहितियुक्तस्य कण्ठत एव पठने समर्थ
इति भारते कारीतो रामेश्वरपर्यन्तं विश्रुत आसीत् । रामडे बाल्मभट्टः कण्ठतो
धनान्तयजुर्वेदाध्यायी श्रौते स्मार्ते च कर्मणि निपुणो धर्मशास्त्रे निष्णातमतिरासीत् ।
हेम्वेकरः बाल्मभट्टः पुस्तकमनवलम्ब्य शिष्येभ्यो व्याकरणं महामाप्यपर्यन्तम्, न्यायं
च गादाघरीपर्यन्तमध्यायपदकुण्ठितमतिः । स खलु श्रीमद्भागवतपुराणस्य कथासरि-
स्तागरस्य मध्ययुगीनभगवद्भक्तप्रणीतमराठीकाव्यानां च संगमर्तोऽधिवक्ता चाऽऽसीत् ।
वेदशास्त्रनिष्णातधिपणो महापण्डितोऽप्यसौ पत्नीदुहितृसहितो गृहाश्रमे वसन्नपि
ऐहिककाममुक्तः स्थिरमतिः परित्यक्तसर्वपरिग्रहः असंप्रहृशीलोऽयाचनेन कामादपि
दातुरेकहजीविकां लब्ध्वैव परिसंतुष्टोऽयाचकवृत्त्या जीवन्नायुत्सवहत् । पण्डितोऽपि

चालैः पामरैश्च जनैः सह संत्यापरुचिर्नित्यस्वाध्यायशीलो भगवत्प्रधानपरायणो जिजीव
चयमो व्याधिकसप्ततिवर्षपर्यन्तम् । ततः प्रेगावङ्कनिमित्तेन चैमं लोकं विजहौ ।

अतीरमनोबुद्धियलसंपन्नोऽव्याजेन धर्माचरणशीलो गुरुपरिचरणपरो भगवच्छरणो
नारायणशास्त्रीत्वभिधानेन लोके निर्दिश्यमानो वेदवेदाङ्गान्यधीत्य पाणिनिकणादाक्षपाद-
प्रणीतनयानधिगच्छन्नपि सर्वेषा अपरावियेति मन्वानः ऐहिकागुप्तिकजीवनस्य क्षयिष्णुवां
पश्यन् तस्मिन्विरज्यमानो मुमुक्षुः श्रुतयिनयसंपन्नं साधुशीलं युवानं योगपट्टाभिपिक्तं
संसारदुद्धिधीर्षु वेदान्तपारंगतं प्रज्ञानन्देति विख्यातं गुरुमुपशिक्षिये त्रयोविंशे वयो-
वर्षे । नारायणशास्त्री स्वात्मचरित्रलेखे अस्मिन् संदर्भे लिखिति-- “ इतः परं सद्गुरोः
परमहंसस्य प्रज्ञानन्दस्य स्वामिनः संपन्चे किञ्चिद्वेदनीयम् । कथं वा तत्संबन्धे वास्तुतो
लेखनं समभवति ? ‘ यतो वाचो नियतन्ते ’ इति कृत्वा । ‘ तथापि स्मर्तृणां धरद् परमं
मद्ब्रह्मसि ’ इति लेखनीयं किमपि । गुरोः पूर्वाश्रमनाम कृष्णशास्त्रीति । गौरीशंकरपुरः
परांजयेकुलोत्पन्नः स भ्रातृत्रयसंपन्न आसीत् । विद्याहानन्तरमचिरात्तत्तत्तथाः पत्न्याः
मरणात्पुनर्विवाहमकृत्यैव स्थितः कृष्णशास्त्री । कृष्णशास्त्रिणः कुले स्वाव्यवहितत्रिपुररुपपर्यन्तं
वेदस्य श्रौतयज्ञस्य धर्मादिशास्त्रस्य च प्रावीण्यं अग्निहोत्रानुष्ठानं च प्रायसत । स्वयं
कृष्णशास्त्रिणा स्ववेदशाखा, श्रौतयाज्ञिनी, ज्योतिषोमसामगायनम्, संस्कृतभाषा-
व्युत्पत्ता चाधिगता आसीत् । नदात्वे च वाईनगरे प्रसिद्धयोः संन्यासिनो भूमानन्द-
रामानन्दयोः वेदान्तपाठकयोः सविधे ज्ञाङ्करं प्रस्थानत्रयभाष्यं कृष्णशास्त्रिणा श्रुतम् ।
तत्समनन्तरं प्रस्थानत्रयभाष्याध्यापने द्वारकास्थ्यदेवालये गीताभाष्यमारभ्य कृष्णशास्त्री
प्रवृत्तः । पञ्चाधिकत्रिंशत्तमे वयसि शके १८१३ संन्यासाश्रमं प्रविष्टः । रामानन्दशिष्यः
ब्रह्मानन्दनामा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजितो महाविरक्त आसीद्वाईक्षेत्रे । तस्मात् संन्यस्तेन
कृष्णशास्त्रिणा योगपट्टः स्वीकृतः प्रज्ञानन्देत्वभिवा च भ्रामा । वाईग्रामविभागे
गङ्गापुर्वा कृष्णातीरस्थप्रन्तरायतारसमीपे धर्तमाने मुरलीधरमठे स्थित्वा प्रज्ञानन्द-
स्वामिना वेदान्तप्रवचनमारब्धम् । ज्यतीति कियतिचित्तमये प्रज्ञानन्देन दातारमठ आश्रितः ।
स्वामिना एतत्स्थलं पुनः परित्यज्य दातारमठान् पश्चिमायां दिशि अव्यवहितस्थितस्य
भद्रप्रायस्य द्विद्विकृष्णशास्त्रिशासिकस्य गृहे वेदान्तप्रवचनं नित्यं पुनः प्रवर्तितम् । ततः
पुनः कालान्तरेण तदपि स्थानं त्यक्त्वा दातारमठामेय्यां दिशि नवीकृतस्य मारुतिमन्दिरस्य
द्वितीयतले प्रस्थानत्रयमपाठयद्देहावसानपर्यन्तम् । तयं प्रत्यहं तत्र प्रणामार्थमगच्छाम । ”

“ एकदा एकादश्यां तिथौ भाष्यपाठश्रवणैच्छावगात् प्रज्ञानन्दस्वामिनः सनिधावह-
मगमम् । ‘ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नश्छेद तद्देद नो न वेदेति
वेद च ॥ ’ इत्येतत्केतोपनिषद्ब्रह्मचनभाष्यस्य प्रवचनं गुरुणा समापितं पाठान्ते । अध्या-
त्मानुभवसारभूतं वाचयमेतत् । ब्रह्मानुभवस्वरूपादिपञ्जाकरं माहात्म्यमस्मिन्वाचयेऽस्मि ।
अतमानुभवानुप्राणिते भाषणे प्रवीण आसीत्प्रज्ञानन्दस्वामी । नारायणशास्त्री तस्य लक्ष्य
आसीत् । एतादृशाः इयेना इत् अप्रमादेनैव स्तूयधेधिनो लक्ष्यान्वेपणे कुशल भवन्ति ।
विद्वो लक्ष्यः कल्याणमृच्छति । मम स्वामी बहुमानेन मां निर्दिशति स्म । अहं

आ शैशवाद्देशान्तानुकूलचित्तवृत्तिपसम् । तत्केनोपनिषद्वाक्यप्रवचनं श्रुत्वाैव नारायण-
शास्त्रिणः बुद्धिस्तन्मयी जाता । 'वाक्याद्देवापरोक्षधीः' इति सद्गुरुरूपैव फलिता ।”

“काशीवो रामेश्वरपर्यन्तं मत्स्वामिनः शारीरकभाष्यप्रवचनरत्यातिः प्रसूताऽऽसीत् ।
वह्यो विद्वांसो वाईनगरमागत्य मत्स्वामिनो दर्शनं तत्प्रवचनश्रवणं च कृत्वाैव प्रति-
न्यवर्तन्त । रात्रौ एकान्तसमये सामानि गायन् 'विट्टल विट्टल, जय जय विट्टल' इति
भगवन्नामसंकीर्तनं वा कुर्वन् मत्स्वामी ईश्वरप्रणियाने रत आसीत् । वाईमामे द्वेगोपद्रव
पद्भूतः शके १८२६ आश्विने मासि । तस्मिन्नेव मासि शुद्धाष्टम्यां तिथौ द्वेगसंसर्गदोषान्
त्रिदोषप्रसमिमं देहं हित्वा मम स्वामी ब्रह्मण्यनन्ते लीनः । तदनन्तरं शके १८२७
संवत्सरमारभ्य शांकरगीतोपनिषद्ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रवचनायाहं प्रवृत्तः ।”

“स्वाध्यायप्रवचनयोस्तपस्येव च आयुः क्षपणीयं इति अहं निरर्दीयरं वयसः
त्रयोविंशतितमे वर्षे शारीरिकम्, मानसिकम्, बौद्धिकं च बलमनुकूलमिति मत्वा ।
गृहाश्रमो नावलम्बनीय इत्यपि निरचिन्तयम् । विना द्रव्यार्जनं न गृहाश्रमः कर्तुं पार्यते,
द्रव्यार्जनं च प्रायः सव्याजपूजया लाडूगुलचालनेन स्वाभिमानराहित्येन च दोषेण विना
कर्तुं न पार्यते इत्यहमदर्शम् । अतिदुःसहं पारतन्त्र्यम्, तस्मिन् स्वोन्नतिं शक्नोति वारंवारं
अमंसि. प्रत्यज्ञासि च यावज्जीवं मिश्रया वर्तिष्य इति । त्रयोविंशतितमं वर्षमारभ्य त्रिपञ्चा-
शद्वर्षपर्यन्तं संन्यामप्रदशिक्षणादि अध्यापनं तप इति मत्वा निरवर्तयम् । स्नानं संख्यां
योगाभ्यासं तृतीयप्रहृषणै मिश्रं भोजनं निद्रां च विहाय मम सर्वः कालोऽध्ययना
ध्यापनयोर्व्यतीतः । मध्ये मध्ये प्रसङ्गानुसारेण सामाजिके राजकीये चान्दोलनेऽपि
किञ्चिन्कार्यं मया कृतम् ।”

अयमंशः अस्मद्गुरोः केवलानन्दस्य मराठीभाषायां लिखितास्वात्मचरित्रादुद्धृत्यात्र
संस्कृतेऽनूय च निवेशितः ।

ईश्वरीयस्मरे १९०१ अस्मद्गुरुणा अध्यापनं प्रारब्धं गोडबोलेकुलनाम्नः सर-
स्वमट्टम् गृहे स्थितिं लब्ध्वा । त्रयश्चत्वारो वा विद्यार्थिनः संस्कृताध्ययनार्थं प्रथममागताः ।
वर्षपरञ्चक्रादुत्तरं तेन गोडबोले-गृहं त्यक्त्वा गङ्गापुर्यां कृष्णातीरस्थप्रस्तरचट्टसनिधौ
वर्तमाने स्वगुरुस्थाने निनामार्थनेत्य प्राज्ञमठस्यास्य संस्कृतपाठशाला स्थापिता । अस्यां
पाठशालायां मामान्यत्रस्त्रिंशत्संख्यायां विद्यार्थिनो न्ववसन्, पञ्चमहाकाव्यानि, वैष्णव-
भागवतम्, ध्याकरणम्, वेदान्तम्, न्यायम्, धर्मशास्त्रमन्यानि च दर्शनानि
अर्पयन् च । उत्तमश्रेणीप्रविष्टाले प्रथमश्रेणीयान् निद्यार्थिनः अपाठयन्
आचार्यैर्द्वयभागं लब्धुम् । एतेऽध्ययनाध्यापनयोः रता विद्यार्थिनः क्रमशः शिक्षिताः
अध्यापनकार्यमौगलमपि प्राप्नुवन् । दीपादीनान्तरमिदं आचार्यादन्य आचार्योऽनया
शिवाश्रमालया प्रादुरभूत् । भारतीयप्राचीनपद्धतिमनुसृत्यैव प्राज्ञमठे शिक्षार्थिधरानुसृतः ।
परन्तु कण्ठो दाढयेन पाठ्याण्यस्य महिमा प्राचीनपद्धत्यां यावता आप्रदेष्ये घृत्

आसीत्तानामग्रहः अस्मदाचार्येण नावलम्बितः । अतः कण्ठतः कोपधारणं परित्यक्तम् । कोपपाठस्थाने अन्यत्साहित्यं कण्ठतो धारणार्थमभ्यापनविषयेषु निवेशितम् । काश्चिदासा-
दिपुत्रभ्यमानोत्तानगृह्णारोऽपि पाठश्रमिषयक्रमाद्वर्जितः । केचिदाधुनिका अपि विषया
इतिहासमूलकलौकिकसाहित्यपदार्थविज्ञानादयः पाठयक्रमे निवेशिताः । लौकिकव्यवहारे
आधुनिकपश्चिमदेशोद्भूतसंस्कृतेषु ज्ञानमायश्यकमिति हृदि निधाय तद्विषयाणि
पुस्तकानि च पाठयक्रमेऽन्तर्भावितानि । शास्त्री धर्मोपदेशकश्च परमानन्ददेशकाल
परिस्थितिज्ञो यथा भवेत्तथाविवः शिक्षाक्रमोऽसमदाचार्येण नारायणशास्त्रिणा स्वसंस्थायाः
कृते अज्ञीकृतः ।

प्राज्ञमठः प्राज्ञपाठशालायां यथा प्राप्तस्वदत्रानसरप्राप्तं कथ्यते । 'समर्थविद्यालयः'
इति नाम्ना निश्चिता राष्ट्रीयपाठशाला पुण्यपत्तनमण्डलस्य तथेगानदाभाडे 'ग्राम-
'संनिहितवने स्थापिताऽऽसीत् विष्णुं गोविन्दपुत्रं विजापूरकरकुलोद्भवं पुरस्कृत्य कैश्चित्
स्वदेशं वैदेशिकवारतन्त्रयादुद्दिधीर्षुभिराधुनिकशिक्षितैः । ईशवीये १९१० वत्सरे
त्रिटिशप्रभुभिः 'समर्थविद्यालयः आङ्ग्लसम्राजः विरोधं त्रिटिशप्रभुत्वस्य विरोधं च
राष्ट्रीयशिक्षामिषेण अध्यापयति' इत्यपरधमारोप्य विध्यसितः । तत्रज्ञा. कतिपया, प्रौढा
विद्यार्थिनः प्राज्ञमठमागत्य राष्ट्रीयशिक्षाप्रणाल्याः पुनः प्रवर्तनार्थं वेदान्ताध्ययनार्थं च
न्यवसन् । स्वदेशनिर्मितमात्रस्तुर्यणं परदेशनिष्पन्नस्तुरिहृष्कारः स्वराज्यार्थप्रयत्नो
राष्ट्रीयशिक्षाप्रवर्तनं चेति चतुर्विधं कार्यक्रममाहृत्य वर्तितकथमिति एतेषां विद्यार्थिनां
समुद्दिष्टमासीत् । तेषु कनडेकुडनामा दिनकरशास्त्री, द्विवेकरकुलनामा महादेवशास्त्री
च राष्ट्रीयशिक्षाप्रणाल्या प्राज्ञमठे अध्ययनं प्रवर्तनीयमिति मनसि निधाय मुख्याचार्य
नारायणशास्त्रिणं प्रति साहाय्यमकुस्वाप् । ईशवीये १९१६ वत्सरे सप्टेम्बरमासे
शके १८३६ सवत्सरे आश्विने मासि विजयादशम्या प्राज्ञमठस्य प्राज्ञपाठशाला इति
नामकरणं कृतम् ।

विद्यार्थिनां यत्र विद्याधिगमस्तत्र जीवनम्, न प्रातिस्निके गृहे वासः पाठ-
शालायां च अध्ययनमित्येवं नियम अस्याः पाठशालायाः कृते विहितः । विद्यार्थिनां
वसतिगृहे प्रातरारभ्य रात्रौ शयनपर्यन्तं विद्यार्थिना विविधाचरणस्य विशिष्टा पद्धति-
रप्यनुशासिता । सा यथा—प्रातः उप काले प्रनोधनसमनन्तरं प्रातः स्मरणीयस्य वैदिकस्य
सूक्तस्य, देवतास्तोत्राणां राष्ट्रभक्तिभारान्बितगीतानां च सर्वविद्यार्थिभिर्निर्णयतममय
उत्थितैरेकमात्रयाच पठनम्, दन्तनायनादिशौचक्रिया, शीतोदकस्नानम्, संध्याबन्दनम्,
सूर्यनमस्कारादिव्यायामः, शिक्षकाणां शिष्याणां च सामूहिकीं प्रार्थना, मध्याह्नभोजन-
समयपर्यन्तं माध्यमिकशिक्षाकार्यक्रमातुसारेण उच्चशिक्षाक्रमानुसारेण च पर्यभेदेन पाठ-
ग्रहणम्, सर्वेषां सहभोजनम्, मध्याह्ने भोजनोत्तरं विश्रम, पुनश्च पाठग्रहणं सध्या-
समयपर्यन्तम्, सध्यासमये शारीरव्यायामपरा क्रीडा प्राद्वणे व्यायामगृहे वा,
सार्थसंध्याबन्दनम्, रात्रिभोजनम्, स्वाध्यायः, शयनं च इत्येवप्रकारेण विरामदिवस-

व्यतिरिक्तेषु दिवसेषु अध्यापकानामध्याप्यानां च कालविभागेन कार्याणि क्रमनियतानि कृतानि ।

वैदेशिकाङ्गलराज्यपारतन्त्र्येण समुत्पन्ना ये दोषाः स्वात्मविश्वासनाशः, प्रहाहानिः, ऐक्यभावनालोपः, परानलन्वनमित्यादयस्तेषां समूलमुत्पन्ननकरी, भारतीयानां स्वधर्मेषु स्वरंपरागतसंस्कृतौ शश्वन्नीतिधर्मेषु च विवेकयुक्तश्रद्धोत्पादिका या सा राष्ट्रीयशिक्षेति व्याख्याता प्राज्ञपाठशालासंस्थापकैः । पारतन्त्र्येण मृतप्रायस्य राष्ट्रस्य संजीवनं यथा स्यात्तथा नवीनानां विचारणां प्रवर्तका देशकालपरिस्थितिभेदानुसारेण परंपरापरिवर्तनाय विवेकयुक्तद्विवाद्माश्रिताः भगवद्भक्तेः राष्ट्रभक्तेश्च समन्वयकारिणा दृढशुद्धभावेन समुपयुहितचिन्ताः शीलवन्तोऽन्धपरंपराविध्वंसिनः परंपरागतसंस्कृतिमूलत्त्वानामेव संरक्षणाय संनद्धाः पण्डिता धर्मोपदेशका नागरिका एव पारतन्त्र्येण विपन्नस्य दुर्बलस्य भारतराष्ट्रस्य समुद्धारण्य प्रभवेयुरिति तादृशनागरिकनिर्माणमेव राष्ट्रीयशिक्षोद्देश इति समुद्योपितो राष्ट्रीयशिक्षासिद्धान्तः प्राज्ञपाठशालासंस्थापकैः । आङ्ग्लप्रणीतशिक्षापद्धति-वैदेशिकराज्यसेवकनिर्माणयन्त्रमिति सा पद्धतिर्हेया, परन्तु आङ्ग्लभाषासाहित्यान्वर्गतज्ञान-विज्ञानकलाः सर्वथा संप्राहाः, यतः पाश्चात्त्यज्ञानविज्ञानकलानां परिप्रद्वैणैव बलशालिनो नवजीवनसंपन्नस्य भारतराष्ट्रस्योदयः संभवति, नान्यथा इति तेषां निश्चय आसीत् । किञ्च या हि आपुनिकविद्याकलासंस्कृतिविमुक्तानां भारतीयपरंपरागतपूर्वतनाचारविचारानेव सारसर्वस्वं मन्वमानानां 'सामाजिकरूढिरेव पवित्रा कल्याणकारिणी, तद्द्विरोधः पापावहः' इति श्रद्धावतां मार्गेण न भारतः समुन्नतिपथं प्राप्नुयादित्यपि तैर्निर्णीतमासीत् ।

प्रथमजागृति-कामहायुद्धोत्तरं भारते राष्ट्रस्वातन्त्र्यप्राप्तये परंपरागतसामाजिकरूढि-परिवर्तनाय च आन्दोलने प्रवृत्ते, ययोरान्दोलनयोर्महात्मा गान्धी प्रधाननेताऽभवत् । प्राज्ञपाठशालाशिक्षकाः शिष्याश्च राष्ट्रीयस्वातन्त्र्यान्दोलने सामाजिकधार्मिकपरिवर्तना-न्दोलने च माहात्म्यं नेतृत्वं चाऽऽचरितवन्तः । नारायणशास्त्रिणा तच्छिष्यमहादेव-शास्त्रिकम्पणशास्त्रिभ्यां च सामाजिकपरिवर्तनान्दोलने मुरयतः धार्मिकानां सभासु सामाजिकपरिवर्तनस्य धर्मशास्त्रग्रन्थानालोचय तर्कपरियुहितं समर्थनं कृतमिति परिवर्तनवादिपक्षः अपरिवर्तनवादिरूढिनिष्ठपक्ष इति पक्षद्वयं संस्कृतपण्डितेषु समु-द्भूतम् । धार्मिकसामाजिकसंस्थासु आचारमार्गे च परिवर्तनं न मूलतो धर्मविघातकम्, प्रत्युत धार्मिकतत्त्वमामर्ष्यदृष्टये एव प्रभवति इत्येयंविधां विचारसरणीमनुसृत्य परिवर्तनवादिपक्षे बहूयो विद्वान्सी महात्मा प्रविष्टाः । धर्मगात्रेतिहासकारः बाणे इत्युपाह्वः वामनसूतः पाण्डुरङ्गः, इतरित्युपाह्वः लक्ष्मणपुत्रः केशवः नागपूरस्वः, पाठकः श्रीधरशास्त्री, चित्रावः सिद्धेश्वरशास्त्री, मिडे सदाशिवशास्त्री, चापेकरेत्युपाह्वो गोविन्दपुत्रो नारायणः, कोयले रघुनाथशास्त्री इत्यादिभिः धर्मशास्त्रविद्भिः पण्डित-मैट्रिकत्रयचारित्रसुपरिद्यापदावचित्तस्य नारायणशास्त्रिणो नेतृत्वं स्वीकृत्य धार्मिकेषु सामाजिकेषु चाचारेषु आपुनिककालमनुसृत्य परिवर्तनपरिहार्यमादरणीयं चेति दृष्टोप्य परिवर्तनान्दोलनं प्रचारितम् । हिन्दुसमाजगतानां जातीनामुपजातीनां च

परस्परं सहभोजनं विवाहश्च संमतः कृतोऽनेन परिवर्तनपक्षेण । गांधीमहात्मना प्रवर्तित-
 वासुदेयवोच्छेदनान्दोलनोपोद्बलमायैतैः पण्डितैरावेदितम्— अन्यज्ञा इति स्मृतिशास्त्रे
 निर्दिष्टानां जातीनामस्पृश्यता, चातुर्वर्ण्येन परम्परया समाचरिता सर्वेण हिन्दुसमाजे-
 तोच्छेद्येति । उपनयनविवाहादिसंस्काराः सर्वैर्हिन्दुभिः वैदिकमन्त्रैः गृह्यसूत्रानुसारेण
 कार्याः इत्यभ्युपगतमेतेन धर्मपरिवर्तनवादिपक्षेण । तेषां संस्कारकर्मणां, दीर्घविचारं
 परिहाय यथा अनुष्ठानं, कर्तव्यं तथा संक्षिप्ता पद्धतिरपि नारायणशास्त्रिणा प्रणीता
 संन्यासाश्रमप्रवेशानन्तरं केवलानन्देत्यभिव्यां प्राप्तेन ।

सत्तावनमतावलम्बिनोऽपरिवर्तनवाद्पक्षीयाः पण्डिताः स्मृतिपूपलभ्यमानानां ज्ञात्या-
 द्याचारधर्माणामदृष्टफलकत्वान्मनुष्यबुद्ध्या परिवर्तनं न सहन्ते । अदृष्टफलकार्यकारण-
 भावो मनुष्यबुद्धेरगम्य इति निर्धार्य स्मृतिशास्त्रेषूपलब्ध्यानां परस्परविरुद्धवचनानां पूर्व-
 मीमांसोक्तपद्धत्या विरोधपरिहारं भिन्नस्मृतीनां समन्वयं च स्थापयन्ति, सर्वेषां स्मृत्यवि-
 रोधितां कुलधर्मदेशधर्मजात्यादिधर्माणां रुढिलीकृतानामपि सनातनत्वमपरिवर्तनीयत्वं च
 मन्यते । एतद्विरोधेन परिवर्तनवादिपक्षः पूर्वमीमांसोक्तपद्धत्या विरोधपरिहारेऽपरिदुष्यन्
 ऐतिहासिकपद्धतिमङ्गीकरोति, ज्ञात्याद्याचारपरिवर्तनं च समर्थयति— यथा युगे युगे
 ऋषिभिर्वा जिष्टैर्वा जनैर्वा तत्तद्देशकालपरिस्थितिविशेषानुसारेण लोकहितार्थमनुष्ठानशक्ति-
 भेदमधिकारभेदं चावेक्ष्य परम्परागता धर्माचाराः परिवर्तिताः नवीनाश्च प्रवर्तिताः,
 तथा अधुनाप्याधुनिकैर्विद्वद्भिः सद्भिः परिवर्तनीयाः प्रवर्तनीयाश्चेति ।

अमद्गुरुचरणैः परिवर्तनवाद्पक्षसमर्थनाय ऐतिहासिकपद्धतिरङ्गीकृता । ऐति-
 हासिकपद्धतिसमर्थनाय धर्मशास्त्रप्रमाणानामन्वेषणप्रवृत्तात् वेदस्मृतिपुराणानां वचन-
 संग्रहः साकल्येन कर्तुमिष्ट इति विचार्य धर्मकोशाकार्यालयं ब्राह्मपाठशालामण्डलसंस्थाप्य
 स्थापितवन्तः ईशवीये १९२७ तमे वत्सरे केपाञ्चिदन्तेवासिनां साहाय्येण । ईशवीये
 १९३१ तमे वत्सरे एतद्धर्मकोशकार्यस्य प्रत्यवायपरिहाराय ऐकान्येण निर्वर्तनाय च
 संकल्पितम्— यत् माध्यमिकशिक्षाशाखा ब्राह्मपाठशालाङ्गभूता न रक्षणीया, चित्त-
 विक्षेपहेतुत्वादल्पफलत्वाच्च । अल्पफलत्वं च माध्यमिकशिक्षाया हि च लक्ष्यः प्राचीन-
 भारतीयसंस्कृतितत्त्वरक्षणानुरोधेन राष्ट्रीयशीलशालिनो नागरिका निर्मातव्याः इति
 तमुद्देशं श्रद्धावानाः शिक्षका न लभन्ते माध्यमिकशिक्षानिर्वाहार्थमिति । अतः
 माध्यमिकशिक्षाशाखाकार्यमितः परं नाङ्गीकरणीयमिति । इदं नारायणशास्त्रिपादानां
 मत्तं नाहृतं तत्सहकारिभिरन्यैः संस्थाकार्यवाहैः । अतः ब्राह्मपाठशालामण्डलसंस्थायाः
 अध्यक्षपदं सदस्यत्वं च सर्वथा परित्यक्तमाचार्यचरणैः । ततश्च ते शके १८५३ विजया-
 दशम्यां (ईशवीयाब्दे १९३१ तमे अक्टोबरमासे २२ दिनाङ्के) प्रातः परिस्राजकाश्रमं
 प्रविष्टाः ।

ब्राह्मपाठशालासंस्थापपञ्चात्रिवृत्तेषु गुरुचरणेषु संस्थायाः सर्वः कार्यभाटः मधि-
 न्यस्तः ब्राह्मपाठशालामण्डलकार्यकर्तृभित्तदध्यक्षपदं मह्यं दत्त्वा । माध्यमिकशिक्षाशाखा

वत्सष्ट्या इत्येतत् गुरुचरणमतं युक्तमासीदिति मया वर्षत्रयादूर्ध्वं स्वीकृत्य तच्छास्त्रा-
कार्यं सर्वोपार्थक्यत्वेन विरमितम्, धर्मकोशकार्यं संस्कृतविद्याशिक्षाकार्यं च अनुवर्तित-
मवापयत् । गुरुचरणाश्च तदुत्तरं परित्राजमयस्यायामैकग्रन्थेण जैमिनीयवादादरायणीय-
सीमांसयोर्मनने, तदनुसंधानेन ग्रन्थलेखने, ब्रह्मचिन्तने, ध्यानयोगाभ्यासे च चिरं स्थिताः ।
प्राप्ते च प्रयाणसमये दीर्घकालं निरन्तरं निरन्तरायं च जपितस्य प्रणवस्यैकाक्षरब्रह्मणो
ध्याहारमुच्चैः कृत्वा केरले ब्रह्मणि लीनाः । तैः प्रणीतग्रन्थाणां मुद्रणप्रकाशनकार्यस्य
कर्तव्यता प्राज्ञपाठशालामण्डलसंस्थया गुरुचरणानामृणापाकरणाय स्वीकृताऽस्तीति ।

तस्यैतस्य गुरुचरणचरित्रसारस्य संक्षिप्य निवेदनं परिसमाप्यते ।

रुक्मण्यशास्त्री जोशी

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

चाई नगरी

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत—अद्वैतसिद्धिः श्रीमद्युक्तेन्दुसरस्वतीप्रणीता मोहमय्या निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

अद्वैत. चं —अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अलंकार —भाट्टालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बाया १९२१ सने मुद्रिताः ।

आचारमयूखः—श्री. व. र. धारपुरे प्रकाशितः, मुम्बई ।

आपद्य—आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रश्नः, कण्डिका, सूत्र इति अङ्गत्रयम् ।

आपस्तम्बाचार्यः—परिच्छिन्नः कल्पवृक्षकारः ।

आभरणम्—शाकरशारीरकमन्थस्य टीका । अभ्यास-पाद-सूत्राङ्काः । क्वचित् तृतीयोऽङ्कः अपिकारणस्य ।

आर्षेयब्राह्मणम्—सामवेदीयम् ।

आश्व. गृ — आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, तत्रत्या नारायणवृत्तिसिद्ध ।

आश्व. श्रौ — आश्वलायनश्रौतसूत्रम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रितम् ।

इ— इत्यादि ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणीता । रामवीर्यः टीकाकारः । प्रकरणश्लोकाङ्कौ गद्य पद्य च ।

ऋजु— ऋजुविमला नाम शाबरभाष्यप्रत्यक्षानन्तराया. प्रामाण्यवृद्ध्याः टीका श्रीशालिक-नाथप्रणीता । चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋ इत्यङ्गत्रयम् ।

ऐत्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अभ्यासः, खण्डः, सूत्रं इत्यङ्गत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप— कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकदर्शनम् । अभ्यास-आह्निक-सूत्राणामङ्काः ।

कणिका—न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मैट्रिकहॉल-मुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

कर्क—कर्काचार्यः, कान्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकारः ।

कल्पतरु— धामस्या. टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीता, १९१७ सने मोहमय्या निर्णय-सागरे मुद्रिताः । अभ्यासः, पादः, सूत्र इत्यङ्गत्रयम् ।

कस्तूरि—कस्त्रिरज्ञाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्तिः । १९०८ स्ने मैसूरनगरे मुद्रिता ।
सा च माहृदीपिकापुस्तके एव मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्—कालावनभौतसूत्रम् ।

काशीखण्डः—स्कन्दपुराणान्तर्गतः । रामानन्दः टीकाकारः । अध्याय—श्लोकाद्वी ।

कासं—काठकसंहिता ।

कू, कूनुहलम्—अध्वरमीमांसाकूनुहलवृत्तिः श्रीवास्तुदेवदीक्षितविरचिता श्रीरङ्ग—वाष्पीविलासे
मुद्रिता । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के—केवलानन्दसरस्वती । तत्कृता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः—व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः । काश्या मुद्रितः ।

कौ., कौस्तुभ—मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौगम्बाया १९३९ स्ने मुद्रितः ।
अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयं पृथङ्कथम् ।

कौत्रा—वीपीतत्रिकाज्ञानम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ स्ने मुद्रितम् ।

कण्डिका—अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयशागरे मुद्रिता ।

जै—जैमिनिसूत्रज्ञानदशकशष्ठी । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

जैत्रा—जैमिनिसूत्रज्ञान सामवेदीयम् ।

दुप्—दुपदीका नाम वार्तिकं कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शास्त्रभाष्येण सह
१९३३ सनादौ मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

तत्त्व, तत्त्वप्रकाशिका—परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ संवति
काश्या मुद्रिता ।

तत्त्वत्रोधिनी—विद्वान्तकौमुद्याः टीका निर्णयशागरीया १९२९ स्ने मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्—दुपदीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधि-
करणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्डव्य—ताण्डवप्राज्ञान पञ्चविंश नाम । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

ताण्डवसा—ताण्डवप्राज्ञानस्य सायनप्रणीत माध्यम् ।

तैत्ति—तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रयागः, अनुवाकः इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

तैत्तिंसा—तैत्तिरीयसंहितायाः सायनभाष्यम् ।

तौवा—तौवातितमन्त्रिलकः भरदेवप्रणीतः मीमांसामूलवृत्तिरूपः अधिकरणरत्नवाक्यकः ।
काश्या मुद्रितः ।

नीतिमयूरः—श्री. ज. र. चारुते—प्रकाशितः, मुम्बई । पृष्ठाङ्कः ।

निरुक्त—वाल्मीकिप्रणीत निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

नृ. पृ. मा—नृसिंहपूर्वतापिन्याः मार्षं शास्त्रम् ।

न्यायनि—न्यायनिर्णय नाम शास्त्ररचयितृभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय—
पाद—सूत्राङ्कः ।

न्या. माळा—न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौगम्बायां मुद्रिता ।

न्या. सू—न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्रं इति त्रयोऽङ्कः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिक्रमाद्यप्रणीता प्रामाकरमजानुसारिणी । अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः । चौलम्बायां मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रमः अप्यव्यधीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठं इत्यङ्कनयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नायेद्यप्रणीतः । कात्या २००२ संवत् मुद्रितः ।

परिमल— भामत्याष्टीकायाः कल्पतरुः टीका । अप्यव्यधीक्षितविरचितः मोहमय्यां निर्णयवागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा — पाणिनिः । अप्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् ।

पुरुषार्थचिन्तामणिः— श्रीविष्णुमट्टविरचितः । मोहमय्यां मुद्रितः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्चिका— प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिक्रमाद्यप्रणीता । कात्या विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रमाकरविजयः नन्दीश्वरविरचितः । कल्कितायां १९२७ सने मुद्रितः ।

प्रा. मयूखः— प्रायश्चित्तमयूखः । ज. र. धारपुरे— प्रकाशितः । पृष्ठाङ्कः ।

पाल— बालमीमाहाप्रकाशः नांकरभट्टप्रणीतः । कात्या विद्याविलासमुद्रालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्त्वतुपालयवैद्यनाथप्रणीतः । मुम्बई गुजरातीमुद्रणालये १९६६ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रमाकरमजानुसारिणी टीका । नथ्यप्रामाकरमजमत्र । चौलम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

वृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृतिः ।

बौध— बौधायनसमस्तम् । प्रश्नः पटलं सूत्रं च ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अप्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

सगी— भगवद्गीता । अप्यायः श्लोकश्च ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायसुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अप्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नथ्यपीमासकराण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अप्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कनयम् ।

भाट्टालंकारः— न्यायमीमांसप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौलम्बायां १९२१ सने मुद्रिता ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिभाषणीता शाकरशाटीयक्रमाप्यस्य टीका । मुम्बई निर्णयवागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भावनाविवेकः— मण्डनाचार्यप्रणीत काव्यां १९१३ सने मुद्रितः ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्याशास्त्रीपटवर्धनप्रणीता । काव्या २००२ संवत् मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः गंगाभट्टविरचित । तर्कपादमात्रम् । चौलम्बाया १९०० सने मुद्रित ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता भीमासानुक्रमणी । चौलम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

मीमे— मीमांसाकोशः ।

माघ— माघकविवृत शिशुपालवधे नाम महाकाव्यम् । सर्गः, श्लोकः इत्यङ्कद्वयम् ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः । चौलम्बाया १९२० सने मुद्रितः ।

मीमांसाजीवरक्षा— प्रामाण्यमतनुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्जिकापुस्तके अन्ते काव्या १९०४ सने मुद्रिता ।

मुरारिः— अङ्गलनिरुक्तिकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेपातिथिः— मनुस्मृतेः भाष्यकारः ।

याज्ञ, याज्ञमू— याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अध्यायः, श्लोकः इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न, तन्त्ररत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्षसारथिमिश्रप्रणीतम् । टुप्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्र इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नमाला— न्यायरत्नमाला पार्षसारथिमिश्रप्रणीता । चौलम्बाया मुद्रिता ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका पार्षसारथिमिश्रप्रणीता । चौलम्बाया १८९८ सने मुद्रिता ।

रसायनम्— विधिरसायन अप्पय्यदीक्षितप्रणीतम् । चौलम्बाया १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— माट्टरहस्य श्रीलण्डदेवप्रणीतम् । शब्दत्रोषविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

राट्या— राट्यापनधौतसत्रम् । कलिकाताया १८७२ सने मुद्रितम् ।

या— तन्त्रवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शास्त्रभाष्यस्य विवरणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९११ सने मुद्रितम् । अध्याय, पादः, अधिकरणम्, सूत्र चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकावृत्तिः शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्जिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वाघ— वासिष्ठधर्मसूत्रम् ।

त्रि— जैमिनीयन्यायमत्याविसारः सायणभाषवाचार्यप्रणीतः । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

विट्टल— विट्टलेशी अद्वैतसिद्धेः चन्द्रिकाटीकायाः टीका । निर्णयसारे १९१६ सने मुद्रिता ।

विधि— विधिविवेकः मण्डनाचार्यप्रणीतः । काव्या मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रितः ।

वृ— भीमावात्सलवृत्तिः सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचित । काव्या भेदिकल्लोलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रित ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्यापादश्रौतसूत्रवृत्तिः । पुण्यवत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रित ।

वैद्यनाथः— शाररभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकारः । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वैद्यनाथी— वैद्यनाथकृता शाररभाष्यस्य टीका ।

व्यवहारमयूसः— श्री ज. र. धारपुरे— प्रकाशितः मुम्बई ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः भीमावात्सलसंग्रहः । काव्या विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्चिका-पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शब्दकोस्तुभ — गद्योन्नीदीक्षितप्रणीतः ।

शाम्बा— शाकर भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्र चेत्यङ्कनसम् । चतुरङ्गलये तु तृतीयोऽङ्कः अधि-करणस्य ।

शंभौ— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं च । कलिकाताया १८८८ सने मुद्रितं सभाष्यम् ।

शा— शास्त्रदीपिका फार्मशास्त्रमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छंकरभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दा-श्रमे मुद्रिता ।

शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नामप्रणीत । काव्या २००२ संवत्ति मुद्रितः भूत्यादिसहितः ।

श्राद्धमयूसः— श्री ज. र. धारपुरे— प्रकाशितः मुम्बई ।

श्रीकर— मङ्गलसूत्रमाण्यकारः शैवमतानुसारी ।

श्लोका— श्लोकवार्तिक आचार्यकुमारिलभट्टविरचितम् । तर्कपादः । चौलम्बाया १८९८ सने मुद्रितम् ।

संक्षेप— संक्षेपकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काव्या भेदिकल्लोलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपशास्त्रीरकम्— रामजीशेखरटीकासहितम् । अध्यायः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।

संग्रह— स्यापसंग्रहः । लिपितः ।

सत्यापादः— तैत्तिरीयद्विरण्यकेनिशाखीयकल्पसूत्र आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सत्याशौ— मत्यापादीय श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सदस्यं— सर्वदर्शनसंग्रहः ।

सना. ध. प्र— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुरुसुन्देकरमहाराजोपेतैः म. म. अनन्तकृष्ण-शास्त्रिभिः प्रणीतः ।

सनयमयूख — श्री च र धारपुरे इत्येतै प्रकाशित , मुम्बई ।

साहस्री— मुक्तेशैकिक पापसाहस्री । मुम्बई श्रीवेङ्कटेश्वरे मुद्रित शक १८३० । साहस्रपा
यो न्यायनम्नाङ्को निवेशित स एवास्माभि प्रदश्यते ।

सिद्धान्तकौमुदी— मट्टोजीदीक्षितप्रणीता । निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कपादस्यशास्त्रदीपिकाया टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५
सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता ।

सु, सुधा— न्यायसुधा मट्टोजीशेखरविरचिता राणकपरपर्याया तन्ववार्तिकस्य टीका चौतम्बाया
मुद्रिता । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमूपन्यस्ता । यत्र च ' सु ३।७ पृ ' इति स्यात् तत्र सुधाया
तृतीयाभाषयस्य सप्तमाधमपादात्मके भागे ग्रथान्ते मुद्रिते पृष्ठ अमुक इत्यर्थे । तत्र भागे किल पृथगेव
अष्टौ मुद्रिता आवित आरम्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमालिका शास्त्रदीपिकायाटीका अर्थवादाधिकरणभारम्य द्वादशा
ध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता । अत्र अध्याय, पाद, अधिकरण
इति अङ्कवयम् ।

मीमांसाकोषः

प

ॐ 'पक्षान्तैरपि परिहाय भवन्ति' । अन्वया कृत्वा दोष उक्तः, अन्वया परिहारः । दार्ढ्यौर्ध्वनासिबो यावज्जीवकाल इति कृत्वा दोष उक्तः । नैयमिक इति परिहारः । भा. १.१.१५।२०. * 'पक्षान्तैरपि परिहाय भवन्ति' इति महाभाष्यं कर्तव्यम् । अथ कैयटः- यथा द्रव्यपक्षे सत्त्वाया इत्यकारम्म, जीवित्पक्षे तु प्रत्याख्यानम् । इति । पक्षान्तैरपि ० त्रार्तिककृता एवमुक्त इति विवरणम् । के * 'पक्षान्तैरपि परिहाय भवन्ति' । 'विभाषा क्वदसि' इति त्रैकल्पिकमैकश्रुत्य (धनुषे) अतीकृत्य पक्षान्तैरपि ० इति न्यायेन तत्रनास्तुदात्तनिपातन करिष्यते इत्युक्तं भाष्ये । शब्दकौस्तुभः वृद्धिरदैच् ।

● पक्षोत्तरत्वं नोपाधिः, यावत्क्याप्यद्वयप्राहृन्मानाभावात् । मणि. पृ. ३५.

● पक्षोत्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यं इति न नियमः । वा. ३।८।१।२७.

● पक्षता अस्मात् सिद्धौ सत्या वा, सत्यानुमित्याप उभयापारभे या अनुमितेर्ददवान् अनुमित्याविरहविनिष्ठायाः सिद्धेरभावः । अनुमित्या च यादृग्वाद्दोषोच्छ्रसत्त्वे अनुमितेः सा सा विवक्षिता । तेन 'प्रत्यक्षमित्तं वह्निज्ञानं जायताम्' 'आलोकेन वह्निरानं जायताम्' इत्यादीच्छासम्भ्रः । अत्राय निष्कर्षः- उक्तत्वाप्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नताऽप्यविशिष्टतत्पक्षताऽवच्छेदकविशिष्टमिच्छाविषयिका, अनुमितित्वमित्तप्रमितिविभाषकधर्माविषयकतद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकाररूपे सति तदन्यलिङ्गताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गप्रत्यापकारिक, तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयिका, तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकार-

रूपे सति तद्विरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिक-तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिक, तद्विरुद्धविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिक, पक्षता इत्यर्थः ।

अत्र 'उक्तत्वाप्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसाप्यविशिष्टतत्पक्षताऽवच्छेदकविशिष्टमिच्छाविषयिका' इति निवेद्यात् 'पर्वते वह्नयनुमितिर्जायताम्' 'प्रत्यक्षान्तरिकज्ञानं जायताम्' पर्वते वह्निप्रत्यक्षम्, तद्व्याप्यपरामर्शं, विषयान्तरे च अनुमितिसामान्यभाष्यः, तत्र 'पार्तिकचिन्त्यानं जायताम्' इतीच्छादीनां समग्रः । 'अनुमितिरप्यनुमितिविभाषकधर्माविषयक' इति निवेद्यात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वप्रमदशायात् 'पर्वते वह्निमान् इति प्रत्यक्षं जायताम्' इतीच्छया न संभ्रः । तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तदन्यलिङ्गताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिक इति निवेद्यात् धूमवायवच्छेदेन व्याप्यत्वपरामर्शदशाया इत्यवावच्छेदेन द्रव्यत्वावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयकत्वे सति तद्विज्ञताऽवच्छेदकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्यमितित्वावच्छिन्नानुदेयिका इति निवेद्यात् 'धूमेन आलोकेन च वह्न्यनुमितिर्जायताम्' इतीच्छया न समग्रः । यत्र इत्यत्यस्य लिङ्गताऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नानुदेयिकी 'द्रव्येण वह्नियनुमित्याम्' इतीच्छा, तस्याः समग्रः । तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकाररूपे सति तद्विरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिका इति निवेद्यात् यत्र आलोकत्वस्य अवच्छेदकत्वानुमित्यादीनां 'आलोकेन वह्नियनुमित्याम्' इतीच्छा तथा न समग्रः । तद्विज्ञताऽवच्छिन्नानुमितित्वावच्छिन्नानुदेयिकी इति निवेद्यात् 'पूर्वं जालीनपर्वतीवधूमेण वह्न्यनुमितिर्जायताम्' इतीच्छया न समग्रः । 'नोत्प्रपत्तेः स्वलोकावच्छिन्नैरिच्छासामान्यधर्मैर्वायैः । यूथैव बाल्यवर्षं विचिन्त्य चित्वा मयोपेक्षि एषुष्यत्तया ॥' मणि. पृ. ३५-३७.

* पञ्चवत्— यथा पञ्चभाषापञ्चमा मुद्क्ते इति पञ्चान्ताम् (शुक्ले कुण्डे) गम्यते । भा. १०।५। १४।५६.

* पश्चिणो नारितया इत्यधिकिद्गन्तम् । वागान्ते अस्थ अनुग्रामम् । भा. ५।३।१०।२६.

* ' ङु ' द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च ' इत्यदिनेके रूपद्वय निरपिच्यते चेत् पङ्कप्रश्चालन-न्यायान् प्रसङ्गप्रतिषेधे गौरव स्यात् । तथापि कथं पङ्कप्रश्चालनन्यायो न स्यात् । (' प्रश्चालनादि पङ्कस्य दृशदस्यर्थं वरम् ' इत्यस्यैव सङ्घेपण्योऽप न्यादः ।) न्यायानि. ३।२।६।२२ ब्रम् .

* सुप्तशब्दस्य सर्वपुण्यविपश्चितात् अग्निशोनादीना-मपि पुण्यान्नवत् किनाशक्यात् पङ्कप्रश्चालनन्याया-पातात् आकरक्षणाऽपि तानि नानुष्ठानि इति प्राप्य विद्वान्त्यति । न्यायानि. ४।१।१२।१६ ब्रम् .

* पङ्कजादिशब्दानां प्रयोगन्वयसापकप्रवृत्तत्वात्-शपीनवनविशतविपयव दृश्यते । सु. पृ. ११००.

* पङ्कजशब्दस्य विशिष्टविपयप्रयोगान्त्वशाऽनुप-पत्त्या पञ्चलैत्र्यसमवेतपङ्कजननविशेषनिमित्तन्यायधा-णात् व्यकथा । सु. पृ. ४०७.

* पङ्कितः । पादेयु अक्षराणि ८।८।८।८।८ । उदा० ' दानासः पृथुधरसः ' (ऊर्ध्व. ८।४६।२४) । के.

* पङ्कस्युत्तरा त्रिष्टुप् । पादेयु अक्षराणि १०।१०।८।८।८ । उदा० ' एवेन्द्राग्निमामहा ' (ऊर्ध्व. ५।८६।६) । इत्येव विष्टुपूरां त्रिष्टुप् । के.

* पङ्कितपानना. । ' आन्वा. सर्वेषु वेदेषु सर्व-प्रवचनेषु च । भोविषाश्च यजनाश्च विशेषा. पङ्कि-पाननाः ॥ ' (मद्र ३।१८४) । सु. पृ. ३३०.

* पङ्कितपाननाः । मनुना पङ्कितपञ्चनमये ' यथा म्याकुश्टे वाव यथा मीमासतेऽपारम् । तद्गुणो पुण-धर्मागौ पङ्कितपाननायवनी ॥ ' इत्युक्तम्, तत् वेददेव उदन्वय उक्तम् । वा. १।३।८।२०.

* पञ्चनखादिशब्दोच्चारणान् इत्योऽर्थाः गम्यन्ते-भासना-चारस्ये-श्रुं-सातंत्वा-पुश्व-उपग्रह (परमे-

पदात्मनेपदत्व)-कालविदोषा. । तेषां तु कः शब्दः वोऽर्थात् इति विभागो न शक्यते । लक्ष्य चैतावत् शोऽर्थाच्च गम्यते स शब्दार्थे इति । भावनायास्तावत् शब्दव्यतिरिक्त प्रत्यासक्त परत्यामः । समन्विति हि विनाऽपि भावनाया काऽस्यत्वादनः (वा ३।४।४।१३ पृ. ११३.

* पचेः विकलेदनफलशक्तिप्रवर्णनविप्रयोजकस्यापार-शाक्तिय प्रसिद्धम् । सु. पृ. १२०५.

* पचयादेश्च स्वरूपेण बर्मसाकाङ्क्षत्वेऽपि अनिश्चयत्वात्वा अकर्मकत्वात् ओदनस्य पच्यते इति भावेऽपि प्रयोगः । रहस्य. पृ. ५१.

* पचयादिधानो. विकल्प्यादिपत्ते अनुकूल-व्यापारो च प्रत्येक शक्तिः, न विशिष्टे । व्यापारश्च व्याप्तियः प्रयत्नः, फलकारिः शरीरगत चेद्वा च । अनुकूलत्वस्य सत्सर्गमार्गात्कल्पनत्वात् न तत्र शक्तिः । तावत्तु च व्यापारेषु पचतीतिप्रयोगः, तावत्तु प्रत्येकं शक्तिः । रास्यताऽनच्छेदं च तावदन्वयतन्त्रम् । इति वैयाकरणः । मणि. पृ. १०४.

[' पञ्च'शब्दात्त्वच्छुद्धिदन्तसमाप्त्युत्तर 'पञ्चम'-शब्दो प्रत्ययः । के.]

* पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या. इति शशादीना पञ्चाना (शरा-शरवक- गोषा- कच्छ- सङ्गानाम्) कीर्तनात् अन्येषां मद्येण प्रतिपिच्यते परिचल्यका इत्यपमर्थो वाक्येन गम्यते । भा. १०।७।१।२८.

* पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति स्मृतिन्यायेन अनुगतविपरीतमापणप्रतिषेधः अर्थात्तिसिद्धः सपति । वा. १।३।८।२४ पृ. २५५ । यथा पञ्चनखा मन्वे पञ्चैव शशादयो भक्ष्या इति नियमे कृते ततोऽन्येषां श्वादीनामभक्ष्यत्व गम्यते, तथा गलादय एव साधवः इति नियमे कृते अन्येषामाशुजावागतिरित्यर्थः । सु. पृ. २६४.

* ' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या. ' इव प्राक्तपरिसंख्या विशेषा स्मार्तां । धा. पृ. २५.

॥ पञ्चनिर्मिलितैः किं यज्जगतीह न साध्वते इति न्यायः । अपं पञ्चमिरैकप्रतिबन्धैः सर्वमेव साध्यते इति विवक्षायामतस्ततीति । साहस्री. ९४२.

• पञ्चाक्षरतद्धितान्नपदवृत्तं बोदनालिङ्गं अति-
देवकर्म ' अग्नीषोमीयमेकादशकपालम् ' इत्यस्य
प्राकृतस्य ' आग्रावैष्णवमेकादशकपालम् ' इत्येवंरूपेषु
' वाकावृषिन्मैककपालम् ' इत्यत्रापि च । वाल.
पृ. १२०.

• पञ्चाग्निष्टोमः संस्थापणः अग्निष्टोमस्य पञ्चकृत्वो-
ऽन्यासेन वायमानो गणः । तत्र द्वादशाहस्य विध्यन्तः
संपत्यलिङ्गात् । द्योनाग्नि तु ज्योतिष्टोमादेव न द्वादशा-
हात् । वि. ८।३।४-६.

• पञ्चातुगानमध्ये कामन्य बृहत्कर्म । वाल.
पृ. ७२.

• पञ्चावत्तं अवदानं जामदग्न्यादीनाम् । (मीको.
पृ. ६९२ । संकर्म. २।२।६. • पञ्चावत्तं जमदग्नीनां
इति द्योनागानेन भवति । भा. ६।७।१२।२८. • पञ्चा-
वत्तं मृग्याम् । वा. १।३।७।१७. • पञ्चावत्तैव
वषा, पशुपि चतुरवत्तौ यजमानः । भा. १०।७।१९।६४.

• पञ्चावत्ते अवदाने तृतीयं पञ्चावत्तुत्तरावदा ।
(मीको. पृ. ६९३ द्रष्टव्यम्) । संकर्म २।२।९.

• पञ्चावत्ते अवदाने पञ्चममभिघारणात् प्रावेध ।
(मीको. पृ. ६९४ द्रष्टव्यम्) । संकर्म. २।२।८.

• पञ्चावत्ते अवदाने पञ्चममीपयश्चैव । (मीको.
पृ. ६९४ द्रष्टव्यम्) । संकर्म. २।२।७.

• पञ्चावत्तता अग्नीषोमीये पशौ वषाव्यग्निय दृढ-
काद्यङ्गेषु । (मीको. पृ. १२० अग्नीषोमीये पशौ
इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । भा. १०।७।२।७२-७३.

• पञ्चावत्तचिन्. ' जामदग्न्या वत्सविदा वाष्टि-
पेणाश्व ते श्रवः । पञ्चावत्तचिन् एवान्ये सर्वे चतु-
रवत्तचिन्. ॥ ' गोमिलगुह्ये - ' जामदग्न्या वत्सविदा
वाष्टिपेणाश्वथे च । मार्गवत्सवावना और्जाः पञ्चा-
वत्तचिन् ईरिताः ॥ ' । वि. टिप्पणी च १०।७।२०.

• पञ्चावत्तस्य नास्ति आर्येवरणविदिष्टकर्मोपिञ्चर
इति वैमिनिमतम् । अस्ति तस्याप्यपिञ्चर इति ऋष्यन्तर-

मतम् । पञ्चावत्तेनापि कर्मणि श्रियन्त एव उक्तापि
इति मतान्तरम् । भाट्ट. ६।१।१११.

• पञ्चोद्भोपात्त्वानम् । इन्द्रस्य त्रष्टुपुत्रवधात् तेजो
प्रममादिशत्रुं, बलं वायुम्, स्पमाधिनीं, अर्धमागमन्य-
तिश्रुं । ततः पाण्डुपत्न्या कुन्त्या चर्मण तेजो निक्षिप्तं
शुविष्टिरोऽभवत्, वायुनिक्षिप्तं बल मीमः, इन्द्रनिक्षिप्तं
देहाधर्मर्जुनः, अधिष्ठा मथ्या निक्षिप्तं रूपं नकुलसद-
देवौ । इति पञ्चापि इन्द्रावत्तवमद्वितित्वात् इन्द्रा एव इति ।
सु. पृ. ७।३.

• पञ्चोक्तयः उवप्यस्तोत्रेण प्रवह समाप्यमानस्य
यागस्य पञ्चकृत्यः करणे वायमानो गणः । तत्र द्वादशाह-
विध्यन्तः संयत्तलिङ्गात् । स्तोत्राणि तु ज्योतिष्टोमादेव
प्राद्यानि, न द्वादशाहात् । वि. ८।३।१४-६.

• पञ्चोक्तयद्विषु उन्मथ्यादिगणना स्तोत्राणामर्ति-
देशः । भा. ८।३।४।१०-१२.

• पञ्चोक्तयद्विमंश्यागणेषु द्वादशाहवर्गाणां प्रति-
देशः परन्तु उवप्यस्येत्ता । भा. ८।३।४।८-९.

• ' पञ्चकृत्यः त्रिर्णां अक्षे सुदृजे ' इत्यपि कर्तव्ये
पशौ कारकविमंशिकल्प्या विनियोजनी भूतिः । वाल.
पृ. ४५.

॥ पञ्चकोशावतरणन्यायः । अपं सुतिमानसिद्ध-
त्वात् लौकिक. । साहस्री. ८१५. • पञ्चकोशावतरण-
न्यायः (१।१।६।१२ त्रयु.) प्रतिद्वो द्वि स्व्यरुचवी
-शा नाचन्द्रादिन्याये लौके, पञ्चकोशावतरणन्यायश्चोत्तर-
चीमासायाम् । अष्टकौत्तुमः स्फोट. (तत्र वाक्यं तु
स्व्यरुचवीन्याये द्रष्टव्यम्) ।

• ' पञ्चदशान्याज्यानि मरुति ' इत्यत्र (१।४।२)
रुतिपरित्यागेन कर्मवित्त्वाननेपलाश्रयणम् । वाक्यायं.
पृ. २०. • पञ्चदशोऽदितिवानः वीर्यकामस्य । काशीये ।
वाल. पृ. ३४. • पञ्चदशः श्लोमविरोधः । अपं
शब्दः पञ्चदशसंख्याक्यवरुणगुणविभावकः । वि. १।४।३.
• पञ्चदशः श्लोमविरोधः अष्टकवे द्वितीयोऽहनि इत्यादी ।
७।३।१०. • पञ्चदशः श्लोमविरोधः ज्योतिष्टोमे । ५।३
१५. • पञ्चदशस्य श्लोमस्य विष्टुतिरिचम्, प्रथमाष्टौ

प्रथमाया ऋचस्विष्टरम्याः । द्वितीयाहृती मध्यमाया,
तृतीयाहृती तु उत्तमायाः इति । १।४।३।

● पञ्चदशरात्रे नाहीनः किन्तु सन उपाधिचोद
नात् ' ये एव भूतिर्वाग्मिष्वन्तस्ते एन पञ्चदशरात्र-
मुपेयु ' इति । भा. ८।१।६।२९-३२. ● पञ्चदशरात्रः
स्वरूप. उपाधिचोदनत्वात् ' यदन्यत्रतोऽतिरात्रस्तेना-
हीनः ' इत्यहीनत्वोक्तिस्तु स्तुति. । तथा च तत्र सत्रधर्मा-
विदेश. । अन्यत्रतोऽतिरात्रव्य अहीनलिङ्गम् । उभयतो-
ऽतिरात्रव्य समलिङ्गम् । वि. ८।१।६. ● पञ्चदशरात्रे
अग्निद्वेकाह. प्रथममहः । ततो ज्योतिर्गौरयुः इति
म्यहः । परिशिष्टानि एकादशाहानि द्वादशाहपट्टलीनि ।
भा. १२।१।७।२२. ● पञ्चदशरात्रे अग्निद्वेकाम आग्नेयी-
मुनस्त्वामात्रवर्षक ज्योतिरदिनाम्ना ऐन्द्रीमुनस्त्वामात्रवर्ष-
केन वाच्यते । घाल पृ. १३२. ● पञ्चदशरात्रे
प्रथमादे मुन्याकालीनमुनस्त्वामा आग्नेयी, चतुर्दशमु अह तु
च ऐन्द्री । तस्याः म्यह मेदैरैगानुव्रजानात् । ' उपस
त्प्राधाना तु मुनस्त्वामा प्रथमादेऽसि ऐन्द्री एव कार्या
भूयज्ञानमुद्रहत् ' इति भाष्यमन्तम् । (प्रथमादे उमे
अपि मुनस्त्वामे कर्त्तव्ये इति शा भाट्ट च) । वि.
१२।२।७. ● पञ्चदशरात्रे या तावत् वसतीवरीप्रहोत्तर
काला मुनस्त्वामा, सा प्रतिदिक्च विषये (तत्काल
स्वातन्त्रेण • १।१।३।१।२३ अभ्यन्त्ययात्) यथादेवत
च अर्पित्विति आग्नेयी । अन्येषु ऐन्द्री । या तु आति-
ष्याऽन्ते उपसन्तु च मुनस्त्वामा, तस्मात् देवतान्स्कार-
कयात् निगदन् यथादेवतमेव तत्रमेद. । नामि तन्त्रेण
होषारणम् । तस्मात् द्वे अपि मुनस्त्वामे आह्वानये ।
दुपु. १२।१।७।२२. ● पञ्चदशरात्रे सनात्मकशरदगाह-
धर्मात्म्यविदेश. । (मीमे. पृ. २१२ द्रष्टव्यम्) ।
भा. ८।१।६।२०-३२.

● पञ्चदशरात्रप्रथमे अग्निः मुनस्त्वामा ऐन्द्री
एव कार्या भूयज्ञानमुद्रहत् । भा. १२।१।७।२२.

● पञ्चदशरात्रप्रथमम् ' अग्निः अग्निद्वेकामोः,
मिथ, वसन्त उदरानीचोऽभिषत्. ' इति । वि.
८।१।६.

● पञ्चदशसप्तदशदिपदानां अन्यासत्वात्पञ्चद-
शदिविशिष्टकृत्स्नमुपदे शक्ति. । मणि पृ. १६४.

● पञ्चदशसप्तोमे आहृतगानम् । आहृतगान नाम
ऋचागाहृत्वा संख्या च पूर्णते वाहृक् सामगानम् ।
वि. ५।३।४.

● पञ्चनरानां मध्ये पञ्चैव भगवा. इति नियमे
वृत्ते ततोऽन्येषा आहीना अभवत्यव गम्यते । सु.
पृ. २६४.

● पञ्चरात्रे चयन वर्तुं शक्यते । भा. १०।५।
२३।७८

● पञ्चशरावः ओदन ऐन्द्र, दशै एफरोहनार्थे
होरोरपि वा दोह्योर्नरि प्रापञ्चितम् । वि. ६।४।६, तत्र
द्रव्यदेवताविशिष्ट कर्मान्तरम्, न तु द्रव्यरूपो दोहस्य
प्रतिनिधि. । ६।४।९, तत्र कर्मान्तरमपि पयोऽन्तरेण
दध्यन्तरेण चानुष्ठीयमानस्य दर्शय्यान्तम् । ६।४।१०.

● पञ्चशरावः ओदनः । पञ्चशरावा परिमाणमस्य
इति ' तदस्य परिमाणम् ' इति (परिमाणार्थकः उञ्)
तद्विधायं विवक्षिते ' तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च '
(तद्विधायं विषये उत्तरपदे च पततः समाहारे च वाच्ये
दिकसंख्ये समाच्येते) इति समाने तत्र उपसस्य
आर्हीयस्य उञ्-प्रत्ययस्य ' अभ्यर्षपूर्वविशोर्गुः ' इति लृक्
पञ्चशरावशब्धो निष्पन्नः । मोम. ६।४।९.

● पञ्चशरावतु द्रव्यध्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ।
६।४।९।२८ ॥

दर्शपूर्णमासयो ' यज्ञोत्तम हरिगर्हिनाऽत् ऐन्द्र
पञ्चशरावमोदन निर्वपेत् ' इति ध्रुत पञ्चशरावः
शानाव्यहविषः प्रतिनिधिः स्यात् । निरापि द्रव्यस्य
ध्रुते. धरणात् । कर्मान्तरविधिषो ह द्रव्यदेवतासंज्ञयो
वाच्यत्वात् विधीयते । वाक्याप ध्रुतिर्नैन्द्री इति पूर्व.
पक्षः । दुष्यन्तः पञ्चशरावविषये नत् पूर्वमुक्त तत्रैव
विशेषानामशोच्यते इति मूलनाथं ।

चोदना या द्रव्यदेवताविधेरवाच्ये हि । २९ ॥
पूर्वस्य ध्रुतेण प्रथ शरदन्नेन निराप शिष्टागमाह ।
शानाव्या' प्रतिनिध्या चोदना कर्मान्तरविधि. स्यात् ।

द्रव्यदेवताविधेः । 'ऐन्द्रं पञ्चशरावम्' इति द्रव्यस्य देवतायाश्च विधेः सङ्गत्वात् । ननु ऐन्द्रमिति खानाय्य-देवतयोः इन्द्रमऐन्द्रयोस्तुपादः स्यात् । नैवाह । अत्रान्ये हि यस्मात् ते देवते । पक्षे प्राणयोः इन्द्रमऐन्द्रयोः ऐन्द्रं इति इन्द्रदेवेन वचनं गक्यम् । तस्मात् पञ्चशरायः कर्मान्तरं इति सिद्धान्तः । के.

● पञ्चशरावन्ध्यायः । आर्व्यधिकरणम् । आर्वि-
न्ध्यायः । हविर्घटित्यायः एकमेव । (मीको. पृ. १९९
द्रव्यम्) । भा. ६।४।६।२२-२३. ● पञ्चशराव-
न्ध्यायः द्विविधः । तत्रायः किमुमयातीं पञ्चशरायः उत
अन्यतरातांषि इति (६।४।६।२२-२३) । द्वितीयस्तु
किं आर्विशेदप्रतिनिधिकेनामावास्तवकार्णा एव सापत्नं
विधीयते, उत कर्मान्तरं हविर्घटितिमिसे चोद्यते इति
(६।४।९।२८-२९ अनमनं 'पञ्चशरावस्तु') । तृतीयो-
ऽपि ६।४।९।३०-३१ 'स प्रत्यागनेत् स्थानात्' इति ।
अथ पञ्चशरावन्ध्यायस्य दशानुक्ता साधिता । के. ● पञ्च-
शरावन्ध्यायः । पञ्चशरावनिर्वाहः कर्मान्तरं हविर्घटात् ।
भा. ६।४।९।२८-२९. ● पञ्चशरावन्ध्यायः (६।४।
६।२२-२३) । समक्षपञ्चशरावन्ध्यायः । पूर्ववर्षाधिकृत्वा-
भिमिच्छावत्स पञ्चशरावन्ध्यायानुक्तारेऽपि... । सोम.
६।४।८. ● समक्षपञ्चशरावन्ध्यायेन अन्यतरानुगममात्र
निमित्तम्, इति प्राप्ते । भा. ६।४।८.

● पञ्चशरावन्ध्यायः हविर्घटितिमिच्छाः दशानु-
क्तम् । (मीको. पृ. २०।१९ द्रव्यम्) । भा. ६।४।
२०।३०.

● पञ्चशरावन्ध्यायस्य अपनवविष्यभावादेन कर्मा-
न्तरम् । भाट्ट. ६।४।९. पृ. २८०.

● पञ्चशरादीयः पञ्चाहनिर्देशः अर्हीनः । स च
पञ्चसु वर्षेषु प्रवृत्तः । प्रथमे वर्षे विजगत्प्रथमपुत्राया-
ममागन्ध्या (प्रायः व्याकिनामावास्यायाम्) समदश
अल्पपक्षः स्वीयवर्षः, सप्तदश उद्यागश्च विश्वित्वाः ।
तेषु पूर्वमित्तेषु प्रोचिक्तेषु च सन्तु स्त्रीपुत्राणामात्मनं
सुंपयस्तासुस्यं नाश्राण पुनर्द्वितीये हृत्वीषे चतुर्थे च
सन्तरे तथैवानुगममात्राय पश्चात्प्राप्तये ' श्रीश्रीनेत्रैक-
विंशतिसंज्ञमेव पञ्चोचनेऽहनि' इति । तत्र यत्त-

चतुष्टयगतसु धमावास्यासु योऽयं पञ्चाहस्तुत्वाः,
तत्र कर्मशेषत्वाय एव नोक्त्याः । ' श्रीश्रीनेत्रैकस्मिन् '
इत्यादि तु संख्या-कालत्वसुगुह्यविशिष्टं कर्मान्तर-
मेवेति सिद्धान्तः । वि. १।१।२।१३.

● पञ्चशरादीयास्तथेति चेत् । १।१।२।१।२।४ ॥
इत्येनादशाधिकरणे प्राजापत्योत्सर्गवत् उक्षामसि उत्सर्गः
संस्कारनिर्घेपः इति प्राप्ते, संस्कारनिर्घेपे सति ' श्रीश्री-
नुक्षणः एकैस्मिन्नहनि आलमेवत् पञ्चोत्सर्गः' इति प्राप्ते
कर्माणि अनेकानुष्ठापिधानात् कर्माभेदापत्तेः, नवमोपान्य-
भ्युत्पादितारण्योर्गर्भवत् कर्मशेषनिर्घेपे ' न चोदनेकवाक्प-
त्वात् ' (५५) इति सूत्रेण सिद्धान्तविद्या ' संस्कारणां
च दर्शनात् ' (५६) इति सूत्रान्तरेण प्रातिवर्षं संस्कार-
नुवाददर्शनात् कर्मकथे च ब्रह्माभेदेन पुनः पुनः संस्कारा-
नर्थक्यात् प्रतिवर्षं कर्मवर्षातिः अवसीयते इत्युक्त्वा,
ननु नवनमेतद्विधायित इत्याशङ्क्य ' पर्यमि करोति '
' पर्यमित्कानुसृजन्ति ' इत्यनेनाप्यविधौ नावर्षभेदापत्तेः
यत्सतरीषु च प्रकृतिप्राप्तानुवादत्वात् तत्राहर्षयैव उत्र-
स्तापि अनुवादतैव न्याया इति भाष्यकृत्यथैव । सु.
पृ. ७।११.

● पञ्चशरादीयास्तथेति चेत् । १।१।२।१।३ ॥
५४ ॥

' मासदीयः पञ्चशरादीयाः, यः क्षमयेत् बहुः
स्यामिति स एतेन वजेत् ' इति महर्षेयताकः
पञ्चसु वारसु क्रियमायः पञ्चाहः अर्हीनः उक्तः ।
तत्र भूषते ' वैशाखममग्न्यावर्षात् (विद्यासप्तमश्र-
पुक्तायामग्न्यावर्षात् प्रायः आधिष्ठातम्) मासदीयः
पिजन्ता अमरीता उपाकोति ' ' सप्तमः पृथ्वीनुक्षणः,
तान् पर्यमित्कान् प्रोचिक्त्वा, इत्यत्र आलम्बने, प्रेतरानु-
सृजन्ति ' इति । तत्र चिकन्धाः प्रियर्षा वसतर्षाः अत्र-
वीर्यः अग्रस्ताः । पृथ्वी नानानर्षान् सुद्वान् अल्प-
परोरन् वा मन्मेदेन । प्रतिवर्षं सप्तदश विपर्षा गावः
आलम्बन्त्याः, सप्तदश उद्यागश्च पर्यमि कृत्वा प्रोक्ष्य
उत्सृज्याः । पञ्चमे तु वर्षे गावः पूर्ववत् आलम्बन्त्याः,
उद्यागान् आलम्बयथा एव, परसु चतससु पुत्रासु वप-
त्वा, पञ्चम्यां तु पञ्च आलम्बन्त्याः । इति सिद्धान्ते ।

पूर्वपक्षे तु पञ्चस्वपि सवत्सरेषु भूमिना उद्योग, तत्र आदितश्चतुर्षु सवत्सरेषु केवलं पर्यागच्छरणं प्रोक्षणं च पुनः पुनः वर्षेभ्यः । पञ्चमे वर्षे तु आलम्भः । सवत्सरेणैवं च वे प्रतिगच्छनीयाः । इति विद्वेषः । अथ मृत्युर्वा उच्यते । पञ्चशादीयाः उद्योगः तथा प्राजापत्यपशुनत्स्युः । प्राजापत्या यथा आद्यै उच्यन्ते पश्चात् बालस्यन्ते तथा उद्योगोऽपि आदितश्चतुर्षु वर्षेषु उच्यन्ते पञ्चमे वर्षे आलम्भः च । तथा च संस्कारप्रतिषेधः इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, चोदनेनैकवाक्यत्वात् । ५५ ॥

सिद्धान्तौ आह । न संस्कारप्रतिषेधः । किन्तु कर्मशेषप्रतिषेधः । चोदनेनैकवाक्यत्वात् । 'सतदस्य मास्वी-स्याकरोति' इति कर्मचोदना, तथा 'सतदस्य पृथ्वीनुक्ष्णः' इत्यस्य एकवाक्यत्वम् । उद्योगदेकेन अनेन वाक्येन चतुस्त्रिंशत् कर्मणि चोदन्ते प्रतिवर्षम् । तत्र सतदस्याना पर्यागच्छणान्ते उक्तार्थाः क्विप्ते । सतदस्य यथाग्रहृति क्रियते । तस्मादाप्यनत् कर्मशेषप्रतिषेधः इति सिद्धान्तः ।

संस्काराणां च दर्शनात् । ५६ ॥

चतुस्त्रिंशत्वा पशुना पर्यागच्छणं प्रोक्षणं च । तत्र सतदस्याना स्वीकृतीनामालम्भः उच्यते चोत्सर्गः इति चतुर्षु वर्षेषु, पश्चमे तु वर्षे उद्योगमालम्भः इति संस्कारा इत्यन्ते पुनः पुनः । तत्र उद्योगममेदे तु पुनः संस्कारो व्यर्थः । तथा च संस्काराणां दर्शनात् अन्ये उद्योगः इति प्रतीयते । तथा च कर्मशेषप्रतिषेधः, न संस्कारप्रतिषेधः इति सिद्धान्तः । के.

● पञ्चशादीये आदिमेषु चतुर्षु सवत्सरेषु सत-दयोद्योगः पर्यागच्छणप्रोक्षणान्या समागच्छनीयाः । के. ११२।१११।५४, ● पञ्चशादीये उद्योगमुत्सर्गः कर्मशेष प्रतिषेधः न तु संस्कारकर्मप्रतिषेधः । प्रतिवर्षमन्वये उद्योगः । या. ११२।१३।५४-५६, ● पञ्चशादीये उद्योगाक्ये कर्मशेषप्रतिषेधात् प्रतिवत्सरे मिश्रानामेनो-क्षामानसम् । ११२।१११।५४.

● पञ्चशादीयाधिकरणम् । पञ्चशादीये आदिमेषु चतुर्षु सवत्सरेषु सतदयोद्योगः पर्यागच्छण-

प्रोक्षणान्या समागच्छनीयाः । पञ्चशादीये उद्योगाक्ये कर्म-शेषप्रतिषेधात् प्रतिवत्सरे मिश्रानामेनोक्षामानसम् ॥

पञ्चशादीयास्तथेति चेत् । ११२।१३।५४ ॥

भाष्यम्-- अस्ति पञ्चशादीयः व्यहीनः 'मास्-

वीपः पञ्चशादीयः, यः कामयेत बहु, स्वामिति, स एतेन दजेत' इति । तत्र श्रूयते 'वैशख्याममावास्याया (विशाखायुक्तायाममावास्यायाम्) सतदस्य मास्वीसि क्त्वा. (निवत्सयः) अप्रवीताः (अप्रवृत्ताः) उपा-करोति' इति । 'सतदस्य पृथ्वीनुक्ष्णः (नानावर्णान् शुद्धान् अलग्नीयान् वा), तान् पर्वसिद्धितान् प्रोक्षितान्, इतराः (निवत्सयः) आलम्बन्ते, प्रेतारान् (उक्ष्णः) उच्यन्ति' इति । ततः सवत्सरे राजीनाः (कर्मलसदस्य-वर्णाः) आनयन्ति, ताश्चोक्ष्णः, तान् पर्वसिद्धितान्, इतरा आलम्बन्ते, प्रेतारानुच्यन्ति' इति । (अन वौधा-पनश्चैतन्मूने १।८।११ प्रकारान्तरं सविस्तरं द्रष्टव्यम् । आश्वलायनधौने च ११।२।२९-३०) तत्र सैन चित्ता तिसृशामुत्सर्गः आरम्भवत् कर्मशेषप्रतिषेधः, अथवा प्राजापत्यवत् संस्कारकर्मप्रतिषेधः । तेषां च मुन्यापु प्रति-प्रसवाः, 'नीस्वीनुक्ष्ण एनैकस्मिन्नहृत्यालम्बन्ते, पक्षोत्सर्गे' इति । यदि कर्मशेषप्रतिषेधः प्रतिवर्षमन्वये उच्यन्ते, अथ संस्कारप्रतिषेधः, ततस्ते एव पञ्चवर्षेषु परच्यन्ते, पुनः पुन संस्कारवन्ते । अन्त्यास्तु मुन्यान्वाल्भन्ते इति । किं तत्र प्राप्तम् ? पञ्चशादीयास्तथेति चेत् । इति चेत्परमिति । नय पञ्चशादीया इति । पञ्चशादीयायानया, यथा अन्तलयः प्राजापत्याः, संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं प्रवृत्तप्रत्ययो भवति । स एवमनुग्रहीष्यते । इतरथा प्रवृत्त हानमप्रवृत्तप्रत्ययश्च भवेत् । एव च ताश्चोत्सर्ग इत्यपेक्षा-वचनं युक्तं मणियन्त्रीनि । प्रायश्चित्तविधानं च, 'यदि भूतः कणो वा भवेत् बह्वहृत्यत्वं चह निर्वेपित्, यदि म्रियेत् पश्य च चरम्, यद्यप्यीदेषैर्कणं चरम्' इति । निश्चयानामेनानि निमित्तान्युपयेन् । वसन्तः संस्कार-प्रतिषेधः ।

दुष्-- 'सतदस्य मास्वीसिक्त्वाः अप्रवीता उपा-करोति । सतदस्य पृथ्वीनुक्ष्णः' इति पूर्वसु विहायनीयु या देवता, सा अश्वानुपमते (उच्यते) । तस्मात्

श्रयदेवतासंयोगात् चतुस्त्रिंशत् कर्मोपेतानि (अनेन वाक्येन विधीयन्ते । तथा एतत्—) द्वितीयं वाक्यम् । 'तान् पर्यायिभूतान् प्रोक्षितान्, इतर गानभन्ते, प्रेत्या-नुसृजन्ति' इति । तत्र तान् इति प्रकृषाः (उच्चारणः) परामृश्यन्ते । इतरशब्देन (क्षीणिनेन) वक्ष्यार्थं उच्यते । तारां (आत्ममानुश्रावचनेन लक्षणया) विश-स्मान्नि कृत्स्न चोदयन्ते क्रियते । अत्राणु उदेह एव नास्ति । 'प्रेतरानुसृजन्ति' इत्यनेन (पुल्लिङ्गेन) अन-ट्वाह उच्यन्ते । तेभ्येव उदेहः किं पर्यायिभूतान्तर-रित्या अनङ्वाहः एकवाक्यता गत्या चोदयेन भङ्गानि न गृह्णन्ति, यथा आरम्भाः, उत प्राज्ञाप्यानामिव प्रातः-सवनकाले संस्काराणां प्रतिषेधः इति । किं तावत् प्राप्तम् । संस्काराणां प्रतिषेधोऽयम् । अस्मिन् काले अनङ्वाहात् आत्मभाष्ये न कर्तव्याः संस्कारा इति । यथा प्राजा-पत्यानाम् । 'श्रीश्रीगुणः एकैकस्मिन्नह्ने आत्मते' इति (पञ्चमु) सुखात् प्रविशतः । यथा 'ब्रह्मसामिना कालभने' इति । कर्मोपेतियेषे तु 'तंस्तान्' इति च कर्मोपेत कल्प्येत प्रतिषेधकयम् । 'श्रीश्रीन्' इति च । तत्र बहु अहं कल्प्येत । संस्कारप्रतिषेधे तु तेषा-मेव (अनङ्वाहम्) द्वितीये (संस्कारे पर्यायिकरणान्तम्) संस्कारमात्रं विधीयते, न याग इति ।

न, चोदनेकवाक्यत्वात् । ५५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं संस्कारप्रतिषेध इति । कथं तर्हि ? कर्मोपेतप्रतिषेधः । युताः । चोदनेकवाक्यत्वात् । 'सप्तदश मास्त्रीरुपाकरोति' इति कर्मचोदनेया, श्रयदेवतासंस्कारात् । तथैकवाक्यमेतत् 'सप्तदश पृथ्वीनुक्ष्णः' इति । कर्म वाक्ये ! सप्तदश पृथ्वीनुक्ष्ण इत्येतत्वात्परिसमाप्तम् । तदुत्तरिष्यथा परिसमाप्त्ये, मास्त्रालम्भते इति । एवं सति अनु-पद्मोऽनर्थं गणयति । तथा च समानादानभेदे । किञ्च-च्ये चोदनेकवाक्यत्वादिति । अहं । यदि असी अयं शेषत्वेनापैरफो उतोऽनुपद्मः । अथायं तस्य, तत्र एकवाक्यकम् । इदं तस्य शेषत्वेनापैरुत्तरा-महे ! एतस्मिन् पुत्रम्, यद्यं तस्य शेषः स्यात्, नास्त्रापय । तच्छेषत्वे व्यपेक्षामात्रम् । इत्यानापेक्षं अनु-पद्मं च । अथेन व संश्लेषेत् । सप्तदश पृथ्वीमास्त्री-

रुपाकरोति, सप्तदश च पृथ्वीनुक्ष्ण इति चाथेन वक्तव्यः । प्रथयादेयं सम्भेत् । तस्मादेवेनानेन वाक्येन चतुस्त्रिंश-देतानि कर्माणि चोच्यन्ते । तेषां सप्तदशाणां पर्यायिभूतान्तः उभयोः क्रियते । सप्तदशसु यथाप्राकृति । एतनुत्तरास्यपि चोदनासु । न चोत्तराणां कर्मोपेते उपयोगो युज्यते । अत्रैकत्वात् यातयामत्वाच्च । तस्मादारभ्यन्त् कर्मोपेतप्रति-षेधः । अन्ये चान्ये चोच्चारणः । पूर्वेषामुत्तराणामभावात् प्रकृतान्तम् । प्रायश्चित्तमप्युपाकृतानां प्रागुत्तरात् । अपेक्षावचनमपि तेषामभावात् अन्यन्त् नाट्यानेवापेक्ष्यं भवेत्, पृथ्वीन् मादनांश्च । यथा तमेव यथागं व्यहं पिनीति । तान्येवोपपानि, स एव निश्चिरिति ।

द्वि- 'सप्तदश मास्त्रीः पृथ्वीरुपाकरोति' इति श्रयदेवतासंयोगात् यागचोदनेषां । 'सप्तदश पृथ्वीनुक्ष्णः' इत्यस्य सापेक्षलासिपत्नाट्प्रीकरणेन भवितव्यम् । तत्र 'मास्त्रीरुपाकरोति' इति मनसि विपरिवर्तमानेनैव निराकट्प्रीकरणेन । अत्र च द्वितीये, गतिः । यदि वा अनङ्वाहः प्रति 'मास्त्रीरुपाकरोति' इत्यनुपपद्यते । अथवा 'मास्त्रीरुपाकरोति' इत्येतद्व्यति अनङ्वाहो नीकते । त्रानन-ङ्वाहः सापेक्षाः । परिमत्त्रेव शणे निहायस्यः सत्रच्यन्ते, तस्मिन्नेव अनङ्वाहोऽपीति । एवं परस्परयोश्चितः संश्लेषो भविष्यति, एकवाक्यत्वं च । इतराणं पूर्वास्मिन् वाक्ये निराकट्प्रीकृतस्य पुनराकट्प्रीकृतं कल्पनीया । ततः पुनः सक्तव्यः 'तस्मात् एवैनं वाक्येन चतुस्त्रिंशत् कर्माणि विधीयन्ते' (इति भाष्यं किञ्चिदक्षरभेदेन) । ननु पूर्वपञ्चवाक्ये चतुस्त्रिंशत् कर्माणि एकवाक्यत्वं विच्छेद्येव, कर्मोपेतप्रतिषेधम् (तु) नेच्छति (किन्तु 'पर्यायिभूतानुसृजन्ति' इति संस्कारप्रतिषेधमिच्छति प्राजापत्यान्) । न च अनेन (आप्यन्तारिण्येण गाल्या-नेन) सः (पूर्वापञ्चवादी) निराकृतते । तस्मात् कर्मोपेतं व्याख्येयम् (एकवाक्यत्वात् इति सूत्रम् । उच्यते—) मानासत्वेपुः सः सत्ताप्रतिषेधः, सः 'ब्रह्म-शाम्नालम्भते' इत्यस्य (प्रतिप्राप्तवशात्कल्पस्य) साम-प्यात् । अस्मिन् सति अनुनाशे वा (संस्कार-) प्रतिषेधो वा 'पर्यायिभूतानुसृजन्ति' इति । इदं तु ('श्रीश्रीन्' अन्वहमात्मतेः, पञ्चोत्तमेऽहनि' इति

वाक्येन) न दक्षयः मुत्यावाले प्रविषद्यः कर्तुम् । अत्र (हि) यत् आलभते, तान् पञ्च, ताश्च अन्त्ये-
ऽहनि इति (गुणपरत्वे सति अर्थद्वयस्य विधानात्) वाक्यभेदः स्यात् । एवं ' श्रीश्रीन् ' इत्यरि योज्यम् । तस्मादेतन् मुत्यावालिङ्गं कर्मान्तरम् (तदा च अपूर्वं स्यैव विधानात् एतद्व्यक्तता भवति इति सूत्रार्थः । व्याख्यानान्तरमाह—) अरि न दस्य (मने) सत्कारः प्रतिविध्यते, तस्य द्वितीये सत्सरे पर्यगिकरण न प्राप्नोति (वृत्तग्यात् । तेन) तत् तापत् विधातयम्, उत्तमंश्च (विधातयः) तत्र (अर्थभेदात्) वाक्य-
भेदः विश्वामेदश्च (पर्यगिकृतान् इत्यत्र स्यात् ।) एकत्र (अल्लतरीपु) प्रहृन्निप्रसन्नमूल्यते (पर्यगिकरणम्), अन्यत्र (अन्नदुल्ल प्राणेषु पर्यगिकरणत्वं कृतव्यात् पुनःप्राप्तेः पर्यगिकरणन्तरम्—) अप्रसन्नं विधीयते । सद्दुष्चरितस्य एतदन्वयम् ।

संस्काराणां च दर्शनात् । ५६ ॥

भाष्यम्— सत्कारश्च प्रतिवर्षं दर्शयति ' तान् पर्यगिकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते प्रेतगतुत्सृजन्ति ' इति । नतु वचनमेतद्विषयव्रीति । न, वाक्यभेद-
प्रसङ्गात्, पर्यगिकरणं करोति, पर्यगिकृताश्चोत्सृजन्तीति । अपि च वत्सवरोपमुष्णा च युगपत् पर्यगिकरणं भुज्यते । तद्वत्सवरोपु प्रहृतितः प्रातस्त्वादनूर्णे । इतरेषु अप्रातस्त्वादिधीयते, एतन्नोपपद्यते । सत्सु सारोरेषु एतदुभयं न युज्यते । यागे च सत्सु । तस्मादुभयं यागः ।

सौम—प्राज्ञापत्यविधेति दृष्टान्तसंगतिः । सूत्रार्थ-
रतु— पञ्चशारदीयपदकोऽपि प्राज्ञापत्यत् उक्तव्यन्ते इति । १२.

वि— ' उद्योत्सोः विमुक्तर्षस्त्यगो वा, ऽऽद्योऽन पूर्वयत्), अन्वहान्विबुक्त्तनाहप्रञ्चत्वयोर्विधौ ॥ वाक्यभेदात् विठिशानामन्त्येषा कर्मणा विधिः । तस्मा-
दारम्भ्यचोपलया उत्तरम् इत्यन्तम् ॥ '

भाट्ट— पञ्चशारदीयो नाम अहीनः पञ्चाहः ' यः कामयेव बहुः स्यामिति, स ख्येन सजेत ' इति ऋते विहितयुक्तः । तत्र वैशाखशामवास्यानाम् ' सप्तदश

मास्तीस्त्रिनस्ता अपरवीता उपावरोति, सप्तदश पुरन्-
रक्षः, तान् पर्यगिकृतान् प्रोक्षितान्, इतर आलभन्ते, प्रेतगतुत्सृजन्ति, ततः संवसरे राजीना आनयन्ति, वाश्वेनोष्णस्नान् पर्यगिकृतान् ' इत्यादि पूर्वपत् । तृतीये नतुपे च संवसरे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीपरता सामस्त्ये-
नानुष्ठानं उक्त्वा च पर्यगिकृतानामुत्सृजनमुक्त्वा पञ्चमे संवसरे दीक्षित एव ' उक्ष्णस्त्रीन्वीनन्वहमाहमेत पञ्चो-
त्समेऽहनि ' इति श्रुतम् । निवन्ताः निवत्सराः, अपर-
वीताः अन्नगताः, पृथ्वीः अल्पगरीराः, राजीनाः राजीना-
कर्णाः (राजीव कमलम्) । अत्र स्त्रियोऽपि गाव एवेति केचित् । अत्रोपवाक्ये मास्त्वानिति निपरिगतस्य उपा-
करोति इत्यस्य चानुपह्वत्तदपि वाक्यान्तरम् । अस्मिंश्च वाक्ये यथा कर्मभेदः सत्सुश्च तथा नौतन्ते निरूपितम् । अत्र च ' उपावरोति ' इत्यस्य एकस्वैत्र स्त्रीषु पुरेषु च सवन्पादेकमेवेद वाक्यं चतुर्विंशत्यकर्मणा विधायकमिति भाष्यकारः । वाक्यान्तरत्वं तु तुक्तमित्युत्पत्त्यर्थम् । तत्र किं उक्तं ये एव प्रथमे संवसरे पर्यगिकृताः उपायाः, तेषामेव द्वितीयादिसंवसरेषु पर्यगिकृतादि कृत्वा पञ्चमे संवसरे तेषामेव चतुर्षु मुत्याह भयागा श्रयाणामालम्भः । पञ्चानां चोत्समेऽहनीन्त्येः प्राज्ञापत्य-
नामित् आलम्भोत्कर्षः । उह प्रथमादितरेषु अन्येषामन्त्ये-
पादुक्षा पर्यगिकरणान्ताङ्गीतिविधानेन आरम्भवात्स्त्री-
वतादितवत्तनैव समाप्तिः, पञ्चमे वर्षे तजन्त्यासु अन्येषा-
नेवालम्भः । इति चिन्तायाम्, व्यपरात् तेषामे-
लम्भोत्कर्षेः प्राज्ञापत्यत् । वचनास्य पर्यगिकृतानामपि पुनःपुनः पर्यगिकरणादिः, तच्छब्दबलेन पूर्वोपाकृतानामेव प्रथमगोत् । उलूनातिन्व आलम्भोत्कर्षादिन प्राप्नोऽनूवते । इति प्राप्तेः प्राज्ञापत्यत्वादेन ' नौक्षीनन्वहम् ' इति चानेकार्यविधाने वाक्यभेदात् गुणात् कर्मान्तराप्येतीतानि विधीयन्ते, न तत्र आलम्भोत्कर्षः । एवम् ' पञ्चो-
त्समेऽहनि ' इत्यपि अनेकार्यविधिर्नोप्य । अत्र एव ' पञ्चोत्समेऽहनि ' इत्यत्र उच्यतेऽहनि पञ्चत्वविधौ अवशिष्टानां द्वैदरानां ' सम स्यादभुत्त्वान् ' इति न्यायेनैव अन्वह कथाःश्रयाणां प्राप्तेः ' श्रीश्रीनन्वहम् ' इत्यनुवाद इत्यपादात् । ' पञ्चोत्समे ' इत्यनेव प्राज्ञापत्यम् ।

मुग्धेन कालसंज्ञोभयविधाने वाक्यमेवात् । उक्तमाह-
देनेन पञ्चन्मानविधाने विशिष्टोदेनारालम्भस्त्वेवाभयत्वे
प्रमाणभावाच्च । अतः कालसंज्ञोभयविशेषमन्तराण्ये-
वैतानि सनद्यन् वाक्यद्वयेन विधीयन्ते । तत्राद्योक्त्य-
विषयमावात् प्रथमादिवर्षेषु मित्रभिन्नान्येवैतानि कर्माणि
पर्यंत्रिकरान्तर्गुविशिष्टानि देयतापदानुपद्वेषेण विधीयन्ते ।
अतश्च प्रतिवर्षं पञ्चमेदः । पञ्चमे च पर्यंत्रिकरणान्ताद्वा-
नामावृत्तिः । तन्वृत्त्यश्च स्यक्तिकेभेदोऽपि वनातीत्यार्यैकः
सुं शृभिषादिगुणमाप्यर्थो न विद्यते । १२.

‘ सपहन- ‘ इत्याजये त्वहीने रयात् । ’ श्रीखीन्
इति विहित अपूर्वमेव ।

शंभर- ‘ स्नात् पञ्चशरदीये सा । ’ नर्मभेदः ।

● पञ्चसंचराणि चातुर्मास्येषु वैश्वदेये पूर्वणि
आश्वयदीनि पञ्च हवींषि स्यंष्वसु संचरन्ति इति पञ्च-
संचराणि इत्युच्यन्ते । (‘ आश्वयमशक्यालं निर्वपति,
सौमं चरम्, सावित्रं द्वादशशराम्, शरस्वतं चरम्,
पौषं चरम् ’ इति विहितानि आदिमानि पञ्च) । भा.
७।१।१७.

● पञ्चसंचरैर्यवर्षवादातिदेशः संनिधानात् ।
७।१।१७ ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पूर्वणि ‘ आश्वयमशक्यालं
निर्वपति, सौमं चरम्, सावित्रं द्वादशशराम्, शरस्वतं
चरम्, पौषं चरम् ’ इति पञ्च हवींषि पञ्चसंचराणि
नाम सार्धंवादवाक्यैर्विहितानि । परगणपद्येषु तु
केचनानि हवींषामान्य तत्र वैश्वदेविकं ब्राह्मणमति-
दिष्टम् ‘ पतद्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्राह्मणानि
इत्यपि ’ इति । इतराणि वैश्वदेविकानि । तत्र किमर्थवाद-
भाष्यशायमतिदेशः उक्त सार्धंवादकस्य सविधिकस्य
कृतस्य ऋणस्येति । तत्र पूर्वपक्षमाह । पञ्चसंचरैरु
गामेभ्योपि पञ्चसु हविषु वरुणप्रचारगतेषु अर्थवादाति-
देशः वैश्वदेविकस्य केवलस्य अर्थवादस्यैव अतिदेशः
स्यात् । संनिधानात् । अर्थवादस्य विष्येकवाक्यतया
संनिहितत्वात् । चातुर्मासि पूर्वसु संचरन्ति उपतिष्ठन्ते
इति संचराणि, तानि च पञ्च हवींषि ।

मी. श्र. ३०३

सर्वेस्य वैश्वदेवस्येति १८ ॥

वरुणप्रवासेषु ‘ पतद्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि
यद्राह्मणानीनगणि ’ इति वाक्येन वैश्वदेवपर्वगतस्य
सार्धंवादकस्य सविधिकस्य ऋणस्य सर्वस्य अतिदेशः
स्यात्, न तु अर्थवादमात्रस्य । ऐक्यस्येति । एक
एवायं ‘ ब्राह्मणं ’ इति शब्दः विधीना अर्थवादाना च । स
यथा अर्थवादानु गच्छति तथा विधीयते । एकः दान्यो
येषां ते अर्थवादो विषयश्च ऐक्यस्यः, तेषां मात्रः
ऐक्यस्यम् । ऐक्यस्यत्वात् सर्वस्य काण्डस्य अतिदेशः
स्यात् । याशब्दः पूर्वपक्षव्याप्तिपर्ययः ।

लिङ्गदर्शनात् । १९ ॥

वरुणप्रचारगतेषु पञ्चसंचरैरु वैश्वदेवपर्वगतस्य सार्ध-
वादस्य सविधिकस्य सर्वस्य ऋणस्येतिदेशं दर्शयति
लिङ्गम् । ‘ निरासहृत्तयो ह्येवम्, वाकिनो यवन्ति,
आहृतीनां संपत्ये विद्यानाय ’ इति वरुणप्रवासेषु निरास-
हृत्तयोर्दर्शयति । अङ्गप्रधानविध्यनिदेशे सत्येव उक्त-
निहाते ब्राह्मणनामौ, अथौ हवींषि, नन प्रत्याः, नन
अन्यान्म, सिव्यहृत्, वाकिनोश्च इति लिङ्गदर्शन-
मुपपन्नं भवति । यदि किंचनो नातिदिस्येत्, तत् नोप-
पद्येत । तस्मात् विषयोऽपि अतिदिरयन्ते ।

विहितान्नातेरेति चेत् । २० ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । वरुणप्रवासेष्वपि वैश्वदेविकाः
केचित् भर्मा विधीयन्ते । यथा ‘ अग्निं मयन्ति, प्रसुको
भवन्ति ’ पुष्पितानि हवींषि भवन्ति इत्यर्थः । तेषामति-
देशेन विहिताना पुनराश्रमनमेव स्यात्, यदि विधी-
नामतिदेशः स्यात् । तस्मात् विहितान्नात्वात् न विधी-
नामतिदेशः, किन्तु अर्थवादानामेव केवलनामिति ।
इति चेत् ।

नेतरार्थत्वात् । २१ ॥

तत्र, इतरेत्येवम् । ‘ अग्निं मयन्ति ’ ‘ प्रसुको
भवन्ति ’ इत्यादयो विषयः इत्यर्थः दक्षिणतिस्रानुष्ठेय-
मास्त्याव्यहविरर्थाः, तस्मादेतत् शक्यं विधीनामति-
देशस्य । तस्मात् विधीना च अर्थवादानां च वरुण-
प्रवासेषु अतिदेश इति सिद्धताः । के.

● पञ्चसंचरेयु वारणप्रपासिकेयु वैश्वदेविकर्णार्थवाद विधियुक्तप्रकृतिदेशः । भा. ७।१।३।१७-२१.

● पञ्चहोत्रा हविरभिर्मयन अमावास्याकाम् । (पञ्चहोत्रमन्त्रश्च 'अग्निहोता पञ्चहोत्राणाम्' इत्युक्तत्वात् 'अग्निहोता । अधिनाध्यर्षु । व्यष्टाऽशीत् । मित्र उपवक्ता' इति मन्त्रः) । भा. ८।१।१५।२६.

● पञ्चहोत्रचतुर्होत्रकृत्वाभ्यामभिमयनं अर्घ्व-प्रयुक्तम्, न समुदायप्रयुक्तम् । भा. ९।१।५।११-१९,

● पञ्चहोत्रचतुर्होत्रमन्त्रयोः दशपूर्णासासहविरभिर्मयन-करणभूत्यो, सौर्षथायो विकल्पः । ८।१।१५।२६.

● पञ्चमेऽध्याये । 'इहेदानीं क्रमनियमलक्षण-मुच्यते । तत् ध्रुवस्यपाठमृत्तिकाश्रयमुच्यतेः यदने । ध्रुवादीनां च बन्धनम्' । भा. ५।१।१।१८.

वा-- ध्रुवस्यपाठकाम उपदेशमिषया एव । प्रवृत्ति-पाठमुच्यतेक्रमानु क्रतिदेशविषया अपि प्रथममुक्त-पदार्थाः । कर्वां गुणभूतः । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठान कुर्वत. क्रम. सिद्ध एव । क्रमनियमस्तु चिन्त्यते ।

वि-- 'ध्रुवादिभिः क्रमलक्ष्य विद्योपो वृद्ध-वर्धने । ध्रुवादेर्गोत्रा चेति पञ्चमाध्यायपादप्रः ॥' पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे ध्रुवस्यपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयमतेषु पशुषु एतैरुपमं समापन इत्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चमवाचीनाम्भवननेन देकादस्य इत्यादिवृद्धिः, अदाप्रभ्रहचिन्विगोरानुचि. इत्यादिः वृद्धयभावः । चतुर्थे क्रमनियामराना ध्रुवस्य-पाठार्थानां प्रत्युत्प्रेषणभावः । प्रश्नानां श्लोक. १७.

'द्वितीयादिशेषे श्लोके भेदशेषप्रयुक्तिभिः । अनुष्ठेय-मनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईवति ॥' वि. ५।१।१८.

माट्ट-- तदेवं अह्नप्रधानसाधारण्येन प्रबोद्धस्यै-निरूपिते अधुना प्रयोगाशित. क्रमो निरूप्यते । एषादशो हि अर्थाणां प्रथानानां च एतेनैव प्रयोगविधिना निधान मिति वक्ष्यते । अतश्च एतद्विधेयवेषत्वेन सर्वसाहित्यस्य यिञ्जितत्वात् एतेन क्रमं सुगमत् सर्वकल्याणशोभेः अत्रयमविनि करिमाश्चुत् क्रमे नियामकानि भुवि-अर्थे-पठन-स्यन-मुच्य-प्रवृत्त्याख्यानि पट्ट प्रमाणानि निरूपयिष्यन्ते । ५।१।१८,

पञ्चमेऽध्याये -- मित्रमवोपरिच्छीतानां पौर्वांस-मार्गं प्रवृत्त्याश्रितमितम् । ध्रुवद्वितीयप्रवृत्तिसाधारण्येन पौर्वांसमेव ध्वज्यार्थः इत्यपि ध्येयम् । ५।३।१.

● पञ्चमलकारः प्रतिषेधे श्रौते यथा 'न संतृणसि' 'दीक्षितो न जुहोति' । बाल. पृ. ४०, ● पञ्चम-लकारः विधौ श्रौते यथा 'समिधो यजति' । सार्धे यथा मनुः (२।२९) 'मार्द्धमिन्सर्वान्त् पुञ्जे वातस्मिं विधीयते ।' 'महायज्ञेश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनुः ।' (२।२८) इति । पृ. ४०.

● पञ्चमलकारस्य तु वर्तमानापदेशेन संतिप्रथम् । पा. १।२।२।२२ पृ. १३६.

● पञ्चमी (माट्टचिन्तामणिसा) । अपादानञ्च पञ्चमर्थः 'अपादाने पञ्चमी' (पा० २।३।२८) इति सूत्रात् । अपादानञ्च च परस्मिन्नेतद्विज्ञान्यविभागा-अवयवम् । विभागेतुक्रियानाभन्त्वे सति विभागश्रयत्वं इति तदर्थः 'ध्रुममपलेऽपादानम्' (पा० १।४।२४) इति सूत्रात् । अपाद्यो विच्छेदः विभागविशेषादिशब्द-वाच्यः । अन्यस्य विभागविशेषादिक्रियाश्रयस्य विम-गादौ सति विभागविशेषाश्रयत्वेन भुव रिश्व विभाग-विशेषादिक्रियाश्रयमिति यावत्, तद्व्यापानमिति सूत्रार्थः । यथा 'वृक्षात् पणं पतति' । अथ.सयोगानुवृत्तक्रिया पतेरर्थं अथ सयोगप्रयोगविभागानुवृत्तक्रिया वा । एव च अथ.सयोगानुवृत्तक्रियानाश्रयत्वे सति तादृश-क्रियाजन्यविभागश्रयत्वात् वृक्षस्य अभादानत्वम् । इत्थं च तद्वद्वत्त्वार्थताऽनन्वेदकाल-नामकिसाक्षश्रयत्वे सति तादृशक्रियाजन्यरूपनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं च इति निष्कर्षः । एव चौरात् व्यामात् (वा) विभेति, चौरात् शब्दे, अप्यनन्तात् पराज्ज्वले, यवेभ्यो वा वारवति, मातुर्निष्ठीयते, उषाव्यापारधीते, ब्रह्मणः प्रजाः प्रजावन्ते, हिमगते गङ्गा प्रमथति इत्यादौ मञ्जदिहेतु-चौराव्यापारदीनाम् 'मौनार्थानां भयहेतुः' (पा० १।४।२५) 'परजेजोदः' (पा० १।४।२६) 'वाल्पाथो-नामीप्यतः' (पा० १।४।२७) 'अन्तर्षो येनादर्थन-मिच्छति' (पा० १।४।२८) 'आस्वातोयोयो' (पा० १।४।२९) 'अनिकृत्तः प्रवृत्तिः' (पा० १।

४।३०) 'सुतः प्रमथः' (पा० १।४।३१) इत्याद्या-
नुयागनिर्कं मुल्यमेव भाषादानत्वम् । अत्र च अप-
क्षरानुद्विक्रिया विभेतेरर्थः । तदनुद्विक्रयणं जायते ।
स्वनिजनकक्रिया परजयते । दूरदेशयोगानुद्विक्रिया
यायते । दर्शनाभावानुद्विक्रिया मीळीयते । शुक्रमयो-
क्षारानुयागानुद्विक्रिया अधीते । उत्पलानुद्विक्रिया
जायते । प्रसजयतस्त्रयदिक्रिया प्रपूर्वकमवतेरर्थः ।

वदनाश्रयते इति तत्तत्किञ्चनिरूपकत्वात् । मीमा-
र्गना म्नादेः । इत्याद्यनुयागवना भाषादानरूपकत्वात्,
न तु पन्चम्या उपपदविभक्तित्वनोपपत्ता इति चैया-
करणाः मीमांसकाश्च । अन्यादेः निरूपकत्वाभावात्
भाषादानत्वम् । अत एव 'अप्यात् विभेते' इति न
प्रयोगः । यदि 'वनात् विभेते' इति प्रयोगः, तदा घन
पदस्य वनविषयत्वाप्रादी लक्षणा । 'पच्चादवयति' इत्यादौ
विभागप्रयोजकक्रियाऽनाश्रयत्वं तत्किञ्चनस्य अष्टोभागास्य
अपादानत्वम् । नैयायिकास्तु विभागाश्रयत्वमेव अपादा-
न्त्वमिच्छन्तः 'व्याघ्रात् विभेते' इत्यादौ लक्षणया प्रयोगं
क्रियान्ताकरणेन वा उपपदविभक्तित्वमिच्छन्ति । एवम्
'घासतोऽथात् पतति' इत्यत्र अक्षस्य उक्तक्रियाश्रयत्वे-
ऽपि तथा विभागेतुल्यभावात् अपादाननोपपत्तिः । न
चैवम् 'मिषानोपोऽपसरति' इत्यत्र मेघस्य वधनपादान-
त्वं, उभयकर्मविभागास्य ऐश्वर्येन तज्जन्तक्रियाना-
श्रयत्वाभावात् इति वाच्यम् । विभागाजनकक्रियामेदात्
एकक्रियामादाय अपादानत्वम् । 'अन्येन्यस्मात् अप-
सतः' इत्यत्र उभयकर्मविभागास्य ऐश्वर्येऽपि तत्तज्जन्त-
क्रियामादाय परस्परस्य तदनाश्रयत्वोपपादनात् । 'वृक्षात्
वन्ध पतति' इत्यत्र पतनक्रियाचान्यस्यैव संगमनीयम् ।
न चैवम् 'वृक्षात् स्पन्दते' इत्यापत्तिः । 'यद्वत्त्ववित्तं,
उज्यावित्तः' इत्यादिवत् इत्येतात् । केचित्तु पदमी-
वन्नापादानत्वगोपेन द्वितीयाया असाधुनात् इत्याहुः ।
'मन्यह्वान् निदृत् विरोतते' इत्यत्र 'निमन्य' इत्य-
प्याहारेण उपपदविभक्तिः । एवं अन्यादिपदस्यमिन्त्याहो
१ पदमी उपपदविभक्तिः, 'अन्यादिपदस्यैदिद्व्यन्ता-
न्वृत्तापदावाहियुक्ते' (पा० २।३।२९) इति धृषात् ।
अन्यपदेन अन्यायैवेतदादिपदमहत्त्वम् । 'कृष्णादन्य-

स्तिप्रति, आषाद् वनात्, कृष्णादितरः, ऋते कृष्णात्' ।
कालदेशसममिन्त्याहारे 'ग्रामात् पूर्वः, चैवत् पूर्वः' ।
अन्वृत्तरपदं प्राक्प्रत्ययादिपदम् । तत्सममिन्त्याहारे
'ग्रामात् प्राक्' । आन्वृत्प्रत्ययान्तदक्षिणा (पद)सर्वाभ-
व्याहारे 'दक्षिणा ग्रामात्' । दूरवाचक-आह्विपरसममि-
न्याहारे 'दक्षिणाह्वि ग्रामात्' । अत्र पञ्चम्यस्यैव उप-
पदार्थान्वयः । इदं च प्रभृत्यादिपदानामुपलक्षणम् । मयात्
प्रभृति, आरम्य । ग्रामाद् बहिः । एष विना-वृषगि-
त्यादिपदसममिन्त्याहारे द्वितीयातृतीयाभ्यां विकल्पितः ।
पञ्चमी उपपदविभक्तिः । एवं दूरपत्तिकार्यैकपदसममि-
न्याहारे द्वितीयापद्यीत्यां विनसिता पञ्चमी उपपद-
विभक्तिः, ग्रामस्य ग्रामात् ग्रामं दूरं, अन्तिकेन
इति । मणि. ५ १४०-१४२.

● पञ्चमी (भाट्टरहस्यवा) । पञ्चमी अपि भावना-
यामेव अन्येति । तदर्थेयं 'अपादाने पञ्चमी' (पा०
२।३।२८) इति सूत्रात् अपादानन्तरूपः । तत्र 'ध्रुव-
मनादेऽपादानम्' (पा० १।४।२४) इति सूत्रनिरूपम् ।
तथाहि । अपादे विभागे, प्रवं निश्चलं क्रियानाश्रयं
यत्, तात् अपादानसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च
क्रियानाश्रयते इति क्रियाजन्यविभागश्रयत्वं अपादान-
त्वम् । अस्ति चेदम् 'वृक्षात् एषी पतति' इत्यत्र वृक्षे
पतनक्रियानाश्रयत्वात् पतनक्रियान्यविभागाश्रयत्वात् ।
अत्र च उदासीने षटे णे न अतिप्रसङ्गकारणार्थं
दलद्वयम् । क्रियानाश्रयत्वं च यद्यपि सामान्यतो न
क्रियावृत्तिप्रभेदप्रतिषेधोऽस्ति । प्रतिषेधोऽपि सामान्यप्रभेदो
पतनव्यपि षष्ठे द्वित्याद्यवच्छिन्नप्रतिषेधोऽपि तदस्यैव
'स्वसात् पतति' इति प्रयोगापत्तेः । प्रकृत्यर्थेऽप्यच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतिषेधोऽपि तदस्यैव च 'इत्यात् पतति'
इत्यस्य अन्वयः पतनवपि षष्ठे द्वित्याद्यवच्छिन्नप्रभेद-
भावात्, तथापि शक्यवर्षताऽप्यच्छेदकाश्रयपरिकल्पित-
व्यक्तिवाच्यच्छिन्नप्रतिषेधोऽपि तदस्यैव द्वितीयादिप्रभेद-
प्रतिषेधित्वं निर्वान्वयम् । तत्र पतनवपि तदस्यैव
निरूपितपत्तिकल्पितव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतिषेधोऽपि तदस्यैव
उदासीने षष्ठेऽपि, अत्र क्रियाजन्यविभागश्रयत्वोप-
दानम्, इति न वृक्षात् पतति षष्ठे 'पतति' षष्ठे पतति'

शुद्धरुद्राद्ययताऽन्येऽप्येवमेवेन अनेकरात्रिकरूपनापेक्षया
 प्रकृत्यर्थस्य पञ्चम्यर्थस्याप्येव व्युत्पत्तिश्च यम् ' पञ्चम्य-
 र्थस्य च धात्वर्थाद्धान्येव व्युत्पत्तिश्च इति कल्पनापेक्षया
 च अनुपगत्यहोरात्रसाक्षिकतया अपादानत्व अण्टो-
 पाधिरुपमेक धर्म निरुक्ताभादानत्वसम्भाषकं कल्पयित्वा
 तत्रैव पञ्चम्याः दाकि कल्पयित्वा तस्मिन् प्रकृत्यर्थान-
 न्ययाप एवम्, तस्य च आण्टात्ताभिन्ययाप एका
 व्युत्पत्तिरुपयुक्तमिति । प्रकृत्यर्थस्य च तत्र आपेय-
 तया अन्वयः । तस्य च स्मिन्स्वरुपायार्थात्प्रकृत्य-
 र्थस्यैव ह्यनौ अन्वयः । तदेव प्रकृत्यर्थस्यैव अपा-
 दान्य पञ्चम्याः शान्तम् । यत् तु ' युक्तात् विभजते '
 ह्यपि विभागतन्वयविभागात्प्रपत्त्वाभावात् नोक्तापादान्य-
 समः, तत्र लक्षणात् स्वरुपसङ्घटनविशेषरूपं अनपित्वं
 पञ्चम्यर्थः । तत्रापि आपेय विभागे, भ्रुतमनविभूत
 अपादानसङ्घं स्यात् इति वाक्यपूर्व्यादौ सूत्र व्याख्यातम् ।
 कथं चिन्नात्तत्सङ्घस्यैव मायनाऽन्वयः । वृद्धनिष्ठा-
 पश्चानिरुपनविभागात्प्रकृत्युक्तिः कर्तृवृत्तिः इति शब्द-
 बोधः । तस्मिन्प्रविभागावधित्वाय स्वस्मिन्प्रभावात् न
 ' न्यम्नात् विभजते ' इति प्रयोगः । सर्वेषुपि पूर्वोक्तेषु
 अवधित्वमेव पञ्चम्यर्थः । तस्य च क्वचित् धात्वर्थजन्य-
 विभागादरुद्रः अन्वयः, क्वचित् धात्वर्थद्वारकः इत्यपि
 वा सुतवम् । ' क्लृप्तकर्म विद्योतेति विद्युत् '
 इत्यात् तु निःसङ्गस्य विद्योतन स्वरुपा सुतेरर्थः ।
 तत्र एवदेशे निःसङ्गे पञ्चम्यर्थान्वयः । एवं ' कुक्तात्
 पचति ' इत्यन्वयि आदानान्यः पाकः पच्यर्थः । अदाने
 च पञ्चम्यर्थान्वय इति परदीयाः । तस्मिन् तु लक्षणाया
 एवदेशान्वये च प्रमत्ताभावात् पञ्चम्यर्थः अपादानत्व-
 दिरेव स्मिन्स्वरुपिणः। एतानिश्चयविद्योतनानुसृत्यसङ्घस्यैव
 कल्पन्वमी । ' कुतो भगवत् ' इत्यादौ मन्त्रे ' पादलिपुनात् '
 इत्यात्पूर्वत्वं च ' आगतः ' इत्यप्याहारेण अन्वयो
 बोधः । यत् ' एतुत्याविरुमप्रमादायानाभुषसंस्थानम् '
 इति कर्तिक एतेषां योगे पञ्चमी नाभ्या इत्यर्थकम्, तत्र
 एतद्विषयानुशासनम् । अतः ' पापात् एतुयते विरमति,
 यथात् प्रमाद्यति ' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र आदे विन्दा
 भावार्थः । तत्र विगतम्, पञ्चम्यर्थो विपत्तिवत्, प्रकृत्य-

र्थश्च निरुपितत्वसङ्घस्यैव तत्र भवेति, तत्र स्वाभयवि-
 गानवत्सङ्घस्येव आख्यातार्थे आशयत्वे । द्वितीये कर्णा-
 नन्तर अन्तर धात्वर्थः, पञ्चम्यर्थः पूर्ववत्, आख्या-
 तार्थः आशयत्वम्, पञ्चम्यर्थस्य च वृत्तिद्वारकः अन्वयः ।
 पापविषयकत्वनन्तरकाळीनपापविषयककृत्यमावाश्रयत्व-
 मिति शब्दबोधः । तृतीये पञ्चम्यर्थो विपत्तिवत्त्वमेव,
 अनपान धात्वर्थः, आख्यातार्थः आशयत्वमेव ।
 स्वाश्रयानवधानवत्त्वं आशयत्वे पञ्चम्यर्थस्य संसर्गः ।
 एवम् ' मीनायोना भवेद्दुः ' (पा० १।४।२५)
 इत्यनुशासनात् ममार्यानां मार्यानां च धान्नां योगे
 भवेद्दुः अपादानसङ्घः स्यात् इत्यर्थकात् ' चोरात्
 विभेति, चोराद्विनिक्रान्ते ' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र
 हेतुमत्त पञ्चम्यर्थः । आद्ये भणं धात्वर्थः । द्वितीये
 भयाभावात्तुङ्गे-वापात्, न तु भयाभावात्तु कैश्चि-
 तुक्तम्, तथात्वे धनेकस्य त्वन्मते धात्वर्थताऽवच्छेदक-
 फलाभावेन तदाश्रयत्वसङ्घस्यैवतुङ्गपत्तेः । अत्रमन्मते
 तु व्यापारस्य भयाभाव एव कर्म इति तदुपपत्तिः ।
 आख्यातार्थः आशयत्वम् । स्वाश्रयधात्वर्थसङ्घं तमप्यत्र
 सङ्घाः । चोरेहेतुकभयाश्रयत्वम्, चोरेहेतुकभयाभावात्तु-
 ङ्गव्यापाराश्रयत्वमिति शब्दबोधः । ' कस्य विन्धति
 देवाश्च जातयेमस्य मयुरे ' इत्यादौ तु ' कस्य मयुरे '
 इत्येव समुदास्यसङ्घस्येव भावनाऽन्वयात् पञ्ची । न चैवं
 समुदास्यैव अपादानत्वपत्तिः, परका आश्रयणपण्डया
 जावात् । अधिष्णत्वाविरक्षाया तु श्वापत्तेः । एवं
 ' परावेरलोढः ' (पा० १।४।२६) इति सूत्रात् परावे-
 र्पातोर्गो अतःपञ्चम्यर्थः अपादानसङ्घः स्यात् इत्यर्थकम्
 ' अध्ययनात् पचयते ' इत्यत्र पञ्चमी । अत्र धात्वर्थः
 अनिश्चम्, पञ्चम्यर्थो जल्पत्वम्, अध्ययनजन्यनिष्ठाश्रय-
 त्वमिति शब्दबोधः । ' घञ् पचयते ' इत्यत्र तु घञ्-
 निष्ठाविशेषाद्यनानुसृत्याश्रयत्वमिति शोधात् द्वितीया ।
 केचित्तु अवहत्त धात्वर्थः ' अवच्यत न वदते ' इतिरेव-
 रणात् इत्यात् । एवम् ' धारणात्तन्निष्ठाः ' (पा०
 १।४।२७) इति सूत्रात् धारणायां योगे ईष्विनोऽर्थ
 असादनसङ्घः स्यात् इत्यर्थकात् ' यनेयो वां नारथि '
 इत्यादौ पञ्चमी । अत्र पञ्चम्यर्थः प्रतिबोधित्वम्,

द्वितीयार्थो वृत्तिवत्, घात्वर्थश्च विनाशानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार, यनश्च आख्यायार्थ, पञ्चम्यर्थस्य स्वरूपप्रतिबन्धाद्यधित संसर्गं, द्वितीयार्थस्य घात्वर्थताऽवच्छेदकभूतव्यापारामावधारक । तथा च वागप्रतिरोधिक विनाशानुसूत्रे मध्यकारुण्यो यो व्यापार, तस्य गोवृत्ति योऽभाव तदनुकूलव्यापारानुकूल कृति देवदत्तवृत्ति इति श्लेष पर्ययसित । अत्र च यानां वस्तुत ईप्सितत्वात् पञ्चमी । न चैव गोरपि ईप्सितत्वात् पञ्चम्यापत्त, तस्या इप्सिततमप्येन कर्मत्वोपपत्ते । एतदर्थमेव हि 'कृतुर्दीप्सिततमम्' (पा० १।४।५९) इत्यत्र तमग्रहण इत्युक्तं बोद्धुमे । घात्वर्थताऽवच्छेदकभूतस्य विनाशानु कूलव्यापारव्यस्य गोमात्रवृत्तिवत् तत्रैव द्वितीया । एव 'व्यापार्य वारयति' इत्यत्र वृत्तिव पञ्चम्यर्थ, फतानु कूलव्यापारामावधानुसूत्रे व्यापारो घात्वर्थः । तथा च रूप वृत्ति अथ प्रदेशावच्छिन्नयोगानुकूलक्रियाव्यक्तं पत नम्, तदनुसूत्रे य अच्युत्ति व्यापार तदभावनुसूत्रे यो व्यापार तदनुसूत्रं कृति चैववृत्ति इति बोध पर्यय सित । एवम् 'गुप्तेम्य आतप वारयति' इत्यनापि शुष्नीमानानुसूत्रं व्यापारमावधानुकूलव्यापारो घात्वर्थः । पुष्पवृत्तिश्च शुष्नीमावधानुकूलव्यापारभावो य आतपनिष्ठ तदनुसूत्रं इत्यादि पूर्वेक्तं बोध । 'अमार्णवक वारयति' इत्यादौ कल्पव पञ्चम्यर्थ, दाहानुकूल- इत्यादि पर्ययः । न चैवमनुसूत्रम् । अनुभवानुसूत्रेण तच्छा यामननुगमस्य अदोषवत् । यदेभ्यो गा वारयति अन्यथा भयविष्यति, व्यापार्य वारयति पातप्यति, गुप्तेम्य आतप वारयति शुष्नापि भविष्यति, अग्रे मांशव वारयति दग्धो भविष्यति इति प्रसोजनस्य भेदेन विवर्णात् । अन्ये तु अनुगमरासिका सर्वत्र सयोगजनक व्यापारमावस्व कमकारकवृत्ते अनुसूत्रो यो व्यापार ए एव घात्वर्थः । वृत्तिश्च च पञ्चम्यर्थ इत्याह । तत्र, 'यदेभ्यो गोसवोग वारयति, यदेम्य कर्मणिक वारयति' इत्यादौ अनुगमानुसूत्रे । ननु 'वारयति' इति ईप्सित' (पा० १।४।२०) इति ह्ये न तावत् ईप्सिते वारयतिप्रियायोगे एव अवादानत्त नियम 'इष्टाद्वात् अग ददाति' इत्यादौ तदभावे

अपि दर्शनात् । नापि वारयत्यर्थयोगे ईप्सित एवेति नियम, ' सर्पात् वारयति, गङ्गास्नानात् वारयति' इत्यादौ अनीप्सितेऽपि दर्शनात् । इति चेन्न । निवार्य निवारणाचरस्य ईप्सित इति तदर्थत् । सर्पादतो हि निवारकस्यापि पुरोवृत्तिवार्तिना निवार्यस्य इष्ट एव । गुप्तेम्य आतप वारयति इत्यादौ निवार्यस्य अचेतनत्वात् निवारकग्रहणम् । अथवा घात्वर्थताऽवच्छेदकभूतस्य विनाशानुकूलव्यापारभावस्वरूपस्य फलस्य यत् फल विनाशादि, तत्सन्निहितेन प्रवृत्तस्य यनादे तद्विपरीतत्वेन निवारकेच्छाविषय इति तदर्थ इति न कश्चित् श्लेषः । यस्तुतस्तु बहुधा एतानि सर्वाणि सूत्राणि भाष्यसारेण प्रत्याख्यातानि । तस्यायमाशय । 'ब्रुवमगमे' इति सूत्रे हि न वस्तुत एव क्रियाव यो विभागोऽभिधेत्, अपि तु तार्किकेऽपि यदि इय क्रिया न स्यात् तदा कमकारणेण अवादानस्य सवच स्यात्, क्रियया तु स निवारित इति तदभावे जनित इति । तदपि श्लेषमेव च अपायपदम् । आवश्यक च एतादृश व्याख्यानम् । असुखादेव चोरात् पत्न्यति 'इत्येतदर्थम् । ततश्च तत्पूर्वमेव यनादेरपि अवादानत्त- सिद्धया मूशन्तद्वैयर्थ्यमिति । न चैव गवादेरपि तादृशभावाभ्यवत्वात् अपादानत्वापत्ति, ईप्सित तमत्वादिप्रसक्तकर्मसङ्घा परत्वेन अवादानत्तसङ्घा वाधान्, सैपरात्वेन विवक्षया इष्टापत्तेश्च । न च विवक्षया उभयो अपादानत्वापत्ति, वारयते सकर्मकत्वेन अयतस्य कर्मविवक्षया आवश्यकत्वात् । एवम् 'अन्तर्धौ चोरादग्निसिञ्छति' (पा १।४।२८) इत्यनेन अन्तर्धौ व्ययाने सति य इत्तकस्य अग्नौ दर्शनस्य अभावमिच्छति, तत् अपादानं स्यात् इत्यर्थेन 'मातु निष्ठीयते वृष्य' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र च प्रत्यशा भाषेच्छापूर्वक प्रत्यक्षविरोधिव्यापार घात्वर्थः । वृत्तिश्च पञ्चम्यर्थं वापयताऽवच्छेदके प्रत्यये अचेति । विरोधिव तन्मन्त्रोक्तिर्न कर्माभावादानुकूलम् । इति यावत्तस्य । तथा च मातुवृत्तिस्त्वेषयकप्रत्यक्षा भाषेच्छापूर्वकं च प्रत्यक्षव्ययानुसूत्रमिदं कर्माभावादानुकूलव्यापार तदनुसूत्रकृति वृष्णवृत्ति इति शाब्दबोधः ।

'घटः पटो न, घटस्यान्योन्याभावः, घटस्य संयोगाभावः, पटस्य तादात्म्याभावः' इत्यादावपि पञ्चम्यापत्तिः, 'घटात् विभागाः, घटात् भेदः पटस्य' इत्यादावपि धर्ममात्रवाचित्वेऽपि पञ्चम्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । धर्मिष्विष्यत्वावर्गाणि 'घटस्यान्योन्याभावात्' इत्यादौ तदापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इति याच्यम् । पञ्चम्यर्थे हि प्रतियोगित्व स्वस्वरूपकभेदादिषट्तिपरिपणैः असम्भवे आसन्नानार्थान्वयी । तत्र च भन्वादिपद संसर्गतात्पर्यस्यारम्भम् । परमते तु तदुपस्थापिते भेदादौ एव अन्वयः इति विशेषः । तदिह भन्वादिपदैः भेदादेर्विशिष्य भेदादादिना उपस्थितत्वात् युक्त त्तोमे पञ्चमी । अन्योन्याभावादिपदैस्तु अन्योन्यादिपदवाच्यतादात्म्याद्यभावत्वेन शेषात् न त्तोमे पञ्चमी । तत्रोऽपि लाघवेन अभावत्वेनेव वाचकता, न तु भेदादादिना अनेकवक्तिव्यवस्थाऽऽपत्तेः । अत एव 'तदन्वयविक्रमदत्तदभावेषु नञ्' इत्यनुशासनमपि न वृत्तिपर अन्वयम्पत्त्यात् । अत्रो विशेषबोधः सममिव्याहारविशेषादिना इति न तत्रापि पञ्चमीप्रसक्तिः । अत एव 'घटात् पृथक्त्वम्' इत्यादिप्रयोगा निरपवादः । न चैवम् 'घटः पटो न' इत्यादौ पञ्चम्यापत्तावपि पञ्चम्यापत्तिर्वापि इति याच्यम् । 'नियतप्रयोगा हि केचिदभ्यसः' इत्यनुशासनान्तरेण तदानवचेः । 'नेच विभागा' इत्यादिभाष्यप्रयोगाच्च । 'वनादारत् आमः ऋते कृष्णाच्च किञ्चित्' अत्रापि प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । यस्तु 'पुराणधनमृते' (गुणदत्तः) इति प्रयोगः, सः 'ऋते द्वितीया' इति चान्द्रमूत्रादय गन्तव्यः । दिशि दृष्टः दान्तो दिक्शब्दः । तेन अत्र लक्षणया देवहालादिना योगे पञ्चमी इत्यर्थः । 'पूर्वो ग्रामादेशः, चैत्रार्थः फाल्गुनः' इत्यादौ । अत एव व्यववाचादिना योगे न, 'पूर्वं वायस्य' । अञ्चूर-पदयोगेऽपि 'ग्रह् प्रयक् का ग्राम्' । आचरोगेऽपि 'दक्षिणा ग्रामात्' । आहियोगेऽपि 'दक्षिणाहि ग्रामात्' । एवम् 'वार्तिकत्रयः प्रथमि' इति भाष्ये प्रयोगात् प्रभूत्वर्थयोगेऽपि पञ्चमी । 'मयात् प्रमुत्ति सेयो हरिः' एवम् 'अपरिविहरिः पञ्चम्या' (पा. २।१।१२) इति छत्रविविधतामर्थात् बहियोगेऽपि सा 'ग्रामात् बहिः ।'

एवम् 'पञ्चम्यापत्तिरिति' (पा. २।१।१०) इति सूत्रात् एतैः कर्मप्रवचनीयसंज्ञैरेवमेव पञ्चमी इत्यर्थेकात् 'अप हरेः संगात्, परि हरेः सगात्, आ मुक्तेः सगात्' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र 'अपरि वर्जने' (पा. २।१।१८) इति सूत्रात् अनयोः कर्मप्रवचनीयसज्ञा । अत एव वर्जनार्थेकापपरियोगे एव पञ्चमी, लक्षणाद्ययोगे तु द्वितीयेव इत्युक्तम् । आट्टु 'आट्ट मर्त्याश्चवने' (पा. २।१।८९) इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसज्ञा । वचन-श्रृङ्गात् अभिविभावपि । एवम् 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' (पा. २।१।११) इति सूत्रात् एतदर्थककर्म-प्रवचनीययोगे पञ्चमी इत्यर्थेकात् पञ्चमी । स च 'प्रति. प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. २।१।९२) इति सूत्रात् शक्तिरेव । 'प्रयुम्नः कृष्णात् प्रति' कृष्ण-प्रतिनिधिरित्यर्थः । मुष्णानावे यः तन्महश्च उपादीयते, स प्रतिनिधिः । प्रतियोगित्वं च अत्र पञ्चम्यर्थः । प्रतिदान-दत्तस्य प्रतिनियतान दानजन्योपकारप्रत्युपकार इति यावत् । 'तिलेभ्यः प्रविचच्छवि मापात्' । अत्र कर्मत्व पञ्चम्यर्थः । तस्य च निपातोपात्तदानभावनाया अन्वयः । तथा च नित्यकर्मदानभावनाजन्योपकारप्रत्युपकारजननीभूता मापकर्मिणा दानभावना नैकवृत्तिः इति शब्दबोधः । एवम् 'अकर्तृक्ये पञ्चमी' (पा. २।१।२४) इति सूत्रात् कर्तृत्वनिवत् कृष्ण हेतुभूतम्, ततः पञ्चमी इत्यर्थेकात् 'कृष्णात् वद्, शगात् वद्' इत्यादौ पञ्चमी । अत्र हेतुत्व पञ्चम्यर्थः । श्वविह उच्यमानाय धर्ममाप-न्यात् ऋणरूपमेव । तस्य कर्तृत्वे तु 'शनेन बन्धितः' इत्येव तृतीयैव । अत्र हि भिन्नत्वात् बन्धनप्रयोजके ऋणे हेतुत्ववत् 'वशयोजनो हेतुत्व' (पा. २।१।५५) इति चकारेण कर्तृत्वताया अपि कृष्णात् कर्तृत्वावश्य-कतया तृतीयान्तत्वमेव । एवम् 'विभागा गुणेऽपि यात्' (पा. २।१।२५) इति सूत्रात् गुणे हेतौ अस्वी-लित्त्वे पञ्चमी वा स्यात् इत्यर्थेकात् 'जाड्यात् नाड्येन वा वद्' इत्यत्र विकल्पेन पञ्चमी । गुणत्वाभावे स्त्रीलिङ्गे वा 'फलेन कुलम्, बुद्धया मुक्ताः' इत्यादौ तृतीयैव, 'हेतौ' (पा. २।१।२३) इति सूत्रात् । गुणत्व चेह परतन्त्रत्वमावन् । तेन 'बद्धिमात् धूमात्'

इत्यादौ पञ्चमी । ' नादीह घटः अनुपलब्धेः ' इत्यादौ स्त्रीलिङ्गे तु पञ्चमी ' बाहुलकं प्रकृतोत्सर्ग-
मुच्छेदः ' (पा. २।३।११ पा.) इति चार्थिप्रयोगव-
नुसंधेयम् । एवम् ' पृथग्विनामानाभितृतीयाऽन्यतर-
स्याम् ' इति सत्रात् एभिर्भोगे तृतीया स्यात् पञ्चमी-
द्वितीये च इत्यर्थेकात् ' पृथक् आमात्, प्राणेण आमं वा ' इत्यादौ द्वितीयातृतीयाभ्यां विकल्पेन पञ्चमी । एवं विना-
मानयोगेऽपि । अत्र प्रतियोगिनं सर्वविधकल्पः । तत्र द्वितीया सनिहितारण्यदेव अनुवर्तते, पञ्चमी तु
मण्डूकच्छादा अनुवर्तनीया, भाष्यद्वया तथैव व्याख्या-
तयात् ।

एवम् ' कणो च स्तोत्रालपहूच्छ्रुतिपदस्वास्तव-
वचनस्य ' (पा. २।३।३३) इति सत्रात् एवम् कणो
तृतीयापञ्चमी स्यात् इत्यर्थेकात् ' स्तोत्रेण सोऽत्राद् मुक्ताः ' इत्यादौ
तृतीया च सह पञ्चमी । कणत्वं पञ्चमर्थः । द्रव्यरूपसत्त्ववचने तु ' स्तोत्रेण विषेण हतः ' इत्यादौ
तृतीयैव । एवम् ' दृग्भित्तसंभेदो द्वितीया च ' (पा. २।३।३५) इति सत्रात्
एवम् द्वितीया, चात् पञ्चमीतृतीये इत्यर्थेकात् ' आमस्य दूरं दुरात् दूरेण वा ' इत्यादौ
द्वितीयातृतीयाभ्यां सह पञ्चमी । प्रातिपदिक-
मात्रेण विधिवत् । न तु अत्र विभक्त्यर्थेऽन्यः कश्चित् । इह समाम्नि ' साम्प्रथिकरणे च ' (पा. २।३।३६) इति सूत्रे
चकारेण ' दूरान्तिकार्थेभ्यः ' इत्यनुकर्षणात् । तेन ' सामस्य दूरेऽस्ति ' इति प्रयोगोऽपि नानुपपन्नः । अत्र
अत्यवचनस्य अनुवर्तनात् सत्त्ववचनत्वेन न एत-
दिभिकचलप्रपन्नियमा । सत्त्ववचनत्वं चेह सामानाधि-
कृत्येन प्रातिपदिकार्थविशेषणम्, तेन ' दूरः पश्याः ' इत्यादौ दूरव्यवस्था
एवो विशेषणत्वेन तद्विभक्त्येव विभक्तिः । यद्यपि च असंगते विशेषणामामि
आख्यातनैव अन्यथा, तथापि यत्र दूरवविशिष्टाभेदः संसर्गपटवः तत्र
प्रथमा, यत्र दूरत्वापात्ता संसर्गपटिका, तत्र विभक्तिलक्षणा इति न कोऽपि विरोधः ।

कृ सिद्ध पञ्चमर्थः सर्वत्र भाष्याऽन्यथी इति ।
ख.स. श्र. ११२-१२६.

मी. खे. ३०४

॥ पञ्चरात्रन्यायः । ' न यक्षुक्रिये ' इत्यादि-
करणपूर्वपञ्चम्याऽप्यम् । संग्रहः । * पञ्चरात्रन्यायः । यथा
रथकनैर्दग्भिः पश्चिमिरेकक्रियोत्पादनेन पञ्चरात्रानं
क्रियते, तथा दशभिरिन्द्रियैः प्राणरूपैकक्रियोत्पादनेन देह-
चात्रनं क्रियते इति भावः । साहस्री. ४१. * पञ्च-
रात्रन्यायः । ननु पञ्चरात्रन्यायेनैतद्व्यप्यति । यथा
एकपञ्चरात्रिनः एकादश पश्चिमः प्रत्येक प्रतिनियत-
व्यापाराः सन्तः संभूयन्ते पञ्चरे चात्रपन्ति । एवमेक-
शरीरानां तिनः एकादश प्राणः प्रत्येक प्रतिनियतलक्ष्यः
संभूयैका प्राणरथा वृत्तिं मत्तिलक्ष्यन्ते । ज्ञानान्य.
२।४।५।९ धट.

॥ पञ्चरात्रपश्चिचात्रन्यायः । यथा पञ्चरात्र
मुक्ताः पश्चिमः सद्योऽभ्येव चलन्ति, एवमेव जीवो देहात्
मुक्ताः सद्योऽभ्येव गच्छति इति च एव तस्य मोक्ष इति
दिग्दर्शकदेशिनो मन्यन्ते । साहस्री. ९.

॥ पञ्चरात्रसिंहन्यायः । यथा— ' स्नेहननुनयैः
पशैर्बद्धः सतानरत्नमिः । पञ्चरात्रो यथा सिंहः समर्थः
ऽपि वशीकृतः ॥ ' इति । साहस्री. १३०.

* पटः गवति इति पट उवपत्ते इत्यर्थः । निरा-
काहल च पदद्वयम् । यदा न तस्मिन्नेव ' रक्तः ' इत्यवर-
श्रव्यो, तदा रात्ररक्तयो भवतीत्यर्थः । भवति च रक्तं
प्रति आकाश्या । भा. १।२।१।७ घृ. ११०, * पट-
मभिनवं दृष्ट्या (तस्य अनित्यता सम्भवे) । न चैवं
क्रियमाणमुपलब्धवान् । अथ चानित्यमवगच्छति रूपमेव
दृष्ट्वा । तनुव्यतिपन्नानि नोऽयं तनुव्यतिपन्नविनामात्
कतुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छति । १।१।६।१२,
* ' पटं क्व ' इति पटपयनसंनयो विशेषोऽनवगम्यते ।
' पट दीर्घ एव ' इति पटस्य दीर्घता विद्योक्ते, दीर्घत्व-
प्रयोगात् । २।३।५।१४. * ' पटस्य सुहृ इत्यत्र
निष्कृतो गुण आश्रितः । पटः सुहृ इति तत्र द्रव्यलीनो-
ऽभिधीयते ॥ ' तिङ्गसंज्ञाविक्रमः स्वाश्रयद्वारेण उप-
गम्यते । वा. ३।१।६।१२ घृ. ६८५.

॥ पटाच्छादनन्यायः । विक्रययोर्द्वि श्रुतिमृत्योः
विकल्पप्राज्ञेन अवश्यं करणीये अन्यत्राप्यन्यत्वे नावत्
श्रुतो पटाच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते, तावत् स्पृष्टौ

स्वस्वाभयं क्लृप्तमेवोपलभ्य सद्यश्चेदे न कदाचिदपि
अभूत्प्रामाण्यात्परोपकृत्यतोपपत्तिः । या. १।१।२।३
पृ. १८०.

• पणः घृतम् । शतस्य पणते । मणि पृ. १२६.

• पणलभ्यं हि न प्राहः क्रीणाति दशभिः
पणैः ।' इति न्यायः । मेधातिथिः २।७९.

• पतङ्गदीपकन्यायः । यथा पतङ्गाख्य. कीट
विशेष. स्वप्रीतिपात्रदीपके निजाद्गदाहङ्कवत्त्वेऽपि तत्र
पतन प्रीतिवन्मात्रतो नो जहति, तथा यस्मिन्स्य
व्यवहारः । साहस्री. ३२६.

• पतञ्जलिः मन्वादिमानः प्रमाण्ये । वि.
१।३।९.

• पतन्तमनुधावतोऽपि यत् इति न्यायः । यथा
पतन्त कथञ्चिज्जालिनि.सुलोडुपि गच्छन्त पक्षिणमनु-
धावतो लौगन्तकस्य द्योऽपि पक्षी गतः, तथा प्रकृतेऽपि ।
किञ्च, प्रकृतन्यायेन हीरगदेरेकद्वन्द्वत्वात् चेत्तर्हि तत्र
न्माह्वान्यपरपुराणादिभित्तनिन्दा न स्वात्, दस्यते च
छा, तथा च तदन्यथानुपपत्त्या साम्यमपि दुर्लभ
शेकलस्य का ऋषेति शारिनः शङ्ख । साहस्री. १३५.

• पतन्तमनुधावतो बद्धोऽपि गतः (पथी) इति न्यायः ।
संभटः.

• पतनान्ताः समुच्छ्रया इति न्यायः । यथा
ये परमूर्ध्वं गच्छन्ति तेषां पातोऽप्यवश्यमम्भवीति विषये
प्रकृतन्यायसन्तार इति संश्लेषः । सादस्री. १३६.

• उक्तौ चर्षाज्ञया निवृत्ते । नैरा वद्वत् पतीम् ।
या. १।३।४।९ पृ. २२१.

• पतैः (पतैर्वर्तैः) अर्थः अव.संयोगानुसू-
क्रिय, अव.संयोगप्रयोजकविभागादनुसूक्रिय वा अर्थः ।
मणि. पृ. १४०.

• पतिवराण्ययः । यथा स्वपराग कन्या अन्वो-
स्यन्तत्र सर्वोत्तमत्वेनाभिमत यममीष्टतमत्वेनारत्ने, न
ततोऽन्यत्रामोष्टनमात्रमिति पुरुते, तथा प्रकृतेऽपीति ।
साहस्री ३८९.

• पतिशब्दः सर्वत्र भाषिण्ये प्रयुक्तः आ-
दिभदत्त भा च कुम्भरीम्भः । भा. १।३।१।२।३.

• पतिनव्याजनं लोभादङ्गीकृत्य यो याजविष्यति,
तदपेक्षम् 'ब्रह्महा व्यश्मेषेन यजेत' इति विधानम्,
न तु तद्विधानान्यथाऽनुपपत्त्या याजनमितरेषामपि
विहितमिति कल्पते । या. ३।४।१।०।२८ पृ. ९६०.

• पत्नी इति हि यस्य स्वामिनोऽनुवन्दे । न
क्रीता । पत्नीति सवन्धिशब्दोऽयम् । भा. ६।१।४।१७
पृ. १३६२. • पत्नी दर्भमय वासः परिष्वेते अहर्तं
च । महाप्रते । वि. १।०।४।८. • पत्नी पारिष्वेकस्येष्टे
(इति गौम. प्रयोगः इति पूर्वपक्षः) । (पारिष्वेक
एहगद भागवदिकम्) । भा. ६।१।४।१९. • पत्नी
महाप्रते दर्भमय वासः परिष्वेते, तस्य प्राकृतेन अहत्त-
वाससा समुच्चयः । १।०।४।१३-१५. • पत्नी

स्व(घन)क्री श्रुत्यतुरोधात् । ६।१।४।२०. • 'पत्नयः
उपग्रायन्ति' इति माहात्मनिकं धर्म संवत्सरस्ये दर्शयति ।
तेन गवामपनविष्यन्त. संवत्सरस्येणु । ८।१।१।१८८,

• पत्नय उपग्रायन्ति पिच्छोलमिः काण्डवीणादिभिः
आपातलिङ्गभिः । महाप्रते प्राकृताना ऋषिवाजा उप-
गात्तणा पत्नीभिः समुच्चयः । दुन्दुभीना वादिनरूपाणां
इदमुपगानम् । काण्डवीणादिभिः वादिनमेव वा उपगान
इदम् । १।०।४।१८-९. • द्विपत्नीको बहुपत्नी-

कश्चापि यज्ञमानोऽति । १।३।६।२१. • 'पत्नी
संतदा' इति पत्नीशब्दः द्विपत्नीके वदुपत्नीके वा प्रयोगे
नोहितस्य । १।३।६।२०. • 'पत्नी संतदा' इत्यत्र
द्विवदुपत्नीरूपप्रयोगे मित्रुणापि एकवचनस्य नोहः ।

(मीको. पृ. १२२८ इत्ययम्) । १।३।७।२२. • पत्न्या
द्वितीया विना यज्ञमानेन घनस्य त्यागो नैवावकल्पते ।
६।१।४।१७. • पत्नीनिरुपगानकर्त्रीभिः कृत्विज्जा
मुपगाने समुच्चयो महाप्रते । १।०।४।९. (मीको.

पृ. ११४२ इत्ययम्) । • पत्न्याः निषिद्धस्य अप्य-
यनस्य पुनः प्रवृत्ते न किञ्चिदति प्रमाणम् । भा.
६।१।६।२४. • पत्न्या. दामे खवदुत्तन्नत्रयोदा-
वेनाविकार । ६।१।६।२४. मीको. पृ. १४८९
'केदारमशुन्याय' इत्यत्र इत्ययम् । • पत्न्याः व्रत-

श्रयण दक्षिणेऽपि आम्नातम् । यदा वामपदेपाद्
मात्र व्रतकार्यं उपादीयते, तदा तत्र दक्षिणायै अपयि-

च प्रयोगे पत्नीगन्धे उपादीयमाने द्विवचन बहुवचन च सामर्थ्यान् प्राप्नोति संगहनसवच कर्तुम् । समानान सामर्थ्यात्तु एकवचनेन नियते । न चान द्विव बहुत्व वा विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य ध्वन्यात् । न चैकपत्नीशब्द प्रयोगात् द्विरहुपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति । यथा तन सख्योक्ता, तद्वदिहापीति । तस्माद-
विकारण पत्नीशब्दस्य प्रयोग । अथपि कथञ्चिदेकत्व विवक्ष्यते, तथापि द्विरहुपत्नीके प्रयोगे सप्रतिपत्त्यन्वया देकवचनार्थमेकवचनम् । तदनेकपत्नीके प्रयोगे अविबुद्ध-
मित्यविकारण प्रयुज्यते इति ।

दुष्— यदि पत्नी प्रतिपदिक प्रधान मन्त्र, अत एकद्विरहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु प्रतिपदिकार्थोऽस्ति इति तदसौन विभक्तिरपि एकवचन निष्पत्ति आहृतिवत्त्वाऽस्मिन्नाय स्यात् । अय विभक्ति प्रधानम्, ततो यत्र सा स्वार्य ऋते, तत्रैव पर्यस्तित्वात् प्रतिपदिकार्थ, इति द्विरहुपत्नीके भव एव न स्यात् । श्लेषेणो पद्यो किं न्यायभिलेखत्वात् पराम्पिकरणे वर्णितमिति यथाप्राति पदिकानुरोधे वचनमिति । 'अथापि कथञ्चिदेकवचन विनक्षितम्' (इतिमाप्सव्य भवमप्ये -) अष्टार्थ-
मेकवचनमुच्चारितम्, न समवेतसमव्याभिधानार्थम्, द्विरहुत्वस्थानभिधानात् । यत्र चाप्याभिधानविधि पक्षिस्तान् पाठान्याय । यत्र चैक एव मन्त्र, तत्र पत्नी-
न्याय, 'पविने ह' इति यथा । ननु पविनेको रसादीममान्नावादिबधित द्वित्वम् । लघादीममानना च 'पविनाम्यामुपुनरति' इत्यादी नरोपति । न वय द्वित्व विवक्षा शरत्पाम । किं तर्हि ! समवेत वदति न वदतीति । समवेतवचनच उहो विवक्षित प्रयोगेन मिति ।

सोम— पूर्ववैभवेण उपायान् सगति । अत्र प्रतिपदिक निर्यापि प्रवर्तते, वचन तु एकपत्नीकप्रयोगे इत्यर्षेणरतीयाभवापमयुक्तम्, प्रहृतिप्रत्यययो सङ्घट्टि निरमात् । समग्रिह द्विवचनबहुवचनप्रयोगमिच्छता प्रतिपदिक वचन च उभयमपि एकपत्नीकप्रयोगमि प्रायेण आम्नान इति तस्य प्रवर्तितम्, इतरपोस्तदि स्तित्व चाप्रिथय मुख्य एतेहो वक्ष्य । स च न

संभरति, प्रयोगाणा समानविधित्वात् इति सिद्धान्त । सूत्रार्थगु- अपूर्णे प्रहृतौ 'पत्नीम्' इत्यन्य अविकार, अयदेशात् सामानविधेन अनतिदेशात् प्रतीयत इति ।

वि-- 'पत्नीमिति द्विपत्त्यादायूय नो वो, लजे-
ऽयंत । नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तित्वात् ॥'
तस्मादन नास्यूह ।

भाट्ट— अत एव दक्षुर्णमासयो 'पत्नी सनद्य' इत्येकवचनान्तो मन्त्र एकपत्नीप्रयोगे इव द्विरहु पत्नीकप्रयोगेशोरी अविकारेणैव प्रयोग्यम् । न च लिङ्गैकपत्नीकप्रयोगे एव मन्त्रोऽङ्ग द्विरहुपत्नीक-
प्रयोगोल्हृदनातिदिश्यते इति युक्तम् । प्रयोगो परस्पर प्रवृत्तिविनाशभावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वताधारणत्वात् । यत्र हि उपदेशा ख्यप्रापकप्रमाणस्य एकमानविषयत्वं अन्यत्र च कार्य मुपेनातिदेशत प्राप्ति, तत्रैवोह, न तु प्रापक-
प्रमाणस्य सर्वविषयत्वे । अत्र च पात्रायावेन प्रातिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तरेकवचनानुरोधेन सकोचोपागात् नास्य प्रापकप्रमाणस्य एकपत्नीप्रयोगमात्र विषयत्वम् । न च ननुप्रसूता समानविधानत्वद्वारा चिन्तयाम् 'प्रस्मै' इत्यन्य लिङ्गानुरोधेन मेपीवर्जे सकोचत्वा इहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसकोचोपपत्तिरिति वाच्यम् । यिना वारण पुलिङ्गस्य लक्षणाया प्रमाणा भावेन तत्र सकोचोपपत्तवमि प्रवृत्ते सकोचे प्रमाणा भावात् । ननुन द्विरहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा, प्रत्येक यक्तिगतैकत्वामिप्रायेण तदुपपत्ते । सौभर हि 'गुत्रा घण' इत्यादी शुङ्गुमस्य प्रत्येकवृत्तिवेनान्वय, तथैकवचनामिहितस्य एकवचनस्य प्रत्येक यक्तिवृत्तित्वे नान्वये न वाचित् धृति । न चैवम् 'बहुषु बहुवचनम्' इत्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्ति, बहुत्वस्य शब्द शेषविशेषात् तदुपपत्ते । न चैवम् 'प्रसूता सजेत' इत्यादी द्विशिष्टप्रहृणोऽपि बाधकनापत्ति, प्रथममति नमे कारणभावेन एकवचनस्य ऐच्छिकपश्चान्नात् पात्रुचि फलवचोपपत्ते । अतश्च द्विरहुपत्नीकप्रयोगे एकवचन-

न्तमैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोद्यः, न वा 'श्रीहीणा मेघ' इतिवत् लोपः इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'पत्नीपदे सनहन्याय नोद्यः ।'

शंकर— 'नोद्यः पत्नैक्यवान् मनुः ।' मनुः मनुः ।

* पत्नीसंनहनमन्त्रे द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा यवमाने सवधि पत्नीद्यव्यस्य नारजूहः प्रह्वी । वि. १।३।६, * पत्नीसंनहनमन्त्रे विद्वन्वापि विद्वदुपलोक-मयदानप्रयोगे पत्नीशब्दे नारजूहः । १।३।७.

● पत्नीसंयाजा इति कर्मनामनः प्रवृत्तिः तृतीय-
ऽऽहुती देवपत्नीना देवतायात् तद्वाद्य । वि.३।३।
१०, * पत्नीसंयाजा इत्यन 'योमं यजति, त्वष्टार यजति,
देवाना पत्नीयंजति, अग्निं यजति यजति' इति
सोमाद्य. पत्नीशब्देन सृष्टिन्यायेन विवक्षिता । कु.
३।३।१५।१८. * पत्नीसंयाजाः गार्हपत्ये भवन्ति ।
'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजाः जुहोति' इति युवेः । वि.
१०।८।८, * पत्नीसंयाजान् वरुणप्रशसेपु अर्क्युः
प्रतिप्रसादा च पृथक्पृथक् जुहुनासाम् । १।१।२।११,
* पत्नीसंयाजानामुपरि फलीकरशोभाप्रायधिक्रहोम-
कमलोद्धारणैः इष्टि. रामाश्वते । १०।७।२२. * पत्नी-
संयाजाना वरुणप्रशसेपु विराष्टुच्छिः । १।१।२।११. 'वरुण-
प्रशसेपु पत्नीसंयाजानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पत्नी-
संयाजाना हारंयोजनोत्तरव्य द्वादश्यादि । के. * सतिष्ट-
यजुःपत्नीसंयाजानां पशुकप्रयोगनिधिविहिताना क्रमः
व्यवधायकमायविशिष्टप्रकृतिद्वयोर्नपदादेव सिध्यति ।
भाट्ट. ५।१।१२५. * पत्नीसंयाजेषु अग्नीषोमीयपशु-
गतेषु विकल्पयातवापत्या' भिन्नमेतं पुनर्विधेयविरासंयत्
अर्थकर्मतमेव । वि. १२।१।१५. * पत्नीसंयाजेषु
वाधुतप्रत्याभ्रुतमणववट्टकारभिमन्त्रेभ्येव उपाशुनाम् ।
संकर्य. ४।३।१५. मीको. पृ. १२०८ 'उपाशुना-
पत्नीसंयाजेषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पत्नीसंयाजेषु
कपालभिहोमे (कपाले आहुतिपते) वैशानरो द्वादश-
कपाल प्रायश्चित्तम् । 'तस्य एकह्यनो गौरक्षिणा' इति
भाष्यम् । * तस्य एकह्यनो गौरक्षिणा' इति विसरः ।
शा., भाट्ट, विदारनदेव । इदं च दानं कलौचित् द्रेण्याय,

न च्छ्रित्ये । इदं वाद्यधर्मम् । के. १०।२।१६।४७.
* पत्नीसंयाजेषु वाधनी दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपर-
पत्या पशुण प्राप्ता । के. * पत्नीसंयाजेषु वाधनी
हविष्ट्वेन विधीयते । सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः
श्रीत्याऽग्निं भारीयमाना । नाद्यै पशुं प्रयोक्षते । तस्मात्
नाद्यै पशौ उक्तव्यते । आयेन चैवं विकल्पते । के.
३।३।१०।२०-२३. * पत्नीसंयाजेषु वाधनीना विकल्प.
येकादशिनारिपशुगणेषु । १।२।१।६. मीको. पृ. १२०९
'येकादशिनारिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

* पत्नीसंयाजाङ्गमेव आज्येडा । संकर्य.
४।३।१६. मीको. पृ. ८८३ 'आज्येडा' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

* पत्नीसंयाजाङ्गभूतेन आज्येन सह विकल्पमाना
वाधनी दर्शपूर्णमासयोः । वा. ३।३।१०।२३, 'आर्ध्वेन
पत्नीसंयाजा इत्यन्ते' इति प्रागान्तरविधिः इति कुतू-
हलम् । ३।३।१५।२०.

* पत्नीसंयाजाधिकरणे (३।३।१०।२०) 'पत्नी-
संयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते' इति द्वादसाहिकं वाक्य
नियमविधिलयवासुकरात् शशुत्तमादहः पत्नीसंयाजा-
न्तर्लनिधायकं इत्यङ्गीकृतम् । रसायनं. पृ. ७५.

* पत्नीसंयाजान्त्वमुत्तमादहर्बर्गमिणे द्वादशाहे ।
१।१।९. मीको. पृ. ७६१ 'अहर्गणे द्वादशाहे'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पत्नीसंयाजान्त्वप द्वादशाहे उत्तमाह-
र्बर्गम् । भा. ५।१।९।२५-३२, * पत्नीसंयाजान्तर्व्यं
द्वादसाहिकानाम्हा वागम्येन । विशेषेण तु पद्यमन्वाहो
मानगन्ता उच्यते 'पत्नीः संयाज्य प्राज्ञ उदेत्य
मानताय प्रवर्षति' इति । १०।३।१३।४४.

● पत्नीसंयाजान्तर्व्यं सर्वेषामविशेषात् । १।१।
९।२९ ॥

द्वादशाहे अहर्गणे 'पत्नीसंयाजान्त्वानि अहानि
सतिष्ठन्ते' इति श्रुते । अत्र किं सर्वेषाम्हा पत्नी-
संयाजान्त्वव्यम्, उत प्रागुत्तमात् दशममहः बर्गयित्वा
इति विचारे पूर्वपद्यमाह । स्वेषाम्हा पत्नीसंयाजान्त्वव्य

स्यात्, अविशेषात् 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि' इति अविशेषेण अवगात् । तस्मात् सर्वेषाम् ।

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् । ३० ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षपावृत्तौ । यदुक्तम्, द्वादशादे अहर्गणे पत्नीसंयाजान्त्वर्थं सर्वेषामहानिति, तत्र । किन्तु प्राग् उच्चमात् अन्तिमान् अहः पत्नीसंयाजान्त्वत्वात् स्यात्, लिङ्गात् । 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते, न बहिर्गुणवहति, असंसिधो हि तर्हि यतः' इति लिङ्ग यस्मिन्नहानि यतः न संसिधतः समाप्तो भवति, तस्मिन् पत्नीसंयाजान्त्वाद्वा दशमिति । समाप्तश्च अन्त्ये अहनि । तस्मात् असमाप्तेः पत्नीसंयाजान्त्वत्वाश्च सामानाधिकरण्यात् । असमाप्तिश्च प्राक् उच्चमात् अहः । तस्मात् प्रागुत्तमान् पत्नीसंयाजान्त्वाद्वा इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादे वा, दीक्षा यथा तर्ह्यसंस्थापनस्य । ३१ ॥

द्वादशादे अहर्गणे पत्नीसंयाजान्त्व सर्वेषामहानिति पुनः पूर्वपक्षी आह । वाशब्दः सिद्धान्तपक्षं न्यावर्तयति । 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते, न बहिर्गुणवहति, असंसिधो हि तर्हि यतः' इति यत् लिङ्गमुक्तम्, सः अर्थवादः पत्नीसंयाजान्त्वत्वास्तुत्वर्थः । सतिष्ठन्तेनेत्येवाह सु असंस्थापनं पत्नीसंयाजान्त्वत्वात्प्रारम्भम् । यथा दीक्षा दीक्षाविषयकम् 'वस्त्रपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते (बध्यते) यो दीक्षितः । व्यहोरादे वै वस्त्रपाशा । यदियं संस्थापयेदनुमुद्यो वस्त्रपाशाभ्यां स्यात् । नक्त सत्याप्यो वस्त्रपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते, व्याकनोऽदृष्टावै' इति दीष्टोन्मोचनचन नक्षत्रस्थापनस्य अर्थवादः । एतमेतत् चिरेण संस्थानमालोच्य असांसिधतजननं भवति । तस्मात् प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्त्वात् किन्तु सर्वेषामिति ।

स्वाद्वाऽनारभ्यविधानादन्त्ये लिङ्गविरोधात् । ३२ ॥

पूर्वपक्षिणा उक्तं निरस्तित्वा वाशब्दः । स्यादेव प्रागुत्तमान् पत्नीसंयाजान्त्वात् । तस्याः उत्तममक्षरान्तरस्य विधानात् । 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते' इति सामान्येनेत्युक्तम् । अन्त्ये अहनि तु असंसिधतत्वरूपस्य

लिङ्गस्य विरोधात् । तत्र हि संस्यया भाव्यमेव । कुतश्छेत्तु लिङ्गस्योऽत्र न्यायपर एव स्वीकृतः । अन्त्ये अहनि न्यायविरोधात् पत्नीसंयाजान्त्वाया न प्रवृत्तिः इति सूत्रानुवर्था उक्तः । न्यायश्च माथ्ये- 'पत्नीसंयाजान्त्वहानि सतिष्ठन्ते इति, नैतदुक्तं भवति, सतिष्ठन्तेत्युक्ते इति । संतिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्ते कर्तव्यापार एषु उपरमति इति । तेषु सत्क्रियमाणेषु अहःसु अवश्यं कर्मसंभित्पदाथे अवस्थापनं अवश्यं अपरस्थापनं पदार्पां अनुष्ठातयाः । अनियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्थाप्यं इति निश्चयमेव । तत्र अन्त्ये नास्ति । तत्र तु यत्रपुच्छान्तत्वा भवति । तत्रैव च पूर्वेषामपि अहानि यत्रपुच्छान्तत्वा प्रासङ्गिकी सिद्धा भवति' इति । तस्मात् प्रथमस्यात् पत्नीसंयाजान्त्वात्, न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनमुक्तम् 'असंसिधो हि तर्हि यतः' इति । के.

● **पत्नीसंयाजोत्तरं द्वादशाहगताना दगमातिरिक्तानाम्हा विद्यतः । अवदीष्ट हारिषोचनादि बहिःप्रहरणान्तं कर्म द्वादशोऽहनि पत्नीसंयाजोत्तरं कर्तव्यम् । वि. १।१।१०. ● पत्नीसंयाजोत्तरं हविष्कृतं पत्न्याः विशर्गां न प्रक् । के.**

● **पत्नीसंयाजगतकृपालभिर्होमनिमित्तकवैश्वानरोष्ठौ द्वेष्याय दानं अदृष्टव्यम् । १०।२।१६. (मीको. घ. २।१०० इत्ययम् ।)**

● **पत्नीसंयाजान्त्वाय. (पत्नीसंयाजेषु स्तुवापत्नी हविः । सा च आग्नये विकल्प्यते दत्तापुनःमासयोः) । १।३।१०. (मीको. घ. १७५५ 'सापत्नीन्यायः' इत्यत्र इत्ययम्) ।**

● **पथितृत् । 'अग्नये पथिकृते पुरोवाचमशान्तरालं निर्वपेत् यो दग्धेषुर्णानामयाजी सन् अमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्' इति नैमित्तिकं निमित्तचन्द्रावै कार्यम् । वि. ५।३।१२.**

● **पथ्यं बहुत्वोऽपि वरितय भवति, न पुनरुक्तता महान् दोषः । ग्रन्थगौरवमथेन पुनरुक्तं नैच्छन्ति । अधीष्टेषामु विन्यतः पुनः पुनरभिधीयमानं बहु मन्यन्ते एव । वा. ५।१।५।१२.**

• पदं अन्तिशुभनिमित्तं वाक्यार्थमुपवचनयितु-
मल भवति, न दूरादर्थविष्टमानम् । अत्रोच्यते । ज्व-
हितमसि हि, परपुत्र स्वपचायकम्, आनन्तयेण मनसि
विपरित्तमानं अन्तेन भवति विशेषमुपवचनयितुम् ।
यथा ' इतः परयसि वाच्यते दूरे जात यनस्पतिम् ।
त्या ब्रवीमि निशादप्रधि या मिनसि जद्रवम् ॥ '
इति । अत्र ' इतः पयसि ' इति शब्दो बुद्धौ भवति ।
स दूरे जातं यनस्पतिं इत्येतैः (इत्येवमादिभिः) पदै-
र्व्यवहितेन अद्रव्य इत्यनेन शब्देन, स्ववचापकल्पयोच
संबन्धानः संभवते । अर्थात् दर्शकत्वेन हेतुना व्यव-
हितान्वयि वचनानि संबन्धन्ते । यानि पुनः अर्थतो
शब्दमर्थानि, तानि आमन्तार्येण सति न परस्परैण
सम्बन्धमर्हति । यथा या पिनधि अद्रव्य इत्येवमादीनि ।
भा. ४।३।५।१६।

• पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकाज्ज विशिष्यते
इति न्यायः । श्लो. वा. मन्वपरिच्छेदे १०७ । तत्त्वं-
पदत्वध्यायाभिदे अन्यतरपदैवध्यायमिति चङ्गोच्छेदाय
मार्तते । अथार्थयोषे प्रमात्तत्पदादकत्वा पदान्तरत्वात्पत्त्यं
वोध्यम् । संमहः । • यथा हि स्मारकाः सवन्धि-
र्णानादयः अनधिकविषयाः तथैव पदमपि अनधिक
विषयानुत्पत्तत्वात् अग्रमाणमिति । रत्नाकरः .

• पदम् (' पदे ब्रूतेति ' इति वाक्यस्य)
उपचिवाक्यादिषु । उपचिवाक्यपक्षिष्टेन वाक्यान्तर-
शिष्टं वाच्यते । तस्मात् आह्वयनीयत्वः । वा. ६।१।
४।१३. • पदनेकेन संबद्ध सत् निराकार्यस्य भवति,
न तदपरागापि सम्बन्धमर्हति । भा. ४।३।६।१४.
• पदं गकाराद्यैः, स एव शब्दः, गान्त्वत् न्यति-
रिक्तमस्ति । ब्रह्मती. घृ. १२३. • पदं चतुर्विधं कृतं
चौगिकं गोरुदं चौगिककृतं च । समुदायकत्वा
अर्धप्रत्यायकत्वं कृतत्वम् । अवयवकत्वा अर्धप्रत्या-
यकत्वं चौगिकत्वम् । समुदायकत्वा अवयवकत्वा
च एकार्थप्रत्यायकत्वं योगकृतत्वम् । तथैव भिन्नार्थ-
मन्वाचकत्वं चौगिककृतत्वम् । यथा पटः, चिन्मः,
पद्मजम्, मण्डपः इत्यादिशब्देषु । पट्कजपदात्
पद्मजनिर्कृतत्वपदत्वोपप्रकारोऽस्तिपतेरातुमविकल्पत्वात्,

अन्यथा पट्कजपदात् नोकादिसोषोऽपि स्यात्, अतो
योगरूढिरावदवकी । अथ के चित् । पद्मजादिपदाना
शैमिकत्वमेव, पद्मजपदात् अर्थवचनकत्वा पत्रविशेषोक्तं-
पद्मजनिर्कृतत्वमानप्रकारकत्वेन पदमन्वाचकत्वोपा-
भावात् । न च एव पद्मजपदात् कुमुदमेवशिवित्येक-
पद्मजनिर्कृतत्वप्रकारकत्वोपापत्तिः इति वाच्यम् । पूर्वतर-
प्रयोगत्वप्रकारकत्वान्ता तत्पदजन्यशब्दयोषे हेतुत्वाङ्गी-
कारात् । यदा पद्मजनिर्कृतत्वनिष्ठप्रकारतामिदमिति तद्वि-
धनासंग्रहेन पद्मजपदात्पदवर्तिकग्रहणत्वशब्दयोषे प्रति
समवायसंबन्धेन पदमत्वस्य, पदममानवृत्तिविषयत्वाया
वा, पदममानवृत्तिविषयतासंग्रहेन शब्दत्वस्य वा हेतुत्वा-
ङ्गीकारात् नोक्तातिप्रसङ्गः, न वा शूभाभाविपदमन्वाच-
तुपपत्तिः इत्याहुः । कश्चित् कुमुदादौ प्रयोगस्तु लक्ष-
णिकः । यद्यपि योगक्याङ्गीकारेऽपि इवं वक्षणा तुभ्या,
तथापि श्वन्यताऽवच्छेदकानुपपत्तिव्यवर्गेण सप्रणपेक्षया
तदनुपपत्तिप्रयोगे लक्षणा लघीयती । लक्षणं च तेन रूपेण
अन्वयमानवृत्तानम्, न तु सरणमसीति । एवं चौगिक-
कृतं गण्यपदिपदम् । योगेन कृत्वा च भिन्नार्थन्याय-
कत्वात् । योगविषया कृतेः प्राक्त्वमपि एवदिपत्यमेव ।
अत एव रथकारादिवाक्ये सौघान्यनपरपार्थिकतुल्य-
वाच्यन्तरग्रहणमेव सिद्धान्तमिच्छते । इति विक् । मण्डि.
घृ. ७८-७९. • पद परिपूर्णं पदान्तरमाकङ्क्षति, ततो
वाच्यं मन्वते । भा. १०।३।१४।४४. • पदं प्रकृति
प्रत्ययसमुदायाः, नामयः । वा. ३।१।७।१४. घृ. ७१९.
• पदं यत् केनचित् पदेन संबन्धते विशेषणत्वेन न तत्
पदान्तरेण सह संकषमर्हति सङ्गुह्यतिताम् । यथा
मार्था शब्दः पुरुषो देवदत्ताय इति मार्थाचितोपपत्त्येन
उच्चार्यमाणो रास इति शब्दः न पुनः पुत्रव्यवन्देन
संबन्धते इति । भा. १०।७।८।१६.

• पदं सङ्घेन अमरस्य पेटवमं गिरीपपुष्पं न
पुनः पतत्रिय इति न्यायः । देवत शृङ्खलं गिरीपपुष्पं
अमरस्य भङ्गस्य पदं पदसिचितं सहेत पतत्रियाः पुनः
पक्षिस्तु पदं न सङ्घे इति । कुभासंभवे ७० ५,
श्लो० ४ । अत्रिसीदुमार्थविशेषः प्राग्भववत्तरीति ।
साहस्री. १५४.

● पद सामान्यवृत्ति, वाक्य विशेषवृत्ति । मा ३।१।६।१२ पृ ६८९ ● 'न चाप्युक्तस्यैव पद द्विन्विद्यकाविकम् ।' श्लो वा शब्दपरिच्छेद २५ ● न चैक पद विशेषण प्रति उद्देशक स्रोत प्रति (अन्य प्रति इति) विधायक भवितुमर्हति, वचनयनि मेदात् । मा १।४।१।३ पृ ३३२ ● पदानि नित्यानि । मणि पृ ४४ ● पदानि विविनयाकर्तानि एकनेकार्थप्रतीते । तथा एषामर्थरूपन कदाचित् पदेनैवान्येन क्रियते, कदाचित् वाक्येन । तेनापि एकै नाननेन वा द्विपदेन बहुपदेन वा इति वैचिन्त्यम् । तथा क किं ? कोक्त्वि । क औपम्य ? उपगोरपत्यम्, उपगुना वा स्वकाद्ययामुत्पादित । तथा पचव्रीह्युक्ते पाक परमात्किञ्च एक कर्ता पूर्वापरामृत वनमानकाले निर्वर्तयति इति कथ्यते । न चैन वययता वाक्यभेद प्रत्ययते, न वा अद्यया यत्न व्यपनसीयते । वा २।१।१।१७ पृ ४२१ ● पदानि धृत्स्य व्यपनमिदधति वाक्यम् । मा । यत्रति च न सहस्राना कश्चिन् एकोऽभिषय, तथापि गम्य मानामिप्रयेग्लेत्तम् । अथवा एकलक्ष्यमात्रप्रयुक्ततया स्यात्तन्मापादितानि यत्र स्वार्थमभिदिधति, तदा तद् भूतायेन अन्ति वाक्यत्वं प्रविष्यते इति । वा ३।६।७। १४ पृ ८२४ ● पदानि स्वार्थेष्वपि व्यापियमाणानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिमुपब्रजन्ति, न पुन प्रत्यस्तानितपद विभाग अनन्यामेव वाक्याये वन्तीति तद्भूताधिकरणे वक्ष्यते । ऋजु पृ १४२-१४३ ● पदानि द्वि स्व स्व पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापराणि । अथदानीं पदाया अवयवा मन्त वाक्याये गमयन्ति । मा १।१।७।२- पृ ९६ ● समूहावयवान् पदानि विभागे परस्पर मानाद्भुक्ति न तु एषानेकार्थं प्रतिपदमर्थमेदात्, समूहस्य च पृथगयान्तरप्रसिद्धे । वा ३।१।१।४।६ पृ ४४६ ● पदेन (एवहायवा पदेन) व्याहव नीयो वाच्यते । वाल पृ १३२ ● 'पूर्वात्तुभूत एवार्थं मन्ते प्रथम पदान् ।' वा १।४।१।२। २३ पृ ३७८ ● पदेभ्य एव पदार्थमन्यप पदार्थेषु वाक्यार्थं । मा १।१।७।१६ ● पदस्य

कल्पस्यापि अभिधानकरणत्वम् । सु पृ ६९७ ● पदस्य वारकविभनाना च विनिर्गोपकत्वम् । वा ३।१।७।१३ पृ ७०० ● पदस्य परिपूर्णस्य पदान्तरयोग । एकदेशमिच्छये च सामर्थ्याभावात् । ३।५।१।०।३१ पृ. १००७ ● पदस्य सर्वस्यैव पदान्तरस्यैव सति च शब्दाहते तृतीयेन पदेन सत्या गतौ समिहितेनापि सवधो न युक्त । नहि भवति मया रात्र पुत्रो देवदत्तस्य इत्यन रात्रा पुत्रपरिदोषणम् । अथवा तु गतौ उपादेशक अनेकस्यापि प्रधानन सवधोऽवकल्पते व्यरहितेनापि । स्वयधानादर्शो बलीयानिति । मा ६।१।६।१२३ पृ. १४४५ ● पदस्य स्वार्थसमाप्तस्य पदान्तरान्वयो न भवति । सु पृ ७२४ ● पदस्य हि आकृतिनिर्मा एकोऽर्थो भवेत्, न तु तदवयवाना वर्णाना प्रवृत्तिमन्यपयोर्वा विभागे साकृद्भुक्तम्, अथप्रत्यायनशक्यमाभात् । वा २।१।४।४।६ पृ ४४६ ● पदयो एकवाक्यत्वत्वे पौवापयैऽपि पदायतिविनोर्त्रापयायोगे । सु पृ १०२१ ● पदानामावायोद्देशागत्या पदार्थमात्रमगम एव कार्य- तया अवसित (इति एकदेशिमन्तम्) । ऋजु पृ १४१ ● पदाना इतरपदार्थान्विते शक्ति । इतरपदायश्च तत्त नमित्याहारेण विशेषण अननुगत एव । एव च आका- दृशित-शोष्य-समिहितार्थमिधावकाना पदाना वाक्याय- प्रतिपादक्य इति के चित् । तत्र । मणि पृ १७२ ● पदानाम् । यत्रपि आवायोद्देशागत्या पदाना शक्ति- निधाया, तथापि कथान्यहारेण युक्त । स्वयहारश्च वाक्यस्यावयव एव हदस्ये । तद्विपयेन च शब्दस्यापि शक्ति कल्पयितु युक्त । तेन वाक्यार्थस्य प्रधानभूतस्य अनेकार्थानुपपत्तान् तदुक्त्यप्रभूतावाचयति कारणत्वेन आवायोद्देशागत्यामरसीयते । तेन नातरावकी पदार्था वगति । काये तु सवपदानामपि वाक्यायावगतिरेव । ऋजु पृ १४१. ● पदानां लौकिकाना क्त्वा न वेदा देव पूर्वोत्तापदस्य चमनवेश्य शक्यतेऽर्थोऽप्यनगतम् । मा ३।१।७।१० ● पदाना वाक्यार्थान्गतेत्यन् न कार्यमस्ति । वाक्त्वा सा वाक्यार्थान्गति सा प्रथम- शरणेऽपि भवति । वाक्यादि सा भवति, नैकस्मात् पदान् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापक्षा ।

शुजु. घृ. १५१. * पदाना वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थ-
त्वात् श्रौतेनायमेव वाक्यार्थप्रतीत्यनुपयोगे लक्षणिकार्य-
तात्पर्यं युक्तम् । सु. घृ. १३८५. * पदाना संहताना
न कश्चिदेकोऽनियेयः । वा. ३।३।७।१४ घृ. ८२४.

* पदाना समुदायो न प्रत्यायक इत्युक्तम् 'उद्भूताना
क्रियापेन समाहायः' इत्यत्र । भा. ५।१।४।५. * पदाना
साकाङ्क्षत्वात् निये. न्तुनेश्चिक्याक्यत्वं भवति । १।२।

१।७ घृ. ११७. * पदाना तापत्रामेव प्रयोगे कर्त्तव्यः ।

वि. १।२।९. * 'पदे जुहोति' अयं विशेषविधिः

अदृष्टार्थः । वाच. घृ. २१, काल्यैः । घृ. १५. * 'पदे

जुहोति, कर्मणि जुहोति' इति आहवनीयाववादः ।

संकर्य. २।४।१४. मीको. घृ. १०२१ 'आहवनी-

याववादः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पदे वर्गाना वाक्ये न

पदाना एकार्थप्रतिपादनकार्यंकारिणम् । सु. घृ. ६९३.

* पदेषु स्मारिका अनुमाविका चेति शक्तिद्वयम् ।

तत्र स्मारिका ज्ञाता । अनुमाविका कार्यान्विता ।

इति प्राग्वक्त्याः । मणि. घृ. ८९.

* पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकव्यक्तिभारोऽन

भारलन्तपानुत्पत्तकत्वम् । सु. घृ. १०८१. * 'पदा-

न्तरस्य पारापर्यादात्वात् योऽपि मन्यते । वाक्यम्,

प्राधान्ययोगेन ज्ञानार्थे चापि भावनाम् ।।' (शं. वा.

शक्याधिकरणम् घृ. ८६३) इति भाष्येणैव वाक्यतो-

दघोषः । घृ. ११८६.

* पदान्तरप्रकार्यमहणनिमित्तः कर्मभेदः । वा.

१।४।२।३ घृ. ३३०.

ह्रं 'पदावधारणोपायान् बहुनिच्छन्ति सूर्यः ।

कर्म-न्यूनाविरिक्तत्व-स्म-वाक्य-श्रुति-समृतीः ॥ '

इति न्यायेन अर्पदेशादिभेदो भविष्यति इत्याहङ्क्य,

आह 'एतद्वचः' इति । सु. घृ. ३७५. * 'पदाव-

धारणोपायान् बहुनिच्छन्ति सूर्यः । कर्म-न्यूना-

विरिक्तत्व-स्म-वाक्य-श्रुति-समृतीः ॥ ' (श्लोकावधिकं

वाक्यधिकरणे । ८३, १।१।७।२४-२६ इदमेव

उद्भूताधिकरणम् । अण-यज्ञादिषु क्रमोदात् अयां-

न्तरवाक्यवशात् । ब्रह्मब्राह्मणादिषु न्यूनाविरिक्तत्वात्

अर्पदेशो न्येकत्र एवावगतः । पूर्ववदभ्युक्तिस्वरत्वे बहु-

मीशर्पित्वं अन्तोरात्तत्वे स्वार्थवृत्तिता स्वरपदवगम्यते ।

शा. १।३।१० घृ. ४९-५० । सोम- पचते इति

पदं नामपेकत्वेन आख्यातत्वेन च संभाम्यमानम्

'भोक्तुकामः पचते' इत्यात्वात्प्राप्तम्, 'पचते वक्षिणी

देहि' इत्यत्र शान्तं नाम इति च पदान्तरसम-

भिन्याहापत्तिश्चीयते इति पदान्तरसमभिन्याहाररूपवाक्यं

पदमेवत्वगमोपायः । श्रुतिपदेन प्रथमत्वात्स्वातपदयोः

पत् सामानाधिकरण्यं तद्विद्ययितम् । तेन 'यातः पुन-

यमाति' इत्यत्र आयाति इत्यात्वात्तदवधानानाधिकरण्यत्वात्

यातः इति कर्त्तरि निष्ठायां प्रथमान्तं नाम इति, 'यातो

देवदत्तपशदत्तौ' इत्यत्र द्विवचनान्तनामापदत्वानामाधिकर-

ण्यात् यात इति आस्वाते इति निश्चीयते इति सामाना-

धिकरण्यं पदमेवज्ञानोपायः । काशिकादीक्याया तु 'उज्रिदा

यजेत' इत्यत्र उज्रिच्छब्दः तृतीयात्तश्रुतिवत्त्वात् भावना-

करभूतकर्मपर एव न तु रामिनादिपरः इति निश्चीयते

इति अर्थविशेषावच्छिन्नपदभेदः तृतीयया भूत्या भवनीयते

इति भ्रुतेः पदभेदज्ञानोपायत्वत्पुनः । 'अथस्त्वम्'

इत्यत्र अथः इति पदं नामत्वेन संभाम्यमानं देहोच्छून-

ताल्लक्षणाविवक्षितार्थेनाप्याय व्याकरणस्मृत्या लुकि 'दुभोवि

गदितृद्वयोः' इत्यस्य मध्यमपुरुषैकनचनान्तं आख्यातं

निश्चीयते इति व्याकरणस्मृतिः पदभेदज्ञानोपायः ।

* पञ्चविना विशेषविहितेन ज्योतिष्टोमादौ सामान्य-

विहितहवनीयादेर्वाचः । मीको. घृ. १८३९ 'ज्योति-

ष्टोमादौ पञ्चविना' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । भा. १०।८।

८।१६.

* पदोपस्थापितपदार्था वा पदत्वव्यवधार्यतानं वा

वाच्यप्रमाणम् । सोम. १।२।१ घृ. ८.

* पदैकदेशस्य फलोः पदान्तरज्ञानेननुयोग्यत्वात्

विशयवृत्तस्य ननुवदेनाख्ये कति शशाग्रता मलण-

मशुक्तिमन्त्र नियेषो विधेयः 'न कलत्रं भक्षयेत्' ।

वि. ६।२।५.

* पदैकवाक्यता विधयर्थवादयोर्नासि । वाक्यैक-

वाक्यता तु विद्यते । वि. १।२।१.

* पदकर्म गवानयनस्य न प्रयोगक इत्यु प्रप

एव प्रयोगकः । पदकर्म च शोभककार्ये नीयमनाया

गोः सप्तमपदस्थाने पाठसु आत्वेन आहुति विधाव
पास्तुं गृहीत्वा तैः पास्तुमिः हविर्धानशकटयोः अक्षस्य
अञ्जनम् । वि. ४।१।१०.

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदकर्माधिकरणम् । मीको. घृ. १० ' अशा-
म्यञ्जनन्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५

● पदजातं सर्वं मिलित्वा वाक्यार्थे प्रतिपादयति
इति वैधाकरणदर्शनम् । ऋजु. घृ. १४२.

● पदद्वयान्ययत्वापाठः पदद्वयसमन्विताहारलभ्यः ।
सु. घृ. ८५२.

● पदन्यायः । मीको. घृ. १० ' अक्षाम्यञ्जन-
न्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ४।१।१०।२५. ● पदन्यायः ।

(अयमेव पदकर्मान्यायः ।) ' अयमीदम् ' इत्यत्र
ईशगतान्त्व्य प्रति पदवनीति प्रकृतो जीव एव पद-

न्यायेन प्रविषोपितया संभवते । अद्वैत. २।२६।२५,

● पदव्यायः । ' पदे ब्रूहोति ' इत्यत्र ' एकहायन्या सोम
त्रीशति ' इत्युपनिषत्ता एकहायन्येव संभव्यते, न तु यत्
किञ्चित् । २।२५।२५.

● पदपङ्क्तिः । गायत्री । पाठेषु अक्षराणि ५।५।
५।५।६ । उदा० ' आग्निदे वयः ' (ऋष. ४।१०।

५) । किंवा ५।५।५।५।६ उदा० ' अग्ने तमघः '
(ऋष. ४।१०।१) । के.

● पदपदार्थो शब्दे लौकिको तावैव वैदिकवपि ।
रत्नना-आत्मना, ब्राह्मणासः- ब्राह्मणाः इति आचिन्तो

विशेषस्तु व्याकरणस्तु हातव्यः । वि. १।१।१०,

● पदपदार्थयोरेव इद्व्यवहारादिना संवतिर्गृह्यते ।
(वाक्यवाक्यार्थयोस्तु न पृथक् संवतिर्ग्रहणम् ।)

वाक्ये तु आकाङ्क्षायोग्यतासन्निविद्यया स्वार्थे प्रति-
पादयति । १।१।७.

● पदवचार्थसंबन्धो नित्यः । औत्पत्तिकस्य
शब्दस्वार्थेन संबन्धः । मा. १।१।५।५.

● पदपदार्थसंबन्धादिषु पुरुषसंख्याभावेन
समानो वेदः प्रमाणम् । मोम. १।२।१ पृ ६.

● पदपदार्थसंबन्धज्ञाने आर्षप्रसिद्धिविषयेषाम्
श्लेच्छप्रसिद्धिरपि आदरणीया । नेम इति अर्थम्, पिकः
कोटिलः, तामसं पत्र इति श्लेच्छप्रसिद्धया ग्रहणम् ।
वि. १।३।६.

● पदपांसुनाशे पास्तवरेण हविर्धानशकटयज्ञानं
कार्यम् । न तु तदर्थे पुनः सोमकवण्याः गोर्धनम् । के.
१।१।१।१३.

● पदपांसुनाशे पास्तवरेण हविर्धानशकटयज्ञानं
कार्यम् । न तु तदर्थे पुनः सोमकवण्याः गोर्धनम् । के.
१।१।१।१३.

● पदपांसुनाशे पास्तवरेण हविर्धानशकटयज्ञानं
कार्यम् । न तु तदर्थे पुनः सोमकवण्याः गोर्धनम् । के.
१।१।१।१३.

● पदभेदाद्यधाराणोपायत्वेन प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यान-
स्फुटिरपि दृष्टा । (' पदावधारणोपायान् ' श्लो. धा.
१।१।७ पृ. ८९६ इति नातिक्रान्) । सु. पृ. ८३३.

● पदवाक्यदोषयोर्भेदे एव दोषरूपत्वात्
उच्यते । मीन्या.

● पदविचारः । पदग्रानस्य च द्वैधी करणत्वा ।
नरमपदस्य सर्वपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्देशकतया लक्षणा-
कस्य च शक्तपदस्मृतिहेतुसंस्कारोद्देशोपकृतया स्वायौन-
स्थितिविधाय च । अन्येषां तु स्वायौपस्थितिविधाय इति ।
तत्र तद्दोषोपसृष्टविधया यत्पदज्ञानजन्यत्वं पदाशेषस्थिति-
द्वारा च यत्पदज्ञानजन्यत्वं शाब्दोपसृष्टत्वं, तदन्य-
तरसंभवेन पदज्ञानविशिष्टपदोपस्थितित्वादिना पदवि-
शान्दे हेतुत्वम् । लक्षणिकपदस्य अनुभावकत्वा-
भावात् तत्समुत्तानपदस्यैव शाब्दोपसृष्टत्वात् इति
के चिन् । पदं च आनुपूर्वोक्तिविशेषवर्णनमुदाहृतम् ।
आनुपूर्वी च शक्तताऽन्यच्छेदिका । सा च उपगमाव-
धिष्टित्यवस्था, धनादाविशिष्टवस्था वा । वर्णानां
नियतत्वे तु अन्यत्रहितोचरत्वसंभवेन घटानविशिष्ट-
ज्ञानविषयत्वादिरुता (आनुपूर्वी) । ' कुतिस्रुत्वं
पदम् ' इति वैयाकरणः (पा. १।४।१४) । शक्त पद
इति तु पुक्तम् । इदं तु बोध्यम् । पदग्रानस्य घटशाब्दे
केनरूपेण हेतुत्वम् इ न तावत्पदज्ञानत्वेन, व्यभिचारत् ।
नापि घटपदज्ञानत्वेन, कलशपदादि घटशाब्दे व्यभिचा-
रात् । किन्तु पदग्रानपदज्ञानत्वेन, न तु इत्थिमत्पदज्ञान-
त्वेन, इत्थित्वस्य शाक्तिरक्षणोऽन्यतरागतेश्च गौरवात् ।
तेन लक्षणिनस्य अननुभावकत्वम् । अत एव यत्र
सर्वाणि लक्षणियाणि, तदाक्यं भूत्वेन । ' गङ्गाया
धोपः ' इत्यादौ तु यत्रिशिष्टकपदमादाव् अन्ययातुभव
इति संप्रदायः । वस्तुनो वृत्तिप्रतिपदज्ञानत्वेन, घटपद-
ज्ञानत्वेन, भ्रष्टसारकपदज्ञानत्वेन, अतःतः शाब्दत्वाव-
च्छिन्ने पदज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वम् । तत्पदजन्यपदाशेष-
स्थितिरूप-न्यायभावेन न व्यभिचारः । तेन लक्षणिक-
स्यापि अनुभावकत्वं पुक्तम् । इति दिक् । मणि. पृ. ७३.

● पदविधिः । ' समर्थः पदविधिः ' (पा. २।

१।१) । पदयोर्विधिः पदविधिः, तथा सुवृत्तिविधिपि
पदत्वपादको विधिः पदविधिः । बाल पृ. १५०.

● पदविषयं मौलिककत्वं मन्थने मीमांसकाः ।
वृहती. पृ. १०३.

● पदशक्तिः । ननु शक्तपदज्ञानत्वेन हेतुता इत्यु-
क्तम् । तत्र केयं शक्तिः इति चेत् । अन्वयधानेन शब्द-
जन्यमवीक्षणकृता इति शक्तिः । अन्वयहितत्वं च
अर्पान्तरप्रतीत्यन्तररूपत्वम् । इदं च लक्षणावधारणाय ।
तादृशचेष्टावधारणाय च अवशिष्टम् । सा च ' असत्त्वं
पदात् अवयवार्थो बोधस्य ' इत्याकारिका ईश्वरेन्द्रा इति
न्यायविद्ः । पदापान्तरं इति मीमांसकाः । अस्या
एव ' सफेतः ' इति श्ववहारः, साक्षाच्छब्दजन्यार्थ-
प्रतीतिवहकृतादिनादिसंगतत्वं वा । वैयाकरणास्तु बोधक-
त्वेन शक्तिः । एवं लक्षणिकार्थोऽपि शक्तिरेव ।
अत एव ' सर्वे सर्वार्थनाचकाः ' इत्याहुः । मणि.
पृ. ७३-७४. ७ पदशक्तिः व्यक्तौ, न तु भाक्तौ ।
आकृतावेव शक्तिः, व्यक्तिस्तु क्रियाऽन्यत्रकाले उपलब्ध-
णीया । ' दानेनचितं चिन्तीत ' ' श्रीहीनवदन्ति ' ' पशु-
माऽमेत ' इत्यादी । वि. १।३।२० वर्णक २.

● पदश्रुत्यपेक्षया कारकश्रुतेः उपजीवकत्वेन
दौर्गत्यम् ' सोमेन यजेत ' इत्यादौ । शोषामेकत्रे इदम् ।
शौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०.

● पदश्रुतिशब्दः क्रयपश्रुतिवच्छेदः । सु. पृ. ९२.

● पदसंयम्य पदार्थातिरिक्तोपार्थवचित्वात् तद्भूताधि-
करणे निरुक्ता । सु. पृ. ६८४.

● पदसमुदायस्य च पृथगर्थो नास्तीत्युक्तम् । भा.
२।१।१।४४ पृ. ४४६.

● पदसमूहः एकदेवादिना साक्षाद्भूतः न पार्थाः
भूतैः प्रयोजनाय । नैवम् । भवति हि नभित् परशगृहः,
योऽर्थयावेन्मो विनाऽपि विदधाति क विदपम् ।
भा. १।१।१।१ पृ. १०७.

● पदस्फोटः ' वाक्यार्थे शक्तिः लक्षणा वा ' इति
चिन्दी ब्रह्मणः ।

● पद्दहोमः सोमन्यार्थैर्ब्रह्मण्यया नीयमानया दैवात् प्राणिण सप्तमपदाते प्रावण्येयं कार्यं । अत्राम्यञ्च नार्थं तु के चित् प्राणवो प्राणाः । यथाशक्तिप्रयोगे तु आहवनीये निरर्थिकरणक एव वा इत्यन्वदेतात् । माहृ. ४।१।१०.

● पदातिन्यायः । यथा बुद्धिव्यपनपर्याय-चतुरङ्गाख्यक्रीडने पदातिर्ऋतुमागौ चल्न् हनना वसरे ब्रह्ममागंमुरोक्तोति । तथा चोक्तम्- 'ऋतुना पया चल्नसि हनने यना गतिं कल्पयन् । बुद्धि-कल्पयन् ऋतुं पदातिरिव दुर्ज्ञेनो शेषः ॥' इति । माहृसी. १७०.

● पदार्थः आचमनम्, पदार्थानां च गुणः क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्थो न कर्तव्यो भवति । अपि च प्रातः पदार्थानामुत्तरकालं नम आपतति । यदा पदार्थः शान्तिः, तदा नम एव नाति, केन तद् विरोधो भवित्यतीति । मा. १।३।१।० पृ. १९९. ● पदार्थः शान्तानुरोधेन नान्यथात्वमनुपगच्छेत् । प्रयोगाद् हि कालः पदार्थानामुत्तरकालः । अतो न कालानुरोधेन व्ययमित्यः पदार्थः । १।३।३।७. ● पदार्थं पदै-तरायेऽवगतं अवधार्यते तदुत्तरकालं वाक्यार्थः । उपु. ६।१।१।१ पृ. १३४६.

● 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैर्कदेत्सेन' इति न्यायः । 'अमहात्मानं' इत्यत्र आठेपितृष्वस्य महत्त्वरूपार्थे अन्वये एकदेशान्तरात् 'पदार्थः०' इति न्यायानुरोधः । महत्त्वनिश्चिष्टे तु तस्यान्तरात् अन्वयो नास्ति । तथा च वाचकत्वपक्षे अन्वयानुपपत्त्या (नन) शोतकत्वमनुपपद्यते । तत्रप्रकाशिका. पृ. ८५. ● 'पदार्थः पदार्थेन अन्वयेति, न तु तदेकदेशेन' (इति न्यायः) । ऋद्वस्य राजः पुरः इत्यर्थे ऋद्वस्य राजपुर इति न भवति समासस्य विशिष्टकार्यप्रतिपादकत्वात् तदेकदेशेन राजपुरेण ऋद्वपदस्य अन्वयार्थभवात् 'पदार्थं पदार्थेन०' इत्यन्यापत् । कु. १०।८।१।१।१ अन्यापत्तः व्यञ्जिन्यापः । संग्रहः. ● पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैर्कदेत्सेनेति न्यायः । अत्र न्याये मुक्तावस्था

लक्षणान्तरणे निर्दिष्टः । तपति यदि एकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा 'गम्भीरया नद्या घोषः' इत्यादौ नदीपदस्य गम्भीरनदीवरे लक्षणा, गम्भीरपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति । साहृसी. २६५.

● पदार्थः पदार्थवर्मात् प्रकलः । यथा- स्तनंमपि आचमनं पदार्थः, शौतादपि वेदवेदिक्रमात् घर्मात्, प्रकलः । इति वेदवेदिकरणमध्ये क्षुतादौ सति स्मृत्युक्तं आचमनं कार्यम् । वि. १।३।४. ● पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलम् । नास्य दृक्कृत् सिद्धिरस्ति इति । तदुक्तम् 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाध्यायोऽर्थस्य तद्वि-मिचन्यात्' इति । मा. १०।७।१।२९. ● पदार्थोः (विज्ञो) अष्टशोषत्रयः प्राप्यन्ते । उपु. १०।१।२।४. ● पदार्थो अगमताः सन्तः वाक्यार्थं गमयन्ति । सिद्धिदार्थप्रत्ययश्च वाक्यार्थः । मा १।१।७।२९ पृ. ९६. ● पदार्थः उपकारदुष्टभावेन दृश्यते । मीन्या. ● पदार्थाः इत्यागुणकर्मसामान्यसमावायव्यक्त-मावाः सन्तः । सत्यादपि गुणादिद्वैतत्वात् पदार्थान्तर-मित्यन्ते । मणि. पृ. २२. ● पदार्थां यस्मिन् वेदे आज्ञाताः तस्मात्प्रायेण पुरुषेण कियन्ते । मा. ३।८।३।३. ● न चाप्रसिद्धाः पदार्थाः वाक्यार्थे निष्पाद-यन्ति । वा. २।१।१।२३ पृ. ५३२. ● संकेतानुरोधे-रेव पदैः वैदिकाः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते । शा. १।१।८. ● पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः प्रतीयते । मा. १।१।७।२६. ● पदार्थस्य उपस्थानं प्रयोगशब्दे । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य इति विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्य आम्नान-सामर्थ्यात् वचनात् । १।३।१।०।२९. ● पदार्थस्य शास्त्रप्रसिद्धस्य सामान्यम्, न म्लेच्छप्रसिद्धस्य । के. १।३।९. ● पदार्थस्य स्मरणे प्रकृतौ सर्वत्र उपायव्यवृष्टयं प्रयक्तम्— ब्राह्मण-पद-मन्त्र-मूलोपप्रशाराः । उपु. १०।३।२।१५ ● पदार्थानामुपकारक- कालः प्रयोगा-द्रजन्तः । मा. १।३।३।७ पृ. २००. ● पदार्थानां च तलेकशोभन्यवेन शान्द्रोधे अन्वयबोधः । तदुक्तम् । 'ब्रह्म तु जान. विद्यत. कपोताः तले यथाऽनीं तुगवत् पतन्ति । तथैव सर्वे सुगवत् पदार्थाः परम्परेष्वन्वयिणे भवन्ति ॥' इति । मणि. पृ. ७०. ● पदार्थानां डात-

कालानां पद्वत्त्वा नियमः स्यात् । भा. ५।१।११-१।२५.
 * पदार्थानां परस्परान्वयाकाङ्क्षापर्यवसानेऽपि वाक्यार्थानां परस्परान्वयापेक्षया अन्यथो न विद्मः । सु. पृ. ६२५. * पदार्थानां प्राप्तानामुच्चरकाणं क्रमः आपत्तिः । यदा पदार्थः प्राप्नोति तदा क्रम एव नास्ति । भा. १।३।३।७ पृ. १९९. * पदार्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमः । शा. १।३।१ पृ. ८. * पदार्थानां वाक्यार्थावयवमूलत्वम् । वैद्यनाथी. १।१।७।२५ पृ. १६. * पदार्थानां वाक्यार्थप्रतीतौ कणत्वम् । वाख. पृ. ७०. * पदार्थानां शक्तिमात्रेण्य कर्मसु विनियोगः । १।२।१४. 'शक्त्यधिकरणम्' इत्यम उच्यते । * पदार्थे तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रयोगं तथा पदार्थादिक्रमेऽपि वेदः प्रमाणम् । वि. ५।१।१.

● पदार्थातिदेशशक्ये शालातिदेशपक्षे वा तद्देशात् भेदे भवेत् । आ. ३।६।१।८.

● पदार्थानुसमयः अनेकेषु प्रमाणेषु संनिपातिताम् । भा. ५।२।१।११-२. * पदार्थानुसमयः अल्पाश्रयतिग्रहे श्रवणदायनि, सूत्रोऽश्रयतिग्रहे तु क्वाण्डानुसमय एव । निर्वाहारी तु उभयत्रापि पदार्थानुसमन एव । सोम. (वाक्यार्थम्) ५।२।२. * पदार्थानुसमनः अहीनेषु बहुवचनान्तेषु अह्वये-भम्पद्वन्ते-वपति-पावयतीनाम् । कै. ५।२।२. * पदार्थानुसमयः आग्नेयस्त्रीपौर्णमासिर्वापयोः । कै. * पदार्थानुसमयः एवमित्यु प्रथमं धर्मं कृत्वा द्वितीये नामैव धर्मं कृत्वा तृतीयस्यैव त एव धर्मः कार्यः । पुनः अन्यो धर्मः प्रथमे द्वितीये तृतीये कार्यः । एवमेवापरे धर्माः कार्याः । एवं पट्टिकारिपेपणगवायेन यमाणा र्थमित्यु अनुष्ठान पदार्थानुसमयः । यथा प्राजापत्यपशुषु उपाकरणोदयः संस्काराः । कै. ५।२।१. * पदार्थानुसमयः प्रवृत्तिक्रमविचारण्य चीजम् । भाट्ट. ५।२।१. * पदार्थानुसमयः प्राजापत्यपशुनां संनिपात्योपकारकेषु । कै. ५।२।१।१-३. * पदार्थानुसमयेन प्राजापत्यपशुनानुष्ठानम् । वाक्येषु चतुष्पत्तयेषु तु क्वाण्डानुसमयेन धर्मोऽनुष्ठानम् । वि. ५।२।१-२.

● पदार्थानुसमयन्यायः । प्राजापत्यन्यायः । अनेकप्रमाणेषु संनिपातिता पदार्थानुसमयः ॥ संनिपाते प्रधानानामिकैकत्रय गुणानां सर्वकर्म स्यात् । ५।२।१।११॥

भाष्यम्— वाक्ये 'समदश प्राजापत्यान् पशुनात्मते' इति श्रूयते । अग्नीषोमीये च पशौ पशुधर्माः समाप्राप्ताधोदकेन प्राप्ताः । तेषु संशयः किमेकस्य आदित आरभ्य धर्मान् सर्वान् कृत्वा द्वितीयस्य पुनरदित उचक्रमितत्याः, अथ प्रथमहावत् सर्वेषां कर्तव्यतातौ द्वितीय इति । किं प्राप्तम् ? एकैकस्य सर्वे व्यपकर्षयितव्या इति । कुतः । प्रधानासत्तेरनुग्रहम् । इतरथा प्रधानासत्तिवि-प्रवृत्त्येव । यथा बहुवच्येषु प्रतिगृहीतेषु ये पुत्रोऽशकः तेषु नैकजातीयानुसमनः, एवमिहापि ।

दुष्पु— (किमेकस्य इत्यादि भाष्यं आरादुपकारक-नपि विषयीकरोतीति मन्वा व्याह—) आरादुपकारकेषु भेदेन क्रियमाणेषु सीर्वादीनामिन तन्नभेदः (प्रयोग-भेदः) स्यात् । (उच्ये 'वैश्वदेवो कृत्वा प्राजापत्यैश्वर्यन्ति' इति उहप्रयोगविधानं विदुष्यते) तस्मात् संनिपात्योपकारका उदाहरणम् । (पूर्वपशुमाह—) प्रधानकाल्या-द्विज्ञाना एकैकस्मिन् गुणानुष्ठानपशुषु । इतरथा हि पदार्थानुसमये (एति) प्रधानान् विप्रकृत्यैवत् (प्रवृत्तौ च पूर्वसत्त्वात् (उपाकरणम्) पदार्थान् उच्यते : (अनुष्ठितः) एवमित्यादि (क्वाण्डानुसमयेन भवितव्यमिति) । सर्वेषां वैकजानीयं कृतानुपूर्व्यात् । २ ॥

भाष्यम्— एकजातीयानुसमयः कर्तव्यः । किमेवं भविष्यति । महत्त्वमनुग्रहीष्यते । तल्लहलं श्रूयते, वैश्वदेवो कृत्वा क्वाडिमिभन्वीति । एतस्मिन् प्राक्ते पशुनां प्रच्छादः । नन्वेवं सति पूर्वस पदार्थस्योत्तप पदार्थः पशुनात्-नापारेण व्यवर्षीयते, नैव दोषः । एवमपि कृतमेव आनुपूर्व्याम् । गौऽगौ पशुन्तरे व्यपारा, स एतस्यौ न पदार्थान्तरम् । पदार्थान्तरेण व्यवर्षान् भवति ।

दुष्पु— सर्वेषां वैकजानीयं कृतानुपूर्व्यात् । (लिखिते स्तने चैवं पाठः) । यदि एकैकस्मिन् गुणानुष्ठानपशुषु, तथा सति उहप्रयोगात् ('प्राजापत्यैश्वर्यन्ति' इति विदित्वा) सर्वैकैकैकजातीयानुसमयितव्या इत्येवम्

(अक्षयम्मानम्) भाष्ये । तस्मात् पदार्थानुसमः । प्रकृतौ पूर्वपदार्थं कृत्वा उत्तरः कार्यः, इत्येतान्दमि-
सहितम्, न तु अनन्तरमेवेति । अर्थात् एकस्वान्तु पशोः
आमन्त्रेण संवाचम् । इह तु (कृद्वात्) सहसाचात्
पदार्थान्यासः अक्षयम्माधी । द्वितीयः पदार्थः इहापि
(प्रकृतिकत्) गतेन (प्रथमपदार्थेन) पशुंस्त्वादिकः
निपत्ते । तस्मात् पदार्थानुसमः । स्थिते एतस्मिन्
प्रवृत्तिरनस्य [प्रथमपदार्थेऽस्य] आरम्भः ।

कारणाद्भ्यावृत्तिः । ३ ॥

भाष्यम्— अथ बहुषु पुरोडासोपु
नैकजातीयानुसमः' इति । तत्प्रातिहर्षेणम् । अनोच्यते ।
सुक्तं त्व, यन् अत्रादन्वावृत्तिः । एतन्जातीयानु-
समने हि क्रिन्नागे सहस्रस्यविश्रुपणे कृते प्रथमः
शुभेत् । तस्य च प्रथमं न शक्यते कर्तुम् ।

दृष्टम्— (पूर्वकृतकृद्वात्तवैदम्प्यप्रशंसायै नृक्षमनु-
मापितनाडियति—) न दृष्टान्तो युक्तो नापि परिहारः ।
(तथाहि,) अक्षयप्रतिपदे (निमित्ते) चतुष्काया विधी-
यन्ते । ' नावतः ' इत्यनेन अक्षयत्वा उच्यते, ' वाचतः '
इति पुरोडासोपचा (' वाचतोऽश्वात् प्रातिवृद्धीयान्, वाचतो
वाग्वाधुतुष्कायात् न निर्गन्तुं ' इत्यत्र) । एतन् निमित्ते-
यत्ता, अक्षय नैमित्तिकेयत्वा । ' वाग्वात् ' इति देवता
सर्वतो विधीयते । कारणं अत्र (एषा इति रत्ने)
साहित्य विधीयते (चतुष्कायात्तन्मा) । तस्मात् मित्रा
सकैश्च प्रयोगः । ऋत्वरघास्तु एकः (ऋत्वरघ्न एव
केवलमेते न प्रयोगः) । यथा प्रजावानुनामाना (एक
ऋत्वरघ्नप्रयोजनानामपि) न तन्वेपैतिकर्तव्यता (किन्तु
प्रजावान् समाथ्य धनूनाश्चप्रयोगः) एवमिहापि । (यथा
तु ' प्रजावानुनामाना तन्वेपैतिकर्तव्यता ' इति पाठः, नन्
न पठ्यते, वेपामामार्थः, इतिर्भवत्प्रकारेण नन्वप्यत्र
उच्यते, यथा प्रजावार्थाना मित्रप्रयोगगममपि एक एव
ऋत्वरघ्नः प्रयोगेन भवति, एवमिहापि इति नैतावता
प्रयोगैक्यमिति) । वाग्वात् इत्यनेन साहित्यमिति चेत्,
त्त्र । देवता हि अनेनोच्यते (न तत्र बहुत्व विनशितम् ।
किञ्च वाग्वात्तन्मा—) बहुषुं भ्रूपमानं (विशदितं)
सगमेदं कुर्वन् यथा प्राचर्यकामिति । तत्र दृष्टमिन्

अक्षयप्रतिपदे बहुषो वाग्वाः प्राप्नुवन्ति । (किञ्च,)
एनरपि नैकस्ति साहित्यम् (साहित्याभावात् तान्
अग्निनुसमः, न पदार्थानुसमः; प्राप्नोति इति न
चोत्रप्रातिहार्यो उभापि उभयो) । तस्मात् वचनान्तर-
मेया साहित्यप्रतिपादकं दृष्टयमिति ।

आ— ' एकैको हि पशुः स्वाह्वान्यव्यपेता-
न्यपेक्षते । चोदकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो
भवेत् ॥ ' उच्यते । ' वचनेनैकवाच्यत्वं पशुनामिह
चोदितम् । न तन् प्रयोगरचनासोदकाद् वाऽपि
वाच्यते ॥ '

सोम— पूर्वमिन् पदे भ्रुयादितिः प्रमाणोः क्रमो
निमित्तः । इह तु यथावत् पूर्वोच्यमानावयवम् क्रमं
न्वीकृत्वं प्रयोगविधिं, अनुष्ठानानुसमस्वरूपनिरूपणन्यायो-
पबृंहणेन क्वचित् पदार्थानुसमं यद्वाति, क्वचित् काष्ठा-
नुसम इति भ्रुयादिप्रमाणगमप्यस्यै क्रमस्य विरोध-
पर्यवसानानुयादानात् पादान्तरत्वेमानान्तर्यं च । अर्थं
पदार्थगः । अनुसमः पश्चात् संगतिः । अत्र भाष्ये
' अत्रादन्वावृत्तिः ' इति सूत्रं बहुषु पुरोडासोपु
यथा काण्डानुसमः, एवमिहापि इति पूर्वपशोःकृद्वात्त-
वैदम्प्यप्रशंसायै नृक्षमनुसमत्वात् अक्षयत्वात्तत्वात्तत्वात्
न्यात्वात् । सूत्रार्थस्तु— प्रधानानां समित्यै साहित्ये
एकैकस्य पशोः गुणानां भवन्तं सर्वेत्वेन कार्त्स्न्येन सर्वत्र
त्रिया स्यादिति ।

वि— ' वाचनेये क्रिमेकैक्यस्यै सर्वसमापनम् ।
सर्वेषु वैकैक्येन, आगः साहित्यसिद्धये ॥, वचनात्
पशुसाहित्य प्रयोगेभ्यो न तु कल्पते । धर्मसाहित्येनैव
सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ '

भाट्ट— यान्तिकेया प्रधानानामप्रजा वैकै न प्रयोग-
विधिनोस्वशाष्ठां साह्वाना साहित्यारगमः, न वद्योगं
मात्प्राचर्यन्यादी क्रिमेकैक्यस्य प्रधानस्य समित्येवोत्राक्ष-
द्वान्द कृत्वेतरस्य कर्त्तव्यमित्येवं काण्डानुसमः, अथवा
एकैक्यमेकैक्यस्य कृत्वेतरस्य कर्त्तव्यमित्येव पदार्थानु-
समः, इति चिन्तयाम, प्रधानप्राचर्यतत्पुस्तक्यद्वयवृत्तः
परस्परसाहित्यानेव तत्राचर्यनिशोबनादीनामेकैक्यमन्
पशो भ्रुयात्वाच्च काण्डानुसम एव । एकत्रोक्तं

तु आराहुपकाराङ्गामिप्रयोगेति न कश्चिदित्येषः । इति प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनेनैकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोग-विधानात् प्रधानसाहित्यवदन्नेष्वपि साहित्यावयवमात् एकै-कान्नेन सर्वप्रधानानां युगपदुपकर्तव्यमित्यर्थानुसमेनेकमुपा-करणाख्यमङ्गं सर्वप्रधानां कृत्वा नियोजनं कार्यम् । प्रधान-प्रत्यासक्तिस्तु प्रत्यक्षवचनावगतोक्तसाहित्यानुसारेणैव कल्प-नीयम् । उपाकरणानन्तरमेव च नियोजनमिति उपा-प्रवृत्त्येवानुष्ठानम् । आहुतानाहुतव्यं तु प्रधानसाहित्या-नुसारेणेति न कश्चिदित्येषः । अतः पदार्थानुसमयः । प्रवृत्तिक्रमविचारस्त्वेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्यम् ।

महजन— 'क्रमः पदार्थेषु शुभे पश्याम् ।'

शंकर— 'पदावौऽनुसमीयते ।'

● पदार्थानुसमयन्यायः । (५।२।१।२-३ ॥)
न्यायस्वरूपम् 'प्रत्यक्षवचनेन (' प्राजापत्यैश्चरन्ति ')
एकस्मिन् काले साङ्गानां सर्वेषां प्रयोगविधानात् प्रधान-साहित्यवदन्नेष्वपि साहित्यावयवमात् एकैकान्नेन सर्वप्रधा-नानां युगपदुपकर्तव्यं इत्यर्थावगमः' इति । उदा-हरणम्— प्राजापत्यशुभं एकं उपाकरणाख्यमङ्गं सर्व-प्रधानां कृत्वा नियोजनं कार्यम्, एवं सर्वत्र । तथा चाप एकैकमङ्गं एकैकस्य कृत्वा नियोजनं कार्यं इत्येवं पदार्थानुसमयः । इति । के.

● ' पदार्थापेक्षया पदार्थगुणः क्रमादिर्दुर्गलः ' इति शिष्टाकोपाधिकरणनामस्य स्वरूपम् । के. १।३।४। ५-७.

● पदार्थवत्ता न चेत् चित् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । वा. १।३।१।० पृ. २००.

● पदार्थकदेशोमान्त्रयोः व्युत्पत्तिविषयः । सोम. ३।१।९.

● पदार्थक्रमः अवर्तते । भा. ५।१।२।२.

● पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाच्यमित्यस्य, नाटशोऽर्थः पदव्यवधानवगतः, तादृश एव उच्यते एतेन संबध्यते । डृप्. ६।२।३।४ पृ. १३९९.

● पदार्थप्राप्तिः उपकरणमन्वेन । भाट्ट. १।०।१।९ पृ. २०५.

● पदार्थप्रावल्याधिकरणम् । वि. १।३।३.
' शिष्टाकोपाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ।

● पदार्थप्रावल्यान्यायस्य (१।३।१।५-७) स्वल्पं ' अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरबानपदा जनाः । दुर्गैरपि जल्पन्ते पुत्रैः पार्थिवाभिरैः ॥ ' । वा. ३।३।०।१४ पृ. ८४१.

● पदार्थमूलतया वाक्यार्थप्राप्त्याप्यम् । भा. १।१।०।२४-२६.

● पदार्थसंवेदात्तावत् पहलो बृहस्पयपहारादेव निवर्तते । शेषाश्च विगमनिश्चयकल्पसन्तर्हामि-युक्तेभ्यः, सर्वेषामर्थप्रतिपादनपरत्वात् । वा. १।३।८।२४ पृ. २६६.

● पदार्थसामर्थ्यजनितो हि वाक्यार्थो भवति । भा. ५।१।१।१।२१.

● पदार्थस्मरणशब्दोपयोः समानप्रकारकत्वं तदा-दिभिन्नपदेषु । इति के चित् । अन्ये तु तदादिर्दन्वा-दिनेव शक्तिरिति नानार्थैरेव श्लाहुः । मणि. पृ. १६१.

● पदार्थपरिधिततोऽन्यायः । उक्तं च— ' पत्रपत्र-स्मितं तोयं वस्ते मुक्ताफलभियम् । महाजनस्य सपत्नैः क्रम नोन्नतिक्रमकः ॥ ' इति । साहस्री. ८०७.

● ' यथा च पद्यारागादीन् काव्यकटिक्कमिधितान् । परीक्षक विजानन्ति, (राजानां) साधुत्वपररे तथा ॥ ' वा. १।३।८।२७ पृ. २८२.

● पनसोडुम्बरादिवत् इति न्यायः । अयं कश्यपसहित्यामुदाहृतः । तथाहि, ननु क चित्रने-दर्शनं विनापि गर्भसंभोगे दृश्यते, क चित्तु सत्यपि स्वसि गर्भाऽनुपलम्भः इति । नैव दोषः, गर्भधारणं हि रकोविना न भवतीत्येता व्याप्तिः, तत्र क चित् प्रकटं क चिदपकटमन्तरेऽवलिप्यते । तत्रककटेऽपि स्वसि अन्तर्गतजस्सत्वात् गर्भधारणसंभवः, अतः प्रागुक्तदोषा-भावः । अत आह ' गर्भदादनाकापूर्व्यं पदि पुष्यं बहि-र्नेहि । अन्तः शुष्यं भवत्येव पनसोडुम्बरादिवत् ॥ ' इति । साहस्री. ५२४.

• 'पन्पाकुलायमतिमाश वृक्षा ।' (व्यसंवाद-
मात्रस्य अतिदेशे उदाहरणमिदमुक्तम् - के) । मा
७।।१।१७

• पय एव आग्निश्च वैश्वदेवहवि , दधि तु
संस्कारक इत्यश्वमे (८२।४) । के • 'पयो वा
तत्राग्रानवात्' (८।२।४।२२) । यदि वात्र पयो वैवता
संज्ञेऽपि, उक्तो विद्योपातिदेशः सिध्यति 'पयो वा०'
इति । ट्पु ४।१।१।२३ • नित्य हि उपसर्गनीयत्
भोक्त्रे पय प्रचरति । ननु केवलमपि लोके पय
उपसृजते । उच्यते । कारणात् केवलमनम् । अत्र
औषध का यस्य स केवल पय उपसृज्यते । न तु एतत्
प्रचरम् । मा १।४।१।३८, • 'पयसा जुहुवात्'
इति विधिः, ' अतिदेश्यवात्वा ' इत्यादिसर्वेवाद्
अतिदेशे । १०।८।४।७, • पयसा दग्ना वा चये
अपन त्रियते (त्रियते च दधिपयोस्य अपनम्) ।
१।४।१।४५, • 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीयति'
इति वचनान् मैत्रावरुणस्यैव पयसा अपन न सर्वेषाम् ।
३।६।१।३२, • पयसा सनात्यन्तस्य धर्मापामति
देशोऽग्नीषोमीययो । ८।२।३।१५-१८ • पयसि
अतिनिवहश्चपयोर्भे प्रदेयपमा नानुश्रेया प्रायणीये ।
१।४।१ मीको पृ १०९ ' आदित्यपयोऽधिकरणम्'
इत्यत्र दृश्यम् । • पयसि आग्नेये सनात्यन्तस्य
विष्यन्त । मा ८।१।१।२४ • पयसि आग्नेये सनात्यन्तयो
धर्मगणनवातिदेशः । ८।१।१७ मीको पृ २०१
' अतिदेशे ऐन्ते० ' इत्यत्र दृश्यम् । • पयसि चर
ज्योतिष्टोमे प्रायणीये । तत्र पयसि प्रणानार्था दमा न
कर्त्तव्या । मा १।४।१।२२-४० • पयसि दधनि
च पशुधमेद्रे प्रदेयपर्मान न भवेत् । अपनार्थे तु
प्राणीतापर्मान भवेत् । के १।४।१।२३-४४ • पयसि
दधनि च प्राणीतापर्मानुष्ठानं चत्नास्यतिदेशः । मा
१।२।१।४।४-४६, • पयसि दधनि च प्रदेयपर्मानुष्ठानं
चत्नास्यतिदेशः । १।४।१।४।४-४२, • इत्यर्थे
दधनि पयसि च प्राणीतापर्मानां शक्ये उक्तानि ।
१।१।१।४।४ पृ ७१६

• पयजादिषु मैत्रावरुणादिश्रेयु अपनार्थे तु प्रदेय
पर्माना नानुश्रेया - ज्योतिष्टोमे । १।४।१२ मीको
पृ. १८२४ ' ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादि० ' इत्यत्र दृश्यम् ।

• पयोव्रता सुपयहाश्च सौत्राभ्याम् । ' उच्ये-
ऽत्रो पयोव्रतान् जुहति, दधिषु सुपयहान्' । वा
३।५।३।१४

• पयोद्रव्यकृत्य इष्टिप्रकृतिलिङ्गम् । घाट
पृ ११९

• पयोधर्माणां सनात्यन्तानामतिदेशः वैश्वदेव
पूर्वगतमित्यापाम् । ८।२।४ मीको पृ २२२
' अतिदेशः वैश्वदेवा० ' इत्यत्र दृश्यम् ।

• पयोधर्मातिदेशः आग्निष्ठाकाम् । पयोविहार
आग्निष्ठा । मा ८।२।४।१९-२३

• पयोविहारः अग्नीषोमीय पशु, न दधि
विहारः । मा ८।२।३।१५-१८

• पयोव्रतं अपरगतादौ अजीगणमवे न कर्त्तव्यम्,
अन्यथा कर्त्तव्यम् । वि ६।८।८, • पयोव्रतं ब्राह्मणस्य
कथितस्य - ज्योतिष्टोमे न कर्त्तव्यम् । ४।३।४ • ' पयोव्रतं
ब्राह्मणस्य यथागू यजन्त्यस्य आग्निष्ठा वैयस्य' अथ
कर्तुं वाचनिकत्वत्वात् । घाट पृ १८ • पयो
व्रतं यथागू इत्यादि अन्यस्मिन् मन्त्रे सत्यनि कर्त्तव्यम्,
अन्यथा न यथागूयमपूर्वार्थे वात् । वि ६।८।७

• पयोव्रतादि - ज्योतिष्टोमे अपरगते न नित्यम् ।
६।८।९ मीको पृ १७८५ ' ज्योतिष्टोमे अपर० '
इत्यत्र दृश्यम् । • पयोव्रतादीनि - ज्योतिष्टोमे नित्यानि ।
मा ६।८।८।२८ मीको पृ १८४३ ' ज्योति
ष्टोमादिषु पयो० ' इत्यत्र दृश्यम् । • पयोव्रतादीना
गौमिनेन - ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु दासिकारण्याद्यनस्य
प्रवृत्तिरिति । मा १।२।१।४।३०, • पयोव्रतादे
रतिदेशिकस्य पशुपयहाद्येष्टिप्रकृत्यनन न वाप
किन्तु उदुषप । १०।४।१।११-२ वर्गक १ • पयोव्रता
दीना कर्त्तव्या । ४।३।४ ' प्रताधिकरणम्' इत्यत्र
दृश्यम् ।

● पयःसक्तुधानादियु प्रदानधर्मा नानुष्ठेया ज्योतिष्टोमे 'पयश्च मैत्रावरुणं श्रीणाति' इत्यादी । भा. १।४।१२।४५-५०.

● पयोहोमन्यायः । भा. १०।८।४।७. अयमेव अर्चिष्यवागुरवाया । भीष्मो. दृ. १७५९ 'अर्चिष्यवागुरवायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● गवामपने, पयोहोमन्यायेन तत्र वीर्यमातीवाक्यस्यैवे 'चिन्वापूर्णमासे दीक्षेत् कुपं वा एतत्सर्वतरसं यच्चिन्वापूर्णमासः' इत्यादौ चैश्वः स्रुत्वात् चैत्री एव दीक्षाकालः । इत्यादिः पूर्वपक्षः । माह. ६।५।१०.

● पयोहोमविधेरर्थवादः अर्चिलनरागहोमवाक्यम् । भा. १०।८।४।७.

● पयस्या पयसि प्रमत्ता आमिषा । तैसा. २।३।१३।२. ● पयस्यां मैत्रावरुणपने निदधाति ज्योतिष्टोमे । सवनीये विवमानायाः एवायं एकदेशसंयोगो न तु कल्पतः । भा. ३।८।१८।३३.

● पयस्यायाः सवनीये पूर्वविद्याया एवैकदेशः मैत्रावरुणपने निषेधः ज्योतिष्टोमे, न तु नियानार्थमपूर्वपक्षोत्पादनम् । वि. ३।८।१९. ● पयस्यायां प्रणीतानामभवेनः । 'पुषेडाशामावे प्रणीतानामभावो यथा पयस्यायाम्' । भा. ४।२।५।१५.

● परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । १।१।८।३१ ॥ इत्यनेन न्यायेन धर्मस्यैव शब्दात्कारित्वम्, प्रवाहणिस्य च प्रकरणं महति इति न्यूनतिसमन्वित्यनिलयासुपरवाहीनारः । कौ. १।२।१।१८ दृ. ३८.

● परेणावेदनात् दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षामिसंबन्धात् । ५।३।१२।२९ ॥

ज्योतिष्टोमे 'दग्धेन दीक्षयति' इति दग्धेन दीक्षां निर्वर्तयति इति दग्धो दीक्षार्थः उक्तः । आत्मावैश्वोऽपि दीक्षार्थः । तत्र किं तर्जनीक्षितो भवति इत्यत्रो द्यन वा दीक्षितो भवति इति विचारे पूर्वपक्षमाह । परेण मध्यपूर्वाभावेदनात् 'अर्चिष्यवागुरवायाः' इति निर्देशात् ऊर्ध्वं यजमानो दीक्षितः स्यात् । तर्जनीः आत्मावैश्वेन पुष्टेरासेन, दग्धेन मेमस्तदा कृष्णाग्निनेन नी. को. ३०६

इत्यादिना च दीक्षाया अमिसंबन्धात् । तत्रैव भावेदनी-त्तरं दीक्षितत्वम् । दीक्षितत्वे च सिद्धे 'दीक्षितो न वदाति, न ब्रुवति, न पचति' इत्यादीनि दीक्षितत्वतानि प्रतिपत्तव्यानि । अत्र तत्राख्यम्— 'आवेदनात् इति पञ्चमीक्षितो कनः कर्तव्यः उक्तवाग्दार्पणतत्त्वज्ञाननिधिना भगवता मदायिणा प्रयुक्तत्वात् । तस्मात् 'एनवा द्वितीया' इत्यत्र पञ्चम्यापि दृश्यते इति वक्तव्यम्' इति । एतन्मते आवेदनात् परेण इत्यन्वयः । आवेदनीत्तरमित्यर्थः । परेण इति धनचक्रामन्ययम् ।

इत्यन्वये वा तदर्था इतिशेषार्थसंबन्धात् । ३० ॥

पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाद्यन्वेन निरस्य सिद्धान्तमाह । इत्यन्वये दीक्षितः स्यात् । हि वसत्रत् तदर्था दीक्षार्था वा इतिः । दीक्षया च दीक्षितो भवति । 'दग्धेन दीक्षयति' इत्यादी तु अविशेषार्थसंबन्धात् । अविशेषेण क्रियाविशेषदग्धेन अर्थेन दग्धादिरूपप्रत्येक संबन्धात् न तेन दीक्षोत्पत्तिः, क्रियात्मत्वाभावात् । तस्मात् इत्यन्वये एव दीक्षितत्वम् । तत्र आरम्य च दीक्षितत्वतानि । 'अविशेषार्थसंबन्धात्' इति कुतूहलाटेऽपि उक्त एवार्थः ।

समाख्यानं च तद्वत् । ३१ ॥

दीक्षणीयथ इत्येव दीक्षितत्वम्, न दग्धग्नि-मेतत्त्वादिना इति सिद्धान्ते हेतुवन्तरपरं सूत्रम् । इति-दीक्षाशौ, इत्यन्वये च दीक्षितत्वम् दीक्षितत्वतानां च भवति । तस्मात् समारचनानं दीक्षणीया इति समाख्या, तद्वत् पूर्वश्रुतेस्तद्वत् इत्यन्वये दीक्षितत्वसाधकम् । दीक्षयितुं दीक्षासंपन्नं कर्तुं योस्या दीक्षणीया इति हि तत् समाख्यानम् । तत्र दीक्षणीयथ इत्यत्र दीक्षितत्वे संभ्रमति इति उपपद्यते नान्यथा । तस्मात् दीक्षणीया इति समाख्याऽपि इत्यन्वये दीक्षितत्वं इत्यस्य पक्षस्य ताविका । तस्मात् इत्यन्वये दीक्षितः स्यात् । के.

● परेणावेदनात् (दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षाऽमिसंबन्धात् । ५।३।११।२९) इत्यधिकरणे तत्राख्ये उक्तम् 'आत्मावैश्वेनो वाचनेन दीक्षिष्यमाणदग्धमिष्याहारेण दीक्षार्थः' इति । याव. दृ. २७. ● परेण

पूर्व बाध्यते वीर्त्तपर्वेण विरोधे । अग्रमन्त्राधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

• ॐ परेषां प्रतिपेधः स्नान् । १०।२।३२।७२ ॥

साधकंते सोमे 'उलेवाडी यूषो भवति' इत्युक्तम् । तत्र गलेवाडीत्यात् परेषा अन्येषा यूषधर्माणा जोर्यं तत्र उच्छ्रय इत्येवमादीना प्रतिपेधः बाधः स्यात् । ते न स्वर्त्याः । इति सिद्धान्तः ।

विप्रतिपेधाम् । ७३ ॥

तत्रैव हेतुन्तरमाह । तेषु धर्मेषु कृतेषु उलेवाल्पाः विप्रतिपेधः कुतो भवेत् । यत् काष्ठं रले मजीवद्वारणप्रवृत्तं सा उलेवाद्यै । सा तादृश्येवोपादादाया । तद्वशे क्रियमाणे सा विनश्येत् । जोषणं तु भ्रष्टावसरमेव । निराशैव च उलेवाडी, पुनर्निगमन धर्मम् । एवमुच्छ्रयणम् । तस्मात् उलेवाल्पा तद्वशादधो धर्मा न कर्त्तव्याः । के.

ॐ परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात् तदादियु ।

१०।१।१९।६७ ॥

ज्योतिष्टोमे 'आश्विनाग्रान् गृहीदादास्यविनः' 'शुक्राग्रान् गृहीदादनिचरतः' 'मन्थग्रान् गृहीदादमिचर्मणस्य' इति ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय भूयन्ते । तेषु ऐन्द्रवायवात् परेषु च श्रेष्ठे अग्रशब्दः पूर्ववत् स्वकमस्त्यस्यैव बोधकः, तदादियु सस आशौ शेषा तदुत्तरेषा ते तदादयः, तेषु तदादियु अग्रशब्दः स्यात् । यत्रा गृह्या गारुडी गमन्य पाठक्रमेण सिद्धा तन्मेव अनूट सस ग्रहो फलाय विधीयते, न तु अत्रा विधीयते । तेन स्वस्वस्थानस्थितानामेव आश्विनादिग्रहाणा तत्तत्फलार्थता स्यात् इति पूर्वं पठः ।

प्रतिकर्षो वा निराशैर्नामस्य तदसंयोगात् । ६८ ॥

वाद्यन्तः पूर्वपठ्याहृत्ये । आश्विनाग्रवाग्रान्मन्थग्रानाः कामाय भूयन्ते । तत्र आश्विनादीनां न स्वस्थानस्थितानामेव कामार्थता, किन्तु तेषा ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः कर्त्तव्यः फलाय । निराशेन अग्रस्य निर्यर्था वा पाठसिद्धा आश्विनादीना भ्रष्टा तस्याः तदसंयोगात् तत्र कामायविनिर्वासादिफलैर्न अर्थयोगात्

सयोगाभावात् । ततश्च स्वस्थानस्थितत्वेन वा इत्यधिदमता सा निर्यर्था । अभिवासादिफलार्था च सा अग्रता, सा ऐन्द्रवायवत् प्राक् प्रतिकर्षेण सेरत्यति । तस्मान् विटिडिफलयर्थे आश्विनादीना ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः । अत्र न पूर्ववत् ग्रहविधिः, किन्तु अग्रशब्दा एव विधिः इति मन्तव्यम् ।

प्रतिकर्षं च दर्शयति । ६९ ॥

ज्योतिष्टोमे कामविशेषाय आश्विनाग्रता शुक्रमन्थग्रान् च भूता । तत्र आश्विनादीना ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः सिद्धान्तो उक्तः । तत्र लिङ्गमाह । लिङ्गं धाराग्रश्रेष्ठे सुत्रादिवः आश्विनादीना प्रतिकर्षं दर्शयति । 'धारायुक्तम्, यं कामाय गृहीतुः, ऐन्द्रवायव गृहीत्वा सादेत, अथ त सादेत, य कामाय गृहीतुः' इति । इदं लिङ्गं कामाय गृहीते कार्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् कामार्थांता ग्रहणा ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः । के.

• परकृतिः अर्थवादः 'इति ह साह वट्कुर्वन्ति, माषानेव मद्य पचत' इति । वास. पृ. ५०.

• परकृतिः एककर्तृकोपाख्यानम् । 'इति ह साह वट्कुर्वन्ति, माषान् मे पचत' इत्यादि । भाट्ट. ६।७।११. • परकृतिः मन्त्रः 'विश्व इदानीं रावका इत्यन्ये यके सरस्वतीमनु । परैर्यहव ततन्दि वृष्टया सहस्रमयुता ददत् ॥' (श्वस. ८।१।१८) । अत्र हे रावकाः राजानः, निचे नाम राजा, इत् इति निश्चये । स एव सरस्वतीमनु तद्वेदो यके अन्येके यस्मिन्कस्मिंश्चित् अन्यस्मिन् देशे गवा सहस्रम्, अनुता अपुतानि च ददत् इत् देवो एव । वृष्टया तनन्त् तन्वत् पञ्चम इव । हेः प्रमिद्धे । वास. पृ ६१-६२.

ॐ परकृतिपुष्पकल्पं मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय अनुकीर्तनम् । ६।७।१२।२६ ॥

'इति ह साह वट्कुर्वन्ति, माषानेव पचत, न वा एतेषा हविर्गृह्णन्ति' इति एककर्तृकवृत्तान्तरयनरूपाया परकृतौ उच्यते इति मद्यमसणत्तुक्तम् । 'उच्यते हे स पूर्वे समानम्, तात् ह अनुप रथादि निरञ्जु.' इति बहुवचनवृत्तान्तररूपापरे पुण्यस्ये उच्यतेः स

शमतमनिष्टमित्युक्तम् । परकृतिश्च पुराकल्पश्च अत्रयोः समाहाः परकृतिपुराकल्पम् । तत्र कथित धर्मजातं तेन शब्देनोक्तम् । तथा च परकृतिपुराकल्पस्यो धर्मः मायमहाणादिः मनुष्यधर्मः गामकर्तुः, मनुष्यस्य धर्मः स्यात् । हि वस्मात् धर्मस्य अनुकीर्तनं कथनं अर्थाय प्रयोजनायैव । तस्मात् उपवसथाद्यौ मायमहाणं वर्तौ वार्थोः अन्यैरपि मनुष्यैः कर्तव्य इति मायमहाणस्य विधिराम्, नार्थवादः इति प्रथमं. पूर्वपक्षः ।

तद्युक्ते च प्रतिषेधात् । २७ ॥

परकृतिपुराकल्पोक्तधर्मो उपवसथे मायमहाणादी तद्युक्ते विहितमनुष्यधर्मत्वयुक्ते सत्वेव प्रतिषेधात् 'तत्तथा न कुर्वीत्' इत्यादिप्रतिषेधस्य सफलत्वात् मायमहाणादे-र्मनुष्यधर्मत्वेन विधिरैव स्यात् इति पूर्वपक्षे हेतुवन्तरमाह सूत्रम् । हेतुवन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । कुतूहले तु इदं पृथ 'विधौ तु वेदसंयोगात्' इति सूत्रोत्तर एतेन निरास्येन पठितम् । व्याख्या च इत्यम्- वाजपेयस्मरणे वाजलदेय-शाक्त्या द्विविधः पञ्चकल्पः ज्ञतः । पञ्चकले आश्रय-मैन्द्राग्न्यैन्द्रमिति श्रीन् ऋतुपशून् उपाहृत्य मार्करीं वशा-मुपाकरोति सारस्वतीं च मेरीं सारस्वतं च मेघमुपाहृत्य सतेशं शक्रात्मकान् पशून् उपाकरोति । पर्याप्तिकण्ठे आरम्भयत्तान् पूर्वानात्मन्ते, सारस्वतप्रभृतीन् उच्यन्त धारयन्ति । माष्यदिनाथं सवन्नत्र माष्येन उच्यन्तपयि न्नसामिन् उपाहृते गारस्वतप्रभृतीनुचयान् आत्मन्ते । 'तेषामसमिधारिताभिर्व्यापामि, प्रवर्तमि । सारस्वतस्य यस्या प्रचर्यं समवदाय प्राजापत्यव्यामिः चरति । हारियोजनेन प्रचर्यं सारस्वतप्रभृतीनां हृदयदिदैरते प्रवर्तमि । तद्य-थेष्टा दन्तुवासा भवन्ति, अच्येष्टे सुनौ अथेयाः हविर्मिः प्रवर्तन्ति । तदु तथा न कुर्वीत् । इत्युति (सन्ति) यः पृथ यज्ञे यदेव कुर्वन्ति । तस्मात् यत्रैव पूर्वेषां व्यामिश्रेयुः सदित्रेषां व्यामिश्रेयुः, यत्रैव पूर्वेषां हविर्मिः, तत्रैव तेषां हविर्मिश्रेयुः' इति । अथ यच्छब्द-युक्ते वाक्ये श्रमस्य पञ्चकल्पस्य प्रतिषेधो भवति । ए च प्रसक्तस्यैव भवति । तस्मात्तत्रैव धनजातीयो विधिरैव स्यात्- इति । उक्तकुतूहलोको विषयाः किमिच्छित् इत-

पये ५।१।१।१-१४ इत्यत्र दृश्यते, न तु सर्व एव । वाक्यासरारिपायी प्रायः सर्वा अन्यैश्च च दृश्यते ।

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात् पञ्चावचयत् । २८ ॥

परकृतिपुराकल्पोक्तः उपवसथे मायमहाणादिधर्मः वृष्णिकुलोत्पन्नवर्तुवत् सर्वमनुष्याणां धर्मः विधिः स्यादिति प्रथमपूर्वपक्षे सूत्रद्वयेन प्राप्तं वाजप्येन निरस्यत् अन्यं पूर्वपक्षमाह । वार्थिशब्देन निर्देशात् वृष्णिकुलोत्पन्नाना-मेव तद्धर्मः, ए चासौ धर्मश्च तद्धर्मः मायमहाण-रूपो धर्मः स्यात्, न तु वृष्णिनिष्ठमनुष्याणाम् । पञ्चा-वचयत् । 'पञ्चारच जमदग्नीनाम्' इति यथा जमदग्नि-गोत्राणामेव पञ्चावचं भवति, नान्येषां वदत् । अथवा निर्देशात् वृष्णिगोत्रनिर्देशात् तद्धर्मः तेषां वृष्णीनां वृष्णिगोत्रेयव्रतानामेव धर्मः स्यात् इति शब्दार्थः ।

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् । २९ ॥

'मायानेव महा पचत्' इत्यर्थवादे वार्थितयोगात् विधौ तदनुमितविधौ वृष्णिसम्बन्धस्तद्व्या सन्नेयमेव मनुष्याणामुपदेशः स्यात् मायप्राकल्पः । परकृतिपुराकल्प-मिति प्रथममुत्रै केवलं विधिपक्ष उक्तः । न तु तत्र फेयां मनुष्याणामित्युक्तम् । इति न पुनश्चिकिः ।

अर्थवादे वा विधियोपपत्त्यात् तस्मात्प्रित्यानुवादः स्यात् । ३० ॥

परकृतिपुराकल्पोः 'इति ह म्माह द्रुवोऽर्थाः मायान् मे पचत्' इत्यादौ मायप्राकृतिविधिः, वृष्णिगोत्रा-णामेव विधिः, मनुष्यमात्राणां च विधिः इति पूर्वपक्ष-प्रथमनिरासार्थः वादात्तः । 'आरभ्यमेवाग्नीषान्' इत्यस्य विधेः 'इति ह म्माह' इत्यादिः शेषः । विधियोपपत्त्यात् अर्थवादः स्यात् । 'हृदयतरेवासिषु निर्गम्य निर्वैरेत्' इत्यस्य विधेः 'उच्यते' सः पूर्वं समाजसुः, तान् ह अमुम रक्षासि निचक्षुः' इत्यत्र शेषः, तस्मात् सोऽप्यर्थवादः । तस्मात् अर्थवादजातः चः नित्यानुवादः स्यात्, न विधिः । इति सिद्धान्तः । के.

* परकृतिपुराकल्पा अर्थवादः । (तत्र एङ्-कृद्विकृत्यास्त्वान् परकृतिः । अनेककृतिकृत्याप्यान् पुर्ण-कल्पाः इति वदन्ति) । भा. ६।१।१।२।२६-३०.

ॐ परकृतिपुराकल्पाधिकरणम् । मापपाकाधि-
करणम् । परकृतिपुराकल्पाः अर्थवादाः ॥

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाद्य
स्तुतीर्तनम् । ६।७।१२।२६॥

भाष्यम्— इह परकृतयः, पुराकल्पाश्चोदाहृत्यम् ।
यथा ' इति ह स्माह बटुकूर्वाण्यिमां पान्ते पचत, न
वा एतेषा हविर्गृह्णन्ति ' इति । पुराकल्पः, ' उल्लुके
स पूर्वं समानमुत्तान् इ अमुष रक्षाणि निजन्तुः '
इत्येवमादयः । तेषु संदेहः क्रियेते मनुष्यधर्मा विषयः,
उत तद्रोगाणाम् । अथवा अर्थवादा इति । किं
वाच्यं प्राप्तम् ? मनुष्यधर्मा विषयः इति । कुतः ?
अर्थान् प्रयोजनाय अनुकूलान्तेनैतद्भवति । कर्तुंमनुष्य-
संबन्धकीर्तनेन क्रिया प्रशामा भवति । प्रशस्त च
प्रतिपाद्यम् । स एष विधिरेव अनेन प्रकारेण । अतः
परैरपि मनुष्ये कर्तव्य इति गम्यते ।

तद्युक्ते च प्रतिषेधान् । २७ ॥

भाष्यम्— एववातीयकस्य विषेः प्रतिषेधो भवति,
तत्तथा न कुर्यादिति । प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न्याय्यः ।
तस्मादपि विषय इति ।

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात् पश्चावत्तवत् । २८ ॥

भाष्यम्— मनुष्यधर्मोऽप्य विधिरेवजतीत्यक इति
शक्यते । तत्र तु विशिष्टगोत्राणां निर्देशान्तेपत्तेन धर्म
इति गम्यते । कृत्या इत्ये कर्तव्य इति शक्यते । स च
विशिष्टगोत्राणां श्रूयते । तस्मात् तद्रोगाणामेव कर्तव्यः ।
पश्चावत्तवत् । यथा ' पश्चावत्तवत् बमदमीनाम् ' इति
तद्रोगाणामेव भवति, एवनिहापीति ।

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् । २९ ॥

भाष्यम्— तुयस्वादयोगोऽपि पक्षो न्यायवर्तते ।
विधौ एतेषामुपदेशः स्यात् । विधौ वेदेन स्तुतिनिर्देशः
कृतः । न विष्णुश्रये उपदे । पुरुषप्रश्न विधिप्रसंसा-
धम् । विधिरिति क्रियामाह । एतस्माः क्रियायां मानो
यस्मादनेन पुरयेण क्रियते तस्मात् साधुरिति । न
त्यथ पुरयः क्रियासंबन्धेन निर्दिश्यते किन्तु स्रोतव्य-
त्वेन । कुत एतत् ? स्तुतिपदस्यन्यप्रकारमावात् ।
अपि च क्रियानिर्देशो भुक्त्वा विधानम्, त्रिप्रापुष्य

संबन्धनिर्देशो वाक्येन । तच्च दुर्बलम् । तस्मात्
पुरुषमानस्य विधानं प्रसोति, न तद्रोगाणामिति ।

अर्थवादो वा विशिष्टोपत्वात् तस्मान्नित्यानुवादः
स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— एषोऽपि पक्षो वसन्धद्विनिवृत्तः ।
नाच तद्गोत्राणां विधिः, न मनुष्यमानस्य वा विधिः,
विधिरेव वेति । अर्थवादस्तु । कुतः ? विशिष्टोपत्वात् ।
अन्यं तत्र विधिमामवन्ति । परकृत्युदाहरणे तावत्,
' तस्मादारण्यमेवाश्रीपात् ' इति । पुराकल्पोदाहरणे,
' यहपतेरेवाग्निमु निर्मेष्य निर्वेपेत् ' इति । न च
इयोर्विध्योरेकवाक्यमात्रोऽस्ति । विधिना हि संबन्ध
मानयोः परकृतिपुराकल्पवचनयोरेत्या वचनव्यक्तिः ।
अन्या तु स्तुत्यर्थप्रवृत्तयोः । न चोपमं बौगप्येन
एवमिति । तस्मादर्थवाद इति ।

शा— कृत्वाचिन्त्या अधिकारश्चिन्त्यते । अर्थवादो
वेति कृत्वाचिन्त्योद्घाटनम् ।

सोम— अपांमितस्यद्वन्द्वत् इहारी भाविशेष इति
प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थतु— परकृतिः पुराकल्पः
इदं त्रयमपि मनुष्यधर्मः मनुष्यधर्मत्वेन विषये स्यात् ।
तथा मति तर्कान्तेन प्रयोजनाय भवतीति ।

वि— ' मायान् मे पचतेत्वेद् वाग्निष्वेवाग्निष्वे
वा ।, उतेर्विधेश्च तौ पक्षौ, कृत्वाचिन्त्याऽर्थनादतः ॥ '

आह— दर्शपूर्णमासयोः ' इति ह स्माह बटुक-
र्वाण्यिमां पान्ते पचत ' इति श्रुतम् । इदं चैककर्तृकोष-
ख्यानपरत्वात् परकृतिः । अयं साण्णानानविधेः शेषः ।
बहुकर्तृकोषख्यानपर च वाक्यं पुराकल्पः सन्ने ' उल्लुके
सह पूर्वं समानमुत्तान्, तानमुष रक्षाणि निजन्तुः '
इति । अथ च ' यहपतेरेवाग्निमु निर्मेष्य निर्वेपेत् '
इति निर्मेष्याग्निर्तस्मान्मुल्लुकेः उल्लुकेसर्वाग्निन्दक, सत्
तद्विधेः शेषः । न तु स्वतन्त्रो विधिरित्यौद्वन्धाधिकरणे
निर्णीतमेव । परकृत्युदाहरणे तु यदा विधिस्तदा कृत्वा-
चिन्त्या विचार्यते । कृत्वाचिन्त्येवसाधिकारिकदर्शपूर्णमासे-
द्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थतया वा मापपाकाविधिरिति तद्वत्
एव मापपाकाधिकारो वैश्वानिचितकसत्तद्वत्त्वत् । नन्य
प्राच्यवत् इण्यिगोत्रवत् दुर्बलम्, येन तत्कल्पविधेः

सामान्यविषयत्वं स्यात् । इति प्राप्ते, स्तुत्युपायत्वेनो-
पात्तस्य दृष्टिगोचरत्वात् विषयेमापाकविशेषणवत्कल्पने
प्रमाणत्वात् मापयत्कमात्रविधानेन सर्वाधिकारः । ११.

मण्डन-— 'मापयत्कवचः स्तुतिः ।'

शंकर-— 'मापयत्के विचिन्तित ।' १४. 'सर्व-
पूर्णां विज्ञे तू छः ।' १५. यथान्तरमिदमिति टिप्पणी ।

● परकृतिरूपार्थवादात्सं एककर्तृकोपाख्यानम् ।
वाच. पृ. १२.

● परकृतिरूपोपाख्यानार्थवादकल्प्यः विधिः
यथा 'ताम्रमेवमशीधेमीयमेकादशकृत्वात् पूर्णमासे
प्रायच्छत्' इति । इन्द्रस्व उपाख्यानमिदम् । वाच.
पृ. १२.

● परन्त्रोपजीवीन्येतानि (हविषानि ध्वेषक-
गुणकानि ऐष्टिकानि कर्माणि) यथाऽर्थस्मिन् परतन्त्र-
मुपजीविषुमर्हन्ति, यथा पाशुनाम् प्रमाजन् अन्यकाल-
नपि पशुपुरोदाशः उपजीवति, इति पूर्वपक्षः । भा.
१२११७११५.

● परतत्सं अप्रामाण्यस्य मापयत्कान-कारणदोष-
ज्ञान-विर्धनादज्ञानैर्प्राद्वह्यम् । वाच. पृ. ६. ● परतत्सं
अप्रामाण्यस्य शान्दज्ञान-कारणदोष-विर्धनादज्ञानतर्हीन-
त्वम् । अयापार्थरूपाप्रमाणावयव च तत्तत्त्वम् ।
कु. १११५५.

● परदारभियोगः अनाचारः । वा. ११११३७
पृ. २०३.

● परनिमित्तकप्रायश्चित्तानुष्ठानम् (परं परम्भ-
द्रन्मानं निमित्तं कथं प्रायश्चित्तम्, तस्मान्नुष्ठानमित्यर्थः)
अपच्छेदपूर्वपर्यं । भा. ६१५११९५४.

● परपक्षस्तान्यापत्तिरेव नोपपत्तिः । तस्य च तत्र
च उभयोरपि अन्वयेन पर्युत्थोक्तम् । वा. ११११२५
पृ. ४०४.

● परप्रव्रजे अन्यधर्मविवेकव्याप्यत्वम् । वा.
१११११६ पृ. ८६४.

● परप्रत्यायनार्थो वाच्यप्रयोगो यकृत्वात् ।
वा. ११११४१६ पृ. ४४४.

● परप्रावल्यान्यायः, पूर्वदोषैस्त्वन्यायः, पौर्वा-
पर्यन्यायः, पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायः, अपच्छेदन्यायः
इत्येकमेव । भा. ६१५११९५४. मीको. पृ. ४९५
'अपच्छेदन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● 'परमतमप्रतिपिद्धमतुमत्वं भवति' इति
न्यायात् इति योगशास्त्रप्रविद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः
परिरुद्धन्ते, 'प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः'
नाम । शांभा, २।४।१२ ब्रू.

● परशब्दः परत्र प्रयुक्तः सन् तद्वर्मानातिविराति
इत्युक्तम् । भा. ७।४।१८, ● परशब्दः परत्र स्रोतुमापि
न वर्तते । वा. १।४।११३१२-१ पृ. ३५५. ● पर-
शब्दस्य परत्ववृत्तौ तद्वद्भावो गम्यते । स यत्र विशालो
भवति, तथादृष्टते, यथा 'सिंहो देवदत्तः' इति ।
यत्र यत्निजात्, तत्र निषीयते, 'यथा यमी गृध्रगण्डाः
विहाः कियन्ताम्' इति । भा. ७।१।११२.

● परशारदाविहितं स्वशास्त्रविहितेन वाच्यते, अर्धं
अप्राप्तत्वात् (यथा उचितद्वौमादि अनुचितद्वौमादिना) ।
वा. १।१।३१४ पृ. ८६०.

● परसिद्धेन परो बोधनीयः इत्यस्मिन्नेन विरोधा-
भावात् अपरतिपिद्धत्वमुक्तम् (मनसो वृत्तिपञ्चकस्य
योगशास्त्रमिदम्) । न्यायनि, २।४।१।१२.

● परस्वत्यापादनं नाम दातृत्वापार एवागौ । वा.
१।४।१०१२८ पृ. ९६०, ● परस्वत्यापादनात् माहू
दानविषयं न परन्त्यपि, इति प्रतिग्रहमाश्लेषि ।
१।४।१०१२८ पृ. ९२९.

● परकीयैः परार्थैर्लक्ष्यप्रमाणैः न राशिकाभिज्ञौ
सिद्धेषुपकीकरणद्वौमौ उद्वेगभेदे जनेविशेषे । ड्रु. ५।
१।११५१२८. ● परकीयस्य दानं नावकत्वत्वे ।
भा. १।२।१५।१७ पृ. ७९६. ● परकीयस्य द्रव्यस्य
जन्तो विनियुक्तस्य अन्वये विनियोगान्नोच्यम् ।
सु. पृ. ५२८.

● परमाणुः । अणोरनुपलम्भ इत्यर्थोऽयम् । बदेव
अनन्तमित्येव म्युक्तमीश्वरमदेव तदेव परमाणुमावाचयन्ते,
तदेववातुपलम्भान् तत्कल्पनादिननुपपत्तेषु । इत्यमाना-
वयवस्य च स्वकीयसः तैरेव लोकीयोनिः (मनुष्यैः)

आरम्भसंभवान्, अमहत्तोऽपि च गुणादेश्चाङ्गुपत्वान् न महिमगुणशालिता तदेतु । तदेकार्थसमागमस्य वा तदेतत्त्वे व्यगुक्तस्य अप्रवृत्तप्रसङ्गं स्यात् । तदभावात् परस्परपक्षोभप्रकरणत्वे वा व्यगुक्तस्य च गुणादेश्च एकैककारणशालिनो, अचाङ्गुपता स्यात् । परस्परपक्ष कारणत्वे तु तृतीयस्यापि प्रसरस्य संभवो दुर्वार । भवतु वा स्वभानविशेष एव चाङ्गुपत्वे हेतुरेक इति (चाङ्गुपत्वे) न परिमाणतो नियमोपपत्तिः । कणिका पृ ११७ * परमाणव । 'मीमांसकैश्च नावश्यमिभ्यन्ते परमाणवः । यद्देशेनोपचक्षस्य मित्याल कल्पयेद्भवान् ॥ समूहस्य प्रत्ययमहदस्यै परमाणुमि । योऽपह्नुते शश- र्वापि सोऽभाव शृङ्गो बवेद ॥ समूहपरमार्थत्वे स्थिते तदिष्टद्वितुक्ता । इति नामत्वगम्येत् परमाण्वस्तिता पुन ॥ ' श्रोत्रोवा अनुमानपरिच्छेदे १८३-१८५. * परमाणुपु व्यापहृत्तिः संयोग, अङ्गीक्रियते । तत्त द्वेषस्य अवच्छेदकत्वसंभवेन अचाङ्गुचित्तिसंयोगस्यापि नष्टुपपत्ति इति कारिका.) मणिः ६ ४६.

० परमाणुसमर्थनम् । सप्रति परमाणुसद्भाव साध्यते । अल्पपरिमाणप्रकारतस्य कचिद्व्यभिक्तं परिमाणप्रकारतस्यैवात्, महत्परिमाणप्रकारतस्यैव । नित्य- श्चासौ अवधिमुक्तं, अनित्यत्वे तस्यापि कारणत्वानेना- नविवक्ष्यप्रसङ्गात् । यथासौ अवधिः स परमाणु- रिति । तथा व्यगुक्त प्रत्यक्षस्वपरिमाणदल्पतरपरिमाण- कार्यद्रवारस्य कार्यद्रवत्वात्, पटादिवत् । तथा द्यगुक्त स्वावयवकार्य सावयवत्वात्, घटादिवत् इति । ननु द्व्यगुक्तमपि कार्यद्रवारस्य स्यात्, कार्यद्रवत्वात्, पटादिवत्, अथे न नित्यत्वपरमाणुसिद्धिः । नैवम्, महत् कार्यद्रवस्य कार्यद्रवारस्यत्वम् । तर्हि तदेव दस्य कारणत्वं दृष्टमिति न द्व्यगुक्तस्य कारणत्वमपि सिध्यति । तथापि यदि कार्यद्रवादेव कारणत्वमनुधीयेत्, तर्हि कार्यद्रवादेव कार्यद्रवारस्यत्वमप्यनुमीयताम्, क पश्चात्तदेतुः । नैवम्, द्व्यगुक्तस्यापि कार्यद्रवारस्य वे, तस्यापि कार्यद्रवारस्यत्वप्रसङ्गेन अननस्य प्रसज्येत । अथ क्वचित् कार्यद्रवारस्य न आधीयेत्, तर्हि प्रथमस्य तथा- भावे ः प्रदेयः ! इति स एव परमाणु । अनरत्वाया

मपि को दोष इति चेत्, अयमेव दोष, सर्वपामव- यविना स्वावयवपरंपरया कचिदपरिनिष्ठितरक्षणान्नाव यवप्रसङ्ग । भवत्विति चेत् तर्हि सर्वपमहीपरंपरोपि तुल्यपरिमाणप्रसङ्ग, अवनवात्परंपरायवमहत्त्वमप्यो हि सर्वनावयविना परिमाणत्वमहत्त्वमवस्था, अनन्त- वयवत्वत्वे तु संपेयोऽप्यनन्तावयव, पूर्वतोऽपि तथैवेति नुन्यपरिमाणत्वमपरिहाममेव, अतोऽनवस्थादित्येवमन्त्रेन द्व्यगुक्तस्य न कार्यद्रवारस्यत्व दक्ष्यानुमानम् । ननु कार्यस्य कारणद्रव्यानुमानमप्यनवस्थाप्रसङ्गेनैव न पठते । नैवम्, अन्यतरस्यापिपरित्यागे प्रसङ्गे कार्यद्रवारस्यत्व- मेव परित्याग्यम्, न तु कारणत्वमानपत्ति, तस्या अवश्यमभाविन्यात् । तथाहि, कार्य कारणवदिति सामान्य- व्याप्तिमङ्गीकृत्य तत्कारणमपि कार्यरूपमेवेति द्वितीकनु मानेन साध्यते, अत सामान्यनुमानविरोधे तदुपजीक विदोपानुमान ते परित्याग्य स्यात्, न त्वमपेरोपि परित्याग । भवतु, द्व्यगुक्त परमाणुक्त बोधयपि नाधीयताम्, आद्यमेव प्रत्यक्ष महिमगुणशाल्येकार्थव- र्थविव्यति, परमाणुशकानुमानमपि सिद्धसाधन भवतु । नैवम्, विज्ञत्यासहत्वात् । तत् किं आद्यप्रत्यक्ष सावयव मनिव्यम्, उत निरवयव नित्यम् ? यदि सावयव- मनिव्यम्, तदा तस्यावयवत्वेन कारणत्वेन च द्रव्या- न्तरानुमानप्रसङ्गीकृत परमाणु । निरवयव नित्यमित्या श्रीयभाषणे उच्यतेऽननवयवानित्यकार्यद्रवस्य कारणत्व न स्यात् । यत्तु परादि कार्यद्रवारस्य विच्छादि तसत् सावयवमनित्य च दृष्टम्, निरवयवस्य नाशशब्दे- र्द्व्यवारस्यत्वमपि न दृष्ट अतो निरवयवमित्येनाप्रत्यक्षे- गोत्तोत्तरकारणप्रसङ्गे न सिध्यति । अथ सत्यपि तथा दृष्टेः उत्तरोत्तरकार्यद्रवमन्त्रद्वयस्य नित्यमन्त्रप्रत्यक्ष कारणमिति कल्प्येत, तर्हि परमाणुरपि मित्यो निरवयव एव कारण भवतु, द्व्यगुक्तमपि नित्यद्रव्यकार्ये भवत्विति तुल्यचर्चम् । ननु अस्माकं दृष्टविकृतिरनिरवयवस्य कार्यद्रवमनाधिकारणत्वे कल्पमानेऽपि समकर्मप्रतिपक्षे आद्यप्रत्यक्षे धर्ममात्रमेव कर्तव्यीयम्, तव तु द्यगुक्त- परमाणुरूपमिदं सत्यं वृत्ता एव निरवयवनिष्कारणान धर्मकल्पनमपीति न तुल्यत्वम् । सत्यम्, दृष्टत्वस्य

आद्यप्रत्यक्षे न विद्वद्भर्तृरूपनमुचितम्, कल्लहानि-
 प्रसङ्गात् । अल्लहसम्पत् परमाण्वाधिकमेव कल्पते, अतः
 कल्लहानिपरिहारेणानल्लहसम्पन्मेव न्याय्यम्, इतरथा
 पर्वतधूमस्य कारणत्वेनाधिकत्वमेव साधकमस्तीत्यन्य-
 नुमानोच्छेदप्रसङ्गः । अथ धूमजातीयकामिसंस्पष्टत्वाव-
 गतत्वात् कल्लहानिप्रसङ्ग इति चेत्, तर्ह्यपि
 द्रव्यस्य सावयवमित्यवयवभावस्य कल्लहत्वात् तदपरिहा-
 रकल्लहानिः समैव । एव निश्चायनीन्द्रियादिष्वपि
 लक्षणानुमानेन स्यात् । अत एवेकम् 'प्रमाणवत्-
 कल्पयति मुखहूनि' इति । अतः कार्यद्रव्य सम-
 वायिकारणवत् इत्येतानदेवानुमातयम्, न महत्कार्यं च
 कारणवत्, नापि कार्यद्रव्यत्वमिति । किञ्च कार्यद्रव्य-
 चरणावदिति सामान्य वाच्युपजीवनेन 'महत्कार्यद्रव्य-
 कारणवत्', 'कारणमपि कार्यक्षयमेव दृश्यम्' इत्यादि
 निवेद्यम्, तथा च सति महत्त्वादेव्यतिरेकाभावात् प्रयो-
 जक्य न सम्भवति । तथाहि, इतरसायदीक्षमवेऽपि कस्य
 व्यतिरेकात् कार्यद्रव्यत्वे दृष्टः, तस्यैव धर्मस्य प्रयोज-
 कत्वम्, अत्र तु कार्यत्वे कस्यपि महत्त्वादिधर्माभावात्
 कारणत्वत्वाभावात् क्वचिदपि न दृष्टः, अतः कारणवदित्ये-
 तदेव प्रयोजकम् । किञ्च कार्यद्रव्य कार्यद्रव्याख्यमित्तीय
 व्याप्तिधर्मोपरि धारिजोर्धर्मिचारिणी, तत्र तु अत्य-
 प्रसवे उत्तरकार्यारम्भके व्यभिचारः, मम तु परमहत्व-
 धार्यात् व्युत्पत्तात् द्रव्यगुणसिद्धिः, ह्यप्युक्तकार्यात्
 परमाणुसिद्धिः । ननु परमाणवत्त्वगुणमेवधारमताम्,
 विघ्नार्द्रता ह्यप्युक्तारम्भेण ? नैवम्, महतः कार्यद्रव्यस्य
 अत्यपरिमाणकार्यद्रव्यान्तपराम्यत्वं दृष्टमिति तदनुवारेण
 व्युत्पत्त्यस्य कार्यद्रव्यमेव धारणनमुमेयम्, विशेष्यगो-
 परिहाणत्वोभावात्, परमाणवत्त्वं नित्या इति न वैश्वगु-
 णरम्यम् । ननु अनित्याः परमाणवः मूर्तत्वात्, पञ्च-
 दिशत्, तथा साधक्याः परमाणवः मूर्तत्वात् घटादिवत्,
 तथा अनित्याः लान्नत्राः परमाणवः सर्वदिक्चंबन्त्वात्,
 घटादिवत् इत्येतिर्निराकृताः परमाणवः कथं सिध्यन्ति ?
 सिध्यन्त्येव वैरेल वेदाभिः । एतेषा देवता पञ्चधर्मैव
 विना हि न हेतुत्वमिति एतेषा पञ्चवृत्तित्वात्सिद्धतायक-
 मयाधैरेव परमाणुतोऽपि सिद्धा भवन्ति, अन्यथैतेषा

हेतुत्वमेव न स्यादिति भावः । तथाहि, तत्र पञ्चीकृताः
 परमाणवः सिद्धा अविद्धा वा ? यदि सिद्धाः, तदा
 धर्मिणाहकप्रमाणत्वात् बाधितनियया हेतवः । अथा-
 विद्धाः तर्हि आश्रयासिद्धत्वादेव न ताप्युत्पादकाः । अथ
 प्रसङ्गापादनमुखेन हेतवः साव्य साधक्यति, तर्हि पञ्च-
 भूतपरमाण्वङ्गीकारेण नैतत् प्रसङ्गः, तथापि धर्मिणाहकसाध-
 र्थेव । अनङ्गीकारेणेति चेत् उदासि पूर्वोक्ताश्रयासिद्धि-
 तादृशरथैव । प्रसङ्गापादनमपि नानुमानविलक्षण प्रमाणम्,
 किन्तु अनुमानस्यैव प्रयोगभेदानाम्, साधनद्रव्य-
 लक्षणाव्यतिरेकत्वमेवेति न विशाऽन्तर प्रसङ्गापादनमिति
 उदासिपरसम् । अयं तु नित्यज्ञानकदः प्रसङ्गापादनस्यै
 मूर्तिकाणत्वपक्षे च तुल्यः । अतः परमाणुकारणत्वे ये
 दोषान्ते धर्मोपरि समाना इत्युच्यन्ते । प्रवि,
 पृ. ४३-४६.

* परमात्मा, 'तत्त्वितुर्द्वैर्यम्' इति अर्थ-
 पिश्रन्तच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्माभिधायिना गायत्र्या
 अस्तिश्रयमाणेन वारिणा इत्यते । सु. पृ. १०१०.
 * परमात्मा त्वेच्छया परमार्यत एव न्येमादि बनयति ।
 'इन्द्रो माशामिः' इत्यादिश्रुतिस्तु प्रसङ्ग्य अनित्यत्वं
 बोधयति, न सिध्तात्वादि इति के चित् । मणि,
 पृ. ५०. * 'तथा न्येमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ
 श्रुतः । इत्यने वारिणा नित्यं यः एव ब्रह्मेति बोधितः ॥'
 वा. ३।१।५।१३ पृ. ७०२, * 'शब्दमज्ञेति
 यच्चैव शास्त्रं वेदाव्यमुच्यते । तदप्यधिष्ठितं सर्वमेतेन
 परमाण्वना ॥' ३।१।७।१३ पृ. ७०३, * परमात्मनः
 एव वेदान् स्वार्थप्रतिपादने नियतं वेदाख्येनाधिष्ठितं
 त्वेन क्षेत्रज्ञपरदेरपन्तात् नित्यज्ञानत्वोपपत्तिः । सु.
 पृ. १०११, * परमात्मनः कर्मकल्पलोपयोगार्थं देहा-
 नधिष्ठानेऽपि वार्त्कारणप्रतिनियमसिद्धये सर्वेव धरातः
 चैतनाधिष्ठानकरणात्, परमात्मनेऽपि 'क्षेत्रज्ञं चापि मा
 विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।' इति देहाख्येने शक्त्याख्य-
 क्षेत्रज्ञत्वसमृतेः वेदेऽपि अधिष्ठानत्वोपपत्तिः । पृ. १००८,
 * परमात्मनः महत्त्वमधिष्ठितत्वैव शब्देऽधिदित्यत्र
 'पञ्चधातून् स्वैव पञ्च आदत्ते युक्तवत् प्रभुः ।' इत्यादि-
 रध्यात्मोचनेन अवधारयते । पृ. १००९.

• परमात्मप्राप्त्यवस्था । अपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थाकल्पवचनम् ' स खल्वेव वर्तयन् यावदाद्युप ब्रह्मलोकमभितपद्यते न स पुनरावर्तते ' इति, न तत्कार्यवादत्वम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८८ .

• परमापूर्वं अत्रार्थं प्रकानापूर्वं समुदायापूर्वं इति अपूर्वावान्तरमेव । वि. २।१।२, • परमापूर्वं साक्षात् स्वर्गादिफलवचनकम् । इदमेव फलापूर्वमित्युच्यते । २।१।२.

• परमापूर्वप्रयुक्तं न भवति आतीतोमीय प्राग्भागातीतपदार्थकर्मस्य उपाश्रयत्वम्, किन्तु तत्तत्पदार्थवन्वावान्तपदार्थवचनम् । भा. १।१।३।२०-२५.

• परमेश्वरः । अचिन्त्यशक्तिपरमेश्वरतात्कृतकसृष्टिप्रत्यादिक्मान्यस्ति इति वार्तिककारैः वैदिकशिरोमणिमि प्रयञ्जितम् । अनीश्वरवादिनस्तु प्रामाण्यपदो वैदिकैरेनाहृत्याः । कु. १।२।१।१८.

• परनेष्टि साम अनुकम् । वाल. ५ ७२.

• परम्परविदेशान् लिङ्गातिदेश प्रबल. । लिङ्गातिदेशादपि नामातिदेश. प्रबल, शीप्रतुद्धिहेतुत्वात् । तेन कौण्डिनीनामयनगताग्निहोत्रश्रवण प्राबलिते एव न शालामुखीये । वि. १२।१।६

• परस्तादनुपपन्नेष विशिष्यसा ' अथैष ज्योति. ' ' अथैष विश्वज्योति. ' ' अथैष सर्वज्योति. ' ' एतेन हृत्सादक्षिणेन यजैत ' इति । अत्र ' एतेन ' इत्यादि पूर्ववाक्ययोगि अनुपपन्ते । वाल ५ २८

• परस्तादनुपपन्नन् ' चित्तचित्स्वा पुनातु वाक्चरित्स्वा पुनातु देवस्त्वा सवितोरपुनातु च्छिष्टेष ऋषिमेण वशे. सूर्यस्य रश्मिमिः । ' इति । वाल. ५ ६०.

• परपरैकमक्यतासामर्थ्यान्मकान् लिङ्गान् अर्थाभिधानकारुण्ये लिङ्ग वशीय लिङ्गयोर्विरोधे । ' स्येन ते बदन ऋणोमि ' इत्यत्र । वा ३।३।१।१५ पृ. ८५०.

• परस्परविरोधे द्वि न प्रकारान्तररिधितिः । नैकत्वाऽपि निरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत्व ' ॥ ' इति न्याय. । न च त्रयमात्रमात्र प्रसक्तः समसि,

परस्परविरोधे हीति न्यायेन व्याकृतस्योद्भटत्ववदिति तत्रैव (सर्वदर्शनसंभेदे) गौडे । साहस्री ६१६.

• परस्मैपदं विनिर्गोचरी भुतिर्वया ' यदि वामयेत वयंक. पञ्चमः स्यात्तैच. सद्यो विनुयात् ' अत्र परस्मैपदस्यैव अन्त्युपायात् परमं. भूकते, तथा मुत्या तत्सामानाधिकरण्या कामयतेर्भाष्यते । वाल. ५. ४१.

• परस्वान् । ' ईशानाय परस्वत आत्मेत ' इत्यत्र परस्वच्छन्देन आख्या. पञ्चविधोपा उच्यन्ते । वि ३।४।१३.

• परस्वदागे पर्यधिकरणान्ताद्वरीतिविषयनेन बहुत्वाद्वाप्रतिषेध (अक्षमेवे) । भा. १।४।१३।५१-५५.

• ' पराक बहिष्पयमानेन स्तुवन्नि ' अत्र परकृशब्देन पाठकर्मो बोधयन्ते, तेनात्माव्यतिषेध. । वि. १०।५।७, • पराचीनिः अतुक्कमेणात्माभिः कर्मिः । १।४।३.

• पराकृशब्दः अनन्याते ' पराची. सामिषेनीत्वाह ' । अनन्यस्ता सामिषेनीत्वाहेति । (पूर्वपक्षे इदमुक्तम्) । भा १०।५।१०।४५। दिग्देशकालवचनो हि परकृशब्दो भवति । यथा ' पराङ्मन्यावेवात् पुनरुद्घाति ' इति कालशयोके पञ्चमी, नापादाने । १०।५।१०।४७

• पराजयते ग्लानिजनकक्रिया अर्थ. । मणि ५. १५०

• परामर्शं यदि पश्चविशेष्यक तदा तद्विशेष्यैव अनुमिति । हेतुविशेष्यके तु साध्यविशेष्यका इति मणिवृत्तं (गङ्गाय) । उभयविशेष्येण पश्चविशेष्यकैव इति नव्या । अत्र धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकत्राद्विविधैव अनुमिति मयि धूमपरमर्शस्य हेतुत्वम् । धूमलिङ्गकत्वस्वायत्तहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमशानवर्तनम् । अपनहितोत्तरत्व च धूमशानाधिकरणस्यन्यसाधिकरणस्यप्राधान्यिकरणत्वे सति स्वाधिकरणत्वरूपम् । तेन अपेक्षातुदफालनकरणसंबन्धसह । एव तत्तत्परमर्शना कारणत्वमिति । ननु सर्वेषु परमर्शेषु अनुमितिनाशतोऽनच्छेदकत्वात् परमर्शत्व खाति किमिति नाभ्युपेक्षते । चाद्युत्तरादिना

संस्कृ इति चेत्, तर्हि तस्मा ज्ञातो मानसकल्पवाच्यता अङ्गीकार्या । चाक्षुषपरामर्शानन्तरं चापमानादामनुमितौ सर्वोचितकारणस्य प्रत्ये मानसपरामर्शकल्पनेन समयात् । न च चाक्षुषसामान्याः मानसप्रतिपक्षरूपेण तदानीं मानसोत्पादासम्भवा इति वाच्यम् । फलवलेन चक्षुर्वैशाम्भावेन चाक्षुषसामान्यभावस्य सत्यात् ।

अतु परामर्शस्य स्मृतिरूपवाच्यम् । चाक्षुषादिपरामर्शोत्सरोत्पन्नमानानुमितिसिद्धये भवतः इव स्मरणरूपपरामर्शकल्पनाज क्षतिः । एवं च स्मरणस्य संशयामकत्वामायेन संशयानन्तरं अनुमित्युत्पादनासंभवान् । विशेषतः परामर्शकारणतायां निश्चयत्वस्य अप्रवेशेन वास्तव्यस्य दृष्टि चेत् । चाक्षुषादिपरामर्शोत्तरं उत्पन्नमानानुमितिरूपले स्मरणानुत्पन्नपरामर्शकल्पने तज्जनकसंस्कारकल्पने च अतिगौरवापयोः । अनुमितिविजनकताऽवच्छेदकतायोः संशयान्तरमानसकल्पवृत्तयकल्पनेन संशयानुत्पन्नमानानुमितिरूपले अन्वित्युत्पादनासम्भवेन विशेषहेतुताया निश्चयत्वप्रवेशस्य इत्यस्यात् । सगृह्यलम्बनामपरामर्शोत्तरं एकानुमितौ तद्व्याप्यवशापरामर्शांतरकल्पनेन समुदाशम्बनात्मकपरामर्शो अनुमितिविजनकताऽवच्छेदकजातिर्द कल्पने । अतो न तत्र द्वितीयाऽनुमितिः । तस्मात् परामर्शस्य जातिः इति चेत् ।

अत्र के चिन्, उक्तानयेन इष्टहेतुतामानादी प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकौजायस्यापि मानसकल्पनाप्यत्वेन सिद्धया इष्टसाधनरवादिपरामर्शविशेषे प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वैनात्वेन संकरप्रसङ्गात् । न च प्रवृत्तिजनकताऽवच्छेदकत्वैजानं चाक्षुषत्वस्याप्यस्य इति वाच्यम् । परामर्शत्वस्य चाक्षुषस्यादिषाप्यत्वेन विनिगमनाविगृह्यत् । अतो न परामर्शस्य ऋतिरित्याहुः । अत्र गौतमीयाः, बह्व्याद्यनुमितौ बह्विधस्यालोकावादः पर्वतः । इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यैव हेतुत्वम्, न तु आलोको बह्विध्याप्यः, आव्येकवान् पर्वतः इति ज्ञानद्वयस्य गौरवात् । यत्र च ज्ञानद्वयादनुमितिः, तत्र विदिप्रज्ञानकल्पनात् न प्यभिचार इत्याहुः । मीमांसकस्तु, बह्विध्याप्यधूमवान् पर्वतः इति विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वस्यादिनये व्याप्यदेशे निश्चयस्य निवेशस्य पूर्वतोऽपि निश्चयस्य निवेशनीयम्,

तथा न निश्चयस्य तदभावोपकारकत्वकल्पवदुत्तरस्यद्वयं पठितत्वेन तेषां परस्परविशेषविशेषत्वमपि विनिगमनाद्विरुद्धेण आर्यकारणभावबहुत्वम् । ज्ञानद्वयस्यादिनये तु ज्ञानस्य भिन्नतया निश्चयत्ववैशेष्येऽपि न मियो विनिगमनाविग्रहः । तत्र अथवं इत्याहुः । न च परामर्शाद्यादिनये व्याप्यस्यच्छिन्ना या हेतुभिन्नकारता तस्मिन्सिद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकालिनिश्चयत्वेन हेतुत्वकल्पनेन व्याप्यस्यो निश्चयत्वानिवेशेन नोपदाशतं गौरवं इति वाच्यम् । बह्विध्याप्यस्य निश्चयत्वानिवेशे बह्विध्याप्यो धूम इति विशेष्यताऽवच्छेदकप्रकारकानिर्णयकाले 'व्याप्यप्रान्तकारकं ज्ञानं जायताम्' इतीच्छास्त्रे व्याप्यस्यो मन्वाक्यमकलपाविशेष्यत्वैरिष्टयस्योत्पत्तौ वाच्यतामात्रं । तथा च तादृशज्ञाने व्याप्यस्यो निश्चयत्वनिवेशेन गौरवतदवस्थात् । न च तादृशज्ञानस्य आह्वयत्वेन न तस्मादनुमित्युत्पत्तिः । आह्वयपरामर्शात् अनुमित्युत्पत्तिवारणार्थं अनाह्वयत्वनिवेशस्य आवश्यकत्वात् इति वाच्यम् । अनुमितिविजनकताऽवच्छेदककोटी अनाह्वयत्वस्य अनुगतस्य अशक्यनिर्वचनत्वेन तद्व्यक्तिविश्रान्तताया तथाविचानुचिततायावच्छिन्नमेतदुत्तरस्य अनुमितिविजनकताऽवच्छेदककोटी निवेशस्यैव व्याप्यस्यो निश्चयत्वस्यैव तर्कव्यवस्थात् । तथा च गौरव तदवस्था इति दिक् । मणि. पृ. ३७-३९.

● परार्थमनुमानं प्रतिज्ञावयवप्रयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकम् । मणि. पृ. ३९. ● परार्थमनुमानसामान्यतोऽह्य विशेषतोऽह्य चेति द्विविधम् । धा. ल. पृ. ८.

ॐ परार्थान्येको यजमानाणो । (१२।१।११ ३९) इति न्यायेन औदुम्बरीसंमाननवत् यवकस्य चित् अगिपु कृतमपि कर्म सर्वेषां फलित्वयति । पूर्वपद्यः । (-प्रागर्थ्येको इति कश्चित् पाठः ।) सोम. ६।१८.

ॐ परार्थान्येको यजमानाणो । १२।१।११।३९।। अने अहीने वा यजमानता यणे सति यानि परार्थानि कर्माणि करवर्थाणि शुक्रान्तरम्यस्य औदुम्बरीसंमाननं

● परिः समन्तार्थः । ' औद्गुम्हरी परिवेष्टयित्वा ' इत्यत्र परिः समन्तार्थः सर्वतो देगवेष्टनं ब्रूते । सु. घृ. १६०.

● ' परिकल्पितोऽपि मरणाय भवेदुत्तरो यथा न तु नभो मलिनम् ' । जीयकरिपकपद्येऽपि तादृक् (जीवपरकत्वादि) धर्मनिदिष्टत्वेन कल्पनेन तस्य (ईश्वरस्य) भ्रमवितृत्वानुपपत्तिः, ' परिकल्पितोऽपि० ' इति न्यायात् । अद्वैत, प्रतिबन्धकनिराकरणे घृ. ५०४.

● परिक्रयः अन्यद्वे कर्मणि स्वयंकर्तृत्वापादन-सामर्थ्यात्मकः । सु. ३।८।१ घृ. ५३. ● परिक्रयः अन्यार्थायः इह (जीवे) चोदकेन प्राप्तः यन् न कर्तव्यः । भूतादेः श्रुतिवन्नः तोमायेंन परिक्रयेण । तस्मात् (तोमाङ्गवीर्यगोचरऽऽविधु) अन्वयार्थो निवर्तते । भा. १।२।१।६।३३.

● परिक्रयः श्रुतिवजा याज-सामं कर्म । वि. ३।८।१. ● परिक्रयः श्रुतिवजां छन्देषु नास्ति । भा. १०।२।१।३६-३९ ● परिक्रयः श्रुतिवजा स्वामिकर्म । श।८।१. मीको. घृ. १२५२ ' श्रुतिवजा परिक्रयः० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● परिक्रयः श्रुतिवृत्तनांषि, यत्र वचनं तत्र, यथा ' य एतामिष्टका उपदध्यात् स नीन् वयान् दद्यात् ' इति (स्वयमावृष्णा-निवयकनिवन्) । भा. ३।८।१।२.

● परिक्रयश्च तादृष्योन् । १०।२।१।३६ ॥ चशब्दो वरणद्वन्द्वार्थः । तत्र वरणवत् परिक्रयोऽपि न कर्तव्यः, दक्षिणा न देया । तादृष्योत् सर्वेषामेव स्वार्थत्वात् । समे हि समं यगमालाः, तत्र कः कश्चै किमर्थं दक्षिणां दास्यति । तस्मान् समे न परिक्रय इति सिद्धान्तः ।

प्रतिषेधश्च कर्मवत् । ३७ ॥
स्ये गन्धदयः प्रतिषिष्यन्ते ' नग्रजं गौदीयते, न चायो न हिरण्यम् ' इति । प्रतिषेधश्च प्राप्नोः सदाशुप-पद्यते । कर्मवत् इति मनुवर्षं न पतिः । तथा च सने यस्मात् केया चिन् दक्षिणात्वेन प्रतिषेधः, तस्मात् कर्मन् श्रुतिविद्येतरदक्षिणादानरूपकर्मनिशिष्ठं कर्म भवति इति प्रतीमः । अतश्च सने परिक्रयः कर्तव्य इति पूर्वैः पथः ।

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् । ३८ ॥

वाराभ्यः पूर्वेषुनिगारायः । वराप्रकरणे योऽयं श्रावितानस्य प्रतिषेधः, स प्रासर्पिकस्य स्यात् । प्रासर्पिकेभ्योऽपि शास्त्रीयदानस्य प्रतिषेधोऽयम् । प्रास-र्पिकदानस्य तु धर्ममात्रत्वात् । धर्मार्थं तत् । तस्मात् तत्प्रतिषेधपक्षेन सने परिक्रयसिद्धिर्न भवितुमर्हति । प्रसर्पकाः नाम प्रसर्पन्ति वशमण्डपेषु तत्रतत्र । यद्ये अर्थसंग्रहये निर्वायकः । यशार्थंशालेभविद्याः विद्वांसः शिष्टा ब्राह्मणाः विप्रश्रुतवः । प्रसर्पकेभ्यो वीर्यते इति प्रासर्पिकम् । (ज्योत्स्ना १०।१।१०) । सिद्धांत्येक-देशिना इवमुक्तम् । मुल्यनिदान्ती तु उत्तरपक्षे वक्ष्यति ।

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुपादः स्यात् । ३९ ॥

' नद्याम गौदीयते, न चाशः, न हिरण्यम् ' इति प्रतिषेधः न प्रासर्पिकस्य दानस्य । दक्षिणाशब्दात् । ' अदक्षिणाणि सत्राणीत्याहुः, न ह्यत्र गौदीयते, न चाशो न हिरण्यम् ' इति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति । प्रसर्पकेभ्यो दानं तु न दक्षिणा नाम । तस्मात् परिक्रया-र्थस्यैव दानस्य प्रतिषेधोऽयं न प्रासर्पिकस्य । तस्मात् नित्यप्राप्तस्यैव अनुवादोऽसौ ' न छन्देषु दक्षिणा ' इति । तस्मात् सने नास्ति परिक्रयः इति सिद्धान्तः । के.

● परिक्रयश्च तादृष्योन् । यदि च अदृष्टमृत्तिकव वरणमरणाभ्या जल्पेत, ततः छन्देषु यत्रमानेषु तन् अपाधात्कर्म तद्दिशोवाञ्च अन्वयार्थो दोषाशाक्येऽनृच्छन्ते इति वरणाभरणे कर्तव्ये स्याताम्, तत्र ' वरणमृत्तिका० ' ' परिक्रयश्च० ' इति च विक्ष्यते । भा. ३।७।१।३३ घृ. २०९८. ● परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशघटम् (११२), दर्शपूर्णमासयोः अन्यार्थायः । स च परिक्रयः स्वामिकर्म । वचनात् श्रुतिवृत्तनांषि यथा ' य एतामिष्टकमुपदध्यात्, स नीन् वयान् (चहु-नीयाः गाः) दद्यात् ' इति । भा. ३।८।१।१-२. ● परिक्रयः नियते काले श्रुतियामेन भूतकृदात्वेन वा मनुष्यस्य शकृदादेर्वां पदादेरस्य स्वीकारः । के. ● चिन्नीयितं कुर्वीत्यस्य शकृदात् उपादरानस्य अर्थं

॥ परिह्वलापवादविषयं तत्. सप्तमोऽभि-
निविशते इति न्यायः । प्रतिक्रम्य मित्राना सर्वेषा
उत्तमाना तन्नेगोधारणम् 'इको यणचि' इति, ततश्च
इनामपि गत्यर्थतो निमित्तत्वप्रतिपादनम् । न चैवं
श्रीग. इत्यादौ यणप्रवृत्तः, व्यक्तिमशो 'विप्रतिषेधे परमेव'
इति नियमबलेन तद्व्याक्तिविषयकतास्यैव विरह-
कृत्यनात् । पद्यमपवादविषयेऽपि मुश्चिषो इत्यादौ बोध्यम् ।
परिह्वलापवादविषयं ० इति न्यायात् । शब्दकोस्तुभः
हपचरद्

॥ परिकरवन्धः । निवीतं के चित् परिकरवन्ध
स्यति । स च सर्वैर्कर्मणु बन्धप्रताकरत्वात् प्राप्तः ।
इति पूर्वपक्षे । या. ३।४।३।२.

॥ 'परिमहपरित्यागाविच्छानिच्छापक्षे रिषते ।'
पौष्ट्येषु वाच्येषु परिग्रहापरिमहौ फलत्वेन प्रकृतौ ।
या. ३।१।७।१२ इ. ७००.

॥ परिप्राहः वेदेः दगति 'स्प्येन वेदिं परि-
लिप्तम् परिप्राहति' इति विहितः । वि. १०।१।१.

॥ परिचक्षा निन्वा । सोम. ७।३।१०.

॥ परिचराः नाम क्रयविशेषाः । 'अरण्यराजरा
नाम शारिन्ः, तेषा परिचरेयु स्मृतिरूप ब्राह्मणं
भवति ।' भा. ७।१।१।८.

॥ परिचोदना शब्दा । सा च परिचोदना वा स्वपथ
या स्थापयति पर्यथं वा दूषयति । डृप्. २।१।१।२।६.

॥ परिचोदनानां षष्ठीना मध्ये परिचोदनापरिहारकाले-
ऽपि पूर्वपरिचोदनापरिहारः भवत्येव । या. ३।३।७।१४
इ. ८२७.

॥ परिणयः । केयु चित् दक्षिणदेशेषु मातृलज्ज
दुहितरं शिक्षाः परिणयति । सोऽयमाचारः प्रमाणम्,
शिक्षाचारत्वात् होडावाप्याचारत्वात् इति चेन्न, स्मृति-
विदम्बनेन कालत्वभावविश्वत्वात् । तस्मात् ईदृशस्य
आचारस्य अप्रामाण्यम् । वि. १।३।५. वर्णकं ३.

॥ परिद्वानाधिकरणम् । भा. ३।४।९।१७. मीको.
इ. ६७७ 'अवकीरणन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

॥ परिहंरणं यूपधर्मः, 'अस ईहं धर्मं इहेति मैका-
चणदग्धेन समभूमि परिहंरणम् (द्वीकरणम्)
कृत्वा' इत्युक्तत्वात् । वि. १०।२।३१.

॥ परिदेवनमन्त्रः 'अन्वे अन्विकेऽम्बालिके न
मा नपति कश्चन । सद्यस्त्यश्चकः सुमद्रिका कामीन-
वाक्षिनीम् ॥' इति । वाल. पृ. ५९.

॥ परिदेवनरूपः अर्थवादः 'ये मामबुधन्त, ते
मा प्रत्यबुधन्त' इति । वाल. पृ. ५०.

॥ परिदेवनरूपः अर्थवादः 'आहितमिवा एष
एव नाग्निहोत इहेति, न दशार्जुणमासौ यजते, या
आहुतिमाशो देवतास्ता अनुभ्याग्निनीः क्रुरेति । इदं
याचञ्जीवाधिकरणे वार्तिके । वाल. पृ. ५०.

॥ परिधानीयं कर्म अन्तिम अन्त्येष्टिरूपं कर्म ।
योग. १।१।१।३३.

॥ परिधिः अग्निना संवध्यते, अग्निर्हविषा । भा.
१।२।१।१।२७. ॥ परिधिः अद्भुतलीवत् अग्नीवत्
भवति । उत्तरेणा वा स्वविश्रो भवति प्राशुक्ये चतु-
र्मास्येषु । वि. १०।१।३. ॥ परिधिः दग्नि अग्निपरि-
धानार्थं इत्यमुच्यते । या. २।१।४।१२ पृ. ४१४.

॥ परिधिः नितकसंख्याप्रयुक्तो न भवति ('श्रीन्
परिधीन्' इति मन्त्रे) दशपूर्वमासवो, किन्तु अर्ध-
प्रयुक्तः । भा. ९।१।१।१९-१९.

॥ परिधिर्धर्मत्वाद्भयधर्मा स्मात् । १२।२।
१०।२६ ॥

पशुपशु चतुर्मास्येषु 'परिधौ यदुं नियुङ्गीत' इति
भुवम् । स परिधिः उमयधर्मा परिधेः धर्मः यूपस्य
धर्मश्च विशिष्टः स्यात् । स हि धर्मः द्वयोरग्रे भवेति
अग्नेः परिधानम्, पशोश्च प्रतिभन्वम् । तस्मात् अविदग्धा
उभये धर्माः वर्तन्त्याः । इत्थमनहर्नं संमार्जनं बुद्ध्या
अहर्नं अग्न्याभयगं इति परिधिधर्माः, यवमन्वीमिर्दिः
मोक्षण अन्नं परिणवाण इति धूपधर्माः । इति सिद्धान्तः ।
के.

॥ परिधिः । परिधीवतो अग्निः तदापगतं वा वैः
इति, परिधीवतो इति या, परिधिशब्दो नौमिकः । दशार्शो
अध्वन्यस्य सार्धादितिनपरिमिताः दीर्घाः अद्भुतप्रभन्वस्थानः

लक्षणवदव्यभिचारेण अपये परिष्काराणि प्राप्स्युपपत्ति ।
उच्छ्रयणनाम पर अर्थलोपारिना नियतते । न चैव
'युपायान्वमानाय' इति मन्त्रे ऊहापतिः, भवन्मने-
ऽपि समानत्वात् । 'परिपये अज्यमानाय' इत्याद्यह-
स्तेष्वप्यन्यैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्योहपरत्वेनापि
व्याख्यानसंभवात् । १२.

मण्डन— 'परिधिर्वैषम्यमभाक् ।' २०.

शंकर— 'परिधौ यूपधर्माः स्युः ।' २४.

● परिधौ यूपपरिष्पुभयधर्माभ्यामविद्वद्भाना चानु-
मात्स्येषु पाशुकेषु अनुष्ठानम् । १२।२।१०. मीको.
पृ. १६१२. 'चातुर्मात्स्येषु पाशुकेषु०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
● परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः पाशुकेषु
चातुर्मात्स्येषु । १२।२।१।२७-२९. मीको. पृ. १६१२
'चातुर्मात्स्येषु पाशुकेषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● परिध्यधिकरणम् । चातुर्मात्स्यषट्के मीको.
पृ. १६१२ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● परिधिधर्माः इभ्यसनहनम्, संमार्जनम्, जुहा
अन्नन 'वसुरसि' इत्येवमादिभिः (मन्त्रे), अग्न्या
श्रावणम्, सत्वकत्वम्, उपश्रयत्वं च । भा. १२।२।
१०।२६.

● परिधिप्रहरणं परिधीना आहवनीयामौ प्रक्षेपः ।
'अनुच्यमाने धयुषाके, आहवनीये परिधीन् प्रहरति ।'
वि. १०।७।१२.

● परिधिमन्त्रगतच्छन्दसामेव व्यतिक्रमो ध्युदे
द्वादशाधे, न तु परिधीना सहात् व्यतिक्रमः । भा.
१०।५।२६।८८.

● परिधिरुपगुणस्य पशुनियोजने विधान
शौमिकेषु चातुर्मात्स्येषु । भा. १०।३।३।१८-२२

● परिधीयन्ते अग्निः तदायनं वा यैः इति, परि
रुमन्तात् धीयन्ते इति वा परिधिशाब्दो यौगिको द्रव्य-
वाची । शाल पृ. १६६.

● परिधिसंमार्जने मन्त्र सङ्कलनीय अपूर्व-
प्रयुक्तान् । न मन्त्र परिधिपुक्तः (१।१।५।
११-१९) । के.

● परिष्पुपात्रेण सेनेन धिष्णम्याचारण ज्योतिष्टोमे ।
संकर्य. ३।१।१९. मीको. पृ. १८३१ 'ज्योतिष्टोमे
शोमेन०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● परिभाषा. काश्चित् संशयन्ते । व्याकरणे यथा
साक्षात् महाभाष्ये एव सूक्ष्म परिभाषा उक्ताः, न तथा
मीमांसाया भाष्यादिषु प्राचीनेषु भाट्टदीपिकादिषु चाऽर्वा-
चीनेषु ग्रन्थेषु परिभाषा नाम का विद्व्युक्ता । न्यायस्य
नानाविधा उक्ताः । तथापि भाष्यादौ दृष्टानि कानि
चिदात्म्यानि परिभाषायात् शयमानानि उपलब्ध परि-
भाषात्वेन अस्माभिरस्य प्रकृतस्य अपि निवेदयन्ते । न च
सूयसाऽन परिभाषात्वं परीक्षितम् । संग्रहश्च वर्णक्रमेण ।

● अर्कन्यानामिति कर्तव्यतया नास्ति संशयः ।
भा. १।१।१।११, ● अङ्गाङ्गमपि 'तस्य' इति गन्तव्ये
यक्तुम्, यथा 'आज्ञेयस्य यूप' इति । ८।१।३।१०,
● अङ्गुणविरोधे प्रधानगुणो बलवान् । १२।२।१।२५,
● अनुवावरूपत्व सति संज्ञे न प्राधिक्यम् । १२।४।
३।७, ● अनुष्ठेया किंचा प्रतीता स्वी कारकाणि
प्रत्यापयति । ३।४।४।१३ पृ. ९२३-२४, ● अन्तर्ज-
वहिरङ्गयोरन्तरङ्ग बलीय । १२।२।१।२७, ● अन्याय-
क्षानेच्छासंत्वम् । (एकस्य शब्दस्य अनेके धर्माः
इति न युक्त इत्यर्थः) । १।३।१।३०. ● अन्यायसा-
नेकशब्दत्वम् । (एकलार्थस्य वाचका अनेके शब्दाः
इति न युक्तमित्यर्थः) । सूत्रं १।३।८।२६. ● व्यर्थ-
रूपविरोधे अर्थ प्रत्ययवर्तनम् । (अर्थ. प्रयोजनम् । इत्य
प्रयोजनमाधानम् । तयोर्विरोधे प्राप्ते अर्थ. स्वीकार्यः ।
तद्विर. पदन्वयेन व्यमनर्थश्चेत् स न ग्राह्यः, तत्समर्थः
कदर. प्रतिनिधिग्राह्य अर्थानुमागत इति) । भा. ६।३।
१९।३९. ● अक्षाधारागुणवचने अधिकानमन्त्रतोषैव
गुण. संपादितो भवति । द्रुप. १०।२।२९।६८०.
● आख्याते अनुशोभिहृत्तिप्रख्यावचनमेव, न तु प्रति-
शोभिहृत्तिप्रख्यावचनम् । रद्वस्य. पृ. ९५. ● 'आशये
प्रज्वलने तदाश्विनमपि प्रवर्तते ।' यथा पटे आहृत्य
माणे तदाश्विन विममप्याहृत्यं । यथा च चमसः
प्रवर्तते । यथा व 'त्वादिर नीर्वणामाय यूप कुर्वाण'
इति । भा. ८।१।१।४।२३. ● कुदमिहितो भावो द्रव्यवद्

भवति । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७६, * 'गुणै स्वस्वतो
 'धर्मैः प्रवान्नास्तोऽपत् । यत्र स्यात् तत्र विद्येयं शुण्धमस्य
 वाचनम् ॥ ' ३।१।२।९, * 'गुणवचनाया आश्रयतो
 लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनं इति न गुणामिधान
 भावेणोच्यते । किं कर्हि ? गुणमुक्त्वा यो द्वये वर्तते ।
 ३।१।६।१२ पृ. ६८२, * 'सोदनागतं लिङ्गं प्रापकम्,
 मन्वगतं प्राहस्य भोगकम् । भा. ८।१।१६।३।
 * 'तुल्यकार्यं तुल्यमातीर्थं तुल्यस्य चाधकं भवति ? ।
 तव हि राजसूत्रचोदनातो यत्र न्यत्र प्राप्तं प्रकृतित्वात्पत्नम्,
 तत्र दत्तस्य विधायमानं सामान्यात् आतिदेशिकत्वात्
 पक्षत्रयं वाचते, न जतिम्, मित्रकार्यत्वात् । पूर्वपक्षे । वा.
 ३।५।१०।५२, * 'देवतात्मानस्य देवतामान्यात् क्लृप्तम्,
 अन्तरङ्गत्वात् । तेन हविर्गणविशेषत्वात्प्राक्कृति-
 नास्तीयोमीयविष्पत् एव । भा. ८।१।२।२, * 'द्रव्य-
 संस्कारविधेये द्रव्यम् । (अन्वयोविधेये द्रव्यमादर्शयम्)
 रश्मिः तद्विचारित्वात्सामय्योऽपि पशुव्यनवमय्यैवेत्
 स एव शब्दः, न संस्कारादिसमय्योऽपि वदरः) । सूत्रं
 ६।१।२।२८, * न अन्ययोक्तोऽर्थः अन्यस्य भवति ।
 नहि यदेवदत्तस्य सामान्यदत्तादिकम्, तत्रकदत्तस्य
 भवति । भा. ७।१।१।२, * न अविहितमङ्ग भवति ।
 ३।५।४।१३ पृ. ९४१, * नासिद्धो दृष्टान्तो भवति ।
 वा. १।१।७।२३ पृ. १६६६, * 'नास्ति दृष्टे-
 ऽनुपपन्नं नाम ? । दृष्टा वाक्यं वृद्धेन्दः (शब्दार्थम्)
 प्रतिशयमानाः । वा. १।१।५।५ पृ. ५८, * न
 आनुमानिकं प्रत्यक्षं वाचते । ७।१।२।१०, * न गुणः
 आहृष्यमाणो गुणिनामकर्षति अतादप्यीत् । वा. ८।१।
 १३।२०, * ' न चोभयधर्मं दोषमेकभ्रौडो विचार-
 यत् । ३।५।४।१३ पृ. ९१८, * न द्वयोर्नाम्नोः
 संबन्धोऽस्ति । द्रुप्. १।१।२।१० । निष्ठावर्तिकात्
 संबन्धानाम् । रत्न. * न द्रव्योर्विधीयमानयोः परस्पर-
 संबन्धो भवति । भा. १।१।१।३, * न युगपत्
 भुक्तिव्यवहारयुगपत्प्रयोगित्वमवकल्पते । वा. ३।५।४।१२
 पृ. ९०७, * न विभक्तुगती युगपत् संभवतः । भा.
 १।१।२।१९, * न दक्षयः पर्यनुपगन्ते । वा. ३।५।
 ४।१३ पृ. ९१५, * न सामर्थ्यमात्रेण वाच्यताहते

(कचनाहते) पित्तियोगो भवति । भा. १।१।१५।
 ४०, * न सामर्थ्यादिकत्वे (संनिपत्योपकारकत्वे)
 संभवति आरादुपकारकत्वेना युक्ता । वा. ३।५।४।१२
 पृ. ९०२, * नहि अन्नपर्यायः प्रवानानि संक्रमन्ति ।
 ३।१।२।९ पृ. ८११, * नहि एकस्य शब्दस्वानेकार्थता
 यत्ना गतो ग्याय्या । (अन्यप्राप्यं वाचनेकार्थत्वम्) ।
 भा. ८।१।६।२२, * नहि कर्मणि उपकल्पते तद-
 त्ताम्य कर्मान्तगमात्कृतं युक्तम् । संकर्म. ३।१।७.
 * नहि द्वयोर्विधीयमानयोः संबन्धोऽस्ति । भा. १।१।
 १।१।३ । अयुक्तमिदं द्रुपगम् । अस्यावैनामन्ययं
 द्रुपगप्रकारः स्यात् । वहीमांशायमेव न्यायः यत्
 भावनया स्वेषा संबन्ध इति, इतरेतरसंबन्धस्तु धार्यः ।
 द्रुप्. * नहि यत्किञ्चिदर्थं यत् कल्प्यते तेनैव तद्व्या-
 ष्टित्वा, कल्पकामानेन आत्मनोऽप्युक्तत्वमथङ्गात् ।
 (उपजीव्यतिरोधस्य अयुक्तत्वम्, अस्मिन्तत्परिभाषा च
 एतादृशो एव) । सु. पृ. ३२, * नहि विधीयमानस्य
 विशेषणं भवति । यत् क्षणं विशेषणमपि अविधीयमानं
 न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसंबन्धो
 भवति । भा. १।१।१।३, * नहि सविशेषणाना
 वृत्तिर्भवति, न तदवधि वृत्तस्य विशेषणं प्रदुश्यते ।
 १०।१।१५।३६, * नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्या चिकीर्षा
 भवते । १२।२।१।३।३३, * 'पञ्चान्तैरपि परिहाय
 भवन्ति । अन्यथा कृत्वा दोष उक्तः, अन्यथा
 परिहारः । दार्ढ्यपौर्णमासिको नावशीघ्रकालः इतिकृत्वा
 दोष उक्तः, नैमित्तिक इति परिहारः । पञ्चान्तैरपि
 परिहाय भवन्ति । १२।२।५।२०, * 'पूर्वावगायिनश्च
 शरीयासो लक्षणावहायिभ्यः' । तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं
 प्रदुश्यते (इदं पूर्वपक्षे) । १२।२।१।३।३३, * प्रकृति-
 प्रत्ययी प्रत्ययार्थं च नूतनयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन ।
 सु. पृ. १३७१, * प्रवानसंविधौ शुणः शिष्यभाषः प्रति-
 प्रवानपुरविद्यो भवति । वा. ३।५।४।१२, * यत्तन्मन्त्र-
 ययुष्मारेण भूतं न-कापोपदिश्यते । भा. १।१।१।९,
 * यत्र विधीयते तस्य स्तुतिः, यस्य स्तुतिर्न तस्य
 विधानम् । विधियैव स्तुत्येषायाः कृतात्वात् । वा. ३।५।
 १।३३ पृ. ९६४, * 'यद्यद्व्याय यो विचारः उच्यतेतो

स एव बुद्धित्थो भवति ' इति बुद्धित्थमसाधिकरण
 प्रयत्नेन चतुर्धरणाधिकरणस्य सगति । सु पु १००२
 * ' यत्नो धर्मं प्रायेण दृष्ट, स तस्माद्दृश्य-
 मानोऽपि अनुमीयते ' । यथा च पत्तगान् प्रायेण
 करोति, अन्यस्मिन्पि पत्तगकरणे स एव संभावते । भा
 ८।४।१२८, * लिङ्गे अविधिविहितेऽपि लिङ्गविशेष
 निर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव । यथा शुक्र पुमान्, शुक्रा
 स्त्री शुक्र नपुंसकम् । शुक्र एक, शुक्रौ द्वौ, शुक्रा
 बहव इति । शुक्रा शारीरमानय इति । यत्रपि शाब्दाद्या
 नवन न विधीयते शुक्रमानसंबन्धमाश्रयवित्थिना भवति ।
 न तत्र लिङ्गेन विशेषण त्रियते । तथाप्यनुवादभूत
 स्त्रीलिङ्गानिर्देशो भवत्येव शुक्रमानयेति । १।१।१।३३
 * ' विप्रतिपत्तौ हविषा निवस्येत ' । हविर्विववयो
 जिप्रतिपत्तौ हविषा विष्यते निवस्येत । सूत्र ८।१।१७।
 ३३ * विशेष्य बुद्धौ संनिहित भवति, न विशेषणम् ।
 तत् विशेष्य विशेष्य निवर्तते । ' राजपुरुष पूज्य ' ।
 इपुक्ते पुरुष पूज्यो गम्यते न राजा । एतम् 'दिद्र पय'
 इपुक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते न देवता । भा ८।१।१७।
 ३४, * शब्दाधीनविशेषो अमित्युक्तोपदेश प्रमाणम् ।
 ८।२।५।२४, * शब्दलक्षणं कर्मणि यथाशब्दार्थं
 षडिति । १।१।४।२६, * ध्वन्यर्थे सम्भवति न
 वाक्यार्थो प्राप्नोति, श्लथर्थस्य सुल्यत्वात् । १।१।१।३३,
 * संयोगिनोऽवतत दृश्यमान इत्यमदृश्यमानमपि
 अनुमानान् बुद्धौ संनिधापयति । यथा अग्निहोत्र
 इत्यभिधान कौण्डिण्यनिमान्ते श्रुतमात्र नैयमित्वादि
 होत्रधर्मान् बुद्धौ संनिधापयति । ८।१।२।२, * ' सङ्घत्
 क्रियया तृते शब्दार्थं ' इति न त्सादम्यास व्यभि-
 चरन्ते सर्वैषावकाशस्य । १।१।१।१२८ * शमात्
 शास्त्राणि विशेषविधिविषय परिद्वय प्रकृते । या
 १।२।८।२९ पु ७७४ * हविर्गुणशाम्बात्वाद् हवि
 सामान्य बलवान् । शतवृष्ये हविर्गते वैश्व नक्षत्रान्दध
 बलवान्, गुणभूतमात्र्य दुर्गलम् । भा ८।१।१।२।३९
 * परिभोजनीय नाम बर्हि । तत् यदिति विपुत्री
 च कर्तव्ये, न तु वेदिस्यारणात् बर्हिषा । दर्शपूर्ण
 मासयो । भा ३।८।१७।३३ * परिभोजनीया

शास्त्रीयत्वनदिहाकाररहिता (याने उपयोऽयमाना)
 दर्मा । (तादृशदर्माणा मुदिरपि ' परिभोजनीया'
 इत्युच्यते) । दर्शपूर्णमासयो पवित्र परिभोजनीयदर्मे
 मपादनीयम् । वि ३।८।१८
 * ' परिमाणमपि त्वार्थमविस्मरणसिद्धये ।
 स्वयमालोच्यते प्राज्ञै र्मार्तै सह तदिष्यते ॥ '
 न केन चित् प्रमाणेन पदार्थवत्ता परिच्छिद्यते । तत्र
 यदि तेन विना अथे समस्तपदार्थस्मृतिहेतवे न स्यु,
 तत् एतदप्येक कारणमिति परिमाणमपि स्याप्येन । तस्मा
 मपि तु अवस्थाया यथा श्रौतमानपरिमाणमनमान्य
 कमाश्वार्षर्ष्यन्तारितपदार्थगतपरिमाणावधारण आश्रीयते,
 तथा स्मृत्युत्तरार्षर्ष्यन्तारितपरिमाणमाश्रयिष्यते इति
 निर्देशम् । वा १।३।३।७ पु २०० * परिमाण
 नाम प्रयो यथायथैवकारण्य तपदाश्रयिपरिष्कारावगतम् ।
 तच्च किं बन्धित् पदार्थो विस्मृत किं वा सर्वमनुष्ठित-
 मिति सद्यपिनिराकरणाय प्रयोगविधिप्रमाण स्वीकरोति,
 अवहादपि प्रयोगविधिप्रमाणम् । कु १।३।४।५.
 * परिमाण रूपस्य पञ्चरतिवादि त्वर बर्हिषा
 शेयम् । सकर्ष १।४।८ ' यथादी पञ्चरतिलवादि '
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ' साक्षेण हि पदाधर्मा परिमाण
 विधा गतम् । नयेत्ताऽऽशुनिर्माणस्य ॥ '
 वा १।३।३।६ पु १९७, * क्रमरुलपरिमाणानि
 समस्तपदार्थप्रमेत्येन निश्चितानि । १।३।३।२ * परि
 माणस्य द्वावन्तौ परिमाणस्य परममहत्त्व च । तत्र
 अन्यन्ताल्पत्वे धर्तमान परमाणु अत्यन्तमहत्त्वे च
 कर्तमान व्योमादिक अन्य इत्युच्यते । रानाकर .
 अनुमानपरिच्छेद श्लो १७७
 * परिच्छेद वेदे दर्शपूर्णमासयो । ' सत्येन वेदिं
 परिच्छिन्नं परिच्छ्रति ' । अथ परिच्छेद राजसूये
 मैत्राबर्हस्यवे नास्ति । तत्र हि ' स्ववृत्ता वेदिर्भवति ' ।
 वि १०।१।१
 शु परिवप्यहोमयो ' अभित् पुरोडाशौ ' इति
 पूर्वोत्तरालयात् ॥
 ' स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्य स्वाहेत्यभितो यथा
 जुहोति ' , ' पुनरुर्वा सहस्रयेत्यभित् पुरोडाशमाहुती

जुहोति ' इत्यादी अभितो, इत्थं निषेहीत्यादिभ्य
देशवाद्, अभित इत्यस्य प्रार्तमंत्रान्विति पदे द्वितीया-
विधानात् यथा वया पुरोडासाश्च भक्ष्यन्ते भवति तथा
जुह्यादित्यर्थः । इति प्राप्ते, कर्मण एव पूर्वं प्रकान्ततया
वयापदस्य तद्भक्ष्यक्यामपरत्वात् तत्पूर्वापरकाशत्रयोऽ-
यम् । न च लक्षणा दोषः, ' अभिन्मगो ' इति
स्मृतौ च तदनुसरेत् । किञ्च अभितःपदस्य उभयवतः
इत्यर्थक्यस्य देशवादे कतरयोर्द्विदशोर्ग्रहणम् ? अनिको
विकल्पापत्तिः । कालनादे, तु पूर्वापरयोर्द्वेनैरेतौपरिभेदेन
क्षतिः । अत एव ' देवेभ्यः स्वादेरुपरिधात् ' इति
शुभ्यन्तरे भ्रताः पाठवाद् । संकर्म. १।१।१००.

• परिवर्तिनी नाम त्रिवृत्स्त्रोमस्य विवृतिः । सा च
एवं आश्रावणे । ' तिसृभ्यो द्विक्रोति न पचपीभिः,
द्विसृभ्यो द्विक्रोति च पचपीभिः, तिसृभ्यो द्विक्रोति
च पचपीभिः, परिवर्तिनी त्रिवृत्ते विवृतिः ' इति ।
पचपीभिः अनुक्रमेण आश्रावामिः । तिसृभ्य इति
तृतीयायै पञ्चमी । द्विक्रोति गायति । वि. १।४।११.

• परिव्रासनं शाखायाः अग्रार्थवेध, न सूत्रार्थ
दर्शपूर्णमासयोः । परिव्रासन छेदनम् । के. (भा. ४।२।
३।८-९) । • परिव्रासनस्य (शाखायाः) घत्तापा-
करणदि प्रयोजकम्, न रूपास्तोपधान दर्शपूर्णमासयोः ।
के. (भा. ४।२।३।८-९) .

• परिवीथ्य वेष्टापिण । व्येन् संवरणे म्यादिः ।
के.

• ' परिवीरसि ' इति व्युपरिव्याणकरणमन्त्रं
होता पठेत्, कौण्डपाणिनामरणेऽरीशोमीय पशौ ।
के. (वि. ३।८।११) .

• परिव्याणमिष्ठे द्राम्या द्राम्यामेध रथानाम्या
कमेण । संकर्म. १।४।१३. मीको. ७. ७८ ' अमिष्ठे
द्राम्या द्राम्याम् ' इत्यत्र द्रव्याम् । • परिव्याणं
' आश्विनं ग्रहं ग्रहीत्वा० ' इत्यादिकाव्ये पुनः श्रुतं युव-
संस्कारार्थम्, न पञ्चसंस्कारार्थम् । के. (भा. ४।४।१६) .
• परिव्याणं द्वितीयम् ' त्रिवृत्ता रूप परिवीथ्य ' इति
सकृत्तरे पशौ विरपाति । शाल. ५. ६४. • परिव्याणं
यूपस्य रथानया वेष्टनम् । के. • परिव्याण रथनाद्वयेन

युगपत् यूपैकादशिन्यामपि । संकर्म. १।४।१४.
' यूपैकादशिन्यामपि रथनाद्वयेन. ' इत्यत्र द्रव्याम् ।

• परिव्याणान्ते अजनादि परिव्याणान्ते काण्डम्,
यूपस्य पतेनाजानं समुच्छ्रयणं व्यज्यत्समूहान् मूलपरिहर्षणं
रथान्नापरिव्याण इति । तत्रानेकः पदार्थः, तेन अन्त-
रमयः यूपैकादशिनोपस्ते । वि. ५।२।५.

• परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनोः ' परिवी-
रसि ' युवा सुवासाः ' इति मन्त्रोः क्रमात् अग्नी-
योगीश्वरिव्याणज्ञाने प्राप्ते त्रिवृत्तं रथनीयार्थद्वितीयं
परिव्याणं प्रवमपि । लिङ्ग क्रमात् बलवत् । वा.
३।३।७।४४ पृ. ८३७.

• परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिपरिवीरसि-
परिवीतपदस्यपरितरिक्तपदानाम् ' युवा युवासाः० आगात् स
उ श्रेयान् ॥ ' इत्येवमाद्योना लिङ्गत्रिभुक्त(परिवीरसि)-
परिवीतपदे क्वाक्त्वात् रथनीयपरिव्याणे विनियोगः ।
यान्त्र क्रमात् बलीयः । वा. ३।३।७।१८ पृ. ८३७.

• परिव्याणम्यायः । इत्यभ्यस्तैया इति म्यायः ।
वृण्डपाणिनामरणे होत्र अप्ययुक्तं परिवीरस्योति मन्त्रः
पठनीयः ॥

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषोपादितरमन्त्र-
स्तोत्रां यतो विशेषः स्यात् । ३।८।१०।२१ ॥

भाष्यम्-- अस्ति ज्योतिषोभे पञ्चरथनीयोमीयः ।
तस्य यूपस्य परिव्याणे मन्त्रो एकः अथर्वयोः ' परिवी-
रसि ' इति करणः, अपरो होतुः ' युवा सुवासाः '
इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरंपरया कुण्डपादिना.
मयनं श्रामयोः भयति संदेहः । कः पुनरगौ ? तत्र
प्रतिवृत्तमात्र आम्नातः ' यो होता सोऽप्ययुः ' इति ।
किं कथं आभ्यर्थ्यं होता कुर्यात्, किं होतुः क्रिय-
माणानुवादिनं इति । किं श्रामम् ! अनियम इति । इति
प्राप्ते, उच्यते । विप्रतिषेधे करणः स्यात् आभ्यर्थ्यकः
' परिवीरसि ' इति । न क्रियमाणानुवादी होतुः ' युवा
सुवासाः ' इति । जुहः । सन्नामविशेषात् द्वौ तत्र
समवायो, होतुश्चोदकेन हीयेत, प्रत्यक्षमवघेने आभ्य-
र्थयेत् ' यो होता सोऽप्ययुः ' इति । एव प्रत्यक्षमभ्यर्थोः
कार्यं चोचते । प्रत्यक्षं चातुमानात्. बडीपः । वस-

दाध्वयैव करण परिवीरसि इति होज कुर्वात्, अय हौन विरुद कः कुर्वात् ? 'इतरमन्वस्तेषा षो विनेपः स्यात्' अन्यो होतृपुरुष एव स्यात्, वस्त्वानुवृत्ता, प्राधान्य-विशेषो वा ।

वा— 'परिवीरसि' 'युषा युवासाः' इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोः अन्वयैणा होत्रा च युगपत् प्रवृत्तौ प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामकने होत्राध्वयैवयोः एक-कर्तृकवादाशक्तोः अवयवावहेये अन्वयसिन्, कतरः प्रतिशयता इति संदेहः । तन्निमित्तमः प्रप्राप्ति । यदा होतुः सिद्धस्वरूपस्य आप्त्यवविधानात् अजहस्वधर्म-तथा हौनः एव युक्तः (मन्त्रः) । इति प्राप्ते, अमि-थीयते । एतस्मिन् विप्रतिषेधे करणः प्रयोक्तव्यः । युतः । समवायविशेषात् । केचिदाहुः प्रधानप्रवातसिः समवायविशेष इति । बहिरङ्गो हि आरादुपकाररूप-स्यात् क्रियमाणानुवादी, करणानु अन्तरङ्ग इति । तद्-कारणम् । यदि हि प्रधानकारेण अत्रेणु ऋता अवतरेत्, ततः गमिर्कर्मविपक्षौ उपपुन्येपाताम् । स तु समाख्यया चोदकेन च प्रधानेण अत्रेणु च अविशेषेण लक्ष्यते । न च कश्चित् अत्रेणुविरोक्त्यायः, तस्योरङ्गवाविशेषात् । न च समिपादित्वेन क्रियाऽन्तरगतमाद्युपकारित्वं दुर्बल-क्रियते । न चायत्पूर्वाव अरादुपकारकः । क्रियमाण-परिव्याणन्मूलविच्छेदेन दृष्टस्कारबननात् । तस्मात् आनुमानिकात् हौनसंबन्धात् प्रत्यक्षत्वेनैव आप्त्यवयवस्य समवायस्य विशेषो मवति । नयम् ! श्या इव वचन-व्यक्तिः, यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ताः अप्त्यव्यतिशब्द-सहितेषु कर्मणु विधीयन्ते । तत्र हौनसकचो होतृगानु-मानिकः आप्त्यवयवसकचो प्रत्यक्षः । यत् अजहस्वधर्म एव होत्र आप्त्यवयवेण सवप्यते इति, धवप्येत यदि तदयोगनानाकृतमेव अस्व होतृत्वं भवेत्, यदि वा हौन प्रति अप्त्यवयवविधीयते, होत्रा बोहिस्य अप्त्यवयवमविधि-भवेत्, न तु तद् सर्वमिति । होत्रा हातृत् योग्यतामाने-गावधारितः लक्ष्यसि च कर्मनिमित्तरदे न्यत्यानि सदृशसि तदुपलक्षणं वरिष्पन्ति । न च हौन प्रति अप्त्यवयवविधिह, होत्रमनुशब्दयोः अत्यन्तविभिन्नपुरुषवचनयोः मुख्य-सामानविभिन्नस्याभावात् अन्यतरस्य अवयवस्यैव

सकचावृत्तत्वे विशेषनिमित्तत्वाल्लक्षणाकल्पनायाः प्रयोगे-वास्ति होतृशब्दे भिद्विदसि कल्पनाधीन न पदधमः । तेन 'मुख्य वा पूर्वचोदनात्' इति तं स्वामुवृत्तमेव गृहीत्वा अप्त्यवयवशब्दः कर्मलक्षणायैः अप्त्यवयवस्यैव । तनामि तदुद्दिश्य होत्रा विधीयते । तदि कल्पयैत्वेन प्रयोजन-वत्, न तथा कर्ता । प्रधानं च एवंचातीत्यत्रेणु उद्दिश्यते । तत्रश्च गुणभूतो होत्रा उपादीयमानः, यः प्रवलाविधेयी धर्मः, तन्मानुषकः एव सवभ्यते । यदि तु होतुः आप्त्यवयव विधीयते, ततस्मात् कर्माविरुद तत् प्रवर्तते, इति न किञ्चिदपि हौन हाप्येत् । अप्राकृतकवृत्तकारव-प्रसङ्गाच्च आप्त्यवयवस्य, नैवं सवन्धः, इति पशान्तर-मथलभितम् । तस्मादाप्त्यवयवसन्नय एव प्रत्यक्षः प्रधानं च इति सिद्धम् ।

अत्र चोद्द्यन्ति । नैवाय अन्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसकचो माधितव्यः । युक्तः ! 'एककालप्रयोगे हि विरोधो मन्त्रयोर्भवेत् । करणः प्राक् क्रियातन्तु, परतश्चेतरः स्थितः ॥' करणस्य हि 'मन्त्रान्तेन कर्मादिसनिपातः' (१२।१।१०।२०) इत्यनेन न्ययैन प्राक् परिव्याणत् प्रयोगः । क्रियमाणानुवादिनस्य तस्मिन् क्रियमाणे । तेन द्वापि प्रयोजे समर्प्यो होतेति । नैतद्वास्ति । क्रियमाणत्वा नाम सकलादेः कारक्यचलनात् प्रवृत्ति आ समाप्तेः । अतश्च पूर्वपादयैसमाप्त्यैव पूर्व-स्थापित चेत् परिव्याण वर्तते, स एव दीर्घः समस्तः क्रियमाणानुवादिनः कालः । एवमपि करणस्य तादृशदेव प्राक् प्रयोगात् ऋविशेषः इति यद्युच्येत, तत्र । न हि 'परिवीरसि' इत्ययम्, संकल्प्य रचनाऽऽदानं सनिहितं वा रूपं व्यववहकियमाणानुवृत्तं वा परिव्याणं शब्देति प्रकाशयितुम् । तस्मात् प्रधानक्रियाऽऽरम्भे एव पूरसमीप-स्थेन प्रयोक्तव्यः । ननु एवमपि दीर्घकाले कर्मणि एकदेशे करण एकदेशे च क्रियमाणानुवादिनं प्रयुज्जानो न विरोत्स्यते । कथं न विरुप्यते । यदा 'युषा परिवीर-याणानुवृत्तौ' इत्यनेन पाठप्रमाणं करणः, प्रैषसामर्थ्याच्च इत्येव युगपदेव भाष्यते, न च न्ययैवदेशे नियमाणानु-वादिनः प्रयोगः ह्यस्ति प्रमाणम् । स हि रचनाऽऽ-दानानन्तरं प्रयुक्तेन प्रयोगे प्रयोक्तव्यः दीर्घत्वात् आ परि-

ध्यागमयते: कालमवगच्छति । तदन्तरात् च आभ्यर्षवः
 आप्तो न कथं चित् आतिरोधेनापतित्वे । ननु च
 युगपत्काला बाध्यां एककर्तृत्वं वा, इति वरं पर्या-
 प्राप्तेर्बन्धनत्वात् काल एव बाधितुम्, नान्ताद्गः कर्तृसंख्य
 इति । भवेदेतदेवम्, नहि प्राकृतकालं बाधमानौ मन्त्रौ
 स्वकार्यान् प्रच्यवेयात् । तयोस्तु य एव कालान्तरे
 प्रकृतः स एव स्वसामर्थ्यात्प्रायात् अर्थान् प्रच्यवते ।
 सोऽयं लिङ्गविरोध आचयते । ननु च 'यो होता सोऽ-
 ध्वर्युः' इत्यनया भुक्त्वा लिङ्गं बाधयेत् । बाधयेत् यदि धृतिः
 स्यात् । नाक्यं त्विदं तदपि लक्षणया । न हि अत्र कस्य
 चिच्छब्दस्य भ्रगणदिदं गम्यते हीनाध्वर्यवे धमानकर्तृके
 इति । किं तर्हि ! होमध्वर्युसन्देहामानाधिकरण्यात् ।
 सर्वत्र चैव सम्यगे वाक्यलक्षणा इत्युक्तम् (३।१।६) ।
 तथापि च अध्वर्युसन्देहस्य कर्मलक्षणार्थत्वात् विग्रहप्रता ।
 ननु लिङ्गमन्वेत् चोदकप्रवेक्षित्वात् विग्रहप्रतर मवेत् ।
 वाक्यं हि अर्थाधिकरणत्वात् लिङ्गेन बाधयेत् । स चेह
 विपरीतोऽर्थविग्रहः । न हि चोदकेन अप्राप्तयोर्मन्त्रयोः
 एककालप्रयोगत्वात् गम्यते । तस्मादेककर्तृत्वमेव वक्ष्यते
 इति । उच्यते । सप्तमिह चोदकस्त्रीकरणम्, तत्तु
 मन्त्रलक्षणे, न लिङ्गे । प्रयोरपि स तद्विशिष्टम् । प्राप्ते
 तु मन्त्रद्वये, लिङ्ग औपदेशिकेनविनिर्दिष्टम् । स्मादेतदेवं
 यदि चोदकः प्रापयेत् । स तु मन्त्रस्यवाक्यादिप्रसमान-
 कर्तृत्वविरोधिमन्त्रद्वयं प्रापितुमेव न शक्यति । यद्यपि
 हि वाक्यं लिङ्गस्य मन्त्रे, चोदकस्य तु स्वल्पप्रापणे पश्चात्
 भाविनमपि विरोधमालोच्य भक्त निरोधं कर्तुम् । ततः
 लिङ्गमूलत्वात् लिङ्गस्य दुर्बलता इति । उच्यते ।
 सर्वं हि विरोधवेत्तया बाधयेत् । न च धनवशतो विरोधो
 सायकारणे मधितुमर्हति । तदिह चोदकप्रातिवेद्यत्वात् न
 ऋक्षिरपि निरोधो ऽवकते । एतु प्राप्ते विरोधः, तत्र
 लिङ्गं प्राप्तरं इत्युक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समान-
 कर्तृत्वं शक्येन विधीयेत, गतोऽपि यत्कस्य वक्ष्यते-
 मुन्नाभ्येत् । इह तु आभ्यर्षवस्य होम सह सद्यन्तो
 विधीयते, न होमस्यापि । स हि चोदकेन प्राप्नोति ।
 तेन यदि प्रायश्चित्तदेतस्य वाक्यत्वम्, ततः समाख्या-
 लक्षणेन क्रियमाणानुवादिनो होवृषकबन्धनम् । एवं

च गति लिङ्गवाक्ययोरपिरोधात् न किञ्चिदपि बाधियते,
 आभ्यर्षवप्रयोगश्च कस्यचित् । यथा तु लिङ्गवक्ष्यत्व-
 नाशितमर्हति, तथा आभ्यर्षव अनिष्टमानयेत् । यो हि
 अस्य वाक्यस्य विषयः स बाधयेत् । न चास्य होम-
 होवृषकयो विषयः । कस्तर्हि ! होमाऽऽध्वर्युसंख्यः ।
 ततश्च यथाऽऽध्वर्यवे प्रयोगः स्यात् । तस्मात् समाख्या-
 वल्लभमेव भातिदेशिकं संख्यं बाधित्वा समवायविरोधात्
 करणः प्रयोज्य इति सिद्धम् ।

शा— एवं प्राप्ते, धनः— 'प्रत्यक्षवचनान् प्राप्ति-
 होतुराभ्यर्षवेषु हि । होमेषु चोदकात्, धारक्यं
 चोदकाद्बलवत्तरम् ॥' (प्राप्ताकर्ममन्त्रमन्यु निघण्टे)
 यस्तु 'सर्वेषु होमादपि न सन्ति, तदभावात् होमादिषु
 चोदकतः प्राप्तिः' इत्याह, यस्य 'हीनेण होतुश्चोदकात्
 समवायः' ['सौ तत्र मन्त्रायौ, होतुश्चोदकेन होमेषु'
 इति तु भाष्यपर्युक्तिः] इति भाष्यविरोधः । तत्रं हि
 कुण्डप्रापिराममनम् । एतयति हि (सूत्रकारः) ' एते
 योषाधिच्छेदनात्' इति । किञ्चैवम् ' यो होता सोऽध्वर्युः'
 इति वचनेन किं विधीयते? नहि होमाऽऽदि, योऽध्वर्यु-
 कार्णे विधीयते । अथ होमप्रध्वर्यवं च एकः कर्ता
 कुर्यात् इत्येतात्क विधीयते, तदा समवायसि प्रत्यक्ष-
 वचनादिप्रत्येन तुल्यत्वात् आभ्यर्षवस्य वक्ष्यत्वं न
 स्यात्, इत्यधिकरणविरोधः । 'प्रत्यक्षविधानादिष्टम्' इति
 च निरुधत्तप्रत्ययो विवक्ष्यते । इत्यास्ता तावत् ।

सोम— सूयार्थस्तु— विधेये होता करणमन्त्रं
 ज्ञात्वा प्रत्यक्षवचनकृतत्वमवाये आनुमानिकपेक्षया
 विशेषतद्भावात् । न चैतावता किममाणानुवादिनः
 परित्यागः, किन्तु तन्मध्ये ज्ञात्वा सोऽपि न सर्वः, किन्तु
 तेषामृषिर्वा मध्ये यस्य मैत्रावरुणादेः प्राधान्यविरोधो
 होमप्रायश्चित्तलक्षणोऽस्ति स प्रयान् इति ।

वि— 'यो होताऽध्वर्युष आदिताभ्यर्षवमा-
 चरत् । होमं कुर्यात् वा, स्यादेत्यभावात् कर्तव्ये तत् ॥,
 होतृको युगपत् कर्मद्वयं कर्तुं नहि मनुः । त्यजेचोदकः
 प्रातं हीन वाचनिकार्यं कृत ॥'

भाट्ट— देवो ष्वो यूपपरिष्ठाणे आभ्यर्षवः फलप-
 मन्त्रः 'पतिविरसि' इत्ययं भुक्तः । तथा 'युवा

हुवासाः' इत्यं क्रियमाणानुवाची होनेऽपि । तौ च द्वावपि 'यूयाव परिधीयमाणावानुवृद्धि' इति प्रैवक्यात् एतदुत्तरपाठाच्च प्रैपाग्यवद्वितीचरणेण एककालीनौ । साङ्गपरिध्यागभावनाकरणसमानकालीनत्वाच्च क्रियमाणानुवाचिन्नाविरोधः । होमविकृतौ च कुण्डपायिनामयने तथैव शस्तौ । तत्र च 'यो होता सोऽध्वर्युः' इति श्रुतम् । तस्य च सत्त्वात् तत्र च आनतिप्रयुक्तवरण-जन्यहोतृत्वाध्वर्युत्वादेरनल्पभावेन अभावात् 'यो होता' इत्यत्र होमध्वर्युपदान्या तत्कार्यलक्षणया कार्यद्वयेऽपि एककर्तृकत्व विधीयते । अतश्च औपदेशिकैककर्तृकत्व-कालेन प्राङ्गौक्यालकत्वनाशात् प्रथमतः कर्ममन्त्रः पश्चादपरः इत्याद्यः पक्षः । श्रोतृत्वादेः अप्यत्राद्य-माननिमित्तकत्वस्य स्थापितत्वात् सत्रेऽपि तत्समवेन परद्वये कर्मलक्षणाया प्रमाणाभावात् जघन्ये एवाध्वर्युपदे तच्छृणामन्त्रीत्य आध्वर्यवपदान्यानां होतृसंस्कारकत्वेन विधानम् । अप्राकृतकार्येभ्यश्चरित्वापत्तेः होतृपदे कर्मल-क्षणापत्तेश्च होतैव वा तत्कर्तृत्वेन विधीयते । तथापि तु 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इत्यत्र परिधिकाविरोधेनेव होतृत्वाविरोधेनेव कर्तृत्वविधानात् होमः क्रियमाणानु-यागेव तेन प्रयोक्तव्यः, अपरस्तु तेन आद्यान्तरे अन्वेत वा तदुद्येण तस्मिन्नेव काले प्रयोक्तव्यः । इति प्राप्ते, पुण्डरीकपाठवत् अग्निपरिधकांशस्यैव परिधेः पशु निरोधने विनियोगात् मुक्तं परिधिप्रमाणा एवकत्वादीनां प्रावच्यम् । मध्ये तु अध्वर्यवपनिमित्तहोतृत्वेनैव आध्वर्युर्वै विनियोगात् होतृकार्यस्य प्रयोक्तृत्वकल्पने प्रमाणाभावात् आध्वर्यवस्य करणत्वेन प्रत्युत्पादकावगत शेषित्वेन प्रावच्यत्वात् नातिदेशिकसमाख्याप्रमाणवत्क्रिय-साणानुवाचिनः श्रयस्यम् । न वा कालान्तरे तस्य होमा पाठः, 'स उ शेषान् भरति' इति लिङ्गावगतक्रिय-साणानुवादिरेवप्राधारतेः । नापि कर्ममन्त्रा यवहितोत्तर-खणे होमा तस्य पाठः, 'यूयाव' इत्यादिप्रैने होतुः कर्तृत्वेन प्रैपायं तदसंभवात् । अतः तस्मिन् तत्काले एव होतृपुत्रोऽप्यः कश्चिद् अन्वरजः अर्धादिः कर्ता । तस्य कार्यान्तरस्याप्यौ तु बहिर्होऽपि ।

मु— क्रियमाणानुवाचिनः कः कुर्यात् इत्याशङ्कोत्तर-त्वेन ऋत्विजा मध्ये यस्य मुख्यप्रत्यासायास्त्व, प्रत्य-सस्य स्वकर्मणि व्यापृतत्वे यस्य अध्यापृतत्वाख्यो वा विशेषः स प्रत्युञ्जीयात् इत्येवम् 'इतरमन्त्रः' इति सूत्रोत्तरार्थस्याप्यर्थे व्येत्यादि भाष्यम्, कुण्डपायिनामयने अच्छावाचीपरत्याया होमायाः उद्गातृकार्यत्वात् प्राव सौमीयायाश्च प्रस्तोतृकार्यत्वात् अच्छावाक्यमन्त्रमुदभावेन मैत्रावहण्यतिरिक्तहोतृपुत्र्याभावात् प्रष्टोतृप्रयोगानुपपत्तेः इत्याशयप्रदर्शनमानार्थत्वात् उपेक्षितम् ।

मण्डन— 'अध्वर्युमन्त्रः करणो विरोधे ।'
शंकर— 'विरोधे करण होता ।'
* परिज्ञात् ब्राह्मण. वानप्रस्थः इति धर्मभेदाद् संख्यान्यवस्था । मा. ८.२.१५.२५.

॥ परिधेपन्यायः । उक्तान्य. परिशेषः, तस्य न्यायः रीतिः । संग्रहः.

* परिपद् । यत्र दक्षिणायाः यस्य यावान् मागः आम्बति, स्वयमेव यवमनेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः (भागः) उत परिपदैव विभज्यते इति संदेहः । यजमानेनैवेति सिद्धान्तः । यदि च परिपद् प्रति उच्येत, परिपद्य विभज्येत, न स्वाग्निना सह अग्नियन्त । तत्र परिपद्य एव नामविष्यत् । मा. १.०.३१.१२.११ ।

* परिसंख्या इति परैर्वर्तनार्थत्वात् तद्विषया बुद्धिरभिधीयते (वर्जाकरो बुद्धिः परिसख्या) । साऽपि गर्दभस्तानाया आदाने वा स्यात् मन्त्रे वा । तमस्या विदोषी । विधिपरः सन् न शक्यते इति स्वार्थे चङ्गात् । परस्य च वाक्यस्य ' गर्दभस्ताना न ' इत्यप्यर्थे कल्पेत । प्रात च रुपादयोऽत्र मन्त्रमादान वा ज्ञेयते । इति पूर्वेषु । वा. १.३।४।३१-१. * परिसंख्या ' इमान्-एत्यात् एयानमृतस्त्वेष्वक्षामिवालीमास्तैः एतादृशेषु रुदा-हणेषु निर्दोषा प्रवर्तते । प्रवर्तित्व चैतत् वार्तिककारैः 'समान्यप्रायशाद्यद्वा वाक्याद् यज्जुनामिवात् । भुत्या प्रातिविरोधे च परिसंख्या तदाश्रया ॥ निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ॥ ' (वा. ३।१।३।४.४. ३१.०) * रूपमण्डपस्य भुजिर्वाचसु कल्पते । तावत् प्रायश्चा भुत्या विधिः शीघ्र समाप्यते ॥ अथात-

विचिरेवावमते । मन्वस्य निश्चितः । परिसंख्या
 फलेनोक्ता न विशेषः पुनःश्रुतेः ॥ ' (विशेष-
 पुनःश्रुतेः इति मूले । वा. पृ. ७२१) । ' अश-
 श्रुत्यैव शीघ्रत्वात्प्रत्यये । प्राप्तिरहिते सति । निघ-
 कादृशीकृतान्वाये तथा प्रवरणिन्यसि ॥ लिङ्गप्रकरणद्वारा
 भुक्तिर्नैवाभिधीयते (नैवानुमीयते इति मूलपाठः) ।
 तस्यामपर्मिताया च (तस्यामप्रातिताया च इति मूल-
 पाठः) मन्वप्राप्तिर्न गर्दमे ॥ ओऽपमाभागको लोके
 यदभेन दृढं पुष । तत्पश्यात् गर्दमः प्राप्तुं केनो-
 पायेन शक्नुवात् ॥ (वा. पृ. ७११-१२) प्रयोजनं
 विधेः किं स्वदशैति तु निलुपणे । न गर्दमाभिधानात्तः
 कृत्प्रत्ययवर्तमानात् ॥ (वा. पृ. ७११) । यद्यत्-
 रथनायासि फेयलाप्रानुमितिर्दाम् । प्रथमश्रुतिवत् कृत्वात्
 ततः सा स्यादनायिका ॥ लिङ्गातुमितया ध्रुव्या प्राप्नुया-
 दप्रनादमे । स मा प्रापत् तयेत्येवं प्रथमस्य त्वरते
 (त्वरिता इति मूलपाठः) श्रुतिः ॥ ' (वा. पृ. ७१२)
 इति । प्राप्तपरिसंख्यायां विद्वान्प्रत्ययिनामथ वार्तिककारिः
 अग्नौदेवाहरणे रिषत्वा स्पष्टिरनुसन्धेन प्रदर्शितः ' यदस्य
 विनिमुक्तस्य प्रथमस्य स्थान् पुनःश्रुतिः । ततश्च
 परिसंख्यानात् प्रथम्येत विशेषता ॥ यदि (यदा
 इति मूले पाठः) तु प्रतिपदत्वात् सामान्यविनि-
 शेषणम् । नैवासि श्रुतिर्भेति (नैम चेच्छ्रुतिरस्तीह
 इति मूले पाठः) न प्रप्रोति, निदोपना ॥ ' (वा.
 पृ. ७१२) इति । (अथ मूलपेक्षया श्लोकानां पाठभेदः
 क्रमभेदश्च कृतः । स तु विवक्षितार्थस्य स्पष्टीभावाय
 स्यादिति भाति के.) । रसायनम्. पृ. १६८-१६९.
 * परिसंख्या । उपपत्ती एवविधेः परिसंख्यास्य
 चान्यत्पम् । सु. पृ. ९६. * परिषत्पथा । 'तम चान्यत्र
 च प्रोते परिसंख्येति कीदृशे' । यः पुनः प्राह्निषोभात्
 तम चान्यत्र च प्राप्नुवात् इति संभाव्यते, यत्र वा यत्र
 अन्यत्र, सा परिसंख्या । यथा अत्रैव उदाहृते (इमा-
 मद्यन्तु रसानुमृतायेवशामिधानीमादत्ते इति) यथा च
 यदगोर्धये पशमे पथे । अथापि च न, प्राते सति एषा
 पथर्धते, प्रापकस्य शास्त्रस्य अंतुमितत्वात् । कथं तर्हि ।
 परि एतन्नस्यं नामनीयत्, तत्र एतं प्राप्स्यदिति ।

सर्वस्य प्रत्ययस्य वाक्यस्य नानुमानिकत्वात्परिवर्तमानार्थे
 फलमिष्यते । किं हि देन पठितेन यस्य अन्यतोऽपि अर्थः
 सिष्यति, तदपि गर्दभरथानानिष्टुतिः फलं कल्पते । तेन
 एवं कल्पते, कृत्वाविन्यायान्वायेन यदि नाम एव, वाक्यं
 न भवेत्, ततः कीदृशमनुसन्धेनं स्यात् । तत्र मन्वप्राप्ति-
 स्तावत् एकात्नेन सिष्यते अशामिधानस्यम् । तदत्रैव तु
 गर्दभरथानावासाय प्रथम्येत । यदा तु अनेन वाक्येन
 प्रत्यक्षेण नैराकाङ्क्ष्यात् अविशेषविनिशेषणमर्थवाक्यानु-
 मानं निषिद्धम्, तदा केवलशामिधानीविषयत्वसिद्धिः
 इति अपौनयकत्वात् अर्थवद्वाक्यम् । वा. १।२।७।३४.
 * परिषत्पथा दोषमपदुष्टा । स्वाधैत्यामः, अन्वाधै-
 स्तीकारः, प्रातत्रापश्चेति दोषनयम् । के. * परिसंख्या
 दोषनपथवी अथि षष्ठित् स्वीक्रियते । सति हि गत्यन्तरे
 तेषां दोषलम् । वि. १।७।२. * परिसंख्या द्विविधा
 श्रौती लासगिकी चेति, 'अथ शेषावशान्ति' इत्यत्र
 श्रौती, एवकारेण पञ्चमानतिरिक्ततोऽस्माद्भूतेऽपि.
 घानात् । 'पञ्च पञ्चनत्त भव्याः' इत्यत्र तु लासगिकी,
 इतानिष्टुतिवाचकप्रथमाभावात् । मीन्या. * परिषत्पथा
 न भवति बालदानमन्वाणा ज्योतिष्टोमे । संकर्ष.
 २।२।४. मीको. पृ. १८२६ 'ज्योतिष्टोमे यत्रमानं
 मन्वाणाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * परिसंख्या । पशो
 हृदयादीनामेव अवदानसंवाक्यत्वात् श्रुपमाणानां हवि-
 ध्वेन तदित्युक्तपदानां हविर्द्रव्यम् । १।७।१९. 'हृद-
 यादिन्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * परिषत्पथा मृत्पथा
 अन्यनिष्टुतिकल्पविधिरुक्त । अन्यनिष्टुत्वात्पथलिका तु
 गौरी । सु. ३।७।१६ पृ. ३२. * परिसंख्या । 'अथ
 सामान्यतः प्रापकं विशेषेण श्रुते पुनः । परिसंख्येयते
 तम् . . ॥' तत्र नानावाक्यत्वे सत्येव भवति । धा. ३।
 १।७।१४ पृ. ७०९. * परिसंख्या, यथा देवदत्तपत्र-
 दत्तविष्णुमिमा भोजनतामित्युक्त्वा 'पञ्चम्या विष्णुमिमा
 भोजयितव्यः' इति । तत्र न भोजनं विधीयते,
 प्राप्तत्वात् । अन्येना तु (पञ्चम्याम्) निष्टुति-
 विधीयते । हृत्पृ. १।७।१९।२८. * एषादशभिरङ्गः
 इतोपामदाना परिसंख्या अग्नौधोनीये पशो । भा.
 १।७।२।३-९. * न, च परिसंख्या, सामान्य-

विशेषमेदुपदानात् । यदि हि सामान्येन इदं लक्षणम्
('अथैकत्वादेक वाक्यम्०' इत्यादि एकवाक्यता-
लक्षणम्) क्वचिदभिधाय पुनः केवलीद्वेषेयसंबन्ध-
मुच्येत, ततः परिसंख्यावचनेन वैदिकप्रामिद सायत्
न भवति इत्येतावन्मात्रं गम्येत (इदं पूर्वपक्षे) ।
घा. २।१।१४।४६ पृ. ४४४, * 'नियमः परिसंख्या
वा न व्यावर्त्याद्विनेष्यते' । १।१।१।२७ पृ. १८२,
* 'सामान्यप्रणयज्ञा वाक्यायनापुमानिरात् । भुक्तम्
प्रतिविदेशे च परिसंख्या तदाश्रया ॥ निदोषत्व हि
तत्रास्या विधाने सति लभ्यते । कल्पत्वेन हि तस्यैषा
कल्पसादाश्रयिते फलात् ॥' समानवाक्यपर्यवभागा-
वस्तिताप्रतिपरिष्कारात् - सर्वग्रहसंमार्गज्ञानप्रत्याख्यानेन
तदधीनात्मनाभप्रत्ययप्रतिपाद्याः परिसंख्यायाः विद्वेष-
त्वमपरिहार्यम् । ३।१।७।१४ पृ. ७१०. * हृदयादी-
नामेव अवदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्वेन
तदिदंवाच्यवाना हविष्ववस्य परिसंख्या अग्नीषोमीवे
पथे । हृदयादिनामः प्रथम्यः । भा. १।०।२।२-९,
* परिसंख्यया प्रतिषेधः स्यात् । यथा 'पञ्च पञ्च-
नामा भव्याः' इति द्वाध्यादीनां पञ्चानां कीर्तनात्
अन्येषां मन्त्राणां प्रतिषिष्यते इत्ययमर्थो वाक्येन
गम्यते । १।०।१।२८. * परिसंख्यायाः तत्र हि तत्
(दोषत्वम्) परित्तुं शक्यते, यत्र परिसंख्यायमान-
प्रामिशास्त्रमन्त्रसमुद्येष्टाद्युप वर्तते । घा. ३।४।१४।४१
पृ. ९७९, * परिसंख्यायां विदोषत्वमदोषः । 'सर्वत्र
हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्सर्वम् संसर्गश्च प्रतीयते अन्य-
निवृत्तिये । क्वचिन् विधिर् प्रयोजनस्यैव विवक्ष्यते ।
स्वरूपसप्तर्षासंभवे च बलादेव विधिः इतरनिवृत्ति-
प्रयोजने भवति । अन्यश्च विदोषत्व अदोषः स्वायंभु
प्रतत्वेनैव हेयत्वात् प्रतीयते च परांपस्यापरिग्रहे
विधानार्थक्यत् । ३।०।१६।३३ पृ. १०९५. * परि-
संख्यायां स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्रातश्चाश्रय । भा.
३।१।३।८.

* परिसंख्यायार्थनिर्देशं श्रयणं अङ्गिरसा द्विरने
'त्रैतानसं पूर्वेषुमंभति षोडशसुत्तरे' इति, यदेतत्
द्विरास्य उत्तरे गच्छते, एतत् अङ्गिरसा द्विरास्य गच्छते

नान्यत्रेति । इदं वृत्तिकारमतम् । भा. १।०।१।३।
५३-५४.

* परिसंख्याविधिः उभयस्य युगपत्प्राप्ते इतर-
व्यावृत्तिपरो विधिः । यथा 'पञ्च पञ्चनगा भव्याः' ।
इदं अरक्षनसमक्षणनिवृत्तिपरम् । भीम्या. * परिसंख्या
विधिः चतुर्विधः- जातिविधिः द्रव्यविधिः गुणविधिः
क्रियाविधिश्च । पुनरपि द्विविधः शेषपरिसंख्या शेषपरि-
संख्या चेति । पुनर्दोषा साम्ये आर्थां चेति । तत्र आर्थी
द्विविधा प्रातरिसंख्या अप्रातरिसंख्या चेति । पुनर्द्विविधा
कृत्वयां पुरापर्यां चेति । पुनर्द्विविधा दृष्टार्थां अदृष्टार्थां
च । तत्र इतरनिवृत्तयः तत्रैव अदृष्टार्थे एव । विधेयाद्यन्तु
क्वचित् दृष्टार्थः क्वचिददृष्टार्थः । पुनर्द्विविधा नियमेन
तत्र चान्यत्र च प्राती, अनियमेन तत्र चान्यत्र च प्राती
इति । घा. पृ. २४-२६, * परिसंख्याविधिः नियम-
विधिना वाच्यते । पृ. १४३. * परिसंख्याविधिः प्रायेण
विनियोगविषय एव । मणि. पृ. ९९.

* परिसंख्याविधिविषेचनं मज्जिक्तम् 'विधिः
द्विविधः' इति विन्दी मणिप्रत्ये प्रकृतम् । के.

* परिसंख्याव्यावर्तितविषयः अन्यनुशाविधिष्य
'पञ्च पञ्चनगा भव्याः' इत्यनेन व्यावर्तितानां मात्रासा-
दीनां अन्यनुशाविधिः 'प्रागात्प्रये' इत्यादिः (सर्वान-
सानुमतिश्च प्रागात्प्रये तदर्शनात् । ३।४।२८ इत्.) ।
घा. पृ. १७, * परिसंख्याव्यावर्तितविषयः प्रतिप्रकृ-
विधिः भट्टोमेधमनेन पशुधोमाधिकरणे 'एकदश वै
षडोरवदानानि' इति परिसंख्या । तथा अद्वात्तराणि
व्यावर्तिनानि इति त्रिष्टुभ्यपि शेषकार्यं व्यावर्तितायेव ।
तत्र 'व्युत्तैः स्विष्टकृतं यतति' इति अद्वात्तराण्यु-
त्तराणां प्रतिप्रकृतः । पृ. १६.

* परिसंख्याशब्दवाच्यायाः बुदेरपि प्रवर्तन-
कृत्वाः विहितान्युपगमः । सु. पृ. ९०.

* परिसंख्यासूत्रे 'कण्वरधरं प्रकृतावान्तरापूर्व-
त्वेव कण्वरधरयोनिबन्धयुगाभिधानानां विधानोपपत्तेः
हिरण्यगर्भमन्त्रान् अङ्गान्तराकल्पनात् कृतावधीकृतं
बृहद्रथनखमं प्राप्यविशेषः' इत्युक्तम् । कौ. १।४।३।३
पृ. १९५.

* परिसामानि परितः सामानि । अवध्ययसामानि अनुप्रख्यादितसामानि च । सु. घृ. १९८२.

* परिहरणं युगपत् ब्रह्ममहाणा द्यतकृष्णलक्षणे । भा. १०।२।१।१५.

* परिहारः (समर्पणम्) ब्रह्मणे हर्षमहाणा पुरुषानन्देभ्योऽपनीय द्यतकृष्णलक्षणे । भा. १०।२।१।१५। १८-१९.

* लोकानकगत विनेक कुर्वन्ति परीक्षकाः । सु. घृ. ५६२. * नहि ययावताम्युपगमात् अन्य-
तिष्ठित् साधोयः परीक्षकाणाम् । वा. १।२।१।१
घृ. १०६-१०७.

छु परुषिदिताधिकरणम् । दिग्विमागाधिकरणम् । परुषिदितादीनामनुवादः ।।

परुषिदितापूर्णवृत्तिद्वयं च तद्वत् । ३।४।३।
११ ।।

भाष्यम्— दृष्टपूर्वमाद्ययोरान्नातम् ' इत्यरुषि
दितं तदेवाम्, गदन्तः तन्मनुष्याणाम्, यत्समूल
रुषिपुत्रम् ' इति । तथा ' यो विदुषः स वैकृत,
योऽद्वृतः उ रीद, य. द्वृत. स देवतः । तस्माद्-
विदहन्त प्राग्वित्तय संदेवावाप ' इति । ज्योतिष्टोमे
श्रुते- ' यत्पूर्वं तन्मनुष्याणामुपर्यथो देवानामर्थः पितृ-
णाम् ' इति । तथा ' ह्यं देवाना मनुषु पितृणा विषक
मनुष्याणाम् ' इति । तत मनुष्यसपदेषु रीदे च उदेहः
किं मनुष्याणा धर्मा विषयः, उत कर्मधर्मा अनुवादः ।
अथ यत्कर्मणे मनुष्यप्रधान रीद च तत्र विरोत्, उ-
ताऽऽतिथ्ये, उतायवाद इति । किं तावत् प्राप्तम् ?
एतान्वयि तद्वत् । यो निवीते पूर्वः पदः, स एतेषा
पूर्वः पदः । यो मध्यमः, स मध्यमः । य. सिद्धान्तः,
स एव सिद्धान्तः । अथैवान्तत् मनुष्यसंबन्धाय विषयो
मनुष्यधर्मार्थ इति पूर्वः पदः । उपरि मूले च अनिय-
मात् व्याघरम् । असूतं येगदन्वात् रीदम् । पूर्णोऽपि
छलात्वात् लाघरम् । एव आयुतं शिरसि निहित
मनुष्याणा शुभकरमेव । अथैवात्वात् अनुवादः इत्युच्यतेः
पदः । निधिः कर्मधर्मप्राप्ताद् समाख्यानात् च कर्मधर्मः
इति पदः । अन्वाद्यर्थे दक्षिणात् च इति वाक्यवक्तव्यम्-
मी. को. २०९

नुग्रहात् पक्षः । आदित्ये इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अर्थ-
वादः इति प्रकरणत् परिधान एकवाक्यत्वादिति । ' पूर्वं
प्रति कुनाति ' ' उपरि विस्तृतं गृह्णाति ' ' नवनीते-
नाम्बद्के ' ' अविदहन्त अप्रयित्तयम् ' इत्येभिः सह
एवामेकवाक्यभावः । तस्मात् एते न विषयः (किन्तु)
अर्थवादाः इति ।

द्या— दिग्विमागपरुषिदितवृत्तादीना निर्वीताधिकरण-
वत् सर्वे प्रकार अवगमयित्वा या । का पुनरत्र अद्वयत्वा
शब्दा व्यापत्तयितुमविदेशः क्रियते ? किमर्थं वा अधि-
करणद्वयमाश्रम्यते ? तदुच्यते । ' पुराणत्वस्यस्यल्लेगं नजल-
यन्तुमदिगा । दिग्विभागस्य सदन्यात्रिवीताद्वयतामतिः ॥
इतेषा तु पश्यन्तस्तन्वेऽपि फलोदयः । पुरुष प्रति
विष्यस्तक्रियाऽन्तर्गतान्नम् ॥ ' स्वाभाविक दिवादीना
हर्षक्रियाऽहान्त न निवोत्तपदपूर्वं निघातन्मम् । तत्र
मनुष्यमन्वेऽपि नियमकत्वमाशक्यत्वमेव, न क्रियाफल-
कत्वना । तदपि च लौकिकीनामेव क्रियाणाः अप्रियतमा-
पनं अनेच्छावशात् कल्पते, नान्यत् स्वपरि । तेन एव-
मापाति - ' यावत् किञ्चित् मनुष्याः स्वार्थं कर्म अनु-
तिष्ठन्ति, तत्र प्रतीची उदीची च अङ्गं भवति । यावच्च
दमंलकनम्, तत् अन्तर कर्तव्यम् । यावत् मीयते,
तत् पूर्णं भातवम् । यावच्च स्नेहकर्मम्, तत् सर्वं
विद्येनेन नवनीतेन निषक-आयुतशब्दवाच्येन कर्तव्यम् ।
वैकृतरीदभोश्च विदुषाव-अप्राच्ये कर्तव्ये ' इति । तेन
अशापि पूर्वतुल्यं स्वधयितयं ह्यारभ्ये ।

तत्र मनुष्यधर्मः ' शब्दस्य उत्पत्तात्वात् ' (३।४।
१।१) इति विनाऽपि पृथीनिर्देशात् ' अयकत् ' इति
मनुष्यसंबन्धात् तादर्थ्यम् । इत्येते पृथी एव । तथा
' अपदेशो वा ' (३।४।१।२) इति लौकिकत्वात् प्राप्ति-
रभिधीयते । पूर्वलि हि पृथक् आदित्य कृत्वा सुभ
व्यापित्वे इति प्रतीचीप्राप्तिः । तथा अन्तरकत्व-पूर्णो-
अप्रदलताभ्यत्वात् प्राप्तिः । तथा विदुषे कुणत्वात् एक-
वर्षनिर्कालत्वपृथीनिर्भवत्प्राप्तिः । अशुते न रोष-
त्वात् रीदता । निषोक्तत्वात् अज्ञातेः सर्वत्र नियमनिधिः ।
प्रकरणसमाख्याया च कर्मधर्मः । सर्वप्रमाणानुसारी
प्रकरणे मनुष्यधामने निषेधः । वाक्येन प्रकरणसमाख्ययोः

याथात् षडकल्पनामद्यञ्च भ्रातिर्यादौ निवेच. । तेनापि
 तद्दृष्टं सन्नन्वयमायाभावात् प्रकरणे समभिनश्च अनुत्कर्षान्
 (१।२।२।२४) प्राचीनविधौपत्वाच्च अर्थवाद. इति
 सिद्धान्त । 'सम्पक्श्रुतयथाविदितविषय-अन्यविषय-
 स्तुतिविवेकसिद्धि. । ('सम्पक् श्रुत यथाविदितः अनु-
 वाद्यश्च विषयो यस्याः सा सम्पक्श्रुतयथाविदितविषया
 स्तुतिः । अन्यः उक्तविपरीतः विषयो यस्याः सा
 न्नुतिः, अन्यविषया । सम्पक्श्रुतयथाविदितविषया
 चासौ अन्यविषया चासौ इति विशेषणोपपत्तयः
 धर्मधारय. । सा चासौ स्तुतिश्च । विवेकेन सिद्धि.
 विवेकसिद्धि. । तादृगस्तुतेः विवेकसिद्धिः इति
 विग्रह । तत्र सम्पक्श्रुतत्वं स्वसन्नविषयनिवृत्तत्वेन श्रुत-
 त्वम् । यथा ' यथा प्रतीची उदीची मनुष्माण्डुविता,
 तथा प्राची देवानाम् ' इत्यत्र । विवेकश्च- ' निरीतोदा-
 हरणे यदि औचित्येन स्तुतिः, ततोऽनापि औचित्येन ।
 यदि तत्र विषयैषण स्तुतिः अत्रापि विषयैषण ' इति ।
 इति सुधासङ्क्षेप. । अत्रे अत्रायः सुधा यथा
 " विदग्धोदाहरणे वा ' विदग्धादानवयो. काण्ड्येगोमद-
 त्वात्पादकत्वेन अप्रासक्त्यात् अविदहनश्रवणत्वेन प्रशस्तम्'
 इत्येवरूपत्वेन औचित्यविषयपरकत्वामावात् विदग्धो-
 दाहरणात् विवेकेन उदाहरणान्तरेण इदंभा. स्तुते.
 सिद्धि. । " इति ।)

भोग- (विभिमतापहरिताधिकरणयो) अति-
 देयावितोपेऽपि विभिमतास्य ' अमज्जन् ' इत्याख्यातेन
 विधिवत्त्वस्य इतिप्रतीतिः प्रतीतिः विभिन्नतितारतम्यात्
 अधिकरणद्वयम् पौर्षोर्षव्यं शोध्यम् । सूत्रे परपिदित
 इति वाक्यानुकरणत्वात् अल्लुक्, विदग्धशब्दः स्वगृतोप-
 लक्षणाथैश्च ।

वि- " परपिदितमितिबुक्त्वा बहिपस्तु समू-
 ताम् । पून देव मस्तु निष्पामित्युक्तया नवनीतकम् ॥
 यो विदग्ध स इदुक्त्वा युपेवाशस्य पक्ताम् । स्तौति
 पूर्वोत्तये पशौ योजनीदौ निवोतकम् ॥ '

भ्राट्- दर्शपूर्णमासयोः ' एवं प्रति श्रुनाति'
 इत्यादिविधेः ' यद् पक्षि दि(त)न तदेमातम्,

यदन्तरं तन्मनुष्माणाम्, यत् समूल तत्पितृणाम् ' इति
 श्लेषः । तथा सोमे ' यद् पूर्णं तन्मनुष्माणाम् यदुपर्वसंज्ञ
 देवानाम् ' इति ' उपरि निलदृश्यं ह्यति ' इत्यस्य विधे. ।
 तथा तत्रैव ' नवनीतेनाम्यद्भुके ' इत्यस्य ' दूत देवाना
 मस्तु पितृणा निष्पक मनुष्माणाम् ' इति । तथा दर्शपूर्ण-
 मासयोः ' अविदहता (श्रवयितव्य) दूतद्वय. ' इति
 विधे. ' यो विदग्ध स नैर्कृतः ' इति । तत्र मनुष्पसमुक्ते
 क्रियाविशेषस्य लवनादेष्टानादानात्, तत्र च लवनावा-
 यवच्छेदेन अन्तरात्वादिगुणाना नित्यप्राप्तयमानात्
 विष्वन्तरकल्पनया तत्र ब्रह्मिधानम् । न च फलरूपत्वा,
 ' तद्यमैवादे मनुष्पराज आगते ' इत्यादौ, ' नवन दक्षिणं
 दीक्षित. पूर्वमाद्भुके ' इत्यादौ च शतशलाखा अङ्गीभापत् ।
 अन्यथा वत्तरःश्रुतीना तत्तदर्थवाद्येभीतपिधिमूलकत्वानु-
 पपत्ते. । ' यो विदग्धः ' इत्यत्र तु विदग्धनिर्कृतिदेवो-
 मयसंन्यस्य अप्राप्तत्वात् विष्वन्तरकल्पनाया नैव किञ्चि
 हाशकम् । इति प्राप्ते. ' पक्षि दि(त)नम् ' इत्यत्र
 वित्तपदस्य पक्षिकल्पनपरस्य ' अन्तरा ' इत्यत्रानुपेक्षेण
 तदर्थेपरत्वे विकल्पप्रसङ्गात्, अर्थान्तरात्वे वैरुपा-
 यते. अनुपद्वारयोगेन अस्वाहाकारवचनम्भावात्, ' पद-
 न्तरा ' इति यच्छब्दयोगेन च लेखयत्तयादिसिद्धि-
 न्तरात्वन्यथैकमुद्दिश्यैव मनुष्पसंन्यस्य स्तुत्यर्थमुपदेश-
 प्रतीतिः नैविकल्पान्तवाचिच्छेदे व्यनतात्वस्याप्रतीते, तस्य
 च तद्व्यवची नित्यप्राप्तया न विष्वन्तरकल्पनम् । ' नवनं
 दक्षिण दीक्षितः पूर्वमाद्भुके कर्त्तव्यं हि मनुष्मा आङ्गते '
 इत्यत्र तु मनुष्पनेनाङ्गनत्वावच्छेदेनैव सत्यपूर्वकत्वस्य
 स्तुत्यर्थमुपारानात्, तादृशस्य च नित्यप्राप्तयमोवेन
 विधिकल्पकत्वमिति विशेषेण । यादृशस्य हि स्तुत्यर्थमुप-
 दानम्, तादृशस्य नित्यवदप्रतीति विधिकल्पन नाम्भ्यम् ।
 अत्र एव ' यो विदग्ध. ' इत्यादौ विदग्धत्वनिर्णयार्थं
 तस्य कर्मानर्हत्वपक्षकनिर्कृतिसंन्यस्यमाश्रय उपदेशविपदा
 संवीर्तनात् निर्कृतिसंन्यस्य ' त यत्र निर्कृतिर्गुह्यति '
 इत्यादौ कर्मानर्हत्वप्रयोजनकत्वावगतेः, उपदेशाया च
 उपदेशितार्थस्य प्राप्तयमभवेऽपि धातिविग्रहात्, निर्कृतेः
 रक्षोपिपत्तिनेन देवानर्हपक्षकत्वस्य प्रमाणान्ताप्राप्तत्वाच्च
 न विधिकल्पकत्वम् । न हि अयं देवतातद्विदाः, देन

तस्या अग्रतस्तद्विधिः कथ्येत । निन्द्यासि संन्यसामान्ये-
नासि तदुपपत्तेः । अतो नैते विध्यन्तरकल्याः ।

भण्डन— 'पूर्णादितन् विहितं जवाय ।' ३.

शंकर— 'पूर्णादि च तत्र र्यात् ।' ९.

(तद्वत् निर्वृतावत् ।)

• पूरुषिदितपूर्णाद्युतविदग्धं च तद्वत् । ३।४।
३।११॥

• दशैर्पूर्णमासयोः 'यत् परुषि दितं तदेवानाम्, यद-
न्त्या तन्मनुष्याणाम्, यत् समूलं तत् पितृणाम्' इति
श्रुतेः । तथा 'यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽद्युतः स
रौद्रः, यः द्युतः स देवस्यः । तस्मादविदग्धा श्रुतवित्तं य
सदेवताय' इति च । ज्योतिष्टोमे न भूयते— 'यत् पूर्णं
तन्मनुष्याणाम्, अर्णवैर् देवानाम्, अथः पितृणाम्'
इति, तथा 'पूतं देवानाम्, मत्तु पितृणाम्, निष्पन्नं
भूतुष्याणाम्' इति । तन् मनुष्यसंबन्धेपु रौद्रे च विचार ।
तत्र विषयः इति पूर्व. १७. । परुषि पर्वणि दितं छिन्न
वाहिः, पूर्णः सोमसोऽन प्रदक्षमसो या, पुनः यत्
इत्योक्तत् आगम्यम्, विदग्धः अग्रेरुपपत्ता द्युतक्षरः,
एतेषा समाहारः । पर्वण्येदितपूर्णश्रुतविदग्धं च इत्यम्,
एतद्विधेयं वाक्यब्रह्मत्, तद्वत् दिव्यमग्न्याकथयत्
न विधि किन्तु अर्थवादः । 'पर्वं प्रति कुनामि'
'उपरि विष्णुं गृह्णाति' 'नवनोतेनाम्यदृके'
'अविदग्धा अपरितम्यम्' इत्येतेः निमित्तान्तेः एक-
वाक्यवादा प्रकरणात् । तस्मादेते न विषयः, किन्तु
अर्थवादः इति सिद्धान्तः । 'परुषि' इति पर्वं सर्वैरु
पुण्यम्युष्टितम् । तदुक्तम् । तत्र सोमनापी-हृषाद्यैरु-
'परुषिदिनमिति वाक्यानुकरणात् अरुक्तु' इति ।
भौतान्दार्थ्यत्— परुषि पर्वणि दिनं राशिवत् । अन्त्या
मूल्यवर्णोर्मध्ये (इति सोम.) । विदग्धः अग्नेः कृष्ण-
विष्णोर्न क्षामः । अद्युतः अणकः । के.

• परोक्षान् प्रत्यक्षं बलीयः । 'धामान्येन यत्
प्रमोति, तत् परोक्षं, लक्षणा । यत् विरोधेण तत् प्रत्यक्षं
श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणा बलीयसी, प्रत्यक्षं च
परोक्षत् । मा. ३।१।३।१०.

• परोक्षत्वं साक्षात्करोमि इत्येतादशविषयतादात्म्य-
ज्ञानविषयत्वम् । मणि. पृ. १।१६.

• यथा च अर्थादाक्षिप्यमाल औनेन विवर्तते, तथा
परोक्षपृच्छाऽपि । वा. ३।२।१।२।२९. पृ. ५६६.

• परोपकाराय प्रयत्नव्यवहाराणि च, न वर्मान् इत्ये-
वान्गम्यते । तथा च दर्शनम्, धन्यविषय प्रया अस्ति
इति (यथा धन्यनि विरुद्धे कृता. प्रयाः परोपामुप-
कुर्वन्ति, एवं त्वम् ।) । भा. १।२।१।२. पृ. १६६.

• पूरुषोपकाराय सतां विभूतयः इति न्यायः ।
यत्र परोपकारविषया, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं च
'परिनिर्मम्य वावालादिदमेधं सुनिश्चितम् । नोपकारात्
परं पुण्यं नापकाराद्य परम् ॥' । साहस्री. १०००.

• परोपकारश्रुतेः सर्वसाधारण्यम् । सु. पृ. १२७.

• पर्वण्यन्यायः । यथा पर्वण्यो बलेऽपि वर्षेति
इत्येऽपि वर्षेति । एत विवक्षया प्रवर्ततेऽयं न्यायः ।
अयम् 'इहो शब्' पा. १।२।१६ इति मूलमहामध्ये-
ऽभिहितः । तथा— इतकारि मन्त्रेण शान्तं पर्वण्यवत् ।
तद्यथा पर्वण्यो वाचदूतं पूर्णं च सर्वमभिवर्षेति इति ।
विज्ञाप्य म. गी. अ. ९-श्लो. ९ टीकाया गौलकण्ठ्या
व्याख्यातः । तथाहि— 'उदासीनवदासीनम्' इति ।
यथा पर्वण्यो शीघ्रविरोधेषु राम केषु चित् द्वेषं वाक्या
उदासीनः सन् वर्षेति, एवमीश्वरोऽपि गुण्यवत् इयं
पामिषु द्वेषं चाकुर्वन् जातवृत्तौणि प्रोक्तमिति ।
साहस्री. ६१६.

• पर्णता प्रहृष्टरिथत्कल्पपूर्वार्था, न तु उह-
यत्साम्या । सोम. १।२।२।२.

• पर्णादादीनामनारम्भाधीताया प्रवृत्तौ निवेशः,
विह्वलौ तु अतिदेशेन मासिः । विन्दु. ३।६।१.

• पर्णतान्यायः । (३।६।१) । अत्र प्रवृत्तयर्षता
वत्ता । अत्रिच्छेपु तु मीक्रे. पृ. ३७३ 'अन्तर्या-
धिकरणम्' इत्यत्र दृश्यम् । के. • पर्णतान्याय ।
(४।३।१) । अत्र फलश्रुतिवर्षाद इत्युक्तम् । के.
'वर्णमयीन्यायः' इत्यत्रानि दृश्यम् । • अन्तर्या-
यतासंस्कार्यमज्ञानं च 'तदुत्पत्तिविरोध्या, अतः

कथं तस्य ऋत्वद्गता पर्णतान्यायेन भवेत् । आभरणं ।
३।४।१।२-३.

● न च शुभकामाना विद्वतौ व्यग्रहृत्तिः, वपट्वारस्य
'एष नै उखद्व्यः प्रजापतिः यद्ये मन्वायनः' इत्य
नारम्याधीतवचने शाखाशौद्धेनेन विधानात् पर्णता-
न्यायाभावेन प्रहृत्तिविकृतिषाधारणेन उपदिष्टतया
विद्वत्तावमि र्द्व्यग्रगुणनाम्नाप्युपपत्तेः । भाट्ट. १०।
३।२३

● पर्णतावाक्ये अयमिचरितिक्षेपस्यासितम्पु
लक्षणा विधौ अङ्गीकृत्य वाक्यतोपस्य प्रागल्भ्यलक्षणाऽपि
अङ्गीकर्तव्या । परिमल. ३।३।२०।४२ बन्.

● 'पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यात्' । पर्णशक्यात्
पर्णतायाः यावत्कृतमवेदो जुहुर्द्वारम् । ता च जुहुः
प्रकृतयेव विहित्य मिद्विषु कर्मवृत्तिदिश्यते । वि
३।७२०.

● पर्णमयी जुहुः (पर्णमयी वशाशास्त्रवाक्याः) ।
भा. ३।२।१।१.

● यन्निष्ठप्रथले (४।३।८।१७-१९) प्रकाशन्तरेण
फलाकाशकाया अक्रान्ते, अगम्या स्तुतिसमर्पकत्वेकार्य-
वादस्य फलसमर्पकत्वम्, तदुभयतापर्णतादीना तु ननुप-
कारेण फलकारणत्वात्ने. नागतिकल इति प्रतिपादनार्थे
पर्णमध्यधिकरणम् । के. ● पर्णमध्यधिकरणे

अनापश्लोकधन्यादीना प्रसकार्यत्वेन उपात्ताना फलत्वा-
भावः वक्ष्यते । सु १।१।१।७. ३. २५, ● पर्णमध्य-
धिकरणे तीर्थेभ्यां (तीर्थे एव समानाना भवति
इति) फलधुते. फलसमर्पकत्वपूर्वपक्ष निराकरिष्यते ।
५. १४६५. ● पर्णमध्यधिकरणे शास्त्राद्यविचारः ।

श्रीदुम्बरे तु शापनाशद्वारा । के. (शा. १।२।२) ।

● अनापश्लोकधन्यादीना फलत्वेन प्रतिपादन न संभवति
'स्वर्गकाम.' इत्यादिक्त् कामशब्दस्यैवाभावात् इति
पर्णमध्यधिकरणे वक्ष्यते । सोम. १।२।२. ● श्रीदु-
म्बरवादेः स्यार्थत्वेनै नैतत्काङ्क्ष्यं यन्निष्ठप्रवृत्त फलान-
पेक्षत्वाद् इति पर्णमध्यधिकरणे वक्ष्याम । कै. १।२।२।

२२. ● कर्मिपदनिरोधसममि याहाराभाप्रमाणतम्य च
शास्त्रतम्य पर्णमध्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात्

फलत्वाभावेन फलत्वादीना कर्मप्रवृत्तिकारणत्व नास्ति ।
सु. ५. ४९०. ● न चैवविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते

फलं प्रतिपादयितु इति पर्णमध्यधिकरणे वक्ष्यामः
(४।३।१।३) । शा. १।२।२. ● प्रथज्ञात् यज्ञप्रतिपादनं

पुरोडाशप्रयत्नस्य फलत्वेन कीर्त्तने स्तुत्यर्थं वेति जिज्ञासितु
व्याचष्टे । एव तु मान्यवर्गिकफलत्वस्य भवेन यज्ञप्रति-

प्रयत्नस्य फलत्वानुपायात्, पर्णमध्यधिकरणे निराकृतत्वेन
च जिज्ञासाऽनुपपत्तेः अपरितोयात् मन्वाभिप्रेषणे

व्याचष्टे । सु. १।२।४।३५. ५. १०७, ● मान्यवर्गिकफल-
त्वानसमवेन यज्ञप्रतिप्रयत्नस्य फलत्वानुपायात् पर्णमध्य-

धिकरणे निराकृतत्वेन न जिज्ञासाऽनुपपत्ति । ५. १०७.

● वेदाध्ययनमात्रस्य यत् फलान्मानमिव दृश्यते 'यद्य
कृतमधीते तेनेतोनास्येष्ट भवति' (तैत्ति. २।१५.) इति
वस्थापि चतुर्थदृष्टीपाद्ये पर्णमध्यधिकरणे अर्थवशात्

वक्ष्यति । वैद्यनाथी. १।१।१।१४.

● पर्णमध्यधिकरणन्यायः अर्थवादफलत्वफल-
विषय । सु. ५. ८७३. ● पर्णमध्यधिकरणन्यायेन

पूर्णाहुतेराधानाद्भूतकर्मरूपत्वात् प्रयाजादिवत् प्रयोजनान-
नेषत्वम् । कै. १।२।१।४. ● 'य सत्राय दीक्षिताना
मिवेत अपि तस्य फलम्' इति फलरूपोऽसमर्पकत्व-

पर्णमध्यधिकरणन्यायात् । रत्न ६।१।१।२५.

● पर्णमध्यधिकरणमिद्विः अमित्रयत्नस्य फलवद-
फलविवचारः । सु ५. ९४६.

● पर्णमध्यधिकरणसूत्रे एव 'सादिर कीर्त्य-
कामस्य यूप जुयात्' इत्येवमाद्यावा फलप्रधानायां भुतौ
फलमुच्यते इति वदता सूक्त्या कामपदयुक्त्या भुतौ
फलत्वं वक्ष्यते । सु ५. १४६.८.

● अनारम्याधीतत्वात् उपात्ताना वाक्यात् ऋतु-
संबन्ध एव सिध्यति, न फलसंबन्ध इति वक्तुं पर्ण-

मयीत्वानुदाहरति । एतन् पूर्वपक्षे । कल्पतरु.
३।३।२०।४२ बन्.

● पर्णमयीत्वं ऋचर्मम्, न उपसार्थमपि, अनाप-
श्लोकधनग तु अर्थवादः । भा. ४।३।१।१-३.

● पर्णमयीत्वस्य ऋतुसंबन्धो वाक्येन । वि. ४।३।६,
● पर्णमयीत्वस्य फलधवसमर्पवादः । ४।३।६.

• ० सा च फलश्रुतिः ('यस्य पौर्णमयी० न स पापं श्लोकं शृणोति ') न फलपत्र फलपत्रवर्षेत्वात् पौर्ण-
त्यदेः फलपत्रत्वान्नोगात् । अतः सा वार्षिक्याद एवेति
पौर्णमयीत्याधिकरणे (४३।१।१) समर्थितम् ।
तथा आत्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिर्येताद एव स्यात् इत्याह
(पूर्वपक्षी) । न्यायनि. ३।४।१।२ वसु.

ॐ पौर्णमयीत्यायः । कर्मसंज्ञायाः । (फलश्रुतिः
अर्थवादः) ॥

द्रव्यसंस्कारपौर्णसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः
स्यात् । ४३।१।१ ॥

भाष्यम्— यस्य तादिरः सुतो भवति स छन्द-
सामेव स्तोत्रमवति सरसा अस्याऽऽहुतो भवति ।
'यस्य पौर्णमयी जुहुर्मवति, न स पापं श्लोकं शृणोति'
इति । 'यस्याऽऽश्वत्थुमगद्ववति ब्रह्मोवास्याजमव-
रुचे' । 'यस्य वैरुह्यी प्रुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽ-
हुवस्तिवद्वनि अयो प्रैव जायते' 'यस्यैवंस्थाः सुचो
भवन्ति सर्वाण्येवेनं रूपणि पशुनामुपतिष्ठन्ते, नास्वाप-
रुपमात्मजायते' इति । तथा ऋषीतिश्रीमे संस्कारे फल-
श्रुतिः 'यदाहुके चतुरैव प्रादुष्यस्य वृद्धो' । तथा
'केदारमधु वपते, दतो वाषां, नरानि निहन्ते, स्नाति,
मृत्वा वा एषा लगेभ्यं वाऽस्यैतदश्वनि शमलं तदे-
षोपहते मेभ्य एव मेधमेवमुरैति' । कर्णणि फलं श्रुते
'अमीयू वा एतो मजस यदाफरो' 'चक्षुर्णी वा एतो
पश्यन् यदाग्यमागो' 'यदावावानुवासा इत्यन्ते वमं
वा एतद्यस्य फिपते वमं यममानस्य प्रादुष्यस्यामि-
भूदे' इति । अथ संदेहः । किमिमे फलविषय उतायै-
यावा इति । किं ज्ञानम् ! फलविषयः, प्रशुक्तिविशेष-
कत्वात् फलविषेः । 'यथा तादिर चीर्षेकामस्य वृषं
कुर्णात्, पलायं श्रद्धतर्चवत्कामस्य, वेद्यमप्रायकामस्य'
इति । यथेते फलविषय एतनिहारि द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते,
मूमः । फलार्थवाद इति । इतोः । पयर्मेत्यात् । फलव-
र्णितेति । इतोः प्रदाने गुणभूता, उपमदुपभाषे,
मृत आग्न्यभाषे, भङ्गलवनादि च वदमाने, आध्या-
वाग्न्यभाषे प्रशान्तुयावाध आग्नेयिदु । यदि फलेऽपि
गुणभावः स्यात्, अन्यत्रोपरिष्टाकामन्यत पुनर्गुणाव

उपदिष्ट इति प्रतिज्ञावेत् । न चैतन्न्याय्यम् । पयर्मेत्या इति
गुणभावः । फलार्थत्वा चैषां वाग्देन, जुहा जुहोति - जुहा
होमममिनिवेतयतीति । इयं सर्वत्र । तस्मात्तैवे
पुण्यार्थाः ।

दुपू— अथापक्षेकश्रवणार्थिन उपायमग्निवच्छतः
पौर्णमयीत्वमुपायत्वेन विधीयते । जुहाश्च जालाकाङ्क्षयां
पौर्णमयीत्वं परिच्छेदकत्वेन विधीयते । तत् (पौर्णमयी-
त्वम्) उभे अपि निरुक्तद्वितीयं शक्योतीतुमाम्या
संयन्स्यते । 'एकना रूपकने संयोगगुणकनम्' इत्य-
नारम्भाधीतः (पौर्णमयीत्वादि) जातिविशेषाः क्रत्वर्थाः
पुण्यार्थाश्च, यथा प्रादिरुक्तव्यः । अथवा 'जुहा
जुहोति' इति प्रकृत्ये जुहुर्मवति 'न स पापं श्लोकं
शृणोति' इत्यनेन पुण्यार्थतया विधीयते । सा च
साध्यसाधनत्वान्नोपपद्यते इति वर्तमानापदेशस्यापि
विधापिक्ता शक्तिः कल्पते । भवतिश्च भावशक्तिलक्षणाद्यै
इति । 'यदाहुके' इत्येवमादिभ्यन्वेवं योज्यम् ।

एवं प्राप्ते, मूमः । जुहा क्रत्वर्थतया विधीयमानायाः
यदिदं तत्कर्ममेषोऽर्थवादः स्थापकत्वेन । विश्विदित्कर्म-
गत्य कल्पयितुम् । यथा प्रणयनं अमूर्त्तताविद्यां जुहु-
माभिरा जातितो गुणभामनाऽपि नास्ति, आधवशक-
दिरिवर्तमानत्वात् । जुहुयश्च इति चेत, द्रष्टवत्वात् ।
औदासीन्यन्यायनंशो द्याशयः । क्रिया च तथा, न द्रव्यम् ।
दीपमानोऽपि (आशयः) याक्त्वेन दीयते । तत्र याक्त्वं
भेदः । स चाऽऽप्रयान्तमपेक्षते । न चाऽऽभवो विपरि-
वर्तते । तस्मादवगतकत्वमर्थां जुहा जातिपरेषामागार्त्तं
(तदङ्गत्वेन) जातिविधीयते । तस्मात् विधीयमानाया
फलश्रुतिरर्थवादः, पयर्मेत्यात् ।

उपपद्येत्यान्वयमानत्वान् । २ ॥

भाष्यम्— कोपेते । पुण्यमपि प्रति गुणभाव
उपदिष्टः 'यस्य पौर्णमयी जुहुर्मवति, न स पापं श्लोकं
शृणोति' इत्येवमादिभिर्वाक्यैरिति । तत्र न । कस्तात् !
वत्पचोत्तरवपानत्वात् । न तत्र पौर्णमया जुहा अथाप-
क्षोक्तधनं क्रियते इति शक्तिवच्छेद आह । एतावत्
श्रुते, यदाहो भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति ।
एतावदन शब्देन शब्देन, यत्पेनंशक्य जुहुयस्म-

पापश्लोकभ्रवणमिति । तत्र बुद्धा तत्र क्रियते बुद्ध्वा
 तदुपति नैतच्छब्द आह । ननु अनुमानादेतद्रूपते ।
 भ्रुवं, पाल्यया, बुद्धा वतिक्रयने, यत्तस्याया सत्या
 तद्भवतीति । अत्रोच्यते । नैवंजातीयक कार्यकारणत्वे-
 ऽनुमानं भवति । कार्यकारणसंबन्धो नाम स भवति,
 यस्मिन्सति यद्भवति यस्मिन्नास्ति यन्न भवति । तत्रैव
 कार्यकारणसंबन्धः । इह तु तद्भावे भावो ज्ञातः, नाभावे-
 ऽभावः । यस्य पाल्यगी न भवति तस्यापापश्लोक-
 भ्रवणं नास्तीति नैवंजातीयकः शब्दोऽस्ति । तेन न
 सिधोगतोऽवगम्यते, तेनेदं क्रियते इति । लक्षणमेतत्पुरुषस्य
 गम्यते । तस्मान्ननुमानम् ।

अपि च, यस्यापि बुद्धः पाल्यशी भवति तस्यापि
 पापश्लोकभ्रवणं भवति । कथमवगम्यते ? प्रत्यक्षतः ।
 ननु एवं स्यादग्निहोत्रेणपि फलं न स्यात्ते । न हुतमात्रेण
 फलं दृश्यते इति । नैष दोषः । न हि तत्रोच्यते तावन्नैव
 फलं भवतीति । इह तु वर्तमानाया बुद्धसत्ताया वर्तमानस्य
 पापश्लोकभ्रवणस्य श्रित्येषः । तस्मात् तत्रानुमानम्,
 इदं कार्यमिदं कारणमिति । अग्निहोत्रादियु तु शब्देनैव
 कार्यकारणसंबन्ध उच्यते । तस्मात्तत्र तत्कालेऽदृश्यमानेऽपि
 फले कालान्तरे फलं भवित्प्यतीति गम्यते, न त्वेवजाती-
 यकेषु । तस्माद्यैवंजातीयकेभ्यः फलमस्तीति । ननु 'यस्य
 पाल्यशी बुद्धमवति न स पापं श्लोक घृणोति' इत्येवमुक्ते
 तत्र एव तत्फलं भवतीति गम्यते । तस्मादिहापि कालान्तरे
 फलं भवित्प्यतीति । उच्यते । फलं गम्यते । प्रमाणं तत्र
 किमिति विचारयामः । न तावत् प्रत्यक्षम्, नानुमानम्,
 नेतरद् दृष्टविरवप्रमाणानादि । नो गत्वपि शब्द इत्ये-
 तदुक्तम् । यावत्कार्योऽपि पदार्थोऽस्ति ततो भवति नान्यथा ।
 एतदुक्तम् 'तद्भूतानां क्रियापेन सनाम्नाद्येऽप्यस्य
 यस्मिन्निवृत्त्यात्' इति । ननु तदप्रमाणमूलत्वात् निष्का-
 विज्ञानमेतत् । लौकिकेषु तु वाक्येष्वेदं गम्यते । तानि
 हि किन्तेऽर्थे प्रयुज्यमानान्यप्याहार्ये परानि गौणानि
 विपरीततन्मर्थकार्यानि च प्रयुज्यन्ते । तस्मात्तत्रादृश्यात्
 स्वनागराम्भेयस्येषु भवति तत्तन्तो निष्काशयत्, यथा
 मृगानुजादियु । अति च परमानानादेवोऽयम् । न
 चायमर्थो वर्तमानः । तस्मात्तत्र ग्यादिरयुतादिबुद्धावे

तत्फलं भवेत् । तदेवमापत्ति । खादिरादौ सति भवति
 तत्फलं नापि भवति । असत्यपि भवति या न वेति ।
 नैवं विशायेत कुतस्तत्फलमिति । तस्मादेवंजातीयकेष्व-
 रितेषु न कश्चित् प्रवृत्तिर्न कुतश्चिद्वृत्तिरिति आनय-
 न्यमक्रियार्थत्वात् । अर्थवादे तु सति भवति प्रयोजनं
 तदिरादे. बुधादियु क्रमांशेषु प्रयोजनस्य तु । यद्येषा
 क्तु प्रति प्रयोजनवत्ता न स्यात्त एतदेव फलं कथा
 चित् शब्ददृश्या भवेद्वा न वेति विचार्येन । सति तु
 पाठस्यै नैव का निच्छब्दप्रवृत्तिराश्रयितुं शक्यते ।
 केमर्थे हि न कथ्यते । तस्मादेवंजातीयका अर्थवादाः ।
 अर्थवादत्वे चावर्तमाने लक्षणाया वर्तमानः शब्दः प्रशस्तार्थे
 उपपत्स्यते ।

दुर्गु— उत्पत्तेश्चातत्पथानत्वात् इत्यनेन साध्य-
 साधनसंबन्धं निराकरोति । न चातिनापि बुद्धिधीयते
 साधनतया । कुतः ? शब्दाभावात् । अर्थवादे विधायक
 इति चेदेवं साध्याभावः । उभयपरत्वे वाक्ययौदास्ये ।
 तदुक्तम् 'विधौ च वाक्यमेवः स्यात्' इति । राधिन-
 वदिति चेत् । उच्यते । तत्रार्थान्तराभावाद्युक्तम् । इह
 त्वर्थान्तरमस्ति कृत्पकाटः । बुद्धा अपावश्लोकभ्रवणं
 क्रियते इति शब्दात्तावत् सवस्थो नास्ति । यस्य पूर्णमयी
 बुद्धस्तासापापश्लोकभ्रवणमिति, न चैतत् प्रत्यक्षेण गम्यते ।
 स्याच्चरितव्यादानुमानम् । तस्मात् क्रतुमरुधात् न
 पुष्यार्थता ।

फलं तु तत्पथानायाम् । ३ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'यथा खादिरं वीर्य-
 कामस्य युषं बुधान्, वैश्यान्सायकामस्य, पाल्याय ब्रह्म-
 बर्चसकामस्य' इति । युष्मं तेषु । विधिबिभक्तिः
 बुधादिति वीर्यगादिरसंबन्धस्य विधाधी । न च वर्त-
 मानावदेदानी । तस्मात् तत्राविरोध इति । एवं हि पद-
 साक्यार्थत्वाविरिः श्लोकं आमन्त्रि— 'कुर्यात् क्रियेत
 कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पद्यम् । एतत् स्यात् सर्वेषु
 निवर्तं विधिलक्ष्यम् ॥' इति । विधिबिभक्तिः हि
 विधायिका शिष्टं मन्पनानात् एवं समापनन्ति । अस्ति
 धातु विधिबिभक्तिः । तस्मात्तत्र पूर्णममेतदिति ।

दुष्— (साध्यसाधनत्वप्रतिपादनप्रधानायां ध्रुवी युक्तं क्लृप्तेति तत् न्यायवदे—) ग्रादिशरीरानां नृमय संयोगात् युक्ता उभयार्थता ।

सोम— 'क्लृप्यर्थपुत्रार्थयोर्विजाता' इति सूत्रे प्रथमोपागकरत्नपदसूचिता क्रतुप्रयुक्तिः पादत्रयेण विचारिता । इदानीं चरमोपात्तपुत्रार्थपदसूचितकल-प्रयुक्तिर्विचारये इति पादान्तत्वे आनन्त्ये च बोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— यत्र पर्ममयीति द्रव्ये यदाहूके इति तस्मिन्ने यत्पराभा इत्यन्ते इत्यर्थस्मरणे च फलभ्रुतिः अर्थवादः तेषां क्रयार्थान् इति ।

वि— 'शुद्धः पर्ममयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् । वैरितनूत्वन, यमं प्रयाचै, पुत्रमाय किम् ॥ जनने वाऽग्निमे मानात् क्लृप्य न हि साध्यत । विमाति क्रवने तस्मादर्थवादः फल भवति ॥'

माह— अनारम्य 'यस्य पर्ममयी जुहुर्भवति, न पाप शोफ शृणोति' इति श्रुत द्रव्यम्, सोमे 'यदाहूके चतुरेव भ्रानुवत्स वृहणे' इति श्रुत संस्कारः, 'पत्रपात्रानूपात्रा इत्यन्ते यमैः तज्जाय क्रियते यमं यजमानाय भ्रातृयाभिभूतै' इति श्रुत यमं च नापाप-श्लोकवर्णादिरूपफलार्थे कामशब्दाद्यभावेन वर्तमानाप-देशस्य फलपरत्वात्पुत्रत्वा अर्थादात्वधौदुम्भराधिकरणे साधितत्वात् । न च स्तुतिपरत्वात्तस्य लक्षणया फलपर-त्वम्, एकस्वार्थद्रव्यपरत्वे वाक्यभेदात् । न च रात्रिहन-वंदुपरिचयत्वेन कामपदश्रुतपरान्तरकल्पनाया फलपरत्वम्, तद्वदिह चाकस्मादिप्रमाणेन शुद्धार्थत्वस्यावगतत्वा फल-साक्षात्परिहात् । न च कर्मोदाहरणे प्रकल्पनात्म्यकत्वस्यै-त्वापेक्षया स्वार्थयोपरिचयप्रत्यपदकल्पनाभागेव वैमृध-बद्धावमिति वाच्यम्, विजातीयकत्वकल्पनात्, वल्ल-क्रतुपरत्वेन फलवैचित्र्यात् । इत्यत्र एव हि प्रकल-प्रमाणोपरिचयत्वाद्भ्रुवार्थपदसूचिताद्व्यभिचारिणैः दुर्बलमि-वाङ्मयानुताद्व्यभिचारिणैः मिश्रितैः ननुत्सवभागेन । अतो नैते फलप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा । अपि तु क्रतुप्रयुक्ता एवेति फलकल्पनायामवस्थानुत्प्रेयाः । औदुम्भराधिकरणसिद्ध-रथाप्यस्वार्थस्य प्रयुक्तरूपप्रयोजनसूचनार्थं पुत्रसक्तिः ।

मण्डन— 'द्रव्यादिफलत्वात् स्तुत्ये ।'

शंकर— 'द्रव्यादी न फलपत्ता ।'

● पर्ममयीन्यायेन 'शोभतेऽस्य सुयं यं एवे वेद' इत्यस्य फलपरत्वात्संभवेन अर्थवादत्वं सिद्धान्त्यते । कौ. १।२।१।३. ● उपाजन्तु फलश्रुतेः पर्ममयीन्यायेन अर्थवादत्वोपासनाया कत्वसंभवेन समुद्ययनियमः इति आद्याङ्गा । भा. मा. टी. ३।३।३।६।१ वच्.

● वेदान्तप्रतिपाद्यम्यात्मनः पारार्थ्यकत्वमिचारयो-रमायात् इह पर्ममयीन्यायार्थानुन्नेयेण तदुच्चीचनार्थे अभिप्रयुक्तिरिन्द्रादिचर्गनमित्येव व्याख्यातुं युक्तम् । परिमल. ३।४।१।३ वच्.

● 'एतदुपोऽन्वयार्थम्' इति टीकाग्रन्थः स्वयम्-स्वतन्त्रस्याचारदेः पर्ममयीन्यायप्रापकमपेक्ष्य उन्नेयु-परत्वेन व्याख्यातुं न युक्तः, किन्तु देहातिरिक्तस्य वेदान्त-प्रतिपाद्यस्यात्मनः पारार्थ्यभावात् 'अव्यभिचारक्रतु-संज्ञत्वानावाच इह पर्ममयीन्यायस्य अनुन्नेयप्रयत्नो आचारदिक्रमभेदेव तदुन्नेयपरत्वेन व्याख्यातुं युक्तः । इति आद्याङ्ग । परिमल. ३।४।१।३ वच्.

● न तावदार्यतादिकं फलं (सोमे दधिग्रहस्य) पर्ममयीन्यायपरिरोधात् । माह. ४।४।५.

● पर्यभिकरणं गुणकर्म, न प्रदानकर्म । भा. २।१।४।५-१२. ● पर्यभिकरणं दर्शन्याख्या निः प्रदक्षिणी-करणम् । वि. ३।६।७. ● पर्यभिकरणं पुरोवाचार्थनः । मदीं पशौ इत्येते, 'आहवनीयादुल्लुकेन पशु पर्यभि करोति' इति । भा. ८।१।२।१२.

● पर्यभिकरणान्वाङ्गीरितिः उपकरणभारम्य पर्यभि-करणान्तानि यानि पशोरहृत्मानि तेषामेकः समुदायः इति । 'पर्यभिकृतं यानीयतमुल्लुञ्जति' अथ वा रीतिः । वि. ३।३।८.

● पर्यभिकरणान्वाङ्गीरितिविधानेन तदुत्पाद-प्रतिषेध. अक्षणे च परस्वयणे । भा. ९।४।३।५-५-५-५.

● पर्यभिकरणपरुणकस्यै स्वाहृत्पत्नीव्यवस्य 'पर्यभि-कृतं पत्नीपत्तमुल्लुञ्जति' इति । पर्यभिकरणे चरन्मावीनि अर्जानि तु नानुत्प्रेयानि । वि. ३।३।८.

* ' पर्यमिद्धत पानीवतमुत्सृजन्ति ' इत्यत्र पर्यमि
करणात्त्वस्य गुणस्य विधि । वि २।३।८

॥ पर्यमिद्धतानामुत्सर्गो नादध्मंसुपधानवत् ।
१।४।१३।११॥

अधमेपे ' ईशानाय परस्वत आत्मने ' इति प्रकृत्य
' पर्यागिद्धतानामुत्सृजन्ति ' इति भ्रूयते । अय
आरण्यनामालम्भ उत्सर्गार्थे एव, उत पर्यमिद्धतान्ते
संस्वने संस्वृत्य उत्सृष्टया इति कर्मशेषप्रतिषेध इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । पर्यमिद्धताना आरण्याना उत्सर्गे
भ्रूते आलम्भस्य तादर्थ्यं तदर्थत्व वहिर्नि साण्यरूपो
त्सर्गाथैत्व प्रत्येत यम् । उपधानवत् । यथा अग्निचयने
' एतत् सख साक्षादन्न च एष चर्ष्य एतमुद्घाति ' इति
उत्सर्गार्थे एव च उपादीयते । एवमप्यापि उत्सर्गार्थे
एव आलम्भ कर्तव्य इति ।

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थान्नावादिदान्तवत् । ५२ ॥
कर्मशेषप्रतिषेधोऽयम् । उत्सर्गार्थे आलम्भो विधीयते
इति पूर्वपक्षयावृत्तयो वाद्यव्य । कर्मशेषप्रतिषेध
अर्थान्नावात् । उत्सर्गार्थे आलम्भे अर्थान्नावात् आलम्भ
याक्यम् निष्पद्योन्नत्य स्यात् । ' ईशानाय परस्वत
आत्मने ' इति वाक्यमन्तर्धक भवेत् । तस्मात्
आलम्भमन्वचनेन दानमेव विधीयते । पर्यमिद्धतानिति
वचन अङ्गात्प्रतिषेधार्थम् । इदानीन्तम् । ' इदानीन्ता
आतिष्या सतिष्ठते ' इति इदोत्तरागामद्गाना प्रति
षेधसाम्बन्धम् । तस्मादीशानवाक्येण वागविधि उत्सर्गोन्नचन
शेषकमप्रतिषेधार्थम् ।

पूर्ववत्प्राथम्यं शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते । ५३ ॥

यथा अधमेपे ' ईशानाय परस्वत आत्मने ' इति प्रकृत्य
' पर्यमिद्धतानामुत्सृजन्ति ' इति भ्रूयते, तथा ऐश्वर्याया ' नाहू पादनीकामालम्भते ' इति प्रकृत्य
' पर्यमिद्धत पानीवतमुत्सृजन्ति आत्येन शेष सन्धाययति ' इति भ्रूयते । इदं वागद्वयं सट्टम् ।
तत्र आत्मन्यवयवानीयवयव पादनीकतापुवाग
मुत्स, देवतागम्यम् । तत्र अननुते अन्तनुते यगे
' शेष संस्थापयति ' इत्यत्र ' संस्थापयति ' इति,

' शेषम् ' इति च शब्द नोपपद्येत । शब्दस्य पूर्व
वत्त्वात् प्रवृत्तिपूर्वकत्वात् वागप्रवृत्तिपूर्वकत्वात् । प्रवृत्ते
ईशानवाक्ये यदि वागविधि पर्यमिद्धतान् च पर्यमिद्धताना
दुत्सर्गाङ्गप्रतिषेधक स्यात् तदैव तुल्यश्रुतित्वात् पानी
वतवाक्ये तदुत्तरपर्यमिद्धतान् च वा नीवतप्रागस्य पर्यमिद्धतानो
त्सर्गाङ्गभावात् ' आत्येन शेष संस्थापयति ' इति कर्मा
न्तरविधानं च उपपद्यते । एव च ईशानवाक्ये वाग
विधि पर्यमिद्धतान्वाक्ये च कर्मशेषप्रतिषेधार्थे इति
सिद्धम् ।

प्रवृत्तेर्ब्रह्मेतुल्यात् प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधेऽग्रहण
माज्यस्य । ५४ ॥

आलम्भ उत्सर्गार्थे एवेति पूर्वपक्षे दोषमह
सिद्धान्ती । यदि पशुद्रव्यस्य उत्सर्गे एव विधीयते
तत संस्काराणा उपकारणादीनामपि अकर्म स्यात् प्रवृत्ते
उत्सर्गाङ्गप्रवृत्तेर्ब्रह्मेतुल्यात् । वागप्रतिषेधे कागामावे
किमिति संस्कारा क्रियेरन्, तेषा तत्कारित्वात्
यज्ञकारित्वात् । प्रतिषेधे संस्काराणा प्रवृत्तेर्ब्रह्मेतुल्यात्
तत्कारित्वात् संस्काराणामकर्म स्यात् । यथा उपपद्यते
' अप्रयानात्वा अननुवाजा ' इति प्रयाजप्रतिषेधे प्रयाज
र्थस्य आगम्यस्य अग्रहणं ग्रहणं न क्रियते, तथा वाग
भावे वागार्था संस्कारा अपि न क्रियेरन् । न चेद
युक्तम् । तस्मात् ईशानवाक्ये वागविधिरेव स्वीकर्तव्यं,
संस्काराश्च कर्तव्याः । शेषकमप्रतिषेधत्वात् उत्सर्ग
विधानात् ।

क्रिया वा म्यादपच्छेदादकर्म सर्वज्ञानं स्यात् ।
५५ ॥

' पर्यमिद्धतानामुत्सृजन्ति ' इत्यत्र यदि वागस्य
अकर्म स्यात्, तदा सर्वज्ञानं सर्वस्य संस्कारादि
क्रियामाश्रयैर हानं त्यागं स्यात् । तथायुक्तम् ।
तस्मात् अग्रच्छेदात् पर्यमिद्धतान्वाक्यस्य म्यादप्ये
दात् विहितदौक्येरेतेन इत्यप्यस्याग्रहणस्य वागस्य पर्यमि
द्धतान्वाक्ये च संस्काराणाग्रहणस्य क्रिया अनुष्ठानं स्यात् ।
तस्मात् ईशानवाक्येन वागविधि उत्सर्गोन्नचनेन च

कर्मोपानुष्ठानप्रतिषेधः इति सिद्धान्तः । अत्राहः पञ्च
न्तस्माद् । के.

* 'पर्यभिङ्गतानामुत्सर्गो' (१४।१३।५१) इत्यत्र
पर्यभिङ्गतानुष्ठानेन कर्मोपनिषेधः उत्सर्गानुयादेन वा
पर्यभिङ्गनापिषेधः इति चिन्तयिष्यते । सु. पृ. १२७.

ॐ पर्यभिङ्गतानामुत्सर्गो प्राजापत्यानां कर्मो-
त्सर्गः, श्रुतिभाषान्याद्वारण्यवत्, तस्माद् ब्रह्म-
साम्नि चोदनाप्रयत्नं स्यात् । ११।१।१२।५१ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान् पठन् प्रहृत्य भूयते— 'तान्
पर्यभिङ्गतानुत्सर्गन्ति, ब्रह्मसामिन् आलभन्ते' इति ।
अत्र पर्यभिङ्गतानां प्राजापत्यानां पञ्चापनिषेवताकृत्वा
पठन्ता उत्सर्गो भूयमाणे कर्मोत्सर्गः । कर्मण एव उत्सर्गः
प्रत्येत्यः । आत्पठन् श्रुतिभाषान्यात्, अथमेवे तथा
'पर्यभिङ्गतानानुत्सर्गन्ति' इति श्रुतिः तस्मान्नैव
प्रकृता वाजपेयगत भूति । एव श्रुतिनामान्यात् आत्पठ-
न् प्राजापत्यानामापि कर्मोत्सर्गः । यस्मात् पूर्वं कर्मोत्सर्गो
तस्मात् ब्रह्मसामिन् ब्राह्मणाच्छसिगामकाले चोदनाप्रयत्नं
कर्मोत्सर्गं चोदना स्यात् । पूर्वं सप्तदश पञ्चवः
उत्सर्गः ब्राह्मणाच्छसिगामकाले च अपरे सप्तदश
पञ्चवः आलभ्यन्ते । इति पूर्वः पञ्चः ।

संस्कारप्रतिषेधो वा, वाक्यैकत्वे प्रहृ-
सामान्यात् । ५२ ॥

सिद्धान्ती आह । नात्र कर्मोपनिषेधः किन्तु संस्कार-
प्रतिषेधः प्रजापत्याणां संस्काराणां तदानीं प्रतिषेधः
वाक्योपनिषेधे च ब्रह्मसामकाले प्रतिषेधः । कृतकामान्यात्
शतौरेकत्वेन 'पर्यभिङ्गतानुत्सर्गन्ति' इत्यस्य 'ब्रह्म-
याम्यान्तन्ते' इत्यस्य च वाक्यैकत्वे सति संस्कार-
प्रतिषेधः प्रत्येत्यः । येषामेव पूर्वोत्सर्गोत्सर्गोपनिषेध-
परत्वात् आलम्ब्यः । तस्मात् आलम्ब्योत्सर्गः ।

यपानां चानभिषारणस्य दर्शनात् । ५३ ॥

संस्कारप्रतिषेधे हेतुवन्तरहाह सिद्धान्ती । यानां
अनाभिषारणस्य अनाभिषारणभावस्य दर्शनात् संस्काराणां
प्रतिषेधो ज्ञायते । 'कस्या वा एतर्हि यथा यदनभि-
ष्टान्, ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यद् ब्रह्मसाम्यान्तन्ते तेना-
लभ्यः, तेनाभिष्टानः' इति । कस्या रक्षः । यदि
नी. को. ३१०

संस्कारप्रतिषेधः ततो जुह्वः स्वनीयप्रकारेण रेचितत्वान्
प्रयाजसोपो नास्ति, तदभावात् अनाभिष्टान्त्युच्यते ।
यदि तु कर्मप्रतिषेधः स्यात् ततो ब्रह्मसामिन् आलम्ब्यः
कर्मोत्सर्गः तत्र प्रयाजाः पुनरिज्येरन्, तेषां शेषः स्यात्,
तेनाभिषारणं स्यात् इति अनाभिषारणं नोपपद्येत । उक्तं
संस्कारप्रतिषेधः, तस्मात् प्राजापत्यानां पठन्ता ब्रह्मसाम-
काले आलम्ब्योत्सर्गमात्रविधानमिति सिद्धान्तः । के.

* पर्युद्योगो नाम स भवति, यः स्वयं
साधयति विपक्षतः च प्रतीपमाचरति । भा. ३।१।६।३
पृ. ६९४.

* पर्युद्यः । नहि नो गल्पय्यः स तेनैव सह
प्रयुज्यते । वा १।२।।१२ पृ. ३२७. * दशपूर्ण-
गामादीनां सर्वकामार्थता पर्युद्येति निर्णयः । एतः
प्रयोगः एकस्मै ज्ञाय, अपरः अपरस्मै । भा.
४।३।१।२५-२६. * पर्युद्योनां रह्यप्रयोगेणैव
आनर्थक्यात्तद्विप्रकृतत्वात् पर्युद्यस्वरूपस्य अप्रयो-
जकत्वम् । सु. पृ. ५६०.

* 'पर्यास इति चान्ताख्या' (५।३।४।८)
अन्तिमस्तुचः पर्यासः । ज्योतिषोमे बहिष्पतमाने 'पव-
नागस्य ते कवे' इति वृचः पर्यासः । वि. ५।३।४.

* पर्यासोत्तरकालता बहिष्पतमाने आगन्ता
स्तोमायाम् । साध्यदिनाभिव्यक्तमानयोस्तु साध्यदिन्वेव
निवेशः साम्याम् । भा. ५।३।४-५।७-१४.

* पर्यासब्रह्मन्तवचने लोके दृश्यते, यथा
श्रीपर्यासः नरीपर्यासः इति । भा. ५।३।४।८.

* पर्युद्यस्तप्रतिषेधविधिः (भट्टश्रीशेखरमते) 'न
प्रथमस्ये प्रयुज्यन्तात्' इत्यस्य पर्युद्यस्तत्वात् तद्विप्रकृतः
'अभिष्टाने प्रवृत्तः' इति । बाल. पृ. १६.

* पर्युदासः अन्तर्व्यजोक्त्यर्थोऽभावात् इति
'विधीनामेकदेशः स्यात्' इति स्वयं अविप्रकृत्यप
दशमे (१०।८।१।४) सिद्धान्तिम् । बाल. पृ. १६.

* पर्युदासः अनुष्ठानमहापितृयज्ञयोः येनज्ञापकस्य हेतु-
वरणस्य च । भा. १०।८।१।४-४. * पर्युदासोऽर्थं न
निषेधः 'नेष्टेतोदन्तनादित्यम्' इति । प्रजापतिव्रतेषु ।
के. ४।१।३।३-६. * पर्युदासः कर्तव्यत्वात्कर्मव्यवहारीः

उदासीनः । बाळ. घृ. १९. * पर्युदासः ज्योतिष्टोमे
पुरवार्यदानपात्रहोमाना दीक्षितकर्तृत्वेन । भा. १०।८।
७।१२-१५. * पर्युदासः तदन्यथाश्वरोचनायोः । सु.
१।२।२ घृ. ८. * पर्युदासः दीक्षितस्य दानहोमपात्र-
प्रतिषेधः । भा. १०।८।७।१२-१५. * पर्युदासः
नानुवाजेषु इत्यादौ । प्रतिषेधे सति शास्त्रस्य भ्रान्तिः
कल्पनीया, त्रिकल्पपतेः । द्विगृहकल्पना च । प्रतिषेधा
दग्निपाया कोऽप्युपपत्तौ भवतीति, विधौ क्रियाम् ।
तस्मात् पर्युदासः । तत्र लक्षणा केवला, नादृष्टकल्पना ।
अदृष्टकल्पनायाश्च लक्षणा व्यायमी । ङुप्. १०।८।१।४,
* पर्युदासः नानुवाजेषु इत्यादौ । ' समर्थः पदविधिः '
इति समर्थयोः समाह । सामर्थ्ये च यदि लिङ्गसंख्या-
दिर्न नापेक्षते राजवद्. ततः स्यात् । ततः पुरुषेण
समर्थते । तस्माद्विद्मसख्यावियुक्तः श्रद्धागणः समासे
अपरायो गम्यते, प्रतीतेः द्वयत्वात् । एव सत्येकः
अर्थः । तस्मादुभयोरनुममः कर्तृपः । उभयोरानुगमा-
द्वाक्ये पर्युदासः सिद्धः । १०।८।१।४. * पर्युदासः
' नापेक्षं वृणीते ' इति महापितृवये । भा. १०।८।१।
१-४. * पर्युदासः ' न होतार वृणीते ' इति महापितृवये ।
१०।८।१।१-४. * पर्युदासः ननुवं अन्योप्याभावः ।
तद्विज्ञाने सति तस्यदत्तत्वं पर्युदासः । के पर्युदासो
नामाविधः । सीमास्वाचारप्रसारो सूत्रमतया विवेचितः ।
तत्र सर्वे ' पर्युदासविधिः ' इति विन्दी ब्रह्मम् । के.
* पर्युदासः पुरवार्यदानपात्रहोमेषु शीक्षितकर्तृत्वस्य ।
' ०।८।७. श्रीको. घृ. २३-३३ ' नदीक्षिताधिकरणम् '
इत्यत्र दृष्टम् । * पर्युदासः भावनाऽतिरिक्ते
नम्रः संवन्धात्, ' नेष्टेनोचान्तमादित्यम् ' इत्यत्र ।
भाट्ट. ४।१।३. * ' न कलत्रं भक्षयित्कम् ' इति मम तु
पर्युदास एव । उपश्लेषरक्षणाय धृत्वा मध्यते. कर्तव्यता
तयोः विदधानि । नवारथ कर्मन्पवहितत्वात् न कर्मन्-
त्ववचनेन संबन्धते । तस्मात् प्रत्युतः अन्येन संबन्धमानः
पर्युदासो भवति । तत्र नाप कलत्रेन संबन्धते । किं
कारणम् ! अगमस्तत्वात् । मुन्यन्तयोः समासे सति
पर्युदासो भवति, नागमामे । अतस्तत्वात् पर्युदासो
आनुना संभवे । तत्र सुकन्तव्याभागाभावात् समासो

नास्ति । तस्मात् अभक्षणं कलत्रादिविशिष्ट फर्णापिना
कर्तव्यम् । ङुप्. ६।२।५।१९. * ' न केतारिणो दराति '
इति नावं प्रतिषेधः किन्तु पर्युदासः । तत्रकारथ
दशमे (१०।८।१९) ' येमजामहे ' इति मनोदाहस्येन
स्युन्पादयिष्यते । तत्रत्वेन (पर्युदास-) न्यापेन अक्ष
पर्युदासे सति अक्षयतिरिक्त सर्वेषु देवमिति द्वि-
निषेधयोः एकवाक्यतात्वात् नास्ति अक्षस्य पाणिभूमि
दानम् । वि. ६।७।३. * ननुपदसमिवाह्यतत्त्वतोः
स्वविक्रदापे लक्षणा यत्र वाक्ये, स पर्युदासः । घृ.
६।२।५।२९. * पर्युदासेन प्राप्तं वाक्यते । बाळ.
घृ. १३१. * पर्युदासे तदन्यमानघपोच । सीम्बा.
* पर्युदासाधिकरणे (१०।८।१) ननुपस
लाक्षणिकत्वमुक्तम् । वाग्यार्थः घृ. २०. * श्रुत्यन्तस्त्यो
विदोषः श्रुत्यन्तरे अनाश्रितत्वेन विकल्पः सर्वत्र स्यात्,
म चायुक्तं सत्या गतौ इति पर्युदासाधिकरणे स्युग-
दितम् । न्यायिनि. ३।३।१६।२७ ब्रह्म.
* ननु ' मृदुमृदु ' (पा. १।२।७) इत्यत्र. यथा
' न कवा सेट् ' (पा. १।२।१८) इति निषेधनिषेधत्वं
तद्वत् सगुणवाचकानामपि निर्गुणाक्यवाचकत्वं किं न
स्यादिति चेन्न । दृष्टान्ते पर्युदासाधिकरणन्यायेन
मृदुमृदुत्वादिदत्तत्वेनहितसेत्स्वाप्यन्यत्विनिषेधरूपत्वेन
एकाक्यताया वाक्यभेदेन निषेधनिषेधकत्वान्पनात् ।
अद्वैत. २।४।१५९-१६१.
* ' दीक्षितो न सुहोति ' इत्यत्र बोद्धव्यमकर्म-
होमप्रतिषेधे पर्युदासाधिकरणपूर्वपर्युदासायेन अनि
कार्यो विकल्पः । परिमल. ३।३।१५।२६ ब्रह्म.
* पर्युदासन्यायः । येयजामहन्त्यायः । अनुवाक-
महापितृवृषयोः देवजामहोत्तरणयोः पर्युदासः ॥
प्रतिषेधः प्रदेदोऽनारभ्यविधाने च प्राप्तप्रति-
पिद्धत्वाट्टिकल्पः स्यात् । १०।८।१।११ ॥
भाष्यम्— प्रतिषेधः श्रयते चोद्वेन प्रतिष्ठे कर्म,
अचिदनाम्यगादेन प्राप्ते । चोद्वेन प्रतिष्ठे महापितृवृषे,
' न होतार वृणीते नाऽऽपेक्षम् ' इति । तथा अनारभ्य-
वादेन प्राप्ते ' आश्रावयेति चतुरस्रम्, अथ शौच-
दिति चतुरस्रम्, यजेति द्वयस्रम्, ये यजामहे इति

प्रजाशरम्, इयसरो वपट्छात्र, एष वै प्रजापतिः स्म-
 दशो षोडश्यापत्यः' इति । ततः 'नानुयाजेषु
 येषामहं करोति' इति । तदापत्यैः संदायिकः किं
 प्रोक्तं नारम्यवाद्योः प्रतिषेधः, च व विकल्पः उत पर्यु-
 दात्' इति । किं प्राप्तम् ? विकल्प इति, प्राप्तिप्रतिषेधयोः
 प्रमाणवत्त्वात् । तयो हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ ।
 प्राप्तिस्वात् प्रमाणावन्ती महत्पितृष्वेन यजेत प्रकृति-
 पदिनि । तथा, 'एष वै प्रजापतिः उत्तदशो षोडश्या-
 यन्तः' इति भवति वाक्यं प्राप्तेः प्रतिषेधमनपेक्षमाणं
 प्रमाणभूतम् । तथा प्रतिषेधः प्रमाणत्वात् 'न होतात्
 हृषीते, नाऽऽर्षेभन्, गृह्योरेवैनानुहृषवति' इति । तथा,
 'नानुयाजेषु येषामहं करोति' इति । सर्वेषु यज्ञेषु
 येषामहं कृत्वा प्राप्त, न करोत्यनुयाजेष्विति प्रति-
 षिष्यते । 'येषामहं कर्तव्यः' इति वचनात् सषेयज्ज-
 महं कः प्रयोगः कदाचित् गम्यते । 'न कर्तव्यो ये-
 यज्ञमहः' इति वचनादयेषामहं कः प्रयोगः फलगतिति
 गम्यते । उभयोः प्रमाणत्वाद्गुणवशात्पि फलगिति गम्यते ।
 तस्मात् विकल्पः । एवं होजपैववरणेषुपि । तस्मात्
 प्राप्तप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः स्यात् ।

दुष्- :- न होतात् वृषीते 'नानुयाजेषु ये-
 यजामहं करोति' इत्यत्र पूर्वः पक्षः । अयं ननु शुक्ला
 कर्तव्यत्वा प्रतिषेधति । ये धातुनामनी, ते अपि तामेन
 विरोधकः । एवं सर्वानि पदानि स्वार्थवृत्तानि भवन्ति
 प्रतिषेधे । पर्युदात्ते तु लक्षणवृत्तानि भवन्ति, यथा
 'अत्राज्ञागमनप' इति अत्र ननु अज्ञापदं च अन्यस्य
 (अग्निवादे) लक्षणार्थमुच्यते (न स्वार्थम्) । एव-
 मिदोपि ननु दान्द. अनुवाजगमश्च अन्यस्य वजो-
 र्ध्वणाथौ उच्चार्येवाताम् । तस्मात् पर्युदात्ते न गृहीतव्यः ।
 ननु प्रकृतिष्वेऽपि पर्युदात्तफळं (अतिकल्पणम्) भवत्येव,
 यथा 'ददि ब्राह्मणेभ्यो दीयन्तं नक्त कौण्डिन्याय'
 इति । अत्र ब्राह्मणजातिर्दैनैवशात्, तदुपपत्तिता व्यवहितः
 (न वक्ष्येतात्) । कौण्डिन्ये तु उणात्ता (स्यावेन) ।
 तत्र यत् क्षपदानं अवर्णं (ब्राह्मणपदवाच्यव्यतिरिक्त-
 प्यक्तुद्देशेन विधीयमानं व्यक्षणात्) कौण्डिन्ये प्राप्नोति,
 तद् पणम (कौण्डिन्यपदोपात्तव्यतिरिक्तोद्देशेन विधीय-

मानेन धौतेन) तदुदात्तेन (विरोधात्) वाधते ।
 एवंमहापि यज्ञसामान्यं ('यज्ञेषु येषामहं करोति'
 इति) वर्णोपात्तम्, विरोधो लक्षणया । 'नानुयाजेषु'
 इति वर्णोपात्त एव (यज्ञ-) विरोधः । तत्र (विरोधे)
 श्रूयमाणः प्रतिषेधः (शाब्दत्वेन) सामान्यं (लक्षण-
 यत्वात् प्रवर्तमानं) बाधते । चोदकस्तु अश्रूयमाणः
 (एव) कल्पनीयः । कल्पितोऽपि (अथो) अज्ञानि
 सामान्येन व्रतीति । (तेन) 'न होतात् वृषीते' इति
 (उक्तम्) विरोधेण श्रूयमाणं उपमितकल्पितसामान्य-
 प्राप्तिं बाधते । (इति दूरोत्तरितो विकल्पः) । उच्यते ।
 नकारः (अय) निवृत्तिं व्रवीति । सा च (निवृत्तिः)
 प्रवृत्तिमन्तरेण न संभवति । (सा तु) सामान्यशास्त्रेण
 वा यजेत् विरोधशास्त्रेण वा । (ततः किं ? इत्यत्र
 आह-) यदि अनुयाजेषु येषामहं (विहितः)
 न स्यात्, प्रवृत्तिरेव (अय) न स्यात् । (नक्षत्र
 पिनाः शास्त्रेण सातः प्रवृत्तिः संभवति) । एव च
 प्रतिषेधस्य आनर्पेक्षमेव स्यात् । (पुनश्चोदयति-) यथा
 तर्हि 'ब्राह्मणे न हन्तव्य' इति (प्रवृत्त्यधीनोऽपि
 प्रतिषेधः, तामेकान्तेन बाधते) एवं (अत्रापि प्रतिषेधेन
 प्रवृत्तौर्वाधो) भविष्यति । (परिहरति-) नहि ।
 (कुतः ? तत्र हि) अर्थात् हननं प्रातं (यथेच्छं)
 कुर्वी न चेद्वि । (तत्र) यदा करोति, तदा प्रतिषिष्यते
 (न हन्तव्यः इति । किन्-) तत्र अर्थात् प्रातस्य
 शास्त्रेण नित्यवाधः (युक्तः) । इह (तु) द्वे (अपि)
 शास्त्रे । तेन द्वे अपि प्रहीतव्ये । तयोः (च) विरोधात्
 विकल्पः । नोदकोऽप्येवमेव । अपि चैकस्य (शास्त्रस्य)
 फलवत्ता प्रमेया, अपस्य (तु) निवृत्तिः । तस्मात्
 (मित्रविषयत्वात्) न वाध्यवाचकभावः (पटपट-
 बुद्धिनत्) । तस्मात् विररपः । न चेदं (प्रतिषेधपक्षे
 विकल्पामिचानं) पूर्वपक्षोक्तिमानं (किन्तु पारमार्थिक-
 मेव) । तथा च सूत्रमध्यकारो आहः
 'सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात्' (१।४।
 १।२१) इति । तत्र (हि प्रत्यय-) वचनेन
 प्रतिषिष्यते । ('न चतुर्विधवदिति भूयान्' इति ।)
 आनुमानिकी प्राप्तिः प्ररणाभ्यानात् । (तयापि)

तत्र विकल्प (एव सिद्धातयेन) अमुपगत (दुर्बलाऽपि प्राप्ति तदधीनामपमेन प्रतिपत्तेन तुल्यस्तेति । ननु तत्र आनर्थक्यात् पाठस्य पुनो मन्त्राङ्गीकार । इह तु सामान्यचोदकयो विपयान्तरे ऽप्यवकाशासमवात् नानर्थक्यम् । अत आह—) नानर्थक्येन (प्रमाणेन तत्र ऋच अङ्गीकार । कुत !) आनर्थक्ये हि परिहारेण कारणेनोपादाने । तस्मात् युक्तो विकल्प ।

अर्थप्राप्तवदिति चेत् । २ ॥

भाष्यम्— इति वेदवगमत्ते विकल्प स्यादिति । तत्र । अर्थप्राप्तस्यात् । तद्यथा लोकेऽर्थप्राप्ते यत्र प्रतिपद्ये भवति ' न विप महयितयम्, न सर्पाया हगुल्लिटेया, न कण्ठक पादेनाधिष्ठेय ' इति, अत्रिगैव तस्मात्प्रत्य भवति, न विकल्पे तत्र मन्त्रामदे विधिप्रतिपद्ये प्रतिपद्ये क्लीयामिति । प्राप्ते हि विधौ प्रतिपद्ये भवति । येन च नाम प्राप्त यदुच्यते तत्तस्य बाधक भवति । तस्मादत्रिगैवमुपायेषु वेपजामहस्य, महामितुष्ये च होनापेयवरणस्येति ।

न तुल्यहेतुत्वाद्बुध शब्दलक्ष्यम् । ३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तुल्यो हि हेतुर्हि प्राप्ते प्रतिपद्ये च । तस्मात् शब्दलक्षणम्, प्राप्तिरपि पति पद्योऽपि । प्राप्तिरपि प्रतिपद्ये प्राप्ते, प्रतिपद्योऽपि प्राप्ते प्राप्तायाम् । लोके पुनरुपमयैलक्षण प्रत्यक्षतो गम्यमान गुणदोषकम् । तत्र विधिप्रतिपद्येवचोर्षतरे गुणवान् सोऽनुप्रीचते । न तु शब्दलक्षणे गुणदोषो शक्यते भवगन्तुम् । तस्मात् शब्दलक्षणेन प्राप्त तत्तदुभयमव धाते । उभौ च प्राप्तिप्रतिपद्यौ प्राच्युत । तस्माद्विकल्प स्यात्तरेति ।

अपितु वाक्यशेषे स्यादन्याप्यत्वाद् विकल्पस्य विधीनामेवदेश स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अपिचिति पक्ष पात्रुति । वाक्यगेय स्यात् प्रतिपद्ये प्रवेदानारम्भविधानयो । नैवमसिंवाप, अनुवाजेषु वेपजामहो न कर्तव्य इति । कथं तर्हि ? ननुवायेष्विति नशब्दोऽनुवाजशब्देन सह संबध्यते, न करोतिना । किमतो यथेवम् । ननुवाजेष्वित्येतत्

दपरिपूर्णे वाक्यम्, तत् साकाङ्क्ष पूर्ववाक्यैकदेशेन समन्वयते । यदेतत् ' वेपजामह करोति ' इत्युक्तम्, तानुवाजेषु । यावदुक्त स्यात् अनुवाजवर्जितेषु यजन्ति वेपजामह करोतीति । तस्माद्विधेरेव पर्युदासनायाजः, नास्ति प्रतिपद्ये इति न विकल्पो भविष्यति । महापितृ वरेऽपि प्रवृत्तिरहितवचनात् होनार्पेयवरणमिह कर्तव्यं प्राप्ताम् । तदुच्यते प्रवृत्तिवत् कर्तव्यं चरणं दत्तयिष्येति । नशब्दोऽत्र वृणीतेर्येन संबध्यते । प्रत्यशार्थेषु अनुवाद । यदत्र प्रवृत्तिवत् कर्तव्यं चरणं यजन्तिवेति । किमर्थं पुनरनुवाजेऽनुवाजवर्णेन च नशब्द संबध्यते इति । उच्यते । अथाप्यत्राद्विकल्पस्य । अथाप्ये हि विकल्प । कथम् ? इह यत्रातिषु वेपजामह करोतीत्युच्यते । यदेव मन्त्रमन्ते, न शक्यं न विना वेपजामहेन यद्विदितमि निर्बर्तयितुम् । तत्र प्रतिपद्येचत्तनपनर्षकम् । प्रतिपद्ये ऽपि विज्ञाने विधिवचनमनर्थकम् । तस्मात् यद्यो विकल्प । नच यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विकल्प आश्रयणीयो भवति । उच्यते । यनाप्यतरदानर्थक्यमापद्ये, कल्पेतापि नत्र विकल्प, यत्र न केन चिदपि प्रकारेण यवता संयति । इह त्वनुवाजसंबधवर्षुशसोनापेयवत् । तस्मात् विकल्प । आह । नन्वनुवाजशब्दो नान्दस्य स्यात् प्राप्तेति । नित्यो शब्द नशब्दस्य सुच्छतस्येन समास इति वार्तिककारो भववान् स्यात्प्राप्तो मयते सः । ' वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ' इति । नेति भगवान् पाणिनि । स हि, ' निमाया ' इति प्रकृत्य ईदंश नमानमुक्तवान् । सदादित्वाच्च पादिनेर्वचन प्रमाणम् । असदादित्याच्च कल्पयनस्य । असदादी हि विद्यमानमन्वयुत्पत्त्यम् ब्रूवात् । तस्मात् पर्युदास इति ।

दुप्— प्रतिपद्ये (सति) शास्त्रस्य आन्वि कल्प नीया, विकल्पापत्ते । द्विरदृष्टकल्पना च । प्रतिपद्या दत्रिचाया वीऽप्युपकारो भवतीति, विधौ किञ्चनम् । तस्मात् पर्युदास । सत्र लक्षणा केवला (नादृष्टकल्पना) । अदृष्टकल्पनायाश्च लक्षणा ज्यायसी । ननु ' अर्थकवात् ' (२।१।१४।४६) इत्ययं याद्योऽत्र नास्ति, येनैक वाक्यता स्यात् । उच्यते । सत्यमय ग्यायो नास्ति । किन्तु (यथा) ' दप्ना जुहोति ' इति होम पूर्वेषु

वाक्येन प्राप्तो विपरिवर्तते । तत्र दधि विधीयते, भवति
चैत्राश्रयत्वम् । एकमिहापि, येषामहं विपरिवर्तमान-
मन्त्र पर्युदासार्थो विधीयते । पर्युदासस्थले घृमगा-
ह्यातधपणात् परैकप्राप्त्यासंभवेऽपि वाचनैकवाक्यत्वं
संभवत्येव । (तथा चोदकेऽपि यत् प्रकृतिवर्तिपतृपथेन
यजेत तद्वरणवर्द्धमिति । अथवा येषामाहः सामान्येन
प्राप्त्यमाण एवानुवाक्याक्येन विधीयते (वस्तुवाक्येन
येषामाहं करोतीति) । पितृवशेषेवमेव । अत्र ग्रन्थः
' नन्तुपानसंक्षेपे नन्वस्य समासः प्राप्नोति ' इति ।
पर्युदासस्थले समासः स्यात् । न चान् समासः
(येन पर्युदासः स्यात्) । तस्मादिहस्य एवाऽऽ-
श्रीयते । उच्यते । ' मिमाषा ' इति (अनेन) समालो
याक्य या भवति । यदि समासलक्षणमेवाऽऽश्रीयेत्,
सामः पुरुषः इति अपभ्रंशोः स्यात् । तस्मात् राज्ञः पुरुष
इत्यपि साधु, राजपुरुष इत्यपि, समयोरप्यनुगमात् ।
क्यानुगमो नास्ति तत्रासाधुः प्रयोगः, यथा चाधीति ।
तेनाश्रयसि समासे च एवायं, समसिऽपि । तेना-
समासत्वमदोषः । ' नित्यो ह्यस्य ननः मुक्तसंक्षेपे
समासः ' इति । सोऽभिप्रायः ? मिमाषचित्तौ
वाक्यसमासौ । वाक्येन पुंलिङ्गैकवचिद्विशेष्य पुरुषः
प्रतीयते । समासे तु न ज्ञायते किं द्वयोः पुंल्लेखे बहुला-
श्रुतं क्षिप्य उत नृपुंसकमेति । तस्मात् (वाक्यसमासौ)
नैवायं । गोशब्दे ल्लेखोऽर्थः प्रतीयते । तत्र यस्यानुगमः
स साधुरितोऽपभ्रंशः । (यथा गोपीशब्द आचरने
अर्चुर्न सहादिति) । अत्र राजपुरुष इति लिङ्गैकवा-
चित्तौ वाक्ये नित्यं समास एव साधुः । तन्तुके उक्तः
पुरुष इति वाक्यमेव । अत आह ' वाचनानामर्थक्यं च
सम्भावसिद्धत्वात् ' इति । तेन पर्युदासो नास्ति, समासा-
त्वात् । अत्रोच्यते । ' समर्थः परविधिः ' इति
समर्थयोः समासः । सामर्थ्यं च यदि लिङ्गान्तरिकं
नापेक्षते, राज्यान्वयत्वात् स्यात् । ततः पुरुषेण समस्यते ।
तस्माद्विद्वत्सामर्थ्यविपुक्तः (धूमपाणः) समासे अवयवार्थो
गम्यते, प्रतीतेस्तुत्यात् । एवं ह्यनेनोऽर्थः । तस्माद्-
भयोरनुगमः कर्तव्यः । अन्योऽन्यानुगमात्वाक्ये पर्युदासः
सिद्धः ।

शा— ' तत्र ह्युत्तर्यद्यमाय प्रतिपेक्षोऽन्यथा
पुनः । पदद्वयमपि हान्यपरत्याह्वयणा भवेत् ॥ '
इति प्राप्ते वृत्तः । ' यत् एव विकल्पोऽयं प्रतिपेक्षे
प्रसज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो
वरम् ॥ '

सोम— एतमस्यष्टयोः अर्थलोपप्राप्त्यान्माननिवन्धन-
वापयोः निरूपणानन्तरं अतिस्यष्टस्य प्रतिपेक्षानिवन्धन-
वापस्य अस्मिन् वादे प्राधान्येन निरूपयामिति पाद्वा-
न्तात्त्विकान्तर्गत्यं च । सूत्रार्थस्तु— प्रवेशे चोदकेन
आपेक्षरणात्तदेव येषामहस्य अनारम्यविधाने च सति
' नार्थेयम् ' ' नानुवाचेषु ' इति नन् प्रतिपेक्षार्पकः ।
ततश्च विहितप्रतिपिद्वन्तात् विकल्पः इति ।

वि— ' नार्थेयं न च होतारं नानुवाचेष्वितीहो ।
विकल्पः पर्युदासो वा, स्यादाहो वचनद्वयात् ॥,
अन्वाध्यन्वाद् विकल्पस्य चिच्छेदः सा निपेक्षणीः ।
तेनानुवाक्याक्यस्यद्वयं पर्युदासत्विति ॥ '

भाट्ट— तदेवमर्थलोपात् प्रत्याम्नानां वाधो निरु-
पितः, प्रतिपेक्षारिदानीं निरूप्यते । महामित्यवैऽति-
देवप्रातस्य होतृवरस्य प्रतिपेक्षः श्रुतः ' न होतारं
इतीति ' इति । तथा अनारम्यार्थातस्य ' आश्रापयेति
चतुरशरम्, अस्तु श्रौषधिति चतुरशरम्, यजेति
द्वारम्, ये यजामह इति पञ्चाशरम्, द्वाष्टो वपट्टारः,
एव च सतदस्यः प्रकापतिर्वहमन्वायतः ' इति यजमानो-
द्देशेन विहितस्य येषामहस्य ' नानुवाचेषु येषामहं
करोति ' इति प्रतिपेक्षः श्रुतः । तयोः किं नित्यं होतृ-
वरणादिनापकर्तव्यं उत विकल्पेनैव सिन्ध्यात्, न तावदर्थं
' होतृवरणान्तरिकं प्रकृतित्वं कुर्यात् ' ' अनुवाक-
ध्यतिरिक्तेषु च स्पष्टो येषामहः कर्तव्यः ' इत्येवविधः
पर्युदासः, अत्यन्ताभावकचित्तो ननः प्रधानभूतभावना-
न्वयसमर्थे अन्योन्याभावकचित्तमङ्गीकृत्य तुणभूतवाच-
र्थान्वयाङ्गीकारे प्रमाणात्वात् । अन्योन्याभावसंशकस्य
ननदाइति पक्षार्थो लक्षणापेक्षः । अतः प्रतिपेक्ष
एवायम् । तस्य च प्राप्तिपेक्षत्वात्, प्राप्तं प्रकृतं
आह्वीयत्वात्, द्वाष्टप्रातस्य चानन्तरं चापेक्षेणात् अगत्या
प्रत्याग्राह्यवदिकल्पः । ननु प्रतिपेक्षस्य प्राप्तिपेक्षे

किं बीजम् । न तावदभावहानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्
 प्रतियोगिप्राप्त्यर्थं तत्, येयञ्चामहद्विष्णुस्य प्रतियोगिनो
 अन्वयात्प्रति योगिप्रसिद्धयन्वेऽपि यगान्तरेषु प्रसिद्धत्वात् ।
 नह्युक्तोक्तिं प्रतियोगिप्रसिद्धिरभावशेषे कारणम्, ह्ये
 वद्विप्रसिद्धयन्वेऽपि ह्ये वद्विर्नास्तीति शेषस्यानुम-
 विक्रयात् । अत एवोद्देश्यप्रसिद्धयर्थमेव प्राप्तिप्राप्त्य-
 मित्यप्यप्यस्तम्, निषेधाधिकारे प्रतियोगिननुहिदयानु
 योगितुष्टिचयर्थस्यैव विषेयत्वात् । न च तथापि प्रयत्न
 पुराणनिष्ठप्रशोदनकत्वात् निषेधस्य प्रवत्यभावे
 वैश्यापत्तेः, तत्परिहारायै प्रान्त्यपेक्षलभिति चाच्यम् ।
 निषेधाभावे सामान्यशास्त्रेण प्रान्त्या आहवनीयशास्त्रेष्वेव
 पददोमे आहवनीयस्य अन्यायादियु येयञ्चामहदीना
 प्रसक्तत्वात् । अतश्च यथैव पदशास्त्र सामान्यशास्त्रस्य
 तात्पर्यग्राहकं तत्, वस्य तदातिरिक्तविषयता वस्यपति,
 एव निषेधशास्त्रमपि सामान्यशास्त्रस्य तदातिरिक्तविषयत्वे
 तात्पर्यग्राहकत्वादेव कार्यम् । न च सामान्यशास्त्रान-
 लोचनेऽपि पदशास्त्रस्य पदविषयकत्ववत्त्वं निषेधशास्त्रस्य
 प्रसक्त्यभावेन शब्दशोधात्मकत्वम्, पदशब्दशोधापदेव
 प्रतियोगिप्रसिद्धिमात्रेणानुयोगितुष्ट्यभावविषयकत्वात्प्रयो-
 पत्तेः । अतश्च प्रान्त्यप्राप्त्यस्य निषेधोपपत्तेः न प्राप्तेः
 शास्त्रीयत्वेन विकल्पः । इति चेन्न । सकल्पात्काम्यित-
 भावनारूपाव्यापत्तये एव प्रतियोगितासम्भोगे नस्यभावा-
 ख्योत्सर्गोक्तत्वात् अन्वयाजाधिकरणकयेयञ्चामहानुक्त
 कृतोरेव प्रतियोगितया तत्प्रसिद्धिं विना शब्दशोधात्मकत्वे-
 नैवाप्य तत्प्राप्तिप्राप्तत्वात् । नहि कल्पनास्य प्रतियो-
 गिता संभवति । अतश्च इतरवैशिष्ट्यात्तावत्प्रवत्याभावे
 विनिर्गमनाभिहातुं सर्वविशिष्टाया एव तत् । अत एव
 न येयञ्चामहदात्मस्यैव प्रतियोगित्य ननः प्रधानभूताख्या-
 स्तार्थान्वयसंभवे गुणभूतनदन्वयस्यान्याप्यत्वात् । अत एव
 यत् ' ह्ये वद्विर्नास्ति ' ' नान्तरिक्षे न दिवि ' इत्यादी
 तदाप्य तत्राव्याप्यपदादेरेव प्रतियोगित्वमन्वीत्युक्त
 तदुद्देशेनैवानुयोगितुष्ट्यभावमभिधानम् । यत् तु न बाध-
 त्वे निष्पन्नकृतोरेव प्रतियोगित्वात् तदुद्देशेनैवानुभवमात्र
 सिद्धिः । अत एव प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थनिषेधोद्देश्यप्रसिद्धय-
 र्थमपि प्राप्तिप्राप्त्यस्य, निषेधस्य तदातिरिक्तेण शब्द-

शेषस्यैवाजननात् । न च प्राप्तिः क्वचिद्वागतः,
 क्वचित् शास्त्रतः । आद्या ' न कलङ्क मधयेत् ' इत्यादी ।
 अत्या प्रकृते । सा च प्रमात्पूर्वेति शुको विकल्पः । नहि
 भ्रमात्मकप्रतिनिदिमादाय तत्सम्भनः । निषेधशास्त्रानलोचने
 सामान्यशास्त्रमात्रालोचनेन प्रम-
 संभवेऽपि निषेधशास्त्रस्यैव प्रथमालोचने विशेष-
 दर्शनसन्वेन सामान्यशास्त्रतो भ्रमानुपपत्तेः, वस्तुत-
 स्त्वादृशप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धय तदुद्देश्यकत्वात्प्रमात्प्रा-
 प्तेश्च । न च यस्य सामान्यशास्त्रमात्रालोचनेन
 भ्रमात्मकेश्चक्षणताज्ञानादनुक्त्येव येयञ्चामहद्विष्णुस्य
 तत्पुराणिकत्वेरेव प्रसिद्धया, अन्यायाधिकरणकथेयशा-
 महद्विष्णुस्य प्रतियोगित्वात् तदभावविषयकप्रयोगपत्ति-
 रिति चाच्यम् । एतद्विष्णुस्य तत्पुराणिकत्वभावस्य
 स्वतः सिद्धत्वेन उद्देशो विधिवैवर्थात्, पुराणान्तरीय
 कृत्यभावस्य एतत्पुराणिकनिवारणत्वात्प्रोक्तत्वानुपपत्तेः ।
 अभावे तद्योग्यत्व हि निवारणत्वेनाभिष्टशास्त्राना-
 ख्यस्य अभावप्रतियोगिभूतकृतिसामग्रीविपत्कत्वम् ।
 न चान्यदीयुतितामस्री बलवदनिष्ठानुबन्धित्वज्ञाना-
 भावरूपा अन्वयदीयानिष्ठशास्त्रानवशानात् विपत्पत्तेः ।
 अतश्च एतदात्मनिष्ठकृतिसामग्रीस्यैव एतदात्मनिष्ठ-
 निष्ठानुबन्धित्वज्ञानानु निवर्तनीया । सा च निषेधस्य
 प्रथमालोचने विशेषदर्शनवत्त्वात् प्रमात्प्रिम न
 समनति । तत्र प्रकृतिस्तु प्रतियोगिभूता अप्रसिद्धिवै ।
 अतोऽवश्यं निषेधशास्त्रस्य प्रथमालोचनेऽपि तदुद्देशित-
 प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थं सामान्यशास्त्रमालोच्यैव अन्यायाधि-
 करणकथेयञ्चामहानुक्तत्वात्प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थेरेव सामान्य-
 शास्त्रप्रमितया प्रतियोगितामन्वीत्युक्तं निषेधशास्त्रार्था-
 वधारणा इत्यन्वीकृत्यम्, अतश्च सामान्यशास्त्रप्रमित-
 व्याप्यन्त बाधयोगात् विकल्पो पुन एव । तदा हि
 सामान्यशास्त्रेण येयञ्चामहस्य प्रमात्प्रिमिने अन्याया-
 सादाप्यजनकत्वानुमानात्, निषेधेन च प्रमात्प्रिमिने
 भावे येयञ्चामहामावेऽपि इतराङ्गे, सादाप्यजनकत्वस्या-
 गुणमत्वात् तत्रोपपत्तेश्चानुपपत्तेः अविधेय । यद्यप्य-
 निषेधे तु रागेण कञ्चामहदादी इष्टावन्तत्सम्भोगेन
 प्रततायाः कञ्चामहदानुपपत्तेरभावे निषेधशास्त्रे

• पर्युदासविधिः षोडशविधः - १ प्रहृतिगणराजदुप-
कारिपर्युदासः २ विद्वतिगतोपदिष्टराजदुपकारिपर्युदासः ३
विद्वतिगणराजविद्विष्टराजदुपकारिपर्युदासः ४ अपूर्वकर्म-
गणराजदुपकारिपर्युदासः ५ प्रहृतिगणसंनिवाग्यदृष्टार्थपर्यु-
दासः ६ प्रहृतिगणप्रतिपत्तिचिन्तितिरिक्तदृष्टार्थसंनिवातिपर्यु-
दासः ७ प्रहृतिगणदृष्टार्थसंनिवातिप्रतिपत्तिपर्युदासः ८

अपूर्वकर्मगतसंनिवाग्यदृष्टार्थपर्युदासः ९ अपूर्वकर्मगत
प्रतिपत्तिचिन्तितिरिक्तदृष्टार्थसंनिवातिपर्युदासः १० अपूर्व-
कर्मगणदृष्टार्थसंनिवातिचिन्तितिरिक्तदृष्टार्थपर्युदासः ११ विद्वतिगतोप-
दिष्टदृष्टार्थसंनिवातिपर्युदासः १२ विद्वतिगतोपदिष्टदृष्टार्थ-
प्रतिपत्तिचिन्तितिरिक्तसंनिवातिपर्युदासः १३ विद्वतिगतोप-
दिष्टदृष्टार्थसंनिवातिचिन्तितिरिक्तपर्युदासः १४ विद्वतिगणराज-
विद्विष्टदृष्टार्थसंनिवातिपर्युदासः १५ विद्वतिगणराजविद्विष्ट
दृष्टार्थसंनिवातिचिन्तितिरिक्तसंनिवातिपर्युदासः १६ विद्वति-
गणराजविद्विष्टदृष्टार्थसंनिवातिचिन्तितिरिक्तपर्युदासः । उदाहर-
णानि तु मृगाणि । (अथैव पर्युदासचतस्रस्यने क्रि-
तनिषेधस्य सन्निवेय्य निषेधः षोडशविधो ज्ञेयः ।) ।
पृ. २०. • पर्युदासविधौ न सन्तं पर्युदासकथा,
तथाप्येव आन्नातद्वयानन्वयसत्तेः । अथि तु आन्नातद्वय-
सत्ते वाचनेकवाक्यस्यऽपि । माह, १०।८।२.

• पर्युदासस्योत्ते ननः उमाशनिषयः कात्यायन-
मतेन । 'अशरणां आशरति', 'अयमं करोति'
इत्यादी । के. (नि. १०।८।२).

• पर्युदासं दूषयन् । 'असन्नि त्वा क्षयधनिम्'
इति प्रथिवा पाशुमि. पर्युदासं (कल्पसूत्रम्) । अथदे
दूषयन्तिन् मूले पाशुस्य परित. उद्वयम् । नि.
१०।२।३३, • पर्युदासं दूषयन्तः पर्युदासोऽपि दूषकात्ते
एव तन्नेगपुठेनः । ११।३।४.

• पर्युदाससंस्काराणां (सयन्के) एते-
ष्वप्यव्युत्पन्नम् । मा. १०।१।३१।३. मीश्रो.
पृ. १०।३६ 'मलेनाया पर्युदासि' इत्यत्र दृश्यम् ।

• पर्वणि नाच्येयम्, अम्पनयमौऽयं न प्रयोग-
यम्, तेन पर्वणि अत्यन्तस्यऽपि कर्मणि मन्वा' पटनाया
एव । मा. १२।३।१।१८-१९. • पर्वणि प्रातर्पि-
होत्रे हुवे पश्चात् दस्युर्मासाद्ये अग्निद्वन्द्व्यान्वाधान

क्रियते । अनेद्वरणे 'वाचा त्वा होवा' इत्यादिः
अग्निहोत्रोद्वरणमन्यो नास्ति । वि. १।४।९.

• पर्वकाठकर्मचययोः दीक्षासुव्ययोगेभ्यो शुभा
पर्वस्येव, दीक्षा अपरंग्यमि । ज्योतिषोने । भा.
१२।२।१।२५.

• पर्वद्वन्द्वः आग्नेयादिनिकम्पराः, प्रकरणवद्यत् ।
मान्युत्पत्त्या क्रियन्ते, पिप्लवे दीषते अस्मिन् इतिवि-
करणसुव्यया नु कल्प्याचष्टे । वि. १।२।१८, • पर्व-
द्वन्द्वः 'सुव्येय फार्यगौ जुहोति' इत्यत्र आग्नेयादिनिक-
स्यपरः । १।२।१८. • पृगातेः पर्वद्वन्द्वः । पृगादिष
दाने प्रसिद्धः । दानानि च (दस्युर्मासाद्ये)
समुदायाः । भा. १।२।१८।५३.

• पर्वसंधिः तन्मध्ये प्रहृतिचयः ॥

संधिःकालस्यत्वेत्येन साङ्गयोगमात्रनापर्याप्तत्वात्तत्रैव
वत्पर्याप्तये सम स्यादिति न्यायेन तपूवैवपरभावे-
समयोगस्येपात् । 'संधिमित्ते नयेत' इति श्रुतेषु दवेव
संधिरपरम्ये रात्रौ वा पठति ततः पूर्वं पठिच्छदभारस्य
वत्पश्चाद् पठिच्छदये इति समापयेत् । इति प्राप्ते,
इतिन्नाकाले वचनाद् व्यवतिष्ठेते । 'पूर्वतुर्पि शुद्धति
उत्तरमहर्षेणवा यजते' इति वचनेन प्रयोगस्य दृष्ट-
व्यवहारगमनात् । 'पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरवसेदिति पैश्व-
सुचयमुत्तरवसेदिति कौशिकं वा पर्युदासमनुसंज्ञे'
इति वीरीठकिञ्चिद्वचने (३।१) सुवैश्वानर परेत्.
इत्येवमावर्तनात्परतो रात्रौ वा यदि संधिः शेषः शेषः
तथा पौर्णमासी तस्यामन्वाधानमित्युक्त्वा ततः परेदुर्ग
इत्युक्तं भवति । अत्रतमे ततः पूर्वं वा यदि संधिः
शेषःराऽपि नोपव्याहार्हं, किन्तु पूर्ववैश्वानरा संधिदिन
एव इत्यपि व्यवतिष्ठेते । तेन संधिसंज्ञितः इत्यस्य विदु-
द्वष्टिमन्त्रे यथा संधिः पठति तथा तत्रं प्रक्रमेदित्यर्थः ।
आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपत्तौभवेदित्यादीनि प्रतिपत्त-
प्रविष्टाया यदि चैष्टिः समाच्यते इत्यादीनि च शेषि-
गार्थादिवचनानि एवमेवैव विद्वयन्ति । संज्ञ-
३।१।२.

॥ पर्वताधित्यकान्यायः । यथा 'अधित्यकान्याय-
सिव पातुमप्या लोभद्रुमः सानुमत्तः प्रयुद्धम्' इति
रघुवरी । साहस्री. २११.

॥ पर्वतोपत्यकान्याय. १ 'अगकदेरासना मूमि
रुर्ध्वमधित्यका' इति कोशात् । साहस्री. २१२.

॥ पलाशशाखाऽऽहरणम् 'अत् प्राचीमहरेत् वेव-
लोकममिन्वेत्' (तैत्र. ३।२।१) इत्यादिनोक्तम् । तत्र
प्राचीराब्देन वृषस्य प्राचीदिक्स्था शाखा स्थलीया,
न तु दिशेव वाच्या । वि. ४।२।२, ॥ पलाशशाखा-
ऽऽहरण वत्सापानशात्रम् । ३।६।८.

॥ पलाशशाखाच्छेदनं रोह्वर्मः । स न सायमात-
रुभयवैहायः । वि. ३।६।८, ॥ पलाशशाखाच्छेदन
विध्यादिविहितम्, न तु विष्यन्वकिहितम् । ३।१।२,
॥ पलाशशाखाच्छेदने 'इने रश' इति मन्त्रः ।
अत्र छिन्नश्च इत्यवशाहः, 'इने त्वेति छिन्नचि' ।
इति छेदने विनियोगात् । इत्यनायाव अत्राय धोः
पलाशशाखे त्वा छिन्नश्चि इति मन्त्रार्थः । २।१।१५.

॥ पलाशशाखासामार्जने 'ऊर्जे त्वा' इति मन्त्रः
'ऊर्जे त्वेतनुमार्जि' इति विनियोगात् । ऊर्जे रसाय
वसाय वा त्वाप्तनुमार्जि इति मन्त्रार्थः । अनुमार्जने
पक्ववृक्षकार्जिनि कारणम् । वि. २।१।१५.

॥ पवनवाहनन्यायः । अवभक्त्यस्तुनि व्यर्थ-
प्रश्नकरणे अथ प्रवर्तते । नहि यष्ट्यादिना पवनस्य
वाहन सकल भवति । साहस्री. ६६७

॥ पवमानाः ज्ञातिता. (ज्ञानिशान्तोपका.) अमि-
प्रेचनीषयम् । मा. १०।४।१।२१-२२, ॥ पवमाने एव
शापदिने आर्षणे च विष्टुद्राविष्टुद्रस्तोमकृत्वा सामा-
यापोद्वापो । १०।४।१।२१-२२, ॥ पवमाने रथर
करोति, आर्षणे वृहत् । विअधिति उपवेष्टे । १०।६।
५।१२.

॥ पवमाने स्वातां तस्मिन्नाशपोद्वापद्दर्शनात् ।
१०।४।१।२१-२२

विष्टुद्राविष्टुद्रस्तोमकेषु क्रतुषु साम्ना आयापोद्वापो
यवप्रापि ज स्तोत्रे पवमानेष्वेव वा इति विनारे
सिद्धान्तमहः । आयापोद्वापो आर्षणे माध्यदिने च
नी. शो. ३११

पवमाने स्वाताम् । तस्मिन् पवमाने आयापोद्वापोः
दर्शनात् । 'श्रीणि ह वै महस्योदराणि गायत्री वृहत्स-
नुष्टुप्, अथ शेवावपन्ति, अत एवोदपन्ति' इति श्रुती ।

वचनानि स्वपूर्वत्वात् । २२ ॥

विष्टुद्राविष्टुद्रस्तोमकेषु क्रतुषु साम्नामायापोद्वापो
पवमाने स्तोत्रे एवेत्यत्र पूर्वं छिन्नमुक्तम् । वचनप्रत्य-
याम्, इति चेदुच्यते । तुः शङ्का निरस्यति । छिन्न-
रूपाणि यानि उतासि, तानि वचनान्येवौक्तानि । तद-
र्थस्य अपूर्वत्वात् अन्यतः अप्रतत्वात् । ततश्च श्रुत्य-
वचनापेक्षा नास्ति । तानि च 'श्रीणि ह वै यक्ष्योदराणि
गायत्री वृहत्सनुष्टुप् । अथ शेवावपन्ति, अत एवो-
दपन्ति' इति । के

॥ पवमानोद्योक्तयोः आग्र्यपवमानानां साम्ना
गायत्रीवृहत्सनुष्टुप् विवेकाः, न तु अन्ते विष्टुद्रस्तोम
कृत्वे । मा. ५।३।५।१३-१४, ॥ पवमानोद्योक्तयोः
विष्टुद्रस्तोमकले साम्नामायमः इति वक्ष्यते (१०।५।
५।१६) । ५।३।५।१३.

॥ पवमानान्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु रथर-वृहत् पैरूपादि
साम एकस्यामेव ऋचि न गातव्यम्, किन्तु 'एव साम
दुचे क्रियते स्तोनीयम्' इति वचनात् दुचे एव साम
गातव्यम् । वि. १०।६।१२.

॥ पवमानेष्टयः । 'अग्रेषु पवमानाय स्याकफाल
नियेत्, अग्रेषु पावकाय, अग्रेषु दुचये' इति आधावे ।
मा. ३।६।४।१, ॥ पवमानेष्टयः अग्न्यङ्ग आधान-
सिद्धेष्वेवाग्निषु सौत्तगमाविश्रुत्पुत्रेणितया सत्स्वर-
विशेषावायका संमार्गत्वात्, आग्र्यमते । पवमानेष्टयः
आयागङ्ग वृहत्सपतिवयवात्, अग्नीना रथापिञ्ज इति
वार्तिकमत्रम् । के. (माष्ट. ५।३।१५) । ॥ पवमानेष्टयः
अग्निमकारणार्थं शत्रुवत् (३।६।४) । मा. ३।६।
६।१७ ॥ पवमानेष्टयः आधानान्यवहितस्तोमनुष्टुप्तेऽपि
योगात् प्रापेव कर्तव्यं, अग्निमस्कारकत्वात् आधानात्र-
त्वादेव वा । के. (इष्ट. ५।४।३।५-९) । ॥ पवमानेष्टयः
आधानमायवस्तुषु अग्निषु कर्त्तव्यं, न पवमानेधि-
संस्कृतेषु । वि. ३।६।६. ॥ पवमानेष्टयः इष्टिसंस्वार-
मन्त्रिता प्रकृतिरपेक्षन्ते, अधिदिहात्वात् तन्म्यानस्थाया

पवमानेष्टीनाम् । भा. ३।६।११७. * पवमानेष्टयः
केनलाघानसकृतेऽप्री । ३।६।६. मीको. पृ ९२४
'आधाने पवमानेष्टयः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पवमानेष्टयः
दर्शपूर्णमासविज्ञानि । वि ३।६।८. * पवमानेष्टीः
कृत्वा अग्निहोत्रादीनि कर्माणि प्रतिपत्तयानि, न तु
आहितमानेषु गच्छिषु । 'न द्विजं दातु अम्यादध्यात्'
इत्यादीनि वक्तानि तु आहितमानेष्वेव कर्तव्यानि ।
भा. ५।३।१।२१-२५. * पवमानेष्टी कृत्वा
सकृतेष्वग्निषु अग्निहोत्रादीनि निवतानि, ऐन्द्राग्रादीनि
च अनिपतानि कर्माणि कर्तव्यानि । ५।३।१।२१-२५.
* पवमानेष्टिभिः समुच्चियैवाधानमन्युत्वादकम् ।
वि. ५।३।१९.

* 'पवमानेष्टेः प्राक् यजुषा होमो न सर्व-
संमतः' इति न्यायः । आधानाद्भूत्वाग्निहोत्रार्थैवादेश-
मीमांसारूपस्य न्यायस्य विप्रतिषेधान् । अत्र 'पवमानेष्टेः'
इति न्यायविप्रतिषेधो ज्ञेयः । वृ. ५।३।१।२१-२५
* पवमानेष्टीनां देवा प्रयोगः नाम्नो निलाश्रयेति । तत्र
वाच्यत्वे प्रथमेष्टिः एका, उत्तरशेषोक्तव्यम् । नित्यत्वे तु
लिख्यमापि तन्मा । के (वि. १।१।८।८) । * पव-
मानेष्टीना मय एव करणं सोमसाधानस्ये । सोमेनायस्य-
माणस्य तु संवत्सरादिनात् । भाट्ट. ५।१।३. * पव-
मानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी निगमिष्य वाच्यते । घाल.
पृ. १३२ * पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणमावेऽपि निर्वाधे-
ऽनुष्ठेय । १०।१।२।३. मीको. पृ. १५९२ 'गुण-
लोपन्वायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पवमानेष्टिषु आत्य-
भागयोः गुणत्रयस्यैव शक्तिरूपैव देवतागदस्वामिधानं
कर्तव्यम् । १०।१।५।३०-३१. मीको. पृ ९२६
'आधाने पवमानेष्टिषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पवमाने-
ष्टिषु आत्यभागदेवौ न सद्गुणौ । 'दृष्वन्वान् (वुष्पवान्)
आग्नेयः कार्यं, पानकवान् सौम्यः' इति तु मन्त्रपरम् ।
(अत्र कल्पमन्त्रम्— "अग्निं स्तोत्रेण बोधय" इत्याग्नेय-
स्वाग्न्यमासस्य पुष्टेऽनुयास्या मवति, 'अत्र आयपि
पवने' इति सौम्यस्य " इति ।) वि १०।४।१७.
* पवमानेष्टिषु केवलस्यैव निवर्तयस्य शास्त्रार्थत्वम्, न
तु अग्निहोत्रहवणीरूपगुणसहितस्य । सोम. १०।१२।७.

* पवमानेष्टयधिकरणम् । न चैवं आरम्भ
णीयाया अन्या आरम्भणीया इत्यनवस्था स्वादिशि
वाच्यम् । 'वावतीः शक्युवात् कर्तुं यमिञ्चइति
तावतीः कुर्वती नानवस्था स्यात्' इति पवमानेष्टयवि-
करणपूर्वपक्षोक्तप्रकरणे अनवस्थाऽभावात् । सोम.
१०।१।४.

* पवमानेष्टयादिषु देवतानिद्रगुणाचिदस्यपि
त्सागरी प्रयोगः । १०।४।१।२।२६-२९ 'पावक-
मिन्यायः' इत्यत्र अधिपत्रण द्रष्टव्यम् ।

* पवमानेष्टयाधानादीनां (आधानगतपवमाने-
ष्टयादीना) रथेनाङ्गानामपि न दनिनवनीताम्यत्वा ।
के. (माट. ३।८।२१).

* पवमानेष्टिन्यायः । आधानं अम्यर्थम् ।।
इष्टयर्थमन्यायेवं प्रकरणान् । ३।६।१।११ ।।

भाष्यम्— सन्ति पवमानेष्टयः 'अग्रये पवमानाग-
ष्टकपाल निर्वपेत्, अग्रये पावकाय, अग्रये शुचये'
इति । तासां प्रकरणे समाज्ञातम् 'ब्राह्मणो वसन्तेऽग्नि-
मादधीत' इति । तत्र सदेहः, किमन्यायेय पवमाने
ष्टयर्थम्, उत नेति । किं प्राप्तम् ! इष्टयर्थमिति । युक्तं ।
प्रकरणत्वात् । तासां प्रकरणे श्रूयते, अतस्तदर्थम् ।

घा— अनारम्भवादाप्रस्तावेन अन्यायेयस्य प्रथम
तावत् अनारम्भवादत्वमेव प्रतिपाद्यते । प्रकरणेन तावत्
पवमानेष्टयर्थमेव प्राप्नोति । अत्र तु शुद्धाम्यर्थत्वम् ।
अतः 'प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य सस्कारो द्रष्टव्यः'
(३।४।५।१५) इति द्रष्टव्यमभिप्रेतयित्वात् भुक्ति-
वाच्यप्रकरणे. अतिक्रमे. इष्टयर्थान्यर्थमेव अवशङ्कते ।
शुद्धाम्यर्थत्वे च निष्पत्तीवन्त्यात् तद्द्वारेणैव अन्या-
धानमहृषणामर्थम् । तस्मात् इष्टयर्थं सामान्याभिधानम् ।
अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टिविषय द्रष्टव्यम् ।

न वा तासां तदर्थत्वात् । १२ ।।

भाष्यम्— पवमानेष्टयो हि अन्यायाः । वरि
अग्नि. इष्टयर्थं स्यात् तत्तदर्थं अन्यायेयमिष्टीनाङ्ग-
कुर्यात् । निष्कणालु इष्टयः । तदर्थं अन्यायेयवन्ति
निष्कलं स्यात् । कष पुनरन्यथेता पवमानेष्टीनाय,
निष्पत्तीवन्त्यादेव । प्रयोजनत्वाच्च अग्नीनाम् । भाव-

यित्वा अवीष्य. भूतानामग्नीनामथेन क्रियरेत् । तन्मात्
अन्याधेयं न पवमानेष्टयथम् ।

वा— यदि आग्न्युपकारकमाधानं भवेत्, ततः
प्रक्रणात् इष्टयथमिति गम्येत । वाक्यसंयोगात् द्वितीया-
निर्दिष्टाग्निहोत्रकार्यमेतत् । एवं च सति यदि अग्नयः
पवमानेष्टयथा भवेद्युः ततः उद्दारेण आधानमपि तदर्थं
भवेत् । तस्त्वं निष्कृष्टत्वात् अन्यथा इत्युक्तम् ।
अतश्च 'गुणानां च पर्यायत्वात्' (३।१।१२।१२)
इत्यनेन परस्परानङ्गत्वम् । नहि द्वितीयाश्रुतिः प्रकरणेन
साध्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १३ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं च दर्शयति तथा अन्यथाः
पवमानेष्टयः इति । किं लिङ्गम् ? जीर्णति वा एष
आहितः पशुर्वदति; तदेतान्येवाग्न्याधेयस्य हवीषि
सकसरे निर्वरेत्, तेन वा एष न जीर्णति, तेनेन
पुनर्नवं करोति, तत्र हृत्त्वम् इति ।

वा— 'तेनैव पुनर्नवं करोति' इति च अग्नि-
संस्कारमेवा दर्शयति ।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे आधानस्य स्वर्गाय-
पवमानेष्टयथैवेन अग्निहोत्रदशंपूर्णमासादित्वा आधानवृत्तस्य
कस्य चिदुपकारस्याभावात् विनाऽपि आधानेन अग्नि-
होत्रादयः कर्तव्याः । सिद्धान्ते तु आधानस्य अग्नयथं-
त्वात् अग्निर्गर्हिना अग्निहोत्रानुष्ठानाद्यभावात् आधानान-
न्तराद्येव अग्निहोत्रादयः कर्तव्या इति ।

वि— 'आधानं पवमानादौरेष्टेन न वा भवेत् ।,
अग्नीनामिष्टोप-नत् तद्व्याप्तस्य तदङ्गत्वात् । अनारम्य
दिशान्तात् नान्न कस्य चिदादितिः । अन्यथैवत्वात्
तत्समोष्टिमयत्वात्प्रसिद्धेनाम् । ।'

भाट्ट— अग्नीनामग्निदेशेन पवमानेष्टयङ्गत्वाद्यभावात्
तत्संस्कारत्वेन विहितस्य आधानस्यापि प्रकरणसहज-
वाक्यात् पवमानेष्टिसाधनीभूताग्निहोत्रकारकत्वेन विनि-
द्युक्तस्य पवमानेष्टयङ्गत्वम्, पवमानेष्टेना विश्वजिन्यायेन
(४।१।५) फलकत्वात् । इति प्राप्ते, आधानस्य किं
अन्युपादकत्वं उक्तं समाग्रादिवत् अग्निहोत्रविशेषमात्र-
जनकत्वम्, उभयथाऽपि तन्मते अग्निहोत्रादित्वा आह

वनीयात्तुपादकाभावात् अतिदेशत्वेपासभवः । अतः
अग्निहोत्राद्यङ्गभूताहवनीयाद्युपादकमेव आधानम् । पव-
मानेष्टयोऽपि अन्यङ्गभूताः फलवद्वाधानाङ्गभूता एव वा
प्रकरणात् । ततश्च पवमानेष्टिषु अतिदत्तत्वात् अत्रोत्त-
देशत्वेनाभावात् । प्रयोजनम्— पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षे
अन्वारम्भणीया, सिद्धान्ते प्रधानारम्भत्वात् न
इत्यादि ।

मपहन— 'नाधानमङ्गं सत्तु पावमान्याः ।'

शंकर— 'आधानं नेष्टयथमिति ।'

• अनारम्भणीयाश्च तु तृतीयोक्तपवमानेष्टि-
न्यायेनापि न अनारम्भणीयाः । भाट्ट. १०।१।४.

• पवमानेष्टिसंस्कारः अग्निप्रयुक्तः, न दर्शपूर्ण-
मासप्रयुक्तः । भा. ३।६।६।१०.

• पवमानप्रथाविषयेषु अन्यानेहमन्त्रेषु व्यूहद्राद-
शाहयतेषु छन्दोयतिक्रमः श्रुतः । स न छन्दःप्रदायैषु,
किन्तु मन्त्रशब्देष्वेव कार्यैः । प्रादुर्गत्वात् 'गायत्रे
च्छन्दाः' इत्यस्य स्थाने 'जगतीच्छन्दाः' इति वक्तव्यम्,
'त्रिष्टुप्छन्दाः' इत्यस्य स्थाने 'गायत्रेच्छन्दाः' इति,
'जगतीच्छन्दाः' इत्यस्य स्थाने 'त्रिष्टुप्छन्दाः' इति
वक्तव्यमित्यर्थः । वि. १०।५।२६.

• पवमानमन्त्राः 'ध्येनोऽसि गायत्रेच्छन्दाः,
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाः, सवाऽसि जगतीच्छन्दाः । अद्यु
त्वाऽऽरमे स्वस्ति मा न पायम् ॥' इति । अन्वारोह-
मन्त्रा एते । भा. १०।५।२६।८८.

• पवमानतोत्रं त्रैषा, मात.सवने बहिष्णवमानम्,
माध्यन्दिनसकने माध्यन्दिनपवकनम्, तृतीयसकने च
आर्भणपवमानम् । वि. ९।२।६ वर्णकं २.

• पवमानहवीषि आग्न्याधेयप्रकरणान्तात्तान्यपि
वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा अत्रेव गुणभूतानि भवन्ति ।
भा. ३।१।१२।२२. • पवमानहवीषिपि प्राकृतिकेन
'यद्यहवनीये ह्यङ्गि' इति वाक्येन अन्यथैवैव
विनियुज्यन्ते, आधानं अन्यथैवैता निरपेक्षेण वाक्येन
यद्यपि विहितं कथारि— इत्युक्तं वृत्तये । रत्न. ५।३।९।
२२-२५. • पवमानहवीषि नाधानाङ्गं इति भाष्यपत्रम् ।
वाधानाङ्गं इति वार्तिकमतम् । के. • पवमानहवीषि ।

पर्यग्निकरणाच्च । १२ ॥

पूर्वपक्षे तृतीयं हेतुमाह । 'आहूतवीयादुल्लुक्ं शशीत्या तेन पशुं पर्यग्निं करोति' इति पशोः पर्यग्नि-
करणं ध्रुतम् । तत्र पुरोडाशधर्मः । तस्मात् पशुः
पुरोडाशीकारः ।

मानाप्यं या तत्प्रभवत्वात् । १३ ॥

पूर्वपक्षं तृतीयेण प्राप्त वाचन्येन निरखं यत्पशु-
सिद्धान्तमाह । सामान्य पशोः प्रकृतिः स्यात्, न
पुरोडाशतः । सामान्यविकारः पशुः । तत्प्रभवत्वात् ।
प्रभवति अस्मादिति प्रभवः । तच्छब्देन पशुनिर्दिश्यते ।
च. प्रभवः यत् तत् तत्प्रमये तादृशत्वात् । पशुरपि
पुरोडाशये, सामान्यमपि पशोरुच्यते । इति उभयोः
पशुप्रभवत्व सामान्यम् । हविःसामान्यं च देयता-
सामान्यात् बल्यत् इत्युक्तम् (८।१।१७।३२-३४) ।
तस्मात् तत्प्रभवत्व निर्णायको हेतुः ।

तस्य च पात्रदर्शनात् । १४ ॥

सिद्धान्ते हेत्यन्तरमाह । तस्य सामान्यस्य यत् पात्रं
उपा नाम, सामान्य पात्रप-पशौ दर्शनात् सामान्यविकारः
पशुः । 'यदि पशुस्तथा पचेत्' इति च पात्र-
दर्शनम् । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः सामान्यविकार
इति सिद्धान्तः । के.

• पशुर्मुखः । न हि यन्नि निर्वर्तयति । भा.
१।२।१।१२७.

ॐ पशुः सधरकालः, न ब्रह्मकालः ॥

निरुद्धपश्चादिषु उत्तरवेदेः काले ब्रह्मकालस्यरूपो वा
स्यात् चोदकानुब्रह्मत् । इति प्राप्ते, 'सहवा उपत्वा
येशमभश्नि आगो समारोष्य निर्मथ्य उद्वशाय' इत्या-
दिना सप्तस्काररूपस्य वाचनिकत्वात् अतिदेशाच्च ।
अत एकोत्तरवेदा गमिहोत्रस्य करणप्रसक्तिः । देवान्
कर्मण उत्कर्षे तु हया प्रथमौ, तत्रैव करणमिति कल्पः ।
संक्षेप. ३।२।२७.

• पशुः सानागविकारोऽपि ह्यु न दप्नो विकारः,
किन्तु पयसो विकारः । सधरकालवसामान्यात् पशान-
न्त्यायम् । भा. ८।२।३।१५-१८. • पशुः सानागव-
द्वय वाचकफलम् । भाट्ट. १।७।१. • पशुः हृदयादी-

व्यामयुक्तः, न तु शकृतसम्पन्नावलोकितिरग्नममुक्तः ।
भा. ४।१।१२।२७ • पशवः इष्वश्च अग्निरोमानु-
ग्रामान् प्राक् अनुग्रान् शक्यन्ते । के (वि. ७।३।१४) ।
• पशवः औष्यत्तिकेन विद्यमाने संव्यवहारेषु संख्या-
यन्ते 'पञ्चमिरशैः क्रीतः', 'पञ्चमिर्गोमिः क्रीतः'
इति । न मीमांसवीनामौष्यत्तिकेन विभागेन सम्पवहारेषु
संख्या संमित्येते । निगद्यमिमासा मानमिमासा वा
भवति । नहि भवति पञ्चमिर्गोमिः क्रीत इति । पञ्चमि-
र्नाशाणामाऽप्यैः क्रौर्गैर्वा कुड्वेषैर्वा गतीभिर्वा इति
भवति । भा. १।३।१।१।५६. • पशवस्यैव आम्नात्ता
वर्गानिष्टोमे अग्निरोमत्तले अग्नीषोमीयः सर्वतैवः अनु-
बन्धयति । वा ३।६।७।१८. • पशवो निरुद्धादयः
कोमात् प्रागपि कर्तुं शक्यन्ते । रत्न. ५।४।४।२५.
• पशवः प्राजापत्याः सतदश वाच्येवे । तेषां चोदक-
प्राप्तयेवाधिकतुपशुमिः नमुच्यः । वि. १।७।४।४।
• पशवः सधरकाले 'सह पशुनालभते' इति सह
विहितः । तत्र पशुषु वेदि-उत्तरवेदि-दूपाः सास्त्रीय-
संस्कारनिरपेक्ष गृह्यन्ते 'साधयेत्तुर्वेदिः (उत्तर-
उत्तरवेदिः) उत्तरयादी यूपः' इत्यादिवाक्येनः (१।७।
१२-१४) । ते च पशवः अग्नीषोमीयपशोः मिश्रिताः ।
१।१।५. • पशुनाग्नीषोमीयं प्रोक्षति 'अद्वैतस्त्वौ-
पधोम्यो जुष्टं प्रोक्षामि' इति ज्योतिष्योमे (भा. ८।२।
२।११. • 'पशुमात्मेत' इति एकत्र विवक्षितम् ।
पश्वेकवाचिकरणम् । वि. ४।१।५. • 'पशुमात्मेत'
इति वाचन कर्मणो विधायकम्, न तु अनुवादकम् ।
पशुमोमाधिकरणम् । २।२।६. • 'पशुं संश्रयति'
आ प्रतिप्रसवतिविधिः दार्ढ्यः । वाल. घृ. २।१.
• पशुम् । 'वन्ते मन्त्रांस्त्रीन् शुभमानाश्रयते' ।
भा. ८।१।८।१५. • 'पशुना' इयं सुब्रह्मैकवदस्वा
विनियोक्युद्धी श्रुतिः । वाल. घृ. ४।१-४२. • 'पशुना
यजेत' अत्रोपादेयस्यैवादिगता संख्या विवक्षिता । के.
(भाट्ट. ८।१।५) । • 'पशुना यजेत' इत्यत्र विभक्त्यु-
पाससंख्यायाः प्रातिपदिकान्ये प्रति पदश्रुत्या योग्यतास्य-
ल्लिङ्गेन च विशेषणत्वमवयवम्भे । भाट्ट. ४।१।५.
• पशोरग्नीषोमीयस्य पर्यग्निकरणं ज्योतिष्योमे 'आइव-

नीयादुल्लुकेन वसुं पर्वणि करोति' इति । भा. ८।२।
२।१२. * पशोर्ज्ञान्येव हवींषि, न तु इत्यनः पशुः ।
वि. १०।७।२. * पशोर्ज्ञानि । हृदय विद्वा वक्षः
दोषो पार्श्वे गुदं अंशो शिरः अन्तः अपरखण्डिनी ।
भा. १०।७।१-२।२-६. * पशोरञ्जनं केन चित्
क्राष्टेन वावे स्वर्णेनावादी । भाट्ट. ४।२।१. * पशोः ।
अथकीर्णितोलैकिकश्री अनुष्ठानम् । भा. ६।८।४।२२.
* पशोः आग्नेय्य प्रथमगुणकर्णम्, न तु अग्नी-
षोमीयस्य सादस्के । रत्न. ५।८।६।१३. * पशोः
एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदश वङ्कयो भवन्ति ।
वङ्क्य. पर्वत. पार्श्वीयानि । के.

॥ पशोरेकहृदियं समस्तचोदितत्वात् । १०।
७।१।२ ॥

चोनिहोमदौ अग्नीषोमीयादेः पशोः एकहृदियम् ।
एक च तत् हृदिश्च एकहृदिः, तस्य भावः एकहृदि-
इत्यम् । इत्यनः पशोरेक हृदिः, न तु प्रत्यङ्ग हृदिभेदः ।
समस्तचोदितत्वात् समस्तस्य पशोः अग्नीषोमायं
चोदितत्वात् ' अग्नीषोमीयं पशुमात्मते ' इति ।
तस्मात् इत्यनः पशोरेक हृदिः । तस्मादेव प्रधानार्थ-
मादेव पुत्रेणमादिष । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रत्यङ्गं या, महवद्वानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ।
२ ॥

वाच्यन्, पूर्वपक्ष स्यावर्तयति । न इत्यनस्य पशो-
एवं हृदिष्वम्, किन्तु प्रत्यङ्ग हृदिष्वम् । हृदय-
दीनामद्गना पृथक्प्रकल्पनत्वात् पृथक् हृदिष्वेन
प्रकल्पनं येना तानि अग्निं पृथक्प्रकल्पयन्तानि, तादृश
त्वात् । ' हृदयनामेत्यनति, विद्वाया अन्वयति,
वक्षोऽवयति ' इति अद्वादद्वात् पृथगन्वयनं श्रूयते ।
तस्मात् परवाङ्गितिरस्य द्रव्यस्य हृदयदीनि हवींषि ।
तेभ्योऽवदानं प्रदानम् । महवत् । यथा सोमे ' पेन्द्र
वापनं गृह्णाति, मैत्रवरुण गृह्णाति, आश्विन गृह्णाति '
इति पृथक्प्रकल्पनात् सोमस्यै हृदिः न सोमस्य,
तद्वत् । तस्मात् प्रत्यङ्ग हृदिभेदः इति सिद्धान्तः । के.

* पशोरेकहृदियं समस्तचोदितत्वात् । इति
मूत्रेण ' अग्नीषोमीयं पशुमात्मते ' इति कश्चित्तेन अष्टा-

कषाब्जदिवत् समस्तपशोः देवताऽन्वयान् प्रदेशकत्वात्
हृदिष्व्यापगतैः समस्तादवदानं पूर्वपक्षिते, ' प्रत्यङ्गं वा
महवचदद्गना पृथक्प्रकल्पनत्वात् ' इति सूत्रेण पशु
स्वरूपस्य विशदनेन नाशिकत्वात् प्रदेशत्वानुपपत्तेः पृथक्-
कल्पितेभ्यश्च हृदयादिभ्यः अवदानविधानात् तद्विधे
कस्य देवताऽन्वयस्य साक्षादवधानत्वात् अगत्या व्यव-
हितवियतत्वावगतेः प्रत्यङ्गं हृदिष्वेन अवदानं सिद्धान्त
पिप्यते । सु. घृ. ७।९९. * पशोरेकहृदियं (१०।
७।१।२) इत्यन उद्धृतिरिति (कथा) किं समस्ता-
दवदानस्यम्, उत प्रत्यङ्गम्, उत एकस्मात् अपवा
हृदयादिभ्यः परिगणितेभ्यः इति । या. २।२।६।१९
६. ५२७. * पशोः एवमदशानि हृदिः । तानि च
' १ हृदयम्, २ विद्वा, ३ वक्ष, ४ वङ्कत्, ५-६ वृषो
(वृषयो इति कश्चित्), ७ राय दोः, ८-९ उभे पार्श्वे,
१० दक्षिण श्रेणिः, ११ गुद वृत्तीय (गुदवृत्तीयोऽव.)
इति देवतावदानानि ' (अथ वङ्कत्-वक्षस्थाने ' तानि ' इति
इति पाठ. भाट्ट. ' दक्षिणोऽवः, सत्या श्रेणिः, गुद
वृत्तीय इति सौमिष्टवृत्तानि ' इति कस्यमूककारः । ' दोषः
पूर्वापार्श्वयोः समवयति, गुदस्य मन्वतः, श्रेण्य अपवत. '
इति श्रुतिः) । वि. १०।७।२. * पशोः काल.
' य इष्टया पशुना सोमेन वा दजेन सोऽप्रवात्पया
षोर्णमास्या वा यजेत ' इति । भा. १२।२।१।२५.
* पशोर्द्वर्षहृदयात्वे प्रावहिते एव अग्निहोत्रपात्र. ।
संक्षेप. ३।२।२५ मीको. घृ. ९५ ' अग्निहोत्रपात्र.
पशोः ' इत्यन द्रष्टव्यम् । * पशोः पञ्चावदानत्वम् ।
पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते । भा. १०।७।२।५.
* पशोः प्रदेशपृथक्त्वमेव, न तु साक्षात् प्रदेशत्वम् । इति
पञ्चपरा एव अग्निदेशप्राप्तयोनायकाः । अन्वयेष्वेव
च पशोषमां । भाट्ट. १०।७।२. * पशोः वा देवता,
येव पशुपुत्रेणमास्यापि । के. * पशोः विश्ववर्षम्
हृदयदीनां निष्प्रत्ययम्, न जापन्याः । भा. १२।२।१।
२६. * पशोः वैशेषिको वन्तः. सूत्राचार्यैः ' अग्नि-
मात्र ' इति । आधानसामप्योक्तिरौऽप्यौ, स च गैश्व-
वर्षणेन वक्तव्यः । मैत्रवरुणस्य पशो अस्ति, पुत्रेणो
नास्ति । १२।२।१।२।२६. * पशोः सवतीवस्य पशोना-

मतिदेशः, ऐकादसिनेषु पशुषु । द्वैशान्वय्य दर्शनात् ।
 ८।१।७।१४, * पशोः स्वर्णा बन्धनं स्वरोक्षपत्ति
 प्रयोक्त्विति । 'स्वर्णा पशुमन्त्रिका' । ४।४।१२।०।२५-२८.
 * पशोः हृदयाद्यवदानकर्तृत्वं अन्वयैः प्रतिप्रस्थातुर्वा
 इति पक्षद्वयम् । पक्षद्वयेऽपि प्रतिप्रस्थातुः इडाभक्षो
 नास्तीति भाट्टदीपिका विज्ञातश्च । प्रतिप्रस्थातुर्कर्तृत्वपक्षे
 तस्य यक्षोऽस्ति इति शाब्दीयिका । के. * पशोः हृदया-
 द्यवयवेषु एव ह्यवदानं एहीत्या हूयते । श्रा. १।७।११.
 * पशोः हृदयादिरूपहविषप्रकृतितया यानाङ्गत्यम् ।
 यत्र विशासनम्, तत्र पशुः प्रकृतिद्वयम् । मीन्या,
 * पशुनामैकादशिनाना प्रायणीशेदनीययोः विमज्य
 (५+६) अनुष्ठानम् । मा. १।०।६।१।६-१२,
 * पशुना कम्पाना धीम्यादीनानुष्ठाने पाठक्रमो न
 निगमकः, यथाकारं तु अनुष्ठानम् । ५।१।१२।
 ३२-३६, * पशुना श्रवणा रूपरत्नमन्त्रिशोभे । 'रूप-
 न्यायः' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ११।३।३।३-४,
 * पशुना प्राजापत्यानां प्रदत्तामरुते आठम्भोत्कर्ष-
 मानविधानं वाजपेये । ११।२।१२।२।१-५३. * पशौ
 अग्नीषोमीये 'अध्वनीं ह्येते हवति' इत्युक्त्वा
 अध्वण्या होतुः श्रुतत्स्य इडाभागस्य विद्वच्चि । भाट्ट.
 १।७।४. [अग्नीषोमीये इति पदं प्रतिविन्दु अनु-
 वर्तते इति ज्ञेयम्] * पशौ अग्निषारोपैस्त्रिमिरत्रैः
 विष्टहृत्वागानुष्ठानम् । भा. १।७।३।१०-११,
 * पशौ अनुप्राजीकपशुपदान्यधारणार्थं पात्रं प्रयाजान्य-
 पापात् पृषन् प्राप्नुम् । पात्रभेदव्यायः । ५।२।८।१६.
 * पशौ इडाभक्षः 'दक्षिणतो निषाप प्रतिप्रस्थाता
 अवयति' इति प्रतिप्रस्थापरादानपक्षे प्रतिप्रस्थातुरपि
 अस्ति । अण्युष्णं अवयानमितिपक्षे तु नास्ति इति
 शार्वेधारीयैः । तस्मिन्समिति, यदि तु याजिकाना तथा
 आचरणम्, तदा भक्षोत्तरकाशीन. प्राहुः कश्चित्
 पदार्थः अनुगम्येव इति च उक्तवदेव । के. (भाट्ट.
 १।७।८.) * पशौ इडामये 'वनिष्ठमग्नीषे' इति
 धनिष्ठुना अग्नीषः तदितारमगस्य वायः । वि. १।०।
 ७।५. * पशौ शर्यवैरीकक्षितो विध्वना, उद्भिदशंनान्,
 ' एकादश प्रजावान् भवति, एकादशानुयावान् '

'सौचमाकारमाध्वर्यं ब्रह्मा पशुमन्त्रिक' इति, द्रव्य-
 देवतारूपस्यकचोदेनत्याय । मा. ८।१।५।१२, * पशौ
 पर्मेषान् निर्मन्थ्येऽग्निरग्नातः ' निर्मन्थ्येनेष्टकाः
 पचन्ति' इति । ७।३।७।१८. * पशौ ' परिवारसि ' इति
 करणमन्थेण अध्वर्युर्बुधस्य परिग्याषं करोति । तत्
 परिग्याषं होता 'युवा युवासाः' इति मन्थेण अनुवदति ।
 वि. ३।८।११. * पशौ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षतारः ज्योति-
 शोभे । मा. १।७।८।२२-२३, * पशौ मैत्रावरुणस्य
 अस्ति इडाभक्षः । १।०।७।१८-१९, मैत्रानुवचन-
 रूपकर्मद्वयकृतेऽपि तस्य स द्वौ भागौ, किन्तु एक एव ।
 ७।२०-२१, * पशौ मैत्रावरुणस्य श्रेयान्तानुवचनेष्वेव
 कर्तृता ज्योतिशोभे । श्रेयानुवचनविकरणम् । ३।७।
 २।४३-४५, * पशौ वनिष्ठुः अग्नीषः प्राहुः ब्रह्मन्ने-
 डाभक्ष निवर्तयति ज्योतिशोभे । वनिष्ठु-अधिकरणम् ।
 १।७।५।१७, * पशौ वायमस्य पशुपुरोडासहविष्क-
 वाहानवति विमयः । ११।३।८।१६, * पशौ अग्नी-
 षोमीये (इदं पदं उत्तरत्र नातुवर्तनीयम् ।)
 विहितैः एकादशप्रजाभिः प्राकृताङ्गान्ताया न वाय.
 शोभे । १।०।३।११-१२.

ॐ पशौ अग्नीषोमीये शमिता ऋत्विग्भ्यो न मित्रः ॥

शमिता च शब्दभेदान् । ३।७।३।२८ ॥
 भाष्यम्-- अस्ति शमिता 'शमितारतुपनयीत'
 इति । स किं संकीर्तितानाम् (ऋत्विक्त्वाम्) अन्यतमः,
 उत अन्यस्तेभ्यः इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरुणे
 उकीर्तनात् तेषामन्यतमः । इति प्राप्ते, उच्यते ।
 शमिता न शब्दभेदात् । शब्दो मित्रवे । एवञ्चनेन
 इदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्मात् एवंप्रसक्तः उत्पाद-
 यितव्यः । अतएव उकीर्तनात् उल्थाविबुद्धिः गम्यते ।
 तस्मादन्यः शमिता स्यात् । अपि च 'स्लोमा नापं
 वैकर्तमं च शमिनुः । तद् माक्षाय दद्यात्, यत्रमाक्षयः
 स्यात्' (अथ ऐवा. 'अपं नैव वैकर्तमं क्लोपा च
 शमिनुः' इति पाठः प्रथमशक्ये) तद्वाक्त्राय इत्यादि
 तु गम्यतम् । ३।१।२) इति अत्राङ्गायाद्वा भवति ।
 छा ऋत्विग्भि नोपपद्यते ।

धा-- शमिता च शब्दमेदात् ॥ (वार्तिककारेण सूत्रादमात्र कृतम्) ।

प्रकरणेणाद् वोत्पत्त्यस्यवेगात् ॥ २९ ॥

भाष्यम्— सत्य सत्याविषुदिरागम्यते, न तु उत्पद्यमानेषु । या तु अनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते, तत्र एकस्य कर्ममेदात् (३।१।१।२३) इत्येकमपि अवकल्पते । यत् उक्त अत्राहाणायाङ्गा भवतीति, यजमानामिन्द्राया सा ' यदि अत्राहाणौ यजमान स्यात् ' इति । ननु ' यदि अत्राहाण स्यात् ' इति प्रश्न शमिता सञ्च्यते । उच्यते । शमयति (शतरोप्याण वारयति सञ्चयतीत्यर्थः) इति शमिता । यौगिक एष शब्द प्रवृत्तेष्वपि अवकल्पते । शामिनमपि आध्वर्यवे उच्यते इत्याम्नानात् अध्वर्युणा कर्तव्यम् । तस्मात् शमनात् अध्वर्युं शमिता । एव सति अप्रवृत्तो यजमान सञ्च्यते ।

या - उत्पत्तिगत समाख्या मेदिना भवति । न चोच्यते । तेन एकस्य कर्ममेदात् ' इत्येवमेव भवति । नन्वध्वर्यादिषु च प्रियमाणेषु ' शमिता पशु वष्टे ष्कति ' इति अत्राहाणैद स्यात् । नैष दोषः । य एव कश्चिदयावृत्त, स एव ऋहीष्यति । न च तदा सञ्चयपुरुषाणा सर्वास्तिवा वा व्यापारो विद्यते । तदेतद् वक्ष्यति इत्ययमस्तया वतो विशेष स्यात् ' इति । मान्यभावाच्च ' यत्राहाण स्यात् ' इति लिङ्गनशापदम् । अतो वनात् यजमानविषय कल्पते । (' यत्राहाण स्यात् ' इति वाक्यस्य) यजमानप्रकरणात्मानाच्च शामिनस्य न कश्चिद् अत्राहाणविषयस्य विशयते । हिंस्रवान् ब्राह्मणे नेच्छेत् इति चेत्, दुर्लभ्येतेन अत्राहाणस्यापि । ए हि मद्रतीशर सुतरा मत्यवैति । तेन यथैव सुप्रदि कश्चिदग्निच्छन् वाप्यते (शामिनम्), तन्नैव सो दानादिवर्षाकृत (वार्त्विज्यम्) वरिष्यति सोऽनुग्राह्यति (शामिन्म्) इत्यविरोधः । एतेनैव हेतुना आर्त्विज्य निर्यते ।

सोम-- सजामेदात् प्रासान्त्ववापवादात् समिति ।

वि-- ' तेभ्योऽन्य शमितोऽन्यो वा, अन्य हातापृथक्त्वम् ।, वरणभावात्ते नाम्नः सजामेदात्तु यौगिक ॥ ' यद्यपि ' शमितार उपेतन यजम् ' इति

मन्व अध्वर्युकाण्डे पठित, तस्मात् ' परवर्ततेऽध्वर्युं पशो संश्रयमानान् ' इति अवयवो परावृत्तिश्रवण्य अध्वर्युपुरुषा प्रतिग्राह्यादय शमितारः ।

भाट्ट-- पशौ ' शमितारक्षुपनयत ' इति भूत शमिता तु वरणमेदान्मानानात् सत्यपि संशामेदे यौगिकत्वेन प्रवृत्तेष्वेव ऋत्विक्षु अन्वृत्तिक्षु वा वृत्तेषु तस्या उपपत्तेर्नात्व । तन्नाप्यवयवो ' परावर्तनेऽध्वर्युं पशो संश्रयमानान् ' इति वचनेनाहामन्वर्त्तात् तत्पुरुष प्रतिग्राह्यात् संश्रयते । न च तत्र हिंसादोषमिषा अपवृत्ति । दक्षिणादिरोमेन तदहोकारेण प्रभुपुपत्ते । अत एव त्विज्य निन्दन्ति । ब्राह्मणस्य च शामिनविषये कौ पृथटनिषेधो दोषाधिक्यज्ञापनाय । अत एव कौ शामिने ब्राह्मणारोमेन सूत्रेण विषयगणे ' होमन शमिनुस्तद्वाच्यस्य द्यात् यत्राहाण स्यात् ' इति वचन साञ्छते एव । अत्राहाणपद यजमानपरमिति तु प्राञ्ज ।

मण्डन-- ' शमितोऽध्वर्युरेव स्यात् । '

शंकर-- ' ऋत्विज्यस्य शमितार नाम । '

* पशौ अग्नीषोमीये हृदयाद्यज्ञेष्वपि वषावत् पशो वनत्वमेव । मा १।०।३।०।३२-३३

पशो वषावत् पशो हृदयाद्यज्ञेष्वपि वषावत् पशो वनत्वमेव । ४। १।१२।२७ ॥

अग्नीषोमीयपशो हृदयादिशय प्रयोजक, उन शङ्खमपवाधनेहितनिरसने अपि प्रयोजके इति विकारो सिद्धान्त्येनम् । पशौ पशुपागे लोहितस्य वृद्धत्वं लोहितशङ्को लोहितनिरसनशङ्कत्वाप्रसङ्गयो अवर्तव्य अप्रयोजकत्वम् । कुत ? अत्राहमात् लोहितनिरसनायै पशोराहमात्वात् । हृदयादिशयार्थमेव हि आत्मम् । तस्मात् हृदयादिवाग एव पशोराहमस्य प्रयोजक । के

* ' पशो वषावत् पशो हृदयाद्यज्ञेष्वपि वषावत् पशो वनत्वमेव । मा १।०।३।०।३२-३३' इत्यपि करणे प्रवानपूर्वकात् प्रतिपत्ति ' शङ्ख प्रविष्यति ' ' लोहित निरस्यति ' इत्युक्ता । बाल घृ ८२ * पशौ अनुवाजा एकादश । तत्र प्रथमानुवाच्यस्य आद्याध्याये दशमश्लोके अन्यात्, द्वितीयस्य अष्टमपर्यन्त पदम्

प्रत्ययम्याः, तृतीयास्य नवमैकादशौ इति । भाट्ट.
५१२।२.

ह्रीं प्रधानपीति चेत् । १०।१।१।२९ ॥

‘अग्नीषोमीयस्य यथा प्रथमं अग्नीषोमीयं पशु-
पुरोडाशननुनिर्दिपति’ इत्युक्तः पशौ पुरोडाशः अपि
आज्यभागवत् आराहुपकारकः स्यात्, न देवता-
संस्कारार्थः । इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

न, तद्भूतवचनात् । २० ॥

अग्नीषोमीयवपुःपुरोडाशव्यागः न आराहुपकारकः
त्रिन्तु पशुदेवताया मन्त्रारकर्म । न च पशौ अन्त्रा
देवता पुरोडाशो चान्या, त्रिन्तु एतैव, ‘यद्देवतस्य
पशुः, तद्देवस्य. पशुपुरोडाशः’ इति तद्भूतवचनात् ।
तस्मिन् पशौ भूतः त्रिप्राप्तो यो देवताविशेषः
तस्यैव पशुपुरोडाशोऽपि चक्रेत् । तस्मात् सैव देवता,
पुरोडाशव्यागश्च तस्मात् सन्धारकर्म इति सिद्धान्तः ।

किद्भूदर्थानुच । २१ ॥

पशुपुरोडाशव्यागः पशुदेवतायाः संस्कारकर्म सन्नति-
पददेवतासंस्कारकर्म मन्त्रलिङ्गस्य दर्शनात् । ‘इन्द्राव
वज्रिणे नृपसमात्मेत’ इत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य क्रमे
‘इन्द्रं स्तुहि वज्रिण स्तोमशुभम्’ । ‘स्तुहि शूर वज्रिण
सुप्रवित्तम्’ इति याजुसानुवाक्यादयं समाप्तम् ।
सुं सत्कारपक्षे युज्यते । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः
पुरोडाशव्यागः इति सिद्धान्तः ।

शुणो वा म्यान् कपालवद्, शुणभूतविवाचप ।
२२ ॥

पाण्ड्यः सिद्धान्तस्य व्यावर्तनम् । पुरोडाशदेवता
शुण पशुनामे पुरोडाशव्यागे च शुणः म्यान् । कपालवद्,
यथा कपाल भ्रगोऽपि शुणोऽप्यपेऽपि च शुणः तद्वत् ।
शुणभूतविवाचप शुणभूतविवाचवत् अग्नीषोमी पशु-
व्यागे पुरोडाशव्यागे च शुणभूतौ । स आराहुपकारक
भूतस्यैव पुरोडाशव्यागस्य विकारवात् कपालकर्म-
कारित्वात् । चकारो दृष्टान्तायः, शौशाम्या आश्विन-
वारकृतमुजानदेवतास्यैव पशुपुं पेंद्रवारपकारिणः पुरो-
डाशः पशुपकारकान् मोहयत्ये, तस्मात्तस्मात्पशुपकार-
कर्मैव । संशयान्ते तु कल्पयेत् । तदन् अत्रापि

सो. धो. ३१२

पुरोडाशव्यागस्य आराहुपकारकत्वम् । प्रधानभूतशोऽग्नी-
षोमशोः शुणस्य विकारमिति भावः । इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा श्रेयभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत
स्वाहाकारवत् । २३ ॥

सुव्यासपूर्वपक्षव्याख्यानार्थः अपिवाशब्दः । श्रेयभूत-
त्वात् देवतायाः यामश्रेयभूतत्वात् पशुपुरोडाशः तत्संस्कारः
तस्याः पशुदेवतायाः संस्कारः श्रेयीयेत । स्वाहाकारवत्,
यथा स्वाहाकारः पशुप्रधानवत्स्यः स्वाहाकारव्यागः स्वव
निष्प्रयोजनः सन् देवतासंस्कारः प्रतीयते तद्वत् । तस्मात्
पुरोडाशव्यागः संस्कारकर्म ।

अङ्गानामर्थसंयोगान् । २४ ॥

पशुपुरोडाशव्यागः पशुदेवतासंस्कारकर्म । अङ्गाना-
मर्थेन प्रयोजनेन समेग इह सम्भवे वाच्येन । तेन
नाराहुपकारकम् । आराहुपकारकस्यः यामत्रापि कानि
अङ्गानि वरीयासि भवन्ति इति । तस्मात् संस्कारकर्म
पुरोडाशव्यागः ।

व्यूढवचनं च विप्रसिपशौ तद्भूतत्वात् । २५ ॥

शौशाम्या पशुपुरोडाशदेवताना विप्रसिपशौ सया
व्यूढवचनं व्यूढवचनं तदर्थत्वात् त्यज्येपे पशुशो,
तदर्थत्वं देवतासंस्कारार्थत्वमङ्गीकृत्य उपपद्यते । ‘वद्रे
शौशाम्या व्यूढ तदस्याः सम्यूढ यदन्यदेवतायाः पशु-
पुरोडाशा मयानि अन्यदेवतायाः पदावः’ इति । इदं च
पशुपुरोडाशस्य संस्कारकर्मत्वे पशोपपद्यते । तस्मात्
संस्कारकर्मं पशुपुरोडाशः इति सिद्धान्तः ।

शुणोऽपीति चेत् । २६ ॥

पूर्वपक्षी जाह । शुणोऽपि व्यूढवचनमुपपद्यते इति ।
शुणदेवेन आराहुपकारकत्वरमुच्यते । पुरोडाशव्यागे
शुणोऽपि आराहुपकारवाद्ये स्वीकृत्येऽपि व्यूढवचनमुप-
पद्यते, व्यूढत्वे सत्येव व्यूढवचनसंज्ञोः । इति चेत्
पूर्वपक्षी भूयात् ।

नासंज्ञानान् कपालवत् । २७ ॥

पशुपुरोडाशव्यागस्य आराहुपकारकत्वेऽपि शौशाम्या
व्यूढवचनं उपपद्यते इति चेत् । कपालवत्, यथा एतेन
कपालेन शुणोराशे मिश्रमाणे अन्यस्य कपालस्य वा
चिदागिनीसिद्ध, तथा अन्यया देवताया पुरोडाशव्यागे

त्रियमणो पञ्चभागदेवतायाः अचहानान् एहानस हानेभभावात् । पञ्चदेवतायाः सस्काररूपपुरोडाशयोगे अन्यथा देवतया कृते स्मरणरूपस्कारलोपात् व्युद्भवचन उपपद्यते इति भावः । एष च सौत्रामण्या व्युद्भवचन अन्यत्र पञ्चभागो पुरोडाशयोगे च एकेव देवता भवतीति सिद्धद्वयेन भवति इति पुरोडाशयोगः पञ्चमपीठदेवतायाः सस्कारकर्मण इति सिद्ध भवति ।

प्रहाणा च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् । २८ ॥

सौत्रामण्या संप्रतिपत्तौ संप्रतिपन्नदेवताण्येसु ग्रहेषु तद्वचनं पुरोडाशवचनं भवति ' नैतेषां प्रहता पुरोडाशा विप्रत्ने प्रहपुरोडाशा द्योते पशवः ' इति । वस्तुतस्तु न तावत् न पुरोडाशा विवन्ते, विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु सस्कारमावनालोच्य एवमुच्यते- प्रहा एषा पुरोडाशा इति । तदर्थत्वात् देवतासंस्कारार्थत्वात् पुरोडाशानामिव प्रहाणाम् । तेन शयते यत्र साक्षात् पुरोडाशा एव भवन्ति तत्र ते पञ्चदेवतासंस्कारार्था इति । तस्मात् संस्कारार्थं पञ्चपुरोडाशः ।

प्रहाभावे च तद्वचनम् । २९ ॥

सौत्रामण्या आधिनस्कारज्ञौत्सामान् पञ्चभागान् विधाव नेषां प्रहपुरोडाशाश्च विधाव बाह्यस्य चतुर्थं पञ्चभागो विहितः । अथ च पुरोडाशयोगेव पञ्च ' न द्योतस्य प्रह पञ्चानि ' इति श्रुत्वात् । एष चान् प्रहाभावे प्रहस्थाभावे तद्वचनं पञ्चपुरोडाशवचनं पञ्चभागो पुरोडाशप्रहापन्तरयागस्य संस्कारकर्मत्वे लिङ्गम् । तस्मात् पुरोडाशो देवतासंस्कारार्थः ।

देवतायाश्च हेतुस्यं प्रसिद्धं तेन दर्शयन्ति । ३० ॥

' अग्निम्य' नामेभ्य पशव आलभ्यते, कामा वा अग्नय, आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पशवः ' अत्र पशुदेवतायां अग्निनात् पुरोडाशानामपि देवता अग्निरेव इत्याह । ततश्च देवताया पञ्चदेवताया पुरोडाशदेवताहेतुत्वं प्रसिद्धं तेन धावन्ते दर्शयति । तस्मात् पुरोडाशः पञ्चदेवतासंस्कारः ।

अबिरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद् गुणभूत- विकारः स्यात् । ३१ ॥

यदुक्तम् (२२) गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोस्ती- पोमयोर्न स्यात् इति, तत्रोच्यते । अग्नीषोमीपपञ्चपुरोडाशो अग्नीषोमी प्रधानदेवते । पूर्णनालयागे तु अग्नीषोमी नामाङ्गम् । एव च गुणभूतयोरेपि अग्नीषोमीयोर्धर्मः एव- पुरोडाशो प्रधानभूतयोरेपि सत्ते उपपद्यन्ते । तदाह उप- पत्तिः धर्माणामुपपत्तिः अविरुद्धा न विरुद्धा । अर्था पत्तेः अर्थस्य प्रयोजनस्य आपत्तेः प्राप्तेः विद्वान्- दित्वात् । एतवत् । यथा अन्युदितेष्टौ ' श्रुते चरम् , दधश्चरम् ' इति दधिश्रुते प्रधानार्थत्वात् प्रधानभूते अपि गुणभूत मणीताकार्ये लभेते । तस्मात् पञ्चपुरोडाशा यैर्ध- मात्तपुरोडाशस्य गुणभूतस्यापि विकारः स्यात् । प्रधान- मपि कवित् गुणभूतस्यापि धर्मान् लभते इति वचन्य- मन ।

स त्वर्थं स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्, विप्रति- पत्तौ वादध्याद् विकारत्वम् । ३२ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा देवतास्यनाविभवात् पुरोडाशना नीनामणीप्रकरणात् उत्कर्षः प्राप्नोतीति (२२) । तत्रेदमुच्यते । स धामः द्वयर्थः देवतासंस्कारार्थः छिद्राभिधानार्थश्च । उभयोः अर्थयोः श्रुतिभूतत्वात् श्रुतकत्वात् । विप्रतिपत्तौ विप्रतिपन्नदेवताण्येसु पुरो- डाशेषु तादर्थ्यात् छिद्राभिधानार्थत्वात् विकारत्वं प्रकरणे एव । न प्रकरणादुत्कर्षः ।

तस्याप्युक्तमर्थवाद्भवम् । ३३ ॥

पञ्चपुरोडाशस्य पञ्चछिद्राभिधानार्थं न यदुक्तं सिद्धान्तिना, तस्मापि अर्थवाद्भवमुक्तम् । ब्रह्मद्वयेन वातस्य पशो छिद्रस्य पुरोडाशेन अभिधानं प्रत्यर्थं विरुद्धम् । तस्मात् छिद्राभिधानोक्तिः पुरोडाशास्तुत्वार्था इति । इति पूर्वपक्षिणः भङ्गा ।

विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात् । ३४ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा छिद्राभिधानार्थवत्त्वं अर्थवाद्भव- मिति । तत्रोच्यते । तर्हि प्रकरणादत्रेण सौत्रामणीप्रकरणात् पुरोडाशानामनुत्कर्षं उच्यते । माऽस्तु छिद्राभिधानार्थत्वेन अनुत्कर्षसिद्धिः । तद्यथा । अधिनी सरस्वती गुणाम्

च पशुदेवताः । इन्द्रः यरुणः सविता च पुरोडाशदेवताः ।
 एव सौमाम्या देवताना विप्रविषयी सता तासा
 पशुदेवताना याः आख्याः तासा विचारः स्वात् ।
 पशुदेवतावच्चक्रादना पुरोडाशदेवतात्रयस्यः
 आख्याविचारः स्वात् । तत्र इन्द्रः मुनामा पशुवायेव
 इति इन्द्रशब्दस्य मुनामा इति विचारः । सत्यतीशब्दस्य
 विचारः सप्रिताशब्दः । अश्विनोशब्दस्य चरणशब्दः ।
 एवं च पाशुव्य एव देवताः पौरोडाशिक्यः स्युः इति
 प्रकरणत् नोक्तयेः । तस्मात् पुरोडाशभागः सस्कारार्थः ।
 अन्यासो या प्रयाजपदेकदेशोऽन्यदेवताः ।
 ३५ ॥

सौमाम्या पशुदेवताना आख्याविचाराः प्रपुरोडाश-
 देवताराध्याः इवुत्तम्, त् अपरितोषत् वायव्यो
 न्यवर्तयति । न आख्याविचाराः । संस्कारपक्षस्तु अन्यथा
 अत्रकल्पते । पशुपुरोडाशः पशुभागस्य अन्यास एव
 पशुदेवतासंस्कारार्थः । सौमाम्या तु ब्रह्मणामेकदेशः
 अन्यदेवतोऽपि स्वात् प्रयाजत् । उच्यथा पशौ चोदयेन
 प्रशाना प्रयाजनां पञ्चान्यस्य स्थाने एकशब्दात् विधीयते ।
 तत्र अन्त्यासगन्तरेण नावकल्पते इति अन्यस्ये प्रयाजाः ।
 वेपामेकदेशः अन्यदेवताः प्रवृत्तिश्च सतिशब्दिदेवताः,
 अपरः एकदेशस्तु अन्यदेवताः दुरः उपासनत्वा
 इत्येवमारिदेवताः । तदत्र सौमाम्या पशुदेवता पशु-
 पुरोडाशे चोदयेन प्राप्नोति पुरोडाशस्य द्रव्यम् । तत्र
 पशुदेवतायाः द्रव्यान्तरं प्रहो विधीयते, पशुपुरोडाशस्य च
 द्रव्यम् देवतान्तरं इन्द्रशक्त्यादि विधीयते, यागस्तु
 अनिह्य एवानीशो । न च यागः यम् पुरोडाशं चेति
 इत्यदसं संपादयितुमन्यक्यते । तस्मात् पशुपुरोडाशना-
 पशुदेवतायाः संस्कारकर्म नापदुषकारस्य इति सिद्धान्तः ।
 के.

● पञ्चायतीति चेत् । अनेदं चिन्तते । 'अश्वि-
 पोनीक्य वरुण प्रवरे अग्नीपोमीं पशुपुरोडाशमनु-
 सिर्वपति' इति अग्नीपोमदेवतासंस्कारार्थतया विहितः
 पुरोडाशभागः भूतभागस्यन्यासार्थं एव, उा मान्य-
 इमणान्यस्यार्थं. एव, उा उमकार्षोऽपि इति । तत्र
 उमकार्षोऽर्थं तन्मन्त्रार्थताः अग्नीपोमदेवतायाः उमपय

कृतात् इत्याद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु वषामागाम्यासार्थः
 एव संस्कारपदेवतायाः उमपय सर्वेऽपि 'वाचस्पेनेष्ट्या
 बृहस्पतिश्चनेन यज्ञेत्' इतिवत् 'गुल्याय पौर्णमासी
 वैमृचमनुनिर्वपति' इतिवत् वाचयेन वषामागाम्यास-
 मानार्थतान्यभात् इति । उच्यते । पुरोडाशभागस्तावत्
 यानवादेव अग्नीपोमदेवतासंस्कारार्थं. तत्र वषामागस्य
 वाक्यादेव अग्नीपोमदेवतास्योद्देशप्रतिशेषणमेव स्वतन्त्रो-
 द्देश्यत्वे वा वाक्यभेदापत्तिः । वृहस्पतिश्चवैमृचयोगस्तु
 नायं शेषः । तस्मात् न मायज्ञवागाम्यासार्थमेव ।
 तत्रोपपत्तिः । सतिपत्योपकार्ये वागापूर्वं प्रयानोक्त्यपूर्वं
 एव व्याप्रियते इति हि मार्षमित्रम् । इतिदेव तु
 अगत्या तदुत्सहस्यैव प्रयानापूर्वस्य धारणे व्याप्रियते
 इति कल्पते । तदिह भाववृत्त्यागाम्यासापूर्वोक्तौ
 पुरोडाशभागपूर्वस्य व्यापारसमये उत्पन्नवषामाग्यासा-
 पूर्वधारणे व्यापारकल्पना न संभवति । तस्मात् पुरो-
 डाशभागोऽपि उमप्रधानवत् पशुपुरोडाशसंस्कारार्थं
 एवेति । सिद्धान्तस्तु- प्रनरणावगतोपागार्थतन्त्रेण
 श्लोचयोगमास्तुपशुपदेवतासंस्कारार्थवाचस्पत्यावाहुःपशु-
 स्योपूर्वस्य धारणात्, अनुत्पन्नस्य च उत्पत्तिः इत्य-
 विरोधात् उमव्यासासार्थत्वमेवेति । बा. ध. ८३-८४.

- पशौ 'आज्येन यूपयति' इति आज्य दर्शपूर्ण-
 माहगतस्यवर्माणं न गृह्णन् । भा. ७।१।३।१८,
- पशौ आज्यभागप्रतिषेधः अर्षयाद. । १०।८।२।५.
- 'पशुनाज्यभ्रातान्यासः' इत्यत्र इत्यन्तम् ।

५ पञ्चो उत्तमप्रयाजाथर्मवि सुगादापनसंप्रत्य
 सापृत्तिः ॥

पशौ उमप्रधानस्य कान्त उत्कर्णात् सञ्ज सुगा-
 दापनमन्त्रस्य 'पृत्ततीमन्त्र्यो सुचमात्सस्य' इत्यादेः
 प्रयुक्तत्वेन तावत्तैव व्यापारोः प्रैषाथप्रतिवत्तैसांश्यात्
 पुनः नवमन्त्रावृत्तौ सुगादापनमिदम् श्लोकोऽय. ।
 इति प्राप्ते, प्रैषमिति संस्कारस्य कर्मशब्दत्वेन वा-मदेत
 कर्मणो मेदे सति तद्वद्वद्वत् प्रैषोऽप्यावर्तते । 'आग्निं
 प्रातस्वन्त मत्र' इति वाग्यार्थप्रैषस्य आपृत्तिर्दध्यन्तम् ।
 संघर्ष. ४।१।१०.

* पशौ उभयत इष्टिपक्षवत् अन्यतरत इष्टिपक्षोऽप्यस्ति । सकर्ष ३।२।२३

॥ पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ८।१।५।१२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ च इष्टिषु इव दास्यपौषेणामिह एव विध्यत स्यात् । 'एकदश प्रयजान् यजति, एकदश जुवाजान्' इति, 'सौचमाधरमाधार्यं जुहा पशुमनक्ति' इति च लिङ्गम् । 'देद्र पय' इति दर्शे 'अग्नीषोमीय पशु' इति च पशौ द्रपदेवतावचनम् । के

॥ पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्र भवेत् ॥ १।३।८।१८ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशु पुरोडाशस्य । ननु तृणित्वा ह्यनकाले वाग्निर्सर्गं पौरोडाशिके एव हविष्कृदाह्वानकाले न पादुके इति सिद्धान्तः । तदाह सपुरोडाशे पुरोडाशेन वक्ष्येते सपुरोडाशे पशौ समानतन्त्र भवेत् समान एकमेव तत्र भवन् । तस्मात् सर्वतन्त्रान्ते पौरोडाशिके आह्वानकाले वाग्निर्सर्गं स्यात् । इवा कित्तेवम् । नाग्निं पशौ हविष्कृत् । के

॥ पशौ तु सशृते विधानात् वार्तीय सयनिकेषु स्यात् सौम्याश्विनयोश्चापवृक्तार्थं स्यात् ॥ १२।२।४।१२ ॥

वर्तीयश्वनिकेषु वृत्तिने भवने गनेषु पुरोडाशेषु सौम्याश्विनयो सोम्ये चरी आश्विने द्विकाले च हविष्कृत् भेदेन आहृतया स्यात् । पशौ सशृते पशुधरणोत्तर एतेषां विधानात् । तस्मिन् काले च पादुकी हविष्कृत् अयवृक्तार्था, अयवृक्तं समाप्तं अयं कार्यं यथा सा । समानकार्यं वात् रहङ्गुत्थार्यं सा यत्ताडभृत् । तस्मात् पुनरुद्घातया । इति पूर्वं पक्षः । दुधम् पूर्ववैश्वस्यार्थम् ।

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गं स्यात् ॥ १३ ॥

तृतीयवचनमप्युरोडाशार्थं सौम्यवर्षेण आश्विनद्विकालार्थं च हविष्कृत् पुनर्नाह्वतया । तेन कुर्यात् त्रिविधानं वात् । ननु वृतायां सा । न वृतायां, यज्ञाय योगात् यज्ञाय पशुमभाय आदावेव तस्या योगात् । तद्विमोके यजविमोके सति तस्या विसर्गं स्यात् न प्राक् । तस्मात् भेदेन नाह्वान इति सिद्धात् । के

* पशौ दैवतस्विष्टकृतयोरवदान समञ्जसम् । सकर्ष २।२।१८ मीषौ पृ ६६३ 'अवदान समञ्जसम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशौ 'नास्योरवर्षति, न दितस नामकस्य नापरसकस्यो' इति वेद्या चित्तुद्धानामवदान निषेधः । भा १।७।२।६, * पशौ 'न तौ पशौ करोति, न सोमे' इति आज्यभागप्रतिषेध अर्थवाद, न यमुदास । सोमे तस्य नित्यानुवादः । १।८।२।६,

* पशौ पानोवते 'आज्येन शेषं सहायपति' इति वाक्येन कर्मात्तपिधानम् । (न तु उत्सृष्टस्य पालीनतस्यैव आयेन समाप्तिः) । १।४।१।५।६-६०

* पशौ पुम्वादि किङ्ग विवक्षितम् । ४।१।६।१७ 'लिङ्गाधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम् । ॥ पशौ पुरोडाशस्य शालामुखीये एव धरणम् ॥

पुरोरेव पशुतन्त्रान् पतिन् पुरोडाशाख्यारि प्रवृत्तिं त्वेन शामिन एव धरणे प्राप्ते, शालामुखीये एव स्थत् । तस्य ग्राहयसाहवर्नीयोभयसम्भवात् । पुरोडाशो नोदयेन उभयोर्विकल्पेन प्राणेषुऽपि सम्भक्ति अविरोधेन विधिद्वयानुवृत्तेऽयतस्वग्राहयानुचितं वात् । सकर्ष ३।२।२६

॥ पशौ प्रथमेष्टिपक्षे इष्टधर्मं प्रणीतं एवाहननीयं पथधर्मं सार्वं पार्थ ॥

पशौ उभयत इष्टिपक्षवत् अन्यतरत इष्टिपक्षोऽप्यस्ति । तत्र प्रथमत इष्ट्यभावे पशौ एवाहवनीयधरणेन भवतीत्यविचारम् । तद्वैरूप्याय प्रथमेष्टिपक्षेऽपि तथैव स्यात् । इष्टौ प्रणीतस्य इष्टधर्मं लौकिकतन्त्रम् । इति प्राप्ते दैवतापरिग्रहस्तसम्भारस्य साङ्गधर्मणो एवापनयात् रीन्गीयाहवनीयवत् ऐहिक एव आऽन्तर्धार्यं । सकर्ष ३।२।२३

* पशौ प्रयाजा एकदश । ननु प्राकृतिकस्य प्रसङ्गेषु चतुर्थोत्तमप्रश्नान्तरेण चतुश्चतुर्विंशतिः । उभयत्र अस्यास्ये च प्राकृतदेवतासाय लभ्यतां च तदेवताप्रधानमित्ययदेतत् । साह ५।३।१२ * पशौ 'वर्धिया धूपायमन्त्रवृत्ति' इति । इदं वर्धितं दार्ढ्यं पौषमासिकवर्धितं नो न यजति । भा ७।३।७।१८, * पशौ बहुदेवत्वे अग्निगुणैयातस्य एकवचनान्तं

॥ पशौ प्रयाजा एकदश । ननु प्राकृतिकस्य प्रसङ्गेषु चतुर्थोत्तमप्रश्नान्तरेण चतुश्चतुर्विंशतिः । उभयत्र अस्यास्ये च प्राकृतदेवतासाय लभ्यतां च तदेवताप्रधानमित्ययदेतत् । साह ५।३।१२ * पशौ 'वर्धिया धूपायमन्त्रवृत्ति' इति । इदं वर्धितं दार्ढ्यं पौषमासिकवर्धितं नो न यजति । भा ७।३।७।१८, * पशौ बहुदेवत्वे अग्निगुणैयातस्य एकवचनान्तं

मेवमदिसादस्य दिवचनात्वेन विख्याः । १।२।१३।४२-
४३. मीनो. घृ. ३४० 'अङ्गिप्रमिपगतस्य मेवपति
शब्दस्य' इत्यन द्रष्टव्यम् । * पशुौ यागसाधनत्वेन
कोदिते हृदशयेनादधानयानप्रकृतित्वेन पशुना यागः
कापयित्तव. इति वाक्यान्तराद्यात् अङ्गम्यते । वा
१।२।१२१ घृ. ५२४. * पशुौ लौकिके रूपस्यै
मुद्रयापे प्रायश्चित्तम् । तत्र 'यदि एक यूपसुपशुतोत्
एव ते वायो इति ब्रूयात्, यदि द्वौ एतौ ते वायू इति,
यदि बहून् एते ते वायवः' इति विशेष । भा. १।
३।३।५. * पशुौ वषा च्चुरासिनोऽपि पश्वान्चैन
'यद्यपि चतुरस्री यजमानः, पश्वान्चैन वषा कार्या'
इति वचनात् । * आद्ये हिरण्य वषा हिरण्य द्यान्वम्'
इति पश्वान्त्वम् । पशुर्द्धं च पश्वान्त्वम् । वि.
१०।१।२०.

ॐ पशुौ वरुणप्रघासेषु च ब्राह्मणमुत्सीयोऽसि ॥
पशुौ वरुणप्रघासेषु च प्रकृतित्वात् ब्राह्मणत्वात् ब्राह्मण-
मुखीयो न स्यात् । इति प्राप्ते, वैदेषिभिरिदं ब्राह्मणत्वेन ।
अन एव वरुणप्रघासेषु ब्राह्मणत्वेन ब्राह्मणमुखीयो नस्ति
शेषावमनेन इत्यपीति स्वस्या । संकर्म. ३।२।२८.

* पशुौ वाक्ये विहितेनायमेत्येव प्राकृत्यान्तरपथा
न शब्ध. । भा. १०।३।१।११-१२. * पशुौ वाक्ये
श्वेतागव्य निवमविधि. 'वाक्यं श्वेतागव्येन' इति ।
वि. ४।३।१०. * पशुौ वाक्ये हिरण्यगर्ममन्त्रयो-
चयकोर निवेग. । भा. १०।३।२।१३-१७. * पशुौ
वाक्यादौ मनोवाक्याः अनिहृत एव प्रचोक्तव. ।
१०।३।२।१८. * पशुौ विघ्नपकारित्वात्पशुलोचनया
अरयज्ञा हविष्ये मति 'आग्नेयमग्निशेम आहमते'
इति भुजस्य देवोदेतेन स्वागव्य यथादिव्येव
परंपरायात् 'यथा प्राग्.वने प्रचरन्ति, अग्ने-
गुवीषमने' इति वृक्त प्रचारविप्रवर्तिविधिः ।
सोम. १।३।१४. * पशुौ घृत्संयत्नेष लोहित-
निरवन च पशुलामस्य न प्रयोक्ते । १।३।१२.
'घृत्सोदित्वापिघृत्सम्' इत्यन इदमधिकृत्य द्रष्टव्यम् ।
* पशुौ 'सं ते प्राप्ते कृतेन गच्छताम्, एवमानी
यदौ., सं घृत्सिउपरिग' इत्यन दिवीपरिममे

गच्छता इत्यस्य नालुपज्ञः, गच्छता इति दिव्ये,
गच्छता इति तुर्वीये अघ्राहर्वेयम् । वि. २।३।१८.
* पशुौ संवत्सोर्धो मित. । भा. ६।८।८।२८,
* पशुौ वननीये पशुपुरोहाद्य. कर्तव्यः । १।३।२।
८-१०, * पशुौ (सामिदेनीनाम्) वाहदस्ये श्य
माणे न दास्यीर्नगासिनी प्रवृत्तिः । (पाञ्चदशम्)
तत्र विप्रतिषिष्यते, वाचनेक्यात् सातदस्यस्य । ८।४।
४।१४. * पशुौ सोमागौण्ये यूपः श्रौतुम्बर एतौपदिहः ।
अतिदिष्टस्य तु न्यादिरस्य वाचः । वि. १०।१।२८,
* पशुौ सिष्टद्विषारः पठित. 'श्रुपदान्त्वेन वनसति
यजति' इति । तत्र सर्वेषु सिग्नेषु वसौ वनस्पति-
शब्देनैव वक्तव्य, न पर्यायशब्देन । १०।१।२८, * पशुौ
(श्वीधोर्मये) हृदफादीनामेव अवदानस्यन्निवया श्य
मागाना हविष्येन इतथपयाना हविष्यपरिसंख्या ।
'हृदयादिनाय.' इत्यन इदमधिकृत्य द्रष्टव्यम् । भा. १०।
७।२।३-९. * पशुषु अतिदेवश्रमणि प्रकृतिलिङ्गानि
आत्मतितरन श्रिष्टवन्तः तुभ्यःकृत्वा पशुगण-
नित्यादीनि । वाल घृ ११९. * पशुषु ऐनादशितेषु
सर्वावपशुवर्माविदेव । भा. ८।१।७।१४. * पशुषु
नानावर्गीयेषु कुम्भीश्वरपाशधरणीना न तन्वम्, पशु-
वैपस्यात् । ११।८।१०।४०-४१. मीनो घृ. १२३६
'तन्व न कुम्भी' इत्यन द्रष्टव्यम् । * पशुषु भिन्न-
देवतानेषु एववर्गीयेषु कुम्भीश्वरपाशधरणीना कथम् ।
११।४।७।३४-३९. मीनो. घृ. १२०६ 'देहादशि-
नेषु पशुषु' इत्यन द्रष्टव्यम् । * पशुषु पूषे गादिर-
स्य निवमविधि. कावसेपे । भा. १०।३।१६।१९-२७.
* पशुषु वाजयेप्राजापत्येषु अमिषकरणेषु प्रयाव-
सेपराजालक्याने न कर्तव्ये । वि. ४।३।१४. * पशुषु
सर्वाकारिषु आग्नेयेनीदस्य पशोर्विष्णुः, आत्मति-
नोदनासामायात् पशुःकोदनासामान्याय । भा. ८।१।
६।१३. * पशुषु सोमाद्रेषु सोमाद्रेषु वासिधेवैः
प्रवृत्तिदिः । १२।३।३।८-९.

ॐ पशुर्द्धं रचना स्यात् वदामे विद्यानाम् ।
१।३।१।२२॥
पशुर्द्धेने 'आग्नेयं ब्रह्मं रक्षीत विवृता यूरं

परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति श्रूयते । इयं रचना किं पशुधर्मम्, उत यूपाङ्गमिति विचारे पूर्वपक्षमाह । रचना पशुधर्मं स्यात् । कुतः ? तदागमे पशुधर्ममे पशुपात्रणे प्राप्ते रचानाया विधानात् । उत्पत्ति-वास्ये रचानायाः पशुना संबन्धः श्रूयते । तस्मात् पशुधर्म रचना ।

यूपाङ्गं वा तत्संस्कारत्वात् । २३ ॥

विद्वान्वयमि । रचाना न पशुधर्मम्, किन्तु यूपाङ्ग स्यात् । तत्संस्कारत्वात् यूपाङ्गसंस्काररूपत्वात् रचानायाः । रचना हि यूपस्य यावती तावती ब्रह्मिणो माना संबन्धवति । तस्मात् यूपाङ्गं रचना ।

अर्थवादश्च तदर्थवत् । २४ ॥

विद्वान्ते मन्त्रार्थवत्स्वरूपहेतुवन्तप्रतिपादनायै सूत्रम् । चक्रात् समुच्चयार्थः । तत् अर्थवत् इति व्यस्येन छान्दसं नपुंसकत्वम् । रचानायाः यूपाङ्गत्वे सति ' युवा युवासाः परिनीत आग्नात् स उ भेगात् भवति ज्ञानमानः । ते धीरात्, कवय उच्यन्ति स्वाधो मनसा देवयन्तः ॥ ' इति तत् स. मन्त्ररूपः अर्थवादः अर्थवत् अर्थवान् ज्ञानार्थं स्यात् । मन्त्रार्थस्तु- युवा परिवीतः रचानया वेष्टितः सन् युवासाः शोभनवस्त्रवानिव आ अग्नात् आगतः रिपतः । स उ एव ज्ञानमानः श्रेयान् भवति । वीरस्य, धीराः धीमान्, स्वध्वः शोभना आ समन्तात् धीर्येया ते स्वाध्वः मनसा यूप देवयन्तः देव आदित्यमिव मन्यमानाः कवयः विद्वांसः ऋत्विज उच्यन्ति उ-च्छ्रयन्ति । इति यूपस्य स्तुतिः । के.

● पशुधर्मं स्वस्व । भा. ४।१।१०।२५-२८.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । १२।१।१. ' पशुपुरोधसाधिनेरणम् ' इत्यत्र प्रष्टव्यम् ।

● पशुधर्मः इति । अवदानानि हवीषिण्ये वागसाधनानि न पशुधर्मः इति । सा हि अवदानप्रवृत्तिद्वय विधिपन्ती प्रवृत्तौ प्रधानस्य उपवृत्तवती इति विद्वानपि अवदान-प्रवृत्तिद्वय विधिपन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति । भा. २।१।०।२१.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. १०।३।११.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. १०।३।११-१२.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. १०।३।११-१२.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. १०।३।११-१२.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. ४।१।१२ वर्णक ३.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. ४।१।१२ वर्णक ३.

● पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. ४।१।१२ वर्णक ३.

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुधर्मोऽनुष्ठितप्रधानादिभिरेव पशुपुरोधसस्य अपि उपकारसिद्धेः तदर्थे पशुधर्मानुष्ठानं न कर्तव्यम् । भा. ४।१।१२ वर्णक ३.

अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चिन् प्रयोजनमस्तीति न तत् विवक्षितम् । यदि प्रयोजनवत् तद्विवक्षितमित्युच्यते ।

दुष्— तनेरुवमपशान्नमप्यस्य गुणनूतात्वात् ॥ अदयो गुणः पदान्तरोपस्थात्वात् (अरुणापदेन उमाचनकत्) भवति क्रियार्थः । एरुवमप्य विभक्तिभ्रुत्या प्रातिपदिकार्यत्वात् न क्रियायेता । (क्रियायेता याप्येन स्यात् इत्यविभं आनन्दाधर्मीये, वेदं ल्ते) । ' पशानी- नामान्न विवक्षितम्, तयापि ' इति (भाष्यस्य) अन्तर्गीतमिच्छव्ये सद्गुणविरताभिन्नयः परिचोदयति (अन्तर्गीतेरुवस्य पयोः क्लिासंकेपात् एकराविशिष्ट- पयुविशिष्टो यामः सद्गुणविरतेन विभिन्ना वार- वतीपविशिष्टं करोति इत्यर्थः) । अत्रत्य (रागा- ज्ञस्य पयोः) यदुपकारकम् (एकरत्वम्) भवति, (तत्) प्रगाह्याऽपि (प्रथितायाः) क्रियाया वापि उपकारकम् । ' न पशानीनामप्येन उक्तेन अनु- स्येन वा किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ' इति (परिहार- भाष्यम्-) सोऽभिप्रायः ! ' पशुसंख्ययोः संख्ये अस्मिन् विवक्ष्यमाने क्रियापरयोः संख्यो नास्ति ' (इति आनन्दाधर्मीये पाठः । ' संख्ये एवस्मिन् शणे प्रातिपदिकार्येन संख्याकारणयोः युगपत् विशेषण- स्त्वेन सति क्रियापयोः संख्यो नास्ति ' इति लिखिते ल्ते च पाठः) । क्रियापसुसंख्योत्तरकालं पशुसंख्ययोः संख्ये युद्ध एव पशुः (क्रियाया) संरप्येत (न संख्याविशिष्टः, ततश्च पशुमात्रेण पागव्य सगुणत्वात्- राखणान्नादः स्यात्) । तन्संख्ये सद्गुणविरतत्वात् (पशुसंख्येय युगपदेय) पयोः स्वरूपपर्येता स्यात् । (विरुद्धविपरीतव्यभिचारेण) तत्र पागव्य सगुण- मिच्छायाति वैशुगतापाकात् संख्याऽन्नादः स्यात् इति यो रोपोऽभिहितः) च दोषः कर्मवचन्येऽपि तद्वचस एव (ध्रुवविरतेपरसाद्वचस एव इति तु लिखित- मुद्रितयोः पाठः अनुक्त एव) । तस्मात् न क्रियाऽनं संरप्येति । अत्र (एव अभिप्रायात् माप्यस्यः—) आह— ' यथादेन हि अत्रिरेन प्रयोजनम् । विरयेऽपि परत्वाद्ये (इति माप्यनुगुणी रत्नपाठः) अतिगुण एव भवति ३१ ।

एकश्रुतित्वाच्च । १२ ॥

भाष्यम्— भवति च किञ्चिद्वचनम्, येन विज्ञायेते न तद्विवक्षितमिति । ' यदि होममपहरेपुरेकां वा दक्षिणां दद्यात् ' इति । यदि हि विवक्षितं येनेत् न ' एहम् ' इति व्रयात्, गां इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् । तथा ' अवी द्वे ' ' वेन् द्वे ' इत्यत्रापि ' द्वे ' इति वचनं शपकम् । अविवक्षितम् ' अवी ' इति द्विजमिति । ' शीन् लक्ष्यान् ' इत्यत्रापि ' शीन् ' इति वचनं लिङ्गम् ' लक्ष्यान् ' इति बहुवचनमविवक्षितमिति ।

प्रतीयत इति चेत् । १३ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् पदस्य, अविवक्षिता संख्येति । तत्र । प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्या- न्नभूता । यथा ' पशुमानय ' इत्युक्ते एक एवापीयते, ' वय् ' इति द्वे, ' पशून् ' इति बहुव- चनातीर्यते । यश्च प्रतीयते च शब्दायः । तस्मात् वक्ष्यते अज्ञभूता संख्या इति शब्दात् गम्यते । न च शब्दात् शरन्मानं कृते कारणात् अविवक्षितं भवति ।

नाशब्दे तदममाणत्वात् पूर्ववत् । १४ ॥

भाष्यम्— नैवदेयम् । एवं प्रतीयते, न तु अयं शब्दार्थः । व्यामोहादेया प्रतीतिः । सुत एवम् ! पाकपाद्वि पराङ्मिन्नयगभागे । पाकं च भुक्त्वा वाप्यते । तस्मात् अशब्दाद्येऽप्य एव एकरत्वादीनि । अशब्दाद्येऽपि हि प्रतीयते । यथा पूर्वं पापतीति, च पूर्वः इत्युच्यते अयापरोऽस्ति । तेन पूर्वः इत्युक्ते अपरो गम्यते । न तु ' अपरो पावति ' इति अत्रेणात् प्रतीयते । एवमिहापि ' पशुम् ' इत्येकवचं गम्यते, न तु यथे ! यथैव हि पूर्वः इत्युक्ते अपरो गम्यत एव केन्यत्, न तु च विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे । एवमिहापि संख्या प्रतीयते एव केन्यत्, न तु कर्तव्यतया यथे विधीयते न यथे । कथं न यथे विधीयते इति चेत्, विषयकत्वाभावात् । आगम्यतदप्ये विषययोः प्रतीयतीति । एवमपि नोपस्यते । इत्यदेयतासंख्यस्य च विषयकः सन् ' आत्मने ' इति न संख्यासंख्येयसंख्येय विषयमर्हतीति । नियेन हि तथा वाच्यम् । तस्मादविवक्षिता संख्येति ।

शब्दबहुपलभ्यते तदागमे हि तद् दृश्यते
तस्य ज्ञान यथाऽन्येषाम् । १५ ॥

भाष्यम्— तुशब्द पक्ष व्याप्यति । नैतदस्ति,
न यत्र सरया शब्देन श्रूयते इति । आख्यातवाच्ये ह्यर्थे
उपलभ्यते । लोके 'पशुमानय' इत्येकवचने सति,
एवंपशुविशिष्टमानयन प्रतीयते । पशु आनयेति द्वित्-
विशिष्ट गम्यते । तत्र हि एकवचनैति, द्वित्वमुपजायते ।
यस्य चागमे यदुपजायते स तस्मात् इति गम्यते । तस्य
ज्ञान यथा व्ययेषा शब्दानाम् । 'अश्वमानय' इत्युक्ते
अज्ञानयन प्रतीयते, 'गामानय' इति गवानयनम् ।
तत्र अश्वोऽपीति गौक्षीपनायते । तेन ज्ञायते, अश्व
शब्दस्य अश्वोऽर्थ, गोशब्दस्य गौरिति । यदुक्तम्,
'श्रुता वाक्यार्थो वाप्यते' इति । उच्यते । न श्रुति
मूले वाक्यार्थो नास्तीति । केवलं तु प्रातिपदिकार्थगता
सत्यामाह । तादृशी सरया वाक्येन यत्रे विधीयते ।
प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन संबध्यते विभक्त्य-
र्थोऽपि । तथाहि, तद्विशेषणविशिष्ट आलम्बो गम्यते ।
तत्र एकार्थत्वात् एकवाक्यमवकस्यते । पशौ हि सरयाया
विधीयमानाय एक आख्यातवाच्ये न शक्तुयान्
आख्यातार्थं विधातुं सरयासत्येवमवचनं च । तस्मान्
यत्रे विवक्षिता संस्येति ।

दुप्— विभक्तिर्हि द्विसरप्रातिपदिकार्थानां
(त्रयामामपि) ध्रुयैव त्रियार्थनामाह । त्रिया साध्या,
साधन तत्परिच्छेदकानि च द्विसरयादीनि अपेक्षते
(त्रियामपि सर्वाणि करणानि अपेक्षते) अतः सर्वं
विशेषणविशिष्टा त्रियैव विधीयते । तत्र (विधि)
प्रत्यय पूर्व विशेषणे व्यापियते अवधाऽनुपपत्त्या
(कथमनुपपत्तिरुदाह—) नहि अस्तीतिविशेषणा विशिष्ट
श्रुति इति । (अस्तु नाम वाक्येन त्रियार्थत्वम्,
तथापि न दोष श्रुतिवाक्ययोरेवोपेक्षितत्वाह—) पक्षेक
त्वयो उपसर्गपलक्षणया (उपसर्गपलक्षणया) श्रुत्या
विशेषणविशेषणमात्र एवावगम्यते, न तु तादृश्यम् । अतः
(श्रुतिनाकस्यो) एवविषयोपनिषात्ताभावादविशेषो ।
तस्मादाह (भाष्यकार) न श्रुतिमूले वाक्यार्थो नास्तीति ।

तद्वच लिङ्गदर्शनम् । १६ ॥

भाष्यम्— निमित्तं ? (किं लिङ्गम् ?) 'कर्णा
वाच्या, अवलिता रैश्रा, नभोरूपा पात्रेण,
नेपाभैत्रामो दशम' इति (कर्णा लिङ्गकर्णा । कर्णा
यमदेवताका । अवलिता गर्विष्ठा रुद्रदेवताका ।
नभोरूपा नीलवर्णा पर्जन्यदेवताका इति शब्दार्थः) ।
यदि त्रिच विवक्षितम्, तदा ऐन्द्रामो दशमो भवति ।
तथा 'कृष्णा मौमा, धूम्रा आन्तरिक्षा, वृहथो
दिव्या शबला वैश्रुता, निष्कालारका' इति
प्रकृत्याह 'अर्थमानानां वैतद्रूपम्, यत् पञ्चदशिन'
इति । तस्मादपि पश्यामो विवक्षिता सप्येति ।
पञ्चत्तम्, 'एश्रा याम्' इत्यविषया दर्शयतीति,
अत्रोच्यते । गोसख्यासंबन्ध विधातुमेतदुच्यते ।
इतरथा हि गोदक्षिणासंबन्धो विहितो गम्यते । तस्मान्
विवक्षितोऽपि वाच्यमतत् । 'अवी दे' 'धेनु ह'
'श्रीनु रूपायान्' इति चातुवादा ।

दुप्— तद्वच निङ्गदर्शनम् ॥ 'गोसख्यासंबन्ध
विधातुमेतदुच्यते । इतरथा गोदक्षिणासंबन्धो विहितो
गम्यते' (इति परिहारभाष्यमनुभाष्य व्याकृते—) 'गो
दक्षिणा दद्यात्' इति तावत् श्रूयते, (तत) अश्वादीनां
परिसंख्या स्यात् । (चोदयति—) संख्यैव निधीयते, न
तु गौ, इति चेत् नत्र । सरयाविधाने हि सति गो
संख्ययो संबन्धो विधातव्यः । तद्विधाने च क्रिययामनु
प्रवेशे तत्र अत्यन्त वाक्य स्यात् (नात्र श्रुतिलेश
कश्चिदित्यर्थः) । तस्मात् 'यत् दक्षिणा दद्यात्, तत्
याम्' इतीय वचनं सङ्घट्टयते श्रुत्यनुग्रहात् । इत्यनु उ
यामुदित्य सरयाविधिरिति शक्यते । (चोदक आह—)
एतदपि (समाधानम्) यद्वा तद्वा (न युक्तमित्यर्थः) ।
कस्मात् ? त्रियावातेव सरया न विधीयते, केन
गोसंख्यासंबन्धो विधातव्यः (स्यात्) । एकदेव्यां
समापत्ते— उच्यते । सरया हि विधीयमाना संख्येय
शरीर (क्रियाया) साधन भवति । तत्र बहुनि संस्येकनि,
सा न ज्ञायते कस्य परिच्छेदिकेति । (चोदक आह—)
अश्वादीनामुत्पत्तौ (दक्षिणोपनिषात्तये एकवच—) सरया
विधाते (अतः पौनरुक्त्यात्) तत्र न निवेश्यते । गर्णा

तु न विद्यते । (एतदेवां आह-) गाममपि द्वापरागतं
विद्यते (अस्तत्र तद्विषयोपचय निरूप्यते । चोदक आह)
चोदयेन चेत् (चोदयेन वा द्वापरागतप्रति., नैमित्तिक-
कथं नियमित्वात्) औपदेशिनेन एकत्वेन प्रथा-
प्राप्यते इति चेत् इत्यर्थः । (एतदेवां आह-) श्वरेणमपि
(अश्वदीनाम्) चोदनेन (एकत्वप्रति. । चोदकः
स्वामिप्रायं स्वोरयति-) तेषाम् (अश्वदीनाम्)
एकतुल्यानाम् (चोदनादेव प्राप्ते) अनर्पिता (औप-
देशिनि एतत्प्रकार्या) इति चेत् । (एतदेवमपि स्वामि-
प्रापमाह-) उच्यते । इमम् (औपदेशिनि सहा)
प्रयत्नात् शीमम् (अन्यत्वात्प्रमाणाया) प्राप्नोति (इति
नानर्पिता : या तानिदेविकी) सा अनुगतः । (इदं
मेकदेशिप्रमाणान् नातीन् इत्यनुमितिं व्यन्याया समा-
धत्ते-) अथत् (यदि) औरेण केरुण (दक्षिणाया)
प्राप्नोति, तदा गोविधानमुच्यम् (स्वान् आनयेन्वात् ।
न लेनदक्षि) प्राप्नुवन्ति हि अन्यत्वात् (अश्वदि-
दृशाणि) । तस्मात् नालीदम् ' गौर्न विधीयते,
सत्येन विधीयते ' इति । अतो नियमन् (आरभ्यम्)
परिगम्या रक्तम् । अन्वेषम् (अश्वदीनाम्) तत्र
वृत्त्यर्थमाह ' एका गाम् ' इति ।

तथा च लिङ्गम् । १७ ॥

माप्यम्-- एव च वृत्ता समानश्रुतिके लिङ्गमपि
निश्चितं मतिर्यति । तत्रैव दर्शनमुपपद्यते ' वसन्ते
प्रातरुपेयी ह्यग्दीनामालम्बते, शीमे न्याचंदिने हिंछी-
मैत्रीम्, धारयपण्डे श्वेता वाहंस्वप्यम् ' इति । तेन
श्रुते- ' गर्भिनो भवन्ति ' इति । गर्भः स्त्रीणां सुगु ।
तेन त्रियो दर्शयति इति मतिर्यति । तथा ' अधः
कण्ठो वृद्धिरेत. सुहर. ' इति, ' वे प्राजावप्याः '
इति । तेन श्रुते- ' मारुत भवन्ति मेन्द्रिकराय ' इति ।
सुफरय पुला सुगुः । तेन पुंश्रुतिं दर्शयति इति ।

भा-- उपवेश्युपपरादिगर्भिनस्वमिच्छित्कटा-
दिहा संख्या किमपराद्यं अविश्रिता, उन यकाद्यं
विश्रिता ही संख्या । तत्र ' श्रुत्या पर्यवृत्ता
तस्या समानपदरूपया । पदान्तरव्यथागाङ्गभावे
यावयाध्यायते ॥ दुर्बलं च श्रुतयोऽप्यमित्त-

यज्ञाहमेकता । तदभावे च यज्ञावैगुण्यात्तद-
वियञ्जितम् ॥ ' उच्यते । ' समानप्रत्ययत्वेन
कारकेणानुसारात् । क्रियायै नीयते संख्या न
पदवृत्तं पदाद्भवेत् ॥ ' उक्तं च ' यथा पदवृत्तमेकत्वं
पदश्रुत्या प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या वलीयस्या
क्रियाहता ॥ ' इति ।

सोम-- यथा ' रफेन सदनित् ' इत्यादिश्रुत्या उद्भ-
वायथाना यज्ञाद्युपयानत्वेन न यथार्थत्वं, तथा अथापि
पदश्रुत्या पथयस्य एतत्प्रत्यय न यथार्थरामिति प्रत्य-
स्थानात् समानिः ।

वि-- ' पशुताप्यं इत्यन परैक्ये यजना-प्राया ।
नाप्यसिन या, उडव. गणपदे श्रुत्या पश्चद्गतमतेः ॥ ,
आहौ स्वप्रयत्नेषां अष्टप्रतरकारके । योगः रतौ पशौ
चेति क्रमे यथाहृगोचिता ॥ '

भाट्ट-- ' पशुना यजेत ' इत्यहो यन उपादेश-
पश्चाद्विगत सहा विभक्त्युपपत्ता, वा किं विश्रिता
न वेति चिन्तायाम् ' समानप्रदानानि नामानि ' इति
सूत्र्या प्रातिपदिकार्थपश्चादे. विभक्त्युपपत्तसह्याविशेषान्-
रुपसंयत्समासव्या विभक्त्युपपत्तसह्यायाः प्रातिपदिकार्थ
प्रति पदश्रुत्या योग्यतास्यलिङ्गेन च विशेषतस्तद्वगमात्
वाक्योपनिगन्त्यनुपपत्तेः तदभावेऽपि क्रियाया औ-
गुण्यात् न विनशिता संख्या । न च एतद्वदेः पद-
न्यवेऽपि तद्विभक्तिरस्यै पशो. नाशान्तराद्यपि क्रिया-
धत्तान् लोहितोष्णोपादिभ्यः पशुविशेषणत्वादि विरु-
पपत्तिः । सत्यान्तरात्पशो. विभक्त्या युक्तपदपदानेन
सत्याया. प्रथमतः पश्चत्पदमविधाय पश्चात् विश्रित्य
पशो. नाशान्तरादिपदाने विरम्यथाकारापत्तेः । न च
तस्याऽपि सत्यायाः पदश्रुत्या पश्चत्पदवृत्तीनाकम् सुग-
पद्वरारङ्गमाहोपाद्य विरुद्धत्वात् प्रथमतः सुहरय
पशोः कारकत्वं नमन्गीह्य पश्चात् संख्याया. पश्चत्पदा-
ह्याकारं तत्रानि विरम्यथाकारपत्तिः इति दाह्यम् ।
तथापि भाट्टान्तरात्पशुविशेषणविशेषणस्य अत्रमत्ता-
पदव्यते मारुताऽप्यनुपपत्तमनेन अविश्रितोपपत्तेः ।
इत्यत्र आरभ्यत्यति आनुशासनिभमप्ये' अथत्
एतद्व्यती प्रथेय विशेषणोपपत्तौ प्रथमतः क्रियाऽन्वय-

मभ्युपगम्य पाठिकैकहापनीधरवसिद्धान्तमहापते ।
 अत्र च गौडिहादे मानान्त्वित्सारकविशेषविशेषो-
 पणवेऽपि समस्तपदत्वात् न धत्ते । वारजन्तीयादेस्तु
 क्त्वाद्यन्धोक्तमाननायोगेन अन्वय इति न का चिद्
 इति । अत्र एव सोमाख्यादीनामपि न प्राथमिको
 घात्वर्थान्वय । अस्ति तु मानान्त्वय एव इत्युप-
 नतनय । किञ्च न प्रत्ययव्यर्थस्य एकत्वस्य प्रकृत्यर्थं पशु
 प्रति प्रसारता, प्रत्ययार्थप्राधान्यमहापते । अस्ति तु
 पशोरेव करणं प्रतीयं एतन्न प्रत्ययि प्रसारता ।
 अतश्च एकत्वस्य करणत्वान् विधेयभावनाया
 मयसरात्वात् भविवक्षा । इति प्राप्ते, पशो करणत्वे
 एदान्यथे न तु एकत्वेऽपि, प्रमाणाभावात् । अतश्च
 पशो तद्द्वारा भावनाऽन्वयस्य संख्याया अपि उलीयसा
 समानानिधानधुन्या आनेयत्वेन समानाधिकरण्येन वा
 प्रथमतः कारकान्वयस्यैव अङ्गीकारात्, पश्चाच्च पदश्रुत्या-
 दिना आनेयत्वमन्वयेन पक्षन्यस्योपपत्ते निरुक्तानुत्पत्तौ
 भावनासम्भित्वात् विवक्षितत्वम् । न च एव ' यदि
 सोममहारेयुरेका सा दक्षिणा दद्यात् ' इत्यादौ एकपद-
 वैपर्ययम्, गामिन्यनेनैकत्वविधानोपपत्तेरपि वाच्यम् ।
 एकत्वविधिवत् गोवविधेरपि ज्ञानदक्षिणाऽनुनादेन
 ' घेतुर्दक्षिणा ' इतिविधिसिद्धसारकम्पन्नाविधानेन आपयो
 द्वादशशतसंख्यान् सामान्यनिहितशास्त्रीनामपि वाच-
 यप्रदानं तत्रिहृत्वा दानाश्रितस्य एतन्नस्यैव गोवद्वेदेन
 विधानार्थं एक्यहोपपत्ते । अतो विनशितैव सरवा ।
 यत् एव ' वर्णां गाम्वा, अरान्तिता रीडा , नमोऽरुपा
 पार्जवा , तेषामेवद्रो दयम् ' इति दयमात्रदर्शनं
 सुरपद्यम् ।

मण्डन — ' पदवेकत्वविषया न्यात् । ' ७

शुद्धर — ' पदवेकं तु सागम्यम् । ' ८.

● पदवेकत्वाधिनारणे (४११५११-१६)
 वारज्यापात्य वक्ष्यते । तु २१२१३६, ● एकपदे
 वचनाद्युक्तसंज्ञाऽन्वयान् समानानिधानधुन्या काले
 एव इति पदवेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते । कौ १११।
 ७१४ वृ १७७ ● ' पशुना यत्ने ' इत्यत्र प्रत्यय-
 प्रधानावृत्तमात्रेण उपादेयसंख्याऽऽकाङ्क्षानुशारेण एकच

विषया आत्मयत्नी एव इति वक्ष्यते परस्परताधिकरणे ।
 कम्मूरी १११।७११-१५.

● यत्तु कालिके अपचयस्य अश्रितान्तरकारणत्वेन
 अभ्युपगम्य उभयत्र (' अयोग्यतान्वयपत्तिनोति ') विशेष-
 णान्वित्वा इत्युक्तम्, तत् विनियोगमद्वे प्रथममावात्
 अधिकृतोपपादनस्य सुपदत्वाच्च उपेक्षितम् । ' पशुना
 यत्ने ' इत्यादौ तु उपादेयत्वात् पदवेकत्वाधिकरण-
 न्यायेन विषया इति विशेष । कौ. १११।७११-१५

● अत्र एव पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
 मुख्यविशेषभूतभावनाविशेषणीभूतान् रेवतीपु विशेषण-
 निधिन्यनारणेणात् तासामान्वित्वा इत्यपि अनापदत्वम् ।
 मुख्यविशेषभूतभावनाविशेषणं कामवेऽपि कृत्वाऽप्योक्तं
 माननविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
 न्यायाविपक्त्वात् । यत्र द्विद्वयस्यैव कारकत्ववद्द्वारा
 भावनाऽऽनयो व्युत्पत्तिविद्ध, तत्र तेषा तदन्तारेण
 द्रव्यान्वये, विशेषणविशेषणत्वात् न विधिवत्त्वना इति
 तद्विषयोऽसौ न्याय । न तु यथापि कारकातिरिक्तं
 सर्वत्रैव समासादौ द्रव्यान्वयद्वाराऽपि भावनाऽन्वय-
 व्युत्पत्तिः । कौ २१२।२।२६ वृ २९०, ● न
 पदवेकत्वाधिनारणपूर्वपक्षन्यायेन देवताया अन्वित्वा,
 तद्वत् इह प्राथमिकभावनाऽन्वयस्य सद्वित्तमद्वयेना
 व्युत्पत्तत्वात् । २१२।३।५ वृ १७४, ● पदवेकत्वा-
 धिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सख्याविशिष्टव्यवधाने सरस्वत्या
 अविवाहाऽऽपत्तिरित्याशङ्का । ११५।३।३ वृ १०९,
 ● यत्रापि सक्त्या प्रथमत एव वास्तव्ये कर्मत्वेन अन्वय
 असमती तथा सति पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सक्त-
 नामविशेषणत्वे, तथापि माननायोगे शोनाविधौ
 परस्परतावधेन कर्मत्वे अन्वयत्वे वास्तव्य इत्यवगन्तव्यं ।
 १११।७।११ वृ ७७ ● पदवेकत्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
 न्यायस्यापि त्रिकान्तोपपादवैतुक्तविषयाद्विद्वान्त्वेन
 अनायादुपपत्त्या । सु पु ८६६

● ' न श्रुतिवित्वा वाक्त्वाये नैति ' (घेतुः तु प्राति-
 पदिकार्यवना सख्यामाह । मा ४।१।५।१५) इति
 पदवेकत्वाधिकरणमाप्यविशेषणमाद्युक्तं एकमि-
 धानभुनिरलीयत्वेन एतदुपादानं धुत्ववगतद्रव्यार्थत्वं

वाचाद्यं तत् मायं इत्येवं विरोधपरिहारः । सु. पृ. १३८०.

● 'प्राज्ञापश्यान् पशुकाममे' इत्यत्र पदद्वयेऽपि बहुत्वस्य, प्रथमतः करणत्वेन अविधत्स्यापि पाठिकः पश्चात्पदद्वयेण अन्वयः पश्वेकत्वाधिकरणवक्ष्यमाण-न्यायेनात्मन्वये, न तु देवतात्त्वविशिष्टद्वयेण । यौ. १११।७।२० पृ. २३७.

● पदवेकत्वादीनां कथं तर्हि अङ्गत्वम् । उक्तं हि पशोः उपादानरोपत्वम् । प्रयुक्तिद्वयं च तत् । तदपि नैनं प्रयुक्तिद्वयम् । किं तर्हि ? विनियोगान्मेव । ननु विभक्तिभिः प्रातिपदिकार्षो विनियुज्यते, न पुनः एकत्वादयो विभक्त्यर्थोः । सर्वं न विनियुज्यते । न पुनः विनियुक्तोपादानेऽपि नावगम्यते विभक्तिभिः । विनियुक्तत्वेय एकराद्ययो विभक्तिरिभिवीच्यते, अर्धवत्पर्यय अनवगमात् । तस्मात् युक्तमुपादान-रोपत्वयोरेकत्वादेः । नृद्विती. पृ. ३-४ । अत्र ऋजु-विमद्वयं— अत्रायमाशयः । विमदस्या वापन् प्रातिपदिकार्षो विनियुज्यते । विनियुक्तोऽथो उपा-दात्तः । न च अनर्वाच्यस्य उपादानं संभवति । तेन अनन्तैवकाशान्वाया यदीतावतिशयोक्त्याकारिकमेव तदवच्छेदकं यज्ञो । तेन यत् पूर्वमपि विनियुक्ते प्राति-पदिपरिभाषाने संख्याऽऽदिक्रमासीत्, तदुपादानेन विनि-युक्तपर्यादित्थं भिद्यते । विनियोगान्तु तस्य तात्पर्येनैव । यथा पर्णात्वादयो ऋजुविनियुक्तद्वयविशेषेण विनियुक्तस्य-तया प्राग्गानि । विनियुक्तस्यता तु तत्र लुब्धादीनां अयमिचरितरुतसंभवात् उद्धितधुत्वेन, इह तु उपा-दानात् इति विशेषः । इति ।

● पश्वेकत्वन्यायः । ४।१।५ ११-१६. 'पश्वे-नत्वाधिकरणम्' मीमे. पृ. २४९४ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पदवेकत्वविवक्षाधिकरणे (४।१।५) न कारकविरोधपक्षान्तं गुणानां कारकविभक्तिः, किन्तु कारकत्वादेव इति वस्तुते । या. ३।१।६।२२ पृ. ६८८.

● पश्वेकत्वविवक्षाऽधिकरणन्यायेनैव द्रष्टव्य-माह— 'यद्वत्तत्पक्षमन्वये' (४।१।५।१५) । यथैव दशाधिकरणे ध्रुवः (संभारः) नान्वेन क्रियते,...

तथा (आत्मन्) एकरस्य ध्रुवः, ज्ञानेकस्य कर्तव्यः ' (या. ३।१।७।१४ पृ. ७०४-७०५) । सु. पृ. १०१४.

● पश्वेकत्वादिश्यां अत्रियुगैरेव केषापचित्तदः एक-वचिनदः निवर्तते, द्वित्रयिगदश्च उचितव्यः, उतो न विकल्पः । सा. ९।३।१४।४३.

● पशुकामः अमिष्टुति रेवतीपु वारजन्वीयं अत्रि-शोमसाम वृत्त्या यजेत । भा. २।२।१।२।२७, ● पशु-कामः अष्टपदेन यजेत । * तस्य विधिविदमिति नौ अत्रिशोमो अमिष्टः, उपपद्यते ज्योतिर्मन्वये पशुहः (ज्योति-र्गोष्ठुः आयुर्गोष्ठोतिः इति) पशुकामो ह्येतेन यजेत । १।२।१।१।१६, ● पशुकामः उक्त्वं यद्धीयात् । ३।३।१।१६।४३, ● पशुकामः वानप्रस्थापीथेन यजेत । १।२।१।५।५, ● पशुकामः शोभपोषणं यद्वं निर्येत् नेमपिष्टम् । ३।३।१।५।४२, ● पशुकामस्य गोदोलेनैव अथ प्रणयनं दर्शपूर्णमासयोः । ४।३।२।४. ● पशुकामस्य चातुर्मास्य-प्रयोगे यद्वत्प्रणयनासिर्गमनं वैधवेपथेकामस्य अथ वरुणप्रणयनासिर्गमनं अनुतिष्ठेत् । सूक्त्यः ३।१।२४. मीमे. पृ. १६८७ 'चातुर्मास्यानां पशुकामः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पशुकामस्य ध्रुवायां पञ्चापप्रद्वयम् । सूक्त्यः ३।२।१।२. 'सप्तदशान्यानि पशुकामस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पशुकामस्य प्राजापत्यः अजस्तपुः । 'यः प्रजाकामः पशुकामः म्यात् स एतं प्राजापत्यमर्जं त्परगालमेत' । वृषः बृहस्पतिः । के. ● पशुकामस्य विश्विदमिष्टः कालीये तक्तः । वास. पृ. ३४. ● पशुकामस्य पद्विदमिष्टमनुयात् रामिवेनीः दर्शपूर्ण-मासयोः । भा. १०।१।८।२७.

● पशुकामेष्टिः 'अवयो दाते पुरोडाशमयक्यालं निर्येत्, इन्द्राश्च प्रदाये पुरोडाशमेन्द्राश्चपातम्, इधि मधु घृणामयो घानास्तसंस्तुं प्राजापत्यं पशुकामः' इति विहितम् । (तैम. २।३।२।८ 'अमये०.....दधि मधु घृतमापो घाना भवन्ति... प्राजापत्यं यजति...' इत्याकारकं वाक्यम्) । तत्राप्यमागयोः पुरोडुनामने कर्त्तव्यत्वादेव कर्त्तव्ये न इष्टवन्तौ, भूयसामनुग्रहात् । वि. १।२।२।७ वर्षिकं २, ● पशुकामेष्टिः 'यः पशुकामः

भ्यान् सोऽभावात्सामिप्रया वसानमदुर्मात् ' ' दे
न-वमा ग्नुस्तानमपे दने पुरोटाशमकपाल कुर्वात्,
ये स्वविद्यास्त्रानि द्वाय प्रशाने दधनि चरुम् वेऽगिग्रा
स्वात् विण्णं विमिथिद्याय श्रुते चरुम् ' इति । अस्मिन्
अपूर्वे कर्मणि दधिपवसो षणीत्वार्था एव चर्मा,
न तु वस्तापाकरणादय प्रदेयवर्मा । १।४।१२
* पशुकामेष्टौ दधिपवसो प्रदेयवर्मा नानुष्टेयम् ।
१।४।११ मीको पृ २००८ 'दधिपवसो पशुकामेष्टौ'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* पशुगणम् 'वसते ल्बलाम्नीत् उपमानात्तमेव' ।
तथा 'मैत्र शेतमात्मेत वारुण कृष्णमया चौषधीना च
सधावनायकाम् ' इति । अत्र ऐस्रप्रशिनाना विच्यत,
नामीषोमीयस्य । सा ८।१।८ १५ * पशुगणस्य
प्रकृति एकदशिनी, एकदशिन्या प्रकृति सर्वोपपशु,
सन्नीवपशो प्रकृति अशीषोमीय, अमीषोमीयस्य
प्रकृतिरिष्टि । वि ८।१।५-८ । तत्रापि सानान्यम् ।
८।१।२ । तत्रापि पव एव, न दधि । ८।२।३

* पशुगणे अग्निगुणैरे एकधाचन्द्रस्य यावन्नचमभ्यात् ।
१।३।११ मीको पृ १२७८ 'एकधाऽचिन्नम्'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे अग्निगुणैरे समस्त

बहूनीवत्ताप्रसाधानाथे समत्तेन वचनम् । १।४।१
मीको पृ ३४६ 'अग्निगुणैश्च पशुगणे समस्त०'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे अग्निगुणैश्च समत्तेन
वचनम् । १।३।११ मीको पृ ३४३ 'अग्निगुणैश्च समत्तेन'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे उपवाजवाधनाना गुदाना समुच्चय ।
१।२।४।८ मीको पृ ११५८ 'उपवाजगुणसमुच्चय
न्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * पशुगणे एकस्मिन् पशो
नष्ट दुष्टे वा एक एव पशुपवर्तते, न गण । भा
२।२।७।२१, * पशुगणे एकैवैवनाथे दैवतावदानादिना
पदाशानुसमम् । ५।२।१।१०-१२, 'वाजपेये प्राजा
पत्यपशुपु' इत्यत्र अधिष्ठाण द्रष्टव्यम् । * पशुगणे
एकदेवताये यथाहोमनात् तन्म । १।१।२।५।२५
'वशादीमया' इत्यत्र अधिष्ठाण द्रष्टव्यम् । * पशुगणे
एकदैवत्ये साहित्यवपत्तये समानजातीयै समानजातीय

नामनुसमम् दैवतैर्देवतानामिवैव कर्तव्यम् । ५।२।१।
१०-१२

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीना विमुत्वात्
तन्त्रभाव स्यात् । १।१।१।८।२३ ॥

पशुगणे वाजपेये प्राजापत्येषु पशुपु इत्यादौ कुम्भ्या
अनद्वन्द्वश्रपणार्था कुम्भ्या, शूलस्य हृदयगुणस्य
वपाश्रपण्याश्चेति कुम्भीशूलवपाश्रपणीना तत्रभाव
स्यात् तत्र स्यात् । एका कुम्भी एक शूल एकैव वपा
श्रपणी च । प्रभुत्वात् एकैकस्य कार्यकर्मयन्तात् । इति
सिद्धान्तः । के

* पशुगणे वाजपेया पत्नीसवाजन दशगुणमासपूर्वक
चोदकपरम्पराया प्रथमम् । भा १।२।४।६।१०

पशुगणे तस्यतस्यापवर्जयेत् पश्येत्तयात् ।
५।२।६।१० ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुना सप्तदशाना मध्ये प्रथम
त्वन स्वीकृतस्य पशो दैवतानि सौविष्टकृतानि ऐडानि
च अवदानानि अवदान ततो द्वितीयस्य तत्सत्तीपत्य
इतिगृह्या विधिधानि विधिधायापि अवदानानि अव
देधानि, अथवा सर्वेषां पशुना आदौ दैवतान्यन्यदशानि
तत्र पुन सर्वेषामेव सौविष्टकृतानि, तत्र पुन सर्वेषां
ऐडानि इडासवधीनि अवदानानि अवदेधानि इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । पशुगणे प्राजापत्यादौ तस्यतस्य
एकैकस्य पशो अपवर्जयेत् एकैकविद्यस्य अवदानवदस्य
समाप्तिं कुर्वन्ति । पश्येत्तयात् मन्त्रेकस्मिन् पशो पशुता
विव पश्येत्तस्य तुल्यत्वात् ।

दैवतैर्वैकृत्यान् । १।१ ॥

सिद्धान्तमाह । दैवतै इत्युपलक्षणम् । दैवतै
सौविष्टकृतै एडेअ अवदाने अनुत्तमम् कर्तव्यम् ।
सप्तदशानामपि पशुना दैवतानि अवदानानि अवदाप
होम कार्यं । तत्र सर्वेषां सौविष्टकृतानि अवदानं सिद्ध
शुद्धीम कर्तव्यम् । तत्र सर्वेषां ऐडानि अवदानान्य
चदाव शेषकार्यं कर्तव्यम् । एकैकस्यान् इत्यत्र इति
नुवृहन्त्यो एकैकमत्वात् इति पाठः । अर्थस्तु न एव ।
सप्तदशानामपि पशुना साहित्येके एकैकमत्तमवर्तीकते
इति पदाशानुसमम् एवाथ न काशानुसमम् ।

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् । १२ ॥

सिद्धान्ते हेतुस्तथैव स्तम् । चरारः सशुचये । मन्त्रस्य ' तं ह्यग्ने प्रथमो मनोत ' इति मनोतामूक-रुत्स्य तन्नेषानुवचनेन राधाकारुपकृतत्वात् । अन्यथा हि प्रतिपद्य पुन पुनः पाठः प्रवच्यते । तस्मात् पदार्थावु-समप्येतेति सिद्धान्तः । के.

● पशुगणे मिसदेवकके वयाहोमाना कन्मभेदः । ११ ।

२।६।२६. मीको. पृ. १३०८ ' ऐकादशिनपशुगणः ' इत्यत्र श्रुत्यम् । ● पशुगणे विभिन्नदेवताके यत् चोदशविरोधः, तत्र अश्वानय (वैश्व-सौमित्रित्वा-येडेति) होम च एकस्य ह्यवा परस्मिन् अश्वानपूर्वक-प्रदानान्तरं कार्यम् । स्वित्कृद्विद्यामन्त्रेण तु तत्रैव । वस्तुतस्तु दैवतायदानस्मरणि प्रदानानुपवातोपपत्तेः विभिन्न-देवतास्मरणेऽपि दैवतायदानादिप्रदानान्तेन अनुग्रहस्य । भा. ५।२।६. ● पशुगणे (एकपूर्वके-भाष्ट) स्वरोः यावत् सर्वपञ्चजनं चारणम्, सर्वपञ्चनां चाञ्जनम् । सोम. ४।४।१०. ● पशुगणेषु ऐकादशिनपशुषु पत्नीसुयाजेषु जाननीना निरुच्यः । १२।१।६. मीको. पृ. १३०९ ' ऐकादशिनपशुगणेषु ' इत्यत्र श्रुत्यम् । ● पशु-गणेषु ऐकादशिनपशुवर्णाणामनिवेशः । भा. ८।१। ८।१५. मीको. पृ. २१३ ' अनिदेशः पशुगणेषु ' इत्यत्र श्रुत्यम् ।

● पशुगणत्वं पशुपृथितिलिङ्गम् । वा. ४. १।९.

● पशुगते निर्गम्ये चकनगतमिर्गम्यस्यद्वे वर्मान् नातिदिशति । निर्गम्यन्त्यायः । भा. ७।३।७।१८.

● पशुगतव्यूपाञ्जनाय्ये दर्शपूजैश्चकनगतव्यनासा धर्माया नातिदेशः । भा. ७।३।७।१८.

● पशुगतव्यूपाञ्जनाय्ये दर्शपूजैश्चकनगतव्यनासा धर्माया नातिदेशः । भा. ७।३।७।१८.

॥ पशुचोदनायमनियमोऽविशेषात् । ६।८। १०।३० ॥

ज्योतिषेभ्यो ' अग्नीषोमीय पशुगणमेत ' इत्यत्र पशुचोदनाय पशुविभो मति अत्रे वा अनइवान् वा अश्वो वा अन्यो वा कश्चित् इति अनियम-त्वात् । अविशेषात् । पशु इत्यकम्, पशुविशेषात्

नोक्तः । तस्मादनियमः स्यात् इति पूर्वः पद्यः ।

छागो वा मन्त्रगर्णात् । ३१ ॥

पूर्वपक्षे मन्त्रेण प्राप्तं वाद्यन्वेन निरस्त्यन् सिद्धान्त-माह । अग्नीषोमीय पशुः नियमेन छाग एव स्याच्छान्यः । ' छागस्य वषाया भेदसोऽनुग्रहः ' इति अनुवचनमन्व-यर्णात् । तथा च मान्त्रवर्णने इत्यनियमविधिः ।

न, चोदनाविरोधात् । ३२ ॥

अग्नीषोमीयः पशुः मन्त्रगर्णात् छागः इति न त्रिगन्तुं यत्नयते, चोदनाविरोधात् । ' अग्नीषोमीयं पशुगणमेत ' इति चोदनागतपशुष्वदस्य पशुत्वमर्थः । अन्यो मन्त्रगणैर्न निरस्यते छागः । चोदना च मन्त्रगर्णात् नश्यती । तस्मात् छागनियमः इति पूर्वशेषः स्यात् ।

आर्षेयवदिति चेत् । ३३ ॥

' अग्नीषोमीय पशुगणमेत ' इत्युक्तं पशुगणम्, छाग प्रकल्पितं विवञ्चितमिति सिद्धान्ती दृष्टान्तेन शङ्कते । ' आर्षेयं शृणोते नीम् शृणोते ' इति सामान्याऽपि श्रुतिः पिष्वेयवतिष्ठते नान्यान् अपेक्षते । एवं आर्षेयमिव आर्षेयगत् पशुत्वमपि छागे एवावतिष्ठते, नान्यान् पशु-न्येक्षते । इति चेत् ।

न, तत्र ह्यचोदितत्वात् । ३४ ॥

पूर्वपक्षो आह । न आर्षेयगत् पशुत्वस्य छागे पर्यन्-त्यनम् । तत्र छागे हि यस्मात् अचोदितत्वात् चोदित-त्वाभावात् । पशुत्वं चोदितम्, छागो न चोदितः । तस्मादनियमः ।

नियमो वैकार्यं ह्यर्थभेदाद् भेदः, पृथक्त्वेना-मिधानात् । ३५ ॥

पूर्वपक्षिन् वाद्यन्वेन निरस्त्यन् सिद्धान्ती आह । अग्नीषोमीयस्य पशोः छागत्ये नियम एव । हि यस्मात् ऐकाय्ये पशुगणस्यवशोः । चोदनाया पशुमित्युक्तम्, मन्त्रगणै च छाग इत्युक्तम् । पशुमिति सामान्यम्, आगा-दयो विशेषः । सामान्यविशेषयोश्च ' पशुस्यपः, पशुस्युः, पशुर्नैः, पशुस्यः ' इति सामान्यधिकृत्यम् । एव सति छागमन्त्रगणैः पशुचोदनाया न विरोधः । तस्मात् अग्नी-षोमीयः पशुः छाग एव । यत्र तु पृथक्त्वेन परस्पर-विरोधेव अस्मिन् स्थानेन पृथक्त्वेन अस्मिन्नात्

अर्धभेदः स्यात् । अर्धभेदाच्च मन्त्रलिङ्गविषयर्धयोः भेदः स्यात् । यथा ऐन्द्र्या ऋचा गार्हपत्योरस्थाने । मृत्ते तु पृथक्त्वानामिषानामावात् अर्धभेदाभावः । अर्धभेदाभावाच्च मन्त्रजोवनयोर्न भेदः । तस्मात् छग एव पशुः । अनियमो वाऽर्थान्तरत्यादन्यत्वे व्यतिरेकशब्द-भेदाभ्याम् । ३६ ॥

पुनः पूर्वपक्षी आह । अनियमः अग्नीषोमीयः पशुः छग एवेति न नियमः । आशब्दः नियमन्यागुत्थयर्थे । अर्थान्तरत्यात् पशुत्वात् छगल पदार्थान्तरम् । तेन पशुश्छग एवेति निवृत्तुं न शक्यते । अन्यत्वं पदार्थान्तरत्वं च व्यतिरेकशब्दभेदान्नाम् । व्यतिरेकात् शब्दभेदाच्च । यद्यपि छगः पशुरेव उच्यते न सर्वैः पशुः छग एव, यथाश्रादेरपि छगमिन्नस्य पशुत्वात् । ततश्च पशु-च्छगयोः व्यतिरेको भेदः । छगः, पशुः इति अयथाय-शब्दभेदश्च भवति । नहि एते पर्यायौ । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः छगो वा अन्यो वा अनियमेन आशः ।

न वा, प्रयोगसमवायित्वात् । ३७ ॥

सिद्धान्ती पुनरह । न अनियमः । कुतः ? प्रयोगसमवायित्वात् मन्त्रवर्णस्य प्रयोगे समवेतत्वात् । तथा च छगस्यैव नियमः स्वीकर्तव्यः । न च चोदनाविरोधः । पशुच्छगशब्दयोः सामानाधिकरन्धेन एकःश्रवणत्वोक्तत्वात् ।

रूपलिङ्गाच्च । ३८ ॥

अग्नीषोमीयः पशुः मन्त्रवर्णात् छग इत्युक्तं सिद्धान्तिना । पूर्वपक्षी तु भूते, मन्त्रु छगः । छगशब्देन तु अश्व एव भाद्रः । रूपात् आख्यारूपात् योगादित्यर्थः । जिदेः गणेश छगशब्दः प्रसिद्धः । यश्च छिन्नगमनः अश्वः स छगः स्यात् । लिङ्गाच्च । छगशब्दः पुलिङ्गः अश्वशब्दश्च पुलिङ्ग एव । एवं रूपलिङ्गान्या छगः अश्वः स्यात् इति ।

छगो न पर्यायित्वा रूपलिङ्गाभ्याम् । ३९ ॥

सिद्धान्ती आह । रूपलिङ्गान्या छगो कर्माख्याचाररन्धते । गमनच्छेदनकर्मणः आख्या कर्माख्या । छगशब्दे रूपलिङ्गान्या गमनच्छेदनकर्मणः आख्या भवेत् इति पूर्वपक्षिणा उक्तम्, तत्र युक्तम् । नहि

छगशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो ह्यगो पृथगर्थान्ते प्रसिद्धः । नातो अवयवप्रसिद्ध्या चाधितत्वं, योगाद् रुढेर्धनीयस्त्वात् । तस्मात् नाश्वरछगः । मुञ्चेधनीयस्त्वौ तु “ छगो न कर्म आख्यारूपलिङ्गान्या ” इति पदच्छेदे स्वीकृत्य ‘ छगो नैव कर्मयोगः । आख्यारूपं रुद्रिशक्तिः, लिङ्गं पुलिङ्गं क्षाम्याम् । रुद्रिपौगमपहृति इति न्यायात् योगशक्तेरप्रवृत्तिः इति भावः ” इति आख्यातम् ।

रूपान्गान्यात्र जातिशब्दः स्यात् । ४० ॥

ननु छगः छगल, वत्सः एते शब्दा वयोवचनः । तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यति, इति छगः अश्व एव स्यात् इति चेत् । आह सिद्धान्ती । न अश्वः छगः । छगशब्दो यद्यपि वयोवचनः तथापि अजजातिगत वयः वदितुं शक्नुयात्, नाश्वजातिगत वयः । रूपान्गान्यात् छगत्य रूपं छगलं अश्वस्य अश्वत्वम् । रूपान्गान्यात् न छगशब्दः अश्ववचनः । किन्तु छगशब्दः वातिशब्दः स्यात् छगत्वञ्जातिमाश्रय वयो वदेत् । अत आग्नीषोमीयः पशुः छगो नाश्वः किन्तु अश्व एव ।

विकारो नौत्पत्तिकत्वात् । ४१ ॥

ननु अश्वशब्दस्य विकारः छगशब्दो अश्वशब्दः । अश्वशब्दस्य निश्चिन्नेन्द्रोभावोति किञ्चिदन्वयेन । तन्मात् अश्वोऽपि अश्वः । अश्वश्च छगः । उच्यते । न विकारः अश्वशब्दः अश्वशब्दस्य । औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिवो नित्य एव नागिनान्मोः सन्त्ये । नहि एकः शब्दः अन्याय मन्दरय विकारः समन्वितः । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः छगः अश्व एव नाश्वः ।

स नैमित्तिकः, पशोर्गुणत्याचोदितत्वात् । ४२ ॥

ननु छगशब्दः छिन्ननिमित्तः स्यात् । एवं भूत्वे- ‘ गुपिषे वा एताहं पशुं, यहिं यमामुनिगदति ’ इति । अग्राह सिद्धान्ती । पूर्वपक्षान् न इति पदं अनुदन्तते । सः छगशब्दः न नैमित्तिकः न छिन्ननिमित्तकः । पशोः छिन्नपस्य गुणस्य अचोदितत्वात् । ‘ अयमं पशुं माल्भेन ’ इति हि वीदते । तस्माच्छिन्नः पशुः । न

च अयवप्रतिदद्या समुदायवर्तिनांभ्यते इत्युक्तम् । तस्मात् अग्नीषोमीयः पशुः अन्नदद्या एव ।

जातेर्वा तस्माद्यवचनार्थवत्त्वाभ्याम् । ४३ ॥

शब्दः अवधारणाया इति भाष्यम् । अयवशब्दः जातेरेव वाचकः । 'विधेया देवानामुत्सवणा उपवना मेगाणा वपाना मेदसोऽनुवृहि' इति जातिप्राये उपाशब्दस्य वचनान्, समुदायस्य अर्थस्तक्य । तस्मान् अग्नीषोमीयः पशुः अन्न एव नाश्नादिः इति सिद्धान्तः । के.

• पशुचोदनायामनियमोऽविशेषान् । इति शायान्तरीयाणामधिकविधीना उपसंहारस्यानित्यत्वादेव पशुन्त्यापिकरणमर्थवत् । अन्यथा 'अज्ञोऽग्नीषोमीयः' इति शायान्तरीयविशेषवचने प्राप्ति तदधिकरणानुन्नेपमवज्ञान् । कु. ३१।१५।२७ पृ. २७७.

• पशुजापनीयाकथन्यायः (३।३।१०) । अनेन न्यायेन इतरेनिवृत्तिर्भवति । संकर्म, १.५।१८. मीको. पृ. १७५६ 'जापनीत्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः । (वा. पृ. ६०६ 'अन्यथा तु पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायेन सकृत् इत्येव उपकुर्षा') ॥

पशौ तु चोदनेकत्वात् सन्त्रस्य विप्रकर्ष. न्यात् । ११।२।११९ ॥ (इष्टिगजत्वाधिकरणस्यविदम्) ।

भाष्यम्— वदुक्त पशुत् इति (यथा पशौ निचक्रालेऽग्नि एकर्शेऽनु 'वपया प्राव.सवने चरन्ति, पुगोहाग्नेन माभ्यदिने, अहगैःसूतोयमन्ने' इति गाहानामाशुचिर्भवेति उक्तम्— इत्युक्त पूर्वपक्षिणा) । तत्र ब्रूम । पशौ युक्ता सङ्गत अज्ञाना क्रिया, तत्र हि एकमेव तन्त्रम् । केवल प्रवरास्य वचनात् विप्रकर्षः । धैर्यं तु चोदनेकत्वात् । एका तत्र चोदना 'आश्विनं मद् गृहीत्या विवृता यूप परिवीर्य आश्विनं सवनीय पशुपारशोभि' इति । कर्मचोदनाया हि व्यहाना तद्वपम्, न प्रवारचोदनायाम् । तदेव हि प्रवान विप्रवृत्तचित्तं प्रवारद्वयेन निवेत्ते, तदर्थानि च

कृत्स्न्यन्तानि । तेषा पुनः क्रियाया हेतुर्नास्ति । तस्मात् विषम उपन्यायः । अत्र सुधा— (पृ. ७७९) पशुपुरोडाशाङ्गप्रकाराणा कारभेदेऽपि अज्ञानावृत्तिवत् इहापि अनावृत्ति. इत्याशङ्क्य एकस्य कर्मणः प्रकृमात् प्रेक्षति आत्मानोः एककालत्वात् सवनीयपशोश्च ऐक-कर्म्यात् प्रयोगादयस्य तन्त्रस्य विप्रकृतकालत्वेऽपि अज्ञानावृत्तिर्युक्ता इति वैषम्य वक्ष्यमाण दृष्टान्तितम् (५०६ पृष्टे वातिककारेव) इति ।

• पशुत्रयार्थः स्वयः तत्र अग्निष्टोमे । ११।२। ५।१०-१४. मीको. पृ. ७२ 'अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थः.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• पशुत्रयार्थयूपसंस्काराणा तन्त्रमग्निष्टोमे । ११।२। ५।५-९. मीको. पृ. ७४ 'अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थयूप-संस्काराणा.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• 'पशुवान्वयेऽपि गवादी छागत्वव्यतिरेकात् अर्थेक्ये च पशुः छागः इति अद्भुभेदानर्थ-क्यापत्तेः' इत्यनेन (६।८।१०) वक्ष्यमाणेन न्यायेन .. । (स्पष्टार्थो न्यायः) । सु पृ. १४४३.

• पशुद्वयवत्यां विक्रीषी पशैकवयाशानहुत्सामि-थाकिनौ मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ । ५।३।४। १०-१४. 'पाश्वन्त्याय.' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् ।

• पशुधर्माः उपाकरणम्, उपतननम्, अस्त्रया वन्ध., यूपे विषोजनम्, नवनम्, संज्ञापनम्, विशुद्ध-मित्येवमिदम् । भा ३।६।७।१८. • पशुधर्माः सौत्या-दह प्राचीने औपवसव्येऽग्नि विष्णवनिर्वाण्यदुर्जन्मान्नाता । अग्नीषोमीयस्य च तदेव स्यान् इति गदि-किना पशुधर्मा अग्नीषोमीयपशुना तत्रवन्ने, सवनीयात्-वन्धयैस्तु चोदकत् । वि. ३।६।७. • पशुधर्माणां-ग्नीषोमीयाज्ञत्व अनुज्ञानसाधैर्यस्यात् कर्मात् । ३।३। ५।१२. मीको. पृ. १५०९ 'कर्मधिकरणम्' इत्यत्र अधिकरण द्रष्टव्यम् । • पशुधर्माणां वाजपेये प्राजा-पत्यपशुसु पदाधत्तुसमय. । (पदार्थावुक्तमन्यायः मीको. पृ. २४३७) । ५।२।१।२-२.

ह्यु पशुधर्माधिकरणम् । अग्नीषोमीयधर्माः पशु-
धर्माः ॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविज्ञेयात् ।
३।६।७।१८ ॥

भाष्यम्— ज्योतिषेने पशुधर्माधर्माः 'सो
दीक्षिते यदग्नीषोमीयं पशुमाह्वये' इति । तथा च
नौषोऽनुकल्पश्च । सन्ति च पशुधर्माः उपांशुधर्मः,
उपानयनम्, अश्वशय कर्माः, यूपे निरोधन नयन सज्जन
विश्रान्तं इत्येवमादयः । ते किं सर्वेषां अग्नीषोमीय-
धर्माधिकरणेष्वप्यनाम्, एत अग्नीषोमीयस्य सग्नीपस्य
च, अत अग्नीषोमीयस्येति । किं प्राप्तम् ? अविज्ञेयात्
धर्मपशुनाम् । कथमविज्ञेयः ? ज्योतिषोमप्रकरणे सर्वे
पदानः समाप्तताः । उत्तररथाप्यत्रात् सर्वे पशुधर्माः
संगच्छन्ते । न चैषा न च ब्रह्मिदिशेषः । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । सग्नीषोमीयै धर्मा भवेत् । इत्यत्र सर्वेषां पशु-
विधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विज्ञेयो न भवेत् । भवति
तु प्रकरणे विज्ञेयः । सग्नीषोमीय प्रकरणे पशुधर्माः समा-
प्तताः । 'आग्नेयः पशुधर्मोम आत्मन्, आग्नेयो
ह्यग्निधर्मः' । 'एन्द्राग्रः पशुधर्म आत्मन्, ऐन्द्राग्रमि
ह्युपस्थानि' । 'ऐन्द्रो ब्रुमिः पौष्टशिव्यात्मन्, ऐन्द्रो वै
ब्रुमिः ऐन्द्रः पौष्टशी' । 'सात्वन्वी मेप्यतिष्ठत आत्मन्वा,
साम् वै सग्वन्वी' इति प्रश्न्य पशुधर्मा आत्मन्वा ।
तस्मात् सग्नीषोमीय प्रकरणत् मवितुर्भवेति ।

चा— इदानीं सान्मन् प्रकरणेन मह पूर्वाधर्मिषो-
विज्ञेयो विन्त्ये । ज्योतिषेने अग्निधर्मोमप्रकरणे पशुः
पदान् व्याप्राक्तः अग्नीषोमीयः सग्नीषोः अनुकल्पश्चेति ।
ते सर्वे कथमन्वेषधर्मोमपेच्छन्ते । तथा औरसव्ये अहनि
अग्नीषोमप्रकरणोत्तररथ उपांशुधर्मः पशुधर्मा
पदच्छन्ते । तेषु चतुर्षां संदेहः किं प्रजासामि पशुतामपेन
आज्ञावन्ते, अथ सग्नीषोमीयैः, अथ सग्नीषोमीयैः-
साधेय, अथ ऐन्द्राग्नीषोमीयैःवेति । किं प्रश्नम् ?
एव 'सग्वन्वा पशुधर्म' (१९) इत्येवमादिमूलसंग्रहस्य
अम्लं तान् पूर्वस्य ह्येषां सग्नीषोमीयैः । इति । इति तु
असंभवा पशुः सन्नेवा परिश्रमेन, एतः उत्तररथाति अम्

गतान्ये भवेत् । यदा पूर्वमेतौनै कर्तार्यत्वं प्रतिज्ञायते
तदा विमनेन 'सामान्य पूर्वस्य' इति । प्रस्ल-
विभागादेव हि पूर्वस्यादि सिद्धिः । अस्त्वैनेपा (२०)
इत्यपि प्रकरणामारकथनेन अमतिशक्त्येन सग्नीषोमीयस्य
व्याप्यमाना कथं सज्ज्येत । एव तदनुगारि
त्वात् उत्तररथामप्यसगतिः । अथवा गौदे एव
पूर्वस्ये केन सग्नीषोमीयस्य अत्यन्तं द्वितीयं एव इत्यत्र
'अस्त्वैनेपा' इत्यादि सग्नीषोमीयम् । तेषु मान्यतेषु
नाशितम् । सर्वेषां पशुः सुगमसूतः क्रियते । नौन
पशुधर्मस्य तु तत्सग्वन्वाधर्मं अमृतवाधर्मं सुगमस्य
स्युप्यद्वेदतामापादयति । तस्मादाद्यः एव सुगमः पशुः ।
तस्योरसि, पशुधर्मा हि ज्योतिषोमप्रकरणे केन चिदपि
पशुविज्ञेयेण अग्युक्तः भूयते । कथम् ? 'एतद्देवो
ह्यनुष्ठानं वाग्व्यात् दैवस्य यद्यपि । तथागुत्वसि-
देवोऽस्य प्रक्रिया क्रयसन्निधौ ॥' इत्यादि हि लोम
धर्मस्ये अग्नीषोमीयः समाप्ततायेत । तस्य च यद्यपि
वचननामध्यात् पशुधर्मस्येऽनुष्ठानं भविष्यति, तथापि
प्रकरणेन नैव व्याप्यते । सर्वे (प्र) कर्णानामुपस्थित-
देवानिर्दिक्तात् । सग्नीषोमीयमपि सुगमस्युपस्थित-
वाक्यम् । औपनरथ्ये तु सुगमैव भूतिः । न च तदा
प्रकरणं माति । अनुकल्प्य तु दूस्त्वैव, लोमन्ते विज्ञ-
साधयन् । तस्मादाद्यत्प्रकरणस्य सग्नीषोमीयस्य अग्नी-
धर्मेन ज्योतिषोमप्रकरणेन अग्नीषोमीयस्य स्थानं द्वि-
वृष्टायै नापि ज्योतिषोमार्थात्कारदेते इत्येतत्त्वल्पते ।
तस्य च सोमस्यत्वात् न पशुधर्मः विश्वि प्रथोत्तरः,
इति 'आनयं वयात्तदेव' (३१।१५।१८) इत्येव आग्नेयो-
वाक्यत्वं । अद्भुतमिज्ञेयात् विव्यदि (पशुधर्म) अ-
त्यन्तं । सग्नीषोमीयस्ये शोष्यतामाणात् न दीर्घादि-
ऽऽदि अस्तरणम् । तस्यपि च योग्यते सामान्यकर-
णमात् न नतनप्रयत्नात् । तस्मात् प्रश्नात् सज्जन
विद्यन्ते । इति प्राप्ते, अग्नीषोमीयते । स्यादेतदेव,
यदि ज्योतिषोमप्रकरणे प्रकरणाविज्ञेयो स्यात् । अग्नि तु
विज्ञेयः सग्नीषोमीय औरसव्येऽहनि उच्यते । 'अग्नेन
नवनग्निधर्म आत्मन्' । 'ऐन्द्राग्रस्ये द्विचर' ।
इति हि पशुधर्मस्ये सग्नीषोमीयस्य सग्नीषोमीयस्ये ।

तस्मान् केनन्तनीयार्था एव । (इति द्वितीयः पूर्व-
पद्यः) ।

स्यान्नाथ पूर्वस्य ॥ १९ ॥

भाष्यम्— यत्कं प्रकरणात् सवनीयार्था इति,
एतत् पशुधर्मः । क्रमाच्च अमीपौमीयस्य । तस्य हि क्रमे
औपवसत्येऽङ्गि समाम्नात् । एसात् इपोरपीति ।

या— वय पुनरिदं श्रुतिलिङ्गाधिकरणम्— (१३।
७) विपरंतमभिधीयते । नहि तत्र एषमिष्ट प्रकरणात्
विदेजनादथो राजन्यार्थाः रथानाचामिपेचनीयार्था इति ।
तथा श्रुत्या ऐन्द्री गार्हपत्यायां, लिङ्गो न इन्द्रार्था इति ।
युक्तं तत्र प्रकरणात्मानेन ऋतिस्य प्रमायेन निरा-
कार्दशीदृते जप्यप्रमाथानुष्ठानात् समुचमानाश्रयणम् ।
नहि अत्र पुनः कस्यनया विना, शेषस्य न शिञ्जित्
स्थितिः । नापि शेषिणाभिज्ञान्यार्थानाम्, उपायान्त-
रेणापि स्मृतिसिद्धेः । इह पुनः सर्वत्र सवनीयस्यवत्त्वात्
धर्माणां नैराकार्ये, अमीपौमीयस्य पशुधर्मोपेक्षा सिद्धय-
मायान् प्राप्स्यन्वत्प्रत्यय कस्यनीयम्, उभयोरपि प्रति-
पत्तेः । न चैतस्य नदा दशपूर्वमात्मकृतिव्य भवेत् ।
यो हि प्रवृत्तिभूतः पशुधर्मः, स दर्शपूर्णमासखितारो
भवति । इतरे तु प्राणिश्रव्यत्तत्प्रमाथानात् तदि-
कार्यः । तत्र किं सवनीयार्थाः, तत्र साहचर्याप्रमथेण
अतिदेशेन अमीपौमीयो यत्कति, अथ उपदेशस्येन
केन चिदिति, उपदेशान्तर्गतत्वात् क्रमेण चिनिषेणो
युक्तः । पशुधर्मोपदेशप्रत्ययस्यै हि अतिदेशः कल्प्यते ।
तस्मात् स्यैव अन्त्येन उपदेशातिदेशाभ्यां प्रवृत्तिविहृत्य-
स्यैव योग्यतमस्य व्यापारस्य, तथैवेह खानप्रकरणाम्ना-
सुभवाथैवम् । अनुकृष्यापास्तु गवेषोपदेशाभावात् अवि-
देशेनैव प्रतिभविष्यति । तस्मात् अनुकृष्यात्म्यं सूक्ष्मम् ।
श्वसवेधैर्षां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥

भाष्यम्— एतेषां प्राणिनां च सवनीयानामाज्ञा
नम् । तस्यैव इत्येषां गुणार्था पुनःश्रुतिः । नः पुन-
रुक्तौ चर्षा एता श्रुतिः । उच्यते । पशुधर्मस्यैव
' यथा वे मन्थोऽविदितो जनमायुवते, एवमेतेऽप्रहाय-
माना जनमवपुवते ' इत्यविज्ञाने शेषमभिधाय, एभिः
पय सवनीयानि पशुमन्ति इति प्रथमप्रमथेण व्यापारार्थे

गुणो विधीयते । तदथा एषा श्रुतिः व्यापारार्थे एव-
वाच्यत्वात् । किन्ततो यदेवम् । न सवनीयानां प्रकरणेन
पशुधर्माः, क्रमादमीपौमीयार्था एवेति । किं पुनः तत्
श्व आज्ञानम् ! ' आशिनं ब्रह्मं गृह्णीता विवृता यूप
परिधीय आयेन सवनीय पशुमुपाकरोति ' इति ।

या— यत्कं स्यात् अमीपौमीयार्था इति एतात्
गृह्णीतः । यत् प्रकरणात् सवनीयार्था इति, एतत्
यूपामदे । कुतः । ' गुणार्थोपवसत्येऽङ्गि सवनीय-
पुनःश्रुतिः । उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाभिज्ञानप्रहणो-
त्तरा ॥ ' ' आशिनं ब्रह्मं गृह्णीता विवृता यूपं
परिधीय आयेन सवनीय पशुमुपाकरोति ' इति हि
सवनीयानामुत्पत्तिः । ' शः ' इति च औपवसत्ये महानि-
मित्त्यः मुखा धवीति । ' कः पुनरुक्तः ' इति स्वभाव्ये
सर्वोपायानात् पृच्छति (भाष्ये) । तद्वर्षयति । सर्वान्
सवनीयान् अनुक्रम्य निन्दा प्रथमे ' यथा वे मन्थः '
इति । यथा वे किञ्च मन्थः जले विचिन्तु अनवधारित-
गतिः प्रेषकजन अवलुप्तये ' किमितो गतः किमगतः '
इति । एवमेतैते पशवः क्व किञ्चत् इत्येवमप्राप-
मानाः कर्तुंजनं अवपुवते । तेन पशुधर्मो न तावत् एव-
मर्थम्, न पिशानार्थमिति गन्वते । साऽपि निन्दा भवतः
प्रथमोपत्तेन नीता । तदेभिः पशुभिः सवनीयसमाह्वयैः
कथं सवनीयानि पशुमन्ति वर्तयन्ति इति । सोऽपि
प्रतिप्रकारविषयन्तरशेषत्वं प्रतिपद्यते ' यथा ज्ञातं सन्ने
चरन्ति ' इति । तस्मात् एतद्गुणार्था इव पुनः श्रुतिः ।
न न सा प्रकरणेऽदि करोतीति । किं पुनः तत् श्व
आज्ञानमिति । आशिनं ब्रह्मणन्वयगुणार्थत्वात् तदपि
नोत्पत्तिजन्यमिति मन्थते (पद्य) । भाष्यकारेण
केनस्य आयेस्य श्व अवज्ञानं दर्शितं नैतरेषाम् । तत्र
के चित् आहुः, प्रदर्शनार्थत्वात् आयेवमङ्गल अवि-
बधितत्वात् सवनीयैरिति मन्थयन्नेन इति । यान्त्वानुपपि
एवमपि द्रष्टव्यमिति खपेते । सर्वथा तु केवलमप्य-
प्रदर्शनमेवोपपद्यते । यत्रपि हि वेदप्रवृत्तौ नोपपत्त्ये
एतेष्वपि तेषामनिशोच्यत्वात्साहचर्यात् नैव
शक्तिः निव्ययदानात् पशुधर्मान् प्रदीयम्, इति
अमीपौमीयस्यानयेन बलीयः स्यात् । यत् निव्ययत्वेन

अह्वयसमर्थं तस्य प्रकरणाभाव उक्त एव । तस्मात् सजनीयार्था इति ।

तेनोक्तदृश्य कालविधिरिति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । प्रकरणात् सजनीयार्था । पूर्वैर्गुरवाम्भान विधानार्थम् । आश्विनमास्य कालगुणविधानार्थम् । कथम्, तेन वषा प्रचारेणोक्तदृश्य काल एव विधीयते । प्रातः मनने वषाप्रचारे नोदिते सति पश्चात्प्रमोदसि तत्रैव प्राप्नोति । तत्र अल्पनियमे प्रातः ' आश्विन ग्रह गृहीत्वा ' इति कालमात्र विधीयते । ' त्रिभुवा यूष परिवीय उपाकरोति ' इत्यनुवाद । इतरथा परिव्ययस्य काले विधीयेत उपाकरणस्य च । तत्रानकगुणविधानात् वाक्य भिद्यत । तस्मात् सजनीयार्था पशुधर्मा इति ।

वा-- इदानीं कतमं सजनीयानामुत्पत्तिवाक्य इत्येव स्मरिषानाधीनाधिकरणमिच्छि । तत्र पूर्वपक्षवादी आह, इति चेत् सजनीयप्रकरणभावा मन्थने, तदुक्तम् । कुन । ' सजनीयान् पुरोत्पाद्य वषामुत्पद्य वाक्यत । तत्राप्यनियमे प्राप्ते वद्विज्ञेपो विधीयते ॥ ' वषा प्रातः मनने प्रचरन्ति ' इत्यनेनैव वचनेन उक्तप्रे प्रधाने, प्रधानोदेत्वाद्भान्ना अवाकराणादेष्वपि उक्तप्रेषु, कां निषव प्राते सति, आश्विनग्रहान्तरं विधीयते । तेन तदेव गुणार्थे भवति । इतरथा हि वादन भिद्यत । परिवाग्येपाकरणयो कालविधानात् द्रव्य देवतयुगल्य च यागस्य विधे । ननु च अतिदेवा प्रतमं परिनायम्, तस्मिन्नेव काले आगे विधीयमाने अनुयेन । मह्यमतिदेशेन प्राप्तम्, न तु तानीं क्रियते । पूर्वभाष्येण ' तलागस्तु ' (१११३१५६) इत्येव अग्नीषोमीयस्य उपाकरणेन उक्तप्रेषुदे । एष तर्हि याग रणदेव प्राप्त नियमानमनुयत । न शक्य तदनुवादितुम्, अन्वयमिहानात् । तत्राम अन्वय प्राप्तमनुये, यत् सादृश्येण प्राप्त प्रयमिहाये । न च पूर्वैर्गु गुणस्य आश्विनग्रहोत्तरकाल वर्तमानत्वेन अनुवादो भवति । नहि तदाऽपि परिव्ययति । न च पूर्वैस्तस्य पश्वंश्रि कृतविश्वन्तम् ईदृशेन शब्देन अनुवाद । पूर्वोत्तरकाल कर्माधिकरणानिच्छितत्वात् । एष तर्हि अस्माद्राकात्

प्रातमनूयताम् ' स आश्विन ग्रह गृहीतस्य उपनिष्कन यूष पारयति ' इति । तदपि नास्ति, प्रत्यमिहाना भावादेव । यदेतत् अप्राकृत सजनीयपरिवायम्, एतत्स गुदस्य श्रजगात् रतनान्वाश प्राकृतपरिवापनिष्कन त्वात्, येनकनचित् वान प्रभूतिना करणे सति निवृत्तानुवादो न प्रप्नोति । तत्र अनेकार्थविधानात् वाक्यमेव । यदा च एव माध्यमम् । ' इतरथा हि परिकणस्य काले विधीयेत ' यमत्रचित्त्वेन उवाच निवृत्त द्रव्यम्, काले विधीयेत । ' उपाकरणस्य च ' इति उपाकरणकाले द्रव्यदेवताविधित् च कर्म विधीयेत इत्यर्थे । तस्मात् अस्य गुणार्थत्वात् अस्ति पूर्वैर्गु सजनीयाना प्रकरणमिति ।

नैकदेशत्वात् । २२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । अग्नीषोमीयार्था एवेति क्तात् । आश्विनकाल इत्यन्तान विधानार्थम् । गुणार्थे एतस्मिन् वाक्य भिद्येत, न विधानार्थे । नहि वषा प्रचारेण उक्तदृश्य कालविधि समजति । एकदेशो हि वषाद्रव्यम् । तेन सजिपानिनो वषातस्कारम् उक्तप्रे नोपाकरणम् ।

वा-- (अत्रोच्यते,) यदा हि पूर्वैर्गु साहान सजनीयानामाम्भानम्, तदा तत्रैव सजनीयमाने प्राप्ते, पचनान् वषाप्रचारादिमान उक्तप्रेत नोपाकरणार्थमिति । ' तदादि काऽश्विनवर्षात् ' (५१११६२२४) इति ये वषाहोमोत्तरकाल पदार्था, तस्मिन्पानिते वा तत्रा शस्य उक्तप्रे भवेत्, न प्राग्माविश्वमुत्तरकालार्थानाम् । यानि च अस्तकालानि अत्रानि तेषा प्रधानकाल्य वक्ष्यते (१११३१११) । परलज्जानि तु अतर्पारित पूर्वैर्गु कालत्वात् न प्रदानकाल गच्छन्ति । तलात् वषा प्रचारेण मनुदृश्यस्य अनेनैव वाक्येन उक्तप्रे कर्तव्य । तत्रा गुणार्थे सति अनेकार्थविधानात् वाक्य भिद्येत । उत्पत्तिवाक्ये न दोष । तस्मादेतत् उत्सवार्थमिति । न तु इह माध्यकरेण विधेप्राप्तेकर्मत्वं स्मिन्तम् । एवमेव तु ' गुणार्थे एतस्मिन् वाक्य भिद्यत ' इत्यभिहितम् । शक्यस्तु इह पूर्वैर्गु प्राप्तेवाकरालोत्कर्षमात्रविधानात् वाक्यमेव परिहर्तुम् ।

तत्र के विदेवं समर्पन्ते । “ यथा किल
 ‘ आग्नेय्या अग्नीत्रम् ’ इति ऋग्वेदोक्तसंख्ये तद्विशेषे
 च विधीयमाने अनेकार्थैरमुक्तम्, एतन्निह यथाप्रकारेण
 अनुद्वेष्य स्वप्राकारण्य उत्कर्षं कर्तव्यः उद्दिशेषश्च
 इत्यनेकार्थत्वम् ” इति । न तु इदमाग्नेयीतावपसदृशम् ।
 तत्र हि संख्यविशेषपरं विधौ सामान्यसंख्यप्रतिभन्तः
 अपेक्षानागे कस्य चिदाग्रेयसु तत्त्वद्रावात् इतरविषय-
 सामान्यसंख्यं प्रति नान्यथाऽनुपपत्तिः क्षीयते । अतस्तु
 वेदेन अनन्युक्तं तद्विधिं कल्पयतां वाक्यमेवो भवति ।
 न तु इह तादृक् प्रतिपक्षोऽस्ति । यतः सामान्येन उत्कर्ष-
 प्राप्तिं दृष्ट्वा विशेषपरस्य अयोरपिप्रोः कल्प्येत ।
 तत्रापि चेतदर्थमात्रं नाधिनी प्रतिपक्षभूता सामान्यप्राप्तिः
 नाभविष्यत् नामेवमात्रप्रकारं निराकरिष्यत् । प्राप्तेऽपि
 कर्मणि एकपदोच्चारणे कर्षविधिः शोणपुत्रादहरोः तन्तत्र
 प्रतिपादितः । तेन यत्रापि ‘ आश्विनं ग्रहं खलीला ’ इत्य-
 नेन द्वन्द्वमपि प्रातःसवन आश्विनश्वेनरकारत्व च विधी-
 येत, तथापि विधायकस्य एकपदानुसारात् ‘ तस्यन्योप-
 विष्येत ’ (२।१।३।६) इत्येतदपत्तिर्नास्ति, किमुत
 अनेकविधाने ऋषिविच इतरसिद्धेः । अत एव भाष्यकारेण
 अनेकविधिरूपे अभिहितम् ‘ न चानेनोऽर्थः परस्पर-
 श्रयश्चेति शक्यो विधातुम् ’ इति । आश्विनं ह्यग्नौ यथा
 संख्यानामर्थता एकस्मिन् विहिते, अन्ये विनैवायत्नेन
 प्राप्नुवन्ति । तेन यदि एकस्मिन् विहिते अर्थान्
 अपेक्षहृत्परमापन्नते न कश्चित् विशेषे विधेयापानो
 वा दृश्यते इत्याश्रीयते । तत्र तु भग्नधाऽप्युपपत्त-
 मान्तरमेव एवो निराकरणोक्तः । न चेद्विहितं च एवो
 यत्रैव विधिः न्युत्पाद्यत नवनमन्त्रो अह्वला आश्विन
 श्रवणानन्तरं विद्विष्यात् । तस्मादोषः । न चैव तु एव
 दोषः, यस्य अनेकश्रयैरेवाविद्विष्टकर्मविधानम् ।

अपि न ऋग्वेदोक्तसुखापान.तत्रानविशेषकान्तरयोगः
 परः इत्यनीयः । सर्वेषु च उत्कर्षपर्येण सामान्य
 विशेषपरः अनेकविधिशेषोऽस्ति इति प्रामाण्यं गुणविष्य-
 र्त्तत्वात् कर्मन्तर्गतमित्युक्तम् ; तत्रया ‘ माहेन्द्रस्य
 श्वेधं प्रति अग्निविष्यते ’ इत्यत्र अभिषेकनीसस्य माध्य-
 दिनस्य माहेन्द्रस्तोत्रकालविधेः अनेकाधीरम् । एकम्

‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इत्यादिष्वपि योजनीयम् ।
 अपिच एकस्मिन् पदार्थे अनुश्रयमाने विधीयमाने च
 अर्थान्तरं द्वेषा आपद्यते, किञ्चित् प्रयजान्तरसाध्यं
 किञ्चित् तदनुत्पाद्यम् । यथा भक्षविधौ ब्रह्मादयः
 श्रुतिश्च । तत्र यत् प्रयजान्तरसाध्यं न च तस्मिन् अह्वे
 विहितकरणं शक्यमित्युपायते । तत्र अर्थापत्तिरन्यं
 विधिवान्तरन्तरं कल्प्यते । या च यावत् न च शास्त्रीया
 सा अयगतिर्भवति । यत् अनुत्पादि बहुभि पुत्रस्य
 शास्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति, न तेन कश्चित्
 व्यापारो भवति । न चेद् आश्विनश्रवणानन्तरं विधीयमाने
 अनुश्रयमाने वा न्युत्पाद्यत.सवनादेरुक्त्ये भेदेन व्यापारि-
 तयम् । तेन नात्र कश्चित् उत्कर्षसामान्यं विधायते ।
 श्रुतमात्राश्विनश्रवणार्थमने विहिते यदि तदनुत्पाद्यतात्
 गुणा-प्रातःश्रवणश्रवणविशेषोपमूर्तनादिकाक्षणत्वनिर्ग-
 काहृत्त्वस्यसन्नादयः प्रमत्तन्ते, किं किन्ताम् ? । अर्थिच
 ‘ मिश्रप्राप्तयः ’ इत्यत्रापि श्रवणश्रवणसत्ताश्रवणोपा-
 याव्यभेदः स्यात् । अतः पूर्वेषुः प्रातस्य व्यापारस्य
 काठान्तरमात्र आश्विनश्रवणानन्तरं विधीयते इत्यदोषः ।

अन्ये तु द्वयोः परिष्कारोपाकरणयोः उत्कर्षात्
 यान्यभेदं समर्पयते । तदपि तु उपरिहृत् ।
 केवलपरिष्कारोत्पत्तिर्देव ‘ तदादि वाऽग्निर्वज्रपात् ’
 (५।१।२।१४) इत्येवमुपाकरणोत्पत्तिर्देवः ।
 तत्र एतन् स्यात्, ‘ प्रवृत्तिप्रसतो र्धमः उच्छ्रान्तमागः
 तदागुत्तर्यं करोति नापुंसः ’ इति । तदुक्तम् ।
 ‘ इत्येवमात्रं पूर्वेषुम् ’ (५।२।१०।२१) इत्यत्र
 अप्याह्वानामपि विदेवनादीनामस्मृत्पर्यन्तमेव ‘ तथा-
 ऽपूर्वम् ’ (५।१।२।१५) इत्यस्य विद्विष्टविषयपर-
 न्यायान्तरम् । अथवा ‘ च आश्विनं कम् ’ इत्ये-
 तद्वद्विष्कारोत्पत्तिपात्तयुत्तरात् अथान्यभेद इति ।
 अथोच्येत, अविशेषितसाधनकरत्वात् तत्र निःसुवतुवादी
 न संभवीति, तदुक्तम् । एवं हि विद्वान्तवाद्यपि
 पूर्वपत्रादिना चोदितः तत्र परित्तरे वदधति (याना-
 साधारण्यधिकरणे) वोऽस्यापि भविष्यतीति । ननु च
 तस्य अर्थापत्तिविधाताः तदर्थं विधिपरपन्नते नास्तीति ।
 नैव विशेषः । यत्र हि एकस्मिन्विशेषपरमनेकमुपादीयते,

तत्र तद्दारेण तद्विधिं सुकृम इति विशिष्टविधानं न्याय । यत्र पुन स्वविद्योपनिषिद्धा क्रिया विधीयते, वाक्यन्तर्गतस्य त्रियान्तस्य विरोधणम्, तत्र अत्रका कर्तृभीमे निधिगणन । देवतादिविशिष्टे हि यागो विधीयमानः स्वविद्योपणमेव आक्षेप्य समर्थं, नाविधीयमानपरिचाणविरोधणम् । तेन अपूर्वकर्मविधिष्वपि एव द्विवेद्यम्, कतरत् तद्विरोधणम्, कतरत् अन्यविरोधणमिति । तस्मादयमुभयपक्षमाकलयत् नैकस्य चोदयित य । तत्रापय सिद्धान्तमादिना उभयो परित्यागयो साधारणो रथना इति परिहायो वन य । वक्ष्यति हि ' रथना च लिङ्गदर्शनात् ' (३।६।१०।३१) इति । यत्र एतस्य यूपस्य परिचायम्, तस्यैव एषा वाक्येन विहायते । तथा प्रज्ञानुवादात् न वाक्यभेदः । अथवा यत् ' निवृत्ता यूपं परिसीय उपाकरोति ' इति पूर्वोक्तं प्राग् उपाहरणस्य परिचायानन्तरमन्यु आभिनमप्रधानतयं विधीयते । इत् न वाक्यभेदात् स्वसहितकल्पनाश्रयणम् ।

तस्मात् एव वर्णते । अस्य तात्त्वं सनीयानानेवे नोत्पत्ति, एवेन च गुणो विधातय (तत्र पूर्वोक्तं स्तस्य तावत् न वक्षित् उत्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरस्ति । ननु इतरस्यापि नास्ति । यद्यपि एव तथापि विकल्पसमुच्चना स्यात् इव विदितोपण अन्तरस्मिन्नाभित्तये विद्येपोऽभिधीयते । पुरस्तात् एतदेव स्थितम्, यथा ' उपा देवो गुण विरोहितकर्मानुगदेन शक्यो विधातुम्, नानु पादेय ' । उ हि कुण्डपायिनामयने होमस्येव बलात् कर्मान्तरवभाषादयति । तदिह यथाप्रचार उपादेय सुयाकालस्यतनीयानुगदेन शक्यो विधातुम्, किं पुन प्रातः सनन्धुत्वा तदेवसतनीयप्रयागिमाने सति । श्वस्तन पुनरासने निर्यातियेज्जन्तान् आश्विनसहस्रेण सह अन्नाद्रिष्वकामागात् कालयो सयोपो तस्यानुगदेयत्वात् कर्मविरोधेन विष्णुपुत्रये अत्रर कालोद्देशेन कर्म विषयम् । अथापि आश्विनं प्रति अङ्गत्वेन विधि, तथापि अग्नि अनुगदेयकत्वं एषैव ष्वनयति । अतश्च गुणपरिष्पुत्रपक्षे अवश्य प्रकरणान्तरस्यायेन तयचित्तिये अन्वेन अन्तरेण अग्रतिवचात् उत्पत्तौ अन्तर्भाषाया कर्मान्तरं स्यात् । तेन अस्य तावत्

कालपेक्षया उपादकत्वं सिद्धम् । अतश्च इतरस्य परि शोपसिद्ध गुणविधित्वम् । न हि तस्य किञ्चिद्वेद कारणम् । अत्र एव यथाप्रचारेण उक्तयोऽस्ति नास्ति इति विचारितम् । सति हि यथाप्रचारण उक्तयोऽस्तिैव प्रातः सवने विपस्थिते वाळ प्रति उपादानं प्रत्यभि ज्ञानात् कल्पयत । यथोक्तम् ' सनिधौ त्वविभागात् ' (२।३।१३।२६) इति । काले च कर्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य संनिवृत्तये व्यापारो भविष्यति । यथाप्रचार कालस्य पुन सनीयोत्पत्तिक्रियात् त्रयाऽ तद्विरोधणं यात् दुष्पक्षिणावो विशिष्टविधि इति वाक्यभेदं स्यात् । अस्तपक्षे पुन यथा एकाकयत्वा भवति तथोक्तम् । एव च परिचायस्यापि प्रकरणस्य अङ्गभाव इहेतु वदिष्यते । अथवा पुन विप्रवृत्तरेण नमेण प्रति मपेक्ष्य अनुगत । तस्मादयमेव उत्पत्तिविधि ।

यत्र पुनपरिमन् परे भाव्यकारस्य वाक्यभेदो पचाय ? उच्यते । ' कर्मणो भेद एवाय वाक्य भेदोऽभिधीयते । सन्ध्वे त्वेकान्यत्वमर्थ्या क्वेऽपि गम्यते ॥ ' ' वाक्य भिन्न ' इति । न तेन एकाक्यतामिवात् यथा ' कर्तुंगुणे तु कर्मसमवाया द्वाक्यभेदं स्यात् ' (३।१।१०।१९) इत्यत्र अतस्मि स्थणने वाक्यभेदे परस्वराद्यन्तर्भाषाप्रयोगेणम् । ' साकादृश त्वेकवाक्यम् ' (३।१।१०।२०) इत्यत्र च संनघमानामिप्रायम् । तथेह उक्तव्यत्वे सति तदेक वाक्यता याति, न गुणयो इत्युच्यते ।

अथेनेति चेत् ॥ २३ ॥

भाष्यम्— आह । अथेन किं उच्यते वागो विधीयते । ' मुष्टिना पिषाव वपोदरणमासीत् आवाग होमात् ' इति श्रुते । पूर्वोक्तयोर्द्वयं मुष्टिना पिषाव न शक्युयात् एषावत् कालमासीनेन अवस्थापुनः, अत्रस्मानाहारविहारस्य तेन कर्तव्या इति ।

न, श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । श्रुतिप्रतिषेधे भवेदेशम् । न च श्रुतिप्रतिषेधे । वृणमुष्टिना पण्मुष्टिना वा पिषावियते । ननु आस्ते इत्युपवेदने भवति । नवस्य उपवेदने एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते । तथा ' यद्वापि

परिरक्ष आस्ते, शेयाणि परिरक्ष आस्ते' इति अदुप-
वेदानेऽपि भवति व्यापारमित्यौ । इहापि दृग्मृष्टिना
पर्ममृष्टिना वा विषय आनगद्येमात् उदासिष्यते ।
तस्मात् आश्विनश्राद्धमानानं विधानार्थम्, न सन्नीषाना
प्रकरणे पशुधर्माः । तस्मात् सन्नीषार्थाः ।

भ्यानात् पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— नास्ति सन्नीषाना प्रकरणम्, ह्येते
सति पूर्वोत्त हेतुना स्थानेन पूर्वस्य अग्नीषोमीयस्य
भविष्यन्तेति । संस्कारोऽयं पशुधामप्रसूक्तः, न ज्योति-
षोमप्रसूक्तः । ज्योतिषोमप्रसूक्तत्वे न विरोधः पशुना
स्यात् । पशुधामा अपि हि धर्मान् प्रोक्तुमपूर्वतः
समर्थाः प्रकरणान्तम् । तस्मात् क्रमात् अग्नीषोमीयधर्मा
ऽपि ।

वा— सर्वे सन्नीषमस्त्रण निरुद्धस्य पूर्वोक्तैरेव
हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यदा अज्ञानप्रकरणेन
अनाध्यमानं स्थानब्रह्मणैव महत्प्रकारेण सर्गार्थप्रति-
पादानाय अस्तिरच्यते, तन्निरुद्धत्वमन्वयम् : (२५
मूलस्य) । यत्रपि प्रकरणे रथानात् अच्यते, तथापि
उपाधुषानानुमन्त्रणयोगेन सिद्धान्तप्रतीतिः एव अत्र
बलीयान् विशासते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुधाम-
मनेच्छन्ते, न शोपयानम् । न च अनपेक्षिताः प्रकरणेन
प्रहीतुं शक्यन्ते । तद्व्यापारणेन च अत्र विप्रहृष्टतरः
धुषोऽर्थः । न च पशुधर्माणां शब्दात् विना,
आनधर्मकान्द्राधयोऽस्ति शक्यम् । तत्तु न अविहित
धर्मान्तरः जानाद् एव अग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरात्
इह आनीयमानः सन्निहितान् धर्मान् प्रकरणेनैव
गृह्णाति इति न नक्तव्यं स्थानभेदेन । नैव दौषः । यत्र
हि प्राकृतैर्दृष्टैः पूर्वमागाया विज्ञेते तन्मध्येऽप्युपाधि
कामि चित् प्रविश्यते तत्र विज्ञेते प्रकरणप्रद्वयं
भवति । अत्र प्रदेशान्तरं उपरतः अग्नीषोमीयः प्राकृतै-
स्त्वान्ति निष्पतितद्वैः नन्दोपपत्तैश्च निरुद्धाद्दृष्टीकृतः ।
ततः इहानीतः सन् अनन्यप्रयोजनान् धर्मान् जानाद्दृष्टान्
पश्यन् अनुमितकधर्माः शक्यन्ते । स्थानस्य च
एतदेव लक्षणम्, बहुल धर्माणां जानाद्दृष्ट्वेन प्रधानस्य
जत्याय वधमानं लक्षणम् । तस्मात् सूक्तं स्थानात् इति ।

लिङ्गदर्शनात् । २६ ॥

भाष्यम्— इतश्च पशुधामः अग्नीषोमीयार्थाः पशु-
धर्मा इति । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमस्मिन्नर्थे
भवति ' वषया प्रातःपतने चरन्ति, पुरोडाशेन या-
चरिणे सपने' इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा गमान-
विधानेषु सर्वेषु पशुषु अग्नीषोमीयैरेतयोः संस्कारार्थः सन्
पुरोडाशः सामर्थ्यात् अग्नीषोमीयस्य भवेत् न सन्नीषयस्य,
तयोर्देवतयोः अभावान्, दर्शयति च । तस्मात् अग्नी-
षोमीयार्था इति ।

वा— सर्वेषां द्वेषोर्ना समानविधानत्वे सन्नीषे
पशुपुरोडाशदर्शनं नोपपत्तये । पुरोडाशस्य हि देवता-
संस्कारार्थत्वं वक्ष्यति (१०।१।१२०) । स च लिङ्गात्
अग्नीषोमायेन संस्कर्तुं शक्योति, नास्तिम् । न च समान-
विधानत्वेन कदाः सिद्धान्तरत् संभवति । तस्मात् पुरो-
डाशदर्शनात् आविष्टेयिकाः सन्नीषस्य धर्मा इति ।

अचोदना गुणार्थेन । २७ ॥

भाष्यम्— इदं प्रोक्तं सूत्रम् । आह, ननु लिङ्गा-
विधानार्थः पशुपुरोडाशः । नेति द्रुमः । अचोदना
गुणार्थेन । तस्य लिङ्गाविधानार्थेन न चोदना, अर्थावादः
स शक्यम् । तस्मात् देवतासंस्कारार्थः । तस्य
अग्नीषोमीयार्थे सन्नीषे पुरोडाशस्य दर्शनमुपपत्तये, न
साधारण्ये । तस्मात् अग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति ।

वा— मय देवतासंस्कारार्थाः सन् न प्राप्नोति, न
तु अर्थं वेत्त्यस्तदर्थः । किं तर्हि ? ' सुमिते वा
एतहि पशुः ' इत्युक्तस्य लिङ्गाविधानार्थेऽपि । अतश्च
विनाऽपि देवताम्, सन्नीषस्य लिङ्गं विधानं पुरोडाशः
परिष्यते । तेन समानविधानत्वेऽपि अद्योयः शक्यो
सूत्रेण उक्तत्वात् । न लिङ्गाविधानार्थेन अस्य चोदना ।
विधिविधानात् हेतुव्यभिचयाना च एववादीयाना
अर्थवात्त्वेन उक्तत्वात् (१।२।२-३।१९-३०) ।
नहि लिङ्गाविधानं क्रतुना उपेक्षितम्, नापि पुरोडाश-
योगे कृते ह्यपत्ते । तस्मात् नैकत्वं प्रोक्तं इति
यथोक्तस्य लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ।

शा— एतं प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधविचार
समाहृत्क सनाय (३।३।८-३।६।६), अनुक्तं

स्वोक्तापकं न स्यात् ततो महाप्रकरणरिच्छीजानामेषा
आनयंनकनद्भ्रयायेन (३।१।१५) भवेत् सर्वत्रधर्मत्वम्,
न तु एतदस्ति, खानेन अग्नीषोमीयापेत्वात् । तेन
त्रिदशमीतोमीये उपदेशः, अन्यत्र तु अनिदेश इति ।
सामानविष्यप्रयोजनं दशमादौ स्पष्टम् ।

मण्डन— 'धर्मान्तु वैश्वस्य पशोः सर्वापात् ।'
सन्धेयान् समीप्यात् ।

शंकर— 'पशुधर्माधिकरणम् ।'

● पशुधर्माधिकरणे (३।१।१।१८-२७) क्रमस्य
प्रकरणविशेषरहितरेण पशुधर्माया दैवधर्मत्वे वक्ष्यमाणः
अनुष्ठानदेशलक्षणोऽपि क्रमः विनियोगहेतुत्वेन सुदेशो
मरिच्यति । के.

● पशुधर्मतां स्तदशारत्निताया. यूपद्वारा याजयेदे ।
३।१।१।१८.

● पशुनियोजनं परिषो गुणविधि । पशुनपगम.
दृष्टं प्रयोजनम् । महान् परिषिः कर्तव्यः । सौमिषेषु
चानुमन्त्रेषु । भा. १०।३।३।१८-२२. ● पशुनियोजन
यूपधर्मं चातुर्मास्येषु (पशुमस्तु) परिषो कर्तव्यः,
'परिषो पशुं निवृत्तवित्' । वि. ५।२।१२२ । परिषि
आय मय्यम. स्यात् । अयं तद्विशेषोऽप्यौ न
कर्तव्यौ । अथनायस्युत्तु कर्तव्यः । मेषे व 'यूपधर्म-
मानाय' इत्येव प्रकृतं न तु 'परिषयेऽप्यमानाय'
इति । ५।२।१२२.

● पशुन्यायः । पशेकृतवितरणम् । ५।२।१।
१३-१६.

● पशुपुरोडाशः दार्शपूर्णसिद्धिमात् अग्नीषोमीयात्
पुरोडाशात् विध्यत एवमिति । ड्रुप. १२।२।१।११.
● पशुपुरोडाशः देवताप्रणामार्थोऽभिषेकः । १।१।३.
सौको. ट. १०।१५ 'आभिसिच्य' इत्यत्र दृश्यम् ।
● पशुपुरोडाशः देवताप्रणामार्थं इत्युक्तम् 'अपि वा
नेपमन्त्रान्' (१०।१।१।१३) इत्यत्र । (सम्पार.
सातशिखरम् । तेन एवमिति) । भा. १२।२।१।११,
● पशुपुरोडाशः पशुधर्मस्येऽन्यत्र. पशुधर्म एवमिति ।
१।१।१।१४, ● पशुपुरोडाशः पशुधर्मं प्रनयन्
अन्यत्रान्यत्रेऽपि इत्येवमिति । १२।१।१।१५. ● पशु-

पुरोडाशः दार्शपूर्णसिद्धिमात् सामानविष्यत्वात् पशुधर्मात्
मन्त्रे अग्नीषोमीयप्रकारार्थः देवतान्तरे न प्राप्नोति । वा
३।८।१२६।११. ● पशुपुरोडाशः सर्वनीये पशौ मरि
कर्तव्यः, देवताप्रणामार्थत्वात् । १२।२।१।१८-१०.
'सर्वनीये पशौ' इत्यत्र दृश्यम् । ● यदेक्यः पशुः
तदेक्यः पशुपुरोडाशः । भा. १०।१।१।१२०,
● सौनामण्या आशिन-सारखत-सुनामदेवतात्रेपु पशु
रेन्द्र वाद्य-साविनाः पशुपुरोडाशाः । १०।१।१।१२२.
● पशुपुरोडाशस्य अग्नीषोमीयादिसमन्वितः इति
शालासुकीये कर्तव्यम्, न तु सामिने । १२।१।१।१२.
● पशुपुरोडाशे (अन्यतः अल्भ्योपकारः) आग्न
मागादयः कर्तव्याः । ('न तौ पशौ करोति' इति
तु पशौ निषेधो न पशुपुरोडाशे) । १२।१।२।१०.
'पौरोडाशिकान्यमाग्न्यायः' इत्यत्र दृश्यम् । ● पशु-
पुरोडाशेषु पशुधर्मैस्तुयाजैः प्रशस्तविधिः अनुयाजानाम् ।
वि. ५।१।१।१५.

● पशुपुरोडाशाद्वेदमन्त्रोत्तरमेव पिष्टलेखनी-
कराहोमी, न तु अनुयाजैः सहोत्तरः । ५।२।१।१८.

● पशुपुरोडाशाद्ग्राहप्रचाराणां बालभेदेऽपि अग्न
नानुत्तः । सु. घृ. ७७५.

● पशुपुरोडाशाद्ग्राहपिष्टप्राणे त्तने नियमेऽव
नेनल्लेखनोत्तरमिषानम् । भा. १०।१।१।१८।१६-१०.
मीको. घृ. १०२ 'अग्नीषोमीयस्यपुरोडाशस्यिष्टप्राण'
इत्यत्र दृश्यम् ।

● पशुपुरोडाशाधिकरणम् । अग्नीषोमीयस्यपुरो-
डाशे पाशुक्रमेव कत्र प्रकथ्यते ॥

तन्त्रिसमवाये चोदनात्. समानानामैकतन्त्र-
मनुष्ठयेषु तु भेदो विविचक्रमठादध्यात्, सादर्यं
श्रुतिबालनिर्देशान् । १२।१।१।११॥

साध्यम्— अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाश. 'अग्नी-
षोमीयस्य पशवः सर्वदग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमैकतन्त्र-
निर्वर्तन्' इति । इति तस्य वृत्तत्वेन अग्निसि कर्तव्यं,
एव समि पशौ इत्येव तन्त्रानुपूर्वनिर्देशः । एव
सूक्तैरेवमिति । 'तन्त्रिसमवाये. बालनिर्देशान्' इत्यत्र
साधरणी समवायः । इति दार्शपूर्णसिद्धिोत्तरमन्त्रेऽपि

पूर्वः, सिद्धद्वारद्विचरः । येना प्रधानानाम् । तानि तन्वीणि प्रधानानि । तेना तु समवाये एकदेशाजकर्तृत्वे, चोदनातः प्रधानानां एकदास्यचोदितानां एकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः, यथा च विन्ध्यामिश्रे । अतुल्ये तु मेदः स्यात् । यानि तु चोदनातो न तुल्यानि नानाकल्पैश्चोदितानि, तेषु तु मेदः स्यात् तन्व्यम् । यथा अत्रैव ' अग्नीषोमीयं पशुमान्मेत ' , ' अग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमेकादशरूपालं निर्वपति ' इति । किं कारणम् । विधिप्रक्रमतादर्यात् । विधिर्विधान तदज्ञाना प्रभोगः, तस्य प्रक्रमः तदर्थां प्रवृत्तिः । विधिप्रक्रमतादर्यं विहायत्वे, अत्र यत्तस्यः विधिप्रक्रमः, न पुरोडाशार्थं इति । कथं पुनः पशुर्वैतं विधिप्रक्रमस्य । तादर्यं श्रुतिपालनिर्वेद्यात् । श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते । अग्नीषोमप्रणवनादनन्तरं पशोः कालः । तत्र हि तस्य चोदना । यथापचारपूर्व्यं पुरोडाशस्य कालः । पशोरत्यसरे शो विधिप्रक्रमः स वैरजः पशुर्थो विहायत्वे पुरोडाशात्या- प्राभवान् । अतस्तस्य रूपकं तस्य कर्तव्यम् । हिङ्गं च पशुर्वथा तन्व्यं दर्शयति । ' यदेकदशप्रनाजान् यजति पशुमेव तत् पशुवनि, येदेकादशानुवाजान् यजति पशुमेव तदनुवाजति ' इति । एतन्नाकारणान् अत्रकारणं रिजयते, पशुमेव, न पुरोडाशमिति ।

दृष्टम्— तन्विश्रमवाये ... निदनात् ॥ (अग्नी- षोमीये पशौ) ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्वाग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमेकादशरूपाज निर्वपति ' इति (श्रुते) । तत्र राशवः किं तस्य (पाशुकैभ्यः अङ्गैभ्यः) दृष्टमङ्गानि कर्तव्यानि, उत यानि पशोः (अग्नें हुतानि) अङ्गानि, तानि (एव) तस्यापि उपभुवैचि प्रसङ्गेन इति । ततः एतत्सिद्धयर्थं प्रसङ्गोऽस्ति नास्ति इति विचार्यते । (तत्र पूर्वः पशुः) तानि प्रगङ्ग इति । कुतः ? (उततत्वेन सृजं योजयति -) तन्विश्रमवाये (यथातथो धर्मवाय स्तनम् । स येषाम्, ते तन्विणः, तेषाम्-) प्रधानाना (आग्नेयग्नीषोमीयानां पशुपुरोडाशादीनां च) समवाये (एकदेशाजकर्तृत्वे गति) चोदनातः प्रधानानामेक- क्तव्यम् । यानि एकचोदनात् चोदयन्ते (एकया प्रधान- चोदनात् सह चोदयन्ते,) तेषां प्रधानतन्व्यत्वम् । यथा

दर्शपूर्णमासयोः, यथा च चित्राणामिष्टौ (दध्यादीनाम्) । अतुल्ये तु मेदः स्यात् । यानि पुनः (प्रधान-) चोद- नातो भिद्यन्ते, तेषां मेद एव यथा दर्शस्य पूर्णमासस्य च । तस्मात् द्विक्रमत्वात् कर्मणा कृतियः प्रकारो नास्ति । (एवं सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतो योजयति । पशु-) पुरोडाशः (दर्शपूर्णमासिणात्) अग्नीषोमीयात् (पुरोडाशात्) विध्यन्ते यद्वादि, पशुवपि सान्त्वयत् । एतावानतिदेशस्य व्यापारः । (तत्र) तयोः (पशु- पुरोडाशयोः) भिन्नचोदितत्वात् न तन्वम् । लोके तु सुकः मघङ्गः प्रत्यक्षगन्धत्वात् (उपकारस्य) । अत्र परि- चोदते, चित्रेष्टिः अतुल्यत्वात् (तन्वित्वेन बहुवाया- भागात्) कथम् । ' दधि मधु पूर्वं घाना उदकं तण्डुलाः, तत् सद्यश्च प्राजापत्यम् ' इति (अत्र) तत् इत्येक- वचनान्तं सर्वनाम समष्ट्यान्वेन व्यवहृते एकवचना- न्तेनैव । यदि दध्यादिभिः सन्नप्येत, बहुवचनान्तं स्यात् (तानि इति) वीषा वा (तच्च इति) , न च वीषा श्रूयते, न बहुवचनम् । तस्मात् ससद्वान्त्वेन (एव) मरुथः । एतदस्य च (तच्छब्दनिर्दिष्टस्य) प्रजापतिश्रुतयः (प्राजापतिश्रुत्येन मरुथः) । सद्यश्च चैकं नस्तु । तस्यत् (द्रव्यदेवताक्यात्) एक एव यामः, कुनमन्वम् (इति) । अत्रोच्यते । दध्यादिभिः (एव सर्वनाम) सन्नप्यते (न तु ससृजन) । निर्दिष्टस्य हि प्रतिनिदेशकं सर्वनाम (भवति), निर्दिष्टानि (चैह) दध्यादीनि प्रथमया विमरुथा । अतस्तान्येव शब्दोपादानि (साकाङ्क्षाणि) परिपूर्तप्रानानि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते, न तु केन चित् शब्देन (दध्यादि-) सर्वतो निर्दिष्टः यः सर्व- नासा प्रतिनिर्दिश्यते (तस्मात् तेषाम्नेव निर्देशः) । अथ यदुक्तं दध्यादिमरुथे बहुवचनं प्राप्नोति वीषा वेति । अत्रोच्यते । सर्वनामप्रातिपदिकस्य (हि) निर्दिष्टप्राति- निर्देशकत्वे यक्तिः, नवननम् तु एकत्वप्रतिपदिकत्वम् । तस्माद्दर्शयोर्विधेयः । तत्र प्रथमोपनिषतात्, सिद्धसंख्ययोश्च तदर्थत्वात् (प्रातिपदिकार्थत्वात्) यथाश्रुतं प्रातिपदिकं यद्धीमः । उन्नरकालमावित्वाच्च सिद्धमस्योपनिषदौ (तुष्ता) । योऽयं ' शुणे तन्व्यान्वपचनैववेद्यत्वात् ' इति (पाठान्यायः १.३.१५/१६) स एतावानपि न्यतः ।

अथवा एकदेवत्वत् लक्षणया लक्षितलक्षणया वा उपपन्नमेववचनं लिङ्गं च । (ननु लक्षणैव दोषः इति खेचनान्-) सर्वत्रैव लक्षणया ऽङ्गसत्त्वे प्रकृते । (तथाहि वृषः वृषो इत्यदौ) प्रातिपदिकं जातिं व्रूते, लक्षणया तु रूपम् (तत्र न च लिङ्गमख्यं गम्यते) ।

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् । २ ॥

भाष्यम्— अपि च पाशुपतः प्रधानतयाऽनः गुणतः कालश्च विकृता । एकदशसख्याः पशो उभयेऽपि । पञ्चभिश्च प्रयादं । त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथा प्रपदाभ्येन अनुयाजाः पशोरिष्यन्ते, केषुतेनाभ्येन च पुरोडाशकार्यः । काञ्चविकारोऽपि, आसभे हविषि पौरोडाशिकैः । न्याजैर्भक्तित्वम्, यामुकास्तु तिष्ठति पशो वर्तन्ते ' तिष्ठन् पशुं प्रवर्तन्ति ' इति वचनात् । उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्स्त्वेनाक्रियमाणः न पथाकृतं संपादितं भवेद्यु । तस्मादपि तन्त्रभेदः ।

दुष्— इत्थं नसि प्रष्टव्यं । यत् कालगुणविकृताः प्रयज्ञानुप्रभा पशोः । तेऽन्यस्य नोपकुर्वन्ति ।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्, तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् । ३ ॥

भाष्यम्— अथवा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् । किं तर्हि ? मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात् । पाशुपत्त्वेन तन्त्रं पुरोडाशस्योपपुरोडाशः । किं कारणम् ? तन्त्रमध्ये विधानात् । पाशुपत्स्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशो विशिष्टः ' अग्नीषोमीयस्य वरया प्रचर्य अग्नीषोमीय पञ्चपुरोडाशाद्येनानुयाजकालं निर्वपति ' इति । किमतः । तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति । तन्त्रस्यार्थः तन्त्रार्थः, अत्रैवैव उपकारः, सोऽत्रा विशिष्टः पशोः पुरोडाशस्य च हविषानाविलोचनम् । पदावपि क्रियमाणान्यद्वापि पुरोडाशस्य सनिहितानि । संनिधानाच्च पशोरनुपकुर्वन्ति प्रदीपकात् । यथा प्रासदे कृतः प्रदीपः मनिषानात् शस्त्रमार्गेऽपि उपकरोति । विषम उपन्यासः । स एतत् प्रयत्नेन शायते । अथ पुनः अप्रयत्नः अज्ञोपकारः कथं चकथो विशादुमिति । अप्रयत्नि गच्छदस्यः, शास्त्रप्रयत्नाद्भवन्ते । शास्त्रं चेदं दर्शपूर्णमासपञ्च कर्तव्यमिति इति । तद्वचेत् कृतानि किमिति

नोपकरिष्यन्ति । दर्शपूर्णमासयोः स्वपदानैः एकदेशकात् कर्तृकापि क्रियमाणानि उपकृतानि, इहापि तेषां विधानेन क्रियन्ते, तस्मादिहापि तद्वदेव उपकुर्वन्तीति विज्ञायते । आह, नेह तद्विधानि । दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यद्वापि, इहापि तद्वदेव कर्तव्यानि । न च पुरोडाशमुद्दिश्य इहै क्रियन्ते । किं तर्हि ? पञ्चम । तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतित्वं कृतानि भवन्तीति । उच्यते । प्रकृतौ न शाब्द उद्देशः । नहि तत्र भूयते प्रधानान्युद्दिश्य अद्वापि कर्तव्यानीति । किं तर्हि ? अर्थात् क्रियन्ते, तेषां तत्र चिकीर्षित्वत्वात् । न तेषां कृतं चोद्देशेन प्राप्यते । यत् कारणम्, विध्यन्तस्य तन्त्र-पेक्षयात् । तेन यत् पठितम्, तत् प्राप्यते, न पठितं यत्तम् । तस्मात् अनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतित्वं कृतानि भवन्ति । एष सिद्धा प्रसङ्गादुपकारनिर्वृतिः । ननु एव सति तन्त्रलक्षणात् अविशिष्टमेव भवति, न एतत् तन्त्रमेव साधारणम् । इह तु अन्यकृत एतेनोः सारं । नोऽपि न साधारणम् । अन्यकृतोऽन्यस्य भवति ।

दुष्— अस्ति प्रष्टव्यं, तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्त्रे प्रवृत्तौ यदन्वयत् (उरयधर्मरूपम्) आपतति कर्म, तस्य कर्मणः (पूर्वभाषिकर्मणः) वा इतिवर्तव्यता (प्रवृत्ता) सा प्रवृत्तते । यथा पशोः प्रवृत्ते पुरोडाश आपतति, तस्य पाशुपती इतिकर्तव्यता प्रवृत्तते । कथम् ? तदुच्यते । भावयेत्, किम् ? पशुपकारम् । चेन्न ? पुरोडाशानुयागेन । कथमिति अनेन (कथमनेन) शास्त्रानुयागेन (अग्निजपित) । स च उपनिषदधिष्ठित-प्रापणेन (पौर्णमासिकस्य) अग्नीषोमीयस्य यो यागस्तो वदापारः (प्रयाजदिश्रयदृष्टादृष्टोपकारवत्सांपादनास्यः) तं (प्रयत्नेवता-) सादन्वयेन आशाङ्कति । तत्र यदे-तात् अग्नीषोमीययागगतथापारविज्ञोपनिषदमनमष्टमस्य-सिद्धम्, तदुपनिषदिव उत्पत्तिः (प्रथमतोचनत्वात्) तस्य च न्यापारस्य यत् इत्येव (पञ्चपुरोडाशयामेन) संबन्धकरणम्, सा प्राप्तिः (विनियोगः) । इहापि चेमी (उपनिषद्विनियोगस्तु) यागवत्तथापारविज्ञोप-विषयो) चोद्देश्यापारी । तत् उच्यते तदुपनिषदं । (उपनिषद्विनियोग-) ' उप ' इति समीपे कल्प

(अनुग्रहम्) ' सम् ' इति (तस्य ज्ञानविधाङ्गुल्यस्य प्रकारस्य) साकल्येन ग्रहणम् । एष प्रयोग-
वचनस्य व्यापारः । (प्रकृते आह—) सः (प्रयोग-
वचन) इह पाशुकेन प्रयोगवचनेन (समीपे—)
कृतस्यात् न भूयः पौरोडाशिकः समीपे क्येति । तस्मात्
पौरोडाशिकः प्रयोगवचने लुप्यते । एष प्रसङ्गः । कथं
पुनरिदमवगम्यते, पाशुकः प्रयोगवचनः (प्राकृतगुणकार
पुरोडाशस्यापि) समीपे क्येतीति ? (उत्तरम्—)
' अग्नीषोमीयं पशुमाउभेत ' इत्येतस्मादेव अवगम्यते ।
कथम् ? (उदाह । अस्य चान्यस्यावमर्शः—) भावयेत् ।
किम् ? ज्योतिषोपेकारम् । (अचान्तरोपकारसमीपेमीया-
पूर्वमित्यर्थः) । केन ? पशुभागेन (कथमिति (अंशेन)
इति स्वल्पेना मन्व्यते । तत्र यस्मिन्नेव क्षणे ज्योतिषोपे-
कारो न क्वचन कर्तव्यं प्रतिरथते, तस्मिन्नेव क्षणे कण्ठेन
(पशुभागेन) भावयेत् । तस्मिन्नेव च (क्षणे) इति-
कर्तव्यता कथमनुस्यूती (भाव्यमानेन) संभवति ।
तस्मात् प्रयोगवचनेना तुल्यकालत्वम्, मन्वन् ज्योति-
षोपेकारश्च कण्ठेन इत्येव भावयेदिति । (किमिति तुल्य-
कारता ? अत आह—) यदि च भूतो भविष्यति (वा)
भावे कण्ठेन कर्तव्यत्वेन स्थितात्, एतस्मिन्नेव (सह)
संभव एव न स्यात् । तत्र यद्यपि उपकारस्य (भाव्यस्य)
कालो नावधार्यते, तथापि (प्रमाणमेककाल—) संवन्धात्
वरणेन कर्तव्यताकालेन परिच्छिद्यते । पशोश्च दीर्घकाल-
त्वात् तन्मन्वन्पातो पुरोडाशः समीपे कृत्यात् (नर्दित्वा
कादिजन्यान्) उपकारान् (प्रयाजादिक्रियाणि) अपूर्वाणि
च पाशुकेन प्रयोगवचनेन उपसंगृह्णाति (स्वीकरोति
प्रयोगवचनेन समीपे कृतानौत्सवः) । न तु स्वयं
(इत्यवचनेन) समीपे क्येति । यानि च तेन (पाशुकेन)
न समीपे कृतानि तानि (आद्यवशात्पावहन्त्यादीनि)
पृथगुपसंगृह्णाति (कथमित्याह—) ' न चेदन्त्येन, मिष्टा, '
इति न्यानात् वेदन्त्येन न विहितः (श्वार्थाः) तान्
विदधानि ।

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्— अथ पशुकं गुणकारविकाराच्च तन्-
भेदः स्यादिति, तत्र श्रुतः । विकाराच्च न भेदः स्यात्

अर्थस्याविकृतत्वात् । अर्थः अङ्गजनित उपकारः, स न
विकृतः, यो दृश्यपूर्णमाद्योः स एव । कथं ज्ञायते ?
तदुच्यते । प्रयाजानुयाजस्तावदेते दार्शोपीर्मासिकाः ।
तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रकृतौ । ते च चोदकेन इह
प्रसङ्गः संनिहिता विद्यन्ते । प्रकृतमाभिव्यं च शब्दस्य
न्याय्यम् । न चैकः शब्दः अनेकार्थो युक्तः । तस्मात्
दार्शोपीर्मासिकाश्चे । तदुपकारोऽपि एषा दार्शोपीर्मा-
सिका एव । न हि तेषां प्रकृतः । यदि च प्राकृत-
गुणकारान् उपकारान्तरं प्रकृतं, ततः अप्राकृतवर्णवत्
नैव चोदकेन प्राप्येरत्, अपूर्वा भवेत्तुः । यथा उभे
गौशुलशादिभिरन्यङ्गनम् । अप्राप्तौ वा अनेनैव प्रयाजा
विधीयन्ते, अनेनैव तेषां विकार इति, तत्र दिक्कृत
शब्दः स्यात् । न च सङ्ख्येयः शक्योत्पद्येदर्थं
विधातुम् । अपूर्वत्वे च एतेषां प्राकृता अपि चोदकेन
प्राप्येरत् । तत्र वैश्वदेवे विंशत्युपसंगृह्णातीना न युज्यते,
' न च प्रयाजाः, न्वानुयाजाः, इत्यान्वभागी, श्चौ
हवीर्षि, अग्नेयं समवद्यति, वामिनो यजति, आहूतीना
सपर्यै त्रिगन्थाय ' इति । एतस्मात् गुणविकारेऽपि अवि-
कृताः प्राकृतं अङ्गोपकारः । तदुक्ता एव पुरोडाशस्यापि
उपकुर्वन्ति इति न गुणकारविकारेऽपि कल्पयेदः । तदानीं
त उभौ प्रार्थयेते पशुः पुरोडाशश्च । उभयोश्च प्रकृतवत्
क्रियन्ते अङ्गनि । तस्मात् सङ्ख्येयत्वात् उभयोश्च
कुर्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः ? परमर्थः । पाशुकेषु
हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते । न च पशोः पुरोडाशस्य च
साधारणान्यङ्गनि । पाशुकान्येव सनिधानात् पुरोडाशस्यापि
उपकुर्वन्तीत्युक्तम् । अपि न एतदन्त्येनपि इत्यामाना
अनुयाजाः श्रूयन्ते इत्यं भवन्ति । न हि एतस्य
आन्वयव नावप्यति । यद्य शरीरेण भोजनमुदितं भवति,
नदि नयै सशर्करं दीयते, न कृशित् विशेषो भवति,
सर्गर्कमपि तत् पशु एवेति । तथा य एतद्वद
प्रयाजान् यजति, यजत्यसौ तदन्तरोत्तरं प्राकृतान् पशु ।
येऽप्यविकारः पशुः, न शरीरगमनैः पशु प्राकृतं नश
भवन्ति । एव विप्रति अपि पशौ त्रिवमणा प्रयाजाः
कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति । कमस्तेषां प्राकृतो
हापितः, गुणकार न क्रमः, न च गुणानुसङ्गं

प्रधानस्य वृत्तिर्बुद्ध्या । न च पशुशक्तिं प्रधानम् ।
कामं क्रमविपर्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्, नाहुति ।
प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यम् ! क्रियते, ' अथाग्नेः इति
सर्वप्रायश्चित्तं जुहोति ' इति । प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्राय-
श्चित्तभावः । वसादविरोधः ।

दुष्— अथ यदुक्तम्, द्रव्यस्त्वात्कालमेवान् न
प्रसज्यते इति, तदुच्यते । सर्वः कथम्भान् उपनार-
मानाहुति, त तु चोदकः सादमेन उक्तयति प्रायश्चित्तं
च । उक्तयति प्रायश्चित्तं च प्रयोगान्वयः उपसर्गह्यति ।
ते च (उपनार.) शास्त्राभ्यन्तरेण न समरन्ति, इति
शास्त्राग्रगण्यत्वात् प्रायश्चित्तं च करोति (शास्त्रग्रहणं पदार्था-
नामपि उपलक्षणम्) । पूर्वैव प्रयोगान्वयेन उपसर्गह्यः ।
तद्विह पाशुके चोदकप्रयोगान्वयेन सर्वे (इदं) कुर्वतः ।
पौरोडाशिकम् चोदकः उपसर्गप्राप्ती करोत्येव । प्रयोग
वचनान्मु पाशुकेन प्रयोगान्वयेन उपसर्गह्यत्वात् न पुत्र
गुणसंगृह्णाति उपकारान् । न चेदुपसर्गह्यति, ते पदार्था
एवात्र (पुरोडाशे) न सन्ति (न कर्तव्या इत्यर्थः)
नतदा पदार्थानां गुणः । तस्मादाग्निं वैगुण्यम् । न च
संख्याभेदेन इत्यभेदेन वा अपूर्णान्तरं भवति । किं तर्हि ?
प्राहुतीं सख्यं (पञ्च वरुणा) प्राहुतं च द्रव्यं (केवल-
मान्यम्) अपत्नीयते । उपकारस्तु स एव (स्विनः ।
एवं कालभेदेऽपि न दोष इत्याह—) प्रजावोपकारश्च
आदी ये उपनारते, ते च आसन्ननिर्गुणेः (फलभूत
पशुपूर्वनिर्गुणत्वम्) विद्यन्ते । विद्यन्ते चेत् अक्षेप
एव कालभेदः । (तस्मादाग्निं प्रसङ्ग इति) ।

एतेषां चाशक्यत्वान् । ५ ॥

भाष्यम्— एतेषां चाशक्या अशक्या भेदेन क्रिया ।
यथा वेदेरन्वुद्वरणम् प्रयोगान्वयेति । वेदिः कृता
अनवबुद्ध्या तिष्ठति । सा न शक्या कर्तुम् । नहि अर्थः
कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते, अथवा करिष्यतीति ।
आहोपुस्यिकं स्यात् । तिर्यग् चाली भवेत् । तन दिक्कृत
मुयेन । विहारपुस्यिकं चाश्वत्थानापरं । तत्र ' एकदेश-
कालकृतं स्वमन्त्रप्रयोगानाम् ' इति स्थितो न्यायः प्रत्युद्-
भियेव । एवमन्वुद्वरणं तदाहवनीयनिर्गुण्यम् । उक्त-
द्वयमेव च निर्वर्तितोऽसौ । न च निर्वर्तितः शक्यो

निर्वर्तयितुम्, यथा कृतः कर्तुम् । अथोच्यते, अथ-
निर्वर्तयिष्यतीति । न तस्मिन्ननुपगते द्वितीयस्य अह-
वनीयोऽस्ति । यत् वारणम्, गार्हपत्याहवनीये उपा-
वेकसौ । आहवनीयेऽप्यस्ति परिशिष्टो गार्हपत्यो
भवति । यथा सर्वसाधारणान् प्रौढाग्यान् उपसर्गान्वये-
ऽप्यस्ति परिशिष्टमन्यदेवदार्यं भवति । विहागपुस्यिकं
च पूर्वैवदाशक्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः । तथा सर्वं
सद् गृहीतम्, न तत् पुनश्चष्ट शक्यते गृहीतम् ।
अनुसृष्टं च तत्र प्रधानागर्गत् ।

एकस्मिन् च दर्शनम् । ६ ॥

भाष्यम्— एतस्मिं पशोः पुरोडाश्या च दर्शयति
' मध्येऽग्नेरज्याहुतीर्जुहोति, पुरोडाशाहुतीः पश्याहुतीश्च '
इति । नान्मुद्वरणस्य भेदः । तस्मात् पाशुके तत्र पुरो-
डाशे प्रसज्यते इति ।

आ — सहृदुश्चित्तमपि अङ्गं नह्या प्रधानानमेक-
देशकालमूर्तवाया शक्योति उपकर्तुं इत्येत् तत्कालगतो-
मुपजीव्य किमख्ययान्निरोपत्वादेव वा एवं भवति, उत्र
' असौ इन्द्रमुद्रानम्, नासौ ' इत्येवं गृह्यमाणेऽपि
विशेषे अन्याथेऽपि अनुष्ठितमपि अङ्गमन्त्रमपि देश-
कालभेदे शक्योपुपकर्तुम्, न तदर्थेन पुनस्तुष्टानमिति
चिन्त्यते । इति तन्त्रप्रसङ्गोर्होर्होर्मुद्रा । तत्र ' अङ्गानि
पशुकाख्यनि पदवर्थानीत्यसंगम्यम् । अनारगते पुरो-
डाशप्रसृष्टे नहि तदर्थता ॥ अन्याथानुष्ठितं चार्हं
नह्यमन्त्रोपनारकम् । तदर्थेन कृतं चैव तथा
प्रवृत्तिर्विदानीम् ॥ ' किञ्च ' विधीयमानं बालाद्यै
कर्म साह्यं विधीयते । स्वकालेऽतः पुरोडाशः कार्यः
सर्वाङ्गसगतः ॥ गुणकालकृतं चापि वैगुण्यं भाष्य
इरितम् । तेनापि न प्रसङ्गोऽस्तीत्येवं प्राप्तेऽभि-
धीयते ॥ वितते पाशुके तन्त्रे सनातिमागते
सति । मध्ये पतन् पुरोडाशास्यस्यमुपजीवति ॥
चोदकेन पुरोडाशे यो विष्यन्तः समर्थतः ।
ऐष्टिकः स पशुदेव विततो दृश्यते यदा ॥ तदा
तेनैव संतुष्टः पुरोडाशविधिः स्वयम् । प्राहृतानां
पदार्थानां न करोत्युपसर्गहम् ॥ ' तस्मादति
प्रसङ्गः ।

सोम—सूत्रार्थम्— साकारणाद्राममाजा समयाये एकदेशात्कर्मरूढे कति कानि एकचोदनाचोदितानि व्यापेयादीनि तेनामेव ऐक्यत्वं स्यात्, मित्रचोदनाचोदितेषु पशुपुरोडाशादिषु अङ्गानुष्ठानस्य ध्रुवा अङ्गीयोमीयप्रमपनानन्तरलक्षणफलनिर्देशेन पञ्चपञ्चाङ्ग पुरोडाशाद्यै कर्मभेदः स्यात् इति ।

वि— 'पदराशिश्रितान्ति पुरोडाशा उपक्रिया । अस्ति वा, विष्यभावात्, ह्यर्पतस्त्वप्तु लोचनम् ॥'

भाट्ट— 'वागीयोमीयस्य' निर्वपति' इति श्रुते अङ्गीयोमीयपशुपुरोडाशाङ्गभूते साक्षिणाङ्गीयोमीयवगमरूढिते पशुपुरोडाशाद्ययोः किं पाशुपानि प्रयाजार्वाङ्गानि प्रकथ्यन्ते, उन भेदेनानुष्ठीयन्ते इति चिन्तायाम्, न तात् पौरोडाशिनं चोदक प्रयोगविधिं च प्रयाजाङ्गोदेषि अम्युक्तस्य येषलमनुष्ठानप्रथम एवाभ्युदगन्तुं शक्यम् । प्रयोगविधिना वषाप्रचारोत्तरत्वात्तद्विधिप्रशाङ्गपुरोडाशाद्ययोः प्रयोगविधौ ततः पूर्वानुप्रयाजादीनां यजन्तुत्वेन उपनसक्तानुत्पत्तेः । यदि तु नात्र वाङ्मयिधिः, अपि तु पशुपुरोडाशाद्ययोः साक्षात्कृतानुष्ठानकामेव वाक्यादेव वा पञ्चङ्गाङ्गानौ उत्तरयोगेनत पतेनानुष्ठाननिन्देः अयं भ्रमविधिरेव इत्युच्येत, तथापि पुरोडाशाद्ययोः प्रयान-निधिर्नानुष्ठानितानां शास्त्रानामाज्ञाना अभावरूपे वैगुण्य-पक्षितित्यायैव । यत्र हि पञ्चङ्गानां पुरोडाशाङ्गानां च न वैलक्षण्यम्, तत्र सङ्कल्पे नैगुण्यामात्रोदेषि कन्वलस्यै-धापत्तेः न प्रयत्नपत्तेः । यत्र वैलक्षण्यम्, यथा पशौ एकादश प्रयाजाः तिष्ठति च पशौ पृष्टदाज्येनानूयाजाः एकादश वैष्टयाज्यान्तरयुजाः, पुरोडाशे तु प्रयाजाः पक्ष इवियथादन्नेनरभादीनाः, अनूयाजाश्च शुद्धाज्येन प्रयः इत्यादि । तत्र निरुक्तदिक्कथायाः चोदनेनाङ्गाव्याप्तौ प्रयोगविधिना चातुष्टानेन कथं पुरोडाशाङ्गस्योदनेनानुष्ठाने नैगुण्यानापत्तिः ? (अतोऽन्यत्र प्रयत्नपत्तिना तद्वत्ते शास्त्रस्यैव न व्यापारः इति अम्युक्तप्रथमम् । अस्तु तर्हि तद्वत्ते चोदकस्योदेषि प्रयोगविधिरेव । तथाज्ये पुरोडाशोदेषप्रशुच्युत्पत्तौ प्रयाजानुत्पत्त्या प्रयाजादेः कारणात्प्रमपनेन पुरोडाशाङ्गानामपत्ता चोदकस्यैवर्थात् । प्रयाजाङ्गानुष्ठानस्य पक्षदेशव्यपत्तेन पुरोडाशादिव्यक्तवा-

भावात् । अथ पुरोडाशाङ्गात्कूलमानायामेव प्रयाजादेः इति कर्तव्यत्वात्वेनाभ्युत्पत्तिसंभवेन, तथापि अनु-ष्ठानमात्रोदेषि अङ्गवशेनैकचित्तेष्वङ्गीयोमीयोः कृष्णशेषे उप-धातानिचोदपत्त्या प्रयाजाङ्गप्रमपनेशापत्तेः । अथ उपनस-पृष्टमात्रेण पदार्थानामतिदेशात् उपकारलोपे इव अन्यत उपनसलोपेऽपि न पदार्थानिदेशः । उपकारस्य तिद-त्वेन जननोदेषाऽप्येव तदसौ अतिदेशकत्वेन प्रयाजा-भावात् । अत एव पुरोडाशानिदेशेन प्रयाजादिङ्गो-विज्ञातीयोपनस एव अतिदिदत्ते, न तु तस्मिन्प्रयाजा-दिङ्गमपि । अतश्च पदार्थं क्रियमाणप्रयाजादिभिरेव नादृशविज्ञातीयोपनस्य लभ्यतात् तत्रैव पुरोडाशाद्ययो-ऽपि योग्यताजननरूपकरोपत्तेः प्रयत्नविशेषः । अत एव कारुण्यव्यवहारान् न वैगुण्यामपि । पदाङ्गीना-मेवानतिदेशेन कष्टप्रमात्रेण तेषां सुतरामतिदेशात् । इति चेत्, तथाप्येऽपि पशुपुरोडाशेन अनुष्ठित-प्रयाजादिङ्गानादृशानां पशुपुरोडाशे प्रत्येव कृष्णव्यवहारा-पुरोडाशाद्ययोः प्रयाजाङ्गानुत्पत्तेः । अन्यथा स्वर्गोदेषेन अनुष्ठितदर्शपूर्णमासादितः पुनश्चोदनेऽपि उपनसा-पत्तेः । अथ परवर्षे जिन्माद्यप्रयाजापत्तेः पुरोडाशोप-कारणात्तुत्पत्तेः तदप्ये भेदेनानुत्पत्तिं प्रयाजादीनि, न च 'एकादश प्रयाजान् यजति' इत्यादिना अङ्गप्रमाणव्यापारप्रशङ्कापुरोडाशेन एकादशत्वारिधियानात् सङ्कृतैरेव तैः कृतेन उपनसोपकारोपत्तिः । 'एकादश प्रयाजान् यजति, पशुमेव तन् प्रयजति' 'एका-दशानुयाजान् यजति, पशुमेव तदनुयजति' इत्यादिना एकादशत्वारिध्यां पदसङ्केतापत्तीनां प्रयाजापत्तेः व्यापारो-द्यमानाविशेषतया तन्कारणोपत्तिः । इति प्राप्ते, तस्यम् । एकादशत्वारिधिरुक्त प्रयाजादि च परवर्षमेव । तत्रैव तु पशुप्रयोगमध्यवर्तनः पुरोडाशाद्यव्यक्त प्रयत्नेन उपनसोदेषः न पृथक् तदर्थमनुष्ठानम् । अत एव प्रयत्नस्यैव अन्तर्निहितोपनसोदेषात् पुरोडाशाद्ययो-ऽपि विधिनापत्तेः नोपनसजननीभूतं प्रयाजादिङ्गानुत्पत्तिः, न वा तद्विधिचोदक इतिदिदत्तति प्रयोगानामपत्तः । अत एव उपनसोदेषो एव अतिदेशः । न च तैः पद-पूर्वात्कूलयोग्यतायास्यैव जनस्य, पुरोडाशापूर्वत्विक्त-

योग्यताया अपि सामग्रीसत्त्वेनोत्पत्तौ वाच्यमावात् । नहि एकं कारणं युगपत् क्रमेण वा एकमेव कार्यं जनयति इत्यन निषामकप्रति, एकस्यैव घटस्य युगपत् क्रमेण वा रूपसंसयोगाद्युत्पादकत्वं दर्शयान् । कामोदेतेन अनुष्ठितदर्शपूर्णमासकन्यापूरान् नित्यप्रयोगीयपापघपय्यापि रूपमनेत्र । सामग्रीमेदस्य प्रवृत्तेऽपि समानत्वाच्च । एकस्मात् कारणत् युगपत् एककार्पादाऽवच्छेदकारा-
च्छिन्नस्य एकस्यैवोत्पत्तिः । इतरथा घटद्वयोत्पत्तिरपि युग-
पदाप्येत । अत एव 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ अर्पणदोषात्तत्रामाशान्दनुपेक्षेण प्रवृत्तिप्रयोगेनाग्नि-
यन्त्रस्यैव उदेरन्ताऽवच्छेदकरत्वेन स्थापितत्वात् तदा
च्छिन्नस्यैवैवैव युगपदुत्पत्तिः, नामैकस्य । न च तर्हि
क्रमेण क्त्वोत्पत्तिरस्य, पूर्वोत्पन्नकार्येण अपूर्वस्य नासौ
उत्पत्तयेत्यौ अपादकत्वात् । न चैव इहापि प्राय
निवेदेन पुरोडाशापरस्मापूर्वेण प्रकाशादिजन्यादक्षाना नायात्
पाश्चात्तन्मपस्मापूर्वोत्पत्त्युत्पत्तिः, एवमेव उदेरन्ता-
ऽवच्छेदकाराच्छिन्नस्यैव अपूर्वतन्मवसरानीकारात् । अतो-
ऽन कारान्तरोत्पत्तौ न किञ्चिद् वाचक इति युक्त एव
प्रवृत्तः । युगकात्परिदृष्टं वैशुम्भ द्व तत्रैव निरस्ताम् ।

मण्डन— 'अत्र पुरोडाश उच्यते पशुम् ।'

जंकर— 'चिन्ताया मित्रमन्ता ।' १. 'पशुद्वानि
प्रवृत्तन्ते ।' २. (अत्र प्रथमाधिकरणत्वेन यत्रिदृष्ट
त्वं, 'वैपा तु समगाने एवदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः
समानानामेकमाक्यबोधिताना एकत्वत्वेन भवति ।
यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च चिन्तायामिष्टौ' इति
भाष्यानुकारेण चित्रोद्ग्रहणं गृहीत्वा चक्रमष्टौ, किञ्चि
दुक्तमिति ज्ञेयम् । के.)

● पशुपुरोडाशादयः अन्तर्परिचयैः उक्तविधनायाः
न स्वाहान्तरसंगृह्णन्ति, न च तद्वान्या किञ्चिद्वैशुम्भ
भवति इति प्रथमद्वयणे (१२) प्रतिपाद्यते । वा.
१।६।१।१०-५. १०-३६. ● पशुपुरोडाशादयः आश्रयिणः
पदार्थाः अष्टशर्वाः, न द्व देवतापरस्कार्थाः ।
देवताऽऽश्रयणं देवतागतं तदूर्वमिति सम्भवे । मा.
५।१।१।१८-२०. ● पशुपुरोडाशादीनि हविर्निर्वायः
हविर्वायकशक्या मिने शक्ये, न तु हविर्वायकशक्यो

रन्त्यतरसिन् । १२।१।७।१४-१६. मीचो. ५. १७८९
'ज्योतिष्टोमे इष्टयादौ.' इत्यन द्रश्यम् । ● पशु-
पुरोडाशाद्यौ देवतादेः गुणत्वेन प्रवीत्यपि प्रोक्ता
वाह्याया प्राधान्यविष्यते । माट्ट. १।४।८ ५. ३१८.

● पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः अग्निचक्षणे अत-
निर्वाप्येयु देवमुखा हविर्वायु । १२।१।१।१०-८.
मीचो. ५ ३८३ 'अनुनिर्वाप्याधिकरणम्' इत्यन
द्रश्यम् ।

● पशुपुरोडाशता च (सोमामय्याम्) इहान
श्रवते— 'नेतेया पशुता पुरोडाशा विद्यन्ते, श्रेष्ठपुरोडाशा
मेते पचनः' इति । (पशुदेवतान्तः पुरोडाशा न
सन्ति, अन्तदेवतासु सन्त्येव) । मा ८।१।१४.

● पशुपुरोडाशान्यायः । अग्नीषोमीयपशुपुरोडाश-
यागः पशुदेवतासक्यकारकः ॥

पशुपरिचयं चेत् । १०।१।१।१९ ॥

भाष्यम्— अत्र ज्योतिष्टोमे पशुश्रीषोमीय ।
'आ सोम बहन्त्याग्निना प्रतिविष्टन्ति, तौ समानौ पर-
मानमभि समन्तो वरुणशाशान्वा वा एयोऽमिर्वाते,
यो दीधितो यदग्नीषोमीय पशुमालन्ते, वरुणशाशान्मेनेन
मुच्यते' इति । तत्रेद समानमिति— 'अग्नीषोमीयस्य
वपवा प्रचनं अग्नीषोमीय पशुपुरोडाशासमनुनिर्वाप्ये'
इति । तत्र उदेहः किं पुरोडाशायागः आरुद्रुपकारकः,
उत देवतासक्यकारकं, इति । किं तान् प्राप्तम् । तत्र
प्रयाजाविरूपो पचयितोऽपि हेतुः केन विरारो
विशेषेण पुनरनुप्राप्यते इति पुनरुपदिश्यते 'पशुवर्षाति
चेत्' । इति चेत् परस्मिन् विनारुद्रुपकारको देवतासक्य
इति, पशुवर्षाति आरुद्रुपकारकः स्यात् । एतद्वि कर्त्तव्यं
प्रसिद्धं चान् । अग्नीषोमीयमिति च गुणवृत्तदेवत्व-
तद्विद्वत्स्यो भवति । पशुवर्षाति तद्विद एव शब्दो
वाच्यरोपेण वच्यता एतन्नवचनो व्यपदिश्यते, न
निवोगस्तद्वचनः पशुपुरोडाशो । अतः प्रसिद्धेः अश-
रुद्रुपकारकम् ।

दुष्— यस्य प्रचानभूता देवता तस्य वर्णा एव न
प्राप्नुवन्ति । तत्र 'अग्निस्कः विश्ववृत्' इति दर्शनं
नोपरयते । कथं (घर्मा) न प्राप्नुवन्ति । उच्यते । विश्वो

सादस्येन धर्मप्राप्तिः विवर्तयतेषु अमीधोमयोः (कर्म धर्मप्राप्तिः । इयमिप्राय. क्वक्वा च्यजतीथ । किं वैवर्तयन्मिव्याह-) प्रकृतौ गुणभूतयोः (अमीधोमयोः) धर्मा विहितः, विवृतौ धर्मानभूतयोः इति विवर्तयन् (वैवर्तयन्मिव्यर्थः) । अयमिप्राय. परिचोदयत. ।

न, तद्भूतधचनात् । २० ॥

भाष्यम्— नेति प्रतिषेधकं शब्दः । ' आ सोम यद्दहन्ति, अग्निना प्रतितिष्ठन्ति ' इत्यर्थेनादवचन एषः । यदर्थेनादवचनात् अन्वा पशौ देवता, अन्वा पुरोडाश्यायो इति गम्यते, अर्थेनादवचनादेष तैषेव्यधनत्वात् । एव द्याह— ' यदेवत्य. पशु. तदेवत्याः पशुपुरोडाशः ' इति । तस्मात् अर्थेनादवचने देवतासंस्कार इति गम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २१ ॥

भाष्यम्— इत्यथ परवाम. संस्कारान्तं पशुपुरो-
डाश इति । कृतं लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति ।
' इत्यथ वज्रिणे वृषागप्राक्गोतः ' इत्यस्य पशोः पुरो-
डाशस्य ऋते संप्रतिपन्नदेवताक वाच्यत्वात्प्राक्वाह्यं गमना-
न्नात्तम् । ' इत्यं स्तुतिं वज्रिणः स्तोमनृशम्, स्तुतिं शूर-
वज्रिणः सुसूतम् ' इति च । तन् संस्कारपक्षेऽयं कल्पते
नन्वप्या । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाश्याय
इति ।

गुणो वा स्यात् कपालवद् गुणभूतविकाराच्च ।
२२ ॥

भाष्यम्— विशेषविकाराणां पुनहामेयं हेतुं न्यप-
दिशति । वागन्धेन पञ्च न्याकर्षयति । गुणः स्यात् देवता,
एवमाहारदुपकारकप्रतिविरुद्धीयते । अनेकगुणभावश्च
कपालवत् भविष्यति । यथा कपालं श्रण्येऽपि तुपोप-
यन्नेऽपि । एव अमीधोमत्वमपि अमिधौ पशुशब्दे पुरो-
डाश्यायो च सुगुणत्वौ भविष्यत । एव च तनि दार्ढ्यं
वैर्गोमालिकतो अमीधोमयोर्गुणभावेन वागे द्वाग्भूतयोः
धर्मः आम्नात्, इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भविष्यति ।
इत्यप्या प्रधानभूतयोः अन्वकार्ययोर्नै प्राप्नुयान् ।
दृश्ये च अनिष्टता. स्वियच्छ्रुतिः । तस्मादपि आरा-
दुपक्रिये । अपिच औत्तम्या आश्विनमासवत्तनुनाम-

देवतायेषु पशुषु ऐन्द्रकारणसामिप्रः पुरोडाशाः पशु
प्रवर्तणान्नोत्कृष्यन्ते । संस्कारस्यै उक्तमेवम् । लिङ्गापि-
धानार्थतायाश्च उक्तमर्थेनादवचम् । तस्मादपि आरादुप
क्रिये ।

अपिवा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत
स्वाहाकारवत् । २३ ॥

भाष्यम्— अपिषेति पशुव्यावृत्तिः । नागदुप-
कारकं कर्म । तत्संस्कारः प्रतीयेत देवतासंस्कार
इति । कुतः । गोपशुतवत्सु देवतायाः प्रयोजनवचम् ।
तस्माद्यथा स्वाहाकारवर्तिनिप्रयोजन इति देवतासंस्कारः
प्रतीयेत एवमिहापि ।

अङ्गानामर्थसंयोगात् । २४ ॥

भाष्यम्— अनेन श्रण्येवनेन संयोग इह गम्यते
वाक्येन । तेन नागदुपकारकम्, व्यागदुपकारकम्. साम-
वायिकान्यङ्गानि यरीयासि भवन्ति इति । यदुक्तं गुणभूत-
देवतात्वेन तादृजशब्देन निर्देश इति, प्रधानभूतदेवता-
त्वेनापि एवचातीयनेन शब्देन सत्त्वे विधीयमाने
निर्देशो भवति । अपिच दृष्टकार्यमदृष्टत्वं वलीय. । तस्मात्
संस्कारकर्मैति । (यद्यपि इदं दुपकभूतत्वेन कापि गोप-
कन्धने, तथापि भाग्यस्वारव्यक्तं घृद्येवेति सिध्यति इति
अस्माभिः पृथक् कृतमिषि शेषम् । के.)

वृद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— इत्यथ संस्कारकर्मैति । नौशामण्या पशु-
पुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ वृद्धवचनं देवतासंस्कारे एवा
यमरपठे । ' यै नौशामण्या वृद्धं तदस्या. समृद्धम्,
यदन्वदेवत्या पशुपुरोडाशा भवन्ति, ' अन्वदेवत्याः
पशवः ' इति ।

गुणोऽपीति चेत् । २६ ॥

भाष्यम्— एव चेत् परवर्ति संस्कारपक्षे वृद्ध-
वचनं अन्वकल्पते इति । तत्र । संस्कारपक्षेऽपि व्युद्-
घस्यत नावकल्पते । नहि तत्र विद्वित् व्युद्घम् । विप्रति-
पन्नदेवतावैरेव पुरोडाशौ तत् कर्म समृद्धत्वं भवति ।
एव द्याह— ' यदन्वदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति अन्य
देवत्या पशव इति तदस्या समृद्धं भवति ' इति ।
यशोभयोः पशुवैर्गोः, न तमेव शोचो भवति । यथैव

हि सक्त्वापक्षे व्युद्वचनप्रयत्नात्. एरमिनरसिन्धुपि पक्षे अर्थकादो भविष्यति ।

नासंद्धान्वा कपालवन् । २७ ॥

भाष्यम्— नैवेद्येवम् । भवतीरे पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैव एकेन कपालेन तुरेषु उपमानेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्विहीयते, एवमन्यथा देवतया पशुपुरोडाशायागे निर्वन्मन्त्रे न किञ्चित् पशुदेवताया हीयते । तत्र व्युद्वेदे एव व्युद्वचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रसादनमङ्गलम् हीयते । अन्यदेवदुष्पक्षे च व्युद्वचनं समृद्धं भवति । अर्थाने तु व्युद्वचने उच्चारिते न शब्दाद्यो गृहीत इति ।

प्रहाया च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वान् । २८ ॥

भाष्यम्— इत्यथ संस्कारकर्मोति । सौनाम्या च प्रतिपन्नदेवतानेषु मेषेषु तद्वचनं भवति पुरोडाशचननम् । 'नैवेद्या पश्या पुरोडाशा विप्रन्ते ऋतुपुरोडाशा ऋते पशवः' इति । न तत्रान्न नियन्ते । निप्रतिपन्नदेवतानेषु संस्कारप्रमाणलोच्य एवमुच्यते । प्रहा एषा पुरोडाशा. 'ऋतुपुरोडाशा ऋते' इति । किं तेषां पुरोडाशाः सामान्यम् । यदेते देवत्वसंस्कारयोः । यदि पुरोडाशा अग्नि देवतासंस्कारयोः, एतन्नेतदवस्थन्ते । तस्मात् संस्कारपक्षे एव श्रेयान् ।

प्रहाभावे च तद्वचनम् । २९ ॥

भाष्यम्— एष श्रूयते 'नैवेत्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति पुरोडाशचनने पशु' इति पशुपुरोडाशासंस्कारेण प्रहाम्भनं हुनन् ऋतुपुरोडाशाः एकार्थतां दर्शयति । तत्र ग्रहणं देवतासंस्कारार्थतां निश्चल । यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थः, एवमेतदवस्थन्ते ।

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति । ३० ॥

भाष्यम्— इत्यथ पश्यामः संस्कारकर्मोति । एष सामान्यदेवता- 'अग्निव्य कामेभ्यः पशव आण्ड्यन्ते, कामा वा अग्नेव, आग्नेया. पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेया हि पशवः' इति । पशुदेवताहेतुत्वं पुरोडाशान् हुनन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशायां दर्शयति ।

अग्निरुद्धोपपत्तिर्यापत्तेः शृतवद् गुणभूत-
विचारः स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं गुणभूतयोर्ममः प्रधानभूतने-
प्रीयोमीमीर्न स्यादिति । उच्यते । अग्निरुद्धा प्रधानभूत-
पोरपि अग्नीषोमनेर्धर्माणांमुपपत्तिः । कुनः ? अर्थापत्ते । प्रधानभूतापरि प्राकृतं कार्यं यागनिर्वृत्तिं बुजाणो हा-
भूतौ इति धर्मैर्गोभ्येते शृतवन् । यथा 'शृते चरम्' 'दशध्वरम्' इति प्रधानार्थे दक्षिणते प्रणीताकारे बुजते इति धर्मैर्गोभ्येते । न च दोषो भवति ।

स द्वयमः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद् विप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद् विचारत्वम् । ३२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं ऐन्द्रनाभ्यामिन्द्र-
पुरोडाशायां सौवामाणां प्रश्नात् उक्तमः प्राप्नोति । तदेवमुच्यते । स द्वयमो यागो देवतासंस्कारार्थः टिड्ढि-
यानार्थश्च । तन्मन्त्रेणैवो. श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रति-
पन्नदेवताकेषु टिड्ढिपिधानार्थतया प्रश्नणादुक्तमो न भविष्यति । तद्विप्रतिपन्नत एवाव विचारो भविष्यतीति ।

तस्याप्युक्तमर्थपादत्वम् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तम्, तदेवमुच्यते ।

विप्रतिपत्तौ तास्मादाप्याधिकारः स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— एत तर्हि अनेन प्रश्नारेण प्रश्नणात्तु-
त्कार्यं । देवतासंस्कारस्तान् प्रश्नणादुक्तमो न शक्यते
वाचितुम् । तत्र सौनाम्या संप्रतिपन्नदेवताया एव
चोदकेन पुरोडाशा. प्राप्ता । तत्र इन्द्राद्यं चन्ना.
पशुदेवतानामेव वाचना । कथम् ? एकदेशा हि तेषा-
निमे वर्गान्तरसहितान् उच्चारिता इति गम्यते । यत्तु तदि
हि एकदेशा. समुदायिनः समुदायनं प्रत्याप्य समुदायार्थं
गमयितुम् । यथा गान्धर्व. । यथा च सरस्वतीदेवताके
निगदे 'सरस्वति देवनिशे निर्वह्यं प्रजा निश्च्य
वृषपथ्य मायिनः ।' (ऋग्वे. ६।६।१२) इति
वृषपत्तयो वृच्छव्यापं गमयति । किमर्थं पुरोडा-
कल्पते ? यो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थं यगेऽ
प्रत्याप्यमानानि अनर्थकानि भवेयुः । तस्मान् पशुदेवतानां
आप्याधिकारः पुरोडाशदेवताया इति ।

अन्यासो वा प्रयाजघदेकदेशोऽन्यदेपलः ।
३५ ॥

भाष्यम्— छस्त्रारण्ये एव वाशब्दो युक्तिं व्याव-
र्त्तयति, न पशुम् । न वा आध्याविकारः । संस्त्रारण्ये
अन्यथाऽनुपपन्नमाने आत्माविकारा भवन्ति । अनाख्या-
दिकारेण्यपि संस्त्रारण्यः अव्यस्यते एव । कथम् ?
अथत एव पुरोडाशयोगस्य भविष्यति । तत्र हि चोदनेन
पशुदेवता न प्राप्नोति पुरोडाशाश्च । पशुदेवताया अन्यत्
द्रव्यं विधीयते ब्रह्मः । पुरोडाशाभ्य अन्या देवता । यागस्तु
अविवृत एव तिष्ठति । न पशुदेवतासम्बद्धैव फलैर्यो
ब्रह्मब्रह्म । तदुभयमपि अनन्यस्ते यागे न ममवति
इति अर्थाव्यस्यते यागः । तस्य एकदेशः अन्यदेकलः
प्रयाजात् । तथापि पशौ पशानां प्रयजानां चोदनेन
प्राप्तानामेकादशस्य विधीयते । सा च अन्तरेणाम्यस्य
नावकल्पते इति अन्यत् न प्रयाजाः । तेषामन्यस्यमानानां
एकदेशे अन्या देवताः दुरः उवाचकान्त इत्येवमादयः ।
छस्त्रमिहापि अभ्यासः पुरोडाशयोगस्य । तस्मादनुत्कर्षः
संस्त्रारण्येऽपीति ।

दुष्— अस्या (सौवामण्याम्) नोदकेन पशुदेवता
(पशुपुरोडाशयोगे) प्राप्नोति, पशुपुरोडाशश्च । तत्र
पशुदेवताया इत्यान्तरम् (ब्रह्मः) विधीयते, पशुपुरो-
डाशस्य च देवताऽन्तरम् (इन्द्रादि विधीयते) । यागस्तु
अविवृत एव (अवतिष्ठति) यथाऽभ्युदितेष्ट्याम् । वा
(यागः) अव्यस्यते यथा सोमशमः ।

इमे मृतभाये अयुक्ते । अन्या सौवामण्या
(प्रधानभूतः) पशुयाग आश्रयन्ते, देवतामकारादरेण
च (तेषु चोदनेन) पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र
कल्पनिकोऽय देवताविधिः । तस्मात्प्राप्तुम्नार्याः (पशु-)
पुरोडाशयोगाः वचनसामर्थ्यत् (भवन्ति) । यो ब्रह्मो
देवतामनुदः, न पशुपुरोडाशयोगेन न वचयते । कथम् ?
अविपरितमतात्तात् । कथमविपरितुक्तिः ? अविधानात् ।
कथमविधानम् ? (वचनम्-) अत्र (तिष्ठती) अ-
कार्य इतिदिरूपते (न पदार्थाः,) एव (तु तेषाम्)
प्रकरणम्, तत्र विपरितुक्तिः । तत्र ब्रह्मणे (एव) ।
अभ्युपेतं ब्रूमः । अस्तु (नाम पुरोडाशयोगस्य इह-)

प्रकरण विपरिवृत्तिश्च, तथापि (ब्रह्मदेवतामकारेण)
न सवप्यते (प्रमाणमाकार) नैतत् सोमशमिना इत्यम् ।
तत्र (' सोमैव यवैत ' इति) सोमशमिच्छिते यागे
विधीयते (ऐन्द्रवायवादीनि च) ब्रह्मणानि सोमशम-
द्रव्यस्य संस्काराणि । तानि (च सर्वानि) ब्रह्मणानि
प्रकरणेन गृह्यन्ते । अर्थात् तत्र यागाम्यासः । इह (तु
पशु-) पुरोडाशस्य ब्रह्मदेवताया वा न वक्ति संस्त्रारः
(कियते) । तस्मात् यागान्वयम् (इत्यम्) । ननु
अभ्युदितेष्टिवत् भविष्यति । नैतत् (अभ्युदितेष्ट्या)
तुल्यम् । तत्र निमित्ते (चन्द्राम्युदये सति देवता-)
विभागो विधीयते, यागस्तु विद्यते एव । न तु इह तथा
(विभागवचनम्), येन अभ्युदितेष्ट्या तुल्यं स्यात् ।
ननु पत्यस्यः पुरोडाशयोगः (कल्पः इत्यर्थः), आनु-
मानिकस्तु (कल्पस्तु) ब्रह्मदेवतासंभवेन (यागः) ।
तस्मात् (कल्पहानेन) यागान्तरम् (कल्पम्) ।
नैतदेवम् । यदि तस्मिन्नेव यागे येन निवृत्त प्रकारेण
निवृत्तः स्यात्, तथा यागान्तरं न कल्प्येत (न तु
सम्यग्नि निवेशः) यदि च प्रत्यक्षे यागे गति आनु-
मानिको न कल्प्येत (तत्र) वीक्षाणीकवीनि अधमेनापि
मन्वेतुः । यदि च (सौवामण्याम्) एकैव यागः, तथा
(सति) एक एव विव्यन्तः प्राप्नोति । (चोदयति-)
देवान् द्रव्ये (अन्वयार्थः— यागभेदेऽपि समानव्य-
स्तात् प्रयाजादयः सत्त्वेन वर्तमानाः, इत्यकारणयोगेन तु
आयुक्तिः । ते चैकस्मिन्पि यागे द्रव्यमेदात् आवर्तन्ते
एव इति काऽत्र अनिष्टापि इति) । उच्यते ।
तत्र एकस्य (एव प्रत्यक्ष) संस्त्रारः प्राप्नोति, द्वितीयस्य
(तु द्रव्यस्य) चोदक एव न (प्राप्नोति) सिद्ध-)
एकस्य (एव) च प्रधानं भवति, द्वितीयं तु प्रोक्षणा-
दियत् अदृश्यं (प्राप्नोति) देवतपोस्तु यदि (एकन)
निवेशः (स्यात्) विकल्पेन स्यात् । (यत्तु प्रयाजवत्
एव यागोऽन्यस्तः देवताऽन्तरेण युज्यते इति, तदपि
न तुल्यमिच्छाह-) प्रयाजानुवादेन वा संख्या विधीयते,
(अतः) तत्र यागान्तराद्यद्वैव नास्ति । (इह तु
यागान्तरमिति वैपर्यम्) । [आनन्दाश्रमैः उ-
दीक्षायादस्तु त-नखलेन न सगतः इति न स्वीहन् ।] ।

शा— अग्नीषोमीये पशो पशुपुरोडाशः किं पशो-
 रादुपकारकः, उन पशुदेवतास्यार इति षडेह आरा-
 द्वाकारक इति श्रुतम् । नैसम् ' दृष्टे स्मरणसंस्कारे
 सति नादृष्टकल्पना । पशुषर्षभैश्च संदर्शान् तदङ्गत्वं
 सुनिश्चितम् ॥ '

सोम— पूर्ववदिहापि देवताऽन्तरत्वात् अक्षर-
 क्तव इत्युच्यतेः संगतिः ।

वि— 'उपनादी सृष्टिर्निर्वा पुरोडाशः पद्यदितः
 (पशो उदितः उक्तः) । तदितोक्त्वा द्वयोर्देवमेदाशु-
 कृष्टमता ॥, सदस्याभिश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृति-
 सङ्गतिः । देवान्तर चेद् विहृतावग्नीषोमनिर्तनम् ॥ '

भाट्ट— दैष्टे ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रवर्षाग्नी-
 षोमीय पशुपुरोडाशमनु निर्वर्षति ' इति श्रुतः पशुपुरो
 दाशमगोऽपि नोदेवताशेन पशुदेवतासंस्कारः, उभयत्र
 तदितान्निर्देशाविशेषेण उभयोरेपि आरादुपकारकस्या-
 सायान् । न च पशुप्राप्त्यन्ते ज्योतिषेमाङ्गत्वेन फल-
 वत्त्वात् अस्त्येव तदीयदेवतासंस्कारकत्वमिति वाच्यम् ।
 सोमप्रकल्पाविशेषेण तत्रापि निमित्तमकारित्वात्, पशु-
 पुरोडाशसमाप्त्याः पररङ्गकत्वेन लुत्तरफलकत्वेन वा
 उपपत्तेः । न च वयाऽन्वासमाप्त्याङ्गव तत्राप्यभिप्रेतम् ।
 अत्र पूर्वाङ्क आरादुपकारक एवायम् । एव च शौच-
 मया आधिनकारत्वेनमुभयदेवताकेषु पशुषु ' ऐन्द्र-
 काशमविनाः पुगोदाशा मवन्ति ' इत्यादिना अपूर्णा
 रिषीयनता नोत्कृष्टा मवन्ति । इत्यथा यत्र तदेवयाः
 पशुप्रायाः तयोत्कर्षापत्तिः । इति प्राप्ते, वाचमिष्यपु-
 याणवर्षसदृशत्वात् अथ तदङ्गत्वात्तः तदीयदेवता
 सन्धारभ्रमनेव । अत एव पशुपुरोडाशसमाप्त्याऽपि
 पररङ्गत्वेनैव उपनया, इति न तत्र वयाऽन्वासमाप्ता-
 ङ्गत्वात्संगति आरादृक्त्वा । पशुप्राप्त्यापि स्ववाक्ये श्रुत-
 त्वात् न वयाऽन्वासमाने वैमृष्यवत्यामाङ्गत्वात् । अतश्च
 ' वपया प्रवर्षे ' इत्यत्र काव्यार्थ एव सयोगः प्रमायो
 वा इत्यन्वदेत्म् ।

यतु शौचामया अन्वदेनाङ्गान् उपप्राप्तिसिद्धिर्नि,
 ह्य । इत्यादिदेवत्वरश्च पुन्यासादेव (' पदेक्य पशुः
 तदेवयः पुगोदाशः ' इति न्यायान्) तद्वदेव्यपुरोडाश-

सिद्धेः विधिवैपयन्म् । अतश्च तत्राश्वे न पशुपुरोडाश-
 यागोद्देशेन देवताऽन्वापविधिः, तथापि पुगोदाशदे
 वद्वयक्रमात्पशुप्रायाऽऽपत्तेः । किन्तु पुरोडाशोद्देशेनैव
 अन्वुरितेष्टिवत् । तत्र च अग्रापेक्षया योग्यतैव
 पशुपुरोडाशयागस्यैव अतिदेशप्रतिषेधः संभवः, अन्यत्र
 पुरोडाशयकत्वात्तान्नात् । अतस्तस्य काप्यंशुभवेन
 प्राप्तस्यापि वाचनिकदेवताऽन्वासमाप्त्यात् प्राक्तनसंगमन
 यापेऽपि तस्य अन्वाहनावाचनत्वस्यनया तत्रैव निवेद्य
 नोक्तम् ।

यानि तु शौचामयाप्रकरणे एव उत्तरस्युदेवत्वादि
 ' आधिन मृदाति ' इत्यादिना सुरापुरोडाशमि
 प्रहृणानि विहितानि, तेषु ऐन्द्रनायवादिप्रहृणेष्विव अग्रा-
 पेक्षा अतिदेशप्रतिषेधे पशुपुरोडाशयागे एव देवता
 विशिष्टप्रहृणस्मृत्यविनियोगविधिः नान्यत्र, आधिना-
 दिदेवत्यावप्य अन्यत्र असम्भवात् । प्रचाननूतपशुप्रायेषु
 च उपत्तिशिष्टिपदत्रयोपेन द्रव्यान्तनिवेश्यागुपपत्तेः ।
 अतो विभिन्नद्रव्यदेवतसंभवप्रत्वात् उपपन्नकल्पशिष्ट
 प्रवर्षासदृशकल्पत्वेन पशुपुरोडाशनामस्य अन्वयः
 स्यात् । तत्र च आधिनादिदेवत्यस्य प्राकृतमेव कार्यं,
 ऐन्द्रादिदेवत्यस्य तु (अन्वयदिदेवत्यस्य, इन्द्रादिदेवत्यस्य
 तु इति पाठश्च युक्तः) अयमकृत इति सूत्रमाश्व-
 कारयोरभिप्रायः । धार्मिककारस्य तु न तत्रैव पुण-
 ५५दिशस्य पशुपुरोडाशे विनियोगः समीचीनः, तस्य एव-
 दिप्यमात्रे देवताऽन्वयवत्त्वेन आधिनादिदेवत्यस्य
 तत्र प्रकृतौ विहृणौ वा अप्रसिद्धेः । वक्ष्यमाणस्यापि तत्र
 पुरोडाशप्रयत्नस्यापि औपदेशिकत्वेन तुपऽऽदिशस्य
 निवेशानुपपत्तेश्च । नापि अतिदेशप्रतिषेधेन प्रहृणाङ्गभूतदेवतायाः
 प्रवर्षेण उपकारकत्वानुपपत्तेः । अतो गुणात्मकान्तेनैव
 प्राकृतपशुपुरोडाशयागस्यैव दर्शपूर्णमासपृथक् विधीयते ।
 न चैवमाकृतमन्त्रेण देवतामन्त्रेऽपि स्वाहात्प्रादि-
 मन्त्रेण दाश्यांये पुनः सारणम् पशुपुरोडाशस्यापि पुनः
 करणसिद्धिः, प्रकृतौ आम्नानाशुतुपेव तथा कल्पनेऽपि
 विहृणौ आधारमन्त्रेण प्राकृतमन्त्रवाक्यस्यैव इहापि पशु-
 पुरोडाशमाशेषरतैः । ननु एव पशुपुरोडाशस्य शौच

मण्णाम्प्रातेः कथं तत्र देव्यदिदेवताऽन्तविधिः, कथं चित् प्राहायाना ना उपकारपृष्टप्रभावेनैव पदार्थप्राप्तेः । प्रकृते च देवतान्तरविधानेन प्राङ्गोपकारस्य वस्तुतः अनति-
 देवान् तदुत्प्रभावेन पशुपुरोडाशभागस्य अतिविशेषमवात् कथं तत्र देवतान्तरविधिः इति चेत्, अत एव ऐन्द्रादि-
 वास्ये इत्येवतान्तरविधिप्राकृतपशुपुरोडाशभागस्यैव गृह-
 मेधीये ' आन्वभागी यन्ननि ' इतिवत् अग्राहृतकार्वाक्यै-
 तवा विषयवाच(न)हीकात् । न च तद्वदिह पशुपुरो-
 डाशभागात्प्रैव प्रत्यभिशाऽभावः ' यत्रै नौनामन्या व्युद्धं
 तदेव गमुद्धम्, यवमदेवताः पशुपुरोडाशाः अन्व-
 देवत्याः पशवः ' इत्यर्थवादस्यैव प्रत्यभिशासक्यात् ।
 अत अग्राहृतकार्ये एव पशुपुरोडाशाः, सुवाऽऽरियानास्तु
 कर्मान्तरमेव प्राकृतकार्यपशुम् । अत एव ' नेतेषा
 पशुना पुरोडाशा निष्कृते, प्रहपुरोडाशा षोडशयः ' इति
 चिन्तमये पुरोडाशाः तन्मन्त्रदेवतास्मरणानि न
 विद्यन्ते, अपि तु गृहन्त्यान्वेष्ये तानि इति व्याख्येयम् ।
 मण्डन- ' यतो. पुरोडाश उरुत्करोति । '

शंकर- ' नैवं पशुपुरोडाशाः । ' ११. (उनिपाती) ।

• ज्योतिशोमे ' मीथे ष्याति ' इत्यन तीर्थस्नानस्य
 प्रसंगान्तेन आरतुपकारक्य प्राप्त पशुपुरोडाशान्यायेन
 दृश्यमानमन्त्रार्थान्तरलिङ्गेन बाधित्वा कनुपुष्यधर्म-
 त्वम् । भाट्ट ३।१।९,

• पशुपुरोडाशगयागः । इद दृष्टाच्छोभयार्थ इत्य-
 संस्कारक एतिस्योपकारक श्रव्यर्थे प्रथमिरूप वैदिक
 कर्म । बाल. पृ. ८३-८४. • पशुपुरोडाशभागा. पशु-
 दागीयदेवतासंस्कारकः । १०।१।१।९-३५. मीको.
 पृ. २५१८ ' पशुपुरोडाशगयागः ' इत्यत्र दृष्ट यम् ।

• पशुपुरोडाशभागविधिः प्रसङ्गी पशुश्रव्य प्रयाजादेः
 न्योपकारिणोऽपि अप्रयोषकः । बाल. पृ. १०८.

• पशुपुरोडाशयागादिः क्रियाया एवमर्थः. सनि-
 परयोपकारित्यसमये अनपेक्षितानेनाद्यकृतपनाऽऽपादकस्य
 आरतुपकारित्वस्य अनुत्तमैव । सु ३।७ पृ. ९७.

• पशुपुरोडाशस्थानं चाम्रचारत् पतः । अङ्गै-
 रपि तस्य तत्त्वान्तरैव भवितव्यं प्रचान्देयत्वात्तैपाम् ।
 भा. १२।१।२।५.

• पशुप्रकृतिलिङ्गानि आत्मविवरणं प्राणिव्यक्तत्वं
 सुत्याकारत्वं पशुगणत्वमित्यादीनि । बाल. पृ. ११९.

• पशुप्रभवभाषातिमत्-द्रव्यत्वं इष्टिप्रकृतिलिङ्गम् ।
 बाल. पृ. ११९.

• पशुप्रयुक्तं गोबोहनं स्वतन्त्रपशुकामनायामं च
 कर्तव्यम् । भाट्ट. ४।१।२ वर्षकं ३.

• पशुप्रयोजकत्वं शङ्खलोहितयोर्नास्ति अग्नीयोमीये
 पशौ । ४।१।१।२।२७.

• पशुप्रयुक्तः ज्योतिशोपकारकः । वा. १।२।१।४.

• ' पशुप्रयुक्तस्य यत्रज्योः पङ्कजत्विचः ' इति कर्तव्या
 निष्कमविधिः । अर्थापत्त्या तु प्राञ्चिकीं प्रातिः (अर्घ्यतुः
 प्रतिप्रसादा अस्मा होता आसीमः मैनामन्त्रश्च) । वि.
 ४।२।९. • पशुप्रयुक्तेषु सर्वेषु सर्वेषु च नारिष्टोमाः,
 तेषु च स्वाहाचारः । भा. ८।२।५।१८.

• पशुप्रयुक्तयात्री सर्वान् लोकान्तिव्यपति । भा.
 १२।१।८.

• पशुमन्त्रि श्रीणि सवन्तानि कर्तव्यानि । तेषां
 वचनम् ' वयवा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन मार्थ-
 दिने सवने अद्वैस्तुतीयसवने ' इति । द्रुप. १२।२।
 १२।३२. • पशुमत्सु अक्षुर्मात्स्येषु परिधिकमप्यवर्णाः ।
 तेन यूपपरिधिर्मात्स्येषु परिधिर्मा एव कर्तव्यः, न
 यूपधर्माः । सत्वकृत्यम् उपशयत् न परिधिर्माः । सू-
 धर्मश्च नक्षत्रम्, उच्छ्रयम्, निपनमिति । १२।१।
 १२।२७-२९. • पशुमत्सु चानुर्मात्स्येषु परिधि. परिधि
 धर्मा यूपधर्मा चेति उभयधर्मा स्मन् । तत्र अविहृदाः
 यूपधर्मा यवमनीमिः अग्निः प्रोक्षणम्, अज्जनम्, परि-
 ध्याणमिति । परिधिधर्माः इधमत्तनहनम्, समार्जनम्,
 शुद्धा अज्जनम्, अम्नाश्रावणमिति । १२।२।१०।२६.
 • पशुमत्सु चानुर्मात्स्येषु ' परिधौ पशु निजुञ्जित ' इति
 यूपधर्मः. पशुनिर्जितं परिधौ कर्तव्यम् । १२।१।२ ।
 परिधिक्षानं मध्यमः स्थूलः । परिधेयं सशपोऽत्रयौ न
 कर्तव्यौ । अज्जनादयस्तु कर्तव्या एव । प्रैरे तु ' यूपमा-
 क्यमानाव ' इत्येव द्रुपत्, न तु ' परिधेयेऽव्यमानाव ' इति । वि. ९।२।१३.

● पशुध्याम वषापुरोडाशाद्रमचारमक । सु
 पृ ६० ● पशुध्यानेषु मनोनामन्त्र अग्निदेवस्य एव,
 न तत्र पशुदेवताया उह । मनोनामन्त्र । १०।४।
 २।१४३.

● पशुध्यामदिनेऽपि अग्निहोमहोम सप्ततन
 नोचरवेदिके, देवात् पशुध्याम उच्यते तु औचरवेदिके
 एव । सङ्घर्ष ३।१।२४ मीको पृ ८६ ' अग्नि
 होमोम ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पशुध्यामप्रमाणे (पशुध्यामप्रमाणे २।२।
 ६।१७-२०) न्यायोरोद्धलिनचनस्य न्यायविच्छेद
 वननत प्राप्तस्य माध्यकारैव वर्णितम् । सङ्घर्ष
 २।२।१९

● पशुध्याम् । यथा पशो मित्रकलेषु अपि एक
 देशेषु ' वषाया प्रातः सप्तने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्य
 म्दिन, अग्नेस्तृतीयसप्तने ' इति न अज्ञानामाहुतिर्मनति
 तदत् । १।१।२।३।४ । यथा पशो साप्तदशे श्रुयमाणे
 न दार्शनीयमग्निर्था नत्र प्रवृत्तिर्मितिपिप्यते, वाचविक्र-
 म्वात् साप्तदशस्य । भा. ८।४।१।१४

● पशुध्यामविषु ' वाचश्रुयिवा धेतुमात्मने, माघ्न
 यन्म, वेद्रमुपमम् ' इत्यत्र गोचरकादिमन्त्र एवेति
 पद्ये, न तु अज्यवर्जाया । १०।२।२९।२९
 (धेतु नयन्वृत्तिः । अग्नेऽज्यवर्जायानुयायिप्रतियोगिन
 माना च पुत्रश्च पिता च धेतु-कस्य-कस्यमन्त्रेण
 प्रथमः । ते च गोचरकादिमन्त्र इयुक्तमेव । के) ।

● पशुध्याम आग्निवचन गृह्णति पुन्तरिति
 होमो चतुर्षुऽपि द्रव्यस्योप उच्यते । भा २।२।
 ६।१७ ● पशुध्यामदिने मित्रकलेषु नैव मित्रकलेषु
 पुन्त्राण्येव प्रयोगे । मु पृ १४।४

● पशुध्यामप्रमाणे षड् उच्यतेऽप्युच्यते तदुच्यते
 मित्रकलेषु नैव प्रयोगे, किन्तु मित्रकलेषु प्रयोगे ।
 सङ्घर्ष २।१।४

● पशुध्यामप्रमाणेऽप्युच्यतेऽप्युच्यते सङ्घर्ष
 १।१।१० मीको पृ ३६० ' अग्निहोमप्रमाणे ' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् ।

● ' पशुध्यामप्रमाणे न यगोपचया विना ।
 सिद्धिस्तीति चाप्येन सिद्धि सदिग्धनिर्णय ॥ ' वा
 ३।१।१।१ पृ ६५०

● ' पशुसजनीयेषु विकल्प स्यात् ' इत्यत्र द्रष्टव्ये
 उच्यते— सजनीयपशौ मैश्वरकर्मण्यत् ' अग्निप्र
 होतारमद्वेषिताय सुनासुनी यजमान ' इत्यग्नीषोमी
 यात् अनतिविद्यात् (अतिविद्यात्) सूक्तान्येवैव
 तन्निगि सजनीयविरहान्ना मैश्वरकर्मण्येवैवता प्रवृत्ते
 कारित्वे मन्त्र कर्तव्य विशेषग्रहणमिति इति । बाल
 पृ १४८.

● पशुसजनीयेषु विकल्प स्यात् वैहृत्क्षेत्रे
 दुग्धयोरश्रुतिभूतत्वात् । १।२।१।२।३०॥

पशुसजनीयेषु सजनीयेषु पशुपुरोडाशेषु
 च प्रवृत्ते विकल्प स्यात् । पञ्च प्रशाखा एवमद्य प्रशाखा
 वा वाया इति भाव । वैहृत्क्षेत्रे पशु वैहृत्क्षेत्रे
 पुरोडाशा तत्र इत्यम् । वस्तुतस्तु वैहृत्क्षेत्रे एव ते सर्वे
 न सद्यः । कुतो वैहृत्क्षेत्रे सर्वे ? उच्यते पशुपुरोडाशेषु
 अश्रुतिभूतत्वात् अज्ञाना अश्रुते अश्रुतत्वात् । चोदक
 यदीनाद्रम्यमश्रुतयो । तस्मात् पशु सजनीयपुरोडाशाश्च
 इत्युच्यतेऽप्येव कस्य प्रवृत्ते कस्य प्रवृत्ते इत्यत्र विकल्प
 इति पूर्वं पद्य ।

याशुक्त वा, तस्य वैशेषिकज्ञानान्, तदनर्थक
 विनश्ये स्यात् । ३१॥

वाचस्पदे विकल्पप्रमाणे न्यायमिति । याशुक्त तत्र
 सजनीयपुरोडाशेषु प्रवृत्ते, न विकल्प । तस्य पशो
 वैशेषिक एव आश्रय एव वाचस्पदे । किन्तु च
 एति तत्र वैशेषिकप्रमाणेन भवत्येव स्यात् । प्राधान्य
 यान्तर्यायि विन्योऽपि । तस्मात् याशुक्त तत्र पुरोडाशेषु
 प्रवृत्ते इति सिद्धान्तः ।

पशुध्यामप्रमाणेऽप्युच्यते विद्यानात् । ३२॥
 इत्यत्र याशुक्त तत्र पुरोडाशेषु प्रवृत्ते इत्यत्र ।
 यथा तत्रस्य विन्योऽपि अश्रुते - ' वषाया प्रातः सप्तने
 चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यमदिने सप्तने, अग्नेस्तृतीयसप्तने ' इति । तत्र तत्रस्य मन्त्रे सजनीयपुरोडाशेषु विन्योऽपि

अतएव पाशुकं तत्रं पुषेडासोषु प्रथमभूते, न विकल्पः इति सिद्धान्तः । के.

● पशु- (अग्नीषोमीय-खनीय)साधारण्यं रजसा-धर्माणाम् । ३।६।१०।३१.

● पशुसोमयोः प्रदेयप्रकृतित्वेनैव आवनता । सु. ट. ७९७.

● पशुसोमाधिकरणम् । 'अग्नीषोमीयं पशु-मूलभूते', 'लोमेन यजेत' इति आलभन यागश्च अपूर्व कर्म विधीयते ॥

द्रव्यसंयोगोद्भावात् पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यन-यको द्रव्यसंयोगो नहि तस्य गुणार्थेन । २।२।६। १७ ॥

भाष्यम्— एतद्विधेरेव भूयते— 'यो वंशितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' उति । तत्रेदमनगति 'हृदय स्वप्नेऽव्यति अय जिज्ञाया अथ वक्षसः' इति । तथा 'लोमेन यजेत' इति, तथा 'ऐन्द्रवायव गृह्णाति', 'मैशवषण गृह्णाति', 'भाधिन गृह्णाति' इत्येवमादि । न च सद्यः, किमत्रतिगृह्णातिवोदिताना कर्मणामेव आरभितिवजती समुदायव्य अतुवदितारी, अथ अपूर्वयोः कर्मणोर्विधातातौ इति । किं तापन् प्राप्तम् । समुदायस्येति । कुतः ? ये इमे आन्धर्भातवचतिभ्या कर्मणी विधीये परामिति चिन्त्यते, पूर्वमेव ते अवर्तितगृह्णातिभगम-गमिते । न च अवर्गमितोऽर्थो विधीयते । हृदयदीप्तु 'पशुपान्देन अनुवदति, सोमशन्देन च रयम् । तस्मान् 'सोमेन यजेत' इत्यनुग्राहो यजति । यजेत स्वर्गकामो नरन्ते नरन्ते इति कश्चुणसकभ्याथे । 'पशुमालभते' इति च आलभतिव्यतीषोमसङ्कल्पे । अरि च 'दशै-तानध्वरुं प्राण सन्नेने प्रतान् गृह्णाति' इति समुच्चो हृदयते । तथा 'भाधिनो दशमो गृह्णाते तृतीयो हृयते' इति च क्रमः । यदि च अपूर्वो वागौ विधीयते, तत्र ऐन्द्रवायवदिभिर्देव्या विधीयेरम्, ता दक्षार्याः सत्यो विकल्पेरेत्, यथा 'रादिरे व्रताति' 'पालानो बभ्राति' 'सैहिकके बभ्राति' इति । तत्र क्रमसमुच्चय-दशमे नोपपद्येयानाम् । अथ पुनरस्मिन् समुदायवचने यवगौ सत्ययैतदप्रकृतं भवति । तस्मात् समुदाया-

नुवादी । एवं प्राप्ते, द्रूमः । अपूर्वयोः कर्मणोः विधानचोदने पशुसोमयोः । कुतः ? सोमशन्दः क्षीरिण्या लताया प्रतिदो न स्ते । आकृतिवचनो हि सोमशन्दो न व्यविवचनः । तथा दृष्टिभि पुच्छति लोमशो चतुष्पादि द्रव्यविशेषे पशुशन्द आकृतिवचनसुपचरति । न च एवमाकृतिहृदयाः प्रकृता वागा विधाने, येषा-मिन्मै समुदायस्यानुवदितारो भवेयानाम् । ननु पशु-विकारो हृदयदिः पशुशन्देन अग्नीषोमसबन्धार्थमनुवृत्ते । नैतदेवम् । पशुषोमीयो नरति इत्येतावदुच्यते, नाथ प्रकृतो हृदयदिः पशुरिति । तत्र यदि लौकिकस्य पशुशब्दस्य, ततो मुख्यः पशुशब्दः । यदि हृदयदिः, ततो जन-यो विकारसन्धेन । तथा सोमशन्दोऽपि विकारमन्धेन अनुवादः स्यात् । तस्मात् अपूर्वं कर्मणी विधीयेनाता जानुवादी । अथ ऐन्द्रवायवदिषु प्रकृतोपु यामेषु स्या विधीयेतेति । उच्यते । न सा वाग्या वाक्चने ऐन्द्रवायवी क्षान्तम् । श्रुत्या हि रवः ऐन्द्रवाक्चनः । तस्मात् द्रव्यसंयोगवचनः प्रकृतोपु यामेषु सत्यु विधातुं अनु-वदितु वा न द्यस्तुक्त् अनर्थकः स्यात् । तस्मात्पूर्व-कर्मणी विधीयेताकम्, न प्रकृतानामनुवादी इति ।

वा— पशोः दुष्प्रतिपादनतरत्वात् पूर्वाभिधानम् । द्वौ चात्र शब्दौ समुदायानुवादत्वेन आगच्छन्ते पशु-शब्दः तदग्नीषोमसंक्रान्तानुमितवश्च यजिः । ईदृश हि एन्द्र-वाक्चनं आनुमितिकेदंनिष्पन्नम्, यत् 'अग्नीषोमीयेण पशुना यजेत' इति । तत्र किं हृदयादीना पशुशब्द-अनुशब्द-अव्ययानुमिताना यागाना च यजिः, उत अपूर्वः पशुः यागश्च विधीयते, तत्र इत्येते गुणविचनः इति सदित्यते । तथा ऐन्द्रवायवदिवान्यैः द्रव्यदेवता-सबन्धानुमितेना यागाः नरत्वश्च सोमशः किं यवतिगोम-सन्ध्याप्रमनूयते किञ्च द्रव्यपुता कर्म विधीयते इति । 'किमश्रुतिगृह्णातिभ्या चोदितानाम्' इति (भाष्यम्) । अनयोः यागयथीकनामालात् तन्नकवानु-मिताना तद्वनाक्यातप्रत्ययविहिताना वा इत्येतद्वदर्थसार्थं उद्गाथम् । आउभक्तिरपि च तन्नुमितवचनसुपचरणार्थः । अथवा अत्रशौ नैव वागानुशब्दः श्रुत्युक्तस्येति । कथं तर्हि ? तदाशितस्य सत्यसंनय आलभतिनुवादः तद्-

द्रोणैव च प्रत्यवदान देवतासंयोगान्, तावता च यागाना-
मनुमानम्, उत पशमयुक्तः एको यागोऽनुवीयते इति ।
तथा सोमेऽपि अयमेव यागो यदेवलोहेरीन इत्यग्रहण-
मिति । तथा कति यथाभुतेनैव भास्येण सदेहोपन्यासः ।

तत्र पौर्णमासीवदेव समुदापातुवादात्वम् । तथाहि
' यथाऽऽग्नेयादिवाक्यानां न प्राग् यागानुमानतः ।
स्वार्थपर्यवसायित्वं तथा सोमेऽपि गन्यतम् ॥ '
नहि ऐन्द्रयावथ इत्यदिद्वन्द्वदेशतास्येण, अनुनुमिते यागे
निराकाङ्क्षी न भवति । न च अयसिपूर्णे वाक्य वाक्या-
न्तरमाकाङ्क्षति, येन अनुमानवैलयात् ' सोमेन वजेत '
इत्ययमनुमितिरीत् । एतद्विहितस्य वा देवताविरहात्
अरूपस्य सप्तसैः देवता विधीयते । यदा तु तैः करिषतो
यज्ञि, तदा नैव चागस्य यागान्तर रूप भवति इति
वशात् प्रवृत्तानुवादात्वमपघते । यश्चात्र पक्षे विशिष्ट-
विधाश्रयणदोषः स भक्तपक्षेऽपि अविशिष्टः, सोम-
द्रव्यमयागविधानात् । अरि च, तत्र इह च, ऐन्द्रयाव
वादिवाक्येषु च । मपक्षे तु तेष्वेव केदलेषु इति विशेषः ।
निच, ' यादृशं द्रव्यसंबन्धं भवान् कर्म विधि-
त्सति । नादृशतयाविधेयत्वमनन्तरमुदाहृतम् ॥ '
एकत्रैव ईदृशे शुणे धूमपाणे विविचिन्तितः सकामिति इति
अग्निहोत्रे (१।१।५) अगिहितम् । अतो न कर्मानु-
वादादुक्तिरिति इत्यनुवादाव वजे । तत्र सोमशब्देन
द्रव्यमेव गृह्णातिना गामान्याजित निवच्यते ।
अथवा ' सोम ऋणिति ' ' सोममग्निप्रणोति ' ' सोम
पावयति ' इत्यादिभिः प्राक्कारिणैर्गुणवाक्यै सोमसंब-
न्धितै रङ्गातिचोदना, प्रवृत्ता, इति सोमो न
विधीयते । ततश्च स्वाभाधिकरणण्युक्तयागामानाधि-
करणत्वात् ' तत्प्रत्यय चागवात्स्रम् ' (१।१।३।६) इति
नामधेयो भवति । ननु ज्योतिष्टोमः इत्यपट नामधेय-
मस्त्येव । यदि ददमति आवगम्यते कि नो वाच्यते ? तथा
च याविक्राना न्यवेष्टारोपु नामद्रव्यमुपलभामादे । समस्त-
वाक्यानुवादस्य तु तदेव प्रयोगमम्, यत् प्रयोगवाक्य-
वैतयत्वेऽनजन नाम । तस्मादनुवाद इति । भवेद्व-
द्रव्यदेवतासथेमादेवम्, यतो तु ' वन्यमानमेत ' इत्येत-
त्तद्वेन देवतापरितद्वदादित यन्मात्रसंयोगिना अवच-

तिना कथ यागविधानम्, कथ वा हृदयाद्यनुवादः पशु-
ग्रहणेन इति वक्तव्यम् । उच्यते । ' यथैव पशुसामान्ये
मन्त्राच्छानः प्रतीयते । तथैव हृदयादीनां ममासौ
प्रकृतिर्मतः ॥ ' हृदयादिभिः प्रकृतिद्रव्ये अपेक्षिते
मन्त्रवर्णाच्छाने कृष्ये तदन्तर्गतं पशुत्व तादृश्यते । तत्र
तु देवताया विहिताया यागो विधीयता नाम । अपत्र
' सानाम्य वा तत्रमवत्वात् ' इत्यनेनैव न्यायेन अप
मवद्यतिः साक्यात् सानाम्यत्वचक्षिप्रकृतिः । स च दर्श-
पूर्णमालयागद्रव्यस्कारार्थः प्रसिद्धः । तत्र यदि हृदयादीनि
यागद्र-याणि, ततः तत्सयोगमाङ्घ्रि भवन्ति, नाप्यथा ।
तेन यथैव पृतीकानामभिपक्षसंबन्धे भवमापो तदईत्या-
न्यथाऽनुपपत्त्या यावत्सगति अश्रयमाणोऽपि गच्छते, तथा
अनेत्युपेक्षयमाणे यागमनुमाव तदनुपपत्तयवर्गोऽप्यस्तीति
गम्यते, तथा अनुमिताना च प्रतिद्रव्यमवस्थिताना तनु-
दायोऽनुवृत्ते । मादावरणक्षाय तनापि आनुमानिकयागान्यु-
पगम इति न एतेन असत्तत्त्वदीर्घत्वम् । सोमवर्गकृष्ये
गुल्यार्षाना इन्द्रवास्यादीना विकल्पे नति क्रमसमुच्चय
दर्शनं नोपपद्यते । पर्य, ' वथैकधनार्थत्वात्पलाज
खदिरादयः । तत्संबन्धे विकल्पन्ते यागेऽस्मिन्
देवतास्तथा ॥ ' मम तु मित्रयागविषयत्वात् देवताता
यागाना च अदृष्टार्षाना युगपदेकचन्द्रेन पक्षे निधानत्
उपपरम्यते । पशावपि ' हृदयस्वोप्रेऽवद्यति, अप
जिह्वावा.' इति प्रकदर्शनम्, ' एकापरा वै पशोऽप्यदानानि '
इति न समुच्चयदर्शनं सपि नोपात्तम्, एकयागत्वेऽपि
समन्तचक्रुसाधनत्वेन तदुपपत्तेः । नहि हृदयादिपु अरुण-
क्षीयमनेप उत्पत्तिवाक्यभूतेन समस्तेन पशुना इष्ट स्यात् ।
यन्मात्र तत्र वचनान्तःकरोनापनोयते, तन्मात्र गतिरिचनेन
संबन्धे यद्वय इति न्यायः । सोमे तु नैव समसाचोदतो-
त्पत्तौ अस्ति इति उदाहिकते । तस्मात् समुदायानुवादी ।
इति प्रति, अग्निवीयते । ' प्रकृतप्रत्यभिज्ञानं वाक्ये
यत्रोपलक्ष्यते । तत्र स्वादानुवादात्वं न चाश्रयं
प्रतीयते ॥ ' यदि पौर्णमासीवत् अदोषरूपप्रतिभिन
भवेत्, तत्रोऽनुवादः कल्प्यते । यदि वा यजिमानस्य
अनुवादात्प्रतिभ्यते, ततः परित्यक्तविशेषोऽनुवाद इत्यव-
चायते । अत्र पुनः प्रकृता हृदयादिद्रव्यका रसद्रव्यका

यागाः । इमौ न पशुसोमद्रुमौ । न चैत्र सति प्रथमि-
शतमसि इत्युवाचवासभरः । तत्र एतन् स्यात्
विस्तारं प्रकृतिरुपचायार्त्तं ह्ययारिष्येन स्ते च पशु-
सोमसाम्ने वल्लंते इति । तन्न, त्रिना कारणेन लक्षणा-
ऽनाश्रयणात् । विस्पष्टे हि पर्यन्दसामानाधिकरन्धे सति
अनन्यथासम्भवे च अत्रवृत्तिः शक्यो भवति । न
चैत्रहुमयमप्यस्ति । तत्र हि हुमं पशुसोमद्रव्यं यागा-
न्तरं विधातुम् । न च प्रहृतेषु अनिर्वासानौ एतौ
साम्ने नोपपद्येते । तेन यत्रापि तावत् अवयानिगूळानिन्या
लोदिता यागाः, तथापि कर्मस्तत्प्रबन्धः । कस्मात्
तेष्वेव धागेषु स्वस्थप्रकृत्येषु पशुसोमो न विधीयते,
तत्र हि- 'श्रुत्या हि रस एन्द्रवायवः' इति । पशु-
स्तावत् देवतानिधिरात्र' अतएतित्त्राने सति अयस्य
एव विधातुम्, इति नैव उपन्यस्यते । सोमन्ताऽपि
वाक्यविशेषा श्रौतसिद्धिरूपे सति न सवप्यते । कथं
पुन अनुवाचकप्रतिरोधेषु ऐन्द्रवायवदिविभिन्नु रसस्य
श्रौतत्वम्, अधिपारल्प्यो वाधौ, तत्रैव वाक्यप्रसा-
स्यैव प्रतीयसी ध्यात् । उच्यते । 'श्रुत्यैव द्रव्य-
सवयो देवतातादृजैः कृतः । अधिकारेण तस्यैव
केवलेष्टा विरोधता ॥ ' गुणश्चापूर्वतयोर्' इत्यत्राधि-
कणो विन्देणभिभाष्यते । यथा नदितश्रुत्या वाक्य-
प्ररणादिभ्यस्तस्य विनापत्यैव अयम-शब्दतात्पर्य
देवतासवयो कृते कोऽसौ ब्रह्मविशेष इत्येवाया वाक्य-
प्ररणादिभिः उच्यते केवला, न तु तैरेव देवता-
सव्य इति ।

त्रिंश 'उत्पत्तिवादन्याशिष्टश्च रसो, वाक्या-
न्तराह्ना । प्रकृततापेक्षिणस्तेन हुमंलैपाऽश्राम्यते ॥'
तत्रैव गुणादपि ते मेद प्राप्नोति । शनत्रपरिहार तु
शेदम् । हुमः ? 'सर्वैवमष्टाकपादादौ श्रौतेऽपि सति
वाक्यतः । श्रीवाद्यो विधीयन्ते तत्रा सोमो
विधास्यते ॥' विधीयमानं हि हुमं विरुद्धं शाप्यते
ननुगुणम् । अनुगुणश्च सोमो रसस्य प्रकृत्यपेक्षिणः
शब्दस्यैव सन्धात् । तथा 'आसोऽश्रुतात् । इति
श्रुतिविहितेऽपि अश्रुतात्वे सति श्रीहिरण्यौ विधीयमानौ
न विरुध्यते, पुनैवासापेक्षितवृत्तिस्तत्वात् । नहि श्रीहीन

पशुत्तं त्रिंशकपालं न करोति । तेन चात्र न कर्मान्तरत्वा ।
तथाऽत्र न सोमो छत्रमाणे रसः परित्यक्तः इत्यपि-
वात् पूर्वनेत्र सभान् न गुणो मेदकः त्वात् । अपि च
सिद्धान्तेऽपि एतत् त्वमम् । अनभिपुतकत्वाऽऽवगान-
नस्युत्तमात् । तत्र यथा तत्र रसप्रकृतिर्मेता भवति,
तथा पूर्वपक्षेऽपि मनिष्पत्तिः । अपि च विरुद्धतर तत्रा-
प्यते । कथम् ? 'उत्पत्तिवचनान् मिद्धा क्त्वा
चेयागसाधनम् । न सा धाम्यान्तैः पश्चाद् रसो-
भधितुमर्हति ॥' रसस्य प्रकृत्या विना निरपत्यभावात्
आसृष्टितः प्रकृतिरसस्यो वाक्यान्तरेणापि किमनागो
न विरुध्यते । प्रहृतेषु अपि कृत्या एव सामर्थ्यादस-
पेक्षिता विकाशपत्तिः उत्पत्तिवाक्यविरोधितो न युक्ता
वाक्यान्तैः कर्तुम् । तस्मात् श्रीक्षिपयगुद्रादिक्रान्त
अनुवाच्यैव गुणविधिलं सगुणागुनादमां निता-
कार्यम्, प्रतौ तन्मात्रेणापि सिद्धेः । सोमे तु श्रीक्षि-
वानत्रुत्पत्त्यामाह्वानपिका नियन्तु उत्तर सूत्रं प्रको-
तवम् ।

अथवा मङ्कलैव पूर्वोपपत्ति उत्तरैव निर्णयः ।
पूर्वमेतन्न वा पूर्वैव परिग्रह्य उत्तरं तु सूत्रं गुणव-
स्तानत्रस्य उच्यते सोमविनश्यम् । कथं पुनः
द्रव्यसंयोगात् इत्यनेन पूर्वपक्षोऽनिर्णीयते । तदुच्यते ।
'हृदयसामेऽप्यति' 'एन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येताः
किं द्रव्यादिवत् गुणार्थाः श्रुतव्य, तत्रैव उच्यते-
रूपविभोदनार्थवत्, उत एता एव कर्मबोदना
इति । किं प्राप्तम् ? नैताः पूर्ववत् गुणार्थाः पुन-
श्रुतव, किन्तु उपविचोदनाः । कथम् ? प्रस्तानोगात्
हृदयादिद्रव्ययोगात् तैरेव वाक्यैः बोदना पशुसोमयोः ।
किं कारणम् ? इतरथा हि प्रकृत्येन हृदयादिष्वयोगो
यागान्नव प्रकृत्येत् । न चासौ तस्य गुणाधेन छत्रमिति,
उत्पत्तिवाक्यशिष्टमनुत्पत्तिरोगात् । अथवा पूर्वोक्तं
न्यायेन अन्यत् एव पशुसोमयोः सिद्धान्तं असिन्
प्रकरणे पुनरर्थको द्रव्ययोगोः लक्षणो भवेत् । मम तु
सोमसन्दो नामनेयम्, अश्रीशोमीपात्रक्य च देवता-
विज्ञानार्थिनि न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात् व्यग्रति-
पशुसोमपुत्रैव यागोत्पत्तिबोदना स्यात् ।

अचोदकाश्च सस्कारा । १८ ॥

भाष्यम्— एष तावत् प्रवृत्तेषु सत्वसि नानुनादौ इयुक्तम् । अथेदानीं प्रवृत्ता एव याग न सन्ती युज्यते । कुत ? अचोदका सस्कारा । न च ऐश्वर्यादिभिः यागा विधीयन्ते । तेन ब्रह्मण्युपकल्पनमात्रं दृशार्थम् । उपकल्प्यमाने तु देवतासङ्कीर्तनमदृष्टाय । अतः ' ऐश्वर्यादिना गृह्णाति ' इति इन्द्रयाजुष्या संकल्पयति इति एतावत्सु भवति । तत्र यागमन्तरेण सत्त्वयज्ञेन श्लेषेण युज्यते इति याग कल्प्येत । स एवासातो यागो यस्मिन् सति सत्त्वोऽनकल्प्येत । तस्मात् ' ऐश्वर्यादिना गृह्णाति ' इत्येवमादिभिः यागा विधीयेयन् । प्रवृत्तानां यागानां मगधात् न समुदायमन्त्रो यजति । तथा आत्मभक्ति शब्द इति ।

या— नैव एतौ समुदायानुनादौ, 'चोदना वाऽप्रवृत्तत्वात्' (२।२।४।१०) इत्येतस्मादेव हेतोः । कथं प्रवृत्ता न संभारति । यत्र अवशतिशुद्धतय न सागानां चोदना, किं तर्हि ? सस्कारमात्रविषय, तस्मान्पर्यन्तं सानात् । तस्मान्पर्यन्तं सागिणि कस्यै नियममाणात्त्वात् न अभ्युत्पन्नाकल्पनं शक्यम् । एतद् हि सत्त्वयमानं कल्प्येत, ' देवतोद्देशेन गृहीतं द्रव्यं न यावत् सागेन सत्त्वयते न तावत् वेदेन दृश्यं कृतं भवति ' इति । तत्र यत्रैव अयथाऽनुपपत्त्या वाग कल्पयितुमारभते तदेव सनिहितं प्रपञ्चो वनि अविशेषात् यस्मात् द्रव्यदेवतासंगोऽप्युपादयितुमुपचितम् सावान्तरकल्पनप्रमाणं निरुणद्धि । तस्मिन्नाश्रयितं कस्य समुदायानुनादौ भविष्यति ? । यदुक्तं आग्नेयादिवत् नापरिकल्पितं यदौ वाक्या तदा पद्येति । तत्र ब्रूम । ' पुत्र्यापारम्भितोऽपि वाग्य सर्वत्र पूर्यते । तद्व्याप्यं त्वपूर्णत्वं तद्व्याप्यं वाक्यं सगति ॥ ' ' आग्नेयेऽष्टाकपाले भवति ' इति न यागायनं पुत्र्यापारं प्रदीयते इति प्राक् तदनुमानात् अपरिपूर्णं वाक्यम् । इह तु ' एन्द्रयाजं गृह्णाति ' इति ब्रह्मण्यभाषनायां पुरुषो नियुज्यते । तत्र प्रागपि यत्र नुमानात् अस्ति त्रिविधस्य इति कल्प्यते वाक्यम् । इदं तु अन्यत्, यत् तत्र परमपि किञ्चिदपेक्षयते । सर्वत्र हि वाक्यं स्वार्थं परंपरिने अथान्तरापेक्षा न

ब्रह्मणि, न च तावत् तदन्तर्मात्रं भवति । या तु अथौ अपेक्ष, सा वाक्यमन्तरेण पूर्ययित्वा इत्यव्ययान्तं न वाक्यान्तरसम्बन्धं न सङ्गते । तेन यद्यनुमानवैलाभा प्रति वाक्यम् ' सोमेन यजेत ' इत्यग्न्योपस्थानं न विरुध्यते । ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इति तु भवते अपुरुषयापरात्मकत्वात् प्राक् यजे न निश्चितं विहितं न निश्चितं प्रतिषिद्धम्, इति अत्रमात्रं वाक्ये, वाक्यान्तरे वाग्ये विहिते यज्ञि अनुमीयमानं न वाक्यान्तरगतं सम्बन्धे इति वैयर्थ्यम् । अथ यदुक्तं तत्प्रतिषिद्धयोः पशुसोमयो न वाक्यान्तरगता विषयपरिचर्या इति, तत्र ब्रूम । ' द्रव्येणात्यन्तमिच्छेन्न सह चिन्त्यं वरावलयम् । इन्द्रयादिरसद्वारममृत्यं पशुसोमयो ॥ ' यद्यत्र अत्रैतत्तिसौ पशुसोमौ परिलज्ज्य अत्यन्तवतिरिक्तं निश्चितं द्रव्यं विधीयते, ततो विरोधः स्यात् । इह तु पशुसोमं इन्द्रयादिद्वारेण यागं माप्यते, सोमेन च सस्कारेण । न च इतिवर्तयतायानये कश्चिद्विरोधः । पशुसोमौ हि यागसाधनत्वेन चोद्यमानौ इतिवर्तयतामाकाङ्क्षत । तत्र च सस्कारादिनिष्ठासिद्धारेण इत्येव कथमभावः पूर्यते । तेन अनुप्राहवत्त्वात् न तावत्परमे विरोधापत्तिः । यत्तु सापरिचर्या कथयति वाक्चरैव प्राहवत्त्वात् इह इन्द्रयादिरसद्वारममृत्यं इति । तत्रापि ' अचोदकाश्च सस्कारा ' इत्युक्तम् । नहि ते त्रिधयः सोमस्य प्रयोगां चोदका । किं तर्हि ! तयोरेव सस्कारकाः । तेन चोदितस्य द्रव्यस्य यथावत् शिवत् उपादानेन वागसापत्नत्वे प्रत्येको क्रमोपात्तौ न अभिप्रेत्यादिभ्यस्तु न च साधयितव्यमिति विधीयते । न च मानसास्वात्मना विहितस्यागमप्रपञ्चतामर्थम्, पशुसोमं विहितस्य तु श्लेषेणानुमानमनुपपद्यते । न चाप्यपि एकान्तेन यागमनुमापयति, विनाऽपि तेन गण्डनाभाषणाद्येन वेदे चोपपत्तः । इन्द्रयादिरसद्वारममृत्यं न कथञ्चित् सागद्वारात् विन्यति इत्यनुमानवैयर्थ्यम् । न च सानायां यज्ञे प्रवृत्तौ चोदितं, अर्धं गृहीतत्वात्, यत्सद्व्ययं प्रतिरिति स्यात् । न चास्य सागद्वारात् इति कथं यत्, येन तद्विहितं यजेत । न च इन्द्रोऽप्येव सागयतोऽपि प्रवृत्तः । पूर्वाभाषितप्रपञ्चमनुमानं चोदितं वाक्यप्रकरणाभ्यां तावत्परिधानं इत्युक्तं न । सोमवाक्येऽपि निश्चितं

विधौ प्रत्यक्षोपात्ते तस्मिन् अनुमानिनासमादायेन अतुल्य-
त्वम् । न च ऐन्द्राणां प्रादिकाण्येऽपि अष्टाक्षपाण्यदि-
वाक्येभ्यश्च गुणप्राक्त्वत्वेऽपि वाचस्पतयः । कुतः ?
' विधेयानेकभावेऽपि देयताप्रहणात्मना । क्रिया-
ऽन्तरप्रसादेन विशिष्टविधिसंभवः ॥ ' गच्छते हि
इन्द्राणां प्रादिकान्यदिशिष्टप्रहणभावनाभिः व्याश्रयित्वम् । अर्थे
प्रति वा प्रहणे समाक्षोपात्तैरेवतानिधानमानमधिक्यम् ।
प्रवरगणस्य अथ प्रधानवक्त्रः, इति गुणप्राक्त्वत्वेऽपि
अद्योपः । तस्मात् एषा संवत्सरात् अन्त्यते यागम-
पेक्षमण्डला अतिक्रान्तेऽन्वेषेण यागविधिः । एवं च नति
ज्योतिशोमेन इत्येकाननं सुप्रयोगे भवति । न च सोम-
गण्यः वक्ष्येन अनर्थं द्वितीयाभावं प्रविशत्यते ।
न च आनामिहोत्पूर्वपक्षवद्वयः समन्तरात्पुत्रोऽयः
अनर्थः आर्धने भवित्यति । तेन चोदना पशुसौमयो
इति विदम् ।

तद्देवान् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपूयकत्याद-
नर्थकं हि न्यान् भेदो ज्ञयगुणीभावान् । १९ ॥

भाष्यम् — एषो वृत्ता कथा दशमे पुनरु-
क्तमिष्यति । सोमे इदानीं वर्तते, कथं प्रथममुच्यते ।
इन्द्राणां प्रादिकाः देवता नैव श्रूयन्ते, इन्द्रगणस्य यागो
निर्वर्तयितव्यः, मिथ्यारक्षण्या यागो निर्वर्तयितव्य इति ।
यदि एतन्मोष्यन्त याग प्रति देवता न्यक्त्वियन्त ।
केवलम् हि देवता तदा यागो निर्वर्तते इति विहित-
मभिव्यक्तम् । अथ पुनरिमा अदृश्ये ख्यातिसम्भारं
प्रति देवता विधीयन्ते, तत्र इन्द्रगणस्य यागो अग्नौ
मिथ्यारक्षणवत्तः, तेन यज्ञोत्पत्त्यादृश्यत्वात् अदृश-
वत्त्वत्वात्तवति । एतन्मोष्यन्ति इत्येते । तस्मात् कस्य-
चनः । इदं च मिथ्यारिमाणेषु ऊर्ध्वेऽपि प्रादेय-
माणेषु मिथ्यारिमाणेषु वरकालेषु संरक्षण्य इत्य-
मुष्टिपरिमित्य इत्यन्वयः प्रोक्तः नाशक्यते । यादि
चाक्षन्तेऽपि, तथापि मिथ्यारिहितानां देवतानां विकल्प-
पक्षे तावत् प्रयोगवचनो मा प्रापि इति अन्तरप्रहणमेव
न्यायम् । इत्यन्वयः हि तदेव इन्द्राण्युपस्था संकल्पित
तदेव मिथ्यारक्षण्या इति भावक्यते । तस्मात् कस्यन-
भेदात् पृथगपदिशतः सौमः नामादिकतत्त्वादेव नैवयेन

उच्यतेः कर्तुम् । न च अस्मिन् देवतायां देवतास्यः
पक्षयते अक्षययितुम् । तस्मात् अस्मिन् वयाकल्पितत्वा
देवता यज्याः । तासु चैन्द्रमानासु ' ज्योतिशोमेन
पक्षे ' इति श्रुते यामो निर्गुत्त एव भवति, न देवता-
नेत्याकाङ्क्षति । इत्यनेन च दशमुष्टिना सोमेन यागः
श्रुतः, सोऽस्मिन् अस्यासे नाशक्यते इति अर्थान् च
गुणो भवित्यति इति अभ्यसितयो यागः । नहि
अन्यथाः सर्वाभिरिदंताभिः सर्षणं च सोमेन संपन्नो
भवित्यति । तस्मिन् अन्वेषेण क्रमसमुचयो सुतावेन
भवतः । तस्मात् नतोर्ध्वेन युज्यते एवेति ।

षा— नमस्तुच्यतेः पत्नी अपरिचोदितत्वात् वृत्ता
कथा । पशोरिहविष्टं (१०१७११२) इत्यत्र उक्त-
मिष्यति । किं समासादवज्ञातत्वम्, उच्यते प्रथमम्, उक्ते-
स्तात् अथवा हृदयमित्यः पारंगमित्येव इति । सोमे
पुं परिचोदनापरिहारः अभिधीयते । ' चाक्ष्येन यदि
यागस्य श्रूयेत् देवताः पृथक् । व्यकल्पियन्त,
धर्मासु युगपथापसंगताः ॥ यत्र चाक्ष्येन संवन्धो
निरपेक्षेण योज्यते । तत्र तुत्यार्थवर्तितात्रोपपन्नः
समुच्यः ॥ ' यदि ऐन्द्रगणमेव पक्षे, इन्द्रगणस्य
याग निर्वर्तयेत् इति वा श्रूयते तत्रः अनोन्वितिरपेक्ष-
वर्तयैः तुत्यार्थवेन ज्ञापमाना विरल्यमानो भवेयुः ।
इमाः पुनर्वैहणवर्तयः श्रुताः प्रवरणेन यागस्य प्रवि-
पद्यन्ते । न च प्रवरणायारः पर्यायः (सः), येन
अनोन्वितिरपेक्षाः मन्यन्ते । एवं प्रहणेषु हि युगपत्
इति नैव कालेन यहीतेषु तदा देवताः तन्मन्त्रेणाप-
वसन्त्यः प्रवरणायां यागेन आगच्छिताः युगपदेव
उच्यन्ते । तत्र नाम विवन्धो युज्यते, यत्र इतरपरि-
पेक्षा समादायेऽपि नियुज्यते । किं कारणम् ? ' प्रत्येकं हि
समर्थत्वं वाक्यादेवावधारितम् । सापेक्षत्वे निषेध-
तेत्यर्थं सर्वं विकल्पते ॥ ' न विह प्रत्येकं ज्योतिशोम
निर्नेतव्यमर्थे इन्द्राणां देवतामन्त्रे, तद्विधिनि-
वोक्तव्यमर्थे । तथापि च प्रत्येकं यागनिर्वर्तकमर्थं
तद्विधेय-ज्योतिशोमनिर्गुत्तः यथावचनं निश्चयः इति नैव
सर्वेकं वृत्तार्थत्वम् । प्रत्येकं वृत्तार्थं मीढिष्यादयो
विकल्पन्ते । अचरुणोमेति हि न वल्सन्तरेवताः

स्वन्स्वेन वाचयेन विनियुष्यते । ननु ' ऐन्द्रवापव
 य्हाति' इति वाचयमेव विनियोजकमुपलभ्यते । अतश्च
 'मैत्रावरुणम्' इत्यस्य पूर्वनिर्देशमेव देवताविधि
 सामर्थ्यं विज्ञापते । सत्यम्, ग्रहण प्रति अत्रोच्यते
 निधीयते । न तु तत्रैकार्यत्वम् अदृष्टार्थत्वात् । कथम्
 दृष्टार्थत्वमिति चेत्, उच्यते । 'पूर्वं प्रधानस्य बद्ध
 सत्कारे श्रूयते यदि । तद् दृष्टार्थं विना तेन, यदि
 वाऽसौ न सिध्यति ॥' यदि हि प्रथम यानेन
 एकदा सत्यो देवता निर्वापावाहनादिविधिवत्
 ग्रहणेषु पुन श्रूयेत्, यदि वा तामिर्विना
 ग्रहणमेव न निर्वैत ततस्तत्र अथवा दृष्टार्थं अना-
 वातन्मृतिरूपेण कल्पेत । न तु इन्द्रवाच्याय प्रथम
 प्रयोक्तेश्चैव श्रुता । नापि तदभावेन ग्रहण सिध्यति ।
 तत्र एव सत्यपि यत् देवतायुक्त ग्रहणं कर्तुं यमिति
 श्रूयते तत्र अदृष्टाहते न विशिष्ट प्रयोजनमस्ति । ननु
 च योगस्यैवा देवता भविष्यतीति वा वा विनाऽपि
 प्रथमविनिषेधेन तद्विपर्ययस्यैव विशयने । नैत
 दस्ति । कुत ? 'सर्वेषु विधिवैत्याया प्रयोजन
 मपेक्ष्यते । तद्वैत्यायामत कल्प्यो दृष्टादृष्टार्थं
 निर्णय ॥' 'ऐन्द्रवापव य्हाति' इत्येतद्राजप्रवृत्तिकाले
 ' किं प्रयोजनम्' इत्यपेक्षा भवति । तत्र यद्यपि प्रकरणवशात्
 इतिवर्तयतात्मकस्य ग्रहणस्य सागस्यैव कथमपि भवति
 इत्यवधारयते, तथापि देवतानामवयवमुक्तत्वात् अक्रिया-
 रूपत्वाच्च न प्रकरणेन सागार्थेन विशयते इत्यवश्यं
 सागस्यैव धर्मिणेश्च तावत् ग्रहण प्रति प्रयोजन कल्प्य
 इति अदृष्टवर्षनसायने । तस्मिन्सु शक्यत्वेत्या
 अनधाम्नि, यदि अनुष्ठानकाले ह्यपि अनुनिष्ठादि
 मन्त्रि, वेन तात्रियायते । न तु तेन शास्त्रमूलि प्रति
 बध्यते । तेन प्रतिवाचय देवतानामोनामदृष्टार्थत्वात्
 समुच्चय । तत्र ' न च वसमिसंबधेन क्रियते
 तत्सन्नाथासंबधेन' इत्यनेन न्ययेन (भा २।२।२।२
 पृ ७४२) मेदेन श्रुता देवता ग्रहणसंबद्धा
 नोपरयत यदि ग्रहण नासन्ते इति प्रतिदेवत सोमो
 प्रहीतय । एष ज्वर स्याथ - तत्रेदात् देवता
 संयोगमेदात् ग्रहणसमर्थ क्षम्याम देवतास्युक्तमहा

संस्कार्येष्ट यद्यथावात् अनर्थक हि सयोगान्तरश्रवणमेव
 नुष्ठीयमानमनर्थक स्यात् । तेन ग्रहणस्य मेद सत्यार्थं द्रव्य
 प्रति गुणभावात् । एतदेवमवन्ति ग्रहणानि यागप्रणमाय
 कदात् न वागदते देवतायै द्रव्य सत्कर्तुं शक्नुवति
 इत्येवमपेक्षिते मविष्यति कश्चिन्नाम, य एतानि द्रवाणि
 देवतास्यैव अवाप्नुयन्तीति । यतोऽपि च अवि
 दितदेवताक श्रुतिविज्ञवाक्यै देवतामन्मान प्रक
 रणस्य च ईदृशे यस्तुनि अक्रियात्के यापायभावात्
 ग्रहणेषु तावत् विनियोजक भवति । तानि च अपर्याप्त
 विधानात् भिन्नादृष्टमन्त्रिधत्वाच्च युगपात् य्हाते तद्वशेन
 देवतानामपि समुच्चयसिद्धिः । ननु प्रकरणगृहीतानामपि
 एकधर्माना पुरोडाशविभागमन्त्रभूतीनामिष्यत एव
 विकल्प । सत्यमिष्ट, न तु तत्र प्रकरण केवल उपप्रियते ।
 विज्ञानमित्या श्रुत्या प्रत्येक विभागान्तरं विज्ञाते दर्श
 पूर्णमन्त्रविभागार्थत्वमत्र प्रकरणान्तरमिति, विभागान्तरेऽपि
 यानर्थक्यात् । तत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासौ समुच्चयेन
 य्हाते, तथापि न विभागान्तरनिर्देशयो सामर्थ्यमस्ति ।
 यच्च हात् तत् विकल्पार्थत्वात्कदाचन, न समुच्चयस्यम् । ईदं
 पुनर्विपरिणमेतत् । यान्येव हि द्वाराणि प्रवृत्तानि तेज्ज्व
 देवता समुच्चिता । तत्र प्रत्येक ग्रहणयोगोऽपि इव
 समर्पणवशेन प्रवर्तमान किमिदानी करिष्यति ! । ननु
 ग्रहणानामपि प्रत्येक द्रव्यप्रवृत्त्यनशेषेन वेज्ज्वसमर्पणेन च
 प्रधानोपकारसामर्थ्यमस्ति इति विभागान्तरवत् विकल्पेन
 मवितयम् । भवेदेवम्, यदि पूर्वं नानादेवता यागे
 ऽवगत स्यात्, ततस्तदर्थोऽय द्रव्यकल्पनमेव इत्यत्र
 गम्यते न तु असी एवमवगत इति प्रकृत्यनमेव
 म्मान अदृष्टाथ विशयते । अत्रय च युगात् प्रक
 ल्यमानि चेत् श्रुति । नहि एकस्मिन् प्रवृत्त्येन युगवत्
 पवशिन वा देवता एकस्यपि तु शक्यते । यौगव्य
 तावत् क्रमवर्तिता यावा नैव शक्यम् । अदेवताभूत
 एव समुच्चय संकल्पित स्यात् । नहि इन्द्रवाच्यादि
 समुच्चये देवतात् वेन चिदुक्त प्रतिबन्धेनैतदस्ति
 प्रत्येक प्रवीयमानत्वात् । न च क्रयोदेव । कथम् !
 'द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य देवतोद्देशोदना । न चैका
 देवता मुक्त्या तदुद्देशस्य सम्भन ॥' यदि तु

प्रागूर्णं वा प्रहणात् उदरित् अचोदितमेव कुर्यात् ।
 किञ्च ' एतस्या इति संकल्प उदेशोऽत्रामिधीयते ।
 अन्यमिन् क्रियमाणे च पूर्वस्त्र विपद्यते ॥'
 यद् इत्थं इन्द्राद्युभ्या दातमिति संकल्पितम्, तस्य
 तदुक्तप्रापकत् अनीगो यज्ञमनः कथमिय यथाति
 मिवावरणाभ्यानेतदेव इति ? । तत्रैतानुद्दिश्य देवतात्तर
 समवेदे क्रियमाणे पूर्वदेवतात्तर तद्ग्रह्यमान्छिन स्यात् ।
 पूर्वसंक्रयानेननेन वा नैवोत्तरः पारमाथिर्त्वं प्रतिपद्येत
 इति अन्तस्यव्यवहारमात्रमेव अनुशीयेत्, न चोदनायम् ।
 तेनावय्य चावदेवत् प्रहणभेदः कर्तव्यः । किञ्च
 ' शक्यन्ते चामहूरीतेऽपि यत्र कचिदवस्थिते ।
 द्रव्येऽसिन् वेद्यतोहेपुमित्यदृष्टार्थता विधेः ॥'
 देवतोद्देश्यस्वरसायात्मनो हि यागः, शक्यते च पू-
 षानावात्मनोनापि सोमेन क्रयोनरकाल वा सर्ववस्थाभित्युत्ते-
 नापि निर्वर्तयितुमिति अत्रोपोत्तरस्वरविधानमदृष्टार्थम् ।
 यत्र तु पुरोडाश्यादि द्रव्यं चोच्यते तत्र पाच्यत् अ-
 हन्त्यादिविधानम्, तदर्थं तद्विषयवर्थात्वात् उद्यमं
 भवति । न च प्रहचमत्तयेन सोमेन यष्टव्यमिति
 उपलक्ष्योदना, एतामानवर्षकृतात् । तेन अस्मीया-
 दृष्टभेदेनिर्वाह्यमपि महयानि समुपेतानि । ' दृष्ट
 मुधीर्मनोते' इति च प्रकृते परिमाणं भुवम् । अतः
 ' क्षोमेन पजेत' इत्येनहचमत्तयेन विक्षेप्यते ' वरासृष्टिना
 सोमेन पजेत' इति । स च निपत्परिमाणेन
 उदनेनामिपुत्र अल्पपरिमाणेषु मितेषु महचमत्तेषु न
 प्रहणभेदमन्तरेण शक्यन्ते प्रशीतु इति भेदेन गृह्यते ।
 तथाऽन्यथेन न यागो निर्वर्तयितव्यः । सोऽपि अन-
 भक्तः तथाऽन्यथिन न शक्यतेति सर्वे संभावयितुम्,
 इति प्रयोजनवरोन अभ्यख्ये । तेन तत्रापि सूत्रम् ।
 तद्देवात् प्रकल्पितसोमभेदात् प्रथमर्षेण, अन्त्या-
 श्चोक्तद्वयपुथकत्वात् अदोषमस्यमान अनर्थकं स्यात् ।
 अतः उपरौ सङ्गं भूतस्यापि चाकान्तप्रकल्पि-
 तव्यसौमिनिकद्रव्यसुक्रवरोन अनुष्ठानमेवः । तदिदं
 मन्त्रस्य चयाप्यतीतमेव दातव्यम् । पुनरेवीकरणे पूर्वकृत-
 प्रहणभेदेवैष्यैमसद्भात् । न च यथासकल्पिताः स्वेर्नागे,
 देवता, सद्योन् । न च सागजाते सर्वाः सकल्पयितुं

शक्यन्ते, येनाम्नासमौते, सगोदेशेन सकृदेन सर्वे द्रव्यं
 मिथीकृतं दायेत । तथाऽपि च भागनकर, प्राप्नोत्येव ।
 प्रकल्पिते च भागनामान्ते पचनार्हते अवश्य परिहार्यं
 सकरापत्तिः । तस्मात् यथासकल्पितस्य प्रदानात् सर्व-
 देवतस्यमुद्यमे सति उपपन्नमेतद् ' दशैतानभ्युः प्रातः-
 सवने प्रहान् एखाति' ' आश्विनो दशमो एखते' ' तं
 तृतीयं जूहोति' इति । तेन गिहनेककर्मत्वम् ।
 प्रयोजनं पूर्वपक्षे सोमनिकारेषु एकैरोव ग्रहस्य धर्मैः
 सकृदनुष्ठानेन भवितव्यम् । विद्वान्ते तु प्रकृतिद्रव्येणा-
 नुष्ठानमिति ।
 सस्कारस्तु न सिद्येत परार्थत्वाद् द्रव्यस्य
 गुणभूतत्वात् । २० ॥
 भाष्यम्— यदपुन्येन यथा ' खादिरे वप्यति',
 ' यागो वप्यति' इति खादिदृश्य, संस्कारे विवक्ष्यन्ते,
 तद्वत् देवता विवक्ष्ययित्वे इति । तस्य नैव युक्तम् ।
 तत्र सस्कारमनिर्वर्तयितुं खादिदृश्यं शक्यते । यदि
 च इन्द्रकास्या अपि ग्रहदेवताः यागभयनिर्वर्तयितुं
 शक्यन्ते, तत अत्रापि विवक्ष्य. न्यात् । न तु एता
 यानो भूता । तस्मात् समुचीयेषु ।
 शा— ' ऐन्द्रचायवमित्यादिद्रव्यदैवतसंगतेः ।
 याग एव विधातव्यो गृह्णाती नहि देवता ॥'
 देवा पूर्वं पक्षः, सोमवर्धनेन द्रव्यं विधीयते, प्रकृति-
 द्रव्यं वा नामधेयं वेति । सर्वथाऽपि आलमतिप्रकृती
 यतुदावातुवायः । इति प्रातोऽभिधीयते । ' द्रव्यान्तरेण
 संयोगान्नानुवादोऽवच्छ्रयते । तेन यागविधी एता-
 दन्त्ये गुणविधायिनः ॥'
 सोम— दशादिवाक्येषु गुणानुष्ठानिकत्वात् न
 कर्मविधिः, विन्तु कर्मातुवादेन गुणविधिः, इत्युक्ते तद्वदेव
 पशुक्षेमवाक्योपरि न कर्मविधिः इति प्रत्यवस्थानात्
 संगतिः । यत्र दशादिवाक्येषु कर्मविधिकात्वेन अग्नि-
 होनाश्वरवाक्ययोः अनुवादभावेऽपि हृदयादि-मेन्द्रागप-
 यादिवाक्येषु कर्मविधिव्यवस्थाभवेन पशुसोमवाक्ययोः
 अनुवादो भवति इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
 प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऐन्द्रचायवादिवाक्यानां यागविधा-
 यकत्वे तस्य यागस्य स्वाभेदात् विन्तुसुक्रदेवताकल्या-

भावलक्षणान्यतरसामान्यं विश्वजिदादिभिर्न 'अथत्तातु
 तु सोमस्य' इति न्यायाप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते तु तत्रप्रवृत्तिः ।
 पशुसहस्रेषु तु पूर्वशेषे सममेदात् विद्वित्तु एङ्गस्यैव
 यागस्य इति कर्त्तव्यमाप्ते हृदयादिना तु एवेन याग ,
 सिद्धान्ते ह्येव । यदा पूर्वशेषे 'तारस्वत मेयम्' 'ऐन्द्र-
 मृपमम्' इत्यादितु विजघनादिकमङ्गना श्रुतयेयादि
 चातीयेन द्रव्येण अधिकृतैवेव याग कर्त्तव्यः । सिद्धित्तु
 विराट्प्रादीनामनुपदिष्टान् अभिपन्नादिपिषिषिषोपत्ति
 शिषि ल्या न रसीकृतं शक्यते द्वादिप्रत्येन परपर
 ऽऽश्रणे श्रुतिपिषेपस्योक्तत्वेन कन्धायेन मेयपृपमादि-
 ध्वनि श्रुतमेपादिनातीयेयाघनत्वविरोधप्रसङ्गेन विराट्प्रा-
 दीना चोदकत प्राप्स्यममपत् । सिद्धान्ते तु प्रकृतायेन
 निरुतायापि परपरऽऽश्रणेऽपि श्रुद्रन्यस्य अनियेयात्
 चोदकानुसारत् हृदयादिभि याम इत्यादि ऊग्रम् ।
 सूत्रार्थानु— पशुसोमाधिकरणे द्रव्यान्तरसोमात् कर्म-
 चोदनाप्रकरणे प्रवृत्तद्वयद्वैन्द्रमनादिकाव्यविहिते यागे
 सति हि पशुसोमाधिकरणे द्रव्यसंयोग अनर्थक स्यात्,
 नाहि तस्य गुणार्थेन समन इति ।

वि— 'यज्यालमर्तात्वेतागुमारी विधी उत ।
 खान्तरप्रदीत्याम्ना विहितेऽप्येऽनुवादिनी ॥ , नानु
 वाणेऽप्येवादे यत्तल्ल्योक्तो निषि । इत्येव सोम
 सत्कारऽऽदने पशुसत्क्रिया ॥'

भाट्ट— 'अथीषीमीन पशुमाल्येत' इति श्रुतम्,
 तथा 'सोमेन पचते' इति च । तत्र आग्निविप्रकार
 आश्रमसत्त्वं न पूजान् कर्माविधिम् । अपि तु सनु
 दाशानुत्तरदेवेव । कर्मप्राप्तिस्तु परी 'हृदयस्थाप्रेऽनुपति,
 अप निदाया' इत्यादिभि । जन हि खलनसिद्धिपशु
 खाये शाने हृदयादीना साधनत्वानुसन्ते न वदुद्दनेन
 अरदानाम्बन्धकार्यविधि । अतो सिद्धिताना हृदयाग्र
 यानाना पशुमनद्रव्यवृत्तवर्तमानव्यादस्यत्तं सान्नाय्याव
 खनप्रवृत्तिच्छरामग्ने शनाम्बन्धदेव हृदयादीना याग
 साधनस्य पूर्तीचानुमानात् याद हृदयादिनाया एव
 विधीयन्ते । ताश्च लक्षणया आत्मप्रतिना अन्त अर्ध
 योमदेवता निर्धीयन्ते । पशुपद च हृदयादीना एवप्रवृत्ति
 चरत्य मत्रसर्गात् प्रात रान् लक्षणया हृदयादिपरम् ।

अथना हृदयादिकाव्यविहितानदानाधिकृतस्यमानेन आश्रम
 तिना शक्यता अन्त पशुसोमाधिकृतहृदयादीना स्येव
 देवताश्रवणं ह्येव वास्तु याया देवतामत्रशक्यता
 तेनैव विधिना विधीयन्ते । सर्वथा पशुपद सनुसगु
 नाद । तथा सपेऽपि 'ऐन्द्रयायन यद्वाति' 'मैत्र
 यदग यद्वाति' इत्यादियावस्यै द्रव्यदेवतावरधानुमित
 यागविधान ग्रहणं देवताऽऽन्यतानुपपत्त । द्रव्य च
 'अप्या धारया यद्वाति' इति प्रकृत वाराश्रम्ये इव
 द्रव्य तद्विदितोमाचम् । सोमवाक्ये तु तद्व्यवहितेन सोमच्छ
 विधि श्रीहिक्त् । 'सोममभिपुगोति' इत्यादिसत्त्वा
 विध्यन्त्याऽनुपपत्तयैव वा 'अप्यस्यै इत्याने' इतिव
 सोमप्रकृतै सोमपद नामस्यम् । सर्वा यति सनुपद
 तुचाद । तत्रसोमन चास्मिन् पथे सोमद्रव्ययागव्य
 तुवादान् अन्तुताम्नायानपि पन्सच च । ऽप्योतिश्रोमर
 च वैश्वदेवत् गौगम् । समुदायानुवादाभावे हि वदस्य
 सन्तुतद्व्यापामेव यामाना पन्सुपचारति । तेषामेव
 ऽप्योतीरुपस्योमस्यवात् । सिद्धान्ते तु यागस्यैक्यत्
 पन्सवचस्यपतिना अम्यासत्प्रगापत्रे विनातीमशय
 त्वान्तिद्रव्यैव पन्सच च । ऽप्योतिश्रोमरदे वदुनीस्येत्
 खसवप्यम्बन्धवृत्तसमुदायाश्रयत्त । अत समुदाय
 तुमारी एतौ । इति प्राप्ते, पशुपदे हृदयादिद्वयाया
 प्रमाणाभावात् तत्रैव विशिष्ययागविधि । हृदयादिवाक्यैश्च
 हृदयागुद्देनेन सत्कारमानम् । पशोश्च न सत्त्वं
 हविष्त्वेन विधानम् । किन्तु विराट्प्रादीनादिकिषिष्य
 तादरयथाशक्यानुपेयेन हृदयादिप्रवृत्तिदेवेव । करणस्य
 साक्षादिव परपरकाऽपि तात्पर्याहके सति उपपत्त । अत
 एव अतिदेवप्राक्तमनसं चोऽपि हृदयादीना हविष्त्वं
 सिद्धमर्थं तदितरङ्गाना हविष्त्वापि सत्कार्यं श्रेति वैतुमे
 द्रव्यम् । सोमेऽपि न ऐन्द्रयावकादिकाव्ये यागविधि ,
 गौरान् । किन्तु देवताविशिष्टद्रव्यस्यैव तद्विदितोप
 द्रव्योद्देनेन विधि । समरति च देवतात्वस्य निरूपकता
 मन्त्रेण सत्त्वे वैशिष्ट्यान्नोपेऽपि प्रहणकालीनोपाय
 कर्माश्रयणवृत्तित्वमचरेण ग्रहणे वैशिष्ट्यम् । अतम
 देवताया प्रहणभूताया अपि यामापेयाया सोमस्य
 विदितयागस्यैव देवताऽपेक्षस्य उपपादकत्वमाशक्यत्वात्

क्षयम् । सोमपद् तु सक्ताविष्ण्वरथाऽनुपयत्वा समन-
स्थासि ह्येदेषि सक्तुःप्राहुनिहृदःसोमनियमार्थे न विर-
ष्यते । यथा न एत उचि प्रहृणाना समुच्चये जागल्य च
प्रतिग्रहणमाहुसिः तथा सर्वं सौष्टुमे एत निरूपितम् ।
प्रयोजनं पशुभिरै हृदयादिकागालान्त्रतमप्रकृतेत्वात्
नैकादशावदानगणप्राप्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते सा इति
दृष्टम् । सोमे नाय कल्पसिद्धिरिव ।

मण्डन— 'सोमेन (इत्यत्र) वागविधिरस्य गुणे
प्रहोकिः ।'

शंकर— 'पशुसोमरचोक्षया' (यज्ञविधि. याग-
विधि.) :

● पशुसोमाधिकरणं अन्वासापकावलेन उरियतम् ।
श्रौ. २।२।७।२० ष्ट २३२, ● पशुसोमाधिकरण
आधारसिद्धोमाधिकरणस्युदाहरणम् । २।२।६।१७ ष्ट
२०७ ● वीर्यमासधिकरण (२।२।३)पनाद् पशुसोमा-
धिकरणम् । वा. २।२।१।१. ● पशुसोमाधिकरणे
भट्टसोमधरेण शेषपरिसरलोदाहरणमुक्तम् "न्यायान्
सर्वावयवमासुषी 'पत्रादाश वे सोमवदानानि' इत्यस्य
अनन्यपकानन्यान् अयमन्तपरिसरान्याऽर्थवत्वाभ्युप-
गमेन दायमिक सिद्धान्त." इति, (१०।७।१।२-२)
तदेतदस्मिन् दशमे 'पसोरेवहृदिष्टम्' इत्यनेऽस्मिन्
ऽधिकरणे दूषितम् । मिथ्या हि तत्र अथ्य 'विद्विरयति'
इति सन्धानिनिना एकादशकामेनाहुः । यदि पर
हृदयादिसाकपानानेन 'दशामण्डनम्' इतिदं फल्य.
परिसरव्यहृत तन्त्रयमाप्यष्टदुकः कर्म, तदपि विगमनेऽपि
पशुमन्निष्ठानाद् हृदयादिसाकपानाभावे पसोरेव मृषात्
पूर्वोपांशु सङ्ख्यदानं प्राप्नुयान् नाग्नयेभ्यः इति
निरस्तम् । यत् तत्र मिथेः एगोर्विगमनेन साधनरा-
योणात् सर्वानयनेऽप्येवदानप्रशक्तिकत्वात्, का त्पातत्र एव
शक्तुः तनेन (अस्मानिः) । तदुक्त आह्वयधिकरण-
कार्तिके (ष्ट. ३०५।५) 'परमरिष्टु अपनीतज्ञेऽपि
विशेषेऽप्युदयमानात् सामान्यस्यैव निगलनादिविशिष्टा
उद्विदंश' इति । वाळ ष्ट. २८-२५, ● पशुसोमा
धिकरणे रासस्यैव निमित्तुक्तदोहादोद्योयचारकथा
'कल्पमात्मे' इत्यत्र आहम्मतस्सायंरामिति भय

देवः । ष्ट. ८२. ● न च पशुसोमाधिकरणे पशु-
सोमयोः प्रगाडया यागकारकत्वं कथमुक्तमिति वाच्यम् ।
तत्र प्रकृतिविशेषोः अयन्तनातिरिक्तताया हृदयादिकाग-
सोमरसात्मना साक्षादेव पशुसोमयोः यागकारकत्वसमवेदेषि
आरादुपकारकस्य सौमस्य याने कारकत्वात्तन्मात् । कु.
२।२।१२।२७, ● पशुसोममेकमेक इति पक्षद्वय
सद्भावात् एकमिति पशुसोमस्य अज्ञातुदेवात् पशुसोम-
युक्तिवद्भावात्, बहुयामसमुच्चये एवेदमुदाहरणम्, न तु
एकस्य यागस्यज्ञानुपेयाकथयते, इति शङ्का पशुसोमाधि-
करणे सोमोदाहरणविषयसिद्धान्त दर्शयन् परिहरति ।
परिसर. ३।२।२।७ मसू. ● प्रमाणान्तरेण अर्धदिना
संभारव्याप्तिसमाप्ता तत्तद्ब्रह्मणा तत्तद्देवतासंयोगाना च
तत्तद्विधिभिः पुनर्विधानस्य आरादुपकारकविषया कृतयै-
फलक्यं पशुसोमाधिकरणे सौम्यमे व्यवस्थापितम् ।
भाट्ट. १०।५।१७. ● 'सोमेन यजेत' सोमपदसु-
वादाद्वा तु प्रकृतियोगोविधिस्त्वनाप्यवृत्तकृतवा-
ऽपि विष्णुपत्तौ अनुवादत्वे वैयर्थ्यात्तः पशुसोमाधि-
करणे एव निरस्ता । श्रौ. ३।२।१।७।३८. ● 'हृदय-
स्याप्रेऽवयति' इत्यादीनि हृदयादिसाकपानि तेषामवदाना-
खस्तस्कारवैविध्यं हृदिष्ण्वेषकानि सन्ति इतरेषा
हृदिष्ण्वपरिसरसंघातानि इत्युक्तं पशुसोमाधिकरणे
सौम्ये । भाट्ट. १०।७।२.

● देवराजपरिषिषो यागानामबोद्धाः, यतो ब्रह्म-
लक्षणसम्कार एवात्र योगते इति पशुसोमाधिकरण-
गुणसूत्रार्थः (२।२।६।१८) । सोम. १०।६।१३.

● पशुसोमाधिकरणन्यायः । (पशुसोमाधि-
करणेका युक्ति) । साहस्री. ८६६.

● पशुसोमाधिकरणव्युत्पादितः यज्ञेऽप्यवर्त्म-
निधिः । सु ष्ट. ९३२.

● प्रजाजान्यासतद् ग्रहान्यसेष्यपि अनुग्रहमेर-
चोदनाया धर्मग्रहणगतानुर्वनेनात् पशुसोमाधिकरणसू-
पक्षान् सिद्धान्तेऽपि सोमनिरेष्टु एकस्यैव ग्रहस्य
धर्म. सङ्ख्यदानेन च भक्तिाय इति ग्रहनिष्पानुग्रह
पशुसोमाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनं न सेष्यति ।
सु, ष्ट. ७१८.

● पञ्चादाग्रात पूर्वाग्रातेन बाध्यते यथा अध्वर कत्याया आमावैष्णपद्वादशकपालस्य ऐन्द्रामविचारवात् आमावाभ्यस्तन्नेन संस्वत्या अध्वर्यमागाया ग्रात यौर्ण-भासतन्त्रम् । वाल. घृ. १४१.

● 'पश्य मृगो घावति' इत्यादौ पश्य इत्यस्य कर्मांश्वन विना शब्दबोधजनकत्वात् युक्तो घावन भावनायाः कर्मत्वेन तस्य भन्ववः । रक्षस्य, घृ. २४.

● पाकः अन्वाहार्यस्थानापदेशेऽपि क्ते नानुष्ठेय आग्रयणे । १०।३।८।३६, ● पाकः अन्वाहार्यस्थाना पत्रे वासति नानुष्ठेय आग्रयणे । १०।३।९।३७.

● पाकः कृष्णरेपु औष्ण्यन्वयः कार्यः । १०।२।२. मीको. घृ. १४७५ 'कृष्णरेपु मुष्ण्यपाकाश्रमवात्' इत्यन द्रष्टव्यम् । ● पाकः कृष्णरचने 'पुगे श्रपयति' इति प्रत्ययशिष्टत्वात् अदृष्टार्थः कर्तव्यः । १०।२।१।१-२

● पाकः नाम 'येय सङ्कुलाना विहितिः' इति महाभाष्ये विद्वेदनस्य शकत्वोक्तिः । विविलतिफलस्य ऋषि श्रवणादित्यादाभसमूहस्य पविचाप्यन्वयम्, नापि-अपणादिमाश्रय्य एवैकस्य इत्येवमर्थत्वेन 'विविलति. पावफलम्' इति प्रबोधनशब्दार्थशब्दाभ्युपगमेन मान्यं ध्वत्वेयम् । सु. घृ. १४३४. ● पाकः दौर्णवरोः स्थासामेन । १०।१।११. 'दौर्णवरो पाकः' इत्यस्य द्रष्टव्यम् । ● पाको हविर्भूतस्य मारुस्य नियतः । वि. १०।७।२

● पाकस्य चाग्रवारितत्वात् । १०।३।९। ३७।।

आग्रयणे 'पाको दक्षिणः' कृता । तत्र दक्षिणस्य पाको न कर्तव्यः । पाकस्य हि अन्वाहार्ये अन्नकारित रत्वात् । अन्वाहार्यो हि धोदनः अन्नम् । तेन पाकः कर्तव्यः । न हि पाकः विना अन्नं भवति । वासपु नानुष्ठेयः । तस्मात्तत्र पाको न कार्यः । इति सिद्धान्तः । के.

● पाकस्य पुराणस्य दीक्षितकृतं पुराणस्युदाह. ज्योतिषेऽपि । नदीधर्माधिकारम् । १०।८।७।१२-१५.

● पाकाविक्रियाकर्माणः ताडुलादेः क्रियाकल्पानि यथाश्रयत्वदर्शनात् कर्मत्वेन शान्तिक्रियाकर्माणोऽपि क्रियाकल्पानि तत्राश्रयत्वान्मुनीभ्यते । सु. घृ. ६६१.

● पाकभेदात् नानाजातियेषु पशुषु कुम्भ्यादीना भेदः । ११।४।१०।४०-४१, मीको. घृ. १९३६ 'तत्र न०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पाकयज्ञः पाक निर्वर्त्यं क्रियमाणो यज्ञः । सकर्ष. २।४।१०.

● पाकयज्ञेषु 'द्विजुहोति, द्विर्निमार्ष्टि, द्वि प्राश्रानि, उत्सृज्याचामति, निर्लेदि' इति धर्मा भवन्ति ।।

पाकयज्ञकरणकभावनायाः कथम्भावनाकाङ्क्षावामाशेषे लभ्ये समितानिभिरेव अज्ञानामिय आकाङ्क्षाविहृति । इति प्राप्ते, 'द्विजुहोति, द्विर्निमार्ष्टि, द्वि प्राश्रानि, उत्सृज्याचामति, निर्लेदि' इति प्रकरभिनः शेषित्वेन विहिता अपि धर्माः पाकयज्ञेऽपि नानुष्ठेयः । 'यज्ञेऽग्नौ नालभेत वायव्यस्यैव शिर उपदध्यात्' इत्येकस्मा एव ध्रुतेः पञ्चशीर्षादिविविक्तवायव्यशीर्षोपधानोभवत्पश्चन दर्शनात् । सकर्ष. २।४।१२.

● पाकयज्ञशब्दः दर्विहोममाश्रवाचकः ।। पाक निर्वर्त्यं क्रियमाणो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या कोमराणा न्यनिविलयावपरोऽय शब्दः । इति प्राप्ते, 'यदै ऋतु-मस्याना पाकयज्ञ तैर तदेया पशय गृहमेधोयो द्वेषां पाकयज्ञो न इत्सा बर्हिर्भेनति न सामिधेनीरन्वाह न प्रपन्ना इत्यन्ते' इत्यादिना ऐष्टिकाज्ञाना अभावशेषेन दर्विहोममाश्रवाचकः । सकर्ष. २।४।१०.

● पाकयज्ञशब्दः नाद्रुतिपर्यायः ।। पाकयज्ञशब्दस्य आहृत्यादिसम्बन्धत्वात् नानुष्ठेय-साधारण्येन सामान्यतत्त्वात् प्राप्ते, 'मनुर्न पाकयज्ञेन आसीत् स इमंभिर यज्ञमररत्' इत्यादिना कर्षणोपेय पतियथाद्रुतिष्वेन शक्तिप्रहात् न आद्रुतिपर्यायः । सकर्ष. २।४।९.

● पाकयज्ञशब्दः लौकिकशोमानामेव वाचकः ।। दर्विहोममाश्रितत्वात् लोकिद्वैरिष्टादिसम्बन्धन विद्यनां वाचकः । इति प्राप्ते, ऐष्टिकाज्ञानमेव दर्वि-

होमानामेव वाचकः । 'निषीत्ता पाक्यरुः, उशीनघणा पाक्यरुः' इत्यादेः स्मार्ते एव ध्वजहारस्य दर्शनात् । 'यदाऽन्यास इवियः सुन्यत्रति, सर्वमेतद्रूपी सुहोति' इति विधाय 'अथ कस्मात् द्विहोति' इत्यादिना 'तदस्य पाक्यरुस्यैव' इत्यनेन द्विहोमादिनिर्लेहान्त-पद्ययोः पाक्यरुगीयाः अत्र किमिति किमन्ते इत्याद्येपेण वैदिकतामेवा न पाक्यरुता इति धननाच । संकर्म. २।४।११.

● पाक्यहोमयोः (यरागूपाक्यहोमयोः) अर्थतः क्रमः । ५।१।२।२.

● पाक्यहोमदानानां दीक्षाकालोत्कर्षः । ६।५।१।०। ३८-३९. मीको. घृ. २।१०८ 'शोकोत्कर्षे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पाचकादिशब्दाः न शक्तिवयाः, किं तर्हि ? शक्त्यन्तरयोगित्यात् शक्तिमत्तयाः । वा. ३।४।१।१३ घृ. ९३४.

● पाञ्चदशयं सामिपेनीनां ब्राह्मण्यन्वयविषयं दर्श-पूर्णमासयोः । सातदस्यं तु विह्वलितु वर्षानघोधारणम्, वेदस्य च दर्शपूर्णमासयोरपि । ६।६।७।३६-३९. मीको. घृ. २८१ 'अधिकारः अप्परकस्यादिषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पाञ्चदशस्य नित्यस्य, वैश्वानिमित्तकस्य च सातदस्यस्य प्रतिशार्धेन काम्येन (सामिपेनीनाम्) एकविंशतित्वेन वाचः । घा. घृ. १।२३.

● पाञ्चरात्राचारसामानां वैदिकविह्वलतागामप्रचुर-त्वात् सर्वैषेकप्रमाणम् । कु. १।१।३।४.

● पाञ्चसांख्यसरिकावृत्तापि चातुर्मास्येषु वैश्व-ान्रपरान्यचातुर्होमोमासाः सङ्घट्टेऽस्तुत्तम् । संकर्म. ३।१।२१. मीको. घृ. १६९२ 'चातुर्मास्येषु पाञ्च-सांख्यसरिकावृत्तौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पाञ्चानां बत्सरिकपक्षोऽपि चातुर्मास्येषु । संकर्म. ३।१।२९. मीको. घृ. १६९१ 'चातुर्मास्येषु पाञ्च-सांख्यसरिकपक्षे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पाठशरत्पुण्ड्रे वेदमनि धामिकजागरणं इति न्यायः । पाठशरधोरः । धामिकः प्रहरजः ।

प्रयोऽनाऽनुपलुक्तवैलपामयमवततीति रण्डने स्पष्टः । साहस्री. ६७२.

● पाठनमन्वरेण निपद्यथानां नोपपत्तिः । वि. ३।८।४.

● योऽपि हि सुभ्रानमयुरां गत्वा मयुषयाः पाठलि-पुत्रं प्रवति, तोऽपि सुप्रात् पाठलिपुत्रं शति इति शक्यते यदिगुम् । इति भाष्योक्तपाठलिपुत्रगमनन्यायेन 'देजः परम्या देवतायाम्' इति निर्देशः प्रसङ्गविद्वत्ता-मानेऽपि उभयान्तयः । आभरणम्. ४।२।१।१५ अतः.

● पाठः कर्म कस्यत् वस्तुयामर्थे अत्रुपस्यैव मत्तवति । वि. ५।४।१. ● पाठः क्रमनोपतं प्रमाणम् । मणि. घृ. १३, घा. घृ. ८. ● पाठः न क्रमव्याभि-पायकः, किन्तु अन्यथाऽनुपपत्त्या कर्म कस्यवति । वि. ५।४।१. ● पाठः मित्रप्रयोगविधिपरिग्रहस्थले वारायणदौ उपयुज्यते । भाट्ट. ५।३।१२. ● पाठं वाचित्वा भुवार्थं कर्म निवच्छतः । वि. ५।४।१. ● पाठस्य स्मारकक्रम-विषयेन क्रमनियामकत्वम् । भाट्ट. ५।१।९.

● पाठयोर्मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान् (भाट्ट.) ॥

मन्त्रवस्तु विरोधे स्वात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् नसादात्पत्तिदेशः सः । ५।१।९।१६॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोरेवैव्यं पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य । तत्र संवेद. कथमः पाठो बलीयानिति । उच्यते । अविद्यमः । निषनकारिणः शास्त्रव्याभावादिति । एवं प्राप्ते, द्युमः । मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ? प्रवेस्य-रूपसामर्थ्यात् । प्रयोगस्य मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यम् । तदस्य सामर्थ्यम्, येन मन्त्रः प्रयुज्यते । तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति । ननु च ब्राह्मणपाठस्यापि तदेव प्रयोजनम् । उच्यते । उत्तरनिदेशः सः । अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्तरार्थं भविव्यति ।

दुप्य— मन्त्रवस्तु विरोधे स्वात् ॥ आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः (उत्तरो ब्राह्मणस्य), अग्नीषोमीयस्य तु पूर्वं ब्राह्मणपाठः (मन्त्रपाठस्तुत्त) । तत्र ब्राह्मण-पाठात् किमग्नीषोमीयस्य पूर्वं भवति, उत मन्त्रपाठात् आग्नेयस्येति (उति मन्त्रब्राह्मणपाठयोर्बलान्तरं चिन्तते) ।

किं प्राप्तम् ? पूर्वं मन्त्रः उत्तर (मन्त्र पाठेन प्रत्यक्षे-
णैव) उपस्थापयति । (यथा) ' समिधो यजति ' इति
समाप्यमानं तन्नुपगतमुपस्थापयति । अतो द्वयोरपि
समाप्तापवादयोः प्रत्यक्षत्वात् अनियमः । इति प्राप्ते,
(ब्रूमः) । मन्त्रपाठो बलीयान् । कृतः ! (ब्राह्मण-
पाठस्य विग्रहत्वात् । तथाहि,) ' समिधो यजति '
इत्यनेन पदार्थो विहितः । स. अनुष्ठानवेलायां येन
वाक्येन विहितः, तत् वाक्यं स्मारयति । तेन वाक्येन
स्मृतेन अनुष्ठानवेलायां स पदार्थं स्मारितः सन् अनु-
ष्ठायते, (अनुष्ठानश्रावणे श्रुत्येन) द्वितीयं पदार्थं न
स्मारयति (अर्थात् प्रन्यानेश्वरूपेण पौर्यायस्य अनर्थ-
कत्वात्) । किं तर्हि ! अनुष्ठानोत्तरकालं योऽप्यौ
कृतः पदार्थः, तमालोचयति । स चालोच्यमानः येन
(समिधो यजतीत्यनेन) ब्राह्मणरण्डकेन विहितः,
तत् स्मारयति । तच्च (स्मृतम्) स्वादुत्तरं ब्राह्मण-
रण्डकम् (तन्नुपगतं यजति इत्येवम् ब्राह्मणरण्ड-
कम्) स्मारयति पाठ्यात् । तत् ब्राह्मणं पुनः
पदार्थं विदधाति (पुनः शब्दः पुनः-उपस्थापकः) ।
अनुष्ठानवेलायां तत् (ब्राह्मणम्) स्मारनमपेक्षितं यम् ।
अथ (मन्त्रपाठान् ब्राह्मणपाठे) विग्रहर्षः । मन्त्रः पुनः
(अन्तः ३३ प्रथममानः) परिहृयमानः उत्तरं मन्त्रं
पशुंस्थापयति । स च (उत्तरो मन्त्रः) पशुंस्थाप्य-
मान उत्तरं पदार्थं पशुंरस्थापयन्नेन पशुंरस्थिते । तस्मात्
तत्र (भागोचरः) अपेक्षाऽमानान् नास्ति विग्रहर्षः ।
' उत्पत्तिदेशः स. ' इति (दृष्टव्यस्य अयमर्थः—)
पूर्वं पदार्थो विहितः, उत्तरं पदार्थो विहितः इति
निर्णीयमानानां यः क्रमः, तेन अर्थवत् ब्राह्मणपाठक्रमः,
नानुष्ठानक्रमेणेति । (तस्मात् मन्त्रक्रमो बलीयान्) ।

श्री— ' विधिक्रमयतीत्यस्त्वस्तुत्यत्तावव्यपाठ-
णान् । उत्पन्नेषु नियुक्तेषु मन्त्रे मन्त्रक्रमो भवेत् ॥,
नेन स्मृतिव्रत्तमेण अनुष्ठानक्रमो भवेत् । स्मारक-
श्रमत्तत्रापि स्मृतीनां श्रम इत्येते ॥ मन्त्राश्चानन्य-
क्षावन्वान् स्मृत्यां विषयः पुनः । विधिनेन कृतार्थ-
त्याप्राप्तयस्य स्मारका मताः ॥ ' तस्मात् मन्त्रक्रमे-

वानुष्ठानम्, तदमाने तु विधिरपि स्मारकः इति तत्रैव
तत्रमस्य प्रामाण्यम् ।

सोम— प्रथमवगतत्वात् यथा पूर्वमेव पाठक्रमव-
धानस्यमेव इहर्षात् प्रत्यवस्थानान् संशयितः । सूत्र-
धस्तु— मन्त्रब्राह्मणक्रमविधेयो मन्त्रपाठनमात् पदार्थक्रम-
स्यात् प्रयोगलभ्यत्वात् मन्त्रस्य प्रयोगपदार्थत्वात्
सामर्थ्यात्, ब्राह्मणपाठस्तु उत्पत्तिदेशः इति न प्रयोग-
काले स्मृत्युपयुक्तः इति ।

वि— ' अग्नीषोमीय आश्रेवात् पूर्वो नो ज, ऽऽ
पूर्वता । ब्राह्मणक्रमतो, मैत्र मन्त्रक्रमश्चित्तव ॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः । प्राप्तस्य ब्राह्मण-
स्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ '

भाट्ट— पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बली-
यान्, न तु ब्राह्मणपाठः, तन्तोत्पत्तिविधिविधौ विधि-
त्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकत्वविधौ न
क्रमनियामकत्वोक्तेः, मन्त्रवत्त्वे च तस्यैव स्मारकत्व-
विधानोपयुक्तस्य समर्थस्य च विधेः स्मारकत्वमात्रं
मन्त्रपाठनम् एव बलीयान् । तेन चान्यऽनुशास्त्रादि-
मन्त्रपाठनमात् आश्रेयस्य प्रथमानुष्ठानम्, पशु-
उपासुश्रावणेत्तरमग्नीषोमीयस्य । न तु ब्राह्मणपाठक्रम-
दग्नीषोमीयस्य प्रथमम्, पशुउपासुश्रावणेत्तरमाश्रेयस्य ।
अथ एव तत्र पाठक्रमं स्वाध्यायादावुपयुजते ।

मण्डन— ' मन्त्रक्रमो बली तत्र । ' मन्त्रब्राह्मणवद-
विधेरे । ११.

शंकर— ' विधिपाठान्मन्त्रपाठः । ' बली । ११.

● पाठे आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना
वाच्यते । भा. ८।४।५।१६.

● पाठाधिकरणे ब्राह्मणस्य स्मारकत्वं विधान-
केतुमपार्थक्यं वक्ष्यते । सु. ४ ६६६.

● पाठादीनां त्रयापेक्षया त्रियामकत्वं तत्रैव, एव
एक्ययोगविधिरिच्छेत् अनेकेषाम् । भाट्ट. ५।१।१०.

● पाठोपस्थितस्य क्रमस्य विधिनो बहवः
कल्पनया अत्रत्ये अर्थमेव प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् ।
भाट्ट. ५।१।१०.

● पाठक्रमोऽपि पदार्थबोधकवाचकानां पदार्थक्रम-
नियामकः । पदार्थबोधकत्वं च क्वचित् अनुष्ठेयपदार्थ-
बोधकत्वम्, क्वचित् तत्त्वव्यभिचयदेवनादिवोधकत्वम् ।
तेन च विवियेतापि अनुष्ठेयपदार्थक्रमनियमः । भाट्ट,
५।१।४, ● पाठक्रमः अधेक्रमेण वाच्यते 'अग्निहोत्रं
ब्रह्मेति, यवाग् वचति' इत्यादौ । ५।४।१. ● पाठक्रमः
आतिदेशिकः औपदेशिनमुख्यक्रमात् घटवान् । ५।१।
१०।१७-१८. ● पाठक्रमः उपदेशविषयः एव ।
दृष्. ५।१।१११ पृ. १२८७. ● पाठक्रमः स्यात्प्र-
तुष्टाने न नियामकः, किन्तु यथाकामानुष्ठानम् ।
५।१।१२।१२-३६. ● पाठक्रमः चोदकाधितरत्वा
द्वितीयान्, मुख्यप्रवृत्तिक्रमौ तु प्रयोगवचनविधित्वात्
दुर्लभौ । दृष्. ५।१।१०।१८, ● पाठक्रमः मूल्यक्रमः,
मुख्यक्रमात् अनुमानिकः, तेन पाठक्रमो मुख्यक्रमात्
वक्ष्यान् । तेन दर्शपूर्णमासयोः आख्यनिर्वाचः पूर्वं न
कार्यं, अग्नीषोमीयनिर्वाच एव आख्यात् पूर्वं कार्यः ।
५।१।८।१५.

॥ पाठक्रमः मुख्यक्रमापेक्षया वलीयान् ॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद् यथाक्रमं प्रतीयेत ।
५।१।८।१५ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमीपधयमाः समा-
ज्ञाताः, तत्र आख्यस्य । तत्र उपदेशः किमग्नीषोमीय
धर्माणां मुख्यक्रमेण पूर्वमात्रस्य धर्माः कर्तव्याः, उत
यथापाठमिति । मुख्यक्रमात्प्रारम्भे आख्यस्य पूर्वम् । इति
प्राप्ते, द्रुम् । प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत । स्वशब्दो हि
तेषां पाठक्रमः । सोऽन्वया निष्कर्षणे वाचितः स्यात् ।
सहस्रव्यं पुनरुपसंहारका प्रयोगानन्दः स्वक्रमेण पदार्थो
सन्निवृत्तप्रमाणे न वाचितो भविष्यति । अस्मिन् पाठक्रमो
स्यत्यर्थः 'साध्याहोऽन्वयेत्यः' इति । मुख्यक्रमो
प्रयोगवचनैव्यापकता सूक्ष्मा ।

दृष्— (इह तावत् पूर्वाधिक्यणापवादरूपेण
विद्वान्तामभिधातुं मुख्यपाठोर्वैश्वर्यं चिन्तये) । आख्य
निर्वाचः ब्रह्मोदाहरणम् । पूर्वेण न्यायेन तथैव (मुख्यक्रमेण
अनुष्ठाने) प्राप्ते अपवाद आत्मनोः । पाठक्रमेणानुष्ठान
स्वाभ्यासेन (अन्यानपेक्षताया) अवगतत्वात् प्रलक्षम् ।

मी. नो. ११८

(मुख्य अनुमानिकः । कल्पना वा विस्मृत्ये इत्याह—)
सह पदार्थाः कर्तव्याः इति पदार्थेषु अर्थं धर्माः सहस्रं
नाम (अपेक्षितः) । तत्र प्रयोगवचनेन सहस्रत्वमव-
शेष्यते । सहस्र (च) अवशेषवत् अन्यथाऽनुपपत्त्या
क्रममनुमापयति प्रधानात्मनै (प्रधानाद्यतिस्तिद्वयवैम्) ।
तत्र (अत्रेतु) एव अक्षुब्धमानुमानम्, तत् प्रवक्ष्येण
(पाठ—)क्रमेण वाच्यते । ततो यथा— (पाठ—) क्रमं
व्यवस्था । (भाष्य व्याचष्टे—) मुख्यक्रमे प्रयोगवचनेन
एकत्रयवता सूक्ष्मा, अक्षुब्धः क्रमः कल्प्यते इत्यर्थः ।

शा— 'तत्र मुख्यक्रमादाख्यनिर्वाचस्य पुरः
क्रिया । पाठतत्त्वोपपत्त्यैव प्राथम्यमनपेक्षतः ॥'

सोम — पूर्वाधिक्यणोक्तप्रधानप्रत्यागस्तुप्रहात्
मुख्यक्रमः युक्तः । अत एव संगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रकृतौ
यथाक्रमं यथापाठक्रमं निर्वाचक्रमः प्रतीयेते, पाठक्रमस्य
स्वशब्दत्वात् अज्ञातक्रमकथनवैतथा प्रवक्ष्येण हादित्य-
वाधादिति ।

वि— 'उपसंहारत्वे पूर्वोत्पत्तीषोमीयकेऽवका
धर्मात्प्रधान(ने), आख्योऽनु मुख्योच्चारणक्रमात् ॥,
युक्तमौपपधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः । पाठक्रमसा-
विष्कम्भादाख्यवर्मास्तु पक्षिणाः ।'

भाट्ट— तदेवं एव प्रमाणानि निरूपितानि । तेषां
चात्वाधिक्यणोक्तक्रमेण पारदौर्लभ्यं द्रष्टव्यम्, न तु सूत्र-
क्रमेण । तत्र श्रुतिविरोधे अर्थस्त्वैव अन्यथाकथनतात्
दीर्घत्वम् । अर्थविरोधे पाठस्य वक्ष्यते । एव वैकृतपाठ-
विनेने प्राकृतस्थानवाचोऽपि । प्राकृतकृतस्थानविरोधे
प्रधानप्रयोगिण्यभिधातुमुख्यक्रमाय दौर्लभ्यं वक्ष्यते एव ।
मुख्यक्रमविरोधे पट्टिकक्रमस्य दौर्लभ्यमपि तथैव ।

तदिह पाठक्रमस्यस्यमयोः बन्धनं चिन्तये ।
दर्शपूर्णमासयोः आप्तोवाद्युत्पत्तीषोमीयवसुमुख्यक्रमम्
आख्यव्योधाद्युत्पत्तीष्येण प्रथमं निर्वाचः, पश्चात्तीषोमीय-
क्रमस्य । पाठक्रमात् विपरीतः क्रमः । तत्र पाठस्य
स्मारकताश्चरुत्तियेन प्रत्यक्षत्वात् शीघ्रोपस्थितोश्च क-
वचनम् । मुख्यक्रमस्तु मुख्यविरोधं प्रमां केनापि प्रमाणो-
नाशकस्य तदपेक्षया तत्तास्तिन्मपवधे कल्पनायो
विलम्बित इति दुर्लभः ।

मण्डन— 'मुखात् पाठक्रमो वृत्तिः ।' १०.

शंकर— 'पाठो मुख्यक्रमो वृत्तिः ।' ११.

● नैमित्तिको हि पाठक्रमः. इतर पाठक्रम बाधित्वा निविशते । टुप्. ५।१।१६।१९, ● पूर्वः पदार्थः समाप्तमान. उत्तर बुद्धौ अभिनिवस्यति इत्यत्र पाठक्रमः बाधते । ५।१।१६।१३, ● यत्र आनुपूर्व्येण पदार्था निधीयन्ते स पाठक्रमः । यथा 'हृदयस्याग्नेऽवशत्यत्र विज्ञाया अप्य वक्ष्यते.' इति । ५।१।१।१। ५.१२८९. ● पाठक्रमेण एव ऋचः आगमयित्वा. आगमेन सख्यापूर्णे, एकविंशे विगवे दशविंशे चातिराने । भा ५।१।१।१३. ● पाठक्रमेण स्थानक्रमो बाधते । यथा— सवित्रहोम—उत्तासभरणगपूर्वपदार्थात् विषाष दीघणीया-ऽऽदयः प्राहृत. सगुणा. धृताः । तत्र प्राहृतेन दीघणीया-प्राचीनेन पदार्थेन उच्यन्तान् दीघणीयादीना स्थानेन प्रागनुष्ठाने तत्र. प्राहृ पाठः सवित्रहोमादेः न स्यात् इति (पाठक्रमेण स्थानक्रमो बाधते) । इदं 'प्राहृताष पुस्तायत्' (५।१।१।१) इत्यधिकरणे उच्यते । वाच. ५. १३७.

● पाठनमादर्थनमो घलीयान् इति न्यायः । यथा— 'अनड्वाहमुदहारि या द्य इरसि शिखा कुम्भ भगिनि साचीनमभिधान्तमद्राशी.' इति । तस्य यणैष्ट ममिमन्त्रो भवति, उदहारि भगिनि वा द्य कुम्भ हरसि शिखा, अनड्वाह साचीनमभिधान्तमद्राशीरिति । अत एव 'आनुपूर्व्येण सनिक्रियाना यणैष्टमभिसम्पत्' इति न्यायोऽप्यत्रलपीति । 'न पदान्त०' (पा १।१।५८) इति मन्त्रमात्राभ्यायैयत्तयो. स्पष्ट । साहस्री ५९९. ● 'पाठक्रमादर्थ०' इति न्यायेन 'मुमुक्षुना जा स मगमि' 'अदित्ये शस्ताऽसि' इति मन्त्रद्वयस्य स्वरूपेन विनियोगः कथे दर्शित । तैसंसा. १।१।२।२. ● 'असिद्ध बहिरङ्गमन्त्रे' इति परिभाषाया बहिरङ्गस्य प्रथमोपरिधत्वापि 'पाठक्रमादर्थनमो घलीयान्' इति न्यायेन प्रथममन्त्ररूपस्य विवियन्त । भूति ५. १६८.

● पाठनमात् यथासंख्यरूपात् दशमन्त्रो मध्यमो मध्यमार्तिन. उपाधुवाकस्याङ्गम् । १।१।५. मीको.

५. १५.०९ 'क्रमाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पाठ-क्रमस्य श्रुत्यर्थनमाग्या बाधः । क्रमसोपाधिकरणम् । ५।४।१।१.

● पाठक्रमाधिकरणम् । पाठयन्त्याय. । प्रवाशेऽु पाठनमो नियामकः ॥

क्रमेण वा नियम्येत इत्येकत्रये, तद्गुणवत्त्वात् । ५।१।१।१४॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमाससोयाम्नात् 'सन्धिषो यजति, तन्नपात यजति, इडो यजति, बर्हिर्वरति, स्वाहाभार यजति' इति । तत्र संदाय क्रिमनियतेनैव क्रमेण एषामनुष्ठानम्, उत यं पाठनम्, स एव नियम्येत इति । किं प्राप्तम् ? नियमकारिण शक्यत्वा-मात् अनियम इति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । क्रमेण नियम्येन एकस्मिन् क्वाविति । इतः । तद्गुणवत्त्वात् । तद्गुणवत् हि गम्यते पदार्थानाम् । यथा 'स्नात्त अनुष्ठिमेत् भुञ्जीत' इति च क्रमेणानुष्ठानमकामते वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा च अदृष्टार्थेषूपदिश्यमानेषु कश्चित् व्यात् 'देवाय धूपो देयः, पुष्पाभ्यन्तरितयानि, चन्दनेनानुलेनय, उपहारोऽग्नौ उपहर्तय, एव कृते देयमुष्यति' इति । तन्मय प्रतिवृत्ते— 'नैतदेयम्, न प्रथम धूपो दातय, प्रथम पुष्पाभ्यन्तरितयानि' इति । एत मन्वते धूपदानस्य प्राथम्यत्रनेनोक्तमिति । तस्मात् वाचनिक एवामेव नम इति ।

अशाब्द इति चेत् स्माद्वाक्यशब्दत्वान् । ५॥

भाष्यम्— इति चैत्यस्त्विति, अव्यय गम्यमाने अशाब्द एव क्रम । कथम् ? पदार्थपूर्वको वाचशब्दः । पदेत्यत्र पदार्था एवावगम्यन्ते न क्रम । स्वादेतदेवम्, यदि पदाना समूहस्य श्रवण प्रत्यापकमर्थस्य स्यात् । न तु समुदायः प्रत्यापक इत्युक्तम्, 'बद्धभूताना क्रिमणैः समाश्राय' इत्यत्र । तस्मान् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते । एव पूर्वस्य चिरनुष्ठिष्यते । इतरथा सऽपि विप्रवृथेत घटीकन इव । दर्शयिष्यति च 'हृदयस्याग्नेऽवशति, अत्र विज्ञानाः, अप्य वक्ष्यते.' इति । यदि नियामक पाठक्रमस्यतो न विद्यतयमेवत् । नियामने हि पाठक्रमे पाठनमादेव प्राप्नुयात् ।

अर्थद्वये वाऽनुमानं स्यात् क्रमेणैव परार्थ-
त्वान्, स्येन स्वथेन संवधस्ताम्नान् स्वशब्द
मुच्येत । ६॥

भाष्यम्— एवास्त्वं क्रीं एकावात् वरुः अनेक-
स्मिन् पदार्थे अर्थद्वयत्वात् क्रमस्य । तथैव एव क्रमो
नियम्येतानुमानेन । कुतः । परार्थतादेदस्य । परार्थो हि
चेद्ये यद्यनेन शक्यते कर्तुं तन्मैतन्मै प्रयोक्तव्यमपि
समान्नायवे । शक्यते चाग्नेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते
च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मादेदः पदार्थोश्च विधातु-
मुपादेव, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम् । न गम्यते विशेष-
विधातुमपि समान्नायवे न प्रतिपत्तुमिति । अगम्यमाने
विशेषे उभयार्थद्वयदीयते इति गम्यते । प्रतिपत्तुं चाग्नेन
क्रमेण शक्यते नान्येन । अत एव च वृत्ता पाठक्रमप-
चारे विनष्टं श्युच्यते । इतरथा हि यत्स्य प्रयोगं
तस्मिन्निर्वर्तमाने एव किं नष्टं स्यात् । अदृष्टं वक्ष्येद,
तच्चान्याप्य दृष्टं भवति । तस्मात् स्वशब्दः नमः । य एव
पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि ।

दुष्— 'स्वाभ्यामोऽप्येनयः' इति (वाक्यस्य
तावदनमर्थः) स्वाभ्यावाप्ययनेन मापयेत्, (तप)
विमिक्षि (मान्यविशेषादेशात्) तप विश्वविद्वत् क्लृप्तं
न कल्प्यते, न च शक्तिप्रमाणेन अर्थवादात्. फलम्
(कल्प्यम्) । भवितव्यं न फलेन । तस्मात् स्वाभ्यावा-
प्ययनेन यद्वशोभ्यते, तदन फलम् (कर्माविशेषनमेव
दृष्टं फलमित्यर्थः) । पदार्थोश्च अननुद्धा अनेन
नेष्यते (वेपाम्) क्रमश्च । तस्मात् यथा पदार्थं
स्वरूपमननुद्धामनुभवते, एव क्रमोऽपि अननुद्ध
एव । अत स्वाभ्यायेन पदार्थज्ञानं भावयेत् नमश्चान
चेत्यर्थः । तस्मात् स्वशब्दः (क्रमः प्रतीयते) ।

नया चान्यार्थद्वयेनम् । ७ ॥

भाष्यम्— एव चान्यार्थं दर्शयति, 'स्यलस्तमुत्तया
उदधानि । व्यसन्तं पोटशिनं शवति' 'आधिने
वसतो दृशते । तं वृकीयं लुहोति' इति । यदि
अनियमेनोपपन्नं नष्टं च, व्यसन्तं नचनमनर्थकं स्यात् ।
नहि कथञ्चिदस्यत्वत् इति । तथा आधिनेश्च वृकीयस्य
होभातुवाद्ये नावकृष्येव, यदि पाठक्रमेणानियम इति ।

तथा 'अभिचरत् प्रतिनेमं होतयम् । शरणेवात्स्य
प्रतीचः प्रतिषीति' इति फलिम् प्रतिनेमं निदपदतुलेमं
दर्शयति । तदुपपद्यते यदि पाठक्रमेण प्रयोगः । इतरथा
सर्वमनुलेमं स्यात्, प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत । तथा
चतुर्थोचमसोः प्रतिगमानपतीत्युक्ते, सति 'अतिहायेदो
वहिः प्रति समानयति' इत्युच्यते । तेन ग्रहणशक्यता
दर्शयति । सा पाठक्रमे नियामके अवश्यस्यते ।

शा— अनियमः इति प्राप्ते, व्रमः । 'यथापाठ-
मनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः । स्मृतिः प्रयोगवेलायां
वाक्यैरेव च कर्मणाम् ॥'

सोम— पूर्ववत् अनियमः इति प्रत्यवसानात्,
श्रुतार्थानां चपन्वप्रमाणान्ना संगतिः । सूत्रार्थतु-
एकप्रमुगतवे पाठक्रमेणैतनुष्ठानं नियम्येत 'गन्धो देवः,
पुष्पाणि देवानि' इत्यादौ पाठक्रमस्य पदार्थक्रमोपेक्ष-
तया गुणत्वावगमनात् इति ।

वि— 'प्रयत्नेषु क्रमेणोक्ति विद्यते वा, न विद्यते ।
श्रुत्यर्थमाश्रिते, मेव क्रमः पाठान्त्रियम्यताम् ॥'

भाट्ट— पदार्थशेषकृशक्यराठक्रमोऽपि पदार्थक्रम-
नियामकः । न च विधीनां तत्तावदाप्येविधाकस्यत्वात्
क्रमस्य च स्वाभ्यावाक्यसिद्धयर्थेनैव अध्यापनविद्युपपुक्त-
त्वात् पदार्थक्रमनियामकत्वम्, पदार्थानामनुष्ठानकाले
स्मारतापेक्षाया मन्वादीनामुपस्थितत्वेन स्मारकत्वनिपमात्
तत्क्रमेणैव अनुष्ठानक्रमनियमोपपत्तेः । अत एव यत्र
मन्वाश्रानम्, तत्र तत्क्रम एव नियामकः । यत्र तु न
वत्, तत्र विधायकत्वेनोपपुक्त्यापि विधेयाकस्यैव
उपस्थितस्य स्मारकत्वेन नियमात् तत्क्रमस्यापि पदार्थ-
क्रमनियामकत्वम् । पाठोपस्थितस्य च क्रमस्य विनि-
योक्तव्यकस्यत्वमनया अज्ञत्वेऽन्यत्र प्रयोगविधिना प्रयोग
विधानम् । लक्षणे पदार्थशेषकस्य च फलितनुष्टेयपदार्थ
शेषकत्वम्, इच्छिन्नं तदर्थभेदयदेवतादिशेषकत्वम् ।
तेन च द्विविधेनापि अनुष्ठेयपदार्थक्रमनियमः । अत एव
देवताशेषकत्वान्नाऽऽदिक्रमादपि यागक्रमः । अत पाठो-
ऽपि क्रमनियामकः अपेक्षितत्वात् । अत एव यत्र न
क्रमोपेक्षा यथा ताजव्यादौ एकप्रयोगविधिपरिदरेऽपि
सप्रतिपत्तेरदेवताश्रितेन सहानुष्ठानात्, यत्र वा भिन्न-

प्रयोगविधिरिग्रहो यथा तत्तत्साम्प्रकर्मणाम्, तत्र न पाठो नियामकः । तत्र तु स्वाध्यायत्वसिद्धयर्थे एतेषु सुव्यने इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' समिधारी क्रम पाठात् । ' ५

शंकर— ' पाठक्रमार्थं क्रमश्च स्वात् । ' ६

* पाठक्रमन्याय । ५।१।४।४-७ । पाठक्रम-
न्यायानुसारेण प्रथमक्रमप्रधानप्राक्संस्कृतिद्वारा प्रथमहवि-
शेषस्यैव प्राक् स्मृतिः । सु ५ १५४२.

* पाठसादेव्यं द्विविधम्— यथासत्स्वपाठं यन्निधि-
पाठश्चेति । ऐन्द्रब्राह्मिणीनां काम्ययानुजाक्यानां
चाङ्गाङ्गिभावः, यथासत्स्वपाठात् । वैकुण्ठान्नां विद्वत्पर्यन्त-
सन्निधिपाठात् । मीन्या

* पाणिनिना नार्थानुशासनं कृतम्, किं तर्हि ?
यथा लोके अवस्थितोऽर्थस्तथासिद्धस्य शब्दानुशासनं
कृतम् । वा ६।१।६।२२ पृ १३७५

* पाणिनिकालायनपतञ्जलयो व्याकर्तारं मया
दिष्टमाना । वि १।३।९

* पातञ्जल ईश्वर जगत्कारण मन्वन्ते । (इदं
विलम्बम् । के) । सु ५ १३१

* ' पालीरतमुत्सृजन्ति ' इति न कर्मान्तरम्, पूर्वं
स्यैव उत्सृजन्तिशब्देन अवच्छेदो विधीयते । उन्मार्गान्त-
मेवेदं पशुमर्म । २।३।८।१९. * पालीरतं गृह आत्र
यजन्त् उपगुप्तज्ञेयं यजति । भा ३।२।१३।३३

* पालीरतस्य पशोः पर्यग्निक्रमोन्तव गुणः ' पर्यग्न-
कृतं पालीरतमुत्सृजन्ति ' इति । त्रि २।३।८

॥ पालीरते तु पूर्वत्वावच्छेदः । २।३।८।
१९ ॥

एवम् पालीरत विधावाह— ' पर्यग्निकृतं पालीरतमुत्सृ-
जति ' इति । तत्र सदेहं किं स्वाध्यास्य पर्यग्निकृतस्यैव उत्सर्गो
विधीयते, उत तस्मात्प्रागन्तरमिति । आग्न्मन्निर्वारयो-
प्रस्तुदाहणस्यैव यन्निमदभिधानं निरुद्धत्वेदानीं प्रकृतो-
दादृशेऽपि यन्निमदभिधानं निराक्रियते । अत्रापि पूर्वं
पश्चिगोऽभिधेयि — यद्यपि ' स्वाध्यास्य पालीरतमुत्सृ-
जति ' इति, तथापि पूर्वं गुणविधानात्समाप्तं कर्मान्तर-

विधिरैवायम् । तथाहि, न तावत् पूर्वमिन्त् यमे
विकल्पेन पालीरतशब्दोपनीता एषा देवता विधीयते,
उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधात् । नापि पर्यग्निकृतम्,
अतिदेशप्राप्तत्वात् । नाप्युत्सर्गं, उल्लिखितकल्पेनोत्सर्ग-
त्वात् । तेन वायं यवाक्ययत् फलीवच्छाभिवेषकस्य
देवतान्वयार्थमनान्तोऽव विधि करितव्यमिति शक्यमिति
पाद्य यामान्तरमेव द्रव्यदेवताविशिष्टं देवतागुणतामन्त्रेण
पूर्वभागप्रतिक्रमम्, अग्नीषोमीयप्रतिक्रमेण वा निदयति
इति । एव प्राप्ते, अधिधीयते । भवेदेव यदि प्रकृतगुण-
विभिन्नं सम्यत् । तत्र यत्पर्यये गुणा न विधीयन्ते तथापि
पर्यग्निक्रमोन्तव अङ्गात्पर्ये अत्र विधान्यते । तथाहि,
कथम्मानाकाङ्क्षी स्वाध्यास्ययोगान्वयं प्रकृतौ वन्तोपकार-
ण्यज्ञानि अपेक्षमाणं पर्यग्निकृतशब्दोपनीतान्वये उदत्तमि
अङ्गानि औपदेशिकानि गृहीत्वा चरितार्थो नातिदेश-
कल्पानि अङ्गान्तव्यपदेशते । ननु ' इदंज्ञानं आश्रित्य
उत्पद्यते ' इत्यादिवचनान् पर्यग्निक्रमोन्तवप्रतिपादक-
शब्दोऽस्ति । अतः कथं तदन्ताङ्गविधानम् ? उच्यते ।
पर्यग्निकृतशब्दो हि निर्गुणत्वयाम्प्रतिद्वयपर्यग्निक्रमविशिष्ट-
द्रव्यसुवादेन । तत्र पर्यग्निक्रमो पूर्वग्नितु कृतेश्चैव प्रकृतौ
निर्गुणत्वम्, तेन पर्यग्निकृतोऽथ प्रकृतवन्देनाप्रतिपादित-
मत्र अङ्गान्तव्यपदेशयति । स पत्रात्र उन्मत्तव्यत्वात्सर्वविना
विधिना उत्सर्गानुवादेन विधीयते नैवेत्सर्गं । विधि-
प्रत्ययमनिधिसौपेय माप्यकारेणैवत्तम् ' उल्लेखो विधी-
यते ' इति । न च वाच्यम् ' अनिदेशतोऽपि प्राप्स्यत
किं विधिना ' इति । उच्यते यत्र उच्यते इत्यन्वयेन विधिवाच्य-
त्वात् । न चैत्र इति परिसङ्ख्या, अतिदेशप्राप्ते प्राप्तेन
विधिप्राप्ते । नापि वाच्यम् ' बहुत्सृजन्ति तत्पर्यग्निकृत-
मिदं देवतावतैव वाक्यसमाप्तौ पुनः पर्यग्निकृतमिति विदोषणे
विशिष्टानुवादात् वाक्यभेदः स्यात् ' इति । यतो नोदेहस्य
विशेषणं पालीरतशब्दात्, विनाऽपि विशेषणं प्रत्यगुपदेश-
पर्यग्निक्रमोन्तवै त्वात्प्रसङ्गात् । किञ्च निघण्टुवादे
ऽयम् । अनुवादास्य च यद्यपि अत्यल्पज्ञेयं नास्ति,
तथापि मिश्रतद्विद्वान्प्रत्यगुपदेशदेवतो समुच्चये एकेनापि
तद्विद्वान्प्रत्येन पदेन तदभिधानं शक्यम्, नत्प्रेतद्विद्वान्प्र-
त्यगुपदेशेणो समुच्चयदेवतोऽग्नीषोमीयोऽव अत्यल्पदेवेति

आपत्तये प्रकृतप्रथमिशाद्योतनयेव प्रयोजनम् । अतः प्रसङ्गप्रथमिशाने त्वाष्ट्रस्य एव परमधिकरणान्ताद्गतीवि-
विधानमिति सिद्धम् । तदुक्तम् — 'प्रकृतप्रत्यभि-
ज्ञानान् प्रयोगोऽन्योऽवगम्यते । परमधिकरणान्तात्
तरितलङ्घनीतिर्विधीयते ॥' इति । (वा.प्र.६.०७) ।

नन्वेव एति पृथगेषीयेन सहास्य को विरोधः ?
उच्यते, अत्र देवताऽभिधानं निराकृत्य गुणविधिल-
घ्युत्पादनेन च एव न्यायः शिषीक्रियते इति नातुपरम
विधिम् । प्रयोजनम्— पूर्वेषु वैतल्पवनीवदेवताक-
याणान्त्यनुष्ठानम् । सिद्धान्ते नेति । सूत्रं तु पालीवने
पालीवनेपदयुक्तानये पूर्वपदानुपदेशेनैव प्राकृतार्थमवग-
संभवात् परमधिकरणान्ताद्गतिरित्याह्वानामरच्छेदः फले
शिवेरित्यर्थः । तौना ।

॥ पालीवने तु पूर्वत्वाद्वच्छेदः । २।३।८।
१९ ॥

त्वाष्ट्रं पालीवतं विधाय 'परमिहूतं पालीवतमु-
न्वृजति' इत्युच्यते । अथ किं त्वाष्ट्रस्य परमिहूतस्य एव
उत्सर्गो विधीयते उत तस्माद्वागन्तरम्, उन्वृजतिरपि
यत्रैरभिधानेन वा, उन्वृजतिः गुणविधिः, उत कर्मा-
न्तर इति विचारे भगवातरस्मैति पूर्वेषु सिद्धान्त
माह । गुणः पूर्वेषु स्थावर्तयति । पालीवने 'परमि-
हूतं पालीवतम्' इति वाक्ये न कर्मान्तरविधिः ।
किन्तु पूर्वेषु प्रकृतप्रथमिशानात् परमधिकरणान्ताद्-
कलापविधानेन उन्वृजानामरच्छेदः निवृत्तिरुक्ता ।
तस्मात् पूर्वस्य कर्मणः आच्छेदः परमधिकरणान्ताद्-
कल्पाने परिक्रमातिः उन्वृजतिवाक्येनेत्या इति
सिद्धान्तः । के.

॥ पालीवने तु पूर्वपत् । ३।२।३।३३३ ॥
अग्निगोमे प्राक्कर्तुं ऐन्द्राश्वमेशवराधाधिनः
दिदेवत्या प्रहाः सन्ति । तेषु तुतेषु तद्व्याः शेषाः
आदित्यमाश्वामनीवन्दे । अग्निं च तृतीयमवन्दे
आरिष्यप्रदः । च च शरोरं हृष्यते । अग्निं च तृतीय-
मवन्दे आमरणमृगविधिः । 'चवृत्त्यो पाठस्यः आम-
रणं उच्यते' । आमरणमुद्रित्यस्य द्वितीयां शार्यं करोति'
' आरिष्यन्वाश्याः तृतीयां ' आदित्यमहर्षपादान्

चतुर्थीम्' इति । तदेतस्मात् आमरणत्वात् पालीवतव्र-
ह्मणमाश्रयन्तम् 'आमण्यात् पालीवतं यदाति' इति ।
अथ तस्मिन् पालीवने हुते तच्छेदे मध्यमागे भवमन्त्रे
कथं देवताविधेयः कर्तव्यः इति विचारे पूर्वपदमाह ।
पूर्ववत् परमधिकरणसिद्धान्तित्वात् पालीवने सोममन्त्रे
सर्वेषां देवतानामुपलक्षणं कर्तव्यम् 'वाय्विन्द्रवायुमिमा-
वराधाश्यादित्यपत्नीवर्षातस्य' इति पठनीयम् ।

प्रहणाद् वाऽपनीतः स्यात् । ३४ ॥

वाच्यः परमधिकरणसिद्धान्तैरप्यं स्त्वयति । पुनर-
मुनीताद्यस्यैव उन्नयनेन मिमावराधादिदेवताऽन्तर्गत्यथा
तत्तद्व्याप्यापि ऐन्द्रोपस्य मित्रवराधादिदेवताऽन्तर-
सन्त्याभावान् न पूर्वदेवताऽपनवः इति युक्तम् । 'आम-
ण्यात् पालीवतं पृच्छति' इति पालीवने तु द्विदेवता-
दिशेषसंश्रयान् आमण्यात् उन्नयमानस्य संश्रयत्वरूपेणैव
पालीवत्पूर्वदेवताऽन्तरगत्यथा प्रहणात् पूर्वेषुः पूर्वदेवता-
संभवादपनीतः स्यात् । तस्मात् पालीवतशेषमध्यमन्त्रे
'पालीवतशेषस्य' इत्येवोक्तः । के.

॥ पालीवने त्वदुत्तरन्ता । वा. ३।१।१५।२६ ।
'परमिहूतं पालीवतमुन्वृजति' इत्यत्र पालीवच्छब्दस्य
पदोपलक्षणार्थतया त्वदुत्तरादः 'पालीवनेतुत्पूर्वत्वा-
द्वच्छेदः' (३।३।८।१९) इत्युक्तोक्तः । सु. पृ.
१०७३.

॥ पालीवने पशौ 'आज्येन शेषं संस्थापयति'
इति वाक्येन कर्मान्तरविधानम् ॥

आज्यमंस्था प्रतिनिधिः स्याद् द्रव्योत्तरात् ।
९।४।१४।१६ ॥

आज्यम्— 'परमिहूतं पालीवतमुन्वृजति' इति
प्रकृत्य भूते 'आज्येन शेषं स्थापयति' इति ।
तत्र मदेह किमाश्वं पूर्वस्मिन् (कर्मणि) प्रतिनिधी-
भूतम्, अपत्र आमन्त्रकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधी-
यते इति । किं आज्यम् ? प्रतिनिधिरिति । कुतः ?
पालीवतमिति श्रमयन्त्येन । उन्वृजति इति तत्रैव उन्नयनं
भूयते । शेषं इति उन्वृजितवत् नियमानं गम्यते । तत्र
आज्येन स्थापयति इति पशोः शेषं आज्यं भूतं भव-
तीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते ।

द्रव्योत्सर्गचने प्रत्यक्षे, शोषघन्दे वा अपरिहते पुन रत्नमात्र पूर्वकर्म इत्याद्युच्यते । तस्मात् प्रतिनिधीयते आग्न इत्याद्याहामहे । सस्थापयति इति चापूर्वे नोपपद्यते ।

समाप्तिवचनान् । ५७ ॥

भाष्यम्— इवक्षाद्याहामहे । समानिचनमिदं भवति 'सस्थापयति' इति । तेन मन्वामहे यत् पूर्वं पशुना आरभ्यम्, तत् उत्सृष्टे पशौ आग्नेन परिष्माम्यन्ते इति । अपूर्वकर्मण कर्मण उपमानस्य आरम्भ एव वक्तव्यो भवति । यत्रचु अनभिषाद्य आरम्भ परिष्माम्तिरेवोच्यते, ततोऽव्याहृत्य पूर्वकैव परिष्मामिः, नापूर्वं कर्म चोच्यते इति ।

चोदना वा, कर्मोत्सर्गादन्येः स्याद्विशिष्टत्वात् । ५८ ॥

भाष्यम्— कर्मोत्सर्गचोदना वा । कुतः । पूर्वस्य कर्मणः परिष्मामत्वात् । ननुक्त द्रव्योत्सर्गे शोषचने वा अपरिहते पूर्वकर्मणः असमाप्तिरागच्छन्ति भवन्ति । अपोच्यते । इदं इयमपि परिहिते । सस्थापयति इति प्रकृत्येन पालीवतस्येन सज्यते । तनायमर्थः, 'पालीवत सस्थापयति' इति । स एष यामो विधीयते । सपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते । अत्रस्य कश्चित् यानु, सपूर्वो माननायवनस्य प्रयोरुच्यते इति । तत्रा विरुद्धो भावनायमुच्यमानाया अर्थश्रुतः । सस्थापयति अरुमतिरित् प्रयुज्यते, शोषघन्दैश्च एव सादरयान् प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गश्च अविरुद्धः । एष यामो उच्यमाने । तस्मात् यथा अन्ये निर्वन्थाद्यश्च कर्मोत्सर्गविधाने भवन्ति, एष तैरविशिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि मरितुमर्हति ।

अग्निज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति । ५९ ॥

भाष्यम्— प्रसिद्धां वनस्पतेरग्निज्या अत्र एव दर्शयति । कथम् ! 'यत् त्वशरं च वनस्पतिं (निंवाया) नृशरहृषमि, अप वैतौ यरवमि, त्वाक्षी नमर्मा प्रयातेःन, कानसप्या दशमी । अक्षैतौ इतौ त्रिपत्' इति अत्रात्येरेण भनुराह मुनू वनस्पतीं यथा अमान दर्शयति । नोपपरिष्मामौ कथाम् 'वनस्पतिं ज्ञोति'

इति वनस्पतीं ज्ञा ज्ञियते । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो ज्ञा स्यात्, तत्र अमानदर्शनमुपपद्यते, तस्मात् पूर्वकर्म परिष्मामत् । इदमपि कर्मोत्सर्गमिति ।

संस्था तदेवतत्वात् स्यात् । ६० ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् 'सस्थापयति इति च-पूर्वं नोपपद्यते' इति, तत् परिहृतं यम् । अत्रोच्यते । असस्थाया सस्थापचनमेतत् । तदपि पूर्वं पालीवतमिति समानदेवतत्वात्, समाप्तिस्मरस्य ज्ञायते । तत्र तु पालीवतमागच्छ्यम्, इह परिसमाप्तमिति । स एष सादरयान् सस्थापयति इति शब्दः, अत्रवत्ये इति ।

सौम— पूर्वाधिकरणे 'आग्नेन शोष (स)स्थापयति' इति लिङ्गदर्शनेन प्रसक्तम् । तत्र च यथान्तरविधिने एव तस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते इति तस्य यथान्तरविधिने समर्थत्वात् संगतिः । सूत्रार्थगतः— 'आग्नेन शोष (स)स्थापयति' इत्यत्र आग्न्य प्रतिनिधिः स्यात् पशुत्र यस्य उत्सृष्टत्वेन कर्मणो द्रव्योत्सर्गादिति ।

त्रि— 'आग्नेन शोषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिभेदः । कर्मोत्सर्गं वा, ऽपिमास्याग्नेशोषस्थापनोक्तिभिः ॥, अत्राग्निज्या समाप्तं च दैवतोपत्युत्तर्नान् । कर्मोत्सर्गः कश्चित्तु याम आत्ममनादिवत् ॥'

भाट्ट— पालीवतशक्ये पुनरुच्यते । तत्र हि 'यं मिहृतं पालीवतमुत्सर्गं' इत्युक्त्वा 'आग्नेन शोष सस्थापयति' इति श्रुतम् । अपूर्वत्वे हि शोषस्यऽपि पद्यते. पर्याप्तिकरणशक्ये पर्याप्तिसंज्ञा यद्विहितोत्सर्गैः प्रधानयागवर्तयता अपट्टप्य विधीयते । तत्रागो च विवाहनादिपदाधेलेपेऽपि अन्यार्हणेने प्रमाणाभवात् शोष यत् स्विष्टद्वयप्राजादि, तत् आग्नेन संस्थापयति इति विधीयते ; यत्रा च प्रजाज्यौ आग्न प्रतन्ते, तथापि स्विष्टद्वयपत्तियागौ आग्नेविधिर्न निरूप्यते । न च विवाहनाभागादेव स्यादर्थवत्त्वात् 'यस्य सर्वं हि हरीषि' इत्यनेन स्विष्टद्वयस्य आग्न्यमिति शब्दप्रा, नापारिनिमित्तानावेन तस्मात्ते । विवाहस्य अत्र प्रजातयागारभ्येन स्यादर्थमपि प्राच्युत्सर्गशेषः । वनस्पती यागौ आग्नेविधेरपि उत्सर्गशेषः । नहि अत्र कर्मोत्सर्गं विशिष्टं प्रजायामिति, प्रयुत शोषस्यपदशोपपत्तिः ।

इति प्राप्ते, 'यत् त्वष्टा च बभूवसि (च) आया-
ह्यसि अय वैतो बभूवसि' इति पृष्टे 'एवाग्नी नवमी
प्रयागेभ्यः, वागस्यन्वा दशमी, अनेवैतो दृष्टौ विद्यात् ।
इति वनस्पतिशामस अङ्गान्तरेण अनुग्रहवचनेन अभावा-
वगनेः, तस्य च अपूर्वत्वमन्तरेण अनुपपत्तेः न पूर्व-
वास्ये प्रधानापम्यैः प्रायश्चित्तैः, अस्तितु तदन्ताद्वरीति-
विधिरत्र अपूर्वत्वप्रत्यक्षः । २४सि चाकिनम्मापस्य क-
स्यतिशायस्य देवताऽऽवाहनमपि नैव प्राप्यते, तथापि
मिदत्रन्निर्देशान्वापऽनुपपत्तौ आवाहवविधिकल्पना ।
एतदुक्तु प्रधानदेवताभ्यादेवावाहनाविरोधः, प्रष्टेपामावा-
मिप्रायेण च नवम्या अनुग्रहोक्तिः । अतश्च पूर्वकर्मणि
शेषाभावेन आश्रयिषान्तुपपत्तेः गुणात् कर्मन्तरमेवेदं
आम्यद यत्र अनुपपत्तलोवेदवसं उपासुयावप्रवृत्तिकम् ।
दोषवशादाव्यौ तु पूर्वस्य कर्मणः असमाप्तप्रयतया
कषत्रिद् अनुवादकारिति । मिदन्निविधि रूढः । १३.

मण्डन-- 'संस्तान्येन पृथगुपाणिः ।' १४,

शंकर-- 'आन्त्येववचस्वसि ।' यामः । १५.

● पाल्नीवताधिकरणम् । ३।२।१३।३-३४.
'पूर्वदेवतानुलक्षणाधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
● पाल्नीवताधिकरणम् । २।३।१।१९. मीको. पृ. १९९०
'लाङ्घ्याल्नीवताधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● (देवताकर्तृक)स्तीकारादीकरणावस्थापूर्व पाल्नी-
वताधिकरणादौ उपादितम् । कौ. ३।२।१।८।४०.

● विधिसत्य नि.सदित्यस्य पाल्नीवतपदस्य देवता-
पदस्योपपत्तेः सामानुमापकत्वं इति पाल्नीवताधिकरण-
पूर्वपञ्चन्यायसत्त्वम् । कौ. ३।३।८।१९ पृ ५५.

● पाल्नीवतपदस्य याज्यमन्तः 'ऐमिरो सत्यं
यागसाद्' इति । भा. ३।२।१५।३०. ● पाल्नीवत-
महस्य खेममन्तः 'अमाश्ह पत्नीवाश्ह यदूर्वेन
रय्या खेम पित्र स्वाहा' इति । वि. ३।२।१४.

● पाल्नीवतप्रदे पन्थिगणेः अलक्षणीयः नान्यदेवता ।
पा. ३।२।१।३।३-३४.

● पाल्नीवतमहस्याधिकरणम् । पाल्नीवतमहमहस्ये
पूर्वदेवा इन्द्रादयो नोपपञ्चगीयाः, क्रितु 'पत्नी-
वतीवस्य' इत्येन पठनीयम् । (कृत्वाचिन्ता)

यस्तदस्तु 'इन्द्रपीतस्य' इत्येव पठनीयम् । कै.) ।
३।२।१।३।३-३४. 'पूर्वदेवताऽनुपपत्तयाधिकरणम्'
इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पाल्नीवतयागो साक्षात् मन्त्रेवद्वयम्, न तु
द्वयवाचीनि 'पर्यधिकृतं पाल्नीवतामुत्सृजन्ति' इति
उत्सर्गाविधानात् । मीन्या.

● पाल्नीवतसोममहस्येण अर्पित्यता देवाना नोप-
लक्ष्यम् । कृत्वाचिन्ता । ३।२।१५. मीको. पृ. १९६७
'निरादधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पाल्नीवतसोममहस्यमन्त्रे ('पत्नीवत्सृपीतस्य'
इति) स्वयुनोपलक्ष्यम् । (कृत्वाचिन्ता) । ३।२।१४.
मीको. पृ. १९८९ 'स्वयधिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

● पात्रं अनुयाजार्थेवद्वयपारणार्थे प्रयाज्यन्वाश्र-
द्वित्त अग्नीषोमीये पत्नी । ५।२।८।१६. ● पात्रं प्रयाज्येप-
धारणार्थे शेषधारणं च वाहयेयमग्नौ शान्त्यमद्युक्तपाऽमि-
धारणार्थं न कर्तव्यम् । ४।१।१४. ● पात्रं वाग्देवैककृत्वा-
दिव्यं दद्यात्पूर्वमासादिर्देवशेषु विनिष्कृते । वि.

३।१।२. ● पवित्रं हि शोभः, न तस्मिन् मन्थिते पात्रं
व्याप्यते । तन चयस्तेन दान्यते होद्यम् । भा. ३।५।
७।२२. ● पात्राणि 'आश्विस्मिन्निभिर्दन्ति यत्र
पानैश्च' इति यत्रपामाणा प्रतिपत्तिः । 'दक्षिणे प्राणौ
तुह्यमासादपति' । ततश्च यत्रपामाणि प्रथमप्रयोगेनारभ्य

आमरणान्तं पापाणि । इति पुनः पुनः प्रयोगान्तरेण
वान्येव प्रयोक्तव्यानि । वि. १।१।३।१३. ● पात्राणि
एकस्मिन् प्रयोगे प्रयुक्तान्यपि पुनः प्रयोगान्तरे प्रयोगा
नर्हाणि न मनन्ति । प्रश्नास्य ऋद्धाणि । १।१।३।१२ ।

दान्येन पात्राणि प्रक्षाल्य पुनः पुनर्माणाणि, न तु
इच्छया मन्दः । अन्येदिपुनर्यं नद्वाराभ्यामन्यवत्त्वात् ।
१।१।३।१३. ● 'पात्राणि तु ब्रह्मेणैव यत्रमनो हृष्य
मृते' अयं क्रियाश्रितिनिधिनियमविधिः । चाख. पृ. २३.

● पात्राणि तत्रे साधारणानि पूजयेन कर्तव्यानि । ६।२।
६।३३-३४. ● पात्रैः ऐश्वर्यैरेव शोभन्त्योः सरणीय-
पुरोधयादीना च ऽप्योक्तिर्मे होमः, न तु तीर्थैः
चमकारिभिः प्रवृत्तैः । १।२।१।१।१०-११.

● पात्राणां प्रयाज्यवराज्येन प्रश्नादापानान्प्रवचनः ।

सु. घृ. १०६१. * पात्राणां दक्षिणामाघानमारन्वैव
 शान्तरुण धारणं कर्तव्यम् । ११।३।१५. * पात्रे
 एकस्मिन् बहूमिः सोमभक्षणे होतुः प्रथम भक्षः ।
 ३।५।१३।३६-३९.

* ऋ पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्वोमार्थत्वात् । १२।
 १।४।१०॥

. सोमे यानि दक्षिणामाघानप्रवृत्तानि कर्माणि यथा
 शक्नीयः यद्युः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चरु इति,
 तेषां होमः दार्शिनैः पात्रैः कर्तव्यः । पात्रेषु च वेद्या
 मित् प्रसङ्गः स्यात् । यथा सौमिक्या वेद्या दार्शिन्या
 प्रसङ्गः, तथा सौमिकैः पात्रैः दार्शिकमात्राणां प्रसङ्गः ।
 होमार्थत्वात् सौमिकान्यपि पात्राणि होमार्थानि ।
 तस्मात्तैः सिद्धिः इति पूर्वः पक्षः ।

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वात्प्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ।

११ ॥

समे यानि दक्षिणामाघप्रवृत्तानि कर्माणि, तेषां
 होमे दक्षिणामाघानि पात्राणि प्रयोक्तुं न्याय्यानि ।
 दार्शिनैः पात्रैः तद्वदो होम कर्तव्यः । प्रयुक्तत्वात्
 सौमिकत्वान्न प्राक् आग्यासादानान्यम् प्राकृतस्य तन्त्रस्य
 प्रशान्तत्वात् 'अथ यद्गृहीत्या न्याय्यानि सोममासाद्
 येयुः अप्रपन्ति यजमानम्' इति वक्तव्येन । अप्रयुक्ते यदि
 दार्शिक पात्र प्रयुक्तं न स्यात् तदा सौमिकैः पात्रैः
 दार्शिकानां पात्राणां प्रसङ्गः स्यात् । तानि तु अन
 प्रयुक्तान्देव पूर्व इति दार्शिनैरेव सवनीयपुरोडाशादि
 होम. स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

* पात्रेषु दक्षिणामाघानिषेयुः शक्नीयपुरोडाशसौम्य
 चरुहोमयोः सौमिकैः पात्रैर्न प्रसङ्गः । ज्योतिष्टोमे ।
 १२।१।४।१०-११.

* पात्रापात्रविचारतु घेषुपद्मगयोरिव, इति
 न्यायः । यथा - 'दृष्ट्वाश्रयान्ते धीर धीरुष्यजाते
 विदम्' इति । गार्ग्युण गार्गनि धीर ददति । तर्वाक्ष
 धीर विभितिं विभं ददति । एव शक्याः पात्रपात्रविचारः
 कर्तव्य इति भावः । सादृशी. ७५७.

* पात्रन्यायेन प्रपन्नगणेशया संमार्गांस्तुं भेदेन
 कर्तुं शक्यत्वात् न प्रसङ्गोपसर्गः (पात्रभेदव्याय एवायम् ।

५।२।८।१६) । तौ. २।१।५।१२ घृ. ८५, * न च
 एवमपि पात्रन्यायेन हविरासादनरूपस्य कार्यस्य
 पृथगनुपेयत्वात् न प्रसङ्गोपसर्गः, कर्तृप्रचारायमनुष्ठितेनैव
 सौमिकनेदिकरणेन अदृष्टमित्येवावच्छिन्नत्वात् सवनीयप्रयथेद-
 रूपायां वेदे. सिद्धत्वात् ऐधिकनेदिकरणनिवृत्त्या प्रसङ्गो-
 पादनत् । २।१।५।१२ घृ. ८५-८६.

* सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणे 'शुभ्रध्वम्' इत्यादिर्मन्.
 मन्त्रिधिपाटात् विनियुज्यते । वि. ३।३।५

* पात्रभेदव्यायः । पात्रन्यायः । अशीरोभेदे
 परौ अनुयाजायस्य पृषदाज्यस्य धारणार्थं पात्रं भिन्नम् ॥
 विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् न्यात् ।
 ५।२।८।१६ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे षडुत्थीरोमीयः ।
 तत्र भूवते 'पृषदाज्येन अनुयाजान् यजति' इति ।
 तत्र सदेहः किं प्रयाजानुदाजानामेकं पात्रं आनन्स
 पृषदाज्यस्य च धारणार्थम्, उत भिन्नते । किं प्राक्तम् ।
 एकमिति । कुतः ? प्रकृतौ एकम् । प्रवृत्तिविदित्वा एतेन
 भवितव्यम् । एवं प्राप्ते, द्रूमः । पात्रभेदः स्यात् ।
 कुतः ? अर्थभेदात् । शुद्धस्य प्रयाजा अर्थः, पृषतेऽपि
 अनुयाजाः । पृषति एवमाणे प्रयाजानां वैशुष्यम्, सुदे
 अनुयाजानाम् । न च एकस्मिन् पात्रे विधिकं शक्यं
 कर्तुम् । मर्यादायामपि नियमाणायां प्रदीयमानं समृज्यते ।
 अपि च आकारभेदात् उपभृत् उपभृत् विद्वन्ते ।
 पाणिमात्रपुण्यं हि ना एकपुष्करं च । अथोभेदे
 पृषदाज्यमपि आज्यमेव इति मिथत्वं न दोषोपेति ।
 नैतदेवम् । प्रकृतौ उपयन्त्रविक्षमयोः प्रसोन्ननेत्वात् एव
 आज्यस्य अपरणं द्रव्येणासर्गः । एव चेत् अनुपपन्नम्,
 यत् प्रयाजाः पृषदाज्येन इत्येतदिति । अपि च एव
 एति अन्यस्य हविरः वा विन्माला अनीयते । न च
 धारणं प्रयाजार्थं अपसिते अनुयाजायैः प्रीतुम् । प्रकृतौ
 एककालं ग्रहणम् । इहापि एककाल्येन कर्तव्यम् ।
 तस्मात् पात्रभेद इति ।

दुष— (पूर्वपठनाह—) प्रकृतौ उपभृत्. एवन्
 (' अष्टाशुभ्रमिति एकाति ' इत्युपादेशवत्त्वात्) हि
 धितमिति (हेतोः) तत्रैव पृषदाज्यमद्वयं प्रसोन्नं

कालान्तरे । तत्र यथा सत्यपि प्रधानात्कवे अज्ञाना
 कृद्विषयत्वादिपरम् , न तु विप्रकर्षणोपात् कर्तृत्वसमा
 दीयते, एतन्मात्राप्रदाश्रयोर्भेदोऽपि नैव पानान्तरमुपा-
 देयम् । (तदेवन्कान्तप्रकारेण विप्रकर्षणं एवाङ्गीकृतं च
 इति) एवं प्राप्ते, द्रवम् । यथैव हि यज्ञो एतद्वानता
 निरक्षिता एतदेवन्कान्तम् । इह तु (यत्र द्रवमेव
 उभयानुद्धारणमत्र) ऐवन्काले निरक्षितम् (नैक
 पानम्) । किं चराम् ' प्रयाजान् गुरुमाण मन्-
 मासगणमद्वयम् अनुयाजान्यग्रहणमुपस्थापयति । (एव
 कान्तं निरक्षितमपि पानैकरामिह शक्यते इति
 सिद्धान्तिवम् । प्रतन्तगमाह-) अथवा, ' अद्यपुपमति
 यज्ञाति ' इति अष्टयुक्तोक्तस्य (चतुर्ग्रहणद्वयम् वेदम्)
 वाक्यान्तरात् (' यदुपमति, प्रयाजानुयाजेन्यन्म् ' इत्यनेन)
 प्रयाजानुयाजेन्यन् कृतम्, न तु उभयम्
 (प्रयाजानुयाजेन्यन्) विधीयते (नरा तदेकद्वयम्) ।
 अर्थेन्या तु सा (यत्रकचम पाने प्रदीतये सति
 उद्गम्यते) वा यन्तरेषामेव व्यावृत्त्यात् अयाजाना
 उपमत् अनुगते । न च अर्पणान्तिरक्षितमित्युच्यते ।
 उस्मात् पितृत्वात् द्रवयो अर्थात् पानमेव । (अर्प
 विचार प्रमत्तये कयनुपनिषदिन अत आह-)
 पूर्वोक्तययो क्रमान्तेन उपनिषत् । (पूर्वपक्षे
 प्रयाजोमानन्तरं पृषदायग्रहणम्, सिद्धान्ते तु प्राहुने
 एव स्थाने इति) ।

शा— किं कालभेदेन वक्ष्यमाणोपमति प्रयाजान्
 अनुयाजानुयाज च द्वयं प्रदीतयम्, उत एवकाले
 पानभेदेनेति चिन्तये । तत्र ' पदार्थेत्याम् श्रुतत्वात्
 पानैकत्वम् समम् । गुणत्वात् पाठकृत्यव्यवन्
 क्रममात्रं तु वाच्यते ॥ ' तत्र एकस्मिन्नेव पाने
 प्रयाजाय प्रथमं गृहीत्वा प्रयाजेषु द्वितीये पश्चात् पृषदाय
 प्रदीतयम् । इत्येव प्राप्ते, उच्यते । ' उभयोर्भेदगान्-
 तान् पानैरयम् प्रमत्तय च । विद्वतो घालुमानिन
 प्राप्तेस्तु क्यं यत्नरत्म् ॥ ' तथा च व्यायग्रहणमपि
 एव पानान्तरस्यैव पृषदान् प्रदीतयम् । ७.

सोम— पूर्वम् उद्गम्येवम् इह उभयभेदेन
 इति प्रयाजानान्तरं समाति । सूत्रार्थस्तु— विकारे पानौ
 अनुयाजानामर्थमेव द्रवमेवम् पानभेदं स्थितिः ।

नि— ' प्रयाजानुयाजसिद्धये पानैकयस्तु मितता ।,
 एतोपमत् द्रवोरेषं दृष्टातो विद्वतो तथा ॥ विद्वतो
 पानभेदोऽहं गुणानुपृषदाययो । एकपाने प्रयाजके-
 र्द्वैक्यं प्रज्ञो द्वयो ॥ ' तस्मात् पृषद् पानम् ।

साह— देहे पानौ अनुयाजानाम् ' पृषदायेनानु-
 याजान् यज्ञेति इति पृषदायं श्रुतम् । प्रयाजानां तु
 शुद्धयेवायं प्रक्षिप्यते । प्रज्ञो च उच्यते एकस्मिन्नेव
 पाने प्रयाजानाम् चतुर्ग्रहीतं गृहीता । तस्मिन्नेव काले
 अनुयाजानाम् चतुर्ग्रहीतं गृहीतमासीत् । अत्रापि तेषां
 ग्रहणे प्रयाजायम् दक्षिणमार्गे उभयवर्तमानयो अद्य-
 यंतप्रसङ्गेन अत्राहुतकार्यकारितापत्ते समान्यनेत्या
 प्रयाजानाम् न्यूनत्वात्तथम् । अतोऽत्रैव पानैरननुपृषदा
 क्रमो वाच्यता निरगतं वा इति चिन्तयाम्, पानैकं यस्य
 क्षुत्रात् पदार्थेराद्यं वापानुपमते अन्वये मन्वाद्य
 कृतयत्नेन पदार्थगुणत्वेन च दौर्गन्त्यात् क्षिप्यतेपिधिकृत्य-
 न्यायेन (१३३१०-६) वाच्यं । एवम् ' अद्यपुपमति '
 दत्तेतद्वाक्यायम् चतुर्ग्रहणमित्यनेन चतुर्ग्रहणत्वात्
 पि वाच्यं । न च प्रज्ञो तयोः कृत्यकृत्यत्वादिना उलाके-
 ऽपि विद्वतो अतिदेहेन प्राप्तोऽसौ समानान्तरं कृत्य-
 मिति शङ्कयम् । कृत्यकृत्यत्वादिस्मरणान्तरं विद्वतो
 असंभवेऽपि पदार्थकृत्यत्वादिस्मरणान्तरं विद्वतापि
 निराम्कृत्योपमते । अत्रापि विद्वतो निरामकालान्तरं
 पाठकृत्यत्वात् उभयान्तरं समानान्तरं चैव चतुर्ग्रहणं
 मुष्टिनिप्राशय्यपत्रयत्नयेव निरामकता । जत तस्मिन्नेव
 पाने अनुयाजानुयाजेनावा पृषदायग्रहणम् । इति प्राप्ते,
 पानैकत्वम् पदार्थलोऽपि अनुप्रेतव्यार्थमाप्तचित्कृत्यम्
 तदमेत्यायागत्, प्रयुतं साक्षात्पृषदात्प्रयुतमकालान्-
 चारेणवा प्रयाजानुयाजाद्वैरकत्वम् अत्रगुणवियोग्यायेन
 दौर्गन्त्यात् तरेव उभयद्रूपं संघाय शुद्धं दक्षिणवृत्तं च
 चतुर्ग्रहीतम् कथम् ।

मण्डन— ' मितं पानौ स्यात् पृषदायपानम् । '
 शंकर— ' पृषदाये पानभेद । '

* प्राची त-त्रैगैत्रा खड्मये नानावीजेषौ । भाट्ट.
५।२।७ * पाञ्चाम् 'स्योन ते सदनम्' इत्यादिपूर्वा-
र्थरूपमन्त्रेण आग्नेन पुरोडाशस्य सदनं कृत्वा 'तस्मिन्
सौद' इति मन्त्रेण पुरोडाशासादनं कार्त्तम् । वि. ३।३।८.
* पाथिङ्गवादीनां नैमित्तिकानां यगानां पाठक्रमो
न नियामकः, किन्तु यथानिमित्तमनुष्ठानम् । ५।३।१२.

* पाथिङ्गनीतिद्वैधेयानिद्वैधैर्वा दशस्य पूर्णमासस्य वा
स्यकाले अकरणे प्रायश्चित्तं विकल्पेन । १२।३।५।१६.

* पादनिवृत्तं गात्रनी । पादेषु अक्षराणि ७।७।७।
उदा० 'त्वावतः पुरुबसो' (कर्म. ८।५६।१) । के.

* पादप्रथमनेन ब्रह्मसामानं गगमयने । वि
९।२।६ वर्णकं ४.

* पादव्ययस्था ऋधु अर्यवसितेऽर्थे हुत्तरसोः ।
घा. २।१।१०।३५.

* पादसंगतिः । पादना ऐकार्थनियमभावात्
नावदन सर्वेन पादसंगतिः अपेक्षणीया । एकप्रकरणगतना
दु अधिकरणानां प्रवरणप्रतिपादिकाप्यन्तर्गताय प्रकरण-
संगतिः अनन्वयेऽपेक्षणीया । सु. पृ. ३७०.

* पादिनः ऋत्विजवः । पादोऽस्ति प्रत्येकं येषां
दक्षिणायाश्चतुर्धाः ते पादिनः । द्वादश गावः पूर्णा
दक्षिणा, तत्पादः तिस्रो गायः । उब्रेता अध्वर्योः,
पोता ब्रह्मणः, आबस्तुन्, होतु, सुवद्रास्य उद्रातुः,
एते पादिनः । वि. १०।३।१२३.

॥ पानव्यापश्च तद्वत् । ३।१।१२।३२ ॥

'संभेद्र चरु निर्वेत्तुं स्वामाकं सोमशामिनः'
इति श्रूयते । अथ चरु. किं लौकिके सोमवमने यत्
समस्तानेषु दग्गानेषु वा घातुसाम्याय अतोऽवमाने सोमे
सति वरा चित्तं जायमाने, मित्रा ज्योतिष्येमे तदिहन्ति
वा सोमं पीते जायमाने वमने स्यात् इति विचारे पूर्वं
पञ्चमाह । पानन्यापत् यदि पीतस्य सोमस्य न्यापत्
वमनं स्यात् लौकिकविषयम्, तदा इव दशमाक्षेष्टिः
स्यात् । नदत् अवप्रतिषेधेऽप्युल्लेखनम् । लोके घातु-
साम्यायंमत्सेमिने सोमे वमनेन विनष्टे घातुसाम्यं न
स्यात् । इन्द्रिपचरुहानिः स्यात् इति लौकिके सोमवमने
दोषः स्यात् । वैदिके तु न दोषः स्यात् । तत्र हि

'दोषः पातय.' इति शास्त्रात् चोदिते निष्पादिते
यद्यपि वयते तथापि कृतः शास्त्रार्थः इति न दोषः
स्यात् । तस्मात् लौकिकस्य सोमपानस्य ध्यादि कर्त्ते
सोमेन्द्रश्वरः स्यात् इति पूर्वं पठः ।

दोषान्च वैदिके स्यादर्थाद्वि लौकिके न स्यात् ।
३३ ॥

पूर्वपक्ष एतेन प्राप्तं दुशब्देन निरस्यन् विद्वान्-
माह । वैदिके सोमपाने वमने सति सोमेन्द्रश्वरः सख
लौकिके । दोषात् वमने दोषश्वरणात् 'इन्द्रियेण वा
एष मीमेण धृष्यते यः सोमं वमति' इति । लौकिके
हि स्यमात् अर्थात् घातुसाम्यं प्रयोजनमभिप्रेत्य सोम
पाने कृते, सत्यपि वमने न दोषः स्यात् । वमन्तश्चैव हि
तं पिबन्ति लोके । तस्मात् लौकिके सोमेन्द्रश्वर
स्यात् । वैदिके दोषात् चरु, लौकिके तु दोष एव
नास्ति इति सिद्धान्तः । के.

* पानव्यापदि वैदिकस्य पीतसोमपानस्य कर्त्ते
एव सोमेन्द्र इत्यामाकश्वरः प्रायश्चित्तम्, न लौकिकम् ।
३।१।१२।३२-३३ । स च यत्रमानस्यैव वमने, न
ऋत्विजः । ३।१।१३।३४-३६.

* पानव्यापदधिकरणम् । 'वमनाधिकरणम्'
द्रष्टव्यम् । ३।१।१२।३२-३३.

* पापमग्नि अप्रतिगृह्णात् प्रतिगृह्णातः वैदिकेऽपि
प्रतिगृहे । भा. ३।४।१०।१८. * पापान्निवर्तयति
प्रतिपेष । या. ३।४।४।१३ पृ. ९११. * पापान्नि-
वृत्तस्य प्रायश्चित्तश्रवणम् । सोम. ६।८।४.

* 'पापक्षयो हि शुद्धत धर्मयोग्यत्वमेव वा ।' वा
३।१।२। पृ. १८५.

* पापक्षयकस्तुष्कारादिदोषार्थं प्रयुज्यते दशरिक्
मेदनहोमादिकं च । यात्. पृ. १०७

* पापफलं हि (कर्म) अकर्तव्यम् । भा. ३।८।
१०।२८. * विषेयं कर्म पापफलं न समवति । वा
३।४।१०।२८ पृ. ९५८.

* यदा इन्द्रिवादिमायापामोदहोरी स्वच्छन्दकलना
तदा पारस्वीधर्मव्यवहारेणैकादिमायास्तु किं निरस्यन् किं
प्रतिगत्यन्ते इति न विप्रः । घा. १।३।५।१० पृ. २३६.

• यदान्तराधर्मभूतपश्चाद्भागान्त्वेदकत्वेन ज्योति-
शोमस्य पारार्थतया उपादानात् 'पारार्थ्ये चैक
इत्येते' इत्यनेन न्यायेन एकस्यैव ज्योतिशोमस्य
श्रावणपश्चात् नैतद्व्रतेन सर्वशागत्सामानं श्रावणहाना
ज्योतिशोमपश्चाद्भागवतिः । सु. पृ. १८३.

• पारिप्लवत्वम् । पारितः प्लवन्ते इति परिप्लवः ।
ते एव पारिप्लवः । वैषा भावः पारिप्लवत्वम्,
अन्यस्या इति यावत् । सौम ७।१।२.

• पारिपद्वन्द्यायः । 'समस्या परिपद्व गोष्ठी समा'
इत्यभिधानात् परिपदि समाया साधुः पारिपद्वः सन्त्यः ।
तेषामेकस्मिन् मूत्रेऽपि अत्रिष्टैस्तत्कर्मानिर्वाहो यथा
भवति, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । साहस्री. १५.

• 'पार्ष्णिवावयवमायाः शेषतोनायतप्रहात् ।
अरयुनादयो देहा दृष्टा भुनि चतुर्विधाः ॥' वा.
३।१।७।३ पृ. ७०२.

• पार्युरदमं राजन्स्य ब्रह्मणाम कुर्वाणु । मा.
६।१।७।१८ इति श्रावणाद्ये मवति वचनम् । ६।६।३।
१७ । इति ज्योतिशोमे नैमित्तिकमेव नित्यम् । ४।३।
२।४. (वस्तुतस्तु इदं वचन ब्रह्मणाद्ये एव, ज्योतिशोमे
नौषण ब्रह्मणाम, न तु ब्राह्मिन्द्रादीनि तत्र श्यन्ते ।
भाष्यतारेण ज्योतिशोमश्रावणमात्रेण कृमिभिति तन्व-
रत्नादौ स्पष्टम्) । • पार्युरदम काम अश्वमेधे समा-
म्लजते । टप्. ६।१।७।२८.

• पार्ष्णौ हेमौ सुवेण जुहोति 'सुवेण पार्ष्णौ
जुहोति' श्लुक्तरणम् । या. ३।६।१।३.

• पार्वणव्यायः । पार्वणहोमयोर्निह्नौ नाति-
देवः ॥

पार्वणहोमयोग्यप्रवृत्तिः समुदापार्षसंयोगात्
तदमीत्या हि । ९।२।१।८।५०॥

भाष्यम्— स्तो दशैर्पूर्णमाशौ । तदेदं समामनन्ति
'सुवेण पार्ष्णौ जुहोति' इति । सौवाक्षियु वैरुतेषु
कर्मसु भवति स्पेह, किं तेषु पार्वणहोमौ कर्तव्यौ, न
वेति । तत इदं तावत् परोक्षम्, किं कालामीत्या
पार्वणहोमौ तत समुदापार्ष्णोऽप्येति । कालामीत्याया
वशेः प्रवृत्तिः । समुदापार्ष्णोऽप्यप्रवृत्तिः । कुतः

समायः । तत्रयत्र प्रसिद्धे । तत्रयत्र हि पर्वणव्यो
लोके प्रसिद्धः, काले समुदाये च, आ हिमात्त आ न
कुमारान्त्यः । किं तावत्प्राप्तम् ? कालामीत्येति । ततः
कालगत प्रसिद्धिर्न्यपदिद्वैते । एवं प्राप्ति, द्रूमः ।
पार्वणयोर्वैरुतेषु कर्मस्वप्रवृत्तिः । कुतः ? समुदापार्ष्णो-
गात् । ततः समुदाये प्रसिद्धिर्न्यपदिद्वैते । काले प्रसिद्धिं
परिहरिष्याम इति । अतः समुदापार्ष्णोऽप्यप्रवृत्तिः पर्वणव्यस्य
समुदापार्ष्णोऽप्यप्रवृत्तिः वैरुतेष्वप्रवृत्तिरिति ।

कालमेवेति चेत् । ५१ ॥
भाष्यम्— इति शेषेऽप्यदि, कालस्य पर्वणव्यो
नावकः, तस्मात् कालामीत्येति । तद् परिहर्तव्यम् ।
श्रावणान्तं नूनम् । प्रवृत्तेन विशेष्यते ।

(अत्र आनन्दाधर्मोदे 'प्रवृत्तेन विशेष्यते' इति
उक्तत्पुस्तक्य अवतरणार्थेन सूत्रात् प्राप्तं मुद्रितम् । बीज-
नन्दोमे विवलयुगीये च 'परेण विशेष्यते' इति पद्विः,
सा च पूर्वस्यभाष्यान्ते लिखिता ।)

नाप्रकरणत्वात् । ५२ ॥

भाष्यम्— नास्ति कालस्य प्रवृत्तम् । अस्ति तु
समुदापार्ष्णम् । तस्मात् प्रवृत्तेन विशेषेण समुदापार्ष्णो
श्रवते, न कालात्मी । सदाह । न प्रवृत्तेन श्रवते
पर्वणव्यस्य कालात्मीता वाधितुम् । दुर्बलं हि दिग्गान्
प्रवृत्तम् । उच्यते । नयम्भयन पर्वणव्यो वर्तते ।
यदि कालवचनः, तत्प्रवृत्तत् समुदाये गम्यते । यदि वा
समुदापार्ष्णः, तत्प्रवृत्तत् काले । अन्यत्प्रवृत्तौ युक्तः,
नोभयवचनः । तत समुदापार्ष्णो कल्पमाने प्रवृत्तमनु-
वृत्तं भवति । अपिच, युगतेः पर्वणव्यः । प्रणतिश्च
दाने प्रसिद्धः । वानानि च समुदायः । तस्मात् समुदाप-
ार्ष्णो । एवं श्रावणपक्षप्रसिद्धितुच्छिता भवतीति ।
तस्माद्वैरुतेषु पार्वणयोऽप्यप्रवृत्तिः ।

मन्त्रवर्णाच्च । ५३ ॥

भाष्यम्— मन्त्रवर्णाच्च पदवदनुवाचो भवित्यति ।
'कर्मं याजिनं पर्वं पूर्णमासं यत्रामदे' 'अमावास्या
सुभगा सुशोना' इति च । तस्मादपि समुदापार्ष्णोऽप्येति ।

तद्भावेऽग्निमदिति चेत् । ५४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, यदुत वैद्वेत्तेऽग्निमदिति । तदभावेऽपि, यद्यपि समुदायनचनोऽयम्, न च वैद्वेत्ते ष्वशमस्ति समुदाय, तथापि पाषण्होमौ भवेतामेव । कुत ? अथा एषाग्निदिका देवता मयिष्यन्ति । समुदायो वा अस्मिन्निद्वेत्तेऽपि यथ्यते सौर्यानुबन्धाराभेन । यथा 'अग्निमत्र आग्रह' इति सनिदित व्यसनिद्वेत्ते वा अग्निमत्राराभेन आग्रहते । एवमिहापीति ।

नाधिकारिकत्वान् । ५५ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । आधिकारिकं हीद वचन आधिकार मन्त्र, यस्याधिकारस्तस्य गुण विदधातीति । आग्नेयादीनां चाधिकार । ते चान् देवता । तेषां होमो देवताय । एव यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थे होमो न करिष्यते । तस्मात् पार्वणहोमयोर्वैद्वेत्तेभ्यो निवृत्तिः ।

(वे-७-७-७५ इति षट् सूत्राणि भाष्ये एतादृशं करणत्वेन व्याख्याय उत्तरे द्वे (७६-७७) सूत्रे अधिष्ठाणान्तत्वेन व्याख्याते । वार्तिककरणे तु तत् दूषयित्वा प्रकृताधिकरणप्रदोन्नमनिपादनपरत्वेन ते सूत्रे व्याख्याते । तत्र वार्तिकं अत्र वा अधिष्ठाणे निवेश्य उत्तरस्मिन् भाग्यकारीयाधिकरणे वा निवेश्य इति सञ्ज्ञे पठिता वचम् । परन्तु 'पाषण्होमयोगं वररश्मैव' इत्युच्यधिकरणे एव निवेशितमस्मादिति तत्रैव श्रूयम् ।)

शा— 'सुवेण पार्वणौ उहोति' इति तद्विद्विश्रुत्या परदेशनौ होमो ऋ विद्वेत्तु अतिदिश्येते, नेति वक्ष्य । (तदर्थं च ऋणाद्युक्त्वात्तौ होमौ, उत सस्तापयो इति, तदर्थं च ऋ पर्वचन्द्र वाच्यचन, उत आग्नेयादिमनुदायगर इति चिन्ता ।) तत्र 'काले शब्दस्य मुख्यत्वान् काल्यामीज्येह मन्यते । (सिद्धान्तमाह-) पृष्ठातेदानकर्मत्वान् कर्मण्यपि च मुख्यता ॥' पृष्ठातेदानकर्मणं पर्वचन्द्र । स च दीपते अस्मिन् इत्यधिकरणानुसृत्या कालेऽपि मुख्य, मान् म्युदत्ता कर्मण्यपि ।

सौम— सूत्रार्थस्तु— पार्वणहोमयोर्विद्वेत्तु अग्रहृत्ति, परचन्द्रस्य कर्मसमुदायार्थपरत्वात् । तन्नात् तद्भीष्यति ।

वि— 'सौर्यादी पार्वणौ होमो भो न वा, इत्युदेवमै । सा, सपदेवकौ सयाविष्कारकत तत्र तौ ॥' ('कर्मणं नाग्निं वा पूर्णमासं यथाभवे' इत्यदि पूर्णमासगतपाषण्होममन्त्र । 'अग्रामस्य मुमगा सुवेण धेतुरिणं भूय आष्यायमाना' इत्यादि दर्शगतावग-होममन्त्र ।)

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयो 'सुवेण पार्वणौ होमो उहोति' इति भूतम् । तत्र सत्यधिरं कर्मद्वयं सुमवे देवताविशिष्टं विधीयते । न च हवि सममिच्छात्प्राप्तत्वात् नाय देवतातद्विदित, सन्ध्यामन्त्रान्नाग्निं एव योग्यं देवतापरत्तोपपत्त । तद्विदित होमद्वयं विद्वेत्तावतिदित्तो न वेति चिन्तानाम्, प्रवाजन्तद्विदेशसम्भवं । न च पर्वचन्द्रान्धकर्मसमुदायत्वेनाय देवताभूत्स्य उद्वेसरो सस्कापत्, तस्य च विद्वेत्तौ अभावात्तद्विदेश, पर्वचन्द्रस्य काले मुख्यत्वा कर्मणो लक्ष्यगोचरि प्रमाणमात्रत्वात् । अतोऽत्र कालस्यैव देवतात्वान्, तस्य चासक्तापत्वात् आण्टुपकारकयोत्तरोयुक्त एवातिदेश । यदि तु कालस्यापि कर्माद्गतयोपयोगात् स्मृतिरन्वयेन यदीं स्मृत्यापि पुनरावृत्तिरुक्तमभावात्तन्निमित्तमाहवापरिहृयार्थं वनदेव स्वरगोरपत्ते सामसाधिकत्वात्कालात् कालस्यैव कर्तव्यमित्येत, तथापि विद्वेत्तौ तत्कालीनापामतिदेशो वाचकमात्रत्वात् । अन्यकालीनापामि पशुपुरोडाशाधिकारत् उद्देशातिदेशोपपत्तेर्न कश्चित् धानि । अस्तु वा पर्वचन्द्रस्य पृष्ठातेदानाधिकारत्वात् अधिकरणानुसृत्या काल्यापिचिन्तय भावयुत्सवा कर्मवाचित्वात्प्राप्य सन्नात् प्रकृत्याकर्मणं तमेव, तथापि पर्वचन्द्रान्धकर्मण्यपि आग्रामसिद्ध्यात्पशु निवृत्तानपि देवतात्तसमादायदुपकारकरो अनयोर्द्विदेशो न किञ्चिन्नपक्त् । यदि तु सनिपन्नोपकारकत्वानामर्थं देवतासंस्कारकत्वमित्येत, तथापि पर्वचन्द्रस्य दानत्वपर पयापस्य प्रत्येकमाग्नेयादिद्विचितया समुदायद्विचित्वाभावात् दत्तवशापनत्वेन रूपेण आग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वात् गते हविर्गमिमर्शनम वचन् विद्वेत्तावतिदेशोपपत्ति । न च

एकमुदायामावे न तस्मिन्कारकहोमातिदेश इति
नावामिकप्रयोजनम् । सकर्ष २।२।३

ह्यु पार्वणहोमयोरन्वयवस्त्वेष तत्तत्समुदाययोप
कारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानम् ॥

उभयोरपिशेषात् । १।२।१९।५६ ॥

भाष्यम्— इदमिदानीं भेदिकते । किमुभौ होमौ
पौर्णमास्याममावास्याया च, तत्र पौर्णमासीहोम पौर्ण
मास्या अमावास्याहोम अमावास्यायामिति । किं
प्राप्तम् । उभावापि उभयत् । कुत ? उभयौहिं प्रकरणे
उभावापि अस्मिन् । उसादुभयत् भवितुमर्हति ।

यदमीज्या वा, तद्विषयौ । ५७ ॥

भाष्यम्— वादाद् अथ ध्यावर्तयति । नैतन्निति,
उभयमुपपद्येति । यदमीज्या, स तत्र भवेत् । तस्य हि
स उपपत्क । अनुपकारक इत्यस्य । न च अनुपकारक
कर्तव्य । समुदायप्रधानौ अत्र होमौ इत्युक्तम् । तस्मात्
यदमीजा, तद्विषयौ भवेतामिति ।

टिप्— (अत्रानन्तरम् 'उभयोरपिशेषात्' इत्यादि
सूत्रद्वयम् । तत् अविकरणात्तस्मिन् [इवद्याव्ये वातिक
मनुसुल] माध्यकरिष ध्यायताम् । नदाक्षिपति—)
'उभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्याया च' इत्येतदुपपत्कम्
(अविकरणात्करण पूर्वपठनमवात् । तदाह—)
अदा समुदायस्य सकारणौ होमौ भवताम्, तदा य
पौर्णमासीभिः (मन्त्र), स पौर्णमास्यामेव प्राप्नोति,
इत्योऽपि (अमावास्याभिः), सोऽपि तत्रैव (अमा
वास्यामेव प्राप्नोति) इति नास्त्यनियम (अनियम
प्रसङ्ग । अथ स्वमतेनाह) तस्मादन्यथा वर्णने ।
(प्रावण्यवाधिकरणस्य ९।२।१८) प्रयोजनसूत्रे एते ।
यदि पर्याय्य कालचन, तथा गति कालस्य
असम्भार्यत्वात् आरादुपकारकौ स्वाताम् । कथम् !
यत्रपि कालस्य र्भाइता भवद्यथे तथापि सङ्घेदेव
(आदौ स्मृत्या) वेदिते (काले) कर्म प्रस्तुते । न
तस्य न्यून्युप स्मृत्या प्रयोजनम् (येन कर्मन्ये
सर्वेते) । तथा अन्त्यायज्ञानि भूयोभूय सकारकमपेक्षते,
नैव बाल । तस्मात् कालचयेनै पर्वगन्धे (गति)
अदृष्टार्थो होमौ प्राप्नुत । अत आह (माध्यकार

पूर्वाधिकरणे) 'कालमीज्याया विकृतिषु प्रवृत्ति'
इति । (वैवृतेषु इति रतपाठ । बन्तुतस्तु एतादृशी
एवति माष्ये नोपलभ्यते । तत्र सदायमाष्ये 'काला
मीज्याया तयो प्रवृत्ति' इति ५१ सूत्रे सिद्धात्
माष्याते च ' वैवृतेषु अप्रवृत्ति' इति) । न
च प्रकरणादुद्दिष्टं कालस्य सकारकौ कर्येते, पर
कल्पनाभयात् । तस्मात् यदि कालचन पदस्य
(पूर्वपक्षे), तथा सति (आरादुपकारकौ स्वाताम्)
आरादुपकारकत्वात् न लिङ्गेन ध्यन्त्या कर्तते । अत
आह (सूत्रकार—) उभयो (पर्वयो पूर्वपक्षे स्वताम्)
अपिशेषात् इति । (सिद्धाते तु—) समुदायप्राचकत्वेन
तस्य (समुदायस्य) सकारकत्वात् भवति व्यस्तकारणे
लिङ्गम् । अत आह— 'यदमीज्या वा तद्विषयौ' इति ।

सोम— पूर्वोक्तौ एव विशेषविचारात् सगति ।
कालमीज्यापक्षे उभयो पर्वणो उभयपि होमौ स्वाताम्,
आरादुपकारकत्वेन लिङ्गेन विशेषामिदं इति 'उभयो
रविशेषात्' इति सूत्र पूर्वोक्तप्रकरणपूर्वपक्षप्रयोजनकथन
परम् । 'यदमीज्या वा तद्विषयौ' इति सूत्र च यस्य
समुदायस्य यत्र सकारकत्वसम्भ, तद्विषयो होमस्य इति
सस्कारकत्वात् व्यवस्था इति सिद्धान्तप्रयोजनकथनपरम् ।
वि— ५७ सर्वाणो उभयोहोमौ न वा, प्रस्तुष्टुभौ ।
सर्वाणां, दुष्कर्मस्य भेदादेतौ चरन्त्यौ ॥

भाट्ट— सरयया इत्येवमेवमेव एकवाक्योपासकर्म
द्वयस्यापि मनिधानात् अत्रात्तरप्रकरणेनाह एकैकम् न प्रति
शेषित्वावगते कर्मद्वयस्यापि पूरणानन्देवतावकत्वा तस्य
स्कारकत्वम्, अमावास्यादेवताकत्वा भावमावास्यासकार-
कत्वम् । प्रथमद्वयानुरोधेनैव मन्त्रद्वयस्यापि तत्राज्ञावृत्ति ।
एकपदोपादानावगतकर्मद्वयसाहेत्यवत्त्वाच्च सङ्गुतस्यापि
पुन स्मरणम् ता चतुर्मि' इतिवद्वातुपपत्तम् । नहि अत्र
यथात्र पाठ येनैकस्य कर्मण एक एव मात्रो भवेत् ।
एकपदोपादानात् उभयोरपि उभयाङ्गत्वम् । अत एव नात्र
सुत्रकारविभवा वाच । इति प्राप्ते, समसत्वाद्वाप्रधान
विषये यथात्रमेव सत्रच इति न्यायस्योत्पत्तिरन्त्यात्
एकस्य प्रधानस्यैवैतै मन्त्रेण निराहृत्यत्राच,
अश्रुतमात्रवृत्तिकल्पने पुन सकारकत्वाद्वाक्येन च

प्रमाणाभावात् एकस्य एकसंस्कारार्थमेवेति प्रयोजन-
वशाद्भिर्भाषः । १८.

मण्डन— 'पर्वणेशो व्यवहितौ ।' २६.

शंकर— 'पवस्योन्ना पार्वणयोः ।' ३०.

● 'पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः' इति विनोयानि-
वेगापवादः फञ्जियमर्कृतसमुदापपत् अद्यमे एव वक्त-
व्योऽपि कथञ्चित् प्रसङ्गान् नवमे उक्तः । प्रमेयं तु
आद्यमेवमिति इदं च तत्र किञ्चित् विन्यसे । 'सुवेण
पार्वणौ जुहोति' इति नख्यस्य नगमेदात् द्वौ पर्वणेशौ
होमौ विधीयते । तत्र पर्वणेशः पृणतेर्दानवसंघो
निपन्नः वसैवचनः । तेन कर्मैव देयता । सा च
स्पर्णाकरेण सस्पर्शा । तत्र यदि एवैते होमः
पटुर्कर्मदेवत्यः स्यात् ततः अत्रियमानकर्मोरो अहृद्यार्थता
आपयेत् । तपरिहृणाय एक. पौर्णमासीदेवत्यः अन्तर
अम्रवास्यादेवत्य इति कल्पते । तेन प्रहरणविशेषेऽपि
सक्तकल्पवायेन संस्कारेणैव व्यवस्था । सौर्वादी च
संस्कार्यस्य समुदायस्याभावात् नातिदेशः इत्यधिकरणार्थः ।
बाल. पृ. १२१-१२२.

॥ पार्वणहोमयोस्त्यप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयो-
यात् तदमीज्या हि । १।२।१।८।५० ॥

दशपूर्णमासयोः ममादनन्ति 'सुवेण पार्वणौ जुहोति'
इति । यतो पार्वणहोमौ सौर्वायितु विकृतिषु स्थिता न
चेति विचारः, पार्वणहोमौ कात्यमीज्या समुदायमीज्या
या इति च विचारः । कालं अमित्यस्य इत्या यागः
कालमीज्या । समुदाय पौर्णमासश्रावणं अम्रवास्या-
यागस्य चामित्यस्य इत्या समुदायमीज्या । तत्र सिद्धा-
न्तमाह । पार्वणहोमयोः 'ऋषभं बलिजं वयम्' इति
मन्त्रेण पौर्णमासे सुवेण आशुहोमः 'अमावास्या
सुभगा सुदोषा' इति मन्त्रेण अमावास्यायामे सुवेण
आशुहोम इत्येवौ पार्वणहोमौ नाम । तयोः सौर्वादी
विकृतौ अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्न स्यात् । समुदायार्थसंयोगात्
पौर्णमासत्रिकेण दार्शिकत्रिकेण च समुदायकल्पेण अर्थेन
पार्वणहोमयोः सयोगात् सन्नधात् । हि वक्तव्यं पार्वण-
होमौ तदमीज्या च समुदायं अमित्यस्य इत्या यागः ।
तस्मात् विकृतौ पार्वणहोमयोर्नातिदेशः इति सिद्धान्तः ।

वाक्येति चेत् । ५१ ॥

पार्वणहोमयोः समुदायमीज्यात् सौर्वादे विकृतौ
नातिदेश इति सिद्धान्ते उक्तं पूर्वपक्षी आह । कालस्य
पर्वणशो वाचकः, इति कालमीज्या पार्वणहोमो ।
तस्मात् पर्वणशे कियमाणे सौर्वादे तयोर्तिदेशः
स्यात् । इति चेत् ।

नाप्रकरणत्वात् । ५२ ॥

पूर्वपक्षसङ्गा निषेधति सिद्धान्ती । नेमो काल-
मीज्या । कालस्य अप्रकरणं वात् प्रकरणेन समुदायवाची
पर्वणशो एवमेव न कालमीज्या । अपिच पृणतेः पर्व-
णशोऽयम् । पृणतिश्च दाने प्रसिद्धः । दानानि च
समुदायौ । तस्मात् समुदायमीज्या पार्वणौ होमो ।
तस्मात् विकृतौ पार्वणयोः प्रवृत्तिः ।

मन्त्रवर्णनात् । ५३ ॥

'ऋषभं बलिजं वयं पूर्णमासं यज्ञानन्दे' 'अमा-
वास्या सुभगा सुदोषा' इति मन्त्रवर्णनात् पूर्णमासा-
मानासश्रावणाया पविषमानाधिकरणशब्दो पार्वणहोमयोः
समुदायमीज्यात्वानामः । न तयोः कालमी-पदा ।

तदभावेऽभिप्रेदिति चेत् । ५४ ॥

पूर्वपक्षी आह । तदभावे सौर्वादे तस्य आमेवादि-
समुदायस्य अभावेऽपि सौर्वादे अस्मिन्हितयोरपि पार्वण-
होमयोः अनुष्ठानं स्यात् । अभिवन् यथा 'अभिमत
आवह' इत्यानाहवनिपदे अस्मिन्हितोऽप्यग्निः आवा-
हते । एवमिदमपि अस्मिन्हितयोरप्यनुष्ठानम् । इति
चेत् ।

नाधिकारिकत्वात् । ५५ ॥

पूर्वपक्षिणा उक्तं निषेधति सिद्धान्ती । न अस्मिन्हि-
तयोः अनुष्ठानम् । नाधिकारिकत्वात् आधिकारे भयत्वान्
पार्वणयोः । आमेवाधिकारे हि नो पठितौ । नस्मात्
सौर्वादे विकृतौ पार्वणहोमयोर्न प्रवृत्तिः इति सिद्धांतः ।
के.

● पार्वणहोमयोः स्वाहाकारस्यार्थवत् प्रवृत्तयेन ।
भा. ८।४।५।१५.

● पार्वणहोममन्त्रौ । 'ऋषभं बलिजं वयम् ।
पूर्णमासं यज्ञानन्दे । स नो वेहता सुवीर्यम् । रायस्योर्षं

सहस्रिणम् । आश्वत्थं सुराधसे । पूर्णनाशाय स्वाहा ॥ ' (तैत्ति. ३।७।१।१२) इति पूर्णनाशे । 'अमावास्या सुभगा सुरोवा । चेतुरिध भूय आष्यापमाना । सा नो दोहता सुवीर्यम् । गयस्पोय सहस्रिणम् । अमानाय स्वाधसे । अमावास्यायै स्वाहा ॥' १४ । इत्यमावास्या-याम् । अत्र प्रथमवाक्यद्वयेन एकमर्घ्यं इत्या अन-नारवाक्यवचनेन उच्यते इत्या होमकाले मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ । प्रतिमन्त्रे च होमार्थेनैव स्वाहात्न जावर वेदप्रयोगेन च योजितम् । मन्त्रौ तु षड्द्विचन्द्रस्वी पञ्चपदावेव । के.

● पार्थिवबोधः सादृशोपपदद्वयप्रमि याहारे आ-शोपालङ्गन तदर्थेयो सादृशोऽन्वयोऽवगम्यते तादृगस्यैव तदर्थेयो अन्यान्वय गुणसौ पार्थिवबोधविपर्ययम् । अत एव अश्वत्थाननीरुत्से परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाज एव पार्थिवबोधविपर्ययः । भाट्ट. १।७।२.

● विशिष्टवर्गविक्रियेऽपि विशेषणाना पार्थिव-सवन्धावगमः । सहकारिताभावेन च पार्थिवसवन्धा योगः । के २।४।२।१०.

● पार्थिवान्वयन्यायः । (अह्नाधिकरणोक्तोऽयम्) । नमप्रकरणाभ्या स्वोवाङ्गलेनावगतानामुवा अभिर्थाके इत्वंत् राम तद्द्वारा स्तुति निर्वर्तयितुं शक्तमिति श्रुतस्तुत्यर्थैलनिर्वृत्तानुष्ठानविशेषनाभाक् पार्थिवान्वयेन स्तुत्यर्थानुं ऋक्षु अववर्तति । रसायनम्. पृ. ६९

● 'पालाशे ब्रह्मवर्चसामस्य' सूत्रं कुर्वन् इति कृत्विति । भा ४।३।१।१. ● 'पालाशे वप्याति' 'खादिरे वप्याति' 'रोहिते वप्याति' । एताभ्याः सन्तो विकल्पन्ते खादिराद्यः । २।२।३।१७.

● 'पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्ये मृगुणाविमौ' (अग्नीउरणे) । वि १।०।४।९९.

● पावकाग्निन्यायः । मित्रौ देवतामिगुणानां चि-दस्यापि त्यागदौ प्रयोगः ॥

प्राट्टनस्य गुणश्रुतौ मृगुणेनाभिधानं स्यात् । १।१।१।१।२६ ॥

भाष्यम् - अस्त्याजानम् 'य एव विद्वानपि मापते' इति । तत्र परमाणुहर्षिणि श्रूयते 'अग्ने पवमानायाशकृपाल निर्वपेत्, अग्ने पात्राया, अग्ने सुचये' इति । तत्र सहाय. त्रियते किं सगुण अग्ने रमिधानं कर्तव्यम्, अत्र निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् ! प्राट्टनस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ।

अविकारो वाऽअर्थदानपायात्स्याद् द्वयवत् । २७ ॥

भाष्यम्-- अविकारो वा स्यात् निर्गुणमभिधानम् । इत 'अर्थदाननमायात् । एव शब्द' अर्थश्च अनपेनो भवति । य एवासावपि, स एव पवमानः पावकः शुचिश्च । वा देवता निर्वप्या, वा निर्वप्यैव भवति अस्त्यपि गुणवचने । द्रयवत् । यथा 'स वा एवा सर्वदेवत्या यदा वशा, वाक्यमात्मभेत मृत्सिम' इति । अत्रावशात्तन्वेन चोदिते कर्मणि टाग्राह्येन वाचिणु निगमा भवन्ति । अर्थ- शब्द अनपेत इति इत्या । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् निर्गुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ।

आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्याद-र्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशासनं मनर्थकं स्यात् । २८ ॥

भाष्यम्-- अथवा चोदितेन श्रुतेनाभिधीयते । इत । आरम्भासमवायात् । नहि आरम्भेण देवता कर्मणि समरैति । न त्वेन रूपेण देवताया कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात् तथा तपि अग्निशब्देन पवमन्नेऽपि प्रत्याम्यते इति गुणमि-धानं न त्रियते । कथं तर्हि साधनभाज ! श्रुतिसमवायि-त्यात् देवतार्थस्य । देवताशब्दस्य च हविषश्च संकथः साक्षादुच्यते । अथ शब्दस्य सकथं स मन्त्रो वदितव्यः । एवमथै सकथं इतो भवति । यदि च गुणमिधानं न त्रियते गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थे हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमथै कर्मणि सवप्येतेति । तत्र यदि गुणो न समप्रीयात् गुणचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् सगुणे-नाभिधानं कर्तव्यमिति ।

द्रव्येऽप्यारम्भगामित्वावर्थेऽधिकारे सामर्थ्यात् ।

२९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं द्रव्यवदिति, 'सा वा एषा अर्थदेयता यदत्रा वशा, तद्यथासाधनेन भूतिकाः' इति, अत्रात्राशब्देन चोदिते कर्मणि छायाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्ति इति यदुक्तम्, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येषु आरम्भसमावाप । रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यम् । तत्र छायाशब्देन याऽसौ आख्या यदि वशा यदि अवशा, तत्र सा अस्मिन्पक्षे इति गम्यते । तस्मात् अग्रे साधने सति अधिकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यं सुपपद्यते इति विना गुणवचनेन अविधानं स्यात् चोदका मुद्रहाय । इह अस्मिन्मनास्विकात् अवश्यं चोदकतास्व विहाय कर्तव्यं इति ।

शा— तत्र सत्त्वः तद्वाचिषु निगमेषु किं एक एवात्रिशब्दो वक्तव्यः, निगमौ त्रयौ वक्तव्यौ 'अत्रये पत्रमानात् निर्मेषामि' 'अग्निः पत्रमानमावह' 'अग्नेः पत्रमानस्याहनुमितिमन्नेम' इति । 'तत्रैकेनार्थ-निर्देशसिद्धेर्नोसारणं द्वयोः । न चाग्निशब्द एवैक-शब्दोदकानुमदो भवेत् ॥' स्यादेव यदि प्रथमार्थे विहाय पक्षा-उच्चारणं स्यात् । शब्द एव तु भाषना-शब्देन विधीयते इत्युक्तम् । तस्मादुभयोर्विधानात् उभौ वक्तव्ये ।

सोम— सिद्धे विविशब्दनिष्पत्तेः किमेक एव उत अत्रोऽपि इति विशेषविचिन्तनात् संगतिः । सूत्रार्थानु-सृष्टत्वात्प्राये पावसादिभूतौ तच्छब्देनाभिधानं स्वादिति ।

वि— 'निगमे पात्रमात्रयोः विषयि, स्यादर्थतो-भयम् ।, अग्निशब्दोदकतो, मैत्र वैशोऽग्निः, सगुणो यतः ॥' तस्मात् अग्निशब्दः पात्रादिशब्दश्चेत्सुभयं पठनीयम् ।

भाट्ट— अर्थस्य देवतात्वपक्षे शब्दस्य वा देवतात्वपक्षे यनार्थेद्वयं शब्दद्रव्येनोच्यते, यथा 'अमये वृत्तिकार्यः' इत्यादौ तत्र द्वयोरेकत्रययोपादानेन समुच्चयप्रतीतेः उभयोरेपि तामो आवाहनादिमन्त्रेषु वा उच्चारणं निर्विवादमेव । कम तु प्राज्ञ्या वाक्याना-पलाया वा वक्षिन् गुणं भूतः, 'अमये दाये' 'अमये पत्रमानाय' इत्यादौ तत्र किं गुणमात्रं पदमनि-

मी. सं. ३२०

त्यावकाले आवाहनादिनिगमेषु च प्रयोक्तव्यम्, न वेति चिन्तायाम् 'सा वा एषा उर्वदेवता यदत्रा वशा वाच्यमात्रमेत' इत्यत्र प्रकृतिप्रसङ्गस्यै वशात्वगुण-विधानेऽपि न तस्य 'छायासा वशायाः' इति मन्त्रे वशात्वगुणप्रकृतानन्तर्ये तदपदयोगः । एवमिहापि विहिते-ऽपि अर्थस्यैवदेवतागुणे तद्व्यवस्थास्य प्रयोजनाभावात् न तद्वाचकं पदं त्यक्काले आवाहनादिमन्त्रेषु वा उच्चार-णीयम् । इति प्राप्ते, वशात्तन्गुणस्य स्वरूपेण क्रियाऽ-न्यवत् इह देवतागुणस्य स्वरूपेण क्रियाऽन्वयाभावात् तद्वाचकशब्दस्यापि अमयोरे निधिवैयर्थ्यात्पक्षेः अर्थदेयता-पक्षेऽपि तद्वाचकपदपक्षेऽपि आशङ्क्यक एव । शब्दस्य देवतात्वपक्षेऽपि सुतराम् । यत् तु द्वयोः पर्यायतां पुत्राणा-दिपथोलोचनया एकस्यैव विशिष्टार्थवाचकत्वात्, यदात्र तु सामान्यवाचि, यथा 'अमये पात्रकाय' इत्यादौ वाचकशब्दस्य अग्निविशेषव्यभिचिन्तित्वावित्यास्य पुत्रा गतौ प्रसिद्धत्वात्, तत्र पात्रकायदेवैव विशिष्टार्थप्रतीति-सिद्धौ अग्निपदयोगो यद्यपि अर्थस्य देवतात्वपक्षे तथा नोपपादयितुं शक्यं, तथापि शब्ददेवतात्वस्यैव पूर्वं साधितत्वात् तत्रापि पदद्वयप्रयोगो नागुक्तः ।

सम्बन्धन— 'सगुणा देवता वाच्या ।' १७.

शंकर— 'सगुणाया गुणस्यपि ।' १७. सगुणाय देवताया विहिताया गुणस्यपि विशिष्टशब्दः वक्तव्यः स्यात् ।

* पात्रने इष्टयादौ शुद्धयर्थे क्रियमाणे 'एवविंशत्या दर्भैर्विष्णुः, वाययति' इत्युत्तरनात् द्विवद्वचनयान्ते एकवचनसिद्धत्वात् अनुसमयः । के. (भा. ५.१२।३। ४-५).

॥ पाशाधिकरणम् ॥ अग्नीषोमीये पक्षे पादौकृत-पाशावहृत्वाभिवाचिनोर्मन्त्रयोर्विद्वत्त्वः ॥ (पाशाधिनरणम् (९।३।५), पाशाध्यायः (९।३।४) इति द्वे अधिनरणे । तत्र पाशाधिकरणे विद्वत्त्वः साधितः, वाचन्याये तु उह, आधिनः । तस्मात् साधनतया उभयोरे क्रातयः । के.)

विप्रतिपत्तौ विकल्प स्यात् समत्याद्, गुणे
रन्यायकल्पनैकदेशत्वात् । १३।१५।१५ ॥

भाष्यम्— अस्ति पशुधर्मोमीय 'यो कश्चिन्ने
यदमीधर्मोमीय पशुमालभते' इति । तत्र पशुधर्मविधायी
('अदिति पाशप्रमुमोक्त्वेनम्' तैत्ति ३।१।११११)
पाशबहुत्यामिधायी च ('अदिति पाशान् प्रमुमोक्त्वे
त्तन्' मैत्र १।२।१०८, काठ ३।०।४६) मात्रै
समाप्नोती । तयो विधेयत्वामिधायी प्रकरणे निधायते,
बहुत्यामिधायी प्रकरणबहुत्वत्पत्ते, उत उभावपि प्रकरण
मभिनिमित्तोते इति । इत् प्रातम् । बहुत्यामिधायी
उक्त्यर्थ इति । युत ? बहुता हि स पाशाना मोचक ।
न च प्रकरणे ऋच पाशा सति । तस्मात् प्रकरणे
असंप्रमाणे यत्र बहव पाशास्तत्र नीचेत् । यथा 'युव
हि स स्वपंती श्रुते द्वयोव्यमानयो प्रतिपद कुर्यात्'
इति । 'एते असंप्रमित्तव इति बहुत्यो यजमानेभ्य
प्रतिपद कुर्यात्' इति प्रतिपदिधानमुल्लङ्घ्यते । यथा च
पौष्पसामिधायीत्वात्तत्राकाशेषि पाशानुम न्यामि उल्लङ्घ्यते,
एव पाशबहुत्यामिधायीति । एष प्राप्ते, द्रूम ।
विप्रतिपत्तौ एतत्प्राग्, का विप्रतिपत्ति ? यत् प्रह्लावेक
पाश, पाशबहुत्यामिधायी च मन्व, एतस्य
विप्रतिपत्तौ किं मन्व उल्लङ्घ्यते, मति । उच्यते ।
नेत्कर्मण्य । ननु प्रह्लावायो मन । उच्यते । तेन सः
विप्रत्यो मरिष्यति । युत ? पाशानिपदिकायस्य प्रह्लावै
निपमानतगुत्कर्षो न न्याय्य । ननु गृहपाशवचन एष
मन । प्रह्लावौ त्रेक पाश । तस्मात्तत्र न समवर्तीति ।
उच्यते । बहुत्यस्यो पाशान् वदन् बहुत्याधिष्ठान इव
प्रकाशयत्वेन । यदि न प्रकाशयेत्, न पाशविशिष्ट
बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत्, तावत् न प्रयोजनम् ।
तस्य तु मोचनं किञ्चे, न बहुत्वस्य, पाशास्तेषां ।
समाप्तस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् । तत्रातिप्रदिशेन कारिष्यते,
नेत्कर्मण्ये । असौच्ये । असौच्ये हि एतन्नचान्त प्राति-
पदिकम्, तत् तस्य प्रकाशनं करिष्यतीति । अतोऽप्ये ।
न हीद तस्मादन्वत् । यत्र चरन्तान् प्रातिपदिकं नेत्क-
र्मण्ये, प्रकरणेति उच्यते, सिद्धस्यानुत्कर्मण्येदेवमिति ।
ननु चरन्तानस्य बहुपाशप्रयोगे अभयत्वात्, तस्माद्

कर्मण्यम् । तदुत्कर्मण्येकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्कर्षं
तीति । उच्यते । गुणे त्वयायकल्पना न्यायिनि, न
प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थ । प्रधानं प्रातिपदिकार्थ ।
प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्या अभिधीयते । मति प्राति-
पदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्राति-
पदिकमस्ति । अन्तरन्यायि अभिहितं प्रकृति प्रविगति,
किमत्र पुन प्रकृतावेव अभिहितम् । तस्मात् यत्र
प्रातिपदिकार्थं, तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति । ननु
निकृतौ अपि चोदनेन प्रकृतं प्रातिपदिकम्, प्राति-
पदिकार्थश्च उच्यते । आदम् । विकृत्यस्तु चोदक ।
बहुत्वचनसमर्थकं प्रातिपदिकं चोदको नेत्कर्मण्येति । तस्मात्
प्रातिपदिकमेकदेशत्वात् बहुत्वचनमान्यतीति । न च
प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुत्वचनम्, पाशाकृतिकस्य हि तद्
मोचने कर्मसंबन्ध कर्तारि । तस्मात् गुणे बहुत्वचने
अवश्यकल्पना, न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं पुन
स्याध्यम् ? यत् बहुत्व गम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते
तत्कर्मण्यताम्, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिका-
र्थनिधानमन्याय्य कल्पयितव्यम् । अत्र हि गुणस्य
अवश्यकमेव वैश्व बहुत्वम्, रमिधानाभावात् । तस्मात्
प्रकृतौ बहुत्वचनान्तस्यैव निवेश इति ।

प्रकरणविशेषोपाच । १६ ॥

भाष्यम्— प्रकरणविशेषोपाच एतदध्यरणीयते, प्राति-
पदिकं बहुत्वचनमाकथयति, न प्रातिपदिकं बहुत्वचनेने-
त्कर्मण्ये इति । प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्थो विद्यते अस्ती
धोमीये पशौ । बहुत्वचनार्थो विकृतित्यु । तस्मादपि बहु-
त्वचनान्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ।

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् । १७ ॥

भाष्यम्— इति युक्तं तत्र परिहृत्यम् ।
अर्थोभासात्तु नैव स्याद् गुणमानमित्यतः । १८ ॥
भाष्यम्— (तत् परिहृत्ये) । युक्तं यत् प्रति-
पदिधानमुल्लङ्घ्यते, नामि प्रकृतौ यजमानदिव्यं यजमान-
रुत्वं वा । तत्र न भवेत् विपच एतयो प्रतिपदो ।
इह तु गुणमानं बलि बहुत्वम् । अथ न बहुत्वचनस्य
प्रयोजनम्, मुचिना संबन्ध । न चानेकप्रयोजनमन्य
तमेन प्रयोजनं न प्रयुज्यते । नहि, उक्त्वा प्रकाशनेन

अशुच्यमाना ममना न प्रयुजते । तस्माद्विषम प्रति-
पन्नयामिदमिति ।

द्याधोस्तथेति चेत् ॥ १९ ॥

भाष्यम्— अथ बहुकर्म, द्याधोऽपि यदीना-
मनुमानानां यथोत्तरं, तथा अथेति । तत् परिहर्त-
व्यम् ।

नेतृपत्तिशब्दत्वान् ॥ २० ॥

भाष्यम्— नैतदनुमन्यणेन तुल्यम् । नहि दर्श-
पूर्णमासयोर्वाग्नापुषिय्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्मि ।
अस्ति त्रिह्र पाशम्योत्पत्तौ शब्दः । तस्माद्विषममनुमन-
येनेति ।

आ— एकस्मिन् बहुवचनस्य असम्भवेत्तार्थत्वात्
उक्त्यै प्राप्ते, अभिधीयते । 'प्रकृत्यर्थस्य पाठस्य
विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भानान्नो-
त्कर्षोऽस्वायकत्वप्यते ॥'

मोक्ष— बहुवचनान्तमन्त्रस्यापि प्रकृतिनिवेशस्य
पूर्वोक्तोहर्निर्वाहस्य चिन्तनात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
अनुष्ठेयशास्त्रस्य एकस्मात् मन्त्रस्य बहुवचनविधाया
विप्रक्षिप्तौ विरोधे सति न मन्त्र उक्तव्यः, किन्तु एक
वचनान्तेन सह अन्य विप्रक्षयः स्यात्, उभयोपि
पादाविशिष्टकर्मप्रतिपादकत्वेन समत्वात् । गुणे तु बहु-
वचने अन्याय्यमन्यना । तत्रैव एकदेशमनुवचना-
श्लेषेण मोक्षं, इति ।

वि— 'उत्कृष्टयो न वा मन्यो बहूषी, ऽस्यत-
न्वत् । उत्कृष्टो, न विरुष्योऽग्रे गुणे तस्यावहरत्मा ॥'

भाट्ट— बहुवचनान्तमन्त्रस्य दैक्षे एव निवेश
मग्नीह्वय विद्वानौ उक्तव्यविवक्तः । (१।३।४ इत्यत्र) ।
ए एव तु इह चिन्तने, किं बहुपक्षिकाशुत्कर्षः,
अन दैक्षे एव निवेशः इति । तत्र बहुवचनान्तमन्त्रात्
अनुष्ठानशब्देदशब्देर्बिधे पूषाऽनुमन्योदिह विद्वानु
त्तरं । न च तद्वत् सामान्यस्वरूपयोश्चन्द्रमाम्याभावः,
योऽतिशोममहापराशरौव आनर्थक्यतदन्वयानसत्त्वात्
श्रुतेषुपु आमान्यस्वरूपोपशस्य सत्वात् । न च एवमपि
पादाप्रतिपरिसम्पन्न पादास्य, द्वितीयाऽर्थस्य कर्मणस्य,
प्रमोचनमावकाशश्च प्रधानभूतायाः, दैक्षेऽपि संभवेन

तत्प्रतिपादकत्वाना लिङ्गविरोधाभावेन अनुष्ठानशब्देऽव्या-
दिगधे प्रमाणाभावात् न गुणभूतबहुवचनमानुसरोपेन
उत्कर्षवत्त्वना युक्ता इति वाच्यम् । अनेकेषामपि
पदानां एकत्रीकारदिपदानुसरोपेन व्रीहिसंप्रयोगे एव चर्कोच-
त् उत्कर्षवत्त्वनापत्तेः । इतरथा एकपदमानुसरोपेन
इतरपदानामुत्कर्षानावत्तेः । गुणभूतलिङ्गानुसरोपेन प्राति-
पदिकादेः मेयीनञ् संकोचत् गुणभूतवचनानुसरोपेनापि
तदुत्कर्षोपपत्तेः । प्रातिपदिकार्थस्य लिङ्गसंख्यादेरपि
कारके एषान्वयेन प्रातिपदिकार्थे प्रति मङ्गलादेशुष्ये
प्रमाणाभावात् । एवं च एकवचनान्तपाशमन्त्रेण
विरुष्योऽपि अष्टोपदुष्टे न भवेत् । इति प्राप्ते,
नानोत्कर्षः गुणभूतबहुवचनानुसरोपेन प्रधानभूतानां कृ-
नाशुष्यै प्रमाणाभावात्, विभक्त्युपात्तलिङ्गसंख्याऽन्वयि-
त्वरूपसंभवमाहाराऽनुसरोपेन पाश्र्चिमान्वयेनेत्याया लिङ्ग-
संख्याऽऽदेः प्रातिपदिकार्थप्रधान्येनैव अन्वयज्ञः । न
चैव लिङ्गाद्यनुसरोपेन प्रधानभूतबहुवचनानुसरोपेनान्वय-
नापि, गुणभूतानुसरोपेन प्रधानभूतस्य संकोचेऽपि प्र-
कादिगधप्रयुक्तेन उत्कर्षे प्रमाणाभावात् । सकोचे तु
अपञ्चनीयतया नान्तरोपसनिवेशादेऽपि उत्कर्षे नान्त-
रोपकन्याभावेन तद्व्यस्य अन्वयव्यवहारः । पूषादिपदाना
ऽ गुणचामाभावात्, तद्व्यतिरेकेण इतरपदानां प्रतीप-
योग्यप्रतिपादकत्वाभावात् उत्कर्ष इति वैषम्यम् ।
प्रकृते तु पशुपतकर्मकोमोचनयानुपशान्त्यै उ-
योपिन्नात् सहाय्याः स्वरूपेण प्रसाधनानुसरोपेन
मन्त्रावकाशपदवैधर्म्यविहरापाद्ये तत्र पाशसंख्याप्रसा-
दोपयोग्यरूपेऽपि नेतृपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतो-
पयोग्यप्रतिपादकत्वमिति विरोधः । अत एव बहु-
वचनम् 'सुषा सुष्टुह्' (७० । ७।३।२९) इत्येव
स्ववचनबहुनाभयीभूतमयानुपशान्त्यसंख्याव्यतिरेकि-
त्यस्यकवेन एकस्वरूपशार्थमेव । एव च ऋगुपत्यात्
त्रिषमसिष्टेऽपि विरुष्यो न दोषाव इति ज्ञेयम् ।
इतरथा उत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैव ऊठेन
बहुपक्षिनामामन्यस्यामिन् ऋगुपत्यापि बहुवचनान्तमे-
परत्वेः तत्रादकृत मन्त्रव्यवहारविहितरूप मन्त्र स्यात् ।

मणहन— 'द्वौ चापि मात्रौ प्रकृतौ निविष्टौ ।'

शकर— 'बहुपाशार्थे प्रकृतौ ।'

* 'पत्नीं सनद्य' इति चित्तने । अग्नि द्वि
यजनान् एकस्त्रीको बहुपत्नीकश्च । तत्र सर्वस्य प्रयोग
अधिकृत्य पत्नीशब्द उच्यते इत्येत्त्वं पाशाधिकरणे
नैनं निर्णीतम् । भा १।१।६।१० * प्रकृतौ बहु
वचनस्य अस्मत्प्रत्ययस्य विहित्वापि अविहित्तस्यैव
प्रयोग इति नवमे पाशाधिकरणे सिद्धम् । श्राद्ध
मयूत्र पृ ७५ * यदि पत्नीप्रातिपरिदिकार्यं प्रधान
कृतम्, तत्र एकद्विवहुपत्नीयेषु प्रयोगेषु प्राति
परिदिकार्योऽस्तीति वदन्ते विभक्तिरपि एकवचन निष्पत्ति
भ्रननेमान् आहृतिरुत्पादप्रियायम् । अस्य विभक्ति
प्रधानम्, ततो का छ स्कार्ये लभते, तत्रैव पर्ववसित
प्रातिपरिदिकार्यं, इति द्विरुपनीये मात्र एव न स्यात्,
इत्यत्रोपे पश्यते किं 'यास्य इत्यत्र पाशाधिकरणे
वर्णितम् । टुप् १।१।६।१०

* पाशाधिकरणन्यायेन 'गुणे लत्याय इत्यनेक
देशरत्नम्' इति प्रातिपरिदिकार्यप्रथा गतम् एकस्मै एव
उदाने चमले दत्तव्यं श्रवते । तरामदेको भस्येत् ।
वा १।१।८।२३ * पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनस्या
प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपरिदिकार्यप्रथाया काल्योमिनामेव
वा अनवैरेव वा द्विवचनस्यैव इदं द्विरुपनये फल
सम्पन्नं, न तु पण्यमेव आशपाटीनाम् (इदं पूर्व-
पक्षे) । भाट्ट २।२।६, * पाशाधिकरणन्यायेन बहुवच-
नानिस्त्रिसकनमस्य (अस्मत्प्रत्यय) प्रयोगेऽहृत्ति
प्रतीते बहुवचनस्यापि सदनुरोधेन पूज्यपर्यवेन स्यात्प्रधान
इत्यन्वयम् । १।१।६।१९ * पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणा,
साधुनामेव आशयनिष्ठता वा लिङ्गस्यैव प्रयोगस्यौ
प्रातिपरिदिके काल्योऽनपादकत्वम् । कौ ३।१।६।१२
पृ १२७ * पाशाधिकरणन्यायेन लिङ्गस्यैवोपि
सामान्याधिकरणेन पाठित्वौ जातिगुणवचनम् । भाट्ट
१।१।१० * अत्राने निश्चिन्ति ' अत्रान्याहुदेत्य
व्याख्यते परिपत्ते' इति एतन्नचनस्य पाशाधि
करणन्यायेन बहुलक्षण्यस्यैव उपरि प्रातिपरिदिको
वदेत्यत्र उपरिधारणान्तरादित्यत्रोपे प्रमाणमात्रात्

इति प्राप्ते । १।२।१३, * आशयेऽदीना लक्षणा विद
ज्ञान्यविहितयोश्च वर्णनौ काल्ययोगस्य अविशेषात्
दर्शयूणमाशयदेन अशोपपरच, द्विवचनस्य च पाशाधि
करणन्यायेन बहुलक्षण्यस्यैव लि वाधसामान्यात् अपन्ना
मेव काल्यस्यैवोपपत्ते न पण्यमेव च । कौ ३।२।
३।३ पृ १६९ * ' एते असुप्रमिन्दस्य इति बहुवचनो
यजमानेस्य ' (प्रतिपद कुर्वात्) । अत्र पाशाधि
करणन्यायेन लिङ्गानुरोधेन प्रथमलक्षणाधुपपत्ते व्ययस्य
शास्त्रेन पुत्रिङ्गस्य स्त्रीरुत्पत्त्यावगते पत्नीबहुत्वे
द्वितीयो मन्त्र इति पूर्ववत् । भाट्ट ३।१।९, * अह
ममाहृति' इत्यत्र गुणसूत्रैकवचनानुरोधेन प्रत्यये करण
त्वं 'ममाहृति' इत्यत्र युगवत् वृत्तिद्वयविकरोपैरेकस्यादेश
'आशयत्वात्, तन् वर भवुत्वादेव एकजनने तन्निमित्ते
पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणमात्रम् । ३।१।७, * द्वे
कस्यापि लक्षणावत्त्वाभावात् तदुपहारावैभवा तस्य प्रस
त्तम् । यदि पर एकवचनस्य (रथोपेय मादे इत्य
स्रोत्रमुपाकरोति) द्विवादी लक्षणा उत्पद्येत, तथापि
तस्या जपवैक्यवचननिष्ठत्वात् पाशाधिकरणन्यायेन
अवरोधतया तदुपहारावैभवा प्रकल्पमेवम् । १।०।४।२,
* न चैवमपि ऊहितमत्रपाठमात्रस्य प्रयोजनान्नामेऽपि
यदि द्वौ' इत्यादिविनियोगप्रयोगनाभाव्य देशस्यमिधि
परिधत्तना प्रमाणमेव पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्प-
प्रकृतौ उत्कर्षसिद्धयर्थेऽस्यत् । इति प्राप्ते (' यद्येकं युग
सुपाशुते' इत्यादियान्प्रविप्रकर्मिदम्) । १।३।३ * न
न दशगुणमाशयविदित्कस्य काल्योमित्यु प्रसिद्धावस्तवे
ऽपि द्विवचनस्याप्रसिद्धे, कस्य तस्य यद्यप्येकवच
इति वाच्यम् । प्रातिपरिदिकप्रसिद्धित्वेन पाशाधिकरण
न्यायेन द्विवचनानुरोधेन तस्यागानुपपत्ते । कौ २।२।
३।३ पृ १५५ * नरनामस्य पश्यन्तो अधिकरणे
अग्निगुणैरे पुत्रिङ्गमाशयपि निवेगममस्यत् न लक्षणा
आश्रिता इह तु यजमानद्विवचनस्य प्रकृतौ सर्वथा निवे-
दानममस्यत् पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणेन युक्ता । भाट्ट
३।१।९ लिप्यन्तौ, * ' वृष्टिचरित्तो' इत्यत्र पाशाधि
करणन्यायेन बहुवचनानुरोधेन वृष्ट्यानिर्दिने गोष्पती
कारस्ययुक्तत्वात् बहुवचनेन एकत्वादि लक्षणाया च

नाङ्गलया ज्योतिषोमयुष्टविधिरेवायम् । इति प्राप्ते । ७।३।
 १२. * युष्टप्रातिपदिकस्य गौणायकत्वान्नेत्याया पाशाधि-
 करणन्यायेन बहुवचनस्य एकवचनश्च तथा स्तोत्रमन्त्रयोप-
 पत्तौ तदमात्राभावात्क गौणताकल्पन नोपपत्तिम् । कै.
 १।४।३।३ पृ २१४. * 'प्रासा अग्निं भरत' पुञ्जि-
 ङ्गस्य मेध्यामममर्धत्वेऽपि अस्मै इति प्रातिपदिकार्धचतुर्थ्य-
 र्थयोः प्रधानभूतयोः मेध्या समन्वयत्वात् पुञ्जिङ्गस्य च गुण-
 भूतस्य पाशाधिकरणन्यायेन निर्देशमात्रार्थत्वात् समस्तस्य
 मन्त्रस्य प्रकरणात् मेध्यावचनसि अविवक्षितम् । इति
 पूर्वपक्षे । भाट्ट. १।१।१६, * 'प्रोद्गातुवाम्' इत्यन
 पाशाधिकरणन्यायेन उद्गातौपैः. पिनेत् उद्गातृशब्दस्य
 प्रत्युत्प्रेरणेण उद्गीभापरर्पावसामद्वितीय (तृतीय) भागो-
 द्दानकर्त्तरि रुदत्वात्, गुणभूतबहुवचनानुरोधेन रवदुक्ताय
 निविधाया अपि अन्यायकत्वनाया पाशाधिकरणन्यायेनान-
 तुपपत्तौ, इति पूर्व. पञ्च. १।२।१६ पृ. ७, * विक्रमौ
 द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोः एकवचनस्य प्रमाणान्गमनक-
 धृतस्यैकवचनस्य प्रयोगविषयेऽपि पाशाधिकरणन्यायेन
 प्रवृत्त्ययति । १।३।७.

● विभक्त्यर्थे यत्नत्या नामार्थस्य विरोधनान-
 सभवं । अन्याया प्राशाधिकरणविरोधात् इति
 चेत् । चन्द्रिका, पृ ४५०.

ॐ पाशान्यायः । पशुद्वयवत्या विक्रमौ पाशैकत्वपाश
 बहुवचनविधायिनौ मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितकौ ॥
 [पाशाधिकरणम् (१।३।२) पाशान्यायः (१।३।४)
 इति द्वे अधिकरणे । तत्र पाशाधिकरणे निवृत्तः साधितः,
 पाशान्याये तु उह- साधितः । तस्मात् साशदान्तस्य
 उपयोगो नास्त्य । कै.]

अन्यायस्य विकारेणाष्टप्रतिधातिव्याद्विद्योपाद्य
 तेनास्य । १।३।४।१०॥

भाष्यम्— अस्मि पशुद्वयोमीया 'वो वीकितो
 यस्मीयोमीय पशुमाउभवे' इति । तत्र पाशैकत्वाभि-
 ष्यसौ म न. 'अस्मि पशु पशुमोस्त्वेनम्' (वैश्व.
 ३।१।१११) । तथा पाशाद्वयत्वाभिषाय्य 'अस्मिः
 पाशात् पशुमोक्त्वेत्' इति (मैत्र. १।१।२०८,
 कर्त्त. ३।०।४५) । प्रहृतौ तयोः समुच्चय वक्ष्यति

(उत्तराधिकरणे) । अस्मि द्विवचनित्वात् 'मैत्र श्वेत-
 मालयेत, पाक्यं कृष्या अया चौपधीना च श्वयो अन्-
 कायम्' इति । तत्र चोपकेन पाशाभिषायिनौ मन्त्रौ
 प्रभौ । तयोः सहाय कि बहुवचनान्तः अविकारेण
 प्रवर्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उच बहुवचनान्तो
 निवर्तते एकवचनान्त ऊहितया, उत उभयोरपि प्रवृत्तिः
 अभिषायनिसप्रतिपत्तिश्च, उत एकवचनान्त ऊहितयो
 बहुवचनान्तोऽपि न निवर्तते । किं प्राप्तम् । अन्यायस्तु
 अविकारेण । अन्यायविगदः बहुवचनान्त- अविकारेण
 प्रवर्तते, एकवचनान्तो निवर्तितुमर्हति । कुतः ! नास्य
 एकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य दृष्टः प्रतिपातः । यथैव
 एकस्मिन् पाशे प्रवर्तते तथा द्वयोरपि प्रवर्तितुमर्हति ।
 नासौ एकस्य वचनको न द्वयोः । एवमाप्यभेदोऽनुच्छेदो
 मविधाति । इतरथा किं ऊहामने यथायुक्तं मन्त्रो न
 कृतः स्यात् । न द्वयोः पाशयो एकस्मिन् पाशे कश्चित्
 द्विगोऽस्ति । तस्मादविकारेण बहुवचनान्त. प्रवृत्तये,
 एकवचनान्तस्य निवृत्तिरिति ।

दुम्— 'तयोः समुच्चय वक्ष्यति' (इति भाष्य-
 मनुपवचनम् । नहि समुच्चयो यद्यते । अत आह—)
 प्रहृतौ उभयोरनिवेदा इत्यर्थे. (अङ्गत्प्रतिपाद्य समुच्चय-
 वचन न प्रयोगातीत्यायपित्यर्थः) । ननु अय पाशमन्त्रः
 (पाशोन्मोचनस्य) करणत्वात् (द्वयोरपि पाशयोः)
 पवयिण स्यात् । (तेन उभयोरपि मन्त्रयोः) नाप्ये
 ऊहेन । (परिहरति—) जगोऽय पाशोन्मोचनकाले,
 क्रिप्रमाणानुवाच्य वा (न तु करणः । अस्मिन्ने मन्त्रयोः
 सनावेशे कथमिदमधिकरण विनिर्दितात आह—) अर्थाच्च
 उत्तरस्यात् (अधिकरणात्) उत्तरमधिकरणम् (इदम्) ।
 प्रहृतौ विचारितव्या विकृतेरिष्यतः ।

विकारो वा तदर्थन्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पशु 'यावत्तवति । विकारो वा
 स्यात् । एकवचनान्त ऊहेन प्रवर्तते, बहुवचनान्तनिवृत्ति-
 रिति । कुतः । तदर्थत्वात् । यौ पाशौ विक्रमौ वचन्म्यौ,
 तौ च प्रयोगान्नान्तुप्रहृतौ योग्यत्वेन, न पर्यायेण । तत्र
 न गम्यते विशेषः, पाशान्ते उच्यते कस्य पाशास्म-
 निषान् कस्य नेति । अविद्योपात् द्वयोरपि पाशयोः ।

तत्र तयो कमत्यामित्तवच द्वितीयादिवचनमेव शक्नोति
वदितुम्, नान्यत् । तस्मात् द्विवचनमूहेत । बहुवचनमेक
वचन च निर्वतितुमर्हत इति ।

अपित्वन्यायसवन्धात् प्रकृतवत् परेष्वपि
यथार्थं स्यात् । १२ ॥

भाष्यम्— अपितु इति पक्षो व्याख्येयते । न बहु
वचन नियत्येते । तथा प्रकृतौ बहुवचनान्त एकरचनान्त
च प्रकृतम् । अथायसवन्धात् बहुवचनान्तम् । एव
विहृतावपि एकरचनान्त द्विवचनान्तमभूत् । अथाय
सवन्धात् बहुवचनान्त प्रकृतौ । यदि प्रकृतौ प्रातिपदिका
थमान पक्षे प्रकाशितम्, निहृतावपि तत् पक्षे प्रकाशयि
तयम् । अथ बहुवचनान्तेन एकत्वमुक्तम्, इहापि
बहुवचनान्तेन द्वित्व वक्तव्यम् । तस्मात् अभिधान
विप्रतिपत्तिरुक्तेयेति ।

यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितव्यात् । १३ ॥

भाष्यम्— त्वान्दस्यपि पक्ष व्याख्येयते । नामि
धाननिर्घनेपनि कर्त्तयेति । किं तर्हि ? यथार्थं द्विवचन
गूहितम् । बहुवचनमेकवचन च निर्वर्तयताम् । तदि
द्विधाशामिवादिन पाशराब्दात् पर बहुवचनमेकवचन
वा न शक्नोति कमसनश्च वदितुम् । लोको हि शब्दाव्या
वगमे प्रमाणम् । न च लोके द्वयोरर्थयो बहुवचनान्त
एकरचनान्तो वा प्रवर्तमानो दृश्यते । तस्माद्द्वेन
द्वयो पादयो बहुवचनान्त एकरचनान्तो वा प्रयोक्तव्ये ।

छन्दसि तु यथादृष्टम् । १४ ॥

भाष्यम्— क्व प्रकृतौ एकस्मिन् पादो बहुवचनान्त
इति चेत्— (छन्दसि तु यथादृष्टम्) । यावद्दर्शन
प्राप्त्यय अन्युपगन्तव्य छन्दसि, न दर्शनमविक्रमितव्यम् ।
यो हि दर्शनमविक्रम्य अन्यदपि कल्पयेत्, न तेन
छान्दस इत स्यात्, न लौकिकम् नापि लज्जणसिद्धम् ।

यदुक्तं चोदकेन धमिधानविप्रतिपत्तिश्चोचते इति,
नैतदेवम्, अथायस्याचोदितव्यात् । (नरोदशसूत्र
वपनोऽयं तत्र न व्याख्यात, स इदानीं व्याख्यायते ।
'यथायं तु' इति प्रथमावयवन्त तत्र व्याख्यात ।
एव च प्रयोदासूत्रकारस्यानये चतुर्थस्य सूत्रं स्यात्वात्
निति विचित्रैर वचिन् व्याख्यापद्वितीभाष्यकाराणाम् ।

के) नहि चोदक अथाय्या अभिधानविप्रतिपत्तिमि
पापयति । किं कारणम् ? प्रकृतौ एकत्वात् पाशस्य श्लुक्त
त्याच बहुवचनान्तस्य, प्रत्यक्षा अभिधानविप्रतिपत्तिः ।
केयमभिधानविप्रतिपत्तिनाम् ! यत् अथयाऽभिधानम्,
अन्यथाऽभिधेयम् । न च प्रकृतौ एकस्मिन् बहुवचनान्त
प्रयुक्त अभिधानविप्रतिपत्तिं कर्तुम्, किं तर्हि ! यत् तेन
शक्यते, तत् कर्तुम् । किं चानेन शक्यते ? अत्र सिद्धे
प्रयोगे अथमन्विच्छन्तो यदगम्यते तदथ शब्द इत्यं
धारयाम । यस्याव पाशद्रवस्य मोचनेन सच चोऽवगाथो,
तदर्थता शब्दस्य मविनुमर्हति, नैकत्वेन बहुत्वेन वा
प्रयोजनम् । इदं तु विहृतौ पाशास्य च पाशास्य च यौ
पद्येन मोचनेन सन्धौ वदितव्यं । बहुवचन च द्वौ
पाशाशोरयाव्यम् । कर्माभिधाने इह पुनर्न प्रयोग सिद्धः ।
किन्तु प्रयोग एव चिन्त्यते क शब्द प्रयोक्तव्य इति ।
तत्र प्रयोगे अस्मदायत्ते निमित्ति अवाचक प्रयोक्त्वमर्ह
विद्यमाने वाचके । न चायं द्वयो छान्दसि दृष्टो बहु
वचनान्त । छोऽयं मात्र प्रयुज्यमान अपभ्रष्ट एव
स्यात्, न छान्दस । न च बहुवचन द्वित्वप्रगर्भा
रूप्यते लौकिके वैदिद्ये वा । न च अभिधित्स्थिते शिबे
द्वयोर्बहुवचन भवति । तथाथा देवदत्तशब्दस्य
कतय इति देवदत्तशब्दस्यान्दद्रवादेव द्वित्व प्रस
न विभक्त्या अभिधास्यते, तथापि द्विवचनमेव भवति
न बहुवचनम् । तस्मात् विकृतौ ऊहितं यमिति ।

सोम— प्रधानभूतप्रकृत्युद्धचिन्ताऽनन्तर गुणन्त

वचनोद्दिष्टान्तात् सगति । अनेदं चिन्त्यम्— पाशं
मनस्य पाशो मोचनकरणेन द्वयोरपि पाशयो युगल
न्मोचयितुमशक्यत्वेन यद्विशिनैसि परापिण प्रयोगस्त्वोक्त
त्वेन च पर्यायेण प्रयोगवत्या युगपत् पाशद्रव्याभिधानस्य
अनपेक्षितत्वेन कथं ऊहोदाहरणव्यम् । न च क्रियमाण
नुयादिवमेवास्य न कारणमस्त्वम्, अत तन्नाभिधान
समयात् ऊहोदाहरणस्य पुत्रमिति वाच्यम् । तथा
कति द्वादशे क्रियमाणानुवादिना समुच्चयप्रतिपादनेन प्रकृतौ
द्वयोरपि समुच्चयप्रमाणम् । न च इत्यापि, अत एव
मध्ये तयो समुच्चय वक्ष्यति इत्युक्तं इति वाच्यम् ।
प्रकृतौ उभयोर्निवेदोऽस्ति इत्येतदभिप्राय आन्यम्, न तु

एकस्मिन् प्रयोगे उभयोः समुच्चयः इत्यभिप्रायम्, इति द्रव्यसातन्त्रनयोः स्यात्सातत्वेन सूक्तकारप्रतिपत्तेः । यथायथं ऊहेन अनूरोन च विकल्पेन प्रयोगः इति मूल-
 ग्रन्थानुसारेण ग्रन्थकारस्यापि (शास्त्रदीपिकाकारस्यापि)
 विकल्पस्यैव समतन्त्राच्च । उक्तपथिकरणे सूक्तकारस्याप्याह
 ' विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् ' इति । अत्र एव च
 तन्त्रत्वे द्विर्वाच्यत्वस्यैव प्रयोगो. अनुग्रहे विशेषाभावेऽपि
 न्याय्यत्वात् चतुर्थस्य एव स्वीकृत इत्युक्तं संग्रहते ।
 अन्वया द्विर्वाच्यस्यै बहुवचनान्तस्याप्यवृत्त्या एकस्यैव
 मन्त्रस्य प्रयोगः । चतुर्थस्य तु द्वयोः समुच्चयेन प्रयोग
 इति अनुग्रहविशेषनभात् अयुक्तमिदं तन्त्रतन्त्रनाक्य
 स्यात् । एतेन जयमन्त्राश्चपरेनापि ऊहोद्गाहरणत्वं निर-
 क्षम् । तथापि समुच्चयपरिहरात् जयमन्त्रत्वे दृष्टार्थत्वेन
 अविनाशितायंतया सर्वथा ऊहोद्गाहरणत्वं चिति । तस्मात्
 उद्गाहरणात्तरमन्त्रेऽप्य इति) सूत्रार्थानु- अन्वयापः
 अन्वयायिनयो बहुवचनान्तः अविकारेण प्रयोगम्,
 एकस्मिन् बहुवचनस्य प्रतिपत्तदर्शनात् द्वयोर्बैकस्यान्
 विशेषाभावात् ।

त्रि— ' पाश पाशान् द्वयोः परस्परौघे मन्त्रोऽपरा
 इत्यम् । एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोऽपरा द्वयोः ॥
 एतेनैव इत्यर्थान्वादेशे मन्त्रस्योऽपि च । अविकारेण
 कर्तव्यं एकार्षः उभारायतः ॥ प्राप्रत्वात्तुमावृत्त्य एकार्षोः
 ऽन त्रिवक्षया । सहस्रोऽस्युहनीयोऽन द्वयोः सक्त-
 म्प्रसितः ॥ '

भट्ट— उक्ते एव प्रथमप्रयोगेने अनुमन्त्रस्य
 मान्यतात् । ' अदितिः पाश प्राणोन्नेतम् ' इत्येक-
 वचनान्तस्यम्, ' अदितिः पारान् प्रमोक्तव्येताम् ' इति
 बहुवचनान्तस्यम् । तत्र अन्त्यस्यापि विकल्पेन एक-
 पाशिकाशयोव प्रकृतौ निवेश इति वदन्ते । तदेतन्मन्-
 त्रं द्विर्वाच्यतायाः विकृतौ अतिदेशेन प्राप्तम् । तत्र एक-
 वचनान्तस्य तावत् प्रकृतौ समावैततया पाशमन्त्रा-
 प्रकाशकत्वात् द्विवचनेनोह्. इत्यविवादमेव । न च प्रति-
 पाशमन्त्रावृत्तेः अनुहः शङ्कना, अस्य अनुमन्त्रमन्त्र-
 त्वेन तन्त्रेणैव प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतौ अन्त्य-
 वेत्तार्थकत्वेन अदृष्टार्थं साधुनाथं वा प्रयोगात् विकृतौ

अनुहः । अस्तु वा उक्षणयाऽपि अर्थप्रकाशकत्वे सम-
 यति साधुनाथार्थकत्वस्य अन्वयव्यत्वात् बहुवचनस्य एक-
 राक्षणावकत्वम्, तथापि स्वगम्याश्रयवचनव्यवस्थाव्यति-
 हृतिर्वाच्यार्थकत्वेन प्रकृतौ एकत्वलक्षणया इव विकृतौ
 द्विवचनलक्षणया अपि तत्रवादानुहः । न चेय (उक्षणा)
 निषिद्धा, ' सुधा सुदुक् ' इत्यनुगागनेनैव विहितत्वात् ।
 न च ' दृष्टानुविधिच्छन्दसि ' इत्यनुसामनात् प्रकृतौ
 अस्य दृष्टत्वेन एकत्वलक्षणत्वेऽपि विकृतौ अदृष्टत्वेन
 द्विवचनलक्षणत्वात्तुपपत्तिः इति वाच्यम् । प्रकरणेन प्रकृतौ
 दृष्टत्ववत् अतिदेशेन विकृतौवपि दृष्टत्वात् । इतरथा
 उक्तार्थेणापि अस्य मन्त्रस्योपपत्तेः एकत्वस्यापि उल्लापऽना-
 पत्तेः । अतो द्विर्वाचिकायामपि विकल्पेन द्विवचनवत्
 बहुवचनप्रयोगः । इति प्राप्ते, सत्य निष्कलमन्त्रेण द्विव-
 ल्क्षणमभवत्, तथापि सा किम् ' सुधा सु-दुक् ' इत्यनु-
 शासनमिष्टप्रान्तिरुद्धाश्रया वा स्यात्, गङ्गाया घोष
 इवित् सामतिकी या । नायः, अनुशासनस्य ' दृष्टानु-
 विधिच्छन्दसि ' इत्यनेन यत्वे पाठस्यदर्शनं तदित्यन-
 त्वेनैव निश्चयत्वात् । अन्वया वैदिकप्रमाणप्रसिद्धमन्त्रस्य
 दृष्टत्वस्यैव विश्वजिति सर्वगामपदे ऊहादौ च छान्दस-
 विधिप्रमाणपत्तेः । अतद्व्यन्धस्यैवः पठित्तान्-विषय-
 त्वात् विकृतौ अतिदेशमन्त्रे अपहृतेः नानुशासनिक-
 निरुद्धलक्षणया द्विवचनस्यैवः । सान्त्व, अनुशासना
 चिपथीगृतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणोद्गीकारे अनुशासन-
 वैधर्म्यार्थने । अस्तु वा सा, तथापि प्रकृतौ यथा वृत्त्या
 एकत्वोपस्थितिः, न उक्ता विकृतौ द्विवचनस्यैव, इति
 मातृानुचित्वापात्तरादश्च बहुवचनस्यापि चापि द्विव-
 चनान्तस्यकारार्थत्वेनेन शक्तद्विवचनमथेषोपावयमन्त्रावः,
 ' स्वाधीने शब्दपयोगे किमिच्छन्त्यत् पदं प्रत्येक्यामहे '
 इति न्यायात् । अत्र एव द्विवचनस्यैव अङ्गुलित्विवा-
 सोऽपि अनाद्यद्वयम्, मन्त्रपदान्ततायामपि अर्थबोधक-
 त्वानापत्तेः । अत्र एव बहुवादाकस्यै बहुवचनप्रयोगेऽपि
 न तस्य मान्यम् । प्रकृतौ निरुद्धलक्षणया एकत्वप्रनाशके
 एव तन्मिन् मन्त्रत्वात् । इह शस्यता बहुत्वप्रनाशके
 तस्मिन् मन्त्रत्वानुपपत्तेः ।

प्रेयाणामाह्वानात्, वेपा च लिङ्गान् आन्वभागमाना
 ह्वानान् आन्वभागकोरपि कण्यवतीति । विहितप्रतिषिद्ध-
 त्वात् विकल्प इति । अतः सिद्धम् 'न तौ पशौ करोते'
 इत्यर्थे प्रतिषेधः इति । तदर्थेनाद्य 'न सोमे' इति ।
 यथा सोमे आन्वभागी भ्रष्टविदो तथा पशारापि इति
 सिन्धा । नहि अयं सोमे आन्वभागोन्निषेध पशुश्लो-
 का समग्रति, सोमस्याप्युपलब्धेन तत्र आन्वभागप्रतिषिद्ध-
 भावात् । न च सोमाद्भ्रष्टराशेषासाऽऽदियु प्रवृत्ता-
 ष्यमात्तर्युदास, तथात्वे तत्र एव पशारापि तल्लिङ्गे-
 'न तौ पशौ' इत्यस्य वेपशब्दः । पूर्वप्रतिषेधैकवाक्यत्वे
 समग्रति वाक्यभेदस्य अन्वयस्य साधः । अतोऽन आन्व-
 भागकर्तृपशामानप्रतिषेधित्वात् । अन्वयः सोमे प्राप्त एव
 सिन्धाऽर्थमप्युत्ते । प्रतिषेधो च दर्शपूर्णमाशौ प्रसिद्धः,
 इति लिङ्गस्य 'नात्तरिषे न इति' इतिङ्गं त्रिष्य-
 तुसादत्तम् ।

अण्डन— 'न सोमे इति सुभुक्तिः ।' सुभुक्तिः
 अपेसाः । (सुभुक्तिः इति षाठ्ठुत्तुलः ।)

शंकर— 'न तौ पशारिति न सा ।' (सा पशु-
 दासता ।) २ 'न सोम इति तु स्तुतिः ।' ३.

● प्रवृत्तितः प्राणानामतिप्रादाण्य निष्कृष्युक्त्ये प्रति-
 षेधे पाशुहान्यभागव्यायेन विकल्प्यासत्तेः पूर्वदशपञ्च
 दशस्यधीयः इति पूर्वपद्यः । संसर्पः ३३६.

● पाशुहान्यस्यैव सवनीयपूर्वोदासिषु प्रवृत्तः ।
 १२।३।१२।३०-३२. 'सवनीयादित्याय' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् ।

● पाशुहान्यप्रयोगविधिनिर्दिष्टानां समिष्टेषु पत्नी-
 मयादाना क्रमः व्यवस्थासमाप्त्यतिष्ठेषु निष्ठेषु चोक्तौ-
 परांतिभक्ति । भाट्टः ५।१।१५.

● पाशुहान्यस्यस्य षोडशसिद्धिभिरुदाहानस्यले
 विवर्णः । ११।१।१८।१८. मीमंसे. वृ १२२. 'अग्नी-
 सोमीये पशौ वाग्मिभ्यः' इत्यत्र इत्यत्रम् ।

● पापामिष्टकान्यायः । यथा इष्टकानेद्यथा
 पापकल्पनिर्घटनस्य, तथा प्रवृत्तेऽपि । अत्र न्यायः
 वेपस्याधिकारविषयः (अयमनेष्टस्यापारोपया स्व-
 वेपस्यापिज्ञाना बोधः । माहेश्वरी. १।२.

● 'पिकमालनेत' इत्यत्र पिकः कोकिलः, अनाय-
 प्रविदेः । वि. १।३।१६.

● पिकनेमाधिकरणम् । आपयन्नेच्छाधिकरणम् ।
 क्वचित् म्लेच्छप्रतिषेधार्थं प्राणणम् ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधान् प्रमाणेन । १।३।
 ५।१०॥

भाष्यम्— अथ यान् शब्दान् आवां न कस्मिन्
 विदधे आचरन्ति, म्लेच्छस्तु कस्मिंश्चिन् प्रमुञ्चते, यथा
 पिक-नेम-सत-तामसादिभ्यः । तेषु सदैहः किं
 निगमनिकृत्वात्तरणानेन घातुनोऽर्थः कल्पयित्तवः,
 उत यत्र म्लेच्छ आचरन्ति स शब्दार्थे इति । शिष्टा
 नास्त्य प्राणण्यमुक्तम्, नादिष्टस्युतेः । तस्मात्सिद्धादि-
 कतेन अर्थकल्पना । निगमनादीनां नैव समर्थता मतिष्यति ।
 अनामिषोयथ शब्दास्येषु अविष्टाणाम्, अमिषोयथेते-
 पाम् । तस्माद्वापुतेऽर्थे. पत्युचित्तक इति । एवं प्राप्ते,
 द्रूमः । चोदितमदिष्टेषु शिष्टानस्मान् प्रतीयेत, यत्
 प्रमाणेनाविदुः तदवगम्यमानं न त्वाप्य त्वानुम् । वत्
 शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत् प्रवृत्तानस्येऽर्थे । वत्
 अमिषुसाः शब्दास्येषु शिष्टा इति । ततोऽप्यने । अदि-
 तुक्तगतः पक्षिणां योग्ये कल्पने च म्लेच्छः ।
 यत् निगमनिकृत्वात्तरणानामर्थेऽप्येति, तत्रैवमर्थेऽप्य-
 मविष्यति, न यत्र म्लेच्छैरपि अयमत्र शब्दास्यः । अपि च
 निगमादिभिरर्थे कल्पमाने अयमस्मिन् शब्दार्थे भवेत्,
 तत्रानिष्यत्. स्यात् । तस्मात् पिक इति कोकिले प्रवृत्तः,
 नेनोऽर्थम्, नामस्य पद्यम्, स इति अस्मान् पाम्,
 परिमण्डल इतिभ्यः ।

षा— 'ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्मृत्याचार-
 निरासिनाम् । तेषां म्लेच्छप्रतिषेधार्थं प्राणो
 वेति निश्चिन्त्यते ॥' तथा 'निकृत्तव्यात्रियाद्वाप
 प्रतिषिद्धिः किं वलीयती । समुदायप्रतिषिद्धिर्वा
 म्लेच्छस्येवाप चा भवेत् ॥' म्लेच्छप्रतिषेधः शब्द-
 दोऽर्थेऽपि शब्दस्यप्रतिषेधेन स्वस्वगतो न शब्द-
 प्रतिषेधः । 'तत्र प्रयोक्तृद्वैरन्यस्यस्यपञ्चस्योः ।
 इति तु (तु) न्यायवत्त्वं युक्तं ज्ञानुमित्यत्र चिन्त्यते ॥

तथा. ' निरुक्तव्याक्रियाद्वारा किं शास्त्रस्था बली-
यसी । किं याऽवयवविश्लेषजननात् सैव दुर्बला ॥
एवं नानोपपत्तित्वान् संवेद्वे, तावदुच्यते ।
निरुक्तव्याक्रियाद्वारा प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥
शास्त्रस्था वेदन्तेनासौ कल्प्याऽपि हि यलीयसी ।
सम्भूलम्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि चरं श्रितम् ॥
न सिद्धमप्यसम्भूलमाश्रयेण हि दूषितम् । कथं
वेदगतैः शब्दैर्मलेच्छस्योऽर्थः प्रतीयते ॥ येषां
दर्शनमात्रेऽपि वेद एव न पठ्यते । संभावाऽपि
च न म्लेच्छैः सहायैर्वर्तवासिनाम् ॥ तत्र तेषु
प्रसिद्धोऽर्थः कथमार्यैः प्रतीयताम् ॥ एवं च सति
यस्यापि प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते ॥ तस्यापि म्लेच्छ-
देशेषु सर्वेष्वन्वेष्यतां श्रेते । तत्रश्च निगमादीनां
न कश्चिद्विषयो भवेत् ॥ अतन्म्लेच्छदेशांश्च कः
सर्वानुपलभ्यते । य एव न्यायननिवृत्तत्र शङ्का
प्रसज्यते ॥ अन्तेषु हि वेदेषु कः सिद्धः फवेति
गम्यताम् । निगमादिवशाभावा धातुतोऽर्थः प्र-
कल्पितः ॥ द्वित्रैः प्रहःसु बाध्यते प्रयोगान्म्लेच्छ-
चोदितान् । म्लेच्छाचाराप्रमाणत्वमय त्वप्यव-
सीयते ॥ आर्यावर्ते ततः शास्त्रा प्रसिद्ध्यन्वेषण-
क्रिया । तस्याश्चात्येन कालेन सदसद्भावनिर्णयः ॥
तत्रश्च निगमादीनां सुव्रातः स्वार्यगोचरः ।
तस्मात्सदर्थवत्तत्र म्लेच्छाचाराप्रमाणात् ॥ धर्मं
चानादरात्तेषां भ्रश्येतावोऽपि शब्दवत् । न चास्ति
संस्कृत. शब्दः कश्चिन्म्लेच्छाप्रमाणे ॥ संस्कृत-
प्रतिरूपा हि तद्भाषाऽर्थान्तरे स्थिता । न चा-
धाचनरूपाणां वाचकत्वं कथं चन ॥ आर्याश्च
म्लेच्छभाषाभ्यः कल्पयन्तः स्वकं पदम् । पदान्त-
राश्लेषेते कल्पयन्ति कदा चन । न्यूनाशरं कदा
चिद्वा प्रक्षिपन्त्यधिकशक्षरम् ॥ तत्रश्च प्राविदादि
भाषाकमेव तावद् व्यवहृतान्मभाषावदेषु स्वतन्त्रिमि
निष्ठीवचपारिभयनाभिः स्वभाषातुस्वभाषात् प्रतिपत्त-
मावा दस्यते । तद् यथा ' ओदनं चोर् ' इत्युक्ते चोरस्य-
वाच्य इत्यपि । ' फणानमनर् ' इत्युक्ते अतः इति नव-
क्रिया भावः कथं दुस्तान्वादतः एव कथा इति । तथा

पापशब्दं वकाणतं सर्ववचनमकाणतं कल्पयित्वा सत्य
पाप एवासायितं वदन्ति । एवं माश्वशब्दं स्त्रीवचनं
माश्वेति कल्पयित्वा सत्यमिवाहुः । वैश्वशब्दं च वैश्वान्त-
शुदरवचनं वैश्वान्त्येन प्रयाम्नायं वदन्ति । सर्वं सर्वस्य
क्षुधितस्यास्यै प्रवर्तनादुदरं वैश्वशब्दं प्रवर्तते इति ।
तथा द्रविडादिभाषाजानीहशी स्वच्छन्दकल्पना, तदा
पारसीवरंरयनरौमवादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रति-
पत्त्यन्ते इति न विद्य. । ' नसाम्म्लेच्छप्रसिद्धं यत्
पदमार्यैर्विकल्प्यते । न कश्चित्तत्र विश्वातो युक्तः
पदपदार्थयोः ॥ निरुक्तव्याक्रियाद्वारा यन्मर्थः
परिगम्यते । पिकनेमादिशब्दानां स पदार्थो
भविष्यति ॥ ' इति प्राप्तम् ।

' एवं प्राप्ते, यदाभोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः ।
विज्ञायेतायिदं यत् तत् तदर्थं भविष्यति ॥ '
वैश्वभाषाप्रभंगपरामि हि विच्छ्रुतिभूषितानि न गम्यन्ते
भिविक्तम् । ' यत्तु वेदतद्भेषु पदं दृष्टमविच्छ्रुतम् ।
म्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थं क चन चोदितम् ॥
तत्रयैव प्रतीयते प्रमाणेनाविरोधतः । पिकनेमादि
तदर्थेयं निपुणैरवधारितम् ॥ चोदितं द्युपविष्टं वा
प्रयुक्तं वा क्रियागतम् । म्लेच्छैरव्युक्तं पश्चादाद्यै-
र्ह्येनापिकैः कचित् ॥ तादृशं तु प्रतीयते ग्रामाण्ये-
नेति निश्चितम् । न तद्वर्मप्रमाणेन वेदारथेन
विरुध्यते ॥ ' अथिन ' पदार्थपदसंबन्धज्ञानापेक्ष-
प्रवर्तनात् । प्रसिद्धिवत् तत्रस्या वाक्यार्थायानु-
गम्यते ॥ पिकदिशब्दार्थार्थं वा म्लेच्छैर्येद्यधारि-
तम् । अपिरोधान् प्रमाणेन तद्विवादेनोदितम् ॥
चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य संगतिः । अर्थैः
सहाविरुद्धत्वात् तस्य तीरप्यपेक्षणात् ॥ ' यथैव
ज्ञानादयः पथनरा वेदे चोदिताः सन्तः अन्वर्गादिभिः
स्वमहाकामानर्गगात् नियं ये प्राथिव्याभिमुक्ताः ,
तेभ्य एवावयवार्थं विविद्युन्ते, यथा न निषादेष्टकम्,
' कृष्टं दक्षिण ' इति मिहिते ये एतेन ध्वरहन्ति, तेभ्य
एवार्थतयं गहता दीपने, तपेह पिकनेमतमरत्वारिचोदिन
यत् वेदादकार्थानेति शक्तिभ्यश्चाप्रतीयमानं म्लेच्छैर्मनो
ऽपि प्रतीयते लोकाप्रमाणनिवृत्तार्याम्युपयुगादिरोधत्

६।८।१।८. * विण्डपितृयज्ञः दशैष्टपभावेऽपि कार्यः
दर्शविकारेषु च नातिदेशोऽप्य । भाट्ट. ४।४।८.

ॐ विण्डपितृयज्ञः वर्षदिनेऽपि स्वकाले एव ॥
अमावास्याया विण्डपितृयज्ञोत्तरगेन दर्शैष्टितन् प्रमा-
नत्वम् । सोमभागे दर्शपूर्णमाशोत्तरत्वरैव ' दर्शे
पितृयज्ञोत्तरस्य असम्भवेव प्रथम निरूप्यताम् ' इति
पितृभार्गवित्वरदानार्थकादेनात्ममिन्दत्वात् । ' सपितृय्यः
पूर्वेषु कथेति, पितृय्य एव तत्रय निःश्रीय यजमानः
प्रतृते ' इति श्रुतेश्च । अत एव ' प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽ-
न्यमाहुदनीयं प्रणयति ' इति विहितं प्रणयनमपि पितृ-
यज्ञमेव । ष्टयत्रत्वे अग्रं. पंचेष्टु. कर्मपर्वणे एव तद-
पनयेन पितृयज्ञस्त्वाम्यभावापत्तेः । न च निःश्रीयत्
द्रामिकप्रणयनोपसर्पन्तम्, पितृयज्ञस्यापूर्वत्वात् । न वा
ऐष्टिकानामिदं सौमिप्रणयनेनैककर्मम्, तस्य दर्शान्द्र-
त्वात् । प्रणयनस्य पितृयज्ञस्यैव तु तदपवर्गं दर्शार्थं पुनः
प्रणयनस्यत्वात्, हुत्वा इति क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वसत्त्वानपर-
त्वेन अपराद्धे एव प्रणेषुमुचितत्वात्, यचनादपवर्गो वा ।
तस्मात् पितृयज्ञं समाप्यैवान्वाधानम् । इति प्राप्ते,
पूर्वाह्णपराह्णमात्रमिहितयोः अन्वाधानपितृयज्ञयोः कालाति-
व्रमार्थोपात्तं प्रणयनस्यापराद्धे करणे प्रातरग्निहोत्रं हुत्वे-
त्यस्य अनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः, पितृयज्ञस्यापूर्वत्वेऽपि
दर्शिनप्रणयनेन प्रश्नानुपसर्पन्तित्वात्, प्रणयनविध्यनन्तरं
दर्शिनप्रणयनार्थविधानदशनेन च ऋत्विज्ज्वरणासंदिग्ध-
त्वान् दर्शनान्तरमोत्तरत्वेन स्वकाले पितृयज्ञः । पूर्वं
सुरिति वचनो यथाप्येनाथैवादर्श च प्रधानयामाभि-
प्रायेणोपपत्तेः । संकर्म. १।१।१९.

* विण्डपितृयज्ञः न दर्शान्द्रम् । अथ स्वर्गार्थं इति
मूलानुशासनम् । पञ्चोत्थु नित्यं एजायम् । भाट्ट. ४।
४।८. * विण्डपितृयज्ञः यदि पौर्णमास्यानायाज तदा
अनन्तप्राथम्यानात्स्यमा कर्तव्यः, कुण्डपाणिनामयने
' माघ दर्शपूर्णमासाम्या यजेत ' इत्यत्र न कर्तव्यः ।
भा ४।४।८।२१, * विण्डपितृयज्ञः सकृत् । ४।३।४।
१०-१२, विण्डपितृयज्ञः एकप्रकारः, न सर्पार्थः । ४।
३।६।१३-१४, विण्डपितृयज्ञः स्वर्गफलकः । ४।३।७।
१६-१६.

ॐ विण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुड्डोः संनिपाते
उत्तरसिम्नं दिनं कार्यः ॥

यदा सिनीवाली कुड्डेति द्वे अग्नि क्रमेणापततः
तदाऽपि पूर्वाधिकरणकथनेन पूर्वदिग्मेघे पर्वणि पितृयज्ञे
प्राप्ते, परिमन्त्रेवेत्युच्यते । ' यदहरेषु पुरस्तात् इदपते
तदहर्दद्यात् ' इति ' यत् पितृयज्ञः पूर्वेषुः ' इति ' अत-
सद्धे इदानी ' इति वचनस्यैकवाक्यतया लक्ष्यस्य चन्द्र-
दर्शनापगच्छविशेषत्रिदशविशिष्टामावास्याकायस्य द्वैत्र
क्षमात् । चन्द्रदर्शने ' अमावास्यानामपराद्धे विण्डपितृ-
यज्ञेन चर्तन ' इत्येकस्मिन्नेव वाक्ये विशिष्टकालविधि,
प्रतीक्षाविषयतया उपादेयत्वाच्च न विशेषणोपरिवक्षेति
तु भाष्ये स्थितम् । न च पूर्वदिने चन्द्रदर्शनाभावस्यैव
परदिनापराद्धे अमावास्याया अमावादन्यतरपरित्यागा-
वश्यकत्वे यदूर्ध्वदिने वचनानुसारेण चन्द्रदर्शनस्यैव
ज्ञानं युक्तमिति वाच्यम् । ' वा तिथिं समनुशास्योदय
याति दिवाभरः ' इति स्मृत्या परदिने अमावस्यायाः
पूर्णतोत्तेः । अपराद्धे सूर्याचन्द्रमहोरारीयं सनिकर्षणम् ।

ननु ' विण्डान्वाहार्पणं श्राद्धं क्षीणे राजर्षिं शस्यते '
इति स्मृत्यन्तरेण चन्द्रदर्शनपदस्य चन्द्रक्षयेपरलक्ष्यत्वेन
व्याख्यानात् चन्द्रक्षयस्य च ' आष्टमं दशे चतुर्दशः
क्षीणे गवति चन्द्रया । अमावास्याऽष्टमाते च पुनः
निल भवेत्तु ॥ ' इति स्मृत्या चतुर्दशीपुनःप्राप्त्याया-
मेवोपरत्वात् क्षीणत्वात्प्रायेणैव पितृयज्ञः, अत एव ' यद-
हस्येव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत ' इत्यादि-
वचनैरंशान्तरस्थिति काले चन्द्रदर्शनस्य विशेषणत्वात्
तुल्यन्यथेन परदिने तदनुष्ठाने प्रसक्ते ' पश्चान्तं कर्त्तुं
निर्वैर्यं वैश्वदेव च सश्रिकः । विण्डयज्ञं वाः कुर्वा-
न्धचोऽन्याहार्पणं पुनः ॥ ' इत्यादिना अन्वाधानपितृयज्ञ
आज्ञाया एव सर्वं पत्रविधानम् अन्वाधानसकस्यैकचन्द्र-
दर्शनपदं चन्द्रक्षयेपरलक्ष्यत्वेनेत्युक्तं कर्मवैधीने इति
चेन्न, न । ' अर्वागच्छामयस्य द्वितीया तु प्रदरयते ।
तत्र याम न कुर्वीत सर्वं देवा पारमुच्युः ॥ ' इति
वचनेन हाय चन्द्रदर्शनविशिष्टप्रतिगदि प्रश्नसराग्निप्रेत-
दुपयोपि चन्द्रदर्शनस्यावश्यकत्वे द्यहकालनियमाणयोः
अङ्गप्रधानयोस्तदसंभवे अङ्गपुण्यविशेषन्यायेन अन्वाधाने

एव ददाधम्य युक्तत्वात् । अत एव ' तद्वैके दृष्ट्वा
उपपत्तन्ति ' इति श्रुतिः दृश्यमानेऽपि कदा चिदिति
गोमिलश्च । पितृवदस्य तु ' यदहोप पुरस्तात् पश्चाच्च
दृश्यते ' इति श्रुत्यन्तरेण कुङ्कुमेव विधिष्य विधानात्
स्मृत्या धीगचन्द्रोपलक्षकत्वेन न्याह्या युक्ता, अपितु
अमाद्याम्बापरम्यैर मृगांचन्द्रमणोः सतिर्कार्यपत्त्वं पञ्च-
दशावाचिकरणसिद्धं मृतीकां युक्तम् । न च ' यदहः
पश्चात्प्रमा अभ्युदेति तदहर्षन्न इमांश्चेत्तानमिजयति ;
इत्यादिश्रुतिभिः चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधस्मृतेरपि वापो-
ऽस्तु इति वाच्यम् । चन्द्रदर्शनदिनं प्रयत्नानि तद-
दर्शनात् प्रयत्नात्तयात् हीनमेवेति तस्या बर्हिन्मन्वेयुक्-
स्तुतेः हीरविशिष्टोपलक्ष्य चन्द्रादर्शनदिने यागविधि-
शेषत्वेनापि अस्वार्थ्यादास्वोपपत्तेः, अमावास्याऽष्टमाश्व-
प्रभृति चन्द्रोदयस्य सादाद्युदितमानसश्च लोकेऽदर्शनात्
श्रुतिमूलोपविधेयः इति के चित् । तस्मात् सिनी-
पत्स्यामन्यापानं कुङ्कु यगोर्त्तं पितृयज्ञः । यजानार्थ-
वादादिश्च पूर्णशोः पर्वप्रतिपद्योःपप्रतः । संकर्म. १।२।
१०.

• पिण्डपितृयज्ञस्य अतिप्रणीतस्य विहितस्य आह-
वनीकानपिद्वयस्यम् । सु. ५ ७८०.

• पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्निना अतिप्रणीत
ओपासने वा उपयोयः ॥

' यदन्तरिक्षम् ' (-पृथिवीसुत वां यन्महर्त्तं पितरं
च विहित्विन) इति मन्त्रेण गार्हपत्यस्योपपन्नानं पितृयज्ञे
विहितम् । तच्च आहिताग्निर्गृह्णात् प्रहृष्टः अनाहिता-
ग्निर्गृह्णात् पितृयज्ञे इति वदयं गार्हपत्य उत्पत्तीयः ।
प्रहृष्टो होमार्थमग्नेः उरस्येयस्य भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते,
संस्तवविशेषादिशिव्यैर गार्हपत्यत्वात् तादृशस्योत्पत्तये
च अनाहिताग्निरमज्जान् प्रहृष्टो आधिक्यस्य भेदस्य
चोदकेन अनाहिदेरात् आपन्ननामभेदेऽपि गार्हपत्य-
वधिष्यन्मोरेपेदात् ' यन्मन्त्रेण प्रहृष्टयत् तमेवोपनिष्ठत'
इति यचनाच्च अतिःप्रणीतस्य औगाधनाप्रोरां उन्मन्वानम् ।
संकर्म. १।२।१५.

• पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्नेरेष्वधिकारः ॥

अग्निताप्येषु दर्शपूर्णमासादिपितृय पितृयज्ञेऽपि अना-
हिताग्नेर्नाधिकारः । यत्तु धृत्वे ' अप्यनाहिताग्निना कार्य-
मेव, इदं विन्मे वृत्तम्, इदमविपत्तं, इदं चिच्छब्दयाम,
पितरं किन्माऽऽवेद्यन्ति ' इति, तदनाहिताग्निनाऽपि पत-
त्कर्त्तव्यम्, किं पुनराहिताग्निना, इत्येवमर्थवादत्वेनापि
उपपत्तम् । इति प्राप्ते, अवपारणार्थमेव अपिशब्देन
कर्त्तव्यमेवेति स्पष्टविधिना च अनाहिताग्नेरपि अधिकारा-
वगतेः इतरथा एव तत्रार्थवादः । संकर्म. १।२।१२.

• पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रसागार्हपत्यपद-
लोपः (आहिताग्नेरुदम्) ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे ' अग्निर्मा तस्मादेनयो गार्हपत्यः
प्रमुञ्चतु ' इति गार्हपत्यस्यान्तरस्य अवमप्येत्यर्थत्वेऽपि
मन्त्रानुब्रह्मावाचिकारेण प्रयोगे होमवाचिकरणत्वेन संस्कार्य-
त्वात् गार्हपत्यपद अवपीय आगतस्य्यारदप्रयोगस्यैर उदे
या प्राप्ते, गार्हपत्यस्यमानं उपपत्तेः, तावन्मानस्य अद-
निकावचनत्वात् । उरनिष्ठेय इत्यामन्त्रेदेन मन्त्रस्य
करणत्वेन प्राप्तेः, प्राहृष्टस्य ताव गार्हपत्यपदपिनिर्मुक्ता-
स्यैव समवेतार्थकत्वात् । अग्नेः अदृष्टयुक्तरूपस्य अन्वयन्त-
रेण मन्त्रान्तावाभावेन पदान्तरप्रयोगसंभवत् । अत
एव ' न देवताऽद्विगन्धकिरम् ' इति पात्रे न्यायः
सगच्छते । दृष्टयपदबोधितमन्त्रस्यैर लोप इति वाचिक्यस्यः
वाचिनस्तु पितृय एव । संकर्म. १।२।१५.

• पिण्डपितृयज्ञे विशेषाणा अन्कोऽसिद्धेः तेषाम-
भावे च विषेयानुपपत्तेः तादृशेषाभिधाविगन्धकल्पना
(तादृशेषाः विधियोगाधिषाज्जनेगाः) । कणिस. ५.
३८० • पिण्डपितृयज्ञे ' समूले बर्हिर्भवति ' इति दर्शनां
मन्त्रव्यवसृष्टम् । तस्त्वुदये च ' यत् वरुणि रितं तद्
देवानाम्, यदन्त्रा तन्मन्त्राणाम् ' इत्यनुवाकः ।
पदविदिताधिकरणम् । ३।२।१।१६.

• पिण्डपितृयज्ञाधिकरणम् । पिण्डपितृयज्ञ-
न्यायः । पिण्डपितृयज्ञः प्रकृषाणो न दर्शयद्म ॥

पितृयज्ञः स्वकालवादनङ्गं स्यात् । ४।४।
८।१९ ॥

भाष्यम्— अस्ति आमावासे कर्मणि पितृयज्ञः
' अमावास्यायामनराहे पिण्डपितृयज्ञेन चरति ' इति ।
तत्र सद्यः विमानान्तरस्य कर्मणः पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गम्,
उत्पन्नङ्गमिति । किं प्रसङ्गः ? अङ्गम्, फलज्ञसंनिधानात्
निश्चयनचरणात् । आह, ननु फलफलनिर्वाणत्वं तदङ्ग
मिति । फलस्यैवं फलमेव स्वर्गोपैति । उच्यते । सत्यम् ।
अनायास्याना एकावकाशेन नक्षत्रः स्वर्गः कल्पयितु-
मिति । आह, कालवचनस्यात्र कर्मणैकवाक्यत्वं सं-
भार्यमिति । उच्यते । एतदङ्गोऽपि कालवचनैकवाक्यत्वात्
संभार्यमिति । स्वर्गं कल्पयेत् न लक्षणं, न श्रुतिः ।
एवं चास्मत्कृतं, ' कल्पितृयज्ञः पूर्वैः कुर्यात्, पितृयज्ञ-
एतन्न निश्चयं यजमानो देवेभ्यः प्रकृतो ' इति ।
अमावास्या प्रति निश्चयं प्रसूतिश्च श्रूयते । तस्मात्तदङ्ग-
भूतमिति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । पितृयज्ञः स्वकालवा-
दनङ्गं स्यात् । अनङ्गम्, पिण्डपितृयज्ञः । कर्मणाः ?
स्वकालव्याप्त्या । स्वस्यामिदित्येन कालेनास्य सद्यः, न
कर्मणा कथितेनेति । यथा ' दशपूर्णांशालाभ्यामित्यु सोमेन
यजेत ' इति । यथा ' पुरस्तादुपसदा सोमेन चरति ' इति ।
अत्र काले एतस्य मुख्यः शब्दो न कर्मणि । कर्मणि
लक्षणं । श्रुतिश्च लक्षणया पर्यवस्यति । यद्येकं लक्षणया
कर्मण्येव नाना भविष्यतीति, तत्र न । कर्मणात् ? अनुवाद-
हे सत्यं न्यायान्, न विरोधः । विविधावपि । तस्मात्त-
मावास्याङ्गमेव सद्यः । एतस्मिन् काले हे कर्मणि
पर्यवस्यत्येव इति ।

टिप्पणी— पितृयज्ञः स्वकालवादनङ्गं स्यात् ॥ (विद्वान्त-
नह-) ' अमावास्यायामनराहे ' इति सामानाधि-
करणम् (अत्रयमेते) । तस्य कालवचनत्वे (सति)
उपर्यते । इत्यथा अनायास्याङ्गत्वेन आग्नेपादीनि
उच्येत् । तेषामङ्गत्वेन विद्वान्तो निर्धार्यते (विधी-
यते) । तस्य अत्राहः कालः (निर्धार्यते) इत्यनेन द्वारेण
यान्नासाधिकार्यं कीदृशमपि स्यात् (न स्यादित्यर्थः) ।
किंवा वेप (वैश्विद्वान्द्रायां यजमानाधिकार्यम्)
कल्पना (न संभवति) । तस्मात् (कालवचनत्वात्)

अमावास्याशब्दायै (काले) निमित्ते फलवत् कर्मं विधीयते ।
(तस्मात् फलप्रयुक्तः पिण्डपितृयज्ञः, न क्रतुप्रयुक्त इति) ।
तुल्यवच्च प्रसंख्यानत्वात् । २० ॥

भाष्यम्— तुल्यवच्चान्यैः प्रधानैः प्रसख्यायते ।
' चत्वारो वै महायज्ञाः अग्निहोतृयज्ञः, दशपूर्णांशालो,
ज्योतिषोयज्ञः, पिण्डपितृयज्ञः ' इति महायज्ञैस्तुल्यवत्
प्रसख्यायते । काऽस्य महायज्ञता स्यादन्त्यः फलव-
त्त्वात् । तस्मादनङ्गम् ।

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् । २१ ॥

भाष्यम्— इदं श्रवणङ्गम् । प्रतिषिद्धे हि आमावासे
पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । ' पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृय-
जान् नामावास्याम्, हत्वा भ्रातृयजममावास्यां यजेत,
पिण्डपितृयज्ञेनैनामावास्यायां प्रीणाति ' इति । अतन्ना-
ममावास्याया पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तदनङ्गत्वे उपपद्यते ।
तस्यैवपि नाङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ।

इति प्रयोजनं विवक्षितम् । यदि पौर्णमास्यामावास्याम्,
ततोऽनन्तरमावास्यायां न निष्करो, यथा पूर्वपक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धान्तस्य कर्तव्यः । इदमत्र प्रयोजनम् ।
कुण्डपातिनामयने ' मासत्रिहोतृ लुहोति ' ' मास-
दशपूर्णांशालायां यजेत ' इति । यथा पूर्वः पक्षस्य
कर्तव्यः पिण्डपितृयज्ञः । यथा सिद्धान्तस्य न कर्तव्य-
इति । श्लोकमनुवादरूपेण ' आचार्यं पौर्णमास्यां चेद्
युक्ते दर्शं करिष्यते । अनङ्गं पितृयज्ञश्चेत् सत्रे च
न करिष्यते ॥ ' इति ।

शा— (सिद्धान्तमह-) ' नैवं माघारणत्वेऽपि
सामानाधिकरण्यतः । कालनाचिन्त्यमेव स्यात् तस्मा-
त्पेक्षाश्च कर्मणि ॥ ' यद्यपि तावत् (कर्मकालोः)
सामान्यं अत्रावस्थान्तरात्, तथापि अत्राह्यमानाधि-
करण्यत्वात् कालवचनमप्यवसीयते ।

सोम— पूर्वम् (पृथ्वितिरित्यत्र) अयं गतोऽस्मीत्
स्तात् फलस्य अङ्गं नैमित्तिकत्वम् । प्रकृतं तु अयन्ता
नुपस्थितं फलं कर्मणोः इत्युक्तं इति वैश्वेनेन प्रसङ्ग-
स्तत्वात् संसतिः । मूर्धापैतु- अमावास्यायामन्तरस्य
कालवचनमेव न्यायमिदित्यत्राह्योपेक्षणं पितृयज्ञो

नाहं स्वादिति । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे दशविकारेषु प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु न प्रवृत्तिः ।

वि— 'ब्रह्मज्ञं स्वाह वा पिण्डपितृयज्ञः', इती द्विः ॥ अमावास्याव्यक्तितो, मैत्रं तद्व्याजोक्तैः पुनर्धत्त ॥ '

भाट्ट— अतारभ्य धृतम् 'अमावास्यायामपराद्धे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति । तस्मात् पिण्डपितृयज्ञो दशैष्टयज्ञम्, अमावास्यायामपराद्धे कर्मवाचिना 'तय जपान् जुहुयात्' इतिवत् वाक्यादर्शाद्भक्तप्रतीतेः । यद्यपि चाप्यं कालेऽपि मुख्यं, तथापि फलवत्यानामित्याऽन कर्मपरत्वमेव युज्यते । यन्तुयन्तु यद्यपि फल एव मुख्यः कर्मणि तत्रोपाधिकदृष्ट्या, प्रवृत्ते च कालपर एव, अपराद्धसामानाधिकरण्यात्, तथापि 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैः कृत्यैः' इति वाक्ये दशैष्टयपूर्वकालध्वज्यात् वेद्युधन्यायेन दशैष्टयस्त्रिदशत्तदङ्गताम् । इति प्राप्ते, अमावास्यायामपराद्धस कर्मवाचिना मार्गेण नियतम् । लक्षणा तु प्रमाणाभावात् कालाप्रमाणाधिकरणविरोधाच्च दूतोऽपराध्यै । पूर्वैः कृत्यैश्चमपि हेतुत्वमस्तिज्ज्वात् तदवतिशेकिकत्वात् विवक्षते, अपि तु विधिद्वैते पूर्वैः कालम् 'यथाऽहं क्वचित् याति तितद्व्याजमुपासते' इति प्राप्तमन्य देवतामामम् । के चित्तु द्वैवे चन्द्रदर्शनात् पूर्वैः कृत्यैः स्वास्वाच्यं फलवर्धनं परेषुः पितृयज्ञमनुनिमित्तं । सर्वथा न दर्शानं पितृयज्ञः । एवं च 'पौर्णमासीमेव यजेत श्रगृपरात्रामान्त्याम्, ह्यना भ्रातृयवमावास्याय यजेत, पिण्डपितृयज्ञेनैरायासस्वाया प्रीणाति' इति दशैष्टयमात्रेऽपि पिण्डपितृयज्ञदर्शनं संगच्छते । एतद्वैदेनैव च 'पितृभ्य एव तस्य निःश्रीयं वचमानः प्रवृत्ते' इत्यादिपिण्डपितृयज्ञार्थादे यद्योक्तित्वापि न क्षतिः ।

यत्तु 'न दशैः किना श्राद्धमाहोतारोर्द्विजन्मनः' इति मनुवचनम् (मनु. ३।२८२), तत् श्राद्धं वृष्णपराश्रद्धं दद्यात् अमावास्यायामपिना आहोतारोर्न भवति अनाहोतारोरेव तिष्ठन्तरेष्विति व्याख्येयम् । न तु दशैः दशैः किना श्राद्धं पितृयज्ञो न भवतीत्येव व्याख्येयम्, दर्शनादेः पृथक्त्वात् प्रमाणाभावात् । तेनाप्य स्वार्थात् इति मूल्यानुयायिनः । यन्तुयन्तु अक्षर्ये अहोतारोर्भक्त्या भिन्नस्य आप्त्यन्मादिभिः सरणान् ज्योतिष्टोमः

दिकृतमित्युत्पन्नप्रणनाच्च मित्य एवायम् । प्रयोजनं दर्शानामेऽपि करणम्, तद्विकारेषु च नातिवेशः । यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृते अग्निमावास्याया दशैष्टयमात्रात् पूर्वपक्षे अक्षर्यमित्युक्तम्, तत् तदशर्यापि पञ्चमनेष्टियथे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च श्रेयम् । यदा तु तदुत्तरदिने कालकञ्च पौर्णमासस्य, तदा आधानदिने एव तेषु आन्तारम्भणीयं पौर्णमासस्यान्वाधानं कृत्वा श्रेयते पौर्णमासेनेष्ट्या अग्निपदशैष्टयज्ञवैरे पितृयज्ञतुष्टाने न कश्चिद्विरोधः ।

मण्डन— 'दशयजनेन शुचः पितृयज्ञः' ।

शंकर— 'पितृयज्ञो न दर्शानम्' ।

* पिण्डपितृयज्ञन्यायः । 'अमावास्यायामपराद्धे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यनानारभ्याधीतवाक्ये ध्रुवः पिण्डपितृयज्ञः कृत्यम् । युक्तार्थो वा इति सग्ये कर्मवाच्यमावास्यायामपराद्धमग्निपराश्रद्धत् तदङ्गताम् । यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽयं शब्दः, तथापि फलवत्यानापि दशैष्टय कर्मवाच्येन । अन्तः कृत्यैः इति प्राप्ते, सिद्धान्तः । कालकर्मसाधारणोऽपि अमावास्यायामपराद्धस्य अपराद्धस्य यमानाधिकारः इति कालपर एव । न च साधारण्यम्, काले रुदतात्, कर्मणि च तत्संन्येन लक्ष्यिभक्त्यात् । तस्मात् स्वर्गकालः पिण्डपितृयज्ञः । फलवत्तु, १।१।४ पृ. ११२ मू.

* पिण्डपितृयज्ञहोमोर्द्विपि दशपूर्णमासवर्हिर्धर्मा न भवन्ति । भा. ३।७।१२-४.

पिण्डपितृयज्ञहोमो दक्षिणाभौ, नाहयनीचे ॥ पितृयज्ञे एव दक्षिणाभौ अतिव्यापि हविषः आहयनीचे एव होमः, गार्हपत्ये अतिव्यापि तथा दर्शनात् । 'यदाहवनीये तुरीति' इति वाक्यस्य चाप्ये मानाभावात् 'दक्षिणाभौकेलेभ्यः धृपापन् उदरति' इति यचनात्परेण प्रणीताभेरेपि सत्त्वात्, तस्य च यद्यो अतिप्रणीतान् दशार्थत्वात् तत्रैव वा होमः । इति प्राप्ते, 'यस्मिन् अक्षर्यति तस्मिन् द्युतेषु' इति यजुर्वेदेन विद्वान्, प्रणीतस्य तु आहवनाहोर्द्विभिः कारणेन लो भिन्नत्वात् । अत एव तस्यादशार्थत्वमपि न दृश्यति, 'ये स्यापि

पितृयज्ञ. स्वकालत्वादनङ्गं स्वात् ॥ ४।४।
८।१९ ॥

भाष्यम्— अस्ति आमावास्या कर्मणि पितृयज्ञ-
' अमावास्यानामपराह पिण्डपितृयज्ञेन चरति ' इति ।
नत्र सद्यः विमानावास्या कर्मणः पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गम्,
अनामङ्गमिति । किं प्राप्तम् ? अङ्गम्, फलसन्निधानम्
नित्यवचनाच्च । आह, ननु फलसन्निधावप्यत्र तदङ्ग-
मिति । फलघोटे कल्पेत स्वर्गेणेति । उच्यते । सत्यम् ।
अमावास्याया एकाग्रतयात्र शक्यं स्वर्गः कल्पयितु-
मिति । आह । कालवचनत्वात् कर्मणैकशक्यत्वं सं-
भरतीति । उच्यते । लक्षणयाऽपि तावत्कर्मैकशक्यता
संभवति । स्वर्गे कल्पे न लक्षणा, न श्रुतिः ।
एव चामनन्ति, ' यदपितृयज्ञं पूर्वेषु करोति, पितृयज्ञ-
एतन्न निष्पीय यजमानो देवेभ्यः प्रतुते ' इति ।
अमावास्या प्रति निष्कृतं मनस्वित् च श्रुते । तस्मात्तदङ्ग-
भूतमिति । पर्यं प्राप्ते, ज्ञानः । पितृयज्ञ. स्वकालत्वा-
दनङ्गं स्वात् । अत्रङ्गभूतः पिण्डपितृयज्ञः । क्रमात् ?
स्वकालत्वात् । स्वकाल्यामिहितेन कालेनाप्य सनन्यः, न
कर्मणा लक्षितेनेति । यथा ' दशपूर्णामासाभ्यामिदं सोमेन
वजेत ' इति । यथा ' पुरस्तादुपसदा सोमेन चरति ' इति ।
अत्र काले एतन्न मुख्यं शब्दो न कर्मणि । कर्मणि
लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणया कर्तव्यती । वक्षोक्तं लक्षणया
कर्मैकशक्यता भविष्यतीति, तत्र न । क्रमात् ? अनुवादे
हि लक्षणा न्याया, न विद्ये । विद्विषायम् । तस्मात्त-
मावास्याकर्मणा सवन्व । एकस्मिन् काले द्वे कर्मणां
परस्परैकत्ववदे इति ।

दुष्— पितृयज्ञ. स्वकालत्वादनङ्गं स्वात् ॥ (सिद्धान्त-
माह—) ' अमावास्यानामपराह ' इति सामानाधि-
करणम् (अत्रगम्यत्वे) । तत्र कालवचनत्वे (एते)
उच्यते । इत्यत्र अमावास्यावचनेन आत्रेकाश्रयि
उच्येत् । तेषामन्वयेन पिण्डपितृयज्ञो निष्पीयते (विधी-
येन) । तन्न अपराह कालः (निष्पीयते) इत्यनेन द्वारेण
सामानाधिकरन्थं कीदृशमपि स्वात् (न स्पष्टित्यर्थः) ।
सिद्धा चेप (वैदपिडरत्नद्वारा सामानाधिकरण्य-)
कल्पना (न समप्रति) । सामात् (कालवचनत्वात्)

अमावास्यावचनार्थं (काले) निमित्ते कालव कर्म निष्पीयते ।
(उष्मात् फलप्रयुक्तः पिण्डपितृयज्ञः, न क्रतुप्रयुक्त इति) ।

तुल्यवचनं प्रसक्त्यानात् ॥ २० ॥
भाष्यम्— तुल्यवचनार्थै प्रथमैः प्रउक्ष्यायते ।
' चत्वारो वै महायज्ञाः अग्निहोतृयज्ञः, दशपूर्णांमासौ,
ज्योतिषोमः, पिण्डपितृयज्ञः ' इति महायज्ञैस्तुल्यत्वात्
प्रसक्त्यायते । वाऽस्य महायज्ञता स्वादन्यत्. पश्य-
चाय । तस्मादनङ्गम् ।

प्रतिपिण्डे च दर्शनात् ॥ २१ ॥
भाष्यम्— इतश्चानङ्गम् । प्रतिपिण्डे हि आमावास्या
पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । ' पौर्णमासीमेव वजेत भ्रातृय-
जान् नामावास्याम्, हत्वा भ्रातृयज्ञममावास्याया वजेत,
पिण्डपितृयज्ञेनैवामावास्याया प्रीणाति ' इति । असत्या-
ममावास्याया पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तदनङ्गत्वे उपपद्यते ।
तस्मादपि नाङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ।

किं प्रयोजनं चिन्तया । यदि पौर्णमास्यामाधानम्,
ततोऽनन्तरतया ममावास्याय न निमित्ते, यथा पूर्वपक्षः ।
यथा तर्हि सिद्धान्तमाहा कर्तव्यः । इदमत्र प्रयोजनम् ।
दुष्कृतानिनामकने ' मासमग्निहोतृ जुहोति ' ' मास
दशपूर्णांमासाभ्यां वजेत ' इति । यथा पूर्व. पश्य-
चाय कर्तव्यं. पिण्डपितृयज्ञः । यथा सिद्धान्तमाहा न कर्तव्यं
इति । श्लोकमप्युदाहरति ' आधानं पौर्णमास्या चेद्
वृत्ते दर्शं करिष्यते । अनङ्गं पितृयज्ञश्चेत् मन्त्रे च
न करिष्यते ॥ ' इति ।

मा— (सिद्धान्तमाह—) ' नैत्रं साधारणत्वेऽपि
सामानाधिकरण्यतः । कालत्वाच्चिन्त्यमेव स्वात् तस्मा-
त्पेक्ष्य कर्मणि ॥ ' यत्रापि तावत् (कर्मकालयोः)
साधारणं अमावास्यामन्दं, तथापि अपराहसामानाधि-
करण्यत्विषया कालत्वाच्चिन्त्यमेव तर्क्यते ।

सौम— पूर्वनं (पृथगितिरियत्) अयंवाटोपनीत
तान् फलस्य अत्र नैमित्तिकत्वम् । प्रवृत्ते तु अत्यन्ता
नुपस्थितं फलं कर्तव्यं इत्युक्तं इति वैपरमेयं प्रयत्न-
स्यानात् सगतिः । सूत्रार्थस्तु— अमावास्यावचनस्य
कालत्वाचित्त्वेन स्वकाल्यामिहितकालोपितत्वात् पितृयज्ञो

सिद्धान्तस्तु वर्तते अथवाविपादनात्मनविधिभिर्विरोधित्वेन अकर्मव्यवप्रतिपादनात्मनः कर्मिण्ये च प्राप्ति विकल्पापत्तेः तस्यपरिहायस्य पशुंदासोऽत्र अङ्गीक्रियते । तस्य विषय-समर्पणेन अनुकूल्यया विकल्पानासङ्गतात् तन्मन-संशोचनासौम्यहासत् तदन्यमात्मसंशोचनार्थस्य पशुंदासस्य स्य वैलक्षण्य इति । सु. पृ. ८.

॥ पिचं यदि शर्करत्या क्षान्यति, कोऽर्थः पदोलेनेति न्यायः । स्वल्पप्रवनेन कार्यसिद्धौ बहु-प्रयत्नान्तर व्यर्थमिति विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । अत्र पशोऽश्वान्देन पशोरपन गृह्यते, तस्य शततुलात् । अत्र च ' पशोरपन शित्तत्र मूत्र तस्य विरेचस्मृ । फल तस्य निक्षेपत्र नाडी तस्य कफागहा ॥ ' इति । साहस्री. ७१९.

• पित्रधर्मस्य पीततस्य चातुपरस्त्रीना गङ्गासातौ ररिममधुपानाना पित्राजयानामपि गङ्गासाते. गङ्गाचतुष्क-सदगणनिमित्तायोपदर्शनात् सादृश्यादिना केन पितृ-धर्म्येन आरोपेण भवति । सु. पृ ५०८.

• पित्र्याणि कर्माणि अपरस्ये अपरगृहे । ६।८। ६।२५ • पित्र्याणां अग्नि कथयान्दन् स्त्रिष्टुद्देवता आवापिस्त्रिष्टुद्देवता । तत्र उत्तमान्वावेऽपि ' देवो अग्नि. कथयान्दन्ः स्त्रिष्टुद्देवता मन्त्र कृति ' इति मन्त्रे उह. , न्यागे च नदे त्तोऽङ्गाः कर्तव्य । साहित्यस्तु एव न कुर्वन्ति । तत्र मूल नित्यम् । नाट. १०।६।

२०. • पित्र्याग्निशौ ' मित्र्यरगो लोकारत् ' इत्युत्तर-परिपरिधानमत्र. वाक्येनेतिना कर्मन्ते ' मित्र्या-वर्गौ तत्र पुरस्तात् ' इत्युच्यते । तथा आहवनीया वेदणे ' मूर्धस्ता पुरस्तात् पातु ' इति प्राश्नो मन्त्र. ' मूर्धस्ता दक्षिणत. पातु ' इत्युच्यते । सप्रदायमते ए अत्र मन्त्रयेऽपि उहो नास्ति । वाल पृ १२७. • पित्र्याणां शान्तासु हन्ति पूर्य कर्तव्या । हन्ति कृत्वा पक्वः कार्य । १०।१२।८।७५.

• पित्र्येष्टौ निषिन्तात् कर्मन्वेऽपि अनुसक्या द्यम् । सु. पृ. १०६४.

॥ मित्र्यकर्मणामपरपक्षादिः काठ ॥ इतरेषु तु पित्र्याणि । ६।८।६।२५ ॥

भाष्यम्-- श्राद्धादीनि अपरस्ये अपरगृहे च, स्मृतिरूपान्वार्यदर्शनात् । (भाष्यकारेण न व्याख्यातमिते दुप्रीका, तस्मान् अथ क्रम्ये न मायकारम्येति भाति) ।

द्वृ- पित्र्याणि (कर्माणि कानि चित्) एतानि-उदकवर्षणमहस्य. (कार्ये न दक्षिणायनादिक कार्म-पेक्षते) । पिण्डपितृयज्ञ अमानावास्याम् (सर्वस्याम्) । उभयो. पथयो. श्राद्धम् (चन्द्रसूर्योपरागनिमित्तम् । नित्य च द्रव्यदेशनादागसमिधानवशाच्च विहितम्) । पित्र्या चातुर्मास्यकारा (महापितृवशात्साक्षात् साकनेष-काले) पौर्णमास्याम् । (नाम अपरपक्षकालसंग्रह) । तानि न निदोगत इतरेषु (वैकाले इतरेषु । यथासमय द्व इतरेषु तेषु वा कर्तव्यानि) ।

(वि- इदमधिकरण नास्त्येव । श्राद्ध- इद-मधिकरण पूर्वधिकरणे एषान्ताभिविक्तम् ।)

मण्डन- ' पित्र्य कर्माणापराहादिकाले । ' शंकर- ' पित्र्य वृणोऽपरपणे । '

॥ पिपीलिकामिर्मन्थानिगिरिधिलेपनन्यायः । यथा आहु - ' श्रद्धत्त्व मन्थानिगिरिं पर्षन्मिपिपी-लिका ' इति । अश्रद्धेयस्योपस्थासे अथ भवतीति । साहस्री ८७९.

॥ पिपीलियागतिन्यायः । यथा पिपीलिका वृक्ष-शिर स्थितामधुस्रक्करणात्वादेन इत्येवमात्रा तत्रापि महा-यानेन गच्छन्ती कालान्तरे तदसमरदयमास्यादत्ते, तथैव अशनी पुरुष. श्रुतिस्मृतिपुराणविहितकर्मोपायानाविमर्ग-संभवात्सुद्धान्त.करणतया च मान्तरेषु कदा चित् प्राशुपूर्प-शालोऽवश्य मन्थानन्मनुभवतीति । साहस्री. ५१७.

• पिपीलिकमध्या अनुष्ण् । पादेषु अग्ररणि १२।८।१२ । उदा० ' फाणु मन्थन ' (कर्म. १।१२। १) । के. • पिपीलिकमध्या दग्निम् । पादेषु अग्ररणि १२।६।११ । उदा० ' हरी दन्त मधुब ' (ऋ०. १०।१०५।२) । के. • पिपीलिकमध्या वृहती ।

प्रतिमुद्धमानाः' इति मन्वे तस्य रजोऽहननार्थत्वं-
श्रुतान् । संकल्प. १।२।११.

● पिण्याक्याचनार्यं गतस्य सारिकावैलडान्
त्वाभ्युपगम इति न्यायः । सर्वदर्शनग्रन्थे पूर्णप्रलये
अयं न्यायः । साहस्री. ७०९.

● पिता पितामहः सोम न विवेत् इति (मायम्) ।
पितुः पितामहस्य वा अयोऽनसत् मान्यशोर्निमित्तत्वे-

नोप्यननं सहित्वापिबद्धा सिद्धम् । वा. ३।१।६।१२
५. ६९६. ● पिता वारिके पुनरुत्तीरति । तथा च

'बृद्धो च मातापितरौ राज्ञी भार्यां मुनः शिशुः । अप्य-
कार्यं च ह्यया भवत्या मनुजर्षी ॥' इति स्मृतिः ।

दे. ● 'पिता पितर वा सञ्जानीते' इव कर्मणि तृतीया
कारद्धिमितिभ्या त्रिभ्योऽन्वी श्रुतिः । बाल ५. ४४.

● पितृमुत्तृप्ततन्वयन्यायः । पिता यथा
समन्वयं बालमनुसृत्य वर्तते, तथा विदुषा अहो बहोऽ-
नुसृत्य । संप्रदाः.

● पित्रादीनामभेदयत् किञ्चित् सर्वम्बदाने ।
नहि पित्रादीनां यश्चते स्वयं परिचरन्तुम् । न चैव
न्यायं च पितृदेना परिचारक्यम् । भा ६।७।१।

१-२.

● पितृयज्ञे पुथाण लोके समनिमग्नो दृष्टः । नि.
१०।१।१३.

● पित्रापुत्रन्यायः । तत्रया स एव कं चित्पति
पित्रा भवति, क चित्पति पुत्रो भवति । एव गृह्णतेऽपि
शेषमिति 'वस्तिभिति निरिष्टे पूर्वम्' (वा. १।१।

६६) इति सूत्रमात्रे एतम् । साहस्री. ६०७.

● पितृमातृमातुलादयः त्वसद्व्यभिचारिण्यचक्र-
शब्देन यथा नृप्यति न तथा स्वनामप्रज्ञेन, मयुत
कृत्यत् एव । रि. १०।१।१४.

● पितृयज्ञः द्वाकाव्यादानं स्यात् । शशि
८।१९ ॥

'अनावाक्यानामगृहे पिण्डपितृयज्ञेन चरति' इति
श्रुत् । अत्र पिण्डपितृयज्ञः किं अनावाक्याय चर्तुः
अहम्, वा नेति विचारो अनावाक्यायाङ्गं पिण्ड-
पितृयज्ञः इति उच्यते पूर्वार्थे विज्ञानवति । पितृयज्ञः

पिण्डपितृयज्ञः अनावाक्यायागम्य अतदन्, न अहं
स्यात् । स्वशाल्वान् । स्वः स्वीयः कालो यस्यासौ

स्वकालः, अनावाक्यात् । अनावाक्येन अस्य स्वः
कालः । उवाच विहितः । अनावाक्यायागकालोऽपि

यद्यपि चैव तिथिः, तथापि एवमित् काले द्वे एते
कर्मणौ परस्परं असंबन्धे । तस्मादनङ्गम् ।

तुल्ययथ प्रसंख्यानान् । २० ॥

पिण्डपितृयज्ञः स्वयमान एव, न अनावाक्याया अहं
इति सिद्धान्ते हेतुत्वात्परं सूनम् । इत्यैर्महावै. तुल्य-

निव पिण्डपितृयज्ञस्य प्रसंख्यानं परिमाणं इदम्
'चतस्रो वै महायज्ञा अग्निहोत्रम्, दशपूर्णमासौ,

पञ्चोत्थोमः, पिण्डपितृयज्ञः' इति । तुल्यता च फल-
वचना स्वयमान्यम् । तस्मात् नाहम् ।

प्रतिपिद्वे च दर्शनात् । २१ ॥

पिण्डपितृयज्ञः स्वयमान एव नामावाक्यानामग्याह
इति सिद्धान्ते तृतीयेऽपिपितृयज्ञे सूनम् । प्रतिपिद्वे-

ऽपि आनावाक्ये कर्मणि पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य दर्शनात्
पिण्डपितृयज्ञो नामावाक्याद्यम् । किञ्च यदा पौर्णमास्या-

मासानं तदा अन्यद्विवायामनाक्यानां तिथौ अना-
वाक्यायागो न भवति, पिण्डपितृयज्ञस्तु भवति । तस्मात्

नामावाक्याङ्गं पितृयज्ञः । के.

● पितृयज्ञे अविदेशप्रमम्य होतृमगम्य 'न होता
हृयति' इति निषेधः श्रूयते । अत्र ननु पर्युदासार्थ-

त्वेऽपि विकल्पः स्वयन्निहारः । तथापि पर्युदासार्थव्यक्ति-
कान्तेष्वान् । अन्यथा 'न शौभ्येऽन्वरे' इत्यन्वयि
पर्युदासत्त्वान्ते । किञ्च अन्यत्र एव उदन्त्ये प्राप्तेः,

उदन्त्यमाश्रयोवापत्वे च पर्युदासोपरहृत्प्राप्तोर्मेदात्तेः न
पर्युदासाख्यविरचनत्वेपरतिः । तस्मात् प्रतिषेध एवायम् ।

तत्र च विहितप्रतिषेधत्वात् विकल्पः इति । तत्र
प्रतिषेधत्वेऽपि सुप्रधानविनिषेधत्वं विरोधनिश्चयत्वं

वर्तयत्यस्य स्यात् इत्याद्यत्र च विरोधनिषेधेऽपि निषेधेन
आत्मनामाशोभात्तेः आनान्दमन्वयानि विधेः स्वविश-

यादन्तेऽनुपकृत्यात् अनावाक्याय च दशमस्य अन्वय-
कथायोगात् विध्यो दुष्परिहरः इत्युक्तम् 'न तुल्य
दन्त्याहमं चन्दन्वयम्' (१०।८।१३) इति ।

प्रयोगजा ॥ तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव
 वलीचमी । समा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थ-
 व्ययहारिणाम् ॥ आद्योक्तावद्विशिष्येऽत्रदृष्टार्थेषु
 कर्मसु । दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्थम्लेच्छप्रयो-
 गिणाम् ॥ 'सर्वो हि शब्दः अर्थप्रवाक्यार्थं प्रयुज्यते,
 अर्थश्च संयवहाप्यकिद्वयमभिधीयते । ' तत्र अन्य
 विशिष्टरथ म्लेच्छेष्वर्थान्तरमिधा । तत्रापि तस्य
 सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥ यथैव ह्यारोग्येऽर्थे
 संपन्धानादितानितिः । म्लेच्छानाम्ये तथैव स्याद्-
 विशिष्टं हि कारणम् ॥ न प्रयोगावधिलक्ष्य म्लेच्छे-
 ष्वपि हि दृश्यते । अन्तार्यमन्त्योश्च विश्लेषो
 गम्यतां कथम् ॥ यथा च म्लेच्छदेशेऽपि धूमो-
 ऽप्रेरक्योचकः । एवं स्वार्थं प्रयोगात् वैरिष्टः शब्दो-
 ऽपि वाचकः ॥ तन्मात्पीत्वादिशब्दानां वृक्षहस्ता-
 दिशेषने । समा विप्रतिपत्तिः स्यादर्थम्लेच्छ-
 प्रयोगतः ॥ इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'शास्त्रसा वा'
 इति पूर्ववदेव शक्यमन्यायाश्च योजनीयः । (गन्दाप-
 यशच अर्थाप्रशस्त्रान्युपपत्तेः न प्रतीतिप्रयोगानेन
 एकान्तत संयोगमयाना एकस्माच्छब्दात् प्रतीयमानानां
 वाच्यत्वनिर्णयः संभवति इति कल्पनात्प्रपञ्च एवस्यैव
 वाच्यत्वे निर्णयि, कल्पैश्च इत्येखात्रा वाञ्छत्याना
 अभिषेकामिनोगविशेषात् तदप्रयोगवशेन वाच्यत्वावधारणं
 इति ग्याख्यात्तरमाह-) किञ्च 'यथा साध्यनुत्प-
 त्त्वात् प्रगादाशक्तिष्वपि । जायते वाचकभ्रान्ति-
 स्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥ ' शब्दाप्रशस्त्रादेव गौण-
 शब्दादिप्रयोगनिमित्तं अर्थप्रशशा मनन्ति । ते
 नात्रहैरेव अविश्रुतार्थमित्यानिमित्तपुन्यार्थिभिः शक्यन्ते
 शब्दसाधुकाराणामन्यादिव तत्प्राप्तिमि विवेकानुम् ।
 अभियुक्तानभियुक्तानयोश्च अभियुक्तान नान्यत् इतरस्य
 सुलभाप्रसादवात् । ' अतः शास्त्राभियुक्तवादाद्योर्वार्त-
 निवासिनाम् । या मतिः सैव धर्माङ्गशब्दार्थत्व-
 प्रमा मता ॥ ' एतेन आद्योर्वर्तनिवागिम्यत्वेऽपि
 ' अभियुक्तारा वेद्ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः । तेतं यत्र
 प्रयुञ्जीत् सतोऽर्थसत्त्वतो भवेत् ॥ ' वा.
 ११।४।९ पृ. २।९-२२०.

शा- लोकप्रसिद्धिगम्यत्वात् शब्दार्थस्योभयो-
 रपि । समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छब्दार्थे हि वल-
 यत्वम् ॥ ' इति प्राप्ते, दूमः । ' प्रतिपादकतामात्रं
 म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । अभिप्लुतस्तु शब्दार्थः
 शिष्टेष्वेवावधार्यते ॥ ' १।३।९ शर्षकं २.

सोम- प्रयोजनं पूर्वशब्दे हस्तिनोऽपि पीलुशब्दा-
 र्थत्वात् हस्तिवाचकत्वाभिप्रायेण पीलुशब्दप्रयोगस्य अप-
 शब्दप्रयोगत्वाभावात् आहितिः अपशब्दप्रयोगनिमित्तं
 प्रागधिकृतं न मनति, सिद्धान्ते तु भवति इति । भव-
 देवस्तु ' वेत्तीदुम्बरी वैश्वल्य दण्डे ' इति यौतमस्मृतौ
 हस्तिमवालिशब्देन गृह पीलुशब्दस्य विकल्पः पूर्व-
 पत्ते, सिद्धान्ते तु पीलुशब्दस्य एव इत्याह ।

भाट्ट- प्रयोगरूपाकारस्य यत्र आर्थम्लेच्छयोः पर
 स्परमर्थक्यप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्दस्य वृक्षविशेषे आर्वा-
 श्यात्, अन्येषां हस्तिनि । तत्र तुल्यवत्त्वं श्वहारे
 आर्वाणामिव म्लेच्छानामपि, अभियुक्तत्वाविशेषात्
 अल्पप्रकारस्य उभयत्रापि उगानत्वात् । इति प्राप्ते,
 अभिधीयते । शक्यताऽवच्छेदकमेवेन अनेकराक्ति-
 कलनापसङ्गात् एकैव शक्तिर्नोभवन । न च विनि-
 गमनाविरहः आगमिद्वेषेरेव नियामत्वात् । आर्वा हि
 शब्दकमधिगम्यप्रमाणमर्थयोः अभिप्लुतिलिङ्ग्या शब्दार्थ-
 तस्य विविच्य परिपालयन्ति, न म्लेच्छाः, दृष्टार्थव्यव-
 हासस्य यथाकथञ्चिदपि मिद्वेः । अतः तमसिद्ध्या
 व्युत्थितेरे एव शक्तिः । गन्धजीतिस्तु लक्षणा
 शक्तिभ्रमाद्र ।

यत्र तु नियामकाभावः तत्राऽगत्या अज्ञादिशब्देषु
 उभयत्रापि शक्तिः, आर्वाणामेवोभयत्रापि प्रयोगात् ।
 तत्रापि करानिदानमप्योपस्य नियामकता । ' दानाश्च
 ओषधयो म्यागन्ते अथेते मोदमाना इतोच्छ्रित्ति ' इत्य-
 नेनैव वदशब्दस्य दीर्घरूपविशिष्टे शक्तिः, त्रिपट्गुण इ
 लक्षणा प्रयोगः । १।३।४.

शंकर- ' पीलाद्यर्थकारस्य संतः । ' ।
 ॥ पीलुपत्रफलन्यायः । यथा पीलुशब्दस्य पत्रापि
 बहुधाति फलानि न मधुराणि । इत्योः पत्रफलयोः पीलु-
 शब्दत्वात् साम्यमिति ततः । अयं च अन्यनार्गगतमूर्त-

पादेयु अक्षरणि १३।८।१३ । उवा० 'अभि वो वीर'
(कस ८।१६।१४) । के

* नहि स्मिन्मस स्नेहन शक्यं कर्तुं पिष्टस्य वा
पेषणम् । भा १।२।२।३.

* पिष्टनिर्वृत्तिपर्यन्तं पेषया अभ्यसितव्यम् । यदि
महुदेव उपलया प्रकषेणकर्मणे कृत्या उत्सृज्येत पदेया
कार्ये तत्रैव निर्वप्येत । भा १।१।१।१२७

॥ पिष्टपेषणन्याय । यत्र निष्कस्य क्रिया तदास्य
प्रवृत्तिः । साहस्री ३०१ * नहि अविद्रान् विहितो-
ऽसि इत्यत्रय तावद्ग्रीषा आभीषा पदार्था क्रमेव
कर्मप्रक्रमादवगत्या । तत्र प्रैष पिष्टपेषणन्यायेन
अर्थे ज्ञापयितुं अशक्तुं अदृशार्थो भवति । वा
१।२।४।१२१-३

* व्रत चोपेतमनुत्सृष्ट पुनरुपेतुमशक्यम् । उपेय
मान च पिष्टपेषणवद्विद्विन्कर स्यात् । भा. १।२।
५।१६

* पिष्टलेपफलीकरणहोमौ नाम, ह्यपदुपलक्षपाल
द्विषु आश्लिषो य पिष्टलेप, तमुदपूर्य लुहा चतुर्भुजोते
आग्ने प्रक्षिप्य दक्षिणामौ जुहोति, फलीकरणशब्देन
सण्डुलकण्ड उच्यते, नानपि तथा जुहोति इति । वि
५।१।१५ * पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पशुपुषोरागद्वेवा-
भस्यपोत्तरमेव ज्योतिष्टोमे, न तु अनृशारै सहोत्कर्ष ।
५।१।१५ * पिष्टलेपफलीकरणहोमौ प्रतिपत्तिर्होमौ ।
प्रतिपत्तित्वात् अपरोबद्धे एव निर्वपणार्दाना धर्मणाम् ।
भा ८।१५।१२७ * पिष्टलेपफलीकरणहोमयो
दाक्षिण्यमिक्रमे नोक्त्यै अनुवाजो कर्षेऽपि । ५।१।१५

मीको पृ २०९६ 'दाक्षिण्यमिहोमानरकरादि
करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* 'पीपिवास सम्यत्' इति याज्यानुवाक्ये
पुदेक्य होमकार्णे कीदेवत्यात् पश्चात् पठिते, चिन्नावागे
पञ्चमहविष । वि ५।१।१७

॥ पील्वधिकरणम् । (१।३।५।९ या पृ
२१९-२२० 'शास्त्रस्य वा०' इति सूत्रे) । अतो
ऽन्यथा एतदधिकरणं वर्णयते । अविद्यमानाक्यतोष
आर्षंश्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिभाज पील्वदिशब्दा एव

अनोदाहणम् । आर्षा हि पील्वशब्दं हृद्यविदोमे प्रयुञ्जते ।
तदाह गौतम - 'पैल्वोदुम्बरी वैश्वस्य दण्डौ' इति ।
श्लेच्छास्तु हन्तिमि । तत्र धरेह किं त्रयोपि पील्व
शब्दाभिधेयत्वम्, उतान्यतरस्याऽभिधेयत्व अन्यतरस्य
गौतममिति । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽभिपत्ति उभावेता
वर्षा पील्वशब्दात् प्रवीयेते । प्रतीतिश्चोपपन्नपि शक्ति
कल्पयति, विशेषाभावात् । न च छैषि श्वाशब्दार्थेऽप्यहारे
आर्षंश्लेच्छकृत कश्चिद्विदोऽस्ति । नहि षण्दिजातीयेषु
आर्षा एव पर षण्शब्दं प्रयुञ्जते, न श्लेच्छा इति शक्य
वक्तुम् । तसादेवविधेषु शब्दार्थेऽप्यहारेषु वेदविदोऽत्र
भावेन आर्षंश्लेच्छोविप्रतिपत्ते समत्वात् पील्वदि
शब्दानामुभयवाक्यत्वमिति । एव ग्राप्ते, अभिधीयते ।
आर्षाणामेव प्रसिद्धिर्नृणीयसी । शास्त्रस्य हि ते परमा
धिकशास्त्राधानुग्रानाय पारमार्थिकमेव शब्दादेवमवधार
यन्ति । तेन येव आर्षाणामनादिशब्दाधिक्यधारणपरमपरा
सैव वाच्यवाक्यत्वभावधारणे प्रमाणम् । श्लेच्छाना इ
वाऽच्छिक वदक्षारिणा पारमार्थिकशब्दायैतत्स्वनिष्पयान-
नभिज्ञाना हन्तिगोचरत्वेन आर्षप्रयुक्तपील्वशब्दायैवृष्ट
स्मृत्ववश्यामल तदाहरयात् गाणपील्वशब्दाथपणेन मुख्य
स्वभ्रमादेव शब्दस्य व्यन्हारोपपत्तौ न पारमार्थिक
शब्दाणां गणनाया । वदुक्तम् - 'अभियुक्तवय ये
वदुशास्त्रार्थेर्दग्नि । वेते यत्र प्रयुञ्जीन् समोऽथस्त वतो
मवेत् ॥' इति (वा पृ २२०) । तन्मादायैप्रसिद्धि-
रेव शब्दपरिपचारणे प्रमाणम्, न श्लेच्छप्रसिद्धिरिति ।
प्रयोजनम् - 'पैल्वोदुम्बरी वैश्वस्य' इत्यत्र
हन्तिमवास्तिदण्डेन सह पील्ववृष्टदण्डस्य विफल्य पूर्व-
पक्षे । सिद्धाते तु पील्ववृष्टदण्ड एव । सूत्र तु ये
'शास्त्रस्य' तेषामेव प्रसिद्धिर्नृणीयसी । तेषामेव
शास्त्रार्थानुग्रानाय शब्दाधेनिष्पत्ते 'निमित्तत्वात्' इति ।
वौता

॥ पील्वधिकरणम् । आर्षंश्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्ति
वत्तानुत्पन्नम् ॥ ('शास्त्रस्य वा०' इति सूत्रेते) ।
या - 'तन्मादान्यदुदाहृत्य विचार्यभिद्गीर्षी
शम् (यस्मात् साश्लेच्छोदाहृत्यानि न युक्तानि तस्मात्
इत्य) । यत्र विप्रतिपत्ति न्यादायैश्लेच्छ-

प्रयोगजा ॥ तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव धरतीयसी । समा विप्रतिपत्तिः स्याद् दृष्टार्थ-
व्यवहारिणाम् ॥ आर्यातावद्विशिष्येरप्रदृष्टार्थेषु
कर्मसु । दृष्टार्थेषु तु तुल्यत्वमार्थम्लेच्छप्रयो-
गिणाम् ॥ ' सर्वो हि शब्दः अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते,
अर्थश्च संव्यवहारप्रसिद्धयर्थमभिधीयते । ' तत्र यस्य
विशिष्टस्य म्लेच्छेष्वर्थान्तरामिधा । तत्रापि तस्य
सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥ यथैव ह्यर्थगम्येऽर्थं
संघन्यानादितामतिः । म्लेच्छगम्ये तथैव स्याद्-
विशिष्टं हि कारणम् ॥ न प्रयोगावधिस्तस्य म्लेच्छे-
ष्वपि हि दृश्यते । अनाद्योर्गण्यस्त्योश्च विशेषो
नाम्यतां कथम् ॥ यथा च म्लेच्छदृष्टेऽपि धूमो-
ऽग्नेवबोधकः । एवं स्तार्थे प्रयोगात् तैरिष्टः शब्दो-
ऽपि याचकः ॥ तस्मात्पील्वदिशब्दानां बृहत्तुल्या-
दियोगेन । नमा विप्रतिपत्तिः स्यादार्थम्लेच्छ-
प्रयोगत् ॥ ' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'नास्त्व वा'
इति पूर्वरेव चकल्लनशास्त्रा योननीया । (शब्दाप-
त्रयावच अर्थाप्रक्षयात्पुनश्चेः न प्रतीतिप्रयोगात्तेषां
एकान्तरं सर्वेषामर्थानां एकस्मान्म्लेच्छात् प्रतीयमानानां
वाच्यत्वनिर्णयः संभ्रान्ति इति कल्पनालपत्वात् एतद्वैव
वाच्यत्वे निर्णयि, कस्यैकस्य इत्यपेक्षायां शास्त्रस्याना
अभिधेयान्नियोगविशेषात् तन्मयोगवशेन वाच्यत्वावधारणं
इति व्याख्यान्तरमाह-) किञ्च ' यथा साध्यतुरूप-
त्वात् प्रमादायाक्तिजैव्यपि । जायते वाचकभ्रान्ति-
स्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥ ' गन्दापन्नगवदेव गौग-
शास्त्रादिप्रयोगनिमित्ता अर्थाप्रक्षता भवन्ति । ते
शास्त्रसंज्ञेन अविच्छेदादिप्रतिनिमित्तपुण्याधिभिः शक्यन्ते
सास्वसाधुकार्यार्थकाध्यादिव तत्परीक्षिभिः विवेकतुम् ।
अभियुक्तानमित्युक्तज्ञानमोक्ष अभियुक्तज्ञान चलन्त इतरस्य
सुदभापवादत्वात् । ' अतः शास्त्राभियुक्तत्वादाचार्यवर्त-
निवाभिनाम् । या मतिः सैव धर्माद्दृशब्दार्थत्व-
प्रमा मता ॥ ' एतेन आर्यावर्तनिवाक्तिमत्वेऽपि
' अभियुक्ततरा येन बहुशास्त्रार्थवेदिनः । तेते यत्र
प्रयुञ्जीस्य समोऽर्थैस्त्ववतो भवेत् ॥ ' वा.
११।४।९ वृ २१९-२२०.

शा- लोकाप्रसिद्धिगाम्यत्वात् शब्दार्थस्योभयो-
रपि । समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थे हि वटा-
वल्गम् ॥ ' इति प्राप्ते, द्रूमः । ' प्रतिपादकतामात्रं
म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । जधिप्लुतरत्तु शब्दार्थः
शिष्टेष्वेवावधार्यते ॥ ' १।३।९ वर्णकं ९.

सोम- प्रयोजनं पूर्वपक्षे हस्तिनोऽपि पीलुसन्दा-
धेनात् हस्तिवाचकत्वाभिप्रायेण पीडुशब्दस्योपस्य अप-
सन्धप्रयोगलाभात् आहितिः अपतन्म्लेच्छप्रयोगनिमित्तं
प्रायश्चित्तं न भवति, सिद्धान्ते तु भवति इति । भव-
देवस्तु ' पीलुशुभ्ररी वेदस्य दम्बो ' इति गौतमस्मृतौ
हरितमवास्त्रिदण्डेन सह पीडुशुभ्रदण्डस्य विकल्पः पूर्व-
पक्षे, सिद्धान्ते तु पीडुशुभ्रदण्ड एव इत्याह ।

माट्ट- प्रयोगस्वाचारस्य यत्र त्वार्थम्लेच्छयोः पर-
स्परमर्थविप्रतिपत्तिः, यथा पीडुशब्दस्य बृहद्विशेषे आर्या-
णाम्, अन्येऽहं हस्तिनि । तत्र तुल्यत्वव्यं व्यवहारे
आर्याणांमिव म्लेच्छजनानामपि, अभियुक्तत्वाविशेषात्
अत्रप्यम्तरस्य उभयभाषि तमानत्वात् । इति प्राप्ते,
अभिधीयते । शक्यताऽवच्छेदकभेदेन ननेकवाचि-
कल्पनाप्रसङ्गात् एकैवैव शक्तिर्नोभयत्र । न च विनि-
गमनाधिरहः आपत्तिदेरेव निवामकत्वात् । आर्या हि
शब्देऽस्त्वमधिगम्यवर्माधर्मयोः अविच्छेदित्विच्छया शब्दार्थ-
त्वं विविच्य परियाच्यन्ति, न म्लेच्छत्र, दृष्टार्थव्यव-
हारस्य यथाकथञ्चिदपि सिद्धेः । अतः तपमिदया
वृषविशेषे एव शक्तिः । गन्धप्रतीतिस्तु लक्षणया
मक्तिभ्रमाह ।

यत्र तु निवामकभावः तत्रऽगत्या अशादिगम्येषु
उपवनाति शक्तिः, आर्याणामेतेभ्यस्त्वनापि प्रयोगात् ।
तत्रापि कदानिद्राव्यवस्येभ्यः निनागकृता । ' पशान्ता
व्योपवयो म्लयन्ते अथेते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति ' इत्य-
नेनेव यशब्दस्य टीर्थेऽक्षविशिष्टे शक्तिः, त्रिगद्यूत उ
लक्षणया प्रयोगः । १।३।४.

संक्षर- पीलुशब्दार्थत्वाऽऽप्यतः । १ । ८.
प्रीलुपत्रफलन्यायः । यथा पीडुशुभ्रस्य पत्राणि
पट्टकानि फलानि न मत्तुराणि । द्वयोः पत्रफलयोः पीलु-
न्यायत्वात् साम्यमिति तर्कः । अथ च अत्यन्तसगततूर्प-
-

पादेपु अद्यत्पि (३/८)३३ । उदा० ' अमि वो वीर' (ऋग ८/४६।१५) । के

• नाहि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं पिष्टम्य वा पेयम् । भा. १/२।२।३.

• पिष्टनिर्वृत्तिपर्यन्तं पेयम् अत्यन्तव्यम् । यदि सृष्टदेव उपलया प्रकंपगावर्षणे कृता उत्सृज्येत यदेपा कार्यं तत्रैव निर्वर्त्येत । भा. १/२।१।१०.

• पिष्टपेयणन्याय । यत्र निष्फणं क्लिप्तं तत्रान्यं प्रवृत्ति । साहस्री ३०१ • नाहि अग्निं विहितोऽस्ति ह्यनस्य वारदमीषा आमीषा पदार्था प्रागेव वर्मप्रमदादवगन्ता वा । तत्र प्रैप पिष्टपेयणन्यायेन व्यर्थं शपयितुं अशक्तुन् अद्यथो ननति । वा. १/२।१।३१-३.

• व्रतं चोपेतमनुष्यं पुनश्चेत्तुमवश्यम् । उपेयमानं च पिष्टपेयणवृत्तिश्चित्तं स्यात् । भा. १/२।४।१६.

• पिष्टलेपनीकरणहोमौ नाम, हृत्पुत्रपल्लपालदिपु आश्रये वा पिष्टलेप, तद्गुह्यं च। चतुर्गृहीते आग्ने प्रथिय दक्षिणामौ जुहोति, पत्नीकरणवन्देन तद्गुह्यं उच्यते, तानपि तथा जुहोति इति । वि. ५।१।१५ • पिष्टलेपनीकरणहोमौ हृत्पुत्रेदाश्रयेण मउगोतस्वेन ज्योतिषे, न तु अत्रानै सहोत्सर्ग ।

५।१।१५ • पिष्टलेपनीकरणहोमौ प्रतिपत्तिस्मृतेः । प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोवन्नै एव निर्वपणार्थना धर्मज्ञान् । भा. ८/४।१।२७ • पिष्टलेपफलीकरणहोमयो

दक्षिणामित्रो नोत्सर्गं अनुयाजोत्सर्गोऽपि । ५।१।१५ मीमो ४ २०.९६ ' दक्षिणामित्रहोषानवर्षाधिफलम् ' इत्यत्र प्रष्टव्यम् ।

• ' पीपिप्रासं सत्त्वत ' इति श्रग्वन्तुगको पुदेवत्तं छैनफण्डे र्खीदेवन्व्यं पश्चात् पठिते, चित्रायामे पञ्चमहृदिप । वि. ५।१।१७.

• पील्वधिकरणम् । (१/२।४।९ वा पु. २१९-२२० ' शम्भवा वा० ' इति पृथक्ते) । अग्नौऽन्याथा एतदधिकरणं वर्णये । अविद्यमानानवस्योषा आर्यंभेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिभाजं पील्वदिशब्दा एव

अनोदाहरणम् । आर्या हि पील्वशब्दं वृद्धविशेषे प्रयुञ्जते । उदाह मीमम् - ' पैल्वौदुम्बरो वैरुष्य दग्धौ ' इति ।

भेच्छस्तु हस्तिनि । तत्र सदेहं किं द्वयोरपि पील्वशब्दाभिधेयत्वम्, उतान्यतरस्याऽभिधेयत्वं अन्यतरस्य यौगल्यमिति । अत्राप्यपूर्वपश्चिमोऽभिधेय उभावैतवर्थौ पील्वशब्दात् प्रतीयते । प्रतीयतिशोमवनापि शक्तिवत्यवति, विशेषाभावात् । न च लौचि कृत्वायं यन्हारे

आर्यंभेच्छकृन् कश्चिदोपोऽस्ति । नाहि धर्गादिवातीयेषु आर्या एव परं घञ्शब्दं प्रयुञ्जते, न भेच्छा इति शक्यं वक्तुम् । तस्मादेवविशेषे शब्दायं यन्हारेषु वेदविशेषाभावेन आर्यंभेच्छयोर्विप्रतिपत्ते समत्वात् पील्वदिशब्दानामुभयमाचक्षत्वमिति । एष प्राप्ते, अभिधीयते । आर्याणामेव प्रसिद्धिर्विधीयसी । शास्त्रज्ञा हि ते पारम्परिकशास्त्रार्थानुष्ठानाय पारम्परिकमेव शब्दायंमत्रचारयन्ति । तेन वेप आर्याणामनादिशब्दायंमत्राणवत्सम्यगेषु वाच्यमाचक्षन्मत्राधारणो प्रमाणम् । भेच्छाना द्वे

शब्दौकृत्यन्हारीणां पारम्परिकशब्दायंमत्रनिष्पन्नानिमाना हस्तिगोचरत्वेन आर्यमनुष्यपील्वशब्दस्यवृद्धस्थूलवस्यामलवसाहृत्सत्वात् गाणपील्वशब्दाश्रयणेन मुख्यत्वमत्रादेव शब्दस्य व्यन्हारेषुपत्तौ न पारम्परिकशब्दायंमत्राणाम् । वक्तुम् - ' अभिपुक्तया वेपे

वृद्धाकार्यदर्शिनः । तेषु यत्र प्रयुञ्जीरन्, सन्धेऽर्थसत्त्वज्ञे भवेत् ॥ ' इति (वा पु. १२०) । तस्मादायंमत्रिदिरेव शब्दायंमत्राणो प्रमाणम्, न भेच्छप्रसिद्धिरिति ।

प्रयोजनम् - ' पैल्वौदुम्बरो वैरुष्य ' इत्यत्र हस्तिभवासिदप्येन सह पील्वशब्दस्य विवला पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु पील्वशब्दस्य एव । सूत्रं तु वे

' शम्भवा ' तेषामेव प्रसिद्धिर्विधीयसी । तेषामेव शम्भवाऽनुष्ठानाय शब्दायंमत्रिण्ये ' निमित्तत्वात् ' इति । तौवा

• पील्वधिकरणम् । आर्यंभेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिव्यन्तचित्तम् ॥ (' शम्भवा वा० ' इति सूत्रान्ते) ।

वा - ' तस्मादन्यदुदाहृत्य त्रिचार्थमिदमीटशम् (यस्मात् मापोक्तोदाहरणानि न युक्तानि तस्मात् इत्यर्थे) । यत्र विप्रतिपत्ति स्यादायंभेच्छ-

सति तच्छेषत्वाद्देन सर्व एवेन्द्रमित्रावरणादय उर-
लक्षणीया इति ।

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् । ३१ ॥

अनाय पूर्वपक्ष । यद्यपि नमतेष्वैन्द्रोपलक्ष्यमस्ति,
तथापि मित्रावरणोद्देशेन प्रथितसससर्गादिबन्धापन्नो रसः
हृत्तन एव मित्रावरणाधीनत्वप्रवाधावकाश्यामपनीतेन्द्र-
सन्धेः प्रधानतः मित्रावरणार्थ एव जातः । तेन पूर्वो-
न्मसन्धस्यापनीतत्वात् प्रकृतौ चापनीतदेवतासम्बन्धानु-
पलक्षणान् नेन्द्र उपलक्षयितव्यः, किन्तु मित्रावरणात्वेन ।
तेन इन्द्रस्य अपनयात् नेन्द्र उपलक्षणीय इति । एवं प्राप्तं,
अभिधीयते ।

अग्रहणाद्वाऽपनयायः स्यात् । ३२ ॥

अपनमिमायः । भवेदेव शरीन्द्रसन्धेऽपनीतो
भवेत् । देवतान्तरसम्बन्धे हि पूर्वदेवतासन्धो नाप-
नीतः । देवतान्तरसम्बन्धश्च द्रौणदृष्टशादभ्युत्थीयमानस्यैव
सोमस्यस्य । तस्यैव ग्रहणेलाया देवतान्तरसन्धेरन
शक्येण प्रतिपादितत्वात् । यथापद्यतेत्येव द्रपस्य
देवतोद्देशेन तस्मात् । आश्रावणव्याश्रावणयोगेऽपि तदर्थं
समेतः । तदुक्तम्— 'देवतां यां यदुद्दिश्य द्रव्यं
स्यत्वेन गृह्यते । तस्यास्तदेव संसन्धि नान्यत्त-
न्मध्यपालस्यि ॥' इति (वा, पृ ७९०) ।

तेन यद्यपि सर्वगिन्द्रत्वेन द्रपस्य विभागे नाप-
रभ्यते, तथापि द्वालयत्वर विभागात्प विद्यमानत्वा-
दिन्द्रस्यैवर्थात्तस्य यवनमन्तरेण मित्रावरणात्पत्वेनेन
सस्यस्यिमुममनस्त्वादानेन संबन्धोऽपनीत इति इन्द्र-
सोमस्यापि विद्यमानत्वात् सोऽनुपपन्नवितन इति ।
तस्मात् 'इन्द्रमित्रावरणपीडन्य' इत्येवमूहः कर्तव्य इति ।

तेन प्राङ्गतपदेशादरेण तस्य स्थाने पदात्तनिषेधः एव
कृतः । 'इन्द्रमित्रावरणपीडन्य' इति तु प्रयोगे प्राकृत
मिन्द्रपद विद्यते एवेति कश्चिद् । उच्यते । इन्द्रमित्रा
वरणपीडन्योऽपिन्द्रत्वाद्देवेन सन्ध्यामनस्यापि प्रयोगो भवेत्,
न नैवेचितः । तेन इन्द्रोपलक्षणार्थेन्द्रपदत्वाने मित्रा
वरणादिपदेशो नैव युक्तः । किन्तु सोमसोमिभिरुच्यत्
तन्वे अनुपयोगेऽपि तन्वेनैव प्रयोगः । तत्रैतत्पदाना
संभारणत्वात् भवतु तन्वेनोच्चारणम् । देवतावचकस्य

तु यथावस्थितेन्द्रपदव्यवहितमित्रावरणपरस्यैव मित्रत्वेन
नन्वेनोच्चारणसम्भवात् कथितानुसृष्टिवपदयोः आहृत्वमेवोच्चारण-
मिति न दोषः । तेनेन्द्रमित्रावरणादीन् गन्धर्वादीन्वेवत्स्य
एव मन्त्रप्रयोग इति सिद्धम् । कुत्वाचिन्नाधिकर-
त्वात्तत्र पृथक् प्रयोगनम् । सूत्रं तु इन्द्रायुस्य सोमस्य
मित्रावरणार्थमग्रहणे तेन इन्द्रस्य देवताया अपनयायः
स्यादिति । वीवा ।

इन्द्रो पुनरभ्युत्थितेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विसोप-
त्वात् । ३२।१२।३० ॥

इति षोडशोऽमे दश चमसाः । तत्र मध्यतः ऋग्निः ।
होगृजसोऽनुत्थयनमानाना वैकृद्विरुद्धदस्युक्ताना चमसाः
पञ्च, मैत्रावरणप्राज्ञाच्छसिपौतुनेषु च्छाकाश्रीप्राणा होम-
काणा च षट् । एते प्रातः सकमे शुक्रामनियप्रहयचारे
अच्छाकाशकसदस्यचमसत्वे नय चमसाः प्रथममिन्द्राय
हूयन्ते । तच्छेषेषु सस्येवामसिनेषु पुनरपि द्रौणकत्वात्
सोमद्वितीय मित्रावरणादिदेवतास्यो हुता तेषु चमसेषु
हुतसोपः, सोमः मध्यते इति स्थितिः । तत्र मध्यमन्ये
'इन्द्रपीडन्य' इति पदस्य स्थाने 'मित्रावरणपीडन्य'
इत्येव रीत्या मित्रावरणादय एव केवलय देवता इन्द्रसहित
उपलक्षणीयाः, अत इन्द्रसहितः 'इन्द्रमित्रावरणपीडन्य'
इत्येव पूर्वहोमदेवता इन्द्रोऽपि च उपलक्षणीयाः इति
विचारे सिद्धान्तमाह । ऋग्निषु चमसेषु इन्द्राय हुतेषु
मित्रावरणादिप्रदानार्थं तच्छेषेषु पुनरुत्थिताः सोमाः
पुनरभ्युत्थिता । तेषु पुनरभ्युत्थितेषु चमसेषु मध्यमन्येषु
इन्द्रस्य मित्रावरणादीना च इति सर्वेषा उपलक्षण कीर्तन
कृतं कर्तव्यं । द्विनेत्यत्वात् मध्यमन्यस्य सोमस्य देवता
नेन्द्रोऽप्यप्रदानमेवत्वात् ।

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् । ३१ ॥

विद्वाननुक्त वाच्यत्वेन व्यावर्तयन् पूर्वार्थी आह ।
पुनरभ्युत्थितेषु सोममध्यमन्ये पूर्वस्य पुनरभ्युत्थयत्वात्
प्राचीनस्य इन्द्रस्य अनुपलक्षण उपलक्षण तत्कारण न
कर्तव्यम् । कुतः ? अपनयात् मैत्रावरणात्पत्तत्वेन
देवतानुत्थितमित्रावरणादीना संबन्धे कृते पूर्वपद इन्द्रस्य
अपनीतत्वात् प्राधान्यात् । तस्मात् मित्रावरणपीडन्य
इत्येव कर्तव्यम्, न तु इन्द्रमित्रावरणपीडन्य इति ।

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् । ३२ ॥

सिद्धांती पुनरह । यावच्चः उक्तपञ्चनियसार्थः । पूर्वरोषस्य मिनाःरुणादुत्तरदेवताऽप्येतेन अग्रहणात् उच्यतेनहाले व्यस्युत्थीतमानस्य करिष्यन्मगगाम्बेव्यान- धारणात् । पूर्वदेवताया इन्द्रस्य अनरायः स्यात् अनायो काचो न स्यात् । तस्मान् पुनरुत्थीतसोममद्यमन्त्रे इन्द्र- मिनाःवरुणावस्य इति सर्वेषामुपलक्षणं कर्तव्यम् । वृत्ता- चिन्ता । के.

● पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विसोपलत् । सोमस्य मध्यमाध्यायं द्वयोर्देवतयोः रोषत्वात् रोषोरल्ल- णार्थं कीर्तनार्थं प्रकृत्येन इत्येन प्रकृत्यनञ्चिन्ताः कयोतेर्ये (लक्षणान्ते) स्युत्थोत्तमः । सु. प्र. ११४३-४४.

॥ पुनरभ्युत्थीताधिकरणम् ॥ ज्योतिषोमं होत्र- चमस्यमद्यमन्त्रेषु मिश्रवरुणादिभिः सह इन्द्रोऽपि उप- लक्षणोः ॥

पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विसोपलत् । ३२।१।२।३०॥

भाष्यम्— एवं स्थितं तावदपरंपरमितम् । तत्र परं सति चिन्तान्तरं वर्तित्यते । सन्ति पुनरभ्युत्थीताः सोमाः, शुक्रमन्त्रिण्यचारं एव सज्जननुवीयाः । तेषां होतृवर्षाङ्कारं अनुपराङ्कारं च चतुर्मिमंष्यतःकारिणां चमसैः हुत्वा होषक्यानां चमसैः सहस्रहृत्त्वं पराङ्कारं एव हुत्वा पुनः सरोपेथेन पाशेषु सोमोऽभ्युत्थीतः । एवं हि तत्राप्यर्षुः संश्लेषति ' मध्यतःकारिणां चमसां ध्वंसो वपङ्कुरोऽनुपराङ्कुरे जुहुतः । होमहायां चमसा- ध्वंसैः सहस्रहृत्त्वां शुभ्रस्यभ्युत्थीय उपास्यन्ध्वम् ' इति । तत्र होमहा नानादेवता यवन्ति । मैत्रारुणो मिश्रा- वरुणो ' मित्रं वप हवामहे ' इति, ब्राह्मणाष्टोसी इन्द्रम् ' इन्द्र रता इयम रसम् ' इति, षोडश मस्तः ' मस्तो यस्य हि स्ये ' इति, वैशा रव्याय पत्नीष्व ' अये दन्वीसिद्वा- ऽऽराह ' इति, अप्रीतोऽमिम् ' उपासाय (उपा अन इत्य् उन्ने) वपलाय ' इति । तत्र वैश्वदेवैः पूर्वमिन्द्रं वपङ्कुरे इन्द्र इहः । पुनरभ्युत्थीषु मिश्रवरुणायां देवता इहाः । रोषत्वेन्द्रस्य मिश्रवरुणादीनां च । तत्र सदेहः किं प्रसिद्धदेवतायाश्च इन्द्रस्य मिश्रवरुणादीनां च उप-

लक्षणम्, उत इन्द्रो नोपलक्षयितव्य इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणम् । कस्मात् ? द्विसोपलत्वात् । चमसेचमसे तत्र द्वयोः रोषः । प्रकृतौ कस्ये हुतं उच्छेपः तर्पात इत्युक्तम् । इहापि सदेवेन वदितव्यम् । तस्मान् चमसेचमसे द्वयोःपलक्षणम् ।

वा— एवं पूर्वपक्षस्य एवाधिकरणे वृत्ताचिन्तया ऊहविषयव चिन्तयति । हुतेषु चमसेषु सरोपेथेन अभ्यु- थीताः सोमाः पुनरभ्युत्थीता इत्युच्यन्ते । तेषां तु यथा पुनरभ्युत्थीतत्वम्, ' यथा च ऊहचिन्ताविषयता, तथा विमन्त्र दशंयति । सन्ति दश चमसाः । तेषां ये मध्य तःकारिणा ब्रह्मादीनां (ब्रह्म-होतृ-उद्गातृ-यवमानानां) चचारः, तैः होतुः वपङ्कुरामुवपङ्कुरास्येः द्विदिः हुतम् । होत्रचमसेषु (मैत्रारुण- ब्राह्मणाष्टवि- षेत्-मैत्र-अच्छावाह-आग्नीषा. होनवाः) सहस्रं वप- ङ्कुरं एव हुतम् । सर्वेषु च इन्द्रो देवता । तत्र चमसेषु सरोपेथेन सोमः अभ्युत्थीय हुत्वे । कथमव- गम्यते ? तत्र सर्वे प्रैयेन दशंयति (भाष्यकारः) । तत्र द्वितीये होमे होमहाः नाना देवता यवन्ति । मैत्रारुणाः मिश्रवरुणौ ' मित्रं वपं हवामहे ' इत्यादिवाग्यामिरेव दशंयति । तत्र यदा एते चमसाः हुत्वा भगवतापेनामीयन्ते, तदा द्वीरो रोषो दहत्येन पूर्वहोमरोषश्च ऐन्द्रः, उत्तरश्च मिश्रवरुणादिदेवस्यः । तत्र उपलक्षणे निवृत्तौ सदेहः किं प्रसिद्धदेवता अतिक्रान्तेऽपि इन्द्रः उपलक्षयितव्यः उत्तरश्च मिश्रवरुणायाः ' इन्द्रमिश्रवरुणावस्य ' इत्येवम्, अतः मिश्रवरुणाद्य एव (अतः पुनः इन्द्रयन्त्रोऽपि मुष्टिन आनन्दाधनादौ, स चापुनः) वैवरा इति । कुतः सद्यः ? किं देवताऽन्तरसंचारेण पूर्वदेवतसंख्यः आनीतः, उत नैति । यदि अननीतः, ततः वैवरा- मिश्रवरुणादुपलक्षणम्, अथ अनन्वीतः, ततः इन्द्रोऽपि उपलक्षणोऽपि इति । किं प्राप्तम् ? सिद्धान्तेनैव तावदुप- लक्षणम् : ' सर्वेषामुपलक्षणं द्विसोपलत्वात् ' इति ।

अपनयाद्वा पूर्वस्यामुपलक्षणम् । ३१ ॥

भाष्यम्— अननीतं प्रसिद्धदेवतायां रोषं मन्त्रा- महे । कुतः ? मिश्रवरुणादिभ्यः उत्तरमग्नं अन्त्राभासते । कथमेतत् ? उच्यते । मिश्रवरुणादयो ह्यन्ते । तेषां

आत्मापरोक्ष देवदत्तो मुञ्जानो यदि शेषं पूर्णं वा प्रयच्छति, पूर्णतो देवदत्तमुपलभ्यति देवदत्तशेषं मुञ्जे इति, नाऽऽद्यापि शेषम् । तस्मात् प्रत्यतदेवता इन्द्र उपलभ्यति इति ।

आ— आश्रावणस्याश्रावणमितिः प्रदानकाले देवताऽन्तराध्यायात् अन्व इत्यस्य अपनीत्या पूर्वदेवता । न च प्रकृतौ अपनीतदेवतासंज्ञोपलभ्यते इत्यम् । तस्मात् इहामि न कर्तव्यमिति ।

अप्रहणाद्वाऽनपायः स्वात् । ३२ ॥

भाष्यम्— न चैतदिति दृष्टो नोपलक्षणीयः इति ।

तस्यापि हि अग्रे शेषः प्रत्यक्षप्रमाणतेः । ननु अपनीतः इति, उच्यते, नागौ अपनीयते । सङ्गं हुतात् चमत्वात् अग्नि श्रेयस्त्वत्वात् एवाति । उद्योयः चमसः एतन्न अन्वस्य उद्योयमानस्य । न च चमसस्यः होतृमुद्योयः (उद्योयः) प्रेषितो वा । यत्तु यथ्यमाणा देवताः प्रति आश्रायिताः इति, उच्यते, आश्रायते तत्र देवताभ्यः, न तु इत् अत् वा इति । तेन यत् होतृ पृथिव्यन्, तत् आश्रायितमिति गम्यते । न च आश्रावणवैतया देवताऽमिस्रणम् । यदत् देवताभिस्रणम्, तत् आश्रायते । तस्मात् अग्रे इत्येवैवः भवत्येव च । अतः सर्वेषामुपलक्षणमिति ।

इन्द्रादिनीत्या । नात्र प्रयोजनं वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्यैव एतन् प्रयोजनमाश्रयति ।

धा— अथवा नापनीतमिन्द्रस्य देवतास्यम् । नुतः । ' देवतां यां यदुद्दिश्य द्रव्यं स्वात्वेन गृह्यते । तस्यान्तोदेव संवन्धि नान्यत् तन्मन्व्यपातपि ॥ ' शास्त्रलक्षणो हि देवतासंयत्नः आश्रयैव प्रहणवेत्या देवताऽर्थात् प्रकल्पते । यथा प्रकल्पते, तदेव समाच्यते नान्यत् । इह च वचनात् शरीरेषु चमत्सेषु अन्वन् उत्तरदेवताऽर्थे द्रव्यं प्रतीक्यमिति गम्यते । तत्र चमत्सेषु अन्वत्वेन उपपन्नः शेषः । यथा च प्रहणनेत्याश्रावणस्य देवताऽर्थेव नावयुक्तम्, तथा प्रदानवेत्याया यथागृहीत-होमान् एदिहितोऽप्यथैव अपरालिखितराज देवताऽर्थो भवति । न वा अन्यं तदानीं कल्प्यान्तमस्ति, वचना-माणात् । न च इतरार्थस्यैव प्रवृत्तात् उत्सृज्यते,

विमलवेत्यायां चकल्पितत्वात् । न च प्रदानकाले पुनः सन्त्यागतमस्ति । उक्त्यव्यतिरिक्तस्य पुनः एकत्वपितृम-यकत्वत्वात् । न हि एकमेव द्रव्यमवहन्त्यन्वते । तस्मात् प्रदानकाले एकत्वोऽस्तीति । यद्यपि तावत् देवता प्रयत्नं मुञ्जति, तथापि हंस इगोदकात् क्षीरं पश्चात्तन्नेन वा शोभं त्रिष्विष्य मुञ्जति, किञ्च यदा उद्देवतामनोपकारिणी देवता पुनरभ्युत्थितास्यैव उद्दिश्यते, न पूर्वशेषस्य । तेन पुनरभ्युत्थिते दीयमाने पूर्वशेषः केवलमुत्सृज्यते, न तु दीयते । यस्तु महान्नेत्याया तदेकदेशः सञ्चितः, सः अनपनीतेन्द्रादधिकृतत्वात् तथैव उपलभ्यति च इति ।

वि— ' उद्योयं यदयं तद्विच्यते न्यायप्रत्येके । इन्द्रे हुतेऽयं तच्छ्रेये होतृकैश्चमसिखिते ॥ सोमोऽभ्यु-धीय देवेशो हुतात् तन्मन्वते तदा । इत्यो न तस्यो व्यदो वा, न शेषेऽन्याथंता यतः ॥, उद्योय एव सन्वदो न पूर्वो देवताऽन्तरः । अत इन्द्रस्य सिद्धयर्थं व्यदोऽस्त्वन्तरैः सत् ॥ '

भाट्ट— सन्तुमुद्योयं चमत्सेषु येदंयु वंसेषु हुतेषु वे होतृभगाः प्रेतावच्छादीनां चमत्सः, तेषु अमर्शितेषु एव पुनः सोमोऽभ्युधीय देवताऽन्तरम्यो मित्र-पश्यादिभ्यो हुत्या मन्वते । तत्र पूर्वप्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽपि उपलक्षणीयो न वेति चिन्तयाम्, उद्ययनकाले न देवताऽन्तरोद्देशः, येन उद्योयस्यो तस्यवत्त्वात् पूर्व-शेषस्य पूर्वदेवताऽन्तरोद्देशो नापेयात् । प्रदानकाले तु मन्व-त्स्यैव देवताऽन्तरसंज्ञत्वात् पूर्वदेवतासंज्ञापनप्रकारात्ते-नोपलक्षणम् । इति प्राप्ते, उद्ययनकाले देवतामन्त्या-मावेऽपि समाप्त्यैव उपपन्नस्य करिष्यमाणाऽर्थात्त-स्तीति. पूर्वशेषस्य उपलक्षणेऽपि एतदर्थमेव प्रमाणाभावात् अनपनीतसंज्ञा पूर्वदेवताऽपि उपलक्षणीया ।

मण्डन— ' अन्यथापि बोद्धेत् पुनरुद्योतेषु । '

शंकर— ' प्रसिद्धा देवता नोद्गा । '

● पुनराधानम्, अन्तमये उद्ये वा अहवनीय-माहंष्योर्होतीनीरो एव न एवैस्स नरो । ६।४।८.

● पुनराधानं प्रायश्चित्तं अग्निहोत्रे उपमाग्निनारो । ६।४।८. मीको. प्र. ९४ ' अग्निहोत्रे उपमाग्निनारो '

इत्यन्ये इत्यन्यम् । ● पुनराधानम्, ' माग्धयःश्रीकामाना

पुनरादधीत', 'योऽश्रीनाथाय भाग्यव्यानि पुनराधानि वा जीवेत स पुनरादधीत' इति । भा १०।३।५।३०,
 * पुनराधाने दक्षिणा 'पुनरुत्थृत वासो दक्षिणा पुनरुत्थृतोऽनडुवात्' इति । १०।३।५।३० * पुनराधाने नैमित्तिके श्रुत्या दक्षिणा याम्नापदिशिलाया एकादिदक्षिणाया षड् । १०।३।५।३०-३३ * पुनराधाने पुनर्निवृत्तो रथो दक्षिणा' । वि १०।३।५

॥ पुनराधेयमोदनवत् । ६।४।८।२६॥

अग्निहोत्रे धूयते 'यस्योभावप्री अनुगतौ अभिनिम्नोचेत् यस्य कऽन्धुरियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्ति' इति । इदं प्रायश्चित्तरूपं पुनराधेय ओदनवत् पञ्चशतवक्त्र अन्यतरस्यापि अग्नेरनुगमने स्यात् न केवल उभयोरैव इति पूर्वं पक्षः (श्रुत्यर्थेण यस्य आहिताग्ने उभौ गार्हपत्याहवनीयो अत्रा अनुयती शान्तौ अभिलक्ष्य, ज्ञानतया सतो इत्यर्थं । निम्नोचेत् अस्तमियात् आदित्य । यस्य च शान्तौ अभिलक्ष्य उदिकात् उदय प्राप्नुवात् आदित्य, तस्य प्रायश्चित् पुनराधानम्, इति ।

द्रव्योत्पत्तिर्बोधो । १७ ॥

पूर्वपक्ष मतेण प्राप्त वाशब्देन निरस्सन् सिद्धात्माह । उभयो द्रव्योत्पत्ति उभयो द्रव्यो गार्हपत्याहवनीययो उपति प्रायश्चित्तम् । तथा च उभयोरनुगमने एव आपादेन उभयोत्पत्ति प्रायश्चित्तम् । न एकैकस्यानुगमने । अत्र उभयो इति पदस्य समासैकदेशे द्रव्यशब्दे अन्वयः । अथ उभयो गार्हपत्याहवनीययो अनुगमने एव द्रव्योत्पत्ति द्रव्यशब्दे आपादेन उत्पत्ति प्रायश्चित्तम् । अयत्तस्य दिनाग्ने आधाने कृते तु द्रव्योत्पत्त्यो ह्यपि किंदिशब्दे एकरमस्य उत्पत्तौ । तस्मात् नैमित्तिक पुनराधेय समुदावातगमने एव, न तु अयतरस्यानुगमने । के

* 'पुनराधेयमोदनवत्' इत्यत्र 'यस्योभावप्री अनुगतौ अभिनिम्नोचेदन्धुरियात् पुनराधेय तस्य प्रायश्चित्तम्' इत्यत्र विधेयसामर्थ्यात् विमित्तिशेषणान्नि साहित्यनिबन्धा लम्बते इत्युक्तम् । बाल पृ १२२

* पुनराधेयन्यायेन (६।४।८ मीको पृ ९४ 'अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे' इति त्रित्री) विधेयसामर्थ्यानुगमेन उद्देश्यशब्दकोच । मुरारि पृ ११८०

* पुनरुक्त ग्रथगौरवभवेन नेच्छति । भा ४।२।४।१३

* पुनरुक्तता न महात् दोषः । बहुहृतोऽपि पथ्यपरितय भवति । ग्रथगौरवभवेन पुनरुक्त नेच्छति । अर्थाग्रहणानु विन्यत पुन पुनरभिधीयमान बहु मन्वते एव । भा ४।२।४।१३

* पुनरुक्ति । उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यम् । उच्यते । साधोर्वचन बहुहृतोऽपि उच्यमान न्याय्यमेव, असाधोऽपि सप्तदश अवाच्यम् । आह, सप्तदशनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमतीति । उच्यते । भवति अस्मरणमपि प्रयोजनम् । भा ४।२।४।१३ वर्णकम् १

* पुनरुत्थम् अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोग्यमशक्यत्वात् अश्रुताऽपि अन्यदेहोत्पत्ति अर्थापत्त्या कल्प्यते । वि ४।३।१२

* 'पुनर्निवृत्तो रथो दक्षिणा' पुनराधाने । भगवन् पुन समाहित पुनर्निवृत्त । वि १०।३।५

* पुन पदा । 'एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती वा पुन पदा' । बृहदधत्तयोराधारभूते प्रगाथे प्रथमा वा बृहती 'अभि त्वा धृ' इति, तस्य 'ईशानमिद्र तस्थुष' इति चतुर्थे पाद, न पुनर्गृहीता उत्तयाया ऋच पूर्वार्धेन प्रप्रथ्यते । तेन ता 'पुन पदा' नाम भवति । वि ९।२।६

* पुन श्रवण निरुण हतोरथामश्रुताना परिगल्पाकम् भवति । भा १०।७।२।४

* पुन धृतिपयोजनानि शुभविधि, परिकरक, अर्थवादस्य (स्तुत), अन्वयविधानम् । के

* पुन स्तोमस्य पक्षस्य । 'रथविधिने (गाम तादनी) पुन स्तोमस्य पक्षस्य 'अपविदितस्य (ऋच) पुन स्तोमस्य पक्षस्य' । 'पुन स्तोमस्य सवन मन्वस्य द्वादश स्मृतम् । कस्या नवदशस्तोमाश्रयित उक्ते उभे ॥' (प्रात सवन नवस्तोमस्य, तृतीयसवन दश

खोमरुम्, मध्यमं तु दृष्टव्यलोमकमित्यर्थः) । भा. १०।४।१०।२०.

● 'पुमान् देवदत्तः' इति पुस्तवागिन्नलिङ्गवात् देवदत्तः इति बोधः । इति वैयाकरणः । मणि. पृ. १२४. ● पुमान् स्त्री नपुंसकमिति इत्यविशेषा द्वेते । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८१, ● पुमांसो द्रव्य-यन्तः, न स्त्रियः इति पूर्वापक्षः । त्रिव्योऽपि द्रव्ययन्तः इति सिद्धान्तः । ६।१।३।१०-१६, ● पुंसः एकस्यैवाधाने-ऽपिस्त्रियः सस्त्रीकस्य । ६।१।५।२२-२३, ● पुंसः एकस्यैव स्त्रीव्यतिरिक्तस्य दशोपमनासादावधिकारः । ६।२।२।३-१३, मीको. पृ. २९३ 'अभिनात्. दशोपमनासादौ' इत्यन द्रष्टव्यम् । ● पुंसः एवोपस्थानाद्यधिकारः न स्त्रियाः । वेदात्मभृत्यायः । ६।१।१६, ● स्त्रियः पुंसो-ऽतिरिक्तयाः तस्मादुत्तरे बद्धीनांथा विन्दते नैत्र कलून पतीत्' इति यूपैकदशिन्याम् । वा. १।३।४।९ पृ. २२२.

● पुंविभियुने । आश्वश्रौ. ३।२।१११ मिथुनमिति स्त्रीपुंशयोः समाहार उच्यते । अस्मिन् समाहारे पुंलिङ्गे-नैव ऊहः कर्तव्यः इति निवभ्यते । नारायणवृत्तिः .

● 'पुंयाकवेऽप्यन्वयोक्तत्वं यावन्नाम्येव गण्यते । तानयथाधृतं मुक्त्वा नाव्यथात्वपरिग्रहः ॥' वा ३।१। ७।१३ पृ. ६९९.

● पुंविषयन्यायः । (पुमान् नीरः विषयः पश्यादिः एतौ यथा मित्रौ, तद्वत् जीवेशरावपि मित्रौ इत्यत्र एष न्यायः) । माहस्त्री. ८२१.

● पुंन्यादिदिङ्गस्य विवक्षा 'कुण्णपीयामालभते' 'अथ क्लामो वृत्तिः' इत्यर्थौ । ४।१।६।१७.

● 'पुरोऽप्यर्धुर्विभजति' इति देशवाद् एव ॥ 'अर्धित्यन्वयो नाव्य निभजति होतर्वैत्र पोतर्वैत्र नेष्ट-यैत्र ब्रह्मन् यत्र अच्छात्राक यत्र' इति प्रैरुप्याक वाचो विनाग विषय ध्रुवते 'वा पुरोऽप्यर्धुर्विभजति मैत्रा-यणाः पश्चात्' इति । अत्र पुरःप्रश्वाच्छब्दो देशवादी नाजन्तौ वा, उभयत्रापि विकृतत्वात् । तेन एकस्मिन्नेव देशे स्थिता अर्धयुग्मेवावधौ पूर्वापरकालमेदेन प्रैयान् विभज्य त्र्याप्तानेकस्मिन् वा कांटे प्राक्पश्चदेवमेदेन

स्थिता । इति विवरूपे प्राप्ते, देशवाद एवायम्, आह-वनीय गच्छतीति प्रकृत्य एतादम्नानात् । पाटलिपुर्वं गच्छतीत्यादौ तदभिकल्पदेवम्योवसितत्वात् । तेनोत्तर-वेयामभ्ययुः, सदसि मैत्रावरुणाः प्रेष्यति । संकर्म. २।३।१२.

● पुरोऽनुवाक्या इति समाख्या । पूर्वमनूच्यते इति पुरोऽनुवाक्या । आर्षोऽधिकः पूर्वगन्दो यागना-मपेक्ष्य भवति । भा. १२।४।२।४. ● पुरोऽनुवाक्या ('अग्रे नय सुपथा' इति) मनोता च कृष्णमीयवोः परयोः आचरते कालमेदात् सीम्येन व्यवथात् । १।१।४।२०।५७-५९. ● पुरोऽनुवाक्याः प्रैयान्तानि अनुवचनानि । न तु केवळ्य अनुवाक्याः । ज्योतिष्टोमे परवाचौ । घा. ३।७।२।४६ पृ. ११०७, ● 'पुरोऽनु-वाक्यां प्रथम इदुक्ते' इति याग्यार्थम् । ३।१।५। १२ पृ. ७६०. ● आसीनः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह । भा. १०।४।२०।४२.

● पुरार्ज्याक् बणिङ् । पारेषु अक्षराणि १२।८। ८। आ० 'युजति हरी' (कण्ठ. ८।९।८।९) । के.

● पुरस्ताद्रेन्द्रवाचयस्याप्रस्य कृतदेशत्वात् । १०।५।२०।७०॥

ज्योतिष्टोमे फलविशेषाय श्रुताना आश्विनादिग्रहाना प्रतिकर्ष उक्तः । स प्रतिकर्षः ऐन्द्रवाचयस्य पुरस्तात्, न तु सर्वोदितः यतः कृतशिक्षा । अग्रेस्य कृतदेशत्वात् । श्रुतौ शातो देशो यस्य तादृशत्वात् । एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातो क्त्वा उपाहृततर्पमाभ्यामूर्ध्वं पुरस्तादैन्द्रवाचयस्य इति । तस्मात् ऐन्द्रवाचयान् पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति सिद्धान्तः । तुल्यधर्मत्वाच्च । ७१ ॥

ज्योतिष्टोमे फलविशेषार्थं श्रुतमाणा आश्विनाद्यग्रहाः ऐन्द्रवाचयस्य तुल्यधर्मत्वात् । तुल्यो धर्मो यथा ताः तुल्यधर्माः । तासां भावस्तुल्यधर्मत्वम्, तस्मात् । तत्र चारुसंयोगो दृश्यते तस्मात् चारुमहाकुर्विरप एतद्वत्ता विधीयते ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ७९ ॥
ज्योतिष्टोमे फलविशेषार्थं आश्विनश्रुतमाणा विधी-यते, सा न आश्विनाद्यग्रहा ऐन्द्रवाचयान् अक् प्रलयेन,

• पुरपार्थकसिद्धित्वात्सप्ततसाधिकारः स्यात् (६।२।१।१) इति पष्ठाधिकरणन्यायेन सन्निग. प्रत्येक कृत्स्न फल समन्ते । सु. पृ. ५५४.

• पुरपार्थकसिद्धित्वात् तस्यतसाधिकारः स्यात् । ६।२।१।१ ॥

सन्नेषु एकप्रयोगनिर्वाहकं सतदंगपुरपनिष्ठ कर्तृत्व व्याख्यञ्चति स्यात् । तथा सति फलमपि सर्वेषा मिरिरता एवमेव स्यात् न तु प्रत्येक संपूर्ण इति उल्लेखे पूर्वपक्षे सिद्धान्तनाह । तस्यतस्य प्रत्येकम्, अधिकारः ऋद्धि-फलव्याप्त्यं कश्चिन्नो न स्यात् न तु सर्वेषामेकं व्याख्यञ्चति फलम् । अधिकारस्य पुरपार्थकसिद्धित्वात् । पुरपार्थक्य एकस्य विदित्यंसात् स. पुरपार्थकसिद्धिः अधिनाः । एकपुरपार्थकसिद्ध्या अधिकारसिद्धिः । सनकर्तृत्वं च प्रत्येक इतरस्यपक्षे न व्याख्यञ्चति । फलमपि च प्रत्येकमेव संपूर्णं न व्याख्यञ्चति ।

अपिचोत्पत्तिसंयोगान् यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं तथा भागोऽविभागे स्यात् । २ ॥

सने सतदज्ञाना यजमानानामेव ऋत्विक्त्वेन प्रत्येकं सनकर्तृत्वं इतरस्यपक्षे पृथक्पृथगेव । फलं तु संपूर्ण एतेनेन लब्धव्यम् । अपिच नैतद्विरुद्धम्, यदेक कर्म बहुभिः नियते इति, उत्पत्तिरयोगात् । ' ऋद्धिकामाः सनमासीन् ' इति उत्पत्तिवाक्ये बहुवचनेन एकं सत्र कर्मणा साक अनेकेषा कर्तृत्वेन सयोग उक्तः । उत्पत्ति-शिक्षणादेव एकस्य कर्मणः अनेककर्तृत्वत्वेऽपि न विरोधः । यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं अविभागे । यथा लोके रफलाङ्गला-दिवहनरूपस्य कर्मणः अनिभागे एकत्वेऽपि शक्याना अक्षरलीयदादीना बहूना प्राणिना कर्तृत्वेन दर्शनं स्यात्, तथा भागोऽविभागे स्यात् । तथा सनकर्त् सनरूपस्य कर्मणः अविभागे एकत्वेऽपि बहूना कर्तृणा भावः असिद्धं स्यात्, न विरोधः कश्चित् । विरोधसङ्ख्यापरि हाराणं सिद्धान्तमूत्र द्वितीयमिदम् । अपिच इति हेतु समुच्चये ।

सुधायां तु ' अपिचोत्पत्ति...तथा भावविभागे स्यात् ' इति पाठः । व्याख्या चेत्यम् - (पृ. १६२-१६३) ' ऋद्धिग्रन्थः सनमासीन् ' इति वगिमादस्येन

बहुवचनेन ऋद्धिकामबहुवचनोक्तः प्रत्येकं ऋद्धिकामना गमात् प्रत्येक अधिकारमुक्त्वा व्याख्यातयेन बहुवचने कर्तृबहुवचनोक्तः प्रत्येक कर्तृरावगमादपि प्रत्येकसिद्धि इति उच्यते अनिर्वातकर्तृसंख्ये कर्मणि कर्तृबहुवचनोक्त इत्यनपेक्षेनोक्ते, प्रत्येककर्तृत्वे कर्मन्तरानर्थक्य अद्यावत् यथा सत्त्वस्व द्रव्यगमदेः युगात् बहुमिर्दशनं नान्यत् नर्थक्यवापादक तथा भावस्य कर्मणः विभागे पृथक् न्वयेऽपि न कर्मन्तरानर्थक्यम् । इति । के

• पुरपार्थक्यव्ययोन्यायाम्यो विकल्प. क्षार्थक्यामेधीनाम् । वाल पृ. १५४.

• पुरपार्थक्यं नाम पुरपनिष्ठप्रत्ययानुगमनसि विपक्षव्यम् । भाट्ट. ३।४।८. • पुरपार्थक्यं फलम् इम पदोपादानादेव गम्यते । वा. ३।१।३।५. • पुरपार्थक्य स्ववर्धयित्वाव्याधीनानुग्रहान् इति तन्त्रले । का । इति कर्म यनात्वेन अग्नितत्त्वं फलार्थत्वं तद्विषयत्वं च करणफलवृत्तिपुरपार्थक्य इति शास्त्रदीपिकायाम् । तदपि न । किन्तु स्ववर्धयित्वाव्याधीनानुग्रहानुगमनसि विषयेन फलान्तरम् । स्ववर्धयित्वात् च शास्त्रानुधीनोपशान्तन सानन्येच्छानियतव्यम् (स्वर्गस्य देशविशेषरूपान्वये), शास्त्रानुधीनोपशानतानुगमनान्वयेच्छाविषयव्यम् (सुप्रतिवेत्त-रूपत्वे) । भाट्ट. ४।१।२

• पुरपार्थदानपाकहोमानां दीक्षितकर्तृत्वरूपदर्शनं प्रोतिशोभे । (नरत्वर्थभिन्नानां प्रतिषेध.) । १।०। ७।१२-१५.

• पुरपार्थविषेधातिक्रमे पुत्रो नररूपतात्पर्य प्रत्ययः । सु. पृ. १३१५.

• पुरपार्थभूयात्वं च विव्यारतके वेदे पुत्र-प्रवर्तनशैक्यादिष्वेत् । वा. २।२।१३।२८ पृ. ५६५.

• ' पुरपार्थसमासत्वेः कार्यं नित्यस्य वाचकम् । विदोपतश्च सामान्ये, पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥ ' पुरपार्थसिद्धयर्थो हि सर्वः प्रवाहः इति तत्त्व्याख्यं वस्तु वदीयो भवति । वा. १।१।११।२१ पृ. ३९२ । सुधा- वाक्यस्य नित्यवाचकत्वे अयमेव मुख्यो व्यापः ' नैमित्तिके तु प्रवृत्तौ ' (३।६।३।१०) इति तुवीन-धिकरणे वक्ष्यमाण । पृ. ८८८. • ' पुरपार्थसमासत्वेः

काम्यं नित्यस्य वाचकम्' इति ग्यक्वात् (वा. १।४।१।११) काम्यो गुणः उत्तमिच्छियथेनापि शक्यते विधातुम् । सोम. १।४।११ प्र. ८३.

ॐ पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनिधयः स्वाद्, यज्ञस्य तद्गुणत्वाद्भावादिनिरान् प्रत्येतस्मिन् विधिक्रान्त्यात् । ६।६।७।३६॥

पूर्वाभिन्ने सप्तदशकर्तृषुसप्तदशदिश्व यद् सप्तकर्म विहितं तव ब्राह्मणविशेषाणामेनाभिभारः इत्युक्तम् । अन तु ततो वैश्वानरं इति सूत्रनामं वागन्द्ः । यन तु पुरुषकल्पेन विधिः न समुदासत्पेन, एतैकं पुरुषमुदित्य वः कर्मविधिः तन इत्यर्थः । एवं पुरुषकल्पेन पुरुषविशेषकर्तृकत्वेन निधीयमानाया विकृतौ अन्तरकक्षा व्यापणं पशु. इत्येवमादौ कर्तृनिधयः स्वाद्, वैश्व एव कर्ता नियम्येत । यज्ञस्य अन्तरकल्पदेः तद्गुणत्वात् सप्तदशसंख्याकसामिधेयैर्गुणकत्वात् । इत्यग्नं प्रति अमावात् सामिधेयीनासप्तदशस्य न वैश्वभित्तात् खड्गणश्चित्रिणम् प्रति अमावात् । नहि तेषां सप्तदश सामिधेय्यो विहिताः । एतस्मिन् वैश्वे एव विधिसाम्यात् । सामिधेयीनासप्तदशविधेः कूलना संभवति, वैश्व एव एतन्कर्म कृत्स्न कर्तुं समर्थाः । तस्मात् अन्तरकक्षादिषु तेषु यागेषु सप्तदश सामिधेय्यो विहिताः तेषु यागेषु वैश्वस्यैवाधिकारः न ब्राह्मणस्य राजन्यस्य वा इति पूर्व. पशुः ।

लिङ्गाद्येव्याविशेषवत् । ३७ ॥

येषु यागेषु सप्तदश सामिधेय्य उक्ताः तेषु वैश्वस्यैवाभिनारो नान्यस्येति पूर्वपक्षे हेतुन्तस्माह । ' सप्तदशो वै वैश्व ' इति सप्तदशत्वलिङ्गात् वैश्वस्यैव सप्तदशसामिधेयीषु यागेषु अधिकारः । चकारो हेतुसमवाये । इत्याविशेषात् । यथा ' वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत ' इति वैश्वस्तोमस्यः इत्याविशेषः यागविशेषः वैश्वस्यैव एव सप्तदशमपि तस्यैव ।

न वा संयोगशक्यत्वाद्, गुणस्येव्याप्रधानत्वाद्-संबुद्धा हि चोदना । ३८ ॥

पूर्वस्य नृशक्या वाशब्देन नित्यम् सिद्धान्तमाह । न वैश्वस्यैवाधिकारः, किन्तु अन्तरकक्ष्यादौ प्रयाणमपि

वर्णानामधिकारः । संयोगशक्यत्वात् । पृथगेतौ सवोगौ । ' सप्तदश वैश्वस्य ' इत्येकं वाच्यं दर्शपूर्णमासयोः वैश्व-निमित्तक सामिधेयीनां साप्तदश्यं विधत्ते । ' सप्तदशाहु-मूयात् ' इति तु नामकान्तं वर्णानां प्रयाणमपि अन्तर-कक्षादिनित्यस्यैतथा चोदकस्यातपाश्चदरकवापेन साप्तदश्यं विधत्ते । गुणस्य तु साप्तदश्यस्य इत्याप्रधानत्वात् साप्त-दश्यं गुणः यागप्रधानं, न कर्तृप्रधानः । हि यस्मात् चोदना विकृतियु सामिधेयीनासप्तदशविधिः वैश्वेन अश-युक्ता । साप्तदश्यविधिः इत्यप्या संयुक्तः, न पुरुषेषु वैश्यादिना इत्यर्थः । तस्मात् सामिधेयीनासप्तदश्यवतीषु इत्याहु नयाणामपि वर्णानामधिकारो न वैश्वस्वान्तस्य इति सिद्धान्तः ।

इत्याद्यां तद्गुणत्वाद् विधेयेषु नियम्येन । ३९ ॥

अन्तरकक्षाऽऽप्रयाणदियु सप्तदशसामिधेयीषु यागेषु वैश्वस्यैवाधिकारः इति पक्षं ब्रूयता पूर्वपक्षिण वैश्वस्तोम-द्वयान्तः प्रदशितः इत्याविशेषवत् इति पदेन । तद्वैश्व-माह लिङ्गमन्ती । इत्याया इत्याविशेषे वैश्वस्तोमे तु ' वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत ' इतिश्रुत्या विशेषण निप-मोत वैश्व एवेति युक्तम् । तद्गुणत्वात् वैश्वस्तोमस्य वैश्वगुणसत्त्वात् वैश्वकर्तृकत्वात् । अपरा वैश्वस्य वैश्व-सोमगुणसत्त्वात् वैश्वस्तोमसत्त्वात् । वैश्वस्तोमस्य वैश्वकर्तृकत्वात् श्रुत्या विशेषादित्यर्थः । अन्तर-कक्षाऽऽदियु तु न तथा इति प्रयाणमप्यधिकारः इति सिद्धान्तः । कै.

* पुरुषकारात् वैश्वस्य अधिक प्रमायः । सु. प्र. १३२.

* पुरुषकृतो न शब्दस्यार्थेन सङ्घः । भा. १।१।८।२७.

ॐ पुरुषकेशलोमन्वायः । यथा पुरुषात् वेद-लोमानि संभवन्ति, तथा अश्वत्थमनतीह विश्वमिति कारारुणाभेऽमिहितम् । साहस्री. ७६९.

* पुरुषप्रणीतानि यानि शक्यानि तानि पुरुष-विनशापीनानचरन्तात् समस्यप्राशान्तिप्राप्त्यन्तप्रधान-न्तरकक्ष्यापानि भवन्ति । तत्र प्रवीतोऽप्यर्थः वचनुरतिभ-

प्रेतत्वात् अविषका ऋते । सा च देवा विजायते । यद्वा वक्तैव कथयति 'अथर ममेदमभिप्रेत प्रमादेन वा, तस्मादेतमात्रमिह न प्रहीतवम्' इति । यद्वा प्रमाणात्प्रलोभेन अथवाऽर्थे अन्वधारिते वक्त्रनयेका श्रोतार एव अभिप्रायात्तर प्रमाद वा अभववशति ।
पा ३।१।७।१३ पृ ६९९

* पुरुषप्रयत्नस्य फलार्थता (स्वभावतः) । भा ६।१।१।११ पृ १३४६ * पुरुषप्रयत्नस्य फलोद्देश्यकस्य विजातीयस्य अप्राप्तत्वेन विषेयता । भाट्ट ६।१।१२

* पुरुषप्रवृत्ति । स्वतःपुरुषप्रवृत्ति द्विधा लोके दृश्यते । क्वचित् स्वेष्यत्वा अर्थेण स्वाय प्रवर्तते, क्वनिद-पमेरित 'अचायमेरितोऽहं गा अन्वगमि न स्वेष्यत्वा' इत्यादि क्वङ्कारदर्शनात् । तथापि आचायदि रपि अनिच्छन्त न शक्नोति प्रवर्तयितुम्, तथापि स्वार्थिकेच्छारहितमपि सिद्धान्तिक स्वप्रवर्तनाप्रलेन ह्येच्छामुत्पाद्य प्रवर्तयति इति सर्वसाक्षिकम् । तस्मात् स्वतःप्रवर्तनान्तरमाविष्यन् प्रवृत्तौ आचायादे प्रवर्तना शयनेन प्रवर्तनत्वमवधीयते । सु पृ २९-३०

* पुरुषभेदा उच्चारणभेदाश्च यथायोग उदात्तादिभेदे षट्मुद्रुत्पत्तिभेदैश्चोभेदान् व्यनितिरोपान् उपाद्य चरि ताका । कर्मानु निष्ठा एव । वि १।१।६

* पुरुषवचनदर्शानिश्चयात्, वक्तृबुद्धिनिश्चये चानुमानवम् । अर्थो हि न कारण वचनस्य, वक्तृ बुद्धिस्तु कारणमेव । कान्तस्तु कारणवगति अनुमान मेव । अनुमानमपि वीर्ययनावयवप्रत्ययाने व्युत्पन्नम् । ऋजु पृ २४ * पुरुषवचनात् विशतोऽयमनेनार्थ इति निश्चयो भवति । न पुन प्रमाणात्तरहृदिरुपजायते । वृद्धी पृ २६

* 'पुरुषशीर्षेणुपदधाति' (चयने) इति वचन सामर्थ्यात् शब्दतिरका स्थान स्मृतिविशतिपिदमपि विद्यते । भा ६।१।१२.

* पुरुषसम्प्राप्त पुरुष प्रति षट्प्रतिष्ठापकसमर्थं कुर्वन्ति, न यानिर्धृतिरुपमर्थम् । भा ३।७।२।६

* पुरुषसम्प्राप्तार्थो वाग्यम् । ३।१।१२।४
* पुरोडाश तनेपु कपालेपु अथ पाकायमभिधीयते, उपरि च अङ्गात् अन्तुब्रते । भा ६।७।१।१०
* पुरोडाशस्यनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् । ५।४।६।१९।।

ब्राह्मणस्य आधान लोमपूर्वे वा इष्टिपूर्वे वेति विकल्प उक्त । 'यदेवाद वीर्णमात्र हवि तत्तद्दि अनुमिर्वीपत्' इत्यनेन एकमेव हवि सोमादूर्ध्वमुत्कृष्ये इति च पूर्वं सूत्रे उक्तम् । इदानीं किं तदेक हवि इति प्रश्नोत्तर माह । तदेक हवि अग्नीषोमीय पुरोडाश एव स्यात् । तुगन्धेन इतरहविर्निराश । वेदत्प्राश्र केषलस्य वा लोमस्य पूर्वं अनिर्देशे निर्देशामाये सति तद्युक्ते अभिपुक्ते सोमे देवताभावात् देवताया देवतात्स्य व्यासङ्गपुत्ते भावात् सत्त्वात् अग्नीषोमीयपुरोडाश एव तदेक हवि सोमादूर्ध्वं उत्कृष्ये इति सिद्धान्त ।

इदं मूल पूर्वाधिकरणशेषेण चार्यात् ननु शक्य चेति मत्वा अस्मान्मिताया चार्यात्तम् । भाष्यतौ सर्वत्र तु उत्तराधिकरणाद्यस्यैवैवेद व्याप्रातम् । तत्र एतादृशार्थस्तु स एव । अथतस्तु नु निदम् । तदित्याह । वीर्णमात्रगतस्य एकस्यैव हविष उक्त्य मोमात् इति पूर्वमुक्तम् । तथेयमाणाद्वा । ननु अन्तु एकस्य हविष उत्कर्ष । स तु आग्नेयस्यैव स्यात् 'आग्नेयो वै ब्रह्मणे वेपनया' इति अत्र पूर्वमुक्तत्वात् 'यदेवाद वीर्णमात्र हवि' इति अद सम्बन्धेन आग्नेयोऽपि प्रहीतु शक्य । तथा च आग्नेयस्यैव हविष सोमादुत्कर्षोऽन्तु इति । तथाह । पूर्वं अग्नेयत्त्वेऽपि सोमो-प्युक्त एव । प्रत्युत 'सोमेनेष्ट्या अग्नीषोमीयो भवति' इत्युक्तम् । तथा वेदकस्यामे अनिर्देशे सति, तद्युक्ते अभिपुक्ते सोमे देवताभावात् देवतात्स्य उक्तत्वात् अग्नीषोमीय पुरो डाश एव सोमादूर्ध्वं उत्कृष्य इति (सिद्धान्तवत्त्व भिदम्) । तुगन्ध आग्नेयस्य केवलस्य निरासार्थे ।

आज्यमपीति चेत् । २० ॥
ब्राह्मणस्य आधाने सोमादूर्ध्वं एक हवि, तत्र अग्नी षोमीय पुरोडाश उत्कृष्य इत्युक्तम् । तथेयमाणाद्वा सूत्रेणोच्यते । एक अग्नीषोमीय हवि उत्कृष्यताम् ।

परन्तु तत् आज्यमपि स्थान्, न पुरोडाश एव ।
उपाश्रयानाज्यमपि अग्नीषोमीय मन्थयेत् । इति चेत् ।

न, मिश्रदेवतत्वाद्देन्द्राभवत् । २१ ॥

न उपाश्रयानाज्यं उक्तं नक्त्यम् । तस्य मिश्र-
देवत्वान् । तद्वि अग्नीषोमीय वा प्राजापत्य वा वैष्णव
वा । यत्रपि यज्ञान्नः सोमन् प्राक् अग्नीषोमी यष्टं न
यन्नेति तथापि प्रजापति यस्वति विष्णु वा । तस्मात्
आज्यस्य अग्नीषोमीयत्वेन सोमाद्ध्यंमुक्त्वंऽपि प्राजा-
पत्यत्वेन वैष्णवत्वेन वा सोमन् प्रागपि समजत् उपाश्र-
यानाज्यस्य नोक्त्यैः किन्तु पुरोडाशत्वेन । ऐन्द्रात्तन्वत् ।
'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति चतुर्धाकरणे यथा आग्नेय-
घव्येन ऐन्द्रात्तः पुरोडाशो न एष्यते, तस्य मिश्रदेवत-
त्वात् । तद्विनश्न षाष्ठाङ्गात्प्रत्यये । तथा आज्यमपि ।
तस्मात् उपाश्रयान्न. सोमन् नोक्त्यर्थः । के.

● पुरोडाशः द्वित्रिषु प्रधानं शुभं । तत्राग्नेयादि-
प्रधानम् । षड्पुरोडाशं षड्देवतासंस्काररथो द्वितीयः ।
के. (वि. १।१।५.) ● पुरोडाशः न स्विष्टकृद्वाग-
प्रबोध्यः, किन्तु आग्नेयवागप्रबुधः । ४।१।१२।१८-१२.
● पुरोडाशो मध्यमः यवमयः एव सैवातत्यागम् । भा.
१।०।१६।५-५७. ● पुरोडाशः यगो ब्रूयते न
होमे । सोऽपि दानदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाशास्य ।
समस्तस्य पुरोडाशास्य वैपत्ता प्रति उत्सृष्टत्वात् विनापि
यथेपात् अन्वलयवहारं ज्ञापयते निरवरागाच्च सोप-
सिद्धिः । वा. १।१।१।५।५१ घृ. १८३. ● पुरोडाशः
वाक्यः मिश्रत्वेन वाच्यते । वाल. घृ. १३२.
● 'पुरोडाशो शायवः' इत्यत्र एकस्य बहुता वा
द्योगेऽपि प्रायश्चित्तम्, न द्वयोरेव धामे । के. (टुम्.
६।५।६।२३.) ● पुरोडाशाः स्वनीयाः अनुसर्जनं निः
श्रुते । भा. १।१।२।१८. ● पुरोडाशाः स्वनीयाः
मासगमः षट्त्रिंशत्संस्कारेषु कर्तव्ये शास्त्रानामपने ।
वि. ३।८।२१. ● 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यस्य
'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति श्रवणं. उपसर्गाद्यर्थः ।
वाल. घृ. १७. ● 'पुरोडाशं पर्यग्निं करोति' इति
दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशशब्दः आतिशब्दः एष, न

मी. को. ३२४

संस्कारशब्दः । भा. १।१।७।१०, ● 'पुरोडाशं पर्यग्निं
करोति' इति पर्यग्निस्वरूपं शुभं कर्म, न प्रधानं कर्म । २।१।
५।१-१२, ● 'पुरोडाशं पर्यग्निं करोति' इति स्वर्गोक्तं
पुरोडाशान्, न तु यत्नम् । एकवचनमपि यथैव ।
३।१।७।१३-१५.

● पुरोडाशाभ्यामिति धिक्प्रदानां पुरोडाशयोर्ह्य-
देशलच्छुतित्वाद्द्वैत्यस्यत्वमयत् । १।०।८।१४।३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'पुरोडाशाभ्यामेवाशोमयाजिनं याव-
न्नेत् याचेतो आग्नेयधैन्द्राम्भ, सोमस्येन तु सोमयाजि-
नम्' इति श्रूयते । अत्र पुरोडाशाभ्या इति वाक्यत्
अधिष्ठानानां अशोमयाजिनां पुरोडाशयोः उपदेशः प्रदी-
यते । अशोमयाजिनः पुरोडाशाशोरधिकारः शशुपदेशः
प्रतीयते इत्यर्थः । तच्छ्रुतित्वात् तस्य अशोमयाजिन एव
'अशोमयाजिनं यावन्नेत्' इति श्रूयणात् । वैश्वस्तोमस्य
यथा 'वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत' इत्यनेन वैश्वस्त्येन
वैश्वस्तोमे अधिहारः तद्वत् । तस्मात् 'दर्शपूर्णमाशाभ्या
स्वर्गमाशो यजेत' इत्यस्य 'पुरोडाशाभ्यामेवाशोम-
याजिनं यावन्नेत्' इति वाक्यशोधः । अशोमयाजी
स्वर्गकामं पुरोडाशाभ्या यजेत इति । इति श्रवणः
पूर्वकः ।

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति, विधेर्नित्येन संबन्ध-
स्तस्माद्वाक्यशोधोपपत् । ३६ ॥

वाक्यशोधस्य दूषयित्वा पश्चान्तमाह । अनित्या-
धिकारो न तु अस्ति । अशोमयाजित्वे हि अनित्यम्,
शोमयाजित्वे तस्य शोमयाजित्वात् । दर्शपूर्णमासौ तु
नित्यौ । तथा च अनित्यस्य अशोमयाजिनः सतः नित्य-
दर्शपूर्णमासाधिकारे न संभवति । 'दर्शपूर्णमाशाभ्या
यजेत' इति विधेः नित्येनैव सश्रवणः । तस्मात् एत-
स्मात् हेतोः अवाक्यशोधस्यं यत् पूर्वपक्षिणा वाक्य-
शोधोपपत्तत् तन्न संभवति । किन्तु अशोमयाजिनः
स्वर्गकामस्य प्राकृताग्नेयैर्द्रव्यैर्भवे कर्मान्तरपत्नी आग्ने-
यैन्द्रायौ विधीयते अधिकारौ ।

सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ।
३७॥

‘पुरोडाशाभ्यामेवाधोमयाजिनम्’ इति ‘दर्शपूर्ण-
मासाभ्या यजेत’ इत्यस्य वाक्यस्यैव’ इति पथ प्रत्या-
न्तरेण दूषयति । सति च वाक्यस्यैवादे एकदेशेन
दर्शपूर्णमासैकदेशभूताभ्या पुरोडाशाभ्या कर्तुं असोम-
याजिनः संकथो वक्तव्यः, न च नोपपद्यते । अथवा
सति च वाक्यस्यैवाभावे एकदेशेन पुरोडाशाभ्या कर्तुं
असोमयाजिनः संकथः उपपद्यते । कर्तुः प्रधानत्वात्
प्रधानत्वेन निर्देशात् । तस्मात् न वाच्यस्योपपत्त्यम्, किन्तु
कर्मान्तरविधिः ।

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे । ३८ ॥

पूर्वसंधिषा उक्त वैदस्तोमदृष्टान्तं विषययति । स्तोमे
वैदस्तोमे तथा अधिकारश्रुतिशेषत्व युक्तम् । कृत्स्न-
त्वात् वैदस्तोमस्य । स हि न कस्य विदेकदेशः,
स्वतन्त्रत्वात् । उपपत्त्यस्य । पुरोडाशौ तु एकदेशौ न
फलदायकौ । तस्मान्नाधिकारस्योपपत्त्यम् । किन्तु कर्मान्तर-
विधिः ।

कर्तुं स्यादिति चेत् । ३९ ॥

न कर्मान्तरविधिः । किन्तु कर्तुं अङ्गकर्तुं यत्क-
चित् कृत्विच ‘पुरोडाशाभ्या अधोमयाजिनं याज-
येत्’ अप विधिः ग्यात् । स चाभ्युदयाय भविष्यति ।
इति तृतीयः पथः । इति चेत् ।

न गुणार्थत्वात्, प्राप्ते च नोपदेशार्थः । ४० ॥

नाङ्गकर्तुं कृत्विच उपदेशः । तस्य गुणार्थत्वात्
सुगभूतस्य अङ्गस्य अनुष्ठानार्थत्वात् प्रधानकर्तुं नमानस्य
सुगभूत एव कृत्विच् । न च तस्य विद्विन् फलम् । प्राप्ते
च ज्ञानेन अर्थसाते सति तदनुवाद उपदेशार्थो न
भजति । तस्मात् याजयितुमर्थात् । तस्मात् कर्मान्तर-
शेरेच विधिः ।

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्व्यायत्वान् गुणानां
लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् । ४१ ॥

द्रुपदः कर्मान्तरपथं स्याकृतयति । न कर्मान्तरविधिः
किन्तु कर्मणोः पुरोडाशकर्मणोः प्रकरणे प्रकरणं करणे
अनुष्ठाने लिङ्गेन ‘अधोमयाजिनम्’ इति अधोमयाजिन

विशेषलिङ्गेन कालशास्त्रं कामस्य शासनं विधानं स्यात् ।
सोमयाजिनकर्मणात् प्राक्काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत, न
सामाध्येन इति । गुणानां सोमयजिषादीनां यो न्याय
उक्तः ‘अपिवा कल्पमानं स्याददर्शनद्विशेषस्य’ (४।
४।३।६) इति, तन्व्यायत्वात् सोऽपि न्यायः । तस्मान्
कायविधिः । कुतूहले तु- ‘पुरोडाशाभ्यामेव’ इति
परिसंख्यानस्य कर्ममेदस्य कर्तुं इति त्रयाणामपि गुणानां
निरासस्य वाच्यत्वात् विधेयान्तरत्वात् कालविधि
इत्युक्तम् ।

यदि तु सांन्याय सोमयाजिनो न ताभ्यां
समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् । ४२ ॥

सुगच्छः कालविधिपथं निराशये । यदि सामान्य
सोमयाजिनः निश्चितम्, तत ताभ्यां पुरोडाशाभ्या
आग्नेयैन्द्राभ्यां ज्ञानस्यस्य समवायः नास्ति विभक्तकाल-
त्वात् पुरोडाशयोः कालं सोमयाजिनात् प्राक्कालं, सामान्य-
स्यस्य कालं सोमादूर्ध्वमिति । इति तदर्थं न कालविधे-
रपेक्षा सिद्धत्वात् । तस्मात् न कालार्थं श्रवणम् । किन्तु
कर्मान्तरविधिरिव ।

अपिवा विहितत्वाद् गुणार्थाया पुन श्रुतौ
संदेहे श्रुतिद्विदिव्यतायां स्यात् यथाऽनभिधेव-
त्तायाऽऽश्रयो दर्शनादेकदेश्यते । ४३ ॥

अपिवाशब्द कर्मान्तरपथं न्यावर्तयति । ‘पुरोडाशा-
भ्यामेवाधोमयाजिनं याजयेत् याजेतौ आग्नेयश्चेन्द्राश्रयः’
इत्यन आग्नेयस्य अनुवादः । अमावास्यायां ऋणमास्या
च अविशेषेण विहितत्वात् । आग्नेयस्य पुन श्रुतिः
गुणार्था ऐन्द्राप्रविधानार्थमनुवादार्था इति स्वीकार्यम् ।
ऐन्द्राश्रयः तु अविशेषेण विधानाभावात् तस्य मदेहे
नति प्रकृता श्रुतिः द्विदेवतायां द्विदेवतस्य ऐन्द्राभ्यपुरो-
डाशस्य विधानार्था । तत्रापि अग्रवत्स्थाया तस्य प्राप्त-
त्वात् ऋणकारता चाग्रत्वात् ऋणमास्यामेव ऐन्द्राश्रय
विधिरस्यम् । ‘आग्नेयस्य विहितत्वात् तस्य पुन श्रुतौ
गुणार्थाया सत्याम्, द्विदेवतस्य च संदेहे नति द्वि-
देवतायां एव प्रकृता श्रुति स्यात्’ इति सौत्रध्वजाना-
भिरप्य । आग्नेयस्य तु एकदेशेन साकप्रत्यायीयादावपि
‘आत्यमाशाभ्यां प्रचरं आग्नेयेन पुरोडाशेन प्रचरति’

इति दर्शनात् पौर्णमास्यामपि विहितत्वाच्च प्रादिरस्त्येव इति प्रकृत्यायां ध्रुतौ उच्चारितोऽपि आग्नेयः यथा अनभिप्रेतः स्यात् विधेयत्वेन अभिप्रेतो न स्यात् तथा उच्चारितः । विधेयत्वेन नोच्चारितः, किन्तु ऐन्द्राग्रविधानार्थमवृत्तितः । तस्मात् आग्नेयश्चादुवादः ऐन्द्राग्रस्य तु पौर्णमास्यां विधिः इति पञ्चमः पञ्चः ।

विधिस्तु वादरायणः । ४४ ॥

नैतदेवम् । किन्तु काष्ठविधिरेव इति वादरायण आचार्यो मन्यते स्म । ' तदु गंनवेदेन ' ' तपेद साहु-गोपायनाः सान्नाय्येवामोमयाजिनः ' इति अत्रोमयाजिनोऽपि सान्नाय्यं भूयते इति सोमात् प्रागूर्ध्वं च सान्नाय्यस्य काष्ठ एव इति तद्वैकल्पिकस्य ऐन्द्राग्रस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं च प्रातौ प्राक्काष्ठ एव निष्पद्यते । तेन प्राञ्छितोमात् ऐन्द्राग्रसान्नाय्यप्रोर्विकल्पः । तस्मात् ऐन्द्राग्रस्य उभयोः काष्ठयोर्विधिः ।

कुतूहले तु " असोमयाजिनः आग्नेयैन्द्राग्रावन्दुर्ध्वं सान्नाय्येन तु सोमयाजिनम् " इति सोमयाजिनः सान्नाय्यनिगमविधिः इति वादरायण आचार्यो मन्यते " इति सिद्धान्तपरं सूत्रमिदं व्याख्यातम् ।

' नैतदेवं आग्नेयेऽदुवादः ऐन्द्राग्रे विधिरिति । उभयोः कान्तविधिः स्यात् ' इति भाष्यात् आग्नेयैन्द्राग्रयोर्भयोः सोमात् प्राक्कनकाष्ठविधिः इति सूत्रार्थो भाति ।

प्रतिपिद्धविधानाद्वा । ४५ ॥

सिद्धान्तमहं । सोमात् प्राञ्छ प्रतिपिद्धस्य सान्नाय्यस्य सोमयाजिनः ' सान्नाय्येन तु सोमयाजिनम् ' इत्यनेन विधानात् तदर्शोऽयमनुवादः आग्नेयैन्द्राग्रयोः तस्मादुभयो-रनुवादः इति सिद्धान्तः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४६ ॥

तथा च आग्नेयैन्द्राग्रयोः कर्मान्तरस्याभावे अन्यार्थ-दर्शनं भवति, ' चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते ऋग्यजुर्दशमावासाशाम् ' इति । कर्मान्तरोत्पत्तौ तु अथिका आहुतयो मध्येषुः । तस्मात् उभयोरनुवादः इति सिद्धान्तः । के.

• ' पुरोडाशाभ्यामोमोमयाजिनं याजयेत् याजयेतो आग्नेयश्चैन्द्राग्रश्च ' इति उभयोरनुवादः ' सान्नाय्येन तु

सोमयाजिनम् ' इत्यस्य स्तुत्यर्थः । १०।८।१५।३२-४६.

• पुरोडाशात् इत्यापात् वचनप्रामाण्यात् सिद्ध-दिव्यते यागश्च न भवति प्रतिपाद्यते च (प्रतिपत्तिः)

पुरोडाशः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।१५।१५.

• पुरोडाशस्यापूपलात् कपालग्रहोष्मणा पाको भवति ।

वि. १०।१।११. • पुरोडाशस्य अवदानं द्विरव ।

उपस्तराणाभिधारणसहितस्य उ चतुरत्रसत्वं संपद्यते

' चतुरत्रसत्वं जुहोति ' ' द्विर्हविषोऽव्यथिति ' । १०।८।१२.

• पुरोडाशास्य अवधानं मध्यात् पूर्वावांचि । कृत्स्नपुणे-

डाशागते च मध्यपूर्वाधिं अपादानत्वेन भूयते, न तु

अवशिष्टभागगते । ततो मुख्यस्य हविषो नातो आर्ध्वं

प्रतिनिधाय यष्टयम् । ६।१।१. • पुरोडाशास्य आग्ने-

यस्य चतुर्धा कृतस्य निर्देशम् ' इदं ब्रह्मण. इदं

होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीच. ' इति मन्त्रैः यजमानः

कुर्यान्नाय्युषुः । वि. ३।१।११. • पुरोडाशास्यैव

साहजं प्रचानभूतदागसाधनत्वं वातिकमतेन । भाष्य-

मतेन तु ह्यवदानस्य । सु. ५. २४. • पुरोडाशस्य

कपालेभ्यो व्युत्पुत्य वेद्या आरादानं क्रियते दर्शपूर्ण-

मासयोः । भा. १०।११।१०।५८, • पुरोडाशास्य

कपालेषु प्रथमं क्रियते दर्शपूर्णमासयोः ' उरु प्रथम उरु

प्रथस्य ' इति मन्त्रेण । १०।११।१०।५५, • पुरोडाशास्य

वात्. यथाप्रवागदूर्ध्वम् । १२।१।११, • पुरोडाशास्य

कृतस्य दाहे एव प्रागश्चितम् । ६।४।१।१०-२१.

• पुरोडाशस्य चतुर्पार्श्वेषु आग्नेयस्यैव दर्शपूर्णमासयोः ।

न तु ऐन्द्राग्राग्नीषोमीययोः । ३।१।१५, तच्च महार्थमेव ।

३।४।१०. • पुरोडाशस्य चतुर्पार्श्वेषु ब्राह्मणा एव

निर्दिश्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । ' ब्राह्मणानामिदं हविः

सौम्यानां सोमपीथिनाम्, नेहाब्राह्मणस्यासि ' इति ।

भा १२।४।१५।४६, • पुरोडाशास्य दर्शपूर्णमास-

ग्रहस्य कर्माणामतिदेशः सौत्राभ्यांगतसुप्रथेषु । १।१।

१।१-९. • पुरोडाशास्य निवर्तमानचालपेयणस्यवनपिण्ड-

करणारिण्यादकविधिरनेन प्रत्येकचाले निष्पादानव-

गमः । सु. ५. ७९८. • पुरोडाशास्य पाश्या वादनं

' उषिमन् सौदाभूते ' इत्याद्युत्तरार्णवमन्त्रेण कार्यम् ।

लिङ्गेन नाक्यस्य बाधात् । ' स्थीनं ते वदन्तम् ' इत्या-

दिना प्राथमे तु पाचामायेन सदन कर्तव्यम् ।
 वि ३।३।८, * पुरोडाशास्य पूर्वसिद्धस्यैव वाचक
 ऐन्द्राश्वपत्ने निषेध ज्योतिषोमे । ३।८।१८
 * पुरोडाशास्य अरणे ' य श्रुत स दैव ' इत्यनेन
 विधित्तस्य यथोचित्यकस्य स्तुतये ' यो विदथ स
 नैकत, योऽमृत स गच्छ ' इत्यश्रुते । ३।४।३
 * पुरोडाशायां प्रातःसवनीयानां तत्र प्रातःसने
 एवमवृत्तते । इतरेषु पुरोडाशा अद्यस्य पशो
 प्रातःसनीयानां वा तत्रमध्ये पतिता । भा १२।२।
 १२।३२, * पुरोडाशे अम्यह (साङ्गारमसारेण्ये)
 क्रियते दशपूर्णमासयो ' वैदेन मसता अङ्गायनम्य
 हति ' इति । १०।१।१८।५६, * पुरोडाशे अवन्वलय
 (जलद्वारोपणम्) नियते दर्शपूर्णमासयो ' दमं
 पिब्युत्पैमिन्वत्यते । १०।१।१९।५७ * पुरोडाशे
 एस्मिन्नर पर्यक्षिण्य पूर्वपक्षे, सर्वपुरोडाशे च वक्तव्य
 सिद्धान्ते । वा २।१।१।२२ पृ ४१५ * पुरोडाशे
 ऐन्द्रे आमस्य विध्यत । भा ८।१।१।७।३४,
 * पुरोडाशे जलेन रुक्षणत क्रियते दर्शपूर्णमासयो
 ' स ते तथा तन्न सुञ्जता इति वि परिमार्दि ' इति ।
 १०।१।१७।५५ * पुरोडाशेषु तृतीयस्यन
 गतेषु पाशुकम् मेदेन हविष्कृदाह्वानाभ्य ज्योतिषोमे ।
 १२।२।१।१२-१३ * पुरोडाशेषु सवनीयेषु पाशुक
 तत्रस्यैव प्रसङ्ग । १२।२।१।२।३०-३२ * पुरोडाशेषु
 सवनीयेषु सिद्धलेपकगैत्ररणहोमयो आग्निनाम्नादूर्ध्वं
 सुत्वष्ट्रेणुयात सह नोरस्य, अनुपाजाना परस्यत्वात्,
 होमयो पुरोडाशापत्वात्, उभयो प्रयोगभेदेन मत्रया
 भावात् । वि ५।१।१।५ * पुरोडाशेषु सवनीयेषु
 सौमिहयानैर्ब्रह्ममैर् दार्शिकपाश्र्वाणा उह्वारीना प्रसङ्ग
 सिद्धिनास्ति । १२।२।१।१०-११ * पुरोडाशाेषु
 सवनीयेषु हविष्कृदाह्वाने न कार्य ज्योतिषोमे । हृत्वा-
 चित्तयेम् । १२।२।१।११ * पुरोडाशेषु सवनीयेषु
 हविष्कृदाह्वानमत्र ध्वान्तनीय, न तत्रम्, काल
 मेदात् । ११।१।२।१.

* पुरोडाशाभावे ऋतीतानामभाव यथा एवम्य-
 कात् । भा ४।२।१।१५.

* पुरोडाशाभिवाचनान्तस्य दमंऽन्यकर्ष । वेदेः
 पूर्वेषु कणोऽपि । ५।१।१२६
 * पुरोडाशाश्लक्ष्णं नाम ' देवत्वा सकिता
 मन्वाऽनक्तु ' इति मनेन पुरोडाशाभिवाचनं ह्येषेण ।
 सोम ५।१।१३.
 * पुरोडाशाश्लक्ष्णस्यैव ' अग्नीऽग्नीन् त्रिह्र, वरि
 स्तृणीहि, पुरोडाशाननक्तुः ' इति । वि ५।१।१३.
 * पुरोडाशाश्वदाने हस्त करण सामर्थ्यात् । वि
 १।१।२०
 * पुरोडाशादिश्रयण ज्योतिषोमे ज्ञानमुखीये
 कर्तव्यम्, न द्यामिने । १२।२।५।१२
 * पुरोडाशाकपालं तुपोपवाप प्रति कारस्त्वैन अङ्ग
 मपि न तत्रयो वम्, न च तदवाप्यम् । भाट्ट.
 ४।१।१ * पुरोडाशाकपालं पुरोडाशार्थं कपालम् । भा
 ४।१।१।२।२६ * पुरोडाशाकपालं अणमण्युक्तम्, न
 तुपोपवाप्युक्तम् । ४।१।१।२।२६ * ' पुरोडाश
 कपालेन तुपानुपपत्ति ' इत्यथ तु पुरोडाशापत्तय उपा
 दानमेवाधिल भूतसत्रयोपपत्ति । सोम १०।२।१७
 * पुरोडाशाकपालन्याय । तुपोपवापन्याय ।
 दर्शपूर्णमासयो कपालं न तुपोपवाप्युक्तम्, किन्तु
 अणमण्युक्तम् ॥
 अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता सयोगस्य तन्नि
 मित्तत्वात्, तदर्थो हि विधीयते । ४।१।१।२।२६ ॥
 माध्यम्— दर्शपूर्णमासयो श्रूयते ' कपालेषु
 पुरोडाशं अक्षयति ' इति, तथा ' पुरोडाशाकपालेन तुपा
 नुपपत्ति ' इति । तत्र संदेह किमुभय कपालानि प्रयोक्त
 यति पुरोडाशाश्रयणं तुपोपवापश्च, उत अणम प्रयोक्तम्,
 न तुपोपवाप इति । किं प्राग्मत् । विनिगमनाया हेतो
 रभावात् उभयम् । इति प्राप्ते, उच्यते । अर्थाभिधान
 प्रशोचनस्यद्वयगमिधानं यत्तु, यथा पुरोडाशाकपालं पितृते,
 पुरोडाशास्य कपालं पुरोडाशाकपालम् । कथमेतदवगत्यते ।
 पुरोडाशाश्लक्ष्णं तस्मिन् काले नास्ति, येन वर्तमान
 शं प कपालेन स्वयत् । तेनैव हेतुना न भूत् । स
 एव कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सन्ध । भविष्यता
 सन्धश्च तन्निमित्तस्य मयति । तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्त

क्व कपालम्, तेन तुषा उपवत्तया इति । एव च सति चरो पुरोडाशामाने यदा तुषानुपवपुं कपालमुपादीयते, न क्व पुरोडाशकपाल स्यात् । न चेत्, तेन तुषा उपवत्तया भवन्ति । तस्मान्न तुषोपवापः कपालानां प्रयोजनः । प्रयोजनं तु श्रवणमिति ।

दुप्— (सिद्धान्तमाह—) स्वप्रयोजनभाष्येन पुरो-
डाशकपाल निर्दिश्यते पुरोडाशस्य कपालमिति । सर्वमान-
स्योने पुरोडाशकपालं मुत्तम् । भूतमविध्यते (संयोग-
योर्मन्त्रे) भूते (सदाश्रीयमाणे) ल्यणा (स्यात् ।
कथमित्याह—) व्यासीत् अन्यस्मिन् काले (सयोगः) ।
मविध्यति (तु पयोने) नास्ति लक्षणा । (कथमित्याह—)
पानसादनमृष्टे प्रयोजनम् (पुरोडाशरूपम्) उत्तरीकृत्य
हासि (कपालानि) सायन्ते । तस्मात् वर्तते एव तेषां
प्रयोजनम् । उरमात् (लक्षणाऽभावात्) मविध्यतेव
सयोगेन यत् (यस्मात्) निर्दिश्य अन्यत्रोपदिश्यते,
तद् (तस्मात्) अप्रयोजकम्, परकीयत्वात् द्रव्यस्य ।
अवकातकाले यत् तुषानिरुत्तं तदिहोदाहरणम् । (तुष
निरुत्तं योदाहरणम्, न तु वाजसनेयिभिः सम्यग्भावात्,
प्रणीतानिरुत्तं सर्वोदस्तुषोपवापः) ।

शा— ' तत्रोपवापशेषत्वं कपालस्य तृतीयया ।
निर्वादादमतः सोऽपि कपालस्य प्रयोजकः ॥ '
(सिद्धान्तमाह—) ' मत्स्यमस्ति त्वद्भवम्, तथापि
त्वप्रयोजकः । पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्येह
चोदनात् ॥ '

सोम— पूर्वैरथैश्च प्रवचनानात् संगतिः ।
प्रयोजनं सर्वपक्षे नरूपमपि कपालं सपत्न्यं देन तुषोपवापः
कर्तव्यं, सिद्धान्ते तुषोपवापस्य कपालप्रयोजकत्वमात्मानात्
न कपालेन तुषोपवापः, किन्तु हस्तेन । सूत्रार्थस्तु-
अर्थेन पुरोडाशप्रयोजनप्रयोजनेन सः अभिव्यक्तवान् यत्
पुरोडाशकपालादि तस्यापनक्तं तुषोपवापादिकमापि
अप्रयोजकम् । न च कथं कपालस्य पुरोडाशसम्बन्धः,
सम्यक् तदभावात् इति वाच्यम् । मविध्यतिऽपि पुरो-
डाशेन तदुद्देशेन आसादनमात्मात् सन्प्रयोजकः, तस्य
च तत्त्वस्य पुरोडाशमिति चक्रवात्, तदर्थेनैव सतः

कपालस्य तुषोपवापे विधानेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वात्
कपालस्य इति ।

यि— ' अथं तुषोपवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।
उक्तं प्रथममेवा, ऽऽशो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥,
पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रवणार्थता । मयुक्तस्य
प्रयुक्तित्वात् तस्य वापे प्रयोजनम् ॥ '

भाट्ट— दर्शदूर्गमासयोः ' पुरोडाशकपालेन तुषा
तुषवपति ' इति श्रुतम् । तत्र कपालस्य ' कपालेषु
पुरोडाश श्रवणमिति ' इति श्रवणे विनियुक्तत्वापि तृतीयया
तुषोपवापार्थत्वेनापि आधिक्यविशेषविधिना विनियोगा-
दुपवापप्रयुक्तताम् । न च पुरोडाशार्थकपालत्वेनैव तुषोपवापे
विनियोगात् तुषोपवापप्रयुक्तताम्, प्रकृतिकारमाया-
भावेन तादर्थ्यमासाधयामात् । पृथीकमापे च सन्प्रयोजन-
पार्थक्यं, तस्य च कपालत्वेनैव विनियोगेऽपि पुरोडाशार्थो-
पात्तत्वेनैव प्रयोजने मह्योपपत्तेः अनुवादत्वात् । यदि तु
प्रसङ्गलक्षणाभावात् उपादेयस्यैव प्रकृतमह्यत्वं च ' तानि
द्वैतम् ' इत्यत्र निराकृतत्वात् न पुरोडाशकपालनिवृत्तः
इत्यागदन्त्येव, ततोऽस्तु नाम पुरोडाशसम्बन्धविशिष्टस्यैव
विधानम् । सत्कृतं च तन्निवृत्तकपालं यावद्विरेव, न तु
अप्रयोजकत्वमपि, सन्प्रयुक्तत्वाभावेऽपि अतिहोतृकर्मणो-
न्यायेन प्रधानभूतकपालात्प्राधान्यपत्तेः चर्वादी तद्विद्यमान-
भारस्यस्य अप्रयोजकत्वकालस्य असम्भवात् । इति प्राप्ते,
पुरोडाशसम्बन्धस्य प्रमाणात्तत्त्वस्य आलोचने तद-
नुक्तत्वापि अवगमनेन पुनस्तुषोपवापविधिरपि तत्
प्रयुक्तत्वे । अतो न्यवसात् अथवाक्यानीनस्तुषोपवापः
पश्यतुक्तकपालेपवीकितया न कपालेपवादानादादनयोः
मयोक्तः । निनगनशरीरानस्तु कपालप्रयोजकस्य प्रयोजकौ
भावेनैव । उपादानस्य तु सोऽप्यप्रयोजकः । प्रयोजनं
चर्वादी न कपालविषयम् । अतिहोतृकत्वत्वात् तु वरुते ।

मण्डन— ' कपालं न तुषादिहम् । '
शंकर— ' अर्थाभिधानकर्तृत्वं । ' सौनपदेन अधि-
करणार्थं उक्तः । १५.

* पुरोडाशकपालेन इतिवच प्रयोजकद्रुत्तामिकावा-
भावात् (स्वतिरेपैश्च दृष्टान्तः) न मीहीणामपवाते
पुरोडाशकपालन्यायः । श्री. २।१।१।५ ५ ९८.

● पुरोडाशकपालन्यायेन निर्वापवक्ष्ये अग्निहोत्रं संवर्धित्वथक्त्वात् तत्प्रयुक्तत्वावगतोः न निर्वापः अग्निहोत्रहृत्वाः प्रयोजकः । अत एव 'अग्निहोत्रहृत्वाया अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र 'परिधीन् परिदधाति' इति-वत् पुरोडाशकपालन्यायामावात् अग्निहोत्रस्य प्रयोजकत्वावगतेः आग्निहोत्रप्रयोगे भूतत्वुत्पत्तेः अक्षभवेऽपि नाग्निहोत्रहृत्वाभावात् । भाट्ट. १०११२६. ● 'परिधीन् समाप्ति' इत्यत्र परिधिश्चन्द्रेण परिधीयते अनेन इति व्युत्पत्त्या अग्निपरिधानोपलक्षितप्रयामिधानत् पुरोडाशकपालन्यायेन कालाग्राद्ययोश्चक्रवात् नोक्तप्रयोजनविधिः । कौ. २।१।५।१२ ट. ८५. ● 'परिधीं पशु नियुञ्जीत' इत्यत्र न परिधीं यूपधर्माः, उत्यपि परिवैः पशुनियोजनं प्रति सत्प्रयत्नं अङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेन अग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिवैः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावात् । इदं पूर्वेपक्षे । भाट्ट. ५।१।१२, ● 'परिधीं पशु नियुञ्जीत' इत्यत्र पुरोडाशकपालन्यायेन अग्निपरिधानस्थापनरूपपरिचितेनैव पशुनियोजनसाधनत्वावगतोः परिधानप्रयुक्तत्वावगात् तद्वर्माणमेव कल्पन्तम् । १२।२।११, ● यो नाम प्रयोगान्तररक्षणे रमणीयानि नानानि पात्राणि इमेत तस्मिन्साधनेन पूर्व-व्यागेनान्योपादानेऽपि न कश्चिदोपः स्यात्, दाहस्य पुरोडाशकपालन्यायेन चै. वैश्विदमि यश्चात्तैवपत्तेः । इदं पूर्वेपक्षे । ११।३।१३.

● न च तथापि क्रमप्रयुक्तविशिष्टैकहायन्या एव तच्छन्द्रेण परमर्थात् पुरोडाशकपालन्यायापात्तिः, तथात्वे फलभागेन (तस्याः पट् पदानि इति-) तच्छन्द्रेवैवर्थापत्तेः दाह एवहायनीसम्पमानपत्त्वाङ्गीकारात् (इति पूर्वेपक्षी) । भाट्ट. ५।१।१०.

● पुरोडाशधर्मोऽपि उक्तमयोः पिण्डयोः यथा-प्रवृत्ति 'यथाभागं व्यावर्तयाम्' इति प्रयोगः ॥

अन्त्योपात्तराशिष्ठनिर्माणेऽपि हविर्बहुत्वभावाद्बहुहेन प्रयोगे प्राप्ते, यथाप्रवृत्ति अपि इत एव मन्त्रः, पूर्व-हविषा व्यावर्तितत्वेन द्वयोरेव हविषोर्वावर्तनीयत्वात् । संकर्म. १।३।१९.

● पुरोडाशधर्मो देववर्तयाम् अन्त्ययोः पिण्डयोः देवताज्ञानार्थो न सर्वेषाम् ॥

पुरोडाशधर्मो एव देवताज्ञानार्थो विभागन्यायेन सर्वेषां हविषा स्यात् । इति प्राप्ते, महत्तः पिण्डादेवैकस्य हविषः नमेण पृथक्त्वात् यागक्रमदेव तच्चदेवता-ऽवधारणस्य वृत्ततादन्त्योपान्यपिण्डयोर्मध्ये कः पिण्डः किञ्चेत्य इति निर्धारणयोगात् दृष्टार्थो देवताज्ञानार्थोऽपि लयोरेव । संकर्म. १।३।२०.

● पुरोडाशधर्मो 'यथाभागं व्यावर्तयाम्' इत्युक्तः कार्यः ॥

यत्र बहूनां पुरोडाशानामेकः पिण्डः, तत्रापि 'यथा-भागं व्यावर्तयाम्' इत्यविहित एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, विभागस्य पिण्डद्वैधीकरणार्थत्वात् । इति प्राप्ते, 'व्यावर्तयाम्' 'भगो वो विभक्तु' इत्यादिरेत्या ऊहेन प्रयोगः, पिण्डद्वित्वेऽपि हविषा बहुत्वेन तेषां परस्पर-व्यावृत्तेरभिधेयत्वात् । संकर्म. १।३।१८.

● पुरोडाशचतुर्धाकरणं भक्ष्यभवेत् । ३।५।७.
● पुरोडाशद्वयश्रवणं अनुत्तारः दर्शयूपेणामगो-अमोमपात्रिनः । (इदं आग्नेयश्चैत्राश्रयेति) । १०।८।१।३५-४६.

● पुरोडाशधर्मः पर्वणिकस्य अग्नीषोनीये पथी चोदकप्रातः (तत्र पुरोडाशस्य द्विचतुर्दशैः, पथीस्य व्याहृत्पथीस्युत्पत्तेनेति विशेषः) । भा. ८।२।३।१२,

● पुरोडाशधर्मः प्रोक्ता अग्नीषोमीयपथी चोदकप्रातः । तत्र 'अदभ्यस्त्वोऽग्नीषोमी इष्टं प्रोक्षामि' इति मन्त्रः । ८।२।३।११. ● पुरोडाशधर्माः पूर्वे वर्तन्त्या उपश्रुतान्वाज्यधर्माः पश्चात्, पात्रक्रमेणान्वात् । ५।१।८.

● पुरोडाशधर्माः - 'पेषणं यवनं जपन्तपश्चोपहितः प्रथा । मार्वनाभूहनन्वालातथा व्युद्धस्य सादनम् ॥' इति । (एतेषां चरी) वाच. । एते अपूपधर्माः । अपूपश्च नाम पुरोडाशः) । अत्र पेषणं चूर्णनम्, यत्र सयन्नं सिष्टस्य उत्तरेण मिश्रणम् । तत्र संवापः उदकमिश्रणाय सिष्टस्य पाने प्रयोगः । तत्र. सलापत्नं कपालनामङ्गारेः प्रज्ञपनम् । उपहितः उपघातं अत्रारेण कपालस्थपनम् । प्रथा प्रपन्नं कपालेषु अवस्थापितस्य पुरोडाशस्य हन्-

संपन्नं च वैषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्चनं श्लष्पी-
कणम् । अम्युहृतं अष्पुहृतं भगना अङ्गैश्च उपाया-
न्वदनम् । स्वाहाः दर्भपिन्डैः प्रव्वादनम् । अमुहृत-
सादनं कपालेभ्यः पुरोडाशाख्यं पृथक्कृत्य अन्तर्दि-
श्वस्तानम् । वि. १०।१।११.

● पुरोडाशनिष्पादने श्रीहीमां ये श्रीहितनाख्य-
लक्षिता अंशाः तेषामेव मुख्यत्वस्यम् । तत्र श्रीहित-
नीवारोप्यन्त्येव । तत्र एव श्रीहीमां नीवाराः प्रति-
निधिः । अयमेव न्यस्यः कर्त्तव्यः प्रतिनिधिषु । वि.
६।३।११.

● पुरोडाशप्रकृतितया श्रीदिवसोर्विकल्पः, एकाय-
न्त्वात् । वि. १२।३।६.

● पुरोडाशप्रथमे द्वौ मन्त्रौ ' उद्य प्रथस्वति पुरो-
डाशं प्रथस्वति ', ' उद्य ते यदापतिः प्रयतामिति पुरो-
डाशं प्रथस्वति ' इति ब्राह्मणग्रन्था विनियुक्ते । तयोस्मिन्पे-
निरपेक्षत्वात् विकल्पः, न सतुषयः । १२।३।१५.

● पुरोडाशप्रदोषकृत्यं स्मिष्टकृतौ नास्ति दर्शपूर्ण-
मासयोः । ४।१।१३।२८-३२.

● पुरोडाशमन्त्रे ' श्रीहीमा मेध ' इत्यत्र नीवार-
ग्रहणे ' नीवारणा मेध ' इत्युक्तः कर्त्तव्यः । एतद् यत्र
त्रैश्वर्यहरेरच शिष्टितन्त्रग्रन्थः । नीवारणां प्रतिनिधि-
त्वेन ग्रहणे तु नात्युक्तः । के. (वि ९।३।१).

● पुरोडाशधर्माः देवतासंस्कार्यः । १०।१।९।
१९-३५.

● पुरोडाशविधिविधान्यं साक्षात् च सांताये
स्तुत्यर्थम् । संकर्ष. १।२।४. ' सांताये पुरोडाश-
विधानयं ' इत्यत्र ब्रह्मण्यम् ।

● पुरोडाशविभागार्थानां एककार्याणाम् ' एषा वा
विभज्या, भगो वा विभजत, अर्धमा वा विभजतु ' इति
मन्त्राणां प्रयोगे विकल्पः दर्शपूर्णमासयोः । १२।३।
१३।२९ .

● पुरोडाशशकलाधिकरणम् । अतिश्रेयो ऐन्द्र-
चापशक्तिषु प्रकृतपुरोडाशशकलादीनामेव निधानम् ॥
अपनयस्त्वैकदेशस्य, विदमानसंयोगात् ३।८।
१८।३३ ॥

भाष्यम्— अतिश्रेयोमे श्रुत्वे ' पुरोडाशशकलमेन्द्र-
चापस्य चापे निदधाति, धाना आशिनचापे, पवस्वी
मैत्रायक्षणापाने ' इति । तत्र संशयः किमन्यत् एषां
किनेत्, उत प्रकृतस्य इति । किं प्राप्तम् ! पूर्वैण न्यायेन
अन्यत् इति । तत्रोच्यते । तत्र एकदेशस्यापत्यः । कुतः ?
विद्यमानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुराहाणो धानाः
पवस्था च । तस्ययोग एव न्यायः, नान्यसंयोग इति ।
पुरोडाशादीनामेव संस्कारः, नैन्द्रचापवादीनाम् । कुतः ?
पुरोडाशदिग् द्वितीयदर्शनात् । प्रथमश्च एकदेशग-
नयेनोपकारः, नैन्द्रचापशक्तिसन्धेन । एव प्रकृतानुप्रदो
भविष्यति । तथात् प्रकृतस्योपदेशेन तत् क्रियेत । न
चात्रोपदिष्टोपदेश आद्यङ्गः अनेकतुगनायश्च । अन्येन
शकलेन होमः अन्यश्च प्रथियायते ।

वा— पुरोडाशकनादीनां सवनीयवार्थमेवान् पूर्वैणैवं
न्यायेन ग्रहणधयणार्थमेव पुरोडाशशकलद्वयः । इति
प्राप्ते, अस्मिधीयते । ' एकदेशश्रव्यं च ' इत्येन अय-
मेकदेशश्रव्याऽऽपत्तेः अन्यस्य च शकलस्य अगनात्
दानदानमापे च हुते शेषस्य प्रतिपाद्यानास्य दृष्टार्थत्वात्
दिलीपानिर्देशानुमहाय कथंदिशेयो इत्यते । तस्मात्तत्र
प्रकृतोपादानम् ।

वि— ' पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रचापपानके ।
अपदभ्यात् पुरोडाशो नवोऽथ सपनीयः ॥, निद्रस्य
यवनाथत्वात् नवं शेषस्य तत्किन्ना । सवनीयेन तत्
कार्यं संस्कार्यत्वात् द्वितीयवा ॥ ' १९.

भाट्ट— नोमे ' पुरोडाशशकलं ऐन्द्रचापपाने
श्रम्यति, आशिसा मैत्रायक्षणापे, धाना आशिनपाने ' इति
श्रुतम् । तत्र शकलपदस्य टन्त्रार्थादिपदत्वं एकदेश-
कथित्वेन स्वतन्त्रपुरोडाशापेक्षत्वात्प्रसक्तः प्रातःश्वनिक-
सवनीयपुरोडाशावप्यपदत्वं तावन्निर्विवादम् । आशिसा-
ऽऽदे उ तदभावात् ' पयसा मैत्रायक्ष्यं श्रीणति ' इति
श्रुतत्वं शकलमिधाऽऽदिवाहकस्येनोपदनी कल्याप्रति-
पत्तिवाचने सवनीयगततद्वाहकत्वे प्रमाणाभावः । इति
प्राप्ते, दिलीपया प्रस्तनस्य आशिसादिप्रतिपत्तिरावन्मात्
तदंशे औपदेशिका तथा अतिदेशिकप्रतिपत्तिरावन्-

पतः प्रातः सवनिक्रमवनीयसंश्रितानामेव पुरोडाशादीनां प्रहणम् ।

मण्डन— 'घाना, पवत्या शकलश्च शेषात् ।'

२०.

शंकर— 'शकले प्रहृत्यहः ।' २९.

● पुरोडाशशब्दः ज्योतिषाची न तु सत्कारवाची । 'पुरोडाशेन मे माता प्रहेलक ददाति' इत्यादौ यथा । तेन श्रमिष्टोमे प्रमर्गे रीतिषु पुरोडाशौ पच्यन्तौ तूर्णी कर्तव्यौ । सोम. १।४।८. ● पुरोडाशशब्दः घाना-दिषु भक्तः मंत्रिहितेषु प्रयुक्तो ज्योतिष्टोमे । भा. ३।८। २२।४५.

● पुरोडाशशब्दोपभक्षणं यजमानपञ्चमिहंतिभिरेव कर्तव्यम्, भक्षणमन्वज्जात् 'यजमानपञ्चमा इडा भक्षयन्ति' इति लिङ्गाच्च । के. (भा. ६।४।३.)

● पुरोडाशिनः अनिष्टप्रथमवज्ञाः । शान्भवे संवे 'ये पुनोडाशिनः से उपवसन्ति' इत्यत्र । भा. २।४।२।८ वृ. ६३४.

● पुरोरुक् सौभाग्या मुताग्रहेषु एका 'एका पुरोरुक् एका कान्त' इति । भा. ८।२।१।४.

● पुरोरुक्शाब्दस्य शक्यतमन्त्रविरोधवाचित्वेऽपि इह ('तथा याम्या पुरोरुकोः' २।१।५।१९. इत्यत्र) दान्यानाहचवैषं अनुशाक्यावाचित्वम् । सु. वृ. ६५५.

● पुरोहितः एकस्य राज्ञः एक एव उपादेयत्वेन भूयते 'पुरोहितं करोति' इति । एकत्वं विवक्षितम्, संस्काराभ्यन्तरेण पुरोहितशब्दस्य । भा. ६।६।२।१२.

● पुरोहितः । 'एतेन (कुम्भयेन योगेन) राजपुरोहिती सानुज्जगामो यजेयाताव्' । ३।३।९।१।७. ● पुरोहितो राज एव भवति नागजः । वि. ६।६।२. ● पुरोहितस्य राज्ञश्च भिन्नकृत्योर्महि दुर्गात्मस्यो मह्यधिकारः । ६।६।२.

● पुन्यत्रपलाङ्गन्यायः । यथा पत्रपत्रं जलेन लिप्तं न भवति, तत्प्रमकलागमारादन्वयम् । यथोक्तम्— 'पत्रपत्रमिवाङ्गमज' इति । साहस्री. ७२४.

● पुष्टल्ल्याण्डन्यायः । नहृना घृता मज्ये एकस्य प्रहाणार्थं प्रथितेन पुष्टेन व्युत्पेन इतरेऽपि श्वानो निर-

क्रियन्ते । तथा सात्यवादिनाकरणयुक्त्या इतरेऽपि वादिनो निरस्ता भवन्ति । तदुक्तम् 'एतेन सर्वे व्याख्याना व्याख्याताः' इति । संमहः.

● पुष्पवन्तोपकारन्यायः । 'एकयोत्तथा पुष्पवन्तो विधाकरनिशाकरो' इत्यमरः । पुष्पवन्तशब्दो मृतवन्तः अत्रान्तोऽपि । 'पुष्प विक्रमने' । भावे घञ् । पुष्पः प्रकाशनादन्तावित्यर्थः । एतयोक्त्येति वचनात् पुष्पवन्त इति पुष्पवामिति या सूर्यशब्दो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्येकयोक्त्या चावाशुधियातुच्येते इति । अत्रान्तपक्षे 'अव रक्षणे', 'वृविशिष्या शन्' ४०६ इत्यौगदिकल्पनेषु बाहुल्यात्प्रत्यये 'शोऽन्तः' (पा. ७।१।३) इत्यन्तादेशो अकन्त इति सिद्धम् । पुष्पस्य प्रकाशनात्तत्रो रक्षणे आधारविति वचनात् । घञ्प्रत्ययवित्वात् साधुः । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताव्यौ' इति 'घर्णीघरशिपररहितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्यादिनाममाहादि-प्रयोगदर्शनादिति । अत एव प्रकृतन्यायेऽपि पुष्पवन्ताभ्या कृत उपाकारः पुष्पान्तोपकारः । मज्यमपदत्वेपि मज्जा इति । यथा पुष्पकताभ्या स्वस्वकाशादन्त्येभ्यो मङ्गलादिप्रत्येभ्यो द्रौढौ राशी दत्ता स्वयार्थं चैकैको राशिः स्थापितः, एवमुदाराशाना. परमेकामतया बहुभ्यो षट् दस्या किञ्चिदवशिष्टेनापि सन्तुष्य सर्वोपरि विराजन्ते । साहस्री. ८९५.

● पूजयतेः प्रीत्युत्पादनवाचित्वम् । सु. वृ. ७५०.

● पूजा पूजनीय प्रति गुणभूता छेके इत्यनेन । भा. ९।१।१।६. ● पूजा लैक्षिकः पदार्थः । टुप्. ९।१। ४।९ वृ. १६५५. ● पूजायाः प्रीत्युत्पादनत्वं कल्पेन कर्तव्यमन्वयम् । सु. वृ. ७५०.

● पूजयानां प्रत्यक्षनामाग्रहणमनुक्तम् 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' । वि. ३।७।४.

● पूतिक्रमाण्डन्यायः । अयं सर्वदर्शनसंग्रहे कैमिनीये । पूतिक्रमोऽनं दुर्गप्रतिपादकः । पूतिक्रमाण्ड-वत् अनेकसुकितपिठानो वादोऽपि उच्यते । माहस्री. ७७४.

ॐ पूतीका सोमस्य प्रतिनिधि औत ॥
 धचनाद्यान्वाप्यमभावे तत्सामान्येन प्रवि-
 निधिरभावादितरस्य । ६।३।१३।३१ ॥

भाष्यम्— इदमानन्ति 'यदि तोम न विन्दे
 पूतीकानभिपुण्यात्' इति । तत्र सवेह विषयमभावे
 निमित्ते विधि, उक्त प्रतिनिधिनियम इति । किं
 प्राप्तम् ? अभावे विधिरिति । कुत ? विधानात् । नहि
 प्रतिनिधिविधीने । साध्यसिद्धये साधन स्वयमेवो
 पादीयते । इदं तु विधीयते । तत् कल्पान्तरपक्षेऽर्थव
 न्भवति । तस्मान् प्रतिनिधिरिति । एष प्राप्त, दूम ।
 प्रतिनिधि स्यात् । कुत ? विधौ हि साधने साध्य
 सिद्धयर्थं साधनान्तरमुपरीयते, श्रुतस्याभावात् । ननु
 अत्राप्यप्य पूतीका, अन्वादि सद्यन्तरमस्तीति । तदु-
 प्यते । धचनात् । नद्ये प्राप्ते, बहुषु वा अद्यदेषु
 पूतीका अत्यमदशा निर्गम्यते । कथम् ? तदि प्रसन्न
 कर्मावस्य त्वं यम् । तस्मान्साक्षात्पान्तरैरेव धचन
 प्रतिनिधेय द्रयान्तर प्राप्तमेव । प्राप्ते धचन न विधिरिति
 गम्यते । प्रारयानुवाकौ भवितुमर्हति । विषयमनुवाद
 इति चेत् । उच्यते । अस्मात्साक्षात्प्राप्तम् । उद्विधानार्थं
 मनुवाद । प्रयोजन फलोक्तम् । प्रतिनिधियक्षे सोम-
 तद्वशात्सोपादानं पूतीकविनासो । द्रयान्तरविधौ पूतीक
 तद्वशात्सुपादेयम् ।

सोम— प्रान्तेऽपि प्रयोगे धचनात् द्रयान्तर
 मन्त्रमिति प्रकृतस्यानात् संगति । सूत्रार्थस्तु— मन्-
 तद्वशात् । अत्राप्यपि पूतीकद्रव्य धचनात् प्रतिनिधि
 स्यात् धचनस्याभावेऽपि इतरस्य मुख्यभावात्
 तस्मान्प्रायेण प्रतिनिधिरिति ।

यि— 'सोमाभावे भवेत् पूतीविधि प्रतिनिधावुत ।
 निदाने, धचनाशब्दे, राषगात् तद्विषयम् ॥'

भाट्ट— 'यदि सोम न विदेत् पूतीकानभिपुण्य
 मात्' इत्येवै किं सोमाभावे पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकामः
 विधानम्, उक्त प्रतिनिधिविधना पूतीकान्तसोमावयवाना
 नियम । इति चिन्तायाम्, प्रतिनिधिनियमे पूतीक
 पदस्य तद्वत्सोमावयवे लक्षणाऽऽपत्ते अभावे विधिरिवा
 प्यम् । न च नियमविधिलक्षणानुसारेण तद्वत्प्राप्तमप्य

दोष, निपादरूपत्वविकरणान्वायेन अपूर्वविधियौरव्य
 कल्पमुच्यते । अभावे विधियक्षेऽपि प्रतिनिधिनियमस्य
 अयसिद्धत्वात् राषयस्य अस्मात्तेऽपि सत्वाच्च । नहि
 अत्र त्वमतेऽपि सान्त् प्रतिनिधिनियम । अपितु
 कृत । तत्र फल ममाप्यविधिमेव । किञ्च, सोमा
 भावे सुषट्सास्यान्वस्येन प्राप्ते मद्यद्वयाना पूतीकाना
 पक्षप्राप्त्यभावादेन नियमविषयानुपपत्ति । अत
 पूतीकत्वेन रूपेण पूतीकानामपि सोमाभावे विहितत्वात्
 तद्वशात् पूतीकान्तरमुपादेयम् । इति प्राप्ते, नामाये
 विधिरयम् । तद्यत्वे पूतीकव्य तद्वचिच्छत्र यन्तद
 वयान्तराणा च सोमावयवविजातीयाना कणत्ववत्पना
 गौरवापत्ते । प्रतिनिधिनियमे तु कृतसोमावयवनिष्-
 कृताऽऽभितोपादानकपूतीकपरिच्छेदकत्वेन यागद्वेषेन
 पूतीकवनिषममात्रविधानात् पूतीक यत्पर्ययाना याग
 कर्तव्यत्वात्पनात् राषयम् । अत एव न लक्षणाऽपि ।
 'पूतीकानभिपुण्यात्' इत्यत्र तु तृतीयाया अथवप्राह
 द्वितीया यागप्रयोगकृतस्यैव निश्चयधनेन लक्षणेऽपि
 न दोष । यद्यपि च तेन तत्रापेन पूतीकव्य एत
 द्विपानाते न पक्षे प्राप्ति । पूतीकाना मन्त्रद्वयत्वेन
 सोमाभावे सुषट्सास्यैव प्राप्ते । तथापि कर्मचोदनया
 वरिचद्विधिनियमिप्रगत्तौ सद्यस्यायेन नियमरूपात्
 पूर्वमेव एतद्वचनप्रवृत्त्या नियमोपपत्ते । अत एव पूतीक
 यत्सोमावयवनिषमकृतपूतीकत्वनिषमकरणेऽपि न पूती
 काना सुषट्साभावे उपादानम्, किन्तु सोमान्वाये एव,
 धचनस्यैव शीघ्रप्रसक्तितया निषमकत्वात् 'यदि
 सोमम्' इति अनुवादसामर्थ्याच्च । एव च पूतीकपत्रे
 सोमपूतीकैरेवमप्यत्र शाब्दम् । पूतीकत्वस्यापि वारणशो
 भवेत्वात् ।

यत्तु शाब्दविधात्सोमावयवयोरेव सोमसद्यस्यैव
 प्राङ्गमित्युक्तम्, ननु उक्तविधेयादुपेक्षितम् । तदभावे
 तु सोममात्रमुपयुक्तं पूतीकपत्रिच्छत्रसमंभ्य सोमा
 वयगाद्वयेन 'गुणतोषे च' (१०।२।१०।६४) इति
 न्ययेन बहुतरसोमावयवयानामेवावयवत्वान् । अभावे
 विधियक्षे तु सोमाभावे निमित्ते पूतीकान्त्रमेव अहत्वाच्च
 तद्वत्समेवेति विशेष । अत एव यत्र मीमांसौ तद्वचन

लेनेन नीवारप्रतिनिधिः तत्र नीवारत्वस्य अनङ्गत्वात्
उपचारे श्रीहिरण्यसंयोगादेव न तुमवसदवमित्यपि
कृतम् । अत एव गूले उपावधिप्रतिनिध्याचारे
अधिकरणद्वयं कृतम् । तत्र मया स्पष्टत्वादुपेक्षितम् ।

मण्डन— 'पूतीनातु नियम्यन्ते ।'

शंकर— 'पूतीकश्च प्रतिनिधिः ।'

● पूतीकानां अभिपदवचने श्रयनागे तदहंत्वा-
न्यक्तानुपस्था यागसंघतिरश्रयमाणाऽपि गन्वते । वा.
२।२।६।१७ पृ ५११.

● पूतीकापचारे सोमवदरास एव प्रतिनिधित्वम्,
न पूतीमदरास । ६।३।१५।३२.

● पूतीकादिषु श्रुत्वेष्वपि प्रतिनिधिषु अग्नियव-
क्रपादितिहितुल्यः । ३।६।१।५।००.

● पूतीकामोमयोर्नि वैकल्पिकत्वम्, किन्तु सोम-
भावे पूतीका एव प्रतिनिधिर्नाम्यत् । ६।३।१३।३१.

● 'पूयति वा एतद्वचोऽक्षरं क्तेनदहति, तस्मा-
दहं भेदेत्' इति उह्निपेषात् प्राङ्गनाम्नाऽनुताक्या
बृहन्निषेधेन अथ विद्वत्सिगततिरिष्टदृष्टार्थसन्निपातित्तिना-
निषेधः । बाळ पृ ३८.

● पूर्णाहुतिः अग्निहोत्राप्रङ्गभूतान्युपादकाधानाङ्गम् ।
सु. पृ. १६. ● पूर्णाहुतिः सुमि चतुर्गुहीन गृहीत्वा

'सप्त वे अग्ने समिधः' इति मन्वेण होमः । स्वचित्
आज्यपःशाधिक्य मन्त्रन्तरं च । के ● पूर्णाहुतिम-

हृतवा नहि अग्निहोत्रादपः क्षिपन्ते । भा. १।२।६।५.

● 'पूर्णाहुतिं जुहोति' इति विषेः 'पूर्णाहुत्या सर्वात्
वामानाश्रोति' इति शेषः । पञ्चवचनं स्तुतिः
अभिप्रेतानेव च सर्वम् । १।२।१।१६. ● पूर्णाहुते-
रग्निस्कारकत्वम् । वा. १।२।१।७.

● पूर्णाहुतिपशुश्रुत्वधोऽन्यथेः इतरकर्मानधिकारः ।
वा. ३।२।१।७ । अत्र सुधा- अग्निहोत्राप्रङ्गभूतान्यु-

पादकाधानाङ्गमत् पूर्णाहुतेः । पशुश्रुत्वधाय अग्नि-
होत्राङ्गभूतं अग्निधोमीय ।

● पूर्णमासे पूर्वमासेष्वथ, पश्चात् अग्नीधोमीयन्थ-
नुशानम्, मन्त्रपाठस्य आरम्भश्चात् । ५।१।९. मीमो.
पृ. २५.३५ 'पाठधोमेन्द्राद्यवयवधोमेन्द्रापद्यो वली-

शान्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पूर्णमासे बर्हिषत्पक्षितः
पक्षः 'बर्हिषा वै धौर्णमासे प्रतनुपयन्ति' इति

विधीयते । (प्रतोपायनं प्रतनुपयम्) । 'अमापयमाहं
बहुषर्षिभ्यं वनं प्रतयति' इत्यनेन प्रतन्य पूर्वं विधि-

त्वात् । भा. ६।४।१२।३४-३५. ● पूर्णमासे
बर्हिषत्पक्षितकाले प्रतनुपेयात् । ६।४।१२. मीमो.

पृ. २०६० 'दशपूर्णमासयोः व्रते०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पूर्णमासे वार्त्तन्वीयुगलम्, अमातास्याया वृषन्वतो-
युगले च आरम्भमाणाङ्गम् । 'अग्निर्नुनामि', 'तं

होमामि' इति वार्त्तन्वी, 'अग्निः प्रनेन मन्मना',
'सोमगर्भाभिप्रेत्वा' इति वृषन्वत्यौ । वार्त्तन्वीधिकरणम् ।
वि. ३।१।१२.

● पूर्णमासयागे शावत्प्रहरणं नास्ति तावत्प्रायः
एवमावात् । वि. ४।२।४.

● पूर्णमासशब्दः सूर्याक्षरमथोऽग्निप्रसर्गवचनः ।
संक्षेपं. ३।१।१. मीमो. पृ. २०७८ 'दशपूर्णमास-

शब्दो०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पूर्विका (अवहननकर्त्ता. कस्याश्चित् दाम्पत्ये-
नमित्त्वा) स्वाव्यायकाले अरुहन्ति करोति, मायस्ते-

ऽवहन्तिमन्त्रमधीते, नासौ तेन मन्त्रेण तदभिषात
मन्मथ्यति । भा. १।२।४।३१-७.

● 'पूर्वं परमजातत्वादानाधिक्येन जायते । परश्वान-
न्यधोऽप्यदात्र त्वभाषेन संभर. ॥' अथारौ श्रीमत्पञ्चात्

प्रथमं प्रवृत्ते, लिङ्गादीनि प्रवर्तन्ते । तत्र यदि प्रवृत्तवध-
सिद्धयर्थे पश्चात् प्रवर्तमानमपि लिङ्गं श्रुतिमनुशासति,

ततः सा तुल्यविषयनिविष्टा पूर्वाभिराधिता नात्पान
कल्पते इति मृगयुष्मिहादिष्विन मित्यात्व कल्पकत्वेन

जायमाना शापिका स्यात् । वा. ३।३।७।१५ पृ. ८५९.

● पूर्वं परेण ज्ञाप्यते धौर्णवेण विरोधे । अमासशेषः ।
३।३।७।१५ पृ. ८६०. ● पूर्वं घृमं प्रतिपद्यते पश्चा-

दमिम् । यश्च धूमप्रदयेनेव कृतार्थो भवति, नास्त-
वमित्त्वापमात्रियने । भा. ८।३।३।०.

● पूर्वं हि अपवादा अभिनिविशन्ते, पश्चा-
दुत्सर्गा इति न्यायः । स्पष्टः । संवहः. , होराऽऽ
परि० ६३ च.

* सप्तमिक्षणेपु च पुरस्तादुच्चारितस्य मन्वानुपुण्यात् । पूर्वनामोचनं भवति । वा. ३।१।१४।२४ पृ. ७४०.

* पूर्वः इति स उच्यते यस्मात्सोऽस्ति । तेन 'पूर्वो धेयति' इत्युक्ते अपरो गम्यते । भा. ४।१।५।१४.

ॐ पूर्वैश्च तुन्यकोल्लयान् । १०।८।५।८॥

चतुर्मास्येषु साकभेषु द्वितीयदिने व्यामकनामानः एककण्ठाः प्रुपोद्वादाः सहजो निहितः । तथा च 'स्यवापाहः' शकनो पञ्चमानस्य अमास्याः सखीकणः, तत्र एकपिहान्' इति (५।५।२) । तत्र 'अभिषार्या अनभिषार्या इति मीमांसते ब्रह्मवादिनः' इत्युक्त्वा 'अभिषार्या एव' इति उक्तम् । तथा आपाने 'होतव्य-भ्रिहो न वा इति मीमांसते ब्रह्मवादिनः' इति विचार्य 'तृणीमेव होतव्यम्' इति उक्तम् । अनापि पूर्वैः पूर्वाधिकणोदाहृतैः वाक्यैः तुल्यकारणत्वात् तुल्य-रूपत्वात् पूर्ववदेव निर्णयः प्रत्येत्यः । 'अभिषार्या एव' इति विधिः इतरत् सर्वं अर्थवादः । तथा 'तृणी होतव्यम्' इति विधिः इतरत् सर्ववर्थवाद इति । के.

ॐ पूर्वान् परं बलीयः इति न्यायः । स्पष्टार्थः । संग्रहः .

* पूर्वैरिमन् पश्चति गवानपने स्थनीका निनिशते । सा निविशमाना अग्ने द्वे अहनी वर्जयित्वा भवति, तयोः ऐन्द्रवायव्यश्रवणाः प्रवृथाग्नात् । इपु. १०।५।२५।८५ पृ. १९७९. * 'पूर्वयोः वर्णयोः (विप्रविनयोः) वेदाप्यविनं हतम्' इति 'ब्रह्महा द्वापदान्ति' इति सामान्यविधेः पुरुषार्थः उत्संहार-विधिः । बाल. पृ. १७ .

ॐ 'पूर्वावापेन नोत्पत्तिकृत्तरस्य हि सेत्स्यति' इति न्यायः । अनेन हि श्रुत्युक्तकान्थाधिकरणकर्मोच-नादेः षड्चिन्तयुक्तविषयतया विहितस्य सदोपवासादि-योषकचननर्षकोचकतया संबुचितवाक्यार्थस्य यथावद-गुणनेन सिध्यत्येव बधोक्तपार्लेपादव्यतिरिक्तो धोष्य-मिति । साहस्री. ६१८.

* पूर्वोत्तमाग्निश्च कर्त्तव्यो बधोत्तमाग्निश्च । भा. १२।१।१३।२.

* पूर्वोत्तमेन पश्चादान्तेन वाक्ये । बाल. पृ. १४१.

* पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रम एव उदन्तत्ववदादित्-निगमकः । तेन श्रोतिष्ठोमे अशीषोमीने पशो मसान्-न्तानामवकषे. वज्रीये च अनुवाजादीनामुत्कर्षः । सोम. ५।१।१२.

ॐ 'पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथयते' इति न्यायः । अष्टविशोषो धर्मः । स च 'पूर्वजन्म०' इति न्यायेन पूर्वाजिनकर्मरूप देव वा भवतु अन्यथा, सर्वथा धर्माधर्मयोरनुभवेयावमेव न प्रत्यशरवम् । सता. ध. प्र. पृ. ७०.

ॐ पूर्वदेवतातुपलक्षणधिकरणम् । पालीवते पर्यदेवतातुपलक्षणम् श्रोतिष्ठोमे ॥

पालीवते तु पूर्ववत् । ३।२।१३।१३ ॥

भाष्यम्— अस्ति पालीवतो षड्, 'बहुवाशुप्राज्ञे आश्रयणात् पालीवतं गृह्णाति' इति । द्विदेवत्वाना शेषाः आश्रयणस्थानानामुपनीताः । ततः पालीवतो गृह्यते । अयं हुने पालीवते कन्धेये मन्त्रमाप्ते भवति सदेहः किं इन्द्रवायव्यदक्ष उपलक्षयित्वा न वेति । किं वाक्त् प्राप्तम् ? उपरक्षयित्वाः । तेषामपि हि अशौ शेषः, यथा प्रक्षिपदेवतथा इति ।

वा— पूर्वपवादायैमारम्भः । द्विदेवत्वाना ऐन्द्र-नागनादीना शेषा आदित्यस्यास्या निधिष्यन्ते । तयोऽपि पुनः आश्रयणस्थानानामागच्छन्ति । तत्रश्च पालीवतमर्हणं भूयते 'उपाशुप्राज्ञे पालीवतमाश्रयणाद् गृह्णाति' इति । तस्य हुतयोरे भङ्गमाणे पूर्ववदेव 'इन्द्रवाशुपलीकवीतस्य' एवमाशुपलक्षण कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षः ।

ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— अपनीवते हि स शेषः इह, न बध-पूर्ववत् । तत्र हि पात्रलक्षणत्वेन संकीर्त्यते, न सोमो प्रायत्वेन । इह तु 'आश्रयणात् गृह्णाति' इति स्वात्मीय. सोमो निर्दिश्यते होतु यथमाश्रयदेवता भवति । ननु स्वात्त्या आश्रयणः अनतमश्रय, तत्र यः स्वस्याश्र-यणाद् गृह्यते, स पालीवतः । यत्तु तपात्तार्, नाशौ पालीवत इति । उच्यते । आश्रयणोऽपवादगम् । तस्मात्

योऽपैति आग्रयण अनाग्रयणो वा, न सर्वं पानीवत ।
 आग्रयणाच्च एष सर्वोऽपेत । ननु अनाग्रयणादपि
 अपेत । नैष दोष । आग्रयणात्तावदपेत । तेनासौ पूर्वं
 देवतापि पौत इति न शक्यते यत्तुम् । वो हि
 इन्द्राण्यस्य सोमस्याग्रयण शेष , न इन्द्राणीति इति प्रकृतौ
 उच्यते । इहापि तददेव पूर्वदेवतायस्याग्रयणो वदित य ।
 ननु वोऽसौ पूर्वदेवताऽर्थे तस्यैवाय अग्रयणम् । नैति
 श्रुम् । नहि हुतस्त्वानयो हव्यते । ननु प्रकृतवत्ते
 हुतस्त्वानयो न हव्यते । उच्यते । हुतहुतस्य समदायस्य
 उनावयव उपरस्थिते तदेवतस्य । ननु इहापि समुदाय
 एव आसीत् तदेवत्य , तस्यैवायमवयव । नैत्युच्यते ।
 आसीरप समुदायस्तद्दय । इदानीं नकारयव अप
 देवयो जात । तेन समुदाय तदेवत्ययादयेन । आह,
 पूर्वदेवतापीतस्यासौ अग्रयण आसीत् तेन भूतपूर्वगत्या
 भविष्यति । उच्यते । प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्या अभिधान
 कृतम् । इहापि उददेव न कर्तव्यमिति । अपिच इन्द्र
 देवस्य तत्र इन्द्राणीत्युक्तम् । अनपनीता च तस्य
 इन्द्रदेवता । अथ पुन पूर्वदेवतासंबन्ध अग्रयण ।
 तस्मात्तत्र पूर्वदेवता (इन्द्रावस्थादय देवताइदानी)
 उपलक्षणीयेति ।

या— नैतत् पूर्वेण सहस्रम् । वुन ? ' यस्य
 ग्रहणवेलाया सनिधि सोऽपनीयते । सहतेन हि
 सकल्प कर्तव्यस्तत्र चोद्यते ॥ ' आग्रयणप्राप्तं पु
 द्विदेवतेषु पनीयन्त्यन्तरक्षेत्रे । एत वयपि तावत्
 पत्नीय एव सकल्प तथापि प्रसङ्गविडिरनिवार्या ।
 विमुक्त यत्र सोऽपि सकल्पनीय क्षुत एव । तथाहि
 ' योऽपेत्याग्रयणान् सोम स पानीवत इत्यते ।
 शेषेभ्यं ततोऽपैति तेन सकल्पयते तदा ॥ ' यदा
 हि ' आग्रयण पालीवत कर्गति ' इति श्रूयते, तत्र
 अनिदिहो नि अनाग्रयणात् ' आग्रयणेन शेष यत्र
 धिन् सकल्पदपनीयेत । अत्र पुन ' आग्रयणम्
 इहाति ' इति श्रूयते, न आग्रयणस्य आग्रयण इति वा ।
 तथा ' वृक्षात् पूर्णं पतति ' इत्युक्ते कइवजुरादिपत्र
 मपि प्रतीयते, वृक्षस्य अग्रदानमानोपधीप्रत्यात् । एव
 मिहापि आग्रयणात् अपेक्ष्य पनीयत्ववचनात्तम्,

नाग्रयणवत् । समानदेवाद्येश्च संपाताग्रयणयो य एव
 पैति स एव आग्रयणादपेत इति शक्यते यत्तुम् ।
 तावदेह निमित्तम् । यत् तमिश्चात् अनाग्रयणादी
 अपैति, न तत्रापिपेदे विषो वा उपयुज्यते । नहि
 अनाग्रयणात् अपेत न पानीवत इति वचनमस्ति ।
 यदि वा अग्रयणं स्यात्, ततो योऽपि आग्रयण
 ततोऽपैति, सोऽपि आग्रयणानाग्रयणोपेतत्वात् अपाली
 रत प्राप्नोति । तस्मात् आग्रयणादेव इत्यस्यान्यत्रात्
 अग्रयणकत्वाच्च अवश्यमेवमाभिविज्ञाय आग्रयणात्
 यदपेत इति । तत्र सपागत्वापि अचिण्ड इति उपग्रह
 देवतात्तत्राधिकरणम् । न च पूर्वदेवताय चमनपनीय
 उत्तरतरेषोऽव्यक्तते इत्युपायत् पूर्णं क्रमोवतवदता
 लक्षणम् । ' ननु वोऽसौ पूर्वदेवताय , तस्यैवाय
 मवयव ' इति (भाष्यम्) भूतपूर्वगत्यामिषायम् ।
 आचार्यस्तु स्वयमेवैव अग्रयणमग्रयणमिति मन्वा
 परिहसति तावत् ' नहि हुतस्त्वानयो हव्यते ' इति ।
 नहि हुतदन्वात् तस्या देवताया विद्यते तन्प्राणीकत्वात्
 इत्यभिप्राय । परन्तु अनुक्तत्रानिप्राय आह ' ननु
 प्रकृतवत् ' इति । सकल्पवेलाया तत्र देवता उपदेश
 इत्युक्तम् । इतर आह अनाग्रयणेमासीत् इति ।
 सिद्धातनादी वदति एतदेव प्रकृतिविलक्षण इति । न च
 अग्रयणतस्य ततोपलक्षणं कृतम् । इह तु स्मृतमपनीतव
 मुक्तम् । तस्मात् पनीयानेवोपलक्षणीय इति सिद्धम् ।

सोम— पूर्ववत् प्रत्यवस्थानात् संगति । श्रात
 साने ऐन्द्रतागव-मैतानस्य-भाधित्वा महा द्विदेवत्या ।
 तेषा होमनन्तर तृतीया शेषा आदित्यस्थानी प्राप्य
 तृतीयवचने आदित्यस्थानी आग्रयणस्थालीं प्राप्नुवति ।
 वि— ' द्विदेवतोप आदित्यस्थाल्या आग्रयणमि
 धाम् । स्थालीं प्राप्तस्त पानीवतस्य ग्रहणे सति ॥
 तदग्रयणे द्विदेवा किं तापे पानीवतेन वे । उपलक्षा
 न वा पूर्वदेवतास्य उपलक्षणम् ॥ अथ आग्रयणात्
 पालीवतो नैतस्य विद्यते । आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पनीयानेन
 त्यक्ते ॥ '

भाट्ट— द्विदेवताभावे इत्यापवादीना शेषा आदित्य
 स्थाल्या भाष्यस्य ततोऽपि आग्रयणस्थालीनामस्त्विति ।

पालीव्रतस्य आग्रयणाद् गृह्यते । तस्मिन् भद्रमागे द्विदेवत्या अत्र उपलक्षणीयाः पूर्वस्तु आग्रयणस्यैव पत्नी वदेवतासम्बन्धात् । इति प्राप्ते, 'पालीव्रतनाग्रयणाद् गृह्यति' इत्यपादानत्वभक्त्वात् तस्मादपेक्ष्य पत्नीव्यव-
त्सम्, न तु आग्रयणस्यैव । आग्रयणस्य अनाग्रयणमपि उच्यते तस्मादपेक्ष इति, द्विदेवत्यस्यापि देवताऽन्तर-
सम्बन्धावनाग्रत्, भूतपूर्वादेवत्या च प्रकृते अनुपलक्षणान्त-
नोपलक्षणीयाः (इन्द्रव्याजदयः) ।

मण्डन— 'पालीव्रते नु प्रदेक्ष पूर्वाम् (देव-
तान्) ।'

शंकर— 'तया पत्नीव्रते प्रदे ।' (देवता
नेत्या) ।

● पूर्वदीर्घत्वन्यायः । एकवाक्यस्थानां पदाना-
भ्योन्यपदानामपेक्षानोत्पादकत्वावसायात् एकवाक्यत्वमप्रापत्तेः
अन्योन्यतापेक्षानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदसन्वयान-
विरोधिनो ज्ञानस्य उत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानु-
पत्तेः नात्र पूर्वदीर्घत्वन्यायः समरति । सु. घ. १ । ७२.

● पूर्वदीर्घत्वन्यायः । ६।५।१९. मीमां. घ. ४९५
'अपन्तेऽन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

● पूर्वनिमित्तो हि उत्तरपदः उत्तरीनित्तस्य
पूर्वपदः । भा. १।३।६।२७.

● पूर्वपक्षवादिना विद्वान्तसादिमतं प्रतिपेक्ष्यं न
सति चेत् । वा. ३।१।३।६. घ. ६६३.

● पूर्वपक्षार्थक्रम एव प्रयोगविश्वव्याप्यत्वात्सत्तु-
एसीतोत्तरपक्षार्थक्रमनिमित्तं प्रमाणम् । अत्र पूर्वपक्षलक्ष-
णम्, उत्तरेऽपि तौल्यम् । (प्राकृतिकत्वमन्वायोऽयम्) ।
५।१।५।८-१२.

● पूर्वपूर्वरथ प्रागस्यं श्रुतिलिङ्गादीनाम् । ३।३।
७।१४.

● पूर्ववान् अनुशासो भवति । (पूर्वमन्त्रि अन्व
उत्तरम्, च पूर्ववान् उच्यते) । भा. ७।१।३।२
घ. १५२८.

● पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तस्मात्तन्मध्यं समान्नाये ।
१।४।११।१७ ॥

'वैशानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुनरेवाचे' इति
जातेऽपि भ्रूयते । तत्र 'यदष्टाकपालो भवति तान्त्रिकैर्वै-
शानरं द्वादशकपालेन पुनानि, यत्रवकपालः निड्वैवास्मिन्तेजो
दधाति, यदशकपालो विश्वैवासिन् अथार्थं दधाति,
यदेकादशकपालः निड्वैवासिन् इन्द्रियं दधाति, य-
द्वादशकपालो जगत्सैवासिन् पशुं दधाति । यस्मिन्
जाते एतामिधिं निर्वपति, पूत एव तेजस्वी अश्व-
इन्द्रियावी मद्यमान् भवति' इति अष्टाकपालत्रयस्यः एक-
दशकपालपर्यन्ताः कपालविकल्पः भ्रूयते । ते अष्टा-
दशः किं गुणविषयाः, उचार्यवादाः इति विचारे पूर्व-
पक्षमाह । अन्यत्राप्येव गुणाः पूर्ववन्तः प्राक्कपालवन्तः
मन्त्रादिना प्रज्ञाः । अतः नैषा अविद्योनादिराब्दाः
अविधानार्थाः विधानार्थाः न भवन्ति । प्रकृते तु समा-
न्नाये अष्टाकपालादिराब्दसमूहे तत्रामर्थ्यं गुणविधान-
सामर्थ्यं स्यात् । तस्मात्प्रार्थवादाः, किन्तु गुणविषयः ।

अत्र सुधा- वे वैश्वदेवादिशब्दाः पूर्ववन्तः कक्वा-
न्तरेण गुणविक्रिये कर्मणि पूर्वगुणत्वे तद्विषयगुणान्त-
मिच्छायाः, वे स्वगक्यस्थेन गुणेन निरानाद्युक्ते कर्मणि
तद्विषयगुणान्तरेण मिथानाभातेः अविधानार्थाः । अष्टा-
कपालादिराब्दानां तु समान्नायत्वात् सर्वोच्चारणत्वात्
एकवाक्यगतत्वात् उत्पत्त्यन्तद्विश्ववैश्वेयोपानवगमात्
वैश्वदेवशब्दस्य पूर्वपक्षे सामर्थ्यं तदेषामस्ति, यद्
उपलक्षितेन उत्तरविक्षेप्य बाधस्योक्तः, सोऽथ नास्ति
इति मन्त्रार्थः ।

गुणस्य तु विधानार्थेऽवर्तगुणाः प्रयोगे स्यु-
त्तरार्थं वा न हि तं प्रत्यर्पयत्ताऽस्ति । १८ ॥

पूर्वपक्षं दृष्टव्येन निरस्तम् किद्वान्तमाह । गुणस्य
अष्टत्वादेः विधानार्थं वाक्ये स्वीकृते सति अवर्तगुणः
वैश्वानरवागस्य गुणा न भवन्ति अत्रराज्यदः । तस्मात्
ते प्रयोगे वैश्वानरगुणान्ते अनर्पणः स्युः । हि यस्मात्
तं पुरोहार्थं प्रति यार्थं प्रति वा अर्थवत्ता सफलता नहि
अस्ति । अर्थवत्त्वे तु वैश्वानरवागस्य स्तुतिरूपवत्ते ।
तस्मात् अष्टाकपालादयः अर्थवादाः इति सिद्धान्तः ।

तच्छेषो नोपपद्यते । १९ ॥

तत्राह पूर्वपक्षी । अष्टत्वादिकं तच्छेषः तेषां अष्टत्वादीनां अविहितत्वात् शेषः सावको वाक्यशेषो नोपपद्यते इति चेत् ।

अविभागाद् विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् । २० ॥

अष्टाक्षरान्यदिवाक्यज्ञानं द्वादशकपालात्मकशेषत्वमाह सिद्धान्ती । विधानार्थं विधीयते इति विधानं कर्मणि स्यात्, विधिविपर्ययोस्तु द्वादशकपाले स्तुत्यर्थेन स्तुतिरूपेण प्रयोजनेन अष्टाकपालादिवादा उपपद्येरन् । अविभागात् विभागाभावात् द्वादशमु अष्टादीनामन्तर्भावात् । अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेन अष्टात्वापर्यवस्तुतिः उपपद्यते । सुधायां तु 'तत्सामीप्याच्च शक्तनुवन्ति अष्टादिशब्दाः तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम्' इति वार्तिकानुसारेण अविभागाशब्दं साग्रीप्पवाची इत्युक्तम् ।

कारणं स्मादिति चेत् । २१ ॥

तत्राह पुनः पूर्वपक्षी । अष्टत्वादिकं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य कारणं स्यात् । 'पूत एव तेजस्वी' इत्यादिना फलमुच्यते । 'वाक्यैवेनम्' इत्यादिस्तुतेः प्राल्पान्तिको विधिः । 'यदष्टकपाल' इत्यादिभिः साध्यादशैः प्रत्येकं विहितानां वपासत्त्वेन पूत एवेत्यदिभिः पूतस्यन्यः नियते । तस्मात् विषयः । इति चेत् ।

आनर्थक्यादकारणं, कर्तुर्हि कारणानि, गुणार्थो हि विधीयते । २२ ॥

अनं ब्रह्मवर्चसादिफलार्थत्वेन अष्टाकपालादीनां यागानां विषयः स्यात्, न तु द्वादशकपालस्य अपस्तुत्यस्तुतिः इति 'कारणं स्यात्' इति मतेन पूर्वपक्षिणा उक्ते सिद्धान्ती आह । वैश्वानरमित्यारण्यस्य पशुमान् भवति इत्यन्तिके वाक्यम् । अष्टाकपालादिसाध्याशेषान्तेन फलानि 'यस्मिन् जाते एतामिति' इत्यादिना उपसहृताणि । अस्मात् अष्टत्वादिकं पुनश्चात्रब्रह्मवर्चसादिकृते अकारणकारणत्वेन त्रिधानानर्हम् । आनर्थक्यात् निष्फलत्वप्रसङ्गात् । कथम् ? कर्तुं तेषु हि यस्मात् तानि कारणानि, पूतपुनश्चरूपफलकारणानि भवन्ति । हि तस्मात् अष्टाकपालादिसाध्याः न जायन्ते, न कर्मणि शुभाविधिः,

नापि फलेषु गुणमिति, किन्तु गुणार्थः गुणेन स्तुतिरूपेण अर्थः प्रयोजनं यस्य न, वैश्वानरयाग एव विधीयते । अस्मात् अष्टाकपालादिकं अच्युत्यानुवादः अपर्णादः इति सिद्धान्तः । के.

ऋ पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समान्नाये । १।४।१२।१७ ॥

'वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते, यद्दशकपाले भवति वाक्यैस्तेन ब्रह्मवर्चसेन पुनति, यत्रकपालसिद्धितैवास्मिन्नेवो दधाति, यद्दशकपाले विषयैवास्मिन् अत्राय दधाति, यदेकादशकपालसिद्धिभूयस्मिन् सिद्धिश्च दधाति, यद्द्वादशकपाले जगदीरास्मिन् पशुन् दधाति । यस्मिन् जात एतामिति निर्वपति, पूत एव (स) तेजस्यपत्ताद ईन्द्रियाणी पशुमान् भवति' इति कपालविकल्पाः श्रूयन्ते । तत्र सदेहः किमष्टत्वाद्ये गुणविषयः, उतापैर्जाय इति । अनं प्रभाकरणे संयतित्येभान् इत्यमपित्तरणमुपनिर्णयम्— 'यद्दशकपाले भवति' इत्यादीनां विहितस्मारकत्वाभावात् न मन्त्रवैतान्तर्यः, भावार्थत्वाभावाच्चिरण्याभावात् नानुपेक्षत्वेन, अष्टत्वादिसुगुणान्यत्रोपेक्षाभावात्साध्यासिद्धिः नापि गुणविधित्वेन । न च वैश्वानरयागे गुणविधानम्, तस्य द्वादशकपालादिसाध्यादशैस्तेन सत्त्वान्तरविधानासम्भवात् । अष्टत्वादिना विषयेद्वादशकपालास्तुत्यर्थमात्रं नार्थैर्जायत्वेन । इति सर्वथा विधित्वाभावात् अप्रामाण्यमेव 'यद्दशकपाले भवति' इत्यादीनाम् । इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अर्थैर्जायत्वेन यथाभाष्यमेवेति । तदयुक्तम्, वश्यभाष्यपूर्वपक्षस्याप्येन गुणविधित्वेनैवान्वयसंभवात् । इति यथावार्तिकमेव अविकल्प्य प्रस्तुते । गुणविधिप्रतिबोधितं नाममेवकं निरूप्य, प्रवृत्तैवेदीनां गुणविधित्वमपि योगिकं अपर्णादस्य निरूप्यते । अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽस्मिस्यि । 'वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते' इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानान्त् द्वादशकपालविधानं तावत् व्यवस्थितमेव । नापि तदनन्तरश्रुतान् अष्टाकपालादीनामेकादशकपालपर्यन्तान् अन्यं गतिरिति । यत्रो न तत्रैव नानुपेक्षत्वेन अस्त्व गतिः, द्वादशकपाले कर्मणि अष्टाकपालानाम्, प्रवृत्तिनिमित्तः

भानात् । नापि अर्थवाद्देवेन, द्वादशकपालम् अष्टा-
कपालत्वेन म्बुलसमभात् । ननु द्वादशकपाले अष्टा-
कपाल उन्तर्गत एव, अतो नामधेयत्वमर्थवाद्देवं वा
भविष्यतीति । मैत्रम् । महासंख्यायामेकं उतिरिक्ता-
वन्तस्मक्याया अभवात् । अर्थेऽत्राद्रिभ्या हि सत्या ।
नहि यावत् सत्येऽनपेक्ष्य द्वादशसंख्योत्पत्तेः,
सात एवपेक्ष्य अष्टसंख्याऽप्युपपत्तेः । (यत् १)
संख्यान्तरेणतौ न संख्यान्तरेणचिदेतुभुतमुद्रयन्तु-
भावात् संख्यान्तभावात् । नहि सत्या सत्तामादेश
सत्येयमसंख्यन्ति, किन्तु सत्याऽन्तरपरच्छेदेनैव, इति
न द्वादशसंख्याया अष्टतादिसंख्याऽन्तर्गति । किन्तु
संख्याऽन्तरेणतौपयोग्यान्विधानानि पर सन्ति । न
चाष्टकपालादिद्वादशेन अधिदानानि अभिधीयन्ते, येन
यथाकथञ्चिदपि नामधेयत्वमर्थवाद्देवं वा भवेत् ।

अन्तुपेक्ष्यगदिनाभ्युच्यते । अन्तु वा महासंख्यां
भक्तस्मरणा, तथापि ' अष्टम् कपाले तु सष्टम् पुरो-
दासोऽष्टाकपाल ' इति संख्यानदिनोऽयम् । न च
द्वादशकपालाक्षये अष्टत्वम् द्वादशसंख्यापूरकचतुष्टय
निरपेक्षम् पुरोदाससंस्कारार्थेकपालविशेषत्वमयत्तम्,
किन्तु चतुष्टयापेक्ष्यैव तत् । यदपि अष्टकपालाक्षयेऽपि
अष्टस्य चतुष्टयापेक्ष्यैरोपादानमस्मिन्नम्, न च तत्
संगति, सापेक्षत्वेन समासतद्वैतस्योत्पत्तिसमभात् । अथ
चतुष्टयनिरपेक्षस्य द्वादशकपालान्तर्गतस्याष्टास्य पुरो-
दाससंस्कारार्थेकपालविशेषत्वमुच्यते, तथा सति द्वादश-
कपालाक्षये तथातस्याष्टस्य प्राप्तत्वेन नामधेयत्वम्,
नाप्यर्थवादयम्, किं तर्हि ? गुणविधित्वमेव । तदुक्तम्
' यद्यप्यर्थान्तराऽस्त्येव महान्तरायास्तान्तरा ।
अपरिच्छेदकत्वात् नौसौ कर्मविशेषणम् ॥ '
(वा पृ ३४९) इति । तथा ' पूर्वज्ञानार्थयाचित्वे
नानवेयार्थवादते । अप्रामत्यादिहेतौ स्युर्थ्येदेष-
विकल्पवत् ॥ ' (वा पृ. ३४९) इति । न च
प्रकृत्य वैश्वानरगाम्य उक्तचिद्विद्वादशकपालसद्वत्त्वात्
कथं तत्राष्टकपालिगुणविशेषणमिति वाच्यम् । नसादेक
पिद वाक्यमनेनमस्याविशिष्टवैश्वानरगाम्येति वाच्यम् ।
अत सर्वेषामेतेषां चिद्विद्वत्त्वम् न कल्पके कश्चिद्विशेष ।

एकशक्यविहितत्वेऽपि सत्यासमाकादेव च त्रिकल्पः ।
यस्यैव तु द्वादशकपालस्य विहितत्वात् पुनर्विधानं न
संगतिरिति तस्यैवत्वेन धीर्तन्मत्तुत्वादावर्थमेवेति । अत पूर्व-
वन्तो ये त्रिविदपूर्वमर्थमभिधत्ते ते अविधानार्थाः, अतः
अष्टयादितन्मात्राद्यै तन्मात्रार्थं विधानतामर्थ्यमेवेति ।
एवं प्राप्ते, अभिधीयते—

गुणस्य तु विधानार्थे तद्गुणाः प्रयोगे सु-
रन्वर्थकाः, नहि तं प्रत्यर्थवत्ताऽऽस्ति ॥ १८ ॥

अथमभिप्रायः । भर्तृदेव यदि उचितविद्वादशकपाल-
वस्ते वैश्वानरगाम्य अष्टादासो विधातु शक्येत् । न च
एकशक्यत्वप्राप्तेन सर्वेषामेतेषां चिद्विद्वत्त्वात् न द्वादश
त्वेन अपरोक्ष इति वाच्यम् । गुणविधौ सति एक-
वाक्यत्वस्यैवभावात् । ' अर्थेऽस्त्येदेव वाक्यं तादाहृद्यं
चिद्विद्वत्त्वं स्यात् ' (२।१।१६) इति गण्ड एक
वाक्यत्वलक्षणम् । न चैकार्थत्वम्, परस्परविरोधना
सत्यानामेकमात्राऽन्तर्विधायकत्वात् । नापि विषय-
मानसाम्बाहुत्वम्, परस्परविरोधादेव अन्योन्यात्काङ्क्षाया
अभावात् । अतो न तावत् द्वादशकपालवैश्वानरगाम्ये
गुणविधानं संगति । नापि विपरिणतवैधानमपदानुपह्नेन
' अष्टकपाले वैश्वानरो भवति ' इति गुणविद्विद्यया-
न्तर्विधानम्, विपरिणतानुपह्नेदोपादेव । अगत्या हि
विपरिणतानुपह्ने क्रियते । अस्ति चार्थवादत्वेनैव
अत्र गतिरिति वक्ष्याम । तदुक्तम् ' वैश्वानरपदं नापि
यागयाजानुपश्यते । विभक्त्यन्तस्योदित्याज
चतैऽस्मादनर्थकम् ॥ ' (वा. पृ. ३५०) इति ।
ननु एत तर्हि प्रकृत्य वैश्वानरगाम्याभित्य यथासत्य
पुत्रतादिफले अष्टादासो विधीयन्ताम्, ' गायथैत्रेण
ब्रह्मचरसेन पुनाति ' इत्यस्य (इन्द्रादेः) अर्थवादस्य
भविष्यति । मैत्रम् । ' वैश्वानर द्वादशकपाल निरपेक्ष
पुरो जाते ' इत्युक्तम् अन्ते च ' यद् द्वादशकपाले
गति, यस्मिन् वात एतापिद्वि निर्वपति ' इत्युक्तमोप-
संहारस्यै द्वादशकपालकीर्तनात् द्वादशकपालविधानस्येक-
मिद वाक्यमयगम्यते । तत्रापि यदि ' गोदोहेन पशु
कामस्य ' इतिवदष्टाकपालगदौ कामनोपपत्त्येन फलजन्य-
रुद्वत्तरमायम्येत, तदा वाक्यभेदः स्वीजियेकपि,

हितु न चैवमस्ति । अतोऽयं न गुणकृतसंभवः । एकत्राक्यतात्वात् अर्थादादवमेवेति । नच द्वादशकपाले अष्टाकपालदेरभावस्योक्तत्वात् कथमर्थवादादवमिति वाच्यम् । यतः स्तुतिर्भवन्ती न यथाभूत्वाप्येतीर्त्तनेनैव भवति, सहा अस्या वाऽर्थेन स्तुत्युपपत्तेः । तदनापि द्वादशकपालसंस्कृतपुरोडाशसदृशो भागोऽस्ति इति सादृश्यनिबन्धने स्तुतिः, इत्यर्थवादनैरोपपत्तेर्न गुणविधानं हितु अर्थवादादवमेवेति । प्रयोजनम्, अष्टाकपालदीना द्वादशकपालेन सह विकल्पेनानुष्ठानं (पूर्वर्धे) सिद्धान्ते तु नित्यं द्वादशकपालेन एवेति । सूत्रं तु गुणस्य तु विधानार्थं त्वष्टाकपालादिवाक्याना गुणविधिरख्ये सति तदुक्त्याः यागप्रयोगे अनर्थका भवेयुः । नहि तं यागप्रयोगं प्रति तेषा गुणान्तरमर्थरत्ताऽस्ति तत्र द्वादशकपालेनानुष्ठानादित्यर्थः । तौता.

● पूर्वमस्ये क्षीणे दीर्घानः (यवाः) प्रियङ्गवश्च भवन्ति । भा. १।१।४।९.

● पूर्वाह्नस्यैव प्रायेण वैदिकन्यापारकालत्वम् । सु. ट. १।१६३.

● पूर्वाह्नच्छायान्यायः । यथा दिनपूर्वाह्नच्छया प्रथम महती पश्चात् क्षीणा, तथा खल्वस्य मैत्री ज्ञातयेति भाः । साहस्री. ३।३।

● पूर्वाह्नमर्घ्यदिनादयः समस्तप्रयोगसत्ताः । वा. १।१।१६ ट. १९०.

● 'पूर्वेणुमावास्याया वेदिं करोति' इति वेदिरप-
कृत्यमाणा हविर्भिवत्तनं नापकर्षति । टुप्. ५।१।
१६।२९. ● 'पूर्वेणुमावास्याया वेदिं करोति' इति
भावविपर्यय आर्षिकः प्यस्त्वः । यजु. ट. १९.

● 'पूया प्रथिष्टमागः' अत्र इत्यदेवतसोर्त्तमात्
याग. चरयते । वि. १।१।१०. ● 'पूया वा विम-
जतु', 'मगो वा विमजतु', 'अर्धमा वा विमजतु'
एषा मन्त्राणा पुरोडाशविभागो विकल्पः न तु समुच्चयः ।
१।२।१।११।२९.

● पूयाधिकरणम् । कौण्यपेयणाधिकरणम् । १।१।
१।१।१४.

● पूयाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपपरिहारः । गान्ध-
पादान्ये (१।१।१९।१९-४६) 'पूया प्रथिष्टमागः'
इत्यत्र अनारम्भाद्योते सिद्धान्तिन्तम् । मन्त्रे इति यावः
इति स्तुत्याया भव्यं स्वीकार्यं वा भागशब्दार्थः ।
एषश्च देवताऽधिरण्म्यामेन (९।१।१।६-१०)
देवताविग्रहादिपञ्चरुपिणसेन भक्षयित्वास्वीकृत्वासम-
वात् तदुद्देशेन त्याज्यं भगवानन्देन लक्ष्यते । तदुक्तम्
' देवता निष्कल्य नैव पेयणस्य प्रयोजिका ।
त्रपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते ॥ मुर्या-
र्थासंभवाद्यागलिलक्षयिपयाऽत्र हि । श्रूयते भाग-
शब्दोऽर्थं नानुपादानमस्ततः ॥ ' (वा. १।१।१९)
इति । तत्र नोदयन्ति, केनल्युपदेहेनेन प्रथिष्टता न
विधेया बुद्धाद्रित्तु पूण्यः श्रवणमिच्छामात्रेन श्रवणप-
स्थानेन आनर्थक्यायात्वात् । न च यागमन्त्रोद्देशेन
प्रथिष्टताविधिः, नित्यवत् पूण्योऽनुष्ठानस्य प्राग्यमात्रे-
नायोगान् । अतोऽयत्र यागविशिष्टपूरोद्देशेन पृथिविशिष्ट-
यागोद्देशेन वा प्रथिष्टता विधेया, तत्र च विशिष्टानुवाद-
योपः । तत्र न परं ए एव कित्तु 'सङ्घैः स्मिष्टकृत-
यजति' 'वपट्कृतं' प्रथममत्र' इत्यादाविव एकमित्त-
रमासपदे उत्तरपदार्थोद्देशात् पूर्वपदार्थविधेयं एकत्रस्त-
रामाभावात् समासविधातोऽपि स्यात् । न च 'यद्यप्ये च
प्रजापत्ये च सार्थं जुहोति' इत्यादी 'क्षीमे वसतानवमि-
मादधीयाताम्' इत्यत्र च यथा सत्यमनुवादेन चरनानु-
वादेन च देवतायाः क्षीमस्य च विधौ प्रथमप्रकृतयोः
बुद्ध्यन्वयानुवादादात्तु विशिष्टानुवादोपपरिहारः, एव
पूयास्ये समवति अत्रकलापितत्वात् । तस्मादिह
विशिष्टानुवादकृत्यप्रयत्नेऽस्य कः परिहार इति ।
अत्र श्रूमः । तथा 'सोहितोऽपि स क्रतुः प्रवर्तते'
इति उपाधिपयतमेव लौहित्य कृत्स्नश्च उद्दिश्य विधीयते,
अन्यथा वैरिकादिना हाहादेन क्रूरिववा लौहित्यकल्प-
प्रसन्नेत । समासेपास्तविशिष्टार्थविधौ वाक्यमेदंश नास्ति,
लौहित्यमात्रपरश्च विधिर्भवति, 'उष्णीषिणः प्रवर्तते'
इति प्रकृतितः उष्णीषप्रान्ते । यथा वा 'एकं कामं तुचे
जियते स्तोत्रेयम्' इत्यादिना स्तोत्रोद्देशेन कर्मतमेन
नित्यं विधीयते, अन्यथा स्तोत्रे एव हाहात्कित्त्व-

विधायत्ते. श्रीणि स्तोत्रमि क्रियेत् । यत्रपि च स्तोत्राणा-
मुत्त्वतो एकत्वं निरुच्यते, तथापि भाष्येण इव नित्य-
संख्या मयाद्येव, स्तोत्रावृत्तिश्च न क्रमावृत्तिं विना उप-
पत्ते इति ऋगावृत्तौ च स्यात् न तिरस क्वचः । तस्मात्
यादृशी ऋगवा नित्यसंख्या समासात् प्रतीयते, तादृश्येव
विधीयते, सख्यामानवरश्च विधीर्भवति । एव एववाक्ये-
ऽपि भागः स्याज्य हर्मितीति यावत् । तत्राश्च समासान-
गतं हविर्गतमेव पेपय ष्वोदेदीन विधीयते पेपयमान-
परश्च विधीर्भवति । न च हविर्गतं पेपय अदेवताभूते
पूष्णि हविर्मासात् शक्यं कर्तुं इति पूष्णो देवतात्वा-
खेपेण देवताभूते एव पूष्णि पेपय विधीयते इति न
विशिष्टानुवादशेषः, न च समासैवैकशेषः इति
सर्गं सुखम् । इति पूषाधिकरणसिद्धान्ताखेपरिहरः ।
बाल. पृ. १०१-१०२.

॥ पूषातुमन्त्रमन्त्रन्यायः ॥

संस्कारक्यादपोदिते न स्यात् । ३।२।१।२ ॥

भाष्यम्— अथ बहुला पूषातुमन्त्रादीनामुत्त्वयौ न
भविष्यतीति, सुचसोपामुत्त्वयः । संस्कारतो हि मन्त्रः ।
सः अस्ति संस्कार्ये अनर्थकः इति यत्रार्थवान् तत्र
नाप्यपि ते । न च कश्चिदेषो भविष्यति ।

धा— अनोदिते पूषादी दशपूर्णमासयोः च मन्त्र न
विनियुज्यन्ते, सुचमेव तत् । संस्कारस्य संस्कार्यपरत्वात्
लिङ्गेन च प्रवरणत्वात् । कथं पुनः एषामुत्त्वयाना
पैदिकैः कर्मभिर्योगः, कथं वा क्रूरङ्गसामान्यविनि-
योगमन्त्रेण ङिङ्ग देवतायामेव वेद्यया विनियोगक-
मिति, तदुच्यते— 'वामातुमन्त्रादीनीति समाख्या
कृत्युयोजिनी । तस्माच्छकृत्सुत्त्वयेन प्रातिस्वदेवते
श्रौती ॥' वामातुमन्त्रमन्त्रमन्त्रा हि एषा यामसंस्कारादौ
अनुपपन्नाना मागसामान्याङ्गत्वं गन्वति । 'अतो
विशेषपचिन्वतामशक्येष्वनियोजनान् । शक्यार्थ-
विनियोगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥'

कुन्टूलम्— 'पूषोऽहं देवपुत्र्या प्र प्रभया च
पशुभिश्च जनिषीय' इति मन्त्रो हि पूष्णो देवतायाः
प्रशान्तान्तरात्मसंस्कारजनकः । स च यत्र संस्कार्यस्तत्र

गच्छति । दशपूर्णमासयोस्तु न पूषा देवतात्वेन योदितः ।
....अत्र. पूषातुमन्त्रमन्त्रस्य विवृती उक्त्यौ युक्तः ।

● उपवीत सामिधेय्यङ्ग तदवान्तरपरकणात् (तच्च
संदेहो न ज्ञायते) इति प्राप्ते, निर्विद्विर्भ्यवधानात्
तोषणीतस्य सामिधेय्यङ्गता । न च पूषातुमन्त्रमन्त्र-
न्यायः (३।२।१।२), अथ हि उत्तरकालं बहूनि
वाचनिकानि, तत्र एकस्य पूषातुमन्त्रमन्त्रादेः पर-
प्रकरणसाम्यकस्यात् । यत्र तु विच्छेदकानि बहूनि उत्तर-
कालं न वाचनिकानि स्वल्पम्, तत्र वाचनिकानि एव
अनारम्याघोक्त्यायेन अङ्गत्वोपपत्तेः न प्रकरणानुवृत्ति-
कल्पना । भाट्ट. ३।२।१।२.

● पूषातुमन्त्रमन्त्रानि दशपूर्णमासमकरणे अवबद्धान्य-
सि न पुत्र्यात् प्रकरणं निच्छेदयति । वा. ३।२।१।१।
२१ पृ. ७३३, ● पूषातुमन्त्रमन्त्रानि लिङ्गप्रकरणविधेये
उदाहृतानि । यावत् प्रकरणेन न वाक्यत्वं कल्पते, तावत्
लिङ्गेन श्रुतिः । तथा यावदित्यत्र प्रकृत्यादिप्रकाशन-
सामर्थ्यम्, तावदिह विनियोगः इति शक्यः । ३।३।७।
१४ पृ. ८३६, ● पूषातुमन्त्रेषु अपकर्मः पञ्च-
मादीना (देवतादिनाविधान्यात्) । ३।२।६।१७.

● ननु यत्रावनमह्यं तत् प्रकृत्यवसानात् अना-
रम्यकादरूपेण नवमं विदधाति । तस्मात् पूषातु-
मन्त्रमन्त्रन्यायेनैव संस्कारे इति नार्थोऽधिकरणेन । वा.
३।२।१।२।२ पृ. ७३८.

● पूषादिपदानां गुणत्वमावात्, तद्व्यतिरेकेण
इत्यपदाना प्रकृत्येष्वेवप्रतिषेधकत्वाभावाच्च विवृती
उक्त्या । भाट्ट. ९।३।९.

● पूषातुमन्त्रः 'अवन्तको हि सः' इत्यादिवान्य-
शेषेय वैदिकप्रसिद्धया चार्थविशेषे स्वः, न तु पूषाति
इति ध्रुवताया अन्वयागमिवासी । मीन्या.

● 'पूषीयादित्रायमानाय तयान्' । कसं. १०।
११७।५ । भोज्यत्वं पशुमार्गं याचमानाय दत्तम् इति
विधिः । सु. पृ. ६७३.

● 'पृथक् चिति समादाय न विप्र गन्तुमर्हति'
इत्यनेन 'मृतास्तुयमान नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मगात्रात्'
इति सामान्यप्रतिषेधस्य उपसंहारः । बाल. पृ. ३४.

• 'पृथक्त्वेनामिधानोर्निवेशः' ४।२।११।
 ३४ । अनत्यन्तपरस्परं तु 'तद्(समुदाय)द्वि-
 लानुसारिणे दर्शपूर्णमासशब्दौ तद्विपर्यौ भवतः' इति ।
 वा. २।२।३३ श्र. ४८१ । सुधा- शौर्गमास्यमास्य-
 शब्दोक्तसमुदायत्रित्वानुसारित्वादर्शपूर्णमासशब्दयोः समु-
 दायविपर्ययमिति । घृ ७३२. • 'पृथक्त्वेनामि-
 धानोर्निवेशः' । गगविशेषाणां फल्यत्वात् फल्यत्वस्यैव
 प्रधान्यापरपर्यायव्यत्ययान्तरात् सनिहितस्य फलस्यु-
 क्तस्य अङ्गत्वकारणमागित्वात् अश्रुतान्यफलान्वयकल्पने
 च गौरवापत्तेः आधातदीना अङ्गत्वैव युक्ता इति
 सूत्रार्थः । सु. पू. ७२३.

• पृथक्त्वनिमित्ता हि 'अथाज्या वै निगदा
 ऋचैव यजन्तीति' उपदेशा भवन्ति । भा. २।१।१३।
 ४५.

ॐ पृथक्त्वनिवेशान् संप्रत्यया कर्मभेदः स्यात् ॥
 २।२।७२१ ॥

अस्ति वाजपेयः 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत'
 इति । तत्र प्राजापत्याः परावः 'समदश प्राजापत्यात्
 पशुनष्टमते, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्यै,
 श्यामागन्तव्य एकरूपा भवन्ति, एतन्नेव हि प्रजापतिः
 समुद्भवे' इति । तत्र सदृष्टते किं सप्तदशैतानि कर्माणि,
 अथवा सप्तदशपशुकर्मैकमेव कर्म इति । सपरिकरमन्यास-
 प्रमाण प्रतिपाद्य इदानीं सत्यानिबन्धन कर्मभेदो
 निरूप्यते । अत्रापि पूर्वापत्तिगोऽभिप्रायः— प्राजापत्या
 नित्यत्र देवा विप्रह्वाचन प्रतिभाति । प्राजापत्यश्च
 प्राजापत्यश्चेति तद्विद्वान्नामममेकशेषः । अथ पशुश्च
 पशुश्च पशुश्च परवः, प्रजापतिदेवता एषा ता. प्राजापत्या
 इति कृतैकशेषाणां प्रजापतिदेवतासम्बन्धः । तदुक्तम्
 'किं न्ययं तद्विद्वान्नामममेकशेषः श्रुतो भवेत् ।
 किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्विद्वान्संगतिः ॥' इति ।
 (वा. २।२।७।२१ पू. ५२३) । तत्र कृतैकशेषाणा-
 मेव तद्विद्वान्गतिरिति युक्तम् । येन हि तद्विद्वान्त्वैक-
 शेषः क्रियते, तेन प्रजापतिपशुशेषोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयो-
 र्द्वेषोरेव वरणीयः, न च तत्र प्रमाणमस्ति । बहुवचन हि
 प्रमाणमैकशेषे । तत्र विशेष्यभूतप्रत्ययार्थयत्नेन प्रत्यक्ष

मुपलभ्यते, न तु विशेष्यभूतप्रत्ययार्थयत्नम् । तेन
 प्रत्ययार्थभूतानां पशुनामममेकशेषः प्रतीयते इति सप्तदशानां
 पशुना एकप्रजापतिदेवतासम्बन्धात् सप्तदशपशुप्रत्ययैकै-
 क्येति । तदुक्तम्— 'प्रत्ययार्थयत्नत्वं हि प्रत्यक्षमुप-
 लभ्यते । तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ
 भवेत् ॥' इति । (वा. २।२।७।२१ श्र. ५२३) ।
 एवं च सति कर्मैकशेषात् कल्पनात्प्रवृत्तं भवति । ननु
 एकश्यागपरत्वे अतिदेशात् एकदश एकादशवादानगणः
 प्राप्यते । तस्य च सप्तदशसु पशुषु यदि एकस्य
 आदानगणस्य सम्बन्धः, तदा पशुषु न स्यात् । अथ
 मिहितस्य, तदा षोडशसु पशुषु न स्यादिति कथमेक
 कर्मत्वम् । मैवम् । एव हि मन्यते, नायं साक्षात्
 यागधर्मः, किन्तु यागनामभूतपशुधर्मोऽथ षोडशरेण
 यागोपकारकः । तत्र यागोनापि स्वभावनीभूतपशुशारेण
 आकाङ्क्षमाणः प्रतिपशु भेदेनैव अवदानगणः सम्बन्धते
 इति सप्तदशपशुप्रवृत्तः एक एव याग इति । एवं प्राप्ते,
 अभिधीयते । भवेदेव यदि कृतैकशेषाणां तद्विद्वान्त्वयो
 भवेत् । किं नर्हि ? तद्विद्वान्नामममेकशेषः । न
 च बहुवचनसम्बन्धात् प्रत्ययार्थस्य पशोरिव एकशेषो
 न प्रकृत्यर्थस्य प्रजापतेः, बहुवचनसम्बन्धात्प्रजापति
 वाच्यम् । मते ननु बहुवचनसम्बन्धयोग्यस्य हि तदभावेन
 एकार्थपरत्वात्वात् गमयति । न श्लेषसंबन्धात्प्राजा-
 पतेः बहुवचनसम्बन्धयोग्यता समस्ति । तेनात्र बहु-
 वचनसम्बन्धाभावस्य अनिर्वायकत्वात् अवयव सदेहः
 किं कृतैकशेषैव प्राजापत्यसम्बन्धावमेकशेषः, अथवा
 प्रत्ययार्थभूतपशुशब्दस्य इति । तत्र वाक्यशेषगतप्रकृति-
 शब्दवशादेव निर्गमो भवति । प्रकृतौ हि एकपशुगतस्य
 एकादशवादानगणस्य एकश्यागनामममेकशेषयत्नम् ।
 तत्र प्राप्येकं सप्तदशपशुगतस्य एकादशवादानगणस्य एक-
 श्यागलाघनत्वे सति न समवर्तीति प्रतिपशु यागभेदो-
 ऽवगम्यते । स च तद्विद्वान्नामममेकशेषस्य भवतीति
 तद्विद्वान्नामममेकशेषः इति निर्गमिते । यथोक्तम्— पशु-
 धर्मोऽयमेकदशवादानगणो न यागधर्मः । स च यागै-
 कत्वे सति अतिदेशात् प्रतिपशु समन्यते । तदुक्तम्,
 तत्र एकादशवादानगणस्यै नैकदशवादान्तिद्विद्वानो-

ऽभिधेत् । किं तर्हि । अत्रदीर्घे इति व्युत्पत्त्या एका दशावदेवप्रदेशेऽन्यत्रः । न चाद्यौ पशुधर्मः, पशु-संस्कारावभावात्, किन्तु यागवाचनत्वात् यागधर्मः । अतश्च एकयागत्वे एते एकपशुधर्मैकादशावदेवयग-संबन्धः, न तु एकपशुधर्मः । तथा यति एकपशु-गतस्य एकादशावदानगतस्य एकयागवाचनत्वप्रतिपाद-कातिदेशवाचप्रसङ्गात् । तेन सप्तदशयज्ञात् यागवाचनत्व-संबन्धे सप्तदशैव एते यागा इति सिद्धम् ।

एतत्तु भाष्यकारेण द्रव्यगताऽपि सत्या कर्मभेदिका इति प्रतिपादयित्वा प्रकृतम् । कर्मगतसत्या सत्त्वं श्रुत्वात् आख्यातत्वात् एकभवनविधानात् कृतार्था, न भावना-भेदभाषादवनीति भवनभेदे प्रमाणाभावात् एकैव भावना विधीयते । ननु होमभेदादेव भावनाभेदो भविष्यति । होमभेदश्च 'सिद्ध आहुतीः' इति पृथक्-निवेशित्वात्वात्कथादेव प्रतीयते । तत्प्रकारेण भावनेकत्व-मिति । मैत्रयम्, प्रथमं तावत् स्वपदे एकैव होमभावनया प्रतीयते । पश्चात् पदान्तरसम्भवात्वात्सम्भवात् सत्याभेदः प्रथमारगतैकत्वभावात्प्रत्ययेन 'एकादश प्रयाजान् यतति' इतिवत् अभ्यासेनैव उपपन्नत्वात् भावनास्वरूप-भेदमाप्तयित्वात्ममित्येवैव भावनेति । एवं प्रथमे, अभिधीयते । भवेदेव यदि उत्पत्तिमतेषां सत्या न भवेत् । तथाहि, 'सिद्ध आहुतीर्जुहोति' इत्येतेन वाक्येन त्रिव्यतिशयो होमो विधीयते । न तु विहिते होमे प्रत्ययात् सख्यत्वात् वाक्यान्तरेण अत्र सख्यविधा-नम् । याऽपि जुहोतीतिपदान् एकत्वसत्या प्रतीयते, याऽपि न होमस्य, अपि तर्हि कर्तारिति कर्तृत्वमात्र-भिरूपेण स्यात्सति । तेन उत्पत्तिशिष्टनित्यवत्कालयो होमा । तत्र तेषां भेदात् तत्रतुल्यव्याख्यायां भावना विधीयन्ते इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे सप्तदशयज्ञतामेकयाग-साधनत्वे असक्तत्वात् साधनाभावस्य पदार्थानुष्ठानसमा-प्ते सप्तदशानु पशुधर्मोऽनुष्ठानम् । तद्वत् सप्तकृते एक-स्मिन् पशौ त्रिगुणे धर्माङ्गसाधनत्वस्यापि नष्टत्वात् पश्चत्तराशाद्यं प्रथमतः पशुधर्मः कर्तव्य । सिद्धान्ते

तु यागभेदे प्रतिपद्य साधनतामेदात् एकस्मिन् पशौ नष्टे तन्मानस्यैव धर्माङ्गचित्तवैरोपमिति ।

सूत्रं तु— पृथक्त्वेन सह संख्या एकार्थनिवे-
शात् उत्पत्तिशिष्टया सत्याया कर्मभेदो भवेदित्यर्थः ।

तौता
पृथक्त्वनिवेशात् संख्या कर्मभेदः स्यात् ।
२।२।५।१॥

शब्दान्तरेण अभ्यासेन च कर्मभेद उक्तः । इदानीं सख्यया कर्मभेद उच्यते । 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशु-नाकमन्ते' इति वाक्येभ्ये श्रुतम् । तत्र किं सप्तदश एतानि कर्माणि, अत्र सप्तदशगुणकमेव कर्मैति विचारे सिद्धान्त-माह । संख्याया कर्मणा भेदः स्यात् । संख्याया सह पृथक्त्वस्य निवेद्यात्पक्षवैकार्यनिवेशात् । यत्र उत्पत्ति-वाक्ये 'सिद्ध आहुतीर्जुहोति' इत्यद्यौ कर्मसमाना-धिकरणा, देवव्यतिशिष्टद्रव्यसमानाधिकरणा 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशुन्' इत्यादौ वा संख्या श्रुते, तत्र 'स्वाश्रयक्रमवेत्तवत्संस्कृतेन स्वाभ्यावाधिकं पृथक्त्वम्' इति नियमात् कर्मणो भेदः स्यात् । तस्मात् सप्तदश यागा एते इति सिद्धान्तः । के,

पृथक्त्वनिवेशिनी हि सत्या अस्मिन् पृथक्त्वे अभ्यासेन कल्पते । यावति आश्रयभवे भेदस्य तावत्स्य अभ्यस्येत् । भा. ५।२।१।२.

पृथक्त्वनिवेशित्वात् सत्याया कर्मभेदः स्यात्' इति वक्ष्यमाणस्यानेन सत्याया कर्मभेदः निश्चितः । कु. २।२।२।२ पृ १५९. * यदि 'पृथै' स्तुवते' इत्यु-त्पत्तिः स्यात् तत्र उत्पत्तिगतया बहुत्वसंख्या बहुनि-दृशानि स्युः । शा. ५।२।१।५ । 'पृथक्त्वनिवेशि-त्वान्' इति न्यायेन इति भावः । सोम. ५।२।१५.

* 'पृथिव्यै स्वाहा' इति पृथिव्यै इत्यनेन देवतोऽप्यने । तदर्थं 'वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽसात्र प्रदीयते' इतीदं आह्वानम् । तत्र स्वाहाकारो निश्चयेन चपत्कारादिद्वार्षणम् । टुप्. १०।८।१०।१२०.
* 'न पृथिन्यामभिधेत्तय.' इति शुक्तीनिषेधः हिरण्यनिधानस्तुल्यार्थः, न प्रतिषेधनाशकम् । वा. ६।२।१।१८.

• 'पृषदाज्येन अनुवाजान् यजति' इति पृषदाज्याः विधीयमानः प्रचनुवाचं भिज्जते। भा. १.०।६। १०।६४, • पृषदाज्येनापि इन्मन्ना अनुवाजाः आज्येना भवन्ति। नहि पृषदं आज्यत्र नामयति। २२।१।१।४, • पृषदाज्येन चातुर्मास्येषु अनुवाजान् यजति। १.०।४।२५।५.०, • पृषदाज्येन वनस्पतिं यजति पत्नी। १.०।४।१६।३२, • 'पृषदाज्ये सप्रचयात् प्रहण्य गुणार्थत्वम् ।' पृषदाज्यादन्वयं दधि । आज्येन च सनुचयः । १.०।४।१६।९.

• पृषदाज्याधिकरणम् । चातुर्मास्येषु अनुवाजाददेवताप्रदानार्थाज्यनिमित्तेषु आज्यवशात्स्यैः प्रयोगः न पृषदाज्यवशात्स्यैः ॥

उभयपानात् पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं, तिनित्तेषु पातज्यस्योपलक्षणात् । १.०।४।२५।५१ ॥

भाष्यम्— सति चातुर्मास्यानि, 'चातुर्मास्ये स्वर्गं कामो यजेत' इति। तनुवाजान् प्रहृत्य समामनन्ति 'पृषदाज्येनानुवाजान् यजति' इति । अस्ति तु प्रहृतावाहनम् 'देवानाज्यवाहक' इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र सद्यः, किमविकारेणऽऽवाहनं कर्तव्यं इति उच्यते। यदा उच्यते, तदा किं आज्यपात्रं दधि पानिति कर्तव्यं इति दधिपानिति, अथवा पृषदाज्यपानिति । किं प्राप्तम् । दध्नोऽप्युपलक्षणं पृषदाज्यस्यापि । कस्मात् ? उभयपानात् । उभयं हि तत्र देवतामुद्दिश्य च्यवते । यत्र च्यवते, तत्र पीयते इति मन्त्रोक्तम् । यत्र पातयं तदुपलक्षितं प्रहृत्य आज्यपानिति । इह आज्यस्यायं दधिसर्पिरी श्रूयते 'अथ पृषदान् यजति, इयं वा इदं सर्पिश्वेयं दधि च, इदं वै मिथुनं प्रजननम्, मिथुनमेवैतत्प्रजननं जियते' इति । इत्युच्यते दधि आज्येनोपायते । तस्मात्पुनश्च्यवत्यधिकरणम्, दधि च आज्यं चेति ।

न वा, पराशरत्वाद् यजपतिरत् । ५२ ॥

भाष्यम्— न वैतदिति इत्यं दधि आज्येन प्रदानभूतमिति । इत्ये हि तत्र इत्यप्यज्येन, न याये । यद्यो हि आज्येन विशेषं भूयते । तस्मात् भूतेष्वज्यप्रदानत्वात् याय प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । नहि इत्ये भूतमायं याने भूतं मन्वीति । दधिप्रहणे भूतमायं न वागायं भवति । तत्र भुव्या आज्यं चरणम्, दधि

यजममान् ये च यजपतिं यजान्' इति । यजपतिर्मनुष्याणां होतृणां प्रार्थनाः, न स्वार्थे कीर्यते इत्यविकारेण प्रयुज्यते । न कर्तव्यं यजमानान् प्रति आदरः । एवमिहापि पातयं वापुर्लक्षणार्थं प्रयुज्यते, न स्वार्थम् । तत्रैतेनापि येनयेनचिद्विहितः पातय इति कृत्या, न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ।

स्याद् वाऽऽवाहनस्य वादध्यात् । ५३ ॥

भाष्यम्— स्यादध्न उपलक्षणम् । न यजपतिरनुवाजात् । यजपतिरज्यो हि न त्वार्थमुच्यते, इत्यात्स्ययेन च उच्यते । आवाहनं पुनः सारणार्थम् । तत्र पात्राऽपि सर्पिषः, पेशमिति । तस्माच्चोदकानुवाहाय पेशान्तरमुपलक्षितं भवति ।

न वा संस्कारादध्यात् । ५४ ॥

भाष्यम्— न वा इत्युपलक्षितम् । मत्कारादध्नोऽपि निश्चये आदरस्य, 'पृषदाज्येनानुवाजान् यजति' इति । पृषदाज्येन चिनेनेत्यर्थः । सन्कारेण हि मिश्रणे सरहृतं चिन्मन्त्रं भवति । ता च चिन्तानस्य प्रयुक्तो दध्नुषादयनि । तस्मात् परार्थं चिन्तासंबन्धानर्थं न पातयम् । अतो नोपलक्षितं भवति ।

स्याद् वा, द्रव्याभिधानात् । ५५ ॥

भाष्यम्— स्याद् दध्नुषलक्षणम् । इयं हि दधि तुल्यमाज्येन प्रधानतुल्यमधिक्यते इत्युक्तमस्माभिः । 'अथ पृषदान् यजति, इयं वा इदं सर्पिश्वेयं दधि च, इदं वै मिथुनं प्रजननम्, मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते' इति । किम् ? पृषदाज्यं यजते, सर्पिश्वेयं दधि चेति । नर्पिणा दध्ना च वागः कर्तव्यं इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न श्रयान्तरुच्यते । तस्मात् दधि अर्वात्तत्त्वमिति । दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपानिगामात् स्वरुणत्वं श्रुतेष्वन्यप्रदानत्वात् । ५६ ॥

भाष्यम्— न वैतदिति इत्यं दधि आज्येन प्रदानभूतमिति । इत्ये हि तत्र इत्यप्यज्येन, न याये । यद्यो हि आज्येन विशेषं भूयते । तस्मात् भूतेष्वज्यप्रदानत्वात् याय प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । नहि इत्ये भूतमायं याने भूतं मन्वीति । दधिप्रहणे भूतमायं न वागायं भवति । तत्र भुव्या आज्यं चरणम्, दधि

वि— 'चातुर्मासातिरिक्तेषु निगमेष्वाज्यपानिति ।
 त्रिक्रियेत न वाऽऽद्येऽपि क्रि म्याद् दध्नाज्यपानिति ॥
 दधिकानिति वा यद्येवं स्यात् शुषकाश्वान् ।, द्रवद्रवो
 स्तेराय म्याद् दधिमात्रहविशुषतः ॥ द्वितीयं स्यात्
 तृतीयांशुस्तु द्रवान्तरविधानतः ।, गुणो दध्ना चिप्र-
 ताऽऽद्ये ततो विनियते नहि ॥' तस्मात् आश्वय्यैः
 द्रवरान् आश्वय्यशब्देपेत एव निगमाः पठितया ।
 २७

भाट्ट— पशवो 'शुद्धदान्येनानुयायान् गजति'
 इति श्रुत शुद्धदान्यं प्राहुताज्यं द्रवस्य तद्रतनैरपेशस्य वा
 निरर्तकं न वेति चिन्तायाम्, शुद्धदान्यमशुद्धदान्य
 दधिस्या आश्वये द्रव्यान्तरे एव गवे अन्वयान्नोद्देशेन
 विधीयमानं द्रव्यान्तरं प्राहुताज्यस्य निरर्तकम्,
 तत्तद्व्याहारादिभ्येषु 'देवानामश्वानाह' इत्यादिषु
 'देवानामश्वशुद्धदान्यानाह' इत्याहोऽपि । अथवा
 शुद्धदान्यशब्दस्य कष्टप्रायपरिमाणेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरस्य,
 तत्र चानिहितपदस्यैव कथनाया प्रमाणाभावात्,
 शुद्धदान्यं शुद्धगुरित्वादिसिधोक्तकारेण नियते एव
 घृति, आश्वय्यस्य एतन्ने एव । तथापि तु 'द्विरुप-
 स्तृगानि, द्विरभियारवति, बहिषी अन्तर्पाय दधि यज्ञति'
 इति शुद्धदान्यग्रहणे आश्वय्य दधिसंस्कारवैशेष्यात्प्रमाणे
 घारणार्थेरेव अन्तर्गतं विधानं शुद्धदान्यपदं लक्षणा
 दध्येन विधत्ते, इति प्रथमाश्वय्यं प्राहुताज्यस्य नियतकम् ।
 अतः 'देवान् आश्वय्यदधिसन्' इत्यह । पशुद्रव्येऽपि
 आश्वय्यस्य प्रमाणावधारणपर इति । अथवा 'शुद्धदान्य
 यज्ञति, द्वय वा इदं सार्वथं दधि च' इति शक्यतोपायु
 यायान् विधिभूतपरस्परैरपि दधिष्णुकारणतः । एतन्नवन
 स्याति गणाहागमिप्रशपेनोपपत्ते उच्यतेरागमिप्रश
 कास्य चोपनानामिफारणसंनिधयमोक्तमन्वयविधि-
 परत्वेन संस्कारविधिरस्यभावादाज्यं दधि चोपपन्नत्वा
 बाद्धम् । तत्रच प्राहुताज्ये आश्वय्यनैरपेशस्यैव पाय,
 न राश्वय्यस्य । कृद्भ भवनस्योपपत्तौ न चानिमन्
 पक्षे यत्तस्मात्तद्वत् एतेनैव द्रव्येणोत्पन्नान्द्रव्ये दधियद-
 मनेने प्रमाणाभावं, अथ तस्यैव देवशक्यतावधारणत्वं
 द्रव्यशक्यतावधारणत्वादि अविशेषतः तद्विदं पापयती

मानत् । आश्वय्यमांशु पशुद्रव्येऽपि दधि अविशिष्टा ।
 प्रथमपक्षे शुद्धदान्ये उच्यतेनादय इति विशेषः । इति
 प्राप्ते, शुष्कद्रवस्य चिन्तराश्वय्येन दधिलक्षणाऽऽपनेः
 एमाहासलक्षणाविधेयानेकत्वद्वयौत्वादादकपशाङ्गीकृत्य न
 युक्तम् । अतः आश्वय्येऽपि शुद्धदान्यं विधीयते । एक-
 प्रवृत्तत्वात्प्रमाणाया वा शुद्धदान्यविशिष्टाज्यस्यैव अतिदेश-
 प्रयुक्तितः । पूर्वमप्युक्तौ शुद्धतामाश्वय्यो विधिः । शुद्धता
 योक्तव्यमश्वय्योपायुषेण दध्ना, इति न क्वापि लक्षणा ।
 उपसर्गागमिप्रशकादस्तु उपसंघोभवमनेनानुपपन्नः ।
 नहि उपसर्गागमिप्रशकः सस्कारकक्रियया एव वाचकः
 इत्यनं प्रमाणावधि, अन्तर्गतदिकत्वं सस्कारकद्रव्य
 प्रमाणावधिनत्वात्, प्रहते च तदभावात् । अतो लौकि-
 कस्यैव दध्ना सस्कारकप्रमाणावधारणमेव हविति न
 कस्यापि वाच्यं कथ्ये वा ।

मण्डन— 'निगमाश्वय्यपानिति ।' २८.
शंकर— 'आश्वय्यान् स्यात् शुषकाश्वयो ।' २८.
 * शुद्धदान्यमशुद्धदान्यावच्छेदे एव वर्तन्मन् । शा.
 ५।२।७.

* शुद्धदान्यधारणार्थं शुद्धं पानं आश्वय्यस्य च
 शुद्धं अग्नीषोमीये पयो । के. ५।२।१।१६.
 * शुद्धदान्यशब्दः चिदान्याकवी । न हि शुद्धदान्यं
 नाम द्रव्यान्तरं विशिदसि । मीन्या.

शुद्धदान्येऽपि न्यायः । अप न्यायो यत्र पशविरविषये
 यत्रान पृच्छन्तो तस्मान्नं तन्नेव चकनुमयमर्षवेऽपि
 तत्र धर्मसिद्धिरुपयोगि तत्सम्पत्ते, तद्विषये प्रयत्ने । अतः
 च धर्मनिर्णये 'अथ सिद्धं दुरिते वा तद्वेग्येति प्राय-
 क्षितस्त्वंगानुसंगतान् लिङ्गते । वा च शुद्धाकोटिन्यायेन
 चकनुमयकनाऽपि स्वलोपाधिविषयवेनोच्यते' इति ।
 साहस्री ५८७. (कस्तुरस्य 'शुद्धाश्वय्यस्य' एव अर्थ
 स्वारिति मतिमानि । तथा च भाष्येऽपि कष्ट, दीनारिषु
 च त्रिनगमुपपन्ने । 'शुद्धाश्वय्ये' अन्ते कर्त्तव्यं इति
 मुक्तमिदं इति निर्णयं प्रकृतम् । तत्रच विशेषतः
 अमिषाने यत्र गौरं अश्वकनं च तत्र अरय प्रयोगः ।
 मया माये 'न एतन्नं शुद्धाश्वेन तत्र तत्र उपदेष्टुमि'ति
 द्ययानुत्तम् । एतन्निर्णयविधानयुक्तोयं प्रमाणम् ।)

● पृष्ठं ज्योतिष्टोमे एकेन साम्ना साधितम् ।
 विहृतौ (गगामयने पृष्ठये पदहे) अग्नि एकेन साधि-
 तयं चोदकानुग्रहाय । भा. १०।६।३।५, ● बृहद्रथ-
 त्तो पृष्ठे (प्रथमाद्रिवचनम्) प्रथमस्य तुल्यत्वात्
 समानधर्मणो । १०।५।२।४।९. ● पृष्ठानि इति 'पृष्ठै-
 स्तुवते' इति हिहितकर्मनामधेय अययप्रसिद्धया,
 एतयान् पृष्ठानि । भा. १।४।२।३ । 'तासा वायु. पृष्ठे
 व्यनत' इति यसादप्य पृष्ठे स्तृष्टे रथतरादीनि जातानि,
 तस्मात्तानि पृष्ठानि इत्यर्थनादात् विशानम् । तप्रवृत्तित्वाच्च
 वामदेव्यादिषु पृष्ठव्यप्रसिद्धिः । वा. घृ. ३।११-३।२२.
 ● पृष्ठानि भादेन्द्रस्तोत्रदीनि चत्वार्येन ज्योतिष्टोमे, न
 सर्वाणि पठन्ति । भा. ७।३।३।६. ● पृष्ठानि विश्वजिति
 पन्माने रथतरम्, आर्मेने बृहत्, वरुष होतुः, वैराज
 मैत्रावरुणस्य, रेवतं ब्राह्मणान्छयिनः, शक्रवरुणान्छा-
 वाकस्य । ७।३।३।८, ● 'पृष्ठैरुपनिष्ठते' इति चयने
 श्रूयते । तत्र पृथिवीसमुद्रादिव्यानाश्चो हिंजारादयो वा
 पृष्ठधर्मा न कर्तव्याः, त्रिषु वैमेनेरथस्तान कर्तव्यम् । पृष्ठ-
 शब्दोऽत्र तद्योग्यपरः । ७।३।१।४।३५-३६. ● 'पृष्ठे
 रथिष्ठते' इति पृष्ठशब्दः ऋद्धवमाचरुः । ७।३।१।४.
 मीमं. पृ. ३८ 'अग्निचयने पृष्ठैरुपनिष्ठते' इत्यत्र
 ष्ययम् । ● 'पृष्ठैरुपनिष्ठते' । ऐन्द्राधिकारस्य मीमं. तुमो-
 सन्यायेन दृक्कणस्य अग्निधानमेव प्रवृत्ताग्निर्मकं धातुना
 विधीयते तत्रैव पृष्ठदार्ढ्यस्य करणम् । (कौस्तुभोक्त
 सेन 'दृक्कणस्य अग्निधानमेव' इत्यादिना अनल-
 शब्देन प्रतिपादितम् । उदाहरणान्तरत्वात्तु वर्णातुपूर्वी-
 मेऽन्तात् । इति न कौस्तुभशब्दे मनः खेदनीयम् ।
 के.) । भाट्ट. ७।३।१.२. ● 'पृष्ठे. स्तुवते' ह्युपपन्नस्य
 पठ् ऋच आम्नातः । 'अग्निं वा शर नोतुम्.' इति
 आधा, तत्र रथतरं साम । 'तामिदि ह्यगमहे' इति
 द्वितीया, तत्र नृहत् । 'नथा गोश्विन आयुयन्' इति
 तृतीया, तत्र वामदेव्यम् । 'तं वो इममुवीपहम्' इति
 चतुर्थी, तत्र नौषवम् । 'अग्निं प्र वाः सुतपसम्' इति
 पञ्चमी, तत्र दैवम् । 'तपोभिर्गो विद्वत्सुम्' इति
 षष्ठी, तत्र कालेयम् । तत्र बृहद्रथतरकोर्निर्गम्य । एव
 नौषवरथेनयोर्नि विद्वत् । स च रथतरपठे नौषवम्,

बृहद्रथे दैवत इति व्योचिस्तः । तदैव ज्योतिष्टोमे
 नियमानि चरन्ति पृष्ठस्तोत्राणि । 'समदधानि पृष्ठानि'
 (मृकौ), 'एकस्मिन् होतु पृष्ठम्' 'निगन्तं मैत्र-
 वराणस्य' 'समदधान ब्राह्मणान्छयिनः' 'पञ्चदशमच्छा-
 वाकस्य' (विहृतौ) । कौ. १।४।३।२ घृ. १८९-१९०.
 ● 'पृष्ठे. स्तुवते' इति स्तोत्रं प्रधानकर्म, न गुणकर्म ।
 भा. २।१।५।१३-२९, ● पृष्ठस्य एवस्य पृष्ठकर्तुं
 निवेद्यः अन्येषा परिग्रामकार्ये । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ।
 १।३।५।१३-१४, ● पृष्ठानां पण्या पाठशिक्षाना
 विश्वजिति सर्वपृष्ठेऽतिदिशः । ७।३।३।६-११. ● पृष्ठे
 (होतु) बृहते नियम. इच्छित् विहृतौ । भा.
 १।७।१६।५१-५७. 'वाग्देव्यादिविहृतौ वैकलि
 वाना०' इत्यत्र श्रयम् ।

॥ पृष्ठार्थेऽन्यद् रथतरान् तद्योनिपूर्वत्वान्
 साहचार्थं प्रतिभक्तत्वात् ॥ १०।४।२२।४४ ॥

वैरथस्तोमे 'ऋण्यरथतर पृष्ठ भवति' इति श्रूयते । तत्
 ऋण्यरथतर कस्या योनेर्गो य इति त्रिचारे पूर्वपञ्चमाह ।
 पृष्ठार्थे पृष्ठस्तोत्रार्थं यत् रथतरान्यन्तु ऋण्यरथतर श्रूयते
 यत् 'अग्निं वा शर' इति रथतरयोनेो स्यात्, तत्रोनि-
 पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमे या रथतरयोनिर्भवति तैव योनि-
 ऋण्यरथतरस्य इति तत्रोनिपूर्वकत्वं ऋण्यरथतरस्य । ननु
 वैरथस्तोमस्य ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् बृहते योनावी
 ऋण्यरथतरं स्यात् । न । बृहत्त्वान्. ऋण्य. ऋण्यस्य
 तस्य ऋचा प्रतिभक्तत्वात् भिन्नत्वात् । ऋण्यरथतरे रथतर-
 शब्दो धर्मनिमित्तः । तस्मात् वैरथस्तोमे ऋण्यरथतर
 वाम रथतरतोने मेयं इति पूर्वः पक्षः ।

स्वयोनौ वा, सर्वाण्यत्वात् । ४५ ॥
 पूर्वपञ्च सूत्राणां पाद्यध्वेन परिहस्तं सिद्धान्तमाह ।
 ऋण्यरथतरं स्वयोनौ मेयम् । (पुनात्. लोमकोरप
 इत्यस्या इति कु.) सर्वाण्यत्वात्, सर्वविशेषात्रिष्टयस्य
 हि ऋण्यरथतरशब्दो लवकः । प्रस्तावोद्गीथयत्रिहायेपदन
 नियमत्त सर्वस्य सप्तोमस्यरथतरान्यस्य ऋण्यरथतर-
 मियात्वात् भवति । तत्र योनिरपि विशेष्यम् । तस्मात्
 स्वयोनौ मेयम् । इति सिद्धान्तः ।

यूपवदिति चेत् । ४६ ॥

कण्ठधरे रपंतरशब्दः रपंतरधर्मेषु मल्लु यूपवत् उपपद्यते । यथा यस्मिन् कण्ठे यूपधर्माः सन्ति तस्मिन् यूपशब्दः प्रसर्गते तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, कर्मसंयोगात् । ४७ ॥

कण्ठधरशब्दः यूपशब्दप्रत्यय कर्मसंयोगात् न प्रवृत्तः । यूपशब्दे हि सकारयोगात् प्रवृत्तः । कण्ठधरशब्दस्तु न तथा किन्तु रुढोऽयं शब्दः । अतः स्रवणौ कण्ठरपंतरात् गतयमिति सिद्धान्तः । के.

● 'उक्तयो वैरूपशाम्, गोष्ठश्री वैरुजशाम्' इत्यादिषु 'पृष्ठार्धे वा प्रकृषित्वा संयोगात्' (१०।६। ६।१६) इत्यनेन न्यायेन वैरुपादेः पृष्ठशामन्त-चोत्तनाथेनैव साम्नः पृष्ठश्वगण्येत्यात् दूरापास्ता सामन्तवर्षेण । सु. घृ. ८९४.

● पृष्ठाकोटः । भरुणितानेकत्र यत्रनेत्रतिरीक्षणे पुनः पुनः शृष्ट कुटिलीकियते इति तस्मान्मनेन पृष्ठा-कोट्यभिधानम् । (साहस्रया त पृष्ठाकोटिशब्दः, अगो-ऽपि भिन्नः) । घा. २।१।७।३२. ● पृष्ठाकोटः पृष्ठस्य भागोऽ. यत्रतं अस्मिन् न्यापारे च पृष्ठाकोटः । सु. घृ. ६७०.

● कः पुनः पृष्ठदेशः ? ऊर्ध्वं माध्यदिनवर्षानात् प्राक् मैशान्तरकालम्., इदमन्तारं पृष्ठदेशः । भा. १०।६।१।३.

● पृष्ठधर्मो. समान्यधर्मा हिंसावप, विशेषधर्माः 'रपतरे यस्तुयमाने पृथिवी मनसा भ्यायेत्, ब्रूति समुद्रम्' इत्येवमाद्यः । भा. ७।३।३।१५.

● पृष्ठभित्तयोः उपपत्त्यभिपत्तयोः (उपायै, प्रपुत्रो बानो) प्राहृतयोः नेमिसिक्कयोः समवादिविद्वौ मानुश्रुतम् । १०।१।६।१९-६१.

● पृष्ठशब्दः अक्षिपवनगती रपंतरादिसामोपेत-मन्त्रोपल्लासः, न सौमधर्मो अपिदिशति । 'पृष्ठेय-मिद्वे' इति । ७।३।१५. ● पृष्ठशब्दः ज्योतिष्टोमे माप्य-दिनसवनगतमोत्रविरीपाणा नामधेयम् । वि. १।४।३.

● पृष्ठशब्दः 'पृष्ठेयमिद्वे' इति ऋद्धन्नाचकः । ७।३।१५. ● पृष्ठशब्दः सौम्यर एव, न कामर ।

सोम. ७।३।३. ● पृष्ठशब्दः सौम्यविरोपयाचकः । प्रगीतमन्त्राभ्यां स्तुतिः सौम्यम् । 'पृष्ठैः स्तुयते' इत्ययम् । वि. २।१।५. ● सप्तदशमि (सप्तदशतोम-कानि) पृष्ठानि इति पृष्ठशब्दः नामधेयम्, न गुण-विधिः । भा. १।४।३.

● पृष्ठशमनीयः ज्योतिष्टोमवितृतिभूतः 'सना-जुदवताय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेत्' । अयं न सनाहम् । तत्र सहस्रदक्षिणाऽपि लोपं नाहति । १०।२।२२. ● पृष्ठशमनीय (उदवसनीयः) सनाहमाप्युत्तर सन्निष्ठाभेदेदेव ऋत्विगन्तरसपादनेन कर्तव्यः, न सहस्र । १०।२।२३-२४।४१-४२.

● पृष्ठशमनीयेन वागेन सनसमाप्तिः । सु. घृ. १९३९.

● पृष्ठशमनीये ऋत्विग्न्यो दक्षिणादान परिप्रयापम् । १०।२।२।४०-४१. ● पृष्ठशमनीये कर्तव्यं न सन्निष्ठा-मेव सनमान येन, किन्तु अयवमाना ऋत्विग्नः कर्तव्यः । तत्र सन्निष्ठापि ऋत्विग्न्येन केवलेन परिप्रये न दोषः । के. (वि. १०।२।२२.)

● पृष्ठशमनीये सन्निष्ठाऽन्ये ऋत्विग्नः, न तु ते एव ॥

सत्रान्यानुत्विजो वृणीरन् । १०।२।१४।४३ ॥
भाष्यम्— अन्तर चिन्तान्तरस्य स्थं तावत् वर्ण-विप्यामः । अस्मिन्नेवोदाहरणे एतेऽर्थेः सामयिकः किं ते एव सन्निष्ठा ऋत्विग्नः, उक्तान्ये वा परीतया इति । किं मातम् ? ते एव । कुन. ! सगानकर्तृकता हि गम्यते 'उदवसाय यजेत्' इति । ये एव उदवसातारः, ते एव ऋतार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचन-प्रामाण्यात् चोदवसातारोऽकर्तृकता बाधित्वा बहुवर्तृकता भवति, एवं चोदवसातारमन्यान् ऋत्विग्नो बाधित्वा वचनप्रमाण्यात् ते एव भवितुमर्हन्तीति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथान्यान् ऋत्विग्नो वृणीरन् इति । नहि पृष्ठ-शमनीये न सनाहवसातार, न ऋत्विग्नो विधीयते । न वेदाहवसातारो चोदवसातारम् । न चापिदिशमर्तं भवति । न चान्ते हीने विगुणता वा चित् भवति । एतन्न च चोदवसातार अन्ये ऋत्विग्नः । अपि चाप-यावति कर्मभिदायं विवदन्तम्, तावति ते एव ऋतारः ।

वदेत् उपमहविरोधादवगम्यते । न च ऋत्विजः प्रति
यागस्य कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलम् । तस्मात् नास्मिन्ने ने
एव कर्तारः । प्रधानयोगे तावत् कर्तृनगच्छाम् ।
ऋत्विजः पुनरप्ये करोतम्य इति ।

दुप्— ये एव उद्वहने कर्तारः, ते एव उद्व
हनीये विधीयन्ते । (यदि तु अन्येऽपि कर्तारः पृष्
शमनीयस्य मनेयुः, ततः) सामानाधिकरण्यं न स्यात् ।
(इति प्राप्ते,) उच्यते । प्रधानयोगे हि (समानकर्तृ
कृत-) वचन (भवति ' यजेत् ' इति) नहि विशेष्ये
भूयते सादृशे पृष्ठशमनीयः कार्यः इति । वचना
भागात् किमिति चोदकभावो भवतीति । प्रधानकर्तृत्वेऽपि
(प्रधानभूतवचनान् यथाकर्तृत्वेऽपि) सामानाधिकरण्य-
सुपनयने एव । (तस्मात् अन्ये ऋत्विजो वरीतव्याः
इति ।)

वि— ' तर्त्विजः सभिः निगम्ये वा स्युर्,
स्युर्निगमः । त एव, यद्वेदेऽपि श्रीतारावृत्तिः
परे ॥ ' १

माट्ट— अनङ्गत्वे अङ्गत्वेऽपि वा उद्वहानसमान-
कर्तृकत्वानुषेधात् यजमानैरेव आस्मिन्ने कर्तव्यम् । न
च तस्य प्रधानमाताभिप्रायत्वेन उपपत्तिः, साङ्गे समान-
कर्तृकत्वश्रवणेन ' अप्यु वचभ्येन चरन्ति ' इत्याद्यौ
अङ्गिः अङ्गकर्तृत्वादेरेव औपदेशिकेन वचनानकर्तृ-
कत्वेन अङ्गभ्यसि ऋत्विजकर्तृकत्वत्वात्, दक्षिणादानस्य
अदृष्टार्थत्वेनापि उपपत्तेर्येव । इति प्राप्ते, प्रयोगकर्तृत्वे
नापि प्रवृत्ताविव यजमानकर्तृकत्वोपपत्तेः अङ्गत्वे अन
ङ्गत्वेऽपि वा सौरीवाविव अतिदेशात्प्रवृत्तिव्याप्ये
प्रमाणाभावात् ; एव च दक्षिणावृत्तिः आङ्गत्वेन
उपपत्तेः । १०२११२.

मण्डन— ' तयोऽप्ये स्मृतिर्हविः । '

शंकर— ' (तमाधिकारः प्रत्येकं -) चेत् सहलं
तदस्मिन् । '

• ' अनाहुदवसाव पृष्ठशमनीयेन यजेत् ' इत्यत्र हि
उद्वहानसमानकर्तृकत्ववचनेन पृष्ठशमनीये वृत्तादे-
प्राप्तत्वात् शुक्ला साक्षिणाविरम्य । माट्ट. ५।१।२.

पृष्ठशमनीयन्यायः । उद्वहानीयस्य ऋत्विज-
नरस्यदानेन प्रत्येकं कर्तव्यम् ॥

तेषां तु वचनात् द्वियज्ञान्तु सहप्रयोगः स्यात् ।
१०२।१।१।४२॥

भाष्यम्— इदमेतोदाहरणम् ' अनाहुदवसाव पृष्
शमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेत् ' इति ।
तत्रैषोऽर्थः समवितनः न सनाङ्गं पृष्ठशमनीयः इति ।
अथेदानीमिदं सदित्यते किं सहस्य तैस्मात् कर्तव्यम्, उत
एकैकेनेति । किं प्रातम् ? संहस्येति । तुतः । उतान्यत्वेन
योगे चोद्यमानस्य वृत्तास्य श्रवणात् । स चैकेकेन
क्रियेत, अहुत्त्वमयुक्तः प्रयोगो न स्यात् । द्वियज्ञान्तु ।
यथा ' एतेन राजपुणेहितौ सायुःशमनौ यजेयाताम् ' इति । यद्यपि राजपुणेहितौ पृष्ठशमेन श्रयेण, एकस्मिं
यजेयातामिति यागः उपादेस्त्वेन । योगे चैतत् कर्तव्यत्वं
भूयते, यजेयातामिति । तद्वत् पृष्ठशमनीयेन यजेत्
सिति । तस्मात् सहस्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरिति ।
एवं स्थितौ तावत् अपरं न स्थितम् ।

दुप्— (पृष्ठशमनीयेन) यजेत् इत्युपादेयत्वेन
शुन स्यात् वृत्तरचनस्य विषयः । ननु (दत्तेतर-)
निरपेक्षाः उद्वहने (कर्तारः) । तथैव स्थितानां च
(उद्वहनीय-) यागो विधीयते (अतः) स (अति
परस्पर-) निरपेक्षागमोव । सत्यम् । यद्यपि उद्वहने
निरपेक्षाः, तथापि योगे लोपेक्षा. (भवन्ति) द्वियज्ञ-
वत् । (यथा) राजपुणेहितौ फलं प्रति यजमानयुतौ
(परस्परनिरपेक्षौ) यागं प्रति (इ) गुणभूतौ (सापेक्षौ) ।
कथम् ? (उत्तरम्—) यागो हि विधीयमानः कर्तार
भागाद्धति । तत्र (योगे) सरसा श्रयते स्वपदगतौ
(यजेयाता इति । ततश्च सापेक्षाः कर्तारः ।) सैव (संख्या
यागाङ्गत्वेन) विधीयते (न तु कथा । कथं तर्हि
अनुक्रममत्र आह—) कर्तृत्वमिति (उपमहविशेषात्)
क्रियाफलं, अर्थात् क्रिया करिष्यति । देहत्वाद्यवस्थाया
दिवचनं विवक्ष्यते ; यदि च राजपुणेहितौ द्विवचनं
निरपेक्षार्थमुच्चार्येयाताम्, तथा सति याग प्रधानभूतं न
कथं कुर्यात् । अतस्त्रयोपयोगः (अनुत्वेन) विधीयते,
यथा ' सस्मिन्ने स्तनायत् ' इति । अपिच पदपेक्षया

(अवस्थाप इति पदमनपेक्ष यजेत् इति पदाद्येचन-
वैश्यापम्) बहुवचनं विधीयते । तादृशं च पदान्तरेण
गृह्यते । तस्मात् विवक्षितं (योगे) बहुत्वम् ।
(उदनेन च) कापेक्षाश्च कर्तारः (योगे उदवसाने
कर्तारो भवन्ति) ।

एकैकदास्यविप्रतिपद्यात् प्रकृतेश्चसंयोगात् ।
४४ ॥

भाष्यम्— श्रितादुत्तरम् । दुग्धः पक्ष्म्यावर्तपानि ।
न पृष्ठशमनीयं संहृत् प्रयुञ्जीत् । किं तर्हि । एकैकदासः ।
कुतः ! अविप्रतिपेयात् । उदवसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते ।
ये सानुदवस्यन्तीति । तत्र चैत्रेऽपि उदवसाता
भवति । ये च उदवसानव्यधितस्तयोः योग इत्येकैकस्यापि
योगो विहितो भवति । न च केन चित् प्रतिपिष्यते ।
तस्मादेकैक्रेऽपि यजेत । ननु बहुतां प्रयोग उच्यते । तेन
एकैकस्य न भवति । नैव दोषः । एकैकस्यापि न कार्यते ।
तेन चोदवसानव्यधितैकैकः एव यजेतेति । आह । बहु-
संयुक्तः प्रयोगः एकैकेन न भवत्येव कर्तृमिति । एवमपि
न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सानुदव-
सानवस्तेषामेव योगः । ते च बहवः । तेषां बहुनामन
प्राप्तनामपदानुवादः । एकैकस्येनापि च ते उदवसाताः ।
तस्मात्तेषां तेषां योगो भवित्यति । पेषोदवसाने
तेषामसहस्राणां बहुवचनम्, एवं योगेऽपि असहस्राण-
मेव भवित्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः,
अप्याह तन् । नहि बहुवचनं योगे प्राप्तम्, यदनुशेय ।
सन्निधानीमेतेकमुदवसातुणां योगः, ते च बहव इति ।
उच्यते । बहुत्वं तेषामुदवसाने, न योगे ।

ननु दास्यव्यामर्थात् योगेऽपि भवित्यति । नैयाह ।
पविष्ये हि पदं पदान्तरमात्रादुच्यते, तस्मात् वाक्यं भवति ।
अथ च योगः प्रायोगे बहुवचनेन संवदः । न तस्यामर-
स्यायां पान्त्येन उदवसाताः प्राणाः । उवाचते तु तत्र
पहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतोत् उद-
वसानवेषधते । तस्माद्बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तृकः ।
यथा शिष्ये शत्रुषु चेति । आह । नैवदेवम् । यत्र
केन चित् प्रयोगेणानुवादः संभवति, तत्रानुवादेः या-
स्यात्, विधीयते । यद्यपि अपूर्वत्वादन्यत्र विधि-

ग्यायाननुवादान्, तथाऽपि अनानुवाद एव बहुत्वस्य
भवितुमर्हति । तथाहि आगतकर्मणो बहूनां न कुतो
भवति । तत्र उद्यमेव प्रयोजनम्, इतरस्मिन् एषे बहु-
त्वस्य यागतकत्वेऽदृष्ट कल्पनीये स्यात् । तस्मादनुवाद
इति । (स एव ब्रूते आदेति—) आह । द्विपत्रेऽपि
तत्रैवमेव प्राप्नोति, सर्वेषु चेति । अत्रोच्यते । अन्त्येन
विशेषः । उदवसाय रजोप्राप्तिः । 'राजपुरोहितौ यजे-
मानात्' 'ऋषिकामाः स्वमासीसन्' इति । यत्र
कत्याऽन्तः शब्दो भवति, तत्र द्वौ प्रयोगौ गम्येते ।
समानाश्च कर्तारः अवकाशेन । तत्रोत्तरप्रायोगवचनेन
केशचे घातयो विधीयते । उदाहरणः प्रायोगः, कर्तारश्च,
तादृशं च मत्स्या, एवं सर्वमेतद्घातय विष्पीपमाने प्रात-
नेवावृणते । द्विपत्रे शत्रेषु च घातयो विधीयते,
प्रयोगेऽपि, कर्तारः, उदात्तं च संस्येति, सर्वमेव तत्रा-
प्राप्तम् । नहि राजपुरोहितौ शत्रवे गन्वन्ति प्रायोगं वदि-
द्वम्, तत्र च कर्तृत्वम्, उदात्तं संख्याम् । तथा ऋषि-
कामा इति । तस्मादेवंशब्दीयत्रेण संख्या आश्रयलेन
भूयते । अतो द्विपत्रादिषु नातुवादः । तेषु बहुत्वसंयुक्तः
प्रयोगः कर्तृकः । इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्-
शमनीयेन यजेतेति ।

दुग्ध— इतरतामिरपेक्षा उदवसाने कर्तारः, अयं-
प्राप्तत्वात् उदवसानस्य, अभावात्वाच्च । यादृशाश्चेदव-
साने (कर्तारः), तादृशा एव पृष्ठशमनीये । तस्मात्
(तत्रापि) विवक्षितं बहुवचनम् । ननु राजपुरोहितवत्
(एवमन्तिपेक्षाः इत्यत्र वापेक्षा भवन्ति) इत्युक्तम् ।
यजेत् इति च श्रुत्यैव (पदान्तरमनपेक्ष) बहुत्वं
गम्यते । सर्वं गम्यते, न तु विधीयते । कथम् ।
प्राप्तत्वात् (संख्यायाः) । कुतः प्राप्तिः ।
कत्याश्रयात् द्वौ प्रयोगौ गम्येते । ये च पूर्वैरितम्
प्रयोगे कर्तारः, त एवोत्तरस्मिन् (इत्यपि तत्र एव
गम्यते) । पूर्वैरितम् शत्रो (सप्तत्ययप्रयोगे उदव-
सानास्ये) इत्येवमन्तिपेक्षाः (ते) तादृशा एव उदव-
सिन् (प्रायोगे) । किं नहि विधीयते इत्यत्र आह—
किञ्चिद्विशेषः अत्राः स एव विधीयते (न संख्या ।
बहुत्वं तु उदवसानानुवादः इति) ।

सोम— ऋत्विग्वाधवत् एककर्तृकत्वस्यापि अत्रापि इत्युक्तिर्नो सगति । सूत्रार्थस्तु— तेषां समिधा सह प्रयोग स्यात्, यजेत् इति बहुवचनत्वात् । यथा 'राजपुरोहितो यजेतालात्' इति द्विवचनत्वात् द्वियते स्युःप्रयोग, तद्वत् इति ।

वि— 'सभूयैकेशो वाऽथ यजता, ऽऽथो बहु कित ।, द्विशागवद् बहुवच्यं प्रातिपत्येऽस्तु सोम वत् ॥' सोमे ऋत्विग्वहुवचत् । १४

भाट्ट— अनङ्गत्वेऽपि सत्त्वैव करणम्, आख्यातो प्राक्तस्य बहुत्वस्य उपादेयवर्तुगामित्वेन सत्रराच्ये इति विवक्षितत्वात् । ऋष्यञ्चिद् प्राक्तत्वेऽपि संहस्य प्रयोगे विद्वधर्थं 'सृष्टीस्वदधाति' 'सोमेन यजेत' इत्यादियत् विशिष्टविध्यभ्रीशरेण प्रयोजनविद्वधर्थं विध्युपपत्तेश्च । (खित तावदनुवाद । खितानुक्तम्) न पृष्ठशामनीये सहाय प्रयोग बहुत्वस्य प्राक्तत्वेन अविद्येत्त्वात् । उदवसाने हि अनेकेषां सत्रकर्तृणां कर्तृत्वं प्राक्तमेव । अतः तत्तत्प्रमाणकर्तृकत्वादेव पृष्ठशामनीयेऽपि लभ्यति । अतोऽप्य तावदनुवाद । इत्याप्रत्ययस्य हि पूर्वकारत्ववत् समानकर्तृकत्वमपि अनुप्रासनत्वात् वाच्यम् । न च अयथकत्वेन अन्य (सत्र) भावश्चत्तत्वात् कस्याप्रत्ययसंभूतनिर्वाणा उत्तरक्रियासामय्ये पूर्वकारत्वसामानकर्तृकयोः संसर्गत्वेनैव यौगोपपत्तेः न तपो नत्यातिरिक्ता शक्ति इति वाच्यम् । पदार्थानुशासनप्रवृत्तभाषिणादेः संसर्गादुदाहरत्यविरोधात् ।

विद्यं क्वाप्रवृत्तिभूतभावार्थस्यैव उत्तरक्रियासंबन्ध क्वा च समीनात्पदसंग्रहक इत्युच्यते, अथवा क्वाऽर्थभाव एव निरुक्तोपसङ्गर्गेण उत्तरक्रियासामय्येति, इति विवेकध्वम् । तत्र न तावत् आद्य, क्वात्तत्त्वेनैव तात्पर्यसंग्रहकत्वे अर्थात्सकृत्स्यापि तात्पर्यसंग्रहपत्तेः, तात्पर्यसंग्रहकत्वप्रकारज्ञानत्वेन तत्त्वे आरम्भश्रवणयोः, एकरथादिशक्तद्वितीयाऽऽदेः कर्मत्वादिर्संज्ञात्पर्यसंग्रहकत्वेनैव उपपत्तौ प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्मतादिसंसर्गो क्रियासामय्यपत्तेः कर्मत्वादेः द्वितीयाऽऽदेः शक्त्यनापत्तिश्च । अत एव नामस्य, सत्रयाया एव स्वस्मान्नापि करणकर्म्यादिर्संसर्गो क्रियाऽवशापत्तेः । अतोऽनुप्रासन

मलात् कर्मत्वादिशब्देन पूर्वकारत्वादेरपि वाच्यत्वम् । भव्यु वा लृत्, तथापि न दोष । अतः तत्त्वं तदनुवाद । एतेन पदेन अनेकेषामुपादाने प्रतीयमानकर्तृसाहित्यमपि न तावत् उदवसाने विवक्षितम्, निमित्तविरोधगत्वात्, एते संहस्य कर्तृत्वेऽपि तत्प्रयोगे साहित्यं निवेन कर्तृत्वाच्च । यो हि सयोगादिरूपो ग्याद्यन्वृत्तिधर्मं, तदभावमत्येकवृत्तिरेव, किमुत यदा एते बहुवचनानुरोधात् प्रत्येकमेव कर्तृत्वात्, कर्तृणा एव समुच्चयः, तदा तत्त्वमेव साहित्याभावे व मंदेह । आख्यातोप्राक्तवृत्त्यावगत साहित्यं तु बहुतराम्याविवक्षितत्वे अविचक्षितमेव । उदवसाने हि यादृशा निरपेक्षा कर्ता, तादृशा एव समानकर्तृकरत्वेन पृष्ठशामनीये अवगम्यन्ते । अतः प्रयत्नात् गतनैरेष्वप्यनेन न साहित्यविषयाः । न च नैरेष्वप्यनङ्गीरतेऽपि स्वयन्तोप्राक्तसमानकर्तृकत्वविरोधात् बहुत्वस्य उदवगतसाहित्यस्य च विरक्षोपपत्तिः, विशिष्टविधिगौरवभयेन समवप्राप्तिकस्य बहुत्वस्य अनुवादानीकारात् । अत एव पृष्ठशामनीयमानविधानात् विधिर्वाप्यम् । न च संस्कारविषय्ययाऽनुपपत्त्यादिना संभनत्प्राप्तिकस्यापि नोभादेः सत्रयायादिरूपप्रयोगेन सिद्धयर्थं विशिष्टविध्याश्रयणवत् इहापि साहित्यविद्वधर्थं बहुत्वविध्याश्रयणमिति वाच्यम् । सोमादिपदगौरवमिमांसा तत्र तथा व्याख्येयतेऽपि प्रवृत्ते बहुवचनस्य अत्रार्थगीयस्य अनुवादतोपपत्तेः । अत एवैकरत्येनैव पृष्ठशामनीय कार्यं, इति न तत्र प्राङ्गकर्मत्ववाच्यम् ।

मण्डन— 'तमेकैक प्रवृत्तिर्वा ।' त उक्तं यत्ति उदवसानीयम् ।

शंकर— 'तत्राधिकार प्रत्येकम् ।' तत्र उदवसाने * नैमित्तिकस्य च तावत्तदनुवादो ('यावतोऽश्वात् प्रविष्टीरत्वात् तावत् ' इत्यन) पृष्ठशामनीयन्यायेन अनुप्रासनत्वेनाविवक्षितत्वम्— इति वार्तिके । भाट्ट ५।१।२.

* पृष्ठशामानि, पृष्ठस्तेनेव गीयमानानि शानानि । वि १०।६।५ * पृष्ठशामानि पङ्क्तिं पृष्ठप पङ्क्तं सपयते । कै (वि १०।६।५)

● पृष्ठशुद्धौ हि साम विनियुज्यते रथंतरं पृष्ठं भवतीति । मा. १०।६।१।५.

● पृष्ठस्तोत्रयुग्मेषु स्वरूपेऽपि । तत्र महेन्द्रस्तोत्रस्थाने षोडशिति च वैपणम् । 'उक्तयो वैस्पृष्टामा एक-यिद्यः, षोडशी वैराजामा' । वि. १०।६।६, ● पृष्ठ-स्तोत्रं वैस्पृष्टोमे कथ्यरथंतरं नाम । प्रहृती पृष्ठस्तोत्रे विरक्षितयोर्वृहदथंतरयोर्धर्माः, वैरवस्तोत्रे विरद्धा विक्रयेन, अविहद्व्याश्च समुचयेन प्राप्ता इति भाष्यम् । उभये धर्मा विक्रान्तैवेति वार्तिकम् । १।२।१६,

● पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि सप्तदशस्तोत्राणि माष्यदिने सन्ने परमानानन्तरम् । तत्र रथंतरम् 'अभि रता ह्य' इति प्रगायक्यं प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वा बृहती उत्तरा पृच्छिः (सप्तपृच्छिः) । वामदेव 'क्या नक्षत्र' इति द्वितीयम् । तत्र त्रिको गायक्यः । नौषध 'तं यो दसमुक्तौपहम्' इति तृतीयं प्रगायक्यम् । तत्र बृहती-पृच्छ्यौ (बृहतीसप्तपृच्छ्यौ) । कालेय 'तपोषिषो विददम्' इति प्रगायक्यं चतुर्थम् । तस्मिन् बृहती-पृच्छ्यौ (बृहतीसप्तपृच्छ्यौ) । तत्र प्रगायेषु प्रथमनेन वृचत्सपदानम् । १।२।१६ वर्णिकम् २. ● पृष्ठस्तोत्रे एव (द्वोः) बृहद्रथंतरयोः समुचिये निवेशः सखे आपथिनी च यागे । १०।६।८।२४-२६. ● पृष्ठस्तोत्रे 'गोष्वे तमे युगम्' इति बृहद्रथंतरसामदशपथ्या । तत्र च स्तोत्रसंज्ञेऽपि सामोर्ध्वान् धर्मं परसा । १।२।१७. ● पृष्ठस्तोत्रेषु न्योतिषोमे बृहत् रथंतरं च विरक्षितं परन्तु वामधर्माः स्वस्थिताः कर्त्तव्याः, न गृह्यः । बृहद्रथोः 'उषैर्वेगम्', 'पलत्रेयम्', 'बृहति स्तुपमाने मनसा रायुत्रं ध्यायेत्' इति । रथंतरधर्माः 'नौषैर्वेगम्, न वण्ड्रेयम्', 'रथंतरे प्रस्तरमाने मनीस्येत्' इति । वि. १।२।१५, ● पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदश-स्तोत्राः, सप्त विष्णुः, तिसृभिः एकया एव च इति प्रगायक्यौ, एकया तिसृभिः एकया इति द्वितीयपृच्छौ, एकया तिसृभिः तिसृभिः इति तृतीयपृच्छौ इति । १।४।१.

● पृष्ठस्तोत्रमाधनतया वैरवस्तोत्रे विहितस्य कथ्य-रथंतरस्य अर्चने 'पुनानः सोम' इत्यत्र गानम् ।

१०।४।२।४४-४७, उक्तयोरपि स्वयंभुत्तरयोरिव, न रथंतरयुक्तयोः । १०।४।२।४८-४९.

● पृष्ठयः पडहः इति नामधेयेन पडहसंज्ञिकी महाप्रता प्राप्ति गवामकने । जुषु. १०।५।२५।८५ पृ. १९८०. ● पृष्ठयः पडहः गवामकने प्रतिमासं सव्यरथानः आवर्तते । अतः तस्मिन्नावर्तमाने संस्था-निमित्तं रथभोजनमपि प्रतिमासमावर्तते । १०।६।११। ३१. ● 'पृष्ठयः पडहः, द्वौ स्वरासामनौ' इत्यत्र (अष्टम्ये) स्वरासामनोः गवामकनगतस्वरासामनमितिद्वयः स्वरासामनाम् । स्वरासामैकरुपाणामिच्छाधितरणम् । ७। ३।१०।२७. ● पृष्ठयः पडहः द्वादशाहे द्वितीयशनि पृच्छन्ति । वि. ८।२।५, ● पृष्ठयः पडहः द्वादशा-हगतः प्रहतिः, यज्ञमवगतस्य पृष्ठयः पडहो विष्णुः । १०।६।११, ● पृष्ठयः पडहः द्विषिः, भव-द्विषान्तः त्र्यक्षिशादिभेति । त्रिभुत्-पडहः-सप्त-दश-एकविंश-त्रिंश-अत्रिंशोः स्तोमैर्युक्तानि पड-हानि इति त्र्यक्षिषान्तः । विपरीतक्रमेण तु सप्त-क्षिशादिः । तत्राग्रे द्वादशाहे गवामकने पूर्वे पडशि च । अन्त्यतु गवामकने उत्तरे पडशि पृष्ठये पडहे । १०।६।९.

● पृष्ठयस्य युगपद्विधेरैकाहयद् द्विमासत्वम् । १०।६।३।४ ।।

'पृष्ठयः पडहो बृहद्रथंतरसामा' इति श्रुते । अनेन पृष्ठये पडहे दे सामनी उक्ते । बृह्य रथंतरं च खमनी यस्मिन् इति द्वादशमौ बृह्योदितिः । एतं च दगोः साम्नोः युगवत् विधेः पृष्ठयस्य पडहस्य प्रत्यहं द्विसामत्वं स्थात् । एकाहयत् तथा सखे सोधवे इत्यादौ एकाहे कौ द्विसामत्वं यस्मिन् तदत् । इति श्रुतेः पडः ।

विभक्तेः षाडमस्तविधानात् तद्विभागोऽवि-प्रतिविद्धम् । ५ ।।

पूर्वपृष्ठमिच्छासौ वाच्यम् । न प्रत्यहं उभयसामस्य किन्तु विभक्तेः सामनी स्थात्वात् । वेतु विरहं तु रथंतरम्, वेतु विरहं तु च बृहत् । अथमस्तविधानात् न सामस्योः साम्नोः विधानम् । 'पृष्ठयः पडहो बृहद्र-थंतरसामा' इत्यत्र बृहत् रथंतरं सामं बहिम्नं च. इति

विपयो बहुव्रीहिः, न तु द्वन्द्वगमौ बहुव्रीहि । तद्विभागे
 तयोः बृहद्रथतरयो अहमेदिन विभागेऽपि बृहद्रथतरसामा
 इति शब्दः अविप्रतिपिदम् न विरुद्धः । यथा ' माम्
 घृतेताभ्या देवदत्तो भोजयित्वा । इत्युक्ते अर्धमात्र
 घृतेन, अर्धमात्रं तैलेन एवमपि मन्वोऽवकस्यते उच्यते ।
 किञ्च चोदकमपि एव अविप्रतिपिदम् । एव विभागे
 स्वीदते चोदकानुग्रहोऽपि स्वादित्यर्थः । तस्मात् मन्वर्ह
 एकैकनामन्यमेवेति सिद्धान्तः । के.

ॐ पृष्ठये रसभोजनमावृत्ते सस्थिते त्रय-
 खिनेऽहनि स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतियत् ।
 १०।६।९।२७।।

द्वादशादिः त्रयस्त्रिंशन्तः पडहो भवति ।
 तम् ' सस्थिते पृष्ठये पडहे मन्वाद्ययेत् कृन् वा ' इति
 श्रयते । अथ गवामयने आतुलोभ्येन प्रवृत्ते पूर्वं
 पञ्चसि न विचार्यता । प्रातिलोभ्येन प्रवृत्ते उत्तरे पञ्चसि
 तु आतुने पृष्ठये पडहे त्रयस्त्रिंशोऽहनि सस्थिते समाप्ते,
 तदिने एव रसभोजनं मधुभोजनं स्यात् । तदानन्तर्यात्
 प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तर रसभोजनं वृत्तम् । प्रकृतिय
 दिहापि । तस्मात् त्रयस्त्रिंशोऽहनि अनुष्ठानोत्तर रसभोजन
 कार्यं इति पूर्वः पक्षः ।

अन्ते वा, वृत्तबाल्त्वान् । २८ ।।

पूर्वपत्र साधनेन स्वावर्तयत् सिद्धान्तमाह— न
 चैतदस्ति नराज्ञानान्तर रसभोजनमिति । किन्तु पडहस्य
 अन्ते स्यात् । रसभोजनस्य वृत्तकारत्वात् ' सस्थिते पडहे
 मन्वाद्ययेत् ' इति चचनेन वृत्त विहितः । निश्चित, काशे
 यस्य तदहन्त्वान् । पडहान्तकारोऽस्य निश्चितः । प्राति
 लोभ्येन प्रवृत्ते च त्रयस्त्रिंशदादि निवृत्तं पडहः ।
 तस्मिन् सस्थिते रसभोजनं स्यात् न त्रयस्त्रिंशान्ते । तस्मात्
 निवृत्तं पडहे समाप्तं मन्वादिभोजनं इति सिद्धान्तः । के.

ॐ पृष्ठये पडहे अन्वतिप्राप्तस्य अतिदेशः । १०।८।

११।२३-२८. ॐ पृष्ठये पडहे अपदिष्टेन मध्यशनेन अति
 दिष्टस्य पयोत्तारे. समुच्चय । भा. १०।४।११-२
 वर्णनम् । १. ॐ पृष्ठये पडहे गवामयनगते पूर्वं पञ्चसि
 प्रथमे तृतीये पञ्चमे साहनि रथस्य गतयम्, द्वितीये
 चतुर्थे पष्ठे साहनि बृहत् गातयम् । उत्तरे पञ्चसि च

प्रथमनृत्तियपञ्चमेषु बृहत्, द्वितीयचतुर्थेषु रथतर
 मिति । मोम १०।६।१. ॐ पृष्ठये पडहे गवामयनगते
 बृहद्रथतरयो प्रथमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् । १०।६।१.

मीको पृ १५५० ' गवामयने पृष्ठये ' इत्यत्र द्रष्ट
 यम् । ॐ पृष्ठये पडहे गवामयनगते सलोमे विलोमे
 वा अन्ते मध्यशनम् । १०।६।९. ॐ पृष्ठये पडहे
 चयनाग्निं कर्तुं शक्यते । भा. १०।८।११।२३-२८.

ॐ पृष्ठये पडहे नयस्त्रिंशारम्भणे अन्ते (सस्थिते) मध-
 यनं वृताशनं वा न तु त्रयस्त्रिंशोऽहनि सस्थिते । गवा-
 मयने उत्तरे पञ्चसि । १०।६।९।२७-२८. ॐ पृष्ठये
 पडहे द्वादशाहगते द्वितीयेऽहनि विवृद्धस्तोमके पञ्चदशे

वह्निभवनाने युष्णवत्तुवागमः । बालश्र तस्य चोदकं
 प्रातानुत्पन्नस्योमेन्वम् । दि. ५।३।४. ॐ पृष्ठये
 पडहे द्वादशाहगते पन्सु अह तु ऋणेन रथतर-बृहत्त-
 वैरूप-वैराज-शाकर-रैवतानि सामानि गातवानि ।

भा १०।६।१. ॐ पृष्ठये पडहे द्वादशाहसुगते
 सस्थिते दीक्षितानां ब्रह्मचारिणामपि मध्यशनं कर्त्तव्यं
 न्वान् कर्त्तव्यम् । १०।६।१२. ॐ पृष्ठये पडहे प्रत्यह-

मैकैक इति पन् सामानि- रथतरम्, बृहत्, वैरूपम्,
 वैराजम्, शाकरम्, रैवतं चेति । तैर्निष्पाद्यानि पन्
 वृद्धस्तोमपि । दि. ७।३।३. ॐ पृष्ठये पडहे प्रत्यह-

बृहद्रथतरयोःकैकस्यैव अनुष्ठानं गवामयने । १०।६।३।
 ४-५. ॐ यदपि पृष्ठये पडहे अयते ' सस्थिते पडहे
 मन्वाद्ययेत् ' इति विहितमन्वादानेन प्राहृतपयोत्तस्य

तन्निष्पन्नहनि निवृत्तिमाशङ्क्य अहृष्टार्थत्वात् एव समुच्चय
 इत्युक्तम् (भाष्ये), तत् मध्यशनस्य देहवृत्त्यर्हत्वेन
 पयोत्तकार्यकारित्वानुपपत्तेः । पूर्वपशोरथानाभावानुत्पन्ना
 पयोत्तमावाच उपेक्षितम् । अस्तु वा तदपि इहो-

दाहरणम् । भाट्ट. १०।४।१.

ॐ पृष्ठयगतेषु वक्ष्येपु अतिप्राप्ताणां विकल्पः, न
 पूर्वोदात्तः । संकर्ष. ३।३।४. मीको. पृ. १८५
 ' अतिप्राप्ताणां पाठिकोक्त्येषु ' इत्यत्र द्रष्ट यम् ।

ॐ पृष्ठपदस्य कर्मात्तरवचनानेनावृत्तौ मध्य-
 शनान्तेरप्यावृत्तिर्गवामयने । १०।६।१।३१. ॐ पृष्ठप-
 दस्य विजातीयपडहयकथनेन आवृत्तौ मध्यशन-

देरति आहृत्तिर्गोमयने । १०।६।११. मीको.
 घृ. १५५३ ' गवामयने विजातीय० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मृष्टपदहहान्ते गवामयनगते वैकल्पिकमय-
 नंतयुगाद्यनयोस्तुल्यम् । १०।६।११, मीको. घृ. १५५२
 ! गवामयने वृष्टपदहहान्ते० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मृष्टपदहहान्तौ सर्वपदहान्ते सकृदेव मध्व-
 चायनम्, न तु प्रतिपदहान्ते गवामयने । १०।६।१०।
 २९-३०. मीको. घृ. १५५४ ' गवामयनादौ वृष्टप-
 दहहान्तौ० ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● मृष्टपदहहान्तरसंनयारिकाम्ना मध्वे वैकल्पस्यैव
 होतुः प्रुष्टे निवेशो विधाञ्जितः । १०।६।१३-१४.

● पेटिका । १०।२।१२-७ इति सप्तमु अधिहरणेषु
 कृष्णवर्णविषयके विचारः कृतः इति गण्डविहरण-
 यनानि अर्था पेटिकाया मयन्तीति गणायनकारणेय
 कृष्णवर्णसिद्धिः शक्यम् । यद्यपि ८।१।८ इत्यत्र १०।१।१
 इत्यत्रापि च कृष्णवर्णविचार एव तथापि मियदेसरत्वात् न
 पेटिकायामन्तर्भवत् ।

अथ क्वापेटिका । ४।३।१२-१५ इति चतुर्षु
 अधिहरणेषु कदाप्ययमेव अद्वयं वा बोधयते कालो वा
 इति विचारितव्यात् सेव क्वापेटिका नाम ।

अथ तदिसिद्धिपेटिका । १।४।१२।२३ मृष्टपदह-
 पदकं कृत्वा गौणवृत्तिमिसिद्धानि विवेचितानि इति सेयं
 पद्विधाणाभिहा तदिसिद्धिपेटिका नाम ।

अथ ६।३।८-२० इति षोडशसु अधिहरणेषु
 प्रतिविशेषे च विचारः कृतः इति सेयं प्रतिविशेषपेटिका
 मदी ।

अथ ३।२।९-१८ इति दशसु अधिहरणेषु सोम-
 शेषमखयिष्यक एव विचारः इति सेयं दशाधिकरणी
 मखयपेटिका इति मयन्ते ।

अथ ३।३।१० इत्यस्मिन् अधिहरणे श्रुतिलिङ्गादीनां
 विनिर्देशप्रमाणानां भूषणैव विचारः कृतः इति सेयं
 भूषणविशेषपेटिका इत्युच्यते । मूषैक्येऽपि अशक्त्यपि
 भूषणविशेषाधिकरणाणि इति ।

अथ १०।५।९-१८ इति षट्सु अधिहरणेषु
 षोडशसिद्धिविषयक एव विचारः इति सेयं षट्षिहरणी

षोडशसिद्धिपेटिका इति मयन्ते । यद्यपि च ५।१।१८,
 १०।६।११ इत्यधिकरणयोरेव षोडशिन एव विचार-
 स्तथापि भिन्नदेसरात् तयोर्नाम्नां पेटिकायामन्तर्भाव
 मयन्ते ।

ननु तर्हि प्रथमोऽध्यायः प्रमाणपेटिका, द्वितीयः
 कर्ममैदपेटिका, तृतीयः शेषवर्णपेटिका, चतुर्थः प्रयुक्ति-
 पेटिका, पञ्चमः क्रमपेटिका, षष्ठः अधिहरणपेटिका,
 सप्तमाष्टमौ अतिव्यपेटिका, नवमः ऊहपेटिका, दशमो
 क्वापेटिका, एकादशः तन्वावापेटिका, द्वादशः प्रसङ्ग-
 पेटिका, एव सक्रोडपि परिचिन्तनीयम् । इति चेत्,
 सत्यम्, सग्रां द्वादशलक्षणी षोडशलक्षणी वा धर्मपेटिका
 इति यत्तस्यं स्यात् । किं बहुना विशक्तिप्रणी सर्वा
 श्रीमामैव कर्मशानपेटिका इति वाच्यं स्यात् । न चेत्तत्
 मनोऽधमिति पूर्वोक्तमेव युक्तमिति । के.

● पेपणं गुणकर्म, तदुक्त्या संस्काराः । वि. २।१।४.

● पेपणं द्विवेद्येव दर्शयति 'अर्षे पिष्टं भवति अर्षम-
 पिष्टं द्विवेद्यत्वात्' इति । वचनसिद्धमकरो भवति ।
 (सोमापौणे चरविदम्) । भा. ३।३।१५।४६. ● पेपणं
 नापूर्वजनक इष्टकृत्वात् । नियमो तु अर्षुत्तम् ।
 तेन च विवेक्यत् । वि. २।१।३. ● पेपणं पुष्टेऽद्यार्थ
 तदुक्त्यानां कर्तव्यम्, चरौ तु न कर्तव्यम् । शेषणेन द्वि
 पिष्टकं वा यत्तार्था स्यात् गच्छिन् न चरः । के. (भा.
 १०।१।१२।५०). ● पेपणं शोणं विद्वत्तौ निवेशनीयम् ।
 ३।३।१३, तदपि चरयेव । १४, तत्रापि पूर्णकदेवत्ये
 एव । १५. ● महाविषयके प्रथमं अरण्येन धानाः संवाप
 पथात् तन्वुभावाय पेपणं कार्यम् । वि. १०।१।३४,

● पेपणाय. ह्यदि तदुक्त्यावापे ' घान्यासिं पिशुहि
 देवान् ' इति मन्थो विहितः । द्वाक्पनामयने तु
 ह्यदि पेपणाय मांभमावन्त् - ' मांभमसि ' (तसमसि
 इति युक्तम् । के.) इति मन्थसूत्रम् । १।१।१३ वर्ण-
 कम् २. ● पेपणस्य आधिष्ठानिवृत्तेरस्यातः । भा.
 १।१।५।२७, ● पेपणस्य ' तदुक्त्यात् सिद्धि ' इति
 नियमविधिः, नानुदाः (दर्शपूर्णमासवैदिकम्) । ४।२।

१।२६. ● पेपणस्य वापः कौर्षे चरौ । १०।१।२७.
 ५२-५३. ' कौर्षे चरौ पेपणस्य वापः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पेपणस्य वापः कौर्षे चरौ । १०।१।२७.
 ५२-५३. ' कौर्षे चरौ पेपणस्य वापः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● पेयणस्य मन्त्रे न बाधो महापितृभ्यः । वि. १०।२। ३४ वर्णिकम् २, 'महापितृभ्ये धानासु०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● पेयणे दृष्टुपल्लोः समुच्चयः, परस्परविषयत्वात् । १२।१।४.

● पेयणान्तेन कृष्णप्रजिनाक्षराणांदिना एकपदायेंन अनुसमयः यत्रस्ये नानावर्णितौ । भाट्ट. ५।२।७.

● अक्षरग्रहणादीनां पेयणादिन्यायेन (पेयणावधानन्यायेन १।१।३ इत्यर्थः) अवान्तरन्यापारमात्रत्वात् अच्यपनकत्वं निरपकृतम् । ... विहितस्याभ्ययनस्य पुष्टोदायाद्योवपातवत् वाक्ययमंगनामर्त्वावधारणात् तदन्वारालम्बित्विनामक्षरग्रहणादीनां पेयणादिन्यायेन अवान्तरन्यापारत्वमात्रं युक्तम् । सु. ट. २३.

● कृष्णटन्त्रे यपणमात्राद्भूतस्य गार्हपत्यदेरपि पेयणादिप्रतिप्रसवान्तरविधिन्यायेन प्रातौ न क्रिञ्चित् वाचकम् । भाट्ट. १०।२।६.

● पेयणजन्यमपूर्वं नास्ति, किन्तु तेन द्रव्यसंस्कारो ह्यः । पेयणनियमजन्यं तु अपूर्वं स्यात् । वि. २।१।३.

● पेयणन्यायेन (१।१।३) कृष्णलेपु कार्या एव भक्षयन्मां मत्तश्च (चतुष्टुपाकारेण) । भाट्ट. १०।२।३.

● पैठराणां (पिठपाकवादिना नैषायिकानां) कार्यन्यायेन घटादीनि पच्यन्ते । वा. ३।१।६।३३ ट. ६८२.

● पैतृके कर्मणि (प्रेताग्निहोत्रे) दर्भानां दक्षिणाश्रयम्, देविवे तु कर्मणि श्रावणवत् उदराश्रय वा । वि १।४।४.

● पैपलादकं शाण्वन्तरम् । भा. २।४।२।८ ट. ६३१.

● पैलुकाः (वा. ३।१।६।१२ ट. ६८३) । पीठपाकवादिनः वैशेषिकाः । ते हि पीठुवाच्यपरमाशुपु पाकं वदन्ति, न अवयविति घटकापाण्डौ । के.

● पैलुदारवेण स्नेहेन माषदिने सवने अम्यङ्गते (पैठराश्रये तृतीयसवने इति ताण्ड्यब्राह्मणे) एकोनपञ्चाशद्वासे अन्ननाभ्यञ्जनाभ्ये सने मुख्य्याम्, तेन शैल्योत्तिर्भवति । वि. १०।४।७.

● पैठीपानं क्षपिणस्य निषिद्धमेव, मनुषीक्षुपानं तु न निषिद्धम् । सु. ट. १९५, ● पैठीपानं वर्णव्रतस्यापि मनुना निषिद्धम् । ट. ११५.

● पीता पुनरुज्जीवते 'मस्तो यस्य हि क्षये' इति मन्त्रेण मस्तो यजति, ततः सौमो मस्यते । वि. ३।१।२, ● पीता ब्रह्मणः पुरुषः ऋत्विक् । चतुर्वर्गस्योऽयम् । अथ पादौ चतुर्धाशामाक् तिस्रो वा समते । 'तमुज्जैः दीक्षयति' । ३।७।१७.

● पीश्रीया इति समाख्यानात् समाख्यातपुराणेण कर्तव्यमिति शक्यते । भा. ३।७।२०।४१.

● पौण्डरीकाणि (सनालपुष्परूपाणि वनज्यनि) बर्हीणि भवन्ति मीद्रे चरी । भा. ९।३।२।३,

● पौण्डरीकः द्वादशाहमृत्तिकः, न ज्योतिष्टोममृत्तिकः । १०।६।१।७२. ● 'पौण्डरीकेण एवादशराशेण स्वारज्यकामो यजेत' । तत्र 'अयुतं पुण्डरीकं दद्यात् अश्वहस्त्रमेकादशम्' । सहादेव सा दक्षिणा दातव्या, न मन्त्रहर् । १०।६।१७. पौण्डरीकस्य अहःवर्द्धति ।

'अन्यासङ्गः पञ्चाहः षडष्ट्याङ्गवर्द्धितो द्वे सवने, षट्-निघमन्त्यम् । (आनन्दाश्रमीवे तु 'षड्व्यः षडहः स्वादहस्त्रवर्द्धितो द्वे सवने षट्-निघमन्त्यः' इति सुदिकपाठः अद्यह एव । ट. ४८४) । चतुष्टोमोऽग्निष्टोमः ऋचच्छन्दोभाः, विश्वञ्चित् सर्वष्टुष्टोऽविराजः' इति सत्यापाठः । १७।८।३६ । भाट्टदीपिकायाम् (१०।६। १७) मानवचतुर् तु 'अन्यासङ्गः षडहः, त्र्यष्टुष्टोमाः, चतुष्टोमोऽग्निष्टोमः, विश्वञ्चित्त्वचः' इति ।

अन सत्यापाठमानवचतुर्वीः अग्निष्टोमस्य छन्दोमानां च पौर्वाश्रयैः यतिनो भवति । अन्यासङ्गस्य स्वरूपं तु आश्र.भौ.ट्टौ (१०।३।४) उत्तम-न्यादि 'अन्यासङ्गस्वरूपमुच्यते । प्रथमस्याङ्गो द्वे सवने विदुस्त्रोमे भवतः, षडदशं तृतीयसवनम् । द्वितीयस्य षडदशो द्वे सवने, सप्तदशं तृतीयसवनम् । तृतीयस्य सप्तदशो द्वे सवने, एतद्विंशं तृतीयसवनम् । एवमुत्तरेष्वपि योग्यम् । एतन्मन्त्राद्यतो भवति ।' इति ।

तथा च चतुर्थस्य एवविंशो द्वे सवने, त्रिंशत् तृतीयसवनम् । षडमस्य विंशो द्वे सवने, त्र्यविंशं तृतीय-

सन्म । पश्यतु प्रयत्नितो दे सने पृथिव्य तृतीय
सन्मिति । के ॥ पौण्डरीके अश्वत्थस्य इति तु
प्रयत्नोपदेशात् । सामान्यप्राप्तनिषेधत्वात् न दोषो
विश्राप्ते (तेन ३३ न वारणोष्ठि दाह) । धा ३।४।
१०।२८ पृ १६१ ॥ पौण्डरीके अश्वत्थस्य स्या
पादमनेन एकादशेऽहनि, माहोक्तमानवमृतानुशरेण वा
दशमेऽहनि अग्निहोत्रे, अग्निष्टुप अह मु न गना दस
सहस्राणि इति विभज्य दशैवा दातवा । तथा च स्या
पाद ' अन्वह दस सहस्राणि ददात् । अश्वत्थस्य
मुच्यतेऽहनि ' इति (७।८।३६) । मानव च ' अन्वह
त्रिद्वानि सहस्राणि ददाति, चतुर्मेऽश्वत्थस्य ' इति ।
मानवे सूत्रान्तरं च चतुर्मेऽश्वत्थस्य पादमेव
दशम उक्त । के

ॐ पौण्डरीके गन्धायुतस्य अश्वत्थस्य च
दशैवाद्या प्रत्यह विभज्य वेद्योर्मध्येन उत्तरसा
दिशि नयनम् ॥

प्रत्यह सर्वसंस्कार , प्रकृतिपत्न , सर्वासा सर्व-
शेषत्वात् ॥ १०।६।१८।६९ ॥

भाष्यम्— पौण्डरीके एकोदाहणम् । तत्रैतत्
सन्मिषण सृष्टेय परिष्कृप इति । अस्ति तु प्रकृतौ
' माप्यदिने सने दक्षिणा नीयते ' इति । तत्र मंत्र
किं सनासा कालस्यैव प्रत्यह नयनम्, उक्त सृष्टयनम्,
अपरा प्रविभज्य नयनमिति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यह सनासा
संस्कार स्यात् । कुत ? प्रकृतिवत् । प्रकृतौ हि सकला
दक्षिणासायिन् काले कम्पृता । इत्यपि तददेव सना
संस्कारा इति । कथम् ? अहो प्रायायात् । सृष्टुण
भासाच दक्षिणानाम् । सना एता गरीषामहा शेषत्वात् ।
शेषभूत्यै चाप्यस्य य सम्कार , स तेनेनाह्य प्रयुज्यते
इति । तस्मात् प्रत्यह संस्कार ।

एकार्थत्वाच्चेति चेत् ॥ ७० ॥

भाष्यम्— न चैतदग्नि, प्रत्यह संस्कार इति ।
किं तर्हि ? सृष्टेय संस्कार स्यात् । कुत ? एकापला
दक्षिणाम् । एतु कापमाननम् । तासा न भवतादि
एसासायम्पृताः प्रयत्न कापम् । एतन्निष्ठवि चाहनि
तस्मात्सायम्पृताः शेषत्वात् सृष्टयानाम् इति सूत्र

संस्कारेण प्रयोजन नास्ति । तस्मात् सृष्टु सन्मिषणम्
इति ।

स्वादुत्पत्तौ कालभेदात् । ७१ ॥

भाष्यम्— न चैतदग्नि, सृष्टसंस्कार इति । किं
तर्हि ? प्रत्यहम् । कुत ? उक्तौ कालभेदात् । उक्तौ
दक्षिणाया निषिद्धकालप्रवृत्त भूयते ' तस्मान्निष्पद्यो
लोके माप्यदिने सने दक्षिणा नीयन्ते ' इति । सर्वा
श्वेता सर्वेषामहा शेषत्वात् । तेषा च्छा माप्यदिनानि
सन्मानि मिथन्ते । तत्र च अगत्यापानविशेषत्वात्प्रत्य
माप्यदिने सने न संशिक्रियेत्, तस्यैव सत्कालेन
स्यात्, प्रयोगेनेत् । न चान्यत्र सत्कालमाणा अन्वय
सृष्ट्या भवन्ति । तस्माच्चेदेन सत्कालेनिति ।

विभज्य तु संस्कारो वचनाद् द्वादशाहयत् ।
७२ ॥

भाष्यम्— न चैतदग्नि, समस्ताना प्रत्यह संस्कार
इति । किं तर्हि ? विभज्य संशिक्रियेत् । कुत ?
वचनात् । द्वादशाहे प्रत्यह नयनादिसंस्कारो वचनात्
नियते । ' अन्वह द्वादशान ददाति ' इति । पौण्डरीकस्य
द्वादशाहमृति, न ज्योतिर्गमप्रकृति । उक्तान् परि
श्वेत्स्येऽसि गति वचनात् सैवेन संस्कार इति ।

ग्रा— प्रकृतौ माप्यदिने सने दक्षिणापयन भूयत् ।
पौण्डरीके च अयुत गना अश्वत्थस्य च माप्यदिने
सने प्रत्यह नयनम्, उक्त एकादिनाहनि, अयथा
विभज्य प्रत्यह गना सृष्टय नेत्य अश्वत्थस्य तु
एकादशे अहनि नेमिति मन्म । विभज्य नयनमिति
शिदान्त ।

मोम-- पृथक् प्रत्यह कृत्स्ननयन न बाधनीय
मित्युक्तानात् सगति । सूत्रार्थानु- प्रत्यह सर्वश
नयन स्यात्, सर्वेषा तु कृत्स्नदक्षिणया शेषत्वात्,
सृष्टयैव ज्योतिर्गमे माप्यदिने कृत्स्नदक्षिणाया
नयनस्य दशत्वात् इति ।

त्रि-- ' सृष्टु किं प्रत्यह कादस्य नयन तप
चोचन । कस्य वा निभकम्, सृष्टु संस्कारविहितम् ॥
प्रतिप्राथम्येन चोदयत्त प्रत्यह तत्र । सर्वे नर सर्वे-
दत्वाद्, विभज्य द्वादशाहयत् ॥ ' पौण्डरीके अन्य

दातम्' इत्यनेन प्राप्ताया दक्षिणायाः पुनस्तदङ्घ्रिनेन विधौ वैषम्यापत्तेः, सङ्घटिक्रियमाणत्वेन प्रनक्त्यायाः 'अन्वहम्' इत्यनेन आशुक्तिविधिः । इतरथा अक्षा विपरिसम्बन्धार्थत्वे अन्वह इत्यस्य आनर्थक्यापत्तेः । सा चाशुक्तिः न द्वादशशतस्य, तत्तन्मुत्तमामोषकारक तस्य एकस्मिन्प्रत्यहनि दीषमानस्य तस्य प्रयोगैक्येन मुत्तमामोषकारकत्वाच्चस्पग्भावात् । अगितु तत्तद्यथो-
 मोषकर्त्तान्तिक्रियमाणत्वात् द्वादशशतस्यसाधनस्यैव तत्पुत्रमावेन प्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य सुन्यासमसंख्य-
 द्वादशशतसमुदायस्यैव दक्षिणात्वस्यनयः । साऽपि च दक्षिणा सर्वेयमेवाङ्ग तत्तद्यथोगीयकर्त्तान्तित्वात् अङ्ग सत् तन्नेण सर्वेयानुत्पत्तिरिति । प्रत्यह तु तदवयवस्य द्वादश शतं विमान्न वचनादीपने इति विभागोऽनि तदङ्ग प्रह्नौ । तद्विह पौण्डरीकेऽपि तत्प्रधाने विहितसमुत्त-
 मध्वसहस्रमपि तत्तदङ्गं तत्तद्यथोगीयकर्त्तान्तित्वात् तन्ने-
 पोवाङ्गम् । अतिदेशप्रादाव्यवसिभागवशाच्च अवयवगो विभक्त्य प्रत्यह देयम् । अत एव 'सपूर्वमयुतमध्वसहस्रं च प्रत्यह माध्वदिनसन्नेने नेतव्यम्, अथवा एकस्मिन् वर्त्मभिक्षदहनि' इति पूर्वपञ्चदश मूलेक (१८।६९ सूत्र माथ्ये) उपेक्षितम्, अतिदेशप्राप्तविभागवाचे प्रमाणा मागत । तदर्थमधिकरणान्तरचना तु इत्यैव । (१७। ६२-६८, १८।६९-७२ इति माथ्ये) । स च विभागः न (तत्काले) धार्यमाणविरीत्य 'प्रत्यह गमा सख्य अथ सहस्रं देवादेतोऽहनि' इत्येवरूपः । मानयसूत्रे 'अन्वह विद्वतानि सहस्राणि ददाति चतुष्टोमेऽध्वसहस्रम्' इति अध्वसहस्रस्य दशमेऽहनि विभागत् । एव हि पौण्डरीके अहःकृति तेनोक्ता, 'एकादशशतनेण पौण्डरीकेण येनैव धारमेष्टकामोऽव्यासश्च पञ्चः षडङ्घ्र्योमा अन्तुष्टोमेऽविष्टोमे विश्वविदित्परा' इति । अतो दशमे-
 ऽहनि अध्वसहस्रं दत्त्वा अवगिष्टेषु गमा सहस्राणीति विभागः ।

मण्डन— 'दक्षिणा सङ्घटभेदेः ।'
 शंकर— 'एका । पौण्डरीकस्य दक्षिणा ।' १८.
 • पौण्डरीकवर्द्धिणि 'पुण्डरीकेः स्तुतीत रकैः'

इत्यूहः कर्तव्यो मीदे चपौ । १।२।१३. मीदो.
 पृ. १२२६ 'उहः रत्नपदस्य०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 • 'पौरुषेयं कथं वस्तु विदेष्यात् शाश्वतो विधिः।' वा. १।३।८।२४ पृ. २७२. • पौरुषेयं वाक्यं यतो लिङ्गं भूताम्, अत एव प्रत्ययितस्य नियमेन प्रमाणान्तपूर्वं कार्याभिव्यक्तौ वचनं सत्प्रयम् । तथा श्रोतु, इन्द्रिव-
 विषय भयप्रयित्तवचनमपि सत्प्रयम् । अयुनः भयप्रय यितवचनं श्रोतुश्च न प्रमाणान्तरपूर्वस्य, न तत् सत्प्रयम् । ऋजु. पृ. २१. • पौरुषेयः उहप्रत्यङ्गन्दोगानाम् । १.२।१ वर्णकम् २. • पौरुषेयेण वचना न सर्वेण साक्षादर्थे एव प्रतीयते, पुरुषेच्छापस्त-
 न्वात् । अस्यार्थे अर्थे पुरुषा वाक्यानि प्रयुज्याना इत्यन्ते । तेन अर्थे प्राति विभवाभावात् तेभ्यः न अर्थसिद्धिः । वक्तुमिष्यत् तु स्वप्नस्य सूत्रेणुः । स चाभिप्रायः प्रमाणपूर्वकत्वे, ततः तस्य प्रमाणस्य प्रमाऽविनागानात् तन्मुत्तमे वाक्यापि निश्चयानुमानमेव, तेन अनुमानस्थान बाधः । अनुमानावस्यै प्रमाणान्तरदर्शनमनं बाधते, न पुनः कार्यं वस्तु इतिव्युत्पत्तयः इति तत्र वचनस्य अत्राप्यपात्तः । यत्र विषये यत् प्रमाणं प्रयुज्यते, तत्र तस्य बाधो भवति, न वचनस्य बाधोऽप्यर्थे प्रवृत्तिः, तत्र तस्य प्रवृत्तिविषयभावात् । ऋजु पृ. २१.
 • पौरुषेयानुचनत्वात् 'एवमयं पुरुषो वेद' इति भवति प्रत्यय, न तु 'एवमयमर्थः' इति । (वैदिकानु वचनात् एवमयमर्थ इति भवति प्रत्ययः) । विप्रवते हि एतस्यि कश्चित् पुरुषकृतात् वचनात् प्रत्ययः । न तु वेदनचनस्य मित्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । भा. १।३।२।२ पृ. १७. • पौरुषेये वाक्ये वाक्यमेदपरि-
 रोपः । ऋजु पृ. ७०. • पौरुषेये हि वाक्ये प्रमाणा न्तराधेयेव आन्वयः । पृ. २४. • पौरुषेयेषु वाक्येषु परिग्रहापरिष्कौ निरुधाविवक्ष्यो. फलत्वेन प्रजातौ । वा. ३।१।७।१३ पृ. ७००.
 • पौरुषेयत्वमापयेन (वेदे यथाश्रुतादीपदस्य शत्वे कल्पिते, अयन्तादीन्द्रियत्वात्) वा. १।२। १।७ पृ. ११२ तस्यङ्गो. • पौरुषेयत्वं न तावत् स्वतन्त्रपुरुषप्रतीकत्वम्, मारने अत्रातोः । नापि शब्द-

अन्यथावशात्तदर्थोच्यते नान्यथावशात्तदर्थम्, मारुतदे
अर्थमभात् । किन्तु तदुच्चारणेनान्यथावशात् तदर्थ-
धीअन्यथावशात् सजातीयोच्चारणान्तरेणोच्चारितजातीयत्वं
या । स्तुतिपुरोगादिषु अवातिशयस्य सजातीयेति ।
मणि पृ. ७-८. * पौरुषेयत्वं पुरुषोक्तेषामप्रकृतम् ।
सु. पृ. ५३२. * पौरुषेयत्वं वाच्यस्य नाम प्रमाणान्त-
रूपेणैवार्थप्रतीतिार्थान्वयनरतया प्रयोग, न वषादि
कार्यतः । ऋजु. पृ. ३४.

* पौरुषेयत्वचक्षमां प्रमाणान्तरपूर्वतात्पर्यप्रत्याख्यानरत्वेन
प्रमाणान्तररथात् चक्षयमेतदन्वयो एव न भवति ।
ऋजु पृ. ३२.

* पौरुषेयवाक्यानां त्रिविधः स्वभावाः । तत्रैको
यकरी उच्यमानवाक्यार्थज्ञानरत्नायधारणसामर्थ्यात्मकः ।
यथा आत्मनश्चक्षुषे (पूर्वपूर्व-) रक्तुमानद्वारा अर्थ-
निश्चयः । अनाद्वाराभ्ये तु मूलभूतवस्तुज्ञाने सम्यक्
ज्ञानत्वं दुर्घटं भवति तत्र अप्रामाण्यमेव इत्यप्यु-
क्तम् । यैद्यथावः, १।१।२।२ पृ. १६-१७ ।
* पौरुषेयवाक्येषु अर्थनिश्चयप्रतिष्ठा मूलावधारणद्वारे ।
१।१।२।२ पृ. १६.

* पौरोडाशिकमिति समन्तमेव दर्शपूर्णमासनाड-
मभिधीयते । या. ३।३।७।१४ पृ. ८५५. * पौरोडा-
शिकमिति समाख्याते षाष्ठे सप्ताध्यायने ' शुक्लध-
देव्याय इर्मणे ' इति शुक्लधर्मो मन्त्रः समाप्ताः । स
प्रमथ्य धर्षयस्त्वान् सानाथ्ययथाया शुक्लधे विदि
येत्तस्य, न तु समस्तधर्मेन पुनोदागवायाया शुक्लधे ।
या. ३।३।७।१४ पृ. ८५५. * पौरोडाशिकमिति
समाख्याते दर्शपूर्णमासषाष्ठे षडितो मन्त्रः सायाणे
प्रकृतेः पूर्वमानः क्रमेण च अनुष्ठीयित्वादिभिर्न अरिनि-
शुच्यमानः पुरोडाशस्यैव न प्रापन्त्यात् प्राप्नुवन् श्रुत्या
शान्तिप्रार्थनायाऽङ्गत्वेन विधीयते ' इमे त्वेति शाग्न-
ज्जिति ' इति । (तेन श्रुतिः समाख्याया बलवती) ।
या. ३।३।७।१४ पृ. ८६६. * पौरोडाशिकानां
श्रेष्ठ्यादीनां शैमित्यप्रदर्शपूर्वमादित्य न्तैतिशेमे मुखा-
याम् । ५।१।१।१।२५-२६.

ॐ पौरोडाशिकाख्यभागन्यायः । अङ्गभाग-
न्यायः । आच्यमाणादयः अन्यतोऽन्यथोपकारः पशु-
पुरोडासे कर्तव्याः ।।

वैमित्तेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ।
१।२।१।२।७।।

भाष्यम्— तस्मिन्नेव पशुपुरोडासे चित्ता ।
किमाङ्गभागी कर्तव्ये, उत नेति । आह । तत एतत्
परीक्षम्, किं प्रसङ्गेन चोदने बाध्यते, उत प्रयोग-
वचन इति । यदि चोदने ज्ञाप्यते, ततो न कर्तव्ये ।
अथ प्रयोगवचनः, ततः कर्तव्याविति । किं पुनस्त-
मुक्तम् ? चोदने बाध्यत इति । किं कारणम् ? अनु-
ष्ठीयमानोद्देशः, प्रयत्नः प्रयोगवचनः, प्रयत्न चातु-
मानादधीय । दुर्बलस्य न वाचो न्यायो न च वर्त-
यथाः । एत चेन्न कर्तव्ये । चोदकेन हि तौ प्राप्ते-
याताम्, स चेह बाधिततत्रावाप्तीति । एवं प्राप्ते,
उच्यते । वैमित्तेनार्थावस्य मत कर्तव्ये आङ्गभागा-
विति । कुतः ? एत परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः
स्यात् । यस्य स्वस्य तन्त्रस्य चाप्ये प्रतन्त्रमात्रज्ञो, तस्य
प्रतिषेधः स्यात् । यथा पौरोडाशिकानां वाच्यम् । यस्य
तु न विशिष्टवर्तीय कार्यमात्रज्ञे, तत्रप्रतिषेधो न
युक्तः । यथा देवदत्ते यद्दत्तयानमाच्छेदे देवदत्तयानं
निगते, न यच्छाह्वान । न चेह आङ्गभागयोः कार्ये
विहितं वाच्यम्मात्रज्ञे । तस्य प्रतिषेधो न युक्तः ।
तस्माच्चोपनिवृत्तिः । यत् प्रयत्नः प्रयोगवचन इति ।
नैतन्न प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । स हि अङ्गानुपपत्ती-
यात् । वाच्यैरेव चाज्ञेः पुरोडाशोऽङ्गनात् । प्रयत्नोऽपि
श्राव नञ्प्रयोगो यदिति । प्रकरणाभिहितमङ्ग प्रयोग
वचनेन यदने । न च पशावाङ्गभागी निषेधे, प्रति-
षिद्धयत् । ' तौ न शैत्येऽन्तरे न पशौ ' इति । अफि-
चोक्तमेतत्, प्रयोगवचनः उदात्तानामाङ्गानां ग्राहकः ।
चोदकत्वात्तदप्ये ग्राहकश्च । तस्मात् स वच्यतः ।

दुष्पु— वैमित्तेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ।
(भाष्यकारोपपत्तदहरण प्रदर्शनार्थमिति दर्शनयद्-)
अन्वेन (पशुपुरोडाशस्य वत् पशौ अविज्ञानवत्)
आङ्गभागनिर्गमशेषादि (तत्) कर्तव्यं न

शुणविधानाभात्कदेव न वैशुण्यमिति विशेष । यत्तु अस्मिन्धिकरणे मूले प्रयोगविधिमन्त्रीकृत्य चोदकलोपेन पूर्वपञ्चरत्नम्, चोदकाद्भोकारेण प्रयोगविधिमानलोपेन च सिद्धान्तकरणम्, तत् निर्गुणिकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च उपेक्षितम् ।

मण्डन— 'तनायभागप्रधिक च किञ्चन ।' तत्र पशुपुरोडासे ।

शंकर— 'पुरोडासे त्वस्र तु ।' ३ प्रकृतौ असत् न प्रयुज्यते, तत् न प्रयुज्यते एव ।

* यदा तु निमित्तनिश्चय चतुर्धनरत्नकाले तदा देवताऽऽवाहनं पौरोडाशिकाज्यभागन्यायेन (१२। १।२।७) कर्तव्यमित्युक्तं तत्राले । सोम १०।१।११ वर्णक ३

* पौरोडाशिककर्माथे हविष्कृदाहाने वाग्विसर्गं कर्तव्यं अग्नीषोमीये पशौ । ११।३।८ मीको पृ १२२ 'अग्नीषोमीये पशौ वाग्विसर्गं ०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* पौरोडाशिकशब्दं मन्त्रब्राह्मणयो अपठितत्वात् अग्नेदिकं न अत्राह्विभावः । स च शब्दस्य अवैदिकत्वेऽपि अनादिसंबन्धत्वात् विद्यमानस्मृतित्वाच्च प्रमाणम् । पौरोडाशिकशब्दोऽन्व वाचक इति नैतदतीन्द्रियम् । वा ३।१।७।१४ पृ ८५७

* पौरोडाशिकमन्त्राख्यातजगद्गणान्मतानां प्रयाजादीनां समाख्यया पुरोडाशमाचार्येते प्रति प्रकरणात् सन्तप्योपायुजाचार्यत्वमपि सिद्धम् । प्रकरणं समाख्यया नञन् । वा ३।१।७।१४ पृ ८३७-८३८

* पौरोडाशिकहविष्कृदाहानं गले पाशुकराज्यमस्य विष्णुं । ११।३।८।१८

* पौर्णमासेऽष्टिगवतीषोमीयहविष एव उक्तयोः ब्राह्मण्य । आधानीयेऽपि पूर्वरात्रौ मण्डलत्वोक्तौ त्रिकल्प एव ब्राह्मण्यमिति । रत्न ५।४।१।१५-१६

* पौर्णमासहविषं शब्देन अग्नीषोमीयपुरोडाशायैव ब्रह्म तस्यैव ब्राह्मण्यं सोमादुत्कर्षं । उपायुजाचार्यमपि अग्नीषोमीय ब्राह्मणेन सोमात् प्रादुर्न कर्तव्यम् । यन्तु ब्राह्मण्यं वैजन्तं वा कर्तव्यमेवेति न तस्यैव । वा ५।४।१।१९-२१

* पौर्णमासी आग्नेयोपायुजाचार्यीषोमीयान् ब्रह्म यागानां समुदायः । अग्नावास्या आग्नेय, ऐन्द्र त्वि ऐन्द्र पय इति त्रयाणां यागानां समुदायः । वि २।१।११. * पौर्णमासी न दर्शविकार, न वा दर्शं पौर्णमासी विकारः । ५।१।११६ * पौर्णमासी सोमादूर्ध्वं द्विपुरे दासा प्राक् सोमादेकपुरोडाशा । भा १०।८।१।८।२ * पौर्णमासी सोमात् प्राक् अग्नीषोमीयपुरोडाशाऽह्वितं केकलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता मनति । तत्र च उपायुजाऽग्नीषेयान् प्राजापत्यो वा कर्तव्यः । १०।८।१८

॥ पौर्णमासीमित्यत्र पौर्णमासीसमुदायविधिः ॥

('अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीम् ' अग्ना वास्याममिचरन् ' इति प्राक्करणिक वाक्यद्वयम्) प्रथमं वाक्ये तु प्रकृत एव अग्नीषोमीयो वाग अवैदिकत्वं पृथग्भूतस्य फलण्य विधीयते, द्वितीयविधिप्रकारे अतीव लाघवात् । तथा चैत्राक्षराप्रतापत् मित्युक्त्याऽऽम् । इति प्राप्ते, समुदायवाचिपौर्णमासीपदवैयर्थ्यापत् उक्तरीत्या चतुर्थ एव विधिप्रकारो युक्तः । सार्धं १।२।१०

* 'पौर्णमासी यजेत' 'अग्नावास्या यजेत' इत्येतौ शब्दौ प्रकृतानां कर्मणामनुवादितौ । नार्हूयौ विधानतः । २।२।३।३-८ * पौर्णमास्या मन्त्रपुरस्ताच्चतुरहे राममन्नस्य दीक्षा । ६।५।१।३०-३१ * पौर्णमास्या अग्नी महरणार्थं गाला नोत्पादयित्वा । भा ५।२।४।१०-१३ * पौर्णमास्याममिचरित्वा (सोमस्य) चोदितत्वात् केवलस्य (सोमस्य) प्रकरणं महेन्द्राधिकरणे निराहृतम् । वा. ३।२।१।३।२३

॥ पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् । ६।५।३। ३० ॥

'पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षेन्' इति गवा मयने सन्ने भुता वा पौर्णमासी हा कस्य मासस्य इत्यत्र अनियमः । पौर्णमास्या कस्या चित् ब्रह्मिन्तयाशामनियमस्य । अविशेषात् विशेषस्य अनुकरणात् इति एक पूर्वपक्षः ।

अंनन्तर्यांशु चैत्री स्यात् । ३१ ॥

प्रथमपूर्वपक्षनिराकरणाय तद्वचनः । न अनियमः क्विन्तु चैत्री शौर्णमासी स्यात् चिन्तनसम्बन्धोक्तौ चैत्रमास-
गता । युताः । आनन्तर्याम् । उक्तवाक्यादनन्तर 'अशु-
मुग्धं वैषा शौर्णमासी सप्तस्वस्य, या चैत्री शौर्णमासी'
इति श्रूयते । सदिग्धेषु चामयगोपात् इति न्यायेन या
शौर्णमासी चैत्रीति निश्चीरते इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

माधी वैकाश्वत्यधुनेः । ३२ ॥

पूर्वपक्षद्वयं प्राप्तं वागम्येन निरस्वन् सिद्धान्तमाह ।
सा शौर्णमासी माधी माघमासस्य स्यात् । युताः ?
एकाहनाश्रुतेः । सोमकृते हि एकाहनाश्रुतिर्भवति ।
'तेषामेकाहनाश्रुतेः सपयते' इति । माष्याः
शौर्णमास्याः पुरस्ताद् चतुरद्वे दीक्षितार एकाहकाशा
माघशुक्लाष्टम्या ऋतः शक्यते कर्तुम् । तस्मात् माधी
शौर्णमासी इति सिद्धान्तः ।

अन्या अपीति चेत् । ३३ ॥

पूर्वपक्षी दृश्यते । अन्या अपि अष्टम्यः सर्वाः एका-
हका एव । द्वादश एकाहकाः । तथा च एकाहकाया
शुक्लाष्टम्या सोमकृतसंशयनाये शौर्णमासीशब्देन या अशु-
मुग्धं शौर्णमासी प्राश्या भवियमेन । न चैत्री एव, न वा
माधी एव । इति चेत् ।

न, भाष्यत्वादेया हि लोके । ३४ ॥

सर्वा एव शुक्लाष्टम्यः अष्टम्यः इति पूर्वपक्षोक्तं
निरस्तवति । न सर्वाः शुक्लाष्टम्यः अष्टम्यं चतुराशौ भवन्ति ।
सन्तु अष्टम्यशब्दस्य भाष्यत्वात् । एषा हि एषा एष
माधी शुक्लाष्टमी लोके मुख्य्या । मुख्यशौर्णमासी
संशयनाय । तस्मात् माघशुक्लाष्टमी एव अष्टम्यं स्यात् ।
मीमांसानेने तु भक्तिरादिभिः पाठः स्वीकृतः ।
'य' तिग्मितोपुस्तके तु भाष्यत्वात् इत्येव पाठः ।

दीक्षाऽपराधे पानुपहात् । ३५ ॥

गजमदनस्य शीघ्रा एकाहकाया यदि त्रिचेत तदा
तस्याः संमानः स्यात् । परन्तु 'चतुरद्वे पुरस्ताद्
शौर्णमास्याः' इति वचनेन शीघ्रा अन्यदा एव
उक्ता । तेन शीघ्रायाः अपराधः अन्यथाभावः अष्टम्य
अशुभस्यः तदा । एतादृशे शीघ्रापराधे सति

अष्टम्याः अनुपहोऽप्युक्तः । 'तेषामेकाहकाया ऋतः
सपयते, तेन एकाहका न छन्द इत्यन्ति' इति
वचनेन एकाहकाया सोमकृतः कर्तव्यो भवति, तेन
च शीघ्राया एकाहकायाश्च संमान एव भवति, छन्दु न
कुर्वन्ति व्यर्थता न कुर्वन्ति इत्युक्तम् । अस्मात् अनुश्रु-
वचनात् एकाहकायाः श्रुतानीं शौर्णमासी 'चतुरद्वे
पुरस्ताद् शौर्णमास्याः' इति शौर्णमासीशब्देन प्राश्या इति
सिद्ध्यति । सा च माधी शौर्णमासी एव नान्या इति ।

उत्थाने चानुपरोहात् । ३६ ॥

'चतुरद्वे पुरस्ताद् शौर्णमास्या शीघ्रेण, तेषामेका-
हकायाः ऋतः सपयते' इत्युक्ता शौर्णमासी माधी एव न
चैत्री इत्यत्र हेत्वन्तरादिति सिद्ध्यति । एकाहकाया नाम
माघशुक्लाष्टम्या सोमकृतं कृत्वा सप्तम्यं गजमदनं नाम
छन्दं तस्मात् स्यात् उक्त्यामम्, तत् माघान्ते स्यात् । ततो
नातिदूरं वसन्तस्वारात्मकः, 'मीनमेधौ वसन्तः' इति पदभेदः
स्वीकारात् । चैत्रशौर्णमास्याः समन्तरागामिन्या कृत्वा-
ष्टम्या सोमकृते तु चैत्रान्ते उत्थानं स्यात्, स च वसन्त-
समाप्तिकालः । उत्थाननिषेधस्तु अपेक्षादृश्यं 'वातु-
निघ्नं श्लेषधरो वनापतयोऽनूतिग्रन्थि' इति । अत्र
सन्धिगामुत्थाने सति तद्वत् श्लेषधिवनस्पतीनामुत्थानं
मुक्तम् । ओषधिवनस्पतीनामुत्थानं नाम प्ररोहः । स च
प्ररोहः वसन्तादौ भवति न वसन्तान्ते । एतस्मात्
ओषध्यादिप्ररोहवैधादात् शक्यते माघान्ते एव गजा-
मदनसमाप्तिरिति । अर्थात् गजमदनारम्भः, माघे
एव स्यात् । तेन 'पुरस्ताद् चतुरद्वे शौर्णमास्याः'
इति शौर्णमासीशब्देन माधी एव शौर्णमासी शब्दा न
चैत्री इति निश्चीरते । तदिदमुक्तं श्लेषः । उत्थाने,
गजामदनत् सन्धिगामुत्थाने सति, अनु तस्मादनन्तरम्,
प्ररोहान् श्लेषधीना वनस्पतीनां न उत्थानात् उत्थान-
प्रतिषेधादात् शौर्णमासी माधी प्रवेति ।

अस्यां च सर्वलिङ्गानि । ३७ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरात् सूत्रम् । चकारः सपयते ।
आस्या माष्या शौर्णमास्या छत्राणि लिङ्गानि दुग्धते न
चैत्राम् । तथाहि, 'भार्तौ या एते मुंयन्तरागामिः'
शीघ्रान्ते, य एकाहकाया शीघ्रान्ते' इति । अर्थात्

यस्मिन् काले भवन्ति सन्धि. स आर्त. कालः । शीतेन च आर्ता भवन्ति । शीतं च माघे, न चैत्रे । तथा 'व्यन्त वा एते सवत्सरस्वामिर्दीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते' इति । अयनपरिवृत्तिः न्यस्यगन्धेन उच्यते । अयनपरिवृत्तिश्च माघसायुनयोः, न चैत्रे । तथा 'अपो नमिनन्दन्तोऽक्षयममम्बवन्ति' इति । माघान्ते शैले सति अवप्रपगमने अपामिनन्दनं न स्यात् । वैश्वे तु अमिनन्दन्त. अवप्रपगमनेषुः । एतेभ्यो लिङ्गेष्वो शयते माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरदश रागमपनस्य दीक्षा, न चैत्र्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् इति । के.

● पौर्णमास्याममावास्याया वा ऐन्द्रप्रादयो विवृतयः कर्तव्याः, 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यक्षमागः स पौर्णमास्याममाग्याया वा यजेत' इति वचनात् । भा. ५।८।१।२२-२४. ● पौर्णमास्या आग्नेयादिषु देशकाल-कर्तृणामेकत्वादज्ञाना तन्नेणात्तानम् । १।१।१।१०. ● पौर्णमास्यामेकपुरोडाशयामपि उपास्यवाजः । १।०।८।१८।६-७१. मीको. पृ. १।१५ 'उपास्यवाजः एवपुरोडाशावात्' इत्यत्र दृष्टयम् । ● पौर्णमास्यामेव उपास्यवाजः । तत्र च प्रजापतिः विष्णुः अग्नीषोमी च विकल्पेन देवता । १।०।८।१७।५१-६१. ● पौर्णमास्या चतुर्दश आहुतयो ह्यन्ते, यथोदरा अमावास्यायाम् । (पञ्च प्रजाजाः द्वौ आग्नामो आग्नेवाग्नीषोमीषौ पुरोडाशौ उपास्यवाजः स्विष्टकृत् त्रयोऽसूयाजा इति चतुर्दश । अमावास्यायामुपास्यवाजामावात् आग्नेवः ऐन्द्रं सान्नाय इति प्रयोदश) । भा. ४।१।४।१०. ● पौर्णमास्या चतुर्दशो हवि-रमिर्मर्शनम् । 'इषिवी होता' इत्यादिनो मन्त्रश्चतु-र्होता । वि. ३।४४. ● 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इति काण्व्य नियमविधिः, ननुवादः । भा. ४।२।१। २३-२४. ● 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इति काण्विधानेन अनेकेषां प्रधानानां साङ्गानां साहित्याव-गमात् तत्रिवींशय पदार्थानुक्रमः । मोम. ५।२।१. ● पौर्णमास्यां प्रगमनकाले ब्रह्मवर्णम्, अमावास्याया पूर्वेषुः । भा. १।२।१।१।८।३९. ● 'पौर्णमान्या यजेत' इत्यादिना दर्शपूर्णमासधर्म्या सह ब्रह्मस्य धर्मयो

विधीयते, न कर्मान्तरम् । वि. २।३।१३, ● पौर्णमास्या वस्त्रापाकस्यायायाः शालाया अमावात् उपवेशय शाला-च्छेदो न कर्तव्यः । अहारेषु कपालोपधानार्थं कस्य चित् काष्ठस्योपादानं कार्यम् । ४।२।३. ● पौर्णमास्या सूक-वाकस्य प्रयोगे पूर्णमासीदेवताना निष्करं अमावास्या-देवतानामनन्वयः । इतरत्र चैतरामम् । (तथा च इतरत्र इतरदेवतानां संकीर्तनमर्थमुक्तम्) । भा. १।१।३। १६।५३. ● पौर्णमास्या सोमात् प्राक् एकपुरोडाशानां वत्यामपि उपास्यवाजः स्यादेव । १।०।८।१८. ● पौर्ण-मास्यां हविरमिवासनोत्तरं वेदिकरणम् । वाल. पृ. १९.

● पौर्णमास्यतिपाते प्रायश्चित्तं कृत्वा यत्र केचन दर्शोऽनुशीक्ये, तत्र दर्शान्नतया वैश्वेषो न कार्यः । मोम. ४।३।१४.

● पौर्णमास्यधिकरणम् । पौर्णमासीन्याय. । २।३। ३।३-८. ● पौर्णमास्यधिकरणं विना इत्याधिकरणस्य (४।४।११) पूर्वपक्ष एव स्यात् इति इत्याधिकरणस्य पौर्णमास्यधिकरणप्रयोजनत्वेन आरम्भः । सु. पृ. ७३२. ● धार्वाण्यधिकरणस्य पौर्णमास्यधिकरणेनापौनरुक्त्यम्, विद्वद्वाक्ये कर्मान्तरवादेदक्षमाणाभावात् तत्र मन्व-विनिषेजकत्वानुपपत्तावपि आग्नेयादिषु तदुपपत्तेः नामयोः (चान्दोगी पौर्णमास्यमन्त्र्येते, इषन्वती अमावास्याया) व्यग्रस्ताऽर्थत्वं इत्यभिप्रायः हकीरपानात् । वा. ३।१।१३। २३ पृ. २११. ● पौर्णमास्यधिकरणेन अस्यास्यपवादः करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । पौर्णमास्यधिकरणस्य च उपास्यवाजः--(२।२।४) आधाराग्निहोत्र--(२।२।५), पशुलोमाधिकरणानि (२।२।६) अपवादः । वा. २।१।१। ५। ३०१. ● पौर्णमास्यधिकरणे अनेकगुणोपादान-लक्षणस्य पूर्वकर्मस्योपादेतोर्लुप्त्यादानं कृतम् । सु. पृ. ८२७. ● पौर्णमास्यधिकरणे (२।२।३) अनेकगुणविधाने वाक्य-भेदापत्तेः समुदायानुवादकत्वसिद्धिराश्रियते । वाक्यार्थः पृ. २०. ● पौर्णमास्यधिकरणे एव प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानसंभवेन शुभनिमित्तकमेदो न्युत्पत्तितः । मोम. २।२।१. ● पौर्णमास्यधिकरणे 'शुभंशु भुविशयो-गात्' 'चोदना वा गुणानां युययच्छास्त्रात्' इति मन्वाय्य प्रमानान्तराह कर्मणि अनेकगुणविधानं प्रशस्तयित्वा ।

कु. २।२।१।२३. * आग्नेयवाक्ये आग्नेयद्वयं पौर्णमास्य-
मासास्याकारमित्युक्तं ऋग्यजुषे पौर्णमास्यधिकरणे ।
भाट्ट. ८।१।६. * अमिषावाक्ये तावत् प्रातर्नर्मा
नुवादेन इत्यदेवतारूपानेऽनुगुणविधानात् वाक्यभेदापत्तेः
पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गादुक्तेन वाक्यभेदापत्तेन गुणेनेव
कर्मविधित्वमविनादम् । की. २।२।१।२२ ट. २५६.
* दर्शपूर्णमासनाम्नः प्रसिद्धार्थकत्वं उपपादितं पौर्ण-
मास्यधिकरणे । भाट्ट. ४।४।११. * न केवलं अत्राध-
पञ्चमितीव वाक्येन तयोः (लिङ्गक्रमयोः) अत्राधः,
अथितु नियमविधित्वाद्यनुसारेणापि इत्युक्तं पौर्णमास्यधि-
करणे । की. २।२।१।२३ ट. २१२. * 'न ह्येषा'
इत्यादौ धम प्रयोगोऽपि प्रसङ्गात् कर्मात्तुवादेन काल-
मते विनियोगविधौ इत्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे । २।
३।२।२६ ट. ९३. * यत्रनेकार्थविधियावार विना
विशेषणविशिष्टवाच्यसिद्धिः, तत्र विशेषणविशेष्यसम्ब-
न्धित्वाय विशिष्टविधानार्थं च विधाय इत्यवस्य व्यापार-
भेदात् विव्याहृत्या वाक्यभेदः, यथा पौर्णमास्यधिकरणे
विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि आग्नेयादिवाक्यैर्गुणविधियुक्ते । कु.
२।२।१।२।२७. * यत्रापूर्वमावनाविधिः तत्र विधि-
फलस्य विशेषेण एवैकस्मिन् कालान् आरभ्येन न
विष्यन्तरेण विशेषणानां विधानात् नाहुतिः इति स्पष्टं
पौर्णमास्यधिकरणे । की. २।२।५।१६ ट. १९९,
* यत्र तु अरन्त्यसंघन्धेन घृतिः यथा आग्नेयः इत्यादौ
तत्र प्राथमिकक्रियाऽन्वयं विना अरन्त्यवापेयात् इत्येव
पार्थिकसंघन्धेनापि निर्वाहोपपत्तेः नादावेव अज्ञाकाल-
संघन्ध. * अथितु मावनासंघन्धकारक एवामौ । विनरि-
ष्यते चेत् पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनादर्थम् ।
२।२।२।५ ट. ३८. * वार्षिकीवृषधन्वतोः कालकृत्यवस्था-
पक्षः पौर्णमास्यधिकरणे एव निराकृतः । ३।२।१।२।२२
प. २११, * वाग्नेयीवृषधन्वतोः मन्वाण व्यवस्था च
कर्माकृत (न तु कालकृत) इत्युक्तानेन पौर्णमास्यधि-
करणे । ३।२।१।२।२३ ट. २१२. * (दर्शपूर्णमाव-)
समुदाययोश्च फल्गवन्वज्राभ्युपगम्ये पौर्णमास्यधिकरणे
तद्विधयान्नादौऽपि विद्वन्ते । सु. ट. ६११

* अन्नाद्यनिमित्तभेदापवादभूता समुदायानुकार-
चिन्ता (विद्वदस्ये) पौर्णमास्यधिकरणकृता । सु.
ट. ८०७.
* पौर्णमास्यधिकरणगुणसूत्रोक्तन्यायः । (२।२।
२।६) । ' नमस्यान्तरेण चोदिते कर्मणि गुणानां कर्मार्थ-
त्वात् परस्परार्थत्वाभावेन परस्परवैशिष्ट्याभावे सति
एकगुणविशिष्टगुणान्तविष्यत्समत्वात् तन्मत्तस्य गुणस्य
कर्तव्यत्वमुपदिश्यते ' इति । मोम. ६।१।२.
* दर्शे पूर्णमासे च त्रिकल्पविकल्प एकप्रयोगा-
सिद्धिः एकदशोक्ता पौर्णमास्यधिकरणवार्तिकोप-
पादिता उपपत्ता । बाल. पृ. १९.
* पौर्णमास्यमासास्याधिकरणम् । पौर्णमासी-
न्यायः । २।२।३।३-८.
* पौर्णमास्यमासास्याशब्दात् कर्मवाचिनौ, न तु
हविर्वाचिनौ । वि. ३।७।४.
* पौर्णमास्यमासास्याशब्दम्यायेन (पौर्णमासी-
न्यायेन २।२।३) आषाढसिद्धोक्तशब्दयोः प्रत्येकल्प-
वाचित्वावधारणात् प्रत्येकल्पस्यैव कर्मत्वं वाच्यम् ।
तत्र विद्वद्म. सु. ट. ७६२.
* पौर्णमास्यादिसुपूर्वयोऽप्यनादाः सोमभावनपक्षे
सोमकाष्ठपक्षे इति केचित् । तत्र तु ऋतुनक्षत्रपरेकान-
नारो ननुद्वयपत्रत् (' नर्तुं धृन्त्येन गच्छम् ') ।
पर्वपक्षाहृताद्यादस्तु कर्तव्य एव । भाट्ट. ५।४।५.
* पौर्णमास्यादिसमुदायमयुक्तं नामिमर्गनाम्,
किन्तु अर्धमयुक्तं दर्शपूर्णमासयोः । मा. १।१।५।
११-१९.
* पौर्णमासीकालः वैकल्पिकी विष्णवादिः देवता
च उपाह्वयान्ते । १।०।८।१।७।१-६१.
* पौर्णमासीगताप्रीत्येमीत्य हविषः ब्राह्मणस्य
सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । पौर्णमासेऽरेणोत्कर्ष इत्येकदेशितमत् ।
मा. ५।४।४।१०-१४.
* पौर्णमासीन्यायः । विद्वद्वयद्वयं समुदाय-
द्वयानुवादः ॥
प्रकरणं तु पौर्णमासां रूपावचनात् । २।२।
३।३ ॥

भाष्यम्— एव हि समाप्तान्ति ' यदाश्वोऽष्टा
 क्षणानेऽमान्याया पोषमास्या वाच्युते भवति ' ताव
 द्वाप्रमथीषोमाश्वमेयेन नापुषाद्यु पोषमास्या यन्त्र इति,
 तास्यामेतमथीषोमीयमेवाद्दशकाला पोषमासे प्रायच्छन्,
 ऐन्द्र दशमावास्यायाम्, ऐन्द्र पयोऽमावास्यायाम्
 इति । तथा ' आधारमाधारपति ' ' आश्वभागी यजति '
 ' स्थिरकृते समप्रति ' ' पत्नीसयान्त्र यजति '
 ' समिप्यत्रुवृहोति ' । तथा ' य एव विद्वान् पौर्णमासी
 यजते ' ' य एव विद्वान्मावास्या यजते ' इति ।
 तत्र संदेह सर्वाभ्येतानि समप्रधानानि उन आश्ववादीनि
 पयोऽन्तानि प्रधानानि, आधारवादीनि आश्वदुपकारकण्य
 ज्ञानि । तथा य एव विद्वानित्येव सयुक्तौ प्रहृताना
 कर्मणामनुसन्तारौ अथवा ' य एव विद्वान् पौर्णमासी
 यजते, य एव विद्वान्मावास्या यजते ' इत्यपूर्वेषो
 कर्मणोविधातरौ, तत्रैते गुणविधय इति । किं प्रसू १
 शब्दान्तरत्वाद्भाषास्य समप्रधानानि । इति प्राप्ते, सूम् ।
 प्रकरण तु पौर्णमास्याम्, प्रहृतानामभेदादीना अनु
 सन्तारौ पौर्णमास्यामावास्यासयुक्तौ । कुत । स्थावच
 नात् । य एव विद्वान् पौर्णमासीशक वाग यजते इति
 न सर्वे वागा उच्यन्ते । य पौर्णमासीशक स विधी-
 यते । न चैतदेवमगच्छाम कीदृशमेतदशकस्य यागस्य
 रूपमिति । तेन न विधिर् प्रतिपद्येमहि । अतो ब्रह्मो
 सयुक्तस्य विधातायै अनर्थकमिति । अथ नु प्रहृताना
 मनुसन्तारौ, तत्र संतिष्ठिता पौर्णमास्यामावास्यासयुक्ता
 यागा इति गम्यते रूपम् । तथायन्ता वचनस्य । कथ
 पुनरुच्यते नो बहूना वाचको भविष्यतीति सयुच्यते,
 समुदायशब्दस्य अन्वयविधाने । रूपवतो हि पूर्व
 प्रहृता यागा । तेषा च प्रचरिष्ट समुदायोऽप्यस्ति ।
 तदपेक्षोऽप्यस्यशब्द । तस्मादेकवचनान्तता न दोष ।
 भवति हि बहूनामेकवचनात् शब्द समुदायार्थो यथा
 मूय वन कुत्र परिपदिनि । यदा आश्ववादीना समुदाय
 वचनात्तौ, तत्र दार्शपूर्णमासशब्देनैव एवाभिधीयन्ते ।
 तत्र एषा फलमर्थ, फलान्निवेस्तु आधारवादीनि
 आश्वदुपकारकणीति ।

या— समप्रधानं दशपूर्णमासप्रकरणयामविधीयुदाहृत
 किं सर्वा प्रधानवम्, उन केपाविदेव इति भाष्यकारेण
 विचार प्रस्तुत । तत्राभिधीयते ' अङ्गप्रधानचित्तेय
 चतुर्थाध्याययोचर । केन नाम प्रसङ्गेन प्रस्तुता
 भेदलक्षणे ॥ ' अस्यासलक्षणमेदानन्तरमिदानीं सत्या
 निमित्त मेदमविचारैव कथमय लक्षणानौषधिकोऽर्थ
 चिन्त्यते । के चिदाहु, अत्रमपि लक्षणार्थे एव
 ' अनन्तर प्रधानप्रधानानि परीक्षित्यन्ते ' इति (भाष्य-)
 वचनात् (भा. २।१।१।१५ ३७१) । तनु अयुक्तम् ।
 तत्रैव परंतुयुज्य वचनस्य अपेक्षेय व्याख्यानम् । अपूर्व-
 मेदप्रतीत्यर्थो हि स तृतीयसिद्धोऽर्थ अनोपन्यस्य
 श्युक्तम् । अत्र तु कर्मणामङ्गादिभावो न कश्चित्
 शक्यते । मरुता प्रचलेन अथ चतुर्थे साधयिष्यते
 ' दशपूर्णमासशोरिज्या प्रधानानि ' इत्यत्राधिकरणे ।
 सुस्त्याच्च नाश्रया तत् नेतु शक्यते । तस्मादिह
 अविचारणीयमेतत् । ' य एव विद्वान् ' इत्येव सयुक्तौ
 प्रहृतानुवादी, अथवा अपूर्वकर्मविधौ ' तत्रैते गुणविधय '
 इत्यपि सर्वे (भाष्योक्तम्) यथोपन्यस्येतापि अधिकरण
 यै न समगच्छते । अथ तु एतदेव विचार्यते, तत्र पूर्व
 नोपपत्तितयम् । अथिच ' भेदे च दृष्टसामर्थ्यां सम
 प्राधान्यसिद्धये । कथ शब्दान्तराध्यासो हेतुत्वं
 नोपवर्णितौ ॥ ' ' शब्दान्तरादस्यासाध भेदस्तावदुच्यते,
 समप्रधानत्वमपि एतावतामेव प्रतिपाद्यते ' इत्यपूर्वा
 युक्ति । न या अविचार्यद्वयरीत्येव विविधा पश्चेदतो
 दृश्यन्ते, वेन तत्रैव विचार्यदमिदं प्रस्तुत इत्यप्यवश्यम् ।
 तस्मादेनं समर्थयितव्यम् । इह अस्यासलक्षणमेद-
 तिप्रसङ्गात्सार्थे अथिरूपे आश्वमेये यथोदाहृतार्था
 मर्थे दे परोदशरूपे ' य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते '
 ' य एव विद्वान्मावास्या यजते ' इति । तत्र
 संदेह किमेते यजतिशब्दे अपूर्वेषो कर्मणो
 विधातारौ, तत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दान्या स्वाभिधेय
 कालविशेषयुक्तकर्मप्रतिपादकस्या विशेष्यभागी प्रहृतानेव
 चाश्विन यागान् अनुसन्तार इति । तत्र इतरेषामभेदादीना
 गुणान्, प्रशासनीनामव्याख्यानं, आधारवादीनां शब्दान्तर-
 त्वान् सिद्धे भेदे अथिद्वयशब्दयमनोवचनभूतमवयवान-

मवाङ्गाङ्गिमायविषयत्वेन उपन्यासो नापि नराशरीर-
विषयत्वेन । नहि समप्रधानमङ्गाङ्गिमायश्च अधि-
करणश्री इत्युक्तम् । तदिह पौर्णमास्यमातासा-
स्युक्तयोर्विधात्तरम्, तदभिधेयकर्मभेदः, समप्रधानश्रीना-
मप्रधानम्, इत्येतन् त्रयं उत्तरोत्तरसश्र्वेन
अविनाभावमन्यात् एकः पञ्च । तथा तयोरेवार्थम्,
सङ्गायकमनिदः, आश्रियादीन् प्रति आषाढश्रीनामङ्गायम्,
इति तैवेव प्रकारेण अपरः विक्रः । त्रितयस्यविकल्पस्य
च सागविनाभावमात् एकसिद्धयेव इत्यद्वयसिद्धिर्भवति
इति पञ्चदशेऽपि शब्देन साधितम्, तैरेव द्वयसिद्धि-
मत्वा कर्मभूतस्तृतीयः तृतीयोऽय उपन्यस्तः । तत्र चार्थ-
रहीतास्य भेदाभेदो विस्वीकृत्यार्थं पुनन्ते दशितो ।
किमर्थं पुनरप्येवमवहितयोः समप्रधानाङ्गाङ्गिमायद्वारेण
भेदाभेदयोश्चक्यासः कृतः ? एषा हि आचार्यस्य शैली इति
केचित् (कृत्रदाय उपन्यासो भाष्यरूपविक्रिया इति) ।
तथाहि पूर्वोचिताश्रयैरपि अपूर्वमेवमेव उपन्यस्तवान् ।
(स्मृत्येन लिङ्गदर्शनानुसारेण एवं कृतमिति परिहरति-)
अथवा क्व लिङ्गदर्शनं वरवति ' विह्वलो मङ्गाजदयो
दृश्यन्ते ' इति (ननुर्षभसूते), तत् साक्षात् भेदनिराकरणाय
असमर्थं समप्रधानभाग निरणरिभ्यति । तन्निराकरणे च
सति अविनाभावात् विधिभेदावपि निरुह्यावेव भवतः,
इति तदुपजीवनाय उपन्यस्तवतः । केनऽभेदोपन्यासे तु
सदस्यमेव स्यात् ।

तत्र देवा पूर्ववत्सो भविष्यति । एकः समप्रधान-
द्वारेण आश्रयादीना कर्मविधित्वे सत्येष पौर्णमास्य-
मातासास्युक्तयोः तद्व्यतिरेककर्मविधानात्, अपरः
पुनः तयोरेव कर्मविधित्वं इतरं वा तु गुणविधानार्थत्वं
इत्येवम् । प्रथमं तावत् व्यतिरेकशब्दं परिहराति ' शब्दा-
न्तरमात् अभ्यासाच्च समप्रधानानि ' इति । यद्यपि
चैतौ द्वौ साक्षात् समप्रधानत्वेन न व्यवच्छेते, तथापि
तत्रप्रतिपक्षेण योऽर्थो भेदः प्रतिपक्षतः, तेन संक्या-
देकतावयवम् । एतदुक्तं भवति- ' अयोग्यः सन्दा-
न्तादनात्, योग्यश्च अभ्यासात् भेदः, तत्रश्च सम-
प्रधानानि ' इति । न च समप्रधानत्वादन्य किञ्चित्
प्रयोजनमस्ति । न च गुणव्यतिरेकानि किञ्चित् भूयते,

येन विधिव्यापारतः कर्मस्वरूपविधानमुपेक्षेत । न च
एषा सजा केतु चित् प्रकृतेषु प्रथिद्धा । वर्तमान-
पदेशोऽपि च सति प्रयोगवचनापर्यवादापक्षमरुतादी-
नामन्यतमेन ' समिधो वजति ' इत्यादिवत् विधिः ।
अत्रपि च यच्छब्दोपश्रवणे ' यदाश्रयोऽष्टाक्षराणः '
इत्यादिवत् विधियान्यनवल्लेपः । न च सागमन्तरीय-
वत् विधिविस्तृतः, सागमन्तरेण पुत्रानन्तरं प्रति प्रति-
पादनेन अर्थवत्त्वात् । न तु इह कर्मन्तरकल्पनादन्यत्
प्रयोजनमस्ति । न च कस्य चिद्व्यत्यस्य विवेः श्रुतिः
संभवति, एतान्कवचाभावात् । किं पुनरनयोः कर्मणे-
द्वैवदेस्तम् ? तदुच्यते । ' औपे साधारणं द्रव्यं,
वैष्यता मान्त्रयार्गिका । रूपवन्तावतो यागो विधी-
येते श्रूयकतया ॥ ' ' सर्वस्मै वा एतद् यथाय
श्रूयते ' इति सर्वाधीनात् श्रूयते उपासुषाजस्य प्रोधास्य-
श्रूयकम्, एतन्ननोरपि चागयोः । तथा आश्रव-
माणयोः क्रमे चत्तलोऽनुपासकाः परस्मै द्वे आश्रय्यो,
द्वे सौम्यौ । ते बलीयसा वाक्येन अश्रुच्छ्रय अनयोः
कर्मणोर्विधोयेते ' वानस्मौ पौर्णमास्यममृच्येते, वृषन्वती
अमावास्यायाम् ' इति । नहि पौर्णमास्यमावासागम्यानां
एतत्कर्मव्यतिरेकं अन्यदहोच्यते । ननु कालचक्रवैद्यौ
इह प्रमुच्येते । (परिहरति-) किं (हि) कालस्य मन्त्र-
सम्बन्धेन । इष्टस्य सप्तमीनेदिष्टानां कर्मणा प्रधानभावाः ।
तद्यथा ' येन कर्मणेल्लेव, तत्र जवान् जुहुयान् ' इति ।
तेन अनुपासकाद्वयस्य तुल्यार्थत्वात् विकल्पमानस्य अनु-
रूपं याग्याऽपि कल्पयित्वा । (आश्रय्येणुवाक्यस्य
याग्याऽपि अग्नेयो, नौमीयस्ये सौमी कत्या इति एकः
परिहारः) । अथवा युगपद्विधानात् समुच्चये सति
द्विदेवत्वकर्मोप्यन्यथात् द्वेदे वाक्ये अपि कल्पयित्वा ।
(इतरेतरयोर्विहितद्वन्द्वमासत्वेन एकश्रूयस्यापि इते-
तरयोगमात्रिणात् अनुपासकाद्वयस्य समुच्चयप्रतिपक्षेण
अश्रीयोमशेदेकत्वकल्पनात् दशोरसंबन्धम्, याग्या
च तदाल्लेख्येष्वेव आश्रयो सौमी चान्या कस्या इति
द्वितीयः प्रकारः । कल्पनाश्रय्येऽपि एकैव दिदेक्या
याग्या इति तृतीयं प्रकारमाह-) यदा एतेन अश्रीयोम-
देवता । (एकस्मिन् कर्मणि अनुपासकारणार्थक्यात्,

यायाऽनुवाक्यात्वेऽपि च इतरेतरयोगोपपत्तो अनु-
 शब्दस्य च यायायागमिपि श्रेयश्वश्राद्धाग्नेन अतिरोधात्,
 सन्निविशोश्च अद्भवेन अग्नीयोरभवेव्यवर्थाभ्यन्वयान्त्,
 मनोतान्यायेन एवदेशद्वारा तत्प्रकाशनेन तमयोः
 सवदोपपत्तेः, अश्रुतव्यवस्थापरिहाराच्च श्रुतयोरेव मध्ये
 अनुवाक्या एका, याया एका । इति चतुर्थं प्रकार-
 मह-) अथवा वार्त्तयोरेव एका याया कर्तव्या,
 तथा वृषन्वयोः । अतश्च श्रुतिविहितमन्त्रकर्ममन्त्रा-
 न्यायाऽनुपपत्ता अग्नीयोरौ देवता उभयमाभ्यवसीयते ।
 अन्वमागशेस्तु पुरुषव्यवस्थेण वाक्येन देवता तावत्
 प्रातेन, ' यस्मै कस्यै चिद् देवतायै हविर्निर्वपन् आन्य
 स्यै नो पुस्तदाद् यजन् ' इति । यायाप्रतिधावाधि-
 तैव अनुवाक्याऽऽगमश्च दाधावधीभ्यः कर्तव्यः इति
 न विशिष्टं विरुद्धम् । वस्मादग्नि कर्मान्तरत्वेऽपि रूप
 मिति भेदः । अवश्च समप्रधानानि । (आवाङ्कते-)
 भेद इति यज्ञीनः, समप्रधानत्वं तु न मृष्यमहे । कुनः ?
 ' निवेशः केपु चित् त्वेव पृथक्त्वेनाभिधानयोः ।
 फलं च तद्विनिष्टेभ्य इति साम्यं न युज्यते ॥ '
 (श्लोकं व्याचष्टे-) दर्शपूर्णमासमिधाने हि विशिष्ट
 वागव्यवस्थितौ, तेन तन्मात्रधैव फलत्वाद् इत्येता तत्संवि-
 धानात् अद्भवेन भवितव्यम् । (आगङ्का निराकरोति
 पूर्वपक्षी-) अत्रामित्रीयते । ' प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य
 निरामिष्टं विशेषणम् । तस्माद् व्यञ्जितोचेन नामा-
 र्थोऽत्र निरूप्यते ॥ ' सर्वत्र नामयुक्तकर्मविधाने सामा-
 नाधिकरण्यात् वदाचित् यन्मर्थविशेषो नाम्ना निरूप्यते,
 नदान्ति नामार्थो यतिना । यो यत्र पूर्वत्रयमिदार्थो
 भवति, स इतर स्वविषये व्यापयति, यथा ' ज्योतिष्टोमेन '
 इत्यत्र ज्योतिर्मि- विद्वद्विभि- स्तोमैर्भोगात् प्रसिद्धा
 र्थेन नाम्ना दीक्षणीकाऽऽदिभ्यो यतिः निवार्यं खेन्द्राणे
 स्थाप्यते । तथा ' राजयौवेन ' इत्यत्र नाम यागायाम्
 विषयत्वेन उपपन्नमान प्रहासगमसिद्धेन यतिना स्व
 विषय नीयते । तद्विद् भवितव्यद्वयसमाहृतिवचनायांता
 दर्शपूर्णमासपदोपधानात् न प्रथितप्रसिद्धिगति, यथा वने
 तद्विषयत्व विहायेत । यतिः पुनर्दागमाने प्रमकः सन्
 अधिकरणं प्रकृतैषु स्थापितं शक्नोति अप्रसिद्धं दर्शपूर्णं

मासशब्द स्वविषये नियन्तुम् । तदश्च ' दर्शपूर्णमासा-
 म्याम् ' इति अविश्वितानुयसमासस्यद्विव वर्णोले-
 भावमात्ररूपेण (वर्णोपद्रुक्तिमात्ररूपत्वेन इति रुद्रिदा
 उक्ता) केवलरूपरथादिप्रकृतारोपवागानाम् एवमप्य
 शब्दवत् प्रतिपद्यते । ' सुधा सुधो भवन्ति ' इति बहु-
 वचनस्य स्थाने द्विवचन समसामुदाहारात्कवचनत्व
 वा । कथं पुनः ' दर्शपूर्णमासाभ्याम् ' इत्यप्रसिद्धम् ।
 (उत्तरम्-) यदा तावत् ' वाच्यकालयुजो वागाः
 प्रवृत्ताः सन्ति के चन । द्विसंख्योपचित्युक्ताश्च
 प्रसिद्धिर्गेषु विद्यते ॥ ' तत्राम अशेषस्वार्थपरित्यागेन
 अत्यन्तपरानुयोविशुद्धिं मजते, यत्र कश्चिदपि अंगं
 अप्रसिद्धं । इह तु दर्शन कालेन पौर्णमासेन च समुक्ता
 आग्नेयादिवाग निरूप्यन्ते । द्वित्वनुक्ताश्च आन्यभागादप्य,
 तेषामनुक्तः परित्याग इति । (स्वार्थसमाप्तस्य वाक्यस्य
 वाक्यान्तरानन्वयवत् पदस्यापि स्वार्थसमाप्तस्य पद-
 न्तयानन्वयात् नैवैकाग्रप्रसिद्धिमात्रेण यत्रिविधोपपत्ता
 युक्ता इति परिहरति-) तदुच्यते । ' प्रकृतिप्रत्ययौ
 पूर्णौ विशेषुं यजति श्रमौ । आग्नेयाद्याज्यसामादा
 वैकत्रैकार्थशून्यता ॥ ' यथापि आग्नेयादिषु स्वभिवेद
 कालयोगात् प्रातिपदिक वर्तते, तथापि तेषा बहुत्वात्
 द्वित्वानुपपत्तेः असमर्थं पदम्, यत्रापि द्वित्वमिति
 आचारदीक्षव्यभागापूर्वा, तत्रापि प्रातिपदिकस्य अत्यन्त-
 मशक्तिः । न च अर्थप्रकरणशब्दान्तैः विस्पष्टं सामाना-
 धितरूप्यमस्ति, येन केनचित् वर्णोक्तमान्यात् आख्या-
 विचारण्यायेन (आख्याधिकारन्यायशब्दे इष्टयम्)
 शौक्येन वा तद्विषयत्वमप्यवसीयेत ।
 कस्मात् पुनः इमावेव अपूर्णौ पूर्ण- (पौर्ण-)
 मास्यमावासासहस्रैः द्वौ कर्णौ फलान् न विधीयेते ।
 तथापि, ' सिद्धान्तेऽपि तु याहृग्भ्यां शब्दाभ्या-
 मनुकीर्तिवौ । वायेव ससुदायौ द्वौ विधान्येते फलं
 प्रति ॥ ' यदि कश्चित् ' दर्शपूर्णमासवन्दनोः पौर्णमास्य-
 मावायाशब्दयोश्च वैलक्षण्यात् न पूर्वमन्त्रप्रसिद्धात्
 फलवाक्ये अस्ति ' इति व्रथात्, स वक्तव्यः ' तुल्ये
 दोषोऽयम् ' इति । तथापि हि पौर्णमास्यमावासासहस्रकालेन
 सनुदायौ फलन्ती इती, न च तयोः प्रयोगवाक्ये अस्ति

शब्दत्वात् प्रत्यभिधानम् । अथ तत्र विनाऽपि एकाऽनु-
सारेण कालयोगात् इत्तिरिधत्ते, स ममापि अस्त्येव काल-
योगः ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत ' अमावास्याया-
ममावास्त्येषा यजेत ' इति । नैतदेवम् । एवमपि हि
' पण्णामन्यादियानामानयोश्च (दर्शपूर्णमास-
यनयोः) द्वयोरपम् । समानः कालसंयोग इति
नैष्टावधारणा ॥ ' नहि अद्यनां कालसंयोगे सति
अवधारणे हेतुरस्ति, येन अनयोरेव फलसंबन्धः स्यात् ।
स्वादेनात् एतेषा मध्ये ययोः फलोश्चित् फलसंबन्ध
इति, तदयुक्तम् । ' विशेषहेत्वभावे हि ग्रहणं
निष्प्रमाणम् । पक्षे वाऽङ्गप्रधानत्वं विशेषात्त
विकल्पते ॥ ' विना विशेषदेवना सायत्वकाष्ठसंबन्धमात्रे
सति यावेन गृहीती तत्रैव इतरेषा प्राधान्यप्रामाण्यमावा-
सता अङ्गत्वापादानाद्विद्वत्ता स्यात् । अथ विकल्पेन
संबंधा पक्षिच्छेऽनुग्रहः कल्पेत, तत्रापि तस्यैव
कदा चित् प्रधानत्वम्, कदा चिदङ्गत्वमिति विप्रति-
रीद्धम् । उभयव्यवस्था चाङ्गता प्रवृत्तेः, प्रधानत्वेन च
नियुक्तेः आग्नेवादीना विकृतिगमने यावन्मैत्र संशयवन्तः ।
सर्वसंबन्धाश्च केन चित् अवाल्लगामान्यावच्छेदेन
संबन्धेषु वर्तन्ते । न चा अपूर्वयोः आग्नेवादीना वा
समस्तानामेकदेशे वा किञ्चिदालान्तराभ्यामर्थं दृश्यते,
येन द्वित्वमवधार्यते । य एव हि गृहीतस्त्वैव यागान्तरा-
गेषुषा तद्भूतेन बहुत्वेन केवलमापेषेण चैकत्वेन द्वित्वं
वाच्यते । ततश्च द्वित्वमप्यप्रसिद्धिः । सिद्धान्ते तु सन्द-
र्भेन समुदायद्वयापेक्षयात् अस्तमुदायैकतयापेक्षितव्यत्वात्
अज्ञानत्परमैयोगात् संभवति द्वित्वयोगः । तदस्तेन च
कालयोगात् कथञ्चित् दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकशोभे इत्ति-
रिद्धिः, इत्युपपद्यते यागविशेषकत्वम्, न तु पूर्वपक्षे
समुदायसंज्ञापादानाभावात् सत्यावृत्तिः इति प्रकृतयाग-
गानै एव फलसंबन्धः । (अङ्गते-) अथ कस्मात्
अशापेव यागाः पौर्णमास्यमावास्याकालगतद्विवापेष्या
रूपविशेष्याः सन्ती न विधीयन्ते, यथा सिद्धान्ते समु-
दायगतद्विवापेष्या एत् विधासकन्ते । (पहिरति-)
न ईदृशेन अस्तुतेन प्रकृतयागान्तराभिन्नं भास्वतं
शक्यं भिन्नंयितुम् । न च अस्तुत-परिरेकात् कालगता

संस्था यागसामानाधिकरण्यानिर्देशाहां भवति । समुदाय-
समुदायिनोस्तु अन्यतिरेकान् अविरदः संस्थातन्त्र्यः
सिद्धान्ते । (पूर्वपक्षप्रयोजनमुपशारितसुखसंदर्भ-)
तस्मात् पूर्वपक्षे यजिनोरेव नामपदवृत्तेः अविशेषेण
सर्वे यागाः समप्रधानाः । [वस्तुतः पूर्वपक्षोपसंहार
एवावम्] ।

(नृवं द्वेषा योजयन् तद्विद्वान्तराह-) तथा प्राप्ते,
अभिधीयते । प्रकरणं पौर्णमास्यमावास्यासमुदायोः
आलम्बनं स्यात् । प्रकृते इति प्रकरणम् । अथवा
मन्त्रं तयोः सहकारि भवेत् । ततश्च तन्मात्रप्रति-
पाद्यः अर्थः प्रहीतव्यः । (पौर्णमासीग्रन्थेन उदाहरणो-
विद्वद्राज्ययोः उपलक्षणम् । प्रकरणान्तरव्य क्रम-
आलम्बनवदाध्याहारः, अत्यनुपपत्तौ च सहकारिपदाध्या-
हारः) । कुतः ? ' विधाप्यो नियुक्ते हि सर्वो-
ऽसाधारणे यथौ । न च तत्र प्रवृत्तिः सादृशात-
द्रव्यदेवते ॥ ' नहि अनेन यजिना पौर्णमास्यमावास्या-
पदान्या वा यागसामे बुद्धिः क्रियते । न च प्रकृतकर्मप्रहणं
तस्यसेऽस्ति । तत्र अज्ञातरूपे सति अपूर्व कर्मणि न
कथञ्चित् प्रवर्तते, ततश्च वाङ्मनेन अनर्थक भवेत् ।
प्रकृतप्रहणे तु तेषा इत्यदेवतयोगात् एतत्कालविक्रियाम
स्वस्मानादर्शयन्तम् । ननु उक्तं मत्वसेऽपि अस्ति इत्य-
देवतमिति, सत्यम् ' यथाकथञ्चिच्छ्रभ्येत द्रव्यं
साधारणं स्थितम् । तथापि देवता नास्तीत्यरूपत्वात्
मुच्यते ॥ ' नहि मानववर्गिणी देवता संभवति, मन्वाणां
क्रमविशेषेण आन्यमागार्थत्वात् । न च अस्म वास्येन
कथं, निरोधाभावात् । सर्वत्र हि अविशेषेण सामे
निलिखमाने विशेषसंस्कारकत्वः । इह च (' वान्ती
पौर्णमास्याम्, ह्यनन्ती अमावास्यायाम् ' इति वाक्ययोः)
पौर्णमास्यमावास्याग्रन्थे रदि कर्मवचनोपरि स्यात्,
ततो न विरोधः परिहितः । कालवचनत्वे तु अनयो-
रविरोधः । साधारण्यञ्च अविशेषश्च एव समर्थनीयः ।
किञ्च । ' प्रधानं काल एवाभ्यां शब्दाभ्यां प्रति-
पाद्यते । पश्चात् नन् कर्म तद्योगादतः कालोऽत्र
गृह्यते ॥ ' नहि हि सर्वत्रैकप्रसिद्धः कालः
अथ न समवेद्यत्, ततः तद्विक्रमेण वर्गीणी एते-

याताम् । अपिच उपपन्नतरं कालवचनत्वे सतमी । तस्य सर्वत्रैव कालस्य अधिकरणत्वात् न कर्मणः । अपि चरणात्प्रपञ्चेः यथाकथञ्चित् कर्मणीयं स्यात् । यत् किं कालस्य मन्वसत्त्वमेव इति, यदि तादर्थ्यलक्षण एवैकः संकथो भवेत्, स चात्र अस्माभिरुच्येत, तत्र एवं युज्यते वक्तुम् । इह तु आभ्यमगो प्रति तादर्थ्ये व्यनक्षिते, सवरे च प्राप्ते कालभेदेन प्रयुज्यमानयोर्मन्त्रयोः व्यवस्था प्रात्र क्रियते 'वर्षांश्री पौर्णमासीरुच्यशेराभ्यमगयोः, वृषभ्वती अमावास्यास्तयोः' इति । किञ्च, 'प्रज्ञात-देवतत्वाच्च दृष्टार्थाऽरूपवधानता । मत्पक्षे, भवत-स्त्वत्र प्रसक्ता बहुकल्पना ॥' सर्वत्रैव आकाङ्क्षा पूर्वकः संकथो भवति । आभ्यमगो च प्रज्ञातामीशोम-देवतयोः तदभिधानसमर्थमत्राकाङ्क्षितकार्यदत्तत्वेन मन्त्रान् गृह्णीत । त्वयस्ते तु अपूर्वयोः कर्मणोः अज्ञातदेवतत्वात् न मन्त्रापेक्षा । तत्रश्च मन्त्राद्विशेषद्वित्वादिफल्यत्वात् अन्वेषितत्वेनार्थविधिप्रसङ्गः । पुनश्च मान्यवर्गिकानेक-देवताफल्यना । नहि एकरूप कर्मणः अनेक्या देवतया, अनेक्या अनुवाक्यया (च) कार्यमिति । पुनश्च अशुभ याज्याकर्मणाश्रयणम्, आज्यभाग्येषु अशुभतुणोऽनु-वाक्याफल्यनम् । यच्च 'एका याज्या एका चतुवाक्या मविध्यति' इति, न तत्र, अनुवाक्यफल्यत्वात् । अपिच तत्रपक्षे लिङ्गस्य अग्निशौचकृत्यात् वाक्ये च कर्मण्येन 'आश्रयणात्' 'वैश्वीमन्तुच्य' इत्यादिवत् अदृष्टाभंग्यनेः न मन्त्रावकाश, मन्त्रस्येन अनपेक्षि-तत्वात् । मान्यवर्गिकदेवताफल्यत्वात् च वसारादुपपत्ति-कत्वम् । आभ्यमगयोः पुनर्द्वित्वात् प्रज्ञातद्विदेवकृत्वाच्च प्रकार्याकाङ्क्षिताः प्रकाशका मन्त्राः लिङ्गकर्मविनियुक्ताः सन्तः एतन्तेन दृष्टार्थता प्रतिवच्यन्ते । तत्र च मन्त्र ताद्विशेषद्वित्वादिषु प्राप्तेषु कालद्वारेषु व्यवस्थामात्रविधा-नात् लक्षण शक्यस्य, न चानर्थक्यम् (तुषापठः पृ. ७२६) । नहि सनिधानात् व्यरस्था सिद्धा । (मान्यवर्गिकदेवताप्रार्थ्यमावशुस्तहरति-) तस्मात् देवताऽपि अगकृत्वात् । (पृथग्यमुपसंहरति-) अतश्च अरुपयान् अकर्मादस्ता । (आतर्भक्यपत्त्या अनु-वर्धितरूपवर्तिमात्तुते-) किं पुनः समस्तानुवादस्य

प्रयोजनम् ? (अनर्थक्यमुपपादयति-) पदत्र 'यद्-तद्भागवाक्यार्थविधिज्ञान्या हि चोदना । धर्मं प्रत्युपयोगित्वं न कथञ्चित् प्रपद्यते ॥' ('दृष्ट्या ज्ञेयते' इति कर्मण्येन दाधिविधानात् पदार्थचोदना । 'दृष्टी प्रैगानन्वाह' इति दृष्टप्रातिपरिकार्यविधानात् तद्भागार्थचोदना । 'नोमेन यजेत' इति विशिष्टविधा-नात् वाक्यार्थचोदना इति । विद्वद्वाक्योपरि प्रयोगं चचनाद्भूत्वात् धर्मप्रमोपयोगो भविष्यति इति परिहरति-) उच्यते 'यथैशोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवचनान्न ता । तथैव तदुपादानात् द्वित्वासिद्धयाऽनयोरेपि ॥' (तदुपादानात् द्वित्वस्योपादानात्) । वाच्यत्वेन हि समुदायद्वये कल्पिते 'दर्मपूर्णमासायान्' इति द्विवचन सिध्यति इत्यर्थवत्तम् । नहि विधिवैक प्रयोजनत्वात् इति कथितं नियमहेतुरस्ति, अविधेरपि विधिशेषत्वेन अर्थवत्तात् । न त्वान विप्रक्रीर्णानामपेक्षादीना एत-द्वाक्यद्वयमन्तरेण द्वित्वस्येवाशौचित्यं सम्भवति । एतदेव चाभिप्रेय आस्य पक्षस्य प्रयोजनमेव तुणप्रधानत्व आदित उक्त्यस्तम् (भाष्ये) । इतरथा हि 'अविशोपादनार्थकं हि स्यात्' (२।२।२) इत्यस्योत्तरमपरिकल्प्य अनुवादपक्षो दुरुपन्यास एव स्यात् । (अनुवाद-नर्थक्यपरिहायमुपसंहरति-) तस्मात् अस्ति प्रयोजनं समस्तकथानुवादेऽपि इत्युच्यते ।

कर्म पुनः, अत्यन्तमिच्छाना कर्मणा समुदायोक्तं यन्वत् ? यत्रमिति नूनम् । 'एवमात्ममिसंयोगाद् भिन्नानामपि कर्मणां । समुदायार्थं शक्यमेक-देशस्यवृक्षवत् ॥' यथै हि एकदेशसिपात् वृक्ष-नालोच्य 'वनम्' इति समुदायबुद्धिर्भवति, एव एक-कालयुक्तकर्मसमुदायनामपेक्षबुद्धिः । तत्रवैकल्यावधार-णाच्च 'पौर्णमासीम्' इत्येकत्रयनिर्देशः । समुदाय-वचनात्वे चैतौ तद्वक्षितसमुदायगतसहस्यद्वारेण एक-वचनान्त्वं विप्रान्ते, न समुदाययोरेव नामपेक्षे भवतः । तथाहि, 'सामानाधिपरूप्येन यागानामत्यन्तशक्यः । समुदाये च यागत्ये नाम्नादिव्यवस्थितम् ॥' (ननं पूर्वेण धनस्य 'किन्तु' इत्यप्यद्वारेण उत्तरवचने शक्यः) । 'पौर्णमासीं यजते' इति प्रति-

सामानाधिकरण्यात् यागानामवेयमेतत् इति गम्यते । न च व्यापेयादीनां समुदाये यत्नत्वं समवेतम् । किं तद्धि ? प्रत्येकनामपेयादियु । तस्मात् यथैव एतेषु प्रत्येकं यतिः, एवं नामपेयमपि । न च समुदायोत्पत्तिः एकेन कालेन युक्तं, अज्ञेयादीनामुपचिन्तिते परस्परानपेक्षत्वेन समुदायत्वानुपपन्नत्वात् । ततः काश्चिदनेनापि प्रत्येकनामपेयं इति शक्यं वक्तुम् । यदि च समुदायनिरपेक्षेण समुदाययोः एते नामनी स्याताम्, ततः प्रयोगज्ञानयोग्यापि समुदायौ फले विधीयेदाताम्, ततः अवयवानां अद्यापनत्वात् समुदायत्वैकमपूर्वम् । अतश्च प्रत्येकपूर्वाणामभावात् कर्मभेदेवैयर्थ्यप्रसङ्गः, सर्ववर्माणं च एकपूर्वनिवन्धनत्वात् सद्दीर्घवृत्तित्वं स्यात् । न च प्रत्येकमिति कर्तव्यतया आसौवादः संवध्येत् । ततश्च दृग्गततन्नाशुक्तिप्रयोगादिविचारसंबद्धत्वं भवेत् । न च प्रत्येकस्मिन्ने सौवादी समस्तेतिकर्तव्यताऽतिरेकाः स्यात् सहस्रादिशब्दवच अवयवत्वमाभावात् एकपुरुषोऽसौ पौर्णमासी, सान्नाय्यरहितो अमानास्या इत्येवमादिव्यवहारोऽप्येदमसङ्गः । 'गंधातस्य अनोदितत्वात्' (१११६।२५), 'संधातस्य नुणत्वात्' (७।१३।१७) इत्येवमादियु मध्य एकप्रकरणां समुदायवचनत्वमस्युपगतम् । इतरथा हि स एव शब्दाभिहितत्वात् बोधेत, कर्त्तव्यत्वाच्च प्रधानं भवेत् । तन्मातृपदार्थमीभूतसमुदायः समुदायिन एवामिधीयन्ते । तेषां तु बहुत्वात् बहुवचनगमनेन उक्तगता एकवचनयोगः इत्यभिप्रेयं समुदायशब्दतया अत्रकल्पितत्वे श्लाह (भाष्यम्) । तथा च भवति हि बहुनामैकवचनान्तः (शब्दः) समुदायपेक्षः इति । अनेखां नाममेव समुदायस्य भवीति, नामिपेक्षत्वम् । मूषननशानौ अस्ति यत्र समुदायत्वसंज्ञकसमुदायवचनौ, तदा साशब्देन दृष्टन्तौ, यदा तु समुदायमेव व्रतः, तदा तद्विधितेवचनत्वमामात्रेण दृष्टान्तत्वम् । एतेन दर्शपूर्णमासशब्दे एतत्प्रसंगी व्याख्यातौ । तस्मादस्मि समुदायदिव्यापेक्षानिमित्तैश्चन्द्रवचनप्रत्ययसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोगजनम् । [इदमेकं इदमेकं इति एकत्रैवस्य यः भवत्यः समुदायदिव्यापेक्षानिमित्तभूतः, तस्य सिद्धिः अनुवादप्रयोगनिवृत्तयेः] यथा वक्ष्यति ' वृषकत्वेना-

मिषानवोनिनेयाः ' (वृषकत्वे त्वमिषानवोः इति भा-
सुनापठः । ४।४।२१।३५) इत्यत्र । (एवं सिद्धान्त-
सूत्रावयवं पठित्वा न्यायममिषेते-) तद्विद्विद्वानुवाक्री
हि दर्शपूर्णमासशब्दे तद्विषयौ भक्तः (इति) ।
(पौर्णमास्यमास्यापेक्षानुवादसमुदायवदित्वात्तुवाकियात् दर्श-
पूर्णमासशब्दयोः समुदायविषयत्वं इति न्यायः) । अस्ति
च पौर्णमासीपूर्णमासशब्दयोर्दुःसाक्यम् । तस्माद्-
चर्वाद्यं दर्शशब्दस्य अभावात्प्रातिपत्कत्वम् । विपर्यय-
हेतुत्वेन च स्वीयशब्दे प्रतिपत्तिः यथा काण इति
चक्षुष्मान् [काणः ' चक्षुष्मान् इति इत्यन्वयः । यथा-
श्रुतोऽप्यन्वयः समवत्त्वेव, उदेत्यविधेयभावात्तु विप-
रीतः] । तथा च वक्ष्यति (४।४।२१।३५ सूते भाष्य-
कारः) शक्यते च चन्द्रमसः अदर्शनात् (अमा-
वास्या) दर्शः इति वक्तुम् (लक्षयितुम्) । तथा
अन्वारम्भणीयाकक्षयदिपे अमावास्यादर्शशब्दे समाना-
धिकरणौ दर्शयिष्यति । (' दर्शो वा एतयोः पूर्वः '
इत्युपक्रम्य ' अमावास्या वै सत्सती ' इत्युपसंहारान्
दर्शमावात्सयोः समानाधिकरण्यावयवितिः । (भाष्यं
स्याचष्टे-) तेन समुदायद्वयोपेक्षितानां कल्पत्वान्
इतरेषामज्ञत्वम् । ननु च एवं सति अनेनैव गतत्वात्
चतुर्थे अपिहरणं नास्त्वयम्, नैव दोषः । स्थिते हि
एतस्मिन् प्रकृतवचतिमात्रश्रद्धात्तय पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्तु
एतदधिकरणप्रतापान् भविष्यति । इतरथा तत्र पूर्वपक्ष
एव स्यात् इति प्रयोजनत्वेनाभिधानम् । इदमपरं समु-
दायानुवादप्रयोगजनम् ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत '
' अमावास्याकथामामान्याया वजेत ' इति कालसंयोगः ।
तत्र एतत् स्यात् । एतदपि वाक्यमनर्थकम्, उपरि-
यागवादेव कल्पसंवेधात्सदेरिति । उच्यते । ' अन्यथैव
ह्ययं कालः करणश्लेष्ण युज्यते । अन्यथोत्पत्ति-
वाक्यस्यो निरपेक्षः परस्परम् ॥ ' उपरिचित्वाद्ये हि
अन्वोन्वनिरेषाणामपेयादीनां निरात्राना च कालसंयोगः,
सद्रूपत्वेन उपादानात् । अथ पुनः तृतीयासंयोगात् करण-
भूतानाम् । तेषां च नष्टत्वं प्रयोगज्ञानव्यतिरेकत्वमुक्ताना-
मज्ञसहितानां चावगतम्, इति तदत्राना सदुपादेयम्,
कालं प्रति उपादायमानत्वात् । समस्तस्यपि स्थानत्वेन साङ्ग-

द्विकः परस्परगहितश्चैकौर्णमास्या नुकः एतन्ना चाम्ना-
 वास्येवेति । यस्मिन् क्षणे एको वातः आरभ्य क्रियमाणः
 सन्नतिमनुभारति, तस्मिन्नेव इतरो, इत्यवधारणात्
 त्रिकस्यनिस्य तन्नेन प्रयोगः सिद्धो भवति । औत्प
 चिक्रकालानुरोधे तु भेदेन अङ्गवियुक्तानां च प्रयोगः
 स्यात्, इत्यस्ति विशेषः । ननु च एष संनि समुदाय-
 ह्यस्य इतरेतत्पुक्तस्य कारणत्वात् नाङ्गसाहित्यवत् न
 परस्परतद्विषयाऽपि (परस्परतद्विषया न इति न इति
 द्वौ ननौ प्रकृतमयं द्रव्यतः) इति यथैव अङ्गानां
 तत्कालकिरणम्, एव पौर्णमास्या अमावास्या आधिया,
 अमावास्या च पौर्णमासी इत्युभयोः समप्रसङ्गं, न
 वा उक्तविषयविरुद्धफलविशेषः, तत्राप्यनुष्ठानात् । नहि
 चः पौर्णमास्या अमावास्या करोति, तेन अमावास्याया-
 ममावास्या न कृता भवति, तथा पौर्णमासी । न च
 उक्तविषयवैतनं कालान्तरं निषिद्धम्, स्वस्वप्रतिपादन-
 माशेषेपक्षान् । अत्रोच्यते । 'वाद्यो यस्य न विज्ञातः
 स्वरूपं च न नश्यति । तस्य कालः परो-
 पार्थिवरुच्यमानो न दुष्यति ॥' अमावास्या हि
 त्र्यस्यकालनिराकाराद्वा पौर्णमासीसाहित्यस्यैव पौर्ण-
 मासीकालं न प्रतीच्यति, एवं पौर्णमासी अमावास्या-
 कालम्, इति एतयोः समुदाययोः कालान्तरकरणे तर्हि
 अत्रोत्तरितरूपविषयात्वात् अदशतन्मापुर्णमासस्यं च
 स्यात् । अङ्गानां तु अनिर्णयकालत्वेन साकाङ्क्षत्वात्
 उत्तरितविनिरादाभावाच्च अविच्छेदः साहित्यपेक्षान्यः
 कालः । आह- 'अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वाक्या-
 दामाहिनाऽप्ययम् । कालोऽस्त्येवेति नैनस्य
 यवमोऽत्र निमित्तता ॥' उच्यते । 'मुख्यकालव-
 मङ्गानां न स्थितं मान्यमार्गिकम् । इदमेव हि तद्-
 वाच्यम्, यद्वेनेतदुच्यते ॥' ननु दूरस्थानि उप-
 कृतं न शक्युर्वागित । (अथ आह-) संनिष्ठस्यै-
 र्वचनैष्यं इत्येतद्वा कुतः ? सर्वत्र वचनानुसारेण उप-
 कारानुसाराद्यौ विज्ञायेते । सय संनिर्णयवचनमात्रे
 विप्रकृतं नोरनयेति इति न विहितं प्रमाणम् । ननु च
 अन्वयेनैव वाच्येन एव तत्रप्रयोगः, किञ्चित् 'य इष्टया
 पशुना रोमेन' इत्यादीनां तथापि वर्यविभाचिनिर्देशात्

इष्टेः सरगुदायित्वाङ्गसाहित्यायाः वाद्य प्रति उपादानात्
 ईदृशी विवक्षा लभ्यते । सत्यं उच्यते, न तु इष्टः
 प्रयोगः सिध्यति । तथाहि, 'इष्टिशब्दः समन्तं वा
 प्रत्येकं वाऽप्रलम्ब्यते । न तावत् त्रिकमित्येक-
 मन्वाद्यक् चेष्टितं भवेत् ॥' न तावत् त्रिकस्य
 इष्टिशब्देन प्रहणमित्यवधार्यते । तत्र प्रत्येकं वाद्यत्वेन
 इष्टिशब्दप्रवृत्तेः एकैकस्याममावास्याया पौर्णमास्या वा
 प्रयोगः, इति न सम्भक्प्रयोगविधिः । अथ नमस्ताना-
 माशेषादीनां कथञ्चित् रुटोः 'प्रवृत्त्यादिष्टेः तोमे प्रवृत्ति'
 इतिवत् प्रहणम्, एवमपि प्रयोगान्वयेकत्वात् समुदाय
 ह्यस्यापि पौर्णमास्याममावास्याया वा अनुष्ठानं स्यात्,
 तत्र च एव उक्तविशिष्टफलविशेषः । तदनुसारेण व्यव-
 स्थितविक्रयवाश्रयणमिति चेत्, एवमपि यथोत्पत्त्यनु-
 योभात्प्रत्येकानुष्ठानप्रसङ्गः । तथा अङ्गानां भेदेन पौर्णमास्य-
 मासान्ये प्रति उपादानमात्रात् यवकचन एकत्र प्रदेशे
 अनुष्ठानं स्यात् । तस्मात् न (य इष्टया इति-) एत
 द्वाक्यं ताभ्यां (पौर्णमास्यामावास्यावाक्याभ्यां) तुष्वा-
 संमिति प्रवृत्तौ अकिञ्चिद्व्यतिरिक्तत्वात् विकृतीरेष सदृशकाल
 ताये गच्छति । ननु अनेन तत्रप्रयोगः सिध्येत् 'समे
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति देशस्वानुपादेयत्वासाहित्य-
 विवशोरपत्तेः । तत्रोच्यते । 'ममस्य केवलाय चैव
 तन्त्रता प्रतिपाद्यते । तेन सर्वैरसावेको प्राणो, न
 बहवः समाः ॥' भेदेनापि हि प्रवृत्त्यमात्रानामन्य-
 देशगमनमात्रेण देशतन्त्रत्वविधिः । अथ इतरेतर-
 बोधभावात् सर्वैर एकः यमेन जागो पुन्यते, तत्रैव
 इतरोऽपि इति तन्त्रत्वमुच्यते । तथा नवि षण्णामपि
 सुगणरुपादानात् तथैव प्रयोगप्रसक्तेः । स एव विशेषः ।
 यदि पुनः उक्तविषयानुसारेण प्रार्तते, ततः प्रत्येकं
 कालस्युक्तानां समं प्रति साहित्यं उपादानीयं इति घट्टस्वेव
 पौर्णमास्यमात्रास्यानु प्रयोगः उपाप्यते । अङ्गानि च
 तावत् कालात् अनुवृत्तमात्राणि प्रयोगक्यानि इति
 यदवचनं अन्वयते क्रियेत् । अथवा प्रतिपद्यानाङ्गवे-
 न्याः पर्यायैकैकं प्रमाणं साङ्गमपश्येत । अथ तु यावता
 उत्पत्तिशब्दो विद्यते, तावन्मात्रं परिहाय योभाषणेन

उमप्रबन्धः कर्तव्यः इत्यवधार्यते, तत एफस्थानेव पौर्ण-
 मास्यामनावास्याया वा मित्रयोः प्रमुन्यमानयोः सम्पत्कर्म
 चित् समीपे अज्ञानि प्रमुन्येस्व । अथवा तदर्थमासा-
 न्तराले यत्रचन अहनि । उच्ये हि यद्ये प्रधान-
 कर्मः, प्रधानकालावधिर्मात्रं समावपितव्यो नात्यन्त-
 सामीप्यम्, अत्यन्तत्वात् । तस्मात् नैतेनापि व्यभि-
 प्रेतप्रयोगसिद्धिः । अनेनेर फलव्यवस्यमि मस्तुक्तम्,
 फलस्यापि देशादेर अनुपादेकत्वात् । समान् इतरे-
 तस्तुक्तान् साङ्गान् प्रति तन्नेने सिद्धे न प्रयोगान्त्व-
 सिद्धिः, विप्रकृष्टजलैरेव हि एवं फल साध्यते । अथो-
 च्येत, फलं भवत् भावयेदेते. इत्यं इति साङ्गानि प्रधा-
 नानि युगपत्फलभवतकालेऽनुग्रहतानि भूयते, तदथा
 न विप्रकृष्टानीति । तत्रापि समुदायव्यवस्य युगपत्प्रयोगा-
 पत्तिदोषः । उत्पत्तिप्रकाराद्युद्येने वा पूर्णवदेव प्रत्येकं
 प्रयोगादियोजना । न च फलमनन्तरः अस्तप्रत्ययः ।
 सेऽपि हि प्रधानेति कर्तृपताकालेनैव परिच्छिद्यते । तत्रश्च
 उत्पत्तिकालालोचनेन यावन्त प्रयोगकाले अद्भ्यप्रधानानि
 श्वाप्नुवन्ति तावानेव फलभवतकाले, तदत्रेव तद्विषय
 योग्यत्वम्, इति सर्वथा घट्टम् पौर्णमास्यावास्यायु
 द्वयोर्वा साङ्गाना चापवर्गः । एकसमुदायसमीपे वा अद्भ्य-
 प्रयोग. अर्थमासांतराले वा यत्रकचित् इति प्रवृत्तान्
 नैतद्वाच्यम् । त्रिकस्यत्रिकस्य साङ्गस्य स्वकाले प्रयोग.
 वाच्यान्तरात् सिध्यतीति । उत्सादर्थेवान् 'पौर्णमास्या
 पौर्णमास्या इत्येत' इति कालविधिः । ननु एवं कति
 उत्सवो कालयोः अन्तरं । कश्चनवर्षिकः । इत्य,
 'यद्युत्पत्तौ न विद्येव यागानां कालस्यगतिः ।
 समुदायानुवादत्वं निर्निमित्तं न लभ्यते ॥'
 पौर्णमास्यावास्यायादौ स्वाभिधेयकालयुक्तयागानुवादी
 इत्येते । तदनापे तु नैव शक्यते वा पौर्णमासी वा अमा-
 शस्येति । तदज्ञानात् अलभ्यार्थद्वयपूर्वमासपदानिशेषित
 प्रवृत्तयागमयवद्वात् उच्येणि समप्रधानानि इत्येतेदेव
 स्यात् । तस्मात् अथर्वं भवितव्यं प्रथम कालसंयोगेन ।
 अत एव वा उपायुगाजाय अनुत्पत्तिवाक्यमपि यन्
 पौर्णमासीसमुत्तमुदाहृतम् ।

विशेषदृशनाच्च पूर्वेषां समेषु क्षापयुक्तिः स्यात् ।
 ४ ॥

भाष्यम्— यदि च सर्वाणि समप्रधानान्यभविष्यन्
 न विज्ञेते प्रयागा इत्यन्ताम् । इत्यन्ते तु 'प्रत्यजे-
 प्रयाजे कृणाल जुहोति' इति । अस्ति आत्रेयगुरुवै
 प्रयाजस्य तत्रोपपत्ते । अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ।

वा— यदि चैते कर्मान्तरे स्याताम्, तत आचार-
 दीनि समप्रधानानि स्युः । ततश्च 'कर्मणस्त्यप्रवृत्ति-
 स्यात् फन्वियमर्तृसमुदायस्थानव्यस्तद्वन्धनस्यात्' इत्य-
 नेन न्ययेन अप्रेशादित्यत् प्रवाजादीना कर्णाद्योपनिपातात्
 विहितकरण्या विवृतिभावतया कश्चभावाकाङ्क्षिण्या
 तत्पूर्णासमर्थानामपहणात् प्राप्तप्रवाजानुवादेन कृणाल-
 विधान नोपपद्येत । तस्माद्भ्येयगुरुत्वं प्रयाजादेः कथं
 स्यादिति समुदायानुवादी ।

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् । ५ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति पौर्णमास्यावास्यासमुत्तौ
 समुदायश्रावणिति । किन्तु अपूर्णयोः कर्मणोर्विधातारी ।
 तथा न लक्ष्यशब्दो भविष्यति । ननु स्य नास्ति ।
 वाच्यान्तरेण रूपमवगमिष्यमः । पौर्णमास्याप्रेयोऽसा-
 कालो भवतीति । यदेतद् पौर्णमासीनाम कर्म, तस्य
 पेतद् रूपमधिदेवता, पुणेहाशो इत्यमिति । अत आमेया-
 दिभिर्गुणो विधीयते इति ।

वा— पौर्णमासीमित्येकरं प्रातिपदिकार्थगतमेव
 भविष्यति, न तत्रश्चित्तसमुदायगतम् । प्रत्यक्षमुत्तश्च यजि-
 र्द्व्येदेवतासम्पन्नात् हेत्येनामुत्तमत्वे न भविष्यति । सेऽपि
 वा अनेकतद्पूर्वमप्यनेकम्, समुदायानुवादत्वाच्च विधित्व
 गुणवत्त्वम् । प्रवाजादिदेवैरमपि 'यम गीतानुवाद-
 वचनानि स्युः' इत्येव विशिष्टविधानेन वा प्रवृत्तिस्य-
 प्रयाजगुणविधिना वा सुपरिहर मन्वमानः एतानेव
 कर्मविधी, शेषा गुणविधय इत्यस्वरूपानि परिहारमाह-
 अष्टाश्वानादियाकृषेयु पौर्णमास्यावास्याश्रावणयोः कर्म-
 वचनत्वात् वाक्यसिद्धमेव रूपवदिति ।

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राचोदिते हि तदर्थत्वात् तस्यतस्योपदिश्येव । ६ ॥

भाष्यम्— स्मैचोदना वा आग्नेयदयः स्युः । कुतः ? गुणानां युगपच्छास्त्रात् । एकैनेव वाक्येनाशनेके गुणो विधातुमिष्यते भवता । न च शब्दान्तरेण चोदिते कर्मणि अनेको गुणः परस्परसन्नधे चानति शक्यते विधातुम् । कथम् ? यदि तद्वत् ' पौर्णमास्यामष्टा कपालो भवति ' इति संकल्पे विवक्षितः, न तदा अयमर्थः अष्टाकपालः सत्या अभिसंनधयते इति । कलाहि ! अष्टाकपालः पौर्णमास्या अभिलेखयते इति । तदा तदा भगविर्यतने । तदानीं ' आग्नेयः ' इत्यर्थं अस्यान्तितादपि उपनिषदितः भवति संकल्पेनाभावत् नानेन संकल्पे मूर्हति ' अष्टाकपालः आग्नेयो भवति ' इति । अथ ' आग्नेयः पौर्णमास्या भवति ' इति विवक्षयते, तदा आग्नेयपुरोडाशयोः असंनध एव स्यात् । अथ पौर्णमास्यामष्टाकपालस्य आग्नेयता विधीयते, वक्तव्य चेन्नस्यामष्टाकपालो विहितः इति । अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टा कपालता, तथाप्येव दोषः । अथ पौर्णमासीत्युभयमा संवद्यते, परस्वरेण रूपद्वयतयोःसंनध एव स्यात् । अथ रूपद्वयते परस्वरेण विशिष्टे न्यौ पौर्णमास्या सन्नधेवास्तमित्युच्यते आग्नेयोऽष्टाकपालो यः स पौर्णमास्या भवतीति । तस्य अत्रसिद्धत्वात् एतद्व्युत्कम् । अथ केन चिदग्रेयै संकल्पितः पौर्णमास्या विधीयते, तथापि देवताया अविधानात् रुपाभावः एव । अथाग्निदेवता भविष्यतीति कश्चित् सूत्रात् स वक्तव्यो मियश्चानर्थमसंनध इति, नहि आग्नेयशब्दोऽनुवादो विषिक्ष भवतीति । कस्यापिअगमो देवतामिति चेन्न । अगति विधाने देवताया अभावात् । सन्नधिगन्धोऽय देवतेति । स एवाभिष्टा कपालस्य देवता, नागस्य । सत्तादवदन्नमाग्नेयाष्टाकपाल संकल्पो विधातव्यः, न एव यागो भवतीति । तेन पौर्णमासीत्यन्यास्यो यागः संकल्पो विधीयते, न इत्य देवता वा । न च यावत्स यागात्तर रुचं भवति । अतो रूपानवनात् पौर्णमास्यामष्टाकपालयुक्तीं नापूर्वयोः कर्मणोर्विधातव्ये । यत्कालं पौर्णमास्यामष्टाकपालान्दो लक्षणया प्रकृत्यान् यावाननुवदितुं दानुतो नाश्रय्येनेति ।

नैव दोषः । यदा आश्रय्येन शब्दाभौ नावकस्यते, तदा लक्षणयाऽपि कल्प्यमानं साधुमवति । यथा अग्नौ तिष्ठति अग्नौ तिष्ठति, अग्निस्मिन्नेव अवतरामिने तिष्ठतीति भवति संव्यवहारः । अष्टाकपालस्य हि लैखिक्येनेति ।

वा— नैते अष्टाकपालद्वयो गुणविषयः । कुतः ? ' प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येककृततः ॥ ' कर्मोत्पत्तिमात्रे हि प्रत्ययो भावनामप्राप्तत्वात् विबालु-भुवन्नमते । सा च (भावना) यावत् भावत्वकार्त्तवैर्न परिपूर्वते, तावत् अनुग्रहप्रयोगेण इति न विधित्वपूर्वक-ज्ञानम् । तत्र भावना आत्मज्ञानात्तदागतकारकत्वात्मात्या-न्यथानुपपत्त्या आश्रितविद्योपोपलब्ध्याया स्वभावकोशाति-कारकविभक्त्यन्तपरप्रतीतिवैशेष्यैः भावनामात्राद्वाक्षिभिः शाक्यदेव विद्योप्यते । प्रतिपदं च यावत्कश्चिन् द्रव्याभितं जातिलिङ्गसहयादि, तत् सर्वे एकस्योपादानलक्षणभूतिप्रतिरन्ध्रविशेषणविशेष्यभावं अप्रतिपद-परस्वरोपशेषित्व विभक्तिसुसैव कारकभावात् भावना-यैव प्रतिवप्यते । एवं यावन्ति पदानि संनिकर्षविप्र-कर्षस्थानि, तानि सर्वाणि अनुपङ्गाधिकरणोक्तेन मार्गेण अनाहत्या संनिकर्षविप्रकर्षौ युगपत् संनियन्तति । ततः सर्वविशेषणविशिक्षिण अनुग्रहकोस्याः भावनामासाद्य विधिः समाप्यते । स च एतेनैव प्रकल्पेन वः विशिष्टा निदप्रति इति तानेकागसिक्त्वनऽऽपत्तिदोषः । तथाहि, ' श्रौत-क्यापारानानात्वे शब्दानामतिगौरवम् । एकोक्त्यव-सितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते ॥ ' विशिष्टया भावनामप्राप्त्या श्रौत विधित्व यदि अन्यत्रापि भुवैव पुनर्वर्षीभ्यते, ततः पुनरुच्चारणोप अवैदिकत्वात्वाया लभेत । अथ पुनः सङ्घत् विधाय निवृत्तयायाः स्वाध्या-न्यथाऽनुपपत्त्या सर्वविशेषणोप प्रत्येकनिष्ठानि विष-न्तराणि आविर्भावयन् समाभ्यासाद्यगैकरूपापरित्यागेनैव असङ्घट्टुच्चारणकले यतते । ' विशेषणविधिश्चायं पञ्चादशपि गम्यते । तथापि स्यादृत्तियायात् ततः प्रागेव जायते ॥ ' विशिष्टनिमित्तत्वात् अर्थापत्तिः पश्चात् भवतीं यद्यपि विशेषणविधीन् उत्तरकालमगम-यति, तथापि तु आहृत्यधिकरणभावेन विशेषणानि अनु-

पादाय विशिष्टयापारासमजात् सूत्रं पूर्वतः विनोपविधयो
निष्पत्ताः, यतः तदधीनविद्धि. विशिष्टप्रययो इत्येते इति ।
तेन बहव एवैते विषयः इति प्रत्यक्षार्थापत्तिरुच्यते ।
युगपत् त्रयेण वा व्याप्तिरनेते इति अनेकविध्यन्तप्रसव
समर्थैर्विशिष्टविधिप्रवादेन अनेकगुणविधानं अपूर्व-
भावनानुविधये तुल्यम्, नेतरन । कथम् ? 'प्रधानं
नीयमानं हि तत्राहान्यपकर्षति । अहमाहुष्य-
माणं तु नाहान्तरमसंगतेः ॥' यदा हि भावना
व्यक्त-प्राप्ता भवति, तदा तस्या. विधयेष्वन्त- प्रति
हृदयकिंविधायकः सामविधानेन न तत्संगत्यापानेकविधि
व्याप्यप्रवृत्तयेषु प्रतिपद्यते । विशिष्टविधाने हि अर्था-
पत्त्या विध्यन्तराणि कल्पन्ते, न चान तत् समकृति,
इति अनुपपन्नश्रौतयापारासव एव पत्त्य 'अनर्थ-
व्याप्तं तदङ्गम्' इत्यनेन न्यायेन भावनतः अवतीर्य
तत्सङ्घानि कारणाणि उरुर्षति । वन यावन्ति एक-
पदोपात्तैकतत्त्वविशेषाणि नास्ति द्वयस्यत्वाऽऽदीनि,
तानि विशिष्टभावनानुविधयैर्नैव तद्व्यक्तकथेयान्
सुनांति विधीयन्ते इति प्राप्तायामपि भावनाया अनेकार्थ-
विश्रुत्यपत्तिः । यदा तु अनेकपदोपात्तैकतत्त्वोपनिपातो
भवति, तदा क्वचनप्राप्तायामपि तत्सङ्घ-
धामि असव्यमानेषु यदि एकम विधियन्च्छति, तदा
नेतरन यतो भवति, एवमित्युदाहरणेऽपि अन्यगमनानु-
पपत्तिः, असङ्गतात् । एव च न भावनायत् एतेन
विहितेन इत्यत् अर्थादशेषान् वृत्तयते । एत अर्थलभ्य-
विध्यन्तरप्रसवो अथवा एतस्मिन् श्रौतो विधि एकत्रो-
पक्षीप्राप्ते यत्रपि अन्यत्रापि अस्तीति वक्ष्यते, तत्
नासदुपपारात्ते सिद्धति इति पौरुषेयः अनेकौचाराण-
मसङ्गः । तदर्थं गति (सूत्रारः) चोचिते हि प्रागे
कर्मणि तदर्थत्वान् गुणार्थत्वात् तस्यतस्य गुणस्य
विधये पुनःपुन उपदिद्येत उच्यते, प्रत्यय. इत्यर्थः ।
'परस्परसङ्घे चास्ति' इति भाष्य-व्यर्थोत्तिसमूहोच्छेद-
प्रदर्शनार्थम् । लोकेऽपि च यत् प्रधानं राजप्रभृति
कचित्प्रियते, तत् आत्मना अविनाभूतानि अमत्या
दीनि अहान्यपि अनेकाणि आक्षिपति । यदा तु
वक्षित् भूताना वचित् गच्छति, तदा तद्व्यवस्थानि

भूयान्तराणि एवमपि न चरन्ति, तत्रावश्यं प्रयत्नान्तर-
मास्येयम् । न च क्व एकपदासाध्यामिति अशक्यं
सङ्घत् भूतो उपादानमिति । एतदेवार्थं प्रशङ्कयति (भाष्य-
कारः) । यदि हि पौर्णमास्युद्देशेन अष्टाकपारो विधी-
यते, तदा तत्सङ्घोत्पत्तिरपि तावदुक्ता सती नद्येनेन
लभ्या किमुत पदान्तरविधानम् । तदाह (भाष्यम्) ।
भवति सङ्घाभावात् नानेन तत्कल्पते । अपाद्येयः पौर्ण-
मास्यामित्यनापि स्वसङ्घोत्पत्तिरुच्यते; पूर्वोक्त एव श्रुत्यः
इति तत्रप्रदर्शयैव अष्टाकपाठसङ्घाभावः प्रदर्शितः ।

एव पौर्णमासीविशिष्टान्वतरानुपपत्तेऽपि अनूयमान-
स्योत्पत्तिः, पौर्णमासीगतत्व. विधीयमानानुपपत्तिः,
इतरेतरसङ्घत्व. इति अतिगौरवम् । पौर्णमासीपदत्व-
त्वेऽपि उभयोत्पत्तिः कर्तव्या, परस्पर सङ्घत्व. इति
दोषो । न च अत्रैकपदापनीयत् परस्परनिवृत्तिरिति,
विशिष्टविधानदोषात् । अतः अष्टाकपालानुपपत्त्या
पौर्णमास्या अत्रेयः उच्यते, तदनुपपत्त्या वा (आमेया-
ननुपपत्त्या पौर्णमास्या वा इत्यर्थः) अष्टाकपाठः इत्य-
सङ्घः । एतत्परिहाराय परस्परसङ्घं इत्यद्वैतयोः
प्रथममेव कुर्वन् उभयवत्सङ्घोत्पत्तिः, अन्यत्रेत्य च
अन्वयान्न विधानम्, इति युगपद्विधीयमानपरस्परसङ्घ-
ज्ञेयमतुभूय पुनः पौर्णमासीसङ्घज्ञेयः । तत्रपरिहारायै
अन्यतः सिद्ध देवतासङ्घमनुस्र केवलकर्मसङ्घ
दर्शयति- 'अथ केन विदश्ये सकल्पित.' इति । तत्र
सकल्पितसङ्घमनेन केविदाहुः 'केनविदद्युताया संक-
ल्पित' इति । न तु एतत् सुकल्पिते 'अन्येन अर्थकर्मणि
तदीयस्य हाविषो हर्षम्' इति । तस्मात् हि निजजनः
सङ्घिसासङ्घः केन विन् वाक्येन ('आमेयमष्टाकपाल
निर्वयेत् सकामः' इत्यनेन) सकामादिपुत्रेण विहितः
इत्यर्थः । तदाह अष्टाकपालसङ्घविद्वेष्ये आमेयसङ्घे
अनुपमाने पौर्णमासीगतत्व का देवता इति न ज्ञापते ।
युगपदुपपत्त्यविधिकल्पने वाक्यमेव इति । अनेनेव
मात्रेण आहृत्यापि सङ्घप्रदर्शितेः वचनव्यतिप्रसारः
वाक्यभेदान्तरं प्रपञ्चयितव्यम् । तेन अनर्थविधातयोऽन
इत्यद्वैतसङ्घः । न च स पूर्वप्रागे कर्मणि समकृति,
इति 'गुणप्रापूर्वसामोने' इति कर्मान्तरत्वम् । कर्मान्तरत्वे

च सति षडवसं रूपान्वनं षडनुवाददा । अतश्च षण्णत्
 एकवचनशुद्धादि आश्रयणीयम् । किञ्च ' न वाऽन्य-
 क्रियायोगे वाक्यमेतत् समाप्यते । न च
 स्वार्थसमाप्तत्वाद्वाक्यान्तरमपेक्षते ॥ ' अथाकपालो
 भवति इति नाव पुरपर्यापारः । न च पुरोहताभ्यापार-
 मार्थं विधातुं शक्यम्, अभावनाचितोपात्मकत्वात् ।
 तत्र अरव्यकल्पनीये पुरपर्यापारविरोधे यागवस्वना
 व्यावृत्तिः । तत्र यद्यपि प्रत्यक्षे लभ्यमाने न युक्तं
 अनुमानिकत्वम्, तथापि अत्र अपरिपूर्णे वाक्ये
 वाक्यान्तरमपेक्षितिं शौर्णमास्यमासास्वाकाङ्क्षस्थो यजिः
 असिद्धिर्हति एवेति नानुमानं प्रतिरज्यति । अनुमिते च
 सति ' य एवं विद्वान् ' इति अनुवादसकृत्वात् अनुवाद
 एव विद्यते । क्रियासामानाधिकरण्याच्च ' यदभ्येयोऽ-
 षाकृत्वातः ' इत्यादेर्यच्छब्दात् विलक्षणः कर्तृसमानाधि-
 वरणोऽप्यु ' य एवं विद्वान् ' इत्युपरन्वयमानो विधि
 सामर्थ्यं निरूप्यते । तथा चोक्तं ' क्रियापदैक्ययोगित्वे
 यच्छब्दो न रजेद् विधिम् । कर्तृयुक्तः स
 यवान्यप्रापितायांनुवादश्च ॥ '

व्यपदेशश्च तद्वत् । ७ ॥

भाष्यम्— ' उपाधि इ वा एतानि हवीषि अमा-
 वास्यावा मग्निवन्ते, अग्नेय प्रथममेन्द्रे उत्तरे ' इति
 समुच्चयं दृश्यते । अग्नेयादीनां गुणत्वे विकल्पः स्यात् ।
 तत्र अग्नेयं प्रथमम्, ऐन्द्रे उत्तरे द्वे इति व्यपदेशो
 नावश्यमेव । निरूप्ये घमास्योर्यवर्षानुपचरिति ।

षा— ' एषेष्टिर्वसमायासा सांन्यायौषधयो-
 ष्टव । विकल्पे सति संभारपीर्यपर्यं कुतो
 भवेत् ॥ ' कर्ममेदे हि मिश्रितश्रतान् सान्नाय्यपुरो-
 हायश्रुतये एति संश्रियन्ते इति समसार्थमर्थनं प्रथमो-
 षाभिधानं चारक्यते नान्यथा, प्रथमसत्वे च चतुर्थ-
 मपि अस्मन्मणीस्युद्यमीति स्थान् नेचरे इति ।

द्विद्वदशेषात् । ८ ॥

भाष्यम्— ' द्विं च दत्तये, ' चतुर्थं शौर्ण-
 मास्यमास्यो ह्यनं, अष्टोदशमास्यमास्यम् ' इति ।

षा— कर्मान्तरस्ये अन्वयिष्यत्वात् गुणविकल्पे
 म्प्राप्तत्वात् षडोदशचतुर्दशानुवादसिद्धेः । इतः ।

' शौर्णमान्यां यदा तिस्रो द्वे दर्शपिषये यदा ।
 प्रधानाहुतयः सन्ति तदा संख्योपपद्यते ॥ ' तस्मात्
 अनुदायानुवादी इति सिद्धम् । आह च— ' अरुप-
 त्वाद्विषयेस्य प्रकृते शब्दशक्तिः । तत्रैव रूप-
 लभाच्च समुदायानुवादता ॥ '

शा— इति श्रौते, अग्निधीयते । ' कर्मान्तरविधा-
 यित्वे स्यात् सर्वेषां प्रधानता । समुदायानुवादी तु
 रूपाभावादिर्मां मती ॥ द्रव्यं कर्माश्चद्वयमेत देवता
 तु न लभ्यते । लभ्यते मन्त्रवर्णांशेऽत्राज्यभागा-
 हता यतः ॥ लिङ्गरूपाभ्यां मन्त्राणामाज्यभागा-
 हता स्थिता । यत्नं तु व्यवसायाऽर्थमन्यार्थत्वाद्-
 वाद्यतः ॥ ' इदानीं पूर्वपक्षकरी प्रचारान्तरेण प्रत्य-
 तिष्ठते ' अग्नेदेयमरूपत्वे समुदायानुवादता । यदा
 प्रेयादिवाक्यैस्तु तयो रूपं विधीयते ॥ अत्रोच्यते
 गुणोऽनेकः प्राप्तकर्मानुवादतः । नैकेन विधिना
 शस्यो विधातुमसकृच्छ्रुते ॥ ' ततः समुदायानु-
 वादी ।

के— अपवादः संगतिः ।

सोम— सूत्रार्थानु-शौर्णमास्या शौर्णमास्युत्पत्तित-
 विद्वदाक्यद्वये प्राप्तं प्रद्वन्द्वेष कर्मज्ञानं स्यात्,
 कर्मान्तरविधौ रूपान्तरवचनाभावात् इति ।

वि— ' एव विद्वान् शौर्णमासीममावास्यामिदी-
 रितम् । कर्मन्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥, कर्मा-
 न्तर स्वादन्यायार् भौन द्रव्य हि देवता । कर्मन्वी-
 त्यादित्वे लभ्याऽनुवादेषु न युज्यते ॥, याम्नीत्या
 व्यमाणाद्रप्रत्ययेनेन देवता । शौर्ण्यद्वृत्ते शौर्णमासी
 युक्तं त्रिं तथा ॥ अग्नेयापि शम्भूत्य दिश्विदिः प्रमे-
 जनम् । सहस्रवितिः शौर्ण्यस्यामित्युक्तित्वात् विषेविके ॥
 द्विद्वदशपिषो निष्पात्रुत्प्रेषकादिना । द्विद्वितस्य
 पत्तित्वेन प्रपान्यमितरे गुणाः ॥ ' (एतदर्थेण, ' य एष
 विद्वान् शौर्ण्यमासीम् ' य एष विद्वान्मासास्याम् ' इति
 वाक्यद्वयमिति । याम्नीत्याः ' याम्नी शौर्ण्यमास्या
 मन्वधेदे, दृषन्त्या अग्नायापाम् ' इति मन्त्रान्यां
 देवता लभ्या । अनुवादश्च न युज्यते विषेवन्तरस्य

कन्य विददर्शनात् । पौर्णमासीत्येव 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यनेत' इत्यनेन विरमन्वते । अयेनपि 'अमावास्यायाममावास्या यजेत' इत्यनेनापि अमावास्यासुक्तं विरमन्वते । अनुवादस्य प्रवेशनं तु समूहस्य द्वित्वविधिः । 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या, अमावास्यायाममावास्या' इत्युक्तिभ्यां तु विभेदिकैः सहद्वित्वः सहानुष्ठानं सिध्यति । निद्रद्राकचयोः विधौ स्वीकृते तु आग्नेयदिना 'आग्नेयोऽश्वत्थालेऽम्बरात्वाया पौर्णमास्यां चाप्युनो भवति' इत्यादिना वाक्येनेन विहितत्वात् विधेः आशुचिरोपः । तन्मात्रं विदद्राकचे न विधिः । विहितस्य आग्नेयादिशामपट्टस्य प्रतिवेन पञ्चदशेन प्राधान्यं इत्येतां प्रवाजानां गुणश्च यं शेषम् । इति । के.)

भाट्ट—तत्र एव 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजेते चाद्रुश्वेनोपामोति चाद्रुश्वेनोति, य एव विद्वानमावास्यां यजेते चाद्रुश्वेनोति' (तैत्ति. १।६।१९) इत्यादिवाक्येऽपि अम्बरात् कर्मभेदः । न चायं लट्, लोट्त्वेऽपि वा यच्छन्देन विधिप्रतिबन्धात् विधिपुनःश्रुतभावः । 'समिधो यजति' (तैत्ति. २।६।१९) इतिरिदृशोऽप्यङ्गतेः । यच्छन्दस्य 'सो दीक्षितः' इतिरत् वेदतन्त्रिकानामपि विधिप्रतिबन्धकत्वात् । अत एव पौर्णमास्यायाममावास्यापदमपि नामभेदम् । 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या' इति वाक्यद्वयेन एतद्राकचविहितकर्मणोरेव कालविधानात् । न च रूपामासः 'वाग्धी पूर्णमासेऽन्येने, वृषभती अमावास्यायाम्' (तैत्ति. २।१।१९) इति वाक्येन आग्नेयमागममाश्रयतामपि मन्त्राणां कर्मं कथित्वा एतद्राकचविहितकर्मोद्देशेन विधानात् । मातृश्विनिसमीपोमदेवकाशः 'सर्वनी वा एतद्राकच एतदेव वद्वत्तथायामावास्याम्' (तैत्ति. ३।३।५) इति वाक्येन न श्रमश्च प्राप्तात् । अथवा, आग्नेयादिवाग्धीरेव पौर्णमास्यायास्तादिसंस्थातिताद्राकचविहितकर्मोद्देशेन इत्येतां विधानात् रूपभेदवति । न यनेन विधानात् वाक्यभेदः । अस्मिन्नेन देवताविहितस्य कथित्वात् एतद्राकचस्य श्रुतत्वेन विधिप्रतिबन्धकत्वे । न यच्छन्देन रूपान्तरं कौमुदे एव इत्यम् । सर्वथा विद्वत्त्वे कर्मन्तरे विधिः । एवं च 'सर्वाणामावास्यां सर्वानामो यजेत' इति वाक्यद्वयेन एतद्राकचविहितकर्मणोरेव

सर्वेषामाग्नेयादीनां एतद्राकचविहितकर्मणोश्च प्रथमोऽप्येकस्य रूपः । द्वितीये तु तत्कालाख्येन उच्यते इदं पूर्णमास्याप्रतिबन्धकस्य कालोऽपि प्रविद्धत्वेऽपि द्वित्वसंख्याप्रसिद्धत्वात्, आग्नेयायादिषु तस्य प्रविद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकरूपप्रसिद्धत्वात् । अत्र यत्र सूत्र्यायेन नाम्नः सन्नेचकत्वात्तु यजेते. प्रथमत्वात् सर्वेषामेव यागानां फलवन्तः । प्राशाधिकरणस्याप्येन द्विवचनस्याप्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकमात्रप्रसिद्धत्वात् कारक्येनितानेव वा अनयोरेव वा द्वित्वस्यापि कथयित्वा यजेतेः फलवन्तः । न तु यन्मागेवाग्नेयादीनाम् । इति प्राप्ते, निद्रद्राकचमात्राद्यभागाद्भवेन वार्त्तनीवृषभतीमन्त्राणां प्रातानां अपेक्षितव्यस्य विधायकत्वेन वार्त्तनीयाकचस्योपरतो ननुपेक्षितौत्तरापाठकविद्वद्राकचविहितकर्मोद्देशोपपत्तम् । अत एव काठकद्वारेण कर्मद्वारेण वा व्यवस्थापरत्वेव तदिति वक्षते । अतश्च न तावदेन देवताप्रति, न्यायमेवादिशक्येन, श्रातकर्मोद्देशेन अनेकगुणविधाने चाक्यभेदात् । विधिप्रत्यय हि अज्ञातत्वापत्तय एवैकविपरत्वेनैव सर्वत्र कल्प्यम् । तस्यानेकविपरत्वे वाच्यमङ्गः । न च विधिप्रतिबन्धनात्कर्मभेदः, विशिष्टव्यत्युत्पन्नत्वात् । उक्तं योजन् कारकत्वात्तन्नेन यम तद्विद्वत्प्रति, न तत्र परस्परान्यत्, अपि तु यम अत्राभिधानीमिवासी तद्विद्वत्प्रतिबन्धनेन श्रुतत्वात्त ए इति । अतश्च प्रकृतो देवतादस्य यद्राकचकारकत्वात् परस्परकर्मोद्देशोऽप्युपपत्तेः उच्यते विद्वत्कर्मोन्तर्विधानमेव तदवयवम् । अतश्च रूपान्तरात्तदवयव एव । अस्तु वा कथयित्वा रूपानामः । तथापि न विद्वद्राकचे कर्मविधिः, यच्छन्देन विधिप्रतिबन्धनेन विधिपुनःश्रुतत्वात्प्राप्तम् । न च तत्र वेदतन्त्रिकानां विधिप्रतिबन्धकम्, यच्छन्दोऽप्युत्पन्नत्वात् विधिप्रतिबन्धकत्वात्तन्नेन स्तुत्यतिप्रसिद्धत्वात् । निद्रद्रा, अमावास्यादिषु नाम्नामख्यन्तविधिः । तथा हि, तत्र विद्वद्राकचस्य इत्यनेन विधानात् प्रकृत्यात् आग्नेयाद्यमान एव तत्कालाख्येनितः तत्प्रकारेण तदवयवोऽप्युत्पत्तेः । तदवयवेन वा कथेन कथित्वा अनेकेषुद्राकचानुसारात्तदितिः । तस्यापि प्रवेशेन कालकर्मणोरेव कर्त्तव्यविधिः, प्रातिपदिकस्य कल्प्यत्वात् कर्मणोरेव

प्रसिद्धत्वात्, दिवचनस्य च स्वभाववाधप्रमुदावयवत्क
 समुदायिष्ठितत्वसकथनेन बहुस्वरूपप्रमाणत्वात् । एषणा
 तात्पर्यग्रहकमेव च शक्यसंन्यस्यत्समुदायविधिद्वाराद्य
 विद्वद्राक्यवद्वयम् । अन्वया हि विद्वद्राक्यभावे आश्लेष-
 द्रव्यस्यैव एकत्राक्योपादानावगतद्विवशोमिनः कालद्रव्य-
 युक्तस्य च पृथक्च प्राप्तिसिः । यथा च ' यदाग्नेवोऽऽ-
 कपाल ' इत्यत्र आश्लेषव्यभिचिः तथा कौस्तुभे एव
 प्रयत्नितम् । अतः पञ्चा ऋत्तन्वर्षादिद्वेषे उक्तविधया
 विद्वद्राक्यप्रयोगेन इत्यन्तरत्वादि न ' नैश्वदेयेन
 यज्ञेत् ' इतिवत् अन्वयात्सक्यविधिः । न चैव ' पौर्ण-
 मास्या पौर्णमास्या ' इति वान्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः, तस्य
 समुदितयागत्रिभ्रप्रयोगविधित्वेन सार्यक्यस्य एकदेशे
 वश्यमभ्यजात् । अन्वया हि उत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येक
 कारयोगात् प्रत्येकमेव पूर्वोत्पन्नसहितैवप्रधानप्रयोगा
 भवेत्तुः । एवं चोत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणमपि विद्वद्राक्या-
 धिग्राहकत्वस्यैवविपर्ययोकार्थमेवेति समुदायविद्वयस्य
 एषुदायिनामनुवादत्वात्तैत्तौ, न कर्मान्तरविधी इति छिद्रम् ।
 मण्डन— ' वाक्य न कर्म विद्वयति य एव-
 मादि । '

शंकर— ' विद्वद्राक्येऽनुवादः स्यात् । '

● पौर्णमासीन्यायं अमाश्रयस्यापामपि दर्शयति ।
 ' पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेदिति वैद्यम्, उत्तरमिति
 कीर्तितम् । ' ' या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः, या
 उत्तर एव एता ' इति पौर्णमासीन्यायः, तस्य अमा
 वास्यावा अविदेयाः ' या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवासी,
 योत्तरा सा दुहः ' इति । ऐतान्सा ३२।५२-३.

● पौर्णमासीमात्राहृत्य वैश्वस्य । ४।३।१२।
 ३२-३५.

● पौर्णमासीमात्राहृत्य वैश्वस्य । १०।

८।१०।१-१९.

● पौर्णमासीरुपांशुयाजः स्यात् । २।२।१९ ॥

' वानि य एतदृश्यं किने यदन्वयी पुरोडाश-
 द्रुतानुवाकमन्त्रं दधति ' इति । तथा ' विष्णुस्य
 महस्योऽवमिराण, प्रवृत्तिश्चास्य महस्योऽवमिराण,
 अमीशोमास्यपुं पृथाववाविराण ' इति । तत्र

एदेह किं विष्वादिगुणानां प्रकृतानां यागानां भुम्
 दायातुवादस्य, उत अपूर्वत्व यागस्य इति । इदानी-
 मधिकरणयेण पौर्णमास्यधिकरणोक्तसमुदायानुवादे कर्तव्ये
 सर्वात्मना पौर्णमास्यधिकरणसिद्धान्तोपजीम्नात् उपाश्रु
 यात्रपूर्वपक्षस्य अनन्तरप्रारम्भः । अत्राय पूर्वपक्षिणो-
 ऽभिप्रेतः । यथा पौर्णमास्यधिकरणे रूपकतामाश्रयार्थानां
 सनिधित्वमाहृतस्य विद्वद्राक्ययुगलस्य रूपाभावात् अश्ले-
 यादिसमुदायात्तुवादकत्वम्, तथैहापि ' उपाश्रुशाकमन्त्रा
 यजति ' इत्यस्य विष्वादिवाक्यविहितप्रवृत्तकर्मसमुदाया
 नुवादकत्वम् । तथाहि विष्वादिवाक्यानां तत्रप्रत्ययस्यात्
 विधित्वं तावद्वद्विधम्, देवता च विष्वादिदेवैः
 प्रतीतैव । द्रव्यमपि प्रौढाण्यम् । उपाश्रुशाकवाक्ये वर्त-
 मानरूपात् विधित्वमेव तावत् सदिधम् । यथाकथञ्चित्
 श्रौतान्यप्राप्तानपि न देवता सम्यति । न चोपाश्रुशाक
 श्रमसमाप्ततन्त्रसक्यत्वात् देवतालाभः, विष्वादिदेवता-
 प्रकाशक मन्त्रा यागेष्वेव लिङ्गवत्त्वेन संबन्धन्ते,
 नान्तरवाक्ये । न च कर्मानुष्ठितकर्मप्रत्ययेन विष्वा-
 दिदेवतानामेव कर्तव्यत्ववगमात् न यागविधानमिति
 याच्यम् । यदतीत्यादौ उपसर्जनस्यपि यागस्य प्राधान्य
 वगतदेवताविधिश्च अगत्या प्राधान्यविधानात् ।
 न चात्र गत्यन्तरमस्ति, अन्तरालविषयमात्रात् रूपा-
 भावाच्च कर्माविधावकत्वस्य उक्तत्वात् । तदुक्तम्—
 ' यागान् विष्वादिसंयुक्तीर्षित्वान् रूपयत्तया ।
 अरूपान्तराद्युक्तमगल्येवापरलभ्यते । ' इति (वा.
 पृ. ४८९) । न च अन्तरालकर्मस्य अनुपादेयत्वात्
 तस्यै कर्मणो उपादानात् अनुपादेयत्वेन अन्तरालकर्म
 एव कर्मणो विधेयत्वमिति याच्यम् । बुद्धिविच्छेदे
 हि सति अनुवादव प्रति उपादानं प्रकल्पन्तव्यमेव
 कर्ममेव भवति । न चात्र बुद्धिविच्छेदोऽस्ति, विष्वा-
 दिवाक्योवादिदेवैर् सनिधानात् । ननु वामिजोत्र
 श्रमं अत्रामिराणस्यनेक वाक्यदशमन्त्रे, वामि-
 रानामिराणोरेकविधयत्वात् । तथैव समाने, यदि
 अन्तरालकर्मस्य विधावत्तत्र विष्वादिवाक्यानां च
 अर्थेवादस्य । विष्वादिवाक्यानां विधावत्तत्र विधि-
 मतेन वाक्यमेव अगतीकृतत्वात् विद्वयते । एक-

वाक्यसम्भवे हि वाक्यभेदे दोष एवेति । अत्र च अन्तरालवाक्यस्य अधिवाचकत्वस्योक्तत्वात् विष्णुादियुक्तानां विधायनत्वम्, तथा सति मित्रविधिप्रयोगत्वेन वाक्यभेदस्यैव प्रमाणप्रकारादात्तत्वात् दोषत्वहत्वम् । यच्च जामित्वाजामित्वयोः एकविषयत्वम्, तद्विद्वत्वाक्येऽपि जामित्वे तस्य तु अनुषङ्गकल्पना अवश्यत्वंम् । तेन यथा 'तनुः' ('तनुर्निष्ठा गहरेऽद्य यतो अथाकर्षो तेषां तनो अथाकर्षो ब्राह्म' इति मन्त्रः ।) इत्यस्य तन्नोच्चारितस्यैव ' राजाया, हरया ' इत्येतत्संज्ञकः, तथा जामित्वस्यापि विष्णुादियुक्तवाक्यस्येऽपि सत्येव संज्ञकः । न च वाक्यसंज्ञिवाक्यमित्येकत्वात् तस्यान्तरालवाक्यस्यैव संज्ञकत्वं कथं विष्णुादिवाक्यैः संज्ञकः, अन्तरालवाक्यस्यापि तदनुवादकत्वेन तद्व्यवथायकत्वात् भवति । ननु भवतु विष्णुादिवाक्यानां स्वमिवाचकत्वम्, अन्तरालवाक्यस्य तु कथं सार्थानुवादकत्वम्, अन्तरालस्यैव अग्रतत्वेन विधानात् । भैवम्, जामिताः संज्ञितैः विष्णुादिवाक्येऽपि अजामित्वाद्युक्तत्वेन अन्तरालवाक्यस्यैव प्राप्तत्वात् । मनसि च अनुकारतोऽपि स्वानुनियमः । यथा ' न गिरारिरेति ज्ञयात् ' इति गिरापरस्मिन्धातुवाक्यत्वात् इरापदस्वानुनियमित्वम् । इति न किञ्चिदेतत् । अनुवादप्रयोजनं च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इत्यनेन विष्णुादियुक्तमर्णां सर्वेषामुपाशुयाजनामत्वं भवति । तथाच सति ' उपाशु पौर्णमास्या यजन् ' इति गणैकदेशेन अनुदितानां पौर्णमासीकालमन्त्रकः । एतच्च फलवाक्ये सर्वेषामेवोपादानमिति । अतः पौर्णमासीवत् ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इत्येतदपि वाक्यं सधुरायातुवादकभेदेति ।

चोदना याऽप्रकृतव्यात् । १० ॥

एवं प्राप्ते, ज्ञमः । सर्वदेवं यदि विष्णुादिरावैर्यमिधिधानं धरेत् । न नैवदक्षि । तथाहि यथा ' वैश्वानर इन्द्रपशुभलं निर्वपेत् ' इत्युक्तस्य ' यद् शम्भकपाले भवति ' इत्यादिना इन्द्रपशुभलस्यैव सृष्टिदर्शनात् वाक्योपसंहारोदेवविषयत्वे सति तदन्तर्गतानामश्लक्ष्णानां न सृष्टिगतिविषयत्वम्, तथासांनि ' जामि वा एतदवस्थ भिषते ' इत्युक्तने पुरोडासाद्योर्वाग्मिताद्योर्वा-

क्रमत् अन्ते च तदपनयनरूपजामित्योरसंहारादेकराक्यत्वम् । तथ तदैव संगतयति, यदि एकरथैव निश्चितं इतरेषामर्थवादत्वम् । उपक्रमसंज्ञामित्येवोपेक्ष अन्तर्गतसंज्ञिवाक्यैर्मिधानवेदायुक्तं । तस्यैव जामित्वदोषानुपनयेऽनुवात् । तथायुक्तं च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इति वाक्यम् । गतस्यैव विधायकम्, विष्णुादियुक्तानां चाथैवाद्यमेव निर्गीयते । यत्कम्, यथा ' तनुः ' इति पदस्य तन्नोच्चारितस्यैव राजायाहारायावयवसंज्ञकः, तथा जामित्वस्यापि तन्नोच्चारितस्य विष्णुादिवाक्यस्य संज्ञकत्वात् इत्येवमेवोपक्रमोपसंहारोदेकराक्यत्वमिति । तदनुक्तम्, तत्र हि एकराक्यत्वेन विष्णुादियुक्तानां अन्तरालवाक्यविधिशोषात्संभवात् वाक्यभेदे सति अपरसंज्ञकत्वनीयत्वात् पदान्तरसंज्ञकस्य अर्थाहारात् तन्नोच्चारितपदान्तरसंज्ञकत्वात् एव समुज्ज्वलत्वात् तथा अभिमतमिति ज्ञानीमः । इदं तु प्रथमावयवैकवाक्यत्वेन विष्णुादियुक्तानामन्तरालवाक्यविधिशोषोपसंहारोदेकराक्यत्वमिति नोपक्रमस्य तत्रवक्तव्यत्वया प्रमाणमिति । एवं च सति अर्थवादसंज्ञाभिहितमर्थविशेषः । न च स्वभावात् न स्वमिवाचकमिति वाच्यम् । तथाहि, द्रव्यं तावत् साधारणं प्रोपयोग्यमिति । देवताऽपि च मान्यवर्गिणी । उपाशुयाजकमे हि वैष्णवप्राजाक्याग्नीषोमीयवाज्यानुवाक्यस्युगलानि आप्राप्तवन्ते । तैश्च गुल्पापैतथा विकल्पमानैर्नैतत्स्विक्र एव देयताः प्राप्तवन्ते । नहि अन्यथा क्रमावगता मन्वा अङ्गभाषं प्रतिपद्यन्ते, समवेतार्थप्रकाशनेनैव मन्वस्यङ्गत्वात् । न च एकराक्यानुवोदेन अर्थवादस्यैव देयतासमर्थकत्वमिति वाच्यम् । अर्थवादानां सर्वार्थिकत्वनियमत्वेन मुख्यवस्तुतिपरभाषात्वात् । तत्राप्येव तावयं वाक्यभेदप्रमत्तम् । न च गण्यन्तरं नास्तीति तार्थवादत्वेन संज्ञकः । किञ्च ' विष्णुस्यैव यजन्तः ' इत्याद्यभिधानात् तदसंज्ञकत्वमिति यावत् प्रतीयते, विष्णुादिसंज्ञकं प्रमाणतया । यागाद्युपाशे च विष्णुदेवतानो भागः वक्ष्ये इति निष्ठाया रूपमन्त्रेण यागे विष्णुादयः अग्रधानमूत्र इत्यर्थः कल्पनीयम् । न च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इति यागस्य प्राधान्येन प्रत्ययविधौ सति कल्पनामर्हति । ' विष्णुं यजति ' इत्यादिषु युगल-

उपसर्जनमितिपरमपि स्वीकृतम् । अत्र तु अन्तराल
वास्यमप्येव निमित्तत्वेन गतिरुभयत्रैवमप्यम् । अत अत
रालाकयस्यैव . . विष्ण्वादिवाक्यानां तु उपसर्जनत्वम् ।
वदुक्तम्- ' निष्ण्वादियागसन्ने कृते यागोऽर्धतो
भवेत् । उपसर्जनभूतश्च श्रौते चैतन्न तुज्यते ॥ '
इति (वा पृ ४९१) । अत कर्त्तव्या विष्ण्वादिवाक्यानां
विधित्वात्मभवात् अत्रावाक्यस्यैव कर्मविधायकत्वम्,
न तु अर्धवादरामिति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्- पूर्वपक्षे वैष्ण्वादिर्मन्त्रानुष्ठानम्,
सिद्धान्ते तु एवस्यैविति । सूत्रं तु अन्तरालक्ये कर्म
चोदना निष्ण्वादिवाक्यानामभिधानत्वेन कर्मणामप्रकृत-
त्वमिति । तदुक्तम्- ' प्रकृतानामसद्गानाद् गम्यते
नानुष्ठान्वा । यागो निष्ण्वादिस्तुयुक्तेर्न हि यान्ये
र्निधीयते ॥ ' इति (वा पृ ४००) । अत्र
के चित् ' तावन्नानामग्नीषोमावा'यस्यै नानुवाद्यु
पौर्णमास्या यन्त् ' इत्यतदेवोपासनाजस्य अर्धचित्तावय
मिति वदन्ति । अथ च तेषामभिधेयि — अत्र तावत्
द्रवदेवताकालोपास्यविशिष्टो याग प्रतीयते । विधेश्चात्र
निष्ण्वात्तदोदराभावेन अनुवादवाक्यभवात् परेणपि
पौर्णमासीकावियोजनायमवश्यं कल्पनीयं । स चात्र
रूपसमानयागभासौक्यात् द्रवदिदिविद्ययागमिषय एव
कल्पनीयं । अन्तरालग्रन्थे तु कर्मोपचौ द्रवदेवतादि
कल्पनेन कल्पनीयम् । किञ्च पौर्णमासीकाव्यवहाराग्रग्नी
षोमीयुपेडागदयान्तराग्निक्रमणो उपास्यकर्म आगयागौ
च पौर्णमासीकालस्य प्राप्तत्वात् ' तावन्नानाम् ' इति वाक्य
मनयकर्मण मनेत् । अनेन तु विशिष्टकर्मविधौ अन्त
रालस्य अग्रगतत्वात् तद्विधानेनैव अन्तरालवाक्यमवश्यं
रिति । तेन ' तावन्नानाम् ' इत्यतदेव उपास्यतोव्यसि-
त्वाक्यम् । अन्तरालावयं तु अन्तरालनिषायकमेवेति ।
एव च एति धर्मोपमेव उदयो कायं कर्त्तव्यमित्येवार्
एवकर्मणश्च उपास्यानुष्ठानकर्मणो ' य एतं सिद्धम् '
इत्यादिनां प्रथममुपसर्जनमिति प्रतीयति ।

सुदुष्कृतम्, अथवाऽवस्य तावदिदं वाक्यम् ।
एतन्न च अनुवादपूर्वं प्रतीयतिहेतुमेषाण्येव प्रथमे
प्रधानतां भवति । तदन्तमे रूपमद्भन इतिविधिना

अनुष्ठानान्तवा प्रतीयमानो विधीयते इति स्थितम् ।
तत्र पूर्वमतीतिहेतुमेषाणो ' उपास्यतामन्तरा यन्ति '
इति संनिहिते प्रत्यक्षयागविधिरदीनात् न तावत्
यागविधि कल्पयितुं शक्यते । तेन विशिष्टयाग-
विधानार्थमकान् एव एव युगो विधीयते, शक्ये
कर्मणि अनुवगुणनिधाने दाक्यमेदात् । तत्र आयास्यापि
ध्रुवावाक्यप्रदात्वात् विधानम् । देवता चान प्रतीयते
एव । अग्नीषोमसवधे तद्विद्वत्तुष्पो अश्रयणदग्नीषोमौ
इति प्रथमाद्विद्वत्त्वेन प्रातिपदिकायमाननिधानात् एवपि
वा देवताप्रत्यये मात्रवर्णप्रदानुवादधेनैव उपपद्यते न
विधि यम् । उपास्यत्वमपि अन्तरालवाक्यप्रदात्त न विधेयम् ।
न च उपास्यतामन्तरा वाक्यप्रदात्त नोपास्यत्वमप्यतो लभ्य
मिति वाच्यम् । यत् समभिधाहारमात्रेण अन्तरालवाक्ये
नामत्वं स्फुरति । यस्तुतन्मु तत्प्रत्ययवाक्यप्रदात्तमात्रात्
अथवादस्य चाविषायाक्यत्वात् यावत्तन्नेन नानुवाद,
उपास्यत्वं च निधीयते एवेति । तदुक्तम्- ' न च त
द्व्ययत्पेण नामैतदुपपद्यते । विहितं न ह्युपा-
स्यत्वं शास्त्रेणान्येन वेन चित् ॥ ' इति (वा पृ
४९४) । अत्र पौर्णमासीकाल एव अग्रगतत्वात् अत्र
विधीयते इति युक्तम् । ननु तस्यापि पुरोडाशवाक्यप्रदात्त-
विधानेन अथवाऽतत्त्वात् तद्विधानमपि ' यदम् । मेवम्,
यदि पौर्णमासीकालविधिने स्यात् ' उपास्यतामन्तरा
यन्ति ' इत्यत्र पुरोडाशवाक्यप्रदात्तत्वाभावात् उपास्यतामन्तरा
न भवेत् । यदा तु अन्तरालाद्येवमन्त्रेऽपि पौर्णमासी-
काले केवलं पौर्णमासीकालविधानम्, तेनैव शक्यते-
अन्तरालमेष एव पौर्णमासीकाल, उपास्यतामन्तरा
न्तरालस्य च आग्नेयोरन्तरालात्प्राप्तमिति ।
तस्य च कालस्य एकपुरोडाशायापि पौर्णमास्या सद्गाना
दुष्कृतमुपास्यतामन्तरात् । एतदेव दशमे वक्ष्यति-
' अन्तयो हि कालस्य रक्षणं हि पुरोडाशो ' इति ।
अतो वा नाप काव्यविधिरिति । एवं यदत्र ' वाक्यप्र-
विधेयोऽपि नास्ति । एव हि यन्ति जैमिनि -
' तदत्र देवताया म्यात् ' इति । अनेन गृहेण उपास्य
याग यथा इत्ये अनियम, तथा देवतायापि अनियम
पूर्वपक्ष मतिराक्यते । तदेतदुभयमपि तोययते ।

अन्तरालाक्ये हि कर्मोत्पत्तौ द्रव्यदेवतयोरनियमः सम्भाव्यते । तत्र द्रव्यदेवतयोरश्वरणात् 'तादन्ताम्' इत्यम उपाधुयाजोत्पत्तौ स्वराक्ये एव द्रव्यदेवतयोर्लामात् व्यनियमाग्रहः कृतः । तथा 'विश्व्याम्' शब्दोपशान्तात्तमभ्याम्' इति । तथा 'प्रौत्राद्वा कर्मस्योपात्' इति च । सिद्धान्तेऽपि मानवनिर्णयनेनात्मभो वाचान्तरावगतप्रौत्रात्म्यमेव सति संमरति, न त्वयचिगतद्रव्यदेवतात्म्यमेव सति, इति यन्निश्चिदेतदिति यथावार्तिकं अन्तरालाक्यमेव उवादात्मिति साधीय इति ।

सौत्रा.
 ॐ पौर्णमासीन्दुपांशुयाजः स्यात् । २।२।४।९ ॥
 'जादि वा एतत्सत्य क्रियते यदन्वयौ पुरोहामो, उपाधुयाजमन्तर द्रव्यति' 'विश्वुदराशु यद्वेऽजामि दराय' 'प्रशापतिरराशु यद्वेऽजामितराय' 'अग्नीषोमादुराशु यद्वेऽजामितराय' इति श्रुते । तत्र हि उपाधुयाजशब्दः विष्वादिगुणानामा मन्त्रानामायागाना समुदायस्य वाचकः, किंवा अर्घ्वैत्य यागस्य इति विचारे पूर्वपक्षमाह । उपाधुयाजः इति शब्दः समुदायवाचकः स्यात् पौर्णमासीयत् विद्वराक्यतपौर्णमास्यामानास्याद्यन्वत् ।

चोदना वाऽप्रवृत्तत्वात् । १० ॥
 पूर्वपक्षे वाशब्देन परिहरन् सिद्धान्तमाह । उपाधुयाज इति शब्द चोदना कर्मान्तरवाचकः स्यात् । यागाना अग्रवृत्तत्वात् । 'विश्वुदराशु यद्वेऽ' इत्यदन्मु न विषयः, किन्तु अर्घ्यग्राहः । तस्मात् यागान्वत्सुपाधुयाजः ।

गुणोपपन्नात् । ११ ॥
 'उपाधुयाजमत्त यत्रति' इत्युपाधुयाजशब्देन उपाधुयाजगुणस्यैव उपपन्नात् विधानात् विविधविधानाद्य न वाक्यभेदः । किंवा 'उपाधु पौर्णमास्या यजन्' इति कालमन्त्रयारे वाक्ये उपाधुयाजगुणस्य उपपन्नात् विधानात् उन्निमित्तं उपाधुयाजनामभेद्यम् । उन्निमित्तवाक्यस्यैव उपाधुयाजशब्देन उपाधुयाजस्य गुणस्य उपपन्नात् उपाधुयाजगुणार्थान्नं भवति । इति अन्तरालाक्ये एव कर्मचोदना ।

प्राये वचनाच्च । १२ ॥
 प्राये बहुप्रधानकर्मसमभिवाहारे 'शिरो वा एत खड्गस्य यदाग्रेनो हृदयसुपाधुयाजः पादाग्रशीपोमीयः' इत्यर्थगदे उपाधुयाजस्य वचनात् पठन्तात् उपाधुयाजस्य प्राधान्यात्तमात् अन्तरालाक्ये उपाधुयाजविधिरेव । तस्मात् नोपाधुयाजस्यनं पौर्णमासीवाक्यस्य समुदाया नुगदः इति सिद्धान्तः ।

'प्रधानेति माष्येण (प्रधानप्राये वचनं प्रधानकर्मसमुपोद्गम्यति) उपाधुयाजस्य प्रधानप्राये वचनात् प्राधान्यात्तमेन विष्वादिवाक्येश्च निषी उपाधुयाजभेदे सति व्यधीषोमीयस्यैव उपाधुयाजस्य कालविधिप्रसङ्गात् विद्वराक्यानुदितत्वात् कल्यार्क्यप्रहणे प्राधान्यात् वेणान्प्रधानस्यशेषोऽनुपाधुयाजयोः गुणरापत्तेः उपाधुयाजमन्त्रप्राधान्यात्तमविशेषप्रशङ्गात् नोपाधुयाजवाक्यं पौर्णमासीवाक्यस्य समुदायानुगदः इत्येवं स्यात् स्यात्तम् ।' इति सुपा. पृ. ७५९ । के.

० पौर्णमासीशब्दः त्रिषु आव्येषादिषु यः समुदायः, तत्र (सद्वाचकः इत्यर्थे) । मा. ४।४।११।१४४.

० पौर्णमासीशब्दोपाधुयाजभाषणेः कार्त्वी, वृषण्यती अमान्तास्यस्थोः इति व्यनस्य । वा. २।२।३।३ पृ. ४७८.

० सर्वत्र हि तुल्यरूपाणा तुल्यधर्माणा विभागे पौर्णपर्यं भवति । तत्रया देवदत्तमनुगच्छतीति । यदि देवदत्तोऽपि गच्छति प्रथममनुगमनमत्रकल्पते । तथा अनुयजनमपि । वा २।२।१०।१२१, न चाकल्प तुल्यजातीययोरेव पौर्णपर्यं भवति अनुयजनातीययोरेपि पौर्णपर्यं भवति । तथा वाक्यमनुगच्छते इति व्यतिरोधोपपत्तेः । यत्तु देवदत्तो यद्वद्वगनुगच्छतीति एतत्तुल्यकर्मस्य गम्यते इति श्रुतम्, तत्र वर्तमानोपादाने सति क्रियाऽन्तरदुपादानात् । २२, ० पौर्णपर्येण शिरोपे पूर्वं परेण वाच्यते । प्रातःकालोऽत्र । १।२।३।१४ पृ. ८६०.
 ० पौर्णपर्ये अपच्छेदयोः परनिमित्तकं प्रादक्षिण्यकार्यम् । अपच्छेदस्यापि । ६।५।१९।५४ ० 'पौर्णपर्ये पूर्वदीर्घस्य प्रकृतिवत्' इत्यच्छेदापिनिराण्वायेन उपनमगतस्य परेण वापि, इति चैत्र, परस्य

लभ्यात्मकत्वे एव वन्यापप्रवृत्ते । कु ३।३।१।२
 * 'पौर्वापर्ये' इति यावेन काम्य नित्यस्य बाधकम् ।
 (वातेनै द्वादशकपालस्य अष्टकपागादिर्बाधक । पूर्वं
 पक्षे) । सु घृ ८८८, * 'पौर्वापर्ये' इति यावेन
 पश्चाद्वाधिविच्युतयोरेव अपवाद वाच्यत्वा उभयो सप्रति
 पश्चात्पत्वात् आनयकपरिहार । इति शङ्का । घृ १५००
 * 'पौर्वापर्ये' इति यावेन प्रथमोत्तराया अपि कर्ता
 भोक्तृव्यादिष्विव उच्येत ब्रह्माभ्यामनन बाध्यम् । उप
 देशसाहस्री पद्य प्र २ श्लो ३ रामायी * 'पौर्वा
 पर्ये' इति यावेन श्रुतरेव प्रामाण्य माहोपक्रमे उक्तम् ।
 कल्पतरु ४।१।२।३ ब्रह्म * ननु पौर्वापर्ये' इत्यनेन
 (यावेन) उक्तमपि अथवादात् सुत्पत्ते
 शान बाधितया विष्णुव्रतानमेव एवेत । या ३।३।१।२
 घृ ८०६, * साक्षात् (आधान) मासाङ्गधर्म
 (उच्येत) शीघ्रतरमवगम्यते । प्रयोगवचनसहयोगे
 काल तु पश्चात्त एव प्रधानमप (उपायुक्त) 'पौर्वा
 पर्ये' इत्यन गणते । ३।३।२।१ घृ ८११ * 'पौर्वा
 पर्ये' इति न्यायस्य अन्योन्यान्वयमुद्दिशन्वपिपव
 रात् सापेक्ष लिङ्गादी अपाति । सु घृ १२२०

॥ पौर्वापर्ये पूर्ववैर्नित्य प्रवृत्तिवत् । ६।५।
 १९।१४ ॥

यस्मिन् पौर्वापर्येनैवोपयोगे वक्ष्यन्मानार्थे विधी
 लिङ्गपरवृत्तिन् अन्यास्य गच्छता कृतिरत्रा मध्ये
 उदात्त प्रतिहृत्वा अपच्छदे चेन चित् क्रमण चाते
 बो-पच्छदे पूर्वं चत लक्षिमिच्छक शरक्षित कर्तव्यम्,
 नाचरनिमित्तक इति पूर्वपक्ष सिद्धान्तमाह । अपच्छदेवो
 पौर्वापर्ये सति पूर्ववृत्तत्वं पूर्वस्य उत्तरपक्षेया दुमल्ल
 वेदम् । उत्तरस्य अपच्छदेस्य प्रवृत्तम् । तेन उत्तर
 पच्छदेनिमित्तक यत् प्रापक्षित तत् कर्तव्यम् । प्रवृत्ति
 वत् प्रवृत्तिगत पूर्वं भवति विहितवत् च उत्तरम् । तत्र
 प्रवृत्तिगत अवाधिका विहितवत् प्रवृत्तं नये । यथा
 दसं प्रवृत्ति पश्चात्प्रवृत्ति । दशान् पयो पञ्च प्रयाजा
 प्रवृत्तवन्ति । पयो तु एकादश प्रयाजा विहितः । तत्र
 वैहृत एकादशत्वं प्राहुव पञ्चत्वं बाधिवैत प्रवृत्ते,
 नापयः । तदत् अपच्छदेऽपि उत्तरपच्छदेनिमित्तक-

मेन प्रापक्षित कर्तव्यं भवति न पूर्वपच्छदेनिमित्तकम् ।
 यत्र पौर्वापर्येण ह्य प्राप्त तत्र द्वयोरनुष्ठान विधिषे सति
 अथ पौर्वापर्येण प्रवृत्ते । यत्र तु उभयोरनुष्ठाने न
 विरोधवत् तत्र नाप न्याय । यथा उत्तराधिकरणे ।
 के

* 'पौर्वापर्ये पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।' या
 ३।३।३।१० घृ १०३३

* नित्यनैमित्तिकयो, नित्यकाम्ययो, प्राट्परैरुत
 योश्च पौर्वापर्येनैमित्तिक यावेन पूर्वबाध । तुप्
 ६।५।१९।५४

* पौर्वापर्येण याय । पौर्वापर्यमलीयस्त्वयाय ।
 ६।५।१९।५४ नीको घृ ४९६ 'अपच्छदेन्याय'
 इत्यन प्रवृत्तम् । * ज्येष्ठप्रामाण्यस्यैव पौर्वापर्येण्यायेन
 बाधायुक्ता । कल्पतरु १।१।१ ब्रह्म घृ ९

* बाधे प्रयोगे केवलोद्धानपच्छेदे, द्वितीयप्रयोगे च
 केवलप्रतिहृतपच्छेदे पौर्वापर्येण यायप्रवृत्ति । बाल
 घृ ११०

* पौर्वापर्येप्रत्ययान्तिष्ठन्मान् यथावत्प्रवृत्तं बली
 यान् । काम्ये या-पाकाण्डे पौर्वापर्येण याम्तिष्ठन्मेण
 एतन्प्रामाण्यस्यैव इष्टिद्वयेऽपि अनियमेन प्राप्नुवन्ते
 यथावत्प्रवृत्तेण अत्यन्तदेशसाम्येन प्रयाजनत्वात्
 विनियोगो भवति । या ३।३।३।१४ घृ ८४०

* पौर्वापर्यमलीयस्त्व तत्र नाम श्रुतिषे ।
 अन्योन्यनिरपेक्षणा वन क्रम-धिया भवेत् ॥ 'ये हि मित्र
 वाक्यगता परस्परानपेक्षा विरोधिनोऽर्था श्रूयन्ते, तेषा
 पूर्वस्य उत्तरानुपपन्नैरेव लभ्यान्वक वात् उत्तरस्य पूर्वोप
 भवेन विना आगत्यान्मानुपपत्ते पौर्वापर्यमलीयस्त्वकाम्यो
 भवति । यत्र तु एकवाक्यवत्ता परस्परपेक्षणा भवन्तम्,
 न तत्र एतद्वन्ति । तत्र हि आकाङ्क्षावनेन एव वाक्यता
 भवति । पूर्ववृत्ति च उत्तरमानुपपत्तौ अधिक वा
 आकाङ्क्षति । अवयव यत् अनधिक अन्तराण वा, तद
 नपेक्षितान्त्वं नैव तस्मिन् वाक्येऽस्ति । न चाविद्य
 मानेन पूर्वबाध इत्यपत्ते इति पूर्वमलीयस्त्व भवति ।
 या ३।३।१।२ घृ ८०६

• श्रुत्यादिकल्पनाद्वाराऽपि ऽपिद्वादीनां प्रमाण-
विशेषेऽपि स्मृतिवत् भ्रन्त्यादिचतुष्टयान्यतरमूलरूपयोगेन
श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वासस उक्तकल्पनापेक्षानेन श्रुत्या-
दित्य. पश्चात् प्रवृत्तेः कल्प्यश्रुत्याद्यपेक्षत्वेऽपि च विशेष-
श्रुत्यादनपेक्षश्रुतरात् पौर्वापर्यवलीपस्वन्यायेन एव
(६।१।१५) वैपरील युक्तमित्ये। सु. पृ. १२१८.

• पौष्णं नाम साम 'एवम्व मधुमत्तमः'
(६।१२-१३) इति ऋजुम्-सतोबृहतीम्पक्रणद्रव्यात्मके
सूक्ते गेनं तृतीयं सतने आर्षभकमाने। (इति पूर्ववदे
उक्तम्)। पौष्णल च तृचे न गेनं किंतु एकस्मिन्नेव ऋषि
'ऋजुमि' इत्येकचनेन विशेषविधानात् (इति विद्वान्ते
उक्तम्)। वि. १।२।१६ वर्णकं ३.

• पौष्णं पेपणं केनल्पपूर्ववचे, न तु सोमामौष्वादी
द्विदेवसे। (सोमापौष्णः, ऐन्द्रापौष्णः राक्षस्ये।)।
३।३।५.

ॐ पौष्णं पेपणं चरावेव ॥

वत् सर्वार्थमपिशोपात् ॥ ३।३।११३५॥

भाष्यम्— पौष्णं पेपणं प्रकृतौ श्रुयमाणं पिड्डतौ
इत्युक्तम् (पूर्वाधिकरणे)। तत्र तदेहः किं चरो, पशौ,
पुरोडाशो च, उक्त चरावेवेति। किं तावत् प्राप्तम् ? तत्
सर्वं स्यात् चरो पशौ पुरोडाशे च। कुतः ?
अपिशोपात्। न चश्चित् विशेषः आर्षभवते। तस्मात्
सर्वंनेति।

वा-- वत् सर्वापेगमिशोपात् ॥ (धूम्रमात्रं पठितम्,
न श्यायसात्मम्)।

चरो वाऽर्थोक्तं पुरोडाशोऽर्थविप्रतिषेधात् पशौ
न स्यात् ॥ ३६ ॥

भाष्यम्— चरो वीष्णं पेपणं निमित्तुयेत्। पुरो-
डाशं तावत् पेपणमथदिव प्राप्नोति। नैमन्यया पुरोडाशो
भरति। तदर्थं तावत् धनम्। पशौ च न स्यात्।
इदमपि पिष्णमाणे तु तेषामाकाशमिमासाः स्यात्। तत्र
वो दोषः। 'हृदयस्वामेऽन्यति' इति न हृदयादवदा-
पिष्यते। तथा अन्यदपि अवदानं न पशुभुतादवदाप्यते।
ननु शक्यते पिष्टेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽवदाप्यम्। नेति
भूतः। आकाश हृदयाद्ये न माहाणि। उक्तमेतद्

आहुतिः अन्वयं इति। यद्यपि पुनस्तदाहुतिः क्रियते,
तथापि अस्थोत्तरदनपदेशं प्रति श्लेषुः। तस्मात् चरो
वीष्णं पेपणं मविष्यतीत्येवमर्थं बन्वाम्।

वा— चरो वाऽर्थोक्तम् ॥ यदि कश्चिद्वेत्
लैभिकपिशोपादानेनापि पुरोडाशदिदेनैः फलनेन अर्थाक्षिप
इति, तं प्रति उच्यते। अमो नाम प्राकृत लपफरः।
तस्य प्रकृतौ पेपणं साधनमासीत् अतस्तेन पूर्वतपस्तेन
उक्तं पुरोडाशो पेपणम्। पशौ च प्रधानरैगुणं स्यात्।
तस्मिं हृदयाद्यकृतिनेन तावत् अवत्तेन साधयितव्यम्।
न च पिष्टं तदाहुतिस्तदवद्येते। पुनस्तदाकारकणोऽपि
मूत्रव्यादिवत् गौगादवदीयमाने वैगुण्यमेव। 'उत्सादन-
देशादप्यति' इति च श्रूयते। न च हृदयादेः विश्व-
ज्ञायेत कतरेण प्रदेशेनेदं पशोश्कृतमिति। तस्मात्
चरावप्रतिषिद्धं अनर्थप्राप्तं च पेपणमिति तत्रैव
विधीयते। ननु 'अन्ततो हि' इति हेतुविशेषात्
पशुपुरोडाशयोरपि प्राप्ते, द्रव्यकदानात् उच्छेदात् पिष्टव्या
दास्यते। न च प्रतिप्रतिषिद्धिषो मविष्यत्। उच्यते।
द्रव्यदानस्य प्रधानप्रक्रमत्वात् नान्तरा पेपणेन व्ययचानं
युक्तम्। हेतुवसिगदस्य च स्तुतिमानार्थैव वचने। तेन
स्वक्रमस्यैव पेपणस्य विधिः। उपनीतमानमेव च
पेपणं पुरोडाशो अनुवादवदप्या स्यते, चरो च निवर्त-
माणं प्रतिप्रवर्ततेन, पशौ पुनरत्यन्तप्राप्तचित्तेन। न
चैतानि एकस्यैव वाच्यपसंतावन्ति रूपाणि विश्वापते।
तत्रात्रसमैकरूप्ये अमुगमन्त्रे च वाच्यत्वंपरावाच्य प्रथि-
प्रत्यक्षमेवावधारणीयम्। एवं सिद्धं केन्द्रव्यवसिय-
त्वम्।

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्— इति चेत्यवर्धति भवान्, अर्थविप्रति-
षेधात् पशुर्थमिति। ननु चरावपि अर्थप्रतिषेधे।
विशदसिद्धे ओदने चस्तान्द्रव्यचरन्ति। पिष्णमाणो हि
पिष्टकं यत्रागूर्वा स्यात् तस्मिन्।

वा— चरावपीति चेत् ॥ (मूत्राठमात्रं कृतम्)।
न, पकिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

भाष्यम्— अग्रेच्यते। सत्वं विशदसिद्धे ओदने
चशब्दात् प्रमुच्यते। विशदसिद्धशब्दार्थे इति, न तस्य

विशदसिद्धिर्निमित्तम् । यदि विशदसिद्धिर्निमित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे प्रवृत्ते । तथापि हि प्रवृत्ते, 'पिष्टक च द साभ्यते' इति । अत्रोऽन्यदेतयो सामान्यं तदधि निमित्तम् । तदे ह्युच्यते न पत्तिनामत्वादिति । न चरौ विप्रतिषेध । कथम् ? पत्तिनामत्वात् । पत्तिनामैतत् चर्षीरिति । अनन्तहावितान्तरूपमापकेन अभिनिर्वर्त्यस्य भवति चरुद्रव्ये वाचक । तेन पिष्टे ओदने विशदौदने च प्रयोक्तारो भवन्ति चर्षीरिति । पशोचमेव प्रयोजनम् । पूर्वस्यै पनाकसि पेपणम् । सिद्धान्ते चरावेव ।

वा— न, पत्तिनामत्वात् ॥ न चरावर्षविप्रतिषेध । कथम् ? 'गति सर्वपदार्थानां लौकिकव्यवहारत । तत्र पाकविशेषश्च चरुत्वेनाप्रघातैः ॥ ओदनपिष्टक चरुप्रमुखस्य चरुद्रव्यस्य अनेकस्यैवमद्यस्यमिनि उभय साम्नायनचनत्व विज्ञाप्यते । तयोश्च सामान्यमगन्तव्यवि वाल्तरूपपरकत्वम् । तस्मादविप्रतिषेध । पशोच प्रयो जनमिति । मन्द पशुचक्षुः । एतावान् समापि अवि शेषेऽपि न पुरोडासाथत्व प्रयोजनम् । किं तर्हि ? पशु यैरामिनि ।

शा— सर्वं स्यात् इति प्राप्ते, उच्यते । 'पुरो ङारोऽन्यव सिद्धम्, पशान्नाष्टतिनाशनम् । पेपण तेन न तयोर्विघातव्यं चरौ पुन । अविघातक- मप्राप्तमिति तत्र विधीयते ॥'

सोम— प्राग्निनी सगति ।

वि— 'चरौ पशौ पुरोडासो चरावेवोत् पेपणम् ।, विशेषादर्शनादेतत् सर्वैरपि सिधीयते ॥, प्रातस्वाद्य पुरोडासो द्वादशवारान्नाशनम् । न पशौ पारिसोव्येष चरावेव हि पेपणम् ॥' १९

भाट्ट— तद् पेपणं पूषदेक्ये चरौ पशौ पुरोडासो च स्यात्, उत चरावेवेति चिन्तायाम्, अविशेषाददन्तकरारैरुपवशाच्च सर्वत्र । इति प्राप्ते, पुरोडासो वाक्च पाक्यत् पूर्वं पेपणस्य प्राप्तकदेव विधानं व्यथम्, तदुक्तं तु पुरोडासपदवाच्याहृति विनाशापत्ति । एव पशुद्वयमाशयति । तेषामपि आकारविशेषस्यैश्यामासवावित्वात् । न च उभयत्र अन्तरदोचरकाल पेपणविधि, अत्यन्तप्रातपेपण

विधी यैरुपपत्ते । चरौ अविशेषेण प्रसवत्वस्य प्रयोक्तारो भावेन निवर्तमानस्य प्रतिप्रथममाश्रयो तु लघवम् । प्रहृत्तौ हि प्रदेवपुरोडासासिद्धे अन्ययोपपाठयितुमशक्यं स्यात् अर्थप्राप्तयसि पेपणं अश्वसुर्कर्तुं मत्स्यदिप्रयोजन सिद्धयर्थं सधर्मकं विहितम् । तत् चरौ प्रदेवसिद्धे तद् व्यतिरेकेण बाधमानतया च दवावच्छिन्नं प्रति पेपणस्य अनाशणत्वात् निवर्तमानं प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रथकं प्रतिपत्त्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ विधिं प्रतिप्रसव । तत्र चोपसिधिसिद्धे गान्धर्वाद्यदे यथासमम विवर्षा पाराभावात् लघवम् । अत एव पेपणस्य प्रदेवसिद्धिरुप प्राकृतप्रयोजननेपेन अत अदृष्टयोनानानात्करूपनेऽपि न प्रतिप्रसवत्वविघात । धर्माणां तु पेपणस्य कर्मांतरत्वा सावेन 'प्रधानं नीयमानं हि तन्नाप्त्यसक्यमिति' इति न्यायेन प्राकृतपेपणात्परा प्राताना अत्रैरादृष्टरूपकया न्यय्युक्तत्वस्थपन न दोषाय । इत्येव च अयमर्थं अपि सस्कारकमथनादे पशुप्रकरणान्नातस्य वचनात् चातु- मांस्ताङ्गत्वेन विनियोगे तदधर्माणां कार्यान्तरप्रयुक्तत्व वक्ष्यमासे । वस्तुतस्तु अत्र पेपणस्य न कार्यान्तर वक्ष्यमासेऽपि, प्रदेवसिद्धयत्परात्वादेव । यत्रापि हि चरुवा वच्छिन्नं प्रति पेपणस्याकारणयम्, तथापि पिष्टकचरावपि चरुद्रव्यप्रयोगात् पेपणविधिवत्त्वेन च 'पौष्णं चक्षुः' इत्यत्र साम्नायनविधौऽपि चरुद्रव्यस्य पिष्टकचरुविशेष परत्वनिश्चयात्, तस्य च प्रदेवस्य पेपणमन्तरेण अतिदन्तं पेपणस्य कार्यान्तरकल्पनाऽपि । अत एव चरुच नाम अनवहावितान्तररूपपत्रकगुणवृत्तिवत् । अत मत्त-पशुनै अनन्तहावितेति । मत्त-पशुनै अन्त- रिति । सपशाकादियानुनै ताण्डुलेति । अत एव पिष्टक चरावपि तत्त्वमनाद्य पेपणस्य विघातत्वमिति तत्रैव पेपणम् ।

मण्डन— 'चरावेरपि पौष्णे ।' १९

शुक्र— 'चरावेव तु सोक्तव्या ।' वा प्रपिष्टता ।

१९

तु पौष्णं पेपणं पूषमाश्रदेक्ये चरौ ॥
एवस्मिन्नेकसयोगात् । ३।३।५।३९॥
भाष्यम्— पौष्णं पेपणं विद्वेषी मगति चरौ एवे-

सुकम् । अथेदानीं सदिद्धते (किं एतदेवत्ये पौष्णे एतन् भवति, उत द्विदेवत्येऽर्पति । किं द्विदेवत्ये उदाहरणम् ? यज्ञस्ये उतरे त्रिभुक्के 'सौमणोष्ण एकदशकमाह, ऐन्द्रापौष्णश्च (पौष्णश्च,) द्यावो (मो ?) दक्षिण' इति । तत्र ऐन्द्रापौष्ण उदाहरणम् । किं प्राप्तम् ? एकदेवत्यस्यैव पेयणमिति, कदाचस्योगात् यथा चतुर्षांकरणे ।

धा— एकस्मिन्नेकस्योगात् ॥ इदानीं किमन्यसहिते पूषणि देवताया ऐन्द्रापौष्णे चणौ पेयणं भवति, उत एकरिमशेव इति सदेहे चतुर्षांकरणेन्द्रपीतन्यायात् त्रिदालेदेव तावत् उपपद्यते । पूषा इत्येकस्योगधराणात् तथाभूते एवार्थे स्फादिति ।

धर्मविप्रतिषेधाच्च । ४० ॥

भाष्यम्— द्विदेवत्ये विप्रतिषेधेत् धर्मः । पूष्णः पेयणं नेतरस्य । तत्र यदि पूष्णो भागः विन्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात् । तत्र विपयः पावो भवेत् । पाकनिमित्तश्च चयनम्, स विप्रतिषेधस्येव । अर्थावयोरन्यमाना अपरास्यापि भागं विष्णुः, मागसमोहः स्यात् । तत्र को दोषः ? अन्यस्य भागोऽन्यस्मि अवदीयते । तथा अथथाऽनु विधेय । तस्मादपि एकदेवत्ये पेयणमिति ।

वा— इतश्चेदेषत्ये । ध्रुवः । 'पिप्यादूर्ध्वं समन्तं वा द्विदेवत्ये चरौ भवान् । पूर्वमिभन् फाक्यपम्यं परतिमन् भागसंकरः ॥' अथेपेणो हि सिद्धोऽदाः र्वाग्रतः सिध्यति, इतरक्षरेण । तत्र पिष्टभाकानन्तरस्य द्रव्येण इति इतरस्य आश्रयत्वं भवेत् । तत्पाकप्रतीक्षणोऽपि वा पिष्टस्य पिच्यमान् अचरन्तं स्यात् । पाकवैराद्येन हि पिष्टरुचरति चरन्ति । न चैतदस्मिन् पक्षे भवति । अथ तादृशान् पूर्वं प्रक्षिप्य पश्चात् पिष्टं निक्षिपेत्, ततो योगस्य सम्पन्नं शक्येत (पिष्टकण्डुसमाययोर्दोषोरपि एकस्यावसाधनत्वेन एकद्विपिष्टात् कृत्वाय च हविषः 'हनीति श्रपयति' इति सुतराच्छुभ्रविधानात् श्रपवार्थनिधेयस्यापि योगसमिह अतिदेनात् सम्पन्नं शक्येत — सु. पू. १३१९) । पूषानुपेयेन ह ऐन्द्रोऽपि भागे विष्णुभागे भागसंकरात् अन्यद्वये भागे अन्यस्मै दीयमाने वैशुषं प्राप्नोति । ननु चैतन् सर्वं द्विदेव-

त्येषु भनतोऽपि समानम् । तथाहि, 'चरौ पशौ पुरोडाशे दीयमाने द्विदेवते । पूर्वं हविष एकत्याज्जायते भागसंकरः ॥' स चाग्नीकृतः, मिश्रस्य हविषो मिश्रदेवतोद्देशेन दुर्गादाने विरोधाभावात् । उच्यते । 'यागापूर्वप्रयुक्तेषु धर्मेष्वेवं भवेद्विदम् । भवतः पेयणं त्वेतदेवताधर्मसंगतम् ॥' अस्मत्पक्षे पुनः पूषदेवत्यागापूर्वप्रयुक्तपेयणम् । न च तत् द्विदेवत्ये तत्पाकस्थितं इत्यत्रान्तरितम् । हविस्तरेष्वपि च द्विदेवत्येषु एवंप्रकारकमेवेति देवताशुणभूता । न च शुषानुपेयेन प्रधानमानवर्तनीयमिति सङ्गदानान्प्रयुग्ममात् सर्वैरिभन् स ह किमभागे तत्कार्योपानाश्रयणम् । भवता पुनस्मदशुभ्रयामेन द्विदेवत्ये पेयणपक्वमभयनुवत्ता अवश्य देवतानिमित्तत्वमनुपगन्तव्यम् । ततश्च देवतयोः प्राधान्यादेवैका स्वमागममवीर्यं प्राथेयते इति तथेन दानमनुष्येयम् । आदित्येक एव भागः पेयणाहं इत्यवधारितम् । ततश्च पक्षिदोषः स्यात् । अथ तदुक्तान्तोऽपि वायः पाकसाम्यार्थं सिध्यते । तत्र द्रूमः । यवदनुत्तरमागार्थानेक द्विविः, तावत् किण्वन्स्य भागः इत्यनवधारणात् सस्वदोषो न जायते । कस्मिन् तु विवेके वचनादृते पुनरुत्पीकर्यानुपवत्तरवर्धनीयदानं प्राप्नोति । तत्रान्यस्य भागात् अन्यस्मै अर्वादीयमाने वैशुषं भवति । पानमेवेन पशतीति चेत् । चरामिति याव प्रति उपादीयमानत्वेन विवक्षितैकमन्यस्य पानकृतमेवाश्रयणे शास्त्रशाकसङ्गतम् । अतो न कथञ्चिदपि प्रतिषिद्धधर्मकं द्विदेवत्ये पेयणं भवतीति न कर्तव्यम् ।

अपिचा, सद्द्वितीये स्यात् देवतानिमित्तत्वात् । ४१ ॥

भाष्यम्— देवताविमित्तमेकं पेयणं भूत्वे । पूषा प्रपिष्टभागः कर्तव्य इति । स च द्विदेवत्येऽपि भागे विष्णुभागे प्रपिष्टपाकः कृतो भवति । न यथा चतुर्षांकरणे । तत्र हि तद्विधौ निरूपेऽल्पं भवति, न सद्द्वितीयस्य । इन्द्रपीत इति समणोऽपि निरूपेऽल्पं, न सद्द्वितीयस्य । इह तु प्रपिष्टशब्दस्य भागधर्मेण ह ह अन्यदासौ कृत्वीहिः समासः । एतेऽपि समर्पणेरेव,

न तु अत्र द्विदेवत्ये हविर्देवतादीयानो षोषः । तस्मादेक-
देवत्ये द्विदेवत्येऽपि वा चरो अग्य भागः पेटय्य एव ।

घा—सद्वितीयेऽपि वा पूषणि स्यादेव पेपणम् ।
कुतः । 'हविषो यदि पौष्णस्य तद्यथाह्नस्य वा
भवेत् । अनुक्तत्वाद् द्विदेवत्ये न भवेत् पेपणं
ततः ॥' पूषणद्राशिमित्तमेतत् पेपणं न च तद्
विशेषितमस्तुमित्तम् । व्यासत्रिंशत्त्वात् [व्यास-नवृत्ति-
त्वात्] देवतात्वस्य द्विदेवत्ये पूषणिसिद्धता न स्यात्,
न तु पूषा तद्भागे वा नास्तीति । यथा मनोऽवया
वश्चति (भाष्यं पृ. १९३९) 'तथाहिः अदेवता, न तु
अहमवेतः' इति । तेन अस्यपि अत्र पूष्णो देवतात्वे
समस्तव्यमेषेण उक्तश्रुतम् इत्येदेनेनापि च त्य-
गमात्स्य 'सम स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन अर्घं पूष्णो
भाग इति गम्यते । तस्य पेपणे नियमाने यदि तावत्
कल्पनेत्रिन्यायेन असुर्येऽपि इत्येव इतरभावपेपण-
मपि विद्वेत्, तद्यपि न किञ्चित् दुष्यति । अथापि
किमेतेन अश्रुतेन कृतेन इत्येव अर्घ्यमात्रेयगम्येव अच्य-
वनीयते, तद्यपि चेन्न किन्तु क्रीडलेन पाकसंपादनात्,
शुभ्रशिक्षेयसमैकारणोर्वा शुण्णत्वात् वर वाधः । इति
निरूप्य (पात्रे षोषाभ्यामनुपशब्दोत्पत्तयः) कथमेव पेपण
मिति । अयं यदुक्तं चतुर्भ्रंशरूपेणैतन्निरिति, तन्नामि-
र्षीयते । 'ममासतद्वितोरपचिन्नासमर्षपदाश्रया ।
असमर्षत्वमेकारय द्विदेवत्येषु चेप्यते ॥' तेन
आश्रये तर्पातशान्त्या समासमीन्द्रमादिभ्या द्विदेवत्यादृष्टेण
शुभम् । इह पुनः पूषणस्य अरुमात्रभासनात् प्रसिद्ध-
भागान्द्रयोश्च कार्ष्णेऽपि पूषणि सामर्थ्याविधात्वात् न
किञ्चित् दुष्यतीत्युक्तव्यम् ।

छिद्र इर्गनाप । ४२ ॥

भाष्यम्— िन्द्रमथ्येनं भवति, 'मस्तान् पूषा
प्रसिद्धमनोऽदृष्टो हि' इति, देवतामित्तित पेपणमिति
स्तुतिर्दशयति । तथा 'सौमनौष च द्विदेवत्येऽपि
पशुधमः' इति नेमिनित्तं दशयति । तथा 'अर्घं
पिष्टमर्घमिति' भवति द्विदेवत्यपाय' इति देवतामित्त-
मेव पेपणं दशयति ।

घा— 'अदन्तको हि' इति हेतुर्देवताधर्मत्वं
दशयति । न च सद्वितीयस्य पूष्णो हन्ता जायन्ते इति
हेतुभावात् युक्त पेपणम् । तथा च सौमनौष्ये नेमपिष्ट-
तावुनादः अन्यत्र च द्विदेवत्ये 'अर्घं पिष्टमर्घमिति'
द्विदेवत्यपाय' इति देवताधर्मत्वदर्शनमवबलित्वात् ।

घचनात् सर्वपेपणम्, तं प्रति शास्त्रवत्त्वाद्वा-
भावाद्धि चरावपेपणं भवति । ४३ ॥

भाष्यम्— इदं पदोच्यते सूत्रम्, नेमपिष्ट भवतीति
कस्मादेतन्न वचनमिति । उच्यते । यदि वचनमेतद्भवेत्,
सौमनौष्ण्यमात्रमनु सर्वत्र पेपणं विदध्यात् चरो पगौ
पुरोद्धाने च । तेन सौमनौष्ण्यस्य चक्षुःशब्दे नेमपिष्ट-
संबन्धे च उभयसिद्धिं विधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।
तस्मात् षोषः सौमनौष्ण्यः तत्रैव नेमपिष्टः । तं प्रति
सौमनौष्ण्यमात्रं प्रति शास्त्रवत्त्वं अर्घ्यपेपणस्य । पुरो-
दाते अर्घ्यात् सर्वपेपणे प्राते अर्घ्याभावाच्च पशौ चरौ
वा अर्घ्येणे प्राते वचनमेव भवेत् । तेन चक्षुःशब्दे न
विशेषितत्वात् स्यात् । प्रदर्शनार्थः कल्प्येत । पेपणानु-
वादपक्षे पुनर्नैव विशेषो भवति । तस्मात् भगवत्पे-
षिहम् । ननु अह्ननाशमथात् पयोरपेपणम् । नेति
भूमः । अर्घ्यपेपणे नाशनाशः, अपिष्टादशरुते ।
पेपणं चादृष्टार्थम् ।

घा— विधिनात् नेमपिष्टत्वमलिङ्गं नियतपक्षधनं
च इत्यत्र आह (भाष्यम्) 'यदि एतात् वचनं मनेत्'
ततः अनेकार्थविध्यमभावात् नेमपिष्टत्वं विधीयमानं च
वा तद्विदप विधीयते नौमनौष्ण्यं वा । तत्र य एव
तद्विदः तस्यैव इत्येव विशेष्यमवकाशान् कार्ष्णित्व-
प्रतीतिः सर्वपेपणं प्राप्नोति । तत्रैव अन्यतरयदानसं-
प्रवृत्तः । तन् यदि तावत् 'यश्च, ए नेमपिष्टः' इति
विधीयते, ततः सर्वचक्षुःपेपणकारणे सति सौमनौष्ण्य-
शब्दः एव हेतुनादः अन्वयः स्यात् । अयं नौमा-
नौष्ण्यमात्रमुद्दिश्यते, ततोऽपि सर्वपेपणमेव, तदेवन्वह-
मिन्द्रादीनां पशुषोऽश्वानादीनां प्रदहन् । तत्रैव पूषणं
वदशाननर्घ्यप्रवृत्तः । तं प्रति हि सौमनौष्ण्यमि-
रेपितं प्रति पेपणस्य शास्त्रवत् विवेकानुसंधानम् ।

एतस्मिन् पक्षे चरी अर्धपेषणं भवति । ननु अर्धप्रातस्तात्
 पुनोद्याग्य अथान्यत्र फोक्ष अर्धविप्रतिषेधात् इत्युक्तम्
 ['चरी वा, अर्धैकं पुरोडाशे, अर्धविप्रतिषेधात् पशौ
 न ख्यात्' (पेषणं) इति ३।३।१।४।३६ सूत्रे]
 इति चेत्, न, अत्र तयोः समपेयं अप्रत्यक्षात् ।
 सर्वपेषणे हि प्राप्ते पुरोडाशस्य अर्धपेषणं विधीयते,
 तावतापि च कथञ्चित् पुरोडाशो निव्यते । हृदयदी-
 नानामपि उक्त्यादेवोद्देशात् विष्यमागानां नार्धविप्रति-
 षेधो भवति । न चालम्बताहृत्निर्देशत् । न चोत्साददेव-
 षोः स्यात् । इत्योत्साददेशस्य स्पष्टत्वेन च पिष्टोऽपि
 सन् पूषभोग उपलभ्यते, न सर्वपेषणानुभवेन । अथवा
 अस्मिन् पक्षे प्राचीनरुवाद्दृष्टार्थं पेषणे कति अपिष्टा-
 देवारादीयेत् । न हि तदैवत् देवतानिमित्तं पेषणं स्यात् ।
 तस्मात् सर्वविप्रत्यक्षज्ञानं परिशेषसिद्धं चरोः पेषण-
 मिति तच्छुद्धिर्नार्धपेषणं प्राप्नोत्येवेति चरदेवतासंबन्ध
 निषिद्धे वाक्ये नैमपिष्टव्यमनुवृत्ते इत्यन्यमनुभवान्त-
 म् । अतश्च त्रिङ्गासिद्धिः ।

एतस्मिन् पाऽऽर्धमर्त्यादेन्द्रामरदुःसयोर्न
 स्वादन्वोदितत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्-- एतदेवमेव सा पौष्णं पेषणं भवितु-
 मर्हति, नैन्द्रापौष्णे । उतः ? नैप देवताधर्मो विधीयते,
 पूष्णे भागः पिष्टः उपशोक्त्य इति । कस्य तर्हि ?
 अयस्य धर्मः । इः पुनरर्थः ? याव । कथमयमन्ते न
 देवताधर्मं इति ? उच्यते । न हि तस्या भागोऽस्ति । ननु
 यद् देवताधर्मो दीयते, तत् तस्या भागो भवति । उच्यते ।
 एतदि देवतासुदृश्यं स्यात् । न च त्यागभावेन
 देवताधर्मं भवति । परिग्रहणेन हि स्वस्वमित्तबन्ध
 आचरते । न च परिग्रहीत देवतावेति किञ्चन
 प्रमाणमिति । यद्य यं मन्त्रे, स तस्य भागः । न
 च हृदिमन्त्रा मन्त्रे । तस्मात्पिष्टा पूष्णे भागः ।
 अथपि कथञ्चिद्व्येत् भागः, तथापि न देवताया
 धर्मः पेषणं भवितुमर्हति । निष्यथेक्यो हि तथा
 स्यात्, अथागधर्मत्वात् । कथं तर्हि प्रजाणान्तरे तमा-
 ग्नाये यागधर्मो भविष्यतीति । उच्यते । यागधर्मोऽस्मात् ।

ननु च देवताधर्मं सर्वयोगः श्रयते, न चोनेति । उच्यते ।
 मन्त्राभावात्तदर्थकत्वाच्च न देवताधर्मो इत्युक्तम् । तथापि
 तु यथा यागसम्बन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् । तदुच्यते ।
 अथमत्र पूष्णे भागो न. पूषणसुदृश्यं स्यात् । यस्य
 इत्यस्य स्वामे पूषा देवता । न चैन्द्रापौष्णे भवति पूषा
 देवता, न स चरः पूष्णः स्वत्वेन सज्यते । तस्मादेन्द्रा-
 पौष्णे न कश्चिदस्ति पूष्णश्रवणं सम्बन्धः । केनैते तु
 पूषणि देवताभूते तस्मै सङ्कल्पितो भागो भवति । कथम् ?
 यमुदृश्यं सक्तव्यो भवति, स तस्य भाग इति प्रसिद्धि-
 रेषा । तेन कथपि पूषा संनोचाराणेन इन्द्रापूष्णोऽप्यनारक
 मूषाणां कुर्वन्नुपहारको भवेत्, तथापि न तस्य द्विदेवत्वो
 भाग इत्युच्यते, अस्मात्सनात् । केनैते पूषणि देवताया
 चरोः पेषणं नियते, नैन्द्रापौष्णोऽपि द्विदेवत्वोऽस्ति ।

वा-- एकस्मिन्नेव पूषणि देवताधर्मात् पूष्णं
 भवेन्न सद्धितीये । 'न ह्येष देवताधर्मो न तद्भागस्य
 गम्यते । पूषदेवत्वयागार्थं धर्मस्त्वेव प्रतीयते ॥'
 न तावदेवताया भागोऽस्ति तस्यैव धर्मः वक्तव्येत् । नहि
 तदुद्देशत्वाममानेन भागो भवति । किं तर्हि ? परिग्रहेण ।
 कर्मसाधने हि भागशब्दः । मन्त्रत इति भागः तेष्यते
 इत्यर्थः । तेन यं यो मन्त्रे, स तस्य भागः । न च हृदि-
 रथां देवता मन्त्रे । योऽस्यैव नवमे नियेयात् ।
 अथापि मन्त्रेत् तथापि तस्याः प्रयोक्तृत्वं तत्रैव नियार-
 यिष्यते । तेन देवतायात् भागधर्मोऽनुपलभ्यतेयमज्ञानात्
 अर्धधर्मं एवायं नवमाश्रयानेन देवताधर्मोऽन्यथाप्येन च
 विज्ञायते । भाष्यकारेण ह देवताधर्मत्वनिवारणारेण
 यागधर्मत्वमभिहितमिति दृष्टव्यम् । 'कथं तर्हि प्रजाणान्तरे
 तमाग्नौ यागधर्मो भविष्यति' इति वाक्यपर्ययोग्यं देवता-
 धर्मत्वात् प्रकृतौ च विना अर्धधर्मान्तराद्यनु-
 पलभ्यते कथञ्चिद्व्येनोऽनुपलभ्यं वा संबन्धः इति प्रत्यक्षमन्य
 मत्र । तत्र 'वाक्यसंयोगात्' इत्यनेन परेण स्वामिन्त्रये
 विद्युते भागान्त्रेनैव मुखावर्तिमन्त्रात् यागोऽज्ञानमिति
 दर्शयति । परन्तुवैचर्यकारणमन्य भागस्यैव अविद-
 मन्तरात् यदादुद्देशेन स्वयन्तानाग्नान्ताऽप्ये निरुते, तेन
 यागो स्यात् । स वैचर्येणैव पूषणविशेषे भवति
 तद्भागं चरदेवो पठते । द्विदेवते पुनर्वातर्ही निष्कः

सकल्योऽन्यद्वयेषु भ्यवदेष्टुमनावत्र इति । यथैत्र वेत्त्रादस्य
पुणेदाशस्य ब्रह्मस्य च आग्नेयेन्द्रपितृसत्रान्यामग्रहणम्,
तथैत्रापौष्णदेः पूषमग्रत्वेन । यद्यपि च एतन्निष्पन्नयो-
च्चारणादिह समासोपासम्भो नास्ति, तथाप्यर्थ एव भाग-
नन्दप्रसन्नो न विद्यते इत्यप्रवृत्तिः । यद्यपि च इत्यो-
रर्थयोर्देवत्वान् प्रतिपत्तमानयोः समुदायप्रसिद्धिर्धर्मत्वेन
अवयवोऽप्युपेते, तथापि सकलस्य अन्यतरेणापदेसा-
दनुपलक्षणत्वं लिङ्गम् ।

हेतुमात्रमदन्तत्वम् । ४५ ॥

भाष्यम् — यदुक्तम्, अदन्तको हीति देवताधर्मं
दर्शयतीति । अर्थपाद एष इतिरस्मिन्नपि पक्षे उपपद्यते ।
या — यत् 'अदन्तको हि' इति हेतुनिदर्शनात्
देवताधर्मं गमिति । तन्नोच्यते । हेतुप्रतिगदर्शनादस्य
यागधर्मप्रसंगस्यैवमिति धारिण्यदन्त्येव साधना ।

वचनं परम् । ४६ ॥

भाष्यम् — अथापर यत्कारणमुक्तम्, नेमपिधमिति
द्विदेवत्ये पेपणं दर्शयति, 'अर्थे षिष्ठ मन्त्रसंमपिधं
द्विदेवत्यावाच' इति देवताधर्मं दर्शयतीति । अत्रोच्यते ।
एवं सति वचनमिदमप्रोक्ते मन्तरीति । ननु अनेकार्थ-
विधानमेक वाक्यं प्राप्नोति । उच्यते । सति पञ्चान्तरे
अने सार्धविधिः पञ्चान्तरप्रपणेन परिहित्येन । असति
पुनः पञ्चान्तरे उच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गापरिजिहीर्षया अने-
कार्थं वाक्यमन्युपगन्तव्यं मन्तरीति । तस्मात् द्विदेवत्ये
पेपणमिति लिङ्गम् ।

या — नेमविशदियु प्राण्यमाग्राहचनं मन्विगति ।
विशिष्टविधानाच्च वाक्यमेदाभावत्वं । अस्मैकहाधनीरन्व
पस्तरगनिमन्तदसंनिपत्यत्वम् । अतिविशिष्टविधिं चापेक्ष
विशिष्टविधिर्दुर्लभे मन्तरीति न तु अत्राग्राहस्ति । तस्मा-
दलिङ्गमित्येकैवतावित्यस्यमिति ।

शा — 'यत्प्रकरणभावाद् वाक्ये चाश्रवणा-
दिदम् । पेपणं देवताधर्मो नापूर्वस्यान्यधर्मवत् ॥
तन् स्वरूपप्रयुक्तं सद् द्विदेवत्येऽपि विद्यते ॥'
इति श्रुते, अमिषीत्ये । 'देवता निष्फला नैव
पेपणस्य प्रयोजिका । उपादानं च यत्तस्य भाग-
शब्देन विद्यते ॥ मुख्यार्थासंभवाद् यागलिङ्ग-

विपत्त्याऽत्र हि । श्रूयते भागशब्दोऽयं नानुपा-
दानमस्त्यतः ॥'

यि — 'द्विदेवत्येऽपि किं पिण्डयुतं पूषेकदेशके ।,
द्विदेवत्येऽपि तत् पूष्णं सत्त्वात् पेपणमागिनः ॥, देवता
निष्कत्वेन पेपणं न प्रयोजयेत् । यागस्य तत्त्वे भागो-
क्तेर्न यागान्तरागमि तत् ॥' २० तत्रेव पेपणप्रयोजकत्वे ।

भाट्ट — यत्र अन्यग्रहितः पूषा देवता यथा राज-
सूये 'ऐन्द्रासौणक्षर' इति तत्रापि पेपणम्, उत यत्र
केवल एव देवता तत्रैव इति चिन्ताशाम्, 'अदन्तको
हि सः' इत्यर्थेवादानुशासत् पेपणस्य पूषस्वरूपप्रयुक्तत्वा-
वगतैः, तत्स्वरूपस्य च अन्यसहितेऽपि मन्त्रात् युक्तमेव
पेपणम् । अत एव 'सोमपौष्णं चर्चं निर्वापेनेमिष्ट
यद्युक्तम्.' इति नेमस्वरुपाध्यायविश्वानुवादेऽपि स-
वच्छेदे । यदि तु नममायत्तनायेन पूषस्वरूपे आनर्थक्यत्वात्
अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वमाग्राह्यत्वेन, तदा-
ऽस्तु पूर्वोक्तमिषया पूषमपिष्टसवन्पञ्चाननययागात्तुमित्येव
तस्यैवमाहिकायाः सत्त्वात् साऽपि पूषधे । परन्तु अर्थ-
वादानुसरोषात् पूषापिधानं त्रैयतमप्रयोगापूर्वोपलक्ष-
णाया एवाङ्गीकारात् द्विदेवत्येऽपि पेपणमर्थस्य । यथा चेवं
इति पाठस्यपरिहाराय यत्किञ्चन अन्तरायकरत्वेन वा क्रमिक-
निक्षेपेण वा पाठप्रवेदेन वा । इति श्रुते, आनर्थक्यपरि-
हाराय अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया अन्तरायकत्वात्, अवि-
धानद्वारात्कत्वजन्यनस्य च पूष्णो देवतात्तोपस्थितिमुत्त-
रेणातुपपत्ते, तदुपलक्षणौ च तदुद्धारकरत्वात्तदन्तरायैव
आनर्थक्यपरिहारात्, द्विदेवत्ये च चतुर्थोपस्थापवि-
करणत्वायेन केवलस्य पूष्णो देवतात्त्वाभावात्, यत्र
केवल एव पूषा तत्रैव पेपणम् । न च अपूर्वसाधनीभूत-
देवतात्त्वस्यैव प्रकाशनाय पूषधेन लक्षणोऽपि तस्य
पूषोपरि माने स्वरूपसम्बन्धेन समर्पणविधया विशुधेन
परान्तरविवक्षात्, तस्य च द्विदेवत्येऽपि एकस्मिन्
पूष्णि सत्त्वेन तस्यप्युद्देशकत्वोत्पत्तेः कर्म न पेपणमिति
वाच्यम् । न्यासवृत्तचिन्तनप्रकारात्तानां एकमात्रचित्तस्य
बन्धस्य समर्थादानुपपत्तेः । अन्यथा एते द्वितिसमयावत्
इति यत् 'एते द्वितिसात्' एते दो' इत्यादिशब्द-
बोधोपपत्तेः । अतो न्यासवृत्तचिदेवतात्तर पर्याप्तिसंबन्धे-

नेत्र प्रसारणात्, तस्य च पूष्णि केषले ज्ञायात्, पूष्णमात्रशुचिदेवनात्यस्त्वैव प्रसारवेन तत्रैव पेपणादि । अदन्तकर्म तु अर्थसाधनायैव विरुध्यते । नेत्रपिष्ट-राम्पि च तत्रैव विषेपसङ्घीकायात् विशिष्टमानना-विधानेन असावपमेदात् अगमत्वम् ।

मण्डन— 'नेत्रापौष्मेऽस्ति पेपणम् ।' २०.

शंकर— 'नेत्रपौष्णे तु वा मता ।' वा प्रविष्टता । २०.

• पौष्पं पेपणं प्रहृती भूयमानमपि विहृती ।

३३३१३३५.

ॐ पौष्पं पेपणं विहृती प्रतीयेताचोदना-
व्यहृती । ३३३१३३३४ ॥

द्वर्गपूर्णास्योः समामन्त्रि 'तस्मात्पूष्पा प्रविष्टभागो-
ऽदन्तो हि नः' इति । तत्र उद्वेहः किं पौष्पं पेपणं
प्रहृती उत विहृती इति । अथ च विचारः पूर्वोक्त-
संबन्धव्यपेक्षेणैव गतायः । यतो न हि द्वर्गपूर्णास्योः
पूष्पा नाम देशता समस्ति । न च लक्षणा द्वर्गपूर्णा-
साधनेनाग्नेन प्रविभाषणे, 'अदन्तो हि' इति हेतु-
यन्मिदमवसायात् । न द्वाभ्यादीनामदन्तवत्तत्तत् वेदे
पुराणे वा कश्चिद्व्यतिष्ठत् । पूष्णान्दन्तकर्म वेदे पुराणे
च प्रतीयते । अस्ति च विहृती तस्य तस्य हविषः
पूष्पा देवता । अतोऽर्थेकज्ञाचनेन ज्ञानमलेन पेपण-
मुह्यते । तदयं पूर्वस्यामतिदोऽप्यथ उक्तविद्याद्वयार्थं
संरीर्या इति मत्वयम् । सूत्रं तु पूर्वसम्बन्धिपेपणं
विहृतापुहृतेः । प्रहृती तस्यचोदना अविधान-
मित्यर्थः । वीणा.

ॐ पौष्पं पेपणं विहृती प्रतीयेताचोदनात्
प्रहृती । ३३३१३३३४ ॥

द्वर्गपूर्णास्यस्योः 'तस्मात् पूष्पा प्रविष्टभागोऽदन्तो
हि नः' इति पौष्पं पूषदेवतां देवतामिदित् ।
तत् पूषदेवताचरिहृती प्रतीयते । विहृती उच्यते ।
प्रहृती पूष्पा अचोदनात् चोदनाभावात् । हे.

• पौष्प. इत्यम हेकारदिनेषु चतुर्थः पणु-
मन्त्रेणैवोच्यते च । वि. ८।१।३. • 'पौष्पं
इत्यममन्त्रेणैवोच्यते' इत्यत्र एतोः पुठेहानि

'पूष्पा प्रविष्टभागोऽदन्तो हि' इति पौष्पं पेपणं
कर्तव्यम् । ३३३११९.

ॐ पौष्पपेपणाधिकरणम् । द्वर्गपूर्णास्यस्यो
श्रुतस्य पौष्पपेपणस्य पौष्णे याने उक्तयः ॥

पौष्पं पेपणं विहृती प्रतीयेताचोदनात् प्रहृती ।
३३३१३३३४ ॥

भाष्यम्— द्वर्गपूर्णास्योः समामन्त्रि 'तस्य-
त्पूष्पा प्रविष्टभागोऽदन्तो हि नः' इति । तत्र उद्वेहः
किं पौष्पं पेपणं प्रहृती, उत विहृतामिति । किं याताम् ।
प्रहृतामिति । वृत्तः । प्रसरणात् । ननु प्रहृती पूष्पा न
कम्पविद्धिगो देवता समामन्त्र्यतीति । उच्यते । प्रहृती
वा विदेवता पूष्पाय्यो वसवति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
यत्र पौष्पं हविषि, तत्र तस्य पेपणं विभाषुं वसवम् ।
न च प्रहृती पूष्पाऽस्ति । तस्माद्ब्रुव्यत्वं पेपणमिति ।
यदुक्तं वा विदेवता पूष्पाय्यो वसवतीति । मयात् यदि
अन्वयमपि मुख्यः पूष्पा न स्यात् । तन्वयमपि प्रिन्त्यमे
प्रकरणमुपलभ्येत । उच्यते । यत्र हि अन्वय-
तोषकम् । अथवा नैतन्न उद्वेहः । एतमेव प्रस्तुतव्यते ।
पौष्पा पेपणं विहृती न प्रहृतामिति । नास्ति पूष्पाः प्रहृती
चोदनेति । विमथं प्रातमुच्यते । उच्यते कथा यतिप्रते ।
वा— सौहार्दनादिप्रायेणैव वाक्प्रकरणविशेषे कति
विहृत्वपदं शिद्धमन्त्रविशेषार्थं प्रारभ्यते ।

सोम— प्रकरणानुसारेण द्वर्गपूर्णास्योर्भिवेनाः इति
पूर्वस्य मन्त्रात् नैदन्त्रिण्यत्वात्, विन्तु षि
तत्रैव निवेद्य, उत चरयेत् इति करिष्यमाणविचारस्य
वाक्यप्रकरणविशेषादिशेषविचारप्रमाणे साक्षात्प्राप्तता
भावात् तस्य प्राग्विक्रान्तविधयर्थं पेपणस्य वाक्येनोदनायः
इति स्मृतिनामनेन कृत्वा प्रियते ।

वि— 'प्रविष्टभागः एतैः प्रहृती विहृतापुट ।,
इतिप्रकारदेव प्रहृतामिति पुत्रने ॥, संदर्शनादि
वाक्यात् विहृती पूष्पाभावात् । विद्वन् पुनरप्युक्ति
रपिहस्य विरायता ॥' १८.

भाट्ट— द्वर्गपूर्णास्यस्योः 'पूष्पा प्रविष्टभागो-
ऽदन्तो हि नः' इति ब्रूमः । तत्र हि द्वर्गपूर्णास्यो-
रेव अत्रैव कर्तव्यमिति, उत पूषदेवतस्यैव देवता-

मात्रविधिः इति चिन्तायाम्, न तावत् भाग्यान्दृष्टित-
यातोद्देशेन देवगविधिः, एकप्रकृताभङ्गापत्तेः, पूषपदेन
विशेषणे वाक्यभेदाच्च, कप्रत्ययाद्यं चोपसर्जनस्य
पेयस्य यागानुपपत्तेश्च । अत एव न पूषपदमेव
शक्त्याभस्य दृष्टितपूषदेयत्यागस्य बोधिस्यतापरम्, पूषा-
अन्वमितितननुसंभवाभावेन ऋतूपस्थितौ प्रमाण-
भावाच्च । अतो गुणात् द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तर्गविधि-
रेणम् । इति प्राप्ते, प्रपिष्टभागपदेन तावत् भागो
मन्त्रीय संयमत्वेति व्युत्पत्त्या सेवनासमवेऽपि संकल्प-
मान देवस्वादिष्यनहाप्रमाणं प्रपिष्टपूष्णोः प्रतीपते ।
तच्च यावत् पिना अनुपपन्नमिति यागानुमापयति इत्ये-
तान्त् उभयोर्निवादात् । तत्र च विशेषप्रमविधिसंभवे
विशिष्टविश्वार्दकप्रत्यय अन्वयव्यत्वात् प्रमाणान्वयेन न
अपूर्वफागान्तद्युमिति इत्यपि प्रथमतोऽनगमेव ।
अतश्चातुमीयमाने यागे अनुमापकत्पसन्वेन प्रसिद्ध-
पूषदेवत्यागलोपस्थितिरपि सुलभैः । अतश्च याग-
विशेषानुमितरेव तदपर्यग्राहकत्वात् पूषपद विजातीय-
पूर्वसाधनीभूतपूषदेवतापरम् । तदुद्देशेनैव च स्वकव-
चागपदेवच समृत्तित्वसन्नेन प्रपिष्टप्रत्ययस्य प्रपिष्टभाग-
समासाद्यो निर्धीयते । समर्थे च द्रयोद्देशेन देवताविधि-
कं देवतोद्देशेनापि निरुक्तसंभवेन द्रयविधिविशेषण-
मात्रविधिः । यद्यपि च द्रव्यनिद्रनारुपाय अविदेशेन
समस्त्यनित्यता, उपाधि तत्. पूर्व विधानाद्रीकारात्
एकमपरप्रमत्तात्वात् । पेयप्रमाणविधिश्च कर्ममिति
गुणादिप्रमाणभावात् कर्मान्तरता । एतेन पूषपदेन
तदेवचवर्त्मन्तगया तदुद्देशेन प्रपिष्टभागपददृष्टितपेयण-
विधिरिति प्रकरोऽपि निपादस्वयन्विचरणयायेन लक्षणा-
पेष्टका कर्मान्तर्गविरेन न्याय्यत्वात् 'वपदक्तुः प्रथम-
मयः' इत्यादौ अतिप्रसङ्गात्तेश्च उपोक्षित । तत्र
अन्वयप्रमाणम् भवत्य प्रयच्छविधिनैव प्राप्तत्वेन तत्.
पूर्वप्रपद्रीक्षाउपपत्तेरुपपत्तेः । तदेतत्परं सिद्धमेवो-
त्तरापरः स्मात्ते इति प्राञ्चः ।

ग्रहण - 'विद्वानो पौष्पपेयणम् ।' १८.

शंकर - 'पूष्युष्ट्या प्रसिद्धता ।' १८.

● पौष्ण - सावित्र - रागस्वत - घातापुथिभीयात्रनु-
मन्यमानि (दर्शपूर्णमासप्रकरणत् तत्तरेक्ये कर्मणि)
उत्कृत्यन्ते । भा. १।३।१।२५.

● 'प्राप्तै' इत्यस्य अग्निगुप्तैरस्य न विनाष्टे
यदा अग्नीषोमीयः स्वनीयाश्च न्मानविधानाः । १।३।
८।२३. ● 'श्रोत्रावृषाम्' इत्यन विभक्तिस्वारस्वाव
प्रातिपदिकस्वान्यथानयनम् । न च षडौबहुवचनस्य प्रथमे-
कवचनवत् अन्यनाविधानेन तस्यान्यथानयनसमर्थाति
बहुवचनानुसारेण प्रातिपदिकस्य प्रस्तोनादिच्छन्दोगेषु
रक्षणा आश्रिता इति वाच्यम् । 'सकृत् जुहोति'
इत्यनेन अन्यत्र नयनस्य सम्भित्त्वत्वात् । अद्वैत.
२।२९ (३०) । ३७. ● 'प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः
श्रोत्रावृषा प्रयजमानस्य' अर्थ मन्त्रः सुगमूदत यनिधिः ।
वाल्. घृ. ६४. ● 'प्र णो देवी सरस्वती' इत्यादिना
हौत्रकण्डे चिन्तायामीयचतुर्थपञ्चमद्विधयोः सारस्वतयोर्मध्ये

स्त्रीदेवयस्य याज्यनुवाक्ये प्रथमः पठिते, ततः पुं-
देवस्य 'पैविषात् सरस्वतः' इत्यादिना । वि. ५।१।७.
● 'प्र वो वाचा अथिवः' इति ऋ. दर्शपूर्णमासयोः
सामिधेनीषु प्रथमा । क्विप् विद्वानो तु अन्याऽपि प्रथमा ।
यदा वा प्रथमा तैव त्रिवक्त्या । (उगसदिशौ 'उप-
सत्राय मीहृष्ट्ये० (ऋ. ७।१५।१) इति विष्ट
एतेना विद्वानं ताः सामिधेयः ' (आश्वधी. ४।८)
अत्र 'उपसत्राय' इत्येषा प्रथमा । महापितृवशे तु
'उपसत्स्व' इत्येवैव सामिधेनी ।) । वि. ९।१।१०.

● प्र-शुद्धः प्रथमं सिद्धः । भा. १।२।८।११.
● प्रउगं नाम रात्र होवा ईमनीयम् । अग्निष्टोमे
प्रातःवन्दे वहिष्यमानोचर ऋतुवाकोत्तर आत्यसत्र
महात्तमनुशय तन पर प्रउगं दस्यते । के. ● 'प्रउग
उचति' इति शब्दं प्रधानकर्म, न गुणकर्म । स्तुत-
यत्नाधिकरणम् । -१।५।११-३९.

● 'प्रउगचितं चिन्वीव पशुधाम.' इति श्रुतम् ।
चयनविशेषोऽयम् । अत्र प्रउग नाम दशकस्य वय-
द्वयम् । यद् एकः चतुर्दशस्यैव प्रउगमपत्रेहमया-
न्यतदुदमये स्यते, आरतश्च युगमप्ये स्यते ।

एतादृशप्रयुगामारं चकनं प्रउगचितम् । तत्र द्विविधे एवमः प्रउगचितं उभयतः प्रउगचितं चेति । के.

- प्रकरणमपि विनियोगे प्रमाणम् । ३।३।४।११.
- प्रकरणं अभिधीयमाना आकाङ्क्षा, आकाङ्क्षायां वा भावना । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. ● प्रकरणं अवा-
न्तर संदेशोद्भूतिक्रमेन । तत्र प्रकृतेर्नास्तेन । प्रकृत्य-
ङ्गत्वं तु भवति यथा प्रयानातामिक्रमे । बाल. पृ. ११.
- प्रकरणं उमावाक्याद्वा (पद्मशाङ्खानिदिष्टकथम्भावा-
काङ्क्षा । वैशिष्ट्यं च स्वार्थयन्त्रायास्फुलिङ्गितप्रारता
ऽऽश्लितसंख्येन, न तु एवप्रयानगतत्वादिता । उक्त-
सम्भेन यदीयकत्वाद्वाभिदिष्टा अभिधीयतेतदङ्गत्वं
गता वा कथम्भावाकाङ्क्षा, सा तद्विनियोजक प्रकरणं
इति तु निष्कर्षः) यथा प्रयानादिषु । तदिदं प्रकरणं
विधाया एव विनियोजकं न इत्युच्यते । तयोस्तु क्रिया-
योगात् विनियोजकम् । मीमांसा. पृ. १६९, १७२.
- प्रकरणं कथम्भावात्मकं क्रतुधर्मसंज्ञानां प्रत्ययधर्मै-
र्विधीयमाने अत्यन्तं बाधितं भवति । वा. ३।४।१।१२.
- प्रकरणं कर्तृपथं शक्तिर्न पताऽऽप्राहृशस्य पचनम् ।
प्रकरणे हि स हरकः वचनविधायाः । स एव विध्यदि-
विष्णुतामसः । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. ● प्रकरणं
प्रमात् वशीयः । तेन विदेचनादौ न अभिप्रेच-
नोपादानम् । अभिप्रेचनीयस्य तु मध्ये स्थानं विदेचना-
दीनाम् । ४।४।१।१८. ● प्रकरणं क्रमाग्नयेत्येव प्रकरणम् ।
'अग्नेर्नापति' 'सकृन्वन् विनाति' 'द्यौं रोप-
माण्णप्रपति' एतेषां उक्तप्रकारस्य । न तु अभिप्रेच-
नोपादानम् । वि. ३।३।१०.

॥ प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् । २।२।
३।३ ॥

एव समाप्तमिति 'यद्यप्येतेऽशकृत्वालेऽस्मात्स्थाया
च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति' 'तावत्प्रकृतमग्नीषोमा-
शावर्षदेव नापुत्राश्च पौर्णमास्या यकश्रिति' 'ताम्यमेत
ग्नीषोमीयमेवात्सरात्वात् वर्णनासे प्रायच्छत्' 'ऐन्द्रं
क्ष्ण्णान्द्राद्यापाम्, ऐन्द्रं फोऽस्मात्स्थापाम्' इति ।
यथा 'आपारनापारपति' 'आय्यमासौ यजति' 'विष्ट-
वृते समवदति' 'पत्नीः धयाजयति' 'सविष्ट-

यर्ग्वि जुहोति' 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते'
'य एव विद्वानमावास्या यजते' इति । तत्र
संदेहः किं वर्जयेतानि समप्रधानानि, उतामे-
वादीनि फोऽन्तानि प्रधानानि, आधारादीनि उपकार-
माद्धानि । तथा 'य एवं विद्वान्' इत्येवं ययुक्तौ
प्रवृत्तानां कर्मणामनुवदितारौ, अथवा पूर्वयोः कर्मणोर्विधा-
तारौ, तदुत्तरे गुणविषय इति । पूर्वोपिस्वरणेन अन्त्यात्तो
मेदमसिधाप इदानीं तदपवादः कियते । अत्र 'य
एव विद्वान् पौर्णमासी यजते, य एवं विद्वान्
अमावास्या यजते' इति वाक्यद्वयमेव विचार-
विषयत्वेनोदाहरणम् । इत्तु भाष्यकारेण दर्शपूर्णमास
प्रकरणपठितानि ब्रह्मि अङ्गप्रधानाकृष्यानि उदाहृत्य किं
सम्प्रधानस्य अङ्गाङ्गिमासौ चेति उदाहरणार्थेन इत्यम्, न
तद्विचार्यमेव, किं तर्हि ? प्रत्युपाधिरणपूर्वपठितद्वान्त-
प्रयोजनत्वेनेति मन्तव्यम्, क्षेत्रोपविचिचारस्य किरि-
माण्णत्वात् । अत्रापि पूर्वोपिस्वरणेऽभिप्रेचि. विद्वान्कृत्य-
प्रतिपादितयोः कर्मणोः आपारादिमन्त्रावत् अथावकत्वेभ्यः
राब्दान्तरादेव मेदः, यावत्त्वेभ्यः आग्नेयादिभ्यः अम्याहा-
देव मेदः । अतः पूर्णयोरेव कर्मद्वयम् । नतु वर्त-
मानावदेवमेदस्यत्वात् कर्तृव्योपिस्वरणोपविचयेनैव विधि-
रूपतिस्कारात् नान्योपविधिनाम्, किन्त्वप्यातस्य मेदक
इत्युक्तम्, तत् कथमनयोर्विषयमात्रत्वं कर्ममेदप्रतिपादक-
त्वं ? न चैव इति वाक्यद्वयमेतदन्वयम्, 'दर्शपूर्ण-
मास्या स्वर्गनासो यजते' इत्यपि सारताक्यापेक्षितसमु-
दायद्रव्यकरणेन अर्थकज्ञात् । उच्यते । वर्तमानावदेव-
उत्पत्तेऽपि प्रयोगवचनोपसंभवेय यद्यमहाभारतनिर्णयादेव
अस्य विधिदम् । तथाहि, प्रयोगवचननिर्णयमात्रमेव
तदेकस्यतापन्नमिदं वाक्यद्वयम् । तदेकस्यत्वं च
तदपेक्षितार्थप्रतिपादने भवति । तदन्त्यं मन्त्रार्थ-
वादरूपत्वाभावात् कर्मविधियेनेव निर्णीयते । न च
कर्तृव्योपिस्वरणोपविचयेनैव विधिनिर्णयः, किन्तु
विशेषितकर्तृव्योगी हि यच्छब्दे विशेषणीभूतानि-
रिधानादिकथं भवति यथा 'सो दीवितो यदग्नी-
षोमीय एतुमात्मभेदे' इति । अत्र हि दीव्यत्वरिचि-
विशेषितकर्तृव्योगी यच्छब्दे दीव्यविधानादिकथं भवति,

न तु पशुद्वयप्राप्तीयोगेन वायागविधानपरिषधी ।
 एवमिहामि यो विद्वानिति वेदनक्रियाविशेषितकर्मयोगी
 यच्छ्रोत्रो वेदनक्रियाविधानमेव प्रतिरन्धानि, न यागक्रिया
 विधानमिति । तथा एवमश्रोत्रेणैव विद्वानिति वेदन
 विधानपर्यायक एव, न यागविधानपर्यायक इत्यत्राहतेमेव
 विधिर्निति । न च अधिकारापेक्षितसमुदायपररणेन
 अनुवादशब्दात्तत्र यत्पशुद्वयं पशुद्वयकर्मनेन समुदायररण
 समयात् । न चैव सति 'उज्जमूनेन ह्येव' 'दसंपूष
 मानेन' इत्येवचनप्रयोगप्रयत्न । 'सुधा सुषो भवन्ति'
 इत्येवचनस्यानप्रयुक्तस्य एकचनसमावायेत्यात् । अत
 सन्निविदिवत् विष्वग्भ्यावातेव पैण्यमात्मनास्थानामा
 वच्छिन्ननरैतन् कर्मद्वय विधीयते । न च प्रवृत्तनिमित्ता
 भावात् न नामवचम् । अग्निहोत्रदीनानि विद्याम्यमान
 दक्षयवर्धनरीशधनेन 'पौर्णमास्य पौर्णमास्या यजेत'
 'अमावास्यायाममासकशा यजेत' इति वाक्यद्वय
 विद्यास्यमानकालस्य समुचितनिमित्तनिरीशधनेन कर्मद्वये
 नामवेदतोऽसत्ते । न च अग्निदे शानि क्य तदुत्तेलेन
 कालीयि, अन्योऽथक्यादिति वाच्यम् । यत्
 'अग्निहोत्र उच्येति' इतिवत् सामानाधिकरण्यात् न नामत्वे
 विदे तदुत्तेलेन भाविकाग्निरविना प्रवृत्तिनिमित्तमात्र
 निर्गणन इति नातुराशम् ।

ननु इत्येवते हि कर्मणो रूपम् । न चात्र देव
 ताऽस्ति । न च अयत्नचोदनापसामान्येन तौमिकद्रव्य-
 देवतात्वेन रूपत्वम्, यतो निरपथो हि विधि
 सापक्षगोर्नन्ते । अथ च गोमतिषे दीधण्यथायद्
 शोषेण दसंपूषामावविभ्युपवीरितेन कर्मपरत्वम् । तत्र हि
 दसंपूषामावविषेरी तदुपवीचनम्, तथा इतरत्तत्रभवा
 पति । तत्र कथं कर्मविधानमिति । मैयम्, 'सवस्मै
 वा एतदहाय यजते, यद्भुगवामाचम्' इति प्रकरण
 भुगवामाचम् प्रुगवामाचम् इव तावन्नि । न च
 एकैनेन वाक्येन आरभ्य प्रुगवामाचविधानं वाग्यवच
 विधानं च वाक्येनेद, 'यद्भुगवामाचम्' इत्यस्य
 प्रुगवामाचमन्त्र्य वाग्यवचनविधानम् । तन् यदि
 आरभ्यप्रुगवामाचविधानं वाक्येनैव धृतमस्ति, तत्र
 तन्मन्त्रुरादेन अतुराद एव । अथ नस्ति, तत्र एत-

दथसादन्यथाऽनुपपत्तिकल्पितानकल्पस्वैरानुवाद इति
 नानुपपत्तम् । देवताप्रतिरिपि मानसार्थिनी । 'वार्ध्वी
 पूर्णमासेऽन्वते, वृषधन्वी अमावास्यायाम्' इत्येत
 शक्यान्वयेन वार्ध्वीमावास्यामिषेदनुपपन्न वृषधन्वीमावा-
 मिषेच च ऋग्वेद आत्रमागक्रमणितमपि वाक्यरत्नेन
 अथ वापिस्वय एतत्तर्मसंनितित्वेन विधीयते । तत्रोक्त
 यत्नामेयी, अपरा सौमी । तत्र च एकैस्मिन् कर्मणि युग
 पद्विभुक्तमत्रद्वयेन युगपदेवताद्वयपरमर्षात् देवतयो
 एकैस्मिन् कर्मणि समुपय एव । तथा सति मनयोरी
 समुपय एव । एतदनुपपन्नवाद्यानिश्च दद्यात्तवीपाठत्
 भवतीति नानुपपत्तम् । तेन आचमामे एव काल-
 म्यस्याऽर्थे वाक्यद्वय यथासिद्धान्तमेव भविष्यति । पौष
 मास्या यावाचमामो, तो वृहत्सद्वमनरी, अमा
 वास्याया यावाचमामो, तो वृहत्सद्वमनवाकिति । मैरन्,
 पूषपशु कालविधायकवाक्यद्वय विद्वद्वक्तृपतिवेद्यमर्द्वयस्य
 एकैकाग्निसमात् । आचमामयो पौर्णमास्यायास्ता
 काल्यालो न तद्वद्वयमालनिति माग्यिकावचकमेवेति ।
 तदुक्तम्— 'श्रौत साधारण द्रव्य देवता मान्य
 यथिर्की । रूपान्तावतो यागो विधीयते पृथक्तया ॥'
 इति (वा पु ४०५) । आचमामयोसु 'यस्यै
 कस्यैचिदेवतादे हृदिनिवत्त आचम्यैव नो पुस्तावन्न'
 इति पुराकल्पसम्पेण वाक्येन अग्नीषोमयोर्लाभात् अथापि
 तयोर्देवतात्वम् । अथ एवमि माधादग्नीषोमयो धरण
 नास्ति, तथापि 'वाग्नात्तमग्नीषोमावा यथैव नो' इत्यत्र
 नौगन्धेन तदुपागतं परस्वित्तादत्रापि नौघान्देन तयो
 रेवोपादानमिति । या नानुमन्त्रमन्त्रात्तन् अराधितैव
 अनुवाक्यानुपपन्नमन्त्र्य वाक्येन अन्यत्त विनिवृत्तवान् ।
 अनुवाक्याप्रतिशब्ध दारातपोनामुद्यम्यादेव इत्यत्र पूर्वं
 पत्र ।

अथना आद्यवादिवाक्यैरेव विद्वद्वक्तृवत्तन्मर्द्वय
 संस्थेन युगविधानात् रूपलाभो भविष्यति । न च
 प्रोते कर्मणि अन्वयविधानमेव । 'पुरोडाश संवृत्तः'
 'पुरोडाश पथमि करोति' इत्यदिमंस्यत्तावत्परार्थानेन
 नत पुराडाशार्थिद्वयनो अन्वयविदेवताभावविधानात् ।
 यद्वा निम्नरोशकानेक्यविधानं हि विन्वृत्तिरुच्यते

वाक्यमेवेति भरति । यथा 'वायसा नीपाति' इत्यनेन
 उच्यते त्रये अथवादिवाक्येन अनेकगुणनिधाने । अत्र तु
 एतेनैव आग्नेयादिपदेन अत्रावृत्तेन आग्निदेवताविशिष्ट-
 पुत्रोद्गादिस्वरूपोपस्थानात् प्रचयेन च एकदेवता-
 निधानात् नातुचित्तद्वये वाक्यभेदः । यत्र तु २मपपदेन
 द्रव्यदेवतोपादानम्, यथा 'वाग्नुतामश्रीपोमाज्ञान्यस्यैव
 नातुग्राह्यं पौर्णमास्या यजन्' इत्यस्य पुत्रकलरूपत्वेन
 अत्रिधापनस्यात् (?) ।

तदेवं द्विष्य पूर्वपक्षे चपद्यते । एतन्न आग्नेयादि-
 वाक्यविहितानि पट् कर्मणि विद्वद्राक्यपुत्रकलविहितं च
 कर्मद्वयं इत्यग्री कर्मणि । अत्रापि च आग्नेयादिवाक्ये
 गुणनिधानात् विद्वद्राक्यपुत्रकलविहितकर्मद्वयमेव । तदेवं
 पूर्वपक्षदेशेऽपि दर्शपूर्णमासोपपदस्य कर्मिभित् कर्मणि
 प्रतिद्वारात् यत्रैतु वायमानविषयत्वेन प्रतिद्वारात्
 यदिसामानाधिकरूपेण यत्रिमाजनामात्मम् । तदुक्तम्—
 'प्रतिद्वेगाप्रतिद्वस्य सित्वागिष्टं विदोपणम् ।
 तस्माद्यजन्तुरोपेन नामार्थोऽत्र निरुप्यते ॥'
 इति (वा. पृ. ४७६) । तथा सति प्रवृत्तयागान-
 मेन चले विधानात् यजस्यत् सर्वेषामेव प्रयाजाग्-
 याजानामपि सम्प्रधानात्मेवेति । नन्वेवं सति प्रधानस्य
 अनतिदेशात् कथं विद्वन् प्रयागातिदेशः ? यत्रनादि-
 त्पुत्रने 'प्रयाजे प्रयाजे गुणो जुहोति' इत्यादि । अत्र
 प्रयाजानुपपदेन कृष्णहोमविधानादेव इति नातुपपद्यम् ।
 अथ कसादेतावेव विद्वद्राक्यपुत्रकलविहितौ पौर्णमास्य-
 मागम्यसकृदौ अफले तयोस्त्रिधानम् । एव तर्हि
 समुदायनामनेऽपि तयोपपत्तिमिज्ञानात् सिद्धान्तेऽपि रूप
 फले विधानम् । अथ सिद्धान्ते न सत्कारेण अनुदाय
 दर्शोपस्थानय, हि नहि । कात्कारेण । एवं तर्हि एत-
 सनंददेशेऽपि अविशिष्टम्, 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या
 यनेन, अग्नागम्याममगम्याश्च यजेत' इति वाक्य-
 द्वयेन साविधानस्तोत्रत्वात् । तेन अनयोरेव फ-
 काकमेन त्रिभिषोगात् कुतः समग्रान्वयमिति । नैतम् ।
 सान्प्रयोगस्य आग्नेयादीनामपि दग्नामपि विद्वत्त्वेन कस्य
 यागस्यैव ग्रहणमिति निर्देतुमसक्यं यत् । तदुक्तम्—
 'पण्यगम्यादियागानामनयोद्ग ह्यनोरयम् ।

समानः कालसंयोग इति नेष्टावधारणा ॥' इति
 (वा. पृ. ४७७) । न च वाच्यं द्विकर्मपक्षे वाग्नुदयं
 परिहृत्ये न संभवेत् । अत्रकर्मपक्षेऽपि एवं सति
 कात्कारेण अष्टानामेव कर्मणा फले त्रिभिषोगे न
 भविष्यतीति प्रजावादिभिः सह समग्रान्वयमिति । यतः
 पूर्वप्रसिद्धं हि स्वयं फलवाक्यमुपादत्ते । न तु फ-
 लसम्भार वाक्यम् । उपपदस्यापि वृत्तकारेण अर्थांतर-
 पदरमापादयितुमुत्तरेते । तदिहापि कालरचनी दर्शपूर्ण-
 मासयज्यो नक्षितरभगणा कालयोगिनी यागान् उपस्थाप-
 यितुमर्हते । तेन उपपदस्याप्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धार्थयन्त्रि-
 खामानाधिकरण्येन यत्रार्थसमेव निर्णीये । सिद्धान्ते तु
 समुदायानुवादस्यैव फलवाक्यस्योपपत्तिद्वयप्रयोगत्वात्
 युक्तं समुदायस्यैव फलविधानम् । न चेह तथा सम-
 स्तीति पूर्वपक्षदेशेऽपि समग्रान्वयमेवेति ।

यद्यं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेव विधम्यासतः
 कर्मभेदः, यदि विद्वद्राक्यपुत्रकलस्य कर्तृयुक्तवच्छ्रुतस्य
 एवसम्प्रयोगेन अनुवादकत्वं न भवेत् । यत्तु वेदन-
 कर्तृयोगी यच्छब्दो न प्रागकर्तृयोगीयुक्तम् । (तत्र)
 अपभित्तारेणैव वेदनकर्तृत्वस्य प्राप्तत्वेन यच्छ्रुतविशो-
 पगीयरात् । 'यो दीक्षितः' इत्यात्तु दीक्षितदीक्षित-
 नोरपि यागकर्तृत्वाविशेषात् । 'यो दीक्षितः' इत्यविशो-
 गम् । न चेह वेदनरहितस्य अनेनस्य यागकर्तृत्वं
 मस्तीति यो वेदनकर्ता च यजेतेति विशेषणस्यैवर्थात्
 यत्राकर्तृविशोपणमेव यच्छ्रुतः । तद्व्यवहारितथ एव-
 शब्दोऽपि तथा, तदनुवादकरादत्रिधापन्यमेवेति । तदु-
 क्तम्— 'क्रियापदैकयोगित्वे यच्छ्रुतौ न स्तु-
 द्विधम् । कर्तृयुक्तः स एसाग्यमापिनाथानुवाद-
 ह्यु ॥' इति (वा. पृ. ४८८) ।

त्रिष्य क्साभावादपि न यागाविषयवृत्तम् । तत्र
 भरतु हात्तु यथाकथञ्चिद् अण्यम्, देवतालाभस्तु न
 कथञ्चिदपि समरति । न च मान्यार्थिष्वेवैतत्प्राप्तिः,
 याग्यानुवाक्यामन्त्रयोः आत्यमग्नयमपदिनत्वेन तदर्थशा-
 भावात् । न च वाक्येन इमं याचित्वा कर्मद्वयपक्षयो
 मन्त्रस्य त्रिपदे, 'वाग्नुतौ पूर्णमासोऽनुपपदेते दृष्यन्ती
 अनागम्यायाम्' इति सुव्यवहारचनयोः कर्मपस्था-

भवत् । तदुक्तम्— 'प्रथमं काल एवाभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते । पश्चाच्च कर्म दशोपादत्तः कालोऽत्र गृह्यते ॥' इति (वा. प्र. ४७८) । नापि कालोपलक्षणा कर्मपरत्वं, आद्यभारतीयैरेव पौर्णमास्यावास्थाकालयोगेन मन्त्र-यज्ञस्यपक्षतया मुख्यधोरूपतौ क्रमवाचने तादृशिकत्वस्वीकारासम्भवात् । न चाज्यभागयोः पौर्णमास्यावास्थाकालस्य प्राप्तत्वात् न मन्त्र-यज्ञा-पक्षं वचनस्येति याच्यम् । यत्. सिद्धान्ते तावत् प्रयोगद्वयेन सादृश्यैव पौर्णमास्यावास्थाकाले लब्ध एव । तथा पूर्वपक्षेऽपि सर्वेषां समप्राधान्येन सहचरितानां मध्ये अथानां कालसंज्ञस्य श्रुतत्वात् इतरेषामपि कालसंज्ञे कल्प्यमाने प्रयोगविधित्वात्कालस्यैव शुद्धौ विपरिवृत्ते तत्कालसंज्ञनेव कल्पयति । तत्र पौर्णमास्यावास्था कालो विनियमनाप्रमाणमावाप्त इच्छावशात्तुष्टाने सति भवति व्यसंसाध्यं वचनम् । यदा पौर्णमास्याव्यभागी तदा वार्ज्यां अनुच्येते, यदा अभावावस्थाव्यभागी तदा वृषभार्ज्यां अनुच्येते । अतो मन्त्रार्ज्यां देवतायां अभावेन अहंप्रकाश कर्मविधित्वम् । किञ्च नामावच्छिन्नं हि कर्म-द्वयमेतत् विभक्तयम् । न च प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन पौर्णमास्यावास्थापदयोर्नाभिधेयत्वमस्ति । नापि काल-विधिपरं वाक्ये विधास्त्यमानभावात्सम्प्रत्ययनिरीक्षण्येन नामधेयवमिति याच्यम् । उत्पत्तौ हि नामप्रवृत्ति-निमित्तत्वं कालस्य । न च कालविधिपरं वाक्यद्वये विद्वत्कथयद्येतत्त्वं कर्म प्रवीणते । तेन वषाभूतस्य नाम धन्यो न तथाभूतस्य कालसकथं, यथाभूतस्य काल-सकथो न तथाभूतस्य नामसकथं इति । अग्निहोत्रादौ तु यथाभूतस्य उत्पत्तिः तथाभूतस्यैव । यद्यप्ये च प्रजा-पतये च सायं शुद्धौ ' इत्युत्पात्तिकात्मगतहोमस्वस्वाप-वगात् वैषम्यादिति नानुसन्तम् ।

नन्वेवं तर्हि आग्नेयादिवाक्यैरेव देवतामात्रविधानात् स्वमात्रो भवति । भवन्, प्राप्ते कर्मणि द्रव्यदेवतास्वा-नेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न च स्वस्वरत्वाव्य-पर्यायेननेन द्रव्यपक्षौ देवतामात्रविधानात् वाक्यभेद-इति याच्यम् । द्रव्यविधानम तरेण संस्कारत्वात्सम्भवात् । अन्यथा 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे मुखत्वेनाभिर्दन्ध' इति

न्यायेन प्रधानकर्मत्वापत्तेः । किञ्च भवतु तावत् द्रव्य-प्रति, तथापि आग्नेयपदोपान्नाभिर्निधाने अष्टावकाल-भेदोपान्नाष्टवविधाने च वाक्यभेदः । तेन यदुक्त-तद्विधानैकपदोपात्तेरेवतात्रिंशद्विधविधानात् वाक्यभेद-इति, तदपि निरस्तम् । अष्टावकालभेदोपान्नाष्टवसंख्या-विधानस्य आवश्यकत्वेन वाक्यभेदस्य तदवस्थत्वात् । तथा च सूत्रम्— 'चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रा-भेदिने हि तदर्थत्वात्तस्यतस्पोपदिश्येत् ॥ इति ।

ननु सिद्धान्ते च एकैकं वाक्येन द्रव्यदेवतासंज्ञ-ध्यात्यागानां विधाने वाक्यभेदः समान एव । न ससृज-विशेषविशिष्टैकभावनाविधाने भावार्थतः अभावात् । न चैव सति विशेषणानामविधानम्, विशिष्टविध्यन्यायाऽनु-पपत्तिरभिव्यक्तिविधिरिव विशेषणविधानात् । तदुक्तम्— 'श्रौतव्यापारान्नात्वे शब्दानामतिसौख्यम् । एषो-वत्यवसितानां तु नार्थाभेदो विरुध्यते ॥ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुतोऽप्येक्यतत्त्वत् ॥' इति (वा. प्र. ४८५) ।

ननु यथा विशिष्टविधिर्विशेषणविधिरापेक्षः, तथा विशेषणविधिरपि विशेषणानाम् विशिष्टविधिसमेष एव इत्यन्योन्याश्रयात् विशिष्टविधिरपि न सम्भवति । उच्यते । स्यादेव यदि विशिष्टविधिः विशेषणविध्य-गमापेक्षप्रवृत्तिर्भवेत् । किं तर्हि ? आत्मा इक्षितसंनिहित-योग्यविशेषणभावगमापेक्षप्रवृत्तिः । तन्न च विशेषणानि विशिष्टविधिविधयै एव परंप्रतिपादितानि, किन्तु विधि-प्रतिपादितानि विशिष्टविधिरपि कर्तव्यता न विशेषणानां कर्तव्यतामनासात् पर्यवस्यतीति विशेषणकर्तृयथापेक्षायां पूर्वसिद्धा एव विशेषणविधयः श्रुतायांपरत्र कल्पन्ते । तेन विशिष्टविधौ विशेषणविधयः पूर्वसंज्ञकमात्रेणैव उपयुज्यन्ते । यथा जीवते गृह्यभक्त्यै बहिर्भावं । यथा सा शब्दाद्यैरुत्पत्तौ स्वतः ध्वजहारदर्शनान् प्रथमं व्यक्त्यर्थत्वमात्मन्वेते । तत्र आद्यत्यर्थं प्रागन-वगतमपि सत्तामात्रोपयोगि पश्चात् तु आनन्त्ययमि-च्छाम्या स्वहेतुस्यत्वात् आहृतेर्यथाच निर्धीयते, न चेत्तरेतदश्रवणम्, ज्ञेयत्वम् । तदुक्तम् — 'विशेषण-

गमते रूपम् । तस्मात् समुदायसद्वत्तया आग्नेयादियानां समुदायो पौर्णमास्यान्वास्वाद्यान्वौ बोधयत । एतावेव समुदायो दर्शपूर्णमासद्वन्द्वान्या अविधीयते, फलसर्ववध्नं बोधयते स्वर्गकामपदेन । तत्रश्च फलसन्निरो अकल्पनि आत्माद्यदीनि आशुद्वयस्वप्नानि इति सिद्धान्तः ।

विशेषदर्शनाथ पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ।

४ ॥

आग्नेयादीनां आधारादीनां च समप्राधान्याभावे सिद्धान्ते साधकात्तरमाह । चण्डः साधकसमुदायकः । हि यस्मात् आग्नेयादीनां प्रयागादीनां च प्रधानतया समेषु सत्त्वं पूर्वेषां प्रवृत्तानां प्रयागादीनां सौपर्यदिविह्वलौ अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रधानत्वात् । तन्नानिष्ट विह्वलौ 'प्रयागेप्रयागे जुगल उद्योति' इति कृष्यल-होमादौ विशेषस्य दर्शनात् । उरमाह न सर्वेषां सम-प्राधान्यम् ।

गुणस्तु धृतिसंयोगात् । ५ ॥

'य एव विद्वान् पौर्णमासीम्' 'य एव विद्वान् अमावास्याम्' इति विद्वद्व्यवहृत्य पूर्वोच्चाग्नेयादीनां मनुवादक इति सिद्धान्ते पूर्वपक्षी यद्वृत्ते । उच्यते प्रधानस्थाने । आग्नेयादिवान्ये विद्वदाकपविहितकर्मणि वादेन अन्यदिदेनत्तस्य गुरोराशादिद्रव्यरूपध गुण-विशिष्टविधिना विधीयते । श्रुतिसंयोगात् विद्वदाकप निहितकर्मानुवादकस्य पौर्णमास्यादिरूपस्य शब्दस्य संयोगात् विग्रहमानत्वात् । तत्रश्च विद्वदाकप विधायक मेव नावच्यते ।

चोदना वा, गुणानां गुणपच्छासनाच्चोदिते हि तदर्पत्वात् तस्यतस्योपदिश्येत । ६ ॥

'यदाग्नेयोऽष्टाकञ्च' इत्यादिवान्ये प्रत्ययेयत्कारुण्यविधि विद्वदाकपविहितकर्मानुवादेन इति यदुक्तं पूर्वं पठित्वा तस्मिन्स्थितिं यावत्तः । चोदना कर्मचोदना आग्नेयस्य स्य न गुणचोदना । कुत ? गुणानां गुणानुवादात् प्राप्ते पौर्णमास्यादिकर्मणि एतेनैव मान्येन अत्र अनेके गुणो विद्यन्तेत्येवमेव मनता । न च शब्दा-न्तरेण चोदिते कर्मणि अनेके गुण परस्परसंबन्धे अवति-शब्दवत्ते विद्यन्ते । हि यस्मात् चोदिते प्राप्ते कर्मणि

तदर्पत्वात् गुणार्थत्वात् तस्यत्यस्य गुणस्य विधेये पुन पुनः उपदिश्येत उच्यते प्रत्ययः । तन्नानिष्टम् । तस्मात् आग्नेयादिवान्ये न गुणविधिः । किन्तु कर्मचोदना एव इत्याह सिद्धान्ती ।

व्यपदेशश्च तद्वत् । ७ ॥

'उपनि ह वा एतामि हनीमि अमावास्याया मभिमन्यते आग्नेय प्रथमम्, ऐन्द्रे (दक्षिणपथी) उत्तरे' इति प्रयागा उरमावापरर्वाण्यधान्य-न्यपदेशोऽपि तद्वत् गुणविधिपक्षे व्यपदेशवत् न युज्यते आग्नेयवान्ये भवत्यथे गुणविधिविधेन आग्नेयस्य प्राधान्याभावात् । तस्मात् विद्वदाकप आग्नेयादीनामनुवादकमेव ।

सिद्धिपूर्वनाथ । ८ ॥

'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते प्रयोदसाना-वास्यायाम्' इति आहूयनीयगतपञ्चकारुण्यविधिप्रागणस्य लिङ्गस्य दर्शनादपि आग्नेयादिवान्ये कर्मविधायकानि, विद्वदाकपं तु तेषां समुदायत्वेनानुवादः । विद्वदाकपे कर्मान्वयपक्षे अन्वयिकत्वात् आग्नेयादिवान्ये गुणविधि पक्षे न्यूनतात् अयोदशचतुर्दशानुवादविरोधः । सिद्धान्ते तु पञ्च प्रयागा द्वावान्यभागी स्विङ्कृतं नवोऽनूयावाः पौर्णमास्यां प्रधानाहुतित्रयम्, अमावास्यायां सानारस्य सहागुणानां प्रधानाहुतित्रयम् । इति चतुर्दशवचनोदय-त्वानुवाद उपपन्नः । तस्मात् विद्वदाकपमनुवादकमिति सिद्धम् । के

● प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणं अवाप्तप्रकरणं चेति ।

तत्र फलभावनायां प्रकरणं महाप्रकरणम् । तत्र प्रयागा-दीनां श्रद्धकम् । तत्र प्रवृत्तावेव । तत्र च उमथाकाङ्क्षा-रूपं प्रकरणं संभवति, आकाङ्क्षाऽनुसम्भत् । विह्वलौ तु न प्रकरणं संभवति । तत्र तु अन्यथाकाङ्क्षारूपस्यानाथेव अपूर्वाङ्गप्रहणम् । यत्तु विह्वली प्राज्ञताज्ञानुवादेन विधि-यते, यथा 'ओतुम्सो यूपे भवति' इति यूपानुवादेन ओतुम्सस्त्वम्, तत् प्रकृत्यात् यद्वत्ते । यत्तु विह्वलावपि प्राज्ञत्वमार्तानुवादेन विधीयमानयोर्वर्मयोस्तत्तले अपूर्व-मङ्ग केवल पश्यते, तदपि प्रकृत्येन विनियुयते यथा आमनहोमा । ते हि प्राज्ञताज्ञानुवादेन विधीयमानयो-स्तत्तले विधीयन्ते । अवाप्तप्रकरणं तु कर्मभावनायाः

विद्वितिसिधितितोपहोमाना तु स्वसनिधिपठितत्वविधिष्ट
 निरुतिमान्नाक्यम्भासाकादृशास्वरूपकरणसत्त्वेऽपि न तत्
 अद्वयम्, उच्यतेमेव कश्चोपकारकत्वेन पूर्वान्वितै
 प्राकृतान्ने कथम्भासाकादृशावां शातत्वेन उपहोम
 विनियोगोद्योग्याहृत्पूर्वं निरुक्तप्रकरणमात्रम् । अपि तु
 सनिधिरूपव्यानमरात् विद्वत्याकादृशासुरभाष्य तत्र एवा-
 द्वयम् । न च एतस्युपायाकादृशावा प्रकरणलक्षणवि-
 श्रुतिः, तस्मा अपि स्थानकल्पप्रकरणत्वेन लक्ष्यत्वात् ।
 उच्यतेमेव प्राकरिगिधत्त्वं यवहारपत्तिस्तु निरुक्तिविनि-
 योयमनेषु धीताङ्गतापत्तिपत्तुं कल्पनिरुक्तकथम्भासा
 कादृशावा एव तदपवहारविधायकत्वेन निराकार्या इति
 बोध्यम् ।

नव्यानु अवगच्छन् उभयं चर्षनिहितताकथमविवदयं-
 वृत्ति यत् पूर्वप्रमाणानवगताङ्गतात्रिविधे इति कर्तव्यता-
 दाप्रकारापेक्षाम्, तत् प्रकरणम् । अस्ति च दर्शपूर्ण-
 मन्ताने प्रयाजादिक्रिये तत् । समिदागतस्य प्रकरणान्
 वननरागाद्याङ्गनरागाणाम् अवगतफलस्यपेति पदार्थ
 विशेषम् । प्रयाजादीनां प्रकरणार्थनिहित बोधिसोमा-
 यङ्गत्वकारणम् एभिहितताकथमिति तद्विशेषणम् ।
 अद्वयत्वं पूर्वप्रमाणानवगताङ्गतापेतिविशेषणम् न प्रो-
 ष्यतीना धुनिलिङ्गकथं अवगतीनायुद्भवाराणां प्रकर-
 णान् दर्शयद्वापत्ति । 'कामेदेव्यं गायति' इत्यादौ
 प्रमाणत्वेन अनवगताङ्गताकथमविविधे अवगन्तव्यव-
 न्यस्य स्तोत्रान् स्तवाधनीभूतकथयत्तमिन्वक्तव्यं अपेक्षा
 कृतान् प्रकरणेन अद्वयप्रसवो दद्याद्ब्रह्मणं इति कर्त-
 व्यत्वेन इति विशेषम् । नस्य कथयत्तमिन्वक्तव्यं
 कनापेक्षाकथमि सिद्धतामापेक्षाया इति कर्तव्यताप्रकारक-
 रणमात्रम् इत्याहु । अत्र समिदागतौ तन्वरा
 दागाङ्गत्वम्, प्रोष्यतीनां प्रकरणान् दर्शयन्मन्त्राङ्गत्वस्य
 च उक्तरीत्या कारणमन्त्रं अवगन्तव्यं कथेति, पूर्व
 प्रमाणानवगताङ्गतापेति च विशेषणं स्वस्वर्षयुक्तव्यव-
 शिष्टेणान् विनियोगत्वेन कथयत्तवरीरे प्रकरणविनि-
 योयमनेषु धीताङ्गतापत्तिपत्तुं कल्पनिरुक्तकथम्भासा
 कादृशावा एव तदपवहारविधायकत्वेन निराकार्या इति
 बोध्यम् ।

चादिप्रकरणित्वं यवहारस्य तु सर्वानुभवसिद्धत्वात् तद्वारक-
 विशेषोपादानं तु अद्वयत्वमेव । अस्तु वा गोदोहनदौ
 प्रयाजादिप्रकरणित्वं यवहारभावात् पूर्वप्रमाणानवगताङ्गता-
 वेति स्वपूर्वप्रमाणानवगताङ्गतापेत्यर्थकम्, न
 तु प्रकरणपूर्वोदितश्रुतिनिर्वाक्यावगताङ्गतापेत्यर्थकम्,
 दर्शपूर्णमासदौ प्रोष्यगादिप्रकरणित्वं यवहारभावात् । गो
 दोहनमात्रमात्रमात्राकादृशात् पूर्वप्रवृत्तदर्शपूर्णमास-
 मावनतधम्मावाकादृशास्वरूपप्रकरणेन प्रयाजादीनां अद्वय-
 त्वमात्रं न गोदोहनदियु न्यप्ररगि वयवहार । अत
 इदं यवहारप्रयोजकप्रकरणलक्षणम् । विनियोजकप्रण-
 लक्षणं तु अस्युक्तमेव । तन्वरादादियु समिदादिविनि-
 योजकप्रकरणसत्त्वेऽपि समिदादीनामुक्तरीत्या तद्व्यवस्थ
 वारयितुं शक्यत्वात् इति तत्रम् ।

केचित्तु " उभयाकादृशा प्रकरणम् " । (मीन्या.
 पृ १६९) सा च फलाकादृशाविशिष्टकथम्भावना-
 कादृशः । वैशिष्ट्यं च स्वाध्यायभावनासिद्धितानववा-
 शितवस्यपेन, न तु एकपुराणान्तवादिना । तेन न
 विश्वविदादे प्रकरणेन दर्शाङ्गत्वम् । उक्तस्यपेन
 (प्रकरणोक्तस्यपेन) ददीकफलाकारशाविशिष्टा निर्गीत-
 (अनिर्गीत-) तद्वद्भक्तगता (त्वगता) या कथ-
 म्भावाकादृशा, सा तद्विनिषेक- (क) प्ररण इति
 (तु) निरूपे । उक्तं हि " अस्युक्तं प्रकरणमिति
 नानं कथयित्वा " इति । अत्र पञ्चमत् (पञ्चम्य
 त्तयो) सामानाधिकरण्यात् कथम्भासाकादृशैरे प्ररण
 मित्यवसीयते । अस्युक्तपदं च फलाकादृशोत्पत्त्यर्थकम्, न
 तु संनिधित्विनिराणम् (न तु संनिधित्विनिराणार्थम्)
 एतद् [भाट्टालङ्कार] । तद्वतीर मन्दम् । तयदि,
 विनियोगकथयत्तप्रकरणस्य वा इदं लक्षणं तत्स्वरूप-
 योग्यस्य वा । नायं, स्वाध्यायभावनासिद्धितानाना
 ऽऽभित्तरस्यत्वेन प्रयाजादिप्रमाणानवगताङ्गताविशि
 ष्टायां धुनभाव्यत्वेन निर्गीतयवहारानुद्गतप्रोष्यगादि-
 मात्रावगन्तकथम्भावाकादृशायां प्रयाजादिविनियोगकथयत्तु-
 ष्यत्वात् अतिशयोक्ते, प्रधानकथम्भावाकादृशास्वरूपप्रकरणेन
 फलत्वे अवगते तन्वरादादीनां कथम्भावाकादृशाङ्गत्व-
 निर्गीतानुद्गतप्रमाणानवगताङ्गतापेति तस्यो उक्तस्यपेन

समिप्राणी फलाभाङ्गविशिष्टत्वेन अतिव्यापेन । न च प्रभावकथभावेन तन्नपत्प्राणीयकप्रधानमसमञ्जसेन समिप्रागस्यापि फलत्वान्नगमेन फलाकाङ्क्षोपरमात् तदु-
 च्छराल्लोतन्ननायागीयकप्रभावात्तदज्ञाया न तद्विशिष्टम इति वाच्यम् । आद्योक्तपरमार्श्वन्वातुमेवै समानाधि-
 करणसम्बन्धेन अतीतधूमपरमार्श्वैश्विष्टवस्यैव उक्तसम्बन्धेन अतीतसमिप्राणीयकफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यस्य उन्ननायागीय-
 कप्रभावात्तदज्ञाया उपर्ये नापकाभावात् । यदि तु धूमपरमार्श्वन्वातुःखण्डकरोटी उक्तदोषपाराण्य स्वाय-
 बहितोच्छरत्प्रमाणवस्थापि निरुपगत्य अन रामानकाख्येन-
 तत्तन्पर्यायि निवेगः ह्युच्यते तत्र निर्णीततद्वन्नत्वेति स्वर्थम्, अत्रकथम्भावानाङ्क्षाया उक्तसम्बन्धेन अतीत-
 प्रधानफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यविच्छेदेन अतिव्यापकभावात्, उच्यते तद्वन्नत्वेन त्वदभिप्रेतत्वात् । न द्वितीय. अङ्क-
 कप्रभावात्तदज्ञायाः प्रधानविनियोगात्प्रमाण्यप्रमाण्यै-
 ऽपि प्रधानपत्प्राङ्क्षाकारूपककारिक्त्वात् तन्नपत्प्राग-
 कप्रभावात्तदज्ञायाः समिप्रागविनियोजकप्रमाण्यैऽपि स्वसिप्रागपत्प्राङ्क्षाकारूपककारिक्त्वात् अत्रत्यप्रसङ्ग-
 कारणोपरता फलाकाङ्क्षाप्रतिष्ठानविशेषस्य, निर्णीत-
 खननत्वंनिवेशस्य च स्वर्थत्वात् । तदुपमन्निवेशै-
 ऽपि प्रधानादीना श्लेषाद्याङ्गप्रदानपाराण्य फलाकाङ्क्षायाः
 ककारिक्त्वकल्पनायाः आवश्यकत्वात् इति दिक् ।

एतस्य च प्रकरणस्य भाषाङ्गप्रमाण्यैः स्वतः अममान्यात् वाक्यकल्पनादरैव प्राप्तायम् । तथाहि, प्रधानयत्तेविकर्तृयत्ताऽऽकाङ्क्षश्च प्रकाशादिगतप्रयोजना-
 दाङ्क्षाच्छब्दात्तया प्रभावसाक्षर्यस्य, प्रधानसत्यस्य च सत्त्वापत्तराशकसाम्येत्प्रमाण्यपि महावाक्यैरदेशाल्पर-
 पदवाच्यप्रत्यय समिपिकम् वाक्ये कल्प्यते । उक्तकारि-
 माधिक्यप्रदानापरि स्थाप्यैश्विष्ट्यविच्छेदय तन्निष्ठाश्रुतदान्तर-
 कल्पनाऽनुकूप्योभयत्कारुलिङ्गानुमानद्वया इतिकर्तव्यतात्व-
 वाच्यैरयमित्यादिगोश्रुतिकल्प्यकर इति परपरया प्रकर-
 णस्य अत्रत्ये प्राप्तायम् । वाक्यैकसाधनत्वान्नप्रकारश्च 'समिप्यो यन्ति, इयं दसार्णुमासाभ्या यनेत' इति । अत एव दसार्णुमासप्रकरणभाषातेन 'सत्ताप्य वीर्णमासी वैश्वपमनुनिर्देश' इत्यनेन विहितैश्वस्य प्रकरणात्

दसार्णुमासोभवाङ्गत्वसकौ वाक्यात् वीर्णमास्यङ्गत्वं इत्युक्तं कल्पत्यभिप्राये । इति प्रकरणविरुधायम् । सुरारि. पृ. ११८१-११८५.

• प्रकरणं प्रकृतम् । तस्य लोकदेशयोः अर्थानानो-
 पायस्य प्रसिद्धम् । सु. पृ. १११. • प्रकरण प्रधाना-
 न्तरम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५२. • प्रकरण बाधित्वा वाक्येन (अन्वयावैप्रकरणे समानात्तानि पयमानहवीपि) अत्रे. (गुणभूतानि) भवन्ति । भा. ३।१।१२।२२. • प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन द्वयदोष-
 सत्ता अधीनस्यैव, न ज्योतिष्टोमस्य । ३।३।८। १५-१६. • प्रकरणम् । महाप्रकरण प्रधानस्य अर्थदशोद्भूतिक प्रकृतैः, विद्वेषु सदगोद्भूतिकम् । बाल पृ ११. • प्रकरण मुख्यत्वेन वाङ्मानम् । वि. ३।७।२. • प्रकरण यत्र प्रकृतश्रुतवादेन विधिः उदंशो वा तत्रैव विज्ञानी विनियोजकम्, अन्यत्र तु सनिधिरिव । शाल. पृ. ११. • प्रकरण दुग्धत्वं सर्वाङ्ग-
 प्राहि । भाट्ट. १।७।१९ पृ. ८३. • प्रकरण वाक्येन अविकृत अर्थेयद् भवति । भा. ३।४।११, • प्रकरण वाक्येन जपन्ते । पञ्चमीपोषीयो वाक्येन, शब्दलोहिते पत्नीः प्रकरणेन भवेत्तम् । ४।१।२।२७. • प्रकरणं वाक्यलिङ्गभूती. कल्पित्वा विनियोजकम् । वाक्य तु लिङ्गभूती द्वे एव कल्पयित्वा विनियोजकं इति शीघो-
 परसापकत्वात् वाक्यप्रकरणद्वं बोधाय । वि ३।३।९. • प्रकरण विनियोजकम् । प्रकरणाधिकरणम् । ३।३।४. • प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यस्य वाक्ये नहि समर्थम् । भा. ३।४।१।११ पृ. ३७० । यदा द्रव्यस्य अन्वया दिग्बन्धो विधीयते, न तदा प्रकरणयोश्चेत्यर्थः । वा. • प्रकरणं सविहितस्य फलतः अनर्थसाङ्गताकारादर्श-
 विषये इतिकर्तृत्वात्वेन अर्थेक्षणम् । (पदद्वयं तु प्रकरणाधिकरणयोर्वा माटे एव द्रव्यम्) । भाट्ट. ३।३।४. • प्रकरणं समाख्यानत्वं बलन्त् । पौरोहित्यसमाख्यान-
 प्राज्ञान्तात्ताना प्रकाशादीना समालोच्यप्रामर्शे वेचलोप-
 यागाङ्गत्वं दृष्टव्यं प्रकरणेन समालोच्योपायुवाचार्यत्वमपि सिध्यति । मीन्या • प्रकरण साक्षाद्भक्त्यन्तर्लभिः । सु. पृ. १४७७. • प्रकरणं सामान्यम्, निमित्तप्रयोगो

तरुणान्यनुस्रवणनाडकित-योगार्थ-पदान्तरखनिधनेभ्य
 अत्र घञ्प्रयोगोऽस्ति । तस्मान् प्रकरणादीनि प्रमाणा
 न्तरणि । इति प्राप्ते, अमिचीयते । 'अविच्छिन्ने
 क्रयम्भावे यत् प्रधानस्य पठ्यते । अनिर्घातफलं
 कर्म, तस्य प्रकरणाद्भावा ॥' दसपूर्वमात्म्या स्वर्ग
 वापयेत् । यथम् ? इत्येतस्यामानाद्दृष्ट्या अविच्छिन्नाया
 अमुताप्रयोजनानि यमाणि पठन्ते 'समिधो यजति'
 'तनुयात यजति' इत्येवमादीनि । ततश्च दसपूर्वमास्यो
 कुनश्चिन् अंगुप्रहसिद्धया भवितव्यम् । प्रमाणादीना च
 येन चिन् साध्येन (भवितव्यम्) । न च दसपूर्वमास्यो
 सिद्धयुक्तार स्वपदस्वरात्मकप्रकारप्रकरणान्तरिषु अन्य
 शास्त्रिप्रयत्नेन (प्रत्ययानुमानोपमानाद्यनुस्रवण्यभि)
 प्रत्यादिपत्रकारणत्वेन वा (वैकि-) घञ्नेन उदाहरा-
 न्ते । तथा प्रमाणादीना अपत्य नोभयेनापि कुनश्चिन्
 भवितव्यम् । यदि तु येन चिद्विशेषेण नारागमिषाम् ,
 तत्रे नालीत्यनगमिषाम् । अस्ति च प्रमाण प्रकरणम् ।
 नहि अन्यन्तर्निताप एषैव संव्ययारणम् । यथायथा
 हि सन्निभ न लभ्यते, तथाभ्या निरवृष्टे वेदादि
 गोरति । तदि उदाहरणान्तरात्तस्य सतिदृष्टमन्वय
 विपर्ययपि अनुष्ठान इत्युभयात्दृष्टान्तोनेन विभापने
 'य दसपूर्वमात्रे उदाहरणकारणात्, स नूनमेभि प्रमा-
 णादिभि विज्ञते । यत्र प्रमाणादस्य प्रयोजनमन्वयते,
 तद् दसपूर्वमात्रोपकार' इति । नहि उभयोरेपि अन्यत्
 संविज्ञमन्वयेन । यथायत् कल्पते, तस्यान्वेन नह
 संवयपि विद्यवादीभूतान् नह संव्ययकारणा विज्ञते ।
 तेन च प्रमाणादीना विश्वविज्ञानत्वात् फलान्वयम् । नापि
 दसपूर्वमात्रोपकार । उभयात्दृष्टान्तोपकारणमात्रे
 हि अन्यत्तथादृष्टान्तस्य स्वयमेव गद्यते, न समये ।
 तस्मात् तद्व्यवहारभावेन परस्परविषय सिद्ध ।
 अंगुपुष्पदा विमर्षम् ? इतिविद्वान्तरै गद्युभयात्
 विरस्युतात्प्राप्तैरविषयानुपादिपठ्यन्तेऽप्येवमं प्रवर-
 विविज्ञानेतिवृत्तवत् । प्रकरणविशेषिता वा अंगुपुष्प-
 मिति दृष्टवत् । अत्रोपविष्टयुक्तानां 'मीहीत् प्रोथी'
 'बर्हिस्मान् दामि' 'अस्मान् दीगानि' इत्येव
 गद्यता प्रमाणादीनादेवहि नै संव्ययानानां प्रमाण

सम्भवेद्योपपत्ते । तदु सानर्थसिद्धिनात् सूत्रकारेण
 नोक्तम् ।

शा-- (ननु ' स्वर्गनामो यजेत' इति वाक्यस्य
 ' स्वर्गनामस्य यागविषयक कार्यम्' इत्यर्थे । यागस्य
 च कार्ये विषयवत् कार्यविशेषणोक्तवृत्तिविषयत्वमेव ।
 ततश्च यागविषयैव वृत्ति घञ्कार्ये, न तु यागपरिष्ठा
 स्वर्गवृत्ति । अत उक्तरीत्या आनादृशोपमानानुस्रवम्,
 इति प्रामाण्यकारणकारेण आगाद्व्यम निरूप्यते-) ननु
 ' यजेत' इति वागविषयैव वृत्ति घञ्कार्येऽप्येति ।
 (उक्त-) विमिद विषयत्वम् ? साध्यत्वमिति चेत्,
 न । स्वर्गो यत्र साध्यत्वा उपपद्यते, न याग । नहि एष
 समर्थति स्वर्गं कुर्वन् यागमिति । (स्वर्गमिति स्वरीत्यो
 चम् । प्रमाणादीना इ स्वर्गपरमपूर्वपरम्) । अथ
 यागविषयक इत्या स्वर्गं कुर्यादिति, स्यादेव यदि प्रत्ययेन
 वृत्तिद्वयमुक्तं स्वर् । कुर्वन् इत्येवमनु प्रयागर्थे ।
 ' कुर्या साधयेत्' इति कृत्य तरतोपेय व्याख्यातुनामर्थ-
 क्रयनम्भवम् । कुर्वन् इत्येवमिदं स्वर्गं साध्यं तत् ।
 न यागस्य साध्यत्वम् । अथ विशेषणवत् विरभयम्,
 मय विशेषणमेव याग, येन सम्भवेनेति निरूपयाम ।
 न तावत् वीगेत्यदिवात् तादृशेण, यागभावनयो
 भेदात् । अत फलकारेण सोमादिवत् यागस्य विषा-
 विशेषणत्वम् । तत्र च साध्यतामात्रं भावनतयेन
 संवय । तेन यागपरिष्ठा स्वर्गवृत्तिरेव गन्धाय, न तु
 यागानुष्ठानम् । एव च गान्धा सामानाधिकरण्य संभवेति,
 नायथा । अत हिन्वयेव वृत्ति इति अन्यत्वेधा । तत्र
 तत्राकादृशाऽऽपुत्रो ' समिधो यजति' इति यानात् एव
 भावने ' अत्रमगौ व्यासत्, येन यागत् स्वर्गो मरति'
 इति । संभवेति च गमित्तिविज्ञाया यागविषयत्वमन्व-
 द्वात्, अत्रात्तयात्तु दृष्टव्यम् । आनुष्ठितश्च याग
 अत्रात्तय एव साधयितुं क्षम, इत्येवम् यागानुष्ठान
 गामने, न गान्धात् । तेनाप वाच्यर्थं ' कामेन स्वर्गं
 कुर्यात्' । अथ येन प्रमाण (व्याखारे) यगात्
 स्वर्गो भवति, तदा ' समिधो यजति, मीहीनदन्ति'
 इत्यादि । गामनर्थो भवति, समिधादिभि अदृष्टव्यम्,
 अत्रात्तयिनिश्च इत्येवैवमन्वयात्, इत्येवैवैव न

अनक्ति । तद्विशेषितश्च यत्रतिपुहोयादबोऽपि नार्थान्तरे
 वरन्ते । नार्थान्तरेण विना किञ्चिदन्वयं भवति । न च
 श्रतविधानं तेषु न सम्भवि । यावधीयादिविधिमिः सह
 दुस्यकल्पेन विस्मयोपपत्तेः । यो वै तेषा कर्म्यभोगो,
 तस्य अनन्यतद्गत्वविशेषत्वात् नाद्यपरिमाणविकारमिच-
 दोपः । प्रकरणस्य च वाक्यं बाधकमिष्टमेव । अथवा
 रोधिकत्वनिमित्तेन प्रतिपिदानामपि मास्यारमिनः प्रति-
 प्रथवः । स तु प्रयोगमध्ये एव क्रियते । अथवा
 ताव्येनाभिहोनादीनि अत्र पुरुषस्थाप्य सोमयागसहितानि
 सनप्रयोगवचनेन फले विधीयन्ते । नहि केवलमोशी
 देवदत्तः अन्यैः सह पद्वत्सा मुञ्जानः अन्यत्र
 प्रवृत्तः । न च पदन्तरस्यैव कर्मान्तरत्वेन विना
 न घटते इत्युक्तं अथेष्टवचिकरणे (२।१२) । न
 चारभ्यमङ्गैरेव प्रत्यन्तर गन्तव्यम् । प्रधानमपि हि
 अन्तर्पूर्णे कृष्णाद्ये स्वस्यन्देन निधीयमानं न विद्यते ।
 तन्मादेयमपि ताव्येनाभिहोनादीनि । इति प्राप्ते, उच्यते ।
 'उपसद्भूयः परं होतव्यमिहोत्र विधीयते । न च
 नैयमिकस्यैताः सर्वात्येतेन भिन्नता ॥' यदि हि
 मावः शुद्धो विधीयेत, ततः पूर्वकर्मानुवादे दुर्द्धिमवेदपि,
 न त्वेदग्रसि । उपसद्भूतकार्येन श्रवणात् विद्यमानमि-
 ह्यसद्भिः शक्यः कालो लक्षयितुम् । न च नैयमिके ताः
 स्थायाः परया वा नियन्ते । यदि तु ताः तदुत्तरकालत्वं
 मासश्च विधीयेत्, एव सति अनेकार्थनिधानात् वाक्य-
 भेदः स्यात् । एतस्मादेव हेतोः दीप्तिप्रदानहोमशक-
 प्रवृत्तिवैतन प्रतिपिदस्य प्रतिप्रसररूपेण वा समैकदेशकेन
 वा अप विधिः प्रत्युक्तः । तन्नामि हि उपसद्भूतकार्यत्वं
 मासश्च इवनेकार्थ्येनेव । कर्मान्तरविधाने तु अनेकार्थं
 त्वमयोपः । तस्मात् कर्मान्तरमिति भाव्यकार ।
 इदं विद्मि वक्तव्यम् । यदि वाक्यभेदप्रदत्तान्
 कर्मान्तरत्वम्, एव तर्हि स एव मेद्वैतः प्रयोति, न
 प्रकरणान्तरम् । अथवा गुणादेव अनेकार्थ्यत्वेन पूर्वजा-
 समत्वात् भेद इति प्रकरणान्तरवचनशः । तथाहि,
 ' यद्यपि प्रकृतौ तस्मिन्नाभिहोत्रे भवेद्वेदम् । तथा-
 ऽप्यसंभवात्तस्मिन् वृष्यान् कर्मान्तरं गुणः ॥'
 इत्य 'अभिहोत्रस्य चैतेन भेदः हेतोः संभवत् ।

उत्तरेषां तु नैव स्यादुपसत्संगतेर्विना ॥' मास
 दशपूर्वमासाया यत्रते ' इत्यादिषु हि केवलमाससक्य-
 विधानात् वाक्यभेदः प्रयोतीति अस्मात्प्रत्ययसङ्घ-
 तेनैव स्यात् । इहापि 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्यनुपज्ञा-
 दभिहोतुत्वरूपमिति । तदुच्यते । पुनः ? 'विना
 यत्रानुपज्ञेण भवेच्छ्रुतिरनर्थिका । तत्रैव ह्युवा-
 र्थानामनुपज्ञो न चेह सः ॥' तदनुपज्ञो पुनः,
 यत्र तेन विना न किञ्चिदुक्तं भवति । यथा अन्ये 'मास
 वैश्वदेवेन' इत्यादिषु वाक्यत् 'यत्रते' इति नानुपपत्ते,
 तावत् न किञ्चिदुक्त इत्यवयवमनुपपत्कथम् । इह पुनः
 दशपूर्वमासादिवाक्यानि तावत् स्वपरैरेव नियन्तरी-
 भूतानि । 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्ययमपि पूर्वैरेव चरितार्थ-
 व्याज किञ्चिदपेक्षते । तत्र न किञ्चिदपि हेतुपक्षितं, केना-
 नुरज्येत । वस्तु वाक्यभेदप्रशक्यमेव अतुपज्ञमिच्छेत्,
 कुर्वादिषु सः (अनुपज्ञम्) । तत्र तु पुनः पुनः चात्वा
 इत्यस्य विधानात् यावदनुपज्ञं उपसदात्मनुपज्ञान् प्रयोति ।
 अनेष्ट चेत्, वेदान्तुज्ञानाभावात् । अथ यदि
 होनस्यैव पुरस्तात् कृताभिः सर्वातुपज्ञाद्युपज्ञात् इदु-
 च्येत, तथा सति शब्देस्वारणमपि एवमेव अवशिस्त
 अभिहोनादीना पाठनातुपेनेन उपसद्भिश्चरित्वा इति
 नार्थः अनुपज्ञेण । तस्मात् नैव व्याख्यानमुपपद्यते ।
 इति एव वर्णनायम् 'उपादेयो गुणो यत्र भवेत्
 प्रकरणान्तरे । तत्राकर्मान्तरं युक्तमुद्देश्ये त्वन्य-
 कर्मता ॥' इह तावत् नैव प्रकरणान्तरसङ्घातात् भेद-
 अवगम्यते । किं तर्हि ? पूर्वप्रकरणविच्छेदात् । अरि-
 वांशाने हि पूर्वकर्मणि केनापि प्रकारेण उत्तरस्य
 भेदः प्रतीयते । न तु प्रकरणान्तरं सदापि किञ्चिदुप-
 करोति । तथा च 'प' चाकर्मान्तरी' इत्यत्र
 वक्ष्यामः । अत्र च विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः स्वन्धि
 द्विप्रकारं श्रुतेन उपादेयमनुपादेयं च । तत्र यदुपादेय
 यथा आहारीयप्रतिपदादि, तत् प्रदेयान्तरस्योद्देशेनापि
 शक्यं नियतुम् । यत् अनुपादेयं देयकालनिमित्तवच-
 सत्कार्यामन्त्रम्, तस्य प्रदेयान्तरप्राप्तिस्य कर्म प्रति
 विष्यत्परेण वचनवचिर्ममिति ' एतेन कर्म कर्तव्यम्'

इति । फोहेद्वेन च कर्म विधीयमानं यदि अन्येन तदुपमेय काल्पनेनोपस्थाप्यते, ततः तदेव इति अकर्म-
न्दबुद्धिर्भवति । अथ तु ईषदपि तिरोधानात् नोप-
तिष्ठेत्, ततः पर- विधीयमानत्वेनैव विहितत्वाद्यत्सुबुद्धिः
स्थिता न शक्या अपानेनैवमिनि कर्मत्वत्वं भवति । एवं
हि स विधाकारः तत्रोपदिशति ' अक्षिभेगं वदार्थं प्रति
मया एतत् कर्म विधीयते, तच्च स्वरूपेण अनुत्पन्नं न
शक्य तत्र विधातुं इति क्लृप्तदुत्पत्तौ । तत् यदि
कश्चित् पर्वविध शक्नोति उवाचयितुम्, तत् उवाचयतु,
यावदहमपि अत्र विधिं करोमि, अथ नोत्पादयति, ततो
मयैव उत्पन्नितो मा कश्चित् पश्चादात्म्य ममापराधं मत्वा '
इति । तेन एव आच्छेदिते [आच्छेदिते इत्यर्थः ।
अपनेन वा पाठः, स्वात्] यदि कश्चित् तथाविधयुप-
नयति, ततः अस्मावपि तदेव देवाद्यो विषयते । अथ
नोपनयति, ततः स एतोल्लादयत्यपि इति निरूप्यते ।
तद्विह मारुजान्त् दूरमहोमानुवादेन न शक्यते
विधातुम् । नहि कश्चित् होमाद्यनुवादेन अथैव मासं
छापादभित्तं समर्थः । तेन अन्यन्तं स्वतन्त्रमुपधायेन मत्सं-
नेय प्रति होमादपि विधीयमानेषु दूरस्थैः तत्पत्ति-
विधिमिः उत्पन्नराक्षी व्यक्षुयमानाया इदानीमेव
रूपतिः क्रियते । न चोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिः सम्भवति,
इति अपूर्वविधानं विज्ञापते ।

ननु च अग्निहोत्रादिपदेन उत्पन्निसहचारिणा
त्सम्पौष्यत्तौ अपनीयमानानां प्राससत्त्वप्रधान्यापृथोऽर्थ
निधिः उत्साश्कत्वात् विहन्येत । ' संनिधानोपनीतं
चेत् कर्म नोत्पद्यते पुनः । नामधेयोपनीतं तत् तत्र
नोत्पद्यतेवरागम् ॥ ' यत्र काल्यन्तरगतपि एनिधान-
मानादेव प्रत्यभिज्ञापमान न भिद्यते, तत्र स्वसाक्ष्यगतेन
साम्रा व्यनीयमानं न प्रत्यभिज्ञास्त्वै, इति कुत एतत् ?
उच्यते । ' यथाऽऽभिहितं यत्र दुर्वलेनापि हेतुना ।
कर्मोपस्थाप्यते तत्र तदेवेत्युपनीयते ॥ ' संनिधानेन
हि साद्येव देवादिवाक्येषु कर्म अत्रगम्यते, तादृशेव
उपनिष्ठते इति न भिद्यते । नामधेयं पुनः अद्वितस्त्वत्
आख्यातपरद्वन्द्वत्वात् नैव मेदाभेदयोः व्याप्यते
(नाम- पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वनिमित्तत्वात्

आख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयस्य निना तत्पत्त-रस्य नाम्ना
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानवधारणात् पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेः
नोत्पत्तिरिति न्यक्तत्वमित्याशयः) । तस्मिन् अस्त्वत्त्व-
मवृत्तिप्रतीतिरिति अवस्थिते ' मासं बुद्धौ ' ' मासं
यजते ' इति बुद्धौतिपद्यतिपरमात्रसंगतौ आनोप्यमानायां
अन्यस्य बुद्धेत्वादेः स्वजात्यस्यप्रकरणेषु अविपरिवर्त-
मानत्वात् अप्रत्यभिज्ञानम् ।

किञ्च ' नाम्ना धात्वर्थमात्रं च संनिधाप्येत्
शक्तिः । भावना त्वनुपस्थानात् भिद्यमाना-
ऽवधार्यते ॥ ' सामानाधिकरूपेण हि सर्वनामधेयानि
धात्वर्थानां नामधेयत्वेन अवस्थिताति, न भावनायाः ।
तेन भावनाऽन्यत्त्वानन्यपरिहायित्वा तस्यपि धात्व-
र्थत्वे भावना तावत् अनन्यप्राणत्वात् आख्यात-
प्रत्ययान्तरेण अनुपनीयमाना न कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञावते
इत्युपपत्तेः प्रयोजनान्यत्वम् । अथवा ' धात्वर्थोऽपि
यथाऽऽख्यातेऽस्तस्यभूतः प्रतीयते (सुबुधाच्छिद्-
सत्त्वाऽन्वयायोगः) । सत्त्वामिधायािना नाम्ना
तादृह नैवोपनीयते ॥ ' अस्तस्यभूतो हि धात्वर्थोऽत्र
बुद्धौतिना विधेयपनीयते । न च तादृशस्यैव इत्यन्यत्त्व-
सत्त्वयोग्याध्यामिधायािभिः अग्निहोत्रादिपदैः अधिधीय-
मानां इति अप्रत्यभिज्ञानात् सोऽपि भिद्यते । न
तु प्रकरणान्तरेऽपि तथाभूत्. (अवाप्तम्) नोपा-
दात्मने, भावना वा तावदनुपस्थापना (अत्रचमूह-
पादार्थादुपस्थापना) न विद्यन्ते, तत्र तदेव कर्म
एकेन वचनेन पशुपसाप्य अपरेण क्लृते विधीयते इत्यव-
गमात् कामकर्मन्तारं भवतु । तस्या ' अतिरान-
शुनुविद्यः प्रायणीयमहः ' ' चत्वारोऽभिपन्नाः पदहाः
पृष्ठपः पडहः ' इत्यादिषु, यथा च चक्रमपराशरौ ' अत्र-
चुधं यन्ति ' इति । यदा तु प्रकरणान्तरगतकर्म-
सब्दं विधीयते उत्पत्तिमपि संसृष्ट्य दावात् ब्रह्मिण्या
उत्पत्तिविधिपरिपृच्छया विप्रकपोत् अनिवाप्यमाणं भिन्नति
इति निश्चीयते, तदा एतदादिष्वपि मेद एधेत्वंगम्यते ।
परगाभेन तु ' भिद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो ना-
यजिष्ठतेः । नाम्ना हि तदुपादानमासतोपविधयो-
दिते ॥ ' नामविद्यतायात्तदभरणे हि तदर्थमेवैवे भवति ।

स्वरूपप्रदानेन वागे व्यापिते । एवमूनेऽगौ व्यापार ,
 देन वागन् सगौ भवति, यमा पन्तरम्भ्यामिनुन्धे
 भवति । वाचरम्भामिनुन्धेवोचकार , इति समिदादे
 अन्तरात् पलम् । (प्रामात्र -) ननु एत समिदादिभि
 अस्तु कुरन् इत्यन्ति क्रियाविशेषपरिहानात् आकाङ्क्षा
 स्यात् । (उत्तर-) कस्य चेतदनिगम् । अत एत अत्रान्तर
 प्रकरणमित्यने । ननु एत (प्रगतदितु देवप्रहियात्)
 सौमिकधनान्देशे स्यात् । (तथाह-) भद्रभते वा
 तिनुराज्ये वापिकारत्य किमिति सौमिकधनादिदेशो न
 मन्ति ! वाचनिकज्ञानापमसद्गन् इति चेत्, इहापि
 सदानम् । अति च सर्वो अन्धाकाङ्क्षा (निपनते
 इतुत्तरेगन्धोऽस्य), वाचनितेन जौहनायकादिष्टयेन
 तन्त्राकाङ्क्षा, मानसिकिया च देवताया, वेदिवादिस्त्री
 प्यतिमि लन्त्रकारिभ्य अद्रव्यनवाकाणौ , ' अमि
 धनान् उवाचि ' ' समानत्र (समान श्रेयो) होतव्य ' इत्यादिभिश्च
 वाचनितेनैवै निवर्तते । इति न सौमिक धनान्तिदेशादि
 अवाङ्मनोपन् । तेषु हि अथवा
 पनादप सनिगतिन अद्रव्यनवाचरणा, तेन उवाचु
 यदन् प्रवावादेऽपि वृत्तनियन्ता । न च वृत्त
 विषयानु अनिदेशोऽपि । संनिगोपकारकामनी दु
 वृत्तानिवापन अथने वसते (' प्रवृत्तवादि ० ' ८।१।
 ३।३) । अत एत हि तिनुराज्ये अरुत्तम् । अन्यथा
 वाचिद्वयान् दुर्नर मोनवम निदेश स्यात् । तस्मा
 त्पिन इतिवत्तनाऽऽकार्क्षा । तन्त्रविधि प्रकरणम् ।
 ' अत प्रथमनवाचरस्य प्रधापानाऽऽज्ञावादान् ।
 पलाकाङ्क्ष प्रधावादि तदहत्त्व प्रपद्यते ॥ '

गोन—प्राथम्येण-भुक्तान्भुक्तमपि प्रकरणम्
 विदितेभ्यम्, प्रथमम् इतिवत्तनाऽऽकार्क्षित्यात्
 प्रामात्राकारिभिः ।

दि- ' न कश्चिद् प्रकृति प्रकृत एव, न
 तद्वत् । प्रकृतत्वं अमन्त्रादौ छद्मत्वेन कथ्यते ॥,
 प्रकृतेः कृतेऽपका कथामयेऽपि च क्रमे । तत
 प्रामात्रान्तरं तन्त्राङ्कितं तमे ॥ '

वाट्ट- एत कथने निरूपिते प्रकृतमित्यने
 निरूपते । ननु विदित प्रकृत नन ! न कश्चि

सनिधिमानम्, गोदेशनादेशेऽपि दशाङ्कतपत्ते । अथ
 वाकाङ्क्षरमानम्, विद्वेतेऽपि प्राकृतान्तरितये तदापत्ते ।
 नापि वाकाङ्क्षते सति सनिधिसिद्धेवम्, वाहोमादावपि
 तदापने । अथ तन्वाकाङ्क्षप्रतिष्ठितं तन्, सिद्धरूपाणा
 मन्वादीनामपि तदापत्ते । प्रधावाद्यनमन्त्राकाङ्क्षितत्वेन
 चेदनापत्तेश्च । अथ दशाङ्कमात्रतो प्रकृततरणे प्रधावा
 नानाङ्क्षचेऽपि इतिकर्तव्यापने तदानाङ्कोनचेत्तु
 प्रकरणमिति चेत्, किमि इतिकर्तव्यात् नाम ? न
 कारकत्वे अर्पुं वा सहकारिणम्, प्राधान्यापत्ते, प्रधावा
 दिवदायवस्यापि विवृतावादिदेशापत्तेश्च । नापि कल
 वनकरम्, प्रधावादिपु वाधात् । इति चेत् । संनि
 हितस्य कल्पनेऽनरगताङ्कताकरपुथभिरप्ये इतिकर्तव्या
 त्तेनापयवस्येन प्ररणरदापत्तत् । अनासनिहितयोति
 धोनाङ्कत्वस्य प्रधावादी करणाप आपु विशेषणम् । अतु
 वाजान्त्रवत्करणाप कल्पत इति द्वितीयम् । प्रोधावादे
 भुव्यादिश्रवविनिधुतस्य प्रकरणवपयवाचरापय तुदीयम् ।
 सिद्धरूपस्य लिङ्गाविनिधुतमात्रादे प्रकरणानिपयन
 सिद्धयर्थ इतिकर्तव्यापनेति चतुर्थम् । सर्वत्र क्वात्तस्य
 करणावायोगान् शक्ति कर्गनिद्रा समनीति निविरादम् ।
 एत च कारणताऽऽवच्छेदिका कारणारूप वा इत्यन्व
 देवत् । तस्याथ जवृत्तितेन जवृत्तितेन्युक्तम् ।
 सामान्यरूपे पर अनाशितेनानिनात् । तन्त्र तसामान्य-
 येषैव इतिकर्तव्यापयेत् । तथा च सनिहितवावादे
 रहतरणेप, प्रधावादेऽपलात्मनीयान् । सिद्धरूपस्य च
 प्रधावादेऽपवावेषे निना तन्त्रमन्त्रीवाचरात् तथा
 अमङ्गम् । अत च प्रथममनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया
 प्रधावादिगत प्रयोवनाङ्कताङ्कताङ्कता तत्तदाकल्प
 खन्वात्तन्त्राकाराणै समानस्यानि महासाक्षैरेदेशान्त्र
 परिमपिक्वदप्रमिप्यारवकाङ्क्षरूपया निवृत्तपदातो
 च स्वापौरुषितेदशा तन्त्राभुत्तरान्तरकल्पनाऽनुद
 येग्यन्त्राङ्कित्वावयवा च ' सनिधौ भवति इत्य दणं
 पूर्वाभावात् स्वर्वापाने वनेन ' इति अभुत्तितान्त्राङ्क
 त्वावितरूपमुक्तिवत्तनात् न इतिकर्तव्यताङ्कताङ्क
 काङ्क्षत प्रमाणम् । संमति हि प्रधावात्तननी

उक्तवक्तिजननेन माननायामन्वयः । तस्मात् सिद्ध
प्रकरण नाम चतुर्थं प्रमाणम् ।

यु अत्र पार्यसायिना अननुगृहीतव्यापि कर्मादेः
समेगविभागात्प्रभक्तप्रदर्शनात् नेटं प्रकरणम्, अति तु
व्यापारसामान्यस्य आख्यातायेवमद्रीहृत्य तद्विरोधापेधै-
वेतिभ्रन्तंशतापेधा, तस्यै च प्रशान्नादीना तस्तेनन्वयः
इति, तदेव च प्रकरणमित्युक्तम् । तत्र । तस्मिन्ने निरुद्ध-
प्रकरणस्य तद्व्यतिरिक्तानुपपत्तेः, प्रशान्नादे-
र्मान्नात्वे तस्यै च प्रकरणव्यतिरिक्तम् । अस्मिन्ने तु
यनस्यै माननात्वात्तस्य च यामजनकत्वेनैव कृतायैत्वात्
सदापिनिर्दिष्टे वैषम्यम् । किञ्च एव प्रमाणस्य स्वतो
निरुद्धत्वस्य अन्यत्रयस्यैव प्रकृतौ प्रमानाप्रद्वय-
पक्षे, तिरुही च माननाया विरोधापेधायामन्वयस्यो-
क्तस्यै चनिर्दिष्टेस्वतोभेदे निरुद्धत्वस्यैवलोपपत्तेर्नातिदेय-
कल्पनाऽऽपत्तिः इत्यादि बौद्धमे विनाऽ ।

गणहन— ' प्रमा प्रकरण भवेत् । ' (प्रमा प्रमा-
णम् ।)

गंर— ' प्रमेया विनियोग्यसि । ' (प्रक्रिय
प्रकरणमपि विनियोग्यं इत्यन्वयः ।) ।

● व्यापारानादित्यस्य द्रव्यस्य तद्विरोधपरत्वोक्तं न
तस्तेन प्रमाण इति विरोधोऽपि प्रकरणधिकरणे निरूप-
यित्ते । बौ २।१।२।५ पृ ४३-४४, ● युव्यादि-
वदुप्रमानायापि प्रकरणविनियोग्यं प्रकरणधिकरणे एवं च
तत्र प्रमाणत्वम् । सोम. १।१।१.

● माननायाः स्वयन्वकरणेन एते जन्वमाने अनु-
पाह्यापेधाया प्रकरणविरुद्धत्वान्ययेन प्रशान्नादि इति-
कर्तव्यमन्वयेन कर्तव्यते । बौ. २।१।२।५ पृ. ४३.

● प्रकरणपार्यसायिनेन अनात्मपार्यसायिने चोपपत्ते, अप्रमा-
णस्यः । या. १।१।१।५ पृ ८६०.

● प्रकरणपार्यसायिनेनीपाद्वाद्द्वय- अनात्मप-
र्षात्प्रमाणत्वस्यैव प्रमाणस्य । या. १।६।२।१.

● गोरोहनेन पशुकात्मस्य इति पशुी सक्त्वमन्व-
यापिनी, हीपादिन्वायेन सर्वकामगतव्यप्राप्तयसुप्रसोचक-
माननन्वयस्यैवमेवैतन् प्रकरणानुपेयेन पश्येनेन
सरोहत्त निधीयते । इति प्रमे, दुर्गमं प्रमाणानुपेयेन

परस्परव्यपन्नान्नाकारे प्रमाणभावात् साहाय्येवोदस्थवं
पद्यताम् । भाट्ट. ४।१।२ वर्गक ३.

● प्रकरणान्तरं अनुपादेयसमिधिविधिनः असंनिधिः
इति कं नित् । तत्र ' वाक्यस्य निष्कान्हेन तुयैश्चामुर्ध-
यन्ति ' इत्यत्र अन्यस्यैः । तन्नु ' विधेः उपपत्त्य-
सक्रमाद्यमन्वेन यद्द्वयः अगमिधिः ' इति । नाप
असंनिधिरिव स्वरूपतः अनुपादेयसमिधिः प्रवेद्यः
किन्तु तत्कार्यं विधेः उपपत्त्यसंजनमात्रतः । न च
यथा अनुपादेयसमिधिना भवति, एवं अनादेयसमिधि-
नापि भवति । बाल. पृ. ८८, ● प्रकरणान्तरं कर्मभेदकं
वैदिकोपदेयस्वरूपं सत्यप्रमाणम् । पृ. ८, ● प्रकरणान्तर
धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि पृ. १३. ● प्रकरणान्तरं
नित्यामिहोनात् भाव्यामिहोम्य भेदे हेतुः । वि. ३।३।
११. ● प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वे फलदि अनुपादेय-
मपि सहायि, न तद्विरुधेव प्रकरणान्तर भेदकम् । सु.
पृ. १५६. ● प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यतः व्यवधिकरणे
कर्मभेदप्रतिपादनम् । आभरणं. ३।१।१।५।२५ व. सु.
● प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् । २।३।१।१।
२४ ॥

बुष्टपाविनामकमे ' मासमिहोमं ज्ञोति ' इति
ध्वने । अत्र मिधेऽमिहोमे मासकस्यः काले विधीयते
इति पूर्ववत्ते सिद्धान्तमाह । निर्यामिहोमप्रकरणम्
अन्यत् बुष्टपाविनामनन्वय प्रकरण प्रकरणान्तरम् ।
तत्र प्रकरणान्तरे पद्यमाने मासमिहोमराक्ये प्रयो-
जनत्वम् । प्रयुज्यते अनुशीको इति प्रयोजनं कर्म ।
स्योदनस्य अन्यत्र प्रयोजनात्पद्यम् । अन्वृत्ताभि-
धानात् मासमिहोमस्य नित्यामिहोनात् कर्मान्तरत्वमिति
सिद्धान्तः । मासमिहोमराक्ये तु मासमिहोमं अमि-
होमसकक कर्मान्तरमेव विधीयते । अथवा पूर्वमा-
यनिधानापरत्वयापि प्रकरणान्तरे चान् मासमिहोमादिविधेः
अमट्टवरिपयया प्रयोजनत्वस्यै कर्मभेदः सि-
ध्दयः । के.

● प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् । २।३।१।१।
२४ ॥

बौद्धप्रविनामकमे ध्वने ' मासमिहोमं ज्ञोति ।

मासं दशपूर्वमासाभ्या यजेत' इत्येवमदि । तत्र संदिश्यते
 अग्निहोत्रे नियतयोश्च दशपूर्वमासयोः मासो विधीयते
 धात्, अथ विपत्तात् अग्निहोत्रत् नियतान्या च दशं
 पूर्णमासाम्ना कर्मान्तर इति । पञ्चसु भेदप्रमाणेषु पर्यं
 चरितेषु इदानीमवसरयात् प्रकरणान्तरनिर्गमन कर्म-
 भेद प्रतिपाद्यते । अत्रायमभिप्राय पूर्वपक्षिण - अग्नि
 होत्रदशपूर्वमासनाम्नोः प्रसिद्धयात् समनिययादृतस्य
 जुहोनेर्नयेत्तु ह दस्यन्ते सेचनान् प्रकरणान्तरे क्षुतत्वेन
 अर्धान्तरपरवन्तम् । नोऽहमभिप्रायान् अत्रवादिशब्दा
 नामानि वेदे अर्धान्तरप्रशङ्गात् । तेन यत्र लोकप्रसिद्धा-
 यन्त्य प्रयभिज्ञापनान्तस्य वेदे नार्धान्तरवन्तम्, तत्र वेदे
 एव प्रकरणान्तरमात्रेण अर्धान्तरमिति । हुत एतत् ।
 चतुष्टयम् ' अग्निहोत्रादिशब्देन पूर्वं कर्मान्तोपधितम् ।
 न विप्रकर्षमात्रेण भेदरूपं प्रयद्यते ॥ ' इति
 (वा १ ६ १३) । अतः पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि जुहोति
 यत्रनिष्पन्नान्तरिते पात्रयेन प्रकरण नापित्ता मासात्तयो
 गुणे विधीयते । न च यावन्नीरभृतिरित्येषात् मास
 रूपं काले रिवात् न शक्यते इति याच्यम् । काव्य
 प्रयोगविपर्ययेन अपिचोपात् । अथवा यावन्नीर
 धिशरेऽपि समयात्मकमर्थविरयतशाऽपि स्वपरिधत्तविकल्पे
 नैव उपपत्ते ।
 अत्रैके विद्वान्नेरशुभार्थमिति ' उत्सङ्गिभिरित्या
 मसमादिहोत्र जुहति ' इति शक्यमिदम् । अत्र तत्र
 दुस्तराणां कर्तव्यतां सामक्ष्येनैके गुणा भूपन्ते । न
 चैते गुण नैवमिहाग्निहोत्रे सन्ति । न च प्राप्ते कर्मणि
 अनेनगुणविषय संभवतीति अनेनगुणविषयकमान्तर
 विधानमेवेत् । न चैव सति गुणदेव भेद, न प्रकर
 णान्तरादिति याच्यम् । यत्र सम्यक्त्वं हि प्रकरण
 न्तरवन्तम् । सम्यक्त्वं च बुद्धिचिच्छेदप्रत्ययम् । यत्र
 नाम्नो बुद्धिसंनिधत्तवन्तम्, तत्र प्रतिमभूतानेव शब्दे-
 निरन्तम् । मिश्रते च तस्मिन् प्रतिशब्दभूत प्रकरणान्तर
 मंत्र भेदकमिति । न च ' मासं दशपूर्वमासाभ्याम् ' इत्यत्र
 अनेनगुणान्तरान् नान् विद्वान्तरान्तरान्ति याच्यम् ।
 यत्र नत्र पूर्वपक्षविद्याउत्तमैककथयन्तान्त्रो होमस्य
 दशपूर्वमासयोगो । पूर्वत्र एवैवैव कथयन्तान्त्र उच्यते

पौर्णमासमासाभ्याकालावकद्वाराच्च कारणान्तोपेक्षामावात् ।
 किं तर्हि ? उत्तरदन्त्यम् । तेन ' मासं दशपूर्वमासाभ्याम् ' इत्यत्रापि अनुपपन्नो उत्सङ्गवद्विषयदेवमन्त्रय माससुप-
 रन्निश्चितत्वाऽग्निहोत्र जुहति, माससुपसङ्गिभिरित्या दशं
 पूर्णमासाभ्या यजेत इति । तेनोदाहरणद्वयेऽपि प्रकरण-
 न्तरमेव भेदकमिति । न च वाच्य एव सति गुणादपि
 भेदकित्ते किं प्रकरणान्तरमिति । यत्रो नानविगतान्त्र
 प्रमाणम्, किन्तु अनपेक्षम् । अस्ति चानेकगुणश्रुत्यभावे-
 ऽपि ' फलं तत्रमंत्रनिधौ ' इत्यत्र अमृत्त-रनाशेण कर्म
 भेददर्शनम् । अतः प्रमाणान्तर सिद्धमिति ।
 चोत्सङ्गवद्विषयम्, एव सति गुणस्यैव भेदकत्वा
 एते । तथाहि ' आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ' इत्यादिसु
 प्राप्ते कर्मणि अनेनगुणविषयानस्यैव कर्मभेदकत्वं दृश्यम्, न
 तु बुद्धिचिच्छेदकत्वात् । तदत्र प्रतीपमानादष्टकामर्थपरि-
 त्तामेन दृष्टकामर्थकत्वात्वा बुद्धिचिच्छेदमानोपधीयमानेक
 गुणविषयान व्यस्त्यायमान अनन्तरमात्रमेव मनसि पर
 गोभवे । किञ्च यत्र प्रकरणसन्निहितेऽपि कर्मणि अनेक-
 गुणविषयानस्य भेदकत्वम्, तत्र अथव्यानामपेयमात्रोपधीते
 कर्मणि गुणस्य बुद्धिचिच्छेदमात्रहेतुत्वं न कर्मभेदकत्वमिति
 हास्यास्पदमेव । किञ्च कथं ' मासं दशपूर्वमासाभ्याम्
 यजेत ' इत्यत्र अनुपपन्नोपसङ्गमन्त्रय, आसादष्टाया
 अमासात् । न चोत्सङ्गिभिरपौर्णमासमासाभ्याकालान्तरा
 कादृष्टे कर्मणि मासास्वकालासंबन्धात् मासपदावाङ्मत्या
 संबन्ध, यदस्तिपन्तरमनियम तिष्यन्तस्यकाङ्गानिरन्तरी
 मयति । ननु मासादितदिवागीपकालाकादृष्टाविवर्तकत्वेन
 ' मासं दशपूर्वमासाभ्या यजेत ' इत्यात्रोपपत्ते
 अनुपपन्नमात्रेण अनेनगुणविषयानामासात् नोदाहरणत्वं
 दशपूर्वमासशक्यत्वेति । न च प्रयोगसंग्रहेऽपि, विद्या
 दययोपात्, कथाभुत्या उत्सङ्गिनिषोगात्, जुहोतिना च
 मासविषयनादिति । किञ्च भाष्यकारभुजमपि एतगुणस्य
 मनादस्य ' मासमग्निहोत्रं जुहति ' इत्येवमात्रमुदाहृत
 रत्वात्, तस्मिन् नापि भाष्य निरूप्येति परिहृयितेन
 दिशि यथावद्विषयैव विद्वान्त्रेऽभिधीयते ।
 एवंत्र दिविच तत्र कर्मणं संरक्षी तुने मयति
 उदादेयोऽनुपदेयम् । अत्र उदादेयस्य पूर्वागत्यपय

दृष्टः, समानरूपस्यैवान्यदव्ययप्रतियोगित्वान् । न हि
 अन्यो ब्राह्मण इत्युक्ते प्रतियोगी दृष्टः प्रकथ्यते । किं
 तर्हि । ब्राह्मण एव । तद्वदपि अन्यो दृष्टः अन्ये
 यत्कथं इति पूर्ववगतोपादानान्, पूर्ववगतप्रतियोगि
 निरूपणीव एवायमन्वयपदार्थः । तेन अन्यदृष्टवत्तेनैव
 दर्शपूर्णमासनेतिशोभोत्पत्तेरपस्थितत्वात् 'सर्वेभ्यो दर्श-
 पूर्णमासौ' 'सर्वेभ्यो ज्योतिशेभ्यः' इत्येतयोः तच्चक्रतु
 कृतविनियोगात्स्वेऽपि अन्यवत्तदुपपत्त्यात्प्रजात् न
 चान्तरानिति । 'य इष्टया पशुना सोमेनाब्रह्मणेन वा
 यजेत, सोऽमानस्याया वैर्णमश्व वा' इत्यपि
 यच्छ्रेयस्वद्वयजिनेन पूर्वोत्पशुपश्वपनादेव अन्तः-
 त्वम् । 'दर्शपूर्णमासाम्नामिष्ट्या सोमेन यजेत' इत्यत्र
 तु स्वमेव धार्मिककारणैः प्रोक्तियोगप्रकरणे श्रूयते
 इत्यभिधानात् प्रकरणान्तरेण येषो नाशङ्कनीयः (१) ।
 एवदृते नाम्नान्ब्रह्मण्युपैक्यांगतिः कृत्वाऽपि नाम-
 धेय बाधितमुच्यते । तस्मादनुपादेव प्रति उपादानबुद्धि
 विच्छेदाभ्यां विशिष्टसर्वोत्पत्तेर्भेदसिद्धिः । अग्निहोत्र
 दिनभवेन तु नाम्ना तद्वर्तितदेशार्थं भासितुमयोग
 निराशयेन योग्येनश्रयणनिर्दिष्टा खोद्वर्तमिति न
 विद्विदनुपपत्तमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्ववत् प्रवृत्तभूतस्य अग्निहोत्रस्य
 प्रवृत्तौ च दर्शपूर्णमासयोः मासमनुष्ठानम् । सिद्धान्ते
 तु शब्दयोगेण मासनिशिक्षाप्रसिद्धादिकर्मानुपपत्तमिति ।
 सूत्रं तु— प्रकरणान्तरे प्रकरणान्तरनिष्कर्षं प्रयोजनान्यत्र
 कर्मान्तरवित्यर्थः । तौवा ।

● ननु अग्निपरिजनमानत्रत्वरूपेदेनेन न बालो
 विधानं एकत्र 'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्' इति
 न्यायात् सत्यम्, इह तु 'एष वाच प्रथमो दशो
 यशानाम्' इति पशुपदेन विपरिवर्तनात् यशः अग्नि-
 शोभोत्पत्त्यात् विधीयते इत्युच्यते । रत्न. ५।३।१।४।
 १९-४२. यदि गृह्यवेदीचे दार्शनीर्णमासिको विध्यन्तो
 न स्यात् तथा सति 'प्रकरणान्तरे' इत्यनेन न्यायेन
 कर्मान्तरं स्यात् । टुप्. १०।७।१२७.

● प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं दस्य प्रकरणे, तस्य
 वाचार्थं भवितुमर्हति । भा. २।३।११२४ पृ. ६१४.

● प्रकरणान्तराधिकरणम् । २।३।११२४. 'प्र-
 रणान्तरन्यायः' इत्यत्र दृश्यम् । ● प्रकरणान्तराधि-
 क्षरणे 'भायना इत्युपस्थानाद् भिद्यमाना न वायते ।'
 ('भिद्यमानाऽवधार्यते' इति मूले पाठः । २।३।११२४
 पृ. ६१६) इति धार्मिकोक्तरीत्या भावनाभेदव्युत्पा-
 दनमिति पठः । सोम. ७।३।१. ● प्रकरणान्तराधि-
 क्षरणे वाक्यमदोषादेव अग्निहोत्रपदस्य गौणत्ववर्णनम् ।
 वाक्यार्थः पृ. २०. ● यजेत इति प्रत्ययमिहितवर्ण-
 मान्तरेदेनेन विभक्तिपाठवत्त्वं वाच्यदार्थिसिद्ध्यात्-
 विवे. प्रकरणान्तराधिकरणे व्युत्पादितत्वेन ('य
 इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमानस्यावायम्'
 इति इष्टयादिदानामनुपादानत्वात् । वौ. ३।३।१२
 पृ. ३१५-३१६. ● यद्यप्यत्रसेषु अवसृष्यः वौमिका-
 दवसृष्यत् कर्मान्तरम्, तृषाणे व्यर्थकर्म, निष्कृतो च
 प्रतिवृत्तिः, इत्युक्तं वीत्युभे प्रकरणान्तराधिकरणे । भाट्ट.
 १।२।१४.

● अष्टमो प्रथमादे विश्वजितो प्रकरणान्तराधि-
 क्षणोक्त्यायेन कर्मान्तरे नामातिदेशेन एकाहवाक्य-
 पठितविश्वजितो धर्मः सर्वत्र दक्षिणः । भाट्ट. ६।७।८.

● प्रकरणान्तराधिकरणपर्यालोचनवा (१।३।
 ११२४) अनुपादेयानि पञ्च इति प्रतिभाति ।
 यजमानस्य आत्मीयमेकत्वं ब्राह्मणादिवानिरी च
 अनुपादेयमेव । वाङ्. पृ. ९७.

● प्रकरणान्तरनिष्कर्षनिरूपणम् । प्रकरणान्तर-
 क्षरणे (२।३।११२४) पञ्चविधं अनुपादेयमुक्तं
 देशः, कालः, फलम्, निमित्तम्, संस्कार्यं चेति । अनु-
 पादेयसमिधिसन्धिश्च असमिधिः प्रकरणान्तरम्' इति
 प्रकरणान्तरश्रुतत्वं सर्वमेतेषु । तत्र 'वाक्येण
 निष्प्रसेनं तृपेऽवसृष्यं यन्ति' इत्यायात्तम् । तत्र हि
 प्रकरणान्तरेणैव भेद उक्तो धार्मिके प्रकरणान्तराधिकरणे
 एव । शास्त्रार्थविकार्यायामपि सन्तरे 'तथाऽवसृष्यः
 होमान्' इत्यधिकरणे (७।३।१।३-१६) उक्त
 'यन्ति' इत्यनेन प्रकरणान्तरव्ययेन कर्मान्तरं विधीयते
 इति । अत्र भट्टसोमेधरः सम्यग्दे- 'अस्येतोच्यन्त्यत्र
 तत्र वाग्योनिष्कृत्य तृषाणा च न्यूनयोगित्वेन

संस्कारपत्रम् अनुपादेशतयात्' इति । तदुक्तं तेन 'तुष्ठी-
यथा तुषनिष्ठास्य (तुषपदयो नास्ति सु.) सापत्तयो-
क्तारवि निष्ठास्य कार्यामिन्द्रोपादात् (कार्यामिन्द्रा-
योगोपयुक्तदन्वोपादात्' इति सु.) तुषाणां च आद्यैर्वा-
दिसागनेश्वरात् (आशेषयागाद्दन्वोपादात्' इति सु.)
'यत् किञ्चित् सोमलिङ्गं न्यात् (न्याच्छब्दे नामि नु)
तेनापत्यं यन्ति' इति यत् 'प्रकाशोपेग ह्योप्यभि-
घ्नतति' इति यच्च 'प्रतिपात्यरूपसंभार्यंकरितोच.'
इति (सु. पू. ९९४) । तन्मन्त्रम् । अथिहरणविशेषात् ।
एतदन्वो द्वि (१११।१५।६२-६५) अस्मिन्नेव वाक्ये
राशोपत्तत् प्रचारविशेषं पूर्णवत् विवाहान्तरेण निरस्य,
प्रतिपत्तिः इति पूर्वपक्षान्तरं तुषनिष्ठासापत्तयप्रकार्यद्वयो-
द्देशात् वाक्यभेदोपदेशोऽस्य अर्थस्मृत्यन्वयेऽप्यम् । अत
एव प्रकरणान्तरव्युत्पत्तं वाच्यम् । नात्र अग्निविशेष
स्वरूपतः अनुपादेशसन्निधिः प्रवेश्य, किन्तु तत्कार्यं
विधेः उपपदायैकमासभवात् । स च यथा अनुपादेश-
सन्निधिना भवति, एवं उपपदायैकसन्निधिनाऽपि
भवति । तस्मात् 'विधेः उपपदायैकमासभवेन
चहृद्वत्, असात्वि. प्रकरणान्तरम्' इति प्रकरणान्तर-
व्यवधानमिष्येत् । अत एव 'दिश्विजित् वनेत'
इत्यादि यत्र उपादायो विधेःो भाव्येन नामभेदमास-
भवेत्, तथापि उपपदायैकमासभवेन सहस्रवान्
अश्विनियेन भेद. इत्यत्रोपम् । अत एव अग्निदात्री,
गृध्रैश्चैवमायीका भेद., इति अश्विनियेन नाम भेद
उक्तः । एवम् 'अथेव ज्योति.' इत्यादिषुपि ।
अप्यमन्त्रोत्तरे च (अवि. २) पत्तयान्तरान्तराणां
'काराणि विद्वन्ति अहनि अग्निशोममृगानि'
इति वाक्ये चतुःशब्दा-विहारा-रूपान्तेऽप्येवमुक्तं
अप्येव तुषनिष्ठासापत्तत् प्रकरणान्तरन्यायैनेव भेदो
ऽभ्युपगम्यते । अत एव च प्रकरणान्तराधिकारके 'मास-
मसिहोमं ज्योति' इत्यादी 'अनुपादेशसंगणे वा' इति
वाक्ये 'उपपत्तिश्चित्वा' इति गुणान्तरेऽप्युपादानात्
संरूपतः सप्तविंशत्सिद्धान्तसिद्धयनुपयोग्यात्
उपपदेऽप्युक्तदन्वोपादात्तन्निष्ठास्य एव सिद्धान्तैस्तुषा
उक्तो भाव्ये । आचार्यैश्च (पार्यसाधिविधि.) मासादि-

वाक्येभ्यः तस्य सिद्धान्तसिद्धयनुपयोगो दूषितः, न
शर्वादिः इति ध्येयम् । यावत्, पू. ८८-८९.

॥ प्रकरणान्तरन्यायः । कुण्डपादिनामनी नामा-
ग्निहोमदीना कर्मान्तरवत् ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्ययम् । २।३।११।२४॥

भाष्यम्— कुण्डपादिनामनी धृत्यै 'मासमसिहोमं
ज्योति' 'मास दन्वोर्णमासात्वा वजते' इत्येवमादि ।
तत्र सविद्वानो किं नियतेऽग्निहोमि निरवशेषं दर्शपूर्ण-
मासयोर्मासो विधीयते वाच्यः, अथ किं नियतमिहोमात्
निश्रवत्या च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानमिति ।
किं तावत् प्रामां ? निश्चितेण वाच्यविधिरिति । कुतः ?
कासविधिरस्य एव शब्दो मासमिति । कथं वासविधि-
स्यरूपता ? यत् अग्निहोमं ज्योतिर्विद्विद्वत्, मासमि-
त्तदिति । एवं चाग्निहोमशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च
नापान्तरवत्तु भविष्यतः । तस्मात् वाच्यविधिः । ननु
कुण्डपादिनामन्यप्रकरणं वाच्येतेरम् । कर्म वाच्यताम् ।
वाक्यं हि वाच्यताम् । एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रकरणान्तरे
भ्रूमाणां वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाच्यं भविष्यतीति ।
ननु प्रकरणोऽग्निहोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः ।
नेत्युच्यते । कथम् ? उपपत्तिश्चरित्वा इति हि उक्तत्वा
इदमभिधीयते । न नोपपत्तेः अग्निहोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च
सन्ति । तस्मादस्यैकमासमासविधिः । अथोच्येत
उपपत्तेऽपि विधीयन्ते इति । तथा गुणविधानार्थे
अस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत् ।
अस्मिन् पद्ये पुनः अल्पमग्निहोमशब्द, न कर्म
विशेषवति । तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात्
कर्मान्तरमिति सिद्धम् ।

वा—गर्भं गुणव्युत्पत्तेः प्राप्तवानुपसक्तः कीदृशो गुणः
पूर्वमासमन्त्रं, भिद्विधि कीदृशो वा तत्रैव समरतीति ।
इदानीं यत्र सविद्येव पक्षतु मेऽन्तरेषु प्रकरणान्तरव्युत्पत्ते
भेदः प्रनूयते । तत्र तावत् 'अग्निहोमाविश्वदेव
पूर्वं कर्माथवोचितम् । न विपर्ययमात्रेण भेदस्य
प्रपद्यते ॥' यथैव वदन्त्या पाठ्येपुने वा अग्निहोमवि-
श्वदेव उच्चार्यमाणो नापान्तरं प्रतिपादयति, एव प्रकरणा-
न्तरेऽपि । न हि प्रकरणान्तरे तस्मादाधिपतयधिकारमि-

व्यक्तं । तद्विरोधिताश्च यत्रतिज्ज्ञेयादयोऽपि नार्थान्तरे
वर्तन्ते । नार्थान्तरेण निना किञ्चिदनर्थकं भवति । न च
श्रुतविधानं तेषु न समवति । यावन्वीयादिविधिभिः सह
तुल्यत्वात् नैव विकल्पोत्पत्तेः । यो वै तेषां धाम्यप्रयोगः,
तस्य अनर्थकत्वविरोधत्वात् भासपरिमाणविधानमित्य-
दोषः । प्रकरणस्य च वाक्यं वाचनमिष्टमेव । अथवा
दीक्षितत्वमिमित्तेन प्रतिपिद्धानामपि भासपरिमितं, प्रति-
प्रत्ययं । स तु प्रयोगमध्ये एव क्रियते । अथवा
तात्पर्यमिष्टेनादीनि अत्र पर्युपस्थाप्य सोमयगमद्विज्ञानं
समन्वयमन्वयेन फले विधीयते । नहि केनचिन्मोची
देवदत्तः अन्यैः सह पट्टकत्वा मुद्धानं, अन्यत्र
प्रतिपद्यते । न च प्रणान्तरसञ्चयः कर्मान्तरत्वेन विना
न पठते इत्युक्तं अत्रैद्यमधिकरणे (२।३।२) । न
चात्रव्यमहैरेण फलवन्तरं गन्तव्यम् । प्रणानमपि हि
अपरिपूर्वं करणयो स्वशब्देन निर्धीयमानं न विदुष्यते ।
तस्मादेवमपि तात्पर्यमिष्टोक्तदीनि । इति प्राप्ते, उच्यते ।
'उपसद्भव. परं होतदुमिहोत्रं विधीयते । न च
नैयमित्कस्येताः सन्तीत्येतेन भिन्नता ॥' यदि हि
मात्रं शुद्धो विधीयेत, तत पूर्वकर्मानुगादे वृद्धिभवेदपि,
न त्वेतदपि । अत्रशुद्धतरात्त्वेन अत्रात् विद्यमानाभि-
रूपमिष्टं शक्यं, कालो र्भवितुम् । न च नैयमित्के ताः
स्वार्थाः, गणार्था वा निरन्ते । यदि तु तां तदुत्तरात्त्वं
मात्रं विधीयेत्, एव सति अनेनार्थनिधानात् वाक्य-
भेदः स्यात् । एतस्मादेव हेतो दीक्षितसामहोमपक-
प्रतिपेदेन प्रतिपिद्यन् प्रसन्नगवरूपेण वा संप्रदेशत्वेन
वा अथ विधिः प्रस्युक्तं । तथापि हि उपसदुत्तरात्त्वं
मात्रं इत्यनेनार्थत्वमेव । कर्मान्तरविधाने तु अनेनार्थ-
त्वमदोषः । तस्मात् कर्मान्तरमिति भाष्यकारः ।

इदं त्विह वक्ष्ये । यदि वाक्यभेदप्रसङ्गत्
कर्मान्तरत्वम्, एव तर्हि स एव भेदेत् प्रोप्ते, न
प्रकरणान्तरम् । अथवा शुभदेव अनेनार्थमेव पूर्व-
समन्तत् भेद इति प्रकरणान्तरत्वकायः । तथाहि,
'दद्यपि प्रष्टे तस्मिन्नग्निहोत्रे भवेद्विद्यम् । तथा-
ऽप्यसंमवाचस्मिन् द्रुयात् कर्मान्तरे शुभः ॥'
इत्य 'अग्निहोत्रस्य धैतेन भेदः हेतौन समवेत् ।

उत्तरेषां तु नैव स्यादुपसंसंगतेर्विना ॥' 'मात्रं
दसंपूर्णमात्राया यत्ते' इत्यादिषु हि केवलमात्रवक्ष्य-
विधानात् वाक्यभेदः, प्राप्तेति अकर्मान्तरत्वप्रसङ्गः ।
तौतत् स्यात् । इहापि 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्युपसद्-
दग्निहोत्रव्यतिरिक्तमिति । तदुक्तम् । कुनः ? 'विना
यत्रानुपज्ञेण भवेच्छ्रुतिरनर्थिका । तत्रैव ह्यमृता
धानामनुपज्ञो न चेह सः ॥' तत्रानुपज्ञो युक्तः,
यत्र तेन विना न किञ्चिदुक्तं भवति । यथा अथैव 'मात्रं
वैश्वदेवेन' इत्यादिषु यावत् 'यजते' इति नातुपज्यते,
तावत् न किञ्चिदुक्तं इत्यवश्यमनुपसंसंग्यम् । इह पुनः
दसंपूर्णमासादिवाक्यानि तावत् स्वपदेरेव निरस्यत्वात्
भूतानि । 'उपसद्भिश्चरित्वा' इत्ययमपि पूर्वैव चरितार्थ-
त्वात् किञ्चिदपेक्षेन । तत्र न कश्चिदपि हेतुरस्ति, येन
नुपज्येत । यत् वाक्यभेदप्रसङ्गस्यैव अनुपज्ञमिच्छेत्,
कुर्वादि सः (अनुपज्ञम्) । तत्र तु पुनः पुनः चरित्वा
इत्यस्य विधानात् यावदनुपज्ञ उपसदानुपज्ञानं प्राप्तेति ।
अनिष्टं चैतत्, वेदाभ्यनुष्ठानमात्रात् । अथ अग्नि
होत्रस्यैव पुस्तात् श्रुताभिः सर्वानुपज्ञार्थसंपादनं इत्यु-
च्येत, तथा सति शब्दोच्चारणमपि एवमेव भवस्ति
अग्निहोत्रादीनां वाठनमानुसोपेन उपरिचरति इति
नर्थः अनुपज्ञेण । तस्मात् नैव व्याख्यानमुपपद्यते ।
इति एव दर्शनीयम् 'उपादयो गुणो यत्र भवेत्
प्रकरणान्तरे । तथाकर्मान्तरं युक्तमुदेदये त्वन्य
कर्मात् ॥' इह तावत् नैव प्रकरणान्तरसद्भावत् भेदः
असंगतः । किं तर्हि ? पूर्वप्रकरणविच्छेदात् । अपरि-
वर्तमाने हि पूर्वस्मैण केनापि प्रकारेण उत्तरस्य
भेदः प्रतीयते । न तु प्रकरणान्तरं सद्यः किञ्चिदुप-
करोति । तथा च 'एत् वाक्यमर्थनिधौ' इत्यत्र
वक्ष्यम् । सर्वत्र च विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः सञ्चय-
दिप्रकारं भूयते उपादेयमनुपादेयं च । तत्र यदुपादेयं
यथा आह्वयनीयप्रतिपदादि, तत् प्रदेशान्तरेत्योद्देशोर्णापि
शक्यं विचार्यम् । यत् अनुपादेयं देशकालनिमित्तप्र-
सङ्गात्कर्मणम्, तस्य प्रदेशान्तरावस्थितस्य कर्म प्रति-
विषयकारेण वचनं यत्किमिति । तत्रैव कर्म कर्तव्यम्'

इति । एतेर्देशेन च कर्म विधीयमानं यदि अन्येन तद्रूपमेव वाक्येनोपस्थाप्यते, ततः तदेव इति अकर्म-
गतमुक्तिर्भवति । अथ तु ईषदपि तिरोधानात् नोप-
-तिष्ठत्, ततः परं विधीयमानत्वेनैव विदित्वाद्यत्त्वमुक्तिः
-सिद्धता न शक्या अनेनोपमिति कर्मान्तरस्य भवति । एवं
-हि च विवाहः सन्तोषादिति 'अविधेयं पदार्पणं प्रति
-मया एतात् कर्म विधीयते, तच्च स्वरूपेण अनुत्पन्नं न
-शक्यं तत्र निष्ठात् इति कलादुत्पाद्यते । तत् यदि
-कश्चित् एवंविधं शक्योति उपादयितुम्, तत् उपादयत्,
-यावद्दमपि अथ निवि कुर्यात्, अथ नोत्पादयति, ततो
-मयैव उत्पादिते मा कश्चित् पश्चात्काल्य ममापराध मत्तः'
-इति । तेन एव आच्छेदिते [आयोगिते इत्यर्थः ।
-भरणेन वा पाठः स्यात्] यदि कश्चित् नपाविषयुष
-भवति, ततः अन्तःपुरे तदेव देशादौ विधत्ते । अथ
-नोपनयति, ततः स एतेषादपराधि इति निरूप्यते ।
-तद्विद्म मासजानत् दूरत्सहोमानुवादेन न शक्यते
-विद्यत्तम् । नहि कश्चित् होमानुवादेन अथैव मासं
-छंसादयितुं शक्यः । तेन अत्यन्तं स्वतन्त्रमुपादेय मास-
-मेव प्रति होमादियु विधीयमानेषु दूरस्थे, क्वचित्
-विधिभिः उत्पादनमपि अनुत्पन्नताया इदानीमेव
-उत्पत्तिः क्रियते । न चोत्तमस्य पुनरुत्पत्तिः सम्भवति,
-इति अपूर्वविधानं निराशये ।

• ननु च अग्निहोत्रादिपदेन उल्लिखितव्यचारिणा
-सत्प्रसंगोपसंगो अस्तीत्यमानायां माससकचमाश्रयापूर्वोऽयं
-विधिः उत्पादकत्वात् विद्वेत्ते । 'संनिधायानोपनीतं
-चेत् कर्म नोत्पद्यते पुनः । नामधेयोपनीतं तत् तत्र
-नोत्पद्यतेनरागम् ॥' एव तत्राश्रयनमपि उचितान-
-नाश्रयेण प्रत्यभिज्ञापमानं न भिद्यते, तत्र स्वयाश्रयतेन
-तत्राश्रयनीयमानं न प्रत्यभिज्ञाप्यते, इति कुत्र एतत् ।
-उच्यते । 'यथाऽभिलषितं यत्र दुर्गलेनापि हेतुना ।
-कर्मोपस्थाप्यते तत्र तद्देवैस्त्ववसीयते ॥' संनिधानेन
-हि पाशेन देशादियान्येषु कर्म अवगम्यते, तादृशेन
-उपसंगे इति न भिद्यते । नामधेयं पुनः आदित्यजान्
-भाष्योत्तरमन्त्रान् नैव वेदादेशोः व्यापिषते
-(नाम्नः पूर्वोऽन्तोऽश्रयत्तस्य पूर्वोऽन्तोऽश्रयत्तस्य निमित्तकत्वात्

आख्यातस्य च पूर्वोऽन्तोऽश्रयत्तस्य निम्ना तत्प्राप्तस्य नाम्नः
-पूर्वोऽन्तोऽश्रयत्तस्य निम्ना तत्प्राप्तस्य नाम्नः) तस्मिन् अस्यात्-
-मश्रुतिप्रतीक्षायां अस्तित्वे 'मासं जुहोति' 'मासं
-यजते' इति जुहोतिवकतिपदमाश्रयते आलोच्यमानाया
-अन्यस्य जुहोत्यादेः स्वदाक्यत्त्वप्रकरणेषु अविपरिवर्त-
-मानत्वात् अप्रत्यभिज्ञानम् ।

त्रिंशद् 'नाम्ना धात्वर्थमात्रं च संनिधाप्येत
-शक्तिः । भारता त्वनुपस्थानाद् भिद्यमाना-
-ऽवधार्यते ॥' सामानाधिकरण्येन हि सर्वनामधेयानि
-धात्वर्थानां नामधेयत्वेन अवस्थितानि, न भारतायाः ।
-नेन भारताऽन्यत्त्वान्प्रकरणेषु होत्राद्येभ्योऽपि धात्व-
-र्थत्वे गावनां वाचत्वनानुपस्थानत्वात् आख्यात-
-प्रत्ययान्तरेण अनुपनीयमाना न कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञाप्यते
-इत्युपपत्तेः प्रयोजनान्तरम् । अथवा 'धात्वर्थोऽपि
-यथाऽऽख्यातेऽसत्त्वभूतः प्रतीयते (तुनुवाचविद्-
-सत्त्वाऽन्वयाद्येभ्यः) । सत्त्वामिधायिना नाम्ना
-तादृक् नैवोपनीयते ॥' अथवा यतो हि धात्वर्थोऽत्र
-जुहोतिना विधेयवसीयते । न च तादृशस्यैव द्रव्यभूति-
-सत्त्वाद्येभ्योऽपि धात्वर्थैः अग्निहोत्रादिपदेः अग्निधेय-
-मानम् इति अप्रत्यभिज्ञानात् सोऽपि भिद्यते । अथ
-तु प्रकरणान्तरेऽपि तत्राश्रयः (अश्रयभूतः) नोपा-
-दान्ते, भावना वा तावदनुत्पत्तयना (असत्त्वभूत-
-धारणानुत्पत्तयना) न विद्यते, तत्र तदेव कर्म
-एतेन यजनेन व्युत्पद्यते अत्रेव कर्म विधीयते, इत्य-
-गमत् कर्ममङ्गलान्तरं भवति । तदथा 'अतिउत्त-
-मश्रुतिः प्राणोपसंगः' 'वत्तरेऽग्निपत्तयः पट्टाः
-पुत्रः पट्टः' इत्यादिषु, यथा च यथाश्रयतेषु 'अव-
-भूयं वनि' इति । यदा तु प्रकरणान्तरमप्यदि-
-शब्दे विधित्व उल्लिखितं संश्रुत्य यावत् बलवत्तया
-उल्लिखितविधिविपरिवृत्ता विपरिवर्तान् अनियममाणं भिद्यते
-इति निश्चीयते, तदा एवमादिष्वपि भेद एवेत्यंगपत्तेः ।
-परमाणेन तु 'भिद्यते भावनामात्रं धात्वर्थो वा-
-यतिभूतेः । नाम्ना हि तदुपादानभासनेनोपाधिपो-
-दिते ॥' नामभिन्नमप्युच्यते हि तदर्थमेव भवति ।

श्रेते तु वज्रश्रवणात्प्रामाण्येपनीतप्रकृतवागप्रत्यभिज्ञानात्
तत्रान्वयान्नामभेद । तस्यत् छाधूकम् ' प्रकरणात्तरे
प्रयोजना फलम् ' इति (सूत्रकारेण) । भाष्यकार ' उप
सङ्गिश्चरित्वा ' इति तद्विहितकालमेव अनुपादेवरूप भेद
हेतुत्वेन दर्शयति इति द्रष्टव्यम् । ' अथोच्येत उपसदोऽपि
विधीयन्ते ' इत्यादि (भाष्य) च अन्वयात्साधिकरणवत्
(' न च यत् समित्सवचेन क्रियते ' इति अन्वयात्साधि
करणभाष्यम् (पृ ४७२) समिदादिपदस्य देवताऽर्वाभि
धाधित्वात् गुणहेतुकमेदानामोऽपि अन्वयेत्यवादेन यथा
समर्पितं तद्वत् इत्यर्थ) अन्वयेत्यवादेन समर्पयित यम् ।

शा— गुणभेदप्रसङ्गे समाप्ते प्रकरणात्तरेण भेदो
ऽभिधीयते । कुण्डपायिनामयने ' उपसङ्गिश्चरित्वा मास
मग्निहोत्रं शुद्धति, मास दशमूर्णमात्मान्मा यजन्ते (मासं
वैश्वदेयेन, मासं वषणप्रपथै, मासं शुनात्सीरीयेण, मासं
त्रिवृता, मासं पञ्चदशेन) इत्यादि अनुम् । तत्र सदेह किं
नैयमिक्कामिहोवादी मासो विधीयते, किंवा कर्मान्तरमिति ।
तदर्थं किं अनुपादेयगुणसंबन्धानुसृष्टीत अर्थनिधि
भेदकारणं भवति, उत नेति । ' तत्रामिहोत्रशब्देन
तत् कर्मापस्थितं यत् ' तस्मात् तत्रैव मासोऽय-
मप्राप्तत्वाद्धिधीयते ॥ ' उच्यते ' कर्मासनिहितं नैव
बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दानु तदुपस्थानमुपादेये
गुणे भवेत् ॥ यत्र चाक्येऽनुपादेयो देशकाल
दिको गुण । श्रुतो च तत्र दूरस्थकर्मापस्थान
समय ॥ ' तेन गन्धस्पर्शत प्राप्तेपरस्थानानत्र
गमात् संनिधानाभावाच्च क्रियैव विधातयेति वचनभेद ।
एव ' हस्तत्वा दक्षिणेन तीरेण आग्नेयोऽष्टाकपाल '
' सपावावर्ग्यं विशिञ्जितं यजेत ' इति देशनिमित्तज्ञे
रपि द्रष्टव्यम् ।

वौ— अत्र च मासादेरनुपादेयस्य गुणस्य पूर्वपक्षे,
सिद्धान्ते विधेयत्वे निश्चितेऽपि इतितात्पर्यरूपोपादेय
त्वेन अनिश्चयान् तादृगुणप्रयोज्यभेदरूपेण वाद्य
ध्यायसंपाति । दूरस्थस्यापि चयनस्य अग्निहोमपद
स्थानोत्तिष्ठोमाह्वये अभिहिते मुत्तप अग्निहोमपदवाच्य
पूर्वकर्माह्वयं मासादेर्गुणस्य संभवति इति पूर्वपक्षोपपन्नान्
अनन्तर ।

सोम— प्रयोजन— पूर्वपक्षे प्रसिद्धाग्निहोत्रे याव-
ज्जीवादिवाले मासस्य विकल्प, कुण्डपायिनामयने
अग्निहोत्रानुष्ठाने च । सिद्धान्ते तु तदुपस्थाभावा
इत्यादि । सुत्रे प्रयोजनशब्द धात्वर्थपर ।

वि— ' मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽयं कर्म वा
गुण । अनृत्य प्राप्तकर्मात्रं मानोऽप्राप्ते विधीयते ॥ ,
उपसङ्गिश्चरित्वेति नित्ये तत्तमसमवात् । अनेकस्या
विधेः शब्द कर्म प्रकरणात्तत्तत् ॥ ' तस्मात् प्रकरणा
न्तरमेवात्र भेदहेतु ।

भाट्ट— कुण्डपायिनामयने ' उपसङ्गिश्चरित्वा
मासमग्निहोत्रं जुहति, मास दशमूर्णमात्मान्मा ' इत्यादि
श्रुतम् । तत्र जुहोतिना अग्निहोत्रादिपदैश्च दूरस्थस्यापि
कर्मेण उपस्थितत्वात् तदनुवादेन ' यदाहवनीये जुहोति '
इतिवत् मासादिरुपगुणविधि, उपादेयदनुवादेयस्यापि
दूरस्थकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावात् । कर्तृबहुत्व
कारादिरुचनेकगुणविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेद ।
अन्ये न कर्मात्तविधि । इति प्राप्ते, सर्वत्र प्रवर्तकस्य
विधे कृतिविषयत्वापरपर्यायमुपादेयस्य, प्रमाणत्वाच्च
अशतशापत्वात्स्य विधेयत्व च प्रमेयम् । तदुपस्थानान्येक
शुचि समानाभिधानश्रुत्यादिना च धात्वर्थभावनात्तृती
स्तुत्यर्थं । योष्योपपदत्वे तु विशिष्टविक्रियोवभिस्य
तमाश्रयति । यथा ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यत्र
अहवनीयस्य उपादेयत्वविधेयज्ञोभशश्रवणात् योष्य-
त्वम् । अत एव तत्र धात्वर्थानुवादापेक्षाया दूरस्थाना-
मपि सर्वहोमाना कथञ्चिदनुवाद । प्रकृते तु मास-
स्वानुपादेयत्वाद्युपादेयत्व धात्वर्थे एव मान्यम् ।
अनस्त समानाधिकरण्येन विधेयत्वमपि तत्रैवेति विधि
तस्य विधानायोपादेय । एव तस्यपि यदि ' यत्
साय जुहोति ' इत्यादिवत् प्रत्यभिज्ञापक संनिध्यादि
प्रमाणं भवेत्, तत अवगता कालौ विधेयत्वम्, कर्मणि
च प्राप्तेऽपि उपादेयत्वमिति वैधर्षिकरूपमभ्याश्रियेत, न
त्वेतन्ति । न च संनिध्याभेदेऽपि नाम्न एव पूर्वकर्मात्
स्थापकता । ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यनेन जुहोतिना
हि यादृशी विकर्तापहोमत्वपरकारिका होमोपस्थिति,
तादृशमेव संनिधिनोपनीतं श्रुतम् ' यत् साय जुहोति '

इत्येतन्नकस्यजुहोतेरपि स्वस्वियवधिपयत्वं आपादपन्ती मन्ति तद्वत्विधेयकं इत्यप्रतिरन्धिरा । अग्निहोत्रादियाम तु अग्निदेवाकहोत्रप्रकारकहोमविशेष्यत्वोपेयं जनयत् जुहोतेन पूर्वकर्मोपस्थापनमापादयितुं क्षमम् । नन्मग्नि- देवतात्वं पूर्वं कर्मैवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । विजातीयहोमत्वस्य नास्ति अतुपस्थितेः, अन्यथा पर्याप्तत्वेन सहप्रयोगानापत्तेः, अतिप्रसङ्गनिराकरणस्य प्राचीनप्रयोगाम्नायेन उक्तिद्वि- क्रमेण स्थापितत्वेन योगान्धनङ्गीकारम् । अन्यथा मूल्यैल्लक्ष्यादिभिर्या अतिप्रसङ्गमन्नाथैरपि रुद्धङ्गीकारे होमादारपि कदापनेः । अतो न नास्ति तदुपस्थितिः । अत एव यत्र नामैव अतुपादेयगुणयोगेन धृतम्, न तु घटुः यथा ' तवैभ्यो दस्यपूर्वमातौ ' इत्यादौ, तत्र नामार्थत्वेन उपादेयत्वामानाधिकरूपेण विधेयत्वप्रपञ्चौ नामकन्योपस्थित्या तत्प्रतिरन्धरा कर्मान्तरम् । अस्तु वा उपादकस्य प्राचरणिःकदाचिदन्तरत्वं । अतो नास्ति प्रपञ्चे जुहोतेविधेयार्थत्वप्रतिरन्धरायोगात् अतुपादेयगुण- युक्तानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरत्वात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ।

अथ चातुपादेयगुणभागस्य सङ्ख्युपादेयत्वापनगदास्य धात्रिणोऽर्थात् धात्र्यर्थेयुक्तुपादेयत्वापदान् व्यासराः । अतुप- स्थितेः उपादेयत्वामानाधिकरूपेण विधेयत्वप्रतिरन्धराः सः । अत एव न प्राचीनरीत्या अतुपदेयगुणयोगेण एव प्रयोक्तव्यं, अपि तु उपादेयगुणभागान्नाभाव एव इति ध्येयम् । अतः सिद्धं कान्यद्विदिशकर्मन्तरविधानोपेयत्वं ।

एवम् ' सरस्यया दक्षिणेन वीर्येण आग्नेयोऽह्नयाःपाकः ' इति, देशरूपानुसारेयस्य आग्नेयपदस्य साधारणत्वेन पूर्वं कर्मोपस्थापनमाभावात् । निमित्तस्य तु ' सत्रायगूर्न निधजित्त यजेत ' इति आमगुण संकल्पः, तदुक्तं स्वम- द्भुवैरोऽपं ' विधजित्तया यजेत ' इत्यस्मात् कर्मान्तरम् । न चानेन रिनिबुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा तेनोत्पत्तिः, विनि- शेषादिनामानाधिकरूपेण अवगताया उत्पत्तेः संनिधि- रिनि चाये प्रमाणाभावात् ।

सङ्कटम्-- ' उपेऽग्निहोत्रमन्त्रात् स्थात् । '

शंकर-- ' प्रक्रियान्तरतो भेदः । '

• ननु अतुपादेयान्त्रेऽपि विष्वादिवाक्यविहित- वागविर्त्तरइत्तेः प्रकरणान्तरन्यायो नास्ति इत्याहृह ।

सु. पृ. ७५३, • ननु धात्वाद्वाध्यापयितः प्रतियोगि- कर्मप्रहणसंभवत् शाःनाऽन्तरे प्ररुषात्तन्त्रयो भवि- ष्यति इत्याहृहृका । पृ. ९८५, • पञ्चविंशद्विषु च एकदापा गयेषु नादानान्तरेषु एकवाञ्छान्नाचिनोऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यति इति आशङ्का । पृ. ९८५, • ' वारण्या निष्कासेन तुपैश्चायमृथं यन्ति ' इत्यत्रापि प्ररुषात्तत्वात् भेदोक्तिः संनिधिविरुद्धमात्रेणैव न तु पस्तुतः प्रकरणान्तरन्यायोऽस्ति (अत्र) उपादेयगुणामाभावात् अवमूक्षपदेन आग्रगतसमाप्ताधिकरणेन सौमिकत्वमृथस्यै- वोपस्थितत्वात् । भेदस्तु गुणदेव । कौ. २।३।२।२४ पृ. ८४. • प्रकरणान्तरन्यायेन ' अस्तीनि वाचयेयुः ' इत्यत्र कर्मान्तरत्वं निश्चितम् । सोम. १०।२।२०. • प्रकरणान्तरन्यायेन दस्यपूर्वमाधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य कन्ववसोमयाग्नेदेशेन विधेयपूर्वकालवितोषणत्वा विधा- नम् । पूर्वपठे । भाट्ट. ४।३।२३, • प्रकरणान्तर- न्यायेन प्रसिद्धोऽग्निमग्निगृहस्यतिषवापेक्षया कर्मान्तरमेव तत्तद्वर्मेकं अग्नि-वाजपेयपूर्वकालत्वविशिष्टं विधीयते ' अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत ' ' वाजपेयेनेयुवा ह्यस्मत्तन्त्रेण यजेत ' इति । ४।३।२०. • प्रकरणान्तर- न्यायेन ' मास दस्यपूर्वमाध्यामन् ' इत्यत्र कर्मान्तरम् । (नित्यान्वा दस्यपूर्वमाध्याम्या कुण्डवायिनामवनगत्तौ दस्यपूर्वमाधौ कर्मान्तरम्) । कौ. २।३।२।२४ पृ. ८८. • ' अथैव यजेतः ' इत्यादौ अपथयन्त्यस्य प्रयोगविशेषप्रमाणितोऽभेदकत्वेऽपि कर्मप्रत्यभिहोऽभेद- कत्वाभावात् न प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । (पूर्वपठे म्पित्वा इदम्) । २।२।८।२१ (२२ के.) पृ. २४९, • ' अथैव यजेतः ' इत्यादौ परितोषात् अथ शब्दानुशासनं इतिवत् अपिहास्यत्वात्तत्रामात् युक्तमेव प्ररुषात्तन्त्रन्यायेन कर्मान्तरत्वं इत्याहृह । २।२।८।२१ पृ. २४८. • एतवा पुनरुपेयसमितया हृषया इव्वा अग्निहोत्रं जुहोति ' इति विधौ प्ररुषात्- तन्त्रन्यायेन कर्मान्तरत्वात्का कालविधित्तकर्मान्तरविधाने योकापत्तेः होमपरिग्रहकपत्तिः न इष्टपत्तिः । भाट्ट. १०।८।७. • कथमिति पृष्टे ' नामि वा एवम् परस्य क्रियते ' इत्यादिना ' अतुपत्ते ' इत्यन्तेन विष्वादिवाक्यानां

विधायकत्वानेनात् न कथासोपाशुत्वानुसारे. समवति
 ह्युक्ते अनुपादेवान्तरालकालान्वायात् प्रकरणान्तरन्याये-
 नानि कर्मविधियाभिधानम् । सु. पृ. ७५३. * केचित्तु
 प्रकरणान्तरन्यायेन (आदेशद्वयत्व) भेद नमर्थयन्ते ।
 तथाहि यदि अनिदिग्मानत्वेन अनुपादेयत्वलेऽपि
 गुणस्यैव भेदकता, ततः ' मासमहिहोत्र ' इत्यत्रापि तस्यैव
 भेदकत्वोपपत्तेः कृत प्रकरणान्तरेण । अतः अनुपादेयत्वा-
 बन्धिन प्रति तावत् प्रकरणान्तरस्यैव भेदकता इति
 स्वीकृतव्यम् । न च एवमपि वस्तुनिव्यभावात् कथं
 तस्य भेदकता । भेदबोधकतादाशया तत्प्रतिषेधोक्तिरुक्तमौ-
 पादिश्याभावकल्पस्य अमानिषेः मासमहिहोत्रम् इहापि
 तुल्यत्वात् इत्याहुः । तत्र । कौ. २।२।३।३ पृ. १६६,
 * यामाद्यनप्रकरणे ' प्राणीयमहर्भयति ' इत्यन विनि-
 यमनाविग्रहादेव कर्मान्तरत्वम् । भाष्यकारीयप्रकरण-
 न्तरन्यायेन भेदोक्तिस्तु अप्रातोपादेयगुणान्वावविशिष्टा
 सनिधिमार्गेण व्याख्येया । २।३।१।१२ पृ. ८३,
 * दोहाधिकारे ' वस्तुमात्रभेद ' अन सिद्धान्ते दार्शपूर्ण-
 मादिनेपालम्भान् अयमात्मम्. संस्कार्यन्पादेयगुण-
 योगान् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरमिति सिध्यति । २।
 ३।६।१७. * न च प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वसद्भा-
 वात् (' ए एतेनाग्निष्वाऽप्यनेन वदते ' इत्यन) । ' एष
 चाव ' इत्यनेनाग्नौवादेन उद्विदादीना यजान्तराया
 संनिहितत्वात् । भाट्ट ५।३।१४. * न च सिद्धान्ते-
 ऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन प्रतिद्वयद्वयापेक्षया कर्मान्तरत्वम्
 न पदद्वयवृत्ति, किन्तु कर्मान्तरेष्विव तेषु पदद्वयव्यव-
 भास्यैवावृत्ति इति वाच्यम् । एवञ्जातीयवेषु कर्म-
 भेदात्मात् । सोम. ८।३।३. * ' ननु अथैष
 योति. ' इत्यादी अथशब्दानुरोधेन वक्ष्यमाणपणमकि-
 रस्यापि उपपत्तेः अर्थनिधिसत्वेन तद्वद्वद्वयव्यवस्था-
 पादेयगुणस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भेदकत्वोपपत्तिः ।
 कौ. २।२।८।२१ पृ. २४८, * प्रवृत्ते (दाशायण-
 यज्ञानये) पूर्ववृत्तिविच्छेदकामात्वात् प्रकरणस्य चोप-
 स्थापकस्य सत्त्वात् न प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः ।
 २।३।१।८ पृ. १९. * फलस्य अनुपादेयत्वेन कर्म
 उद्विद्य उपादात्तमात्रकत्वात् फलपक्षे विधायकस्य

कर्मोद्देशेन कर्मोपादात्तत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्म-
 स्वरूपविपर्ययात् । सु. पृ. ८२०. * यत्र वेदान्तरे
 एव विनियोग वेदान्तरे च आख्यातसामानाधिकरण्या
 विना वदन्ते उपोतिष्टोमः इत्येवकल्पे कालदेग्नाद्यन्वय ,
 तथापि प्रयोगविधित्वात् तत्सिद्धयन् एव स्वर इति
 बोध्यम् । आख्यातसामानाधिकरण्ये नति प्रकरणान्तर-
 न्यायेन कर्मावस्थापत्तेः । कौ. ३।३।३।१० पृ. ३२६.
 * ' यन्ति ' इत्यनेन तु (चरुणप्रथासु ' वाद्यन्त्र निष्का-
 सेन तुषैश्चावस्थयन्ति ') प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मा-
 न्तर विधीयते । शा. ७।३।४. * सजनीयस्य सनिधौ
 ' आश्विन ग्रह गृहीत्वा उपनिष्कम्प यूप परिष्ययति '
 इति ध्रुतेन वचनेन यद्युत्तराधाराण्यूपपरिष्यागा-
 नेषु यूपपरिष्यागान्तर सजनीयाङ्गत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेन
 अन्वयात्प्रा यूपदादर्थप्रयोजक विधीयते । भाट्ट. ४।४।९.
 * सूयप्रजापत्यो उलत्तिशिष्टत्वाभावेन बलीयस्त्वानु-
 पपत्तेः, सार्थं च प्रतश्च जुहोति इत्यस्य अनुपादेयकाल-
 सवन्धात् प्रकरणान्तरन्यायेन पूर्वपक्षे कर्मविधिव्यवधानः ।
 सु. पृ. ४३१. * सोमे दीक्षाया राज्ञो जगरणम् ।
 शशिक्रजामरणस्य दृष्टायत्वेन प्रमत्तानुपपत्तेः. तस्याप्य-
 दृष्टायत्वेऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन विजातीययोः जागरणयोः
 एकदृष्टजनकत्वे प्रमाणाभावः । भाट्ट. १।३।१८.
 * ' हृदयस्त्रायेऽवति ' इत्यादी प्रकरणान्तरन्यायेन स्वतन्त्र-
 मेवाग्रान् हृदयानुद्देशेन विधीयते (इद पूर्वपक्षे) । कौ.
 २।२।६।१७ पृ. १०८. * ' एताव (उद्वतानीयग)
 गुनराधैर्धर्मितया इष्टया इष्या अग्निहोत्र जुहोति '
 इति वचन तु प्रकरणान्तरन्यायात् सोमाङ्गत्वात् उद्व-
 तानीयेष्टयद्भवति वा कर्मान्तरविधायकमिति । इदं
 पूर्वपक्षे । भाट्ट ३।५।१३. * न च प्रकरणान्तरन्यायात्
 यजान्तराणामिह वान्परिधिर्न धमवतीति शक्यम् ।
 (' एष चाव प्रथमो वशो यजानाम् ' इत्यन)
 ' यजानाम् ' इति शब्देन यजान्तराणामपि विधिर-
 वर्तमानत्वेन अविपरिवर्तमानत्वरक्षण-प्रकरणान्तरन्या-
 यात् इति । सोम. ५।३।१४. * ' श्वेदकसिद्धते ' ।
 ननु प्रसिद्धदृष्टयन्दाभिधेयव्युत्तिविधानमेवास्तु, विनिति
 लक्षणया उद्वयकर्मविधि. इत्याद्यङ्क्य प्रकरणान्तरन्यायात्

कर्मान्ताविधिरेव इत्याह ... । (इदं पूर्वपक्षे) ।
 ७।१।१४. * ब्रह्मविविधः वाच्येवप्रकरणे श्रुतस्तत्र
 प्रकरणान्तरन्यायात् कर्मान्तरमेव विधीयते । कल्पतरुः .
 १।१।१ ब्रह्म. पृ. ६८. * प्रकरणान्तरन्यायस्य
 स्वरूपम् । सत्यपि उपायेवर्तकैः (अन्त्याधिकरण-
 न्यायस्यान्त्यात् प्रकरणान्तराधिकरण-) न्यायस्वरूपस्य
 अवाक्यम् । अन्त्यात् हि उपादेयतामन्तनीवृत्त्य पारि-
 शेषेण शास्त्रेषु विधेयत्वापादनमेव व्यापारः । प्रकरण-
 न्तरस्यत्वे तु न पारिशेषेण विधेयत्वापादनं व्यापारः ,
 विशिष्टविधिविधयः कालादेरपि विधेयत्वाङ्गीकारेण
 तद्व्यवहारः । अस्ति सत्यपि विधेयान्तरे स्थापादितो-
 पादेयतासामानाधिकरण्यान्वयार्थं शास्त्रमैऽपि विधेयता-
 ऽऽपादनम् । कौ. २।३।१।२४ पृ. ७९.

* अन्तेतिशोभे उदयनीयः न कर्मान्तरम्, संनिधि-
 सत्त्वेन प्रकरणान्तरन्यायाभावात् । इदं पूर्वपक्षे ।
 भाट्ट. १।१।१५. * प्रकरणान्तरन्यायाभावेऽपि
 अनुपादेयान्वयस्य अकर्मविधित्वापादकत्वं दर्शयितु-
 म्वाह ... । सु. पृ. ७६४.

* याग्यीयशब्दस्य निमित्तपरत्वात् अवच्छेदकत्वं
 स्वस्वगतुपादेयत्वात् शेषपक्षेः अनुपादेयगुणान्वयस्य भेदक-
 रणभेदकत्वस्य विचाणत् कर्मविपरिवृत्तेः प्रकरणान्तर-
 न्यायायोगेऽपि अनुपादेयत्वनिमित्तमेव चिन्ताऽनन्तरं
 बुद्धिसत्त्वोपपत्तेः प्रकरणान्तरविन्तयाऽपि सत्यपि: स-
 भवति । सु. पृ. ९६५.

* गंगां विना प्रवृत्तवृत्तिच्छेदाभावे प्रकरणान्तर-
 न्यायाविषयत्वात् भेदकत्वं न संभवति । सु. पृ. ८२०.

* पारुषर्षीयत्वेन उक्तव्यवहारः अमिहोद्यम्य प्रकर-
 णान्तरन्यायासम्भवेन कर्मान्तराद्यनुपपत्तेः तस्यैव अ-
 नुपपत्तेः कारणत्वात् अवप्यन्तरमात्रपरिधाने लाघवम् ।
 भाट्ट. १।०।८।

* अनुपादेयान्वयस्य विधेयत्वेव प्रकरणान्तर-
 न्यायोपयोगित्वात्, भाट्टे (शपथं धेनुं, ईशमात्र-
 भेत् इत्यदौ) उदाहारेणोक्तम् । (इदं पूर्वपक्षे) ।
 कौ. २।३।५।११ पृ. ४५.

प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणन्यायः । अनुपादेयानां
 देशादीनां कर्मत्वानि विद्यमानानां कर्मभेदकत्वं नास्ति ।
 अवेष्टेरन्त्यायपक्षत्वम् ॥

संनिधौ स्वधिभागात् फलार्थेन पुनःश्रुतिः ।
 २।३।१३।२६ ॥

भाष्यम्— अस्ति अवेष्टिः ' आग्नेयोऽष्टाङ्गपालः
 पुत्रेहाशौ भवति ' इत्येवमादिः । ता प्रकृत्य उच्यते
 ' पत्न्याऽष्टाङ्गकामं वाचयेत् ' इति । स न उदेहः, किं
 कर्मान्तरमवेष्टेः, उत अवेष्टिरेवेति । किं प्राप्तम् ! कर्मा-
 न्तरमिति उक्तेन न्यायेन । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संनिधौ
 फलार्थेन पुनःश्रुतिः अवेष्टेरिव, न कर्मान्तरमिति । कुतः !
 अविभागात् । एतया इत्येव शब्दो न शक्योति
 अवेष्टया विभक्तं वागमन्यं वक्तुम् । संनिधित्वस्य प्रति-
 निर्देशक एव शब्दः । तस्मात् अवेष्टिरेव अष्टाङ्गकामस्य
 विधीयते इति । किं प्रबोध्यम् ? यदि अवेष्टिः आग्ने-
 यादीनि हवीषि, अथ कर्मान्तरं अन्यहविष्यो वाग इति ।

वा— सर्वेषामेव अस्मिन्निर्वाहप्रत्युदाहरणार्थमिदं
 मारभ्यते । कल्पकृतं प्रदर्शनमात्रम् । तत्रापि तु
 देशाङ्गीत्यभि उदाहरणानि । ' उभे दर्शपूर्णमास्या
 यजेत् ' ' वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत् ' ' वान्नीवं
 दर्शपूर्णमास्या यजेत् ' ' दर्शपूर्णमास्या स्वर्गकामो
 यजेत् ' ' दीपात् त्विष्टकृतं यजेत् ' इति । सर्वेषु
 पूर्वाधिकरणेन देशादीनि प्रति विधीयमानत्वात् कर्मा-
 न्तरं प्राप्तम् । आह प, ' विहितस्य विधिनोन्ती-
 त्वनुपपत्तेः प्रकृत्यते । अत्रोदाहरणमुदेष्टयं न
 चात्रोदेष्टयसंभवः ॥ ' अत्रोदाहरणानि तु एकात्मने
 उदेष्टयानि कर्माणि । न च उदेष्टयानां उदेष्टयैः त्वन्वयः
 अवकस्यते । देशाद्युदेष्टो न विधीयमानानां कर्मण्यं
 स्वस्वगतुपादेयत्वं सुगपदिष्यनुदाहरणत्वात् अवुक्तम् ।
 तस्मात् कर्मान्तरमिति । इति प्राप्ते, अमिधीयते ।
 ' भिन्ने हि विधिसामर्थ्ये उत्पत्तिविनियोगयोः । तत्र
 मत्तं गतावेकमसत्त्वात् तद् द्वयं भवेत् ॥ ' अगत्या
 हि तेनेकोदाहः तेनेव च विनियोगः किञ्चे । स्यात्
 तु गतो विनियोगकस्य उदरिद्विष्यार्थावन्तुदाहान्
 अन्येभ्यो व्यादिकानां च विदित्विदमानानां विनियोग-

सामर्थ्यमात्रमेव शक्यते । ' न चात्युद्दिश्यमानत्व-
मनुवादत्वकारणम् । नोपादानं विधेयत्वे प्राप्य-
प्राप्तियशो हि ते ॥ ' यद्यपि देवादीनि अनुपादेय
स्वमाचक्षत् उद्दिश्यन्ते, तथापि अज्ञातत्वात् तेषामेव
ज्ञावते विधेयत्वम् । उपादीयमानस्य च कर्मणः तादृश-
स्यैव अन्येन पर्युपस्थापनात् अनुवादत्वम् । अछिन्धाने
तु व्यपसृपस्थापनात् विधि नोपादानमात्रात् इत्य-
विशेषः । तस्मादभेदः । विपरिदृच्छिरेव चेह अविभागा-
शब्देनोच्यते । विशेषेण तु अवेष्टौ एतच्छब्दप्रत्ययात्
इति ।

प्रयोजने तु बोधयन्ति । कर्मान्तरेऽपि किल एत-
च्छब्दवृत्तात् सादृश्यप्रत्ययात् आप्रेषादीन्त्येव हवींषि इति
वचनं अन्यहविषो वाग इति । तत्तु अत्रोच्यम् । ज्योति-
शदिवत् एतच्छब्दस्य प्रस्तुयमानमुपस्थाप्योपपन्नौ ख्या
साहचर्यलक्षणाऽनुपपत्तेः । तस्मात् सुष्ठुक्त कर्मान्तरे
अन्यहविषो वाग इति (भाष्ये) ।

एवमुक्तानि उपादानानि यत् भेदकारणानि । इत्य-
न्तरे तु चत्वार्षेव भेदकारणानि शब्दान्तर-संज्ञा-गुण-
परानि उदाहृतानि । पुनः श्रुतिप्रत्ययोः शब्दान्तरे एव
अन्तर्भावात् प्रकरणान्तरस्य च पर्याप्तप्रहृष्टभा-सार्थत्वात् ।
तत्तु अयुक्तमिव दृश्यते । न हि पञ्चदशत्वोऽप्यस्तौ
यजति शब्दान्तरस्य प्रतिपद्यते । नापि एकशेषेण तन्त्रे-
चचारिणः समदृश प्रजापत्यशब्दाः समरन्ति, यजै-
करप्रत्यभिज्ञानात् । तथा चोक्तम् ' आदित्ययौगपयम्
इति ' गंधकाऽमात्रात् ' इति च । चरन्ति च एववागीक-
वानामेतरत्वम् ' अपि याऽ' यतिरेकाद्रयशब्दाविभागाद्वा ' इति ।
तस्मात् ऐक्यशब्दे सत्येव कारणतायात् भेदमपश्यतः ।
शब्दान्तररक्षणं तत्रभवत्ते माथ्यान्तरवृत्तः । प्रकरणान्तर-
राश्या विना पत्यादीनां भेदकत्व उक्तमपि न दृष्टं ' सनिधौ
राविभागात् ' ' कर्मान्तिर्वागर्थेन पुनः श्रुतिः ' इत्यादौ ।
तेन प्रचभिज्ञाननिमित्तत्वात् फलायनशुद्धीनं प्रकरणान्तर-
मेव भेदकारणे भवदपि स्मरेयितम् । फलं च प्रकरणान्
गन्तव्यत्वेन न निर्दिशितम् । इदमपि ' एक वा सयोग-
स्वचोदनाख्याऽविद्योपात् ' इति एकरवदेतुविपर्यवचतुष्टय
(एकरवदेतु च तत् विपरीतचतुष्टय च इति त्रिहः)

अस्य ज्ञापक इत्युक्तम्, तदपि प्रस्तुतेऽधिकरणे अन्ये-
यामधमशात् इति नालोचितम् ।

तस्मात् यथोच्यते । पठेन भेदहेतवः । तथापि तु
सिद्धान्ते संज्ञा-शब्दान्तरयोः गुणसंख्ययोश्च भेदो वक्तव्यः
सन् नोक्तः इत्यभिधीयते । ' स्वरूपानभिधानत्वात्
संज्ञा शब्दान्तरात् पृथक् । व्यासस्यसमवायाच्च
संख्या भिन्ना गुणान्तरात् ॥ ' संज्ञा हि स्वयंस्वा-
पत्तानि क्रियामभिधाना निच्छेदमानात् भिन्नि ।
सत्याऽपि युगात् अनेकेतेषामानसमवेता पूर्वसमव-
दगुणान्तरात् गिन्यते इति ।

शा— ' अत्रापि नाशदेशादेरुद्देशान् कर्म वत्
प्रति । उपादेयं, तथा च स्याद् विधेयं, तेन
भिद्यते ॥ ' अत्र श्रुतः ' संनिधावविभक्तत्वं कर्मणः
प्रत्यभिज्ञया । गम्यते तेन तस्यैव फलाद्यर्थो पुन-
श्रुतिः ॥ सर्वं कर्म विधातव्यं तथापि तु न
भिद्यते । उपात्तिविधिभेदे हि भेदो नास्ति च
कोऽत्र न ॥ '

देवकालनिमित्तान्तरमस्काराणां सनिधौ पूर्वाधिक्य-
प्रत्युदाहरणार्थं इदमधिकरण इति प्रत्युदाहरणत्वमान्तर-
संगतिः ।

सोम— प्रयोजनम्—पौर्णमास्यादिवाक्येषु कर्मान्तर
विधौ कर्माधिक्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु तदभावाः । एतासा
इति वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वे तसिन्तु कर्मणि
' अ-यत्तानु तु सोमस्य ' इति सौमिकधर्मशास्त्रे । अत्राप
वाग्नेन सोमहविषो वाग, कर्तव्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते
वाग्नेयविहविषिना अवोदितेव इति दार्ष्टिके व्यक्तम् । एते
विभागात् निर्दिश्यते. इत्यर्थः ।

वि— ' यजेत् समे पौर्णमास्या यावधीव तथैतया ।
अत्रायनाम इत्यादौ कर्मभेदोऽयथा गुणः ॥, विष्णुपा-
दानत्रोक्त्याद् देशादेरनुपपत्तित्वात् । आबन्धने कर्मविधौ
तद्रेद पुनश्चित्त ॥, देवादिशोकासाप्राक्षेविधिनं शेषता
तयोः । पुनश्चोयोर्वाहितत्वात् पुनश्चत्वात् रान्तरते ॥ '

भाट्ट— पञ्चानामपि अनुपादेयानां सनिधौ प्रत्यु-
दाहरणानि । दर्शापूर्णेमासकल्पने ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यजेत ' ' समे दर्शापूर्णेमासाम्या यजेत ' ' यावधीव

दशपूर्णमास्या खजेत' 'दशपूर्णमास्या स्वर्गकामो खजेत' इति चतुर्णाम् । स्वित्पूर्वप्रकृत्य 'शेषात् स्विष्टकृतं ववति' इति श्लेषरूपसंस्कारस्य । अत्र सर्वत्र संनिधानात् स्वविषयवृत्तिविषेयत्वप्रतिबन्धात् प्राप्तसौध कर्मणः कालदेशनिश्चिष्टप्रयोगमार्गं विधिलान्नस्य अनु-
 भव्यते, न तु कर्मोत्पत्तिमिति विचरे । यत्र तु प्रयोगोऽपि प्राप्तः 'य इयमा' इत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालदिग्मात्रविधिः समरति । देशकालयोः उपादेयत्वा-
 संमतेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोगविधिः । निमित्तत्वेत्ये तु सिद्धे निमित्तनेमित्तिरुद्धेः अङ्गङ्गित्वात्समवात् प्राप्तव्यापि कर्मणः निमित्तसम्बन्धानुमित्वात्प्रथमार्थत्वेन विनियोग-
 विधिः इति वक्ष्यते । पञ्चतल्कावेषोस्तु तदुद्देशेन प्राप्त-
 कर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव । अतो न संनिधिसत्त्वे-
 ऽपि अनुपादेवगुणगौरेऽपि कर्मन्वयम् ।

मण्डन— 'देवात्रकामव्यापेष्टिः ।'

शंकर— 'संनिधौ कर्मभेदे न ।'

• प्रकरणान्तरच्छायां अनुपादेव-संनिधिसचिचः
 अर्थनिधिः इति चेत् चित् । तत्र 'कारणा निष्कत्वेन
 त्रुपैश्चाकृत्यं सन्ति' इत्यत्र व्यत्ययेः । किन्तु विषेः
 उपपदावसंक्रमात्प्रवेनेन सहकृतः अर्थनिधिः इति । तान्
 व्यसंनिधिरिव स्युस्वतः अनुपादेयसंनिधिः प्रवेदवः,
 किन्तु तत्रार्थे निधेः उपपदावसंक्रमात्समवा । य च यथा
 अनुपादेवसंनिधिना भवति, एवमुपादेवद्वयसंनिधिनाऽपि
 भवति । चाख. छ. ८८.

• प्रकरणप्रकरणान्तरानुपादेवः वेदेनैव कृतः ।
 या. ३।४।८।२०.

• प्रकरणविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युक्तयम् ।
 ३।४।३।१।

राजसूये उपसदः प्रकृत्य 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन
 मन्वन्ति, अन्तत्वात्वापेक्ष, उपरिष्ठाद् वैष्णवेन' इति
 पठ्यते । यत्र 'पुरस्तादुपसदा सौम्यं चरुं निर्वपति,
 अन्तत्वात्वापेक्ष, उपरिष्ठाद् वैष्णवम्' इति सत्त्वापादमूलात्
 प्रयोगेऽप्येते चरुः इति स्पष्टम् (३।४।३) । प्रयोग-
 चन्द्रिकायां तु 'पुरस्तादुपसदा सौम्यं चरुं निर्वपति,
 अन्तत्वात्वापेक्ष, उपरिष्ठाद् वैष्णवं विक्रपालम्' इति

इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रात् (३।४।२०।१९) ।
 वीधायवश्रौते तु (३।२।३७) 'मय्ये (उपसदहनि)
 उपसदानन्तरेण त्वाद्युपसदाकालम्' इति विशेषः । अयं
 तानीमानि हवींषि किं उपसदासंज्ञत्वेन विधीयन्ते, काञ्च-
 मानं वा विधीयते इति विचारे पूर्वपक्षमाह । पूर्वावि-
 करणे प्रकरणविभागोऽपि सिद्धान्त उक्तः । तत्रैव उक्तार्थ-
 श्वन्तर । प्रकरणस्य उपसदा सौम्यवर्वादीना च
 प्रकरणस्य न विभागः । प्रकरणस्य अविभागे सति
 सौम्यादयः उपसदासंज्ञात् उपसदासंज्ञोपसदा श्रुतत्वात् ।
 हि यस्मात् उभयं उपसदासंज्ञं कालविधित्वात्पुन्य
 विप्रतिषिद्धं विरुद्धमेव । तस्मादुपसदासंज्ञत्वम् ।

अपिवा काञ्चमानं स्याददर्शनाद् विशेषस्य । ६॥

अपिवा इति चन्देन पूर्वपक्षान्तरात् श्रोतयित्वा
 सिद्धान्तमाह । न इमानि हवींषि उपसदासंज्ञत्वेन विहि-
 तानि, किन्तु तदनुष्ठानस्य उपसदां पुरस्ताद् अन्तर्य उप-
 रिष्ठादिति काञ्चमानमुक्तं स्यात् । इमानि सत्त्वा हविःसु
 अहमादिदशमानानि शीघ्रि हवींषि उपसदासंज्ञात् तदाकदा
 कर्तव्यानि इति तदोच्यते । इतरन्तत्वात् काञ्चमिधानात्
 एषा हविषा विशेषस्य भेदकत्वात् धर्मस्य अवर्शनात्
 दर्शनस्य सम्भवात् । इतरत्वात् कालविधानं तु 'आग्नि-
 माकलादूर्ध्वं अनुवाशैश्चरन्ति' इत्यादि । तस्मात्
 धर्मान्तरे कालसयोग उक्तः इति सिद्धान्तः । के.

• प्रकरणान्तरस्य यतदेव प्रयोगेन कर्म नाम
 तदङ्गत्वं विज्ञायते इति । यदि व्यपकरणाधीतव्यापि
 कर्माङ्गत्वेन स्यात्, ततः प्रकरणान्तरस्यैकं भवेत् ।
 वा. ३।४।८।२०.

• प्रकरणक्रमधिकरणम् । प्रकरणक्रमयोर्विरोधे
 प्रकरणं बलवत् । ३।३।१।४. 'यदाबलाधिकरणम्'
 इति विन्धो प्रथमम् ।

• प्रकरणान्यां पवमानहविषा व्याधानार्थता
 वाधित्वा 'यदाहवनीये जुह्वति' इति वाक्येन अन्य-
 र्थता विज्ञाप्यते । वा. ३।४।३।२२ तु. ७३७.

• प्रकरणपूर्वितानामपि क्लेशे पुनस्तदर्थमादि-
 र्भवति । वा. ३।४।३।२४ पृ. ८३३.

● प्रकरणवाचः । यत् स्ववाक्ये एव विधीयमान-
स्यैव किमंशपूर्व पदान्तरेणोपनीयते, यथा 'युं हि सः
स्वांती' इति प्रतिपद्विधीयमानैव वाक्येन द्वियज-
ज्ञानेन कृतुना संकल्पते, एव प्रकरणवाचो युक्तः । यथा
च द्वादशोपसर्गस्य विधीयमानस्यैव किमंशपूर्व अहीन-
शब्दः करोति । या. १०।५।१।१७.

● प्रकरणलभ्येऽर्थे शब्दव्यापारमानः । सोम.
६।५।६ छ. ४८४.

● प्रकरणान्दोने तदुपचारिमाने धर्मा विधीयन्ते न
साक्षादन्नेवेव वेद्येण इति 'आरादधीति चेत्, तद्वाक्ये
हि तदर्थत्वात्' इत्यन वक्ष्यति । वा. ३।१।१०।१२८
पृ.७२९.

● प्रकरणविनियोगाधिकरणम् । ३।१।५।११.
मीमं. छ. २६६४ 'प्रकरणधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● 'प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य' (३।७।१।
१-५) इत्यधिकरणे प्रकरणान्दोने बहिर्धर्माणा अन्न-
प्रधानार्थान् धनस्यापविष्यते । कु. ३।१।१०।२०.

● प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । ३।७।
१।११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः बहिः छेदनाश्रमभगाद्यो बहिर्धर्माश्च,
वेदिः हविषासादानाद्यो वेदिधर्माश्च आग्राताः । ते सर्वे
मन्वात्स्यैव नाद्राना प्रधानानीनाम् । तदि धर्मजात
अन्नात्स्यैव प्रधानार्थत्वेन वा विशिष्य असंयुक्तं न
संयुक्तम् । प्रकरणविशेषान् प्रधानानामेव हि प्रकरणम्,
नाद्रानामिति । इति पूर्वः पद्यः ।

सर्वेषां वा, शेषत्वस्यातन्मयस्यत्वात् । २ ॥
पूर्वपद्यस्य निरुक्तयो वाच्यः । न प्रधानमात्रस्य
ते धर्माः, किन्तु सर्वे आद्राना प्रधानानां च म्युः ।
बहिर्धर्मानां च शेषत्वम्, तस्य अन्तःसंयुक्तत्वात् ।
तच्छब्देन पूर्वपद्योक्तप्रकरणविशेषस्य परामर्शः । शेषत्वस्य
प्रकरणविशेषप्रयुक्तत्वात् । 'सर्वेषां हवींसासादानां च'
इत्यादिवाक्यसंयुक्तं हि शेषत्वम् । तस्मात् अन्नेषु प्रधानेषु
च ते धर्माः धर्मिनः इति सिद्धान्तः ।

आरादधीति चेत् । ३ ॥
पिण्डपितृयज्ञीयं बहिर्धर्मा आरात् आराधिकृतधर्मकत्
स्यात् दर्शपूर्णमासगतबहिर्धर्मसंयुक्तं स्यात् इति । इति चेत्
पूर्वपद्यो ब्रूयात् ।

न, तद्वाक्यं हि, तदर्थत्वात् । ४ ॥
न पिण्डपितृयज्ञस्य बहिः दर्शपूर्णमासबहिर्धर्मैः धर्म-
कत् । हि यस्मात्, धर्मजातस्य यद् वाक्यम्, तद् प्रधान-
वाक्यैकवाक्यभूतं वाक्यम् । तथा च प्रकरणसहकृतं धर्म-
वाक्यं विभाषकम् । पिण्डपितृयज्ञश्च न दर्शप्रकरणगतः ।
तस्मात् पिण्डपितृयज्ञे न दर्शधर्मप्राप्तिः । तदर्थत्वात्
इति स्वप्नोपे पद्यमी । तदर्थत्वं प्रधानार्थत्वमालोच्य धर्म-
जातस्य शेषत्वात् । बहिर्वेदितद्वर्माणो तु यत् वाक्यम्,
तत् दर्शपूर्णमासाम्ना सह एकम् । तेन वाक्येन सह एक-
वाक्यता गतमित्यर्थः । तेन यत् तदेकवाक्यान्तर्गतं बहिः,
तस्यैव दर्शनार्हियः तद्वर्माणियः, न तु निषेधवाक्यगतस्य
पिण्डपितृयज्ञस्य बहिःपः ।

लिङ्गदर्शनाद्य । ५ ॥
'स वै प्रयामेवधेऽभिधायति, ततो हि प्रथमावाच्य-
भागी वक्ष्यन् भवति' इति अभिधारणस्य आश्रयभागा-
त्सर्वं दर्शयति । तदेतत् लिङ्गदर्शनं धर्माणा अन्नप्रधान-
ार्थता बोधयति । चकार 'सर्वेषां शेषः' इति सिद्धान्त-
प्रतिष्ठापकस्यार्थः । तस्मात् अन्नप्रधानोभवायाः धर्माः
के.

● प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । ३।७।
१।११ ॥

सो दर्शपूर्णमासो । एव सन्ति बहिर्धर्मा वेदिधर्माश्च ।
एव सर्वेहः किं बहिर्धर्माश्च प्रधानस्य अन्ना-
प्रधानानामिति । वाक्यप्रकरणविशेषाविशेषादन्नेन समाना-
समानविधानामेव धर्माणां निरूप्यते । न तु वाक्येन
प्रकरणविशेषाविशेषात्स्यैव, तयोः पूर्वमेव निरूपितत्वात् ।
अत्रान् पूर्वपद्योक्तप्रमाणैः । यद्यपि 'बहिर्धर्मा हवीं-
सासादानां च, बहिर्वेदितानि, वेदि गन्तव्ये' इति वाक्ये
विशेषेण च बहिर्धर्मा हविषासादानसंयुक्तः तद्वर्माणो
च वेदिबहिर्धर्मवन्धः प्रतीयते, तथापि हविषा-
सादानमात्रकथनेन बहिर्वेदनविशेषार्थकत्वात्, शीघ्रि-

एत् प्रकृतौ निमित्ते उक्तं विहृत्यति । इदानीमनारम्य
 श्रुतानां प्रकृतौ निमित्तोपपत्तेः । अनानं पूर्वपक्षः । यद्यपि
 पाञ्चदश्यां प्रकरणे श्रुते तद्यथाप्यनारम्य श्रुतस्यापि सात-
 दशस्य पूर्वविहृत्योक्त्यायेन प्रकृत्यपेक्षात् सामिवेन्य
 तुननादेककार्येण सातदशपाञ्चदशपर्योक्तत्वं एवेति ।
 ननु अनारम्यश्रुते सातदशस्य सामिवेन्यतुवचनद्वारेण
 तस्यैव श्रुतानामप्यर्थोऽवधारयते । प्रकरणेन च क्रु-
 तिविशेषः । तेन विशेषेण सामान्यस्य कथात् कुतो
 विहृत्यः । स्यादेवं यदि वाक्यमेव ऋतुविशेषसंबन्धं
 प्रतिपादयेत् । न त्वेतदस्ति, इत्येव वाक्ययोस्तुल्यम्प-
 र्यात् । किन्तु प्रकरणेन विशेषसंबन्धो वाक्यः । तत्र
 कथात्तुल्यम् । तेन यान्प्रकरणेन विशेषसंबन्ध
 क्रियते, तान्प्रकरणेन तुल्यत्वेन सातदशपाञ्चदशयोः
 प्रकृतौ विकल्प्य प्रयोजयति इति । तदुक्तम् ' तत्र नाम
 विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया । प्रत्यक्षो यत्र
 संबन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥ ' इति (वा. पृ.
 १०१०) । तस्मात् सातदशस्य प्रत्यक्षमेवेति । एवं
 प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यथाप्यश्रुतानारम्यश्रुत-
 वाक्ययोः तुल्यरूपान् भवेत् । तथाहि, पाञ्चदश्यां प्रकरणेन
 कथात्पूर्वसंबन्धं वाक्येन विधीयमानपूर्वीकानपूर्वीयोत्रोः
 संबन्धसंबन्धान् अपूर्वोक्त्याप्यनारम्य अपूर्वीकसामि-
 धेनीसंबन्धेन विधीयते । सातदशस्य अनारम्यश्रुतं
 प्रथमप्रकारपूर्वसंबन्धेन वाक्येन विधीयते । अतश्च
 पारितोषिकान् आनर्थक्यपरिहारय सामिवेन्यसामि-
 धादेरहितेनापूर्वसंबन्धे । न सामिवेनीत्यरूपसंबन्धा-
 विशेषेऽपि प्रकरणभूतं वाक्यम् । तत्तु अपूर्वीकसामि-
 धेनीसंबन्धमेव पाञ्चदश्यां विदधाति । अनारम्य श्रुतं तु
 सामिवेनीत्यरूपसंबन्धेन सातदश्यां विदधाति । पश्चात्तु
 गदुपकरणसं संबन्धसंबन्ध इति । अतः प्रथमं
 पाञ्चदश्यापरिहारे श्रुते सातदशस्ययान्प्रकारात् तुनो
 विहृत्यः । तदुक्तम् ' तुनयो यद्यपि संबन्धः सामि-
 धेनीः प्रतीयते । तथापि श्रुतसंबन्धवैषम्यात्
 विहृत्यते ॥ ' (' विहृत्यते ' इति शक्तिप्रकाशः)
 इति (वा. २. १०१०) । ननु प्रकृतान्न
 कथात् सातदशस्य वा इति गतिः । विहृत्यति

चेत्, न, तस्मिन् प्रकृतेवदतिरेकतत्त्व सामिवेन्य-
 तुवचनस्य पाञ्चदश्यापरिहारेण सातदशस्ययान्प्रकारात् ।
 तेन ' आनर्थक्यपरिहारात् सातदश्यां कथात्तु ' इति
 न्यायेन प्रकृत्यपेक्षां विहृत्योक्त्यायेन विहृत्योऽप्युपेतम् इति ।
 उच्यते । स्यादेवं यदि निम्नविहृत्यापरिहारात् विहृत्ये
 सातदशस्ययान्प्रकारो न भवेत् । तात्तु खलु प्रकरणभूतमेव
 सामिवेनीसातदशस्यमिति । अतः तेनातिरेकस्य पाञ्च-
 दशस्य वाचित्वात् भवति सातदशस्ययान्प्रकार इति ।
 न च प्रकरणभूतमेव सातदशस्यविधानस्य वैषम्यमिति
 वाच्यम् । उपपत्तिविशेषात्सातदशस्य भेदेनाप्येवत्वात् ।
 अनारम्य श्रुतेन हि वाक्येन सातदशस्य सामिवेनीसंबन्ध-
 नोत्पादितम् । प्रकरणभूतवाक्येन च क्रुतुविशेषसंबन्धेन
 विनियुज्यते इति निमित्तपक्षम् । ।

प्रयोजनम्— पक्षोक्तम् । सूत्रं तु प्रकरणविशेषा
 त्पाञ्चदशस्य ऋतुविशेषसंबन्धाविशेषात् तद्विशेषसात-
 दशस्य विहृत्यो मित्तिविहृत्यापरिहारात् भवेदिति । तौता.
 ५ प्रकरणविशेषात्तु विहृत्यो विशेषेण स्यात् ।
 ३।६।२।१ ॥

विहृत्योक्तम् । ' सातदश सामिवेनीत्तुन्यात् ' इति
 अनारम्य आम्नातम् । तत् किं प्राकृतौ, उत विहृत्यौ
 इति संदेहे पूर्वेषु पूर्णमप्रीत्यायेन प्रकृतौ सातदशस्य
 निवेशः, परन्तु प्रकृतौ पठितेन पाञ्चदशस्य विकल्पः
 इति उच्यते पूर्वपक्षे विद्वान् । प्रकरणे दशपूर्णमासप्रकरणे
 यो विशेषः ' पञ्चदश सामिवेनीत्तुन्यात् ' इति तस्मात्
 सातदशस्य प्रकृतौ निवेशात्तुन्यात् पाञ्चदशस्य विशेषेण
 यत् सातदशस्य, तत् विहृत्यौ स्यात् । तुन्यात् पूर्वा
 पवादनपूर्वकः । ' विहृत्यो एवंकातीत्यत्रो विधिः स्यात् ' इति
 भाष्यात्तु ' विहृत्यो विधिः स्यात् ' इति सूत्रे पाठः
 निष्पत्तिः । तत्र चैतन्मर्थः, प्रकरणविशेषात् प्रकरणे
 सातदशस्य प्रकृतौ निवेशसंबन्धेन सातदशस्य अन-
 रम्यविधिः विहृत्यो एव स्यात् इति । ननु तर्हि ' विहृत्यो
 विधिः स्यात् ' इति निमित्तः पाठः तुनो न स्तीकियते ।
 उच्यते । भाष्येऽपि ' एतदानीं पूर्वकं विशेषेण स्यात् ' इत्यपि
 पाठः लिप्यन्तां प्रविधानः, य एव प्रयान्ता-
 संभन्धः । अतो न निमित्तः । के.

• 'प्रकरणविशेषात्' इति न्यायस्य स्वरूपम्
 'सामिचेनीमानसयोगेन श्रुतस्य सातद्वयस्य अङ्कसूत
 प्रत्युपयोगत्वात् पाञ्चदशेन प्रकरणकृतमक्रुशयोगेन
 बाधो युक्तः' इति । सु. प्र. ४१४. • अनागम्या-
 चीतत्वात् चित्रत्वकील्ययोरेव 'प्रकरणविशेषात्तु०'
 इति कार्त्तिकन्यायेन. बाधः स्यात् इत्यशङ्का ।
 प्र. ४१४. • श्रीतराजकर्मोन्माद्यवचनं यदपि अर्था-
 वेदेऽस्ति (तस्मदीशिवस्य विराटस्य श्रीतराजकस्य भोव्य
 भवति-सु प्र. १४८) तथापि तस्य अह्वदनीफलवद-
 यत्तर्जोपरामर्शनात् तदधिकृतनीप्रतिपादितानीशोमीय-
 संज्ञानधिभोजनप्रतिषेधविशेषात् 'प्रकरणविशेषात्तु०'
 इत्यनेन न्यायेन अधिकृतानधिकृतशब्दविशेषाभिप्रायेण
 स्मृतिप्रवृत्तिशेषात् भाष्यकारेण उदाह्रियते । वा. १।३।
 २।३ प्र. १८१. • प्रकरणविशेषात् यूपमच्छेद्यतः
 (यूप अच्छेद्यश्च. यूप आप्तु गमिष्यतः) एवावा-
 ह्नुतिविधीयते इति गम्यते । भा. १०।१।६।११.
 • 'प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्य-
 यत् ।' (३।१।५।१५) इति अग्न्याविकस्य इष्टय-
 षासिस्कारत्वात् श्रुतिवाक्यप्रारभेः अपिदद्वैः इष्टय-
 षाग्न्याविकस्यैवत्वार्थत्वे । (इदं पूर्वपक्षे) । वा. ३।६।४।
 ११. • 'प्रकरण० द्रव्यत्' इति हि श्रुतिसिद्धोमप्र-
 कणगतत्राजगच्छलशिशु तदपूर्वोत्थापनं यममानसंस्कारत्वात्
 सधुमापगनिर्गमापूर्वस्य फलप्रतिप्रणयोर्यत्साधानार्थं तदा-
 श्रितमेव निहायते । १।२।८।२७ प्र. ९८४. • यदि
 कान्तं (ऋदिवशोऽग्रथ) पुरुषार्था अपि इत्यभिप्रायः,
 स यत्नभक्षणो प्रकृत्यामन्त्रेण कृत्यधीत्याशुमुक्तः । उक्तं
 हि 'प्रकरण० द्रव्ययत्' इत्यारिषु । ३।७।१५।२९
 प्र. ११०२. • यत्ने विधीयमानं शीमं फलत्वात्
 आधारसंनन्धिनः पुरुषस्य धरुने भविष्यति । यथा
 ब्रह्मव्यनामन्त्रवचनं ' ब्रह्मण० द्रव्यत् ' इति न्यायेन
 प्रारभे एव न्यस्यतिष्ठते । रत्न. ६।१।५।२२ वर्णक २.
 • विद्वन्तनादी नैव मया (अन्वतददनादियेषाम्)
 येषांपुरुषार्पणमश्नीह्यम्, किं गतिः । 'प्रकरण० द्रव्य-
 यत्' इत्यनेन मनुष्यकपुरुषवर्षम. अमिफमणवत् विहायते,
 न सर्वमिदः (इति) । वा. ३।४।१।९ प्र. १०९.

• प्रकरणविहितं सामिचेनीसातद्वयं स्मृतिविन्द्या-
 ऽप्यस्यसाऽऽदी एव अतिदेश्यातपाञ्चदशवयवायेन
 निविद्यते । वा. ३।६।२।९ प्र. १०३१.
 • प्रकरणशब्दनामान्याचोदनानामनङ्गत्वम् ।
 ४।१।१।११ ।
 अनुमत्सादय इष्टयः, महत्सादयः पराकः, पवित्र-
 दयः सोमाः, वस्तीकवपाया होमो इत्यादयो रविहीमाः
 इति यागरूपा धर्माः पठिताः । ' ष्योही ईह्यति,
 राजन्वं विनाति, शौन.शेषानान्यापयति, अभिपिच्यते '
 इति अज्ञागरूपाश्च धर्माः पठिताः । वेद्या सर्वेषां एतिसौ
 'राजस्येन स्वाराज्यकामो यजेत' इति सूयते । स एव
 राजस्यः यागरूपाणामंयागरूपाणां च धर्माणां समुदाय-
 रूपः इति भाष्ये । तत्र राजस्यप्रशब्दः यागायासस्य-
 दायस्य सौल वाचकः, उत कैषा विदेव वाचकः कैषा
 चिच्च नेति विचारे पूर्वपक्षवति । प्रकरणे राजस्यप्रकरणे
 शब्दानां यागोपकानां अयागोपकानां च सामान्यात्
 समानत्वात् चोदनानां चोदने इति चोदना, तासां
 सर्वाणां चोदनानां चोदिनानां यागायागरूपधर्माणां अन-
 ङ्गत्वमेव अङ्गत्वम्, किन्तु प्रधानत्वमेव । तस्मात् राज-
 स्ये इष्टयादीनां देवनादीनां च सर्वेषां प्रधानत्वमिति ।
 • अपिवाऽङ्गमनिज्याः स्मृततो विशिष्टत्वात् ।
 २ ।।
 राजस्ये अनिज्या. इष्टयादिना. यागमिदाः विदेवना
 दयः क्रिया, राजस्यस्य अङ्ग एतुः, न प्रधानम् । यथा
 एव तु सर्वे प्रधानश्रुताः । विदेवनादीनां ततः शरात्
 विशिष्टत्वात् भिन्नत्वात् अयागस्यत्वात् । इति विद्वान्त-
 न्प्रतिपत्तम् । के.
 • 'प्रकरणान्द०' ४।१।१।११ । तथा 'राजस्येन'
 इत्यत्र नाम यागायागविषयत्वेन उपपन्नमानं प्रवृत्तयाग-
 प्रसिद्धेन यजिना स्तविषय नीयते । वा. २।१।३।३
 प्र. ४७६ । यजिना नामार्थवितोषो 'प्रकरणान्द०'
 इति न्यायमुदाहरति- तर्पेति । 'राजस्येन स्वाराज्य-
 कामो यजेत' इति फलविधिरेव पावने यजेत
 प्रवृत्तेऽपिप्रवृत्तेऽपिपावनात्प्रवृत्तेऽपिदत्तात्तथायागात् प्रसिद्धार्थेन
 यजिना नाम विरोच्यते इत्यर्थः । सु. प्र. ७२४.

● प्रकरणसंबन्धकल्पना फलरूपन्यायाः व्यापसी ।
वा. ३।३।१।८.

● प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे षोडशशिक्षमा-
ख्यकान्ताज्ञानप्रज्ञाना प्रज्ञाशरीना प्रकृत्यात् सानान्योपागु-
मात्रार्थत्वं इत्युदाहरणम् । (वा. पृ. ८३७) शेष्यनेकत्वे
इदम् । शेष्यनेकत्वे तु ' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चतु-
र्चाह ' इत्येतेषु षोडशोऽर्थे प्रति उदाहरणम् । तस्य हि
समाख्यया हेतुकर्तृकं प्रैषानुवचनं प्राप्नोति, प्रकृत्यात्
मैत्रावरुणकर्तृकं निर्वाचयेत् । प्रैषानुवचनस्वरूपापेक्ष तु
पूर्वोदाहरणमिति मेघः । (वा. पृ. ८३९) । वा.
३।३।१।४.

● प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्यते । भा.
१०।१।६।११.

● प्रकृत्यापवादास्तुतस्तौऽभिनिविशते इति
न्यायः । संप्रहः. ● ' इदस्य चापवादविधि-
मुक्तौऽभिनिविशते ' इति न्यायेन सामान्यवाक्यस्य
विशेषवाक्यविषयव्यतिरिक्तविषयत्वम् । सना. घ. प्र.
प्र. प्र. पृ. २९७.

● प्रकृतौ नाम सामान्यस्य भेदतो विरोधः । मीन्या.
● प्रकाटविरोधयोरेषु चान्द्रवास्तुसर्गाख्य उभय-
सममि वाहुरागम्यत्वात् सत्तमः संसर्गमर्वाद्या ख्यः ।
इति नैयायिसः । मणि. पृ. १७३.

● यदि परमापेक्ष एव बद्ध. पश्चिदरत्ना प्रकाशाश्रय-
न्यायेन (प्रकाशः उदाश्रयश्च संविता अमित्री एव,
तथापि अंशविभाषेन मिश्रावपि भवतः । उदत् ।)
परस्य आत्मनः एकदेशभूतः अन्युपगम्येत ततः वार-
मार्थिकस्य बन्धस्य विरक्तुं प्रशक्तत्वं स्यात् । शां.
मा. ३।२।६।२९ अम्.

● प्रकाशितस्य प्रकाशान्तरेण न प्रयोजनमस्ति ।
दुप्. ९।१।१।११ पृ. १७६६.

● ' प्रकृत्यात् कर्मणो यस्यात् तन्मामोषु कर्मसु ।
धर्मदेशेन येन स्थान् लोऽतिदेश इति स्थितिः ॥ ' भा.
७।१।१।१२.

● प्रकृतगामित्यं नान्यस्य न्याय्यम् । भा. १२।१।
१।४.

● प्रकृतप्रत्ययः कस्यात् कलवान् । दुप्. ६।१।
१।२.

● प्रकृतिः अग्नीषोमदेवताकस्य कर्मणः अग्नीषोमीयः
पुरोडाशः । भा. ५।४।८।२५.

[इत् आरभ्य ' प्रकृत्या ' इति पददर्शनात्
प्राक् ' प्रकृतिः ' इति पदं प्रति लघुसिद्धान्तं अवि-
कृतं वेदितव्यम् ।] ● अग्नीषोमीयस्य पशोः दशपूर्व-
माशौ । भा. ८।१।५।१२ । तत्रापि सानान्यम् । ८।१।
२।१०-१४ । तत्रापि पय एव, न दधि । ८।१।३।
१५-१८, ● अन्वरक्त्यासस्य आम्रावैष्णवादेः अग्नी-
षोमीयः पुरोडाशः । ८।३।१।१-२, ● अन्वरक्त्यासस्य
बाह्वृत्तत्वचतोः अग्नेयः पुरोडाशः । ५।३।१।०।७-१८,

● अन्वरक्त्यासस्य सारस्वत्यास्य उपागुमजः ।
५।१।१०।१७-१८, ● अग्निविदादित्योमना ज्योतिषोमः
(अग्निषोमः सोमः) । ८।१।५।१६, ● अहर्गणा
द्विचन्द्रदीना द्वादश्याहः । ८।३।१०।१७, ● अहीनान्तौ
अहीनारमधे द्वादश्याहः । ८।२।५।२५-२९, ● आग्ने-
यस्य पयसः सानान्यपयः । ८।१।१।७।३२-३४,

● आग्निधायाः पय एव, न दधि नोमयम् । ८।२।४।
१९-२४, ● आग्निशाणा वैश्वदेवामिक्षा । ७।३।१०।
२६-२७, ● इषोः इयेनः । ७।१।२।१३-१६,

● दग्नीना दशपूर्वमाशौ । ८।१।४।११, ● उचर-
ताहसाणा प्रथमः साहसः, उत्तरसाद्यःक्राणा च प्रथमः
साद्यसः । ८।१।१२।१९, ● उद्भिदादीना अग्निषोमः ।
८।१।५।१६, ● एकदेवताकस्य औषधद्वयकयागस्य
आग्नेयः पुरोडाशः । ८।१।१६।२७-३१, ● ऐकदन्दि-
नाना पशूना सन्वीय. पशुः । ८।१।७।१४, ● ऐन्द्रस्य
एकदन्तकयागस्य आग्नेयः पुरोडाशः. न तु सानान्यम्,
हवि सामान्यस्य देवतासामान्यात् अन्तरकृत्यात् ।
८।१।१।७।३२-३४, ● ऐन्द्रमार्वादीना दशपूर्वमाशौ ।
८।१।४।११, ● कुण्डपायिनामपनस्य सनासन्तो द्वाद-
श्याहः । ८।१।६।३०-३२, ● कृष्णत्वचतोः अग्नेयः
पुरोडाशः । ८।१।१८।३५-३९, ● गवमपनस्य सना-

● अग्निषोमः सोमः) । ८।१।५।१६, ● अहर्गणा
द्विचन्द्रदीना द्वादश्याहः । ८।३।१०।१७, ● अहीनान्तौ
अहीनारमधे द्वादश्याहः । ८।२।५।२५-२९, ● आग्ने-
यस्य पयसः सानान्यपयः । ८।१।१।७।३२-३४,

● आग्निधायाः पय एव, न दधि नोमयम् । ८।२।४।
१९-२४, ● आग्निशाणा वैश्वदेवामिक्षा । ७।३।१०।
२६-२७, ● इषोः इयेनः । ७।१।२।१३-१६,

● दग्नीना दशपूर्वमाशौ । ८।१।४।११, ● उचर-
ताहसाणा प्रथमः साहसः, उत्तरसाद्यःक्राणा च प्रथमः
साद्यसः । ८।१।१२।१९, ● उद्भिदादीना अग्निषोमः ।
८।१।५।१६, ● एकदेवताकस्य औषधद्वयकयागस्य
आग्नेयः पुरोडाशः । ८।१।१६।२७-३१, ● ऐकदन्दि-
नाना पशूना सन्वीय. पशुः । ८।१।७।१४, ● ऐन्द्रस्य
एकदन्तकयागस्य आग्नेयः पुरोडाशः. न तु सानान्यम्,
हवि सामान्यस्य देवतासामान्यात् अन्तरकृत्यात् ।
८।१।१।७।३२-३४, ● ऐन्द्रमार्वादीना दशपूर्वमाशौ ।
८।१।४।११, ● कुण्डपायिनामपनस्य सनासन्तो द्वाद-
श्याहः । ८।१।६।३०-३२, ● कृष्णत्वचतोः अग्नेयः
पुरोडाशः । ८।१।१८।३५-३९, ● गवमपनस्य सना-

● अग्निषोमः सोमः) । ८।१।५।१६, ● अहर्गणा
द्विचन्द्रदीना द्वादश्याहः । ८।३।१०।१७, ● अहीनान्तौ
अहीनारमधे द्वादश्याहः । ८।२।५।२५-२९, ● आग्ने-
यस्य पयसः सानान्यपयः । ८।१।१।७।३२-३४,

● आग्निधायाः पय एव, न दधि नोमयम् । ८।२।४।
१९-२४, ● आग्निशाणा वैश्वदेवामिक्षा । ७।३।१०।
२६-२७, ● इषोः इयेनः । ७।१।२।१३-१६,

● दग्नीना दशपूर्वमाशौ । ८।१।४।११, ● उचर-
ताहसाणा प्रथमः साहसः, उत्तरसाद्यःक्राणा च प्रथमः
साद्यसः । ८।१।१२।१९, ● उद्भिदादीना अग्निषोमः ।
८।१।५।१६, ● एकदेवताकस्य औषधद्वयकयागस्य
आग्नेयः पुरोडाशः । ८।१।१६।२७-३१, ● ऐकदन्दि-
नाना पशूना सन्वीय. पशुः । ८।१।७।१४, ● ऐन्द्रस्य
एकदन्तकयागस्य आग्नेयः पुरोडाशः. न तु सानान्यम्,
हवि सामान्यस्य देवतासामान्यात् अन्तरकृत्यात् ।
८।१।१।७।३२-३४, ● ऐन्द्रमार्वादीना दशपूर्वमाशौ ।
८।१।४।११, ● कुण्डपायिनामपनस्य सनासन्तो द्वाद-
श्याहः । ८।१।६।३०-३२, ● कृष्णत्वचतोः अग्नेयः
पुरोडाशः । ८।१।१८।३५-३९, ● गवमपनस्य सना-

रमहो द्वावशाहः । ८।२।५।२४-२८, * गवामयनगत-
 रजोतिरादेः एकहन्कण्डविभो ज्योतिरादिः । ७।४।३।
 १३-२०, * गवामयनगतवृष्यपदहस्य द्वावशाहगतः
 पृथयः पदहः । १०।६।३।४-५, * चित्रायागीय-
 मपूदकयोः उपाशुयाजः । ८।१।१९।४०-४३,
 * जनककृतपनस्य द्वावशाहिकः सप्रहः । ८।३।२।
 ३-५, * न उपशयस्य रूपः । ७।१।१३।२३-२५,
 * न गवामयनगतप्रायणीयस्य द्वावशाहगतः प्रायणीयः ।
 ७।१।२।५, * न चन्देष्टरापाससावनस्य निर्मेत्यस्य
 अग्नीषोमीयपशुगतनिर्मन्यः । ७।३।७।२८, * न यज-
 सूरस्यपूर्वनिर्घुक्तगतवैष्णवस्य आतिप्यागतवैष्णवः ।
 ७।३।६।२७, * पश्यदशयस्य सनात्मको द्वावशाहः ।
 ८।२।६।३०-३२, * पयूना व्यग्नीषोमीयः । ८।१।
 ६।१३, * प्राञ्जल्यपरशूना एकाद्रिदिनाः परशवः ।
 ८।१।८।१५, * मातामिहोमस्य नित्यामिहोमम् ।
 ७।१।१।१-४, * मूलभूता अमिहोमहोमः, दर्श-
 पूर्णमासौ, अमिहोमः सोमश्च । वि. ८।१।३
 चर्गकं २, * यज सममाङ्गोपदेशा, यथा दर्शपूर्ण-
 मास्यदिः । विट्तिः यदः अत्रानि यज्ञति सा ।
 मीन्या, * यक्षप्रशासकस्य अवधृयस्य सीमिषी-
 59मृषः । भा. ७।१।४।१२-१५, * वरगप्रशासकानां
 पञ्चसंवरणा वैश्वदेवपर्वगतपञ्चसंवरणम् । ७।१।१।
 ७-२१, * वागिनारय सानयन्म्, न तु सोमः । ८।२।
 १।१-९, * विश्विकृत्पशुप्राना पदहन्पशुप्रानि । ७।३।३
 ७-१२, * वैश्वदेव्यामिहायाः सानायगत्तं पयः । ८।२।
 ४।११-१४, * श्लोक्यादिहस्तागवाना द्वावशाहः ।
 ८।३।४।८-९, * संवत्सरमनाया गवामयनम् । ८।१।
 १।११८, * सन्तीयस्य पयोः अग्नीषोमीयः पशुः । ८।१।
 ६।१३, * साकमेधगतस्य एककृशावाप वरयदशस्रगत
 एककृशापः । ७।१।५।२३, * साकमेधगतयोः ऐन्द्रात्रैक-
 वपानयोः वरयदशस्रगतौ ऐन्द्रात्रैककृशापौ । ७।१।४।२३,
 * मुष्टप्राना दास्योपैमासिकः पुष्टेदायः । ८।२।
 १।१-५, * सोपंचयोः अग्नेयः पुष्टेदायः । ८।१।१६।
 २७-३१, * अग्नेयदय विकल्पेन । ८।१।१५।२६,
 * प्रकृतिः स्वस्वामेककृशापमिहाया कर्मान्तरागना

गवामयनगतस्वरखानैककृशापमिहाः । ७।१।१०।२७.
 * प्रकृत्या विकृतेः प्रधानप्रत्ययो यथा दर्शभादेन नित्य-
 भादस्य । माळ. घृ. १४९. * प्रकृत्या हि विकृतिस्तुल्य-
 शब्दा मवति (यनेत जुहुयात् आशीस्त् अयुः इति) ।
 भा. ८।२।५।२५. * प्रकृतेः अत्रान्तप्रकरणं नास्त्येव,
 प्रकृत्यङ्गस्य तु भवति यथा प्रथानाया अभिक्रमणे ।
 बाळ. घृ. ११. * प्रकृतेः दर्शश्च पूर्णमासश्च नाञ्च ।
 भा. १२।२।६।२०. * प्रकृतेर्भर्ग्या सादस्यविशेषेण
 विकृती अवितेद्यः । ८।१।२।२.

॥ प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यात् नक्ष-
 चोदितस्य जेषान्नामम् । ५।२।९।१७ ॥

नक्षत्रेषु 'जोऽन जुहोति अग्नेयं स्वाहा कृत्तिकाभ्यः
 स्वाहा' इत्येवमादयः उपहोमाः समागताः । प्रकृतितश्च
 नारिष्ठहोमाः 'दर्शं ते स्तुवो यज वशिषाः' इत्यादयः
 प्राजाः । तथ किं नारिष्ठहोमाः पूर्वम्, अत्र उपहोमाः पूर्वं
 कर्तव्या इति विचारे प्रथमतः सिद्धान्तमाह । विकृतौ
 चोदकेन प्रकृतेः सकामात् नारिष्ठहोमाना पूर्वोक्तत्वात्
 उपहोमेभ्यः पूर्वं प्रातस्तात् अपूर्वं विकृतौ विगोपविहितं
 उपहोमात्म्यं कर्म कृते नारिष्ठहोमानामन्ते स्यात् ।
 प्रकृतेरत्यचिञ्चलि अवचरितस्य अविहितस्य अनुत्तरस्य
 कर्मणः शोषामानं घर्गत्वेन आम्मानं न सम्भवति । अतः
 उत्तरानन्तरं उत्तरस्य कर्मणः संनिधिपाठश्चात् अङ्गत्वेन
 मह्यं स्यात् । तस्मात् तत्र प्राङ्गनेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः
 पश्चात् स्यात् । तत्रश्च पूर्वं नारिष्ठहोमाः पश्चात् उपहोमाः
 स्युः इति सिद्धान्तः ।

मुष्टयानन्तर्यमात्रेयस्तेन मुष्टयधुतित्वाद्दशब्द-
 स्यात् प्राकृतानां व्यवायः स्यात् । १८ ॥

पूर्वपञ्चमाह । मुष्टानन्तर्यं वैश्वदेवप्रधानस्य उपहोमानां
 च आनन्तर्यं आत्येय आचार्यो मन्थते । तेन वैश्वदेवप्रधानेन
 उपहोमाना तुल्यभुविरयात् । प्रधानानन्तरसेव हि
 उपहोमाना पाठः प्रभवः । प्राकृतानां नारिष्ठहोमानां
 अत्रान्तरत्वात् विकृतौ साक्षात् शब्देन अविवक्षितत्वात्
 तेषां प्रागनुक्रमेण वैश्वदेवप्रधानस्य वैश्वदेवहोमाना च
 व्यवायः व्यवधानं स्यात् । तद्यथायुक्तम् । तस्मात्

उग्रहोमाः पूर्वं पश्चात् नारिग्रहोमाः इति युक्त इति पूर्वपक्षः । चाटिकाश्च प्रथमेन पक्ष स्वीकृत्यानि ।

अन्ते तु वादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् । १९ ॥

सादम्यपष्ट आचार्यः अन्ते नारिग्रहोमान्ते उपहोमान् आह । तेषां नारिग्रहोमानां प्रधानशब्दत्वात् प्रधानविषयशब्दविषयत्वात् । तथा च प्रधानोत्तर नारिग्रहोमाः तत उग्रहोमाः इति सिद्धान्तः ।

तथा चान्यार्यदर्शनम् । २० ॥

नक्षत्रेण्यु प्रकृतिप्राप्ता नारिग्रहोमाः पूर्वं कर्तव्याः खः तत्रज्ञानेच्छपठिता उपहोमाः इति सिद्धान्त्य अन्यायः वाक्यनेपोऽपि दर्शयति ' अथस्वस पूर्वमशामे. उपाधि खेत् कर्म यदाविकम् ' इति । अत्रिचयने यद् वीक्षाऽऽहुदयः अथस्वस सोमस्य कर्मभूताः पूर्वं कर्तव्याः, अथ अमे. सन्निधन्वः ' व्यावृत्तिप्रति प्रयुक्त स्वाहा ' इत्यादयः कर्तव्याः । यत् आधिक अत्रिसन्निधे कर्म तत् उपाधि औपाधिक अत्रिचयने निमित्ते सति क्रियते इति वाक्य दोषार्थः । अत्र पूर्वं समान्यतस्य पूर्वमनुशातमित्युक्तम् । तथा च नक्षत्रेण्यु चोदकप्राप्तत्वात् पूर्वपठितमित्य नारिग्रहोमात्मक कर्म पूर्वं कर्तव्यमिति भाष्ये । के.

● प्रकृतेः प्रधानस्य महाप्रकरणम्, असदंशोद्भूति कम् (यथा दस्यपूर्णमासादेः), विहृतेस्तु धदशोद्भूति कम् । बाल. पृ. ११. ● प्रकृतेः प्रसङ्गविद्विषयकताद्नेन प्रकृतिविहृतौ. समानतन्त्रत्वे । कृत्वादिन्वा । १२।२। १३।३१. ● प्रकृते. फलस्य स्वरादिः विषयस्य यावन्जी विकृत्वादेः, कर्तुः स्वर्गकामादेः, समुद्रावस्य आशेरादि-पङ्क्तस्य विहृतौ नातिदेशः । ८।१।१३।२०-२२ ● न वैवलायाः (सुतिदादिभ्यस्य'हेतायां) प्रकृते. प्रयोगः, अपभ्रंशरत्नप्रज्ञात् । वा. २।१।१११ पृ. ३७९. ● प्रकृतौ (निर्गमे) अङ्गिप्रहृत्वात् वचनान्नञति । दुप्. १०।२।२७।६३. ● प्रकृतौ अङ्गानि संक्षेपेण विस्तरेण बोध्यन्ते । 'पञ्च प्रयाचान् पञ्चति' इति संक्षेपेण. 'सुनिधो यञति' इत्येवमादिना विस्तरेण । इहार्थि 'यस्य

वादिरः सुवो भवति' इत्येवमादि विस्तरः, 'यस्यैवंरूपाः सुचः' इति संक्षेपः । भा. ३।१।११६, ● प्रकृतौ अनारम्भाधीतानि पात्राणि निस्त्रिदोरेत् । ३।६।१।२. ● प्रकृतौ अनारम्भाधीतस्यापि सावित्रेणोत्तरादयस्य न निवेशः । ३।६।१।९. ● प्रकृतौ अनुकामोत्तरादाथे (पिष्ट लेपकनीकरणहोमे) दाक्षिणाधिकौ दृष्टौ, तथापि अनु-याशोरेणो नोक्त्येते । दुप्. ५।१।१५।२८. ● प्रकृतौ अग्निमर्शनद्वयं 'चतुर्होत्रं पौर्णमासीमग्निमुरोत् पञ्चहोना-ऽमावास्यायाम्' इति । भा. ८।१।१।२६. ● प्रकृतौ अविद्यमानमङ्ग विहृतौ नातिदेशमर्हति । वि. १०।१।४. ● प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयो भावाभावविकल्पो यथा अग्निहोत्रे दध्यधिक्यगतदभावयोः विकल्पः 'न दधि अधिश्रयेत्, अधिश्रयेत् इत्येके' इति बहुवच- (पौपीतवि)श्रद्धामात् । बाल. पृ. १६२, ● प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषये भावविकल्पो यथा मासाग्निहोत्रप्रकृतौ नित्साग्निहोत्रे पयआदिदशद्रव्याणां विकल्पः । पृ. १६२, ● प्रकृतौ उपदिष्टपदार्थविषयः समुच्चयः (सोम-)कृपे गवारम्भादीनाम्, क्रमणा च ज्योतिष्टोमे । दर्शपूर्ण-मासयोः व्यदोपनिर्गतार्थप्रामात्रित्तानाम् । याम्याउ-वाचपथेः च । पृ. १७६. ● प्रकृतौ उहामावः । वा. ३।२।११।२८. ● प्रकृतावेव बहुजनान्तपद्यमन्त्रस्य निवेशः । याथाधिकरणम् । ९।३।५।१५-२०. ● 'प्रकृता-वेव विकारण्यः' इति न्यायानुश्रुतिप्रयुक्ता भूतेषु विहृ-त्कारणित्यः । न्यायनि. ४।२।७ अम्. ● प्रकृतौ औप-देशिकेन भावेन औपदेशिकस्य भावस्य दापः यथा व्रीहि-यसोः । बाल. पृ. १३३, ● प्रकृतौ औपदेशिकयोः भवाभासयोः श्रापकाशकञ्च यथा अग्निहोत्रे 'न दधि अधिश्रयेत्, अधिश्रयेदित्येके' इति । पृ. १३३. ● प्रकृतौ औपचयर्णनां प्रथममनुष्ठेयत्वात् अथस्वस्यायां बार्हस्पत्यवचयन्ती एव प्रथममनुष्ठेयाः । इन्द्र आग्नेयस्य प्रथममादिनो विहृतिः बार्हस्पत्यवचयः, उग्रहोत्रावस्य पश्चात्प्राप्तो विहृति. उत्तरावलायाम् । अत्र अन्तर्प-त्वात् चरुधर्मा एव पूर्वमादिनः । वि. ५।१।१०. ● प्रकृतौ चैदिति, चोदनेनेव विहृतिं प्राप्नोति । भा. ३।६।१।२.

ॐ प्रह्नौ तु स्वस्वन्दत्वाद् यथाक्रमं प्रतीयेत ।
५।१।८।१५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः औपशयर्थाः निर्वाणवशात्तदयः पूर्व-
गाम्नाताः, तत आग्रस्य उत्पन्नतदयः । यागक्रमे
पूर्वं आग्रस्य यागः, ततोऽग्नीषोमीयस्य । एवं सति किं
पूर्वं आग्रस्य धर्माः कर्तव्याः, उत यथापाठं इति
विचारे मुख्यक्रमानुसारेण उपशयज्ञानस्य धर्माः पूर्व
वर्तया इति प्राग् पूर्वेपाठं तुशब्देन निराकृत्य सिद्धान्त-
माह । प्रह्नौ पूर्णमासयोः अज्ञानानुष्ठानं यथाक्रमम्,
यथा पाठक्रमः तथा प्रतीयेत, तथा अनुष्ठानतः, पूर्व-
मग्नीषोमीयपुरोडाशस्य पश्चात् उपशयज्ञानस्यस्येति ।
स्वस्वन्दत्वाद् स्व. स्वीयः अन्नक्रमविपर्ययः शब्दः कस्य
तादृशत्वाद् । अन्नक्रमपाठस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् इत्यर्थः ।
तथा च पाठक्रमेण प्रारभेन मुख्यक्रमस्य यागः इति
भावः । के.

● प्रह्नौ धर्मा यद्द्वारा इत्याः, तद्द्वारेण पिह्नौ
नान्यद्वार । भा. ३।८।१६।११. ● प्रह्नौ निराकृत्यधी-
भूता धर्माः विकृतीर्गमिष्यन्ति । या. ३।३।७।१४ पृ.
८३३. ● प्रह्नौ धर्मास्त स्रजेण कर्तव्यं उपशयनदुष्टयं
प्रवक्तुम् — आग्रस्य-पद-मन्त्र-सूत्रोपद्वयः । टुप्.
१०।३।११५. ● प्रह्नौ प्रयत्नो विद्यन्तः विकृतौ
तु आनुमानिकः । नामधेयं पुनर्विकृतायपि प्रयत्नम् ।
प्रयत्नं चानुमानाद् कथितम् । भा. ७।४।३।१५.

● प्रह्नौ यत्र पाठादिप्रमाणः क्रमः तत्र तद-
वर्गान्तरं तत्तदार्थः कार्यं इति निरिच्छैव वाक्य-
रूपतया, मुख्यक्रमे तु व्ययगतं धर्मिशाहकप्रमाणवलाय
आयप्रमाणधर्मानन्तरे उत्तरप्रमाणधर्मा अनुप्रेयाः इत्येव
नन्यतम्, न तु विविच्य न वा आमेरत्वादिप्रवेद्यः ।
अतः आतिरेयिष्यत्तद्विधेये एव मुख्यक्रमादेशैर्बोध्यम् ।
भाट्ट. ५।१।१०. ● प्रह्नौ यथोत्पत्तिजननमर्थानां
सथोत्तरस्या ततो तत्प्रकृतित्वात्थं चात्रात्रात् । (५।३।
११) इत्यधिकृत्ये ' अथये हुपं निर्वापामि ' श्रीदीणा
मेधं शुभमस्त्वमानः ' इति श्रीप्राग्मिश्रभ्यो द्रव्यदेवताऽ-
न्तरुपस्थाया विकृतौ उक्तौ अन्वौ यो इति निर्णयार्थं
(संदिग्धं पूर्वपक्षविराट् इत्युत्तरस्यान्वयः ।) किं अर्थ-

प्रकृतानवत् शब्दस्वरूपमपि निषेधितं न वा इति संदिग्ध
शब्दस्वरूपानादरे समाम्नातानर्थक्यापत्तौ औत्पत्तिक-
समाम्नायावगतशब्दस्वरूपजननित्यम् अर्थान् यच्चनं
अभिधानं प्रह्नौत्वमपि इतिह्यत्रा उत्तरस्यामपि ततो
विकृतिविस्तारे तथाभूतं अविकृतमेव शब्दस्वरूपं प्रयोक्त-
व्यम्, प्रह्नौनिदृष्टस्यैव शब्दस्वरूपस्य प्रह्नौतिवच्छब्देन
विनियुक्तदत्तम् इति ' प्रह्नौ यथोत्पत्तिजननमर्थानां
तथोत्तरस्या ततो तत्प्रकृतित्वात् ' इति सूत्रवचनेन
पूर्वपक्षयित्वा क्रमेणमर्थेप्रकाशनेदेशेन विहिताना
मन्याया प्रधानव्यवर्तित्वेन प्रह्नौ इतिह्यत्रा च अर्थ-
प्रकाशनेनिरपेक्षत्वादाशयोगात्, वैकृते च स्वर्णीयता-
द्यर्थे अग्नीषोदादिशब्दानां प्रकृतशान्त्वयवर्तमानात्
तत्तमर्थं यद्योपादानेन विकृतौ मन्त्रोच्चारणं युक्तं इति ' अर्थे
च अर्थात्त्वात् ' इत्युत्तरपक्षवचने सिद्धान्तविषयते । सु.
पृ. २८०.

ॐ प्रह्नौ यथोत्पत्तिव्यवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां
ततो तत्प्रकृतित्वात्थं चकार्यत्वात् । ५।३।१।१॥
' ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् प्रशयाम्. ' इत्या-
ज्ञातम्, प्रह्नौ च ' अथये हुपं निर्वापामि ' इति निर्वाप-
म वः । स ऐन्द्राग्ने चोदयेन प्राप्तः । स किं ऐन्द्राग्ने अदि-
कारेण प्रयोक्तव्यः, उत ' इन्द्राग्निष्यां हुपं निर्वापामि '
इत्युद्देशेन प्रयोक्तव्यं इति विचारः । तथा ' इन्द्राय मद्यवते
नैराग्नेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्याम्नातम् । प्रह्नौ च
' रथेन ते... श्रीदीणा मेधं शुभमस्त्वमानः ' इति मन्त्रः
पठ्यते । स किं मद्यवतीये अविकारेण प्रयोक्तव्यः, उत
' श्रीदीणा मेधं शुभमस्त्वमानः ' इति रुद्देन प्रयोक्तव्यः
इति विचारः । तत्र ' तत्प्रकृतित्वात् ' इत्युद्देशेन सूत्रान्तेन
पूर्वपक्षमाह । यथा प्रह्नौ अर्थानां अग्नीषोदादीनां
उत्पत्तिवचनं उत्तरतो यच्चनं शब्दपाठः तथा उत्तरस्या
ततो विकृतेः पिह्नौ स्यात् । यथा प्रह्नौ पठितं तथैव
विकृतायपि पठनीयं विनाशमप्युक्तम् । तत्प्रकृतित्वात्
तत्प्रकृतित्वात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् ऐन्द्राग्नी-
नाम् । प्रह्नौतित्त्वं विकृतौ कर्तव्यम् । तस्मात्तद्वैः इति
पूर्वं पठ. । अथ तुनान्दत्यानीयेन चतुर्दशेन पूर्वपक्षं
व्यावर्तयति । अर्थे ऐन्द्राग्नीरूपे अग्निपरिचरस्य

निर्वाणमन्त्रस्य अकारपत्वात् अविद्यमानं कार्यं यस्मै सः अकार्यः । तस्य भावः अकार्यत्वम् । अग्निपदस्य ऐन्द्राग्रे फलं नास्ति । अदृष्टकल्पात् प्रत्येत । एव व्रीहियदेऽपि ईदृश्यम् । तस्मात् अग्निपदे व्रीहियदे चोदः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । अस्मिन्नर्थे लिङ्गस्य दर्शनं भवति । 'न माता वपते न पिता, न भ्राता, न सखा' इति अग्निगुणैरपि नियेषवचनं पशुगणविषयकम् । मूलार्थं च मातरं पितरं भ्रातरं वा पपेमानं पश्यामः । तस्मात् नार्थवृद्धिप्रतिषेधोऽयम् । किन्तु शब्दवृद्धिप्रतिषेधोऽयम् । मातरौ मातरः पितरौ पितरः भ्रातरौ भ्रातरः इति शब्दवृद्धिं प्रतिषेधति । तथा च ऊहनिषेधोऽन युक्तः । अतोऽवगम्यते अन्ये शब्दा उज्जन्ते इति । तस्मात् निर्वाणमन्त्रे, 'व्रीहीणा मेघ' इत्यादौ च ऊहो भवतीति सिद्धान्तः । त्रिच 'विक्षेपा देवाना उद्याणा वपाना मेदशोऽनुवृद्दि' इति ऊहिवाना पदानाहुचारणं ऊहे लिङ्गम् ।

[इत उक्तरं तृतीयां सूत्रं अन्तरगार्भिणीत्वान् अप्यत्र पठितम्, नात्र ।]

अधिकारमेकेऽनापत्वात् । ४ ॥

पूर्वपद्यमाह । एके आचार्याः अधिकारं विकारस्य ऊहस्य अभावं मन्यन्ते । अनापत्वात् ऊहितस्य पदस्य आर्पणत्वमावात् वैदिकत्वामावात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

प्राकृतमन्त्रे ऊहो न कर्तव्यो विहृतौ इत्यत्र लिङ्गं दृश्यते । आग्नेये वैकृते पशौ 'अग्नेये छागस्य वपाना मेदशोऽनुवृद्दि' इति पद्यते । ऊहपद्ये नैतत् विधातयं भवति । विधानं तु विद्यते, तेन अग्रहः सिद्धो भवति । त्रिच, अग्नीषोमीये पशौ श्रुते 'अग्नेर् यूपमुपसृष्टौ एव ते वायो इति ब्रूयात्, यदि द्वौ एतौ ते वायू इति, यदि धृत्न एते ते वायव इति' । यदि ऊहो भवेत् एतदपि न विधातयम्, प्राप्तत्वात् । विधानं तु विद्यते, तस्मात् ऊहः इति पूर्वपद्यः ।

विकारो वा तदुक्तो हेतुः । ६ ॥

विहृतौ ऊहो न कर्तव्यः इति पूर्वपद्यं वाच्यो व्यावर्तयति । विकारः ऊहः स्वादेयः । तत् तत्र अशित् अर्थे ऊहः कर्तव्य इत्यत्र हेतुः उक्तः 'अर्थे चाकार्यत्वात्' (५।३।१।१) इति । चोदनी मन्त्रार्थमनुस्यूते न मन्त्राश्चरामि । अर्थपरणी हि तानि, न खलुपपानानि । तस्मात् ऊहः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

लिङ्गं मन्त्रचिन्तीर्पायाम् । ७ ॥

ऊहो नास्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणा यत् लिङ्गमुक्तम् 'अग्ने छागस्य वपाना मेदशोऽनुवृद्दि' इति विधानमिति, तत् मन्त्रचिन्तीर्पायस्य तस्य पदसमुदायस्य मन्त्रचिन्तीर्पायः । अन्वया ऊहितस्य मन्त्रार्थं न त्वात् । तत्रच न वेन अनूहसिद्धिः ।

नियमो घोभयभागीत्यात् । ८ ॥

उहाम्भावे पूर्वपक्षिणा यदत्र लिङ्गमुक्तम् 'एव ते वायो एतौ ते वायू एते ते वायवः' इति, स निम्नः क्रियते । अन्यथा यूपस्यार्थस्य उभयभागित्वं स्यात् अग्नि यमेन तर्षेर्मेन्त्रैः । उक्तव्यः स्यात् । तस्मात् 'यदि एक यूपम्, यदि द्वौ, यदि त्रयः' इति तत्रतत्र मन्त्रविशेषस्य नियमः क्रियते । तत्रच तदपि उहाम्भावे न लिङ्गम् । तस्मात् निर्वाणमन्त्रद्वौ विहृतौ ऊहः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । के.

• 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' ('अद्विरुक्तत्वात्' इत्यपि पाठः ३।६।१।२) इत्यधिकरणे द्विरुक्तत्वदोषापत्तिः कालौषम्यं चेति सिद्धान्त-हेतुद्रव्यमुक्तम् । तत् अन्वयानुसन्ध्यायान् 'सतदशौ वै पञ्चपतितोषेऽन्वायवः' इति तदधिकरणान्ते एव वार्तिकद्वयके प्रत्युदाहरणे प्राकृतद्वारापत्तीध्वाननेश्वरत्वात् प्रातिपत्त्यर्थमाभावेऽप्युक्तवैशेषिक्यायाः प्रातौ दिव-कृताप्रवृत्तः अस्त्येव । तथा फलमग्ने सोमसामानवित्ये उच्यमाने विहृतिस्त्वस्य उभयवाचासिद्धत्वेन दिवकरत्वेऽज्ञा-वनायोग्यात्, नियमिते प्रवृत्ते, नैमित्तिकवित्येसु पश्यात् प्रवृत्तेः प्रातिपत्त्यर्थमाभावेऽप्युक्तवैशेषिक्यायाः प्रातौ दिव-कृताप्रवृत्तः अस्त्येव । तेन 'नैमित्तिक-कृतुत्वत्वात्सामानविधानं स्यात्' इति शोभनवर्णनानव-विश्याधिकरणे (३।६।१।३) 'अपिच नैमित्तिकः

फलत्वमतः न भोमयर्मात् प्रगीष्यति तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येत्' इति प्रमेने सापानविष्ये द्विरुक्तप्रकृतप्रतिषेधान् भाष्यकारेण उपेक्षयमेवेति ।

ननु 'सप्तदशो वै प्रजापतिः' इत्यत्र द्विरुक्तत्वमसतो सति सामानविषययोगात् कथं प्रत्युदाहरणत्वं चातिरुक्ता उक्तम् । उच्यते । तदर्थेद्याह्लादाविषय अनन्यवैक्यपरिहास्य 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यधिकरणपूर्वपक्षयोगेन कथं । पणतादावपि एवमेव तदुदाहरणम् । अतश्च प्रातिगाल्यैवममेव अत्र मुख्यो हेतुः सिद्धान्तसिद्धेः । द्विरुक्तत्वप्रसक्तु अम्युच्यते हेतुत्वे । अन्यथा हि सशय एव स्वान् । किमतिदेशाम्युपगमेन द्विरुक्तत्वात्प्रत्ययानर्थक्यं परिरहते यम्, किंवा अतिदेशेन प्राप्स्यमानस्यापि पणताऽऽदेः पूर्वपक्षप्रयोजनरूपप्रत्ययचित्तनिर्देशाम्युपगमेन प्राप्स्यमानस्यापि अनर्थक्य इति उद्दिष्ट एव दुष्परिहृतः स्यात् । अम्युपगमो हि तत्र शक्तः अतिदेशादिगन्धप्रमाणान्तरप्राप्स्यमानस्यापि अनर्थक्य पुनर्निधि प्रयोजनविशेषेण अत्रेकमभ्यादी' तमुच्यते' इत्यादिना । गणनायमे च भाष्ययोः हेतुः प्रकृत्यावगतविधिना भागधर्मत्वात् प्राप्स्यमानायाः ऐक्यप्रयोजनतायाः । तथा व्यर्थतात्त्विकप्रमाणसिद्धिः प्राप्स्यमानस्य मन्त्रस्य । तथा ज्योतिष्टोमादी नार्थक्यान्प्राप्तस्य स्वर्गवर्तित्वस्य । एवं आग्रमेनार्थक्यादेन विधिय आशेषप्रमाणस्यापि प्राप्तस्य । एवमनापि । तस्मात् प्रातिगाल्यैवममेव संशयापनवाय उपास्यम् 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यत्र इति निष्कर्षः ।

अथ एतादधिकरणप्रयोजनं न मुख्येयं इत्यतोऽपि धीयते । परमि 'कोऽर्थः सामानविषये चेद् गुणकाम् दर्शनम्' इति अन्यथोक्तम्, तथापि तद् चयनादिक्रियायामेव युज्यते तदाहितलुणकामसंभवात् । पणताऽऽदिजालेस्तु अत्रियारत्वेन तदाहितलुणकामो न समवति । अतः प्रमेणान्तर वाच्यम् । तत्र 'पूर्वपक्षे पणतावतानुपदिष्टाविशेषेण तत्रेये प्रकृतौ विद्वान् च प्रायश्चित्तमम्यम्, सिद्धान्ते तु उपदिष्टातिदिपयोर्लेपे प्रायश्चित्तविशेषः' इति भवत्येव । तत्र । गहि उपदिष्टातिदिष्टयोर्लेपे प्रायश्चित्तविशेषः सापि आम्नातो

हरयेते । अतः प्रयोजनं वाच्यम् । तदुच्यते । नात्यपादावे (३।३।१) 'सर्वैर्केना क्रियते' इत्यादिभ्यस्त्वय 'यदि प्रकृतौ यत् आतिमित्यात् भूः स्वादेति गार्हपत्ये सुदुयात्' इत्यादिनैमित्तिकप्रयश्चित्तस्य च वेदयमेवमुक्तम् । ततो द्वितीयापि हरणे उत्पत्तिवेदनिगन्धनमिदमुक्तं इति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तितं विनिर्देशादिपिनिगन्धनमुपयं क्रमेणदिना यत् प्रियुष्यते तत्रोद्योगत्वादि, तस्यैव कार्त्तौ प्रायश्चित्तमिति । तत्रय यानुर्वेदिकात् ज्योतिष्टोमात् तद्विद्वान्, सामवेदिके रथेने वा वंशणीयादीद्वयः स्वाङ्गविशिष्टा अतिदिष्टाः, तावपि वा जुहुः, तनानि पणता अत्यपूर्वपक्षे यानुर्वेदिकविधिविनिर्णयका, इति तदुद्येपे यानुर्वेदिकाङ्गप्रयश्चित्तकार्यम्, सिद्धान्ते तु तस्याः प्रकृतौ यानुर्वेदिकविधिविनिर्णयकेऽपि रथेने साम वेदिनातिदेशादिपिनिगन्धनमैदिङ्गप्रयश्चित्तम् । न च ऊहादीना अनाम्नादमन्त्रत्वमिव (२।१।१। ३४) अतिदेशात्वादेत्त्वम् । ऊहप्रयत्नान्मा अमन्त्रत्वं इत्यनेव हीदमुक्तम् । अवदानादिविधौ इवादिपदत्वात्, विश्वामिदावौ फलमववत्, सौरीरौ अतिदेशवत्, ऊहावेरपि भुवाःप्रायश्चित्तकल्पस्य 'अर्थादा क्रमेणैकदेशत्वात्' (२।१।१।४।२५) इति वेदेकदेशत्वोक्तैः वेदवाच्युपगमेऽपि मन्त्रो वाङ्मण इत्युक्त द्वैराद्य प्रत्यक्षवेदस्यैव, न कल्पस्य इति प्रयत्नात् वक्तु एतदधिकरणम् (२।१।१।३४) इति । बाल पृ. १०४-१०६. * 'प्रकृतौ वा०' तत्र द्विपक्षत्वात्, अत्रिपक्षत्वादा म्म इति सूत्रम् । वा. ३।१।१।२, * किमाहवनीयादयः प्रकृत्यां, आलोस्विन् सर्वापि इति उद्यमे 'तत् प्रकृत्यां यथाऽन्वेऽनारण्यवादाः' 'प्रकृतौ वा०' इति पूर्वपक्षे । ३।१।१।२९ पृ. ११०४, * 'तत्राहवनीयेन सहेनास्तातिदेशत् । प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिशय निश्चयो भवेत् ॥' ३।१।१।२९, * प्रतिषेधः प्रातिगाल्यापेक्षित्वात् उपदेशमतिदेशं वा अनाहत्य उभयस्यापि (प्रकृतौ विद्वान् च) प्रवर्तते । शक्यं तु इह वक्तुम् 'प्रकृतौ वा०' इति । ३।३।१।३। ३३ पृ. ८०८-८०९, * स च (प्रवर्त्यः) 'प्रकृतौ वा०' इत्येवं ज्योतिष्टोमं गच्छति । ३।३।१।३।३२.

॥ प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् इति न्यायः अना-
रम्भवीतनाम् । साहस्री. ८६५.

● 'प्रकृतौ वा०' इति न्यायेन सर्वप्रणिश्रय-
याप्रकृतिभ्रान्तीषोमीयपर चिन्तनम् । पूर्वपक्षः । कौ.
१।४।३।३ पृ. १७६. ● अनारम्भाधीनवेऽपि अपमि-
चरितकृतत्ववाभिः उपरिदिः वाक्चकृतेनान्वयेन कृत्व-
न्वपं प्रहास्य 'प्रकृतौ वा०' इति न्यायेन ज्योतिष्टोमे
गमनम् । सु. पृ. १३१०. ● 'पुरस्तादुपसदा
प्रथमं प्रकृति' इति वाक्यपर्येव 'प्रकृतौ वा०'
इति न्यायेन प्रथमस्य प्रकृतिगामिनासिद्धिः । सोम.
३।३।१२. ● प्रथमस्य निषेधस्येऽपि 'प्रकृतौ
वा०' इत्यनेन न्यायेन विकृतिनिषेधत्वयोगान् प्रकृति
नामविषयत्वात्प्रतिः (इति आक्षेपरूप्य.) ।
सु. पृ. १३१०. ● प्रणिश्रयामाद्यङ्घ्रिणी चिन्त-
नीत्वे 'प्रकृतौ वा०' इत्यनेन न्यायेन सर्वप्रणिश्रया-
परप्रकृतिभ्रान्तीषोमीयं गच्छतः । पूर्वपक्षे । वा. १।४
२।३ पृ. ३२८. ● 'विश्वजित् सर्वपृष्ठे अहीत वाः
(अत्रिप्रण्यः) अप्यग्निष्टोमे' इत्यत्र सर्वमानोऽग्नि-
ष्टोमस्य. 'प्रकृतौ वा०' इति न्यायेन प्रकृत्यग्निष्टोम-
स्यः । संकर्ष. ३।३।२. ● वैदिकस्य गुणविशेषविषय-
पेक्षाया वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिसत्त्वान् वैदिकशोरेव
आलम्भनिर्वाणेषोविषयत्वात्प्रतिः 'प्रकृतौ वा०' इत्यनेन
न्यायेन प्राङ्गालम्भनिर्वाणविषयैव अत्रायति । सु.
पृ. ९२५. ● अग्निष्टोमस्य 'प्रकृतौ वा०' इति
न्यायान् ज्योतिष्टोमे एव प्रकृत्ययोगान् तदुपस्था-
कृतोपनिधिः । कौ. २।३।१०।२९ पृ. ६८. ● अत्र
रम्भाधीनत्वान् प्रथमस्य प्रकृतौ निहितस्य सत. अति-
देशेन विकृतावपि उपसदा प्रातिषिद्धेः अद्विरुक्तत्वनाम
'प्रकृतौ वा०' इति न्यायान् ज्योतिष्टोमे एतेषुपसदा सह
विधान युक्तम् । कल्पतरु. ३।३।१।४।२५ अन्. पृ.
७८७. ● सत्य सामान्यतः प्रकृतौपत्वनगमनम्, तस्य
किं प्रकृतौपत्वं इत्यपेक्षायाम् 'प्रकृतौ वा०' इति
न्यायान् प्रकृत्यर्थत्वात्, आधानेन तु अग्निमानस्ये-
व प्रकृतौपत्वेनेन नास्ति इति नास्य प्रकृतिगामित्वम् ।
सोम. ३।६।५. ● अथवा सर्वयत्नानुसारेण गुणविधा-

नात् नान ('चिन्तय यवेत पशुनामः' इत्यादी)
'प्रकृतौ वा०' इति न्यायप्राप्तिः । अतिदेशात् पूर्व-
मुपदेशप्रकृतौ अतिदेशस्यैव अकल्पनेन द्विरुक्तत्वमात्रात् ।
कौ. १।४।३।३ पृ. १७६. ● प्रकृतौ विकृतौ उभय-
भिन्ने च कर्मणि समानविधानो निषेधो यथा 'द्वान्नीतैः
क्रयनीतैः कर्म कुर्वन् पतयथः ।' इति बुद्धानिषेधः । बाल.
पृ. ३५, ● प्रकृतौ वैकल्पिकयोः बृहद्रथतरयोः अष्टधार्पयोः
अन्यतरस्य कृत्वि विकृतौ नियमः, अप्य नियमविधिः
अष्टधार्पः । पृ. २५, ● प्रकृतौ वैकल्पिकश्रवणकथनेऽपि
वाक्येषुगुणविधिनस्ये यत्रै कर्मस्वरूपम्, उद्देशत्वोपा-
देयत्वरूपम्, गुणप्रधानत्वरूपम्, विधेयत्वानुवाचकत्वं
चेति । पृ. १८१. ● प्रकृतौ (दर्शपूर्णमासयोः) स्वाहा-
कारस्य अर्थवत्त्वं नास्तिहोमेषु पार्वणहोमयोश्च 'पूर्ण-
मास्य सुपक्षे स्वाहा' इति । भा. ८।४।१।१५.
● प्रकृत्योः प्रधानप्रकृतौ यथा- कान्येनाग्निष्टोमे
नित्याग्निष्टोमस्य प्रवृत्तः । बाल. पृ. १४९.
● प्रकृत्यर्थं नैमित्तिकं कामिनेनीसहस्रश्यादि ।
३।६।३।१०. ● प्रकृत्यर्थः अनारम्भविधिः । ३।६।
३।२-८. ● प्रकृत्यर्थस्य प्रथमार्थे अन्वयः स्युष्पति-
विदः । रहस्य. पृ. ६०-६१.

॥ प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्या त्रिषेत् १११
३।१४।४५ ॥

यथात्राणि अत्रक्रीड घातितकनीत्युक्तम् । तानि
किं पौर्णमास्या आरम्भे घातितयानि, उत अन्यापेय-
मारम्य इति विचारे पूर्वपक्षमाह । पौर्णमास्याः आरम्भ
पशुपानाणि त्रिषेत् घातंणि । प्रकृत्यर्थत्वात् अना-
रम्भोपत्तेन दर्शपूर्णमासार्चनि एवानि । पौर्णमास्या-
मेयानुसक्तिः । तस्मात् पौर्णमासीमारम्य घातितयानि ।
अन्यापेयाद्वाऽविप्रतिषेधान् तानि घातये-
न्मरपस्यानिमित्तत्वान् । ४६ ॥

न पौर्णमासीमारम्य घातं किन्तु अन्यापेयादारम्य
तानि घातयेत् । एव सति मरपस्य अनिमित्तत्वात्
यानिपशुत्वात् प्राक् पौर्णमास्याः मरणेऽपि अत्रिजति-
पेषान् घातयेत्स्मरपेयाभावेन विप्रतिषेधमात्रम् ।
यद्यपि पात्राणि पौर्णमास्यादुपयन्ते तथापि चोदकेन

अन्वादेशे यस्मान्नेष्टियु प्रसूतानि भवन्ति । तस्मात्
अन्वादेशेभ्योऽप्येव यश्चायधारणं इति सिद्धान्तः । कै.

● प्रकृतिगतः आरदुपकारकक्रियानिषेधो यथा ' न
प्रथमशब्दे प्रयुज्यात् ' । बाल, पृ. २५. ● प्रकृति-
गतानां कार्यकृद्गमणमेव विकृतौ अतिदेशः । पि.
१।८।१७. ● प्रकृतिगतानां गुणकामानां विकृतौ नाति-
देशः । ८।१।१४।२३-२५.

● प्रकृतिगतप्रतिपत्तिनिषेधो यथा 'अभिहो-
नहृव्याश्च लेहः' इति कश्चै निषेधः । बाल, पृ. ३६.

● प्रकृतिगतप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तद्वयार्थसंनि-
पात्तिनिषेधो यथा अभिहोन्होमे हुते 'अभि-
मुपविष्टते' इति विधानं 'तन्मानोपतिष्ठेत्' इति शत-
षोऽद्वयार्थसंस्कारकप्रतिपाद्युपस्थाननिषेधः । बाल,
पृ. ३६.

● प्रकृतिगतसंनिपत्तोपकारकद्वयार्थ-क्रियानिषेधो
यथा 'मधुर्के च घोमे च अन्वु प्राणहुतीषु च ।
नोच्छ्रो भवति दिवाः' इति । अत्र आचमननिषेधः ।
वाट, पृ. ३६.

● प्रकृतिगतसाधिवेन्यादिगमुदात्तस्य एकदेशो एव
विकृतौ विहिते अश्लिष्यन् लोपः कर्तव्यः । स च
अन्वयान्तमेवाधिष्ठानम्, न प्रथमादीनाम् । अयमेव
एवात्प्रत्ययः, अन्यत्रोपधिकरणं च । १०।५।१।
१-६.

● प्रकृतिगतहृदयिवाचः लोपवचो चकृद्यवाच्यौ-
दनेन । १०।१।१०।३६-४६.

● प्रकृतिगतोऽपि अन्वयान्तोऽप्येव अत्रात्ते, पुरो-
दाशोद्यद्रेडाभक्तोऽरभमे पिदलेपनीकराहोमौ । भाट्ट,
५।१।१५.

● प्रकृतिगतद्वयार्थपर्ययैव निषामकान्तरभावे निषा-
मकत्वाद्भौवरात् । वाचक्रे सवनीयस्य प्रमाणमुपाकरणम्,
तदुच्चर देशस्य, तदुच्चरमनुबन्धनम् । भाट्ट, ५।१।६.

● 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' इत्यनुशासनं
संबन्धवामान्याभिप्रायकार । कौ. १।५।६।६ पृ. २।९.

● 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' इत्यनुशासनेन
प्रत्ययानां निषेधेन प्रकृत्यर्थवित्स्वार्थयोश्चत्वावगतेः

('घोमेन यजेत्' इत्यादौ) शुद्धमन्वाविधानानुपपत्तिः ।
यस्तुतो धात्वर्थोऽश्लिष्यन्भावनामिपत्तेऽपि धात्वर्थोऽ-
च्छेदस्य प्रमाणान्तरप्रसूतत्वात् विशेष्यमात्रादे विधिपक्षेप-
पत्तेः । (इदं पूर्वपक्षे) । २।१।२।१ पृ. १३८. ● 'प्रकृति-
प्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' इत्याचार्योपदेशात् कर्ता
शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यते । क्तरि शब्, कर्मणि यक्
इति प्रत्ययार्थं कर्तारं कर्मं च समाप्ततत्त्वाच्चार्याः ।
तस्माच्छब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाचार्य-
वचनात् स्रश्चकारवचनात् वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययादप्यौ
गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीजा सर्वा क्तराणि
प्रत्याययति इत्यवगतमेतत् । भा. ३।५।५।१३ पृ.
१२२-१२३ । यद्यपि कर्ता शब्दार्थः इत्येवमाचार्या
वदन्तुः, तथापि क्तरिपयदन्वयवदन्तो वादतंभ्या भनेयुः ।
ते तु नैव तथा वदन्ति (अन्यसदमिप्राप्तौ वर्गनीयः
श्लथं.) । वा. पृ. ११२. ● 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह
द्रूतः' इति स्मृत्यनुशासनात् धात्वर्थे भावार्थोपपत्तिः ।
सु. पृ. ५८४. ● 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह द्रूतः' ।
प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनोपनयति इति प्रत्ययेन
सह तदर्थमाह्वयार्थः । स चोक्तसिद्धयर्थं निश्चिते एवार्थे
प्रत्ययो यत् प्रयुज्यते, तत् पूर्वतरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वात् । नामन्यार्थ, पृ. १२. ● 'दक्ष जुहोति' ।
द्विहोत्संभोगस्य अत्र 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
द्रूतः' इति विशेषानुशासनश्लेन पदार्थविधेया भनेऽपि
सर्वगम्यार्थत्वात् तस्य तत्तात्पर्यकत्वाभावात् न त्वंन्यव-
रत्नम् । कौ. १।५।१५।२९ पृ. २९५. ● नहि अत्र
('घोमेन यजेत्' इत्यादौ) सर्वगम्यः अन्वयसर्वगत्
संस्कारविधेया भावते 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह द्रूतः'
इति साहित्यव्यपनसर्वगम्योऽनुशासनवैधर्म्यपत्तेः । अपि तु
पदार्थविधेयैव भावस्या नित्यवस्तुत्वञ्च वा । (इदं पूर्व-
पक्षे) । २।१।२।१ पृ. ६. ● यत् 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्य-
यार्थं सह द्रूतः' इति, तत् कर्मनिमित्तेषु नामन्यदेशु
वाचकोऽप्यव इत्येवमाहियु । आरच्यते तु न कर्ता, न
क्रिया प्रधानतः, किं तर्हि । भाव्यप्रधानमप्युदात्तम् । भा.
१।१।५।२४. ● 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रूतः'
तद्योस्तु अत्ययः प्राधान्येन' इति साहित्यः । वि.

३।४।८. * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययस्तु प्राधान्येन' इति स्मृत्यैव प्रकृत्यर्थनिरूपितप्रत्ययार्थ-प्राधान्यस्य सुवर्षधाधारण्येन सिद्धिः । २।४.५ पृ ३८.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यगततेः (विशेषतः तत्रैव इति पाठः) कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विरोधता इति न च शक्यम् । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्मृत्या भावसंबन्धव्यापारस्य प्राधान्यावधानेः, तस्य च 'धातुर्थः' केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति वैयाकरणस्मृत्या धातुधातुत्वान्नते । निरोपमृत्पुनरोधेन सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः शुभादिभिपयत्वेन व्याख्यानत्वात् । वस्तुतस्तु नेनं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः प्रत्ययार्थवाचकत्वेन प्राधान्यनिर्णयमिच्छति, लिङ्गभेदादेः प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्राधान्यनिर्णयमात्रं । नापि प्रधानस्य सतः प्रत्ययार्थव्यवहारस्य, 'सर्वप्रधानानि नामानि' इति स्मृत्या लिङ्गसंबन्धादीन् प्रति प्रधानस्यपि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वात्मात्वात् । किन्तु यत्र प्रमाणान्तरेण सुवर्षस्य कल्पत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्राप्तिः प्राधान्यं प्रतिदिष्टम्, तदनुवादमात्रमपि स्मृतिः इति नाम्नः व्यापारस्य धातुवर्षत्वेऽपि विरोधताप्रतिक्रमः ।

कौ. २।१।२।५ पृ. १६, * प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूते कर्त्तृरूपे प्रत्ययार्थे अन्वेति, 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगात्मात् । सामान्यस्मृतिरपि प्रमाणान्तरेणानुसारात् कारकादितिपयैव न तु सख्यदिविषयाऽपि, अनया प्रातिपदिकार्थस्य सत्त्वमाख्याऽनुसृतेः । २।१।२।५ पृ. ३०.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति आचार्याणां प्रत्ययार्थप्राधान्योपदेशः । सु पृ. १४१७, * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः । पृ. १०१४, * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः कर्त्तृरूपत्वादेः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यावगात्वात् प्रत्ययार्थः प्रधानमेव इति नियमाधीनोऽपि

प्रत्ययार्थ एव प्रधान इति नियमोपपत्तिः । पृ. ५६६,

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति सामान्यस्मृतेः 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति विशेषस्मृत्या बाधात् भावनायाः एव प्राधान्यात् प्रत्ययार्थता युक्ता । (इति चेत् उच्यते) धातुवर्षातिरिक्तायाः भावनायाः स्वरूपेणैव सिद्धायाः प्राधान्यप्रत्ययार्थत्वयोः दूर्येन्यारितत्वात् 'धातुवर्षः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति भावसंबन्धस्य स्वतन्त्रधातुवर्षवाचिल्लस्मृतेः विशेषस्मृतिवलेन प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयमन्युपगम्य कर्त्तृविशिष्टयागासमिधानं युक्तम्, न तु भावप्राधान्यपर्येयस्मृतिः इति । पृ. ५४७, * 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन' इति कारणं आख्यातेऽपि अपवादामोक्त्यर्थम् । पृ. १३७६.

* आख्यातत्वाच्चैव भावना, न धातुधातुः, प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धातुवर्षतायाः 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्' इति व्यापारविस्तरत्वात् । इति मीमांसकः । भूषणसारः धातुवर्षनिर्णये अष्टमस्कारिकवतरणम् ।

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्राधान्येन सहेति यत् । मेदेनैवमिधाने हि प्राधान्यं तत् तयोच्यते ॥ स्यात्केल उभयोर्वाच्यं. प्रत्ययार्थः कथं भवेत् । व्यपदिश्येत नैकेन कथं उभयोरथै ॥ सर्वदा तुच्यते यस्मात् प्रकृत्यर्थस्य चर्जनं । तेनास्युभयोरर्थः प्रयोजनतोदितः ॥ याऽन्याऽवयवशक्तित्वा शक्तिः का चित् पदाभ्याः । विद्यते यत एकस्माद्विशिष्टार्थगतितेत् ॥' इति । उन्डे प्रकृतिप्रत्ययोरपि अन्वितामिधानस्य निरस्तत्वात्तदनुसंधमेव स्वार्थं प्रयोजे वदति इत्यावाहः । सु. पृ. ७०७-७०८.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोः प्रत्ययः प्राधान्येन' इत्युक्तत्वेन प्रधानार्थत्वात्प्रत्ययस्यैव प्राधान्यम् । अत्रैव. २।२९ (३०)।४१-४२.

* 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्योपदेशस्मृतेः 'भावप्रधानमाख्यातं' इति विशेषस्मृत्या बाधाः । किंच तस्याः प्रमाणान्तरसिद्धाप्राधान्यानुवादत्वं इति वैयाकरणाः । मणि पृ. १०५.

● 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहं भूतः' इत्यनुयाचनमात्र-
 चारङ्गप्रधानस्य पदार्थविषया माननिकमसम्, न
 तु सकृद्युक्तमान्यस्य । औ. १।१।६।८ पृ. २२३.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः अन्यव्यतिरेकान्मा प्रत्येकं अर्थं
 प्रत्यायनशक्यत्वमः । सु. पृ. ६८४. ● प्रकृति-
 प्रत्यययोः केरल्लोः प्रयोगसंभवः । वा. २।२।१।१
 पृ. ४६३. ● प्रकृतिप्रत्यययोः गौरवपर्यन्तमात् छव-
 प्रत्ययार्थानुपात्तोः धारवर्षस्य अतुरञ्जना सर्वत्राविशिष्टा ।
 सु. पृ. ७६९. ● प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थेनोपपत्तम् ।
 वा. २।२।१।१ पृ. ४६३. ● प्रकृतिप्रत्यययोः शक्ति-
 मेदान् पूर्वाभिहितेऽपि (वितोषणे) प्रत्ययेन वितोष्या
 मिधानं अविरहम् । ३।१।८।२।१ पृ. ७७७,
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थमिधाने स्तुतेषाचारुच मित्य-
 विवक्षितकर्मणेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थान्मात्तेषु प्रतिपन्न्यु
 प्रत्ययान्तः समिपत्तु कृतानुबन्धमेव स्वार्थं यदति, तन्मात्र
 यदावित् प्रत्ययार्थः युद्धो लभ्यते । २।२।१।२।२. ४६५,
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थवृत्तयोरेव नेरुनपाद् अन्तरुद्धे
 संज्ञोऽवगम्यमानो भवति । २।२।१।२।३ पृ. ५३४,
 ● प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थमिधातुत्वं अमिधानी
 श्रुतिः । ३।१।७।१।३ पृ. ७००. ● प्रकृतिप्रत्यययोर्हि
 प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं इत्युक्तार्. । युद्धती. पृ. १३.
 ● प्रकृतिप्रत्ययान्पादवानसृष्टेः 'पदावकाशो-
 पायान् बहूनिच्छति सूरय. । क्रमन्मूनाविरिक्रमत्वा-
 वाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥' इति पदमेदावधारणोपायत्वेन
 दृष्टमात् । सु पृ. ८१३.
 ● प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्य-
 मिति न्यायः ॥ यथा औपमगे वाक्क इत्यादी हि
 प्रत्ययार्थस्य अपत्यत्राविरुपस्य प्राधान्यं यातीत्यादि-
 क्रियान्वाद्, एवमन्यथापि बोध्यम् । साहस्री. ६०.
 ● प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रावि-
 थदिकं गौणमित्याचरते । वा. ३।७।१।१०. ● प्रकृति-
 प्रत्ययार्थयोर्मित्रार्थयोरेव छन्दो पूरं प्रत्ययोधारणं
 (प्रत्ययोधारणम् प्राक्) प्रकृतेः स्वान् न भिन्नम्
 प्रत्यापिनं भवेत् । विशिष्टप्रमत्तौ तु तौ प्रत्यायतः ।
 दु. १०।३।१।१।२.

● प्रकृतिप्रत्ययवादयः । 'शक्तयः सर्वैर्भावानां
 नातुयोग्याः स्वभावतः । तेन नाना वदन्त्ययान् प्रकृति-
 प्रत्ययदयः ॥' वा. २।१।१।१ पृ. ३७८.
 ● प्रकृतिप्रत्यययोर्मयातुचित्त्वक्षणः वाक्यभेदः ।
 वाल. पृ. १८१.
 ● प्रकृतिप्रधानेन अङ्गस्य प्रकृतेः यथा कामेन
 अनावासाशब्देन यानाद्यङ्गभूतशब्दस्य । वाल. पृ. १५०,
 ● प्रकृतिप्रधानस्य स्वाङ्गविकृत्या सह प्रकृताङ्गत्वं
 यथा 'सलोमं हविर्गतिमान्' ऐन्द्रं पञ्चरात्रवागोदरं
 निर्वापेत्' अत्र सान्प्रत्ययाङ्गभूतया अम्येवयाणविकृति-
 भूतया इष्टया सह सान्प्रत्ययवत्त्वं तन्मत् । पृ. १४८,
 ● प्रकृतिप्रधानत्वादित्वादेर्वैकृतौ दुम्बरत्वेन वाचः ।
 १०।७।१।८।१-६३.
 ● प्रकृतिप्रधानत्वं यदेवतादीनां विकृतानुपदिष्टत्वं-
 देवतादिभिर्वाचः । १०।७।२।७।१८-६०.
 ● प्रकृतिप्रधानत्वादीनां होमरौद्रादौ विहितैः
 शुक्लादिरीक्षिभिः वाचः । १०।७।१।१६।४-७१.
 ● प्रकृतिमात्रोहः यथा 'सूर्याय शुभम्' इति । नात्र
 किञ्च वचनं योद्यते । वाल. पृ. १२६.
 ● प्रकृतिरूपं वैदिकं कर्म अमिहोपदर्शपूर्णमासादि ।
 वाल. पृ. ८५.
 ● प्रकृतिरिद्धेन च विष्णुवितोष उक्तः
 'यम् विष्णुमर्षसंयोगात्' (८।१।२) इति । के.
 ● प्रकृतिलिङ्गाद्योरेव क्लेशे यथा 'अम्ये वृष्टम्' इति
 प्रकृतौ । 'आदये वृष्टम्' इति विकृतौ । वाल. पृ. १२७.
 ● 'प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्' (१०।४।१।१-२)
 इत्यधिकृत्ये नक्षत्रेण उपदिष्टानुपदिष्टोमाना अतिदिष्टानां
 नारिष्टोमाना च संयुक्तयः उक्तः । वाल. पृ. १७७.
 ● प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्म संस्कारं
 विकृत्याधिकं स्यात् । १०।४।१।१॥
 नक्षत्रेषु 'अम्ये स्वाहा' इति न्यायः स्वाहा
 इत्यादय उरहोमा विहितः । नारिष्टोमाना प्रकृतेश्चोदक
 माताः । तत्र विकृतौ वृत्तिरावीष्टौ संस्कारं शक्तिर्यते
 अरुष्टविशेषावितिष्ठं कियते अनेन क्व नारिष्टोमममकं
 कर्म अधिकं स्यात् । उरहोमाः नारिष्टोमाः वृत्तयन्ते

इत्यर्थः । कुतः ? प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् प्रकृतेः लिङ्गेन कार्येण संयोगात्वात् । तथा च प्राकृतकर्मोपस्थापकान्तरसंयोगाभावात्प्रत्ययसंयोगादिलक्षणं कर्म संस्कार अदृश्यं प्राकृतादधिकं स्यात्, न तु वाच्य इति सिद्धान्तः ।

अथ द्वितीये वर्णके इदं सूत्रं पूर्वपक्षमन्वयेन व्याख्येयम् । नृणांशर्यसु स एव, नेबल उदाहरणानुहारिण, शब्दः मित्राः । एवम्, भाष्यम्— इदं प्राकृतं ' होमारोदं चर्चं निर्वैवत् कृष्णानां प्रीहीया अभिचरन् ' इति । तदेवं भूते ' शरमं बर्हिर्भवति ' इति । तत्र शरमः किं शरमय निरर्तते मेति । किं भ्रमम् ? उभयस्य प्रमाणव्यवहारात् चोदनेन कुक्षानाम् ' शरमं बर्हिः ' इति विशेषवाक्येन च शरम्य एवमुच्यते । इति पूर्वः पक्षः ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । वाच्ये ' रपकोपेण माद्रेऽस्य स्रोममुपाकरोति ' इति श्रुतम् । प्रकृतौ तु ' उगान्तर्पमिति दर्मास्या स्तोत्रमुपाकरोति ' इति श्रुतम् । अत्र उभयनुभयस्य निवर्तकं घोषो मन्मस्य निवर्तकः रयो दर्मासोः इति पूर्वः पक्षः । नृणांशर्यः स एव ।

चोदनालिङ्गासंयोगे तद्विधवारः प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानात् । २ ॥

ननु होमारोदचर्चो ' शरमं बर्हिर्भवति ' इति शरः कुक्षान् निरर्तयन्ति एव नक्षत्रेषु उपक्षेमाः नारिद्रहोमान् निरर्तयन्ति, इति चेत्, तत्र दृष्टान्तस्यप्यमाह । शरौ चोदनालिङ्गासंयोगे चोदनायां प्राकृतियौ अचभिवरितं यत् लिङ्गं वैदिकस्मृत्यापनर्हि शब्दः तत्संयोगे ' शरमं बर्हिः ' इत्यत्र तस्मिन् प्रकृतिसंनिधानात्प्रकृतियेष्वदक शब्दसंनिधानात् तद्विधवारः प्रातिगतश्चुचिचरः सः प्रापितः । उगहोमेपु तु नास्ति चोदनालिङ्गं इति न चोदनास्यैः प्राकृतनालिङ्गोभवात् । इति सिद्धान्तः ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । इदं सिद्धान्तमन्वयम् । अत्रार्थः प्रमाणवैक्यदेव । विद्येयस्य अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन बर्हिः शब्देन संयोगः । तस्मात् प्राकृतस्य कुक्षानस्य निरर्तयति ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । वाच्ये ' रपकोपेण माद्रेऽस्य स्रोममुपाकरोति ' इति श्रुतम् । प्रकृतौ च ' उग-

वर्तभवमिति दर्मास्या स्तोत्रमुपाकरोति ' इति श्रुतम् । तत्र उभयं उभयस्य न निवर्तकं किन्तु रपसंबन्धी घोषः मन्मस्य दर्भोश्च निवर्तकः । न चोपसृत्तो रयो वा रपभिन्नस्य घोषो वा । इति सिद्धान्तः । एवं द्वितीये तृतीये च वर्णके इदं सूत्रं सिद्धान्तसूत्रमेव, न प्रथमवर्णके इव शब्दानिरोधद्वारा सिद्धान्तोपेक्षकम् । के ।

● प्रकृतिलिङ्गवचनानां ऊहः यथा ' अपो देवीः शुद्धाः स्य ' इति प्रोक्षणीपु प्रकृतौ, घृते प्रोक्षणे तु ' घृतं देवं शुद्धमसि ' इति वाच्यं । घृ १२७० ।

● प्रकृतिलिङ्गासंयोगः प्रपञ्चदर्शनेन भवति । यथा ' नैवारश्चः ' इति । अत्रावे विधानेन वा भवति । यथा ' बर्हिः वृष्यः पशुहः सतिष्ठते, मधु आशयेत् पूर्णं वा ' इति । विकारेण वा यथा ' नैर्हस्तः चक्रः नगत्-पूतानाम् ' इति । स्वशब्देन वा भवति, यथा ' परिषौ पशु निपुञ्जीव ' इति । प्रतिषेधेन वा भवति, यथा ' न विरागिरेति ब्रूयात्, ऐर हृत्वोद्वेयम् ' इति । अनेन वा येन अपरागम्यते प्राकृतं कार्यं अमिनिर्वर्तयतीति । भा. १०।४।१।१ घृ. १९०७ ।

● प्रकृतियचनयोरेव ऊहो यथा ' अत्रये लुप्तम् ' इति प्रकृतौ ' विश्वेभ्यो देवेभ्यो लुप्तम् ' इति वैश्वदेवे चो । वाच्यं, घृ. १२७० ।

● प्रकृतियदनुकरणं भवति इति न्यायः । प्रकृतिरथ परमात्मनेति पठते । अनुकरणं च उदरीकरणम् । यथा परमात्मसदृशा एव तद्वताश्च इति बोध्यमित्यन्यत्र विसरः । साहस्री. १९९ ।

● प्रकृतियत् कर्तव्यमिति न्यायः । ' यथा-न्यायम् ' इति पृथग्दर्शम् । अथ सुतोषिर्ना- ' यथाव्यर्थं प्रकृतियत् कर्तव्यं इति न्यायसिद्धम् ' इति । घृ. ५।४।७।२२ ।

● प्रकृतिरत् । प्रतिपदाव्याने तु गौरं परिहाडिः शशिः शर्यसामान्यं सन्तः परिपरीतः ' प्रकृतिरत् ' इति । भा. ८।१।२।२ घृ. १९८५ ।

● प्रकृतियत्प्रकृतिः कर्तव्या इति न्यायः । अथ मारावाप्यनगराणां वैरतेजोताः । तस्मात् ' उग्रः पत्स्यती ' इति भाष्यद्वारा ' इत् ' यस्मिन् कर्णे

इति कर्त्तव्योपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते वा प्रकृतिः, येनोपजीव्यते वा विकृतिः । ' प्रकृतिरिति कर्त्तव्या ' इति भीमासनेर्षमस्मापि न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामहं वैयान्तरणः सम्प्रगिबन्नाति । साहस्री. ५९४.

● उक्त्याद्यः अग्निशोभन्य विकृतयः, विशेषस्यैव तत्र प्रथमोपदेशेन स्यादित्यत्वात् । अवशिष्टं तु सर्वमनुष्ठेयं ' प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्या ' इति न्यायेन स्यात् । येप्रासा. १११ पृ. ५.

● प्रकृतिविकारयोः शास्त्रपरदर्शनम् । सु. पृ. ५७.

● जगत् ब्रह्मोपादानत्वमेव न कुलधर्मतयोक्तम्, किन्तु प्रकृतिविकाराभेदम्यायेन अद्वैतसिद्धये । कल्पतरुः. पृ. ८७.

● प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिहासिद्विरागम्यते । तथाहि ' येनाश्रुते भृतं भवति ' इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तेः कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरिः प्रतिज्ञेया सम्यक्ते । मृदादेः प्रकृतेः सन्नघात् पद्मदेः विनासस्य न्यायेरेकः तास्विको भेदः न भवति इति श्लोऽयं न्यायः रीतिः अन्यथापि । आंभा. २।१।६ अथ.

● प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायः । प्रकृतेः मृदादेः सन्नघात् पद्मदिर्विकारः यथा सन्नतो मित्रो न भवति एवमन्यथापि । प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेन समानार्थकः अयं न्यायो दृश्यः । के

● प्रकृतिविकारभावो भेदं विना न युज्यते । सु. पृ. ४०९. ● नहि ' दस्यम् ' इत्यत्र प्रकृतिविकारभावः । दस्यन्तर्गमिकाण्यत् यमरः । न च शास्त्रपरमं दस्यं प्रकृतिविकृतिर्नोच्यते, नहि दक्षिणैकं दृष्ट्वा बुन्दपिठकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । भा. १।१। ६।१६.

● प्रकृतिविकारभानामाभेन (पुरोडाशरूपालेन इति शब्दे) तादर्थ्यवतासाम्योः । (पूर्वपक्षे) भाट्ट. ४।१।११.

● प्रकृतिविकृतयोः प्रधानत्वं धीते मृगम् । सावे तु अन्नशाक्यपत्तीशान्नाश्रादीनां एकदिनकर्त्तव्यत्वावौ इति देवादिना उक्तम् । याव. पृ. १४८.

● प्रकृतिविकृतयोः समानत्वन्त्रये विकृतिवन्नोप प्रकृतेः प्रसङ्गसिद्धिः । (कृत्याचिन्ता) ॥ ७. उपपूर्व च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदन्वित्यत्यादनर्थकं हि स्यात् । १।२।२।१३।३ ॥

भाष्यम्— यदा प्रकृतिविकृत्या समानतन्त्रा, तदा किं प्राकृतं तन्न कर्त्तव्यम्, उच्यते वैकृतम् ? ननु नैव प्रकृतिविकृत्या समानतन्त्राऽस्ति । समानतन्त्रा चेदित्येवं कृत्याचिन्त्येवम् । किं प्राकृतम् ? यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते तन् प्राकृतम्, अथ विकृतिस्मृतौ वैकृतम् । किं पुनरन्यत् युक्तम् ? प्रकृतिरिति । नित्या प्रकृतिः, अगन्तुविकृतिरिति । क्रमे वा निमित्ते योपपन्ने आगच्छति । पूर्वाभ्यासविशेषोपपत्तौ जपन्यासादिभ्यः । तस्मात्प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते । तस्य तत्र कर्त्तव्यम्, प्राकृतत्वत्वात् । तस्मात् प्राकृतं तन्न कर्त्तव्यमित्येव प्राकृतम् । एवं प्राप्ते, ज्ञानम् । उपपूर्व च वैकृतं तन्न प्रकृतौ प्रयुज्यते, समानतन्त्रा चेत्, अनित्यत्ववद्विद्यते । अनित्या विकृतिः कामे बोधत्वे निमित्ते वा अथावागच्छति । नैमिचित्री चित्रीषां नित्या चित्रीषां प्रायेतः । सत्या हि चित्रीषां सा भवति । अतस्मान्नाभमाना नैतौल्यते । यदि न बाध्यते, अनर्थकं साद्वैक्यं निष्कानम् । तस्य चित्रीषां प्रायुपरिष्ठा तस्य पूर्वं प्रयोगः । तस्माद्विद्यतेः पूर्वं क्रिया । यस्य च पूर्वं क्रिया, तत्त्वं पूर्वं यथा कर्त्तव्यम्, तत्पूर्वपक्षे उक्तम् । तस्माद्वैक्यं तन्न प्रकृतौ प्रयुज्यते इति ।

शा— प्रकृतिः यावन्जीव पदैर्णिवैर्णिव प्रयुज्यते, विकृतयोऽपि कामेन निमित्तेन वा परैर्णिवैर्णिव । तत्र प्रकृतिविकृतयोः तन्नेव प्रयोग इत्या चिन्त्यते । कामेन निमित्तेन वा पत्नवी विकृतिरेव औत्सर्गिकी नित्यचित्रीषां बाधित्वा निमित्तेन इति वैकृतमेव तन्न प्रकृतौ प्रयुज्यते इति (सिद्धान्तः) ।

भोम— कर्त्तव्यं विकृतीनां परिकल्पितं वा अत्र विषयः । यथा पत्रो. प्रकृतत्वत्वात् तन्निवत् एवमिहापि दृश्यते. संगतिः । सूत्रार्थस्तु— विकृतिः प्रकृत्या समानतन्त्रा चेत् अपूर्वं वैकृतं प्रयुज्यते, विकृते. तदाथ विना निवेशावंगानात्, अन्यथा वैकृतवित्तेशमानमनर्थकं स्यात् इति ।

नि— ' प्रवृत्तिविकृतिना स्यात् तजिणी, प्रवृत्ति र्वा । नियाऽसावुदिशाङ्गा, मैत्र कामबलित्व ॥ '

भाट्ट— यस्यान्तु वाक्य निर्या वा विकृत्यन्त्यासा ' य इत्या ' इत्यनेन परिकारविधानात् एवंपि सद्य स्त्रालास्या कृत्वा प्रकृतेस्त्वाधानमिति नैव तत्र तत्र प्रसङ्गविचारः । यत्रापि पवित्रनाशादिनिमित्तकेष्वप्यादौ निमित्तेनैव प्रकृतिप्रयोगमध्ये निमित्तत्वात् तत्र तस्य एव प्रसङ्गिनित्यन्त्याविनाशम् । तत्र प्रायसो नैव सातदपर्यादि, यत्रपि वा भवेत्तथापि तस्य निरवकाशत्वात् तदसौ प्रकृते र्वा प्रसङ्गित्व प्रयत्नादसौ तु विकृतेरिति श्येयम् । यत्र तु प्रयोगमध्ये गृह्णाहेष्यादि, तत्र प्रकृतेरैव तजिन्वम्, सातदपर्यादे प्रयोगादिभूतनिमित्तप्राप्त्यले सावकाश र्वात् । यत्र तु प्रकृत्यन्त्याव्यवहारेणैव यस्या इतिनियते निमित्ततात्, तदापि यस्तुतो विकृति सप्रसाला कृत्वा प्रकृत्यारम्भ इति न कश्चित् प्रसङ्गवाहावकाशः । प्रवृत्तिविकृत्यो सातदपर्यादे कृत्वाचित्वा तु प्रयोगैक्य विधाने, विकृदपर्यादे कस्य तन्त्रित्वा कस्य प्रसङ्गित्वमिति । तत्र विकृते प्रकृत्यन्तीवकृत्वात्तस्या एव प्रसङ्गित्वम्, प्रकृतेस्तु तजिन्वम्, तस्याङ्ग्याहकत्वाभावे अतिदेश्यभैरानाशचे । इति प्राप्ते, तस्य पाठस्या प्राहकृतेऽपि इत्यद्वयप्राहकृते वापद्यमावात् विकृत्यङ्ग भूतस्य च सातदपर्याय च निरवकाशत्वात्तस्या एव तद्विषये तन्त्रित्वा प्रकृतेश्च प्रसङ्गित्वम् । प्रयत्नादिविषये तु तस्या एव तजित्व विद्यतेश्च प्रसङ्गित्वमङ्ग्याहकत्वा नुपेधापि श्येयम् ।

मण्डन— ' शब्दे तत्र तु वेद्यम् । '

शङ्कर— ' विकृते प्रवृत्ति प्रवृत्ति । ' तजित्वम् ।

● प्रकृतिविकृतिव्युप परस्य घर्मा परस्य न भवन्ति । भा ६।३।१५

● प्रकृतिविकृत्यना मकृत्प्रयोगादिपर्यायविवेक सप्त यत्र आपने परमन्तरीनात् । भा. ट. १००

● प्रकृतिविकृत्यनुभवात्मक वैदिक क्रम यथा वरिहोना नाशिराद गृह्णेथीरदि च । भा. ट. ६५

● प्रकृतिविकृत्युपसमाप्त वैदिक क्रम यथा अदीपेनोपवर्तनपर्यन्तम् । भा. ट. ८५.

● प्रकृतिविकृतिरूपसर्वस्वमाया अग्रय । अन्वयर्षे च आपान इति सर्वार्थमाधानम् । ३।६।१।१४-१५

● प्रक्रम रीति, व्याख्यातप्रकार इति यावत् । सु पु ६०

● प्रथमान्तु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रिया- निमित्तत्वात् । ६।२।३।१४ ॥

' कारीयां वृष्टिकामो यजेत ' ' प्रसक्तामो यजेत ' इत्यादि काम्य क्रमं श्रुतम् । तत्र कारीयां आरम्भया यदि वृष्टिश्चकार तदा किं आरम्भ क्रमं तत्रैव त्यक्त यम्, नियोगात् परिहृतापनीय वा इति विचारः । तत्र आरम्भ क्रमं नियोगात् परिहृतापनीय इति सिद्धान्तः । यदाह प्रथमात् आरम्भत् अनन्तर समापन नियम्येता । आरम्भोत्तर निश्चयत समाप्ति कर्तव्या । क्रियाया समापनक्रियाया निमित्तत्वात् आरम्भस्य । समाप्तनिमित्त मारम्भम् । तस्यान्व समाप्ते प्राक् सन्वेऽपि फले सिद्धत्वादि वा क्वामे प्रारम्भ क्रम समापनीयमेवेति सिद्धान्तः ।

फलार्थित्वाद्वाऽऽनियमो यथाऽनुपपान्ते । १५ ॥

अथ पूर्वप्रथमाह । यावत् सिद्धान्तस्य व्याख्येयार्थः । अनियम स्यात् फलमादावपि कश्चित् आरम्भ समाप्त्यान्व कश्चित् अर्थो एव त्यजेत्, न समाप्त्यान्व । न नियमस्तत्र । कुत ? फलार्थित्वात् । फलार्थो क्रम आरम्भे । सन्वे तु फले क्रियायात्पदेन वयस्य । तन्मात्र समाप्तनियमः । यथा अनुपपान्ते । येन अवापि क्रम नैव उपपान्ते, न तस्य समाप्तनियम अनुपपान्तत्वादेव । तथा उपपान्तेऽपि क्रमस्य फलार्थित्वात् फलस्य लब्धयत् न समाप्तनियम स्यात् । तस्मात् समाप्तनियम इति पूर पठ ।

नियमो वा तत्रिमित्तत्वात् कर्तुंस्तन् प्रारण स्यात् । १६ ॥

सिद्धान्ती अह । यावत् अनियमनिरुहाय । न समाप्तनियम । किन्तु आरम्भ समापनीयमेवेति नियम स्यात्, तत्रिमित्तत्वात् । आरम्भस्येति पूर्वतत्त्वात्तदनुपपान्ते । आरम्भस्य तत्रिमित्तत्वात् समाप्तनियमित्वात् । समाप्त्यप्येवमारम्भ, न सन्वे त्वाप्य । तन् आरम्भ अग्रतः कर्तुं कारत सिद्धिगार्हपत्य

स्यात् । अथवा कर्तुः आरभ्य समापने तत् कारणं
 स्यात्कल्याणं कारणं स्यात् । यो हि आरभ्य न समापयति
 तं विद्या विगर्हन्ते 'प्रक्रमिषीत्यं अथ यथाकार्यं' इति ।
 ननु विद्याः पुनः किमर्थं विगर्हन्ते । तथाह भाष्यशरः-
 'अन्यत्, विगर्हन्ते तावत्, किं नो विदितेन कारणेनेति'
 इति । अन्नात् आरभ्य समापनीयमेव इति विद्वान्तः ।

तत् कारणं स्यात् आरभ्य अस्मापनं प्रत्यक्षपक्ष
 कारणं स्यात् इति सुषोभिनी ।

शिष्टविगर्हणं कारणं स्यात् निन्दानोषधस्मृत्युपलब्धौ
 मूलं स्यात् इति कुतूहलम् । के.

● 'प्रक्रमात् निष्पद्येत्' इत्यत्र प्रधानत्वं कर्म अत्रयं
 समापनीयं इत्येवमुपपादनार्थं माष्यहना उपक्रमादारभ्य
 समापितपर्यन्तस्य स्थापनसमूहस्य आत्पत्तेन विविक्षित-
 स्यात्वागादि समापयेत् इति शास्त्रार्थः इत्यादि
 सूचितम् । सु. पृ. ७४९. ● द्वादशवर्षिकस्ययानयानो
 अपनादिपु तत्तत्कालेषु प्रवृत्तस्य मनस्य वीतकालेभ्यः
 क्रममुक्तिफलैश्च प्रक्षेपात्तनाथा प्रवृत्तस्य तन्मध्ये एव
 लभ्योपान्नाशास्त्रारभ्य 'प्रक्रमात्तु निष्पद्येत्' इति
 न्यायेन (६/२।३।३) अत्रयसमापनीयत्वेन प्राक्तनि
 द्वादशवर्षिकस्यार्थानि । परिमलः. ४।१।२।२।२६ नसु.

● शिष्टविगर्हणान्वाकावुरवत्तत् प्रयोगस्यार्थिं प्रति कामना-
 दिन्तु प्रयोगप्रक्रमस्यपि अनुव्यापकत्वं पठे 'प्रक्रमात्तु'
 इति श्रुते यत्रते । यौ. २।१।२।५ पृ. ११.

● प्रधान्तमवस्यं समापनीयम् । या. ६।३।४।१६
 पृ. १४१६.

● प्रधान्तासिमासिदोषपरिहारार्थं (अत्रकर्मणः)
 प्रधान्तैः कर्मणः, वापदोमे कृते यदा नाम यत्रमानस्य
 कदाचित् आसत् (मरणम्) मरति तदा । (इदं ताव
 आरभ्यन्तीत्यनेक एव प्रयोगः इति पठे) । या.
 २।१।४।१६ पृ. ५०८.

● प्रधानन्तनिष्पद्येतो शिष्टाचारविरोधः । शा.
 १।१।१।१.

● प्रक्षालनादि पठ्यस्य द्वादशवर्षानं धरमिति
 न्यायः । (पठ्यस्यान्यस्योऽपि मन्मथे) । पठ्येतेने
 प्रयत्नान्तरेण पठ्यस्यन्तरेण न कर्तव्यमिति श्लेषमिति-

वदन्प्रधाननिष्पद्येत्तस्य कारणान्तरेण निवारणमपेक्ष्य
 अनिष्टसाधनमेव न कर्तव्यमिति यत्र विवक्षा, तथास्य
 मनुचिरिति । साहस्री. ३४२.

● कर्म हि शास्त्र स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा
 स्वयमेव पुनः प्रतियेवति 'प्रक्षालना० वरम्' इति
 (शङ्का) । आं. भा. ३।२।६।२२ बसु. ● तादृशमावे
 अष्टमिष्यत्वेऽपि विवेक्यं वस्तुार्थक्यस्य 'प्रक्षा-
 लनादि०' इति न्यायेन अयुक्तत्वात् । विद्वल. पृ. ८७,
 ● न च 'प्रक्षालनादि० वरम्' इति न्यायेन पूर्वं तदुक्तमा
 एव इया इति वाच्यम्, तस्य विषयवृत्तिरेवार्थ-
 कत्वात् । पृ. ८७. ● यदि पुण्यस्वार्थि अशेषविनाशौ,
 हल निष्कमि अशिक्षेनादि न कर्मण्यं योगमाहक्युणा,
 तस्यापि इतरुपपन्नत् विषय विनाशत् 'प्रक्षालनादि०
 वरम्' इति न्यायात् । मामती. ४।१।२।२।१६ बसु.

● प्रक्षेपः अङ्गम्, यागः प्रधानम् । 'यत्तत्र
 यागः, तस्य प्राक्तन्यात् । यस्तु प्रक्षेपः, सः आङ्गमेव' ।
 या. ३।४।१।४।१४ पृ. ९८२. ● प्रक्षेपः यागस्य
 त्यागाद्द्रव्यस्यप्रकः । माट्ट. ४।१।७, ● प्रक्षेपस्य
 (आद्यप्रक्षेपस्य) शिष्टवृत्त्यागः प्रक्षेपज्ञो मारयेत् ।
 ४।१।१२.

● प्रक्षेपांश्यापि प्रपान्यग्रेष्टी निवेद्य श्वेषु न
 मृत्यामहे, प्रक्षेपस्यापि प्रापत्ये एति तस्य विद्वद्विभक्ति-
 देशान्नापयेः 'कर्मणस्त्वमनुचितत्वात्' इत्याहमिवाधि-
 करणे यक्षमागन्वात् । सु. ३।१।२।४।७ पृ. ३८७.

● विरोधतया प्रीतस्य त्यागात्तस्य प्रक्षेपाद्यज्ञत्वे
 प्रधानमायः । माट्ट. ४।१।७.

● प्रक्षेपमात्रस्य विधिः चतुरस्रचर्कस्कारणम् 'चतु-
 रस्रच जुहोति' इति । के.

● प्रगाथः । प्रहर्षे हि प्रसन्दे सौतस्ति । प्रहर्षेण
 गन पन स प्रगाथः । कश्च प्रहर्षः । यत् किञ्चित्
 पुनर्गायति । मा. १।२।५।१७ वर्णक १, न हि (प्रगाथ-
 शब्दः) प्रहर्षे गानस्य मरति । प्रहर्षश्चेद पुनः काने
 ज्यादीयमाने मरति । वर्णक २. ● प्रगाथः, प्रहर्षेण गन
 कश्च । प्रहर्षेण आन्नात्तद् कर्तृगणत्वात् आधिक्यम्,
 तस्य वादात्तदनुसरत कर्तृगणत्वात्तदनेन मरति । इत्येः

विष्टया वा क्त्वा प्रप्रथनान् प्रगाथः । वि. १।२।६
वर्णकं १. (प्रगाथमेदस्तु ऋत्वेदीयवर्तानुक्रम्यामुक्तः
खण्डः ११ । ' बृहती - सतोर्बृहती बार्हवः । वक्तु
चेत् पूर्वा, शकुमः । महाबृहती - महासतोर्बृहती
महाबार्हवः । बृहतीविपरीते निरीतोत्तरः । अनुष्टुप्,
गापन्थी चानुष्टुभः । ' इति पञ्च प्रगाथजातयः । के.)

● प्रगाथेन । स्वयन्त्युचखोर्बृहतीपहृत्त्वोरेव प्रथयेन
संपादितककुमोरेव बृहद्रथैतयोर्गानं ज्योतिष्टोमे । १।२।
६।२५-२८ वर्णकं १. ● प्रगाथस्य ऐन्द्रस्य प्रकरणात्
पञ्चेतिष्टोमाङ्गत्वे अवगतेऽपि द्वारविष्टोपायेषाम् ष्टाख्य-
स्तोत्रदास्य क्रमादवगम्यते । सू. पृ. ६.४२.

● प्रगाथप्रमथनपद्धतिः । ' रथंतरं वृद्धं भवति '
इति चोदनया रथंतरखोनिव्नेन ' अग्निं स्वा घूर ' इति
ऋचः उपस्थितिः । ' एकं सामं तृचे त्रितये स्तोत्रीयम् '
इति च स्तोत्रवाधानभूतस्य साम्नः तुवापारवश्रुतेः
ऋगन्तरापेक्षायाम् ' यद्योम्यां गायति तदुत्तरयोगापति '
इति योन्मुच्चरत्कामेष्टयम् किन्त्वपूरणविधानात् उत्तराम्ये
च तदुत्तरत्वेन ' न लावान् ' इति ऋचः पात्रावुच-
स्थितिः (एवं सति ऋचस्य सपन्नम्,) किन्त्वपूरणं तु
तयोः ' पूर्वा बृहती, ककुमावत्तरे ' इति वचनान्
(प्रथमयाः पादत्रयेण एका बृहती कृत्वा) प्रथमाया-
श्चतुर्थपादेन द्वितीयायाश्च अर्धेर्धेन एका ककुमं कृत्वा,
द्वितीयाया द्वितीयादिपादत्रयेण अन्तरं ककुमं कृत्वा
भस्मिष्यति । ' अग्निं स्वा०, न लावान्० ' इति ऋचस्यं
प्रगाथो नाम उक्तरीत्या प्रप्रथनान् । सू. पृ. ५.
६.४१-६.४२.

● प्रगाथं मन्त्रवाक्यं साम इति तत्रमन्त्रन्तरेन्द्रस्यः
संपादितः । गौतमः एव सामानि इति मीमांसामिद्वान्तः ।
भा. १।२।१।१-२. ● प्रगाथिता ' अयं सहस्रमानवः '
इति ऋचा द्वादशाहमते दशमेऽहनि पत्नीसंयानोत्तर
मानसस्तोत्रात् प्राक् आहवनीयोपस्थानम्, न अप्राथिता ।
१।२।८।२९-३० वर्णकं २. ● प्रगाथिता एव
ऋचः वैकृतापूर्वसोत्रवाधानत्वम् । १।२।८।२९-३०
वर्णकं १. ' सामैव स्तोत्रत्रयम् ' इति विन्दी अधिकरण
द्रष्टव्यम् ।

● प्रमथनेन अनुष्टुभो गापन्थीद्वयस्य च संपादिते
आनुष्टुभे तृचे इत्याधान्धीयवसाप्रोगानम् । १।२।६।
२५-२८ वर्णकं ३. ● प्रमथनेन द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः गवा-
म्यने ब्रह्मसामगानं कार्यम् । १।२।६।२५-२८ वर्णकं ४,
● प्रमथनेन बृहतीविष्टापहृत्त्वोः (बृहती = सतोर्बृहती.)
संपादिते चाहते तृचे रौरवौषाजयसाप्रोगानं ज्योतिष्टोमे ।
१।२।६।२५-२८ वर्णकं २.

● प्रचयः एकभ्रुतिः तानः इति पर्यायाः । उदात्त-
अनुदात्त-स्वारेत्यो भिन्नः चतुर्थोऽयं स्वः । एकः
स्वरोऽयम् । वि. १।२।८ वर्णकं ३. ● प्रचये
सति दादर्थ आह्वर्येषिवा भवति, तदर्थेक्षाय प्रयासो न
कृतवियाम् । (प्रचयो बह्वृत्स्यम् । ऋ.) । बृहती.
पृ. २.४१.

● ' प्रचरण्या वैतर्जनानि जुहोति ' ज्योतिष्टोमे
अग्नीषोमीयसोऽस्त्ये प्रक्रान्ते सति । वि. १।३।३.
(सत्यापादः- प्रचरण्या चतुर्गृहीतं गृहीत्या... शाला-
मुखीये वैसवंनौ जुहोति स्व होमं तन्नुद्गम्य ' इति पूर्वा-
माहुतिं जुहोति, जुषाणो भक्ष्युपाव्यस्य वेत्त स्वारेति
द्वितीयाम् । ७।८।१७. शेषमाव्यस्य करोति । १८.) ।

● प्रचरणीहोमः । बृहत्तद्विधानविरोधः प्रचरणी,
तत्साधनकः ' शृणोन्त्रि- सविषा हवम् ' इत्यादिमन्त्र-
करणतो होमः । सोम. ५।१।१३. ● प्रचरणीहोमः
मातरुनाकसमापकऋक्काष्ठकाले । के. (वा. ५।१।१३।
२५).

● प्रचरणीहोमादयः अग्नीषोपात्याकृतनाः पदार्थाः
सौमिकाः पश्चात् कर्तव्याः, ततः पूर्वैवेव तु स्वर्गाय-
निर्वापोत्तर प्रोक्षणादयः अलक्षणात् पूर्वनाम्नि. पौष्टि-
दाशिकाः । ज्योतिष्टोमे मुख्यायाम् । सोम. ५।१।१३.

● प्रचरणीहोमादिकं सौमिकं स्वर्गायपुष्टोपाया-
लक्षणोत्तर कर्तव्यम् । वि. ५।१।१३.

● प्रजा विद्या सोमश्च त्रैवर्णिकानां निव्या, न
दाक्षणात्तमेव । भा. ६।२।१।३१.

● प्रजोत्पादनं लोकसिद्धयर्थमपि नियम्य, ' अनु-
त्पाद्य मुक्तान् न लोकं गच्छति ' इति स्मृतेः । वि.
६।२।१३.

‘नेष्टेनोचनमादित्यम्’ इत्यादि पर्युदास आर्यवादिक् फल्गुयुक्तं । ४।१।३ • प्रजापतिव्रतानि उच्यदा दिव्यानीक्षणसंख्यादीनि पुरुषार्थानि । ४।१।३ ‘प्रजापतिव्रताधिकरणम्’ इति िन्दे श्रष्टयम् । • प्रजापतिव्रताना फलेन उच्यते ‘एतावता हेनसा विबुक्तो भवति’ इति । भा ३।४।८।२४

ॐ प्रजापतिव्रताधिकरणम् । प्रजापतिव्रतानि उच्यदादिव्यानीक्षणसंख्यादीनि पुरुषार्थानि ॥

तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानति शङ्क्यत्वात् च द्रव्य चिक्वीर्यते तेनार्थेनामि स्वयंभात् क्रियाया पुरुषभृति । ४।१।३ ॥

भाष्यम्— इह प्रजापतिव्रतानुदाहरणम् । ‘नोयन्त मादित्यमीशेत, नास्त यन्तम्’ इत्यादीनि । तत्र सदेहं किं तत्त्वधानि प्रजापतिव्रतानि, उत पुरुषार्थानीति । किं प्राप्तम् ? तत्त्वार्थानीति । कुत ? एव हि फलं न कल्पयित्वा भविष्यतीति । ननु श्रुते एतेषां फल्गुं ‘एतावता हेनसाऽबुक्तो भवति’ इति । उच्यते । नैतत् पन्पर वचनम्, वर्तमानापदेश एवैव शब्द इति । तेन यत्र आदित्य ईशितय प्राप्तं तत्राप्य प्रतिषेध । उच्यते अस्त यतश्च नियमो वा स्यात् कश्चिन् कर्माह्रमन् । यत्र प्राप्ते, व्रम । तदुत्सर्गे प्रीत्युत्सर्गेऽपि कर्माणि पुरुषार्थाय मयैवुरेवजातीयकानि । कर्तव्यतानि उच्यन्ते न कर्मण । अर्थप्राप्तेन कर्मां संबधो य स विधिचित्त । न कर्मसंबध अवियमान एव । शास्त्रं च अनतिशङ्क्य पितृमातृवचनादपि प्रमाणतम् । स्वयं हि तेन प्रवेति । इन्द्रियसंज्ञानीय हि तत् । न च एवमादि भिर्द्रव्यश्च कश्चिन् दृष्ट उपकार साध्यते । तस्मात् तेन पुरुषार्थेन अगिंसंयोगात् दिवायामेवजातीयकया पुरुषभृते । अथैव पुरुषभृते कदाचित्पिमान लक्षयितुं बुधायैव । स्वयमविशेषितं स्यात् । अथ यदुत्तम्, यत्र आदित्यस्वेक्षण प्राप्तम्, तेन उच्यतेऽस्त यतश्च प्रतिषेध इति । तत्र प्रतिषेधो न्याय्य । तथा भृति रतुदत्त, इतरथा निरमो लक्षयेवेति । किन्तु इह नियमं चन्देन श्रुते, तस्य प्रमिति तेन नियम एव ‘नोयन्तमादित्य ईशितय’ इति । अथैव, ‘एतावता

हेनसाऽबुक्तो भवति’ इति पुरुषसंबधो दोष धील्पते, न कर्मसंबध । तस्मात् पुरुषार्थानि प्रजापतिव्रतानीति । नोयन्तावपि एवमेव कर्तव्यकर्मां कर्तव्या इत्येते मादीनि ।

तुप्— तदुत्सर्गे पुरुषभृति ॥ (यदि प्रीत्य विमपरत्वात् द्रव्यार्थेनस पुरुषार्थत्वेऽपि फल्गुत्वनाऽभावात् पुरुषार्थता प्रीत्युत्सर्गे, तर्हि प्रजापतिव्रतानां अप्रकरणक्षानामपि फल्गुत्वनाभावात् तत्त्वर्थत्वमनु इत्येव प्रस्तुते । तत्र प्रतिषेधवादेव तावत् प्रत्येवैतं पुत्र इत्येतत् प्रतिपादयत् प्रविषेधत् समपयते—) ‘नोयन्त मादित्यमीशेत’ इति । ननु—उच्यदादित्य ईशितयत्तत् कर्तव्यतावचनन (मय्येन इगर्थ) सव्यन्ते । (यथा उच्यते आदित्यस्य प्राप्यकमतया सत्रय, यथा च ईशितयतो कर्तव्यता संबध ईशणेन आदित्यं प्राप्तं भात् इति, एव ननोऽपि तेनैव सत्रय ‘न प्राप्तुंभात् वयन्तामादित्य ईशणेन’ इति) एवम् (प्रत्येवसंबधे सति) श्रुतिवृत्तानि पदानि भवन्ति, न लक्षणावृत्तानि । यदा तु ननु धातुपदयो (ननुपपदयो इति वा पाठ) सत्रय, तदा स्वार्थं हि या वत्सवता लक्षयन्ति । (उपपदानियममात्रायेण बहुवचनम् । उदाहरणबहुला येष वा बहुवचनम्) । तस्मात् (लक्षणदोषात्) प्रतिषेध । स च प्रतिपूर्वक । प्रातिश्च दर्शपूर्णमासादिषु विद्यते । सा प्रतिषिष्यन्ते । एव च फलं न कल्पयितव्यम् । यवपि नैव प्रतिषेध (सिन्तु अनीक्षणं नाम अन्तःकरणकल्प्यरूप नियम्यते) तथैव फल्गुत्वनाभावात् कल्प्यं (एवावम्) नियम । (ननु) ‘एतावता हेनसा अबुक्तो (बुक्तो इति कश्चित् पाठ) भवति’ इति (अनेन एतेनैव ईशणस्य फल्गुत्व श्रवणात् न फल्गुत्वनीयम्, अत आह—) फल्गुत्वनाऽप्य (न फल्गुत्वनि) । एव प्राप्ते, व्रम । तत्र प्रतिषेध । ‘तस्य व्रम’ इति हि प्रहृत्य ‘नोयन्त मादित्यमीशेत’ इति (वचनम्) । ‘व्रम’ इति च सामान्येन कर्म उच्यते । तत् विनोयमाकाङ्क्षमाणं अनेन विशेष्यते ‘तत् इह कर्म’ (‘नोयन्तमादित्यमीशेत’ इत्यादि) इति । प्रतिषेधे हि पूर्व (सामान्यवचन)

शान्दाहमेवमितिहेतु । तेन च अभुतः कर्मविशेषो गृह्यते । एवं च वाक्यमेदात् हिः अष्टं कल्प्यते (पूर्वं कल्पयित्वा पुनरत्र कल्प्यते) । एवं प्रतिषेधे बहु अरमन्वचम् । अतः (अस्मात्) विशेषात् न (नन्) कर्तव्यतावचनेन संव्यते । तस्मात् मन्व्युतः अनन्तरेण ईशतिना संव्यते । अतः (अनीश्वगरूपः) नियमोऽयम् (कर्तृधर्मश्रौयते) । अर्थप्रानेन विपरिवर्तमानेन अस्ति कर्ता संवन्धः । श्रुत्याद्यभावात् नास्ति ऋतुना (हवन्यः) । (सूत्रे -) 'शास्त्रस्य अननियतकल्पत्वात्' इति ऋतव्येऽपि श्लेषत्वात् (नायं हेतुः पुरुषार्थसन्निधः इति -) कस्य चित् आशङ्क्य स्यात् इति तन्निवृत्त्यर्थम् (सूत्रे उक्तम्) 'न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इति । (तत् व्याचष्टे -) न च ऋतव्यं द्रव्यं संसिद्धयते चिकीर्षयते वा (प्रदत्तं नमेतत् प्रातिनिवृत्तोरपि), येन सामान्यात् तत्संन्येन प्रगाड्या ऋतव्यता स्यात् । अतः पुरुषार्थान्वेतानि ।

(किं पुनरेतानि काम्यानि, अथ नित्यानि इति विचिन्तते । तत्र कश्चिन् तावदाह—) फलाधिना कार्याणि इत्येवमर्थ उपदेत एषाम् (विश्वनिष्पत्तिवत् । तन्निवृत्तोरपि—) न (न फलाधिना कार्याणि इत्येवमर्थ उपदेयः । किं तर्हि इत्याह—) नित्यत्वेन संजोषात्तन्निवृत्तिरिति । ननु ईशणामात्रः अनीश्वरम् (तस्य) अभावत्वात् षड्व्यता न पठते । एतन् (नाम्नावत्त्व विधिः । भा एव तु अथ लक्षणना विधीयते सकल्प-रूपः इति प्रतिपादयत् लक्षणनिमित्तं संकल्पं दधंयति— सर्वम्—) प्रयुक्तो वा निवृत्तो वा (कर्तव्यत्वात्) मानसं व्यापारमङ्गीकृत्य प्रवर्तते निवर्तते वा । (अनापि अनीश्वरं कुर्वाणः) आशियस्त्व अनीश्वरं कर्तव्यमिति मनसा सम्भवति । अतः अनीश्वरस्य (ईशणाभावस्य) मानसो व्यापारः (एवत्याख्यः) अविनाभूत् । तस्य अविनाभावात् (ईशणाभावात् शब्दमिहितः) शकनोति (तम्) लभयितुम् । यथा आकृतिर्येकिम् । स्वर्गादीनामनापद्यन्तानामपि तदभावविनामानामाभात् न तेषां कर्तव्यता (लक्षणार्हा) ।

(' अपिच पुरुषप्रपत्यः कृतिः ' इत्यादिभार्य्याचष्टे—) कल्पयंति (धति) विधायकः कर्मापत्ति-मात्रमिष्ट एव भवेत् (अलक्ष्मिहणं विनियोगस्याप्युप-लक्षणम्) । एवं च (धति) यदेवाम्य तदर्थ्यप्रति-पादकत्वम् (प्रयोगप्रतिपादकत्वमित्यर्थः) तदेव हीयेत्, प्रयोगवचनेन कृतत्वात् । तस्मात् च पक्षो प्रहीतव्यः, यत्र विधायकः अर्थवान् ।

अविद्योपात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुति फलानि स्युः । १॥
भाष्यम्— उच्यते । यद्येवम्, इमान्यापि पुरुषार्थानि स्युः, 'समिधो यवति, तन्नृपातं यवति' 'नादतं यदेत्' इत्येवमादीनि । अनापि पुरुषप्रयत्नसंकीर्तनम्, अनापि न द्रव्यं चिकीर्ष्यते इति ।

अपिच कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभिसं-
न्धान् । ५ ॥

भाष्यम्— अपिषेति पञ्चदशबुधः । नैतदस्ति, समिदादीन्यापि पुरुषार्थानि प्राप्नुवन्तीति । कारणाग्रहणे पुरुषार्थानि प्रजापतिमत्तानि भवेयुः । न तत्र श्रुत्यधिकं क्रियित् कारणं गृह्यते, येन कर्मप्राप्तभूतानीति गम्यते । तस्मात्तानि पुरुषार्थानि । अर्थेभ्यः कर्मणो नामिषंक्चः प्रजापतिरैतैः । इह तु समिदादीना प्रकरणं नाम कारणं गृह्यते । येन कर्मापत्तीति विज्ञायते । तस्मादिपम उपन्यासः । पुरुषप्रयत्नस्यैव एति अनुवादः ।

तथा च लोकभूतेषु । ६ ॥

भाष्यम्— लोकेऽपि विषयकार्यादियु प्रयोजनपरतु यदस्त्युक्तं फलेन भूयते, तां तदङ्गं विज्ञायते इति मन्यमाना उपराध जपं योगविरत्यैव कृत्विनो मन्वन्ते, न कल्पे, इदमस्य प्रयोजनतोऽङ्गमिति । तथा च अरेऽपि मन्यमाना न दुर्यन्ते मन्वन्ते । तस्मात् समिदादीनि कर्माङ्गाणि, न प्रजापतिप्रणानीति सिद्धम् ।

शा— 'प्रतिषेधे क्षुतिः शब्दः, पशुदासे तु लक्षणा । प्रतिषेधश्च सन् प्राप्ति मार्गमात्रः कर्तुं प्रजेत् ॥' इति भाते, नमः । 'उपक्रमे श्रुतं कर्मवाचि त्रतपदं यतः । तदन्ययवसान् कर्मविशेषोऽतोऽत्र चोद्यते ॥ तत्र लक्षणशाऽप्यत्र पशुदासः, स च क्रतोः । यद्दिः श्रुतः फलाकाङ्क्षी परुषार्थलस-

च्छति ॥ श्रुत्वादि क्रतुसवन्धे प्रमाणं नात्र विद्यते ।
पुरपापेक्षितार्थत्वं विधिना चावधेयमितम् ॥ साक्षा-
दपेक्षितं तस्य फलमेव न तु क्रतुः । अतः फलार्थेन,
तच्च वाक्यशेषोपादयक्ष्यः ॥ ’

सौम— इत्याजनेनवत् प्रत्यक्षेण प्रीत्यनवगमात्
प्रत्यर्थत्वमेव इति प्रत्ययस्यानात् समाप्तिः । फलवत्पना
मयात् क्रत्यर्थत्वस्य विश्वजित्— राधिस्य— हिरण्यभरणा
द्वाराणि वस्तु शक्यत्वात् तेषामपि एतदधिकरणविषयत्व
मित्याहुः । सूत्रार्थस्तु— तस्या प्रीतेरुत्तमोऽपि इत्यार्ज-
नादिवत् प्रीत्यनुपपन्नोऽपि प्रजापतिव्रतादीनि पुरुषार्थानि
शास्त्रस्य अनविशद्भवत्वात् शास्त्रेण पुरुषार्थत्वे घोष्य-
माने प्रीतमानप्युक्तावाह्यायाः अवनक्यात् इति वाक्यत् ।
शास्त्रस्य क्रत्यर्थत्वेऽपि उपपत्तिमाहाक्य आह— न
चेति । न च एभिः कर्मैः क्रतुसन्धि इत्ये विकीर्णते
क्रत्यर्थद्रव्यसम्बन्धो नैवामिति वाक्यं, येन तद्द्वारा
प्रत्यर्थता स्थित् । अतः तेनाथेन पुरुषार्थेन संबन्धात्
ईश्वरानुक्तिर्याया पुरुषस्य कर्तृत्वेन शेषित्वेन वा
श्रुतिरिति ।

वि— 'नेसेतोयन्तनादित्य क्रत्यर्थं तत्र वा,
ऽपिम् । फलस्याकल्पनायत्वात् क्रतौ प्राप्त निधि-
धत्ते ॥, प्रलोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽभीष्टयोऽत्र घ.)
न क्रत्वङ्गममानत्वात् पुमर्थे पापहानये ॥ ’

भाट्ट— 'तस्य व्रतम्' इत्युपक्रम्य स्वातकपुर
स्वारेण 'नेसेतोयन्तनादित्य नान्त यन्त कदाचन । नोप
रक्त न वारिस्त्र न मन्य नमसो गतम् ॥' इत्यादि प्रजा-
पतिव्रतं श्रुतम् । तत्रापि भाग्यकारादिभिः प्रतिषेधत्वे
पर्युदासत्वे च उभयथाऽपि फलकल्पनाभिया क्रत्यर्थत्व-
माहाक्यं अनारम्भाधीतात्वात् श्रुत्यावभायेन प्रत्यर्थत्वा-
नुपपत्तेः पर्युदासत्वमद्रीकृत्य पुरुषार्थव सिद्धान्तितम् ।
तदपि कलङ्कमसगप्रतिषेधहिरण्यकारणान्यायेन क्रत्यर्थत्व-
माहाऽनुपपत्तेरपेक्षितम् ।

विचारानु एवमेवात्र फलं च, क्रियम प्रतिषेध पर्यु-
दासो वेति । सिद्धान्ते आर्यवादिकप्रथमपुस्तकत्वात् प्रति-
षेधसंघे च तदमात्रादभ्यासवर्धयतिः । तत्र नमः प्रभाना-
न्पुस्य अर्न्मर्हितत्वात् भावनाऽन्वयपुरात्तेषांयथाय

न्वयस्य लक्षणविभिया अनुपपत्तेः पर्युदासत्वायोगात्
रागप्राप्तोद्यदादित्येक्षणभावनायाः प्रतिषेध एवाय पुन
पार्थं कलङ्कमशुणादिप्रतिषेधवत् । अतश्च निषेधेन ईश-
वस्य अनिष्टसाधनत्वाक्षेपेऽपि फलान्तरावाह्याऽभावत्
'नैसायता हेनसा युक्तो भवति' इत्यार्थवादिकनापक्षयक
करेपनाऽनुपपत्ते नार्थवादिकफलप्रयुक्तत्वम् । अर्थवादरतु
ईश्वरकल्पप्रत्यवायानावक्रोधोपनद्वारा ईश्वरनिन्द । इति
प्राप्ते, 'तस्य व्रतम्' इति व्रतशब्देन उपक्रमस्येन अनु-
ष्टेयत्रिवाप्रतिपादनात् तदनुशेधेन उपसंहारस्य निषेधोऽपि
अनुष्टेयमेव क्रिया विश्वे । अत एव नजीभक्तिम्
ईश्वरभावसंकल्पस्यैव क्रियैव लक्षणाया विशेषणे । मानस
संकल्पस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यविनाभूतत्वात् ईश्वरतिषेध वा
लक्षकः, नम्यद् तावत्वाहाहकम् । न चैकमुद्यदादित्यस्य
पदार्थकदेशे ईश्वरे अन्वयापत्तिः, कारणाणा प्रथमतो
भावनाऽन्वयस्यैव स्वीकारेण एकदेशान्वयप्रपन्ने ।
पन्मते हि गोमदीना प्रथमत एव धारयते अत्र ,
वमने एवेद दूरयम्, न त्वस्मयते । अत अनी
प्तिवकमेत्वेन उक्तुवत् लक्षितकरणत्वेनैव वा भावना
ऽन्वय । पाठिकान्वये तु समस्तपदघटितवाक्यस्यैव कल्प-
नात् न कोऽपि दोषः । अतश्च उद्यदादित्येक्षणभाव
संकल्पभावनेव उदये निमित्ते 'विधीयते । णमुत्थादिवत्
शतुग्रन्धवेन निमित्तत्वाभिधानात् । नतल च आर्प-
यारिक्रमफलस्य । अतः सिद्ध भावनाऽतिरिक्ते नम-
यक्यमात् पर्युदास स च फलप्रयुक्त इति । ननु एव-
मपि नमः, मेदवदाचित्तस्य 'तदन्वयत्वेकद्वन्द्वभावेऽनु-
नन्' इति प्रसिद्धे, उद्यत्पदैनेव संख्याधीनाणव्
उद्यत्प्रिन्नादित्येक्षणस्यैव अक्षयकलन्त्वेन विज्ञानोपपत्तेर्न
सकल्पलक्षणा । न च सुवन्तसंघे नमसमासापत्तिः,
नानुगाधेयितिवदुपपत्ते । न च नमः आदित्यपदेन
वा संबन्ध उद्यत्पदेन केवल विनियमकभावः, विशेष-
साकाहृत्त्वस्यैव विनिगमकस्य उत्तरादिवि चेतु,
तथात्वेऽपि उद्यत्तमिति सुवन्तरदस्य निपातान्वयक्युत्पत्त-
भायेन उद्यत्प्रिन्नेऽपि पदद्वयलक्षणा आवश्यकत्वात्,
तथात्वे स्वभावनेव तादृशादित्येक्षणस्य सर्वदा जायमान-
त्वेन अषत्तोपपत्तेर्विधिवैकल्याय, स्वतः, प्रतीममव-

निर्घणस्य सकललक्षणयाऽपि अपारित्यागेन भवदुक्तपर्यु-
दासानुपपत्तेः । अस्मिन् उदाहरणे वगाऽऽहीकोरेऽपि
'न वारिष्यम्' इत्यत्र 'एकादशा न भुञ्जीत'
इत्यादौ च सकललक्षणया आवश्यकत्वाच्च ।

प्रयोजनम्— स्पष्टमेव । सूत्राप्यपि अस्मिन्नेव
विचारे सुवीभिर्न्यायि ।

मण्डन— 'अनीधनत पुंसः ।' ५.

शंकर— 'पर्युदासोऽनीधनादौ ।' ६.

* " एतावता हेनहा अयुक्तो भवति " इति पुष्प
संभदो दोष कीलते " इति प्रजापतिव्रताधिकरण-
भाष्ये (४।१।३) दोषोक्त्वा प्रजापतिव्रताना अकरण-
निमित्तदोषपरिहारायैव एतावता कर्मणा कृतेन व्रता
पापेन अयुक्तो भवति इति वाक्यशेषार्थान्युपगमनेन
वक्ष्यते । सु. पृ. १५८२.

* एति तु निषेधे तत्परिपालनाय प्रवृत्तस्य निवृत्तेऽपि
अकस्याविनाभावस्य प्रजापतिव्रतनये उक्तत्वात् विशेष-
नियमपहितमेव ब्रह्मपञ्चनेनसंज्ञकत्वनिवृत्तय एकादश्याम् ।
(प्रजापतिव्रताधिकरणम्) । पुरुषार्थचिन्तामणिः .

* प्रजापतिशब्दं देवताविशेषे स्त । सु
पृ ७८५ .

* प्रजापतिसप्तदशत्वस्य अम्प्यादिदेवतायोगेऽपि न
भद्र । सकर्ष २।३।२ मीको पृ २१५२ 'देवता
पदयोगेऽपि०' इत्यत्र इष्टव्यम् ।

* प्रजा । 'विकल्पिता हि जिज्ञासो प्रजा
विकननडमा ।' या. १।१।१।३० पृ २९५.

॥ 'प्रथमन्यनपायमुत्थित प्रतिषेचान्द्रमिव
प्रजा नृपम्' इति न्यायः. (मारवि २।१।१) ।
साहस्री ९६५.

* प्रणयनं अत्र चातुर्मास्यत दार्शपौर्णमासात्-
प्रणयनम् न सौमिकप्रणयनम् इति भाष्यमतम् । न
दार्शिकं न सौमिकम्, किन्तु अपूर्ववेदे इति वातिक-
मतम् । के ७।३।८।१९-२०. * प्रणयन (अया)
प्रत्यय आत्मनिर्वर्तक साधन अपेक्षमाण गोदोहन
पुरारथं गृह्णाति । गोदोहनमपि पुरारथं सत् आश्रय-
गपेक्षमाण प्रणयन प्रपञ्च यज्ञसि । या. ८।१।३।५.

* प्रणयनस्य (अयाम्) अवाप्तप्रकरणत् गोदोह
नाशयत्वम् । सु. पृ. ८५५. * प्रणयनस्य (अयाम्)
पानम् ' गोदोहनेन पशुकायस्य प्रणयेत्, कल्पेन ऋ-
षचंसनामस्य, मात्तिकेन प्रतिशक्नस्य ' इति नैमि-
निकम् । वारण तु निरवम् । (गोदोहनं यस्मिन् पात्रे
अग्निहोत्री गौर्हृच्छते, तत् पात्रम् । वारणं वरजावृत्तव्य
पात्रम् ।) भा. ४।१।२।४. ।

॥ प्रणयनाधिकरणम् । चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयने
सौमिकप्रणयनधर्मातिदेशो नास्ति ॥

सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् । ७।३।८।
२० ॥

भाष्यम्-- चातुर्मास्येषु श्रुते ' द्वयो प्रणयन्ति,
तस्मात् द्वायामेति ' इति । अस्ति तु छन्दे प्रणयन धर्म-
वत् । तथा दर्शपूर्णमासयो अर्धमवत् । तत्र संदेहः किं
सौमिकमेतत् प्रणयनम्, उत दार्शपौर्णमासिकमिति । तत्र
सूत्रेणैवोपक्रम । सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् ।
सौमिकमेतत् प्रणयनम् । किं कारणम् । अवाच्यं हि
इतरत् दार्शपौर्णमासिकम्, चोदकेन प्राप्तत्वात् । कथं
पुनरस्य प्रणयतिशब्दं प्रणयनमानवचनं सन् सौमिकं
प्रणयनाविशेषं गन्वतीति वक्तव्यम् । एतन्नेति व्रतं ।
तीर्थदान्द्वत् । तथाया तीर्थशब्दं तीर्थमावचनं सन्
तीर्थविशेषं पर्युदासनं कदाचित् श्रुते ' तीर्थयात्रा यतः '
इति ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् । २। ॥

भाष्यम्-- ' न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपत्ति न
शुनावीरिणे ' इति । प्रातिपूर्वो हि प्रतिषेधो भवति ।
वौदिके च प्रणये उत्तरवेदि, न दार्शपौर्णमासिके ।
प्राकृत याऽनामत्त्वात् । २। ॥

भाष्यम्-- प्राकृतं वा एतत् प्रणयनं दार्शपौर्ण-
मासिकम् । कुत् । अनामत्त्वात् । प्रणयनान्द्रं सौमिकस्य
प्रणयनस्य न नामधेयम् । नैतत् तस्य वाचकमित्यर्थं ।
यदि अयं तस्य वाचकं स्यात्, तन्वदिति नूपात् । इत्
तु पदार्थनामधेयम्, पदार्थस्य प्राङ्मनस्य वाचकम् ।
यस्य वाचकम्, तद्विद् शङ्कोति अग्नें प्राचीनं नयनं
वक्तुम् । तत्रोदास्येव । तस्मात् तस्य वाचकं । एव

● प्रणयनलोपेनापि (अमेः) सायमभिद्वेष्य काष्ठानुग्रह एव न्यायः साहचर्योक्तौ सायमभिद्वेष्य-होमोक्तौपदं । भाट्ट. ५।१।१७.

● प्रणयविधानं सामिपेनीयु अन्ये ऋगधरे एव हेः स्थाने । संकर्ष. ४।१।१२. 'सामिपेनीयु प्रणयविधानं अन्ये' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रणयविधानं सामिपेनीयु ऋगधरस्थाने एव । संकर्ष. ४।१।११. 'सामिपेनीयु प्रणयविधानं ऋगधरस्थाने एव' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रणयनवदवाच्यस्य ओट्कारस्यैव सामिपेनीयु विधानम्, न तु 'प्रणय' इति शब्दस्य । संकर्ष. ४।१।१३. 'सामिपेनीयु प्रणयवदवाच्यस्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रणाहपाऽपि च येन क्रियते, तत् कारण भवति यथा 'होमयैः रचाव, तुष्यता भवति' इति । भा. ७।१।११.

● प्रणीताः नाम हविःश्रवणस्युत्पत्त्या उपवनादि-धर्मसंस्तुता आसु । वि. २।१।१४. ● प्रणीताः प्रणेयन् वाच यच्छति ता सहविष्कृता विस्तृजति' इति अस्मिन् देशे ये वदार्थात्प्रोप्य धर्मो वाग्यमः, न वदार्थापूर्वम् । १।१।७।२३-२४. ● प्रणीताः सयनप्रयुक्ताः दर्शपूर्ण-मासयोः । ४।२।१।१४-१५. ● अन्तर्दि प्रणीता निनयति । भा. ४।२।१।१४. ● 'प्रणीताभिर्हवीषि संयौति' (मिषयति) । ४।२।१।१४. ● प्रणीतानां अपां अन्तर्दि निनयनं प्रतिपत्तिः । निनयनं प्रणीतानां न प्रणेबकम् । हवि सयनोत्तरं अवशिष्टानामया नादो निनयनं द्रष्टव्यं, न हदयै हुतस्या प्रणयनं कर्तव्यम् । के. (वि. ४।२।१) . ● प्रणीतानां अपा वाक्वेन विष्ट-संयानसाधनत्वावगमेऽपि आनुषाङ्गिकात्साधनत्वात्सायपि सत्यात् औषादिचरो अम्युदितेष्टौ च प्रणीताधर्मोपपत्तिः । भाट्ट. १।१।१३. ● प्रणीतानामपा संयानं प्रणेबकम् । निनयनं तु प्रतिपत्तिः । दर्शपूर्णमासयोः । ४।२।१। १४-१५. ● प्रणीतानामपाः प्रतोषामामाये वया पयस्याकम् । भा. ४।२।१।१५.

ॐ प्रणीतादि तथेति चेत् । १।१।७।२३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रणीताः प्रणेयन् वाच यच्छति, ता सहविष्कृता विस्तृजति' इति श्रुतम् । प्रणीता-प्रणयनात् प्राक् वाक् यन्त्या 'हविष्कृदेहि' इति प्रीषीकारपर्यन्तमिति तदर्थः । अपं वाग्यमः साहचर्यदेवा-धर्मैः स्यात् । तदेतदाह प्रणीतादि प्रणीता आस्य हविष्कृतपर्यन्तं यत् वाग्यमननुक्तम्, तत् तथा उपाह्वव-त् देशसद्वयं स्यात् इति पूर्वः पद्यः । इति चेत् । अन्तर्गाभिष्पविनरपत्य पूर्वपद्यस्यमिदम् ।

न, यदास्याश्रुतित्वात् । २४ ॥
'प्रणीताः प्रणेयन् वाचं यच्छति ता सहविष्कृता विस्तृजते' श्रुतं वाग्यमन न देशप्रयुक्तं यद्यप्रयुक्तम्, पदमापूर्वेष्वुक्तमित्यर्थः । यद्यस्य अश्रुतित्वात् नान शक्यं यद्यशब्दः श्रूयते । किन्तु तद्वैशगतापदायप्रयुक्तं नैव वाग्यमनमिति सिद्धान्तः । के.

● प्रणीताकार्ये अगणापूर्वम् । सु. पृ. ८५९.

● प्रणीताधर्माः इत्यर्थे दपनि पयति च पाके उपतुर्वन्ति । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१६. ● प्रणीता-धर्माः उरवनादय, खानाग्यस्यमुत्पत्तयोः दक्षिणयोः अम्युदितेष्टौ चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य अरण्येदेतत्वात् उच्यन्ते । के. (१।२।१४।४३-४४) . ● प्रणीता-धर्मोपायानुष्ठानं अम्युदितेष्टौ दक्षिणयोः । १।२।१४। ४३-४४. मीको. पृ. ५७९ 'अम्युदितेष्टौ दक्षिणयोः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ॐ प्रणीताधर्मन्यायः । प्रणीतावाहृद्वेष्यन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः प्रणीतावाग्यमः तदेवपदायान्तत्वात्पूर्व-प्रयुक्तः ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् । १।१।७।२३ ॥

भाष्यम्— ननु इदानीमेवोक्तम् 'सह तन्विष्कृती अचस्युपजमानौ वाच यच्छत.' इति । (यद्य 'प्रणीताः प्रणेयन् वाचं यच्छति ता सहविष्कृता विस्तृजति' इति । अस्मिन् देशे ये वदार्थाः वेगा धर्मो वाग्यम', न प्रणयानपूर्वम्—इति २४ सुपे भाष्यम् ।)

दुप्— अथवा नापिद्वौ दृष्टान्तौ भवति इति दृष्टान्तद्वये अपिचरत्नं प्रकियते । 'प्रणीतादि तथेति

चेत्' इति । यथा 'यज्ञेन संयोगात्' इति उपायुत्व परमापूर्वप्रयुक्त एतन्निहायि न पदार्थप्रयुक्तो बाह्यनियम इति । 'ननु इदानीमेवोक्तम्' 'सिंहादुत्तरम्' इति चैतस्मात् प्रत्यात् अनुगम्यते अधिकरणान्तरम् ।

न यज्ञस्याभ्युत्तित्वात् । २४ ॥

भाष्यम्— उच्यते । तद्देशप्रयुक्ततायामपि परतदव-
कल्पते । कथम् । यज्ञं विद्वान्प्रयुक्तं वाच यच्छत ।
तौ वाचयमौ सन्तौ अविशिष्यमानचेतस्यै पदार्थेषु
क्रियमाणेषु अप्रमादयन्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चिन्
पदार्थं, पदार्थावयवो वा हीयते । अप्ययुः वाग्यमेन
अनन्यचेतस्यो न पदार्थात् प्रमादविष्यति । यज्ञमानक्ष
एव वाग्यमेन अनन्यचेतसकं प्रमादविष्यत त बोध
शिष्यति । अद्वैरपि अनन्तरीयमणौ यज्ञो विस्तार्यते, न
केवल स्वैरायमैः अद्वैक्ष विस्तारयितुं वाग्यम शक्नोति ।
अस्मिन् अन्ते क्रियमाणो न स्वैरान्तरना । यज्ञसंयोगश्चाव
निस्तारसंबन्धः । तस्मात् अङ्गप्रयुक्ततायामपि उपपद्यते
'यदप्ययुःयज्ञमानो वाच यच्छतः तत् प्रज्ञापतिभूयगतौ
यज्ञं तन्वाते' इति दृष्टेन कारणेन, नादृष्टेन इति वर्त-
मानकारणपदेत्याद्वयगम्यते, यथा वय वाग्यमेन तावमान
यज्ञं विदमः त्वयेति ।

टिप्पणी— 'न यज्ञस्य' इति उक्तस्येष्टे सूत्रं वर्ण-
नीयम् ।

शा— वाग्यमानं तु यच्छतयोगाभावात् अवागन्तरा-
पूर्वप्रयुक्तम् । तदिदमुक्तं 'प्रणीतादि त्वयेति चेत् ।' 'न
यज्ञस्याभ्युत्तित्वात् ।' इति । अथवा अनेन सन्नदयेन
अधिकरणान्तरं प्रस्तुताधिकरणविद्यमानस्य दृष्टान्तविद्वय-
र्थम् । तदीयपूर्वप्रयुक्तत्वात् न च पूर्वप्रयुक्तं यज्ञं अन्तरा-
गर्भणीत्यायेन विचार्यते ।

वि— 'प्रणीतावाग्यमे पत्तौ योजनीयो पुरेव तौ ।
इत्तु हविष्कृदाह्वानात् वे तनापूर्वप्रयुक्तता ॥'

भाट्ट— इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गर्भणीत्येन इदमपि व्याख्यातव्यं यथायथा दृष्टमपि शीघ्रते ।
इदं पूर्वाभासयोः । 'यज्ञं तन्विष्यन्तौ' अप्ययुःयज्ञमानौ
पाच यच्छत । यदप्ययुःयज्ञमानो वाच यच्छत, तत्
प्रज्ञापतिभूयगतौ यज्ञं तन्वाते । तस्मात् प्रणीता. प्रणेप्यन्

वाच यच्छति, ता एह हविष्कृता विसृजति' इति श्रुतम् ।
तथाच वाग्यमः प्रणीतावाग्यमानाङ्गमेव, विधिवाक्यस्यसूत्र-
प्रत्ययेन तन्मानार्थत्वायुगमात् । अतो हविष्कृदाह्वानकाल
वधिकवाग्यमस्य तन्मानार्थत्वायुगमात् न भागधर्मत्वम्,
न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि तु 'प्रणीता. प्रणे-
प्यन्' इति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्टकर्म-
कत्वानुगोचरेन तत्र यज्ञमानावाग्यमानाभावात् पूर्ववाक्यस्य अर्थ-
वादत्वानुपपत्तेः यज्ञमानावाग्यमानस्य वा मुद्रतामनुपपत्तेः
अवधारणम् 'यज्ञं तन्विष्यन्तौ' इति वाक्यस्यैव वाग्यम
विधायकत्वमुच्येत, ततः अस्तु नान्यत्कृतश्रुत्या परविस्तार
सार्थत्वमेव । तदा हि उत्तराह्वानस्या वाग्यमानानुवदेन
प्रणीतावाग्यमनहविष्कृदाह्वानयोः पूर्वोत्पत्ताधिकरणेन निषेधः ।
अत एव तत्रत्यमेवकचनमपि अनुवाचयगन्तव्यात् 'प्रहं
संमाष्टि' इतिवदविवक्षितम् । अतश्च विधेयतामर्थात्
कारणत् उद्देश्यभूतो यज्ञविस्तारापरतामप्येव यज्ञभागोऽपि
वदवधिक एव ।

यत्तु मूले पूर्वप्रयुक्तं यज्ञादस्य विस्तारविधौपगन्त-
मनङ्गीकृत्य मानार्थत्वमुक्तम्, तत् यज्ञादस्य विस्तार
विना अन्यन्त्ययस्य दुर्बलपक्षत्वात् भागवत्कर्मणा
श्रवणयोगोपेक्षितम् । अतः अप्ययुःयज्ञमानकर्तृत्ववाग्यम
एव यज्ञविस्तारपरत्वात्प्रमाणधर्मत्वेन निषेधते, न तु
पदार्थधर्मत्वेन तत्रत्य रूपदानाभावात् । अतश्च पूर्वाधिकरण-
पूर्वप्रयुक्तत्वेन यज्ञापूर्वप्रयुक्तो भागधर्मश्च वाग्यमः ।
इति श्राने,

यज्ञमानावाग्ययुःकर्तृत्वविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभावात्पत्ते एव-
विधिप्रसारापत्तेः (चात्तयर्थोद्देशेन विमिश्रणविधिः)
रनिष्करोपकारकत्वव्यमाय द्वितीयविधिप्रसारादिष्वया
(अन्वोद्देशेन धान्यार्थविधि) च अप्ययुःयज्ञमानसंस्कार
कवेनेव वाग्यमविधिः । यथा च नैव सति उद्देश-
नैक्या, तथोक्तं श्रद्धैवत्वाधिकरणे कोऽस्तुमे । तस्य च
दृष्टार्थत्वात् मन प्रणिधानमेव संस्कारः । हांशुद्वयोश्च
तयोः उपयोगावेषथाया वत्तप्रमाणकारिण्यमानाङ्गमार्थत्वमेव
कल्पितम्, न तु भागार्थत्वम् । न च तयोर्मात्रोपयोगित्व-
स्यापि तद्देश्य रूपसिद्धं कारणत्वं 'यज्ञं तन्विष्यन्तौ' इति
विशेषणमागम्यात् यज्ञविस्तारोपयोग्यत्वात्परतन्मानसंस्कार-

कल्पमेव वाग्यमस्य कल्प्यता इति वाच्यम् । ' यत्र तन्विष्यन्ती ' इत्यस्य उद्देश्यविरोधत्वेन अविवक्षितत्वात् । अतश्च हविष्टदहाहनात् ' यत्र तन्विष्यन्ती ' इत्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थः । अतो दृष्टार्थत्वलाभाय पूर्वोत्तरावधिनताकल्पदार्धधर्मत्वमेव । न च लृट्श्रुत्या प्रणीताप्रणयनमाशयत्प्रमेव कल्प्यता इति वाच्यम् । हविष्टदहाहनावधेः अदृष्टार्थताऽऽपत्तिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात् । अतः शिब्रं वाग्यमस्त्वपि तावत्प्रदार्धधर्मत्वम् ।

शुक्र- ' वाग्यमो दसांगक्षादत् । ' ११. तद्वत् प्रदार्धगः ।

• वाग्यवर्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायं (११।७।२३-२४) इत्येतदस्योपांतरमिच्छित्तया पुनरुपस्थापपूर्वं निरस्तमि- प्रासङ्गिकेति (या. २।२। १३।२९ पृ. ५६९) । सु. पृ. ८८१.

• प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिकर्म दर्शपूर्णमासयोः । ४।२।५।२४-२५. मीको. छ. २।२६६ ' निनयन- न्यायः ' इत्यत्र दृश्यम् ।

• प्रणीतानिनयनविफरणम् । निनयन-वायः । ४।२।५।२४-२५.

• प्रणीताप्रणयनकाले पौर्णमासा व्रतसरणम् । अमावास्याया पूर्वमुः । भा. २।२।१।८।३९.

• प्रणीताप्रणयनकाले विहितस्य वादनिकमस्य हविष्ट- दहाहने त्यागः । चाह्नियमे च प्रणीतोत्तरेषा आह्वानत् प्राचीनात् अह्नाया अपूर्वं प्रषोबकम् । के. १।१।७। २३-२४.

• प्रणीतायाह्नियमस्य प्रषोबकं हविष्टदहाहनात् प्राचीनाशान्तरापूर्वं दर्शपूर्णमासयोः । के. १।१।७। २३-२४.

• प्रणीतायाह्नियमन्यायः । प्रणीताधर्मन्यायः । १।१।७।२३-२४.

• प्रणीतावाग्यमस्य हविष्टदहाहनात् प्राचीन- प्रदार्धप्रयुक्तत्वम् । प्रणीताधर्मन्यायः । १।१।७।२३-२४.

• प्रसारताः अन्यथा जानन्तोऽपि अन्यथा पत्स्यानि प्रयुज्यते । तथा प्रमादितो दुष्टधामपीकाश्च

अन्यथाकथयित्वाया अन्यदेव वाग्यस्तुचारयन्ति । तेषां वाक्यान् वनस्तुष्टुद्विरपे निधेयं न शक्यते, दूरेगार्थः । ऋजु. पृ. २५.

• प्रतिकर्मः अग्नीषोमीययूपमात्रस्य वीक्षाश्च, न तु ततोऽर्वाचीनानामपि अग्नीषोमप्रणयनादीनाम् । ५।२। १।४।२७. • प्रतिकर्मः ' आश्विनान्नात् एहोयादा- यानिनः, शुक्रान् एहोयादभिररतः, मन्यमान् एहो- यादभिवर्षमागस्य ' इति श्रुताना आश्विनशुक्रमन्थिना प्रह्वाना र्वादिताः कर्तव्यः । १०।५।१९।६७-६९,

र्वादिताः नाम अनर्वामादूर्ध्वं ऐन्द्रवायवात् प्राक् । २०।७०-७२, प्रह्वानत् सादनस्यापि प्रतिकर्मः । २१। ७३-७४, प्रदानस्य तु न प्रतिकर्मः । २२।७५-७६.

• प्रतिकर्मः ऐन्द्रवायवग्रहस्य धाराप्रह्वानामादित एव, न तु उवाधादेरपि प्राक् । ऐन्द्रवायवः धाराग्रहणा मयमाः कार्यः इति । १०।५।१७।६२-६४ । ' ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रह्वान् एहोयाद् यः कामयेत् बषापूर्वं प्रषाः कल्पेत् ' इति ऋक्सप्तोमेऽपि धाराग्रहणामादितः एव ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्मः पूर्ववत् । १०।५।१८।६५-६६. • प्रतिकर्मः सुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्रवायवादिग्रहवेद्यात् पूर्वं काम्याग्रह- विधौ । १०।५।२०।७०-७२.

• प्रतिकारकं क्रियामेदः । या. ६।१।४।१७.

• ' प्रतिगारोऽध्वर्याणाम् ' इति लिङ्गात् प्रतिगर- कर्म अध्वर्योः इति शक्यते । भा. ३।७।२०।४२, (प्रति- गारो नाम अध्वर्युणा ' ओयामो देव ' इति पठ्यमानो मन्तः । तत्र होतुः शस्त्रपठनस्य काले होषा उच्चारितप्लुको- क्तरणमकालं औदार्यं पृथुं पठित्वा अध्वर्यान्तितिरण काले प्रवचनं कियैत ' ओयामो देव ' इत्यादिः पठ्यमानो मन्तः । प्रतिगारश्च आत्मानेदेन शत्रुभेदेन वा नानाविधा भवन्ति । के. — होता यथा संधिष्यन् भवति तथा प्रत्याह । अध्वर्युः पानं नीचैरुपैत्य कथमाह्वयं प्राह्मुयः उपविश्य इडावर्षं कृत्वा अपकथ्यमाह्वयं होतुषो मयह्- मुयः प्रहः लिङ्गं प्रतिष्ठाति । आहावेयोः३ धामो देव । तूणी संसे प्रणवान्ते उपासु ओयामो देवो ३ । प्रशवे ओ ३ यामो देव । भववने ओयामो देव । यजमन्वाहावे ओ ३ ओ ३ धामो देव । यजान्ते

• प्रतिकारकं क्रियामेदः । या. ६।१।४।१७.

• ' प्रतिगारोऽध्वर्याणाम् ' इति लिङ्गात् प्रतिगर- कर्म अध्वर्योः इति शक्यते । भा. ३।७।२०।४२, (प्रति- गारो नाम अध्वर्युणा ' ओयामो देव ' इति पठ्यमानो मन्तः । तत्र होतुः शस्त्रपठनस्य काले होषा उच्चारितप्लुको- क्तरणमकालं औदार्यं पृथुं पठित्वा अध्वर्यान्तितिरण काले प्रवचनं कियैत ' ओयामो देव ' इत्यादिः पठ्यमानो मन्तः । प्रतिगारश्च आत्मानेदेन शत्रुभेदेन वा नानाविधा भवन्ति । के. — होता यथा संधिष्यन् भवति तथा प्रत्याह । अध्वर्युः पानं नीचैरुपैत्य कथमाह्वयं प्राह्मुयः उपविश्य इडावर्षं कृत्वा अपकथ्यमाह्वयं होतुषो मयह्- मुयः प्रहः लिङ्गं प्रतिष्ठाति । आहावेयोः३ धामो देव । तूणी संसे प्रणवान्ते उपासु ओयामो देवो ३ । प्रशवे ओ ३ यामो देव । भववने ओयामो देव । यजमन्वाहावे ओ ३ ओ ३ धामो देव । यजान्ते

जो ३ । इति प्रतिगीर्णं । अयं प्रतिगर इत्युच्यते-
इति श्रौतपदार्थानिर्वचनम् ।

● 'प्रतिगृहीत्यात्' इति विकल्पप्रत्ययस्य अर्ध-
चातविरोध्युपक्रमानुसारेण 'प्रतिग्रहयेत्' इत्येव अन्त-
र्भावितगिर्धर्षणतया व्याख्येयम् । तथा च अश्वदानु-
वर्गस्योष्टिः, न प्रतिग्रहीतुः । वि. ३।१।१५ .

● प्रतिग्रहः । दानप्रतिग्रहविषयो विचारः
'अनारम्य श्रुते अश्वप्रतिग्रहेष्टिः' इत्यत्र वार्तिकप्रत्ये
द्रव्यः । के. (३।४।१०।२८-२९) . ● प्रतिग्रहः
पात्रजनव्यापनं च भागजस्यैव इत्युक्त्याः स्मृत्युक्त्याः ।
भा. १।३।४।५।४३. ● प्रतिग्रहस्य कृत्वनङ्गत्वेऽपि
ऊर्णकारित्वान् प्रतिग्रहेतिङ्गन्तयत्वात् प्राङ्गत्प्रत्ययसिः ।
सु. ४. १४५०. ● प्रतिग्रहस्य 'प्रतिग्रहस्यर्षोऽपि
प्रग्रह तत्र वाच्येत्' इति पात्रजनकत्वश्रुतिः । भाट्ट.
४।१।२. ८५. ● दानविषयानैव प्राक् परस्वल्पापा-
दानात् अर्धसम्पत्ता प्रतिग्रहस्य आक्षिप्ततात् दानमात्रं
यत्रे विशिष्टं न प्रतिग्रहः इति अनुक्तम् । वा. ३।४।
३०।२८. ४. ९५९. ● सर्वद्रव्यप्रतिग्रहाणां दातृदोषेण
दुष्टत्वम् । वा. ३।४।१०।२८. ४. ९५९. ● प्रतिग्रहे
वैदिकेऽपि अग्रतिग्राह्यान् प्रतिग्रहृतः पापमसि । वा.
३।४।१०।२८. ४. ९५९.

● प्रतिग्रहेष्टथां (अश्वस्य) प्रतिपुरोडाशं कपाल-
चतुष्कमेदः । १।१।४।१।४२-४४.

● प्रतिग्रहप्रतिषेधः अशानाम् । 'नोमयनोदतः
प्रतिग्रहति' इति श्रुति । भा. १०।३।१।४।४७.

● प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणमेवो व्यापारः, अपर्ये दातुः
तत्पर्ययवत्त्वं सम्यङ्गदिरूप इति दाने द्वौ व्यापारौ ।
वा. ३।४।१०।२८. ४. ९६०.

● प्रतिग्रा कर्तृसंपुष्टयार्थविज्ञापकाः । ४।१।१।१.
● प्रतिग्रा धर्मविक्षात्रायाः । १।१।१।१. ● प्रतिग्रा धर्म-
परिधिष्यमिर्षयाः । दलाकर ४. ३६१. ● 'प्रतिग्रा
यत्र भाष्येत् पूर्वोक्तैर्यस्य वाच्यैः । तत्रराजयतः कार्यो
निर्गन्ते वापरजनं ॥' इत्यनेनः विद्वद्वात् स्वमि-
(निरुद्धापमि-) चारिणः शिष्येव अन्यत्र. परिच्छेदः ।
सु. ४. १५१ । (पार्थिवके 'परत्परिच्छेद इति विद्वदा-

व्यभिचारिवत् । प्रमाणे यत्र दृश्यते तत्रान्येव
निर्गन्तः ॥') (१।३।१।३. ४. ३८३) इत्युक्ते इयं
श्रुत्या— के.) . ● प्रतिग्रा स्वस्यविशिष्टयत्राप्रतिपादक-
वाक्यं यथा 'पवंतो वहिमान्' इति । मणि. ४. ३९.

● प्रतिग्राऽधिकरणम् । द्रव्यकर्मणा साम्यवैषम्य-
प्रतिग्रा । प्रयुक्तिविचारप्रतिग्राऽधिकरणम् । ४।१।८।१६.

● प्रतिग्राऽधिकरणम् । विशेषातिदेशप्रतिग्राऽधिकरणम् ।
८।१।१।१. ● प्रतिग्राऽधिकरणम् । दोषानविनेचनप्रतिग्रा-
ऽधिकरणम् । ३।१।१।१.

● प्रतिग्रापूर्वकत्वं सर्वविचाराणाम् । बृहती.
४. १५.

● प्रतिग्राविरोधः । 'निष्पद्यथाकनादोक्तो विरोधो
हेतुसाध्यनोः' । ('प्रतिग्राहेतरोविरोध. प्रतिग्राविरोधः'
इत्यसारादेनोक्तम् । ४।१।१.) । श्रेया. निराजन्ते
१५४.

● 'प्रतिग्राप्रतिग्रा इ वा य एता रानीरुपयन्ति'
अत्र 'प्रतिग्राप्रतिग्रा रानीरुपयुः' इति अन्यथात्वे
कल्पिते ये इत्यस्य रानिरुपयन्तिवाहृतस्य 'ये प्रति-
ग्राप्रतिग्रा' इति व्यपक्षितकल्पना । बाल. ४. ५.

● 'प्रतिग्राप्रतिग्रा' अय कल्पविधिः, नर्ष-
वादः । भा. ४।१।८।१७-१९. ● 'प्रतिग्राप्रतिग्रा'
उपयन्ति' अत्र व्यपक्षितकल्पनया विधिः । बाल.
४. २६.

● 'प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंयोगात्' (१।१।
१।२) इत्यनेन न्यायेन (अवेष्टेः) तत्रमेदः प्राप्नोति ।
दुप. १।१।४।३।९. अत्र माय्य तु- न वा तत्रमायः ।
श्रुतः । उक्तो न्यायः 'प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंयोगः स्वयत्'
इति- इति । मूले पाठमेवोदत्र । परतु १।१।४।३।९. ४. १५-
भाष्ये 'कर्तृसंयोगः स्वयत्' इति पाठः । के.

● प्रतिदानं दत्तस्य प्रतिनियंत्रणं दानक्रयोरसत्-
प्रत्युत्पन्नत्वात्. इति यावत् । 'तिलेभ्यः प्रतिवन्तुति
मागन्' । रहस्य. ४. १२४.

● प्रतिनिधिः अट्टार्यंथ नक्षि । मीम्बा.

● प्रतिनिधिः अधिकरणगुरान् कल्पते मुन्यस्य विगुणो
कल्पते, तत्र विगुणोऽपि मुन्य एतौगदेयः, कल्प-

विद्वये गुणश्लेषस्य सोढु शक्यत्वात् । रथुत्पदति कदरात्
 दृशोऽपि तद्विर, कल्लवति कदरात् यकोऽति तद्विरः
 ज्ञासः । के. (६।३।१९.) * प्रतिनिधिः भवेच्छा-
 ऽऽक्षिता । या. ६।३।१९. * प्रतिनिधिः शब्दविजा-
 मलि । वि. ६।३।८.

* 'प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा स्यात्' इति न्यायेन
 (पल्लवः सूरपाठो नैराति, 'प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा'
 ३।६।१४।३७ इति सूत्रगततद्धर्मा इति शब्दस्य स्थाने
 'तद्धर्मा स्यात्' इति अर्थतः पाठं कल्पयित्वा लन्द-
 पण्डितेन ईदृशो निवेशः कृतः स्यात् । तेन त्रयेण वा
 चंनमुपलब्ध स्यात् ।) क्षेत्रज्ञादीनां सकलैरक्षरपर्याप्तत्वमि-
 सापिण्डस्य नातिदेशः 'सगोत्रेषु कृता ये स्तुतंतीता-
 दयः सुतः । यिष्मिन् गोत्रता यन्मि न सापिण्डस्य
 विधीयते ॥' इति तस्य निषेधात् । दृक्तकमीमांसा
 पृ. ९४.

॥ प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा ३।६।१४।३७॥

अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते श्रुत्येऽपचरिते यथा श्रीश्वप-
 चारे नीचाराः । तत्र सद्देहः किं नीचाराः समानविधानाः
 उत नेवि । पूर्वापचरितेनैवपारम्प्ये ।

अन्यत् पूर्वपत्रः । नित्यश्रुता धार्यतादयो नित्यश्रुतै-
 र्ग्रीहिभिरेव सकम्पमर्हन्ति न नीचाराः, वेपामभुक्त्वात् ।
 किन्तु श्रीश्वपचारेऽवपय कर्तव्यं नित्यम्, कर्म्य च
 प्रास्त्यमनस्य समारणीयम् । तत्र श्रुत्यपेक्षया अनचरित
 द्रव्यसदृशा नीचारा एवोपादीयन्ते । तेनसमानविधानान्ना-
 मेव ग्रीहिराज्यपत्त्या कर्तव्यसदृशित्वादेवादेव धर्मसंज्ञो
 भवतीति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

न तद्धर्मा प्रयोजनैकत्वात् । ३८ ॥

अथमभिप्रायः । भवेदेवं यदि फलचमत्तवत् स्वेनैव
 महिम्ना नीचाराः कर्मसाधन मनेषुः । किन्तु ग्रीहि-
 शालस्त्राययनपर्यन्तत्वात्, श्रीश्वपयवना च कतिपयानां
 नीचारेषु विद्यमानत्वात् बहुपादिसव्या पुत्रप प्रवर्तमानो
 गन्तव्यीयकत्वात् नीचारात्कत्रुपादये । तद्वृत्तिकेण श्रीश्व-
 पययोपादानासम्भवात् । ते च नीह्वयपत्र. 'ग्रीहिभि-
 र्यंनेत' इति प्रत्ययशाल्वचोदिता एवेति सुक्तमवपातादे-
 चमोना नीचारेषुपि समानविधानत्वमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्वापठे ग्रीहिणामपचारे ग्रीहिकाने
 नीचारपदोदः कर्तव्यः । विद्वान्ते तु ग्रीहिपदस्यैव प्रयो-
 गात् न तद्गृहः । ननु 'ग्रीहिभिर्पञ्चेत' इति वाश्लेष
 ग्रीहिर्यजातिः साधनत्वेन प्रतिपादिता, ग्रीहिर्यवाश्च ।
 ग्रीहिवमन्त्रश्च लिङ्गात् ग्रीहिवनतिप्रकाशने एव विनि-
 श्चक. । तेन यथा येषु लिङ्गानाचारप्रयोगः, तथा नीचा-
 रेण्यपीति कथं सिद्धान्ते ग्रीहिपदप्रयोगादनुवृत्तः प्रयोजन
 मिति । उच्यते । स्वदेवं यदि स्वकृपेणामूर्तां वाविर्यां
 यापन भवेत् । किं तर्हि । आभयन्ततयत्रयवोपलक्षण-
 त्वेन । तेषामेव पुत्रोद्धारप्रवृत्तिन्तेनापेक्षितविधानात् । तेन
 यथा 'ग्रीहिभिर्पञ्चेत' इति विधौ श्रावणमन्त्रान् ग्रीहि-
 बुद्धिर्ग्रीहिलोपलक्षितान् पुत्रोद्धारप्रवृत्तिभूतान् अनपचा-
 नेव विपयीन्नेति, एवमत्र येषं ग्रीहिर्यो विलु-
 देशानुपेयां प्रवर्तमानः तथाभूतानेव अनपचात् विपयी-
 क्तेति । ते च नीचारेण्यपविशिष्टा एव । तेन यद्यपि
 नीचारेषु ग्रीहिर्यसाम्प्रायः, तथापि ग्रीहिर्योपलक्षिताना-
 मेव अनपचाना नीचारेषुपि प्रथमविधानातिरेकंपा प्रति-
 निध्यममवात् अस्यैव ग्रीहिर्योपलक्षितत्वमपि इति सूक्त
 सिद्धान्तेऽप्यहं प्रयोजनमिति ।

सूत्रं तु यद्वदुपदेशेन ग्रीहिवो धर्मवन्तः, तदनीचारा
 अपि । ग्रीहिर्यस्यैवैव यागविधिप्रयोजनत्वावगमादिति ।
 तौता.

॥ प्रतिनिधिश्च तद्धर्मा ३।६।१४।३७॥

द्वयैर्पूर्वोक्तकारो श्रुतस्य ग्रीहिर्यस्यैव कथञ्चिदने
 तप्रतिनिधित्वेन नीचारा श्यन्ते । ते नीचारा अपि किं
 ग्रीहिभिः समानविधाना न वेति सगये पूर्वपत्रमति-
 दिशति । अत्रमामविधानं इति अनुस्यत्वात् इति च पद-
 द्वयमनुवर्तते । तत्र असमानविधानपदे पुंलिङ्गत्वेन विपरि-
 णम्ये । तद्वत् नैमित्तिकफलचमवत् नीचारस्यपि
 निविष्टे ग्रीहिभिः समानविधाने न स्यात्, जगत्प-
 त्वात् । का अतुत्पत्ता ? ग्रीहिणा विवायादयो धर्मा
 सिद्धिः, नीचाराणां तु न सिद्धिः इति । अर्थात्तथा तु
 नीचाराणां श्रु ।

न वद्वत् प्रयोजनैकत्वात् । ३८ ॥

पूर्वोक्त निधिष्व सिद्धान्तयति । न असमानविधानः प्रतिनिधिः, किन्तु तद्वत् शुद्धव्यवत् प्रतिनिधिरपि समानविधानः स्यात् । अथवा पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तद्वत् इति तदेव निधिष्वेते ' न तद्वत् ' इति । प्रतिनिधिः तद्वत् फलवत्सवत् असमानविधानो न भवति । किन्तु समानविधान एवेति तु आर्थिकम् । कुतः समानविधानत्वम् ? प्रयोजनैकत्वात् । ' पुरोडासानिष्पत्तिरूपस्य प्रयोजनस्य व्रीहौणा नीवारणा च एकमेव ' इति सुबोधिष्व व्याख्यातम् । प्रयुक्त्ये विधीयते अनेनेति प्रयोजनकरणे स्युट् । निर्वापावघातादयो धर्माः व्रीहियन्देन द्रव्यमन्वू विहितः इति प्रयोजनशब्देन व्रीहियन्देन बोध्यते । तस्य नीवारण्यपि एवन्वात् समानत्वात् इत्यर्थः । नीवारण्यपि हि व्रीहियदवाव्यस्य व्रीहिव्यस्य आश्रयभूताः केचिदवघाताः नीवारण्यपि बर्तन्ते एव । इति नीवारोऽपि व्रीहियदवघोष्य एवेति उभयोः समानविधानत्वम् । व्रीहियु यदा निर्वापादयो विधीयन्ते, तदा नीवारण्यपि ते अर्थात् विधीयन्ते एवेत्यर्थः ।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च । ३९ ॥

सिद्धान्ते देवन्तरमाह । श्रुतेः व्रीहिसि प्रतिनिधिभूताना नीवारणा प्रवृत्तिकारभायो नास्ति अशास्त्रलक्षणत्वात् शास्त्रलक्षितत्वाभावात् शास्त्रबोधितत्वाभावात् । अथवा नीवारण्यस्य अशास्त्रलक्षणत्वात् इति । तस्मात् मुख्यप्रतिनिधयोः समानविधित्वम् । चकारो हेतुसमुच्चयार्थे । के.

• प्रतिनिधिर्न भवति देवतायाः अग्रे द्वादस्य (मन्त्रस्य) त्रियासः । (प्रयागदे) चापचारे । ६।१। ५।१८-१९. • प्रतिनिधिर्न भवति मापादि. प्रतिनिधिद परार्थः । ६।१।५।१०.

ह्यु प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः ॥

तथा स्वामिनः फलसम्भवात्फलस्य कर्मयोगित्वात् । ६।१।५।२१ ॥

भाष्यम्— अग्निहोत्रादीनि कर्माण्डादहरणम् । तेषु स्वामिन्यपचरति संदेहः किमन्यः प्रतिनिधातयो नेति । हि प्राप्तम् । प्रतिनिधातव्य इति । कुतः । आगमो वा

चेदनायांविशेषादिति । एवं प्राप्ते, धूमः । तथा स्वामिनः स्यात् । कोऽर्थः ? न प्रतिनिधिः । कुतः । फलसम्भवात् । दोऽर्थी स्वल्पमेव कस्विजः परिक्रीणोते, यश्च स्वं प्रदेयं त्यजति स स्वामी । यदि स प्रतिनिधीयते, स्वामिना यत् कर्तव्यं तत् सर्वं कुर्यात् । नत् सर्वं कुर्वन् स्वाम्येव स्यात् प्रतिनिधिः । स एव हि फलेन संबध्यते । य उल्लंगं करोति, स फलवान् भवति । तदुक्तं शास्त्रकं प्रयोक्तरीति । तस्मात् स्वामिनः प्रतिनिधिरिति ।

सुप्— तथा स्वामिनः० शोयित्वात् ॥ यदा प्रतिनिधीयमानः (प्रतिनिधिर्यादीयमानः इति तन्त्रलेपात्) दक्षिण्यदानं हविष्यदानं च करोति, तदा स एव फलसंभवात् स्वामी स्यात् । यदा इन्द्रपरिष्वाण कृत्वा अन्यत्र (लौकिके कार्ये) व्यापृतो भवति, तत्र यानि क्रत्वर्थाणि (आग्न्यावेशणादीनि) तेषु अन्वयुरेव प्रतिनिधित्वेन करोति (इति नाम्न्यः प्रतिनिधत्वात्) । पुरुषसंस्काराणां च (कृत्वापरिष्वादीनां) नत्वर्थत्वात् (विनाऽपि यजमानेन) न वैतुष्यम् (अप्सर्षुणा तदनुष्ठानसम्भवात्) । यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलप्रतिग्रहणयोग्यतायां कार्याणि, तानि बहिरवस्थितेन (यजमानेन) त्रियमाणानि प्रतोष्यकारणान्येन । तस्मादेक (ब्राह्मणवेश्यादौ अप्येषां) विद्यमानत्वात्, इत्यत्र (ब्रह्मचर्यादौ) असंभवात् अनुपपन्न (यजमानस्य) प्रतिनिधिः । सूते तु (यजमाने) नैव प्रतिनिध्यागङ्काऽस्ति (प्रतिनिधात्पुरुषसंभवात्) । पत्नीति चेन्न, तस्यः पतिहीनास्य अन्यभावेन अधिकाराभावात् ।

(फल्पा मृताया किञ्चित् प्रतिनिधिः, उत नेति ? नाग्यमस्याधिकस्य विषय । तथापि हि यदा तावत् ' भाषांथे पूर्वमारिण्ये दत्त्वाऽमीनन्त्यकर्मणि ' इत्यत्र पत्र. समाश्रीयते, तदा अन्यभावादेव अनधिकार. सिद्ध । यदा तु नाग्य पत्न्ये दत्तः, तदाऽपि आचारप्रामाण्यात् नापत्नीकस्य दर्शपूर्णमाशाद्यनुष्ठानम् । अग्निहोत्रमात्रं तु वचनादनुष्ठीयते । ' तदाहुः अपत्नीनोऽपि अग्निहोत्रमाहरेत् ' इति वचनात् । तस्मात् नास्ति फल्पा. प्रतिनिधिरिति । तन्त्ररत्नम्) ।

सोम— आतिथेयित्री संगतिः । सुत्रार्थस्तु—
फल्य कर्मयोगित्वात् कर्मप्रयोगवृत्तामितात् प्रतिनिहित-
स्यैव फल्यमवगाप्यते । स्वामिनः तथा न प्रतिनिधिः
इति ।

वि— 'स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिनं वा, इत्यप्यदस्ता-
सः ।, न मृते परेकामावासीयैऽप्यस्तिवत् ॥ '

भाट्ट— मृते वाक्यप्रमाणे पत्न्या वा नान्यतरेणान्यतरस्य प्रतिनिधिः । नवमाने मृते पत्न्या अन्यमावा-
देनामधिकारत् पत्न्या मृतत्वात् नवमानस्यासि । 'जादायै
पूर्वमाश्रित्यै रक्षाऽसीनन्त्यस्मिन्' इति पक्षे वा-
दस्यभावादेव, निवाहात् पूर्वमनाधिकात् । तथापि
विद्युराशालयसे अनौचित्येदिककर्मणा पत्नीव्यतिरेकेणैव
वाचनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिध्यापकतेः । यदा तु नखीना
पत्न्यै दानम्, तदाऽपि 'तदाहुःपत्नीकोऽप्यसिहोमना-
होत्' इति वचनात् पत्नीव्यतिरेकेणैव अत्रिहोममाना-
नुष्ठानमिति न प्रतिनिधिकर्तव्यः । यदा तु फल्य वित्
कर्मणो मध्येऽन्वयस्य मृतिः, तदा दाहात् पूर्वमेव
वसुभाभने वक्ष्यमाणरीत्या प्रोक्षितादिवदेवानुष्ठानमिति न
प्रतिनिधिकर्तव्यः । वेगादिना अगतौ कार्यान्तरत्वात्ते
षा अन्यतराधिकारिककर्मणु यदपि स्वामिनः काला-
दिवत् प्रयोगविध्यविपर्ययात् तत्पदेकवादिवदेव न
प्रतिनिधिकर्तव्यः, तथापि 'घृष्णामिधिं चर्चं होमम-
सगौनेन कारयेत् । इत्यादिबचनत्वात् शिष्टत्वात्वाच अनु-
मतिद्वारा कर्मचरैरप्यनुष्ठानम्, स्वकस्यावमानं तु सति
समये स्वयं कार्यम् । नो चेत्तस्मिन् वैनेर 'अग्रये इदं न
सरीयवबमानस्य' इत्येव कार्यम् । उपयाधिकारिकेषु
दत्तारिषु स्वागच्छितं कर्म अन्यतरेणैव कार्यम्, इत्येवपि
संसृष्टस्वत्ववशात् । अत एव स्वयोऽपि तादृशसूत्रे
'मम नवमानस्य च न' इत्यादिरूपः । उपयोरप्यतौ
अध्वर्युभैः, अस्मिन् बोधे सामान्यसमाख्यानं तथातेः ।
एव यवमानवचसेऽपि । फल्यस्तु प्रयत्नेऽपिचिन्तयेद
एव । एवमान्यावेक्यादिवचनप्रदानार्थानामध्वर्युणैव कर-
णम् । पत्नीपदार्थानां च सामान्यसमाख्याऽनुष्ठानेन नव-
मानस्याप्राप्तेः । एव फल्येऽप्येकतरेणपि आर्नायमाने फल्य-
मावात् न प्रतिनिध्यापकः । अन्यतरेणामवकसानो लोप

एव । न तु दम्पतिव्या परस्परमपि करणम्, तदाहस्ये
यवमानव्यादेकदेशतत्पदस्यैदकश्रोत्रियविद्यत्वात् । अध-
व्यांशेनामवशात्तदादौ तु अध्वर्यान्तरमेवोपादेयमिति न
तत्र प्रतिनिधिः ।

मण्डन— 'न स्वामिनः प्रतिनिधिः ।'

मुंकर— 'स्वामिनो न प्रतिनिधिः ।'

* प्रतिनिधिः प्रधानपरीतमुख्यतामेव सति न प्रायः ।
मेपकार्यतोषस्तु तत्र द्योतयः । अत्यन्तहिलमे इडाऽऽदि-
लेपः कार्यं, परन्तु प्रधानतावापत्तानां ग्रीह्य आदयश्च
एव । के. (६।३।२०). * प्रतिनिधिर्भवति चने
मृतत्वात् कस्य वित् स्वामिनः । ६।३।८।२२, परन्तु तस्य
कर्मकरत्वमेव, न फल्यस्वामित्वम् । १।२२-२५, तथापि
तस्य अनुष्ठाने स्वामिधर्मत्व भवत्येव । १०।२६, * प्रति-
निधिर्मुख्येन समानविधानः । न तु तयोः प्रकृतिकार-
णम् । भा. ३।६।१।१।३७-३९. * प्रतिनिधिर्मुख्यत्वा-
भावे यः कश्चिद् उपदीयते सः । रहस्य. पृ. १२४.
* प्रतिनिधिर्मुख्यकार्यसमर्थो लभ्यते, युत इत्थं च न
मुख्यकार्यसमर्थम्, तदा प्रतिनिधिरैव भाष्यो न मुख्यम् ।
६।३।१९।३९. * प्रतिनिधिर्मुख्यकार्यसमर्थः सत्कारसम-
र्थश्च लभ्यते, क्षुद्रत्वात् च न सत्कारसमर्थं परन्तु मुख्य-
कार्यसमर्थं लभ्यते, तदा मुख्यमेव ध्यातम्, न प्रति-
निधिः । भा. ६।३।१।८।३८. * प्रतिनिधिः संस्कृतो-
ऽपि । प्रधानतवत्वात् प्राक् मुख्यतामे, मुख्यं संस्कृत्य
प्राणम्, संस्कृतोऽपि प्रतिनिधिरित्यान्वयः । कदलूपसत्कारो-
त्ता प्रगुनियोजनत्वात् प्राक् तद्विद्यमाने नस्ति. संस्कृत्य
प्राणम् । के. (वि. ६।३।१०). * प्रतिनिधिः वाचाह
श्रुनोऽपि मुख्येन समानविधानः यथा पूर्तीनाः शोणेन ।
अन्यं तु नियमार्थम् । ३।६।१।५।५०. * प्रतिनिधिः
शोमस्य पूर्तीकाः शीतः । ६।३।१।३।३१. * प्रतिनिधिः
शोमालामे आदाराः फल्युत्तानि च । 'यस्य श्रौतम-
शरेयुः आदारश्च फल्युत्तानि चामिदुत्तानि' ('आदाराः
शीतमुत्तानि शोमयोः । फल्युत्तानि लोकन्वहारे फल्यु-
त्तानमेव प्रयोजनं येषां आर्द्रत्वाद्भुत्तानां तुगतानां गति
फल्युत्तानि' इति सायणभाष्यम् ।) फल्युत्तानवचन-
पूर्तिमानासे येषां कर्णादिभिर्बुद्धिः तादृशा वटीविनोपाः

पाल्नुनाति, फाल्नुनाद्वस्त्र द्विधार्थंकरणव्यायुक्तत्वात् ।
 आदारस्तु पृतीका एव स्युः अवान्तरो वा मेदः
 स्यात्सयोः । के. * अभावे हि श्रुतस्त्यनुकल्पः प्रति-
 निधिः । भा. ६।३।१६।३५, * मुख्य इत्थं नस्कार-
 समर्थमपि प्रधानकार्यसमर्थं लब्ध चेत् सर्वसमर्थोऽपि
 प्रतिनिधिर्न प्राक्, किन्तु मुख्यमेव प्राक् । ६।३।२०।
 ४०-४१, * शुभ्रद्रयापचारे कतपरा एव प्रतिनिधिः ।
 (व्रीहीषामपचारे नीवावः प्रतिनिधेयाः) । ६।३।
 १।१२७. * मुख्यपचारे प्रतिनिधौ ष्ठीवे पुनर्मुख्य-
 लामे प्रतिनिधिं लब्ध्वा मुख्यमेव प्राक् । ६।३।
 १६।३५.

हु प्रतिनिधिना प्रधानकार्ये निष्पादिते लते
 मुख्यद्रव्यलामेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम् ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ६।३।१७।३६ ॥

भाष्यम्— अयं अग्निहोवादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्या-
 पचारे प्रतिनिधौ उपाते ह्येव केवचित् संस्कारेषु यदि
 तदेव श्रुतमुपलभ्येत, किं श्रुतमुपादीयेत, उत तेनैव
 प्रतिनिधिनेन समापयित्त्वमिति । किं प्राप्तम् ? श्रुतमुपा-
 दीयेत प्रवृत्तेऽपि । तदुच्यते ' आगने हि तदभावात् '
 (६।३।१६।३५) इति । तस्मात् प्रतिनिधात्त्वमिति ।

दुप्— प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ (रन—यदा पुनः
 प्रतिनिधिमुपादाय वैचन सस्काराः कृताः, तदा यद्यपि
 मुख्य लब्धम्, तथापि शास्त्रीयस्वोपादानस्य कृतात्वात्
 निवृत्तयापार शाल न मुख्योपादानं प्रवृत्ते, इति
 केवत्पेनापि प्रतिनिधिनैव निर्वर्तयित्त्वमम्, न पुनर्मुख्य
 मुपादात्त्वम् । इति पूर्वश्वः । सिद्धान्तमाह—) केव-
 चित् संस्कारेषु ह्यनेषु अनभिनिर्वृते प्रयोजने (नति)
 श्रुतमेव (दुप्—) उपादात्त्वम् । (ननु एव संस्का-
 रणा कृतानामनर्थकं स्यात्, अत आह) न संस्कारणा
 मनुदोष (कर्तव्यः), द्रव्यगुणत्वात् (द्रव्यस्य मुख्य-
 त्वात्, गुणत्वात् च संस्कारणमित्यर्थः) तस्मात्
 (द्रव्यगुणत्वात्) ये अभिनिर्वृताः संस्काराः, तेषा-
 माह्वयिः स्यात् (प्रधानवरेण गुणवृत्तेर्न्यासात् ।
 ' प्रवृत्तेऽपीति चेत् ' इति मुख्यम् ' नानर्थकत्वात् '
 इत्युक्तत्वेण एवमन्यत्रया पूर्वपक्षत्वात् आम्नाति,

न तु तथा मन्तव्यमित्याह—) एवम् (उच्येन
 न्यायेन मुख्योपादानस्य न्याय्यत्वात्) इदम् (स्वयम्)
 सिद्धान्तस्तु भवति (वाक्यभेदेन ध्यात्व्यातमिति वेदि-
 त्वम् । अयं च स्वार्थः— पूर्वसूत्रे ' मुख्यधियाने
 मुख्यम् ' इत्युक्तं तदपेक्षमाह— इति चेत् न्यायः, ततः
 प्रवृत्तेऽपि प्रतिनिधौ मुख्यमेवोपादात्त्वमिति । पूर्वपक्षस्तु
 अनुमितः स्यादित्याह—) पूर्वपक्षस्तुल्येभ्यः ।

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । येन हि रदिराभावे कदरे
 पशुनिवृत्तो भवति, व्ययं रदिरमुपलभते । प्रवृत्तेऽर्थे किं
 कदरेण कुर्यात् ? अर्थार्थे हि कदरोपादानम्, न
 कदरोपादानार्थमेव । तस्मात् श्रुतमुपादीयेत ।

दुप्— नानर्थकत्वात् ॥ (रन—कृतेऽपि तर्हि कदरे
 नियोजनादौ प्रधाने कदरे पुनर्लभ्ये शब्दगुणाय
 नियोजनमावर्तयित्त्वम् इति शब्दप्रधानस्योत्तरं नानर्थ-
 कत्वादिति । तस्यार्थमाह—) इदमपि सिद्धान्तज्ञ-
 मुदपेक्षपूर्वपक्षम् (न पूर्वसूत्रस्योत्तरम् । अधिष्ठाणात्
 सिद्धान्तस्यभिदमित्यर्थः । एव यथामार्थं सूत्रं न्याय्यम्
 स्यात्तुमुच्यते ऐकाधिकरण्यमेव समर्थयते—) अपवा
 ' प्रवृत्तेऽपीति चेत् ' कृते (अपि) प्रयोजने श्रुतम्
 (एव) आगमयित्त्वमिति (पूर्वपक्षस्यभिदम्) ।
 एतस्योत्तरम् ' नानर्थकत्वात् ' इति ।

सोम— इह तु न मुख्यं स्यात् इति प्रत्यवधानात्
 संगतिः । सूत्रार्थस्तु— चेत् इति पूर्वसिद्धान्ततरमार्थः ।
 मुख्यधियामे मुख्य इति चेत् न्यायः, ननः प्रवृत्तेऽपि
 प्रतिनिधौ मुख्यमेवोपादेयम् । इति चेत् इति अर्थरिष्ये
 रदिरवचनम् ।

वि— ' अनुकल्पे संसृते मुख्यलामे किं प्राक्
 मेतयोः । अनुपलब्धस्योपादायः खादिरस्तथागतः पुनः ॥ '

[' नानर्थकत्वात् ' इति सूत्रस्याधिकरणान्तर-
 मालम्ब्य शास्त्रदीपिकादिषु उच्यते—]

श— कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमेव
 लब्धं तदा कृतमपि नियोजनं शब्दगुणाय पुनः कदरे
 कर्तव्य इति मन्वमानस्योत्तरम् । कृते नियोजने एवोऽपि
 कदरिः अनर्थक एव । नियोजनार्थं कदरोपा-

वा— यदि अशास्त्रलक्षणत्वात्नीवारणा कार्यासत्ति-
नीतिः, पूर्वीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वान्नित्यत्वाच्च फल-
चमत्त्ववत्कार्यासत्तिप्रसङ्गः । इति श्रान्ते, अभिधीयते ।
' वागसाधनत्वां कुर्यात्पूर्वीकानां यदि श्रुतिः । ततः
स्यात् कार्यावर्तित्वं न त्वेषं सा प्रवर्तते ॥ ' सोम-
नादौ हि प्रतिनिधयेच्छाया सत्यां पूर्वीका विधीयन्ते न
वागसाधनपेक्षायाम् । अतोऽयं प्रतिनिधिनियम एव
भारति, यत् सकलसोमधर्मासभवे विकलान् सोमधर्मा-
नुपादयेत् तत् पूर्वीकगतानिति । यद्यति हि ' नियमार्थः
कस्मिदिधिः ' ' तद्विषयं तदधिकीर्षा हि ' इति च । अतश्च
नैवान् पूर्वीकस्य कर्माह्वम् । किं तर्हि ! सोमधर्मोपलक्षणा-
र्थम् । तेन श्रुतिलक्षणस्यापि पूर्वोपाविशिष्टत्वमिति ।
तेनेहापि तदेव चिन्तायाः प्रयोजनम् । अतश्च तदाश्रयस्य
सद्बुद्धयन्तपायात् गुणत्वमैः प्रवर्तितयम् । अन्ये त्वाहुः ।
सन्त्यन्त्याश्रयिणो हि गुणत्वमा वैकल्यादिह न
प्रवर्तन्ते । नियस्य हि धर्मणोऽयदर्थं प्रमात् प्रकृतस्य
च सर्वस्यास्यसमापनीयत्वात् किञ्चिन् धर्मवेदित्वेऽपि
अन्यैर्गुणम्यनुष्ठा युज्यते । यथा तु काम्याना प्रतिनिधिभिः
प्रक्रमो नास्ति, तथा गुणकामैर्न प्रवर्तितयम् । यदि तु
प्रैरन्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकल्पे द्रव्यनादौ यति प्रवि-
निधीयते ततस्तस्यास्यसमापनीयत्वात् विकारेण प्रति-
निधिना वा तुल्य समानधर्मित्वान्हावेव प्रयोजनम् ।

सोम— प्रयोजनम्— ' सोम ते नीचमि ' इत्यादेः
पूर्वम् उहाह्वी ।

वि— ' पूर्वीकाभिपनोऽनुत्पद्यन्त्यो ना, सोम-
तुल्यता । नास्ति नैमित्तिकत्वेन, तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ '
अभिपयन्नयादिभिः सोमपूर्वीकयोस्तुल्यता ।

माट्ट— यत्र तु पूर्वीकदौ तत्वेन अभावे विधिः,
तत्र सकलद्रव्यसोमधर्मवत्प्रयोगोपासभवे पश्चादेव
तद्रव्ये च न समानविधानम् । नद्यत्र पूर्वीककारणत्वात्
प्रतिनिधिनियम । तेषां मन्दसहस्यत्वेन पथेऽपि अप्रयोगे,
पूर्वीकदौ अन्वयप्रयोगप्रसङ्गः । न च नियमविधि-
त्यपरानुपेक्षेन तदङ्गीकारः, तस्य पञ्चमत्वेन निपाद-
त्यन्वयिपारत्न्यायेन अधिक्यित्वत्वात् । इति श्रान्ते,
पूर्वीकदार्पणस्य हि पूर्वीकत्वस्य नाम कारणतः श्रुतम्,

द्वितीयान्तरवात् । अतश्च नियमविधिरावधानानुपेक्षेन तथा
न पूर्वीकत्वस्य साक्षात्वागसाधनत्वं लभ्यते, अपि तु
अवयवनिर्दिष्टाधनतान्त्वरीयक्रमयोजकत्वमेव इति न
पूर्वीकपदे अवयवलक्षणा, सदशानियामकृपायप्रवृत्तेः पूर्व-
मेव च अस्य विधेः प्रवृत्तेः नियमविधिव्योपपत्तिः ।
अतश्चात्रापि कतिपयावयवसाधनत्वस्य सोमशास्त्रादेव
सिद्धेः समानविधानत्वम् ।

मण्डन— ' पूर्वीकगण्डोऽप्युपदिष्टधर्मा । '

शंकर— ' पूर्वीकेश्वयेवमेव । ' १६. समान-
विधित्वम् ।

ॐ प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणामनुष्ठानम् ।
सुरत्यप्रतिनिधयोः समानविधित्वम् ॥

प्रतिनिधिश्च तद्वत् । ३६।१४।३७॥

भाष्यम्— अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते इत्येऽप्यवति ।
यथा श्रीहिल्वपचत्सु नीचाराः । तत्र संदेहः किं नीचराः
समानविधानाः, सव नैति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिश्च
तद्वत् । यथा नैमित्तिकं नित्येनासमानविधानमेव प्रति-
निधिः । अनुत्पत्त्यात् । का अनुत्पत्ता ? श्रीहीणा निहिता,
न नीचाराणाम्, इवमनुत्पत्ता । श्रीहीणा विहिता नीचारा-
णामर्थापत्त्या भवन्ति ।

वा— प्रतिनिधावपि अपमेव न्यायः प्राप्नोति ।

न तद्वत् प्रयोजनैकत्वात् । ३८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, असमानविधानः प्रतिनिधि-
रिति । तद्वत् स्यात्, यद्वत् श्रुतः । न प्रवृत्तिविधा-
त्मानः । कुतः ? श्रीहिल्व हि श्रीहिल्वमाणा श्रीहिल्व्यौ
निसिद्धम् । न च श्रीहिल्वस्य स्थाने नीचारात्वं भवतीति
श्रुतम् । नसात्र प्रवृत्तिविधारभावः । कथं तर्हि नीचारेऽपि
धर्मा भवन्तीति ? उच्यते । या श्रीहिल्वेन परिच्छिन्ना
श्रीहिल्वकथः, नीचारेण ता. सन्ति । तासां धर्मो न ते धर्माः
क्रियन्ते । तासां न व्यक्तीनामन्यासा च श्रीहिल्वगता तुल्य
एव विधिः । अत्र तुल्यता ? उभयोऽपि श्रीहिल्वविधा
इति । नसात् समानविधाना इति ।

वा— यदि नीचाराः स्वेनैव महिशा धर्मोपासने
भवेयुः, तत्र कार्यासत्ता धर्मैः संबध्येरन् । न तु धर्म
साधने किञ्चिन् प्रमाणास्ति । ये हि तावद् श्रीहिल्वधर्मैः

मन्त्रः प्रवर्त्यताम् । चण्डः दृष्टावर्षः पत्नीवत् ।
अभिगौ इव इति ।

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ।
२५ ॥

सिद्धान्तं न्यावर्तयति पूर्वपक्षी । अशब्दत्व ऊहित-
शब्दस्यैव अनाम्नानात् वा स्यात् इतरस्य अभावाद्वा
स्यात् । यदि मन्त्रे ग्रीहिशब्दस्य आम्नान न स्यात्,
यदि वा इतरस्य प्रतिनिधिभूतस्य नीवारणस्य अभावः
स्यात् तदा अशब्दत्व स्यात् । अत्र तु ग्रीहिशब्दः
आम्नानः । प्रयोगे च ग्रीहयो न सन्ति, नीवारण
शब्दोऽस्ति । तस्मात् नीवारणा अभिधानसिद्धये ग्रीहि-
शब्दस्याने नीवारणस्य ऊहितयो भवति 'नीवारणा
मेव मुमनस्यमानः' इति । तस्मात् ऊहः कर्तव्यः ।
इति पूर्व पक्षः ।

तादर्थ्याद्वा तादर्थ्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
त्वान् । २६ ॥

वाच्यः पूर्वपक्ष स्यावर्तयति । ग्रीहिल्लाने प्रतिनिधि-
त्वेन नीवारणमे गृहीते 'ग्रीहीणा मेघ' इत्यत्र 'नीवा-
राणा मेघ' इति ऊहो नैव कर्तव्यः । कथम् ? नीवारणा
तादर्थ्यात् ग्रीह्यर्थात् नीवारणस्य तदाप्य ग्रीह्यस्यमेव
स्यात् । संस्कारैरविशिष्टत्वाच्च । ग्रीहीणा विशेषेषु
सम्भ्रमः कियन्ते । ते च ग्रीहिविशेषाः संस्काराः
नीवारणेषु सन्ति । एवं च नीवारणः संस्कारैः अवि-
शिष्टः अनिष्टः । अतोऽपि नीवारणस्य तादर्थ्यम् ।
तस्मात् प्रतिनिधिभूता नीवारणः ग्रीहिशब्देनैव वक्तव्या
भवति । तस्माद्बोधः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः ।

उक्तं च तत्परमस्य । २७ ॥

ग्रीहिशब्दो विशेषः नीवारणेषु इत्यस्य तत्त्वम्
'यामन्य तच्चिकीर्षा हि' इत्यत्र (६।३।१।१२७)
उक्तम् । ग्रीहिभिः नीवारणः अस्यन्त महदाः । सादृश्येन
चातुमीयन्ते ग्रीहिविशेषा नीवारणेषु रुन्तीति । तस्मात्
नीवारणेषु प्रतिनिधिभूतेन गृहीतेषु 'नीवारणा मेघ' इति
बोद्धः । इति सिद्धान्तः । के

● प्रतिनिधौ श्रुतेऽपि पूर्वीकारो क्रयानिपचादयो
मुख्यधर्माः कर्तव्याः । ३।६।१५ ● प्रतिनिधौ संस्कार

योग्ये लब्धेऽपि संस्कारयोग्यस्य मुख्यस्यापि लभे
मुख्यस्यैव उपादानम् । ६।३।१८।३८. मीको. घ.

२१८५ 'द्रव्यसंस्कारविशेषाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रतिनिधौ संस्कारसमर्थे लब्धुं शक्येऽपि संस्कारसम-

र्थोऽपि प्रधानसमर्थश्चेत् मुख्य एवोपादेयः । ६।३।१९.

● प्रतिनिधौ स्थानिधर्माणामूहः । ९।२।१२।१९.

'स्थानिधर्माणामूह प्रतिनिधौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● मुख्य-

द्रव्यापचारे प्रतिनिधौ गृहीते द्रव्यभेदो भवति तथापि न

पागनेद । ६।३।११-१२.

● प्रतिनिध्यधिकरणम् । प्रतिनिधावपि मुख्य-

धर्माणामनुष्ठानम् । ३।६।१४।३७-३९

● प्रतिनिध्यधिकरणसिद्धान्तोत्पत्त्याद्येन 'प्रवेज-

नैकत्वान्' इत्यनेन द्विविधतादृक्कापालक विधानैक्यमेव

पिबक्षितम् । रमायणम्, घ. १५६.

● प्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशस्यैव प्रति-

निधित्वम् ॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् । ६।३।१४।३२ ॥

भाष्यम्— इदं विचार्यते । श्रुते द्रव्ये उपाचे अत्र

चरिते प्रतिनिधिमुपादान प्रयोगः प्राप्तः । यदा सोऽपि

विनष्टः प्रतिनिहितः, तदा किं प्रतिनिधिसदृशमुपादेय-

मुत्तोपातस्य विनष्टस्येति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिहिते

विनष्टे तत्सदृशमुपादेयं पूर्वेन न्यायेन इति । एवं

प्राप्ते, ब्रूमः । प्रतिनिधौ न स्यात् प्रतिनिधिरिति ।

कुतः ? समत्वात् । यथैवासी पूर्व, प्रतिनिहितं श्रुतं

चिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया । एवमवयवि श्रुतं

चिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया । तस्मान्न प्रतिनिधि

सदृशमुपादेयम् । उपाचयस्यैव सदृशोऽन्वेषितय इति ।

सोम— पूर्वीकाना प्रतिनिधित्वेऽपि तदपचारे

पूर्वीकसदृशोपादानमेव न तु सोमसदृशोपादानमिति

पूर्वाधिकरणप्रबोधनाद्येपात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—

प्रतिनिधौ अपचारेने न तत्सदृशः प्रतिनिधिः, प्रति

निध्यपचारेऽपि श्रुतावयवलिप्सया द्रव्यान्तरोपादानस्य

द्रव्यावादिनि ।

वि— 'प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम्, ।

प्रकान्तत्वादिभिमो, अन्य श्रुतारण्यमदाभवत ॥'

[भाट्टे तु ३१-३४ सूत्रैरुपनिष्पादने कृतम् । इति नैर्दं पृथक् ।]

गणनम्— 'मुक्यदक् सद्यग्रहः ।' यः सद्यग्रहस्य उदः, स मुक्येन दक् सद्यः सद्यः, न तु प्रतिनिधिना सद्यः ।

शंकर— 'नाहौ प्रतिनिवेर्गतः ।' प्रतिनिधेः प्रतिनिधिः प्रतिनिधिना उदशः न मतः ।

● प्रतिनिधिकण्ठन्यायः । ६।१।४।१३. 'प्रतिनिधिन्यायः' इत्यत्र दृष्टव्यम् । ● प्रतिनिधिकण्ठन्याये स्थिते समुच्चयस्यैव (कर्त्तव्यनीययोः) युक्तत्वात् कथमिदमधिकरणमारभ्यते ? उच्यते । टुप्. १०।८।८।१६ पृ. २०६९.

● प्रतिनिधित्वं न भवति वैकल्पिकस्य द्रव्यस्य । (यथा सदिशपचारे पाराशरदिर्न प्रतिनिधिः श्रीमन्नचारे वा यथा न प्रतिनिधिः) । ६।१।१२।१८-२०. ● प्रतिनिधित्वं भूतद्रव्यापचारे तत्सद्यग्रहस्यैव । ६।१।१२।२७.

● हविषः इत्यनयो दोषे वा आगत्यस्य प्रतिनिधित्वम् । टुप्. ६।४।१।२.

● प्रतिनिधित्वं प्रतिपिदस्य मापादेर्नैवस्य नास्ति ॥

प्रतिपिदं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः । ६।१।६।२० ॥

भाष्यम्— अथ यत् प्रतिपिदम्, 'अपक्षिया वै नरकाः कोदराः, अपक्षिया वै मृषाः' इति । किं ननु भूतद्रव्यापचारे प्रतिनिधित्वं यदुत नैव । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधेयमिति । आगतो वा चोदराधीशोपदिदिति । एवं प्राप्ते, वृत्तः । प्रतिपिदं च न प्रतिविचालयमिति । अविशेषेण श्रेयदुच्यते, न यथाहौ मापा शरका. कोदरा. श्वेति । यत्सर्वकथ एषा प्रतिपिचते । नैते यथाज्ञमाचं नैतदा इति । प्रतिनिधीयमानाथ अद्रमाचं नीता. स्युः । तदमाच एते प्रतिनिपातथा इति ।

टुप्— प्रतिपिदं ॥ शरकादेः भूतद्रव्यापचारेण उतागतम्, न तेषामद्रव्येन विधानम् । अद्रयं च प्रतिपिच्यते । तस्मात् यदादि वयादेयम् । एवं प्राप्ते, वृत्तः । अर्थात् यदन यथापचन (नयनम्) मानम्,

तत् तत्र प्रतिपिच्यते (अस्मच्छिरिते तु 'अर्थात् ये यत्र यथापचनं प्राप्ताः, ते तत्र प्रतिपिच्यन्ते ' इति बहु-वचनानाः पाठः) ।

सोम— इह तत्कर्मकत्वस्य प्रत्यक्षरगात् अस्तु प्रतिनिपातयित् प्रत्यक्षरानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रतिपिदं मापादिश्रमये न प्रतिनिधेयम्, यस्मादविशेषेण यथारब्धमात्रे निषेधश्रुतिः इति ।

वि— 'मापायाः प्रतिनिध्यहौ न वा, ऽऽपक्षार-वारणात् ।, नाहौ अपक्षितोत्तेरर्थात् तद्विनिवार-णात् ॥'

भाट्ट— अनारभ्यभूतेन 'अपक्षिया वै मापा नरकाः कोदराः' इत्यनेन मापादीना यथाज्ञानप्रतिषेधात् यत्र सत्त्वात् तेषां विधानम्, तत्रैव विकल्पामैः प्रतिषेधः । अपयान यत्र धान्यत्यादिना रामान्यकर्मण विधानम्, तत्र स्वेच्छाप्राप्तमापायद्रव्यनिषेधो 'बहिषि रजतं न देयम्' इतिवत् । अतश्च कर्मरालानुरोधेन मापादीना प्रतिनिधित्वले साधनत्वेऽपि अङ्गरामापात् तत्र न प्रतिषेधः । यथ्यमाणयुक्तया इत्यत्राज्ञानुरोधेन मापादि-रूपसद्यग्रहप्रतिनिधित्वले श्रीमन्नचर्यादिनैव तेषां मृहणात् अवर्त्तनीयत्वात् मापापुपादानादत्रत्वाभावेन न प्रतिषेधः । अतस्तेऽपि प्रतिनिधेयाः । इति प्राप्ते, 'अपक्षियाः' इत्यनर्हसिन्धयेन साधनत्वमात्रनिषेधात् विशेषविहित-तिरिक्तस्यले सर्वत्रैव मापादिप्रतिषेधप्रतीतेः न प्रति-निधेयाः । इत्यत्रामापायाभावे तु प्राप्ता एवेति ध्येयम् । अथ वा कथयथा यथादेशेन मापादिप्रतिषेधपिनात् नैक-प्रसक्त्यामद्गः ।

गणनम्— 'प्रतिपिदं न श्रते ।'

शंकर— 'प्रतिपिदस्य नापि सः ।' प्रतिपिदस्यपि सः प्रतिनिधेयत्वः न ।

● प्रतिनिधिनिष्पादितेऽपि कर्मणि द्रव्यपूर्णमासा-रिनामभेदं यागिते प्रयुक्तमनेदापादकम् । सु. पृ. ३४४.

● प्रतिनिधिनिष्पादितकर्मविषयस्यापि 'अपिवा-ऽप्यतिरेकत्' (६।१।१।२९) इति न्यायस्य विष्य-न्तापिहितेभ्यश्चि तुल्यत्वं के विन्ययते । सु. पृ. ३४४.

४ प्रतिनिधिन्यायः । अग्निहोत्रादित्यकर्माणि श्रुत्र-यापचारे प्रतिनिधिना समापनीयानि ॥

श्रुतिप्रमापत्वाच्छ्रुताभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्ट-त्वात् । ६।३।४।१३ ॥

भाष्यम्— अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माण्युदाहरणम् । तेषु श्रुत्रयापचारे भवति सदेहः किं प्रतिनिधिसुपादाय प्रयोगः कर्तव्यः, उत तदन्तं कर्म उरुहृद्यमिति । किं प्राप्तम् ? शिष्टस्य अभावे अनागमः अन्यस्य । तदन्तमेवोत्तरद्वयम् । उतः ? अशिष्टत्वात् । यद् व्रीहियवगुणकं भुतं फल्ग्वत् तन्नीवागुणकं क्रियमाणमफल्ग्वं भवति । तस्मात् तदन्तमेवोत्तरद्वयमिति ।

दुष्— व्रीह्यभावे तदन्तमेवोत्तरद्वयम् । निवम-फलपत्नी हि यथाश्रुताद्भवतः । तस्मात् (फल-भावात्) श्रुताभावे (श्रुतत्र-यामावे) तदन्तोत्तरगः ।

क्वचिद्विधानात् । १४ ॥

भाष्यम्— क्वचिद्विधीयते । यथा ' यदि सोम न विन्देत् पूतीनाभियुग्यात् ' इति । यदि च प्रतिनिधिसुपादाय प्रयोगः कर्तव्यः स्यात्, न विधीयते । विधीयते तु । वसात् नच (यत्र) न विधीयते, न तत्र प्रतिनिधिरिति ।

अगमो वा चोदनायादिशेषात् । १५ ॥

भाष्यम्— अगमो वा प्रतिनिधेयस्य द्रव्यस्य । उतः ? चोदनायादिशेषात् । यत्रतचोदनाचोदितो द्रव्यो न विधिप्यते ग्रीहिभिर्नीवारैर्वा क्रियमाणः । वागश्च अन्वयकर्तव्यो नित्येषु अनित्येषु च ब्रह्मण्येषु ।

दुष्— ' अगमो वा ० ' ॥ ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इतीय चोदना नीवारैरनि सपादयितुं शक्यते (द्रव्यान्तरेऽपि कर्माभेदस्य स्थितत्वात्) प्रारम्भमन्वय समापनीयमिति निवमः (अन्वयस्यमात्रः) अस्यामेव (शिष्टविगर्हणा-कल्पितया श्रुत्या) चोद्यते । (एतदुपलक्षणम् । नैमित्तिकं कर्म अनागम्यमपि सुत्यद्रव्याभावे निश्चितेऽपि प्रतिनिधिनैव अद्वैतव्य प्रारम्भयमेव इति) । या च (प्रधानचोदना) नियमेन अर्थात् द्रव्यमात्राद्भवति, या श्रुतैरङ्गान्तरा प्रतिषेधमात्र (द्रव्यान्तराणाम्) अपेक्षांति वाचते । श्रुताभावे (तु) या अपेक्षाः, सा

येन निवार्यते ? तस्मात् (द्रव्यान्तराणाम्) अगमः कर्तव्यः ।

नियमार्थः क्वचिद् विधिः । १६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं क्वचिद् विधानादिति । उच्यते । नियमार्थः क्वचिद् विधिः । सोमभावे बहुषु सदरोषु प्रातेषु नियमः निवते ' पूतीना एषा निषोतयाः ' इति । तस्मात् प्रतिनिधिसुपादाय प्रयोगः कर्तव्य इति ।

दुष्— एतदयुक्तम् । उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वात् सोमस्य नक्षत्र प्रतिनिधिः । यथम् (उत्पत्तिवाक्य-शिष्टस्य न प्रतिनिधिर्भवति । उत्तरम्—) उत्पत्तिवाक्ये यद् रूपमवगतम्, तद् रूपमेव (' ज्योतिष्टोमेन स्वयं-कामः ' इत्यादिना कर्म) प्रयोगवाक्येन (स्वयं-) अरूपेण फले विधीयते । (द्रव्यपूर्णमास्योत्पत्ति क्व प्रतिनिधिः ? अथ आह—) नीवारैः क्रियमाणे, उत्पत्ति-वाक्ये यद् रूपम्, तत्र भिद्यते । इह तु सोमेन विना भिद्यते । तस्मात् तद्व्यभेदः (क्वयस्वरूपस्य भेदः) । रूपमेदाच्च गन्धान्तरम् (मृगम् । इतश्च न प्रतिनिधि-रित्याह—) यत्र हि अगुणा (उत्पत्ति-) चोदना भवति (उद्भिदादिषु), वाक्यान्तरेण वा (यत्र) गुणः (विहितः यथा द्रव्यपूर्णमासयोः), तत्र तदभावे (तस्यादिष्टस्य वाक्यान्तरशिष्टस्य वा गुणस्याभावे अपि) उत्पत्तिचोदनासुपादयश्च द्रव्यम् (द्रव्यान्तरम्) उपा-दीयते । यथा उप्यतेः (उत्पत्तिवाक्यानामवस्थापरि-त्यागेन) स्थितस्य तस्य वागस्य अपेक्षावहनः प्रति-निधिः । सोमे तु यस्मिन्नेत्र क्षणे (विधि-) प्रत्ययेन परमार्थो वागस्य, द्रव्यस्यापि तस्मिन्नेव उतः (द्रव्यात्—) पूर्वमनुपगतत्वात् अपेक्षा नास्ति (वागस्य द्रव्यार्थेण नास्ति) । अपेक्षाऽऽस्तित्वाच्च प्रतिनिधिः । ' नियमार्थो विधिः ' इत्येतदपि अयुक्तम् । (इत्येतत् अस्मादीय-कारणात् अयुक्तमिति रत्न.) नहि (सोमस्य) सुषदरो (द्रव्यान्तरे) सति ईपलद्वयाः (पूतीकाः) पक्षेऽपि प्राप्तः । तस्मात् अल्पान्ताप्राप्तो विधीयमानः (पूतीकाः) न नियमार्थो भवतीति । (समाचने—) अनोच्यते । प्रकृतं (कर्म) अद्वयं समापनीयम् ।

तस्मात् सोमाभावे द्रव्यान्तरुपादेयम् । (यत्न अपेक्षा-
ऽभावादिशुचं तत्राह-) ' यत्रैत ' इत्येतत् (पदम्)
परिकल्पितं द्रव्यमपेक्षमाणं ' सोमेन ' इति पदान्तरेण
निराकाङ्क्षीकृतम् । यथा (अग्नेषोऽष्टाकमालः इति-)
चाकसं चाकान्तरेण ग्रीहिमिः (~यत्रैत) इति
(अग्नेनैकमग्नेन) । एवं चेत् पदान्तरव्याख्यान्तरयातयोः
(द्रव्ययोः) न (कश्चित्) विज्ञेयोऽस्ति, अपेक्षाया-
स्तुल्यकतात् ।

[इतः परं दुपवीक्षा एतदधिकरणीया लिखिते
नास्ति । आनन्दश्रमीये तन्त्ररत्ने चास्त्येय इति सा
संग्रहते ।] अथ यदुक्तम् (अपेक्षानिराकरणार्थम्)
सोमकल्पितस्य (एव) उपपत्त्यात् शुद्धस्य (यागस्य)
प्रत्ययनाशार एव (विष्यात्मकः) नास्ति, तत्र कुतः
पदान्तरपेक्षा (इति । तत्र-) उच्यते । पदार्थपूर्व-
कतात् चाककार्थस्य अपेक्षया किं संकल्प एव नास्ति ।
अन्यदिदानीयेतत् एकस्य पूर्वकालः परमर्थाः, एकस्य
(अग्रम्येयर्थः) समकाल इति । (तथा) एकस्य
पूर्वकालेन संकल्पः, एकस्य (३) समकालेनेति
न (तेन) कश्चिदित्येव । (सर्वत्र) अपेक्षा
शावदिति । अपेक्षाऽऽश्लिष्य प्रतिनिधिः । (तथैव
युक्तन्त्रमाह-) अयिच सोमो वैम (याज्ञात्) याग-
शाधनम्, किन्तु तदुपलक्षितो रवः । स चाविशिष्टः
पूर्ववैश्वरिः । तस्मात्प्रकृति रूपभेदः । एव च शब्द-
भेदः (अथि) नास्ति (इति न नामान्तरं मृष्यम्) ।
अतः (ज्योतिष्टोम-) नामपेक्षमतिरुद्धम् । (कथं
पुनः रक्ष्य शाधनत्वमत आह-) एवं च दत्तमे
रक्षयति (१०।७।१२) ' षडङ्गहृत्पुलहितं हृदयादि
हृमिः ' इति (षडङ्गहृत्पुलहितं श्रव्यस्य हृदयादीनि यामि,
यानि हृतीति इति तु भाष्याच्छरणि पृ. २०२२ । अनु-
शादन्तु अयंत) । इहापि स तुल्यः (प्रथमं न्यायः अमि-
पनादिरिषानात्) । अन्येभ्येत् सोमाङ्गुलुपरशितो यो
रवः, स यागशाधनम्, न पूतीकाङ्क्षितो रवः (इति ।
परिहरति-) दर्शपूर्णमासयोरेव यत्र यदितुम् ' ग्रीष्मा-
हृत्य उपपत्तिरुद्धानं यागशाधनम्, न तु नीवायङ्गता ' इति
नास्ति वैपरम् । अथ यदुक्तम् (तथैव प्रति-

निधौ पूतीकानामीपसदशतयात् प्रातिनिधिति इति-)
अभावे विधिः (एवायम्) इति । तथेच्यते । यत्र
कदाचिदपि प्राप्नोति स विधिः (कर्मणि- ' उपसर्गो योः
क्विः ') यथा ' अग्निहोत्रं हृदुपात् ' (जुहोति पाठान्-
तरम्) इति (होमः विधेयो भवति) । पूतीकाः (तु)
कदाचित् प्राप्नुवन्ति । तस्माद् जुक्तमुक्तम् ' नियमायः
कश्चिद् विधिः ' इति । यदि (अक्षरमाये) विधिः
स्यात्, (ततः) इन्द्रवास्यादिभिः (देवताभिः) न
(यागस्य) सन्त्यः स्यात् । कथम् ? (इति आनन्द-
श्रमीये) सोमरसग्रहणे (हि) ताः (श्रुताः, तद्वदेन
तत्साधनक-) यागसंविन्त्यः (भवन्ति) न (तु)
याज्ञात् (याने श्रुताः) सोमद्रव्याश्रितः (ग्रहणात्म्यः)
संस्कारः, स तद्द्रव्याभावे (आश्रयभूतस्य द्रव्यस्या-
भावे) न भवति । न च पूतीकाः (भवन्त्येव)
सोमः इत्येवमेवोपपत्तेः, यथा ग्रीहयो नीवाश-
रान् । न च विकल्पेनोपादेयत्वेन ग्रीहियतवत्, अभाव-
विषयमुपगमात् । न च कार्यविधिः (स्थानपरिकल्पः
अतिदेशः अपि तद्वन्मार्गिना मतिरुद्धेति) प्रत्य-
धिकानात् । तस्मात्तत्र देवताचिन्त्यः । कस्यपि अपूर्व-
प्रयुक्तत्वे द्वाराभावात् धर्मसंख्यः । तत्परिज्ञापयित्वा
(शिष्टत्वेनेत्यर्थः) प्रतिनिधिनिश्चयः अभावे किञ्चन
प्रतिनिधिनिश्चयस्य न स्यात् । कर्मान्तरं तथा सति
प्रच्यते (कर्मान्ते च सति) प्रकान्तं (कर्म) न समा-
प्येतेति (तत्रायुक्तम्) इतिः समाप्तौ ।

तत्रित्यं तच्छिष्योर्षं हि । १७ ।।

भाष्यम्— कथं पुनरिदमगच्छते नियमार्थमेव
तद्वचनमिति ? उच्यते । यतः प्रकृतः पूतीकाः । कथं
च ते प्राप्ताः । तच्छिष्योर्षं हि । तत्र साहचर्यं चिकीर्षो
इत्येतद्वचनम् : (१।१।१।२७) । तच्छिष्योर्षं च
प्रकृतः पूतीकाः । तस्मात् तस्मिन्वत् । वचनमेतत्
नियमस्य नियममिति गम्यते ।

सोम— सूत्रार्थानु— श्रुतिप्रमाणरूपात् ग्रीष्मादि-
द्रव्यकर्मणः भूतिप्रमाणवगतत्वात् शिष्टस्य ग्रीष्मादेरप्येव
अस्यैव अनायस्य अतिशयत्वात् इति ।

वि— 'द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा, न विद्यते । मानाभावा, दृष्टि कर्मचोदनाऽऽक्षेपिती यतः ॥ '

भाट्ट— काम्ये आरम्भोत्तरम्, नित्ये ततः पूर्वमपि, श्रुतद्रव्यावयवे द्रव्यान्तर प्रतिनिधेवं न वा इति चिन्तायाम्, अत्रात्तौ अद्वाहनेन प्रयोगेऽपि अनद्गप्रद्वे प्रमाणभावः । तथाहि, न तावत् द्रव्यादिशास्त्रम्, तस्य श्रीहित्वाद्यश्चिच्छब्दविशेषकत्वेन नीवगद्यविशेषकत्वात् । नहि तेषु श्रीहितमस्ति । नापि कर्मदावं तदाद्येवकम्, द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यान्तरसाधारण्येवप्रतिबन्धेन श्रीद्यादि-विधानात् द्रव्यान्तराद्येवास्तुपत्तेः । नहि श्रीहित्वात् शब्दतो नियमविधिः, अपि तु आद्येवप्रतिबन्धद्वारा फलतः । अतश्च यथैव अग्नि-विद्ययोः स्वविधिप्रयुक्तयो-रेव त्वम्भात् आद्येवप्रतिबन्धेन अशक्यस्य सूत्रादेवं न तद्गच्छेयः, अपि तु अग्नि-विद्ययोः अधिकारिविशेषणत्वमद्वाह्यत्वे तदत एवाधिकारः, एव द्रव्याद्यंतेऽपि प्रधान-विधिना अनाद्येवात् श्रीद्यादिसुतद्रव्यतः एव अधिकारिवत्त्वेनेन न द्रव्यान्तराद्येवादानमिति प्रयोगोत्कर्षं एव युक्तः । इति प्राप्ते, द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरसाधारण्येन आद्येवप्रतिबन्धेऽपि श्रीद्यादीना अग्नि-विद्ययोरेव स्वतन्त्र-प्रयोगविधिविधिवत्त्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानविधेरेव श्रीद्यादिप्रयोगविधिवत्त्वाभावात्, प्रयोगविधिविधियपीभूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वाद्युपपत्तौ निमित्तत्वत्वात् अगक्तौ एवाग्नेनापि प्रधानकर्तव्यताऽवगतौ, तस्य च द्रव्यान्तर-मन्तरेण अयोगात् युक्त तदाद्येवकत्वम् । अग्नि-विद्य-योस्तु स्वतन्त्रप्रयोगविधिसिद्धयोः एतदप्रयोगविधिविषय-त्वाभावेन यथाशक्युपपन्नविषयकत्वाभावात् युक्त अधि-कारिविशेषणत्वमिति वैयर्थ्यम् । न च एकमपि द्रव्यस्थो-लत्त्वाक्ये श्रुतस्य निमित्ताद्यत्वात् पूर्वमेव यागाद्य-त्वात् पश्चादवगम्यमाननिमित्तो एव द्रव्यावच्छे-दकत्वमद्वा द्रव्यावच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगते, कथ-द्रव्यान्तरेण वाग इति वाच्यम् । विदिष्टविधौ निमित्त-त्वात् पूर्व भावनायामन्वितस्वपि द्रव्यस्य विशेषणविधौ यागाद्वाद्येवद्वारा यागगतत्वत्वत्वदानार्थं काम-याग-चौचवत्त्वयाग्यं एकयावत्त्वयाग्नौकरेण निमित्तपापक्याद्य-

न्ययोत्तरेण द्रव्यस्य यागाद्वाद्येन प्रयाजादिवत् तथापि यथाशक्युपपन्नोपपत्तेः । अतस्तदा कर्मशास्त्रेण सदृश-साधारण्येन द्रव्यान्तराद्येवात् युक्तः प्रतिनिधिः । तस्य च अद्वाह्यत्वाभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेण ग्रहणं बोध्यम् । एवं च कर्मचोदनाया यत्किंचिद्द्रव्यप्राप्तौ युक्त्यन्तरेण सदृशास्य, वचनेन च पूर्वीकाना नियमः इति वक्ष्यते ।

मण्डन— 'सुरत्याभावे तत्रागयेत् ।' प्रतिनिधिम् । शंकर— 'द्रव्यादेः प्रतिनिधयः ।' प्रतिनिधेः अयः आयः आगमः श्रद्धामित्यर्थः ।

● सत्कार्याग्ने (जनपदपुरपरिपालनकण्डकोदण-स्वरावकार्याग्ने) प्रतिनिधिन्यायेन आगमत्वे एव शब्द इति द्रष्टव्यम् । वा. २।१।२।३ पृ. ५८५.

● प्रतिनिधिपेटिका । भा. ६।३।४-२० इति सप्तदशाधिकरणानि । एतु हि प्रतिनिधिविषयको विचारः कृतः । के.

● 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च पसात्' (पा० ३।३।११) अत्र कर्मप्रवचनीयप्रयोगे पञ्चमी । प्रयुक्तः कृष्णात् प्रति, तिलेभ्यः प्रतिपच्छति मायान् । मणिः पृ. १३२.

● प्रतिनिधिप्रयोगेऽपि श्रीद्यादिमन्त्रस्य न विचारः । १।३।१५४-२७.

● प्रनिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठान घटे वक्ष्यते । सु. पृ. ७८६.

● प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिः इति न्यायः । जीवनिमित्तिकाग्रिहोदाद्यौ निमित्तस्य प्रतिबन्धं मेदात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सतदानुष्ठानप्रतीतेः तदु-पेयेन अशक्याद्वायागः वक्ष्यते । भाट्ट. ६।२।७.

● 'यावतोऽक्षान् प्रतिपृच्छीयात् तावतो वाचमन्-चतुर्विधान्' इत्यत्र न च यावत्तावच्छब्दाभ्यां क्रिया द्वयस्य सक्रम्यमात्रमानी नोपिस्तस्ये आरादुपकारकत्वेन तन्त्रत्वापत्तेः तावच्छब्दार्थप्राप्त्यभावेन विधेयत्वप्रसङ्गात्, निमित्तत्वपक्षे च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तित्यायेन तावच्छब्दार्थस्य प्राप्तत्वेन अविवेक्यात् विधिविषयत्वे शेयेन निमित्तत्वावगतिः सिद्धान्तेऽपि मुह्यता इति वाच्यम् । पञ्चदशेऽपि निमित्तान्तुतेने प्रधानानुपेयेन

वा आङ्घ्रियसक्तौ कालेक्येन तन्मत्स्ययोः तावच्छब्दस्य प्रतिप्रसवविधित्वावश्यात् । भाट्ट. ३।४।१४, * 'वसन्तेष्वन्ते ज्योतिषा षण्णेत' इत्यन गुणश्रु-
कात्यायनोपेयं प्रथमानङ्घ्रितेः अप्राप्तत्वा वीप्साऽयंन्यापि विप्रेयत्वे वाच्यभेदात्तौ 'प्रतिनिमित्तं' इति न्याय-
प्राप्तवीप्साऽयंनुवादादन्त्यात् तदाव्यवस्था एव सप्तम्याः निमित्तप्रस्तावसाधः । ६।२।११.

* प्रतिनिर्व्याप्तं प्रतिदानम् । तिलैभ्यः प्रतिवल्ग्रति मापान् । के.

* प्रतिनिर्वापादिगत्यावृत्तिः । १।१।१४.

* प्रतिनिहितस्य अस्वाभिसम् (वृत्ते) । ६।३।९.

* प्रतिपन् (द्) ' उपास्म ' इत्यादि विवृत्तौ न प्रवर्तते । अतिदेशो न विवृत्तौ प्राकृतकाम्प्रदानाम् ।

भा ८।१।१४।२३-२५. * प्रतिपत् शस्त्रादौ मथया कृद् । के. * प्रतिपत् (वहिष्यमानगता) सस्य-गोसव-

-अपचिन्नादौ उभयपार्श्वे न उपवर्ती, न अधियवती, किन्तु अन्यैः । भा १०।१।६।९९-६१०. * प्रतिपदोः

('युव द्वि स्व. एते असुग्रम्' इत्येवयोः ज्योतिष्टोमात्) कुण्ठयदौ उत्कर्षः, न तु ज्योतिष्टोमे एव निवेशः ।

३।३।५।१७-१९. मीको. घृ. २२।१९ 'द्वित्वबहुत्व-
पिकरणम्' इत्यन द्रष्टव्यम् । * प्रतिपदोः प्रथमतयोः

उपकलप्रत्ययोः नैमित्तिकयोः प्राकृतयोः सप्तपादिविवृत्तौ नानुग्रहम् । १०।५।१६।९९-६१, मीको. घृ. १।१६४

'उपकलप्रथमयोः नैमित्तिकयोः' इत्यन द्रष्टव्यम् । * प्रतिपदि (तियो) अहनि अगामाभ्यन्तम् । भा.

१३।२।५।१५.

* प्रतिपदविकरणम् । प्रतिपदोः कुलावादौ उत्कर्षः । द्वित्वबहुत्वाभिरणम् । ३।३।९।१७-१९.

* प्रतिपद्विद्यातस्य द्वित्वबहुत्वपुनक्त्य भ्रुवा द्विवृ-
द्वजमानककल्पन्तस्युक्त्य स्व्योतिष्टोमप्रकरणे विनियोग-
निवृत्तिः । सु. घृ. ११।९५-९६.

* प्रतिपत्तिः । (क्रमं माधित्वा अपि प्रथम स्थानानि संवदन्ते, अनन्तर उदाहरणदीनि ।) अन-

दिपस्य यः कोऽप्युपयोगः । वि. ३।४।२३, * प्रति-
पत्तिः इष्ट-(यद्) शिष्टस्य ईकारः । ३।८।१९.

मी. को. ३४६

* प्रतिपत्तिः कुतप्रश्नेनकस्य द्रवस्य रिक्तीकरणद्रष्टव्यः संस्कारः अन्यत्रापनयात्पक्षः । कु. ३।२।५।१३ घृ.

२।८७. * प्रतिपत्तिः नाम कर्म श्लोचप्रयोगद्रव्यसत्त्वापर्यु-
ष्टार्थं अनियतोरपकारं क्रवर्थं प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म ।

सा च प्रतिपत्तिः त्रिविधा- प्रधानोत्तरहाला, प्रधानपूर्व-
कान्ता, प्रधानसमकाला चेति । द्राळ. घृ. ८२. * प्रति-

पत्तिः नाम सस्वरूपो दृष्टोऽर्थः । वि. ४।२।५.

* प्रतिपत्तिनाम सस्वरः । उतश्च राजनिर्मात्यव्यग्राक्षिना परेण विरमा धारणरूपसत्कारे कृते राजः स्वात्मनि अति-

शब्दुदेः मानसप्रत्यक्षसिद्धत्वात् इदमपि (विधाणामावनेः
ऽपि) निष्पन्नसापि कायेस (कण्ठुकनस्य) तदीयः
द्रव्यप्रतिपत्त्या समवस्थातिशयः । इदश्च वाजपेयापूर्वस्य

बृहस्पतिसवेन अतिशयः । सोम. ४।२।७. * प्रतिपत्तिः
आग्नेयपुक्तद्रव्यसत्कारः । वि. १०।२।९. * प्रतिपत्ते-

ल्लंशानुक्तम् ' उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तद् धूमनिवृ-
त्तात् तक्षार्यान्तरागमे सोपत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात् ।'

(४।२।१९) इति सूत्रेण । एतावन्तु मीको.

११०४ पृष्ठे द्रष्टव्यः । के. * प्रतिपत्तिः अग्नीषोमीये
पत्तौ ऐक्यदिनादिषु च सुईसवजनम् । भा १२।४।

४।८. * प्रतिपत्तिः अतिरिक्तस्य, न तु अतिरेकवित्तं
इति शास्त्रमसिद्धिः । अतिरेकश्चावश्याम्भावी । दुष्. ४।२।

५।१५. * प्रतिपत्तिः अवश्ये कर्तव्याभिनयनम् । ४ ।
२।८।२०-२२. मीको. घृ. ६।९९ 'अवश्ये कर्तव्याभि-

नयनम्' इत्यन द्रष्टव्यम् । * 'प्रतिपत्तिरिति चेन्न
नर्मसयोगात्' (११।२।१५।१५-६६) । न चैवं

निष्प्रासस्य एम्भार्यापक्षे (अर्थकर्मत्वपक्षेऽप्यः)
'प्रतिपत्तिः' इत्येकादशापिकरणसुनपिरोधः, तस्य तुपत्तौ

प्रतिपत्तिनिराकरणार्थेदेनापि उपपत्तेः । (वासुका निष्प्रा-
सेन तुपैश्चावश्यं यन्ति-इत्यन) (कौ. २।३।१।१४

घृ. ८५. * प्रतिपत्तिः इयमेकदेशस्य, एकदेशस्य च
होमः । ज्योतिष्टोमे ' पुष्येष्टायाकर्मैन्द्रवायस्य पापे

निदधाति, षाना आश्विनपापे, पयसा मैत्रावकापापे'
इति । ३।८।१।१३. * प्रतिपत्तिः उपवनं नार्थकर्म

उपयुक्तोपत्तात् । के. (मा. १२।४।२।८) . * प्रति-
पत्तिः चानात्के कृष्णविधाणामाः प्राधानम् । ४।२।७।१९.

मीको. घृ. १५८२ ' कृष्णविषाणाप्राग्नाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिपत्तिः द्रव्यं न प्रयोजयति । भा. १११५११३८. * प्रतिपत्तिः । न चान्यथानुसक्तस्य प्रतिपत्तिर्बुद्ध्या । वा. २३१७१८ घृ. ६०४. * प्रतिपत्तिः न जायती पत्नीसंवाजेषु दर्शपूर्णमासपूर्वा, अग्नीषोमीये पत्नी वा, पद्मगणेषु वा, किन्तु अर्थकर्मै । कै. १२१४१६१०-१६. * प्रतिपत्तिर्न ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणस्काराय दण्डदानं किन्तु अर्थकर्मै । ४१२६. * प्रतिपत्तिः । न ह्यहुते प्रयोजने कश्चित् प्रतिपादनमर्हति । भा. ३१५११३२. * प्रतिपत्तिः प्रयोक्तृनिवयनं दर्शपूर्णमासयोः । ४१२५११४-१५. मीको. घृ. २३४६ ' जिनवनन्याय. ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिपत्तिः प्रशजरोधेण हविरभिधारणमिति उपयुक्तसम्कापेऽपिनारणम् । ४१११४३३-३९. * प्रतिपत्तिः प्रत्नरस्य शाखायाश्च प्रहरणम् । भा. ६१४१३०४. * प्रतिपत्तिः प्रत्नप्रहरणम् । ३१२५११५. * प्रतिपत्तिः यजमानगरीरे निक्षेपणं यजमानाणामग्नीनां च परिधानीये कर्मणि विधीयते ' आदित्याग्निमग्निभिर्हन्ति यज्ञपात्रैश्च ' इति । ११३१३३४. * प्रतिपत्तिः । यदि कृतप्रयोजनमाहीर्षिकरमारतिष्ठते, तत् प्रतिपादयितव्यम् । ३१५११६. * प्रतिपत्तिलेहितं कर्त्तरसनं च अग्नीषोमीये पत्नी । कै. (भा. ४१११२१०). * प्रतिपत्तिः यजिनम्यानुभिष्यन्नस्य चातुर्मास्यैश्वदेवपर्वणि । भाट्ट. ४११९. * प्रतिपत्तिः । वेदविक्षिप्तप्रतिपत्तभावे लौकिकप्रतिपत्तिविधिः । वा. ३१५१०११ घृ. १००६. * प्रतिपत्तिः घातुच्छेदितनिरसनं स्वित्कृत्वा, चात्रालप्रासनं च प्रतिपादनस्य दृष्टोदितस्य रोपस्य कृष्णविषालादेश्च त्रययोजनम् । वाळ. घृ. १०८. * प्रतिपत्तिः शाखाप्रहरणम्, न तु अर्थकर्मै । दर्शपूर्णमासयोः । ' गृहशाखायां प्रत्नरं प्रहरति ' इति । ४१२११०-१३. ' शाखाप्रहरणाधिकरणम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रतिपत्तिः रोपस्य इष्टाऽऽदिरोपभागाः । १०१११३०-३४. * प्रतिपत्तिः समिष्टपत्तुः । एतस्य तु (' उपस्तृणान् अभिनारयन् आगमस्य यजन् ' इति) वैचितीयगात्रादेश्चया उपतौ अन्यसंयोगान्, समिष्टपत्तुश्च त्रुहोति

चोदितत्वेनापहतत्वात्, प्रतिपत्तिवमवधारयितुम् । वा. ३१५११६. * प्रतिपत्तिः सोमसित्तद्रव्याणामवधृष्णमनम् । ४१२१८१०-२२. * प्रतिपत्तिः हानोपदानादिकार्यावगम्या । बृहती. घृ. २५५. * वचनान्तेण रोपभावे अवगते अन्यत्र संयोगे भवति प्रतिपत्तिः, यथा स्वित्कृत् । टुप्. ४१२५११४. * कृतार्थप्रतिपत्तयः शेषकार्याणि स्वयमेव न अष्टतमयोजनमपि द्रव्यं प्रयुञ्जते । वा. ३१५११६. * प्रतिपत्तेः प्रथमकृतसामवायिकाद्रमानुसृष्टीतपमानानन्तर उत्पत्तेः प्रयानोत्पत्तपूर्वत्रियमाणायाः प्रात्यादिमप्रधानोत्पत्तपूर्ववहकारिणावगमः । सु. घृ. १५१२. * प्रतिपत्तेः प्रयोगसमये विधानामावेन समयान्तरे प्रतिपत्तिविधानादेव कल्प्यते ' विनाऽपि प्रतिपत्तिं कर्म स्वकृतं साधयति, परन्तु अन्यथाप्रतिपत्तौ दुष्यति ' इति । तत्रश्च कर्मणः स्वार्थजनने प्रतिपत्त्यनपेक्षणात् न फलजनकत्वविरोधः । सोम. ११३११३. * न च प्रतिपत्तेर्मन्त्रोऽङ्गं न भवति । निष्प्रयोजनस्य तु अङ्गं नेष्यते । प्रतिपत्तिस्तु दृष्टव्यत्वेन सुतरां प्रयोजनवती नियमादष्टसिद्धयर्थं च अत्येते वैदिकानि शासनानि । वा. ३१२५११५. * प्रतिपत्तौनां प्रतिपाद्यप्रयोजनत्वाद्योगरूपस्यन्येन यथा प्रतिपाद्यैर्यत्प्रयोजनत्वभावात् सिध्यति, एव प्रतिपादनस्य शाखवः कृत्स्नहोमे प्राति तद्व्यवहारोक्तवमपि सिध्यत्येव । तदुक्तम् ' सोमेऽवचनात् ' इत्यधिकरणे (३१५६) शाखदीपिकायाम् । वाळ. घृ. १०९. * प्रतिपत्तौ नियमापूर्वं फलमस्येव । ' इत्यमेव प्रतिपत्तिः नान्यथा ' इति नियमः । वि. ४१२१०. * प्रतिपत्तिर्कर्मणी सिद्धेलेपक्रीकरण्यहोमी । भा. ८१५११२०. * प्रतिपत्तिनियमः गुदस्य दृष्टार्थं अग्नीषोमीये पत्नी । भा. १२१४१८८. * प्रतिपत्तिविधिः नियमविधिः द्रव्योदेरन एव । वाळ. घृ. २३. * प्रतिपत्तुः संवेदनम् । यत्र स्वरूप परिच्छिद्यते तत् संवेद्यमित्युच्यते, तत्र स्वरूपपरिच्छेदः संवेदनमुच्यते । अत्र सत्य प्रतिपत्तुः संवेदनं प्रययमित्यु-

इत्येते । स्वरूपग्रहणं हि, प्रत्यक्षं विहाय अन्यदतो नास्ति इति स्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षम् । स्वरूपग्रहणं च उच्यते । अतः सिद्धं उच्यते प्रत्यक्षमिति । श्रुतुः पृ. ६५. ॥ प्रतिपदाधिकरणम् ॥ (२१११११) ।

भाष्यम्— (उच्यते) प्रथमेऽध्याये प्रमाण-लक्षणं वृत्तम् । तत्र विश्वव्यापकत्वमन्वयः तत्रोक्तिः निर्णीतः । गुणविधिर्नान्येवं परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां वाच्यरूपोपादर्थाभ्यवधानमुक्तम् । तत्र प्रसक्त-ध्यायः । अनन्तरं प्रधानप्रधानानि परीक्षित्यन्ते, भिन्नान्य-भिन्नानि चेति । एष एवार्थो वर्णनीयो नान्यः । एष एव वाच्यार्थवचनः ।

या— उच्यते इत्यत्र लक्षणद्वयस्य करोति । तत्र 'प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम्' इत्युक्तम् (भाष्ये) । तद् वृत्तः । नैव हि प्रथमेऽध्याये नूत्रवरेण किञ्चन लक्षणेन प्रमाणादेः स्वरूपमुपनिर्णीतम् । तत्राम लक्षणमुच्यते, येन तद्व्यतिरिक्तैः तस्य स्वरूपं व्याख्याकारं निरूप्यते । न चेद् प्रमाणादीनां लक्षण-मुक्तम् । अनुमानादीनि तत्रैव नैव सूचितानि । प्रत्यक्ष-मपि धर्मं प्रति अनिश्चितत्वेन उपपन्नम्, न लक्षणत्वेन इति व्याख्यातम् । न च शब्दोऽपि बभूव धर्मप्रमाण-भूतो र्नास्तः, अभिप्रेतविकल्पे तस्य लक्षणमाणात् । यदपि च वृत्तिकारेण सर्वेषां लक्षणं प्रदत्तम्, न तद् व्याख्याकारेण उपरहितं युक्तम्, सहाध्यायार्थोपपत्ति-रूपं (गूढारुहः अप्याचार्यः इति श्राकपाधिरादिव्यात् मध्यमप्रत्ययेन समाप्तः) । सुधा.) । कथं च समस्त-लक्षणार्थव्यतिरिक्तैः एकांशं नूनानि लीयेत् । अगिच वृत्तिकारेण चोऽपि उक्तः (प्रमाण) युक्तः प्रत्यक्षपूर्वकः अर्योऽप्यस्य, चोऽपि नैव लक्षणोच्यते । श्लेषविद्वा-र्थाणि हि तानि अर्योऽप्येतेनोक्तानि, न प्रथमाध्याय-विपर्ययेन उपपत्तिर्भवति । तस्मात् यद् प्रथमाध्याये वृत्तम्, तत्रोच्यते एतद्व्याप्यं नैवम् । तत्र प्रधानलक्षणं वाच्यं चोदनालक्षणाभ्यवसाय (भवत्यत्र इति युक्तम्) । विष्वादिवाच्यनिर्णीतः प्रमाणेनैव विना । समस्तो हि प्रथमः शब्दः चोदनालक्षणात् । तत्र च धर्मस्य चोदना-लक्षणं ननुम् । अतः अवधारितवैकल्यात्प्रकारात्तत्रैव

प्रमाणशब्दः 'प्रतिपाद्यते' इत्येवं व्युत्पन्न धर्मविययः एव व्याख्येयः । स्वल्पे प्रथमप्रमाणवित्ते अस्मिन् शब्दे निष्ठाव्ययैः धर्मः प्रमेयः प्रकान्तः, इति च एष एव उच्यते । (एवं प्रमाणशब्दस्य कर्मव्युत्पत्तिरिति—) अथवा कारणमेव प्रमाणम्, तस्मै च लक्षणमुक्तम् । यदपि च सर्वप्रमाणां तत्रोक्तम्, तथापि धर्मप्रमाणस्य चोदनात्वं लक्षणं इत्येताप्येव उक्तं मन्यते । न चात्र सर्वव्यापकत्वेन लक्षितं लक्षणत्वम्, विशेषरूपमाप्तानन्वेन सर्वलक्षणाभावप्रसङ्गात् । अपिच औचित्यसूत्रेण विशेषो-ऽप्युक्त एव येन आगमविशेषो गम्यते । अथवा उच्यते लक्षणस्य चोदनात्मकस्य प्रमाणस्य लक्षणं प्रामाण्य-भरणमित्युक्तं तत्रैव । तथा यदपि 'विशेषोऽपि रूपम्, इत्यर्थव्याप्यम्, इदं मन्यते' इत्येवं उक्तम्, तथापि धर्मं प्रति उच्यते श्राकपाधिरात् तत्त्वं निर्णीतम् । अत्र उच्य-मानान् तत्त्वरूपं न निर्दिष्टम् । ध्रुतिपूर्वकं विज्ञानस्य स्मृतिप्रमाणे तत्त्वम्, नामधेयस्य चोदनात्त्वं तत्रैव प्रमाणत्वम्, संदिग्धानिर्णये वाच्यशेषसामर्थ्येः प्रामाण्यं इत्येवं समस्तप्रमाणं प्रमाणलक्षणमाचक्षते । 'तत्र प्रसक्तध्यायः' इति (भाष्यम्) अविश्रुत-नामाग्नौ हि वेदादिप्रतिपादनम् 'अविश्रुतपादनार्थं हि स्यात्' (२१११२) इति क्रियमाणं सद्ये । अन्यथा हि 'अनर्थकं नाम' इत्येव प्रत्यवहिते । ननु प्रमाण-प्रधानादिना तृतीयव्युत्पत्तेर्विययः कथमप्युच्यते ? (अयं कैचिदाहुः— 'इह इत्युच्यते', उच्यते तु धर्मगतेश्च गुणप्रधानत्वविचारान् अप्रौढकत्वम्' इति । तदुच्यते । 'इत्युच्यते' इत्यत्र सर्वविधानम् । तेन एवं वाच्यम्— 'लक्षणार्थोऽत्र तत्रेव भेदः शब्देतरादिभिः । तान्यपूर्वभेदोऽपि प्राप्यात्वं तत्रैव तद्वये ॥ ' (अतः प्रामाण्यं विचार्यमाणं नाप-गतमिति भावः) । कर्मभेदात्तत्रैव औचित्यं लक्षणार्थं, तत्रैव तत्रेव अर्थः, तदनुनिष्ठादिना तु आर्षभेदा-भेदो । तत्र प्रतिषेधभेदं अपूर्वभेदत्वतो र्दीर्घविकल्पा-प्रधानप्रधानविचारः पुनरुच्यते आरभ्यते । मन्यते आर्षभेदादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्मतादृशित-प्रतीकनामप्रधानान् न क्रियात्मकपूर्वव्युत्पत्तिः । यत्

नियमापूर्वम्, तत् क्रियकृतं च भवति इति न तथा ध्यपदिश्यते । तेन यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति क्रियाणा प्रधानत्वम्, तदेव तद्वेदनिमित्तापूर्वमेदसिद्धिः । अथ च विषेकार्थं यत् गुणप्रधानलक्ष्यं वक्षते, तदव्यावर्धम् ' धर्ममात्रे तु ' ' स्तुतप्रकृतयोः ' इति चाधिकरणद्वयं प्रसोच्यते । ततश्च आह्वयतद्वैविध्ये विचारिते प्रसङ्गान् नृत्तीय प्रभारं अभिषेधकर्तारं प्रतिपादयितुं मन्त्रप्रस्तावः । तद्व्यवहारानि तु प्रवक्तानुप्रवचनेन यावत्प्रवक्ष्यति । सन् शब्दान्तव्याख्यायां मेदद्वयत्वात् पौर्णमास्यधिकरणेन अग्रास्तापनादः कतिपये, समुदायानुवादत्वात् । ततः तद्व्यवहारार्थं उपायानुवाचादिभिर्होत्रसमुदायधिकरणानि । तत्र मन्त्रसंश्लेषोर्मेदः । तावद्य गुणगतो विचारो यावत्प्रवक्ष्यन्तरेधिकरणम् । तत्र तन्व्यायानुबन्धिः आराग्यान्तरेधिकरणम् । तत्र च पट्टङ्गतिरिक्तेमेदकारण्युदासः, संज्ञाऽप्यनगुणप्रक्रियाणा न आरङ्गानिद्विषयः इत्येतावान् मेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थः अनन्तरं वक्तव्यं अह्नः क्रियमाणप्रकारणार्थम् । न च अन्यस्य इदानीमवगतोऽस्ति इत्यमेताव्यावृत्तम् । कुतः ! ' शेषशेष्यादयः सर्वे कर्मभेदानियन्तनाः । कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादुपदेशोऽतिदेशधीः ॥ ' प्राक् तावत् प्रमाणलक्षणत वेदार्थविचारान्तरकाले कस्य विद्वेदलक्षणशब्देः प्रस्तावः, इत्युच्यते । तत्रापि शेषशेषित्वं प्रत्येककर्मयो जङ्गलं क्रमश्च भिन्नाना भवतीति न मेदलक्षणत्वं प्राग्वरूप्ये । तथा अधिकारः कर्मस्वरूपेऽवधारिते तत्रोपपत्त्या वक्तव्यो निरूपयितुमिति पञ्चापि लक्षणानि प्रतीयते । तयोस्तत्र पट्टेऽतिदेशविषयत्वात्पदेदकारणाधीनसिद्धिः समान्तरं समस्त पूर्वपट्टकर्मवत् । ततश्च परिशेषसिद्धोऽयं मेदलक्षणस्य संबन्ध इत्यथाऽऽरभ्यते ।

(द्वितीयाध्यायान्तरवर्षम् -)

भाष्यम्— तद्विह पट्टविषयः कर्मभेदो वक्षते, अन्वयान्तरम्, अग्राहः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नाम धेयमिति । वक्ष्यमाणमनुर्भवेति, प्रसङ्गतमुच्यमानं मुनिं प्रहसिष्यते इति, भोदुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतन्नानासमंलक्षणमित्यप्यावभाषयते, एतन् तावयैव श्लेषोऽप्यनुवादप्रवक्तुप्रसक्तं चेति ।

या— ' पट्टविषयः कर्मभेदः ' इति साधनभेदोपचारात् । वक्ष्यमाणसूनकमानुषोपाध्यामयेयं संख्यान्तरं पठितव्यं सत् अनादरदन्ते पठितम् । इति कणो हेत्वर्थः । पट्टविषयः कर्मभेदः एतैः कारणैरिति यावत् । अथवा कर्मो मेदशब्दं न्युत्पाद्य सामानाधिकरण्यात्वेव शब्दान्तरादीनि व्याख्येयानि । मंत्राग्राह्यन्तरयोः सत्यागुणयोश्च अपौनरुप्य स्वस्थाने वक्ष्यामः । सर्वदा चैषां भिन्नविषयत्वाच्च धृष्ट्यादिक्त्वं बलाच्चकिञ्चिन्ना भविष्यतीति तद्वेदप्रतिपादनमान तावयैव । अन्वयुपोद्घातप्रवक्तानुप्रवक्त्यादिना । तत्र ' चिन्तां प्रकृतसिद्धवर्थासुपोद्घातं प्रचक्षते । प्रसक्तानुप्रसक्त्यादि प्रस्तुतादुपजायते ॥ ' यथा इदमेवाधिकरणं प्रकृतानुनिपाद्यपूर्वयेदानुवारसिद्धयर्थं उपोद्घातत्वेन भविष्यति । (अनुसरति इति कर्तारं घञं व्युत्पाद्य प्रकृतौ य. अनुनिषयपूर्वकः मेदानुवाचो कर्मभेदः, तसिद्धयर्थमिति योग्यम्) । कतरस्तात् पदात् फलेव संबन्धमनात् अपूर्वभेदादेशौ अनुगतयो इति । (अनेन च ' नामार्थस्य फलमावकाशकत्वं धात्वर्थस्य वा ' इत्यधिकरणार्थः सूचितः) ।

भाष्यम्— (प्रतिपदाधिकरणम्) तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते । प्रथमेऽप्याये इदमुक्तम् ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति । चोदना च क्रियाया अभिप्रायकं वाक्यम् । वाक्ये च पदानामर्थः । तत्र किं पदेनपदेन धर्मः, उत सर्वैक एवेति । किं तावत् प्रागम् ? प्रतिपद धर्म इति । एवं प्राप्ते, उच्यते । यदा एकस्मादपूर्वम्, तदा अन्यत् तदर्थं मनिष्यति, एतन्नस्वीयसी अट्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति । तस्मादेकमापूर्वम् ।

या— यदा निरनयनो वाक्यवाक्यार्थो स्याताम्, ' ततः किं प्रतिपदं धर्मः ' इत्यादि. अर्धवद एव विचारः स्यात् । अत्र आह— (मार्धं) ' वाक्ये च पदानामर्थः ' इति । अत्रापि चोचते । ' चोदनालक्षणत्वेन वाक्यार्थोऽवशिष्यते यदा । धर्मः प्रतिपदं वाक्यः कथमाग्राह्ययते तदा ॥ ' यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयते, तत्रः ' किं पदेनपदेन ' उच्यते इति विचारो युज्यते, कल्पनिके तावुक. । अट्टयते

‘धर्मत्वं फलसंबन्धात् पदार्थस्यैव युज्यते । तद्विक-
 सेकस्य सर्वेषामिति युक्ता विचारणा ॥’ न चात्र
 यो धर्मः स किं पदेनपदेनोच्यते इत्येवं विचार्यते । किं
 तद्वि ? यः पदेनपदेनोच्यते, स किं फलसंबन्धोत्तरकालं
 वाक्यार्थस्यैव गम्यमानो धर्मो भवति, अपेक्षरस्यार्थानु-
 ग्रहीतः एकः पदार्थ इति । तथा च सर्वैरेकस्य धर्मत्वं
 प्रतिपादितं भवति । साक्षात् फलतापनमाप्तस्य धर्मत्वा-
 भ्युत्पत्त्यात् । न तु सर्वेषामेकः कश्चिद्योऽस्ति, यः सर्वै-
 रेक इत्येवमाधीयेत । यस्य फलपदेन सह संबध्यते
 तस्मात् धर्ममपूर्वधापनं च मन्यन्ते । तेन किं धर्माणि
 पदानि फलेन संबध्यन्ते किंचा एकमिति विचारः । किं
 प्राप्तम् ? प्रतिपदमिति । कुतः ? ‘हेकहृष्येण संयन्धः
 प्रदानेन च सिध्यति । तस्मात् फलपदेनैव सर्वं
 संबध्यते पदम् ॥’ यदि हि विशेषो गम्येत ‘इदं फल-
 संबन्धयोग्यं इदं न’ इति, ततः किञ्चिदेव संबध्येत ।
 अनवागम्यमाने तु सर्वानि पदानि फलेनैव सज्यन्ते ।
 यदि च एकं फलसंबन्धि इतराणि च तत्संबन्धीनि इति
 कल्प्यते ततो कार्येषाधिकरणगम्येन एकस्य फलं प्रति
 स्वपादत्वविधानगुणभावात् इत्यतः प्रत्युद्देशानुवादमाधान्यात्
 चैक्यनिमित्तसंबन्धमेदमप्रवृत्तः । सर्वेषां तु फलं प्रति
 उपादीयमानानां ऐक्यत्वात् तत्रसंबन्धोपपत्तिः । सर्वेषां
 एतत् संबन्धे तु गम्यते च प्रत्येकस्यैव नित्यं संबध्यते ।
 तस्मात् सर्वेषां फलसंबन्धोत्तरकालं । तत्र तु किं तद्विना
 मन्तेकं फलं फलपदमिति, अथ सर्वेषामागतसंबन्धत्वं ।
 तथा किं विवक्ष्यते समुदायेन वा इत्यादि केषां कल्पनौ-
 च्यम् । तत्र फलसंबन्धोत्तरकालं प्रत्युद्देशानुवादमाधान्यात्
 यद्यिदं प्रत्येकं साधनसंस्कारगम्यत्वं धर्मत्वं । तत्र तु फल-
 मिति पदः । अथवा अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
 फलानां संज्ञानां फलम् । अथवा एकनिमित्तसंबन्धोत्तरकालं
 न तदानीमेव इत्यसंबन्धोत्तरकालं, तस्मात् विवक्ष्यते इति ।
 अत्रानिधीयते ‘फलेन चाम्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं
 प्रपत्स्यते । तद्वत्त्वोपपत्तौ च न युक्तं बहु-
 फलपत्त्या ॥’ यदि हि फलसंबन्धोत्तरकालं एव
 फलं भवेत्, ततः कदाचिदपि सर्वानि फलेन संबध्यन्ते ।
 इदं तु फलान्तेव अस्ति । तस्मात् फलपदम् ।

तत्र यदुपपत्तिप्रमाणकम् । तत्र एकापूर्वकल्पनया उपपत्ते
 नाहसान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति । यो हि अनेकानि अपूर्वाणि
 कल्पयति, कल्पयत्येव एकम् । तमेतु कल्पितम्, अर्थ-
 वत्त्वाद् वाक्यस्य धीमा अन्वयात्तदुपपत्तिः नापूर्वन्तरस्य
 प्रमाणं भवति । तस्मादेकमेव फलसंबन्धि, तस्माच्च अपूर्वं
 इतरत् फलसंबन्धोत्तरकालं इत्यन्वयवर्णीयते । न चात्र
 विशेषो भवित्यति, नामसंबन्धेन परिष्कारात्, अगत्या वा
 ‘दशापविशेषे वर्दे संघाते’ इतिवत् मूलसंबन्धोत्तरकाल-
 मयथात् अर्थाधिकार्याशङ्कारेण वा वाक्यार्थः आत्मीय-
 करणब्रह्मसिद्धेः ।

एव स्थिते कतरेकं संबन्धतामिति सर्वथा अनेका-
 दृष्टकल्पनापरिहारत् अनिश्चयज्ञानो लक्ष्यते ‘प्रधानं
 फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यज्ञमिष्यते । प्रधानाङ्गत्व-
 मेकस्य न चैकत्रायकल्पते ॥’ नहि एकस्मिन् वाक्ये
 तदेव कदाचित् फलसंबन्धोत्तरकालं, कदाचित् फल-
 संबन्धोत्तरकालं अत्र युज्यते, निषत्त्वनादाद्वाङ्गिभावस्य ।
 तस्मात् विशेषेणैव व्याख्यातारदात् नामादादा अपूर्व-
 प्रदीतिः ।

ज्ञानं— यत्रचित्त्वं अदृष्टार्थं विधानं प्रत्येकं पुरु-
 षार्थं प्रत्येकं नैमित्तिकं वा इत्येवंपदं वा नामोपपदं वा
 गुणोपपदं वा, तत् सर्वमुदाहरणम् । (प्राधान्यरतमुप-
 न्यस्य निरन्तरि-) केचित्तु अधिकारोपपत्त्या एवोदा-
 हरन्ति । तदु च सर्वान् विवक्षितकल्पनात् नामै-
 वोपपदम् । अतो नामोपपत्त्यान्वयोदाहरणं इत्याहुः । एव-
 युक्तम् । तत्रहि, यत्रहि तत्रादधिकारोपपत्त्या एवोदा-
 हरणम्, तथापि तत्र सर्वान् न नामोपपदम् । तदेव
 हि चोक्ति-‘वाक्यमेदं-तदस्य-तद्वत्त्वोपपत्त्या, तदेव
 नामोपपत्त्या, इत्यतु अधिकारोपपत्त्या गुणोपपत्त्या । तथा
 ‘य-कामपेतं धीमे म आभाषेतेति स चतुर्होतारं उदा-
 हारत्’ इति चतुर्होतारो मन्त्ररचनः, न नामोपपत्त्या ।
 तथा ‘यदेनमात्तित्वात् पूर्वं धर्मं प्रीदरेत् आत्मीये
 उदाहरणं दशहोतारं चतुर्होतारान्तेन’ इति नैमित्तिक-
 अधिकारोपपत्त्या आद्वयं न नामोपपत्त्या । न च विवक्षित-
 कल्पनात्, मूलसंबन्धोत्तरकालं परिष्कारविधिप्रमाणम् । परं च
 मूलसंबन्धोत्तरकालं अस्ति । तस्मात् फलपदम् ।

यजेत्' इत्यपि होमपदं नामधेयं स्यात् । उत्पत्तिनामधेयऽपि गुणस्ये लक्षणा अस्ति इति अन्वयाधिकरणे (२।२।२) स्वयमेव निवन्धनकारणे उक्तम् ' यागविधानेन ' इत्यादिना । युक्तं चैतत् । यद्यपि प्रथमं अपूर्वान्तरे अप्रतिपन्न तथापि प्रत्ययेन तावत् तदेवामिधीयते । तत्करणं च शयः इति शेषसाम्यात् नामन्त्व स्यात्, न चैव युक्तम् । किञ्च ' सौर्षं चर्षं निर्वपेत् ब्रह्मवर्षस- कामः ' वाच्यं श्वेतमात्मैत' इत्याधिकारबोधनेयम् । अत्र ' चर्षं, श्वेतं ' इति द्रव्यगुणशब्दौ, सौर्षादिपद- भासायं नियोगविषयः इति निवन्धनकारः शब्दानु- बन्धवादी मन्यते । तेन तदपि अत्रोद्धरणम्, भावार्थ- युक्ताधिकारबोधनावशाच्च । तथा ' हिरण्यं भार्यं ' इति अस्त्वर्थत्वात् । विश्वहिदादिवत् अत्रोद्धरणम् । चर-श्वेत-हिरण्य-सौर्षाशब्दाः इत्यण्युद्देश्यतावचनाः न नामधेयम् । अतो नामोपपदान्येव उदाहरणमित्युक्त- मेतत्, भाष्यविरुद्धं च । भाष्यकारो हि भावार्थाधि- करणस्य प्रयोक्तव्यमिदं ध्यानः सिद्धान्ते श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिष्पृयादानं प्रयोजनमाह । नामधेयत्वे हि वस्य प्रति- निधिः स्यात् । न चाप्यस्य अधिकारबोधना एवोदाहरणम्, ' धोमेन यजेत् ' ' हिरण्यं ददाति ' इत्यादिष्वपि कुतो- ऽपूर्वमिति विचारसंभवात् । यद्यपि तेषु प्रधानपूर्वातु- चाद् उद्धृता न प्रथमं अपूर्वान्तरे प्रतीयन्ते, तथापि पश्चा- दपि तावत् प्रतीयमान किंविपदं प्रत्येयु न्यायं इति सम- वाहि चिन्ता । ननु तत् पश्चात् कारकविशिष्टस्य कर्मणो ग्राहकग्राह्यस्य अस्त्वन्तरव्यापारत्वेन कल्पमान भावार्थ- विपर्ययैर्न निर्गतिमिति न विचारकस्यः । स्यादेवम्, परि कर्मन ग्राह्येण युक्ते इति प्रागस्त्यात् अधिकरणत्वात् सिद्धं स्यात्, न तु तत् सिद्धम् ।

अथैव हि एतद्विषयैरे किं सर्वाणि पदानि क्रिया- कारकस्यैव धानादरेण अपूर्वस्य विपरीतमस्ति, उत विप्र- कारकस्यैव धानादरेण इतत्पदविनोपिनेकमेव पदम् । दशाऽप्येकं तदाऽपि इत्यादिपदं भावार्थविरोधितम्, विपरीतं वेति । तत्र क्रियाकारकस्यैव धानात् प्रागपि, तत्रापि द्रव्यगुणयोः भावार्थकारकत्वेन धानात् अन्यो- र्तादृशगणस्यैव भावार्थकारकत्वमिति । सितो चास्ति

क्रियाकारकगणस्यैव धानात् प्रागपि द्रव्यगुणयोः भाव- र्थस्यैव भवति, तस्य अन्योत्पत्तकत्वभावत्वात् कारकत्वाच्च द्रव्यगुणयोः । अतश्चापूर्वमपि तत एव स्यात् । अतएव तु अस्मिन् न्याये हिरण्यं ददातिश्च मिथः सन्ध्यानादरेण ग्राह्येण गृह्येयाताम्, दानोपसर्जनं वा हिरण्यम् । तदश्च अपूर्वमपि पश्चात् कल्पमानं उच्यते विषयं हिरण्यविषयं वा स्यात् । तस्मात् तत्रापि भावार्थविपर्ययत्वमपूर्वस्य एतदधिकरणार्थिनम्, इति युक्तमुदाहरणम् । तस्मात् अदृष्टायै सर्वमत्रोदाहरणम् ।

' वि-- ' विधिवाक्ये पदेः सर्वपूर्वं प्रतिपाद्यते । प्रत्येकमप्येकेन, सर्वैस्तत्प्रतिपाद्यतम् ॥, फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयत्वमनतः । साधनशब्देऽप्यन्वयं तच्छेषेषु पदान्तरम् ॥ ' तन्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपाद्यकम् ।

भाट्ट-- एव धर्मार्थप्रमाणेषु निरूपितेषु अणुना कल्पयन् निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रति- पाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव तथापि एकत्वनेकत्वादिभ्येण श्रुतुद्वयान् इह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च गन्दा- न्तरादिषु प्रमाणकमवनामेद एवाप्यायायः । धात्वर्थ- भेदेषु तद्विद्वयस्यैः वाचित्वो निरूप्यते, अपूर्वभेदेऽपि कल्पने इति न तु अप्यायायौ ।

पञ्जीभूतापूर्वभेदेऽपि अपूर्वसाधनभेदाधीनः इति कत्वापानिशासनाया स्वर्गादित्यापनस्यैवावन्तरणगणारकत्वा- पूर्वं प्रति साधनत्वात् स्वर्गादिकत्वं प्रति किं धात्वर्थस्य करणम्, उत उपपदायस्य सोमादेरपीति चिन्तापत् । अपमिक्रमावनान्वयस्य तावत् सिद्धान्तिनोऽपि समतत्त्वान् औत्तरकालिक फलान्वयोऽपि सर्वोपमेव । इति प्राप्ते, सर्वेषां करणत्वे अनेकादृशकल्पनाप्रवृत्तात् एकस्यैव फल- निरूपिता करणता, अन्येषां तु ह्यविषयैः करणार्थत्वम् । तत्र धात्वर्थस्यैव फलरणत्वे सोमादीनां तद्वनकल्पनेन दृष्टार्थता । सोमादीनां करणत्वे च धात्वर्थस्याश्रयविषयैः दृष्टार्थतेति ज्ञानेश्वरकल्पना ।

मण्डन-- ' एकः पदार्थो जनपत्यपूर्वम् । ' शंकर-- ' धर्मः प्रतिपदं न तु । ' ॐ प्रतिपदाधिकरणम् । (२।१।१) । प्रथमेऽ- प्याये प्रमाणशब्दात् इत्तम् । तत्र विध्वंस्यैव धानात्पद-
 ॐ प्रतिपदाधिकरणम् । (२।१।१) । प्रथमेऽ-
 प्याये प्रमाणशब्दात् इत्तम् । तत्र विध्वंस्यैव धानात्पद-

स्वतन्त्रो निर्णीतः । गुणविधिनानामर्थे च परीक्षितम् ।
 तत्र सद्विधानामर्थानां वाक्यस्योपादर्शोच्चाध्यवसानमुक्तम् ।
 तत्र प्रथमोऽयम् । अनन्तरं च प्रधावाप्रधानानि परी-
 क्षिष्यन्ते मित्तान्त्रमित्तानि वेदि । एष एवाथो वर्णनीयो
 नान्यः । एष एवाभ्यापदहन्यः । तदिह पद्विधः
 कर्मभेदो यश्चते शब्दान्तरम्, अभ्यासः, सख्या, गुणः,
 प्रक्रिया, नामधेयमिति वक्ष्यमाणमनुदीर्त्यते, प्रदर्शित-
 मुच्यमानं मुपुं ग्राहयिष्यते, श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीयते ।
 तदेतवानामर्मलक्षणमित्युपधावनाचक्षते । अतोऽन्यदु-
 पोद्गावप्रकृतुप्रपञ्च च ।

प्रथमं तद्विदं चिन्वते, प्रथमेऽध्याये इदमुक्तम्
 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति । चोदना च क्रियाया
 अभिधानकं वाक्यम् । वाक्ये च पदानामर्थः । तत्र किं
 पदेनपदेन धर्मं लक्ष्यते ? इत सर्वैरेकः इति । अन भाव्य-
 खरेण 'प्रथमेऽध्याये प्रमाण' इत्युक्ते इति एतद्वचनं
 मिषाय 'अनन्तरं प्रधानप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते, मित्तान्त्र-
 मित्तानि वा' इत्यनेन प्रथमद्वितीयपदोपस्थापयोर्हेतुहेतुमद्भा-
 वत्त्वं संकतो दर्शित । तत्र द्वयपि वृत्तमपेक्षितार्थविचार-
 स्यैव प्रमाणलक्षणधीनत्वम्, तथापि कर्मभेदलक्षणा-
 पेक्षलादन्तेषां कर्मभेदलक्षणस्य प्रमाणलक्षणमात्रापेक्षलादि-
 त्तमेवात्र तद्विचारव्ययम् । तथा च भाष्यम् 'एष एवाथो
 वर्णनीयो नान्यः' इति । तदुक्तम् 'सोपदेश्यादयं सर्वे
 कर्मभेदनिगन्धना । कार्ये शब्देऽधिकारः स्यादुप-
 देसोऽविदेशधीः ॥' (वा. ६. ३७१) इति ।
 अत्र चापूर्वमेतानुन्धी कर्मभेदोऽध्यायार्थः । धात्वर्थानि-
 च्छिन्ना च मान्वा कर्मणि लोभ्यविद्यम् । तद्विदं धात्व-
 र्थात् फलम्, तदा तदवधिच्छिन्नाया एव भावनाया अ-
 र्थात्तत्त्वात्तस्यैव प्रतिपादनमुचितम् । अथ नामार्थः,
 तदा धात्वर्थस्यैवापूर्वोत्तुनन्धिनात् किं कर्मभेदप्रतिपाद-
 नेनेति । तदत्र नामार्थस्य फलवाचननिगन्धनेन
 भावार्थस्यैव फलवाचनत्वं प्रतिपादयितुं उपोद्गावभूत्
 भावार्थविचरणात्त्वयं यम्, यदुभयवाचनवनिगन्धनेन
 एकस्यैव फलवाचनम् । इदो फलवाचनत्वे फलवादे-
 फलमिति उपोद्गावात् । तदर्थमुपोद्गावभूत् प्रतिपदा
 विचरणात् प्रथममात्रमन्ते । तत्र 'इत्येनामिचरन्

यजेत' 'चिन्वया यजेत पशुनाम.' इति श्रुती उपदेहः
 किं पदेनपदेन धर्मं लक्ष्यते, उत सर्वैरेकः इति ।
 अयमर्थः, किं पदेनपदेनाभिहितस्यार्थस्य फलवाचन-
 विशेषेण धर्मत्वम् ? अतएतदुपोद्गावस्यैकत्वैवेति ।
 तत्रापि पूर्वपक्षिणोऽभिर्षधिः 'इत्येनामिचरन् यजेत'
 इत्यत्र विध्यवच्छेदं भावना अभिचारत्वात्तत्त्वात्त-
 मपेक्षमाणा वाक्योपात्तं नामार्थं धात्वर्थं चाविशेषा-
 दुभयमेव धावनमनुमन्यते । ननु पदप्रत्यया सनि-
 कृतस्य धात्वर्थस्यैव फलवाचनत्वाः कारणत्वेन प्रथम-
 मन्ववाचनम् । तदवच्छिन्नाया च तस्या विप्रकृत्यन्व
 नामार्थस्यान्वयात्तत्त्वात् कथमविशेषणमयो. समन्यय
 इति । मैवम्, स्यादेवं यदि धात्वर्थस्य कारणत्वं धुनं
 भवेत्, किन्तु फलवाचनवाङ्मया कल्पनीयं तत् । तेन
 यद्यपि स्वल्पतः सनिःकृतो धात्वर्थः, तथापि कल्पनीयत्वात्
 भावेन विप्रकृतोऽसौ । नामार्थो यद्यपि सत्त्वतो विशिष्टः,
 तथापि तस्य कारणत्वेन युक्तत्वात् तेन रूपेण तस्य
 सनिःकृतत्वमेव । तेन सनिःकृतविप्रकृतयोः सापेक्ष-
 सापेक्षत्वात्तत्त्वात्तत्त्वं । न चैवं इति परस्परनिःपेक्षो-
 मन्ववाचनत्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्
 अत्रोपेक्षानिरीतिरिच्छक्यमात्राविधानत्वात् नामार्थधात्व-
 र्थविशिष्टैव फलवाचनविधानेन समुदाये वाक्यपरित्यक्तो.
 वाक्यभेदाभावात् । यथा तत्र परस्परनिःपेक्षत्वात्
 प्रमस्य गुणशब्दत्वेन, गुणस्य च प्रत्यानच्छेदकत्वे-
 नान्वयः, तथेहापि नामार्थस्य धात्वर्थोपात्तत्वेन, धात्व-
 र्थस्य च नामार्थसहितस्य साधनत्वात् परम्यत्वेसावा-
 मन्वोऽन्यत्वं इति । न चैव सनिःकृतत्वकल्पनात्तत्त्वात्-
 ऽपि, नामार्थधात्वर्थयोर्गुणभेदात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्
 कल्पनाप्रमाणमात्रत्वात् । भवतु धानेकादृशकल्पना,
 तथापि 'प्रमाणमन्वदधानि कल्पन्ते सुबहुपरि'
 इति न्यायादनेकादृशकल्पनाऽपि न दोषायेति । अत्र.
 अविशेषात् इदोरेव नामार्थधात्वर्थयोः फलान्वय इति ।
 तदुक्तम् 'ऐक्यत्वेण सन्न्यः प्रधानेन च सिध्यति ।
 तस्मान् फलपदेनैव सर्वं संयज्यते पदम् ॥'
 (वा. ६. ३७३) इति । एष प्राप्तेऽभिधीयते । भवेदयं
 यद्यत्र कल्पयो समुद्यतः समवेत् । धानेकादृशकल्पनात्तत्त्वात्

समुच्चयो भवति । न चात्र करणीभावात्तत्रोनांमार्यं धात्व-
 र्थयोः सहाभावः समन्त्रि । निष्पन्नस्य हि धातुर्थस्य
 करणत्वं वक्तव्यम् । नामार्थस्य करणत्वं धात्वर्थनिष्पादक-
 त्वेनैव । तत्र धात्वर्थान् प्रगेन । नहि निष्पन्ने धातुर्थे
 धात्वर्थनिष्पादकमस्ति । अथोच्यते । माऽस्य भवतु
 नामार्थस्य स्वरूपतः साहित्यम्, कार्यत्वं भविष्यति ।
 तथाहि, वस्तिन्नेत्र काले नामार्थेन धातुर्थो जन्वते,
 तत्रैव तत्साहित्यमपूर्वांतरं जनिताम्, अतस्तद्भूतेषु
 साहित्यसहाकारात् युक्तः समुच्चयः । एतच्च शब्दा-
 यगत्करणान्यथाऽतुरपत्तम् कल्प्यमानं न दोषमाह-
 तीति । तदुच्यते । स्यादेव यदि द्वयेरेव फलमावना-
 करणत्वं श्रौतं भवेत्, किन्तु भावनाकारण्यत्वात् कल्प-
 नीयम् । तत्र धातुर्थस्य अत्रिदृश्यम् करणत्वं फलमावना-
 संकल्पत्वं कल्पनीयम् । नामार्थस्य च बन्धनकरणयामस्य
 विभृष्टस्य फलमावनाधरूपतः कल्पनीयः । कल्प्यमानं
 तदेव कार्यतुमुचितम्, यत्र नादेकादृश्यत्वात् भवति ।
 उपयङ्गत्वेन समुच्चयसिद्धयर्थमत्रत्यमेवपूर्वांतरं कल्प-
 नीयमित्युक्तमेव । न चैकस्य करणत्वेऽन्यतरस्य कार्यया-
 न्वयो न समरति, इत्यनुवादकत्वेनैवेतदप्यन्योपपत्तेः ।
 तेन यदि जनितामेतत्तत्र धात्वर्थः करणम्, तदा नामा-
 र्थस्य कारणत्वं धात्वर्थगतमेव । अथ श्रौतकरणत्वेमेव
 विभृष्टस्यैव नामार्थस्य करणत्वं, तदा धात्वर्थस्य
 तदुत्पादकत्वेनैव समन्वयान्न कारणमस्ति कल्पनीयम् ।
 तदुक्तं भाष्ये 'यदेकस्मिन्पूर्वं तदेतत्तदर्थम्' इति ।
 न चैवं धात्वर्थस्य फलमावनाकारम्, नामार्थस्य च धात्वर्थे
 विधानात्तद्वर्गोक्तस्यैवप्रसङ्गः । अथ तत्रातिहास्यं
 धात्वर्थस्य आधीयते, तदा तत्रगेन दोष इति
 धात्वर्थस्यैव कल्पनीयेति । उच्यते । स्यादेवनापूर्वकत्वात्
 आदेरैवेन मरती धात्वर्थस्यैव धात्वर्थस्यैव ज्ञायसी
 न भवेत् । तथाहि, अत्रिदृश्यं गतु निमित्तोक्तः ।
 अत्रिदृश्यं न धात्वर्थस्यैव ज्ञानमात्रम्, विनियोगावकाश-
 मस्ति धात्वर्थस्यैव ज्ञानमित्येव, किन्तु भावनाकारण्य-
 त्वात् धात्वर्थस्यैव ज्ञानम् । तत्र यस्मिन् अत्रिदृश्येणु-
 धात्वर्थस्यैव धात्वर्थस्य न स्यात्तदा भावना कल्प्यत्वेन
 वर्णयन्ति, तथापि अत्रिदृश्यस्य लक्षणसंज्ञकत्वात्

भावविनिर्णयविधिसाध्य-फलमावनाकरणत्वाच्चानुगत्या
 भावनाकारण्यत्वात्संस्वरूपप्रतिपत्तिर एव भवति । तथा-
 भूतेनैव धात्वर्थेन द्वयेनादिनांमार्यो विनैव मत्वर्थस्यैव
 कारणत्वेन धर्यते । तेनाथमर्थो भवति 'द्वयेन धात्वर्थे
 तुर्वादिद्वयेन' इति । एवं सति विनियोगदशाया एकीत-
 र्येनादिकारकत्वेन यागादेः धात्वर्थस्य कारणत्वं
 कारणस्य कारणत्वं धात्वर्थस्यैव पूर्वप्रतीत्यर्थकत्वात्तुगेनेन
 मत्वर्थस्यैव न दोषमाहति । तस्मात्पूर्वकत्वात्तुगेनेन
 एकस्मादेव द्वयेनततो यागात् यागवतो वा द्वयेनापूर्व-
 मिति सिद्धम् । तदुक्तम् 'फलेन चस्य संवन्धः ततो-
 ऽपूर्वं प्रकल्प्यते । तदुत्पत्तोपपत्तौ तु न युक्ता बहु-
 कल्पना ॥' (वा. घृ. ३७३) इति । वौदा.

● भाग्याधिकरणप्रवृत्तेः एकस्मात्पूर्वं इति निर्णय-
 धीनत्वात् तदुत्पत्तात्वेन प्रतिपदाधिकरणमारम्भे ।
 कु. २।१।१।१ घृ. १२१. ● प्रतिपदाधिकरणस्य
 'तानि द्वेषम्' २।१।१।६ अपवादः । कौ. २।१।१।१
 घृ. २. ● प्रतिपदाधिकरणस्य सिद्धान्तः (न्यायस्वरूपमेव
 इत्यम्) 'त्रिधाकारकत्वात्तुगावगातुत्वादेव एकस्मादेव
 अर्थम्, न तु सर्वम्' इति । सोम २।१।१ घृ. १७.
 ● प्रतिपदाधिकरणे 'एकस्मात्पूर्वं' इति सिद्धम् ।
 कु. २।१।१।१.

● प्रतिपदाधिकरणोक्तस्य अनेकादृश्यत्वात्तद्वि-
 श्वानिधरणत्वं न शोभातेः पक्षकथ. ('जेनेन
 यजेत' इत्यादी) । कौ. २।१।१ घृ. ८.

● अन्यान्विते शक्तिः इत्यत्र प्रतिपदाधिकरणस्य
 भाग्य प्रमाणवति .. । शास्त्रप्रवादिना (बृहदारण्य-
 भाष्यशास्त्रिकटीका) उच्यते. ६।११.

● प्रतिपदाधिकरणन्यायस्य स्वप्नम् 'अर्थात्-
 इत्यन्तु एककरणत्वेन तत्रोक्तं धात्वर्थं भावेन कल्पनं त-
 र्पितम्' इति । शा. २।१।१ घृ. १८.

● तत्र हि तत् निष्पन्नम्, यत्र लक्षणम्. पूर्वं
 विद्यमानेन अनेकेषु शक्तिः, यत्र प्रतिपदाधिकरण-
 सिद्धान्तोपेया शक्तोपेयः । कौ. २।१।१।१।१
 वनेक २ घृ. ११४.

• प्रतिपञ्चमदर्शनात् जिज्ञात् पञ्चमणेषु ऐक्य-
दशिनविरचन्त. । ८।१।८।१५.

• प्रतिपाद्यप्रयोजकत्वायोगरूपन्यायेन प्रति-
पत्नीना प्रतिपाद्योत्पत्तिप्रधानरूपाभावात् सिच्यति । बाल.
घृ. १०९.

• प्रतिपूर्णेण श्रुतानाः । न हेतुत् प्रतिपूर्णेण पूर्वस्वा-
वदानस्य संस्कारस्य, अष्टाष्टव्यवसायात् । अरेकस्तु
उचरकार्यार्थः प्रत्ययः । वा. ३।१।१।१२.

• प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिः इति लोकसिद्धौ न्यायः
'प्रतिप्रधानमावः' १।१।१।१।४ इति पदेन दर्शितः ।
घृ. १।१।१।१।४. २ प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिर्न्यायः । सु-
घृ. १।१९८. • 'यद्यस्य सप्ततरिणि... त्वा यत्रस्य'
इति गार्हपत्यात् संततमूलपरजीं स्तृणाति वा आहव-
नीयात्, तूष्णीं दक्षिणा तूष्णीमुच्यते । सत्यापाडशौ
१।४।२२ । ऋष्येयानि प्रधानकर्माण्येषु । ततस्तु
'प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिः' इति मन्त्रावृत्तौ प्राप्तयाम्
'तूष्णीम्' इति पाठप्रसंगेण आवृत्तिनिकाण्यार्थम् ।
वैजयन्ती. • शेषात् स्विकृत्यतेऽवयानि । यदि शेष-
धर्माणा हविः प्रधानं स्यात्, तदा प्रतिप्रधान इति न्याय-
प्राप्तिः, तदेव न शेषकार्ये प्रति अज्ञात्वात् हविषः इति
चेन्न, हविषः प्रधानत्वेन छत्रकारणकारणस्य अवि-
शेषात् सर्वेभ्यः अवयवानं प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिः इति
न्यायात् । कस्तूरि. ३।४।१।४८-५१. • न च
वधान विरोध, यत् इन्द्रस्यचिच्छेदे अनेन मन्त्रेण ('कदा
चन सरोरुषि') गार्हपत्यमपि । ननु अयमेव विरोधः
सहदुपस्थान नोदितम्, अष्टाष्टमिनिर्णये इति । लव-
स्वेषमेदात् प्रतिप्रधानमावर्तने गुणाः इति न्याय
प्रैषः, न विरोधः । (पूर्वपक्षे) । भा. ३।३।७।१४
घृ ८४४. • इन्द्रगार्हपत्योः प्रधानत्वाविशेषात्
उपस्थानस्य च गुणत्वात् 'प्रतिप्रधानं गुणः' इति
न्यायेन उपस्थानादृणा भुक्तिविद्रवोः उपपद्य. इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । वि. ३।३।७.

मौ. शौ. ३४२

• प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीय इति न्यायः ।
साहस्री. ८६८.

• महामिति द्वितीयया महत्त्वोद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया
च प्राधान्य गम्यते । अहं प्रति गुणः समार्गः । 'प्रति-
प्रधानं गुण आवर्तनीयः' इति न्यायेन यावन्तो
महाः सन्ति ते समार्गनीयाः । वि. ३।१।७.
• प्रतिप्रधानं गुणो भिद्यते, न च प्रधानं प्रतिगुण
भिद्यते । भा. ३।१।१।१२ घृ. ६९७. • चोदक-
भाषेण पञ्चम प्रयाजेषु एकैकस्य एकादशालस्यया गुणा,
भवाजानुदिरस्य सख्यागुणौ विहिते इति 'प्रतिप्रधानं
गुणस्याभ्युपेयत्वात्' इति प्राप्ते । वि. ५।१।१.
• प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः । 'प्रधानसन्निधौ च गुणः
विष्पन्नाय प्रतिप्रधानं नियेत' । भा. १।०।३।१।३९.
• न च (वैश्वदेवस्य अन्नमाकारत्वे) 'प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिः' इति न्यायात् प्रत्येकं तदावृत्तिः एवात्
इति वाच्यम् । आचारमयूख. घृ. ५१. • मरुतायत्वात्
ऋविना प्राधान्ये सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषु
भवि ऋदिना हिण्यमालिदाविस्कारः आभ्युपेय ।
वागमेये । वि. ३।८।५. • इन्द्रस्य, चयने तदङ्गभूते-
द्भेदस्ये अविहितमन्त्रके होमे च इति समुपपेनेन उभ-
यैकत्वेन, प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेरुक्तत्वेन निरन्तरत्वा-
त्सत्तात्वात् । पूर्वपक्षे । वौ. ३।३।७।१४ घृ. ३५०.
• ऋचा प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्याग्यत्वात् राम
ऋचूच परितमपनीयं इति चिजम् । भाट्ट. १।१।३.
• 'युगं युगला' इति होमो मन्त्रः ऐक्यदशिन्या
एकादशयाच प्रयोक्तव्यः 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्ते' इति प्राप्ते,
किन्माणातुसादिमन्त्रस्य अष्टाष्टव्यदेवेन तत्पत्तये । न्यायस्तु
'परिवीरसि' इति अष्टाष्टव्यमन्त्रपरः तस्य ऋणत्वात् ।
वैकर्म. १।४।१५. • प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्यायः ।
'शेषस्य हि परार्थानादविधानात् प्रतिप्रधानमावः स्यात्' ।
१।१।१।१।४ सूत्रम्. • एकादश्यादिसहस्रा प्रति-
प्रधानं गुणावृत्तिर्न्यायेन पृथक्प्रादित्यत् एकैकस्मिन्
भवाजानु प्रत्येकमिति संरज्येन इति एकैकः एकादश्याच-
वर्तनीयः । इति प्राप्ते । भाट्ट. ५।३।१. • दर्शपूर्ण-
मासयोः अन्नपातमन्न. प्रतिप्रधानं आवर्तते नवेति

चित्ताया मोमादिकत् प्रथमतो भावनाऽन्वितायापि मन्त्रस्य
 अत्रायात्वात्प्रत्यानयात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन
 वदावृत्तौ आवृत्तिः, इति पूर्वपक्षः । ११।५।१२. * न
 चैवमपि द्वितीया मुष्टीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं गुणा-
 वृत्तिन्यायेन चतुर्षु मुष्टिषु चरारो निर्वाया विहिताः
 सृज्या इति मुष्टयनुसमय एवेति वाच्यम् । सोम, ५।२।२. * 'ममाग्रे वर्च इति पूर्वमग्नि परिपृच्छति' । न
 च पूर्वपक्ष अग्निपदसामानाधिकरण्यात्तदानीपरत्वात्
 प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रतिप्रधानं मन्त्रावृत्तिः, बोधा-
 यनेन अस्य गार्हपत्यान्वाधाने विनिष्कृतत्वात् पूर्वपक्ष
 त्रिंशद्विरोपणमद्वीहृत्य प्रथमन्वाधानविधिपरत्वात् ।
 भाट्ट. १२।१।१०. * 'मैनावरणः प्रेषति चान्वाह
 च' अत्र मैनावरणः प्रैपानुचनोद्देशेन विधीय-
 मानः सर्वत्र (केवलप्रैपे केवलानुचननेपु प्रैपसहितानु-
 चननेपु च) स्यात् न तु प्रैपानुचननेवैव उद्देश्य-
 विरोपणस्य साहित्यस्याविधितत्वात् । चरान्दस्यापि
 प्रैपानुचनरूपधर्मयोः ऐकाधिकरूपरूपधर्मिसाहित्यपरत्वेन
 प्रैपत्वानुचनत्वरूपधर्मयोः ऐकाधिकरूपरूपसाहित्य-
 बोधकत्वात्, तस्य च प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
 न्यायेनैव अस्मन्मतेऽपि सिद्धेनुवादत्वाच्च । अतश्च
 सर्वत्रैव समाख्याप्रारम्भान्तरवाच्येन वाच्यत्वं मैनावरण-
 निवेदाः इति पूर्वपक्षः । ३।७।२२, * विरोपेण
 सामान्यत्वात्वे अवगते प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन मन्त्र-
 वृत्तिस्वीकारेऽपि न कश्चिदोपः । इति श्रुते । १०।२।१५,
 * सामः ऋगक्षरभियक्यर्षत्वेनैव प्रातलात् ऋचा
 प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन मत्वेननेव
 नेय साम । ९।२।३. * प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-
 न्यायान् प्रतीष्टकप्रधानावृत्तिः । कौ १।५।१७।
 २७ पृ. २८८. * द्विरप्यचक्रैः प्रोक्षणं प्रतीष्टकं
 कर्तव्यम्, प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् । इति श्रुते ।
 सोम. ९।१।७.

* प्रधानमूलानामपि ऋचा आधिक्यं सामसाधनत्वं
 अत्येवेति तद्वत्त्व मितस्य युक्तमेव सामाङ्गल्यम् ।
 वचनन्याय प्रतिप्रधानावृत्ति (प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति-

मित्यर्थः । सोम.) वाच्यत्वात् व्यास्यन् गेयम् । इति
 श्रुते । श्रु. ९।२।३.

* एकस्मिन्नेव प्रयोगे (उत्रेपु) प्रतिप्रधानावृत्ति-
 न्यायेन प्रत्येकं फलावश्यम्भावः । सोम. ६।२।१.
 * (उत्रे) ब्रह्मदीना यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानावृत्ति-
 न्यायेन दीक्षाया. तत्तत्संस्कारकत्वात् । भाट्ट. ५।१।
 १, * ' य एतेनानिष्ट्वाऽधान्येन यजेते गन्पन्मेव
 तद्वमग्नि' इत्येव वाक्यतोपस्य ऋग्विरोपोपस्थापकत्वेऽपि
 विधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वविधोपस्यप्रतीतेः सर्वेष्ट-
 भावः । ५।३।१५. * होमस्य तत्तद्व्याप्तये प्रतिप्रधाना-
 वृत्तिन्यायेन तत्तद्व्याख्यापूर्वसाधनीभूतस्य त्रिदशेन विधि-
 तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य होमस्य चतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहि-
 भेदवत् भेदः प्राप्नुयात् । कौ. २।२।६।१८ पृ. २२६.
 * प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् काव्यस्य यादृच्छया
 आवृत्तौ कारत्रापि अङ्गत्वेन हेतुना वीक्षा विनाऽपि
 आपत्त्येमानकत्वात् त्वत्कत्वं वीक्ष्याऽऽनर्थक्यापत्तेः ... ।
 सु. पृ. ९७९, * अग्निचयने परवेत्तदग्निविधाना-
 देव अविहिताऽपि यूपैकद्वितीया प्रतिप्रधानावृत्ति-
 न्यायात् मविष्पति इत्यादाव् । पृ. ९९८. * ऋग्वि-
 गुद्देशेन हि एते गुणाः लोहितोष्णीपसदादयः विधीय
 माना, प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् सर्वेषां भवन्ते न
 दाक्याः समाख्यया वाधितुम् । वा. ३।८।५।१९.
 * मृत-नामि-गुत्फमदेवावनामेषु ' क्लित्तिसत्ता
 पुनश्च ' इत्यदिम-नेषु ' अचिद्वैश यजेनेव ' इत्यदि-
 रोपोऽपि अनुपपन्ते प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् । भाट्ट.
 २।२।१७.
 * ' अविवा कर्मवृत्तत्वात् तेषां तन्त्रविधानात्
 सङ्गन्नामुपदेशः स्यात् ' (११।२।३।१६) इति एका
 दशवक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तिन्यायाभावेऽपि ... ।
 सु. पृ. ७३५.
 * ' ब्रह्म संमार्धि ' । प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायेन
 प्रत्येकमुद्देशेषु अर्थसिद्धस्य एकत्वस्य अनुवादकमेक-
 वचनम् । कर्त्तुरि. ३।१।७।१५.
 * प्रतिप्रसवः अकर्तव्यत्वेनोक्तस्य कर्तव्यत्वेनोक्तिः ।
 वाल पृ. ९९. * प्रतिप्रसवः प्रवृत्तप्रतिकस्य कारणा-

न्तरेण निवृत्तिप्रश्नो विधिः । भाट्ट. ३।३।१४.

• प्रतिप्रसव प्राथमिकप्राप्त्यनुसारी । सोम. ३।५।१७.

• प्रतिप्रसवविधिना अपूर्णविधिः कल्पते, यथा 'यथा प्रतिप्रसागः' इति प्रमाणस्य चरी प्रतिप्रसवेन पत्नी पुरोहते च अपूर्णविधिः । याज. घृ. १४४.

• प्रतिप्रसवविधिना नियमविधिर्नाप्यते यथा 'द्वे अपरति' इति अपणप्रतिप्रसवस्त कृत्नियमस्य नैवम वाक्ये कर्त्तमगवयत्वात् पूर्वोत्तरत्रये कल्पितगवयप्रतिप्रसवस्य श्रुत्यात् । १०।३।१४. घृ. १४४.

। • प्रतिप्रसवविधिविपर्ययः । विकृतवपि श्लोकात् प्रादिरादेरेव प्राच्या प्रतिप्रसवव्यायेन नोप्रा-पौष्पयौ अप्रापौ उदुग्मत्वातिः । रसायनम्. घृ. २१३.

• • प्रतिप्रसवात् अग्नेपनि (पत्नी) अप्युपुं दिशतः । स हि अगदान करोति, 'दक्षिणतो मिधाय प्रतिप्रसवात् अवपति' इति (चेत् उच्यते) यस्यां शास्त्रामेतत्रास्ति तत्रैव (प्रतिप्रसवः, भयः अस्ति च न वा इति) विचारणा । भा. १०।३।२३.

• प्रतिप्रसवात् अर्घ्यो वृषभः । द्वितीयर्गोऽयम् । अर्घ्यो चाप मुग्धदक्षिणाया अर्घं पृष्ट्वा गतः लभते । 'प्रतिप्रसवात् अप्युपुं दीक्षयित्वा अर्घ्यो दीक्षयति, प्रादानार्द्धसिन् वरुणः, प्रसोतासुद्रातुः, गैशावरुणो ह्येवः' । 'प्रतिप्रसवात् नेत्रा दीक्षयति' । वि. ३।७।१७.

• प्रतिप्रसवात् अगवयपि नाभ्युपुंमणिं पतते इति (पत्नी) नाम्ना अग्नेयु भयः स्यात् । भा. १०।७।२३. • प्रतिप्रसवात् ऐन्द्र ब्रह्म आरत्ते नौशानयनात् । 'तत्रेऽगौ वषोपहन्तु ब्रह्मति, दक्षिणेऽगौ सुशानयन्' । ३।५।३।१४. • 'प्रतिप्रसवात् मन्थिनं ब्रूतेति' । (मन्थी ब्रह्मविरोधो ज्योतिष्टोमे) । वि. ३।७।१९. • प्रतिप्रसवात् वषाभयं करोति । हा च वषा सर्वं हुता इति सोपमानात् प्रतिप्रसवात् इदामयो नास्ति । के. (१०।७।८). • प्रतिप्रसवात् अर्घ्यो. वृषभं चातुर्मास्यगत-वरुणप्रसातेषु दक्षिणविहारे मन्त्रोच्चारण कार्यम् । १२।१।१।१८.

• प्रतिप्रसवात् मन्थाः अप्युपुं. वृषभुकरणीयाः पचन्प्रसातेषु दक्षिणविहारे । १२।१।१९. 'वरुणप्रसातेषु

दक्षिणविहारे' इत्यत्र दृष्टव्यम् । • प्रतिप्रसवात् अग्नीषोमीये पत्नी इदामयो नास्ति । हृदयाद्यनदान-कर्तृत्वं प्रतिप्रसवात् इति वसे प्रतिप्रसवात् अस्ति भयः इति शास्त्रदीपिका । तपश्चेऽपि नास्ति इति भाट्ट-दीपिका । के. १०।७।८.

• प्रतिप्रसवात् वषाभयपणात् । १०।७।८।२२। तथापि. अरण्यभ्यर्थो. कर्म प्रतिप्रसवात् करोति । तस्मात् अग्नीषोमीये पत्नी प्रतिप्रसवात्. दोषमद्यः स्यात् । इति पूर्व. पद्यः । चत्वाब्दः प्रपूर्वाधिकरणानुगतमैना-वरुणदृष्टान्तार्थः ।

अमशो वा कर्मभेदात् तस्याः सर्वप्रदानत्वात् । २३॥

तत्राब्द पूर्वपक्षचावर्तकः । प्रतिप्रसवात् अमद्यः स्यात् । अविद्यमानो भयो वस्य सः अमद्यः । कर्मभेदात् । प्रतिप्रसवात् वषा भयपति, वषाभयण च नाभ्युपुंमं । प्रतिप्रसवात्तरेव हि तत् कर्म विहितम् । तस्माद्ब्रह्माभावः । ननु वषाभेदेऽपि प्रतिप्रसवात् भयपत् । नेत्याह । तस्याः वषायाः सर्वप्रदानत्वात् सर्वैव वषा व्यसौ प्रदीयते, नास्ति तस्याः दोषः । सर्वव्याः प्रदान सर्वप्रदायम् । कर्मव्युत्पत्तेः प्रदानशब्द रह्यित्वा तेन सर्वान्यदस्य कर्मानाधिकरण-त्वात् दीक्षितु नैव समभति । तस्मात् इदो वा पुत्रदायो वा सोमोऽन स्वीनार्थः । तस्मात् प्रतिप्रसवात् अमद्यः इति सिद्धान्तः । के.

• प्रतिप्रसवः पत्नी भयो नास्ति । १०।७।८। २२-२३. मीको, घृ. ११३ 'अग्नीषोमीये पत्नी प्रतिप्रसवात्' इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

• प्रतिप्रसवात्तदयः अप्युपुंमिना अप्युपुंमिनाः धर्मितारः, न वृषभं कश्चित् । ३।७।१३.

• प्रतिप्रसवात्तुर्मन्त्रानुरागादयो होत्रकाः । (प्रतिप्रसवात् मेधावरुणः ब्राह्मणाच्छेरी पोता नेत्रा अच्छा-काकः आग्नीमः इति) । वि. ३।७।१०.

• प्रतिमा न प्रनायम् । 'श्रो मे भ्राता भयन्ता' इति प्रतिमाऽऽख्ये अग्निशायकवाच मानम् । तेन ऋषीणां प्रतिभया कर्माकर्म्मप्रमा इति वस्तवम् । मणि. घृ. ६२. • प्रतिमा नाम नियतसाधनान्निष्ठप्रिया-

प्रतिपत्त्यनुकूलः प्रहा । (यकदेदिमत्प्रतिदिमिति कणिका) ।
विधिः पृ. २४६. (व्यभिचारत् अर्थानिष्पत्त्यात्मकं
अनेकान्तिवलिङ्ग्यमूलं संवेदन प्रतिभा इति चेतिवत् ।
त्रय (एकदेदिनः) तु साध्यसाधनेतिवत् यथावच्छिन्नायाः
क्रियायाः प्रतिपत्तौ अनुकूलं तत्प्रतिपत्तया कर्म अनुष्ठान-
लक्षणे कर्तव्ये सहकारिणी कर्तव्यमिति प्रहा प्रतिभा-
मध्यगीभ्यहि । कणिका. पृ. २४६-२४७) ।

ॐ ' प्रतिभावश्च (पञ्चम्यास्तसिद्धि) पद्यन्ति
सर्वं प्रहावतां धियः ' इति न्यायः । ' प्रहा नव-
नानेनेप्यास्ति प्रतिभा मता ' । सर्वतोमुखी बुद्धिः
इति यावत् इति । स्पष्टार्थोऽयम् । साहस्री. १४५.

* ' प्रतिगन्वन्तरं चैव स्मृतिरन्या विधीयते । '
वा. १११।१० पृ. २०२.

● प्रतिपच्छति । विद्येभ्यः प्रतिपच्छति मापान् ।
प्रतिदान विनिमयः, प्रतिनिर्यातनम् । मणि. पृ. १३२.

● प्रतिपत्नः । सतो गुणान्तराधानम् । रूपरेण
उदकस्य उपस्तुद्धते । मणि. पृ. १२६.

● प्रतियोगिनि श्रुते अभुतप्रतियोगिकल्पनाऽनु-
पत्तिः । सु. पृ. ११९१.

● प्रतिवचनकार्ये ' व्यहृत् ' इति मन्त्रः, ' उ-
ह्यस्य ' इति प्रश्नकार्ये सोमस्ये, ज्योतिशोमे । के.
(मा. ३।५।१६।४२).

ॐ प्रतिपिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः । ६।
३।६।२० ॥

वरसाः कोत्रवा मापाः इति प्रतिपिद्ध इत्यं न प्रति
निधित्वेन श्रद्धाम् । हि यस्मात् अविशेषेण मापत्वा-
दिना कामान्पेनेन तच्छ्रुति निषेधश्रुतिः ' अपठिया वै
वरस्य कोत्रवा. ' ' अयशिया वै नया. ' इति ।
तस्मात् प्रागादि इत्यं न प्रतिनिधानम् । चकार.
देवताऽऽदिरष्टान्तरार्थः । यथा देवताऽऽश्रीना न कश्चिन्
प्रतिनिधि तथा मापादिकं न कस्यापि प्रतिनिधिरिति
सिद्धान्तः । के.

● प्रतिपिद्धानुष्ठाने अनिष्टापातः । के. (माट.
६।२।९).

* प्रतिपिद्धद्वयस्य मापादेः प्रतिनिधित्वात्प्रः ।
६।३।६,

● प्रतिषेधः । उपादानगतो हि प्रतिषेधः प्रत्ययं,
नाधिकारगतः । ऋजु. पृ. ३१.

● प्रतिषेधो द्विविधः प्रत्यक्षः कल्प्यश्च । प्रत्यक्षोऽपि
अनेकधा बध्यते । कल्प्योऽपि सप्तधा स्मृतिकल्पः,
आचारकल्पः, निषेधकल्पः, अर्थवादकल्पः, मन्त्र-
कल्पः, प्रायश्चित्तकल्पः, दण्डनकल्पश्चेति । तत्र स्मृति-
कल्पो यथा ' सधोना न परिणेषा ' इत्यादिः । आचार-
कल्पो यथा हरिवातस्परिणामयिते काले पारशनिषेधः ।
निषेधकल्पो यथा विशिष्टनिषेधान् विदोषनिषेधः । अर्थ-
वादकल्पो द्विविधः स्वतन्त्रार्थवादकल्पः, विष्यन्तरक्षेप
र्थवादकल्पश्च । आद्योऽपि द्विविधः दोषार्थवादकल्पः,
सिद्धवर्तीतनार्थवादकल्पश्च । आद्यो यथा स्मृतः ' मिष्या-
ऽमिष्यन्ते दोषो हि समो भूतनादिनः । मिष्याऽमिष्यन्-
दोषो च समादत्ते मृषा वदन् ॥ ' इति । द्वितीयो यथा
अग्निहोत्रप्रकरणे ' तस्माद्दत्तं चात दद्यात्प्रीतं दुहति '
इति । चात वत् अनुकल्पहीनत्वं तदनन्तरं दत्तत्रयं गौर्न
दोह्या इति सिद्धवर्तीतनार्थवादाऽनुपपत्त्या निषेधः कल्प्यते,
' यदग्नेयोऽष्टाक्षपालोऽमावास्याया पीर्णमास्या चाप्युद्धो
मवति ' इति विधिवत् इति । विष्यन्तरक्षेपार्थवाद
कल्पो यथा ' तस्मादापयमेवाभीयात् ' इति विधिशेषेण
' न वा एते मापान् हविर्गृह्णन्ति ' इत्यनेन मापनिषेधः
कल्प्यते, ' उपरि हि देवेभ्यो धारयति ' इति विधिवत् ।
मन्त्रकल्प्योऽपि निषेधो विधिवत् द्विधा, मन्त्रप्रत्ययैव
ननुचवर्तमानापदेशस्य निषेधत्वकल्पनात्, निषेधशुल्क-
याकान्तरकल्पनात् । आद्योदहणं मृग्यम् । द्वितीयो यथा
' मोषमत्र जिन्दते अप्येवाः ' इति । प्रायश्चित्तकल्पो
यथा ' तदाहुर्यं आहिलिपरिदिं एतन्नात्र शशीयात्, य
तत्र प्रायश्चित्तिरिति, सोऽग्नये तनुमतेऽष्टाक्षपालं पुष्टेऽग्नये
निर्वपेत् ' इति । दण्डकल्पो यथा कर्मप्रदीपे ' व-
नीयेऽहि सोमश्चाकण्या दिशि हृषते । तत्र न्याद्वि-
मिर्हृत्वा दण्डं दद्याद् द्विवात्ये ॥ ' इति । नेत्र पश्या,
ऋषियमावात् । अत्र च पूर्वदिने अन्वापने दण्ड-
विधिरिव कल्प्यं, तेन तु निषेधः कल्प्यते इति ।

निषेधः स्मृत्यादिकल्पोऽपि यथासमर्प जातिव्यक्ति-
गुणक्रियाविपर्ययेन चतुर्विधः । तथाचो यथा श्राद्धे
चण्डादिनिषेधः । मरीचिः ' कुरुद्रव्याक्षणकाः श्राद्धे न
देयाश्चैव कोदवाः । ' इति । न्यक्तिनिषेधो यथा श्राद्ध एव
सोप्यादिनिषेधः । याज्ञवल्क्यः ' योगी क्षीनातिरिच्छाङ्गः
फलः पौनर्भवस्तथा । ' इति । रोप्यादिसम्बन्धयोगिकत्वात्
(न्यक्तिवाचकत्वम्) । गुणनिषेधो यथा मरीचिः
' कट्टुनामि च सर्वाणि विस्वामि तथैव च । ' इति ।
श्रियानिषेधो यथा वृद्धमनु ' ऋतुकाले निपुणो वा नैव
मच्छेत् क्विय क्वचित् । ' इति ।

निषेधः स्मार्तादिः पुनर्द्विविधः इत्यर्थः पुरुषार्थश्च ।
तथाचो यथा उक्त एव चतुर्विधः । पुरुषार्थोऽपि जाति-
द्रव्यगुणक्रियानिषेधभेदेन चतुर्विधः । तत्र पुरुषार्थो
जातिनिषेधो यथा मन्वृष्टादिनिषेधः । यथा हि मोजना-
मित प्रादुर्गुणत्वं विधीयते न भोजनम्, एवमपि
भक्षणाभित मन्वृष्टेव निषिध्यते न मखणम् । पुरु-
षार्थो द्रव्यनिषेधो यथा ' जच्छिष्टं न भक्षयेत् ' इति ।
सच्छिष्टशब्दस्य योगिच्छेदेन द्रव्यवाचित्वात् । पुरुषार्थो
गुणनिषेधो यथा ' नृकं न मखयेत् ' इति । कल्पपरि-
चागब्रह्मरत्नस्य द्रव्यशब्दार्थत्वात् । पुरुषार्थः क्रिया-
निषेधो यथा स्मार्तः, मनुः ' गुण वै मन्मथाना पाप्मा
न मन्मथुष्यते । तस्माद् ब्राह्मणराजन्वी वैश्यश्च न गुण
पिबेत् ॥ ' इति ।

निषेधः स्मार्तादिः पुनर्द्विविधः । अदृष्टार्थो दृष्टा-
र्थश्च । पूर्वोदाहृतः सर्वोऽपि अदृष्टार्थ एव । दृष्टार्थो यथा
पिपादे ' अतोमिणी ' इत्यादिः । तदुक्त विज्ञानेश्वरेण
' योगिष्पारिषु तु दृष्टसिरोध एव ' इति ।

निषेधः स्मार्तादिः पुरुषार्थोऽपि द्विविधः । पुरुषार्थ-
मात्रविपर्ययः कर्तव्यमात्रविपर्ययश्च । आद्यो यथा श्राद्ध-
वत्तादौ नैपुनादिनिषेधः । द्वितीयो यथा श्राद्धे विहित-
स्यामि मागम्य निषेधः । ' अक्षत (कन्या)
गोपशुभेव श्राद्धे माणं तथा मणु । देवस्य च शुभोत्पत्तिः
करो पञ्च विपदंयेत् ॥ ' इति निगमः । तथा ' घामिं
पैव पिपागो ' इति । पुरुषार्थस्तु स्मार्तदिनिषेधः एक-
विध एव पुरुषार्थमात्रविपर्यय इति ।

पुरुषार्थमात्रविपर्ययः पुरुषार्थनिषेधो द्विविधः रग-
धासविपर्ययः विधिमात्रविपर्ययश्च । आद्यो यथा ददा-
हृतो मगवः सुगनिषेधः । द्वितीयो यथा पठे ' तस्य
कावहुक्तम् ० ' इत्यधिकरणे (६।१।१२४) त्रिया
अध्ययननिषेधः इति ।

प्रत्यक्षो निषेधः श्रोतः, सोऽपि चतुर्विधः जातिनिषेधः,
व्यक्तिनिषेधः, गुणनिषेधः, क्रियानिषेधश्चेति । तत्र जाति-
निषेधो यथा ' तस्माद् बहिषि रजतं न देयम् ' इति ।
व्यक्तिनिषेधः श्रोतो यथा ' नाशोमपाजी सनयेत् ' इति ।
अशोमपाविपर्ययस्य योगिकत्वात् । कर्तृनिषेध एव चाप्यत्र,
न क्रियानिषेधः, तथाचै विहितक्रियानिषेधत्वात् जैत्रेव
विकल्पसिद्धौ दशमे ' तद्दु समेऽपनयेत् ' इति प्रति-
प्रसवभेदेन विकल्पोक्तिरयुक्ता स्यात् । गुणनिषेधः श्रोतो
यथा पठे सप्तमपादे (अधि० १०) आवासे ' एवा देया
..... द्वादश देवाः ' इत्यादि विधाय ' अपरिदमितं
देयम् ' इति । तत्र पूर्वपक्षित अयं पूर्वोक्तव्यवसंरथाप्रति-
षेध इति । स्थित्योदाहरणं तु सूर्यम् । त्रियानिषेधः
श्रोतो यथा ' नानिखने षोडशिनं दक्षति ' इति ।

श्रोतो निषेधः पुनर्द्विविधः कर्तव्यं, पुरुषार्थश्च । तत्र
पूर्वोदाहृतश्चतुर्विधोऽपि इत्यर्थः । पुरुषार्थोऽपि जाति-
द्रव्यगुणक्रियानिषेधभेदेन चतुर्विधः । तत्र पुरुषार्थो
जातिनिषेधो यथा अनारत्याम्नातः ' न कष्टस्य मयदेव
दृष्टानं न यञ्जन्म् ' इति । अत्रापि जातिमात्रनिषेधो
मन्वृष्टनिषेधोक्तयुक्त्या । द्रव्यनिषेधः प्रत्यक्षो यथा ' न
मन्वृष्टसक्तता तद् संवेदेत् ' इति, मन्वृष्टस्य द्रव्यस्य
योगिकत्वात् । गुणनिषेधो पुरुषार्थः प्रत्यक्षो यथा ' रज-
स्वत्याग्रनेपु न एवैव पाशेय पिबेत् ' इति परिमाण-
निषेधः । पुरुषार्थं श्रौतः क्रियानिषेधो यथा ' न द्विस्थात्
सर्वो भूतानि ' इति नमूदीकया वर्तितकृतोक्तः ।
प्रत्यक्ष निषेधः सर्वोऽपि अदृष्टार्थ एव, दृष्टार्थस्तु
नारत्येव ।

श्रोतो निषेधः कर्तव्यः श्रिविधः पुरुषार्थमात्रविपर्ययः
कर्तव्यमात्रविपर्ययः समविपर्ययश्च । आद्योऽपि
द्विविधः रगधासविपर्ययो विधिमात्रविपर्ययश्च । तथाचो
यथा ' मनुष्यामश्वमहादिपुरुषार्थमपि भिजः । प्रति-

पेषः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥' इति व्याकरण-
धिकरणे उक्तः (वार्तिक वृ. २८४) । निधिप्राप्त
पुरुषार्थमात्रविषयः क्रत्वर्थो निषेधो यथा 'दाक्षितो न
ददाति न कुरोति' इति । नरत्वर्यमानविषयकः बधो-
दाहृत एव 'नातिराते षोडशिन गृह्णाति' इति ।
नरत्वर्यपुरुषार्थोपविषयकः क्रत्वर्थः श्रौते निषेधो यथा
दशरूपीमाहाङ्ग 'नानृत वदेत्' इति । प्रतिषेधोऽपि
'ग्रीहिर्मिष्ये' इति सकल्प्य यवैरीचानस्य यस्मत् ग्रीहि-
चकत्पर्ययमनृतं क्रत्वर्थं प्रपञ्चेत् तद्विषयोऽपि भवति,
भजति च पुरुषार्थसागप्राप्तानृतवदनविषयेऽपि इत्युक्तं
दृवीये 'अकर्म क्रतुसमुक्तं सयोगान्निस्तान्वाः स्यात् ।'
(३।१।४।१२) इत्यत्र । पुरुषार्थस्य श्रौतनिषेध
प्रकविध एव पुरुषार्थमात्रविषय इति । क्रत्वर्थमात्र-
विषयकस्य पुरुषार्थो निषेधो नास्त्येव, उदाहरणसाग-
वात् । स हि अनारम्भाधीतोऽपि न पुरुषार्थः कृत्-
वस्तुनामत्रज्ञात् । नरत्वर्यस्य युक्तः 'नल्ययमिचारिक्रत्वर्थ-
निषेधस्य क्रतोरङ्गमिष्टः ।

पुरुषार्थमानविषयकः पुरुषार्थः श्रौतनिषेधोऽपि
द्विभिः सागप्राप्तविषयो विधिप्राप्तविषयश्च । आचो यथा
'न हिंसात् सर्वा भूतानि' इति । तथा 'न वल्कल
अशयेत्' 'तस्मात्पुत्रो नोपशृणु' इत्येते सागप्राप्त-
कृत्प्रत्ययपूर्वोपसर्जननिषेधौ पुरुषार्थौ । द्वितीयो यथा
अतोमयाजिनः सान्नाय्यनिषेध । तौऽपि क्रतूनिषेधेन
फलितः ।

प्रतिषेधः पुनरपि षोडा सामान्यप्रतिषेधः, विशेष-
प्रतिषेधः, प्रतिप्रसरूपः प्रतिषेधः, अम्यनुशास्त्र-
प्रतिषेध, उपलहाररूपः प्रतिषेधः, व्यनयारूपः
प्रतिषेधश्चेति । तथाचो यथा 'न हिंसात् सर्वा भूतानि'
इति । द्वितीयो यथा 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इति ।
तृतीयो यथा 'न हिंसात्' इत्यस्य 'गा न हन्यात्'
इत्यस्य वा 'गौरुद्रव्यः' इति वाच्ये प्रसक्ते पुनः कलौ
प्रतिप्रसरः 'अथवा गोपशृणु' इति । अम्यनुशास्त्र-
प्रतिषेधो यथा 'एष क्रमः एतत्कर्म' इति ऐतरेये
द्वितीयोऽप्येते 'तस्मात् काल एव दद्यात् काले न
दद्यात्' इति । अत्र काले दारिद्र्याद्यवस्थारूपे न दद्यात्

इति न दाने दोषः प्रतिपाद्यते, नहि भोजनमात्रवर्षात-
यतोऽपि अतिव्यायायमाने तस्मै तद्दद्यात् स्वयमनघनं
कुर्वतोऽपि दोषो युज्यते, तथाचै 'सकनुप्रथस्य वो
विप्रा न वसः सहयो मतः ।' इत्याद्युपास्याननिषेधात् ।
तस्मात् 'काले न दद्यात्' इति अम्यनुशास्त्रे इति
तनाददत् ईषदोष इति । उपलहाररूपः प्रतिषेधो यथा
'मृतःपुत्रमन नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।' इति
सामान्यनिषेधः, 'वृषभू चितिं समाह्वय न शिप्रा
गन्तुमर्हति ।' इत्यनेन विशेषे उपलक्षिते । क्रत्वर्थो
दाहरण तु हेमाद्रौ षैठीनसिः 'धृन्वाक्रनालिकारोर्वीच-
कुमुम्भारमन्तमाधेति शकानामभयः ।' इति । तदिदं
धृन्वाक्रनामान्यनिषेधकम् । 'कण्टक श्वेतवृत्ताक दृग्भाण्ड
च विवर्जयेत्' इति देवलवचनेन विशेषे उपलक्षिते ।

व्यतिषेधः प्रतिषेधोऽपि सप्तमः, देवतः, वापतः,
कर्तृताः, कर्मताः, निमित्तताः, सकार्यताः, फलत्वेति ।
तत्र देवतो व्यवस्थितो निषेधो यथा 'वृष्णपथादिकं मया
नाह्नीकुर्वन्ति के चन । येऽपीच्छन्ति न तेषामपीधो
निन्वस्य दक्षिणे ॥' इति त्रिकाण्डमण्डने । कालो
व्यवस्थितो निषेधो यथा 'सांप्रातर्दिवातीनामनन प्रति-
चोदितम् । नाभरान् भोजनं कुर्यात्' इति । कर्तृतो
व्यवस्थितो निषेधो यथा 'नातोमयाजी सन्वेत्' इति ।
कर्मतो व्यवस्थितो निषेधो यथा काशीयसूत्रे 'प्रवा-
नामस्य नवसप्तदशारुतोऽतिरात्रो नाम प्रथमः, ज्येष्ठस्य
ज्येष्ठिनेदस्य विपुत्रात्तम द्वितीयः । अतुम्यवतो गौर्नाम
तृतीयः, स्वर्गनामस्य आमशादिनो वा आतुर्नाम चतुर्थः,
शुद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमातिरात्रो नाम पञ्चमः, पशुकामस्य
विश्वजिदतिरात्रो नाम षष्ठः, ब्रह्मवैवसिकामस्य त्रिकुटि-
रात्रो नाम सप्तमः, वीर्यनामस्य षडशरातिरात्रो नाम
अष्टमः, अज्ञानकामस्य सप्तदशरातिरात्रो नाम नवमः,
पतिशक्त्यामस्य एकविंशतिरात्रो नाम दशमः, अतोयान्ति-
रात्रो नाम एकादशः, ...अभिजिदतिरात्रो नाम द्वाद-
शमः, अथवा द्वादशः, सर्वस्वोमातिरात्रो नाम दुष्युतः, नयोदशः,
इति शोधोदारातिरात्रात् वक्ष्यमाणान् । 'शोधोदारातिरात्रः'
इत्युपक्रम्य 'तेषां चत्वारोऽपोहशिकाः प्रथमाः' इति इत्येन
चतुर्थैव व्यवस्थितः षोडशनिषेधः इति । निमित्तत्वे

व्यवस्थितो निषेधो यथा 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोऽन्यत्र मूलके ।' इति, गहोः मूलशब्दान्तर अन्वयस्तोके स्मार्त-कर्मपरित्यागः इत्यभि अर्थाश्रयणात् । ननु अस्मार्थान्तरं पूर्वमुक्तं (भा. घृ. १६ पं. ३-४) , सताम्, तथापि श्रवणद्वयवचनस्य अन्वयान्तरगतवाक्यद्वयवलेन तादर्थ्यप्रहात् अन्वयान्तरव्यत्यागिरोधात् हेमाद्रिणा तथा व्याख्यातम् । सत्कारणतो व्यवस्थितो निषेधो यथा आध्यायनसूत्रे होम्यद्वैतम् 'परिस्वीर्ये' इति सर्वत्र परिस्वार्णं विधाय 'कृताकृतमायवहोमेपु परिस्वार्णम्' इति अङ्गनगब्देन निषेधः अन्यत्र व्यक्तस्था उक्तः । फलतो व्यवस्थितो निषेधो यथा 'नो न्नादगायावगुरेत् सं शक्तेन यातयात्, यो निहनेत् षट्श्रेण, यो लोहितं कुर्वात् याचत प्रमूढ्य पांन्त् संगृह्येवात् चापतः सक्तपदान् दुर्बलं लोकं न प्रेजानीयान् तस्मान् ब्राह्मणापावगुरेत्, न इन्शात्, न श्लेहितं कुर्वात्' इति । निषेधकालान्वये हि निषेध-कल्पति, तेतु चान् निषेधा न्यरखिताः ।

सामान्यनिषेधः पञ्चविधोऽपि चापं श्रौतस्मार्तदिभेदेन प्रत्यक्षकल्प्यभेदमिच्छः । तस्मन्नास्मानिः यथाममद श्रौत-स्मार्तोदाहरणानि उक्तानि । तथा कृतवर्षपुरुषान्येववयोऽपि सामान्यदिपद्मनिषेधेषु संभवात् यथाममं श्रवण-पुरुषार्थोदाहरणान्यपि क्वचित् कानि किदुक्तानि । इतरणि अपि नृप्याणि ।

श्रवणक्रियायाः प्रतिषेधः इति प्रतिषेधभेदः श्रौतः स्मार्तो वा सः पूर्वमुक्तः सोऽपि प्रत्यक्षक्रियायां पोष्य-विधानात् पोष्यविधेः । तथाहि प्रकृतौ विकृतौ अप्रकृति-विकृत्यामके च कर्मणि समानविषयो निषेधो यथा 'श्रद्धानीतैः श्रवणैः कर्म कुर्वन् पतत्यथः ।' इति सर्वत्र उपदिष्टकुण्डे तु निषेधः । तथा आण्डुपकरक-क्रियानिषेधः सनिस्वर्षकारकक्रियानिषेधः । तथायोऽपि त्रिविधः प्रकृतिगतः, विकृतिगतः, अपूर्वकर्मगतश्च । तत्रायो यथा 'ना प्रथमपरे प्रवृत्त्यात्' इति । विकृति-गतोऽपि द्विविधः, अतिदिष्टविषयः अतिदिष्टविषयश्च । आयो यथा, 'न वो पयो कपोति' इति आन्वयगत-निषेधः । वैकृतोपदिष्टाण्डुपकरकविषयो निषेधो यथा चानीयसूत्रे 'अग्नीषोर्भावे पयो' 'स्वाहा देवेभ्यः'

'देवेभ्यः स्वाहा', इतिमन्त्राभ्यां परिवपशये आहुती आरादुपकारिके उच्यतेपूर्वाभिरकालोपनिषात् 'न चैते जुहोति' इति निषिद्धे । अपूर्वकर्मणि उपदिष्टाण्डुप-कारकक्रियानिषेधो यथा अन्वयधेये कारन्तीयादिस्म-गानं निषिध्यते 'न ब्रह्मा सामानि ग्रायति' इति । अत्र ब्रह्मणः सामगानस्वामानेः अनुवादमानत्वात् साम-गानानिषेधात् निरतं सामगानं, इत्याद्यद्वय अनुवाद-मानस्य आनर्थक्यात् सामगाननिषेध एवायम्, ब्रह्म-शब्दस्य ब्राह्मणपरोऽनुवादः इत्युक्तं दशमे (१०।८। ६।९-११) ।

संनिपत्योपस्वरकृतिनानिषेधोऽपि त्रिविधः । प्रकृति-गतः, विकृतिगतः, अप्रकृतिविकृत्यामकर्मगतश्च । प्रकृतिगतविषयिः अतिदिष्टविषयोऽपि त्रिविधः अष्टा-शयनिषयः, दृष्टार्थविषयश्च ।

दृष्टार्थविषयोऽपि त्रिविधः प्रतिपत्तिभिरान्वयस्वर-विषयः, प्रतिपत्तिविषयश्च । अपूर्वकर्मगतोऽपि एवमेव त्रिविधः, विकृतिगतोऽपि एवमेव त्रिविधः । स तु त्रिविधोऽपि विकृतिगतो निषेधः पुनर्द्विविधः उपदिष्टविषयः अतिदिष्टविषयश्च ।

उद्वेवं द्वादश निषेधभेदाः सिद्धाः । तेषां तु द्वा-दशाना उदाहरणानि द्वादश उच्यन्ते । तत्र (१) प्रकृति-गतविषयविषयविषयानिषेधो यथा 'मनुष्ये च सोमे च अस्तु प्राणाहुतीषु च । नोऽपिष्टो भवति द्विजः' इति सोमे पुंशुद्वयपर्यन्तेन अष्टाशेषे संनिपातान् आचमनस्य निषेधः । (२) प्रकृतिगतविषयविषयविषयविषयविषय-संनिपातिसंनिपातनिषेधो यथा अग्निहोत्रहोत्रे 'हुते 'अग्नि-मुपविष्टे' इति विधाय 'उत्समोपविष्टे' इति श्रुत-पथे दृष्टार्थसंस्कारकसंनिपातस्य अन्वयान्तरनिषेधः । (३) प्रकृतिगतविषयविषयनिषेधो यथा 'अग्निहोत्रहोत्राश्च वेदः' इति वक्तुं निषेधः । (४) अप्रकृतिविकृत्या-त्मककर्मगतविषयविषयविषयविषयानिषेधो यथा फातीये 'कृतुनस्यसंभवात्सामवचनचानुप्यारपरागणेऽप्युर्वाभा-न्यास्ममगदापरंशोर्न वा कुर्वात्' इति वचननिषेध आचाने । (५) अप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मगतवि-पत्तिव्यतिरिक्तदृष्टार्थसंनिपातविकृतिक्रियानिषेधो यथा अन-

वृत्तेः कर्त्तव्यसूत्रगत एव उच्यते पदार्थरक्षणार्थत्वेन
 दृष्टांशस्य कृत्वादिभ्यो चागणस्य निषेधः । (६)
 अत्र कृत्वादिभ्यो कर्त्तव्यसूत्रप्रतिषेधो यथा 'आहि-
 ताग्निमिदं हन्ति यज्ञपानैश्च' इत्याद्यानर्त्तुसंस्कार-
 तन्त्रोत्तरप्रतिषेधो विहितः, तस्य आगमहन्ते निषेधो
 भविष्योत्तरे 'खेच्छन्ना मरण विप्रात्' इत्यादिना
 आगमध्यायीनुक्त्या 'न तेषां म्नामनस्कारौ' इति
 संस्कारशब्देन दाहो निषिद्धः । (७) विहृतिगणो-
 दिष्टादृष्टायेषु निषेधो यथा अतिराने षोडश-
 अत्र निषेधः । (८) विहृतिगणदृष्टायेषु प्रतिषेधो वि-
 रिक्तनिषेधो यथा शतपथीयः पूर्वोक्तः
 अग्नीषोमीयस्यो विहितस्याग्निमन्थनस्य निषेधः 'नाग्नि-
 मन्थेत्' इति । (९) विहृतिगणोपदिष्टप्रतिषेध-
 निषेधो यथा भागावदानानि 'कलेम ब्रह्मणे, प्लिहं यज्ञ-
 मानाथ, पुंशतनमभ्यवे' इत्यादीनि, 'दानि अनारम्य-
 निहितानि अग्नीषोमीयानाथानि' इति वर्षोक्तेः, पुन-
 स्तोत्रोक्तम् 'शाण्वातरे अग्नीषोमीयप्रतिषेधात् विचार-
 पशुपुगच्छन्ति' इति, तेन निरुद्धे उपदेशादेव प्रातानि,
 तेषां निरुद्धे एव निषेधः, शतपथे 'कलेमप्लीहाच्छुभी-
 पुरीतान् चेच्छन्' इति अत एव तत्र विकल्पः इति ।
 (१०) विहृतिगणनिदिष्टादृष्टायेषु निषेधो यथा
 वाजसनेयिस्मिन् पूर्णमासविहितेन समवेपु क्षि-
 होमरूपेण्यग्नि शैशम्यकहोमेषु शतपथे श्रुते 'ते वा अथाः
 स्युः' 'तस्मात्तन्ना एव स्युः' इति च, षोडशं प्राह-
 तस्याप्रथम निषेधः । अत एव तन्मूलकं कात्यायनसूत्रं
 'अतान् वा' इति । (११) अतिदिष्टदृष्टायेषु नि-
 षेधो यथा 'पूषति वा एतद्वेपोऽधरं येदेनूहति,
 तस्मात्त्वं नोदेत्' इत्युच्यते यथा 'साह्यनमनुनास्य-
 युरनिषेधः' । (१२) विहृतिगणनिदिष्टप्रतिषेध-
 निषेधो यथा शतपथे विधायाम् 'तानुवहृषैश्चाग्निमन्ति,
 न प्राथन्ति' इति मन्थस्य इतोराहानान्तरं अत्रमानो
 विषाय प्रयत्नं निषिद्धम् ।

प्रतिषेधः पुनः प्रत्येकं पदविषयं दिव्येभ्यो ह्युच्यते यथा-
 पयमन्वकारमेतान् । प्रतिषेधः पुनः द्विवचनः श्रौत-
 स्तर्कश्च । श्रौतः प्रतिषेधे 'न च श्रुतिरिति

मृषात्' इति । श्रौतः प्रतिषेधे लोट् मृष्यः । श्रौतः
 प्रतिषेधे कृत्यो यथा 'तस्माद् बर्हिषि रजतं न देस्य'
 इति । श्रौतः प्रतिषेधे पञ्चमलकारो यथा 'न सत्तुगति'
 'दीक्षितो न जुहोति' इत्यादि । श्रौतः प्रतिषेधे तैत्तिरीयस्य
 यथा 'तस्माद् ब्राह्मणेन न ग्लेच्छिज्जने' इति । केन
 'नापगादे' नापगाहितव्यं इति काशिकायाम् । एव
 केन्यत्वनो मृष्यो । वाल. पृ. २९-४०.

● प्रतिषेधः 'न ब्राह्मणायावतुरेत्' इत्यादिः नरक-
 परिहारार्थः । वा. ३।४।६।१७, ● प्रतिषेधः । नहि
 पदर्थे कर्मणि यो नियमप्रतिषेधो तत्रैव केनो तदर्थो
 भवति । तथाहि, 'स्युपययमांसभक्ष्यादिपुरुषार्थमपि
 श्रितः । प्रतिषेधः श्रुतोरङ्गमिष्ट, प्रकरणाश्रयान् ॥
 ऋषयर्थान् स्यादिरात्रेणा वीर्यसिद्धिर्विधानतः ।
 भोजनान् चाप्यतिथ्यर्थोऽप्यं दातुसंश्रितम् ॥'
 अतश्च पर्यायकारणाश्रितानि नियमप्रतिषेधो न्यप्योक्त-
 काङ्क्षेलायां सतिदिष्टपुरुषप्रधानो विरायेते । १।१।८।
 २७ पृ. १८४. ● प्रतिषेधो नित्यानुवादः असति शब्दे
 'नान्तरिक्षे न रिति' इत्यादिः । भा. १।२।१।८.
 ● प्रतिषेधः पाषाणिरनैवति । 'नान्तं वदेत्' इत्यादिः ।
 वा. ३।४।४।३ पृ. ९११. ● प्रतिषेधः प्रदेसोऽन-
 र्म्यविधाने च प्रातप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात्
 (१०।८।१।१२) इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'अर्थप्रात-
 रिति चेत्' (२) इत्यनेन अर्थप्रातपुराणानादिनिषेधे
 विकल्पान्नापत्तिरप्युक्तप्रातनिषेधेऽपि अनापत्तिमायदन्त्य
 'न तुल्येदेतत्वात्' (३) इत्यनेन वैपर्यं वक्ष्यति । सु.
 पृ. १३९३.

● प्रतिषेधः प्रदेसोऽनारम्यविधाने च प्रात-
 प्रतिषिद्धत्वाद् विकल्पः स्यात् । १०।८।१।११॥
 प्रदेसः उपदेशः । चोदकेन उपदिष्टे वरते, 'न
 होतारं वृणीते नार्थयम्' इति महाभितृष्ये प्रतिषेधः
 श्रुते । तथा अनारम्यविधानेन प्राते वैवत्रामहम्ये
 'ननुवागेषु येवत्रामहं करोति' इति प्रतिषेधः श्रुते ।
 षोडशं प्रदेसो चोदकेनोपदेशो अनारम्यविधाने च श्रु-
 त्वात् प्रतिषेधः विकल्पः स्यात् विकल्पितः स्यात् प्रात-
 प्रतिषिद्धत्वात् । प्रमाणेन श्रुतत्वात् प्रमाणेन च प्रति-

पिद्धयात् । उस्मान् साकमेपेयु महापितृषो होशार्थे-
यणस्य अनुयायेषु येयनामहस्य च 'विक्रसः स्यात् इति
पूर्वः पक्षः ।

अर्थप्राप्तयदिति चेत् । २ ॥

सिद्धान्तां शङ्कते । अर्थप्राप्तयत् स्यात् । यथा लोके
अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो भवति, 'न विप भवति' इत्य-
ह्यसौ तस्यार्थस्य अक्रिये भवति, न विक्रयः । तेन
मन्यामहे विधिप्रतिषेधसौ, प्रतिषेधो क्लीयात् इति ।
तसावक्रियेभ्य अनुयायेषु येयनामहस्य महापितृषो च
होशार्थेयणस्य । इति चेत् सिद्धान्तां नूयान् ।

न तुल्यहेतुत्याहुर्भव्यं शब्दलक्षणम् । ३ ॥

पूर्वपत्नी उच्यते । सिद्धान्तिना यदुक्तम्, नत्र ।
प्रातिप्रतिषेधस्योस्तुल्यहेतुत्वात् तुल्यप्रमाणकत्वात् । तुल्य-
हेतुत्वमेव विवृणोति, उभयोः प्रातिषेध प्रतिषेधश्च शब्द-
लक्षणम् । 'येयनामहं त्येति' 'नानुयायेषु' इति
नत्र एव उभयोर्लक्षणं प्रमाणम् । उस्मान् महापितृ-
षो होशार्थेयणस्य अनुयायेषु च येयनामहस्य
विक्रय एवेति ।

अपितु वान्यस्योपः स्वादन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् । ४ ॥

सिद्धान्त्याते । अपितु इति पक्षसावृत्तिः । न
विक्रयः । नानुयायेषु इति न-शब्दः साकशोपः साकस्य
साकशेदस्य अनुयायनस्य स्येप. स्यात्, न
हु कयोनिघञस्य सेप. । नानुयायेषु अनुयायनविधेयु
इत्यर्थः । तथा च अत्रलो नन् न प्रतिषेधास्यैकः किन्तु
पुंसस्यैकः शब्दोन्मात्रप्रमाणनी । विकल्पस्य अन्त्याय्य-
त्वात् । ननः कयोनिघञ् अल्पे स्वीकृते विधिलिपेकस्या
विकल्पः स्वीकार्यः स्यात् । स चाश्वोपेदुष्टत्वात् अन्त्याय्यः ।
एतम् 'न होवार कृणीते' इत्यभाषि होदृमिच ऋत्विच
कृणीते इत्यर्थः । तस्मात् विकल्पप्रयत्नो मा भूत् इति
तत्पत्तनस्यैकमनुयायनविधेयं विधीना क्रोति, कृणीते
इत्यादीना एवदेशः स्यात् । एवं च अत्रलो नन् न
निषेधास्यैकः किन्तु पुंसस्यैकः इति प्रतिषेधामावात्
न विकल्पप्रयत्नः । इति पुंसस्यैकविधिरिति सिद्धान्तः । के.

● 'प्रतिषेधः प्रदेसो अनादन्त्यनिधाने च प्राप्तयति-
पिद्धत्वाद् विकल्पः स्यात्' । यस्य शास्त्राद्वेत् प्रातिनिधि,
तस्य प्रातिपत्तनस्यनुयाय प्रतिषेधासमवायत् अवश्यं प्रति-
षेधेनैव तद्विधयोऽपि निधिर्होतीत्यर्थः । स चेदद्वैतज्ञः
शास्त्रावविशेषात् तुल्यनल्दन्तम् । अतः सर्वथा अतिराने
विकल्पेन भवितव्यम् । तस्मात् द्विषत्वात् उपदेशानि-
वेद्यस्य प्रातिपत्तनस्यैव स्यात् प्रवृत्त्यर्थेन यदिति (इति
सूत्रार्थः) । या. ३।३।१।३३ पृ. ८७९, ● तु
अत्यन्तदुर्गोऽपि विधिः तदधीनामप्यलोमेन प्रतिषेधेन
तुल्यत्वमेव भवति इति 'प्रतिषेधः प्रदेसोऽनादन्त्य-
निधाने च' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्रम्, यस्य शास्त्र-
मन्तरेण अप्रातिपत्ति, तनेतदेवम् । यत् पुनः
अर्थप्राप्तं निषिष्यते, तत्र निष्यन्त्यनुयाये लक्ष्या-
त्मानः प्रतिषेधा कर्त्तव्यो भवति इति तत्रैव वक्ष्यते
'अर्थप्राप्तयदिति चेत्' इति । १।२।१।२ पृ. १०७,
● प्रतिषेधः प्रातिपूर्वकः । ४।३।३।३ पृ. ११९८.
● प्रतिषेधः वाच्ये प्रमाणम् । सगि. पृ. १३. ● प्रति-
षेधः शोदशिश्रमस्यतिराने । १।०।१।३६. ● प्रथकस्य
च प्रतिषेधो न्याय्यः (न अप्रथकस्य) । भा. ६।७।
१२।२७. ● यस्य च प्रतिषेधः तस्य निमित्ते प्रातिपत्तं
प्रवृत्त्य इव (यस्य पुरुषस्य प्रतिषेधोऽङ्गं तस्य प्रातिषेधा-
विकल्पस्ये निमित्ते सति प्रतीसाधनेष्वथा प्रायश्चित्तविधानं
ब्रह्महत्यादिषु युज्यते) । तुम्. ९।३।४।९ पृ. १७४८.
● विधिप्रतिषेधस्योः प्रतिषेधो क्लीयात् । प्राति हि विधौ
प्रतिषेधो भवति । येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते, तस्य
वाचक भवति । भा. १।०।१।२. ● विधिप्रतिषेधौ
वार्त्तमानस्यैव साक्षात् विपयीभूतः, तद्द्वारा तु वदि-
शेषयानि कारवृत्ति । वाल. पृ. ७४. ● प्रतिषेधेन
प्रवृत्तिविज्ञापयोः यथा 'न विपयिरेति ब्रूयात्, एत
कृतोद्रेयम्' इति । भा. १।०।१।२ पृ. १९०८ ।
गिर्यस्य प्रतिषिध्यमानस्य क्व वार्त्त वक्ष्यते, तत्र
इत्यपदं निधीयते । तुम्.

● प्रतिषेधाद्योर्ध्वमनुयायेद्वेः । ६।१।१।४२२।
उच्येतिहोमे अवस्यत्वात् टर्ध्वं वा उद्वहानीयायाः
इतिः अविपयानामपि अविहोमहोमानां प्रतिहोमो न

विवृते इति चकारेण पदवपस्यानुकृतिः । प्रतिषेधात् ' एताव पुनउपेयमनिउद्रेवा अत्रिहोने होवन्म ' इति प्रागुद्वतर्णान्यायोः होमस्य प्रतिषेधान् । इति लिङ्गान्तः । के.

● प्रतिषेधस्य अतिउदोषकरत्नम् । इदविपरिती चानिउम्, यप्रदा यथेउम्, तद्विपरिते तदा वसानियं भवति । शा. ३।४।८ पृ. २६५. ● प्रतिषेधस्य अर्थ-वपद्वन्वस्य भुवायोपस्य अर्थवदक्ष्यकचन् । सु. पृ. ४१, ७ प्रतिषेधस्य निन्द्या अविनाम्भान् अनवरदशनेन अन्तरदनुमाच वाक्यं पूरितयम् । पृ. ४१.

● प्रतिषेधस्य नियमानुष्ठानात् पुरुषस्य अट्टलिङ्गिः । भा. १०।६।१२।३३. ● प्रतिषेधस्य (परी) आन्तमाग-प्रतिषेधस्यार्थवादः सोमे आन्तमागप्रतिषेधः । के. १०।८।२।५. ● प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषानिष्ठ-प्रवचनजनकक्रियाविषयकम् । ऋगुमन्त्रेषुपुरुषगत-योगेनप्रवचनदक्रियाविषयत्वं च ऋगुस्यपुरुषधर्मत्वम् । ऋगुमन्त्रेषुगमादक्रियाविषयत्वं शुद्धरूपमन्त्रम् । माट्ट. ३।१।८ पृ. ३१६. ● विधिप्रतिषेधयोर्विषये गुणान्त्वेऽनुवृत्तौ । भा. १०।८।१।३.

॥ प्रतिषेधेष्वधर्मत्वान् क्रिया स्यात् प्रति-विधानां विमत्तत्वादधर्मत्वान् ॥ ६।२।५।२० ॥

प्रतिषेधेषु विधानान्तः प्रतिषेधत्वेन अभिप्रेत्ये ' न कञ्च मउपेत्, न एउत्नम् ' इत्यादिवाक्येषु अधर्मत्वान् मउगनिरोधिसङ्घर्षनिषिधरत्वान् क्रिया स्यात् कञ्चमनाद्विउपेत् मउगमउपेय स्यात् । अधर्मेण मउगनिरोधसङ्घर्षवर्धनमादिपादकानां पदुंशस-कृत्या प्रतिविधाना च विमत्तत्वात् परस्पर विनतवान् । 'नमरासममिनाहृतधयोः स्वविस्वाये लक्ष्णा दय वकने च पदुंशसः प्रतर्कं वचनम्, प्रतिषेधस्य निरर्हं वचनमिति ।' इति मुनेधिनी ।

प्रतिषेधेषु नञ्प्रत्ययि बहववाक्येषु प्रतिविधाना र्थनीयानां कञ्चमउगदीना फलधमनारविदाना क्रिया स्यात् । अधर्मत्वान् धर्मि प्रत्ययेमनाकायां नदः स्वपरिचयेन अन्वयसंभवत् । तथा च मउगमात्र-वैक्य एव विधीयते । अधर्मेण तु मउगमात्रानां

विमत्तत्वात् मित्रप्रदोषात्तत्वात् । अगत्रा अन्वयेण नच-णाद्यभेदाना विविधत्ववत्स्य विमत्तत्वात् न्याहृतत्वात् इति व्याख्येयम् । तथा च नन्सप्रमिनाहृतत्वात् नचिदो मउगमात्रमात्रवत्स्यः स्वार्थाधिता अनुवयेः इति पूर्वः पद्यः । अन्विन् पूर्वपद्यमूने प्रतिषेधप्रतिषिद्धस्यै सिद्धान्तमवातुकारेण । इति कुतूहलम् ।

शास्त्रार्थां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरेसमनायित्वात्, तादर्थ्ये विध्यतिश्रमाः । २१ ॥

' न कञ्च मउपेत् ' इत्यन कञ्चमधगविरोधि एकलो विधीयते । परस्परानारहितेन तु कञ्चमउग इच्छया कर्तव्यं इति सूत्रेण पूर्वपद्ये प्राते उद्यम्येन तं निरस्यन् सिद्धान्तमाह । प्रवचननिवृत्तौ तावत् ' तस्य वतम् ' ' नेसेतोचन्तमादितान् ' ' एतावता हैनया विमुक्तो भवति ' इति नगणा यथाश्या वाक्यना अर्थवत्त्वेन साक्यार्थं पुरुषार्थः पुरुषस्य अर्थः पदं परनात् इति म्युपसना फन्गाधनः ईश्वरविरोधनीय-सकलो विधीयते, इति युक्तं तन पदुंशसाधनम् । प्रवृत्ते तु तयोः प्रवचननिवृत्तवत् प्रथममूर्वीवकयोः असमवायित्वात् अभावात् तादर्थ्ये तादर्थ्याय शक्यं एतावत् विध्यतिश्रम-विधे. विधीयमानार्थस्य अतिश्रमः निषेधः स्यात् । तथा च प्रसन्नप्रतिषेध एवम् । नियोगतः कञ्चादि न मउपितयम् । इति लिङ्गान्तः । के.

● प्रतिषेधार्थो नउत्त. ' नातिशये एङ्गति षेड-यितम् ' इत्यन । भा. १०।८।१।६.

॥ प्रतिषेधापेवत्त्वाधोत्तरस्य परस्वान् प्रतिषेधः स्यात् ॥ १०।७।१३।४० ॥

व्येतिशोमे संयन्त्या धारणीय, इत्यान्ता आतिष्ठा चोक्ता । तन दौ दयुवकी पनीसवात्रेभ्यः प्रमुत्त च, एवं दे इहे मयनोत्तय पनीसवात्रोत्तय चेति । तदह उत्तरस्या शयिधाम्या वांमिदान्तवमिति । प्रतिषेध-वत्त्वात्, तदैव इि पनीसवात्राना अनुवादना च प्रति-षेधस्य अर्थवत्त कञ्च्यं संभवति, न पूर्वसंविद्वान्त्ये । शक्यता इत्यान्ता इत्येन तु उत्तरस्य शयिदस्य परस्वान्

यन् कर्तव्यम्, तस्य प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् उत्तराग्न्या शश्विडाभ्यां शश्विडान्तस्त्विति पूर्वः पक्षः । चकारः पूर्वधिकृतपूर्वपक्षदेतुः दृष्टान्तिवः पत्यनुयाजप्रतिषेधानर्थक्यवत् प्रतिषेधार्थवत्वात् इति ।

प्राग्नेर्वो पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् । ४१ ॥

वागन्तः पूर्वपक्षन्यायकृत्प्रमाह । पूर्वस्य शश्विडस्य अहर्णं नोत्तरस्य शश्वन्ता इवान्ता इति वचनात् प्राप्तेः प्रथमोपनिषत्वात्, प्रथमस्याने कारणाभावात् । पत्नीत्याजा-नुयाजप्रतिषेधस्तु नित्यानुवाद इत्युक्तम् । पूर्वस्य शश्विडस्य अग्रहणे तु अतिक्रमः स्यात् प्रातस्य समाप्तिनियामकार्य अतिक्रमः कृतः स्यात् । तथायुक्तम् । तस्मात् पूर्वस्यां शश्विडाभ्यां शश्विडान्तस्त्विति सिद्धान्तः ।

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च तान्यदेश-त्वम् । ४२ ॥

इत्थं पूर्वशश्विडान्तस्य स्यात् । प्रतिषेधस्य त्वरा-युक्तत्वात् । त्वरायुक्तोऽयं प्रतिषेध उक्तः ; 'ते प्रायणीय निरवयन् । तच्छन्तमासीत् । अगामुर यशमान् ततो वसस्तवरे तमेव कृत्वा स्वरितमाश्रित्ये' इति, 'आश्रित्य निरवान्, तदिदन्तमासीत्, अथासुगा यशमान्, एतो वसस्तवरे इति, तदिदन्तमेव कृत्वा स्वरितमाश्रित्ये' इति । त्वरायुक्तस्य च पूर्वशश्विडान्तस्यै एव सगवति । तस्मात् तस्य पत्नीत्याजादिप्रतिषेधस्य नान्यदेशत्वं नोत्तरदेशत्वम्, किन्तु प्राग्देशत्वमेव । ततश्च पूर्वशश्विडान्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । के.

● प्रतिषेधाख्यशब्दाभावनानिरूपणम् । निवा-रणाख्याऽपि अन्यथावना निवर्तनकरुणामान्यतः निवा-रणाख्यविशेषतश्च विधिनिवेद प्रमाथ्या । साऽपि च निवृत्ति-हेतुः निवर्तयितुर्धर्मरूपा 'अहमेन निवर्तयामि' इति, निवर्तयितुः मानसप्रत्ययवेद्या प्रवर्तनावत् । साऽपि च न्यूनोत्तमसमाविषयत्वेन तेषां लोकेषु धर्मः, वेदे च पुराणा-भावात् तवीयाशयविशेषरूपत्वनशर्तमनात् लिङादेशेन निवर्तकत्वात् तदमभूत् चतुर्थी अपि विधा अङ्गीकर्त्वा । धेन च प्रतिषेधः विषेधः इति च शीघ्रते । तेषु तु तदु-भक्त्यवहारो विधिष्यथदाखन् मातः ध्व । वन तु एता-वान् विशेषः, न निवर्तनाया विधिनिम्नत्वेतिवत् प्रवर्त-

नाया भक्तिप्राहकमनुशासनमस्ति । तथापि अनादौ ससारे ननुपहितलिङादिभवाद्युविधाधिनीं प्रयोष्यद्द्विनिवृत्तिं दृष्ट्वा आवायोद्वापाभ्यां ननुपहितलिङादेः निवृत्तावेव शक्तिग्रहे प्रवृत्ते 'गुणस्य निवर्तकेन निवर्तितोऽहं निवर्ते' इत्यादि गुरौ निवर्तकत्वस्यनहाराण्यथाऽनुपपत्त्या प्रवर्तनायापि प्रवर्तकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तद्व्यापारनूताया निवर्तनाया शक्तिग्रहो भवति श्युक्तिभेः । तदुक्तं तद्भूताधिकरणवार्तिके 'विधायकैःसंयुक्तो नहि नस्य प्रतिषेधकः ।' (२०८) । विधिना युज्यते यत्र च ह्यन्यात्र विधेदिति ।' (२१४) 'तत्राभावाधर्तया तेष स्वयं पुंसो रूपाद्वि हि ।' (२१५) इति । अत्र नभो निवर्तनाया शक्तिरुक्ता । नञ्दीर्घ्यां (वा. १११/१३७ घ. २१२ पं. ८-१०) तु 'प्रतिषेधविधियरे हि विधानकः' इत्यादौ 'प्रत्ययवृत्तिलक्षणो वाक्यमेवमवज्ञः' इत्यन्ते मन्वे विधायकमदेन लिङ एव प्रतिषेधायेता इत्यपि पक्ष उक्तः । तथा च निषेधसिद्धिविषया सप्तैकावृत्तिरुक्ता न नञ् । 'येषां तु' इति अन्ते तु पूर्वोक्तमपि उक्तम् । तत्र नजादे-रमाश्रित्यथाः लिङादेश प्रवर्तनाविषययाः गन्तेः त्यागसाक्षिणेऽपि तथा नजादेः निवर्तनाश्रित्यपक्षे तन्मन्विष्याद्दृष्टिलिङादेः शमादिप्रातःप्रवर्तनानुयाजप्रत्यय लिङादेश निवर्तनायापिपक्षे नजादेः तत्कली-मूर्ताधर्म-स्वभावाद्युदाहरणस्याविशेषेऽपि 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इत्यन्यत्रचतुष्टये शश्विचतुष्टय कस्य इत्यासपक्षे लाघवम् । लिङ्लेद्वृत्तमन्वत्त्वात्तया तस्यास्तीना च अनेकेषां कृत्यानां चतुष्टयाधिक्रमकिकरुणामपस्या गौरवात् न प्रत्ययसक्ति-कृत्यानांशु शुक्त इति नञि शक्तेः कार्तिककृता द्विरपि-धानेन तत्रादर सूचयता प्यनितिविति । दाल, घ. ७८-७९.

● प्रतिषेधविधिः नत्रयैर्पर्यवत्तया । बृहती. घ. २८.

● प्रतिष्ठा याचनी । ऋग्वेद अथगणि ८।७।६। उदा० 'आपः पूजित मेवमम्' (कथं. १०।१।७) । के.

● प्रतिष्ठाकामं प्रथञ्जिनोतिराजेण याचयेत् । भा. १०।४।१।२०, ● प्रतिष्ठाकामस्य एकविधित्व-मनुष्यान् साभिषेनीः दक्षपूणेमाद्योः । द्वाविंशति

काले एकस्यैव कार्यहोमस्य दीक्षाभिमीचेतर गौणकाले
 चरत् आप्रतदाहुतेः सायंनोमस्य गौण. कालः वाचनिकः,
 प्रातर्होमस्य सामंशत्वाविधिवत् । गौणकालस्यातिक्रमे
 स्वकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्यहोमविधया तन्त्रेण
 करणम् । अत्र ननु चोत्तरैर्ग अत्रैव होमकालानिपतौ च सर्वान्
 सायहोमान् प्रातर्होमाश्च पद्यहोमविधिना समस्यहोम-
 विधिना च स्वकालक्रियमाणहोमेन सह तन्त्रेण कुर्यात् ।
 न च अतिप्रातिक्रमेण होमाना क्रमेणैव करणं शङ्क्यम्,
 एव देवकालान्तर्गतेन समस्यहोमस्यहोमविधिविधिव्यस्येन
 चानेकदर्शपूर्णमासवित्तिनिमित्तमपि हृद्रदेव पृथ-
 ककरणानुपपत्तेः । अथ एव सर्वान् सायंनोमान् कार्यकाले
 प्रातर्होमाश्च प्रातःकाले कुर्यादिति पाठ्यात् । स्वकालक्रिय-
 माणहोमान् पूर्वमेव अतिप्रातर्होमाना कर्तव्यात् । एवं
 च षोडशसिद्धोत्तरादि क्रान्ते तस्य समसाप्युपि तत्राद्येनाप्येन
 अयस्यस्य सन्तयेव क्रियमाणत्वात् तस्य द्वितीयादिने
 तस्यै प्रातर्होमस्यैव पूर्वोक्तविधया अनुष्ठानम्, अनेक-
 होमकालविधिविधौ तस्यैव । न च दर्शपूर्णमासयोः
 पूर्णमासोपक्रमणोरैव निश्चितयोः कल्पशाधनत्वात् साय-
 नुपक्रमणोरैव सायप्रातर्होमाभ्यासयोः एककालावन्तस्य
 कल्पशुभेऽभिधानात् षोडशदिना सायंनोमे अन्वधिपारे
 कथं प्रातर्होमेऽप्यविकार इति वाच्यम् । 'प्रातस्तु
 षोडशदिनि' इति जैमिनिस्मृत्युक्तत्वादेव सायनुपक्रम-
 कल्पस्य नैयत्यामानप्रतीते । अथ एव कृत्वाचिन्वोद्वा-
 दनेऽपि यदि उदयसानीयायाः रात्रौ करणम्, तदा
 प्रातर्होमानुष्ठानं जैमिनिमते नानुपपन्नम् ।

मण्डन— 'होमाश्चेत् सायमादितः ।' १४.

शंकर— 'प्रतौ सायमादितः ।' १५.

● प्रतीची दिक् सायंकालीनार्थोऽपि प्राज्ञा । वि.
 ३।१।६.

● प्रत्यक्षं अनुमानात् कल्पयन्ते । भा. ३।५।
 ८।२३. ● प्रत्यक्षमेव हि प्रत्यभिज्ञायेत नान्यत् । ऋजु.
 पृ. २५०. ● प्रत्यक्षं च अनुमानात् बलीयः । भा. ३।८।
 १०।२१. ● प्रत्यक्षं चानुमानाद् बलीयः । आनुमानिको-
 ऽस्य (कामस्य) सगौनमेत एककालवचनायः प्रत्यक्षल
 पादमन्वयेन । ४।३।१।२२. ● प्रत्यक्षं न कल्पयेदयम् ।

३।१।५।५ पृ. ३४. ● प्रत्यक्षं परोवाद् बलीयः । ३।
 ६।३।२०. ● प्रत्यक्षं प्रमाणं लौकिकमेव । बाल. पृ. ८.
 ● प्रत्यक्षं कर्तमानकालाऽऽकलितमनिर्दिष्टदेशावस्थितार्थ-
 मानविषयम् । ऋजु पृ. ७३. ● प्रत्यक्षं कर्तमान-
 मानविषयत्वात् धर्मस्य चातथात्वात् न धर्मं प्रमाणात् ।
 नाप्यनुमानम् । वि. १।१।४. ● प्रत्यक्षं विद्यमानविष-
 यम् । ऋजु. पृ. ६५. ● प्रत्यक्षं व्यभिचरति, वृत्तिक
 हि रजतवत् प्रमायते यतः । तन्मूलवाचानुमानादीन्यपि ।
 भा. ३।१।५।५ पृ. २६. ● प्रत्यक्षं षड्विधं ब्राह्मण-
 श्रौत-स्वान-भ्राह्मण-रसन-मानसमेवात् । बाल.
 पृ. ८. ● प्रत्यक्षं समाहितप्रज्ञमिति प्रत्यक्षमेव कुर्वते
 (अनुमानात्) मन्वमदे । बृहती पृ. २०४.
 ● प्रत्यक्षम् । 'तत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
 तत् प्रत्यक्षम्' सूत्रायाः ३।१।४।५। वीन्द्रियाण्येषस्यैव वा
 पुरुषस्य बुद्धिर्यायते, तत् प्रत्यक्षम् । भा., तत्सप्रयोगे
 पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं सत्यवयवम् । यदिपयं
 ज्ञानम्, तेनेन सप्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्यं तत्
 प्रत्यक्षम् । इन्द्रियमनोऽर्थस्य निकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः ।
 प्रकृतेर्नास्ति चरन्तो न चेहोपमवगच्छेदिति प्रमाणाभावात्,
 अदृष्टमिति मन्वेमहि । इति वृत्तिकारमतम् । ३।१।५।५
 पृ. २६-२८. ● नहि प्रत्यक्षमनुपपन्नं नामास्ति ।
 ३।३।२।३ पृ. १८५. ● प्रत्यक्षोऽपि ('वायस्यं
 श्वेतमात्मते' इति) श्वेतशब्दः सायमेव परिच्छिन्नात्,
 नान्यं षष्ठमिति । ३।१।३।६९. ● प्रत्यक्षेण अनु-
 मानं प्राप्यते (अथातश्चाय.) मृगनृण्यादिप्रत्यक्षाश्च ।
 वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५९. ● प्रत्यक्षेण अनुमानस्य
 उत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वोपायो भवति । सु. पृ. १३७.
 ● प्रत्यक्षेण कार्यापत्तिः यथा 'नैवारक्षध्वः' । अत्र विकार-
 उत्पन्नेन नीवारणा चरुप्रकृतिलोकेः प्रत्यक्षसहकृतविधिना
 प्रदेवप्रदित्वेन कर्मवीहकार्यापत्तिः । बाल. पृ. १३०.
 ● प्रत्यक्षेण कार्यापत्तिर्या 'नैवारक्षध्वमिति' इति ।
 वीहीणां सायं नीवारणं वर्तन्ते । ब्रौह्मः पुरोडासा निर्वर्त-
 यन्ति, पुरोडाशो वायम् । एवं नीवारणकर्म, चरुवर्गं
 इत्युभयेषामपि हविर्निर्वर्तनत्वं भवत्यर्थम् । तुष्. १०।५।
 १।२ पृ. ११०८. ● प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षमात्मो प्राप्यते ।

अपं नित्यः प्रातःवायः । वाळ. पृ. १३१. * प्रत्यक्षैः
शुचादिभिः अतिदेशप्राप्तः शुचादयः बाधन्ते । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८४१. * प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमापक-
त्वाभासः । १।१।४. * प्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वं
तत्त्ववत्त्वं च व्यापारत्वम् । मणि. पृ. १९.

ॐ प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायः । प्रयच्छानु-
मानयोश्चाविवक्षितप्रतीतिरूपत्वात् प्रत्यक्षं बलीय इति ।
साहस्री. १६२.

* प्रत्यक्षे लम्बमाने न पुत्रकामानुमानकत्वम् ।
वा २।१।३।६ पृ. ४८८ * प्रत्यक्षया विग्रहवा
स्मृत्या अनुमित्तं स्मृतिर्वाच्यते । अत एवाह ' आका-
शानु स्मृतिं श्रुत्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । तेन बन्ध-
रितं तेषां प्रमाप्य विग्रह्यते ॥ ' वि. वाविक्रमतेन
१।३।६ वर्णकं २.

* प्रत्यक्षानुमानाभ्यां च कर्मेण निर्णयो, त्
अपवर्धं च्च समानार्थमेवेति न निरमः । अतमान्ने
दृशानिष्टप्रसङ्गे तु तत् समानार्थमेव इति तु प्रत्यक्षानु-
मानान्माने सिध्यति । के. (६।२।४). * प्रत्यक्षानु-
मानयोश्च विपक्षे धर्मः । वि. १।१।२. * प्रत्यक्षानुमान-
योश्च प्रत्यक्षं बलीयः । बृहती. पृ. २१२. * प्रत्यक्षानु-
मानयोश्च दार्ढ्यप्रवृत्तना प्रत्यक्षं बलीय इति सकल्प्यादिनां
निवृत्तम् । अनुमाने तु संकल्पयोग्यप्रहणस्मरणरक्षणैराऽ-
प्यवसानश्याय समीची बहवः किरणव्यवधानीया । प्रत्यक्षे
तु मार्गान्तरारिच्छित्तव्यवधाने वा विद्यति । प्रजु. पृ.
२१२. * प्रत्यक्षानुमानयोः दार्ढ्यमन्तरगाभितरहृत्तो ब्रह्म-
वत्प्रमाः । सोम. ७।१।२.

* प्रत्यक्षानुमानानिर्दिष्टं प्रमाणं शक्यताना नेष्टम् ।
त्लाभः. अनुमानं च्च. १५५.

* प्रत्यक्षाद्यवतिर्नाम अदुष्टो हेतुः । बृहती.
पृ. ११०.

* प्रत्यक्षादि धर्मं न प्रमाणम् । भा. १।१।४।६.
* प्रत्यक्षादीनि पञ्चरत्नोपार्थानि पञ्च प्रमाणानि । वा.
१।१।१।६ पृ. ३९०. * प्रत्यक्षादीनामन्यत्रं अप
अन्यपूर्वस्य दोषः अतन्मन्वेद्यत्र न प्रमाणम्, किन्तु
अन्यत्र प्रमाणम् । भा. ७।१।१।१ पृ. १५२४.

* प्रत्यक्षाद्यापि द्वयी एव गतिः प्रमाणस्वरूप प्रमाणा-
भासं च । न तत्र यत् प्रमाणं तत्त्वद्विवेदि प्रमाणा-
भासो भवति । बोधिं तदाभासः सोऽपि नैव प्रमाणं
भवति । निर्वं च प्रमाणाभासवाचः, न प्रमापत्य । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८२९.

* प्रत्यक्षाद्यविषये च्च एव प्रमाणम् । ' २ च
अतिशब्दप्रत्यक्षविषये अर्थे शब्दमन्त्रेण पच्छेदो-
ऽपकल्पते ' । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४४-४५.

* प्रत्यक्षादिपञ्चकेन (प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाप-
त्तिरूपेण) प्रत्यक्षादिपञ्चकावगतेन वा शब्देन द्यं-
पूर्णमासयोः सिद्धमुपकारं स्वयत्त्ववाक्यत्वप्रकरणप्रकर-
न्तरेण नोपलभ्यते । वा. ३।३।४।११ पृ. ८१८.

* पञ्चरादङ्गा स्यात् वाक्यसंग्रहोऽत्र प्रत्यक्षोप-
कारदर्शनात् । भा. १०।६।१०।१०.

ॐ प्रत्यक्षोपदेशस्य समसानामव्यक्तः शेषः । ३।५।
१।१।३ ॥

ज्योतिष्टमे श्रुते ' श्रेय होतृश्चमयः प्र वक्राः
श्रेयान्गाम् ' इति । तत्रैव उच्यते किं चमयेषु होमनि-
पत्रवर्तये वपट्टवर्तारश्च मधयेषुः उत न इति । एवं
समाख्यादिरूपेण निमित्तेषु सन्तु नैमित्तिको भजे मर्तति
निरूप्य इदानीमेतेषां निमित्ताना यत्र समुदायो भवति,
तत्र नैमित्तिको मयः किं विकल्पेन स्यात् अपवा
समुच्येन इति प्रवृत्तिरुच्यते । अत्राप पूर्वश्रुतौऽभि-
संधिः, नैमित्तिके भरणे विकल्प इति । इत्यः ।
एतार्थवाच्यप्रमाणम् । अरुष्टिष्टम्य हत्याव प्रतिनिर्णयः
सत्कारः । उ च सर्वैरामिरेष्टि इत्येतो विकल्पेन मयः
स्वार्थिति । एवं प्राज्ञे, उच्यते । न तद्वदित्यः
समावति, तस्याद्योषदुष्टत्वेनाप्याव्यवत्वात् । समुदायार्थे
महाया भविष्यतीति चेत् । सोऽपि न संभवति, एतार्थ-
त्वात् । एतेन निमित्तेन मद्यरूपे कृते सति इत्यस्य
निरस्यारसत्वात् । अत्रः पारिदोषाद्वायोऽभ्युनेतवः ।

तत्र किं समाख्यानिमित्तो मयः इत्यतोः वपट्ट-
होमामिपराभिनिधयोः मयतोः वापकः स्यात् इत्यो वा
वापकौ इति उच्यते, समाख्यानिमित्त इत्यतोऽर्थः
स्यात् । इत्यः । ' श्रेय होतृश्चमयः ' इति विशेषान्वय-

त्वात्, इत्यशेषेण सामान्यनिपत्त्यात् । सामान्याच्च विशेषो
व्यपत्तिरिति च एव तयोर्बाधक इति । ननु इतरयोः
प्रत्यक्षोपदेशत्वेन बलीयस्त्वात् अस्य च सामान्यया
व्यप्यमानत्वेन दौर्बल्यात्तत्रैव व्यापनौ स्यातामिति ।
उच्यते । प्रत्यक्षोपदेशत्वेन क्लीबस्त्वमनयो, तथापि
'आनपेक्ष्यप्रतिहतात्वात् विपरीत बलात्प्रसू' इति न्येयेन
सामान्यानिमित्तत्वेन भङ्गस्य यदीयस्त्वात् स एवेतरयो-
र्बाधक स्यात् । किञ्च व्यवस्य चमस्यन् विद्यायान्यन निरव-
पादात्तादितरयोश्च प्रथेपु सापरास्यत्वात् स एव बलीया
निति । वस्मात् समस्येपु चमसिनो मध्ययोरिति । एवं
प्राप्ते, व्यभिचर्यते ।

स्याद्वा कारणभावाद्निर्देशश्चमसिनां कर्तु-
स्तद्वचनत्वात् । ३४ ॥

चमस्येपु वपट्कारो होमाभिपवकर्तृश्च मध्ययुः,
गङ्गानिमिषत्तद्भावात् । तथाहि 'वपट्कारश्च मध्य-
युः' ३।१।१०।३१ इत्यन वपट्कारस्य, 'होमा-
भिपवाम्या च ।' ३।१।११।३२ इत्यन होमाभिपव-
योश्च अङ्गितयोर्मध्यगतिमित्त्वमुक्तम् । तच्च निमित्त-
द्वय चमस्यपि अस्ति । अतो निमित्तत्वात्
चमस्येपि वपट्कारो च नैमिषिको भवति ।
किञ्च निरतं कालाद्दर्शनात् समं निवृत्तं भवति । न हि
किञ्चिन् चमस्येपु वपट्कारो होमाभिपवनिमित्तस्य मध्यस्य
निर्गतं कालमस्ति । 'प्रेतु होतुश्चमसः' इत्येतदेव
निवर्तकं भवित्वापीति चेत्, न, सामान्यानिमित्तमध्यग-
मान्नाथो एवास्व स्यादतो नास्मिन्नेतौ उदयमस्ति,
त्रिदोषद्वयसिद्ध्यासम्भवात् । ननु 'प्रेतु होतुश्चमसः'
इति विशेषविपत्त्येन भङ्गजन्यविरतयोश्च सामान्यनिप-
त्त्यात् सामान्यानिमित्तको भवति बलवानित्युक्तम् । मैवम्,
'वपट्कारुं, प्रथममस' इत्यस्यापि विशेषविपत्त्यात् ।
तथाहि, न तावद्वपट्कारुं सामान्य निश्चिदस्ति, वपट्कारुं-
शब्दस्य वृद्धत्वेन यौगिकत्वात् यौगिकानां च समिद्धि-
विशेषादिति । अतो वपट्कारुं विशेषनिमित्तत्वेन
प्रथमविशिष्ट नैमिषिक भङ्ग विधीयते । तदपि
विशेषरचनयेनेति वपट्कारुं निमित्तो भवति विशेषविहित-
रणात् श्लाघोर्बाधक इत्यस्ति । किञ्च अस्ति संभवे सर्वेन

बाधोऽङ्गीक्रियते । तेन चापैरसिन् नैमिषिके भङ्गे इते
इत्यस्योद्यमवोऽस्ति । होमस्य साव्यवृत्त्येन दोषसद्भावात् ।
विशेषात्तादृशवद्वपट्कारुं 'अस्य मध्ययुः' इति वचनात् ।
अतः प्रतिपत्त्येष्टाया सत्त्वात् यदन्तो नैमिषिको भङ्ग-
स्येया प्रतिपत्तिः बर्तयेति । तद्वपट्कारुं इत्येव
सिद्धम् ।

प्रयोजनम्-- पूर्वपक्षे चमस्येपु चमसिनिषेय मध्य-
युः स्यात् । सिद्धान्ते तु वपट्कारो होमाभिपवकर्तृमिषोऽपि ।
सूत्रं तु स्याद्वा चमस्येपि होमाभिपवार्तिनिमित्तोऽपि
मध्यः कारणस्य त्वनस्य भावात् । अन्निर्देशात्, न हि
चमसिनामेव चमस्येपु निर्देशः अन्येषां निषेय, चमसि-
मध्यकरणन्यतामतिविधायकत्वात्, सामान्यान्वयनिक-
स्येति । तौवा ।

इत्थं प्रत्यक्षोपदेशश्चमसानामन्यक्तः श्लेषे । ३।१।
३२।३३ ॥

चमसमसमस्ये समस्ये वपट्कारुं होमाभिपवकर्तृ-
हारश्चेति निमित्तानि । तत्र निमित्तमपि भवते विकल्पो
वा कल्य निश्चयो वा एतुचको वा इति उदेहे न एतुचकः
इति पूर्वपक्षप्रतिपादकमिदं सूत्रम् । चमसिना चमसिनः
प्रति 'प्रेतु होतुश्चमसः' इत्येवमादिभिः विशेषकचनेः
प्रत्यक्षत विशेषतः उदेहात् चमसिनामेव विशेषविहित
एव भङ्गः स्यात्, न चमसिना सामान्येनोपदिष्टो भङ्गः
स्यात् । अन्यक्तः सामान्येनोपदिष्टस्य भङ्गः सोपे चमसि-
न्यातिरिक्ते एव स्यात् । तथा च न निमित्तमनुस्य ।
एव च अथेपु वपट्कारो होमाभिपवाम्या च शप्टुवक्तो-
र्मध्ययोः श्लेषत्वात् विकल्पः स्यात् । समाख्यायास्तु
मट्टे निरवपादात्तेन मान्यत्वात् तथा इत्यनिमित्तनामः
इति पूर्वः पक्षः ।

स्याद्वा कारणभावाद्निर्देशश्चमसिनां कर्तु-
स्तद्वचनत्वात् । ३४ ॥

पूर्वपक्षस्य निषेधार्थः सूत्रे वाच्यः । न विकल्पो
न वा शप, किन्तु मनुष्य एव । वपट्कारुं होमा-
भिपवकर्तृश्च स्यादेव चमस्येपु भङ्गः । कारणत्वात्,
वपट्कारुदे, कारणस्य भङ्गनिमित्तत्व भावात् निय-
मानत्वात् । वपट्कारुदेति प्रत्यक्षोपदेशेनैव प्राप्तिः ।

समाख्याऽपि निरवकाशत्वात् प्रकृत्यैव तस्मात् सद्रूपः ।
 'श्रेष्ठतया' इत्यादेस्तु तद्वचनत्वात् उद्गात्रादेः भङ्ग-
 यावत्त्वात् तेन वचनेन चमसाना कर्तुं होनष्यन्वादेः
 अनिर्देशः न निर्देशः, न निष्कर्षः, न बाधः, एकस्य
 वाक्यस्य विधिनिषेधोपपत्त्याभावात् ।

चमसे चान्यदर्शानाम् । ३५ ॥

सिद्धान्ते हेतुवच्योपन्यासाद्यैः सूत्रमिदम् । 'चमसा-
 श्चमसाध्यादे प्रवच्छति, तान् च वपट्कर्त्रे हरति' इति
 वचने, चमसे अन्येषां चमसिना दर्शनात् । एकस्य हि
 वपट्कर्तुः एक एव चमस उपहृत्यः । अत्र अनेके
 चमसा उपहृत्या उक्ताः । तस्मात् चमसेषु अनेके भङ्ग-
 विचार इति ज्ञानेते । तेन भङ्गनिमित्ताना समुच्चय एव ।
 अन्यदर्शनात् इत्यत्र अन्येषां दर्शनात् इति समासः ।
 चमसे हेतुत्वपर्ययः । के.

* प्रत्यक्षोपदेशस्य चीमदुद्धिजनकतया कल्प्याति-
 देशान् प्रकृतम् । वि. २।३।८.

* प्रत्यक्षज्ञानपरिच्छेदः । न ज्ञानत् 'इन्द्रियजन्य
 ज्ञान प्रत्यक्षम्' इति लक्षणम् । ज्ञानमानस्य मनोजन्य-
 त्वान् । अतः 'इन्द्रियार्थव्यवजन्य ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति
 सूत्रकारः । न चेश्वरजन्ये अस्मादिः ईश्वरज्ञानस्य अनु-
 मितिरिच्छानुभवान् प्रत्यक्षमित्युक्तत्वात् इति जीर्णाः ।

यदा ज्ञानाकारकं ज्ञान प्रकृतम् । अनुमित्युप-
 मितिग्राह्यमोषार्थासिद्धिना ज्ञानकरणात्त्वात् । न
 च सविज्ञानवस्तुने विधिद्वैविध्यप्रत्यक्षे चास्मादिः,
 तयोर्निर्विकल्पकविज्ञानकरणात्त्वात् इति वाच्यम् ।
 व्यापाररसव्यापारकारणस्य वस्तुतया तज्जन्तले सति
 तज्जन्तवस्तुस्य व्यापारतया च निर्विकल्पकादेः
 कारणत्वेऽपि अकारणत्वात् ।

जन्यज्ञानजन्यमाहृतिजातिज्ञानज्ञानत्वं वा । सर्वत्र
 प्रत्यक्षे इन्द्रियस्य वस्तुत्वात् तत्सम्बन्धस्य व्यापारत्वाच्च
 तादृशानामनुमितिरादीना प्रत्यक्षे अभावान् लक्षण-
 संगतिः । सविज्ञानवस्तुद्विक तु न जातिः । तच्च
 प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविज्ञानं चेति द्वेषः । तत्र
 प्रत्यक्षमात्रे महत्त्वं हेतुः । तत्र इन्द्रियत्वे सम-
 वायेन, गुणक्रियावादिप्रत्यक्षे समवायव्यतिद्वेषामानादि-

करणेन, गुणक्रियागतजातिप्रत्यक्षे तु एकार्यवचनेतद-
 वायेन । चाक्षुषे च उद्भूतरूपम्, उद्भूतानमिभ्य-
 रूपालोकस्योपशब्दः । 'कालादिवाक्षुषे महतोद्भूत-
 र्वादीना न हेतुता' इति के चित् । स्यान्ने च
 उद्भूतत्वस्य, न तु रूपमिति । तेन वाक्षुषि त्वावयवत् ।
 एवं च बहिरिन्द्रियवस्तुवस्तुत्वं न उद्भूतत्व-
 कार्यतावच्छेदकम्, किन्तु चाक्षुषत्वादिजातिरेव इति
 लाघवम् । 'मानसेऽपि महत्त्वं हेतुः' इति के चित् ।
 नैत्यन्ये । के चित्तु निश्चयं न प्रवक्ष्य, किन्तु विमतो
 चरसयोगान्मानमनुमेया । अतस्तदप्रत्यक्षे महत्त्व-
 न हेतुता इत्याहुः । गणि. पृ. १९-२१.

* प्रत्यक्षतो दृष्टसंज्ञानुमानं यथा- धूमावृत्ति
 दर्शनात् अग्न्यावृत्तिविज्ञानं इति । भा. १।१।१५।
 पृ. ३६ । यत्र विशेषयोगेय प्रत्यक्षेण सम्प्रत्ये दृश्यते, तत्र
 विशेषविषय प्रत्यक्षतो दृष्टसंज्ञ इत्युच्यते । वैचनार्थः.

* प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्च अनुमानोपमानार्थापेक्षणा
 अकारणत्वम् (धर्म) । भा. १।१।१५।

* प्रत्यक्षज्ञानाद्यवच्छिन्नविज्ञाना इष्टजावाविशुद्ध-
 वाच्यविनियुक्तमन्त्रोपपेक्षत्वं इत्युक्तेन सूत्राधिसरौ
 (१।१।१७) । भाट्ट. ५।३।७.

* प्रत्यक्षलक्षणम् । साक्षात् प्रतीतिः प्रत्यक्षम् ।
 साक्षात्प्रतीतिः स्वल्पप्रतीतिः । स्वल्पेन रूप स्वल्प जला-
 धारणरूपमित्यर्थः । यस्य वस्तुनो यदवाधारण स्वरूपम्,
 तेनेन रूपेण वा व्यवहारयति, सा साक्षात्प्रतीतिः । काला-
 दिविधिदृश्य सविज्ञानज्ञानस्य साधारणकारणनिर्णयान्
 प्रत्यक्षं न स्यादिति चेत् न, असाधारणकारणेषु
 निरपीकारान् । असाधारणकारणस्यैवोप-
 न न साधारणकारणवृत्तिरिति । अनुमाने तु साधारणवृत्ति-
 व्यापककारणैव सन्प्रतीतिर्न साक्षात्प्रतीतिः । यदा अयं
 हितप्रतीतिः साक्षात्प्रतीतिः । त्रिदिविज्ञानस्य विशेष-
 ज्ञानव्यापकत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्य पूर्वज्ञानपक्षिकत्वात्
 तयोः प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति चेत्, अयं हि ज्ञानं नाम
 स्वविषयानन्तर्गतज्ञानानुपपन्नहितव्य अभिप्रेतम्, तेन
 उभयत्र लक्षणम् । एव वा-साक्षात् स्वभावकलितवस्तु-
 हतवार्योपपत्त्यम्, यत्प्राचीनं ज्ञानं तत्तत्संबन्धिष्वस्तु-

विषयविवर्त्यैः । प्रत्यक्षिणा तु स्वकालप्रवृत्तिरस्तुविषय-
स्वमप्यतीति न दोषः । तर्वापानाम्यनुमानस्य प्रत्यक्षत्वं
स्थादिति चेत्, न तस्यापि स्वकालकलित्वत्तम्, किन्तु
स्थापितात्मकलित्वमेव । अनुमानस्य तु स्थापितान्ता
कलिते शक्तिः कृता, इतरथा भूतानुमाने प्रविष्यदनुमाने
वा शक्यन्तस्त्वस्यना स्थादिति न दोषः । अतः सिद्धं
साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति । प्रवि. पृ. २६.

● प्रत्यक्षवचनेन एकस्मिन् काले साद्राना सर्वेषां
प्रयोगविधिना प्रधानसाहित्यत्वं अत्रैवपि साहित्याव-
गमात् प्रत्यक्षेण सर्वप्रधानाना युगपदुपकर्तव्यमित्यर्था-
वगम, इति पदार्थानुसन्ध्यायः । उदाहरणं प्राजापला
पशुनाभेनमुपाकरणाख्यमद्र सर्वपद्राना कृत्वा नियोजन
कार्य इति पदार्थानुसन्ध्यायः । भाट्ट. ५।२।१. ● प्रत्यक्ष-
वचनात् चोदको दुर्बलः । के. ● प्रत्यक्षवचने
सति अन्यथाऽनुपपत्तिवशे सति अर्थापत्तिकल्पशून्य
परिग्रहः । या २।३।३।४ पृ. ५८९.

● प्रत्यक्षविधिः (पुनः) अष्टविधः । १ धात्वर्थ-
मात्रविधिः, २ सन्तुणधात्वर्थविधिः, ३ किञ्चिदुद्देश्यक-
धात्वर्थविधिः, ४ किञ्चिदुद्देश्यकविशिष्टधात्वर्थविधिः,
५ धात्वर्थविशिष्टान्यविधिः, ६ धात्वर्थे अन्ययोः
सन्ध्याविधिः, ७ धात्वर्थानुरक्तव्यत्ययेन अन्ययोः सन्ध्या-
विधिः, ८ धात्वर्थं मुक्तवा अन्ययोरेव सन्ध्याविधिः ।
याल पृ. २२ ● प्रत्यक्षविधिः भूयस्त्वन् वल्ल्यात् ।
प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमयो विधानेन बहुव्यपि देवसुवां
हवीरि पुरोडाशधर्मैः प्रत्यक्षसिद्धानि । वि. १।२।१२.

● 'प्रत्यक्षविधिसद्भावात्, उभयते नानुमानिकम्'
('कः' इति अभ्यन्दाधर्मोपे षड्.) या २।३।१।४
पृ ५८९) इति न्यायविशेषात् 'धोमेन यवैत'
इति प्रत्यक्षवागविधौ सति ऐन्द्रवागवादिनाकषेण द्रव्य-
देवानामन्यानुमितस्य यागस्य विधाने न सम्भवति ।
तौल. २।२।१।७ पु. ३६८.

● प्रत्यक्षविरुद्धं अनुमाद जोदेति त्यकार्षं या (न)
सावयति । मा. १।१।६।२०, ● प्रत्यक्षविरुद्धम-
प्रमाणम् । १।२।१।२ पृ. १०९.

मी. को. ३४४

● प्रत्यक्षश्रवणं विशेषवचनेन परिस्पृष्टातुं न
शक्यम् । भा. १०।५।१३।१४ वर्णक २.

● प्रत्यक्षश्रुतं ज्योतिष्टोमे कृतेरिक्त्वं न सामर्थ्येन
वाच्येत् । भा. ३।३।१।१९, ● प्रत्यक्षश्रुताः (धर्माः)
न शक्या वाधितुम् । ३।३।१।२९, ● प्रत्यक्षश्रुतेन
दुल्यस्त्राणेन आनुमानिकं वाच्यते । १०।७।१।३७,
● प्रत्यक्षश्रुतेन सत्य हि चोदकप्राप्तस्य धारणमभिमन्यैत्येते
तत् तेन निवर्त्यताम् । १०।२।२।६७ (६८),
● प्रत्यक्षश्रुतात् आनुमानिकं दुर्बलम् । ६।१।७।३७.

● प्रत्यक्षसंयोगः (वाक्यसंयोगः) प्रकणात् कठ-
वान् । भा. ४।३।१।३।२५.

ॐ प्रत्यक्षसूत्रम् ॥

सत्संश्रयोरे पुरुषस्थेन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत्
प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्यान् । १।१।
४।४ ॥

भाष्यम्— इह परीक्ष्यते । प्रत्यक्षं तावत् (धर्मं)
अनिमित्तम् । किं कारणम् ? एवं लक्षणकं हि तत्
' सत्संश्रयोरे पुरुषस्थेन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं, तत् प्रत्यक्षम् '
(इति) । सति इन्द्रियार्थमन्ये वा पुरुषस्य बुद्धि-
जन्यते, तत् प्रत्यक्षम् । अविद्यस्य एषोऽर्थो न जानकाले-
ऽस्तीति । सतश्च एतदुपलम्भनम्, नास्तः । अतः
प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा लभ वा सन्निकर्षो वेति
नैया कल्पविद्वधवारमाथैतत् सूत्रम् । सति इन्द्रियार्थ-
संप्रयोगे गराति, इत्येतावदवस्थापति । अनेकस्मिन् अन-
धार्ममाणे मित्रेय वाक्यम् । प्रत्यक्षपूर्वं सत्याच्च अनु-
मानोपमानात्प्राप्तौनामपि अकारणत्वमिति । (अस्य
सूत्रस्य वृत्तिसारत्वेनैतदस्तु वृत्तिप्रत्यये भवित्यति) ।

श्रे कवार्तिकम्— (भवदासिन एतत् सूत्रं त्रिधा ब्रूता
' सत्संप्रयोगे ' इत्येवमादि ' तत्प्रत्यक्ष ' इत्येवमन्तं प्रत्यक्ष-
लक्षणपरम् । ' अनिमित्तम् ' इत्यादि च सत्स धर्मं प्रति
अनिमित्तत्वापरं स्यात्वाद्यम् । तदुपलम्भन्य दूषयति—)
' वर्णवते सूत्रभेदेन येन प्रत्यक्षलक्षणम् । तेन
सूत्रस्य संश्रयो वाच्यः पूर्वप्रतिहाया ॥ १ ॥
लक्षणप्रयापिमानं तु केनाद्येनोपयुक्तं । किमर्थं
चानुमानादादेर्लक्षणं नात्र कथ्यते ॥ २ ॥ न

सायदप्रमाणत्वं तेषां नाप्यस्युद्धिषु । शक्यते
 ऽन्तर्गतित्वं न च लक्षणतुल्यता ॥ ३ ॥
 न चापि सिद्धिरेषां स्वादर्थात् प्रत्यक्षलक्षणात् । न
 हि तत्पूर्वकं सर्वं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ४ ॥
 प्रत्यक्षलक्षणोक्तिश्च नानुमानादिलक्षणात् । विना न
 सिध्यतीत्येवमर्थाक्षेपो न युज्यते ॥ ५ ॥ तदेव
 त्पूर्वकत्वे धीर्न च तल्लक्षणाद् भवेत् । तदुच्यते
 ऽनुमानादि किं न स्यात् तदपूर्वकम् ॥ ६ ॥ न च
 लक्षणभेदस्य स्वल्पे यत्तयोपि । प्रत्यक्षलक्षणादेया
 फयश्चिदवधारणा ॥ ७ ॥ प्रसिद्धत्वाद्वाच्यत्व
 प्रत्यक्षेऽपि प्रसज्यते । तेनायपरिसरार्थं सूत्र
 मुद्देन बोध्यते ॥ ८ ॥ न त्वेक लक्षयेदेषु युद्धि
 पूर्वं कथंचन । समवत्येकान्यत्वे नाक्यभेदश्च
 नेष्यते ॥ ९ ॥ न चाप्येतेन सूत्रेण प्रत्यक्षं लक्ष्यते
 सूत्रम् । वदामासेऽपि तुल्यत्वात् स्वप्नज्ञानैक
 यत्नानात् ॥ १० ॥ तद्वीन्द्रिवार्यसवन्वयव्यापारेण
 विना भवेत् । केनचित् सप्रयोगे तु भ्रात्यादि
 स्यान्नियोगत्वं ॥ ११ ॥ ग्राह्येणान्येन वेत्येतत् कृत
 नैव निरोपणम् । सप्रयोगस्य येन स्याद् विशेषो
 वदन्यमाणत्वं (वृत्तिकारणे) ॥ १२ ॥ अस्मात्प्रथमं
 च मत्वाऽस्य वृत्तिकारेण लक्षणे । ' तत्सप्रयोग
 इत्येष पाठान्तरमुदाहृतम् ॥ १३ ॥ तेनान्येनापि
 सयोगे च लक्षणदेवैर्दुत्थितम् । विषयान्तरविज्ञानं तत्
 प्रत्यक्षं प्रसज्यते ॥ १४ ॥ तत्सप्रयोगनिर्देशो व्यर्थ
 श्रेदेतदेव हि । प्रतिपाद्य परस्परानि लक्षणासिद्धिरेव
 च ॥ १५ ॥ स्वप्नादीना निवृत्तिर्वा फल तस्य
 भविष्यति । तस्माद् निष्पत्तुयादित्य नानुके
 लक्षणे भवेत् ॥ १६ ॥ तेन नैषा यचोव्यक्तिसिक्त
 सतीन्द्रियसमभे । विज्ञानं ज्ञायते (जायते)
 तस्य प्रत्यक्षत्व प्रतीयताम् ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षं यज्जने
 सिद्धम्, तस्यैव धर्मकत्वत्वं । विद्यमानोपलम्ब
 त्वम्, तेन धर्मोऽनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

(धर्मस्य वातिकस्य निवृत्तत्वात् एतावन्नेव विरम्यते) ।

वृद्धी— अथ कस्यादनुमानादेरनिमित्तधर्मः ?
 अनुमानादीनां हि निमित्तप्रदृश्यपूर्वक स्वार्थं प्रमाणवत् ।

निमित्तं चाप्यप्रत्यक्षप्रादमेव वर्णादि । तस्मात्परि
 अप्रमाणम् ।

शा— प्रत्यक्षं तत्रैव इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन
 नियमानोपलम्बनत्वाद् भविष्यति धर्मं न निमित्तम् ।

वि— ' प्रत्यक्षादिमिरत्येव गम्यते विधिनेव वा ।
 अथादीनां प्रमाणत्वात् मेवधर्मोऽभासिवा ॥, वर्तमानैक
 विषयमथ धर्मस्तु भाव्यौ । अधमूलेऽनुमानादित्येन
 विष्येकमेवत् ॥ ' तस्माद् विधिनेव धर्मो गम्यते ।

भाट्ट— (तृतीयवचनस्य मत्वात्प्रमाणत्वेनाधिकरणत्वेन)
 साध्यमने बुद्धिदिशोऽप्यपी धर्मोऽर्थो । तान्त्रिकमते द्व
 अदृश्यौ । अतः तयोश्चाद्युपायविषयत्वेऽपि अस्मात्ते
 दप्यादिद्वयगुणत्रियारूपत्वेन अलौकिक नामात्वेन सम्यक्
 प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयम् । इति प्राप्ते न तत्रैव
 दप्यादीनां स्वल्पेण धर्मवत् । अपि तु फलान्तरादिव
 च्छेदकप्रतिमत्वेन । तद्वत् न स्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वेन,
 प्रत्यक्षस्य हि द्वयवन्निष्ठवृत्तमानाद्यविषयकत्वं नियमत्वं ।
 अत एव नानुमानात्प्रमाणमपि तत्र प्रवृत्ति, तेषां मत्वं
 पूर्वकत्वात् । नापि योगिना प्रत्यक्षे तौ विषयो, तेषां
 मनोद्वीक्यत्वं । एतेन दक्षरप्रयत्नमपि यत्प्रयत्नम् ।
 इन्द्रियार्थविकर्षाच्चकनेन मगवत्प्रमितेस्त्वैकिकत्वाच्च ।
 तस्मात् चोदनैव धर्मोऽर्थोऽपि प्रमाणं नाप्यत् ।

भाट्टन— ' अयाप्राप्त्याप्यसिद्धौ हि चोदनैवेति
 सिध्यति । तेन प्रत्यक्षसूत्रे हि धर्मोऽप्यत् प्रतिपिष्यते ॥ '

शंकर— ' प्रत्यक्षलक्षणोक्तश्च । '

● प्रत्यक्षसूत्रं ' सत्प्रयोगेन ' इति ' यो धर्मज्ञान
 चोदनैव प्रमाणम् इति नियमफल उपसादवितुम् । तत्र
 ध्रुवा प्रत्यक्षज्ञानस्य अप्रमाणत्वमुक्तम्, अर्थादितरेषाम् ।
 तदुक्तं भाट्टे ' प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानायापितीना
 मपि अकारणत्वम् ' इति । अत एव च बुद्धिदिशुद्ध
 यचननिरासिनाऽपि सिद्धा इति च । अत्र सर्वत्रनिवृत्त
 प्रत्यक्षनिरागवैवति । बाल पृ ५ ● नहि तावद्यदि
 प्रयत्ना वेदमूल्यव चचिनिराहृतम्, प्रत्यक्षसूत्रे प्रत्यक्ष
 मूलकत्वाद्भीक्ष्णैरेण धर्मं प्रमाणत्वस्य निराकरणत्वं । पूर्वं
 पद्य । वी १।३।२।७ पृ २७ ● यदि अद्य
 विशेषा गोत्यादय अर्थे न विद्यन्ते, ततो गवादिशब्द

स्यै स्वरानुसङ्गद्विजनकत्वेन अप्ये अर्थात् स्यात्, तेषां तु विद्यमानानामेव गवादितादर्थैः निष्कर्षणं क्रियते इति अन्तवर्गैके र्धमिणि एकधर्मावधारणे शब्दः आशुष्यायमात्रं स्थानात्प्रायोपकारणं इति प्रत्यक्षसूत्रे अभिहितम् । सु. घृ. ४०९.

● प्रत्यगाग्नीर्मन्त्रेषु त्रियमणानुवादिषु ' आशुदां अनेऽसायुमे देहि ' इत्यादिषु श्रुतं फलं यानमानम् । वि. ३।८।१४.

● प्रराधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् । भाट्ट. ९।३।११२.

● प्रत्यभिधारणं अवज्ञानधर्मः । पुरोडाशनादे वतः अवचत् तत्रान्यप्रक्षेपः प्रत्यभिधारणं नाम । कै. ● प्रत्यभिधारणं पाठ्येषु सर्वेषु अत्रेषु । संकर्म. २।२।१७. मीको. घृ. १५९ 'अत्रेषु पाठ्येषु ०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रत्यभिज्ञा । अन्यत्वावामूर्तकं हि यत्र अनेद-
ज्ञानं तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति । अन्यत्वावगमने तु वेदान्-
प्रह्वानिवचन एव एवावसायप्रमः । ऋजु. घृ. १९२.

● प्रत्यभिज्ञेयं हि अभिप्रायदर्शनं इत्युच्यते, न पुन-
रयत् । घृह्ती. घृ. २३९. ● प्रत्यभिज्ञा । यज्ञेते हि
नस्तुमि संस्कारोद्देशे सति प्रत्यभिज्ञा । ऋजु. घृ. २१८.

● प्रत्यभिज्ञा तु ' तदेवेदम् ' इति प्रविदा लोके । घृह्ती,
घृ. २४०. ● प्रत्यभिज्ञा नाप्रत्ययेऽर्थे प्राप्नोति । घृ.
२४४. ● प्रत्यभिज्ञा । न च नित्यमेवेऽर्थे प्रत्यभिज्ञाऽस्ति,
स्वरूपाप्रह्वानात् । यथा हि स्वरूपं स्वरूपणं यजते तत्र
भवति प्रत्यभिज्ञा । न च नित्यानुमेयानां स्वरूपप्रत्यभिज्ञा ।
ऋजु. घृ. २४६. ● प्रत्यभिज्ञाया च विना काला-
न्तरवस्थित्यभिधानं । घृ. २४१.

● प्रत्यभिज्ञानलेन अग्नि-यज्ञकनैपग्यानुमानं
भाष्यते । ऋजु. घृ. २०८.

● प्रत्यभिज्ञानादेव हि कालन्तरवस्थाविधा
विभक्तिः । घृह्ती. घृ. २३९.

● प्रत्ययः । अनुपसृत्तश्रौतयापारावस एव प्रत्ययः
' अत्रयं कयात्तदेतेषु ' इत्यनेन न्यायेन ' यत्रानातोऽवधीर्षं
वसं वदन्ति वासति अत्रसंति । तत्र वासति एकधरो-
पात्तैकधारकविशेषगमि वासिष्ठिद्रव्यवस्थादीनि, तानि
विशिष्टमायनाधिपत्यायैवैव त्वत्पदराधेनात् सर्वानि

विधीयन्ते इति प्राप्तायामपि भावनायां अनेकाधर्षव्यु-
पपत्तिः । यदा तु अनेकवदोपात्तानेकत्रस्तोपनिपातो
भवति, तदा कारणाणां परस्परसंबन्धाभावात् तत्तत्तदेवमपि
असंन्यमानेषु यदि एकत्र निविष्टं च्छति, तदा नेत्रत्र
गतो भवति । एवमित्यगमनेऽपि अन्यगमनातुपपत्ति-
रसंबन्धात् । एव च न भावनात् एतेन विहितेन
इतरदर्शाद्येत्वं शक्यते । तत्र अर्थेऽन्यविभक्तप्रसूतो
असत्या एकारमकः श्रौतो विधिः एकशेषस्त्रीयप्रयोगे यत्रपि
अन्यप्राप्त्यनीति कथ्यते, तत् नारुद्वुधारणादते
सिष्यति, इति पौत्रेयः अनेकोच्चारणप्रसङ्गः । वा. २।२।
३।६ घृ. ४८६. ● प्रत्ययः अर्थात्मकः । न (वीद्म-
यत्) निरात्मकः प्रत्ययः । मा. १।१।५।५ घृ. ३५.
● प्रत्यय एव (लिट्) विष्वाभिधातिरात् विष्पुद्देशः ।
वा. १।२।१।७ घृ. १२०. ● प्रत्ययः क्रिया विषये ।
तुष्. १०।३।१७।६३ घृ. १८९८. ● ' प्रत्ययश्च
यथा मन्त्र विषये वातुचोचरे । स्वपदार्थे श्रुते शीघ्रं,
न नामार्थे तथा श्रुते ॥ ' वा. ३।१।७।१४ घृ. ७१०.
● प्रत्ययः । न च एकः प्रत्ययः सहस्रदुच्चरितः यस्मिन्नि
गुणवप्रधानत्वे युगपदभिधातुम् । ... उज्जुच्चरितस्यापि
प्रत्ययस्य अविशदानेकभाक्ताकर्तृमुख्योपहृतिशोभाद्यर्थ-
वानित्वाभ्युपगमेन, अनेकगर्भकल्पशक्तेः विरोधनिश्चय-
त्वावसायात् कर्तृश्च गुणवप्रधानत्वेनोभितविषयत्वेना-
विशेषात् प्रत्ययस्योभयोरुक्त्याकलाकलो विप्रतिषेधः ।
ह्रस्व-दीर्घवच्च' गुणप्रधानत्वयोः आवेशिकत्वेन दृग्द्व-
कृष्णत्ववत् स्वभापतो विरोधाभावात् आध्वैर्ययमावेण
विरोधायोगः । सु. घृ. १२८३, ● प्रत्ययो क्रिर्विषयो
नास्ति । घृ. १०. ● प्रत्ययः पूर्व विरोधने व्याप्तिवते
अन्यथाऽनुपपत्त्या, न हि अप्रक्षीतविशेषणा विधिष्टे
बुद्धिः इति । तुष्. ४।१।५।१५. ● प्रत्ययः प्रातिपदि-
धर्म्यमप्यनुपपत्त्यायोगः । न वैचलं प्रातिपदिक स्वार्थं
वर्तते । ६।४।६।२२. ● प्रत्ययो विधिरेव, घातयोऽनु-
वाकः (' दम्यं जुहोमि ' इत्यादौ) । वा. २।२।४।१६
घृ. ५०५. ● प्रत्ययः ' शक्तयः सर्वमात्राता नष्टुपयोग्याः
सामावत् । तेन ज्ञाना यदन्त्यर्थात् प्रकृतिप्रत्ययवदय ॥ '
३।१।१।११ घृ. ३७८, ● प्रत्ययः संतिदृशार्थेऽपि

सायत् करिष्यति । न चान्यपर ङ्यसिम् । यार्ग हि फडे विदधन् प्रत्ययः न विप्रगृह्यते । न च अनुलसिपरः सन् उलसिमापि कल्पयिष्यति । २।२।२।२।२७ पृ. ५६१. • प्रत्ययः (शर्तं) शर्माचीनः ' फः पुनरसी ! नामजात्यादिभेदेन उत्पद्यते यः ' । घृहृती. पृ. ३८ । नामभेदेन यथा ' देवदत्तः ' इति । जातिवोगेन यथा ' गौः अयम् ' इति । गुणवोगेन यथा ' शुक्लोऽयम् ' इति । क्रियाशेगेन यथा ' पचति ' इति । द्रव्यवोगेन यथा ' दण्डी ' इति । ऋजु • प्रत्ययः (लिटादिः) स्मार्थं भावनाया पुरुष प्रवर्तयति । ... तस्माच्चैव वदाञ्चिन् यागे प्रथम उपनिषन्ति छत्येवानन्तरे (प्रत्ययार्थो भावना न यार्गं माचयता स्वीकरोति सत्यप्यनन्तरे इत्यर्थः) । दुपू. ६।१।१।३ पृ. १३५२. • कारक अमिदधत् प्रत्ययः द्यत्किमाश्रुपेय अमिदध्यात्, न द्रवरूपेय, तस्याकारकत्वात् । वा. ३।४।४।३ पृ. ९३३. • प्रवृत्तिप्रत्ययो प्रत्ययार्थ सह व्रतः । ऋ. १।४।६।६ पृ. २३९ (इद वाक्य अनेकग्रन्थेषु बहुवार उभायाति, नञ ' प्रवृत्तिप्रत्ययो ' इति प्रथमके द्रष्टव्यम्) । • प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं च इत्युच्यते निर्दिष्टम् । तत एकतरस्य आसन्नवरे कारके प्रथमं उच्यते भवति । ' पशुमान्मेत ' इत्यत्र । वि. ४।१।५. • प्रत्ययेन विशेष्यमिधानं अविकृतम्, पूर्वाभिहितेऽपि विशेषणे, प्रवृत्तिप्रत्यययोः द्यत्किमेदात् । वा. ३।२।८।२१ पृ ७७७. • प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते । मा. १०।४।६।९. • प्रत्ययस्य अत्यन्तब्राह्मणपेक्षया प्रातिपदिकस्य अत्रह- रत्वार्यंशेन युक्ता, अबहल्लाम्यंलक्षणाया मुख्यायस्य परित्यागाभावेन काल्यभोजिन्येन तस्या एव न्याय्यत्वात् (यथा ' प्रोदात्कम् ' इत्यत्र) । सोम. ३।५।७. • प्रथमस्य अन्वितामिषादिव तदितरेषा स्वरूपमाना- मिषाविषम् । वारुदस्तु अन्वितामिषान षापि नास्ति । वाल. पृ. ४३. • प्रथमस्य इत्येव केवल्यो. प्रयोगा- समसः । ' केनलप्रवृत्तिप्रत्ययप्रयोगासमनात् अरत्वं वादात् घातुप्रत्ययार्थं प्रत्यय. पुनरुपवर्तनीयः ' । वा. २।१।१।१ पृ. ४६३. • प्रवृत्तिप्रत्यययो स्वार्थवृत्तयोरेव नैरुत्तयोर्न अन्तर्गते संकल्पोऽङ्गाम्भमानो भवति । २।२।

२।२३ पृ ५१४. • ' प्रत्ययानां प्रत्ययार्थावित- स्वार्थनोषधत्तम् ' इति निबन्धः । मणि. पृ. १६२. • प्रत्यये वैरुत्पाश्रयो पाकभेदः, ' महम् ' इत्येकस्य संभारं महं वा प्रति गुणते, द्वितीयवतिभक्त्या अथे प्रहापेक्षया प्राधान्यं इति । वाल. पृ. १८१. • प्रत्ययार्थः प्रधानं न प्रातिपदिकार्थः । ' सत्वप्रथा- नानि नामानि ' इति शाक्यस्मृत्येः (१।१) प्रातिपदि- कार्यस्य प्राधान्यात् प्रधानान्वयस्य अम्यहितत्वात् पदशुल्का (पदं) पक्षन्वय एव संख्यायाः, न तु प्रत्ययशुल्का शारकान्वयः । न च प्रत्ययार्थप्राधान्यमपि शार्किकैः स्पर्धते इति याच्यम् । तस्य आख्यातविषयत्वेनापि उपपत्तेः । सख्यादीनामपि प्राधान्यारण्यम तत्प्रभृतेः सकोचाकश्चम्भमानात् । एवं च सख्यायाः प्रथमश्रुति- गम्भारान्वयस्यापि परित्याग्यते सति शाक्यमदाप यथाहतर दूरपेनम् । न च एकतरस्य पक्षन्वये षटो. कारकान्वयप्रयोगापापेक्यविशिष्टस्यैव तस्यान्वयात् एकव- स्थापि यथाहत्वं शङ्कनीयम् । विरम्ययापारवोगेन प्रत्ययेन प्रथममेकतरस्य पदुत्तरेण्य बोधयित्वा तदनन्त- भेकराभिधिष्टस्य तस्य कारकत्वबोधनायोगात् युगादेव संख्याकारकाम्या पद्योरन्वयेन संख्याविशिष्टवेपेण कारक- न्ययाऽनुपपत्त्या केवलस्यैव षटोः कारकत्वयान् । अत्रोच्यते । यदि प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यम्, तदा तस्य कारकेण चर्वाकस्यामावात् कारकस्य तद्गुणमात्रे सति कृत्वाभिहितस्यैव कारकस्य नियाऽन्वयो न भवेत् । अतो न प्रातिपदिकार्थं. प्रधानम्, किन्तु प्रत्ययार्थ एव । तथापि शाक्यस्य क्रियाप्रधानत्वात् तदर्थत्वाच्च कारकस्य तन्मैव प्राधान्यम्, न सख्या- ऽऽदेः । यत्र तु ' गौः शुक्ल. ' इत्यादौ न नियाऽन्वयः तद- भिनाय वाक्यस्यारम्भः । न चैवं प्रत्ययशुल्का लक्षणाङ्क- र्त्वे कारके दुर्बलया पदशुल्का पद्योरन्वयो न स्थायि- ति याच्यम् । ' एकसंख्येन कारकेण यदन्वयम् ' इत्युक्ते ' क्रियावीय तत् ' इति विशेषणेषात्तत्वेन अनुगुणत्वा- दुर्बलप्रमाणकस्यापि षटोः अन्वयविरोधात् । प्रत्ययेन कारकप्रत्ययोः पृथगभिधानमाश्रित्य एकपदोपात्तप्राति- पदिकार्थपेक्षया एकप्रत्ययोपात्तकारकस्य सतिहिततरत्वात्

प्रधानत्वाद्य कारकौ च सध्यासंयन्धो न प्रातिपदिकार्थेन ।
 वस्तुतस्तु संख्याकारकयोः न पृथगभिधानम्, किन्तु
 संसृष्टान्वितयोश्च नास्ति कर्मभिधायकते । तत्र च अभिधान-
 द्वायायामेव कारकान्वितत्वात् कल्याणः, न पश्चात्
 प्रातिपदिकान्वयप्रसक्तिः इति ब्रह्मम् । सोम. ४।१।५
 पृ. ३५३. * प्रत्ययार्थो भावना इति याज्ञे ब्यनहृतः ।
 वा. २।१।१।१ पृ. ३८०. * प्रत्ययार्थः व्यापारश्रवः
 फलाश्रयश्च इति वैयाकरणः । मणि. पृ. १०१,
 अनुकूलन्यापारः प्रत्ययार्थः इति मण्डनः । पृ. १०१,
 आत्म्यातस्य क्तो वाच्यः इति नैयायिकाः । १०६,
 उत्पन्न आश्रयतावः इति रत्नमोक्षकारः । १०७,
 आत्म्यातत्वेन यत्त्वेन वा प्रत्ययवाच्यो यत्त्वे भावना
 इति सिद्धान्त. । पृ. ११०. * प्रत्ययार्थः शुद्धः
 न लभ्यते । प्रकृतिप्रत्यययोः स्थायाभिधाने स्मृती-
 राद्यायाश्च नित्यविचलितकर्मत्वेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थेऽप्यप्ये
 प्रतिपत्तु प्रत्ययवाचः सनिपत्तु कृतानुक्रमेणैव स्थायै
 यदने । तस्मात् न कदाचित् प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते ।
 वा. २।१।१।१ पृ. ४६५, * 'प्रत्ययार्थः समानो-
 ऽपि षष्ठ्येन मित्यते ।' २।१।१।२ पृ. ४६८,
 * 'प्रत्ययार्थं सह व्रतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा ।
 प्राधान्याद् भावना वेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ॥'
 २।१।१।१ पृ. ३८०. * प्रत्ययार्थेन हि इति
 कर्तव्यता आकाङ्क्षते कर्तव्य कथमिति । मा. १।१।
 १।३ पृ. १६३९. * 'प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता
 सन्त्यते न प्रागेन । कागस्तु पूर्वापरीभूताः इतिकर्तव्यता
 यद्वापि, न निपातरूप. ' इति न्यायस्तान्त्वात् वर्णित एव ।
 ('प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते कर्तव्यं
 कथमिति, न यत्किं कीदृश इति' इति माष्य १।३।१
 पृ. १६३९ इत्यन) । टुप्. १।१।१।२।१०.
 * 'प्रत्ययार्थस्य भावस्य चान्यथा प्रतिपादिता ।'
 वा. २।१।१।३३ पृ. ३०६. * प्रत्ययार्थस्य भावनायाः
 प्रकृत्यर्थं प्रति ('प्रकृतिप्रत्ययौ') ' तयोश्च प्रत्ययस्य
 प्राधान्येन ' इति स्मृत्या प्राधान्यस्य अनुशासितत्वात्
 ' शीरीनवरन्ति ' इति नह् भाषान्ये अवगते धारस्य
 श्रुत्वेन तदङ्गप्रोपपत्तिः । कौ. २।१।१।५ पृ. ३०.

* 'प्रत्ययार्थप्रधानत्वात् प्रतिपात् (भावना)
 न मित्यते ।' वा. २।१।१।१ पृ. ४६३.
 * प्रत्ययार्थप्राधान्यनिवन्मस्य भावप्रत्ययार्थप्रति-
 रिकतभावात्प्रतिरिक्तत्वत्वम् । मणि. पृ. १६२.
 * प्रत्ययार्थलक्षणं भावप्रत्ययार्थवार्तिगिरेच प्रणीतं
 नेतेः । वा. ३।५।५।२२ पृ. ९०३.
 * प्रत्ययार्थश्लेषं प्रकृतिप्रत्यययोः । वा. २।१।
 १।१ पृ. ४६३,
 * प्रत्ययवृत्तिः । अनेककारकप्रदोपात्तयोः कारक-
 विभक्तिभूत्या क्रियाऽन्वयावगतेः क्रियाऽन्वयात् प्राक्
 निरोपणनिरोम्वावाप्रतीतिः प्रत्येकं विविन्वापात्त
 विधायकप्रत्ययवृत्तिः स्यात् । सु. पृ. ७८३-७८४.
 * प्रत्ययवृत्तिलक्षणः वाक्यभेदः चतुर्धा, सुप्-
 तिह-कृत्-वर्द्धिनभेदात् । वाच. पृ. १८१.
 * प्रत्ययोधारणानन्तरमेव लिख आकाङ्क्ष्य उत्प-
 यन्ते । टुप्. ६।१।१।३ पृ. १३५२.
 * 'प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति' । कुर्मः ज्ञयादौ
 लघूपधगुणङ्कारलोकोः प्राप्नो नित्यत्वाद्दुकारलोपः ।
 गुणस्तु लोपे कृते 'प्रत्यय० प्राप्नोति' इति न्यायेन
 अनित्य. । तत्त्वप्रकाशिका. पृ. १६४.
 * 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायेन
 टुप्तेऽपि प्रत्यये यथा कार्यं भवति, तत्र न सनिपातलक्षण-
 न्यायवतारः । अद्वैत. ५०८ निर्णय०
 * प्रत्ययश्रुतिबलेन परमुक्तिवापः । सु. पृ. ९२.
 * प्रत्ययितः । प्रत्ययो विधातः अस्य संजात
 इति 'तस्य संजात तस्यैवैतस्य इत्' (पा० ६।२।
 ३६) इति संजातार्थस्मृतेः इत्त्वत्त्वान्तेन प्रत्ययित-
 त्वन्तेन विश्वनीकत्वमुक्तम् । सु. पृ. ९०१. * प्रत्य-
 यितस्य (पृथगर्थ) हि वचनमन्वयिनिर्णारि प्रमाण-
 त्त्वात्पूर्वकमुक्तमन्वयनिर्णयम् । वृहती पृ. २२.
 * 'प्रत्ययं चामिसंयोगात् कर्मतो कर्मिण्कच-
 स्तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ।' (६।१।१।३) इत्यनेन
 अर्थमान स्वर्गादि प्रतीत्य लक्षणीकृत्य उद्दिश्य तदामि-
 मुत्त्वेन तत्तत्प्रत्या कर्मण. शनीकृतस्वार्थान्वयवगतेः

इति वदता फलस्य उद्देश्यत्वादिरी तदर्थ्येन कर्मविधिः इति वक्ष्यते । सु. पृ. ८.

● प्रत्ययवर्षं वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायः । तस्या देवदत्तवदत्तविष्णुमित्रा मोन्न्तामिति, न चोच्यते प्रत्येकमिति, प्रत्येकं च भुक्तिः परिसमाप्यते । साहस्री. ५९६.

● प्रत्ययवर्षं वाक्यपरिसमाप्तिः इति न्यायेन 'सर्वाणि हवींषि' इति सर्वशब्दः प्रातानुवादः हविर्नाशमानस्य निमित्ततन्म । (वाक्यानां च समाप्तत्वात् ३।१।१४। २४) । सोम. ६।४।१.

● प्रत्यवरौहः अग्नेः अरण्येरेव आत्मसमारोपणवे-
ऽपि । संकल्प. ३।२।३६. मीको. पृ. ९०८ 'आत्म-
समारोपणवेऽपि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रत्यवरौहः
अन्यादारभ्यानुग्रहानम् । रत्न. १०।५।२५।८५.

● प्रत्यवायः 'अत्राधिते तु विशाने योऽन्यो न क्रियते तथा । विहितक्रमात्तत्र प्रत्यवायः प्रसज्यते ॥' वा. ३।१।७।१४ पृ. ७०६. ● प्रत्यवायः पुष्टस्य निषेधातिक्रमे । ६।२।५।२०-२१. विहितक्रमादि प्रत्यवायः स्यात् । नाकरणमात्रात् प्रत्यवायः, किं तर्हि । विहितक्रमात् । दुग्. ६।३।१।२ पृ. १४०९.

● प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत् सर्वासां सर्व-
शेषत्वात् । १०।६।१।८।६९॥

एकदशराने षोडशीके अर्हीने प्रत्यहं अहनिअहनि सर्वसंस्कारः सर्वासां दक्षिणानां सत्कारः स्यात् । प्रकृति-
वत् प्रकृती द्वादशहै यथा प्रत्यहं दक्षिणसंस्कारः
क्रियते तद्वत् । सर्वासां दक्षिणानां सर्वशेषत्वात् सर्वेषा-
महा शेषभूत्वात् । तस्मात् प्रत्यहं नयनःदिनसंस्कारः
कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।

एकार्थत्वात्तेति चेत् । ७० ॥

षोडशीके प्रत्यहं दक्षिणानां सत्कारो न कर्तव्यः,
विन्तु सृष्टदेव स्यात् । एकार्थत्वात् । दक्षिणानामेव
कार्यं ऋतुवर्षात्मानमनम् । तत् सृष्टसंस्कारेऽपि विव्यति ।
तस्मात् न प्रत्यहम् । इति चेत् । इयं द्वितीयाय पूर्व-
पक्षस्य शङ्का ।

स्यादुत्पत्तौ षाडशमेदात् । ७१ ॥

स्यात् प्रत्यहं दक्षिणासंस्कारः षोडशीके उत्तरचौ
दक्षिणासंस्कारोत्पत्तिविधौ कालमेदात् कालविशेषजन्यस्य
भूयमाणत्वात् । 'तस्मात् निद्रुभो लोके माष्यदिने सन्ने
दक्षिणा नोपने' इति । सर्वाश्चैता दक्षिणाः सर्वेषा-
महा शेषभूताः, तेषां चत्वारो माष्यदिनानि सवनानि
भिद्यन्ति । तस्मात् प्रत्यहं संस्कारः । इति पुनः प्रथमः
पूर्वपक्षः ।

विभज्य तु संस्कारो, वचनात् द्वादशाहवत् ।
७२ ॥

शिद्धान्तव्यति । षोडशीके प्रत्यहं दक्षिणा विभज्य
विभक्ताना तद्दिने देयाना तद्दिने नयनदिः संस्कारः
कर्तव्यः । वचनात् द्वादशाहवत्, यथा द्वादशहै 'अन्वहं
द्वादशाहत्वं ददाति' इति वचनात् प्रत्यहं नयनदिः
सत्कारः क्रियते । तद्वत् द्वादशाहविकारे षोडशीकेऽपि
परिकल्पेत्वेऽपि वचनात् विभज्य मेदेन प्रत्यहं दक्षिणा-
संस्कारः इति । के.

- प्रत्यादेशः नियतकृतिः, निराकरणम् । के.
- प्रत्याज्ञानं वापे प्रमाणम् । मणि. पृ. १३.
- प्रत्याज्ञानेन प्राप्तं चाप्येते आरम्भाधीतेन अना
रम्भाधीतेन च । बाल पृ. १३१.
- प्रत्यायको वेदः । वि. १।१।७.
- प्रत्यायनार्थाः मन्त्राः (अर्थप्रत्यायनार्थाः) ।
पृ. १।२।५।३१-५३.

● प्रत्यासत्तिन्यायः । यत्र शीघ्रोपस्थितिविषया,
तत्राऽस्यव्यतिर इति । प्रत्यासत्तिः । सवन्धः सनिकर्ष ।
तस्य न्यायः रीतिः । साहस्री. ९९८.

● प्रत्युद्येयः । वृद्धवयाः प्रत्युद्येयः समानचित्तव्यस्य
इत्यादेश्यचिन्तिनिमित्ताद्यौ । भा. ६।२।१०।३०.

● प्रथमः शृङ्खलीकरणयोः वाचः लीये वयौ । १०।
१।२७.

● प्रथमं अनुश्रद्धीतव्यं विरोधाभावात्, पश्चात्तत्र ह्य
विरोधात् व्यस्यता कल्पनीयम् । भा. ३।४।१।१११
पृ. ९६६.

• 'प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ।' ११११८/१३ इत्यत्र मुख्यनियमेश्चैतुः मुख्यतातिक्रम-कारणाभावे कथ्यते । सु. पु. १५५१. • 'प्रथमं वा नियम्येत' इत्यनेन न्यायेन अथात्र फले नोत्तर-कर्मानुष्ठानप्रयोजनमिति । वा. ११२१४. • 'प्रथमं वा नियम्येत' इत्येवं कर्मत्वप्रतिपादकमेकत्वचनम् ' श्रद्धं समाधि' इत्यत्र । वा. ३११७/१४ पु. ७२३. • 'प्रथमं वा नियम्येत' इह एक एव कस्यो बहूनामालम्भः । च त्रिभिश्चतुर्दशभिस्तुल्यः । अगस्त्यो यो ल्युमुत्सृज्य गुह्यकल्पमातिष्ठेत्, तस्य पुत्रभूषस्त्वं न भविष्यमर्हति । (' कपिञ्जलमालम्भेत्' इत्यत्र इदम्) । भा. ११११/८४३. • अथाददवे तु (अधिके) प्रथमे दद्याथाळे चरणप्रधासः, 'प्रथमं वा नियम्येत' इति न्यायान् । न च पुनर्द्वितीये 'अपचायेऽविशते' इति ध्रुतेः । शांशौ. भाष्यम् ३११८/१. • बहुवचननियमे 'प्रथमं वा नियम्येत' इति नित्ये प्राप्ते दद्यापेयै ज्योतिष्टोमनियमि-दद्यत्तुवाकः । वा. ३१७/१२२७. • समस्तो हि प्रथमः पदः चोदनाभूत्तरिकरः, तत्र च परमस्य चोदनात्प्रगल्भकम् । ३१११११ पु. ३७०.

• प्रथमातिक्रमे मानमात्रात् प्रथमद्वयिःशेषेभ्य-संस्कारादिः । (' दोषात् सिष्टवृत्ते समवदाति' इत्यत्र) । वि. ३११२०.

• प्रथमाध्यायकृतीयापदे स्मृतिमूलविचारः प्रक-रणार्थः । सु. पु. ३७०.

• प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविधि-अर्थवाद-मन्त्र-स्मृति-गुणविधि-नामधेय- वाक्यगोपा-र्यद्वयमदिग्बिधिविनिर्णयप्रविभागः प्रत्येकं भेदादित्युक्तं मेदेनोपयोक्ष्यते । वा. ३११११३ पु. ३५५.

• प्रथमास्मिन्नेन हि पदार्थे. क्रियमाणः उत्तरं प्रथममस्मिन्निवन्दति । भा. १०१५२८.

• प्रथमोचमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् । ७१११९/२४ ॥

चातुर्नाशे च 'द्रयोः प्रणयन्ति' इति ध्रुतम् । तत्र क्रमोऽर्थोः इति विचारे पूर्वपद्यमाह । इयं प्रणयनं प्रथमोचमयोः प्रणयनचतुर्थयोः पर्ययोः स्यात् । कुतः ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधात् । 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिस्तुप्रवन्ति, न श्रुतासीरीये' इति उत्तरवेदेः प्रतिषेधः । अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्यां अस्मिन्निधानं विहितम् । अतो यत्र प्रणयनम्, तत्र उत्तरवेदिप्राप्तिः । प्राप्तिं च सत्यां प्रति-षेधः । प्रथमचतुर्थपर्ययोश्चातो । तस्मात् उत्तरवेदिप्रति-षेधात् तयोः पर्ययोः प्रणयनम् । ' इदं नैतिकं प्रणयनं इतिपक्षे प्रथोननसूत्रम्' इति नातिक्रमः ।

• मध्यमयोर्वा गत्यर्थवाद्वात् । २५ ॥
पूर्वपठं सूक्ष्मं प्रातं पाराशन्देन निरस्य सिद्धान्त-माह । मध्यमयोः पर्ययोः 'नक्षत्रप्रवासकामेध्याम्ययोः अग्निप्रणयने स्यात् । गत्यर्थवादात् । ' तस्मात् द्रव्या यन्ति ' ' ऊर्ण वा एतौ यत्स यद्वक्ष्यप्रधासश्च सारु-रोषाश्च' इति गतिप्रतिपादकेन आर्षयादेन मध्यमयोरेव प्रणयनस्य शपितत्वात् ।

औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवाद्प्रतिषेधः । २६ ॥
पूर्वतरवृत्ते उत्तरवेदिप्रतिषेधात् इति योऽय औत्तर-वेदिकः प्रतिषेध उक्तः, सः ' उपाय यपन्ति' इति अनारभ्यवादस्य अनारभ्यविषयेः प्रतिषेधः स्यात् । अत्र चातुर्नार्येषु उच्यते अग्निं इति अनारभ्यनारभ्यकार्यः । अनेन चतुर्थपर्ये चतुर्थं प्रातं मध्यमयोर्नियम्यते । तस्मात् मध्यमयोः पर्ययोः अग्निप्रणयनमिति सिद्धान्तः । अत्र सौमिकं प्रणयनमिदमिति शक्तिरनुष्ठीयते, कुतहलमत्रम् । के.

• प्रथमोपसिद्धित्यायः । शशमिहविशेषोपादेय शेषकर्म ॥

एकस्माच्छेद्याथाकाम्यविदोपात् । ३१११६१ ४६ ॥

भाष्यम्— अप कृतवाचिन्ता । यदिकस्मात् कर्त-व्यानि मयेषुः, किं तदा यत्र कुतश्चिदुत्तर प्रथमादिति । किं प्राप्तम् । यत्र कुतश्चिदिति । कुतः । न चश्चिदित्येव आधीयते इति । तस्मादनियम इति ।

या— याथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिमानानाधिकरण्येन स्वीयवशात् ' पित्रौपदिम्यश्च' इति दीपि कृते ' ह्य-स्तदितस्य' इति पृथक्कारे एते कार्याकर्म मयि ।

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् । ४७ ॥

भाष्यम्— मुख्याद्वा कर्तव्यानि । कुतः ? पूर्वकालत्वात् । ततः कर्तव्येषु नास्ति निमित्तविधातः । अस्ति निमित्तविधाते नैमित्तिक कर्तव्यमिति । ततः कृतेषु द्वितीयादीना निमित्तविधात इत्याक्या । तस्मान्मुल्यादेव क्रियेरिति ।

वा— शेषनिमित्तकं हि विहितप्रकारन्यतानिमित्त च शेषकार्यं प्रथमस्य तावत् पाठकमानुसारात् पूर्वमापत्ति । न च तदा कश्चिद्विरोध इति क्रियते । तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापारा बोधाना न निमित्तौभयतीति विरोधादकरणम् ।

नोस— मुख्येन प्रधानानुष्ठानकाले एव शेषकार्यार्थं शेषः स्थाप्यः इति बुद्धेः शेषस्थापननिमित्तकभूतायाः सत्त्वेन तस्या सया शेषस्थापनावश्यकत्वात् एव एवाऽऽकाङ्क्षाशान्तेर्नैरेत्यः स्थाननम् । भाष्यवद्वारपक्षे तु यद्यति शेषकार्यवशेन शेषस्थापनाभावेन शेषस्थापनस्य नैमित्तिकत्वाभावात् निमित्तविधातो नास्तीति शेषकार्यसमये सर्वेषां सुगणदुपस्थितेः अविशेषसत्ताऽपि प्रधानहविःशेषाणामेव शेषकार्ये विनियोगात् प्रधानपूर्वापरस्य शेषकार्यानुष्ठानसमयेऽवशानुसन्नेवत्वात् प्रधानानुसारेण मुख्यशेषाच्छेषप्राप्तस्य प्रधानमनुष्ठेयत्वे सति तेनैव नैराकाङ्क्ष्याशेतेरेत्यः कार्याणीति ब्रह्मण्यम् । 'पुरोवाक्यकालेन तुपात्पवपति' इति तुषोपकायः पूर्वपक्षे येन केन चिरम्कालेन कर्तव्यः । सिद्धान्ते तु प्रथमोपस्थितेनेति कृत्वाचिन्ताप्रयोजनमाहुः ।

वि— 'यदेकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नो विद्यते । नाश्रुतेरस्ति मुख्यानिर्गमणे हेतुभावात् ॥'

भाट्ट— परपद्युनद शोपजीविनेऽयैकर्मणश्च तुषोपवासादेशे अनेकपुरोवाशीयकृपात्पाना मध्ये एकस्मिन् कपाले यद्ग्रमाणेऽनियमप्रस्तावमेवस्य मुख्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदतिक्रमकारणाभावेन तदीयकपालस्यैव ग्रहणम् । प्रादस्तावच्छेदक च प्रथमोपस्थितत्वं न त्वाग्रेयस्यम् । अतो गृह्णावन्पविहारास्य सत्त्वेन तदीयमेव कपालं प्राद्वम् । यद्यपि मूले सगतिरोगेन कृत्राचिन्ताया ददा शेषकार्यानुष्ठेयेन यत्कस्यचित्स्थापनं तदा कस्येत-

पेषायां मुख्यस्येति सिद्धान्तितम्, तदाग्रेयस्येत्या शेषकार्याणामनुष्ठितत्वात् शेषस्थापनाशेषानुपपत्तेः शेषकार्यानुष्ठानवेत्याया चान्तरस्यैवोपस्थितत्वेन तस्यैव स्थापनापक्षे स्पष्टितम् । तत्रह्यमुख्यपदं वा प्रथमोपस्थितपरम्, तत्रश्च यस्यैव यत्र प्रथमोपस्थितिरवस्थान्त्यस्य वा तस्यैव तत्र ग्रहणमिति न्यायशरीरार्थः ।

मण्डन— 'यदेकतः सा हविषस्तु मुग्धात् ।' (सा शेषक्रिया) ।

शंकर— 'एकस्माच्चेत् तदागतः ।' (तत् शेषकार्यम्) ।

* दर्विहोमेषु 'चतुर्दशीतं जुहोति' इत्यादिनियमानुपलम्भात् अनियतसत्त्वाकार्हीते प्राप्ते, प्रथमशरीरेनावि होमकमानात् प्रथमोपस्थितन्यायेनैव सत्या निवभ्येत । संकल्प. २।१।६.

॥ प्रथमप्राप्ते शक्तिप्राप्त इति न्यायः । अयं कर्मप्राप्ते एव विप्रसमवे अवतरतीति । साहस्री. ७५२.

* प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः, तत्संनन्धात् वस्तुत्पन्नन्ते । यथा प्रथमं काण्डम्, प्रथमः पुनः । एव 'प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्योतिष्टोम' इत्यथापि प्रथमः योतिष्टोमप्रयोग इत्ययं । वि. १।१। १७.

* प्रथमप्रवृत्तिक्रमः उत्तरानुष्ठाने निषामकः । वृ. ५।१।५।८.

* प्रथममक्षः षण्डकृतः एकपक्षे । १।५।११। ३६-३९. * यावति विषये षण्डकारः तावत्त्वेन प्रथममक्षः । पा. १।५।१०।३२ पृ. १००७.

* प्रथममहोऽपि अक्षिचयनसमयः । सोम. १०। १।५.

* पूर्वस्य द्वितीयादीनेष्वेव प्रथमशब्दो भवति । भा. १।३।१२।३३.

* प्रथमश्रुतात् चरमश्रुतो दुर्बलः । 'चतुरो मुदीर' 'सप्तदशतावक्षः' अत्र सत्या प्रथम, सुष्टेयाः । वि. १०।३।२८.

● प्रथमश्रुतानुसारात् चरमश्रुतं नेपं इति न्यायोऽपि द्वितीयाश्रया ऋचो दुर्वन्द्यात् । न्यायनि. ४।१।५६ ब्रू ।

● प्रथमश्रुतलोपकारार्थ्यां ज्योतिष्टोमे द्वादशगत-
र्यत्या गोद्रव्यस्यैव, नान्यस्य पशोर्नां मापतिवदेयां
मिथिलानां वा । के. (१०।३।११)

● प्रथमसाद्यग्रहसाहस्रयर्माः द्वितीयादिगाग्रह-
साहस्रेषु अतिरिच्यन्ते । (चरत्तः साद्यग्रहः साहस्राद्य) ।
विं. ८।१।१२.

● ' प्रथमहविःश्लेषादेव श्लेषकार्वाणं प्रथम-
भनुष्ठाने सति तेनेन नेराद्वाद्दृश्यान् नेतरेभ्यः
श्लेषकार्वाणि ' अनेन न्यायेन (३।४।२०।५२-५३)
पुरोक्ताग्रन्याग्लिङ्गादितुवोरमापः पूर्वपक्षे येन केन
चित् क्वालेन कार्यः, सिद्धान्ते तु प्रथमोपवेयस्याप्येन
इति कल्पे । कु. ३।४।२०।५३.

● प्रथमा अमिहितऋक्मंत्राणि इति के चित् ।
प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इत्यन्ये । मणि. पृ. ११२.

● प्रथमा उत्तमा इति अनेन्यमिषत्वे भरति । भा.
१०।२।१६।२८. ● प्रथमा । ' प्रातिपदिकार्थे लिङ्ग-
परिभ्रमणचरमाने प्रथमा ' (पा० २।३।४६) लिङ्गपरि-
भ्रमणचरानाम् लिङ्गपरिभ्रमणचरम्भावात्तमभारद्वाकस्या
लिङ्गादितु प्रथमायाः शक्तिः । प्रातिपदिकार्थे इति
कचित् प्रथमाया अर्थे नास्ति इति सूचनाय । पुमान्
देवदत्त, श्रेणो मीहिः, एको यतः इत्यादी पुंस्वर-
श्रेणोःकस्याना प्रातिपदिकार्थानां देवदत्तादी न समजाय-
स्यन्त्येन अन्वय संभ्रमति, नामार्थयोः सेदान्यवन्व
अत्युत्पत्तेः । अतो लिङ्गादिकं प्रथमार्थः । तत्र च
प्रातिपदिकार्थानां पुत्रादीनां अपेदेन अन्वयः ।
शिमन्त्यर्थे देवदत्तादी प्रकाशतव अन्येति । एवं च
पुत्रमभिनलिङ्गान् देवदत्तः, श्रेणाभिनपरिभ्रमणान्
मीहिः, एकव्यभिन्नमन्थान् यतः इत्यादिवैशेषिकपति
इति वैयाकरणः ।

भगद् । नामार्थयो अनेदान्यवन्वयसंभ्रमणाय
विभक्त्यर्थे प्रातिपदिकार्थयोः अनेदान्यवन्वयविकल्पन न
मुक्तम् । टिप्प. पृ. १११ इति नामार्थयोः अनेदान्यवन्वयः प्रादि
मौ. धे. ३५५

न स्यात्, प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमायाः
शक्त्या ' नीने यतः ' इत्यादावपि नीन्मभिप्रप्राति-
पदिकार्थस्य उमनायमन्वयेन घटे अन्वयात् । न चैत्रा-
पत्तिः, प्रातिपदिकार्थस्यस्य शक्यताऽवच्छेदन्त्वे गौरवत् ।
किंच ' तण्डुलः पचति ' इत्यादावपि प्रातिपदिकार्थरूप-
विभक्त्यर्थस्य कर्मरसनस्यैव पाके अन्वयात्तया ततोऽपि
बोधापत्तिः । नहि विभक्त्यर्थस्य अपि घातव्यार्थस्यै
निरूपेण कदितवत् कर्मत्वस्य संसर्पतया भाने किञ्चिदाग्र-
मस्ति । अत्र प्रातिपदिकार्थेन विभक्त्यर्थस्य अपेदाति-
रिक्तमन्वयेन अन्वयबोधो नास्ति इति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने
गौरवम् । अत्रो नेद शक्तिग्राहकम्, किंतु प्रथमोच्चारणे
अन्यायस्याभावात् नेपं कारकविभक्तिः इति सूत्राशयः ।
एवं च मापदपदं समञ्चते । शक्तिग्राहकत्वे मापद
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । एष ' संशोधने च ' (पा० २।३।४७)
इत्यपि संशोधये प्रथमाया न शक्तिरूपत्वे ' हे देव-
दत्त पच ' इत्यपि संशोधय विभक्त्यर्थस्य कारक-
मूर्तत्वेन अन्वयात्तयोः । तेन आमन्त्रितादिमशाऽन्तर-
प्रवृत्तार्थमापत्त्यर्थे ' संशोधने च ' इति गृह्यम् । संशोधने
वा प्रथमा सा आत्मन्वितं इति सूत्रार्थः । अतो न
प्रथमायाः किञ्चिदाश्रयम्, किन्तु आख्यातानुकार्थानुवादः
इति दिक् । मणि. पृ. १२५-१२५.

● नामनेरान्तो यत् प्रथमाऽन्तं गुणभूतम्, प्रथम
मपि भरति क्रियाया तथा ' मलिनः स्थायात् ' इति ।
वा ६।१।१।१। पृ. १२५६. ● स्तार्थे समानविभक्त्यानि
उमर्षतपानि प्रथमान्तानि भरन्ति । भा. १०।३।
११।४२. ● प्रथमान्तस्य त्रिवापदसाहाय्यत्वे न
प्रमाणाभावात् । ' चैव ' इत्योपात्मत्वस्य शास्त्रोपायव-
कल्पेन तस्यापि साहाय्यत्वात् । न च तथात्वेऽपि परिज्ञा-
द्विपदमभिव्याहारेणानि (चैवः परिज्ञवः) शास्त्रोप-
जनकान् त्रिवापदसाहाय्यत्वे प्रमाणाभावात् । ' अस्ति-
मंत्रन्वीपरः प्रथमपुरो अत्रपुरमनानोऽप्यस्ति ' इति
पात्यायनस्मरणेन तस्यापि त्रिवापदसाहाय्यत्वात् ।
भान्दीवर. कश्चन इत्यर्थः । न चैवं तर्हि प्रथमपुरो-
मित्रे ' अहं परिज्ञवः, रं परिज्ञवः ' इत्यादी उपा-
साहाय्यत्वे प्रमाणाभावात् । तत्रापि प्रातिपदिकार्थव्याकरण-

शाब्दमुद्दितावच्छिन्नं प्रति विशेषतासम्बन्धेन सुवृत्तयो-
पस्थितिः कारणम्, लिङ्गसंख्यायतिरिक्ततुर्थाप्रकारक-
शाब्दमुद्दितावच्छिन्नं प्रति क्रियापदसंश्लेषस्थितिः कार-
णम्, इति कृत्प्रकार्यसंज्ञानामयोरैव प्रमाणात्वात् । अत
एव प्रथमास्यथेऽपि न प्रातिपदिकोपस्थितस्यैव चैनस्य
क्रियावामन्वयः, अपितु प्रथमोपस्थितस्यैव । ' प्राति
पदिकार्थमात्रे प्रथमा ' इत्यनुरासनेन प्रातिपदिकार्थस्यैव
प्रथमार्यतान् । प्रकृतिश्लेषार्थयोश्च अमेदसंज्ञेन
अन्वयाच्च कृत्यतुल्यत्वमङ्गः । प्रातिपदिकं वा तात्पर्य-
ग्राहकं इति वक्ष्यते । यदा तु अभिहितकारकाचिनी
प्रथमा इति मत्तं तदा मुक्तम् । रहस्य. पृ ४१-४२.

● प्रथमाऽर्थस्यैव लिङ्गसंख्याभिनः भावनाया
प्रकारयेतान्वेति । न च तस्याः साधुतमानार्थ-
मुच्चारणेन तदर्थे मानाभावः, सञ्ज्ञेनेन अभिमुगत्व
स्यपि भासमानत्वेन तदसिद्धेः । तच्च प्रवृत्तशाब्द
बोधाश्रयत्प्रकारकवस्तुभिन्नविशेष्यक-वकिन्च्छानिपदी-
भूतशाब्दज्ञानवत्तम्, प्रकृतशाब्दबोधमिच्छविषयतानिरू-
पितवस्तुभिन्ननिष्ठवकिन्च्छाविषयतायां वा । युष्म-
त्सदस्यकताऽवच्छेदकं न तदेव । अस्ति चेदम्
' देवदत्त गामानय ' इत्यादौ, ' देवदत्त चैत्रो
गामानयति ' इत्यादौ च, तस्य ढकविषयज्ञानवत्त्वात् । न
च यत्र स्तुपा बोधमित्यु क्त्यासंज्ञेय्यशाक्यप्रयोगः (कन्या
संज्ञेय्या यस्मिन् वाक्ये) तत्र स्तुपायामति यतिः, तत्र
स्तुपायाः धनोपस्येऽपि तस्योपस्यतः सन्त्युत्पत्तयपिषय-
त्ताभावेन तस्या संबोधनप्रथमाऽनापत्तेः । तात्पर्यविषय-
त्वस्यैव भरत्येव सा । अत एव चेतने एव संज्ञेय्य
मुच्यते, अचेतने तु ज्ञानवशोपेयं गौरो व्यरहारः ।
अत एव आद्योदाहरणे (देवदत्त गामानय) अभिमुगत्वं
कृत्यत्वं च जन्य प्रथमाऽर्थः । तत्र आवेयत्व प्रातिपदि-
कार्यसंज्ञाः । तत्रोच निषयत्वनिष्पन्नत्वाम्या यावनाया-
मन्वयः । अन्ये च (देवदत्त चैत्रो गामानयति)
अभिमुगत्वस्यैव निषयत्वसंबन्धेन ।

' चैत्र । मैत्रः कीदृशः ' इत्यादयः ' अस्मिन्मन्वी-
पर ' इत्यादिना क्रियापदाभ्याहारस्य आश्रयकत्वात्
शाब्दोपाधिगतः । ' चैत्र । मैत्रो ग्राम गच्छतु ' इत्यादौ

तु लोड्यप्रार्थनाविषयीयताया भावनाया निश्चयसम्बन्धेन
सञ्ज्ञेय्यस्य स्वरूपसंज्ञेन त्वनिश्चयतायाऽप्योपस्यत्व
अन्वयः । प्रतीत्यनुसारेण तत्तदर्थकलोडादेरेव तात्पर्य-
ग्राहकत्वात् । अत्र च प्रथमाऽऽदेराविशेषात्प्राप्तेव सञ्ज्ञेने
शक्तिः पृथगतुशासनवत्त्वात् । हेतुव्यादिकं तु तात्पर्य-
ग्राहकम् । व्यापारस्योन्वयत्वाद्गौ तु लक्षणेव । ' चैत्र मैत्रो
ग्राम गच्छति ' इत्यादौ प्रथमान्ते च तार्किकमतेऽपि
भावनाविशेषात् नान्ति प्रथमार्थरूपावच्छिन्नोपस्थितः,
तत्र आख्यातोपास्यत्वाऽन्वयभावात् । अतः तैः
सदुद्दिमिन्नप्रथमाऽन्तपदजन्योपस्थितैरेव भावनाऽन्वय
प्रयोगिज्ञ इति वाच्यम् । न च तदपि वस्तु शक्यम् ।
' चैत्र गामानय ' इत्यादौ तदनापत्तेः । न च तत्र
स्वपदाभ्याहारः, तथात्वे ' मो ब्राह्मणाः स्व पत्न ' इति
प्रयोगापत्तिः । न च युष्मदर्थकवृत्तबुद्धयोः एकस्य-
कत्वम्, युष्मत्स्वतन्त्रत्वाऽऽपत्तेः ।

एतेन अभिमुगत्वयोः सर्वत्र प्रातिपदिकार्थे प्रकार-
त्वमिच्छापि अशक्यम् । ' चैत्र । मैत्रः पचति ' इत्यादौ
चैत्रे भावनाऽऽशब्दनापत्तेः । यस्तुतस्य अस्मन्मतेऽपि
' चैत्र मैत्रः पचति ' इत्यादौ चैनस्य कर्तृत्वेन भावनाऽ-
न्वयस्य निवारयिमुमशक्यत्वात् सर्वत्र सञ्ज्ञेय्यमतेः सुवृत्ति-
प्रथमाया अर्थः, न तु कर्तृत्वमपि । ' चैत्र पत्न ' इत्यादौ
मन्वयपुरुषस्यैव आख्यातेन सञ्ज्ञेय्याया तद्व्यतिरेकं
कर्तृत्वेन लक्षणात् न संज्ञेय्यातिरिक्तस्य कर्तृत्वप्रसङ्ग इति
त्येवम् । अतो द्वितीयादिस्वपदात्त्वेन प्रथमादुक्तं नान्ति
प्रकारत्वमेव सर्वत्र युक्तम् ।

न च प्रथमायाः लिङ्गसंख्योरेव संबोधनरूपार्थ-
वत्त्वेऽपि तदतिरिक्तार्थमात्रात् ' चैत्रः पचति ' इत्यादौ
प्रातिपदिकार्थतिरिक्तस्य विशेषभूतार्थस्य अभावेन त्रयं
द्वितीयादिस्वपदात्त्वेन सर्वत्र प्रथमार्थस्य प्रकरत्वं इति
वाच्यम् । अशक्यद्विप्रथमाया अपि अनुशासनत्वेन
लिङ्गसंख्यायतिरिक्तार्थेवाचित्वावापत्तेः । तथाहि ।
पाणिनिमतं तावत् ' प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणनचनमात्रे
प्रथमा ' (पा० २।३।५६) इति सूत्रात् प्रातिपदिकार्थे
एव । इदं हि लिङ्गाद्यते शक्यत्वात्सुशासनवत् प्रातिपदि-
कार्थोऽपि शक्यत्वानुशासनमेव, न तु प्रातिपदिकार्थे

प्रातिपदिकेन विवक्षिते प्रथमायाः साधुत्वमित्येवंपरम्, वैषम्योपपत्तेः वैरुप्यावत्तैश्च । अतश्च प्रातिपदिकस्य-
श्लेषादिवेन प्रथमाऽर्थः ।

न च एवमपि तस्य प्रातिपदिकेनैव नोपसिद्धेः प्रथमायास्तदशे साधुत्वाय धनुवाद्भक्तत्रा न प्रथमाऽर्थस्य अन्यत्र प्रकृतरता इति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्यैव प्रथमा-
ऽर्थविरोधात्पर्यायप्राहकत्वाद्गीकारेण प्रथमाऽर्थस्य अन्यत्र प्रकृतरते बाधकत्वात् । इतरथा तुव्यंप्रकारकशाब्द-
बुद्धिस्वाचच्छ्रमं प्रति पात्वादिपदत्रयोपरिस्थितिः कारणं इत्येवंविधकार्यकारणभावे प्रथमाऽतिरिक्तत्वप्रपञ्चे गौर-
वात् । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे प्रति प्रकृतरते प्रथमान्त-
प्रातिपदिकातिरिक्तत्वप्रपञ्चे गौरवात् च । आत्प्रातात्तदर्थ-
भावनाऽऽदेः प्रथमाऽन्ताथे प्रति प्रकृतरते व्युत्पत्त्यन्तर-
कत्वनाऽऽपत्तेश्च । अतो ताप्रशात् सुरपत्तेन प्रथमार्थ-
स्थापि चैत्रादेः आख्यातार्थभावनायामेव प्रकृताना । अत एव एतादृशे विषये प्रकृत्यर्थेन चैत्रादेर्न प्रथमाऽर्थ-
चैत्रादौ अन्यतः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः न्युत्पत्त्यस्य वेदा-
न्वयस्य पाशात् अमेदान्वयस्य चाव्युत्पत्त्यत्वात् । अतः प्रातिपदिकं तु प्रथमाऽर्थविरोधतत्पर्यं ब्रह्महन्मेव । प्रथमोपस्थापितस्तु च एत आख्यातार्थभावनाऽन्वयी ।

न चैत्रमप्यातापदाभावे नप्य अनन्वयः, 'कष्टे रोदनम्' इत्यादौ क्रियानशान्यादारेणैव 'नीले पटः' इत्यादावपि 'अस्ति' इत्यध्याहारानुशासनविष्टतया सुतरायुपपत्तेः । नीलपटस्थापि यश्चनानशीत्या नील्युगो नीलपञ्चानौ वा नक्तस्य लक्षणया लक्षितलक्षणया वा नीलपञ्चान्छिन्नमुष्णविशिष्टदपरस्य तात्पर्यं ब्रह्महन्त्वात् तदुत्तरप्रत्ययोकस्य तद्व्युत्पत्त्यापि न पठेन सह अमेदेन अन्वयः । अपि तु घटत्रयेन अस्तीत्यप्युक्तोपात्त-
भावनायामेव । एकमुत्सवैर शब्दत्रयोपपत्तेः । इतरथा विशेषणप्राचरुनामार्थस्य व्यभेदसङ्केधेन नामादीन्तरा-
न्वयकल्पना, तदुत्तरद्वितीयाऽऽदिगिभ्योरेरपि साधु-
रताथैकत्वकल्पना, प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे अन्वयपुरस्कारेण विशेषणप्राचरुनाहृतिभिन्नविषयनकल्पना इत्येव गौरवा-
पत्तेः ।

न च नीलपटयोः अमेदानुभवानुरोधेन गौरवाद्गी-
करणमपि न दोष इति वाच्यम् । प्रथमाद्वयार्थस्य नील्युगविशिष्टस्य घटस्य च कर्तृतासंबन्धेन शब्दत्रयोपे-
मायनाविरोधके जाते पश्चात् पटस्य परिच्छेदकीभूत-
गुणपेक्षाया गुणविशिष्टस्य च जात्यपेक्षाया मानसः अमेदानुभवः इति पाठिक्रयोपमादाय अनुभवोपपत्तेः ।

न च शब्दात् अमासमानस्य अमेदस्य वेदोत्पत्तान-
विषयत्वान्मावात् 'अह्मपैकहायन्या' इत्यत्र आह्वयस्य एकहायन्या अन्वयाकरणेऽपि दोषाभावापत्तिः, वेदा-
पेक्षितार्थविषयत्वस्य मानसस्यापि ज्ञानस्य वेदात्पर्य-
विषयतया वेदार्थत्वात् । नहि वेदपदद्वयविषयत्वस्य वेद-
न्ययान्त्रोपविषयत्वमेव वा वेदात्पर्यविषयत्वप्रयोज-
कम् । तथात्वे 'इमादप्यह्मन् रदानामृतस्येनश्चाभिधानी-
मादत्ते' इत्यत्र शब्दत्रयोपे मन्नाक्षाभिधायावीक्षणप्रधान-
स्यैव विषयीकृणात् । तस्य च किञ्चिदन्वयभुजैर्न सिद्धौ एतन्नकार्यवैषम्योपपत्तेः । तत्परिच्छेदार्थं अनुनीयमानस्य वैदिककृत्युत्पत्त्यस्यैव वेदान्तरथविषयत्वानापत्तेः परि-
सङ्ख्याकृतकृत्वातापत्तिः । अतो वेदापेक्षितत्वान्मावात्तद्विष-
यत्वमेव वेदात्पर्यविषयत्वप्रयोजकम् । तस्य गुणविशिष्ट-
दस्य एकहायन्यादेश्च अमेदेऽपि अवलम्बेव । आक-
र्यकं चैतत् परेणामपि श्लेषामान्यत्वात्तदन्वयैव लिङ्ग-
त्वात् स्वर्गादिपदार्थस्य च अप्रमानविशेषणत्वेन श्लेषे अमेदान्वयानुपपत्तेः । श्लेषाद्यनीभूत्यापानुल्लङ्घितमान् स्वर्गकामः इति शब्दत्रयोपय आचरपकरात् । तदुत्तर श्लेषे स्वर्गभेदत्रयोपे मानस एव शब्दत्रयत्वर्थविषय इति । एतादृशतात्पर्यविषयीभूतः प्रत्येव च श्लेषे स्वर्गभेदनिश्चय-
शक्तिरन्वयः, न तु शब्दत्रयोपे इति तत्राऽपि अङ्गीकार्यं इति न समेन तत्त्वोपाचक्रायाः ।

पदि तु तस्य एतादृशदोषमिमा स्वर्गादिस्थापन-
मेव शक्या लक्षणया वा लिङ्गर्थः, स्वर्गादिपदं च तात्पर्य-
प्राक्तं इत्यभ्युपेनते, तदा मयाऽपि नीलपटोत्तरपदमार्थस्य नुपविशिष्टपदस्य स्वाभिन्नपटद्विकृत्युत्तरसंबन्धेन ज्ञानना-
ऽन्वयः घटपदं च सद्योऽपि तात्पर्यप्राक्तं घट्यदोत्तर-
प्रथमाऽर्थस्य स्वर्गचित्कृतुंतेन इति शक्यं वक्तुम् । तदश्च अमेदस्यापि शब्दत्रयोपपत्तेः न कश्चिदोपः । केचित्तु

विदिश्रिषादी विरोधपारिष्वादिश्रिषाचक्रप्रसङ्गहृत्स्वना-
 वत् अमेदेशप्रकाशनात्कल्पनेव ह्याहुः । सर्वथा
 मथनाऽप्येव माननाया द्वितीयाऽऽदिशाघात्पेन मेर-
 र्भक्ष्येन प्रकृता इति सिद्धम् ।

एतेन चैवादेशोमाप्येव प्रथमाप्येव वा
 अग्न्यातोराचक्रमते अमेदान्तर इति वैतथ्यमन्तरमति
 आहतम् । व्युत्पत्त्यर्थक्यने प्रमाणाभावात् । यमु
 'स्रोत्र पचति' इत्यादी नामाप्येव स्रोत्रस्य पाके
 अमेदान्तराप्ये अमेदप्रवर्धने निरर्थक्युत्पत्त्यन्वित्वाद्
 नामार्थप्रकृत्याब्धत्वावच्छिन्न प्रति निरुक्तमान्तरमभि
 व्यङ्ग्यत्वरत्नयोग्यमित्ति, कारणे इति कान्त्यादान्तरमप्य
 अन्तरमन्तरान् तेषां चैवादेशः योग्यता कर्तव्ये अमेदा-
 न्तेष्वपि रक्षिते । तत्र । चैवादेशोच्यमानायाः निरर्थक-
 त्वस्य पारिष्वादिश्रिषादित्वात् स्वल्पेन विरुद्धत्वात् ।
 स्रोत्रमतिरिचिद्यप्येः स्रोत्रवत्, द्वितीयाऽर्थो लक्षण
 आश्रयन्, तस्य च साक्षात् परपरता वा पाछरी
 माननाया वा अन्वयत् न निरर्थक्युत्पत्ते इति तादृश-
 व्युत्पत्तिरूपताया अयिद्वेष । स्याति स्रोत्रमतिरिचि
 प्रवित्तिकार्यः, तस्यापि मते अमेदो लभ्यता
 द्वितीयाऽर्थः । स च स्रोत्रप्रतिरोधिभ्यन्त्योल्याभावाभावा-
 क्त, स्रोत्रवत् । तस्य च मेरुत्पत्त्येवैव पाछरी
 अन्तर । 'इत्यन्तरेष्विदृशचिद्व्यन्तरे पटः' इति-
 यव स्रोत्रमतिरिचिद्व्युत्पत्त्येवैव पाछरि इति
 साध्यबोधः इति च नामाप्येव अमेदप्रवर्धने अन्तर, ।
 क्व वा द्वितीयाया निरर्थक्युत्पत्तेः । न च लक्षणादोपमिता
 व्युत्पत्त्यर्थक्यने द्वितीयाया निरर्थक्युत्पत्त्यने च न
 दोषः । तपत्वे 'चैवो वापति' इत्यादी आश्रय-
 तत्त्वप्रकाशः शिरोमेषिपदनतायाः अन्तरावेः । अत्रापि
 कृत्यविपर्ययार्थक्यप्रसङ्गस्य व्युत्पत्त्यर्थक्येव नामार्थ-
 क्यत्वेनैव, लक्षण, कृत्युत्पत्त्या, अन्यथा लक्षणो-
 ष्ठेदात्तेः । तन्नात् सुष्ठं प्रथमाऽर्थस्यापि कृत्युत्पत्त्य-
 त्वस्यसंगो आगत्यापत्तयत्वात्मानन्तरः, प्रातिपरिचि
 च तापनेमहत्म्, विरुष्टक्युत्पत्त्याय प्रथमाप्ये एवेति ।
 इति सर्वमन्तरवत् ।

सुष्ठं आगत्यापत्तयत्वात्मानन्तरमेव, न तु
 कृत्युत्पत्त्याय । तेन 'पाठकर्मैः पचति' इत्य
 चैवन्वयप्रथमाऽर्थस्य पाछरिपाठकृत्युत्पत्त्यसंगे अन्वयः
 आगत्यातोराचक्रमन्तराभावेन योग्यत्वात्, न तु द्विती-
 यान्वयित्वेऽपि कृत्युत्पत्त्या पाठकृत्ये, तस्यान्तरात्वेन-
 कृत्युत्पत्त्यसंगे अयोग्यत्वात् । एतादृशसंगमिच्छाऽन्वय-
 धारे च 'चैवः पाठकेन पचते ओदनः' इत्यस्मि
 आपत्तेः । अतः चैवः पाठकृत्यां च इत्यपि पाठकृत्य-
 वेन तन्निमित्तकृत्युत्पत्त्यसंगे अन्वयिते । तत्रोः परस्पर-
 भेदमान तु पूर्ववत् (प्रातिक्म्) । चैवस्य पाठकृत्य-
 अन्वयमानं तु सर्वमते मानमनेन । एतत् 'पक् ओदो
 मुनते' इत्यस्मि ओदनस्यप्रथमाऽर्थस्य मोक्षवृत्ति-
 निरतिवृत्त्यन्तत्त्वसंगे मोक्षनवृत्तावेव अन्वयः, न तु
 पाठकृत्युत्पत्त्यन्तत्वेन पाठकृत्ये तदुपासायात्, तथाचै
 'ओदन. पक् चैवो मुक्ते' इत्यस्यान्तरावेः । अतः
 तत्रापि पूर्ववदेवान्वयः । 'चैव इव मैत्रे गाति'
 'विपृच्छोऽपि सर्वमं स्वं छेत्तुमस्यप्रदम्' इत्य
 आगत्यातोराचक्रमन्तरमन्तराभावेऽपि इतिद्वितीयोक्त-
 कृत्युत्पत्त्यन्वयसंगे तदुपासामानाया लिङ्गान्वयविशिष्टाया
 चैवविपृच्छनोः प्रथमोपासयोः अन्वयव निरु-
 पात्तेषु । तदेव प्रातिनिमित्ते प्रथमाऽर्थनिष्कर्षः ।

आगत्यापत्त्यु, न प्रातिपरिचिद्यप्ये प्रथमा । तपत्वे
 प्रातिपरिचिद्यस्य तादृशस्य कृत्युत्पत्त्यान्तरात्ताया साध्यबोध-
 क्यतायत्तेः । अत्रिदु अमिच्छित्कारण्यनेन प्रथमा-
 ऽर्थः । तस्मिन् कृत्युत्पत्त्यादिन्ये प्रथमाप्ये प्रातिपरिचिद्य-
 श्वेनादिः मेरुत्पत्त्येनैव अन्वयेति । सत्यऽऽधिकं च
 द्वितीयान्तर इव इति न इत्यपि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
 कृत्युत्पत्त्यादि च सुष्ठुत्पत्त्येवैव निराशयप्ये इति न तत्रापि
 सा (अन्वयेति) । न च कृत्युत्पत्त्यादेः आगत्यात्तावगतस्य
 मानवादानन्वित्पत्त्यात् पूर्वमेवैवैवैव, चैवत्वावच्छि-
 त्त्येन तस्य आगत्यानेन अन्वयमानात् कार्यकरोन्तरावेः ।

न च तत्रापि आगत्यात्तावगतस्य मानवादान-
 प्रकृत्युत्पत्त्याप्ये वैरथ्यम्, तस्य प्रथमोपासिन्येवैवैवैवैव, इत्य
 इत्येव तृतीयाऽऽद्यपत्तेः । नहि कृत्यापत्तिपदनमन्तरं
 तदन्तरेकम्, भावात्पत्तेऽपि 'चैवो मुक्ते' इत्यादी

कृता चित्रणेन कृतमिधानात् प्रथमोपपत्तेः । अतः कर्तृत्वादिमिधानमेव प्रथमाप्ररोधेनम् । तत्र शक्या शक्या वा इत्यप्यदेतत् । तस्मात् अभिहितकारणं प्रथमाऽऽपत्तिः । न च ' प्रासादे आसे ' ' एक मुद्के ' इत्यादी इत्यप्रत्ययेन अधिकरणत्वकर्मत्वयोः उक्तत्वात् प्रथमाऽऽपत्तिः, तिङ्निपाताभिहितकर्तृत्वकर्मत्वयोरिव प्रथमाऽर्थत्वात्, प्रासादे इत्यन सदिशात्तरपना अधिकरणनाभिधानेऽपि सप्तम्यविरोधात् । एक इत्यन कर्मत्वयेन कर्मत्वामिधानेऽपि द्वितीयाया अविरोधात् । तिङ्निपातोदाहरणानि तु पूर्वमेव प्रदर्शितानि ।

ननु एवं तिङ्निपाताभिहिते कल्पते प्रथमा, तदनभिहिते तु तृतीयदिशि इत्यर्थानेः तिङ्निपातविधि चैत्रादी प्रथमोपपत्तावपि कर्तृत्वकृतप्राचक्रियान्वये विवक्षिते तृतीयऽऽपत्तेः ' चैत्रेण पाचको मुद्के ' इति प्रयोगापत्तिः । नहि कृतप्राचक्रियान्वयः कारकागमनत्वः ' काष्ठैः स्वात्वा भोदनस्य पाचकः अत्रो मुद्के ' इत्यादौ काष्ठदीनामन्वयदर्शनात् । अतश्च तद्वदेव कर्तृकारकस्यापि अन्वयव्यपत्तेः । तत्र च तिङ्निपातक्रियान्वयविषयाऽभावेन प्रथमाऽनुपपत्तेः कृतप्राचक्रियान्वयित्वेन विवक्षितस्य चैत्रस्य तिङ्निपातक्रियान्वयित्वेन तृतीया दुर्वांग । एवं ' ओदन पत्रे सुगन्धे चैत्रे ' इत्यपि द्वितीयान्तप्रयोगापत्तिः, कर्मत्वस्य पाचकत्वरूपस्य तिङ्निपातानुपपत्तेः । शाब्दरोपक्ष तत्र चैत्रकृतप्राचक्रियान्वययोः मुद्के इति । शाब्दं कर्तृत्वरोपक्ष ' पश्यन् पठः ' इतिवन्तुपपत्तेः । एवं ' ओदन पत्रे सुगन्धे ' इत्यपि शाब्दरोपक्षो वादस्य कर्मत्वरोपक्ष अनुत्पत्तेः । इति चेत् । अनाभिहिते इत्यस्य स्वान्वयविधिः कृदादिभिः अनाभिहिते इत्यर्थात् । अतश्च तत्र कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोश्चकारत्वात् न तृतीयान्तपत्तिः । प्रथमाप्रत्ययानु तदन्वय- (कृदर्थक्रियान्वय-) विषयाया निमित्ताभाव एव (तिङ्निपातोपपत्ति-) कर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रथमाभिहितयोः कर्तृत्वक्रियाया उपागमभावत्वात् ।

न चैत्रमपि वदन्वय- (कृदर्थक्रियान्वय-) विषयाया पठपत्तिः । ' अनाभिहिते ' (पा० २।३।१) इत्यपिशास्य प्रथमाविषयकक्षेत्रेण (पा० २।३।४६)

विच्छेदात् ' कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा० २।३।६६) इति कर्तृवृष्टीविधायकस्य अनुबुद्धत्वात् इति वाच्यम् । मन्तृकृत्यनिष्ठायेन तत्रापि तदनुवृत्तेः सर्वप्रथमात्वात् । अन्यथा ' चैत्रः पचका मुद्के ' इति वक्तव्ये ' चैत्रस्य पाचको मुद्के ' इत्यपि प्रयोगापत्तेः । अतः ' चैत्रः पाचकः ' इति प्रथमान्तवचनयोरपि मुद्के इति क्रियायान्वयः । परस्परमेदाद्यवशेषेण पूर्ववत् । यत्रापि क्रियापदाश्रयणं तत्रापि ' अस्तिर्भवन्तीपरः ' (महाभाष्यं २।३।४६) इत्यनेन व्यपहृत्यम् ।

न चैत्रं प्रथमायाः तिङ्निपातात्परतयागमनाधिकरण्य- किञ्चित्तत्वेन ' चैत्रः पच् ल् ' इति स्थितिदर्शनां तिङ्निपातात्प्रथमाभिहितत्वाभावेन अप्रथमासमानाधिकरणत्वस्वरूपस्य शत्रुशान्तोर्ध्वमिच्छस्य सत्त्वात् ' लटः शत्रुशान्त- चावप्रथमासमानाधिकरण्ये ' (पा० ३।२।१२४) इत्यनेन पितोपविधिना शत्रुशान्तोरेव लटि प्राप्त्यापत्तेः तिङ्निपात- लिङ्गादिप्राचक्रियान्वयविधिना सामान्यविधिवत्सादुपपत्तेः लटि तिङ्निपात- अभावपत्तिः इति वाच्यम् । एतादृशस्य लटि शत्रुशान्तवृत्तियानामनेव तिङ्निपात- अप्रथमासमानाधिकरण्ये इतिपदवैपर्यापत्तेः । तत्रतिङ्निपातं प्रथमायाः लटि अपि आपकत्वेन तिङ्निपात- तस्याश्च प्रयोगिकीमृत्तिदादिसामानाधिकरण्यं विना अनुपपत्तेः लटि तिङ्निपातव्युपपत्तेः । अत एव आपकेन भावितिदादिर्क निमित्तीकृत्य सर्वो एव विभक्तयो ल्यटि भवति इति आपत्तेः । तत्र च प्रथमाभिहितमिच्छासमानाधिकरण्ये शत्रुशान्तोः विधानेऽपि न तयोः पूर्वमितिङ्निपातदादिवाचकत्वम् । एवं च ' अप्रथमासमानाधिकरण्ये ' इत्यस्य पूर्वदातव्येऽपि लटि तिङ्निपात- पत्तिः । प्रथमपत्तिवैकल्येऽनु उपपत्तेः ।

महाभाष्यकारिणः लटि तिङ्निपातव्युपपत्तिरिच्छास्य दुपपत्तादत्वात् इह न स्तिष्ठिताः ।

सर्वथा तिङ्निपातोपपत्तिरिति कर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रथमा इत्याह । तयोश्च द्वितीयाद्यप्येवैव आख्यातोपात्तनावन्यः इति सिद्धम् ।

न च एवमपि प्रथमार्थस्य आख्यातापदादी एव अन्यथा, द्वितीयापदादिस्तु कृदाद्यर्थेऽपि इति कथं कर्तृ- कारणाभावेन इति वाच्यम् । सुगन्धपत्रकश्चान्त्वान्-

च्छिन्न प्रति लिङ्गानन्विपदबन्धोपरिधये. भावनाविरोध-
तासकथने कारणत्वेऽपि प्रमाणान्तरबन्धाभिहितत्वाद्युप-
स्थितिरूपकारणान्तरवरोधेन विरोधलाभोपपत्ते. इति दिक् ।
रहस्य. पृ. ५७-६७.

● प्रथमाऽऽदीनां तिसृणास्तुपहदा स्वस्थानाहन्वा
अभिन्वयेन गडुवसद. । ५।१।२

● प्रथमोत्तमे ऋचौ विरम्यस्थवशिष्ठानामगमेन
संख्यापूरणं सम्भिधेनैविष्टदौ । १०।५।८।२७-३३.

● प्रथमाप्रयोजकं तु सर्वं कर्तृत्वोक्तिरेव । हा
पर कर्तृत्वप्रकारिका कर्तृत्वविरोधिका वा इत्यन्वदेत् ।
रहस्य. पृ. ३८.

● प्रथमाप्रयोजकविचारः । किञ्च सत्यमि संख्या-
भावतोभारशाधारणेन उक्तविषयप्रथमाऽन्तपदबन्धोपरिस्थितेः
कारणत्वे भवन्मते प्रथमातृतीयादिप्रयोजकं किम् ? न
तावत् त्रयांशमिधाने तद्व्योमदे, तस्य त्वया अनटुगी
नापत् । नापि संख्याऽभिधानानभिधाने, संख्याया सर्वेन
आख्याताभिधेयत्वेन सर्वेन प्रथमाऽऽपत्ते. द्वितीयाऽऽ-
दिविभवस्यभावप्रसङ्गात् ।

अथ तिटुपाचनद्वयाऽन्वदित्वमेव प्रथमाप्रयोजकम् ।
तदन्वयश्च यागदिग्गमिभ्याहारस्त्वत्वे कृदिविषयत्वाद्यव-
पलाश्रये कर्मणि, शब्दादिस्ममिभ्याहारे कृत्वाश्रयस्त्वे
कर्तारि । यादृशस्ममिभ्याहारे आख्यातस्य कर्तृत्वचित्तव्य
चैयाकरणमते, सीमांरान्मते वा कर्तृत्वशक्यम्,
तादृशस्ममिभ्याहारे तिटुपाचनसंख्याया. कृत्वाश्रयस्त्वकर्तृ-
गमितम् । यादृशस्ममिभ्याहारे च तयोर्मते कर्मपरत्व
तादृशस्ममिभ्याहारे तिटुपाचनसंख्याया. कृदिविषयत्वस्य
कर्मगमितम् । अत. तादृशसंख्याऽभिधानमेव संख्या-
विशेषाचिन्मत्परयोत्प्रेषणाम्बोश्चकम् । तादृशसंख्या-
भिधानं तु तद्विरोधव्याचिनामपरोत्तरकर्तृत्वकोशमिधापक-
तृतीयाद्वितीयाऽऽदिविभक्तिप्रशोबकम् । अत एव भावा
ख्यातस्य कर्तृत्वमेतत्संख्याऽभिधानात् 'चैत्रेण मुप्यते'
इति तृतीया । 'चैत्रेण पच्यते ओदन.' इत्यत्र कर्म-
स्वताते कर्मयानिपदे एव प्रथमा । 'चैत्र पचति' इत्यत्र
कर्माश्रयते कर्तृत्वविपदे एव इति व्यवस्थालाभः इति
चेन् । तात्पत्ते 'चैत्रेण पाचकस्य पुत्र., ओदन पकस्य

विकल्पिते.' इत्यादिप्रयोगापत्ते. । इत्यन्वयेन कर्तृकर्मगत
संख्याया. अनुत्पत्त्यात् । 'चैत्रस्य पाचकस्य पुत्र,
ओदनस्य पकस्य विकल्पिते.' इतिप्रयोगानापत्ते. । 'चैत्र,
पाचक, ओदनः पक.' इति प्रयोगानापरिपरि ।
'विपश्यतेऽपि सर्वथै स्वयं छेत्तुमसाप्रतम्' इत्यादावपि
प्रथमाऽनापत्तेः । न च तत्र कृत्वाश्रयणे, सापन इति
निपातेन च कर्वाश्रमिधानादेव प्रथमासिद्धिः । संख्या-
कर्वाश्रयन्तरानभिधाने च तृतीयाऽऽदिः इति एतन्न
इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि 'चैत्र इव गच्छति मैत्र'
इत्यादौ चैत्रे प्रथमाऽनापत्ते. । गच्छतीति तिङा चैत्रगत-
संख्यायाः चैत्रगतकर्तृत्वस्य च अनुत्पत्त्यात् । गतु
'कृत्वनभिधाने तृतीया, फलानभिधाने द्वितीया,
अभिधाने तु सर्वथ प्रथमा' इति मतम्, तदपि न ।
भावाख्याते भावनाऽभिधानेन प्रथमाऽऽपत्ते. । कर्मा
ख्यातेऽपि 'क्रियते' इति विवरणानुरोधेन कृत्वाश्रयित्वस्य
आवश्यकत्वात् प्रथमाऽऽपत्तेः । असम्भवे तु सत्यमि
तिङो भावनावाचित्वे वक्ष्यमाणरीत्या कर्मादि. अपि
रक्षणया अभिधानात्कृत्वाश्रयणेन सापनमिति निपातेन च
दकस्यैव कर्वाश्रमिधानात् सर्वेन प्रथमोरपत्तिः । एतन्न
इति निपातेन 'योग्य.' इत्यर्थकैः कर्माभिधानात् ।
चैत्र इव इत्यादावपि इयश्चन्देन गमनकर्तृत्वरूपमाह'वा
मिधानात् कर्माभिधानम् । 'चन्द्र इव मुषम्' इत्यादा
वपि अस्ति इति त्रियापदाध्याहारस्य आवश्यकत्वात्
आहृतादक्यावच्छिन्नसत्ताऽऽश्रयत्वरूपकर्माभिधानम् ।
अत एव कर्वाश्रयणेनापि समानकर्तृत्वमिधानात् 'चैत्र
पक्त्वा मुड्कते' इत्यादौ चैत्रपदेऽपि प्रथमोरपत्ति ।
न चैव 'चैत्रेण पक्त्वा मुष्यते' इत्यत्र चैत्रपदे तृतीया
ऽनापत्ति, क्त्वाश्रयणेन कर्तृत्वादानात्, इति वाच्यम् ।
तत्र 'आत्मनमातरना वेतिष्ठ' 'अनेन जीवन्मात्मनोऽ-
प्रविश्य नामरूपे ध्यायन्स्वादि' इत्यादिवत् कर्त्वाश्रयण
तृतीयाऽप्येत्वात् । अत एव वदुक्तिकारश्च स्वान्वि-
श्रियासतिपादनेन पदेन कृत्वा प्रतिपादते, तत्र प्रथमा-
प्रयोजकीभूतमिहित्वान् इत्यत्र आहृतीविधापाम् ।
अस्ति चेदं 'चैत्र पचति, ओदन. पच्यते' इत्यादौ, चैत्र-
दिशुचित्तुत्वकर्मवादेः निवृत्तक्रियापदेन अभिधानात् ।

'पाचनेन गम्यते' इत्यादौ च कृतुपाचस्य पुद्गलस्य गमनक्रियैव अन्वयः, न तु पाकक्रियया, प्रथमं तस्या एव तस्मिन्त्वयात् । अन्वयश्चान् प्रथमिकत्वात्प्रसोप-
विपयीभूत एव विपश्चितः । तेन 'औदुम्बरो यूषो गन्ति, सार्गकामो यजेत' इत्यादौ यूषत्वर्गादीनां प्रथमया कर्म-
न्वादिलक्षणायाः प्रथमिकभूतपूर्वकर्मभवनऽऽशक्तत्वादि-
शाब्दबोधे कर्तृत्वस्य उक्तत्वात् प्रथमोपाचिः । न च
तत्र प्रमाणाभावात्, तथात्वे धर्मिष्ठानामावेन वैयर्थ्यप्रति-
भवात्तन्माभावात् तात्पर्यज्ञानाभावेन लक्षणाऽनुपपत्तेः । अत
एव न अन्वयानुपपत्तये लक्षणा, तत्र लक्षणाजन्यस्याब्द-
बोधस्यैव प्राथमिकत्वात् तत्र च तत्कर्तृत्वानुक्तौ प्रथमा-
ऽन्वयस्य अशोभनत्वेन । यथा 'अग्निना चैनः पाके
यतते' इत्यर्थे 'अग्निं धैव (संशोभयति इत्) पाके यतते'
इति । अथ हि प्रथमायाः कर्मात्तल्लक्षणा शाब्दबोधः ।
अथ हि अन्वयानुपपत्तये कर्मात्तल्लक्षणा । अतः तत्र
लक्षणात् पूर्व शब्दबोधोपात्तात् अन्वयैव बोधः प्राथमिको
वाच्यः । न च तदानीं मात्मानं कर्णकं स्वान्यदि-
क्रियाप्रतिपादकेन यतते इति पदेन उक्तम् । यत्
यत्ने इत्यनेन उक्तं कर्तृत्वम्, न तदभिहितं, इति
प्रथमाभ्योपशक्तत्वाभावात् तत् वाच्यं तस्मिन्वै
असाद्यु । उक्तविषं तद्वृत्ति कर्तृत्वं न कर्मिष्ठ्यावेन
अभिहितं इति युक्तैव तत्र तृतीया ।

एव 'चैत्रेण मुक्त्वा गम्यते' इत्यत्र चैत्रस्य
मुञ्चिक्रियया अनन्वयात् गमनक्रिययामन्वयश्रीकरणे
तृतीयोपपत्तिः । एवं च 'यक्त्वा ओदनो भुज्यते'
इत्यादौ पविपत्तोः कर्मात्तल्लक्षणा द्वितीयान्तोदन-
पदाध्याहारेण वाच्यपूरणम् । नहि 'प्रधानक्रियाया
सुक्तस्य कारकस्य गुणभूतक्रियायामपि उक्तिः' इति
नियमे प्रमाणमिदं, येन अध्याहार विनाऽपि वाच्यं
पूर्वत । तथात्वे 'ओदनं भुज्यते शास्त्र पठ्यते'
'श्रुत्याऽप्यर्थं नानुप्रतस्तेन सोऽर्थः कुमुदिना' इत्यादौ
द्वितीयकप्रयोगो नोपपद्येत । अतः स्वर्गकर्मभूतत्वात्
प्रत्ययस्ते द्वितीयाऽन्तोदनपदाध्याहारेऽपि कर्तृविशेष-
णाधिपद विनाऽपि शब्दबोधोपपत्तेः 'चैत्रेण मुक्त्वा
गम्यते' इति प्रथमोपाचिः इति विभाष्यते, तदा भाऽस्तु

क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृत्वपूर्वकत्वात्तयोः गतिः । किं
भाष्यत्वात् भाव एव । तस्यैव उत्तरक्रियायां समान-
कर्तृत्वपूर्वकत्वात्समनौगं अन्वय इति । एवं च 'चैत्रेण
पक्त्वा चैत्रो मुञ्चते' इति अन्वययोग एव । 'प्रधानक्रियाया-
मुक्तस्य कर्तृत्वकर्मस्यैव गुणभूतक्रियायामपि उक्तिः' इति
नियमाद्विकारेण वा तस्य साधुत्वम् । प्रधानक्रियावाचिनः
कर्त्तृत्वात्तले कर्मात्तल्यस्यापि समानकर्तृत्वत्वात् लक्षणा
इति वा भ्येयम् । अत एव 'चैत्रेण पक्त्वा चैत्रो
मुञ्चते' इत्यपि अन्वययोगः । अत एव 'मयैव पक्त्वा
मयैव भुज्यते' इत्यपि कर्तृत्वैव तृतीया । 'पक्त्वोदनो
मुञ्चते' इत्यादौ कर्मकारकाध्याहार एव । 'ओदनं
भुज्यते शास्त्र पठ्यते' इत्यादयः प्रयोगाश्च सुतोप-
पादाः । एवं 'पचनी खाली, शनीनो नानाणः, कुडाराः
कर्णम्' इत्यादौ अधिकरणत्वादेः कर्तृत्वत्वात् प्रथमोप-
पत्तिः । न चैवमपि यत्र तिङन्तोपरि 'पचतिता पचति-
कत्वं पचत-कत्वं पचन्तिरकत्वं' इत्यादौ अतिव्याप्यकः
ईपदसमाप्यर्थको वा प्रत्ययः कृतः, तस्य तद्विगतत्वेन
प्रातिपरिक्रम्यशब्दा प्रातिपरिक्रम्यमानविवक्षाया प्रथमा-
न्तत्वात् तत्र प्रथमाभ्योपशक्तत्वाभावात्, तद्वृत्तिकर्तृत्वस्य
तिष्ठा अनुक्तत्वात् । ईपत्तत्वात्तस्य मेदसकत्वेन
पाकभावनायामेव अन्वयात् इति वाच्यम् । तादृशस्तले
कृतोरेव ईपदसमाप्यत्वात् लक्षणाद्विकारात् । कर्मवादि-
प्रत्ययस्य लक्षणात्तत्पर्यव्याहरकत्वात्तद्विकारेण तदपान्वय-
स्यैव अनङ्गोपपत्तेः तत्रप्रथमयायाः साधुत्वमाशयेत्वात् ।
अत एव शब्दबोधजनकप्रथमाया एवेदं प्रथोपपत्तम्, न
तु साधुत्वात्तयाः । तस्यास्तु प्रथमाऽपि कर्म वात्तानान
एव (प्रथोपपत्तम्) । इदं च अशुद्धिविषये, संशोधन-
प्रथमयाः लक्षणविशेषत्वात् । अत एव तद्वृत्तिकर्तृ-
त्वानभिधानेऽपि 'चैत्रेण पक्त्वा' इति प्रयोगः ।

के चित्तु कृदादिभिः अनभिहितप्रयोगे तृतीयाऽऽ-
दिभिर्भक्तिप्रयोजकम् । प्रथमाया तु कर्तृत्वविधानं
कर्तृत्वविषयविवक्षा च प्रथोपपत्तिः । अतश्च पचति कर्तृ
इत्यादौ विभक्त्यर्थविवक्षाया प्रातिपरिक्रम्यमानविवक्षाया
प्रथमोपपत्तवापि वाच्यत्वात् । अत एव अविषयज्ञा-

विरहविशिष्टानभिधानं तृतीयाऽऽदिप्रयोगकम्, तदनायः प्रथमाप्रयोगकः श्लोचानुगमः ।

न चैवमपि प्रकारतया वरणत्वाद्यविवक्षाया भवन्मते करणत्वादिमसंगेण काष्ठप्रदीना भावनाऽन्वयापत्तेः 'चैत्रः काष्ठानि खालो ओदनः पचति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परमते तेषां धातुर्थे अन्यत्वात्, तत्र च अमेद-संज्ञेनैव नामार्थान्वयात् न तथा प्रयोगापत्तिः । तेषां मपि 'दधि पचति' इत्यादियत् काष्ठकरणत्वकलमया प्रयोगापत्तिरनिवार्यैव । भवन्मते तु सर्वेषु आपत्तात्तार्थे एतान्वयात् न न नामार्थस्यापि चैत्रादेः भेदसंगेण अन्ययाद्वीकारात् काष्ठदीनामपि अन्वयोपपत्ति इति दाच्यम् । एतादृशप्रयोगालम्बिभावादेव मयाऽपि स्वनेध-कृदाद्यभिहितकारुण्यचिन्तामभिधानमार्थस्य तद्गतलिङ्ग-सख्यादेर्वां निवासकथे सुसुपात्तलिङ्गसंख्यान्यतिरिक्त द्वितीयविभक्त्युपस्थितार्थकारणत्वं तत्र इति निवमस्य कल्पनात् । स्वपद स्वान्वयिक्रियापरम् । अत्र नामार्थ-स्यापि चैत्रादेः 'चैत्रः पचति' इत्यादौ साक्षादेव क्रियान्वयात् सिद्धेयत्वात् । 'पाचकमानव' इत्यादौ वृदाद्यभिहितनामकवाचिनोऽपि पाचकपदस्य आनयनानु-पपन्नो अन्ये द्वितीयोपस्थानितरमेतद्वारणस्य आव-श्यकत्वात् स्वयोधनेत्युक्तम् । पाचकं पत्र इत्यादावपि लक्ष्यया भावनाबोधस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र काष्ठप्रदीना मन्वये करणत्वबोधकतुलीयादि आरभ्यकम् । अत एव एतद्विषयानुपेक्षेण भौल्लुमादौ प्राग्विशिष्टार्थस्य सुसु-पात्तलिङ्गमस्ययोश्च साक्षात् भावनान्वयः साद्वीकृतः । अतः पचतिवर्य इत्यादौ प्राग्विपरिकार्यमात्रविवक्षाया प्रथमा इत्याहुः ।

तत्र । प्रथमपि ईपदसमाप्ते, कल्पप्रत्ययसंख्यायाः भावनाया सह भेदसंज्ञकविद्यया पद्यपचत्तुर्वीर्यात्वात् । ईपदसमाप्तेरपि तादृशानामार्थतया निश्चलमिथार्थकथे द्वितीयविभक्त्यवर्षेदापत्तसमाभावात् व्यभिचारपत्तेश्च । अत्र अन्यत्र व्याकरणस्य वृत्तिशेषकत्वेऽपि मन्वये तात्पर्यमहत्तमाप्रपत्ता इति सुप्रसृतप्रथमा ।

के चित्तु पचतिक्तर इत्यादौ तिष्ठति इत्यप्याहाणत् 'पाचमानवापत्तिः ईपदसमाप्तिः तिष्ठति' इत्यर्थः ।

असिद्ध पद्ये पचति इति विहर्षोऽपि कल्पप्रत्ययार्थेन भेदसंज्ञेन अन्वयेति एकपदोपात्तत्वात् । अतश्च कल्प-प्रत्ययस्य वाचकत्वेऽपि तस्य तिष्ठति इत्यर्थवान्वयात् प्रथमोपपत्ति इत्याहुः । तत्र । बहुत्वविवक्षाया पचति-करणा, इत्यस्यापि आपत्तेः ।

एव चासमन्ते सर्वत्र प्रथमाप्रयोगकरूपताम सुप्र, न तु भवन्मते इति सिद्धम् । रहस्य. प्र. २०-२५

* प्रथा पृथुता, कपालवदस्मानितस्य पुरोडासस्य हस्तसंयत्नेन सर्वेषु कपालेषु प्रन्तरणम् । इदं चो वाचितम्, पुरोडासे तत् कर्त्तव्यम् । वि. १०।१।१०

* प्रदानं अनदनीयानां (अग्नि) कृष्णलाना क्रियते । भा. १०।२।३।१६. * प्रदानमाहत्वा अप्येतेषु पद्यप्रथमम् । ११।१।१।१।६।८-७१.

प्रदानं चापि सादन्वत् । १०।५।२।७।११ ज्योतिष्टोमे कलविरोधार्थं आश्विनाप्रत्युक्तागतामन्व-प्रता उक्तः । तत्र आश्विनादीनां ग्रहणा ग्रहणं सादनं च ऐन्द्रवाचवात् प्राक् इत्युक्तम्, अथ सादनं प्रदानं चापि ऐन्द्रवाचगतं प्राक् कर्त्तव्यम् । आश्विनं हुवा तत्र ऐन्द्रवाचयो होतव्य इति पूर्व. पथः ।

न वा प्रधानानाच्छेपत्वात् सादनं तथा । ७६॥ पूर्वपक्षं वाच्यो व्यावर्तयति । प्रदानं न प्रतिषेध-व्यम् । प्रदानस्य प्रधानत्वात् । नहि प्रदानं ग्रहणोप । सादनं तु ग्रहणोपत्वात् तथा प्रतिवर्तयति । तस्मात् प्रदानस्य न प्रतिषेधः । इति सिद्धान्तः । के.

* प्रदानं कल्पलासता सुखम् । अवदानं तु तद्वत् । वि. ५।१।२. * प्रदानं वचनात् कृष्णलाना अनदनीय-नामपि क्रियते । १०।२।२. * 'प्रदानानि जपो होमो मातृहोमादप्यथ' धर्मा एव । या. १।३।३० ६ २०५. * प्रदानानि हि विवर्षन्ते (ज्योतिष्टोमत् उक्त्यादिषु गत्याद्युः) । मत्. ३।३।१।१।२९. * प्रदानस्य श्रद्धा शेषः । ग्रहणस्य च सादनं शेषः । वि. १०।५।३२. * प्रदानस्य नापकर्त्तव्यः ग्रहणप्रतिषेधोऽपि । १०।५।२।१ ७५-७६. * प्रदाने संप्रतिषेधदेवताकरणात् तन्मन्वये । माट्ट. ५।३।२. * प्रदानेषु अविहितस्याहकारोऽस्याहकारविधानम् । वि. १०।८।१०.

● प्रदानान्तावदानमेकः पदार्थः । 'चतुर्वर्त्तं जुहोति' इति अवसहोमो विधीयते । न चाहुत्वावदानं अन्त-होमसम्भवं इति अवदानं न विधातव्यम् । 'द्विहोमिपोऽव-यति' इत्यपेप्रामत्यावदानस्य विशेषमात्रविधानम् 'हविषो द्विः' इति । आ. ५।२।१।६-९ । चतुर्वेत्तयास्ये 'यद्यतुर्वत्तन्' इत्यन्य तत्संस्कारतया होमविधिः इति पर्व-अपत्तविशिष्टहोमविधिपक्षे च दृग्मे वक्ष्यति । तत्र प्रथम-पक्षे प्रदानान्तत्वं प्रन्तुताधिकरणप्रतिपाद्यम् । सोमं । ● प्रदानान्तमयदानं एकः पदार्थः । न तु उपलक्षणं अयदानं अविधानं होमः इति प्रत्येकं पृथक् पदार्थः । अयं प्रदानान्तानुसमयः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडागादौ । वि. ५।२।२० । ● प्रदानान्तेन अवदानादिना (होमत्वेन) अनुसमयः दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादौ । ५।२।१।६ । ● प्रदानान्तेन दैवतावदानादिना अनुसमयः विभिन्नदैवते पशुगणे । माह. ५।२।६ ।

● प्रदानार्थं ग्रहणम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्य-मवति । भा. १०।५।२।१।७३ । ● प्रदानार्थो पवत्कारः । के.

● प्रदानोपक्रमाः प्रदानार्थमेव क्रियन्ते अवदाना-भिघाणाय । भा. ५।१।२।२-४ ।

॥ प्रदातदर्शनं श्रपणे तद्धर्मं भोजनार्थत्वात्-संसर्गाय मधूदकवत् ॥ १।४।९।३२ ॥

अग्निहोमे 'आदित्यः प्रायणीचः पयसि चरुः' इति आन्त्याये । आदिर्निर्देशथा अस्वेति आदित्यः । तत्र पयसि प्रदानार्थाः पयोधर्माः कर्तव्या न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह । श्रपणे, चगेः पयसा सह श्रपणे तति प्रदानस्य यागस्य दर्शनं चरोरित पयसोऽप्यन्ति । चरु-पयसोः भोजनार्थत्वात् यागार्थत्वात्, संसर्गाच्च उभयोः । पयः तद्धर्मं प्रदानस्य धर्माः यस्मिन् तत् तद्धर्मं प्रदान-धर्मकं स्यात् । मधूदकवत् चित्राणो दक्षिमणुपयसा यथा सगर्मास्तद् । तस्मात् पयसि प्रदानधर्माः कर्तव्याः ।

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्दत् ॥ ३३ ॥

पूर्वपक्षे सुक्तिमाह । संस्कारथा केवाचित् प्रतिषेधः इत्येव प्रतीतिज्ञानं । प्रतिपूर्वकारात् निषेधस्य ।

'अपहृषा यस्यानाकरोति, अपविनाति वा दोहयति' इति यत्तापाकरणे यद्धर्मन्वस्य निषेधः दोहने च पवित्रस्य निषेधः यत्तापाकरणार्थान् प्राप्तिमेव सूचयति । तस्मात् पयसि प्रदानधर्माः कर्तव्याः । तद्धत् भोजनार्थत्व-सर्गाय पूर्वोक्ते हेतु यथा प्रदेयधर्मसाधको तद्धत् प्रति-षेधोऽपि प्रदेयधर्मसाधकः इति ।

तदप्रतिषेधे च तथाभूत्वव्य दर्जनात् ॥ ३४ ॥

पूर्वपक्षे सुक्त्यन्तरमाह । तत्रप्रतिषेधे पयसः प्रतिषेधे च तथाभूत्वस्य पयसा असुष्ठुष्मापि वर्जनात् यथा वा 'तैले शीले पातीयं न पेयम्' इति प्रतिषेधे श्रान्तीय मिश्रितमपि न पीबते । तत्तत्प्रदानदर्शने चरोः प्रदेयत्वे तत्सुष्ठुष्मः पयसोऽपि प्रदेयत्वं स्यात् । इति पयसि प्रदेयधर्मा यत्तापाकरणायः कर्तव्याः । पयसः अन्-देयत्वे वा चरोरपि अन्प्रदेयत्व स्यात् ।

अधर्मं त्वप्रदानात् प्रणीताऽर्थे विधानाद्-तुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥

सिद्धान्तमाह । तुल्यत्वं पूर्वपक्षे व्यावर्तयति । अधर्मं तु अप्रदानात् इति पवच्छेदः । पयः अधर्मं अविद्यमानाः धर्मा अय्य इति अधर्मं । बहुव्रीहिः, अनित्य-समासान्तः । प्रदानधर्मशून्या स्यात् पयः । अप्रदानात् पयसः प्रायणीचे स्वातन्त्र्येण प्रदानं नास्ति । प्रणीताऽर्थे विधानात् । अत्र पयः प्रणीताऽर्थे विहितम् । प्रणीत-स्याने पयः क्रियते अर्थात् चरुयथार्थाय पयः । आपः प्रणीता अपि पिष्टयथवर्था एव भवन्ति पौर्णमासादौ । यत्रपि प्रदेयेन चक्या सह पयसः ससर्गोऽस्ति, तथापि चरुयथोः अनुत्पत्तवम् । प्रत्यक्षतः अक्षिकरणत्वेन पयः श्रपणे, प्रदेयत्वेन चरुः । तस्मात्पयः प्रदेयत्वेन ससर्गः । विधानान्नोऽपि ससर्गं प्रदेयत्वेन तुल्यत्वाभावात् असंसर्गं एव । तस्मात्पयसि प्रदेयधर्मा न कर्तव्याः ।

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

पूर्वपक्षे 'संस्कारप्रतिषेधश्च' इति पक्षेण यत् त्दि-मुक्तम्, तन्नोत्तरमाह सिद्धान्तौ । 'अपहृषा यस्यानाक-रति' 'अपविनाति वा दोहयति' इति एतः परेण सूत्रेण उक्तः संस्कारप्रतिषेधः नित्यानुवादः स्यात् ।

विहितप्रतिषेधो वा । ३७ ॥

तत्र अन्वदुस्तरमाह सिद्धान्ती । केपश्चिन् ' यजुषा वत्सानपाकरोति ' , ' पवित्रवति गा दोषि ' इति यन् विहितम् , तस्य प्रतिषेधोऽयं ' अयजुषा कत्सानपाकरोति ' ' अपवित्रवति गा दोषि ' इति । अत्र प्रतिषेध- अर्थ- भावेन भवति ।

वर्जने गुणभावित्वात् तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात् कारणात् केवलाशनम् । ३८ ॥

पूर्वपक्षे यत् सामान्यतोऽष्टमुक्तम् ' तद्वतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ' इति, तन्निरासार्थमाह सिद्धान्ती । लोके प्रायदा. पयसो भोजनादौ गुणभावित्वात् गुणभूत-त्वात् अग्रधानत्वात् ' पयो न सेवनीयम् ' इति वर्जने निहिते उक्तप्रतिषेधात् पूर्वपक्षिणा उक्तस्य पयःसत्त्विकस्य पयःसमुद्भस्यापि प्रतिषेधो भवति इति तत् पयः सर्वथा वर्ज्यते । ननु लोके केवलमपि पय उपभुज्यते । सत्यम् । कारणात् केवलाशनम् । न्नं औषधं वा यस्य विहितं भवति, तस्य तस्मात् कारणात् केवलस्य पयस्य अशनं भवति । प्रायणीये तु अधिकरणत्वेन च अग्रधान-मेव पयो विहितम्, इति चरो. प्रदेयत्वेऽपि पयसः उच्यत्वाभावेन न प्रदेयत्वमिति ।

व्रतधर्माच्च लेपवत् । ३९ ॥

पूर्वपक्षे ' तद्वतिषेधे च ' (१।४।१।३४) इत्यादिना सूत्रेण यत् सामान्यतोऽष्टमुक्तं तत्परिहारः प्राचीनमतेनाह । व्रतधर्मान् वधा लेपोऽपि वर्ज्यते । ' ब्रह्मधारिणा मासं न मशक्तियम् ' इत्युक्ते दर्शितमपि लेपं वर्जयन्ति । तद्वत् ' पयो न सेव्यम् ' इत्युक्ते यद्यत्किंच पयसा संसृष्ट-मपि वर्जयन्ति इति । प्रायणीये तु पयसः अप्रदेयत्वे चरोगपि अप्रदेयत्वन्वीकारे चोदनाभङ्ग एव स्यात् । तस्मात् चरोः प्रदेयत्वं स्वीकार्यमेव । पयसः अधिकरण-त्वेन निर्देहात् न प्रदेयत्वम् ।

रामप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् । ४० ॥

पूर्वपक्षे ' तद्वतिषेधे च ' इति सूत्रेण यत् सामान्य-तोऽष्टमुक्तम्, तस्य परिहारः प्राचीनमतेन ' व्रत-धर्मानां लेपवत् ' इति हतः । त दूषयति सिद्धान्ती । नैव परिहारः संभवति इति वाचस्पत्यैः । ' ब्रह्मचारी

मासं वर्जयेत् ' इति माससम्प्रापि प्रतिषेधः रक्षति-षेधः । नायदपि मासस्य न भक्षयित्वां यावति मत्-स्यमासं विदितं भवति । तत्र चादृष्टं फलम् । पयःप्रति-षेधे तु न किञ्चिददृष्टम् । तेन भोज्यत्वस्य अल्पस्यापि वा पयोविन्दोर्मक्षणे श्लेष्मणोपादि दृष्टमपि नास्ति । तेन विरमो दृष्टान्तो लेपवत् इति । सर्वथाऽपि तु पयसः अप्रदेयत्वेऽपि चरोः प्रदेयत्वप्रसङ्गे न संभवति, चरो. प्रदेयत्वे वा पयसः प्रदेयत्वं न संभवति इति प्रायणीये पयसि प्रदानधर्मा कत्सानपाकरणदयो न कर्तव्याः इति सिद्धान्तः । के.

● प्रदानधर्माः श्लोनिष्टोमे प्रायणीयेषु पयसि ननु-तेषाः । १।४।१।३२-४०.

● प्रदानधर्मानुष्ठानं अशुदितेष्टौ दधिपयसोः । १।४।१।४१-४२.

● प्रदानभेदः कृष्णश्रीवयो. व्यपहितयोः । ११।। ११।६८-७१. ● प्रदानभेदः मित्रगुणकदेवताभेदे । संकर्ष. १।२।१५. मीक्रे. पृ. २३१२ 'नानाप्रदानाधि-करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रदीपस्य वैदिकाऽर्थे निर्मितस्य अर्धैरिक्तं मार्ग-दर्शकत्वमनिवार्यम् । एतादृश. प्रसङ्गधर्माः । धि. १२।१।१. ● प्रदीपानां कारिकाशुभ्रप्रतिषेधे दान-सदान्तराः । सु. पृ. १८७.

● प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनाशाय यत्-मानं इति न्यायः । प्रदीपं प्रज्वाह्य प्रदीपे तमो-नाशाय यतमानः इत्यर्थः । लपोरुपायात् साधकित्तो-भवत्या गुरौ लपाये प्रवर्तमानस्य इदं दोषोद्धानाम-प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनाशाय यतमानत्वेन पुंशु इति । अयं काम्यरीपिकानाम् । साहस्री ६९१.

● प्रदीपन्यायः । अर्थः न्यायः यत् अन्वोत्पत्तिरुद्धानामपि संभूयैकतायैकारित्वम्, तत्र सचरति । यथा हि धर्मितेले अभिविरोधिनौ, वधितैलमग्नयः सत्वे परस्पर-निरोधिनः संभूयैकं प्रहायलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति, तथा सारजस्तमसि परस्परं विरुद्धानपि संभूयैकं देहादिकं महत्यादिकं च कार्यं जनयन्तीति । साहस्री. १०४.

● प्रदीपप्रभाप्रभृतीनां कथञ्चित् प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते (सकोचविकाशे) । न च प्रदीपप्रभायाः सकोचो भवति, शराकादिच्छादने शेषप्रभावित्वात् । अनादृता हि ज्वाला आत्मस्वमीये प्रभामण्डलमारब्धु समर्था, नाच्छादितः । एतेनैव च विकारोऽपि प्रत्युत् । अन्ये एव हि अपचना तत्र प्रवीयमाना विस्तर जनयन्ति न तत्रापि विकाराः । स्वर्षवत्ता च परस्परदेशप्रति क्रन्थात् देशान्तरभ्याप्या विकारो घटते । वा. २।१। २।५ पृ ४०३.

● प्रदीपवत् । यथा प्रासादे क्लमः प्रदीपः सन्निधानात् राजमार्गेऽप्युपकरोति, एव यथाचपि क्रियमाणानि व्यङ्गानि संनिधानात् पुष्टेयाशस्य उपकुर्वन्ति । भा. १२।१।१।३, ● विनान्ना प्रदीपवत् । तत्रापा, प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे सुखानाना बाह्यगतमेकस्य सन्निधौ प्रवर्जित. सर्वेषामुपकार करोति । १२।१।१०।६१.

● 'प्रदेशान्तरसिद्धेन स्थणेतोदुगम्यते । देशान्तरस्थितं द्रव्यं लक्ष्मणोऽन्यत्रव्यवत् ॥' वा १।३। ८।२४ पृ. २६०.

● 'प्रद्वेषाद् वेदपूर्वत्वमनिच्छताः कथञ्चन ।' (शास्त्रयोरोपिकाद्व. 'असक्तमात्मनः नित्यः' इति आहुः) । वा. १।३।१।२ पृ. २३५.

● प्रधानं अन्यत्र, अद्भ्यन्त उत्पन्नम्, तत्र अद्भ्यस्तेन वेदेन व्यपदेशोऽस्तु इति चिन्ता । तत्रश्च प्रधानवेदेन व्यपदेशः इति निर्णयः । वा. ३।३।२।९ पृ. ८९४. ● प्रधानमात्रं शुभं. सामधानम् । भा. ३।३।२।९ पृ. ८९०, ● प्रधानमात्रं तेषु गुणा न शक्नुवन्ति । ३।४।२।१६. ● प्रधानं गुणार्थेपकमिति नियम । मणि. पृ ११४.

● 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राद्भ्यन्त्यपकर्षति । (अद्भ्यन्त्यप्यमात्रं तु नाद्भ्यन्तस्मर्गते ॥)' । वा. २।२।३।६ पृ. ४८६ । अदमेत अद्भ्यन्तपन्थान. प्रधानमपन्थान्नापञ्च । इति न्यायेन आपश्चक्रजोत्पत्त्याद्यनुशेषेन च साद्भ्यन्त्येव रथतरस्य रथतरपदेन व्युत्पत्त्या विधानात् विश्वसिति यन्मानापूर्वेषाधनत्वोपेयनसि । भाट्ट. २।०।६।५. ● 'प्रधानं नीयमानम्' इति

न्यायेन रथतरादिधर्मानां भावस्यकस्तोभादीनां पञ्चमानादि-कार्यान्तरोपशेगिरथतरादिकाधनत्वेनापि प्राप्तिरिवद्वत् । भाट्ट. ७।१।३, ● अन (कृष्णज्वरो) मुख्यश्रणामावात् नान्ये (श्रणात्) श्रणधर्माः कर्षा, अपि तु अनिसशोऽग्नभृत् एव, 'प्रधानं कर्षति' इति न्यायेन । १०।२।१, ● यौष्ठा वेपणं चरौ पुताडाशो न स्पष्ट उत चरणैवेति चिन्ताया वेपणस्य कर्मान्तरताभावेन धर्मानां 'प्रधानं नीयमानम्' इति न्यायेन प्राकृतवेपणाद्भ्यन्तता प्राप्ताया अनेन अदृष्टत्ववर्तान्तरप्रयुक्तत्वं कल्पन न दोषाय । ३।३।१४, ● यैर्विना रथतरस्येव पठितुं न शक्यं यथा खोभादिभिः, तत्रैतत्तद्वेपणत्वे प्रमाणमावात्, यदा तदाश्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरपाहकप्रमाणभावे आश्रित्येव, तदा तदग्नभृत्सोमानीना 'प्रधानं कर्षति' इति न्यायेन अतुष्टाने न कान्चन शक्तिः । १।२।१।६. ● यत्र विद्वत्तित्तरोपे अपूर्वाय समिन्नापुनाश्रयणम्, तत्रापि तन्मन्त्रादिसिद्धिकाया आहुत्तं तस्मिन्नाद्भ्यन्तेन 'प्रधानं नीयमानम्' इति न्यायेन प्रतीतेः पञ्चत्वोऽस्तुऽप्यत्र अन्यथापि तस्मिन्नाहुत्तविधिपूर्वकत्वे प्रयोजनम् । कौ. २।२।२।२ पृ. १५२. ● प्रधानं प्रति यत् फलवत् करोति, तद्वद् नाम । वा. १२।३। ५।१६, ● प्रधानं प्रतिगुणं न मिथ्येन प्रतिप्रधानं तु गुणो नियते । ३।३।१।२ पृ. ६९७, ● प्रधानं फलवत् । ४।४।१।२।३९. ● 'प्रधानं फलमंशक्ति, तत्त्वस्यव्यभिच्यते ।' (तत्त्वसन्धि प्रधानसन्धि) । वा. २।१।१।१ पृ. ३७४. ● प्रधानं सगुणं त्वादिति अद्भ्यन्तं गुणवत् क्रियते । तद्वेदेनैव गुणवति क्रियमाणे प्रधानं विरुद्धमापद्यते, कोऽर्थोऽनेन गुणता इत्येन । भा. १२।२।१।२५, ● प्रधानं हि फलवत् वा क्रियते फलवत्त्वकारणं वा, नाद्भ्यन्तं । १।३।३।१०, ● न सर्वं प्रधानम्, प्रधानार्थमपि विद्विदस्तीति । १०।३।१।२९, ● नहि प्रधानं प्रधानेन अद्भ्यन्तेन यन्त्य याति । १०।८। १।७।९. ● प्रतिप्रधानं शास्त्रमेतद् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ७८५, ● न फले चोपने स इति सर्वव्यवस्था संवध्यमान इति फलवत्तां प्रति प्रधानम् । ७।३।१।२ पृ. १६२६. ● यत् फलं त्वेव प्रधानम् । भा. ४।४।१।२।

४०, * तस्यु प्रधान भवति । ६।४।६।२३ पृ. १४४२.

* 'प्रधानान्वय्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युरनुग्रहात् । स्वाद-
न्योन्योपकारश्च तेषामन्योन्यशेषश्च ॥' वा. ३।१।२।२
पृ. ६५६, * प्रधानानि हि फल प्रति विधीयन्ते नेति-
कर्तव्यतायाम्, अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेति-
कर्तव्यतायाम् । इतिकर्तव्यता प्रति तानि लक्ष्यमानानि
भवन्ति । ३।२।६।१९ पृ. ७६६, * प्रधानेन अङ्ग
घ्रायते । प्राप्तवाघोऽन । ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

॥ प्रधानेनामिसंयोगाद्गङ्गानां मुखकालत्वम् ।
४।३।१७।४१ ॥

'अग्निं क्त्वा लौनामण्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्या
बृहस्पतिसर्वेन यजेत' इति भूतम् । अयं अङ्गप्रयोजन-
सम्बन्ध इति प्रयुक्तम् (४।३।१२।२९-३१) । एव
लौनामणौ चित्तमने तन्मध्ये एव कर्तव्यः उच स्वकाले,
एवं वाजपेयमप्ये एव बृहस्पतिसर्वः कर्तव्य उच स्वकाले
बन्तादौ इति विचारे पूर्वपक्षयति । अङ्गानां प्रधानेन
सद् अभिसंयोगात् अङ्गप्रधानयोर्विस्संबन्धात् अङ्गानां
मुखकालत्वम् । मुख्यस्य बाल एव कालो येषां तानि
मुखकालानि अङ्गानि । मुख्यस्य यः बालः न एव
अङ्गानां इति । तस्मात् अभिचयनदौ असमाप्ते एव
सौधामण्यादि कर्तव्यम् ।

अपवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात् स्वकाले
स्यात् । ४२ ॥

तुगन्देन पूर्वपक्षं व्याचरन् विद्वान्तमाह । अम-
वृषे समाने साग्निचित्ये कौ वाजपेये वा चोदना ।
विना इति चयनस्य पूर्वकालत्वशेषधेन चयनस्य साङ्गस्य
समाप्त्युत्तरकालं लौनामण्याः, एव इत्या ह्यनेनापि
साङ्गानपेपठमाप्युत्तरकालमेव बृहस्पतिसर्वस्य चोदना
विधिर्भवति । तस्मात् न चयनदिग्मध्ये लौनामण्यादेस्तु-
ग्रानम् । सिन्धु स्वकाले स्यात् अनुग्रानम् । स्वकालश्च
तत्सामान्यात् प्रवृत्तिसामान्यात् । लौनामण्याः इष्टिनिर्ग-
रणत् पर्यङ्गः स्वकालः । बृहस्पतिसर्वस्य च ज्योति-
ष्टोमविकाररागात् वस्तुनः साकारः । के.

* सर्वथ सति संभवे शुभमश्लिष्टस्य प्रधानेनेव
निर्णयन्ते । वा. २।१।१।१ पृ. ३७३. * पितृया

गार्हपत्यम्' इत्यत्र यथा न केनस्या भूया विरोधः नैवं
वाचयेनापि. तस्मापि गार्हपत्यसमीपे इत्येवमुपपत्तेः । अन्-
श्लोभयविरोधत्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति'
इति न्यायेन श्रुतिच्छिन्नविरोधोदाहरणत्वम् । भाट्ट.
२।३।७. * प्रधानैरष्टषक् कालनामङ्गानां एव न
द्वादशाहे । भा १।१।४।६ । २६-२९ मीको. ४.
२२०४ 'द्वादशाहे सुत्वाकाळीनानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।
* 'प्रधानैर्युक्तानि कुर्याद्भागानि कश्चन ।' वा. ३।१।
२।२ पृ. ६५६. * प्रधानैः सह अङ्गानामेकदेशकाल-
कर्तव्यम् । १।२।२।२३, ८-१२.

॥ प्रधानाचार्यासंयुक्तात् सर्वाारम्भाश्रितवता-
नङ्गत्वात् । १०।१।३।५ ॥

रगन्त्ये इष्टिषुलोमदर्शितोऽहोमः प्रधानभूता । तत्र
अनुमत्यादिषु इष्टिषु आरम्भणीया न कर्तव्या । अन्य-
संयुक्तात् प्रधानात् सोमादियुक्तात् अनुमत्यादियुक्तात्
प्रधानभूतात् निवर्तते आरम्भणीयेष्टिः । सर्वारम्भान्
सर्वारम्भाथेन तत्र ज्योतिष्टोमः समासायते 'अग्निमेवं
प्रथममाहरति' इति । तेनैव अनुमत्यादीनां आरम्भार्थे
रिद्धे न पुनः आरम्भणीया भवितुमर्थात् । सर्वाारम्भस्य
अनुमत्याद्यनङ्गत्वात् । तस्मात् अनुमत्याद्यर्थं अन्वा-
रम्भणीया न कर्तव्या इति सिद्धावः । के.

* प्रधानस्याङ्गस्य च धर्मविरोधे प्रधानधर्मत्वेकत्वं
प्रहः । १।२।१।९।२५. * प्रधानस्याङ्गस्य च धर्मेन
भिन्नदेशकालकर्तव्यत्वमपि । १।३।१।१।१. * प्रधानस्य
अङ्गानुरोधेन संकोचो न युक्तः । 'इन्द्राय त्वा वृत्तुमे
गृह्णामि' इत्येन्द्रमन्त्रसाध्यत्वापि सोमप्रहणस्य मन्त्रभावे
ध्यानदिनाऽपि स्मृतस्य अनुग्रानोपपत्तेः न अङ्गभूत
मन्त्रानुरोधेन प्रधानस्य सोमप्रहणस्य इन्द्रप्रदाननामसंकोचो
युक्तः इति तृतीये 'छिन्नविरोधेनेष्ट्यात्' (३।१।
१।२।८) इत्यत्र कथ्यते । सु पृ. ५२७-५२८,
* प्रधानस्य अनुमन्त्रयानाकाङ्क्षत्वेऽपि अनुमन्त्राकाङ्क्षया
आकाङ्क्षातुल्याव विनिष्कोभो भवित्यति । पृ. १।१।८.
* प्रधानस्योत्तरात् (वाजमानाङ्गे. वपनदिग्निः) एव
एव, यदस्य फल्गुहृत्वाय योग्यः कर्त्ता निवृत्ते । वा.
३।७।३।६. * प्रधानस्य उपाहारिणे ये धर्माप्ये अति-

दिसन्ते । प्रधानं हि चोदोऽपेक्षते न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्य न धर्माणाम् । भा. ३।८।१६।३१. * प्रधानस्य चोदित्यभानस्य क्लोपवपम-
 विवक्षितम् । डुम्. ७।१।१२. १६२६. * प्रधानस्य पदान्तरप्रपेक्षमाणत्वापि भवति समासः । यथा राज-
 पुरयो दर्शनीयः इति प्राधान्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वम-
 पेक्षमाणस्य उक्तं तद्ध समानो भवति, एव प्रपणोद्योदय-
 नीययोः ऐकादशिनानपेक्षमाणयोरपि भवति समासः ।
 १०।६।४।८. * 'प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वप्रधानप्रयो-
 कृता । फलचिन्ता ननन्याङ्गचित्तलेते चतुर्थमाः ॥' वि.
 प्रस्तावना १६. * प्रधानस्य वैदान्तोक्तस्य यत्र वैदा-
 न्तोक्तस्य भवति, तत्र प्रधानपरोक्षेण अङ्ग कर्तव्यम्
 (इति तात्पर्यम्) । वा. ३।१।२।९. * प्रधानस्य
 साङ्गस्फुटान्न ज्योतिषोऽवस्थेऽप्यु । भा. १।१।२।
 ८।३०-३४. * प्रधानस्य साङ्गस्य एकप्रयोगत्वम् ।
 वा. ३।०।१।४. * प्रधानस्य सिद्धस्य न गुणानु-
 रोधेन आनुचित् । ३।६।१।२०. १०२६. * भवति
 च प्रधानस्य सापेक्षत्वात् समासः (महाभाष्य २।१।१
 ४. ५ कारी) । २।१।१।१०. ४२२. * यदङ्ग प्रकमेन
 नियमेनापेक्षितं तादृशाङ्गत्वम् प्रधानस्य सकोचः । यत्तु
 अङ्ग प्रधानेन नियमेन अनपेक्षितं तादृशाङ्गत्वम्
 प्रधानस्य न सकोचः । अत एव 'इन्द्राय न्य' इत्यादि-
 मन्त्राणात् ऐन्द्रप्रदानविषयतया ठोमस्य न सकोचः ।
 विन्दु ऐन्द्रानैन्द्रत्वंप्रदानसाधारण्यमेन । अनेन्द्रप्रदानेऽपि
 मन्त्र विनाऽपि उक्तप्रकारेण मन्त्रेणैवैन्द्रविषयमेव
 मन्त्रस्य ऐन्द्रप्रदानैर्नियमेनानपेक्षितत्वात् । अन्यथा तत्रापि
 ऐन्द्रप्रदानमात्रविषयतया सकोचः स्यात् इति नेष्यम् ।
 सोम. १।४।१९. * शेषकार्याणि यदि न साधयानि,
 साङ्गानुरोधेन प्रधानस्य गुणो बाधितयः । भा. ६।३।
 २०।४२. * प्रधानानामप्रदाना वैक. काल इति वक्ष्यते
 'अत्रानि तु विधानत्वात्' इति । ४।१।१०।४।४०.
 * प्रधानानामप्रदाना च समानकर्तृत्वम् । वा. ३।८।
 ७।१७. * मन्थमानामप्रदाना वा अनेषेया एकेन प्रयोग-
 पिथिता उपसंहारत् साङ्गाना यत्र साहित्यारम्भ तत्र
 पदार्थानुसमय कर्तव्यं, न तु काशानुसमय इति

पदार्थानुसमयत्वम् । के. (५।२।१।१-१). * प्रधाना-
 नानपूर्वाणा मेद उक्तः शब्दान्तशक्तिभिर्हेतुभिः द्वितीये-
 ऽप्याये । के. * प्रधानानामप्रयोगान्नेनदेशकत्वकर्तृ-
 क्तव दर्शपूर्णमासचानुमांस्वादौ । १।१।२।१।१-२, ४-७.
 * प्रधानाना गुणानुरोधेन आङ्गचिरयुता । धा. २।२।
 १।१. ४६३. * प्रधानाना तन्नेत्र स्वर्गः फलं दर्श-
 पूर्णमासादौ । १।१।१।१।१-६. * प्रधानाना परमान्ये
 साहित्यविषयता । सु. ४. १०२६. * 'प्रधानाना
 प्रधानैश्च विनाभात्रो न दृश्यते । तत्र खान्छेयशौचित्यं
 तेषामपि परस्परम् ॥' वा. ३।१।२।१२. ६५४.
 * प्रधानाना समवेतानामेक फलम् । भा. १।१।१।२।५.
 * प्रधाने अनर्थकं तु तदङ्गे अवतरति । ३।१।१०.
 मीको. ४. ९२९. 'आनर्थक्यतदङ्गनायः' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * प्रधाने असमवन्त पदार्थ. तदगुणो कल्पन्ते,
 उक्तमेतत् (३।१।१) । भा. ३।१।१।२।२. ७३७.
 * प्रधाने कार्यसम्बन्धः । के. * प्रधाने इते सिद्धं सर्व-
 शेषानर्थक्यकारणम् । भा. ६।४।२।२.

ॐ प्रधाने गृहीते अप्रधानग्रहस्यान्यव्यत्या-
 दिति न्यायः । यथा 'अर्थं तदुद्.' इत्यत्र तदङ्गकेन-
 युक्तुदादिप्रत्ययदर्शनमिति भावः । साहस्री ५३७.

* प्रधाने मुख्यत्वम् । भा. ७।१।१।१२. १५२४.
 * 'प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं तादृशस्यैव श्राधकम् । प्रधाने-
 ज्याज्यत्वात् ।' वा. २।१।३।८. ४०७. * प्रधानेऽप्य-
 नेनेऽपि सानेयातित्वा पदार्थानुसमयः । ५।१।१।१२-२
 मीको. ४. २४३७ 'पदार्थानुसमयत्वायः' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * प्रधानेऽपि समसङ्गेषु सहातुषीयमानेषु धर्म-
 विरोधे प्रथमपठितस्यैव धर्मानुसङ्गः । १।२।२।८।२. १-२४.
 मीको. ४. ८२६ 'आद्यैरेणव्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * प्रधानेऽपि सहातुषीयमानेषु धर्मविरोधे मूषोऽनुरोधेन
 धर्माङ्गानुसमयम् । 'भूषोऽनुसमयत्वायः' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । १।२।२।७।२२.

* प्रधानाङ्गोभयार्थता अभिमर्शान्त्य दर्शपूर्ण-
 मासयोः । ३।७।४।८. १०.

• • प्रधानाङ्गवर्गं द्वेषा, प्रकृतिप्रधानस्य स्वाङ्ग-
विहृत्या तद्वत् एव विहृतिप्रधानस्य स्वाङ्गविहृत्या तद्वत्
इति । बाल. पृ. १४८.

• 'प्रधानाङ्गत्वमेव न चैकनाङ्गत्वम् ।' नहि
एकस्मिन् वाक्ये तदेव कदाचित् फल्यकथात् प्रधानम्,
कदाचित् फल्यदुपकायात् अङ्ग युज्यते, निवृत्तस्यैवात्
अङ्गाङ्गिभावस्य । वा. २।१।२।१ पृ. ३७४.

• प्रधानाङ्गसाधारण्यं बहिष्करीनाम् । ३।७।१।
१-५. • प्रधानाङ्गसाधारण्यं सौमिकवेद्यादीनाम् ।
३।७।३।७, ९.

• प्रधानानुरोधेन गुणादौ. तद्विशेषत्वम् । वा.
३।१।७।१४ पृ. ८४३-८४४.

• प्रधानापूर्वं त्रिगुणे. अङ्गहविर्भिन्नं निष्पद्यते ।
वा. ३।७।१।४. • प्रधानापूर्वाणां फले योग्यस्य
प्रयुक्तम् । (पूर्वपक्षे इदम्) । २।१।२।५ पृ. ३९३.

• प्रधानापूर्वाप्रत्ययं यवमानस्य । वा. ३।८।२।७.

• प्रधानापूर्वमयुक्तानामेव अङ्गोऽपि क्रिया
युक्ता । वा. ३।७।१।४.

• प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः
इति न्यायः । यथा लोके बहुषु गच्छत्यु हेन्यारेणु
'कोऽयम्' इति प्रश्ने 'तथा' इत्युत्तर इत्यने ।
अयं न्याय 'नपुंसकमपुंसकैकस्वस्थान्यनस्याम्'
(पा० १।१।६९.) इति 'हेतुमति च' (पा० ३।१।
२६.) इति सूत्रयो महामापर्येदयो रूपेण । साहस्री.
६७.

• अन्वयान्निष्ठता प्रमेतु तदुप्यतिवादानायानुपया
उपायान्ते, एतच्च परार्थानुपयमानतया तेषामपान्त्य
स्वरेणानु त्वापर्यनुपयमानतया प्राप्यन्त्यम् । तेन
तेषामेव संज्ञा न तदुप्यतिवादानाम् । 'प्रधाना०' इति
न्यायात् । शब्दधौगुम. २ अन्ते.

• क्व पुन संज्ञानेन नस्ति (संज्ञो नास्ति) इति
एवं प्रधानायमेव अन्वयत्वम् । वा. ३।१।१।४।२४
पृ. ७२९. • प्रधानार्थो योग. प्रधानार्थो विमोक्ष.
इति प्रधानार्थे विमोक्ष. । (अङ्गप्रधानार्थो योगविमोक्षो

इति सर्वज्ञे विमोक्षः इति कविप्रकाशेः) । मा.
१।१।१।१।७-२०. • प्रधानार्थाः एव न्योक्तिमे
स्त्वामिर्लक्ष्यतः, न अङ्गप्रधानार्थाः । ३।७।३।९.

• प्रधानार्था एव, नाङ्गप्रधानार्था. ज्योतिषोमे दीङ्
दक्षिणश्च । ३।७।१।११-१२. • प्रधानार्थस्यैवायां-
न्तरेषामन्वय इति सामान्यन्यायः । आभरणम्
३।७।१।२५ इत्. • प्रधानार्थयोः समयो. नान्योन्य
वेद्यः । के.

• 'प्रधानादौ विधीयन्ते ये शाखाद्येदनादयः ।
विष्कारिष्विहितेषात् ते मान्दुपुंरंतेरोपलभ्य ॥' वा.
३।१।२।१ पृ. ६५५.

• प्रधानारम्भेणैव अङ्गमूलस्य सिद्धिः । मा.
१.०।१।४।७.

• प्रधानाङ्गुत्तिर्गुणानुरोधेन न न्याया । भा. १०।
६।१९।७२.

• प्रधानाश्रयिणां गुणत्वम् । वा. ३।१।७।१४
पृ. ७२८.

• प्रधानाश्रितस्य अङ्गाश्रितेन बाधत्वम् ।
भाट्ट. ४।१।१७

• प्रधानोत्तरकाला प्रतिपत्तिः यथा 'यान्ते
वृष्णविपाणा प्राप्स्यन्ति' इति । बाल. पृ. ८२. प्रधानो-
त्तरकालापामपूर्वसिद्धौ समकालस्यापि संभारस्य प्रबन्
सहायत्वोपपत्ति । सु. पृ. १५३३.

• प्रधानोपकारकत्वं सर्वेषामङ्गानां समुच्चिन्ना-
मेव काम्ये कर्मणि । १।१।३।१।१-१९.

• 'प्रधानोपयिक इत्य संस्कारेऽपि युज्यते । तेन
हन्यदादिभिर् सर्वे संस्कारेभ्यः प्रियद्वार ॥' वा. ३।१।
३।८ पृ. ४०७

• प्रधानस्य भावः अहितेऽन्वयप्रधानानुपया
यादन्त गच्छति, इति न्यायस्यात् अनुपयान्ति ।
वा. ३।१।१।४।२४ पृ. ७४१.

• प्रधानकर्म वैदिक अग्निहोत्रादि पारंगतान्
मार्गिभिरुपयुक्तस्य वैदिक कर्म । बाल. पृ. ८१.
• प्रधानकर्म साधारण्यवत्त्वम् । इ. ३।१।१।५

० प्रधानकर्म लोचनं च । वि. २।१।५. ० प्रधान-
कर्माणि पुरुषाणामि यजनानस्य भवन्ति । भा. २।८।
१।४.

ॐ प्रधानकर्मार्यत्वाद्गङ्गां तद्वेदात् कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् । ११।१।१०।२४ ॥

अङ्गानां प्रधानकर्मार्यत्वात् प्रधानार्थत्वात्, तद्वेदात्
दर्शपूर्णमासयोश्च तेषां प्रधानानां मेदात् अङ्गानां प्रयोगे
अनुष्ठाने कर्मभेदः क्रियाभेदः स्यात् । प्रतिप्रधानं मेदेन
अङ्गानुष्ठानं कर्तव्यम् । प्रतिप्रधानमङ्गभेद इति पूर्वः
पक्षः ।

क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् । ५५ ॥

अङ्गानां यौगपद्ये सर्वप्रधानार्थं तन्ने स्वीकृत्य प्रधानानां
क्रमस्य कोपः विरोधः स्यात् । साङ्गमाशेषं अङ्गत्वा
अग्नीषोमीयः प्रकृतः स्यात् । साङ्गमाशेषं समाप्त्य ततः
यदि अग्नीषोमीयः साङ्गः क्रियेन तदा क्रमकोपो न
स्यात् । वस्यत् अङ्गारापोहनादीनि सप्तशोदीनि च
प्रतिप्रधानं यथा मियन्ते तथा आघारशोदीनामपि इति
चोचितम् ।

तुल्यानां तु यौगपद्यभेदाद्बोपदेशात् स्याद्
विशेषाप्रवृत्त्यात् । ५६ ॥

तुल्यः पञ्चान्तरमाह । न प्रतिप्रधानमङ्गभेदः । किन्तु
कर्तुतः वेदात्, कालस्य प्रथमः तुल्यानां अङ्गानां यौग-
पद्यं कर्तव्यं स्यात् । एकशब्दोपदेशात् 'दर्शपूर्णमासा-
याम्' इति एकेन शब्देन प्रधानानामङ्गानां बोपदेशात्,
'विशेषाप्रवृत्त्यात्' विरोधस्य' अनुकूलत्वात् 'वृत्तात्त्वात्' ।
आशेषस्य वा एतन्माङ्गानि अग्नीषोमीयस्य वेति विशेषो
न कथ्यते । एसात् प्रतिप्रधानं नाङ्गभेदः । इति
हिद्वान्तः ।

ऐकाध्याह्वयवायः स्यात् । ५७ ॥

बहुकाम् 'क्रमकोपे यौगपद्ये' इति तत्राह । ऐका-
ध्यात् एकधेकत्वात् एककल्कत्वात् प्रधानानां समुद्-
कार्यकारित्वम् । अनुष्ठानार्थं ह्य अन्यत्रापि आनुपूर्व्यं
स्यात् । तस्मान्ने तथा प्रयोगे क्रमः । तुल्यः क्रमकोपः ।
अङ्गानामपि समुच्चयकारित्वात् उपक्रमेऽपि नास्ति
क्रमकोपः ।

तथा चान्यार्थदर्शने कामुचयनः । ५८ ॥

तथा च न प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः इत्यत्र 'वद्वर्दस्य
पौर्णमास्यामाहुतवो ह्वयन्ते प्रसोदराभावोऽस्वाम्' इति
अन्वयार्थदर्शने भवति इति कामुचयन आचार्यो 'मन्यते
स ।

तन्व्यायत्यादशकेऽनुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य
तदर्थत्वात् । ५९ ॥

यत्तु चकारार्थतया उक्तं संनिपातिनामिव आराहुप-
कारिणामपि आशुचित्तु इति । तत्राह । तन्व्यायत्यात्
समुच्चयकारिणा सह क्रिया इति न्ययात् अङ्गानां प्रति-
प्रधानं नावृत्तिः । स न्याये येषां तानि तन्व्यायानि
अङ्गानि तादृशत्वात् । अशोकः अशयत्वात् अङ्गारा-
पोहनादीनामानुपूर्व्यं मेदेन कर्षणं स्यात् । नहि एकस्य
पुरोडासस्य अङ्गारापोहनेन अन्यस्यापि शक्यं कर्तुं
शक्यते । संस्कारस्य अङ्गारापोहनादेः तदर्थत्वात् पाक-
कार्यत्वात् च प्रतिपुरोडासं तन्निधा युक्ता । तस्मात्
संनिपातिनामानुचयवपि आराहुपकारिणामावृत्तिः ।

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् । ६० ॥

संसृष्टं संनिपत्योपकारि । असंसृष्टः आराहुपकारकः
आपारादिः । असंसृष्टोऽपि आराहुपकारकरोऽपि आपा-
रादिः प्रतिप्रधानमावर्तनीयः । तादर्थ्यात् प्रधानार्थत्वा-
द्गङ्गानाम् ।

विभवाद् वा प्रदीपवत् । ६१ ॥

अन्योच्यते । एतानि अङ्गानि कस्य चित् संनिधौ
नियन्तव्यामपि सर्वेषां प्रधानानामनुकर्तुं विभवंति
समर्थानि । प्रदीपवत्, यथा प्रदीपः एकस्मिन् प्रदेसे
भुजानानां ब्राह्मणानां एकस्य संनिधौ प्रवन्तिः अपि
सर्वेषामनुकर्तुं शक्यते । एवमङ्गानां वैभवात् प्रतिप्रधानं
नावृत्तिः । हेत्वन्यमर्थो वाच्यः ।

अर्थात्तु लोके, विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ।

६२ ॥

पूर्वश्री आह । लोके एकत्र कृतस्यापि प्रदीपस्य
अनेकेषां प्रकाशनं हर्षं प्ररोजनम् । तस्मात् अर्थात्
प्रदीपनात् प्रदीपदशान्ते युक्तः । प्रकृते तु विधितः

विधानादेव उपहाराणुपकारो शक्यते इति प्रतिप्रधान-
माचारदीना भेदः स्यात् ।

सहृदिन्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ।
६३ ॥

'चतुर्दश शौर्णमास्याम्' 'त्रयोदश अमावास्या-
याम्' इत्युक्तेन आहुतीना परिमाणेन विरोधात्
आचारदीनामद्धानां सहृन् इत्या कामुकायन आचार्यो
भेदे इति । पूर्वोक्तस्य अनुवादः लक्ष्यार्थः ।

विधेस्त्वित्रार्यत्वात् सहृदिन्या श्रुतिव्यतिक्रमः
स्यात् । ६४ ॥

तमाह पूर्वपक्षी । निधीयते इति अङ्गं विधिग्रन्थेन
उच्यते । विधेः अङ्गस्य इत्यपर्यन्तात् यस्य सनिधौ
पठितम्, तदप्रधानार्थत्वात् सहृदिन्या श्रुतिव्यतिक्रमः
स्यात्, सहृदिन्या श्रुतिविरुद्धा । असहृदिन्या इति पाठे
तु असंगत् इत्या स्यात् । अन्यथा सहृदिन्याया तु
श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् इति योजनीयम् । 'चतुर्दश शौर्ण-
मास्याम्, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इत्यत्र तु आहुति-
नियमिना संज्ञा उक्ता नाहुतीनाम् ।

विधिवत् प्रकरणाविनाशे प्रयोगं वादरायणः ।
६५ ॥

विद्वान्मी अह । प्रयत्नाना शरत्गत्य अविनाशे
अभेदे सति अद्धाना तन्त्रेण प्रयोग वादरायण आचार्यो
मन्थने स । विधिवत् यथा विधौ सति प्रकरणस्य
दृष्टत्वात् सर्वाधिकानि अद्धानि निश्चयन्ते, न यस्य सनिधौ
दर्शानि । तस्मान् आचारदीना तन्त्रेण प्रयोगः ।

यच्चिद् विधानात्रेति चेत् । ६६ ॥

पूर्वपक्षी पुनरह । 'सहाङ्गप्रति' 'सह विपत्ति'
इति ऋचिन् सहस्यस्य विधानात् नान्यत्र सहस्यम् ।
परिषेव्यापे रिपने ईहेव सहस्य नान्यथेति । तस्मात्
न सहृत् । इति धेत् ।

न विषेष्टोदितत्वात् । ६७ ॥

विद्वान्मी अह । निधीयते इति विधिः निर्वाणः ।
विधेः निर्वणस्य चोदितत्वात् नान् परिषेव्या । अत्रेता-
दीनोमीषयोः भेदेन निर्वाण उच्यते । तत्रेभेदेन अहजन-
रेने प्रपुताः, एतदस्य सहस्य विषेष्टम् । तस्मात्

आणदुपकरणा आचारदीना न प्रतिप्रधानमात्रेः
किन्तु सहृदनुद्धानमिति सिद्धान्तः ।

व्याख्यातं तुन्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषा-
णाम् । ६८ ॥

येषा विशेषो न गृह्यते कश्चित् तेषा अष्टप्रमाण
विशेषाणा तुन्याना यौगपद्यं सहानुद्धानं व्याख्यातम्
(११।१।१०।१६) । 'आग्नेयं कृष्णश्रीमण्डे,
सौम्यं वसु, आग्नेयं कृष्णश्रीवं पुरोधयां स्वर्णमाः'
रूपनयोः द्वयोः कृष्णश्रीवयोः तुल्यत्वात् एवकल्पत्वात्
यौगपद्यं प्राप्तम्, तस्मात् सह प्रदानं स्यात् । इति पूर्व-
पक्षी ।

भेदन्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् साद्
विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् । ६९ ॥

विद्वान्मी अह । द्वयोः कृष्णश्रीवयोः यौगस्य
चोदनाया स्यवायात् स्ववधानात् कालस्य भेदः स्वी-
कर्तव्यः । कालत्रयेण विशिष्टाना आग्नेयोः सौम्येयाना
विधिरयम् । तस्मात् विशिष्टविधेः एकेकस्य कश्चिदकालस्य
प्रधानकालत्वात् अपि प्रयाणा पशुना कल्पभेदः ।
कालभेदाद्य द्वयोः कृष्णश्रीवयोः प्रदानस्य भेदः स्यात् ।
तस्मात् भेदेन प्रदानमिति सिद्धान्तः ।

यथा चान्वार्यदर्शनम् । ७० ॥

तथा च कृष्णश्रीवयोः भेदेनानुद्धाने 'अभितः सौम्य-
मग्नेयौ भरतः' इति अन्वार्थदर्शनं भवति । तस्मात्
प्रदानभेदः ।

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् । ७१ ॥

'अभितः सौम्यं आग्नेयो भरतः' इति विधिः
स्यात् । विधिना च आग्नेयोः भेदः स्यात् । विन्-
भावे तु सहस्यमेव मन्त्रितुमर्हति । इति चेन्नार्थं विधिः,
'भवतः' इति वर्तमानेन वर्तमानाद्येन एव अग्नेयस्य
स्वरदेशान् । तस्मात् पूर्वोक्तहेतुभिः आग्नेयोः प्रदानस्य
भेद एव स्यात् इति सिद्धान्तः । सर्वथाऽपि दर्शन-
मात्रयोः प्रतिप्रधानं नारायणभेदः । के.

● प्रधानधर्मलक्षणम् । 'येदं न विधिर्पि
कानि प्रयत्नमकानि, इत्यन्वयं तुन्यामकानम्' । (१।१।
३।७) भाष्यव्याख्याः धर्ममिः न इत्यनुचितम् ।

तेषां कर्मणा प्रधानत्वात् तदाचीनि भव्यशब्दाख्यानि
शास्त्रायाऽपि प्रधानकर्मवाचीनि (इति भाष्यकृता
व्याख्यातम्) । सु. पृ. ६२३.

● प्रधानकर्मविधाने सति अनैरार्थविधानं उप
पद्यते । वा. १।४।२।३ पृ. ३२९.

● प्रधानकालात् सर्वे पदार्था न विपकृष्टव्या इति
प्रयोगवचनेन प्रतिपादितम् । वा. १।३।३।६ पृ. १९७.

● प्रधानकाले एव अह्नानामनुष्ठानम्, फलवाक्येन
साध्यतापत्तेरिति कर्तव्यताविशिष्टमात्रविधापिना अह्न-
प्रधानयोगपत् प्रयोगविधानात् साधता विलम्बेन विना
अनुष्ठानायोगिताः ततोऽधिकृत्य विलम्बस्य निवृत्ततात् ।
सु. पृ. ७३५.

● प्रधानकालत्वं अह्नानामनुष्ठानकालानां वक्ष्यते
(१।१।१।१ इत्यत्र) । वा. ३।६।७।२२ पृ. १०५७.

● प्रधानकालात् अह्नकर्म । भा. ५।१।७।१५.

● प्रधानक्रिया हि विशेषणानि शिष्टोक्तौति ।
वा. १।४।२।३ पृ. ३३२.

● प्रधानगुणः अह्नगुणेन न वाक्यते, ' अह्नगुणेन
प्रधानगुणवाचस्य व्यप्यव्यवसात् ' । वा. ४।१।१७।४८
पृ. १२२४. ● प्रधानगुणः अह्नगुणात् कश्चिन्नात् ।
पोठशिशुत्व उक्त्यपरमावस्वरूपेनः प्रधानभूतप्रहृगुणत्वात्
अह्नभूतस्त्रोत्रगुणभूतात् कात्यात् वसीवान् । अतस्तदनु-
रोधेन स्त्रोत्रहाल भावित्वा उक्तव्यः पोठश्री । रत्न.
५।१।२।१२५.

● प्रधानता नास्ति समाजैनादीनाम् । २।१।४.

● प्रधानद्रव्यशोभे सति शेषकषयिणि कियते ।
वा. १।५।८।९.

● प्रधानद्रव्यप्रक्रमात् तत्रिर्वापरकर्म । विनायागे
' सारस्वतो मनसः सरस्वती च सरस्वाः ' इति वाक्य-
निहितप्रधानद्रव्यप्रक्रमात् तत्रिर्वापरकर्मः । भाट्ट. ५।१।७.

● प्रधानधर्मेण अह्नधर्मो वाक्यते । प्रासनापोऽय ।
वा. ३।१।७।१५ पृ. ८६०.

● प्रधाननिर्याहकत्वे अह्ननिर्याहपस्यस्यापि
मुख्यस्योपादानम् । ६।३।२०.

मी. को. ३४७

● प्रधानपीडायां कालभोजन्यायो नाकतरति
इति द्वादशे वक्ष्यते । कु. ६।३।१।८।३८.

● प्रधानपुरुषेष्वपरमाणुकारणव्यतिक्रिया. सृष्टि
प्रत्यादिरूपेण प्रतीत्ता, ता. स्वर्गः मन्दादैवाद्यजाना-
दैव दृश्यमानसुश्रमरभूत्त्र पप्रकृतिविहारमावदग्नेन च
द्रष्टव्याः । प्रोबन च स्वर्गपागयुत्तायोत्पादकविभाग-
शानम् । स्वर्गप्रत्ययोपवर्गनमपि दैवपुरुषकात्प्रमावप्र-
वित्वात्प्रार्थनार्थम् । सर्वेन हि नदृष्टेन प्रवर्तते, तदुपरमे
च उपमेति इति विशानगापक्षणमह्ननैरात्थादिविदानां
अपि उपनिपदर्थेनादप्रभवार्थं विषयेषु आत्यन्तिकं उर्गं
निवर्तयितुं इति उपपन्न सर्वेषां प्रामाण्यम् । वा. १।३।
१।२ पृ. १६८.

● प्रधानपूर्वकाला प्रतिपत्तिः यथा ' शक्यं
प्रतिपत्ति, लोहितं निरस्थति ' इति । (इद ४।१।१।२।२७
इत्यत्र प्रतिपादितम्) । बाल पृ. ८२.

● प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अह्ननामपि
प्रयोगः चोच्यते । भा. १।१।२।८.

● प्रधानप्रयोगवचनपरिणतीतत्वात् अन्यत्रापि
त्वन्नानामह्नाना वनेषु प्रधान तथैव विधिः । वा. ३।३।
२।५ पृ. ८२०.

● प्रधानप्रसङ्गलक्षणः शतशोधो दया क्रम्यर्थेन
अभिहोत्रादिप्रयोगेण नित्याभिहोत्रप्रयोगस्य प्रसङ्गसिद्धिः ।
बाल पृ. १३२.

● प्रधानभूतस्य च लिङ्गसत्यमविषयितम् ।
कथम् ! प्रत्ययः क्रिया विधने । क्रिया विधीयमाना
कारकैर्विना न भवति । कारकणि च स्वविशेषणैर्विना
न भवन्ति । तस्मात् क्रियाकारकणि कारकविशेषणानि
प्रत्ययेन परमृश्यन्ते । तत्र यः क्रिया प्रति उद्विगन्ते, स
प्रधानभूतः क्रिया प्रति । न तु स क्रियाङ्गम्, क्रियैव
तदर्थः । तस्य प्रधानभूतस्य यत् शिष्टसत्यम्, तदनङ्ग-
त्वात् क्रियायाः प्रत्ययेन न परमृश्यते । दु. पृ. १०।३।
१७।६३ पृ. १८९८. ● स्वार्थं चेदुच्यते, प्रधान-
भूता (आहूतिः) । भा. १।३।१।२३ पृ. ३१७.

● प्रधानभूतवैद्यताविधिः मन्त्रः यथा ' स्नाहानि
स्नाहा सोमम् ' इत्युपमाप्रयासमन्त्रः । बाल. पृ. ६१.

● प्रधानभूतद्रव्यविधिः नन्वः 'सोमस्यमे वीहि' इति । बाळ. घृ. ६४.

● 'प्रधानभूतविशेष्यत्वे संभवति प्रकार-निशेष्यत्वस्य अन्याप्यत्वात्' इति न्यायेन विशेष्य-त्वरूपत्वौचित्यम् । रहस्य. घृ. ४१.

● प्रधानभेदेऽपि एकस्मिन् कर्मणि अज्ञाना-त्त्वम् । ११११११०५४-६७.

॥ प्रधानमहनिबर्हणन्यायः । मध्य काट्यबु-द्विचारशब्देषु प्रधानस्य निबर्हणं माला भूमौ प्रतिष्ठयन् कट्यप्रधानस्य तथा सरोजनमिति यावत् । यथा बन्धममेन प्रधाने निवर्तते तदपेक्षया दुर्बलकामन्येया पराजयः सुदूर इति न्यायार्थः । साहस्री २४४. ● 'ईधने-नांशब्दम्' इत्यास्य प्रधानकारणवादः सुदेरेव पुनः-पुनरागच्छक्य निराहृतः । अतः प्रधानमहनिबर्हण-न्यायेन अतिदिशति 'एतेन सर्वे (अभ्यारिकारण-वादाः) व्याख्याताः' इति । शांभा. ११४।८।२८-३५.

● प्रधानमात्रार्थं उपाशुत्वं कान्येष्टियु । ३।८।१९।

३५-३६. ● प्रधानमात्रार्थाः यद्भ्रमानल्लक्षणाः ।

३।७।२।६. ● प्रधानमात्रार्थं दीक्षादक्षिणे ऽप्येति-
शब्दे । ३।७।२।११-१२.

● प्रधानमात्रसमर्पमुष्णं यत्त्वमेऽति तस्यैतौ-
दन्तम् । ६।३।२०।४०-४२.

● प्रधानरूपैककार्यत्वमदानाम् । भा ११।।
२।५-१०.

● प्रथमस्य सशयमेव बुद्धमिति मीमांसकाः ।
सदसद्विषयमिति वेदान्तिनः । मणि. पृ ४८-५१.

● 'प्रथा प्रवर्तयित्वा' इति स्मृतिः । भा १।३।

१।१ घृ. १६०. ● प्रथाः दशमिति च पर्येकप्रथा,
न धर्मादिपेक्षारूपत्वे । तथा च दर्शनम् 'धन्वलिपि
द्रवा अग्नि' इति 'स्यज्जोदके परिपृच्छति' इति च ।
१।१।३।७ घृ. २६१.

॥ प्रधानोक्त्यापः । यथा प्राग्वतीकृत्याय तस्य
कान्तद्वयस्ये बहुते लीला निवर्तिते, द्विर्द्वये ध्ये निव-

प्रायाः प्रफान्ति, एवं सकारिणे लीला निवर्तित
विद्युञ्जन्तीति । साहस्री. ८९८.

● प्रपाठकाप्यधनयत् समुहावृत्तिः । यथा
अप्येकप्रः प्रपाठकमात्रतैवितुमामाः एकैकभावं अकृत्
पठन्ति तद्वत् । वि. १०।१।२५.

● प्रपूर्वस्य वसेः म्यस्यानात् प्रहितस्य अन्यत्वे
प्रयोगः । सु. घृ. ७७२.

● 'प्रप्र' इत्यस्य 'प्रपी' पदमेव प्रयोक्तव्यं,
इत्यपदस्यानात् । इदं पूरांचिकरणस्य प्रयोचनम्, (ननु
काश्यादकाचिकरणस्य) । टुप्. १।१।१८।५८.

● न प्रवृत्ते प्रवृत्तमित्येव दुर्बलपेक्षामिति न गृह्णी,
किन्तु सति विशेषे । पराक्रमः घृ. २६. ● प्रवृत्त
काम्या विश्रुतिः तन्निगो, कामस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वात् ।
प्रवृत्तिसु प्रवृत्तिर्ना (इत्यानित्या) । वि. १०।३।३.

● 'प्रभूयाद्' ब्राह्मणलोपा नेतराविति निधत् ।
इति स्मृतेः प्रवचनं ब्राह्मणस्यैव । सु. घृ. १९५.

● 'प्रमिन्नकमगेदरे मधूनि मधुच्छः सिवति'
इत्यन प्रविद्धपदसाहचर्यात् अशक्तपेक्षे मधुच्छयस्य
अर्थोऽपि शब्दुं दावते । वि. १।१।५.

● 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन कर्तते । स
नाप्तोति फले तस्य वस्तेन विचारितम् ॥' वा १।।
२।६ घृ. २९१.

॥ प्रभूणां हि विभूत्यन्वा पावत्यधिपये मतिः
इति न्यायः । अपमहत्येन्द्रप्रस्तावे दृशन्तभूत इति ।
साहस्री. ७३३.

॥ प्रमुत्वादातिव्यं सर्ववर्णानां स्यात् । ११।
४।१५।४२ ॥

आदिगणं एते ऋत्विस्तं सर्ववर्णानां सर्वेषां ब्राह्म-
णस्यैवैवतानां स्यत् । प्रभुत्वात् ऋत्विगणं सर्ववर्णानां
अप्यन्यत्रो विद्वान्मय । इति पूर्वैः पथः ।

समूहैर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् । ४३ ॥

'वाक्याभ्यामनप्रतिपदाः ब्राह्मणस्यैव इत्युक्तम्'
इति स्मृतेः नानात्वात् ब्राह्मणानामेव आदिगणं स्यत्,
न सर्ववर्णस्यत् । इति निदानः ।

फलवन्नसविधानाच्चेतरेषाम् । ४४ ॥

‘ स यदि राजन्सं वा वैश्यं वा यावयेत्, उ यदि सोमं विमन्त्रयिषेत् न्यग्रोधस्त्रिमिनीराहृत्य ताः सविष्य दपनि उन्मूय तमस्मै भक्षं प्रवच्छेन्न सोमम् ’ इति वचनेन इतरेषा राजन्यवैश्यानां फलवन्नसस विधानात् सोमपानानधिकारो विज्ञायते । असोमपान्या च आर्त्विज्यं न दास्यते कर्तुम् । तस्मात् राजन्यवैश्यानां नाविन्याधिकारः ।

सांन्यायेऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीधहेतुत्वात् । ४५ ॥

राजन्यवैश्ययोः एव सोमवत् सान्यायेऽपि प्रतिषेध उक्तः । तत्र च असोमपीधहेतुत्वमुक्तम् । ‘ न राजन्तो न वैश्ये वा सान्याय मित्रे अहोमपीधो द्वेषः ’ इति । तेन राजन्यवैश्यानां सोमपानाभावेन आर्त्विज्यं नास्तीति निश्चीयते ।

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् । ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशास्य चतुर्धाकरणमन्त्रे ‘ ब्राह्मणा-
नामिदं हविः तौम्यानां सोमपीथिना नेहब्राह्मणस्यस्ति ’ इत्यत्र ब्राह्मणानामेव दोषमशयो निर्देशात् अत्रब्राह्मणस्य च निवेद्यात् आर्त्विज्य ब्राह्मणानामेव ।

अन्वाहार्ये च दर्शनात् । ४७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्ये अन्वाहार्यचरुषुपदशिषा-
वाक्यशेषे ‘ उ एते वै देवा अहुतादो भून् ब्राह्मणाः यदन्वाहार्यमाहरन्ति, तानेव तेन प्रीणाति ’ इति ब्राह्मणा-
नामेव दर्शनात् तेषामेव आर्त्विज्याधिकारः न राजन्य-
वैश्ययोः इति सिद्धान्तः ।

द्वन्द्वशब्दप्रत्या भन्तिगमिदं सूत्रम् । इतः परं संकृ-
पात् चतुरध्यायी । के.

० प्रवरान्दो नाम राजा । भा. १।२।४।३१-९
पृ. १४९.

०० प्रमदान्यायः । यथा एकस्यां प्रमदाया भर्तुः
द्वयं वाक्ये, तामविन्दतथैतस्य दुःखं जायते, तस्यामेव
उपत्यां द्वेष इति प्रमदैक्यैव सर्वे भावा भवन्तीति
विषये अस्य प्रवृत्तिरिति । माहस्वी. ९२८ .

० प्रमा अज्ञातविषयकं बाधतज्ञानरहितं ज्ञानम् । न
चेवं गृहीतविषयकप्रारब्धाहेतुज्ञानस्य अप्रामाण्यप्रसङ्गः ।
‘ फलस्य यदिन्द्रियवेद्यत्वेन पूर्वज्ञानविशिष्टरटस्य विषयी-
करणेन तादृशस्य उत्तरज्ञानविषयतया अनधिगतार्थ-
विषयकत्वात् । मणि. पृ. १३. ० प्रमा कारणशेष-
बाधकज्ञानरहितं अगृहीतब्राह्मि ज्ञानम् । पृ. १९५,
० प्रमायां गुणः कर्णः इति नैयायिकाः । पृ. १४.

० प्रमात्वं ननुमेयम्, तस्य स्वतो माहृत्यात्,
ज्ञानानुमाने तन्मानसंविग्लनेधत्वात्, ज्ञानतत्त्वत् । मणि.
पृ. १६, ० प्रमारं यथायांतुमवत्वम् । याथायर्थं च
तदद्विद्विषयकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वम् । भ्रमवारणाय
विशेष्यकान्तम् । रजतविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञाने रजत-
त्वप्रमात्ववारकं तद्व्यवहारकैति । नच रजतवदयोः रजत-
रजतप्रतीतेः प्रमात्वापत्तिः, ज्ञानेकमेव तद्विद्विषयकत्वतत्प्र-
कारकत्वयोः सत्वात् इति याच्यम् । तद्विद्विषयकत्वा-
वच्छिन्नत्वतद्व्यवहारकत्वस्य विवक्षयात् । तथापि सन्नस्येव
तद्वत्त्वम्, तेन तद्व्यवहारकत्वं बोध्यम्, अतो न ‘ समस्येन
लोहितः स्पष्टिकः ’ इति ज्ञाने अतिप्रसङ्गः । न च एव
पाकनने इदानीं इयामरुववाद् इति प्रतीतेः प्रमात्व-
प्रसङ्गः, यदवच्छिद्येतास्य निवर्धितत्वात् । रूपप्रकारतायाः
पूर्वमानकालावच्छिन्नरूपवद्विद्विषयकत्वावच्छेदकत्वात् ।
अन्ये तु ‘ अयं विनायी ’ इत्यादौ मनुष्यो वर्तमानार्थ-
त्वानामयेन सन्नवार्थवत्त्वत् अस्मिन् सन्नवार्थकत्वात्
अव्याहृतमेव प्रमात्वमित्याहुः । निर्विकल्पस्य तु भ्रमप्रमो-
भयवर्द्धिर्भूतत्वमेव आरंभं व्यक्तम् । अस्तु वा तस्यापि
प्रमात्वम्, विशेष्यादृश्यप्रकारकत्वस्यैव प्रमात्वात् । अत्र
ज्ञानत्वचिदितमेव प्रमात्वं सुवचम्, तथापि तस्य स्मृति-
साधारण्येन तत्प्रकारकत्व प्रमात्वात्तरताऽऽप्यत्र अनुभव-
पटितमेव अनुभवयन्ते सांप्रदायिकाः । अनुभवत्वस्य
जातित्वेन ज्ञानत्वापटितत्वात् न गौरवमिति अन्ये ।
वस्तुतस्तु ज्ञानत्वचिदितमेव तत् लक्षणम् । न च स्मृति-
कारणस्य प्रमाणान्तरताऽऽपि, इष्टत्वात्, निर्मुक्ति-
कप्रवादस्य हेतुत्वात् । अत्र एव म-शाना स्मारकत्वेऽपि
प्रामाण्यम् । पृ. ११-१२.

● प्रमाणम् । अनधिगतार्थगतुल्यमेव प्रमाणलक्षण-
मादर्तयम् । तार्किकान्तु प्रमाकरम् प्रमाणम् । प्रमात्य
च यथार्थानुभवाम् । याथार्थ्यं च तद्विद्विद्येभ्यस्त्वा-
बच्छिन्नतत्त्वकारकत्वम् । अतुल्यमत्वं च वाति-
विशेषः इत्याहुः । कु. १।१।१५. ● प्रमाणं अर्थः
(प्रबोधनम्), क्रमे, व्युत्क्रमे तस्य अनुपपन्नमानत्वात् ।
भाट्ट. ५।१।२. ● प्रमाणं अर्थसंज्ञार्थं हीयते । तस्य
वापकज्ञानोत्पत्तौ सत्या पुनः प्रतिपक्षविज्ञानं तद्विमित्त
मेनेत्यनेन । वृहती. पृ. १९. ● प्रमाणं ' श्रुते
आचामेत् ' श्रुत्यादिः स्मृतिः । वि. १।१।४.
● प्रमाणं तान् मीमांसकानां विमतविमामोनेक-
विधम् । तथाहि, प्रत्यक्ष अनुमानं द्रष्ट. उपमानं
अर्थापत्तिः अमानः इति पट् । तत्र प्रत्यक्षं पशुविषं
चानुपपत्तिमेदान् । अनुमानं द्विविधं सामान्यतोदृष्टं
विशेषतोदृष्टं च । द्विविधमपि पुनर्द्विविधं स्वार्थं परार्थं
च । केवलान्वयि-केवल्यनिरैकमेदो ह्यनेद्यै, 'लिङ्गिज्ञानं
च तद्वत् स्यात् त्रिरुपाङ्घ्रितो न त्व' । श्लो. वा.
अनुमान (१६७) इत्यनुमाने त्रैरुप्यवित्तस्य लिङ्गरा-
समरोक्ते । परार्थानुमाननाकपस्य च तार्किकवायामिव न
पञ्चानवकाः, किन्तु त्रय एव । तदुक्तं ' तत्तु पञ्चतर्कं के-
चित् द्वयमन्ये तर्कं त्रयम् । उदाहरणपर्यन्तं यद्बोदा-
हृत्प्रादिकम् ॥ ' इति । प्रत्यक्षानुमानोपमानावाचरान्यानि
चत्वारि लौकिकान्येव । अर्थापत्तिर्द्विधा दृष्टार्थापत्तिः
श्रुतार्थापत्तिश्च । उत्तरादपि द्विविधा लौकिकी वैदिकी
च । शब्दोऽपि द्विविधो लौकिको वैदिकश्च ।
वैदिकोऽपि द्विविधः उपदेशातिदेशमेदान् । उपदेशोऽपि
द्विविधः विधिनिषेधश्च । पुनरुपदेशोऽनेकविधः शब्दा-
न्तरम्, अन्वयः, सत्या, सहा, गुणः, प्रकरणान्तर
चेति द्वैतिकादिनि धर्ममेदानि पट् । श्रुतिः, लिङ्गम्,
वाक्यम्, प्रारण्यम्, क्रम, समाख्या चेति तादीं
यानि निमित्तोक्तानि पट् । श्रुतिः, अर्थः, पाठक्रमः,
स्थानक्रम, मुख्यक्रम, प्रवृत्तिरन्वय इति पाञ्चमिकानि
क्रमप्रमाणानि पट् । प्रत्यक्षविधिः, अमानविधिः, विचारः,
सहाय्यः, निषेधानुवादश्च इति नावधिकानि कार्यापत्ति-
प्रमाणानि पञ्च इति । अतिदेशस्तु उक्तविधो वक्ष्यते ।

वालु पृ. ८. ● प्रमाणं धर्म वेदः । भा. १।१।१।२.
● प्रमाणं न प्रत्यक्ष धर्मं । १।१।४. ● प्रमाणं प्रमाण-
न्तरं न अपेक्षते अर्थपरि-छेदे । स्वरूपपरिच्छेदे तु
प्रमाणमपि प्रमाणान्तरमेवैते एव । ऋतु पृ. ६६,
● प्रमाणम् । यत्र स्वातन्त्र्येण विषयं नोत्स्थापयति न तत्र
प्रमाणान्तरम् । पृ. १६०. ● प्रमाणम् । येनयेन हि प्रतीयते
तत्तत् प्रमाणम् । भा. १।१।५।५ पृ. ६९. ● प्रमाणम् ।
लौकिकं च प्रमाणं परीक्ष्यैरपि अनुसरणीयम् । ऋतु.
पृ. ७३. ● प्रमाणं शिष्टाचारः । वि. १।३।४ वर्णं २.
● प्रमाणम् । शीघ्रमद्युक्तिं प्रमाणं प्रतिष्ठितं तद्विलम्बित्य
वापकं भवति । यत्र तु शीघ्रमपि प्रमाणं प्रत्यक्षं हि
उपजातमपि दूररादिदोषेण साक्षाधिकं स्वयमेव अस्ति
ष्ठितं भवति, तत्र मन्वेष्यापि निःसशयेन निरालम्ब-
परिच्छित्तिर्भवेत्येव । रत्नाकरः पृ. ३९४-३९६.
● प्रमाणं सदाचारः । विन्दु. १।३।४. ● प्रमाणं हि
नाम वृत्तान्तरकम् । ऋतु. पृ. ९४. ● 'लौकिकं वैदिकं
वाऽपि प्रमाणं दोषरहितम् । सर्वमाश्रीयते स्वार्थं न
चास्मिन् दोषसम्भवः ॥ ' वा. ३।२।१।२५ पृ. ७८४.
● प्रमाणानि धर्माधर्मयोः अद्वौ विधि-अर्थोद-मन्त्र-
स्मृति-आचार-नामधेय-वाक्यप्रदोष-साधर्म्यरूपानि ।
भाट्ट. १।४।२०. ● प्रमाणानि । न हि प्रत्यक्षमेव एष्टं
प्रमाणम्, तद्वदेव हि अनुमानादीन्त्यपि प्रमाणानि ।
सर्वप्रयत्नमये च एतेन अमान. परिच्छिद्यते । वा.
२।१।१६।४८ पृ. ४५६. ● प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाधीनानुपपन्नान्यानि पट् लौकिकानि । धर्म-
प्रमाणानि विधि-अर्थोवाद-मन्त्र-नामधेय-स्मृति-
शिष्टाचाररूपानि पट् । धर्ममेदानि शब्दान्तर-अस्मात्-
सरवा-सहा-गुण-प्रकरणान्तरानि पट् । धर्माङ्गतोष-
कानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्य-
रूपानि पट् । नमन्वेषकानि-श्रुति-अर्थ-पाठ-स्थान-
मुख्य-प्रवृत्तिरूपानि पट् । अतिदेशप्रमाणानि वचन-
नाम-लिङ्गानि श्रीणि । उद्देशप्रमाणं स्थानापत्तिः परम् ।
वाच्यप्रमाणानि प्रत्याम्नास-प्रतिषेध-अर्थोपस्थापि
श्रीणि । एवं एकत्रिरात् अलौकिकानि प्रमाणानि ।

एषा अलोक्तस्योक्तविवत् सहकारित्वमाप्तम्, विधि-
रेवान् मामित्यपि वेत्ति । मणि, पृ. १३. * प्रमाणानि
चिन्तियोगेणैव सहकारीणि पदं भुक्ति-लिङ्ग-वाक्य-
प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि । मीन्या. * प्रमाणानि ।
वस्तुवदोषनाथानि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि ।
वा. २।१।२।५ पृ. ३९०. * प्रमाणानि पदेव
प्रत्यक्षतुमानोपमानसम्बन्धार्थव्यतुपलब्ध्याख्यानि, ' राम
पदं युक्तयो लोके यामि सर्वोऽनुदृश्यते ' इति सम्भ-
वत् । मणि, पृ. ६२. * प्रमाणानि सर्वेष्वेव उपयुज्य-
मानमनुपयुज्यमान च ऽपि भावयोग्यतापन्न गमयन्ति,
तेनैव चैषा हानोपादानयोग्यताद्वयं फलत्वेन वर्णयन्ते ।
वा. १।२।१।१ पृ. १०६. * प्रमाणेन क्लीयता निरा-
कारशीलत्वे वचन्यप्रमाणस्य अनुत्पानम् । ३।१।७।१९,
* प्रमाणौ वधात् पदभिरपि प्रमाणात्मतः ज्ञाप्यते,
प्राप्तवाचोऽन । ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * प्रमाणस्य
एव मुख्यं प्रमाणमेवमात्रोपाधौ । अनुत्पानोपाधौ तु
नेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपपन्नभावः, प्रमाणमुपपन्नं न
मुपपन्नम् । वि. १।१।३. * प्रमाणस्य कार्यं अर्पणनिश्चय-
यलक्षणम् । ऋजु पृ. ९४. * प्रमाणस्य दुर्गन्ध्यापि
यत्नान्तमानवर्षस्य विषयाभावात् तत्र प्रकल्प्यापि सञ्ज्ञे-
रूपं ज्ञाप्यहीदृश्य दुर्गन्धस्य प्राप्त्यम्, यथा कपटकर-
निमित्तमेदादे, प्रकल्पेन श्रुत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन
प्राप्तस्य यत्नमानवर्षस्य इति समाख्यया विषयान्तरं प्रति
पटमानवाया, यजमानकर्तृदमशान्तरस्य होमस्तकार्यत्वेन
विधानात् प्रतिपन्नतोमेकदेवासम्भारकत्वम् । कौ. ३।३।
७।१४ पृ. ३६७. * प्रमाणस्य दुर्गन्धस्यापि विरोधविष-
यत्वे तत्र प्रकल्प्यापि सामान्यविषयस्य सञ्ज्ञेच इष्ट,
' यस्मिन् देशे मृतं कृण्वे ' इत्यादिस्मृत्या ऋतु-
स्मृतिश्रुतिसञ्ज्ञेयस्य प्रमेयत्वात्प्रकल्पेन साधितत्वात् ।
१।३।३।०. * प्रमाणस्य धर्मविषयकस्य परीक्षा ।
१।१।३. * प्रमाणस्य प्रमेयाकारविशेषं कार्यम्, न तु
प्रयोगनवद्वयवर्गति । अन्यथा उपैत्यवस्तुनः अनव-
गमपञ्चान् । सोम १।२।१ पृ. ५. * प्रमाणस्य वाच-
नाशयत्वम् (अजात्यकारित्वम्) । वा. ३।३।०।१४
पृ. ८२९. * प्रमाणयोः उभयोरव्याख्यते इति कस्य

चिदयेत्यासिद्धे एकस्य वाचनम् । बृहती पृ. २०४.
* प्रमाणयोः द्वयोस्तुल्यत्वयोः विरोधे इति बन्धनत्वेण
निर्णयः फलत्वम् । वा. ३।६।२।९ पृ. १०३०,
* प्रमाणयोः सह प्रसिद्धयोः येन विनियोगदेश चिरेण
प्राप्तिर्भवति च विद्येपो दौर्गत्यकरो भवति । अत्रधारिते
तु चिन्तियोगे यद्यपि पश्चात् अनुमानसहस्रं भवति न
तथापि कश्चिद् विप्रकर्षः । ३।३।७।१४ पृ. ८६१,
* प्रमाणानां कल्पमूलानां प्राप्तवाचो भवति, न कल्प-
मूलानां ऋजुकम् (३।३।७) । ३।३।२।३।२.
* प्रमाणाधीना प्रमेयसिद्धिः । सु. पृ. १७९.
* प्रमाणानुत्पत्तिलक्षणो वाच भुक्तिलिङ्गादि-
विरोधे । वा. ६।५।१२।१।४.
* प्रमाणान्तरत्वं असाधारणत्वरणतुमवेदान्ध-
नम् । ऋजु पृ. ७४
* प्रमाणात्मासं ज्ञाप्यत्वं पदभिरपि प्रमाणैः
ज्ञाप्यते, प्राप्तवाचोऽन । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.
* प्रमाणाभासनाधो मित्य न प्रमाणस्यैव । वा.
२।२।७।१४ पृ. ८२९.
* प्रमाणाविति नदरशा आभयणीया द्वेषा सभवे,
अ प्रमाणान्तरं न ज्ञापेत् । वा. ३।१।१।१.
* प्रमाणचिन्तार्थं प्रथमं लक्षणम्, उत्तरा एकादश-
लक्षणो तु प्रमेयचिन्तार्थः । सु. पृ. ५३३
* प्रमाणतन्त्रा प्रमेयस्यसिद्धिः । कणिका,
पृ. ३०६.
* प्रमाणतर्कन्यायेन उभयोरव्याख्येनेन परस्पर
पेक्षाप्राप्तिसि न परस्परअवयवेण । (प्रमाणं च तर्कश्च
उभयस्यानुयायानि इदौ भवतः) । परिमल ३।४।१।
१-५ बर्ष.
* प्रमाणत्वं प्रमाकरत्वम् । सु. पृ. २.
* प्रमाणपञ्चकार्त्वीकार (अनुत्पत्तिलक्षणानि
पञ्च प्रमाणानि प्रामाकरत्वे) । ऋजु पृ. १६०.
* प्रमाणपरीक्ष्यत्वम् । न परीक्षितव्यं निमित्त
(धर्म), प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि, तद-
कार्यं च ज्ञाप्यम्, अतस्तदपि न परीक्षितव्यम्, अनो-
च्यते । व्यथितत्वात् परीक्षितव्यम् । श्रुतिश्च हि रजतवत्

प्रकाशते यतः । नेन प्रत्यक्षं तावत् व्यभिचरति, तन्मूल-
रनाथ अनुमानादीन्वयति । तत्रापरीक्ष्य प्रवर्तमानोऽर्थात्
विद्वेद्येत् अनर्थं चाप्नुयात् कदाचित् [इदं ' तस्य
निमित्तपरीष्टिः ' (१११११३) इति स्माधिकरण
वृत्तिकारमतोः] । भा. १।१।५।५ पृ. २५-२६.

• प्रमाणप्रतिपादनं प्रथमाध्यायार्थः । त्रि पृ. ५
प्रस्तवना.

• प्रमाणप्रमेयबलाबलविचारः । यदि प्रमाणबला-
बलं बलीयः ततो बलवच्छ्रुतिप्रमेयत्वात् तुर्वलत्वभावरि
क्रमादिभिः आचमनादीना वाधः । प्रमेयबलाबलजली-
यस्वे तु पदार्थधर्मैः क्रमादिभ्यः पदार्थत्वेन आचम-
नादयो ज्ञेयताः इति कल्पि स्मृत्याख्यप्रमाणदुर्बलत्वे
बलवदाप्रयानसि स्वल्पेण दुर्बलात् क्रमादीन् आधिष्यन्ते ।
वा. १।१।३।५.

• प्रमाणप्रमेयबलाबलविचारोद्देशे किं प्रमाणबलं
प्याम, उत प्रमेयबलं इति सहायः । ' शिष्टाक्रोपेऽविचद
मिति चेत् ' (१।१।३।५) ' न शास्त्रपरिमाणत्वात् '
(१।१।३।६) शिष्टेः श्रुतिविहितैः क्रमादिभिः पदार्थगुणैः
स्मार्ताचमनादिपदार्थस्य अत्रोपे अत्रापे सति तत्स्वरूप
श्रुतिप्रमाणेन अविचद इति सिद्धान्ती मन्वते चेत् । तत्र ।
सुतः ? शास्त्रपरिमाणत्वात् क्रमादीना श्रुतिविद्वत्त्वात् ।
अथैव प्रमाणप्रमाणत्वात् प्रमेयबलापेक्षया च प्रमाणबलस्य
प्रायस्तदात् । तस्मात् आचमनादिसरणप्रमाण इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तपति— ' अपिवा कारणगद्ये प्रयु-
क्तानि प्रतीयेत् । ' (१।१।३।७) अपिवा इति पूर्व-
पक्षवाच्यो । स्मार्तप्रमेयाचमनादिवाधे कारणस्य प्रमाण-
बलस्य स्मार्तप्रमेयाचमनाद्यगमात् पूर्व अग्रहणे अनवरगमे
सति तस्य व्यायत्वाभावात् कर्ममध्ये स्मृतिभिः प्रयुक्तानि
आचमनादीनि आचरणयोग्यता प्रतीयेत् । तस्मात् कल्पि
विरोधे बलविरोधाभावात् युक्त आचमनादिस्मृतीना
प्रमाणत्वम् । अथवा ' शिष्टाक्रोपे ० परिमाणत्वात् '
शास्त्रादिप्रत्येयु योऽङ्गः वेदवादीदिकल्प्यते तत्र अग्रप्रमाण-
मन्तु । शिष्टाक्रोपे शिष्ट वेदोपदिष्टं न कोपयति न वाधते
यः तस्मिन्नसो तु अर्थासत्त्वव्यवधानमप्यपेक्षायप्याना-
भ्यासादिधर्मबोधके प्रमाणमविचदम् । इति चेत्, तत्र ।

सुतः ? शास्त्रपरिमाणत्वात् । परिमाणोति कर्मणि लृट् ।
धर्मप्रतिपादकशास्त्राणा परिमितत्वात् । शास्त्रस्वभादिभिर्हि
धर्मस्थानानि परिगणितानि । न च तदन्तर्भा. शास्त्रा
दिप्रभाः इति सिद्धान्तः । अथवा यम-तोस्त तदितदावता.
अप्रमाणं इति चेत् आह सिद्धान्ती— ' अपिवा कर्मण-
ग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेत् । ' अपिवेति पूर्वपक्षव्याहृतौ ।
आचारप्रामाण्यविरोधाकारणस्य दोषस्य अग्रहणे ।
निमित्तसम्येया । अग्रहणात् हेतोः शिष्टैः प्रयुक्तानि
यमन्तोत्सवादाकारणानि प्रमाणतया प्रतीयेत् । अत
शिष्टाचारस्य प्रामाण्य इति सिद्धान्तः । कु. १।१।१०
पृ. ५८-६१.

• प्रमाणबलाबलात् प्रमेयबलाबलं बलीयः । मु-
२।१।१३।४२ पृ ६८०. • प्रमाणबलाबलस्य पूर्व-
मुपस्थितत्वेऽपि प्रमेयविरोधभाषेयत्वात् तदालोचन
दशाया प्रमेयत्वान्यस्यैव पुर. स्मृतिव्यवहारेण निर्ण
यकत्वम् । अय न्यायः उत्पत्तिविनियोगयोः परस्परविरोधे
इत्यने । कौ १।१।२।५ पृ. २२०.

• प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य व्याय-
त्यन्यायेन (१।१।३) (शिष्टाक्रोपाधिकरणन्यायेऽ
यम्) अष्टारूपेण अहीने विश्वविद्विमित्तानामहं भू-
त्वात् अहन्त्वस्यैव प्रायत्वावगच्छेः तेनैव विश्वमिति एक
स्मिन् प्रसङ्गतिद्धिः । इति प्राप्ते । भाट्ट. २।१।३.

• प्रमाणभेदो हि विषयभेदात् न प्रमातृभेदात् ।
वृद्धत्वा. ट. १८५.

• प्रमाणलक्षणम् । अनुभूति. प्रमाणम् । हा
चातुर्भूतिः ? स्वतन्त्रपरिच्छिन्तः । किमिदं स्मारक्य
नाम ? परिच्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षकम्, स्मृतिस्तु परि-
च्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षेति न प्रमाणम् । अनुमान तर्हि न
प्रमाणम्, तस्य पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्वात्, इति चेन्न, तस्य न
परिच्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्वम्, किन्तु उक्ततावत् । कर्मणि-
मवगम्यते स्मृते. परिच्छेदे पूर्वबुद्धयन्तपेक्षत्व अनुमानस्य
तु उपपत्ती इति । ज्ञानस्यभावादेव सुप्रवर्तमानं शक्यते ।
[तदाह] स्मृतिर्हि ' तत् ' इत्युपजायमाना प्राची
प्रतीतिमनुसंध्यामाना न स्वातन्त्र्येणापि परिच्छिन्नतीति न
प्रमाण स्मृतिरिति, अनुमाने तु ' तत् ' इति वेद्याभावात्.

हुतवो पूर्वबुद्धयोरिति निश्चयते । स्मृतिप्रयोगार्थं हि प्रमाणम्, 'क्व' इति वेधाभावात् । मैत्रम् । नावद्यं वेद्यत एव स्मृतिवर्णनम् । अपि तु क्वरणतोऽपि, स्मृति-प्रयोगेऽपि तु अश्रद्धाद्वरणसम्भवात् स्मृतिवर्णनत्वप्रति-सामर्थ्ये व्यक्तमुक्तम् । स्मृतेः पूर्वबुद्धयमेधा नेत्यं पूर्व-बुद्धिनिशिष्टार्थपरिच्छेदाद्वा, पूर्वबुद्धयुपलक्षितार्थपरिच्छे-दाद्वा । ननु स्मृतौपि स्वामिन् मातरि च प्रमाण-मिष्टम् । तत्रम्, स्मृतेः स्वापेक्षयाऽऽत्मपेक्षया च स्मृतन्वयमस्त्वोर, अर्थापेक्षया न स्मृतिव्यमक्षात्म्यं न । अतो नास्मिन्प्रमाणत्वं वा लक्षणम् । अतः विदं निर-पेक्षत्वं प्रमाणम् । प्रवि. पृ. २४-२५.

● 'प्रमाणव्यवहृष्टानि कल्पन्ते बुद्धून्वपि' (वा. पृ. ३९९) इति न्यायात् अनेकादृशकल्पनाऽपि न दोषाय । तौता. २।१।२।१ पृ. २२२.

● प्रमाणविचारः । 'स्वरूपसद्व्यवहृष्टेषु यादिनि-यन्ते विवादा बहुधा विवेतिरे । अतो नवं तद्यति-बोधनिदये प्रमाणसत्यप्रमाणमाभेदे ॥ १ ॥ अनुभूति-प्रमाणं सा स्मृत्येत्या, स्मृतिः पुनः । पूर्वनिश्चयान्स्मार-माणत्वं ज्ञानमुच्यते ॥ २ ॥ न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रति-पत्तेरपेक्षणात् । अन्योन्यनिरत्येकस्तु धारायादिकबुद्धयः ॥ ३ ॥ तत्र पञ्चविधं मानं प्रयश्चतुर्मा तथा । शब्दं तपोपमानार्थापन्नो इति गुणमेतम् ॥ ४ ॥ आद्यतत्परीतिः प्रत्यक्षं नेयमावृत्तमात् । सेवेयिन्द्रिययोगेया द्रव्य-जातिगुणेषु वा ॥ ५ ॥ खचित्त्वाऽविच्छेदा च प्रयक्षा बुद्धिरुच्यते । आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेषु ॥ ६ ॥ सर्वनिश्चयहेतूपा मितौ मातरि च प्रमा । साक्षात्कर्तृवसाभावात् प्रयश्चत्वेन संभवात् ॥ ७ ॥ मानत्वं हविर्मा दादं हानादानादिकं फलम् । शानस्य तु फलं गेयं स्याद्वासेययोगिनी ॥ ८ ॥ आर्षधिकं च कर्त्तुं मन इन्द्रियेव वा । तदर्थसंनिधौ वा मनश्चेत् पूर्वकं फलम् ॥ ९ ॥ कृतसंस्पर्शनिष्पत्तयैर्देहस्य दर्शनात् । एक-देजान्तरे बुद्धिस्तुमाननजापि ॥ १० ॥ यः कश्चि-येन पश्येद् संस्पर्शो निरुपाधिकः । प्रयश्चादिप्रमाधिकः य इत्यं मनसो माः ॥ ११ ॥ प्रमेयमुमानस्य दृष्टादृ-शत्वम् । प्रयश्चाप्य कर्त्तव्यं प्रमाणकत्ववर्गना ॥ १२ ॥

शब्दं शब्दविदा यदर्थनिष्ठाव्यवहृष्टानम् । सादृश्यदो-नोच्य शब्दं सादृश्यविषयमुमानम् ॥ १३ ॥ सादृश्यदृ-दृश्यमानाशब्दं प्रतियोगिनि जापने । सादृश्यविषय शान-मुपमानं तदुच्यते ॥ १४ ॥ विना कल्पनार्थेन दृ-नानुपपन्नताम् । नयता दृष्टमर्थं वा साऽर्थोपत्तित्तु कल्पना ॥ १५ ॥ अभावेन श्दे भाषो ग्रहियत्स्वना विना । नरतानुपपन्नत्वं कल्पमाना ग्रहियंया ॥ १६ ॥ गम्भस्यानुपपन्नवमिह कल्पना विना । मानान्तरविषयेन संदेहापत्तिलक्षणम् ॥ १७ ॥ देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते । विनाभावेन सिद्धोऽपि तेन संदेह-माच्छेति ॥ १८ ॥ तत्तदेहबुद्ध्यादाय कल्पना या प्र-तैते । संदेहापत्तिसादृशार्थानुपत्तित्तौ स्मृता ॥ १९ ॥ गम-कल्पानुमाने तु विषयाऽऽकल्पक्यम् । गम्भयेऽनुपपन्नत्वं विना गम्भेन वस्तुना ॥ २० ॥ तत्सामग्रीविभेदेन मिणे एते परस्परम् । अर्थावृत्तमुमानात्वे प्रमाणं इति निश्चितम् ॥ २१ ॥ अभावात्वं प्रमाणं ये पश्याद्-मनीषिणः । तेषां प्रमाक्षेतेवं प्रत्यावेदोऽवबुध्यते ॥ २२ ॥ प्रमाणं षड् कन्यानि प्रमेयभावोपक्रमम् । तस्यान्वयस्य किं तावत् प्रमेयमिति चिन्त्यताम् ॥ २३ ॥ ननु नास्तीति बुद्धौ तु बोधं यदुपलक्षितम् । अभावस्य प्रमाणस्य तद्व्यपेयं भविष्यति ॥ २४ ॥ भूतलेऽन पटो नास्तीत्येया या जापने प्रतिः । सा न भूतत्वमि स्पद् प्रतलेर्घटत्वमपि ॥ २५ ॥ केवले भूतले चेत्यात्कैवल्यं तत्र कीदृशम् । स्वरूपमानं नो तावद्वर्तान्तमथोच्यते ॥ २६ ॥ प्रमेयान्तरमेवमा तावताऽऽङ्गीकृतं मयेत् । तत्र नेत्रिणविज्ञानं तद्व्यापारयनेच्छात् ॥ २७ ॥ न्यस्य-मात्रदृष्टे हि भावे दूरगतोऽपि सन् । कथाद्विज्ञानविज्ञासो नास्तिवं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तेन यथापि नास्तिवं बुध्यते स्यात्तेन्द्रियः । भावोद्यमानं तथापि प्रयश्चस्य प्रमाणता ॥ २९ ॥ नास्तिवं च प्रमाणान्तरमुपपत्तैव गम्यते । नास्तिवं प्रतिपत्तिं च विना नास्ति बु-द्वि ॥ ३० ॥ योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वनिर्देशात् । अत्रिद्वन्द्वेयोऽपि नादृष्टादृष्टानुत्पत्ते ॥ ३१ ॥ अनु-त्पत्तिम् न ज्ञाता सर्वा कारणमयम् । तेन त्रिद्वन्द्व-पदोऽपि दृश्येव निरुज्जता ॥ ३२ ॥ अनुपपत्तिश्च

विज्ञानहेतुश्लेष्मिद्वयद्रवेत् । अननस्या मस्येव नास्तिव
 नापि सिध्यति ॥ ३३ ॥ किंच पादविज्ञायादियमज्ञारथ
 मूले । न भूतापरिच्छेदमात्रैव प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 प्रसङ्गज्ञानं दुर्वासं कण्टकायन्वितेऽपि हि । अथ केवल-
 भूतागपरिच्छेदात् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥ विप्रलम्ब तत्र
 केवल्य ग्रहास्य ग्रहवत्त्वं वा । ग्रहस्य चैपुरौल्लो
 दोपस्यार्हं प्रसज्यते ॥ ३६ ॥ ग्रहस्य चेतदा मूहम
 निष्काला निवर्त्तन भवेत् । ज्ञाता हि केवला एविवहेस्तुनो
 भूतादिन ॥ ३७ ॥ एका संसृष्टविषया तमाप्रविषया
 पण । तमानविषया या च दिधा साऽपि प्रमवते
 ॥ ३८ ॥ प्रतियोगियदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ।
 वन तमाप्रवीर्येय दृश्ये च प्रतियोगिनि ॥ ३९ ॥
 नास्तिव तैव भूमावे घटादिप्रतियोगिन । ननु संसृष्ट
 बुद्ध्या य पुस्तादवधारित ॥ ४० ॥ कथं तमानवी-
 र्त्तम ज्ञाता भावेन तस्य चेत् । यवयते तदभावेऽपि
 वस्तु यो यत्र एतमूत् ॥ ४१ ॥ तस्याभाव कथं तत्र
 मूदायचेतन कारणम् । तमानविषय एवास्तु यत्र तत्कारण
 तत ॥ ४२ ॥ तथा संप्रतिपत्तव्यं ज्ञादिनोऽवमयोरपि ।
 चतुर्वेदपरममूह न कारणमदर्शनम् ॥ ४३ ॥ स्वाभावस्था
 गतस्यापि कारणसम्बन्धव । विशेषाप्रतिक्षा तस्य न
 निषेचस्य दृश्यता ॥ ४४ ॥ भावरूपविरोधो हि नाभा
 वस्योपपद्यते । अदर्शने निङ्गनेऽपि पुनर्मावस्य कस्य
 चित् ॥ ४५ ॥ प्राःनास्तिव व्यभिचयित्यदृश्यस्य पुत्र
 स्वनिद । दृश्यास्वदर्शनं तेन ज्ञानं तदवबोधकम् ॥ ४६ ॥
 दृश्यादर्शनमज्ञस्य ज्ञानं चेदपरस्तिवत् । यदि तमान
 एतद्विषयस्य तु स्याददर्शनम् ॥ ४७ ॥ तदा तस्या
 स्वसविचेतनस्था निवन्ते । तेनावरान्म्युपेत यो विमर्शो
 दृश्यावचर ॥ ४८ ॥ अदर्शनमज्ञस्यो हि तमानानु-
 मवार्तकम् । तमानानुभवश्चाप्य बददर्शनरूपत ॥ ४९ ॥
 विमुच्यते भूतलादौ तदभाव प्रपद्यते । तमाफानुभव
 क्षय न मेय फलपावन ॥ ५० ॥ किंच स्वय
 प्रकाशोऽसाविति यापरिदो विदुः । नास्तीमि शब्द
 सनैव स्ववेषेयं प्रवर्तते ॥ ५१ ॥ तेन नास्तीति विज्ञान
 न्यायेन न समागतम् । मेयाभावे ततो मानमभावाप्य
 कथं भवत् ॥ ५२ ॥ पश्यता न लम्बा हि नास्ति

नोदिनक्रमात् । अभावयवहारोऽपि नि गङ्गागमनादि
 ॥ ५३ ॥ तमानानुभवैरेव यथोक्तेन प्रवर्तते । एत
 यत्र च दृश्यते लक्ष्यतुपलभनम् ॥ ५४ ॥ यत्रयत्र
 व्यग्रहृतिस्तदानीं सप्रवर्तते । सूक्ष्मसमाज्ञिज्ञानाऽऽप्यत
 सार्यक्ता गता ॥ ५५ ॥ ता विना नहि दृश्यत मूम
 सताऽधिरोहनि । व्यग्रहृत्प्रवृत्तिश्च दृश्या दृष्टिनिवधत
 ॥ ५६ ॥ तेन दृश्यत्वसिद्धयर्थं सायक सूक्ष्मवीक्षणम् ।
 न केच लक्षणत्र यत्रार्यस्तर्हस्य वीदृश्या ॥ ५७ ॥ मीमा
 सार्थवर्षभूत पीयता समथामूतम् । प्रत्यक्षापरिच्छेदम
 भावात्प्य त्तुविषा ॥ ५८ ॥ प्रमेय साधयत् मानम
 भावात्प्य वदति ये । तत्रिणःकरणार्थोऽयं यतो भाव्य
 कृता कृत ॥ ५९ ॥ अमानोऽमनिदृश्यस्य नास्तीत्यस्य
 वयोधक । प्रमाणस्य भवतीति प्रमाणभावतोच्यते ॥ ६० ॥
 किं निराकरणस्येह फलमित्यस्य चे मत्तम् । उच्यते लक्षण
 प्रथं प्रत्यक्षादे समर्प्यते ॥ ६१ ॥ प्रमाणं कार्यवत्
 हि सर्वमिति विनिश्चितम् । निश्चयश्च प्रमाणस्य कार्य
 मित्यापि समवत् ॥ ६२ ॥ निश्चयश्चैदमेवेति शक्ति
 सर्ववस्तुषु । स च यस्त्वन्तराभावसविश्वानुगमे कति
 ॥ ६३ ॥ प्रमाणानुदयात्तत्र यत्रमानोऽवधीयते । तत्र
 तेन सहैव स्यात् प्रत्यक्षादे प्रमाणता ॥ ६४ ॥ लक्षण
 क्रियमाय इति तस्याभूतस्य युज्यते । न कृत च तथा तेन
 न कृत साधु लक्षणम् ॥ ६५ ॥ इमा शब्दा निगर्तुं
 निगर्तणमुच्यते । कथं पुनरिय शब्दा भवत्यत्र निरा
 कृता ॥ ६६ ॥ अमानाग्नौ नाम योऽस्ति यद्यं प्रार्थते
 पुन । प्रमाणानामनुत्पन्नं साधु तल्लक्षणं कृतम् ॥ ६७ ॥
 इति पूर्वप्रमाणाना लक्षणानि समादधत् । भावहार इम
 प्रथं चक्रे नामावलक्षणम् ॥ ६८ ॥ नन्वेवमपि पञ्चह
 शब्दं हिरका कथं पुन । भाष्यकार प्रमाणानि विषय
 शेषे न सद्यत् ॥ ६९ ॥ उच्यते, व्यवहारस्य हेतुत्वं
 प्रसिद्धये । एवमाहोमशक्याऽपि व्यवहारं प्रतिष्ठित
 ॥ ७० ॥ तत्र भावयवद्विनि पञ्चस्त्वैवोपलभ्यते । अमान
 व्यवहारस्तु दृश्यादृष्टिनिर्मुक्तं ॥ ७१ ॥ ता हि भूमाग
 सद्भाग्यमानवच्छेदवधना । यदा भावयवद्विनिर्निर्णय
 दार्शितम् ॥ ७२ ॥ मीमासाज्ञानशेषोऽप्यनयननिष्प
 निजयामन । इति शक्तिरनाथ इमागमत्तस्य कलाप्रदा

हृदीरु ॥ ७३ ॥ प्र. पञ्चिका. (अमृतमण्ड) ।
 पु. १२७-१२९.

● प्रमाणव्यवहारेषु सर्वेषु न प्रमाणमनुग्रहीतुं
 पुरुषाः प्रमेयेषु प्रान्तन्ते । किं तर्हि ? अन्तमानं अतु-
 म्हीतुम् । वा. ३।२।१२१ छ. ७७८.

● प्रमाणशब्दस्य 'वेदाः प्रमाणं' इत्यादिप्रयोगेण
 लोके निवर्तकत्वावधारणम् । सु. पु. ३५३.

● प्रमाणसंख्या-स्वरूप-विषयादियु वादिता
 विनाशः । के विदेकम्, द्वे, त्रीणि, चत्वारि, पञ्च, षट्-
 च इति संख्याविवादः । स्वरूपविवादस्तु 'कल्याणपोद-
 मन्वान् प्रयच्छम्' इत्यादि । विषयविवादः सामान्यमेव
 अनुमानस्य विषयः इत्येवंप्रतिपाद्यः । स्वयं चोक्तं 'ननु
 व्यभिचरति प्रत्यक्षं' इति । तेन प्रमाणव्यापि व्यभि-
 चरन्ति इति विप्रतिपत्तिरस्ति । ऋजु. पु. ३७.

● प्रमाद्यः अन्वयानम् । रहस्य. पु. २१६.

● प्रमादः अन्वयसिद्धिः । सु. पु. १३५.

● प्रमापकं न प्रत्यक्षं धर्मम् । १।१।४।४.

● अनुष्ठितकामदमरणं स्वप्नानेषु अङ्गीक्रियते ।
 मणि. पु. २६.

● प्रमेयः धर्मः, अस्तित्वविपर्ययस्यै सति सुख-
 मानत्वात् । वि. १।१।४.

● प्रमेयापहारलक्षणो वायः एकः प्रातःवायः ।
 बाल. पु. १३२.

● प्रमेयचिन्तार्या उक्त्य (२-२२) एकादश-
 खणी (प्रमाणमात्रस्य प्रमाणचिन्तार्यः) । सु-
 पु. ५३३.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

प्रमेयवलावलं प्रमाणवलावलन् बलीयः । सु.
 पु. ६८०.

● प्रमेयसिद्धिः प्रमाणधीना । सु. पु. १०९.

● प्रपत्यः इन्द्रकारणकः । सु. पु. ३१. ● प्रपत्यश्च
 प्रत्ययवत् न विषयमन्तरेण कश्चो निरूपयितुम् ।
 कृष्णिका. पु. ३२५. ● पुरुषप्रथमस्य विष्णुपैता
 भोजनं उच्यते । वा. २।२।१।२६ पु. ५४७.

● प्रयाजः अन्वयः दृष्टदृष्टार्थः । मन्वाद्येन देवता-
 स्वरूपं दृष्टम्, सामाद्येन अन्तर्गतपूर्वजनकत्वान् अपूर्व
 अदृष्टम् । वि. ४।१।७. ● प्रयाजः उत्तमः । अत्र
 'स्वहोमि स्वाहो वीमम्' इत्यादियाः वानन्वलिङ्गकौष
 प्रत्ययविचारानां आन्तर्भागादियु यथाज्ञाना एव देवताः
 सत्त्वार्थाः (इदं १०।१।७ इत्यत्र प्रतिपादितम्) । इदं
 च कर्म दृष्टदृष्टोपशयं द्रव्यलक्षारकं सनिष्पद्योपकारकं
 मत्वेर्यम् । बाल. पु. ८३. ● प्रयाजः उत्तमो दर्शपूर्ण-
 मासयोः । तेन देवतायामदृष्टं क्रियते । ४।१।७।१८-२०.

● प्रयाजः उत्तमः दर्शपूर्णमासयोः सत्त्वरुर्मा, नारायण-
 कारकम् । आन्यभाषादियु सा देवता दृष्टयासा एवात्र
 देवताः । १०।१।७।१४-१५. ● प्रयाजः द्वितीयो नाता-
 शंखः रावन्त्याना वसिष्ठ-अग्नि-वायुव्यथ-शुक्र-कृष्ण-
 कश्यप-संज्ञाणां च । इतरेषां तु तदनुपात्तं द्वितीयः
 प्रयाजः इति गोत्रमेदेन अनुष्ठानप्रकारे गिन्यते । वि.
 ६।६।१. ● प्रयाजः यज्ञनः आन्यभाषादेवतामन्त्रकारकः ।
 १०।१।७. मीको. पु. २०६० 'दर्शपूर्णमासयोः
 प्रयाजः' इत्यत्र दृष्टम् । ● प्रयाजः पञ्चमयज्ञस्यै
 वाचनिकप्रधानविनिर्णयस्यैऽपि गृह्येति । माहृ.
 ४।१।७. ● प्रयाजाः अग्नीधोमये पत्नी एकादशैव, न
 तु प्रतिप्रयाज एवादशानसंख्या । ५।३।१।१-२.

● प्रयाजाः अदृष्टेनोपपन्नानि नोपलभ्यन्ते । एह
 विकल्पन्ते । न च प्राप्तापककार । सु. पु. १०।८।
 ८।१६ पु. २०६९. ● प्रयाजाः अदृष्टार्थमेव आनुप-
 कारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिलक्षणे पौष्टिकं कर्म । बाल. पु. ८२.

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाद्युपपन्नानि नोपलभ्यन्ते । एह
 विकल्पन्ते । न च प्राप्तापककार । सु. पु. १०।८।
 ८।१६ पु. २०६९. ● प्रयाजाः अदृष्टार्थमेव आनुप-
 कारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिलक्षणे पौष्टिकं कर्म । बाल. पु. ८२.

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाद्युपपन्नानि नोपलभ्यन्ते । एह
 विकल्पन्ते । न च प्राप्तापककार । सु. पु. १०।८।
 ८।१६ पु. २०६९. ● प्रयाजाः अदृष्टार्थमेव आनुप-
 कारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिलक्षणे पौष्टिकं कर्म । बाल. पु. ८२.

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाद्युपपन्नानि नोपलभ्यन्ते । एह
 विकल्पन्ते । न च प्राप्तापककार । सु. पु. १०।८।
 ८।१६ पु. २०६९. ● प्रयाजाः अदृष्टार्थमेव आनुप-
 कारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिलक्षणे पौष्टिकं कर्म । बाल. पु. ८२.

● प्रयाजाः आन्वेन, अनुष्ठानाद्युपपन्नानि नोपलभ्यन्ते । एह
 विकल्पन्ते । न च प्राप्तापककार । सु. पु. १०।८।
 ८।१६ पु. २०६९. ● प्रयाजाः अदृष्टार्थमेव आनुप-
 कारकं कर्तव्यं प्रवृत्तिलक्षणे पौष्टिकं कर्म । बाल. पु. ८२.

● प्रधाना आराधुपकारका दर्शपूर्णमासयो । १।२।२०-मीको घृ २०५९ 'दर्शपूर्णमासो प्रधाना ब्राह्मदुपधरका इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रधाना उपस्तु नैत्र स्तित 'अध्याजनास्ता अनुवाजा' इति । वि १०।७।१४ ● प्रधाना औपभृतापसमानयनस्य सत्सहृताग्नस्य च प्रभोजना उत्र अनुषाया एष लपो प्रभोजका, तर्षं नैदमुमम न प्रयाचार्य इति चिन्ताया प्रकाशदप समानयनस्य तस्यहृताग्नस्य च प्रभोजक इति सिद्धान्त । भाट्ट ४।१।१५ ● प्रधाना श्रातुमास्येषु नव अनुवाजाश्च । भा ५।१।१।१-२ ● प्रधाना दार्ता अग्नीषोमीयसो च आत्येनेत्यन्ते । के (वि ५।२।८) ● प्रधाना दर्शपूर्णमासप्रज्ञेया । यदुरेन्द्रात्सहृति पात्यस्य यस्य, तत् तस्ययोगम् । भाट्ट ४।१।१ ● प्रधाना न समिदादिदेवतासंस्कारविधि, किन्तु वागा केजला विधीयन्ते 'अग्निषो यजति' इत्यादिना । वि १।२।२०, ● प्रधाना नाम यागा 'अग्निषो यजति', 'तनुत्पात यजति', 'इदो यजति', 'वह्निर्यजति', 'स्वाहाकार यजति' इति दार्शरी पञ्च आराधुपकारका । १।२।२० ● प्रधाना पशोरपि नोदनेन प्राप्त पशुपुरोडाशस्थपि । पश्यथा एव तु कृता पशुपुरोडाशस्थोपब्रुवंतीति न पुनस्तदर्थं क्रियते । भा १।१।१।११ घृ २०५९, ● प्रधाना पाशुका विद्यति पशौ बलेते 'तिष्ठत पशु प्रजति' इति वचनात् । १।२।१।१२, ● प्रधाना समिदादय नैत्रावधौषाना न समासादते । अय च गुणा श्रूयन्ते 'अग्ने वै प्रधाना समानीय होतया' इति । तेन सर्वशागाप्ययमेक कर्म । २।१।२।१९, ● अपरहित्य प्रधानात् यजति ज्योतिष्टोमे अवश्ये । १०।०।१५।१७ ● प्रधाने एकादशमि सोमेऽग्नीषोमीये पशौ निहिते श्राद्धवाहान्तरुपा न बाध । १०।३।१।१-१२ ● प्रधानेनपि चाहुमान्त्येषु किञ्चित् प्राहुनात्तरुपानं न बाध । भा १०।३।१।१-१२, ● प्रधाने पौरोडाशिके आसने हविषि भवितव्यम् । १२।३।१।२ ● प्रधानस्य पञ्चमाथ मत्र 'स्वाहाग्नि स्वाहा सोम स्वाहाग्नि स्वाहा मजापति स्वाहाग्नीषोमी'

इत्यादि दर्शपूर्णमासेषु । वि १०।१।७, ● प्रधानयो चतुष्षष्टमगोर्निषादकमानयन औपभृताग्नस्य प्रभोजक दर्शपूर्णमासयो । ४।१।१५, ● प्रधानाजाना अग्नीषोमीय पशौ एकादशत्यये स्वस्वान्विद्युदौ स्वीकृताया प्रथमस द्विराहुति, एव द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थस्य चाहुति इत्यष्टौ, पञ्चमस्य त्रिराहुति इत्येकादश । (इद सर्वेन शुद्धम् । यस्तुतस्तु पञ्चप्रधानमना भिन्ना पशुगोत्रा द्वाप्रशासनशाश्च मित्रा । एकादशस्येव च पञ्चतस्येव वाथ एवेति साठे इयुषाह्वा वाशी ताथशास्त्री च केवलान्दत्र । प्रयाचैकादशत्वादि सरथा स्वसपत्यये 'प्रकल्पन्तरामि आशिपन्ती चतुर्थो चममनाबजतीयायेव आशिपति, तदङ्गस्यो महुत तदङ्गदेवतामनाङ्गस्योसूययो प्रैरपेो मये एणा मन्येपामप्रोहृतदेवस्यमनाणा पशौ आमानात् । तदपि आशाना त्रजगाममनाश्च स्यात् ततो मत्राणा अभ कर्पापति, समिदागत्वस्याहुपस्थिति च । अत्र यदि धानविदोषात् चतुर्थोचमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुराग्नाहुति इति । भाट्ट ५।३।२ अयमेव च आगव भोगनापीतत्र रगादिष्वपि ।) ५।३।१ ● प्रधानानामपठने मन्त्रान्तराग्नस्यैवापकर्षे । ५।३।१।२।३-२४ ● प्रधानाना माराधुपकारका, समिदादिपदाना नामपेक्षत्वात् । भा १।२।२०।५८-५९ ● प्रधानाना नम 'अग्निषो यजति' इत्यादिविधियाकषपाठक्रमेण नियमते । वि ५।१।४ ● प्रधानाना पशौ एकादशस्य चतुर्णामस्येषु च नवस्येव कर्षचपाद्या न तु प्रलेकम् । एवमनुषाद्य नाम् । चयने उपसदा च पशुस्य । भा ५।१।१।१-२ ● 'प्रधानेऽग्नीति चेत्' (१।२।२०।५८) शत्रापिहरणे श्रुत्या विनियुक्ताना मत्राणा स्वायम्भवायकल्पकत्वात्समात् मान्वर्गागिक देवताप्राप्त्यभावेन तेष्वयस्ययामावात् नामपेक्षत्वात्पते 'विष्णु यजति' इतिवत् समिरादिचन्द्राना द्वितीयान्तरा देवता विधिष्व पूर्वेपथयिना (नाचोदितत्वात् । ५९ इति-) एवे पूजानाचि चामावेन देवताया पूर्वमनाकर्मत्वायोगात् उड द्वेरायस्य वा स्यादित्येन अग्न्यायैवान् वस्वमं अभि भुक्त्वेन विवशाऽनुपपत्ते, उद्वेच्येऽपि च अनीपित

त्वात् प्राधान्यव्यञ्जकमंत्रानुपपत्तेः क्षुल्वविनियुक्तानामपि मन्त्राणा उपाश्रयानन्तर्वागाकाङ्क्षितदेवताकल्पकत्वोपपत्तेः देवताविहितस्य नियमपरिष्यमाणात्वाद् । सु. पृ. ७१९.

• ॐ प्रयाजेऽपीव चेत् ॥ १।२।२०।५८ ॥
 दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः । समिधो यजति, तनुपततं यजति, इदो यजति, बर्हिर्दंजति, स्वाहाकार यजति । इति । भव किं देवता विधीयन्ते, उत यागा आराहुपकारका विधीयन्ते इति विचारे पूर्वपक्षमाह । प्रयाजे इति एकदचन सामान्याभिप्रायम् । प्रयाजेष्वपि छिन्दिदाराशब्देः देवता विधीयन्ते (उचारयन्ते 'अचोदित्वात्' इत्यत्र वर्तमानस्य जुद्धभातोर्गिबन्तत्वमग्निश्रेय चोच्यन्ते इति विपरिणम्य पूर्वपक्षप्रतिषेधा समर्पणीया ।) । इति चेत् ।

माचोदितत्वात् । ५९ ॥

• पूर्वपक्ष निषेधति सिद्धान्ती । नान देवतात्वेन छिन्दिदादयश्चोच्यन्ते, चतुर्थां तद्विहितेन वा अचोदितत्वात् । मान्यवर्णिकस्युक्तु देवताः प्रयाजेषु । तस्मादाराहुपकारकत्वेन छिन्दिदादिनामकस्याविषय एवेति । छिन्दिदार्शिवर्गिर्माचयेत् इति वाच्यत्वात् ५९ । के.

• 'प्रयाजे च तन्व्यायन्त्यात्' इत्यधिकरणे, सिद्धिं देवतोद्देशानेन दृष्टार्थं द्रव्यशेषाक्षेपेन अदृष्टार्थं यथा उत्तम प्रयाज । तत्र हि 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम्' इत्यादि वाच्यमान्यलिङ्गात् क्रमेण प्रत्यभिहाय मान्न आन्वयाभागादिदेवताः संस्कारयोः इति प्रतिपादितम् । बाळ. पृ. ८२.

• ॐ प्रयाजे च तन्व्यायन्त्यात् । १०।१।७।१४ ॥
 दर्शपूर्णमासयोः उत्तमं प्रयाजे संस्कारकर्तव्यं प्रयेष्यम् । नचन्देन पूर्वोक्तं संस्कारसम्यक्त्वमन्वादिश्यते । तन्व्यायन्त्यात् तस्याः स्थाप्याहुतेः न्याय एव न्यायपरिभ्रं स उत्तमः प्रयाज. तन्व्यायः । तन्व्यायत्वात् प्रहृतवागीयदेवताना संस्कारकर्म उत्तम. प्रयाज । न्यायश्च 'शेषमूत्रा. आग्न्यमागदियुः शन्त्याहपः । तदुभौ प्राग सन् प्रथोबनवाद् भवति, शेषमूत्रत्वात् तदसंस्कार.' इति । 'दृष्टे संभयति अदृष्टकल्पना न

युज्यते इति न्यायसाध्यम्' इति कुतूहलम् । इदं सिद्धान्तस्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १५ ॥

लिङ्गस्य दर्शनात् दर्शपूर्णमासयोः उत्तमः प्रयाजः प्रहृतवागीयदेवताना संस्कारकर्म । किं लिङ्गम् ? सम्यक् पञ्चदेवताक. चातुर्मास्येषु उत्तमप्रयाजस्य निगदौ दृश्यते 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा' सोम स्वाहा कविज्ञार स्वाहा सरस्वती स्वाहा पूषणम्' इत्येवमश्रयः । स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते । तस्मात् उत्तमः प्रयाज. संस्कारसम्यक् इति सिद्धान्तः । के.

• 'प्रयाजेप्रयाजे कृणतं ह्योति' शेषं चरो । वि. अ. ४।२. • प्रयाजेषु देवताविनिर्मात्रवर्णिकः, छिन्दिदादिशब्दास्तु कर्मोनामपेयम् । भा. १।२।२०।५९-६०. • प्रयाजेषु न संपद्येव., प्रयाजशेषकण्ठाभिपारणविधिनेव चारणाक्षेपात् । भाट्ट. ४।१।२४ पृ. १०३.

• ॐ प्रयाजेषु पाशुकेषु आद्याश्रवणः प्राहृतानां चतुर्थां क्रमेण विचारः । अन्वयान्त्यः पञ्चमादियु पट्सु त्रयस्यः चतुर्थपञ्चमयोर्विकार. ॥

एकाग्रप्रयाजानामपि निरसोक्तत्वेन सम्पञ्चवा विमयेन अन्वयान्त्यान्वयो विकाराः, अन्येषा श्रेष्ठौ । इति प्राप्ते, प्रयाजादीनां चतुर्थां देवतासामान्यात् क्रमेण चत्वारो विकाराः । एतन्त्वन्वयान्त्यः । अन्वयान्त्यमन्वये ये तावदप्रहृत्याः पट् प्रयाजाः पठितास्तेषा देवतासामान्याभावात् 'सम म्यन्' इति न्यायेन चतुर्थपञ्चमयोः सत्रयस्यो विकाराः क्रमेण भवन्ति । संकर्ष. २।३।६. •

• प्रयाजेषु श्रद्धिपश्रुयंतामाह । 'चतुर्थोत्तमयोः प्रतिवसानयति' इत्युक्ते सति 'अविहायेदो बर्हिः प्रतिवसानयति' इति । भा. ५।२।४।७, • प्रयाजेषु मान्यवर्णिनो देवताविधि । १।२।२०।६०.

• प्रयाजाधिकरणम् । १।२।२०।५८-५९.)
 सीको. पृ. २०५२ 'दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आराहुपकारका.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• प्रयाजातुमन्त्रणक्रमाधिकरणम् । पञ्चमे 'अग्निशोऽन्वयम्' इत्यधिकरणे (५।१।२) वागाश्रयदेवेन आश्रयताना प्रयाजाद्यतुमन्त्रणा 'एको मनेस च

वक्ष ' इत्यादीना ' कस्तनुमन्ना प्रीणामि ' इत्यादीना च समुच्चय सिद्ध कृत्वा किं कश्चिद्विषयत क्रमोऽस्ति उक्तानियत इति विवक्षितम् । तत्र दृश्यते । ननु यदि अनुमन्त्रणानामदृष्टार्थत्वम्, ततो मन्त्रार्थिकप्रविरोध । तथा ' नमश्च देवदृष्टार्थत्वात् ' (३।३।१।१२) इत्यत्र ' न चाग्निहातलिङ्गाना प्रक्रिया विनिश्चिका । अतीत्यन्व च समर्थं संनिधानपुष्टं ह्यत् ॥ ' इत्यनुमन्त्रणदृष्टार्थत्वोक्त्या विरोध । तथा ' मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संसरेत् । रोषिण लभना भूत्वा स्वादेतदनुमन्त्रणम् ॥ ' इत्येकलक्ष्यानुमन्त्रणस्याभावात् । अथ दृष्टार्थत्वम्, ततः समुच्चयाभावे क्रमचिन्ता न युक्ता इति । अत्र केचित् । मन्त्राणा स्मृतिरूप दृष्टमेव प्रयोजन सोनयज्ञाणामिन । स्मृतिस्तु स्तोत्रमन्त्रात् अदृष्टार्था । प्रयाजानुमन्त्रणेषु च यथापि भवितुंत्वा कर्मस्मृतिर्न भवति, तथापि अनुमन्त्रणसमाख्यया तावत्प्रवृत्ता सा अत्रदयाम्युपेया । यत् ' नमश्च ' (३।३।१।१२) इत्यत्र स्मृतेरपि दृष्टार्थत्वोक्तिकः ' प्रवृत्तयामप्रत्येक्येणैव दृष्टार्थत्वात् ' इति प्रत्ये (वा. पृ ८१९-८२०), अन्वाम्युपेयत्वात्प्रामाण्यमिति । तदनुमन्त्रणम् । तथा सन्नि पूषारिभूतेरपि अदृष्टार्थाया दयं मन्त्रेण प्रवृत्तयामेव तदनुमन्त्रणाना उत्कर्षार्थोपात् । अतो यत्र मन्त्राणा लिङ्गात् कर्मसमवेतार्थमप्राप्तकता तत्र स्मृतेरपि दृष्टार्थत्वैव । तद्विपर्ययदेव च प्रायिक अन्तु मन्त्रणलक्षण लिङ्गमूल्यात् । अतो न तद्वशात् प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणा लक्षणया स्मृत्यर्थता इत्यदृष्टार्थत्वमेव । ' प्रवृत्तयाम् ' इत्यादि वार्तिक च स्मृत्यर्थानुमन्त्रणविषयमेव नाम्युपेयत्वात् । तद्विपर्ययत्वे तु ' सत्यपि चादृष्टार्थत्वे ' इति वार्तिक (वा. पृ ८१०) नित्यानुवाद इति । यथा ' मन्त्रार्थत्वेन ' (अनुमन्त्रणलक्षणस्थ पद) इति न मन्त्रदत्तियावत्तथा इत्यर्थे, करणमन्त्रेषु अतिदृष्टत्वात् । किन्तु प्रयोजनरतनोऽप्यर्थशब्दः । तत्रश्च इच्छित् अर्थावपाय, अर्थात् प्रतिपाद्य श्रेणी मन्त्रप्रयोजनत्वेन यत्र सन्ने, तदनुमन्त्रणमित्यर्थ । एत च मन्त्रमुच्चारयन् इति शतृपत्यशो वर्तमानार्थः समर्थितो भवति । मन्त्रजयानुमन्त्रितः । मन्त्राद्येवत्काञ्च इति तत्र मन्त्रमुच्चारयन् संसरेत् इत्यनुपपत्तम् । तेन दृष्टार्थत्वमपि भाग्येणानुमन्त्रण

लक्षण अदृष्टार्थस्यापि च प्रयाजानुमन्त्रणलक्षण पाठान्ते शेषानुसंधानात् उत्तरप्रानुमन्त्रणताऽपि युक्ता । अदृष्टार्थत्वञ्च समुच्चयोऽपि इति । ऋजयस्तु ' करणत्वाभावे सति ' इति विवक्षितत्वात् न चरत्येव अन्त्रिमन्त्र । उच्चारयन् इति च ' वर्तमानमामीत्ये वर्तमानवद् ' इति याता, मन्त्रार्थत्वेन इति मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन इत्येवार्थ । तत्र च प्रयाजानुमन्त्रणेष्वपि अनुमन्त्रणसमाख्येनैव लक्षणया दृष्टार्थत्वत्वस्यनेऽपि अभिवादानमन्त्रवत्त्वमनुमन्त्रणसमुच्चयार्थं भविष्यति । कृत्वाचिन्ता वा इत्याहुः । बाळ पृ. ११२-११३.

● प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणाम् ' यत्न करुण प्रीणामि च मा प्रीतः प्रीणानु ' इत्यादीना निवृत्तत्वात् नमोवाचभावात् नास्ति नियत क्रम. वि. ५।१।१३

● प्रयाजानुयाजाः अङ्गकर्म न कल्पन्तुम्, तत्र फलप्रतिर्येवत् । ते च आग्नेयाद्यर्था कल्प्या । मा ४।३।१।१-४. ● प्रयाजानुयाजा ऋत्विष्या । ऋत्विष्यं कश्चिद्व्य प्रकरणेन । वि. ४।३।१. ● प्रयाजानुयाजास्तान् देते (पापुका रोषोवाशिकाश्च) दार्शपौर्णमासिणा । तत्र प्रयाजानुयाजयन्ने प्रजातौ । ते च बोदकेनेह प्रजातः सनिहिता विवक्षते । प्रवृत्तयामिदं च दृष्टव्यं न्यायम् । न चैव शब्दोऽनेकार्थो युक्त । तस्माद्दार्शपौर्णमासिचान्ते । तदुपकारोऽप्येया दार्शपौर्णमासिक एव । स हि तेषा प्रजातः । मा १२।१।१।१ पृ २२२०

● प्रयाजानुयाजायां तथा औपवृत्तान्यस्य । ४।१।१६।२-४५.

● ' प्रयाजानुयाजोभ्यस्तु ' इत्यत्र प्रवृत्तत्वादि करणयुसादिदत्तौस्तुभोकरता न वावपमेव । साह ४।१।१६. ● ' प्रयाजानुयाजोभ्यस्तु ' इत्यत्र प्रयाजान्ता (च) अनूवाजेभ्यः (च) इति विग्रहे न दोष । (परिशिष्टविधिमन्या विग्रह) । साह ४।१।१५.

● प्रयाजानुयाजादीनामेवादेवत्यादिस्वल्पा सर्वसंवादा परवदौ । ५।३।१. ' प्रयाजैवाद्यान्याम् ' इत्यत्र दृष्टयम् ।

● प्रयाजान्ताङ्गकलापाकर्ष्य' ग्नेतिरोमे अग्नी पोगीषम्यौ । ' शिष्टान्तं यन् प्रयाजन्ति ' इति प्रयाजानामन्त्र

कर्त्तव्यं, स च न केवलं प्रशान्तमेव । वि. १।१।१२.

● प्रयाजाभावे तदर्थमात्रं न गृह्यते 'अप्रयाजास्ताः (उपसद-) अतनुयाजास्ताः' इति यत्र श्रूयते तत्र । भा. १।१।१६।५४.

● प्रयाजार्यमात्रसमानयन औपश्रुतावस्थ प्रयो-
जकम् । ४।१।१५. मीको. पृ. ८७८ 'आव्यसमान-
यननाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रयाजाव्यपात्रात् अनुयाजार्यपृषदाव्यपान मित्र
अग्नीषोमीये पशौ । भा. ५।२।८।१६.

● प्रयाजादीनि अष्टेनोपकारसंक्रमेणोपसृजन्ति ।
वर्हिगदीनि यागद्रव्यसामणेन । अपराणि अधिकरणसंस्कार
द्वारेण । कर्तारस्तु किमानिवृत्ता उपसृजन्ति । भा. ११।
२।१०।५. ● प्रयाजादीन्यपि स्वकीयावान्तरपूर्वद्वारा
सुत्यापर्वसाधनात्वेव । वि. ३।७।१. ● प्रयाजादीनि
दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि विव्यन्तेन सौषदिशेषे अति-
दिशानि । भा. ८।१।१३।२२. ● प्रयाजादिः शेषः,
परार्थेणात्, मूयादिवत् । वि. ३।१।२. ● प्रयाजा-
दयः एकप्रयोक्तव्यनगदीत्येषां 'गुणानां च परार्थ-
त्वात्' (३।१।२।२२) इत्येव परस्पापन्नत्वं न प्रति-
पद्यते । वा. ३।७।१।४. ● प्रयाजादयो वेदिकत्वापूर्वस्य
गुणः । भा. ७।१।१।४. ● प्रयाजादिभिः अङ्गैः
पदनर्थैः पशुपुरोडासस्य प्रवृत्तिदिदि । १२।१।१।२-६.
● प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासङ्गत्वं प्रकरणात्, न प्रधान-
त्वम् । वि. ३।७।१।१. मीको. पृ. २६६४ 'प्रकरणाधि-
करणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रयाजादीनां विशिष्टादि-
वत् न फलकल्पनम्, नापि दर्शपूर्णमासफलानुपपत्त्यः ।
वा. ३।३।१।११ पृ. ८१८. ● प्रयाजादियु उपकार्य-
मपेक्षमाणेषु दर्शपूर्णमासतोः च उपकारप्रपेक्षमाणयो-
ः अनियमानक्षे एवोपकारे प्रकरणात् तादर्थ्यं प्रतिपते ।
३।१।२।२ पृ. ६५८. ● मनावादिषु एकादशत्यादि-
गुणविधिः अग्नीषोमीयसन्ध्यादी । १०।१।१. मीको-
पृ. १०७ 'अग्नीषोमीयसन्ध्यादी प्रयाजादियु' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

● प्रयाजाद्यङ्गानां एकस्मिन् प्रयोगे तद्वदनुपपत्त्यम् ।
३।१।१।२१-३७. 'पञ्चमूमाधिकरणम्' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । ● प्रयाजाव्यपाना देवाकालकर्तारस्य एव, नै
मिमानात्वात् । १।१।२।२.

● प्रयाजादीतिकर्तृत्व्यता अग्नीषोमीयपशुौ प्राकृत-
संख्यावापेऽपि आतिदेशिकी एव । १०।३।१.

● प्रयाजादिधर्मा अपूर्वस्युक्तः । ७।१।१.
मीको पृ. २३६ 'अतिदेशन्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
● प्रयाजादिधर्माणां उपदेगेन प्रवृत्तिमात्रपर्यन्तः ।
७।१।२।१-१२.

● प्रयाजैकादशसन्ध्याः । अग्नीषोमीये पशौ
मयाजातुवाजाकामैकादशसन्ध्याः सर्वसंपाद्याः ॥

विशुद्धिः कर्मभेदात् पृषदान्यावत् तस्यतस्योप-
दिश्येत् । ५।३।१।१ ॥

माध्यम्— अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते 'एकदश
मयाजात् यजति, एकादशानुयाजान् यजति' इति ।
चातुर्मास्येषु 'नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजान्
यजति' इति । अग्नौ श्रूयते 'पशुसदः' इति । तत्र
पक्षेः किं प्रतिप्रधान एकादशसन्ध्या प्रव्यनुयाज च, तथा
चातुर्मास्येषु नवसन्ध्या, तथा अग्नौ नोपसदु पदसन्ध्या,
उत्त सर्वसंपाद्या सन्ध्या इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिप्रधानं
मरुष्या मियते इति । मिथानि हि तानि कर्माणि । तानि
च प्रधानानि प्रति मरुष्या श्रूयते । प्रधानसमिधौ च
गुण शिष्यमाणः प्रतिप्रधान मियते । यथा 'पृषदाव्ये-
नानुयाजान् यजति' इति प्रत्यनुयाज पृषदा गुणो
मियते, एवमिहाग्नीधौ ।

दुष्— 'एकदश मयाजात् यजति' इति सन्ध्या
मयाजानामङ्गत्वेन विधीयते । तथा चोद्दिश्यमानत्वात्
तद्विषयमपि वक्षितम् । अत एवैक एकादशसन्ध्याया
संरच्यते ।

अपिधा सर्वसंख्या स्यात् तद्विकारः प्रतीयते ।
२ ॥

माध्यम्— सर्वसंपाद्या संख्या कल्प्येत । कुतः ?
पृषक्तानिषेदिनी हि तस्या अवति पृषकत्वे अग्नात्वेन
कल्प्येत, यजति अग्नमवो मेदत्य तावति एव अग्नस्येव ।

यापति सम्भवति तावति पृथक्त्वनिवेगा एव ग्यास्यः । तस्मात् सर्वसंपाद्यैव सख्या । यत्तु पृथदास्यवदिति । न पृथक्ता एकस्य न सम्भवति, नास्ती पृथक्त्वनिवेशिनी । न चैकस्य क्रियमाणा सर्वेषा तन्त्रेण उपकरोतीति । तस्मादवश्यं भेदव्या । तन्त्रेण तूकरोति सख्या । इतरेषा हि सा भवति । एव सति सहस्यस्य प्रायवः प्रयोग-वचन- अनुबन्धीभ्यत इति ।

उप- पृथङ्निवेशिनी संख्या । तत्र द्रव्याणा (एतावत् रत्ने नास्ति, इतं स्यात्) पृथङ्निष्पन्नरूपाणा एक- (अनपनादि-) क्रिया संवध्यमानाना (तैनेवा- वच्छेदेन) युज्यते सख्या ' दश धन्य आनीयन्ताम् ' इति । इदं तु प्रयाजानाम् (क्रियारूपाणा इत्यनन्त) पृथङ्निष्पत्तेरनागतं या (इयमेकादशत्व-) सख्या (निष्पत्तिव्यतिरिक्तक्रियाऽवच्छेदनिवृत्तता), सा न युज्यते । (कुवसादाह-) उक्तत्पेक्षा हि कर्मणां सख्या । उत्पत्तौ (प्रकवधिवौ) च द्विपाऽपि (यदि एकैक- सिन् अप समस्तेषु इत्युभयपाऽपि) एकादशसख्या न घटते । (तथाहि-) यदि (तावत्) एकस्मिन् स्यात्, तद्वत्तान् सञ्जादयुज्यमानत्वात् तादृशितेन प्रयोगेण युज्येत । एवं चैत् यत्र (प्रयाजस्वरूपे) ध्रुता (सख्या) तत्र न कृता, अश्रुते (प्रयोगे) कृता (स्यात्, तत्र विधिवाच्यमस्यः । किञ्च-) अश्रुतं च पञ्चपञ्चागतं संख्याऽन्तररूपजायेन (एकैकस्य एकादशसख्यासम्भवात् । अतो न तावत् प्रत्येकं सख्या) समस्तैरपि (सख्या) न शक्या भोजयितुम् । [उत्तरः द्रुपदस्य लिखिते नास्ति अस्मदीये । तस्मिन्नेव मुद्रिते चाम्नेव] । कथम् ? (व्यग्रसिन्धु पद्ये-) प्रयाजैः (एकादश-) मृन्दैश्चैवैः (पञ्चत्वात्) संख्येत । अन्यस्य सख्यैक- देवास्य (प्रयाजान्वरूपेण-) असंख्यमानस्य सप्तत्वे प्रयाजाः प्रयोग लक्ष्येषु (लक्ष्येषु इति रत्ने पाठः) । तेन (लक्षितेन प्रयोगेण) अलौ (संख्यैकदेशः पञ्चत्वम्) बंधयेत् । (एतं दोषमाह-) तत्र प्रयाजा संख्या चोभयमपि बाध्येत । संख्या तावत् प्रयाजे ध्रुय माणा (प्रयाजेषु ध्रुता क्वी इति रत्नम्) प्रयोगे कृता (बाधिता स्यात्) । प्रयाजा अपि संख्यैकदेशेन

द्रोहिताः, अन्यश्च संख्यैकदेशः प्रयाजलक्षितेन प्रयोगेण युक्तः (बाध्येत । ततः निम्नत आह-) तत्र प्रयाजोऽन्वयः श्रुतः (सख्याऽर्थः श्रुतः), अन्याप्यं उक्तावत् (स्यात् न च तदुक्तम्) । विद्वा (अयमसरो दोष-) सद्बुद्धिरितः (प्रयाज-) सख्याया संवज्यते, प्रयोगे च लक्षयेत् (न च युगन्तु श्रुतिकल्पणवृत्ती सम्भवत । तेन) द्वोरपि (अनयोः पद्ययोः) अभुक्तत्वाना (स्यात्) । तस्मात् (श्रुतिवृत्तयोः सख्यामसङ्को- र्त्नयापयोगात्) अन्यः प्रकार आधीयते । यदि वा प्रयाजसङ्घः प्रयोगे लक्षयेत्, अपवा सख्या लक्षण- वृत्ता (पञ्चत्वलक्षणार्था) । तत्र प्रायश्चित्तं अविरोधात् मुख्यवृत्ता सस्या । यदि च (सख्या) लक्षण वृत्ता स्यात्, तत्रापि पञ्चत्वे लक्ष्यमाणे (प्रकृति एव पञ्चस्य प्राप्तत्वात्) अपप्रतिविरोधकर वाक्य स्यात् । तस्मात् (पारिरोध्यात्) प्रयाजाः प्रयोगे लक्ष- यन्ति । ते च लक्षयन्तः श्रुतेतरसत्यपेक्षा लक्षयन्ति । (कुतः ?) सख्याया हृदयेव स्वाम्यायम् (स्वभाव- स्वार्थिक- प्यत्) बहुत भिन्नैवितरेतल्लक्ष्ये कर्तते । (यत् पूर्वपक्षे श्रुतस्यैवत् तल्लक्षणम्, तथाह-) योऽन्यो गुण (पृथदास्यमदि) स श्रुतेतरमिरपेक्षितं सख्यते । (किञ्च) एकैकेन च प्रधानेन परस्परनिरपेक्षेण वरी क्रियते । सख्याया उपभयमपि नामि । (न हि सा कर्म स्वरूपेण सजहं समर्था, न च अन्यनिरपेक्षा एकत्र वर्तते) । अतोऽव गुणोऽपि सत् इतराण्यविवहयः (सर्वसंपाद्य-) तद्विदुः सर्वकारेण ' सर्वसम्पत्त्वात् ' इति सर्वैकचित्तप्रयोगसंपाद्यत्वात् इत्यर्थः । यदा सर्वेषां समुदितानामेकसंख्याऽन्वयसंग्रहादित्यर्थः । ग्यास्याना- न्तामाह-) प्राकृतार्थलोपमर्देन च अस्या (सख्याया) निवेशः । प्रकृतौ च पञ्चत्वं समुदितानाम्, न ख्यैकस्य । इहामि समुदितानामेव एकादशसख्या । ननु पृथङ्- निहिताना अपेक्ष्यत्वात् प्रयाजाः अत्रान्ये । उच्यते । अर्थात् शब्दार्थं वा प्रकृतौ इत्यत्र पञ्चसंख्यापरिच्छिन्ना । इहामि प्रयाजसंबन्धित्वेन (प्रवृत्तिविज्ञेन) एकादश- संख्या (समुदितानामेव) परिच्छेदिना भवितुमर्हति इति । (सर्वसंख्यात्वात् इति प्रकृतौ समुदितानां संख्या

संख्यात् इहापि एकदादशमख्या तदिकार एव युक्त इति सूत्रार्थः) ।

(अधिकरणस्य लक्षणसमिति दशयेति— सर्वसपादने अथाहणः प्रम, अन्माहदा इतरण (प्रत्येकसकं-पक्षे)) (क्रिद्ध) उत्तरस्य (अधिकरणस्य) च उपो-द्राताभिन्नमिमिदम् । शिने श्रोतस्मिन् (समुदायमवस्थे) दशकल्पितान् आहुतिं. स्वस्थानविद्विद्वेति चिन्ता अयतरति (प्रत्येकसकंने तु स्वस्थानविद्विद्वेति चिन्ता निश्चयात् न चिन्ता स्यात्) ।

शा— ' तत्रोद्दिश्यप्रयाजादि संख्या तस्योप-दिश्यते । उद्देश्यानां च साहिस्रं शक्यते न वि-क्षितुम् ॥ ' तस्मात् प्रतिप्रधाने, प्रपुण्यद च सख्या सादिति प्राप्ते, अभिधीयते । ' प्रयाजादिस्यरूपे हि नेय संख्या विधीयते । अशक्यत्वात् प्रयोगे तु सक्षिते सोपदिश्यते ॥ '

सोम— सूत्रार्थत्— यथा पृथग्दानेनातृयावानिति पृथग्दाय्य प्रत्येकं तथा एकदादशत्वादिसंख्यावृद्धिरपि तस्य चत्स प्रयाजादेः उपादिश्यते इति ।

वि— ' यथावत् प्रयाजा. कि प्रत्येकं स्वकुतान्यथा । सख्यावृद्धि, रिहायोऽन्तु प्रतिमुञ्च गुणे वन ॥, प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति । संख्यावृद्धिः प्रयोगस्तु साऽऽहृसा समविधायि ॥ ' पक्ष प्रयाजान् द्विरावर्त्य पुनरपि चत्सप्रधाने सङ्घटयति इति एकदादशमसंख्या संभवते ।

भाट्ट— विद्वतो ' एकदादश प्रयाजात् यजति ' ' पपुण्यद ' इत्यादि. वैद्वी अनेकव्यतिवृत्ति. अधिक-संख्या भुक्त । सा ' प्रतिप्रधान गुणावृत्तिन्यायेन पृथग्दायादिवत् एकैकस्मिन् प्रयाजादौ प्रत्येकमसंख्येत इति एकैकः एकदादशत्वर आचरनीय । इति प्राप्ते, द्विरावर्तयत्याया. पृथग्परगवियेतिहात् एकैकस्मिन् पञ्च-सप्तमि वा पृथग्दान्यवदावृत्ति निना एकदादशत्वानुपपत्ते. उत्पन्नकर्मणोत्पत्तेन च कर्मभेदकत्वानोयात् आवरणके अद्यमे प्रयाजपदे प्रयोगलक्षणया संख्याविधौ वर सक्षितैरेव प्रयाजैसङ्घटयत् सक्षितप्रधानपक्षेपाया सक्षितानामेवो-द्देश्यात् सर्वप्रपाया संख्या इति प्राञ्चः । भरतुतन्तु

प्रयोगो नाम न पदान्तरम्, येन लक्षणा स्यात्, अपि तु प्रयाजानामेव व्यक्त्यन्तम् । अतश्च यथैव प्रकृतौ ' पक्ष प्रयाजा. ' इत्यादी. तत्संख्यापञ्चालयच्छिन्ना एव व्यक्त्याः प्रयाजत्वस्यमापकत्वान्पञ्चछेदेन उच्यन्ते, तथा अत्रापि एकदादशत्वादिसंख्यासंपत्त्यर्थं तावद्वयनीनामुक्तौ क्व लक्षणा । अत. तदभावेऽपि व्यापकत्वमात्र-लक्षणेदेतेन विहितैकादशत्वादिपंस्या अनेकव्यवसायवृत्तित्वेवत्याम्भ-व्यात् व्यक्त्यन्तराण्याक्षिपन्ती लावनात् प्रकृतिकल्प-स्यस्यविष्णुपत्ती. पदेवाक्षिपति, नाघिन. इति सर्वप्रपाय-त्वसिद्धिः । न नैव प्रयोगलक्षणमात्रे ' निष्ठ आहृतीः ' इत्यादाविव व्यतिभेदापत्ति. । तत्र विधेयताऽवच्छेदक-विजातीयहोमत्वस्य एकस्य पूर्वमस्तत्सत्त्वेन भेदप्रतिपोगि-त्वाऽवच्छेदकत्वा यथागमेव तथा कस्यनवोपगतौ तत्त-द्व्यक्षिपत्यसं प्रतिपोगिताऽवच्छेदकीभूतस्य विधेयताऽव-च्छेदकत्वान्पत्ते चौरत्वात् । प्रकृतौ तु कल्पप्रयाजत्वस्य उद्देश्यताऽवच्छेदकतात् सत्यवाचा विधेयत्वात् न वा चित् कल्पना इति वैपरम्यम् ।

मण्डन— ' संख्या प्रयाजवृद्धयः ' शंकर— ' प्रयाजैकादशैः पशोः । ' सस्यः इत्यनुवर्तते । पशो. सस्याराः ।

* निवृद्धस्तोमकेषु संख्यासंपत्ति प्रयाजैकादशत्व-न्यायेन अभ्यासेनापि उपपत्ते न सामान्तरावयमा-क्षिपति । यस्तुतस्तु प्रयाजैकादशत्वन्यायेन श्रुत्यामपि अभ्यास एव । आचारविधिषु यावच्चतन अपूर्वविधिरैव, इति प्राप्ते । भाट्ट १०।२।६, * पदविशद्वये ' पदहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति ' अत्र सयप्येकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन निश्चितसंख्यात्वात् चतु.संख्या भाट्टस्यापादिकैः । १।१।३, * सायने ' भिरस्यः साण्डः सोमकणः ' । न च एकत्वस्यापि प्रतिक्रियं निवेशपत्ते न सर्वत्रोप एकरूपतासिद्धिः (इति याव्याम्) । तथात्वे इत्यनुवृत्त्यात् बहुवचनप्रयत्नेन एक-त्वस्य कल्पसमुदाये एव प्रयाजैकादशत्वन्यायेन विधेयत्वात् एकरूपत्वसिद्धे । १०।३।१६, * सोममग्ना पशु-विमिश्रयदेवतातंभयद्रवात् उत्पन्नवाक्यसिद्धात् प्रयाजे-

कादशत्यन्यायेन पशुपुरोहारयासास्य अन्वयः संप्रते ।
१०।१।९.

* 'सिद्ध आहुतीर्होति' इत्यस्य न प्रयाजैका-
दशत्यन्यायविषयत्वम्, एकादशावधिभिः पूर्वं प्रकृतौ
प्रकाशना प्रत्येकक्रमेण वा प्रत्येकविधिप्रत्यक्षत्वेन वा
निर्गतिसरस्यत्वात् । प्रकृते तु न संख्यानुमानम्,
प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । कौ २.२।७।२० पृ. २३४.

* प्रयाजद्वयाय औपमत्यान् लुप्तमर्थं समानेवं
न तु अर्थानूनम् । माट्ट. ४।१।१०.

* (वक्ष्यप्रयासावस्थे) आमिषाहविश्रोपस्य
निष्कासस्य अस्मिन् कर्मणि हविष्त्वयोगात् प्रयाज-
न्यायेन (प्रयाजश्लेषिणिधारणन्यायेन ४।१।१४)
प्रतिपातः स्यात् । निष्कासः सत्क्रियते । इति प्राप्ते ।
वि. १।१।१५. * दीक्षाकाले यूपच्छेदे अण्डश्रे-
प्रयाजन्यायेन (प्रयाजान्तापकर्मन्यायेन तदन्तापकर्मन्यायेन
५।१।१२) तदन्तापकर्मन्यायेन प्रायणमपि अत्र
कृत्यतामिति प्राप्ते । वि. ५।१।१४. * सौमिकदि-
प्रायणानन्तरं पदवद्वत्त्वात् 'यूप टिनचि' इत्युत्पन्नं यूप-
च्छेदेन 'दीक्षासु यूपं टिनचि' इत्यनेनापहृत्यं प्रयाज-
न्यायेन (तदन्तापकर्मन्यायेन ५।१।१२) प्राचीऽपि
पदार्थात् अप्रीणोमप्रयणनादीनपर्यन्ति । इति प्राप्ते ।
माट्ट. ५।१।१४.

* प्रयाजमन्त्रेषु 'समिधः समिधो अग्र आजस्य
व्यन्तु' इत्यादिषु समिदादिवर्गैः देवता निर्दिष्टाः । वि.
९।१।२०.

* प्रयाजश्लेषिण्ये श्रमणस्य अभिक्रमणस्य प्रयाजे
श्लेषेन निवेशः, न तु सर्वस्मिन् दर्शपूर्णमासप्रसंगे ।
१।१।१०-१।१९-२०.

* 'प्रयाजश्लेषेण हवींश्रमिधारयति' इत्येवम्
अत्रनधानार्थम् । वा. १।७।१।५. * 'प्रयाजश्लेषेण
हवींश्रमिधारयति' इति सत्यपि शेषस्य श्रुतीयानिर्देशेन
कार्षीण्येगिण्यत्वं संस्कारान्यन्तारणम् । १।१।८।२०
पृ. २८४. * 'प्रयाजश्लेषेण हवींश्रमिधारयति' प्रयाज-
श्लेषेण हविषु धारयति इति ध्वननार्थः संप्रत्ये । कनिष्क.
पृ १८४. * प्रयाजश्लेषेण हविषमिधारणं प्रतिपादितम्

हविःसंस्कारश्लेषेण उपयुक्तोपश्रमणोभयप्रसङ्गात् । भा.
४।१।१४।१३३-३९.

* प्रयाजश्लेषामिधारणं आयेयुपुरोडासस्य एवं
कृतं यं ततः सान्नायस्य, प्रशुचिक्रमान्मुख्यमस्य वर्तय
स्यात् । भा. ५।४।२।२-४. * प्रयाजश्लेषमिधारण
प्रयाजश्लेषाना पैकस्त्रिकम् । वात्. पृ. १६३.

* प्रयाजश्लेषामिधारणाधिकरणनिष्ठात् । चतुर्थे
(४।१।१५।३३-३९) प्रयाजश्लेषामिधारणाधिकरणे
किञ्चिदुच्यते । 'चतुर्विधा शुद्धिः प्रयाजेमस्मात्' इति
प्रधानार्थं चतुर्गुह्येत् 'चतुर्गुह्येत्' वा एतदमूर्त्तस्य
धारणार्थात् निरिक्तः प्राचीन प्रयाजान् यजति' इत्यनेन
प्रयाजश्लेषे उपसङ्गतम्, तेन 'शुद्धा जुहोति' इति श्लेषे
विहिते कृत्स्नमेव होतव्यम् । ननु प्रयाजश्लेषाधिकरण
रूपप्रतिपत्त्युत्पद्येन अकृत्स्नमेव स्यात् । न । प्रति
पत्तीनामप्रतीकत्वान् । न च उपसङ्घट्टयोजनमेव कदा
नास्ति, धारणप्रयोजनमेव तु तासामस्तु इति बाध्यम् ।
अधिकरणवत्तुत्पद्येतेषात् । तथाहि [१] 'श्लेषे-
ऽवचनादशो न विद्यते' (३।५।६।१९) इति पूर्वसिद्धे
'श्रीर्जुहोति' 'चमयेर्जुहोति' इति सर्वश्लेषावयवसि
'अस्यं जुहोति' इति ध्वननेन सिद्धान्तिवत्, त्व
निरप्येत, अकृत्स्नमेव स्यात् न्यायप्रत्येत् अस्यवक्तव्यस्य
निश्चित्वापेक्षया । [२] तथा 'आन्त्यास्य सर्वश्लेषे-
यात्' (३।५।१।१) इत्यत्र 'चतुर्गुह्येत् जुहोति'
इति प्रौढान्यत्वं यद्येतेन चतुर्गुह्येतेन उपाश्रयके इवे
ऽपि शेषकारास्तुत्येतेन शेषः स्याप्येत इति तदधिकरण
विशेषः । [३-४] एत 'यत्कृत्स्नस्ये (स्वकीये)
सिद्धिर्दृष्टिश्च तद्वत्' (३।५।१।१३) 'गौकन्या
च ग्रहेषु' (३।५।३।१४) इत्यनयोरेपि अधिकरणयो
सिद्धान्तौ प्रसुद्धयौ स्याताम् । किञ्च न केवल सिद्धान्त-
विशेष एव, निन्दु प्रतिपत्तीना प्रतिपादप्रयोजनकृतयोः
सम्बन्धान्न तथा प्रतिपादोत्पत्त्येवोक्तव्यामावः सिध्यति,
एवं प्रतिपादस्य शास्त्रतः कृत्स्नमेव प्राप्ते तद्व्याज-
प्रयोजनकृतवन्नि सिध्यत्येव । तदुक्तम् 'श्लेषेऽवचनात्'
(३।५।६।१९) इत्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायाम् 'अप
शेषकार्यवत्त्वात् श्लेषेत, तदन्तेनानि प्रयाजश्लेषात्

शेषनाशशेषोपहायदाशभि हविस्त्वयगमः स्यात्' इति ।
 (शोभते इत्यन शिष्येत् इति निर्णयसागरपाठः ।
 ...पहायदाशभि स्विष्टशुभदाशभि हविः इति पाठश्च) ।
 तस्मात् 'अस्य जुहोति' इत्यादियचनाभावात् औदवस्य
 प्रयाजशेषेण कृत्स्नहोमात् प्रयाजशेषे एव नास्ति
 इति प्रयाजशेषाभिपारणार्थकत्वनुसंगत्वम् । अत्र धूमः ।
 कृत्वाचिन्तेषा इति भैक्षिर्द्धि ग्रन्थैरेतनुक्तमपि वस्य-
 नीयम् । यदा कृत्स्नहोमो शास्त्रतः प्राप्ते, यदि प्रयाजान्
 सन्नेषं जुहोति, तदा इव शेषस्य प्रतिपत्तिर्निर्णीयते इति
 निवृत्तश्रद्धामानभङ्गेन कल्पनीयम् । प्रतिपत्तिविनिवेश च
 कृत्स्नहोमाभावाद्दृष्टानुसंगप्रतिष्ठाभित्वाऽपि निरतंते ।
 इति । धात्व. ट. १०८-१०९.

३ प्रयाजशेषाभिपारणन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः
 प्रयाजशेषेण हविरेभिपारणार्थं शेषधारणतत्प्राप्ते ऋधन्-
 कर्तव्ये । प्राजापत्याना यवानां प्रयाजशेषेण अभिधारण
 भवति ॥

अभिधारणे विप्रकर्षादनुयाजवन् प्राजभेदः
 स्यात् । ४१११४१२३ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् वाक्येयः 'वाजसनेयन स्थापन्य-
 चामो यजेत' इति । तत्र धूमते 'सद्वत् प्राजापत्यान्
 पृथुत्वात्प्रते, स्याद्यो वै प्रयाजतिः, प्रजापतेष्वप्ये'
 इति । प्राजापत्याना ऋणुपृथुत्वा च समुच्चये वदने,
 'प्राजापत्येषु चामानामात्' इति । अस्ति तु प्रहृती
 'प्रयाजशेषेण हवींश्चभिधारयति' इति । तत्र सदेहः किं
 प्राजापत्याना वरा अभिधारयितुं प्रयाजशेषस्य धारणार्थं
 धारणं अथवा उत्पादयितुम्, क्लृप्तेन प्राजापत्याना
 वरा अभिधारयितव्याः, तत्र न शेषो धारयितव्यः
 नैव ततः प्राजापत्यानां वरा अभिधारणीया इति । किं
 धातम् ? अभिधारणे प्रयाजशेषधारणार्थं वास्तुत्पादने ।
 प्रातःप्राते च प्रयाजशेषः, विप्रहृष्टे वादे प्राप्तिदिने सजने
 महासामकाले प्राजापत्यानामात्मनः भूयते 'तान् पर्याम्भि-
 श्चानुत्सृजन्ति । ब्रह्मसाम्प्रत्यते' इति । स्यात्वा च
 जुहुर्मन्दि । सम्मात् प्राजापत्युत्पादनापत्तिरिति । यथा
 मनुष्यायेतु पृथुत्वात्प्राणार्थं प्राणमुत्पाद्यते 'पृथुत्वात्वे-
 तानुयाजान् पचति' इति पचनान् । पचमनसीति ।

न वाऽप्राजापत्यानां वरा अभिधार्याः ।
 भाष्यम्— न वा प्राजापत्यानां वरा अभिधार्याः ।
 युक्तः ? शेषामावात् । कथं शेषामान इति चेत् ।
 अप्राप्यत्वात् । कथमप्राजात् । एकदेशत्वात् । प्रयाजशेषस्य
 हि सहीतस्य आन्यस्य स एकदेशः शेषः । किमनो
 यजेतम् ? एकदेशत्वत्प्रातः श्रद्धागो नान्यविनसुषादेश-
 त्वेन चोदयति । आह । अल्पति न चोदयेत्, प्राण-
 मुत्सन्नस्यार्थाद्भविष्यतीति । उच्यते । एकदेशत्वात्प्र-
 धारण इत्येव न प्रसृष्टे कल्पन्ते । कृत्वाचस्य इत्य-
 स्थापयेकदेशतः प्रतिपाद्यते, नाभिधारणमर्थकम् । ननु
 हविषा द्विवीचानिर्देशात् प्राधान्यं स्यात् । नेषुच्यते ।
 अष्टौ हि हविषामुपकारः कल्प्यते । आन्यप्राधान्ये
 पुनर्गुहा रित्तत्र दृष्ट प्रयोजनम् । आन्यभावायेन
 आन्येनासक्तो जुद्धा रित्तया प्रयोजनम्, नाभिधृतेन
 हविषा । तस्मात् प्राजापत्यानामभिधारिताभिव्यक्तिः
 प्रयोजनमेव नास्ति, किमर्थं शेषो धार्यते इति ।

दुष्पू— प्रहृताश्रमि संयति विचारे विहृतिवदाहृत्य,
 तद्विषयानि लिङ्गदर्शनाभि अवाप्तानि सूत्रकारेण ।
 (सिद्धान्तमाह—) प्रयाजशेषेण इत्युच्चारणमेव अन्यत्र
 शेषदेशेनोपयुक्तं दर्शयति । तस्मात् ईदृशम् (अथच शेष-
 एतेनोपयुक्तम्) न (ततः) अन्येन प्रयुज्यते यथोक्तार्थः
 स्विष्टकृता । अयादीयमानत्वात् हविषा सख्या विनक्षिता
 [आनन्दाश्रमीयादितरेषु श्रियु आदौषु पाठेऽप्यम् ।
 तदुत्तर तत्रत्वे 'यदि त्वासीयमानत्वं हविषा स्यात्,
 ततः संख्या विवक्षिता स्यात्, न तु तद्वति इति
 अवीतोक्तिरियं व्याख्येया' इति । अवीतोक्तिं प्रियेष तु
 'अनुयादीयमानत्वात् हविषा संख्या अविवक्षिता' इति
 आनन्दाश्रमीयः पाठो युज्यते । अवीतोक्तिर्वि-
 रोकोक्तिः] । जुद्धा च रित्तया प्रयोजनमस्ति । यत्
 (आन्यमागम्यं) तथा (जुद्धा) होष्यते, तत् कथमसं-
 क्षुष्ट (प्रयाजशेषेण) स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिरपेक्षिता ।
 इति. सत्कारस्य तु अनपेक्षितत्वात् (तदर्थं अभिधार-
 णस्य) अदृष्टं कल्प्यम् । ततो हवींषि अग्रयोनकामि ।
 (कथं तर्हि 'हवींषि' इति द्वितीया । अत आह—)

अधिराजमेव तु अत्र विवक्षितम्, न तु व्याप्यमान
दत्तम् । (तस्मात् अग्रयोजकानि हवीषि इति सिद्धम्) ।

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य । ३५ ॥

भाष्यम्— हेतुवाचाभिधारणस्य, 'सहाहमते' इति
स्तुतिर्भवति । ' तीर्थं वै प्रातः सवनम्, यत् प्रातः नवने
पगव आलम्ब्यते, तीर्थं एवैतानालभते, सयोनिवायायो
वपानामभिधृतत्वाय ' इत्यर्थात्तरेण वषाऽभिधारणमनु
यङ्गन् नेहास्तीति दर्शयति ।

अभावदर्शनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— अभाव एतत्पि अभिधारणस्य दर्शयति
' सत्या या एतर्हि नया यदि अनमिधुना, ब्रह्म
वै ब्रह्मवाम, इद् ब्रह्माभ्यामालभते, तेनासत्या,
तेनामिधुना ' इति । सव्यगद्यो ऋधे भाष्यते । ' सत्या
वया ' इत्यनमिधुना दर्शयति ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

भाष्यम्— आह, नैतद्दर्शनम्, सत्येव ह्यभिधारणे
भवेत्येतद् सव्यवचनम् । अस्ति हि वषाया अन्यदभि
धारणम् । ' उपमृच्छत्वायम्, द्विरुष्यककलम्, वषा,
द्विरुष्यककलम्, उतोऽभिधारयति ' इति । तस्मिन् सति
वष वषा भवेत् । श्रूयते च । तस्मात्तच्छव्यमय
गन्तुम्, ' रुक्षास्ता वषा इत्येते ' इति । तेन नृत्-
मभिधारण प्रयाजशेषेणास्तीति । सति अस्मिन्मभिधारणे
श्रूयतमन्वशास्ता । अतो रुक्षानचन भ्यामोह इति ।

न तस्येति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— एष चेद् इत्येते, सत्यभिधारणे वषा
इति वचनमलिङ्गमिति । नास्तिद्वयम्, तस्यैतद्वचनं वत्
ज्येहन करोति । कतमचत् ? कत् प्रथमम् । प्रथमं हि
ज्येहन करोति, न द्वितीयम् । स्मिन्वस्य तद्भवति । न
च स्मिन्वस्य ज्येहनं क्रियते । यथा भवति लोके वाद,
यदस्मामि क्षान्तायानिर्गतेर्देवदत्तस्य यद्दे स्मिन्वस्यन्
मुत्तम्, तेन वयमरुधा कुला इति, इत्यस्यि अन्येषु
स्मिन्वेष्वेव मोक्षनेषु । एष तस्यारुधाकरुष्म्याभिधारणस्य
अभावाद् रुक्षा इति वचनमुपपद्यते, अस्मिन्सु सति
नोपपद्यते । तस्मादपि प्रयाजशेषेणाभिधारणं प्राजापत्यान्त
नास्तीति ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— इदं पदोचरं सूक्ष्मम् । यदि प्रथमया
गवात् सत्या इति वचनं भवत्यनुपपन्नम्, तर्ह्यनस्य
प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । कतमचत् ? यच्छ्रूयमाणस्य
अपरमुदासिताया । अतो-यते । स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ।
यत् प्रयाजशेषेण अभिधारणं तस्यैवाभावादेतदुपपद्यते,
सत्यपि श्रव्यमाणाया अभिधारणे उदासितायाश्च । कत-
मत् श्रूयमाणया, तदग्रेरर्चापि दहन्ति, यदुदासिताया,
तदश्रूययया ऊत्मावयवाश्च नाशयन्ति । सैषा रुधैः ।
इदं तु प्रयाजशेषेण शीलाया क्रियते । तत् ज्येहनंति ।
तेन स्मिन्वयाया प्रदानकालमभिधारणं यत्, तत् न
ज्येहनंति । तद्विदं ज्येहनस्याभिधारणस्य अभावात्
तत्प्रावचनमुपपद्यते इत्युक्तम् । तस्मान्न प्रयाजशेषो
धायते इति ।

शा— ' तत्रोपयोऽयमाणा न द्वितीयायोगिना
तथा । हविषामेव सस्कारो, न शेषस्य विपर्ययात् ॥
सत्यमेव तथापीह शेषस्य प्रतिपादनम् । न्याय्य,
दृष्टार्थतालाभादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् ॥ हविषाणां
निवमात् तत्सस्कारोऽपि गम्यते । तस्मादुभय
सस्कारं स्वित्कृतसूक्तमात्रवत् ॥ '

सोम— यथा पूर्वं उच्यते तत्राज्यत्वात् प्रवृत्तप्रयोगम्,
तथेद् द्वितीयमिति वचनम् इति संस्कारकत्वं इति
प्रत्ययस्त्वानात् सगति । सूत्रार्थस्तु— यथा पृथो
उच्यते तत्राज्यत्वात् प्राजापत्यार्थं पानमेदं, तथा प्राजापत्य
वषाऽभिधारणे निमित्ते तदर्थं पानमेदं स्याति ।
यद्यपि इदं सूत्रं अग्नीषोमीयहृदशाचभिधारणपरत्वाऽपि
व्याख्यातुं शक्यते, तथापि ' हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य '
इत्याद्यत्रिमस्युत्थाणां प्राजापत्यविपर्ययात् अतो तद्विपर्य
तथैव इदमपि व्याख्यातम् ।

वि— ' अभिधारणं प्रयाजानां शेषेण हविषि निम् ।
शेषेणारण्यत्वात्तमे कार्ये नो वाऽभिधारणम् ॥ नाप्यथा
तेन ते कार्ये, न कार्ये प्रतिपद्यते । प्राजापत्यस्याप्यथ
न कोऽप्यर्थोऽभिधारणत्वात् ॥ '

भाट्ट— दर्शयन्तुमास्यो ' प्रयाजशेषेण हवीष्यभि
धारयति ' इति श्रुतम् । तत्र प्रयाजशेषाभिधारणस्य

तृतीयद्वितीयाम्या उपशुक्लंस्वाराधेय्या चोपशुक्लंश्रमाज-
 संस्कारान्मार्हित्यात् हविःसंस्कारकृत्येन, न तु
 प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यैतन्म, लक्षणादयत्नज्ञात् । न च
 हविःसंस्कारकृत्ये अष्टकल्पनाऽऽपत्तेः अपेक्षितदृष्टरूप-
 प्रतिपत्त्यर्थं तन्मभाय लक्षणाद्व्याघ्रान्तरणमपि न शेषावेति
 मिश्रभवं युक्तम्, निषादस्यवाधिकरणान्यायेन अष्ट-
 कल्पनादेः फलपत्त्यात् । किञ्च, द्वितीयाम्या सप्तम्यर्थ-
 लक्ष्यकृत्ये हवियामभिधारां प्रति उशदेयत्वापत्तेः तद्वत्-
 चतुर्विंश विवशाऽऽपत्तौ निष्वेव फलनापत्तिः । तथा
 च ग्रहैक्यार्थिकृत्ये तदविकल्पाऽभिधानं वार्तिककारेण
 नोपपत्तेः । यत्तु अभिधारण प्रति आधारत्वेनान्विता-
 नामपि हवियामाधारत्वानियमं प्रति उदेयत्वात् तद्वि-
 शेषाणानियमेति, तत्र, श्रुताभिधारण प्रति उशदेय-
 माश्रयेन विवक्षितत्वे आर्थिकाधारत्वानियमं प्रयति
 श्रवणामेतेदेयत्वाऽऽपत्तेः । किञ्च, यद्यपि नियमाश्रयः,
 तर्ह्य एव नियम इति तर्ह्य कल्पतेः आधारत्वानियमोऽपि
 अभिधारणनियमात् तद्द्वारा श्रवणेष्वेवोपयुज्येत ।
 इत्यथा पशुसंज्ञाश्रुतौ श्रवणार्थादिप्राक्शेषामि करणत्वा-
 नियमस्य जायन्तीप्रतिपत्त्यायैलक्षणसंस्कारकत्वमपत्तेः एक-
 र्ताविरक्षाऽऽपत्तिः ।

पतेन पदद्वेषेऽपि लक्षणाग्रहीकृत्य आधारत्वानियमो-
 देयत्वामागमैव हविःसत्याविश्रुतानुकारतो मद्रसोमेश्वर-
 स्थापि मत् प्रत्युक्तम् । यत्तु वैधितृतीयाम्या एव
 द्वितीयं लक्षणाग्रहीकृत्य अभिधारणस्य उभयार्थत्व
 निजादीपानेतेदेयसंस्कारं न वाक्यमेव इत्युक्तम्, तदपि
 न, निषादस्यवाधिकारप्रतिपत्त्यास तादवस्थ्यात्, धृतो-
 देयस्यतौ गणधोणस्य उपायसंस्कारं, ग्राह्यत्वेऽपि
 वा श्रुतहवीरूपोदेयसंस्कारस्यैव धारणप्रयोजनस्यापत्तेः ।
 किञ्च, वैजायं न तावद्विभिन्नप्रादिवत्, समधोरपि
 ईश्यात ग्राह्योदेयत्वस्य समानत्वात् । अथ वैजात्या-
 भावेऽपि साक्षात्स्वारादेव नानेतेदेयत्वात्, तथात्वे गोरोह-
 नादेयपि पशुसंज्ञानालुभयोदेयत्वाऽऽपत्तेः । अतोऽभि-
 धारणस्य वेद्यहवि घन्तापत्त्यात् निनयनकाटीनपुरो-
 हाद्यकल्पान्यायेन देवोत्पादनाश्रवणवत्त्वेऽपि धारण-
 प्रयोजकशेषोपपत्तिः । अतश्च दैवे हृदयवभिधारणार्थं

वाक्ये च प्राजापत्यस्याऽभिधारणार्थं च धारणोव एव
 प्राजापत्ये प्रयाजशेषः । प्रकृतौ हि प्राजापत्ये चयायाम-
 मय कृत्या फलान्तरे हृदयादेयगः । वाक्ये च
 प्राजापत्यात् ऋतुर्गृह्यं हृदोपकृत्य दशप्रधानोत्तर
 पर्यतिकरणान्ते कृते ग्राह्यत्वात्ना वैकल्पिको ब्रह्म-
 नास्यकाले उक्तः । अतश्च पर्यतिकरणोत्तरमायुतम-
 प्राजापत्येण ऋतुपशुत्याऽभिधारणत्वात् कालान्तरमाति-
 प्राजापत्यव्यापऽभिधारणार्थमपि धार्यः शेषः । इति प्राप्ते,
 एतं प्रयाजशेषाभिधारण इति संस्कारार्थेनैव वाक्येन,
 तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्येवज्ञात् तदुद्योयेन
 लिष्टकृद्देव वाक्यान्तरकल्पनया अभिधारणस्यैव तस्यवि-
 पत्त्यर्थत्वमङ्गीक्रियते । न च प्रयाजेषु सर्वहोमस्यैवापत्तेर्न
 प्रतिपत्त्येव, आर्थिकप्रतिपत्त्यन्तरविषयमतेऽपि प्राजा-
 शेषकल्पकामिधारणविधिवैव द्वितीयपशुशेषव्यापत्तं धारण-
 क्षेपापत्ता सर्वहोमानापत्तेः । न च लिष्टकृद्देव ह्यारा-
 भेदाभावादाभिधारणस्य श्रुतेन हविरर्थत्वेन अपेक्षामान-
 प्रमाणकप्रतिपत्त्यर्थवशाच्च, श्रुतिविशेषां धारणार्थेपशुक्ति-
 कल्पनागौरवपरिहारार्थेनैव एतदुत्पत्तिप्रतिपत्तिविकल्पना-
 ऽऽपत्तेः । अत एव ज्ञानवाक्येपशुक्तिव्यवहारगौरवपरि-
 हारार्थमभिधारितेषोचन्त स्मिदितहविःसन्नेचोऽपि न
 दोषाय । अत एव यत् न प्रतिपत्तिः, यथा द्वितीयपशुशे-
 पनावकाशत्वे, तत्र न तत्कल्पना । ज्ञापन्या तु यत्तत् ।
 न च आर्थिकप्रतिपत्तिविशेषे धारणाक्षेपशुक्तिव्यवहा-
 ऽऽपत्त्येव भौतविशेषेव तत्कल्पनोचित्यमिति
 वाच्यम्, पूर्वविकल्पनादेव आनुमानिकत्वस्थानस्य
 अदोपत्त्यात्, अनुमानस्य फलपत्त्याच्च । अतश्च प्रति-
 पत्तिरूपेणैव श्रुतस्य धारणशेषोपपत्त्यात् विकल्पना-
 विरहेण स्मिदितहविःपु अभिधारणोपपत्त्यापि न
 फलान्तरविकल्पितं धारणमिति । अत एव प्राजापत्य-
 यवना ऋतुपशुति, तद् धारणपत्ते 'सह पशुनाश्रुते
 यजानामभिधृतस्य' इति लिङ्ग ब्रह्मसामाटीनव्यपदे
 तदन्तरं वर्धयति । एतद् च 'यथा वा एतद्वि वया
 यथंनभिपूय' इति कृत्वाप्य सत्यं तस्मिन् पदे
 दर्शयति । न च अभिधारणकृत्येण ह्यकारमीदृशः,
 तस्य तावन्माध्विनर्तकत्वेन स्वताया अनिवर्तनात् ।

अधिकरणवमेव तु अत्र विवक्षितम्, न तु ग्याप्यमान
रत्नम् । (उस्मात् अप्रयोवकानि हवीषि इति सिद्धम्) ।

हेतुत्वाच्च सष्टप्रयोगस्य । ३५ ॥

भाष्यम्— हेतुवाच्यमिषारणस्य, 'सहाडमते इति
स्तुतिर्भवति । तीर्थं वै प्रातः सवनम्, यत् प्रातः सवने
पशव आत्मन्यन्ते, तीर्थं एवैतानालभते, सशोभि वाषाषो
वपानामभिवृत्तलाय' इत्यर्थान्तरेण वपाऽमिषारणमनु
गृह्यन् नेहास्तीति दर्शयति ।

अभावदर्शनाच्च । ३६ ॥

भाष्यम्— अभाव एतदपि अमिषारणस्य दर्शयति
'सया वा एताहि सया यद्दि अनभिवृता, ब्रह्म
वै ब्रह्मसाम, यद् ब्रह्मसाम्बालभते, तेनामया,
तेनाभिवृता' इति । सयाद्यो रुखे भाष्यते । 'सया
वपा' इत्यनभिवृता दर्शयति ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

भाष्यम्— अह, नैतदसंनम्, सव्येव क्षमिषारणे
भवत्येत्त्वं सव्यवचनम् । अस्ति हि वपाया अयदमि
षारणम् । 'उपमृण्णत्सामम्, हिरण्यकलम्, वपा,
हिरण्यवक्रम्, ततोऽमिषारयति' इति । तस्मिन् सति
कम सया सव्ये । श्रूयते च । तस्मान्नैतच्छव्यमव
गन्तुम्, 'रुखास्ता वपा द्रव्यते' इति । तेन नून
ममिषारण प्रयाजशेषेणास्तीति । सति अस्मिन्नमिषारणे
प्रवचनरुखास्ता । अतो रुखावचन न्यामोह इति ।

न सत्येति नैम् । ३८ ॥

भाष्यम्— एव चेद् दृश्यते, क्लमिषारणे सया
इति वचनमखिद्रमिति । गण्डिम्, तस्यैतद्वचन यद्
स्नेहन करोति । क्लमत्तद् । यत् प्रथमम् । प्रथम हि
स्नेहन करोति, न द्वितीयम् । स्निग्धस्य तद्वपति । न
च स्निग्धस्य स्नेहन निर्यते । यथा भवति लोके वाद,
यद्दस्मभि कान्ताएणिर्गतिदेवद्रक्तस्य गृहे स्निग्धमन्न
सुक्तम्, तेन वयमरुखा इत्या इति, क्लमसि अन्येषु
स्निग्धेष्वेव भोजनेषु । एव तस्यात्कारणस्यमिषारणस्य
वपानम् रुखा इति वचनमुपपन्नते, अस्मिन् सति
नोपपन्नते । तस्मादपि प्रयाजशेषाभिषारण प्राजापत्याना
नास्तीति ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तर सूत्रम् । यदि प्रथमस्य
भावात् यथा इति वचन भवत्यनुपपन्नम्, तदप्यस्य
प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । क्वनत्तत् ? यत्प्रथमभावात्
अपरमुद्रासिताया । अत्रोच्यते । स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ।
यत् प्रयाजशेषेण अभिषारण तस्यैकभावादेतदुपपन्ने,
सलमि अथ्यमाणाया अमिषारणे उद्रामितायाश्च । यथा
यत् अथ्यमाणाया तदमेरुर्वापि दहन्ति यदुद्रासिताया,
तद्वययवा कृमावयवाश्च नास्यन्ति । सैषा रुचेव ।
इदं तु प्रयाजशेषेण शीताया निर्यते । तत् स्नेहयति ।
तेन स्निग्धाया प्रदानकृतमभिषारण यत्, नत् न
स्नेहयति । तदपि स्नेहनस्याभिषारणस्य अभावात्
सयथावचनमुपपन्नते इत्युक्तम् । तस्मान्न प्रयाजशेषो
धायते इति ।

शा— 'तत्रोपयोक्ष्यमाणाया द्वितीययोर्गिण
तथा । हविषामेव सन्वरोते, न शेषस्य विपर्ययात् ॥
सत्यानेव तथापीह शेषस्य प्रतिपादनम् । ग्याप्य,
दृष्टार्थत्वात्तान्मादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् ॥ हविराषार
नियमात् तत्सम्कारोऽपि गम्यते । तस्मादुभय
संस्कार स्थिदृष्टत्वाकानत् ॥'

सोम— यथा पूर्वत्र उक्तार्थसम्बन्धनात् प्रकृतप्रथमम्,
समेह द्वितीयमित्तिबलात् हवि संस्कारत्वं इति
प्रत्यखानात् सगति । सूत्रार्थस्तु— यथा कसौ
अभूवावापदृपसाम्प्रकारणार्थं पान्नेदे, तथा सव्यव
वपाऽमिषारणे निमित्ते तदर्थं पावनेदे स्थादिति ।
यद्यपि इदं सूत्रं अग्नीधोमीयदृष्टार्थमिषारणपरतयाऽपि
प्याख्यातुं शक्यते, तथापि 'हेतुवाच्यं सव्यवचनस्य'
इत्याद्यमिमन्त्रणा प्राजापत्यविपर्ययात् भाष्ये तद्विपर्य-
तवैव इत्यपि प्याख्यातम् ।

वि— 'अभिषारं प्रयाजना शेषेण हनिरथ हिम् ।
शेषशारणत्वात्ते कर्त्ते नो वाऽमिषारणम् ॥ नल्पस्य
तेन ते कर्त्ते, न कर्त्ते प्रतिपत्ति । प्राजापत्यवपस्य
न कोऽप्यर्थोऽमिषारणात् ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयो 'प्रयाजशेषेण हवीषमि
षारयति' इति सूत्रम् । तत्र प्रयाजशेषाभिषारणस्य

तृतीयाद्वितीयाभ्या उभुक्तमकारपेक्षया चोऽप्येवमाग-
स्काराभ्याम्बहिर्त्वात् हवि.स्रकारकत्वमेव, न तु
प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थेत्तम्, लक्षणादप्यवज्ञात् । न च
हवि.स्रकारकदे अष्टश्रवणाऽऽपत्तेः अपेक्षितदृष्टकृम-
प्रतिपत्त्यर्थेदानामाव लक्षणाद्वाग्नींस्वगमिषि न दोषायेति
मिश्रमतं युक्तम्, निपादस्यव्यधिकरणव्यायेन अष्ट-
कल्पनादे. फल्गुनात् । किञ्च, द्वितीयाया. धत्तम्यर्थ-
लक्षणे हविषामभिप्रायं प्रति उपादेयतापत्तेः तद्व-
वृत्तस्य विरहाऽऽपत्तौ क्रियेव कणापत्ति । तथा
च श्रेयस्वाधिकरणे तद्विरहाऽऽभिधानं वार्तिककार्याय
नोपपन्नं । यत्तु अभिप्रायं प्रति आघातनेनापि ता-
नामपि हविषामाघातानियमं प्रति उदेव वात् तदि-
शेषाभिराहेति, तत्र, धृतमिधाराय प्रति उपादेव
माश्रयेन निराश्रितेन आर्धिकाशातानियमं प्रत्यपि
प्रसागमेकोद्देश्यताऽऽपत्तेः । किञ्च, यद्यपि नियमाश्रयः,
तदप्ये एव नियम इति सर्वत्र कथ्यतेः व्याघातानियमोऽपि
अभिप्रायनियमकत्वं तद्व्याघातप्रत्येवोपयुज्यते ।
इतरथा यद्युक्तमपनीतुभोवतापादिसास्त्रेणपि कर्णता-
नियमस्य जायन्तीप्रतिपत्त्यर्थेत्तकालंस्वकारकतापत्तेः एक-
राविरहाऽऽपत्तिः ।

एतेन परद्वेषेऽपि लक्षणाग्नीकृत्य आपात्पानियमो-
द्देश्यतामभेदे हवि.स्रयाचिन्त्यानुकारतो मृद्गतोमेधर-
स्यापि मतं प्रत्युक्तम् । यत्तु वैश्वत्तृतीयाया एव
द्वितीयाऽपि लक्षणाग्नीकृत्य अभिप्रायस्य उभयार्थस्य
पिर्वादिषान्नेशेद्देश्यकत्वाच्च न यावत्तदं इत्युक्तम्, तदपि
न, निपादस्वरत्वाधिकरणविरोधस्य तादृकस्यात्, धृतो-
द्देश्यवने लक्षणाप्य तस्यान्वयत्वाच्च, न्यव्यत्तेऽपि
वा धृतोद्देश्यवनेऽप्येवमकारस्यैव धारणयोऽवज्ञतापत्तेः ।
निश्च, वैशाखं न तावदभिमतत्रागवियत्, उभयोरेपि
ईषितकृत्यान्मोद्देश्यस्य समानतात् । अथ वैश्वान्ता-
मात्रेऽपि साहाय्यतापदेव मानेऽप्येव, तथाप्ये मोद्देह-
नादेपि यदुत्पापनाऽप्युत्पापनाऽऽपत्तेः । अतोऽभि-
प्रायस्य वैश्वत्तृपि सत्कारणस्यैव निवयनसतीनपुषे-
रायकस्यव्यायेन देवोत्पापनामोवज्ञतेऽपि धारण
प्रयोऽवज्ञोपपत्तिः । अतश्च दैशे हृदयार्थमिदरायं

वाजपेये च प्राजापत्यवपाऽभिधारणार्थं च धारणीय एव
प्राजान्तरे प्रयाजशेषः । प्रकृतौ हि प्राजाबोचरं कयायग-
मार्थं कृत्या कालान्तरे हृदयदिश्यामः । वाजपेये च
प्राजापत्यात् ऋतुमूर्ध्न सहोपक्रमस्य दशप्रयाजोचरं
पर्यमिक्त्वान्तो कृते प्राजापत्याना वैकल्पिको ब्रह्म-
तामवाले उक्तः । अतश्च पर्यामिक्त्वोत्तमाऽनुक्तम-
प्रयाजशेषेण ऋतुपुत्रुवपाऽभिधारणवत् कल्पन्त्यभि-
प्राजापत्यवपाऽभिधारणार्थमपि धार्यः शेषः । इति प्राप्ते,
सर्वं प्रयाजशेषाभिधारण हवि.स्रकारणमेव वाक्येन,
तथापि तु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थेत्तत्वात् तदनुपेयेन
मिष्टशुद्धदेव वाक्यान्तरकल्पनाया अभिधारणार्थेन तद्वि-
पत्त्यर्थेत्तनङ्गीकियते । न च यत्रोत्तु सर्वेहोमस्यैवापत्तेर्न
प्रतिपत्त्यर्थेत्त, आर्धिकाप्रतिपत्त्यन्तरविषयमात्रेऽपि प्रयाज-
शेषाभिराधिकाभिराधिविनेन द्वितीयपुत्रुवपापत्तं धारणा
शेषापत्या सर्वेहोमानापत्तेः । न च सिद्धशुद्ध इहास-
मेदाभावाद्भिधारणस्य श्रोतेन हविरेवत्येन अपेक्षामात्र-
प्रमाणम्प्रतिपत्त्यर्थेत्तप्रायः, श्रोतनिषेधार्थप्रायशेषाऽऽभि-
व्यक्तान्तोऽवधारणार्थमेव फल्गुनामितिःप्रतिपत्तिः कल्पना-
ऽऽपत्तेः । यत् एव ज्ञानादाद्येपर्यामिक्त्वनागौत्पारि-
हारायमेविकारितंशेचरत् सतिद्विहवि.स्रकोचोऽपि न
दोषाप । अत एव यत्र न प्रतिपत्तिः यथा द्वितीयपुत्रु-
वपापत्त्यप्यर्थे, तत्र न तत्कल्पना । जापत्या तु वक्ष्यते ।
न च आर्धिकाप्रतिपत्तिरिषेरेपि धारणाशेषाऽऽभिधारण-
ऽऽपत्त्यर्थेत्त श्रोतविदेरेन तत्कल्पनात्तौचित्यमिति
याच्यम्, पूर्वोभिप्रायार्थेव आनुमानिकतरकल्पनास्य
अदोषरतात्, अनुमानस्य फल्गुनात्वाच्च । अतश्च प्रति-
पत्तिरत्येनैसाधिसस्य धारणयोर्जीनतात् विनिगमना-
विरहेण संनिहितसर्वहवि.पु अभिधारणोपपत्त्यापि न
कालान्तर्गतरिषेरे धारणाभिति । अत एव प्राजापत्य-
वसाना ऋतुपुत्रुमि. सह कर्णशेषे 'सह पशुतामते
यानामभिष्कृत्यम्' इति लिङ्गं ब्रह्मवामसतीनराराशे
तदभाज दशंपति । स्पष्टं च 'सत्या वा एतां हि वना
यमंभिष्कृता' इति कृत्यात्वात्तय यथैव तस्मिन् पक्षे
दशंपति । न च अभिधारणान्तरं न्यव्यतिष्ठतिः,
स्य तादन्नाभिनितर्वदनेन स्वयत्वाच्च अनित्यतात् ।

मण्डन— 'प्रयाजायैऽभिधारणम् ।' १६

शर— 'हृदि पु क्षरण तथा ।' १७. तथा अप्रयोजकम् ।

● प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन मन्त्रस्य तद्रतकर्तृ-
नियमस्य वा कर्तृसंस्कारकत्वात् हविर्विशेषणस्यैव तद्वि-
शेषणस्यापि अविमक्षा । इति पूर्वपक्ष । माट्ट ६।४।७,
● 'युदेनोपचरति' इत्यत्र असदुक्तप्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन उपपन्नस्य गुदस्य प्रतिपत्त्यपेक्षकत्वात्
उपकान्तप्रवेशेन वाक्यान्तरकल्पनया प्रतिपत्तिरुपपत्ति ।
१२।४।४, ● 'जाघन्या पत्नीस्रयाज चरति' अस्य
चननस्य नियममानस्यैऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन
नियमस्यैव जाघनीस्रकारार्थचकल्पन इत्यपि अत्र
शङ्क्यम् । १२।४।६, ● नहि 'यद्विषं सत्कारकं यत्
भयणम्, तत् तद्विषांगस्य विषयार्थकसंस्कारकम्'
इत्यत्र प्रमाणमस्ति । प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन हवि-
संस्कारस्य सत कर्तृसंस्कारकत्वमानकल्पनात् । इति चेत्,
यद्विषं सक्षामकं यत् भयणम्, तत् तद्विषांगस्य विष-
यार्थकत्वान्तरूपम्, तद्विषांगस्य विषयार्थकत्वान्तरूप-
विषये ब्रह्मधानरूप वा संस्कार ब्रह्मधान इत्येव कल्पनात् ।
१०।७।८, ● पार्ष्णीशारधिमते तु प्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेन आचारधिनमस्य षण्मुसंस्कारार्थरूपस्य पूर्वपक्षेऽपि
सौप्तिकमन्त्रमन्त्रान् प्रयोजनानुपपत्तिरिति भाष्यविशेषो
ऽपि । ४।१।१०, ● प्रवृत्तौ इडामन्त्राद्य शेषनशा
द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्था अपि प्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेन कर्तृसंस्कारार्था अपि इत्युक्तं पक्षे । १०।७।६,
● यत्रमानकर्तृकया शेषमन्त्राणामपि प्रयाजशेषाभिधारण-
न्यायेन कर्तृसंस्कारकत्वात् सत्त्वात् प्रणयारण्यार्थ-
रूपस्यैव । सत्यपि द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यपत्तेः अन्व-
युक्तप्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आनुमानिकस्यैव प्राण-
धारणस्य प्रयोजनानुपपत्तेः तस्य च पक्षेऽत्रेतेन प्रसङ्ग-
विद्वयुरस्ति । इति प्राग् । १२।४।१५, ● 'यद्वान-
पक्षमा इडामन्त्रयति' अत्र ऋत्विजा भयस्य 'प्रयाज-
शेषाभिधारणन्यायेन' कर्तृसंस्कारकत्वात्स्यापि वक्ष्यमाणत्वेन
● शान्त्यर्थेऽपि प्रतिपत्त्यर्थेन न विधानम् । ६।४।३
● 'यद्वानपीनं यज्यात्' इति कर्त्तव्यव्ययस्य यद्यपि आन-

न्तर्ये वाच्य भवति, तथापि प्रवृत्ते शक्यतापरिग्रहे अप्य-
वनस्य दृष्टार्थता भवेत् इति तद्विशेषणं प्रयाजशेषाभि-
धारणन्यायेन उत्तरकालतामानमेव स्थापना प्रहीतम् ।
वैदानाथ १।१।१।१४ पृ ७ ● श्रौतविशेषकमवेऽपि
असदुक्तप्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आर्थिकदानप्रतिपत्ति-
विन्यासकल्पनया प्रवृत्तेऽपि कर्त्तव्यमनोचोपपत्ति । न
चात्र मध्ये प्रतिपत्त्यपेक्षाऽभावेन कल्पनाभावात् तन्वय-
वेष्टन्ययम् दानविशेषद्वारात्तरपक्षेऽपि कल्पनापि
कर्त्तव्यमनोचमङ्गीकृत्यापि मध्ये तदपेक्षोपपत्ते । माट्ट
४।२।६, ● 'सह शाक्या प्रस्तर प्रदरति' अत्र शाब्दत्वे
गुण्यत्र भवत्येऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आर्थिक-
प्रतिपत्त्यपत्त्यधिकत्वेन प्रस्तरवत् शालाया अपि वृत्ताप-
त्त्वादिशेषेण प्रतिपाद्यम् । ६।४।१३, ● सामिधेनी-
विहृद्धौ प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन दृष्ट्याया 'पक्ष-
दश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इतिविहितपञ्चदशसप्तत्यर्थेन
अभ्यासमानविधानम् । इति पूर्वपक्षे । १०।१।८

● अत्र एव प्रयाजशेषन्यायेन 'शो वा वाचति'
इत्यविदितस्य प्राधान्यस्यैव इत्यपत्त्यात्, निषाद-
स्यपत्यधिकरणवाच्यत्वेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्य वा
अस्ति तत्त्वात् । इदं पूर्वपक्षे । माट्ट २।२।२ ● ऐका-
दशितेऽपि षण्णु एकादशाना गुदाना विकस्य इति चैव,
मैरम् । प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन (प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन
४।१।१४) तृतीयाश्रुतेर्विपरिणामे नति शेषप्रतिपत्ति-
सम्भारविधानात् । तस्मात् समुच्चय । वि १२।४।४
● प्रवृत्तौ शेषमन्त्रा शेषप्रतिपत्त्यर्था इति वक्ष्यते । शेष-
प्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन कर्तृ-
कल्पनाया
कर्मणि मन्त्राणामार्था अपि इत्युक्तं पक्षे (६।४।३) ।
माट्ट १०।२।३, ९ ● 'वाहण्या निष्कसेन गुपेया
वमृष यति' । इत्यत्र निष्कास्यदस्य सप्तमीपक्षेन वा
वाहण्या इत्यनेन विशेषणाच्च अथकर्मत्वकारिणेत्येऽपि
पद्युक्तद्वयोपजीवितस्य आरभ्यकत्वेन लौकिकनिष्कस्य
ग्रहणानुपपत्ते उपपन्नस्य निष्कास्यैव तेन ग्रहण-
प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन युक्त संस्कारत्वम् । पौ २।१।१।२४
पृ ८४ ● शेषमन्त्रा हवि प्रतिपत्त्यर्था प्रयाज-
शेषन्यायेन कर्तृ-कारिण्यमात्रकर्मणि वक्तव्यार्था, न तु

आनस्यार्थाः । माहृ, १०२।९, * सोमे 'पयसा
 मैत्रावरुणं श्रीगानि, हवामिभिमंषिषन्त्' इत्यत्र प्रयाज-
 शेषन्यायेन अथवास्य सोमस्यस्वास्त्वे अदृशार्थप्रसङ्गात्
 पयस्य स्वस्वास्त्वेऽप्यगते. वदन्त्यथानुपपन्ना यागे तस्य विनि-
 योगस्यनेन प्रदेयत्वमिति: इति न च वाच्यम् ।
 १०८।११, * यत्रपि आह्विताग्निघटितप्रतिपत्तयमेदधे
 विश्वीकान्ते पाशाणामधीता च गुणत्वमेव तृतीयधाराणात्,
 दाहस्य शोणितप्रतिपत्तयमेतया दृशार्थनेन प्राचीनप्रयाजशेष-
 न्यायस्याप्यभावात्, तथापि न पानान्तपक्षे. । ११।३।
 ११, * ऋतिद्योमे प्रायणीयनिर्वापिण निष्कास्य दृष्ट
 प्रतिपत्तिरूपस्यत्वात्तनेन प्राचीनप्रयाजशेषन्याया-
 भावः । ११।२।१५, * 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीगानि'
 इति अथवाच्यमप्यत्र. प्रयाजशेषन्यायानुपपत्त्याभावेन अस्य
 दृष्टप्रयाजशेषन्यायभावात् । ११।१।११, * 'स्यान्नाहुति
 पुहोति' इत्यत्र होमेन तस्य (यूपस्थाणोः) प्रतिपत्त्य-
 जनेन प्रयाजशेषन्यायासांसम्यः । १०।१।६. * न
 चातिदेशिकप्रतिपत्त्यन्तरमिदंकार्थस्य 'वाक्यस्य निष्कासेन
 सुषैश्चावमयं वन्ति' इति वाच्यविहितनिष्कासस्य
 प्रयाजशेषन्यायनिष्कासात्संभवः, अर्थकार्थानुपपत्तेऽपि
 निष्कासादो आतिदेशिकप्रतिपत्तिरप्यस्य आवश्यकत्वात्
 प्रयाजशेषन्यायि सर्वहोमस्यनेन अनपेक्षस्यैव प्रतिपत्ति-
 निधानम् । कौ. २।१।११।२४ पृ. ८४.

३ प्रयागे त्वार्यनिर्वृत्ते. । ११।१।११।८।५४ ॥

दीक्षितस्य यद्विधानेनष्टमश्रीप्रान्त्यर्थं प्रयागे 'भद्रादभि
 मेपः प्रेहि०' इति मन्त्र । तं किं विश्वार्यविधाने पुन-
 पुन 'प्रतिपत्तमानो मन्त्र प्रयुज्जीत, स्वगृहात् प्रस्थाने सङ्गदेव
 वा इति विचारो विद्वान्ब्रह्माह । प्रयागे तु आ अर्थ
 निर्वृत्ते. इति पदच्छेदः । प्रयागस्य अप्पनिर्दिनिर्पर्वन्त
 मन्त्र. । अर्थमुद्दिश्य अस्मै प्रतिपत्ते । तस्मात् स्वयंहात्
 प्रथमे प्रयागे एव सङ्गतं सत्य जपेत् । के

* प्रयागसन्तः 'भद्रादभि अथ. प्रेहि०' इति ।
 वि. ११।१।२९.

< * प्रयासासुलक्षणेन कर्मक्षेत्रेषु अतिउत्तरम्य दृष्टम् ।
 वि. १०।१।२३.

* प्रयासरूपेषु तान्नाविद्ययापारेषु स्वयमशक्तः
 एव कर्मक्षेत्रं कर्त्तव्यं. परिकीर्णानि पत्राणां । वि.
 ३।८।१२.

* प्रयुक्तिनिर्णयः । आचार्यकरणविक्रियद्वयत्वात् श्रव्य-
 यत्रमिति प्रतिपाद्यते, स्वविधेयिनोऽप्यभावात् अप्पान-
 विधिप्रयुक्तेश्चोपपत्तेः । कः पुनराचार्यैरप्रतिपत्तिः ?
 'उपनीय तु यः शिष्य वेदमप्यापयेद् दिव. । सत्सर्वं
 सरहस्यं च तन्नाचार्यं प्रवक्षते ॥' इति स्मृत्यनुमित-
 विधि । ननु, स्मृतेः प्रसिद्धान्नाप्यानस्यत्वात् यच्छब्द-
 योगात् न विध्यनुमानमिति चेत्, न, विधिशेष्येन
 वाक्यारोहं विध्यनुमानात्, इतरथा च विधिमिदं ननु
 चादात् । यच्छब्दयोगोऽनुवादभाग एव, न विधिभागः,
 अतो विधिलक्षणेन एतेन विध्यनुमान इतरनु अनुवाद-
 कम् । नच लोकसिद्धार्थतया आचार्यैरस्य तदुपायस्य न
 विवेकत्वम्, यूपहाग्नीषादिननुपपत्तेः । न च क्रियायोग
 एवाचार्यकमिति वाच्यम्. तृष्णीमुपनीय वेदाध्यस्तके
 तत्पदप्रयोगमाकात् । विदित्प्रक्रियायोगो वाच्य इति
 चेत्, तर्हि क्लृप्त् अदृष्टमापवितम् । प्राह्मुपपत्तौदिमिय-
 मस्य अलौकिकनिवासस्य. अदृष्टोपादकत्वेनेव मयति ।
 प्राह्मुपनीयननिर्विहितानेर्नियमसुक्तानुसारये आचार्य-
 पदप्रयोगात् अलौकिकत्वकार्थकमिति । उपाध्यायपदमप्येवं
 चेदेवम् । नो चेत्, नैवमिति न तदाऽऽस्ता । किञ्च
 'आचार्यानं वधे देव' इत्यतीतेऽपि क्रियायोगो
 वैदिकप्रयोगदर्शनात् तदानीमपि अनुवर्तमानस्यदृष्टस्यैव
 आचार्यपदकथ्यत्वं युक्तम्, इतरथा लक्षणाप्रसङ्गात् ।
 न च 'आचार्योऽप्येवो वेदमधीष्व' इति प्रयोगदर्शनात्
 क्रियायोग एव मुख्य इति वाच्यम् । त्रियायोगादृष्टेऽपि
 तदानीं मावात्, मत्तान्तरेऽपि वृत्तत्वात् । तर्हि मुख्यार्थ-
 तया अर्थान्तरकल्पनाया सर्वत्र लक्षणैच्छेदप्रसङ्ग इति
 चेन्न, अत्रापि पूर्वोक्तं न्ययैनार्थस्य सिद्धत्वात् । अर्थं च
 वाच्यत्वे हेतुः, नादृष्टकल्पनायाम् । अत अलौकिकत्वात्
 आचार्यैरस्य तदुपायस्य अप्पानस्यविधिरुक्तः । ननु
 अत्रापि नियेष्यो न श्रूयते । आचार्यैरप्यत्रागत् कल्पयते
 इति चेत् तर्हि तदाप्यर्थतानदर्शनात् निर्णयितं न कल्पयते ?
 नैवम्, अर्थापनविधेरप्येवमपि शक्यतात् । आचार्य-

कस्य लौकिकत्वेऽपि दक्षिणाऽऽदिमाधनत्वेन स्मृतिविहितत्वात् । काम्यमानत्व द्रव्याजैननियमवत्, अर्थज्ञानस्य तु ज्ञातेऽज्ञाते च काम्यमानत्वं न समतीति अर्थबाधाधिकरणे वक्ष्यामः । अप्यापनस्य अव्ययनमात्रव्यवधानं विमिश्राध्यनप्रयुक्तिर्न समवति, इति चेन्न, उपनयनं तावत् करणप्रत्ययेन अप्यापनाङ्गमवगम्यते, अव्ययनं चोपनयनप्रक्रम्य विहितम् । तेन उपनयनप्रयुक्तिकान्तरौपकृतया विमिश्राध्यनप्रयुक्तिः । आटादुपकारकं तु नास्त्वैव । ननु द्वितीयाश्रुतेः माणवकाङ्गत्वमवसीयते । द्वितीयाश्रुते प्राबल्यम् 'यूप परिवीयोपात्रगेति' इत्यनेकम् । नैयम्, अप्यापनाङ्गभूतोपनयनस्य द्वास्तया माणवकाङ्गत्वोपपत्तेः, अपूर्वाङ्गभूतस्वावघातस्य द्वास्तया ब्रीहिसम्बन्धवत् । स्मृतन्तरं च व्यक्तम् 'उपनीय सुद शिष्यम्' इत्यादि । किञ्च अव्यापनविधमावेऽपि स्वविधिप्रयुक्तिर्न संभवति, फलविधिप्रयुक्त्युत्पत्तेः । तथा च सति स्वगणस्य शूद्रस्याप्यधिकारः स्यात् । अनुपनीतनिषेधोऽपि प्रत्यासन्नैवाणिकानुपनीतविषय एव । शूद्रोच्छेदेन निषेधोऽपि उगप्रवृत्तविषयः, न वैधविषयः 'न हिंसात्' इतिवत् । असम्भवे तु प्रयोग्यापेक्षया अङ्गस्यार्थतया च अप्यापनविधेः प्रयुक्तिः शीघ्रतया, कृतविधेस्तु प्रयोज्यफलविधापेक्षया अङ्गोपनयनोद्यया च विरुध्यता । श्रौते वा आचार्यकरणाधिधि. 'अह्नयं ब्राह्मणमुपनयीत' 'तमभ्यापयेत्' इति । व्यय आचार्यकरणप्रयोगेन न तत्वेन उपनयेन विधेः चापेक्षणापेक्षुपनयनमन्यस्यते, तत्र तदुत्पत्तिविधेर्नैवं हति इत्युत्पत्तिविध्यपेक्षायाम् 'तमव्यापयेत्' इत्यप्यमाचार्यकरणाधिधिः । न च 'अप्यापयेत्' इति परस्मैपदं नोपपद्यते, कर्मभिप्राये 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदात्तेरिति वाच्यम् । 'हुप्लुष' इत्यादिना त्रितोपतः परस्मैपदविधेः । न च 'अचित्तवत्कृतृत्वाथोऽयमारम्भः' इति वृत्तिप्रनयविधेः, 'अणवकर्मनाच्चित्तवत्कृतृत्वात्' इत्यकर्मवैयु चित्तवत्कृतृत्वाणां प्राक्त्वादवकर्मके एव चित्तवत्कृतृत्वात्तामह, अस्य सकर्मकतादिदो न विरोधः । न चासिद्धे इदे 'इत् गतो' इति घातुः पठितः 'माणवकमप्यापयति' इत्युदाहरणात्

'निगरणचलनार्थंभ्यश्च' इति गत्यर्थस्य इणः प्रातस्त्वत् । अतो न परस्मैपदविरोधः ।

ननु 'उपनयीत' इत्यात्मनेपदं नोपपद्यते, कर्मभिप्रायेण स्वरितभित्तूलेण प्राप्ते संभ्राननपूर्ववैयर्थ्यं स्यात्, तथा च वृत्तिकारः 'अकर्मभिप्रायार्थोऽयमारम्भः' इति । नैव क्रियाफलस्य कर्मभिप्रायत्वे स्वरितभित्तूलां प्रवर्तते । अतः तु कारकावस्थायां क्रियाफलमुपनेयगतयेव, आचार्यकृतु प्रयोजनमिति तस्य कर्मभिप्रायत्वेऽपि स्वरितभित्तूलेण न प्राप्तिः, एवं च समाननस्य आचार्यकरणे सार्थकं स्यात्, इतरथा 'स्वरितभित्तुः कर्मभिप्राये क्रियाफले' इति सूत्रेण गतार्थत्वादाचार्यकरणे आत्मनेपदविधानं व्यर्थं स्यात् । क्रियाफलत्वेनोपनयनविभागे तु सुन्दरमपि सवृत्तं भवति । ननु 'अश्रीनादधीत' 'ओदनं पचने' इत्यात्मनेपदं न स्यात्, क्रियाफलस्य विक्रमेनस्य कर्मगतत्वात् । नैयम्, कर्मगतत्वेऽपि क्रियाफलस्य प्रयोजनस्य कर्मभिप्रायत्वात् । ननु अत्र उपनयनान्तररूपं क्रियाफलं कर्मभिप्रायत्वेतम्, तस्य कर्मणोऽप्यनेऽस्ति उपयोगः, शब्दरूपापने । नैयम्, आसक्तिरूपस्य क्रियाफलत्वाभावात्, साङ्गोपनयने कृते यन्माणवकगतं तत् संस्काररूपं फलनालितरूपम्, तस्य लौकिकोपनयनोपि समानतात् । एवं च क्रियाफलं अकर्मभिप्रायत्वेनेति स्वरितभित्तूलां विषयत्वात् समाननस्यारम्भः सार्थक इति हिदं आत्मनेपदादापि उपनयनस्याप्यापनाङ्गत्वम् । प्र. वि. पृ. १-६.

प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञा । प्रयोज्यरोशकभावविचारप्रतिज्ञा ॥

अथै समर्थपरममतो द्रव्यकर्मणाम् । ४।१।८। २१ ॥

भाष्यम्-- अतिक्रान्तस्मृतीधविषय । अतः प्रवृत्तिद्रव्याणां कर्मणां चाथै प्रयोजने समर्थपरमं वक्ष्यते । क्वचित्सांख्ये क्वचिद्वैयर्थ्यम् । आदिशास्त्राजिनयोर्वैयर्थ्यम्, रूपपास्तुना वैयर्थ्यम्, दृश्यस्य मैत्रावकगधारणे यस्मानपत्ये च साम्यम् । एव तत्रतत्र दृश्यं साम्यं वैयर्थ्यं चेति ।

यि-- 'रोपत्वमुपरिभवे चिन्तनीययुतेवत् । शोभो मानात्, न तस्यापि प्रयुक्ताव्यवहारेणात् ॥'

भाट्ट— एवं तावत् कर्तव्यपुरुषार्थविचारद्वारेण प्रयोजकत्वं विनित्तम् । इदानीं तु सत्त्वादेव तत् निवन्त्ये । तन्निद्वयस्यैव क्वाचित्तेऽङ्गाभिर्भाष्यविचारः इति गुणग्रहणार्थं प्रतिष्ठाभाष्यमिदम् ।

गणहन— 'तृतीयविषयो गतः ।'

शंकर— 'साम्यं वैपत्यमर्थगम् ।'

• प्रयोक्तृत्वाप्रयोक्तृत्वयोः प्रयोक्तृत्वं श्रौतम्, अन्येषांत्वात् । बृहती पृ. ३१-३२.

• प्रयोगः अनुमानाद् ब्रह्मान् । भा. २।३।२।३ पृ. ५८५. • प्रयोगः ऋषयश्चूर्णान्नाणा यश्कर्मणि तान-स्वरेण । तानः एकश्रुतिः । १।२।८।३०-३१ वर्णकं ३. • प्रयोगश्च अङ्गप्रधानसाधारणः । भाट्ट. १।१।२७, सु. पृ. ७८७. • प्रयोगश्चोद्यते 'दर्शपूर्णमासांश्चा यजेत' इति । फलस्य क्रियाऽर्थो दर्शपूर्णमासौ श्रूयते 'दर्शपूर्णमासांश्चा स्वर्गं कुर्वेत्' इति । उत्र आकाङ्क्षा भवति 'इषाम्' इति । सा समिदादिभिर्निर्कर्यते । समिधो यजति' इत्येवमिति । तदथा यत्ना. समिदादिचोदानां, तेन आकाङ्क्षितत्वात् अफलत्वात् फलफलनिधानत्वात् । तेषा दर्शपूर्णमासयोः फलं तावत्कतोः इति कर्म-यत्ना । न च इति कर्तव्यनामन्तरेण कर्मचोदाना अर्थवती भवति । तस्मात् सेतित्वत्कृतत्वात् कर्मणः प्रयोग-क्षोभते । तथा च सिद्धत्वात् प्रधानप्रयोगवचनेनैव चन्दनं अज्ञाना प्रयोगक्षोभते इति । भा. १।१।२।८. • प्रयोगो वाक्यचतुष्पादालाभा भेदेनैव, साहित्यव्यव-विचक्षितत्वात् । पल्लु वार्तिके तन्वसने च 'वचनान्तर-भेदेषा साहित्ये द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् । मोम. ५।२।१. • प्रयोगः सद्बुद्ध अवहननमन्त्रस्य प्रत्यक्षपुरुषार्थः, दर्शपूर्णमासयोः । भा. १।४।१२।४२. • प्रयोगः सर्वाङ्गोपसहारेण । १।१।२।११-१२. • प्रयोगः कर्मवैकटिकानि आसित एव अन्यत्रोपपत्त्यै आरभ्यते । वा. ३।५।२।४६. • प्रयोग. साधुनामेव पदानाम् । वि. १।३।१९. • सर्वेषामेव शब्दानामर्थाने लौकिकः प्रयोगोऽभ्युपगमः । भा. ६।१।२।१ पृ. १३४५. • प्रयोगात् चोदको ब्रह्मान् । वि. ५।१।१।०. • प्रयोगाद् (शब्दप्रयोगात्) स्मृतिर्यत्कीयती । प्रयो-

गादि स्मृतिरनुमीयते । भा. २।३।२।३. • प्रयोगस्य (शब्दप्रयोगस्य) असावैलौकिकस्य सावैलौकिकेन प्रयोगेण विरुद्धमानस्य अप्रामाण्यं स्यात् । २।३।२।३, • प्रयोगे असादायते किमिति भवान्नक्तं प्रयोगस्यैव विचमाने वाचके । १।३।४।२४. • प्रयोगे एकसिन् प्रयान्प्रत्यक्षं सकृदनुयानम् । १।१।२।१।२९-३०. • प्रयोगे एकसिन् फलद्रव्यविद्वययोगः । सु. पृ. ८९७. • प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्वयाक्वामी प्रयोगे स्यात् । ६।२।२।३॥

प्रयोगे प्रत्येकं प्रयत्नं स्वर्गकामादिवाक्ये पुरुषश्रुतेः 'स्वर्गकामः' इति एकस्वसना अविवक्षितत्वेन सत्त्वा-विशेषाद्यन्वयपुरुषमानस्य क्वचत् प्रयोगे अनुदाने पुरुष-माने कर्मणि वा एवौ द्वौ बहवो वा क्ताः इति वचा-कामी स्यात् । याथाकामी इति वा पाठः । यथा इच्छा तथा स्यादित्यर्थः । प्रयोगे अपुरुषश्रुतेः पुरुषस्य सत्त्वा-विशिष्टस्य अक्षरत्वात् । तथा च कर्मैक्यविषयः इति पूर्वपक्षः । अन प्रयोगे अपुरुषश्रुतेः इति कुन्हले पाठः । वार्तिके तु पुरुषश्रुते. अपुरुषश्रुते. इति द्वेषा पाठः । याथाकामी इति कुन्हलपाठः ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् । ४ ॥

पूर्वपक्षे नूनेण प्राप्ते सिद्धान्ती भाट्ट । प्रत्यर्थं अर्थमर्थं प्रति, प्रत्येकं गुणवाच्यप्रधानभावरूपार्थद्वये श्रुतिभावः 'यजेत स्वर्गकाम.' इति ध्रुवमिमांश. । तत्र फलं प्रति पुरुषस्य प्रधानभावे तद्गलमत्वा अविवक्षित्या मनु तु तथापि यामानुज्जा क्रिया विवक्षता आख्यातेन क्रिया गुणभूतकर्तृत्वेपाद् विषयगतं सत्त्वा विचक्षिता स्यात् । तन्मादेक एव कर्ता । इति चेत् सिद्धान्ती म्णात् ।

तादर्थ्यं न गुणार्थताऽनुकेऽर्थान्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात् । ५ ॥

अत्राह पूर्वपक्षी । तादर्थ्यं तदर्थेनैव फलार्थत्वे पुरुषस्य प्राधान्यात् न गुणार्थत्वं, गुणभूतवाक्याङ्गत्वं न स्यात् प्रधानत्वानुपपत्त्येरेकं विरोधात् । अनुके न्याये उभय-भाव न प्रतीतः । अर्थांतर यतः गुणभावात् प्रधान-भावः । अत्र कर्तुं प्रधानभूतत्वात् न गुणभावाः शक्यो

विज्ञातुम् । तस्मात् कर्तृसख्यायां आधाकाम्य इति पूर्वपक्ष ।

अथवा । अनुपे दाब्देन अनुपेऽपि विरोधे अर्थात्तरयात् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यत्वात् । प्रधानस्य पुरुषस्य न गुणयता । कर्तुं प्रधानत्वात् तादृशं सति इत्यन्वय । इति घृ ।

अथवा । तादर्थ्यं स्वर्गस्य पुरुषामिलनशीलत्वे अत्र गते सति पुरुषस्य तद्रोकतु स्वर्गं याग वा प्रति न गुणयता सम्भवति । अनुपे न्याये सख्याविवक्षा भवेत् । उक्तञ्च प्रहैकवयाच प्रधानगता सख्या न विवक्षिता इति । न च सत्पाया विवक्षा चाविशक्षा च सम्भवत अर्थात्तरयात् अभ्यमेदात् अर्थान्तरत्वरप्रपुनवाक्यमेद दोषाभावात् । कर्तुं प्रधानभूतत्वात् । प्रधानपद भाव प्रधान प्राधान्यमित्यर्थं । यत् इति गन्तव्यौपरिष्कारात् प्राप्त्वर्थान्ति निश्च प्राप्तमित्यर्थं । प्रधानभूतत्वात् प्राधान्य प्राप्तवान् । याग प्रति कर्तुं पुरुषस्य एकस्यैव फल भोक्तृत्वलक्षण प्राधान्य प्राप्तत्वात् श्रुते नास्ति पुरुष मेद । तस्मादविवक्षिता मख्या । इति कुं ।

चोदनैकव्यात् । ६ ॥

बन्तुत नास्त्येन गुणभाव इत्याह पूर्वपक्षी । 'यजेत स्वर्गं काम' इति एतन्न विधायिका चोदना । सा यदि फलोत्पत्तिं यागोत्पत्तिं वा विधत्ते, तदा कर्ता न स्वागें । यदा पुन स्वागें, तदा याग फल वा तादर्थ्येन । न चैतन्नोपपद्येन भवति । तस्मात् न यागे फले वा पुष्टयस्य गुणभाव । अत एको द्वौ बहवो वा यजेरन् इति पूर्वं पक्ष ।

अपिवा कामसयोगे सन्नत्वात् प्रयोगाद्योय दिश्येत, प्रत्यर्थं हि विधिभ्रुतिर्विपाणायत् । ७ ॥

अपिना इति पूर्वपक्षयावृत्ति । स्वर्गं काम इति क्रमेण काम्यमाज्जेन फलेन सयोगे गम्यमाने, संवधात् यजेते लेकनचनेन एकस्यैव कर्तुं संवधात् यागस्य प्रयोगस्य अनुष्ठानाय एक एव कर्ता उपदिश्येत न द्वौ बहवो वा । ननु इदं अनेके अर्थां यक्तव्या भवन्ति तत्र प्रत्यर्थं अर्थे अर्थे विधिभ्रुति एवम् भवति । विपाणायत् । यथा 'कृष्णविपाणया कच्छयति' इति विपाणायकणश्चकच्छयने

एवम् विधि, 'चारदाले कृष्णविपाणा प्रास्वति' इति विपाणायकमंक्रयासने एवम् विधि । प्रवृत्ते तु विधि भ्रुति एवम् नास्ति, तस्मात् स्वर्गं काम इति वा यजेत इति वा एकवचन विवक्षितमेव । अत एक एव कर्ता । हिदाब्द कृष्णविपाणादृष्टान्तस्य प्रतिद्वयवर्षक । कर्तृ-गन्तव्येनाम यजमान एव प्राश्न ।

अत्र भाष्यपदानि सूत्रार्थप्रतिपादकानि इमानि भवन्ति—अपिचेति यथायावृत्ति । प्रयोगाय उपदिश्येत कर्ता न स्वागें । कामसयोगे संवधात् कामस्य आन सन्नत्वेऽवगम्यते संवधात् । फलकाम आत्मन एव फल कामयते, न परत्वं । यत्र तु उभौ अर्थौ वक्तव्ये भवत प्रत्यर्थं तत्र विधि श्रुते । यथा 'कृष्ण विपाणया कच्छयति, चात्वाजे कृष्णविपाणा प्रास्वति' इति ।

अथ सुनोधिनी—आत्पातस्य इति श्लेष । काम संयोगे कामस्य कामगन्तव्य संयोगे यस्मिन् तत्र काम संयोग 'यजेत स्वर्गं काम' इति वाक्यम् । तस्मिन् कामसयोगे याजने आत्पातस्य संवधात् धन्वनेन संवधात् प्रयोगाय पुरुषप्रवृत्त्यर्थे उपदिश्यते श्रुते । आख्यातसख्या विरक्षितेति भाव । प्रत्यर्थं प्राधान्यार्थं विधेयत्वाय च विधिभ्रुति विधितान्तर्यंशात्किञ्च यथा विपाणायता तथा अत्र नैति ।

अथ सुतुहलम्— यत्र गुणप्रदानभावो उभौ विधि रिसौ भवत तत्र प्रत्यर्थं प्रत्येक विधिभ्रुति विधापिष्ट श्रुतिगस्ति । विपाणवत् । त्रिलिङ्गो विपाणशब्द । कामसयोगे कामस्युक्ते याजने प्रयोगाय याग प्रयोगेऽपि पुरुष कर्तृत्वेन एकत्वेन च उपदिश्येत, न तु फल प्राप्नुयादिति फलयाप्त्यलक्षणप्रधानत्वेन । सुत । संवधात् अर्थादेव कृष्णयातेरवगमसंभवत्वात् । इति ।

अन्यस्वापीति चेत् । ८ ॥

पूर्वपक्षी आह— अपर्यायि स्वर्गं कामयन्न कश्चिदात् अयो यजेत । इति नेत् पूर्वपक्षी सूत्रात् ।

अन्यार्थे नामिसुबन्ध । ९ ॥

सिद्धान्ती आह । अयस्य स्वर्गं कामयन्नोऽपि स्वर्गंतामपदानस्य स्यात्ताम तथापि अन्यार्थे अनुष्ठाने

एति तस्य अन्यस्य क्लेशे स्वर्णेष अभिसङ्गो न स्यात् ।
कर्तृगामिनि क्रियाफले एव उभयपदान्नातोः आत्मनेपद-
विधानात् अत्र यजेत इति आत्मनेपदप्रयोगात् ।

अन्वार्थेन अन्यस्य स्वर्णोच्चारिता समं कर्तुं न अभि-
संग्रहः, न अमेदः । आत्मनेपदश्रवणात् इति पूर्वशीर्षं
इति सुप्रोचिनी । अन्यस्य इति पूर्वस्यार्थानुवर्तते ।
' नार्थेनाभिमतम् ।' इति सूत्रम् । अर्थेन फलेन अन्यस्य
स्वमित्यर्थः व्याख्यातव्यं न भवति । क्वलेन इत्यारभ्यने-
पदस्य कर्तृगामिनि फले विहितत्वात् । इति कुनुहूलम् ।
फलकर्मो निमित्तमिति चेत् । १० ॥

आह पूर्वशी । स्वर्णस्य फलं अन्यस्य कामप्रदानोऽपि
फलकामः आनुपञ्चिकफलकामः ' आशासोऽयं यजमानः
आनुपरासो सुप्रभाग्गमाशासो ' इत्यादि मूल्याकोक्त
फलं स्वस्य कामप्रदानः ' यजेत ' इत्यात्मनेपदस्य निमित्त
यजेत् । इति चेत् न्यात् पूर्वशी ।

फलकाम स्वर्णकामपद निमित्त यजेत इत्यारभ्यनेपदस्य
निमित्तत्वचोक्तम् । इति चेत् । इति सुप्रोचिनी ।
फलकामः प्रयोक्तृवशात् फलकामना आत्मनेपदस्य निमित्त
इति चेत् । इति कुनुहूलम् ।

न निरालान् । ११ ॥

पूर्वशीर्षा, यद्वा विद्वान्नी रतिरिति । न केवलं
आनुपञ्चिकफलकामना समगति । यदैव प्रधानकर्मकः
उत्सैव आनुपञ्चिकमपि फलं भवितुमर्हति । प्रधान-
योगफलस्यैव प्रयोक्तृगामित्वे आत्मनेपदस्य निरालत्वत् ।
तस्मात् स्वस्यैव वागफलमित्यन्वयं यजेत न परस्य । स च
योगकर्ता एक एव, न द्वौ बहवो वा ।

कर्म तथेति चेत् । १२ ॥

पूर्वशीर्षा शङ्कते । बहिष्परमाने भूत ' सुवं हि स्थः
स्वर्षी इति श्लोकेऽप्रमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते अस्य
अमित्यतः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात् ' इति,
अत्र स्पष्टमेव यजमानद्वित्वं यजमानावभूत्स्य चोक्तम् ।
एव च द्विनयमानके बहुपयमानके च कर्मणि प्रति-
पदिशने कर्म तथा द्विनयमानकमेव स्यात्, तथा च
यजमानसंख्याया साधनात्प्यम् । इति चेत् पूर्वशीर्षा
शङ्कत् । कुनुहूले तु, तथा एतेन यजमानसंख्याया

अविच्छिन्नतले एतेन द्विनयमानकमेव ज्योतिष्ठोमे प्रति-
पदिशेषयुक्तं बहिष्परमानकमेव श्रुतमात्रं संगच्छेत इति
व्याख्यातम् ।

न समवायात् । १३ ॥

यदुक्तं पूर्वशीर्षा तत् न । समवायात् तादृशस्य
बहिष्परमानस्य अर्थेन समवायात् । केतु चिदहीनेषु
एतेषु कुलायपत्रे च अनेकयजमानकत्वमस्त्येव ।
तत्रैतत् प्रतिपदिशेषविधानम् । तत्र तत् समर्थेति ।
तस्मात् दर्शपूर्णमासयोर्विद्योमादौ यजमानैकत्वं विव-
क्षितमेव । तस्मात् एको यजेत, न द्वौ बहवो वा । के.

● प्रयोगाङ्गं देशकालकर्तारः न विधिदोषाः । भा.
११२।१।१-२, ४-७, ● प्रयोगाङ्गं हि कालः
पदाभागावुपकारकः । ११२।१७.

● प्रयोगाङ्गत्वात्प्यः न्याय एव विधीर्षाऽधिकरण-
(३।७।१।७, ९) सुव्यसिदन्तसुक्तिः । सू. ३।७।९
श्र. ९.

● प्रयोगे यज्ञविचारार्थं पञ्चदशोऽध्यायः श्लेषे-
यज्ञाप्रसङ्गेन । टुप्. ७।११२।१२.

● प्रयोगोत्पत्त्यद्वारात्त्वाच्छब्देषु न व्यवस्था
स्यात् । ११२।१२।२४ ॥

गौर्वाची गौरी गौर्वाचिकेऽनेनैवमाद्यं, यथा उदा-
हरणम् । यथा गोशब्दः सान्नादिमतः प्रमात्रं तथा
गाम्वाद्गोऽपि, उक्तं नेति तदेह । किमत्र एकः शब्दः
अविच्छिन्नसारण्यैः अर्थाभिधाने, इतरे तु अत्रप्रदाः,
उक्तं सर्वे अनावय इति । अत्र प्रमात्रकरणे संगति-
लोभात् ' न योदाहरणमादरण्येभ्यः ' इति भाष्यधरणी-
मुदाहरणमनाह्वय ' अश्वमात्येते ' इत्यादिचोदनागतः
अश्वशब्दः उदाहरणं विचारितः । लोके अश्वशब्दस्य
तुरगे दर्शने च प्रयोगो दृश्यते । तत्र च न शक्यते कुत्रापि
साधुं, कुत्र चाव्यसुरिति । न च व्याकरणमूर्तिविनिर्गमना-
कारणम् । निर्मूलत्वेन तस्मात् प्रमाणत्वासंभवात् । अतः
' अश्वमात्येते ' इत्यनव्यसितार्थावयवद्वयी चोदना
न प्रमात्रार्थमिति पूर्वः पद्यः । विद्वान्तरु व्यकरणस्मृतेः
अनादिप्रयोगमूलत्वेन प्रमाणत्वात् बहुरीनं तालव्य-
शकारयुक्तोऽयमश्वशब्दः तुरगे एव साधुः । इत्यस्य श्रु-

युक्तश्च 'न विद्यते स्वर्गमिन्' इति व्युत्पत्त्या दृष्टिं साधु, न तान्त्रिककारयुक्त इति 'अश्वमारुमेत' इति चोदना अभ्यवसितार्थवान् प्रमाणमेवेति । तदिदम् युक्तम्, पूर्वपक्षे हि व्याकरणधर्मो निर्मूलत्वेन अप्रामाण्ये सति प्रयोगवशादेव सर्वत्र साधुत्वं वक्तव्यम् । तद्योनेय अपि भविष्यति इति तुर्ये दृष्टिं च व्ययमन्त्रशब्द प्रयुज्यमान साधुरेव । तथा च सति अनेकार्थाध्यादिशब्दे- धिव अर्थप्रदर्शनाभ्यामध्यवसायसंभवात् नानध्यवसायात् अप्रामाण्यम् । इति वयवार्तिकमेवाधिकरण प्रस्तुत्ये । पूर्व स्मृत्याचारयोर्धर्मं प्रति सर्वप्रकार प्रामाण्य निरूप्य इदानीं प्रहृष्टम् व्याकरणस्मृते शब्दसाधुत्वं प्रति प्रामाण्य- मक्षि नास्तीति 'साधुमिभाषिते' इति साधुशब्दस्य धर्मं प्रति उपयोगित्वेन निरूप्यते । अथमेवान पारमार्थिक सदेह । भाष्यकारेण तु किं सर्वे गोगायादय शब्दा सास्नादिमन्त्राद्यै साधन उत गोशब्द एव साधु गान्यादय अपभ्रंशा इति फलभूत नवायो दर्शित इति मन्तव्यम् ।

अत्राय पूर्वपक्षिणोऽपि संधि - गोगा यदिशब्दाना साधुसाधुविवक्षे व्याकरणस्मृति प्रमाण भवेत्, यदि मन्त्रादिभूतित्वत् मूलभूत प्रमाणमनुमातुं शक्येत । तत्र न तावत् प्रत्यक्ष मूल सन्निधि, तस्य उपलब्धत्वातिरेक- वाचकशक्तिरूपसाधुविविपयत्वासम्भवात् । नापि व्याकरण स्मृतिरसदृशम् निर्मूलत्वेन व्याकरणस्मृते सहकारित्वा सम्भवात् । नाप्यनुमानम्, तद्विषयवद्दिग्भाभावात् । नापि शब्द, तस्य गौरव्येत्वे अपभ्रंशप्रसङ्गात् । अगौरव्येयस्य च प्रवृत्तिवृत्तिविपयत्वेन सिद्धविषये प्रामाण्यप्रसङ्गात् । उपमान तु साधुर्यैवविपयत्वात् अनादृशनीयमेव । नापि अर्थार्थानि, तस्या अपि अर्थ प्रतिरूप्य यथाऽनुपपत्तिमयत्वेन गान्यादिपि अवि शेषात् । अत्र पदप्रमाणानुपपत्त्या व्याकरणस्मृतिमूल अभावप्रमाणविपयमेवति सिद्धम् । किञ्च स्ववचन व्याघातादि व्याकरणप्रमाण साधुत्वे । तथा हि 'जनि कर्तुं प्रवृत्ति' (पा० १।४।३०) इति सूत्रम् । अन जनिशब्देन जननेव विरक्षितम् । तेनापमथ, जननस्य कर्ता अपमान तस्य वा प्रवृत्ति उत्सादक तस्य

अपादानसहा भवति । न च जनिशब्देन इत्यनेन जननमभिधीयते, 'इच्छतिवै धातुनिर्देशे' इति स्वयमेव प्रतिषिद्धत्वात् । तथा जनिकर्तृमिति लक्षणोऽप्युत्पन्न, 'तृजवाच्या कर्तारि' (पा० २।२।१५) इति तृजतस्य कर्तृशब्दस्य स्वयमेव पक्षिसमाप्तप्रतिषेधात् । तथा अभ्यस्यत्वात्स्यापि अनेनेन एषीमस्यसन्निवेशत् 'तद्विशोक्तो हेतुश्च' (पा० १।४।५५) इत्यत्र सूत्रे तस्य भोजक इति तच्छब्देन सह अत्रप्रययन्तस्य प्रयोजकशब्दस्य पृथीक्यत्वावोऽपि अनुपपन्न ।

एवमर्थविपयानवधारणादपि न प्रमाणम् । तथाहि, 'भूवादयो धातव' इत्यत्र किं धातुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ? न तावत् गणपाठ, 'भू सत्तायाम्' इत्यत्र 'सत्ता शब्द- स्थापि धातुत्वप्रसङ्गान् । नापि क्रियावचनत्वम्, 'भू' इत्येतस्यापि अपाठोवापत्ते । अत एव न मित्तिवतोऽपि धातुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, 'भू सत्तायाम्' इत्यत्र क्रियावचनत्वाभावात् । तत्सादर्थानि श्यायदपि अप्रामाण्यम् । एव कारकानुशासनमपि अर्थवद्भेदेषु । तथाहि, 'स्तत्र कर्ता' इति कर्तृत्वशब्दात् । अत्र च स्वान्त्यप्येव न शास्त्रे । यदि इच्छाप्रयत्नापारत्व स्वातन्त्र्यम्, तर्हि 'कृत्वापि पचन्ति' 'स्योऽपि पचति' इत्यत्र अकर्तृत्वप्रसङ्ग । अप धातुपात्तथाप्येव कर्तृत्वम्, तर्हि पचतोऽपि पचि कर्तुना शक्यते इति नोपपन्नस्य सिद्धयपरोक्षगणपर्यन्तस्य अपार निचयस्य उपात्तत्वात् सर्वकारकाणामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग ।

एव कर्मादयोऽपि अधिकरणपर्यन्तं सर्वे एव दुर्गि श्रवा इत्युक्तमपि वार्तिके विस्तरमवात् नोच्यते । अगौरव्येयस्य साधुशब्दप्रयोगोत्पत्तौ अशास्त्रत्वात् तदनुपपत्ते- ध्वेव शब्देषु साधुत्वं नावतिष्ठते इति न साधुत्वं प्रति व्याकरणस्मृते प्रामाण्यम् । इति । एव प्राप्ते, अमिधीयते—

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपरास्य भागित्वम् । २५ ॥

अयमभिप्राय । भवेदेव यदि शब्दसाधुत्वे व्याकरण स्मृति प्रमाण न भवेत् । न च निर्मूलत्वप्रमाणम्, प्रत्यक्षत्वेन मूलत्वात् । तथाहि, साधुत्वं नाम अविषय- विशेषे स्वाभाविसंज्ञितपादनसाधुत्वोक्ति- शब्दस्य

विश्वं रूपम् । तेष प्रवृत्तिप्रत्ययादिद्वारेण व्याकरण-
भूम्या वक्ष्य प्रतिपादने, तस्यैव व्याकरणप्रवृत्तिप्रवृत्तेन
श्रोत्रप्रत्ययैणामुत्पद्यमानेषु साधुत्वस्य सुष्ठुतरमत्राने
स्वाध्वन् प्रतीयते एव, नादाध्वनमित्य गतापिसुष्ठुप्रत्य-
स्वारसहकृतेन चाक्षुषप्रत्ययेषु, रत्नतत्त्वमित्य रत्नपर्यया-
ध्यात्मज्ञानाहितस्वारसहकृतेन चाक्षुषप्रत्ययेण । तेन
पाणिनेरपि पूर्वतरव्याकरणस्मरणहितस्वारसहितश्रौच-
प्रत्ययेणैव साधुत्वोत्पत्त्यात् निर्मूल्य व्याकरणस्मृते
रिति । नापि व्याकरणप्रवृत्ति, स्मृतिप्रत्ययैः पौरुषार्था-
नादिरत्वात् । तदुक्तम्— ' यथा च पद्मरागादीन्
काचरफटिकमिश्रितान् । परीक्षका विजानन्ति
सामुल्यमपरे तथा ॥ ' इति (वा. १।३।८।२७
पृ. २८२) ।

अतः स्मृन्तरत्वाहित-संस्कारसहकृत-अल्पशुभ्रलात्
व्याकरणस्मृते. प्रमाणमेवेति । नापि 'व्रतिकर्तुः प्रवृत्तिः'
इत्यादिषु स्तनवनयाचलादमामाणम् । दद्या हि सर्वत्रैव
सुष्ठुकारणा सुष्ठुषु वीण्यशशिष्य एव प्रयोगः । दया
हि कैमिनेरेव त्रिले चान्ये औपचित्यकारणप्रयोगः, तथा
पानिशब्दोऽपि प्राचर्यै, जन्मनि एतन्निष्कृतात्त द्येप-
मानवहति । तथा 'वृजत्राय्या कर्तरे' इति निषिद्ध-
पठोपपाशाधयगममि निषेधस्य वैकल्पिकप्रवृत्तिसंनयमेव ।
यथा 'भूतादयो भावव.' (पा० १।३।१) इत्यन
पातुवन्दार्थापरिहानाजप्रसाध्यमुक्तय, तदयुक्तम्, तिष्ठा
दिप्रत्ययप्राप्तित्वमेव हि प्रातुरम् । एतदेव 'प्रत्यय',
परश्च' (पा० ३।१।१,२) इति सूत्रान्या पाणिनिना
स्वयमेव दर्शितम् । यदपि 'सततः कर्ता' इति कर्तुं
एवञ्च स्वातन्त्र्यानिष्पन्नात् असुक्तमित्युक्तम्, तदयुक्तम्,
त्रिपासिद्धयमुक्तेतरसाकप्रयोगवृत्त्ये हि स्वातन्त्र्यम् ।
एव कविप्रयुक्तस्य, कविद्वन्द्वप्रयुक्तस्य । तदुक्तं मूर्त-
हरिणा 'भ्रूयत्तौ वा निवृत्तौ वा कारकाणां च ईश्वरः ।
अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्ता नाम कारकम् ॥'
इति । यत्तु 'कारानि कर्तन्ति' इत्यादिषु अचेतनेषु
कर्तृनिर्देशः, स वैकल्पिक एवेति मन्वन्त्यम् । एवं
कर्मोदिषुपि ईश्वरतत्त्वज्ञानहीनम् । अतः श्रोत्र-
प्रत्ययप्रवृत्तेन शब्दसाधुत्वेन व्याकरणप्रवृत्तिः प्रमाणमेवेति

गवादिशब्दा एव साधव इति । गान्वादिशब्दानां सुन्-
तकारणसम्बन्धेन मूलशब्दापसंयाना विचक्षितेषु मूल-
शब्दानुसारेण अर्थप्रतिपादनत्वम्, अनिचक्षितेषु तु
वाचकज्ञानस्यैवेति ।

प्रयोजनम्— ऋषी वरुणस्यसंक्रयादिवाक्येषु अप-
भ्रंशेनापि व्यवहृतंभ्यम्, यदि पूर्वः पद्यः । तिद्धान्ते तु
' साधुमिर्मवित ' इति साधुत्वदेवैवेति ।

सूत्रं तु— शब्दे अभिप्रत्ययाने तदभिप्रत्यये प्रकला-
धीननिष्पन्निकत्वात् अपराधमागित्य अपराधार्थं अभि-
व्यञ्जनशोपदेवेति भावः । तौवा.

ॐ प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रताच्छब्देषु न व्यवस्था
स्यात् । १।३।८।२४ ॥

गोर्षाधी गोणी गोपोतलिषा इत्येवमादिषु शब्देषु
व्ययमेव शब्दः साधुः अत्रैनेव शब्दवर्तनम्, नार्थ साधुः
न तेन व्यवहृतंभ्य इति व्यवस्था न स्यात् । व्याकरण-
स्मृत्तस्य व्यवस्था स्यादिति चेत्, न, प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र-
त्वात् । प्रयोगस्य उत्पत्तिनियमः तस्य अन्तर्भावत्वात्
शास्त्रमूलकत्वाभावात् । अथवा प्रयोगस्य उत्पत्तिः व्यवस्था
यथा सा प्रयोगोत्पत्तिः व्याकरणप्रवृत्तिः । प्रयोगोत्पत्तेः
अशास्त्रत्वात् मूलभूतश्रुतिरहितत्वात् अमान्यत्वात् ।
अथवा साधुमिर्मवित असाधुमिर्न इति प्रयोगोत्पत्तेः
उच्चारणनियमस्य अशास्त्रीयत्वात् । तस्मात् सः
कोऽपि शब्दः कर्मोदी प्रयोक्तव्यः इति पूर्वः पद्यः ।

शब्दे प्रत्ययनिष्पत्तेरपराधम्य भागित्वम् । २५ ॥

सिद्धान्ती आह । तस्य साधुत्वासाधुत्वनिर्णयो न
सुकरः । कर्मम् ! शब्दोच्चारणे हि मरान् प्रकृतौ भवति ।
वायुमितिः उचित्यतः, उचित्य त्रिस्तोत्रैः, कृते विचरितं,
मूर्त्तान्माह्वय परावृत्तः वक्ष्ये विचरत् विनिष्ठात् शब्दान्
अभिप्रत्ययति । एवं शब्दे उच्चारित्तये सति उच्चारित्त-
प्रयत्नेन शब्दस्य निष्पत्तेः अभिप्रत्ययेः अपराधम्य
भागित्वम् । अपराधः अवरयं भवेत्तुमर्हति । तेन गोणी
इत्यादयः शब्दा भवन्ति । तथा च अपराधस्य समवात्
नैकान्तव्यः सर्वेषामनादिरत्वात् ।

अथवा शब्दे अप्रत्ययनिष्पत्तेः इति छेदः । यो हि
अस्मन्निवृत्तप्रयत्नः शब्दमभिप्रत्ययति तस्य परपराध-

शब्दोच्चारणमात्रत्वं सर्वे समानप्रकारेण भवेयुः । यदा तु अप्रत्यक्षमित्यदिभिः शब्दैः संभाष्यते, तदा तत्र अपराधत्रयवशात्परिनिग्रहत्वात् न सर्वशब्दानां समानप्रकारत्वम् ।

अथवा शब्दे शब्दविषयस्य प्रयत्नस्य वा निष्पत्तिस्तस्या अपराध मुनिपुणानामपि अविकल्परक्षणानां दृश्यते किमुत अनिपुणकरणानाम् । 'अतश्चानपराधेन प्रयत्नमानेयुः साधुता । सापराधैः प्रहायुषं धनकरधैः च तत्कृता ॥' (वा पृ २७५) । 'अपराधस्य भागित्वाद्भयं साधुतायाम् । साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रत्येक्यता ॥' तथा सति साधुताविषयमकारिणोऽपराधेन निवृत्तमवतल उपपद्यते । तस्मान् साधव एव प्रयोक्तव्याः नसाधव इति सिद्धान्तः ।

शब्दे वाचिशब्दे प्रयुग्मन्ने अपराधत्रयं अयथोच्चारणस्य भागित्वम् । भागो भवनं प्रवृत्तिः । अत्रकृत् सत्रयेन तद्भागे भागी, तस्य भावः भागित्वं प्रवर्तकत्व इति यावत् । प्रत्यक्षनिष्पत्तेः प्रत्यक्षविशेषत एव शब्दस्वरूपस्य यथायत् अभिपद्यते । इति कुतूहलम् ।

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् । २६ ॥

ननु सर्वेषामेव वाचकत्वं कुतो न स्वीक्रियते इति चेत्, तत्राह । अनेकशब्दत्वं अनेक शब्द वाचको यस्य एवस्यार्थस्य स अनेकशब्दः, तस्य भावः अनेकशब्दत्वम् । स अन्यायः । नीयते इति याव । सर्वमपि धम् । धनवता पुति इति नित्यपुत्रिज्ञानं । ननुतुल्ये परवच्छिन्न इति युक्तम् । परस्मैथस्य अनेकशब्दशब्दत्वं न युक्तं योस्यार्थवत्त्वंतदुदात्तं अया नयनवत् । विश्वाम्ने अर्थमेदापत्तेः वाच्यत्वावच्छिन्न वाचकशब्दवच्छिन्नचित्तमानेन उपपद्यते ।

अस्यैव शब्दस्य रूपपरिवर्तनेन 'अयायश्चानेकार्थत्वम्' इति परिभाषा प्रसक्तिरिति शेषम् ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात् । २७ ॥

ननु गनादिनाम्ना एव साधुतो वाचकाः सायादिशब्दास्तु अपात्तिना इत्यत्र किं विनिवृत्तम् ? अत आह सिद्धान्ती । तत्र गोगान्यादिशब्देयुः सत्र साधुत्वस्य

ज्ञान अभियोगविशेषात् स्यात् । 'लक्षणधनगाम्यका अभियोगः प्रवर्तते । तेन लक्षणात्तरणां तद्विशेषोऽभिधीयते ॥' (वा पृ २७८) । लक्षणस्य व्याख्यास्य धनगाम्यकाशब्दात्तस्या अभियोगविशेषो भवति । यत् तत्र उदाहरणीयत्वं तत्रागं श्रुतमप्यस्तं च तन्मतिरिक्तानामपि तुल्ययावता लक्षणा ज्ञानं भवति । एव च लक्षणधनगाम्यासाविशय अभियोगविशेषः । तेन शब्दस्वरूपज्ञानं भवति । तथा च शब्दसाधुत्वे धनगाम्य विनिवृत्तम् ।

तदशक्तिश्चातुरूपत्वात् । २८ ॥

ननु गान्यादिशब्दस्य शक्यत्वात् द्विना इव अर्थप्रतिपादकता लोकसिद्धा संभवति । तत्राह । तदशक्तिरिति गान्यादिशब्दानां गवाद्यर्थे अशक्तिरिति गतिः । अर्थप्रतिपादकता तु गौशब्दानुरूपत्वात् गोशब्दलक्षणात् । अयं भावः — गोशब्दगुणाविशुद्धकमेव येन चित् इन्द्रियापाटयेन गावीयुचारितम् । अपरेण ज्ञानसाक्षादिभावार्थे अस्मिन् विवक्षित इति । तत्र विवक्षितं अपरेऽपि साक्षादिमति विवक्षिते गावीयुचारयति । एव गान्यादीनां अर्थप्रतिपादकता नातुरूपद्वयस्यैव ।

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये प्रत्ययः स्यात् । २९ ॥

'युक्त आगतोऽस्ति' इति लृटे 'अस्मन्नेभ्य आगच्छामि' इति षष्ठीने चेत्यित् 'अस्मन्नेभ्य आगच्छामि' इत्युक्तम्, तत्र अस्मन्नेभ्योऽपि कस्य एकदेशत्वात् अस्मन्नेभ्य इति शब्दस्वरूपात् षष्ठीनेतरं षष्ठी प्रतिपत्ते । एव अस्मन्नेभ्य इत्यत्र अस्मन्ने इति विभक्तिव्यत्ययेऽपि यथा इष्टस्वाथस्य प्रत्ययो भवति तथा गान्यादिशब्दानुवाचकसाधुशब्दस्वरूपाद्वारा अर्थस्य प्रतिपत्तिः । २७ ॥ गान्यादिशब्द वाचकः साधुः । तस्मात् व्याकरणं शब्दसाधुत्वात्साधुत्वज्ञानम् । साधुरेव प्रयोक्तव्यो नाराधु इति सिद्धम् । के

* प्रयोगकाले पदार्थोत्प्रेषणान् मन्त्रस्य वचनार्थः । मन्त्रेणोपस्थितं पदार्थं कर्तव्यं इति विशयते । भा १२।१।२०।२५

ॐ प्रयोगचोदनाभावाद्यैरुत्त्वमविभागान् ।
११३।१।३०॥

अथ गीरिलेखमादय शब्दा विभाङ्गने प्रमाणम्, उत व्यक्ते इति सदेहे उच्यते । इदं तावत् परीक्षता किं ये एत लौकिका शब्दास्ते एव वैदिका, उत अन्ये इति । यत्र ते एव, तदा किं ते एत एवामर्था, उत अन्ये इति भवत्य । अत्र प्रमाफरेण य एव लौकिका ते एत वैदिका उत अचे इत्यस्यापि विचारस्य आङ्गणधिरत्नगोपेद्वात्तवामस्युपात्तापि स्यात्वात् सगति-लोयात् अप्रमाणेन पूर्वैषधुक्त्या पृथक् सगतिर्दिशिता । सा चेषमतिदानरसिद्धता नामानुसदास्यपि गौत्रस्वान-निव भाति । यतो न हि उगोद्घातस्यापि पृथक् सगत्य-पेक्षा भवति । प्रकृतविनासिद्धपर्यंतया तत्सगत्यैव तस्य सगत्यवदिति यथागतिक्रमेव अधिष्ठण प्रत्युक्ते ।

पूर्वाधिकरणे हि गनादिशब्दानां वाचकत्वे निरु-
पिते तत्सगत्येन वाच्यनिष्पणमास्त्वै निमेपाभाङ्गनि-
र्घञ्च, उत व्यक्ति इति । अस्य च विचारस्य नि-
प्रशोकात्त्वमासङ्गत्वं तत्प्रशोकात्त्वमासङ्गत्वं इदमुपेक्षात्वेन-
विचार्यते किं ये एव लौकिका शब्दा ते एव वैदिका,
ते एवैवामर्था, उत अन्ये इति । तथापि पूर्वपक्षिनो-
ऽमित्यपि - 'अथ शब्दानुसदास्यम्' इत्युक्त्वा 'केषां-
शब्दानाम्, लौकिकानां वैदिकानां च' इत्यभिप्रायाना-
मेव शब्दविदां (महाभाष्यकाराणां) व्यपदेशमेद-
दर्शनात् भेदद्वयवदव्यव्यक्ते । तथा रूपमेदादपि भेद ।
रूपमि, वेदे 'अष्टास्रकृत' इति षडन्ति । लेखे च
'अष्टस्रपाल' इति । तथा वेदे 'अग्निदोम' इति, लेखे
च 'अग्निदोम' इति । एव वेदे 'रुष्णामि' इति,
लेखे 'रुष्णामि' इति । तथा अर्थभेदेऽपि दृश्यते ।
वेदे भूयते - 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति' इति,
तथा 'सुवर्णैर्षणो वनस्पति' एव 'सुव मसु' इति । न च
गनादिशब्दानामेवम्भूतोऽर्थे लेखे समसि । तेन यमापि
गनादिशब्देषु रूपभेदे नागम्यते, तन्नापभ्रशदेव
शब्दभेदं सादृश्यनिर्णयनत्वं एकत्राभ्यासाय इति ।
यस्यापि रूपभेदं तस्मात् तद्वैदिकभेदं अपभ्रशेऽपि । अर्थ-
प्रतिपत्तितु वेदे लौकिकशब्दादव्यादेवेति । अथ लेखे

वेदे च शब्दार्थयोर्मिश्रत्वात् लौकिकगवादिशब्दानामा-
ङ्गणधिरत्नगोपेद्वात्त्वमिच्छामा-
मेवेति । एव प्राप्ते, समिधीयते । भवेदेव यदि लौकिक-
वैदिकशब्दयोर्भेदे भवेत् । तौ तु प्रत्यभिहानात् लोक-
वेदयोरपि एकावेद । ये एव गवादिशब्दा लेखे प्रवी-
यन्ते, ते एव वेदेऽपि प्रत्यभिहापन्ते । न च अद्या-
कात्प्राग्निदोमगृष्णामीत्यादिशब्दा निश्चिद्विकारात् न
प्रत्यभिहापन्ते इति वाच्यम् । यतश्चित्तनात्प्रत्यभि-
विद्यागमोन्वयित्वात् प्रत्यभिहाप्यमानत्वात् । अन्यथा
लौकिकविद्वत्तात्प्रत्यादिगवाद्यानां वैदिकशब्दात्प्रत्यादि-
शब्देष्वपि अविद्वत्तात्प्रत्यागमाभावप्रवृत्तात् । भवतु वा
केगाङ्गित् अन्वयतम्, न नैवम्, अविद्वत्प्रत्यभिहाप-
मानानां गवादिशब्दानामपि अन्वये विशिष्टं कारणमस्ति ।
व्यपदेशमेदंस्तु ब्राह्मणपरिभाष्यकारं भिन्नरूपवैदिक-
वाचयान्तर्गतनिर्णयन एव । यत् 'उत्ताना वै देव-
गवा वहन्ति' इति तदपि अर्थसादमानम्, लोकसिद्धस्य
गोपदायैस्थोलात्नहनत्प्रतिष्ठाविशेषप्रतिपादनाय प्रसङ्गा-
ऽर्थात् । एव उदाहरणान्तरमपि स्तुत्यर्थमेव इति ।
तदुक्त भाष्ये 'य एव लौकिका शब्दास्त एव वैदिकास्त
एव नैवामर्था' इति ।

प्रयोजनम्- पूर्वपक्षसिद्धान्तशेषोक्तलक्षिकरणानारम्भा-
रम्भाति । सूत्रं तु लोकवेदयो शब्दरूपस्य अर्थरूपस्य
नैकत्वं प्रत्यभिहारूपान्यप्याविभागत् । एव च सति
दरंपूर्णमावात्प्रयोगचोदनात्वा भाव स्यादिति । तौता.

ॐ प्रयोगचोदनाभावाद्यैरुत्त्वमविभागान् ।
११३।१।३० ॥

गौ श्वेयमादयो य एत लौकिका शब्दा ये च
तेषामर्था किं त एव वैदिका उताये इति विचारे
शिद्धान्तमाह । अर्थैकत्वं अर्थस्य अभिप्रायस्य व्यभि-
चेयस्य च दृश्यम् । य एत लेखे शब्दा अर्थाश्च त
एत वेदे नाये । प्रयोगचोदनाभावात् लोकवेदयो पद-
पदार्थात्त्वमप्ये वैदिकपदानां अङ्गीतव्यतिरिक्त्या वेद-
वाक्यार्थेषोपाय वाच्योच्चारणानुसारात् । प्रयुज्यते इति
शब्देनो वाच्यम् । तस्य चोदना उच्चारणं तस्या माषात्
विद्यमानत्वात् । तथा च प्रयोगचोदनातिद्वयं पद-

पदार्थैक्य अवश्य स्वीकार्यं लोकवेदयो । ननु प्रयोजन-
सिद्धम् । हेतुवच्यताम् । उच्यते, अविभागात् पद-
पदार्थयो विभागेन भेदेन अनुपलब्धत्वात् अर्थैक्य-
तिष्यति । पदपदार्थयोर्भेदे तु सर्ववैदिकप्रदाना अनव-
गतसन्धयेन अर्थज्ञानाभावात् क्रियाकारकसंस्कारात्मक-
प्रयोगचोदनाना अभावात् अभावप्रसङ्गात् । एव च
भावात् अभावात् इत्युभयथा पदच्छेद । तस्मात् लोके-
वेदे च पदना तदर्थाना चैक्य इति सिद्धान्त ।

अथ आकृति शब्दार्थो व्यक्तित्वा इति विचारे पूर्व-
पक्षमाह । नक्ति शब्दार्थो नाकृति । प्रयोगचोदना
ऽभावात् आकृते पदार्थत्वे 'जीहीनमहन्ति' 'पशु-
मालभते' इत्यादीना प्रयोगचोदनाना अभावात् अभाव-
प्रसङ्गात् । गृही अवहनन आलभन आकृते सम्भवति ।
तस्मात् व्यक्ति शब्दार्थ ।

अद्रव्यशब्दत्वात् । ३१ ॥

शब्दस्य शक्ति व्यक्तौ एव स्वीकार्या न जाते ।
वाचिशक्तिपक्षे अद्रव्यशब्दत्वात् द्रव्यशब्दत्वाभाजप्रसङ्गात्
शब्दस्य द्रव्यवाचकत्वाभावप्रसङ्गात् । 'एका देया,
पद् देया, द्वादश देया' इति आधानदक्षिणा
विवायमादिवाक्ये पदादिगान्धाना गोपदेन अन्वयो न
स्यात्, गोपगतैरेकत्वात् ।

अन्यदर्शनाच्च । ३२ ॥

'यदि पशुरपाकृत फलयेत अय तद्वर्णं तद्वपस
माग्नेत' इति वचने प्रथम स्वीकृतस्य पशो स्थाने
अयस्य दर्शनात् । यदि पशुशब्द आकृतिवचन स्यात्
तदा अन्यस्य आलम्भो नोपपन्न । अयस्यैव पशो
सैवाकृति । तस्मात् व्यक्तिवचन शब्द इत्येव स्वी-
कृतं च इति पूर्व पक्ष ।

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् । ३३ ॥

शब्दाना व्यक्ति शक्योऽर्थ इति पूर्वपक्षे प्राप्ते,
सिद्धान्तप्रसङ्गम् । इत्यन्त पूर्वपक्षनाकृत्यर्थ । आकृति
आकृतिगह्वरा जाति शब्दाना शक्योऽर्थ न व्यक्ति ।
जातेरेव क्रियार्थत्वात् । 'स्थेनचित चिन्वीत' इत्यादि
प्राक्कार्यान् श्वेनसदृशान्मात्स्य-स्थितलक्षितेय-निष्यादक-

चयनादिक्रियाप्रतिपादकत्वसम्भवात् व्यक्तेर्वाच्यत्वे तद्
संभवात् ।

न क्रिया स्यादिति चेदर्थांतरे विधान, न
द्रव्यमिति चेत् । ३४ ॥

शब्दस्य शक्तिगह्वरौ इति पक्षे अवहननादि क्रिया
न स्यात् । व्यक्तावेव ह्यवहननालम्भनादिक्रियाना सम्भ-
न जाते, इति चेत् । आकृतिगह्वरपक्षे 'यदि पशुस्य
कृत पलायेत अय तद्वर्णं तद्वपसमाग्नेत' इति अर्था-
न्तरे व्यक्त्य तरे विधान न स्यात् तस्मात् आकृतैरेकत्वात्
इति चेत् । 'पद् देया द्वादश देया' इत्यादि
पदत्वादेरेकत्व गवदी न स्यात् आकृतैरेकत्वात् न द्रव्य
उपदिश्यमान युक्त स्यात्, इति चेत् । तस्मात् व्यता
वेव शक्ति स्वीकार्या, इति चेत् पूर्वपक्षी द्रव्यात् ।
त्रिष्वैकत्रिंशद्वात्रिंशत्सूत्रेषु पूर्वपक्षेरेतयो ये उक्ता तेषा-
मेव अननुवाद । अत्र च वाक्यस्य 'न क्रिया
स्यादिति चेत्' इत्येकस्य, 'अर्थांतरे विधान न
स्यादिति चेत्' इति द्वितीयस्य, 'न स्यात् द्रव्यमिति
चेत्' इति तृतीयस्य ।

वस्तुतस्तु अस्मिन् सूत्रे ये पूर्वपक्षहेतवस्त्रय उक्ता ते
पूर्व सूत्रैरेतेषा इति पुनरनुवादो स्वर्थ इति सूत्रमेवेद-
न्वर्थं भवति ।

अत्र सुधा-- आकृत्यभिधानपक्षपरामर्शात् आकृति
वाचिताया आलम्भनादिक्रिया न स्यात्, 'अय तद्वर्णं
तद्वपसमालभेत' इति चार्थांतरे आलम्भविधान न
स्यात्, 'पद् देया' इति च द्रव्याश्वस्य सख्यालक्षण्य
वाचक पङ्क्ति शब्दो न स्यादिति पूर्वपक्षत्वात्
भाषणार्थे सत्र इति ।

तदर्थत्वात् प्रयोगस्यापिभाग । ३५ ॥

शब्दस्य व्यक्तौ एव शक्ति नाकृतौ इति पूर्वपक्षे
ये हेतन त्रिंश सूत्रमारण्य ऋतुक्रियात्पद्यत्वे उक्ता सत्र
उच्यमाने सूत्रेणोच्यते सिद्धान्तिना । प्रयोगस्य अवहन-
नादिप्रयोगस्य तदर्थत्वात् व्यक्त्यर्थत्वात् व्यक्तिद्वारा
आकृतौ सिद्धत्वात् न वक्षित विरोध । अविभाग,
यस्यात् वातेः व्यक्तेः सनाशात् अत्यन्त विभागे नास्ति
तस्मात् न विरोध । जातिवाचित्वेऽपि लक्षणा व्यक्ति-

बोधकत्वात् अपह्ननादेशव्यपत्तिः । शब्दसक्तिरुच्ये आकृता-
वेवेति निद्रान्तः ।

अथ वार्तिकम्— इदं यत्नान् अपूर्वार्थत्वात्,
आलम्बनप्रोक्षणघङ्गानां अपूर्वार्थत्वे प्रयोगेण भवित-
व्यम् । इत्यं च अपूर्वसाधनं यागेन स्वविद्वधर्थं आश्रित-
रान्, नाङ्गीतः अस्मर्यात्वात् । तदभिधानं तु इव्य-
नियमार्थं प्रतिपत्तनं न स्वार्थं जालेनोपेक्षितत्वात्
अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्, हायनत्वाप्रतीक्षे । यद्यपि जातेः
प्रातिपदिकाभिहिततायाः करणत्वं प्रतीकत्वे तदपि इव्य-
नियामकत्वेनैव न साक्षात् व्यनोप्यत्वात् । तेन व्याकृत्य-
मिधानस्य (तदर्थत्वात्—) इव्यनियमार्थत्वात् इत्ये-
व आलम्बनप्रोक्षणस्यकारकसामानाधिकरण्यादिसंभवा-
ददृष्टता । तदह— प्रयोगस्य अविभागः । (सूत्रं)
इति । आकृतिपक्षेऽपि आलम्बनादिप्रयोगस्य श्रव्यात्
अविभक्तत्वेति । यदा आकृतिक्यकयोः अत्यन्तमेद-
भानात् कदाचित् न्यतिरुमेण त्रय अभिधीयते, कदा
चित् सामान्यरूपेण, यथा विचक्षिते तया, शब्दस्य
उभयस्वरूपस्त्वर्थत्वात् (तदर्थत्वात्) । व्यक्त्यभि-
धानेऽपि न प्रयोगस्य विभागः नानारूपेति । ज्ञातेयां
व्यक्तिः अत्यन्तमेदप्रधानात् व्यक्ती कृता धर्मा जातौ
श्रुता एव भवन्ति इति न प्रयोगस्य विभागेन प्रयोञ्जन-
मिति । यदा आकृतिक्यकयोश्चमयोः (तदर्थत्वात्—)
आगार्यरान् धर्मज्ञा च यत्र क च यागसाधने कृतानां
प्रयोजनरत्नात् इति विभक्तयेति ।

तस्मान् आकृतिपक्षेऽपि आलम्बनादिपदमवात् आकृति-
रेव शब्दार्थ इति सिद्धम् । के.

● प्रयोगपरिच्छेदस्य कर्मविधिं निना अक्षितिः ।
सु. प्र. ८१६.

● प्रयोगवचनः उपसग्रहः । उपसग्रहः समीपवचनं,
संग्रहः सङ्ख्यवचनं, ग्रहशब्दे गङ्गाविवचनः । एव
व्यंशः प्रयोगवचनः । कर्त्तव्यं ग्रहणमग्रस्वरूपः । (अंश-
रत्नमले वः अनुग्रहसाम्यग्रहणां स प्रयोगवचनस्य
स्वरूपं इति भावः) । इतरे त्वस्य समीपवचनस्य
विशेषणे । तास्या विशिष्टः धर्मानोपलभ्यते । दुर्ग. ११११
११७. ● प्रयोगवचनं चोदकात् दुर्गं अकथ्यकाल्यत्वात्

इति उच्यं गुणसुखयतिक्रमपरिकल्पे (१११२)
न्ययम् । उच्यते च भाष्येण (५१११०१८) इत्यत्र ।
वा. ११०१२१५१. ● प्रयोगवचनश्चोदकावधेया दुर्गल
इति दादसे (११११२१०) वक्ष्यते । सोम. ५११११०.
● प्रयोगवचनत्वात् पदार्थान् प्रापयति येषा कत्वध-
न्यम् । भा. ५१११०१२७. ● प्रयोगवचनः प्राता-
नाशुपसंवाहकः । चोदकस्तु धर्माशुपसंवाहकः प्रापकश्च ।
तेन प्रयोगवचनः उत्तरशब्दः अर्थान्प्रदर्शनात् दुर्गलः ।
५११११५, ● प्रयोगवचनः सर्वज्ञोपसंवाहरी । ५१११५
१७, ६१११८१५२. ● प्रयोगवचनः सर्वज्ञप्राणी ।
१०११४२६. ● प्रयोगवचनः सहकर्तृत्वानुपपत्तेः
पदार्थेषु सर्वविधना त्वरमाणस्य धाधानेवात्यन्तगमक्या
कालविप्रकर्षो भवति ताकमानमेव अनुगम्यते । शक्तस्तु
क्षणमात्रमपि यदि विधेयं कुर्यात् वदस्य प्रयोगवचन-
निधिः न उच्ये । वा. ११११६. ● प्रयोगवचनेन छन्दे
पदार्थाः प्रधानकायात् विप्रकृत्याः इति प्रतिपादितम् ।
११११६. ● प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देन अङ्ग-
प्रधानानि उच्यन्ते । भा. १०१११६, ● प्रयोग
वचनत्वात् उत्पत्तोपसंवाहकात् चोदकः उत्पादकः
प्रापकश्च इत्येवम् । तेनाच्यरकल्याणाय शार्ङ्गैरपत्यधर्माः
पूर्वम्, वस्तुत्वानुधर्मा. पञ्चा. ५१११०१७-१८.
● प्रयोगवचनस्य व्यापारः उपसग्रहः । चोदक-
व्यापारेण उपसग्रहः । दुर्ग. १११११३.

● प्रयोगवचनाश्रयं चोदकावधेयं वाच्यते, यथा
न्येने प्राकृतान्तेषु उद्यातुः कर्त्तव्यं चोदकप्रायेण मान-
त्विकर्त्तव्येन । वाल. प्र. १५१.

● प्रयोगवचनश्रितं चोदकावधेयं वाच्यते,
अप्राप्तवाचः अयम् । वा. १११०१४ प्र. ८६०.

● प्रयोगवचनाश्रितत्वात् मुख्यप्रवृत्तिक्रमयोर्दोषं
चोदकाश्रितत्वात् तु मुख्यार्थवाटवगदाना वदीयस्त्वम् ।
दुर्ग. ५१११०१८.

● प्रयोगवाच्येन अक्षय्यत्वात् कर्माणि श्रद्धन्ते ।
वा. ११११११ प्र. ४६६.

● प्रयोगविधिः एककर्तृत्वानुपपत्त्यात् ।
सोम. ५११११ प्र. ४०६. ● प्रयोगविधिः कृतिविद्यत्वात्

बोधको विधि । भाट्ट ११।२।१९ पृ १५१ * प्रयोग विधि क्रमविपर्येऽपि दुर्बल । स्वतन्त्रव्यनारागनस्यापि प्रयोगविधे कस्यामूलोच्छेदात् न कनान्तरकल्पवत्त्वम् । सोम ५।१।१२०, * प्रयोगविधिः श्लोदकाद्दुर्बल, पदार्थ मास्वपीनचात् प्रयोगविधे उत्पत्तेश्लोदकाधीनत्वात् । इति अश्वरकस्याया शार्हस्पत्यन्वचनिर्वाण पूर्व तत्र हर स्वत्याग्यनिर्वाण । ५।१।१२० * प्रयोगविधि चोदको पत्नीवितया दुर्बल । ५।१।१०।१७-१८ * प्रयोग विधि नित्याधिकारेऽपि सर्वाङ्गविशिष्टमेव प्रधान अनु द्वापयति । सु पृ ५३२ * प्रयोगविधि साद्धानुष्ठान बोधको विधि । स च नित्यकलो मित्र उपरतिविनि योगविध्युपबोधकश्च । न च विमर्षे तत्कल्पन इति वाच्यम् । समानदेशकालकर्तृताया अन्वेन अष्टमात् । तन्मात्र तस्यवदयकवात् । अङ्गप्रधानविष्येकवाक्यता बोध एव प्रयोगविधिरित्यन्ये । मणि पृ ९९ * प्रयोगविधिना यथा श्रुतिखिन्नादिमिर्विनियुक्ता पदार्था विधीयन्ते तथा श्रुत्यर्थादिमिर्विनियुक्तरवात् क्रमोऽपि प्रयोगविधिना विधीयते । सोम ५।१।१२ पृ ४०६ * प्रयोगविधे निमित्तपरतन्मात् तदनु रोधेन निमित्तश्रुतिप्राणयोग । सु पृ ५३२ * प्रयोगविधौ प्रवासादेरुपलत्वात् न प्रत्येकमेकक्रिया वय । व्यास पृ १६५

* प्रयोगविध्याश्रितस्य रोगेऽप्यनुत्पत्तौ निरुत्पत्तम् ।

भाट्ट ११।२।७

* प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन यस्यैव शक्तौ अनुष्ठान प्रवृत्ति, तस्यैव अशक्तौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्याग ।

भाट्ट ३।२।७

ॐ प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।७।११ ॥

इह कल्पशास्त्राणि उदाहरणम् । माशक हासिक वीण्डुयकमित्येवैवक्यमिति किं प्रमाण अप्रमाणमिति उदित्थानि । अत्र प्रमात्रेण संगतिलोमात् इत्यभिधकरण सुपर्यवर्तितम् । कल्पशास्त्राणामपि वेदवत् स्वाध्यायान ध्यायरूपादयविशेषात् अर्थाविशेषाच्च, माशकादिसमा रयाना च काठकादिवत् प्रवचनत्वेऽपि उपपत्तर्वेदत्वम् । एते च वेदत्वे परस्परपाशातोऽप हृदयते । तथाहि,

‘सर्वास्तु तिथिषु दशपूर्णांमानी’ इति कल्पसूत्रम्, दौर्गमस्यमाशान्यशोरेवेति चेदा । न तत्र श्रीद्विवरत्त विरक्त्य सभजति । असंकीर्णार्थेवोर्हि परस्परविरोधे विरक्तो भवति । अत्र सर्वास्तु तिथिषु दशपूर्णांमाव विति दौर्गमस्यमावास्वयोरपि प्राप्तत्वात् विरक्त्यामभेद विरुद्धार्थयो परस्परपाशातत् अप्रामाण्यमेवति पुं पञ्च । सिद्धा तस्तु स्यादेवम् । काठकादिरत्त ममान्या मापमन भवेत् । किन्तु अनिच्छित्तद्वदतरमशकादिरत्त स्मृते त कर्तृकत्वमेव । वेदतुस्यादस्तु नान्तरीयसं वेदमिश्रामानात् । अत कल्पसूत्राणा रौप्येयकात् वेदविरोधेन अनहरणीययमेवेति । तदेतदप्रबद्धम् । च हि संकीर्णार्थयो परस्परविरोधेन अप्रामाण्य भवति । तथा नति ‘एषा देया’ इत्यादिवपि अप्रामाण्य प्रनद्वात् । अथ तत्र कल्पसूत्रवत्कल्पनया अविरोध तथा अत्रापि कल्पसूत्रवत्कार्यमेव दौर्गमस्यमावास्वयो अथ भावित्यतीति यथावार्तिकमेव अधिकरण प्रसूयते ।

पूर्वं मवादिस्मृतिमुदाहृत्य तुल्यावावतया कल्प सूत्राणा पुराणाना च श्रुतिमूल्यता प्रामाण्ये निरूपिते इदानीं कल्पसूत्रादाहृत्य तेषामेव स्वातयेण वेदसू प्रामाण्यमाहृत्य तनिपत्करणेन स्मृत्यधिकरणयत् एव यत्स्वाप्यते । न च याच्यम् ‘धर्मस्य शब्दमूलं चार शब्दमनपेश्य स्यात्’ इत्यनुपलभ्यमानमूलशब्दानामेव अष्टकादिरगृहीताना तन्त्यायविपर्यत्वात् कश् प्रत्यसौ पलभ्यमानमूलाना कल्पसूत्राणामपि तन्त्यायविपर्ययत् । यतो न स्मृतीनामपि स्वर्गसात्मनपुत्रभयमानमूलत्वन् उपनयनादिरस्मृतीना मूलभूतप्रत्ययवैदेषलभ्यात् । नापि कल्पसूत्राणा सत्येयानेव प्रत्ययवेदमूलत्वं । नानाशास्त्रा गनाज्ञापसमाह्निषा तेषा मूलभूतकृत्स्नवदेषलभ्याभावात् । स्वल्पभूयस्त्वे पर विशेषे । न चैदावत तन्त्यायविपर्ययत् भवति । यत्तु प्रथम कल्पसूत्रप्रामाण्ये उदाहरणमित्यु क्तम् तत् भाष्यानुसारेणेति नादानीयम् । अत्राप पूर्वं पश्चिणोऽभिधयि - स्मृतीना पुराणानां कल्पसूत्राणा च महानानादपरिरेखीतातीति प्रार्थयविपर्ययत्वात् अहिहोत्रादि चोदानात् वेदत्वमेव । तथा आचार्यवचन प्रामाण्यनिधि वेदादेवाचगम्यते । तथैवा निरूप्ये एति उपपद्यते ।

अन्वया नित्यानित्यसंयोगविनोपात् मासकादिसमाख्या-
याश्च कठनादिषामाख्यावत् प्रवचनादेवोपपत्तेः । कर्तृ-
व्यपदेशश्च मन्त्रकृद्ग्रहपदेशकद्रूपस्त्यक्ते । यथाहि
'शिष्टुर्वाऽऽङ्गिस्तो मन्त्रकृत्वा मन्त्रदृष्टासीत्' इति (ता.
भा. १३।१।१५) मन्त्रप्रवक्तारि मन्त्रकृद्ग्रहपदेशो वेदे,
तथा प्रवक्तारि मासकादौ लोके कर्तृव्यपदेश इति । एवं
च सति बुद्धाद्यागभानामपि वेदवदेव तुल्यन्वायतया
प्रयोगशास्त्रत्वाविशेषात् धर्मं प्रामाण्यं पूर्वपक्षिणोऽभिमत-
मिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

नासन्नियमात् । १२ ॥

अयमग्निप्रायः । भवेदेव यत्रय प्रह्वाननादरपरिशी
सावीन्द्रियाधविपयत्वे वेदव्यमन्त्रेण उपपद्यते । तत्तु
उभयथाऽपि उपपद्यते, वेदत्वेन वेदमूलत्वेन च । तत्र
अतिच्छिन्नदृढवर्तकर्मभूतेः पौंस्येकत्वेन वेदव्याप्त्यभावात्
स्मृत्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन वेदमूलत्वेनैव स्पष्टस्याप्यने ।
यत्तु नियत्येवैऽपि मन्त्रकृद्ग्रहपदेशवत् कर्तृव्यपदेश इत्यु-
क्तम्, तदसंगतम्, व्यपदेशमानं हि मन्त्रकृद्ग्रहपदेशवत्
यथाकथञ्चिन् समाधानमधिकुरुते । दृढतरकर्तृस्मृतिस्तु
नाभिलक्ष्यमन्त्रेण कथञ्चित् समापातुं शक्यते । न च
सा वेदे समस्ति । तथा सति वेदस्यापि अनित्यत्व-
प्रसङ्गात् । एव च सति समाख्याऽपि पौण्येयत्व-
निष्पन्ना, न तु साकादियत् प्रवचननिष्पन्ना ।

यत्तु 'आचार्यवच प्रमाणम्' इति वेद एव कल्प-
समादीना नित्यत्व प्रतिपादयति, इतरथा नित्यानित्य-
मयोगविनोपादित्युक्तम्, तदमत् । नह्यप्य वेदो मन्त्रका-
दीना कल्पसूत्ररूपप्रवचनविषय, किं तर्हि ? आचार्य-
वचनविषयं एतावत् । आचार्यश्च मन्त्रादिभिषक्त एव ।
'उपनीय तु यः शिष्य भेदमन्त्राप्यवेदं द्विजः । सकल्प
सहस्य च तमाचार्यं प्रवचते ॥' इति (मनु.
२।१५०) । तावत् च वचन शिष्यविषय प्रमाणमेवेति ।
तुक्तम् 'व्याकृष्टागम्य वेदासीत् वेदांश्च धृत्तः
स्वयम् । शिष्याश्च प्रत्याप्तमावात्सादाचार्योक्ति-
प्रमाणात् ॥' इति (वा. १।३।६।१५ पृ. २४२) ।
नापि नित्यानित्यसंयोगविशेषः । आचार्यशब्दस्य प्रकृति-
निमित्तोपाधिप्रामाण्याश्रयणेन पाचकादिशब्दवत् नित्यार्ग-

त्वात् । अथवा आचिनोति श्रोतुञ्जिति श्युपत्त्या
आनामो वेद एवेति नातुपपन्नम् । अत एव दृढतर-
कर्तृस्मृतेः बुद्धाद्यागभानामपि न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यता ।
इयान्तु विशेषः— कल्पसमादीना वेदमूलत्वेन प्रामाण्यम्,
तेषां तु अकल्पमूलत्वेन अप्रामाण्यमेवेति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे अर्थात्कल्पसूत्रप्रसारणेऽपि
वेदप्रत्यक्षप्राप्यधिकतम्, सिद्धान्ते तु अवैदकत्वमेति ।

सूत्रं तु— न वेदत्वं कल्पसमादीना प्राक् असता-
मेव मसकादिभिः नियमात् निवन्धनादिति । तौता.

शु प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।६।११ ॥

मासकं ह्यसिद्धं कौण्डिन्यक इत्येवंजातीयक कल्प-
सूत्र प्रमाणं न चेति त्रिचारे पूर्वपक्षमाह । प्रयोगशास्त्र
प्रयोगस्य अनुष्ठेयपदार्थोपायस्य शास्त्रं शासकं कल्प
सूत्रं प्रमाणं स्वातन्त्र्येण इति नेत् ।

नासन्नियमात् । १२ ॥

पूर्वपक्ष निषेधति सिद्धान्ती । न कल्पपूर्वं स्वातन्त्र्येण
प्रमाणम् अमतिव्यमात् । नैतत् मन्त्रकृद्ग्रहपदेश स्वर-
भावत् इति भाष्यम् । प्रागवद्विः इत्येः बोधापनादि-
पुरवैः नियमात् नियमनात् प्रणीतत्वात् इति कुतूहलम् ।
अवाक्यसोपाह । १३ ॥

सिद्धान्ते युक्तान्तरमाह । यथा वेदे वाक्ययोग्याः
अर्थजादाः सन्ति तथा कल्पसूत्रेषु न सन्ति इति अवाक्य-
योग्यान् वाक्ययोग्यमन्यत्वात् न वेदवत् स्वातन्त्र्येण प्रमाण
कल्पसूत्रम् । वर्णनानकल्पप्रत्ययनिर्देशाच्च इति चकार्गर्थ ।
सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् संनिगानशास्त्राच्च ।
१४ ॥

कल्पसूत्राणि तत्पवाचा वचनानि इति स्वातन्त्र्येण
प्रमाणानि इति पूर्वपक्षोक्तं दूषयति सिद्धान्ती । ' पूर्व-
पक्षे सर्वत्र नियतु अमत्यास्या' इति कल्पमन्त्रवचने
सर्वत्र सर्वत्र पूर्वपक्षतिथिषु अभावात्साशब्दस्य प्रयुक्त
त्वात् अभावात्साध्यायामकन्यत्वा उक्ता । अभावात्साध्याय-
सन्निधने शास्त्र श्रुतिवचनं तु ' अभावात्साध्याय अभा-
वात्साध्यायवत्' इति । एवं सर्वत्र प्रयुक्तत्वात् संनि-
धानशास्त्राच्च न नद्वयवचनत्वात् कल्पसूत्रकारस्य सिध्यति ।
तस्माच्च स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं कल्पसूत्राणा इति सिद्धान्तः ।

अत्र कुतूहलम्— चकारः इत्यर्थः हेतौ यतो वेदमूलकतयेव कल्पसत्राणि प्रमाणं न स्वतन्त्रतया, तस्मात् प्रत्यक्षधृति-विशेषे अप्रमाणं इति । द्वितीयधकारस्तु 'अविशेषा-दुभौ वा' इत्यादिविषयान्तरसमुच्चयार्थः— इति । कै.

● प्रयोजकं अपूर्वं अग्निहोत्रादिगणानामग्रानाम्, तेन ऊहसिद्धिः । १।१।२।१. ● प्रयोजकं अपूर्वं आगदुप-कारकाणामिव संनिपत्योपकारकाणामपि अज्ञानाम् । भा. १।१।१।१, ● प्रयोजकं अपूर्वं उद्व्यनलमुसल्योः प्रोक्ष-णस्य । १।१।२।२-३, ● प्रयोजक अपूर्वं चतुर्होतृपञ्च होतृमन्त्राभ्या अभिमन्त्रणस्य न तु दर्शपूर्णमाससमुदायः । १।१।५।१११-११९, ● प्रयोजकं अपूर्वं 'नीन् परिधीन्' इति मन्त्रस्य, न तु परिधिभित्तं दर्शपूर्णमासयोः । १।१। ५।१११-११९, ● प्रयोजकं अपूर्वं देवताप्रकाशकस्य मन्त्रस्य । १।१।१।४-५. ● प्रयोजकं अपूर्वं प्रोक्षणादीना संनिपत्योपकारकत्वा वाक्यविनियुक्तानाम् । १।१।२।२-३, धृतिविनियुक्तानाम् । १।१।५।१११-११९. ● प्रयोजकं अपूर्वं कल्पसत्रमन्त्रस्य । भा. १।१।३।४, ● प्रयोजकं अपूर्वं श्रीहोत्रोक्षणस्य न तु श्रीहोत्रमन्त्रं दर्शपूर्णमासयोः । १।१।५।१११-११९, ● प्रयोजकं अपूर्वं 'दार्णेन ज्ञोति' इति उक्तस्य होमस्य, न तु शर्णुत्पात्रघ्नेऽप्रयुक्तः होमः वक्ष्यन्प्रसासेषु । १।१।५।१११-११९. ● प्रयोजकं आय-संस्कारकं समानयनं आच्यस्य दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ४।१।१५. ● प्रयोजकं आतिथ्योपसदश्रीपोमौयत्रितय एकस्य बर्हिषः ज्योतिष्टोमे । ४।२।२।४।२९-३०. ● प्रयोजकं एकहायन्यासप्रव्रणस्य वा न भवति अज्ञा-म्यञ्जन पदपासवः पदहोमो वा ज्योतिष्टोमे सोमकये । ४।१।१.०।२५. ● प्रयोजकं चतुर्थपञ्चमवाचनान्याद-कमानयनं औपभृताज्यस्य दर्शपूर्णमासयोः । वि ४।१। १५, ● प्रयोजकं न फलं चतुर्होतृस्य, फलधृतिस्तु सन अर्षमाद । १।३।१. ● प्रयोजकं न निरस्य लोहितदेः पन्तान्मध्यस्य वा अग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१।२।२७. ● प्रयोजकं न परमापूर्वं अग्निष्टोमे अग्नीषोमीयात् प्राचीनस्य उवाचुत्कल्प, किन्तु तत्तत्तदार्थजन्यापूर्वमेव । १।१।६।०-२२, २५. ● प्रयोजकं न प्रदृष्य शाक्यस्यः किन्तु प्रतिपत्तिः दर्शपूर्णमासयोः, तय पूर्ण-

मासपामे नास्ति । ४।२।४।१०-१३. ● प्रयोजकं न फल आश्वत्या उपभृत्, । तारिरस्य सुवस्य, एर्षमा वा जुहाः च । तत्र फलधृतिर्येवाद्यः । भा. ४।३।१।१-४, ● प्रयोजकं न फलं कर्मणा आचरन्मग्नमाश्रयत् याजानाम् । तानि च कर्माणि क्रत्वर्थानि । तत्र फल-धृतिः अर्षमादः । दर्शपूर्णमासयोः । ४।३।१।१-४, ● प्रयोजकं न भवति नित्यं नैमित्तिकानाम् । ज्योति-ष्टोमे बार्हद्विर ब्राह्मणस्य प्रसक्ताम्, पार्थरथ्यं राज-न्यस्य, राजोवाजीयं वैश्यस्य इति नैमित्तिकमेव न नित्यम् । ४।३।२।४. ● प्रयोजकं न भवति फल द्रव्य-मंस्कारकर्मणाम् । तत्र फलधृतिरर्षमादः । ४।३।१।१-४, ● प्रयोजकं न भवति कल्पे संयोगेन यत् निर्दिष्ट अन्यनोपदिश्यते । वा. ४।१।१।२।६. ● प्रयोजकं न वाचिन दधानयनस्य चातुर्मास्येषुदेवपर्वणि । ४।१। १।२२-२४. ● प्रयोजकं पश्चादिकलं गोदोहनादेः, न तु क्रतुः । भाट्ट ४।३।२. ● प्रयोजकं पुन्यनपूतवारि-फल वैश्वानरेष्टेः । ४।३।१।६।३८-३९. ● प्रयोजकं प्रतिष्ठाफलमेव राजिसनाणा न तु स्वर्गः । ४।३।१। १७-१९. ● प्रयोजकं प्रधानं स्विष्टकृतप्रसेपस्य दर्शपूर्ण-मासयोः । भाट्ट. ४।१।१३. ● प्रयोजकं प्रवाजद्वयं जास-समानयनदेः दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।५।८०-८१. ● प्रयोजकं प्रैणतुवचनं नैदावकणाय दण्डदानस्य । भाट्ट. ४।२।६. ● प्रयोजकं फलं क्रतुक्षीमर्षं अग्नि-होमे दद्यादेः । ४।३।३।५-७. ● प्रयोजकं फलं 'नेष्टे-नोद्यन्तमादित्यम्' इति पयुंदासस्य प्रजापतिव्रतेषु । ४।१। ३।३-६. ● प्रयोजकं यस्मिन् कृते यन्निष्पद्यते प्रयोजक-वत् तत् तस्य प्रयोजकमिति गम्यते (यथा तने पण्डि दप्यानयने कृते आभिषा निष्पद्यते इति आभिषा दप्यानयनस्य प्रयोजिका इति) । भा. ४।१।१।२।२ । यत् प्रयोजनवत् तत् प्रयोजकम् । दुर्ष. ● प्रयोजकं बन्ध्यासकर्मण्येव शाक्यच्छेदनाहणपरिवासानाम्, न तु कल्पानुपदानं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।१।८-९. ● प्रयोजकं श्रीद्वारागतस्य प्रधानं दर्शपूर्णमासयोः । वि. ४।१।१. ● प्रयोजकं धरणं पुरोडासकण्यम्, न तु तुषोपवासः । ४।१।१।२।२६. ● प्रयोजकं सपत्यं

प्रणीतानाम्, निनयन्तु तु प्रतिपत्तिः । दर्शपूर्णमासयोः ।
 ४।१।५।१४-१५. * प्रयोजकं सर्वं फलं ज्योति-
 शोमस्य दर्शपूर्णमासयोश्च । भा. ४।१।१०।२५-२६.
 * प्रयोजकं हविष्कृत्वाह्वानात् प्राचीनावाहनापूर्वं प्रणीता-
 वाह्नियमस्य दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।२३-२४.
 * यदि फलम् तत् प्रयोजकम् । यज्ञकर्म च
 प्रयोजकं न देवता । भा. १।१।५।९. * यस्य च
 अङ्गदारेण प्रयोजकानं तदेव प्रयोजकं इति आगिष्ठाभि-
 करणे वययामः । ऋजु. घृ. ९. * येतु धर्मेषु विशीय-
 मानेषु यदूर्ध्वगुण्यते तत् तेषां प्रयोजकं भवति, न
 यामत् किञ्चित् । वा. ३।१।५।१०. घृ. ६७०. * यद्यै
 हि क्रियन्ते धर्माः तत् प्रयोजकम् । यस्मिन् क्वचि क्रियते
 तत् निमित्तम् । भा. ४।१।१।२. वर्णकं २, यद्दि
 येन कर्तव्यं भवति, तत् तस्य प्रयोजकम् । ४।१।१।२.
 * यस्मिन् कृत्वाप्यनिरूपितोद्देश्यताशालि यत् तत्
 तस्य प्रयोजकम्, यथा- आगिष्ठादर्शादि दक्षानयना-
 (नप्रयाजा) देः । भाट्ट ४।१।१. * प्रयोजकै न
 शकृत्वाहिते पशोः आग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१।२।२७.
 * प्रयोजकानि अग्निप्रताभिधाने आकाङ्क्षावोग्वा-
 संनिकाननि, न तु धन्येषात्तन्मपि । सोम. ५।१।१.
 वर्णकं २. * प्रयोजकः आग्नेयगतः पुरोडासास्य, न
 सिद्धकृत् । ४।१।१।२।२८-३२. * प्रयोजकः कर्तुः
 मासणादिरूपाधिरारिम्कारकेन विहितस्य पशोः प्रतादेः
 पशोतिष्टोमे । ४।१।५।८-९. * प्रयोजको द्रव्याजिनस्य
 पुत्रपत्नी एव न कर्तुः । भा. ४।१।१।२. वर्णकं ३.
 * प्रयोजको न अवचातस्त्राडीनस्तुषोषवापि कपाले-
 पादानभ्यदानयोः । भाट्ट. ४।१।१.१. * प्रयोजको न
 तुषोषवापि पुरोडासाकरास्य दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।१।
 २६. * प्रयोजको न निनयनकारीनस्तुषोषवापि कपालो-
 पादानस्य । भाट्ट. ४।१।१.१. * प्रयोजको न पुरो-
 डासाय सिद्धकृत् दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१।२।२८-३२.
 * प्रयोजको न विधिः फलदास्य । भा. ४।१।१।२.
 वर्णकं २. * प्रयोजको न शकृत्प्रवेद्यः पश्चात्तमस्य
 किन्तु प्रतिपत्तिः । आग्नीषोमीये पशौ । ४।१।१।२।२७.
 * प्रयोजको न आग्नेयदेवस्य उपवेद्यः । षोडशोऽस्य तु

उपवेद्यार्थं किञ्चित् काणं ग्राहम् । ४।१।३।८-९.
 * प्रयोजको न स्वच्छेदनादेः आग्नीषोमीये पशौ ।
 ४।१।१।१-६. * प्रयोजको न सिद्धकृत्वागः अवयवितो
 हविषस्तदुत्तरार्धस्य वा, आग्नेयप्रवेद्यस्य तु प्रयोजकः ।
 दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ४।१।१.३. * प्रयोजकः
 निनयनकारीनस्तुषोषवापि कपालधारणस्य । ४।१।१।१.
 * प्रयोजकः पुनः द्विविधः, स्वार्थं एव प्रयोजकः
 परार्थं एव प्रयोजकश्चेति । आद्यो यथा- श्रेणी स्वर्गादिः
 श्रेणं यागादिकं स्वार्थं प्रयुङ्क्ते न परार्थम् । द्वितीयो
 यथा- निमित्तं जीवनमेदानादि अशेषिभूतं देवादिर्कं
 प्रेक्षन्हेमादिकं न न स्वार्थं प्रयुङ्क्ते । धातु. घृ. १००.
 * प्रयोजकः पुत्रपत्नी एव वेदवत्कानुतायाः, वेदेः
 आहार्यपुरीषतायाः, अनतिद्वयव्यक्त्याय, गोदोहनस्य च ।
 भा. ४।१।१।२. वर्णकं २. * प्रयोजकः प्रजापति-
 प्रताना पुत्रपत्नीः । ४।१।१।३-६. * प्रयोजको रागः
 स्वर्गादिफलस्य न विधिः । वि. ४।१।२. वर्णकं २.
 * प्रयोजकः स्वर्गो विश्वजिदादेः । ४।१।५।१०-१२.
 * प्रयोजकः सिद्धकृत्वागोऽपि सिद्धकृत्प्रवेद्यस्य दर्शपूर्ण-
 मासयोः । भाट्ट. ४।१।१.३. * प्रयोजकः हृदयादि-
 जागः पशोः, न तु अकृत्यमयाच. लोहितनिस्येन वा ।
 ४।१।१।२।२७. * प्रयोजकौ प्रयाज्यनुवाजौ औपमृता-
 न्यस्य दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।१।१।६।४२-४५.
 * प्रयोजकाः न प्रयाजाः औपमृताज्यस्यमन्यस्य
 तस्यमृताज्यस्य च, किन्तु अन्तःप्रयाजद्वयमेव । भाट्ट.
 ४।१।१.५. * प्रयोजकस्य च प्रयोजक्यमासोऽपि कर्तव्यं
 न विहन्यते । वा. ३।८।१।२।२४. * प्रयोजकस्य
 प्रयोज्यं प्रति (उपवेद्यस्य उपायस्य प्रति) यो न्यायः,
 तं भाष्येऽनुच्यते । टुप्. १।१।१।२।१०. * प्रयोजिका
 आगिष्ठा दक्षानयनस्य सत्तुर्मासौऽभेदवर्षेण । ४।१।
 ९।२२-२४. * प्रयोजिन्नं शापा छेदनादेः दर्शपूर्ण-
 मासदेः । ४।१।१।८-९.
 * प्रयोजकाप्रयोजकत्वं चतुर्थाध्यायार्थः । वा.
 ४।१।१।१. घृ. ३७२. * प्रयोजकाप्रयोजकत्वं शेष-
 शेषिभ्योऽहो कश्चि । टुप्. ७।१।१।१. * प्रयोजका-
 प्रयोजकत्वं हि 'अर्थे समीप्यम्' ४।१।८।१२ इत्यतः

प्रभृति साक्षात् चित्तात् आलोमल्लिखित्वात् (४।१। ८।२०-२२) । एतत् ५।१।१।१ । * प्रयोजक-प्रयोजकत्वाद्दृष्टे क्रमो नास्ति । वा ७।१।१।१

* प्रयोजकप्रयोजकनिरूपणं चतुर्थाध्यायाय । चतुर्थे प्रयोजकप्रयोजकौ निरूपितौ । तत्र प्रयोजकं एतथा, अप्रयोजकौऽपि एतथा । तथाहि, [१] कश्चित् उत्पन्ने रपि प्रयोजकं, उपादानस्यापि पालनस्यापि । यथा- आग्नेययामाग्निश्रावणारिष्ययान्तम अष्टमपागमिथादे । [२] कश्चित् नित्यस्यापि अप्रयोजकं, यथा- तुषोपापायं कपालस्य नोत्पत्ते प्रयोजकं, नोपादानस्य, न पालनस्य । स तु पुरोडाशायमेवोत्पन्न उपात्तं पालितं च कपालं साधनत्वेन गृह्णाति । [३] कश्चित् उत्पत्तेरप्रयोजकं, उपादानप्राप्त्यर्थे प्रयोजकं, यथा- अष्टमयज्ञेन न पालनासुत्पत्ते प्रयोजकम्, स्वत एव द्रव्यस्या टिडाना तेषां पदप्रवृत्तयोपादानस्य प्रयोजकं पालनस्य च । एव प्रतदोह्यागोऽपि अशितपीतोपन्नस्यैव रूपं श्वितदुग्धस्य दोहनरूपमुपादानं पालनं च प्रयुज्यते । वाजिनयगोऽपि वाजिनोत्पत्ते अप्रयोजकं तस्या आमि धार्यदध्यानयनानीनत्वात्, वाजिनोपादानपालनयोस्तु प्रयोजकं एव । [४] कश्चित् उत्पत्तेरप्रयोजकौ नोपादानपालनौ, यथा- आमिश्वा वाजिनोत्पत्ते प्रयो द्विष्ट, नोपादानपालनयो । एव स्वर्गादिकृत् यगोत्पत्ते रेव प्रयोजकम्, न यगोपादानपालनौ, उत्पत्तियति रिक्तवागोपादानाद्यभवात्, क्षणिकस्य च पालनाद्यभवात् । [५] कश्चित् उत्पत्त्युपादानयोर्न प्रयोजकं पालनमात्रस्य तु प्रयोजकं, यथा- स्निग्धकागादि शेषस्य । [६] कश्चित् उपादानस्यैव प्रयोजकं, नोत्पत्तिपालनयो यथा- आरुणि एतमपदिनिपाते अष्टमयज्ञेन असकृत् पालनपालनस्यैव प्रयोजकम्, न पालनत्तिपालनयो । एव चतुर्थे तुषोपापायं हस्तोपादानस्यैव प्रयोजकं, न तदुत्पत्ते पालनस्य वा । एव आग्नेयश्रावणो वैश्रवाया उद्देशात्तमोपादानस्यैव प्रयोजकं, न वैश्रवोत्पत्ते तत्पालनस्य वा । [७] कश्चित् उत्पत्तिपालनयोरेव प्रयोजकं, न त्पादानस्य, यथा- स्वर्गादिकृत् अप्रयोजकत्वे प्रयोजकं पालनस्यापि धमनाद्यनवर्तमानाद्यस्यैवादी

हि वृत्ते स्वर्गासुत्पत्ते, न तु उत्पत्तिप्रतिरिक्तं सिद्धिद्विष्टि अपूर्वत्वोपादानम्, यत् स्वर्गादिना एतेन प्रयुज्यते । [८] कश्चित् उत्पत्त्युपादानयोरेव प्रयोजकं, न पालनस्य, यथा- आग्नेयमीषस्य विकारि निरुद्धश्री अश्वि शीशिवे मैत्रावरुणाय दण्डदानं दण्डोत्पत्त्युपादानयो प्रयोजकम्, न तत्पालनस्य पूर्वमविविगमानत्वात् उत्पत्ते ।

एव प्रयोजकं आद्यभेदस्य तृतीयादिभेदानां च गणनया एतद्विधं । अप्रयोजकौऽपि द्वितीयस्य तुतुवा दिभेदानां च गणनया एतद्विधं इति सिद्धम् ।

पुनरपि प्रयोजकौ द्विविधः । कश्चित् स्वार्थं प्रयुज्यते, यथा- शेषी स्वर्गादि शेषं वागादिकं स्वार्थं प्रयुज्यते, न परार्थम् । कश्चित् परार्थं निश्चितं प्रयुज्यते, न स्वार्थम्, यथा- निमित्तं पीयूषभेदानादि भरोपिभूतम्, इयदिकं भेदनहोमादिकं च न स्वार्थं प्रयुज्यते, किन्तु पाश्वर्यं क्रतुकारादिशेषार्थं प्रयुज्यते । तदुक्तं भाष्ये - 'तथा होमा प्रयुज्यते भेदनस्कन्दनादिभिः । निमित्तैर्न च तेष्वेषां होमानां शेषता मता ।' इति । अप्रयोजकौऽपि पुनर्द्विविधः । कश्चित् स्वाहृत्स्यापि अप्रयोजकं, यथा- तुषोपापायं कपालस्य स्वाहृत्भूतस्यापि अप्रयोजकं । कश्चित् पराहृत्स्य स्वोपकारिणोऽपि अप्रयोजकं, यथा- दध्यानस्य वाजिनयगं, यथा वा अष्टमयज्ञेन एकहायनीनन्-साध्यमपि न तस्य प्रयोजकम् । यथा वा प्रतिवर्षं शकृ लोहितनिरसनस्निग्धकागावात्पाश्वर्यनादि यन्त्रिकस्य शकृश्रेहितस्य, शेषस्य, कृष्णविषाणादेश्च अप्रयोजिषः । तथा प्रसङ्गे अपि पशुपुरोडाशवागादि परवृत्तस्य प्रयोजकदे स्वोपकारिणोऽपि अप्रयोजकं । वाल्ट १०६-१०८.

* प्रयोजकत्वं अन्यदयतिरिक्तान्ते कर्तुं निवृत्तं पूर्ववृत्तित्वम् । मणि ४ ५५ * प्रयोजकत्वं द्वेषा भरति, यदि वा गण्डरा समर्प्यते अभयं त्रिहृत् दत्तानि धीयते इति । वा ३।८।८।१८ * प्रयोजकत्वं वस्य सिद्धवर्षं निश्चितं क्रियते तत्त्वम् । वि १।१।१ बर्षकं ३

* प्रयोजकनिरूपितं प्रयो यत्र चतुर्थेऽध्याये निरूप्यते । आह ४।१।१

● 'प्रयोजकवशौ चैवै कृत्यप्रावृत्तिरनमौ ।'
वा. १।१।१।११ पृ. ६९१.

● 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायः । अयं न्यायो महाचार्यविद्वतः । तथाहि, 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । अगत्याजन्तवस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत् ॥' इति । (श्लोत्रार्थिते सवन्पाद्येपरस्काररक्षणौ 'वगचासृजत-
स्तस्य किं नामोऽपि न सिध्यति ॥ ५४ ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ' ॥ ५५ ॥ इति पाठः । के.) ।
साहस्री. ३५९.

● 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे (परागामिनि जगत्सृष्टि-
सिन्धादिषु) प्रवृत्तिर्न संभवति (इति ब्रह्मा) । सन-
स्तुजातीये, नीलकण्ठः १।१९. ● प्रयोजनं असंख्यं अपि भवति सङ्ख्यवचनेन शतस्य पुनर्वचने । भा. ५।१।
१।१. ● प्रयोजनं कृत्यवचिन्त्याय न वदतः । ३।२।
२।३२. ● प्रयोजनं (अर्थः) क्रमे प्रमाणम् । व्युत्क्रमे
नस्य अनुपपत्तमागतत् । भाट्ट. ५।१।२. ● प्रयोजनं
दक्षिणानां सर्वेषामुत्पत्त्या आत्मनस्य । भा. १०।३।
१९।७१. ● प्रयोजनं प्रति द्रव्यणि शेषमूतानि ।
६।३।१५।३९. ● प्रयोजनं तद्व्यवहारेण न वक्तव्यम् ।
४।२।१२।२७. ● 'यमर्थमपि कृत्यं प्रवर्तते तत्
प्रयोजनम्' इति नैवायिके लक्षणम् (न्या. द. १।१।
२४) । सु. पृ. ४४९, कपिश, पृ. ३३९. ● 'सर्वेण
निषिद्धेनैवा प्रयोजनमपेक्षते ।' । 'एतदर्थं चहति'
इत्येतद्व्यवहारेण प्रयोजनमपेक्षा भवति ।
वा. २।१।६।१९ पृ. ६९९. ● प्रयोजनेन पक्षोपेक्षेनैव
भविष्यति इति न नियमः । ३।४।१।१७. ● प्रयोजनस्य
प्रयोजनं गोचरते । यत् प्रयोजकं तस्य प्रयोजनम् ।
भा. १०।३।१।१७.

● प्रयोजनाधिकरणम् । तत्रे प्रयेक कृत्येन
पक्षोपेक्षाधिकारः ॥

पुरोधार्थसिद्धित्वात् तस्यतन्वाधिनारः स्वान् ।
६।२।१।१॥

भाष्यम्— ' द्वास्वार्थेन प्रजासामं यावदेव '

' ऋद्धिसामा उपेयुः ' । तथा तत्रतत्र एवंसामाः ' सन-
सुपेयुः ' । ' समदशाद्यश्चभ्युत्थितिरितिपस्याः सनसासीत् ' इति । तेषु सवेहः किं तस्यतस्य कृत्येन पक्षेन अधिनः सने अधिनारः, नव पर्यदः अधिन्या अधिनार इति । आह, ननु अधिनो बहुसख्याविशिष्टा निर्दिश्यन्ते, कथ-
मेया एकैकशोऽधिकारो भविष्यतीति । उच्यते ' ऋद्धि-
नामाः ' इत्येवमादि विधेयमानं ऋद्धिलक्षितेषु समक्षेषु
व्यङ्गेषु च प्राप्तं न शक्यं बहुवचनेन विभेदे अवस्था-
पयितुम् । तेन तत्रं अधिद्वयात् पर्यदं वेत्ति भवति
सवेहः । किं तत्रत् प्राप्तम् ? एकैको न समर्थो बहुवचनं
सर्वं रचयितुम् । पर्यदं तु कर्त्तुं अधिनी अवगच्छामः । न
न्याक्तुः पक्षं भवति । न चैकः कर्त्तव्यते । तस्मात्
नमस्ताना एतं एकैकस्य पक्षानवयवः, मध्यमं स्यात् कृत्यं
पङ्क्तिः । एवं प्राप्ते, श्रूमः । तस्यतन्वाधिनः कृत्यं
फलं सजात् निर्बन्धते । सुतः । पुरोधार्थस्य एषैकस्य
सिद्धिर्यतो भवति । सह नियमाणे सर्वः एषैव पुरोधार्थं
साधयति कर्त्तव्यः । कर्त्तव्या फलं च भवति, एषैकस्य
कर्त्ता । आह, ननु एतदुक्तम्, एकैको न मन्त्रोति
बहुकर्त्तुं कर्त्तुमिति । उच्यते । शक्योति एषैकस्य
स्वातन्त्र्यविपक्षायाम् । यदा एषैकः स्वातन्त्र्येण प्रवर्तते
तदा अन्यत् सत्यनिर्हृत्यैव कामादिभिः प्रयोष्यते ।
एष एकः पुरोधार्थं साधयति इतर इतरश्च । तेन सर्वे
कर्तारः सन्पेक्षा भविष्यन्ति । सर्वे चेत् कर्त्तारः, एष-
कृत्यमेव पक्षेन संभवत्यने ।

दुष्— ननु इतरेतत्सुता इतत्सामि अतुतिइति
इतरत्रापि । तस्मात् प्रयोगे नास्ति विशेषः । प्रयोगमात्र
या अधिनारविन्ता सा युक्ता (वर्तुम्) । कृत्येन पक्षेन
न्यायते पक्षानवयवेन वा इति पाकदन्तरीश्वर, प्रयोग-
विशेषत् । उच्यते । किं कृत्यपक्षधिनो वागोपदेशः,
उत (पक्ष-) अयथाधिनोऽपि इत्येवमुपदेशः अधिनार
एव विन्त्यते । (वमोपदेशो योऽयं ऋद्धिसामाधिकारः न
एव विन्त्यते इति कृत्येनैव न्यायकम् । अधिनार इति
सङ्गन्तं जिवा अधिनाराप्याये विन्त्यते इति न
अप्यनङ्गातिः । इतिभिरभ्यन्तानु शक्यमिति सर्वं
प्रतीमः । के.) सन्ति (वाचिकवाचिक-) अनुग्रहा-

विशेषे (मानसी स्मृति किं कृत्स्नफलविपयाधिकारिविशेषे)
पणम्, उत तद्वचनविपया इति मुक्ता चिन्ता । एतेन
लक्षणपरिचयिता । अथवा क्रियाफल कर्तृगामि
भवति एकस्मिन् पक्षे इत्यत्र अकर्तृगामि । (पूर्वपक्ष
कार्यमिच्छाशब्दमुक्त । स हि पर्यन्तक मन्वमान स्वयं-
स्वपक्षे कर्तृगामि फलम्, सिद्धा तस्यै तु प्रत्येक भोक्तृत्वान्
तेषामकर्तृत्वात् अकर्तृगामि फलमिति भ्रमते । एकमन्ये
नाह-) एव चेत् (यथा पूर्वपक्षी भ्रमते तथा चेत्)
समुदायस्य कर्तृत्वात् न ते (समुदायिन) वतार ।
ईदृश्या प्रतीतो, (समुदायकर्तृत्वप्रतीतो, अनुदाने-)
अनि विशेष । (तथाहि,) समुदायकर्तृत्वे कर्ममन्ये
एकस्मिन् प्रमते नात्र आनेतु लभ्यते । सिद्धान्ते तु
एकैकस्य कर्तृत्वात् (एकस्मिन् मृते सप्तदश-) सत्या
पूर्णाधर्मानीयते । ननु इत्यापि (पूर्वपक्षेऽपि) अविशिष्ट
सत्प्राप्त्युक्तम् । (उच्यते,) द्रव्यभेदात् तत्र (पूर्वपक्षे)
एत्या, न कर्तृत्वात् । एव चेत् ' सप्तदशप्राप्त्यन्यात् '
इत्यत्र तथा पूर्वपक्षे एकस्मिन् पक्षे विनये (समुदाय
एक मायन विनयम्, इति) कृत्स्न पशुण्य आधर्तते,
एवमिहापि एकस्मिन् विनये (य सत्यापूर्णाधर्मानीत,
तेन चर) एतन्ना भूत्वा पुनरपौ आरभ्य चागमत्
सिद्धिनि, ईदृशस्य (सप्तदशसंख्यस्य) साधन वाच्यमात् ।

(एव संदेह प्रताप्य पूर्वपक्ष शङ्कति-) किं ताक्त्
प्रसम् ? (एव-) फलानवधेनैव (प्रत्येक) समर्थ ।
(न इत्यनेन एतेन) बुध ? इत्यत्र फल प्राप्नुयात्
यदि एकैक, (तत्र) प्रथम् पृथक् प्रयोग स्यात् ।
ततो बहुवचन नोपपद्यते (तस्मात् फलानवधसामस्य
शब्देऽभिप्रायः) अपि च यत् कर्म (ज्योतिष्मनादि)
बहुषु फलेषु चोच्यते, तत्र (अपि तावत्) एकत्र प्रयोग
एकमेव फल साधयति इत्युक्त (योगसिद्धयधिकरणे ४
३।११) विमुक्त शब्देकस्यमेव चोदित (सञ्चारि । एव
तत्र च आख्यातावयवसमप्रयोगव्यवहारेण फलेऽपि साहित्य
इत्युक्तम् । इदानीं कामस्यदादि बहुवचनान्तात् अत्र
मर्थो गम्यते इत्याह-) निबन्ध ' कृद्विकारमा ' इत्येक
शेषोऽयम् । तत्र यदि इतरेतरमुक्ता फल कामपत्ते, एव
(इतरेतरयोग प्रतिपादयन्) एतन्नोप उपपद्यते ।

इद्व्यपवादो हि अय (एवशेष । तस्मात् अनेन
इतरेतरयोगस्य प्रतीते सहस्रादानमेव फलम्) । ननु
उद्दिश्यमानत्वात् (श्रद्धिकामानामेकदेशादवगतो) इत
रेतरयोगाधिकारः (स्यात्) उच्यते । सत्यम्,
(यद्यपि) अस्मिन् पदे अविवक्षित (इतरेतरयोग),
तथापि (आरंभतोयथाचाना) सादृशाना साधनमात्र
(कर्तृमात्र) अग्रगत, सादृशानामेव फलसत्त्वो युक्त
(कर्तृगामिवात् फलस्य) । इतरेतरयुक्ताश्च साधकत्वेन
(आख्यातेन) अग्रगता । तत्र इतरेतरयुक्ता एव
फलं संभवत्यने । (कामस्यदावगतस्तु इतरेतरयोग
अभ्युत्पन्नमानत्वेन उक्त ।)

एव प्राप्ते, द्रव्यम् । ' यस्मिन् प्रीति पुष्टयः '
(४।१।१२) इत्यनेन ' यानेन (फलसाधिवेद्यत्वात्)
एकैकस्य कृत्स्न फल प्राथयमानस्य समुदाययो विधीयते,
न सत्र प्रति ते विधीयन्ते (तेषा तु सत्र प्रति उदित
मानस्यान् अधिवाहित साहित्यम् । अत्र प्रत्येक अधि
क्रियते । तस्मात् प्रत्येक कृत्स्न फलम् । तत्रैव हेतवत्
माह-) कर्ममिच्छाये क्रियाफलं आत्मनेपद भवति
(कर्तृत्वं च प्रत्येकमेव) यदि च एकैक कर्ता (स्यात्)
ततो बहुवचान् कर्तृणा बहुवचनमुपपद्यते । इत्यर्थ
(प्रत्येक कर्तृत्वमात्रे) परिपद्य कर्तृत्वात् तस्या (च)
एकत्वात् कर्तृत्वमात्र, कर्तृत्वमात्रमात्र (च आख्यातो
पात् कर्तृत्व-) नहुत् अनुपपन्न (स्यात्) । अत्र
कर्तृत्वे (कर्तृत्वे) श्रुत (बहुवच) द्रव्येषु कल्प्यते तत्र
अथमेव दोष यत् अत्र श्रुत अन्वय कल्प्यते (इति) ।
' सामादिति प्रयोक्ष्यते ' इत्यस्य (भाष्यस्य अत्र-)
अर्थ, फल प्राथयत् समुदाययो विधीयते, तत्र (सत्र)
बहुवचनक फलसाधने समर्थम् (आख्यातोपात्तस्य बहुवच
विवक्षितत्वात्) । तत्र (एक स्वतन्त्र प्रवर्तमान अन्य
मपि स्वतन्त्र प्रवर्तमान सहायोपेक्षिण एव ब्रवीति-) मया
सह भवता यद्यप्यम्, नान्येन इति अस्मिन् (सहाय
निबन्ध) विषये सामाद्व अन्तर्गति (उपाया)
पथिकत्वं (यथा दुर्गं पथानमभिमतिदमाना सर्वे
स्वतः एव सत मिय सहाया भवन्ति, वदन्) ।
यदि एकस्य (स्वतन्त्र) कर्तृत्वम्, इतरे (तु) संख्या

पूरणामां (करिवस्यानीया) स्यु, तत (तेषां स्वकृत्-) कर्तृत्वाभावात् बहुवचनभावा इति च (एव पूर्ववक्तोच) दोष (तस्मात् ययोक्त एव भाष्यार्थं इति) ।

यदुक्त (प्रत्येक वर्तुते) प्रयोगेशत् बहुवचनभावा इति, (तत्र) उच्यते । च एव (प्रयोग) एकैस्त्व (तत्र) त्वत् (न त्वत्), तत्र न गम्यते विशेष , इतस्त्व प्रयोग नेतरस्येति । (न्य न गम्यते ? दसाह-) देवतेदेतेन द्रव्यस्य च सत्त्व, च एकैक स्यादिति । एव च (सति एकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वेषामेव कर्तृत्वोपपत्ते) प्रयोगभेदे न ह्यस्यो (प्रसज्यते) । अपि चोत्पत्तिस्वयोगाद्यथा स्यात् सत्त्वदर्शन तथा भावोऽविभागे स्यात् । २ ॥

भाष्य— अपि च नैतद्विद्वद् ' यदेक कर्म बहुभि क्रियते ' इति । यदि उच्येत, विषदस्य, एवेन कर्मणि श्रुते द्वितीये क्रि कुषादिति । अनेच्यते । पर्यायेण त्रिधापामेन दोष । तन्नेगे तु त्रिधाया भवति क्रियत् संभन । यथा स्यात् सत्त्वदर्शन तथा भावोऽविभागे स्यात् । यथा एकैकस्य सत्त्वस्य ह्यस्मिन्नेऽक्षस्य वा दर्शन एवैतेन कृतस्य अभिनिर्वर्तते, एवमेव तत्र तत्रभागे भवेत् । सर्वेषां मन्व्यक द्रव्यम् । मन्व्यकस्य आह्वनीय स्वोपरि अर्ध्ययुं उपविध्यति । तत्र सर्वे कनास्तत्रेण भवन्ति । न चात्र उल्लसामयोग । उल्लस्येण तु सम्बन्धा कर्म समुच्यते । यदि हि उल्लस संसृज्येत, तत्र ' अनेक- सम-घाये ' इति वचन गम्येत । उल्लसिष्योते तु एत प्राप्ति । तस्मात् एकेकस्य कृत्स्नेन कृतेन अभिसंशय इति ।

रत्न— इदं परोक्षं सूत्रम् । ' ननु एकस्मिन् प्रयोगे न कर्तृत्वा कर्तृत्वं संभवति, एवेन इते कर्मणि अपरस्य कर्तृत्वयोगात् ' इति पदानि । तत्र चोत्तर ' अपि चोत्पत्तिस्वयोगात् ' इति ।

द्वम्— (उत्पत्तिस्वयोगात् इति सूत्रपदव्याख्यानाथ म्पिद भाष्यम्—) नामोत्पत्तिस्वयोग , (तिन्नु) उत्पत्तये च संभन्ध्या कर्म संसृज्यते (इति । तन् व्याचष्टे—) ' कर्तृत्वभावा ' इत्यत्र उत्पत्तिस्वयोगे एव (कर्तृत्वयोगे एव)

(स्वकृत्-) कर्तृत्वभावात् सत्या श्रूयते । यदि (हि) गुणवाक्ये श्रूयते, न (तु उत्पत्तयामाने) योगे, तत्र एवैकस्य त्रिधाकृतेन स्वयोगो न स्यात् । तस्मिन् (उत्पत्त- स्वयोग-) पक्षे न कृतेन व्याप्यमाना स्यु इति (एव मर्थं बहुवचन) उच्यते, किं तर्हि ? यद्यो बहुसंख्या- विशिष्टं कार्यं ज्ञेयवचनं (उच्यते) । उत्पत्तिस्वयोगे तु बहुवचनस्यैव सत्त्व-कर्तृत्वोत्पत्तिस्वयोगेण कर्तृत्वोत्पत्ति- भावात् कर्तृत्वमेव बहुत्वात् प्रत्येनेमेव फलम् ।)

ज्ञा— ' समुदायस्य कर्तृत्वात् तस्य कृत्स्नफला- न्वग । फलावयवयोगो स्यात् प्रत्येक समुदा- यिनाम् ॥ ' इति श्रुते, अभिधीयते ' समुदायस्य कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथापि तु । प्रत्येकमधिकारि- त्वात् तथैव फलमाप्नुयु ॥ कर्तृत्वमपि चैतेषां प्रत्येकमधिकार्यते । कर्तृत्वमपि बहुत्व हि द्रव्य- गाम्यन्यथा भवेत् ॥ '

सोम— पूर्वोक्तं पदे स्वर्गनामनिपादत्वस्यादिति- रक्षितारिण्येवधापनशब्देरपिनाते निरूपित , इह तु आत्मातेनाधिकारो निरूप्यते । आत्मात् च अनवरत संस्थाभावात्प्रतिपदक तद्द्रव्य नश्यतीतिविलिखित इति पादान्तरत्वमानन्तरं चेन्नाहु । सूत्रार्थस्तु— तत्पत्तस्य दृश्यमधिकार स्यात्, पुत्रप्राप्तस्य फलस्यैकविद्वत्त्वात् प्रत्येकसिद्धत्वादि ।

वि— ' एते फलारा प्रत्येक एते वा, ५५७ कम्- हके । कर्तृत्वा, इत्ये एकैकस्यपि तस्मात् बहुत्वत् ॥ '

भाट्ट— ' कर्तृत्वभावा कर्तृत्वोत्पत्तौ ' इत्यादी अनेकानुक्तमर्थोपात्त एक फल एव कर्तृभि अव- यक्तो भुज्यते उच्यते इति कृत्स्न इति निचारे यद्यपि सर्वेषां प्रत्येक कर्तृत्वं यदि वा दृश्यलोचिण व्यासक्तम्, उभयाऽपि एकस्यप्रयोगात् अनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादपि एकसादेव प्रयोगात् युगपत् प्रमेय वा अनन्तस्वर्गोत्पत्तयते एव प्रयोगात् एव फलोत्पत्तिविभवस्य अवश्य वाच्यत्वात् एक मेव फल सर्वे अवयवो भुज्यते । इति श्रुते, न तावत् एतस्य फलवचिनो दुष्प्रतापस्य उपपत्ति सुगदि-

रूपस्य रूप अत्रयवासभावात् । सनत्रयताऽवच्छेदक-
 हुदित्वादे तावदुत्तरनिष्ठबुद्धिम् व्यासज्यवृत्तित्वमान
 पर वाच्यम्, न च तत्र प्रमाणमस्ति, मृतकदिकामादि
 शब्दानां फलमानप्रतिपादनप्रत्ययात्, कदिकामकर्तृनिष्ठ-
 पदभोगप्रतिपादके कल्प्याधिकारविधावपि कदिकामभावा
 व्यासज्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्यासज्यवृत्तित्वमानत्व
 रूपातिरिक्तधर्माङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च प्रत्येकमेव कदिक
 कामवाचसायात् प्रत्येकमेव फलवगति । नहि तत्र बहु
 वचनातकदिकामपदेन बहुवाचच्छिन्नात् कदिकामत्व
 प्रतिपाद्यते, येन व्यासज्यवृत्तित्वावगतिर्भवेत् । अपि तु
 कदिकामत्वावच्छिन्नानां बहुवचम्, पश्यन् इत्यदिवत् ।
 न च कर्तृत्वस्य व्यासकृतत्वात् फलत्वस्य अपूर्वं
 वचस्य च व्यासकृतत्वम्, फलादौ कर्तृत्वनामानाधि
 कारणस्य प्रत्येकवृत्तिव्यंङ्गि उपपत्तयेन एतादृशानियमे
 प्रमाणाभावात् । अतश्च दत्तस्य वासज्यवृत्तिकर्तृ
 त्वेऽपि अपूर्वं फल च भिन्नमेव जयताऽवच्छेदकधर्म
 पर्याप्त्यधिकरण वाच्यम् । प्रकृते तु बहुवचनश्रवणेन
 कर्तृत्वमेदन्मैव अवगते न फलवत्त्वादे व्यासज्यवृत्तित्व
 फलानुपपत्त । न च एतदभोगात् अनेकफलानुत्पत्ति,
 समनापसवधेनैव फलत्वावच्छिन्न प्रति फलत्वेन प्रतिपक्ष
 क वचनभावात् आत्मा तरे वाचकाभावात् । न च एव
 मपि प्रत्येकवृत्तिवापेक्षया फलत्वत्वत्वे र्थान्वयवृत्तित्वकल्पने
 गौरवादेनभावात् निवाम्काभाव, जयताऽवच्छेदककदिक-
 त्वादे व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने तदर्थान्वयधिकरणताऽवच्छे
 दकस्य श्रेये वाचकतृनिष्ठतद्व्यङ्ग्यत्वादे कल्पनीयत्वेन
 गौरवापत्ते । तद्वर सप्रजन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्पनाया
 लपवात् प्रत्येकमेव फलम् । प्रयोजन सकल्पे तादृशानु
 संधानम् ।

मण्डन— 'एकैकश्च सत्रफल समग्रम् ।'
 शबर— 'श्रेये प्रत्येकमेव च ।' फलम् ।

● 'प्रयोजना- (एकप्रयोजना इति मु-पाठ)
 भिसन्धात् पृथक् सत्रा तत स्यादेककर्म्येक
 श्च दामिसयोगात् ' (११।१।१११) इति न्यायेन
 दशपूर्णमासो मह्यस्य प- स्रपयत । सु पृ ५४८

॥ प्रयोजनाभिसन्धात् पृथक्सत्रा तत स्या
 दैककर्म्येकेश्च दामिसयोगात् । ११।१।१११ ॥
 दशपूर्णमासयो आश्रयादीनां षण्णा पृथक् सत्र
 स्वरूपत मिश्रानां सत्रा एकशब्दाभिसंयोगात् ' दशपूर्ण
 मास ' इति एकेन शब्देन अभिसयोगात् कोटीक्यात्
 प्रयोजनाभिसन्धात् एकेन स्वार्थेण प्रयोजनेन परेन
 अभिसन्धात् तत तस्मादेतस्मात् वारणात् ऐककर्म
 स्यात् । कर्मशब्देनात्र फलमुच्यते क्रियते इति कर्म
 व्युत्पत्त्या । एक कर्म फल वेदा षण्णा यागानां ते
 एककर्मणि । तेषां भाव ऐककर्म्यं एकफलवृत्तिमिति ।
 ततश्च षण्णामपि यागानां दशपूर्णमासेत्येकशब्दवाच्यत्वं
 तेन च एकेन शब्देन एकेन फलेन संबन्ध इति शक्यते ।
 तस्मात् न तेषां फलम्, न यथेन इति सिद्धत्वं ।

शेषवद्वा प्रयोजन प्रतिफलं विभज्येत । २ ॥

पूर्वपक्षी आह । यथा ' गणाय स्नानम्, गणाज्ञान
 लेपनम् ' इत्युक्ते स्नानादि शेषे न समुदायेन सप्रत्यो
 किन्तु समुदायिभिः । एव शेषवत् स्वार्थेण प्रयोजनमपि
 पृथु यागेषु प्रतिफलं श्रितियाग विभज्येन विभज्येन
 अत्रियत स्यात् । तस्मात् न दशपूर्णमासमनुदास्य
 तत्रेण फलम् । इति पूर्व पक्ष ।

अविधानात्तु नैव स्यात् । ३ ॥

पूर्वपक्ष निस्स्यति । नैव स्यात् समुदायिनां प्रत्येक
 फल न स्यात् । तथा अविधानात् प्रत्येक फलस्य विधाना
 भावात् । किन्तु समुदायादेव फलम् । कर्ममुदित्य समु
 दास्यैव साध्यत्वेन विधानात् ।

शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधान
 भाव स्यात् । ४ ॥

शेषवत् इति पूर्वपक्षोक्त दृष्टात् वेपत्रेण परिहृति ।
 शेषस्य स्नानानुलेपनादे परार्थत्वात् विधानात् परार्थेन
 पुरवसस्कारकत्वेन विधानात् प्रतिप्रधानभाव स्यात् ।
 प्रतिपुरुष प्रधानभाव प्रधानत्व स्यात् । दार्शणिकी
 मासिकपट्ट्यागेषु तु नैतदर्थ निश्चिदिति समुदायस्यैव
 फलम् । के

● प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यास दशवर्षानां
 धातादीनाम् । ११।१।५।२०

• • प्रयोजनलक्षणं अक्षपदोक्तं 'वदधिद्वन्व कृतिः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्' (१।१।२४) इति । ऋजु. पृ. ९८.

• • ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनयन्तः ते तत्र कर्मव्याः । अनुपकारकास्तु न कर्मव्याः । भा. ३।१।४।७.

• • प्रयोज्यं गोदोहनं पशोः स्वनन्यकामनायावेव । भाट्ट. ४।१।२ वर्णिकं ३, • प्रयोज्यं दधानयनं आभिधायाः नातुमारयेषु वैश्वदेवपर्वणि । ४।१।९।२२-२४.

• • प्रयोज्यं दधान्यजनं पुष्यायन्त्येव न तु मत्तोः । भा. ४।१।२।२ वर्णिकं ३, • प्रयोज्यं न एकहापनीयन्तं व्यक्षाम्य-जानस्य पदपाशुना पदहोमस्य या ज्योतिष्टोमो सोमकृते । भाट्ट. ४।१।१०. • प्रयोज्यं न दधानयनं वाजिनस्य चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि । ४।१।९।२२-२४. • प्रयोज्यं न पुरोडाशकपालं गुणोदवापस्य । ४।१।१।२।२६.

• • प्रयोज्यं न बोहिनं निरम्बनस्य शकृत् संभवेयनस्य पशोः । ४।१।१।२, • प्रयोज्यं प्रजापतिनजनात् पुष्यार्थस्य । ४।१।१।३-६. • प्रयोज्यं वैश्वदेवतन्नानुवम्, वैश्वेस्मति-दध्नस्तारणम्, वैश्वेः आहावैपुरोपस्य च पुष्यार्थम् । भा. ४।१।२।२ वर्णिकं २. • बहुदेगप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं नस्य तत् सदायोज्यं यथा दधानयनं आभिधा-म्योन्वम्, प्रयावादि वा दसंपूर्णमाश्रमयोन्वम् । भाट्ट. ४।१।२.

• • प्रयोज्यं न पर्यालम्भः लोहितनिम्बनस्य गह्व-र्त्तप्रवेधनस्य वा । ४।१।१।३।२७. • प्रयोज्यः न पुरो-धायाः शिष्टहृतः । ४।१।१।३।२८-३२. • एकश्रयोऽयः 'तेष्टोपेनमादित्यम्' इति पर्युदायः प्रयापतिननेषु । भाट्ट. ४।१।३.

• • 'प्रयोज्यकर्तृके भान्त्यव्यापार्यप्रतिपादनाः । श्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तद्व्यभोजकनर्मसु ॥' या. २।१।१।१ पृ. ३७८ । सुधा— प्रयोज्यकर्तृरगणा भवनादीनां व्यापाराणां प्रतिपादकाः दे मूनादेषो जातवः तेषां प्रयो-ज्यानां पञ्चशीनां ये प्रयोजकाः कुल्यन्त्येव, तेषां व्यापारेषु ज्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते (भव्यवृत्ति, विस्फेदवृत्ति इति) । भवनादीनां अन्योपादानुकूल्यव्यापारैव व्याप्या-

पार्यव्यापारैश्च एवाग्नेयसुकम् । अन्योत्पानांशुकूल्या-भावेऽपि अनिष्पन्नत्वत्वात् एवाग्नेयेन व्यापारतां अस्ती-त्याशयः । पृ. ५५८.

• • प्रयोज्यत्वं परोक्षेणवृत्तकृतिव्याप्यत्वम् । कृति-व्याप्यत्वं च अनुशास्यत्वरूपं कल्पविष्णुमृतं वाजपेयाधि-करणे कौस्तुभे यज्ञोपपादितम् । अतश्च यज्यादेः कृति-कारकत्वघटिनाङ्गत्वसत्त्वेऽपि प्रयोज्यत्वाभाषः । व्यङ्ग-त्वाच्च प्रयोज्यत्वरूपं मेदः । तेन यदुदेगप्रवृत्तकृति-व्याप्यत्वं मस्य, तत् तदप्रयोज्यं यथा दधानयनप्रयाजादि आभिधा-दसंपूर्णमाश्रादेः । उददेयता चान् अनुपादेयपञ्चकलाव्याप्यो-ग्यात्वा । तेन कायनिमित्तादेः प्रयोज्यकलाविधायाः । यद्यपि विशिष्टेव सर्वत्र अनुशासकः, प्रवर्तनारूपत्वात् । प्रवर्तना-रूपो हि निषि. इत्यथान्यत्रमविम कृतिव्याप्यत्वापरपर्यायं प्रयोज्यत्वमपि विपर्यस्य आक्षिपति, इति भवति प्रयोज्यः, तथापि च यदुदेगेन प्रयोजयति तस्यापि प्रयोजकत्वम्यत्रहाराः धात्ते । भाट्ट. ४।१।१.

• • प्रयोज्यप्रयोजकभारविनिरूपणप्रविज्ञा । ४।१।८।२। मीको. पृ. २०९०. • प्रयुक्तिविचारप्रतिष्ठा इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• • 'प्ररूढकक्षे यद्यत्' इति बहुवचनान्नं भवति । आपश्रौ. ८।५. (इदं च वाक्यं ऐतरेयके कौपीयके च नास्ति तेन बहुवचनान्नान्त्यपि कन्तीति शक्यते) ।

• • प्ररोचना (अर्थथादाय) अन्वयेन कृता न कर्मा-ज्ञम् । या. १।२।१।७ पृ. ११५. • यदा न स्तुतिपदानि विशिष्टान्देवैव तदा प्ररोचना, यदा स्तुतिवचनं तदा स्वयनेन । भा. १।२।१।७, प्ररोचनया तु प्रवर्तते, देवा-धिपतवै । १।२।१।१०. (इदं सर्वत्रैव अर्थवाराधिकारो भाष्ये चात्रिके च द्रष्टव्यम्) ।

• • प्ररोचनाधिषेः प्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वात्प्रतिपादितमङ्गला इति कर्मव्या, न स्तुतिः । स्तार्थं तु स्या स्तुतिः व्याक-रुष्यते, विव्यवगतश्रेयःसाधनत्वादेन तु प्रवृत्तिविशेष्यता-धननेन तद्विरोध्याहस्यादिनिराकरणविधेः । अर्थाधका स्तुतिः । सु. पृ. ५०.

• प्ररोचनाशब्देन इच्छाविरोधित्वात्प्ररोचना शब्देन मृत्युमातिव्ययत्वकृत्वा प्रायस्त्व लक्षणया व्युत्पत्त्या वा उक्तम् । सु. पृ. १५.

• प्रलपितमन्त्रः 'अर्धे वे इन्द्र विद्महे दुवेरिव' इति । वाच. पृ. ५९.

• प्रलयः । न च प्रलयः (उच्छेदः कुर्वता) न संमान्यते । ददते हि प्रमादात्प्रत्ययिनि. पुत्रप्रसवाद्य अत्याविषयत्वम् । ' न चैवं सति यत् किञ्चित् प्रमाण आपस्त्यते, सिद्धैर्वर्णिकदत्तस्यैवाप्यपानुपपत्ति- लम्पत्वात् श्रुत्यनुमानस्य । वा. १।३।१।२ पृ. १६५.

• प्रयः । ननु प्रये किं मानमिति चेत्, न । काठकश्रान्त्यश्रुतिः प्रागभाव. कार्यद्वयानाद्यत- कार्वाणप्रत्ययश्रुतिः, अभावत्वात्, आगत्यत्वान्योन्या- भाववत् इत्यनुमानेन, यतः कार्यद्वयानधिकरणकार्याधि- काराश्रुतिर्ष्वसंप्रतिपत्तौ, भावकार्यत्वात्, शब्दवत् इत्यनु- मानेन च छन्दप्रत्ययस्य सिद्धिः । यतः अदृष्टासमान- कावीनत्वसंप्रतिपत्तौ, भावकार्यत्वात्, शुक्लव्यवहित- प्राकार्यनदानवत् । बुद्धिः प्रागभावसमानकावीनत्वस- म्प्रतिपत्तिर्ना, भावकार्यत्वात्, मुख्यव्यवहितप्राकार्यना- दवत् । कुत्र गन्तव्यत्वात्तदवश्रुतिव्यवहितित्तौ, अत्युत्पत्त्यात्, तस्मात्तदवश्रुतिव्यवहितित्तौ, व्यतिरेकेण आकाशवत् । एकस्यैवैतः सर्वे परमाणवः समप्रोपादेय- प्रकृत्यस्याः, आरम्भकत्वात्, नष्टवत्प्रारम्भकपरमाणुवत् । द्रु त्वसंततिः अत्यन्तमुच्छिन्नते, सततित्वात्, प्रदीपसंतति- वत् इत्याचार्योर्दार्ढ्यितानुमानेन च महत्प्रत्ययस्य च सिद्धेः । एवं च ' नन्दान्तं क्षमिपकुल ' इत्यादिप्रौढ- व्यवहारेणमभिः इत्याहुः ।

अन जैमिनीयाः । उक्तानुमानेन ' धाता यथापूर्वं मङ्गल्यम् ' इत्यादिमन्त्रविज्ञेन अकल्पत्प्रत्ययसिद्धागमि- मुद्गाप्रत्यये नागिव प्रमाणम्, उक्तानुमानेना टाधिप्रस- रणम् । तथाहि, अनूर्तमानवृत्तभावत्वस्य टाधिकत्वात् । उक्तः पद्य. कार्यद्वयानाद्यथाः मूर्तभाववृत्तभावत्वान्, तन्मुनिद्वयप्रमाणवत् इति सप्रतिपत्त्याच । एव दिवीयन्तुवीयते. अनूर्तमानवृत्तिमानवत्तुधिः । एव

महाप्रमाणानुमाने उक्तः परमाणवः समप्रोपादेयत्वव- दन्तः, प्रागभाववत्त्वात्, कथञ्चन इति सत्यवितिम् ।

आचार्यानुमानं तु ' धाता यथापूर्वमन्त्रस्यम् ' इति धुतिविरोधात्, ' अचन्द्रार्कमा भूमिः कदा विवृ मविध्यति । अगौरगा तु पृथिवी कदापि न मवि- धति । ' इति ह्यविद्यमान्यासम्भृतिविद्वत्त्वात् ' वच- चेत् तावद् व्याख्यानम् ' इति दृष्टान्तप्रतिद्वैतमात्रवि- रूपोपाधिविस्मरणाच्च अनानायांतुमानमेव । अन्यथा नरशिरोःकपालं भुवि, प्राण्यङ्गत्वात् शब्दप्रत्यय इत्यनुम- न्यापि प्रामाण्यात्तेः । एवमन्येवत्यनुमानेषु दूरगति- कथामि इति दिक् । मणि. पृ. ४६-४८.

• प्रलयः अर्थोऽयः ' न वैतद् विद्यो ब्राह्मः एते वयमब्रह्मण वा ' इति । वाच. पृ. ५०.

• प्रलीनशाखायादः । मूलकाधिवत्प्रवहारात् प्रलीनशाखामूलत्वकल्पनाया यस्मै परोचते स तु प्रमाणोक्तुर्पति । वा. १।३।१।१ पृ. १६१, यदे तु प्रलीनशाखामूलका कल्प्येत (स्तुवीना) स. सर्वां बुद्धादिभ्युर्वीना अपि तद्द्वार शम्भस्य प्रत्ययेव । एतौ च यदमितेन स एव तु प्रलीनशाखामुलके निहित्य प्रमाणोक्तुर्पति । (इद पूर्वपक्षे) । १।३।१।२ पृ. १६१.

• प्रवचनं प्रयोगे वचनं अनन्तसाधारणम् । भा. १।३।८।३०. • प्रवचनं ब्राह्मणस्यैव ' प्रवच्यद् ब्रह्म शेषा नेतृपतिरि निध्याः ' इति सूतेः । सु. पृ. १९५.

• प्रवचनम् । यथा ' प्राचीनप्रयोगे वैश्वदेवेन यजेव ' इति देयः कर्माश्रमम्, तथा आर्हनीतुर्ब्रह्मणा अन्न देयः । (इद पूर्वपक्षे) । भा. १।३।७।२२.

• प्रवटः यत्र यत्रमानस्योर्षेयं त्रिवते स. । वा. २।१।५।२५.

• प्रवटः होतृदेवे पूर्वः, अर्ध्वयोरुत्तरः । होतृप्रवटध्वंशुंवनस्यो. त्रयेण मन्वराट. ब्राह्मणवदन्तु धातामेदेन क्वचिद्विपरीतोऽपि दृश्यते । तथापि अर्ध्व- प्रवर एव पूर्वः स्यात्, मन्वलिङ्गोर्द्वैतब्राह्मणवदन्तु मन्वराटम् वदन्तत्वात् । ' प्रवट्वादा च वट् ' इति मन्वे वरोलिटि धिपि रूपेणावाहन कुर्वादिन्यावाहनस्य- सिद्धत्वेन मनात् । आवाहनोचमस्य मन्वस्य वापि-

सर्वदासतेः । इति प्राप्ते, मनुष्येण होत्रा देवहोत्रार
प्रति 'आह' इति प्रथमादे कृतेऽपि सदास्य एव देवाहोत्रा-
हूताः इत्यन मानामात्रेण अग्निहोत्रवैचक्षण्यहस्ताधुना-
ऽप्यपिद्वल्लिङ्गामेवैत्रेण मन्त्रविद्भोगपत्तेः मन्त्राद्यनुसारेण
होत्रप्रवर एव पूर्वः । संकर्म. ४।२।६.

● प्रवरा. । ध्यायेदस्यैव कर्माधिकारो नान्यस्य । भा.
६।१।११।४३ । नित्यसत्त्वादनसमणोऽधिक्रियते । चतुर्थे-
यस्य नित्यसत्त्वादे अस्ति काम्यम् । मनुष्यस्ये तु
यस्याप्येके यस्यापि पञ्च तस्यापि सङ्घदेशोकार्थं मनु-
वदिति । वा. ● चतुर्थापि पञ्चाप्येवापि च कर्माधि-
कार एव प्रवरा उच्यते । भा. ६।१।११।४३.

● प्रवरेषु अथर्ववेदात् हेतुषि आनुपूर्वीनिबन्धः ।
संकर्म. ३।४।४. मीको. घृ. १.०.५ 'आप्येवरणे
अथर्ववेदात् हेतुषि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रवरनामधेययोनि मन्त्रत्वम् । तत्र प्रवर एवं
पठन्ति ' अद्विस्र सहस्रस्य भारद्वाज ' इति । नामधेय
स्य ' अतो देवदत्तः अद्भुष्य पुत्रः अद्भुष्य पौत्रः अद्भुष्य
माता, अनुष्याः पुत्रः अद्भुष्या. पौत्रः अनुष्या नता ' इति ।
भा. २।१।९।३४.

● प्रवरप्रवरणे पञ्चप्रवरा अपि श्रौतेषु प्रवराणु-
चारयेयुः, न न्यून नाम्यधिकम् । वि. ६।१।११.

● प्रवरवत् । यथा शय्यापापमनीषमानाया प्रवरो
नापनीयते । भा. ३।५।१८।४४.

● प्रवरवरणे दिगोषाणाम् ' एकतो षौ अन्त्यत एक.'
इति त्रयः । संकर्म. ३।४।८. मीको. घृ. २.२.१९
' दिगोषाणा प्रवरवरणे ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रवर्यम्. अग्निष्टोमस्य प्रथमे प्रवारे निषिद्धः, न
तु ऋषिष्टोमस्य प्रथोगमने । ३।३।२।३२-३३.

● प्रवर्यः अग्निष्टोम प्रथमाहारे नित्यमेव न कर्तव्यः ।
षिष्टमन्त्रेषु नित्यमेव कर्तव्यः । अग्निष्टोमे प्रथमाहारे
विकल्पः । वा. ३।३।२।३३ घृ. ८८०. ● प्रवर्यः
कौपीनक्रियास्यो ऋषिष्टोमप्रवरणे अर्चिताः । सु.
घृ. १.३.२१. ● प्रवर्यः प्रथमप्रयोगदुल्लङ्घः सर्वत्रान्यत्र
मर्त्यवः । घृ. ३.५.२. ● प्रवर्यः यस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तं
पर्वते सः । प्रवृत्तं च तस्मै कृते पर्यप्रथेयः । वा.

३।३।२।३२ टिप्पणी. ● प्रवर्यं प्रकृत्य ' न प्रथमस्यो
प्रवृत्तत्वात् ' इति निषेधः । स चानुत्तान-प्रवृत्तिर्कर्मणोः
अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे एव । वि. ३।३।२७ । अग्निष्टोम-
प्रथमप्रयोगे अनुत्तानस्य प्रवर्गस्य नित्य प्रयोगः, अन्येषां
नित्यमप्रयोगः । अग्निष्टोमप्रथमाहारे तु सर्वप्रयोगप्रयोगः,
प्रतिप्रवराभावत् । शा. ३।३।२२ । अनुत्तानस्या-

श्रोत्रिकस्य कर्मण्यधिकारात् प्रवृत्तानुत्तानपरः अनुत्तान-
शब्दः इति वार्तिके । सोम. ● प्रवर्यस्य अग्निष्टोमे
प्रथमाहारे विकल्पः । तत्रापि ' कर्म योऽनुत्तानः श्रोत्रियः
स्यात् तस्य प्रवृत्तत्वात् ' इति वचनं तदा प्रतिप्रवरा-
वचनस्य विपर्ययकारिणः कर्तृविशेषणमित्यादिद्वय एव
विकल्पः । अन्येषां नित्यमेवामावः । वा. ३।३।२।३३,

● प्रवर्यस्य अग्निष्टोमप्रथमाहारे नित्य प्रतिषेधः, अग्नि-
ष्टोमे तु विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति केचित् ।
३।३।२।३३ घृ. ८८८. ● प्रवर्यस्यापि उपसदत्
पूर्वाह्वारपहमेवेन कर्तव्यस्यापि ' पुरोडासपठता प्रवर्येण
वरन्ति ' इति एकप्रयोगत्वान्वायतिः । सु. घृ. ७.८७.

● प्रवर्यस्य कौपीनक्रियास्यो ऋषिष्टोमप्रवराण एव
स्वकर्मस्वरय उत्पत्तिः (वौ. ८।३) । वा. ३।३।
१।३।२, ● प्रवर्यस्य प्रतिषेधः अविश्वस्यस्यस्य
ऋषिष्टोमस्यैव प्रथमाहारे, अग्निष्टोमे तु विधिः इत्यनरे ।
शोऽयं सामान्येन उभयोः सस्येषु प्रतिषेधः, अग्निष्टोमे
तु विशेषविधिः स बलीयान् इति । एतदपि न युक्तम् ।

३।३।२।३३. ● प्रवर्यस्य साङ्ख्य उधैष्टव्यम्, ' तस्यैः
प्रवर्येण ' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । छुप्. ९।१।
६।२५. ● प्रवर्ये ' न प्रथमवत् प्रवृत्तत्वात् ' इति
प्रथमप्रयोगस्येन ऋषिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगस्यैव एतत्,
न सर्वस्य. सर्वप्रयोगस्यैव एतत् । वा. ३।३।२।
३२-३३. ● प्रवर्ये वैदिकी नाम पुरोडागी यवगणौ
तृण्यौ कार्यौ, पुरोडागशब्दस्य जातिवाचकत्वात् । सोम.
३।४।८ टिप्पणी .

● प्रवर्योङ्गमहवीरभेदेने ' तं निधममिन्वो-
चत्वे चिदभिधवः ' इति सामवेदविहितस्य उधैष्ट्यं
ऋषिष्टोमे । वा ३।३।२।९ घृ. ८।३.

● प्रवर्योङ्गमहवीरभेदेने ' तं निधममिन्वो-
चत्वे चिदभिधवः ' इति सामवेदविहितस्य उधैष्ट्यं
ऋषिष्टोमे । वा ३।३।२।९ घृ. ८।३.

● प्रवर्योङ्गमहवीरभेदेने ' तं निधममिन्वो-
चत्वे चिदभिधवः ' इति सामवेदविहितस्य उधैष्ट्यं
ऋषिष्टोमे । वा ३।३।२।९ घृ. ८।३.

● प्रवर्योङ्गमहवीरभेदेने ' तं निधममिन्वो-
चत्वे चिदभिधवः ' इति सामवेदविहितस्य उधैष्ट्यं
ऋषिष्टोमे । वा ३।३।२।९ घृ. ८।३.

● प्रवर्योङ्गमहवीरभेदेने ' तं निधममिन्वो-
चत्वे चिदभिधवः ' इति सामवेदविहितस्य उधैष्ट्यं
ऋषिष्टोमे । वा ३।३।२।९ घृ. ८।३.

● प्रवर्याधिकरणम् । १।३।१२।३२-३३ ।
 ' प्रवर्याधिकरणम् ' इत्यत्र इत्यम् ।

● प्रवर्याधिकरणदूपणोद्धार । प्रवर्याधिकरणे
 (१।३।१२।३२-३३) वार्तिककृता मिश्रेण सिद्धान्त
 उक्त 'न प्रथमपक्षे प्रवृत्तत्वात्' इति प्रथमप्रयोगाद्भूतो
 ऽयं निषेधः । तस्य च प्रतिप्रयत्नोऽयम् ' अग्निश्रोत्रे
 प्रवृत्तकिं इति । तद्यत्नं न द्वितीयादिप्रयोगविषयम्, तत्र
 'यत् प्रवर्ये प्रवृत्तन्ति' इति प्रवर्याधिकरणविधिविधेयं अनुग्रह
 सिद्धे । अतः प्रथमप्रयोगे निषिद्धस्य प्रतिप्रयत्नार्थनिवेदम्,
 अतस्तत्र विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अतिरानप्रथमा
 ह्यरे तु नियमकरणमेव वैकल्पिकातिरानप्रथमाहारविधानेन
 तत्र निषेधातिदेशात् अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वाभावेन च प्रति
 प्रथमानतिदेशादिति । तत्र न्यायमुपाकृता दूपणद्वय
 मुक्तम् । इत्यने 'प्रतिषेधे प्रदेष्टेऽनारम्भविधाने च प्राप्त-
 प्रतिषिद्धत्वादिफलं स्यात्' (१.०।८।१।१।१) इत्यनोक्तेन
 'दुर्बलत्वेऽपि विधि तदधीना मत्तमेन प्रतिषेधेन तुल्यबले
 भवति' इति न्यायेन 'न प्रथमपक्षे प्रवृत्तत्वात्' इत्यस्य
 प्रतिषेधत्वं वैधप्रवर्ये प्रतिषेधवशादेव विकल्पसिद्ध
 अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वाभावेन इत्येको दोषः । 'न प्रथमपक्षे'
 इत्यस्य प्रतिषेधत्वे तु अतिदिष्टतद्वशादेव अग्निश्रोत्र
 प्रथमप्रयोगे इव अतिरानप्रथमाहारेऽपि विकल्प एवावश्येन,
 न नियमकरणं सिध्येत् इति द्वितीये दोषः । स्वयं तु
 (मुखाकृता) समाहितम्, 'न प्रथमपक्षे' इति न
 प्रतिषेधः, किन्तु पशुदास 'यत् प्रवर्यं प्रवृत्तन्ति' इति
 प्रवर्याधिकरणवशात्, पशुदासप्रतिप्रयत्नश्च अग्निश्रोत्र
 वाक्यम् ।

ननु अकृत्यत्वेन उक्तस्य कर्तव्यत्वेनेके प्रतिप्रयत्नत्वात्
 पशुदासस्य च अकृत्यत्वेनेकेकाभावस्य 'विधीना
 शेषेदेव स्यात्' इति सूत्रम् (१.०।८।१।१।१ सूत्रेदेव)
 अविकल्पाद्य द्वाभे सिद्धाद्यभिप्रायत्वात्, पशुदासप्रति
 प्रयत्ने न युक्तः । अत एव अग्निश्रोत्रप्रथमप्रयोगे विकल्पो
 ऽपि अयुक्तः, कर्तव्यत्वात्तदधीनोदधीनेन पशुदासेन
 सामान्यविधेः द्वितीयादिप्रयोगान्तरवशात्तदधीनोदधीनत्वात् ।
 प्रथमप्रयोगे तु विष्णुमात्रेण अननुग्रहे प्राप्ते अग्निश्रोत्र
 विधित्वात्तदधीनत्वात् सिध्येत् । इति चेत्, क्वम्,

अन्यत्र पशुदासो नैव अकृत्यत्वेनेकेत्यर्थः, तथापि इह
 अवश्यं तदधीनत्वात्तदधीनत्वात् । अथवा प्रथमप्रयोगे नित्यतु
 अनमानस्य पशुदासाग्निश्रोत्रमन्वत्त्वात्तदधीनत्वं अनन्तस्य
 शब्देनेन सिद्धे तद्व्यवधानार्थं स्यात् । 'ननुपशुदे'
 इतिवत् नित्याननुग्रहेन पशुदाससाधक्ये तु पुनर्दिष्टार्थं
 स्यात् । अतोऽन्यत्र पशुदासस्य अकृत्यत्वेनेकेकात्पुन
 विधिना विकल्पः, तस्य च प्रतिप्रयत्नतु युक्तमिति । यदपि
 निषेधत्वे अतिराने विकल्प्यापत्तिश्चा, साऽपि न, प्रवृत्ते
 सामान्यनान्यत्वेपभूतस्य पशुदासस्य अतिराने अतिरेणत्
 प्राप्ते नियमकरणात् विकल्पार्थस्यैव प्रतिप्रयत्नस्य भव
 तिदेशादिति । तदेतदपि सोमेश्वरमतमयुक्तम् ।
 यत्तावदिह पशुदासोऽपि अकृत्यत्वेनेकेका इति वार्तिके
 अत्र न अट्टमभुतं च कल्पितम्, तत्र, एव हि
 तथापि अतिरानप्रथमाहारेऽपि विकल्पः अनिहितः ।

यत् अनेन विकल्पार्थस्य प्रतिप्रयत्नस्य अनतिरेणत्वं
 नित्याकरणमिति, तदपि न । नहि विकल्पः प्रतिप्रयत्न
 वाक्यार्थे एव किन्तु पशुदासस्य अकृत्यत्वेनेकेकावर्तिपरिषे
 धात् प्रयोजनम्, तत्रैव तावत्प्रवृत्तस्य अनतिरेदेशोऽपि
 तेनाकृत्यत्वे गृहीततात्पर्यकतया निर्णीतायस्यैव पशु
 दासस्य अतिदेशात्, एकस्य च तस्य प्रवृत्तौ अकृत्य
 न्तत्वे तावत्पर्यं, किन्तु तु न इति परापरविह्वानेन
 पर्यायोगात्, विकल्प्यापत्तिः अकृत्यत्वेनेकेकात् अति
 रानेऽपि विकल्पवशात् तत्रापि दुष्परिहरः । किन्तु
 चैतजस्यै एकवाऽधिकरणे (१।३।१।१३०-३२) खडु
 'प्रवृत्तौ अन्यावर्तेन निर्णीतस्य शास्त्रस्य विह्वौ अति
 देतो अपार्थपरता न न्याय्या' इति (शा आर्षिकोऽ
 तुनाद) । तेन पशुदासस्य अकृत्यत्वेनेकेकावर्त्यैवे अति
 रानप्रथमाहारेऽपि विकल्प्यापत्तिपरिहाराय, इतरपशुदासस्य
 अकृत्यत्वेनेकेकावर्त्यैवे तु अग्निश्रोत्रप्रथमप्रयोगे नित्या
 नुग्रहावच्छेदं विकल्प्यापत्तिः, इति तत्रैव प्राप्ता एव,
 अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वाभावेन च अतिराने अतिरेणत्वं
 स्यादिति ।

ननु एव मट्टोमेश्वरमतदूपणेऽपि वार्तिककृता
 तदुक्तं दूपणद्वय इति चेत् । अत्र ह्यम् ।
 'न प्रथमपक्षे' इति प्रतिषेध एव, तत्र च वैधप्रियविषय
 त्वात् विकल्पः सिद्ध एव, न तत्रो अग्निश्रोत्रमन्वत्त्वं ।

अकार्यन्यायः

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगादित्थं च तन्निमित्त-
त्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यदस्य एष वादः इति ।
चतुर्विधं वेदेयु न 'प्रथमः' इत्येवंतत्कः कश्चिदशो-
ऽस्ति । भवति तु प्रथमो यदस्य प्रयोग, कर्तृसंयोगात् ।
पूर्वस्य द्वितीयदीनवेद्य प्रथमशब्दो भवति । स
प्रयोगसंयोगवन्ने न क्रमोः । प्रयोगः श्रवणात् गम्यते ।
ऋतुः प्रयोगसमवायात् । सुविश्वं वहीवही न लब्धात् ।
तस्मात् प्रथमे प्रयोगे न मर्त्तव्यमिति । अप यद्-
काम, ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात् तदनन इति,
कृष्णक सामानाधिकरण्यामिति च परिट्ठम् । तु
प्रथमपद्ये इति यदशब्देन सामानाधिकरण्यात्, तदपि
यदशब्दस्य वाचकत्वत्वात् अस्य वाचक्य अथावकात् ।

वा— 'यदि प्रथमशब्दोऽयं नाम स्यात्सो-
त्तिपः स्यातः । तत् एवं भवेद्येप प्रयोगस्य तु
वाचकः ॥ ' प्रथमशब्देन हि कर्त्तुं, अप्रष्टुचपूर्वस्य
आप्त प्रवर्तनम्, तदभिधीयते, न कर्म किञ्चित् । तत्रो-
गान्तु कर्मणि प्रतीतिः स्यात् । ताडनि च तदश्लेषगत-
स्त्वेन । नहि द्वितीयदीन प्रयुजानः कश्चित् प्रथमं यन्ते
इत्युच्यते । न चैवं अयजमानस्य प्रथमपद्यो नम्
भवति । तत्राथ पूर्वमित्थिनाप्राप्यस्युगच्छकया तदति
पदानाम्ने अर्थाविपर्ययः आपन्नते । तत्र च त आभी-
यते, यत्र तेन विना एकत्रान्यत्र नावकल्पते । यथा
'एष याम प्रथमो यजामा' इत्यम् । न त्रिह प्राथम्यम्
प्रतिषेधमिति च्छा न संभवति, येन पूर्वपत्तितं च
यदुक्तस्य तदप्रयोगलोऽपि तावत् कर्तृद्वैतः । प्रयोग-
न्तस्यस्य दृष्टिपट्ट एव । नन्वेव सति यत् कस्मचित्
मथमप्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति । प्राप्नुयात्, यदि विपरिपे
रन्नात् । अत इ प्रतिषेधत्वात् प्रतिमपेक्षयागो लौकिक-
स्यापरेभ्यो वैदिनेभ्यश्च अत्यन्तपानाप्रितोमः संपूर्णे-
माशुदित्थः प्रवर्णयत्समाजान् दिवसंमानः सामर्थ्येन
शोम सन्धति । त्वापि अनन्वयसादृश्यायेन उच्येतिशोमम्,
प्रथमशब्दाप तस्य आप्त प्रयोगम् । एवं च उच्यतीवन्नेन
प्रचातयेथ तस्यैर द्वितीयदिनयोगापेक्षयां पुनर-
नक्तिरिति, इतरथा तु दूरस्तरान्तवैद्याया तथा

विश्वरूपत्वं भवेत् । तस्मात् प्रकरणं तन्निव्या वाक्येन
प्रथमप्रयोगविरयता सिद्धा । उन तु कस्मचित् नैमित्तिका-
दीनाम् 'अग्निशोमे प्रयुगकि' इति पुनर्वैकानवसि
(तैआ. ५।६।३) । तद्यदि तावत् द्वितीयदिनयोगविरय
कल्पते, ततः प्रतिषेधमाणात् पूर्ववचनेनैव सिद्धेः
विधानानयंस्यम् । तस्मात् आप्तप्रयोगविरयमेवैव ।
तत्रश्च प्रतिषेधो वाच्यमानः कल्पन्तप्रयमप्रयोगं कावसाय-
त्वात् गच्छतीति के चित् । (वरमनेन उमादधाति-)
तनु न युक्तम् । अग्निशोमस्वापि संस्कारणस्य अन्यत्र
विधानान्त्वात् । न च प्राथम्यं सावधानम्, 'य एतेना-
मिष्ट्या' इति केयस्येतिशोमापिपत्वात् । प्रथम हि
यजन प्रथमं यतः, न चैतत् अन्यस्य क्रोत्रेति । तस्मात्
श्वेतिशोमस्यैव अतिशयसंक्षय प्रथमहारे (आहाः
प्रयोगः) प्रतिषेधः अग्निशोमे विपरित्यापते । विरैतश्च
अनितान्त्वापि पक्षिकः प्रथमाहारः ' तस्मात् प्रथमं
यजमानोऽनिराशेण यजेत ' इति । सोऽस्य सगान्देन उमोः
इत्यथो. प्रतिषेधः अग्निशोमे तु निसेपविति, स वहीवही ।
यादपि न युक्तम् । अग्निशोमस्वापि द्युप्रयोगान्त्वत्कत्
त्वात्प्रामित्तेन सुतरा सामान्यत्वात् । अतः अनिरान-
प्रथमहारे नित्यं प्रतिषेधः अग्निशोमे तु विहितप्रतिषेध-
त्वात् विकल्पः इति के चित् । अत्र पुनश्चोदयन्ति ।
यथेप प्रतिषेधः, तत् एवं स्यात् । पर्युदासस्तु एतन्निवा
इति दशमे वस्यते ' अपि तु यक्यरोपः स्यात् ' इति
(१०।८।१४), न चासौ अग्निशोमस्यपरोपो भवति ।
यदि हि, 'अप्यमपद्ये अग्निशोमे प्रयुगकि' इति कल्प्येत
ततः तस्मादेव आनन्वयत्वात् प्रादस्तात् अग्निशोम-
युक्तविरयानयंस्य आपद्यते (वेत) । तेन आनन्व-
विपरित एष रोपः, ' वत् प्रथमं पुनर्वैत, त् अप्यमप-
यथे ' इति । तत्रश्च अविश्वप्रयोगप्रमेव फल्यो मयति ।
न च एक एव रोपः उमरोपवैकयोः सम्भवति, एक-
पात्रत्वात् नित्यमेव तत्र स्मितपमिति । (विकल्प-
योगनोच निरुक्तुत्वात्) उच्यते । स्यादेतदेवम्, यदि
अर्धं पर्युदासो भवेत्, न त अथ पर्युदास, वाक्यरोप-
स्यानुपपत्तेः । तत्र अग्निशोमस्यैव तस्मात् भवति प्रति-

पादितम् (दृष्टान्तत्वेन अग्निष्टोमवाक्येणोपलब्धस्य अनु-
 पपन्नत्वं त्वयैवेत्तम्) । अतिगणनात्वेऽपि यदि तदीय-
 कथनभावात्पूर्ववैलया एतदुच्येत, ततः शेषो भवेत् । न
 तु गणोक्तम्, सत्याना असमानविधानत्वात्, अत्रान्त-
 प्रकरणे च प्रतिषेधाश्रवणात् । न हि अनेकत्वोत्तिष्ठो-
 मिक्रमाकान्तात्म्यवद्विधातिरानप्रवृत्तिवच्छब्दस्य एव शेषः
 अवकस्यते । तस्मात् ' न तौ पशौ ' इतिवत् प्रतिषेधः
 एवाम विशयते । गतु प्रतिषेधोऽपि सन् प्रतिविषय
 एव प्राप्नोति । श्रानुयात्, यदि विहावापि नोपपद्यते ।
 स तु (प्रतिषेध.) प्रतिमात्रपक्षित्वात् उपदेशमविदेश
 वा अनादृत्य उपागनापि प्रवर्तते । (प्रवृत्तिमात्रविषयव-
 मनुजानाति-) शक्यं तु इह (अपि) वक्तुं ' प्रवृत्तौ
 वा द्विरुक्तवत् ' इति । ननु च तुल्यार्थत्वे एतदेव
 व्यतिषेधे च चोदकप्रामस्य नित्यप्रतिषेधात् । न एतत्
 (द्विरुक्तत्वपक्षः) अस्ति । वक्ष्यति हि एतत् ' प्रति-
 षेध. प्रदेसे, अनारम्भविधाने च प्राप्तप्रतिषेधत्वाद्
 विकृत. स्यात् ' (१०८।११) इति । (सूत्रार्थमुप-
 पादयति-) यस्य शब्दाद्वे प्राप्ति नास्ति, तस्य प्राप्ति
 अनन्त्यरूप्य प्रतिषेधासंभवात् अवश्यं प्रतिषेधेनैव
 तद्विषयोऽपि विधि. अङ्गीकर्तव्यः । स चेत् अङ्गीकृतः,
 शास्त्रान्तिरोपात् तुल्यवत्त्वं (विधिप्रतिषेधयो-) ।
 अत उच्यते अग्निष्टोमे विकल्पेन मन्वितयम् । तस्मात्
 द्विरुक्तत्वात् उपदेशातिदेशयोश्च प्राप्तिफलवैषम्यात्
 प्रवृत्त्यर्थेनैव वर इति । ननु एवं सति ' अग्निष्टोमे प्रवृ-
 णक्ति ' इत्यनेनैव प्रवृत्तिविधेः सिद्धत्वात् अनारम्भशब्दः
 अनर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः । तेन उत्पत्ति, अनेन
 विनियोग. इत्येन न्यायापेक्षात् । अथवा अनारम्भवादः
 अग्निष्टोमन्यतिरिक्तविषयो मन्वित्यपि । ननु अग्निष्टोम-
 वाक्येन उपब्रह्मियते । न शक्यमेतत् उपसहर्तुम् । तत्राम
 निरोधवचनेन उपसंहियते, यत् ननुसंयोगात् असमर्थ
 कथयितुं परोक्षतुल्या संयुज्यते, यथा सन्नदस्यम् । अथ
 तु शास्त्रावच्छेदकप्रकारार्थात् नोपसहस्यमर्हति । अतश्च
 विद्वत्स्यो मन्वित्यपि तथा सति च ' न प्रथमपक्षे '
 इत्यनारम्भशब्दोप- उपपद्यते इति अतिगणप्रयमाहारे

नित्यमप्रयोग अग्निष्टोमे च वेदमन्वित्यस्यमात्रं नित्यं
 प्रयोगः । नहि तद्व्यवहारोऽपि अथ भवतीत्युक्तम् ।
 (एकदेशी अनारम्भवादस्य विद्वत्स्यैव निरूपितो-)
 एतावत्तु इह अवधारयितुं शक्यम्, मापननारम्भवाद
 प्रकृतेरन्यत्र गच्छति । यदि गच्छेत्, ततः श्विपु-
 वानामपि गच्छेत् । न च गन्तुमर्हति, ' पुरासादु-
 खदाम् ' इति स्वानिपयस्य तत्रातुपपत्तेः । अतो यत्र
 उपसदः, तत्र गच्छति । तत्रश्च प्रापिकल्पवैभक्त्यत्
 प्रवृत्तौ तावत् ता. (उपसदः) सन्ति, इति अन्वेषणापि
 वचनं गच्छेत्, विमुक्त यदा विरूपमेव वचनम् ।
 सुष्ठुसामान्यसंज्ञकस्यापि च एवमपदे- उपसहार इति
 व्याख्यातं चतुर्थाधिकरणे (३।१।१५ इति तु विष्णु-
 युक्तम्) तस्मात् उक्तविधिविनियोगात्प्रमेव अपुनरुक्त-
 त्वम् । एवं सति वेदा प्रकरणे एव प्रवर्यपाठ, नै सह
 संगतार्थता मविष्यति । (एकदेश्युक्तं वृत्त्यपि-) यदि
 तर्हि द्वयोरपि एकत्राकस्येन ' अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति '
 इत्यपमर्थो नियतः, तत ' न प्रथमपक्षे ' इत्येतस्य
 अप्रथमपक्षे अग्निष्टोमे इत्येन प्रवर्तमानस्य न कश्चित्
 विरोध इति पशुंदात् नित्यमेव अन्वयेन भवित्यप्यम् ।
 अग्निष्टोमवाक्यं विकल्पमिदं च वर्णयितुमाह- (अतः-
 एवं वर्णनीयम् । अनारम्भवादस्य प्रवृत्त्यर्थताया विद्वत्स्यो
 ' अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति ' इत्येतस्य अनन्त्यप्रवृत्तत्वात्
 प्रतिषेधप्रतिप्रसवार्थता गम्यते । ननु नैवान् प्रतिषेध
 इत्युक्तम् । अग्निष्टोमसुक्तवाक्यार्थवत्त्वात् प्रतिषेध. इति
 सूत्रः । नहि अनेन सह पशुंदात् अवकस्यते इति दधि-
 तम् । न च अनारम्भवाद. अतः अग्निष्टोमार्थः, यत्. तद्वि-
 षयः पशुंदात् अवकस्यते । तेन द्वयोरपि (पशुंदात्-
 अग्निष्टोमवाक्ययो.) अग्निष्टोमविषयत्वम् । अतश्च यद्यपि
 अप पशुंदात्, तथापि उभयोः सामर्थ्यात् विकल्पेनैव
 भवित्यप्यम् । कुत ? ' नित्यं हि क्रियमानोऽस्मिन्
 पशुंदातो वृथा मचेत् । नित्यमनियमाणा वा पुन-
 र्विधिरनर्थकः ॥ ' ततश्च यस्मादिकल्प्यात् विष्णुः
 पशुंदात् आश्रीयते, स तस्मिन् सन्धि अगतः,
 इति वर इत्यन्वयस्य प्रतिषेधः एव आश्रितः । तेन
 प्रथमाहारे अग्निष्टोमे विकल्पः । तथापि यदा वेदा

प्रवर्तनोपायाः

- प्रवर्तनोपायाः सामदशोऽपि । परिक्रमस्तु यत्ने प्रकृतमानान्तः । भा. १०।१।८।१५.
- प्रवर्तनात्यं (लिङ्गः सङ्घातावच्छेदकं) परिश्रुतिप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयप्रवर्तकधर्मत्वम् । मणि. पृ. ११७, दृष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना इति मण्डनः । पदापान्तरं प्रवर्तना इति भाटाः । अर्थभावनाभिधानानुकूलशक्तिरेव प्रवर्तना इति चिन्मन्त्राः । ११८. ● प्रवर्तनात्वं प्रवृत्त्यनुकूलत्वात्त्वम् । अनुकूलत्वं च अन्तःत्वम् । तत्र लोके पुरुषायप्रवृत्ति । वेदे च तदभावात् इच्छान्निवृत्त्य कस्य चित् प्रवर्तनात्वं बोध्यम् । अर्थभावनाभिधानानुकूलत्वात् विहादिनिश्रयक्षेत्रेव अविधाख्यायाः प्रवर्तनात्वेन रूपेण लिङ्गव्यत्यव परिकल्पव तज्ज्ञानस्य प्रवृत्ति प्रति कारणत्वमात्रं कल्पयते इति पार्यंसागयिः । रङ्गस्य. पृ. ११.
- प्रवर्तनारूपो हि विधिः । भाट्ट. ४।१।१.
- 'प्रवर्तः' इति शब्दं येन चन्द्रेण जल्पते । स चोदनीच्यते यदा प्रवर्तनकल्प मतिः ॥' इत्युक्तम् । सु. पृ. ५७-५८, रत्नाकरः, चोदनाप्यम् स्तो. १३.
- प्रवादः । नियुक्तिप्रवादः हेयः । मणि. पृ. १२.
- प्रवासगतस्य यत्रमानस्य अग्निशेषेण अग्न्युपस्थानार्थं आशीर्षमन्त्रः 'इहैव सन् तत्र सन्न त्वाग्ने' इति । वा. ३।८।६।१६.
- प्रवाह्नित्यत्वं सनादीयप्रवाहभावसमयासत्सती-कल्पस्वरूपम् । मणि. पृ. १७५. ● प्रवाह्नित्यत्वंस्य नैमिचित्त्वविषये । सु. पृ. १२०१.
- प्रवाहसमुद्रन्यायेन सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि ऋतुद्विपरिमाणेन परमविषयप्रतिपादकान्येव । (गङ्गादिप्रवाहा. सर्वे अन्ततः समुद्रेव प्रान्त्वन्ति तद्वत्, इति न्यायाधर्यः) । श्रीकर १।१।१२ ब्रह्म.
- प्रवीणः । यदुप वीणावाद्यस्य गुणेषु क्लृप्तं निपुणेषु एव प्रवीणशब्दो वर्तमानो ह्ये इत्युच्यते । भा. ६।७।१०।२२.
- प्रवृत्तं तद्वृत्ते प१.प्रथेयः । वा. ३।१।१२।३२ टिप्पणी.

● प्रवृत्तेऽपीति चेत् । ६।३।१७।३६ ॥
 श्रुतद्वयानुसारे प्रतिनिधौ उपास्ते, प्रवृत्तेऽपि कर्मणि कृत्येण केषु चित् सस्वारेण यदि तदेव मुख्यं उपपन्ने मुख्यमेव आहम् ।
 . अत्र दुपृटीका-- 'केषु चित् सस्वारेण कृत्ये अनभिनिर्वृते (मुख्ये) प्रयोजने श्रुतमेव उपास्यन्म् । न संस्काराणामनुरोधः, द्रव्यगुणत्वात् । तस्मात् वेदमिनिर्वृत्ताः संस्काराः तेषां (मुख्ये) आश्रयिताः स्यात् । एवमिदं सिद्धान्तम् न भवति । पूर्वपक्षस्य उद्वेगः । अथवा प्रवृत्तेऽपीति चेत् कृत्ये (मुख्ये) प्रयोजने मुख्यमागमयित यमिति (पूर्वः पक्षः)' इति ।
 एतद्व्यत्यव कदरेण प्रयोगः प्रारब्धः । पशुनिषेधत्वात् प्राचीना. संस्काराः कृताः । तावति काले लक्षिते लब्धः । तथा सति एतद्विरे आदित्य आगम्य सर्वे संस्काराः पुनः कर्तव्याः । पशुनिषेधनं च एतद्विरे कृत्ये विधिः प्रयोगः समापनीय इति सिद्धान्तः । अत्र 'प्रवृत्तेऽपीति चेत्' इति प्रवृत्तशब्दः पशुनिषेधनातिरिक्तसंस्कारात् प्राहकः ।
 अथवाप्ये तु प्रवृत्तशब्दः पशुनिषेधनात्वात् स्वर्गसंस्कारान् शङ्काति । पशुनिषेधनात्तेषु संस्कारेषु कृत्ये पश्चाच्छब्द एतद्विरेः । तदापि सर्वः प्रयोगः एतद्विरे पुनः कर्तव्यः इति पूर्वः पक्षः । तत्र प्रथमशब्दे श्रुतार्थे 'इति चेत्' इति पूर्वसिद्धान्तपरमार्थः । मुख्यविधिमुख्य इति चेन्न्यायः ततः प्रवृत्तेऽपि प्रतिनिधौ मुख्यमेवोपादेयं इति । अथवाप्ये तु न क्लेशः ।
 नानर्थकत्वात् । ३७ ।
 मुख्यस्य श्रयस्य एतद्विरेषु अल्पमे कदरे प्रतिनिधौ पशुनिषेधनं कृत्यम्, अथ एतद्विरे लब्धः, परंतु प्रवृत्ते बान्ते निषेधने सति एतद्विरे मुख्योऽपि न आहम् । अनर्थकत्वात् निष्कलत्वात् । इति सिद्धान्तः । के.
 ● 'प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्ति. ह्यात्' इत्यष्टमाधिकरणे (८।१।३१) पूर्वपक्षपरमार्थक कन्तरोपपन्नत्वात् दार्शनोपेयाविकाना धर्माणाः प्रवृत्तस्य ह्यस्त्वविधानात् तत्पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निरुक्तिपरमार्थत्वेन अभावात् । सु. पृ. ११७८.

ॐ प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः न्यात् । ८।१।
३।३।।

सोमे इष्टेः प्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तत्वात् । वीथणीयाया
आयणीयाया आतिथ्याया पयो उदवनीयाया च दर्शयौग-
मशक्तौ विध्यन्तः प्रवृत्तः । नन्वव्य रतिमि सोमेऽपि त
एव विध्यन्तः स्यात् । वीथणीयायाम् प्रवृत्तत्वात् इति
पूर्वं पद्यः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४ ।।

सोमे दर्शयौगमशक्तौ विध्यन्तः इति पूर्वपक्षे लिङ्ग-
माह । 'तस्यैक्यात् प्रजाजानुयाजाः' इति ऐष्टिकम् ।
प्रजावाद्यो धर्माः सोमे हृदयन्ते । तदेतलिङ्गं सोमे
ऐष्टिकस्य विध्यन्तस्य । भूतो तस्येति सोमस्यैवर्षः ।
चक्रापे हेतुवस्तुव्याप्यः ।

कृत्तमविधानाद्वाऽऽपूर्वत्वम् । ५ ।।

सोमे ऐष्टिको विध्यन्तः इति पूर्वपक्षे मूलाभ्या
प्रातं वासव्येन निरत्यन्त सिद्धान्तमाह । सोमे इत्यनु
बर्तते । सोमे अपूर्वत्वं स्यात् । त न कुतश्चित् धर्मान्
यद्वापि । कृत्तमविधानात् । सोमे कर्तव्याना सर्वेषामेव
धर्मणा सोममवरणे निधानं भवति । तस्मात् विश्व-
धर्मनोऽप्यम् । अविहितधर्मकेयु वृ अतिदेशः । तस्मात्
सोमः स्वतन्त्रा प्रवृत्तिः ।

तुगाभिधारणामात्रस्य च विल्यानुवादात् । ६ ।।

सोमे ऐष्टिको विध्यन्तो नास्ति, स्वतन्त्रत्वात् तस्य
इति सिद्धान्तिना उक्ते इयं शङ्का—ननु 'पूर्वं वै देवा
यत्र कृष्या सोममजन्तु, सुवो वाहू । तस्मात् सुचि
सोमहविनाशयन्ते । न सोममात्रेणाभिधारयति' इति
निषेधोऽनुपपन्नः, प्रसिद्धैक वाधिषेधस्य । तस्मात्
निषेधात् लिङ्गात् ऐष्टिकस्य सोमे प्रातिरिति । तस्मात्
सिद्धान्तो । सुहू च अभिधारण च तयोः अभावस्य
मिसानुवाद स्यात् । विनाशित्वस्यैव अभावस्य कर्मनु-
पादाः, न तु प्रातस्य निषेधः । तस्मात् सोमे नैष्टिको
विध्यन्तः ।

विधिपरिति चेत् । ७ ।।

पूर्वपक्षां द्वे । सुचि सोमबहणस्य, आन्नाभिवार-
णस्य च योऽयं निषेधः त न सिद्धानुवादः किन्तु

विधिरैव निषेधस्यः । ततश्च सोमे ऐष्टिकविध्यन्तस्य
प्राप्तिः । इति चेत् ।

न वाक्यशेषत्वात् । ८ ।।

सिद्धान्ती द्वे । सोमे योऽयं सुचि सोमाहादनस्य
आन्नाभिवारणस्य च निषेधः त न विधिः किन्तु नित्य-
सिद्धानुवाद एव । तस्मात् न वाक्यशेषत्वात् । 'अवधि-
पूर्वा एतत् सोम यदमिषुवन्ति । यदस्य सूचो वाहू
कुर्यन्ति, यथायमन्तिकमक्षापुः, यदाह, अंशुराद्युक्ते देव
सोमायापयति । यदेवास्यामन्तं तु क्षुम्बुर्बन्तु उदा-
प्यामयन्ति' इत्यत्र योऽयं 'अंशुराद्युक्ते' इति विधिः,
तस्य वाक्यशेषोऽयं 'धृतं वै देवा यत्र वृत्रा सोममजम्
सुचो वाहू । तस्मात् सुचि सोमहविनाशयन्ते, न सोम-
मात्रेणाभिधारयति' इति । अस्य निषेधस्यैव निषेधत्वात्
नाह निषेधरूपो विधिः समन्वितः । तस्मात् सिद्धानुवाद
एव निषेधः । ततश्च ऐष्टिकविध्यन्तस्य सोमे न प्राप्तिः ।

शक्यते चानुषोपपत्तात् । ९ ।।

सोमः अपूर्वं एव न तत्र ऐष्टिको विध्यन्तः इति
सिद्धान्तो हेत्वन्तरमाह । अनुषोपपत्तात्का हेत्वन्तरम् ।
उपोषणं नाम वह्निये वरुः । उप दाहे इति धातुः ।
यदि सोमे ऐष्टिको विध्यन्तः स्यात् उपोषणस्य प्राप्तत्वात्
अनुषोपपत्तात् न स्यात् । अनुषोपपत्तात् च शक्यते
'यदनुषोष यथाभात् शीवदमेन अनुषिच्छेके नैनी-
येत्' (नैप, ३।३।८।१) इति । तस्मात् सोमे
नैष्टिको विध्यन्तः ।

दर्शनमैष्टिकानां न्यात् । १० ।।

सोमे ऐष्टिको विध्यन्तः इत्यत्र 'तस्यैक्यात् प्रजाजानु-
याजाः' इति लिङ्गमुक्तं 'लिङ्गदर्शनाच्च' (८।१।३।४)
इति सूत्रे तथोक्तत्वात् सिद्धान्तो । उक्तं दर्शनं लिङ्गदर्शनं
सोमगायना ऐष्टिकानां स्यात् । सोमे या वीथणीयाया
इष्ट्या, राद्यु सारुषु मिलिता ये प्रजाजानुयाजाः तेषा
ता सख्या । अङ्गाङ्गमपि च 'तस्य' इति धक्यते वक्तुं
यथा 'वाजपेयस्य गृधः' इति । तथा न न तद्विष्टिं
सोमे ऐष्टिकस्य विध्यन्तस्य सापत्नम् । के

॥ अयं समस्तानामागोषादीना वयं चित् रुदेः
'प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्' इति न

प्रवृत्तवर्णान्

प्रणमम् । (इष्टिवाच्येन) । वा २।१।१३
 पृ ४८२.

ॐ प्रवृत्तवर्णान् प्रवृत्तवर्णं वरणं होतुः क्रियेत ।
 १२।१।१८।३६ ॥

पूर्वपूर्णावसरे. होतुर्वरणं ' अग्निदेवो देव्यो होता
 देवान् यथा ' इत्यान्नात्म् । तद् सोमाद्भूतेषु ऐष्टि-
 न्नेषु कर्मसु प्राप्सते । औभिकं होतुर्वरणं ' अग्निर्होता स
 मे होता होतस्व मे होताऽसि इति होतार वृणीते ' इत्यान्नात्म् । तत्र लौभिकेन वरणेन आमतो होता इति
 दार्ढिकं वरणं न कर्तव्यं इति प्राये सिद्धान्तमाह । प्रति-
 त्तत्र प्रतीष्टिकर्मं होतुः वरणं क्रियेत । उत ? प्रवृत्त
 वर्णान् वर्णान् प्रवृत्ते कर्मणि दार्ढिकं वरणं क्रियते, अतः
 तत्र आनत्ययम् । किं तर्हि ! कर्ममात्रम् । तदकरणे
 गुणैरुपयुक्तं स्यात् । तस्मात् प्रतिकर्मं होतुर्वरणं भेदेन
 कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

ब्रह्माऽपीति चेत् । ३७ ॥

पूर्वपक्षी अतिप्रसङ्गेन दृष्टते । यदि प्रवृत्ते कर्मणि
 होतुर्वरणं नियमनात् प्रतिकर्मं कर्तव्यं तर्हि ब्रह्मा अपि
 प्रवृत्ते कर्मणि क्रियते प्रणीताप्रणयननात्, तस्मात् तदपि
 धर्ममाश्रयान् प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । इति चेत् ।

न प्राङ्निगमान् तदर्थं हि । ३८ ॥

होतुर्वरणवत् ब्रह्मवर्णमपि प्रतिकर्मं कर्तव्यं इति चेत्
 तत्राह सिद्धान्ति । न ब्रह्मवर्णं प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । न
 तदर्थमात्रम् । प्राक् निगमान् प्राक् वर्णान् न क्रियित्
 ब्रह्मवर्णमिति । वर्णानुत्तरकालं ब्रह्मणः कर्म । हि तस्मान्
 ब्रह्मवर्णं तदर्थं कर्मासंभवेन न धर्मासंभवे । तस्मात् ब्रह्म-
 वर्णं न प्रतिकर्मं कर्तव्यम् । नास्ति तेनातिप्रसङ्गः ।

निर्दिष्टमेवेति । ३९ ॥

पुनः पूर्वपक्षी दृष्टते । निर्दिष्टस्य वर्णान् ब्रह्माऽपि
 प्रवृत्तवर्णं इति चेत् । अमावास्यायां औनवत्येऽहनि
 वेदिकर्मं निर्दिष्टम् । ' पूर्वपूर्णावसरे वेदिं करोति ' इति । तत्र वेदिरतिप्रसङ्गः ब्रह्मणः क्रियते । तेन
 ब्रह्माऽपि प्रवृत्तवर्णः । प्रवृत्तवर्णान् प्रतिकर्मं ब्रह्मणो
 ब्रह्मा विदेन इति चेत् ।

नास्तुनन्वात् । ४० ॥

अमावास्यायां पूर्वपूर्णेदिकर्मणो निर्दिष्टस्य वर्णान्
 ब्रह्मणोऽपि प्रवृत्तवर्णान् तद्वर्णमपि प्रतिकर्मं कर्तव्य-
 माप्येतेति चेत् । न । पूर्वपूर्णावसरे वेदिकर्म
 धृतम्, न परिग्रहम्, अश्रुतत्वात् यथाकाम्येन
 प्रवृत्ते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते । अतो न प्रतिकर्मं
 ब्रह्मवर्णं कर्तव्यम् । विषयो दृष्टान्तः ।

होतुस्तथेति चेत् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी दृष्टते । यदि प्रवृत्ते कर्मणि ब्रह्मणो वर्णम्,
 न च वर्णान् प्राक् क्रियित् ब्रह्मणः कर्मासि, तस्मात्
 प्रवृत्तवर्णो ब्रह्मेति । तर्हि होतुः अपि तथा प्राक्कालं
 क्रियित् कर्मासि । ततः तस्यापि वर्णं न धर्ममात्रम् ।
 इति चेत् ।

न कर्मसंयोगान् । ४२ ॥

न होतुर्वर्णं न धर्ममात्रं निवृत्तं धर्ममात्रमेव । एषां
 कर्मसंयोगान् । अस्ति होतुः प्राक् वर्णान् सामिप्येन
 कर्मणा संयोगः । ' अतः सामिप्येनान्वाह ' इति । त्व
 पीक्षणीयदिपु ऐष्टिकेषु कर्मसु कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।
 के.

● प्रवृत्तिः धर्मोपेक्ष प्रमाणम् । मणि. पृ. ११।

● प्रवृत्तिः देवा स्वच्छापीना पशुपीना च । एत आगर्भ-
 इष्टिवाच्यत्वादिषोः कारणम् । अन्वयाया रात्र्युपरि
 आशामेणादिषोः । पृ. ८९. ● प्रवृत्तिः प्रथमा द्वितीया
 त्रिपदासंक्रमनियामिका, यथा माचयेये प्राजापत्यस्य
 संस्कारेषु । वि. ५।१।५. ● प्रवृत्तिः निमित्तविदा । सु-
 पृ. ६. ● वेदि एह चोदितान्तेना प्रवृत्तिः निषधी ।
 वा. ५।१।३।३.

ॐ प्रवृत्त्या कृतकालान्नाम् । ५।१।३।३।२५ ॥

ज्योतिषोमे सुयादिने प्रथमं प्रातस्तुवाकं, तत्र
 प्रचरणाश्वत्या सुचा ' गुणोत्तमिः ' इति प्राञ्च्ये होमः,
 तत्र. एतन्नीचपुरोडाशानि रारं. इति पठितम् । अथ्युत्तरे
 प्रातस्तुवासास्य दत्ता मतिप्रयत्नात्प्रथमे प्रेष्यति ' मतिप्रयत्नः
 एतन्नीचकियंयस्य ' इति । तेन प्रचरणीहोनादिभ्यः
 ऊर्णं प्राणोऽपि एतन्नीचपुरोडाशानि रारं प्रातस्तुवाकास्ये
 प्रेषयथादपश्य । एत ' महिष्यमाने स्तुते म्रह

अनीदमेन् विहर, बर्हिः स्तृणीदि, पुरोडाशानलङ्कुरः ।
इति प्रेषवशाच्च पुरोडाशात्तद्व्याप्येत्स्वर्गः । एवं स्थिते
प्रचरणोद्दोमादिभिः गृह्यध्वजमान्यैः सौमिकपदार्थैः
मोक्षदादिप्रार्थानां ऐशिकानां एकत्रान्तरेण अनुष्ठाने ज्ञाने
आकर्तुशक्यत्वात् सवनीयनिर्वाचित्त प्रथम किं प्रचरणी-
होमादयः सौमिकः पदार्थाः वर्तन्ते उत पौरुषादिकः
प्रागल्भ्यत्वात् वे पदाधारिते कर्तव्याः इति विचारे नियम-
प्राज्ञाभावात् अनियम इति पूर्वपक्षे अस्त्ये प्राप्ते सिद्धान्त
माह । कृतकालानां प्रवृत्तौ विहितकालानां शातकालानां
पदार्थानां प्रवृत्त्या प्रवृत्तेन प्रथमोपस्थितेन निर्वर्गणेन
नियमः स्यात् । प्रवृत्त्या इति कर्मणि क्तिन् । प्रवृत्त्या
इति षाठ् स्त्रीकृत्य दशैर्पूर्वाभासपक्षेण कृतकालानां
शातकालानां नियमः इति वृत्तौ व्याख्यातम् । मयूत-
मलिकामा तु कृतकालानां शातकालानां प्रवृत्त्या नियमः
इति व्याख्यातम् । तथा च आर्षे पौरुषादिकः पश्चात्
सौमिनाः इति क्रमः इति सिद्धान्तः । अत्र प्रावृत्तिकः
क्रमः ।

शुद्धिप्रतिषेधाच्च । २६ ॥

सिद्धान्ते देवन्तरस्य सूत्रम् । चकारः सप्रथमे ।
पूर्वपक्षे श्रुतिकृते शब्दविनिर्देशात् शब्देन विरोधस्य
अवज्ञात् । अतदङ्कुर इत्युक्ते मोक्षणादीन् प्रतिषेधेत् ।
असात्तच्छे तु अतदङ्कुर इत्युक्ते अलङ्कारमेव प्रति-
पात्यते । तस्मादेव प्रावृत्तिकः क्रमः । के ।

● प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते । वाचपेरे प्राज्ञास्य-
पशुप उपाकरणक्रमेण नियोजनानिर्गमनियमः । ५।१।१५।
८-१२. ● प्रवृत्त्या क्रमः प्रातरुद्यत्के सवनीयनिर्वापा-
दिप्रागल्भ्यत्वात् पौरुषादिकानां वर्तमानम् । ५।१।
१३।१५-२६.

ॐ प्रवृत्त्या तुल्यकालानां शुभानां तदुप-
क्रममाह । ५।१।१।८।।

वाचपेरे 'सप्तम्यं प्राज्ञास्यत्वात् पशुपराभते' इति
श्रुते । तेषु पशुपु चोक्त्यात् । मोक्षणादयो धर्मः ।
वन प्रथम पदार्थः । यत् कुतश्चित् पशोपरत्वन्यं ।
द्वितीयादिषु पदार्थेषु भवति सप्तम्यं किं तत् एव
द्वितीयादिरपि पदार्थे आरम्भकः सत द्वितीयादिषु

अनियम इति । अनियमः नियमकारणभावात् इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तपति । तुल्यकालानां एकत्रादीनां
गुणानां उपाकरणादीनां प्रवृत्त्या प्रथमाद्भवत्प्रवृत्तौ
क्रमः स्यात् तदुपपन्नत्वं प्रथमाद्भवत् तथैव उपपन्नात् ।
तथा च प्रथमाद्भवत्प्रवृत्तौ द्वितीयाद्यङ्कुरः तत्र
स्त्रीकार्यैः सोऽय प्रवृत्त्या क्रमः ।

सर्पमिति चेत् । १ ॥

पूर्वपक्षी आह । प्रतिपशु सर्वं अङ्गज्ञातं वाञ्छानु-
यम्येन स्यात् इति । इति चेत् ।

नाकृतत्वात् । १० ॥

पूर्वपक्षिणा उक्तं निरूपयति सिद्धान्ती । इति चेत् ।
अङ्कुरत्वात् उक्तस्य साहित्यस्य अङ्कुरत्वमङ्गत्वात् ।
तस्मात् प्रवृत्तिक्रमेण पदार्थानुसमप एव ।

क्रत्वन्तरवदिति चेत् । ११ ॥

वाचपेरे प्राज्ञास्यपशुप उपाकरणदिसर्वैर्गुणकाण्ड
प्रतिपशु पृथक् वर्तन्ते क्रत्वन्तरवत्, यथा शीर्षे ऐन्द्राग्ने
च प्राज्ञास्येभ्यः क्रत्वन्तरे सर्वं गुणकाण्डं प्रवेकं पृथक्
क्रियते तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी नृणात् ।

नासमवायात् । १२ ॥

तत्र । कुतः ? असमवायात् सौमिकानाम्प्रेषीना
तत्त्वान्त्यर्थतया विहितानां साहित्यस्य अद्यमानात् गुण-
काण्डं पृथक् वर्तति । प्राज्ञास्येषु तु एकसिन्नेव ननुप-
कारे साहित्यावगमनात् न गुणकाण्डं पृथक् कर्तुं अक्यते ।
तस्मात् अत्र उपाकरणादीनां पदार्थानुसमयेन प्रथम-
प्रवृत्तनुसारेण द्वितीयाद्यङ्कुरस्य अनुष्ठानक्रमः स्त्रीकार्यैः
इति सिद्धान्तः । के ।

● प्रवृत्त्या प्राज्ञास्येषु पशुपु उपाकरणादीनां प्रवृत्तौ
अनिरूपित एव क्रमो निरूप्यते । प्रवृत्तावपि च समवति
तथा क्रमनियमः । यथा साहाय्यपूर्वकं पूर्वं धर्मः ततः
पश्चात् इति । रत्न. ५।१।१।१२. ● प्रवृत्त्या मोक्षणादीनां
सौमिकपूर्वमागतौ ज्योतिष्टोमे सुत्याक्रमः । ५।१।१।१३।
२५-२६. ● प्रवृत्तेः तत्रकारणनिश्चयहेतुत्वम् ।
मणि. प्र. २८. ● प्रवृत्तीनां अभिधाकालाव्यावर्तनीयं
ऐदमर्थं निरूप्यते । वा. ३।१।१।१२. प्र. २०।
● प्रवृत्तौ (क्रमे) अङ्गनिरूपितप्राज्ञास्यपशुपे चोक्तः ।

भाट्ट. ५।१।७. • प्रवृत्तौ सरोहितव्यवसायव्यय एव वाक्यम् । सोम. १।२।१ पृ. ६. • प्रवृत्तौ हेतुः । अन्यथाख्यातिरूपवत्त्वविशिष्टज्ञानस्यैव प्रोक्तप्रवृत्तौ हेतुता । न च एवं चेतो रजतज्ञानवत्, कार्य-ताज्ञानवत्वात् इति ज्ञानात् प्रैकस्य प्रवृत्त्यापत्त्या भ्रान्त-भ्रान्तिरुपपन्नः इति वाच्यम् । भ्रान्तिरुक्तस्य वाचा-देव प्रवृत्तमात्रोपपत्तेः । परकीयजनकव्यवसायज्ञानज्ञान-वत्-धर्मविलम्बेन रजतत्वप्रकारकज्ञानादेव प्रवृत्त्यङ्गी-कायत्, ज्ञानाविषयकज्ञानत्वेन प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यदा रजतविषयप्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रति रजतत्वप्रकारानि-रूपितरजतनिष्ठसुखविशेषतावादिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् न ह्यऽप्यनुपपत्तिः । सवि. पृ. २७.

• प्रवृत्तिरूपः अतिदेशविषयेऽपि । टुपू. ५।१। १।१ । न उपदेशविषय एव । प्रवृत्ता हि प्रातापत्त्ये पश्यु रसावरागपीना प्रवृत्तौ अनिरूपित एव क्रमो निरूप्यते । प्रवृत्तानि च संमत्त्वेन तथा प्रमनियमः यथा सामान्यधोरेणः पूर्वं धर्माः सतः पश्य इति । रत्न. • प्रवृत्तिक्रमः प्रयोगनचनाश्रयत्वात् दुर्लभ । श्रुत्यर्थ-पाठकाण्डानु चोदनाश्रितत्वात् बलीयासः । टुपू. ५।१। १।१।८. • प्रवृत्तिक्रमः । यतः पूर्वपदार्थं आरम्भकत्वात् दोषोत्तर आरम्भणीयं, प्राशयिकवत्त्वस्यपश्यु मीलनार्थि-धर्मो कञ्चपे । भा. ५।१।५।८. • प्रवृत्तिक्रमेश-ति पूर्व दमः अवदानानिधाराणांसादानि त्व सुख-प्रमेण पूर्वमाश्रयेत्येति संदेहे, अवदानादीनां प्रदान-चोदनापटीतत्वात् पूर्वमाश्रयेत्येति सिद्धान्तः । प्रवृत्तिक्र-मत्वात् मुख्यप्रमो बलीयात् । मुख्य प्रथमम् । ५।१।२। २-४. (दशपूर्णमासयोः निवृत्तद्वयदानम्, प्रयाजसोका-भिफारणम्, बर्हिषि हविषादानं चोदाहरणानि-घाति-कम् । न तु प्रधानयत्नुरन्तारावचारादानानिफारविषयम् - सन्प्रदान.) • प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यः क्रमः प्रथमः । अथ एव गताप्यरदानादित. भाट्ट आग्नेयदानादिकं क्रिनो । अन्यथा हि गताप्यरदाने पूर्णदिने प्रवृत्तकम् आग्नेयनिर्वाणम् च उत्तरं दिने प्रवृत्तकम् धैर्यसिं-माम् । वि. ५।१।२. • प्रवृत्तिक्रमात् श्रुत्यर्थो बन्-कम् । ५।१।२।२-४. मीथे. पृ २०३. • द्यौं

आग्नेयपुरोडासस्य०' इत्यत्र प्रवृत्तम् । • प्रवृत्तिक्रमे अङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजम् । भाट्ट. ५।१।५. • प्रवृत्तिक्रमनिधयमाधिकरणम् । ५।१।५।८-१२. 'प्रवृत्तिक्रमन्यायः' इत्यत्र प्रवृत्तम् । • प्रवृत्तिक्रमविचारस्य पदार्थानुसमयो बीजम् । भाट्ट. ५।२।१. • प्रवृत्तिनिवृत्तयोः कार्यान्वयपूर्वकत्वम् । ऋजु-पृ. १६. • प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं वैदिकं कर्म । इत्येव पदुंदात् इत्युच्यते । इदं द्विविधं कृत्यं पुरुषार्थं चेति । धाल. पृ. ८६. • प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म कृत्यं पुरुषार्थानुसमम्, यथा कर्मरत्ने लिखासुने अश्रयने व्याधानं च । धाल. पृ. ८१. • प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म । तत्र इत्यप्रदेशतोने अष्टादशं देशतोदेशेन च द्वाधर्मम्, यथा उत्तमः प्रयाजः । पृ. ८३. • प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म द्विविधं कृत्यं पुरुषार्थं चेति । पृ. ८१. • प्रवृत्तिविशेषकरो यो न भवति सोऽन्यैः । भा. १।५।१।२. • प्रवृत्तिः १।४।१।२।२३-४ । 'अपगतो वा अन्ये गोभयेभ्यः पशवो गोभयाः' 'अपशो वा एष वोऽग्रामा' 'अस्रं वा एतद् पर-च्छन्दोमं' इति भूयते । अर्षवादा एते । गोभयान् मोतुं इत्येया अश्वदीना अपशवमुक्तम् । एवं सामवदित्यस्य अग्निशोमादेः प्रसंख्यं दशपूर्णमासादीनां सामवदितानां अयकानमुक्तम् । एव छन्दोमवदितानां दादगहादीनां अयकान् छन्दोमवदितानां अयकानमुक्तम् । तेनात्र आगण-अपश. अस्र एते शब्दाः गौष्वा प्रवृत्ताः । निमित्तं इ-अत्र प्रसंख्य । 'पशवर्णाणांशुवदपाति' इत्युक्तम् । 'पुरवृत्तं प्रवृत्तिनिधयन्येवदपाति, पश्चात् प्राचीनवृत्तम्' इति यथाश्रयिधिमक्रमेण ततोः प्राशयिकवत्त्वस्य इति 'अपगतो वै' इत्युक्तम् । के. • प्रयत्न गौष्वाः शब्दवृत्तेः अन्वयतो हेतुः । 'अपगतो वा अन्ये गोभयेभ्यः पशवो गोभयाः'

अज्ञान्येभ्यः पशुभ्यः शोभश्चानां प्रशंसता निमित्तीकृत्य
'अन्ये अपगवः' इत्युक्तम् । शा. १।४।१६ ।
* प्रशंसा टेष्ठा [१] वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्षैः,
[२] स्तान्नेन शब्देन सपादितगुणोत्कर्षश्चेति । प्रयतो-
दाहरण 'अपगवो वा अन्ये शोभश्चेभ्यः पगवो गौभश्चः'
इति । 'आगवो वै ब्राह्मणो देवगवा' इति द्वितीयोदा-
हरणम् । वि. १।४।१६ । * 'प्रशंसा वा संस्कारः प्रस्तस्य
संनिधानाद् समिन्धनार्थं इत्यः' । छन्दः. २।१।३
सिद्धान्तप्रश्नम् । कु. ३।१।५।३.

॥ प्रशंसाऽधिकरणम् ॥

प्रशंसा । १।४।१२।२३-४ ॥

भाष्यम्-- 'आशतो वा अन्ये शोभश्चेत्य पशवो
गौभश्चः' 'अपगवो वा एष योऽगमा' 'अग्न वा
एतद् यदन्धोमम्' इति श्रूयते । तत्र विषयवैवाचनवैशे
अर्थवत्त्वात् विषयः । इति प्रामे, अविधीयते । यदि
विषयो मषेयुः शोभश्चा एव पशवः सुदः, कामकानेव
यदः, छन्दोमत्रेव छन्दम् । अन्येषा पशूना यज्ञाना
सनाथा च उल्लिखितनिर्वाण स्यात् । विद्यमान च नाव-
कल्पेण । अतः सुख्यर्थं मशदः । शोभश्चान् प्रशंसितुं
अन्येषा पशूनाः निन्द्य । कामकवः प्रशंसितुं अस्मान्ना
निन्दा । छन्दोमन्त्रित प्रशंसितुं अन्धोमन्त्रानि
निन्द्यन्ते । यथा वदशुभ अभोजन तत् । कर्मणि
अस्वास्त्या इति ।

धा— ननु सर्वत्र प्रशंसानिमित्तत्वं गुणवादस्य
लक्षम् । अल्पम्, फलमनन्त गुणवादस्य प्रशंसा, अत एव
शुभसात्कल्पविषयः सम्पत्तिविषयम् । कथमिति चेत्,
'गवाश्चादिगतं पूर्वमुपादाय प्रशंसत्वाम् । तद्-
भाषोऽन्वपश्वामौ लक्ष्मसाधेन कल्पते ॥' न
तत्र तद् महिप्रार्थना पशुत्वस्वभावावः शक्यते वक्तुम्,
प्रशंसतिरोषात् । फलप्रतिषेधः कल्प्येत । तदपि तत्र तत्र
वर्तमानविरहितत्वात् न शक्यमेव । न च निकल्पः, वैप-
ग्नात् । कल्पो हि अत्र विधिः, इत्यत्र कल्पः ।
स्तुत्या वा अर्थवत्त्वात् नागतस्य तदोक्तत्वम् । तुल्यश्च
हृत्पर्यायत्वम् । 'पशवो गौभश्चः' इति च पुनरुदा-
दानमनर्थकम् । न च पशुत्वैकार्थ्यमवाचिनः क्रियातुषाः

शक्याः प्रविषेकतुम् । अथ गवाश्चतमवाचिनो विशेषैः
प्रतिषिध्येरन्, एवमपि नन्दं फलम् । अन्यशब्देनैव च
लक्षणार्थः सिद्धः इत्यनर्थकम् । अवश्य च उत्तरपदेन
प्रतिषेच्ये अर्थे प्रथममुपादानेन तत्र अनुवर्तितव्यम्,
विशेषरहितप्रतिषेधार्थमनात् । न च प्रशंसनात् अन्यत्
उपादीयमानं उपपद्यते । शक्युपनि च गवाश्चादिचत-
म्यात् तत्रैव प्राधान्यं समपितुम् । यद्यपि अग्रशक्यत्वमपि
शक्युवन्ति, तथापि प्रथमपेक्षया तदिह अस्मान्कृतित-
मिति प्राधान्यमेव निगम्यते । तद्यतिरोपमानमपि च
नैव औपविचम्, इति तद्वारेण अन्येषा प्रशंस-
त्तरत्वं कल्पते । एतदुक्तं मशति, गवाश्चादीनपेक्ष नैव
अन्येषा प्रशंसस्य विद्यते इति । एव अन्यव्यवस्था-
निमित्तः प्रतिषेधः । सा चेद् प्रथमनस्माभित इति
अनन्यप्रयोजनतया पश्चात्प्रशंसते । अन्यत्र पुनः उत्तर-
काश्चमेव एषा भवन्ती निमित्तत्वेन उच्यते ।

शा— 'अपशवो वा अन्ये शोभश्चेभ्यः', पशवो
गौभश्चः' इत्यत्र नामधेयत्वमनाशङ्क्यमिति शुभादिपि-
त्वेनैव पूर्वः पलः । ('अपशवो वा अन्ये शोभश्चेभ्यः'
इत्यन्यशब्देन यशस्यो नोच्यन्ते, किन्तु उपात्तावाश
सदृशमश्रुत् अगाद्य एवोच्यन्ते । तैत्तिरीयशास्त्रेणा
'अपशवो वा अन्ये शोभश्चेभ्यः पशवः' इत्यन्यशब्द-
सामानाधिकरण्यात् पशुशब्दअवगाय । तत्रैव अन्यशब्द-
समानाधिकृतस्य अपशुशब्दस्य अजादिनामवगमेन वाच्यम्,
तत्र विशेषोदाहारादङ्गीयमित्यर्थाः) पशुकार्ये गवाश्च-
त्यतिरिक्तानां प्रतिषेधः किदन्ते अजादीनामिति । सिद्धा
न्तमु, तत्रैव अजादीनां विहितत्वात् अजादवः पशु-
कार्ये प्रतिषेधः । तस्मादर्थवादः । प्रशंसानिमित्तम् पशु-
शब्दस्य पशुत्वविरक्तपशुशब्दस्य अपशुशब्दस्य परन्त
अवाचिपु पशुपु प्रयोगः । ननु सर्वं एव प्रशंसानिमित्तो
ऽर्थवादः, किमत्र विशेषयोग्यत्वम् ? कल्पम्, फल-
मन्यत्र शुभवादस्य प्रशंसा । तस्मिन्नुदादिनां गुणेन
पशुशब्दः प्रयुक्तः प्रशंसापरो भवति । इह तु शब्दमह्यनि-
मित्तमपि गुणः प्रशंसैव । १।४।१६ ।

सोम— नामधेयप्रत्यये तद्यतिरोपत्वतः प्रत्ययानु-
विध्यवैवाच्यविचाररूपत्वात् संगतिः । अत्रिचयने पुनः

दिव्ये' इति । अन्यत्र कृतस्य अन्यथापि प्रकृतिः प्रयुक्तः । यथा मदीयस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्या-
 लोचनकरणम् । भा. १२।१।१।१. * प्रयुक्तः अनु-
 बन्ध्याया अनुनिर्वाप्येयु देविकाहनि पु पशुपुरोडास-
 तन्त्रस्य । १२।१।२. सीको. घ. २८३ 'अनुनिर्वाप्या-
 भिरुणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रयुक्तः अन्योद्देशेन
 अन्यत्रैवस्थानि महापुत्रानम् । पथर्षे प्रथानेषु कृतेषु पशु-
 पुरोडासार्थं प्रयुक्तं प्रजाया न क्रियन्ते, प्रयुक्तमित्यत्र
 पशुद्देशेन क्रियमाणानां पशुपुरोडासार्थप्रयोजनानां अनुष्ठानं
 भवत्येवेति । वि. १२।१।१ प्रहाणश्र. * प्रयुक्तः अमा-
 नासात्पत्न्यस्य निशीठी । १२।१।५. सीको. घ. २३८५
 'निशीष्टिन्याप' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रयुक्तान्, यत्र
 अन्यार्थेनाङ्गेन अन्यस्योपकारः । यत्र सङ्गं कृत सर्वेषां
 मुक्त्वरति तत्र तु तन्त्रम् । स्त. १२।१।७।२४. * प्रयुक्तः
 निविध. अनुष्ठानप्रयुक्तः, पदार्थप्रयुक्तः, शास्त्रप्रयुक्तश्चेति ।
 तत्र पदार्थस्य तन्त्रे सति पदार्थमनुष्ठानेन परस्योपकारः
 अनुष्ठानप्रयुक्तः । यथा पशुपुरोडासादी पथर्षेयप्रजाजादेः ।
 पदार्थस्य भेदे सत्यपि पथर्षेयुपानेन परस्योपकार. पदार्थ-
 प्रयुक्तः । यथा लौकिकस्य वेदेः इष्टिपशुवेत्प्रयुक्तया
 भेदेऽपि तथा सौमनासर्षेतिष्टिपशु उपपारः । एतेन
 ब्राह्मणे शास्त्रान्तरस्य उपकार. शास्त्रप्रयुक्तः । यथा
 'राजसादिमित्राद्यो घनमर्चयेत्' इति श्रमार्जनाशस्त्रेण
 ज्योतिष्टोमार्शनाश्रमस्य ऋत्विगवेक्षणस्य अविशेषेण
 त्रैविधिक्रमार्श्वन्यमक्षेप्य वृत्तस्य उपकारः । तस्मात्
 'अन्वयंनं पक्षपातविशेषेण अन्यस्य तन्त्रमुचिच्छा-
 स्त्रोपपार प्रयुक्त' इत्यादिक्रमव्यदेव प्रयुक्तशाम्बल्यलक्षणं
 बोध्यम् । सीम. १२।१।१ घ. ८४६. * प्रयुक्तः
 निविधः प्रथमप्रयुक्तः, अद्ययुक्तः, प्रथमनाङ्गप्रयुक्तश्च
 इति । तत्र प्रथमप्रयुक्तः निविधः प्रयुक्तोः पिङ्गलोः
 ऋत्विग्विद्वत्प्रयुक्तश्चेति । तत्र [१] प्रयुक्तोः प्रयुक्तो यथा-
 क्षुभ्येन अग्निहोमदिप्रयोगेण नियतव्ययोगस्य प्रयुक्तः ।
 [२] विद्वत्प्रधानयोः प्रयुक्तो यथा- या विद्वत्प्रयो
 निमित्ते कामे च विद्वितासनं बुयापत् निमित्तफलज्योतिष्टो
 अग्निहोमप्रयुक्तं काम्यप्रयोगेण नियतयोगस्य प्रयुक्तश्चेति ।
 स्मार्त्वेदाहरणं तु दर्शभाद्रविद्विभूतयोः महालयप्रयुक्त

भाद्र-नित्यशास्त्रोर्नये पूर्वेण उत्तरस्य प्रयुक्तश्चेति ।
 प्रयुक्तविद्वत्प्रयुक्तस्तु दिविधः प्रयुक्त्या विद्वत्प्रयुक्त्या वा
 प्रयुक्तः । तयोर्मध्यमं श्रौतमुदाहरणं मृगम् । स्मार्त्वे तु
 [३] आयोदाहरणं यथा- दर्शभाद्रेन नित्यशास्त्रस्य
 प्रयुक्तश्चेति । [४] द्वितीयोदाहरणं तु यथा-
 तीर्थभाद्रेन दर्शभाद्रेस्य प्रयुक्तश्चेति । अङ्गप्रयुक्तस्तु
 पेश्य, तत्रया [५] औपदेशिकेन अङ्गेन औपदेशिकस्य
 प्रयुक्तः, यथा- वैद्वयनिमित्तकेन स्मत्प्रयुक्तं नित्याङ्गस्य
 पात्रद्वयस्य । [६-७] तथा काम्येन नित्यस्य वैमिचि-
 कस्य च, यथा- प्रतिश्रायस्य एकविंशत्यनुवचनस्य अङ्गेन
 एकविंशतिलेन नित्यस्य पात्रद्वयस्य, वैद्वयनिमित्तस्य
 च स्मत्प्रयुक्तस्य प्रयुक्तश्चेति । [८] तथा औपदेशिके-
 नाङ्गेन आतिदेशिकस्य प्रयुक्तो यथा- दर्शयैन प्रयुक्तः
 दिना निशीष्टपदस्य प्रयुक्तो प्रयुक्तश्चेति । [९] तथा
 आतिदेशिकेन आतिदेशिकस्य प्रयुक्तो यथा- पदार्थेन
 प्रयुक्तदिना पशुपुरोडासार्थस्य प्रयुक्तोः प्रयुक्तश्चेति ।
 [१०] तथा आतिदेशिकेन औपदेशिकस्य प्रयुक्तो
 यथा- स्वयेन अनिदिष्टैः कर्तृभिः श्रमोनिविधः लोदक-
 स्यैवस्त्वेन प्रापितैः श्वेनस्य औज्ञानस्यमास्यस्य प्रापितस्य
 उदाहृत्य कार्यसिद्धेः प्रयुक्तः । प्रथमनाङ्गप्रयुक्तस्तुर्था ।
 प्रयुक्तप्रधानेन अङ्गप्रयुक्तश्चेति, अङ्गेन च प्रयुक्ति-
 प्रधानस्येति द्वौ भेदौ । विद्वत्प्रधानेन अङ्गस्य प्रयुक्त
 शिद्धिः, अङ्गेन च विद्वत्प्रधानस्य इति द्वौ भेदविति ।
 एषु चतुर्विधे भेदेषु औतोदाहरणानि मृग्याणि ।
 स्मार्त्वाणि तस्यन्ते । [११] तत्रायं भेदे उदाहरणं यथा-
 काम्येन अमावास्याप्रादेन यात्रानङ्गस्युत्थादस्य प्रयुक्त-
 शिद्धिः । [१२] द्वितीयभेदे उदाहरणं यथा- यात्रा-
 यज्ञभूतभाद्रेन नित्यशाम्बल्यस्य प्रयुक्तश्चेति । [१३]
 तृतीयभेदे उदाहरणं यथा- काम्यभाष्पादिभाद्रेन यात्रा-
 यज्ञभूतभादस्य प्रयुक्तश्चेति । [१४] चतुर्थभेदे उदा-
 हरणं यथा- यात्रायज्ञभूतभाद्रेन नित्यभादस्य प्रयुक्त-
 शिद्धिरिति ।

तत्रैव चतुर्दशभिः प्रयुक्तो निरूपितः । वाच. घ. १४९-१५०. * प्रयुक्तः दासशास्त्रार्थः । द्रुप.

प्रसङ्गः

०१११११. ० प्रसङ्गे न ज्योतिष्टोमे दीक्षाकटीनेन जागरणेन दार्शिकजागरणस्य । १२११८।१७.

इह प्रसङ्गे न ज्योतिष्टोमे मन्वीयपुरोडाश-
द्विषु सौमिकपात्रैर्होमसंसेः दार्शिकपात्राणां जुहा-
दीनाम् ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दोमार्थत्वात् । १२।१।
४११० ॥

भाष्यम्— सोमे एव शानि दर्शपूर्णमास्यहवीनि
ग्रहचनेषु प्रयुक्ते वर्तन्ते, यथा सावन पशुः, सावनाः
पुरोडाशाः, सौम्यक्षरिति । तेषु चिन्तयति किं तेषां
ग्रहैश्चमन्वीर्वा होमः कर्तव्यः, अथवा दार्शिकैः स्यादिति
पात्रैरिति । तत्रोच्यते । पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् ।
कुतः ? होमार्थत्वात् । होमार्थानि तानि पात्राणि । स
च होमो ग्रहचमनेनापि निर्वह्यते । सौम्यव्यव-
पतितानि कर्माणि । तेषु ग्रहैश्चमन्वीर्वा होमः कर्तव्यः ।

न्यायानि वा, प्रयुक्तत्वात्प्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ।

११ ॥

भाष्यम्— न्यायानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः ।
वैर्होमः कियते । कुतः ? प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तानि तानि
विकल्पे । यदृशीत्याऽऽन्यानि सोममासार्थेषु अप्यन्यनि
यत्रमानम् । अथ यदृशीत्या आन्यान्यासादवन्ति, न
यत्रमानमपहन्ति इति प्रथमं तावत् तेषां प्रयोगः । प्रौढां
संमार्जनं च, तत्र आन्यग्रहणम् । तन्वेन आश्रयप्रयुक्तानि
वियन्ते । अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् । यन्मन्वीयवित्तोऽन्नं न
प्रयुक्तम्, तन्कायं तन्विषोऽन्नं प्रसज्यते । स्वस्वामावे
हि परकीयपशुव्रीच्यते । अगनिदिष्टे हि स्वस्मिन् याने
देवदत्तो यद्वदत्तवानपात्रोहवि । संनिदिष्टे तु स्वयानेन
हि याति । तत्र हि तस्य यादसं साकन्वेण गमनमुच्यते,
न तादसं परकाने । पुरोडाशानामपि दार्शिकैः पात्रैः
यादसं सादृश्यं तादसं ग्रहचमनेन । न तत्र ग्रहत्वो
दृश्यतव. प्रोडाशाद्यश्च संस्वारा सम्पन्ने । ग्रहचमने
देषाममानः । येषु चि सौमिका, तैः पुरोडाशानामसंक्षयः ।
यदि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि मन्वीयुः, किं ग्रहचमने प्रस-
ज्येत ? नेति नूनम् । दार्शिकान्येव प्रसज्येत । यत्र तन्वि-
षोऽन्नं क्रियमाणं इत्यत्रापि कृतं भवति, तत्र प्रसङ्गः

यथा पात्रैषु प्रवाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिनः । इह
तु ग्रहचमने प्रयुक्ते, नेतरणि प्रयुक्तानि भवन्ति । न हि
सोमे ह्ययमने पुरोडाशा हुताः । तस्मान्मन्वीय प्रसङ्गः ।
किं तर्हीदमुच्यते अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादिति । यदि
प्रयोग एवा नोपपन्नैव, तन्निरिष्येत वा, ततः प्रसङ्गः
स्यादित्यर्थः । अथि च न्यायानि दार्शपूर्णमासिकानि, न
ग्रहचमनम् । किं तेषां न्यायत्वम् ? दर्शपूर्णमासव्युक्तानि
शब्देनेक्तानि । तत्रक्षोदकेन पुरोडाशे अनिदिरिष्यते इत्यस्मि
शब्दसंस्पर्शः । ग्रहचमनेन तु हविर्घटे न हविर्घटोम
हुतः । अर्थात् क्रियेत । अस्मि शब्दोक्ते अर्थात्क्रिय
भवति । दर्शयति चैतानि पात्राणि, 'युनक्ति ते वृषिकी
स्वोविषा सदेति ध्रुवामभिमृशति, युनक्ति वायुमन्वीर्येष
ते सदेत्युपमृतम्, युनक्ति वाचं सह दिवा सुवेगेति
बुहू' इति । तस्मादेतैर्होमः कर्तव्यः ।

श— होमार्थेषु पेशिकेषु कर्तव्यं किं सोमार्थानेव
पात्राणि प्रसज्येरन्, उत बुधवारोनि पात्राणि पृथक्
प्रयोजकत्वात् इति सदेते सोमिकैरेव होमार्थैः पेशिकाना-
मपि होमादिकार्यसिद्धेः प्रसङ्ग मन्वते । जुहादिकार्याणि
होमादीनि अन्यैः क्रियमाणानि विरुपीयवेषुः । न वा
अन्वीरेव होमादयः कृताः, नेन दृष्टदाव्यातदाकव्वं न
पुनः क्रियेरत् । तेन कर्तव्याः सन्तो होमादयः सादृश्य-
संभवे किमिति विगमाः क्रियन्ते । तस्मात् पात्रप्रसङ्गः ।

सोम— यदि प्रकाशयंतयाऽपि नेवा प्राक्कवहवि-
गसादतसिद्धिः, तदा विमु चक्रयं होमार्थेण क्वा-
नार्थैः पात्रैः प्रकृतहोमसिद्धिः इत्युचितैः सगातिः ।
वि— 'सौम्यवर्षादिहोमः किं सोमिकैरेविक्रेत
(पात्रैः) । कार्यसिद्धेः सोमिकैः स्या, देवेषुमाहिकै-
दिकैः ॥ '

माह— सौमिकानां ग्रहचमनपात्राणां स्रगसाद-
नेच्छं यान्तेदिकविवरणाणि सवनीयथादीनि, तेषु
तेरेवोपात्ते. कार्यसिद्धेः न प्रकृतवृद्धादिपात्राण्येवकत्वम् ।
इति प्राप्ते, न तावत् तैः सोमप्रयोगेण ह्यविलस्यप्रयोग-
सिद्धिः, तस्य प्रथमनुष्ठानावश्यस्यत्वात् । इविलस्यप्रयोगे
च न ग्रहवीना कारणत प्रकृते प्रामाणिकी, उरदेशादि-
देशयोपपावत् प्रवाजापवधाना हि पुरोडाशोपकारत्वे

अग्निदेशेन मिद्रे युक्तं यत् सिद्धानामेव तेषामुपजीवनम्, प्रकृते तु हीनिक्रानामेकप्रशेषाच्च इत्येव प्रमाणाभावात् महो-
चेदिवच्च गृहचमत्सेषु आप्तरविशेषोपशिक्षकार्ठावशेषत्वादि-
रूपशून्यत्वादिरूपशब्दे प्रमाणाभावात्, आग्निदेशिकप्रमाणा
चापानवेकप्रमासेषोपात्तत्वेन लक्षणव्यवस्थाप्यभावात् नात्र
प्रसङ्गनिर्दिः । अत्र एव सुत्यादिने 'युनक्ति ते पृथिवीं
ज्योतिषा सधेति सुबधमिमृगति' इत्यादिना ऐष्टिक-
पाशाणममिमृगं विदितम् । अत एव 'महैर्जुहोति'
इत्यादिना अङ्गप्रधानसाधारणप्रक्षेपानुवादेनैव 'हिरण्यमयाः
सुतो भवन्ति' इति तद् महादिशोभिधानादुपदेशेनैव हवि
स्त्वरप्रक्षेपे प्रह्लादिशोभैष्टिकपात्राद्यः इत्यपि अयास्ताम्,
तथात्वे प्रुवादिदर्शनवैभवात्, प्रह्लादीना सोममाश्रायन्ते
नमस्तस्मिन्नात्मनि यत्त्वात् ।

मण्डन— 'प्रहादिभिर्नैष्टिकसोम इत्येते ।'

शंकर— 'पाशाणि प्रसजन्ति न ।' सौमिकानि
देशादी ।

ॐ प्रसङ्गे न सोमङ्गेष्टिगतशेषमक्षणां
सौमिकदक्षिणया ॥

शेषमक्षान्तयेति चेत् । १२।१।१७।३४ ॥

भाष्यम्— अथ शेषमक्षा अपि तथा निर्वर्तेत्,
यथा अन्वाहार्यः, इति चेत् । परिक्रमार्थाश्चक्षुषोऽन्वते ।

न, कर्मसंयोगात् । ३५ ॥

भाष्यम्— नैते निर्वर्तेर । नशेते परिक्रमार्थाः ।
अन्वाहार्येण कर्मार्थमनताना निर्वृतेः भृगिषे चर्मण्येते
विधीयन्ते । न चालमानमनाय । तासाञ्चैते परिक्रमार्थाः,
किं सस्कारार्थाः । अतस्तदर्थं कर्तव्याः ।

शा— पूर्व यद्यमानमक्षस्य कृष्यर्थत्वात् अनेन
निवृत्तिगृह्यत्किना । संप्रति ऋत्विग्मक्षाया परिक्रमार्थ-
स्या प्रथमदक्षिणया निवृत्तिगृह्यत्स्वते । निराकृता च
तत्रदेव शेषप्रतिपाद्यार्थं मक्षाः नास्त्यर्था इति । दशमे
एव च (शेषमक्षा च तद्वत् १०।१।१।३०) अत्रत्य-
र्थस्य मक्षाया निरुपहृत् । तस्यैव प्रयोजन प्रसङ्गात्प्रक-
त्वेन इहोक्तम् ।

सोम— यदि प्रथमदक्षिणया आगतिः कृता ह्यं-
न्वाहृर्भूमिभृत्तिः, तदा मक्षानामपि निवृत्तिः स्यात्
इत्युच्यते. संप्रतिः । सूत्रे तथा अन्वाहार्येणा इत्यर्थः ।

वि— 'ऋत्विग्मक्षा, निर्वर्तेरु यत्त्वाहार्येव,
न उरु ।, यावमानवदेतेषा कर्मैस्त्वात् प्रतिपत्तये ॥'

भाट्ट— ऋत्विक्कृतृक्षाया शेषमक्षणा द्वितीयया शेष-
प्रतिपत्त्यर्थेऽपि प्रयाजशेषाभिः शरण्यायेनानन्वर्थयत्वापि
ऋत्विग्मक्षागर्भेण बलाघातार्थत्ववत् समवात्, तस्यैव
चानुमतिप्रकृत्या प्रयोजकत्वात्वादे. युक्त एव द्वादशघात-
दक्षिणया प्रसङ्गः । इति प्राप्ते, अन्वाहार्यदक्षिणानियम-
विधिरनेन शेषमक्षानन्वर्थयत्वात् कल्पनात् केवल द्वितीयया
शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वम् । प्रयाजशेषवन्वयेन च ऋत्विक्कक्षाण-
घारणापरत्वापत्प्रयानार्थव्यमित्युक्ते दशमादी । अतो
नात्पि प्रसङ्गसिद्धिः ।

मण्डन— 'न चानतिद्वारभृत्प्रदानादङ्गेष्टिमक्षा
विनिवर्तनीयाः ।'

शंकर— 'ऋत्विग्मक्षास्तैष्टिकाः स्युः ।' २८.

॥ प्रसङ्गे निशेषे अभावात्प्रातन्वय, परतु इत्या-
र्थः पृथक् कार्यं अन्वन्वाधानं च यदि देवतार्थम् ।
१२।१।१४-१८. * प्रसङ्गः परयोमनुष्ठितस्यापि
पर्योपकरणत्वम् । रत्न. १।१।१।१. * प्रसङ्गः
पशुपुरोडाशतन्व्यैवावृत्तिनिर्वाप्येयु (अग्निवचनादी) देव-
मुवा इतिगदियु । १२।३।२, मीको. घ. ३८३
'अनुनिर्वाप्याधेहरणम्' इत्यत्र प्रथमम् । * प्रसङ्गः
विशेषग्रहणे तदुक्तनुष्ठानम् । विशेषग्रहणं च खनधा— फल-
काप्रगतः निमित्ततः रूपतः सख्यातः फलतः पशतः
कान्तशेति । भा. घ. १५९. * प्रसङ्गः सखीय-
पुरोडाशेषु पापुक्तन्वत्यैव, न विकल्प. । १२।१।२।
३०-३२. 'सवनीयादिन्याय.' इत्यत्र प्रथमम् ।
* प्रसङ्ग. सौमिकवेद्या दार्तिकवेदेः । १२।१।३।८-९.
* 'एवमेव प्रसङ्गः स्यात् विद्यमाने स्वके विधी' ।
नन्वदेव प्रसङ्गः । अर्थं तु विशेषः विद्यमाने स्वके
विधी इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्भविष्यते, पर्यविधिना
तु कृत्वाप्येतात्र किलते । यथा प्रजायाः परीरति नोदकेन
प्रातः पशुपुरोडाशस्यापि । यद्यथा एव तु इत्या. पशु-

प्रसङ्गः

पुरोडाशस्योपश्रुयन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते । मा. १२।१।१।१. * न च तुल्यफाल्गवे प्रसङ्गे भवति । यथा वैहृत्यः इत्यः दशपूर्वमात्मन्य्वा तुल्यफाल्गा अपि न दार्शपूर्णमासिक तन्त्रं उपजीवन्ति । १२।२।१।१५. * प्रसङ्गस्य विषयः । अस्ति प्रसङ्गः । तस्य विषयो निरूप्यते । अन्यस्य तन्ने प्रवृत्ते यदन्वत् तुल्यधर्म-क्यापत्तति कर्म, तस्य पूर्वकर्मणो वैतिकर्मण्य्वा, सा प्रसज्यते । यथा पशौ प्रवृत्ते पशुपुरोडाशा आगतति । तस्य पाशुकीतिर्मन्त्रता प्रसज्यते । कर्म । तदुच्यते । भावयेत् । किम् ? पशुपारम् । केन ? पुरोडाशपात्रेण । कथ इत्यनेन चावगच्छेत् 'यापत्' । स नोपमितलक्षित-प्रापणेन अग्नीधोमीयस्य नो दारागले व्यथारः, स साट् श्वेनावाहृषति । स इह पाशुकेन प्रयोगवचनेन वृत्त-त्वात् न भूयः पौरोडाशिकः तमीये शरोति । तस्मात् पौरोडाशिकः प्रयोगवचनेन हुष्यते । एष प्रसङ्गः । दुष्- १२।१।१।२.

* प्रसङ्गत्वं त्रिषोपसङ्गत्वात् अन्यार्थस्यापि अन्योप-कारकत्वम् । विन्दुः. १२।१।१।११

* प्रसङ्गलक्षणः प्राप्तनाश समविधः - प्रथम प्रसङ्गः एक, अह्वयसङ्गः दोष । बाल पृ १३२. * प्रसङ्गलक्षणे (ब्रह्मनाप्याये) अन्यार्थैरेव अह्नैः-र्यानिन्माणा पशुपुरोडाशादप- न स्वाह्वान्मुपसङ्गन्ति । न च तदन्त्या किञ्चिद्वैयुष्य भवति । वा. २।६।१।१०.

* प्रसङ्गसंगतिः । यत्प्रसक्त्या यो निन्वार, तत्प्रसक्तौ च एष बुद्धिस्तो भवति । सु पृ ४७०.

* प्रसङ्गमिदं ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु कर्मसु दार्शिक आरम्यभोजन चोदकप्रसक्त सौमिकेन पशोवतादिना । १२।१।४।३०. * प्रसङ्गसिद्धि दार्शिकं ज्ञत प्राग्गीयादियु सौमिकपशोवतादिना । १२।१।११. सीको पृ. १८१८ ' ज्योतिष्टोमे प्राग्गीयादियु ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्ग सिद्धि न होतुर्वैरा ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु कर्मसु । कर् प्रतिभयं भेदेन कर्तव्यम् । मा. १२।१।१८।३५-४१, * प्रसङ्गसिद्धि प्रातः सवनीयाना पुरोडाशाना तत्र पाशुवेन तन्नेन, माणादिनसवनीय-शुवीदसवनीय-पुरोडाशानां पशु पाशुवेन वा प्रातः सवनीयपुरोडाशात्प्रातः न प्रसङ्गसिद्धम् ।

१२।२।१२।३०-३२, * प्रसङ्गसिद्धि ब्रह्मराज ज्योति-ष्टोमे ऐष्टिकेषु कर्मसु दार्शिक चोदकप्रसक्त सौमिकेन । १२।१।१८।३६-३९. * प्रसङ्गसिद्धि हविष्कृतसङ्गं परस्परं आह्वानेन सवनीयपुरोडाशेषु । १२।२।१।११. * प्रसङ्गसिद्धिः न दार्शिकः ऐष्टिकः नोपसङ्ग ज्योति-ष्टोमे ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्रसक्तः, सस्तरागर्षत्वात् । १२।१।१५।३१-३२. * प्रसङ्गसिद्धिः परिक्रमः अन्वा हार्षः दार्शिकः ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्रसक्त-सौमिकेन परित्यजेत् । १२।१।१६।३३. * प्रसङ्गसिद्धि न आरम्भणीया विद्वत्पिपु दशपूर्वमासात्प्रभणया । १२।२।१।१५-२१. * प्रसङ्गसिद्धि हविष्कृत सवनीय-पशवर्षया, शुवीयसवने सवनीयपुरोडाशेषु, सौमिके न्यौ आश्विने द्विकपाले च, भेदेन नाह्वानम् । १२।२।१। १२-१३.

* प्रसङ्गसिद्धिः अग्नीधोमीयपशुपुरोडाशरत्नैक देव-सुवा हविषा तन्त्रन । १२।२।२।२-८. * प्रसङ्ग सिद्धिः अनुबन्धत्वात्नेन अनुनिर्वाच्याया वैकिंवाहविषा तन्त्रस्य । मा. १२।२।२।२-८. * प्रसङ्गसिद्धिः उपसङ्गोमीयवर्हिः प्रेषणस्य आतिव्यावर्हि प्रेषणेन । १२।२।२।९. सीको. पृ ८८७ ' आति-प्रावर्हि प्रेषणा दिना ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धिः दार्शिकरूप भोजनस्य सौमिकप्राग्गीयादियु पशोवतादिना । १२।२।४।३०. * प्रसङ्गसिद्धि. दार्शिकचर्चेः सोमाष्टे-पराशियु सौमिकचर्चे । १२।२।३. ' सौमिकचर्चे बाम,' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धि दीक्षणीयादियु अन्वाहार्ष दक्षिणाया. सौमिकदक्षिणाया । १२।२।१६. ' सौमिक दक्षिणान्याय ' इति किन्चौ द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धि-र्नाशित आतिव्यावर्हिः ब्रह्मराजनेग्नीधोमीयार्थस्तरागर्षणस्य ज्योतिष्टोमे । १२।२।२०।४४. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित ज्योतिष्टोमे दीक्षाकालीनजागरणेन प्राग्गीयादियु दार्शिक-जागरणस्य । १२।२।१८।३७. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित दश-पूर्वमासाधान्वात्प्रभणया विद्वत्पिपु अन्वत्प्रभण-यायाः । १२।२।६।१९-२१. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित दार्शिकशोचवरास्य सौमिकेष्टिपस्यास्य सौमिकेन होत-वराणेन । १२।२।१८।३५-४२. * प्रसङ्गसिद्धिर्नाशित

पशुपुरोडासो आग्र्यमाद्ययोः । १२११२।१०. * प्रसङ्ग-
सिद्धिर्नास्ति सोमार्घ्येषु नैप्रमाणाया सौमिकदक्षिणया ।
'१२।१।१०।३३-३४. * प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति सौमिकेन
दीक्षाकालीनप्रापरणेन दार्शिकजापरणस्य । १२।१।८.
मीको, पृ. १७५३ 'जागरणस्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति सौमिकयानैर्दार्शिकमाणाया चरनीय
पुरोडासादिषु षोडशोमे । १२।१।४।१०-११.
* प्रसङ्गसिद्धिर्न इभ्यश्च बर्हिषः अग्न्यन्वाधानस्य च
निमित्ते अमावास्याजननगतस्य । भा. १२।१।५।१८.

प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकश्रेयसभक्षाणां सौमिक-
व्रतभक्षणे ॥

श्रेयसभक्षाद्यधेति चेत् । १२।१।१५।३१॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रेयसस्य ऐष्टिके,
श्रेये वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकमासः । सोऽपि सौमिकेन
अनेनाऽऽत्पन्ननिर्गते इति चेत् ।

नग्न्यार्थत्वात् । ३२॥

भाष्यम्— न । कस्यात् इ न स वृत्त्यर्थे । नहि
अल वृत्त्ये । संस्काराघोऽसौ, उपयुक्तरोषात् नशा-
णम्, द्वितीयानिर्देशाच्च 'यवमानपञ्चमा इवा भक्षयन्ति'
इति । उसात् कर्त्तव्यम् ।

शा— तदिदं षष्ठे एव साधितम् (६।८।८) । तस्य
तु इदं प्रयोजनकथनं प्रसङ्गात्मकत्वात् इहोक्तम् (इति
संगतिः) ।

सोम— सूत्रे आरण्यगतत्वं अकर्त्तव्यत्वं तथा-
शब्दाभ्यां ।

वि— 'यवमानगता भक्षा, न गन्धारण्यवद् यदि,
नं गुल्बार्थां ह्ये हिन्नु कर्त्तव्याः प्रनित्यत्वे ॥ '

भाट्ट— एव तर्हि यवमानकर्तृकाणां श्रेयसभक्षाया-
मपि प्रथमशोषाभिधारण्यवायेन कर्तृसंस्कारकृत्यादि
सत्त्वात् प्राग्भाषण्यसौलोपपत्ते, सत्यपि द्वितीयया शोष-
प्रतिबन्धार्थत्वे असदुक्तप्रथावशोषाभिधारण्यवायेन आनु-
मानिकस्यैव प्राग्भाषणस्य प्रयोजकत्वात्प्रागे, तस्य च
पयोनतेन प्रसङ्गविद्युत्पत्तिः । इति प्राप्ते, आरण्यगत-
नियमविधानात् तेनैव वाग्भरणकर्त्तृगलपतीते, यजमान-
भक्षस्य वैश्वसोपपत्तिपस्यशोषायासात् तस्य च प्रसङ्ग

सिद्धमभावेन भव्यवित्त्य एव यवमानेन प्रायणीयादि-
ष्वपि श्रेयः ।

सण्डन— 'स्वाच्छेपमक्षः पुनरन दर्शवत् । '

शंकर— 'यष्टुमक्षः पृथक् तु स्युः । ' १६.

* प्रसङ्गसिद्धिः निधियत्ते वैद्युदननस्य व्रतस्य च
अमावास्याजननगतस्य । भा. १२।१।५।१४-१८.

* प्रसङ्गसिद्धिः पचवर्षात्पुषितप्रयाजादिभिः पशुपुरो-
डासस्य । १२।१।११-६. * प्रसङ्गसिद्धिः पशुपुरो-
डायालुवाजनां वाग्कैलुवाजैः । विन्दु. . ५।१।१५.

* प्रसङ्गसिद्धिः प्रह्वैर्वैष्टिकाग्नेन प्रकृतिविकृत्योः सदान-
तन्त्रवे । (कृत्वादिना) । १२।१।११।३३. मीको.

पृ. २६९५ 'प्रकृतिविकृत्योः सदानतन्त्रे' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । * प्रसङ्गसिद्धिः प्राकृततरुण आरण्यभोजनस्य

सौमिकपशोमतादिना प्रायणीयादिषु । १२।१।१४.
मीको, पृ. १७२ 'आरण्यभोजन-याव.' इत्यत्र द्रष्ट-
व्यम् । * प्रसङ्गसिद्धिः सोमाङ्गदीक्षणीयादीष्टिषु अन्वा-

हार्पदक्षिणयाः सौमिकदक्षिणया । १२।१।१६।३३.

प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीसंनहनस्य
सौमिकेष्टिपशुषु पत्नीसंनहनस्य ॥

संनहनं च, वृत्तत्वात् । १२।१।१३।२९॥

भाष्यम्— पत्न्या. संनहनं च दर्शपूर्णमासयोः
समाप्तात् 'योश्चेन्न पत्नी संनयति' इति । तत् सोमाङ्ग-
भूदेष्टिष्वेव कर्मसु चोदयेन प्राप्तमपि न पत्नीयम् ।

कुन. । वृत्तत्वात् । दीक्षाकाले सोमार्थं कस्याः संनहनं
वृत्तम्, 'योश्चेन्न पत्नी संनयति, मेघकल्या दीक्षितात्,
मिथुनाशाप' इति यदाभ्यातम् । संनहनं च चासौ

पारणार्थं सर्वायम् । सौमिकेनैव आकर्त्तव्यत्वात् प्रसङ्गेन
विप्यतीति ।

सोम— पूर्वोक्तान्याभावादेवैक्यभावात् संगतिः ।
सूत्रार्थरेतु संनहनं च न कर्त्तव्यं सोमे तस्य प्रकृतत्वात्
इति ।

वि— 'पत्नीसंनहनं, कार्यं चोदनादिति चे, यं
तत् । अन्वेषणोपायशोषोक्त्वात्पत्तिर्नास्तिः ॥ '

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः 'योश्चेन्न पत्नी संनयति'
इति विहितं संनहनं प्रायणीयादिषु दीक्षाकालकृतेन योष्य-

कराकर्मलोचनहृतेन प्रसङ्गसिद्धेर्न कार्यम्, दीक्षाणीयायां तु वर्तन्त्येव । बोधायनेन तु तथापि नेत्युक्तम् । नहि तददृष्टार्थम्, येन जागरणव्यायेन पुनः क्रियेत, वासोधारणार्थत्वरूपदृष्टप्रयोजनसमवे अदृष्टकल्पनस्यान्यास्यत्वात् । न च अत्र अन्वाधानञ्च आद्यवासोधारणार्थत्वाप्रतीतिः वदन्त्युक्त्यापि पुनः लघीभावसंभवेन वदन्तीने सू-दादृष्टवित्यायाम् परिष्वाणान्तरवत् पुनः संगह्नोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपादिष्टपरिष्वाणस्य विद्वतो प्रयोजनान्तरकल्पनायामपि प्राकृतस्य संगहनस्थासनद्वसनहृनाथत्वेन कल्पप्रयोजनस्य विद्वतौ कार्यन्तरफलानुपपत्तेः । यदि तु संगहनं प्रकृतमेव न वासोधारणार्थम्, अपि तु चरिभ्रमाणम्भेणि ब्रह्मधानार्थमित्युच्येत, तथापि सोमार्थसंगहनेनैव ब्रह्मधानसिद्धेः, लघीभावे च तत्त्वैव प्रवृत्तिवत् कर्पणोपपत्तेः प्रसङ्गसिद्धयतिरोधः ।

मण्डन— 'पल्याश्च संनाह इरेधने न वै ।'

शंकर— 'पलीसंगहनं नैव ।' 'तेने इष्टिः । १४.

● प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकवेद्या दार्शनिकवेदेः सोमा-ङ्गेष्टिपद्युः । १२।१।३।८-९. ● प्रसङ्गसिद्धिः सौमिक-अनेः ज्योतिष्टोमीप्रयाणीयारिषु दार्शनिकव्रतानाम् । १२।१।१।१२०-२३. ● प्रसङ्गसिद्धेः उदाहरणानि मीको. पृ. १२९१ 'एकादशाभ्यागार्यः' इति विन्दौ द्रष्टव्यानि ।

● यदीयत्प्रमध्ये अर्थांतरं स तन्वी, अर्थांतरं प्रसार्द्ध । वि. १२।२।१२. ● यस्य पूर्वमुपक्रमः यस्य वा पश्चात् समाप्तिः स तन्वी, रत्तन्तु प्रसङ्गी । श. १२।२।१२.

● प्रसङ्गित्वम् । भूयणो गविक्रम, अयत्ना प्रसङ्गित्वम् । प्रसङ्गः उपवाक्यमनिमित्तः । (यस्य प्रसङ्गेन सिद्धिः स प्रसङ्गी, येन च तन्वं स तन्वी) । भाट्ट. १२।२।७-८.

● प्रसङ्गप्रतिषेधः । 'प्रतिषेधः स विधेयः कियथा सह यत्र नञ्' । ('न कलञ्च मथयेत्' इत्यादौ नञयः प्रसङ्गप्रतिषेधः) । मीन्या.

● प्रसङ्गप्रतिषेधार्थकत्वे ननो विधावनेनान्वयः, षडुदाकार्यकृत्वे तु धातुनाञ्चयः । ' न कलञ्च मथयेत्' अत्र नञः लिङा अन्वयः, प्रसङ्गप्रतिषेधार्थकत्वात् । 'नेहेलोद्यन्तमादित्यम्' अत्र नञः 'ईध' धातुनैवान्वयः । वि. १।२।५.

● प्रसङ्गमन्विषेधस्थले ननो न समासः ' उ तौ पथौ करोति ' । वि. १०।८।२.

● प्रसङ्गकचिन्ता । यद्यत्रकत्या या चिन्त क्रियते तत्रमातौ प्रसङ्गकचिन्ता बुद्धिस्या भवति । सु. पृ. ८०७.

● 'प्रसरं न लभन्ते हि यावन् केचन मर्कटाः । नाभिद्रवन्ति ते वायव् पिशाचा वा स्वर्गोचरे ॥' इति न्यायः (वा. १।३।२।३ पृ. १७१) । आरोपि-तार्थत्वमेव गौणत्वं लोकवेदानुगुणं इति चेत्, लम्प । तथापि वेदे आरोपितार्थत्वस्वीकारे अप्रामाण्यकपनेः अर्धं पक्षः आचार्यैः (पार्यसाधयिभिः) दूषितः । यदापि स्वरोद्गादिषु अस्वर्धेनापि स्तुतिप्रमत्तात् नाम्नाभ्य-प्रसक्तिः, तथापि 'अवर्गो गोचरे' इति न्यायेन वेदे प्रामाण्यविरोधिनः आरोपितार्थत्वस्वीकारो न देयः इत्याद्येन तत्रितोक्तत्वं वृत्तमिति ध्येयम् । सोम. १।३। १३ पृ. ८५. ● कतिनादिषु यदातेप्रमत्तादन (अरो-पितत्वरूपगोचरत्वस्य निषेधः) तु वेदप्रामाण्यसंरक्षण-व्यसन्नितया । 'प्रसरं न लभन्ते हि' इति न्याय-मवलम्ब्य वेदप्रामाण्यप्रतिषेधकारणस्य कियतोऽपि अन्-काशस्याल्यगाम आरोगाशः प्रौढ्या प्रच्यदितः । परिमल. १।२।४।९ पृ. ५.

● प्रसर्पकाः प्रसर्पन्ति यज्ञमण्डपेषु तनत्र । यद्ये अर्थसंशये निर्णायकाः । यथार्थवालोपविद्याः चिदाद्यः सिद्धा ब्राह्मणा जिनभूतयः । ज्योत्स्ना. १०।१।१०.

● प्रसङ्गे देवताकित्तवाक्यः 'शुन श्वेनमिन्द्रा प्रजया पशुभिरुत्पयति' इति चेत्, न, अर्थवदार्ता स्वार्थे तावपार्थभावात् । वि. ९।१।४.

● प्रसिद्धबुद्धिश्चाप्रसिद्धो बोधयते इति न्यायः । उपदेशसाहस्री. पद्य. १८।१७७ समतीर्थ. ● प्रसिद्धेन अप्रसिद्धं निर्णीयते । मीन्या. ● 'प्रसिद्धे'

गाप्रतिद्वयस्य नित्यमिष्टं विशेषणम्' इत्यनेन न्यग्नेन विश्वत्रिदादिपदवत् वागनामपेक्षमेव अमीयां (दाहा-
व्यपह-आनप्रसायीय-सङ्गमपहस्यदानाम्) । वी. वा.
२।३।४।५ पूर्वपक्षे.

● प्रसिद्धस्य मनिषी यदभिधीयते किञ्चिद्विद-
कर्तव्यमिति तत्र आहूतिवचनं गम्यते, यथा-अमी
पिप्रविष्टाः सिंहाः क्रियन्तां इति, अर्जुनवदरा भोजलः
किन्त्या इति, सिंहाहूतिवचनं भोजलहूतिवचनं च
गम्यते । भा. १।४।५।२५.

● प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं निरूपणीयमिति
न्यायः । अयं न्याये दृग्दृशविवेकप्रत्ययवाक्यसुधा-
स्यप्रथमीवाया व्यवहृतः 'वाक्यार्थज्ञानस्य चान्वयव्यति-
रेकस्या पदायपरिणोपनपूर्वकत्वात्, पदार्थपरिशीघ्रनस्य
' प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं निरूपणीयम्' इति न्यायेन
मतिशरीर अहमहमिति प्रसिद्धानीचवाचकत्वं पदार्थपरि-
शीघ्रनपूर्वकत्वात्" इति । साहस्री. ६२९.

● प्रसिद्धिः नाम प्रथानम् । भा. ३।२।१।१
पृ. ७४८, ● प्रसिद्धिद्वयेन वाच्यते । २।३।७।१८.

● प्रसिद्धिदानाप्रसिद्धकल्पनं अनाहारन्देदकार-
णम् । वा. ३।४।१२।३-१ पृ. ३५६.

● प्रसूनप्रतिनिर्दिप्त आश्रयेण कल्पयद्याहूधियानु-
रोधेन मुक्त्वन्वाप्यैदादेः विरोधान्वात् । भा. १।२।३।
१।३४.

● प्रसूनमयं बहिः आश्रयेण चापाहूधिवैकल्यपाल-
नुगारेण हविक्रितयेऽपि । प्रसून पुषितम्, अलरोषात्
मुक्त्वा पुनत्वरं वा । वि. १।२।१४.४.

● प्रस्तारः आश्रुतिः, सूक्तमात्रे वाग्ना इति पूर्वपक्षे ।
भा. ३।२।५।१२, ● प्रस्तारः उक्तो बहिःपः (ऊपरि)
साद्विक्रियः । १।४।१२।३-१. ● प्रस्तारस्तान्
पलाङ्गिकलोपा स्वनीचपुरोदासनाम् । यदर्थे च प्रस्तारः
पक्षार्थः तदर्थे महत्त्वम्, महत्त्वम् च सूक्तार्थकम् ।
द्रुम्. १।३।१३।५४. ● प्रस्तारः दर्भगुणिसिरोरः
(मयमन्त्रः उमाश्रुतिः) । वि. ३।२।५. ● प्रस्तारः
सुष्कारार्थः । भा. ३।२।५।११, ३।२।५।४४.
● ' वचनानः प्रस्तारः' अत्र, विषेकः प्रस्तारः यत्प्रमात-

मी, प्रो. ३५५.

शब्देन सूच्यते । यत्प्रमातृत्वं चान्न वचनमानुषाः । वि.
१।४।१३. ● प्रस्तारस्य शाखायाश्च प्रहृणं प्रतिपत्तिः ।
भा. ६।४।१४।४४, ● रोपन्याये वचनम् अनेकेन
सुष्ठुमालो भवति, यथा प्रस्तारस्य । १।२।५।१३.

● प्रस्तारे शाखा श्रयणवत् । ६।३।१४।४४।
दर्शपूर्णमासयोः ' सह शाखायाश्च प्रस्तारं प्रहृति' इति
श्रूयते । तत्र प्रस्तारे अमी प्रहृयमाणे शाखा मङ्गं न्यात् ।
प्रस्तारस्य अङ्गमूला शाखा । अष्टश्र शाखाया प्रस्तारे
वचनारः । प्रस्तारे प्रहृते वदङ्गमूला शाखाऽपि अमी
महर्तव्या इति पूर्वः पक्षः । श्रयणवत् । यथा ' पपया
मैत्रावृणं श्रीगाति' इति मैत्रावृणप्रदे पयसः श्रयणं
मिश्रणं श्रुतम् । तत्र द्वितीयानुवादेयार्थयोगात् अष्ट
उपकारे गम्यते उक्तम् ।

कालविधिव्योभयोर्विद्यमानत्वात् । ४५ ॥

पूर्वपक्षे श्रूयणं प्रातः वाशब्देन निमित्त्य सिद्धान्तमाह ।
' सह शाखायाश्च प्रस्तारं प्रहृति' इति कालविधिः स्यात् ।
यस्मिन् काले प्रस्तारप्रहृणं तस्मिन् काले एव शाखा-
प्रहृणं इति कारार्थः संशयः । नाम प्रस्तारस्य विधिः,
नापि शाखायाः, तथोः द्वाप्राप्तान्तयोः नियमान-
त्वात् । क्त्वाप्राकरणार्थां शाखा पूर्वं विहित्वा । अन्वते-
ऽपि क्षुभारणार्थे प्रातः । तस्मात् कारार्थः संशयः ।

अतस्त्वंकारार्थत्वात् । ४६ ॥

पूर्वपक्षस्य निराकरणे हेत्वन्तरमाह विद्वान्ती । तस्य
प्रस्तारस्य संस्कारः तत्संस्कारः । तत्संस्कारः अर्थः प्रयो-
क्तो यस्याः सा तत्संस्कारार्थी, पञ्चाशशाखा च तत्संस्का-
रार्थी न भवति । न शाखाया प्रस्तारस्योपकारे दृष्टः
क्षियते । काष्ठ दहनानन्तस्य दृष्टस्य नोपकारे वर्तते, दृष्टा
तु काष्ठस्योपकारार्थः । तस्मात् शाखा प्रस्तारार्थी ।

सम्प्राप्त्य विप्रयोगो स्यात् । ४७ ॥

' सह शाखायाश्च प्रस्तारं प्रहृति' इति यस्मात्प्रस्तारस्य
शाखा नाम्न उस्मात् परिभाषाया शाखाया प्रस्तारस्य
निप्रयोगे अलवोयेऽपि विना शाखाया प्रस्तारः प्रहृतेया
स्यात् । किंच स्वनीचेषु इतिषु स्वनीचस्यमूलनं प्रहृतेयो
इति शब्दो वच्यते । अतः वाच्यं एव प्रस्तारः स्वनी-
चाना नाम्नः ॥ तत्र च प्रहृणं तदापुनर्न्यायेन

आगिमास्तादूर्ध्वं अनुवायेषु उक्तानामेषु उक्तं वृत्तीय-
 चक्रे । शात च सवनीमहविस्त्वर्गद्वारस्वार्थमुत्सादिता
 अपूर्वत्वात् वैदिकरगन्तव्येन नोक्तव्ये । अतः सा प्रातः-
 शान्ते एव महत्वेन्य विनाऽपि प्रस्तौत । इति सिद्धान्तः ।

उपवेपथु पक्षे स्यात् । ४८ ॥

'सह शानया प्रस्ता म्हरति' इत्यत्र शाखा न
 प्रस्तौत इति सिद्धान्ते शान्तायनपक्षे विद्यमानायाः
 शाखायाः प्रतिपत्तिः इति सन्ताप्यमक्षे एव उपवेपोऽपि
 स्यात् । सम्मान् कालार्थः संशेषः । पत्तुवस्तु 'उप-
 वेपेना कृत्वात्पुनरुदधाति' इति 'उपवेपेन अज्ञापरिवर
 दोहृत्सुनीमधिभयति' इति च अथवान् उपवेपः शान्ता-
 यनार्थः ब्रह्मोत्पन्नार्थः । उद्यम पूर्णतः दोहाम्भावे-
 ऽपि कालोन्मान अन्तर्मित्यर्थः उदवेपं प्रयोष्यन् ।
 तत्र शाखाया अन्तर्गतेऽपि कारादृक्त्वोत्पत्तेयः कार्यः ।
 इति हुनहले उक्तम् । के.

● प्रस्तौदित्युत्पत्तौ यजमानाण्डः 'यजमानः
 प्रस्तौः', 'यजमान एककालः' इति । वि. १।१।१३.

● प्रस्ताप्रहरणे 'इदं वावागृयिषी' इत्यादिना
 मूक्तसङ्घमन्त्रेण प्रस्तौत्य अग्रे प्रथेचः । वि. ३।२।२,
 ● प्रस्तप्रहरण देवतासंस्कारः । ३।२।५. ● प्रस्तप्रहर-
 णम् । 'न च महर्षेण वागमनान्मपेऽवतिष्ठते । होम एव
 तत्र स्पष्टः, प्रथेचविस्त्वोदनात् ॥ अथवागृये यथा
 इत्युक्तमदोमना गतम् । तथा प्रथेचस्त्वान् हरणमपि
 (प्रहरणमपि) होमता ॥' या. ३।२।५।२२ ट. ७६१.

● प्रस्तप्रहरण प्रतिपत्तिः यागोऽपि । 'प्रति-
 पातेन प्रस्तो वागश्च निरर्थयेते । प्रस्ततः प्रतिपत्तये,
 यवनन् इमा वापरति ।' भा ३।२।१।१५.

● प्रस्तप्रहरणम् । प्रस्तप्रहरणम् इदं प्रस्तप्रहरणम् अस्मा-
 दीनां च देवतासंस्कारः प्रस्तोऽपि प्रस्तप्रहरणम् प्रथेचवि-
 स्त्वो होम इत्यन्वयेते । या. ३।२।१।१३ ट. ७६१.

● प्रस्तप्रहरणेन सह दशे शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिः । न
 च शंभवत एव, न तु अर्धवत । वि. ६।१।१५.

● प्रस्तप्रहरणस्य सुगन्धनोत्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तयः
 तात् । सु. ट. १।४. ● प्रस्तप्रहरणे अग्निज्ये

सुगन्धनोत्पत्ते सुक्तवाक्यमन्त्रगतः यजमानाऽऽद्यन्वये
 भागः 'अथास्तेऽपं यजमानोऽसौ' इत्यादिर्गन्ते ।
 (इत्यादिना) । वि. १।१।२१. ● प्रस्तप्रहरणे
 सुक्तवाक्यं दशैर्पूर्वमात्मनोः मन्त्रः, न तु कालार्थः सर्वेषां ।
 भा. ३।२।१।११-१५.

● प्रस्तप्रहरणकरणसूक्त्याके बहुकृतके तिकरे
 यजमानस्य उद्विष्यः । भा. १।२।१।१।४१.

● प्रस्तप्रहरणकाले शालप्रहरणम् । ६।१।१।
 ४३-४७. मीको. ट. २०२४ 'दशैर् शाखाप्रहरणं'
 इति विन्दो द्रष्टव्यम् ।

● प्रस्तप्रहरणान्यायः (प्रस्तप्रहरणार्थं सूक्तम्) ।
 ३।२।५. 'सूक्तवाक्यत्वः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रस्तौदित्युत्पत्तिः पृथक् । पाठेषु अष्टाशी (१४
 १२।८।८ । उदा० 'तस्याः समुद्रा अथि' (इति
 १।१६।४।२) । के.

● प्रस्तौः 'अथाश्वरेण प्रथमाया कचः प्रस्तौः,
 द्वयश्वरेणोत्तरेणो' इति । भा. १।२।३।१८, १०।३।१८.

● प्रस्तावः द्वितीया साममार्गः । वा प्रस्तोक्तं गार्गी ।
 वि. ३।२।८.

● प्रस्तोत्वा उदात्तः पुण्यः । द्वितीयवर्षतोऽयम् ।
 अयं अर्था दक्षिणार्धमाक् पृ ग् गा समते । वि.

३।७।१७, ● 'प्रस्तोत्वा प्रस्तौति' । ३।७।९, प्रस्तौ
 नाम द्वितीयं साममार्गं गायति । ३।१।८.

● 'प्रस्तोत्वारं प्रतिपत्त्यता दीक्षयति' । ३।७।७.

● प्रस्तोत्वाद्य एव उच्यते नाम, नान्ये के वि ।
 वि. ३।७।१४.

● प्रस्तोत्प्रतिह्वारौ गजरी न उदात्तौ । वा.
 ३।५।८।२६.

● प्रहरणे (प्रस्तप्रहरणं) प्रतिपत्तिः प्रथमः । न
 सुक्तवाक्यमन्त्रः अत्रम् । वा. ३।२।६।१५. ● प्रस्तं

(प्रस्तप्रहरणं) पत्तिः । मान्यार्थद्वितीया देवतापत्तिः ।
 महर्षेऽपि पत्तिः । एवं सुक्तवाक्येन प्रस्तौ पत्तिं

उच्यते यदि महर्षेऽपि पत्तिः काल्पितेराहम् । भा.
 ३।२।५।१३, ● प्रस्तौ शाखाया न प्रस्तोक्तम्, न

चापेकर्म, किन्तु प्रतिपत्तिः दर्शपूर्णमासाद्यै । तत्र पूर्णमास्ययो नाति । ४।१।४।१०-१३. * प्रहरणं छात्रायाः प्रस्तरप्रहरणकाले । ६।४।१।४।१४-४८. * प्रहरणं छात्रायाः प्रस्तरस्य च प्रतिपत्तिः । भा. ६।४।१।४।१४, * प्रहरणे सोमान्ते स्वर्गेः अग्नीषोमीये उपानस्य कनकया प्रवृत्तस्य, नानुवृत्तस्य कालस्य । १।१।३। ५।८-१२. * प्रहरणे ब्रह्मरसन च प्रतिपत्तिः शंखाया अग्नि । तत्र अग्निगतसले प्रहरणे प्राप्ते सह प्रहर्यति इति विवीकते ' सह गात्रका प्रस्तरं प्रहरति ' इति । टुप्. ४।१।४।११.

* प्रहास. अत्राद्यत्वेन वाचनः तादृशत्वकथनम् । मणि. घृ. १।१६.

॥ प्रागपरोधान्मन्त्रब्रह्माससः । ३।४।१।१८॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते ' मन्त्रब्रह्मासस न भवेदत, नास्य अग्रमवात् ' इति मन्त्रब्रह्मासस सह संवादस्य प्रतिषेधोऽथ किं दर्शपूर्णमासाङ्गस्य उच्यते पुरुषस्य सर्वत्र प्रतिषेध इति विचारे सिद्धान्तमाह । मन्त्रब्रह्माससः रत्नस्रजयाः संवादादिप्रतिषेधः पुरवस्य सर्वत्र । पुरुषार्थं एवायं न भवेदर्थः । अत्र साङ्गप्रयोगरम्यात् प्रागेव तस्याः अपरोधान् अपरोक्ष्य उक्तत्वात् ' यस्य मन्त्रोऽहन् फली अन्नात्समुक्ता भवति तामसंख्यं यजेत ' इति । तस्मात् पुरुषार्थः । इति सिद्धान्तः ।

अग्रप्रतिषेधाह । १९ ॥

मन्त्रब्रह्माससः नाम एतत्त्वज्ञानाः स्त्रियाः ' नास्या अनमवात्, व्यम्यज्जनं वै स्त्रिया अवात् ' इति श्रुत्या अदस्य अम्यज्जनमपर्याप्तस्य लोटदेशमिदस्य सिद्धुनयनस्य प्रतिषेधात् संवादादिनिषेधस्य पुरुषकर्मत्वसिद्धिः । तस्मात् अयं निरोधः न क्रतुपर्यायः किन्तु पुराणार्थः प्रकरणदुक्कटः इति सिद्धान्तः । के.

* प्रागुपपन्नत्वात् आमन्त्रवादादस्यः । टुप्. ६।१।२।६। २२. * ' प्रहृन्नामिषर्षनात् पुंसो आत्तर्क्यं विधीयते । ' अयं पक्षमन्त्रकारेण विधिः स्यात् । घाल. घृ. ४०. * प्राग् लोकेष्टुपायाः चित्रिण्याद्युपधानम् । भा. ५।१। ८।२०.

॥ प्राग् लोकेष्टुपायास्तस्याः संपूर्णार्थत्वात् । ५।१।८।२०॥

चित्रिण्यादय इष्टकाः मन्थमाया चित्ते उपयेयाः इति पूर्वाधिकरणे उदाधियतम् । मन्थमायामपि लोकेष्टुपायाः नाम इष्टकयाः प्रागेव उपयेयाः न परस्तात् । तस्याः लोकेष्टुपायाः चित्तेः संपूर्णार्थत्वात् । चित्तेः संपूर्ण श्लोकेष्टुपाया कियते । तस्मात् एा अन्ते एव उपनिषीयते एता अनेका वा । तत्र उत्तरं न काऽपि उपबन्तं शक्यते । तस्मात् चित्रिण्यादयः मन्थमाया चित्तौ लोकेष्टुपायाः प्राक् उपधातव्याः इति सिद्धान्तः । के.

* प्राकरणिकेन अनारम्भादीर्तं बाध्यते यद्य सतः दहनं पाञ्चदशेन । घाल. घृ. १४१. * प्राकरणाकार्णो हस्तनानामङ्गं हस्तावनेकनं वायमः इष्टिकरणं इत्यादि । वि. ३।१।१४.

* प्राकरणाकार्णता उच्यतीत्य दर्शपूर्णमासयोः । ३।१।१।१२१.

॥ प्राकरणाकार्णिकेष्टकासाधारणं इष्टकाधर्माणां अष्टकत्वादीनाम् । चित्रिण्यादयोऽपि अन्यङ्गम् ॥

अम्यज्जनस्यकरणे सहत् । ३।६।१२।२५॥
भाष्यम्-- अनारम्भादिदुष्यते ' चित्रिणीरुपदधाति, तत्रिणीरुपदधाति, भूनेष्टका उपदधाति ' इति । अत्रि तु प्रकरणे इष्टकाधर्माः ' अपरण्डाम्भ्याणामिष्टका कुर्वात् ' इति, तथा ' मसनेष्टकाः संपुण्यात् ' इति । तत्र सर्वेहः किमप्रकरणे स्याद्भ्रान्तानामिमे धर्माः कर्तव्या एव मेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । कुतः ? व्यभिचानात् । इति प्राप्ते, उच्यते । अम्यज्जनस्यैवापि कर्तव्यं स्यात्, यदत् महाः । प्रकरणेति वाक्यं न बन्धत् । अम्यथा चैष्टकानामन्यथात्वात् ।

आ— पूर्वत्र अंशदान्ययोः अनारम्भोत्वन्नोरोपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनियोगोऽस्तीति प्रकरणस्य सर्वाद्युपो धर्मसंबन्धः, चित्रिण्यादीनां तु विनियोगोऽप्यनारम्भवादेनैवेति प्रकरणस्य सर्वाकारत्र तदसंबन्ध इति त्रिस्तोत्राच्छुद्धा, प्रकरणस्य सर्वाकारत्रैव प्रकृत्यापूर्वस्य सर्वात् तत्प्रधाननिवेशिनी धर्माद्वातामपि भवन्तीति सिद्धान्तः ।

सोम—सुश्रायंस्तु अग्रहणे यदभ्यङ्गं चिन्विषा-
दिकं तदपि अंशदाभ्यङ्गहृदयमंयुक्तं स्यात् इति ।

वि—‘अग्रहणादीष्टकायर्माभिनिगदिषु नोचिताः ।
सन्ति वा, वाक्यमप्यनारम्भोक्तं ततो न ते ॥, प्रहृता-
पूर्वसम्प्राप्तादृश्यादि वाक्यतः । अग्रहणदृशोऽभ्यङ्ग-
चिन्विषादिषु उच्यते ॥’

साह—इष्टाग्रहणामकृत्वादीनामनारम्भाधीत-
विनिष्यादीष्टकायर्माभिनिगदिषु नोचितात् प्राकृषी-
कैष्टकायात्रवमंत्वम् । इति प्राप्ते, पूर्ववदनुग्रानघादेश्यात्
इष्टकायर्मात्रवचनापूर्वसंक्रान्तिस्य तत्परोऽनन्तपूर्व-
संक्रान्तिस्यैव वा लक्षणीयनानारम्भाधीतस्त्वप्यविनेया
श्चान्द्युमपचर्मत्वम् ।

मण्डन—‘सुरिष्टका दूरगताः सधर्माः ।’

शंकर—‘चिन्विष्याग्रहणमंत्वम् ।’ १३

● प्राकारन्यायः । हृदयात् पुरीतन गच्छते
(जीवन्त्य) नाडीना मार्गलोपादानाय हि ‘हृदयात्
पुरीतनमिप्रतिष्ठते’ इत्युक्तम् । अतः प्राकारन्यायोऽन
न प्रवर्तते । नहि ‘प्राकारादिर्गन्ध प्राकारे सेवे दृष्यति ।’
इति वाक्य प्राकारत्वेष्टितप्रासादनमप्यगतस्यैवुद्यमेनोप-
पादयितुं शक्यम् (शङ्खाप्रत्य.) । परिमल ३।२।२।७
असू. , ‘प्राकारे सेवे, प्राकारे सेवे, पूर्वङ्के सेवे’
अत्र घञ्ते अधिहरणत्वेन त्रयाणामपि समुच्चयः ।
नाडीना पुरीतनरिवेष्टितहृदयपुण्डरीकमप्यगतप्रहस्यशौ
मार्गत्वेन समुच्चयो घटते । पुरीतनोऽपि प्राकारन्यायेन
स घटते (सिद्धान्ते) । ३।२।२।७.

● प्राकारौ अच्युंमागस्यैव निवर्तकौ, न ह
कृत्स्नस्य ऋतुराशिष्यस्य अश्वमेधे (इति माध्यम् ।
यन्तुतत्तु राजस्ये दशमेवे तैत्तिरीयके प्राकारावाक्यम्) ।
भा. १०।३।१७।६३-६४.

॥ प्राकारौ तथेति चेत् ॥ १०।३।१७।६३॥

राजस्ये दशमेवे ‘प्राकारावाक्यस्यैव दशति’ इति
श्रुतम् । इतो प्राकारौ तथा वेतुत् (१०।३।१७।६७)
कृतस्य ऋतुराशिष्यस्य निवर्तकौ । इति चेत् पूर्वपक्षी
ब्रूयात् । प्राकारौ दशति इत्यन्वयः । अच्युंमागस्य
अच्युंमागस्युत्तरे ।

अचित्त्वययरायंत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाद् गुणे-
दन्तानिकारः स्यात् । ६४ ॥

पूर्वपक्ष अपितु इति शब्दो प्यावर्तयति । प्राकारौ न
कृत्स्नऋतुराशिष्यनिवर्तकौ । अवयवार्थत्वात् सर्वग-
मृदियता समुदायरूपाया दक्षिणायाः अच्युंमाग. अर्-
थतो नरति । शोऽनयनः अर्थः प्रवेदन इति. दौ
प्राकारौ अवयवार्थौ । सर्वोर्मात्र. अवयवार्थत्वम् ।
विभक्तप्रकृतित्वात् विभक्ता ‘इदमन्वयो.’ इति विभक्त्यै
सुखा प्रकृति. ज्योतिष्टोमरूपा यथोः तौ प्राकारौ विभक्त
प्रकृतौ, तयोर्मात्रः विभक्तप्रकृतिर्द्वं तस्मात् । यस्य
प्रकृतौ अच्युंमागः, तस्मात् विह्वाराणि । प्राकारयो.
अवयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च गुणेदन्ताविकारं स्यात्
प्राकारौ । किमिदं गुणेदन्ताविकार इति, गुणस्य अच्युं
मागस्य इदन्ता इत्यत्र परिमाण गुणेदन्ता । इदम् मात्र.
इदन्ता । गुणेदन्ताया. विकारः गुणेदन्ताविकारः ।
अच्युंमागस्य सर्वस्य विकारः प्राकारौ इत्यर्थः ।
प्राकारौ एव अच्युंमागस्यै ददाति नान्यत् इति श्रुति-
वाक्यार्थः । तस्मात् प्राकारौ अच्युंमागस्यस्य
निवर्तकौ न सर्वस्याः ऋतुराशिष्याः इति सिद्धान्तः ।
के.

● प्राकारौ वीपस्त्वमौ इति के चित् । दर्शौ
इत्यत्रे । अश्वमेधे (१ राजस्ये दशमेवे) ‘प्राकार
वच्यस्यै ददाति’ । वि. १०।३।१७. ● प्राकारौ
धीवर्णदर्शौ इति महामास्त्र. । सोम. १०।३।१७.
● प्राकाराभ्यां अश्वमेधे विहितम्या श्राद्धाच्युंमाग
मानस्य बाध. । १०।३।१७।६३-६४.

● प्राकाराधिकारणे अन्मुदितेष्टेः दर्शयामेदेशी
उद्वच्छिन्नमननाऽन्तग्युवमनेन वाक्यमेदः परिहर्तुं
प्यते । सु. ७. ७७३, ● समस्ताया ज्योतिष्टोमिर्का
दक्षिण्या अश्वमेधे अधिदेशप्रमाण्या. प्राकाराधिकारणे
अच्युंमागस्यविकारत्वमभिहितम् । ७. ७६९.

॥ प्राकारान्यायः । राजस्यने दशमेवे दक्षिण-
रूपाया प्राकाराभ्यां अच्युंमागस्यैव प्राह्णस्य बाध. ॥
प्राकारौ तथेति चेत् ॥ १०।३।१७।६३॥
माध्यम्—अश्वमेधे (१ राजस्ये) श्रुते, ‘दिर-

प्राकाशव्यायः देवोति' इति । तत्रैवोऽयः साधयिषः, किं प्राकाशो ह्यस्तस्य ऋतुदादिभ्यस्य निर-
 र्त्तकौ, क्ताभ्यर्तुमागस्य निर्वर्तकानिति । कुतः संघः ।
 इह प्राकाशावित्तेषु यदि ददातिना सज्यते, ततः
 कृत्स्नस्य ऋतुदादिभ्यस्य निर्वर्तकः । अथाभ्यर्तुमा, तदा
 अथ्यर्तुमागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतदप्यति,
 प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संज्यते इति । कुतः ?
 एवं ददातिर्वचनविधाने श्रुतिरुपहीता । अभ्यर्तुमा
 सदन्ये वाक्यम् । अपि च प्राकाशाविति द्वितीयं करक
 विभक्तिः सान्प्रथिव्ये आरभ्यतेन संज्यते, न नाम्ना ।
 तस्मान् ददातिना सज्यः । अथ्यर्तुसज्ये आभ्यर्तु-
 शब्दात् पृथी अमविभ्यत् । तस्मादपि ददातिना सज्यः ।
 ददाति लक्षयित्वा प्राकाशो विधीयते । तन न शक्यो
 ददातिरभ्यर्तुमा विधेयम् । वाक्यं हि तदा भिद्यते । अपि
 च विशेषणे मत्स्ये यदि ददातिरविभक्तिः पदान्तरणे
 सज्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति । प्रत्युत्पन्नमपि
 हि विशेषणमवच्छेदं न विद्येयं विधिना । तस्मान्
 योऽप्यर्तुं युनक्ति शोऽभ्यर्तुद्विहाभिनेनः । अतः कृत्स्नस्य
 ऋतुदादिभ्यस्य निर्वर्तकौ प्राकाशाविति ।

दृष्टम्— ददाति (प्रकृतितः प्राप्तं) अन् प्राकाशो
 विधीयते, हिरण्यमै इति न विधीयते । कुतः ? प्राकाशो
 इति हिरण्यवानेर उच्यते, नाप्यत्रमथै धेनुदाद्यत् ।
 यदि प्राकाशाभ्यर्तुसज्यो भवेत् तथा तति अन्वत् वाक्यं
 स्यात् । न धात्वर्थे विधीयते, न धातुर्थोऽन्वत्, न
 धातुर्थे विहित् । करकविभक्तिषु धात्वैव प्राकाशावो-
 र्ददातिना संज्य प्रवीति । अभ्यर्तुसज्ये (अभ्यर्तुसज्यत्)
 पृथी अमविभ्यत् । अथ (माप्य-) मप्य. 'अपि च
 निगेरप्ये स्यदि यदि ददातिः अविशिष्ट पदान्तरणं
 सज्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति' इति । (तस्य)
 शोऽभिप्रायः ? (उत्तर-) अस्मिन् वाक्ये ददातिमन्
 प्राकाशो विधीयते । एतस्मा च अत्रस्तात् (अनुयादा-
 यत्वात्) ददातिर्विधीयते (अप्युत्पन्नमपि अविचक्षितम्,
 वाक्यमेतदप्रदान् । प्रत्युत्पन्नमपि विशेषणमवच्छेदं
 विशेषम्, न विधिना । कथं (अवच्छेदः) प्रधान-

भूतोऽन दर्शयति । प्रधानभूतस्य च लिङ्गस्यैवमवि-
 योक्षितम् । (केचिन्) प्रत्ययः (तौत्त वाद्योत्) ।
 विधा विधेते, क्रियो (च) विशेषणानां कारवैविध्यां न
 भवति, कारंशुभि (च) विशेष्यैर्विधानां न भवति ।
 तस्मात् क्रिया (च) कारंशुभि (च) कारकविशेष-
 णानि च प्रत्ययेन पर्यमुच्यन्ते, न (तु) यः क्रियो
 प्रति वदिस्यते । स प्रधानभूतः क्रियो प्राप्ति, न तु स
 क्रियाङ्गम् । क्रिया (एव तु) तेषां । तस्य (प्रधान-
 भूतस्य) यत् लिङ्गस्यैव तस्मैत्तदात्त क्रियोः प्रत्ययेन
 न पर्यमुच्यते । तस्मात् यत् क्रियायै प्रतिनिधिकं उपा-
 दीयते तस्य यत् लिङ्गस्यैव तदेव विगच्छितम्, क्रियोङ्-
 रत्वात् । (प्रधानस्य तु दर्शयति विशेषणं अत्युः न
 विचक्षितम् । इत्येवं भाष्योः । कस्मात् कृत्स्नविभक्तिं
 प्राकाशो अत्युत्पन्नस्यैव अत्युत्पन्नस्यैव इति ।)

अपित्वययवायेत्वाद् विभक्तप्रकृतित्वाद् गुणे-
 दन्ताविकारः स्यात् । ६४ ॥

भाष्यम्— अविभक्तिं पर्युत्पन्नमिति । ददातिना-
 ययवायोर्षी प्रांकीशो, न कृत्स्नदर्शयतिवायोर्षी ।
 विभक्ता हि तेषां भाषा अत्युत्पन्नानाम् । अत्युत्पन्नो-
 र्भाषा, इमेऽन्येपामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताविकारो
 स्यात् । किमिदं गुणेदन्ताविकारो इति ? गुणेदन्तां गुणे-
 दन्ता । इदमर्थ इदन्ता । गुणेदन्ताव विकारो गुणेदन्ता
 विकारः । अत्युत्पन्नोऽयं निरर्तकौ प्राकाशो । कथमिदं ।
 एकमिदं हि वाक्यं 'हिरण्यमै प्रांकीशो' इति । नैवं
 प्रथमं, नापि ददातिनाभ्यर्तुं संकथं, येन ददातिनाभ्ये
 चवेवाक्यम् । का तर्था । द्वितीया । ददातिना सं-
 ज्यते । तदेवं वाक्यं 'हिरण्यमै प्राकाशाभ्यर्तुं
 ददाति' इति । अथ्यर्तुसज्येन ददातिना एतयोः
 सज्यः । तस्मात्तस्मात्सज्येतिभाष्ये निरर्तकः । यतो
 सर्वविशेषविधौ ददातिरुत्तौ विधीयते । एतयोर्द-
 दान्तयोः अन्वत् भान्ययवायुं प्रत्याख्यायति । अथ यदुत्तं
 प्राकाशाभ्येददातिर्वचनयो विधीयते इति, तथाहि धुतिरु-
 ष्हीत मविभ्यति । नातो वाक्येनोचितो भूतिः ।
 अतः ददातिना अन्वत्वे नावच्छेदते । अत्युत्पन्नं

कारकविभक्तिराख्यातेन संबन्धयोग्येति । योग्यत्वं दर्शनेन वाच्यते । इत्यन्ते त्वानन्तरं प्राकाशयोरभ्यर्थात्संबन्धेन । यदप्युक्तं तत्रान्त्ये पद्यमभिप्यति । कथं प्राप्नोति यद्गी, न तु तदभावे सन्धो नास्त्यभ्यर्थात् । अभ्यते हि स याक्येन । आह । चतुर्थाभूतिरत्र या, सा वाक्यमवभाषिष्यते इति । नाविधीयमाना वाचिगुमुल्लङ्घो । कथं तर्ह्यविधिरिहते संप्रदाने भ्रूते इति । समर्प्यमात्रस्यानुवादेनेति । तस्माद्दोषः । उक्तं वा सर्वविशेषणविधिष्टदानं विधीयते इति । एवमनैपाननिवृत्तौ यथाप्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादभ्यर्थात्प्रागास्य निवर्तकौ प्राकाशाविति ।

दुष्— न कृत्स्नस्य दक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कुतः ! यदि दक्षिणामद्वय (प्राकाशौ प्रथमात्तो) विधीयेयाताम्, ततः कृत्स्नाया दक्षिणया निवर्तकौ स्यात् 'प्राकाशौ दक्षिणा (इति), तौ चाभ्यर्थावे' (इति, यस्मात् वाक्यान्तरेण पुरुषापनयः स्यात्) यथा ' औदुम्बर' सोमचमत्तो दक्षिणा, स नम्रणे देयः ' इति (न तु एवमस्ति । कथम् !) एकं वेदं वाचरं प्राकाशौ (अभ्यर्थावे ददाति) इति (चयन्दो देतौ । प्राकाशौ इति—) न चेवं प्रथमा, यथा सोमचमत्तः इति । का तर्हि ! द्वितीया । सा (च) अभ्यर्थावदातिना सवप्यते (न ददातिमानेव), एकत्रक्यत्वात् (अभ्यर्थावदेक वाक्यत्वादित्यर्थः । तत्र च—) अभ्यर्थाप्राकाशयोर्ददातिना (ददातिपारणे विधिना) सन्धो विधीयते । (' न ददातिमभ्यर्थावितिष्टदुदित्य । नापि ददातिमुदित्य, अभ्यर्थावदस्य अन्वयानुवादादोपात्, व्यवहितसंबन्धात् । किन्तु अभ्यर्थावोदित्य इति । तत्र चतुर्थान्तोऽप्युक्तः समदानानुवः । प्राकाशप्रतिनिधिकं च द्वितीयान्तमभ्यर्था प्रति शुभभावेन, तयोः प्रातिनिधिकयोः सवप्यत् चतुर्था सन्धो इति । ननु ददातिमनुव माशयो विधीयते इत्युक्तम् । तथ्यते । अभ्यर्थावदसाधर्मात् वदानन्तरेण योऽर्थः स प्रदीतयः, न प्राकाशददत्तोः संबन्धो प्रदीतयः ' इति आनन्दाश्रमीयपुस्तके अधिभ्रम्, अयमदीयलिखितपुस्तके तत्रान्त्ये च अर्थं प्रथमो न अन्तमन्ते) तत्र चतुर्थान्तमभ्यर्थावदसन्धो प्रदीतयः (इयं पद्धिः आनन्दाश्रमीये

नास्ति) (माध्वर्थाः स्वरूपे) ; ननु भूयैव किञ्च कारकाणि सवप्यन्ते (तेषु) ददातिप्राकाशयोः संबन्धो भविष्यति (न तु अभ्यर्थाप्राकाशयोः) । उच्यते । अविधीयमानत्वात् ददातेः वाक्यवर्तकस्य एव बलवान् भवति । (एतदेव विदुषोति—) विधीयमानता तु त्रिधाया कारकाणि उद्भूतवाक्यीनि भवन्ति । तानि च क्रियाया संबन्धन्ते, कारकात्वात् । अविधीयमानता तु (त्रिधाया कारकाणि उद्भूतवाक्यीनि) न भवन्ति । तत्र (अविधियान्ते भूयर्थे सति) आनन्तर्येण सवप्यन्धो वाक्यलक्षणः (प्रतीयते) स एव प्रदीतयः, न व्यवहितेन ददातिना, अभ्यर्थावदेन सवप्यन्तम् प्राकाशयोः । ' नत्तो वाक्यान्तरेक्षिणौ ध्रुतिः ' इत्यादि (भाष्य—) ग्रन्थः अनेनैव (भूयर्थस्य अविधियान्ते तस्य—) न्यायेन नैयः । (' योम्यत्वं दर्शनेन वाच्यते ' इति भाष्य अर्थत उपादाय व्याचष्टे—) ' प्रकीर्ति- (कारकविभक्तिराख्यातवचनविधीना इति,) दर्शनेन वाच्यते ' इत्ययमपि (ग्रन्थः) अविधीयमानत्वादेव नैयः (तस्मात् अभ्यर्थावदा संबन्धात् तत्रान्त्येन निवृत्तिः) ।

(उल्लङ्घितं ' एका पञ्चेति ' इत्यधिकरणं व्याचष्टे—) ' एकागा ' इत्येकशब्दस्य शोभन्देन सवप्यन्तः, न ददातिना, अनुवादानन्तत्वादेव त्रिधायाः, इत्ययमेव न्यायः । (अति- तनमाधिकरणनयमनैव सिक्वा सधिय्य दर्शयति—) द्वितीयं माधिकरण (प्राकाशाधिकरणमपेक्ष्य द्वितीयम्) कृत्स्नस्य (दक्षिण्यस्य निवर्तकः) इति । तृतीयमपि (' तथा च सोमचमत्तः ' इति) कृत्स्नायैव (ऋतुदक्षिण्यस्य निवर्तकम् । तत्र विशेषपदशङ्कामाह—) द्विहा- दशानिद्वयत्वं तु आरभ्यते । (यत्तुक्तमाधिकरणं द्व—) न कृत्स्नविनाशः, नेदन्ताविनाशः (न भाष्यविनाशः), अभ्यर्थावदानियमार्थं तु अन्त्यम् ।

शा— अक्षमेवे (वस्तुतस्तु राजस्ये श्रुते ' प्राशान्- कथयैवे ददाति ' इति । तत्र संशयः, किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य ऋतुदक्षिण्यस्य निवर्तकौ, उत अभ्यर्थावदानस्य निवर्तकाविति । यदि ' प्राकाशौ ददाति ' इति संशयः, ततः कृत्स्नस्य । अथ प्राकाशौ अक्षयैवे इति, ततः

तद्व्याप्यैव । तत्र 'तदानन्तर्यैर्तप्राप्तं बाधित्वा-
ऽध्ययुसंगमम् । द्वितीयाधुविसामर्थ्याद्ददातीति
त्रियाण्ययः ॥' इति च चोदकप्रसङ्गविरुद्धे । न
चोद्देशमध्ययुगा शक्यं विरोधम् । तस्मात् 'अध्वर
मुदके' इत्येवमध्ययुस्य कथयित्वा कृत्विह्मने
व्याप्यस्य (अनुवादत्वात् कथयित्वा व्याख्यान न दोषः)
दानमात्रे प्राकाशविधिः, इति कृत्स्ननिवृत्तिः । 'उच्यते,
ऽध्ययुसंगम एव प्राकाशवरोधः । विधीयते-
ऽथवा पूर्वं दानं द्वाभ्यां विधेयितम् ॥' अत्यु-
शब्दस्वनर्थक्यभावात् न दानमात्रे विधानम् । अतः
त्रियाण्यनिमित्तो यः पश्चात्ततः सप्रदानस्याध्ययोः
संप्रदेयभूतयोश्च प्राकाशवरोधः संगमः, स एव
विधीयते । (चतुर्थीबन्धात् अत्युचिच्छिष्टं सप्रदानकथ-
मुदिरव द्वितीयावगात् प्राकाशविधिर्द्वि कर्मकारकं
विधीयते । कारकस्य सापेक्षत्वात् उद्देश्यस्य अध्ययुगा
विरोधोऽपि न वाक्यभेदः । प्रदेयसप्रदानतत्त्वश्च
दानक्रियाऽधीन इति ददातिरन्वितयोः पार्श्विको यः
संगमः, तत्र विधिपूर्वकत्वात्, ननुमसकथयतकवेन
अश्वितदानक्रियोपस्थापकत्वात् ददातिर्नान्वितानर्थक्यम् ।
चे चित्तु प्राकाशाध्ययुस्यार्थयोरेव स्वस्वामिभावसङ्गो
विधीयते । स च प्राकाशयोः अध्ययुवे दानात् भवति,
इत्यध्ययुसप्रदानत्वस्य प्राकाशकर्मत्वस्य शक्यत्वस्य च
मात्रे, द्वितीयाचतुर्थीभ्या सह ददातिरनुवादः इत्याहुः ।
तत्र कश्चादिकथात्पस्य स्वस्वामिभावरूपत्वस्य निकमेन
दानोत्प्रेषकत्वात्तत्रात् तस्यै विधेयं स्यात् इत्यपरितुष्यता
अश्वितरेण कारकमङ्गल एवोपपत्तिः) । अथवा
अत्युचिच्छब्दस्य आनर्थक्यपरिचिद्यैर्पेयं दानान्तयेनापूर्वं
अध्ययुगाकाशविधिर्द्वि विधीयते । तेन च दृष्टार्थत्वात्
अध्ययुगाविधिर्द्विः उद्देश्यमा, प्राक्तनो निवर्तते इति न
कृत्स्ननिवृत्तिः (अथवेतिषधः पौदनादः, विशिष्टविधेः
केवलीष्यसमावर्तिवचनत्वात्) ।

सोम— एतास्मिन्पर्य ददात्यन्यथाभावात् कृत्स्न-
वाधित्वादिनाशवि इह तदव्ययसमाह कृत्स्ननिवृत्तिः
इत्युच्यते संगमितिः । प्राकाशो हि, प्रकाशते क्वाण्यत्र
इत्यधिकरणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्प्रदानुष्ये बहुलम्'

(पा० ६।३।१२२) इति उपसर्गस्य दीर्घः,
छान्दसो वा । ननु च सौपर्णद्वर्षणद्वय प्राकाशो इत्याह
भट्टभास्करः । सूत्रे वेतुक्त् सर्वनिवर्तते इति तथा-
शब्दार्थः ।

वि— 'किं प्राकाशो बाधते सः कृत्स्नस्याध्य-
यवस्य वा ।, ददातिपोगात् कृत्स्नस्य, न विशिष्टेन
योगतः ॥' (विशिष्टेन सप्रदानविशिष्टदानक्रियया
योगतः संगमत्वात्) । प्राकाशो दीपस्तगमो इत्येके ।
द्वर्षणादियुपरं ।

भाट्ट— अद्यपि 'हिरण्यमै प्राकारावध्ययवे
ददाति' इति ध्रुवम् । तत्र तृतीयविधिप्रकारविधेः
दानानुवादनेव प्राकाशविधिः । न च हिरण्यमत्वस्यापि
विधाने वाक्यभेदः, प्राकाशपदार्थस्यान्यद्वयकत्वाभावेन
हिरण्यमत्वस्य नियमप्रसक्तत्वात् । उद्देश्यस्य च दानस्या-
ध्ययुगा विरोधमभ्युपगमात्, 'अध्वर मुनक्ति' इति
स्युत्पद्य अत्युच्युस्य कृत्विह्मने कथयित्वात्प्राय
प्राक्तनविधिगामात्पत्र तिष्ठति । इति प्राप्ते, अत्युच्युप-
वैपर्यापत्तिमिया तृतीयविधिप्रकारत्वापेक्षाध्ययुसप्रदानत्व-
मुदिरव प्राकाशविधानम् । सप्रदानं च न दानातीरिक्त-
त्रियाणामिति योगस्यैव दानस्याश्रयत्वसिद्धिः । यत्तु
'प्राकाशाध्ययुसकर्मो विधीयते' इति मूलम्, तस्याप्य-
पमेदार्थः, न तु अपवादार्थत्वात्पुत्रस्य संगमस्य विधेय-
त्वमित्येव यथाश्रुतः । अतश्च यथैव गोवद्देशोऽनैकत्वविधिः,
अश्वितोरेव वा द्विविधिः, तथाऽत्रापि सप्रदानक-
मुदिरव प्राकाशविधानेऽपि उद्देश्यविधेययोगमसोर्भावा-
यामेवान्वयात् नाभ्युत्पन्नत्वस्यः । यदि तु विमतपर्यवर्त-
त्वद्वारेण सर्वत्र प्रातिपदिकस्यैव गमादेशोर्भावायामुद्देश्य-
त्वम्, न तु कर्मत्वस्यसंगम विमतपर्यवर्तप्रदानत्वस्त्विति
विनाश्वते, अत एव न मैत्रावच्छादीनामपि सप्रदानत्व-
नैत्रोद्देश्यत्वम्, अपि तु वतनेन गुणत्वेऽपि पदान्तर-इत्यवका
तत्पदस्यमस्यैव तदित्युक्तम् । तदाऽहम् अत्र चतुर्ष्विधि-
प्रकारस्यापि त्यागेन विशिष्टदानान्तरविधेरेव । न च
तथापि चतुर्ष्वी कर्मत्वत्वस्यया अध्ययुसविरोधस्येन
प्राकाशभावना प्राप्ति अन्वयोपपत्तेर्न दानान्तरविधिस्त्वना
सुखा इति वाच्यम्, तथापि दानस्यैव निमित्तत्वात् ।

सावेनानुवादानुपपत्ते । अतः पदविधिप्रकाराङ्गीकारे-
णापि दानांतरमेव चप्रदानप्राक्तशोभयविशिष्ट पदान्तर-
कल्पनया विधेयसामर्थ्यानुसंधेन अध्वर्यानातिजनकत्वेन
विधेयते, कार्यान्तरकल्पनाया प्रसङ्गाभावात् । अतश्च
तत्रमन्त्रीभूतप्राकृतदानाम्यासन्मैत्रि निवृत्त्या तदीयमागस्यैव
निवृत्तिः । वस्तुतस्तु लघवत्प्रतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वप्रवृत्त्य
ङ्गीकारेणोक्तदानाम्यास एव उच्यविशेषणद्वयविशिष्टो
त्रिधीयते, पूर्वपदन्वयानतिसिद्धपर्यमिति प्राकृतदान
निवृत्त्यभावेऽपि प्राकृततन्नागनिवृत्तिः । सर्वथा न
प्राकृतहृत्तन्दक्षिणानिवृत्तिरिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' प्राकृतयोधे न तु सर्वथाच । '

शंकर— ' प्राकृतौ मानशब्दौ । '

● प्राकृतशब्दाद्येन रश्मोऽथ ब्रह्मभगव्यैव वाचक
इति पूर्व पठ । वि १०३।१८.

● प्राकृतशब्दवाच्य प्रथमः । सु पृ. ७६९.

● ' प्राकृतं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति
किं जन्मना ' इति न्यायः । यत्र निवृत्तजातिबोऽपि
गुणो स्वगुणोदयेन स्याति यावत् ननाम प्रचरतीति ।
साहस्री ७९३.

● प्राकृतमङ्गं यत् विकृतौ भूयते, तदेव विकृतिः
निष्पादकत्वात् स्वीयेति । टुप्. १०३।१११.

● प्राकृत अर्थलोपेन बाध्यते, यथा कृष्णलवरी
अपचात प्राकृतः चोदकप्रसतः वैतुष्यरुपायलोपेन, यथा
या स्वयदिते बहिषि लवन प्रागिरुपायलोपेन । बाल.
पृ. १३१, ● प्राकृत पर्युदात्तेन बाध्यते, यथा होत्
वर्ण प्राकृत चोदकप्रसत विव्याया ' न होतार वृणीते '

इति पर्युदात्तेन । पृ. १३१. ● प्राकृत पूर्व वैकृतमन्त्रे,
यथा नक्षत्रेण्डिप उपहोमेभ्य प्राक् नातिरहोमा । ५।२।
५।१७-२०. ● प्राकृत प्रभाषानेन अनारम्यार्थितेन
बाध्यते, यथा ' य इष्टया० ' इत्यनारम्यरिहितेन उच्य-

स्वाकृतत्वेन निवृत्तिषु अतिदिष्टशाकृत्यम् । बाल.
पृ. १३२, ● प्राकृत प्रभाषानेन आरम्यार्थितेन बाध्यते,
यथा युयमर्थं बहिः प्राकृत चोदकप्रसत रथेनादौ वार-
म्येन आरम्यार्थितेन । पृ. १३१, ● प्राकृत पूर्व वैकृतनेन,
बाध्यते तथापि एतदेव प्राक् ' न अगच्छित्वा पूर्वेविकृतान्

वैकृत संभवति ' इति । प्राकृत च पूर्वम् । कनो विकृतौ
तदपेक्षा । भा. ६।५।१९।५४. ● प्राकृत वैकृतेन
बाध्यते, प्रसक्तयोऽत्र । वा. ३।३।७।१४ पृ ८६०.

● प्राकृतोच्च पुरस्ताद्यत् । ५।२।११।२२॥

अत्रिचयने ' साविनागि जुहोमि ' इति सावित्रहोम
आम्नायाः । ततो महता प्रबन्धेन उत्प्रासमरणदिग्भ
मन्त्रम् । पश्चात् ' आम्नायैणवमेकादशकपाल निर्वैत्
दीक्षिष्यमाण ' इति दीक्षणीया आम्नायाः । तत्र प्रकृतौ
दीक्षणीया वस्तुतोपकारत्वात् चयने शीर्षं सम्यंते, तस्मात्
अत्रिचयने दीक्षणीया प्राक् कर्त्तव्या, पश्चात् सावित्र
होनादयः इति पूर्वपक्षे उक्त्येन प्राप्ते सिद्धान्तमह ।
चकारः ' स देशः स्यात् ' इति पूर्वसूक्तस्थानुकार्त्-
णार्थः । यत् सावित्रहोमादि प्राकृतात् दीक्षणीयाकर्त्तव्य
पुरस्तात् तस्य स एव दीक्षणीयायाः प्राचीन एव देशः
स्यात्, न तु दीक्षणीयाया अन्ते । अत्रिकाण्डे चोदक-
प्रासक्त्यापि दीक्षणीयादेः सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुन
पाठान् । तस्मात् सावित्रादयः पूर्व पश्चादीक्षणीयाः नै

● प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ।
१०।४।१४।२६॥

प्राकृतस्य प्रकृतिगतस्य देवताऽभिधानस्य विकृतौ
गुणश्रुतौ गुणस्य अवगणे सति सगुणेन देवतारथ्येन
आवाहनादिनिनदेपु अभिधानं स्यात् । तथा कर्त्तव्यम् ।
यथा पवमानहविषु ' अग्निं पवमानमावह ', ' अग्निं
पञ्चक्रमावह ', ' अग्निं सुचिमावह ' इत्यादि वक्तव्यम् ।
न तु निर्गुण केवलमग्निशब्दम् । इति सिद्धान्त ।

अधिकारो वाऽर्थशब्दानुपायात् स्याद् ब्रह्म-
वत् । २७ ॥

पवमानेण्डिपु ' अग्नये पवमानाय जुष्ट निर्वपामि,
अग्नये पावकाय, अग्नये जुचये ' इतिरित्वा सर्वत्र
प्राकृतस्य देवताभिधानस्य विकृतौ अधिकारं स्यात्
विकारो न स्यात् निर्गुणमभिधानं कर्त्तव्यम् । बान्द्रा
ह्वरपञ्चनिरसायं । अर्थशब्दानुपायात् अर्थश्च शब्दश्च
अर्थशब्दौ, तयो अनपायात् अथापामावात् । तत्र अर्थो
देवता शब्दश्च अमिराब्द । अमिराब्दस्तावत् उच्यतीत्य
एत । अप पवमानातिरुपायशब्दे सति अथति वा वैव देवता

प्राकृतधर्माः

प्रयोगरचनेन कल्पितः सप्रदक्षिप्त विनये । सा. १०११।

११२.

- प्राकृतधर्माः विकल्पपूर्वपदार्थानां नाशम् । यूवावच्छास्त्रवर्द्धिर्मांसः । बर्हिर्न्यासः । ३।८।१६।१२२.
- प्राकृतधर्माणां विकृतावतिदेशो कर्म नियामकम् । वि. ३।८।१७.

● प्राकृतवर्द्धि-क्षारणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपद-
स्योहो गौत्रे चो । १।३।२।३.

● प्राकृतवैकृतयोः पौत्रविषयैर्मित्तिक्न्यायेन पूर्व-
नाथः । डुप्. ६।५।१९।४५. ● प्राकृतवैकृतयोर्मन
सुगणम् उभयः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते । भा.
१०।३।१४२५.

● प्राकृतम्रीहादिस्वानापत्रेषु नीचरादिषु श्लोका-
दिवर्माणामूहेवातुद्युनम् । १।२।१।१।२९.

● प्रागमावः । ' श्रीर दधादि यत्रास्ति प्रागमावः
स उच्यते । ' श्लोका. अभाषप्रागमावसदे २. ● प्राग
मावे प्रमाणमावः । न च प्रागमावानङ्गीकारे उत्तरस्य
पुनस्तद्विप्रवृद्धः, यतस्तदुत्तरमे द्वितन्तुक्पद्योत्पत्ति-
प्रवृद्धश्च इति वाच्यम् । तद्यत्करेव प्रतिस्वकत्वाङ्गी-
कारात् । अकन्तप्रमाणमावनेदेउत्तरकल्पने गौरवात् ।

के चित् प्रागभावो नामावस्व । किन्तु आद्य-
खगसंस्वरूपोत्पत्तिपूर्वकालरूप एव प्रागमावः । तस्य
उत्तरकालमेव नाशत् अनित्यत्वम् । अत एव षष्ठ्ये
पतिष्यति इति प्रतीतिः । नहि ' प्रागमावोऽस्ति ' इति
कंश्चित् प्रयेति । अतः प्रागमावो नास्ति इति यदस्ति ।
मणि. ४. २९.

● प्रागाधिकं तु । १।२।६।२५ ॥

अग्निष्टोमे ' बृहद् वृष्टं भवति, रथंतरं वृष्टं भवति '
इति श्रूयते । तत्र रथंतरस्य ' अभि त्वा चर नोद्युमः '
इति वृहती योनिः, ' न त्वाग्ं अय्यः ' इति च पङ्क्तिः
उत्तरा । ते एते द्वे ऋचौ मिलित्वा प्रमाणो भवति ।
एवं बृहती योनिः ' त्वामिदि हवामहे ' इति बृहती,
' स तं नश्चि वज्रहस्त ' इति पङ्क्तिः उत्तरा,
ते द्वे मिलित्वा प्रमाणो भवति । अन्ययोः बृहत्सं-
तत्यो. गानं निरच्छन्दस्ययोः द्वयोरेव ऋचोः स्थाने

भवति । तदुक्तं ' न वै बृहद्वसंतमेकच्छन्दो यतोः
पूर्वां बृहती ककुभायुत्तरे ' इति । उत्तरे द्वे ऋचौ
अक्षरतः ककुभौ भवतु इति । अथ एव विचारो यत्
उत्तरग्रन्थे बृहद्वसंतयोः येषां उत्तरा ऋचु पठिता तत्र
पनीयं तस्याः स्थाने द्वे वाक्त्विकौ ककुभौ आगमविवेके
न वेति । आगमने तु ' ककुभायुत्तरे ' इति यदुक्तं

तत् सार्यकं स्यात् मान्यथा । अत्र सिद्धान्तस्य ।
प्रागाधिकं गानं बृहद्वसंतयोः कर्तव्यमिति । बृहती-
पङ्क्तयोरेव प्रथमत्वेन तिस्रः ऋचः सगदनीयाः । संपरिहते
च उत्तरे द्वे ककुभौ भवतः तथा सति ' ककुभो-
युत्तरे ' श्रूयति उत्तरम् । तुगव्यः पूर्वपक्षायुत्तरेः ।
अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे ' निच्छन्दा प्राय

स्तिनः पवमानः पञ्चसामा ' इत्युक्तम् । माध्यदिने स
मानस्तोत्रेण गायत्री बृहती त्रिवृत् इति श्रीमि छन्दि
भवन्ति । गायत्रम्, आपहीयवम्, रौरवम्, पौत्र-
जयम्, औशनं चेति पञ्च सामानि भवन्ति । तत्र शैव-
यौपाजययोर्विचारः । तयोः ' पुनानः सोम चारुचो '
इति प्रथमा बृहती, ' वृहान ऊर्गदिव्यं मधु ' इति उत्तर
विचारपङ्क्तिः । किमेता विद्यारपत्तिः परित्यज्य तत्रापि
अन्यतः उत्पत्तिने बृहती आगमस्य समासु गानं कर्तव्यं
उत बृहतीविद्यारपङ्क्तयोरेव प्रथमत्वेन तिलो बृहती
श्रुत्वा तासु गानं कर्तव्यं इति विचारे सिद्धान्तस्य ।
प्रागाधिकं गानं कर्तव्यमिति । नोपचित्तो बृहती आगम-
वित्तये इति ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे ' पञ्चच्छन्दा आगमः
पवमानः सप्तसामा ' इति श्रुतम् । तृतीयस्यसप्तसो
आग्नेये नाम पवमानस्तोत्रे गायत्री, अनुष्टुप्, उभिद्,
ऋजुप्, जगती इति पञ्च छन्दासि भवन्ति । गायत्रम्,
पंडितम्, दयावाच्यम्, आग्नीववम्, सप्तम्, पौत्रकम्,
कांरं इति सप्त सामानि च भवन्ति । अत्र दयावाचा-
न्वीयवयोः सप्तोः ' पुरोहितो यो अन्यतः ' इति
प्रथमा अनुष्टुप्, ' यो धारया पावकया ' इति द्वितीया
गायत्री, ' तं दुष्टेषाममी नर. ' इति तृतीया गायत्री ।
एवमप आनुष्टुमः प्रागाय. । अत्र गायत्रीद्वय परिगण
अन्यत एव द्वे उत्पत्तितः अनुष्टुमौ आगमस्य समास

गानं कर्तव्यं यत् पठित्वाप्यनेन अतुष्टुपूर्वकं प्रत्यनेन
तृचं संवाद्य गानं कर्तव्यं इति निचोरे विद्वान्महाह ।
श्रीमार्थिकमेव गानं कर्तव्यमिति ।

अथ चतुर्थं वर्णकम् । गवामनेन अमीकते ब्रह्म-
साम । तत्र प्रथमप्रत्यनेन द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः पादप्रत्यनेन
त्रायमानेन तृचे एव गानम्, न तु प्रथमे प्रगाये
द्वितीयप्रगायकस्य प्रथमा ऋचमुदादाय, एवमुत्तरादि कृत्वा
जायमानेषु तृचेषु गानम् ।

स्वे च । २६ ॥

विद्वान्ते देवन्तरं आह । एवं सति स्वे छन्दसि गानं
कृतं भानि । उत्तरपाठेन हि पृच्छित्तैवोपदक्षिता तस्मात्
ऋष्यपाठके प्रगाये एव गानम् ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे मार्ष्यदिने परमान-
स्तोने रौत्वपौषाजयोः साम्नोर्गानं स्वे स्वीये बृहती-
विष्टारपृक्त्वात्मके प्रगाये एव कर्तव्यम् ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । इत्यावाक्षाधीगणयोः स्वीये
प्रगाये एव गानं कर्तव्यम् ।

अथ चतुर्थं वर्णकम् । गवामनेन अमीकते ब्रह्मसाम ।
तत्र स्वे प्रगाये एव पादप्रत्यनेन संपादिते तृचे
गेषुम् ।

प्रगाये च । २७ ॥

हेतुत्तरमाह । एव सति प्रगाये गानं भविष्यति ।
प्रथमपाद्यं जगमो मभिय्यति । प्रत्यनेन कृते कृति
प्रगायः संप्रते नाम्यथा ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे मार्ष्यदिने परमाने
रौत्वपौषाजयोः साम्नोर्गानं बृहतीविष्टारपृक्त्वात्मके
प्रगाये एव कर्तव्यं न तु उपचिह्नहृत्तौ आगमयितव्ये ।

अथ तृतीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे आम्बे परमाने
इत्यावाक्षाधीगणयोः साम्नोः आतुष्टुमे प्रगाये एव गानं
कर्तव्यम् । न तु उपचित्तः अतुष्टुगौ अन्यत्र गानेतव्ये ।

अथ चतुर्थं वर्णकम् । गवामनेन अमीकते ब्रह्मसाम ।
तत्र प्रथमप्रत्यनेन स्वीये पादप्रत्यनेन संपादिते तृचे एव
गेषुम् ।

लिङ्गदर्शनाभ्यतिरेकाच्च । २८ ॥

अग्निष्टोमे बृहद्रथंतरे साम्ना प्रथमा बृहती द्वितीया
पृच्छित्तः इति उत्तरप्रत्यनेनोः द्वयोरेव ऋचोः
गातव्ये । प्रथमनेन च ऋचयं संप्रयते । इति विद्वान्
तकः । तत्र हेतुत्तरमाह । ' एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती
या पुनःपद्य, सत्यं पादं पुनारमते तस्मात् वल्लो
मातरममि दिक्वोति ' इति अप्रथाये पुनःपादप्रत्यनेन
ईशानस्य अन्वतिरेनात् गन्तव्यभाषात् । किंवा त्वतिरेकः
असत्तर्गाः अन्वतिरेकः संवत्सः प्रत्यनेन स्वीयान्मां
ऋम्यामेव उच्यते । लिङ्गदर्शनेन स्वीयान्मांमेव ऋम्यां
संवाद्यस्य ज्ञानात् नाम्ने उपचित्तिकुम्भी अगमयितव्ये
किन्तु प्रगाये एव प्रत्यनेन संपादिते तृचे बृहद्रथंतरे
गातव्ये इति विद्वान्तः । प्रत्यनेन तु ' अभि वा इष्ट
नोत्तुमोऽदृष्टुमा इव वेनवः । ईशानस्य वगतः स्वर्ग-
मीरानमिन्द्र तस्युगाः ॥ ' इति यगाभ्युक्तबृहत्या रथंतरे
गेषुम् । ' ईशानमिन्द्र तस्युगे न त्वावा अन्यो न पायिषः ।
न ज्ञातो न जनिष्यते ॥ ' इति द्वितीयायां प्रत्यनेन
संपादितया ऋत्तुभि रथंतरे गेषुम् । ' न ज्ञातो न जनि-
ष्यते अथाप्यतो मयवात्तिन्न वासिनः । सयन्तस्त्रा
द्वयमेव ॥ ' इति प्रत्यनेन संपादितयां द्वितीयायां
ऋत्तुभि आदितः तृतीयाया रथंतरे गेषुम् । इति ।

बृहत्साम्नोऽपि इत्यनेव प्रत्यनेनोतिरेकेण ।

अथ द्वितीयं वर्णकम् । अग्निष्टोमे मार्ष्यदिने परमाने
रौत्वपौषाजयोः साम्नोः गानं बृहतीविष्टारपृक्त्वात्मके
प्रगाये प्रत्यनेन बृहतीवृत्वात्मके संपादिते कर्तव्यं इत्येव
अन्वतिरेकेण लिङ्ग दर्शयति ' पृच्छित्तुमो मार्ष्यदिने
वचनम् ' इति । यदि प्रत्यनेन बृहतीकारं गानं कियते ततः
सर्वस्मिन् साने या ऋचः समाम्नाताः वा, पृच्छित्तन्ति ।
उपचिह्नहृत्तौः आनीयमानयोस्तु अम्बिका भवेयुः ।
तस्मात् अन्यतो गानेतव्ये । प्रथममितिषु- ' पुनतः
सोम पारवापो वनातो अप्रंसि । आ रतथा योनिमुत्स्य
षीदस्तुतो देव हिरण्यपः ॥ ' इति बृहती पठितव्यं
गातया । ' ततो देव हिरण्यप उक्तो देव हिरण्यपः ।
दुहान ऊर्ध्वदिष्यं मधु शिवं ऋनं सवन्मनायदत् ॥ ' इति
संपादितया बृहती गातव्या । ' प्रानं सवत्यायदत्तानं

चकन्वमाहत् । आरुक्म घरां नान्पति नृमिष्वो निवहः ॥' इति समाहितं तृतीया बृती पाठन्य इति ।

अथ तृतीये वनंम् । अग्निहोत्रे आग्नेये पचमाने इत्यन्तश्चाग्नेयवरोः आनुष्टुभे एव प्राग्ये गानं कर्तव्यं इत्यत्र अन्वतिरेकेण लिङ्गं भवति 'चतुर्विंशतिर्गण्यः तृतीयांशं एका कहुन्' इति । उत्तरानुष्टुभोऽपने तु एतद्विद्मं उपपद्यते । प्रथमं तु 'पुरोदिती सो अन्वयः' इत्यनुष्टुभं चकाराडं गातव्यं । तस्या एव चतुर्थे पादे पुनश्चागम्य 'सो कारन पाचक्या' इत्यनया गायत्र्या कर्तव्यं भवति । पुनस्तस्याः चतुर्थं पादं पुनश्चागम्य 'तं दुरोषं' इत्यनया सवोच्य भवति । इति ।

अथ चतुर्थे वनंम् । गवामने लभ्मानं ब्रह्म-
-स्य । तव इत्येदं चो. प्राग्यत्नक्रोकेचोः पादप्रथमेन समाहिते तृचे गेयम् । न तु प्रथमस्य प्राग्यत्न क्रोडनं द्वितीयस्य च प्राग्यत्न प्रथमा कृचं र्हीत्वा त्रयमेन तृचे गेयम् । चिद्ब्रह्मनायतिरेकम् 'अन्या अन्या क्रोचो मानति' इति क्रमन्यत्वविभक्त्यद्विद्-
-स्यनेन अन्वतिरेकम् अविशेषात् । के.

● प्राग्यंशः ज्योतिषोमे फलोपलब्धः । सु. ४. ६४.

● प्राग्यंशे आग्नेय्या क्रियते । (प्राचीनतया चतु-
-दशविंशत्या दक्षिणतो वर्तमान्यी चतुर्विंशु अग्निमान-
-मन्वशास्त्रेणो पादप्रथमकर्मनात्वा द्वादशमकर्मविस्तीर्णा
-परं चतुर्था । तस्याः दक्षिणतः दक्षिणतो नवमन्वशात्
-भवति । पश्चत् फलोपलब्धः । इत शान्य प्राग्यतः
-इत्युच्यते) । वि. १२।१२०.

● प्राग्यंशदेगः आग्नेय्या सत्येन सत्त्वः,
-नोत्सवोदियेगः । आ. १२।१२।१४.

● प्राची दिक् इति न प्रत्यये प्रतीयते, नष्टुननेन ।
-उच्यते प्रतीयते । टुप्. १०।१।१।२३ । ननु प्रत्ययेव
-दिक् । सत्यम्, फलनेन एतदुच्यते इत्येतेः । रत्न.

● 'प्राचीनहस्ति' इति शम्भामते न दिक्वाः । ४।
-२।१. 'शाकावादः' इत्यत्र इत्यन् । ● 'प्राचीना
-हस्ति' पृथग्य प्राचीना शास्त्रमिति चर्चः । न तु प्राचीदिशं
-मिति इति । अक्षिण्यत्न दिक्वाः । माट्ट. ४।२।२.

● 'प्राची देवा अमन्वा' इति ज्योतिषोमे दिग्बिम्बग
-वाक्ये विधिर्येवाते वा इति सत्यः । अर्थवादः इति
-सिद्धान्तः । आ. १।१।१।१०. ● प्राच्यां रिषि
-ऐन्द्रोच्यन्त्यदेगः, इन्द्रस्य पुत्रोऽपिहोत्रेणु प्राचीदिक्वात्क-
-स्तस्यात् । सु. ४. १०८८.

● प्राक्त्व-कडुत्व-सतत्वानामागारे सनुच्यः,
-मित्रक्रान्त्वात् । आ. १२।१।२।१.

● 'प्राह्मुखोऽस्मानि मुञ्जीत' । अयं निम्नोच्यैः
-पुत्राद्यैः । बाल. ४. २४.

● 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन चयेत' इति देवस्य
-नियमाधिकः, नातुवादः । आ. ४।१।१।२२-२४.

● प्राचीनयज्ञः नाम मन्वशो दार्शिकी वैद-
-मन्तमान्य अवशिष्टते ज्योतिषोमे । वि. ३।१३.

● प्राचीनवधः । मय्य मन्वशविशेषस्य इति
-प्राग्य मन्वन्ति सः । ३।४।६. ● प्राचीनवंशे फलिन-
-वद्विः पूर्वप्राशिक्षमुत्पन्नगार्हपत्यस्य प्राक्वित इति पूर्वविष्-
-संज्ञा । १२।१।६. ● प्राचीनवंशे पूर्वमन्वशात्वि. दोने
-वैश्वदेवहोमादूर्ध्वं हविर्गन्ति प्रागोचते । ५।१।१।४.
● प्राचीनवंशे समानान्ति व्रतं होतव्यम्, शब्दे
-अवस्थाप्य । ४।१।१३.

● प्राचीनवंशागतो वह्निः वैश्वदेवहोमादूर्ध्वं अग्ने-
-द्वीये प्रणीयते । वि. ५।१।१४.

● प्राचीनवंशशाखायां पूर्वमाने वर्तमानः अह-
-वर्तियः शाखानुकीने नाम । वि. १२।१।६.

● प्राचीनवर्तियं दक्षिणे चरकाशोन्मिन्नकडुत्वात् ।
-सु. ४. १३५१. ● 'प्राचीनवर्तियं मित्रात्' इति
-दशपूर्णकर्मप्रकरणवक्ये प्राचीनवर्तियं कालोविषयम्,
-न तु विद्वन्प्राचीनवत् । नि. ३।४।१. ● प्राचीनवर्तियं
-पैतृके कर्मणि । ३।४।१.

● प्राच्याः अन्वरेरी मिर्गदत्तवावसिजः होत-
-वर्तियं कुर्वन्त्येव । आ. १।१।१।१५. ● प्राचीनवैव
-होतव्यमयः कर्तव्या इति न नियतं, किन्तु कर्तव्यं
-सः । १।१।१।१५-२३. ● प्राच्याः होतव्यमयः
-क्रियन्ते । होतव्यं नाम वक्तव्यम् । वि. १।१।८.

● प्राजहितः प्राचीनवंशस्यः पश्चिमदिक्कः मुख्य-
गार्हपत्य एव । इयं च पूर्वार्चावंशका । वि. १२।१।६ ।

● प्राजहितेऽग्रे भासतिहोत्रध्वजम्, न शालामुखीये
कोष्कपायिताम्बने । १२।१।६।१३. ● प्राजहिते एव
अग्निहोत्रपाठः पशोः द्व्यहकारत्वे । संकर्म. ३।३।२५.
मीको. घृ. ९५ 'अग्निहोत्रपाठः पशोः०' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ।

● प्राजहितवाद्: 'स वैव स्यात्' इति ज्योति-
ष्टोमे । संकर्म. ३।३।२१. मीको. घृ. १८३० 'ज्योति-
ष्टोमे स वैव स्यात्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्राजापत्यं अग्नीषोमीयं वैष्णवं वेति दर्शपूर्ण-
मासयोत्सवाद्याजान्यम् । भा. ५।५।६।२२. ● प्राजापत्यं
वैष्णवं वा उपाद्ययावाज्यं प्राजापतेन सोमान् प्राङ् कर्तव्यम् ।
अग्नीषोमीयं तु उपाद्ययावाज्यं सोमान् प्राङ् न कर्तव्यं
इति उपाद्ययाजस्य न कर्तव्यः । ५।५।६।१९-२१.

● प्राजापत्याः सप्तदश पशवो पशुभिः क्रतुपशुभिः
सहोपकान्ताः तथापि पर्यागिराजोत्तरं चिरं विलम्ब्य
ब्रह्मसामकाले आलम्बन्ते, क्रतुपशुवस्तु प्रातरालम्बन्ते ।
तत्र 'दैन्याः शमिततः' इत्यग्निगुणैः आवर्तनीये न
कृतम् । वि. १२।४।२१. ● प्राजापत्याः सप्तदश
पशवः वाक्येभ्यः । तत्र एते कर्मदशैव यागाः, न तु
सप्तदशपशुगणकं एकं कर्म । २।२।७।२१. ● 'प्राजा-
पत्यं धृते चर्चं निर्वपेत् शतकृणालमायुष्कामः' इति
धृते । एस्मिन् दिश्ये औषधत्वे निष्पन्नो ज्ञान्यव ।
८।१।१।८।३५-३९. ● 'प्राजापत्यं धृते चर्चं निर्व-
पेत् शतकृणालमायुष्कामः' 'चागारि चत्पारि कृणाल-
न्यवयति' । इति कृणालानां द्विविधम् । भा. १०।१।
१०।८०. ● प्राजापत्यान् पशुन् प्रकृत्य 'तान्
पर्यागिराजोत्तरं, नक्षत्राग्नि आलम्बन्ते' इति
धृते । तत्र पूर्वैः पर्यागिराजोत्तरं परेषां संस्काराणां प्रति-
पेपायः उत्तरार्धे वेगापेन कालान्तरे प्रतिपन्नार्थाः ।

१।१।१।२।११-५३. ● प्राजापत्याः पशुभिः क्रतु-
पशुनां समुपयः वाक्येभ्यः । १०।१।१।६. 'वाक्येभ्योप-
रितेः प्राजापत्यैः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्राजापत्यस्य
उपाद्युपमैतर् इति एकाः पशुः । 'ब्रह्मवति मनसा

प्रापेत्' इति तूष्णीमाद्य एव प्रजापतिधर्मः इत्यपि
पशुः । वि. १०।८।१७. ● प्राजापत्यानां आलम्बना
प्राग्पदिने सवने ब्रह्मसामकाले धृते । भा. ४।१।
१५।३३.

● प्राजापत्यानां 'पशुनां ब्रह्मसामकाले
आलम्बोक्तार्थापत्तम् ॥

पर्यागिराजानामुत्तरं प्राजापत्यानां कर्मोत्सवः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत् तस्मान् ब्रह्मसाग्नि
चोदनाश्रयकत्वं स्यात् । ११।२।१२.२।५१॥

भाष्यम्—वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य धृते
'तान् पर्यागिराजोत्तरं', 'ब्रह्मसामकालम्ते'
इति । तत्र विचार्यते, 'तान् पर्यागिराजोत्तरं' इति
किं कार्यं कर्मरोपपत्तिपेधः, 'ब्रह्मसामकालम्ते' इति
कर्मोत्सवोदना, अथवा पूर्वैः पर्यागिराजोत्तरं परेषां
संस्काराणां प्रतिपन्नार्थाः, उत्तरार्धे वेगापेन कालान्तरे प्रति-
पन्नार्था इति । किं प्रातम्? कर्मोत्सवः । कर्मरोपपत्तिपेध
इत्यर्थः । श्रुतिसामान्यात् कारण्यवत् । यथा 'पर्यागि-
रिजानाएषानुत्तरं' इत्ययं कर्मरोपपत्तिपेध इत्युक्तम्
'सोपपत्तिपेधो वाऽर्थाभावादिदान्तवत्' (९।४।१३।
५२) इति । तथा कृत्या तुल्येव श्रुतिः । विमन्यो-
स्तत्पत्तम् । तत्र कर्मणि चोदिताग्नि 'पशुनां कवि-
कृणालानामेव' इति । तेषु सर्वेषु प्राकृता गुणाः शमाः ।
तेषु प्रातेषु पर्यागिराजान्तं शुभनाशं पुनः धृतम्
'पर्यागिराजोत्तरं' इति । निर्गुणं पुनर्वचनमितरितर-
संख्यापकं मन्त्राग्नि कर्मरोपपत्तिपेधकं विगाद्यते ।
एवमिहाग्नि 'प्राजापत्यानालम्बते' इति चोदिताग्ना कर्मणा
तथैव सर्वहितेषु प्रातेभ्यर्चं पर्यागिराजान्तस्य गुणहाण्यस्य
निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मरोपपत्तिपेधं निरन्तरम् । जगाद्येनं
उत्सवत् 'ब्रह्मसामकालम्ते' इति कर्मोत्सवोदना स्यात् ।
पूर्वापेक्षया ब्रह्मसामकालम्ते उत्पद्यन् प्राजापत्याग्निः ।

तुम्— 'पर्यागिराजोत्तरं' इति पर्यागिराजान-
त्याग्निप्रतिपत्तिपेधः । तथैते प्राजापत्या निरुत्सवोत्सवोत्सवो
पशुभोवात् । 'ब्रह्मसामकालम्ते' इति कर्मोत्सवम् ।
तत्र परेषु ब्रह्मसामकालम्ते पूर्वेषु चाग्नेषु तदेकानुपपत्ते ।

सस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे ऋतुसामा
न्यात् । ५२ ॥

भाष्यम्— न वा कर्मोपप्रतिषेध इति । किं
तर्हि । सस्काराणां प्राप्तावसराणां तस्मादवसरात् प्रति
षिष्य ब्रह्मसामिन् प्रतिप्रसव । किं कारणम् ? वाक्यैकत्वे
ऋतुसामान्यात् । एकस्मिन् वाक्यम् 'तान् पर्यगच्छता
गुत्सवन्ति' 'ब्रह्मसाम्बालमते' इति । कथं शक्ये !
आलम्बते इति द्रव्यदेवत्वस्य शक्यत्वात् । समाने च ऋतौ
वाक्यैकत्वं भवति । तदा हि केवलं आलम्बनो वक्तव्यं,
द्रव्यदेवत्वोत्तरत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्, तत्र
पूर्वेण कर्मोप प्रतिषिध्यते, परेण कर्मान्तरं चोच्यते ।
तत्र द्रव्यदेवत्व वाक्यम् । यत् पूर्वोक्तं समत्त्वात्
इति । तत् तत्रैव कृतमप्यत्रादिह न सचक्ष्येत । तस्मादेक
वाक्यम् । न चोक्तान्त्रिणि ऋतौ पूर्वेण सस्कारा प्रति
षिध्यन्ते, परेण विधीयन्ते इत्यर्थमेदात् वाक्यभेद एव
भवति । न हि 'ब्रह्मसाम्बालमते' इत्युक्ते अथदिव
पर्यगच्छन्त उल्लङ्घनं सिद्धं । य न विधीयते ।
तन्मुखं आलम्बनं चेत्तत् उक्तं व्यथेति नास्ति ऋतुसामान्ये
वाक्यभेदः ।

उप— यथावसरं प्राप्ता (पर्यगच्छन्तोरुत्तरवाणा
आलम्बन्तः) संस्कारा अभिन्नु काले न कृतं वा
(किन्तु ब्रह्मसामिन्) इत्येवमपि वाक्याभेदे उपपद्यमाने
अङ्घ्रिदिविधाने न शक्यम्, (तथा सति मिय कर्मद्वये
अन्ये सन चाभावात्) वाक्यभेदात् (तत्र कर्मभेदः,
कर्मभेदाददृष्टभेद इति) अदृष्टकल्पनापवादात् । यदा हि
आलम्बनोऽस्मिन् काले विहितं तदा न्यापादेव सर्वं
संस्काराणामुक्तं पर्याप्तं क प्रसङ्गं अयसिन् (पर्यगच्छन्तः)
काले संस्काराणाम्, येन प्रतिषिध्यन्ते । (तस्मादुत्तरं
मात्रविधिरेति एकत्राक्यता । अत न पर्यगच्छन्तोरुत्तर
माध्यदिने पुनरुत्तरनीयम्) ।

यथानां चानभिपारणस्य दर्शनात् । ५३ ॥

भाष्यम्— 'सया वा एतर्हि' यथा यदनभिप्रायः,
ब्रह्म वै ब्रह्मसामं, यद्ब्रह्मसाम्बालमते तेनास्यस्तेन
मिथुया' इति । यदि संस्कारप्रतिषेधः, ततो बुद्ध्या
सर्वानुप्यवारेण रेचितायाश्च श्रावणोपो नास्ति । वद

भावादतन्मिथुयव युज्यते । अथ कर्मोपप्रतिषेधस्ततो
ब्रह्मसाम्बालम् कर्मान्तरे । तत्र प्रयाना पुनरिष्यन्ते ।
तेषां शेषोऽस्ति । तेनाभिपारणं स्यात् । अत्रभिपारण
दर्शनं नोपपद्येत । तस्मादपि सस्कारप्रतिषेधः ।

उप— यथापि 'ब्रह्मसाम्बालमते' इति कर्मा
न्तरम्, तस्यापि पशुपुरोडाशस्यैव (वत्सराणां कर्मान्तर
णामपि 'पशोश्च विप्रकपस्तत्रमध्ये विधानात्' इति
न्यायात्) प्रासङ्गिका प्रयाना । तस्मादेतदुत्तरं नमुक्तम् ।
इत्योपि (वादिनो प्रयानाभावेन अत्रभिपारणस्य)
दुस्परत्वात् । तत्र के चिन्तु वर्णयन्ति । तेषां (पशु
नाम्) द्वौ पशौ । एक पशो (आग्निप्रहमहमणान्तर
कृतपशुमि सहोपकृतानां पशूनां पर्यगच्छन्तान् कृत्वा
तत्र उस्तृप) ब्रह्मसाम्बाले आलम्बम् । द्वितीयं सह
ऋतुपशुमि समाप्ति । अस्मिन् द्वितीये वक्षे यथानामभि
पारणं भिद्यते (धनित्वात्) । यदा च माध्यदिने
(सवने) आलम्बम्, तदा यत् तत्रप्रापिपारणं तत्रास्ति,
प्रयानानसरे वचया अनुत्पद्यत्वात् । सौगन्धेये ऋतौ
अभिपारणमन्तरो नान्तरीयको हविषि अनुभूतः तस्य
इदानीं अविद्यमानत्वात् (दोषस्य) आशङ्क्यवचनम्
('सया वा एतर्हि' इति) उपपद्यते । कर्मान्तरस्य
द्व (तदीयप्रापि) च सर्वं (अभिपारणस्य)
अनुत्पद्यत्वात् । तत्र ('सया वा एतर्हि' इति)
वाहैव नास्ति इति (दोषाङ्गाद्वचनान् अकर्मन्तत्वं
इति) । इदमपि नोपपद्यते । कर्मान्तरवादिन अपि
हविषा चोदनेन सस्कारा प्राप्नोति इति च इह नास्ती
त्यशङ्क्यवचनमुपपद्यते एव इति । (तस्मादुत्तरं नोप
दिह परमत्वेन नेतव्यम् ।) ।

शा— अत पर्यगच्छन्तोरुत्तराणां 'ब्रह्म-
साम्बालमते' इति 'आलम्बनेन शेषः' इतिवत् कर्मा
न्तरमिति मन्वानस्योत्तरम् 'नान्यकर्मभिधिपुंस्तोऽनेका
दृष्टप्रकल्पनात् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् तस्मादुत्तरं
चोदना ॥'

सोम— पूर्वेण कर्मभेदादप्यभिहितो नानामिव इह
कारभेदात्पुनरिष्यन्तिः सगति । सूत्रे ऋति

सामान्यात् शब्दसामान्यात् चोदनाप्रपत्त्यं कर्मन्तरविधिः इत्यर्थः ।

वि— 'पर्याधिकरणे त्याग आत्मनो ब्रह्मसामिनि । कर्मशेषानिवेषश्च कर्मन्तरविधिरिति ॥ किं बोल्योऽवशिष्टस्य, ह्यारण्योक्तिवद्वादिमः । अदृष्टवाक्यभेदाभेदं यामावेन चान्तिमः ॥ '

आह— वाक्येये प्राजापत्यात् पद्यत् प्रक्रम्य 'वाग् पर्यामित्युक्तानुसृत्यति', 'ब्रह्मसामान्यत्वभेदे' इति श्रुतम् । तत्र पूर्वनाक्येन 'पर्यामित्युक्तानुसृत्यत् उच्यते', 'पर्यामित्युक्तं पालनीयवस्तुमन्वित' इति चत् पर्यामित्युक्तानुसृत्यतीतिविधानात् गृह्णोषीत्याज्यमार्गान्यायेनापूर्वैलापत्तौ उच्यते इति चत्त्यागवगतेः 'ब्रह्मसामान्यत्वभेदे' इति 'आज्येन शेष संस्थापयति' इति चत् कर्मन्तरविधिः । तत्र च तद्वदेव 'सादृशं प्राजापत्यात् पद्यत्' इत्यन्वयानुपपन्नेन अन्वयेवत्यागः । इति प्राप्ते, आदिनप्रहमण्यो चर क्रतुपद्युभिः सहोपहृतानां प्राजापत्यानां ब्रह्मसामान्यत्वे पर्यामित्युक्तानुसृत्यमणालमोक्तं प्रमाणविधाने 'ब्रह्मसामान्यत्वभेदे' इत्यनेन कृते अर्थात् पर्यामित्युक्तानुसृत्य क्रतुपद्युभिः सह करणावगतेः, तदन्ते उपगमस्य प्रातस्कात् पूर्ववाक्यस्यानुवादतया अर्थवादत्वविषया उत्तरविषयेक्याकथनप्रतीतेः, पूर्वोचरतानुसृत्योक्तमिदं गृह्णोषीत्यपूर्वमित्युक्तं परिसंख्याफलक्रतुरीतिविधिसंज्ञाश्रीसंज्ञे तु चरसिंश्च द्रव्यदेवताविशिष्टापूर्वकर्मविधिफलक-प्रत्यविधि-प्रसाराश्रीसंज्ञे गौरवान्नेः, अतोऽत्र आत्ममोक्षपरिमाणं विधीयते । तत्र च तदुचरतानुसृत्यं, 'तद्यदि वाऽभि सकृत्वात्' (५१११२१२४) इति न्यायादेव लभ्यते । तेन अत्रारण्यन्यायासंभवात् न पर्यामित्युक्तानुसृत्यमङ्गानामावृत्तिः ।

अत एव प्राजापत्यानां क्रतुपद्युभिः सह करणशेषे 'सह पद्यत् आत्मभेदे अनात्ममिधृतत्वात्' इति वदन् उक्तपर्यये कथमायामात्रं दर्शयति । पर्यामित्युक्तानुसृत्यतीति-विधाने तु वपानायेनाप्यात्परिभासायाभाववद्बर्हणमद्यम-शेषे स्यात् । इत्यभिप्रायकमेव च 'वपानां चानभि-पारणस्य दर्शनात्' इति सूत्रम् ।

यत्तु भाष्यकारेण इदम् 'यथा वा एतर्हि वया वदन्-मिपृता यद्ब्रह्मसामान्यत्वभेदे तेनाभिपृत्वा.' इति लिङ्गे अङ्गान्तरत्वे प्रयावशेषस्य क्रतुपद्युगमविधारणेन रिक्त-त्वादनमिपृत्वत्व 'युज्यते', कर्मन्तरत्वे तु तदर्थं पुनः प्रयाजकरणत्वं तेनैव तद्वपामिधारणोपपत्तेरनभिपृक्तवदनेन न युक्तमिति व्याख्यातम्, तत् कर्मन्तरत्वपक्षेऽपि माध्यं-दिनकाशीनपद्युपुरोडाशसकवनीयदक्षिणादिषु सवनीयत्तत्र-मध्यपातित्वेन प्रसङ्गितया प्रयाजानु-करणानुपपत्तेरपेक्षि-तम् ।

मण्डन-- 'संस्कारो वाप्येते पद्यौ ।'
 बंकर-- 'वत्सामिनि न कर्मन्तरत्वं ।'
 * प्राजापत्यानां प्रमाणं पुत्रवर्षिता । ४१११३१-३२.
 * प्राजापत्ये गतदुष्कृतचरो औपश्व विध्वन्तः । ८१११८३५-३६. * प्राजापत्येयु एकदक्षिण-विष्णुनाशितेः वक्षते । तत्र इतिगणेषु स्यात्' (८११८३५) इत्यत्र । सु. दृ. ८१३. * प्राजापत्येयु क्रतुपद्यु च अधिपोः आद्युक्तिः कालभेदात् वाच्येये । भा. ११४१२०१५४-५६. * प्राजापत्येयु च अम्नानात्' (१०४१३६) इत्यत्र वाजपेये उपदिष्टानां प्राजापत्यपद्युनमतिविधानां संस्थापत्या च समुच्चयः उक्तः । भा. ४१११४३३, ब्राह्म. पु १७७. * प्राजापत्येयु चाम्नानात्' इत्यादौ तत्र-तत्र अविरोधात् समुच्चयं वक्ष्यति (इति ब्राह्म) । पा ३६१९६।४२ दृ. ०६३.

इति प्राजापत्येयु चाम्नानात् । १०४१३६॥
 प्रकृतौ क्रतुपद्युः समाम्नाताः । वाक्येये च 'सन्-दृशं प्राजापत्यात् पद्युत्वात्मने' इति विहितम् । तत्र प्राजापत्येयु च आम्नानात् क्रतुपद्युभिः समुच्चयः । आम्नापत्ये हि वाक्येये क्रतुपद्युः 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति नाग्निश्रोत्रे, नोचन्वो, न योऽसी, नातिथान इति, अथ कस्मात् वाजपेयेन सर्वं यष्टक्रतुशेषवधन्ते ! पद्युभिरेति द्रवात् । यद्यपि यद्युत्वात्मने नाग्निश्रोत्रेण तेनावस्थे, ऐन्द्राग्नेनोत्पद्यु, ऐत्रेण योऽतिथान्, सार-स्य्याऽतिथान्, माफला बृहत् श्रोत्रम् । इत्यन्वयो वै यष्टनतवसान् पद्युभिरेवावस्थे' इति समुच्चय दर्शयति ।

तस्मात् प्राजापत्याना ऋतुपशुभिः समुखः । गृहणा-
मिवेति चगन्धर्वः । इति विद्वान्तः । के.

● प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भी उच्यम् । भा. १.१.१।
१.१.१९. ● प्राजापत्येषु पशुषु 'रागस्य वपाया मेदसः'
इत्यन 'ह्यगाना वपाना मेदसाम्' इत्युहः । वाल.
पृ. १.२७. ● प्राजापत्येषु पशुषु वावपेये कुम्भीच्छलवगा-
श्रणीना उच्यम् । १.१.१।१।२९. ● 'प्राजापत्येषु
याजानामेकानेक्युपपत्तेः । ह्यः प्रवृत्तिवच्छन्दराक्य-
शेषिण निर्गदः ॥' वा. ३।१।१।१। पृ. ६.५०.
● प्राजापत्याङ्गत्रयात् वावपेये सर्वशोभोच्यम् ।
१.१.१।१।५।४८-५५.

● न च प्राजापत्याधिकरण- (२।१।७।२१)
धृष्यस्तन्यादात् एरुपदोसाग्रनात् सहिताना हृदसादीना
एषदेवतासंन्योपपत्तेः ऋषमनेक्युपपत्तेः इति वाच्यम् ।
कौ. २।१।६।१७ पृ. २०९.

● प्राजापत्यन्यायः । प्राजापत्यपशुधर्माणा पदाधा-
नुग्रहो वावपेये । ५।१।१. मीको. पृ. २४३७
'पदाधनुलमथन्यः' इत्यन प्रथमम् । ● एकदेवते
पशुषु प्राजापत्यन्यायेन (५।१।१) देवतापदाना-
दिना प्रदेकमनुलमथः । अन्ये च तन्नेप देवताहोमः ।
न च प्रकृते एकस्य पशोः देवतायवदानस्य आनन्तवैण
कृत्वमिति इहापि तस्यैव कार्यमिति ह्यङ्क्यम्, प्राजापत्य-
न्यायेनैव पश्वेकस्य प्रकृते आधिक्येन चोदकविरोधा-
भावात् । भाट्ट. ५।१।६.

● प्राजापत्यन्यायाभासः चोदगामवे । वाल.
पृ. ८७.

● प्राजापत्यपशूनां ऋतुपशुभिः सहकणत्वस्यः
ब्रह्मसामवादीनवपशुषु । भाट्ट. ४।१।१४. ● प्राजा-
पत्यपशूना ऋतुपशूना च वावपेये प्रातःकवे सहोप-
क्रमः । प्राजापशूनां उभयार्थं प्रातरेव । प्राजापत्याना
पश्विकरणान्तमनुग्रानं प्रातरेव, आहम्मसु माध्यदिने
ब्रह्मसामि । तेषां प्राजाभिचारण तु उप्यते, अमि-
धारणस्य शेषप्रतिपत्तित्वत् । वि. ४।१।१४. ● प्राजा-
पत्यपशूना धर्मशक्तिं प्रयोगवनेन परिकल्पते । ५।
१।१. ● प्राजापत्यपशूनां ब्रह्मसामवादीनवपशु प्रजाप-

शेषाभिधारणाभावः, 'सह पशूनाद्यमते वपानाममि-
धृक्त्वाम्' इति लिङ्गात् । भाट्ट. ४।१।१४. ● प्राजा-
पत्यपशूना वपायाः अमिधारणाशेषेन नास्ति, ब्रह्मसाम-
माहात्म्येनैव तद्राशाः स्तिग्यतायाश्च अमिधृतायाश्च
सिद्धत्वात् । अत एव श्रूयते 'शम्या वा एतर्हि वा
यदंनमिधृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम । यद् ब्रह्मसाम्या-
द्यमने तेनाशम्यास्तेनामिधृताः' इति । शम्याः कृशाः ।
अशम्याः स्तिग्याः । वि. ४।१।१४. ● प्राजापत्यपशूना
वपाहोमः तत्र वावपेये । १.१।१।५।२५.

● प्राजापत्यपशूनां सवनीचपशूनां च शमि-
प्रोऽभिस्तन्त्रम् ॥

इत्ये पशौ 'अग्निना पुरस्तादेति रससामहस्यै'
इति श्रुतं पशोः शानिनदेशेनपनकाले वपानपनकाले
चोल्बुक्म्य नयनं प्रत्याहणं च तदावपेये प्राजापत्याना
ऋतुपशूना च कावमेवेन प्रचारदापवैतं, उभयेषामपि
राश्यापहननस्यवचनत्वात् । इति प्राप्ते, श्लोऽपहनन-
श्रुतेर्यैवार्थत्वेन अग्रापर्यवाया एरोचितत्वात् कालवृत्ते
आनीतस्यापि अग्रापर्यवदानत्वात् तन्त्रम् । संकल्प.
१।१।९.

● प्राजापत्यपशूना साहित्यमग्राया 'सतरथ प्राजा-
पत्यात् पशूनाद्यमते' इति । वि. ५।१।१. ● प्राजा-
पत्यपशुषु अत्रिसुमैपस्य प्रापेन्माशुचिः वावपेये ।
१.१।४।१०. ● प्राजापत्यपशुषु अमिधारणस्य प्रगच्छोप-
चारकाल्याने न कर्तव्ये वावपेये । ४।१।१।४।३३-३९.

● प्राजापत्यपशुषु लक्षणे यूपोन्मोचनप्रश्रुति
माध्यदिने एव ॥

वावपेये प्राजापत्यात् प्रथम 'तन् परमिहृदात्
उत्सृजते, ब्रह्मसाम्याद्यमते' इति श्रुतयोः परमिहृदस्य-
संभवनशोभेभ्यनविपदायैः शानिनदेशे प्रति प्रापणम्, स
च ऋतुपशुभिः सह प्रातःकवे एव कारं, अत्रिसुमैपस्य
उदात्तमेव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रैषस्य आहुत्वापत्तेः ।
निद्राप्रयचोपस्य उच्छर्जनपूर्वत्वस्य व्यवधानेऽपि सुक्ता-
गत इत्यादाविव अविरोधात् । यूपहुन्मोचननेच शोभ्य-
पदाय इति कार्णाजिनेमतेन प्राप्ते, यूपहुन्मोचनानि-
प्राग्विषोयान्त् यूपारस्य एवपदायत्वान् संभवनशुभस्य

पदेषु विदेश एव वाच्य घञ्प्रकाराच्छेदको वा ।
 निर्देशश्च वाच्यवर्णनात् स्वप्रत्ययम् । यथा 'कृत'
 इत्यत्र ककारसकारावैव कृतपदे प्रतीयेते । तत्र नरक-
 पदान्तरगतानुस्वारककारेण नरकप्रतीति, समाहितपदा
 न्वर्गात्सकारेण च समाहितप्रतीति । तेन स्तोत्रस्याप्य
 छानुस्वारककारसकारावयवसंघेन ककारसकारावयव
 संघेनैव वाच्यताकच्छेदको वा इति । एव चाङ्गुलादि
 पदेऽपि चण्डमुण्डानयनव्यतिरेकान्येन वर्णप्रयमेव
 शक्य शक्यतावच्छेदक वा । एव परिधितादिपदे ' परि
 क्षीणे कृले जात ' इत्यादिबंधेन तत्तद्वर्णवयव बोध्यम् ।
 एतेषु च जातियुगन्तिसंज्ञायास्तद्व्यतिरेकं ज्ञात्वादिनाम्बन्धम्,
 नापि यद्व्याघ्राद्यम्बन्धम्, मन्वाद्यदर्शनात् । नापि यौषि
 वरम्, पिण्डार्थान्त प्रविष्टार्थवाचकावयवसारन्धत्वात्संभ
 वात् । नापि लक्षणा, सन्ध्याप्रहात् । द्विरेकपदस्य
 समरूपत्वाद्दे रेफप्रयसंघप्रधानसत्वात् युक्ता लक्षणा ।
 नापि अक्षितलक्षणा, लक्षणाया अम्बत्वात् । अतस्ते
 र्णार्था एव शक्यतावच्छेदका शक्या वेति ।

अत्र के चित् । यत्तिसंकेतपद्ये सर्वाणु व्यक्तियु
 संघेव एको नाना वा । नाच, आन्त्यात् । नाच्य,
 व्यभिचारापने । गौ शुक्र च ल इत्यादिपदाना व्यक्त्यै
 र्व्येन अथमेदाभावात् सङ्गप्रयोगानुपपन्नश्च । अतो घर्मे
 एव शक्ति । हेतुताऽपि शक्तिग्रहस्य तत्त्वदवर्षमिता
 वच्छेदकत्वमोक्षप्रकारकमिथ्यापत्तन । तत्र जातो च
 निरवच्छिन्नैव प्रसारता इति लाघवम् । अन्वया गौत्व
 हर्मितावच्छेदकत्वत्तत्त्वदप्रकारकमिथ्यापत्तेन हेतुताया
 तत्त्वदवर्षस्य प्रसारतावच्छेदकताया गौत्व इति जातयेव
 शक्तिर्बुज्जा । आस्त्रगादिपदे अत्र तदवर्षमिथ्यापत्तनाभावेन
 न घर्मे शक्ति । एव च घर्मेन नानानिर्लपीतरूपयत्तियु
 वर्णमाना नोत्पत्तीतत्त्वादिजाति मीलनीकादिपदकत्वा ।
 चान्ता इत्यनापि बलनक्रियाणि जातिरेव । डिधादि
 शब्दानामपि बालाघनसापरीणते नानाविधप्रधर्मान्वासात्
 भिन्नद्विधयाप्रयनिष्ठा द्विर्यवजातिरेव वाच्य । ' बाल
 वृद्धयोर्गीरितशब्दमेवेन शब्दनिष्ठेन जातिर्वाच्या'
 इत्यपि के चित् ।

तथाप्येव विभाग, जातिरेव नामार्थ, उच्युक्तता
 आद्येषाच व्यक्तित्वात् । अर्थापत्ति समानविधिवेयन
 या आद्येषो निरुद्धलक्षणा वा । तेन वृथा पठत्युभयाप्य
 त्वस्य प्रत्ययार्थत्वात् न प्रत्ययार्थान्वयाद्यनुपपत्ति ।
 ' शक्यादन्वेन रूपेण भावे मरति लक्षणा' इति
 नियमस्य अपरोक्षवादिति । एवं च घन्ताच्छे
 घन्ताञ्जिह्वान्तत्वे कारणताया लाघाम् ।

अन्वे तु सर्वत्र यत्तिरेव पदार्थः । अद्यकथाया अपि
 जाते उपलक्ष्यताया तदुपलक्षितव्यक्तियवत्त्वज्ञीकारेण न
 व्यभिचाराय तद्यतिक्लेशनादिर्दोष । तदुक्त ' आन्ते
 ऽपि हि भावनामेक वृत्तोल्लक्षणम् । शब्द मुक्ता
 संघेन च न च व्यभिचरिष्यति ॥ ' इति ।

पदे तु जातिविशिष्टा व्यतिर्वाच्या । अथवा ए
 टानो शक्त्यभावेन घन्तादे शान्द्विषयत्वसम्भवात् ।
 न च घन्विशेष्यकत्वत्प्रकारकत्वे जातिघक्तिप्रधानत्वे
 यत्तिभिन्नान्तत्वेन वा हेतुत्वात् नाय शेष इति
 वाच्यम् । द्रवादिपदानामपि एवमापत्तो घटविषयत्वं
 द्रवत्वात्प्रकारकोषापत्ते । न च पदज्ञानस्य यत्तिविज्ञान
 विषया हेतुत्वेन येन रूपेण उपस्थितयो संवध तेन
 रूपेण उपस्थापकत्वानियम । एव च घटवतो शक्त
 ग्रहेऽपि तेनैव रूपेण उपस्थिति इति वाच्यम् । उप
 स्थित्यस्य आकाशादेरपि अन्वयापत्तेरिति । एव च द्वि
 प्रातिपदिकार्थ इति ।

यद्वा जातिव्यक्तिज्ञानि इति त्रिकर्मण । लिङ्ग द्वेष,
 शास्त्रीय व्यवहारहेतु लौकिक च, अवयवसंज्ञाविशेषकत्वं
 अन्त्य तत्त्वदव्यक्तिविशेषनिष्ठ यवस्थितम्, इय इति,
 अथ पदार्थ, इद वस्तु इति सर्वत्र व्यवहारत् । अथ
 वस्थित लिङ्गनिर्देशनिष्ठ धनसाधनियुक्त आरम् । तत्र
 स-वस्तुसंज्ञेयुगाना वृद्धयवचयस्थितिरूपमिति पठञ्जि
 स्वामिन । त्वित्यपुस्तकनपुस्तकत्वादिजातिरेव इत्येव ।
 एत लौकिके लिङ्गे शक्ति । अलौकिके गौत्व प्रयोग
 आरोषात् । ' पशुना यजेत ' इत्यादी मुख्यपुस्तकविषय
 शात् न स्वीयशून्य बालाप्रवृत्त इत्याहु । अथे तु पठ
 शब्दस्य लिङ्गवचसात्त्वात्त्वेन प्रयोगेऽपि मा त्रयविक

च्छाप्रपदस्य व्यवसिनप्रयोगेण लौकिकपुंस्त्वे शक्तिमादाय शेषोद्धार इत्याहुः ।

यदा शास्त्रीयं लिङ्गं शब्दनिष्ठमेव, लौकिकं तु अर्थ-निष्ठम् । तत्र अर्थनिष्ठे शक्तिः । बुभारप्रोक्षणपदानां तत्रैव प्रयोगात् । अत्र एव 'प्राप्सा व्यभि भरते' इत्यत्र उपस्थितव्यक्तिगतपुंस्त्वे शक्तिस्वीकारात् केवलम्भेष्वाहुः । शब्दगते ऋषणा इति ।

अत्र शशादीनां डीकदीनां शीप्रभृतीनां शोउकत्वं व्यसिन्मते । शीकशीनामेव वाचकत्वं इत्यपि केचित् ।

पञ्च जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्या इति चतुष्कं प्रातिपदि-कार्यः । 'इषि पपम्' इत्यादौ प्रातिपदिनामेव तत्त्वव-यात् । एवं च विश्वकोशोक्तमन्वयम् । तत्रैव च नामार्थ-प्रकारकशब्दद्वये मुखादिजन्मोपस्थितेर्हृत्यनिर्वाह इति दिक् । एतत् सर्वं महाभाष्ये 'सत्प्राणामेकज्ञेयः' (वा. १।१।६४) इति क्ते स्पष्टम् ।

आलङ्कारिकात् 'विमपत्यमनादल्य शब्देनार्थः प्रशङ्कते' इतिमापद्यभेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्यः ।

परे तु शब्दस्थानि प्रातिपदिकार्यव्यात् पृक्कं प्राति-पदिकार्यः । तथादि --- 'गातुचारय' इत्यादिलौकिक-प्रयोगे 'त्रिपितिव्यक्तीषु रथंतां गायति' इत्यादि-वैदिकप्रयोगे च अन्वोऽपि यासने इति निर्दिवादम् । वृत्तिविषय एव शब्दस्यैव विषयः इति निवयनः । तथा च शब्दस्थानि शब्दशक्तिविरक्तत्वात् मानं अग्नीधर्यम् । सत्र पद्यदिपदे शब्दनिरूपिताऽपि शक्तिः भिन्ना कल्प्यते इति केचित् ।

अन्ये तु शक्तिविषयः अर्थो भावते । शक्तिविषयत्वं च आशयज्ञानिरूपकज्ञानरूपरूपव्येन शक्तिनत्वम् । तथा च अर्थशक्तिद्वन्द्वेनैव पदस्थानि मानम् । तेन पद्यदि-पदानां शक्तिसंभवेन पदव्यादिकत् पदमपि शक्यम् । एतावान्मु विज्ञेयः क्व संप्रत्यस्त्वोमर्थनिरूपत्वेन संमर्गपदयोपस्थापकज्ञानिज्ञेयात् पदसंवाद्यवच्छिन्नप्रत्ययैव पद्यदिकत् शब्दस्थानि तत्रैव वृथा उपस्थितौ क्त्वां अर्थ-कोपे तात्पर्यं सति तत्र विशेषणतया स शब्दो भावते । तथापि पद्यनादिरूपेण निश्चित्य शक्तिप्रकृत्या पदवाह्य-मन्वप्रकारप्रयोगः । नल्लुपिष्ठिरादिपदवादिमिष्य शक्तिप्रदा-

भावे तु व्यक्तिविशेष्यकः केवलमप्यकारकः नल्लुपदवाच्यः कश्चित् इत्यावाक्यप्रयोगे षोषः । एव तु उक्तोदाहरणेषु शब्दमात्रे तात्पर्यं तदा तत्र शक्या शब्दस्वरूपस्य प्राधान्येन मानमिति । एवं च कश्चित् तात्पर्यव्यात् शब्द एव प्राधान्येन भावते कश्चित् तदभावे अर्थविशे-षणात्वेन इति सिद्धम् ।

अत्र एव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ तस्य विशेषणत्वेन अन्वयात् अग्निहोत्रनामकेन इति षोषः ।

एतेन अग्निहोत्रनामके निरुद्धलक्षणा इति निरस्तम् । अनुपपत्त्यभावात् । मत्पर्यलक्षणात्तौत्वेन सिद्धान्तानु-बन्धाच्च । अतः शब्दोऽपि वाच्यः । एवं च 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । संपत्तौ च निपत्तौ च महतामेकस्वता ।' इत्यादौ 'स्व एवास्तमेति' इति यदा क्तिपते तदा पदान्तरातिपादितः स एवार्थः अर्था-न्तरतायैव प्रतिभासते इति काव्यप्रशासोक्तिः संगच्छते ।

अतः पृक्कं प्रातिपदिकार्यः इति । वदुक्तम् 'प्राहसत्वं आहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो षया । तत्रैव सर्वशब्दाना-मेतेषु क्त्वावस्थिते ।' इति दिक् । भाषि. पृ. ११८-१२३.

● प्रातिपदिनार्थः प्रधानं विभक्त्यर्थे गुणः । यति प्रातिपदिकार्यं विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । भा. १।३। ५।१५. ● प्रातिपदिकार्यो यत्रापि गौलः, प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्, तथापि 'पौर्ण-मास्यां चतुर्होत्र अभिमृशेत्' इत्यादौ अभिमृश्य-विशेषानवगाभात् समस्तस्यैवविषयसंग्रहोपपत्तौ यति विशेषोऽन्यत्वात्. एव लभ्यन्ते इति चाङ्गइच्छत्वात् अर्श-दिग्धपरिग्रहार्थं प्रथमशब्दीत्वेन च प्रातिपदिकार्यं मुख्यमाश्रित्य विगमिनः सतत्पर्येऽवकल्पते पौर्णमास्या-मिति । वा. ३।७।३।१०. ● प्रातिपदिकार्यः सत्ता इति सत्त्ववाचित्वस्मृतिः । सु. पृ. १५४. ● गुणश्च विभक्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्यः । प्रातिपदिकार्य-विशेषे विभक्त्या अभिधीयते । भा. १।३।५।१५. ● प्रातिपदिकार्यस्य लिङ्गसंख्यापेक्षया प्राधान्यं स्मर्यते । सु. पृ. १०१५.

● प्रातिपदिकार्यकारकशब्दशक्तिः विभक्तिः । सु. पृ. ७२९.

पदेषु निर्देश एव वाच्य शक्यतावच्छेदको वा । निर्देशश्च वाचकवर्णानां स्वपरत्वम् । यथा 'कस्य' इत्यत्र ककारसकारावेव कसपदे प्रतीयते । तत्र नरक-पदान्तगतलज्जुस्वारककारेण नरकप्रतीतिः, समाश्रितपदान्तगतककारेण च समाश्रितप्रतीतिः । तेन स्वोपस्थात्मानुस्वारककारसकारावत्पदव्यसन्नत्वेन ककारसकारावेव कान्तौ वाच्यतावच्छेदको वा इति । एव चामुष्हादिपदेऽपि चण्डशुभ्रानन्वयत्वादिप्रत्ययेन वर्णव्ययमेव वाच्य शक्यतावच्छेदक वा । एव परिश्रितादिपदे 'परि' शीणे कुन्ते ऋत् 'इत्यादिसन्नत्वेन तत्परगणत्वम् नोप्यम् । एतेषु च जातिगुणश्रियसन्नत्वादिर्देवं वात्वादिशब्दत्वम्, नापि यदृच्छाशब्दत्वम्, सन्नत्वादिर्देवतात् । नापि यौगिकत्वम्, सिद्धार्थान्त प्रविष्टार्थवाचकत्वयकाररूपत्वात्संभवात् । नापि लक्षणा, धर्मधामहान् । द्विरेष्यदस्य भ्रमरपदादौ रेफद्वयसन्नत्वात् युक्ता लक्षणा । नापि लक्षितलक्षणा, लक्षणाया अभावात् । अतस्ते वर्णा एव शक्यतावच्छेदका शक्या वेति ।

अन के चित् । व्यक्तिर्लोकतपश्चै सर्वांमु व्यक्तिषु सकेत एको नाम वा । नात्य, आनन्त्यात् । नात्य, व्यक्तिभारपत्ते । गौ शुद्ध च ल इत्यादिपदानां व्यक्त्यै क्वेन अथमेदामावात् सहप्रयोगानुपपत्तेः । अतो यमं एव शक्तिः । हेतुताऽपि शक्तिप्रहस्य तत्त्वपदवर्धमिता वच्छेदकशक्तौत्पन्नाकानिश्चत्वेन । तत्र आतो च निरवच्छिन्नैः प्रसन्नैः इति तावन्तम् । अन्यथा गोन-प्रमितान्-च्छेदकतत्त्वप्रकारकनिश्चत्वेन हेतुताया तत्त्वपदव्यय प्रसन्नत्वावच्छेदकताया गौरव इति आतावेव शक्तिर्भुक्ता । आकाशदिपदे अनन्ततापिकल्पनाऽभावेन न यमं शक्तिः । एव च सन्नत्वा नामानीन्पीडरूपयत्तिषु वर्तमाना नीलवर्णीतत्वादिजाति नीलपीतादिपदवाच्या । चलना इवभाति चलनक्रियादिनां जातिरेव । दित्यादि शक्यतामापि बाह्यद्वयस्थापरीणो नामाविद्वज्जनांश्चलान् क्रियाम्भिरभाष्यमिच्छा द्विरत्यन्तजातिरेव वाच्या । 'बाह्य-द्वयप्रयोगे'मित्यन्वयेन शब्दनिश्चैव जातिशक्या' इत्यपि के चित् ।

तत्राप्येव विभाग, जातिरेव नामान्तं, उक्तुत्वा आसेनाथ व्यक्तित्वात् । अर्थापत्ति समानविवक्षित्वेण वा आधेपो निरुदलक्षणा वा । तेन इत्या प्रहृत्युपस्थात्त्वस्य प्रहृत्यपत्त्वात् न प्रथ्यार्थान्वयात्तुपपत्तिः । 'शक्यतादन्तेन रूपेण माने भवति लक्षणा' इति निष्कर्षव्य अमशोक्तनादिति । एव च पदघाद्वेवे घट्टशक्तिज्ञानत्वे । कारणताया लापन्तम् ।

अन्ये तु सर्वेन व्यक्तित्वेव पदार्थं । असम्भवात् अग्रे जाते उपलक्ष्यतया तदुपलक्षितव्यक्तिकरपदानीकतेन न व्यक्तिभारानन्तशक्तिरूपनादिदोष । तदुक्तं 'आनन्ते ऽपि हि भावनामेक कृतोपलक्ष्यम् । इत्यं हुक्क सन्नत्वा न च व्यक्तिचरिष्यति ॥' इति ।

परे तु जातिविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या । अन्यथा घट्टत्वात् शक्यताभावेन घट्टत्वादे शब्दनिपत्तासम्भवात् । न च घट्टितोपलक्ष्यत्वात्प्रकारकोषे जातिशक्तिरूपत्वेन व्यक्तिगतिज्ञानत्वेन वा हेतुत्वात् नाप दोष इति वाच्यम् । इत्यादिपदानामपि एवमापत्तौ घट्टितपदात् इत्यन्वयप्रकारकोषात्ते । न च पदज्ञानस्य शक्यज्ञान विषया हेतुत्वेन येन रूपेण उपलक्षितो संज्ञक तेन रूपेण उपलक्षणत्वनिमित्तम् । एव च घट्टत्वतो इत्यं प्रदेऽपि तेनैव रूपेण उपलक्षित इति वाच्यम् । तत् स्थितस्य आकारादेरपि अन्यथापत्तेरिति । एव च त्रिं भातिपदिकार्य इति ।

यदा जातिपत्तिलिङ्गानि इति त्रिकर्मणः । लिङ्ग द्वेष, शालीयन्मचहरहेतु लौकिकच, अवयवप्रस्थानविशेषतत् अन्य तत्तद् शक्तिविशेषनिष्ठ व्यरस्त्वत्तम्, इयं यत्ति, अय पदार्थं, इदं वस्तु इति सर्वेन व्यवहारात् । अत्र यस्मिन् लिङ्गनिष्ठानिश्चयनकार्योपयुक्त आरम् । तत्र सन्नत्वात्सामोद्युगता इत्यवयवव्यतिरिक्तत्वमिति पत्र वलि स्तामिन । औत्पपुष्टननुलक्ष्यत्वादिर्जातिरेव इत्यन्ते । तत्र लौकिके लिङ्गे शक्तिः । अयौकिके गोण्या प्रणेन आतोपात् । 'पशुना येत' इत्यादौ मुख्यपुस्तकविषय गात् न स्त्रीपशुना यागप्रसन्न इत्याहु । अन्ये तु पशु-शब्दस्य लिङ्गव्यवहारत्वेन प्रयोगेऽपि भातिपदिकार्य

मिन्द्राय हृष्यते । इतस्तोस्तु चवननोर्दशाद्यः । वन होन
काणा चमोषेषु सङ्गच्छन् इन्द्राय हुनेषु तच्छेदेषु सन्धेव
अमङ्गितेषु पुनरपि श्लोकशक्त्यः सोममुग्धीय मिना-
वध्यादिदेवताभ्यो हुता तेषु चमोषेषु हुतशेषः सोमो
भक्ष्यते इति श्रुतिः । (सत्यापाठः- ८।७।१-२८) ।

शुः ३।२।१२।२७. * प्रातःसवने सानसमागदियो
प्रदुष्यन्तः पठित्वा अग्निं चवननयेऽपि संवप्यन्ते । वि.
३।६।९. * 'स्योतानच्युः प्रातःसवने प्रहान् छ्वाति'
श्रौतिद्योगे । भा. २।२।६।१७.

* प्रातःसवनीयानां षणोः वा तन्ने अस्तय
पेतिताः मासंदिनसवनीयवृत्तीयसवनीयषुषेडासाः । भा.
१।२।११।३३२, * प्रातःसवनीयानां पुषेडासानां तन्
पाशुनेन तन्नेण प्रवृत्तित्वात् । १२।२।१२।३२.

* प्रावहोमस्य सूर्यप्रजापती देवते । वा. २।२।
५।१६ पृ. ५०७.

* प्रातिपदिकं अग्निवाणी श्रुतिः । तत् द्विचिपम्,
' अर्धवदधातुप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' इत्येकम्, ' कृत्-
द्वित्छासाश्च ' (पा० १।२।४५-४६) इति द्विती-
यम् । चाळ पृ. ४१. * प्रातिपदिकं आइतिमान्ना-

भियारकम्, ' न चाप्य (विशेषणस्य) प्रातिपदिक-
मभियारकम्, आइतिमान्नाभियारिकात् ' । वा. १।१।
६।१२ पृ ६७३. * प्रातिपदिकं जातिं ज्ञेते लक्षणया
तु द्रव्यम् । सर्वत्रैव लक्षणया चित्रणव्ये प्रवर्तते ।

दुपु. १२।१।१।१. * प्रातिपदिकं यद् बहुषु वर्तते
ततो बहुषुचन भवति । भा. ३।५।८।२३. * प्रत्ययः
प्रातिपदिकार्थमवश्यमुच्चारणीयः । न केवलं प्रातिपदिकं
सार्थं वर्तते । दुपु. ६।१।६।२२. * खिया यत् प्राति-
पदिकं वर्तते तस्मात् खीप्रत्ययो भवति । भा. ३।१।

६।१२ पृ. ६८१-६८२. * प्रातिपदिकेन अन्वयव्यति-
रेकात्मा पाल्यमिधानम् । वा. ३।१।१।२ पृ. ९२०.
* प्रातिपदिकात् उच्यन्ती द्वितीयादिविमक्तिः प्राति-
पदिकार्थो विरोधः इत्याह । (प्रत्ययान्त प्रत्ययान्त-
रुक्तसार्थबोधकत्वमाणात्) । भा. १।१।७।२५

पृ. ९९. * प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य भाव-
प्रत्ययार्थो निमित्तम् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७४,

* प्रातिपदिकस्य समुदायप्रसिद्धौ संभवत्या भवयत्-
प्रसिद्धिर्न युक्ता ' उद्गारणा ' इत्यादौ । ३।५।८।१६.

* प्रातिपदिकानां सर्वेषां रत्ताकाचित्तं आनुदप्रसिद्धये
निरस्तम् । सु. पृ. ५०६.

* प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते । धातुप्रत्ययतदन्तभिन्नत्वे
सति अर्धवच्छन्दन प्रातिपदिकत्वम् । ' अर्धवदधातु-
प्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' (पा० १।२।४५) इति सूत्रात् ।

विभक्त्यन्तानां उत्सृष्टवारणाव प्रत्ययान्तेति । एवं च
पूर्वनिपातितेपदसमाप्त्यर्थक-बहुचुप्रत्यययुक्तबहुपदशब्दस्य
प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । तत्र तद्विदितान्तत्वाभावेन तस्यसञ्ज्ञायाः
' कृतद्वित् ' इति सूत्रेण (पा० १।२।४६) अन्वभावात् ।

तद्विदितयोगमात्रविशेषात् ' पन्तकि ' इत्यत्र अकृत्प्रत्यय-
युक्तेऽपि तदापत्तेः । न चेवं कृतद्वित्तात्तेषु अनर्थकशब्दा-
शुद्धादिसमासेषु प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति धान्यम् ।
' कृतद्वित्छासाश्च ' इति सूत्रेण तत्र संज्ञाविधानम् ।

अन्ये तु अर्थकत्वेन वाक्यसमासव्येपि संज्ञा-
प्रतीकृत्पदेण समासेषु पुनः संज्ञाकरणं वाक्यपरिहृत्यार्थ-
मिदनाहुः ।

तत्र प्रातिपदिकं चतुर्धा पूर्वमुक्तं कृतं यौगिक
योगरूढं यौगिकरूढं चेति । तत्पूर्वपदमपि जातिगुण-
त्रिपायदन्त्याशब्दमेवात् चतुर्विधं इति महाभाष्यकारः ।
दत्तुनिर्देशसन्ध्यावधिरौ इति चन्द्रालोककारः ।

सर्वेषु द्रव्यवाचकव्यादिपदेषु जातिरेव वाच्यं,
वाच्यतावच्छेदिका वा । इदं चात्रे स्फुटीकरिष्यते ।
नीलशुक्लादिपदेषु गुणसदसमानाधिकरणेषु गुणिवचि-
समानाधिकरणेष्वपि गुण एव वाच्यो न नीलरसादिजातिः,
गुणिनि तदन्वयात् । नापि गुणी शौर्यात् । लक्षणया
सामानाधिकरण्यात्पुनपत्तेश्च । वाच्यतावच्छेदको वा

गुण । एव पाचकादिपदे पाकक्रियैव वाच्यं, तस्मात्
एव प्रदीते । तस्यैकत्वान् वाच्यत्वं वाच्यतावच्छेद-
कत्वं वा । एतदुक्ती इत्यादौ दण्डसंज्ञयो वाच्यो वाच्य-
तावच्छेदको वा । पाचकादिपदे पचनस्य विशेषण-
त्वेन मानात् इह दण्डसंज्ञस्य विशेषणत्वेन मानात्
भेदः । विद्यादिवच्छाशब्देषु शब्द एव वाच्यो

वाच्यतावच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा । एतदुक्तीवच्छेदको वा ।

द्वन्द्वानामस्तिगौरवम् । एकोनवत्पत्तित्वात् त्व नार्थादेषो
निरूप्यते ॥ १) । विदिश्रयां माननाया आशय औन
विधित्वं यदि अन्यत्रापि श्रुत्यै पुनर्नामिदेष, ततः
पुनरुच्चारणदोषं औदिकत्वापत्त्या कमेत । अयं पुनः
सहृदिभ्यश्च निवृत्तव्यापारः स्वार्थान्यथानुसप्त्या एवं-
निसोपनेषु प्रत्येकनिशानि विष्वन्तरण्णाविभक्तिवन् सम-
न्वयावारणैकरूपपारित्यमोनेक अस्सहृदुच्चारणकृते पठते ।
१।२।१६ घृ. ४८५. * प्राप्ते कर्मणि संबन्धद्रव्यकणे वाक्यं
मिचते । १।२।११।२। घृ. ७१४. * 'प्राप्ते पुन-
रात्प्रभो नियमाय' इति न्यायेन ' यतोपवीत्येराधीयीत
यात्रयेववैत वा' इति विहिते पुनः ' उच्यते ' इति
विधि. दर्यापूर्णानाथोः मित्येऽपि कर्मणि यतोपवीत्येव
नुपात् । सत्याथौ. १।१।५७ वैजयन्ती. * प्राप्ते
वचनं न विधिरिति गम्यते । प्राप्तेस्तुवाक्ये भवितु-
मर्हति । मा. ६।१।२३।३१.

* प्राप्तानुवादेन हि अत्रापि विधेयमिति न्यायः ।
(स्पष्टार्थः) । आनखण्डम्. ३।३।१।२८ ब्रम् .

* प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायः । ' अग्नीषोमीयेण यजेत
पौर्णमासीम्, अमाराम्यामिधिरत्' इति वाक्ये दार्शिक-
मेवदेवतोदेशेन प्राप्तावनयनयोः लोमहाहिलिविधिः प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन तथा पर्ययज्ञानात् । इति पूर्वपक्षः । संकर्म्य.
१।२।१७. * प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायः । न च (' छा
हौ' इत्यन) किशिटस्य विवेकत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेक-
न्यायेन ' शा' शब्दे एव निषेधना पर्ययस्यति ... ।
मूर्तिः . घृ. २५८ परि. * ४०.

* प्राप्तापरिसंख्या विदोषः । अन्व भाष्यकञ्चि
नोकमुदाहरण सिद्धान्ते माल्येन । पूर्वपक्षे तु 'शहमेधीये
पदमे पक्षेऽस्ति । माध्यकाश्रुतमेतत् तु विद्वान्तेऽप्यस्ति
यथा, दशमे अक्षिरया द्विगमे ' केयान्त् पूर्वोऽहत् राम
ममति पौष्ट्युत्तरे' इति । तत्र दिष्टमेतन्माहाना अति-
यनमेलनान्त् पृथग्विद्यमानः पौष्ट्यविकल्पे प्राप्ते
'उत्तरेऽहत् द्विगम्य पदमे' इति प्राक्कान्तरेणान्तरन्या-
पीतेन पौष्ट्युत्तरे इत्येतेन अक्षिरया द्विगमे एव परि-
संगम्यते तेन दिष्टकन्तरे निष्पन्नः इति । साञ्जैशहरणे

तु अन्येव, यथा 'पञ्च पञ्चनेसा मरुतः' इति । वाल.
घृ. २५.

* प्राप्तावाचः द्विविधः नित्यो वैकल्पिकश्चेति । वाल.
घृ. १३१. * प्राप्तावाचः नाम ' साधारणस्य शास्त्रस्य
विशेषविषयादिना । सकोचः कृतस्वरूपस्य प्राप्तावाचोऽभि-
धीयते ॥ ' यत्र कृतस्यैव द्वास्त्रस्य सामान्यद्वारेण
विशेषानुपसर्पत. क्वचित् विशेषज्ञानादिना प्राप्तिरन्येति,
तत्र प्राप्तावाच. । न्यायमाला. भाङ्गनिर्णयः श्लो. १४,
* प्राप्तावाच, प्राप्तावाच्य विद्वयो चोदकप्राप्तस्य श्रवणान्ना-
नात् आर्षलोपात् प्रतिपेदादा यो वाचः । यथा प्राङ्गानां
कुक्षाना प्रतिश्रुतशरणागान्त्, अत्रवाचस्य कृष्णत्वे
वैतुष्यस्वरूपोद्भवस्य लोपात्, विन्येष्टौ होतृवरणस्य ' न
होतार षणीते' इति प्रतिषेधात् । मीन्या. * प्राप्ता-
वाचः यत्र अतिदेशसामान्यशास्त्रादिचरिते ज्ञाने अग्रे
सर्वनिषेधे वा ' मित्येदे' इति प्रत्ययान्तर भवति स
प्राप्तावाचः । अथ प्रमेयपरद्वारण्यगो वाच इत्युच्यते ।
पाल. घृ. १३२. * प्रमाणादाभाह-विन्येनैमिसिद्ध-
कृत्यैपुरपार्थ-पौर्णपथ-प्राप्तवैद्व-शामान्यापरोप-
निषयोजनसप्रयोजन-अलभ्यपर-सावकाशानवकाश-
अङ्गप्रधान-तदर्थमगरेषु प्राप्तावाचः । मा. ३।३।७।१४
घृ. ८६१. * यत्र प्राक्कप्रमाण कृतं तत्र प्राप्तावाचः,
यथा सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण । प्राप्तावाचस्य नाम
कृतस्य बोधकस्य विशेषविषयकप्रतिषेधकत्वम् । कौ.
३।३।७।१४ घृ. ३६८.

* प्राप्तावाचमेदाः, नित्याः २८+ वैकल्पिकाः ४८
= ७६ । यदा तु नित्यमेवमेदाः क्वचित्पुन्युक्ति-
विषयत्वेन भिन्ना निरूप्यन्ते तदा ते ११२ भवन्ति इति
नित्याः ११२+वैकल्पिकाः ४८ = १६० इति प्राप्तावाच-
मेदा भवन्ति । वाल. घृ. १३५.

* प्राप्त्यां अधिकरणे प्रयोक्तव्यं न वक्तव्यम् । उत्तर-
विषया तत्र प्रयोजनम् । मा. ३।३।७।३२.

* प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति । मा. १।२।१।
१।४।२, * प्राप्तिपूर्वकः प्रतियोगो भवति । १।०।८।
१।०।२३.

● प्रातिरूपं वैदिकं कर्म यथा, पयो दोग्धि । दोहनं दुग्धप्राप्त्यर्थम् । बाल. घृ. ८४.

● प्राप्यं ईषितं कर्म । सतः अप्राप्तस्य प्राप्यं प्राप्तिः । यथा 'पयो दोग्धि' । मणि, घृ. १२९.

● प्रायस्यं पदायस्य पदायंभदापेक्षया । वि. १।१।४. ● प्रायस्यं पूर्वापूर्वस्य श्रुतिविक्रान्तीनाम् । ३।३।७।१४. ● प्रायस्यं श्रुतेः स्मृतिस्यः । वि. ३।३।२.

● प्राभाकराः अनीश्वरादिनः । कु. १।१।१।१८ घृ. २६. ● प्राभाकरैः धृतिकारान्तरेषु 'आन्नायस्य क्रियार्थतात्' (३।३।१।१) इति सूत्रं चकल्वेदा-प्रामाण्यपरतया स्थास्यताम् । वन्य दुग्धम् । सु. घृ. ६.

● प्राभाकरवन् अस्माभिः द्रव्यानेर्द्वाहनेषु प्रति-समाधानमनयेषु ननुग्रान्भियते । सोम. ६।१।९.

● प्राभाकरवन् कार्य-निर्गोपारस्यार्थस्वतन्त्रपूर्वाभ्युपगमे परोक्ता दोषाः स्युः, नासदभिमताच्छिरुषाम्भुपगमे । सु. घृ. ५९८.

● प्रामाण्यं अकार्योपकथनानाम् । १।२।१। १-१८.

● प्रामाण्यं अप्रामाण्यं च ज्ञानस्य उभय स्वतः इति साम्याः, उभयं परतः इति तादृिकाः । अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः इति बौद्धाः । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परतः इति मीमांसकाः । पैद्यनाथ. १।१। २।२ घृ. १४.

● प्रामाण्यं अर्थात्कालपर्यवस्येयमेतदर्थः, परिमितौ काले प्रमाण-शुद्धिपर्यवस्येयं मरतः । तस्य स्वये ग्रहणे कालेनैव विपरीकियते घटादिव । बाल. घृ. ६. ● प्रामाण्यं आवमनतदिग्भूतीनाम् । १।३।३। ५-३. ● प्रामाण्यम् । तादृिकान् प्रमाणत्वं प्रमाणम् । प्रमाणं च यथायथाप्रमाणम् । यथायथं च तद्वदिदोष्य

प्राग्विद्वत्प्रकारपरम् । अनुभवत्वं तु 'अनु-मसामि' इतिभूतीतिविद्वः साक्षात्कारानुमित्युपनिमित्तान्द-लोचनप्राणः स्मृतिव्यावृत्ते जातिविशेषः । न तु अग्रहीत प्रातिरूपं प्राग्विद्वद्विके अन्वयेः इत्याहुः । तदेतदयुक्तम् । 'अनुमसामि' इतिभूतीतिविद्वानुभवस्य साक्षात्कारे एव कथमे अनुमित्तारो अन्वयेः । 'स्वयंमनुमसामि' 'परंने क्वद्विद्वन्मसामि' इति प्रतीचभावेन अनुमित्तारो

तत्सत्त्वे मानान्मवात् । तस्मात् अनधिगतार्थगन्तुत्वेन अनुभवत्वम् । न च प्राग्विद्वद्विके अन्वयः, तत्काल विशिष्टप्राग्विद्वद्विके पूर्वपूर्वज्ञानाग्रहीतस्यैव उत्तरोत्तरान-विषयत्वात्, 'इदानीं स्युषामि' 'इदानीं परवामि' इत्यादिप्रतीत्या नालस्यापि शक्तिन्द्रियवेद्यत्वात्, कालस्य-दृग्प्रत्याशुप्रत्यक्षैव रूपकार्यतावच्छेदकत्वात्, अनुभवानु-सारेण कार्यकारणभावकल्पनात् अन्यथा सापत्न्यात् चाभ्यु-त्पत्त्यैव कार्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ।

न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं प्रत्यक्षमाह इति वाच्यम् । ज्ञानधारयामुपरताया 'किमन घटोऽवधारित.' इति पृष्टः सन् कथयति 'अस्मिन् क्षणे मनोपलम्बः' इति 'प्रातरारण्यं पलायन्तं बालं मनोपलम्बः' इति च । बालभेदे तु अग्रहीते कथमेव भवेत् । 'शतपरपरगतं मया सूच्या युगपद् भिद्यम्' इति तु स्यूककालविषयकम् । वस्तुतस्तु धारवाहिकः काले तावन्काल यापिनी एकेन शान्त्यक्तः, कारणमेदाभावात्, तद्भेदेकल्पने माना-भावात्, योग्यविभुविशेषगुणाना निधनभावात्साधितस्य परिभाषामानवत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वप्नमानविषयकज्ञानमपेक्षोत्पत्तिकज्ञानत-त्वेन अनधिगतार्थगन्तुत्वम् । अतः कालभेदस्य इत्य-वेद्यत्वाभावेऽपि न शक्तिः । दिनान्तरे गृहीतस्य पृष्टादेः दिनान्तरे पुनर्ज्ञानमपि प्रमैर । यावार्थ्यमपि प्रमा-ण्यमे देयम् । तस्य तद्वति तद्वत्प्रकारत्वम्, विशेषाङ्ग-प्रकारत्वं च । अनुमित्तारो वद्विद्विद्विद्वः पर्वतो विषयः इति अनधिगतार्थगन्तुत्वम् । न च पर्वतस्य अनुमित्तिकविषये 'पर्वतमनुमिनोमि' इत्यनुभवसाध-पत्तिः, विवेकताव्यतिरिक्ततावतिन एव 'अनु-मिनोमि' इत्यनुभवसाधनमनियमात् । एवं तस्मिन्-वपि अनधिगतार्थगन्तुत्वं बोध्यम् । लौकिकवस्तु-ज्ञानं तु न प्रमा, अनधिगतार्थगन्तुत्वमाणात् । न च लौकिकज्ञानः प्रमाणम्, उच्यतेप्रमाणत्वाभावात् । लौकिके कल्पे तज्ज्ञाने च प्रामाण्यपरिहारम् तद्विद्वद्व-कारणत्वात्प्रमाणाय गौगः । आतात्वं च अनेनेपुगवते । वेदस्य प्रमाणम्, तस्य उक्तस्यसाक्षात्प्रमाणत्वात् । 'श्रीवेदि-वेदेत' इत्यादिकल्पेन साक्षाद्विद्वद्विकिये अप्रामाण्य-

मिथोने । तदुक्तम् 'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्
ब्राह्मणकर्मणे । देवदत्ताद्यो वाक्ये तथैव स्युस्त्वर्थः ॥'
इति (वा. १।३।८।२४ पृ. २७३) । (अत्र श्लोके
सुधा-यथा ब्राह्मणशब्दे ब्राह्मणशब्दार्थो नचर्षथ नकारार्थं
एव वा शान्तरत्यः अनिश्चयत्वश्च नास्ति, चञ्चलत्वञ्च न
केशवार्थ- बलमन्दार्थो वा नास्ति, तथा देवदत्तादयः
शब्दाः वाक्ये अनर्थकाः स्युः इति टीकाकारश्लोकार्थः ।
पृ. ३०४) ।

प्रामाण्यं च स्वतः । अप्रामाण्यं तु परतः । स्वतस्त्वं
च कारणगुणधराद्यर्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । परतस्त्वं तु
वाचकज्ञानकारणदोषविषयादज्ञानाधीनत्वम् । याथाव्यं-
थित्वप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्, अप्रामाण्यरूपाप्रामाण्यस्य
च परतस्त्वं ज्ञानप्राप्त्यर्थं कारणदोषादिज्ञानप्राप्त्यर्थं च
क्रमेण बोध्यम् । कु. १।१।५।५ पृ. ६-७. * प्रामाण्यं
नास्ति 'औदुम्बरी सर्वा वैष्टमित्या' इत्यादिस्पृतेः ।
वि. १।३।२. * प्रामाण्यं नास्ति प्रत्यक्षादेर्षोः । १।१।४।
४. * प्रामाण्यं नास्ति शक्यज्ञानम् । वा. १।३।१।४
पृ. १९४. * प्रामाण्यं नास्ति वेदाविषयस्वामि शक्य-
वचनस्य । भाट्ट. १।३।३ वर्णके २. * प्रामाण्यं नास्ति
श्रुतिविरुद्धत्वाः स्पृतेः । १।३।२।३-४. * प्रामाण्यं
नास्ति स्वतः कथ्यत्वज्ञानम् । १।३।१।११-१४.
* प्रामाण्यं परत उच्यते (गुणतः) एवं ज्ञानान्तरेण
गृह्यते च । अर्थक्रियादिज्ञानेषु तु अगत्या स्वतःप्रामाण्य-
प्रज्ञाहीनत्वः । इति नैयायिकाः । मयि. पृ. १४,
* प्रामाण्यं प्रमाकरणात् । पृ. ११. * प्रामाण्यं
म्लेच्छप्रसिद्धशब्दाद्यर्थस्य आर्यप्रसिद्धवादिनोपे । १।३।१९.
* प्रामाण्यं याचनामत्रय उच्छिद्-बलमिद्- विशिष्टि-
व्यादीनाम् । १।४।१।१. * प्रामाण्यं वाक्यार्थस्य
पदार्थसूक्तत्वा । भा. १।१।७।२४-२६. * प्रामाण्यं
कदाचारणा वञ्चोत्सवादीनाम् । वा. १।३।३।७ पृ.
२०३. * प्रामाण्यं स्मृतीनाम् । १।३।१।१-२.
* प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परतः । स्वतस्त्वं च कारण-
गुणधराद्यर्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । परतस्त्वं तु वाचक-
अनकारणदोषविषयज्ञानाधीनत्वम् । कु. १।१।५।५.
* प्रामाण्यं स्वतः विधेः, अशोषकत्वप्राप्त्यर्थोत्प्रेक्षमाण्य-

कारणयोरभावात् । वि. १।१।५. * परिच्छेदकत्वत्वादि
प्रामाण्यमुपवाचने । श्लोवा. शब्दपरिच्छेदः १०४.
* प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं कारणगुणधराद्यर्थक्रियाज्ञाना-
नधीनत्वम् । बाल. पृ. ५-६.

* प्रामाण्याभावः (अननुज्ञानलक्षणः) श्रुति-
विरुद्धस्मृतीनाम् । भा. १।३।२।३-४.

* प्रामाण्यपरीक्षा धर्मं प्रमाणानाम् । भा. १।१।
१।३.

* प्रामाण्यवादः । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानहेतुमित्त-
रेतुजन्यं ज्ञानवाहकमित्तज्ञानमध्यं च, उत्तरज्ञानसामर्थी-
जन्यं ज्ञानवाहकसामर्थीप्राप्तं वेति निवृत्ते ।

अत्र नैयायिकाः । 'प्रमाणं ज्ञानसामान्यकारणमित्त-
कारणजन्यतावच्छेदकं ज्ञानहेतुमित्तपरमत्वात् अप्रामाण्य-
वत्' इत्यनुमानेन प्रमात्वस्य इन्द्रियादिगतगुणजन्यत्वं
सिध्यति । दोषाभावस्य कारणत्वे गौरवात्, 'पीतः
गृह्यः' इति शब्दप्रमातृत्वचिप्रसङ्गाच्च । अन्यत्वाति-
रेकाम्यां वद्वेदुक्तविरुद्धेः । एवं च प्रमाया गुणः भ्रमे
च दोषः कारणम् ।

किञ्च ख्यादपि रजतज्ञानोपसिद्धिर्ज्ञानात् न ज्ञान-
प्रामाण्यं तत्रकारणकत्ववच्छिन्नतद्विदोष्यकत्वनिवृत्तः । अत-
स्तत्र भिन्ना सामर्थी वाच्यता । ज्ञानसामान्यकारणजन्यत्वे
जन्यज्ञानमात्रस्य प्रमात्वप्रसङ्गः । तेन प्रामाण्यं अप्रामाण्यं
न परत उच्यते । एवं ज्ञानान्तरेण गृह्यते । तत्र 'इदं
ज्ञानं प्रमा, सुषुप्तकारणजन्यत्वात्, अर्थक्रियासदात्तात्,
वाच्यताभावात्' इत्याद्यनुमानम् । सैवादेवं च तद्विषय-
विषयकत्वम् । न चैवं वेद्वाचकजन्यतागम्यताभ्य-
वाचनभावज्ञाने अर्थक्रियासदात्ताभावात् न कदापि
प्रामाण्यनिश्चयः स्वार्थित्वे वाच्यम् । तथा ईश्वरवाचन-
जन्यतया गुणवत्त्वजन्यत्वेन तदनुमानात् । न च
अर्थक्रियादिज्ञानेषु कर्म प्रामाण्यनिश्चयः इति वाच्यम् ।
अगत्या तत्र स्वतःप्रामाण्यव्यवहारीकारणम् । तस्मात्
परतः प्रामाण्यं निश्चयिते इत्याहुः ।

सिद्धान्तस्तु— अननुगुणानां हेतुत्वमपेक्ष्य ज्ञान-
सामान्यसामर्थीजन्यत्वस्यैव उचितत्वात् दोषविरुद्धि-
जन्यत्वात्तत्र धर्मोत्तरे प्रमात्वाच्च ।

एतेन गुणज्ञानशाप्यत्वं दोषाभावज्ञानशाप्यत्वं चापा-
र्याम् । अनेकदोषानाचाना अननुगतत्वेन गौरवात् ।

अतो न ज्ञानोत्पत्तेः परतत्त्वम् । नापि ज्ञेतेः परतत्त्वं
संभवति । तथाहि, नोदकाहृण्यार्याक्रियाज्ञानेन अर्थ-
निश्चयकारा पूर्वज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः । वस्त्यापि स्वमा-
यायाया अर्थव्यभिचारेण तेन अर्थनिश्चयसंभवात् ।
नापि तन्मन्त्रुणोत्पाया, अयथायथादपि स्वमे चन्दनलेया-
दिज्ञानान् सुयोग्यत्वेः वस्त्यापि अर्थव्यभिचारात् ।

किञ्च, उदकाहृण्यार्याक्रियाया म्याप्यनिपया घट-
निश्चयः । व्याप्तिश्च संकल्परूपा इति नाएहीते संकल्पिनि
अर्थात् संकल्पते । तत्र संकल्पघटज्ञाने स्वत एव प्रामाण्य-
निश्चयो वाच्यः । एवं गुणज्ञानसंवाद्ज्ञानधोरपि । न च
एतन्मा विषयो निश्चेतुं शक्यते । न च तथापि ज्ञाना-
न्तरेण प्रामाण्यनिश्चयः, अनवस्थापत्तेः ।

एवं च स्वत एव अर्थतयात्वनिश्चयो वाच्यः । एवं
तर्हि घटादिज्ञानेऽपि स्वत एव प्रामाण्यम्, तस्यापराधा-
भावात् । तेन ज्ञानमाहृकेणैव तस्य ज्ञानं इति सिद्ध
प्रामाण्यस्यैः स्वतस्त्वम् ।

किञ्च, ज्ञानं न प्रत्यक्षम् । तस्य प्रत्यक्षत्वे निर्विकल्पक-
प्रत्यक्षधारणाव-निष्कारकत्व-निर्विकल्पकत्व-नि-संख्याक-
रुतानां विनिगमनभावेन अयागामिनि प्रतिरूपकत्वकल्पने
शोरत्वात् । न च विविधवैशिष्ट्यप्रत्यये विरोधगजाव-
च्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वा तदभावात् न निवि-
कल्पकप्रत्यक्षधारणसिः इति वाच्यम् । 'विरोधे विरो-
धस्य' इति रीत्या 'एकत्रोपमं' इति रीत्या वा हादश-
प्रत्यये विरोधगजावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावेन
तदीत्या निर्विकल्पकप्रत्यक्षधारणत्वेऽर्थात्त्वात् ।

एव च भारवपद्मतिरध्वप्रतिरुषकमावकल्पनमपेक्ष्य
धामनिर्गुणप्रत्यये तादात्म्येन ज्ञानस्वैव धर्माधर्म-
मावनामाधिव ज्ञानमावकदृष्ट्याधारैर्बालकल्पनवा
संमान्यच्छेदेनैव सा प्रतिरूपकप्रत्यक्षधर्मव्युचितम् ।
'ज्ञानमि' इत्याद्यनुमानानामपि 'अनुमानमि' इत्य-
धर्मोत्तमानाम् ।

एव च विरपनिर्गुणप्रत्यया तन्निर्गुणं ज्ञानं अनु-
मीयते 'पदे ज्ञानम्, ज्ञतज्जवात्' इति । तत्र

पदत्वनिर्गुणप्रत्ययातिरुपितविरोधतासंकेत्वेन ज्ञानानुमिती
तादृशप्रकारतानिरुपितविरोधतासंकेत्वेन प्रामाण्यम् । न च
ज्ञानतायाः प्रामाण्यत्वाप्यतया तदनुभाषकत्वासंभव इति
वाच्यम् । प्रमातृत्वस्यननुमेयत्वात् । ज्ञानानुमने
तन्मनस्यैतिल्लेखेयत्वात् ज्ञानत्वज्ञ् प्रमातृत्वस्य स्वगत-
संभवात् ।

न च ज्ञानतायाः प्रामाण्यः । तस्याः विषयज्ञानादे-
रिकायाः आवययकत्वात् । तथाहि । न तावत् विषयज्ञा
ज्ञानस्वरूपा, घटप्रकारकमूतव्यविरोधकज्ञानात् भूतव्यप्र-
कथतविरोधकानुत्पद्यत्वापत्तेः । नापि विषयस्वरूपा,
विशिष्टज्ञानसमूहालम्बनयोः अपैलक्ष्यत्वापत्तेः । अत
उभयातिरिक्ता । हा च नित्या, लघवात् । अन्यथा
अनन्ततत्तद्विषयकज्ञानैः अनन्ततद्विषयतोत्पत्तितमग-
कल्पनात् गौरवापत्तेः । एवं च नष्टपुष्टिगदिविषय-
ज्ञानोत्पत्तिरपि सुलभेति युक्तम् ।

अन्ये तु आत्मघटयोः व्याप्यतालक्षणः संश्रयो
मानसप्रपञ्चः स विषयता इत्याहुः । तेषां भावं नाकुरु-
यामः ।

अन्ये तु तत्तज्ज्ञानजन्या तत्तद्विषयनिष्ठा ज्ञानात् । अ
च नष्टभाविविषयनिष्ठाऽपि ।

न च असतः कथं कार्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । दिशा-
दिक्त्वं उत्पत्तौ बाधनाभावात् । न च तत्र नष्टदिरत्त
स्वात्मसिद्धि वाच्यम् । अननुभूतदिरवस्व स्वरूपसंभवत् ।
न च पावदाशयप्रत्ययं विना कथं दिव्यप्रयत्नसिद्धि
वाच्यम् । साप्येन संयोगप्रत्यये तस्य हेतुत्वात्तदोष
व्याख्यवृत्तिधर्मप्रत्यये तस्य हेतुत्वाभावेन तदप्रत्यय-
सुपचरत्वात् । न चाभयप्रत्ययं विना कथं तद्विषयप्रत्यय-
इति वाच्यम् । यादुप्रत्ययत्वाभावेऽपि तद्विषयप्रत्यय-
धारण तस्यैव (नैवाप्येन) अद्वैतत्वात् । अथे दिव्य-
यदुत्पत्तौमाधिवृत्तदार्थनिर्गुणत्वं तत्तज्ज्ञानोत्पादविषय-
ताया अपि साविभूतव्यभिचारीगुणम् । न च दिव्ये-
गुणस्य समवापिध्वरताभावेन भाविभूतयोः कथदुपदि-
रिति वाच्यम् । समवापिध्वरत्वेन भावव्यभिचारी तदप्रत्य-
संकेपेन ज्ञापय्य जनकता इति तद्व्यभिचारीतदप्रत्यय-
संकेपेन ज्ञापय्य जनकता इति तद्व्यभिचारीतदप्रत्यय-

अत्राप्येते, इत्यपरे (नैवायिकाः) । तदपि अपेक्षलम् । एवं हि गुणदोषावधारणात् प्राक् अन्यतरेणापि आकारेण अपि अनङ्गमप्यत् विज्ञानं निःस्वभावं स्यात् । तस्मात् अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु प्रवादशानादिभिः श्वेत-देव युक्तम् (इति सौगताः) । तथाहि । न शन-मुत्सवं इत्येतावता अर्थतयात्वावधारण युक्तम्, व्यभि-चारत्वं व्यभिश्चाद्य । अप्रामाण्यमेव तस्या चेलाया म्भक्तम् । पक्षान् चरणगुणशानात् संवादशानात् अर्थ-क्रियशानाद्वा प्रामाण्यावयवमात् अपरोक्षते । शब्दे च व्याहृतीतत्वं गुणः । न च वेदे तदस्ति, अपरोक्षेय स्वाम्यगममात् । 'यनस्पतयः सत्रमासत' 'श्रुषोत आकणः' इत्येवमादीनां लम्नचमडरितवकस्त्वत्वात् अत्य-पिकृतत्वात् अत्रामाण्यमेव वेदानाम् । इति प्राप्ते, क्षमिषीष्यते । 'परपेक्षं प्रमाणात्वं नात्मानं उभते कथिन् । मूलेच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्य-वस्यति ॥' यदि हि सर्वमेव शन स्वविपयतयात्वाव-धारणे स्वयमहमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षते, ततः कारणगुण-सञ्ज्ञा- अर्थनिश्चयानान्यपि स्वविपयभूतगुणाद्यवधारणे परमपेक्षेत्, अपरमपि तथा, इति न कश्चिदर्थो जन्म-सङ्कोशापि अप्यवधीयते इति प्रामाण्यमेव उच्यते । अप्य अर्थक्रियाशन स्वतःप्रामाण्यमिति चेत्, यो पितोपः । अन्यमिचार इति चेत्, न, स्वभावत्वाया अहत्पपि उदाहरणे अर्थनिष्पत्तिशानदर्शनात् । अथ सुतशान-मेव अर्थक्रिया, तद्य अर्थभित्तिरपि एव । नहि क्वचिदपि अस्ति सुते शुभानमदि । सत्यमेवात्, न तु तेन पूर्वशान्य प्रामाण्यापरशानं संभारवि, अपमानेनापि त्रिपार्श्वमविज्ञानेन समाप्सत्वात् सुन्दर्शनात् । तस्मात् स्व-प्रामाण्यं प्रत अर्थान्यथात्वप्रणयोगशानाम् अपो-क्षते ह्यनरत्वं अङ्गीकरोष्यन् । एवं च शब्देन म्हापुर-संभारोद्भूतान् दोषाना अपरोक्षेये वेदे तदभावात् कश्चन अर्थान्यथात्वज्ञानभावात् अनयोदितं प्रामाण्यं भवति । वीक्षणेपरचनानि तु पुरातुद्विममन्वान् भ्रान्त्या त्रिपार्श्वक वा प्रयुक्तानि मूकदोषेण दुष्टतान् अपपा-मानं मयन्ति इति चैवम् । अनासत्त्वतां छन्दे

अप्रामाण्ये यकृतोपाधीनत्वात् वेदे च तदभावात् प्रामाण्यं वक्तव्यम् । शा. उर्कपादे पृ. २०-२३ ।

● प्रामाण्यवादार्थः । 'विज्ञानस्य प्रमाणात् स्वतो निर्णयिते यथा । परतद्वाप्रमाणात्वं तथा न्यायोऽभिधीयते ॥ १ ॥' स्वतः सर्वमज्ञान-मित्यारम्य स्वतःप्रामाण्यं परतश्चाप्रामाण्यमाचार्यैर्निबद्धम् । तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते— स्वशब्दः किमात्मवचन आत्मीयवचनो वा, तथा प्रामाण्यं किं स्वतो भाति किं वा भाति, तथा प्रामाण्यं नाम किं अर्थतयात्वं किं वा तथाभूतार्थनिश्चयकत्वमिति । तत्र च 'आत्मवाची स्वराद्यदोऽयं स्वतो भाति प्रमाणता । अर्थस्य च तथाभावः प्रामाण्यमभिधीयते ॥ २ ॥' तत्र के चित्तावदाहुः प्रामाण्यं नाम अर्थरूपमिच्छासत् तथाभूतार्थविपयत्वमिति यावत् । तत्र ज्ञानाना स्वत एव जायते । स्वराद्यदोऽयमात्मीयवचनः स्वीयादेव कारणत्वं तथाभूतार्थविपयत्वं ज्ञानस्य जायते, न गुणात् । अत्र-माण्यं तु अर्थार्थनिश्चयकत्वज्ञानं न स्वीयादेव कारण-जायते, अत्र तर्हि वदतादोषादिति परत इत्युच्यते । यदि हि स्वार्थविपयता गुणनिमित्ता स्यात् स्वारा-दोषात् त्वव्याविषयत्वे, तथा सति दोषयुक्तात् गुणहीना दिन्द्रिकादेः पीतगङ्गादिशनेषु न किञ्चित् कर्त्तव्यमेव । गच्छते तु तत्रापि शङ्खस्वरूपादिकं वच्यम् । दोषहीने स्वव्यापयार्थत्वे स्वकारणाधीने स्वविपयत्वे कस्युमाणां मिच्छायां व्यापयमानं कलाव्यापयार्थवत्त्वं भातीत्यु-च्यते । तस्मात् स्वीयात्कारणात् यथापरतलक्षणं प्रामाण्यं जायते, न तु भाति । न हि ज्ञानमात्मनमात्मीयं वा प्रामाण्यमनामप्यति, अर्थमद्यसमाशेषहीनत्वात् । परतन्तु अरत्त्वोपादयवार्थत्वप्रमाणप्रामाण्यमिति दोषामारदेदस्य यथापरत्वमिति । अस्मिन् च पद्ये 'जातेऽपि यदि विलते' (श्लोका. चोदनाष्टम ५९) इत्यादिना अनस्त-प्रसङ्गेन परतप्रामाण्यदूषणं न पठते । गुणज्ञानधीने हि प्रामाण्ये स्वादनवसा । गुणान्वरुपादे तु अनस्त-प्रस-गुण इन्द्रियवत् ज्ञानरूपमात्रं अस्ति इति न अनस्त-पत्तिः । तथा 'दोषामात्रे गुणेभ्यश्चेत्तु वैकल्पिकमिषे' ।

(श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६६) इति चोदकित्वा 'वदा न व्याप्तिभूते हि ज्ञापमानतया गुणाः' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६७) इति परिहरन् परस्वे गुणज्ञानादेव प्रामाण्यम्, न गुणस्वरूपात् इति दर्शयति । तथा 'तस्माद् चोपात्मकत्वेन प्रज्ञा बुद्धेः प्रमाणात् । अर्थान्य-
मात्सहेतूयदोषशानैर्योदते ॥' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६३) इति वदन् विद्वान्ने दोषज्ञानादेव अप्रामाण्यम्, न दोषपरत्वात् इति न्यक्तमेव ब्रूह । तथा 'अपरे वास्तोऽसम्बुद्धोपाचारणात्' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ३४) इत्यादयो बहवः श्लोवा अस्मिन् पक्षे न षण्ण्यन्ते । अतो न वर्तितककारणमित्येव पक्षः । अन्ये त्वाद्, अनभिगतताभूतापैरिनिश्चायकतः प्रामाण्यम् । तत्र ज्ञानाना स्वतः एव जायते । स्वयम्बुद्ध्यापमानवचनः । ज्ञान-
स्वरूपादेव तथाभूतापैरिनिश्चयो जायते न गुणज्ञानात्, संज्ञाज्ञानात्, अर्थविक्रानानाद्वा, अनवस्थाप्रसङ्गात् । अर्थान्यथावनिश्चयस्तु परतो दोषज्ञानात् अर्थान्यथाव-
ज्ञानादेति परत इत्युच्यते इति । अस्मिन्पि पक्षे स्वतः प्रामाण्य जायते, न तु तावते । अतरे वक्तव्यम्-
यदि प्रामाण्यस्य जन्मनि स्वयमेव कारणं ज्ञानम्, तथा स्वतःप्रामाण्यस्यापि जन्मन्वेव दोषज्ञानसाधकज्ञानयोः कार-
णतः वक्तव्यम् । तत्र कथाप्रामाण्यं कारणदोषज्ञाना-
ज्ञावज्ञानाद्वा जायते । न हि दुर्गा रजतज्ञानस्य आधकादिरन्वयप्रामाण्यम्, उपचावेर तत्त्वप्रमाणत्वात् ।
अपचाभूतापैरिनिश्चयो प्रमानाण्यम् । तत्र अप्रमाणज्ञानं स्वत एव भवतीति न तद्वाचकज्ञानादिकमपेक्षते । न ह्युच्यते प्रमाणं यत् पश्चात्तपकेनाप्रमाणोऽक्रियते, अपि ह्युच्यते नभूतप्रमाणार्थं बाधकेन न्याय्यते, न रार्येत्प्राण्यमाभावाभावापैरिनिश्चयो बाधकैरेव जन्वते ।
यस्य, न तु तदेवप्रामाण्यम् । नक्षत्रार्थयथाभावनिश्चयः पूर्वज्ञानस्याप्रामाण्यम्, किन्तु बल्लुतेऽर्थम्यान्वधाभावः, अन्यथाभूते वा तथाभावापिश्चाप्युच्यते । नैतदुच्यतेमपि बाधकवचनम्, स्वत एवार्थस्याप्रामाण्यत्वात्, स्वत एव
प्रामाण्यत्वात्प्रामाण्यत्वात्तदर्थं तथावनिश्चयात् । तथा प्रामाण्यमपि स्वत एवोदयते । 'तस्मात् चोपात्म-
कत्वेन प्रज्ञा बुद्धेः प्रमाणतः । अर्थान्यथावदेतदवरोध-

ज्ञानैर्योयते ॥' (श्लोवा. चोदनासूत्रम् ६३) इति श्लोकोऽपि भवता इत्थं न्यायेयः बुद्धेः स्वतो जातं प्रामाण्यं पश्चाद्दोषोद्यते इति । तद्युक्तम्, उपचा-
वेनाप्रमाणत्वात् । अथ निश्चायकतं प्रामाण्यम्, तदभावा-
त्प्रामाण्यम्, तत्र बाधकेन निराकियते इति मतम् । तदुक्तम् । न हि प्रापनेन निश्चयस्य विनाशः किपते, तस्य स्वत एव विनशरत्वात् । तस्मादेव वक्तव्यम् ।
'बुद्धेः स्वोयं प्रमाणत्वं स्वत एवाजाययते । परतश्चा-
प्रमाणत्वं दोषवाधकनोपयतः ॥ ३ ॥ नन्यथापि अन्य-
विदोषो न्यायविदोषश्च स्वतः । तथाहि । न हि विज्ञान-
मात्मानं यद्वाति, नतदमात्मीयं प्रामाण्यम्, अर्थग्रहणो-
पक्षीणत्वात् । तथा च ' ननु प्रमाणमित्येवं प्रयथापि न
यद्यते । न चैतन्नगृहीतेन व्यवहारेऽनकल्पते ॥' (श्लोवा,
चोदनासूत्रम् ८२) इति प्रामाण्यग्रहणदोषं चोदकित्वा
'प्रमाणं ग्रहणार्थं स्वरूपेणैव संश्लिप्तम् । निरर्थकं स्व-
चायेतु गृह्यते मयापत्तैः ॥' (श्लोवा, चोदनासूत्रम् ८३)
इति प्रामाण्यग्रहणमर्थात्स्वैव दोषप्रसङ्ग समापत्ते, तद्वि-
रुद्धपने प्रामाण्यव्यवहारेण ग्रहणे । तथा ' निश्चायकरतु-
त्वात् प्रामाण्यं जन्वते गुणैः' इति निश्चायकप्रमाणान्यो-
त्पादनं तु वस्तुस्वरूपात्वात् अत्राकारणगुणज्ञानकार्यत्वेन
अव्यवस्थानमिति पूर्वपक्षे प्रामाण्यस्य जन्मन्वेव गुणाना
कारणरामिति वदन् विद्वान्नेऽपि जन्मैव स्वत इति
दर्शयति । तस्मात् स्वतो भावोऽव्ययमपि पक्षोऽनुपपन्न
इति ।

अथाभिधीयते । यत्तावत् वक्तव्यं ' न ज्ञानं आत्मानं
यद्वाति, विपक्षप्रकारवत्वात् । न चानन्वयप्रमाणे तावत्-
बन्धितया प्रामाण्यं शक्यते प्रदीदुम्' इति । यदि वयं
ज्ञानं ' अहं प्रमाणम् ' इत्येव ' मदीयं वा प्रामाण्यम् ' इत्येव
गृह्णातीति वदेम तदेवमुपात्तव्यमिति, न त्रेतन्नस्य-
मिदन्वयते । यद् वस्तुतो ज्ञानस्य प्रामाय्यं यदत्रात् ज्ञानं
प्रमाणं भवति तत् प्रमाणबुद्धिरुच्यतेगोभारिकृता तन्प-
प्रामाण्यवदभिधानीयकप्रकारमेव ज्ञानेन यत्नत इत्युच्यते ।
किं पुनस्तत् अर्थवत्प्राण्यम् ? इदमेव हि ज्ञानस्य प्रामाण्यं
यदर्थस्य तथाभूतत्वम्, अत्राभावेनविपक्षस्य ज्ञानस्याप्रा-
ण्यत्वात् । इत्येव चाप्रामाण्यं वर्येत्प्राण्यत्वात् । तेन

सत एव ज्ञानादर्थतयात्वरूपमात्मिणं प्रामाण्यं निश्चियते, न तु गुणज्ञानात् संवादज्ञानात् अपेक्षितज्ञानाद्वा तदव-
 गन्तव्यम् । अप्रामाण्यं स्वामीयमर्थान्यथात्वरूपं स्वतो
 नादगम्यते, न तु (? किन्तु) कारणोपशान्तात् उक्ता-
 दिव वा नैतदेवमिति ज्ञानादवगम्यते इत्येतदत्र प्रति-
 पाद्यते । आह च । ' मिथैकतर्पविशानमिति नाशायि-
 तेन हि । प्रमाणमिदं तेनापञ्चयैवेत्यवधारितः । अन्य-
 थान्यं कुतश्च मिदं ज्ञानान्तरादते ॥ ' इति । तथा
 ' अप्रमाणं पुनः स्वार्थं प्रमाणमिव हि स्वतः । मिथ्यात्वं
 तस्य गृह्यते न प्रमाणात्तदगते ॥ न कार्यस्यातथाभाव-
 पूर्वोत्पत्तिसंभवात् । तथात्वे खुपलब्धत्वात्प्रिष्ठा
 स्यात् पुनः प्रमा ॥ अन्तर्गतत्वे स्वकिदन्त्यात् सावकारं
 प्रमात्तरम् ॥ ' इति । तथा विचारोपक्रमे ' प्रमाणत्वा-
 प्रमाणत्वे ज्ञानस्य स्वत एव किम् । अपथैकमपि रपट
 स्वभावेनानिरूपितम् ॥ परप्रकारंदिग्यनेकं पञ्च प्रप-
 यते ॥ ' इति चदत्र प्रमागत्वाप्रमाणत्वनिरूपणमेव हि
 स्वतः परतो वेति चिन्त्यते इति स्पष्टमेवाह । यत् तु
 ' ननु प्रमाणमित्येन प्रत्यक्षादि न गृह्यते । (न
 चैतदगृहीतेन व्यवहारोऽवस्यते ॥) प्रमाणं प्रहणात्
 पूर्वं स्वल्पेव संशयम् । ' (श्लोका, चोदना-
 म् २२-८३) इति वार्तिकं तत्र प्रमाणमस्मीत्यनेन
 अकारणेण अहङ्कारात् तथा च प्रमाणमित्येवं प्रत्ययादि न
 गृह्यते इत्याह । ननु यदि प्रमाण्यं ज्ञानोत्पत्तिरूपमे
 अवगम्यते, यत् उत्पत्तौ प्रमाणतया न चकारिस्त तदप्रमा-
 णमित्युत्पत्तावेव परिशेषाभिधेयं शक्यं विनापि कारण-
 दोपज्ञातव्यथाया इति अप्रामाण्यमपि स्वत एवापद्यते ।
 मैत्रं शोच । न हि स्वप्नोऽप्यप्रामाण्यपरतया
 ' प्रत्युक्तः प्रामाण्यदेव प्रामाण्यं म्नातीति, नापि प्रमाणपर-
 तया । यदि हि तथा स्यात् ततोऽप्रमाणेण प्रामाण्यत-
 त्वाद्वा परिशेषादिप्रमाण्यं स्यात् । विश्रान्तवास्तु
 स्वप्नोः विज्ञानादेव प्रामाण्यं म्नातीति । ततश्चाप्रमाण-
 ज्ञानादपि प्रामाण्यमेवापमनोऽप्युपैव बोध्यत इति तत्राप्र-
 षयस्य परिशेषादिः । अप्रामाण्यं तु प्रतीतप्रमाण्यार-
 यादरूपेण पश्चादेष्यत इति । यथाऽऽह- ' यस्तान्
 स्वतः प्रामाण्यं सर्वत्रोत्कर्षकं विद्यतम् । कारणान्बुद्धस-

बोधान्या तदपोचते इति ॥ ' इत्यंतं प्रारं प्रतिपन्नमित्यर्थः ।
 सर्वत्रैति न केवलं प्रमाणेण, ज्ञानमात्रे इति यावत् । तथा
 ' अप्रमाणमपि स्वार्थं प्रमाणमिव हि स्वतः । ' इति ।
 न च प्रमाणज्ञानान्तरिकृत्य चिन्त्येवं प्रामाण्यं प्रामाण्य
 स्वतः परतो वेति । किं तर्हि ? यानि तावन् स्यान्तु
 पुरुषो वा इति परस्परोपमर्दधनेककोटिसर्वशिखानेन
 स्मृतिरुन्मेष्यश्चातिरिक्तानि पटोऽप्यं पटोऽप्यमित्येवमपि
 ज्ञानानि तानि सर्वान्तरिकृत्य चिन्त्येयम् । ' सर्वविज्ञान-
 विषयमिदं तावत्परिष्कृताम् । ' (श्लोका, चोदनाम्यम् ३३
 प्रतीक्यतामिति पाठः ।) इत्युपक्रमते । यदि
 प्रमाणान्येव विषयीकृत्य चिन्त्येत ततो विषयसोभयवधि-
 सिद्धत्वात् यान्युभयोः प्रमाणतया प्रसिद्धानि तेषां प्रामा-
 न्यं स्वत इत्येवावत् सिद्धान्तेत । ततश्च वेदसोभयवधि-
 सिद्धप्रामाण्याभावेन विचाराविषयत्वात् नास्य स्वतः
 प्रामाण्यं साधितं स्यात् । तत्र चेदप्रामाण्यानुपपत्तेरिति
 चिन्त्वा कान्दन्तपरीक्षावदन्तव्या स्यात् । ज्ञानमात्रं
 स्वधिदृश्यं स्वतः प्रामाण्ये परतश्चाप्रामाण्ये साप्यभावे
 वेदस्यापि स्वतस्तावद्विषयतयात्वरूपं प्रामाण्यमवगर्तं स्यात्
 (? इत्) कारणोपशानादेरभावाविरपवादं स्वत भ्र-
 तीति प्रतीचनवती चिन्ता ।
 ननु नाथं तयात्वरूपं प्रामाण्यम्, स्मृतेरपि तथात्वं
 प्रमाणम् । स्वतम्, न तावन्मात्रम् । अस्मिन्नु प्रारणे
 तावन्मात्रमेव स्वतः परतो वेति चिन्त्यते । प्रमाणतयो
 द्वापिगततया अननुत्तंभीयमानतयाभूताभेनिश्चयकत्वावापी ।
 तस्य भावः प्रामाण्यम् । कथं तस्य भावः ? प्रमाणान्तर-
 धिगततया अननुत्तंभीयमानतयम्, तथाभावश्च अर्थस्य,
 ज्ञानस्य तत्रिधयजननता, इति त्रितयं मिलितं प्राम-
 न्युद्विष्टयोर्वाचकं प्रामाण्यम् । तत्र यदेतदर्थस्यागतप्रक
 अननुत्तंभीयमानतयं तावन्मात्रं त्रिधयजननत्वेन न ज्ञानस्व-
 रूपाद् गम्यते । न हि घटज्ञानं घटस्वभावतः अनवगम्यं
 प्रतिपादयति । नापि गुणज्ञानादिमिस्त्रादवगतिः । तेन न
 तत्र स्वतः परतो वेति चिन्त्वा । प्रदेव तु नव्यावभू-
 नित्यनेनाप्यार्थपर्यवश्यमप्रामाण्यावगाहिनः तत्प्रतिपाद्य-
 र्थतयापर्यवश्यमेव प्रामाण्यं स्वत इति साध्यते । यत्
 ' निश्चयतयाप्रामाण्योत्पत्तयम् ' इति प्रथमः शोऽप्य-

विरुद्धः । तथाहि यदपंतथात्तन्निश्चायकं तदेव तद्विषयस्य निश्चयप्रतीत्यारकं भवति । यदेव हि शेषापेक्षया श्रापकं तदेव शान्तपेक्षया अनकं भवति । निश्चयेऽपि च प्रमाण-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रामाण्यमेव । 'तेन अर्थतथात्व-
सङ्गं प्रामाण्यं गुणज्ञाननिश्चीयते' इति प्रतिपाद्यतः
पूर्वपक्षिणो नासंगतः 'निश्चयान्नप्रामाण्योत्पादनं तु
वस्तुस्वरूपत्वात् संवादागुणज्ञानकार्यत्वेन स्वप्नज्ञानम्'
इति श्रवः । यदि पुनरिदमेव साक्षात्स्यते 'निश्चयान्नकं
'प्रामाण्यं न्यतो ज्ञायते' इति, तथा कल्पप्रामाण्यमपि परतो
ज्ञायत इति वक्तव्यम् । अन्यथाऽस्य प्रतिपक्षत्वमेव न
स्यात् । प्रामाण्यं स्वतो ज्ञायते, अत्रामाण्यं परतोऽवगम्यते
इति । तस्मात् स्वतः परतश्च प्रामाण्यप्रामाण्यं चाव-
गम्यते इत्येव प्रकरणाभिः । एवं हि न्यायो अन्यश्च
समञ्जसो भवति ।

तद्वचनत्र पूर्वोत्तरपक्षसंश्लेषः । पञ्चदशपञ्च पट-
शानदर्शनात् तन्मानेष पटो निश्चेतुं शक्यते । तेनार्थ-
क्रियारशानादेष तदेतुभूतपटनिश्चयपुरःसरं पूर्वस्य पट-
शानस्य पटादुत्तरविनिश्चेत्तया । अर्थक्रियाशानं तु अन्वमि-
चात् स्वतः प्रामाण्यमर्थक्रियायां निश्चयवत् शक्येति
पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चयवितुम् । तथा शानान्तर-
संबन्धेऽपि नार्थतथात्वानात्वे पटते इति ततोऽन्वय-
तथात्तनिश्चयः । तथा गुणवत्कारणस्य विशानं यथार्थमेव
भवतीति कारणगुणवत्कारणादपि शक्यतेऽर्थस्य तथा-
भावो निश्चेतुम् । तस्मात् परत एव शानस्य प्रामाण्य-
निश्चयः, न स्वतः । तस्मात्तथात्त्वसङ्गं प्रामाण्यं निश्चेतुं
शक्यम्, अन्यथात्तत्त्वात् । अनिश्चिते चाप्ये नास्ति
प्रामाण्यमित्यप्रामाण्यमेव शानस्य स्वतः । किञ्च निश्चय-
प्रामाण्यो न शोणशनेन शक्यते जनयितुम्, निश्चयस्तु
अस्तुत्वाच्छक्यते गुणज्ञानादिना जनयितुम् । तस्मात् परत
एतामेतथात्वप्रामाण्यं निश्चीयते इति पूर्वं पक्षः ।

विज्ञानस्तु न शानमव्यभिचारमुखेनैव अर्थं निश्चा-
ययति, किन्तु स्वत एव । यदि हि एतन्नो निश्चेतुं न
शक्यत्वात् तथा यदि निश्चयास्तन्मान एव सादित्वा-
न्ययमेततोपस्य जगत्वे भवेत् । न हि स्वतोऽनिश्चितो-

ऽर्थः परतो निश्चेतुं शक्यते, परस्वमि वददेवावगम्यात् ।
यथा हि घटज्ञानमसत्त्वमपि पटे दृष्टमित्यनिश्चयकम्,
तथा अर्थक्रियाज्ञानमसत्त्वामेवार्थक्रियायां स्वप्नवत्त्वात्
दृष्टमिति न तेनापि सा निश्चेतुं शक्या, नतएव तथा
घटनिश्चय इत्याथातमान्ध्यमदोषस्य जगतः । अप्यर्थ-
क्रियाशान्देन नोदकसहस्रादिकमुच्यते, किन्तु शानमेव
सुगमनकम्, सर्वं च सुगमज्ञानं स्वतस्मि स्वत एव
प्रामाण्यम्, अव्यभिचारात् इत्युच्यते । तथा यदि
भवतु नामार्थक्रियानिश्चयः, तथापि ह न तथा
पूर्वज्ञानस्य शक्यं यथार्थं विशातुम् । अथार्थादपि
स्वये चन्दनलेपादिना सुगोलत्वे । अपि च यहीदा-
विनाभावयाऽर्थक्रियायां पूर्वज्ञानविषयस्य निश्चयः । अनु-
मानं श्वेतत् कार्वात कारणवोरकम् । न चानुशीते
संविधिनि सक्त्वमहणसमयः । तेन संबन्धमहणसमये
अपरसं घटशानादेव पटनिश्चयोऽङ्गीकर्तव्यः । एव गुण-
ज्ञानसंबन्धज्ञानवोरपि वाच्यम् । न हि गुणज्ञानाद् गुणो-
ऽपि निश्चेतुं शक्यते, किं पुनः पूर्वज्ञानप्रामाण्यम् ।
तथा स्वतोऽपि । संबन्धो नात्र तद्विषय शानान्तरम् ।
तस्य पूर्वज्ञानात् को वितोपः येन पूर्वज्ञानानिश्चितमनेन
निश्चीयते । यद्यपि वस्तुत्वाच्चनो निश्चयः तथापि शने-
तेन ज्ञायते, नान्येन । तस्मात् स्वत एव प्रामाण्यं परत-
श्चाप्रामाण्यं दोषज्ञानादाद्यकृतानादा निश्चेयम् ।

नतु अव्यक्तुत्वात् दोषजन्यप्रामाण्यं भवति, अत-
ःजन्यं च न ततोऽवधारयितुं शक्यम् । उच्यते । न
तावन्निश्चयशानभावल्पमप्रामाण्यं शोषेणैश्वर्ये इति मूलः,
किन्तु अर्थान्यथात्वकस्यम् । तदि शक्यं दोषज्ञानेन निश्चे-
तुम्, शोषनिमित्तकत्वाद्यथार्थत्वत्वाद्दुष्टेण कारणममथार्थ-
त्वरुतनात् । वेदेऽपि स्वतस्त्वात् प्रामाण्यं शोषमावा-
दनशोदितं स्थितम् ।

कथं पुनरवगम्यते दोषनिमित्तमवयवार्थत्वम्, न गुण-
भावनिमित्तमिति ! सर्वमे हि गुणविशेषेण दुष्टेषु च
कारणेषु, अथशार्थैव शक्यते । तत्र कुत्रोऽव विवेकः
दोष एव निमित्तं न गुणवैयर्थ्यमिति । ताम्नाययपि परत
एताप्रामाण्योपस्य तथापि गुणभावानेनोपस्यद्वयवभवा-
देव च आतदानीतरतगुणयोर्वात् स्वतस्त्वात्प्रामाण्यस्यपि

वेदस्य परत एव गुणामात्रप्रामाण्यमापद्यते इति । तदभिधीयते । दृष्टानुकारिणो हि कल्पना भवति, न दृष्टपैतृत्वेन । तेन वेदस्य स्वत एव प्राप्तं प्रामाण्यं यथा न विरुध्यते तथा चैतत् कल्पयितुं शक्यते । त्वो विरुद्धं न कल्पयितुं युक्तम् । तेन यद्यपि प्रसिद्धे-
भयधर्मशब्देऽपि गुणामात्रे दोषश्च दृष्टः, तथापि वेदे गुणामात्रेऽपि प्रामाण्यदर्शनात् कृत्वा वाधीति दोष-
प्रतिनिधेयत्वमापद्यते इति रक्तारिख्यानना कल्पते । अन्यथा हि शनरतनिबन्धनमेव यथायत्नं कल्प्येत, सर्वेष्व-
प्रमाणेषु शनरदर्शनात् । तत्र यथायत्नपि प्रत्यक्षादिषु शनरदर्शनात् तद्विमित्तमयथायत्नम् । एवं गुणामात्रो-
ऽपि यथायत्नं वेदे दृष्टत्वात् नायथायत्नस्य निरूपणम् । अस्मिन् तस्य यथायत्नमिति चेत्, प्रत्यक्षादीनां वा कुतः सिद्धम् ? स्वत इति चेत्, तदेवेऽपि तमानमन्वय-
नास्तिनयामिनियेयात् । तस्मात् तद्विबन्धनं प्रामाण्यम् । अत्रि न च शुक्तिकारजतादिशब्दे गुणामात्रेऽपि शुद्धमास्वर-
त्वादिरूपाणां तथामतानामेव दर्शनात् गुणायत्त यथायत्नं शनस्य । यदि तु स्वराणां देव यथायत्नं दोषाच्चायथायत्-
नमिति । तथा यदि शुक्तिकारजतादिख्यानानि स्वकारण-
न्यायोपायं तथायत्नं शुद्धत्वादि अतथायत्नं च रजतत्वा-
दिकं बोधरूपत्वीरुपपन्नं भवति । तस्मात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं सर्वज्ञानानाम्, तत्र वेदस्त्वानवोदितमिति सिद्धम् ।
'पार्थसारथिमिथेण स्वतःप्रामाण्यनिर्णयः । व्याख्याविषादसंज्ञातमोहस्यावृत्तये कृतः ॥ ४ ॥ रत्नमाला. पृ. ३०-३१.

● प्रायोवृत्त्या भवति हि तदुत्पत्तिः, यथा अन्य-
ज्ये क्षिप्रियः अन्यः इति तस्यते । भा. १।४।
११५०.

● 'प्रायेणात्रतारिषात् पुंशं भ्रन्त्यादिर्धमपात्' इति न्ययेन पुणर्विशेषणवैतदस्य प्रामाण्यनवधारणम् । पृ. १।३।१।२.

● 'प्रायेण मायादी-शीलस्य स्नेहान्तपो नैक्षते जनः' इति न्यायः । स्वार्थः । साहस्री. १४९.

● अनेन दयनां शतं नृणां शक्यते । भा. ७।१।१।२.

● 'प्रायेण सामान्यविधौ गुणानां पराह्मुत्ती विश्वसूजः प्रपत्तिः' इति न्यायः । साहस्री. ७०२.

● प्रायादपि च अर्थनिश्चयो भवति । यथा अन्य-
प्राये लिखितः अन्य इति गम्यते । भा. १।३।१।१९.

● प्रायदर्शनम् । 'प्रायश्चनाच्च' (२।१।४।१२) इत्यत्र प्रधानप्राये यत्नानि प्रधानानि तत्र यचनात् इत्युक्तम् । तथा 'विद्यये प्रायदर्शनात्' (२।१।४। १६) इत्यत्र संस्कारप्राये यत्नान्ये संस्कार गौदेहेतुदस्य तथास्य दर्शनं इत्युक्तम् । 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' (३।१।१।२) इत्यत्र तु वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः ध्रुवन्ते इत्यर्थः भाष्ये । वा. ३।१।१।२, ● विनापि वाक्यग्रहणेन 'प्रायदर्शनात्' इति वाक्यविनियोगः वाच्यते । ३।१।१।१ पृ. ६५३. ● सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेन अन्यत्र विहितानां अन्यत्रोपासन-
विधानाद्योपक्षानात् प्रायदर्शनन्यायेन उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः । शांभा. ३।३।१।४ मू.

● 'प्रायश्चनाच्च' (२।१।४।१२) इत्यत्र हि प्रधान-
प्राये यत्नानि प्रधानानि तत्र यचनात् इत्युक्तम् । वा. ३।१।१।२ पृ. ८०६.

● प्रायणीयं द्वादशाहे प्रथममहः यथामथे च प्रथम-
महः, तयोः प्रवृत्तिवृत्तिमात्रो नास्ति इति न द्वादश-
प्रायणीयात् धर्मातिदेशः । वि. ७।१।२. ● प्रपत्ति अनेन इति प्रायणीयम्, प्रपत्तौ अनेन खये इति एव (प्र-
णीय-) उच्यते गुणेन विषयोयेन तस्मिन् कर्मा-
श्रितेन प्रपुष्यते । भा. ७।१।२।५ । प्रपत्ति अनेनेति प्रायणीयमित्यनेन योगेन द्वादशाहे एवं संज्ञा प्रज्ञा । यथामथेऽप्यत्र योगो विप्रत एवेति पर्मातिदेशो नास्ति । दुपू. ७।१।२।५. ● पाठस्य अथे गच्छति प्रपत्तौ कर्म अनेनेति व्युत्पत्त्या 'प्रायश्चित्तिदि' कर्म' अ-
णीयं नाम । वि. ७।१।२. ● प्रायणीयोऽतिउपये यथामथेन द्वादशाहेऽहं प्रथममहः, तस्य धर्मो द्वादशो-
रथम् । भा. ७।१।१।१९. ● प्रायणीयो योनिद्वये 'भादियः (अतिविदेवताः) प्रायणीयः परस्मिन् वाक्ये' इति सिद्धिः । तत्र यद्यपि यत्नानापरणादयः यथाम-
धर्माः न सर्वथाः, किन्तु उपायनादयः प्रतीकधर्माः

कर्त्तव्याः । वि. १।४।१०. * प्रयन्ति शरमन्ते अनेन इति प्रायणीयः । बाहुल्यत्वात् ऋणे अनीयत् प्रत्ययः । प्रायणं आरम्भः, तत्र भवः इति वा प्रायणीयः । गद्वादिषु वेणुत्रयेयहृतिगणत्वात् छण् । तथा च प्रायम्य प्रायणीय-दन्प्रतिनिमित्तम् । सोम. ७।३।२. * प्रायणी-यस्य निष्पत्ते उदयनीयानिर्वाप अर्थकर्म सरकारः । १।१।२।१६।२०-६९. * प्रायणीयस्य पूर्वममाप्तया प्रयम्य, देवता, अग्न्याधारभूतं पयश्च इत्येकमनेकेरुंविशिष्टं कर्म एकैकं वाक्येन ' आदित्य प्रायणीयः पयसि चक.' इत्यनेन विधीयते ज्योतिष्टोमे । वि. १।४।११. * प्राय-णीयेऽतिरणे पञ्च ऐक्यदिनाः आत्मन्वन्ते उदन्तीये पटु । १०।६।४।६-१२. * प्रायणीये आदित्ये चरौ श्रुक्ते ' अग्नये त्विद्वकृते समनवति ' इति ' अग्न्या-दैकस्याय हविषोऽववति ' इति । भा. ३।५।१।३। ' आन्वस्य एनं चक्षमिपूर्वं आन्वभागा. पन्थादय-श्चतस्रो देवता यन्त्याः ' इति । या. * प्रायणीये पन्था-दयश्चतस्रोऽपि यागाः इत्यसामान्यात् उपाश्रयाजविकाराः । आदित्य अरुणप्रेषविकाराः । ३।१।१।३. * प्रायणीये पयसि त्वरः । तत्र पयसि प्रदानार्थं घर्मां न कर्त्तव्याः । १।४।९।३२-४०. * प्रायणीयायां चतुर्विंशतितानं दिवस्यं दक्षिणा रथेने । भा. ८।१।१।१६. * प्रायणीयाया दार्वा पौर्णमासिको विध्यन्त पटुचः । ८।१।३।३. * प्रायणी-याया द्वादशाहपताया ऐन्द्रवायशाम्रत्वम् । वि. १०।५।२३. * प्रायणीयाया प्राह्वानि उमापसानि घर्मानि क्रियन्ते । या. १।२।१।१०. पृ. १२६. * ' प्रायणीयाया मन्द्रं अनुवृत्त्वा ' अथ त्वः प्रायणीयापूर्वपटुकः न परमा-पूर्वपटुकः ज्योतिष्टोमे । १।१।२।२-३ वर्णकं २. * प्रायणीयमात्रः घर्मानविदेयकत्वम् । ७।३।१।५-६. मीको. पृ २४८ ' अतिदेशो न प्रायणीयमात्र ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयन्यायः । १।४।९. मीको. पृ. ९०९ ' आदित्ययोऽधिकारत्वम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणी-यन्यायेन (१।४।९।३२-४०) पञ्चसोमैश्चोदितयोः क्त्वाभ्या अग्न्याधारव्यवहारत् प्राणीदा घर्मा एव कर्त्तव्याः । वि. १।४।१२. * प्रायणीयन्यायेन (वि. १।४।१०)

सप्तमीनिदिष्टयोर्द्विधृतयोः प्रदेयक्षयधर्माः न कर्त्तव्याः, किन्तु प्रणीताधर्माः । इति पूर्ववक्ताः । १।४।११. * प्रायणीयशब्दः परत्रापि क्षयमात्रो न धर्माणां ग्राहकः । भा. ७।३।२।५ । यत्र तु पञ्चमः पटो वा प्रायणीयः तदप्ये न पूर्वाधिकरणपवादः । डुपु. * प्रायणीयातिरात्रे द्वादशाहव्यवहारात्मनयोः ज्योति-ष्टोमिको विध्यन्तः । डुपु. ७।५।३।१९. * प्रायणीयातिथ्ययोर्निघनेन शक्तिद्वान्तरं ज्योति-ष्टोमे । १०।७।१३।२८-३९. मीको. पृ. १८१७ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीया संख्यन्ता ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वान्यामेव क्षयिदान्या संख्य-दान्तरं ज्योतिष्टोमे । १०।७।१३।४०-४२. मीको. पृ. १८१५ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वख्यन्ता ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयातिथ्यादौ ' सतन्या तु तदाधत्ते याजान्मन्त्रः प्रश्रयते । तस्य रव्यस्य मन्त्रादित्यस्वरयोरो-ऽङ्गमाश्रितः । ' या. ३।३।२।९. पृ. ८३२. * प्रायणीयादीनि दर्शपूर्वमासप्रवृत्तिक्रमि चोदक-प्राप्तानि अविधयन्ते । भा. १०।३।२।१।५२. * प्राय-णीयादौ सर्वन्तारे जीवदशाया क्रियमाणे सुकृत्वाक-न्तर्गतपुषाशासनादेस्तुग्रन्तम् । १०।२।२।५।६१-६२. * प्रायणीयादीष्टियु साधिकारणमोक्तया सौमिक्-पयोक्तादिना प्रश्रयिदिः । १२।१।१।४।३०. मीको. पृ. ९७२ ' आरग्यमोक्तान्यायः ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयादीष्टियु सार्धैकश्रगणस्य सौमिक्वीडा-जागण्येन प्रश्रयिदिर्दिनं भवति ज्योतिष्टोमे । १२।१।८।१७. * प्रायणीयादीष्टियु साधिकारणा नातुश्रानं ज्योतिष्टोमे । १२।१।१।१२०-२३. मीको. पृ. १८१८ ' ज्योतिष्टोमे प्रायणीयादिषु ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * प्रायणीयादीष्टियु फलीसंनद्धे सौमिक्घनद्वेने प्रश्र-यिदत्वात् पृषट् न कर्त्तव्यम् । १२।१।१।३।२९. * प्रायणीयादीष्टियु शेषमशयस्य सौमिक्पयोक्तादिना प्रश्रयिदिर्दिनादि । १२।१।१।३।३१-३२. * प्रायणीयादिशब्दान्तं नैमिक्कानां नास्त्यदिदेश-कत्वम्, तत्र नाम्न घर्मातिदेशो नास्ति । व्यभिदेश्यादि-

शब्दानां तु कर्मनामधेयानां अतिदेशकत्वमस्ति । वि
७।३।१-२

● प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयधर्मां नानुष्ठेया । १।
४।१ मीको घृ ९०९ 'आदित्यपत्रोऽधिकरणम्'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रायणीयेष्टपादौ अस्त्रियुक्ते मृताधिकारपत्रे
प्रज्ञापदहृष्ये सूक्तकामन्त्रगतं यजमानाऽऽशासनपर
'आशास्त्रेऽयं यजमानोऽसौ' (असौ इति नाम यद्वाति
'केशवधर्मा' इत्यादि) इत्यादि छुण्वते (छुवाचि ता) ।
१०।२।२।१९३-९५.

● प्रायणीयोदयनीययो ऐकदशिनानपेक्षमाणो-
रपि भवति समाप्त । प्रधानस्य पश्चन्तरमपेक्षमाणस्यापि
भवति समाप्त । दुष् १०।६।१८.

● प्रायणीयोदयनीयैकादशिनोवत् अवयवशु-
भंशुभो भवति (सूक्तवाक्ये) । वा ३।२।६।१९। सुधा-
प्रायणीये पञ्च, उदयनीये पञ्च अन्तोऽपि आहृतत्वात्
उदयनीये एव इत्यवयवशु द्वादशादे प्रायणीयोदयनीया-
न्वयो वक्षते दशमे ।

● प्रायणीयानिष्कारस्यै उदयणीयानिर्वाण उदय-
नीयसंस्कार, नान्यैकर्म नापि प्रलियति । ११।२।१६
मीको घृ १११३ 'उदयनीयानिर्वाणधिकरणम्'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ।
६।१।१५।४५॥

दशपूर्णमासयो अधिकारे 'मित्रे ज्जोति, कृत्रे
सुहोमि' इत्यादि यत् किञ्चित् प्रायश्चित्त उक्तं तत् सर्वत्र
यत्रयत्र भिद्यते सन्त्यते वा तत्रतत्र अग्निहोत्रदायसि
स्यात् । दोषसामान्यात् दोषस्य मेदनादे समानायात्
इति पूर्वं षट् ।

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् । ४६ ॥

पूर्वपक्ष मूलेण प्रातः वामभेदेन निरस्तुं सिद्धान्तमाह ।
प्रायश्चित्त एवमादीपक प्रकरणे तस्मिन्नेव कर्तव्यं स्यात्वा
न्यत्र कर्मणि । शब्दहेतुत्वात् प्रातःकालकृतपादकप्रयोग
यवनरूपस्य शब्दस्य तत्र हेतुत्वात् । तस्मात् यत्

प्रायश्चित्तं यस्मिन् प्रकरणे उत्पन्नं तत् तत्रैव प्रकरणे
स्यात्वाप्यत्र फलान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । इति सिद्धान्तः ।

अतद्विकारणम् । ४७ ॥

हिदाम्ने हेवत्यत्रमाह । अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादेर्नो
अतद्विकारात् तद्विकारत्वामावात् दर्शपूर्णमासविकारत्वा
भावात् । भावयथानो निर्देस । प्रश्नो उत्पन्न प्रायश्चित्त
विज्ञौ तु स्यात् । चकारते दोषान्तरसमुत्पत्तेः । छे

● प्रायश्चित्तं अपच्छेदयौषधयोऽपि । ६।५।४
४९-५० मीको घृ ४९८ 'अपच्छेदयौषधयोऽपि
प्रायश्चित्तम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तमभ्युदितेति
रूपं च द्वाभ्युदयनिमित्तकं अर्धनयतोऽपि भवति । ६।५।

६ मीको घृ ५८३ 'अभ्युदितेतिरूपं च द्वाभ्युदय-
निमित्तक' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं कणालदेः
एकदेशमेतत्सन्तदनादायवि । ६।४।१।१०-१२ मीको.

घृ २०३९ 'दर्शपूर्णमासयो कणालदेः' इत्यत्र द्र-
ष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं कृत्स्नपुरोडाशदादे । ६।४।५।
१७-२१ ● प्रायश्चित्तं पञ्चशयण ओदन दौष दोषयो-
रेकान्तोऽपि । ६।४।६।२२-२३ मीको घृ ९९२

'आर्तिन्वाय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं षट्
निमित्तकमनुष्ठेय अपच्छेदपूर्वापर्यं । ६।५।१।९।४५.

● प्रायश्चित्तं पापानिहृतास्य भूयते । सोम ६।८।४.

● प्रायश्चित्तं पुनरावाण उभयान्तिनोः । ६।४।८।१६-२७

मीको घृ ९४ 'अग्निहोत्रे उभयान्तिनोः' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं पुरुषार्थे लौकिक एव यूपोपस्तरणे
न वैदिके । 'यत्केच यूपमुपस्तरन्त एव ते वायो इति
ब्रूयात् । यदि द्वौ, एतौ ते वायु इति । यदि बहुव
एते ते वाया इति' । ९।३।३।९ मीको घृ ११८

'अग्नीषोमीये पत्रो यागसमाप्युत्तरम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● प्रायश्चित्तं प्रादान्येनाग्निना आहवनीयादे संज्ञौ
'अग्नेये द्रव्येऽष्टकपालं निर्वेदेत्' इति । भा १।४।५।
७।२२ ● प्रायश्चित्तं यूपविरोहणे प्रकृतवसि । सकर्ष

१।३।१० 'यूपविरोहणे प्रायश्चित्तं प्रकृतावपि' इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । ● प्रायश्चित्तं विनष्टसंस्कारार्थम् । भा ६।५।

४।११, ● प्रायश्चित्तं (कर्मणि) व्युद्रे । १।४।२।८.

● प्रायश्चित्तं शरत्पर्वप्रवेश-लोहितनिरस्त-लोपनिमित्तं

मयत्वेव, यद्दुष्टोद्दिनयोरभावे नान्ते वा अग्नीषोमीवपथौ ।
भाट्ट. ५।१।१९. * प्रायश्चित्तं होमेत्रेणामाकचकः
वैदिकलोमयानन्यापरि । १।१।१२।२-३३. * प्राय-
श्चित्तानि द्विप्रमाणानि । कानि चित् वैगुण्यस्य प्रमादा
दापतितस्य समाधानार्थानि, कानि चित् निमित्ते कर्मा
ज्ञानि । भा. १२।३।१६, * विष्यपरत्वे च प्राय-
श्चित्तानि विधापन्ते, निमित्ते कर्माद्भूतानि, यथा
' भिन्ने जुहोति ' इति । ६।३।१७. * प्रायश्चित्तानां
अदोषनिर्घातार्थानां समुच्चय । १२।३।१७. ' यद्-
दुःखश्चिक्रमणम् ' इत्यत्र अतिक्रमणं द्रष्टव्यम् ।

- ॐ प्रायश्चित्तानां दोषनिर्घातार्थानां विकल्पः ॥
प्रायश्चित्तोपु चैकार्यार्थिप्रपन्नेनामिसंयोगस्त-
स्मात् सर्वस्य निर्यावः । १२।३।१६ ॥

भाष्यम्— प्रायश्चित्तानि द्विप्रमाणानि । कानि
निर्दुग्ध्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि । कानि
विभिन्नित्ते वर्माद्भूतानि । तत्र उक्तप्रमाणार्थानि यथा
' यद्दुःखो यद्दुःखं आर्तिमियात्, भूः स्वाहेति वाह्नव्ये
जुह्यात्, अथ यदि यजुष्टो दधिणाग्री मुचः स्वाहेति,
यदि कामत स. स्वाहेत्याहवनीये । यद्यविश्रुते
भूर्गु. स्व स्वाहेत्याहवनीय एव ' इति । आर्तिमियात्,
विनाशमिधादित्थम्. । कः पुनर्पण्डस्य विनाशः । शिष्ट-
स्मारिया, प्रतिविद्वेषन्ते च । कथं पुनर्मायते विन-
ष्टस्य समुपानार्थं तत् प्रायश्चित्तमिति । वाक्यसंयोगात् ।
यथाऽर्तिमियादिदं कुर्यात् । यदि तस्मिन् भूतेऽपि तत्
विनष्टमेव, कोऽप्येतेन हृतेन । यस्त्वत्र हृते, आतो
हृतिमिन्ते कर्मात् प्रायश्चित्तमिति । स च पतन्त्ये । अत्र
नाम उक्तं, यद् प्रमाणं कल्पत् फलेति । प्रमाणं च
विनाशादकल्प्यमापन्नम् । यदि तदनेन कल्पत् क्रियते
तत्र एवदन्नम् । तदेषेऽप्यप्रपत्तेतेन कल्पत् क्रियते,
तत्र तद्धि ज्ञातस्य विनष्टस्य समाधानार्थम् । अथ न
क्रियते, न तर्हि कर्माद्भूतम् । तत्र यद्दुःखते निमित्ते
कर्माद्भूतमिति तदेव नास्ति । अपि च तत्रापि नदृशमा-
पानमेव वाक्यमप्ये भूयते ' अग्निं देवानां पथिहृत्
स्येन मागवेयेनेषाहीत् । स यद्वैर्न पन्थानमपि नगति,
इ एव धर्मतामभवति ' इति । तस्मादेते दोषानि-

पञ्चायाः । वेपु विन्यः स्यात् । कुतः । ऐकार्यात् ।
कथमेवाक्यमेतेत्याम् । निष्पन्नेन दोषेण केवलस्य तस्य-
तस्यामिसंयोगे, ' यद्दुःखो यद्दुःखं आर्तिमियात्, भूः
स्वाहेति जुह्यात् ' इति । तस्मान् सर्वस्य दोषस्यैकेन
निर्घातः । एकेन चेन्निर्घातो दोषो द्वितीयादीनि प्रयोगा-
न्तर्गम्यानि भवन्ति । एव स्मार्तव्यमि द्रष्टव्यम् ।

सोम— न नैमित्तिकप्रमाणस्य वैगुण्यसमाधानार्थत्वम्,
किन्तु कर्मवैगुण्ये नैमित्ते विधीयमानस्य । तेन मिश्रादि-
होमाना न वैगुण्यसमाधानार्थत्वम् । भवनाद्यस्तु (प्रभा-
करातुषथौ) यथाऽर्तिरूपेण अज्ञानव्ययः, न तु श्रमाद्या-
र्तिवया इत्येकार्थमिहा । सुश्रायार्तु— प्रायश्चित्तोपु यस्मात्
निष्पन्नेन वैगुण्यमपत्तिमितेन योगः, तस्मादेकार्थम् ।
तत्र च एतेन सर्वस्य वैगुण्यस्य निर्घातः इति विकल्पः
इति ।

वि— ' वैश्वानरे पथिहृते साहित्ये वा विकल्प-
नम्. । साहित्ये स्वाददृष्ट्या, विकल्पः स्यात् उमाप्ये ॥ '
वैगुण्यसमाधानाय ।

भाट्ट— प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्यनिमित्तदोषनिर्घा-
तार्थानि । तेषु यानि एकसिन्नेन वैगुण्ये अनेनानि
निरपेक्षाणि तत्राद्यर्थैर्निर्घातयेते तेषामपि सत्यपि अदृष्टा-
र्थत्वे पूर्ववत् विकल्पः । यथा ' युरि. कामतो यद्दुः
आर्तिमियात् मुचरित्याहवनीये जुह्यात् ' इति कर्म्या-
चिच्छात्ताशामन्व्युक्तंको होमः । अपरस्य तु ' यदि
कामतो यद्दुःखं आर्तिमियात् स्वरीत्याहवनीये ' इति
ब्रह्मकर्तृतो होमः । इदं चैकत्रादीपयज्ञातवित् तस्यरि-
हाण्यं प्रायश्चित्तद्वयम् । तथा दण्डपूर्णाभासातिक्रमेण एव
कथित्वापिद्वितीयैः, इतिच वैश्वानरीतिः । तदर्थमपि दर्शः
पूर्णाभासातिनामिमिचकमयवापरिहाण्यत्वमपेक्षितमिचि-
मन्वात् वाचपरोपात् च अत्रभवत्ये । अतश्च मीहित्यत्र-
दिशदेव तत्तद्विनियोगविधित्वात्मेव एकैतेतुयुध्वंठ-
रुष्यान्तरकार्यैरेतेत्येव सापनरत्वात्मात् मुचोऽप्यपि
विकल्पः । न च कारणाऽप्यन्वयेदवैक्यत्वात् यद-
भ्यवसायिद्वये च अगन्तव्यपूर्वमेदस्यावश्यत्वात् कथं न
प्रधानादित्त्वं समुच्चयः । तद्वेदेऽपि नैरेत्येगैव विनि-
योगनिर्दिष्टायां उभयोस्तददृष्टयोः एकैरेगुण्यस्यचक्रन-

स्वावातेः प्रशान्नादिवत् औचरकरालिकेन प्रयोगविधिना समुच्चयप्रदीर्घेः । नदि एकादशोक्तरीत्या (११।१।५) एकस्मिन् द्रव्यनोपकारणत्वे महात्तरे प्रशान्नात्वेना सर्वेषामङ्गानां प्रयोगविधिना शाहिलावगमनत्वं अचान्तरकार्येऽपि साहित्याग्रगमः, तथात्वे उपचित्तिनिवोगग्रन्थतनैरपेक्ष्य-
काचापत्तेः । अतश्चास्य निमित्तयोगवाचकमित्यवन्तरकार्य-
निरूपितत्वस्य आचरपञ्चवात् युक्तो विकल्पः । न चैव-
मपि प्रकृते नैरपेक्ष्यत्वं तदवन्तारपर्यन्तनिरूपितत्वेनैवोपपत्तेः
वैगुण्यध्वनिरूपितत्वे प्रमाणाभावः, तस्य वैगुण्यध्वन-
निरूपितत्वेनैरपेक्ष्यत्वं चरकालं धर्मव्यवस्थादिविद्वयमे
कल्पितस्य तद्वाचकगतुपपत्तेः ।

मगहन— ' प्रायश्चित्तं स्यात् विकल्पेन नाशे । '

शंकर— ' दोषे प्रायश्चित्तयोश्च । ' विकल्पनम् ।

● ' प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यात् ' (१२।३।१।१६)

इयध्वन्ये पायिद्वयस्य वैश्वानरद्वयवपत्तस्य च विकल्पे नश्यते, एकाध्यात् । बाळ. घृ. ८५.
● ' प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यात् ' इति न्यायेन एतेषां नैमित्तिकानां कर्मणा (चन्द्राम्युदयेष्टयादीनां) स्वकाले क्रियमाणदर्शाद्वत्त्वं प्रकरणात् । तच्च अवालोपक्रममिति उ-
दोपनिर्वातायैवात् च द्वयवशादित्यन्यायेन विकल्प्येत,
इति प्राप्तेः । भाट्ट. ६।५।१९.

॥ प्रायश्चित्तेषु चैकाध्यान्निष्पन्नेनामित्युपयोग-
स्तस्मान् सर्वस्य निर्वातः । १२।३।१।१६॥

' यदि कञ्चो यत्र आर्तिमियात् सूः स्वाहा इति गार्ह-
पत्ये तुहुषात् ' इत्यादिषु दोषनिर्वातायेषु प्रायश्चित्तेषु
ऐकाध्यात् एकध्यात्वात् विकल्पः स्यात् । नियन्त्रेण
दोषेण अभिसंयोगः तस्यतस्य प्रायश्चित्तस्य नाशकत्वेन
भवति इति देशस्य भवति । तस्मात् अन्यतमेन प्राय-
श्चित्तेन सर्वस्य दोषस्य निर्वातः नाशो भवति । इति
शिवान्त. । एव स्मार्तेऽपि । के.

● प्रायश्चित्ताचरणान् दुःखेनान्येनापि सता महते
दुःखान्तरणं मनुष्य. सन् अपमौ विनाशये इति
वचनात् गम्यते । वा. ३।८।३।५.

● प्रायश्चित्तवर्षांसि यानि तेषां दोषाग्रहणान्येन
कृतम् । वा ३।८।३।५.

● प्रायश्चित्तपञ्चः (माल्यपञ्चः) आचानस्यद्वि-
सोमानुष्ठाने सोमात् प्रागेन सोमाधिक्यपरिद्वयं कर्तव्यं ।
न तेन न्यवधानं भवति । दुपू. ५।४।३।९.

● प्रायश्चित्तरूपो वैशानरवागः अश्विन्ये एव
ऋग्यजुर्वेदाधिक्यसमवे नैमित्तिकः । ४।४।६।१२-१३.

● प्रायश्चित्तरूपञ्चो विष्ण्वीष्टिः दशपूर्णमासार्थ-
दृष्टमिनादेऽपि मातृशेषा । १।४।६।१२८.

● प्रायश्चित्तविधिः । वैकल्पिकानामादित एवाङ्गी-
कृतात् आश्रितकामाधिक्ये प्रायश्चित्तविधिरुपपत्त्यते ।
वा. २।४।२।२३.

● प्रायश्चित्तदोषाः दशपूर्णमासयोः, फलीकण्डोमे-
त्तं कपालोद्वाहनात् प्राक् क्रियते । वि. १।०।३।१८.

● प्रारब्धं परित्यज्यतीर्थं गम्यते । मा. १।०।४।२८.

● प्रारब्धकाम्यकर्मणो विलकर्मणश्च श्रुतव्या-
चारे प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४।१३-१०.

● प्रारब्धकाम्यकर्मणः समाप्तिसिद्धयः । ६।३।४।
१४-१६. ' सिद्धगर्हाधिक्यम् ' इत्यन प्रथमम् ।

● प्रारब्धलौकिककर्मलमातेः अनियमः । ६।३।४।
१०-१९.

● प्रारचनस्यः प्रवचनकाळीनः स्वः श्रेयसम् ।
मा. १२।३।८।१०.

● प्रानाहृषिः यः प्रवहयति । मा. १।१।८।३९.

● ' यदि प्रायश्चित्तं यजेत् सङ्घट्टपस्तुणीनां द्विनि-
पायेत् ' । मा. १।०।४।२५।५९.

● प्रायश्चित्तः क्रमः प्रयोजकवत् । वा ३।१।१।१८.
घृ. ६५१. ● प्रायश्चित्तः नमः प्राज्ञान्यन्यसुसंग्रहो
द्वितीयादिषु, प्रथमे उपाकरणे तु द्विच्छया मृष्टिः । वि.
५।१।१५.

॥ प्रायश्चित्तक्रमन्यायः ॥
मनुष्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपकर्मात् ।
५।१।१।१८ ॥

भाष्यम्— वाजपेये ' सप्तदश महापञ्चान् पञ्चान-
लमते ' इति श्रूयते । तेषु पञ्चु चोदकप्रताः श्रेष्ठ्या-
दयो वर्णाः । एव प्रथम. पञ्चमौ सत. कुतश्चिद्व्यवस्थाः ।
द्वितीयादिषु भवति सद्यः, किं तव एव द्वितीयेऽपि

पदार्थ आरन्धय उत द्वितीयादिप्लविधम इति । किं चान्त् प्रथम् ? नियमकारिणः शास्त्रव्यवसाहनिधम इति ।

एवं प्राप्ते, दूनः । यतः पूर्वं आरन्धस्त एत द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरन्धया इति । कुत एतत् । बहुपदमात् । सर्वे हि पदार्थाः प्रधानताराज्ञ विप्र-
कृष्ट्या । प्रथानं हि विस्तीर्णितम् । कृतं वा तेषां निमित्त-
त्तम् । बहुवचनं हि भवति पदार्थैः सह प्रथानं कर्तव्य-
मिति । बहुपदान्येवमाज्ञानं तु अरन्धयन्माली विप्र-
कृष्टैः । तथापि तु यात्रद्विज्ञान्यचक्षितः उच्यते पदार्थः
कृतः सात्रद्विज्ञान्यचक्षितः कर्तव्यम्, ततोऽभ्यधिकेन न
स्वभावतयाभिविदि । यदि द्वितीयं पदार्थमन्वत आरमेत,
ततोऽभियेयपि स्पष्टव्यात् । तथा प्रयोगवचनं चापेत ।
न्तु तथा एतन्निश्चिद्वैयर्थ्यहितो भविष्यति । उच्यते ।
अनुमतानां स्पष्टपापदानां स्वामेन कश्चिदभ्यधिके गुणो
भवतीति । तस्मात्ततः पूर्वपदार्थे आरन्धयत एतौचर
आरन्धनीय इति ।

दुसू— 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्येन अरन्धि' इत्यस्मि-
न्काले टरासीपमानाः सेतिकर्तव्यताकाः इतरेषुलुताः
(वैश्वदेवानन्तरकाले करणत्वेन उपाचलत्वात्) सह कार्या
इत्यवगते प्रमथिन्त्यते । एव प्रथमे पदार्थे अनियम
(एव) । यतः कुनश्चित् (पदोसारम्) कर्तव्यः ।
द्वितीयस्तु (पदार्थैः) किं प्रथमो यत आरन्धयः तत
एवाभ्यन्धीयः उत (तत्रापि) अनियमः (एव) इति
(संशयः) । धृतरथकृष्णानादनिधये प्राप्ते (अभि-
पीयते—) प्रवृत्तौ नियमः । (प्रथमः पदार्थो येन प्रमेण
कृतः स एतौचरेष्वपि नियम्येत ।) कुतः एतत् ।
(इति प्रथमाभ्याम् । प्रयोगविधियमपोचरद्वयभाविनी
प्रवृत्तिः कथं तदाचारस्य नियन्त्री भवति इत्यर्थः ।)
तदुपक्रमान् (इत्युचरमाभ्याम्) । सर्वे हि पदार्थाः
प्रधानकृत्यात् न विप्रकृष्ट्याः । बहुवचनं हि भवति
पदार्थैः सह प्रथानं कर्तव्यं इत्येवं स्पष्टद्विज्ञे प्रथमैकपः
(शान्तः) । कथं (स्वरहितवर्षपः ? उच्यते —)
प्रधानकृत्यात् न विप्रकृष्ट्या इत्येव हि बहुवचनं भवती-
त्युच्यते । (अथैव शौक्यार्थेनयोः शन्येयोरुपपत्त्यर्थं

प्रथानं हि विस्तीर्णितं इत्यादिभाष्यं अवश्यमभावी विप्रकृष्टं
इत्यस्य अनन्तरं द्रष्टव्यम् ।) कथं (पदार्थैः सह प्रथानस्य
वचनं वाच्यत 'दर्शपूर्णमासाभ्यां दमेत' इत्यादिषु प्रधान-
माथं भूयते ।) भवत्तं भाष्येचाग्नेःशमिति ('पनेत'
इत्यस्य अर्थः) । तत्र पन्थमेव वेणया स्वर्गो भवने
कर्तव्यं प्रतिपद्यते तस्मिन्नेव शणे वरणेति कर्तव्यते अपि
व्यापियेते । तस्मात् वितयस्य फलरूपेणिकर्तव्यत्वस्य
(युगपत्) यजेतेत्येव कर्तव्यत्वमेव । शब्दद्वयं
सावदेवम्, एतरेष्वेवमेव । यदि भूषणं भाष्यम्,
मविष्यति चाते करणेति कर्तव्यते, ततोऽभ्यधिकेः करणेति-
कर्तव्यत्वमेव न स्यात् । (न हि पश्चाद्भाषि करणम् ।)
मविष्यति भाष्ये भूते (च) करणे अन्वयेन दोषः
(न हि विनष्टं कर्णं भवतीति ।) करणेनिकर्तव्यत्वो-
रपि विप्रकृष्टं अपमेव दोषः । अतः शब्दकृत्यान्मा-
नेकालौकिकम् । तत्र यदि फलस्य कालः अवगम्येत,
ततसादीयेन कालेन करणेति कर्तव्यत्वयोः परिच्छेदः स्यात् ।
इह तु स्वर्गस्य अनवगतः कालः, करणेति कर्तव्यत्वयोस्तु
अवगतः । तयोस्तु कालेन स्वर्गमानकालः परिच्छेद्यते ।
ततः प्रथाने सेतिकर्तव्यताके एकेकस्मिन् शणे सहकर्तव्ये
प्राप्ते, एककर्ता बहुनि प्रधानानि इतिकर्तव्यतां ना
असमर्थः कर्तुं शौक्यार्थेनैवपदरन्धनीवी विप्रकृष्टः । ईह-
नेन विप्रकृष्टेण त्रियमाणेन अपि सहैव पदार्थाः कृता
भवन्ति । तत्र प्रधानं (आरन्धि—) नियमेन पदार्थाः
प्राप्तुष्यन्ति आग्नेयादीनां एकान्ते । तत्र धृतरथकृष्टैः
अनियमेन वा आरन्धिः सा भ्यावर्धते । (नियममात्रे
धृतरथकृष्टैर्न व्यापारः, न तु क्रमस्वरूपे इत्यर्थः ।
असिधारसरे ऊर्ध्वं माथं स्वगम्यत्वयमित्याह—)
अरन्धयन्मालिनि विप्रकृष्टे प्रथानं हि विस्तीर्णितम्, कृतं
वा तेषां निमित्तं इत्यर्थतो भवत्तत्पदः । ('विस्तीर्णितं
कृतं वा' इत्यन्वयोः स्वर्गसां दर्शयति—) अरन्धयन्मा-
दीनां करिष्यमानं प्रथानं निमित्तम्, स्विष्टकृद्दीना
तु कृतम् । तेनेन (अरन्धयन्मालिनि विप्रकृष्टे) के
चित् पदार्थाः एवमपराहिताः (प्रधानेन) भवेत्पन्थे,
के चिद् दाम्प्याम्, के चिद् बहुभिः । प्रवृत्तवचनं
इति (इह) विज्ञान्यमेव व्याय. (नोदकप्रोतेः) ।

अभ्यन्वधानादि प्रागुपाकरणात् साधारण सर्वेषां (पद्यता) सङ्गतं कृतम् । उपाकरणादयोऽपि सनिपत्योपकारका साहित्येन (पद्यमिः) अनुभवितव्याः, सह चोदितत्वात् तेषाम् ।

तदेव यस्मिन् प्रथममुपाकरणे क्रियते, तस्मिन् पाठेन पद्यमि द्वितीयं पदार्थं (नियोजनरूपः) उपस्थाप्यते, तथापि सहवचनादिममर्यादाकाङ्क्षति, सजातीयेन पौढश-क्षणान्वहति द्वितीयं पदार्थम्, द्वितीयस्तु (पद्यः) पौढशक्षणिकाकरणक्षणेरेकेन च (प्रथमस्यैव पद्योः) नियोजनधनेन (व्यग्रहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थम्) । एव तृतीयादयोऽपि (पद्यवः) सजातीयविजातीयव्यवहितानपेक्षाने । अभ्यन्तस्तु विजातीयक्षणान्वहितमेव अपेक्षते । संनिपत्योपकारकानालोच्य ईदृशी अपेक्षा (पौढशक्षणान्वयवधानापेक्षा) प्रधानाना भवति । अत आह (भाष्यकारः—) यावद्भिनन्वयवदितः शक्यः पदार्थः कर्तुं तावद्भिमि व्यवधानमवश्यम्, ततोऽप्यधिकैस्तु न न्यवधातव्यम् । यद्येकं पदार्थं कृत्वा द्वितीयोऽपि तस्यैव क्रियेत, सहवचनं गोपयते । एव एवमेव योग्यम् । (उत्तरभाष्य अनुभाष्ये—) उच्यते । अनुमतानां व्यवधान-कानां त्यागे न कश्चिदप्यधिको गुणो भवतीति किञ्चकं भवति ; अनुमतैर्व्यवधानैः परित्यज्यमानैर्दोष एव, अभ्यन्वयैर्न्यवधाने अश्रुतकरणम्, न्यूनैरपि अश्रुत-करणमेव । तस्मात् साहित्यसंघटने यः क्रमोऽपेक्षितः स द्विधा (न्यूनैरधिकैश्च व्यवधाने) बाध्यते ।

सर्वमिति चेत् । १ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परंपरि प्रथानाविप्रकर्षणं प्रयोगवचनादुपहृत् इति । सर्वं ताँई गुणकाण्डमेवस्मिन् पवर्जयितव्यम्, यथा सौर्वादिपु ।

दुप्— यदि प्रधानादव्या अज्ञाना विप्रकर्षो नैष्यते, एवं तद्वैकैकं पद्यत्वान्वयप्रयोगवचनेन निरपेक्षं पदार्थ-काण्डेन संघट्यताम् । (उत्तरभाष्येन श्रीशशुचरं दत्तं सदायति—) उत्तरं तु एवं एवैते (प्राजापत्याः मयवः) इतिरतपुत्र आदीप्यते ।

नाकृतत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । सहप्रयोग एव हि नाव-
धितः स्यात् ।

क्रयन्तरवदिति चेत् । ११ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, यथा कृतवन्तरेषु
सौर्वादिष्विति, तत् परिहृतव्यम् ।

नासामवायात् । १२ ॥

भाष्यम्— न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति चे
नियम्येत । अज्ञातयो हि नियमो भवितुमर्हति । अन-
सामाश्रितस्य स्वयमज्ञता कल्प्येत ।

दुप्— ये लोकप्रयोगवचनपरिग्रहीतान्तेषां क्रमो
निवामकः । सौर्वं इतिकर्तव्यता एतत् ऐन्द्रप्रतिरोधो
युक्ताति । अत ऐन्द्राग्रस्य येतिकर्तव्यता सा सौर्वंसा
नङ्गम् । तस्मात् क्रमः परिच्छेदकत्वेन नापेक्ष्यते । अत
आह— अज्ञातयो हि नियमो भवितुमर्हति । अत-
सामाश्रितस्य स्वयमज्ञता कल्प्येत । तेषां पदार्थानामज्ञत-
तावगतं तेषामज्ञता निष्प्रामाणिका कल्प्येत । अज्ञा-
श्रितश्च क्रमः ।

ज्ञा— नियामकाभावात् प्रथमवत् द्वितीयादौ अपि
अनियमः, इति प्राप्ते, सिद्धात्प्राह— ' प्रवृत्त्या वा
नियम्येत प्रत्यासन्नैरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं
स्यादनुज्ञानाधिकैरपि ॥ '

सोम— प्रथमपदार्थो येन क्रमेण कृतः तदेव क्रमेण
द्वितीयाद्यनुष्ठाने प्रतिपदार्थं योडयामि एव व्यवधानं
भवति, इतरथा प्रथमपदार्थानुष्ठाने वा प्रथमं तस्य पद्योः
सर्वान्ते द्वितीयपदार्थानुष्ठाने द्वात्रिंशत्त व्यवधानम्,
द्वितीयपद्योः सर्वान्ते द्वितीयपदार्थानुष्ठाने एकत्रिंशत्त
व्यवधानम्, तृतीयपद्योः सर्वान्ते द्वितीयपद्योः कर्तव्ये
त्रिंशत्त, इत्येव अतिव्यवधानं स्यात्, अत ' वैश्वदेवी
कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति ' इति तृतीयावलेन कल्पयतां
प्राजापत्यानां साहित्यावगमात् सेतिकर्तव्यतानामेव कल्प-
यात् साङ्गत्वं पद्यता साहित्ये सति पर्याप्तैरुपपन्नं
पौढशमि. पदार्थं व्यवहितं प्रत्यासत्तिः शास्त्रार्थं इति
मायः । सूत्रार्थरतु-तुल्यतायां विरोधनाशेन प्रवृत्त-
क्रमः नियुज्येत, तदुपक्रमत् तेषामज्ञानं प्रधानशरीरे

अनुष्ठाननिष्पत्तौ अज्ञाना प्रथानप्रत्यासत्तत्वात् इति यावत् ।

वि— 'उपाहृतानां किं सत्तद्वर्तमानं नृपकर्म' । क्रमो नास्त्वस्ति वा, नास्ति नियामकविषयवशात् ॥ अद्य-संस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण च एव हि । क्रमोऽप्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यापि निर्यामिका ॥'

भाट्ट— एवं 'नर्तदस्य प्राजापत्यात् पद्माद्यमते' इत्यादौ एकैकस्मिन् पद्ये उपाकरणधीनां पदार्थानामा-वर्तनीयानां पदार्थानुसंगस्य कथनमाह्वयत् अप्य उपा-करणपदाद्यो येन क्रमेण कृतस्तेनैव क्रमेण नियोजनादि-द्वितीयप्रवृत्तिपदार्थाः कर्तव्याः । अन्यथा प्रवृत्तिप्राप्तस्य उपाकरणनियोजनयोग्यताहेतुत्वात्तद्वैलोक्यपदेदिकपञ्चसद्वि-त्प्राप्तयेन षोडशस्यस्यवचनेऽप्यभिधायक्यपदानापत्तेः । अत्र ह्युत्पत्तिनाम्ये, 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरति' इति प्रयोगवाक्ये च 'अज्ञाना सहस्रयागानां साहित्यान्-गामाद्भृताहितानुषोषेनैकैकान्नेन सहस्रयागानां सुगपदुप-श्वर्तं बलाकपतेः जावर्तनीयाप्रेतुं चैकेन कर्मां तुगपदुप-श्वरप्रमत्तमादुश्वरं षोडशस्यययनोऽपि तदधिक्यव-श्यामे औपदेशिकत्वाद्दिदेशिकानन्तर्गते च वाच्यः स्पष्ट एव । अत एव केतुं चित् पशुं न्यूनस्यपनधान-मिति दोषः एव । अतः पूर्वपदार्थक्रम एव प्रयोगविध्य-यगतप्रत्यासत्तयपुष्टीतोत्तरपदार्थक्रमनिमित्ते प्रमाणम् । अत्र पूर्वस्युपस्थानम् । उत्तरपदार्थप्रवृत्तिनियोगेऽपि पूर्वपदार्थ-क्रमनिमित्तस्य न्यायत्वोत्पत्तेर्न वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथ च प्रवृत्तिक्रमोऽनुष्ठानकालोऽपि प्रयोगविधि-मार्तुः पूर्वमपेक्षानवशात् अवगम्यमानत्तदवगम्यप्रत्या-सत्पनुपस्थितः पदार्थानुष्ठानं शोचयति । तत्र च तद्वि-निशोबनकाश्चकलनया तस्माद्भवेत्यकारिते प्रयोगविधिना प्रयोगविधानम् । तदुत्तर च प्रयोगविधेः पर्यवसानमिति व्येयम् । न चेदं सर्वं साहित्यानुषोषेन स्यात्, तत्रैव च प्रमाणभूतः शेषः स्यान्व्याप्त्याऽपि वाच्यम् । एकेन पदेनानेकैरेषितौ क्रियन्त्येव एककालावच्छिन्नत्वस्य-साहित्यस्यानुभूयमानस्य साधत्वात्सिद्धपर्यं लक्षणादी-यावत् । प्रतीकते हि, 'सत्ताकचाननाश्वेनः' 'दृष्टित्वां यज्ञानो बहवः' इत्यादौ चतुरावच्छिन्नानामवधानादीनां

चैत्राश्विनयोऽसति वाचके एककालावच्छिन्नः । अतः प्राजापत्यपदादौ तद्व्यवशेषोऽपि व्येयम् ।

मण्डन— 'प्रवृत्त्या पशुं क्रमः ।' शंकर— 'दिपरादौ प्रवृत्तितः ।'

* प्राशस्त्यं अप्राशस्त्यं च । ननु विमिदं प्राश-स्त्यमप्राशस्त्यं वा ? न तावत् गुणवत्तं दोषवत्तं वा, गुणदोषरूपयोरेव निर्वैलुमगत्वयत्वात् । नहि 'वायुर्षे क्षेमिष्ठा देवता' 'अपशुयो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' इत्यादौ वायुक्षेमिष्ठादिर्न गुणः, अपशुयं गराश्वगत-प्राशस्त्याभाववत्तं वा दोषः । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिरान-च्छिन्नं प्रति श्रमिन्चारित्त्वेन अनुपयोगित्वात्, क्षेमिष्ठा-त्पदेः शक्त्यैरुपस्थितत्वेन लक्षणादिद्वन्द्वमप्राशस्त्ये च । नापि स्वर्गनरकादिजनकत्वे, स्वर्गादिपदसामिग्याह्वयपदेन तद्विस्तौ अर्थवद्वेयवर्णयत्तेः । इति चेत् । क्रिया-बन्धुः प्रापेयया अधिकैः प्रवृत्तयः प्रवृत्तयः । तन्मन्य-मुत्पापेयया अधिकानिष्टजनकत्वं अप्राशस्त्यं इत्येवं-निघण्टोः उपपत्तेः । नहि अयमर्थः अन्तः सिद्धः, विधिना इत्यनिष्टलाघवत्प्रत्ययैव आशेषात् । अत एव यत्र मार्थवादः पठितः, तत्र विधिना तत् आश्लिष्यते एव । न च एवविधितज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योः अनु-पयोगः, एवंविधकानामावेऽपि प्राचीनकर्मवशेन तात्ता-लिकमुपशुःपयोः उत्कटस्यप्रवृत्तयः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः उद्वेगवशात् । एवंविधज्ञानस्येऽपि च प्राचीनकर्मवशेनेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुदयाद्य इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि पूर्वविधिसंज्ञानस्यैव नियमन्यतारः शक्तिकुः सपेक्षया अवि-धेते प्रायशो त्रेपेः धेदे वा सर्वेषां पुरुषाणां उत्कटस्य-दग्नेन तात्कालिकमुपपेक्षया अधिकं दुःखे उत्कटदेव-दग्नेन च तज्ज्ञानस्य स्वर्गस्यैवतमोत्कटस्यप्रवृत्त्यो-योगित्वस्य सर्वैद्विद्वत्वात् । एषिदेव तु प्राचीनकर्मणः औत्कट्ये तत्त्वेऽपि तदभावाः, न तु सर्वत्र । अतः उत्कटप्राचीनकर्मभावे उक्तविधिसाम्यद्वारास्तज्ज्ञानस्य उत्कटस्यप्रवृत्तेरवनवशात् तद्वाद्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योः-पयोः । न चैवं सत्यं स्यात् एतं स्वयं च, तं प्रति प्राशस्त्यप्राशान्त्यवशात् अनुपयोगेन सर्वत्र प्रवृत्तयः प्रति अनुप-योगः इति वाच्यम् । सर्वपुरुषाणां प्रति अनुप-

योगेऽपि पुरुषनिर्गोपं प्रति उपयोगेनैव अर्थवादप्रामा-
ण्योपपत्तेः । स्वतः सिद्धस्वरूपवत्. मन्त्रजन्यस्मरणस्य अमु-
पयोगेऽपि मन्त्रज्ञानस्योक्तं तन्मन्त्रस्मरणस्य अभ्युदयकारि-
त्वस्वरूपवत् अर्थवादप्राधान्येन तद्विधितप्राधान्यस्य
अभ्युदयकारित्वस्योपपत्तेश्च ।

एनविधेयप्राधान्यस्यादेश्च लक्षणवैय अर्थवादैः प्रतिवा-
दात् तत्राभिप्रायव्यतिरेकान्तरस्यापि न भङ्गः । सा च याक-
रुशय्या बाधशाम्नावात् अर्थवादस्यपदस्युदाये एवमित्येतेन
या पदे लक्षणा । इतरपदानि तादात्म्याहकारि इत्यन्य-
देव ।

सद्यः प्राधान्यप्राधान्यस्यैव वा इतिकर्तव्यतास्वसंबन्धेन
शाब्दभाषानावाप्तयेति इति बहुवः । स्वरूपसंबन्धेन
घात्वर्थादेश्चैव अन्येति इति के चिन् । यस्तुतस्तु
वक्ष्यमाणार्थस्या अन्युपबन्धार्थवदेव कार्यकरणभावात्सम्भ-
वाननुसारेणैव प्राधान्यस्य स्वविषयप्रधान्येऽपि यद-
कोट्युपगमनसंबन्धेन प्रवृत्तौ, अप्राधान्यस्य च
स्वविषयप्रधान्येनान्यानिप्रविषयमेकत्रेपप्रयोज्याभावात्प्रति-
योगित्वसंबन्धेन प्रवृत्तौ एव अन्यथा । न चैवं प्रधा-
नार्थवादनेन त्रियात्रयतात्कालिकदुःखापेक्षया स्वफले
आधिक्यविद्धौ अङ्गार्थवादवैयर्थ्यम्, प्रधानबन्धकदा-
पेक्षया अङ्गजन्यफलस्य भेदाभावात् ऋणकारे च आधि-
क्यात्मभावात् इति वाच्यम् । तत्ररङ्गजन्यतात्कालिकदुःख-
बुदापेक्षया प्रधानफले आधिक्यदोषनार्थत्वात् । अत-
त्रियात्रयार्थेषु प्रवृत्तौऽप्यङ्गजन्यरूपप्राधान्यस्यलक्षणा । निषेधा-
र्थवादेषु च प्रवृत्तौऽप्यङ्गजन्यरूपप्राधान्यस्यलक्षणा इति
मूलप्रयोगीत. फण्याः ।

यस्तुतस्तु अभ्यनुष्ठापिव्यर्थवादेषु 'नातिरने दोषश्चि-
य्कति' इत्यादिनिषेधापेक्षया च नैवविद्यमानस्या-
मातरस्वरूपप्राधान्यत्वः । नहि 'रुताया वषथा ईक्षिता-
क्षमश्रीयात्' इत्यत्र त्रियात्रयानिषेधस्य तुल्यावयवस्य
फलस्य आधिक्यं बोधयितुं शक्यम्, निषेधप्रयोज्यानिष्ठस्य
आधिक्यप्रवण्यभावात् । त्रियात्रयतात्कालिकदुःखा-
पेक्षया आधिक्यस्य लोकसिद्धत्वेन निषेधत्वे तद्व्या-
नय प्रवृत्त्यनुपयोगितात् । योऽप्यङ्गजन्यमुष्ठापेक्षया
सहजदुःखस्य आधिक्यं नैव संज्ञापयितुं शक्यम् ।

अपि च श्येनार्थवादो श्येनजन्यतात्कालिकदुःखा-
पेक्षया यदि अभिचारपक्षिकं बोधयते इत्यत्र तद्व्याप-
नैव प्रवृत्त्यनुपयोगितात् । श्येनप्रयोज्यतात्कालिकदुःखापेक्षया
आधिक्यं तु नैव बोधयितुं शक्यम् । 'न हिस्वत्'
इति निषेधार्थवादने तस्य अभिचारपेक्षया आधिक्य-
बोधनाच्च ।

अतो विषयव्यापेषु विषेयताकच्छेदकशामानाधि-
करण्येन बन्धवदनिष्ठाननुष्ठापित्वरूपं प्राधान्यं लभते ।
निषेधार्थवादेषु च निषेधतावच्छेदकशामानाधि-
करण्येन बन्धवदनिष्ठाननुष्ठापित्वरूपप्राधान्यत्वम् । अतः अनिष्टे कलत्र-
उत्कृष्टपक्षिपरत्वम्, न तु आधिक्यम् । स्वर्गयूयैः
तात्कालिकदुःखे प्राचीनकर्मवशेन कदाचित् उत्कृष्टयो-
दयात् । अत एव नैव तदा यथाशौ प्रवर्तते । नरकयू-
यैः च तात्कालिकदुःखे प्राचीनकर्मवशेन उत्कृष्टयो-
दयात् । अत एव अभिचारयोः प्रवर्तते । अत एव यथाशौ
कदाचित् प्राचीनकर्मवशेनयान् कलत्रनिष्ठाननुष्ठापित्वम्,
न तु सर्वदा । अत एव विषेयताकच्छेदकशामानाधि-
करण्येन इत्यनेन तस्य कालिकात्प्राप्यवृत्तिच विधिदत्तः ।
एवं 'न कलत्रं मनुयेत्' इत्यादौ कदाचिदेव शुभकर्म-
व्याप्तौ कलत्रनिष्ठाननुष्ठापित्वशानम् । अतस्तत्रापि वृत्ति-
शान्त्यावृत्तिरसिद्धवर्षे निषेधतावच्छेदकनादि । एत-
द्व्यात्प्राप्यवृत्तित्वशान्तार्थमेव कौतुमादौ शोकापदम् ।
(कौतुमे तावत् 'तत्रं च - प्रायस्ताप्यगतं ब-
न्धवदनिष्ठाननुष्ठापित्वशान्त्योच्यते' इति पृ. २८
पं. १० । मातृदोषिकायां च आदिशब्दोक्तार्थां
'स्तुतिनिन्द्यापदवाच्ये प्रायस्ताप्यगतस्यापत्यविवेक-
निष्ठाननुष्ठापित्वानुष्ठापित्ववशेन' पृ. २२ पं.
१५-१६) । एतद्विषयवदनिष्ठाननुष्ठापित्वसंबन्ध-
नेन पुरुषेण योगे सर्वदेव बन्धवदनिष्ठाननुष्ठापित्व-
वृत्तम्, तं प्रति तद्वृत्तिशान्ते अप्रामाण्यशान्तिरसिद्धवृत्त-
व्ययोगः । येन च कलत्रमशने बन्धवदनिष्ठाननुष्ठापित्व-
सर्वदेव वृत्तम्, तं प्रति तद्वृत्तिशान्ते अप्रामाण्यशान-
तिरसिद्धवृत्तया एतद्विषयवदनिष्ठाननुष्ठापित्वशान्त्योच्यते,
अनच्छेदकानच्छेदेन तद्वृत्तवृत्तिः प्रति सामानाधिक्येन
वदभवनचानिष्पत्त्यस्य विरोधित्वात् । अतः एतद्वृत्त-

प्राशस्त्यज्ञानस्य सामग्रीसंपादनद्वारा प्रवृत्तौ उपयोगः । तादृशान्नाद्यात्म्यज्ञानस्य च प्रवृत्तिसामग्रीविघटनद्वारा निवृत्ताहुपयोगः । संभवति चेदममस्तुत्राविष्यवादे, यथा-होमोत्तरीशितात्मजो जनस्य त्रिषेधप्रयुक्तानिष्ठाननुबन्धित्व-त्वच्छापनात् । न च तस्य दोषाभावरूपस्य विधिभेद आद्येषात् वृत्तपर्यवादेन इति वाच्यम् । तेन तदाद्येषुऽपि सामानाधिकरन्धेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य अर्थवादेन बोधनोपपत्तेः । एवं षोडशिमहानियेषार्थान्नादेऽपि महान्त्ये वात्कालिके स्वल्पेऽपि दुःखे सामानाधिकरन्धेन इत्यत्रोपविषयत्वत्वेन पठ्यत्वं बोधन्ते इति न का चिदनुपपत्तिः ।

अयः एषविधेः स्तुतिनिधेः क्वचित् ' वायुने ह्येषिष्ठ ' इत्यादौ अर्थवादप्रदेः स्वकार्यार्थान्नादेऽप्युपविषयधी-भूतत्वात्कार्यार्थान्नादेव लक्ष्यते । स च वाक्यार्थः ' ह्येषि-ष्ठत्वादियुगले वायुः स्वदेवताकर्मबन्धं फलं शीघ्रं प्रपठति ' इत्येवरूपः । अत्र हि ' स एव ' इत्यत्र एवकारस्य नैष्यपरिहासार्थं गमकत्वेव इत्येवं बोधना । तत्र च तेन औत्तरीशिन्यस्यापि ध्युदासात् दाने षोडशिकादि-प्रतीतिः । नाब्दबोधश्च तात्पर्याविषयीभूत एव ज्ञयते ब्रह्मपरदेन प्रबोधोत्पत्तिरिति । पञ्चमस्तुत्रज्ञानस्य च प्रायसाः षष्ठे उगोत्कल्पजनसत्त्वदर्शनात् तत्संघटनत्वेन स्तुतिरुदासासिद्धिः । एवमन्यत्रापि लक्षणम् ।

अथ तु अयोम्यतानि अशक्ये नैत्रादशान्नादेः तथा ' यत्रमानः प्रस्तरः ' इत्यादौ अमेतन्नपरप चापित्तत्वात्, तत्र यत्रमानद यत्रमानकार्यकारित्वयमानरातीमकार्य-कारित्वरूपगुणयोगेन प्रस्तरे गौणमहीत्यत्र ' यत्रमानः प्रस्तरः ' इतिवाक्यव्यवस्थाद्वयोपेतत्वं स्वकार्यघट्टारूप-पाककार्यसंघटनत्वात् तेन वाक्येन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-रूपस्यविवक्षणा ।

न च यत्रमानादे गौणीमहीत्यस्यैव बलवदनिष्ठाननु-बन्धित्वरूपणा अहीत्यत्र तस्य प्रस्तरे अन्वयः किं न स्यात् इति वाच्यम् । यत्रमानवदस्य प्रस्तरुत्तिनिबन्ध-स्तुतिरुदासायां वाक्यसंघटनत्वात् । अन्वयन्ते मुस्तबोधे परस्परसंघटनत्वाभावेन प्रस्तरे अन्वयानुपपत्तेश्च ।

न चैवं तात्पर्याविषयीभूतशान्दयोगदर्शना गौण्या-दुत्था-उत्तराय-द्वारायकारित्वविशिष्टस्यापि अमेदत्वबन्धेन प्रस्तरे अन्वयानुपपत्तिः । अय्याहुत-अस्ति-आख्यातार्थे एव उभयोस्त्वयनेन परस्परान्वयस्य पाठिकत्वात् । तस्मात् अय्याहुताख्यातपरदेन वाक्येन शान्दबोधे चानिते पश्चात् तद्विशिष्टप्राशस्त्यस्य विषयी अन्यथः ।

न चैवं पश्चादपि यत्रमानवदेनैव प्राशस्त्यवर्त-त्यवित्वा तस्य पाठिकान्वयव्यवस्थापरस्परसंघटनप्राप्तीकारेण अय्याहुताख्यातार्थे एव उभयान्वयो भवतु । पूर्वमेव यत्रमानादे गौणीमयो स्तुतीलक्षणा अहीत्यत्र तदन्वयो-पपत्तेः । एक एव वा शान्दबोधोऽस्तु, कृतं विव्यन्धनेन, वाक्यैकतात्पर्यत्वा एव तदाकादृशितपूर्वोपपत्तेः इति वाच्यम् । वाक्ये लक्षणमहीत्यत्र एकतात्पर्यत्वे संभवति वाक्यभेदस्य अन्याय्यत्वात् ।

न च अस्तदुचरीत्या अय्याहुताख्यातार्थान्वयेऽपि ' परम मृगो धावति ' इतिवत् एकाख्यातार्थस्य विव्या-ख्यातार्थे प्रस्तरतया अन्वयेनापि एकवाक्यत्वोपपत्तिः । आख्यातार्थस्य मुस्तबोधेऽप्यनुबन्धित्वमिदमन्येन ' स्योने वे ' इतिवत् आख्यातवदसत्त्वे मित्रवाक्यवत्स्यैव आया-कात् । अन्वयश्च प्रमाणावद्भवाननाया अपि इतिवत्-त्वात्वेन प्रमानभावान्वापपत्तेः सर्वस्वार्थे एकाक्यत्वा-पत्तिः । ' परम मृगो धावति ' इत्यादौ तु ' परम ' इत्यस्य कर्मान्वयं विना शान्दबोधजनकत्वात् युक्ते धावन-भावनायाः कर्मत्वेन तस्मान्त्वयः । नहि कर्मान्वयं विना शान्दबोधपर्यवधानवत् इत्यकारकान्वयं विना तदपर्यव-धानम्, वाक्यमार्कस्य शान्दबुद्धिरपत्तेः । तस्मात् यत्र-मानवदमत्रै प्राशस्त्यलक्षणा अहीत्यत्र अय्याहुताख्यातार्थे अन्वयप्राप्तीकारे वाक्यभेदान्धेः वाक्ये लक्षणप्राप्तीकारम् ।

वस्तुनस्तु आख्यातवदसत्त्वे वाक्यभेदस्य व्योपत्तेन वाक्यलक्षणया प्रमाणाभावः । तेन ' यत्रमानः प्रस्तरः ' इत्यादौ वाक्यैकराक्यत्वेऽपि न का चिन्तु इतिः । न चैवं ' अतिशयताया वा सुदुस्यात् ' इत्यादावपि प्राशस्त्य-लक्षणा भवोहोमिभिर्भेदकत्वात्तदुपपत्तेः मित्रवाक्य-ऽऽपत्तिः, तत्र शान्दनेन एकाक्यत्वव्यतीतेः । ' एहं इत्यने ' इत्यादावपि विषयकत्वात् मित्रवाक्यत्वमप्य

विकल्पपादकृतया अनुपपत्तेः अगत्या वाक्ये प्राशस्त्य-
लक्षणयाऽपि एकत्राप्यत्रादीकरणात् । नहि तत्र 'यत्र-
मानः प्रतारः' इतिवत् एकस्मिन् पदे लक्षणामङ्गीकृत्य
लक्षितप्राशस्त्यस्य उत्तरपदार्थे अन्वयः संभवति । अत
स्तत्र वाक्ये एव लक्षणा । तेन यत्र एकस्मिन् पदे
प्राशस्त्यलक्षणामङ्गीकृत्य तत्र इतरपदार्थान्यं अङ्गीकृत्य
वाक्यार्थपर्यवसानं तत्र अर्थवादविषयोः वाचकत्वाक्यता ।
यत्र तु न तथा तत्र सर्वत्र वाक्य एव प्राशस्त्यलक्षणा
मङ्गीकृत्य पदार्थविषया उपस्थितस्य विध्याख्यातायै
एव अन्वयात् विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यत्वेव इति युक्त-
मुत्तराणाम् । रहस्य, पृ. २०-२५.

● प्राशस्त्य फलोत्कर्षरूपम् । इदं च बलवदनिष्ठानु-
बन्धिष्ये पर्यवस्यति । सोम. १।२।१ पृ ७.

● प्राशस्त्य म्युतिपदवाच्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्ययोग्यता
रूपम् । भाट्ट. १।२।१.

● प्राशस्त्यरूपोऽर्थः अनन्तरप्रवृत्तविषुदेयाकाङ्क्षि-
कृतात् प्रयोक्तृनाकाङ्क्षा शक्तोति पूर्यन्तुम् । शा.
१।२।१ पृ. ६.

● प्राशित्वावदानं दर्शादौ 'आमेवस्य मस्तकं विमान
प्रशित्तनवप्रति' इति सर्वेभ्यः । तत्र आमेवस्य मस्तका-
देवावगमनम्, असीधोमीयादेस्तु मस्तकात् अन्यस्माद्वा
इत्यनिवचनम् । भा. ३।१।१।५।२६-२७.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः ज्योतिष्टोमगतैश्चित्रेषु सन्त्येव,
प्रतिपत्त्यर्थेऽस्मात् । वि. १।२।१।५.

● प्राशित्वादिभक्ष्यां कृत्विज्जनेव, मान्येषाम् ।
६।४।३. ● प्राशित्वादिभक्ष्यं गृहमेवायै नास्ति, स्विष्ट-
कृदाभ्यगागाम्या इतरेषा अज्ञाना परिष्पत्यातत्वात्
(पञ्चमपूर्वपञ्चाभिप्रायेण परिष्पत्या कृत्वा-चित्तैवम्) ।
१.०।३।१२.

● प्राशित्वादिभक्ष्योत्तरं अनुयाया दसंपूर्ण-
माशयोः । वि. १.०।२।२१.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्रतिपत्त्यर्था, न कर्तव्य-
कृत्यार्था. । १.०।२।९.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्रकृतौ द्वितीयः । भा. १.०।२।१।
२३. ● प्राशित्वादिभक्ष्याः शेषवर्तमानम् । भा. ३।४।१।५।२९,
वा. ३।४।१।५।३०.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः उपहारः । उपहारः उपहार
समपंगम् । वि. १.०।२।४. ● प्राशित्वादिभक्ष्याः मन्वस्य
नासौ प्राशित्वादिभक्ष्यलोपः । ६।४।२.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः दर्शपूर्णमासादौ । वि. १.०।३।१२.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः अविलम्बः । मीन्या.
● प्राशित्वादिभक्ष्याः च नोत्कर्षेदसंयोगात् । ५।१।
१।५।२।८।।

रक्षणीये पशौ 'आग्निमास्यद्वयमनुयायैश्चरति'
इति वचनात् उक्त्यामाया अनुयायाः दाक्षिण्यमिधौ
पिष्टलेपकलीकरणहोमौ अपि तदायुक्त्यर्थान्वायेन उक्त-
पेन्ति न वेति विचारे संन्यायदुर्करपेन्ति इति उक्त्यर्थे
प्राप्त पूर्वपत्रं चक्षुष्येन निरस्य सिद्धान्तयति । प्राशित्वादि-
भक्ष्याः सत् प्रज्ञात् पशुपुराणसौ उपकरणक अनुयायकर्म
दाक्षिण्यमिधौ होमो मोक्तव्येत् । तयोः प्राशित्वादिभक्ष्याः
असंयोगात् अर्थकथात् । तस्मात् तयोः सत्त्वात्
एवानुष्ठानम् । के.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्राशित्वादिभक्ष्याः न विद्यते पर्यायत्वात्,
तदर्थे हि विधीयते । ९।३।६।२।८।।

अग्निहोने आजापते 'अग्ने ज्योतिष्मतेऽश्वत्थस्य
निर्वपेत् यस्यामिद्दृष्टुलोऽहुतेऽग्निहोने उदायेत्' इति ।
यदि दर्शयैतौ षोणमासाद्येन वा अग्निहोने अहुते
अग्निहोने उदायेत् तदा किं ज्योतिष्मतीति कर्तव्या न वा
इति विचारे सिद्धान्तमाह । दर्शयैतौ षोणमासाद्येन वा
अग्निहोने प्राशित्वादिभक्ष्याम् । तस्मिन् प्राशित्वादिभक्ष्या
अनुगते (गन्ते सति) प्राशित्वादिभक्ष्या ज्योतिष्मती न विद्यते
न कर्तव्या । पर्यायत्वात्, तत् उदाहृत्य परार्थं दर्शयैतौ-
मासाद्येन, न स्वायें अग्निहोनायम् । हि यस्मात् दर्शयै
स्वायें अग्निहोनायें अग्नी उद्भूते अनुगते प्राशित्वादिभक्ष्या
विधीयते न परार्थे । तस्मात् अग्निहोनायें अनुगते
अनुगते एव प्राशित्वादिभक्ष्या इति सिद्धान्तः । के.

● प्राशित्वादिभक्ष्याः प्रकृत्यापवाचिका । सु पृ.
१५०.

-० प्रासन (लाग) इत्याद्या' इत्यापाने इडासस्कार एव । वि १०।३।९ ० प्रासनं कृष्णविषाणान्याश्वात्वाले ऋद्ध्यादे उक्तमाहदक्षिणारान्नोत्तरम् । पृच्छिष्य तस्या प्रथमाहदीक्षाकात् अत्रम्य । १।१।३।६।१५-१६. ० प्रासनं कृष्णविषाणान्या न प्रचोचकम्, किन्तु प्रतिपत्तिर्म्म, षण्णयनं तु प्रचोचकम् । ४।२।७।१९

० प्रासनवर्गमैत्रायण्याय दण्डप्रदानं कृत्वाय-
त्यात् । ४।२।६।१६ ॥

• ज्योतिष्टोमे 'ऋते षोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इति श्रुतम् । बीद्याया दीक्षिताय प्रद्वो दण्डं षोमकनोत्तरं मैत्रावरुणाय प्रदीयते । तदिदं दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिर्म्म अर्पणं वा इति विचारे पूर्वपञ्चपति । प्रतिपत्ति इति शब्दं पूर्वतूनाद्भवति । मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं प्रतिपत्ति स्यात्, तस्य बीद्याया कृतमत्वात् । एतन्न कृता र्म्मस्य दण्डस्य अन्यत्र विनियोगं प्रतिपत्तिर्म्मति । प्रासनम् । यथा दीक्षितस्य स्वाङ्गकण्डपने कृतायर्म्मा कृष्णविषाणान्या दक्षिणादानोत्तरं चास्वाले प्रासनं प्रदोष प्रतिपत्ति बहत् । अत्र माय्ये यद्यपि 'मैत्रावरुणाय दण्डं दानं' इत्येतेन न तु दण्डप्रदानमिति तथापि विषय-श्रुतौ 'प्रयच्छति' इति प्र-उत्पत्तौप्रयोगात् सधेऽपि प्रदानदण्डप्रयोग एव युक्तो भवति इति असम्भिसिपि स्ते चर्म्मोत्तरस्य प्रदानदण्डप्रयोग एव स्वीरुत इति ध्येयम् ।

• अर्पणं वा कर्म्मसंयोगात् स्रग्वत् । १७ ॥
विद्वान्तमृषम् । ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणाय औदुम्बरस्य दण्डस्य प्रदानं न प्रतिपत्ति, किन्तु अर्पणं । कर्म्मो मैत्रावरुणेन प्रदानेन युगभूतस्य दण्डस्य संयोगात् 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इति श्रुत्या संयोगस्य प्रतिपादनात् । स्रग्वत् स्रग्व इव स्रग्वत् । यथा 'स्रग्वत्प्रदाने' इति उक्ताने स्रग्वान् अर्पणं स्रग्वत् इति ।

• कर्म्मसंयोगे च दर्शनात् । १८ ॥
विद्वान्ते रेतस्वत्तरं कर्म्म । चक्रते रेतस्वत्तरं कर्म्म धारणं । कर्म्मसंयोगे मैत्रावरुणाय दण्डस्य संयोगे एव मैत्रावरुणे 'दण्डं प्रयच्छति' इत्यनुवादवत्ये दण्डस्य

दर्शनादपि दण्डप्रदानं अर्पणं, न प्रतिपत्ति इति सिध्यति । के

• प्रासादपर्यङ्गन्याय । नावीपुत्रीतद्व्रतगणा प्रासादपर्यङ्गन्यायेन (प्रासादे गेते, पर्यङ्गे गेते इत्यत्र अधिकरणयो समुच्चय ।) समुच्चो संभवति न पाश्चि-
म्राषापादयो विरुद्धे उपरान्तं युक्तं (अयमेव प्रासाद-
न्याय ।) आभरणम् . ३।२।२।७ ब्रह्म .

० प्रासादवासिन्याय । यथा एक एव देवदत्त, कल्पनेन प्रासादपर्यङ्गस्य वस्तुनि प्रासादवाचनात्वात्वेन प्रासादवासीत्युच्यते, तथा 'मुष्णनासिकावचनात्तुनासिक', (पा० १।१।८) इति सूत्रस्यमहाभाष्ये तु मुष्णग्रहणं वक्ष्य-
मर्क्यम्, केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धिर्म्मविश्वीति, प्रासादवासिन्यायेनेति । तदप्या केचित् प्रासादवासिनं, केचिद्भूमिवासिनं, केचिद्भूमिवासिनं । ये प्रासाद-
वासिनो गृह्णन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन, ये भूमिवासिनो गृह्णन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन, ये भूमिवासिग्रहणेन प्रासादवासिग्रहणेन च, एवमिह्यापि केचित् भूमिवचना, केचिन्नासिकावचना, केचिद्भूमिवचना । तत्र ये भूमिवचना गृह्णन्ते ते भूमिग्रहणेन, ये नासिकावचना गृह्णन्ते ते नासिकाग्रहणेन, ये भूमिवचना गृह्णन्ते ते भूमिग्रहणेन नासिकाग्रहणेन चेत्युक्तम् । साहस्री ३६.

• मियङ्गव दीर्घग्रहाय (सक्त) पूर्वस्ये षीणे वसति । भा १।३।४।९. • मियङ्गव चरत्तज्ज्जावद्व्यञ्जति हि क्षयम् । यदा यर्म्मा मोदन्ते सम्पन्नता मियङ्गव । तदा नानौपदिगलि सर्गला मेव मोदन्त ॥ 'वा १।३।४।९ वृ २१८.

• मियङ्गवधिकरणम् । यवपठहधिकरणमेवेदम् । १।३।४।८-९. 'यवपठहधिकरणम्' इत्यत्र ब्रह्मयम् ।
• ग्रीवर्यं हि पुष्पो वरते । भा. ६।१।१।२.
• प्रेक्ष्यारोहणं उर्यवादी सर्गचारं महामते इव । वा १।३।३।७ वृ. २०५.

• प्रेताग्निहोत्रे 'अप्यस्ताहं हविषं चारयन् अतु इवेत् उरि हि देवेभ्यो चरयति' अत्र देविते हरिपि सुदण्डस्योपरि सविद्वानो अर्पणंसाग्निहोत्रे । तस्य च

प्रेताग्निहोत्रादुत्कर्षः, न तु उपरिधारणस्य स्तुत्यर्थं अनु-
वादः । वि. ३।४।५ । इदं समिदात्तं सुव्यञ्जोपरि इति
सह्यः । विलस्योपरि इति शा. । शापान्तरे विभोपरि-
धारणानवपसद्भावात् इति सोम. । वृत्ताचिन्तेषं
'सुन्दण्डे निषाय समिषमनुद्रवति' इति न्यायमुधाह
छिम्बितनवनवदानात् इति भाट्ट. । * प्रेताग्निहोत्रे
'प्राचीनावीची दोहपेद्व यजोपवीती हि देवेभ्यो दोह-
यति' । अनेपवीतमनुह प्राचीनावीत मृतस्य अग्नि-
होत्रदोहने विधीयते, न तु अनेपवीतस्य विधिः, प्रा-
स्तात् । उपवीतानुवादश्च प्राचीनावीतस्तुतये । वि. ३।४।
५, * प्रेताग्निहोत्रे 'ये पुरोदञ्चो दर्भासाद् दक्षिणाग्रान्
स्तुपीयात्' अत्रोत्तराप्रत्यमनुह दक्षिणाग्रान् विधीयते ।
उत्तराग्रत्वानुवादस्तु दक्षिणाग्रत्वस्तुतये । ३।४।५.

* प्रेरणं शुभादिना कर्मस्वरूपादुत्तार्य आत्मानि-
मुल्येन क्षेपः । सु. घृ. ८९०.

* प्रेरणा प्रहृष्टुत्पादक-पाशास्तात् भावनाराब्देन
गीयते, भा-योत्पादादनुकूलस्य व्यापारस्य भावनात्प्रतिद्वेः ।
व्यापारत्वं च तस्याः सिद्धरूपत्वे निर्व्यापारयाः प्रवृत्तु-
त्वादवत्त्वासाधनेन, शानस्य च शेषव्यापारत्वव्योगात्
व्यापाराकारकत्वनापत्तेः गौरवपरिहारार्थं कल्प्यते । प्रेरण-
ध्येयणादीनामापि पुष्टयाशयविशेषाणां अत्रेतेन न्यायेन
व्यापारणाध्यवसानं द्रष्टव्यम् । के. * प्रेरणा विधिः
निनेग शब्दभावना इत्येतेऽर्थः । बाल. घृ. ७५

* 'प्रेयङ्गवश्चक्रुः' इति वाक्यात् प्रधानयागसाधन-
चर्यवृत्तित्वप्रतीतेः त्रिवद्वाया प्रधानमाकर्णनाम्, न
प्रकरणत् । सु घृ. ६३४. * प्रेयङ्गवं चक्रुः मासं निर्व-
पेत् वृथीना दुग्धे शमकाम. । भा. १०।१।१०४१.

* प्रेयङ्गवन्व्यायेन (यथा प्रेयङ्गवे नरो प्रधानमात्रे
पियङ्गुमि' व्रीहिनिवृत्तेः व्रीहिसाधनक एव अवधात.
वया) प्रधानमात्रे मासेन पुरोदशो निर्वर्तितः । वा. २।
१।४।१२ घृ. ४१५.

॥ प्रेयः अजैदमिरित्यतः घृष्टकृ रपप्रेष्य होत-
रिति ॥

पशो अर्ध्वर्मुंश्रावण प्रेषति, च च 'अजैदमिरत
नद्राजद्' इत्यादिना 'उपप्रेष्य होतर्ह्या देवेभ्य' इत्य-

न्तेन मन्त्रेण होतारं प्रेष्यति, सोऽपि 'देव्याः शभिहार
आरगञ्ज्य' इत्यादिना मन्त्रेण गमितुन् प्रेष्यतीति
रिचयिः । एवं सति 'उपप्रेष्य होतर्ह्या देवेभ्य' इत्यादि-
श्रुतेभ्यपैपविपयकपैपविधौ तावन्मात्रस्य मन्त्रस्य अदर्श-
नात् 'अजैदमिः' इत्यस्त्वैवान्त्यप्रतीकोपादानेन विनिर्देश-
विधिः, प्रथमप्रतीक एवोपादेय इति निरूपे मान-
भावात् । 'पष्टुनिदातिरेत्येन ह्याद्' इति मन्त्रप्रतीक
स्याप्युपादानादिति, 'अमृतमसि प्रणाव स्वेत्यमिन्वन्कि'
इत्यन 'आ न. प्राणः' इति मन्त्रान्त्यप्रतीकस्य उ-
पादानात् । इति प्राप्ते, 'एतानप्ययुगह' इति प्रहृष्ट
'उपप्रेष्य' इति विधेयान्नादान्ते च 'सोऽन्वाहवैमि
रसनद्वावन्' इति 'इति श्रुतेश्चाध्ययुगशास्त्रोः प्रेषकृत्व-
तदर्थप्रतिपत्तयुगशास्त्रोः तावन्मात्रस्य प्रेषककृत्वत्परे
प्रेय एव नोपप्रेयः । संकर्ष. २।३।८.

॥ प्रेयः अजैदमिरिति अर्ध्वर्मुंश्रावणं प्रति ॥
त्रस्मिन्नेव प्रेये होतरिति संशोधनादिद्विज्ञाद्योत्तरं प्रति
एवायमुपप्रेयविधयः प्रेयः । 'यदप्रतिपत्त द्वितीयो
होताऽन्वाह' इत्यादौ इव द्वितीयारिपदसामानाधिकरण्या-
भावे मुख्यहोतरोपस्थितेऽप्युपप्रेयत्वात् । इति प्रेये,
'अजैदमिः' इत्यस्य मैनानकमणकृत्वत्वेन वनस्य
'होतरूपेण' इत्यस्योक्त्यात्वेनैव स्वस्मिन् प्रेषात्मकत्वं
होतृदेवकृत्वस्यावश्यकतया प्रेषद्वयस्य वैपर्व्यात्वा
'अर्ध्वर्मुं वृणीते' इति निरूपणदानामपि गण्टे प्रयोग-
दर्शनाच्च मैत्रावरुण इत्येकस्य प्रेयः । अत एव 'यदर्ध्व-
होतारुपेणैतलाय कस्मिन्नेवाववण उपौषं प्रतिपत्ते'
इति लिङ्गदर्शनमुपपद्यते । संकर्ष. २।३।९.

* प्रेयः आर्ध्वर्मुं, प्रेषार्थं तु आग्नीम, न तु
वैपरीत्यम्, दर्शपूर्णमासयोः । ॥ ८।१।२।४-१५.
मीको. घृ. २०७२ 'दर्शपूर्णमासादौ प्रेय' इत्य-
द्रष्टव्यम् ।

॥ प्रेयः उक्थशा यज सोमस्य' इति शश्व-
न्मात्रे निवेदयते ॥

'उक्थशा यज सोमस्येति स्तुतभावन. सोमानाह'
इति विहितः प्रेयः सोमशश्वोभयदन्तो ये सोमकणा-
म्याहास्तेष्वेव निविशते, न वेचलाकारिश्चक्रुः वीप-

भाग्याद्येषु, इन्द्राग्गाहाहिल्वयात् । इति प्राप्ते, सोम-
वदलोप्रस्ताप्राण्येन यजन्नन्मादेऽस्य निवेदाः । 'उक्तं
यज्ञं दंशवीत्युक्तया' इति मन्त्रलिङ्गात् । केनचनङ्ग-
धराणा केवढधनुर्धराणा च समवाये धनुःतद्गुणधने इमे
इति प्रयोगदर्शनाच्च । आख्यादिशब्देभ्यसि सोप्रत्वेनाप्य-
साददर्शनात् तदमिप्रायेण तेषामपि स्तुतयस्त्रयस्त्रोप-
पत्तेश्च । संकर्ष. २।१।१०.

॥ प्रेषः 'उक्तया यज सोमानां' इति शब्द-
पत्स्यापि चमसैर्महेश्च युगपद्ध्यमानेष्वेव सोमेषु
निवेदयः ॥

'उक्तया यज सोमानामिति स्तुतयस्त्रयः सोमा-
नाद्' इति बहुवचनान्तोपपदधटितमन्त्रस्यापि उक्त्यापयेन
शब्दप्रत्ययेन निवेदादिकल्पः । इति प्राप्ते, यजन्नस्त्वरी ये
चमसैर्महेश्च युगपद्ध्यमाने सोमास्तेर्धैवायं मन्त्रः स्यात् ।
द्रवादिद्रव्याणां तदाधारसात्रसंख्येयैश्च एकदिक्द्रवादि-
स्यन्तहारदर्शनात् । एकवचनान्तमन्त्रस्य केवढमहकरणाह-
होम एवेति लिङ्गाद् व्यपदिष्टत्वे । संकर्ष. २।१।११.

● प्रेषश्चानुवासा च यत्र सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः,
न केनचनङ्गेषु केवलानुवचनेषु च । १।७।२।१४३-४५.

● प्रेषः 'देवान् यज' इति अनुवायेषु त्रितयताप्राण
एव । संकर्ष. २।१।३. श्रीको. घ. ४२४ 'अनुवायेषु
देवान् यज' इत्यत्र इष्टम्यम् । ● प्रेषो गिक्तो दसंपूर्ण-
माद्योः 'प्रोद्यपीरसाद्य' इति । भा. ६।८।८।२८.

● प्रेषः प्रमाणान्तरप्रमितेऽप्ये पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्तना ।
रहरप. घ. १९. ● प्रेषः प्राप्ते प्रवर्तनम् । अयमेव
च विधिपैशर्षोर्विनोः । प्रवर्तनस्युक्तिः प्राप्ते, प्रेष
इत्यभिधीयते । अत्रापिपैशर्षो र्वा विधित्वं प्रतिपद्यते ॥
या. २।१।१।११ घ. १८५, बाट. घ. ७६ .

॥ प्रेषः 'र्षिः सृणीदि' इति सोमार्थः ॥
सर्वनापत्य पदो. क्रमे 'अग्नीदमीन्विहर र्हिः
सृणीदि पुरोडाशानन्तद्भुक् पशुनोदेदि' इति प्रेषः
भुजः । तत्र र्हिःस्यत्वे परस्परं पुरोडाशायं च ।
उभयोपदिदेशेन संनिधानात् आद्यादुचित्यात् च,
मन्त्रादिनृजीस्यनपेक्ष्येवमेव प्रेषसंज्ञानात्, तत्र च
पशोरन्तर्गतं तद्देहस्याप्ये पुरोडाशार्थनेन वा ।

इति प्राप्ते, ऐषिकेषु प्रत्यस्यम् बर्हिभिरेवभावात् 'अनु-
पृष्टयं बर्हिः सृणाति' इति सौमित्रबर्हिर्विधेः सत्याय
तत्सैत्रायं स्वरणार्थः प्रेषः । संकर्ष. १।३।१५.

● प्रेषः यूपपरिष्ठाणे 'यूपस्य परिष्ठीयमानानु-
ग्रहि' इति । या. ३।८।१०।२१, ● वेदलोद्देश्यापा-
रेषु त्रकनूत्तरदिषु 'यज' इति प्रेषो भवति । २।२।
४।१० घ. ४९२, ● यथाश्च ब्राह्मणगतः प्रेषः स त्वयः
प्राप्त्यभावाद्धिरेव भवति । २।१।१।१ घ. ३८२,
● प्रेषाः अस्त्रा आर्षवेदाः । वि. १।७।२१. ● प्रेषं
विना मन्त्रमयुक्तपायोगः । सु. घ. १०९८.

॥ प्रेषान् मैत्रावरुण एव द्रूयान् ऋतुयानेषु ॥
प्रातःधनेन दि आदौ प्रक्षिप्तवाग्माहादुत्तरकाले ऋतु-
यान्याः । उत्तरधनेनयेत् प्रक्षिप्तयाग्या एव न ऋतु-
यान्या इति सिद्धिः । तत्र प्रक्षिप्तयान्यास्तत्र ऋतुयान्ये-
ष्वपि प्रेषान् अन्वयुर्विभक्तयः ब्रूयात्, प्रेषाणांमन्त्रव-
समास्यज्ञानात् । इति प्राप्ते, प्रेषाणांशौकमिगदोद्देशेन
'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह' इति यचनेन प्रयास्तु-
यान्कल्पविधिः, स च प्रक्षिप्तयान्यासु व्यवनिष्ठे ।
संकर्ष. २।३।१३.

● प्रेषाणां सर्वेषां आर्षपेक्षकम् । या. १।७।२१।
४३. ● प्रेषेषु अन्वयुर्विभक्तयो मैत्रावरुणः । मा.
१०।७।६।१९. ● प्रेषेषु च पराधिकारान् । (३।८।
१।१२२) इत्यनेन प्रेषान्नात् पराधिकारो नास्ति
इति । या. २।१।१।१३०.

॥ प्रेषेषु च पराधिकारान् । ३।८।१।१२३ ॥
दसंपूर्णमाद्योः 'प्रोद्यपीरसाद्य इत्यार्षहिर-
साद्य' इत्याद्यः प्रेषा आस्तात्ताः । 'इदं युज इदं
च युज' इति आस्तासां प्रेषः । आस्तासिन्ध्यायः
प्रेषार्थः । अनयोः प्रेषैश्वर्ययोः कर्ता एक एव स्यात् ।
आसाद्य इत्यादिः षोड् मन्त्रकाले अप्ये स्यात् । तत्रत्
कर्म कृत्यं अयं कालः प्राप्त इति मनसि कृता म् आस्ता
स्यं मन्त्रेव आस्तासिन्ध्यायि इति पूर्वगणे उक्ताने प्राप्ते,
सिद्धमन्त्रमाह । अन्य इति परं अनुवाण्ते । प्रेषेषु कर्ता
प्रेषार्थकृत्यः सञ्चयान् अन्यः स्यात् । प्रेषेषु च कर्ता
प्रेषकृत्यः सञ्चयान् अन्यः स्यात् इति चञ्चयार्थः । कुत्रः ।

पराधिकारात्, प्रेषो हि परस्मिन्नुपपद्यते नाम्नि । संभवति प्रेषे लोटः प्राप्तकालार्थं स्वीकर्तुं न युक्तम् । प्रेषस्तुः परस्व अन्यत्वेव प्रेषार्थकरणे अधिकारः न स्वत्येन । तस्मान् प्रेषाणा कर्ता प्रेषार्थकुरन्त्य एवेति विद्वान्तः । के.

ॐ प्रेषेण च पराधिकारात् । ३।८।११।२२ ॥

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र प्रेष. समान्नातः 'श्लेषणी-
राशदय, इध्वावर्हिस्यशदय, ह्यव च सुचश्च संमृद्धि,
पत्नी सनद्याऽऽज्येनोदेहि' इति । तत्र रुदेहः किं थ
एव प्रेषे स एव प्रेषाये उत अन्यः इति । प्राप्तकालं
समाप्येदानीं प्रवृत्त एव समाख्याया रिन्नैव विरोध-
श्रित्यते ।

अत्राप्य पूर्वपक्षः । 'श्लेषणीराशदय' इत्यादिप्रेष-

भन्त्यस्य श्लेषणासादनारिरूपस्य प्रेषार्थस्य समाख्यया
अन्यर्थाकर्तृत्वमेव ग्रह्यते । तेन द्वयोरैक एवाध्वर्युः कर्ता ।
न च आत्मनि प्रेषार्थत्वेन प्रेषरूपलिङ्गविरोधात् व्याप्य-
र्थस्यमाख्याभावेन भिन्नकर्तृत्वमिति वाच्यम् । यतो
नैवाप्य प्रेषः, किं तर्हि । प्राप्तकालतायामप्य लोट्प्रत्ययः ।
तत्रापि लोट्प्रत्ययानुदाहरणात्, तस्य स्वाय प्रसञ्जनात् ।
तत 'श्लेषणीराशदय' इति श्लेषण्यसादनरूपयाः
भातनाल इत्यर्थो भवति । तथा च यति एक एवाध्वर्यु-
प्राप्तकालता निदिश्य श्लेषण्यसादनं करिष्यति ।
भवतु प्रेषार्थत्वम्, तथाप्येक एवाध्वर्युः शरीरिंशरीरयो-
रर्थांतरवादात् भेदमाश्रित्य प्रेषकः प्रेषस्य भविष्यतीति
एककर्तृत्वमेवेति । एवं प्राप्ते, अग्निधीयते । भवेदेव
यदि प्राप्तकालतायामत्र लोट्प्रत्यय उपपद्यते । तथाहि,
'श्लेषणीराशदय' इति मध्यमपुत्रनिर्देशोऽयम् । अथमत्र
च प्रेषो वक्तव्यः । स चात्तर्मावित्युष्मदर्थत्वात्पुणे
चर्तिकर्तृत्वमप्य एव पर भवति । यथा 'माणवक,
चमिधमाह' इति । भातनालयाश्च त्रियायाः प्राप्त-
कालता वक्तव्या । न च तत्र युष्मदर्थः कथञ्चिदपि
संभवति, अर्धनिवाणात् अर्धेत्वनत्वाच्च । न च प्राप्तकाल
इति त्रियाया निर्देशः संभवेत् । तेन प्राप्तकालत्वेयं प्रथम-
पुत्र एव कथञ्चिद् संभवति, न तु मध्यमोत्तमपुत्रयोः
सम्भवि । एतद्वति तु प्रेषार्थत्वे, अग्निहिंसस्य पुत्र्या-

न्तरस्य युष्मदर्थतोऽप्युपपत्तेः । तेन प्रेषामिवावकमन्त्रि-
विरोधात् प्रेषार्थतोऽभिन्नकर्तृत्वमेव । यत्तु शरीरिंशरीर-
योरर्थांतराणां चाभेदे सति एकस्यैव प्रेषनस्य प्रेषत्वं
च भविष्यतीत्युक्तम्, तदयुक्तम्, प्रेषासादनरूपत्व-
मसङ्गात् । विनापि प्रेष शरीरिभ्यन्नादेव शरीरवेद्योक्ततेः
गौणत्वप्रसङ्गाच्च । श्रुत्यविरोधे सुव्याख्यातमेव मन्त्राणा न
गौणत्वमित्यवधारित गुणसुव्याख्यकरणे । तस्मादेवमपि
नैककर्तृत्वत्वं प्रेषप्रेषार्थयोः, किन्तु भिन्नकर्तृत्वमेवेति
सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पक्षोक्तम् । सूत्रं तु प्रेषेण यः कर्ता
ततोऽन्यः प्रेषार्थः प्रेषस्य स्वभावतोऽन्यविषयत्वमिति ।
तौवा.

● सोमयागेष्वपि 'यज' इति शब्दः 'प्रेषेण च
पराधिकारात्' इत्येवं निवर्तमानः प्रेषावशस्यैव । चा.
३।७।२।१४४. ● याविसर्गापूर्वपक्षवादिमते 'उत्थिप्र-
न्याह अग्नीमीन विहर' इत्यस्य मन्त्रस्य प्रेषत्वाभावेन
अभिविहरणादेः 'प्रेषेण पराधिकारात्' इति न्याय-
विषयत्वाभावात् अग्नीमीनकर्तृत्वात्तुपरि, स्मृत्याप्य
आश्वर्यकन्तात् । कौ. ३।२।१।१० घ. २३९.

ॐ प्रेषाशस्य उद्धारः अनुवाक्यासु ऋतुमहेषु ॥

ऋतुमहे 'होवा यद्यदित् होवात्' इत्यादीन् 'होव-
वंज' इत्यन्ताम् प्रेषान् आम्नाय 'प्रेषेण वन्ति'
इति आम्नातम् । तथापि यथासमान्नातत्वेव मन्त्रकृतं
प्रदानाहयो. येयवामहेवपट्टकारयोः ऋगावन्तभाग्ये
रिव श्लेज्जया प्रथेये प्राप्ते, 'होवा यद्यत्' 'होव-
वंज' इत्यंशयोर्नन्वित्त्वेन तावुन्मूल्य तस्मान्ने तयो-
र्मैत्रि प्रयोगः । संकर्ष. २।१।२५.

● प्रेषधिकरणम् (प्रेषप्रेषार्थो भिन्नकर्तृको) । ३।
८।१२. मीको. घ. २०५४ 'दर्शपूर्णमासयोः प्रेष-
प्रेषार्थो' इत्यत्र इष्टव्यम् ।

● प्रेषानुवचनं प्रेषावशस्य दण्डदानस्य प्रयोग-
रथे । ४।२।६।६-१८.

॥ प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् । ३।७।
२१।४३ ॥

अस्ति ज्योतिरोमे षड्गुणीयोनीयः 'ओ हीक्षितो यदमीयोनीयं षड्गुणालम्बते' इति । तत्रैदमामनन्ति— 'तन्मन्त्रैः प्रेष्यति चान्वाह' 'चानु चाह' इति भाष्यादौ पाठः इति । तत्र संशयः किं सर्वानुवचनेषु प्रेषेषु न मैत्रावरुणः स्यात् तत्र यत्रानुवचनं तत्र प्रेषः इति । सामान्यरुमाख्याया विशेषप्रकारव्याप्या वाच्ये निरूपिते इदानीं यत्र वचनेन सामान्यरुमाख्याया वाच्यः स किं सर्वत्रियमः उत एकदेशविषयः इति प्रवृत्तान्तिरुच्यते ।

पूर्वपक्षस्तु सर्वप्रेषाणां व्याख्येयवसमाख्यया व्यर्थं कर्तव्यम् । सर्वानुवचनानां च हीक्षितव्याख्या हीक्षितव्यम् । एवं च कीं प्रेषेषु कृतानि वाच्यमयमनुष्ठापि प्राप्नुवन्ति । विशेषेण च प्रेषे वचनत उपदेशेन मैत्रावरुणोपादानं प्रतीयते । तत्र यत्र 'प्रेष्यति चान्वाह' इति स्वस्वरुणस्योपदेशव्यत्ये, तथापि उपदेशव्यत्येन अनिश्चितत्वात् स्वस्वरुणानुवचनमायोदेशेनेन मैत्रावरुणो निर्णयते इति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते ।

पुरेणुनाक्याधिकारो वा प्रेषसंनिधानात् ।
४४ ॥

अनममिमाय । भवेदेव यद्यत्र विदोषो नावगम्यते । तथापि, चेदे पुरेणुनाक्याधिकारः, तत्रैतदनुवचनं प्रतीयते । तयोस्वरुणस्योपदेशेन वचन्यम् । न चानुवचनकर्ता होता प्रेषितुर्गर्हति । न चानुवचनकर्ता कर्तुमर्हति । प्रेषकर्ता हि प्रेषते । तेनैव पुरेणुनाक्याधिकारः प्रेषानुवचनं वचन्यते इति । तस्मिन्निधौ च 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह' इति भूषणार्थे अपेक्षितविधानात् अपेक्षितविषयप्रकारात् । तत्रैव साहचर्यरुणादि यत्रैवोपेक्षितं तत्र मैत्रावरुणविधानमुचितम् । 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह' इत्यत्र सहचरित एव प्रेषानुवचनः प्रतीयते, पुरेणुनाक्या च तयोः साहचर्यमवगम्यते । एवं प्रथमं प्रतीयते । तेन मैत्रावरुणविधितं केवलम्बुवचनेति न सर्वत्र सामान्यरुमाख्याव्याप्य इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— पञ्चोक्तम् । सूत्रं तु पुरेणुनाक्या-
स्वेव मैत्रावरुणविधिः यत्रैतदनुवचनत्वेन तावामेव संनि-
धानात् । सौता,

॥ प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् । ३।७।
२१।४३ ॥

पूर्वपक्षव्युत्पत्त्या । मैत्रावरुणः अनुवचनानि च तेषां समु-
ह्यतः प्रेषानुवचनम् । तत्र प्रत्येकं मैत्रावरुणस्य कर्म
स्यात् । कुतः ? 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह' इति-
तस्य उपदेशात् । वाक्ये चकारो उद्देश्यव्यत्येनान्
अभिव्यञ्चिता, तेन प्रेषानुवचनयोः समुदायो न विरहितः ।

पुरेणुनाक्याधिकारो वा प्रेषसंनिधानात् ।
४४ ॥

वाच्यम्— पूर्वपक्षविरोधार्थम् । मैत्रावरुणस्य पुरेणु-
नाक्याधिकारः । यत्र प्रेषश्च अनुवचनं च सह
व्यत्येन तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलपुरेणुनाक्या केवले वा
प्रेषः तत्र न मैत्रावरुणः । सूत्रस्यः पुरेणुनाक्याधिकारः
प्रेषानुवचनपरः । पुरेणुनाक्याधिकार एव मैत्रा-
वरुणस्य कर्तात् । प्रेषसंनिधानात् 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चानु चाह' इति विशेषे अनुवचनकारः प्रेषस्य संनि-
धानात् । तस्मात् यत्र प्रेषसंनिदिता अनुवचनं तत्रैव
मैत्रावरुण इति गायते ।

अत्र वृत्तव्युत्पत्त्या— केवलपुरेणुवचनेषु हीक्षितव्याख्या
होता प्रायः, केवलपुरेणु च आख्येयवसमाख्यया
अप्युत्पत्त्या प्रायः । उपवचनस्ये तु 'होता यश्च' इत्या-
दिषु मन्त्रेषु मन्त्रैरुत्पत्त्या कर्तुमेदांशमनात् अप्युत्पत्त्या
होतुश्च प्रत्युत्पत्त्या अपेक्षितकर्तृविरोधत्वेन मैत्रावरुणस्य
विधिः, इति ।

भावरुणस्यैव हीक्षितव्यत्वात् । ४५ ॥
सिद्धान्ते हेतुस्तत्परं सूत्रमिदम् । न केवलपुरेणुवचने
मैत्रावरुणस्यधिकारः । कुतः ? भावरुणयोः केवलानु-
वचनोत्पत्त्या होतुः कर्तुः दृष्टान्तात् । 'यत्र होतुः
प्रावरुणस्यमनुवचनं उपवचनम्' इत्यादिषु मन्त्रेषु
(अत्रः) इति प्रावरुणस्य हीक्षितव्यत्वात् । चकारो
हेतुस्तत्परः । के.

६ प्रेषानुवचने एते एक एव दण्डः । भाट्ट.
४२।६.

७ प्रेषानुवचनाधिकरणम् । अमीषोमीये पशो
प्रेषानुवचनयोः समुचितयोः मैत्रावरुणः कर्ता ॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् । ३।७।२१।
४३ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुसमीषोमीयः ' यो
यौक्षिते यदमीषोमीयं पशुमात्मभते ' इति । तत्रेदं
समामनन्ति, ' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह ' इति । तत्र शंशयः किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च
मैत्रावरुणः स्यात् उत पशानुवचने प्रेषः इति । किं तावत्
शतम् ? शर्वाणुवचनेषु अपिशोषणम् । न हि कश्चिन्
विशेष आश्रीयते, अस्मिन्ननुवचने मैत्रावरुणः अस्मिन्
नेति । तस्मात् सर्वानुवचनेषु सर्वप्रेषेषु च मैत्रावरुणः
स्यात् ।

धा— उपदेशात् सिद्धे समाख्याशेषे समस्तैकदेश-
निगमत्वेन निवारः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे एव एतत् श्रूयते
' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह ' इति । प्रदश-
नार्थं तु अमीषोमीये इत्युक्तम् । तत्र सर्वप्रेषाणां पश्वर्य-
सत्त्वं सर्वानुवचनानां च ह्येव समाख्यानम् । तत् किम-
नेनोपदेशेन समस्तविषयः समस्त्ययोर्गर्षः, उत क्वचि
देवेति । किं प्राप्तम् ? प्रेषानुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणो-
पादानात् उद्दिश्यमानयोश्च शब्दप्रतिपादितसाहित्यविवक्षा-
नुपपत्तेः श्रयमावक्ष्य चशब्दः समुच्चयन्वाच्ययमानं प्रति-
पादयति नेतरेतरयोः समाहारो, नित्यं समासगम्यत्वात् ।
न चेद् अन्वाचयलक्षण उभयोस्तुल्यत्वात् उपपद्यते, इति
समुच्चयः स्यात् । स च पृथगापि सर्वेषु अनुष्ठीयमानेषु
संभवत्येव इति सामान्यवचनात् सर्वप्रत्ययाः ।

पुरोनुवाक्याधिकारो वा मैषसंनिधानात् । ४४ ॥

भाष्यम्— एतेषुगान्वा वा मैत्रावरुणः अनु-
व्रयात् । कुतः ? यत्र प्रेषमातृकाकथा च सर्वेष्वेते तत्र
मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या, न तत्र मैत्रावरुणः ।
यत्र वा केवलः प्रेषः तत्रापि न । ययोमे समुचीयेते
तत्र च श्रूयते । तथाहि समुचितयोः तं समामनन्ति,

' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह ' इति । च-
शब्दात् समुचितयोरिति गम्यते ।

धा— न सर्वप्रेषानुवचनेषु अमी भवेत् । कर्ता हि ।
पुरोनुवाक्यात् । प्रेषान्त्वानि अनुवचनानि पुरोनुवाक्याः ।
ताश्च प्रकृत्य एवमवचनं प्रकृतं ' तस्मात् मैत्रावरुणः '
इति । ताश्च तादृश्यो ह्येते एव पठितः इति तत्रैव
केवलस्य प्रप्नुवन्ति । यस्तु तावन्तं यत्र इति शब्दः
स इष्टिमह्यतिकेपु तावत् अङ्गेषु अतिदेशेन अप्यर्थोः
प्राप्नोति । सोमयागोष्वपि ' प्रेषेषु च पराधिवारात् '
इत्येवं निवर्तमानः ' तेषां याने विशेषः स्यात् ' (३।
८।१०।२१) इत्येवं मैत्रावरुणस्यैव । अपवा प्रपकस्य
उभयत्र कर्तृत्वात् वक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रेष्यत्वं मैत्रा-
वरुणस्य कल्पयित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथा मध्यर्थोः
' प्रेष्य ' इति प्रेषान्तरान्त्वानात् ' यत्र ' इत्येव निवर्त-
मानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति । शोषणा तु प्रेषानुवचनानि
निर्वातकर्तृविशेषोपवात् निराकाङ्क्षाण्येव इति न तेषु
मैत्रावरुणविधिः सम्भवति । पुरोनुवाक्यानां पुनः उभ-
याद्यापातित्वात् एकपर्यायत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेः
होतुरश्वर्थोश्च प्रथममानानां साकाङ्क्षत्वात् सतिपानाच्च
युक्तो मैत्रावरुणविधिः । एव चराश्वोऽपि सहयोगो-
दपि प्रकृतार्थः समर्थितो भवति, प्रेषान्तिवचनात् ।
न च ' प्रेष्य ' इत्यादयोऽपि प्रेषाः तन्नैव व्यास-
विषयाः संभनन्ति ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् । ४५ ॥

भाष्यम्— इतश्च पर्यायो न सर्वानुवचनेषु मैत्रा-
वरुणः इति । कुतः ? यत्र प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति ।
कथम् ? यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुव्रयात् उपशृणुयात्
तदाऽप्यनुवृत्तौ इति । तस्मात् एतानुवचनेषु मैत्रावरुणः
इति ।

धा— उपदेशात् सिद्धे समाख्याशेषे तद्दिशेन-
चिन्त । ' प्रेषानुवचनोद्देशात्साहित्यमविवक्षितम् ।
विधीयते प्रजास्ताऽतः समस्तान्यस्तयोस्तयोः ॥
नैवं समस्तयोरेव मैत्रावरुणचोदना । अज्ञातकर्तृ-
पद्वेन व्यस्ते हि ज्ञातकर्तृके ॥ '

सोम—सुप्रार्थतु—सर्वं प्रैषाः सर्वाभ्यनुवचनानि च मैत्रावरुणस्य कर्मण्यपि स्युः उपदेयात् इति ।

वि—‘कर्मैत्रावरुणः प्रेषत्यनु कारेति यादनम् । होत्रादिरुमाख्यायास्तत् सर्वत्रोत् कुत्र चित् ॥, आघो-
ऽस्तु वचना, न्यैषं कारित्वेनरुपलभ्यमानात् । प्रैषानु-
वचने यत्र संहिते तत्र दाधनम् ॥’

माह—ऋषिधेने ‘मैत्रावरुणः प्रेषति चान्वाह च’ इति श्रुतम् । सानि च तत्र के चित् केवलाः प्रैषाः ‘अग्रे समिभ्यमानानुवचनम्’ । ‘मृगानामुवचनानु-
वचनम्’ इत्यादयः । केवलानि च अनुवचनानि ‘प्र चो
ग्रह्य अग्निहवः’ । ‘अह्नन्ति तामृष्यो देयप्रक्तः’
इत्यादीनि उपदेयातिदेशाप्रदानानि । प्रैषोचरत्वाच्च एषा-
मनुवचनत्वम् । कानि चित्तु प्रैषत्वे हत्येव अनुवचनानि
यथा ‘हीता वधत्’ इत्यादीनि । एषा च ‘प्रेष्य’
ह्यप्यधुंयैषोत्तरमाश्रितत्वात् ‘होतव्यं’ इत्यन्ते मैत्राव-
उमपरुपत्वम् । तद्विद मैत्रावरुणः प्रैषानुवचनोद्देशेन
विधीयमानं सर्वं स्नात्, न तु प्रैषान्तानुवचनेष्वेव,
उद्देश्यविशेषणस्य साहित्यस्माद्विधिवद्भवत् । च—उद्-
स्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मिसाहित्यपरत्वेन प्रैषत्वानुवचन-
त्वरूपधर्मयोः ऐक्यधिकरूप्यस्यसाहित्योपधकत्वाभावात् ।
तस्य च प्रतिप्रधानं गुणानुचित्वायेनैव असमन्वयेऽपि
विद्येः अनुवादकत्वाच्च । अतश्च सर्वत्रैव समाख्यादाहा-
कर्षणत्वात्तेन वाचयान्मैत्रावरुणानिवेशः । न चात्र अने
कोद्देशे वाचयमेवो वेषः । ‘अर्धमन्वरेदि मिलोति’
इतिवदात्मैतैरनाभावात् । अत एव एकाव्ययप्रदान-
गम्यसाहित्यस्य उद्देश्यतात्स्येन अश्रुतत्वादेव न पिच-
द्यापि । न चैवमपि शुद्धप्रैषेषु अभ्यर्तुकृतं
त्वत्, शुद्धप्रैषवचनेषु च हेतुकृतत्वस्यैव समाख्यया
प्राप्तेः कर्मन्तानुवचनत्वादेव न मैत्रावरुणविधिः ।
प्रैषान्तानुवचनेषु तु प्रैषत्वेन अप्यर्तुकृतत्वस्य,
अनुवचनत्वेन च हेतुकृतत्वस्य प्राप्तेः विरोधेन
उभयोरपि निवृत्तौ, कर्मन्तानुवचनत्वात् तत्रैव मैत्रावरुण-
विधिः इति पर्यायकारस्युक्तं सुक्तं इति याच्यम् ।
प्रैषान्तानुवचनानामपि हीने एत पाठसा कारिकेकत्वेन
अभ्यर्तुकृतत्वप्राप्तेः, उभयत्र पाठेन तदासावपि वा

विकल्पेन उभयनिवेद्योपपत्तेः निरुत्तरत्वञ्चाच्च । यदपि
कारिके अग्नीषोमीयायज्ञस्यैषु प्रैषान्तानुवचनेषु यत्र
इतिशब्दस्य साहचर्यात् तन्प्राप्ते अतिदेशेन व्यर्थयोः
प्राप्तिः, ‘प्रेष्य’ इति प्रैषान्तप्रदानात् ‘इत्यस्म्यः’
इति न्यायेन (३१८१०) प्रतिप्रसादः, घोमाङ्गत्व-
वृत्त्यजैतिदाब्दे तु ‘होतव्यं’ इति लिङ्गानुवचनेन
अमाख्या साधित्वा मैत्रावरुणस्य, तदतिरिक्तप्रदानान्तरेषु
होत्रेषु च । तत्रैव अंशमेदेन नानाकर्तृप्राप्तेः एकरुपवर्धनेन
च कर्तृव्यवर्धनत्वात् प्रत्युत्तरोक्तयोः मैत्रावरुणविधिः
इत्युक्तम्, तदपि ‘यत्र’ इति शब्दस्य अग्नीषोमीयादौ
हीने एव प्रत्युत्तरोक्तत्वेन समाख्यया अतिदेशिमात्र-
विधानेन होतृप्राप्तेः, तस्य च ‘होतव्यं’ इति लिङ्गेन
शब्देऽपि तदुत्तरस्य मैत्रावरुणस्यैव ‘यत्र’ इति शब्दे
तदेकवाचकत्वपरुपवचनान्तरेषु च प्राप्तेरपेक्षितम् । अपापेऽपि
वा समाख्यया कर्मन्तत्वेन यत्रोक्तिशब्दे तदेकवाचकत्वपरु-
पदान्तरेषु च प्रतिप्रसादुरेवैकरुप प्राप्तेः न कर्मन्तप्राप्तेः ।
एवं घोमाङ्गत्वोपपि बोध्यम् । अतः सर्वत्रैव मैत्रावरुणः ।
इति प्राप्ते, वाचयमेदाङ्गीकारे अतुपप्रसंगतेः चराज-
वैपरीत्यां परह्येन प्रैषान्तानुवचनान्येव ‘अर्धमन्वरेदि’
इतिवत् सञ्चयित्वा वेत्येव मैत्रावरुणविधानम् । चयन्नेन
च धर्मिणोः इतरंरुगोमस्य स्वरूपे कार्ये वा अश्रमत्वात्,
यस्यचनस्य च स्यात्वादेव प्राप्तेः आनयन्त्यतदन्वयानेन
(३११९) धर्मयोरेव प्रैषान्तानुवचनत्वयोः इतरैवयोग-
प्राप्तेः, निपातरहात् च परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तिविद्यत्वेन
पाचयमेदाभावात् रुषणा विनेव परस्परुक्तप्रेषान्तानुवचन-
त्वाच्चिन्तनीदेशेन मैत्रावरुणो विधीयते । अत एव
प्रैषान्तानुवचनान्तानुवचनत्वेन एव लक्षणेपरतेः न युक्तो
वाचयमेकोचः इत्यप्यवाहम् । चरुतास्तु शुद्धानुवचन-
त्वसि अस्तु चित् मैत्रावरुणस्य साधिकर्मन्तत्वञ्चात् च-
शब्दे न इतरैवयोगायै, अपि तु धर्मिणुमुपार्थाय एव
वत् अनुवादः । न चैव सार्वत्रिकत्वापत्तिः । ‘अनु-
वाहस्य सति संमने धर्मिहित्वापित्वम्’ इति नियमेन
कानि केवलानुवचनानि प्रैषान्तानुवचनानि च तान्य-
धिकृत्य अत्र विधिः प्रवृत्तः तद्विपरुपकत्वस्यैव आङ्गी-
कारात् ।

मण्डन- 'प्रशास्ता न वदेदेकम् ।'
 शंकर- 'प्रशास्ता कविदेव तु ।' २२.
 * प्रैपार्थस्य आशीर्षकर्तृकत्वं प्रैपस्य चाध्वर्तृकृत-
 त्वम् । ३८।१२।२४-२५
 * प्रैपप्रेषार्थौ तु निरर्थवेद्यान्मातौ विषयवेद्यं कर्तव्यौ
 (इति आर्थे क्रम) । भा ५।१।२।२, * प्रैप-
 प्रैपार्थयो मिश्रकर्तृकत्वम् । ३८।११।२२
 * प्रैपमन्त्र 'अग्नीदमीन् विहर' इति । बाल
 पृ ५९ * प्रैपमन्त्रे द्विह्रुपत्नीके दशपूर्णांमासप्रयोगे
 पत्नीशब्दे उहो न । ५।१।६।२१, एव विवृतावति ।
 ५।१।७।२२.
 * प्रैपयागाधिकरणन्यायात् (३८।११।२३)
 ऋतुपैषु इन्द्र होवात् 'इत्याद्य एव मन्त्रा भवन्ति ।
 संकर्म ३।४।१२
 * प्रोक्षण अमिचने ' हिरण्यसकलसहस्रेणाग्नि
 प्रोषति ' ' दग्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोषति ' इति ।
 संघ प्रोक्षणं न प्रतीष्टकं किन्तु सकृदेव, अग्ने
 रेकत्वात् । १।१।८ * प्रोक्षण अनवदन्तिरपि य
 सत्प्रार्थनात् एव मन्त्रेषु, यथा नपतिभिन्ने चो
 नलेषु प्रोक्षणं भवति । भा १।१।२।३ पृ १६४५,
 * प्रोक्षण अकहनन निर्वरण इत्याद्य औपशयनी ।
 ३।१।४।७ * प्रोक्षण उद्धृत्तमुसलयोग्यैर्प्रयुक्तम् ।
 ५।१।२।२-३ * प्रोक्षण किं हतिमिषिप्रयुक्तं उत
 अपूर्थप्रयुक्तं इति (संघ) । भा ५।१।२।२-३ ।
 वाक्यत्वं हन्तिगीर्ण्यं प्रोक्षणम्, प्रकरणाद्पूर्वार्थम्, वाक्य
 च प्रकरणाद् बलीय । इति पूर्व पक्ष । वाक्यम
 वाक्या योऽर्थं च प्रहीलय । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्य
 भवति । प्रकरणपादात् तदुक्तनिर्वृत्तिप्रणाल्या संकल्प
 पूर्णं लक्षयितुम्, नकथते च नौक्यं प्रोक्षणं प्रतिपत्तुम् ।
 संघ अधिकतराभाया छत्रप्रणाल्या फलकत्पत्ता न भवति ।
 भुविष्ठे फलकत्पत्ता स्यात् । तस्मात् फलकत्पत्तामथात्
 लक्षितलक्षणयाऽपूर्वार्थं प्रोक्षणं इति सिद्धान्तः । दुपू
 * प्रोक्षण ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयम् ' अदम्यस्त्वौषधीन्म्यो
 शुभं प्रोषामि इति पशु प्रोषति ' इति । भा ८।२।२।१,
 * प्रोक्षण पुरोडाशधर्मं (पशुधर्मं च) । ८।२।२।११,

* प्रोक्षण दर्वीपूर्णमासो न द्रयप्रयुक्तम् (न ग्रीहि-
 तरूपप्रयुक्तं), किन्तु अपूर्वप्रयुक्तम् । ९।१।५।११-१५,
 * प्रोक्षणं प्राङ्मुखत्वंसकलधर्मं राजसूये नैकैते
 चरौ नलेषु भवति । ५।२।१।२।४०, * प्रोक्षणं बहिष
 संस्कारः । १२।१।१।१।४३, * प्रोक्षणं यवमनीभि
 रङ्घ्रि यूपधर्मं । १२।२।२।०।२६ * प्रोक्षणं
 ग्रीहिवर्षं । वि ३।१।१ * प्रोक्षणस्य स्पष्ट
 बहिषि निवृत्तिः । दुपू. १०।१।१।५ * प्रोक्षणस्य
 त्वरुं प्रयोजकं अग्नीषोमीये पशौ । ४।२।१।१-६,
 * सानात्यथात्रप्रोक्षणस्य अङ्गं 'शुभध्वं देयान् कर्मणो'
 इति मन्त्रं संनिधिक्रमात् दर्वीपूर्णमासतौ । वि
 ३।१।५ * प्रोक्षणे मन्त्रं अश्वर्षुप्रतिप्रत्यावृत्त्या भेदेन
 प्रयोक्तव्यं, न तत्रम् । दशमपत्रालेषु विहायुषकले ।
 भा १२।१।५।१८
 * प्रोक्षणादि आतिथ्यावर्हिषि कृत्वा सत् उरुत्सु
 अग्नीषोमीये च प्रसङ्गिदं प्रतिफलं न कर्तव्यम् । भा
 १२।१।१।५।३-४४, * प्रोक्षणादयो धर्मा भुवि
 विनियुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता, न तु द्रयसकलसहस्रमुदाय
 प्रयुक्ता । ५।१।५. मीको पृ २।७२ ' द्रवसंख्या
 हेतुसमुदायस्य ' इत्यत्र दृश्यम् । * प्रोक्षणस्यो
 ग्रीहिवर्षं आनयेये नीकारेषु भवति । भा ५।२।१।
 ४० * प्रोक्षणादीना पुरोडाशानां लौकिकदार्ढ्यं
 पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमसुयायाम् । ५।१।१।२।२५-२६.
 मीको पृ १७९४ ' ज्योतिष्टोमे ऐदंकिं प्रोक्षणदत्त'
 इत्यत्र दृश्यम् । * प्रोक्षणादीना सनिप्रत्योकाराणां
 प्रयोजकं अपूर्वं वाक्यविनियुक्तानाम् । ५।१।२।२-३ ।
 * प्रोक्षणमन्त्रस्य वेदविषयकस्य सकृत् प्रयोगे
 दर्वीपूर्णमासो । १२।१।१।५।४९-५०
 * प्रोक्षणस्य इति उपसर्गात्प्रात्ययसमुदायस्य जति-
 निमित्ता प्रयोगाद्गुनीयते । ऐचनसर्षेयात् उपसर्ग
 प्राङ्मुखत्वंसकलधर्मं अष्टमं प्रवर्तते इति (प्रोक्षणोभि
 उदेजिताः स इति) प्रतिद्विरुपश्रीका भविष्यति ।
 भा १।५।८।११, * 'प्रोक्षणीरादाय' इति
 प्रोक्षणोच्यन्त यौगिकं, न सस्कारनिमित्तं, नापि
 काविकिञ्चि । १।५।८।१२. * 'प्रोक्षणोच्यदत्त'

इत्यादिर्विषयस्य ' इत्यादिः प्रैयः व्याख्येयं कर्म । आशादानादिकं तु आशीर्षम् । वि. १।८।११ ।
 ● प्रोक्षणीभिः अर्चिताः स्म इति असंस्कृतास्वेषु कस्मिंश्चिदेते प्रकाशे भवन्ति । सा. १।४।८।११ ।

ॐ प्रोक्षणीध्वर्धसंयोगात् । १।४।८।११ ॥

' प्रोक्षणीरसादय ' इत्यादिप्रैपमन्त्रे प्रोक्षणीरसः किं संस्कारनिमित्तकः उत जातिनिमित्तकः किंवा यौगिकः इति विचारे सिद्धान्तमाह । प्रोक्षणीयु अप्सु केपलासु प्रोक्षणीरसः यौगिकः स्यात् । अर्थसंयोगात् अवयवार्थ-संयोगात् । प्रोक्ष्यते अभिः इति प्रोक्ष्यन् । इति योगः । येनयेन सेचन क्रियते सा चर्वा प्रोक्षणी । तस्मात् प्रोक्षणी-रस्यो यौगिकः इति सिद्धान्तः । के.

ॐ प्रोक्षणीध्वर्धसंयोगात् । १।४।९।११ ॥

' प्रोक्षणीरसादय ' इति प्रोक्षणीध्वर्धं प्रति संदेहः, संस्काराद्यन्ते जातिनिमित्तो यौगिको वा इति । तनायं पूर्वोक्तप्रोक्षणीभिः । बहिराग्न्यन्तवत् अर्चन्तुतास्वेषु प्रोक्षणीरसप्रयोगादर्शात् संस्कारवचनत्वमेव । इति प्रथमः पूर्वः पक्षः । तदयुक्तम् । सा नाम सर्वत्र प्रयुज्यताम् । प्रयुज्यते तावत् केचु चिदेद्यतिशेषेण अर्च-स्वेषुतास्वेषु । तदुक्तं भाष्यसंश्लेषे ' प्रोक्षणीभिर्देहिताः स्मः इति कस्मिंश्चिद् देशे भवन्ति कक्षाः ' इति (पृ. १४४) । अतो बहिराग्न्यन्तेनैव न तावत् संस्कारवचनम् । नापि यौगिकार्थत्वम् । प्रकरोणं तद्वदेत्यनेन इत्यस्य योगस्य धृत्प्रोक्षणीरसात्प्येन बलजाति-निमित्तमनाम्प्रायात् । किञ्च तपस्यर्वाचातुप्रत्ययवाच्यं परामर्शेन यौगिकप्रतीतिरित्यनेनोक्तं भवति । समुदायप्रतिद्विस्तु अक्षर-प्रक्षेपमात्रपैक्षिणी नापयत्तुसंघानमपेक्षते । अतस्ततो विप्रक्ष्यते अक्षयप्रतिद्विः । तदुक्तम् ' अक्षरैरेव धर्म्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थमागोपसंस्कारादितरा यिप्रक्ष्यन्ते ॥ ' इति (वा. १।४।८।११ पृ. १४४) । अतः समुदायप्रतिद्विस्तु बहिराग्न्यादिवन् जातिवचन-त्वमेव । इत्येवं प्राप्ते, अस्मिधीयते । मयेदेवम्, यवत्र समुदायप्रतिद्विः वन्द्या भवेत् । तमेव हि सा कल्प्यते, यथावयात्तुगोप्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते, यथा इत्यतिशेषे अक्षयप्रतिद्विस्तु । तदुक्तम् ' अक्षय-

वयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगति-त्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥ ' (वा. पृ. १४४) इति । अतः समुदायवक्तोः अक्षयप्रतिद्विस्तु बलजावयव-शक्तिद्वारेणैव च प्रयोगोपपत्तेः प्रोक्षणीध्वर्धस्य यौगि-कत्वमेव । ननु प्रोक्षणीरसात्प्रायात् प्रयोगोपपत्ति-व्यापकः । सत्यम् । स्युदन्तात् प्रपूर्वकत् उज्ज्वेयतोः सेचनसमर्थं द्रवद्रव्यमात्रमेवावगम्यते, बहुवचनस्योप-पत्त्यात् आप एव शब्दार्थः इति निश्चीयते । तेन ' प्रोक्षणीरसादय ' इति वाक्यार्थविद्वयौगिकत्वमेव प्रोक्षणीध्वर्धस्येति सिद्धान्तः ।

प्रयोजनम्— विद्वतो वच भूयते ' पूत प्रोक्षं भवति ' इति ' प्रोक्षणीरसादय ' इति च प्रैयः अति-देशप्रसक्तः, तत्र यदि संस्कारवचनत्व तदा ' प्रोक्षणी-रसादय ' इत्यतिवृत्तस्यैव प्रयोगः । अथ जातिवचनत्वम्, तदा ऊहेन ' पूतमासादय ' इति प्रयोगः । सिद्धान्ते तु यौगिकत्वेन वाच्यलिङ्गत्वात् श्रुतस्य नपुंसकलिङ्गत्वमेव ' प्रोक्षणीरसादय ' इति प्रयोगः ।

सूत्रे तु प्रोक्षणीयु यौगिकत्वं अर्थसंयोगात् अव-यवार्थसंयोगादित्यर्थः । टीका. १।४।९।१०.

ॐ प्रोक्षणीधिकरणम् ॥

प्रोक्षणीध्वर्धसंयोगात् । १।४।८।११ ॥

भाष्यम्— ' प्रोक्षणीरसादय ' इति भूयते । तत्र प्रोक्षणीध्वर्धं प्रति संदेहः, किं संस्कारनिमित्तं उत जातिनिमित्तं उत यौगिकः इति । तत्र संस्कारेषु समु-दर्शनात् संस्काराद्यन्तायामवगम्यमानायामर्चस्वने दान्-दनात्प्रायित्वात् । अर्चन्तुतास्वेषु प्रोक्षणीभिर्देहिताः स्मः इति कस्मिंश्चिदेते भवन्ति कक्षाः । तेन जातिरस्य इति प्राप्ते, यौगिक इत्युच्यते । कुतः । अर्थसंयोगात् । प्रोक्ष्य इत्यपस्यर्वाचातुप्रत्ययसंज्ञायास्य जातिनिमित्तता प्रयोगादनुमीयते । सेचनसंयोगात् तपस्यर्वाचातुप्रत्यय-रहितोऽप्यु प्रवर्तत इति प्रतिद्विस्तुयद्वाता मविष्यति । यदुप्यन्तस्य सेचनं प्रोक्षणीध्वर्धेनोप्यते तदा ऊर्ध्वयोग-देयाप्यु मविष्यतीति न समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् यौगिकः । प्रयोजनम् ' पूतं प्रोक्षं भवति '

इति, यदि संस्कारशब्दं प्रोक्षणीरासादयेति प्रैव., यदि जातिशब्द., धृत्मासादयेति, यदि यौगिकं प्रोक्षणमिति ।

वा— ननु स्रग्दायप्रसिद्धे. धुत्सिखानीयग्रद्राक्ष-
स्वानीयनयप्रसिद्धिर्बुर्वला स्यात् । तथाहि । ‘अक्षरै-
रेव धुष्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थभागोपसंहार-
विवरण विप्रकृत्यते ॥’ सत्यमेवमेवत् । अक्षरं त्व-
यवानामपि स्वाथं शक्तिश्रमणीया तदनाश्रयणेऽवयव-
प्रतिष्ठितमाभावात् । तत्र च ‘असत्त्ववयवार्थेषु यो
ऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदाय-
प्रसिध्यति ॥’ लघ्वारिमा हि समुदायप्रसिद्धिरवयव-
प्रसिद्धिं बाधते, तस्मात्सामलभो यत्र प्रमाधान्तरेण पूर्वा-
नुसृतवयवार्थरहितेऽर्थे शब्दप्रयोगे दृश्यते, यथाऽक्षर-
कर्णत्वरहिते शब्देऽक्षरार्थान्तरम् । न अत्र पूर्वशक्त्यनु-
सारेण प्रतीतिरप्यदते इत्यर्थान्न शक्यन्तरं कल्प्यते ।
तत्रश्रोत्रमसंभवे अवयवार्थानुसंगानाद्विधितया अवयव-
प्रसिद्धेरश्रवणश्रवणानुसंगत्वादिप च्छीयसी भवति । अप
पुनरप्यु प्रकंपसेचनक्रियाकरणत्वसंभवादवयवशक्तिमिरेव
वानपनत्रयोगोपपत्ते शक्यन्तरे प्रमाणाभावात् तदुदाय-
प्रतिष्ठयभावः । तथाहि ‘भवेतां यदि धृष्टेषु घातिकर्णौ
कथञ्चन । अट्टा समुदायस्य क’ शक्तिं जातु
रूपयेत् ॥’ तस्माच्चाप्यु समुदायप्रसिद्धिरिति इत्यव्य-
मानसाधारणता । ननु संस्कारनिमित्तत्वेऽपि अन्तर्माना
धिकरणरूपत्वादीकारस्य धृताविशुक्ति स्मन् । यदि हि
प्रागीकारात्संस्कारनिमित्ताऽवगम्येन तत्र स्त्रीपत्ययोऽप-
माश्रयलिङ्गनिमित्त इत्यवधारणद्वयलिङ्गाश्रितवर्तेत । अय
पुनरन्यप्रयोग संस्कारेऽधीवसान एवानवगतविभागो
वेदादिक्तं प्रयुक्त इत्यन्तादृशस वाचस्त्रय नयवार्थेत्,
तस्मादीकारणत स्यात् । यौगिकत्वे तु प्रागीकाराद्योगो
गम्यते इति स्त्रीपत्ययोऽप निमित्तानावादादुच्ये न प्रोक्ष्यते,
चोदक्यत तु प्रतिपरिचमान प्रोक्तव्यम् । न च
इत्येन्वर्थसमतायाद्विधिसंस्कारोपनिमित्त, यथा प्रोक्ष्य
शब्दान्वयेन जातिपक्षवद् भूमित्वेव प्रयोग स्यात् ।

शा— ‘रुटिर्लघ्वारिमा चोर्गं बाधते न त्वल-
न्धिका । वनेन चात्मलामोऽस्या यत्र नात्रयवा-
र्यता ॥ यथा धृष्टेऽश्वकर्मास्य सत्यु त्वयवार्थेषु ।

तत्र एवोपपन्नत्वार्थापत्तिः परिक्षीणा ॥ नाट्य
समुदायस्य शक्तिं कल्पयितुं क्षमा । सन्नि-
त्ववयवार्थाः प्रकृत्योक्षणहेतुत्वात् ॥ स्त्रीलिङ्गत्व
तेनात्र नात्मानं उभते रुटिः । वाचवार्थं वाच्य
वत् तस्मात् यौगिकः प्रोक्षणीशब्दः ॥’ (एषो
चतुर्णामपि श्लोकाणां चक्रास्यवृत्तिविशेषतः बोध्यम् ।
सोम)

सोम— अप्यवार्थिका संगतिः । सूर्यार्थ-
प्रोक्षणीषु अवयवार्थसंवेगात् योगत्वम्, न तु स्रग्दाय-
शक्ति इति ।

वि— ‘प्रोक्षणीः सङ्कृतिर्वातिभोगो वा, सर्व-
भूमिषु । तथोक्तेः संसृति, वाति स्याद्दे. प्रक-
त्वतः ॥ अन्योन्याश्रयो नान्यो न जाति कल्प-
शक्ति । योगः स्यात् कल्पद्रव्यत्वात् कल्पित्वान्-
णाद् भवेत् ॥’

भाट्ट— प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत् संस्कारशक्ति
‘प्रोक्षणीभिरद्वेविता. स.’ इति लोके संस्कार विद्य
जातिमाने प्रयोगदर्शनात् रुट्या जलत्ववाचिते प्रमे,
कल्पतावयवयोगेनोपपत्तौ रुटिकल्पने प्रमाणाभव । अत्र
एवाश्रयणीदिशब्दे योगार्थे एव तत्कल्पनम् । न चात्-
मोदासीन्यासस्याया प्रकृत्योक्षणताघनत्वस्ययोगाभावः ।
फलोपधानासंभवेऽपि उक्तणत्वस्ययोग्यत्वस्य गमत्वात् ।
न चैव रथकारपदेऽपि रथकर्तृत्वयोग्यत्वस्ययोग्यमनेन
जातिविशेषशक्तिरूपनानुपपत्तिः । अनुदायनश्लेष्
तत्त्वत्तनात् । कर्तृत्वस्वरूपयोग्यत्वस्य अन्यावर्तकतेन
‘वर्णात् रथकार’ इत्यस्य वैपन्नावर्तकम् । प्रोक्षणी-
शब्दे तु रुटिकल्पने प्रमाणाभावात् यौगिकत्वमेव ।

प्रयोगेन तु विकृतौ ‘धृत्प्रोक्ष्य’ इत्यादौ ‘प्रोक्षणी
रासादय’ इत्यविकृत. प्रयोगः संस्कारवाचित्वरथे ।
‘धृत्मासादय’ इति वातिवाचित्वे । ‘प्रोक्षणमासादय’
इति योगित्वे इत्यव्यम् ।

मण्डन— ‘यौगिकं प्रोक्षणीपदम् ।’

शंकर— ‘प्रोक्ष्यशब्दो तु यौगिकम् ।’

• अरध्वमसिद्धेः विग्रहणोपादनार्थम् 'अध्वरैव बुभुषन्ते' इति प्रोक्षण्याधिकरणवार्तिकोक्तं शीर्षकं स्मारयति । सु. पृ. ८३३.

• प्रोक्षण्यादिशब्दानां शैगिकता । ११४८.

• प्रोक्षण्यासादनादीनां अनाश्वयंक्ता । वि. ३।८।२२.

• प्रोक्षणीशब्दः प्रकृतनेचनयोग्यकरणस्य द्रव्यस्य अयुः स्वाभाविकस्य भावात् उदासीनात्प्रति ताडु । सु. पृ. ९००.

• प्रोक्षति अग्नीषोमीयं पशुं ज्योतिष्टोमे 'अद्वय-स्त्वौपशोम्यो ह्यष्ट प्रोक्षामि' इति । भा. ८।२।२।११.

• प्रोक्ताहनाधानां मन्त्राणां अगम स्व. ० उच्योतिपाऽभूम' इत्यादीनां 'पदेव अद्वयं करोति तदेव

वीर्यवत्त भवति' इति वाक्यावधारितकर्मान्भूतध्वजा-वनार्थं अनुप्रेषकर्मस्मृतिफलत्वम् । सु. पृ. १०९.

• प्रोक्ताहनामन्त्राणां याजमानत्वम् । ३।८।६। १५-१६. मीको. पृ. १०९२ 'आशीषिकरणम्' इत्यत्र इष्टयम् ।

• पृक्षशाखायाः अग्नीषोमीये पशवेव विनियोगः । संकर्ष. १।१।१४. मीको. पृ. ११० 'अग्नीषोमीये पशो प्रक्षशाखायाः' । इत्यत्र इष्टयम् ।

• ध्रुवङ्गनगतिन्यायः । यथा पिपीळितोपेतना प्रवङ्गमः शाखाऽन्तरे उपवनमानो द्विनिश्चरुत्पदेष्ववतर-मसि शारवफलं खलयायामेन लभते, तथैव मध्यमा-चिकारी अशान्तपेक्षया जन्मान्तरीयसुदसंस्कारतया द्युद-मनस्कः सद्गुरुरयथावात् उन्माश्वारवविश्विद्वानन्वेष्य-रत्तं स्रष्टित्याख्याते इति । साहस्री. ५.१६.

फ

'फलमत्र उपपत्तेः' (१।१।८।३८ ब्रह्म.) इत्यधिकरणन्यायेन अतिथे. फलदातृत्वार्थं मयात् ईश्वर एव फलदाता । परिमल. ४।१।१।५ ब्रह्म. • फलं अत्युपादेशं कर्ममेदकम् । तस्य उदाहरणम् 'आग्नेयमष्टा कपाल निर्वपेदुकामः' इत्यादि । या. २।३।२।२।२५. • फलं आपि पुराणं प्रति शेषः इति जैमिनिः । भा. ३।१।१।५. • 'फलमाग्नेयो निर्देशाद्भ्रुवौ ह्यनुमानं स्यात्' (४।३।८।१८) । 'पुराणेषु तु निर्देशात् फलमाग्नेयदर्शनात् । 'पुराणार्थस्य नियमस्य अवरयत्स्व-नीयप्ररोक्तत्वान् अर्थवादेोपात्तमेव फल्याध्वणीयम् । या. १।३।१।२० पृ २८३. • अथयवनकणिकाया भावनाया निषेधे प्रतीकमानः निषेधविषेण विना अथयंस्त्वम् अशुक्लवाग्निपरिस्वागेन 'फलमाग्नेयो निर्देशात्' इति न्यायेन ह्युदुस्यादिकमवलम्ब्यते । सिद्धान्तचन्द्रिका. १।१।१. • अथपि चार्थवाद्यपरुपत्त्ये पाठार्थानवधारणात् 'दुर्वर्णोऽस्य आदृम्यो गजति' इत्यादीनां फलविधिवं वक्ष्यति 'फलमाग्नेयो निर्देशात्' इति न्यायात् । वा. ३।४।८।२४. • फलं कर्मजन-

मकारणं कर्मोपयोगि फलत्वमाप्ति । भा. ३।८।१।४। २८-२९. • फलं करणमन्त्रप्रकाशय यावमानम् । ३।८।१।३।२६-२८. • फलं क्रतुना इति कर्मोप्युक्ता-मित्युच्येण प्रकरणेन चकृते, तदवयवं क्रतयं भवति । रत्न. ५।२।१।११.

• फलं चाकर्मसंनिधौ । २।३।१।२।२५ ॥ अनारम्य क्रियितं भूयते 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेदुकामः, अग्नीषोमीयमे सद्यमकणक निर्वपेद् ब्रह्मचर्यस-कामः, ऐन्द्राग्नेयकद्वयकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । तत्र सदिशते किं पक्षेऽप्योक्तमित्यु फलं विधीयते उच्यतेऽस्यः कर्मोन्तर इति । इक्षुनीं यो नाम पूर्वोद्गहणे प्रकरणात्तप्यत्त च कर्ममेवं मन्वते, न बुद्धिचिन्तेदानुपादेशं प्रत्युपारनधारेण, (अत्र ग्रन्थः अविलम्बः । अत्र अतु-मितः ग्रन्थः एषं स्यात्— यो नाम पूर्वोद्गहणे प्रकरणा-न्तरकृतमेव मेदं मन्वते, न बुद्धिचिन्तेदानुपादेशयस्तु-संन-चकृतम्, तं प्रति अनधारेण—) मेदकत्वप्रतिपादना-र्थमिदमात्मन्वते । तत्र पक्षत्वमुपादेशेण कर्मदेसाधोऽनुपा-देशत्वं स्वभावादेव मुक्तं भवति । निमित्तत्वापि निमित्त-

स्वादेव । यस्मिन् देवानिष्यन्ने कर्मण्यस्य कार्यता तत्
निमित्तम् (यस्मिन् निष्यन्ने कर्मणोऽस्य कार्यता तत्
निमित्तम्) । न च तदुपादेय संभवति । तेनैतेषां तुल्यत्वात्
पूर्वाधिसरणविषयत्वमेव । तत्र कालस्योदाहरणमुक्तमेव ।
देशस्यापि ' दक्षिणेन तीरेण उत्सवत्या आग्नेयेनाष्टा-
कपालेन ' ' शम्भापरसमीचात् ' इत्यादि । अत्र च यद्यप्य
वित्तजादित् यनिश्वरण नास्ति, तथापि द्रव्यदेवतासंब-
न्धस्य य यन्मान यतिरेषेणाप्यवसानादिग्रहोमादितुल्य
रामेव इति कर्मांतरत्वमेव । निमित्तत्वापि ' सत्रायावर्ग्यं
विश्वजिता यजेत ' ' साम्युपादे विश्वजित् ' इत्यादिपि
पूर्वाधिसरण एव द्रष्टव्यम् । इह तु फलसंस्कार्योरेव
चरनीयमस्तीति विचारविषयम् । तत्र फलोदाहरण
मुक्तमेव । तत् तुल्यत्वात्तथा उत्सर्गाप्यनुक्तमपि
द्रष्टव्यम् । ' त्रैधातरीया दीक्षणीया भवति ' इत्यादि ।

अत्र अप्य पूर्वसंहिणोऽभिप्रायि । फलस्य तावत्
तु यापारनिष्ठाया वाचानुपादेयत्वम् । संस्कार्यस्यापि यत्र
मानादे निरासिद्धयर्थमुपादेयत्वमेव । तेन एतानोरनु-
पादानामावात् न कर्ममेव । ननु उपादेयत्वेऽप्येतयो
भ्रान्त्येनाविषेकत्वात् कर्मेषां विघातयम् । तत्र न
संनिहितमिति अग्रिहोनादितुल्यमेवेति । मैत्रम्, अग्रि-
होने सः सः शुद्धोत्सवत्वात्तेन नामासन्न भ्रमोणो विधी-
यते । नामचेय च उपरतत्रत्वान्न पूर्वसंभोगत्सुपस्थापक
मिति कर्मान्तरत्वम् । इह तु पूर्वकगतस्य कर्मणो द्रव्य
देवतासंबन्धेनैवोपस्थापितत्वात् तदेव कर्मफलस्य काम्य
मानत्वेन उपादेयस्य च भ्रान्त्येनाविषेकत्वेऽपि तस्मिन्
विधीयमानं कर्म न निरते इति वैपरमम् । एव ' त्रैधात-
रीया दीक्षणीया भवति ' इत्यत्रापि ' मासं दशैर्पूर्वं
मासाम्या यजेत ' इतिवत् य यश्वत्वात् त्रैधातरीया
चाग्रहात्परतत्रत्वाभावात् पूर्वसिद्धस्य स्थानसिद्धयैवा
रथीयोपस्थापकत्वमेव । सपाच प्रकरण बाधित्वा वाक्येन
पूर्वसिद्धेः त्रैधातरीया संस्कारसंभूता यकमानसंस्कारत्वे
नैव दीक्षणीया (' कर्म ' इति मुद्रितं कल्पते)
विधीयते । तेन प्रकरणात्तत्रावस्थाप्यनुपादेय प्रकृपा
दानमुद्रित्येदंरूपस्याभावात् अत्राप्यन्तरत्वत्वमेवेति ।
एष प्राप्ते, अग्रिधीयते । सर्वदेव यदि देशकालोत्तिस

फलसंस्कार्योरेपि स्वभावसिद्ध अनुपादेयत्व द्रम ।
किं तर्हि ! सममि यादृक्तत्रिपापेक्षम् । तथाहि अन्यार्थ
मनुष्याद्यत्र हातुपादेयत्वम् । तत् देशकालनिमित्तत्वात्
पर स्वभावसिद्धम् । फलसंस्कार्योरेव न सममिया
दृक्तत्रिपाप्यनुपादेयत्वम् । किं तर्हि ! त्रिपाया एव सर्व-
मुद्रादनमिति तदपेक्षमनुपादेयत्वमेव । नापि पूर्वोपस्थाप-
कर्मणो द्रव्यदेवतासंबन्धेनोपस्थापनम् । यतो ह्यनुमानसंभोग
द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागप्रविशदकत्वम् । न चैतन्नैव
यत्रिपदस्य पूर्वोत्पत्त्युपस्थाने फल प्रति विनियोगे चैतन्न
करणत्वं संभवतीति फलसममि यादृक्तस्य कर्मण
श्रुत्वैवैवानुमित्तस्यापि अग्रिहोनादिवत् अनुपादेय प्र-
पादानं शब्दाम्या कर्मान्तरत्वमेव इति । तत्र
' त्रैधातरीया दीक्षणीया भवति ' इत्यत्र न यति भूद्वे ।
नापि द्रव्यदेवतासंबन्धेनानुमीयते, तदभावात् त्रैधातरीया
पदस्य आर्यापारतत्रत्वाभावात् अतिशयादिवाक्यस्य
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमयाहृतमेवेति कथं कर्मान्तरत्वम् ।
उक्त्यते । स्वादेव यदि सद्रुत्वारितत्रैधातरीयापद पूर्वं
कर्मोपस्थापनं कार्यान्तरे च विनियोगं कर्तुमुत्सहते । अत्र
कार्यान्तरविनियोगस्य आवश्यकत्वात् अनपेक्षितपूर्वकर्मो
स्थापनं कर्मान्तरमेव विनियुक्तम् । अतिउत्तरदिवाक्येण
विनियोगेनोपस्थापकत्वस्यदशोपस्थापितेति पाठोक्तकम् ।
एतच्च ' साम्युपादे विश्वजित् ' इत्यत्रापि समानमिति
सिद्धमत्रापि प्रकरणात्तरादेव कर्ममेव इति ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे दशैर्पूर्वमासप्रयुक्तेन अग्र्या
संबन्धस्य फलत्तमिति न प्रयुक्तप्रधानम् । सिद्धन्ते
तु दशैर्पूर्वमासप्रयोगाद्ग्रहदेव आग्नेयसंभोगप्रधानमिति ।
सूत्रं तु अग्रमसंनिधी धूममाण फल कर्ममेव कर्तव्यं
सर्वे । तौता

ॐ फल चाकर्मासनिधौ । २।३।१।२।२५ ॥
अनारम्य भूयते ' आग्नेयमष्टाकपालं निर्दिष्टं कालम् '
' ऐन्द्राग्नेयमादशकपालं निर्दिष्टं प्रजाकाम ' इत्यादि ।
अत्र प्राहुतेषु आग्नेयादिषु फलविनियोगे विधीयते इति
पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अकर्मासनिधौ प्राहुताग्नेयारिर्कर्म
संनिधिभावे प्रकरणादप्यत्र धूममाण फल कर्ममेव क-
मरति । अतुवादे सति न शक्येत फल विघातम् ।

तस्मात् दार्शयैर्णमादिकात् कर्मान्तराप्येतानि इति सिद्धान्ताः । एव अपभ्रंशे 'त्रैपातवीया दीघगीया' इति श्रूयते । तत्रापि सस्कारस्य षडमानस्य संस्कारार्थां त्रैपातवीया कर्मान्तरमेव । कै.

● अग्निहोत्रवाक्यं हि केवल्युपविधिः इति पक्षे एव परं 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इति वाक्ययोः अनुपादेवकालसकृत् कर्मविधिप्रमत्ता, न तु अग्निहोत्र-वाक्य कर्मविधि, इति पक्षे । तदा 'सायं जुहोति' 'प्रातर्जुहोति' इत्यनयोः सत्यपि अनुपादेवकालसकृत् न कर्मान्तरविधायकत्वं 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इति न्यायस्य षडमेदप्रयोजकत्वाभावात् । सोम. १।४।४ घृ. ६४. ● अनुपादेवकाले 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इति न्यायेन कर्मान्तरविधिरिव सद्यं नाम्नासविधि । 'शतोक्त्यं भवति' इत्यादौ शताभ्यासस्य । ८।१।४. ● फलं तावत् पुरुषस्थोपकरोति न कर्मणः । उक्तं हि 'फलं च पुरार्यत्वात्' (१।१।१।५) इति । भा. ८।१।१।१।११.

● 'फलं तु वृत्तप्रधानायाम्' (४।१।१।१) इति च कामपक्षेऽप्यत्राया (चोदनाया) तदर्थत्वं (कामार्थत्वं) यथ्यते । वा ३।४।१।१५ घृ. ६४६. ● अत्राताविक्रमे 'फलं तु सह चेट्या (शब्दार्थोऽभावाद् विप्रयोगे स्थात्' १।१।८।१०) इत्येयोऽर्थे. योऽप्यित्यर्थ. १।१।८।१० ● फलं देशः कालः निमित्तं सस्कारं इत्यनुपादेयपत्रकम् । बाळ घृ. ८८.

घृ फलं न विधेयम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थ-रक्षणोऽविभागात् । ४।१।२।२ वर्णकं २ ॥

शा— (विचारवाक्ये लक्षणकथनं नालन्तसगत इत्यनुपादेये भाष्यानुकामपि शर्णकान्तरमाह -) अङ्ग, फलस्य किं विधिः प्रयोजको वेति चिन्त्यते । विधेय-भावनाविशेषकत्वात् वराशक्तिवत् फलस्यापि विधेयत्व-वाङ्मा । रागास्तु प्रवृत्तिभेदे. अभिधेयत्वम् ।

● सोम— प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे श्येनरागफलस्याभिचारस्य हिंसात्मकस्य विधेयत्वेन तत्र 'न हिंसात्' इति निषेधप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते तु तत्प्रवृत्तिरिति ।

सूत्रार्थः— यस्मिन् स्वर्गोऽयं अनुभूयमाने पुरुषस्य प्रीतिः वृत्तिर्भवति, तस्य चित्सा अर्थालक्षणा स्वादिकी इति श्रूयते । फलस्य प्रीत्या अविभागात् इति ।

— वि— 'फलं विधेयं नो चा, ऽऽद्यो भावनास-त्वेत्वेऽन्यथात् । न भाष्यायो विधेयः स्यात् रागात् तत्र प्रवर्तना ॥'

भाट्ट— यदा नानेन लक्षणकरणम् । अपि तु फल-स्याधीताराणत्वं भाष्यायित्तैषकत्वाद्भिवेयत्वम् । न ह्यभा-शयोरापि विशेषणव्यतिरिक्तं विधेयत्वम् । यदि तु विधि-भाष्यनामिषौ अर्थादितराद्ययोर्विधिद्वयत्वे तत् फलस्यस्य-विधिष्टम् । इति प्राप्ते, विधिष्टभाष्यनामिषां आर्थिक-विशेषणविधेरारवत्कत्वात्, तस्य च यदस्य अप्रति-सदस्यै एव कलनात्, फलस्य च रागमाहारेण तत्कलने प्रमाणाभावादविधेयत्वम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे श्येनफल-स्याभिचारस्य विधेयत्वाविधेयत्वत्वम् । सिद्धान्ते तु रागमासत्वात् 'न हिंसात्' इति निषेधविषयकम् । न च हिंसाशब्दस्य मरणदुःखं शशापात्वात्वात्, तस्य च वैरिभ्रमात्म्यविचारकलकश्येनकस्य विहितत्वात् कथं निषेधविषयत्वमिति वाच्यम् । 'अभिचारं यजेत' इति रागमाशक्तिरण्यात् श्येनकमानकर्तृकत्वावगते. अन्वि-चारपदस्य मरणानुसूलयेनकर्तृनिष्ठविषयानादिस्य पापरा-वाचित्वावगतेऽस्यैव श्येनकल्याणत्वात् रागप्रसूत्य निषेधविषयत्वोपपत्तेः । एवं चाप्यसं श्येनेन विपदानादु-त्पत्तिं तेन वैरिभ्रमम्, न तु श्येनेन साक्षादिति ध्येयम् । यत्तु वैरिभ्रमो मरणकृत्यत्वात् एवाभिचार-पदार्थः, तत्र न यजमानस्य श्येनदारा प्राप्तेनकर्तृत्वमिति तस्य निषेधाविषयत्वेऽपि यजमानस्य पापेतरत्तिरिति तेन चिदुक्तम्, तत्र श्येनस्यैव यजमानस्याप्यस्तत्वात्, तस्य च विहितत्वात् तादृक्त्वेन यजमाने पापेतराननुपपत्तेर-क्षितम् । यत्र तु 'वैरिभ्रमं यजेत' इति कृतम्, तत्र वैरिभ्रमपदानुसूलकृतं निष्ठौ विचिन्त्यात्वाभावेऽपि वैरि-भ्रमरूपपरानिष्ठचिन्तनादेव पापमिति ध्येयम् । अन्वि-चारार्थकर्मणस्तत्सकृत्कृत्यत्वात् तदा । घट्टनेऽपि तथैवास्तु ।

शंकर— 'विधेय न फळं मतम् ।' ३.

● फळं प्रति कर्मणि शेष इति वैमिनिः । भा. ३।१।३।४, ● फळं प्रयोजकं गोदोहृतस्य, न व्रतुः । ४।१। २।२ वर्णकं २, ● फळं 'मद्रं' इति मन्येत्तं व्यर्थदु- यस्मान्नोपयगामि ज्योतिष्टोमे उपखेपु । वि. ३।८।१६. ● फळं पागादिकर्मणां स्वर्गादिकम् । ६।१।१।२-३. ● फळं काथ्यं प्रदानम् । वि. १।४।६, ● उदिरमग्नं हि कर्षंन फळं भवति । वा. १।४।५।८. ● कर्मप्रयोगेण फळं भाष्यते । वयं शक्यते । प्राक् कृत्वात् कर्मणः फळं नास्ति । यदि भवेत् कर्मनिर्यक्यं स्यात् । कर्मोत्तरकाले च अस्तीति श्रुतितोऽवगम्यते । यत्र प्राक् कर्मणो नास्ति, कर्मोत्तरकाले च भवति, तत् तेन कर्मणा भाष्यते । वृषिवत् । भा. १।१।१।४।२०, ● यस्मैव प्रदानवर्मणं फळं तस्यैवाऽऽनुपद्विक्रममि मवित्तुमर्हति । ६।२।२।१०, ● साङ्गादि फळं ध्रुवते प्रदानात्, न केवलम् । शब्दश्च साङ्गात् फलमाहेति वक्ष्यामः । ६।३।२।९, ● स्वातन्त्र्येण (अन्येच्छाधीनेच्छामा अविपक्षेन अन्येच्छानधीनेच्छा- क्तिपक्षेन वा) यन्मुल्यं वा वृत्ता क्रियते तदेव काम- शब्दोपनधात् फळं प्रतीमः । विश्वेरेण चैतत् 'असाधकं तु तादस्यात्' (६।१।१।२) इत्यत्र वक्ष्यामः । वा १।४।२।२ पृ ३३०. ● फळेन व्याप्यमानाः कर्मा भवति । तुप् ६।३।८।२२, ● 'फलेभ्यो याति' इयं कर्मणि चतुर्थी वारचमुष्मिभक्तिरूपा निमित्तोक्तनी भुति । बाल. पृ. ४४, ● फळस्य अविधेयत्वम् । वा. २।२।१। २५ ट. ५४१, वि. पृ. ४३७. ● फळस्य अवेष्टि- यत्नेन सक्रमो विधीयते, न कर्मान्तरम् 'एतयाऽन्नाद्यकर्म याज्येत्' इति । वि. २।३।१३. ● फळस्य उद्देश- तायाः स्वर्गसामाधिकरणत्वेनेच्छत्वात् मेदहेतुत्वं समवति । सु. पृ. ९५८. ● फळस्य कृत्नस्य भोक्तृत्वं सने सर्व- षम् । ६।२।१।२-२, ● फळस्य पुरुषार्थत्वं कामप्रदो- पादानादेव सम्यते । वा. ३।१।२।५. ● फळस्य पुरुषार्थत्वमहापे माक इत्युक्तम् (३।१।१) । तदुद्देशेन विधीयमानकामादित्तु भवति पुरुषार्थः । भाट्ट. ४।१।२. ● फळस्य प्रकृतिगतस्य विकृतौ नातिदेशः । वि. ८।१।१३. ● फळस्य धर्मोक्तकारत्वेण उद्देश्यत्वात् न

विधेयत्वोपपत्तिः । सु. पृ. ९५८. ● फळस्य वार्गं प्रति प्राधान्यात् तस्याधनं पुरुषमपि प्रति प्राधान्यम्, पुरुषं प्रति गुणत्वात् तदनुश्रेये वार्गेऽपि गुणत्वम् । वा. ३।१।२।६. ● फळस्य वृष्टिरूपस्य नामना यत्रमानस्यैव, ज्योतिष्टोमे सदोमाने । वि. ३।८।६. ● विधित एव सर्वत्र फलस्य कर्तृगामित्वमिति । सोम. ६।२।२. ● फळानां देहिष्य- दुष्मिन्नेवमप्यंतात् । विष्णु. ४।३।१०. ● फले एतस्मिन् चोरितानां तन्नेण इति कर्तव्यता भविष्यति । तुप्. १।४। ५।१७. ● फले पुरुषः सौन्दर्यं जानन् स्वर्गं एतदेव प्रवर्तते इति व्यर्थेक्ष्य विधिः, यथा स्वर्गे । वि. ४।१।२ वर्णकं २, ● फले यश्चोद्यते स इति कर्तव्यता संवत्- मान इति कर्तव्यता प्रति प्रदानम् । तुप्. ७।१।१।२. ● फले हि निर्गामुदरे स्वयमेव लिप्सा भवति । तरसाधने तु दुःस्वकारे स्वतन्त्रात् द्वेष एव, अवश्य च साधने प्रवर्तमानस्य तत्रैव रुच्या भवितव्यम् । वा. १।२।१ ट. ७. ● फले हि स्वताः प्रवृत्तिः । फर्णाधि- तया च प्रदाने । प्रदानोपकारकतया चाश्रेपु । ऋतु. पृ. ३१.

● फलापूर्वं येन कारणात् स्वर्गादिफलं वचते तत् । वि. २।१।२. ● फलार्थं सर्वनीयस्त्वानुष्ठानं न दोषापादकम् । सु. पृ. १६६. ● फलार्थता पुरुषप्रयत्नस्य स्वभावतः । भा. ६।१।१।१. ● फलार्थत्वात् अत्यन्तितोमादिसंस्ताना व्रतुमान- नान्तर्भावो नास्ति, अतिष्टोमसस्या तु व्रतुमानान्तर्गतं । वा. ५।३।१३. **३** फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् । ६।१।२।४।।. 'दृष्टपूर्वमताभ्यां स्वर्गागमो वज्रैत' इत्यादि शास्त्रं सर्वाधिकार सर्वस्य प्राणिजातस्य अधिकारो यस्मिन्, तदर्थं स्यात् । प्राणिमानस्य शुचकापुत्रत्वात् कर्मणश्च सुतस्म- ण्यर्थत्वात् । योषः फलं कामपदे तस्य सर्वस्य फल- साधनकर्मविधायके शास्त्रे अधिकारः स्यात् । त्रिधा वनस्पतीनां देवानाम्पृथीणां मनुष्याणामिति च । इति

पूर्वपक्षः । फलार्थित्वात् इति षडे तु शर्थाः विधावक्र-
शाब्दे शर्थाधिकारः स्यात् सर्वस्य प्राथिमानस्य फलार्थित्वात्
फलशामुक्तत्वात् इति सूत्रार्थः ।

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् विधिः काल्म्येन गम्यते ।

५॥

पूर्वपक्ष मूलेण प्राप्त कागन्धेन प्रत्याख्याय सिद्धान्ता-
माह । काल्म्येन कर्तुं साङ्गप्रधानालुग्रानसमर्थस्य एव
विधिः कर्मविधानं गम्यते । श्रुतिसंयोगात् लोकेऽप्ये-
विनितापर्यात् । अयम् अथियम्भः कर्मणि सिद्धान्तः ।
तथा च श्रुतेन फलेन साङ्गश्च प्रधानत्वैव संयोगात्
साधनत्वेन समन्वात् । तस्मात् साङ्गप्रधानालुग्रानसमर्थस्य
कर्तुरेव शास्त्रे अधिकारः । न विद्वशाप्, न वनस्पती-
नाम्, न मनुष्याणामपि अन्यवद्भवदीनाम् । के.

● फलार्थ-स्वतन्त्रार्थयावत्कल्पो विधिर्यथा—
'वस्य वर्णमयी जुहूर्गन्ति न स याग श्रेष्ठं दृणोति'
इति । अत्र 'पर्णेन तु कुप्यते' इति विधिः कल्पः
वालु. पृ. १२.

● फलावयवस्या शब्दशक्तिः । वा. ३।४।४।१३
पृ. ९।४.

● फलादे. समिधो कर्मभेदरत्नामाव. (देवनाल
निमित्तरूपमस्वात्पाम्) । भा. २।३।११२१६.

● फलादीनां अनतिदेयः । ८।१।११२१०-२२.

● फलादिसंज्ञेन समुदायत्वापादनं भवति, यथा
राजसूयेन स्वात्पानाम् । वा. ३।३।१।१ पृ. ४६३.

● फलेच्छायां वीताया अवसो वा फले समान्ति-
नियमो दृश्यते वृष्टिगतोष्ठानाम्, 'यदि वर्षते तात्रयेव
शुद्धान्, यदि न वर्षते श्वेतं शुद्धान्' इति । भा.
४।३।१२१२१.

● फलोत्पत्तिः निर्व्यापरात् षातिविशेषात् ताव-
कल्पते । वा. ३।६।१।१.

● फलोत्सर्गयात्रात् (सर्वं फलं यकमानस्य इति)
कर्तुर्लक्षणादो दुर्गन्धः प्रधानाक्षयगतत्वानेवदभ्युतेः ।
परिमल. ३।४।१२।४४ वसु.

● फलोद्देगपूर्वकस्य अनुग्रहस्य कादाचित्कत्वेऽपि
तत्तिलेषुशतुग्रामस्य निरपला उपपद्यते । सु. पृ. ८७३.

मी. को. ३६२

● फलोपहितं वाणत्वं गृहत्राणं चरताहिल्यम् ।
मणि. पृ. ४५.

● फलैक्यं सौमन्निघ्नयोः (सौमर काम) ।
अत्र निघ्नविशेषानियमविधिः । ३।२।१३।२८-२९.

● फलकल्पना विश्वजिति अन्ययातुपर्याया । तुप्.
७।१।१।२. ● फलकल्पनायाः प्रकल्पसम्बन्धकल्पना
व्यापधी । वा. ३।३।१।२८. ● गुणे फलकल्पनायां
युक्तेर्न विवक्षा । भा. १।४।२।३.

● फलकामनाः विशेषग्रहणं काम्याग्रिहोत्रेषु नित्या-
मितिनस्य प्रवृत्ते । वालु. पृ. १४७.

● कर्मयोगे चरे अत्यस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन
फलयोगे चरे अत्यमेवोपनिवृत्ते, मध्यमस्य मध्यमम्,
महतो महत् इति स्थान्येव विनिर्णयः । वा.

● फलवचसः अनिस्य, ब्राह्मणपक्षे विधानामावात्
(राजन्वैश्वश्वेरेव विधानात्) । वा. ३।३।११३६.
● फलवचसः इत्याधिकार्य, न भव्यधिकारः । महस्तु
फलवचसस्य अर्थादेव फलात् । भा. ३।४।१।१४७-१९.

● फलवचसो नैमित्तिको भव्यधिकारः श्रुति-
संयोगात् । ३।५।१८।४७॥

ज्योतिष्टोमे श्रुते 'यदि राजन्वं वैश्व वा यजन्वेत्
स यदि सोम विमशयिषेत् न्यग्रोवस्तिमिरीगृह्यत् वाः
पिपिष्य वषट्कुमुन्वा तममे मद्य प्रक्च्येन सोमम्'
इति । तत्र सर्वदेहं किं फलवचसः सोममद्यधिकारः उक्त
इत्यधिकारः इति । प्रकृच्छोरमद्यकानुप्रवृत्तेन इदानीं
फलवचसोऽपि भक्षणसंज्ञेन भृगुग्राभो विचार्यते ।

पूर्वपक्षस्तु, सोमस्य तावत् उभयसंज्ञकः शर्तयते
यास्तदयो भक्षणसंज्ञकश्च । तत्र तावत्प्रागसंज्ञकश्च न
सोमस्यैव फलवचसो विकारः, यागस्यैवित्तेन भस्वा-
श्रवणात् । किं तर्हि ! यदि सोम विमशयिषेत् ततः
फलवचसमरमे मद्य प्रक्च्येदिति श्रुतेर्भक्षणसंज्ञिपसोम
विकार एव । तथाहि, पशौ श्रुयते 'मद्ये. शिष्टश्रुतं
यजति' इति । इदं यावेकदशमिन्द्रैः प्रपानयूतः पशु-
यागो निर्धेनः । श्रुतौ न संज्ञायमशेषस्यैव

स्विट्टकृत. प्रतिपादितत्वात् अत्राप्येकारदशाना अवधानात्
मये वै. कैश्चिदभिरद्वैरिष्टोपैः. स्विट्टृषाण. कर्त्तव्य
इति पूर्ववदन्त्या, यागप्रत्ययप्रत्यय मित्यस्य अङ्गैः
सह समासासमासप्रदेशादात्त मध्ये भयाया अत्रान्त-
सामान्यमङ्गाना निर्वातयितुमशक्तेन यागशेषाणामुपादा-
नम् । किं तर्हि ? ' दोषो दक्षिणस्य पूर्वोर्ध्वमये सम-
व्यति, गुदस्य मध्यतः, शोम्या जपनतः ' इत्येकेनाप्यु-
द्देशेन सूत्र्यात् नोन्वयव्यतिरिक्तानि । तैरेव त्रिरोपैः स्विट्ट-
कृतायाः कर्त्तव्य इति सिद्धान्तिवत् । तेन यथा शैर्वर्द्धिषा
विकारः, तथा इहापि श्रम्योपायागमनिन्वयोपैः विकार
इति । तदुक्तं सूत्रकृता ' व्यङ्गैर्वा शरद्विद्धारः स्यात् '
(१०।१।११) इति । अतोऽश्रम्यनिन्वयोपेभ्य फल-
चममेतेत्यादौपस्य शोमस्य विकारे न त्रिरोत्पद्यते । एवं
च सति उच्यतेऽपि. शोमः प्रशानकर्मणि शोमे बाधितो
न भावियति । ' न शोमम् ' इति अथैश्रासमश्रमगत-
शोमनिद्वेषनुगदेनैव बाधान् अत्राप्युपपत्त्यते इति ।

' ये त्वारदुषकारकं फलचममसाधन मश्रमं विधायत
इति पूर्ववदन्ति, तैश्च पूर्ववदन्नायिकाश्रमणि अन्तकलि-
तानि । न चायं पक्षे सुकृत्साऽपि समच्छेदे, अनेकदोष-
दुष्टत्वात् । तथापि, फलचमसाम्बन्धं मश्रं प्रवच्छेदिति
विनियोगमत्रि (?) न मश्रमं कुर्वीदिति । तथा शोम
मश्रमस्य फलचममेनात्सुत्पकारत्वेन अनिर्वाकितत्वात्
शोममिति नायमर्थमात्रानुवादः, निषेधरत्वे च वाक्य-
भेदः । विद्विन्नशोममश्रममतिरिष्याद्वा अष्टशेषदुष्टविकल्पा-
पतिः । तथा अष्टकस्यसादृश्यं शोम अप्यगिहिरा ।
सिद्धान्तप्रमये पठविकल्पान्तेन यद्विन्ति तदेवात्र तैः
पूर्ववदीकृतं इत्युपेक्षणीयमेवेति । तस्मात् मश्रुधुवि
संयोगात् राक्षस्यैरपनिमित्तकः फलचमशो मश्रविकार
इति । एवं प्राप्ते, अनिधीयते ।

इत्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वान् । ४८ ॥

असमन्निशः । भवेदेवं यदि पूर्वपक्षे फलचमस,
प्रतिरिक्तमन्पहो भवेत् । द्वितीयं हि श्रमकीर्णमश्रमिति
प्रतिरिक्तमश्रमे, कृतप्रत्ययत्वान् तथा शोमस्य. शुभो
दासो वा, शरोत्रनाथोपादानान्तरिषोपादानत्वान् यथा

' व्यङ्गैः स्विट्टकृतं यजति ' इत्यादिषु व्यङ्गादि । न च पूर्व-
पक्षे फलचमस. कृतप्रत्ययत्वान् । नापि शरोत्रनाथोपादान-
नान्तरिषोपादान इति प्रतिरक्तपक्षेऽप्यत्रावात्र प्रतिरि-
क्तमश्रमो पद्यते । व्यङ्गत्वान् तु पशुश्रमार्थोपादानान्तरिषो
कोपादानस्य आशीर्षान्तरत्वेन प्रतिरक्तपक्षेऽप्यत्रावा वचनात्प्रत्ये
पुण्येच्छाचीना वा वाचित् प्रतिरक्तिर्भवेत् । वचनसङ्गमे
तु यथावचनमेव प्रतिरक्तिर्भवेत् । तेन आशीर्षान्तरिषो
मश्रमप्रवच्छेदकत्वानुपपत्त्या फलचमसस्य शोमस्य अन्तं
यागसाधनत्वं कल्पनीयम् । तथापि ' स यदि शोम विम-
श्रियेत् ' इति यजमानश्रमनिन्वयव्यतिरिक्तान् यत्
व्यङ्गैऽनुपपत्त्यमानो यजमानमश्रमप्रकारः प्रातरोपे,
तान्तरैव यथाशोमोपादानस्य सन्त्य इति यजमानवत्त्वं
एव शोम विकरोति, न प्रह्वमश्रमन्तरैरपि विद्विन्न ।
नैमिषिकस्य कृतव्याख्यादिशोमस्योपादाने न दोषः । एवं च
सति कृत्वापि वादिशकृतेनैव यद्यपि मन्वन्त्यन पादे प्र-
पादनीयम् । एवं यदि शोम न निन्देत् पूर्वीकान्तेषु-
यात् ' इत्यश्रमि शोमभावे शोममश्रमिषोऽभिव्यक्त-
संस्कारस्य पूर्वीपेषु दर्शनात् पूर्वीगना यागसाधनत्वेने-
नेव न्यायेनायमन्वयम् ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे यजमानस्य चन्तेऽपि
शोमेनैव यद्यत् । मश्रमगतं तु फलचमसस्य । सिद्धान्ते
तु फलचममेनैव यद्यत् । सूत्रे तु इत्याया कृतवन्तेन
शोमस्य विकारेण मश्रमगत संस्कारस्य मश्रमस्य
तदर्थत्वान् यागसाधनत्वात्परत्वात् इति । तौवा.

फलचमसो नैमिषिको भक्षरिष्यात् सुवि-
संयोगान् । ३।१।११।४७ ॥

च्योतिशोमे भूयते ' स (अर्पणं.) यदि शर-
वैरव वा कृत्वेत्, स (शक्यो वैरवो वा) यदि शोमे
विमश्रियेत् न्योषःसोमोऽहव्य त्तः शोमस्य दम्पु-
न्यूनं तस्मै मश्रं प्रवच्छेत् न शोमम् ' इति ।
विमश्रियेत् मश्रयित्तिरिच्छेत् । न्योषःशोमः शिमी-
अह्वरान् (न्योषःकल्पानि वा) । अनेन वरवैरव
शक्यस्य वैरवस्य वा फलचमस उपाः । (फलचम-
सस्य उपादौगम ' फलचमसः, नरुप प्रयोगश्च ' इति

विन्दौ श्रद्धयाः ।) स किं भक्षयिकारः उत इत्याधिकारः, किं फलचमसम भक्षयेदित्यर्थः उत फलचमसेन यजेत इत्यर्थः इति भक्षये पूर्वपश्चाद् सूत्रम् । नैमित्तिकः एतन्नेन वैदयेन वा निमित्तेन निरृतः फलचमसः भक्षय्यै विचारः स्यात् नैत्यायाः । विभक्षयिषेत् इति भक्षभुक्तिसंयोगात्, ' तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् ' इति च भक्षपदभुक्तिसंयोगात् ।

इत्याधिकारो वा संस्कारस्य तदर्धत्वात् । ४८ ॥

सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । वाताब्दः भक्षयिकार-त्वनिवृत्त्यर्थः । फलचमसः व्यास- आश्रय- औदुम्बर- फलैश्चिपुः युक्तः चमसः इत्याधिकार एव । यागार्थः सः, न केवलं भक्षार्थः । संस्कारस्य क्रमविषयादि-रस्कारस्य वत्त्वत्वात् यागार्थत्वात् । लोमचमसेषु तथा दर्शनात् । तस्मात् यागार्थः फलचमसः ।

होमान् । ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे राजन्यस्य वैश्वस्य वा यजमानस्य सतः यजमानचमसं न्यगोषफलचमनो पवति न लोमचमसः । स चापे फलचमसो यागार्थे एव विधीयते, भक्षस्तु शेषस्य चाप्यन्यतरेण प्राप्तः स्यात् इति सिद्धान्ते हेतु-न्तरं वक्तुं सूत्रमिदम् । ' यदा अन्याश्रमसात् कुड्गति, अभैतस्य दर्भतण्येन उपहृत्य कुड्गति ' इति होमान् होमस्य वत्त्वत्वात् यागविचार एव फलचमसः ।

चमसश्च तुल्यकालत्वान् । ५० ॥

सिद्धान्ते ऐतन्वरं वक्तुं सूत्रमिदम् । ' यदा अन्या-श्रमसात् उग्रपत्नि अयेनं चमसमुग्रपत्नि ' इति वचनेन इतिः लोमचमसैः तुल्यकालत्वं फलचमसस्योक्तम् । यदा लोमचमसामा उपयर्षं क्रियते तदैव फलचमसस्यापि उग्रपत्निमुक्तम् । उग्रपत्निं नाम अन्याश्रमसात् लोम-सस्य पिदाना दक्षिणपिठाना न्यगोषफलाना च चमसे होमार्थं प्रदणम् । ततश्च शगार्थे एव फलचमसः । तुल्यः कालो गम्य स तुल्यकालः फलचमसः । तस्य भावः, मत्वात् ।

द्विहृदर्यानाच । ५१ ॥

सिद्धान्ते ऐतन्वरं वक्तुं सूत्रमिदम् । ' तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् न लोमम् ' इति वाक्ये यागार्थस्य सतः लोमस्य

ऋतित्वात्सिद्ध राजन्यवैश्वयजमानस्यापि प्राप्तस्य भक्षस्य वा सिद्धो निषेधः तस्मानुवादः कुतो हस्यते । तदिदं यागार्थत्वत्वात्स्य लिङ्गस्य दर्शनम् । अस्मान् द्विहृ-दर्यानाच लोमस्यैव फलचमसस्यापि यागार्थत्व सिध्यति । तस्मात् इत्याधिकारः फलचमसो न भक्षयिकारः । के.

॥ फलचमसः राजन्यस्य वैश्वस्य च ज्योतिष्टोमे, न लोमचमसः । ' स यदि राजन्यं वा वैश्वं वा याजयेत् स यदि लोमं विभक्षयिषेत्, न्यगोषपत्निर्गृह्यत्वात् ततः संपिप्य दधति ऊनुव्य उमसै भक्षं प्रयच्छेत् लोमम् ' इति । फलचमसः लोमचमसस्य विकारः । मा. १।६। २३।३६. ७ फलचमसः, स्वरूपं प्रयोगश्च । ऐतरेय ब्राह्मणे— औदुम्बरणि आश्रयस्थानि प्लाहाणि च फलानि ' एतानि अन्य (क्षयिकादेरर्थे) पुरस्तात् (लोमकषात् प्रागेव) उपग्रह्यन्ति भवन्ति, अथ लोमं राजानं क्रीणन्ति, ते (ऋतियजः) राश एव आवृता (लोमस्य एव पदत्वा) औक्त्वत्वात् (रिनात् पूर्व) प्रतिवेशे श्रयन्ति (पूषा नैवेश्यत्परं च कुर्वन्ति) । ३।५।१-४ । ' त्वय एतान् (लोमम्) चमसान् उग्रपत्न्युः तदेतं यजमानचमसं उग्रयेत्, तस्मिन् (फलचमसे) द्वे दर्भतण्यके (द्वौ द्रवौ दर्भौ) प्राप्ते स्याताम् (एकं प्राप्य ततो द्वितीयं इति रीत्या) तपोः (मध्ये) वपट्कुले अन्तःपरिधि पूर्व (प्रासं दर्भं) (प्रासेत् ' दक्षिणपूर्णे अकारिणं ' इत्येवया ऋचा मत्वाहाकारया, अगुवपट्कुले अपरं (चमसे पश्चात् प्रासं दर्भं) ' आ दधिभाः शक्त्वा पत्र कुटीः ' इति । ३।५। ७।१ । ' तदभैतान् चमसान् (लोमचमसान् भक्षार्थं) आहरेत्, उदेतं यजमानचमसमाहरेत्, तन् यज उद्-गुह्येत् तदेन उग्रोद्गुह्येत् । तदवा इत्या होता उप-ह्रयेत् यदा चमसं भक्षयेत् (होता लोमचमसं,) अथ एतं (फलचमसं यजमानः) एतथा भक्षयेत् ' ' यदस्य शिष्टं रश्मिः सुतस्य यदिच्छेदो अपि वच्छेदोभिः । इदं तदस्य मगसा शिचेन रोमं राजानमिह भक्षयामि ' इति । ३।५।१२-३ । ' स न पपि हृदे पीतः स ण आयु-र्वीसे लोमं तपोः ' इति आत्मनः श्रवणियोगः । ५ । ' आप्यासत् एतेषु ते, सं ते पपाति एषु मन्त्रं कानाः '

इति (द्राम्यो) चमसनाप्यावयति अभिरूपान्याम् । ७ ।
 'तद्यत्र एतान् चमसात् सादयेयुः, सदेत यजमानचमस
 सादयेत्, तान् वत्र प्रक्रमयेयुः तदेनमनु प्रक्रमयेत्,
 अपेनमाहव भक्षणेत् ' नराचंसपीतस्य देव सोम ते
 मतिविद ऊमैः पितृभिर्मथितस्य भक्षयामि ' इति प्रातः-
 सवने नारायणो पशुः, 'ऊमैः' इति मार्यादिने, 'काल्यैः'
 इति हृतीयपवने' (ऊहः क्तव्यः) । ३५।८।१।
 ' समान आमनः प्रतमिमर्ता, समानमाप्यायन चम-
 सस्य ' । ५ । इति । अथ सत्यापाठस्तु आह— ' न
 वेत्पराश्रमयोः सोमभक्षणं विद्यते ७।१।४२ । यदि आश्र-
 म्यः सोम पिबेत् न्यग्रेष्वपिनिनीषद्दत्त तत्र सपितृ
 दधनि उन्मूय यदन्याश्चमसानुनयति अपेन यजमान-
 चमसं अत उन्नयति । यदन्याश्चमसात् हुहुति अपेनस्य
 दर्भतस्थेन उपहृत्य अन्तःपरिधि आहवनीयाद्द्वारं निर्वृत्यं
 ' अह त्वर्हसि ' इति जुहोति ! यदन्याश्चमसात् भक्ष-
 यन्ति अपेनस्य चमसस्य यजमानो मध्यपति' ७।१।४३ ।
 इति । ७ फलस्य न्यग्रेष्वमुत्तुलहस्य षिट् चम्यते भक्ष्यते
 यत्र स फलचमसः । वि. ३।६।१३. • फलचमसेन
 सोमस्य अगत्या वाध. । सु. ४. ८८२. • फल-
 चमसस्य सोमपर्माः स्तुः, सोमविद्यत्वात् । ३।६।
 १३।३६. • फलचमसस्य खानापत्या सोमचर्मलाभः ।
 वक्ष्यति हि ' नैमित्तिकमक्रयत्तदसमानपिबान स्यात् '
 (३।६।१३।३७) ' घर्मसार्थद्वैतत्वात् ' (९।२।१२।
 ४०) इति च । वा. ३।५।२०।५३. • फलचमसस्य
 होमः दर्भतस्थेन क्रियते ' दर्भतस्थेनोपहृत्य जुहोति '
 इति । वि. ३।५।१९. • फलचमसे ऊशोऽपि कर्तव्य
 इत्युक्तं भवति । ' इन्द्राय स्वा वसुमते सोम गृह्णामि '
 इति सोमपरस्वनेन फलचमसादस्वनेषः कर्तव्यो भवति ।
 वा. ३।६।१३।३६ टिप्पणी च. • पञ्चमते मुख-
 चागन्तां अयवृत्ति । भा. ३।६।१३।३६.

४ फलचमसाधिकरणम् ॥

• फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः, क्षुति-
 संयोगात् । ३।५।१९।४०॥

भाष्यम्— नैमित्तिको भूयते ' स यदि राजन् वैस्य
 वा वाजयेत्, स यदि सोम विभक्षयिषेत्, न्यग्रेष्वपिनिनी-

षाहृत्य वा। सपितृषु दधन्नु-मृज्ज तगमै मध प्रपञ्चेत्
 सोमम् ' इति । तत्र सदेतः किं फलचमसो भक्षविकारः,
 उत इत्याविकार इति । किं फलचमस भक्षयैदित्यर्थः,
 उत फलचमसेन यजेतेति । किं प्रातःम् । पञ्चमते
 नैमित्तिको भक्षविकारः । भक्षणो हि क्षुतेनैव वाक्क
 भवतीति । तस्मै मध प्रपञ्चेदिति, न तेन यजेतेति-
 शब्दोऽस्ति । तस्मान्मधविकारः ।

वा— योऽयं ज्योतिष्टोमो राजन्वेन वैदयेन च त्रिदि-
 तेन नैमित्तिकः फलचमसः भूयते, न्यग्रेष्वपिनिनीः न्यग्रे-
 षाद्भूकुरान् न्यग्रेष्वपिनिनीषद्दत्त तत्र सपितृषु दधनि उन्मूय
 तगमै मध प्रपञ्चेत्, इति । स किं मधविकारः,
 उत इत्याविकार इति सदेते, विभक्षयिषेदिति क्षुतिर्न्ये-
 गात् तमिति प्रहृतमाहि क्षुतिर्न्येगात् पुनरपि भक्षयि-
 षेयौगात्, आनन्तर्भूयतेः समानवाक्योपपत्त्याद्य
 भूत्वा तत्समानस्थानं भक्षयन्नेव सोमं विदुर्वाचं या-
 गाम् । नहन्त्यश्नुं अन्यविषयस्य बाधेन कर्मम् ।
 यागसंबन्धभास्य प्रकरादिहायने । तत्र दुर्बलम् । एवं च
 उत्पत्तिवाक्यशिशुः सोमो यागादर्भकर्मणो न निर्वर्तिष्यते ।
 प्रतिपत्तिनाथे तु विनाऽपि तावत् श्रुत्या मन्वोऽप्यप्य-
 किमुत् भूतावेव सत्याम् । तस्मात् भक्षविकारः ।

इत्याविकारो वा, संस्कारस्य तदर्थत्वात् । ४८॥

भाष्यम्— इत्याविकारो वा फलचमसः । फल-
 चमसेन यजेतेत्यर्थः । कथम् ! सदेतद्वयमम्, एतत्
 सोमसंस्कारार्थम् । फलचमसस्यापि परि भक्षणं फल-
 चमससंस्कारार्थम्, फलचमसस्य अन्यत्रानुपयोगात् अन्यै-
 कम् । अथ मध्यम प्राधानं तथा ' न सोमम् ' इत्यनुपरो-
 नावकत्वते । यदि तु इत्याविकारो भवेत् तत्र फल-
 चमससंस्कारोऽवकत्वते । तस्मादित्याविकारः । अह ।
 कथं यद्विषयव्ये अर्थात्, इत्याविकारो भविष्यतीति ।
 उच्यते । अस्ति यद्विषयव्ये । कथमिति । ' यदि राजन्
 वैस्यं वा वाजयेत्, न्यग्रेष्वपिनिनीः सपितृषु तगमै मधं
 प्रपञ्चेत् ' वाजयिषुमिति कश्चने । भागवत्कथे हि न
 पुनर्भूतोऽथ मध्यमते । यदि सोम भक्षणो तदर्थः-
 मिच्छे, न्यग्रेष्वपिनिनीः संस्कारार्थेति । हन्त्य

मत्तगतवचनः । पाणो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन एह तम-
नस्पते, न दोषो भविष्यति । ननु ' तमस्मै भयं प्रय-
च्छेत् ' इति वचनात् भयञ्जयनमिति गम्यते, न याव-
साधनमिति, भयव्यभानन्तर्यात् । उच्यते । अयमागो
सबन्धे अनर्पकमिति कृतम् प्रकृतवचनः शयुच्यते ।
कथं तु भयसम्बन्धः इति । यदि यागद्रव्यम्, भय-
सिक्तत्वं तच्चोदयेन भवति, तस्मात् भयव्यभानं समते,
भयव्यभानेन च यागसम्बन्धः एव स्यात्ते । यदि तेन
इत्यनेन ततः स भयो भवति । तस्मात् भयव्यभानात्
मुत्तरा तेनेत्यते इति गम्यते । तेषां व्यवहारकल्पना ।
तमस्मै भयं प्रयच्छेत् तमस्मै भयं वृत्तदिलयः ।
यथा स भयो भवति, तथा वृत्तदिति । यदि च तेन
इत्यते, ततोऽयं भयो भवति । नमस्मानेन यद्व्यभिति ।

या— लिङ्गद्वयेन तावत् भाष्यकार उपक्रमते ।
एति हि इत्याधिकारत्वे ऋणिकमध्यसम्बन्धोऽप्युत्तरते ।
तत्र च तत्त्वानुगत्या निरूपयन्त्यात् । ' न गिर गिरिति
ब्रूयात् ' इतिवत् ' न होमम् ' इत्यनुवादः सेत्स्यति ।
लिङ्गं तु एतत् तावत्या यागसम्बन्धप्रामां साधनमिति
मन्यमान आह ' कथमसति यज्ञिसम्बन्धे ' तद्विचारल-
मिति । इतरस्य दशयति, ' स यदि राज्यं वैदवं वा
यावयेत्, न्यग्रोधदित्रीप्राहृत्य, ताः सतिष्य, दपन्तु-
न्मृग्य, नामिषांजयेत् ' इति संबध्यते । नद्वारस्य पर्यतैव
श्रुतेन आख्यातेन सह सम्बन्धो भवति । न च पाठापेक्षया
पूर्वसम्बन्धं समासादेनोच्यते । भवति हि शब्दसि
भुक्तवैद्यसि गमनमपेक्ष्य भोजनसा पूर्वजावत्स्यत् । अतो
चाक्यैर्न यज्ञिसम्बन्धः । अयसि यावन्तिसिंरन्धे यज्ञि-
संबन्ध एतावद्गम्यः । आसनात् यावयेत् ' इतिवत् ।
अद्वन्द्वैः प्रसारवादेव सिक्तत्वेन चातुपदेदस्यत् । एव
च एति ' तमस्मै भयम् ' इति ' न होमम् ' इति च
उच्यते इति प्रारम्भमुच्यते ।

न त्वेषां योजनाऽवकल्पने । कथम् ? ' व्यय-
धानात् तमितस्य वायादधिकशिक्षितः । निमित्त-
त्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥ तुनीयार्थश्च
कल्पः स्याद् द्वितीयार्थश्च बाधनम् । समस्तसोम-
वायश्च यजिनिकर्षकत्ववत् ॥ ' ' स यदि होम

विभयसिंरन्धे ' इत्येवद्वयवधाने एति यावन्तिसिंरन्धः
कल्पयितव्यः, ' तमस्मै ' इति च सर्वनाम्नः श्रुतेन
प्रकृतव्यवहारसामर्थ्यापानन्तर्यं न कथ्येयात् । ' स यदि
राज्यं वैदवं वा यावयेत् ' इत्यप्यदिशान्द्रव्ययात्
तत्रहृत्विप्रिगन्तिनां फलवमससंयोगं निषेधे । निमित्त-
त्वेन चोपयोगे एति निराकाट्यशीलस्य सत पुनरन्व-
विपरीतं विधित्वं कल्पनीयम् । तानिर्गोत्रयदिति च ।
अन्यथाश्रुतवृत्तीत्यर्थः कल्प्येत । तमस्मै इति च प्राधा-
न्येन निर्देशः अवगम्यमानः अपहृत्पूर्वेण । प्रयच्छेदिति
च अनन्याररे विस्तरे ऋणो एति नानुवादत्वाद्दीर्घस्य
युक्तम् । न च यावन्तिसिंरन्धत् उपवर्तनीभूतं यज्ञि
निष्कृत्य फलवमससंक्रयो युक्तः । सर्वेण च ऋणो-
त्तमेन सम्बन्धात् समस्तं होमं बाधितम् तेनैव यागः
क्रियेत, सर्गं विद्वेदं नैवत् । भाष्यकारोऽपि ' याव-
न्तिसिंरन्धे गम्यते ' इत्याह, न यावन्तिसिंरन्धे संक्रयात् ।
एवकारोऽपि च ' सकारस्य तदर्थस्यत् ' इति हेतुमाह,
न यावन्तिसिंरन्धादिति । तस्मादयुक्तमेतत् ।

अन्ये तु— पाणो हि प्रकृतोऽस्ति, इत्यतः
वचनात् यागसम्बन्धानवकल्पसि मन्यमानाः ' तमस्मै प्रय-
च्छेत् ', किमर्थम् । प्रकृत्यात् ' यावन्तिसिंरन्धे ' इति गम्यते
— इति वक्ष्येति । तेषामपि तु समस्तसोमनिर्वा-
रत् तच्छन्दोपवीतस्य यावन्तिसिंरन्धस्य सम्बन्धस्यैव
' न ' इति च पुष्टिनिर्देशो न कथ्यते । भयव्यवहितेन
च ' प्रयच्छेत् ' इति आशयानेन सम्बन्धः । तस्मात्
भयसम्बन्धापरित्यागेनैव सिद्धान्तोऽपि व्याख्येयः ।
कथम् ? ' अपूर्वो वैष चोदित भयः प्रकृत एव
था । संसारोऽर्पक्रिया (आरुद्रुपारित्ता) न स्यात्
संस्कारो यागसाधनम् ॥ ' यदि तावत् अपूर्व एव
भयं चोदये, ततोऽपि आरुद्रुपकारस्य न भवति,
अदृष्टकत्वनात् प्रकृत्यविधियोगविभक्त्यात् अतएवोप-
कारित्वम् । तथा ' त प्रयच्छेत् ' इति द्वितीया विस्तरे
संस्कार्यं गम्यते । अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति ।
तस्मात् संस्कारः । संस्कारस्य चैष स्वभाषो यदुप-
युक्त उपयोग्यभाग वा द्रव्यमन्यव्यते । तन्नापि भवितस्य
पुनरुपयोग्यभावात् उपयुक्तसंस्कारत्वमेव शक्यते ।

भाट्ट— तत्रैर ' यदि राजस्य वैश्य वा वाजयेत् ,
 च यदि सोमं विभक्तयित्तेत् , न्यक्षोऽन्विनिनीयहृत्स ताः
 संपिन्व दधन्मुन्मृत्प तमसैर् भक्षं प्रथच्छेत् , न सोमम् '
 इति श्रुतम् । तत्र द्वितीये यदिमन्यो निधिसंस्कारः ।
 आगस्तु विनिसंस्कार एव । त्रिमिनीः अङ्कुरान्
 फलानि च । तत्रैतस्य फलचमसपदमिधेयस्य किं भक्षण-
 माश्रम् , किंवा यागोऽपीति विन्तायाम् , त्रिमिसत्वेन
 अपक्षीगत्स यागस्य फलचमसान्विक्रिदानुपपत्तेः तच्छब्द-
 पठभूयस्य च तस्य मङ्गलान्वयश्रवणान् प्राप्तपापानुवादेन
 अनेकपेपणादित्स्मृत्पविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च अनेकपुण-
 विशिष्टं भक्षान्तरमेव फलचमसकरणं विधीयते । फल-
 चमसस्य विनियोगाभावेन सत्कार्यत्वानुपपत्तेः मनुष्यायेन
 विनियोगाभावेन स्वापदस्य स्वरत् । तदपि आगत्यकारक-
 मपि यजमानसोममस्य वाषकम् , ' न सोमम् ' इत्यनु-
 वादकृतात् , ' न गिरि गिरिति ब्रूयात् ' इतिवत् एरु-
 कार्याकारितानामनेऽपि प्राचरत्वकृत्वा एव स्वापदपरेरही-
 कारत् । अस्तु वा अयं स्वतन्त्र एव तत्रिधेयः । इति
 ब्राह्मे, यद्यपि भक्षान्तरमिदम् , तथापि तस्य न आग-
 बुपकारकत्वात् , ' तम् ' इति द्वितीयाभिर्देशेन फलचमस-
 सस्मरार्थत्वप्रतीतेः । अनुपयुक्तस्य च सस्मरणयोगेऽपि
 ' अन्वृत्तुं शृणोते ' इत्यादिवत् विनियोगावस्थाना । तथापि
 ' स यदि सोमं विभक्तयित्तेत् ' इत्याद्यनुपादरणात् यज-
 मानकृतं क्लोममशस्य च तत्रतैरोपसृती कर्त्तव्यं सोमवाधेन
 सर्वोपैरुपसृत्ते प्रमाणाभावात् यजमानचमसपानान्वासा-
 खाधनरमेव फलचमसस्य कल्पते इति न आचिदनुप-
 पत्तिः । अस्तुतस्तु, भक्षान्तरमेव प्रमाणाभावात् सोममश
 एव यजमानकर्तृकः पेषणदधन्मुन्मृत्पुत्सालद्वयविशिष्टः
 फलचमससंस्कारकत्वेन विनियुज्यते । ' राजा राजस्येन '
 इतिवत् , ' तस्य वाषयात् ' इतिवत् विनियोगविशिष्ट-
 अनेकपेपणान्वात् अशक्यभेदः । तस्य च यजमानचमसा-
 म्यानीपदपर्यस्कारकमङ्गलसंस्कारात् पूर्वाङ्कुरोक्तं तदी-
 यनानुष्ठानान् कथितवाक्येन फलचमसस्य उक्तवागा-
 म्यासंज्ञाफलसिद्धिः । नैमित्तिकराश च तत्र निष्पद्योम
 वाषकत्वम् । एत च स्थानान्तरमेव फलचमसे इतरसोम-
 संस्कारान् यजमानमशस्तापि प्राप्तिपाने पूर्वप्रवृत्त्या

तद्विन्वद्भीकृतं गुणद्वयविधानार्थम् , फलचमसस्य वाय
 सापनत्वसिद्धयर्थे चेति द्रष्टव्यम् । एतेन ' यदि सोमं :
 विन्देत् पूतीकानमिपुणुवात् ' इत्यन अमिपवयुक्तपूतीका
 नामपि वायसापनत्व व्याख्यातम् । १५.

मण्डन— ' फलस्य मक्षणानि स्यात् । '
 शंकर— ' त्रिमिनीचमसो यज्ञे । '

● फलचमसधिकरणे स्थानान्तर्यातदेगः निरु
 पितः । वाळ. पृ. ११८.

● फलचमसादौ यत्र वागान्तरविषयसंभनः प्रमाणा
 न्तरागितः तत्र निरुक्तयोः नैमित्तिकेन निनापनया
 भावेऽपि नित्यस्य वाचः । भाट्ट. ६।५।२. पृ. २८७ .

● फलचमसस्यायः (३।५।१९।७-१९)
 वाषोपदेतिः श्रवणसाधनत्वस्य नैमित्तिकेन ह्यश्रवणपुण्यत्वेन
 नैमित्तिकद्वयत्वात् फलचमसस्यायेन स्थानान्तरैर दधि-
 गतयोः प्रणोताधर्मप्राप्तिः , न तु श्रीहियसन्धानेन ।
 भाट्ट. ९।२।२।४८-४९.

● फलचमसविधिः । अयं विशेषविधिः द्वापर्यः ।
 वाळ. पृ. ११.

● फलतः वाचनिको व्यवस्थितविकल्पो यथा,
 ज्योतिष्टोमसंस्थानु गौमरे ' हीम् इति वृष्टिक्रमात् निपत्तं
 कुर्वात् , ऊचित्यन्वायज्ञामात् , ऊ इति स्वर्गतामाय ' इति ।
 वाळ. पृ. १६०, ● फलतः वाचनिको व्यवस्था
 यथा ' मृष्ययेन प्रतिष्ठाप्यमस्य द्रणयेत् कालेन दक्ष-
 वर्चस्तकामस्य ' इति । स्यात्तै तु- ब्रह्मयज्ञ एव फल-
 विशेषार्थं कल्पन्तु, नामाध्ययनविधिः । पृ. १९, ● फलतः
 व्यवस्थाकृतः प्रतिपक्षे यथा, ' यो ब्राह्मणावाचगुरेत्
 नं धनेन वासवात् , यो निहनेत् महेश्वेण, यो लोहितं
 कुर्वात् ययनः प्रकृष्य पाशुन् सृष्टहीयात् तावतः
 संवत्सरान् सुवर्षं लोकं न प्रजानीयात् , तस्मान् ब्राह्मणा-
 वाचगुरेत् न हन्यात् न ज्योहितं कुर्वात् ' इति ।
 पृ. ३५, ● फलतः व्यवस्थितविकल्पो यथा- ज्योतिष्टोमे
 पौडशिसस्ये ' छौमगुहस्याना ब्रह्मराम भवति ' इत्युक्तस्य-
 त्रयप्रसङ्गोपेक्षावन्तरेन नित्यं छौम विदितम् । ज्योति-
 ष्टोमातिपाने तु ' यदि मृष्टसामातिराध. स्यात् छौम-
 सुम्पन्ना ब्रह्मराम वार्थम् ' इति ब्रह्मरामत्वेन नैमित्तिके

‘ यदि रथतस्तामा सौमरं कुर्यात् ’ इति चोदप्यश्वेऽपि नैमित्तिकं विहितम् । तत्रो नित्य नैमित्तिकं च सौमरं पुनः फलत्रयसाधकत्वेन विहितम् । ‘ बो दृष्टिकामो योऽ-
 ष्वाधकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुवीत ’ इति । सौमरस्य च नानाशास्त्रेषु नानानिघनकथा पवसित-
 विकल्पे प्रागे ‘ हीपिति दृष्टिकामाय निघनं कुर्यात्
 छिन्विपतायकामाय क इति स्वर्गकामाय ’ इति तन्त्रश्लो-
 ततन्त्रियमनकस्य सौमरस्य विधानात् फलत्रये व्यवसित-
 विवक्तव्यः । पृ. १६०० .

* ‘ फलदेवतयोश्च ’ (११११३१४) इत्यत्र
 लिङ्गेन ये संयुक्ताः ते अपूर्वार्था न समवन्ति इति
 पूर्वपक्षः । दु.पु. १।१।१।२. * ‘ फलदेवतयोश्च ’ कर्तव्यं
 इति साध्यभूतमपूर्वम्, अथवा विधेयत्वानुष्ठेयत्वाभ्या
 भाव एव प्रययवाच्योऽभिधीयते । (शङ्करो) साध्या-
 शोपनिशातात् स्वर्गादिफल कर्तव्यमिति चेन्न । तस्य
 कालान्तरमाविरत्वेन प्रयोगाद्यमवाचिते एव तद्विद्वय-
 र्थापूर्वशेषेव कर्तव्यत्वावधारणात् । तेन अपूर्वे दृष्टव्य
 नान्यपेति । तथा च..... फलदेवतयोश्च इत्युक्तस्य
 निराकरिष्यते (उक्तस्य फलदेवतयोश्च इति निरा-
 करिष्यते इत्यन्वयः । सुधा. पृ. १२५६ द्रष्टव्यम्) ।
 धा. ३।१।७।१४ पृ. ८५९.

ॐ फलदेवतयोश्च । ११११३१४ ॥

दशपूर्णमासयोः ‘ अग्न्यं स्तु स ज्योतिषाऽभूम ’
 इति परसंख्यो धर्मः श्रुतः । तथा ‘ अग्नेरह्युजिति-
 मन्त्रोपमम्, सोमसाहस्रजितिमन्त्रोपमम् ’ इति देवता-
 संख्यः । तत्र किं एते मन्त्रा. न्वर्गान्यादिप्रयुक्ताः उत
 अपूर्वप्रयुक्ताः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । फलदेवतयोः
 फलस्य स्वर्गस्य, देवताया अग्न्यादेशे मन्त्रप्रयोजकत्वं
 स्यात् । तथा च सौमरेण स्वर्गरूपफलस्य अग्निरूप
 देवतावास्य अभवत्वेन प्रयोजकत्वात् नन्वगिहृत्वा ऊछे
 न संभवति इति ।

न चोदनातो हि तादृशपुण्यम् । ५ ॥

विद्वान्त्वद्वन्द्वमिदम् । दशपूर्णमासयोः ‘ अग्न्यं स्तुः
 स ज्योतिषाऽभूम ’ इति मन्त्र. स्वर्गरूपकाम्युक्तः,
 ‘ अग्नेरह्युजितिमन्त्रोपमम् ’ इत्यादिमन्त्रश्च अग्न्यादि-

देवताप्रयुक्त इति पूर्वपक्षिणा पदुक्तम्. तत्र । हि यस्मात्
 चोदनातः अपूर्वशेषेव फलत्वेन चोदनात् तादृशपुं
 वदुक्तत्वं मन्त्राणा फलवत्पूर्वशेषत्वम् । तस्मात् अपूर्व
 प्रयुक्तत्वमेव मन्त्राणाम् । तथा च सौमरे नतो ‘ अग्न्यं
 मन्त्रवर्चसम्, सूर्यासाहस्रजितिमन्त्रोपमम् ’ इत्यहस्रजिः
 अपूर्वप्रयुक्तत्वस्य तत्रापि समानत्वात् । के.

ॐ फलदेवताधिकरणम् । दशपूर्णमासयोः धर्माः
 फलप्रयुक्ताः ॥

फलदेवतयोश्च । ११११३१४ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासो सः, ‘ दशपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेत ’ इति । तत्र फलसंख्यो धर्मो देवता
 संबद्धश्च श्रूयते । फलसंबद्धत्वात् ‘ अग्न्यं स्तु ’ स
 ज्योतिषाऽभूम ’ इति । देवतासंबद्धोऽपि ‘ अग्नेरह्युजिति-
 मन्त्रोपमम् ’ ‘ सोमसाहस्रजितिमन्त्रोपमम् ’ इत्यादिः । तत्र
 संख्यं, किं स्वर्गसंबद्धस्य कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः,
 अग्न्यादिष्वस्य अग्न्यादयः एव, उत उभयत्रापि
 अपूर्वं प्रयोजकमिति । यदि एतन्मिमन्त्रश्च. त्रिवे
 गता स्म स्वर्गम्, अग्न्यादीना चोच्चितिमन्त्रेव इति,
 वतः स्वर्गान्यादिप्रयुक्तः । अथ एव रिपते अग्न्या
 दशपूर्णमासकाम्यम्, दशपूर्णमासदेवतासंख्यं उच्चितिमन्त्रो-
 पमम् इति तत्र. अपूर्वप्रयुक्तः । किं प्रातः । स्वर्गा-
 न्यादिप्रयुक्त इति । कुतः । मन्त्राप्रानसाम्पत्तिर् । तस्य
 मन्त्रो वाचक. न इह वदितव्य इति गन्तव्ये । मुला
 च स्वर्गान्यादीना वाचको मन्त्रः । तद्वत्त्वात् दशपूर्ण
 मानकदेवतयोः । तस्मात् मन्त्रदेवतं इति तद्विशिष्ट
 स्वर्गान्यादि, तदप्युक्तो धर्मः स्यादिति ।

दु.पु.— (चतुःश्लोककाम्यं वदितुं. असाहस्रजितकठ,
 षष्ठस्तस्य आनन्दाश्रमीयः अधिपतश्चरः इति देवम् ।
 के.) दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तो चाहनिममं, न परमार्त्-
 प्रयुक्त इति पूर्वपक्षिणापवादोऽयम् । दीक्षणीयादिवान्ते-
 नैव [फलदेवतयोश्च] इति अत्र पूर्वपक्षः । अग्निसंख्य-
 प्रयुक्तोऽय [मन्त्र.] स्वर्गप्रयुक्तश्च, [लिङ्गेन हि अत्र
 विनिश्चयः । सामर्थ्यं च लिङ्गम् । स्वल्पे च मन्त्राणां
 वानर्थ्यम्, नापूर्वीयस्वरूपे । अक्षणा हि तथा स्यात् ।
 न च प्रकरणावरोने लिङ्गनाथो युक्तः । तेन धर्मां कल्पं

प्रकरणेन शक्यताम् । लिङ्गं च ततो बलवत्तरम्, न ततो वाधिर्तु युक्तम् । तेन यथा चाट्टमिथो ज्योतिष्टोमार्थ-दीक्षणीयार्थः तथा मन्त्रोऽपि ।] अथवा अर्थं [मन्त्रः] स्वस्वामर्थ्येन ['स्वस्वामर्थ्येन' इति पाठः तन्त्रले तु पञ्चमन्त्र एव पाठः] आत्मिकपाठः । तत्र ज्योतिष्टोमिः स सामश्रीष्टोमस्तु प्रकाशनीयः । एवं प्रकरणवाचं सामर्थ्येन मन्त्रनामः पूर्वपत्रं करोति ['आत्मने' इति पाठः । तन्त्रले तु करोति इत्येन पाठः] प्रोक्षणयत् तु उच्यते ।

न चोदनातो हि तादृगुष्णम् । ५ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति स्वर्गाद्यादिप्रयुक्त इति । चोदनातः तादृगुष्णं स्यात् । मन्त्रं फलं चोयते क्त इति कर्तव्यता अत्रुच्यते । अपूर्वं च फलं न स्वर्गा-न्यादि । तदर्थं वचनं क्त अहृद्यर्थं कल्पते । गच्छया च अपूर्वकार्येकतावचने दृष्टोऽर्थः स्यात् प्रोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे ह्ये यति न स्वर्गाद्यादिजननस्य अपूर्वत्वता न्याया । शब्दार्थस्य च फलदेवतरेण संप्रतिपक्षान्तात् लक्षणा अदृष्टा । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एवंजातीयतो धर्म इति । किं भवति विचारस्य प्रतो वनम् ? यथा पूर्वः पलः, सौमं कर्माणि अतिकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । यथा तर्हि सिद्धान्तः ऊहेन, 'अग्नं दहावर्कमन्त्र' 'सूर्योऽग्निं (स्यहमुज्जति) मन्त्र-ज्येपम्' इति । फले पर्ववसितम् । देवतापामुत्तरा निन्ता नतिगते ।

शा— 'तत्र स्वर्गादिशेषत्वं भवेद्विज्ञेन मन्त्रयोः । फलस्याहृद्यत्वत्प्रधानत्वाच्च सर्वतः ॥ स्वर्गादेयोच्चमानस्य फलदायित्वसंभवात् । तादृश्यामेव मन्त्रस्य युक्तम्, नापूर्वशेषता ॥ (सिद्धान्तमाह—) सर्वं फलस्य सर्वस्मात् प्राधान्यं न तु वाच्यता । मन्त्रहादृश्यशेषः स्यादात्मिकत्व-प्रसङ्गतः ॥'

सोम— पूर्वम यथा परमापूर्वादीक्षणीयाऽपूर्वाभिलं वाट्टनियमस्य न परमापूर्वमित्यम्, एतं मन्त्रस्यापि अन्वयार्थत्वं न तद्वत्ता दर्शपूर्णमासात्वं श्शुद्धिधनेः संगतिः ।

वि— 'अग्न्यादेः स्वदेवौ हेतुं यद्वाऽन चोदि-
तम् । आद्यो लिङ्गात्, मैत्रमन्त्रस्यापूर्वाकाट्टितत्वनः ॥'

भाट्ट—पूर्वोक्ताया अपूर्वतावधिधनेन उदेष्यतायाः ऋचिदातित्य समाधानार्थं इदमधिकरणम् । दर्शपूर्ण-
मासयोः 'अग्न्यं सुवः सुवरमन्त्र' इति स्वर्गमति-
पादको मन्त्रः । 'अग्नेहमुज्जतिमन्त्रज्येपम्' इत्यादिश्च
अग्न्यादिप्रयुक्तस्य मन्त्रः भुवः । तयोश्च स्वर्गलक्ष्या-
न्यादिनैव स्वर्गाम्योः लिङ्गकल्पश्रुतौ उदेष्यता उ-
पस्थितत्वात्, न तु अपूर्वसंवाचित्वेन भुवो एताभौ विधि-
योगस्य औत्सर्गिकतायाः साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादि-
पदैः अवभिधानात् । न च स्वर्गादित्तरपे आनयैवमम्,
वाश्यात् फलरूपस्य तस्य अनिर्ह्यतौपात्वाविशेषेण त-
र्धत्वे वैवर्ण्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रसादान् यन्निरेकेण इत-
द्रयुक्तप्रधानमापादेव उपचित्तित्तेः आनयैवमं अपूर्व-
ऽपि तुच्यते । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गाह्वित्वावगतैः
मन्त्रजन्यप्रसादान् यन्निरेकेण अपूर्वातुयतिः' इति तु
स्वर्गोऽपि तुच्यते । एवं देवतापामपि मन्त्रार्थत्वेति-
हासादिवशात् कल्पपि अपूर्वं कर्तव्यतेवताप्रसादादेव
फलत्परत्ववगतैः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रसादान्त्वति-
रेकेण उच्यते प्रमाणाभावात् तदर्थैवम् । अत एव
लिङ्गकल्पश्रुतिविधियोगविधौ उपस्थितत्वात् प्रसादा-
असीत्कार्येण तस्येन उदेष्यता, न तु अपूर्वोपदेवतात्वेन
इति न और्गादौ ब्रह्मवर्कसपूर्वादिपदोऽहः । इति भास्ते,
न तानत् सर्वापामेव आपातादीनां आपूर्वाभिलममहाय
स्वर्गाभिलं शङ्कितुं शक्यम्, दीक्षादिपदेन प्रसादजन्य
तेपामर्थाधिनरण-वाचने आगेणत्वत्परपूर्वतापान्त्वस्यैव
लक्षणात् । एवं अपूर्वाङ्गीनारेण देवताप्रसादाभिलं अव-
पातादीना निरुपसंभ्यम् । देवताप्रसादस्य अपूर्वजन्यत्वेना-
प्रसादप्रसङ्गात् । उदाहृतमन्त्रस्योऽपि च न स्वर्गाम्यस्य
स्वर्गार्थत्वमन्त्रः । तद्वि किं दर्शपूर्णमासकल्पस्वर्गाभिलं
प्रत्येव मन्त्रजन्यप्रसादात्म्योपयोगः, उत स्वर्गं पकल्पन्तर
प्रति । नन्त्यः, तथात्वे दर्शपूर्णमासप्रसादाभावात्तामात्य-
संस्पर्शोपक्रमप्रमाणमावेन लिङ्गकल्पश्रुतेरेव अकरानेन
स्वर्गार्थत्वे एव प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार
एव सामान्यवर्कवचोपकं प्रमाणम्, स्वर्गस्य वागात्य-

कणेनेत्र निपहाइशतया सदधिकारस्य अल्पकृत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोगान्नाइशेषं लिङ्गेन श्रुतिकल्प-
नम्, वाचसोमे विनियोगेनेत्र तस्य निरासइशतयात् । अत एव लिङ्गमानेनापि न श्रुतिकल्पनम् । पाके समर्थ-
स्यापि देवदत्तस्य आन्नाइश्याऽभावे विनियोगादर्शनात् ।
नाद्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यप्तीना न
स्वर्गवादिना उद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्ण-
मासजन्यस्वर्गारोने, तस्यापूर्वद्वारकल्पेन शुक्रभूतत्वात् । किंतु
विवातीयापूर्वसंभिकत्वेनेत्र । अत एव कनिष्ठप्रयोगकार-
कत्वेऽपि स्वर्गप्राप्त्यसक्तत्वात् अपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न
तु अवान्तरापूर्वं उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टम् । स्वर्ग-
त्वस्य तु मीहिःकादिदेव अग्रवेश. गौम्यात् । अतश्चैव
मन्त्रलिङ्गकल्प्या श्रुतिः अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्योपद्रवा
परमापूर्वतास्य संक्षुभ्रादिति । शक्तिजन्योपद्रव वस्तुतः
स्वर्गरामरारकः स्वर्गविशेषक एव द्वारताया शक्तिजन्य-
बोधपरत्वेन प्रविष्टः, न तु अपूर्वसंभिसत्वप्रकारकः,
तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः । अत एव ब्रह्मवर्चसारी
द्वाराभावात् स्वर्गपदलोपे ब्रह्मवर्चसविषयकशक्तिजन्यबोध-
सिद्धयस्य ब्रह्मवर्चसपरोहः । इत्यथा प्रकृतवैव लक्षणया
स्वर्गपदेनापूर्वव्यतिरिक्तप्रकारकोपद्रवने ब्रह्मवर्चसव्यापि
तेनैव रूपेण बोधोपपत्ते उक्तानुपपत्तिः । अत एव पुन-
र्यर्षदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि मन्त्रोपः । तत्रापूर्वताव्य-
पन्त्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव च 'मुस्य
एतस्यै मन्त्राया विनियोगः' इत्युच्यते । यदि मन्त्र-
बोधेन च अपूर्वताव्ये ज्ञातताया आधानात् तस्य संस्कार-
स्यै उद्देश्यतापरिपन्ना नानुपपन्नम् । तद्व्यतिरिक्तस्य च
स्वजन्यभद्राजन्यदृष्टद्वारा परमापूर्वं एव कणेनेत्रकृतम्
योग्यताजननात् फले उत्पत्तेः, न तु कणेनेत्रकृतम्,
तथात्वे समवायाव्यतिरिक्त प्रकरणतावपत्तेः इत्यतन्वय
विद्यते ।

एवं अग्न्यादिप्रसङ्गमन्त्रेणैव स्वतन्त्रमिन्द्राद्यना-
र्थरस्य अनुपकरणान् सामान्यसंबन्धबोधप्रमाण-
भावात् पूर्वम् । लक्षणानुपपत्तेः अत्रय आग्रे-
हान्यप्रसङ्गात्तानार्थस्यैव कर्तव्यतात् आग्रेण्यस्यै
यान्यसंबन्धेन प्रपञ्चप्रकाश तदुद्देश्यतापूर्वपदेश्यतेनेत्र

अग्न्यादेः उद्देश्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन,
प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन विप्रकृष्टत्वात्तद्वेव प्रयोग-
त्वानुपपत्तेः । अत एव नाग्निदेवैरपि उद्देश्यताऽवच्छे-
दककोटिप्रवेदाः गौरवत् । एव च प्रसादाश्रयत्वस्यै
उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वकल्पने ऊहसिद्धिः अप्रसूहेव ।
परन्तु प्रसादासामान्याश्रयत्वस्य अग्निदेवादी अनिप्रवर्तान्
नेद्देश्यतावच्छेदकत्वम्, आग्नेयापूर्वकप्रसादाश्रयता-
वेष्यता तदीयदेवतात्वस्य लघुत्वाच्च । अत आग्नि अनेन
मन्त्रेण शक्तिजन्योपद्रवाग आग्नेयोलस्यपूर्वपदेवर्च-
सत्कुर्यात् इति लिङ्गकल्प्यश्रुति कल्पयित्वा ऊहसिद्धिः
पूर्ववत् उपपदनीया । उपयोगोऽपि निवर्णदिमये
स्मृतिदाढयेन त्यागकाले सृष्टिते देवतास्मृतिरस्य
उत्पत्त्यपूर्वतुल्यतामिन्द्रियोपद्रवतासंपादने एव इत्यन्य
विस्तारः ।

मण्डन — ' स्वर्गस्तथाशिक्ष नहि प्रोक्ता ।'
(धर्मस्य) ४ .

शंकर — ' निमित्ततोत्पादपूर्वस्य ।'

* फलदेवताधिकरणेन प्रोक्षणार्थानामपूर्वपुत्रता-
धिकरणस्य व्यगतार्थत्व । सोम. १।१।१५. * प्रोक्ता-
हनाधानामपि ' अग्न्य मुनः ' इत्यादीना अत्रानन्वय
अनुपपत्त्यपि कर्मसमवेतस्य फलादेः स्मृतेरपेक्षितत्वात्
तदर्थत्वेन दृष्टव्यवैरोक्तव्यापारसिद्धिः नमो मन्त्रे
फलदेवताधिकरणे एवोपपदितत्वात् । चौ. १।१।१।१५.

* फलदेवताप्रकाशकयोर्मन्त्रयोः अपूर्वत्वोच्यते ।
१।१।१।१५.

* फलनियमकर्तृसमुदाया उदाहरणम् । एवं
स्वर्गः, नियमो यावज्जीवितोऽग्न्यास, कर्ता स्वर्गात्मः,
तमुदायो दर्शपूर्णमासौ । तेषां यौर्पक्षिणु न प्रवृत्ति ।
८।१।१।३१०-२२. मीचो. वृ. २५.० ' अग्निदेवो न
फलनियमः ' इत्यत्र दृश्यम् ।

* फलपरत्वे संभसति न श्रुतिपरत्वं ही न्तः
वदि आभीयते तथा एनि प्रजावादिष्यति परंशतः
शरस्य फलरतेन स्यात् । (पूर्वस्ये) । आभारम्.
३।३।२।३।२.

● फलप्रयुक्तत्वं नास्ति इत्यसंस्कारसंज्ञाम्, तत्र फलभूमाधिकरणम् । ४।३।१।१-३.

● फलभावनाशब्दः नास्ति अर्थः । वा. २।२।३।३ पु. ४८३, सु. पु. ७३३.

● फलमात्र एव प्रधानत्वपूर्वकं इति न्यायः । परिमल. ३।४।१३।४४ अन्व.

● फलभावनाकारणत्वं एकत्वेन । मोन्या.

● फलभूमाधिकरणम् । अज्ञाना प्रयानादीना एकरिन्त् प्रयोगे सृष्ट्युत्पन्नम् ।

● फलभूमाधिकरणम् । फलभूमा स्यात् । १।१।१।७।२९॥

भाष्यम्— प्रयानादीनि दृष्टव्यं चिन्तये । किं सृष्ट् प्रयोग एषा जन अश्रुताभ्यासोऽपि कर्तव्य इति । तत्र ' धर्ममात्रे तदर्थस्य च्छन्दोनापर्यायः स्यात् ' (१।१।१।६।२८) इत्यनेन न्ययनेन सृष्ट् प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते, ' सृष्ट्प्रयानादीनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ' । अस्यासः कार्यं । कृतः ? यत्. अस्यास्य फलभूमा स्यात् । कथं छाये । अनुमानेन । किं सृष्ट्प्रयानम् ? प्राक् अज्ञप्रयोगात् प्रधानोपभारो नासीत् ऊर्ध्वं ततो भवति, तेन विज्ञापते तुल्ये अज्ञेन विद्यते इति । विद्यते चेत् पुन पुनरपि कथिष्यते । सृष्ट्वत्, शक्यता कथं तु शीघ्रं विद्यु कथं कथं विद्यते इति कथंभ्यासे फलभूमा स्यात्, प्रसिद्धाणि ।

सृष्ट्प्रयानाधिकरणम् । ३० ॥

भाष्यम्— सृष्ट् वा अज्ञ प्रयोगश्च, जातव्या । कृतः । कारणात् । एक कारणप्रदाना प्रधानोप- पत्तयः । न. पुनरपि ? येन प्रधानानि फल ददति । तथैव सृष्ट्प्रयानेनाज्ञेन कृतं जानाति प्रधानानि फल- यन्तीति, पुनरज्ञप्रयोगः । अथ न शक्यं, मुक्तस्य प्रयोगः । येन सृष्ट्प्रयानेन नोपसृष्टम्, स पुन. विद्यमानोप- पत्तयः इति वा आशा ।

परिमाणं चानिवर्तनं स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— परि चानिवर्तनं सृष्ट्प्रयाने प्रयोगः, ततः ' चतुर्दश चौराणांमात्रादुक्तो हृत्पत्ते, ततोदद्या- द्यात्पत्तयम् ' इति शेषेऽपि नित्यवदाहुनिपरिमाणानुवादः,

स न स्यात् । स तावत् प्रयाना पाथिका वक्ष्येत् एषा चास्य रूपं नाप्येत । तस्मादनव्यासः ।

● फलभूमाधिकरणत्वेः क्रतुषु स्यात् फलान्य- त्वम् । ३२ ॥

भाष्यम्— यत् क्रतुवदिति, युक्तं यत् क्रतुषु अन्यासः । फलस्य आरम्भनियमः । कर्मराम्येण तत्र फल निष्पद्यते । आरम्भान्तरेण अपर निष्पद्यते इति । अत्रान्य पुनः उक्तपरिमाणं फल प्रयानाना फलत्वात्संपाद- नम् । तथैव सृष्ट्वत्वेन वृत्तम्, न भूय. किंवाऽन्वीति । एकमवशिष्टो हेतुः । तस्मादनव्यासः (अन्यासे दृष्टा- तस्तत्) ।

अर्थवांस्तु नैकत्वाद्भ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेवमिन्द्रियमप्यपरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियायत्त्वाद्बिषयः स्यात् । ३३ ॥

भाष्यम्— तदुक्तं सृष्ट्वत्वेन अज्ञेन कृतत्वात् अर्थस्य अनर्थकोऽन्यास इति । अत्र भूयः । अर्थस्यास्तु अन्यासः अज्ञानस्य, नानर्थकोऽन्यासः । कथं वृत्ता ? एकादादस्यासः स्यादनर्थकः । यदि एकमेवार्थं अन्यन्य- गानमपि अज्ञ करोति, ततः अन्यासोऽनर्थकः स्यात् । यथा भोजनमेवमिन्द्रियं ताते अत्रान्यमानं एकमेव फलं शक्तिं करोतीति नाभ्यास्ये । अग्रेह अर्थस्य अपरिमाण- त्वम् । इत्यनुपपत्तयः करोत्यज्ञं इति न गम्यते । मनु यावत् प्रधानं फलवद्भवति तावत् करोति इति गम्यते । तस्यमेवम् । किन्तु प्रधाने क्रियायत्त्वात् अनियमः स्यात् । प्रधानस्य फलक्रियायत्त्वात् । तत् प्रधानत्वस्य- परिमितम् । तदज्ञोपपत्तयः भूयस्त्वे मूयो भविष्यति । अज्ञाने अत्यम् । अन्यासे च अर्थजन्य भूयानुपपत्तयः स्यात् मानवत्वात् तस्य । तस्मादनियमः स्यात् सृष्ट् प्रयोगः, अन्यासे वेति ।

वृथवत्त्वादिधितः परिमाणं स्यात् । ३४ ॥

भाष्यम्— यत् आहुतिर्दद्यात् विदम्यते इति, वृथवत्त्वादिधितः अन्यासे न्यवस्यते योऽपि आहुति- र्दद्यात्तु तत्र. स विधितः स्यात्, आहुतिविधानमित्येव ' चतुर्दश चौराणांमात्रादुक्तिविषयः, प्रयोदश अमा-

वाभ्यायाम्' इति । नहि आहुतिसदस्य युजेत ।
आहुतिविधिष्वन्या तु लक्षणया उपरयते ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य
युगपच्छाखादफळत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थ-
त्वान् । ३५ ॥

भाष्यम्-- अनभ्यासो वा अज्ञानात् । कुतः ?
प्रयोगवचनैकत्वात् । एक प्रयोगवचन. अज्ञाना प्रधा-
नाना च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छाखन 'अनेन
कर्मणा साधने यजेत' इति । सङ्कृतैश्चाङ्गैः तन् साध-
नात्मनि न पुन. क्रियाया हेतुस्ति । ननु उपकार
भूयस्त्व भावित्वति । यदि अज्ञानि अदृष्टमुपकार कुयुं .
तत. तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयते । दृष्टमेव तु
अप्यं अज्ञानि कुर्वन्ति प्रधानभ्याङ्गवचाम् । या च
अभ्यासेऽपि शास्त्रेण अज्ञानात् । सा चेह फलप्रदा
साधने यजेत इति, नाज्ञानि । अज्ञानि तन्साधनेन
अप्यंरन्ति । ननु एतदुक्तमिव । यदा हि प्रधावाः,
न तदा प्रधानपत्रिः अपूर्व वा । यदा च यच्च अपूर्व
च, न तदा प्रधावाः । तदेव अदृष्टपहिते समिदादिमाने
सति व्यङ्ग्यत्वेव नास्ति, कुत उपकारः ? अपि च यदि
यनिमानमेवाङ्गेषु, नापूर्वसम्पत्ति, ततः धोमाङ्गमत्ताना
इष्टिपञ्चमत्ताना चोदक एव नास्ति । अर्चने हि अपूर्व
इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति । यजतेः प्रकृतिवर्तन्यता
कृत्वत् इतिकर्तव्यता चोदने नास्तिदिशेत् । तनेदमि
दर्शनानि नोपपद्येत् । ' तस्यैक्यत प्रमात्रानुधावाः,
न च समिष्टपत्रिषु जुहोति, प्रद्वत्य परिधीन् जुहोति
हृषीचोवनम्' इति । तस्मादिव अन्या व्याख्या ।
अनभ्यासो वाऽज्ञाना प्रयोगवचनैकत्वात् । एकः प्रयोग-
वचन. अज्ञाना प्रधानाना च । तस्यैकत्वात् सर्वस्य
अङ्गप्रधानकृतोपस्य युगपच्छाखनम् । तत्र प्रधानाना-
मनभ्यासः । इम्य हेतोः ? सङ्कृतैः प्रधानै. कृत.
क्षयार्थः, 'दण्डपूर्वमाशान्या स्वर्गंज्ञानो यजेत' इति ।
कृते श्रुतये यन् शास्त्रविहितं फलं लब्ध्व इति न पुन.
क्रियाया हेतुस्ति । एतन्मन्त्रेषु सङ्कृतेषु यदज्ञाना
भाक्क क्षास्त्र तस्यार्थः कृतः । तस्मिन् कृते यन् शास्त्रा-
धिपतं अङ्गत्वात् तदभ्यभिधानी इत्यनभ्यस्तस्यम् । तथा च

सति अभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु फलभूयस्त्व भावित्वतीति ।
तदुक्तम् । दण्डपूर्वमाशुषोर्पत् फलं तन्नाशान्या अङ्गोपकार
उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलभूयोत्पत्तौ । यदि अपूर्वं फलं
अङ्गैश्चाप्येव, अङ्गैश्चाप्येव तत् स्यात् । न चाङ्गानि
फलानि । प्रधानाना स्वकार्यं साधयता अदृष्टं उदात्त
तै. क्रियते । सङ्कृतैश्चासी कृत. । तन्मात् नान्नामृषी
पदभूयस्तामस्ति ।

दुष्- भाव्यः स्वर्गः भाव्यो ऋणः । इतिकर्तव्य
यागस्यानुमह करोति, न पत्रसाधिका । तस्या. पत्र न
अप्यते, वरणात् फलमिति । ह्ययम्, कर्मदल फलं
साधयत. अभ्यस्त्वमाना इतिकर्तव्यता महान्तमुत्पन्न
करोति । तत्र महता उपकारेण अनुत्पद्यीत महत् फल
करोति । अत्राह, सङ्कृत इतिकर्तव्यता । कुतः ?
भावनाया वरपेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते । ज्ञानं कृते
व्याप्तियत्वे, इतिकर्तव्यता कारणमनुपूर्वार्था आकाङ्क्षित ।
सङ्कृतव्यथा च निरुपान्दृशीवृत्ता भावना । द्वितीयदि
प्रयोगः केन आकाङ्क्षिते । तस्मात् सङ्कृतं भाव्यं ऋण-
' यदा प्रधावाः, न तदा प्रधानपत्रिः. अपूर्वं न, यदा च
यदि अपूर्वं च न तदा प्रधावाः' इति (भाव्यभाष्य)
एतदुक्तम् । कथम् ? यस्मिन्नेव धर्मे स्वर्गो भवने
वर्तुलं प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव कारणमपि भाव्यत्वेन
व्याप्तियते । इतिकर्तव्यताऽपि तस्मिन्नेव कारणमनुपूर्वार्थः ।
यदि अन्यसिन्धु धर्मे स्वर्गो भवने वर्तुलं प्रतिपद्यते,
करणमपि अन्यसिन्धु भाव्यत्वं, तथा यति भाव्यत्वाच्च-
सङ्ग एव न स्यात् । तस्मात् योग्यपच स्वर्गंगणने ।
एवमेव कारणैतिकर्तव्यतयोः । तस्मादेवा तुल्यकृत्या । न
च अवाप्त्यभिधियाः परत्याभिप्रेताः । भिन्नकला अपि
सर्व- प्रधावादिनिशा एवाभिप्रेताः । तदुक्तम्,
स्वस्याणा भिन्नत्वादिति ।

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गानवधानेषु वचनान्
सङ्कृतस्य । ३६ ॥

भाष्यम्-- अभ्यासो वा अज्ञानात् । कुतः ?
पितृशब्दे अप्यते ' सङ्कृतसिद्धये बहिर्भवति' इति । तथा
अनुक्तं ' सङ्कृतं परिधीन् समर्पति' इति । त्विह इति

॥ फलवद्भेदे हेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ।
४।४।४।४।

‘वैश्वदेवो साग्रहणी निर्वपेद् ग्रामकामः’ इति विधाय ‘आमनमस्वामनस्य (आमन अस्ति आमनस्य इति पदच्छेदः) देवा इति तिस्र आहूवीर्होति’ इति आमनहोमा उपाः । ते किं साग्रहणीया समप्रधाना उत तस्या अङ्ग इति विचारे समप्रधाना इति उरसूत्र पूर्वपक्षे प्राप्ते वागन्देन त निरस्य सिद्धान्तमिति । फलवत् सफल साग्रहणीकर्म इतरस्य आमनहोमत्रयस्य प्रधानं स्यात् आमनहोमत्रय च अङ्ग स्यात् । उक्तहेतुत्वात् ‘फलवत्संनिधावफल तदङ्गम्’ इति हेतौरुक्तत्वात् । उक्तो हेतुरस्य इति उक्तहेतु तादृशमन् । के

- फलवद्दि अफलस्य प्रधानम् । भा. ४।४।४।४।
- वत् फलवत् वत् पुत्रस्य चिकीर्षितम् । १०।६। १८।६७, ● वो हि आरम्य परिशमापयति च फलवान् । एष हि आरम्यजायते । स हि उपक्रममभूति अपरमं-पन्तमाह । ६।१।१।२४ घृ. १४२२, ● फलवति च प्रयागे विधीयमाणोऽर्चनान् भवति । ७।१।१।१.

● फलवत्फलन्यायेन अग्निहोमस्य अन्वयन्मन्त्रो-संग्रहणोपेन्द्राया क्तसंनिधिसमाप्ताना अनिर्दिष्टफलना कर्मणा तदङ्गत्वप्राप्तिः । (‘फलवत्संनिधौ अफल तदङ्गम्’ इति न्यायफलरूपम्) । ‘वृषत्वे त्वभिधानयोर्निवेशः’ ४।४।१।१।२४ इति सूत्रोक्तोक्त्याय न्यायः) । रमायनम्. घृ. ६७. ● कर्मान्तरत्वे (रथंतस्तामा, बृहत्सामा इति ज्योतिषोपात् कर्मन्तर इति पक्षे) तस्य फलवत्फल-न्यायेन ज्योतिषोपात्तत्वात् ज्योतिषोपात्तत्वेन केवलरप-तरगामक कर्मन्तरमनुष्ठेयम् । (इति पूर्वपक्षे) । सोम. २।१।१.

● फलवत्त्वं मुख्यत्वान्म । ‘तत्पुनर्मुद्वल्यं यद् फलवत्म्’ । सूत्रं ४।४।१।१।२४. ● फलवत्त्व विधिविदादीनाम् । ४।३।५।१०-१२.

● फलवत्सिद्धा अपि विशेषस्तामसा । १।२।२. भीषो घृ. १३३६ ‘औदुम्बर्याधिकरणम्’ इत्यत्र दृष्ट-स्यम् ।

● फलवत्सिद्धाधिकरणं अर्थवादाधिकरणस्यैव शेष । सु. घृ. ९३.

● ‘फलवत्त्ववहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गना । किफल्-त्वेन शब्दस्य योगत्वाद्बोधायति ॥’ (श्लो. शब्द-नित्यताधिकरणम्-श्लो. २३८) इति न्यायः । सु. घृ. २३. अन रत्नाकर - फलवतः गगनयनादिवापरस्य अङ्गभूत. अर्थप्रत्यय. तत्फलत्वेनैव फलवान्, शब्दस्यो-कारणस्यारम्भात्. स्वयमफलस्य फलवत्त्वस्याङ्गता अव-गम्यते इति ।

● ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायः । [‘वृषत्वे त्वभिधानयोर्निवेशः, भूतितो व्यपदेशाच्च, तत्पुनर्मुद्वल्यम् यत् फलवत्त्वम्, तन्निधावप्युक्तं तदङ्गं स्यात्, भागित्वात् कारणस्य, अथुत्त्वान्तरवत्त्वम्’ ४।४।१।१।२४ इति सूत्रम्, तदवयव. ‘तत्संनिधानं संयुक्तं तदङ्गं स्यात्’ इति । तदर्थं एव फलवत्संनिधाव-फलं तदङ्गमिति न्यायः । के] इतरत्तु (सार्थेय) फलवत्संनिधानान् तदङ्गं भवति । शा. ४।४।१.

● ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायः । ननु अन्योन्यविरोधात्तदोद्यभावहितानामपि अङ्गाङ्गिभावो भवति । चेति ब्रूम ‘फलवत्’ इति न्यायवैयर्थ्यात् । नृमिहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम् १।१. ● वृष-वाक्यस्य निर्गुणवाक्यसंनिधौ पठितम् । फलवत्संनिधौ अफलं तदङ्गम्’ इति न्यायेन तदनुपपत्तौ ने-रत्वम् । अद्वैत २।४।२५५. ● ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायान् फलवत्संनिधावपिप्राज्ञाना तदङ्गता । न्यायानि ३।३।१।४।२५ ब्रम्. ● ‘फल-वत्संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् स्वतः फलवत्त्वः सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्समयः । वि. ४।३।१६.

● निष्पन्नवाक्येष्वेव फलवत्त्वान् ‘फलवत्संनिधाव-फलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् सप्रपञ्चवाक्याना तदङ्ग-वाक्यता इति (वृत्तिकारमतम्) । न्यायानि. ३।२।५।२६ ब्रम्. ● सकल हि सर्वा विद्या आग्राता । तन्निधौ मन्वा कर्माणि च यदाज्ञातानि ‘फलवत् संनिधावफलं तदङ्गम्’ इति न्यायात् विद्याद्वयमेव विद्यापत्ते । भाग्यती ३।३।१।४।२५ ब्रम्. ● ‘फलवत्संनिधौ अङ्ग

वदन्म' । कलत्रमन्त्रिणेषु आचार्येण आचार्यपरम-
 षोडशेति । भा २।२।३।१, * कलत्रमन्त्रिणौ अक्षरं तदङ्गम् ।
 नेत्रेऽपि निम्नतराणांदिषु प्रवेष्टवन्तसु वक्ष्यन्तु कलत्रे
 म्युते वत् तदङ्गं विद्यायते इति मयनाना उपरात्
 का वा उपदिश्यते कृतिनो मय्युते, न मन्त्रे इत्यस्य
 प्रयोगनगोऽङ्गमिति । ४।१।३।२ * कलत्रमन्त्रिणौ
 अक्षरान्मान प्रधानमयमानवहणैः । सु पृ १०७०

ॐ कलत्रसदृशान्वाय । यथा आपत्तमन्त्रम्,
 वक्ष्या- 'आम्र फणेषु किमिति छायायामे अनूत्पद्यते,
 एव धमे चर्चयाने अयादयोऽनूत्पद्यते' । यथा 'आम्र
 द्युतो खगोऽथै वदगयोऽतिशयैर' इत्यभिधानादति
 शौरम आस्रवृत्तोऽतिमधुरपरफल्मनितयात् समुपवताय
 छायायिन जनाय फल परिमल चाप्रायितमपि ददाति,
 तथैकफलाश्राव्या खेष्टदेवताछायामयदपि फल प्रदच्छ-
 तीति । एतत् समानविषयकैश्चिन्न्याहारात्तराश्रयि
 बोध्यम् । साहस्री. ४

● कलत्राक्षयस्य स्वल्पेण कलत्रविधिमन्त्रायाम्,
 उत्तरविधिमन्त्रायाम्पैत्राक्षयतया च प्रयोगविधानार्थ
 रम् । सु पृ ७३५

● कलत्रविधानमपि वाक्यान्तरस्य विधिशब्देनापि
 भवति । भा ४।३।१।२ * कलत्रविधानं हि ईदृशेन
 मन्त्रेन (' प्राणधानावेवात्मन् पते' इत्यादिना) न
 त्रिपते इति षडयाम (४।३।१।१-३ द्वाय) । या
 ३।४।१।१५

● कलत्रविधि अर्थसाद 'प्रतिविश्रान्ति ह वा य एत
 शरीरशरित' इति । याज्ञ पृ. ७३ * कलत्रविधि
 ' गतदिर वीर्यवामस्य मूत्र कुर्वीत्, पालय प्रदारचंत्त-
 कामस्य, वेत्तमन्त्रावामस्य' इति । भा ४।३।१।१.
 ● कलत्रविधि मात्र विरिय परमानगामिकलत्रविधि,
 ऋतियामाधिकलत्रविधि, उभयगामिकलत्रविधिभेदि । याज्ञ
 पृ ६२

● कलत्रविधिमन्त्र अर्थसाद 'वस्य फणंमयी तुह
 भंति' इति । याज्ञ पृ ७३, * कलत्रविधिमन्त्र
 मात्र ' आमुता अमेऽस्यायुमे देहि' इति । पृ ६३

● कलत्रश्रुति मंत्रेषु स्तुतिरेव, न कलत्रिणि ।
 भा ४।३।१।१९ * कलत्रश्रुति अक्षयवक्षयपक्ष-
 निशावशात्प्यन्यदितार्थवादच्चात् न कलत्रश्रुतिस्तथा
 विद्यायते । यथा 'योऽश्वमेधेन यजते, य उ वैनमेव वेद'
 इति शानमानादेव वदद्वाकारण यदि विधौ को वाह
 त्रिन् बहुद्वय यथापाठसाध्यमक्षयं कुर्वीत् । वा १।३।
 ८।२० पृ २८७ * कलत्रश्रुति अर्थसाद आचार्यो ।
 आचार्यो हि अन्नकर्म करयेत् । भा ४।३।१।२-४.

● 'कलत्रश्रुतेस्तु कर्म स्यात् कलत्र्य कर्मयोगि
 त्वान्' (२।२।१।२-२६) इत्यधिकरणे गुण-
 कणन व्युत्पद्यते । सु पृ ८४८

ॐ कलत्रश्रुतेस्तु कर्म स्यात् कलत्र्य कर्मयोगि-
 त्वान् । २।२।१।२५ ॥

'अग्निहोत्रं प्रष्टव्यं दधेऽग्निगामस्य तुहुयात्' इति
 समामन्त्रि । तत्र किं अग्निहोत्रहोमात् होमान्तर दप्य
 निहोम हल दप्यदेरुणान् फल् इति विकारे पूर्ववत्-
 माह । 'दमा तुहुयात्' इति कर्म होमान्तर स्यात्, फल्
 श्रुते । इन्द्रियानां फल्मय श्रुते, तत्र कर्मणो न्यायम् ।
 फल्मय कर्मयोगिनात् फल्मय चात्तस्यभयानात् ।
 तस्मात् दधिगिग्निगो होम फणय विधीयते इति कर्म-
 न्तरोक्तम् । गुण्य पूर्वाधिसुपसिद्धान्तात् वैपग्यमाह ।
 अतुत्पत्त्यात्तु धाम्ययोगुणे तस्य प्रतीयेत ।
 २६ ॥

एवञ्च तुज्येन स्यात्तयत् सिद्धान्तमाह । कावययो,
 'अग्निहोत्रं तुहुयात् स्वर्गसात्' 'दधेऽग्निगामस्य
 तुहुयात्' इति वाक्ययो अतुत्पत्त्यात् तुत्पत्तसम्भवात्
 तस्य अग्निहोत्रहोमस्य गुणे दधिर्कर्म फल्मय
 प्रतीयेत गुणान् फल् इति । स्वर्गसात्तस्ये होम एव
 स्वगायत्रेण विधीयते । इन्द्रियकामात्रये तु होमाभिरस्य
 दध इन्द्रियशरवेन विधि इति अतुत्पत्तम् । तस्मात्
 न कर्मन्तरेविधि किन्तु फल्मय गुणविधि । के.

ॐ कलत्रश्रुतेस्तु कर्म स्यात् कलत्र्य कर्मयोगि-
 त्वान् । २।२।१।०।२५ ॥

अग्निहोत्रं प्रष्टव्यं समामन्त्रि 'दधेऽग्निगामस्य
 तुहुयात्' इत्येवमादि । तत्र संदेह किं अग्निहोत्रहोमात्

होमात्त दध्यादिहोम उत दध्यादेरुणात् फल इति ।
इदानीं पूर्वप्रतिपदितस्य गुणनिमित्तस्य भेदस्यापवाद
प्रियते ।

अत्राय पूर्वपक्षिणोऽमिसधि । भावार्थाधिकरणे
हेतुदवस्थितम्, आरन्धान्दात् फलपदस्यविधौ न इत्य
गुणदाब्दा । नदत्रापि तेनैव न्यायेन 'इन्द्रिय भाषयेत्'
इतीन्द्रियभावना साधनाकाङ्क्षिणौ समानपदोपात्त होम
(रूपवाच्यत्वमेव कर्णतया उह्यति, न विप्रवृष्ट इत्यम् ।
न चैव सति फले होमविधानाद्दोमे च दधिविधाना
द्वाक्यभेद, अगत्या 'दद्यापविशेषेण श्ले समाधि' इति
यत् दधिमता होमेनेन्द्रिय भाववेदिति मत्वर्थलक्षण
(या विशिष्ट)विधानैव कर्मान्तरविधानोपपत्ते । ननु
भवत् होमात् फलम्, तथापि प्रवृत् एव होम 'सन्निधौ
त्वविमामाफलार्थेन पुन श्रुति' (२।३।१३।२६)
इति न्यायेन स्वगत्यामीक्योरिवेन्द्रियफले विधीयताम् ।
भैषम् । दधिविशि (एत) होमेन उपपत्तिरकर्मगतहोम
स्वरूपाप्रत्यभिज्ञानात् । तदुक्तम्— 'होमो हि प्रकृत
शुद्ध स्वाकाद्यादपारित । सोऽस्मिन् दधिविशि
ष्टवाग्धाविभागेन गम्यते ॥ इति (वा ४ ५४०) ।
न च 'दध्या उह्यति' इति दधिविशिष्टोऽपि होमो
विद्यत एवति त प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । यद्ये गुण
वाक्य इत्यत् । न च गुणवाक्यफलत्राक्ययोपपत्तिवाक्य
पेक्षयो परस्परानिरेषात्वात् सन्धोऽस्ति । तदुक्तम्—
'सान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते सा चान्यवद्विवा यत ।
गुणादीना त्वसन्धोऽप्यवधि त्यात् परम्परम् ॥'
इति । (वा ४ ५४१) ।

न च उपात्तवाक्यवगतमेव कर्म गुणवाक्यपारित
दधिसंज्ञक फले विधास्यतीति वाच्यम् । नित्यानित्य
सर्वोपात्तेषात् । एव ह्यन वचनयक्ति । यदेन्द्रिय-
काम स्वात्तदा निय केवलदधिविशिष्टहोम (भावये)
दिति दधि वैकल्पिकचन दगमे पक्षे सवप्यते । अतो
यवाप्तौ नित्यदधिविशिष्टो होम इन्द्रियकामवाक्ये
प्रतीयते, तादृशस्याप्रत्यभिज्ञानात्, अनुपादेव फल मत्व
पादानात् कर्मान्तरमवति । तदुक्तम् 'दध्यात् दशमे पक्षे
तद्धोमस्य विधेयम् । नित्य चैन्द्रियकामस्य तेनापि

न निरूप्यते ॥' इति (वा ४ ५४१) । न च प्रकृत
होमाभ्रितस्यैव दध्न फले विधानमस्ति, किं किंविधौ
मत्वर्थलक्षणाश्रयणेनेति वाच्यम् । दध्न फलस्य विधाने
आश्रयसंज्ञविधाने च वाक्यभेदमशङ्कत् । न च
प्रकरणादाश्रयत्वम इति वाच्यम् । 'अस्युक्त प्रकरणात्'
इति न्यायेन फलार्थस्य दध्न प्रकरणात्प्रहणात्प्रकृतम् ।
न च विशिष्टप्रकरणादाश्रयत्वमभो भवतीति वाच्यम् ।
यत शब्दो हि सन्निधिवशात् विशेषणत्वे प्रकृतम् ।
न तु सन्निधान नाम यागस्य प्रमा(गम)निति । न चान
प्रवृत्ताश्रयसंज्ञप्रतिपादक शब्द कश्चिदस्ति, श्रौतेन्द्रिय
कामवाक्यस्य उपात्तस्य प्रकरणे वाक्यभेदमन्येत्तत्वात् ।
कतिपयशब्दस्य चाऽऽश्रयस्य प्रकरणे कल्पनेव शेष
इति श्रुतस्यैव वाक्यस्य विशिष्टकर्मविधायकत्वमेव
युक्तम् । तेनान्द्रियकामवाक्ये फलस्य श्रुतत्वात् कर्मा
न्तरेण विधेय भवेदिति । एव प्राप्तोऽमिधीयते ।

अतुल्यवाच्य वाक्ययोगे तस्य प्रतीयेत । २६॥
अयमस्मिप्राय, मन्वेदेव यदि भावाधीनप्रमाणवेव
भावार्थविषयो विधिर्भवत् । सर्वत्र एतु भावनास एव
निमित्तादर्थभेदेन तत्र तत्र भिद्यते । एव फलस्यै
भावनामासत्य भावत्वस्यैरो विधिर्भवति, तत्र भावार्थभेद
फलकारण करोति । यत् तु स्ववाक्योपात्तविषयगुणान्तो
पादानमपस्ति तत्र विशिष्टविधौत्वमिया गुणमाम
निधानतोऽप्ये यदि फलत्वमस्ति पश्यति तदा समष्ट
मद्वय गुणमात्रमेव फले विद्यत । अथ न पश्यति, तदा
विशिष्टविधान मत्वर्थलक्षणा च स्वीकुर्यते इति स्थितम् ।
'यानद्धि विधिसामर्थ्यं घाल्यर्थादनपोद्वृत्तम् ।
तावय फलसन्धय स भावार्थस्य गम्यते ॥
मन्वेदकलश्रुतिर्था तु गुणसचरिते विधौ । सा तद्वय
विधिरपुष्टा तेन वात्येकवाक्यताम् ॥' (वा ४
५४६) । तद्विहाय प्रकृतप्राथम्यप्रमाणानात् तदुपेय
गुणज्ञानो विधि गुणमेव फले विद्यते । कर्मस्यै
मत्वयप्रयोगाथ प्रयुक्त । (ए व पूर्वो, जेन घातुन
प्रकरणप्राप्तोऽनूयते । एव सति मत्वर्थलक्षणतो
विशिष्टविधौरेव च न भवित्यति । ननु भवत् तादर्थ्यस्य
होमस्यस्य प्राप्तत्वात् अनुपाद, दधिविधौस्योऽप्य

निमित्तार्थः निमित्तार्थत्वैव उपपद्यते, नान्यथा । न हि क्वात्मनो तदन्वेषणार्थं इष्टिः क्रियते । जातेष्टेः तु अन्यथापि उपपद्यमानत्वात्, भूत्वादि फल पुत्रगतमेव, न तु कर्तुः इति सिद्धान्तः ।

अथवा अनेन एकेन सूत्रेण वर्णक द्वितीयम् । 'वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुता इष्टिः किं पुत्रे जातमात्रे कर्तव्या उत जातकर्मोत्तर इति संशये जातमात्रे इष्टिः इति च पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्त-पक्षे । इत्यन्वः पूर्वपक्ष निरस्यति । अङ्गानां कालरूप-स्याङ्गस्य उपघातः उदराभिर्गमनं पुत्रजननं इति यावत् । उपघातस्य सयोगः केवलं निमित्तार्थः निमित्ते सति विद्यमानार्थः । तस्मात् जातेष्टिः जातकर्मानुष्ठानोत्तर कर्तव्या ।

अथ अनेनैव सूत्रेण तृतीय वर्णकम् । इयं जातेष्टिः किं अन्तर्देशहे कर्तव्या क्रिया जननाशौचसमाप्त्युत्तर पौर्णमास्यामवासास्याया वा कर्तव्या इति विचारे निश-मकामावात् अन्तर्देशहे कर्तव्या इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तपक्षे । अङ्गानां उपघातसयोग कालान्येन सयोग-निमित्तार्थः कामनानिमित्तविहितकर्मार्थः, काम्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसहस्यस्य आवश्यकत्वात् । के.

● 'फलसंयोगान्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य' (३।३।२।६) इत्यनेनैव गतार्थत्वात् दीक्षाणामनुदाहरण-त्वात् । वा ३।३।२।११,

ॐ फलसंयोगान्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।३।२।६ ॥

ज्योतिषोमे वचन पचोक्तं उपश्रान्तादि । तेषां राजमानस्य तृतीयस्थाष्टने फादे द्वितीयाधिकरणे लेख्यते । ते वचनादयो धर्मा, किं कर्तारि संपदा. सन्तः अङ्ग-प्रधानार्था उत भोक्तारि सपदा. सन्तः वैचल्यप्रधानार्था इति सपद्ये कर्तृत्वतोऽन अङ्गप्रधानार्था इति पूर्वाधिकरण-न्यायेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तप्रामाण्यमिदम् । इत्यन्वः पूर्वाधि-करणमिदं प्रामाण्यमुदाहरणमूलकम् । स्वामियुक्तं यजमान-स्युक्तं यत् वचनादिधर्मज्ञानं तत् भोक्तारि संबद्धं सत् प्रधानस्य वैचल्यस्य भवितुमर्हति नाङ्गानाम् । फलसंयो-

गात् फलेन संयोगात् । एते हि धर्मा. यजमान फल-मोगसमर्थं कुर्वन्ति । तस्मादेते प्रधानार्था एव । के.

ॐ फलसंयोगात्स्वामियुक्तं प्रधानस्य । ३।३।२।६ ॥

ज्योतिषोमे केशरमशुणोर्वचनम्, पचोक्तदि, तस्य आम्नातामि । तेषु संदेहः निमङ्गप्रधानार्थानि उत एषा नार्थानि इति । अस्मिन्नधिकरणे तेषां संस्काराणां पच-मानगामिनः व्यवस्थास्थने, तेषामेव विधयत्वम् । अत्रात्र पूर्वपक्षः । यद्यपि यजमानस्य हेतुत्वमिति वामकर्तृत्व-फलभोक्तृत्व च, तथापि कर्तृत्वाद्यगमपूर्वकत्वात्तत्त्व-गमस्य सर्वेषामेवाङ्गप्रधानानां उपश्रान्तोपश्रान्तं कर्तृत्व-यशोपनिपाते च यजमानस्य साक्षात्प्रयुक्तत्वा च सङ्ग-प्रधानकर्तृत्वेन सङ्गप्रधानोपकारोपपत्ते. कर्तृत्वयशोप-निपातात् अङ्गप्रधानार्थत्वमेव वचनादिसंस्काराणामिति । एवं प्राप्ते, अस्मिधीयते । भवेदेव यदि कर्तृत्वयशोप-निपातितः सत्कारा अवेयुः । भोक्तृत्वानिपातितस्य तु । कर्तृत्वस्य संस्कारोर्वचनमपि व्यपचननामदिपत्तिर्वेदेन सर्वलोकमिद्वत्त्वात् । फलभोक्तृत्व तु न संस्कारोर्वचनो-भवेतीति न प्रमाणांतरसिद्धम् । तेन फलभोक्तृत्वाने एव यजमानस्य योग्यतामादाधानाः क्रियाः संस्कारा इत्यु-च्यन्ते । फलपूर्वस्य च प्रधानजन्यत्वात् प्रधानार्था एव यजमानसंस्काराः । तेन यथा यानि अष्टाध्यायान्यङ्गानि तैः फलभोक्तृत्वम्, न तत्र न्यायेन पूर्वपक्षो विरोधगम् (१) दृष्टार्थान्यङ्गानि दैवादीनि फलयोग्यतामादाधानान्येवाङ्गानि भवन्ति, तथैतेऽपि संस्कारा इति सिद्धं यजमानसंस्काराणां केवलप्रधानार्थत्वमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे यद्यङ्गार्थत्वमपि संस्काराणाम्, तदा दैवादयो ज्योतिषोमाङ्गानि विकारोपध्वनि कर्तव्या । सिद्धान्ते तु नेति । सूत्रं तु फलभोक्तृत्वान् स्वामिभू-तयजमानस्युक्तं वचनादि प्रधानस्यैवेति । तौता

ॐ फलसंयोगाधिकरणम् । जातेष्टि एतदङ्गोपसह-स्युक्तम् ॥

फलसंयोगस्य चोदिते न स्वादेशोपमूलत्वात् । ४।३।१६।३८ ॥

भाष्यम्— 'वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुने

जाते' इति विवाय आम्नायते, 'बसिन् जाते एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव स तेजस्वभाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । तत्र संदेहः किन्नात्मनिःश्रेयस्य, उक्तं पुननिःश्रेयसायेति । आत्मनिःश्रेयसायेति ब्रूमः । नेमानि फलानि परस्य भवन्ति कर्माणि । कुतः ? भाषाने आत्मनेपदनिर्देशात् । यथा 'यदेकं कपालं नखेदेको मासः शंखरस्यापेतः स्यात् । अथ यजमानः प्रमीयेत, चावाप्तृपिवीयमेककपालं निर्देयेत् । यदि द्वे नखेतां द्वौ मासौ संवासरस्यापेतौ स्याताम् । अथ यजमानः प्रमीयेत, आश्विनं द्विकपालं निर्देयेत् । सत्यापोद्वाएषति, यजमानस्य गोयोगाय' इति कपालान्तरे निमित्ते आत्मनिःश्रेयसफलं कर्म दर्शयति । एतन्निहाय द्रष्टव्यम् । तस्मात् आत्मनिःश्रेयसायमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । फलसंयोगो न स्यात् पितुः । फलजननं शेषभूतं पुत्रस्य, न पितुः । कथम् । एवं श्रूयते, 'वेधानर द्वादशकपालं निर्देयेत् पुंषे जाते । यद्द्व्यकपाले भवति, गायत्र्येयैर्न ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्ननकपालो भवति, पितृनैवासिद्धोऽपि दधाति । यदेकादशकपालं द्विद्वैवासिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालं, जगत्त्रैवासिन् पश्यत् दधाति । यस्मिञ्जाते एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव स तेजस्वभाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । यो जातस्तत्र फलं श्रूयते । नास्ति यजनमवाविभास । तस्मात् पुत्रस्य फलमिति । यदुक्तं न परस्य फलान्येतानि कर्माणीति । तदुच्यते । यत् पुत्रस्य फलम्, आत्मनः सा प्रीतिः । तस्मादात्मने-पदं न विरुप्यते । एतमेव आत्मनः प्रीतिमपिरेत्य भवति यवनम्, 'आत्मा वै पुत्रः' इति । 'अङ्गा-पद्मान्भवांसि हृदयावभिसिजायते । आत्मा वै पुत्र-नामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥' इति ।

दुष्— अर्थतरो रात्रिचयन्यायेन फल्यतिवत्पर्यं इति सिद्धे, किं पुत्रजन्मनिमित्तं पितुः फलमुत्पत्स्येति । पुत्रस्यैव । कुतः ? 'बसिञ्जाते एतामिष्टि निर्वपति, पूत एव सः' इति सर्वनाम्ना पुत्रस्य फलं प्रतिपाद्यते, पूत एव सः । फः ? यो जातः इति । अतो यवनस्यमन्वात् पुत्रस्यैव फलम् । एवमादिशुक्तः पुनः इत्येते एव ह्यात्मनेपदमविरचन् ।

अङ्गानां तूपचातसंयोगो निमित्तार्थः । ३१ ॥
भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, 'यदेकं कपालं नखेदे' इत्येवमदि । तत्रोच्यते । अङ्गानां उपचातसंयोगो निमित्तार्थे उपपद्यते, नान्यथा । नहि कपाले नखे तद-न्वेपणायां इष्टियुक्ता । नहि कश्चिन्ना गृह्यायां तदन्वेपणं कार्यापणेन क्रियते ।

शा— 'येनैव वाक्ययोरेण फलमेतत् प्रक-ल्प्यते । तत्रैव पुत्रगामित्यप्रतिपत्तिरपि रक्ता ॥' १७ ।

सोम— योमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरहृदये अभिहिते तत्प्रसङ्गात् उच्यतेष्विकरणे वैश्वानरेष्टेः ब्रह्मे निरूप-यिष्यते । तत्र कुमारविषयिचमश्रुत्वात् वातकर्मनिन्तर इति करिष्यमाणः सिद्धात्तः पूतत्वादेः पुत्रगतत्वं विना नोप-पद्यते इति तदुपयोगितया पुत्रगतत्वनिरूपणात् संगतिः । ननु पुत्रजनननिमित्तकत्वात् अस्या श्रेः प्रत्यवापरिहार एव फलम्, न ह्य पूतत्वादिफलमिति चेत्, उच्यते, विषेः फलाकाङ्क्षायां श्रुतत्वात् भाष्यवादिर्पूतत्वादिकमेव फलमेव स्वीक्रियते । पूतत्वादिफलसंबन्धान्तरं तापता नैमित्तिकत्वात्निर्वाहान् तस्मिन्निर्वाहार्थं पश्चात् प्रत्यवापरि-हारः अश्रुतोऽपि फलत्वेन कल्प्यते इति पूतत्वादिर्कं प्रत्यवापरिहारश्च इत्युभयमपि व्यय फलम् । तत्र च उच्यते निमित्तसंयुक्तस्यैव पूतत्वादिर्कं फलं इति निमित्त-प्रयुक्तानुष्ठानानुष्ठीयता पूतत्वादेः स्वात्मन्यामायात् एह-न्मिमेव प्रयोगे पूतत्वादिफलप्रत्ययं (पूतत्वं-तेजसित्य-अन्नादत्वं-इन्द्रियावित्य-तद्युगलस्वरूपं) भवति, न तु योगसिद्धिन्नायात् (४१११२) एकैकं फलम् । सूत्रार्थानु-पाक्यतोपगतफलभावत्वेन व्योच्यते पितरि फलसंयोगो न स्यात्, तद्वत्त्वेन व्यपतिष्यदितस्य फलस्य तं प्रति शेषत्वात्मायात् इति । १७ ।

वि— 'वैश्वानरेष्टया पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वा, ऽभिः । कर्तुरेव फलं सुक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥, भाते यस्मिन्निमित्तेतां निर्देयेत् तस्य पूतता । तयोच्छिर्तं पितुस्तोत्रं पित्रा वनं वनंते ॥'

भाट्ट— वैश्वानरेष्टेष्टयापूतत्वात्कार्यवादिर्कत्वायां, सत्यापे निमित्तसंयोगेन अङ्गयोः प्रत्ययापे भाष्यनामाप्रत्ययेन

निमित्तार्थं निमित्तार्थत्वैव उपपद्यते, नान्यथा । न हि वृषात्प्रानो तद्व्येपचार्यं इष्टिः प्रियते । नादोषेः तु धन्यथापि उपपद्यमानत्वात् पूतत्वादि फल पुत्रगतमेव, न तु फलैः इति सिद्धान्तः ।

अथवा व्यनेन एकेन सूत्रेण वर्णक द्वितीयम् । 'वैश्वानर इन्द्राकृपात् निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुता इष्टिः किं पुने ज्ञातमाने कर्तव्या उक्त वाचकमूर्त्तर इति संशये जातमाने इष्टिः इति च पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्त-यति । इत्यन्वः पूर्वपक्ष निरस्यति । अज्ञाना कालरूप-स्याद्गम्य उपपात. उदरार्थिर्मननं पुत्रजननं इष्टि यावत् । उपपातस्व संयोगः केवलं निमित्तार्थं. निमित्ते सति विधानार्थः । तस्मात् नादोषिः जातवर्मानुग्रहोत्तर कर्तव्या ।

अथ व्यनेनैव सूत्रेण तृतीय वर्णकम् । इयं नादोषिः किं अन्तर्देशादे कर्तव्या क्रिया वननाशौचयनात्पुत्रर पीर्णमात्ममावास्याया वा कर्तव्या इति विचारे निषा-मद्यामात्तु अन्तर्देशादे कर्तव्या इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तयति । अज्ञाना उपपातसंयोगः फलस्यैव संयोगः निमित्तार्थः कामनानिमित्तविहितकर्मार्थः, फल्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहारस्य आकरयकृतात् । के.

● 'फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानम्' (३।७।२।६) इत्यनेन गतार्थत्वात् दीक्षागामनुदाहरण सन् । या ३।७।१।११.

● फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानम् । ३।७। २।६॥

उपोतिष्ठोमे वपन पयोत्त लक्ष्मणादिनि । तेषा काश्चमानत्वं तृतीयस्यैव पादे द्वितीयाधिकरणे सेक्यति । ते वानादोषे धर्माः किं कर्तारि संयदा सन्तः अज्ञ-प्रधानार्था उक्त मोक्षरि संयदा. सन्त. केन्द्रप्रधानार्था इति संशये कर्तृत्वज्ञेन अज्ञप्रधानार्था इति पूर्वाधिकरण स्येन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तपूर्वमिदम् । इत्यन्वः पूर्वाधि-कर-निदान्तनुदाहरणं सूचक । स्वामियुक्तं यजमान शयुक्तं च वानादिधर्मैः ७ त्वं मोक्षरि संयदा सन् यजमान केन्द्रस्य भविष्यति नाज्ञानम् । फलसंयो-

गात् फलेन सयोगात् । एते हि धर्माः यजमान फल-संयोगधर्म्यं कुर्वन्ति । तस्मादेते प्रधानार्था एव । के.

● फलसंयोगात्स्वामियुक्तं प्रधानम् । ३।७। २।६ ॥

उपोतिष्ठोमे केन्द्रमक्षुण्णोर्वपनम्, पयोत्तवि, लक्ष्मणादिनि । तेषा अस्मिन्नधिकरणे तेषा सत्कारणा यज-मानगामित्य व्यवस्थास्यते, तेषामेव विधयवन् । अत्र पूर्वपक्षः । यद्यपि यजमानस्य हेतुत्वमिति वागवृत्तं फलभोक्तृत्व च, तथापि कर्तृत्वावगमपूर्वकत्वात्कृतव-गमस्य सर्वेषामेवाज्ञप्रधानाना उपकारोपेक्षितान् कर्तृत्वा वशोपनिपाते च यजमानस्य साक्षात्पुत्रया च सा प्रधानकर्तृत्वेन साज्ञप्रधानोपकारोपपत्तेः कर्तृत्वज्ञे-निपातात् अज्ञप्रधानार्थत्वमेव वपनादिहेतुत्वमिति । एवं प्राप्ते, अनिधीयते । भवेदेव यदि कर्तृत्वज्ञे-निपातिन सत्कारण भवेत्तुः । भोक्तृत्वान्निरस्तित्वं ते । कर्तृत्वस्य सत्कार्यविनापि अर्थव्ययनादिप्रतिबन्धेन सर्वलोकसिद्धत्वात् । फलभोक्तृत्व तु न सर्वविधिनो मन्वीति न प्रमाप्रान्तरसिद्धम् । तेन फलभोक्तृत्वो एव यजमानस्य योग्यतासाधनाः क्रियाः संस्कारा इतु च्यन्ते । फलभोक्तृत्व च प्रधानजन्यत्वात् प्रधानार्था एव यजमानसंस्काराः । तेन यथा यामि अष्टाध्यायप्रज्ञाने वैः फलभोक्तृत्वम्, न तत्र न्यायेन पूर्वपक्षो निरौपगन् (१) उद्योगस्यैव वैश्वानरि फलसंयोगतासाधनात्वेन इति भावन्ति, तथैवेऽपि संस्कारा इति सिद्धं यजमानसंस्कारा-पेत्तन्प्रधानावधारमिति ।

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे यजमानस्यमपि संस्कारान्, तत्र देशादयो उपोतिष्ठोमादिति विवरेष्वपि कर्तव्यं । सिद्धान्ते तु नेति । सूत्रं तु फलभोक्तृत्वम् सन्निभं यजमानसंयुक्तं वपनादि प्रधानसंज्ञेति । तौता

● फलसंयोगाधिकरणम् । अदोषि. पुत्रगतम् । इत्युक्ता ॥

फलसंयोगस्योपेक्षिते न स्यादुपेक्ष्यतात् । ४।३।१।६।३८॥

भाष्यम्— 'वैश्वानर इन्द्राकृपात् निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुता

जाते' इति विद्याय आम्नायते, 'वसिष्ठ जाते एतामिधि
निर्वपति, पूत एव स तेजस्त्वन्नाद् इन्द्रियाणी पशुमान्
भवति' इति । तत्र सदेहः किमारमनिःश्रेयसाम्, उत
पुत्रनिःश्रेयसायेति । आत्मनिःश्रेयसायेति वृत्तः । नेमानि
कलानि परस्य भवन्ति कर्माणि । कुतः ? आपाने
आत्मनेपदनिर्देशात् । यथा 'यथेकं कपालं नरपेदेनो
मासः संवत्सरस्यापेतः स्यात् । अथ यजमानः प्रमीयेत्,
चातृपृथिवीयमेककपालं निर्वपेत् । यदि द्वे नरयेता द्वौ
मासौ संवत्सरस्यापेतौ स्याताम् । अथ यजमानः प्रमीयेत्,
आश्विन द्विकपालं निर्वपेत् । उत्सवापीडासपति, यज-
मानस्य गोपीयाय' इति कपालानो नितितो आत्मनिःश्रे-
यस्कर्त्तुं कर्म दर्शयति । एतमिहापि ब्रह्मणम् । तस्मात्
आत्मनिःश्रेयसार्थमिति । एवं प्राप्ते, वृत्तः । फलसंयोगो
न स्यात् पितुः । फलचक्रं श्रेयसार्थं पुत्रस्य, न पितुः ।
कथम् ? एवं भूयते, 'वैश्वानरं द्वांशकपालं निर्वपेत्
पुत्रे जाते । यद्दशकपालो भवति, गावस्यैतं ब्रह्मचरितेन
पुत्रानि । यत्रवक्त्रलो भवति, निवृत्तयामिच्छेशो दधाति ।
यदेकादशकपालोऽपि पुत्रेवासिन् इन्द्रियं दधाति । यद्
द्वादशकपालं, जलस्यैवासिन् पश्यत् दधाति । यस्मिञ्जाते
एतामिधि निर्वपति, पूत एव स तेजस्त्वन्नाद् इन्द्रियाणी
पशुमान् भवति' इति । यो जातकान् कर्त्तुं भूयते ।
माहिं वचनरपातिभारः । तस्मात् पुत्रस्य फलमिति ।
यदुक्तं न परस्य फलान्तेनानि कर्माणीति । उच्यते ।
यत् पुत्रस्य फलम्, आत्मनः सा प्रीतिः । तस्मात्तस्मिन्ने-
पदं न विरुध्यते । एतामेव आत्मनः प्रीतिगमित्येव
भवति वचनम्, 'आत्मा वै पुत्रः' इति । 'अद्वा-
दशकपालं भवति द्विदशकपालं भवति । आत्मा वै पुत्र-
नामाऽसि स जीय शरदः शतम् ॥' इति ।

दुपु— अर्थादो रानिष्कन्पत्तेन फलप्रतिपत्त्यर्थं इति
स्ति, किं पुत्रकर्मनिमित्तं पितुः फलमुत् पुत्रत्येति ।
युवस्यैव । कुतः ? 'यस्मिञ्जाते एतामिधि निर्वपति, पूत
एव सः' इति धर्तृनाम्ना पुत्रस्य कर्म प्रतिपाद्यते, पूत
एव सः । कः ? यो जातः इति । अतो वचनरामन्वार्त्तं
पुत्रस्यैव फलम् । वचनादिर्मुक्तः पुत्रः इत्येव एव
ह्यन्तस्मिन्नेपदमविरुद्धम् ।

अद्वातानं तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः । ३९ ॥
भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, 'यथेकं कपालं नरपेदेन'
इत्येवमादि । ततोच्यते । अद्वातानं उपघातसंयोगो
निमित्तार्थं उपपद्यते, नान्यथा । नहि कपाले नटे त-
न्वेपणार्था इष्टिर्मुक्ता । नहि काश्चिन्ना नद्यायां तदन्वेपणं
कार्पापयेन क्रियते ।

शा— 'येनैव वाक्यस्येयेण फलमेतत् प्रक-
ल्प्यते । तत्रैव पुत्रगामित्यप्रतिपत्तिरपि 'पुष्टा ॥'
१७ .

सौम— शोभस्य दर्शपूर्णमासेचकारादत्ये अमिहिते
तद्यज्जात् उत्तराधिकरणे वैश्वानरेष्टेः काले निरुप-
शिष्यते । तत्र कुमारविपशिष्यसद्वात् जातकर्मनन्तरं इति
करिष्यमाणः सिद्धान्तः पूतत्वादेः पुत्रगठनं विना नोप-
पद्यते इति तदुपयोगेनतथा पुत्रगत्यनिरूपणात् संगतिः ।
ननु पुत्रजनननिमित्तकत्वात् अस्या इष्टेः प्रत्ययपरिहार
एव फलम्, न तु पूतत्वादिफलमिति चेत्, उच्यते,
विषेः फलावाद्वाप्या श्रुतावाद् आत्मैवादिफलं पूतत्वादिफलमेव
फलत्वेन स्वीक्रियते । पूतत्वादिफलसंबन्धानन्तरं तावता
नैमित्तिकस्त्वानिर्वाहात् तत्रिर्वाहार्थं पश्चात् प्रत्ययपरि-
हारः अभूतोऽपि पश्यतेन कल्प्यते इति पूतत्वादिफलं
प्रत्ययपरिहारस्य इत्युपमयापि अत्र फलम् । तत्र च
उत्पत्तौ निमित्तचर्युक्तत्वेन पूतत्वादिफलं इति निमित्त-
प्रयुक्तानुष्ठानानुष्ठारिताया पूतत्वादेः स्वातन्त्र्याभावात् ए-
कस्मिन्नेव प्रयोगे पूतत्वादिफलस्यैव (पूतत्वं-वेबसित्य-
अनादत्वं-इन्द्रियावित्य-पशुमवत्त्वं) भवति, न तु
योगादिद्विधायात् (४।३।१२) एतैक फलम् ।
सूत्रार्थस्तु— वाक्यतोपगतफलभावेन अत्रोदिते पितरि
फलसंयोगो न स्यात्, तद्वत्त्वेन अप्रतिपादितस्य
फलस्य तं प्रति शोभनमाकाङ्क्ष इति । १७.

वि— 'वैश्वानरेष्टया पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वा,
ऽपिभः । कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तुं पितुरेव हि ॥',
जाते यस्मिन्निमित्तेतां निर्वपेत् तस्य पूतता । तत्रोच्यते
पितृत्वेन पिता तत्र प्रवर्तते ।'

भाट्ट— वैश्वानरेष्टयापुत्रगामित्यार्थादिकर्त्तव्या,
तस्यपि निमित्तसंयोगेन अत्रोदिते प्रत्यये भाष्यनाभाष्यत्वेन

शा— 'आग्नेयमहाकरणात् निर्वापेद् वक्रामः' इत्य-
नारण्य धृतम्, तथा 'त्रैपातवीया दौषणीया' इत्यथ-
मेये । अत्रापि कर्मसेदः इति सिद्धान्तः ।

सोम— पूर्वन्यापातिदेशात् संगतिः । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे वक्रामार्थे नै पृथक् प्रयोगः, किन्तु गुणफलस्य
दर्शपूर्णमासयोगेणैव तद्विधिः । सिद्धान्ते तु कर्मान्तर-
दान् पृथक् प्रयोग इति ।

वि— 'अथकपालमाश्रेय वक्रामः प्राङ्गते फलम् ।
कर्मान्यस्य, फलं भानात् पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥, मा
भूद् मित्र प्रमर्णं कर्मान्तरमसिन्धे । अनारम्याघीत-
नेतद् रूपं स्वमूनीयते ॥'

भाट्ट— फल्स्य 'आग्नेयमहाकरणात् निर्वापेद् वक्रामः'
इति (कर्ममेदकत्वम्) । संस्कारस्य तु 'ओदुम्बरी
प्रोक्षति' इति प्रीहिस्रोतण्णात् कर्मान्तरम् ।

मण्डन— 'आग्नेयोऽन्यो स्मार्थिनः ।'

शंकर— 'फलसंस्कारोत्सवा ।' मेदकत्वम् ।

● फलसिद्धिः आदित्य आरम्य कृत्स्नाग्नेय-
प्रधानप्रयोगार्थीना । कु. ६।३।१।२४.

● फलस्वाम्यं कर्मैकन्यक्त्वमीकृत्यम् । मीन्या.

● फलस्वाम्यं पुरुषविरोपणत्वेन श्रयमाणविष्कारिविरो-
पणविशिष्टस्यैव । 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यमभो
यजेत' इत्यत्र राठः स्व. स्वाराज्यकामस्य फल-
स्वाम्यम् । मीन्या.

● फलीकरणहोमः सिष्टेपरोमश्च प्रतिपत्तिकर्मणो ।
भा. ८।१।५।२७. ● पत्नीकरणहोमः । वीजवचने चै

अग्निशयः कणाः, - दान् बुद्ध्या चतुर्गोत्रे अन्वये प्रसिध्प
दक्षिणाश्चै 'अग्नेऽदन्वायो०' (तै. ३।१।२।३।३)
इति मन्वेण लुहोति । पत्नीकरणाः तदुत्पन्नाः ।
(फलीकरणाः तदुत्पन्नेषु क्रियमाणेषु आपनेया मालि-
न्यायाः — तैसंभा.) । वि. ५।१।१।५. ● फलीकरण-
होमः सप्तमीपुरुषेदारो अनुपाजैः सह अग्निमातृतादुर्व्यं
मोक्षत्यः । ५।१।१।५. ● पिष्टलेपफलीकरण-
होमयोः प्रसक्तिसोऽपि अनुयाजोत्तरत्वं नास्ति । भाट्ट.
५।१।१।५.

● फाल्गुनानि नाम ऋताविशेषः सोमस्य प्रति-
निधिर्भवति । 'आद्यद्यम फाल्गुनानि चाग्निपुण्यम्'
(तै. १।२।७) । सादृश्येन प्रतिनिधितया अनेकेषु
द्वेषु प्रातेषु फाल्गुनानां नियमविधिरयम् । स्वामी-
पक्षपयुक्तपूर्णमासते येषां पत्न्यादिभिर्नद्विस्ताहवर्ष-
विशेषः फाल्गुनानि इति अस्माकं मतम् । वायनाचार्यः
तु लोकचवहारे फल्गु स्वल्पमेव प्रयोजनं येषां आर्द्र-
दूर्वाद्बृश्रवीना कृणाना तानि फाल्गुनानि इति । के.
(वि. ६।१।३३). ● 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्या
प्रसुहके' इति वाक्येन चातुर्मास्यारम्भः विहितः ।
संक्षेपं. ३।१।१८.

● फाल्गुनीप्रतिपदग्रन्थेऽश्वीना न शास्त्रादवे
नियमक्रियाप्रमाणमस्ति । वा. १।१।२।७ पृ. २०५ ।
फाल्गुनीपौर्णमास्यन्ततया प्रतिपदि वसन्तनिमित्त
ऊनया । सु. पृ. १८७.

घ

ॐ यज्ञन्वतन्त्यायः । यज्ञकृत्याय यज्ञस्य शिरसि
गवनीकल्पप्रनादावो यथा वृथा । नन्वीतन्पापननाले एन
कपनस्य गुणाभ्यन्ताम् । (के.)

ॐ यज्ञशुक्तिन्त्यायः । स्वतोऽर्थः । साहस्री. १५७.

ॐ यधितान्मन्वर्षः श्रेयानिति न्यायः । स्वशो-
र्चोऽयम् । साहस्री. १५९.

ॐ यधिरवर्षोऽपन्त्यायः । यज्ञ क्रिय निष्पन्न
तस्य अस्य प्रवृत्तिः । साहस्री. १०८.

● वनर इति शब्दावुद्भवः (यथा मनेरः) । भा.
१।१।८।३३.

● वभ्रुः वीर्यः ऐकाग्रित्तेषु तृतीयः पद्यः अधमेये
ज्योतिष्टोमे च । वि. ८।१।७.

● बर्हिर्त्वं महिषत्व- (१ मेघत्व) एतार्थसमावा
यिनी भाष्यावान्तर्यातिः । सु. घ. १४११.

● बकुः वाणिः । ' इति ह स्वह हर्षुर्वाणि,
मायातेव मद्य पचत्, न वा एतेषा हविर्गृह्णाति ' ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे एतत् । वि. ६।७।१२.

● बर्हिः आतिष्यायाः उपसदा अग्नीषोमीयस्य च
शाधार्थं ज्योतिष्टोमे, न पश्यत्यस्योपदेवाः न निरिष्ट-
कस्य न वा बर्हिर्विधिः । ४।२।१४।२९-३०. मीको.
घ. ८८४ ' आतिष्योपसदग्नीषोमीयपशुनाम् ' इत्यत्र
श्रष्टयम् । ● बर्हिः कुशमयं दर्शपूर्णमासयोः । वि.
१०।४।१९. ● बर्हिश्च अद्रमपानार्थम् । ड्रुप. ४।२।
१४।२९. ● बर्हिः दर्शपूर्णमासयोः अलङ्कृदाच्छिन्नं
मयति । भा. १।१।७।३७. ● ' बर्हिर्देवसदनं
दामि ' इति मन्त्रः ब्राह्मविधिस्मरणः । वाल. घ. ६४.

● ' बर्हिर्देवसदनं दामि ' इति लवनमन्त्रः सुष्यस्य
कुशमयादेर्लवनस्याङ्गम्, न तु लवणयजिदन्दितास्य
गौरस्य लवनस्य । वि. १।२।१. ● बर्हिः निशिपते
आमानास्थातन्मात् पृथक् नार्थम् । भा. १।२।२।४।१८.

● ' बर्हिः प्रति समानयते जुहामौपश्रुतम् ' इत्यनेन
जुहामौपश्रुताव्यस्य समानयते कालमात्र विधीयते । भाट्ट.
४।१।१५. ● बर्हिः ' वसन्त शोषदग्नि ' इत्यस्मिन्नुवाके
(तैम. १।१।२) शोचैर्मन्त्रैर्द्वन्द्वच्छिन्नं कर्त्तव्यते

दर्शपूर्णमासयोः, राजसूये रतिना हविःपु मैत्राणाहंस्यते
तु ' स्वर्दिनं (नं) बर्हिः ' न तत्र छेदनादि मन्त्रा वा ।
वि. १०।१।१. ● बर्हिः वेदिहरणार्थम् । भा. १।२।४।
५।१८. ● बर्हिः वैश्वदेवपर्वणि ' प्रेषा संनदं बर्हि-
र्भगति ' इति विहितम् । वि. ७।१।३. ● बर्हिः सर्वं
संसृजं वेदेहरणयो समस्तं मयति इति कृत्स्न पवित्र-
करण परिशोबनीकार्थम् । ३।८।१८.

● ' बर्हिः स्तृणीहि ' इति प्रियः सोमार्थः ॥
सर्वनीयस्य पशोः श्रमे ' अग्नीदग्नीन् विहर, बर्हिः
स्तृणीहि, पुरोद्यामानंरुक्, पशुनोदेहि ' इति प्रियः धुनः ।
एव बर्हिःहरणं पश्यते पुरोद्यामानं च, तमयोर्विदोषेण
हनिषन्नात् आभाट्छिन्नराया । मन्वदिनवृत्तीवचनयो
श्वेदेमेव प्रैशदर्शनत् एव च पशोरमावात् तदेकस्याच

वेवलपुरोडाशार्थमेव वा । इति प्राप्ते, ऐतिहेनु प्रत्यक्ष
बर्हिर्विधेरभावात् ' अनुश्रुयं बर्हिः स्तृणाति ' इति
गौमिकबर्हिर्विधेः सत्त्वाच्च तस्यैवायं स्तरार्थः प्रियः ।
संकर्य. १।३।१५

● पितृवशे ' सङ्कृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति ' । भा.
१।१।७।१६. ● सौमारौष्टे चरी आमिचारिके ' हर-
मयं बर्हिर्भवति ' । वि. १०।४।२. ● बर्हिषा त-
लक्षितकालस्य गौर्णमसि व्रतार्थं विधानं क्लेन च सर्वं ।
६।४।१२।४-४०. मीको. घ. २०६० ' दर्शपूर्ण-
मासयोः अत्रे ' इत्यत्र श्रष्टयम् । ● ' बर्हिषा पूर्णमासे
व्रतमपैति ' इत्यानुककालस्य सनपदसंनपदुचमसापान-
त्वम् । ६।४।१३।४१-४२. ● ' बर्हिषा पूषाव-
मवस्तृणाति ' इति पशुगत बर्हिः दर्शपूर्णमासगतबर्हि-
र्धर्मार्था न श्राहकम् । भा. ७।३।७।१८. ● ' बर्हिषा
पूषावटमवस्तृणाति ' इति बर्हिषि मङ्कृतबर्हिर्धर्मो न
वर्तव्याः ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ । ३।८।१९।
३१. ● बर्हिषः आतिष्याज्ञस्य अग्नीषोमीयार्थं सत्य-
वाले स्तरणमन्त्रावृत्तिः कर्तव्या ज्योतिष्टोमे । १।२।१।
२०।४५. ● बर्हिषः आतिष्यादेशान् अग्नीषोमीयदेशो
नयनकाले संनहननस्य हरणमन्त्रस्य च न श्रुति ।
१।२।१।१।४६-४७. ● बर्हिषः प्रसन्नस्य चतुर्थका
दर्शयति, ' चतुर्थोत्तमयोः प्रति समानयति ' इत्युक्ते
एति ' अतिहायेदो बर्हिः प्रतिसमानयति ' इत्युक्तान् ।
भा. ५।१।४।७. ● बर्हिषः प्रसन्नस्य नियम आग्रसो
जल्पयत्वापृथिव्यापुत्रोपेन मुक्त्वस्याप्येन्द्रादेः तिरोका-
भावात् । १।२।१।४।३४. ● बर्हिषः बर्हिर्धर्मार्था च
वेवाः वेदिधर्मार्था च तिधिः विमिश्रोकावाच्यत्विति ।
वाल्. घ. २०. ● बर्हिषः ह्यन्त्य संनहनहस्ये उता-
दानार्थे । तत्र मन्त्रो स्त्रीक्रियमात्रस्यैव उतरपीनान्तौ ।
भा. १।२।१।२।४६. ● बर्हिषः वेदिहरणसंगणस्य
उत्सादनं एवमेव प्रयोजनम् । १।२।४।१।४।४४,
● बर्हिषः संश्रायः शोषयम्, अमाणागुणस्यजनम्,
मृणानामग्नेजनम् । १।२।१।१।४।२.

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

● बर्हिर्धिवरणम् । १।२।१।१-२. ' बर्हि-
र्त्वाय. ' इत्यत्र श्रष्टयम् ।

० वर्हिरनुयाज नास्त्यवशे 'अपान्हिरानुयाजौ यज्ञे' इति । वि. १०।०।१०

॥ वर्हिरान्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्द । १।१।५।१०॥

'वर्हिर्हन्ताति' 'आज्य निवेपति' इति वर्हिरान्य शब्दौ संस्कारनिमित्तौ जातिशब्दौ वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । अर्षस्कारे वृषाणमायेऽपि लोफप्रतिबन्धो वर्हिय गयो पदाग्नौर्गोपये चन्दलाभात् वर्हिं चन्दस्य आज्यशब्दस्य च लाभात् । अतच्छब्द न मन्कारवाचकं वर्हिं शब्द आशयशब्दो वा । एव पुष्टेराद्य-अग्निश-वात्प्रतिबन्धो अपि इत्या । के

॥ वर्हिरान्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्द । १।१।८।१०॥

वर्हिरान्ययो पुष्टेराद्यो च संदेह इतिमेव संस्कार शब्द उत जातिनिश्चयन इति । अत्र प्रभाकरेण संज्ञितौनेपात् अतः प्रभृति अधिवरणपरमेतत् इत्युप-वर्णितम् । जातिनिमित्तमस्कारनिमित्तयोर्मिथयोरान्यत्र स्यात् आग्रागण्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु यथागाग्य प्रामाण्यमिति । तदुक्तवन् । नक्ष्यमाण्युपपन्नान्यायेनैव सर्वत्राभ्यन्तरावधमगात् यत्किञ्चिदेतत् । इति यथावार्तिक मेवाधिसूत्रं प्रस्तुते । इदानीं कर्मनामयेऽशब्देन इत्य नाम्नापि प्रवृत्तिनिमित्तं अधिवरणान्येव निरुच्यते । तन्मैतदधिकरणे तात् तस्य पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायि । 'वर्हिर्हन्ताति' इत्येतद्व्यतिहितान्नसंस्कृते पुष्टौ वर्हिं शब्द मातिसा प्रमुधाना इत्यन्ते । तथा 'आज्य निवेपयति' इत्येतद्व्यतिहितविलग्नसंस्कृते वृष्टे आशयम् । एव 'पुष्टेराद्य प्रपयति' इत्येतद्व्यतिहित प्रपनसंस्कृते षिष्ठे पुष्टेराद्यशब्दम् । तेन यथा 'यूप टिनति' इत्येतद्व्यतिहितद्वेदननित्तमस्कारयति काष्ठे यूपशब्दप्रयोगशब्दानात् षट् षिष्ठे च यूप इति संस्कार यचनत् यूपशब्दस्य, तथा यत् द्वेने तद् वर्हिं, यद् विरुच्यते तदाग्यम्, यत् प्रप्यते च पुष्टेराद्य इति सर्वत्र संस्कारचनत्वमेव । ननु यूपशब्दस्य अलोऽकार्थत्वेन संस्कृतेष्वेव प्रयोगदर्शनात् मन्त्रु संस्कारयचनत्वम् । वर्हिरादिशब्दानां तु अर्षेऽर्चनेऽपि प्रयोगदर्शनात् इव

संस्कारचनत्वम् । मैत्रम्, 'शास्त्रज्ञा वा तद्विमिचरतात्' इति न्यायेन शास्त्रज्ञानामेष वार्तिकाना प्रविदिर्नवी यसी । सा तु संस्कृतगोचरेव । अतस्तद्विरोधवशात् शास्त्रस्यसिद्धेर्गोचरेनाप्युपपत्तौ संस्कारचनत्वत् वर्हिं यद्विशब्दानामिति । एव प्राप्ते, अभिधीयते । भवेरेव यदि शास्त्रज्ञाशास्त्रसाप्रयोगोर्विरोधो मूनेत् । न चैतदस्ति । तथाहि, यस्मात्मेव कुरावाती वर्हिं शब्द अग्राग्यसा प्रमुच्यते सा जाति शास्त्रसाप्रयोगेऽपि अनागतैव । तेनैव तमप्रयोगानुगतेकृत्वातिपचनत्वेनैव अविरोधात् संकल्प-प्रयोगोपपत्तौ न क्वचित् गौणत्वम्, क्वचित् सत्कार-यचनत्व इत्युपपद्यते । तदुक्तम् 'एकदेशेऽपि यो दृष्ट शब्दो जातिविमित्तक । (जातिनिश्चयन इति मूले षट्) तद्व्यागात् तस्यासित निमित्तान्तरकल्पना ॥' इति (वा ४ ३४२) । एव च उक्ति 'वर्हिर्हन्ताति' पूर्वसिद्धवर्हिच्छदनेन लक्ष्मणविधानात् 'यद् वर्हिं, तद् हन्ताति' इति यथावस्थितचनत्वोपपत्तौ 'यन् टिनति, तद् वर्हिं' इतिवचनपक्षविषयसोऽपि न भविष्यति । सूत्रे तु गत्यन्तरागाग्रात् वधाभितम् । तदुक्तम्, 'न च यूपवदितुल्यत्वमन्यायाऽप्युपपत्तित । लोकादलक्ष्य-मानार्थास्ते ह्यगत्या तयाऽऽभिवा ॥' (वा ४ ३४२) इति ।

प्रयोजनम् - पूर्वपक्षे 'वर्हिं शब्दात्प्रपयस्तुगाति' इति संस्कृतैराप्रारितव्यम् । सिद्धान्ते तु कुरावन्तेऽप्येति । सूत्रं तु वर्हिं शब्दात्प्रपयो व्यसंस्कारे व्यत्ययि संस्कारे शब्दाभात् वर्हिरान्यशब्दप्रयोगात् अतच्छब्द अर्षे स्काराद्यो वर्हिं शब्द आशयशब्दश्चेति । तौता

॥ वर्हिराज्याधिकरणम् । आग्राग्यविकरणम् । वर्हिं राज्यशब्दो जातिरचनो तेन यूपयन्तरगर्हिं यूप-क्षान्त्य च लौकिकमेव असंस्कृतं शास्त्रम् ॥

वर्हिरान्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्द । १।१।५।१०॥

भाष्यम् - वर्हिरान्ययो पुष्टेराद्यो च संदेह इतिमेव संस्कारशब्दा, उत जातिरान्य इति । संस्कृतशब्दा इति सूत्रम् । संस्कृतेषु श्लेषेषु वर्हिं चन्दसुपचरति चन्द, ना-संस्कृतेषु । संस्कृते च वृष्टे आज्यशब्दम् । तथा संस्कृते

निष्ठे पुरोडाशशब्दम् । नन्वसंस्कृतेऽपि कस्मिंश्चिदेते उपचयते यथा बर्हिण्यस्य गात्रे गत्वा इति भवन्ति यत्प्राग् । तथा आभ्य त्रय्यमिति, पुरोडाशेन मे माना प्रवेष्टक ददावीति । सादरवात् तेषु प्रयोगः । यथोपशये यूपशब्दः । कुत एतत् । यत् एकदेशे हि शब्दप्रयोगः । तस्मात् संस्कारशब्दा इत्येवं प्रातम् । एवं प्राते, द्रूमः । बर्हिण्यस्य अपसृष्टोऽपि शब्दलाभात् संस्कारशब्दाः । ननु क सादर्यादेकदेशे मविष्यन्ति । तत्र । प्रसिद्धे हि संस्कारशब्दले, सादर्यादिति शक्यते वक्तुम् । तथा-प्रसिद्धम् । ऋणम् । बर्हिण्यस्यैकदेशस्य संस्कारा विधीयन्ते । तेन एतद् शब्देऽपि संस्कारैर्मवितव्यम्, त्वति च संस्कारे शब्दलाभः इतीतरेतवश्रयं भवति । न च अतिरिक्ता. संस्कार भवन्ति, यान्तालोच्य लोकः प्रयुञ्जीत । तस्मात् लोकाः संस्कृतेषु बर्हिण्यस्य प्रयुञ्जते । तत् एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टाः, सर्वे जातिनिमित्ता मयितुमर्हन्ति । न चालौकिकानां सत्ता वेदादेव पूर्वोत्तर-परसंन्यमानपेक्षे शक्यते शोऽप्यस्य गतुम् । पूर्वोत्तरपदे अनर्थके मा भूतामिषेन स परिकल्प्येत । अशक्यस्तु अन्यागम्यमान. परिपल्ययितुम् । अर्थवती च ते पदे पूर्वोत्तरे लौकिकेन असंस्कृतप्रयोगेण मविष्यत. । तस्मिन्-व्यातिशयात् एवकार्थीयकः । प्रयोजनम् ' बर्हिण्यस्य यूपशब्दमस्त्वप्राति' इति संस्कृतैव स्मरित्य यदि पूर्व. पद्य., विपरित विद्वान्ते ।

धा— नापथेयप्रज्ञावेन द्रव्यनाम्न निमित्त प्रति अधिष्ठाणप्रदमात्म्यते । तुल्यस्तत्वात् पुरोडाशोऽपि उदाहृतः । तत्र 'शास्त्रस्य वा तन्निमित्तात्' (१।१। ४।९) इति शक्तिनां संस्कृतेषु प्रयोगात् सावैविध्य-राटिपरीतशक्य संस्कारनिमित्तता । तथाहि, 'पुरो-डाशादिमिलोके च्यवहारो न दृश्यते । तस्माद् यूपशब्दद्वैशास्त्रेण संस्कारदेवता ॥' तत्रास्ति । कुत । 'एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जाति-निवन्धन । वदत्तागात्र वायासि निमित्तान्तर-कल्पना ॥' 'दे एव लौकिकः शब्दास्ते एव वैदिकान्ते एवामीतानर्था' इति मित्कम् (१।१।९ पदं १) शोऽपिदिप्रार्थे वेदे एव एकदेशेऽपि

जातिनिमित्तता लभ्यते, न तत्र पुननिमित्तान्तरादि-कल्पना संभवति । संस्कृतेष्वपि जातिरक्षणमात्रं तन्नि-मित्तताकिन्मो न शक्यते वक्तुम् । अतश्च शास्त्रस्यैव-विरोधान्न वापः । किंच, 'वेदेनापि च संस्कारात् प्रागेव च्छेदनादिकात् । तद्विधौ जातिशब्दव-माश्रितं लोकसंमतम् ॥' तेन जातिमते न व्यभि-चरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारात्, अतिरिक्त-त्वात् लोक्यवहारलेखां संस्काराणामभावात् । ' न च यूपशब्दोऽपि त्वत्कल्पनात् संस्काराणां प्रयुक्तः । शोऽपि-छभ्यमानार्थास्ते ह्यगत्या तथाऽऽश्रिताः ॥' यदि हि छेदनिमित्तताया वन्धनविधौ वा इतिहासि-कोऽपि लभ्येत, ततः किमेवं व्यवहितवन्धनव्यतिरि-ययेण कल्प्येत ' यच्चिद्यते स नूनं यूप.' इति । अति च बर्हिण्यस्यैवैतत्समादनुत्पत्ता ।

धा— कर्मनामप्रसङ्गात् द्रव्यनाशा बर्हिण्यस्यपुरोडाश-शब्दानां संस्कृतेषु शास्त्रस्यैः सर्वैः प्रयुक्तमानानां असंस्कृतेऽपि जातिमाने वैश्विदशास्त्रस्यै. प्रयुक्तानां कि संस्कारनिमित्तता यूपशब्दात्, उन जातिवाचिता इति चिन्तये । नन पीलादिदत्त अधिकाणादिवशं शास्त्र-वाचिकप्रविद्धिः सावैलौकिकी च अत्रालम्ब्येच्छति परमश्रद्धेःपीयवी, इति संस्कारनिमित्तता । इति प्राते, द्रूमः । 'अन्यव्यतिरिक्ताभ्यामेतेषां जाति-वाचिता । व्यभिचारान्न संस्कारनिमित्तत्वं प्र-कल्प्यते ॥' तस्मात् जातिवचना. । ८.

सोम— पूर्वत्र पुरोडाशविषयकोषराश्रय विचारि-तत्वात् तद्व्यथेन पुरोडाशशब्दस्य, तदुपयोगेनैतन्न बर्हिण्यस्यशब्दकोश बुद्धयुक्तात्वात् तद्विषये विपर-इतानीं कियते इति समनन्तराधिकरणसंगतिः प्राग्विधिः । प्रयोजनम्— संस्काराधिक्ये 'बर्हिण्यस्य यूपशब्दमस्त्वप्राति' इति यूपशब्दमस्त्वप्राति यन्मना समनन्तरं, 'आग्नेन यूपमनक्ति' इति यूपशब्दात् आग्ने-निष्पन्नानेव शब्दः, शीदिशुभोऽशुभो समनन्तरशब्दद्वयं कर्तव्यं, त्रि-मासतपित्वे तु न कर्तव्यं इति । सूत्रार्थम्— आग्ने-संस्कारागमोऽपि बर्हिण्यस्यैव शब्दलाभात् प्रयोग्यम् अत्र शब्द संस्कारव्यतिरिक्तवृत्तित्वात् इति । बर्हिण्यस्य

इति । अत्र न्यायवाम्नात् मूले वर्हिण्यस्य अङ्गुलुप
लक्षणं इत्याश्रित्य पुणेदाशोऽप्युदाहृतः ।

वि.— 'वर्हिण्यपुणेदाशब्दाः संस्कारवाचिनः ।
वाच्यार्थं वा, शास्त्ररूपेस्ते स्मः सन्स्कारवाचिनः ॥ ,
वाति स्वकृत्य न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेष्वेवैवैः । विनाऽपि
सन्वृत्तिं लोके इष्टत्वाच्च विराचिनः ॥' शुक्लतमाह—
'वर्हिण्यो निमित्तस्य दुर्बलत्वान्न मेति चेत् । वातिस्य
निमित्तत्वात् तद्युक्ता चोदता प्रमा ॥' न मा प्रमाणं
इति चेत् । ८.

भाट्ट— वर्हिण्य-पुणेदाशब्दशब्दानां सत्त्वेपु
शास्त्रार्थः प्रयुज्यमानत्वात् यथादिशब्दवत् संस्कारमात्र-
वाचित्वे संस्कारविशिष्टदृग्गादिवाचित्वे वा प्राप्ते, वाति
विहाय कैरप्यस्युत्पन्नत्वात् संस्कार विनाऽपि लोके
'वर्हिण्यस्य गात्रे गत्य' 'आर्णं न्यस्यम्' 'पुणे-
दाशो न मे माता प्रदेष्टुं ददाति' इत्यादौ प्रयुज्यमानत्वात्
अत्रानिवाप्यपराच च दृग्गादिकाविकारित्वेन ।

प्रयोजनं यथायदास्तत्तथावर्हिण्यो पूर्वपक्षे संस्कार-
करणम्, सिद्धान्ते नैति ।

मण्डन— 'वर्हि शब्दस्त्वण वसित ।'

शंकर— 'वर्हिण्यदि जालयम् ।' ८.

● न च वर्हिण्यधिकरणन्यायेन (१।४।
१०) अनार्षणहासदपि सजादस्य छानिपजातिफलं
स्यात् इति वाच्यम् । वर्हिण्यस्यै अनार्षणहासदपि
जालयत्तम्, आर्षणहासस्य जालयनिवारितम्,
इदं पूर्वपक्षे । सु. २।३।२।३.

● वर्हिण्यधिकरणस्यैवोक्तत्वात् । 'एक-
देशेऽपि सः सन्ते दृशे जातिनिष्पन्नः । तद्वशात्तत्र
सन्वृत्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥' इति । तेन सन्वृत्ति
क्षयिणे जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगम्य च तत्रादस्य सन्वृ-
त्तयोगित्वेपि क्षयिणे जात्यन्यात् अङ्गविधेऽपि च छानिय-
कार्यापत्त्या प्रत्येगोपनिः । सु. ४. १००.

● वर्हिण्यधिःशब्देपु ए४देशेऽपि जातिनिमि-
त्तत्वे सन्वृत्तये निमित्तान्तर न बलनीयम् । वा.
२।१।१।२. ५८१.

मी. सं. १६५

● वर्हिण्यधिनि यागद्रव्यधारणेन दृशेन उपकार-
संन्येन उपकुर्वन्ति । भा. १।२।१०।४५. ● वर्हि-
रादीनां अङ्गप्रधानसाधारण्यम् । ३।७।१।१ - ५.
'वेदिर्वर्हिर्न्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● वर्हिण्यधिःशब्दः आतिथ्यात् 'ऊर्णप्रदं
तस्य स्तुगामि' इत्यादिः स चाग्नीषोमीयवर्हिषि पुन-
रावर्तनीयो देवमेवात्, वर्हिस्तु स्वरूपेण तदेव । वि.
१।२।१।२०.

● वर्हिर्षोर्णो अङ्गप्रधानार्थाः न केवलं प्रधानार्थाः
दर्शपूर्णमासयोः । वेदिर्वर्हिर्न्यायः । ३।७।१।१-५ ।
द्रव्यसंस्कारन्याय । ३।८।१।५।३१ (वेदिर्वर्हिर्न्याये
द्रव्यसंस्कारन्याये च सम्यगे विचारः । उत्तरेष्विच्छया
च प्राणान्तर न दोषः) ।

● वर्हिर्न्यायः । गौणमुत्थापिन्यकरणम् । मन्त्रविनि-
योगे मुख्यार्थे । लिङ्गविनियोगाधिकरणम् । लिङ्गाधि-
करणम् ॥

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु श्लेषभावः स्यात्,
तस्माद्गुणस्यैवोक्तत्वेन निवससंयोगात् । ३।२।
१।११।

भाट्टयम्— इह मात्र लडाहरणम् 'वर्हिरेतन्नं
दामि' इत्येवमाद्य । किं मुख्ये ष्यामिषेये मन्त्राया
विनियोगः, तत्र गौणेषुऽपि । सः पुनर्मुक्त्यः को वा
गौण इति । उच्यते । सः शब्दादेव अवगम्यते, स
प्रथमोऽर्थो गुणः । गुणमित्यत्र गणनीति मुख्यः इत्युच्यते ।
सत्त्वं तस्य प्रतीतदार्ढ्यं येन चित्तं संन्येन गम्यते,
स पञ्चम्यानां उत्पन्नित भवतीति नन्यः । गुण-
संन्येन गौण इति । तदेव त्वं एव मुख्यः । त्वो हि
शब्दात्प्रत्यये । त्वेव हि अग्निस्त्वोत्पन्नोऽपि चरन्तुं प्रत्ययः ।
एवमेव अग्निर्मातृशब्द इति शब्दे एषोऽपरिते मातृशब्दे
संप्रत्यय । अयोच्यते । वसिष्ठ निरनपञ्चम्यात्
संप्रत्ययः स मुख्यः, वसिष्ठ लोपदात् स गौण इति ।
नैवगुणम् । यस्य हि शब्दस्य रूपं तस्य चिद्वत्त्वं निमित्त-
त्वम्, लोपदात्सापि तदेव रूपं निरनपञ्चम्यापि । न च
शब्दं निमित्ते कति नैमित्तिकेन न भवितुम् । किन्तः ।
यदेवम्, इदं न शक्यते वरितुं तदवगते न गोऽर्थो

भवति, उपपदे तु संज्ञते सोऽर्थः सन्नमित्येते इति । न चागौ सद्युदाहार्यः शक्यते विज्ञातुम् । अन्वययतिरेकाम्बा हि निम्नगोऽवगम्यते । अथ वाक्यार्थोऽप्यनित्युच्यते । नैरं चक्यम् । नहि अन्वित्तः पदार्थो भवति वाक्यार्थः । तदेवं दृश्यताम् । अग्निशब्द एवाय ज्वलनजनः । अग्निशब्दः एव माणववस्त्राभिधानेति । तस्मात् गौणे मुख्य इति वञ्चिद्विरोधः । अथोच्यते, य. सुष्ठु प्रविद्धः स मुख्यः, यो मनागिव स गौग इति । इदमपि नोपपद्यते । अत्रिद्विनामं प्रज्ञानम् । न च प्रज्ञाने कश्चिद्विरोधोऽस्ति । अथोच्यते । यस्य बहुता. प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः, अल्पताः प्रमुखमानो गौग इति । नैतदेवम् । अल्पशोऽपि प्रमुखमानो नास्ति सामर्थ्यं प्रत्याख्येत् । अतः सोऽपि शब्दात् प्रतीयते इति मुख्य एव । अत्रोच्यते । अस्त्यन विरोधः । माणवश्चो नाग्निशब्दात् प्रतीयते । कथमवागम्यते ? उक्तं ' अन्वयश्चानेकार्यताम् ' इति । कथं न विपर्ययः ? उच्यते । अनादृत्यैव माणवकप्रत्यय ज्वलनमभिशब्दात् प्रतीयन्ते दृश्यन्ते । न ह्यनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकमभिशब्दात् प्रतीयन्ति । कुत एतत् ? येषः अग्निदृशो विवक्षते, तत्रनाग्निशब्दो निज इति । अत एव विज्ञानसादृश्यात् अर्थं तु दृश्यते (विगतसादृश्यमिति तु अपं दृश्यते ।) अतः अग्निशब्दस्य आह्वय प्रज्ञो निमित्तम् । न च ज्वलने अप्रतीति तत्सादृश्यं प्रतीयते । तस्मात् ज्वलनाय अग्निशब्दो निमित्तम्, न माणवकस्य । तस्मात् ज्वलने मुख्यः, न माणवके । एवमेव वृषप्रत्ययस्य वर्द्धि शब्दो निमित्तम्, न वृषशब्दप्रत्ययस्य । तदेव द्वैते एति मुख्यताया शब्दस्य, उत गौप्रत्ययस्येति युक्तो विचारः । किं तान् प्राप्तम् ? मुख्ये गौणे च विनियोगः । कुतः ? उभयस्य गत्वत्वात्, उभयमपि वर्द्धि.शब्देन शक्यते प्रत्ययवित् तृणं च वृषशब्दस्य च । तृणं साक्षात्, वृषशब्दस्य वृषप्रत्ययेन । यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन वर्द्धि.शब्देन शक्यते प्रत्यावयितुम्, तत् तृणं प्रत्यावयितुं यच्च, विविगमताया देवप्रत्ययः । अपि च एवमाधीयमानो पूषाद्युपपन्नयति संतुष्टान्माणां चोत्पद्यते । तत्रैव गौनेनाभिधानेन प्रज्ञां देवप्रत्ययः

वदिष्यन्ति । एवं प्राप्ति, द्रूमः । मुख्ये एव विनियोगे मन्त्रः, न गौणे इति । कुतः ? उभयप्रादाक्यत्वात् । प्रत्यये हि समाज्ञानात् प्रधानेन एकवाक्यताशुषेति । तत्रैतदपतति, यच्छक्यनुपादानेन मन्त्रेण साधयितुम्, तथा साधनेरिति । स चाग्नी अर्थाभिधानस्योपात्तं शक्योत्पुत्रम्, न गौणमर्थं शक्योत्पुत्राभिधानम् । तस्मात् गौणे विनियोगः । ननु मुख्यमन्त्रत्वात् शक्यते गौणः प्रत्यावयितुम् । अन्वयेत्तत् । मुख्यप्रत्यायनेनेवास्व प्रयोजनवत्ता निवृत्ते न गौण प्रति विनियोगे विद्विद् प्रमाणमस्ति । मुख्ये विनियोगेन तु आनर्थक्यं परिह्रियते । परिहृते अन्वयेने न गौणमिधानमावयति । न हि अन्वयिधार मुण गौणमभिनन्दति शब्दः । अतः प्रमाणाभावात् गौणे विनियुज्यते । अपि च गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्यात् बहुशोऽभ्युपायः प्राप्नुवन्ति । सामर्थ्यं च शब्देकदेश इत्युक्तं, ' अर्थाज्ञ कल्पनेकदेशत्वात् ' इति । तत्र मन्त्रे विनियोगो गौण प्रति विनियुज्यमाने उपयान्तर विना प्रधानेन वाप्येत । मन्त्राज्ञानं प्रमाणमिति चेत् । न तन्वोपायान्तरनिवृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ननु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्यैव एव दोषः । नेवुच्यते । यदि मुख्येऽपि न विनियुज्यते, नैव प्रधानत्वोपकुर्वात् । स च अन्वयेत्तन्निर्वाप्येत् शक्यत् । तस्मादस्ति गौणे मुख्ये च विरोधः । अपि च । यो गौणे मन्त्रं विनियुक्ते स यन्त्रव्यः, विपर्ययं मुख्यं प्रत्यावयतीति । स चेत् प्रत्यत्, नान्यथा गौणप्रत्ययेऽस्तीति । प्रतिप्रत्यायनेन, अन्वयेऽपि गौणप्रत्ययस्यानुगताः सन्तीति । अथ स प्रथमभियुक्तः प्रतिप्रत्यात्, मुख्य प्रत्ययोऽपि पाथियोऽभ्युपाय इति । प्रत्यायनेन, न नहि विनियोगो गौणे विनियोजनीयः । यदा गौणप्रत्यायय मुख्यमुपादत्ते, तदा एतानवर्तिना भवति, मुख्ये एव विनियोगः इति । अयं च प्रतीतेन प्रत्येनम्, न प्रत्यायनेन मात्रेण । अतोऽन्वयेनाप्युपायाने गौण. प्रत्ययविकारः । न स एव मन्त्र आदर्शनः । अपि गन्धेन प्रत्यायनेन प्रत्येजनं स्यात् एकापि मुख्यप्रत्यायनेन निवृत्त प्रत्येजनमिति ननु गौणे विनियुज्यते । तस्मात् मुख्यगौणोत्पुत्रेण कर्तव्यप्रत्ययः इति सिद्धम् ।

या— इदानीं लिङ्गविनियोगः प्रसूयते । लिङ्गं नाम मन्त्राणामर्थप्रज्ञापनसामर्थ्यम् । तत्र मुख्ये गौणे च केन चित् प्रसारेण विभ्रते । तत्र विनियोगः क्रि मुख्ये प्रकाशे भवति तत्र गौणेऽपीति उद्देशे नैव गौणे नाम कश्चिदस्तीति मन्वान आह— 'कः पुनर्मुख्यः को वा गौणः' इति । तस्मिन्दिस्ते तु सिद्धे गौणे तस्मिन्निभेदः स्वार्थपरित्यागवृत्तित्वं च व्याख्यातं इत्यनर्थोद्दिचारः पूर्वं प्रथेतयः । तत्र च 'अद्भ्यर्थ-
त्वेव मुरत्यत्वं मुरत्वत् प्रथमोद्भूतैः । अर्थगम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकम् ॥ शापादिभ्यो य (पा० ५।३।१०३) इत्येवमिदं मुख्य इत्ययम् । शब्दः शब्दाभिधेयत्वात् सर्वेष्वेव प्रसज्यते ॥' परगुणानां परनामानादव्ययं शुणेत्य आयातः इत्येवं-
उक्तं गौणं इत्यः सर्व एव (अर्थः) शब्दे उच्यते अभिधीयमानत्वादन्यगमिः शब्दशक्तिरूपस्य नो बुद्धं अर्थान्तरणा कश्चित्वात् प्रथममेव मुरत्वमिव भवतीति मुख्यः । तत्र परपरिकल्पितानि तत्रत् गौणत्व-
कारणानि उपन्यस्यताह— अथोच्यते यस्मिन्निरूपयदादि-
त्यादि । 'सर्वथा लक्षणं नाम यद् व्ययच्छेद-
कारणम् । परार्थानुपपत्तिश्च गौणो नित्यं प्रतीयते ॥'
(परार्थानां गच्छद्वृत्तिरस्तिप्रवं) नहि यथा केवला-
दमिदं शब्दं प्रत्ययप्रयोगो भवति, एवं माणकप्रयोगः,
पदान्तप्रयोगश्चात् । यस्मिन् पदान्तरं न भवति, तत्रापि
अर्थप्रसारादिगम्यं तदेवं म्याश्रिते इत्यभिचारः ।
तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुगुण इति । नेतदेवम् ।
कुतः ? 'शब्दाद्यर्थत्वेव साहित्यादभिव्यक्तिरियं
कृता । अन्यस्य द्योतकत्वाच्च नापेवं मुख्यलक्ष-
णम् ॥' यथा नक्षत्रः प्रकाशानुप्रकाशित्वेऽपि स्वमर्थः,
यथा वा मुक्तसंशयस्य मुख्यस्य वर्यंमनाशाप्रदंशर्करा-
स्पृष्टिर्गन्धानुभावाद्येवमित्यम्, तथा अथोपपदमपि नेत्र-
विना सामान्यं नामावेषितुं शक्यते । अपेक्षमात्रमपि च
द्योतकत्वेन इतिरने वताग्न्यानिपतराज मुख्यता निदान्ति ।
तेन विनाऽप्युपपदेन ए तन्मार्थो भवत्येव, कश्चिच्च
नाभिव्यज्यते । तथा वा यदादिशब्दानां वृत्तिगदादिः ।
अथोपपदस्य द्योतकत्वं परित्यज्य तन्मत्वत्वोच्यते,

यस्मान्नित्यं मागवकामिगब्दसमुदायात् अस्मार्थस्य प्रतीतिः
अतः अशक्यकारित्वत् समुदायतात्पत्त्ये कति अनवयस्य
गौणत्वमिति । तदुच्यते । 'न चासी समुदायायार्थः
शक्यो वक्तुमिह त्वया । अन्यव्यवतिरेकाभ्यामर्थ-
भेदो हि दृश्यते ॥' तत्र समुदायप्रतिष्ठिमंगति, यथा-
वययार्थो तिरोधान लक्षभेदः समुदायः एव प्रतीयते ।
गम्यते तु अस्मात्प्रिदाद्यस्य पैङ्गल्यम्, माणकशब्दाद्यस्य च
पिण्डस्वरूपं त्रितित्तं चाच्यम् । अत उभावापि भाषा-
दिमकशोपनि पाठकत्वात् मुख्यत्वमिति । इदानीमवयवता-
सारेणैव समुदायायार्थं समर्थयमान आह— अनुगतत्वापे-
पदहयगम्यात् नीलोत्पलकडाक्यामर्थः । अतश्च तस्य
पदायंभस्याप्यन्तान् शब्दं प्रति पूर्ववदेव गौणत्वमिति ।
तस्मिन्निवरोति । 'अभिभाषणवक्तव्याभ्यां यद्येकोऽर्थो
विशेषितः । नीलोत्पलवदिव्येत ततो वाक्यार्थता
भवेत् ॥' न तु अत्र तदीयो मुख्यार्थोऽत्रित्यमस्ति । न
च भवतः पैङ्गल्यं चाच्यम्, अलक्षणाभेदमप्यत्र ।
तस्मात्त वाक्यार्थः । तेन जलजने माणकस्य च पैङ्गल्ये
तस्यचच्छन्दमवृत्तिरिति मुख्यत्वम् । माणकस्येति भाष्ये
पैङ्गल्यमतिरेकत्रयिता पद्ये, नाभिषावृत्तिरेकत्रयिता ।
न हि माणकस्यैव अत्रित्यन्तान्तरम् । नहि पर्यायते
माणकशब्दः प्रत्येते । अथोच्यते शः मृदु मसिद्ध इति
मुक्त्वा उपपदत्वायानं पदतुं तस्मात्प्रवणमनाप्रयोगं च, ते
एव मन्त्रस्युपपत्तिद्वी गौणमुक्त्यभिभाषणं दर्शयति ।
तयोच्यते— 'प्रसिद्धिरिति विद्वानं न चाभ्योनाति-
रिक्तते । वस्मान्न तत्कृतः शक्यो विशेषो वक्तु-
तस्तमा ॥'

इदानीं श्लोक्तमभिव्यक्तिभेदपूर्वं वक्तव्यत्वं पदत्व-
प्रयोगितं विभाषार्थं दर्शयति । यस्य वा बहुवः प्रयोग
इत्यादि । तस्मिन्निव्यते । 'अथशोऽपि प्रत्युक्तस्य
मत्कृतचित्तिर्निर्दिष्टता । न निनर्तत इत्येवमुभयो-
स्तुल्यता पुनः ॥' इत्यपि च गोगब्दस्य वृत्तियत्वादे
मन्त्रस्युपपत्तिप्रयोगो दर्शयित्वाचो । तथा चाहुः—
'मण्डपैर्वेदुद्वृत्तमिः यदा चित् रणहमोदके ।
न पान मण्डपं मुख्यं गौणा वा रण्ड-
मोदकाः ॥' इदानीं विद्येयं कथयति । कथयति तावत्

या-- अत्रोदिते पूगदौ, दर्शपूर्णमासयोर्मन्वा न विनियुज्यते, युक्तमेव तत् । संस्कारस्य कल्पार्थमस्वात् लिङ्गेन च प्रहरणवाचात् । कथं पुनरेवास्तुकृतानां वैदिकैः कर्ममियां, कथं वा कल्पद्रव्यामन्यविनियोगमन्तरेण लिङ्गं देवतायामेव केवलयां विनियोजकमिति ? उदुष्यते । 'यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिनी । तन्माच्छक्त्यतुरोवेन प्राप्तिस्तद्देवते ऋषी ॥' यागानुमन्त्रणमाख्या दोगं यागसंक्रावते अनुपपय-माना यागणामनापन्नं गमयति । 'अतो विज्ञेप-चिन्त्यायामगन्धेष्वन्यविनियोजनात् । शक्त्यायंविनि-योगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥'

जा-- 'अथानां स्मरणार्थत्वान्मन्त्राणां चापि शक्तिः । प्रतिप्रधानमावृत्तौर्पानामुमायार्थता ॥' तन्माहृमय (मुल्ये गौणे न) विनियोगः । इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'गौणे सदपि सामर्थ्ये न प्रमाणान्तराद् विना । आविर्भवति, मुख्ये तु शब्दादेवाधिरक्षितं तत् ॥ तात्पर्यं च स्तुते मुख्ये, गौणार्थपरता युनः । प्रमाणान्तराधिकेया तदभावात् सिध्यति ॥'

मोम-- प्रयोजनम्-- मन्त्राणां गौणेऽपि विनियोगे प्राहृतानां मन्वाणां गौण्या वृत्त्या वैदिकद्रव्यदेवता-ऽऽदिप्रकाशकरवर्षमात्रं द्वाहासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मुख्य-अर्थाय ऊहसिद्धिरिति । सूत्रार्थस्तु--यतः कल्पत् अपर्याभिधानसंयोगात् अर्थाभिधानलक्षणप्रकारसंयोगात् मन्त्रेषु क्रतुसौपत्यं स्यात् । तन्माह उक्तिसमयोगः श्लेषवित्तेन कल्पार्थेन संयोगः स्यात्, तेनार्थेन निवर्णयोगात् इति ।

वि-- 'देशेष्वदन्तर्बर्हिर्दाग्नीर्मुख्यगौणयोः । त- लिङ्गसंयोगेऽन्यं नियुक्ते मुख्य एव वा ॥', दृष्टार्थ-त्वाद् इत्येवमुक्ते विनियोजनम् ।, प्रमाणवगतत्वेन मुख्ये तद् विनियम्यते ॥'

भाट्ट-- एवं भुक्त्यवधिनिश्चारे वृत्ते अमुना लिङ्गो-पयोगविचारः प्रस्तुते । तत्र लिङ्गं नाम अक्षरपर्यटकी-भूतपदोद्भववृत्तिकारपरस्वाच सपरकल्पनानुसूया कल्प-पदपर्यायविद्या गेयता । यथा 'सुजेभाऽनयति' इत्यत्र सुवनिशा द्रव्यव्यपदकल्पनाऽनुसूया । एवं मन्त्रेषु सार्थ-

हृत्युदेरनतावाचिपदकल्पनाऽनुसूया स्ववृत्तिकारकत्ववाचि-पदकल्पनाऽनुसूया च योग्यता लिङ्गम् । ता च पदरूप-श्रुतिकल्पकत्वात् तदुदात्त तदर्थविनियोगे प्रमाणम् । तत्र यस्तुतामर्थक्यस्य लिङ्गस्य वितोपविचारसंभवात् मन्त्र-सामर्थ्यरूपस्य किं शक्ये एकार्थे विनियोजनत्वम्, उत जल्पव्युत्तिप्रतिशयिऽपीति संदेहे, क्रतुप्रकारमात्रमन्त्रस्य ' बर्हिर्देवतदन्तं दामि' इत्यादेर्मन्त्रे इव जल्पनेऽपि उदा-गन्वाद्यौ समासकात्तद्वाहिरुक्तसामन्वविरोधात् तस्या-पारम्प्येनैव विनियोगः । 'यष्टीः प्रवेद्यय' इत्यादि-वशाकाद्वाऽऽदिरूपतात्पर्याह्नसत्ये मुख्यार्थावस्थ-यकिञ्चित्कल्पत्वात् । इति प्राप्ते, कल्पनाकल्पमात्रसंभवेन जल्पार्थप्रतीतेर्विलम्बितत्वात् प्रथमप्रतीतमुख्यविनियोगेन चरितार्थस्य मन्त्रादेः जल्पार्थविनियोजनस्यानुपपत्तेः । अत एव तन्मात्रकाद्वाद्या ध्वनाद्युच्चार्येणैव निवृत्तिः । अत एव यत्र प्रकृतौ मुख्यार्थयोगो न कल्पतः, तत्र मन्वाग्मनावच्छादेन तत्कल्पना । यत्र तु वित्येवित्युत्तपरोधः प्रवरणे, तत्र सामान्यसंक्र-योधकप्रमाणसत्ये उत्कर्षः यथा दर्शपूर्णमासप्रश्नान्नात-पूयात्समन्वयमन्त्रादेः, यागानुमन्त्रणव्यवस्थाया एव सामान्यसंक्रयोधकत्वात् । उत्कर्षस्याप्यर्थमेव प्रकृतौ एव जल्पार्थे विनियोगः यथा मनोऽऽदौ । अप्रयुक्त-व्यथादिना तन्माप्यर्थमेव उत्कर्षविधानस्यैव अदृष्टार्थत्वं यथा जयादौ ।

मण्डन-- 'मन्त्रे न गौणे विनियोजनीयः ।'

शंकर-- 'गौण्या वृत्तेस्तथाऽस्तित ।'

● बर्हिर्न्यायः । 'अथसंस्कारः प्रकृत्यापिज्ञेपात् सर्व-धर्मणाम्' (१।८।१९।१) इति सूक्तः धर्माणि-मन्त्रप्रधानसाराधारक्यस्य । सु. १।८।१९।१६. ● बर्हि-र्न्यायः । पूषावत्समपर्यायं अर्थमन्त्रम्-- लौकिकम् । १।८।१६. 'पूषावत्समपर्यायं बर्हिर्न्यायः' इत्यत्र दृश्यम् ।

● बर्हिःप्रहरणान्तं हारिषोऽनादि कर्म द्वाद्वादौ मथमादिनमन्त्रेषु एद्वादसेऽहनि च न वर्तन्यम्, किन्तु पत्नीसंवाजान्ते विद्यतः वर्तन्यः । अत्रिष्टं च द्वादसेऽहनि पत्नीसंवाजान्तं वर्तन्यम् । वि. १।१।१६.

● वर्हि प्रोक्षणादिना आतिथ्यात्वेन उभयदक्षीणोभयतो ननु प्रवृत्तिदि ज्योतिष्टोमे । १२।१।१९।४३ -४४.

● वर्हिल्यने प्रतिमुष्टिल्यन मन्वाद्युचि । भा १।१।१।४।४४-४५.

● वर्हिल्यनादि प्रवृत्त्यापि न सर्वायम् । ३।८। १० 'विभृतिपरिनिर्वाणम्' इत्यन इत्यम् ।

● वर्हि शब्द तुल्यप्रत्ययस्य निमित्तम्, न तुल्यस्य प्रत्ययस्य । भा २।१।१। ४ ७८९ ● वर्हि शब्दो न उत्तरत्रयको नियमेन, यथा 'वर्हिद्यय गावो गता' इत्यन । एवम तु अत्र जातिरायी । अत्र एव 'वर्हिणा सूषम्नमवस्तुगति' अत्र विना सम्कारेण साणसिद्धि । वि १।१।८ ● वर्हि शब्द सस्कारात् अत्र जातिराज् इति संदेहे कानिदाद्योऽयम्, न सम्कार शब्द इति सिद्धान्त । भा १।१।७।१०, ● वर्हि शब्देन उभयपार्श्वे शक्यते प्रत्यापितुं तृष च तृणसदृश च, तृष साक्षात्, तृणसदृश च तृणप्रत्ययेन । ३।२।१।१ ४ ७८९

● वर्हि सगहनमन्त्र 'इन्द्राग्नौ सगहनम्' (तैत्ति १।१।२।२) हरणप्रत्यय 'वृहस्पतेर्भूमिं हवामि' इति । आतिथ्यासक्त्ये वर्हिणि सगहा अग्नीषोमीपदेशे नीयमाने, तौ मन्त्रौ न प्रयोगौ । तौ हि सगहदेशात् आनयने प्रयोगौ न तु गार्हपत्यैश्चात् आहवनीयदेशे प्रष्टे आनयने । आतिथ्य गार्हपत्यदेशे क्रियते, अग्नीषोमीयपुत्र आहवनीयदेशे । वि १।१।२।२

● वर्हिक्षरणमन्त्रे शक्यते हरितयदखाने रक्तपदस्य छद्म मीत्रे चपै । १।१।२।१ मीत्रो ह १२२६ 'छद्म रक्तपदस्य' इत्यन इत्यम् ।

● बलयधिकरणे (३।१।७।४ बलयनल्लधिकरणे) विदिकनदीना स्नानात् अभिनेचनीयाङ्गमस्य प्रतिमास मन्त्रस्य प्रकृष्यापत्तेन रावम्प्राङ्गत्वेन वाचो कथ्यते । सु ४ १०५९

● बलयनलम् । अतिरोधे दुर्गन्धस्यपि प्राणस्य । यदेव अयत्न प्रनाशनासमेन मृगमृगानननप्रवति तन् कर्तव्यं परिहर्तव्यम् । यद् पुन कन्त्रदिशेषावेध

अप्रमाण मरति तन् विरोधाभावात् प्रमाणमेवैकशापीयम् । वा १।१।५।१० पृ २२७, ● बलयनम् 'एकशेषानन्तरेण भूमिश्चापसदृशो । उभयोश्च क्व स्तुष्य प्रतिशेषश्च नास्त्य ॥ विरोधिनोस्तद्रेष्ठे हि तत्कल प्राप्नुयात्तयो । प्रथमेन गृहीतःसिन्धु पक्षिनोऽवतरेन्मुषा ॥' ३।१।७।२४ ४ ८३४, ● बलयनम् । 'वाल्मीक्या प्रतिदेशे अ न कृत्वा वा र्णायली' । ३।१।५।१० पृ २२७ ● बलाकृत् क्रमविपर्ययश्रुत्य दीना पक्षमेऽप्यप्ये उच्यते । भा ५।१।१।१ ● 'श्रुत्यादिभ्यश्च च वक्ष्यते यद् बलावलयम् । तच्छ्रुतिपरिविज्ञप्ताच्छेषनोचरतेषु न ॥' वा ३।१।१।१ पृ ६७२ ● श्रुति-आयशाशात् कल्पवृक्षप्रकृत्या बलयनमाशेच्यते ('उत्प्लेकंवा नियते' इत्यौ), अत्र विरोधस्तु क्वचित् मुख्यप्राङ्गावापेक्षम्, न विपर्ययपदस्य वागेचनान्त् विपदान भवति । सु ४ १०५

● बलयनल्लधिकरणम् ॥
श्रुति- लिङ्ग- वाक्य- प्रकरण- स्नान-समाख्याना समन्तात् परावौर्नित्यमर्थविप्रकर्षात् । ३।३। ७।१४॥

भाष्यम्- उक्तानि विनियोगकार्यानि श्रुति लिङ्ग वाक्य प्रकरण स्नान समाख्यानमिति । तेषा मनस्ये किं क्वीप इति चिन्त्यते । एकांशेऽनुचित्वात् वाचो गुणसदृशं चान्त्र द्रव्यैश्चो सप्रधारण ।

श्रुतिनल्लधिकार-— तत्र श्रुतिरिङ्गो किं श्रुतिर्नदीयलो आहोस्विन्नमिति । किं पुनस्तेदाह्वानम् । 'येऽयं गार्हपत्यश्रुतिरित्ये' इति । अत्र चिन्त्यते । किमिदमप्य गार्हपत्यस्य चोपस्थान कर्तव्यमिति नियम उक्त गार्हपत्यस्यैवति । यदि दुह्यनले एते कार्पे, त्वो निष्कल । अप श्रुतिर्नदीयली, गार्हपत्य एवोपस्थेय । का पुनश्च श्रुति ? किं लिङ्गम् ? श्रुतिगार्हपत्यशब्दश्चकारम् । लिङ्ग पुन 'कदा चन स्तरीति नेन्द्र मअति दायो' इति इन्द्रपदस्य विशिष्टपेक्षामिषानसामर्थ्यम् । अथ किं वाक्च नाम ? सह्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यम् । यदेव लिङ्गमपि वाक्यम् 'येन्द्रया गार्हपत्यश्रुतिरित्ये' इति, इदमपि 'कदा चन स्तरीति' इति । उक्तस्यापि सह्य

अर्थमभिदधति पदानि । तेन वाक्यस्य वाक्यस्य चैव समपारणा, न श्रुतिविद्भ्रमो । यदि वा, भुनक्तिश्च वाक्यानि विवेकशान्ति, इदं श्रुतिवाक्ययोस्तरम्, इदं लिङ्गनाक्ययोरिति । तदभिधेयते, यत्तापच्छन्दस्वर्णमभिधातुं सामर्थ्यम्, तच्छिद्रम् । यदर्थस्थानिधानं शब्दस्य श्रवणमानादेवावगम्यते, स ध्रुवाऽवगम्यते । श्रवणं श्रुतिः । एतन्नर्थमनेकं पदं वाक्यमित्युक्तमेव । तदेतत् तन्नैवेव बान्धेयु समर्थं विविकं च दृश्यते । इह वाच्यं, 'कदा चन स्तरीरमि' इत्यनेन मन्वेण इन्द्र उपस्थातव्य इति नैतत् कस्य चिच्छन्दस्य श्रवणादेवावगम्यते । नापि शब्दान्तरस्य समर्थे त्वागीतस्य सामर्थ्यमस्ति, येनैतदवगम्यते । एतन्मा रात्रु क्वचि इन्द्रशब्दो भवति, यो निविष्टा देवाणामवगमयितुं शक्नोति । तथा चावगमित्वा प्रथो बन्मस्तीति । तेनेन्द्रोपस्थाने इन्द्रशब्दः प्रयुज्यते । एतेकराक्यत्वाच्च अविशिष्टानि पदानि । न त्वेवमश्यामृचि कस्य चिच्छन्दस्य सामर्थ्याद्गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति । श्रवणादेव तु गार्हपत्यस्य च नवनर्मि प्रथोमः, न लिङ्गात् । यदि तु लिङ्गं वक्षीय, इन्द्र उपस्थातव्य । यदि गार्हपत्यश्रवणम्, ततो गार्हपत्यः । एव तर्हि लिङ्गादस्ये विदधमाने इह संशयान्, न श्रुतिच्छिद्रे । इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवाभिधानसामर्थ्याद्विरोधस्थानम्, यदि लिङ्गं वक्षीय, अथ तु वाक्यम्, गार्हपत्य उपस्थेयः । वाक्यं श्लेषात्, 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपनिवते इति' । नैतदेवम् । यद्यपि एन्द्रायाम्, भुनक्तिश्च अत्रास्ति, वा लनं भुक्तिः, सा लिङ्गेन विरुध्यते, न यद्वाच्यम् । कथम् ? वक्षीयत्यसि हि लिङ्गे, ऐन्द्रयोपनिवते इत्येतद्गार्हपत्यशब्देन सह एकशब्दस्य लभ्यते । यदि हि नोपेयात् तत्र लिङ्गेन विरुध्यते । वातु गार्हपत्यश्रवणादेवार्थं प्रतीयते, न लिङ्गेन वक्षीयति विरुध्यते । नातो समस्थानेन सच्यते । तदा हीन्द्र गार्हपत्यशब्दोऽभिव्यक्तमिच्छामीषं वा । अथ तु श्रुतिः प्रमाणं भवति, तत्रो लिङ्गेनावगत इन्द्रोपस्थानं वाध्येत । तस्मात् श्रुतिच्छिद्रमोरैव विरोधः, न लिङ्गावक्ययोरिति । अथवा नानैकशक्यत्वात् इन्द्रशब्दान्य गार्हपत्यशब्दान्येवोपस्थानस्य । कुतस्तर्हि ? इन्द्रशब्दस्यैवात् मन्त्रस्य इन्द्रशब्दान्यम्, द्वितीयाभिहितश्रवणात् गार्हपत्यशब्दान्यम् । तस्मात् श्रुतिच्छिद्रमोर्विरोधः ।

वा— (अस्मिन् अविच्छेदे कारिकापुरी पाष्याद्यनुसारेण मनाक् परिवर्तिता इत्यवयेषम् ।) इदानीं पन्नामपि भुलादीनां बलाबलं विचार्यते । तत्र चित्र-विषयाणां न समतीति समवाये एकार्थोपनिवृत्तौ विषय-त्वेनोदाहृतः । तत्र केचिदाहुर्विरोधप्रमाणं कर्तव्यमिति । उक्तः ? 'क्रीणात्वरूपयेत्यत्र समवाये हि सत्यपि । विरोधाभावतो नैव चिन्तयन्ति बलावलात् ॥' एक एव व्यप्यादिः शेषः श्रुत्या सामान्त्रिकमाश्रयन्ती, वाक्येन तद्विरोधस्य श्रम्यत्, प्रकृतेन उपेगितोमिच्छत् । एतदपि बान्धनिकप्रकरणसमवाये परस्परानुपहृदिमिच्छत्वाद्-विरोध इति बलावलात्प्रवृत्तौ न भवति, निर्विरोधप्रमाणानुपपत्तेः । अथैतस्मान्प्रयुक्तत्वे चानर्थक्यात् अपेक्षिते हि श्रुतिवाक्यान्मो वाक्यप्रकरणे । तस्मात् कर्तव्यं विरोध-मव्यभिचारेण । न वा कर्तव्यम् । कुतः ? 'समानविषयस्य हि समवायोऽभिधीयते । न चैकार्थ्यं प्रमाणानां शेषाणामवगम्यते ॥' अस्यादौ तावत् नैव प्रमाण-समवायोऽस्ति । नपेक्षन् समवन्तं समवायः । किं तर्हि ? विषयैकत्वम् । इह चास्यास्य विचारकत्वम्, श्रुत्या । तस्य तु श्रुतिकल्पितक्रियाकारकसदृशस्य भूयोऽप्यपेक्षा-वशेन कथंविषयत्वम् । तावता च प्रथोबन्धनवासेः अपेक्षानन्तरं सति अपूर्वसदृशतया कृत्वस्य ज्योतिष्टोमार्थ-त्वमिति विषयतातावत् । अत्रश्च सर्वेषां विनिशेक-कत्वमविरुद्धम् । न चापि विप्रकृतप्रदोषे संनिकृष्टस्य वाच्ये दृश्यते । नहि क्वं एतत् अत्राद्याः किरणरूपं पाथते, नापि ज्योतिष्टोमे हृवैरु क्वसंशयम् । स न तु एकं शेषः, तावानेव च संख्यानस्यविरोधिना एकेन प्रमाणेन अन्यशेषार्थो विहायते, पौषे चतुर्धापुण्यक्तिसा शेषान्तरार्थः, एवत्युक्तये च कृत्वार्थस्य आशङ्क्याऽनवात् पुनर्विनिशेकान्तरात्तुपपत्तिः, तत्र प्रमाणयोः परस्परप-दार्थसमानविषयत्वच्छङ्काः समवायः । तथा स न शेष-भेदेऽपि एकस्मिन्नेव शेषपिण्डे गुण्योपतारनिकल्पनः एतेन प्रमाणान्तरं शेषं साधनत्वेन प्रतीयते, अन्वेनापारः, न चैकवाविलोपतारः शेषी शेषान्तरत्वेनैवैतत्, तन्नापि एह-विषयस्यपरिहृत्यात् समवायः । स च विरोधे एव सति

भवतीति समवायग्रहणेनैव सिद्धो विरोधः । यत्र पुनः
 स्पष्ट एव शेषमेदो यथा 'समिधो यजति' इत्यादिषु,
 यत्र वा तस्यैव किञ्चिदधिक्यं भवति यथाऽऽरुणाय
 म्याप्यात्मम्, तथा यत्र शेषनिर्देशो यथाऽऽमेवादिव्यघ्रा-
 कमात्प्रादीनाम्, यत्र वा तद्वत्तमाधिक्यं यथा दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गानामेवोपकारमेदः, तथापि विषयान्यत्वादसमवाय
 इति । यच्च श्रुत्या विनियुज्यते, यत्र समाख्यया, तत्र
 सर्वं तुल्यम् । यन्तु सर्वाङ्गजन्य एकः प्रबानोपकारः, तत्र
 एवामपरापविधानादेकमेव प्रमाणम्, शेषत्वं चेति
 व्यापारमेदादसमवायः । तथा यत्र स एव शेषसिद्धेव
 शेषिणि सनिवृष्टेन विप्रवृष्टेन च प्रमाणेन विनियुज्यते,
 तत्राप्येकस्यैव प्रमाणत्वेन इतरस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वाद-
 समवाय इति । तस्मात् विशेषविषयमेव समवायग्रहणम् ।
 तत्र यस्यामप्येकमेव बलाबले क्रयमित्येव क्रमवर्तिनात्
 वाचो सुगपदशकैरेकैकस्य संप्रधारणा । यत्तु द्वितीयो-
 पादानं तत्र प्रतियोगिना विना बलाबलकथनसंशयः तेनो-
 प्यते— द्वयोर्द्वयोः इति । एकार्थवर्तिताद्वाचः इत्यन्य
 अपरं व्याख्या, येषं बलाबलवागेषा प्रत्येकं श्रुत्यादिषु
 नमप्रेति न समुदाये । तानि हि शेषविनिर्देशोनाथैवन्ति
 न बलबलम् । अतस्तस्मात् प्रतिप्रधानवृत्तित्वादौगपदेन
 एकैकस्य संप्रधारणाया कर्तव्याया द्वितीयोपादानं विशेष-
 धलाबलवाधाना प्रतीयोगिन्यनुपपत्तिं दर्शयितुमर्हन्मात्
 'द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणा' इत्युक्तम् । तत्र एकैकस्य
 पञ्चभिः पञ्चभिः तत्र विचारे कर्मन्वे वदेकैरेन सह
 क्रियते तत्राभितशास्त्रस्य शोधकषात्रेन माधस्य सुखान-
 त्वात् । यानि हि श्रुतिवाच्यैर्द्विजातिभिर्वाच्यन्ते तानि
 श्रुत्या वाच्यन्तेतरमिति न तथा सह संप्रधारविच्यन्ते ।
 तत्र प्रथमं तावत् क्रमवाच्यं श्रुतिलिङ्गो संप्रधारण-
 मिति । 'किनिहोदाहरणम्' इति केवल्यपदप्रयोगाभावात्
 सर्वत्र वाक्यत्वे सति न श्रुतिलिङ्गोः स्वतामर्थ्या
 त्रिको लब्धते इति मन्यमानस्य प्रथः । वक्ष्यमाण-
 रिवेनाभिप्रायेण आह— 'येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते'
 इति । किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यम्, उत इन्द्रस्य गार्ह-
 पत्यस्य वा, अथवा समुचितोः, अथवा गार्हपत्यस्य
 एवेति । यदि लिङ्गं बलीयः, तत्र इन्द्रोपस्थानम् । अथ

तुल्यबलत्वं विशेषश्च, ततो विकल्पः । अथ इल-
 धरत्वेऽप्यविरोधः, ततः समुच्चयः । अथ विशेषं श्रुति
 बलीयत्वं च, ततो गार्हपत्यस्यैवोपस्थानमिति । यत्तु
 सिद्धवत् गार्हपत्यार्थत्वाद्भिरूपेण 'नवनास्त्वथर्मैन्द्री
 स्यात्' ३।२।२।३ इत्युक्तम्, तदिह स्थाविरुपमाप-
 श्रुतिशक्यत्वात्प्रमाणेन । तेनैव सर्ववाक्यत्वमिप्रायेण
 श्रुतिलिङ्गे अर्थे वाक्यत्वमप्राप्त्या पुनः पृच्छति 'वा
 पुनरत्र श्रुतिः किं लिङ्गम्' इति । तत्रोत्तरं गार्हप-
 शब्दशक्यं म-प्रथमार्थं चेति । परः पुनराह— येष-
 विषयपदसमूहात्मके श्रुतिलिङ्गे, हन्त तर्हि वाक्यं नाम न
 किञ्चिदप्यात् । तदुच्यताम्, अथ वाक्यं नाम किं
 (अथ किं वाक्यं नाम इति भाष्ये पाठः) इति ।
 सिद्धान्तवाची तु तथैव शक्यविवेकज्ञानत्र मन्थनान् आह
 'संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम्' इति । यत्तु न
 न संहत्याना कश्चिदेकोऽभिधेयः, तथापि गम्यमानमि-
 प्रायेणोक्तम् । अथवा एकलक्ष्यमात्रार्थप्रयुक्तता एषात्
 त्वमासादितानि यदा स्वाथैगमिदधति, तदा तदुच्यते
 सन्नि वाक्यत्व प्रविच्यन्ते इति । यत्तु ततः उभयो
 रपि उदाहरणोर्मेन्द्रात्प्रथमयोर्वाक्यलक्षणयोगाद्वाक्यं योर्ति
 संप्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गोपपत्तिः । यदि वा अवश्य
 श्रुतिलिङ्गयोः विशेषः समर्थनीयततः श्रुतिलिङ्गवाक्यनि
 लक्षणतो विवेकस्यानीदं नाम तेषां परस्परमन्तमिति ।
 तदभिधीयते— 'यच्छब्दस्योक्तिस्सामर्थ्यं तद्विज्ञेपः,
 त्रिविधा श्रुतिः । विद्युत्किचिद्विनियोगात्वा, वाक्यं
 तु प्राङ्निर्वर्षितम् ॥' ननु सामर्थ्यपूर्वकत्वाद्भुक्ति-
 विषयविनियोगानाम्, 'येन्द्रा गार्हपत्यम्' इत्यत्रापि
 शब्दसामर्थ्यमिति । 'कदा चन सारिरसि' इत्यत्रापि न
 इन्द्राभिधानमित्यविशेष एव श्रुतिलिङ्गयोः प्राप्नोति ।
 तथाहि, 'विद्युत्किचिद्विनियोगा हि न विना शब्द-
 शक्तिभिः । न चेन्द्रशब्दसामर्थ्यमभिधाश्रुति-
 वर्जितम् ॥' सत्यमभयत्र उभयमप्यन्ति । 'किं त्वेन्द्रा
 गार्हपत्यस्य नोक्तिः शुक्लाऽऽगम्यते । इन्द्राहंत्व-
 मतिध्यास्या नाथरश्रुतिनारिता ॥' या हि 'येन्द्रा
 गार्हपत्यम्' इत्येषा शक्तिः, तथा एतान्येव पदानि प्रथमं

लोकै विनियुक्तानि, न मन्त्र ऐन्द्रो गार्हपत्याद्गम्, अन्यत्र
 ततया शक्त्या अन्यथाविनियोगात् । स्वामपर्थ्यश्रुचैस्तु
 गार्हपत्यैः शक्त्या शक्त्यनेपेक्षाम्प्रवृत्तमभिधीयते । न
 चान सामर्थ्यं प्रथमं दृश्यते, निवृत्ताभिधानान्यवानुपपत्तैर
 तस्य साम्यमानत्वात् । तेन शक्ते विनियोगे शक्तिः
 कल्प्यते इति नास्ती विनियोगावरणम् । यद्यपि वस्तुतः
 प्रथमं विद्यते, तथापि प्रमाणतः पश्चाद्दृश्यते, इति फलक-
 हेतुत्वे मन्त्रसि शपकल्पेनाकारणमित्युच्यते । यदि ह
 यौक्ष्येयमिदं भवेत् तथा सति वस्तुनिधानशक्तिर्जनं
 विनियोगाभिधानात् प्रथमपरं भवेत् । न त्वेवमस्ति,
 वेदस्यानौक्ष्येयत्वात् । तस्मात् सर्वपुरुषाणां प्रतिपत्तरात्
 पश्चात्तत्र शक्तिर्जातिगतशक्त्याश्रयजुतः एतस्य गार्हपत्या-
 द्भ्युपपत्तयः । ' कदा नन स्तरीरसि ' इत्यत्र पुनर्वचपि
 इन्द्राब्धेनेन्द्रोऽभिधीयते, तथापि विनियोगो नाभिधीयते
 इति श्रुतेरव्यापारः । नह्यत्र मन्त्र चिच्छब्दस्य भवत्वात्
 इन्द्रस्य शेषित्वम्, मन्त्रस्य शेषत्वं श्रूयते । द्येतन्न
 दित्वाश्रयणात् गार्हपत्यत्र ईभिक्तमत्वमेवैतदश्व गृतीवा
 क्षुत्वा कल्पयम् । केवलं तु मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्या-
 द्दिनियोगप्रयोगता दृश्यते । न च तावता विनियोगोऽभि-
 हितो भवति, न च विहित, मन्त्रस्याविधायकत्वात् ।
 प्राज्ञयज्ञस्ये तु अविधान विधान चोपपत्तयः निष्पन्नम् ।
 ननु मन्त्रस्यापि अभिधानपूर्वकमेव सामर्थ्यरक्षणम् ।
 सत्वमेवम् । न तु तद्विनियोगस्याभिधानम् । किं तर्हि ।
 अपेक्षरूपमानस्य । अन्यैश्च तेन प्रथमं तत्रविधान
 शक्तिः कल्प्यते, अन्त्या च तदनेन विनियोगशक्तिः ।
 कम् । ' यो हि यथाभिधानाय शक्त इत्यव-
 गम्यते । विनियोगोऽप्यसौ शक्ते न ह्यशक्तो नियु-
 प्यते ॥ ' एतच्च द्वितीयात्मव्यतिनिवेशः कल्पयित्यते,
 न प्रथमात् । प्रथमेन हि विनियोगनिरपेक्षानिद्राभिधान-
 मान इवम् । अत इह ईदृशो विवेकः प्रणिपत्तयः ।
 ' एकत्रासति सामर्थ्ये मन्त्रः शेषोऽभिधीयते ।
 अन्यत्रानुशेषत्वं सामर्थ्यं संपत्तीयते ॥ ' अविद्य-
 मानमेव ऐन्द्रा गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यामिद्विविनिनो-
 विधानात् कल्पनीयम् । विनियोगस्तु प्रथमेव श्रुतः ।
 इदं मति तु सामर्थ्यं कल्पनालेख्यं विनियोगोऽभिहितो

निहितो वेत्येतत् कल्पनीयम् । वाग्ने पुनः ' अर्थं प्रति
 न सामर्थ्यं न च शेषत्वमुच्यते । केवलः पद-
 संघातः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ ' कथमात्रवेदसामान्य-
 यौमिकरूपाणां तु प्रत्यक्षमसामान्यत्वात् विवेकः सुगम
 एवेति न प्रथो न निरूपितः । तदेतत् सर्वेष्वेव वाक्येषु
 सम्येते विविक च दृश्यते इति । नहि किञ्चिदपि वाक्यं
 मन्त्रसामर्थ्येनाभिधानेन पदान्तरानिधानेन वा विना
 विद्यते । विवेकश्च प्रसिद्धिः । क चित् कस्य चित् पूर्व-
 तत्प्रसिद्धिः । तदर्थयति, इह तावत् ' कदा चन स्तरीरसि'
 इति न विनियोगोऽभिधीयते, न पदान्तरसन्निवेशो गम्यते,
 किं तर्हि, एतस्माच्चोदनात् इन्द्राभिधानसमर्थो विद्यते,
 शेषाणि च पदानि तेनैकवाक्यता यतासीति समस्तो मन्त्र
 इन्द्राभिधानसमर्थो गम्यते । सोऽपि च इन्द्रः कर्माद्भवाद्-
 मिधानार्ह इत्यगम्यसि कचने मन्त्रमभिधीयतामित्युद्योश ।
 (इन्द्रः अभिधीयता इत्युद्योश भवति इत्यन्वयः) । गार्ह-
 पत्ये पुनर्विनेर मन्त्रसामर्थ्येन विनियोगे प्राज्ञसमर्थयते
 इति वगण्य विनापिपत्तयम् । अत के चिराद्गुः— ' एवं
 तर्हि लिङ्गवाक्ये ' इत्येतन्मात्राणाम् प्रथमो योजयितव्यः
 ' अथवा नापैकवाक्यवादिन्द्राभिधानम् ' इत्यादिः । पुनः ?
 ' लिङ्गत्वमभ्युपेत्तं चेदिन्द्रोपसमानकल्पने । उभय-
 त्रापि वास्तव्यं कथं भूयोऽवकल्पते ॥ ' यत्र
 वाक्यप्रथमेवित्युत्पन्नं तत्रैवेतत्पुन्यते वक्तव्यम् ' अथवा
 नानैकवाक्यत्वात् इन्द्राभ्यामन्य गार्हपत्यापान्य शेषत्वा
 नस्य ' इति तथा सुभाषणात्वेनवाक्यत्वमापारनितकल-
 मववल्पते । अगत्या तु मन्त्रस्य लिङ्गविनियोग्यत्वे
 पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगते पुनस्तदनपेक्षानिद्रोपसमानस्येक-
 वाक्यलक्ष्ममेवेत्याशङ्क्य निराकरणमवकल्पदमेव स्वात् ।
 तस्मात् प्रमादाद्गृह्यत्वं कल्प्य अपत्रुष्य व्याख्यानं
 कर्तव्यम् । ' न त्ववश्यमेवैतदार्थत्वम् (के चिन्मन्त्रम्) ।
 नवत्वेन हि ब्रह्मीना परिचोदनानां मध्ये परिचोदना-
 परिधत्वालेऽपि पूर्वपरिचोदानपरिहारः । अपि च ।
 यदा ' अथवा नापैकवाक्यत्वात् ' इत्येतत् प्रथममुक्तम्,
 वदाऽपि पुनः ' एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये ' इत्यत्र
 वाक्यप्रथमसमर्थमेव स्यात् । ततो यथावाक्यमव-
 स्थिते अभ्युपेयत्वाद्भाष्येण पूर्वपक्षवादिनेश्च लिङ्गमुक्त-

मनोऽप्य वाक्यत्वात्प्रयत्नोपपन्नयामौल्येवमाह 'अथवा
नानैकवाक्यत्वात्' इति । यद्वा ब्राह्मणगतमेवेकवाक्य
त्वमन्तरण विवक्षन् प्रवृत्तामनेऽप्युक्तमिति ब्याख्ये
यम् । तत्र वाक्ये खेत्वा 'दे'या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
इत्यस्याभिप्राय - परेश्या तृतीयाश्रुत्या शोपत्वमानमन
यगतशोपिविशेष प्रतीयते । यत्तु (एष) गार्हपत्यमिति
द्वितीयया किमपि प्रति शोपित्वमात्रम्, न तस्य लिङ्गेन सह
कश्चिद्विशेष । परस्परसंबन्धे स्रष्टति यथागमेव दे'या
करणत्व स्यात् । गार्हपत्यस्य वा या का चिदाश्रयो प्रति
शोपित्व भवेत् । परस्परसंबन्धेन त्मचोरिन्द्रोपस्थान
वापत्ते तत्र वाक्यमिति । नैतदेव इति गार्हपत्याभिधान
श्रुति तापदुपन्यस्यति । परस्परसंबन्धानमपि हि श्रुति
पीडयित्वा शक्यमभिप्रेतेन नैतम् । यदि तु गार्हपत्यपदो
गृह्यतेरदमित्येव इन्द्र अभिवदेत्, यद्युत्पन्नत्वेन वा
सद्येवदिसमीप या, ततो लिङ्गाविरोधेनैव तत्सन्निधिस्य
पद्यते । यतस्त्वच समुदायप्रसिद्धिद्वयमिदेषापरित्यागेन वनते,
ततो विरुध्यते इति श्रुतिविरोध । अथवा नानैकवाक्य
त्वात् इति निमज्जिभक्तिविरोधोपपास । यदि हि सप्त
शश्वे वा तृतीयार्ये वा द्वितीया वदेत्तोऽपि नैव विरोध
स्यात् । यतस्तु ईषितनमत्वमाह तेन विरुध्यते । लिङ्ग
विरोधस्तु प्रागुक्त एव एषवाक्येन वापारनिराकरणमात्रा
र्येणुपयस्यते । कथं पुनर्यथोक्तेन वायेनोभयथा विरोध
संभवे श्रुतिलिङ्गविरोध एव परिणमते, न वाक्यविरोध ।
उच्यते । 'यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वालिङ्गादेर्वाधिका
श्रुति । तथैव विनियोगोऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते ॥'
यथा शीघ्रतर विनिपुङ्क्ते, तथैव प्रतिशोभिना सह
विरोधो लक्ष्यते । ननु च श्रुतिमान न विरुध्यते इत्यु
क्तम् । कथं न विरुध्यते, यदा प्रतिशोपितावतौ श्रुति
वाक्यसंबन्धो एक शोपरोपिरूप, अयो विशेषणविशेष्या
रमक । तत्र च श्रुतिरेत वदति वाक्यसम्बन्धस्य विशेष
स्वैरविषय शोपरोपित्वमिति । लिङ्ग द्व शोपरोपिसंबन्धे
नैव सह विरुध्यते न वाक्यगम्येन विशेषणविरोध
भावेन । अतश्च निष्प्रतिवृत्तिना वाक्येन यदा विशेषण
विशेष्यभावं वृत्त, तदा श्रुत्या सह लिङ्गविरोध उप
लभ्यमानो विचारयितव्य । अथवा यदैव दे'या इत्युक्तम्,

तदैव तदर्थोक्तावायेन इन्द्र यतिरिच कौऽप्युपस्थातय
स च लिङ्गागम्येन्द्रविरोधीवेतत्प्रतीयते । तस्मात् श्रुति
लिङ्गविरोधेव विशेष इत्युपपन्नो विचार ।

भाष्यम्— (श्रुतिलिङ्गाधिकरणे पूर्वं पक्ष)
किं तावन् प्राप्तम् ? तुल्यबले एते कारणे इति । कथम् ?
इदमपि कारण इदमपि, श्रुतिरपि लिङ्गापि । नहि विद्य
नस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते एव नहि,
अस्य भङ्गगुणस्यैव रूप अस्य दृढस्येवेति । ननु लिङ्ग
भङ्गगुणस्यैव रूपम् । सविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात्
प्रत्यय निश्चिकित्स श्रुते । नैतद्युक्तम् । यतो लिङ्गात्
सविचिकित्स प्रत्यय, तस्य च श्रुतेश्च नैव सम्यक्त्वा
अस्ति । यतस्तु सप्त लिङ्गाभिर्विचिकित्स प्रत्यय स
श्रुत्या चिकित्सुपमर्हति । ननु नैव कदा चित् लिङ्गात्
विचिकित्स प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम् । एव हि सवि नैव
लिङ्ग नाम विद्विन् प्रमाणमभिप्रेतम् । कथं न सूर
प्रमाणम् । भवति तु संशयो लिङ्गापरिज्ञातेष्वपि । यदि
वा विरुध्यतेवाप्राप्त्यम्, न संशय । कथम् ? सूर्य
मेवम् इममर्थेनभिनिर्वर्तयितु इति लिङ्गादेवात्कथयाम्यते ।
न च यथस्य निर्वर्तनायात्, तदस्यैव वचने तत्रिर्वर्त
यितुमर्हति । तस्मात् लिङ्ग कतिशोपकमिति ।

अत्राभिधीयते । प्रकरणबलोर्यस्य सतिफाने यस्यै
मात्रमपि, स तस्य वाचनभूत इत्येव गम्यते । रूप
खतु उपकरिष्यतीति सद्विद्यमाने, भवति वाच्यार्थात् परि
निश्चय । यत्राप समर्थस्तत्र शक्यो विनियोगमिति ।
तस्माद्रवति लिङ्ग प्रमाणमिति । न च लिङ्गागम्ये
विनिगमनाया हेतुस्ति । तस्मानुल्यबले एते कारणे ।
'कदा चन स्तीरति' इति लिङ्गादिन्द्र उपस्थातय,
श्रुतेर्गार्हपत्य इति । अविरोधात् सत्त्वमि इममेवार्थे
प्रतिपत्त्यामहे । यदीयानपि हेतु विरुध्यमानमक्रीयत्
सहितमर्हति, नाविरुद्धम् । न च कथं विरोध, यदिन्द्र
मुपनिष्ठेतानेन मन्त्रेण गार्हपत्यमपि । नन्वयमेव विशेष
सद्वदुपस्थान चोदित असद्वदभिनिर्वर्तयेति इति । उपस्थेय
मेदान् 'प्रतिप्रचलनमावर्तने गुणा' इति न्याय इवैव न
विरोध । अथ तर्हि विरोध । गार्हपत्ये उपस्थातयाने
वधिवचन इन्द्रतन्त्रो गुण क्रियायोग वा अनेकमणो

भावेतुमुह्यति । इन्द्रे नपस्यातये निरोध इन्द्रवचन एव ।
 'गौणमुखयोश्च मुखे सप्रत्ययः' इति । नैति ब्रूमः ।
 विरोधे मुखेन गौणो बाध्यते । न च कश्चिद्विरोधः ।
 युगादभिधानं हि विरुध्योयात् । इह च अन्यस्मिन्
 प्रयोगे अग्निवचनः अन्यस्मिन् इन्द्रवचनः । अतः तुल्य-
 श्लेष एते पारणे इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । श्रुतिलिङ्गयोः
 श्रुतिर्नैवीयसी । कुतः ! अर्थविप्रकर्षात् । किमिदमर्थ-
 विप्रकर्षाविति । अर्थस्य निरूपणं अर्थविप्रकर्षः । कः
 पुनरर्थः ! श्रुत्यर्थः । गार्हपत्यमुपवितते इति सनिदृष्टः
 श्रुत्यर्थः । इन्द्र उपस्येत् इति निरूपणम् । कथम् ?
 'कदा चन सतीरति' इत्यनेन मन्वेण इन्द्र उपस्यातय
 इति न श्रूयते । सत्यपि इन्द्राभिधानसामर्थ्ये यचना-
 भावाद्गुणस्यानीन इन्द्र श्लेषे सम्पत्ते । ननु इन्द्रपुर्कं
 प्रख्यापनात्तद्वद्भूमित्यवगम्यते, सामर्थ्याद्विनियोग इति ।
 नैतदस्ति । उक्तमेवैतत् 'धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्वाच्यमन्वेसं
 स्थान्' (१।३।१।१) इति । यदेतत् प्रकर्षं लिङ्गं
 च, उभयमप्येतत् अवचदम् । न चातिशयान्नाप्रत्यक्षविषये
 एवंलक्षणहेतुर्नैव शब्दमन्वेण परिच्छेदोऽवकल्पते । अतो
 मन्वाभ्ये निरूप्य भुत्वर्थाङ्गिणमिति । यद्येवम्, श्रुति-
 र्थं विरोधित्वं न विज्ञो, तस्मात् न लिङ्गदर्थपरिच्छेदः ।
 तत्रैवैव नास्ति, किङ्गं प्रमाणमिति । कुत एवैतेनैव
 श्रुतिविरोधस्ते इति । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्नैवीयस्यं प्रति
 संप्रधारणेन नोपपद्यते इति ब्रूमः । अत्रोच्यते । इति-
 कृतंन्यतास्मिन्ः प्रकरणकतोऽर्थस्य सनिधौ उपनिषदितो
 मन्वः आम्नासामर्थ्यात् इति कृतंन्यताकाङ्क्षस्य वाच्य
 शेषतामनुपेत्य (अग्युपेति) एतेन मन्वेण यजेतेति ।
 किमुक्तं नयति ? सरोनामोऽस्मिन्ने साध्यमाने अनेन
 मन्वेणोपपुष्यादिति । न चात्तरेणोन्द्राभिधानं अप मन्त्रः
 उपकृत् शकनोति । तैरेवदुक्तं भवति, अनेन इन्द्रोऽपि-
 धातयः इति । अतः श्रुतिमूल एवावगम्ये । यदि श्रुति-
 मूले न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्या । तदेतदङ्गिणम्, परि
 वा नैव प्रमाणम्, यदि वा श्रुत्या विकल्पितुमर्हतीति,
 नाप्यत्रमांभं भविष्यति, नापि विकल्पित्यते इति ब्रूमः ।
 कथम् ? श्रुतिव्यङ्गोऽयमर्थ इत्युपपादितम् । तस्मात्ता-
 प्रमाणम् । यदुक्तं श्लेष आनुपादानिकीमेकवाचयता लिङ्ग-

सामर्थ्यं कापेक्ष श्रौतोऽयमर्षो, यदिन्द्रस्तोऽप्यथानन्देन
 मन्वेणोत्पन्नमन्वेते । प्रत्यक्षा तु श्रुतिगार्हपत्यमुपवितते
 इति । स एषोऽर्थविप्रकर्षः, धर्मसं तत्रलिङ्गजनम् । ततः
 सामर्थ्याच्छब्देनायमर्थोऽभिहितो भवति । तदेतत् श्रुति-
 विरोधे नावकल्पते । विरुध्यं श्लेषगतमेतदनेन मन्वेण गार्ह-
 पत्या उपस्येत् इति । तत्र विज्ञातं एतदेवमममुपकरोति
 मन्त्र इति । एतस्मिन्निर्गते कृतसामर्थ्योर्वाक्य-
 प्रकरणोर्नैतदेव कल्पयितुं क्षमयस्मिन्प्रस्थान शब्देनापि-
 हितमिति । तस्मादर्थविप्रकर्षात् श्रुत्या लिङ्गं बाधते
 इति । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् । अन्याय्यश्च विकल्पः ।
 तत्र क्षमापः पक्षे । नियवत् च ' ऐश्या गार्हपत्यमुप-
 वितते ' इति श्रुत्याने यदमापः एते परिकल्प्यते,
 तदभुतं भवति । भुतं च हीयते । गानाश्च भुतस्या-
 र्थस्य उत्तमं बोधसाक्षान् अश्रुतरिक्त्वपामाम् । उभ-
 यश्च हि प्रतिदिर्वाप्यते । तस्मादन्याय्यत्वात् विकल्पस्य
 श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्वैवीयसीरावगच्छामः ।

अप यदुक्तं यति विरोधे न्यायो वाधः । न चात्रास्ति
 विरोध इति । अवमस्ति विरोधः । यदुक्तसामर्थ्यो-
 र्वाक्यप्रकरणयोः इन्द्रोपस्थानवर्चिनी श्रुतिर्भवति । कृत-
 सामर्थ्योरेव नावगम्यते । न च वाच्यप्रकरणान्वा युग-
 पत् कृतसामर्थ्याभ्यामश्रुतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं भवितुम् ।
 तस्माद्विरोधः । विरोधे च श्रुतिलिङ्गद्वैवीयसीति ।

वा— इदानीं सन्ध्यावचनमुपवित्यामः । ' सत्र
 तुल्यबलत्वोक्तिः स्वतःप्रामाण्यविभ्रमात् । प्रदेशा-
 न्तरदृष्टं च रूपं तुल्यं द्वयोरेपि ॥' सत एव
 मन्त्रत्वं दृष्ट्वा श्रुत्यनुमानान्तरेणैव विनियोगादुद्दिर्भवति
 इति श्रुतिगुल्यत्वम् । ' नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च
 विरोध उपकल्प्यते ' इति मन्वाभ्यामन्वेलाया इन्द्रार्थत्वं
 श्रुतम्, श्रुत्युपागणकालेऽपि गार्हपत्यापत्यम्, इत्युभयोः
 लभ्यात्वतोः अविधिहलम् । नहि अविज्ञातस्यो मन्त्रः
 श्रुत्या शक्यो विनियोगात्, इति श्रुत्या प्रथमं कल्पितत्वात्
 कर्तयम् । अतश्च तदवधारणवेलाया इन्द्रोपस्थानमन्त्रयो
 वातो न शक्ये निर्वर्तयितुमिति मन्यते । ' ननु किङ्गस्य
 भद्रुरास्मैव स्यात् । सतिविक्रितो हि ' इति श्रुतौ
 दृढमनाया अनुमानात्संभवात् भद्रुरास्यम् । सतिवि-

विस्तो हि ब्रु अयम्, विशेषणत्वात् । नहि अस्य स्वतः प्रामाण्यं इत्यभिप्रायः । परः पुनः प्रत्ययोल्लादन ऐकान्तिकं पृथीत्वा सविनिक्रिमतत्वं सदेहविपर्ययान्भव सायाना अन्वयम मन्वमान आह- 'नैतलुक्तम् । यतो लिङ्गात् सविचिह्नितः प्रत्ययः । तस्य (च) श्रुतेश्च नैव संप्रधारणा अस्ति' इति किमिष ऐःश्री भवति न भवति, इत्यनिश्चितः । तस्य श्रुत्यविरोधे अप्रमाणत्वात् नैन तथा सह ब्रह्मबलचिन्ता । यतस्तु निर्विचिक्रिप्त एतान्ते एतदेतयोऽय मन्व इति प्रत्ययः, स श्रुत्या सह ह्येवमल्लादिकल्पियुमर्हति । ननु नैव कदा चिदिति । पूर्ववदेव कदा चिद्विरोधेभ इति मन्वते । इतरस्तु स्वामिप्रेतमेव सविचिक्रिन्त्व पृथीत्वाऽऽह ' एवं हि छनि नैव लिङ्ग नाम किञ्चित् प्रमाणमभिविष्यत्' इति । सिद्धान्तवादी तु वदति यदि सविशेषप्रत्ययोल्लादनमात्रेण युक्तिं किं प्रामाण्यमेव मुञ्चति ' काम मा नूत् प्रमाणम्, भवति तु एतयो लिङ्गपरिहातेष्वप्येव' इति । कथं पुनः सविशेषत्व परित्यज्य सत्य एव सविचिक्रि- स्त्वमुदाह्रियते । कथं वा लिङ्गपरिहातत्वं सिद्धवद- भिविष्यते । नैव दोषः । लिङ्गपरिहातत्वं तावदविरोध- वेलाभिप्रायम्, सद्विषयत्वं विरोधवेलापाम् । एतदुक्तं भवति । यदविरोधकाले लिङ्गस्वापगतं विनियोजकत्वम्, तत्र तथैव भवैरेव अवतिष्ठते । किं तर्हि । सद्विषयने । अन्वय भविरोधात् विनियोगोऽङ्गीकृतः, स इह किं तथैव भवति अथ केन चिद्व्यावर्तिष्यते इति । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यमिति । सापदेव सदेहो भवति यावत् प्रत्यक्षा श्रुतिर्नोपलभ्यते । तस्या तु तस्या इतरकल्पनानु- पपत्तेरप्रामाण्यम् । लिङ्गे हि सामर्थ्यमान प्रत्यक्षम् । न च तावदा विनिर्गम उक्तो भवति । न चातुक्तस्य क्रियाया प्रामाण्यमस्ति । यथा सत्यमि सामर्थ्यं विप्रराजन्थौ न न वैश्वस्तोम कुतः । तस्मात् लिङ्ग विनियोजकमिति । परन्तु विरोधविषयप्रमाणान्याभिधानं अशात्वा सार्वत्रिक- मेतदमुक्तमिति मीतः प्रामाण्यमार्गं दर्शयति 'प्रकरणवतो- ऽर्थस्य संनिधाने यथार्थमामनन' इति । तदेतत् 'अपि वा प्रयोगलाभार्थमन्वोऽभिधानवाची शात्' इत्यत्र 'अवि- शिष्टत्वं यावत्सार्थं' इत्यत्र च वर्णितम् । अपयत् सिद्धान्त-

वादिनाऽपि विरोधे सुखतरमप्रमाणत्वं वक्ष्यमिति मन्व- मानेन प्रथम स्वतन्त्रमेव तावदप्रामाण्यं दर्शितम् । एषाते स्वयमेवैतस्य श्रुत्यनुमानद्वाराप्रामाण्यकल्पनमाशक्यते । तत्र मम मुञ्चयो भविष्यति । तत्र इतरेण विरोधविपर्ययनात् प्रामाण्यं तावदन्तीति निरूप्य तुल्यवन्तमभिहितम् । अमृत्युगन्नापि बलात्वं अविरोधादशक्यं । तदप्ये- पदेशादिदेराग्या प्रथाबाधुपकास्य प्रकृतिविकृणर्णकत्वं अविवोधः । सहृदोदितस्यासङ्करणेऽपि प्रधानतुपोषेण गुणानुबुधेः सर्वत्रेष्टत्वात् । इन्द्राब्दस्य गार्हपत्ये यौगा- दवयवप्रमिद्वौ इन्द्रे मुख्यत्वात् समुदाश्रयिद्वैविधेय इति चेत् । न । प्रयोगभेदेन परिहायत् । युगाद्युदित्य मान दोहत्वं संभवत्तंभक्तव्यपकादिकथ्यते । प्रयोगभेदे तु गति गार्हपत्याभिधानवेलाया यत्सक्यतर वा गुण इन्दति किमप्युपैश्वर्ययोगं वाऽङ्गीकृत्य प्रवर्त्तति । इन्द्र- भिधानकाले तु मुख्य इत्यविरोधः । तस्मात्प्रति- बाधः, इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । भुक्तिः किञ्चिद्दर्श- यसी । कुतः ? ' मन्वोऽयं गार्हपत्यां गवदेनैवा- मिधीयते । इन्द्राङ्गत्वं तु मामर्थादशब्द- मनुमीयते ॥' यत् प्रकृत्या सामर्थ्यान्वाहृत्वातु- मानमुक्तम्, वच्छब्देनासंस्पृष्टं ईदृशेष्येषु अग्रगण्य- त्युक्तम् । परन्तु सार्वत्रिकमेव लिङ्गस्याशब्दत्वमुक्तमिति मन्वमानो न तर्हि विरोधाद्वाप । किं तर्हि । अप्रमाण- त्वादेवेति विवक्ष्य पृथेवमित्याह । सिद्धान्तवादी तु यथा प्रथम पूर्वपथवादिना लिङ्गस्य प्रामाण्य उक्तमासीत् तथेदानीं स्वयं प्रतिपादयति । भवति हि प्रकरणदेवोऽर्थः, यथा मरुतुपात्तया दासस्य अनेनोपकुर्वाति । न च स्वाधीभिधानादन्वया शक्येति असत्पुण्यमिति तत्र विनियोगश्चोदितो भवति । परन्तु मदीयमेवाय पूर्वोक्तं मार्गमापातः, कवेदानीं गर्भित्वात्सुखदेनाऽऽह ' यदि भुक्तिमूलः, न श्रुत्यन्तरेण याधितुं शक्यः' । तेन यदि तावत् अगान्दोऽपमर्थः, ततो नैव प्रमाणम् । अथ शाब्दः, ततस्तत्त्वमल इति । सिद्धान्तवादी तु इयमपि परिहरति — नापीति । आनुमानिक्याः भुतेः अविवेके सति आत्म्यमानत्वं विरोधे चातुल्यत्वात् । यत्र हि प्रत्यक्षा भुजा मन्वो न विनियोगं प्रति निराकाङ्क्षीकृतः तत्रास्य

विनियोगसिद्धयर्थं यावत् कल्पते तत्सर्वं आसाम्ना-
न्यथाऽनुपपत्तिसुद्रामुद्रितत्वात् वैदिकं भवति । यत्र
विष्णुस्त्वेषावगतं अनेन गार्हपत्य उदस्येय इति तत्र
आगानामयोऽनेन साध्ये प्रयोगोपकरणे विद्यते नैगानत्
कल्पमानं वेदः सहते अनेन इन्द्रोपस्थानं कर्तव्य-
मिति । तस्मात् दुर्बलं लिङ्गम् । किंच ' सर्वत्रैव
विकल्पानामस्याप्यत्यन्तविरिधत्म् । पक्षे हि
सर्वसद्भावानेकत्रयैर्दुग्धयौ ॥ ' स्वतन्त्रां श्रुत्या
मित्यनेन गार्हपत्योपस्थानं चोदितम्, लिङ्गेन स्वतन्त्रेण
इन्द्रोपस्थानम् । तन्मन्त्रावधरणे सति इतरन्चोदितं सन्न
क्रियते, तदपेक्षया चेत्तदचोदितं सत् कृतम् । तदकरण-
मन्त्रचोदितम् । श्रुतहास्यश्रुतकल्पनयोश्च तुरयो दोषः ।
प्रसिद्धिवाचात् । चोदितस्य कर्तव्यतां प्रसिद्धिः, इतरस्या-
नकल्पयत्, तदुभयप्रतिपक्षयते । तस्माच्चापय विकल्पः ।
यस्तु विरोधपरिहाराय सत्सन्धयोऽपिहितस्यत्र ब्रूमः,
अस्त्येन विरोधः । कथम् ? ' श्रुत्या ह्यत्र निराकाङ्क्षे
सन्त्रप्रकरणे कृते । लिङ्गं साक्षाद्वाससाध्यार्थं तथै-
कान्ताद्विरूपयते ॥ ' एतेऽयं मन्त्र एकं च प्रकरणम् ।
सकृत्काऽऽस्मात्तत्सकल्पनेन भविकल्पम् । तत्र श्रुतिविनि-
योगवेलाया मन्त्रप्रकरणेनोक्तिरकाङ्क्षात् भवेद्वा न वा ।
उपदि तावत् नास्ति, ततो विनियोग एतादितः । नहि
विनियुक्ताऽऽकार्णा युज्यते । अप तु अस्ति, तत्रैव
आकार्णाऽऽधीनमिदित्वात् वैदिकविनियोगानुपपत्तिः ।
युगपत्प्रकाशयथो हि अस्मात्प्रकाशं नास्ति वेति विपत्ति-
रिदं स्यात् । एवं सत्सति तु यदि प्रमाणयोस्तुल्यमवृत्तित्वं
भवेत्ततो विरोधाद्गृहणात् शयित केन प्रथमतः निघ-
ण्टु इति । युगपदेव उभयोः निघण्टुश्रीद्विधमाणाः
उभयार्थो भवेत् । अस्ति तु प्रमाणयोर्विरोधः । कृतेः
श्रीप्रतप्रवृत्तित्वात् । भद्रस्यवा प्रिनियुक्ते मन्त्रे, न लिङ्ग-
स्त्वनयानोऽस्तीति श्रुतिवैदिकस्यैवितिः । ' नूत्रेण पर-
दौर्बल्ये भुजिते सन्नि, माद्यकृत् । आर्यं पूर्ववकी-
यस्वन्वाचोत् तद्वाद्वात् ॥ ' (१. ८४१-८४७),
(श्रुतिशास्त्रविधिपाठः—) किं तावत् प्रातः ?
सर्वप्रमाणानि तुल्यव्याप्ति इत्यवगम्यम् । कुतः ?
' कश्चित्प्रमाणं स्वस्वकार्येणधारितम् । नहान्या-

पेक्षया तस्य सा शक्तिरयमच्छति ॥ ' सर्वत्र प्रत्यक्षा-
दावपि इत्येव गतिः प्रमाणस्वरूपं प्रमाणमात्रं च । न
तत्र यात् प्रमाणम्, तत् कदा चिदपि प्रमाणमस्ती भवति ।
योऽपि उदाहरणः, योऽपि नैव प्रमाणं भवति । निघं च
प्रमाणासाध्यापः, न प्रमाणस्यैव । न च तत्र कल्पस्य
प्रमाणमप्युपगतम् । वाधनाद्यमत्वात् प्रमाणस्य । श्रुत्या-
रिपदकल्प च समस्तस्य स्वविषये प्रामाण्यं स्यादितम् ।
न चैषा विषयात्तरत्वात्तदोस्ति यत्र दीर्घव्यप्राप्त्युक्ते,
न चैतदुपलक्षितं ज्ञानमनुलक्षणं शक्यं च वेदितुम् । न
चोत्सवस्य स्वस्रभट्टगुत्वात् उत्तरेण विनाशः । न च
संस्कारावयवत्वम् । स्मृतिहेतोः संस्कारस्य सर्वत्रानुष्ठे-
यात् । नाप्यनुष्ठानात्वात् फलत् विनियोगः शक्यते
कर्तुम्, अनुष्ठानप्रत्ययस्य दृढतात् । तस्मात् सर्वत्र तुल्य-
वत्तादिकल्पः । ' वाधस्तु यदि कल्पयेत्, विपरीतः
प्रसज्यते । तद्धि पूर्वमवाधित्वा परेषां जन्म
छज्यते ॥ ' श्रुत्याधीना हि पूर्वं पूर्वं शीघ्रतरं प्रार्तते ।
तेन पश्चात्तदस्य तदुपमदनेन आत्मजायमे भवितव्यम् ।
अतश्च विपरीतभावप्रसङ्गः । किञ्च, ' श्रुत्यादिना
समर्थस्य विनियोगोऽपि कल्पते । न सामर्थ्यादि-
रूपं स्यादेकवाक्यादिभिर्मिथिना ॥ ' (यद्यपि श्रुत्या
विनियोगः प्रतीकते, तथापि अयत्कल्पे नावकल्पते इति
अपिवाच्यार्थः । सामर्थ्यैकवाक्यस्य तु आकाङ्क्षाकारणां
विद्वा-वाक्य-प्रकरणानां एकतावत्त्वाकाङ्क्षाभेदनिधिरूपैः
वाक्यप्रकरणसाधैरिति रूपमेव नास्तीत्यर्थः) सुधा. पृ.
१२२८ । अत्र यद्यपि व्याज्याप्रथमै ' योरोऽव-
कल्पते ' इति पाठः, तथापि सुधाऽनुसार्थेन पाठो भावः ।
(के.) । उक्तशिकाले कल्पस्यविपत्तिसामर्थ्यमवयुत्, न
तस्य तद्विनियोगकाले फलवर्तयितुं शक्यते । विनियोगात्
छागर्प्यतुसापि तुकमप्यवगतम् । एवं सन् येन षड्
संख्यं एकवाक्यतत्र न विद्यते, न तस्य तद्विदया गतिः
कल्पते । संख्ये सति तदप्यथाऽनुपपत्त्येव शक्तिविदि-
रिति वाक्यस्य गवीयत्वम् । तथा सर्ववैधान्त्यकत्वं
आकाङ्क्षामूलम् । अतः तस्मादुपलब्धमानाया तदेवन्नेन
प्रतीकते । तदभावे तु नैतदस्तीति पूर्वतरंभावित्वाद्य-
काङ्क्षात्मकं प्रकरणमेव उच्यते । तद्विरोधितो, न, अ

अग्नेने सह एकवाक्यत्वाऽवगतिः, सा भ्रान्तिः । तथा सर्वाङ्गान्ता अनिहिलकाम्बिक्यो भवन्ति । नह्यसंनिहितमपेक्षितुं सवस्तुं वा दत्तकम्, अतो यत्र संनिधिः तत्र सर्वमिति चलीवस्तवम् । सामान्या पुनः प्रत्यक्षमेव सक्त्य वदति । तस्मात् विपरीतं यत्नम् । अथवा वितेषु कल्पेनान्यते । न च इह विरोधः । उभयत्रापि विनियोगोपपत्तेः । अतः समवायेऽपि सर्वेषां प्रामाण्यम् । इति प्राप्ते, अमिधीयते । श्रुत्यर्थविप्रकर्षात् परपरमेया वाच्यते इति । कुतः ? 'विनियोक्री श्रुतिस्त्वावन् सर्वेष्वेतेषु संमत्वा । धीस्तस्याः संनिकर्षेण विप्रकर्षेण च स्थिता ॥' यदि श्रुतिवृद्धिद्वयीनामपि स्वतन्त्राणां प्रामाण्यमभियोज्यत्, तत्र एतदुपावस्यत् । तेषां तु स्मृतिवत् श्रुत्युत्तमानन्दार प्रामाण्यम् । श्रुतिरेव द्वात्रैकं प्रमाणम् । सा तु मह्योपायपरद्वन्द्वयोरेव घोडाऽवतिष्ठते । क्व पुनरेषा स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न भवति । उच्यते । 'चोदानालक्षणोऽर्थो धर्मः' (१।१।२१) इति स्थापितम् । तथा चोक्तम् 'अव्यवहमनपेक्ष स्यात्' (१।२।११) इति । तत्र प्रत्यक्षदृष्टीनामि वाच्यश्रुति विनियुज्जते, सा श्रोत्रश्रुत्यात् श्रुतिरित्युच्यते । यत्र तु अविनियोजकान्यश्रुति प्रत्ययेण दृष्टीनां विनियोजकान्यथावत्वा कल्प्यते तत्र सिद्धासति भवति । तत्रैते अर्धविप्रकर्षो भवति । ऐतदीविनियोग इति प्रति श्रुतिलिङ्गयोः सह प्रसिक्तयोर्वेदाश्रुतेर्विनियोजकान्यश्रुति दृश्यते, तदा लिङ्गे स्मरणसमाधानि, ततो यावत् तेषां प्रकरणात्प्रामाण्यत्वाऽनुपपत्त्या विनियोजकानि कल्पयितुंकारण्यते, तानदितरे. प्रत्यक्षोविनियोगः प्रस्थापितः । तस्मिन् प्रतीते नञोऽपि प्ररुचिर्न प्रने निगद्यद्दृष्टीभूतः । प्रकरणादि मन्त्र प्रति । तथा हाि प्रकरणात्प्रामाण्यं अन्यत्वाऽप्युपगमनानन्तरात् नेन्द्राभिधानश्रुतिरुच्यताऽसमाधान्यति. प्रमदति । न च श्रुतिमन्त्रेण विनियोगः सिध्यति । बहुषा यतिर्न चैतदुपपत्त्या, यथा साकार्ये वेदायै वाक्य्यते, अद्वैदिङ्गम्, नेतरदिशि । तस्मात् श्रुतिर्नैवैवती । नहि तस्याः प्रसिक्त्यद्वयदोषोपपत्तिः, यथा लिङ्गस्य श्रुतिरेवम् । आह च । 'जायेषां वयं यत्राष्टि, या तामाट्टयत्वात् भवेत् । यः पटापीनश्रुतिः स तटापं कथमा-

चरेत् ॥' श्रुत्यादीनां हि पूर्वपूर्वतुल्योत्तरमित्येवं प्रवर्तमानं वाक्यद्वयवति, परंपरं तु पूर्वापीनप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव वाच्यं कर्तुम् । नहि श्रुतिमन्तुमात्रे लिङ्गदे. प्रामाण्यमभ्यवसीयते इत्युक्तम् । ननु एतदप्युक्तम्. नासमर्थं विनियुज्यते इति । सत्यमुक्तम् । अयुक्तं त्वम् । कुतः ? 'न श्रुतेर्विनियोक्तुत्वं लिङ्गापीने प्रवीयते । विहाते विनियोगे तु वदशाच्छक्तिनिर्णयः ॥' विनियोगोत्तरकाले हि कथमेतत् वाच्यिष्यति इत्यपेक्षिते, यथा दानोदीत्यवधारणा भवति । तत्र यद्यपि स्वरूपेण तद्विषया यतिर्न दृश्यते, तथापि विनियोगदर्शनादेव अनुमीयते । तदुक्तम् 'वचनत्त यथायंमैन्द्री स्यात्' (१।२।२१) इत्यत्र । ननु च प्राग्विद्यमानसामर्थ्यस्य विनियोगो न समवर्तति पूर्वत सामर्थ्यमनुमात यम् । ततश्च प्रत्यक्षादिद्वयं दुर्बलवापत्तिः । सत्यम् । पूर्वभाषित्येन तत् कल्प्यते, न इ पूर्वमेव गम्यते । नह्यविनियुक्त्या ऐन्द्रया. गार्हस्थ्यभिधानसामर्थ्यप्रतिपत्तिकारणमस्ति । निर्वृत्तविनियोगन्यायाऽनुपपत्त्या पूर्वमपि विद्यमानं पश्चादेव अनुमीयते । ननु एतमपि त्वयोऽर्थविप्रकर्षः । तथाहि, 'विशेषो यावत्ता लिङ्गे स्यात् श्रुतेःसुमापके । लिङ्गानुमानं भूत्वायां तावत्तैव श्रुत्वावपि ॥' तर्थांसा दृश्यमानानुमानेन मत्प्रवचिकर्षो भवति । तयोपपत्तिरसमानम् । सत्यमेतावत्प्रमाणम्, न तु तत् बलात्सं प्रति उपपत्तेः । कुतः ? 'विनियोगाभिधानस्य दूरत्वाद्दुर्बलत्वपी. । तथा पूर्वांनुमायां स्यान्नोत्तरत्र वयद्धान ॥' लिङ्गे हि प्रागभाविना श्रुत्युत्तमानेन विना विनियोगाभिधानमवत्तु दूरत्व भवति ; अतो पुनरवगतो विनियोगाभिधाने कला देतदेवम्, तस्मात् नूनं विमति सामर्थ्यमवर्तति परन्तु भरतमानमनुमानम्, न विनियोगाश्रयवचिधेर्न वृत्तेः । सहप्रतिपत्तयोर्हि प्रमाययोर्देन विनियोगदेवदक्षिणेण काले भवति, स विशेषेण वीच्यवच्ये भवति । अत्रप्रतीते इ विनियोगे, यद्यपि पश्चात्तुमानग्रहणं भवति न तदपि कथमिदमवर्तः । एतेन लिङ्गावकाशियुक्त्यापि मन्त्रेण यति । सर्वत्र हि परमं पूर्वमनुमात्रं विनियोगानुपपत्तिः । पूर्वं इ इते विनियोगे परमं नवगीतम्

वद्रावमात्रकल्पनमिति प्रतिपत्तिः । आह । धृतैस्तान्-
द्रव्यकल्पनेन लिङ्गात् बलीयस्त्वं युक्तम् । (घ. ८२८
-८२९)

(श्रुत्योर्विरोधे-) । यथा सैषामर्षविषमर्षाद्विज्जा-
तीयैः यद् बलकल्पमेवं यदातीयेषां यद् हेतुवामान्यं तद्
दर्शयितव्यम् । तद्यथा धृतैरेव तावत् सामान्यविशेषा-
दिग्रावेन शेषविषयः समग्रः । 'पुरोवाचं चतुर्षां
करोति ' इत्यविशेषभ्रवणान् अभीषोमीयादावपि प्राप्नुक्
' आग्नें चतुर्षां ' इति विशेषभ्रवणेन विशेषे चतुर्षां-
करणमुपसर्पित्वयेते । तथा शेषिसमवाये ' अहाहवनीये
ज्ज्ञोति ' इति समीक्षुत्या ज्ञोतिशामानाधिकरण्येन
अवमृष्टेऽपि आहवनीयः प्राप्यमाणो विशेषसंयुक्तश्च
' अपत्यनयेन ' इत्यनया वाच्यते । संदिग्धासंदिग्धत्वेन
च बलवलाविशेषो मतिव्यति । एवं पौराण्यविशेषाद्
गुणविशेषादिष्वपि श्रुतिद्वयमुदाहर्तव्यम् । ' तथा
पदबह्वनेकत्वं पदभुला प्रतीयते । समानप्रत्यय-
भ्रुत्या बलीयस्या क्रियाद्गता ॥ तथा घाल्यर्थ-
फर्मत्वे पदभ्रुत्योपपादिते । भावनाया विधिभ्रुत्या
पुरुषार्थस्य साध्यता ॥ ' (घ. ८४०) ।

शेषोपिसमवायश्च प्रत्येक विविच्योदाहर्तव्यः । एवं
तावत् प्रत्येषु श्रुतादिषु विचारितम् । एतदेव दिशा
अनुमानदिशाम्बेध्यां सजातीयविज्ञातीयसमवाये विचार-
यितव्यम् । तत्र च प्रत्यक्षगमानामानुमानिकैः, आनु-
मानिकानां चानुमानिकैः सह पूर्वोक्तैश्च मार्गेण सजाती-
यविज्ञातीयकल्पनं व्याख्येयम् । तद्यथा अतिदेशाग्राहः
भ्रुत्यादयः प्राप्यशैविःकृतिषु धाचिष्यन्ते । विपरीतोऽपि
चेद् वागो मन्ति । पूर्वपूर्वमपि सानुमानिकं परेषादे-
षापि प्रत्यक्षेण वाच्यते । यथा भ्रुणलेपु घातयैनावसातः ।
सर्ववस्तुविषयं च सामर्थ्यम्, किङ्ग केवले मन्तव्यमेवा-
नान्तव्यम् । तथा च शान्त्पन्थायैदर्शनानि अनन्यगतीनि,
सैषामपि लिङ्गत्वमभिधास्यते । का पुनर नष्टिङ्गस्य प्रसक्तिः,
अनन्यथासंभन इत्यादि । यत्र पुनः श्रुतिः अलुमानिकी
लिङ्गं च प्रत्यक्षम्, तत्र कस्यम् । तथा स्मृतिवैदिकलिङ्ग-
विशेषे । यत्र स्मृत्येर्मूलान्वयमपि सग्रायते, न तु लिङ्ग-
स्मृतिं तदेव बलवदिषुपुस्तव्यम् । सर्वत्र दुर्मलस्यापि

प्रमाणस्य बाधे यदि किञ्चिदनर्थकी भवति, ततो विपरीतो
बाधो योजयितव्यः । तदुक्तम् ' श्रीतीन् मोक्षनि ' इत्यत्र
श्रुतिमुत्सृज्यापूर्वसाधनत्वमहमिति । तथा ' दुर्बलस्य
प्रमाणस्य बलगतानाशयो यदा । तदाऽपि विपरीतत्वं
शिष्टाकोपे यथोदितम् ॥ ' सर्वप्रमाणानामेव अर्थद्वयः
परस्परविरोधो न स्वरूपनिमित्तः । नत्र यदा पदार्थ-
तदर्थमित्येव प्रमाणे विहायेते, तत्र यद्यपि प्रमाणतोऽन्या-
दयं ब्रह्मणम्, तथापि प्रमेयानुत्पेदेन तदाश्रयणात्
स्वरूपदुर्बलेनापि बलवत् कायमानं तदनुत्पत्त्यं प्रतिपद्यते ।
तदुक्तमावचनादयः पदार्थास्तोषा गुणः उभ इति । तथा
च लोके 'अत्यन्तबलमन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि वाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवान्धितैः ॥ ' एवं
सूत्रम्, श्रुतिलिङ्गविशेषोपपादनान्तं च भाष्यं व्याख्या-
वत् । (घ. ८४१) ।

श्रुतिबाधयोर्विरोधे, अरुणादिकाक्यतामर्थात्
आनन्तवैक्यामानाधिकरण्ययो एवहास्यत्यादिशैल्यं प्राप्नु-
वत् तृतीयाभुत्या ऊर्ध्वमन्धिकत्वेन विहायते । द्वितीय-
शेषानभूताशरीरकपोरिव ह्यन यावत् यावत् चानर्थ-
कत्पयति, तावत् क्षुत्या विनियोगः कश्चित्, इति मह-
दन्तरम् । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे मक्षणदेकविधत्वा-
चतुनचनता दर्शपूर्णमासाङ्गने प्राप्ते, श्रुत्येव प्रतिश्र-
वामादिषु पुरुषार्थधारणात् प्रकरणबाधः । अनुचनना
च क्रियात्मकत्वादिति कर्मन्त्यातरुत्वात् प्रकरणप्रत्ययेन
तद्विरोधोदाहरणम् । ' तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशा-
दीनस्य ' इति तु द्वादशत्वं अक्रियात्वात् अनिति-
कर्तव्यतामकल्पे तस्मिन् कथमभावप्रकरणशब्दानुपपत्तेः
सन्निधिवानेन प्रत्यक्षजनानुपूर्विकसंभोग्यत्वानात् श्रुति-
स्थानविरोधोदाहरणत्वं युक्तमित्येके । तन्न नैवमभित्तम् ।
युतः । ' यदि द्रव्यगता संख्या स्वतन्त्रा चा भवे-
दियम् । नेत्यम्भावेन गृह्यते क्रियारूपेण वर्ज-
नात् ॥ इति कर्तव्यताग्राह्यं येनोद्दिश्योपस-
त्क्रियाम् । द्वादशत्वविधित्वेन कथमभावेन गृह्यते ॥
द्वादशैव च कथमभावेनियुक्तोपसद्गता । यावत्
संख्यैकवाक्यत्वसामर्थ्यं कल्पयिष्यति ॥ तावत्
प्रत्यक्षया श्रुत्या पदधाऽहीनाङ्गतां गता । नैव

सहार्थात्तद्व्यवहान्मनुच्यते ॥ ' श्रुतिक्रम-
विरोधे विमुदाहरणमिति । ' उच्यते रक्षणाधर्मा
दधर्मव्यादयः क्रमात् । अग्नीषोमीचशेषाः स्युः
श्रुत्या श्रूयान्तां गताः ॥ एतद्यूपपरिव्यागशेषो
हि रक्षणा श्रुता । सह धर्मैर्न सा याति क्रमेण
पशुशेषताम् ॥ यावत् प्रकरणादीनि तस्याः कल्प-
यति क्रमः । चतुर्मिन्तैर्व्यपेतत्वाच्छ्रुत्या तावत्
स जीयते ॥ आह्लादक्षामान्नैवेक यावत् कल्पयति
क्रमः । दूरेण तावदप्रार्थनां रक्षणां हरति श्रुतिः ॥ '

श्रुतिममाप्त्योर्विरोधे विमुदाहरणम् । षोडशशि-
कमिनि समाख्याते दर्शपूर्णमासकण्ठे पठिते मन्त्रः
साधारणे प्रकरणे वर्तमानः क्रमेण चानुन्नीलिषदिनेन
अधिनियुज्यमानः पुरोडाशस्यैव वा प्राथम्यात् प्राप्नु-
यन्, श्रुत्या तानाप्त्यर्थं दाराद्भवेन विधीयते ' इवे त्वेति
शाखा छिननि ' इति । तत्रापि यावत् समाख्यया
त्रिद्विगु सामान्यं कल्प्यते, तावत् श्रुत्या विनियुक्तत्वात्
प्रकरणवाक्यमामर्ष्यं श्रुतिषु अत्र लिखतास्यैव बाधः ।
(३. ८१५-८१६) ।

एतत् तावदेकस्य शेषस्य अनेकं शेषिणं प्रति नीय-
मानस्य विरोध उदाहृतः । एतस्यैव तु दिवा अनेकस्य
शेषस्य एकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध इदानीमुदा-
हर्तव्यः । तत्रापि श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे 'देव्या गार्हपत्य-
मुपतिष्ठते ' इति मन्त्रवचनकृत्यागारविधाने कृते लिङ्गान्
कर्मिभिरुदाहरेते मन्त्रे शेषत्वेन प्राप्नुवति श्रुतेः विनि-
युज्यते । तदवस्थे चोपरजाने नेत्रस्वायत्ताजो नियते ।
श्रुतिनाम्ययोर्विरोधे यथायज्ञीकृत्यापेत्तत्रावकवृत्तित-
पत्रमती इत्यपदविधानमुदाहरणम् । तथा विधेयां देवानां
श्रुत्या आभिधेय, शेषो हि तेषां यावयेन वाजिनम्, तत्
दुर्बलमागतवत् तथा श्रुत्या निगृह्यते । श्रुतिप्रकरण-
योर्विरोधे प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमासप्रशोधने प्रकरणात् पशु-
दशमं पशुमभिषेन्नुत्तुचने अक्षरेण श्रुते श्रुत्या एकवि-
ंशतिव्याजुवचनान्त्वद्वयव्ययमात् प्राकरणि कृतित्वाद्-
वचनराध । श्रुतिमन्त्रविरोधे ' पशुवामप्रयोगे च
क्रमेण धर्ममाहृता । धीताद् गोदोद्गनापत्र धर्म-
सम्य निपाक्रिया ॥ ' श्रुतिममाप्त्यापिरोधे ' याज-

पेयः समाख्यानात् प्राप्नोत्यप्यर्थुवर्तकः । श्रुत्या
स्वाराज्यकामस्य तथाऽप्यर्थोनिपाक्रिया ॥ ' तथा
'यजमानस्य याज्वा' इत्युदाहरणम् । ऋतुवर्तिषु हि होम-
कमाख्यया होतुः प्राप्ता शान्त्य यजमानकर्तृत्वेन कर्त-
सवन्धवाचिन्या षष्ठीश्रुत्या प्रतिपाद्यते । (३. ८१८) ।

शा— ननु लिङ्गवाक्ययोरेव (अत्र) विरोधः,
न श्रुतिलिङ्गयोः । अत्राभिधीयते— ' सत्यं यावत्-
विरोधोऽस्ति श्रुतिश्चापि विरुध्यते । सहिते हि
विरुध्येते, न तु लिङ्गेन केवले ॥ ' इति
श्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोधः । ' तत्र स्वतःप्रमाणत्वं
लिङ्गादेः श्रुतिवन्मतम् । सामर्थ्यालोचनादेव
तादर्थ्यं हि प्रतीयते ॥ गार्हपत्यार्धता श्रुतेषु मयो-
स्तुल्यकक्षया । तेन द्वयोरुपस्थानं विरुद्धेन भवि-
ष्यति ॥ समुषयेन वा मन्त्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि ।
प्रतिप्रधानमावृत्तिगुणानां न विरुध्यते ॥ यदापि
स्याद् वलीयस्त्वं श्रुतेर्लिङ्गात्, तथापि तु । अग्नि-
रोधादबाधः स्यात् संभवी हि समुषया ॥ यदा
सामर्थ्यरूपत्वात् लिङ्गं स्यात् प्रयत्नं श्रुतेः । षडु-
शक्यत्वात्सारी हि सर्वः शब्दः प्रवर्तते ॥, अत्र-
निधीयते सत्यं यद्यत्तन्मशाक्यता । गार्हपत्ये तु
सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्यते ॥ गुणाद्वाऽन्व-
निधानं स्वादित्यत्रैतद्धि साधितम् । तत्र वाग्-
यलीयस्त्वं लिङ्गस्य न च तुल्यता ॥ विनियोगः
श्रुतेः पार्श्वे (तमीपे) लिङ्गस्यात्प्राप्तौ स्थितः ।
यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥, ताव-
देव श्रुतिर्नन्तं गार्हपत्यार्धतां नयेत् । मन्त्रार्थं
मन्त्रतो सुदृष्ट्या पद्याच्छक्ति निरूप्य च ॥
मन्त्रात्प्राद्भारणेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या
प्रत्ययश्रया पूर्वं गार्हपत्याहृतां गते ॥ निराकाङ्क्षी-
कृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिरूपतया । तेन शीघ्रप्रव-
र्तिन्या श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ प्रत्यक्षे पानुमाने
च यथा लोके दलायत्तम् । जीघ्रमन्थरुपतिनात्
तथेह श्रुतिलिङ्गयोः ॥ अधिरोधादबाधो यो धर्तव्यः
स न गुण्यते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राद्याहृता-
निकल्पनम् ॥ तां च श्रुतिर्निर्गन्तवती नाविरोधेन

गच्छति । विरोधे च भुक्तिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन वाधते ॥'

सोम—एवं श्रुत्यादिभिः विनियोगप्रकारे कथिते कति अन्वयादौ उपहितः अन्वयविचारः प्राप्तवस्तः (इति संशयः) ।

वि—'विद्योपस्थीयमां बहिरिरीन्द्रान्धोर्विकल्पनम् । समुच्चये योन उक्त एताभिः केचनेऽप्या ॥, विकल्पः श्रुतिलिङ्गान्या गुणाङ्गान्या समुच्चयः । श्रुतिः शक्य-मुद्योरेति यत्र एतेऽन लिङ्गानः ॥, शक्तिवक्ता श्रुतिः शीघ्र लिङ्गं शुकुमुपाकम् । नैपकाङ्क्ष्याभने बोधे शुकुऽप्यौ केचने स्थितिः ॥'

भाट्ट— तदेवं परम्पराणेषु निरूपितेषु अधुना विरोधे मत्तान्तं निरूप्यते । विशेषशक्यस्य शेषस्य शेषि-द्वये प्रमाणद्वयत्वे यथा ऐन्द्रियत्वस्य श्रुत्या गार्हपत्या-इत्ये लिङ्गाद्य इन्द्राङ्गत्वे । यथा वा एकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयविरोधकप्रमाणद्वये यथा गार्हपत्ये श्रुत्या ऐन्द्रियत्वस्य, लिङ्गाद्ययोगः । अथ च शेषद्वयविरोधो गार्हपत्ये एतेषु प्रमाणप्रयोजकः, न तु तद्वदेऽपि, वाक्य-प्रकरणान्या नैभूषणवादीनां एकशेष्यत्वेऽपि तद-माणात् । यत्र तु एकस्य शेषस्य एकस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयम्, तत्र वैषम्ये प्रकल्प्येव प्रयोजनार्थं विनि-योजकत्वम् । वाक्ये तु एकस्य विनियोजकत्वम्, इतस्य पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तरकल्पनम् । निष्पन्न-भागे द्वयोस्म्युदाशिरस्कल्पकत्वेन कर्मानुशेषकत्वं वा । एवं यत्र 'अरुणाया कीर्णाति' इत्यादौ आरुण्यस्यापूर्न-साधनीभूतकथार्थत्वे प्रमाणत्वम्, तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वम्, न त्वन्यस्य, वाक्योद्देशपरमर्पक्य-मात्रत्वात् । अत्र एत न 'ऐन्द्र्या' इत्यत्र लिङ्ग-वाक्यविरोधः । वाक्यस्य उद्देश्यमात्रकल्पकत्वेन श्रुति-उद्देश्यतात्वेऽपि कृत्तिकारस्वरस्यैव अन्वयविनियोजकत्वा-भावात् । प्रकरणं तु अपूर्वसाधनत्वकालात्ययग्राहक-मात्रम् । न तु तदपि विनियोजकम्, गौरवात् । अत एव विनियोजकप्रमाणत्वमपि निरूप्यते ।

तद्विह श्रुत्योर्विरोधे ऐन्द्रियत्वस्य तृतीयया गार्ह-पत्याङ्गयोगेव, न तु तद्विह श्रुत्या इन्द्राङ्गत्वम् । तस्य

सूक्तवदितत्वेन प्राधान्येन कृत्तिकारस्वरवक्तिवाभावात् । अतश्च तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावाद्दुर्बलत्वम् । एवं च तस्यैव मनस्य लिङ्गात् इन्द्राङ्गत्वमिति । लिङ्गविरोधो-ऽपि एतदेव उदाहरणम् । अत्र हि सर्वत्र उक्तोक्तस्य पूर्वपूर्वत्वकालेन प्रामाण्यस्य तत्रातिरूप्यभावेरेत्यादि-तत्त्वाद्गतोत्तरास्य श्रुतिकल्पनं वाच्यत्वगतस्यैव पूर्वपूर्वत्व-शेषशेषिणो निराकाङ्क्षाभावेन वाक्यः । न च अङ्गानां प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षाणामपि विकृत्याङ्गाङ्गत्वोक्तिदेव-कल्पनवत् इन्द्रायाकाङ्गत्वेन लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वो-पपत्तिः, तस्य ध्यानानुपपत्त्याचरेणापि स्मृतिविधेर्निर्णयोन-विधितिकदान्धत्वात् । अतः श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वमेव । न च श्रुतेः कण्ठत्वमात्राधिकारकत्वेन गार्हपत्याङ्ग-पितृत्वस्य वाक्यार्थत्वत्वात् नार्थं श्रुतिविहितविरोधो नति-वाच्यम् । तथाप्येऽपि ब्राह्मणानुकारत्वेन यन्त्रिणाधिकार- 'यवत्पत्तदेवताः पशुः' इतिवत् प्रकल्पोपात्तेः । यन्मुक्तस्य यत्र न केवलया श्रुत्या विरोधो नैव वाक्ये-नापि, तस्यापि गार्हपत्यसमीपे श्लेषकुर्यात्तेः । अतश्च उपायविरोधसत्त्वेऽपि 'प्रधानेन न्यवेदेता मवन्ति' इति न्यायेन श्रुतिविहितविरोधोदाहरणत्वम् ।

भाट्टन— 'बलीयसी श्रुतिर्लिङ्गात् ।'

शंकर— 'श्रुत्या लिङ्गस्य वाधः स्यात् ।'

(लिङ्गबलावच्छिन्नविचारः—) भाट्टान्— लिङ्ग-वाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् ? 'स्योन ते सदं कृणोमि इत्यस्य धारया सुतेन कल्पयामि । तस्मिन् सीदाम्ने प्रतिविह ब्रीह्या मेघ सुमत्स्यमानः ॥' इति । अत्र सवेदः हि कृणोमि मन् उक्तत्वात् पुरोडा-शाशादने च प्रयोक्तव्यं, उक्त कल्पयामन्त उपस्तरणे, 'तस्मिन् सीद' इत्येनमिति, पुरोडाशाशादने इति । यदि वाक्यं बलीयस्यतः इत्यत्र उभयत्र । कथम् ? 'सुतेन कल्पयामि' इत्येतदपेक्षं 'तस्मिन् सीद' इत्येनमितिः पूर्वोक्तवाक्यतासुपैति यत् कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्य, ततः कल्पयामन्तः सदन्करणे । कथम् ? 'स्योन ते सदं कृणोमि' इति सदन्करण-मभिव्यक्तिरुभयमलमिति । 'तस्मिन् सीद' इत्ययमपि पुरोडाशं सादयितुमिति सादने विनियुज्यते । किं ताकृ-

प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । यथा लिङ्ग प्रति
 श्रुतेर्बलीयस्त्वमुक्तम्, न तथा वाक्य प्रति लिङ्गस्य
 उच्यते । अथवा वाक्यमेव लिङ्गात् बलीय । कुत ?
 तद्धि श्रुत्याऽपि बाध्यते । न च बलीय कारण शक्यते
 बाधितुम् । तेनास्य भङ्गुरतामव्यवस्थाम् । यत्वेकेन
 बाध्यते, शक्योऽसौ अयेनापि बाधितुमिति । एव
 प्राप्ते भ्रूम । लिङ्गवाक्ययो लिङ्ग बलीय इति । कुत ?
 अर्धविप्रकारात् । कोऽन अर्धविप्रकार ? प्रकरणवत्
 संनिधौ आश्रान्तात् स्वपूर्वमावाह्यमन नन इत्यव
 गम्यते । ' तस्मिन् सीद ' इति पुरोडाशाण्डनाभिधान-
 सामर्थ्यात् सादने विनियुभमाने कृतसामर्थ्यं मात्राश्रान-
 मिति नास्ति प्रमाणम्, येन उपस्तरणेऽपि विनियुज्येत ।
 तथा, 'स्योन ते सदन कृणोमि' इत्येतेऽपि प्रकरणाज्ञान
 सामर्थ्यादेव दर्शपूर्णमासाह्वानाप्रान्न सामर्थ्यादेवोपस्तरणे
 विनियोगात् कृतप्रयोजने न पुरोडाशासादने विनियोग
 महति । न ह्यस्मिन् विनियुग्यमानस्य किञ्चिदपि प्रयोजन
 नास्ति । एव उपस्तरणे ' तस्मिन् सीद ' इत्यस्य नास्ति
 सामर्थ्यम्, पुरोडाशासादनेऽपि ' स्योन ते ' इत्यस्य ।
 पूर्वगैकवाक्यतामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यम् । पूर्वस्य परेणैक-
 वाक्यत्वात् सादने, न तु स्वरूपेणोभयो । तदेतेऽर्ध-
 विप्रकारं, यत् ' स्योन ते ' इत्यस्य प्राक्च सदनक्रमेणो
 ऽभिधानसामर्थ्यं तमुक्तम् । ' तस्मिन् सीद ' इत्यस्य
 पुन पूर्वैण सहैकवाक्यतामुपगतस्य भवति जगन्वयम् ।
 तदन पूर्वस्य मात्राशाभिधानसामर्थ्यादुपस्तरणे विनियोग
 उक्तो भवतीति संनिहृष्टो लिङ्गस्य भुक्तयं । उत्तरस्य
 त्वजनितेऽभिधानसामर्थ्ये तत् भुक्तयं इति लिङ्गान्तरितो
 विप्रश्नो भवति । एवमुत्तरस्य सादने संनिहृष्ट पूर्वस्य
 च लिङ्गान्तरित । तस्मदर्थश्चिदर्थत् लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्ग
 भवत्परम् । ता स्थेननित्येव शब्दो यद्युत्तरेण
 आनाद्धित इति सादनेऽपि प्रयोगमहति, तथाच नित्वा
 वाक्यमुपस्थाणे एव विनियोकस्य । ' तस्मिन् सीद '
 इत्येव च सादने । ननु ' स्योन ते ' इत्यस्य शब्दस्य
 यथैवोपस्तरणाभिधानसामर्थ्यं एवमुत्तरेणैकवाक्यतामुपगन्तु
 सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्माद्भियमाने
 शक्ये लिङ्गमेव बाधितं भवतीति । सत्यमेवम् । एत

दपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि नृत्वेतदेवत्वान्न किञ्चिदर्थं
 नेव भवति । लिङ्गदेकवाक्यता, तस्मादभिधानताय
 र्थम्, तत् भुक्तयं इति विप्रश्नोपगत । विप्रश्नोपगत
 च वाक्ये देवभूता । तस्मान्नेतरेणैकवाक्यता कल्पतीति ।
 एव ' तस्मिन् सीद ' इत्युत्तर न पूर्वैणापि । अपि चेत्
 रेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किञ्चिदपि दृष्टमस्ति कार्वाणम् ।
 उपस्तरणप्रत्यापन तु दृष्टम् । कुत ? श्रुतत्वमुपस्तरणस्य
 सादनस्य च । एवमुत्तरस्य गादनप्रत्यापनम्, न तु पूर्व
 गैकवाक्यतायाम् । न चैतौ पूर्वोत्तराभ्यामेकवाक्यताप्रति-
 रेण पृथग् यथापथ कार्ये न कुर्वत । तस्मात् पूर्व पूर्व
 विनियोगनीय, उत्तर उत्तरनेति । अथ यदुक्तं श्रुत्या
 ऽपि तद्वाचितमिति वाक्येनापि तद्वाचितमिति । नैत
 देवम् । नहि वाचितस्याप्येनापि वाचनमेव न्यायम् ।
 वाचितं ह्यनुग्रहीत यमर्गवत्त्वाम् । श्रुतिं प्रति विप्रश्न
 र्थम्, वाक्य प्रति संनिहृष्टार्थम् । तस्माद्विङ्ग बलीय
 इति ।

वा -- लिङ्गद्वयविरोधे ' स्योन ते सदन कृणोमि '
 इत्येवोदाहरणम् । द्वे हि तन लिङ्गे । परस्परैकवाक्यता
 यमनसामर्थ्यात्मकमेकम्, अभिधानवक्तिरूपमस्ति ।
 एतच्च श्रुत्यनुमानस्य प्रत्यासन्नम्, विप्रश्नमित्यु-
 वाक्यादपि जगन्वत्त्वात् श्रुतक भाष्ये (लिङ्गवत्त्व
 विरोधोदाहारेण) । पृ ८४० ।

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे एक तावदिदं उदाहरणम् ।
 ज्योतिष्ठोमे होत्रप्रवचनाधीता प्रैषा वाक्येन मैत्रावरुणस्य
 विधीयन्ते ' तस्मा मैत्रावरुण प्रेषयति चातु चाऽऽह '
 इति । तेषा मन्त्रे कश्चिन् प्रेष एव पठयते ' प्रयास्तारंभ '
 इति । सोऽय स्वसामर्थ्येन मैत्रावरुण नियुङ्क्ते । तत्र
 यदि वाक्य बलीय, ततो मैत्रावरुण प्रेषेत् । आत्मनि
 च प्रैषासंभवात् होता यजेत् । अथ तु लिङ्ग बलीय,
 ततो मन्त्रे मैत्रावरुणो नियोकस्य । न चाऽऽत्मनि
 ऽऽत्मान नियुक्तमर्हतीति परेण विनियोकस्य । स च
 ' तेषा यतो नियोगं क्तात् ' (शं० ११०/१२१) इत्येव
 विज्ञापने । साम्नायसमात्पत्या पूर्वमन होत्रेव प्रापित
 क्त्वा वाक्येन बाधितं आसीत् । तद्यदा वाक्यं लिङ्गेन
 बाध्यते, तदा उपात्तरथैव प्रतिप्रसूतता होवृष्टीत्व

विहायते । मैत्राण्यवारी तु मैत्राण्यवरो विहायते एव ।
 यथापि ' तस्मान्मैत्रावरुणः ' इत्येतद्वाक्यम्, तथाऽपि
 पदसंनिधिमान्नामकत्वेनाश्रुतिव्याप्तं प्रत्यासन्नतरश्रुतिरस्य-
 तेन लिङ्गेन शक्यते । यदि हि मैत्रावरुणः प्रेष्येत्, ततः
 प्रत्यासृष्टस्यो होतरि अनर्थकः स्यात् । ननु च मैत्रा-
 वरुणोऽपि प्रेष्यमाणः ' होता यस्तु ' इत्यादिरेव अर्थद्वयः
 स्यात् । यौग इति चेत् । प्रत्यासृष्टस्यैव प्रसङ्गात् ।
 अपि च पश्चान्तान्वाहपुत्रातविरोधः प्रत्यासृष्टस्य एव
 वरं गौत्र, न प्रणमोचारितो विनैव विरोधेन होतृव्युच्छः ।
 तस्माच्छिन्नयोरैव विरोधो न लिङ्गवाक्ययोरिति । अत्र
 ब्रूमः । सर्वथा नावदनयोरेव्युत्तरस्य विरोधे गौणत्वं कल्प-
 यीयम् । तत्र प्रत्यासृष्टस्य होतरि अत्यन्तनिमित्तः
 प्रयोगः, होतृशब्दस्य तु होतृकार्यापेक्षामेवकस्येऽस्ति
 निमित्तम् । एवं एव प्रदानविषयचनाः तस्युत्प्रेषु प्रत्युत्प-
 माना दद्याः, न तु विषयैव । तस्मात् प्रत्यासृष्टलिङ्ग-
 त्वाद् मन्त्रकमेव विनियुञ्जीत । न चैतद्वाक्यमन्त्र-
 मन्त्रकमेव भवति । मैत्राण्येव चरितार्थत्वात् । अतो-
 ऽस्मिन्विषये काव्येति । ' ह्येवं वे सदनं कुणोमि '
 इत्यनोऽहस्ये (भाष्यके) बोधते । ' मित्रे एते
 यतो वाक्ये पुरस्तात्प्रतिपादिते । तस्माच्च समु-
 द्घातोऽयं वाक्येन विनियुज्यते ॥ ' सत्यपि
 विमज्यमानसाङ्गात्स्वैव अर्थमैदाश्चिन्वाक्यत्वेन एते
 पुरस्तात्प्रतिपादिते । तस्मान् समुदायस्यैव सदानामि-
 धारणे पुरोडासप्रतिष्ठापने च समुदायेन विनयेन वा
 विनियोग आशङ्कित्यम् । तत्र के चिदाहुः । नैषात्र
 सङ्घेन वाक्येण सह विचारः, किं तर्हि । अनेनेव सह ।
 (अन्यथा सनाधरे-) अथवा ' साकाङ्क्षाधरध-
 त्वेन प्रायेणैकैकयाक्ययता । सिद्धा लिङ्गबलीयस्त्वान्
 प्रत्युक्ता मित्रवाक्ययता ॥ ' ' तस्मिन् षोड ' इत्येतदुक्तं
 साकाङ्क्षत्वात्प्रत्येकयावपलेनोदाहृतमित्येव प्रधानकार-
 णम् । वाक्ये हि तदमेव यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावं
 कल्पयित्वा एकार्थत्वेनैकवाक्यत्वम् । यद्यथा, पूर्वस्य
 सावदुत्तरेण सह यदहं पुत्रस्य धरया शुभ्रुव तव सदन
 कल्पयन्ति तस्मिन्नेवमिति नोऽप्यन्तके प्रतिक्षिप्तत्वमिति त्ति-
 कर्त्तव्यताविशिष्टपुरोडासप्रतिष्ठापनमेकं प्रयोजनम् । अथवा

पुरोडासप्रतिष्ठापनफलं सदानामिधार्णं करोमीत्येवं विशिष्ट-
 कण्ठसूक्तकथा प्रकाशयन् प्रयोजनमिति शक्यमेकवाक्य-
 त्वम् । यत्तु पुरस्तादर्थानात्वात् नानावाक्यत्वमुक्तम्,
 तद्विद् स्थितं लिङ्गबलीयस्त्वेन । यदि हि लिङ्ग बलीयः,
 ततः संभ्रमस्यतरविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं परित्यज्योऽप्योः
 प्रत्येक स्वरूपाद्यत्वं लिङ्गावगतमाभिन्य विशेषणबुद्धि-
 तिरस्कारेण प्रयोजनमैदाश्चक्यमेवो भवति । तेन अर्थ
 विनियोगद्वारेण वाक्यारमलाभस्य लिङ्गप्रधानत्वस्य अप्र-
 यत्न्यवच्छिन्यातः । तत्रापि प्रतीतेः लभ्यारमके वाक्ये
 सति वाक्यप्रत्ययसदस्यवाचिवार इति शक्यम् । किं
 प्राप्तम् । ' तुन्यवडे ' इति । तदा चेदर्थं कर्म, कदा
 चिदिभक्त्य मन्त्रो प्रयोगोऽप्यो, कदा चित् समुदायोऽव्य-
 तत्र, कदा चित्त एवोभयर्थेति, ' कथं पुनरयम् ' इत्यमनव-
 स्थितः शास्त्रार्थो भवति ? सर्वथा यदि प्रमाणत एवमन्-
 त्रस्यै किं नो वाक्ये ? लिङ्गशाक्यत्वत्पत्रतत्वात्प्रयोजने
 सर्वमेतत् प्रविविधति । नदा तु श्रुतिवत् लिङ्गात् प्रमाणा-
 न्तरत्वाद्वाक्यमेव वाक्यमित्यवपायते, तदा नियत एव
 समुदायप्रयोग इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । ' स्योनादिः
 कल्पयाम्यन्तः स्वसामर्थ्येन शक्यते । निराकाङ्क्षः
 स्वकार्याय साकाङ्क्षत्वं पराशयम् ॥ ' सर्वसावदारित
 आरम्य विनियोग निरोधने । तद्विद् कल्पयाम्यन्तः
 अस्य न कदा चित् परवापेक्ष इत्येते इति तावति पर्य-
 वानतं विशिष्य प्रयोजनसाकाङ्क्षानियुक्तेः अभिधारणाइत्ये-
 नाऽऽभीयते । तेनैव तावत् प्रतिष्ठापन आचन वदा
 चिन्नीयते, न च परस्य एतेन विना अन्तर्यक्यापत्तिः,
 यत्सदस्येन नीयते, सोऽपि हि प्रतिष्ठापनाङ्गत्वेनार्थवत्
 भविष्यति । यद्यपि च तच्छब्दः पूर्वोपेक्षः, तथापि
 प्रकाशितं निर्जुतं च पूर्वोक्तकार्यमालोच्य भिन्नस्यापि
 प्रवर्तमानस्य च कश्चिद्विरोधः । तद्यथा ' तस्ते पशुषु
 दप्यनयति ' इति संस्वारविधाने पर्यवसिते ' सा
 वैश्वदेव्यामिहा ' इति वाक्यान्तरैणैव इत्येवतासंस्वारः
 किमते । तस्मादेतेन विनियोगस्य प्रत्यासन्नतरश्रुतिव्या-
 न्नेतरानिपथसंक्रान्तिर्बिद्यते । एवमुत्तरारणे ' तस्मिन्
 षोड ' इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिति पूर्वोपेक्ष यथासंभार्यं
 सत् निरुपणशुद्धार्थं पुनः परमुच्यते । यन्वैक्येकम्,

दस्येतरत्वाभावात् दर्शयित्वा पुनरात्मवर्षमुपनीय इतरधर्म निराकरणमिति प्रथमो निराह्वयवर्तय । पूर्वं प्रस्तान प्रमाणसदसद्भावाभावात्, मध्यमं शक्यशक्तिभ्याम्, अन्तश्च दृष्टार्थेनादृष्टार्थत्वमिति विवेक । तस्मात् वाक्याच्छिन्नं बनीय इति सिद्धम् । (पृ ८४७-८५१) ।

अथ लिङ्गवाक्यादीनां अनुमीयमानं भुक्तिरमात् अविशेषे सति किं ह्यत्र बलावलमिति ? तदुच्यते । 'एकद्वित्रि चतुस्रपञ्चमस्वन्तरणकारितम् । श्रुत्यर्थं प्रति धेपस्य लिङ्गादीनामपीच्छते ॥' धृतिमात्रानुमानात्तरितो हि लिङ्गस्य श्रुत्यर्थं । वाक्यस्य पुन लिङ्गभुक्तानुमानात्तरितं हेतु । कथम् ? 'वाचकैनेकवाक्यत्वादिहातद्वाचिना सत्ताम् । कल्पयित्वाऽभिधाशक्तिं भुक्तिं पञ्चात् प्रकल्पयते ॥' सर्वत्र हि मन्त्रे किञ्चिदेव पदं कर्मसमपेक्षमर्थं वदति । यथा 'अग्नेये लुष्ट निर्वाणमि' इत्यादि निर्वेपामिर्दे । शिष्टानि तु अष्टमवतार्याभिधानित्वात् प्रयोगाह्वाणि सन्ति दृश्यमानैकवाक्यत्वाऽऽप्याऽनुपपत्त्या अनुमितशामर्थ्याभिधानानि सति स्वार्थसुपमर्त्रीत्युक्तत्वादिशिष्टमन्त्रवार्थप्रकाशनेन प्रयोगार्थत्व प्रतिपद्यते । ततश्च भुक्तिरनुमानं विनियुज्यन्ते । तच्च विरोधे सति सर्वप्रम्यनुगतये । यदा दृश्यमानैकवाक्यवयोर्मन्त्रयोः पृथक् पृथक् प्रकाशयितव्ये अर्थो कर्मसमवेतो दृश्यते, तदा उभयोरपि भेदेन प्रकाशकपेक्षणात् प्रकाशकयोश्च प्रकाशकपेक्षणात् विनियोगाच्च प्रसिद्यते सति यस्य यत्र क्लृप्तं सामर्थ्यम्, स तत्र शीघ्रतरं प्राप्नुवन् नाचवैक्य वाक्यतया नेतुं शक्यते । नाप्यनेन्यत् तत्राऽऽगच्छद्भव्यं चोऽवकाशं ददाति । कथम् ? 'एकवाक्यतया यावत् सामर्थ्यमनुमीयते । सामर्थ्येन भुक्तिरतावत् कल्पयते विनियोजिका ॥' समुदायो हि विनियुज्यमानो नावयवत् अत्रिनिमुस्य विनियोकुं शक्यते । तत्र पूर्वोत्तरयोर्भाषाधारेण वाक्यस्य प्रत्ययम्, नैकाभिधानसामर्थ्यम् । भिन्नाभिधानसामर्थ्यं तु आर्थे प्रत्ययदशनात् सिद्धम् । तत्र समुदायावयवविनियोगाच्च वाक्यसामर्थ्येन सह प्रसिद्यते अष्टमर्थविनियोगसंभवात् वाक्याक्येन पूर्वो माग उच्चर्याभिधानसमर्थं, उच्चरे वा पूर्वसमर्थे दृश्यनुमीयते, तद्वत् प्रत्येकभाषागतं सामर्थ्येन पूर्वं

स्यापि स्वाथे, परस्यापि स्वाथे भुक्तिरनुमित । तद्वत् वाच्यतरत्र विनियोजकभुक्तानुमानाय प्रयत्ने तद्विद्वि विनियोगे विद्ये निराकङ्कलत्वात् प्रक्रामानान्य, न कश्चिदपि हेतु भुक्तानुमाने इत्यनुपजातमूने विनियोगे वाध्यते । मनस्यापि हि पूर्वस्य पूर्वार्थे शीघ्रं त्रिं योग, उच्चस्य चिरेण । तदोच्चोत्तरस्य शीघ्रं पूर्वस्य तत्र चिरेण । शीघ्रविनियुक्तश्च मनः त्रिनिनियोगे नाऽऽद्विष्यते । तथाऽर्थोऽपि प्रथमव्यक्तमत्रावच्छेदे तदं गच्छति । स्वप्रायं ये च संभवति न परोपमजत्व प्रतिपद्यते । तस्माच्छिन्नं बनीय इति मित्वा वाक्य विनियोग इति । नन्वेव सति 'निर्वेपामि' इत्यादिना कल्पयाम ध्येन शीघ्रतरमातेनावच्छेदोऽर्थे विप्रकृतप्रकाशना हेतव्यत्वात् इत्यादीनां वाधाविनियोगे प्राप्नोति । न चैवा मित्र प्रयोजनत्वात् समुच्चय, तथा सत्येकवाक्यवागभावात् । अत्र च वैतैर्वाक्यद्विनिर्वाप एव प्रकाशयितव्ये नाच प्रकाशानम्, कर्मानन्तं च प्रकृष्टान् । अत एवमविषयवत् समुदाये सति वाक्यप्राप्यपदान्तरवापेन भक्तिं पतिति । अत्रोच्यते । 'पदान्तपणि यत्रार्थं वेद्ये धर्मवर्ति नम् । तत्रैवमितरेषा तु वाक्यमप्यगतैर्वरम् ॥' यानि अष्टमवेतार्थवचनानि, तानि यदि स्वाश्रीकियन्ते, ततोऽनर्थकानि भवति । तेन कल्पयन्तं धर्मनिर्वाक्यं ह्यतोऽप्यर्थे इतरेषा साक्षाद्भवत्वात् पुनस्तद्व्यवस्थान् प्रसिद्यते । यथा प्रकरणपूरितानामपि क्रमेण पुनस्तद्व्यवस्थान् प्रतिपद्यते । यथा प्रकृतौ नियन्त्रादृशीगत्वा पर्या विद्वीर्यमित्थिति । तथा च क्लृप्तो न्याऽप्यावत् । तस्मादेवमादी यपि सन्नप्यते । येषां तु प्रकाशयोऽर्थे समवेतो दृश्यते तेषामानिर्भेदेना सत्त्वप्रमानानामपि अर्थवत्ताऽस्तीति नाऽऽनर्थक्यमित्थित मन्वाद्य सम्भन्ते । सर्वेषामेव च भुक्त्यादीनामन्वयस्य प्रतिहतत्वात् दुर्घटैरपि बाध्यत्वमित्थते । तत्राशा श्रीधरीनां प्रोक्षणादीन् प्रति श्रत्या रोषित्वं मातुषदपि अतिदृश्यं प्रकरणस्य पूर्वोत्तरावन्तत्वेन संबन्धो भवित्यति । तेनास्ति वाक्यात् लिङ्गस्य क्लीबत्वरम् । तथा च भवत्यु वाच्यं दधितम् । (पृ ८६१-८६३) ।

एव लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोध उदाहृतं । तत्र प्रकरणविरोधे साधत् पूषानुपपन्नानि उदाहृतं यानि ।

वायस्य प्रकरणेनैकत्रयस्य कल्पते, तावद्विद्वेन श्रुति । तथा वायदित्येन प्रवृत्तावादिप्रसाधनसामर्थ्यम्, तावद्विद्वे विनियोग इति वाच । लिङ्गक्रमयोर्विरोध स्यात् यज्जाधिरण्ये दांशत 'अधेन' उपहृष्येत' (२।१।५। १५) इति । खिलोद्ग्राहणमपि यथा अन्यतुनापनाम्यनु ह्येषो प्रजातक्रमो 'उपहृत उपहृष्यन्' इत्येव मन्वाच म्नात् । ती देशमात्मा वाचयेत्तद्व्याप्त्या शान्तुत 'उपहृत्' इति अनुशासने 'उपहृष्यन्' इति अनुशासाम् । न तु तथा सामर्थ्यमसीति विपरीत शेषत्वम् । वायद्वि खानेन प्रकरणमुत्पाद्य एकाकारत कल्पते, तावद्विद्वेन श्रुति कल्पिताना वापितो विनियोग, इत्यत्रखिललिङ्गश्रुति पदस्यैव क्रमस्य वाच । तथा परिवाणकप्रक्रियमाणानु पादिनो 'परिवाणसि' 'सुता सुतासा' इति अग्नी पोमीयपरिवाणद्वये श्रुते लिङ्गत् सवनीकार्यद्वितीय परिवाणानुशासनापि । क्व न मनोता अग्नीपोमीयक्रम- आधनसमर्थेन लिङ्गेन आग्नेयसमीयप्रवाणानुशासिति चेत् । न । 'यचनालायकार्यमैन्द्री' म्यात्' (३।२।२।३) इतिनत् यज्वत्तरश्रुतिप्रतिभियोगस्यल्लिख्यप्रणाल्येय्याग्नी पोमीयाङ्गत् । एव छाद 'यत्प्रयदेवय्य पद्युत्तरे च्येन मनोता कार्या' इति । अन्वय हि भुग्ना लिङ्गेन स्यप्रभणा मनोता वारिता । हिदियत्वेऽपि एरुदेवत्येन, न चैरुत्वादिदेवत्येनग्नीपोमीयादुत्तारणोपेत्यर्थ । यद्वा एव कर्त स्वस्वमनादग्नीव यथाक्रम कार्थैवत्यव ययोगना कर्ते लारधार्यते । लिङ्गसमात्वाविरोधे तु भङ्गानुपाके प्रह वादित्रयक्यानि तन्नाशयानाद्रथाङ्गत्वेन सप्त यथामान्यादि कल्पनया भङ्गप्रत्यविनियोगाव प्रसिस्तानि लिङ्गेन ग्रहणापेक्षयाभ्यन्तरेणैव विनियुज्यते इति लिङ्गम् । वाग्यासमात्वावयवे च मनोर्कषा प्रयुज्यन्त्योश्च लिङ्गेन सामिदेवीत्वेन विनियोग इत्युक्तम् । (४ ८३६-८३७) ।

(अनेकस्य शेषस्य शेषेऽप्ये) लिङ्गवाक्य विरोधे 'स्योनादेरपि शेषस्य यास्येन सदनं प्रवि । सीदेत्यस्यैव लिङ्गेन वेत्ताथ पूर्ववापन ॥ तथा ऽभिपारणे तस्मिन्सीदेत्यस्यैव शेषता । स्योना- देरेव लिङ्गेन तस्मात्त परवापन ॥ अनेकशेषे

शेषत्वात् पूर्वमेतादुदाहृतौ । अनेकशेषसवन्त्याद् सप्रत्येकस्य शेषेण ॥ पूर्वं स्थाने व इत्यादि सदनं नाभिपारणे । याम्नेत्याङ्गतया प्राप्त लिङ्गाच्छुद्धे- ऽभिपारणे ॥ तस्मिन्सीदेत्यस्य वाक्यात् प्राप्त शेषोऽभिपारणे । लिङ्गात् सदनस्यैव तत्रैवात् प्रयुज्यते ॥ एकैकस्मिन् शेषत्व याम्नात्प्राप्त द्वयो र्द्वयो । एकैकस्य तु लिङ्गेन तच्च सप्रति गृह्यते ॥ एकस्मिन्नेव मार्गे तु यत् सकीर्णचतुष्टयम् । अभाषि भाष्यकारेण विधेत्तस्य तदात्मना ॥ 'लिङ्गस्य प्रकरणक्रमसमाख्याविरोधे निर्वापदिपु लिङ्गेन 'देवस्य रत्वा' इत्यारितेन प्रकरणप्रतभात्तत्वात् । प्रथमस्य काभ्यस्य पेशप्रथम्य क्रमात् सामिधेनैकार्यशतस्य वाग्यानुवाक्यपुष्पत्वात् लिङ्गेन वाप । समाप्यया मनोर्कषा सोमारीद्वेषे वाग्शतवाक्यत्वेन प्राप्ताना सोमवदलिङ्गाभिपारानुनाक्याभिर्वाच इत्युदाहरणादि । (४ ८३८-८३९)

श — चायन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति सम्भवे । तेषा म्यादेकत्रयस्यत्वम्, वाक्यभेदो न युज्यते ॥ तस्मिन् सीदेति पूर्वोक्तमापेक्षत्वाच्च गान्यते । वाक्यैरुत्वं, सत सर्वमुभयत्र प्रयुज्यते ॥ यद्वा तुल्यपञ्च व स्यादुभयोर्लिङ्गवाक्ययो । भुत्वा प्रत्यक्षया लिङ्ग कल्प्यश्रुति निराहृतम् ॥ कल्प्य- श्रुतित्यमिह तु समानमुभयोरपि । तेन तुल्यपञ्च स्यारिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ सत्य कल्प्या श्रुति किन्तु लिङ्गादह्वाय कल्प्यते । वाक्येन प्रथम लिङ्ग कल्पयित्वा वत श्रुति ॥ कल्पनीये, यतो याम्नात् भुत्वर्यो विप्रहृष्यते । सनिवृष्टस्तु लिङ्गस्य तनेतम् प्रकल तत ॥

नि — 'स्थाने त इति पूर्वोपै तस्मिन् सीदेति चोत्तरम् । सदनं गारुते पाप सतो वाऽपे परिहिते ॥ ताच्छ्रुत्यादेकत्रयत्वे भवेदाय, श्रुति प्राप्ति । लिङ्गस्य सनिवृष्टत्वाद् वाक्यस्यैव व्याप्तिरिति ॥ उदाहृति एव वाक्यस्यैव न तैद्विदेवत्ये । वाक्यार्थं निरस्यत्तद्- प्रामाण्यसद्वत् ॥ ८

भाट्ट— लिङ्गव्योर्विरोधे मुख्यतामर्थात् गौणस्य बाध । लिङ्गवाक्ययोस्तु 'स्यो न ते' इति मदन करणप्रकाशकस्य पूर्वार्थस्य 'तरिम्न् चीद' इत्युत्तरार्थेन सादनप्रकाशकेन 'तस्मिन्' इति विभागे साकाङ्क्षेणैकवाक्यत्वात् सकलस्य मानस्य धदनसादनपोरयत्तरेभ्यश्च वा प्रतिष्ठाने एव 'तस्मिन्' इति पदसंनिधिरूपेण वाक्येन विनिर्घोणे प्रारिप्तिते तत् पूर्णप्रवृत्तेन लिङ्गेन तत्तदाख्यातस्य मुख्यविरोध्यकत्वेन स्वार्थबोधकस्य परोपमर्जनत्वकल्पने प्रमाणाभावात् तच्छब्दस्य च 'वा वैशदेवी' इतिवद्वाक्यात्तरेमन्वितायैपरामर्शकत्वेनापि चरितार्थत्वात् प्रत्येकमेव विनियोग इति ।

मण्डन— 'लिङ्ग वाक्यस्य बाधकम् ।'

शंकर— 'वाक्यस्यापि च लिङ्गत ।' बाध । ८

(वाक्यब्रह्मवाक्यविचार —) भाष्यम् - अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कथमिति । किं पुनः प्रकरणनाम ? कर्तव्यत्वेति कर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणम् । प्रारम्भे हि स वक्ष्या वचनक्रियाया । स एष विन्यादिर्विभ्यन्तापेक्ष । वाक्यं तत्तमेव । तयोर्विरोधे किमुदाहरणम् ? सूत्रवाक्यनिर्गद । तत्र हि पौर्णमासी देवता अमावास्यादेवताश्चाऽऽज्ञाता । ता परस्परमेकवाक्यता नानुपपत्ति । स च लिङ्गसामर्थ्यात् पौर्णमासी प्रयोगादि द्वाभिशब्द उत्कृष्टयोऽमावास्याया प्रयोक्तव्य । अथेदानीं संदिग्धते योऽस्य शेष, 'अधीवृदेता महो ज्ञायोऽज्ञाताम्' इति, स किं वाक्यरूपं सूत्रवाक्ये समाज्ञात तावत्कृत्व उभयो पौर्णमास्यमावाक्ययो प्रयोक्तव्य प्रकरण बलवत्तरमिति, उच्यते यत्र द्वाभिशब्द उत्तररूप नीतस्त्वनेव प्रयोक्तव्यो वाक्य बलवत्तरमिति । एव सर्वेषु संक्षेप । किं तावत् प्राप्ताम् ? तुल्यबले एते कारणे इति । कुत ? इति तस्मात्साकाङ्क्षा, इत्यत्रापि । तुल्यायामाकाङ्क्षाया नास्ति विनिर्गमनाया चेत् । तस्मात्तुल्यबले इति । अथवा वाक्यं दुर्बलम् । बाधितं हि तद्विद्वेनेति । एव प्राप्ते, शून्य । प्रकरणाद्राक्यं बलीय । कथम् ? अपविप्रपदात् । कोऽप्रार्थविप्रार्थ ? । वाक्ये एकैक पद विभाव्यमान साकाङ्क्ष भवति, कृत्स्न परिपूर्णं भवति । तत्र प्रत्येक एकवाक्यमात्र । प्रकरणे तु अप्रत्यक्ष । कथम् ?

इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षस्य समीपे उपनिपतितं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमवगम्यते । नैकवाक्यवृत्तेश्चतुःसीधने । एकवाक्यतया नाभिधानसामर्थ्यमवकल्पयामि द्वितीयमेव भवतीति परिकल्पना । एषोऽपार्थविप्रार्थयद्वाक्यस्य समासज्ञा भूति, प्रकरणस्य विग्रहः । तस्मात् सूत्रवाक्येन प्रकृतं प्रहरति इति पौर्णमासीदेवतावाचिनामावास्यादेवतावाचिना च मिश्रण्य प्रयोगे, वच्छेपागामिनिश्रुत्य प्रयोग । तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यात् पौर्णमासीदेवतापदशेषागामामावास्यादेवतावाचिनि वृद्ध एकवाक्यताऽनुमीयते, प्रत्यक्षा तु अमावास्यादेवतापदै वृद्ध । न च प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानं सम्भवति । अर्थवति च प्रकरणे संज्ञाते, न निराकाङ्क्षागामाकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम् । अथ बहुवचनम्, लिङ्गेनापि हि वृद्धाप्यते । अतः प्रकरणेनापि बाधितत्वमिति । न यदन्वेनापि वाक्ये, तद् बहुगुरुमन्यनपीत्यवगन्तव्यम् । अथ भट्टगुरु प्रमाणोक्तं नामविषयत् । किं चित्तु प्रति कस्य चित् प्रभाव । वाक्यस्य प्रकरणं प्रति बाधकशक्ति न तु लिङ्गं प्रति । लिङ्गं प्रति विप्रवृत्तार्थमेतत्, प्रकरणं प्रति सनिवृत्तार्थम् । तेन वाक्येन प्रकरणं बाध्यते इति ।

वा— वाक्ययोर्विरोधे 'पञ्चदश कर्मिणेनैव ज्ञेयम्' 'सतदश वैश्वस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उभयत्रापि हि सामानाधिकरण्यादेकवाक्यत्वे कृते विनिर्घोणे सति निमित्ताविरोधपर्यवगेनात् साधुदरन बलीयो भवति । (पृ ८४०) ।

किं पुनः प्रकरणं नामिति । सर्वत्र सिद्धवत्प्रकरणेन व्यवहार, न चेत् कचिच्चिररूपितपूर्वम्, तदिहापि तादृशस्य स्वरूप निरूप्यताम् । निर्यातित्वरूपस्य हि क्वाचल गुणत्वे इति । अथवा नैवाक्यं वाक्यकाम्या भेद । साकाङ्क्षपदसंनिधिमात्रं हि वाक्यमित्युच्यते । तच्च प्रकरणेऽप्यवशिष्टम् । न च वाक्यस्य पदेवत्त्वात् प्रमाणमस्ति । विमन्यमान— साकाङ्क्षसर्वं यमनैकमवशेषेन मात्रोपलक्षणत्वात् । तेन वाक्यमेवैकमलपदं अत्र बहुवचनम् । अत्रान्वयार्थवशीरुताना महाप्रयोजनवन्नेन महासंज्ञावाचते । यद्यपि हि वाक्यं द्वैक दर्शपूर्णमासायां सहपूर्णाभिधिति । अथवा सतिप्यामक क्रम इत्युच्यते । स च प्रकरणेऽप्य

वदन्मन्वी क्षितिधिः । अत्र कमाद्व्यभिक्तिं प्रत्ययमिति मन्वते । तद्विदानीं तत्त्वमेदपूर्वाधैर्मन्वपति । तत्र तत्त्वं तावदुच्यते 'वर्तयस्वैति कर्तृयताहृष्टस्य वचनं प्रकरणम्' इति । कर्तृयमिति साध्यभूमत्पूर्वं अथवा विशेषतानुपेक्षरान्धा भाव एव प्रत्ययान्तोऽभिधीयते । साध्याद्योपनिपातान् स्वर्गादिफल कर्तृयमिति चेत् । तस्य फलान्तरमवित्वेन प्रयोगात्मवाकित्वे सति नरिष्वद्वर्णा-पूर्वत्वेव कर्तृयरावधारणात् । तेनापूर्वं वृत्ता नात्य-येति । तथा 'यत्कर्म प्रधानं तद्धि चोदनागमम् (१।१। १।१) इति तस्मै प्रयोजनत्वं वच्यते । 'फलदेवतरोध' (१।१।३।१८) इत्युपन्यस्य तिर्यकरिष्यते । तत्र कथमित्यनु-भ्रोभावाकाहस्यगमाकाहस्येति ध्येन व्याख्यायते । यद्वा इतिकर्तृयता आकाहृष्टतीतिकर्तृयताकाहृष्ट भावापूर्वयो-रेवैकम्, तस्य यद्वचनमिति सभानाधिकरणे पश्यन्ते । वचनमिति शब्देन प्रयापनम् । एतदुक्तं मयति यन्मुखेण विप्रयान्ताऽप्यकाहृष्टा न प्रकल्पितमभि-धीयते । किं वदि । प्रतीयमाना । साऽपि च कर्तृयतायो-पवर्तनत्वेन गूढमाणा, न स्वतन्त्रेण । एतेन आकाहृष्टा-ऽभिधीयमाना प्रकरणम्, आकाहृष्टाकती या मानयेति उच्यते । इदानीमामप्युत्पत्त्यात्वेन मेदेन कथयति । तत्र प्रत्यन्तसारप्रारम्भमाह, वरणान्, क्रियाम्, प्रकरणं प्रकियेत्यर्थं । का धुवदिह क्रिया गूढते, नामाह 'वचनक्रियाया' अर्थाभिधानक्रियाया इति यावत् । भावनाभिधानक्रियाया हि प्रयोगवाक्यप्रवृत्तिरूपम् । फलकारणप्रपूर्य पदद्वयभाजसाध्यम्, इतिकर्तृयतालाभ-स्त्वेन इतारकान्तराद्यजिदिः । अतस्तत्त्वमन्नालेवना-पेक्षया कथममान प्रकरणमभिधानविधाननियमोत्तरम् इत्युच्यते । कारणान्दश क्रियामानाद्यपि ह्य आगम-विषय प्रयुज्यमानोऽभिधानक्रियाया वक्ते । 'स एष विष्यादि.' इति वर्णायकथनम् । आन्त्ययो. संबन्धि-शब्दत्वात् किमपेक्ष आदितमित्यत्र आह 'विष्यन्ता-पेक्ष.' इति । विष्यन्ते नाम ह्यभ्यन्तारूपमिति कर्तृय-तावधारणम् । तस्य चानेकाङ्कारकत्वदर्थ-तथयोजना-लेननपध्दस्य कथमन्ना आदिरित्यान्वार्था विष्यादि-स्त्वेन प्रसिद्धिः । तत्र च स्वप्रकरणेन किञ्चपि

प्रयोजनेऽवसितानामैव वाक्याना पुनः कार्यान्तर-पेक्षापेक्षेण सक्षय इति वाक्यादियोगः । तत्र आदित इचिदपि प्रयोजनत्वेन विगम्यमानाना वृत्ति-नास्ति, सन्त्यनेन अर्थलाभ । क्रमेण तु सह वैल-साध्यमन्तारमेव यस्याम् । तस्मात् प्रमाणात्तर प्रकरणम् । 'विमिह उदाहरणमिति' तेनेकवाक्यतानपनाभिधायेण शृञ्चति । विद्वान्तवादी तु विधापयन्सारकत्वेन भिन्-वृत्तिस्वात् मन्त्राहणार्थेन कश्चिदेकवाक्यता घटन इति सूक्तवाक्यमुदाहरति । विद्वादेवतापदेषु निष्कृष्टेषु तन्त्रेणाः किमुत्पत्त्यन्तामप उदाहृता अपि प्रयुज्यन्तामिति । प्रकर-णेन वातत् सर्वशेषा उगपय म्पानुनिति । सिद्धमपि साधा-रणम् । द्विनचनैकचनचोपमयन विद्यमानार्थत्वात् । ननु वाऽऽलीवेनेव शेषेणावकशेषु देवतापदेषु शेषान्तरमन-वकाशमेव स्यात् । सत्यम् । एवमपि तु वाक्यप्रकरण-योर्विशेषो नैवपैति । प्रकरणेन ह्यनीतदेवतकोऽपि शेष. प्रशोभ्य प्राप्नोति वाक्येनेतर इति वाक्यप्रत्यय-स्त्वादेव तदाश्रयणम् । अथकृदा प्रकरणेन तावत्प्रयोगः प्राप्नोति । वाक्येन तु यथादेवतापदानुसारतु सङ्गतिरिति विशेषः । फलप्रकरणत्वात् वाक्य बलीयः । कथमभ्येन हि, इत्य पत्रेनेति प्रकरणिना सह धनपदनुमाय वाकदा-म्यान शेषप्रयोग । तथा कतप्रयोगदोषैवतालोपदेवतान्देः सह पुन सन्त्यकल्पनमिति निवर्कणं । तस्मात्तत्र. (ततश्च देवताशेषाया नियमेषावकर्म, न पाश्चि. सर्वदा वा विनियोग इति सिद्धम् । (५. ८५१-८५४) ।

वाक्यप्रकरणयो. प्रकरण अर्थाविप्रकारात् दुर्बलम् । अथादि, 'प्रत्यक्ष संशयविकीक्ये न च प्रकरणे-ऽस्त्यसौ । आकाहृष्टातोऽनुमातव्या तावता विप्र-कृष्टता ॥' प्रकरणे हि सार्धपरीपूर्णानामाङ्गिकवाक्य-तामुपकार्योपकारकवाक्याङ्गान्तर ह्यस्ते । वाक्ये तु प्रत्यक्ष-संबन्धः । तत्रश्च सहप्रत्यययोर्वात् प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते, तावदाक्येन अधिधानसामर्थ्यम् । वाच्यतत्त्वे वाक्येन सामर्थ्यम्, तावदिह सामर्थ्येन श्रुतिः । वाच्यतत्त्वे सामर्थ्येन श्रुतिः, तावदिह च श्रुत्या विनियोगोऽपिदिह इति विच्छिन्नायामाहाहारा श्रुत्यनुमाने गूढमाभादिहते ।

कल्पितमपि शेषत्व निष्पत्तिमत्त्वा अन्तरेव विनीचने ।
तस्माद्दानं वगीय ॥ (पृ. ८३३) ।

वाक्यक्रमयोर्विरोधे परिग्रहप्रकरणक्रियमाणानुवादि-
परिवीरसिखरिवीतपद यतिरिक्तपदानां 'युक्तं मुनासा
आम्हन्, स उ श्रेयान्' इत्येवमादीनां लिङ्गविनियुक्त
परिवीतपदैरुक्तत्वात् सर्वनीयपरिस्थाने विनियोगः ।
वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे मध्यमवाक्ये एव 'सप्यसम्'
इत्येवमादिषु ग्रहणादौ विनियुक्तत्वात् तदेकवाक्यगत-
शेषपदानां चिरद्वयार्थत्वात् । तथा आत्म्यैवादिममाख्यानात्
प्योतिशामादिश्रवणेषु तदर्थेषु प्रबन्धनात् स्वर्गकामाद्ये
कृत्वाक्यत्वादादिमात्रविषयत्वं विहायते । ननु च श्रुति
रैवैषा भवेत् । नानं वस्य चित् श्रवणदेतत् विहायते
लिङ्गं कर्तुं न विधानात् । किं तर्हि । पदद्वयविनियुक्तत्वात्
एतत् एवमप्य समानाधिकरण्यादावगम्यते । तस्मात्
वाक्येनैव समाख्या बाध्यते इति । (पृ. ८३७) ।

(अनेकत्व शेषत्व शेषैकत्वे वाक्यप्रकरणयो-
र्विरोधे 'पूर्वपुत्रमावासाया वेदिं करोति' इत्युदाहरणम् ।
प्रकरणेन हि हविर्भवात्मनोत्सृज्यते यत् विधानं तस्य
ग्रहणं प्राप्नोति । अमात्रत्वात्तममिहाहारेण तु पूर्वपुत्रं ।
न चानं श्रुतिरम् । नहि समीचीनोपनिषत्तत्त्वं यदिति ।
यत्तु अविश्रयत्वमभिपद्यते, तत् तत्कर्मणोऽनुपपत्तयेव ।
तस्मात् पदसन्निधानेनैव सवच । न च शीघ्रतरं भारती-
त्युक्तम् । वाक्यक्रमयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । ज्योतिषोमे
वाप्यनेमिसिखरु प्रतिपत्तयेषु प्रतीकग्रहणात् पादमान
श्रुत्या विनिश्चय्यते । तत्र द्वितीयपादात् मन्थति यथासक्य
क्रमेण निर्यानामेवर्चां प्रवृत्तं । तद्वया 'वृषा पवत्
घोरया इति राजयाप प्रतिपदं कुपात्' इत्यनं 'पवमा
नायेन्द्वे । अग्निं देवा इत्यथे' इत्येतावेव द्वितीय
तृतीयपादौ प्राप्नुत । वाक्याच्च 'मन्थत्येव च मत्सरः' । विश्वा
द्वान ओन्नतः' इति । ननु विमर्शितभेदादत्र लिङ्गविरोध
स्यात् । नैव दोषः । सर्वेषां शेषमिहान्द विमर्शित
भेदेन तु एव वाक्यस्य नैव शेषत्वमेव । तस्मात् आत्मात्मा
पूर्वमेव कृत्वाक्यत्वादि कल्प्यते, तावदितरेषु आनन्तर्यात्
समानविषयत्वाच्च तामर्थ्यादि वस्तुविज्ञान विनियोगेन कृत
इति वक्ष्यमाणम् । वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे 'तस्मा-

न्मैश्रावरणं प्रेषति चानु चाऽऽह' इति ह्यौत्सर्गत्वात्
प्रवचने प्रैषानुचनमात्रात् । तस्य कर्तृनिरोधेपक्षादपि
समाख्यया होल प्राप्नोति, वाक्येन मैश्रावरणं । एतेन
न कृतार्थस्य न कर्मनगोपेक्षा भवति । तत्र शीघ्रतया
मैश्रावरणे प्रकरणकल्पना गान्तं प्रथा समाख्या बाध्यते ।
न चायं श्रुतिविरोधः । आख्यातपदेन कर्तुं नमि
धानात्, मैश्रावरणपदे च कारकविनिष्पत्तौ गान्तर्यात् ।
(पृ. ८३९) ।

शा— (वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे) ये तु (प्रमाणम्)
आराधुपकारशेषेव प्रकरणस्य व्यापारः, सन्निहित
तु प्राहकग्रहणत्वेन प्रमाणेन लघ्वीयधुत्वानिस्तिन्न
अपूर्वार्थत्वम्, द्वारेदमध्ये श्रुत्यार्थिभिः औपादानिकं क्व
यत्त्वम्, प्रकरणस्य तु न कश्चित् व्यापारः इति मन्यते,
तेषामेवायं सन्निधानं श्रुत्य प्रकरणविनियुक्तत्वात्
प्रकरणविनियुक्तत्वात् नैव वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरण
युक्तं इत्युक्तं भवेत् नान्तर्यात् ।

द्वयोरीषी वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वात् श्रुतिकल्पना-
धीनत्वसाम्यात्, अन्यस्य च विप्रकर्षकणस्य अत्राप्य
कथितत्वात् तुल्यनल्ता मन्यन्ते । यत्र प्रमाणात्का
प्रकरणम्, प्रमाणार्थं च सर्वम्, इति तद्विषयन
एव विनियोगो कर्तव्यः । इति प्राप्ते, अभिधीयते ।
'येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनात् ।
सामर्थ्याच्च श्रुतिः, श्रुत्या विनियोगो, उपरत्र तु ॥
पूर्वयोरेकवाक्यत्व कल्प्यं स्यात् प्रक्रियान्तरम् ।
ततो लिङ्गं, श्रुति पश्चात्, विनियोगत्वेन ।
पर ॥' इति दुर्लभं वाक्यात् प्रकरणम् ।

वि— 'अग्नीषोममिदं हयमज्जोतामितीरितात् ।
अगच्छेदमित्यादि सर्वशेषो भवेत् वा ॥, प्रक्रि-
यातो भवेत्, मैत्र प्रक्रियाऽन्तरिणा विधिः । वाक्य
द्वयन्तरितेन भवेत् प्रकरणं च ॥' ९

भाट्ट— वाक्ययोर्विरोधे उपाधुत्वस्य 'सद्य वा
एषा वक्षस्य' इति वाक्येन यत्रपदैकवाक्यत्वात् वरु-
भाग्यमेव 'तस्मान्प्रतिवृत्तिं प्राचीनमग्नीषोमीयात् ततो-
पाधु चरन्ति' इत्यनेन संनिहितत्वविशिष्टादौ वक्ष्यमाणं

अवयवतयार्थपर्यन्तेन बाध्यते । वाक्यप्रकरणविरोधे च नैवमुच्यते चान्यथागतोने षोडशस्तत्त्वेन प्रकरण-
-संज्ञादाहृत्यापः ।

यन्तु अप्रीप्तोमार्दिवैकवाक्यतापदाना ' इदं हविः ' इत्यादिपदाना अपदानान्नाद्देवनाप्रकाशानायेत्यं प्राक-
-रमिकं वाक्येन बाध्यते इति उदाहरणमुक्तं मूले । तन्नु
भुक्तिदिग्विनिमुक्तस्य सिद्धरूपत्वेन प्रकरणाविषयस्य च
सूक्तवाक्यस्य मुख्यप्रकरणविनियोगस्यप्रवक्ष्यमावे अति
अधिकाराख्यगीणप्रकरणस्य अपूर्वतावन्तत्प्रक्षणात्तत्पर्य-
-याहकस्य प्रवक्तव्यत्वं तद्व्याधिप्रियेण प्रवक्ष्यम् ।

मण्डन — ' वाक्येन प्रक्रिया बाध्या । ' १.

शंकर — ' वाक्यात् प्रकरणं बाध्यम् । ' १.

(प्रकरणक्रमाधिकरणम्) भाष्यम्— अथ
प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे विन्दुदाहरणम् । रायम्
प्रकरणे अभिप्रेचनीयक्रमे शौनशैपाय्यानाद्यामाताम् ।
पदि प्रकरण इत्येव सर्वेषां तद्वद्भवत्, यदि क्रमः अभि-
-प्रेचनीयस्यैव । किं तावत्तासम् ? तुल्यपक्षे एते कारणे
इति । कुतः ? न तावद्विरोधमुपलभामहे, येनावगच्छाम
इदं वक्षीय इति । तस्मात्तुल्यपक्षे एते कारणे इति । अथि
च प्रकरणं वाक्येन बाधितम् । वस्माद्वाच्येत क्रमेणापीति ।
एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रकरणं क्रमादलीयः । कुतः ? अर्थ-
-विभक्त्यात् । कोऽन्वयार्थविभक्त्यः । मन्वयवतः साकृदुच-
-त्वात् तत्पनिषी आग्रातेन परिपूर्णेनापि अवयवत्वेन-
-वाच्यत्वम्, न तु क्रमवत् क्रमे आग्रातेन । अनेकस्य
आग्रायमानस्य सतिविधिगेषाज्ञानमात्रं हि क्रमः । तत्र
संनिधिविशेषाज्ञानसामर्थ्यात् क्रमवतः सनिषी आग्रात-
-स्तुपुनर्यमानमेव आकाङ्क्षापक्षमस्तीत्यवगन्त्यम् ।
प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम् । न च प्रकरणवता
कन्यता च शौनशैपेनैकवाक्यस्य संभवति आन्नात्तयेति
विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यर्थं साकृदुच्यत्वम्, क्रमे आग्रा-
-यानिकं बाधितमर्हति । साकृदुच्यत्वादेनचावयवत्वम्, एव-
-वाक्यत्वसदभिसान्ध्यापर्यन्तम्, सामर्थ्यात् भ्रुत्यर्थं इति
संनिष्टस्य अक्षरस्य अन्वयार्थः, विप्रवृत्तः क्रमस्य । तस्मात्
क्रमप्रकरणयोः प्रकर्तव्यं बलयवयवमिति । अथ यदुक्तं वाक्ये-

नापि हि तद्व्यवितमनोऽन्वयमपि तद्व्यवितममिति । नैवत् ।
बाधितस्वप्रबुद्धो न्याय्यो न बाधितममिति ।

वा — प्रकरणयोर्विरोधे ' अभिप्रेचनं ज्ञेयं ' इत्युदाहरणम् । महाप्रकरणेन हि अन्यं दर्शपूर्णमासादीनां ।
अवान्तरप्रकरणेन तु प्रवक्तव्यं, तत्र क्लीयः । तत्र
हि प्रत्यासत्तेः अननुभूते महाप्रकरणसंज्ञार्थे पूर्वतरं
वाक्यसामनीयः संबन्धः अवकल्पते । (पृ. ८४०) ।

अथ क्रमप्रकरणयोर्विरोधे विन्दुदाहरणमिति । यथा-
-संस्कृतप्रकरणमभिप्रेचोदाहरणसंभवत् पुनस्तत् परस्तादा
आग्रातस्य संविच्छेदनेन अवान्तरप्रकरणेन प्राप्तेनैव
किञ्चिदुदाहरणमिति विषयवददत्तेन अज्ञानसंशयो अति-
-क्रम्यापि प्रभः । अत्रयं तु इहानान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्ग-
-निरकरणमित्यभिप्रेतोदाहरणोपन्यासः । रायस्यप्रकरणे
अभिप्रेचनीयस्योपरि ' शौनशैपाय्याप्यपति ' ' रायस्यं
-क्रियानि ' ' शौनशैपेनैव ' ' अमिपिच्यते ' इत्येव-
-मादीन्याज्ञानेन । तेषां चाज्ञाने नैव कस्य चित् सुदेहो
विभक्तिविभक्तिर्वा इति रोपितोपलभ्यसतिक्षयापेक्षितं विचा-
-येते किं समसावयवस्य एतान्यज्ञानि, उताभिप्रेचनीय-
-स्यैव, अथ किञ्चनः अनुपययज्ञानमवादिति । प्रकरणस्य
क्रमस्य च दशमवत् एतद्विज्ञानत्वम् । ननु चाभिप्रेच-
-नीयस्यनान्तरप्रकरणात् प्राप्तिरिति महाप्रकरणं बाध्यते ।
नैव रोपः । यदि अनिराकृष्टाङ्कितेऽभिप्रेचनीये तेषां
पाठः स्यात्, ततोऽवान्तरप्रकरणमवगायेत । स तु प्रायेण
विदेवताविभक्तः प्राज्ञैर्नैर्मैः निरनाङ्गीकृतः । कलागपि
प्रत्यामनी अकलसोपकारानेतानुपकारोपेवः कतः उल्लङ्घन
महतिमेषुषेते । तथा च शौनशैपाय्याज्ञानेन पुरिते कथ-
-म्माथे निष्ठत् प्रकरणम् । समीपज्ञानपर्यायव्यवसायि-
-भवादेव पुनस्तानेन, तावत् कल्पय भवति । निर-
-काङ्क्षस्य हि एत आकाङ्क्षा यान्तरिप्रेचनीयस्योपावते
तावत् रायस्यकथमन्वेन प्रत्ययेन सिद्धे विनिर्देशः ।
रायस्यो हि कथम्भानः पवित्रादारस्य दशस्य भूति
सायदनुवृत्तः शननैति निदेवतादीनि मंचष्टम् ।
(पवित्र, शनस्य भूतिश्च शोमवागी रायस्यान्तर्गते ।
तत्र दशस्य भूतिः अनिभः) । अतो नाक्षर्यन अवाच्य-
-प्रकरणमभिप्रेचनीयस्य । यस्त्वं तु विद्वतो प्राज्ञत्वं विधि-

द्वं सकीर्यं तस्य पुरस्तात्प्रस्तादा वैकृतमङ्गमाम्नायते, तत्र कथंभाववृद्धीताङ्गमध्ववर्तित्वात् प्रकरणपाठो विशय-
यते । न चेह सदस्तीति नमस्यैव व्यापारः । 'सनिष्ठा-
वाम्नातेन परिपूर्णेनादि' इति-वाचनार्थपूर्त्वाभिप्रा-
यम् । 'अनेकस्यऽऽम्नारम्भानस्य सनिष्ठिविशेषाम्ना-
माव हि क्रमः' इति केन चित्तनिधानस्य नान्दरीय-
कर्तृं दर्शयति । यो हि वदूनामर्थेन आम्नायते, तस्य
सर्वेषाम्नास्यप्रदेशस्यभवाद्भवश्यम्भाविनी केन चित्तह
प्रवासत्तिः । न तु प्रकरणपाठस्य एव मान्दरीयकत्वम् ।
अतः सह प्रवृत्तयोः क्रमप्रकरणयोः प्रकरणस्य शीघ्रत
भुक्त्यैवातिरिक्ति बल्ययस्त्वम् । (पृ. ८५५) ।

तथा क्रमप्रकरणयोः क्रमस्य अर्थविप्रकर्षः । कथम् ?
'आकाङ्क्षातः प्रभृत्येकं ब्रह्मार्थं प्रति गच्छति ।
तमपि त्वन्यतो लब्ध्या ध्रुतिरेकस्य कल्पयते ॥' क्रमो
नाम निरपेक्षणा सत्ता पाठानुष्ठानदेशसाम्यमानम् । यदि
तु आकाङ्क्षावतः सनिष्ठी आकांक्षेत, ततः प्रकरणमेव
स्मरन् । अत्र च प्रायेण महाप्रकरणोक्तिपातिन्यो विवृतय
उदाहरणम् । तस्य हि यत् प्राङ्गताङ्गमध्ववर्तित्वेन नोत्स्र
तत् पुरस्तात् परस्तादा अवस्थितक्रममागमति । प्रकर-
णस्य वृत्तयोपरैः प्राङ्गतेःपरिवर्तित्वात् । तत्र यन्निवृत्ता-
काङ्क्षास्य कस्य चित् समीपे पश्यते, अन्यस्य चाकाङ्क्षा,
तत्रतदनुमान्या गृह्यमाणं यावत् क्रमवतो निवृत्तमगती-
माकाङ्क्षानुपजनयति, तावत् प्रकरणवता सहैकवाक्यता
गच्छति, यावत् इतरन एकवाक्यता भवति, तावत्
प्रकरणेन प्रति उपकारसामर्थ्यं रूप्यता । यावत् इतरसामो,
तादृहि भूत्वनुमानम् । यावत् इतरं ध्रुतिरनुमान्यते,
तादृहि सिद्धे विनिशेयो अनुमानवीजहीनेन अकरत
भूति सर्वं अयमणी भवति । (पृ. ८३३-८३४) ।

(अनेकस्य शेषस्य शेषोक्ते) प्रकरणक्रमयो-
र्विशेषे विद्यतेऽप्यदे एव स्तोत्रोपदेशोदाहरणम् ।
अभिष्टाम्नास्यः प्रयोगे गिरुपदं प्राप्नोति, प्रख्यातिरु-
पम् । तस्य वनीया । पूर्वं तु सामपेशशेषेऽहतादीदित्य-
रंशिरुविषयम् । प्रक्रियाम्नास्ययोर्विशेषे 'तस्मा-
नैवापन्य मेव्यति चानु चाऽऽह' इत्येवदेशे योतिशेषे
मति उदाहरणम् । तस्य हि यमात्पसा होयुर्दुर्कं प्रैपानु-

वचन प्राप्नोति, प्रकृत्यात्तु मैत्रावरुणकर्तुं कं निर्गतिरे ।
प्रैपानुवचनस्यरूपशेषं च पूर्वोदाहरणमिति भेदः । (पृ.
८३९-८४०) । (एकस्य शेषस्य शेषोक्ते तु)
प्रकरणसमाख्ययोर्विशेषे योरोडाशिशिकमत्प्रशतस्यरूप-
स्मृताना प्रयावादीना प्रकरणात् सानाम्योपहृत्तयार्पण
इत्युदाहरणम् । (पृ. ८३८) ।

सोम-— तैत्तिरीयशाखया अभिषेचनीयप्रयोगस्यै
'विशोऽभ्यय राजाऽभूत् इति पञ्चाधानं प्रवर्त्तन्ति'
'शौनःशेषमाख्यायते' इति विदेवनादीनामाव द-
न्तम् । मास्तस्य वैकविशतिकाफलस्य वैश्वदेवश-
मिधायाः अग्रये विवृत्कृते समवद्यति 'इत्यभिषेचनी-
याङ्गेषु इष्टिविशेषमाग्नाय 'अपानये स्वाहा, ऊर्वा
नये स्वाहा, अग्रये गृह्यते स्वाहा इति त्रिषु आहुती-
जुहोति' इत्यभिषेचनीयाङ्गहोमविशेष आम्नायते । तेन
विदेवनादीना अभिषेचनीयाङ्गसंज्ञकतया आम्नायते
तदवान्तरप्रकरणेन अभिषेचनीयमाश्रयत्वात् तेषां क्रम-
प्रकरणविशेषोदाहरणस्य नोपपन्नते इति । न च एता-
ऽन्तरे अभिषेचनीययोगोपरिसमाप्त्युत्तरं आम्नायत्
तदभिप्रायेण उदाहरणत्वमुपपद्यते इति धार्यम् । अत-
न्तरप्रकरणस्य बलवत्त्वेन कविच्छात्राया अवान्तरप्रकरणेन
अभिषेचनीयमाश्रयाना तेषां शाखान्तरे महाप्रकरणेन
सर्वार्थत्वानुपपत्तेः । तस्मात् वृत्तयचित्तया इदमुदाहरणं
इत्युक्तः । पृ. ९४६ ।

वि-— 'राजभूयेऽभिषेचन्याख्ययोगो मे देवनादयः ।
तच्छेषान्तेऽविविधार्थं वा, तच्छेषास्तस्य संनिषे ॥',
राजभूयकथंभावानुवृत्ते. सर्वयोगेन । कल्प्याकाङ्क्षा-
ऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥ ' १० ।

माह-— प्रकरणयोर्विशेषे महाप्रकरण अवान्तर-
प्रकरणेन । प्रकरणक्रमयोर्विशेषे 'अपेक्षितं' शब्दादि-
विदेवनादीना संनिधानाद् अभिषेचनीयात्पशोमगताङ्ग-
प्रसक्तौ प्रकरणत्वं सञ्जायते । न च अभिषेच-
नीयस्यापि कल्पान्तेन प्रकरणसाहा, तस्य विवृत्तित्वेन
कल्पान्तेन सञ्जायतेऽपि तद्वत्त्वस्य तदभावात् । न च
विवृत्तयसि यत् प्राङ्गताङ्गानुवादेन वैवृत्तय वाच्येऽ
विधीयते यदा पुरश्चाति, तस्यापि विवृत्तिपठसाहाय्य-

यामानिद्वुताग्रमेव विधेयत्वात् तत्सदृष्टस्य तत्पूर्वभावित्वे
 रति प्रमानोत्तराभाविनः अपूर्वाङ्गस्य वा प्रत्यगैव
 प्रहोषोपपत्तोः, विदेवनादीनां च अभिषेकगीषोत्सस्तुक्त-
 विश्वमिषेकपूर्वमादित्वेन पाठान्त प्रकरणप्रहोषोपपत्ति-
 रिति याच्यम् । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याप्यपूर्वा-
 ङ्गस्य उपहोमन्तु विद्वन्नाकाङ्क्षाया निवृत्ताग्रामेव विधा-
 नात् । यद्य हि प्राङ्गुत्तराविव्यतया वैद्वन्नाङ्गस्य विधानं
 यथा औद्भ्रमत्स्वरादेः, तथैवानिवृत्ताकाङ्क्षाया विश्वानं
 तत्सदृष्टस्यैव च तत्पूर्वभावित्वेन वा प्रधानोत्तराङ्गस्य विद्व-
 न्निप्रकरणेन प्रहोषम् । अभिषेकस्य तु प्राङ्गुत्तराविव्यतया-
 गान्धन तत्पूर्वपट्टितानां विदेवनादीनांमभिषेकगीषप्रकरण-
 प्राङ्गुत्तराविव्यतया । बलुतन्तु अभिषेकस्य अपि स्वतन्त्रो-
 त्पन्नस्य प्रहोषात् राजसूयाङ्गत्वावगतेः 'मादेन्द्रस्य स्तोत्र
 प्रत्यभिगिष्यते' इत्यत्र प्रतिशब्दयोगेन कार्यासुयोगः
 इति वक्ष्यते । अतो विदेवनादभिषेकान्तानां सर्वेषामेव
 संनिधानादाभिषेकगीषाङ्गप्रसक्तौ प्रकरणेन तद्वाच्यः । न
 च राजसूयास्यापि पत्तेकं विद्वन्नितात् प्रकरणाभावः,
 एवित्वादास्य धर्मस्य 'तुतिं वाक्त्वं राजसूयाङ्गस्यपुरस्कारेण
 वाचानेकाङ्गाज्ञानात् तत्सदृष्टविदेवनादीनां प्रकरणप्राङ्गु-
 त्पत्तेः । एवं प्रकरणस्य क्रमान्तरेणैव उदाहरणानि
 कृतानि ।

मण्डन— 'प्रक्रिया राधने क्रमम् ।' १०.
 शंकर— 'स्थान प्रकरणेन च ।' ब्राह्मम् । १०.
 (क्रमबलावहाधिकारः) भाष्यम्— अथ क्रम-
 समाख्ययोर्विगेषे विद्वन्नाङ्गम् ? किं यत्तत्तर-
 मिति । पौरोडाशिकमितिसमाख्याते काण्डे सान्नाय्यनमे
 'शुभ्यन्चं दैव्याय क्रमेण' इति श्रुत्वात्तार्थो मन्त्रः समा-
 म्नातः । तत्र संदिग्धे किं समाख्यानात् बलीयस्त्वात्
 पुरोडाशायानाया शुभन्ते विनिश्चोक्तस्य, उत क्रमस्य
 बलीयस्त्वात् सान्नाय्यप्राशाणामिति । किं तावत् प्राप्तम् ?
 उत्पन्नते एते कारणे स्यात्ताम् । कुतः ? अविशेषात् ।
 यदि वा समाख्येन बलीयसी । चापिहो हि क्रमः प्र-
 णेनापीति । एवं प्राप्ति, क्रमः । क्रमो बलीयान् ।
 कुतः ? अर्थविप्रकर्षात् । क. पुनरत्र अर्थविप्रकर्षः ।
 निशेति प्रकरणेन केनचि शक्यत्वावपत्ते बलनिधा-

वाम्नापत्ते, तत्र आकाङ्क्षा परित्यक्त्य तेनैकवाक्यतेत्त्व-
 गभ्यते । लौकिकस्य शब्दः समाख्या । न च लोक
 एवंविधेष्वर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बलीयामिति ।
 यद्येवं भवति एतद्व्याख्यायैव क्रमेण विनियोगः, न त्वयं-
 विप्रकर्षात् क्रमो बलीयान् । कथम् ? द्वौर्हि प्रमाणयो-
 र्बलीयस्त्वं प्रति उपधारणम् । न चेवं सति समाख्या
 प्रमाणम् । लौकिकस्याच्छब्दस्य पुनरप्यस्य प्रमाणान् भव-
 तीति । नैव दोषः । नानाङ्गभावः पुरुषप्रामाण्यात्प्रयते ।
 पौरोडाशिकशब्द एतस्य काण्डस्येतदत्र पुरुषप्रमाण-
 कम् । भवति चासिद्धये पुनः प्रमाणम् । यथा सान्नाय्य-
 स्ये आम्नात् पुरुषप्रमाणकम् । यथाप्रकरणेकवत्पत्ते
 वेदशब्दश्चायमिति । नद्येतेऽतिद्विगविषया अर्थाः । उप-
 पत्ते एवमित्युक्तानां प्राधान्यम् । ये तु अनिद्विगविषयाः
 तेषामित्युक्ता न प्रमाणम् । तस्मात् समाख्या कारणम् ।
 कारणत्वे च सति बलीयस्त्वं परीक्ष्यमिति ।

उच्यते । अर्थविप्रकर्षसिद्धिं बक्ष्यः समाख्यायाः ।
 व्ययमर्थविप्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे कमान्नानात्
 सान्नाय्यसंज्ञा, नोपदिश्यते समाख्याशब्दः । शब्दप्रकार्य-
 माणमुक्तस्य अर्थावस्था नूनं भस्तीति वक्ष्यते । तस्मात्
 पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात् क्रमेण समाख्या वाच्यते इति ।

चा— क्रमयोर्विशेषे काये एव सान्नायाण्डे पौर्वा-
 प्यंकारणगतिरनेम तयोरेव ऐन्द्राग्नीपत्तेः सुगजयोः अग्नि-
 यमेन इतिद्वयेऽपि अतिवनेन प्राङ्गुत्तयोः यथासंख्य-
 क्रमेण अत्यन्तदेशात्मान्येन प्रत्यासक्तत्वात् विनियोगो
 भवति । (पृ. ८५०) ।

'क्रमसमाख्ययोर्विशेषे किमुदाहरणम्' इति ।
 अनासि अज्ञातसद्यश्चतुप्रधानन्तर शैमिन्त्वात् यमा-
 ख्यायाः श्रुतिशब्द शब्दं सख्यन्तेऽत्रमिति बलीयस्त्वं
 मन्यमानस्य विपर्ययत्तेः प्रश्नः । पौरोडाशिकमिति
 सप्तमेव दर्शपूर्णमासकाण्डमभिधीयते । तत्र सान्नाय्य-
 पात्रशुभ्यनक्रमे शुभ्यन्त्वमिति मन्त्रः पठितः । य
 च प्रकरणाच्छिद्वाच दृष्टार्थोर्गमासिद्धिकानशुभ्यन्त्वर्थः इति
 सामान्येनावपत्तिं वदित्तोरे विशासना संदिग्धने कि
 समाख्या पुरोडाशवाच्यार्थो भवति अथ क्रमेण
 सान्नाय्यवाच्य इति । यत्तदनीयः, तेन विनि-

सोऽस्ते । तुल्यवत्त्वादिकल्प, विरोधमावादा समुच्चय ।
 क्रमस्य च दृष्टान्तवत्त्व सर्वधानमिधाविनश्च अदृष्टान्तधया
 संन्यासमिधान्या च समारण्या वाच्य, इति प्राप्तौ ।
 अथविप्रकर्षात् समारण्या वाच्यते इति ब्रूम । तथाहि,
 'वैदिक देशसामान्य प्रत्यक्ष दृश्यते ऋते । समा-
 ख्याया तु सामान्य कल्प्यत्वाद् विप्रकृत्यते ॥'
 'न पुनरर्थविप्रकाश' इति । समारण्यायामन्तर्गीतस्य च
 संन्यासमिधाविनात् न समनतीति भाष्यते । 'निवृत्ति
 प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे' इति । प्रकरणा
 विरोधिन क्रमविनियोगे केवलसमाख्याप्रतिषेधित्वेन च
 दर्शयति । कथं पुन प्रकरण न विरुध्यते, यदा तेन
 सर्वार्थत्व शान्तानामुद्यत्य क्रमरचनेन केवलसामान्यायार्थत्व
 विज्ञायते । नेप दोष । यदि हि अप्रकृते क्व क्रमविनि-
 योयमभ्युत्पत्तेम, तत्र एव स्यात् । इह तु प्रकरणेन
 दर्शपूर्णमासा पदसार्थत्वेऽवधारिते तद्विशेषाकाङ्क्षाया केऽल
 एव ऋते व्याप्रियते इत्यविरोध । ननु सर्वार्थत्वेनाव-
 धारणात् यत् कुतश्चिदपि निवृत्तौ प्ररक्षण वाच्यते । न
 चाऽन्य सर्वाथत्व प्रकरणेनावधार्यते, मानस्य एकेनापि
 सत्यत्व ह्युत्तरार्थत्वात्, प्रकरणिना च मन्त्रान्तरैरुत्तरार्थसिद्धे ।
 सामान्यविनियोगाश्रुतिमात्रमेव च इह उच्यते पूर्वतर
 नियम्यते । तत्र वाच्यदेशेऽपश्रुतिवैकैक प्रथि कल्पयति
 तावत् नयेणापि काल्यनेवेति प्राकरणिना विशेष-
 श्रुतिवत्सङ्घट्टयते । समाख्या पुन क्रमविपरीतार्थ-
 र्थादिरुपयते, विप्रकर्षात् दुर्मल । सर्वो हि सर्वथ
 केन विद्वत्तन्त्रसामान्येन भवति । न च मन्त्रपुरो-
 हारायोस्तद्वत्त्वात् किञ्चिदस्ति, यदा सामान्येन च
 देवावाक्याम् । 'नैतिकस्तु शब्द समाख्या' इति ।
 मन्त्रानुसारे परिहृतमपि सत् वैदिकसंन्यासविप्रकर्षा-
 द्भयवच्यते । परस्तु विद्वान्निराकरणोक्तैर्न मार्गेण
 मूर्खान्तेनैवैव घनास्था निरुहना मयमान आह
 वचनविन्यादि । किञ्चान्तस्य तु मन्त्रानुसारेणोक्तैरेव
 दर्शयति । 'यदि ह्यङ्गाङ्गिमानोऽत्र पुरुषप्रत्ययाद्
 चेन् । तत स्वाद्युपमागत्य स तु वैदिक एव न ॥'
 पौरोडाशिकशब्दो मन्त्राङ्गशोपठित्वादेवैदिकी भाषा
 द्विभार । स च शब्दस्यावैदिकत्वेऽपि अनादिसंन्यास

त्वादियमानस्मृतिमूल्य वाच्य प्रमाणम् । पौरोडाशिकशब्द
 अल्प वाच्य इति नैतदतीन्द्रियम्, यद्यार्थनक्षालिणा
 दृष्टादिष्विव प्रत्यक्षत्वात् । संभवति हि सर्वोपमन्त्र
 उपलभ्य प्रयोग । तदसंपत्ति 'भवति चास्मिन्नेव पुर
 प्रमाणम् । यथा सामान्यक्रमे आम्नात प्ररणमेकस्य
 त्वम्, वेदवाच्यवाच्य' इति । सर्वं हि पुराणात्स
 दर्शनपूर्विका पुराणान्तराणा प्रवृत्ति । समान्येणान्न
 प्रकरणेन पदान परस्परसन्धि सत्य वा न क्ये
 वदति । किं तर्हि ! पुरोष्यामानत्सु तथा इत्येते,
 तैरप्येवमन्येभ्यो दृष्टमिचनादिवेऽपि सर्वेणा दर्शनसंभवात्
 अथपरम्परान्याये निवृत्ते भवति प्रमाणम् । अन्वय
 हि वेदावेदप्ररणाप्ररणादीनि अप्रमाणान्येव भवेत् ।
 अनेकपुरुरखरास्य नाम कल्प चित् स्वातन्त्र्य,
 यद्वेदेण शेषाशङ्का स्यात् । तस्मान्नवत्वेनाच्य प्रमाण्ये
 अर्थविप्रकर्षात् तत्र । स चोक्त सूत्रवाक्यम् ।
 एवमेतेषा यथासाध्यवस्थिताना श्रुत्यादीना (मन्त्रे)
 'वाचिकेन श्रुतिर्नित्य समारण्या वाच्यते सदा ।
 मध्यमाना तु वाच्यत्व वाच्यत्वमपेक्षया ॥' (४
 ८५५-८५८) ।

तथा क्रमसमारण्यायो ऋते वैदिकस्वितमेव मन्त्र
 हिनोर्देशसामान्यमिति च परस्परपुंल्लक्षणम् । सर्वं हि
 केन चिदभिन्नवेदेन सर्वथोऽवकल्पते । न च हमा
 रणानव किञ्चिदसामान्य वेदस्त्वसमुपलम्भमे । देन
 सर्वधामिभ्युत्पत्तभव । ननु च समारण्या सर्वथोक्तमि
 दधाना प्रवर्तते, इति श्रुतिरुक्ता प्राप्नोति । नैतदेवम् ।
 'अन्य एव हि सत्यं कल्प्यते य समाख्याया ।
 अन्यस्य शेषशेषिष्व यच्छ्रुता प्रतिपाद्यते ॥'
 अर्थात्ता प्रथम केन चित् प्रक्रारेणान्वयान्वयवधाना
 समाख्या प्रवर्तते । सा च शेषशेषित तावन्त
 प्रतिपाद्यति । केन चित् संन्यासेनोपमन्त्रान्तरात्
 संन्यासान्वयि नैवामिष्यते । नहि शैविकै संन्यासे
 ऽभिधीयते इत्युच्यते । समारण्याऽपचाऽऽपचाऽऽपचाऽऽ
 मीयते । सर्वधामान्वय नैतद्रूप किञ्चिदभिन्नतामस्ती
 त्ववगम । ततश्चाऽऽपत्त क्रमात् जयन्त्यात् । नहि

किञ्चित्तन् सामान्यमनुमतस्यम्, देहात्मन्यस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् । इह तु तत्प्रत्यक्षमात्रत्वात् आनुमानिकत्वमिति
विप्रत्ययः । समाख्या हि यावत् किञ्चित् सामान्यमस्तीति
कल्पयति, तावत् क्रमेण दूनमनयोः का निरूपेणोऽस्ति,
येनेऽय समासदेवो पाठेऽती इति प्रकृतं कल्पते । यावच्च
किञ्चित् सामान्यमपेक्षा कल्पयति, तावदित्यत्रैक्याक्यता
कल्पता । तथा यावदिदं सामान्यमस्ति, तावदित्यत्र
उपसर्गात्मन्यर्थोऽस्ति । शक्यं ह्योपसर्गसामान्यमस्त्वना,
तावदित्यत्रेण युक्तिरुत्पादिता । तत्रश्च यावदिह शुक्तिमनु-
मातुमुपक्रमते, तावदित्यत्र विविधेऽपि सिद्धे निराकारदृष्टी-
भूते प्रकृतप्रकारे, सर्वमेतत् प्रकृतमपि अपरिचितविश्लेष-
नादात्मकस्यापि ह्यन निर्दिष्टं भवति । तस्मादर्थविप्र-
कर्षात् पर पर बाध्यत इति सिद्धम् । आह च ।
' निःश्रेण्यारोहणप्राप्त्यं प्राप्तिमात्रोपपादि च । एक-
मेव फलं प्राप्तुमुपमाहारोहो यदा ॥ एकतोऽपान-
वर्त्येको भूमिद्वाराप्रसक्तयोः । उभयोश्च जवस्तुल्यः
प्रतिग्रन्थश्च नान्तर ॥ विरोधिनोऽस्ति को हि तत्
फलं प्राप्नुयात्तयोः । प्रथमेन गृहीतेऽस्ति न
पश्चिमेऽवतरेणुयात् ॥ तेन यद्यपि सामर्थ्यं
प्रत्येकं सिद्धमन्यदा । तथाऽपि युगपद्वावे जप-
न्यस्य निराकिया ॥ अन्यथेव हि शून्येषु दुर्बले-
रपि चयते । अन्यथा यत्प्रदृश्यतेः सर्वशक्तिक्षये
सति ॥ ' तस्मात्प्रददात्मन युक्तम्, यत् क्वचिदुत्त-
रेण प्रमाणमिष्टम् । तस्माद्व्यवहारेऽपि तेन मयि
तयमिति । यत् प्रमाणमामो बाध्यते न प्रमाणमिति,
तव द्रुमः, अपामपि प्रमाणभास एव । कर्म ! ' नैवे-
तेषां प्रमाणत्वमासीत् च नदा चन । अन्यत्र दृष्ट-
मेतत्तु समारोपेण कल्पितम् ॥ ' नहि यत् विषये
बाधकत्वेना प्रमाणम् । किं तर्हि ? प्रदेनान्तरे केचन-
नानुपनक्षितं सामान्यरोहणत्वेन अत्रापि प्रतिपाति ।
यत्तु क्लीयसा अपद्वारविषयत्वान् सीदतीति यथा-
आन्तिकत्वेन व्यभनशीलते । अथवा यत्तनात्स एवामार
आसीत्तमिहापि प्रक्रमते एव । स तु यवताऽन्येन
निषेधेऽपद्वारे मूलभेदाद्यथा सं न गच्छति, तत् किं
क्रियताम् । तेन मूलतुणादिददेशेनाप्य प्रमाणमेव

बाध्यते । अतुल्यतामेव चेह धृत्यमावात् रोपज्ञानं
बाध्यते आन्तरिकज्ञानमिषात्कल्पनया, इति गोत्वचि-
तामान्येन तुल्यतत्त्वम् । अतश्च ज्ञानसकरोच्छेदनादि-
रूपो बाधो नैव आवाहकृतियः । योऽपि च उत्तम-
बाधः, तमपि पञ्चविधोऽस्मान्ता उपपादयिष्यामः ।
एवं तावत् द्वयोर्दोषोर्विरोधे वक्षितम् । व्यभिद-
त्वात्तु पाञ्चमारेण दवरैः सह न प्रवर्तितम् । (पृ.
८२४-८२५) ।

(अनेनच रोपस्य दोषोऽस्ति) क्रमसमाख्ययोर्विरोधे
विद्युदाहरणम् । शक्यं यथाशास्त्राधीनयोर्द्वययुगल्यो-
रुभयोरपि विश्वेन कर्मद्वयेऽपि प्रयोगः समान्यतुल्येन
प्राप्नोति । क्रमव्यवहारेण प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य
द्वितीयमेवेति स्वयत्वा । लिङ्ग तु प्रकृतद्वयेऽपि तुल्यार्थ-
मिति क्रमसमाख्ययोरेव विरोधः । (एवं दोषोऽस्ति
दोषोऽस्ति च श्रुत्यादिसमवायव्यवहितः) । (पृ ८४०) ।
समाख्ययोस्तु विरोधे सामान्यविशेषतयाऽप्युक्तयोः
सूत्रगतः एव बाधो भवित्यति ' तत्त्वोपदेशसमाख्येन
निर्देशः ' इति (१) ७१९०४२, व्यधिकरणं तु मीको,
पृ. १२५१ ' कृत्विना गतिपतनार्थं ' इति निन्दी
ग्रन्थम्) । पृ. ८४१ ।

शा-- (क्रमसमाख्ययोर्विरोधे) ' विशेषा-
पहणात् तुल्यवत्त्वमुभयोर्भवेत् । संवन्धवाचिनी-
त्वेन समाख्या वा क्लीयसी ॥ नेतदेवं समाख्या
हि च संवन्धवाचिवाचिनी । यद्यपि त्वमिथाश्री
स्यात्, प्रमाणं न तु तत्र सा ॥ ' नहि वीतिकैः
गन्धैः सन्तोऽमिषोऽपि ।

वि-- ' धुपप्यसिद्धि मन्तोऽत्र पौरोडाधिक-
शोभने । सामान्यपानस्युद्धौ वा, प्रयोऽस्तु क्माख्यवा ॥,
पौरोडातिक्रमिष्यन् प्रकृत्या तदितेन वा । तमिव्यनु-
क्तिर कल्प्यं यत्तन्नात्मनः क्रमात् ॥ ' ११.

भाट्ट-- एव क्रमयोर्विरोधे सतिपानेन शक्यादयस
काम्येऽस्तद्व्याहारे अत्रयमेन प्रकृतं यथाक्रमं पाठम्
आपस्य आवाहकत्वम् । क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडा-
धिकमन्त्राव्ययते शक्ये तस्मात्प्रकृतं ' धुपप्यन्म् ' इति
मन्त्रेः संनिधानात् सामान्यज्ञत्वम् । न च महाधि-

कारेण संनिधिबाध, तस्यापि बाधनिकाङ्क्षदृष्टेन बलवाचत् । न चैनं तस्य प्रकरणात्प्राप्ति, मनस्य सिद्धरूपत्वेन लिङ्गविनियोगत्वेन च प्रकरणाविषयत्वात् । संनिधानस्यापि समाख्यावदपूर्ववाचनत्वत्प्राप्ततात्पर्यमाह कवे एव बलावलात्, न तु विनियोगे । तत्र तु उदाहरणान्तरं मृगम् ।

एव समाख्योपनिरीधे आप्तपंचमिति यामान्य समाख्याया बालमानमिति विशेषमाप्त्यथा बाध । एव अन्तरितत्वंतरित्वादिप्रमाणस्य पूर्वं एह विरोधे रोपा नैकत्वे च उदाहरणानि कौमुदे द्रष्टव्यानि ।

मण्डन— 'कम समाख्या बाधेन ।' ११

शंकर— 'हानान् समाख्या बाधा स्यात् ।' ११

(बाधयोग्यताधिकरणम् । प्राप्तनाशाप्राप्तनाश

विचार —) भाष्यम्— अथ यत्तत्र तत्रोच्यते, इदमेनेन बाध्यते, इदमेनेनेति । तत्र यत् बाध्यते, तत् किं बाधकविषय प्राप्तम् उत अप्राप्तमिति । किं चात ? यद्यप्राप्तम्, किं बाध्यते ? अथ प्राप्तम्, कथं शक्येत बाधितुम् ? प्राप्त बाधकविषय पूर्वविज्ञानमिति मूम । कथम् ? सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् । अथ कथं निरतते ? नैव हि तत् निवर्तते । कथं तर्हि ? निष्काज्ञानमिति प्रत्ययान्तरं भवति ।

किं तु क्वत्वमिष्यज्ञानस्य स्वरूपम् । यस्य बाधक प्रत्ययो विमृश्यमानासापि नोपपद्यते न तत् मिष्य । गदे रोपा भुवि लिङ्गवाक्यप्रकरणात्समाख्याना पूर्वपूर्वं क्व कारणम्, तत् परपरं प्रति कर्णीको भवति । नेतस्पोलस्य विमृश्यमानास्य बाधक विज्ञानात्तस्मात् । तस्मात्तथा समजाये विरोधे परतोक्त्वानर्थक्यवर्थादिति ।

वा-- इदानीं बाधस्य स्वरूपमाद्येपदारेण कथयति 'अथ यत्तत्र तत्रोच्यते इदोद्वेगोपिरोधे इदमेनेन बाध्यते इदमेनेन' इति । भुष्या लिङ्ग जिनेन बाधकमित्यादि । तदा बाधकविषय प्राप्त बाध्यते अयास्य वा । तथापि तावदप्राप्तम्, तत्र समवाय एव नास्तीति किं बाध्यते ? समवाय सिद्धस्य च न्यय प्राप्त बाध्यते, तत्र उपचोरेपि प्राप्तमेव स्वात्तुत्ववद्व्यमिति न बाध्यम् प्रामाण्यम् । तत्रोत्तरम् । 'सामान्यकारणान् प्राप्तं पूर्वं बाधकरोचरम् ।

बाधकेन बलीयस्यान्पूर्वैरिति कल्प्यते ॥' यथे मृगतृष्णादिज्ञानान्युत्पन्नानि मिष्यात्वकल्पनया बाध्यते हानोपादानादिपदविषयोनाथ बाध्यन्पदेद्ये एतन्ते तथा लिङ्गादिना हानमप्युत्पन्नं सत् श्रुवादिज्ञानेनानुतात्पर्यं कल्पयितुं नमान बाधियते । न त्वैतदप्युत्पद्यते । कुत ? 'बाधस्योक्तप्रकारत्वात् प्रभक्तान्नं युज्यते । सिद्धे चाप्राप्तनाशत्वे प्राप्तनाशोऽपि नोत्तरम् ॥' तत्र नम प्रभो भवति यद्यप्यम नोत्तरम् । एतानि तु लिङ्गादीन्वर्णं निमिष्यन्तु अननुमितभूतानि सप्यन्ते इति हातकत्वे प्रभमर्हन्ति । यथापि च पृच्छन्ते तथाऽप्यसिद्धान्ते नोत्तरं न दातव्यम् । अननुमितभुविबाधेन व्यस्तवत्सिद्धे । स इदानीं प्राप्तवापोपपत्तयेन प्रस्तुतिमेत विनोपपत्त्या । यदुच्यते 'सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात्' इति । तद्विज्ञादीनां साक्षात्प्रमाणत्वात् प्रमाणभूतत्वात् श्रुतेरविद्यमानत्वात्तुपपन्नम् । अथ तु तामनुमय प्रति रिष्यते ततो लक्ष्यामकरवाद्यनुमानिकया श्रुते प्रत्यक्षा बाध न कश्चिद्विरोध इति तुल्यत्वत्वमेव प्रामेयि । यदि वा मिष्यात्वकल्पनरूपबाधान्युत्पन्नानादिरोधे स्ति तत्र त्वनादिपरातबाधपदङ्ग । कथम्— 'पूर्वं परमनाशत्वाद्नाभिव्यैव जायते । परस्यानन्ययोत्पादादि त्वराधेन समथ ॥'

श्रुत्याः शीघ्रतरत्वं प्रथमं प्रवृत्ते लिङ्गादीनि इव उन्ते । तत्र यदि प्राप्तबाधसिद्धयर्थं पश्चात् प्रवर्तमानमिति लिङ्गं श्रुतिमनुमापयति तत्र सा तुल्यविषयसमिधिया पूर्वाप्रबाधित्वा नाऽऽभ्यन एतत् इति मृगतृष्णादिष्व मिष्यात्व कल्पनत्वेव ज्ञापमाना बाधना स्यात् । तस्मान्नेन श्रुवादिषु प्रभो पद्यत इति । यद्यप्यसिद्धरूपान्पदङ्गात् तद्विषय प्रतिस्माति तथापि सामर्थ्यात् पूर्वापुमत्ववत्पृच्छन्ते । विद्यात्प्रकारत्वात् नैषाधमथ यव तदिति श्रुवादिषु बाध सव्यथते । किं तर्हि ? बाधविचार्यादि हाऽऽचार्यस्य वाक्येन शास्त्रोपनिबद्ध बाधमेतन्ते सर्वे इदमनुमाता । वेदा च न श्रुत्यादिसदो बाध एव पद्यते । सर्वथ चेदकल्पेन बाधमार्येण भवितव्यम् । अतो यदि वा तर्तीय प्रकारं श्रुत्यादिष्वस्तु श्रुत्यादिप्रकारे वा वेपु । तत्र श्रुत्यादिगतत्वावच्छेदयेन कथित इति किं तेन

दृष्टेन । ये खेतद्वयनिरकास्तेषु कृषमिति मन्यमानो
 पदति 'अथ यत्तत्र तत्रोच्यते इदमनेन वाच्यते' प्रत्यक्षे-
 षानुमानं मृगवृक्षादिप्रत्यक्षम्, यथासं पृथग्भिरपि प्रमाणैः
 प्रमाणानाम्, भ्रुत्वा स्मृतिः, आभासिगीतस्मृत्या अनास-
 विगीतस्मृतिः, अदृष्टार्थया दृष्टार्था, श्रुतिमग्नया जिज्ञा-
 दिप्रभवाऽप्येवादिप्रमाणं च, स्मृत्याऽप्याचारः, सोऽप्यसि-
 मुक्तप्रचारेण, परिष्कृतमसिद्धिनेन, दुर्बलाभय दल्यदा-
 शयेन, उरुसंहारस्युपक्रमस्येन, अत्यन्तादृष्टार्थे नियमा-
 दृष्टार्थेन, आराजुपभारस्येन याननायिनत्वेन, अगोचार्थ-
 विधानमेऽर्थविधानेन, अनेकशब्दार्थत्वमेऽर्थशब्दार्थत्वेन,
 बहुवाचोऽस्यवाचनेन, वेदागतोपसर्ग वेदागतराजितत्वेन,
 परस्परान्विहित स्वसारवाग्विहितेन, निरर्थ नैमित्तिकेन,
 द्विप्रकारमन्वेतत्प्रत्यर्थं पुत्रार्थेन, अनारम्भापीतं प्ररु-
 रणापीतेन, पौर्णपर्येण तिरोपे पूर्वं परेण प्रकृतं
 वैकृतेन, प्रयोगवचनाश्रित चोदकाश्रयेण, निष्पक्षो-
 जन ह्यस्येत्वेन, साक्षात्प्रत्ये मन्त्रक्रमेण, देवता-
 श्रयं श्रवणश्रयेण, पश्चादान्नातं पूर्वाभ्यासेन, अल्प
 भूतसा, गौण मुच्येन, शनान्प्रविहित विशेषविहितेन,
 सावकाशं निरवकाशेन, अहं प्रधानेन, अङ्गधर्मं प्रधान-
 धर्मेण, तत् सर्वमेव किं प्राप्त वाचने, अथ भ्रुत्वाविव-
 देव अशास्यमिति । तत्रादि तान्त्रं श्रुत्यादिप्रत्ये यामान्य-
 विशेषप्रतिदेशोपदेशिकादिप्रति अग्रप्रमाणं. ततोऽथरथ
 छिन्नादावपि श्रुतिः चिन्तितोऽन्यथा शास्त्रसाधनोऽनुप-
 गन्तव्यः । तथा सति तस्यैकत्वात् विशेषविषयवदितर-
 भाष्यभाव इति सायणिकवचनप्रमाणः । अथाविशेषकषेक्षया
 सद्भावेऽभ्युपगम्येत तत्र इतराणि सद्भावं एवेति तुल्य-
 वन्त्यावधिः । विशेषतस्तत्प्रवृत्तनुपदेन चोऽऽहमन्त्या-
 भावात् वदन्मुपगमे विपर्ययवाच्यतद्गन् । न श्लेकस्यैव
 शास्त्रस्य विश्वित्वादि सद्भावं किञ्चिद्व्यत्यस्य इति
 युज्यते । तेन 'दक्षि साक्ष्येभ्यो दीपता तत्र कौण्डि-
 न्यायः', 'प्रकृतित्वत् सुवर्णच्छरमयं बर्हिः' इत्यादौ प्रति-
 साक्ष्येण प्रत्यङ्गं च शास्त्रागाशब्दक शास्त्रम् । तत्रादि
 शरतकालोचनेन कुसकौण्डिन्ययोर्नास्तीत्यवधार्यते ततः
 प्रयत्नादिमात्वादिभ्यन्तप्रवृत्तिः । अथ तेभ्यः किं ततः कुसा-
 कौण्डिन्ययोरेषा भवितव्यम् । अथ तौ प्रति नान्ति इत-

रान् प्रचरन्तीयेतदप्येकवस्तुनि विप्रतिषेधादिप्रमाणम् ।
 न चान प्रतिपचुमैवो विद्यते । येन संबन्धप्रहासप्रद्वय
 यदविरोधः स्यात् । न च सकृद्गुणमात्रवाच्यत्वात्तमेदो-
 ऽवयवमनो, येनात्मस्यैव सत्त्वमन्वस्य वासातमित्यभि-
 धीयेत । व्यक्तिसंज्ञे च कदाचिदेतद्वदेत् । आकृतिपक्षे
 तु वागवतस्यापरातिदेवपक्षे च विपर्येकरवाद्युपपदेकमेव
 शान्तं प्रवर्तते । एतेनैवैकाल्यन्याचनं प्रत्युक्तम्, साक्ष्य-
 प्रकृतिवच्छब्दयोः तुल्यवैक्येन किञ्चिदनेनानवभावात् ।
 तथा च 'तद्वर्णं तु पचनपाते' (३।६।११२)
 इत्युक्त्या 'न चोदनायैककल्पत्वात्' (३।६।११८) ।
 इत्युच्यते स्यात् । पौष्पेऽपि सावकाशेन हृदया-
 र्थत्वात्, चित्तं शब्दव्यापारेणैव तद्वर्णं मया प्रयुक्तमित्येव-
 मीश्वरशानुसूतेण भवेत्, न त्वेवद्वेदेऽनकल्पते । न चेह
 सामान्यशास्त्रात्परतो विशेषशास्त्राणि कल्पन्ते, येन
 सामान्यशास्त्रस्य तत्प्रकृतितममात्रमाश्रय विशेषशास्त्रा-
 षेक्षया सद्दशद्वयविशेषः परिच्छिद्येत । तस्मादश्वत्थमा-
 किन्यैककल्पे नाभिधेयवाचोऽनकल्पते । अथ कथञ्चित्
 शास्त्रवाचनेन सिम्भ्यावकल्पनया आश्रित्येवमादिभ्यन्तविशेष
 इत्युच्यते, तत्र एवं भ्रुत्वादीनामपि शास्त्रवाचोऽङ्गी कर्तव्यः ।
 तत्र चोक्तम् 'अतो न वाच्यमार्थकल्पे वदते' इति ।
 तदुच्यते । 'न वाच्यस्यैकरूपत्वमेवित्यर्थं नियोगतः ।
 न किञ्चिद्विरुद्धं द्वीह नानारूपं प्रमाणम् ॥'
 यथैवेति पुरासाक्षात्परोचय भेदा चर्णित्वा नैतेष्वेक
 रूपमङ्गीकृतं तथाऽन न वाच्यकारनानान्येऽपि गम्य-
 माने कश्चिद्विरोधः । तत्र भ्रुत्वादिषु तावत्रथोक्त एषा
 प्राप्तवाचः । न च तत्र किञ्चिद्विरुध्यते । तद्विपर्ययान्य-
 न्तरानुपगमत्वात् । येऽप्येतच्छास्त्रानुमानिनोऽर्थविपर्यय-
 वेव स्मृत्याविकाषा भवन्ति तेऽपि हेतुयामान्यैककल्पात्
 भ्रुत्वादिवाचनेन व्याख्याताः । ये तु प्रमाणतदाभास-
 नित्यमैमित्तिकफलत्वंपुराणार्थेषुवाच्येप्रकृतवैकल्यात्प्र-
 विशेषानिष्यकोऽनवययोरनानात्मभूतत्वेणवाच्यज्ञाननकासा-
 ह्यप्रधानतदर्थंवाचानेतिप्रसक्तं प्राप्तं भाष्यते इति ।
 'कथमिति' भ्रुत्वादिवैकल्यावितिसिद्धस्य मशः । उत्तर-
 माह 'सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात्' इति ।
 दशिनमेतद्व्याख्यानप्रकृतिवच्छब्दयोः । यत्तु प्राप्तस्य ज्ञान-

स्वानुत्पादोच्छेदसत्कारविच्छेदानामशक्यत्वावाप्ति बाधनमिति । तथाऽऽह 'नैव निरर्तते । किं तर्हि ? मिथ्याज्ञानमेतदिति प्रययान्तर भवति' इति । शास्त्रान्तरानन्यमिति ह्यत्रा मृगानुत्पादिरदेव सामान्यापहतुदेभमेव भ्रान्तिः पूर्वमेतदियवपरिकल्पनया जातेत्यवधारयति । तस्मात् प्रजावादिमाठवादिप्रातिनेत्ययानुत्पादाऽपि कुशरीरिहृन्वयुद्धिभ्रान्तिरिति निश्चिन्य षड्विमुक्तत्वानुपपन्नमर्थं शास्त्रं वा वाचितु मन्यते । किं नु तत्र अभिप्रायान्तरस्य स्वमिति— यद्युत्पन्ना अपि भवत्याः प्रत्ययान्तरीरस्य निराकिन्ते ततोऽन्यनामि क आश्वास इति मन्यते । तत् कथयति । यस्यान्वेषणेऽपि हृते बाधकप्रत्ययान्ता नोत्पद्यत इति । यत्तु कारणदोषदानं द्वितीयमुत्पत्त्यं तदोक्तविषयत्वात्तं वेदे समवतीति नोपपन्नम् । प्रासङ्गिकमुक्त्वा, इदानीमधिकरणमुपसहस्य अधिकरणान्तमारभ्यते ।

शा— 'अथ यत् तनत्र' इत्यादिमाष्यस्य श्रुत्यादिविषयत्वं ('वाध्यशक्तिप्रकर्तत्वात् प्रथमत्वात् न युज्यते ।) स्थिते चाप्राप्ततापत्वे प्राप्तबाधोऽपि नोत्तरम् ॥' इत्यनेन वार्तिकेन दूषितम् । के चन (प्रमाकर्ताः) अन्य दूषणस्य सामान्यतः प्राप्ति मन्वानाः विरोधमवस्थन्तः स्मृतिप्रज्ञेयनिमित्तं प्रातिज्ञान स्वपरिहसन्ति विरोधावगमात् तेषां निरर्तते इत्यनेन न कश्चिदपि परिहारयेद्यः । नहि विप्रकृतप्रमाणं सन्निहृष्टप्रमाणत्वं प्राक् प्राप्तं व्यग्रहवमनि निवर्तयति । यत्तु वमिर्तकता सन्निहृष्टस्य स्यात् । अतो नैद उपदेष्टानाथविदा अभिधानम्, अपि गु अतदिदा इत्युपस्थते । (सोम-अत्र 'सामान्यतः प्राप्ति' इत्यारम्भे 'निरर्तते' इत्यन्तः सुकृतस्य ऋतुविमलादा तथा लेपनात् । तत्र च गुरुप्रत्ये अपेक्षितं पूर्वपितु मन्वकारेण (शा.) 'के चन' इत्युक्तम् । तस्य च 'म्यपरिहसन्ति' इत्यनेन अन्वयः । 'अस्य दूषणस्य' इत्येते 'न कश्चित् परिहसते चोऽमिहितः' इत्यनेन संबध्यते । 'इत्यनेन' इत्यादिः प्रमाकर्तृप्रत्ययस्य ।) 'श्रुत्यादीनामवः यण्णामेवायोर्योऽपिपातिनाम् । पूर्वपूर्वं यदीयः स्यात् दुपुंछं चोत्तरोत्तरम् ॥'

वि— 'बाधो न युक्तो युक्तो वा, प्राप्तापत्त्योर्न युज्यते । अप्रवृत्त प्रसक्तं यद् विद्या तास्यास्तु बाध्या ॥ प्रमाणत्वं प्रसक्तस्य बाधो दाम्यदिभेदोऽन त्र । विप्रमेय प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्ततापनम् ॥' ३।३।१२.

भाट्ट— स चायं श्रुतिलिङ्गादिकाधोऽप्राप्तबाध । तत्र च अङ्गत्वाद्येकलिङ्गादिकल्पप्रमाणप्रतिबन्धकत्वम् । पूर्वपूर्वप्रमाणेन हि अङ्गत्वेऽवधारिते निरुक्तदृष्टत्वदुत्तरोत्तरतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनेन नोदेतीति चोऽन्यमण्यतापत्तः । एव ग्रहणेऽपि 'आज्यभायो यत्रति' इत्यादावपि । अन्यत्र तु सामान्यविशेषनियन्तमितिकभावादी प्राप्तापत्तः । तत्त्वं च कदस्य चोषकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम् । सामान्यतात्त्वादेहि विशेषतात्त्वादिना पदोमादि विशेषयतामानं प्रतिवच्यते, न तु सामान्यतात्त्वमपि । तस्य कदात्वेनानस्यनीयत्वात्, होमान्तरेष्वपि आहवनीयाभावात्तत्र मिथ्यात्वस्यापि कदाचित्तुमप्यवस्थास्य । अथ एव येन सामान्यतात्त्वमेव पूर्वमनोचितम्, तस्य विदोपादर्शनजनितभ्रमः एव विशेषविषयतापि यत्रो विशेषशालेयं बाध्यते । एव यत्रापि 'न तौ पयो कथेति' इत्यादी शास्त्रप्राप्तस्य निषेधः, तत्रापि प्राक्शास्त्रस्य यदपि निषेधस्य प्राप्तिषोषत्वेनोपनीयत्वत्त्यन्तताध्यानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावदयकम्, तथापि तत्र निकस्याङ्गीकारदभावपत्ते विरोधविषयत्वप्रतिरुद्धाशोचलक्षणाभ्यासि । यथा च तत्र रागप्राप्तनिषेधवत् प्राप्तिप्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य न विचल्यः, तथा कौतुमेऽदध्यम् । वक्ष्यते च अत्रापि दर्शने । अतः सिद्धं बाधस्य द्वैविध्यम् ।

मण्डन— 'बाधः प्राप्ते नचचिद् भवेत् ।' १२.

शंकर— 'प्राप्ततापत्तोरितः ।' १२.

● बलावलाधिकरणे प्रत्यक्षलिङ्गविरोधे स्मृतिरहितश्रुते यामाभ्यन्तिकाभावेन दुर्बलत्वं वार्तिकं हृतेन वक्ष्यते । पौ. १।३।१०९. ● बलावलाधिकरणे लिङ्गलीयस्य वक्ष्यते । ३।३।१२४ श्रु. २००. ● यत्तु बलावलाधिकरणे सामान्यतापत्तस्य दुर्बलतामिधानं तत् मूलनवगमेऽपि यत्तु परीक्षितमात्रेण पदार्था-

शमः तत्र मूलवदामवर्तन्त बाध्यते इत्येवपरम् । २।४। ३।२३.

• योकायामपि (भामत्या) बलानल्लधिकरणानु-
क्रमणे ऐन्द्रोमजादीना प्रथमप्रवृत्तश्रुतादिभिः त्रिः-
ऋद्वीकरणेन अभासनाय एव वर्णितः । परिमल.
३।३।१४।२५ पृ. ८०२.

• श्रुतिर्हि बालकद् बलीद्वी बलानल्लधिकरणयोक्त-
न्यायात् । वैदानायः .

• प्रकरोत्तरमाधानं बलानल्लधिकरणवद्व्य-
भाजन्यायेन मन्परप्रवृत्तत्वात् अज्ञानोपक्रमानु-
पपत्तिः । कौ. ३।३।४।२१.

• बलानल्लधिकरणवार्तिके संदग्ध्य मेदमर्प
उक्तम् । धाल. पृ. १०.

• तद्विद्विभुतिदौल्यस्य बलानल्लधिकरणसिद्धत्वेन
ऐन्द्राधिकरणप्राप्तत्वाभावः । कौ. १।२।१।३.

• बलानल्लचिन्नायाः विधेयविपत्तयम् । सु.
पृ. १२०६.

• बलानल्लपरिच्छा नोदकनामधेययोः ' न वा
न्यविधानात् ० ' (७।४।२।१५) इत्यन सिद्धा ।
भा. १।२।२।७।२९.

• बलानल्लविचारः । ' मिषवशागते ये च
प्रमाणे तत्र धावनः । तयोः शीघ्रेण निषेति मन्पर न
प्रवर्तते ॥ तद्वि दरमपि प्राप्तमेकमन्परतं पदम् । इतरेण
वते नानावेहात्तेनैव जीयते ॥ मन शीघ्रतर नास्ति
उत्पाथेस्वापहारकम् । विरेणापि ब्रजेत्तत्र दुर्गतं न
निवार्यते ॥ नञि येन प्रमाणत्वं लभ्यपूर्वं वदा चन ।
तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्यादायपत्तीश्वरः ॥ ' वा. १।३।
२।३ पृ. १७३.

• अन्वमित् । ' पञ्चदशो कल्पिद्वयति रणवरधामा
उत्सेपनकलाया ' (तन्वसारथ्याश्चन्द्रादिप्राणयेषु) ।
कु. १।४।६।७. • ' बलमिदा यजेत ' इति कल्पि-
च्छब्द कर्मनामधेयम् । भा. १।४।१।१-२.

• बलमिच्छब्दद्वय धावनानतश्च प्रमाणम् ' बल-
मिदा यजेत ' इत्यनः । वि. १।७।१.

मी. को. ३६९

• बलवत् प्रयोगकालप्रगतकालात् देवताप्रामाण्यं
स्वयंसितमयागतम् । संकर्म. २।३।५. • ' नपेक्षा
यस्य यथाक्षि य तस्माद् बलवान् मवेत् । यः परावीन-
वृत्तिः स तद्वापे कथमाचरेत् ॥ ' श्रुत्यादीना द्वि पूर्वं
पूर्वं लक्ष्योत्तरनिषेधं प्रवर्तमान बलप्रवृत्ति, परत्पर द्व
पूर्वावीनप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव धार्यं कर्तुम् । नहि
धुतिगन्तुमाय विद्वादेः प्रामाण्यमन्वयसीयते । वा.
३।३।७।१४ पृ. ८३०. • बलवता प्रमाणेन प्रथम-
कथम्माय धावित्वा अङ्गमुपलव्ययमे संद्वेषमव. ।
यैषा च अवात्तप्रकणितेनामिमजना श्रुत्यारिभिः
साक् तद्वदुत्तरत्वा पश्चादपि तदङ्गपरमसीकज्ञायात्
न क्वचित् संद्वेषाभावः शङ्कनीयः । सु. पृ. १०७०.
• ' बलवति हेतौ प्रयुक्ते दुर्बल्येपन्यासः
द्विष्टो यवति ' इति न्यायः । ननु ' प्रयोगोदना-
मायात् ' (१।३।१०।३०) इत्यनेनैव शब्दार्थवत्य
त्वेदेः ' अविभागात् ' इत्यनवैकम्, ' हेत्यन्तरमिधाना-
येत्ये वा शब्देकपदानवित्यवत्येन अन्वापकतया दोर्ब-
ल्यात् ' बलवति भवति ' इति न्यायेन पूर्वदुर्बल्यस्येन
इत्यापद्धा । सु. पृ. ३९५.

• बलप्रदाश्रयेण दुर्बलाभय बाध्यते । अमस्त-
माचोऽयम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०; धाल.
पृ. १४०. • बलप्रदाश्रयात् दुर्बल्यपि लिङ्गस्य
प्रवत्याः श्रुतेरपि अन्यधानयनम् ' आश्रयशक्तिज्ञात् '
इत्यन ' शिधाशोपे यथोदितम् ' इति न्यायेन ।
परकर्मः. ६२।१-२.

• बलवदाभितत्य दुर्बलस्य प्रवृत्तयम् । ' दुर्बलस्य
प्रमाणस्य बलानामर्थो यदा । तदापि विपरिप्राय शिधा-
शोपे यथोदितम् (१।३।३) ॥ अन्यन्वबलान्तोऽपि
पौरजानपदा चना । दुर्बलस्येण बलान्तो पुनरपि धार्मिक-
श्रिते ॥ ' वदा पदार्थतद्गमविषयो प्रमाणे विदग्धते तत्र
यद्यपि प्रमाणतोऽन्वादाश्च बलान्त तयापि प्रमेयतुरोपेन
तदाश्रयणात् स्वल्पदुर्बलानि बलवत् नाश्वयानं तदा-
नुगुण्य प्रतिवर्ते । तदुक्त आश्वयानदय. पदार्थाः वयः
तेषा परमं । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.

● बलीयः देवतावटितसहस्रापेयया द्रवपटित सादस्यम् । ८।१।।७।३२-३४. ● बलीयानपि हेतुः विरुध्यमानमबलीयास बाधितुमर्हति नाविरुद्धम् । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४३-८४४.

● बलीयस्त्वं धृतिरिह्लादीना पूर्वंपूर्वस्य । भा. ३।३।७।१४.

● बलीयर्दाभ्यर्चनं तदावनारिकं च ज्येष्ठौर्ण-मासा उदीच्यां कुर्वन्ति । अस्तोत्सवस्य 'उद्गृह्यम-यसः' इति नामपेयम् । वि. १।३।८.

● कृत्यजाः दृग्विरोधः । सोम. २।।।४ पृ. १०८.

● बहिरिन्द्रियाणि प्राप्यकारीणि । ऋजु. पृ. २४२.

● बहिष्पवमानं ज्योतिष्टोमे प्रातःसकने स्तोत्रविरोधः । वि. १।३।५ वर्णक ३. ● बहिष्पवमान पवमानार्थमन्-कृत्वात् बहि सवन्धाच्च । भा. १।४।२।३. ● बहिष्पव-मानं सद्यो बहि प्रथमिन्द्रि-प्रसृज्यते इति 'बहिष्पव-मानम्' इत्युच्यते । वि. १।४।३, ● 'निवृद् बहिष्पव-मानम्' अत्र निवृच्छस्य ऋचा नवकर्मित्वर्थः । १।३।५ वर्णक ३ वार्तिकमतम्. ● 'निवृद्बहिष्पवमा-नम्' इति बहिष्पवमानस्य नामपेयम्, न शुण्विधिः ।

भा. १।४।२।३. ● बहिष्पवमानस्य अविबृद्धस्तोमः

अग्निष्टोमे प्रातःसकने । वि. १०।५।७, ● बहिष्पव-माने, अतिरात्रे चोदकप्रसते, 'एकविंशोनातिरात्रेण प्रमाकाम याजयेत्, निरपेनौजस्त्रामम्, प्रथमिन्द्रोत्र प्रतिष्ठाकामम्' इति काममेदेन एकविंश-निगव-नवस्त्रिणा स्तोमा विहितः । ५।३।४. ● बहिष्पवमाने

अतिरात्रेण एकविंशदिकाम्यस्तोमेषु मंख्यापूर्णाया आगमितदृष्ट्याना अन्ते निवेशः । ५।३।४ मीको. पृ. २५८ 'अतिरात्रे काम्यस्तोमसिपुद्गौ' इत्यत्र दृश्यम् । ● बहिष्पवमाने अतिरात्रयते एकविंश-

दिगा-त्रयस्त्रिंशोपे काम्यस्तोमेषु ऊर्ध्वगानार्थं संख्या-पूर्णाया के चित् तृचाः आगमयितयाः । वि. ५।३।४, ● बहिष्पवमाने अतिरात्रयते काम्यस्तोमेषु ऊर्ध्वगानमेव । ऊर्ध्वगान आहूतिं विना ऋचा पाठक्रमेण

गानम् । ५।३।४, ● बहिष्पवमाने अतिरात्रयते, मास्यदिने विवृद्धस्तोमः एकविंशः । तत्र सामागमेन स्तोमपूरणम्, न ऋगागमेन । आगमितसामनिवेशश्च नान्ये नियुग्न्दस्के तृचे, किन्तु 'उचा ते चातमन्वत्.' इति गायने तृचे एव । ५।३।५. ● बहिष्पवमाने अय-च्छेदे, ह्यदद्याहादौ अहर्गणे, सर्वोऽहर्गणो नावर्तनीयः, किन्तु तदेवैकं अहणवर्तनीयं प्राप्यशिक्षत्वेन, यस्मिन्-च्छेदः सजातः । ६।५।२।१५६. ● बहिष्पवमाने आदौ उद्गात्रपच्छेदः, ततः प्रतिहर्षकच्छेदः एव ऋणापच्छेदस्य उत्तरापच्छेदनिमित्तक सर्वस्वान् वसि-क्षेत् प्रयोगे कर्तव्यम्, पुनः प्रयोगस्तु नास्त्येव । अयच्छेदन्यायः । ६।५।२९. ● बहिष्पवमाने उद्गात्र-पच्छेदनिमित्तक प्राप्यशिक्षत्वं 'यनुद्गात्राऽपच्छिद्येत्-दक्षिणो यज्ञः संख्याप्यः, अथान्य आहृत्य, तत्र एव दद्यात् यत् पूर्वस्मिन् दास्यत् सवत्' इति । वि. ६।५।२७. ● बहिष्पवमाने उद्गात्र-प्रतिहर्षोः युगादपच्छेदे-ऽपि अस्त्येव प्राप्यशिक्षत्वं । ६।५।२७. ● बहिष्पवमाने उद्गात्र-प्रतिहर्षो युगादपच्छेदे प्राप्यशिक्षत्वं प्राप्तमेव, तथापि विवृद्धत्वात् समुच्चापसम्भावात् विक्रमेण दैकमनुष्ठेयम् । वि. ६।५।२८, ● बहिष्पवमाने 'एक दि-तत्र साम' इति सामिक्रमम् । २०।५।७. ● बहिष्पव-माने ज्योतिष्टोमीये तृचेपु त्रिपु ऊर्ध्वगानेन विवृद् स्तोमो भरति, नात्र आहृत्तगानम् । ५।३।४, ● बहिष्पवमाने ज्योतिष्टोमीये तृचात्मकेषु त्रिपु सृक्षेपु गायत्र साम यीयते । १।४।३, ● बहिष्पवमाने ज्योतिष्टोमीये प्र-स्तृचा, 'उपास्ते गायताः' 'दक्षिणुत्तया हवा' 'पवमानस्य ते' इति स्तोत्रिभ-अतुल्य-पर्यास्तनामस-क्रमेण । तेषु ऊर्ध्वगानं निवृत्तोमे । तासामेव ऋचा नवना आहृत्तगानं तु पश्चदपस्यदादित्योनेषु भवति । १।४।३.

● बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामिक्रवान् । १०।५।७।२६।।

विवृद्धस्तोमेषु एकविंशनिगवावतिरात्रेण बहिष्पव-माने तु न सामागम, किन्तु ऋगागमः । 'यदुत्तरतो-पमानयोस्तुचापतृचाय हि कथेति अथ कस्य'

बहिष्पवमाने बहुदेव हि कपोर्ताति, एकं हि सप्त समेति ब्रूयात् स्वानेव गायत्र (स्वरात्मैव) गायति' इति वचनात् समेन्त्यात् सामागमो न समवति । नापि अम्भारो न संख्यापूर्णं ' पराबहिष्पवमानेन सुवीत ' इत्यन्यासवचनेन पराबहिष्पवमानेन अम्भारस्य अत्येव नियिद्धत्वात् तस्मात् क्रमागमः । के.

● माध्वकारेण विद्वद्भस्त्वोमेपु ऋगुपु 'बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात्' इति न्यायेन आगम्यमानानां ऋचा क्रमानियमः आशङ्कितः । तन्त्ररत्न. ५।१।६।१२३. ● बहिष्पवमाने द्वादशरातपाठदिके द्वितीयेऽहनि विद्वद्भस्त्वोमेके पञ्चदशे आगमितवृषपपत्तुचाः अतुरूपरयोक्तोमेभ्ये त्रिवेदानीयाः ' स्तोत्रियानुरूपो नृयो मनतः, वृषपवन्तस्तथा भवन्ति, त्वच उत्तमः पर्यावः ' इति वचनात् । वि. ५।३।४. ● बहिष्पवमाने प्रतिहर्षपच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं सर्वस्वदक्षिणत्वम् । ' यदि प्रतिहर्षोऽपच्छिद्येत् सर्वस्वेष दद्यात् ' । ६।५।१८. ● बहिष्पवमाने प्रथमतः प्रतिहर्षपच्छेदः पश्चाद्ब्रह्मपच्छेदः तथा प्रथमप्रयोगः अर्धदक्षिणः समानशेषः । द्वितीयः प्रयोगश्च नर्तयः, तत्र च सर्वस्वमेव दैवम्, न तु द्वादशरातम् । ६।५।२०. ● बहिष्पवमाने प्रातःसपने ऋत्विजः सद्यो बहिः प्रवर्षन्ति । (' अत्र पूर्णं उदबः ब्रह्माः बहिष्पवमानाय पश्चत्विजः समन्वारम्भाः सर्षन्ति, अर्धयुं प्रस्तोताऽन्वारभते, प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तमिमुद्रात्, उद्गातारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः ' इति । वैशं. मा ३।१।१०) । अर्धयुं प्रस्तोता उद्गाता प्रतिहर्ता ब्रह्मा यजमान. प्रशास्ता चेति एते क्रमेण पुरोगन्तुः कच्छ पाशःस्यो गृहीत्वा निपीलित्वापट्टकितवद्भक्तान्ति । वि. ६।५।२७. " बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं हविषानात् वदिर्गच्छता अन्यारम्भः श्रुतः ' अन्ययुं प्रस्तोता संतनुयात्, प्रस्तोताः-रमुद्रात्, उद्गातारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः, यजमानं प्रशास्ता ' इति " । नोम. ६।५।१७. अर्धयुं प्रस्तोताऽन्वारभते, प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारमुद्रात्, उद्गातारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः (उद्गातारं यजमानः), यजमानं ब्रह्मा इत्येकेषाम् ।

सलाश्री. ८।५।४४. ● बहिष्पवमाने रयंतरपुत्रं विश्वजिति सर्वपुत्रे । भा. ७।३।३।८. ● बहिष्पवमाने विद्वद्भस्त्वोमेकेषु ऋगुपु साम अम्भारित्यम् । क्रमागमेन संख्या पूर्णवन्त्या । २०।५।७।२६. ' विद्वद्भस्त्वोमेके ऋतो ' इत्यत्र अधिकरणं ब्रह्मण्यम् ।

● माध्वदिनामंभारपदानयोः बहिष्पवमानवत् क्रमागमनं न भवति, विन्दु सामागमेन स्तोमपूरणं इति दशमे (१०।५।६।१५-२५) वचने । वि. ५।३।५.

● बहु । ननु आपेक्षितमेतत् बहु अधिकं इति । अदेव हि बहु तदेन अन्यापेक्षया अबहु भवति । सत्यमेवम् । यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तत् तदेव अपेक्ष्य अबहु । भा. १।१।१।८।३८. ● ' बहुः समुद्रः, बहुषोदनः ' इत्यत्र वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दस्थायैः । वा. ३।५।४।१३ उ. १२५.

● बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुषोति न्यायः । अपं न्यायः सत्तु बहुषु गुरुत्वेन वक्षिदेतो ब्रह्मविद्यामो लभ्यते, ततः संवारप्रयापनोदकं सम्यग्दानं सलक्षणां सिध्यतीत्यभिप्रायकोऽस्मि । न तु बहुषो ज्ञानं संवादीयन्ति, ' श्रोतिषं ब्रह्मनिष्ठम् ' इत्येकवचनभङ्गात्, ' व्यतीक्षीदेकमेव उदयुक्तं ब्रह्मविद्याम् ' इत्येकवचनात् चेति । साहस्री. ५३१.

● बहुनामनुप्रदो न्याय्य इति न्यायः । यथाहुः- ' बहुनामन्वशाखा मेरुत्वं नार्येषाचरम् । तृणैः संघायने रज्जुत्वया नागोऽपि धञ्चते ॥ ' इति । साहस्री. ३६५.

● बहुनामनुषो न्याय्य इति न्यायः । साहस्री. ५६७.

● बहुनामनुसरणं न्याय्यमिति न्यायः । साहस्री. ३६६.

● बहुनां तु बहुषुऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् । ६।३।८।२२॥

बहुनां स्वामिना सपने कर्मणि बहुषु, अन्यतमे स्वामिनि अपचरति सति अन्यमागमयेत् अपचरतः स्वामिनः प्रतिनिधिम् । अनेगुणात्, स्वप्नेने पञ्चमी,

अनीगुण्य संकटयितुम् । प्रतिनिध्यभावे वैगुण्य स्यात् ।
'तथा स्वामिनः' इत्यस्य अत्रादाधिकरणमिरम् ।
अत्रादामूचनासंधेयं तुग्रन्धः । के.

● बहूनां पुरतो नृत्यश्रवकः सर्वेषां सुखं सुगपत्रि-
वर्तयति । रि. ११।१।१०. ● 'बहूनां स्यात् सधर्म-
स्त्वम्' इति न्यायः ('भूयसा स्यात् सधर्मत्वम्'
१०।१।०।२२ इति न्यायः इत्यर्थः) । न च
'बहूनां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्यायेन अनेकेषु देवा-
चनाद्य एव अशाना तन्त्रितनत्रादयमाहकः इति वाच्यम् ।
भाट्ट. ११।१।८. ● बहुषु च सामान्यं नितीयाद्य
मरन्ति । भा. ९।१।६।२५.

● बहुनुपहन्त्याय. (भूतोऽनुग्रहन्त्यायः । १२।१।
०।२९) । तस्मात् दहएकान्यो नष्ट इति बहुनुग्रह-
न्यायेन निर्णयः, नोपसहायावत्येन । पराक्रम. . ५७।१,
● तस्मान् सिद्धमेतत् दहएकिकरणे नोपसहायावत्यो-
पशीममसि न वा सहायावतिप्राप्तम्, उत्तरेभ्यः इति
बहुनुबनेन बहुनुग्रहन्त्यायत्येन सूचनात् । ६२।१.

● बहुष्वप्रतिग्रहस्थले चतुष्पाण्डेयु काण्डातुसमये
नानुग्रामम् 'काण्डातुसमयायः' । ५।२।२.

● बहुकर्तृकत्वं सम्यक् । १०।६।१।४५-५०.

● बहुकृत्योऽपि चोद्यार्थमाणो नान्यार्थो मरति ।
यत्रपमे उच्यते गम्यते यत्रकमेऽपि तदेव गम्यते ।
भा. २।१।२।२२. ● प्राकृष्टिद्वन्द्वोदनाप्रामाण्येन च
'बहु-
हृत्योऽपि पच्य वेदितम्' इत्येव पुनः कथितमनेन
सूत्रेण । शा. ५।१।१.

● बहुश्रीरादिवाच्येषु ('इव गौ. नेत्रया,
बहुश्रीर' इत्यादिषु) रूपमन्वेषादि पुरुषार्थसंबन्धादि
दृश्यते । सु. प्र. २१.

● बहुच्छिद्रवद्रप्रदीपन्यायः । अथ श्रीशंकर-
चार्यैः संक्षेपेन भाष्यतात्पर्यसंग्रहणे श्रीमदक्षिणामूर्ति
सोपेऽभिहितः । तस्मात् 'नानाच्छिद्रवद्रोदपलितमहा
दीपप्रभामान्तरं, ज्ञानं यत् तं चतुर्दिक्तराज्यं बहिः
स्यन्दते । ज्ञानात्मीति तमेन भावमनुभावेत्समस्तं
ज्ञानं, तमेन श्रीगुरुमूर्तेवे नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तेवे ॥'
इति । सादृशी. १६३.

● बहुत्वं किमित्युच्यते । बहुत्वं वृद्धिः उपच-
आधिक्यम् । कथं कृता । बृहत्त्वं वृद्धयर्थः ।
तस्यौणादिक उकारः प्रत्ययः 'बृहत्तलोपश्च' इति ।
तस्य रूपं बहु इति । बहु-वृद्ध-अधिकं इत्यर्थः । भां.
११।१।८।३८, ● बहुत्वं चापेक्षिकम्, निश्चिदनेके
गतोऽधिकं बहु इत्युच्यते । अत्रन्यामपेक्षया अपरीरूपं
मेतत् । ६।०।१।२।२५. ● बहुत्वं श्रवणं यस्मै
कुर्व्यात्, यथा 'प्राजापत्यान्' इति 'वाङ्मन्' इति
च । दुप्. ५।२।२।१.

● बहुत्ववन् । 'सत्राहुदकस्य पृथग्रामनीयेन पने-
रन्' इत्यत्र बहुत्व स्याद्व्यविक्रिणं तथा 'यावतोऽथात्
प्रतिगृहीयात् तावतो वाङ्मन्' इत्यत्र बहुत्वमविव-
क्षितम्, निमित्तेवचाप्रतिपादनेन नैमित्तिकेवचाका अत्र-
गतत्वात् । सोम. ५।१।१.

● बहुदेवत्ये पगौ एकवचनान्तेवविद्यन्त्य
द्विवचनान्तेन विचल्यः । भा. ६।३।१३।४२-४३.

● बहु-द्वि-एकजन्दाः संख्यावचनाः, सामान्य-
घाय संख्येये वृत्तसंमयात् इत्याहुत्त्वधिकरणे स्थापितम् ।
वा. ३।४।४।१३ प्र. ९२५.

● बहुद्विपत्नीके दसंपूर्णमासप्रयोगे प्रेपमने पत्नी-
शब्दे उच्ये न । १।३।६।२१.

● बहुपत्नीक. द्विपत्नीकश्चास्ति यवमानः । भा.
९।३।६।२०.

● बहुनाघः अल्पभावेन वाच्यते, (अत्रादावाच्य)
यथा अश्वदविश्वेद्यौ । प्रतिग्रहीतुचिरपत्ने 'वदगाव'
इति चतुर्णां पञ्चम्यर्थत्वम्, 'अनयत्' इत्यस्य प्रति-
ग्रहार्थत्वम्, 'स स्वा देवताम्' इत्यत्र हल्यदस्य
अत्रादावाच्यनिश्चिन्नश्वपरमसितम्, वदगाव इत्यत्र च
अदेवतात्वात् देवताव्युत्थोऽयम् इति बहुवाच्य । राउ-
पिठिपद्ये तु प्रतिगृह्णतिमानस्य स्वार्थत्ववाच्यः । वाङ्.
प्र. १५०. ● 'बहुनाघादल्पवाच्यो वरम्' इति
न्यायः । यत् 'सद्यीश्वरपाति' इत्यत्र उपसंहारतु
कारेण समुदाहरणवाच्यत्वं तत् 'बहुवाचादल्पवाच्यो
वरम्' इति न्यायात् । तदुपसंहाराधरणे हि मनेऽ

अभूदितिङ्गमन्त्रोपवेपेष्टकास्तुतीनां इष्टकासातदरकधीर्त-
नस्य सर्वथा ज्ञाय. स्यात् । पराक्रमः. ४१।१-२,

● बहुवाचस्य अन्वयान्वयम् । ५५।२.

● बहुभवतकामस्य पञ्चशारतीयः अधीनः । भा. ११।२।११।५४.

हु बहुयाजी नाम सोमयाजी एव ॥

बहुभाविपदेन यामनाहुत्वप्रतीतिः बहुयैवैव प्रादात् ।
सहस्रदक्षिणयागस्तीर्थेति सहस्रद इति प्रयोगदर्शनाद्बहु-
दक्षिणोपडरीकादिवाजी का प्रादात् । इति प्राप्ते, ऐष्टिक-
पायुक्तनर्माण्यपेक्ष्य सोमस्येतिस्तीर्थतावाहुत्वादिष्यजा
मयनान्ताखिलवैकृत्यनुगतत्वाद्य सोमयाज्येय बहुयाजी ।
अत एव ' सो प्रादातो बहुयाजी स्यात् तस्य वृम्भ्यां
शुद्धीमात् ' इति विश्वम् ' स हि रघीरवस्तीवरीकः '
इति विश्वणमुपपन्नो । संकर्म. ४।२।३.

हु बहुराजकपुरन्यायि । यथा एकस्मिन्पुरे यदा
बहो राजानस्रादा तेषामेकस्वाम्याभेदेन प्रजाना ह्येयस्यथा
एकस्मिन् देहे नानेन्द्रियाणां कर्तृत्वे स्वीकृते मिथो निरो
धार्थैकमपि शिष्येत् । तथाहि, यदा चमुदर्थंमाय प्रथम-
मान भवति तदाऽन्यानि इन्द्रियाणि स्वस्वकिषया निर्वा
होवतानि मरति चेत् तदा दर्शनादि नैकमपि ज्ञायते,
एव विमहायामस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री १९.

● बहुलश्रुणा अल्पलक्षणा वाच्येने । बाल. ५. १४३.

हु बहुवृत्ताष्टसुगान्याय । यथा बहूना इत्याया
प्रत्येक भोवृत्त्ये मूनामैकमत्यासर्भनेन रिच्छादिक्लिषया
मृगदेहस्थोन्मथनप्रवृत्तक्षया प्रवृत्तेऽपि । साहस्री १८.

● बहुयैवप्यं दोष. । वि ३।१।५.

● बहुवचनं एकस्वैः पूर्णम् । भा. १०।४।
२५।५३. ● बहुवचन साधारण्येन वर्तते निरा-
दियु, यथा अक्षरान्द सामाज्यननो विदेवनादियु ।
अथवा घन एक-रक्षित्वे न सत् तत्राय वर्तते । एतस्मिन्
पक्षे खामान्यनचोऽयम् । (पूर्वस्मिन्नु पक्षे बहु-
वचनस्य नानार्थत्वापत्तिः, अन तु द्विरुपाधिकस्य सामान्यं
चर्ष्यं. इति न नानार्थत्वम्) । विद्वान्नेऽपि अयमेव

शब्दाद्यो न प्वावर्तते । दुप्. ११।१।८।३८. ● यद्
बहुषु शान्तिदिर्देर्न वर्तते ततो बहुवचनं भवति । भा.
३।१।८।२३, ● यथा लोके वृथक्त्वेनापि मुर्गाशोना
बहुवचनं दृश्यते । ' वेचक्षेद् यन्तेत् यद्वयः कृषिं कुर्षुः,
तस्य चेत् उग्रेत् बहुषो भाहगा यवेत् ' इति । तथा
वेदेऽपि प्रयोगदर्शनम् ' सश्राद्धवसाय घृश्रामनीयेन
यजेत् ' इति । १०।६।१।४।५. । तेषे अन्वय प्रवृ-
त्तस्य अयस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्थमाणः सामान्य
क्रियासक्यमिदमीत्या उच्चरितः इति गमते । तथा
भिन्नानि उद्बसनानि उपलभ्य कियामाद्य विधीयते
तद्बहुत च समानकर्तृत्वादेव प्राप्तमद्वयते इत्युच्यते ।
१०।६।१।४।४८. ● चतुवचनेन नप एव कपिञ्जल
माया नाधिकः । १।१।१।८।२८-४६. ● बहुवचनेन
प्रयक्षत्वार. पञ्च वा सर्वे एते सव्याविशेषाः प्राच्यन्ते ।
सर्वे तस्य वाच्या सर्वेव प्रयोगात् । (प्रायम्यात् नित्यं
नियम्येन, वारणादितिङ्गमः स्यात् ।) । भा १।१।
८।२८.

हु बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् । ११।
१।८।३८।

' वस्त्याय कपिञ्जलानामेत ' इति श्रुते । वय
कपिञ्जलान् इति बहुवचनेन नित्यचतुष्टयादीना उर्वासां
संख्यानां प्राप्ते बहुवचने सर्वाशामन्तर्भावान् कपिञ्जलधल्यासु
पिन्त्य. स्यात् नयो वा चत्वारो वा पञ्च वा आल
ग्न्याः इति पूर्व. पञ्च ।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् । ३९ ॥

बहुवचनस्य न नित्येव वाच्यम्, यत् ' चत्वारो
शाहागा ' ' पञ्च भूमिनि ' इति चतुरदियु बहुवचनस्य
प्रयोगो ष्ट । वस्त्यात् बहुवचनेन धा ससया विवक्षिता
इति विचार कार्य्य. इति चेत् ।

दृश्येह । ४० ॥

तथा बहुवचनस्य चतुरदियु प्रयोगत्वं कपिञ्जल-
शब्दस्य कपोते मयूरं च प्रयोगो दृष्टः । वस्त्यात्
' वयन्त्याय कपिञ्जलानामेत ' इति वान्पराकपिञ्जल-
पदार्थस्य विचार कर्तव्यः स्यात् । न इत् उ कृत्. ।
सत् सव्याविचारोऽपि भा भूत् ।

भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥

नैवम् । महति कपोते अल्पे मयूरे च कपिञ्जलद्राव्यः
भक्त्या गुणवृथा प्रयुज्यते । तस्मात् कपिञ्जलप्रतिपदि-
द्यायो न विचार्यः । इति चेत् ।

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

यथा महाप्रपोतादौ कपिञ्जलद्राव्यो गौण्या प्रयुज्यते
तथा बहुवचनमपि चतुरादिषु रक्षणया प्रयुज्येत ।
बहुत्वान्मान्यं तु बहुवचनार्थः । तस्मात् कपिञ्जलेषु
संख्याया विषयः इति पूर्वं पक्षः ।

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ।
४३ ॥

वाच्यन्तेन पूर्वपक्षनिरासः । बहुत्वान्तर्गतानु संख्यासु
प्रथमं त्रिव नियम्येत । त्रय एव कपिञ्जला आलम्बया
नाधिका इति । विदोपात् कारणात् त्रिवस्य अतिक्रमः
स्यात् । यथा 'पट्ट देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः'
इत्यादौ । तस्मात् अत्र बहुवचनस्य त्रित्वे पूर्ववचनम् ।

श्रुत्यर्थविशेषोपात् ॥ ४४ ॥

कपिञ्जलानां त्रित्वे स्वीकृते श्रुत्यर्थस्य न कश्चित्
विशेषः । त्रिलस्यापि बहुवचनश्रुत्यर्थत्वात् । तस्मात्
त्रय एव आलम्बयाः । नेदं तुं किन्तु भाष्यं इति
बहुवः ।

तथा चान्वार्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥

'वृष्णा याम्या, अवन्ति रावैः, नमोरुणाः
पार्जन्त्याः, तेषामेन्द्राग्रो दशमः' इति अन्यास्ये अश्रयोपे
पञ्चविशेषविधानार्थं दर्शनं बहुवचनस्य उत्सर्गतः त्रिव-
मर्थे इति दर्शयति । यदि याम्या मयदेवताकाश्रयः इन्द्र-
देवताकाश्रयः पार्जन्यदेवताकाश्रयः त्रयः स्युः तदैव
त्रियोगेन ऐन्द्राग्रो दशमः स्थानान्यथा । तस्मात् त्रिव
नियमः ।

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४६ ॥

प्रकृत्या अश्रीयोमीयेण । प्रकृतिगतैर्न एवमेव तदा-
सत्तेः सत्यं त्रिवस्य आसत्तेः सतिधानात् कपिञ्जलम्
इति बहुवचनेन त्रिवस्ये निश्चीयते । पूर्ववत् इत्यनेन
लिङ्गान्तासुक्तम् । एहमेपीये श्रूयते 'धोदनानुद्धरति'
इति । तत्र मध्यमन्येति निरूपयद् श्रयाणां मध्यमस्य इति

ज्ञायते । तस्मात् श्रूयते कपिञ्जलानाम्पेत नविद्यद्
इति सिद्धान्तः । के.

● बहुवचनस्य असति बाधके त्रित्वे पूर्ववचनम् ।
११११।८।३८-४६. मीमो. पृ. १३५८ 'कपिञ्जल-
धिकरणम्' इत्यत्र इत्यम् । ● बहुवचनस्य एवम्
श्रुतत्वेन प्रातिपदिक प्रति गुणत्वम् । सु. पृ. १०४९.

● बहुवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्रकृते
एव निवेशः । १।३।५।१५-२०.

● बहुवचनान्तौक्यवचनान्तपाशमन्त्रयोर्द्विवचनान्ते-
नोह. त्रिपञ्चकाया विवृते । ९।३।५।१०-१४.

● बहुवचनस्थले, अवगमनादिति प्रथमप्रातिपदिके
राशये च समवति अधिकप्रकृत्यो दोषवत्त्वे च क्वि
त्रित्वमेव ग्राह्यं न चतुष्वादि । वि. ११।१।८.

● बहुसपत्नीकन्यायः । यथा बहुसपत्नीक-
पुरयः स्वर्वासा पत्नीनां युगपत् कामनाकर्मणोऽपको
दुःखमनुभवति, तथा नामेन्द्रियविषयभोगेन तदतिद्वि-
परोऽपि युगपत्कार्यमाप्तौ दुःखमनुभवतीति । यथा
चोक्तम्- 'निहेक्तोऽमुमपकर्षति कर्हि तरां, शिभोऽन्य-
सवगुदरं श्रयां व्रुतश्चित् । प्राणोऽन्यतश्चपलकृत् स
च कर्मशक्तिर्बहुवः सपत्न्य इव रोहपति इवन्ति ॥'
इति । साहस्री. ४६९

● बहुव्रीहिः म्हुवर्कः इति के चिद्, नेत्ये ।
मणि. पृ. १५०. ● बहुव्रीहिः समानाधिकरणात्
इति स्पृति । रत्नाकर'. पृ. ४४६. ● चिक्रया गवा-
मयं इतीदमेऽपे बहुव्रीहिः कर्ते । संकषयविशिष्टमि-
गौमिः देवदत्तादितिचित्तः इति समासार्थो निश्चयते ।
बहुव्रीहौ अपि न समन्वयप्राधान्यम् । स च अन्यपदार्थः
संबन्धी शोयतावरोने जातिद-स्युपाक्रियाधामन्यतमः परि-
गृह्यते । वा ३।१।६।१२ पृ. ६७७. ● बहुव्रीहिः अन्य-
पदार्थं शक्तिः इति निरूपणम् । अद्वयारिकल्पे (३।१।६।
१२) बहुव्रीहिः अन्यपदार्थं शक्तिः इत्युक्तं 'अतश्च
दष्टिद्यन्तेन मन्त्रोद्योच्यते यथा । तथैव यौगिदैः शब्दैः
पिट्गापकविपरैरपि ॥' इत्युक्तम् (वा. पृ. ६७७),
'तस्मादुपपन्न पिट्गापक्यादीनां मध्यमवचनत्वम्' इति चो-
संहायम् (वा. पृ. ६७९) । इन्द्रपीत-निरादत्तन्यवि-

करप्रद्वयपर्यलोचनात् (३।१।११, ६।१।१२) लक्ष-
णिकः अन्यपदार्थः इति भावि । तथाहि, आये इन्द्र-
पीतशब्दः सोमविशेषं तत्पुरुषः, तत्र पूर्वपदार्थमान-
लक्षणपक्षेः, न बहुव्रीहिः स्वभावविशेषणम्, तत्र पदद्वये-
ऽपि अन्यपदार्थलक्षणऽऽपत्तेः इति पूर्वपक्षिते बहुव्रीहौ
अन्यपदार्थः शक्यः इत्येवोक्तं वाच्यम् । तत्र
अनुवक्तव्यं हताहुतसप्रभुमाचिनः इन्द्रपीतशब्दस्य
हृदयव्यये लक्षणपक्षे तत्पुरुषे वदतः सिद्धान्तिनः
पूर्वपक्षुक्ता बहुव्रीहौ अन्यपदार्थलक्षणा अभिप्रायेति
सम्भते । निपादसप्तस्यपिपत्त्ये च तत्पुरुषात् कर्म-
धारयव्रीहयस्त्वेन सिद्धान्तिताम् । तत्र बहुव्रीहौ अन्य-
पदार्थस्य शब्दत्वे विद्याप्रयुक्तिलामनात् नगंशरसं हिता
निपादः स्वप्रतिपक्ष इत्येवं बहुव्रीहोपपत्त्या पूर्वपक्षः
परार्थेति । तत्र लक्षणपक्षे बहुव्रीह्यादेः अलक्षणशब्दस्य
च द्वयलक्षणव्यतिरेके किं विमिगमकम्, यत् बहुव्रीह्या-
देरेव प्राथमिवाधिका, नास्मिन्पदस्येति । प्रसूत बहुव्रीहौ
लक्षणपत्त्याः समसमानानेकपदालोचनापेक्षयेन किञ्चित्-
त्वात् न नैव द्वयविधिः स्यात्, किन्तु गुणतद्भेदेनैव
इति अस्मापनद्रम्यविशेषस्य एवोक्तपक्षयोः साम्यात्
तदापेक्षपूर्वपक्षस्य कार्यापत्तित्तिष्ठिद्वान्तस्य च
अपेक्षात् अस्मापिचकारामनुपपन्नं स्यात् इति वाच्य-
त्वपक्ष एव संमतः । न च लक्षणा न्याय्या । न हि
किं अकृतिन्यायः ' नाएहीउविशेषणा ' इत्ययं शीजम्,
' अनन्यलभ्याः शब्दार्थः ' इति कर्मविकल्पन्यायो वा ।
नाय, आहुतिन्यायो हि तत्र प्रवर्तते, यः शब्दः कदा
चिदपि विशेषणमात्रे दृश्ययोगः । तेन पाचक - नप्तु -
त्वात् - कुलकादिशब्दाः न तपोसहस्रं इत्युक्तम् । अतो
बहुव्रीहेरपि विशेषणमात्रे कदा चिदपि आश्रयोत्वात् न
आहुतिन्यायः इति विशिष्टाचिन्तैः । न द्वितीयः, तथापि
हि आश्रयोत्वात् अन्यकल्पनं वा स्यात् लक्षणया वा ।
नाम्, मित्रात्मदौ न्वचिन्तयामिचारेण आश्रयसमवेऽपि
विज्ञानदौ व्यभिचारेण आश्रयोत्वात् । न द्वितीयः,
निवमतः शक्तिप्रत्यक्षेण चन्दे ' अनन्यलभ्यो हि
शब्दार्थः ' इति न्यायक्यप्रवृत्तेः । अन्यथा बहुव्रीहियदे
पदस्य लक्षणया प्रतीतिरंगमज्ञत् अनन्यलभ्यन्यायाद-

वाच्यता स्यात् । अस्ति च चिन्तयदिवृत्तौः अन्य-
पदार्थेनेवे शक्तिप्रत्यक्षेणैति । तत्पुरुषे तु न राज-
संघनिचि राजसब्दस्य शक्तिप्रत्यक्षेण । यत् इन्द्र-
पीत-निपादस्यपक्षेऽपि लक्षणपक्षेऽपि च बहुव्रीहिः पक्षी-
तत्पुरुषात् कर्मधारयाच्च इष्ट शैर्भेदं न किञ्चेदित्यु-
क्तम्, तत्र । कर्मधारये तावत् शब्दान्तः श्रुतपदार्थाः
ताया वाक्यार्थे अन्यतः । बहुव्रीहौ तु एकस्यैव इति
दौर्भेदम् । पक्षीतत्पुरुषादौ तु एकस्यैव उक्तपदार्थस्य
शब्दार्थे अन्यतः, बहुव्रीहोपपि एकस्यैव इति साम्यं
यद्यपि, तथापि तत्पुरुषे एकस्यैव त्यागः, बहुव्रीहौ तु
अनेकस्यागः इति दौर्भेदम् । अतः ' सर्वेन यौगिकैः
राम्नेर्द्रम्येनाभिधीयते । ' इति वार्तिकं (पृ. ६७५)
बहुव्रीहिविषयमसि न कृणदितमानविषय इति सर्वम-
नववम् । ' यौतमीवैरिस्त्वान्यपदार्थस्येह वाच्यता ।
बहुव्रीहौ चैमिनीगे मते विशिष्टोपपत्तिः ॥ ' इति बहुव्रीहौ
अन्यपदार्थवाच्यताविषयम् । वाच. पृ. ९३-९४ .
* बहुव्रीहिः अन्यपदार्थे शक्तिरेव, न तु लक्षणा इति
अस्मापिचकारणवार्तिके (३।१।६।१२) व्यस्यपितम् ।
सोम. ३।२।२० . * बहुव्रीहिः शब्दार्थे वा अभिप्रेयः
इत्य वा इति संग्रहे ' बहुव्रीहिसमासोऽयं मद्रुयं विधी-
यते ' इति पूर्वः पक्षः । ' बहुव्रीहिरतो द्रव्यमभिप्रेयं न
तद्रूपः ' इति सिद्धान्तः । वा. ३।१।६।१२
पृ. ६७२-६७५, * बहुव्रीहेर्मूलार्थेऽपि परत्वात् एवहाय-
न्यादिवाच्यैः सङ्गोऽभिधीयते । इति पूर्वः पक्षः ।
पृ. ६७४ . * बहुव्रीहिः सर्वनामाद्यैश्चित्तम् । सु.
पृ. ७८० .
* बहुव्रीहौ अत्रयशर्षविक्रिष्टान्यपदार्थस्ये द्वये
एव शक्तिः इति प्रायः । अन्यपदार्थे पदत्रयस्य लक्षणा
इति तु बहुवः । भाट्ट. ३।१।६. पृ. १९५ . * बहु-
व्रीहौ पूर्वपदमकृतित्वः । वि. ३।२।११ .
* बहुव्रीह्याभिप्रेयस्य शक्तिव्यतिचारः । मीको.
पृ. ६०८ ' अस्मापिचकारे ' इति भाषीवाचिचारेण
द्रव्यः ।
* बहुव्रीहिविचारः ' कर्मधारयः ' इति विन्दो
मणिब्रह्मे द्रव्यः ।

● बहुव्रीहिसमासार्थः किमपिचैवः गच्छणिको षेति चिन्ताया लक्षणिक इति केचित्, अमिषेव इति सिद्धान्तः । वा. पृ. ६७८-७९.

● बहुव्रीहिसमासार्थविचारः । सीको. पृ. ६०८ 'अवगन्नायः' इति भाष्यीयाधिकरणे द्रष्टव्यः ।

● बहुवृत्त्याः अभ्यापकाः महाव्रतप्रतिपादकं आश्र-
त्यननिर्मितं कल्पसूत्रं अख्येऽधीयानाः 'पञ्चममाख्यक'
इति वेदत्वेन व्यग्रहरन्ति । तत्र कर्तृविस्मरणमूलकम् ।
वि. १।२।१ वर्णकं २. ● बहुवृत्तैरेव वासिष्ठं
धर्मसूत्रं परिगृहीतम् । वा. १।१।७।१०.

● बहुवृत्तब्राह्मणे (अभ्यर्चुनादणे इति वार्तिकं)
'यावचीपमिहोम लुहोति' इति जीवनं निमित्तीकृत्य
मित्योऽमिहोमयोगो विधीयते, न तु काम्ये कालरूप-
धर्मः । २।४।१।१-७.

● वाणोऽनीन्यायः । यथा कश्चिदुष्टपतिरजगणेण
षेष्टितुष्टु रक्षन् रागैरजगर जघानेति लौकिकी गाथा,
तथा निषेधवाक्यानि बाधाविधेयानाऽऽस्मान् रक्षयन्ति
अनात्म्यान् बाधन्ते इति । साहस्रौ. १०५.

● वाणवन्तः परिषयः यम उम नाणवन्त एव
उत्पादयित्वाः सिद्धान्ते । पालाशास्तु पूर्वपक्षे । भा.
२।१।४।१२.

● वादरिः आचार्यः सर्वाधिकार (चातुर्नर्णाधिकार)
शास्त्र मन्यते स्म । भा. ६।१।७।२७.

● वाच्यधिकरणम् ॥

द्रव्यगुणसंस्कारेषु धारिः । ३।१।३।३॥

भाष्यम्— वादरिचार्थोऽत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव
शेषस्य इति भेदे, न यामकल्पुपेक्षेण । द्रव्य क्रिया-
धर्मम् । यदि प्रयोजनवती क्रिया व्यक्तं सा द्रव्येण निरन्त-
रित्तव्या । तस्या निर्गुणसंस्कारेण न भवतीति तन्निरुत्तये
द्रव्यमेवित्यन् भवति । तस्मात् क्रियाधर्म इत्यम् । गुणः
शक्तनोति विशिष्टं द्रव्यं शोचितं लघुचितम् । लघुत्वेन च
हेन प्रयोजनम् । विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वम् । तस्मात्
तेऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपचरोतीति विचार्य एव ।
हंसाते नाम च भवति, परिमन् चाते दशाधर्मो भवति
दोष्यः इत्यपिदर्थस्य । तेनानि क्रियाया इतियायां

प्रयोजनमिति शोऽपि परार्थः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारः
परार्थसाध्यैपभूता न तु यामकल्पुपेक्षा । यामकल्प-
कर्तव्यः पुत्रपत्यस्य । न हि तस्मिन्निर्गुणसिद्धिः निश्चिन्त-
परिस्ति कर्तव्यम् । स हि पुरुषार्थः । यदन्वद् द्रवादि त्व,
उदर्थं तस्य शेषसूत्रम् । स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्तयितुं
क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते । तस्मिन्सु कृते
स्वयमेव तद्व्यति । तस्मिन्कृते फलमस्य मातीत्येताव-
द्रम्यते । नास्ति दृष्टो यागेन क्रियते फलमिति । कला-
दागो न शेषभूतः कस्य विदार्थस्य । फलमपि न पुरां
प्रत्युपदिश्यते । य. स्वयं कामयते च पात्रं कुपादिते-
तावच्छब्देनोपदिश्यते, नाऽऽत्मनः परस्य वेति । स्वयं
मतीच्छामन्नेण स्वयंकाम इति भवति । तस्मात् पुरां
प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वयं । तस्मात्तेऽपि न
शेषभूतः । न चेत् फलदागो गुणभावेन बोधेते, कस्य
पुरुषः प्रधानभूतो भवति । प्रत्यक्षधत्स्य द्रव्यत्वात् कर्म
प्रति गुणभावः । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषस्य
वादरिमेने इति ।

वा-- इदानीं शेषत्वस्य विषयं कथयति । तत्र
वादरिमेने तावत्त्व एव शेषः । इयं हि 'द्रव्याणां
कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंश्लेषः' इति समकल
एव शेषसूत्रं नियमाक्षिप्रयोजनत्वेन केवलं व्याक-
रन्ते । गुणोऽव्यवहारिः क्रियायाः स्वसाधनमुद्भव-
परिच्छेदसामर्थ्यात् उत्तरस्यैव शेषः । तथा संस्कारोऽ-
प्यवहन्त्यादिः सामसाधनपुरेडासादिनिर्गुणस्य शोचितानां
मीढादीनां सकल्पेणाशेष्यतादवहतानां योग्यतादवहतानां
योग्यत्वमापादयन् उत्तरस्यैव शेषः भवतीति । न तु यामादा-
बौत्वाच्च शेषत्वं दृश्यते । न च शब्देन शेषेण ।
यागसाधनत्वं सर्वकारवैरुपेक्षितम् । न चान्यस्य व्याप्तिरभागे
दृश्यते । फले इति चेत्, न । चिन्तितुंते एते फले-
रपत्तिप्रतीतेः । ननु च भाष्यार्थाधिकरणे कर्तव्यं वागस्यो-
क्तम् । सत्यमुक्तं न तु साधितम् । स्वयं सामधिकरण-
धीनसिद्धिना तेन नामपरदक्षणात्प्रमाणनिराकरणात् । अतः
इदानीमाविद्याव्यवहारेण कथयत्वेन व्यग्रहरति । पञ्चम-
वार्थं प्रति साध्यमानवत्वात् प्रधानम्, पुरां प्रति तस्यैव
शेषभावे नैशेषात्, साम्यमानत्वेन सुवर्तं प्रयोजनम् ।

पुण्य एव तु कामं द्रव्यस्वाद्योने गुणत्वेन स्यात् । तस्माद् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभाव इति ।

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । ४ ॥

भाष्यम्— जैमिनिस्तु स्वस्वाचार्यः कर्माण्यपि शेषगुणानि मन्यते स्म, न शार्दूलिस्त्रिभारत्वात्प्राप्त्युत्पत्तेः । त हि दर्शनं, न यागं कर्तव्यतया चोच्यते । फलकामस्य तु तत्त्वाधनोपायत्वेनेति । एवं श्रुतोऽपि परिगृहीतो भवित्यति, अर्थवाशेषदेवाः । एतन्नेयार्थं पठेऽभ्यासे एतैरेव साधयिष्यति । इह तु तस्मिन्नेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं ज्ञात्वाऽऽपादयति स्म । तस्मादनवधारणा, द्रव्यगुणसत्त्वात् । शेषगुणाः, यागोऽपि शेषगुणः फलं प्रतीति ।

वा— गजार्थमेतत् ।

फलं च पुरुषार्थत्वात् । ५ ॥

भाष्यम्— फलमपि पुरुष प्ररूपदिश्यते । य. स्वर्गो ये भवेदित्येव कामयते तस्य यागः । न य स्वर्गः स ज्ञात्मानं लभेतेति । कुतः । आत्मनेपदप्रयोगात् । कर्मभिर्प्राये एतद्वचति । किञ्च फलमनुसरेत् कथं पुरुष इति यागः प्रयुज्यते । तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते, नाऽऽत्मनिर्गुणार्थम् । तस्मान्छेषभूतामिति ।

वा— वागपदोपादानादेव फलस्य पुरुषार्थत्वं गम्यते । न हि कश्चिदपुत्रिपुत्रकाम्येन कामयते स्वर्गं आत्मानं समतामिति । किं तर्हि ? ममोपयोग्यं स्यादिति । पुनश्चाऽऽत्मनेपदनिर्देशात् कर्तुरेवोपयोग्यो नान्यस्य इति गम्यते । जेनोपयोग्यत्वं प्रति फलमपि शेषगुणम् ।

पुरुषश्च कर्माथत्वात् । ६ ॥

भाष्यम्— पुरुषोऽथौदुम्बरीसंभारत्पिपु गुणगुणः श्रूयते । तस्मादनवधारणया द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वशार्दूलिने इति । ज्ञेयत्वानीमत्र भगवान् वृत्तिवार, परिनिश्चिद्यत् । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव निष्फलो यद्वि प्रति शेषभावं, आपेक्षिकं हतरेपाम् । वागस्य द्रव्यं प्रति प्रदानभावः, फलं प्रति गुणभावः । फलस्य याग प्रति प्राधान्यम्, पुरुष प्रति गुणत्वात् । पुरुषस्य फलं प्रति प्रदानता, औदुम्बरीसंभारदि प्रति गुणत्वम् । तस्मात् संभारऽवधारणा, द्रव्यगुणसंस्कारां शेष प्रति नियोगत्वे गुणत्व एवेति ।

वा— पुरुषोऽपि ज्ञेयतेत्याख्यातेन गुणगुण आक्षिप्तः । औदुम्बरीसंभारयो विहित इति शेषः । एव चतु मूल्याधिकरणेन सम्यक् । शेषत्वविषयः प्रतिपादितः । अत्र चोच्यते । यत्तावत् 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु' इत्यत्र 'न तु यागफलपुरुषेषु शेषत्वम्' इत्यभिप्रायान्ते पुरुषस्य जैमिनिवियकरणं तदर्शनं इहम् । यत्तु 'प्रागज्ञास्य इत्यन्तत्कर्म प्रति गुणभावः' इति, तदपि व्याहृतं पुनश्चकं च, पूर्वमेवमिहितत्वात् । न च यागफलभावा शेषत्वनिवृत्तकणकद्रवा कदाप्यगुणस्यवृत्तित्वात्तुधारणा युक्तम् । तस्मादर्शयित् । यदप्यधिकरणसमाप्त्युक्तम् 'ज्ञेयत्वानीमत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिद्यत्' इति, तदपि प्रथममेव द्रव्यगुणसंस्काराणा निरपेक्षरोगत्वमिधानात् कर्मफलपुरुषाभावं द्रव्यादीनि प्रति प्राधान्येऽवशिष्टे मूर्धेरेव परस्वत्पेक्ष-शेषत्वप्रतिपादनादुक्तार्थमेति मन्दफलं दृश्यते । तेनैवं परिहृतव्यम् । वाक्यधिकरणस्य व्याख्यानद्वयं कृतम् । तत्र प्रथमं तावत् स्वमतेन 'शेषः परार्थत्वात्' इत्यभिहिते शार्दूलिमतनुपकारलक्षणोपलक्षणसंश्लेषेण द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येवं पूर्वपक्षीकृत्य जैमिनिमतनेन सिद्धान्तत्वेन वर्णितम् । तत्र च पूर्वत्र दृष्टोपलक्षणकमणमेव भाष्ये दृश्यते । तत्र च पुरुषस्य द्रव्यत्वात् प्रत्यक्षमेव किञ्चानिर्गुणितेतुत्तारविष्टमेव शेषत्वम् । यागफलयोस्तु न किञ्चित्प्रति प्रागक्ष साधनत्वमुक्तमन्ते द्रव्यपेरात्म् । यत्तु न वागफलपुरुषेष्वेविति न्यफणामि भाष्ये संकीर्तनम्, न तत् प्रकृतशेषपदानुपपत्तये च स्पष्टिकथं न तेषां शेषत्वमिति । किं तर्हि ? यत्सिद्धान्तपादितं तत्र भवतीत्येवं सक्रमः । सर्वत्र हि पूर्वपक्षदार्दिना सिद्धान्तपादितं प्रतिषेद्धस्य न चकिञ्चित् । शेषत्वमेव हि अत्रो तदभिहितमेवैति प्रतिपद्यति, न स्वरूपभावेन । सिद्धान्तपादितं शैतन्मात्रं यदुक्तं वागफलपुरुषाणां ह्यवधारणस्य निश्चिदपेक्षं शेषत्व निश्चिदपेक्षं शैपित्वमिति, तत् शार्दूलिमतानुगारी माधनकारः प्रतिपद्यति, न तु वागफलपुरुषेषु सिद्धान्तपादितं नान्न्याकारत्वम् । नागफलपेरेकान्तैरेव शेषित्वात् पुरुषस्य स्वात्मन्तशेषत्वत्वात् । सर्वथा य एवैक आकारः प्रतिपिदन्स्तेनैव तद्द्रव्यकारणनिवृत्तं शक्यमिति नराशामि

एतावता तुल्यधर्मत्वात् सद् निर्देशः । ' कर्माण्यपि
 जैमिनिः ' इत्यादिभिरुक्तगीतद्वयाकारामेव शेषत्व प्रति-
 पादितम्, पारार्थ्यलक्षणशेषत्वानीकरणात् । नन्वेव सति
 पुरुषस्य इत्यत्वात् पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगम्य शेषत्वम्,
 शेषित्वे निराहृतं सिद्धान्तवादिना तदेव प्रतिपादनीय-
 मिति न चकथं 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति । नैव शेषः ।
 तेन हि बाणकल्पयोरशेषत्वात्तस्य शेषित्वं निराहृतम् ।
 तत्र च बाणदेव सद्भवेन बाणकल्पयोः शेषत्वं प्रतियोगितं
 तावदेव बाणोपसर्जनं फलं प्रति प्रधानत्वाद्गुणौ प्रति
 येकत्वं शेषित्वमेव प्रवक्तव्यमिति प्रकृतं द्वयानुसन्धेः पुनः
 शेषत्वप्रतिप्रसंगार्थमुच्यते ' पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ' इति ।
 अथवा परशेषत्वाद्वाशेषेण शेषत्वमभ्युपगतम्, तदनुक्तं
 मन्यमानः फलवाक्योरेवास्यापि पारार्थ्यकृतमेवेति प्रति-
 पादयिष्यन्नाह ' पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ' न तदुपकारित्वा-
 दिति । वृत्तिकारमतेन सन्वत्तदुपमन्यमाना व्याख्यासन्नाह
 ' अथवा भाग्यम् ' इति । नैवेदानीं वादिरिक्तं पूर्वपक्षः ।
 किं तर्हि ! ' शेषः परार्थत्वात् ' इति सामान्येन लक्षण-
 मुत्तरत्वं तस्यैव नियमप्रसंगेन शेषोत्तरः प्रसङ्गः कियते ।
 तेन पूर्वव्याख्याया इत्यनुगतसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येव-
 मवधारणं पूर्वपक्षे कृतम् । इदानीं तु सिद्धान्तरूपेणैव
 वादिरिक्तमवधिपेनेनामुक्तं कृत्वा लक्षणप्रपञ्चस्या शेषत्वं
 वर्णयिष्यते । द्वयगुणसंस्कारेषु शेषत्वमेवेत्यवधारयति ।
 अतश्च द्वयगुणसंस्कारः शेषत्वेन नियतः शेषित्वं न
 प्रतिपद्यते । शेषत्वं पुनरनियतत्वात् बाणकल्पपुरुषेष्वभ्य-
 स्तरेणैव तद्वत्तिपादानार्थान्तरश्रवणप्रकल्पने । तस्मादा-
 पेक्षितशेषत्वोपसर्जनान्तेष्वेभिः शेषैः प्रतिपाद्यते । तथा च
 भाष्ये दक्षितम् । तत्र च द्वयगुण एव शेषत्वोपसर्जनं नैवमिह
 धापेक्षिकक्षेत्रेणैव भवति । ननु च द्वयगुणसंस्काराणामपि
 स्वात्मानि प्रति प्रधानत्वात्तत्र च प्रति गुणभागादपेक्षिकमेव
 शेषत्वोपसर्जनम् । तथा हि ' श्रीश्रीश्रीनां प्रधानत्वमप-
 पाताविषु स्थितम् । सुरालादीन्पक्षेष्वेवमवपात-
 प्रधानता ॥ ' सीमादत्ते धरणाशरीरं प्रति प्रधान-
 भूतः, पुण्डरीकमनीसुंति मणि गुणभूताः । तथा गुणः
 शेषत्वः शेषत्वं मणि परिच्छेदाद्येव । देवा तु
 शुचानि निष्कारां च एव प्रति शेषित्वी । तथा

संस्कारः समार्णवपातादिभिर्ब्रह्मादेः शेषः, स्वका-
 नानामिष्मत्तन्होत्प्रलम्बुतलादीना शेषी । तस्मात्प्र-
 धारणं सिध्यतीति । तदुच्यते । ' द्रव्यादेर्वैद्यं शेषत्वं
 तत्र नैवास्ति शेषिता । फलव्यागतराणां तु
 व्याकारत्वं परस्परम् ॥ ' इत्यनुगतसंस्कारा हि पश्यन्ते
 यागं प्रति नियोगतः शेषभूताः । सत्यं स्वात्मानि
 प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्तीत्यभिधीयते । अत
 एव भाष्यकारोऽपि ' नियोगतो' यत्र प्रति शेष-
 भावः ' इत्याह, न श्रवीति ' नियतः शेषभावः '
 इति । ' धापेक्षिक इत्येवाम् ' इत्यपि यत्रि प्रतीत-
 नुवर्तते । तथा शेषैकस्य द्वौ द्वौ प्रति गुणत्वं प्राधान्यं च
 दृश्यते । बाणस्य तावद् इत्यात्मकं निर्वर्तकं पुरुष मणि
 प्राधान्यम्, फलं प्रति गुणता । यश्च फलं प्रति गुणः स
 शक्यते फलस्य स्वामिनं पुरुषमपि प्रति सुतरां गुण इति
 वक्तव्यम् । तथा यस्य पुरुषं प्रति प्राधान्यं तस्य तदुप-
 सर्जनं फलं प्रति सुतरां तदित्यपि शक्यमनिरूपणम् । एवं
 फलस्य बाणं प्रति प्राधान्यानन्त्याभेन पुरुषमपि प्रति प्रा-
 न्यम्, पुरुषं प्रति गुणत्वात्तदनुष्ठेये कार्येऽपि गुणत्वम् ।
 तथा पुरुषस्य फलं प्रति प्राधान्यात्तत्त्वमेव बाणमपि
 प्रति प्रधानत्वम् । बाणं च प्रति गुणभागात्तत्त्वमेव शेष-
 टपि गुणत्वम् । नन्वेवं द्वयगुणसंस्कारोऽपि विशेषः ।
 यत्रिदं पारम्येणापि शेषत्वं प्राधान्यं चोच्यते, इत्यस्य-
 लक्षणं वस्तुमात्रस्येतेत्यनन्तत्वम् । न भवद्वागर्थम् ।
 मा भूत् अज्ञात्वादेन विज्ञो फलपुरुषोपसर्जिते अतिदेश-
 सिद्धान्तविरोधः । तस्मादेतावदाद्य एव वक्ष्यमाण-
 शेषत्वविषयसंक्षेप इति सिद्धम् ।
 शा— ' धादिरिदं व्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेष-
 ताम् । श्रुत्यादेर्दर्शनाच्चेति कर्मणासुपपात्ताः ॥ '
 जैमिनिस्तु उपाकारलक्षणस्य शेषत्वस्य उक्तशेषता
 पारम्यमेव शेषत्व इत्यभिधेयं कर्मणासु कर्माणां
 शेषत्वमाह ।
 यि— ' किं द्वयगुणसंस्कारात्मनं शेषोऽप्यतः फलम् ।
 पुनरु कर्म च पशो द्वारदेवो मनमेवः ॥ शेषता-
 मुरकारित्वं इत्येवमह वादिरिः । पारम्यं शेषता तस्य
 शेषत्वमपीति जैमिनिः ॥ '

भाट्ट— यद्यपि पारार्थ्यताग्रस्तं तथापि न यागादे-
र्धयता, समानपरश्रुत्या यागादेरेव भावनाभाष्येन
तस्य स्वर्गादेशेन विहितत्वाभावात् । सिधेः प्रवृत्तिसहस्र-
योम्पत्तेनैव लिङ्घ्यतया इष्टसाधनत्वान्नोपपत्त्यात् ।
आद्योपकृत्येऽपि वा अग्रमयासाधारणेनेष्टसाधनत्वज्ञान-
स्यैव पारणतया इष्टसाधनत्वसिद्धौ प्रमाणमावान्च ।
स्वर्गाक्रमपदस्य तु 'परलोकात्मः प्रायश्चित्तं कुर्वाण' इति
वदन् कर्तृपरत्वादिनाऽप्युपपत्तेर्न भाष्यपरत्वत्वव्य-
कृता । अतो न यागादेशेऽर्थकत्वम् । यद्युक्तं उपकार-
कत्वमेव शेषत्वम् । तदर्थेऽप्यवकाशे शेषत्वव्यव-
हारमावात् । तन्न भूतिलिङ्गवाक्यरूपप्रमाणपरगम्य-
मेव । अत एव शीघ्रादेशेऽर्थकत्वस्य आद्योपकृत्यस्य अव-
घातादेः संस्कारस्य बोधकारकत्वदर्शनाच्छेषत्वम् । प्रो-
क्तादिसंस्कारस्य तु लिङ्गेनाहत्वासंभवेऽपि भूतिवाक्याभ्या-
मज्ञानप्रतीतिरहितत्वेन उपकारकत्वकृत्यतया शेषत्वोपपत्ति-
रिति तेषामेव लक्ष्यत्वम् । इति प्राप्ते, नोपकारकत्वं शेष-
त्वम्, गोदोहनदधाननयादेरपि प्रयत्नवर्जितानयागान्त्वत्वा-
पत्तेः । अत्र तु पारार्थ्यमेव । अपकारकत्वत्वे तु तदप-
कारकत्वोपपत्तेन उद्वेयता, न तु तस्यैव न तदर्थेऽप्यप-
कारके शेषत्वव्यवहारः । तदपि श्रुत्यादिषुप्रमाणगम्यमिति
वक्षते । अतश्च वाक्याद्योऽपि फलद्वयम् । तथा हि यद्यपि
सिधेः स्वरूपोपपत्तयेव प्रवृत्तितुल्यत्वं लिङ्गाऽवगम्यते,
तथापि कदा विदमि प्रवृत्तमात्रे विधिवैक्यमिति । अवश्य
कदा चित् तथा भवितम्पम् । तथा चैष्टसाधनतामान
दिना तदर्थमेवात् तस्य च बाधकाभावे अग्रमत्वाद्योतात्
इष्टसाधनत्व नावगम्य विधिविनादवगम्यते । इष्टविशेष-
साधनत्व न स्वर्गाक्रमादिपदमभिम्याहादिति यागस्य
स्वर्गाश्रयसिद्धिः । एव फलमपि योक्तृपुराणद्वयम् ।
मोक्षा च उत्तरीतो विधिरात् नाम्नाववात् अत्रने-
पदवशाच्च कर्तव्य । प्रमाणतये त्वन्व्य । अत्राह्वयव्यवहारो
भाक् इति तु ध्येयम् । पुराण पुनः कर्तृत्वादिना यागा-
द्युदेयककृतिभारकत्वात् वाक्यादेव तद्व्याप्त्यविनादमेव ।

माण्डन— 'कर्माद्यपि फलदिनः ।' शेषः ।

शंकर— 'निरस्तो वादरे, यत् ।'

* बादर्थधिकरणं देवा च्छाब्दात्तम् । उपकारकत्व-
शेषरथाभिप्रायेण श्रुत्यादिष्वेव शेषत्वमिति शेषत्वव्यवहार-
णया वादरित पूर्वपक्षं कृत्वा कर्मादिष्वपि शेषत्वमिति
पारार्थ्यश्रुणात्कार इति कैमिनितं सिद्धान्तितं प्रथमे
व्याख्याने । द्वितीये तु वादरिमन्त्रपि, सिद्धान्तभाङ्गीकृत्य
द्रव्यादिषु शेषत्वमेवेति नियम्य कर्मादिषु शेषत्वं शेषित्वं
चेति । तन्त्ररत्न, ४।१।२।२.

* वार्तिककृता तु बादर्थधिकरणान्तौ (अभ्यपनस)
संस्कारान्तरमपि उक्तम् । कौ. १।१।१।१०.

* बाधः अग्निहोत्रार्थोद्धारणमन्त्रस्य दशार्थाग्न्युद्धारणे ।
भाट्ट. १।४।७. * बाधः अन्वयस्य वेनुवत्कृत्यभवात्वेवोप-
दिष्टगोत्रव्येण । भा. १।०।१।१५।६. * बाधः अग्निगु-
प्रेयस्य सारस्वत्या मेधमात् । कृत्वाचिन्ता । १।१।१७.
'निध्वयिकराम' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अन्वयस्यगो-
त्रायाः शीघ्रगीयादिविक्रान्तु ज्योतिशेमे । १।०।१।१४.
मीको, पृ. ९७४ 'आरमणीयायाः ज्योतिशोग्राहणं'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अन्वयस्यगोत्रायाः रावत्ये-
ऽनुपयादीये । १।०।१।१५. मीको, पृ. ९७७
'अन्वयगोत्रायाः शक्त्युप' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः
अन्वाहार्यदक्षिणाया आश्रयशेषदिएवालोप्यदक्षिणाया ।
१।०।३।६।३४. मीको, पृ. ८५४ 'आश्रयणे उपदिष्टं'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अग्निधारणस्य अन्वाहार्यत्वान्-
पन्नोद्यमणो वाकोवन्धोः । १।०।३।१।०।३८. मीको.
पृ. ८५५ 'आश्रयणे वाकोवन्धोः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
* बाधः अग्निधारणस्य शक्त्युत्पत्तौ । १।०।२।२।३
-३३. * बाधः अन्वयस्य शौचं नरी । १।०।१।१।८।५६.
* बाधः शयनात्स कृष्णत्वरी । १।०।३।३।३-३
वर्षक २. मीको पृ. ६७९ 'अवघातस्य कृष्णत्वरी'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अवलोकनस्य शौचं चरी ।
१।०।३।१५।६०. 'शौचं चरी अवलोकनस्य बाध'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः अग्निहोत्रस्योपकृत्यदिए-
गामिनिः श्रद्धासंगमम् । १।०।१।०।१०. * बाधः
आग्निहोत्रस्योपकृत्यदक्षिणाया. भूशक्त्यादे औपदेशि-
कचेतुदक्षिणाया । १।०।३।४।५।६-५८. मीको,
पृ. २२७७. 'चेतुदक्षिणा' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः

आधानादिप्रस्तराणां अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य ज्वल-
 द्ब्रह्मप्रासादादतस्य साम्यस्यप्रतिः । १२।४।१९. मीको.
 पृ. ४८ 'अग्निचयने श्रुतस्य०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. आरम्भणीवायाः आरम्भणीवायाम् । १०।१।
 ४।६-८. मीको. पृ. ९०८ 'आरम्भणीवायान्' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * वाच. उतत्तिप्रतिपत्त्य. प्रत्यक्षेण अनु-
 मानस्य । सु. पृ. १३७. * वाच. उपधानस्य लीर्षे
 चरौ । १०।१।२६।१७. 'लीर्षे चरौ उपधानस्य वाचः'
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. उपसाराणामिधारणयोः कृष्णलेपु ।
 १०।२।२. मीको. पृ. १४७६ 'कृष्णलचरौ उपसाराणा-
 मिधारणयोः०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. ऊहस्य (ऊहो
 न) चातुर्मास्येषु अनुसावदेवताप्रकाशनायं प्राकृतान्वा-
 हनमन्तस्य, किन्तु अतिकारेणैव प्रयोगः । १०।४।२५।
 ५१-६०. * वाच. ऊहस्य । मन्तोक्तान्त्रस्य वाच्यकारि-
 पत्तौ नेहः । १०।४।२।४३. * वाच. ऋतुपेये
 विहितलोमचमसदक्षिणया कूर्त्स्नाकतुदक्षिणायाः पुष्पा-
 न्तरस्य च । १०।३।२०।७२-७३. मीको. पृ. १२४२
 'ऋतुपेये सोमचमसेन' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. काम्येन
 भ्रातृशुभिनो नित्यन्त्रोक्त्याग्रेक्ष्यने । १२।४।७।१७-२५.
 मीको. पृ. १४ 'अग्निचयनगतने ज्वलद्ब्रह्मप्रासादादतेन'
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. । चक्षानुत्पन्ना प्रमाणानां प्रात-
 वाचो भवति. न कल्प्यमूलना इत्युक्तम् १।३।१०।१४। वा.
 ३।७।२।५१. * वाच. गिरापदस्य इत्यपदेन ज्योतिष्टोमे
 यथावशीये । १।१।१।८।५०-५३. मीको. पृ. १५६९
 'गिरापदस्य इत्यपदेन' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. सुय-
 कामान्मसिखरहास्य मृताधिकारिखरपक्षे । १०।२।२०.
 मीको. पृ. ७६० (३) 'अस्त्रिखरहास्य मृताधिकारिख-
 रपक्षे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाच. चतुर्नाकरणादीनां उत-
 कृष्णत्वचरौ । १०।२।७।२२. मीको. पृ. १४७९
 'कृष्णत्वचरौ चतुर्षाकरणास्य' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः
 (अणयः) स्त्रियेष्टौ तच्छ्रुत्वे प्राकृतनीहियसाम्यतमिद-
 मस्य । १०।२।६।१।०१. * वाच. तच्छ्रुत्वादीनां सावस्त्रे
 ब्रूतेनात्वात् । १०।२।६।४७२-७३. मीको. पृ.
 १५३५ 'ब्रूतेनात्वा उच्यतेनोरगादि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. दृग्मेऽन्वये उच्यते । वि. मत्तानना.

पृ. ५. * वाच. द्विविधः अथात्तत्राय. प्राप्तवाचश्चेति ।
 तत्र तर्तौ वाच. अमत्तत्राय. । मीन्या. * वाचः न
 अत्रद्रवस्य वाच्यपत्तौ उपदिष्टेन श्वेतगुणेन । १०।२।
 ३०।३०. मीको. पृ. २१५४ 'द्रवस्य गुणेन न बर्ष'
 इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न अङ्गनाम्बन्जनान्प्रवे-
 दिष्टगोमूत्रवाग्बन्जनादिना प्राकृतनस्त्रीनाम्बन्जनस्य ।
 १०।४।६।१०-१२. * वाचः न अतिदिष्टानां क्रतुगुणै
 वाच्येषोपदिष्टप्राजापत्यपद्युभिः । १०।४।३।६. * वाचः
 न अतिदिष्टेन्द्रवायनादिग्रहाणां अक्षमेवोपदिष्टलोकगण-
 ग्रहाम्याम् । १०।४।२।३-५. * वाच. न अन्वयोः
 दास्यदिभ्यागान्त्रस्य वाच्येषुश्रुतपद्युक्तत्वेन । १०।१।
 २।७४-७५. * वाचः न अवचातस्य महाशिवेषु
 घानासु । १०।२।३।२।५९. 'महाशिवेषु घानासु' इत्यत्र
 द्रष्टव्यम् । * वाचः न आतिदिष्टोपगानकर्तृगुणमूर्ति-
 यवामयनगत- महान्तोपदिष्टोपगानकर्त्रीभिः पत्नीभिः ।
 १०।४।५।८-९. * वाचः न आभिधायागस्त्रिण्डव. ।
 संकर्ष. १।४।२. मीको. पृ. ९५९ 'अभिधायाग-
 स्त्रिण्डवो०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न एकद्वितीका-
 पद्याणां सात्रितिले कृतौ । संकर्ष. २।१।२९. मीको.
 पृ. २६ 'अग्निचयनविधिष्टे कृतौ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाचः न ऋतुर्षानामस्त्रिखरहास्य मृताधिकारिखरपक्षे ।
 १०।२।१९।५१. मीको. पृ. ७६० (५) 'अस्त्रि-
 खरहास्य मृताधिकारिखरपक्षे कल्पयानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. न क्रतुदक्षिणायाः अन्वियेवृद्धिगता । संकर्ष.
 १।१।८. मीको. पृ. ५६ 'अन्वियेवृद्धिगता न क्रतु-
 दक्षिणाकच' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न तच्छ्रेयस्यै
 उपदिष्टैरुपहोमादिभिः आतिदेशिकानां नातिउहोमादीनाम् ।
 १०।४।१।१-२. * वाच. न निर्वपस्य अग्निहोमहास्य-
 मावेऽपि पत्रमावेष्टिषु । १०।२।२।७६४. मीको. पृ.
 १५९२ 'गुणक्षेत्रान्वाचः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * वाचः न
 पथोजतादेः आतिदेशिकस्य पृथपपद्वे उपदिष्टेन मन्त्र-
 यनेन । १०।४।१।१-२. * वाच. न पर्वण्युद्गादिप्रस्त-
 रणां सावस्त्रे पालेनात्वात् । १०।२।३३. मीको.
 पृ. १५३६ 'पालेनात्वा पर्वण्युद्गादि' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
 * वाच. न पाकस्य कृष्णत्वचरौ । १०।२।१।१-९.

मीको. घृ. १५७५ 'कृष्णेषु मुख्यपाकसमवात्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न प्राकृताङ्गान्तराण्यं अन्वये विहितेनाप्यु लुपप्रसन्नेन । १०।३।१।१-१२. * बाधः न प्राकृताङ्गान्तराणा चतुर्भाष्येषु विहितैर्नवप्रजाः । १०।३।१।१-१२. * बाधः न प्राकृताङ्गान्तराणा वायव्यपत्तौ विहितेन अपारम्पणे । १०।३।१।१-१२. * बाधः न प्राकृताङ्गान्तराणा नेमेऽप्रोषोमीये पत्तौ विहितैरेकादशपर्यवायै । १०।३।१।१-१२. मीको. घृ. १०७ 'अमीषोमीषरवारौ प्रजावादिषु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न प्राकृताङ्गा विद्वत्सोमऋक्पदिष्टसामभिः । १०।४।१०।२०. 'विद्वत्सोमऋक्पु उपदिष्टैः सामभिः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न वृहस्पतिस्वादिगतौषदिष्टिकर्वाहस्यसादिमहैः आतिदेशिनैःत्रवायवादिष्टाणाम् । १०।४।२।३-५. * बाधः न भक्षणस्य दातृकृष्णलचरौ । १०।२।३।४-१७. मीको. घृ. १४८० 'कृष्णलचरी मन्वाणा न बाधः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न मन्ये पेषणस्य महापितृपक्षे । १०।२।३।७५. 'महापितृपक्षे धानासु' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न महाभते ताप्यादिभिः प्राकृताङ्गत्वात्सः । १०।४।७।१३-१५. * बाधः न महाप्रताप्तस्तोनात्परत्वाधनीभूत शोकादिसामभिः प्राकृतसाम्यम् । १०।४।८।१६-१७. * बाधः न विपुवति विहितेनार्कप्रदेशे आतिदेशिकानायेन्द्रवायवादिष्टाणाम् । १०।४।२।३-५. * बाधः न दग्नेने उपदिष्टैर्लक्षितोष्ठीषत्यादिभिः आतिदेशिकस्योष्ठीषत्यम् । १०।४।१।१-२. * बाधः न सने ऋतुनाप्राकरणाहिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः । १०।७।२६।३२. मीको. घृ. १२७६ 'ऋतुवाज्यापणहिरण्यदानयोः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न सर्वस्वार्थे पञ्चमाननीवद्वाया क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तपाकान्ताप्रयुगाशासनार्थेः । १०।२।२।५।६-६२. 'सर्वस्वार्थे पञ्चमानभावस्वीवद्वाया' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः न सामहणेष्टिविहितानन्तरोपैशतिदेशिकानुयाजानाम् । १०।४।४।७. * बाधः नाम चोदकाप्रपितृस्य उद्वननायनुष्ठेयप्रप्रायस्य भ्रान्तिव्येन निश्चयः । वि. १०।१।१. * बाधः नाम त्रदेव इदमिति निश्चितं विधानं (तत्) अदनात्तरेण

मिथ्येति वक्ष्यते । भा. १०।१।१।१. * बाधः नित्यस्य साम्येन । १०।४।७।१७-२५. * बाधः नित्यप्रयोगीयगतवाच्यवाच्यव्याप्यामानस्य ज्योतिष्टोमे नेमिचिकैःऋदिष्टोदक्षिणया । १०।३।१५।९. ६२. 'सोमपहादौ एकादिकोदक्षिणया' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः नैकैश्चरुवित्तकृष्णोद्दिभिः प्राकृतपञ्चानाम् । १०।७।१।७।१-७१. * बाधः पदार्थविवृतिः । वि. १०।१।१ प्रस्ताये. * बाधः परिकल्पस्य (पञ्चिका) सने । १०।२।१।३।३६-३९. 'सने ऋत्विज्याःकास्य वाचः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पाकस्य आम्रपणेऽन्वाहार्पस्थानापनस्य कसे । १०।३।८।३६. मीको. घृ. ८५३ 'आम्रपणे अन्वाहार्पस्थानापनेऽपि कसे' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पाकस्य वानति आम्रपणे अन्वाहार्पस्थानापनेऽपि । १०।३।१।३।३७. मीको. घृ. ८५३ 'आम्रपणे अन्वाहार्पस्थानापनेऽपि वासति' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पुनराधानभूतदक्षिणया आधानसाम्बन्धिविहितैकादिदक्षिणया । १०।३।१।२०-२३. मीको. घृ. २४०१ 'नेमिचित्ते पुनराधने' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः पेषणस्य सौर्वे चरौ । १०।१।२।५२-५३. 'सौर्वे चरौ पेषणस्य बाधः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः प्रहृषिप्रमद्वयवेत्तादीनां विद्वत्सुपविष्टद्रव्यदेवताभिः । १०।७।१७।५८-६०. मीको. घृ. १४४३ 'काम्यासु विकृतिषु उतदिष्टैः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः प्रहृषिप्रमद्वयवेत्ता सोमारीः-पूतःचरुवित्तकृष्णोद्दिभिः । १०।७।१९।५८-७१. 'सोमारीदादिनां भूयमागैः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * बाधः । प्रयत्नेषानुमानं मूलाङ्गादिप्रलवाधं वा-स्ये यथासं पट्टविरपि प्रमाणैः प्रमाणाभावात्, भ्रुता स्मृतिः, आनादिगीतस्त्वुला जनामन्वितस्त्वुतिः, अष्टाशेषा घटाः, भ्रुतिप्रभवया लिङ्गादिप्रमवा अप्येवमप्रमवा च, स्मृत्याऽपि व्याचारः, सोऽपि अभियुक्ताराचारेण, संदिग्धमन्दिग्धेन, दुर्गलाप्रप वदवृत्तभवेण, उपसहस्यमुपक्रमस्येन, अत्यन्तदृष्टार्थे नियमादृष्टार्थेन, आशुपकारकत्वात् समवायिकत्वेन, अनेकार्थविधानं एकार्थविधानेन, अनेकार्थानर्थत एकराश्यास्येन, बहुबाधः अत्यन्तार्थेन, वेदान्तोत्पत्ते

इति । घृ. १३८-१३९, ● अन्नस्रावभेदाः
शास्त्रीयाः क्रमप्रमाणेषु श्रुति-अर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-
प्रवृत्तियु । श्रुतिः अर्थादीन् बाधते इति ५ बाधभेदाः ।
अर्थेन पाठादीना चतुर्णां बाधात् ४ बाधभेदाः । पाठेन
स्थानादीना नवाणां बाधात् ३ बाधभेदाः । स्थानेन मुख्य-
प्रवृत्तयोः बाधात् २ बाधभेदाः । मुख्येन प्रवृत्तेः बाधात् १
बाधभेदः । सर्वेषां उदाहरणानि तु न सन्ति । घृ. १३६,
● अन्नास्रावभेदाः शास्त्रीयाः । धृत्या लिङ्गादीनि पञ्च
बाध्यन्ते । लिङ्गेन वाक्यादीनि च चारि । वाक्येन
प्रकरणदीनि श्रीणि । प्रकरणेन क्रमादिद्वयम् । क्रमेण
समाप्त्वा इति । तथा - श्रुत्यादिषु द्वाम्ना प्रमाणाभ्याम्,
एकः शेषः द्वयोः शेषिणोः विनियु-क्ते तत्र दुर्गमप्रत्येन
बाधः इति ५ भेदाः । एव एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः
शेषयोः प्रमाणद्वयेन विनियोगे प्रवृत्तेन दुर्गम्य
बाधः इति ५. निवृत्त्या १० । घृ. १३४, ● अन्नास-
बाधभेदाः ७ शास्त्रीयाः । १ श्रुत्या श्रुतिः प्रत्यया
दुर्गम बाध्यन्ते, २ श्रुत्या श्रुतिः असादिष्वया
सदित्वा, ३ लिङ्गेन लिङ्गम्, ४ वाक्येन वाक्यम्, ५
प्रकरणेन प्रकरणम्, ६ क्रमेण नमः, ७ समाप्तया
समाप्त्या । एते च पञ्च शेषशेषिभेदेन त्रियुगा भवति ।
घृ. १३५, ● अन्नास्रावभेदाः शास्त्रीयाः स्मृत्या ।
श्रुतिप्रमत्तया स्मृत्या लिङ्गादिसमाप्त्यात्प्रमत्तया स्मृति-
बाधते । अत्र श्रुतिलिङ्गादीना बाधाना पञ्चदशभेदत्वात्
वचनभेदस्मृतिविपर्ययेऽपि १५ एव भेदा भवन्ति ।
तथापि शेषकमवारे पञ्चदश शेषिणमकथे च पञ्चदश इति
३० भेदाः । घृ. १४०, ● अन्नास्रावभेदाः शास्त्रीयाः
स्मृत्याचारसंग्रहाः षट्, आसस्मृत्या अनास्रभूतिः
बाध्यते, अविगीतस्मृत्या विगीतभूतिः, अदृशयस्मृत्या
दृश्या भूतिः, अज्ञाचारेण अज्ञाताज्ञाः, अविगीत-
चारेण विगीतज्ञाः, अदृशयं आचारेण दृशयं
आचारः । बाल. घृ. १३०.

● बाधभेदनिरूपणम् (ते च भेदाः ५५,
भवन्ति) बाधो निवृत्तिः अननुष्ठान इति भवत् । स च
द्विधाः, प्रतयः अन्तर्गता भवेति । यत्र अनिदेशान्-
कल्पनात्प्रवृत्तये ज्ञाने अन्ते सर्वत्रिये वा 'निषेध'

इति प्रत्ययान्तरं भवति स प्राग्वहः । यत्र तु लिङ्गरी
श्रुतिव्यत्ययप्रवृत्तयश्चात् ज्ञानोत्पत्तिरेव प्रतिप्रवृत्ते अथै
अप्राग्वहः इति । अन्तर्गता मध्ये पूर्वा मिश्रेः 'प्रमेय-
पहार'श्चाप्ये वाधः' इत्यपि व्यवहृतः । उत्तरश्च 'दूरो
च्छेद'श्चाप्ये' इति । तत्र प्राग्वहापोऽपि द्विविधो
नित्यो वैकल्पिकश्च । तत्र निचस्तावत् एवमिति
भेदः । तथा [१] प्रत्ययेण तदनाशो बाधते ।
[२] अनुमानेन तदाभासः । [३] चन्द्रेण वय
मासः । [४] उपमानेन तदाभासः । [५] अर्थवत्ता
तदाभासः । [६] अभावान्न तदाभासः । एते षट् शैक्तिप्र
बाधाः । अथ शास्त्रीयाः । [१] नित्यं नैमित्तिकेन,
यथा दूर्यपूर्णमासयोः 'पञ्चदश सामिनेरीतुम्बा' इति
नित्यं पाञ्चदशं 'सप्तदश वैश्वस्त' इति
वैश्वानिमित्तकेन साप्तदशेन वैश्वस्तके प्रयोगे बाधते ।
[२] उभयमपि ऋतुवर्षे पुराचर्येन, यथा-पूर्वोक्तं
पाञ्चदशं सामदशं च 'एकविंशतिमनुम्बा' प्रतिश-
काम्बा' इति वाक्येन एकविंशतिव्येन बाधते । [३]
पूर्वं वरेण, यथा- 'यदुद्गाताऽपचित्येत अदृशितो यः
परिग्रमाप्यते, यत् पूर्वसिन्धु दृश्यन् स्यात् उद्गात् ।
यदि प्रवृत्तं सर्वैः सं द्यात्' इति द्वयोर्नित्ययो रे
नैमित्तिके किरिते, तत्र नित्ययोः पौराण्ये परे नै-
मित्तिकेन पूर्वनैमित्तिके बाधते । [४] शकृत्यर्थलोपेन
बाधते, यथा- कृष्णचरो अवपातः प्राकृतभोरुद्गाते
वैतुष्ण्यपार्थलोपात् । यथा वा स्वर्गिते बहिषि एव
प्रतिहरादीनात् । [५] शकृतमेव पशुमेव
बाधते, यथा 'न होतार कृषीते' इति तिप्पया
श्रुतम्, तत्र वैषमिषे विच्छेदप्रसक्तः पशुमत्तल नि-
बाधाप्ये दशमे उक्तम् । (१०।१।१-४) । [६]
प्राकृतमेव प्रयान्मानेन बाधते, तदा आस-
पीतेन अनारम्भापीतेन वेति द्विधा । अन्तर्ग-
हरेण यथा- 'कुशमं बहिर्मरति' इति प्रवृत्तः
प्रमा. कुशाः 'शामयं बहिर्मरति' इति निवृत्ती
(सीमारोडाः) विहितेः शरीर्यन्ते ! (७) शरीरके-
दाहरणं यथा- 'य इत्या' इत्यनारम्भ विहितेन
सप्तशकृत्येन निवृत्तियु अतिरिष्टेऽप्यहोप्य बाधः ।

[८] सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते । तदपि विशेषभेदे विधेयत्वे चेति द्विधा । तत्राद्योदाहरणं यथा-
 पदेन आह्वयनीयस्य बाधः । [९] द्वितीयोदाहरणं
 उपसहारः । [१०] सामान्यविशेषज्ञानेन वाक्यानेकत्वे
 एव, किन्तु वाक्यैस्त्रयसु, यथा- कस्ये (७।३।५।१६)
 उक्तं ' वाहय्या निष्कसेन ' इति द्वयविशेषेण अवभृष-
 नात्तः सामान्यतोऽतिदिशः पुरोऽशौ बाध्यते । [११]
 निष्पद्योक्तं सद्योत्तरेन बाध्यते, यथा निगदेषु पर-
 संशेषनार्थेषु तदपि कल्पितविधिनाऽपि प्रागेन उच्यते
 उपास्तव्यम् ' उपास्तु बहुषः ' इत्यनेन प्रकृतं बाध्यते ।
 [१२] अस्व भूयसा बाध्यते, यथा- पशुद्वयगणे
 नाम्ना मिथश्चिन्ताया (१।२।१।७।२२) एवं अश्विष्टु-
 क्षाम अश्वेयीश्वद्राणामवर्तकं अनेनेन्द्रीसुखदण्ड्याप्रसर्वकेन
 ज्योतिरादिनाम्ना बाध्यते । [१३] शवनाद्ये निरवनाशेन,
 यथा - ' यत्किञ्चित् प्रवीनं ' इति लोप्यार्थप्रयुक्ति-
 शिच्छब्दस्येन अश्वीश्वेनीयप्रामाण्ये-यद्यार्थविशेषोद्देशेन
 विहितं दीक्षणीयातोऽन्यथापि सावकायमुपास्तुव दीक्षणी-
 यादिमात्रार्थेन ' मावसा ' इति स्वार्थेन अन्यत्र निरव-
 काशेन बाध्यते । तथा विशेषतस्तद्व्यवसाय सामान्यसमा-
 ख्यामात्रोऽपि तार्वीषः (३।७।२०।४२-४३) अतो-
 दाहणम् । [१४] अन्नं प्रघातेन बाध्यते, यथा-
 पदमानेष्टिषु अग्निहोमशरणे निरापेण बाध्यते । अन्नपर्यः
 प्रघातपर्येण बाध्यते, यथा- दीक्षणीयायाः पर्यंकालत्वं
 तुत्यापर्यंकाश्वेन । [१५] उपादेय अनुपादेयेन, यथा
 - तातपनीयोत्सर्पे अग्निप्रणयनं कालेन बाध्यते ।
 त इमे पञ्चमन गाम्भीर्याभावेन, पूर्वं च लौकिकाः
 पद, इति एकविंशतिर्नौघमेदाः ।
 प्रकृतान्तोऽपि बाधः प्राप्तपद्य एव । त तु सप्त-
 विधः । [१] प्रघातप्रकृत एकः प्रघातो यथा-
 काम्वायेन अग्निहोमदिप्रयोगेन नित्यव्यवहारात्स प्रकृत-
 सिद्धिः । अन्नप्रकृतं तु पोदा । तस्या औपदेशिवेनाग्नेन
 औपदेशिकस्य प्रकृतः । [२] तत्रापि नैमिषिचेन
 नित्यस्य यथा- वैद्यमिनिचकलशब्दत्वेन नित्यस्य पाद-
 दस्यस्य । [३-४] तथा काम्येन नित्यस्य नैमिषि-
 चस्य च यथा- प्रतिशानेन एकविंशतित्वेन पाददस्यस्य

नित्यस्य, वैद्यमिनिचकलस्य च साप्तदस्यस्य । [५]
 औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य यथा- दशमिंन प्रयाजा-
 दिना निशीथ्यपर्यस्य प्रयाजादेः । [६] आतिदेशिकेन
 आतिदेशिकस्य यथा- परवर्गेन प्रकृतानिना पशुपुरो-
 षायाथस्य प्रयाजादेः । [७] आतिदेशिकेन औपदेशिक-
 स्य यथा - ' एकविंशतिमनुदूपात् प्रतिशामस्य ' इति
 काम्ये अनुपचयनान्तरे नित्यानुवचनप्रकृतिके अति-
 दिशामिः कादिवेनीमिः प्रकृतस्यमिचेनीकार्यस्य अति-
 सम्पन्नास्य प्रकृततः सिद्धेः तासां बाधः ।
 ते इमे सप्त प्रकृतान्तरात्तथाः पूर्वं एकविंशति-
 सत्येः बाधेः सह अष्टविंशतिर्नौघमेदाः सिद्धाः ।
 वैकल्पिकस्य प्रकृतबाधः पूर्वमुद्दिष्ट, सोऽपि विभक्त-
 विभागेन चतुर्विधः । तथाहि औपदेशिकेन औपदे-
 शिकस्य कश्चित् । सोऽपि चतुर्धा, भावयोः भावाभाव-
 योश्च । द्विविधोऽपि चायं प्रकृतौ विकृतौ चेति । [१]
 तत्र प्रकृतौ उपादिष्टयोर्भावयोर्बाध-वीक्ष्ययवोः । [२]
 विकृतौ उपादिष्टनोर्भावयोर्बाध- ' सादिपो यूपो भवति ' ' वैश्वो यूपो भवति ' इति । [३] प्रकृतौ उपादिष्टयोः
 भावाभावयोर्बाध- ' अग्निहोत्रे न दग्धाधिष्येत, अपि-
 श्येदित्येके ' इति । [४] विकृतौ उपादिष्टयोः भावा-
 भावयोर्बाध - ' अतिघने षोडशिनं गृह्णाति, नातिघने
 षोडशिनं गृह्णाति ' इति ।
 कश्चित्तु उपदिष्टेन अतिदिष्टस्य वैकल्पिको बाधः,
 स तु निषिधः उपदिष्टेन भावेनातिदिष्टस्य चायस्य
 वैकल्पिको बाधः । [५] यथा पित्र्यामा ' द्वौ शीव या
 परिधीन् परदग्धान् ' इत्यापत्तान्त्वसुनुम् । अत्र हि
 प्रकृतपरिधानानुपादेन नित्यस्यापि विधौ वाक्यभेदात्तयोः
 परिचिद्वयमेव वैकल्पिकतया विधीयते, तदभावरूपे
 अनिदेशप्राप्तमेव परिधिभिरवमरुत्यते । [६] उपदिष्टेन
 भावेन अतिदिष्टस्याभावस्य वैकल्पिको बाधः, स च तत्र
 यत् प्रकृतौ किञ्चिन्निष्पन्नं निषिद्धम्, विकृतौ तदेष
 वैकल्पिकतया विधीयते, तादृशमुदाहरणं मृग्यम् । [७]
 उपदिष्टेनाभावेन अतिदिष्टस्य भावस्य वैकल्पिको बाधो
 यथा - पशो आश्वयामो अतिदेश्यः प्रातो ' न तौ पशो

करोति' इति निषेधात् बाधभेदे । उपदिष्टेनाभावेन अति-
दिष्ट्याभावस्य वैकल्पिको बाधो नैव संभवति इति ।

ते एते वैकल्पिकाः सप्त बाधभेदाः । एकचत्वारिंशत्तु
वैकल्पिकबाधभेदाः द्वादशाभ्यान्वर्षनिरूपणे एकचत्वारिं-
शद्विधिकलोकस्या अर्थात् वक्ष्यन्ते । तेन इमं सप्त
वैकल्पिकबाधभेदाः तैः एकचत्वारिंशत्संख्यैः वैकल्पिक-
बाधभेदैः सह अष्टाचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाधभेदाः, पूर्वो-
क्ताश्च अष्टाविंशतिः नित्यबाधभेदाः मिलित्वा षट्-
सप्ततिः प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः । यदा तु वक्ष्यमानौक-
चत्वारिंशद्वैकल्पिकबाधभेदेषु पूर्वोक्ताः अष्टाविंशति-
संख्या अपि नित्यबाधभेदाः जानिद्रव्यगुणक्रियादि-
विषयत्वेन भिन्ना निरूप्यन्ते, तदा ते द्वादशोक्तं शतं
भवन्ति । तेनैते नित्यैः अष्टाचत्वारिंशत्संख्यैः प्राप्त-
बाधभेदैः सह षट्यधिकं शतं प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः ।
इति प्राप्तबाधभेदनिरूपणम् ।

यथा अप्राप्तबाधभेदा उच्यन्ते । ते च विभक्त-
विभागेन पञ्चविंशत्यधिकं शतचतुष्टयं भवन्ति । तथाहि,
प्रत्यक्षेण अनुमानादीनि पञ्च बाध्यन्ते इति ते पञ्च बाध-
भेदाः । प्रत्यक्षधर्मातिरिक्तानां तु मध्ये यदेव प्रथमं
प्रवृत्तम्, तेनोत्तरस्य उपचिप्रतिषेधः एव भवति । तेन
अनुमानकृताश्चत्वारो बाधभेदाः, उपमानकृताश्चत्वारः,
शब्दकृताश्चत्वारः, अर्थातिरिक्तताश्चत्वारः, अभावकृत-
श्चत्वारः । यौगपदे तु द्वयोर्भयोः प्रमाणयोः सामर्थ्योरेक-
विषयत्वेन विरोधे अन्योन्यप्रतिषेधात् प्रमाणसंप्लव एव
ज्ञानात्प्रतिषेधः इति नैवाधिकारः । ते इमे लौकिकाः
पञ्चविंशतिर्बाधभेदाः ।

अथ शास्त्रीयाः अप्राप्तबाधभेदा उच्यन्ते । श्रुत्या
लिङ्गादीनि पञ्च बाध्यन्ते, लिङ्गेन वाक्यादीनि चत्वारि,
वाक्येन प्रकरणादीनि त्रीणि, प्रकरणेन क्रमादिद्वयम्,
श्लेषेण समाख्या इति ते एते पञ्चदश बाधभेदाः, यत्र
एक. दोषो द्वयोः दोषिणो. द्वयस्या प्रमाणान्या विनियुज्यते
तन्नामि संपरान्ति, यथा एका ऐन्द्री भूत्वा गार्हपत्ये,
लिङ्गेन इन्द्रे, तथा यत्र एकस्मिन् श्रेणिणि द्वौ दोषौ
द्वयस्या प्रमाणान्या विनियुज्येते, तन्नामि संपरान्ति,
यथा— एकस्मिन् गार्हपत्ये दोषिणि भूत्वा ऐन्द्री,

लिङ्गेन या का वित् प्रकृता आग्नेयी सामान्यसंख्यापेक्ष-
त्वात् इति विंशत् । ते च पूर्वोक्तैः पञ्चविंशतिर्संख्यै-
र्लौकिकैः प्रत्यक्षादिबाधभेदैः सह पञ्चपञ्चाशत् बाधभेदाः
संघाताः ।

[१] श्रुत्यादिषु च यथा विजातीयैर्विजातीयानां बाध,
एवं सजातीयैः सजातीयानामपि बाधः । तस्या श्रुत्या
तावत् श्रुतिर्बाधते, तदुक्तम् 'तथा पञ्चदशमेकत्वं परश्रुत्या
प्रतीयते । समानप्रत्ययश्रुत्या स्त्रीयास्या क्रियाइता ॥'
इति (वा. घृ. ८५०) । [२] तथा अर्थादिषु-
श्रुत्या संदिग्धश्रुतिबाधो यथा— आमिक्षायाम् वैशदेवी
इत्यस्यसिद्धिर्वादिताश्रुत्या वाणिभ्यः इति चतुर्थी पञ्चमौत्वेन
सदिश्यायाः श्रुतेर्बाधो गुणाधिकरणे (२४१११३)
उक्तः । [३] लिङ्गेनापि लिङ्गं बाध्यते, यथा— 'स्तेनं
ते सदनं कुणोमि' इत्यत्र मन्त्रे उपचोर्धनोः बर्गसं-
वेतसस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्येन 'तस्मिन्' इत्येवाव्यक्त-
तोषगमनसामर्थ्यात्मकं लिङ्गं बाध्यते । [४] वाक्ये-
नापि वाक्यं बाध्यते, यथा— 'श्लोक्षिदाभ्यामुत्सृज्य-
मुसलाभ्यामवहति' इत्यत्र श्लोक्षिताभ्यां इति तृतीयोक्त-
कप्रत्ययोक्तोत्सृज्यमुसलागतकरणकारकानुवादितात्वात् श्लो-
क्षिनिषेधानामावेन वाक्यीवविनियोगो ऽपि व्यस्यै वैकलि-
फरण्याप्राप्तयानो, किन्तु उक्त्युक्तमुत्सृज्येव इति नक्तो
'उत्सृज्येतिर्योगात्' इत्यधिकरणे (संक्षरते पुन्यमनानां
१।१।२-३ इत्यधिकरणे) वक्ष्यते ।

यत्तु अत्र (वाक्ययोर्विरोधे) वातिके उदाहरणमुक्तं
(३।३।७१४ घृ. ८५०) 'पञ्चदश सामिनेनीरु-
भ्यात्' 'सप्तदश सामिनेनीरुभ्याद्वैरस्य' इति । 'उभय-
त्रापि हि सामानाधिकरण्यात् एकबाधयत्कृते विनियोगो
सति निमित्तविरोधसंयोगात् साप्तदशं बलीयो भवति'
इति । तदुक्तम् । निमित्तनैमित्तिकन्यायेनैव तत्र बाध-
सिद्धेः । किञ्च नैमित्तिकत्वेन बाधः प्राप्तबाधः, वैत बाध-
चन्तरत्वे व्युत्पन्नं नित्यबाधश्चदस्यतात्पर्येः स एव युक्तः,
चास्ययोषु अन्यत्वेन बाधः अनातबाधः, स बाधयैस्तने एव
युक्तः अवघातव्यभिचारनिमित्तबोधानुपपत्तेः इति ।
[५] प्रकरणेन प्रकरणं बाध्यते, यथा— 'अभिज्ञानं
ज्ञेयोति' इत्यन्तरप्रकरणेन महाप्रकरणम् । महाप्रकरण-

मयि महाम्परत्वेन बाध्यते, यथा ऋषितिशोमप्रकरणेन
 निशानित्यथायोगविरोधग्रहकृतेन संस्थाप्रकरणम् । [६]
 क्रमेणानि क्रमो बाध्यते, यथा— ऐन्द्राग्रयोः क्रमणोः ऐन्द्रा-
 ग्रयोश्च यान्माऽनुवाक्यानुगच्छतोः यथासंख्यक्रमेण देव-
 सामान्यलक्षणेन पौर्वापर्यप्रथासक्तिक्रमो युगलद्वोरनियमेन
 क्रमद्वये प्राप्तौ बाध्यते । [७] समाख्यवाऽपि समाख्या
 बाध्यते, यथा— विद्वेषसामाख्यथा सामान्यसामाख्यायाः ।
 येषोक्तं तृतीयं ' तस्योपदेशसमाख्यानैर्न निर्देशः ' (३।७।
 ' २।४१) इत्यधिकरणे ।

ते एते षट् बाधभेदाः सोपरोपिभेदेन द्विगुणाः ,
 पूर्वोक्तैः पञ्चपञ्चाशत्स्यैः अभासनाधभेदैः षट् द्विपष्टिः
 अप्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः ।

शब्दान्तरपदीनां तु मिथः समन्तापानावात् न बाधभेदाः
 संभवन्ति । क्रमप्रमाणानामपि भुक्तिविज्ञादिवत् यथा
 पञ्चदश बाधभेदाः । तत्र तु तावतीभवत् न सूत्रक्रमेण
 ब्रह्मवत्, किन्तु अन्यथा । तथा च निरुल्लङ्घनवादे
 भुक्त्यर्थात्तत्त्वानमुत्पत्त्यसिद्धिप्रवृत्तिभिः इत्यवयवभूतमनुक्रम्य
 विरोधे सति वैध्वस्तमेतेषामपि पूर्ववत् इत्युक्तम् ।
 पूर्ववत् भुक्तिविज्ञादिवदिव्ययैः । मूलक्रमेण बलाबले
 सति शब्दानामिषारणकादनेषु प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यक्रमस्य
 बलीयस्त्व पञ्चमेकां (५।१।२२-४) विवक्ष्येतेति ।
 ते च श्रुत्वार्थदीनां यथा पञ्चदश बाधभेदा एवपु-
 न्युतिः पञ्चमोऽपि बलीयसी इति स्पष्टयेव, तेन श्रुत्वा
 अर्थादीना पञ्चाना पञ्च बाधाः ॥ अर्थात्यप्रयोजन-
 विरोधे यथादीनामनुसारात् तैः क्रमकल्पनाऽऽवभावात्
 नार्थेन गाढदीना चतुर्णां कल्पने बाधाः ॥ पाठः स्वाना-
 दिनिमित्तो वक्तव्य इति स्पष्टमेव । स हि श्रुतिवत्
 अस्मातेन प्रत्यक्ष एव । स्वानादिषु तु न तदधि ।
 श्रुतिस्तु साक्षात् क्रमविपर्ययैव, न पाठः, इति श्रुतितो
 भेदः । तेन ते त्रयो बाधाः ॥ स्वानमपि मुख्यप्रवृत्तिन्या
 प्रबलं इत्यसंदिग्धम् । पाठे हि क्रमवतोऽनेन प्रत्यक्षक्रमेण
 जाते अनुमानक्रमेण स्मृतिः, तत्त्वमेण चानुमानक्रमः ।
 स्वाने तु बाधितलक्षणेन स्वर्गीयमात्रज्ञानम्, पञ्चत्वात्स्य
 तु चोदकद्वयवर्णनव्यावात् ' सट् पञ्चम् ' इति साहित्य-
 र्ज्ञाने स्वर्गीयानन्तद्विषयार्थं परिशोभात् प्रयोगविधिना,

न तु पञ्चत्वात्स्य स्वर्गीयानन्तरं ज्ञानं पाठेनेवास्ति ।
 मुख्यक्रमे तु मुख्यस्यैव ज्ञानमस्ति, न तु क्रमवतोऽस्य-
 त्तस्यापि पाठेनेव ज्ञाने स्तः । एवं प्रवृत्तावपि क्रमवद्वन्तां
 पूर्ववोरैव ज्ञाने सिद्धे, न तु क्रमवतोऽस्यवत्स्यापि पाठे-
 नेव, तेन तौ द्वौ बाधौ ॥ मुख्यक्रमोऽपि प्रवृत्तेः
 प्रबलः । पूर्वो हि प्रधानाना अज्ञातलक्ष्यैः, उत्तरान्तु
 अज्ञानामेन परत्स्यप्रत्यासक्तवर्षः, इति अत्रगुणविरोध-
 न्यावादेव (१२।१।१।२२) अर्थ बाधः सिद्धः ॥ इति
 पञ्चदशैते बाधाः । तद्वैते पञ्चदशापि बाधाः ' विप्रति-
 पत्तौ वा प्रकृत्यन्वयावयवाकृति ' इति सूत्रे (५।१।
 १०।१८) तन्वाते उक्ताः । ' श्रुत्वादिचतुष्टयं मुख्य-
 प्रवृत्तिमन्तां सर्वत्र बलीयः । यथापि हि भुक्त्वादीनां
 पूर्वपूर्वबलीयस्तत्र तत्र शापयिष्यते ' इति । अतोदा-
 हरणानि । तत्र भुक्त्वा अर्थबाधे नित्यतोदाहरणमावात्
 इत्यादिस्वाभावान् उदाहरणमुक्तं तत्रस्वने ' कयनेपो-
 ऽर्थव्याख्या ' इत्यधिकरणे (५।१।१।११) ' भुक्त्यर्थ-
 योविनिगद्यन्तु नैव क चन संभवी । यथाभुक्त्येव हि
 न्याय्यगर्थस्य परिकल्पनम् ॥ कृत्वाऽभिहितेन पञ्चत्वा
 यथापि हि भुक्ते । पाठोऽदृष्टार्थ एव स्वादानुष्ठानं
 च पश्चिमम् ॥ ' इति । अनुष्ठानं च पश्चिमं होमो-
 चरं स्यात् इत्यनुपपन्नः ॥ अर्थेन तु पाठबाधः क्रम-
 कोपाधिकरणे (५।१।१।११) एव ' अत्रिहितेन बुधेति '
 ' यथागं भवति ' इत्युदाहरणं सिद्धान्वितः । इति अर्थतो
 दुर्बलत्व पाठस्य भुक्तिवो वैर्बलं केषुतिग्रन्थानेन अर्था-
 देव सिद्धं इति तदुदाहरणानुक्तं ॥ एवं असत्पुण-
 क्तवत्परीक्षा पाठान् दुर्बलस्य ज्ञानस्य, श्रुत्वार्थान्या
 गुणा रौर्बल्य कैमुतिक्रमपरिच्छेदम् । तत्र तु श्रुति-
 स्वानयोः अर्थस्वानयोश्च बाधोदाहरणे पञ्चमे अनुष्ठानात्
 न स्तः इति गम्यते ॥ पाठेन स्वाननाने वृक्षहृत्
 ' प्राकृत्याच पुरस्ताथात् ' इत्यधिकरणे (५।१।१।१।२२)
 उक्तम् । साधिनहोमोऽसौभरवाचपूर्वपदापर्यन्तं विधाय
 दीक्षणीयादयः प्राकृत्याः सन्नाः भुताः, तत्र प्राकृतेन
 दीक्षणीयाप्राचीनेन पञ्चमेनोपरिष्कृताना दीक्षणीयादीनां
 स्थानेन प्रागनुष्ठाने ततः प्रात् पाठः साधिनहोमादेर्वै
 स्यात् इति पाठक्रमेण स्थानात् क्रमो बाध्यते इति ॥

इति । प्र. १३८-१३९, * अप्राप्तबाधभेदाः शास्त्रीयाः। प्रथमप्रमाणेषु श्रुति-अर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-प्रवृत्तिसु। श्रुतिः अर्थादीन् बाधते इति ५ बाधभेदाः। अर्थेन पाठादीनां चतुर्णां बाधात् ४ बाधभेदाः। पाठेन स्थानादीनां त्रयाणां बाधात् ३ बाधभेदाः। स्थानेन मुख्य-प्रवृत्तयोः बाधात् २ बाधभेदाः। मुख्येन प्रवृत्तेः बाधात् १ बाधभेदः। सर्वेषां उदाहरणानि तु न सन्ति। प्र. १३६, * अप्राप्तबाधभेदाः शास्त्रीयाः। श्रुत्या लिङ्गादीनि पञ्च बाध्यन्ते। लिङ्गेन वाक्यादीनि चत्वारि। वाक्येन प्रकरणदीनि क्षीणि। प्रकरणेन जनादिद्वयम्। जनेषु समाप्त्या इति। तथा - श्रुत्यादिषु द्वाम्या प्रमाणाभ्याम्, एकः शेषः द्वयोः शेषिणोः विनियुज्यते तत्र दुर्बलप्रमलेन बाधः इति ५ भेदाः। एष एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोः प्रमाणद्वयेन विनियोगे प्रबलेन दुर्बलस्य बाधः इति ५ मिलित्वा १०। प्र. १३४, * अप्राप्त-बाधभेदाः ७ शास्त्रीयाः। १ श्रुत्या श्रुतिः प्रजलया दुर्बला बाध्यते, २ श्रुत्या श्रुतिः अर्सेदिग्घटा संदिग्धा, ३ लिङ्गेन लिङ्गम्, ४ वाक्येन वाक्यम्, ५ प्रकरणेन प्रकरणम्, ६ क्रमेण जम, ७ उमात्प्रया समाप्त्या। एते च सप्त भेदोपनिर्भेदेन द्विगुणं भवन्ति। प्र. १३५, * अप्राप्तबाधभेदाः शास्त्रीयाः स्मृत्या। श्रुतिप्रमत्ता स्मृत्या लिङ्गादिप्रमाणात्प्रमत्ता स्मृतिः बाध्यते। अत्र श्रुतिलिङ्गादीनां बाधानां पञ्चदशभेदत्वात् तदनुसृतस्मृतिविषयेऽपि १५ एव भेदा भवन्ति। तन्नामि शेषसमागचे पञ्चदश शेषिसमागचे च पञ्चदश इति ३० भेदाः। प्र. १४०, * अप्राप्तबाधभेदाः शास्त्रीयाः स्मृत्याचारार्थबद्धाः षट्, आतस्मृत्या अनातस्मृतिः बाध्यते, अविगीतस्मृत्या विगीतस्मृतिः, अदृष्टार्थस्मृत्या दृष्टार्था स्मृतिः, आताचारेण अनाताचारेण, अविगीता-चारेण विगीतचारेण, अदृष्टार्थेन आचारेण दृष्टार्थे आचारेण। बाल. पृ १३९.

● बाधभेदभिरूपणम् (ते च भेदाः ५० भवन्ति)। बाधो निवृत्तिः अन्तुदान इति यावत्। स च द्विरिधः, प्रातराधः अन्ताराधयेति। यत्र अविदेशण-अन्वयात्प्रादिभिरिते काने अन्ते सर्वविषये वा 'मिष्ये' इति प्रत्ययान्तरं भवति स प्रातराधः। यत्र तु लिङ्गादी श्रुतिकल्पनाप्रतिक्रियात् शनोत्पत्तिरेव प्रतिरूप्यते अथै अप्रातराधः इति। अन्वयोश्च मन्वे पूर्वां मिश्रेः 'प्रमेया-पहारश्चक्रो बाधः' इत्यपि व्यवहृतः। उच्यते 'श्लो-च्छेदलक्षणः' इत्यपि। तत्र प्रातराधोऽपि द्विरिधो नित्यो वैकरिषकश्च। तत्र नित्यस्तावत् एकविधिति भेदः। तत्रया [१] प्रत्ययेण तदामासो बाध्यते। [२] अनुमानेन तदामासः। [३] शब्देन तदा मासः। [४] उपादानेन तदामासः। [५] अर्थात्तत् तदामासः। [६] अभावेन तदामासः। एते षट् शेषिणो बाधाः। अत्र शास्त्रीयाः। [१] नित्यं नैमित्तिकेन, यथा दर्शपूर्णमासयोः 'पञ्चदश सामिधेनीत्तुत्वात्' इति नित्यं पाञ्चदशं 'सप्तदश वेदवत्' इति वैयर्थ्यात्तत्त्वेन साप्तदशेन वैयर्थ्यकृतके प्रयोगे बाध्यते। [२] उभयमपि क्रत्वर्थे पुराचार्येन, यथा-पूर्वोक्तं पाञ्चदशं साप्तदशं च 'एकविधितिस्तुत्वात् प्रविष्टा समास्य' इति वाक्येन एकविधित्वेन बाध्यते। [३] पूर्वे परेण, यथा- 'बहुव्रताऽपन्थितेन अदक्षिणो यतः परित्यज्याप्यते, यत्र पूर्वस्मिन् दास्यन् स्थात् उदशात्। यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदं दद्यात्' इति इत्योर्नित्ययोः द्वे नैमित्तिके विहिते, तत्र नित्यित्ययोः पूर्वोक्तं परेण नैमित्तिकेन पूर्वनैमित्तिके बाध्यते। [४] प्राकृतमर्थेनेन बाध्यते, यथा-कृष्णलवरे अवघातः प्रवृत्तशोधकप्रतो वैगुण्यवपार्थलोपात्। यथा वा स्वर्गदिते बर्हिषि तत्र प्रातिरूपायंलोपात्। [५] प्राकृतमेव पुरादानेन बाध्यते, यथा 'न होतारं वृणीते' इति सिन्धवां श्रुतम्, तत्र वैयर्थ्येये विज्यत्यप्रकतेः पूर्वोदासर्वं नित्य-बाधार्थं दशमे उक्तम्। (१०।८।१।१-४)। [६] प्राकृतमेव प्रत्यान्तानेन बाध्यते, तर्हि आरम्भा-धीतेन अनारम्भाधीतेन वेति द्विष। आपोदा-दस्य यथा- 'पुत्रमयं बर्हिर्भरति' इति प्रकृतिः प्रातः कुशाः 'चरमयं बर्हिर्भरति' इति विवृती (वीमारोद्रादी) विहिते, शरीरान्पत्ते। (७) द्वितीये-दाहवत् यथा- 'य इष्टया' इत्यात्म्य विहितेन एवस्वात्त्वेन विवृतिषु अतिदिष्टेयहतात्म्य बाधः।

इति प्रत्ययान्तरं भवति स प्रातराधः। यत्र तु लिङ्गादी श्रुतिकल्पनाप्रतिक्रियात् शनोत्पत्तिरेव प्रतिरूप्यते अथै अप्रातराधः इति। अन्वयोश्च मन्वे पूर्वां मिश्रेः 'प्रमेया-पहारश्चक्रो बाधः' इत्यपि व्यवहृतः। उच्यते 'श्लो-च्छेदलक्षणः' इत्यपि। तत्र प्रातराधोऽपि द्विरिधो नित्यो वैकरिषकश्च। तत्र नित्यस्तावत् एकविधिति भेदः। तत्रया [१] प्रत्ययेण तदामासो बाध्यते। [२] अनुमानेन तदामासः। [३] शब्देन तदा मासः। [४] उपादानेन तदामासः। [५] अर्थात्तत् तदामासः। [६] अभावेन तदामासः। एते षट् शेषिणो बाधाः। अत्र शास्त्रीयाः। [१] नित्यं नैमित्तिकेन, यथा दर्शपूर्णमासयोः 'पञ्चदश सामिधेनीत्तुत्वात्' इति नित्यं पाञ्चदशं 'सप्तदश वेदवत्' इति वैयर्थ्यात्तत्त्वेन साप्तदशेन वैयर्थ्यकृतके प्रयोगे बाध्यते। [२] उभयमपि क्रत्वर्थे पुराचार्येन, यथा-पूर्वोक्तं पाञ्चदशं साप्तदशं च 'एकविधितिस्तुत्वात् प्रविष्टा समास्य' इति वाक्येन एकविधित्वेन बाध्यते। [३] पूर्वे परेण, यथा- 'बहुव्रताऽपन्थितेन अदक्षिणो यतः परित्यज्याप्यते, यत्र पूर्वस्मिन् दास्यन् स्थात् उदशात्। यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदं दद्यात्' इति इत्योर्नित्ययोः द्वे नैमित्तिके विहिते, तत्र नित्यित्ययोः पूर्वोक्तं परेण नैमित्तिकेन पूर्वनैमित्तिके बाध्यते। [४] प्राकृतमर्थेनेन बाध्यते, यथा-कृष्णलवरे अवघातः प्रवृत्तशोधकप्रतो वैगुण्यवपार्थलोपात्। यथा वा स्वर्गदिते बर्हिषि तत्र प्रातिरूपायंलोपात्। [५] प्राकृतमेव पुरादानेन बाध्यते, यथा 'न होतारं वृणीते' इति सिन्धवां श्रुतम्, तत्र वैयर्थ्येये विज्यत्यप्रकतेः पूर्वोदासर्वं नित्य-बाधार्थं दशमे उक्तम्। (१०।८।१।१-४)। [६] प्राकृतमेव प्रत्यान्तानेन बाध्यते, तर्हि आरम्भा-धीतेन अनारम्भाधीतेन वेति द्विष। आपोदा-दस्य यथा- 'पुत्रमयं बर्हिर्भरति' इति प्रकृतिः प्रातः कुशाः 'चरमयं बर्हिर्भरति' इति विवृती (वीमारोद्रादी) विहिते, शरीरान्पत्ते। (७) द्वितीये-दाहवत् यथा- 'य इष्टया' इत्यात्म्य विहितेन एवस्वात्त्वेन विवृतिषु अतिदिष्टेयहतात्म्य बाधः।

[८] सामान्यविहितं विशेषविहितेन बाध्यते । तदपि विशेषमेवे विशेषेके वेति द्विष्ट । तत्रोदाहरणं यथा—
 पदेन आह्वयनीयस्य बाघः । [९] द्वितीयोदाहरणं
 उपमंहरः । [१०] सामान्यविशेषबाधो न काक्यानेकत्वे
 एव, निवृत्त काच्यैक्येऽपि, यथा—कामे (७११/११६)
 उक्तं ' वास्त्या निष्कलेन ' इति इत्यविशेषेण अत्रभूय-
 नासा सामान्यतोऽतिरिष्टः पुरोदासो बाध्यते । [११]
 निष्पद्येकं सप्रयोजनेन बाध्यते, यथा निगद्येत् पर-
 संबोधनायैव तदपि कल्पितविधिनाऽपि प्राप्तेन उच्यते
 उपांशुत्वम् ' उपांशु वज्रपा ' इत्यनेन प्राप्तं बाध्यते ।
 [१२] अल्पं भूयसा बाध्यते, यथा—पञ्चदशपदे
 नाम्नां मियञ्जितायां (१२११/१२२) एकं अग्निष्टु-
 त्वाय आमेषीष्टुद्रव्यप्रवर्तकं अनेकेन्द्रीष्टुद्रव्यप्रवर्तकेन
 ज्योतिषादिनासा बाध्यते । [१३] बाधकांशं निरवकाशेन,
 यथा—' वाक्किञ्चित् प्राचीनं ' इति वीष्णार्थक्यक्ति-
 शिन्धत्वननेन अग्नीषोमीयप्रामाभिवि-पदाग्निशेषोद्देशेन
 विहितं दीक्षणीयातोऽन्वयापि साक्यद्रुमुपांशुत्वं दीक्षणी-
 यादिमात्राशेन ' गवता ' इति स्वरेण अन्वय निरव-
 काशेन बाध्यते । तथा विशेषप्रामाण्यया सामान्यसमा-
 स्तनानोऽपि तार्तीयः (३१७१/१४१-४२) अरो-
 दाहरणम् । [१४] अङ्गं प्रकलेन बाध्यते, यथा—
 पचमानेषु अपि अमितोऽहण्ये निषायेण बाध्यते । अङ्गधर्मः
 प्रधानधर्मेण बाध्यते, यथा—दीक्षणीयायाः पर्येकालं
 मुवापर्वकालेन । [१५] उपायेव अनुपादेयेन, यथा
 —नातपनीगोर्कर्म अक्रिययत्न कालेन बाध्यते ।

त इमे पञ्चदश बाधविधयः, पूर्वं च लौकिकः
 यद्, इति एकविधतिरिष्येताः ।

प्रकृत्युक्तोऽपि बाधः प्रथमाप एव । स तु सप्त-
 विधः । [१] प्रधानप्रसङ्ग एकः प्रकारो यथा—
 काम्यार्थेन अग्निहोत्रादियोगेन नित्यतत्प्रयोगस्य प्रसङ्ग
 सिद्धिः । अङ्गप्रसङ्गत्वं पौदा । तत्रया औपदेशिकेनाङ्गेन
 औपदेशिकस्य प्रसङ्गः । [२] तत्रापि नैमित्तिकेन
 नित्यस्य यथा—वैद्यनिमित्तकताद्वयेन नित्यस्य वाज-
 दस्यस्य । [३-४] तथा काम्येन नित्यस्य नैमित्ति-
 कस्य च यथा—प्रतिश्रुतेन एकविधतित्वेन शब्दद्वयस्य

नित्यस्य, वैद्यनिमित्तकस्य च साहचर्यस्य । [५]
 औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य यथा—दशार्थेन प्रयाजा-
 दिना विधीयर्थस्य प्रयाजादेः । [६] आतिदेशिकेन
 आतिदेशिकस्य यथा—पचयनेन प्रयाजादिना पशुपुरो-
 दाशार्थस्य प्रयाजादेः । [७] आतिदेशिकेन औपदेशि-
 कस्य यथा—' एवविद्यातिमनुभूयात् प्रतिश्रानामस्य '
 इति काम्ये अनुवचनान्तरे निरव्यानुवचनप्रकृति के अति-
 दिष्टाभिः सम्भिषेयीभिः प्राकृतकामिषेयीकृतस्य अग्नि-
 सम्भिष्यन्तस्य प्रसङ्गतः सिद्धेः काला बाधः ।

ते इमे सप्त प्रकृत्युक्तबाधाः पूर्वं एकविधति-
 संख्यैः बाधैः सह अर्थान्वितिरिष्येताः सिद्धाः ।
 वैकल्पिकस्य प्रथमाधः पूर्वोद्दिष्टः, सोऽपि विभक्त-
 विभागेन चतुर्विधः । तथाहि औपदेशिकेन औपदे-
 शिकस्य चत्विधः । तौऽपि चतुर्धा, भावयोः भावाभाव-
 योश्च । द्विविधोऽपि चत्विधः प्रकृतौ चैति । [१]
 न च प्रकृतौ उपदिष्टयोर्भावयोर्वथा—' सादितो भूयो भवति '
 विकृतौ उपदिष्टयोर्भावयोर्वथा—' सादितो भूयो भवति '
 ' वैलो भूयो भवति ' इति । [२] प्रकृतौ उपदिष्टयोः
 भावान्भावयोर्वथा—' अग्निहोत्रे न दध्यभिषेत्, अधि-
 अयेदित्येके ' इति । [३] विकृतौ उपदिष्टयोः भावा-
 भावयोर्वथा—' अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णाति ' इति ।

कश्चित्तु उपदिष्टेन अतिरिष्टस्य वैकल्पिको बाधः,
 स तु विविधः उपदिष्टेन भावेनातिरिष्टस्य भावस्य
 वैकल्पिको बाधः । [५] यथा पित्र्यायां ' शौ भर्तृ पा
 परिधीत् परिदध्यात् ' इत्यापसम्भवम् । अत्र हि
 शक्यत्परिधानानुवायेन शिन्ध्यापि विधौ वाचनमेदापत्तेः
 परिधिद्वयमेव वैकल्पिकतया विधीयते, तदावपक्षे
 अतिदेशप्रामेय परिधिनित्यमवगृह्णाते । [६] उपदिष्टेन
 भावेन अतिरिष्टस्याभावस्य वैकल्पिको बाधः, स च तत्र
 यद् प्रकृतौ शिन्ध्यापि नैमित्तिकस्य, विकृतौ तदेव
 वैकल्पिकतया विधीयते, तादृशप्रदाहरणं सूयम् । [७]
 उपदिष्टेनाभावेन अतिरिष्टस्य भावस्य वैकल्पिको बाधो
 यथा—पशौ आश्वयजानी अतिदेशः प्राप्ते ' न तौ पशौ

पाठेन मुख्यक्रमवाचे तदाहरण 'प्रकृतौ तु स्वदाब्दत्वात्' इत्यधिकरणे (५११।८।१५) उक्तम् । अग्नीषोमीयनिर्वाप आचमननिर्वापोत्तर मुख्यक्रमत्वात् प्राप्त औपघनिर्वापत्वेन आचमननिर्वापात् प्राक् पाठाच्चयैव कार्यं इति ॥ मुख्य क्रमेण प्रवृत्तिक्रमवाचे तदाहरण 'अवदानामिषारणासादने प्दानुपूर्व प्रवृत्त्या स्थान्' इत्यधिकरणे (५१४।१।२-४) उक्तम् । सान्नाय्यवर्मा हि पूर्वे प्रवृत्ता पश्चादमेववर्मा, प्रदान इ आग्नेयस्य प्रथमम्, पश्चात् सान्नाय्यस्य तत सिष्टद्वयदानम् । मयाजतोषाभिकारण वेदानामासनं तु सान्नाय्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिक्रमात् प्राप्तम्, मुख्यक्रमानु आग्नेयस्य पूर्वं कार्यमिति ॥ एव पश्चदसाना बाधना मध्ये अर्थेन पाठवाच्य, पाठेन स्थानवाच्य, पाठेन मुख्य वाच्य, मुख्येन प्रवृत्तिवाच्य इत्येतेषां चतुर्णां बाधभेदान्मुदाहरणानि चत्वारि चतुर्धाधिकरणेषु विक्षेपत उदाहृतान्युक्तानि । आचमनभेदोदाहरणं च 'क्रमनेपोऽर्घदाब्दाभ्याम्' इति वैमिनित्वात् कृत्वाचित्तोषेऽग्निनक्षत्रम् । इतरेषां तु दशानां बाधभेदानमुदाहरणानि अनुपलम्भात् पञ्चमे नोक्तानि अस्माभिक्षेते ॥ श्रुत्यर्थादिषु च श्रुति त्त्रिदिवन् सजातीयानामपि अन्येष्वनाशा भूत्यो, अर्थेषु, स्थानेषु, मुख्येषु, प्रवृत्तेश्च इत्येवविधा उदाहरणार्थं भवति पञ्चमे न विनिश्चिता । पाठोत्तर विधि मन्त्रप्रयोगेऽप्यगो वल्बान् इत्युक्तं 'मन्त्रानु विधेये स्यात्' इत्यधिकरणे (५११।९।६६) अग्नीषोमीयत्रादान प्राक् पठितम्, पश्चादग्नेयब्रह्मणम्, मन्त्रकाष्ठे तु प्रगा म्रेयस्य बाज्यानुवाक्यापुणरम्, ततोऽग्नीषोमीयस्य, तत्र मन्त्राक्रमेण विधिसाटकप्रवाधात् आग्नेय पूर्वमनुष्ठेय पश्चादग्नीषोमीय इति । ते एते नोक्त बाधभेदा पूर्वोक्तैर्द्विषष्टिष्वप्ये बाधभेदै सह अष्टतन्त्रि अग्रत बाधभेदा विद्वा ।

तथा भुया स्मृतिर्वाप्यते । यथा- 'औदुम्बरी स्मृतेऽप्ये' इति भुया 'औदुम्बरी यदा वेष्ट यित्वा' इति स्मृति ॥ तथा भुया आचारे वाच्यते । यथा- 'आग्नेयप्रयोगश्च आचार' 'तस्माद् ब्रह्मणेन न भेदित्वा' इति त्रिरेचम्यश्च भवति ॥ तथा स्मृत्याऽपि आचारे वाच्यते । यथा- 'मातृशब्दं गुणद्वयं

मातृगोत्रा तथैव च । समानधरा चैव त्यक्त्वा चात्र वम चरेत् ॥' इति स्मृत्या मातृशब्दपरिचयनाचारे दाक्षिणात्यानाम् ॥ तथा प्रत्यक्षवैदिकलिङ्गेन स्मृतिर्वाच्यते । अतोऽग्रस्य सोमेश्वरेषोक्तम् । मातृशब्दो द्राह्मनिषेधस्मृति पूर्वोक्ता श्रौतलिङ्गेन वाच्यते । श्रौत लिङ्गस्य च तत्रोक्तम् । 'गर्भे तु नो जनिता दधी कर्तव्यवशा सविता विश्वस्य' इत्येकम्, 'आ वाहीन् पयिभिराङ्घ्रिभिरिति' इत्यपर मन्त्ररूपम्, वाच्यतेऽप्ये 'सुची व्युहति, प्राची शुद्ध प्रतीचोपसृष्टम्' इति ह्युपसृष्टविधिसाक्यरूपरूपम् 'तस्मात् समान देव पुत्रादत्तं चावश्च जायते, उत तृतीये मगच्छ-महे, चतुर्थे सगच्छामहे' इति तृतीयम् । तस्य तन्निवसश्च शास्त्रदीपिकाप्रकाशेऽस्मात्कृतो विश्वस्यत इत्येक । इदं तु तत्रोदाहरणं 'आग्राम विगतमये अविधिकर्तनम् । सूर्याया पदय रूपाणि जनि नक्षत्रं प्रुपति ॥' इति । सूर्यास्याया मन्त्रवल्ब आग्रहण विगतनिषेधोनास्त्य-वक्ष्यन्वप्यारणविषयश्रीवमन्त्रलिङ्गेन 'सूर्यादिदे वध्वृक्त्वं दद्यात्' इति स्मृते एकत्रयत्वा-णांर्षाया वाच्य ॥ तथा प्रत्यक्षवैदिकलिङ्गेन आचारे वाच्यते । यथा यक्त्वादाहधिकरणे (१।१।४।८-९) 'यथा अन्त्या ओपधयो स्यान्ते अर्थेते मोदमाना इत्येति' इत्यर्थेवादिङ्गेन मिषदनुष्ठु यत्रशब्दप्रयोगस्य आचारे वाच्यते ॥ एव श्रुतिस्मृत्याचारसंश्रया पञ्च बाधभेदा पूर्वोक्ते अष्टतन्त्रिष्वप्ये बाधभेदै सह स्मृति अग्रतबाधभेदा विद्वा ।

तथा [१] आग्रामयूया अनागतस्मृतिर्वाप्यते, यथा 'नाहमा वातयेत्' इति मन्त्रादिस्मृत्या 'वेदारे वातये-देह' इति पाण्ड्यादिस्मृति ॥ [२] तथा अतिरिक्त स्मृत्या विगीतस्मृतिर्वाप्यते, यथा- 'न स्तेन स्मृत्' इत्यनया 'तथैव सप्तमे मन्त्रे मनानि परनभत् । अथ सानविधानेन हर्तव्यं दीनकर्मन ॥' इत्यनुष्ठुपिदि दद्यात्वाक्यमाश्रय अत्यन्तपरम् च ॥ [३] अत्रा वेदयुगात् दद्यात् स्मृतिर्वाप्यते, यथा- 'न बाहु द्रव्यं ह्यथा' इत्यनया 'त्रिषधस्य त्रिषधीयम्' इत्यन्त-रथनादिदशायां । [४] एव आगाचारे अनागतवाचे

बाधते, यथा- पीत्यधिकरणे (१।३।५ का.) उक्तं ब्रह्म-
विषयपीत्युपशब्दप्रयोगरूपान्नाशेण हृदित्विषयभेदरूपान्ना-
सप्रयोगस्यान्नाशः इति ॥ [५] तथा अविगीता-
चारेण विगीतान्नाशे बाध्यते, यथा- दशविधात्यानां मन्त-
भक्षणवर्जनाचारः प्राच्यारिना च मासमक्षणाचारः ।
तनोभार्या आचाराभ्यां ध्रुपनुमानं सामान्यत एव
स्यात् दशविधात्प्राच्यात्पुषदकल्पनायाः होलकाभि-
करणवाचने (१।३।७।१५-२३) निरस्तावात् । तत्र
किं विषयः उत अन्यन्तेणान्यतरत्वाच्च, बाधेऽपि केन
कस्य इति वीक्षाया लोनादिमूलत्वेन भक्षणचारस्य
विगीतस्य अक्षयमहोनादिमूलत्वेन अक्षयत्वेन वर्जना-
चारेण बाधः ॥ [६] तथा अदृष्टार्थेन आचारेण
दृष्टार्थः आचारे बाध्यते, यथा- वसन्तोत्पवाचा-
चारेण 'अपिवा कारणग्रहणे मयुक्तानि प्रतीयेरन्' इति
वर्णके (१।३।१।७ का.) श्रुतिक्रान्तोक्तिः अदृष्टार्थेन
तत्तमानकाशीनस्व यस्य कस्य चित् दृष्टार्थस्वाचारस्य
बाधः ॥

पक्षे पट् स्मृत्याचारसंग्रहा बाधभेदाः पूर्वोक्तैः
श्रुतीतिर्मन्त्रैर्नाशभेदैः सह एकोनवतिः बाधभेदाः
सिद्धाः ।

तथा ऐश्या इतिषत् श्रुतीयादिप्रमथया स्मृत्या लिङ्गा-
दिकमाख्यान्त्यमथा बाध्यते । यथा ' पुनं प्रतिग्रहीयन्
निवेशनस्य मध्ये म्नाहृतिभिरुत्वा ' इत्यायवा होमादीति-
वर्तन्थनायुक्तपुनप्रतिग्रहादिविषयवात् विधिभ्रुतिश्रुतीया-
श्रुतिप्रमथया स्मृत्या ' न दोषो अत्रे अन्यत्वात्मासि ' इत्या-
दौः शेषः अत्रान् अन्योत्पादितं नास्ति इत्यर्थेन
द्वरकपुत्रनिषेधसिद्धत्वात् उत्तरागना ' अथ ये वीचिनो
जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ' इत्याया इति ।

नेन एतेऽपि पञ्चदश भेदाः श्लेषप्रमथये, पञ्चदश च
श्लेषप्रमथये इति किरात् । तत्रैते पूर्वोक्तैः एकोन-
वतिबाधभेदैः सह एकोनविंशत्यधिक गतं अष्टात्रिंश-
भेदाः सिद्धाः ।

[१] तथा विधिप्रमथया स्मृत्या अपेक्षामथया
या बाध्यते, यथा- ' मा गामनागामरिति वष्टि ' इति
विधिप्रमथया ' गां न हृत्वात् ' इत्यनया 'तजदेकादौ

मनुष्यगत आपते व्यन्त्रिमन् वाऽहंति, उच्छर्ष वा पेहत्वं
वा शदन्ते ' इत्यर्थवादप्रमथा ' महोर्षे वा महाजं वा
श्रोत्रिषाशेषकल्पयेत् ' इति ॥ [२] तथा संरिष्यम-
संरिष्येत्, यथा- शर्कपाञ्जं केन इति संरिष्यं ब्रु-
स्तुत्या ॥ [३] तथा तुर्वैत्यभयं बलवाश्रयेण बाध्यते,
यथा- दुर्षकक्रमाश्रयं ' वेदं कृया वेदिं करोति ' इति
वेदवाक्यं कथयत्तवाश्राश्रयेण ' सुते आचामेत् ' इति
स्मृतिवाक्येन ॥ [४] तथा उपतंहारस्य उपक्रमत्वेन,
यथा- ' उच्येकैवा ' इत्यायुपनोहारस्य कषादिपद वेदोप-
क्रमेण ॥ [५] तथा अत्यन्तादृष्टार्थे नियमादृष्टार्थेन,
यथा- अत्रवाते आच्यम्बानाख्यायैत्वमप्रीषाचार्थेन ॥ [६]
आरादृष्टकारस्य संनिपातित्वेन, यथा- पञ्चपुरेडायात्वे ॥
[७] अनेकार्थविधानं अल्पार्थविधानेन बाध्यते, यथा-
' दन्वा जुहोति ' इत्यादौ विशिष्टनिश्चिर्गुणविधिना ॥
[८] तथा अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन बाध्यते, यथा-
आहुत्यधिकरणे (१।३।१।२०-२५ वर्णकं २) ॥
[९] तथा अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन बाध्यते,
यथा- स्याद्व्यधिकरणे (१।३।८।२४-२९) ॥ [१०]
बहुवाचः अल्पवाचने बाध्यते, यथा- अक्षयप्रतिग्रहेः प्रति-
ग्रहीतृविषयत्वे ' वक्ष्याप ' इति चतुर्थाः पञ्चमर्थान्यत्,
' अनयत् ' इत्यन्य च प्रतिग्रहाशेषम् ' स स्तां देवतां '
इति च तच्छब्दस्य अप्रामाण्यनिर्दिष्टरूपपरामर्शित्वम्,
दातृत्वे च वक्ष्यसाधेवनात्वात् देवतासन्दागोः इति
बहुवाचः । दातृरिष्टिपथे प्रतिशक्तितमानस्य स्वार्थसाधः ॥
[११] तथा वेदान्तरूपत्वे वेदान्तरविहितत्वेन बाध्यते,
यथा- आधाने सामवेदोत्तरं चारवन्तीयादि उच्येस्त्वेन
प्रातं पञ्चमेश्वरिष्यत्वेन उपाहृतत्वम् ॥ [१२] तथा
पञ्चाश्वविहितं स्वनाम्नविहितेन बाध्यते, यथा- तद्वि-
होमादि अनुदितहोमादिना ॥ [१३] अनारम्भाधीतं
मात्राधिकेन बाध्यते, यथा- अनारम्भाधीतं साहदस्य
पाञ्चदशेन । ननु इह मित्रविन्दो उरसंहारिणैः प्रहृष्टौ
अनारम्भाधीतमात्रदस्यबाधः सिद्धः, न प्रकरणाधीतमात्र-
दस्येन, इत्यसर्वीर्णमुदाहरणं बाध्यं यत्र प्रकरणाधीतेनैव
अनारम्भाधीतं बाध्यते इति । सत्सुच्यते । अतो मुत् ' यद्
वेदिसंमितात् मितुयात् ' इति पूर्वकारिणीयानम्, उच

अप्रमत्त्वात् वच्छब्दस्यागेन विधिरङ्गीकृतो वार्तिकमते, तेन ज्योतिष्टोमे अग्निविधिना प्रकणाधीतेन ग्रथित ' रथाश्च मन्थानि यूष्ण तयागमि भवन्ति ' इत्यनारम्भवादा विद्विती आगिरहिता गच्छति इति । तदिदं शास्त्रान्तराधिकरणे उक्तं (२१४/२१८) ॥ [१४] तथा प्रयोगवचनाभयं चोदनाभयेन बाध्यते, यथा- इत्येने शङ्कताज्ञेयु उहाउ कर्तृत्वं चोदकप्रभेदेन नानात्विकर्तृत्वत्वेन ॥ [१५] तथा देवताभयं इत्याश्रयेण बाध्यते, यथा- ऐन्द्रपुरोडाशे देवतासामान्यात् सानाम्येष्वन्तं स्यात्, स तु इव्य सामान्यात् प्रवृत्तेनाग्निविध्यतेन बाध्यते ॥ [१६] पश्चादागतं पूर्वोक्तातेन, यथा- अध्वरकस्याया आमा वैष्णवद्वन्द्वकपालस्य ऐन्द्रमविकारत्वात् आमावास्य तनेन खस्त्वया आचममागाया प्रातः पौर्णमासतन्वम् ॥ [१७] मृत्या लक्षणा बाध्यते, यथा- उन्निदादी नाम्ने श्रुत्या सजिष्णाम्नाधिकरणात् गुणविकी प्रवृत्ता मन्थर्यलक्षणा, निपादत्वपवादो च ॥ [१८] श्रुत्वेन गौष्यपि बाध्यते, यथा- बहिर्मन्थराद्य गौषं कुशावह्य उल्पादि मुत्सुकुशरुपायैः ॥ [१९] लक्षणयाऽपि गौषी बाध्यते, यथेन तद्व्यवदेगाधिकरण्ये (११४/२१) पूर्वपक्षे ' वन्धर्षोयदानेन कर्मणि षट्त्वी अल्पत्वविमृष्टा गौषाता स्यात् ' इति (वा पृ ३३६) । न चैतत् पूर्वपक्षोपिमानम्, सिद्धान्ते कल्पत्वेन गौष्य द्वीकरणत्वं अवलम्ब्य दौर्नल्यस्य समतवात् । दौर्नल्यपीन तु लक्षणया चकचन घमानापेक्षणात्, गौष्या शक्य धर्वापिगुणधनभापेक्षणात् । अत्र स्थितोदाहरणं सप्तमे (७३६/१५३५-३६) ' पृष्टेदन्तिष्ठते ' इत्यत्र विनाधिकरणन्यायेन स्तोत्रचन पृष्टञ्च इति निर्निवाद्म् । स ' भावमिहोन्म ' इतिवत् गौष्या हिद्वन्मादिपृष्टधर्मादिदेवार्थं श्याद्यङ्क्य गौषीतो वलीयस्या लक्षणया मात्रा एव कर्णतया विधीयन्ते इति सिद्धान्तिन्वम् । ननु ' उवा मन्धरणे ' इति मात्रकरणके ' अभिधानेऽप्ये प्रयोगेने विवक्षिते उप पूवात् तिष्ठते आत्मनेपदमलगात् अभिधानार्थं अग्नि समीपे तिष्ठेत् इत्याख्यातदशार्थव्यवमात् समीपसिली च पृष्टधर्माणां हिद्वधर्माणां अमाहृतकार्यतापत्तेरतिदिश

इति न्यायान्तरेणैव सिद्धान्त उक्त, न लक्षणयाप्रवृत्त्यात्, इति चेत् । सत्यम् । तथापि न्यायद्वयेन सिद्धान्तं साधनं न विद्वध्यते । यथा- नैमित्तिकेन साधनरथा दिना नित्यप्राप्तदन्वादिबाधे, यथा वा काम्येन ' एक- विद्यतिमनुभूत् प्रतिष्ठाकामस्य ' इत्यादिना नित्यनैमि- त्तिकेनैव तिष्ठति इति ॥ [२०] तथा लक्षणया मपि मध्ये लक्षणया लक्षितलक्षणं बाध्यते, यथोक्तं नये (१११/२१२-३ धर्मोक्त २) ' यावत् या वाचा कर्मात्तं तावत्सा दीक्षाणीयापामनुभूयात् ' इत्यादि स्वस्वोर्निपयो न लक्षितलक्षणया ज्योतिष्टोमापूर्वार्थं, किन्तु लक्षणया दीक्षाऽपूर्वार्थं एवेति ॥ [२१] तथा लक्षणया मध्ये अजहत्स्वायया बह्वत्स्वायां बाध्यते, पूर्वस्यां मुखा र्थस्य वाक्यार्थान्वयान्तर उच्यते तदभावात् । एतद्विषयं गौषीतो मन्थर्यलक्षणया वलीयस्त्वया तद्व्यवदेगापि मन्थपूर्वपक्षे वार्तिकज्ञानेन (वा पृ ३३६) ' गुण विधिपक्षे हि स्वार्थापरित्यागेनैव इत्येवदं तद्वत् उच्यते काले लक्षयति, आत्मोच्चारणकाले तु स्वार्थमेव विनि युञ्जे, भगवस्तु स्वोद्योगानुपयोगात् आदिह एव सादर्यविषयस्य एव मन्थ इत्यनुपयोगात् श्रुतिवार्थं प्रवृत्तं इति । एतच्च नीचं बह्वत्स्वार्थानुहत्स्वार्थलक्षणं योऽपि कल्पते तुल्यम् । तत्रोदाहरणं ' गून्वाजेन प्रहृतं प्रहृति ' इति । अत्र हि श्रुतिविनियुक्तस्य मन्थवाक्यस्य कर्णत्वात् तदमनादाना देयानां स्वयमेव नित्यते गद्यपय-वर्षं कल्पितो यावा प्रहृतिगा लक्ष्यते, तत्र यागमानं न लक्ष्यते, किन्तु प्रहृतिविशेष्यक इति । गौतमीयास्तु दन शक्यलक्ष्ययो उभयोऽपि प्राधान्यं ' वानेभ्यो दधि रक्षताम् ' इत्यादी तत्रैव अजहत्स्वार्था लक्षणा इत्याहु । तत् परिभाषामात्रम् । तदिदं प्रहृतं प्रहृतिरूपेणैव चिह्नविषयम् ॥ [२२] प्रहृतिप्रयत्नस्य चान्दमेदविषयं तु उदाहरणं यथा- ' प्रोद्गातुया ' इत्यत्र उदानुमातिपदिकं उदीयात्स्वद्वितीयसाममते गतिरेवत्येव मुत्सुक्यं मुत्सुक्यमिषायसम्, तत्र उद्गातारिपुद्वयस्य लक्षणया अजहत्स्वार्थां बहुवचने तु एकत्वलक्षणा बह्वत्स्वार्था, वा पूर्वया बाध्यते इत्युक्तं तुल्ये (११५/८१ २३-२६) ॥ [२३] तथा निरुद्धलक्षणया अनि-

रुद्रलक्षणा बाधते, उदाहरणं मृगम ॥ [१४]
 तथा एव लक्षणं अनेकलक्षणा बाधते, यथा- दशमे
 (१०।४।१ धर्मिकं २) ' रथयोगे ' इत्यत्र समाहार-
 इन्द्र इति पूर्वपद्ये पदद्वयलक्षणा ख्यात्, तत्पुर्ये तु
 पूर्वपदे एवेति च एव हुक्तः इति सिद्धान्तितम् ॥
 [२५] तथा अल्पलक्षणा बहुलक्षणाया बाधः
 ' बहुवापः अल्पवापेन ' इत्यनोदाहृतः ॥ [२६]
 तथा कल्पमया लक्षणया अकल्पता लक्षणा बाधते,
 यथा- ' कृग्भिः प्रातर्दिशि देव. ईयते यस्तुर्दे विद्यते
 मध्ये अह् ॥ रामवेदेतासामये मदीयते वेदैरह्ण्यजिभि-
 रेति सूतेः ॥ ' इत्यत्र श्रमादिचन्दानां वेदपर लक्षणा
 कल्पता, इति ' उचैरुचा किने ' इत्यत्र ऋगादिराज्या
 एव वेदपरा, न वेदपरं ऋगादिर्लक्षं वदलक्षणया अकल्-
 तात्वादिति ॥ [२७] तथा लक्षणयोरपि कार्यलक्षणया
 धर्मलक्षणा बाधते, यथा- ' त्रैधाक्या दीक्षणीया ' इति ॥ [२८]
 तथा गौरीनामापि मध्ये भूम-लक्षण-
 समवायाम्ना या गौरी तथा इता गौरी बाधते । पूर्वस्या
 महर्ष्यलक्षणायाभिन्न धर्मवशापि वाक्नामन्वयात्, उच
 रथा तदनामात् ॥ [२९] भूमलक्षणसमवायोरपि पूर्वपर
 उत्तर बाधते । पूर्वस्या बहूना शक्याना वाक्यार्था-
 न्वयात्, उत्तरस्या तदमायात् ॥ [३०] तथा नियम-
 विधिना अपूर्वविधिः बाधते, यथा ' उपायु यशुवा ' इति
 निगदेषु अपूर्वविधिलापतेः यदन्तरेषु नियम-
 विधिरेव अङ्गीकृतः ॥ [३१] तथा नियमविधिनैव परि-
 संख्याविधिर्बाधते, यथा- ' क्तौ भार्यानुपगच्छेत् ' इति ॥
 [३२] तथा मन्त्रक्रमेण ब्राह्मणक्रमेण बाधते, यथोक्त
 मन्त्रतस्य विरोधे स्वात्' (१।१।१।१६) इति ॥ [३३]
 तथा उक्तनिश्चयेन उत्तरदिष्ट बाधते, यथा- आमि-
 क्षया वाजिनम् ॥ [३४] तथा अनुवादेन निर्धारणं
 (विध्वन्तर्गतिः) यथा- अथभूये ' अग्नीवदगो स्विष्टकृणौ
 यच्छति ' इति स्विष्टकृच्छ्रलक्षिते स्विष्टकृत्वविशिष्टाधिक्रम्ये
 अग्नीवदपतेर्विधौ विशिष्टस्वप्नापतेः अस्विष्टकृच्छ्रम्कं
 पचने कार्य इति पूर्वपक्षिते पचतेना प्राङ्कालिष्ट-
 ऋगामेर्न उदिश्य अग्नीवदपतेः विधौ एकविधेभ्य-
 श्यानापत्तिरेव, द्वयोरिति विज्ञेयम् प्राप्तिकाम्पतेः स्विष्ट-

कृणौ इति इत्युक्तं दशमे (१०।४।१७।३४-३५) ।
 दैहगणकीर्णोदहरणत्वेन अनेकार्थविधिः अस्वायविधानेन
 इत्यनेनागच्छतीति ॥ [३५] तथा अर्थवादत्वेन विशिष्टं
 बाधते । अर्थवादानेनादि विधिः ' उग्रि ई
 देवेभ्यो मारयति ' इति । तथा ' विष्णुस्वायु
 यष्टयः ' इत्यादी ॥ [३६] तथा प्रतिप्रत्ययविधिना
 नियमविधिर्बाधते, यथा- ' वृते अपयति ' इति
 अप्रणप्रतिप्रत्ययस्य प्रतानियमस्य च एकत्र वाक्ये
 कर्मप्रत्ययत्वात् पूर्वयोगोत्तराग्रे उत्तरसिधाक्यमात्रशुक्तानु-
 यादः इत्युक्तं दशमद्वितीयापादये ॥ [३७] तथा
 प्रतिप्रत्ययविधिना अपूर्वविधिर्बाधते, यथा- ' पूषा
 प्रसिष्टमाराः ' इति षेषपस्य चरी प्रतिप्रत्ययेन ष्यो
 पुरोदासे चापूर्वविधिः ॥ [३८] तथा वैदिकत्व-
 सामान्योपरिधानेन अवैदिकं बाधते, यथा- अधप्रति-
 प्रसिष्टे निर्मितं वैदिक दानम्, न लौकिकम् ॥ [३९]
 तथा अन्वेषितविधिः अपेक्षितविधिना बाधते, यथा-
 सोमयज्ञेतिः वैदिकसोमस्य धर्मने, न तु लौकिकस्य ॥
 [४०] तथा देवताविधौ नक्षिणेन, चतुर्थी बाधते,
 यथा- ' वैश्वेदी ' इति तद्विद्येन आभिशायाः विश्वेदेवैः
 संकृतं बोधयता ' तद्विज्यः ' इति चतुर्थी वाजिनस्य
 विश्वेदेवैः एवमप्य बोधयन्ती ॥ [४१] तथा नक्षिटेनेन
 मन्त्रवर्णो बाधते, यथा- ' पानीयतं कृच्छति ' इति तद्वि-
 तेन निरपेक्षस्य पानीयते देवतारौ बोधयता ' अथाऽऽऽऽइ
 पतीऽऽऽऽत् ' इति आभ्यर्थनमन्त्रवर्णः स्वष्टुर्वेदात्त्व-
 श्रपकः ॥ [४२] तथा तद्विद्येन द्वितीया बाधते, मृग्य-
 मुदाहरणम् ॥ [४३] तथा चतुर्थ्या मन्त्रवर्णो बाधते,
 यथा- सोमेश्वरानो अग्निहोत्रे ' नदग्रे न प्रजापतये च
 साय जुहोति ' इति चतुर्थ्या केवल्यहोत्रेदेवतात्वमापिक्रिया
 ' अग्निर्गोतिः ' इति मन्त्रवर्णो ज्योतिष्टुवविधिप्रत्ययेः
 वेदतात्वमापकः ॥ [४४] तथा चतुर्थ्यैव द्वितीया-
 ऽपि बाधते, मृग्यमुदाहरणम् ॥ [४५] तथा मन्त्र-
 वर्णेन द्वितीया बाधते, यथा- उपायुजाये अग्नीर्गोमीन-
 याम्नामन्त्रवर्णेन ' तावद्रूतामाग्नयेन नो ' इति द्वितीया ॥
 [४६] तथा प्रतिविधिनिधनेन शक्यनियमविधिर्बाधते,
 यथा- पूतीकेषु ॥ [४७] तथा प्रतिविधिनिधनेनैव

अभावे विधिषि बाध्यते, यथा—पूर्वीकेष्वेव ॥ [४८]
 तथा अनुपपन्ने अग्राह्यते बाध्यते, यथा—‘ या ते अग्ने
 रजातया ’ इत्यादौ ॥ [४९] तथा क्लृप्तया रुदया
 योगो बाध्यते, यथा—‘ रथकारः ’ इति ॥ [५०] तथा
 अन्यत्र योगेन रुदिः बाध्यते, यथा— प्रोक्षणीशब्दे ॥
 [५१] तथा क्लृप्तजातिवाचित्वेन संस्कारनिमित्तत्वं
 बाध्यते, यथा— बर्हिःशब्दपुणेऽपरादौ ॥ [५२] तथा
 क्लृप्तयोगेन संस्कारनिमित्तत्वं बाध्यते, यथा— प्रोक्षणीशब्दे
 एव ॥ तथा सौमिक-प्रसन्नद्रव्यमेद-तद्राज्य-तद्रथप-
 देसेषु नामधेयत्वेन गुणविधित्वा बाध्यते । निरुद्धेषु तु
 गुणविधित्वेनैव नामधेयत्वं बाध्यते सोमादिषु । एते पञ्च
 बाधभेदाः द्विपञ्चाशदिः सह सप्तपञ्चाशत् अग्रतबाध-
 भेदाः पूर्वोक्तेः एतेनविनात्यधिकरातसख्ये अग्रतबाध-
 भेदाः सह पट्टसप्तत्यधिकं शतं अग्रतबाधभेदाः सिद्धाः ।
 तथा पूर्वोक्तः पट्टसप्तत्यधिकं शतं अग्रतबाधभेदाः, एते च
 पट्टसप्तत्यधिकं शतं अग्रतबाधभेदाः, मिलित्वा सतस्रस्रं
 द्विचत्वारिंशत् बाधभेदाः भवन्ति ।

एतेषामपि च सर्वेषां बाधभेदानां आनर्थक्यप्रतिपाद्ये
 निपरीतेषु बाधो भवति, तेन सर्वेऽपि हेतुत्वमापन्नाः सन्तः
 चत्वारिंशत्शतानि चतुर्विंशतिश्च संभाव्यन्ते । तद्यथा
 ‘ मीहीनवहन्ति ’ इत्यत्र मीहीनाशयत्वात्तन्नापिना भुक्तिः
 प्रकरणेन बाध्यते । एवं तत्रैव लक्षणया मुख्यचित्तरि
 (बाध्यते) । इषेनादौ च उग्रमानार्थकत्वात् सौम्या
 मन्वयंलक्षणा बाध्यते । न केवलं तार्तीयप्रमाणमेव आन-
 र्थक्यप्रतिपात्तेन बाध्यते, किन्तु द्वैतीयत्वमपि यथा
 अनुदिनेष्टौ ‘ ये स्वयिष्ठाः, येऽग्निष्ठाः ’ इत्यत्रऽनेनैकयोः
 भेदेऽप्यौदादानात् वाक्यभेदात्पक्षे, गुणेन कर्मभेदात्
 प्रथमस्य ‘ सह शरयति ’ इति विधानार्थकत्वात्
 बाधः । ध्रुवादीनां च आनर्थक्यमापनेऽपि उत्तरो-
 च्छेन अन्यथाऽनुपपत्त्यादिषुहृत्वेन पूर्वस्पूर्वस्य बाधो
 भवति । तत् सोमहरणं प्रत्ययममः । तद्यथा लिङ्गेन
 भुक्तिरप्ये हास्यत्, ‘ सुवेनाययति ’ ‘ स्वपिठिना-
 ऽपयी ’ इति सुकारिरेः षेपः भुज्या इवानादे
 इत्यपदाने वा अनेनैव दोषिणि प्रसतः, लिङ्गेन इवा-
 नाने एव निवचनात् दोष्यन्तं बाध्यते । तथा एव-

सिन्त् दोषिणि इवावदानादौ मूलैव सुबुः वरणात्तरं च
 अनेकशेषः प्रातः, तत्र लिङ्गेन सुबुमेव निवच्यते
 वरणात्तरं धौतमपि बाध्यते ॥ वाक्येन लिङ्गादे
 ‘ देवस्य ता ’ इति मन्त्रे सविन्द्रादिदेवताप्रदानशामर्थ्यं
 समंशं सविन्द्रादी विनियुज्जान वाक्येन प्रदत्ताग्निदेवस्य-
 निवापे विनियुज्जानेन बाध्यते । परौ च ‘ हिरण्यगर्भः
 समवर्ततामे इत्याद्यात्माधरयति ’ इत्याद्यारयतेः पूर्वोक्त-
 विषयता हिरण्यगर्भमन्त्रलिङ्गात् आरुह्यप उवरापरे
 ‘ इन्द्र ऊर्ध्वोऽन्वरे ’ इति मन्त्रबन्धनियमादुक्त-
 क्लृप्तत्वात् वद्विषयत्वानिश्चये तत्समाधिक्यहास्यात्तत्त्वं
 वाक्यात् लिङ्गं बाध्यते इति दशमे (१०।३।१।३-१०)
 स्थितम् ॥ प्रकरणेन वाक्यबाधे इत्येनं ‘ निर्विन्न
 कृत्स्विनः प्रचरन्ति ’ इति विशिष्टं निर्विन्नं तर्तीयवेदिर्वा-
 स्तदर्थमन्यायेन (३।३।१।२-५) वाक्यात् अङ्गप्र-
 नाथं प्रसक्तं स्येनप्रकरणत्वं प्रधानमाशार्थं भवति । अत
 एव दशमे (१०।४।१।२-२ सर्वां १) एवरेषु
 ऐष्टिकेषु चोदकप्राप्तमुपवीतं भिन्नविषयं इति जगिष्ठहोम-
 बाधमुपचयविन्तापिषयः इति वक्ष्यते । ननु एवं विवृतं
 अङ्गान्तरेऽपि न स्यात्, किञ्च तार्तीयविहित्वान्य-
 वेपयम् । उच्यते । सौमिकरीचादक्षिणवत् प्रधानार्थवेप
 सत् श्वर्द्धारा प्रयोगाद्भवत् प्रथमाङ्गान्तरेषु उपवी-
 त्यति इति न तत्रार्थमपि वाक्यमायसनीयम् । प्रथम-
 हविषि तु वेदिर्वाहोपरासादिनेन अङ्गहविषाशितं भवति,
 इति उग्रर्षमपि वाक्यस्य वृथगागतेन भाव्यम्, इति
 तार्तीयन्यायवेपयमिति ॥ प्रणेण प्रकरणार्थे ‘ इति-
 नामासि ’ इति मन्त्रे आग्नेयादिष्वपि विनियुज्जान प्र-
 रणं उपाज्जयाश्रमाने विनियुज्जानेन यथाऽप्यन्यान्वाग्नेय-
 बाध्यते । न चातिक्रान्तयो मन्त्र आर्थाभिधानक्रियानेन
 भागः । अयं चापदलिङ्गः अस्वाधेऽस्याभिवाचकः इत्य-
 शब्दात् श्वं प्रकरणविषय इति बाध्यम् । निभन्ते
 उपाज्जयावेदेनेन प्रदत्तमशत् । अन्यत् प्रकृतौ श्वेत् ॥
 उपाज्जया क्रमस्ये न्योतिष्टोमे वरुणोपाज्जान्मूलिना
 संनिधानात् सर्वत्राग्यस्यथा कर्तव्ये प्राप्ते उपाज्जान
 स्वरण ॥ एष्वेकवाक्यरितादापति इति प्रसदा एतेऽपि
 कथाः । तेषु दोषितोपभेदात् विगुणाः विषयः पूर्वः

बहुलाविकारवत्तद्व्यवस्थैः सह चतुर्दशाधिकानि पञ्च घटानि बाधमेदा भवन्ति ॥ तथा प्रत्यक्षैः शुद्धादिभिः आनुमानिकानां श्रुत्यादीनां बाधः, यथा—स्वेनादी 'शरमयं बहिः' इति प्रत्यक्षश्रुत्या 'बहिषि हवींश्यावाद्भवति' इत्यानुमानिकश्रुतेः । तं इमे पञ्चदश बाधाः ॥ तथा आनुमानिकैः श्रुत्यादिभिः आनुमानिकानां तेषां बाधः, यथा—पशौ अनुमेयेः प्रयात्रादिविनियोगैः श्रुत्यादिभिः पशुपरोहारे तदि-नियोजनानां आनुमानिकानां श्रुत्यादीनाम् । तेषु पञ्च-दश बाधाः ॥ तथा आनुमानिकानां श्रुत्यादीनां प्रत्यक्षै-र्लिङ्गादिभिर्बाधः, यथा—कृष्णलेपे तादृशैः 'श्रीती-नवहन्ति' इत्यतिदेशानुमितश्रुतेः । तेषु पञ्चदश ॥ एवं पञ्चत्वारिंशत् बाधमेदाः पूर्वोक्तैः चतुर्दशाधिक-पञ्चघटबाधमेदैः सह एकोनपञ्चपञ्चं शतपञ्चकं बाध-मेदाः भवन्ति ॥ 'ये केऽपि तत्रतत्र स्थुनीषा न्याय-वद्दुःखताः । तेषान्तात्तर्मेवन्तीति न मेदन्तारसंभवः ॥' प्रमाणानामिव च न्यायान्तामपि अन्योन्यं तत्र वाच्य-वाचकभावो भवति, तं वाच्यमेदितरूपप्रधानन्तरं निरूपयित्वात्मः । इति दशमोऽध्यायसंज्ञः । आल. पृ. १३२-१४०.

● वाधमार्गेण सर्वत्र एकरूपेण भवितव्यम् । (इदं पूर्वपक्षे । विद्वान्ते द्वे) ' न वाच्यैकस्वभावमेवित्यव्यं नियोगतः । न किञ्चिद्विरुद्धीह नानारूप्यं प्रमाण-परम् ॥ ' वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५९.

● वाच्ययोग्यताधिकरणे मीको. पृ. २९४२ इत्यत्र क्वावलाधिकरणे दृष्टव्यम् ।

● वाच्यिकत्वयोः तुल्यार्थयोः भवतः । वा. १।२। ३।७ पृ. १२०.

● वाच्यस्वरूपविचारः । भा. ३।३।७।१४, वा. पृ. ८५८, मीको. पृ. २९४२ इत्यत्र क्वावलाधिकरणे दृष्टव्यः ।

● वाचकम् । तद्वि बाधकं भवति यदवापमान-मप्रमेयं भवति । भा. १।६।१।३. ● वाचकः हेत्वाभावः । ' हेत्वाभावः ' इति विन्वी दृष्टव्यम् । मणि. पृ. ४२.

मी. को. ३७२

● ' वाचकवांचे वाच्यस्य निरूपनादस्तात् ' इति भाष्येन आश्रयकृतकृत्यवत्स्य पुनरुक्तिवनादपि न श्लेषप्रतिपत्त्यर्थेह्यादिभिः । पूर्वपक्षे । को. ३।३। २।१०.

● वाचित्वाध्यस्य वाचकभावनेन वाच्यस्य सुखन-त्वात् तानि हि धुन्याध्वेदिङ्गादिभिः वाच्यन्ते तानि श्रुत्या वाच्यन्तेतरम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२२.

● वाध्याध्याध्यविवेकः सर्वस्वारे अविशेषवत् । ३।३।२।४।६०.

● वाच्यवाचकभावः) (अत्र सदाहाप्रत्ययः कुभास्यः इत्यवशेषम्) । यत् तत्र तत्र उच्यते इदमेव वाच्यते (इति तदित्यम्) प्रत्यक्षेण अनुमानं यथा अन्वयोऽवमित्यादिनां वाच्यार्थविपर्ययलक्षणे निरुत्पन्नानु-मानम्, मृगतृष्णादिप्रत्ययश्च । यथासं पङ्क्तिरपि शमायैः प्रमाणाभासः । श्रुत्या स्मृतिः— यथा ' औदु-म्बरीं स्पृशेन्नोद्गायेत् ' इति श्रुत्या ' औदुम्बरीं स्पर्शं पृष्टयितव्या ' इति स्मृतिः । आसत्सूत्या अनासत्स्मृतिः— आसत्स्य प्रत्यायेः अविगीतोषा ' नामानं पातयेत् प्राक्तः ' इत्याद्यया स्मृत्या ' केदारे पातयेद्देहम् ' इत्याद्यया अनासत्स्य विरुद्धिः । अविगीतस्मृत्या विगीतस्मृतिः— ' भाषां धत्स्वो विप्रस्य ' इत्याद्यया तस्मृतिरपि ' यदुच्यते द्विजातीनां द्यु-शारोपसंज्ञः । न ह्यन्यं मन्त्रम् ' इति यत्कस्त्वपारि-स्मृतिभिः (१।५६) विगीता । अदृष्टार्थेया स्मृत्या दृष्टार्था— ' न जातु ज्ञातं हन्यात् ' इत्यादिप्रमाणा ' जिवात्तन्तं जिघासीवात् ' इत्यादिप्रमाणा । धृतिप्रम-ण्या लिङ्गादिप्रमणा— ' पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् यन्धुनादुप राधे भिवेव निधेयनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दुर्वा प्रतिगृहीयात् ' (यतिष्ठस्मृतिः १।५६) इत्याद्यया होमादीनिकर्मव्या-हृत्कृत्वाप्रतिग्रहादिपरतरादिप्रमाणा ' न दोषो अत्रे वन्यजातमति ' इत्यादेः दत्तकपुत्रनिर्णयान्तिप्रत्याह् तत्प्रमत्ता । धुनिप्रमत्तया स्मृत्या अर्थवाचकत्वया स्मृतिः— ' उग्रया मनुष्याज्ज आगतोऽन्वसिम् ' वाहंति उग्रयां वा वेहते वा धत्ते ' इत्याद्यया दत्तप्रमत्ता ' महोत्तं वा महानं वा शोभित्वापोवस्त्वयेत् ' इत्याद्या ' मा रामनागामिदि'.

वधित्वा इत्यादिविधिश्रुतिप्रभवया 'गोत्राद्व्यग्नान्ताम्मासि नोच्छ्रित्ये न पद्म सृष्टेत् । न निन्दताहने कुर्वात्' इत्याद्यया । स्मृत्या आचारः— 'सूत्राविदे वधूवन्न दयात्' इत्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽहनि वधूवन्नपरिधानाद्याचारः । अभियुक्ततण्चारेण अभियुक्तचाः— वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्छेच्छाना हस्त्यादौ पीत्वादि-शस्त्रप्रयोगाचारः अभियुक्ततण्चाराणां वृद्धविषयक-प्रयोगाचारेण । सप्रियं अस्मदिग्ने— 'अप्ताः सर्कयः' इति सप्रिय अस्मदिग्ने पृतस्रवनेन । दुर्गलाश्रयं कल्-वदाश्रयेण— दुर्गलाश्रयं 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इति वेदवाक्य कर्मण्यपवादाश्रयेण मुत्तारिनिमित्तावप्रन-यत्वेन । उपनयनस्येन उपसहारस्य— उपसंहारस्यं क्रमादिपदं उपसंहारस्येन वेदपदेन । अन्यन्तादृष्टार्थं निस्मादृष्टार्थेन— सान्नायनस्योः अत्यन्तादृष्टार्थं अव-धात्वादि औपवे नियमादृष्टार्थेन अवधात्वादिना । आरा-दुपकारत्वं साधवाविक्रमेन— पशुपुरोडाशास्य वारादु-पकारित्वं संनिवत्योपकारित्वेन । अनेशार्थविधान एकार्थ-विधानेन— 'दन्वा लुतोति' इति विशिष्टविधिपथे विरोधन-विरोधरूपानेकार्थविधानं गुणविधियथे एकार्थविधानेन । अनेकशब्दाभ्यर्थं एकशब्दाभ्यर्थेन— एकस्य अर्थस्य अनेक-योग्यादिशब्दत्वं एकशब्दाभ्यर्थेन । एकस्य च शब्दस्य अनेक्यवक्याङ्गवर्धत्वं एकार्थव्यर्थेन । बहुवापः अत्य-धापेन— प्रतिग्रहीतुरिष्टिः इति पद्ये नश्रयायेति चतुर्थाः पद्यमर्थत्वेन, 'अश्रमनयन्' इति नश्रयेष्व प्रविगृह्य-त्वपत्तेन कल्पनात् । 'स म्या देवता' इति च तच्छब्दस्य अनापानानिर्दिष्टवहणपरामर्शात्वात् दातृत्वे च वधवस्य देयतात्वामानेन देवताशब्दस्य अविबधितार्थ-त्वात् बहुवापः, दातुरिष्टिः इति पद्ये प्रतिग्रह्यति-मात्रपदं दाने कल्प्यमान् अत्यधापेन । वेदान्तोपलक्ष वेदान्तविहितेन— सामवेदोत्पन्नवारादौत्वादेः उपागुत्वं यतुर्देविहितत्वेन उपैतरूपेण । परशास्त्रविहितं स्वशास्त्रविहितेन— अप्रीप्रीमीयादेदान्तकृत्वादि एका दृष्टकृत्वादिना । निर्यं नैमित्तिकेन— निर्यं सामि-धेनीवाद्यदस्य वैरपन्निमित्तेन एतदस्येन । जगधं पुरपायेन— निर्यं पाश्र्वादस्यं नैमित्तिकरूपान् एत

दस्यं पुरपायेन एकविद्यात्वादिना । अनारम्याधीतं प्रकरणाधीतं— सातदस्य पाश्र्वादस्येन । पौर्णपे- विरोधे पूर्वं पारेण— सर्वस्वदाशिष्यादाशिष्यनिमित्त-सूत्रप्रतिहनुं द्वागमच्छेदपौर्णपयात् सर्वस्वदाशिष्यादाशि-ष्ययोः पौर्णपेणपचमानयोः विरोधे पूर्वं पारेण । प्राकृतं वैकृतेन— प्राकृतं बहिर्गादि वैकृतेन द्यादिना । प्रयोगवचनाश्रितं चोदकाश्रयेण— रत्नेने प्रकृतेवहरेण उदात्तकर्तृत्वं चोदकाश्रयेण नान्तित्वकर्तृत्वेन । निप्रयोजनं एतद्योजनेन— निगदेण परसोपनाथेण उगा-शुत्वं सप्रयोजनेन उच्येत्स्वेन । ब्राह्मणकर्म-मन्त्रनेण— आग्नेयश्रीप्रीमीययोर्प्राज्ञप्रक्रमः मन्त्रनेण । देवताश्रयं द्रवाश्रयेण— देवताश्रयं ऐन्द्रपुरोडाशादौ सान्नायविष्य-न्तादि द्रवाश्रयेण औपधविध्यादिना । पक्षादाम्नात्वं पूर्वमिनातेन— पक्षादाम्नात् उपशुभ्रविविनयभूतं सार-स्वते कर्म अमावास्याया उपाशुभ्रव आग्नेय्य अमा-वास्यातन्मन्त्रकतया भासमानं पूर्वमिनातेन अप्रीप्रीमीय-विनयभूतेन आग्नेय्यनेन पौर्णमास्यप्रवर्तनेन । अत्यं भूयता— अत्यं पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुक्मे आग्नेयी-मुन्नक्षत्रपापतकं भूयसा ज्योतिरादिना देशीदुनस्यो-प्रातेनेन । गौग सुव्येन— गौगं बहिः मन्त्र्यकस्यं कुश-सहस्र सुव्येन कुरोत । सामान्यविक्रितं विरोधविहितेन— आहवनीयादि, विरोधविहितेन पदादिना । सावकासं निरवकासेन— सावकासं यत्किञ्चित् प्राचीनमप्रीप्रीमीयान् प्राग्गात्रिपरिपरिक्रित उपाशुभ्रवम्, दीक्षणीयादिनागा-वया विहितेन स्वरेण अन्वय निरवकासेन । अश्रं प्रधानेन— अश्रं अग्निहोत्रहवणी प्रधानेन विवर्षेण । अश्रधर्मः प्रधानधर्मेण— दीक्षणीयादौ परंशकत्वं प्रधान-धर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन ज्ञाप्यते । वा. १११। ७। १४ पृ. ८५५-८६०, सु. पृ. १२७३-१२७५.

• वाध्यावापकभावः । 'यत् यस्वैव वाध् वत् तस्यैव वाधकं न हि भवितुमर्हति' । बृहती. पृ. १०८.

• वाध्यावापकभावः । यस्तु एकेन वाध्ते, पदकेऽप्री अन्वेनापि वाधितुमिति । भा. १। ३। ७। १४ पृ. ८५५ । नैवेदयम् । नहि वाधितस्य अन्वेनापि वाधनेन न्याय्यम् । वाधितं हि अनुवदीक्य अर्थरहाप ।

पृ. ८६१. * वाच्यवाचकभावः विशेषवाचिनोऽर्थो-
नोति । डुपू. १।१।१।२५. * वाच्यवाचकभावः
शास्त्रोः यत्र परंपरानिरपेक्षता । मीन्या.

* वाच्यवाचकभावविचारः । भा. ३।३।७।१४

पृ. ८५८-८६२. मीको. पृ. २९४२ इत्यत्र बला-
व्यविवरणे द्रष्टव्यः ।

* वाहते त्वे बृहतीविष्टारवृत्त्योरेय प्रथमनेन
संपादिने, रोखयौवाजपसामनोर्गान् ज्योतिष्टोमे । ५।२।
६।२५-२८ वर्गकं २.

* वाहद्विरे गतामयने समाम्नायते । डुपू. ६।१।
७।२८. * 'वाहद्विरे ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्,
पथ्युर्मम राजन्यस्य, रायोवाजीय वैश्वस्य' अयं कर्तव्यः
वाचनिकव्यवस्थाविधिः । बाल. पृ. १८-१९. * 'वाहं
द्विरे ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पथ्युर्मम राजन्यस्य,
रायोवाजीयं वैश्वस्य' इति नैमित्तिकमेव न निरयम्,
द्रादयारे । नित्यं तु 'अभीषथो ब्रह्मसाम' । भा.
४।३।२।४.

- * वाहस्पत्यः प्रहः बृहस्पतिवत् । चि. १।०।४।३.
* वाहस्पत्यध्वरुणः कामः पशुः चरकसौचामना इति
उत्पादाः । के. * वाहस्पत्यः चरः अध्वरकल्पाया
व्याश्रेयविकाराः । वि. ५।१।१०. * वाहस्पत्यश्चर्माणो
एवै राजसूये । भा. १।१।२।१३, * 'वाहस्पत्य-
मनूच्य धाम् वन्तव्य' । तपोऽयम् । १९।४।१।११.
* 'वाहस्पत्यं प्रकृति' इति श्रुत्यैव विधानम् । इत्या
विशेषणव्या विशिष्टः तद्विवायो विधीयते, नोप-
सर्जनम् । डुपू. १०।४।२।३. * 'वाहस्पत्य चरं'
(निवेपेत) । इदं तृतीयं हविः, प्राश्च, माध्वंविने च
तृतीयत्वेन च अध्वरकल्पायम् । भा. २।१।४।२९.
* 'वाहस्पत्यं चरं शिक्तिपुत्रे दक्षिणा' इयं पञ्चमी
अवेष्टिः राजसूये । भाट्ट. ११।४।३. * 'यदि
ब्राह्मणो यजेत, वाहस्पत्यं मय्ये मिधायाऽऽहुतिमाहुति
हुरवाऽमिहायेत्' (इदमवेष्टी) । भा. २।१।४।३।८,
* 'वाहस्पत्यास्य व्याश्रेयविकारस्य धर्माः पूर्वं कार्याः,
सरसतन्त्रव्यस्य उपाशुपाजाव्यविकारस्य धर्माः पश्चाद्,
मयोगत्वनत् चोदकस्य बलवन्वात्, अध्वरकल्पायम् ।

५।१।१०।१३-१८. * ऐन्द्रावाहस्पत्ये द्विदिषयान्या-
नुचामयथोर्विचरत्यः । १२।१।४।३-४.

* वाहस्पत्यादिप्रहैः बृहस्पतिप्रधानौ उपरिष्टैः
आतिदेमिकामा ऐन्द्राववाविप्रहाणा ससुखयः । १०।
४।१।३-५. मीको. पृ. १६४४ 'ग्रहममुच्यन्वायः'
इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वाहस्पत्यचरः प्रथमभाविनः व्याश्रेयस्य विकारः,
सारस्वताज्यं च पश्चाद्भाविनः उपाशुपाजाव्यविकार
इति अन्तर्द्रव्यात् अध्वरकल्पाया पूर्वं वाहस्पत्यचर-
निर्वाणः पश्चात् सारस्वताज्यधर्माः । ५।१।१०. मीको.
पृ. ३५५ 'अध्वरकल्पाव्यायः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

* वाहस्पत्यचरनिर्वाणत् पूर्वं व्याश्रेयणनिर्वाणः
ततो वाहस्पत्यचरनिर्वाणः वैकुण्ठमुख्यक्रान्तुरौघात् अध्वर-
कल्पायम् । भाट्ट. ५।१।१०.

* 'वालादपि सुभाषितं प्राचाम्' इति
न्यायः । इति भावः । साहस्री. १६४.

* वासाप्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्यमा-
यकः । प्रमाणवन्व्यट्टानि कल्पयानि सुवह-
न्यपि ॥ ' इति न्यायः । साहस्री. ३८२.

* बाहुभ्रमंतापरत्वं अत्रित्वावैयक्तप्रसङ्गादन्वय ।
१।४।४।२३-२४.

* वाह्यार्थसद्भावः निरालम्बनचादनिरसेन औत्-
सिक्कत्वे एव भाष्ये उक्तः । बाल. पृ. ६.

* वाह्यमन्थानामप्रामाण्यम् । यदा यान्तेतानि
न्योचिर्निर्ण परिच्छिद्यन्ति किञ्चित्निमग्नधर्मानुसु-
च्छायापतिवन्ति त्येकोपसग्रहणामूलाव्यातिप्रयोजनवर्गाणि
अधीविपरीतान्चदृश्योभादिप्रत्यक्षादुमानोपमानाचारान्चि-
प्रायतुक्तिमूनेषनिक्रानि साक्ष्ययोगाद्यवगणाश्रुतशास्त्र-
अथपरिच्छिद्यधर्मावर्गनिवन्धानि विपश्चिन्तिस्तत्रशी-
करणोवाऽनोन्मादिसमर्थव्यतिपयमनोपयिकारवाचित्क-
विदिनिदर्शनवलेन अहिंसासत्यचनदमदानयादिश्रुति-
स्मृतिरवादिस्तोसमर्थव्यवशिनोविप्रायाचान्तोपदे-
शीनि यानि च वाह्यतराणि मन्त्रेच्छाचारनिधकमोन्मा-
चरणनिवन्धानि तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधेऽदरानाम्मान-

पेशणीयं प्रतिपाद्यते । न चैतच्चिदधिकरणान्तरे निरूपितम् । न चावक्तव्यमेव, गम्पादेशद्वयवाचकत्वबुद्धि-वदतिप्रसिद्धतात् । 'यदि ह्यनादरेणैवं न कल्पयेत्वा-प्रमाणता । अशक्यैवेति मत्वाऽन्ये भवेयुः सम-दृष्टयः ॥ शोभासौ कथं हेतूकिकलिवालयशेन था । यन्नोत्पद्युर्हि सादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयुः ॥ ' ब्राह्मणशत्रियप्रणीतत्वानिरोपेण वा मानवादिभेदेव श्रुति मूलत्वमाश्रय सचेतनोऽपि धृतिविहितैः सह विकल्पमेव प्रतिपद्येत् । 'तेन यद्यपि लभ्येत स्मृतिः का चिद्विरोधीनी । मन्वाद्युक्ता तथाऽप्यतिमन्नेतदेवो-पयुज्यते ॥ त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य ये हास्यन्तविरो-धिनः । अनिराकृत्य तान् सर्वान् धर्मगृह्णितं लभ्यते ॥ महाजनगृहीत्वत्वं पित्राद्यनुगमादि च । तेऽपि द्वीपान्तरापेक्षं यदन्त्येव स्वदर्शने ॥ ' तत्र श्रद्धामानमेवैक ध्वन्यस्त्वामित्तम्, सर्वेषा स्वपितृ-पितामहादिचरितानुपापिष्यात् । वैश्व मानवादिस्मृतीना-मप्युक्तनवेदशास्त्रमूलत्वमभ्युपगतं तान् प्रति सुतरां क्षत्र्यादिभिरपि शक्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम् । को हि शक्युवाद्बुद्धयानां वाक्यविषयेयत्तानियमं कर्तुम् । ततश्च क्वचित् किञ्चित् किञ्चनमपि काठ वैश्वित् आरियनाथ प्रसिद्धं गनम्, तत्रत्यसमाप्त्याविसंबादेऽपि उत्तरशास्त्रा मूलत्वावस्थानमनुभवतुल्यकक्षतया प्रतिभायात् । अत आह—'विद्येते लनपेक्ष स्यात्' इति । पाठान्य ताव-देषा सर्वमङ्गलपुराणभित्तोपप्रणीतत्वाच्चैरेव प्रतिपत्त शक्यं कृतकत्वादिप्रतिपादानदाद्यत्वात् पार्श्वैरपि शायते ।

वेदमूलत्वं पुनस्ते तुल्यकक्षतत्वात्समयैव लक्षणा च मातापितृद्वेषिदुष्टपुत्रवत् नाम्भ्युराचक्षन्ति । अन्यच्च स्मृति-वाक्यमेकमेवेन श्रुतिवचनेन विद्येष्येत । शाक्यपादिवच नानि तु श्रुतिपदमननादिवचनमर्जं सर्वान्शेषे वनस्त चतुर्दशविचारयानविक्रदानि त्रयीमार्गस्युत्तिष्ठतविक्रदा-चरणैश्च बुद्धादिभिः प्रयोजानि । त्रयीमाश्लेष्यत्तुर्वैवर्ण-निरासित्वाप्रपेक्षो व्यामृदेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूल-त्वेन संभाव्यते । स्वधर्मतिक्रमेण च येन धर्मियेण एता प्रकृत्यप्रतिग्रहौ प्रतिपन्नौ स धर्ममविच्छेत्तनुपदेक्षतीति क. समाश्वास । उक्तं च 'परलोकविक्रदानि कुर्वाणं

दूरतत्यजेत् । आत्मानं योऽतिसंघते सोऽन्यमै-स्यात्कथं हिचः ॥' इति । बुद्धादेः पुनरयमेव ध्यतिप्रको-ऽलङ्कारबुद्धौ स्थितः । येनमाह 'कलिकल्पुपट्टतानि यानि लोके मयि निपतन्तु विमुच्यतां तु लोकः।' इति । स किल लोकाहितार्थं धनिपधर्ममतिप्रम्य ब्राह्मणवृत्त प्रवक्तव्यं प्रतिपद्य प्रतिपिधानिक्रमाद्यमर्थैर्ब्रह्मणैर्ननुशिष्ट धर्मं ब्राह्मणनानुशासकदमनीडामन्यान्तनोऽङ्गीकृत्य पर-नुग्रहं कृतयानित्येवविधैरेव गुणैः स्तृयते तदतुमिच्छन्तुवादि-गश्च एवं एव श्रुतिस्मृतिविहितधर्मातिक्रमेण ब्रह्महन्तो विरुद्धाचारैरेव शायन्ते । 'तेन प्रत्यक्षया मुला विरोधे प्रत्यकारिणाम् । प्रदीश्राचरितृणां च प्रत्य-प्रामाण्यव्यवधानम् ॥' न क्षेत्रं पूर्वोक्तं न्यायेन श्रुति प्रतिषद्धाना स्वतुल्यधुच्युमानसाधर्ममिति । 'न च शास्त्रान्नरोच्छेदः कदाचिदपि विद्यते । प्रागुक्ताद्दे-दुनित्यत्वात्त चैषां दृष्टमूलता ॥' न हि यथेय-नयनादिस्मृतीनां शास्त्रान्तरद्वयश्रुतिसंबादः । एव चैत-न्यत्वात्तद्वन्दनश्रुतसंभ्रानकदानादीनां संबाद संभ्रमिति । मूलान्तरकक्ष्यत्वं च प्रागेव प्रत्याख्यातम् । 'लोभादि-कारणं चात्र गृह्णैरान्यप्रतीयते । यस्मिन् समि-हिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुना ॥ शाक्यपादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् । हेतुजाळविनिर्मुक्तं न कदा चन कुर्वते ॥ न च तैर्वैदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् । हेतवश्चामिधीयन्ते ये धर्मं दूरतः सिधता ॥ एत एव च ते येषां याद्वात्रेणोपि नाचनम् । पाटाण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चैव एव हि ॥' एतरीया प्रया एव च मन्वादिभिः परिहायै-त्वेनोक्ताः । 'या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित् कुट्टप्रयः । सर्वासा निष्पफलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥' तस्माद्धर्मं प्रति त्रयीमाश्लेष्यत्वात्पेक्ष प्रामाण्येनानपेक्षं न्यादिति सिद्धम् । वा पृ. १९४ - १९६ .

* विद्यालयतन्वाय । एव तर्हि सौगततागमा-योऽपि कश्चिद्विवादि सर्वदर्शनान्न फलिभिः अतुङ्गीयते एव वैश्वित् इति सोऽपि महाजनगरग्रहीत स्यात् । न । संदेहात् । किमयमर्हत्वादि. वैदिक एवमौ विद्यालयत-

न्यायेन अद्याप्यदनाय जीसोदनिप्रसूतिमिरुनिवद्ध आहो
स्वप्रहृष्ट एवेति । सता ष प्र ष्ट २४६

* विद्या पञ्चवचिन । वि १०।७।२०

• विमेते अर्थ अनद्वयमुद्रल्लिखा । सधि.
ष्ट २४०

॥ विलयतिगोधान्याय । यथा विले गर्ते वर्त
मानाया गोधाया मिमन्त विमज्जकृष्णैश्च निर्देशेन न
संप्रगति, तन्त्र अष्टलक्षण, एवमज्ञातपरिद्वान्नास्य
उद्गुण्णाय प्रवृत्तिवर्तनीत्येव निवन्तायामस्य प्रवृत्तिरिति ।
अन गोधापद निलिनादिना सर्पादिनाखुपलक्षण शेष
मिति । साहस्री ४९८

॥ विलयतालवाटन्याय । न्यायप्रतोऽथ न्याय
स्येनेन, तन्मा- "तन्वाद्यो दिवसेष्वन्यत्र किलो संता
पितो मन्त्रे, वाचम् देवमनात्प निधिचर्याहिलस्य
मूल गत । तन्वाप्यस्य महाफलैश्च पतता भय सशब्द
शिर, प्रायो गच्छति स्य भास्यरहितस्यनेन शान्त्या
पद ॥ ' तन्वाप्या भावनम् ' इति वा पाठान्तरमिति ।

साहस्री १११

॥ विलयविमज्जन्याय । अतवदुद्योगे प्रवृत्ति
रस्यमेति यम विषया तन्मा प्रवर्तते । साहस्री २२५

• ' वीजाद्योनिर्गोषी' इति न्याय । गतु
स्वयणपेऽति ' वीजाद्योनिर्गोषी' इति न्यायेन मातृ
ब्रह्मण्यभासेन श्रेयिनास्यनेन वा पुत्रे ब्राह्मणपरिच्छे कथ
दुर्गान्त इत्याशङ्क । सु ष्ट ६३ • वीजे वीजे
अयद्वयमस्य आह्वयि नानावीजेष्टौ पान्पुवे ।
११।४।१३।२६

॥ वीजाह्वयन्याय । ' अह्वयुऽमिनवोद्विदि ' इत्यमर । वीज निना नाह्वयो जायते, अह्वयुर विना
च । वीजोद्वयतिरिति । एष वन परस्परकार्येकतयन्यत्र
स्वाकार्ये न्याय प्रवर्तते । तथा च वीजजातीय प्रय
द्वयुरजातीयम्, अह्वयुरजातीय च प्रति वीजजातीय
वाक्यम् । अत्रे वीजाह्वयुस्यसद्विनादिकया च यदीव
प्रति अह्वयुरस्य अकारण तदह्वयुर प्रति वीजस्य न
अकारणत्वतो नान्योपाशय । एष च प्राणागिन्यात्
यद्ये, स्य च न प्राणागिन्यत् एष नानादिव्यक्त्येति ।

प्राणागिकप्राणस्यैव अनादित्वाकल्पना, नान्यत्वेति
विद्वान्तात् सूचित च । तथा च शरीरकभाष्ये
' तत्त्वतयमाधर्मनिमित्त सशरीरत्वमिति चेन्न, शरीर
संनचस्य धर्मात्मनोऽनाहृतत्वस्य चेतरेतयध्वन्यप्रयज्ञा
द'परम्परैरैषा कल्पना' इति । ' आमत शरीरस्यन्वे
जाते धर्माधर्मोत्पत्ति, तस्या च सत्या भय चरुपनन्वेत्य-
न्यो याश्चपादेकन्यासिद्रया द्वितीयास्सासिद्धि स्यादिति
परिहरति- नेत्यादिता । न त्वेतदेहजन्यधर्माधर्मकर्मण
एतदेहजन परेदुत्वे स्यादन्वोपाशय । पूर्वदेहकर्मण
एतदेहजन भोत्पत्ति, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकर्मण,
तदेहस्य भोत्पत्ति तत्पूर्वदेहकर्मण इति बीजाह्वयुर
वदनादित्यासाय शेष इत्यत आह- अचेति । अत्रमा
गिरीत्यर्थे । न हि बीजाह्वयुःस्वातो बीजात्तर च यथा
प्रत्यक्षेण शक्यते, तथा आत्मनो देहसंनच पूर्वकर्मकृत
प्रत्यक्ष, नाप्यास्ते कश्चिदगमाः, प्रस्तुत ' अघज्ञो हि '
इत्यादिश्रुति तर्ककर्तृन्व चारक्यीति भावः' इति
आनन्दगिरि । साहस्री २१७

• ' वीजाभावे कृत फलम् ' इति न्यायेन
अष्टैतत्वमानो निराश्रयति । उपदेशसाहस्री ५४
१९।९ रामतीर्थ, • ' वीजाभावे फलाभाव ' इति
न्यायेन शोकमोहवारणव्यथानस्य निवृत्तौ आत्मन
चमादि नहि भवेत् इति विनिश्चयः वेदविद्याम् ।
१०।१२

• वीजाया अपिचयने । इष्टे व्यतिशेपे नाना-
वीजाभावापन क्रियते । तत्र क्रम विनेन केचित्
तत्प्रकरणस्या चतुर्दश भन्व भ्रष्टा, न आरिषत एव ।
१०।५।५ सीरो ष्ट ५५५ ' अन्यलोपाशवादि
करणम् ' इत्यन इत्यन्वम् । • वीजायाप इच्छानिने
स्यातितोऽन्ये । स चाववातपदायधिपय । वि.
५।२।०

॥ वीजमुक्षन्याय । यथा वीजात् शब्दो भवति,
इत्यात् वीजमिति । साहस्री २१६

• बुद्धे(शब्दे) अपि उपाशयविशेषोऽन्यत्पत्ते ।
भा १।१।४।१-३

* सुद्धाविषयसां अस्यप्रवृत्तानां प्रामाण्यसंभावना अपि नैव भवति । वैद्यनाथः . १।१।२।२२ पृ. १६.

* बुद्धिः अनुमेया मीमांसकस्य (मते) । ऋजु, पृ. ६०. * बुद्धिः । निराकारा तु नो बुद्धिः आकारवान् बाह्योऽर्थः । साकारा बुद्धिः इति श्रौद्धः । निराकारा इति मीमांसकाः । बुद्धिः प्रत्यक्षा इति श्रौद्धः । अप्रत्यक्षा इति मीमांसकाः । भा. १।१।५।५. * बुद्धिः निराकारा । सा च अर्थे ज्ञाते सति ज्ञानकारिण्यकानुमानात् अनुमेया । अनुमान चे-यम् । घट- विषयतासक्येन ज्ञान-विशिष्टः, स्वरूपसंप्रत्येन घटतानुमानात् इति । ज्ञातता नाम ज्ञानप्रत्यो वेद्यनिष्ठोऽतिशयविशेषः । स च मानसप्रत्यक्षविषयः । वैद्यनाथः . १।१।५।५ पृ ३३.

* न चार्परहित बुद्धिः आत्माकारमात्रमनुभवन्ती वायते इत्युक्तं शून्यवादे । या १।१।१।२।२३ पृ. ३५८.

* न च व्यग्रहार विना परबुद्धिरनुमातुं शक्यते । ऋजु पृ. १६. * नहि अज्ञाते अर्थे कश्चित् बुद्धिसमुपलभते । ज्ञाते तु अनुमानात् अवगच्छति । भा. १।१।५।५ पृ. ३२. * बुद्ध्या विपरीतजन्य बाधः संभवति । वि. ३।३।१२. * बुद्धेः इव विषयप्रकाशने । विषय-प्रकाशने फलम्, बुद्धिः कर्मणम्, व्यापारव्याज बुद्धेरन्वय-नाम्नः । यदि ज्ञानानन्तरमेव जनयति तस्य तत्र जन्मैव व्यापारः । रत्न. ६।१।१।३. * न च अर्थव्यपदेश-मन्तरेण बुद्धेः रूपफलम्भवम् । तस्मात् व्यपदेश्या बुद्धिः । भा. १।१।५।५ पृ. ३४. * पूर्वबुद्धेः क्षयिकत्वात् स्वरूपेण नाशोऽपि संस्कारद्वारा अनपायः । सु पृ. ६९४. * बुद्धीनां क्षयिण्यम् । वा. १।२।५।३७. बुद्धौ संनिहितं यत् तद्विभ्रमित्युक्तम् (८।१।१७।३३) । भा. ८।१।१७।३४.

* बुद्धिकर्मणी न प्रत्यक्षे तस्मात् प्रत्यक्षित्वेन । बुद्धिकर्मणोः कार्यैकसाम्येन. प्रत्यभिज्ञा नास्ति । ऋजु पृ. २४७.

* बुद्धिपूर्वकारि तावत् कर्तुमेव नाप्यनस्यति न च प्रवृत्ते । अनुदिपूर्वकारिणा तु अज्ञातवस्तुना पुंला यच्छ्रुत्या प्रथमात्वे व्यापारे ज्ञेयोऽपि वस्तुनिष्पत्ति-नैकान्वाद्भवति । सु. ३।७ पृ. ३३. * बुद्धिपूर्वकारि

पुरुष. न च पुरुषार्थेऽद्वैत व्यापार वचनरतेनापि उक्तोऽनुतिष्ठति । या. १।१।१।१३ पृ. ३८३.

* ' बुधन्वानाम्नेयः कार्यः ' इत्यत्र तद्विज्ञाते अभिषयपदे उपसर्जनीयूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दः बुध-न्वच्छब्देन विशेष्यु नाहंति । तथा च मन्वर बाक्यम् । आग्नेयः आग्नेयभागः, बुध्णवान् बुध्णवात्पठितमन्त्रयुक्तः कार्यं इत्यर्थः । पवमानेष्टिषु आग्नेयभागादेवौ न स्युषौ, तेन अग्ने. बुध्णवान् इति विशेषणं न सम्भवति । ' अग्निं स्तोमेन बोधय ' इति मन्त्रो बुध्णवान् । (' अग्निं स्तोमेन पर्थय ' इति भाट्ट., परतु वैसं., ऋषं., अत्र ' बोधय ' इत्येव) । वि १०।४।१७.

* बुध्णवान् पवमानवद् विशेषनिर्देशात् । १०।४।१५।३० ॥

पवमानेष्टिषु आग्नेयभागोः ' बुध्णवानाम्नेयः कार्यं, पावकवान् सौम्यः ' इति श्रूयते । तत्र त्यागादिषु बुध्णवान् अग्निः, पावकवान् सोमश्च अभिषातव्य स्युः । ' बुध्णवतेऽप्य इदं न मम ' ' बुध्णवानग्निरिदं हवि-रुपत ' इति, तथा ' पावकवते सोमस्येदं न मम ' ' पावकान् सोम इदं हवित्युपत ' इति । विप्रौ तथा विशेषस्य निर्देशात् । पवमानवत्, यथा पवमानेष्टिषु पवमानादिविशेषणविशिष्टोऽग्निशब्द उच्यते तद्वत् इति पूर्वः पक्षः ।

मन्त्रविशेषनिर्देशात् देवताविचारः स्यात् । ३१ ॥

पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तमाह । न देवताविचारः स्यादयम् । मन्त्रविशेषनिर्देशात् मन्त्रविशेषस्य निर्देशोऽत्र बुध्णवानाम्नेयः कार्यं इत्यादिः । ' अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्थम् ' इत्यादिः मन्त्र. बुध्णवात्पत्वात् बुध्णवान् उच्यते । तथा च मन्त्रनिर्देशोऽत्र न देवता-निर्देशः इति सिद्धान्तः । के.

* सुसुक्ष्माणाः के चित् क्षीतरात्रकस्य मोहन-साचरितकन्तः । भा. १।१।२।४ पृ. १८६.

* सुसुधितः किं द्विधरेण बुद्धेः इति न्यायः । अर्थं हारुणादिभ्ये वर्तते । यथा ' ज्ञानंति लोपो पवति मदीयः स्वामीनः पवति वीरुष मे ।

धौःप्रमाणं मुह कान्च धैर्यं ब्रुमुक्षितः किं द्विकरेण मुहते ॥' इति । साहस्री. ६४१.

ब्रुमुमुक्षितः किं न करोति पापं (वरिष्ठ किं न कुर्वते) इति न्यायः । साहस्री. ६४३, ६४४.

ब्रुमुमुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिदिति न्यायः । उक्तं च— ' नागर्तुं लोत्रे ज्वलतु प्रदीपं सखीवनः पदयतु कोपकं ते । ध्वेःप्रमाणं न करोमि धैर्यं ब्रुमुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ' इति । साहस्री. ६४२.

• मुमुक्षोः अमोक्तेः पितृशोभ । वि. ६।३।२.

• धुभूपतः सर्वतोमादिपत, पाठीये । वाल. पृ ३४.

• बृहत्तयशब्दः बृहत्तयस्य गमयति ' सरस्वति देवनिदेशे निर्देश्य प्रजा विश्वस्य बृहत्तयस्य मायिनः ' इत्यन । मा १०।१।१।३२.

• बृहत् आर्भवापमाने, विश्वजिति सर्वश्रेष्ठे । मा. १०।६।१।१४, • बृहदेव पुत्र विद्विषितोये । १०।७।१६।१-१७, • बृहत्. (साम्.) योनिः बृहती (उन्द) ' एतानिदि ह्यवामहे ० ' इति । उक्तं बृहतिः ' एत न विधेय ' इति । १।२।६।२६.

• बृहन्त बृहत्तय । दन्. १०।२।२५।८५.

• बृहदादीनां सर्वेषां विश्वजिति नैक्य निवेश । भा. १०।६।८।२४.

• बृहदानं प्रागाधिपम् । बृहतीपदकृत्यो प्रपयन कटुपकारम् । भा. १।२।६।२५ वणक १

• ' बृहत्तमं अपरमित स्वर्गनामभिव्यति ' । संवर्ष २।१।१०.

• बृहत्तमो. विश्वजित्तुनौ निरजा. बृहति मधेयः, न रथते । मा. १।२।१५।४७.

• बृहत्तय आर्भवे परमाने विश्वजिति । भा. ७।१।३।८. • बृहत्तयस्य प्रतिपत् ' अपरती ' नरोति शोमे । ' दसवतीं पदात्तयस्य प्रतिपत् कुर्यात् अपरतीं बृहत्तयस्य ' । ' प्रमुने वाको अमिय. ' इति अमिय-कवी ऋग् प्रतिपत् । वि. १०।१।१६.

• ' बृहद्रथंतरं शूद्र भरति ' इति न बृहत्तयपतन न रथतरकापनकमिति । नैर तत्र बृहत् निमित्त भाति

रथतर वा । भा. ६।१।१।९, • बृहद्रथंतराभ्यां अन्यतरोणं पृथं साधिनं ज्योतिशोमे । १०।६।८।२४,

• बृहद्रथंतरयोः एषस्मिन् कर्मणि विकल्प, एषार्भ-तयत् । १२।२।४।१०-१५, • बृहद्रथंतरयोः प्रत्येक-मेनेस्त्वैव गणामफलगतद्वयपदहे व्युत्पन्नम् । १०।६।

३।४-८. मीमोषे पृ १५० ' गणामपने पृषये पदहे ० ' इत्यन श्रुत्यम् । • बृहद्रथंतरयोः. सधवे, गोभवे,

अपचितौ, पृथुस्तान एष समुचिय निवेश । १०।६।८। २४-२६, ' संस्रष्टौ उभयवामके प्रती ' इत्यन श्रु-त्पम् । • बृहद्रथंतरयोः. सस्रष्टौ प्रधानक्रियापेक्ष साहि-

त्यम् । तत्र व्यस्तयोरपि क्रियामाग्यौ. साहित्य न विर-प्यते । एकं साम किञ्चित् स्रोत्रममिनिर्वर्तयिष्यति द्विती-

यसि अयम् । प्रचानेपकारापेक्ष साहित्यमिति समस्त-संयोगो न विकोत्पद्यते । इति चेत् । तत्रामिधीयते । यत्र

परस्परसंयोगोयोगो भवति तत्रैतदेव न्याय्यम्, येन क्रियात्रयनेन आरम्भेक प्रत्येकानावधानेन वा योगे तेन

सहितयो, न पृथग्यः । यथेन अनेनोपकर्तव्य इत्यन-मन्यो एषमिदंलक्षितेनेति । ते च शक्यत सतिहे पृथं

संस्कृतम् । अतः तयो साहित्यनेव युक्तम् । भा. १०।६।८।२५ • बृहद्रथंतरयोः स्वधोनुद्युत्तयपथनेन

सपादितकटुभोरेव गान (ज्योतिशोमे) । १।२।६। २५-२८. मीमोषे. पृ १८११ ' ज्योतिशोमे बृहद्रथत-

रयो ' इत्यन श्रुत्यम् । • बृहद्रथंतरयोःि ऋत्तुसंसा-त्वेन विनियोग । मा १०।६।८।२६.

• बृहद्रथंतरादिशब्दाः. सामनिरोपसन्निः । सामवन्द्यन्तु सामान्यतयाची गानमाये रती, न तु गान-

विशिष्टाणामृनि । वि १।२।११.

ब्रु बृहद्रथंतरोमयसामके प्रती रथंतरपविधर्माणं प्रकृतिवद् व्यवस्था ॥

उभयवामिन् चैवमेकार्यापत्तेः । १।२।१।७।३८ ॥ भाष्यम्— सन्नुमयवामानं प्रतर. ' संस्र

उमे कुर्यात्, गोधन उमे कुर्यात्. असन्नितावन्नेषधरे उमे बृहद्रथन्ते कुर्यात् ' इति श्रुते । अन्ति तु प्रती पृढ

कर्म रथतरवर्गाम् । त इह बोधनेन श्रुत्यत्ते । एन संशय. त्रिमुपसन्निता उभयवामां कर्तव्य. अथवा

इहामि तथैव व्यतिष्ठेन्न इति । किं प्राप्तम् ? उभय
 सामि चैवं स्यात् । यथा कण्वरथंतरे । उभे द्वान्
 सामी पृष्ठकार्ये वर्तते, नैकैकम् । तस्मान्नैकैकधर्मान्
 लभेत । उभे द्वान् संहते, उभे धर्मं संयुज्येयादाम् ।
 उभे हि ते संहते, एकार्णापचेः पृष्ठकार्ये वर्तते इति ।

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् । ४९ ॥

भाष्यम्— पाषाण्डः पक्षं व्याचरतपति । न चैतदस्ति
 बृहद्रथतरयोः संश्रुतयोः उभयोः धर्माः भर्तव्या इति । रथंतरे
 रथतरधर्मा बृहति बृहद्रथमां । कुतः ? स्वार्थत्वाद्धर्मा-
 णाम् । रथतरधर्मा रथतरधर्मा, बृहद्रथमां बृहद्रथमां ।
 साम्नोश्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य । तत्र साम् प्रयुज्यते रथ
 तर बृहद्रथ । रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः,
 बृहद्रथसि प्रयुज्यमाने बृहद्रथमां । साम्प्रयुक्ता एवैते
 धर्माः । साम्नाऽपि हि दृष्टमदृष्ट च क्रियते । तस्मात्
 साम्पि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्यवस्था धर्माणां
 प्रकृतिवत् । तथा प्रकृतौ रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्वद्
 प्रयुज्यते । बृहति तद्वद्भवति । एवमिहापीति ।

ट्टम्— पृष्ठानुवादेन कण्वरथतरविधिः, यत् पृष्ठं तत्
 कण्वरथंतरमिति । बृहद्रथंतरे च न पृष्ठानुवादेन विधी-
 येते । नोदकेन विधयेन प्राप्नुवती नन्वेन समुचीयेते
 (अन्यथा अग्राहुवकार्यता स्यात्) । तस्मान्प्रयाग्रे मनो
 क्तव्ये । यद्यपि च पृष्ठानुवदे नोन्वितस्तथापि पृष्ठ
 वापने प्रकृतौ दृष्टे इति विद्वन्नामपि पृष्ठवापने एव
 भवति । नास्तिस्मिन् वैरो प्रयोक्तव्ये इति ।

शा— द्वाभ्यामापि सहाय एकैकस्व कार्ये साध्यते इति
 द्वयोःपि धर्मप्राप्तयुज्यते— ' नोदकेन विकल्पेन
 प्राप्तयोः पृष्ठयोर्हि । स्वधर्मयुज्योरेव समुच्चय-
 विधिस्वयम् ॥ '

सोम— यथा कण्वरथंतरे उभयधर्माः तद्वत्
 इहापि उभयव उभयधर्मा इति कण्वरथंतरे विकल्पे
 ऽपि इह समुच्चयः इति च व्यक्तान्तु संरातिः ।
 सूत्रार्थस्तु— उभयसामि संयुज्यादावपि एवं कण्वरथं-
 तरादिवदुभयस्यैव एकार्णापचेः उभयधर्माः स्युः इति ।

वि— ' द्विसामने द्वयोर्धर्मकार्यं वा व्यवस्थितिः ।
 श्रुतेःपात् संज्ञते, मेवं धर्माणां साम्प्रवत्तः ॥ '

भाट्ट— यत्र संयुज्योरेवयोर्येनादौ बृहद्रथंतरयोः
 प्रकृति एव विकल्पे प्राप्ते ' उभे बृहद्रथंतरे भवतः '
 इति धृतम् । तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साधनसाम्नां
 रेव च तस्मिन् विकल्पः, तदा तेन वचनेन तयोः समु-
 यमानविधानादेकसिद्धौ च तद्वस्तोमके पृष्ठेऽज्ञातः साम-
 द्वयम्, तत्र च व्यत्यस्ता एव तद्वद्वर्मा । यत्र उ
 प्रकृतावेव पृष्ठस्तोमद्वयं वैषल्यिक इह च तयोरेव बृहद्रथ-
 तरपद्व्यतिथयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्साम्नां पृष्ठद्वयस्य प्रत्येकं
 समद्वयस्तोमकस्य करणादमांशा व्यवस्येव । ननुनैकैककार्ये
 समुचितस्तोमद्वयविधानम्, येनैकैककार्ये उभयविधानात्
 उभयधर्मोभयधर्माः स्युः । विशिष्टविधिगोरत्वाद्प्रकृतकार्य-
 तापत्तेश्च यथावसितयोरेव समुच्चयमावदविधानाङ्गीकारात् ।
 अतः तत्तत्तामि तद्वद्वर्मा एव संमीळनादयः ।

नैमित्तिकग्रहप्रतानियमारतु सत्यपि साम्द्वये तयो-
 विरोधित्वाभावेन निमित्तदत्ताभावात् भवति इत्युक्तं
 कौस्तुभे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्यैकशतीवत्त्वेऽपि
 समुच्चयानुलोपेन व्यक्तिसंश्लेषनिमित्तेन ध्येयम् । इदं च
 पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संयुज्योरेवविधिर्न मूले इत्या-
 चिन्तेति श्रुत्यम् ।

यत्तुतस्तु तेषु ' उभे बृहद्रथंतरे भवतः ' इति
 श्रुत्यं ' परमान रथतर कुर्वात् बृहद्रथं यवति ' इति
 पञ्चविंशत्याज्ञानुलोपेन लाट्वापनिकल्पे रथतरस्य एक-
 मानस्तोत्रे निवेशामिधानात् न पृष्ठरतोत्रे उभयो-
 र्गाम्नां वा एकस्मिन् ऋताकुम्भयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समु-
 चयः । अत एव परमानेऽपि रथंतरे विधौपन्नान् न
 संमीळनादीन् धर्मान् यच्छति । रथंतरस्य तैस्मिन्नाऽपि
 जायमानत्वेन रथतरस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्वतापन्नत्वं
 लक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसहस्रापन्नत्वात्तत्त्वस्यैव लक्षणीय-
 स्तत् । तदभावे दूशयत्वात्तत्त्वात्तद्वद्वद्वत्कार्यनि-
 रथतरादावप्राप्तेः ।

अत एव योर्वेना रथतरमेव पठितुं न शक्यं यथा
 स्तोभादिभिः तनेतपक्षेपक्षत्वे प्रमाणमावात् यदा तदा-
 न्यभूता ऋतोऽपि अगन्तव्यत्वाद्ग्रहप्रमाणामाषे आश्लिष्येत्
 तदा तद्वद्भवत्स्तोमादीनां ' प्रथमं नीयमानं हि तत्रा-
 न्नाप्यकर्मति ' इति न्यायेनानुष्ठाने न काचन क्षतिः ।

गतः कलान्तरे एतादृशावाक्यसत्त्वे स्तोत्रान्तरे विनि-
योगमाये चेदमभिकरणं द्रष्टव्यम् ।

मपहन— 'प्यक्स्थोममहाभके ।' ३४.

शंकर— 'दिशामि चाग्नेयेः स्यात् ।' २८.

• बृहद्रथंतरमयीणां अविद्वाना वैदपस्तोमि
कथरथंतरे समुच्चयः । १।२।१६।४७. मीको. पृ.
१३५ : 'कथरथंतरे अविद्वाना०' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

• बृहद्रथंतरमयीणां व्यवस्थया वक्तव्यम-
यानकाले अनुष्ठानम् ॥

पक्षर्यत्वाद्भिभागः स्यात् १।२।१५।४५ ॥

भाष्यम्— 'व्योनिष्ठोमे समागमन्ति 'बृहद्रथं
भवति' रथंतरे वृष्टं भवति' इति । प्यक्को हि बृह-
त्रंतरथोविनत्यः । यस्मिन् कार्ये रथंतरे प्रवर्तते, तस्मि-
न्नेव कार्ये बृहद्रथविद्विद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्मात्
बृहद्रथं रथंतरमयीभोभवन कर्तव्या इति । बृहद्रथं
रथंतरग्रहणं च लक्षणार्थं भवति ।

दृष्ट्— प्रथमः स्तोत्रमिच्छाया । सा (स्तुतिः)
साक्षात्संयुक्तम् (स्तुतवाक्यविक्रमे) । तस्माद्भवना-
द्विकल्पः बृहद्रथं रथंतरे वा इति । तत्र स्तुतिरद्वयम्,
साम ऋगशामिचकत्वा दृष्टोपकारि । तस्माद्ये साम्नुप-
निबद्धा धर्मा उच्येयत्वाद्यस्तोत्रागुणवत् (वृष्टि रथंतरे
च) सक्त्ये न व्यवसा । यथा श्रीहिस्यदर्दं प्रोक्षण न
मीहिषेवाकतिष्ठते (यवेध्वनि भवति) एवमिहापि ।

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेत् ४६ ॥

भाष्यम्— 'निर्देशाद्वा रथंतरे रथंतरमयीः कर्तव्या
' नोच्येयम्', न च वक्तव्येयम्', ' रथंतरे प्रत्यु-
माने संगीक्येत्', ' स्वर्गं प्रतिशोषेत्' इत्येव-
मर्थः । बृहद्रथं 'बृहति उच्येयम्', ' बृहति
गीपमाने समुद्र मनस प्यावेत्' इत्येवमादयः । एवं
निर्देशोऽयंवाच्य मविष्ति । इतरथा रथंतरग्रहणं च
बृहद्रथं च प्रदर्शनार्थं स्यात् । तथा लक्षणा मयेत् ।
न च भुविर्गमने लक्षणा न्यासा । यदुच्यते अपैकत्वाद्
बृहद्रथंतरशोरिति । तस्यैकोऽयैः पृष्टिदिः । एत-
दप्येव अन्यथा बृहद्रथं कथ्यते पृष्टम्, अन्यथा
रथंतरेणैति । यथा धर्मि विभक्त्यमाने प्राप्युपायौ ।

यथा, द्वौ पुरुषानन्तर्गोर्गृहीत्वाऽऽकर्षाः, यद्वा तीर्थेन
वाक्येण छेदनम् । तत्र यच्छत्रस्य तीर्थीकरणे इत्थं
तच्छेदनाभ्युपाये संभव्यते, नाऽऽकर्षणभ्युपाये तदर्थो-
पयेऽपि । एवं बृहद्रथं रथंतरे तदर्थार्थेभ्ये भवेयुर्वा
न वेति वाप्ये विचारणा । तत्र निर्देशाद्यर्थोविद्वान-
गच्छामः, अन्यथा बृहत् सावयति, अन्यथा रथंतर-
मिति । प्रत्येकं पस्वप्यनुपलभामहे । रथंतरे दृष्टादिकां
संस्तुतिं कुर्वन् वृष्टं सावयति, बृहत् विनाविद्यम् ।
तस्माद्रथंतरमयीः दृष्टादिकाया स्तुती निबद्धा रथंतरे
प्रत्युमाने भवेयुर्वा बृहति । बृहद्रथं अपि चिन्तादिगण-
स्तुती निबद्धा बृहति भवेयुः, न रथंतरे । तस्माद्रथंतर-
धर्मागिति ।

दृष्ट्— 'अन्यथा बृहता कथ्यते पृष्टमन्यथा रथं-
तरेण' इति । (अनुभूयितं माभ्यं चोदयति—) नन्वेवं
बृहता मीहिषवोरपी धर्मव्यवसेयुक्तं भवति । अन्यथा
मीहिषः साधनस्यन्यथा वा यथा इति । उच्यते ।
श्रीहृष्यकादुल्लेखितं कुर्वन्ति । ततः पितामि, तेभ्यः
पुरोडाशाध्यायः, यागादपूर्वम् । यवेवेत्तुल्यं त्वम् ।
किमतः । एतदतो यवति । मीहिषवोरसन्तद्व्याप्येलाला-
पूर्वभेदः । तस्मादपूर्वं यागवापनकारेण धर्मागिति ।
उभौ च मीहिषयो धारावाचनम् । अत उमदन धर्माः ।
नस्ति व्यवसा । मीहिषमनीयं ताम, प्रोक्षणस्यातीया
उच्येयत्वात्तद्वः । तत्र यद्यपि ताम दृष्टोपकारि, तथापि
युक्तोपकारि (तदृष्टनिवर्तकम्) । ते च स्तुती भेदेन
चोदिते । अदृष्टार्थत्वाच्च तयोर्पूर्वभेदः । अयुष्टप्रपुलाभ
धर्माः (नन्नेनसिखेयार्थे द्वे अपि स्तुती चोपेते । एका-
धीयत्वा तयोर्वक्तव्यो मीहिषवोरपि । तस्मात् व्यवसा ।
उच्यते । न निमित्तमपूर्वमात्रे, यथैते चोपेते । किन्तु
व्याख्यामेवार्थं ज्ञेयं । तस्मादृष्टार्थत्वात् स्तुतोः, यदेव
दृष्टादिका ज्ञेयते तदेव चिन्तादिभ्येति । कुत एतत् ।
तस्मात् चिन्तादिनां यथा साधयति, येन साधनेनोप-
पत्तयः, दृष्टादिनाऽपि तैः साधयिष्यतीति नास्येत् ।
अत एव कथनद्विकल्पः । अतीनात्वात् । तस्मादाया
क्षयणनामपूर्वभेदाद् व्यवसा, एवमिहापि । मीहिषयो न
साक्षादपूर्वत्वं साधयते । यागादपूर्वम् । स नामेकादि-

मिह्नादिनो व्रीहियथाक्यवेदेव्यविधानावजृणते । न तु
 ताम्ना पागोलातिः किरते । येन कागमेदोऽपूर्वमेदश्च
 स्यात् । तस्मात् तत्रापूर्वस्य भिन्नत्वात्तत्रा न्यवस्था ।
 अन्ये त्वाहुः । यद्यपि साम दृशोपहारि, स्तोमास्त्य-
 दृशोपहारिय । तस्मात् स्तोमप्रयुक्ता उच्येतेऽश्वत्थः ।
 अत्रो न्यवस्था । तथा च वक्ष्यति (भाष्यकार-)
 'साम्नाऽपि दृष्टमदष्टं च क्रियते' इति । तद्युक्तम् ।
 रथतरशब्द, स्तोमश्लेषार्थः स्यात् । अपि च स्तोमा-
 श्लेषार्थेऽश्वत्थश्च यामि गुणमूलाः ' गुणना च परार्थ-
 तादसंख्य' (३।१।२।२।२) इत्युक्तम् । अथगा-
 न्यायोऽपि (३।१।६।१२) नास्ति, स्तोमानामुच्यै-
 स्तादीना च परस्परनिपाकादृच्छन्वात् । यत् 'साम्नाऽपि
 दृष्टमदष्टं च' इति ऋगश्रुतिव्यवस्था दृष्टम्, येन
 पुनरदृष्टार्थो स्तुतिमुत्पन्नमिति चेनादृष्टम् ।

ज्ञा - 'उभयोरैककार्यत्वात्कार्यसाधनगोचरः ।
 धर्मा द्वयोर्द्वैतेऽपि स्युर्ब्रीहिधर्मा यवेत्पिन ॥'
 इति प्रश्ने, ब्रूम - ' साम्नोर्व्यवस्थया यामानिर्देशो
 मीलनादिषु । तस्मान्न संकरो युक्तो न त्वेन प्रोक्ष-
 पादिषु ॥'

सोम - यदि कार्यसाधनव्ययुक्ता धर्मा तदा
 रथतरादृष्टोः एककार्यत्वात् तदर्थसंकरः स्यादित्युक्तियतेः
 संगतिः । वचने नाम ' रथतर बृहद् वा श्रुं कार्यम्'
 श्रुतेरुपरमिति भीमावकाशवत् । सूत्रार्थानु - रथतर
 बृहत्तरेऽर्थात्तत् धर्माणामभिभागः संकरः स्यादिति ।

वि - ' बृहद्रथनो धर्मं संकीर्णो वा व्यपस्थिते ।
 श्रुतेरवच्छ्रुं संकरो धर्मं निर्देशादेव्यं सतिष्ठिः ॥'

भाट्ट - ज्योतिषोमे ' दृष्टे सृजते' इत्यनेन यद्
 दृष्टमेतन्मिति निर्दिशति । तत्र बृहद्रथतराग्रामशाप्यको-
 ' बृहद्रथ रथं वा श्रुं नगति' इति वचना
 दिश्यते । तथा नौवत्तरेऽप्युपरमिति । तथा च
 निरुक्तानि चत्वारोपरि विचारिष्यते कौमुभे स्युम् ।
 तत्र च रथन्तानुक्रमणेन केचिदर्थं निर्दिष्टाः । ' रथ
 न्तरे मन्त्रमन्त्रे संकीर्णयेत्, नोपैर्गम्' इत्यदयः ।
 केचिच्च बृहत्तुत्कारेण ' बृहति मन्त्रमन्त्रे श्रुतं
 मनत्रा न्यवेत्, उपैर्गम्' इत्यदयः । अत्र उम-

यगारि साम्नः रोषित्वमेव, न तु निम्बित्वत्वं उच्येत्तदिति
 प्रायपाठान् । ते किमुमयत्रापि सर्वाणां उत न्यवस्थितं
 इति चिन्तायाम्, यत्पि ज्योतिषेदे तन्मन्त्रादृष्टस्य रथ-
 चादेकगादीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनीभूताप्यनेन धर्मा
 यामवधातादिकत् संकरः । न ह्यनयोः प्रयोजनान्तरात्
 समुच्चय येनादृष्टवैजालमावदवत् स्यात् । अत एव विकल्प
 वचनस्याप्यदृष्टैक्य एव तात्पर्यमित्यपि सुवचम् । अत-
 श्चापूर्वस्यैकत्वात् तत्तत्तलोनात्तन्मोक्ष स्वरूपेणाप्रवेष्टानुचो
 धर्मसंकरः । अत एव रथन्तरस्य ' अग्निं त्वा इत्'
 इत्यसामुच्युत्पन्नत्वेन श्रुतिप्रकारस्य, बृहत्तथ ' त्वग्निदि
 ह्वामादे' इत्यस्या उत्पन्नत्वेन आनाहनादिप्रकारस्य
 च मेदेऽपि न प्रवेशः । अथ ऋक्सामयजुस्साहित्येन
 सामशापनतापठकत्वमात्राच्च । न हि ऋगर्थमेदेऽपि साम्नः
 अश्रुतिव्यवस्था भिद्यते । कारणरथतरे प्रकाशव्यव-
 स्थानेन धर्मप्राप्यनापत्तेश्च । अत एव वेदुचित्येनेषु रथ
 न्तरस्थोपादाने वेदुचित् बृहत् इति प्रतिनिधित्तिर्निर्देशादप-
 न्दत्त्वादिबिषयशा धर्मव्यवस्थेत्यप्युच्यते ।

न चेवमपि रथन्तरादिगीतेः ऋगश्रुत्यर्थस्य
 दृष्टार्थेऽपि स्तोमाश्रुत्यर्थस्य व्यदृष्टार्थत्वात् तद-
 दृष्टार्थोऽपि गीतिभेदेन येदात् तत्तदपूर्वशापनत्व-
 लक्षणा धर्माणां प्रकृतौ न साकार्यम्, कारणरथस्य
 बृहद्रथतरस्यानापत्तत्वेन वदन्तस्तोमाभितगीत्यस्य प्राकृत-
 स्तोमाभितगीत्यस्य जन्मादृष्टार्थत्वेनेव द्विरप्यममन्त्र पादेन
 कल्पनात् तथापि धर्मप्राप्युपरमितिर्नि धाच्यम् ।
 एतन्मिति ऋगश्रुतिरुदगीत्येते उच्येत्तदिति रथन्तरे
 कार्यव्यतिरिक्तत्वात् । न च तथापि साम्न्यवस्थानिष्ठा-
 दृष्टमेतत् तस्मिन्मन्त्रादृष्टकारणत्वेन च तदन्तरिष्ठा-
 पुदेरथन्तरच्छेदकत्वात् कारणरथरे च द्विरप्यममन्त्र-
 न्यायेन तद्वेदाभावात् सांकीर्णयत्तदिति धाच्यम् ।
 नियमादृष्टस्य नियमकल्पनेन साम्न्यवस्थानामात् ।
 तन्मन्त्रेऽपि वा दृष्टयोजनस्यैक्ययमित्यवकाशैः पुष्प-
 रद्विद्वत्तथा श्रुततदर्थमेवोपरमनेन नियमादृष्टस्य तत्रो-
 पकाराभावात् । इतरथा न्युत्पन्नव्यति अथत्तदर्थ-
 श्रुत्यवकाशैः । इति प्रश्ने, तथापि स्तोमद्वयव्युत्पत्तौ
 अकारणत्वात्तदर्थं न्यवस्थितेति । तथा हि स्तोमार्थं

तद्व्याप्यैवात्वं वा न तावात् प्रतिगुणाभिधानव्यक्ति-
विभ्रान्तम्, द्वादशस्तोत्रमनुपपत्तेः, अपि तु तत्
स्तोत्रेनरुणाभिधानव्यक्तितु व्यसज्यवृत्ति, तावा च न
वैगमयत् क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वात् । अवसत्तदगुण-
भिधानेभ्यः सस्काररूपाण्यद्वयानि उत्पद्यन्ते । तैश्च सकल-
गुणसमूहादभ्यन्तरिमका तत्तद्विजातीयस्तोत्ररावच्छिन्ना
अभिधानव्यक्तिरेक उत्पद्यते इत्यनर्थं वाच्यम्, तत्र च
विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया सस्कारेष्वपि वैजात्या-
वदयभावात्, रीक्षणोद्यवाङ्निपमन्यायेन तत्तत्सकार-
धमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्वर्मा इति न प्रकृतौ सार्कम् ।
कण्ठधरे च हिरण्यधर्ममन्यायेन तत्तत्सकारधमूह-
द्वयजनकत्वैव क्तान्तरजन्यत्वात्साराण्यकाङ्गुणाभिधान-
व्यक्तित्विधानान् तत्तत्सकारधमूहप्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपनि-
रिति सर्वपनाकुलम् ।

मण्डन— 'शब्दो धर्मा स्वरूपिणः ।'

शंकर— 'शृङ्गान्मोरहमेदः ।'

● बृहद्रथंतरसामा (पृथ्वः पटहः गरामपने)
अनेकपदबहुवीहिरण्यम् । न दन्द्रगमो बहुवीहिः । तथा च
केतु विदहःकेतु रथतर केतु चित् बृहत् । न सम्यते
सामनी विधीयते । भा. १०।६।१४-५. ● बृहद्रथ-
तरसामान्तोरेव प्रकृतौ अङ्गत्वेन विधानं न तु तयोन्मो ।
अतो किरुवौ तयोन्मोर्गतिदेशः । वि. १०।४।२४.

● बृहत्साम धकच्छन्दस्क नास्ति । तस्याऽऽधारध
काकुम्. प्रणयः । प्रथमा बृहती, द्वितीया पट्किः ।
उभोः प्रथमनेन शक्यं बृहतीं दे बहुमौ च संश्रजे,
तासु बृहद् गान्तव्यम् । (चिन्मिदिम् । ऋषे, सर्वानु-
क्रमण्यः हि काकुम्: प्रणयः ककुम्-एतोबृहतीम्य
सिच्यतीत्युक्तम् । तत्र सतोबृहती पट्किजातीयत्वात् कथ-
ञ्चित् पट्किरिति वक्तुं शक्यम्, परतु ककुम् उष्णिक्-
जातीया न बृहतीजातीया इति । के.) वि. १।२।६,

● बृहत्साम ज्योतिष्टोमे पृथक्स्तोमे रथंतरेण सह
विशक्तिवत्म् । ७।३।३, ● बृहत्साम 'त्वामिन्द्रि ह्वा-
मदे' इत्येतस्या योनि उत्पद्यम् । १०।४।२४, ● बृह-
त्साम विशक्तिरिति षडहान् 'विशक्तिरथर्वष्टयः' इति
सर्वेषुशब्दात् प्राप्तम् । ७।३।३, ● बृहत्साम षडदे द्विती-

येऽहनि पृथग्विष्यावकम् । ७।३।३. ● बृहत्सामा यदि
सोमः स्यात् शुक्रामान् महान् यज्ञीयात् ज्योतिष्टोमे । भा.
१०।५।१५।१५८ वर्णकं १. ● बृहत्सामा सोमः सार्व्यदिने
पृथक्स्तोमे यस्य सोमवागस्य बृहत् साम छः । एवं रथतर-
सामा । वि. १०।५।१५.

● बृहत्सामता ज्योतिष्टोमे पुष्यार्था । भा. १०।६।
६।१६.

● बृहत्सामत्वेन उत्तमवर्गं त्रिभिनीकृत्या वेदे बहुतः
स्तुतिः इत्यते । संकर्ष. ४।१।८. ● बृहत्सामत्वे,
पृथक्त्वेने ज्योतिष्टोमगते, शुक्रामावत् । वि. २।३।१.

● बृहत्सामधर्माः 'उष्णैर्गैयम्', 'बलवद्रेषम्',
'बृहति सूर्यमाने मनसा समुद्र भ्यायेत्' इत्यादयः ।
वि. १।२।१५.

● बृहती । गावनीबृहत्सगुणुत्तु एव आगम-
मानता साम्ना निवेद्यः विदुदन्मोष्येपु बहुषु सार्व-
दिनाभंगपवमनशोः । न तु जन्त्ये वृषे । भा. ५।३।५।
१३-१४. ● बृहती पापेषु अक्षयानि ८।८।१२।८.
उदा० 'मा विदव्यत्' (ऋषे. ८।२।१), किंवा ५।१।
५।९. उदा० 'सं त्वा यषं पितो' (ऋषे. १।१८७।
११) । के. ● बृहत्सोरेव उत्तरप्रथमपठितयोन्मोर्ग-
साम्नागानं द्वादशोदे । अतिचक्रतीपु इति बहुवचनं
तु प्रथमाया अतिचक्रयाः सार्व्योऽभ्यागात् । भा.
१।२।५।२१-२४ वर्णकं २.

● बृहतीपक्कन्वयोः एव प्रथमनेन रथंतरस्य
गणम् । भा. १।२।६।२५-२८ वर्णकं १.

● बृहतीविष्टारपट्कन्वयोः एव प्रथमनेन संश्रजिते
श्रुति वृषे रीतगोवाचयसाम्नागानं ज्योतिष्टोमे । भा.
५।२।६।२९-२८ वर्णकं २.

● बृहतीशब्दो द्वयवचनः । शब्दो द्वयमित्यर्थः ।
संकर्ष. ४।४।४.

● बृहद्रथविभवः । 'शब्दो बृहद्रथत्वेन यजेत'
इति प्रसिद्धो बृहत्सतिशवः । 'वात्रपैवेनेयुवा बृहत्सति-
सत्वेन यजेत' इत्यत्र तु शार्वेयाहत्वेन विहितो बृहत्सति-
सवः कर्मान्तरमेव प्रसिद्धबृहत्सतिशवः । धर्मातिदेशार्थस्तु
कर्मान्तरे बृहत्सतिशवन्मयोगः सासामितोभवात् । ४।३।

१४२९-३१. * बृहस्पतिसवः वाजोयाद्गुम् । ४।३।
 १४२९-३१. 'बृहस्पतिसव्यायः' इत्यन द्रष्टव्यम् ।
 * बृहस्पतिसवः वाजोयाद्गौऽपि स्वराळे (वसन्ते)
 कर्त्तव्यः । भा. ४।३।१७।४०-४१. * बृहस्पति-
 सवस्य ऋषिष्टोमविद्वित्वात् वष्टन्तकालश्चोदकप्राप्तः ।
 वि. ४।३।२०. * बृहस्पतिसवये 'वाहंस्वरं ब्रह्मं
 यज्ञाति' । अस्य प्राहुः नैः ब्रह्मैः समुद्यतः । १०।४।२।
 ३-५.

बृहस्पतिसवाद्गौ दाशतयीभ्यः उत्पन्नगायत्री-
 पामानयनम् ॥

गायत्रीपु प्राठ्वीनामरच्छेदः प्रहृत्यपिकाउ-
 त्तं स्यात्वाद्भिष्टोमवद्व्यतिरेकान् सदारयस्यम् ।
 ८।३।६।१२ ॥

भाष्यम्— उत्पन्नश्चित्तितः । अपचय इदानीं
 विन्यसे । इदं श्रूयते 'वाजयेयेनेष्टया बृहस्पतिसवेन
 यजेत' इति । तमेव समागतात् 'गायत्रयेतद्दर्मवति'
 इति । अत्र विचार्यते । किं प्राठ्वीना विद्वन्ब्रह्मतीनाम-
 श्वरान्तेनं बृहन्न गायत्रं तदहं कर्त्तव्यम्, उत उपस्ति-
 गायत्रीणा दाशतयीभ्यः आगम इत्येति । अत्र श्रुतेनै-
 शेषप्रथमः । गायत्रीपु प्राठ्वीनामरच्छेदः । गायत्रीपु
 भूयमाणानु 'गायत्रमेवदर्मवति' इति प्राठ्वीना विद्व-
 न्ब्रह्मतीनामरच्छेदेऽष्टाएतन्तेयः कर्त्तव्यः । जुतः । प्रहृत्य-
 पिसारत् । चोदरेनात्र प्राठ्व्यास्त्रिष्टुम्बगम्यः प्राप्ताः
 अपिष्टुता विद्यन्ते । यदि अन्यातामृचामागमः त्रियैत,
 प्राहुः प्रचये कथ्येत ।

ननु प्रत्यक्षमुताः गायत्र्यः । तामिक्षोदकप्राप्ता इत्या
 बाधितयाः । नेत्याह । वामान् ? संख्यात्वात् । अथ
 गायत्रीउच्यः संख्यावाचकः । कर्त्तं शक्ये ? वाचनीरेका-
 श्रुतिर्गतिर्गणनायैव न व्यभिचरति । न च विद्यनुपिचिति-
 संख्याया विना दृष्टः । चतुर्विंशतिर्संख्याहीनापु त्रिष्टु-
 म्बगतीपु न कदापिभवति । तस्मात् संख्यावाच्योऽयम् ।
 संख्यावाच्यश्चेत्तदुपारणोपः कर्त्तव्यः । अमिष्टोमवत् । यथा
 'वाजमिष्टोमं भवति' इत्युक्ते द्वादश्यादिकानामप्या-
 मुक्त्यापचयेनः विद्यो । एतन्निर्वा ।

सं नित्यवच्च पृथक्सतीपु तद्ब्रह्मनम् । १३ ॥
 भाष्यम्— तं नित्यवत्संख्यामार्त्तं भुवतं गायत्रीउच्यं
 नत्वा, पृथक्सतीपु पृथग्भूतापु गायत्रीभ्यो जगतीपु,
 अगायत्रीपु तदचनं भवति, गायत्रीवचनं भवति 'ये हि
 द्वे गायत्र्यो सैका जगती' इति । यदि संख्याया गायत्री-
 शब्दस्ततो जगत्या द्वे चतुर्विंशतिर्संख्ये श्रूयैतदचनमुप-
 पद्यते । अथ क्वचि ततो द्वे कचौ जगत्या न सः इत्येव-
 द्ब्रह्मनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादपि संख्याया गायत्री-
 शब्दः । तयेदमत्र च दर्शनम् । 'विष्टोऽनुष्टुम्भगतो
 गायत्रीः क्रोति' इति ।

न विरातौ द्योति चेत् । १४ ॥
 भाष्यम्— अथ कश्चिद् ब्रूयात्, न विरातौ
 दशसंख्याऽस्ति । न संख्या संख्यान्तरे वर्तते । गुणे हि
 संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते । एवमष्टाचत्वारिंश-
 त्संख्याया चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति । तस्मात् संख्या-
 यैऽपि गायत्रीशब्दे 'एका चयनी द्वे गायत्र्यो' इत्येव-
 दनुपपन्नमेव । मक्षोभयोर्दोषो नास्त्वैतस्य वाच्यः ।

ऐकसंख्यमेव स्यात् । १५ ॥
 भाष्यम्— अत्रोच्यते । न द्वयः संख्याया संख्या
 वर्तत इति । किं तर्हि ? अष्टाचत्वारिंशत्संख्यापरिचिन्ने-
 प्यष्टीपु अवचयन्ते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये, न तु द्वे कचौ
 इति । न च संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति । यदि
 निवर्तयेदैकसंख्यमेव स्यात् । यस्य दश गायत्रस्य द्वौ
 पञ्चशौ गयामित्येतद्ब्रह्म न स्यात् । भवति च तत् ।
 तस्मात् संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति ।

एवं वा । न विरातौ द्योति चेत् । यदपि
 संख्याया गायत्रीशब्दः, एवमपि नाश्रुतान्तेन कर्त्तव्यः ।
 किं वागम् ? विरातो दश विद्यन्ते । किमतः ? इदं
 तावदतः । येन विरातिदशताः, दशतान्तेन दश
 भवति । एत येन त्रिष्टुम्बगम्यः प्रपुक्ताः, प्रपुक्तास्तेन
 तदन्तर्गतं गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादपि शक्ये प्रयोगः ।
 एत वोदशतपुक्ता भवति । गायत्रं चाह । इत्तं भवति ।
 ऐकसंख्यमेव स्यात् । अथाऽऽह ब्रह्मणा त्रिष्टुमि
 योशतायां न गायत्र्य उतासा भवन्ति । कचम् ? कचम्
 परिचिच्छ्रुती संख्या कर्त्तनी भवतीत्यति । न चययाः

त्रिभुवो वाऽवपवः साधनम् । किं तर्हि ? त्रिभुवजः ।
 अथोच्यते 'गायत्र्येतादृहर्मवति' इति पञ्चादवपव
 एतन्न साधनमिति । तथा सति यक्षराजलोप एव प्राप्नोति,
 उच्यते। अथोच्यते । न चान्तरेऽनुपाद्येयमानं
 चोदको वाप्यते । तस्मात् यदुक्तम्, यद्यपि संख्यायां
 गायत्रीशब्दः, एवमप्यधिकारेण प्रयोग इति, एतदुक्तम् ।
 दशमंति च नोत्तरस्यां संख्यायामुपाद्यायां पूर्वाः संख्या
 उपात्ता भवन्तीति, यदप्यम् 'एका च दश च शतं च
 सहस्रं च परार्थं च' इति सर्वसंख्या अनुकामिति । यदि
 चोत्तरस्यां संख्यायामुपाद्यायां पूर्वाः संख्या उपात्ता
 भवन्ति, ऐकसंख्यमेव स्यात् । एतैव पर्यसंख्या
 भवेत् । सा हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्त्वेष्टया अप्यनु-
 क्रान्ताः । अतो विनाशते, नोत्तरस्यां संख्यायामुपाद्या
 पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति ।

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वत् ॥१६॥

भाष्यम्— नैवेदेवं संख्यायां गायत्रीशब्द इति ।
 कथं तर्हि ? गुणाद् द्रव्यशब्दः स्यात् । चतुर्विंशत्यक्षर-
 युक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । वस्मात् ! अर्थविषयत्वात् ।
 यदि संख्याशब्दः स्यात्, सर्वसंख्या चतुर्विंशतिरूपान्त्वयेपे
 चर्तेत गोपुत्रोदो । न च वर्तते । तस्मात् संख्याशब्दः ।

गोत्ववच समन्वयः । १७ ॥

भाष्यम्— यथा गौरिति लक्षणे गमननिमित्ते
 सामान्यद्रव्याभिधाने साम्नादिमणवेव समन्वयः, नाप्येति
 लक्षण एव गौराद्यो विभावते । एवमप्यनुप्यवचन एव
 विज्ञातं न्यायः ।

संख्यायाश्च शब्दवचनात् ॥ १८ ॥

भाष्यम्— चतुर्विंशतिरूपस्यावाचकः शब्दोऽस्ति,
 चतुर्विंशतीरिति । नास्तिपरेण शब्दोऽस्ति । संख्याया
 अवस्थापर्यवसायेनैव व्यवहारसिद्धेः ।

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥

भाष्यम्— इतरस्य अत्रद्रव्यस्याश्रुतित्वात् । व्यस्य-
 स्तादिरार्थः । तस्मात् न्यूनहास्येन समान्येन प्रयोग-
 नम् । उपायं गायत्रीशब्दोऽयंवात् भवति । संख्यायां
 निष्पन्नोऽयम् । तस्मादपि क्वचिदन्वो न्यायः । अतो
 गायत्रीणामुपाद्यायाम् । अतोऽयं इति ।

द्रव्यान्तरेऽनिवेशादुक्त्यलोपे विरिष्टं स्यात् ।
 २० ॥

भाष्यम्— यदुपवर्णितम्, अग्निष्टोमवदिति, तत्र
 श्रुतः । अग्निष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चिद्विशेषो
 नास्ति । यथा गायत्रीशब्दः कृद्रव्ये । अथ हि केवलाग्नि-
 ष्टोमान्ततां श्रुते । न चोक्त्यलोपमन्तरेण द्वादशाहिका-
 नामह्यमग्निष्टोमान्ता भवतीत्यवदयकार्यं उक्त्यन्तरेण ।
 अथ पुनर्गायत्रीशब्दः कृद्रव्यस्य वाचकः इत्युक्तम् । न
 चाश्रयलोपेन तद्व्यत्ययं प्रापते । तस्माद्दिग्भ्योऽप्युपपन्न्यास
 इति ।

अज्ञात्तत्त्वज्ञत्वत्वाच्च ॥ २१ ॥

भाष्यम्— अज्ञात्तत्त्वज्ञत्वानि चोच्यन्तोनानि गता-
 त्रिष्टोने, तानि शास्त्रोक्त्याऽग्निष्टोमान्तता वाच्यन्ते ।
 इह पुनर्विषयितम्, शास्त्रोक्त्या गायत्र्यः, अग्न्यानिष्प-
 त्तिपुत्रकत्वः । सा न गन्तुवन्ति गायत्री वाचिनम् ।
 उत्पत्तिनामवेयत्वत्वाद् भक्त्या पृथक्स्तीपु
 स्यात् ॥ २२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम्, संख्यायां गायत्रीशब्दो
 दृष्टः 'दे हि द्वे गायत्र्यो, वैवा जगती' इति । तस्य कः
 परिहारः ? उच्यते । औत्पत्तिकमैवदने नामपेयमित्यु-
 क्तम् । अत उदत्तिनामवेयत्वतोऽयं ज्ञातव्यत्वे चतु-
 र्विंशत्यक्षरे पदवचने प्रयोगः, स भक्त्या विधेयः । न
 श्रेष्ठस्य शब्दशब्देनेद्वयता सत्या गौडो न्यायः । कश्च
 पुनर्गन्तव्यः ? परिमाणत्वान्न-वात् । यत्परिमाणं द्वयो-
 र्नाक्योस्तदेकला जगत्याः । अत एतदुक्तम् 'दे हि द्वे
 गायत्र्यो वैवा जगती' इति । यथा, यो द्वौ कौरवौ
 स एको बाहीक इति । एतस्य गायत्रीशब्दपरिहारो
 वचनम् । कश्च ? इदं श्रुत्वे, 'हाम्नां गायत्रीत्या
 वैद्व्यस्येति । तदेतदुक्तमित्येवमेतत् । जगत्या वैद्व्यस्य
 श्रुत्वे, जगती हि वैद्व्यः । तदेतद्द्वाम्ना गायत्रीत्या
 क्रियते, जगत्येव तत्कृतं भवति, दे हि द्वे गायत्र्यो वैवा
 जगती' इति । उपादादेतुस्य संख्यापर्यवे गायत्रीशब्दस्य ।

पञ्चममिति चेत् ॥ २३ ॥

भाष्यम्— श्रुत्वं तावत्तत्रैतदुक्तम्, यन्नुपादा
 गायत्रीशब्दः । न तु विधित्वान् कश्च ? यथा
 'विष्टोऽनुश्रुतः चतस्रो गायत्रीः करोति' इति

कः पुनर्विधौ विद्येयः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारे मन्त्रे । तिस्रोऽनुष्ठुभञ्जलो गायत्र्यो न शक्याः ऋतुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात्तत्र संख्याया गायत्रीशब्द इति ।

यावदुक्तम् । २४ ॥

भाष्यम्— अथ ब्रूमः । इहैकत्र संख्यायौ नान्यत्र । न्वचिदर्शनात् । आह । यद्येवम्, न संख्यावचनः । कश्चिद् संख्यायौ षड् इति । उच्यते । छत्रगणऽपि विधानं भवति । यथा लोके अग्नी पिष्टपिष्टाः सिंहाः क्रियन्तामिति, वेदेऽपि 'पृष्टरपिष्टते' इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिवृत्तिवचनो दृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिवृत्तिवचनो विद्यापते, पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधनमन्त्रवचनम्, न च छत्रगणा प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्कारणम्, स्वार्थे एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्ष्यति । स्वार्थं बहुरैव लक्ष्येत् । तस्मादयमन्त्रवैद्युः ।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् । २५ ॥

भाष्यम्— अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्मणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्याया गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रुते 'गायत्र्या परिदध्यात्' इति । एव श्रुते, आजुष्टेताया-श्चतुर्विंशत्यक्षरस्य षडक्षरस्य च विकल्पः स्यात् । विषये पक्षे आजुष्टेताया गाय । स चायुक्तः सत्या गतौ । तस्मादपि नैवन्संख्याविधानम् ।

ऋग्यजुष्यत्वात्वेति चेत् । २६ ॥

भाष्यम्— अनोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः ? ऋग्यजुष्यात् । ऋग्यजुषो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्यैव सामिवेद्य आह्नातः । यदि अत्रैवा परिदधीत्, ऋग्यजुष्यत्वात् । तस्मात्तत्रोऽङ्गीकृतोऽर्थेन परिभास्यति । तथा एव गायत्र्या परिदहितं भविष्यति । ऋग्यजुष्यत्वं चोपसर्गहीतम् ।

तथा पूर्ववति स्यात् । २७ ॥

भाष्यम्— पूर्ववत्यपि बृहस्पतिश्रुते तथा स्यात्, यथा अपूर्वे । अगमि ऋग्यजुष्यः प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदयेन । तथापि ऋतुतादीयमानाया गायत्र्यै चैसाहः कृतं भवति, ऋग्यजुष्यत्वं च न बाधितम् । तस्मात्तत्रोपसर्गः ।

गुणावेशश्च सर्वत्र । २८ ॥

भाष्यम्— गुणशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टम् तुशब्दस्यार्थे चशब्दः यथा, निश्चेद् भवति इति । गुणस्य चतुर्विंशतिषड्यायाः सर्वत्रोऽङ्गीकृतः । इत्यन्तत्प्राप्तौ ताभ्याम्, नावप्ये । अतस्तस्मात्प्रादीयमानायासुगुणत्वं चोपसर्गहीतं भवति, संख्या च । बृहस्पतिश्रुते पुनर्गो ऋचश्चोदकेनाङ्गीकृता, तासां अवयवे चतुर्विंशतिषड्या निविष्टा । तस्मिन्प्रादीयमाने ऋग्यजुष्यत्वं उपसर्गं भवति । मङ्गुलिगायत्रीषु तत्रात् भवति । तस्माच्च संख्यामिष्ये गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीगामापम्, प्रप्नोति ।

अपर आह । इदं तावदयं संख्यावार्ता प्रकृतम् । तस्मादक्षरगतायामेव सरज्याया भवानवस्ति, न पुनः स्यर्षेभ्येयपतायामपि, प्रहगतत्वात् चमरगतत्वात् वा यावत्तऽङ्गीकृतैष्य श्रुतम् 'गायत्र्येवदहर्षवति' इति । एव एति सर्वत्र गुणावेशः सरज्यावेशः प्रप्नोति ।

निष्पन्नप्रहणात्वेति चेत् । २९ ॥

भाष्यम्— स चेद् ब्रूवात्, यथाच निष्पन्ने गायत्रीशब्दः, प्रसिद्धः इत्यर्थः । तस्य ग्रहणं न्याय्यम् । अथ चाक्षरगतायामेव संख्याया प्रसिद्धो न सर्वत्र । तस्माच्च सर्वत्रत्येयमतो गृह्यत इति ।

तथेहापि स्यात् । ३० ॥

भाष्यम्— स वक्तव्यः । यथाऽक्षरगतायामेव संख्याया दृष्टो नाग्यत्र, एतन्मन्त्रेव दृष्टो नाग्यसिंशु-विंशत्यक्षरे गये वा । यथा चाक्षरेभ्येव दृष्ट इति नानाक्षरे विरायते । एवमुक्तं दृष्ट इति नास्तु विकृतौ न्यायः । यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपसर्गनाच्छरे-प्यपि प्रसिद्धः स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अनाऽऽह । यद्यप्यवमृशु गायत्रीशब्दः, एवमप्यक्षरकलेप एव कार्यः । किं कारणम् ? प्रकृत्युप-सर्गनात् । चोदकेनात्र प्राञ्ज्यासिद्युञ्जयत्तः प्राणिनाः । ता इमा नोऽस्तिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च संख्या सामान्याच्छ्रुतेति तदवयवान् वक्तुम् । एवमग्नौ विधौ अनुपसर्गो भविष्यत् प्राङ्गो वैकृतश्चेति । अत उक्तं पठति । यद्यवयवे अक्षरेषुऽपि, गायत्रीषु तिष्ठेतासु प्रकृत्युपसर्गनाद्गायत्र्या गायत्रीशब्दः कल्पते, श्रुत्यपि

‘ धारमं बर्हिर्भवति ’ इति कुरोषु शरशब्दः कल्प-
विलम्बः । नौशमेव बर्हिः कर्मम् । वक्तव्यो वा
विशेषः ।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् । ३२ ॥

भाष्यम्— अय विशेषो दृष्टः । चतुर्विंशतिस्तत्या-
पामक्षराननाया गायत्रीशब्दस्य प्रयोगः ‘ ये द्वे गायत्री
सैवा जगती ’ इति । तेन शक्यते कल्पयितुम् ।

तथा शूरेष्वपि । ३३ ॥

भाष्यम्— शरशब्दस्यपि कुरोषु प्रयोगो दृश्यते,
शरत्वमेवेदं कुतश्चनिति ।

भवत्येति चेत् । ३४ ॥

भाष्यम्— अतोप्यते । उ तत्र शरशब्दो भाक्तः
प्रयुज्यते । दीपेत्यात् पृथुपत्रत्यात् साहस्यशब्दोऽपि,
शरत्वमेवेदं कुतश्चनिति । स्वार्थे वर्तमानाः साहस्य
गमयति । स्वार्थं बहून् वय गमयेत् । तस्माच्छरेष्वेव
तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुरोष्विति ।

तथेतरमिन् । ३५ ॥

भाष्यम्— तथेतरमिति ‘ ये द्वे गायत्री सैवा
जगती ’ इति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्तम् । सोऽपि
स्वार्थे एव वर्तमानत्वेत्तद्वय गमयतीति, ऋत्वेव प्रयुज्यते
न संख्यायात् । तस्मात् संख्याया गायत्रीशब्दः । अतो
नाशरत्वलोपः कर्तव्यः ।

अर्वाभ्य चासमाप्तत्वात् तामामेकदेशे स्यात् ।
३६ ॥

भाष्यम्— अपि च त्रिपञ्चासीनामेकदेशे वाक्च-
मारिषमर्था मरति । न चापरिष्ठातोऽत्र वाक्चनेनायाः
कश्चिदभिधीयते । अर्वाभिषानार्थक मन्त्रप्रयोग । एत
मन्त्रप्रयोग एवमर्थकः स्यात् । तस्मात् तामा त्रि-
पञ्चासीनामेकदेशे वाक्चनीशब्दः स्यात् । तस्मादुत्पत्ति-
गायत्रीशब्देन दाशतयीस्य आगमः कर्तव्य इति ।

ज्ञा— ‘ संख्यामात्राभिषावित्त्वे सर्वेष्वं प्रस-
ज्यते । मन्त्रान्तरे घटादौ च तस्मात्संख्यान्वितता-
सुचम् ॥ अष्टाश्वरिषिभिः पादैर्बुध्याभिध्या-
स्वतो । तिस्रोऽनुष्टुभ इत्यत्र गौणः शब्दो न

सूक्तवतः ॥ ’ तस्मादुत्पत्तिगायत्र्य आनेयाः । पूर्वाधि-
कत्वे उपवर्गश्चिन्तितः, उपपञ्चादपचरयोऽप चिन्तितः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— ‘ गान्तं भवति ’ इति गाय-
त्रीषु श्रुतासु प्राकृत्यानां त्रिष्टुमादीनामवच्छेदः अश्व-
वलोपः चोदतेन प्राकृत्यानामभिप्रायात् सतिधानात् ।
न च प्रत्यक्षाभिस्तमि. प्राकृत्यानां गान्तं शङ्कनीयम् ।
संख्यात्वाद् गायत्रीशब्दार्थस्य कल्प्यामानरूपत्वे दद्विदेषा-
मात्वात् । यथा ‘ शताक्षिप्रोम भवति ’ इत्यत्र शतदा-
क्षिकानामह्ना उपन्यासलोपः तथा अत्रापि अश्ववलोपः
इति । गायत्रीशब्दस्य संख्यावाचित्वं च संख्याया
अन्वमिचारात् ।

वि— ‘ अहर्थावभित्ताय तर्णीनेप ऋचोऽपवा ।
आशः संख्योक्तितो, मैव गद्यादौ कल्पवृत्तः ॥ ’

भाट्ट— बृहस्पतिर्षवे प्रकृतीतो गायत्रेष्टुमादिना-
शब्दस्तु प्रायेषु स्त्रोऽन्तर्यामिण्येवार्थं ‘ गायत्रयेतद्-
मर्भति ’ इति श्रुतम् । उत्र गायत्रादिशब्दानां चतुर्विंश-
त्याश्वरसंख्यामात्राभिल्यात् नाश्वरीतिसौम्याश्वर्येन
कल्पयाऽपि ऋतु प्रयोगोपचरेत्तापि न शक्तिः ।
अत्रश्च प्राकृतीषोव ऋतु अधिकाश्वरलोप कृत्वा चतुर्विं-
शत्यश्वरत्वेव पत्नीयाति । अत एव ‘ ये द्वे गायत्री
सैवा जगती ’ इति त्रिष्टुमपि संख्यावाचित्वपक्षे उप-
पत्ते, न ऋत्याचित्वपक्षे, ‘ तिस्रोऽनुष्टुभश्चतले गायत्र्यो
भवति ’ इति च । अन्तर, शताक्षिप्रोमे उपन्यासि-
लोपद्विहायत्रिषाश्वरत्वलोपप्रसक्तो न गायत्र्यादिशब्दानां
संख्यामात्रवाचित्वम्, तथात्वे पदादिष्टत्यापामपि प्रयो-
गापत्ते । प्रयोगानुसारेणाश्वरसंख्यावाचित्वे तेनैव ऋत्वि-
क्षीपस्य वाच्यतापत्ते । इतरथा तावत् अश्वरत्वेऽपि
प्रयोगापत्ते । अतोऽष्टाश्वरपदान्ययुक्तः ऋत्विगावरोप
एव गायत्र्यादिपदान्यन्व । निवचन्निष्ठे तु संख्यामात्रे
कालमिन् । तेन दाशतयीस्य एवोपन्यासस्य आनेया
नाश्वरत्वलोप । तथात्वे धावार्थपरिपूर्व्यप्रवेनायैवकाश-
कत्वात्तुपचरेत् । पूर्वाधिकत्वे अधिकागमरूपोपचर-
श्चिन्तितः, तद्वत्तत्रात्-इहापचवश्चिन्तित इति नाम
तथाऽप्यापचमौ यदितव्यम् ।

मण्डन— 'गायत्रा नाशरूपेणे स्यात् ।'

शंकर— 'गायत्री वर्षलोपात् ।'

• बृहस्पतिसवादिपिकृतौ औपदेशिकैः प्रह्वैः (प्रह्वैः) आतिदेशानामैन्द्रवायवादिग्रहाणा समुच्चयः । १०।४।२।३-५. मीको. घृ. १६५४ 'ग्रहसमुच्चय-न्यायः' इत्यत्र दृष्टयम् ।

॥ बृहस्पतिसवन्यायः । सौयामन्यादेः अग्निपयना-दङ्गता ॥

समवाये चोदना संयोगस्वार्थवत्त्वात् । ४।३। १२।२९ ॥

भाष्यम्— 'अग्निं चित्वा सौयामन्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति । तत्र शब्देहः किमङ्गप्रयोजनसंबन्ध एव स्त वाच्यार्थः संयोग इति । अङ्गप्रयोजनसंबन्ध इति द्रूमः । एवं हि श्रुतिविनियुक्तोऽर्थः । इतरथा काले लभ्येत । श्रुतिस्थानविशेषे च श्रुतिन्याय्या, न पठ्या । तस्मादन्यत्र सौयामनी, वाजपेयाङ्गं बृहस्पतिसव इति ।

टिप्पणम्— यदि वाजपेयः पाराय्म्योच्चार्येत, अत्रिकार-माऽपि श्रुत्या हीयेत । तस्मादङ्गत्वायोर्बायमाणाः स्वार्थैः, तेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धः ।

कालश्रुतौ काल इति चैत् । ३० ॥

भाष्यम्— एवं चेतस्यसि, अङ्गप्रयोजनसंबन्ध इति । अथ कालविधानं कस्मात् न भवति । कालविधिस्तपो हि शब्दः, चित्वा चयनेऽभिनिवृत्ते इति ।

टिप्पणम्— अङ्गद्वित्वे हि बृहस्पतिसवः कर्मान्तरम्, तन्प्राप्तान्तरम्, धर्मलब्धत्वं च । तस्मादेवमादिदोष-परिहास्य निर्जान्तस्य बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेन काले सन्वते । इष्ट्वेति च कालमिदानीं समर्पणः शब्दः ।

नासमवायात् प्रयोजनेन स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । अवमनावात् । शब्दप्रशो-बनेन शब्दार्थेनेत्यर्थः । शब्दार्थेक्षयनम् । तेनासमवायः स्यात् सौयामन्या, वाजपेयेन च बृहस्पतिसवस्य । प्रकरणं च चाप्येत । अग्निप्ररूपे श्रुयमाणोऽर्थार्थेनो गम्यते वागः । वाजपेयप्रकरणे च वाजपेयस्य । इतरथा तयोः प्रकरणे-

ऽन्यस्य धर्मः कालो गम्येत । तस्मादङ्गप्रयोजनसंबन्धः इति ।

टिप्पणम्— प्रकरणान्तरत्वादविपरिवृत्तिः । अविपरिवृत्ति-श्रेत् कथं कालोऽस्य विशेष्यते । यदि 'बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यनेन विपरिवृत्तिः, तदन्तरेव हीमत्वात् काल विधिः । अथ कालविधिः, न विपरिवृत्तिः । तस्मात् प्रकरणान्तरे श्रुतं कर्मान्तरं विधीयते । तत्र वाजपेयाङ्गम् । तत्र प्रकरणकालत्वादङ्गाना प्रभावकालत्वे प्राप्ते वचनान् वाजपेयेन सङ्गेन बृहस्पतिसवश्चित्रितेनापूर्वं कृत्वा तत्र त्रै कर्तं यमिति ।

शं— 'उभयोर्वाजपेयस्य बृहस्पतिसवस्य च । प्रभावफलयोर्नैव मिथोऽङ्गद्वित्वसंबन्धः ॥ न च कर्मान्तरं युक्तं लक्षणा हि तथा भवेत् । क्त्वा-प्रत्ययेन कालस्तु श्रुत्येवोक्तो न लक्षणा ॥' इति प्राप्ते, द्रूमः । 'वाजपेयश्रुतेरेव स्यादत्यन्तपरायता । तत्प्रक्रिया च वाच्येत, न च दूरगतं प्रति ॥ कालः शक्य उपादातुम्, काले कर्म हि चोद्यते । काले च चोद्यमानं सत् कर्माविपरिवर्तनान् ॥ प्रसिद्धात् कर्मणो निम्नमनिर्हातप्रयोजनम् । वाजपेयाङ्ग-भाषेन धाक्येनेव विधीयते ॥'

सोमम्— यथा पूर्वं पश्चादिफक्त्वमानवेदक-शब्दस्वारस्यात् अनियमः एवमिह क्त्वास्वारस्यात् काल-विधिः इति प्रयत्नस्तानान् उच्यते । सूत्रार्थस्तु— 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यादिषु सम-वाये अङ्गद्विभावप्रकरणे चोदना स्यात् वाजपेयप्रकरणे-स्वार्थवत्त्वात् ।

वि— 'इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत् । कालं वा वेषयेद् वाक्यमुत्पन्नस्य जेषम् ॥, क्त्वाश्रुत्या भवति कालोऽत्र, मैवमङ्गलशेषनम् । श्रुतेर्मुत्पन्नं प्रक्रिया च तथा कालमुत्पन्नते ॥' 'अग्निं चित्वा' इत्यत्रान्येयं योजनीयम् । ११.

भाष्यम्— 'अग्निं चित्वा सौयामन्या यजेत' 'वाज-पेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यग्निवाजपेयप्रकरणे श्रुतम् । तत्र प्रकरणान्तरन्यायेन (२।३।११) प्रसिद्ध-सौयामन्येन बृहस्पतिसवश्चित्रितेनापूर्वं कर्मान्तरेनैव तत्तदन्तरे

अग्निनाभयेषु पूर्वस्य च विरिधेर् विधीयते । तस्य च कृत्य-
पेक्षाया प्रथमदिना अग्निनाभयेषु कृतं अग्निनाभयेषु
इति नक्षत्रयुक्तत्वं तत्रकर्मन्तत्त्वं । समस्तोऽपि बृहस्पति-
स्य विरिधिरिति अग्निनाभयेषु विधीयते । इदं
कृत्ययुक्त्युक्त्याः परमापूर्वनिष्ठायाः अनन्तत्वं न
विद्यते ।

मण्डन— 'सौभाग्यो विवेकम् ।'

शंकर— 'बृहस्पतिप्रवाहनात् (वाग्देवे) ।'

● न च अन ('दर्शपूर्णमास्यामिष्ट्या सोमेन
पञ्चेत' इत्यत्र) बृहस्पतिसम्बन्धायेन सोमयमैक्यफलकं
कर्मन्तरं विधीयते इति शक्यं वक्तुम्, सोमयमैक्य
बृहस्पतिसम्बन्धाय नामतस्मात्सोमेन धर्मातिदिवक्ता-
भावात् । वि. ५।३।१६. ● यथाया फलनत्वात्
अफलेऽयं पृथगमतीयः बृहस्पतिसम्बन्धायेन उच्यते,
(इति पूर्वपक्षे) । भाट्ट. १०।१।११.

● बृहस्पतिसम्बन्धाय । बृहस्पतिसम्बन्धाय धानपेषाप्रले-
ऽसि स्वकाष्ठे नसन्ते कर्त्तव्यबृहस्पतिसत्त्वात् पूर्वमेव शरदि
वाग्देवपानुग्रहमात्रेण तन्वाप्य परमापूर्वमुत्पद्यते, उत्तरं
च परमापूर्वं बृहस्पतिसम्बन्धे पश्यात् फलस्योत्पत्तिरिति तथा
तथा आधानमाश्रयेव अत्रापि नियम्यते परममहवि-
र्गिस्तु तेषा फलवत्समाधानमात्रेण इति पूर्वपक्षः । सोम.
५।३।१९. ● न च स्वापन्नत्वम्, बृहस्पतिसम्बन्धाय
पश्यान्नेरीना आधानमनोगतद्विभवेऽसि तद्वत् आधान-
कृत्यक्रमात्पानाद्विर्गासकं अधुनत्वेन स्वापन्नत्वकथनानुप-
पत्तेः (बृहस्पतिसन्तः वाग्देवपेषोपपत्तिर्भूतः, वाग्देव-
पन्नकामानाद्विर्गासकं अधुनात् च बृहस्पतिसम्बन्धे
स्वापन्नकृत्यनोपपत्तिः 'तद्वत् न' इति ध्यतिरेकोप-
मान्ते) । भाट्ट. ५।३।१९.

● बृहस्पतिसम्बन्धाय । बृहस्पतिसम्बन्धाय धानपेषाप्रले-
ऽसि स्वकाष्ठे नसन्ते कर्त्तव्यबृहस्पतिसत्त्वात् पूर्वमेव शरदि
वाग्देवपानुग्रहमात्रेण तन्वाप्य परमापूर्वमुत्पद्यते, उत्तरं
च परमापूर्वं बृहस्पतिसम्बन्धे पश्यात् फलस्योत्पत्तिरिति तथा
तथा आधानमाश्रयेव अत्रापि नियम्यते परममहवि-
र्गिस्तु तेषा फलवत्समाधानमात्रेण इति पूर्वपक्षः । सोम.
५।३।१९. ● न च स्वापन्नत्वम्, बृहस्पतिसम्बन्धाय
पश्यान्नेरीना आधानमनोगतद्विभवेऽसि तद्वत् आधान-
कृत्यक्रमात्पानाद्विर्गासकं अधुनत्वेन स्वापन्नत्वकथनानुप-
पत्तेः (बृहस्पतिसन्तः वाग्देवपेषोपपत्तिर्भूतः, वाग्देव-
पन्नकामानाद्विर्गासकं अधुनात् च बृहस्पतिसम्बन्धे
स्वापन्नकृत्यनोपपत्तिः 'तद्वत् न' इति ध्यतिरेकोप-
मान्ते) । भाट्ट. ५।३।१९.

● बृहस्पतिसम्बन्धाय । बृहस्पतिसम्बन्धाय धानपेषाप्रले-
ऽसि स्वकाष्ठे नसन्ते कर्त्तव्यबृहस्पतिसत्त्वात् पूर्वमेव शरदि
वाग्देवपानुग्रहमात्रेण तन्वाप्य परमापूर्वमुत्पद्यते, उत्तरं
च परमापूर्वं बृहस्पतिसम्बन्धे पश्यात् फलस्योत्पत्तिरिति तथा
तथा आधानमाश्रयेव अत्रापि नियम्यते परममहवि-
र्गिस्तु तेषा फलवत्समाधानमात्रेण इति पूर्वपक्षः । सोम.
५।३।१९. ● न च स्वापन्नत्वम्, बृहस्पतिसम्बन्धाय
पश्यान्नेरीना आधानमनोगतद्विभवेऽसि तद्वत् आधान-
कृत्यक्रमात्पानाद्विर्गासकं अधुनत्वेन स्वापन्नत्वकथनानुप-
पत्तेः (बृहस्पतिसन्तः वाग्देवपेषोपपत्तिर्भूतः, वाग्देव-
पन्नकामानाद्विर्गासकं अधुनात् च बृहस्पतिसम्बन्धे
स्वापन्नकृत्यनोपपत्तिः 'तद्वत् न' इति ध्यतिरेकोप-
मान्ते) । भाट्ट. ५।३।१९.

● वैश्वः सूयः अग्नीरोमये पशौ ब्रह्मरत्नस्योने
कर्त्तव्यः । भा. ३।६।१।१०. ● वैश्वं अत्रात्-
कामस्य सूयं कुर्यात् इति प्रथमिभिः । ५।३।१।१०-४.

मी. को. ३०४

● बौद्धाः ज्ञानस्य प्राप्त्याप्यं परतः अत्रात्काम्यं तु
स्वत इति वदन्ति । पेशनायः. १।१।१।२२ पृ. १४.

● बौद्धैः ज्ञानस्य प्राप्त्याप्यं परतः अत्रात्काम्यं तु
स्वत इति वदन्ति । पेशनायः. १।१।१।२२ पृ. १४.

● बौद्धैः ज्ञानस्य प्राप्त्याप्यं परतः अत्रात्काम्यं तु
स्वत इति वदन्ति । पेशनायः. १।१।१।२२ पृ. १४.

● बौद्धाधिकरणम् (२।२।१।२८-३२ मू.) ।
अत्रात्काम्यं योपपद्यन्तः इति बौद्धाधिकरणे उक्तम् ।
कल्पतरु. २।२।१।२१ मू.

● बौद्धादिभिः परमात्मात्मात्मककारणानुपपत्त्यात्
शरीरसंज्ञानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

● बौद्धादिप्रधानात् अवगम्य अनुष्ठितास्त्यापि वेदा-
यैव श्रेयःकारणत्वमात्रः । वेदादेव श्रेयस्य अनुष्ठितं
कर्म श्रेयः साधयति इति नियमः । सु. पृ. १८१.

● बौद्धादिप्रधानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

● बौद्धादिप्रधानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

● बौद्धादिप्रधानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

● बौद्धादिप्रधानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

● बौद्धादिप्रधानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

● बौद्धादिप्रधानात्प्राप्तकर्मत्वमात्रं तद्व्यतिरिक्तकारणादितिपेक्षः
क्रियते । परमाणुशरीरादिभ्येव प्रकानात्प्राप्तकर्मत्वमिति-
रिति । वा. १।३।१।२२ पृ. ३६०.

बौद्धोक्तत्वेन अघर्म एव । ततो न बौद्धस्मृतिः अहिंसा-
यामपि प्रमाणम् । यथा श्वद्वौ गोपय । वि. वार्तिक-
मतम् १।३।४ वर्षक २.

● बौधायनकल्पसूत्रं पौष्येकमेव वेदमूलत्वात्
प्रमाणम् । वि. १।३।७.

● बौधायनीयं आपस्ताम्बीयं च धर्मस्यसूत्रं
वैत्तिरीरैव प्रतिपन्नम् । वा. १।३।७।१५.

● ब्रह्मा आहवनीयस्य दक्षिणोऽवस्थितः कृता-
कृतप्रयवेक्षणैः अनुभावचनेन च अनुष्णाति । भा.
१।१।२।१०।४५. ● ब्रह्मा ऋत्विक् आधाने उद्गात्रा
सह विष्कम्भ्यते कल्पसूत्रानुसारेण । तदानीं गान्तव्यैव
विकल्प । भाट्ट. १।०।८।६. ● ब्रह्मा ऋत्विक् । तस्य
पुरुषास्तस्य. ब्राह्मणाच्छ्रयी, अग्नीत्, पोता चेति ।

वि. ३।७।१७. ● ब्रह्मा ऋत्विक् । प्रथमगणस्तोऽयम्,
पूर्वा दक्षिणा द्वादश रा. लभते । ३।७।१७. ● ब्रह्मा
प्रवृत्ते कर्मणि त्रियते प्रणीताप्रथमकाले । अथवा अम-
बास्याया वेदिकरण पूर्वेषु. वचनेनोपदिष्टम् । तस्मिन्प्र-
कृष्यमाणे परिग्रहोऽप्यनुष्ठेयः. प्रसन्नोऽपि ब्रह्मवर्षमपि ।

पौर्णमास्या प्रथमकाले ब्रह्मवर्षम्, अमावास्याया
पूर्वेषु । भा. १।१।१।८।३६, ३९. ● ब्रह्मा वेदत्रयो-
क्तस्य प्रत्यवेक्षणं कुर्यात् । वि. ३।७।१७. ● ब्रह्मा
सात्स्वनं प्रह आदत्ते सौत्रामण्याम् । 'उत्तरेऽग्नी
पथोऽग्रहान् शुद्धति, दक्षिणेऽग्नीं युत्तग्रहान्' । भा.

३।५।३।१४. ● 'वाशिष्ठो ब्रह्मा' इति वाचनं
न वासिष्ठस्य ब्रह्माधिकारत्वानुपपन्नम् । 'रश्मिरसि धवाय
त्वा' इत्यादौ गन्नाः स्तोमप्रभागा । तानधीयानः
स्वयमवाशिष्ठोऽपि ब्रह्मात्ममर्ति इति स्तोमभावा-
प्रशारारूपे अर्थवादे 'वासिष्ठो ब्रह्मा' इति पठितत्वात् ।

वि. ६।६।४. ● ब्रह्माणीं अर्धपूर्वैर्वाधयति द्वादश्यादे षीक्षा
याम् । ३।७।१७. ● 'ब्रह्मणं ऋणीने' । भा. ३।७।९।
२४. ● ब्रह्मणा युगपदुपहृतानां सर्वमहाणां स्वस्वकाले
महणं शतदृष्ट्यान्वचरो । १।०।२।६।२१. मीको. पृ. १४८१
'कृष्णलचरो युगपदुपहृता.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● ब्रह्मणे एव
पशानां च दक्षिणं उग्रहन्मास्ये एकादे । इत्येव्यं ऋत्विग्यस्तु न किमपि शास्त्रीयं दैवम्,

लौकिकेन तु दानेन मानसिः । वि. १।०।३।१८.
● ब्रह्मणे परिहारः सर्वमहाणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीयं शत-
कृष्णलचरो । १।०।२।५।१९-२०. मीको. पृ. १४८२
'कृष्णलचरो सर्वे शोपनशा.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● ब्रह्मणे
ये सङ्घट्टात् कृष्णलानां इडादिभगाः, ते तेन
सङ्घट्टेव न मञ्जवीया, किन्तु स्वस्वकाले । १।०।२।६।
२१. ● ब्रह्मणोऽपि अगस्त्यौ नाजाराहृदिशेषेष्टव्यम्,
वेदमन्त्रैर्द्वेष्येन सापेक्षत्वात् इति न्यायान् । पराक्रम-
५३।२. ● ब्रह्मणः ऋत्विजः अर्धपूर्वैर्वाहोतृणां
प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्प्यं समाधातुं वेदनं ऋष्यकामपेषिष्ठम् ।
वि. ६।३।२४. ● ब्रह्मणः (ब्राह्मणस्य) गृहे यार्ह
स्वत्यश्वश्च रात्रन्ध्रे । भा. १।१।३।३।२३. ● ब्रह्मण
एव चातुर्मास्यगतवदणप्रथासेषु विहारः । १।१।२।१०।
४४-४८.

● ब्रह्मादिष्वेव षोडशायु सप्तदशयु वा ऋत्विक्
शब्दस्य नियम । ३।७।१७.

● ब्रह्मभक्षणां युगपत्परिहरणं शतकृष्णलचरो ।
१।०।२।५।१८. मीको. पृ. १४७९ 'कृष्णलचरो
ब्रह्मभक्षा.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ● ब्रह्मभक्षे चतुर्वाक्सा-
दीनामभावः । १।०।२।७।२२.

● ब्रह्मभागो न दक्षिण, दक्षिणावपयो हि तः ।
भा. १।०।३।१९।७१.

● ब्रह्मयजमानो दक्षिणत आधाते कर्मणः स्थि-
नागस्य । भा. १।५।१।२।३-१.

● ब्रह्मवर्षं ज्योतिष्टोमे ऐधिक्येण कर्मसु शार्दिकं
चोदकप्रसन्नं सीमिकेन प्रसङ्गसिद्धमेव । भा. १।२।१।१८।
३६-३९. ● ब्रह्मवर्षणं दृष्टार्थम्, तत् तेषामिचेनैव कृतं
त्वात् न कार्यम् । १।१।१।१८।४४. ● ब्रह्मवर्षम् ।
पौर्णमास्या प्रणीताप्रथमनात् पूर्वं ब्रह्मणः कर्त्तव्याभावात्
अप्रवृत्तावपि अमावास्याया पूर्वेषु दिक्प्रमाणानुसारेण
दानाय अस्थेव प्रणीताप्रथमनात् पूर्वं ब्रह्मणः प्रवृत्तिः ।
इदं च पूर्वपरिग्रहेऽपि ब्रह्मालुका अवसि इति पक्षे । उत्तर-
परिग्रहमात्रे ब्रह्मालुकापक्षे पूर्वेषुः प्रथमदानाय ब्रह्मणः
प्रवृत्तसमवात् इति ध्येयम् । न च परेषुः हनि-
रहादन्तोचरकाले आशातया वेदेः पूर्वेषुवर्षणं सति

• 'ब्रह्मद्वयस्यमेधाभ्यां न पर पुष्यनामयोः ।
आमृतसम्बन्धानं च फलमिष्टं तपोर्द्विज ॥' इति
स्मृतम् । सु. प्र. ६६.

• ब्रह्मद्वयादीनां अनुबलनत्ककगना प्रतिषेधो-
परहात्प्रमाविना वैदिकत्वेनैव नक्तप्रतिस्मयां अर्द्ध-
कलनोपपत्तिः । या. २।१।२।१५ प्र. ३९७.

• ब्राह्मणं निवाचकम् । भा. १.०।८।१.०।२०,

• 'ब्राह्मणम्' इति शब्दः विधीना अर्थकदापि च समानः ।
७।१।३।८, • तद्वि तेया ब्राह्मणं येन विधीयन्ते ।
७।१।३।१७, • मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः । २।१।८।३३.

• "विवायके सदर्थ्यं ब्राह्मणं म्पारिष्पति ।" मन्तस्तु
विशेषे स्थात् । (५।१।२।१६) इत्यत्रैतद्विधिते ॥ "

या २।१।६।०. • 'ब्राह्मणं न ह्यतः यः' इति ।
तत्र अर्थात् ह्यतः प्रोक्तं कुत्रो वा न वेति । यदा करोति
सदा प्रोतिष्पन्ते न ह्यतः इति । तत्र अर्थपातस्य शान्ते
नित्यत्वः । टुप्. १.०।८।१।१. • ब्राह्मणः परिब्राह्-
णान्तरः इति धर्ममैदात् संज्ञा यवशा । भा. ८।२।

५।२४ • 'ब्राह्मणो बृहस्पतिरुच्येन वजेत' इत्यत्र यथा
पुष्पविशेषविधिः तथा 'स्वर्गोद्यमो यजेत' इत्यत्र
पुष्पविशेषविधिः समन्वितः । सोम. ६।१।१. • ब्राह्मणः
भूयते 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्यत्र आग्नेयत्वेन ।

सुप्रबन्धप्रयुक्तोपमैः । तथा हि 'प्रकापतिरुक्तमन्त्र
प्रज्ञः सृष्टेयेति, स सुप्रब्रह्मिष्ठान् निरुपनीत, तमपि
द्वैताऽन्यथ यत्, गायत्री उदा, रयता चाप, ब्राह्मणो
मनुष्याणाम्, अथः पद्यताम्, तस्मात्ते मुञ्चताः, सुप्रते
अष्टमन्त्र' इति । वि १।५।१४. • ब्राह्मणः ।

समाप्योवा ब्राह्मण्य ब्राह्मणदुष्प्रबन्धप्रयुक्तमन्त्र
तथ मन्त्रेकसमधिकम्, इत्यत्र तु द्विविधानम् । छ
१।२।१।२३. • 'अष्टमं प्रक्रमेत् ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' ।
भा. ६।१।७।२८. • 'यस्मै ब्राह्मणेऽग्नीनाऽधीत' ।
६।१।७।२६. • 'ब्राह्मणो आत्म' इति प्रथमः

पुष्टि सदितीये द्यः तथा यस्मैना आदधीतात् इति
पुनान् सदितीये स्थात् (इ पूर्वपठे) । ६।१।५।१२.

• 'ब्राह्मण्य आगताः परित्राजका अप्यागताः'
इति न्यायः ब्राह्मणपरिब्रह्मण्यः एषाणम् । 'सोमो

ब्राह्मण्य सर्वेषां प्रथमा' इति ब्राह्मणम् । अत्र साधनः
— 'ब्राह्मण्य आगताः' इति न्यायेन वैशिष्ट्यविशेषाया
प्रथमाया पृथक् निदेशः' । इति । ऐ.आ. १।५।१४.

• ब्राह्मण्य एव दर्शपूर्णमासयोः बन्वाहायंक्षिणया दृश्यते
'यद्ब्राह्मण्य यदन्वाहायंमाहन्ति' इति । भा. १.२।८।

१.५।४७, • ब्राह्मण्य एव दर्शपूर्णमासयोः पुत्रोऽगस्त्य
क्षुधांस्त्रयो निरिष्टाः 'ब्राह्मणानमिद हविः सोम्या-
नाम्' इति । १.२।४।१.५।४६. • ब्राह्मण्य महुभुजः । 'न

ते निर्माह्यता यन्ति विनिशोभ्याः पुत्रः पुनः' । सु. प्र.
१.२.२. • ब्राह्मण्य । 'याननाम्भानपतिमहाः ब्राह्मण-
स्यैव पुत्रुपाया' इति भृश्यातोचनया अन्यजातीनां

व्यतिष्ठतिपेधावगतः । 'वस्तुद्राऽन्येर्वाह यः सपुत्र
भूला देवेभ्यो हव्यं यदति ब्राह्मणेन च छन्दोभक्ष' इति
च ब्राह्मणानमेव आतिव्यभुतेः । 'एता वै प्रजा हुतादो

यद् ब्राह्मणः' इति छिद्रान् ब्राह्मणकृतस्यैव व्यतिव्यस्य
आपूर्वसाधनत्वान्गतेः । सु ३।७ प्र. ३४. • 'ब्राह्मणं
न ह्यनात्' इति अर्थ विशेषप्रतिषेधः । वाळ.

प्र. ३३. • 'यन्ते ब्राह्मणं यजन्तीत' । भा. ६।१।
७।३३. • ब्राह्मणेन (यजन्तेन) एकत्रकयते
अमन्त्रम् । या १।१।१।१६. • 'ब्राह्मणेन निष्कारणः
परज्ञो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इत्यत्रैरि नृतीया कारक-

विभक्तितया विनिशोक्त्यै मुक्तिः । घाळ. प्र. ४४.
• ब्राह्मणान् सुप्रब्रह्मणः गौतम्याया पात्र दीयते ।
ब्राह्मणप्रमाणायै बलीकप्रणया वा यतानुणाया वा

अवनीयते । वि. २।५।३. • 'यो ब्राह्मणाय अद-
दुरेत् स ज्ञानेन यावदात्' इत्यादि प्रायश्च पुण्यार्थं वेति
सतये पुण्यार्थं पुण्यमन्त्रमैः इति सिद्धान्तः, दर्शपूर्ण-

मासयोः । ३।५।६।१७. • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीय-
ताम्, तत्र कौण्डिन्याय' इत्यत्र एकविधिः न दधिविधि
अपेक्षते प्रवर्तितम् । तद्वैरिद्वन्द्व्यायः अपमेन ।

भामती. ३।१।५।२६. • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तत्र कौण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणपदस्य त्रिविधवि-
द्वयत्वं कौण्डिन्यायस्य एकविधविद्वयत्वं विशेषेण

प्रमाणस्य चाप. इति प्रथेयानं एतन्वति । सोम.

• 'ब्राह्मण्य आगताः परित्राजका अप्यागताः'
इति न्यायः ब्राह्मणपरिब्रह्मण्यः एषाणम् । 'सोमो

ब्राह्मण्य सर्वेषां प्रथमा' इति ब्राह्मणम् । अत्र साधनः
— 'ब्राह्मण्य आगताः' इति न्यायेन वैशिष्ट्यविशेषाया
प्रथमाया पृथक् निदेशः' । इति । ऐ.आ. १।५।१४.
• ब्राह्मण्य एव दर्शपूर्णमासयोः बन्वाहायंक्षिणया दृश्यते
'यद्ब्राह्मण्य यदन्वाहायंमाहन्ति' इति । भा. १.२।८।
१.५।४७, • ब्राह्मण्य एव दर्शपूर्णमासयोः पुत्रोऽगस्त्य
क्षुधांस्त्रयो निरिष्टाः 'ब्राह्मणानमिद हविः सोम्या-
नाम्' इति । १.२।४।१.५।४६. • ब्राह्मण्य महुभुजः । 'न
ते निर्माह्यता यन्ति विनिशोभ्याः पुत्रः पुनः' । सु. प्र.
१.२.२. • ब्राह्मण्य । 'याननाम्भानपतिमहाः ब्राह्मण-
स्यैव पुत्रुपाया' इति भृश्यातोचनया अन्यजातीनां
व्यतिष्ठतिपेधावगतः । 'वस्तुद्राऽन्येर्वाह यः सपुत्र
भूला देवेभ्यो हव्यं यदति ब्राह्मणेन च छन्दोभक्ष' इति
च ब्राह्मणानमेव आतिव्यभुतेः । 'एता वै प्रजा हुतादो
यद् ब्राह्मणः' इति छिद्रान् ब्राह्मणकृतस्यैव व्यतिव्यस्य
आपूर्वसाधनत्वान्गतेः । सु ३।७ प्र. ३४. • 'ब्राह्मणं
न ह्यनात्' इति अर्थ विशेषप्रतिषेधः । वाळ.
प्र. ३३. • 'यन्ते ब्राह्मणं यजन्तीत' । भा. ६।१।
७।३३. • ब्राह्मणेन (यजन्तेन) एकत्रकयते
अमन्त्रम् । या १।१।१।१६. • 'ब्राह्मणेन निष्कारणः
परज्ञो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इत्यादि प्रायश्च पुण्यार्थं वेति
सतये पुण्यार्थं पुण्यमन्त्रमैः इति सिद्धान्तः, दर्शपूर्ण-
मासयोः । ३।५।६।१७. • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीय-
ताम्, तत्र कौण्डिन्याय' इत्यत्र एकविधिः न दधिविधि
अपेक्षते प्रवर्तितम् । तद्वैरिद्वन्द्व्यायः अपमेन ।
भामती. ३।१।५।२६. • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तत्र कौण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणपदस्य त्रिविधवि-
द्वयत्वं कौण्डिन्यायस्य एकविधविद्वयत्वं विशेषेण
प्रमाणस्य चाप. इति प्रथेयानं एतन्वति । सोम.

• 'ब्राह्मणशास्त्रेणैवाभ्यां न परं पुण्यसंपत्तयः ।
आमृतस्यैवन्तर्गतं च कर्ममिदं ततोऽद्वयम् ॥' इति
स्मरणम् । सु. ८. ६६.

• ब्राह्मणशास्त्रिणां अनन्यतन्त्रकल्पप्रवृत्त्या प्रतिषेधो-
त्तरकल्पप्रवृत्त्या वैदिककल्पेनैव नरकप्रतिषेधमप्यां व्यपूर्व-
कल्पनोपपत्तिः । या. २।१।२।१. पृ. ३९७.

• ब्राह्मणं विधायायम् । मा. १.०।८।१.०।२०,
• 'ब्राह्मणम्' इति शब्दः विधीना अर्थवादान् च समानः ।
७।१।३।१८, • तद्वि तेषां ब्राह्मणं येन विधीयन्ते ।
७।१।३।१७, • मन्त्रश्च ब्राह्मणं च वेदः । २।१।८।३३.

• 'विधायायं सत्यं ब्राह्मणं म्नाविष्पतिः । मन्त्रस्य
विषये स्थात्' (५।१।२।१६) इत्येतद्विद्यते ॥"
या. २।१।६।३०. • 'ब्राह्मणः न हन्तयः' इति ।
तत्र अपांत् हनन्तं प्रांतं कुर्यां वा न वेति । यदा करोति
तदा प्रतिविष्यते न हन्तय इति । तत्र अर्थप्रसक्त्य शास्त्रेण
नित्यताः । सुपू. १.०।८।१।११ • ब्राह्मणः परिव्राट्
धान्यस्य इति धर्ममेवान् सदाप्यवस्था । भा. ८।२।
५।२४. • 'ब्राह्मणो बृहस्पतिवचनेन यजेत' इत्यत्र यथा
पुरुराविशेषविधिः तथा 'स्वांग्रामो यजेत' इत्यत्र
पुरुराविशेषविधिर्न समवति । सोम. ६।१।१. • ब्राह्मणः
सूत्रे 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः' इत्यत्र आग्नेयत्वेन ।
सुप्रबन्धस्युपयोगेऽपि । तथा हि 'प्रजापतिरनामस्त
प्रजाः सज्येवेति, स सुप्रतद्विद्वत् निर्गमिमात्, नमसि
द्वैवत्सन्वस्यन्त, सामनी ऊन्द, रथात् साम, ब्राह्मणो
मनुष्याणाम्, अत्रः पशूनाम्, नस्मात्ते सुखाय, सुरातो
वस्यन्त' इति । वि. १।४।१४. • ब्राह्मणः ।
स्वभार्याया ब्राह्मण्या ब्राह्मणदुत्सवत्सवत्सवामेव ब्राह्मण्यम् ।
तत्र भावेकसमविधमन्त्र, इत्यस्य तु द्विविशाम् । कु
१।२।१।१३. • 'अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमदधीत्' ।
भा. ६।१।७।२८, • 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत्' ।
६।१।७।२६, • 'ब्राह्मणो आमय' इति प्रयोगः
पुत्रि सद्भितीये दृष्ट. तथा नसानो आदधीयात् इति
पुमान् सद्भितीयाः स्यात् (इदं पूर्वपक्षे) । ६।१।५।२२.

• 'ब्राह्मणा आगताः परिव्राजका अप्यागताः'
इति न्यायः शास्त्रपरिचरकप्रमाणः एवायम् । 'उपेया

व्याख्या उपेया प्रउपाणा' इति ब्राह्मणम् । अत्र साक्षात्
— 'ब्राह्मण आगताः ० इति न्यायेन वैशिष्ट्यवचिब्रजाया
प्रउपाणा प्रयुक् निर्देशः ।' इति । ऐजा. १।५।१४.

• ब्राह्मणा एव दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यवैशिष्ट्यात् इत्यन्ते
'ब्रह्मणा घदन्वाहार्यमाहरन्ति' इति । भा. १.२।४।
१.५।४७, • ब्राह्मणा एव दर्शपूर्णमासयोः पुषोडावस्य
चतुर्धाकरणे निर्दिष्टाः 'ब्राह्मणानामिदं हविः सौम्या-
नाम्' इति । १.२।४।१.५।४६. • ब्राह्मणाः बहुभुक्ताः । ' न
ते निर्मास्यता वान्ति विनियोगाः पुनः पुनः' । सु. पृ.
१.२.२. • ब्राह्मणाः । 'यत्ननाप्यारमयतिः ब्राह्मण-
स्यैव ब्रह्मपादाः' इति स्मृत्यालोचनया अन्यवार्तादानां
आतिशयविषयायतिः । 'उत्सादाऽप्येवार्हं यत्रः सपुम्
भुक्ता देवेभ्यो हन्यं गहति ब्राह्मणेन च सन्दीभश्च' इति
च ब्राह्मणानामेव आतिशयश्रुतेः । 'एता वै प्रजा हुतावो
यद् ब्राह्मणाः' इति भिन्नान् ब्राह्मणकृतस्यैव आतिशयस्य
अपूर्वतावन्तत्त्वमिति । सु ३।७ पृ. ३४. • 'ब्राह्मणं
न हन्त्यात्' इति व्यर्थं विशेषप्रतिषेधः । वात्स.
पृ. ३३. • 'वसन्ते ब्राह्मणं उपगपीत्' । भा. ६।१।
७।२३. • ब्राह्मणेन (वाचनेन) एकनाकल्पे
अमन्त्रस्वम् । वा. १।४।१।१. • 'ब्राह्मणेन निष्करणः
पटङ्गो वेदोऽप्ययो ज्ञेयश्च' इत्य कर्त्तरि तृतीया कारक-
विभक्तिरुपा विनियोकश्चै श्रुतिः । वात्स. पृ. ४४.

• ब्राह्मणाय मुग्गमहरोपः सौभाग्याय पातु दीयते ।
ब्राह्मणायमाभावे धर्माङ्कनपाया वा सतापृष्णया वा
अवनीरते । वि. ३।५।३. • 'यो ब्राह्मणाय अक्-
गुरेत् न सतेन याजयात्' इत्यादि कालार्थं पुत्रपार्थं वेति
सद्यसे पुत्रार्थं पुत्रमामर्षमः इति सिद्धन्ताः, दर्शपूर्ण-
मासयोः । ३।५।६।२७ • 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीय-
ताम्, तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यत्र तर्कविधिः न दधिविधि
अपेक्षते प्रवर्तितुम् । तर्कनीण्डिन्यायः व्यभेदः ।

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

• 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्,
तर्कं वीण्डिन्याय' इत्यादि ब्राह्मणशब्दस्य जातिशक्ति-
त्वात् कौण्डिन्यायस्य स्थित्यावित्वात् विशेषतः
सामान्यस्य भावः इति प्रथेयनं संभवति । सोम.

१।३।१० वर्णक १. * ब्राह्मणस्य अग्नीषोमीयपुरोडाश-
 श्वेष सोमाद्युत्कर्षः । 'यदेचाद्. वीर्णमात् हविः' इत्यादि-
 कान्येन उपासुवाजाज्यमपि ब्राह्मणेन सोमात् प्राक् अग्नी-
 षोमीयं न कर्तव्यम्, प्राज्ञपत्यं वैष्णवं वा कर्तव्य-
 मेवेति न तस्योत्कर्षः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ५।४।६।१९,
 * ब्राह्मणस्य अत्रिभिरेषोडशी बृहते । १०।५।९।३४.
 * ब्राह्मणस्य अपि सोमपूर्वत्वेष्टिपूर्वत्वरूपकस्यद्रवम् ।
 ५।४।४।१०-१४, १७-१८. मीको. पृ. १०९३
 'उत्कर्षाधिकरणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणस्य न
 अभिपेक्षः । 'अभिपेक्षोऽपि धर्महेः सन्निधयेन पठ्यते ।
 एहासी राजान्भदेन, तेन नक्षत्रिये मतः (राज्या-
 मिषेकः) ॥' । वा. १।३।३।३ पृ. ५८२. * ब्राह्मणस्य
 ज्योतिष्टोमे पयोव्रत कर्तव्यम् । भा. ४।३।४।८-९.

ब्रह्म ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन
 संयोगात् । ६।२।११।३२ ॥

' होमेन यजेत ' इति होमश्राव उक्तः । ' तस्मात्
 साध्यासोऽध्वेतस्यः ' इति विद्या उक्ता । ' प्रजातन्तु
 मा म्बवच्छेसीः ' इति प्रजा उक्ता । सोमश्च विद्या न
 प्रजा न तेषा सहाहारः. सोमविद्याप्रवर्गः । ब्राह्मणस्य
 इत्युपलक्षणम् । तदिदं होमविद्याप्रजं ब्राह्मणवैश्वेर्णिकस्य
 नित्यं स्यात् । ' वाधमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्हणवा
 जायते, ब्रह्मचर्येण कृषिभ्यः, यज्ञेन दैवेभ्यः, प्रजया
 धितुभ्यः इति । स वै तर्हि अनृणो यदा यज्या ब्रह्मचारी
 प्रजावान् ' इति ऋणवाक्येन सोमविद्याप्रजानां संयोगात् ।
 यथा ऋणस्य प्रत्यर्पणं नित्यं तथा सोमाद्यपि नित्यम् ।
 तुसाब्दः अनित्यत्वंशङ्कव्यावृत्त्यर्थः । ' तुगाब्दः अप्यर्थः ।
 ब्राह्मणस्य तु ब्राह्मणस्यापि इत्यर्थः । तेन क्षत्रियवैश्ययोः
 संग्रहः ' इति कुतूहलम् । के.

* ब्राह्मणस्य तेज सस्तवः । भा. ६।६।२।१४.
 * ब्राह्मणस्य इन्द्राग्ने प्रतिग्रह-यज्ञान-अध्यापनान्येव
 नियमानि । अथयान्तरात् प्रत्ययाय । वि. ४।१।२
 वर्णक ४. * ब्राह्मणस्य वीर्णमातीगताग्नीषोमीयस्य हविषः
 होमाद्भ्रंशुत्कर्षः । वीर्णमासेष्टेरेण उत्कर्षः इत्येकदेशि-
 नम् । ५।४।४।१०-१४, १७-१८. * ब्राह्मणस्य
 प्रतिग्रहविधिः. दायशिशोऽज्यवर्षमवे रोपायावमानशोच-

कतया अम्यनुज्ञाविधिरेव । न नियमविधिः, नापि
 परिषंप्तनाविधिः । माहृ. ४।१।२. * ब्राह्मणस्य
 बार्हदृशिरं ब्रह्मसामं कुर्वति इति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकमेव
 न नित्यम् । भा. ४।३।१।४, * ब्राह्मणस्य बार्हदृशिरं
 ब्रह्मसामं द्वादशादे । ६।६।३।१७. * ब्राह्मणस्य मधु-
 शीघ्रयोः नाम माध्वीगौडीसुरयोः वैष्ट्याश्च निषेधः ।
 अग्रसुरायाः नैवर्णिकानां प्रतिषेधः । वा. १।३।१।७
 पृ. २०९-२१०. * ब्राह्मणस्य राजसूताधिकारो
 नास्ति । वि. ३।१।४।३. * ब्राह्मणस्य विधायकस्यापि
 ब्रह्मपठे ब्राह्मणेन विनियोगः दृश्यते । सु. पृ. ६६६.
 * ब्राह्मणानामेष शश्विपुत्रवं न राजन्यवैश्ययोः । १२
 ४।१५।४२-४७. मीको. पृ. २८४ ' अधिकृतः
 आरिक्त्वे ब्राह्मणस्यैव ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणाना-
 नेव राजसूयदशपेयं राजन्यचमसानुप्रसर्पणम् । ३।५।
 २०।५२-५३. * ब्राह्मणानामेव सत्रेऽधिकारः । ६।६।३।
 १६-२३. मीको. पृ. ३०२ ' अधिकारः सत्रे ब्राह्-
 मणानामेव ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणानां व्यर्षेयभित्तानां
 मनुवत् कथ्यः । संकर्ष. ३।४।५. ' मनुवत्कथ्यः
 व्यर्षेयभित्तब्राह्मणानाम् ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * ब्राह्मणे
 न तावत् सर्वेषामेव (मन्त्राणां) विनियोगोऽस्ति ।
 वा. २।१।२।४।४६, * ब्राह्मणे भूवातः प्रत्यं
 विधावकाः, अरपे तु अधिधावकाः । २।१।६।२९.
 * ब्राह्मणे मन्त्राः भागिवेण स्वरेण उद्विष्टाः । कर्मप्रयोगे
 तु त्रेत्वयेषेव प्रयोक्तव्याः । १२।३।८।२०-२२.
 * ' ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षम् ' इत्यनेन उपसंहारेण व्याव-
 र्तिताश्च शश्विदादेः ' चातुर्वर्ण्यं चरेद् भैक्षम् ' इति उप-
 संहारस्यावर्जितविषयः अम्यनुज्ञाविधिः । वाहृ. पृ. १७.
 * ब्राह्मणामिधः विधिरिव । वा. १।३।४।५.
 * ब्राह्मणावगोरुणे गतमवत्सरं यान्ताप्रति. ।
 वि. ३।४।१०.

* ब्राह्मणावगोरुणनिषेधस्य ब्रह्मविद्यानमनार्थं प्रथ-
 कावपि ब्राह्मणमानविषयत्वात्तान्ताप्रवृत्त-प्रकरणानुत्कर्षः ।
 सु. पृ. १२३-१२४.
 * ब्राह्मणादेः क्षान्तुव्याय अनाहितादेः सवोऽर्था-
 त्त्रिकमे अयस्यं विहितमिहोद्दानतुद्दाननिमित्तमन्त्राणा-

यत् आवाचाननुष्ठाननिमित्तोऽपि अवरः प्रयवाचो भवति । सु. घृ. ११४-११५. * ब्राह्मणादिपु स्थानापत्वा अनुमानेन वा राजराज्यः । वा. ३१५।८।१६.

* ब्राह्मणादिकर्तृकायाः अवेषेः कर्मान्तरवम् । भा. २।३।२।३. * ब्राह्मणादिकर्तृकाया अवेषेः राजसूयात् सिद्धत्वता । १।१।४।३।९-१२. मीको. घृ. ७१३ 'अवेषेः ब्राह्मणादिकर्तृकायाः ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

* ब्राह्मणादिशब्दवन् । ब्राह्मणादिशब्दा यथा विशेषरुमर्थाः, न तथा स्वर्गनामरज्यः । सोम. ६।१।१.

* ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां भाषिकस्वरनिधयः । १२।१।१।२३-२४. मीको. घृ. १४९७ 'ऊतौ ब्राह्मणोत्पन्नानाम् ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

* ब्राह्मणोपेताः धर्मिणाः ब्राह्मणेन पुनस्तेन स्वीकृताः ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः । तेषामपि आर्यैरुत्पन्नं स्वराज्योपमेव । संकर्म. ३।६।७. मीको. घृ. १००५ 'आर्यैरुत्पन्नं राजोपेतब्राह्मणैरेतयोः ०' इत्यन द्रष्टव्यम् ।

* ब्राह्मणकर्तृका अवेषिः 'यदि ब्राह्मणः स्येत कर्हृत्पत्वं मध्ये विधाय व्याहृतिमाहुतिं हुत्वा अग्निधारयेत्' इति । भा. १।१।२।८.

* ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण वाच्यते, अग्रस्तमयः । वा. ३।३।७।१४ घृ. ८६०, घाळ. घृ. १४१.

* ब्राह्मणक्रमस्य प्रथममन्त्रित्वेऽपि अनुष्ठाने निम्नोत्पत्त्वाद्दुर्गन्धम्, मन्त्रक्रमस्य तु अनुष्ठानतत्पर्यात् प्रथमम्, तेन दर्शयुग्मेमाद्येः आग्नेयकर्मां. प्रथमम्, ततः अग्नीषोमीयधर्माः इति क्रमः । सोम. ५।१।९.

* ब्राह्मणश्रुतिविशं कृष्णनयापाकण मित्यम् । वि. ६।२।११.

* ब्राह्मणगतं आस्वात्तदं प्रधानगुणनोरुक्तस्य विधायकम् । वि. २।१।६. * ब्राह्मणगवान्धपि आप्तानानि हविश्च विधायकानि, यथा 'यन्धोपय हविर्वातिगन्धैः' इत्यादीनि । वा. २।१।६।३०.

* ब्राह्मणगवानां मन्त्रादानं चास्वात्तद्वन्दाना येषा मन्त्रान्वेषेण विधित्तिरन्यच्छनि तेषामभिधायकत्वम् । २।१।६।३१.

ॐ ब्राह्मणप्रामन्यायः । साहस्री. २७.

* ब्राह्मणत्वं इत्यादि । मातापितृसकृपदस्य अपत्ये ब्राह्मणादिप्रत्ययः तावत् मदेहवापरितः स्वयमेव । न च निर्निषयः प्रत्ययोऽस्ति इत्युक्तम् । न चास्य सतान-विरोपजन्यस्य विषयः । निराहम्बनशब्दप्रयोगयोगेन जातिव्यतिरिक्तस्य संतानान्तरस्याद्ब्रह्मस्य विशेषस्य असम्-वात् । न च अस्मद्ब्राह्मदिप्रसतानमपि सतानः समा-प्यते । येन सन्निधिविरोपेणैव संबन्ध. सतानिविशेषेण सतानो विरोधुं शक्यते । तदाद्योत्पादक्रमेण अव-हितः पुरुष एव हि सतानाब्दवाच्याः, न सतानात्वं विशिष्टं यस्तु अस्ति । वस्तुत् सज्येण ब्राह्मणेपु अतु-म्यूनं प्रत्येकमप्येतं ब्राह्मणप्रत्ययविषययुतं किञ्चिदवश्य-मेष्टव्यम् । तस्मात् समानाकारेभ्योपि पिण्डेषु ब्रह्मण-ब्राह्मणप्रत्ययवेद्याब्राह्मणपदविधानिः नापहोतुं शक्यते । न चासौ शास्त्रस्य विषयः । प्रमाणान्तरगृहीतार्थां जातौ अगृहीतसकृपत्वेन ब्राह्मणादिपदापठितानात् । 'ब्राह्म-णान् ब्राह्मणा यो जायते स ब्राह्मणः' इति धाक्यायानिव-धारणात् । सकृपत्वाद्वादेव नातुमेवम् । सद्वानुपपद्य-मानार्थमाणात् उपमानार्थान्त्वसम्भवात् धारितोप्यात् प्रत्ययत्वम् । उत्पादकजातितानात् तु प्रागप्रतीतेः तस्य रहकारित्वं शक्यते । सु. घृ. १०-११. * ब्राह्मण-त्वस्य न उपवीतव्ययनादि निमित्तम्, वर्णव्यवहारव-त्वात् । अध्यापनव्यापि धिदाचारश्चनिवैश्वर्यप्रतिबोधि-त्वात् धारिवम् । सर्वे च दृष्टशब्देषु सम्भाव्यमानत्वादि-धितम् । नपि क्षत्रधार्मिणां सपुत्राणो ब्राह्मणम्, न दशमितः संस्कारः, न तदपि यद्गया जातिः । किं तर्हि ? मातापितृजातिज्ञानाभिचङ्गा प्रत्यक्षतमधिगम्या । वा. १।२।२।२.

* ब्राह्मणत्वादिः न शास्त्रविषयः, लोकप्रसिद्धत्वात् वृक्षत्वादिवत् । घा. १।२।२।२. * ब्राह्मणत्वाच्चः (जातय.) येषामपि आचारनिमित्ताः तेषामपि दृष्ट-विरोधस्तादस्त्येव । न तु आचारनिमित्तवर्णनिधने प्रमाण किञ्चित् । सिद्धाना हि ब्राह्मणवर्णा आचारान् विधीयन्ते, तेषां तैरुत्पन्नत्वता मनेत् । स एव ब्रह्माचार-काले ब्राह्मणः, पुनरग्राह्यत्वात् यद् इत्यनवरितत्वम् ।

‘मासेन घृहीभवति’ इत्येवमादीनि कर्मनिश्चयवचनानि, अथवा वर्णन्यङ्गमिहप्रतिपादनादीनि वक्तव्यम् । १।२।१।२. • ब्राह्मणत्यादेः उत्पन्नवचनिसंज्ञाकारणम् (शाफरु) । अथ चोत्पन्नवचनस्यो भातुरेव प्रयत्नः, अन्येषां तु अनुमानात्तोरदेशाच्चवगतः कारण भवति । स्व्यतराकात् दुर्ज्ञानोऽयं सन्त्यः । न च स्त्रीणां हविर्द्वयमिवावर्तनात् सर्वेभ्यः कथना युक्तम् । तन्मात्रं दर्शनेस्मरणपारम्पर्यानुग्रहीतप्रत्यक्षगम्यनि ब्राह्मणत्यादीनि । १।२।१।२.

• ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायाः । अयं यत्र सामान्य-वाचकं सहप्रयुक्तविशेषवाचकपदत्वत्वात्तदर्थान्यपरतया नीयते तत्र प्रयतते । यथा ‘ब्राह्मण भोजन्याम्’ इत्यत्र परिब्राजकानामपि ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणपदं परिब्राजकेतज्जाह-णपरमिति । साहस्री. १०३. • ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायाः । ननु च राजराज्यराज्यद्वयोः तत्र तत्र कर्मभेदोपदेशेन स्थितिविदा यद्विज्ञाना च भेदेन प्रतिद्विष्टं । सत्य दृष्टं, सा तु ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायेन राजन्यराज्यस्य कर्मविहितविशेषणमि केन सामान्यत्वम्यतरात् । या २।३। २।३ पृ. ५८३. • ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायाः । यद्वि-ब्रंशाय भोजन्याम्, परिब्राजकन्यायाः इत्यत्र सत्येन परिब्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजाविहितो विशेषः । नि. २।१।१३. • ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायेन नितरा गन्तव्ये उच्येयन्वाच्यते इति-सुतरानिष्ठगुणविशेषनिबन्धन एव यदुपमेव वैपाकिन् निगद परदेशः । कु. २।१।२३।४०. • भेदव्यपदेशान्तु कर्माचरणयोः ब्राह्मणपरिब्राजक-न्यायेनाप्युपपत्तेः । श्रांभा ३।१।२।११ अम्. • ‘यथावती यथावती’ इति कल्याणचरणयोगदर्शितेषां ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायेन इति आद्ये उच्यते । कल्पतरु, १।१।२।११ अम्.

• ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायं धर्मविशेषमिति मोक्षस्य भेदेनोपदेशम् । सु पृ १२०. • यथा इत्ये ब्राह्मण भोजन्या इति परिब्राजका इति । भा । ब्राह्मणपरि-ब्राजकन्यायं युजेन स्मरदेशः (केशां विन् यदुपमेव निगता इति) । या. ३।१।२।३।३.

• ब्राह्मणपाठात् अनुष्ठानवधिर्मुतात् मन्त्राः अनुष्ठानसमवेतः प्रवन् । यथा आग्नेयश्रीवेमोवपुणे-दाशयोः । ५।१।१।१६. • ब्राह्मणपाठस्य मन्त्राः तदात्तमित्यर्थः । ‘समिधो यवति’ इत्यनेन पदार्थो विहितः, सोऽनुष्ठानवेलाया येन वाक्येन विहितः तदाक्य स्मार-यति । तेन वाक्येन स्मृतेन अनुष्ठानवेलाया पदार्थः स्मारितः सन् अनुष्ठाने । द्वितीयं पदार्थं न स्मारयति, किन्तु अनुष्ठानोत्तरकालं योऽसौ ब्रूतः पदार्थः तन्मालेच-यति, स चालेच्यमानः येन ब्राह्मणतण्डयेन विहितः वस्त्राचयति, तत्र स्वादुत्तर ब्राह्मणतण्डक स्मारयति पाठात् । तत् ब्राह्मण पुनः पदार्थं विश्रयति । अनुष्ठान-वेलाया तावत् स्मारकमपेक्षितव्यम् । अथमत्र विप्रकर्षः । मन्त्र. पुन परिब्रान्धमानः उत्तर मन्त्रं पूर्वस्थाप-यति । स च पूर्वस्थाप्यमानः उत्तर पदार्थं पूर्वस्थाप-यनेव पशुपतिश्रुते । तस्मात्तत्र अपेक्षाऽभावात् नास्ति विप्रकर्षः । कुप्. ५।१।१।१६.

• ब्राह्मणराजस्यैवद्यानां सर्वे अथ्यपनक्तो विद्वांसश्च । नत्राविद्वान् विशितोऽस्ति । कृत्यापनक्तं च सर्वेषां कर्म । ‘जायमानो वै ब्राह्मणः’ इति ब्राह्मणप्रहा मदर्शनायं श्लुक्तम् (६।१।१।१११) । भा. १।२।१।५।४२.

• ब्राह्मणलक्षणम् ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः । २।१।८।३३ ॥

भाष्यम्— अयं ब्रह्मण ब्राह्मणम् । मन्त्राश्च ब्राह्मण च वेदः । तत्र मन्त्रश्रुते उक्तेः परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणशब्दो मन्त्रवचनीयम् । मन्त्रश्रुतमन्त्रेभ्यो गिद्धम् । स्वयंतल्लक्षणं न भवति, तद्ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्ध ब्राह्मणम् । श्रुतिकारान्तु शिष्यद्विषयं प्रशिक्षयान् इति-करणान्तम् (‘एते रोति बर्हिउदके’ इति) । श्रांशो-पनिबन्धम् (‘अश्विनोर्बहुम्यामिगारह’ इति) । आगना-विश्वाम्भरुवम् (‘प्रवायेत्कनधियदुद्विहत् आश्व’ इति) । देव ‘सूतेन सुतेन तेन स्वयं विन्दते’ इति । निर्वचनम् ‘तस्मिन् शिष्यम्’ । निन्दा ‘तन-

वीत वा एतस्याग्रयः । अग्रंसा 'वायुर्वै शेषिशा देवता' इति । सद्यः 'होतयं गार्हपत्ये न होतयम्' इति । विधिः 'यजमानांमौत्तुम्बरी मर्षति' । परकृतिः 'मागान्मे पचत' इति । पुराकल्पः 'उत्सुर्बेर्हं म्म पूते सनान्मः' इति । व्यवधारणकल्पना 'यामतोऽथार प्रतिगृहीयात्' इति । 'हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रमांसा संशयो विधिः । परकृत्या पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतत्प्राप्तवर्षवेदेषु निघण्टं विधिलक्षणम् ॥'

एतदपि प्राचिकम् । इतिगन्धहृले मन्त्रोऽपि कश्चित् 'इति वा इति मे मनः' इति । इत्याहोप-
निषदश्च 'ममं मरीत्याह' । व्यायामिकाग्रवर्णं च 'उभो ह पुत्रम्' इति । हेतुः 'इन्दवो वामुद्यन्ति हि' इति । निर्वचनम् 'तस्मान्नागो अतु खन' इति । निन्दा 'मोषमघं विन्दते अपचेताः' इति । प्रमासा 'अग्निर्मासा' इति । सद्यः 'अथ. सिदासीदुपरि सिदासीत्' इति । विधिः 'पृथीयादिघाथमनाय' इति । परकृतिः 'सहस्रममुता पदत्' इति । पुराकल्पः 'यज्ञेन यज्ञमवजन्त देवाः' इति ।

वा— 'परिरोषतिदत्तात् ब्राह्मणलक्षणमपचनीयम्' इति । सुविदमनास्यमिति प्रतिभाति । तत्र रोषशब्द प्रयोगात् लक्षणानभिधानात् सूत्रवाक्यनगोवेदमिति इष्ट-
म्यम् । किमर्थं पुनः सूत्रमारभ्यते ? ताऽऽश्मैत, यदि मन्त्रब्राह्मणमक एव मेव इति सर्वेषां अतिशय भवेत् । येषां तु अग्रसिद्ध तेषां सूत्रीशक्तिप्रकारनिवारणार्थं ब्रह्मण्य-
नेव वेदस्य इति प्रतिपादयितुमाह— 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति । एकपुरुषवस्तुक्रमुपाख्यानं परकृतिः । बहुकृतं पुराकल्पः । यन्मया अर्थः प्रतिभातः पौर्वाणो श्वेचनेन ध्वजकार्यायथा कल्प्यते सा ध्वजधारणकल्पना, नद्यमा 'प्रतिगृहीयात्' इति भूत 'प्रतिग्राहयेत्' इति कल्पयित्वेत् । विभिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणसची विधियान्तः ।

शा— मन्वात्मकस्य वेदस्य लक्षणमुक्तम् । कल्पव-
शात् ब्राह्मणलक्षणमभिधानम् ।

मी. को. ३७५

वि— 'नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।, नास्तीयतो वेदभाग इति कर्त्तरभावतः ॥, मन्त्रश्च ब्राह्मण चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रव. । अन्यद्ब्राह्मण-
मित्येतद् मभेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥'

भाट्ट— 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थपरिज्ञानार्थं तद्व्यवहाराय प्रयुक्ता-
देव । मन्त्रातिरिक्तवेदकल्पेन ब्राह्मणत्वम् ।

मण्डन— 'मन्त्रततो ब्राह्मणत्वव्यवहयः ।'

शंकर— 'सक्षम ब्राह्मणस्य च ।'

● ब्राह्मणलक्षणं चातुर्मास्येषु 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इति वेदमन्त्रकृतब्राह्मणशब्दार्थपरिज्ञानार्थम् ।
भाट्ट. २।११९ .

● ब्राह्मणत्वस्य इत्यत्रः मन्थमाया वितौ उपपेयाः ।
५।३।७।१७-१९ .

हू ब्राह्मणपरिसिद्ध्यायः । यथा 'ब्राह्मणा आयाता',
शंसिहोऽप्यायातः' इत्यत्र प्रथमनास्येनैव ब्राह्मणत्वमेव
रूपेण वामिदृश्याप्यायातस्य सिद्धौ यत् 'पत्तिहोऽप्या-
यातः' इति वाक्यान्तरं प्रयुज्यते, तत्पूर्ववाक्यमट्ट-
ब्राह्मणपदोपाचरसिद्धेत्वायद्वयाहृतमर्थविशेषोपपन्नपतया
पर्यदृश्यति । अस्योदाहरणानि यथा महामाथे 'हल-
स्यम्' (पा. १।३।३) इति सूत्रे 'स्वरतिउत्सवं हलि-
स्यस्य भवतीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकस्यव्यवहितत्वं
व्याख्यातम् 'के पुन यतिविनाः ? यतुप्रतिपत्तिकशत्व-
निपात्तागमादेशाः' इति । अत्र प्रातिपदिकपदेनैव प्राप्ति-
पट्टित्वेन रूपेण निपातानामपि समुद्रे सिद्धे मूळव्यवहित
निपातपदोपादानमिति शैलरक्तवादः । साहस्री. २०४.

● ब्राह्मणवाक्यस्य मन्थनिर्ज्ञेन न साथः, मन्त्रस्य
ब्राह्मणविहितार्थप्रकाशकत्वेन तदपरमन्त्रत्वात् । अन्यथा
मन्त्रोहात्मन्त्रस्यैव साधानमन्त्रवशादिप्रमाणस्येव सिद्धात्
सनीयाइत्यापत्तौ 'यदप्यन्वदेवचः पञ्चः अतोत्येव
मनोता नारा' इति वाक्यागतताशीपोमीणइत्यथापत्तौ ।
शै. ३।३।७।१४ घ. १५९ . ● ब्राह्मणवाक्ये तु
अविधानं विधानं चोभयमपि निष्पद्यम् । वा. ३।१।७।
१४ घ. ८२५.

* ब्राह्मणविहितानां एकाद्याना मन्त्राणा विकल्प, न तु समुच्चयः । १२।३।१५।३१-३५. 'मन्त्राणा ब्राह्मणविनियुक्तानाम्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ॐ ब्राह्मणविहितेषु च संत्यागन् सर्वेषामुप-
दिष्टत्वान् । १२।३।१५।३१॥

चकारेण समुच्चयोऽनुकर्षते । ब्राह्मणविहितेषु ब्राह्मणे
ये मन्त्रा विहिता. 'उह प्रयत्नेति पुणेहाद्य प्रयत्ति'
इत्यादयः तेषु समुच्चयः स्यात् । सर्वेषा उपदिष्टत्वात्
ये न प्रयुज्येत तदुपोपदेशो बाधितः स्यात् । तस्मान्
समुच्चयः इति पूर्व. पा. ।

याम्यानपट्टकारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं वदन्तु ।
३२ ॥

'यान्याया अधि वपट्ट क्येति' इति यान्याया.
वपट्टकारस्य च समुच्चयस्य दर्शनं भवति । तन् पदत्
प्रमाणं वदन् ब्राह्मणविहिताना मन्त्राणा उपदेशः समुच्चये
प्रमाणम् । इति पूर्वपक्षे दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतम् ।

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वान् । ३३ ॥

विकल्पो वा ब्राह्मणविहिताना मन्त्राणा स्यात्, न
समुच्चयः । समुच्चयस्य अश्रुतित्वात् श्रुतिग्रन्थत्वात्
विषयानामावात् । संप्राप्तवर्गे तु विधिब्रह्मन् समु-
च्चयः । तस्मान् एकार्थत्वात् विकल्प. इति सिद्धान्तः ।

गुणार्थत्वाद्दुपदेशस्य । ३४ ॥

'उह प्रयत्नेति पुणेहाद्य प्रयत्ति' इत्यादेशदेशस्य
गुणार्थत्वात् । मन्त्रेण पुणेहाद्यप्रयत्नस्य स्युच्यते. उप-
देशः । नैवाद्यै मन्त्रप्राप्तये उपदेशः । तस्मान् समु-
च्चयः ।

वपट्टकारे नानार्थत्वात् समुच्चयः । ३५ ॥

यदुक्त यान्यवपट्टकारोश्चेति तत्र वपट्टकारे यान्याया
च नानार्थत्वात् समुच्चयः । याम्या देववास्तुत्वयां
संप्राप्तये च, वपट्टकारस्तु प्रशान्तयेः इति लक्षणे. नाना
भित्तौ अथा । तस्मान् ब्राह्मणविहिताना मन्त्राणा विकल्प
इति सिद्धान्तः । के.

* ब्राह्मणपैदयोः राजभूये नाधिष्ठातारौ । राजभ्य-
स्त्वेन च । भा. १।१।५।१०. * ब्राह्मणपैदयो-
रपि प्रजापातनेन राजशब्द उपचरितो भवति । (तथा
च अन्यकर्तृत्वं ब्राह्मणपैदयोरपि समवति) । वि.
२।३।२. * ब्राह्मणवैश्वयोः यद्यपि न द्वास्त्रदृष्टया राज-
योगः, धनियस्त्वैव परिपातनविधानात्, तथापि द्वास्त्रो-
द्धृत्पनेन ब्राह्मणवैश्वयोरपि राजयोगो दृश्यते । सोम.
२।३।२.

* ब्राह्मणशब्दः 'ब्राह्मण- पाण्डित्यं निर्विद्य कालेन
विद्यासेत्' इत्यादौ जातिवाचिनोऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परि-
श्रवणब्राह्मणविशेषणमित्यम् । 'प्रजापत् ब्राह्मणश्रैया'
इत्यावाध्रमन्त्ररक्षद्वारादिद्विपत्तयनादिकर्मणः कर्मान्तो-
पदेशः न विकल्पते । सु. घ. १.०.५.

ॐ ब्राह्मणश्रमग्न्यायः । श्रमणे बौद्धरतिः ।
यथा श्रमणस्य अथास्त्रीविविधिता स्वतन्त्रितासन्नकक्ष-
देस्यक्तनित्यादिकर्मणश्च इदानीं ब्राह्मणत्वामावेऽपि
भूतपूर्वेण ब्राह्मणत्वेन निर्देशः, तथा शिवसास्त्रगतान-
मपि प्राचनया मानवसंज्ञया निर्देश इत्युदाहरण-
संगतिरिति । साहस्री. १६८.

* 'ब्राह्मणक्षीपचे को वा ब्रह्महत्या निषेधति ।
प्रायश्चित्तकालत उस्याः स्त्रीत्वमाननिवन्धनम् ॥' न शान-
निकप्रायश्चित्तस्यत्वेन ब्राह्मणोपपत्तिरेष एव नास्ती-
साद्यश्चित्तव्यम् । वा. १।२।३।० घ. २११.

* ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्रं ' इन्द्र त्वा शुभम वयम्'
इति पुनरुच्यते होमे यवति । भा. ३।२।१।३०.

* ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्मणः पुरुषः । द्वितीयवर्गस्थोऽयम्,
अर्षी दक्षिणार्धे पट्ट गाः समते । वि. ३।०।१।५,
* 'ब्राह्मणाच्छंसिने प्रतिप्रसक्तो दीक्षयति' इत्यादि
दीक्षायाम् । ३।०।१७. * ब्राह्मणाच्छंसिनः रैवतं
समं पृथ निश्चरति । भा. ७।१।३।८.

* ब्राह्मणीनां मुपयान निषिद्धम् ' तस्माद् ब्राह्म-
णस्यै वैश्यस्य न मुपयानिदेत्' इत्यनेनैव । वा.
१।३।१।७ घ. २११.

* ब्राह्मण्यम् । 'सर्वोभ्यः अर्णामु वायन्ते हि
 वजातयः ।' (यास्मृ. १/१०) ' विदारत्रेय विधिः
 स्मृतः ' (यास्मृ. १/३२) इति स्मृतिविद्धं ब्राह्मणात्
 स्वभार्यायां ब्राह्मण्यभूतश्रवणस्य ब्राह्मण्यं मातुरेव
 एवस्याः सुविज्ञानम् । इतरस्य तु दुर्विज्ञानम् । कु.
 १/१११/१३.

* ' ब्राह्मौदनिके अग्नौ अरणौ सत्याम् सुदुर्गो
 मस्य अग्निं भन्वति, सैव साधे. सततिः ' इति
 मन्यनमात्रातम् । संकर्म. ३/२११, * ब्राह्मौदनिके
 अग्नौ गार्हपत्यमेव आधाने । तनारणौ निष्ठप्य
 माथित्वा सर्वेण भेषितेभ्य गार्हपत्याः व्यावेद्य, न तु सर्वे ।
 १/२११.

